شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونى جايلارتە زكىرىسى

بورتالاشە ھەرى تە زكىرىسى

بورتالاشە ھەرلىك تە زكىرە كومىتىتى تۇزدى

شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى

مۇندەرىجە

كىرىش سۆز I ..... تۆرباير 1
كىرىش سۆز II ..... لى شىلې، بۇمبە 3
كىتابنىڭ تۈزۈلۈشى ھەققىدە 1
ئومۇمىي بايان 3
چوڭ ئىشلار 3

جۇغراپىيە قىسمى

I باب تەشكىلىي تۈزۈلۈشى. تەرەققىيات جەريانى

§ 1. ئورنى، كۆلىمى 68
§ 2. تارىخىي تەرەققىيات جەريانى 68
§ 3. مەمۇرىي رايونلارغا ئايرىلىشى 71
§ 4. يەر ناملىرى 86

II باب شەھەر رايونى ۋە شەھەرگە قاراشلىق رايون، يېزا (مەيدان - فېرما) لارنىڭ ئومۇمىي ئەھۋالى

§ 1. شەھەر رايونى 91
§ 2. رايون، يېزا، مەيدان - فېرمىلار 97

III باب گېئولوگىيە

§ 1. يەر قاتلىمى 104

§ 2. يەر قۇرۇلمىسى 109
§ 3. ماگما جىنسلار 111

IV باب يەر يۈزىنىڭ تۈزۈلۈشى

§ 1. يەر يۈزى تۈزۈلۈشىنىڭ تېپى 112
§ 2. تاغ تىزمىلىرى 114

V باب ئىقلىم

§ 1. ئومۇمىي بايان 116
§ 2. ئاساسلىق ھاۋارايى ئامىللىرى 118

VI باب تۈپراق

§ 1. يەر بايلىقى ۋە ئۇنىڭدىن پايدىلىنىش 128
§ 2. تۈپراق تۈرلىرى ۋە ئۇنىڭ تارقىلىشى 130

VII باب سۇ رايى

§ 1. بورتالا دەريا‌سى ۋادىسىدىكى سۇ سىستېمىسى 137
§ 2. خۇستۇ سۇ سىستېمىسى 146
§ 3. سايرام كۆلى سۇ سىستېمىسى 148
§ 4. سۇ بايلىقى ۋە ئۇنىڭدىن پايدىلىنىش ئەھۋالى 150

VIII باب تەبىئىي بايلىق

§ 1. ئۆسۈملۈك 157
§ 2. ھايۋانلار 161
§ 3. مىنېرالار 161

IX باب تەبىئىي ئاپەت

§ 1. قىراۋ ئۇششۇكى ۋە قار ئاپىتى 166
§ 2. مۆلدۈر 169
§ 3. كەلكۈن 171
§ 4. بوران 173
§ 5. كېسەللىك ۋە ھاشارات زىياندا شلىقى 174
§ 6. باشقا ئاپەتلەر 176

سىياسەت قىسمى

I باب جۇڭگو كوممۇنىستىك پارتىيىسى بورتالا يەرلىك تەشكىلاتى

§ 1. ياپون باسقۇنچىلىرىغا قارشى ئۇرۇش مەزگىلىدىكى ج ك پ ئەزالىرىنىڭ پائالىيىتى 182
§ 2. ج ك پ بورتالا ناھىيىلىك ۋە شەھەرلىك كومىتېتى 184
§ 3. پارتىيە قۇرۇلتىيى 187
§ 4. تەشكىلىي قۇرۇلۇشى 197
§ 5. تەشۋىقات، تەلىم - تەربىيە 205
§ 6. ئىنتىزام تەكشۈرۈش 210
§ 7. بىرلىكسەپ خىزمىتى 211

II باب جۇڭگو گومىنداڭى بورتالا يەرلىك تەشكىلاتى

§ 1. ئاپپاراتلار 220
§ 2. تەشكىلىي پائالىيەتلىرى 220

III باب ناھىيە، شەھەرلىك خەلق قۇرۇلتىيى

§ 1. خەلق ۋەكىللىرى يىغىنى 221

§ 2. خەلق قۇرۇلتىيى 222
§ 3. خەلق قۇرۇلتىيى دائىمىي كومىتېتى 224
§ 4. ئومۇمىي سايلام 225

IV باب ناھىيىلىك ھۆكۈمەت

§ 1. جۇڭخۇا مىنگو دەۋرىدىكى بورتالا ناھىيىلىك ھۆكۈمەت 227
§ 2. بورتالا ناھىيىسىنىڭ ئۇچ ۋىلايەت ئىنقىلابى دەۋرىدىكى ھاكىمىيەت ۋە كېڭەش ئورگانلىرى 230

V باب ناھىيە، شەھەرلىك خەلق ھۆكۈمىتى

§ 1. ئاپپاراتلار 233
§ 2. ھۆكۈمەت ئىشلىرى ۋە نەتىجىلەر 238

VI باب ناھىيىلىك، شەھەرلىك سىياسىي كېڭەش

§ 1. ئاپپاراتلار 252
§ 2. پائالىيەتلىرى 252

VII باب ئاممىۋى تەشكىلاتلار

§ 1. دېھقانلار جەمئىيىتى، كەمبەغەل دېھقان، تۆۋەن ئوتتۇرا دېھقانلار جەمئىيىتى 256
§ 2. شىنجاڭ خەلقىنىڭ جاھانگىرلىككە قارشى تۇرۇش بىرلەشمىسىنىڭ بورتالا شۆبىسى ... 257
§ 3. شىنجاڭ موڭغۇل يېزىقى جەمئىيىتىنىڭ بورتالا شۆبىسى 258
§ 4. شىنجاڭ مەدەنىي ئاقارتىش ئۇيۇشمىسىنىڭ بورتالا شۆبىسى 258
§ 5. ئاياللار جەمئىيىتى، ئاياللار بىرلەشمىسى 259
§ 6. سودىگەرلەر ئۇيۇشمىسى، سودا - سانائەتچىلەر بىرلەشمىسى 265
§ 7. ئىنقىلابچىل ياشلار تەشكىلاتى 266
§ 8. تىنچلىق ۋە خەلقچىللىقنى ھىمايە قىلىش ئىتتىپاقى 267
§ 9. ئىشچىلار ئۇيۇشمىسى 268
§ 10. كوممۇنىستىك ياشلار ئىتتىپاقى 269
§ 11. پەن - تېخنىكا جەمئىيىتى 273

§ 12. جۇڭگو - سوۋېت دوستلۇق جەمئىيىتى 275

VIII باب خەلق ئىشلىرى

§ 1. ئاپپاراتلار 275
§ 2. ئېتىبار بېرىش ۋە نەپقە بېرىش 277
§ 3. ئورۇنلاشتۇرۇش 280
§ 4. ئىجتىمائىي ياردەم 283
§ 5. پاراۋانلىق 285
§ 6. نىكاھلانغۇچىلارنى تىزىملاش 286
§ 7. دەپنە ئىشلىرىنى باشقۇرۇش 287
§ 8. ئەرزىيەت 287
§ 9. مۇھاجىرلار ئىشلىرى 288

IX باب ئەمگەك - كادىرلار خىزمىتى

§ 1. ئاپپاراتلار 290
§ 2. ئەمگەك 291
§ 3. كادىرلار خىزمىتى 304

X باب جامائەت خەۋپسىزلىكى

§ 1. ئاپپاراتلار 310
§ 2. جەمئىيەت ئامانلىقىنى باشقۇرۇش 313
§ 3. نوپۇس باشقۇرۇش 314
§ 4. جىنايى ئىشلار ئەنزىلىرىنى رازۋېتكا قىلىپ پاش قىلىش 315
§ 5. تۈرمە، سولاقخانىلارنى باشقۇرۇش 316
§ 6. ئوت ئۆچۈرۈشنى باشقۇرۇش 317

XI باب تەپتىشلىك

§ 1. ئاپپاراتلار 319
§ 2. جىنايى ئىشلار تەپتىشلىكى 320

§ 3. ئىقتىسادىي تەپتىشلىك 321
§ 4. قانۇن - ئىنتىزام تەپتىشلىكى 321
§ 5. تۇرمە - سولاقخانا تەپتىشلىكى 322

XII باب سوت

§ 1. ئاپپاراتلار 322
§ 2. جىنايى ئىشلار سوتى 324
§ 3. ھەق تەلەپ سوتى 325
§ 4. ئىقتىسادىي سوت 326
§ 5. ھەق تەلەپ ئىشلىرى بويىچە مۇرەسسە قىلىش 326

XIII باب ئەدلىيە مەمۇرىيىتى

§ 1. ئاپپاراتلار 327
§ 2. جامائەت گۇۋاھلىقى 328
§ 3. ئادۋوكاتلىق 328
§ 4. قانۇنچىلىق تەشۋىقاتى 329

XIV باب چېگرا مۇداپىئە ئىشلىرى

§ 1. ئاپپاراتلار 330
§ 2. چېگرا سىزىقى 331
§ 3. چېگرا باشقۇرۇش 332

ھەربىي ئىشلار قىسمى

I باب قوشۇن تۇرغۇزۇش

§ 1. چىڭ سۇلالىسى دەۋرىدە تۇرغۇزۇلغان قوشۇن 339
§ 2. مىنگو دەۋرىدە تۇرغۇزۇلغان قوشۇن 342

§ 3. جۇڭخۇا خەلق جۇمھۇرىيىتى قۇرۇلغاندىن كېيىن تۇرغۇزۇلغان قوشۇن 344

II باب يەرلىك ھەربىي ئاپپاراتلار

§ 1. ھەربىي خىزمەت ئۆتەش ئىدارىسى 346
§ 2. خەلق قوراللىق بۆلۈمى 346

III باب ھەربىي خىزمەت ئۆتەش تۈزۈمى

§ 1. ۋارىسلىق قىلىپ ھەربىي خىزمەت ئۆتەش تۈزۈمى ۋە ئەسكەر چاقىرىش تۈزۈمى. 348
§ 2. ئىختىيارىي ھەربىي خىزمەت ئۆتەش تۈزۈمى ۋە مەجبۇرىي ھەربىي خىزمەت ئۆتەش تۈزۈمى 348

IV باب خەلق ئەسكەرلىرى

§ 1. خەلق ئەسكەرلىرى تەشكىلاتلىرى 349
§ 2. خەلق ئەسكەرلىرى مەشقى 351
§ 3. خەلق ئەسكەرلىرىنىڭ ئىدىيىۋى قۇرۇلۇشى 353
§ 4. خەلق ئەسكەرلىرىنىڭ مۇداپىئە قۇرۇلۇشى 354
§ 5. خەلق ھاۋا مۇداپىئەسى ئۇرۇش تەييارلىقى 355

V باب ھەربىي ئىشلار

§ 1. تاڭ، يۈەن سۇلالىلىرى دەۋرىدىكى ھەربىي ئىشلار 356
§ 2. مىڭ، چىڭ سۇلالىلىرى دەۋرىدىكى ھەربىي ئىشلار 357
§ 3. مىنگو دەۋرىدىكى ھەربىي ئىشلار 358

ئىقتىساد قىسمى

I باب شەھەر - يېزا قۇرۇلۇشى

§ 1. ئاپپاراتلار 366

§ 2. شەھەر رايونى قۇرۇلۇشى 368
§ 3. پېنزا - كەنت قۇرۇلۇشى 374

II باب دېھقانچىلىق

§ 1. ئاپپاراتلار 385
§ 2. ئىشلەپچىقىرىش مۇناسىۋەتلىرىنىڭ ئۆزگىرىشى 388
§ 3. زىرائەت قۇرۇلمىسى ۋە زىرائەتلەرنىڭ تارقىلىشى 398
§ 4. تېرىقچىلىق مەشغۇلاتى تۈزۈمى ۋە تېخنىكىسى 413
§ 5. زىرائەت سورتلىرى 416
§ 6. زىرائەت ئاسراش 423
§ 7. تېخنىكا تەربىيىسى 428
§ 8. دارامەت تەقسىماتى 430

III باب چارۋىچىلىق

§ 1. ئاپپاراتلار 432
§ 2. ئىشلەپچىقىرىش مۇناسىۋىتىنىڭ ئۆزگىرىشى 434
§ 3. ئوتلاقلارنىڭ جايلىشىشى 439
§ 4. ئوتلاق قۇرۇلۇشى 441
§ 5. ئوت - چۆپ، يەم - بوغۇز 444
§ 6. مال ۋە ئۈي قۇشلىرىنىڭ نەسلىنى ياخشىلاش 445
§ 7. مال بېقىشنى باشقۇرۇش 448
§ 8. دېھقانچىلىق رايونلىرىدىكى باقمىچىلىق 451
§ 9. چارۋا - مالدا بولىدىغان كېسەللىكنىڭ ئالدىنى ئېلىش ۋە ئۇنى داۋالاش 452
§ 10. چارۋىچىلىق ماشىنا - سايمانلىرى 460
§ 11. قۇرۇلما ئۇنۇمى 460

IV باب ئورمانچىلىق

§ 1. ئاپپاراتلار 462
§ 2. تۈزلەڭلىك ئورمىنى 463
§ 3. تاغلىق رايون ئورمىنى 470
§ 4. ئورمان باشقۇرۇش 471

V باب سۇچىلىق

§ 1. ئاپپاراتلار 476
§ 2. سۇ ئىنشائاتى قۇرۇلۇشى 478
§ 3. چارۋىچىلىق رايونى سۇچىلىقى 490
§ 4. 10 مىڭ مولۇق سۇغىرىلىدىغان رايون قۇرۇلۇشى 490
§ 5. سۇچىلىقنى باشقۇرۇش 491
§ 6. سۇ مەھسۇلاتلىرى 498

VI باب يېزا ئىگىلىك ماشىنىلىرى

§ 1. ئاپپاراتلار 499
§ 2. قوشۇن قۇرۇلۇشى 503
§ 3. يېزا ئىگىلىك ماشىنا - سايمانلىرى بويىچە ئىگىلىك باشقۇرۇش 503
§ 4. يېزا ئىگىلىكىنىڭ ماشىنىلىشىش سەۋىيىسى 510

VII باب سانائەت

§ 1. ئاپپاراتلار 515
§ 2. قول سانائىتى 518
§ 3. يېزا ئىگىلىك، قوشۇمچە كەسىپ مەھسۇلاتلىرىنى پىششىقلاپ ئىشلەش كەسپى 525
§ 4. ماشىنىسازلىق سانائىتى 532
§ 5. بىناكارلىق - قۇرۇلۇش ماتېرىياللىرى كەسپى 536
§ 6. ھاراق ئىشلەش سانائىتى 544
§ 7. ئېلېكتر سانائىتى 545
§ 8. قازمىچىلىق سانائىتى 549
§ 9. دېھقانچىلىق دورىلىرى ۋە سۇلياۋ سانائىتى 550
§ 10. توقۇمىچىلىق سانائىتى 551

VIII باب يېزا - بازار كارخانىلىرى

§ 1. ئاپپاراتلار 553

§ 2. يېزا - بازار سانائىتى 554
§ 3. تەمىنات - سودا 558
§ 4. ئىگىلىك باشقۇرۇش ئۇنۇمى 559

IX باب قاتناش

§ 1. ئاپپاراتلار 562
§ 2. تاشيول ۋە كۆۋرۈك - سۇئاستى 565
§ 3. يولۇچى ۋە يۈك ترانسپورتى 569
§ 4. نازارەت قىلىش ۋە باشقۇرۇش 574

X باب پوچتا - تېلېگراف

§ 1. ئاپپاراتلار 575
§ 2. پوچتا 579
§ 3. تېلېگراف 583

XI باب ئىگىلىك باشقۇرۇش

§ 1. پىلان باشقۇرۇش 589
§ 2. ستاتىستىكا باشقۇرۇش 598
§ 3. مال باھاسىنى باشقۇرۇش 602
§ 4. ئۆلچەم باشقۇرۇش ۋە تالا تەكشۈرۈش 612
§ 5. سودا - سانائەتنى مەبۇرىي باشقۇرۇش 615

XII باب مالىيە

§ 1. ئاپپاراتلار 620
§ 2. مالىيە باشقۇرۇش تۈزۈلمىسى 622
§ 3. مالىيە كىرىمى 622

§ 4. مالىيە چىقىمى 625
§ 5. مالىيە قالدۇقى 628
§ 6. مالىيەنى نازارەت قىلىش 629
§ 7. مالىيەنىڭ باشقا كەسىپلىرى 629
§ 8. مۇپەتتىشلىك 632

XIII باب باج

§ 1. ئاپپاراتلار 634
§ 2. چىڭ سۇلالىسى ۋە مىنگو دەۋرلىرىدىكى باج يىغىش ئەھۋالى 636
§ 3. جۇڭخۇا خەلق جۇمھۇرىيىتى دەۋرىدىكى باج تۈزۈمى 639
§ 4. باج ئىشلىرىنى باشقۇرۇش ئەھۋالى 641

XIV باب پۇل مۇئامىلىسى

§ 1. ئاپپاراتلار 645
§ 2. پۇل 649
§ 3. كرېدىت 654
§ 4. خەلق پۇل ئامانىتى ۋە پۇل ئامانەت قويۇش 658
§ 5. زايوم، خەزىنە چېكى 659
§ 6. ئاساسىي قۇرۇلۇشقا مەبلەغ سېلىش ۋە ئۇنى باشقۇرۇش ئەھۋالى 661
§ 7. سۇغۇرتا 662

XV باب سودا

§ 1. ئاپپاراتلار 664
§ 2. خۇسۇسىي سودا 675
§ 3. تەمىنات - سودا كوپېراتىپ سودىسى 679
§ 4. دۆلەت ئىگىلىكىدىكى سودا 684
§ 5. تاشقى سودا 690

XVI باب ئاشلىق

§ 1. ئاپپاراتلار 694
§ 2. ئاشلىق - ياغ سېتىۋېلىش ۋە سېتىش 698
§ 3. ئاشلىق - ياغ ساقلاش 701
§ 4. ئاشلىق - ياغ باشقۇرۇش 702
§ 5. ئاشلىق - ياغ يۆتكەش 703
§ 6. ھەربىي قىسىمغا كېرەكلىك ئاشلىق بىلەن تەمىنلەش 704

مەدەنىيەت، مائارىپ قىسمى

I باب مائارىپ

§ 1. ئاپپاراتلار 711
§ 2. كونىچە مائارىپ 714
§ 3. بالىلار مائارىپى 715
§ 4. ئادەتتىكى مائارىپ 716
§ 5. كەسپىي مائارىپ 736
§ 6. چوڭلار مائارىپى 739
§ 7. ئوقۇتقۇچىلار قوشۇنى 743
§ 8. خىراجەت، مۇئەسسەسە 746
§ 9. تىرىشچانلىق بىلەن ئىشلەپ، ئىقتىسادچىللىق بىلەن ئوقۇش 749

II باب پەن - تېخنىكا

§ 1. ئاپپاراتلار 750
§ 2. پەن - تېخنىكا قوشۇنى 752
§ 3. پەن - تېخنىكىنى باشقۇرۇش 752
§ 4. پەن - تېخنىكا پائالىيىتى 753
§ 5. پەن - تېخنىكا ئاخباراتى 757
§ 6. پەن - تېخنىكا نەتىجىلىرى 758
§ 7. پەن - تېخنىكا ساھەسىدىكى ئىلغار كوللېكتىپ ۋە ئىلغار شەخسلەر 762

III باب مەدەنىيەت

§ 1. ئاپپاراتلار 765
§ 2. ئاممىۋى مەدەنىيەت 770
§ 3. ئەنئەنىۋى ناخشا - ئۇسسۇل 781
§ 4. كەسپىي سەنئەت تەشكىلاتلىرى 786
§ 5. ئاخبارات 787
§ 6. كىتاب ساقلاش ۋە تارقىتىش 789
§ 7. ئارخىپ 794
§ 8. كىنو قويۇش 797
§ 9. مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرى ۋە مەشھۇر جايلار 800

IV باب تىببىي داۋالاش - سەھىيە

§ 1. ئاپپاراتلار 815
§ 2. يۇقۇملۇق كېسەللىكلەرنىڭ ئالدىنى ئېلىش ۋە ساقلىق ساقلاش 823
§ 3. تىببىي داۋالاش 835
§ 4. تىببىي دورا 844

V باب تەنتەربىيە

§ 1. ئاپپاراتلار 853
§ 2. ئاممىۋى تەنتەربىيە 854
§ 3. ياش - ئۆسمۈرلەرنىڭ تەنتەربىيە مەشقى 856
§ 4. رېپىرلار قوشۇنى 857
§ 5. مۇسابىقە نەتىجىلىرى 857

VI باب رادىئو - تېلېۋىزىيە

§ 1. ئاپپاراتلار 861
§ 2. رادىئو 865
§ 3. كىچىك دائىرىلىك چاستوتىسى تىزگىنلەنگەن ئۇلاپ ئاڭلىتىش 869

§ 4. تېلېۋىزىيە 870

بۇزيەر ئۆزلەشتۈرۈش قىسمى

I باب ئاپپاراتلار

§ 1. شىغا بىۋاسىتە قاراشلىق ئورۇنلار 876
§ 2. دېھقانچىلىق - چارۋىچىلىق تۈەن - مەيدانلىرى 876

II باب ئىقتىساد

§ 1. يېزا ئىگىلىكى 880
§ 2. سانائەت 882
§ 3. سودا (ماددىي ئەشيا) 883

III باب پەن - تېخنىكا، مائارىپ، مەدەنىيەت، سەھىيە

§ 1. پەن - تېخنىكا 885
§ 2. مائارىپ 886
§ 3. مەدەنىيەت 887
§ 4. سەھىيە 888

ئىجتىمائىيەت قىسمى

I باب نوپۇس

§ 1. نوپۇسنىڭ ئۆزگىرىشى 892
§ 2. نوپۇسنىڭ تارقىلىش ئەھۋالى 895

§ 3. نوپۇس قۇرۇلمىسى 896
§ 4. پىلانلىق تۇغۇت 899

II باب مىللەت

§ 1. موڭغۇللار 902
§ 2. خەنزۇلار 928
§ 3. ئۇيغۇرلار 938
§ 4. قازاقلار 951
§ 5. خۇيزۇلار 962
§ 6. مىللەتلەر مۇناسىۋىتى 968
§ 7. دىنىي ئىشلارنىڭ باشقۇرۇلۇش ئەھۋالى 976

III باب خەلق تۇرمۇشى

§ 1. دېھقانلار تۇرمۇشى 978
§ 2. چارۋىچىلار تۇرمۇشى 983
§ 3. ئىشچى - خىزمەتچىلەر تۇرمۇشى 986

IV باب مەنىۋى مەدەنىيەت قۇرۇلۇشى

§ 1. ۋەتەنپەرۋەرلىك تەربىيىسى 990
§ 2. سىياسىي نەزەرىيە ۋە سوتسىيالىستىك تەربىيە 992
§ 3. مىللەتلەر ئىتتىپاقلىقى تەربىيىسى 994
§ 4. لېنىي فېكىدىن ئۆگىنىش پائالىيىتى 1001
§ 5. «تۆتىنى تەشەببۇس قىلىش، تۆتكە قارشى تۇرۇش» پائالىيىتى 1005
§ 6. «بەش بولۇش، تۆت گۈزەل، ئۇچنى قىنزغىن سۆيۈش» پائالىيىتى 1007

شەخسلەر قىسمى

1. شەخسلەرنىڭ تەرجىمىھالى 1015
2. دەم ئېلىشقا چىققان كادىرلار جەدۋىلى 1041

3. ئىلغار شەخسلەر جەدۋىلى 1043

قوشۇمچە

1. ئىلى جاڭجۇنى جىن شۇننىڭ كارماڭئانىڭ قەستكە ئۇچراپ ھاياتىدىن ئايرىلغانلىقى ۋە قاتىلنىڭ سوراق قىلىنىپ بىر تەرەپ قىلىنىشى توغرىسىدا خانغا يوللىغان مەلۇماتنامىسى 1056
2. بورتالا ناھىيىسىنىڭ تەسىس قىلىنىشى 1059
3. مىنگو دەۋرىدىكى «بورتالا ناھىيىسى تەزكىرىسى» 1060
4. جۇڭخۇا مىنگونىڭ 32 - يىلىدىكى بورتالا ناھىيىسىگە دائىر بىر نەچچە مەلۇمات. . 1075
5. 1985 - يىلىنىڭ ئاخىرىدا بورتالا شەھەر رايونىدا تۇرۇشلۇق ئورۇنلارنىڭ نامى: . . 1079
6. بورتالا شەھىرىنىڭ نوپۇسنى 4 - قېتىم ئومۇميۈزلۈك تەكشۈرۈشكە دائىر ئەھۋالى1081
ئاخىرقى سۆز 1083
«بورتالا شەھىرى تەزكىرىسى»نى تۈزگۈچى ئاپپارات ۋە خادىملار 1087
ئۇيغۇرچە نەشرىگە ئاخىرقى سۆز 1091
«بورتالا ناھىيىسى تەزكىرىسى» ئۇيغۇرچە نەشرىنىڭ تەھرىرات خادىملىرى 1093

كىرىش سۆز I

تۆرباير

يۇرتۇمنىڭ تەزكىرىسى دۇنياغا كېلىش ئالدىدا تۇرۇپتۇ. مۇھەررىر يولداشلار مېنى ئۇنىڭغا بىرنەچچە كەلىمە بېغىشلىما يېزىپ بېرىشكە تەكلىپ قىلدى، مەن بۇ ۋەزىپىنى يۇرتۇمغا بولغان چوڭقۇر مۇھەببەت بىلەن قوبۇل قىلدىم.

«بورتالا شەھىرى تەزكىرىسى» تەھرىر بۆلۈمىدىكى يولداشلار ج ك پ بورتالا شەھەرلىك كومىتېتى ۋە شەھەرلىك خەلق ھۆكۈمىتىنىڭ رەھبەرلىكىدە، يۇقىرى دەرىجىلىك كەسپىي تارماقلارنىڭ يېتەكچىلىكىدە، نۇرغۇنلىغان كىتاب ۋە ماقالىلەر ئارىسىدا سەككىز يىل جاپالىق ئەجىر سىڭدۈرۈپ، نۇرغۇن ماتېرىيال توپلاپ، ئەستايىدىل قەلەم تەۋرىتىپ، 1 مىليون خەتتىن ئاشىدىغان بۇ چوڭ ئەسەرنى قولدىن چىقاردى، بۇ — قالتىس تۆھپە. بۇ كىتابنى ئوقۇغان كىشىلەر چوقۇم: ئۆرنەك قىلغۇدەك تارىخىي ۋەقەلەر، ئوتلاقتىكى چوڭ ئۆزگىرىشلەر يېزىلىپتۇ، دېگەن تەسىراتقا كېلىدۇ. بورتالا ئەسلىدە بىر كۆچمە چارۋىچىلىق رايونى ئىدى، مىنگۇنىڭ 9 - يىلى (1920 - يىلى) بۇ يەردە ناھىيە تەسىس قىلىنغاندىن كېيىن، دېھقانچىلىق تەدرىجىي راۋاجلانغان. لېكىن كۆلپەتلىك كونا جەمئىيەتتە، كۆچمە چارۋىچىلىق تەدرىجىي ھالدا تېرىقچىلىققا قاراپ يۆزلەنگەن بولسىمۇ، ھەممە ئائىلىنىڭ ئاشلىقى يېتەرلىك بولۇپ كەتمىگەن، ئامما يېمەك - ئىچمەك، كېيىم - كېچەكتىن قىسىلىپ ياشاپ كەلگەن. جۇڭگو يېڭى دېموكراتىك ئىنقىلابىنىڭ غەلىبىسى بىلەن بورتالانىڭ يايلاقلىرىدا زۇلمەت تارقىلىپ قۇياش پارلىدى، ھەر مىللەت خەلقى قەد كۆتۈرۈپ ئازاد بولۇپ، دېھقانچىلىق بىلەن چارۋىچىلىقنى تەڭ ئېلىپ بېرىش، سانائەت، دېھقانچىلىق، چارۋىچىلىق، قوشۇمچە كەسىپ، بىلىقچىلىقنى بىرلىكتە راۋاجلاندۇرۇش يولىغا ھەقىقىي تۈرده قەدەم تاشلىدى. پارتىيە 11 - نۆۋەتلىك مەركىزىي كومىتېتى 3 - ئومۇمىي يىغىنىدىن بۇيان، بىپايان بورتالا زېمىنى تېخىمۇ قاينام - تاشقىنلىققا چۆمدى، تۇرلۇك ئىشلار ئۇچقاندەك راۋاجلاندى، خەلقنىڭ تۇرمۇشى كۆرۈنەرلىك ياخشىلاندى. بورتالا بورتالا موڭغۇل ئاپتونوم ئوبلاستىنىڭ سىياسىي، ئىقتىساد، مەدەنىيەت مەركىزى بولۇش سۈپىتىدە، ئۇنىڭ جەلب قىلىش كۈچى ۋە تەسىر كۆرسىتىش كۈچى كۈچەيدى ھەمدە ناھىيىنى شەھەرگە ئۆزگەرتىش ئىشى تامامىلاندى. «بورتالا شەھىرى تەزكىرىسى» نى تۈزگۈچىلەر ئوبىيېكتىپ، چىن ئىلمىي پوزىتسىيە بىلەن شەھەر تەۋەسىنىڭ تەبىئىي ۋە ئىجتىمائىي، تارىخىي ۋە رېئال ئەھۋالىغا دائىر سىستېمىلىق ماتېرىياللارنى توپلاپ، ھەر ساھەدىكىلەرنىڭ بورتالانى چۈشىنىشى ۋە تەتقىق قىلىشى ئۈچۈن بىر مۇھىم ھۆججەت تەييارلاپ بەردى. بۇ سىستېمىلىق

ماتېرىياللار كىشىلەرگە سوتسىيالىزمنىڭ ھەر مىللەت خەلقىگە ناھايىتى كۆپ ئەمەلىي پايدا يەتكۈزگەنلىكىنى ئىسپاتلاپ بېرىدۇ، ھەر مىللەت خەلقىنىڭ سوتسىيالىزم ئىشلىرىدىكى قان بىلەن گۆشتەك يېقىن قېرىنداشلارچە دوستلۇقىنى ئەكس ئەتتۈرۈپ بېرىدۇ. ئۇنىڭدىن يەنە يايلاقتىكى غايەت زور ئۆزگىرىشلەردىكى قانۇنىيەتلىك نەرسىلەرنىمۇ تاپقىلى بولىدۇ. مېنىڭچە، «بورتالا شەھىرى تەزكىرىسى» نىڭ مۇھىم قىممىتى مانا مۇشۇ يەردە.

ئەگەر بىز يۇرۇن پارتىيە رەھبەرلىكىدە ئاچلىقتىن توقلۇققا يەتتۇق دېگەن بولساق، ھازىر بىز توقلۇقتىن ھاللىق سەۋىيىگە قاراپ ئىلگىرىلەۋاتىمىز. ئۆتمۈشنى ئەسلىسەك، نەتىجىمىزنىڭ پارلاق ئىكەنلىكىنى، كېلەچەكنى كۆز ئالدىمىزغا كەلتۈرسەك، ئىستىقبالىمىزنىڭ گۈزەل ئىكەنلىكىنى، بىز قىلىدىغان ئىشلارنىڭ تېخىمۇ كۆپەيگەنلىكىنى ھېس قىلىمىز. يېقىنقى يىللاردىن بۇيان، خەلقىمىزنى ۋەزىيەتتە كۆپ ئۆزگىرىش بولۇۋاتىدۇ، پۇرسەت يىلەن رىقابەت تەڭ مەۋجۇت بولۇپ تۇرۇۋاتىدۇ. مەن تەھرىر بۆلۈمىدىكى يولداشلارنىڭ «بورتالا شەھىرى تەزكىرىسى»دىن ۋە ئۇنى تۈزۈش جەريانىدا توپلانغان كۆپلىگەن ماتېرىياللاردىن تولۇق پايدىلىنىپ، چوڭقۇر تەھلىل - تەتقىق قىلىپ، بورتالا شەھىرىنىڭ داۋاملىق راۋاجلىنىشى ئۈچۈن مەسلىھەت - پىكىر بېرىشنى ئۈمىد قىلىمەن. بورتالا شەھىرىدىكى پارتىيە - ھۆكۈمەت رەھبىرى تارماقلىرىنىڭ چوقۇم بۇ جانلىق، كونكرېت يۈرت ماتېرىياللىرىدىن پايدىلىنىپ، ھەر مىللەت خەلقىگە قارىتا يۈرۈشلۈك ئەركىنلەشتۈرۈشكە، تىنچ ئۆزگەرتىۋېتىشكە، مىللىي بۆلگۈنچىلىككە قارشى تەربىيە ئېلىپ بېرىپ، سۈيۈملۈك يۈرتۇمنى تېخىمۇ گۈزەل قىلىپ قۇرۇپ چىقىش يولىدا پېچىن تۆھپە قوشۇدىغانلىقىغا ئىشىنىمەن.

قىش كېتىپ، باھار كەلگەن بۇ مەۋسۇمدە ئىختىيارسىز ھالدا چىڭ سۇلالىسىنىڭ ئاخىرى، مىنگونىڭ بېشىدا ياشىغان موڭغۇل شائىر ساندونىڭ:

«ئادەملەرنىڭ ئىزىدىن ئېرىپ كەتتى قار-مۇزلار،
ئاتلار بىلەن تالىشار سۈرئەت باھار شامىلى.
ئالتۇن شاخلار بىخ سۈردى ئەركىن ياشناپ، ئىغاڭلاپ،
كېلەر ئەمدى توختىماي بۇندا قۇشلار ناۋاسى.»

دېگەن شېئىرىنى ئەسلەپ قالدىم. مەن قەتئىي ئىشىنىمەنكى، ھەر مىللەت خەلقى شائىرنىڭ غايىسىنى رېئاللىققا ئايلاندۇرالايدۇ. «ئاجايىپ ئۆزگىچە زېمىن»، «غايىۋى جەننەت» دەپ تەرىپلەنگەن بورتالا زېمىنىدىن چوقۇم ئارقا - ئارقىدىن خوشخەۋەرلەر كېلىدۇ.

1992 - يىل 1 - ئاينىڭ 10 - كۈنى

«كىرىش سۆز-1» نىڭ ئاپتورى تۇربايىر - شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونلۇق خەلق قۇرۇلتىيى دائىمىي كومىتېتىنىڭ مۇئاۋىن مۇدىرى.

كىرىش سۆز II

لى شىلي، بۇمبە

جايلار تەزكىرىسىنى تۈزۈش — جۇڭخۇا مىللەتلىرىنىڭ ئېسىل ئەنئەنىسى. ماركسىزم-لېنىنىزم، ماۋزېدۇڭ ئىدىيەسىنىڭ يېتەكچىلىكىدە سوتسىيالىستىك يېڭى تەزكىرە تۈزۈش سوتسىيالىستىك مەدەنىيەت ۋە ماددىي مەدەنىيەت يارىتىشتا، مىللەتلەر ئىتتىپاقلىقىنى كۈچەيتىشتە، ۋەتەننىڭ بىرلىكىنى قوغداش ۋە مۇستەھكەملەشتە ئىنتايىن مۇھىم ئەھمىيەتكە ئىگە. گۇللەنگەن دەۋردە بۇ زور ۋەزىپىنى تامامىلاشقا مۇيەسسەر بولالىغانلىقىمىز ئۈچۈن، ئالاھىدە شەرەپ ھېس قىلماقتىمىز.

بىز ماتېرىيالىزملىق تارىخ قارىشىدا چىڭ تۇرۇپ، قەدىمكىسىنى قىسقا، ھازىرقىسىنى تەپسىلىي يېزىش تەلىپى بويىچە، ئىدىيەۋىلىك، ئىلمىيلىك ۋە ماتېرىياللىق خاراكتېرىنى بىرلىككە كەلتۈرۈشكە تىرىشىش پرىنسىپىغا ئەمەل قىلدۇق. تەزكىرە كىتابىدىكى ماتېرىياللار، بىرىنچىدىن، ئارخىپ، گېزىت - ژۇرنال، ماتېرىيال - ھۆججەتلەرنى كۆرۈشتىن، ئىككىنچىدىن، ھەر ساھەدىكى كەسىپ ئەھلى - مۇتەخەسسىسلەرنى زىيارەت قىلىش، ئىجتىمائىي تەكشۈرۈش ئېلىپ بېرىشتىن، ئۈچىنچىدىن، شەھىرىمىز تەۋەسىدىكى يېزا، بازار، مەيدان تەزكىرىلىرى ۋە كەسىپ تەزكىرىلىرىنىڭ جەۋھىرىنى قوبۇل قىلىشتىن كەلدى، جەمئىي 7 مىليون خەتتىن كۆپرەك خام ماتېرىيال توپلاندى. ماتېرىياللارنى كەڭ دائىرىدە توپلاش، ئېھتىياتچانلىق بىلەن تاللاش، تەكرار تەھقىقلەش، ساختىسىنى چىقىرىپ تاشلاپ، چىنىنى ساقلاپ قېلىش ئارقىلىق تەزكىرە كتابىنى مەزمۇنى مول، ماتېرىياللىرى توغرا، تۈزۈلۈشى مۇكەممەل، ئەدەبىي ئىستىلى دۇرۇس، تىلى راۋان كىتاب قىلىپ تۈزۈپ چىقىش يولىدا تىرىشچانلىق كۆرسىتىلدى. قەدىمكى ئىشلار ياد ئېتىپ تۇرۇلسا، دۆلەتنى گۈللەندۈرۈش يولىدىكى ئۇلۇغۋار ئىرادىگە ئىلھام بولىدۇ؛ ئۆتمۈشنى ئۇنتۇماسلىقتىن مەقسەت كېلەچەكنى قەدىرلەشتىن ئىبارەت. بىز بۇ تەزكىرە كىتابىنىڭ شەھىرىمىزنىڭ سوتسىيالىستىك مەدەنىيەت قۇرۇلۇشى ۋە ماددىي مەدەنىيەت قۇرۇلۇشى ئۈچۈن خىزمەت قىلىشىنى، تۆتنى زامانىۋىلاشتۇرۇشنى تارىخىي ئۆرنەكلەر بىلەن تەمىنلەشنى، ۋەتەنپەرۋەرلىك تەربىيىسى، ئىنقىلابىي ئەنئەنە تەربىيىسى ۋە مىللەتلەر ئىتتىپاقلىقى، ئارمىيە - خەلق ئىتتىپاقلىقى تەربىيىسى ئېلىپ بېرىشىمىزدا يەرلىك دەرسلىك بولۇپ، ھازىرقى دەۋر ئۈچۈنمۇ، كەلگۈسى ئەۋلادلار ئۈچۈنمۇ مەنپەئەت يەتكۈزۈشنى چوڭقۇر ئۈمىد قىلىمىز.

كىتابنى تۈزۈش جەريانىدا، شەھەرلىك تەزكىرە كومىتېتى تەشكىلىي رەھبەرلىكتىن تارتىپ مۇناسىۋەتنى تەڭشەشكىچە بولغان ئىشلاردا شەھەر تەزكىرىسىنى تۈزۈش ئۈچۈن زۆرۈر

شەرت - شارائىتلارنى يارىتىپ بەردى. تەھرىر بۆلۈمىدىكى يولداشلار يۇقىرى دەرىجىلىك ئالاقىدار تارماقلارنىڭ رەھبەرلىكىدە، سوغۇقنى سوغۇق دېمەي، ئىسسىقنى ئىسسىق دېمەي، جاپاغا چىداپ تىرىشىپ ئىشلەپ، قېتىرقىنىپ تەتقىق قىلىش، ئارتۇقچىلىقلارنى قوبۇل قىلىپ، يېتەرسىزلىكلەرنى توغىتىش، ئورنىغىنالنى تۆت قېتىم ئۆزگەرتىش، بەش قېتىم تۈزىتىش، ئالتە تەكشۈرۈش ئۆتكىلىدىن ئۆتكۈزۈش ئارقىلىق يەتتە يىل جاپالىق ئەجىر سىڭدۈرۈپ، بۇ تەزكىرە كىتابىنى تاماملىدى.

كىتابنى تۈزۈش جەريانىدا ئوبلاست، شەھەردىكى مۇناسىۋەتلىك مۇتەخەسسىس، ئالىملار ۋە ئەھۋالنى ئۇقىدىغانلارنىڭ غەمخورلۇقى ۋە ياردىمىگە، ئاپتونوم رايونلۇق، ئاپتونوم ئوبلاستلىق تەزكىرە كومىتېتلىرىنىڭ زور كۈچ بىلەن قوللىشىغا ۋە ئىلى، تارباغاتاي، ئالتاي، شىخەنزە قاتارلىق جايلاردىكى تەزكىرىچى كەسىپداشلارنىڭ قىزغىن ياردىمىگە ئېرىشتۇق، بۇ مۇناسىۋەت بىلەن ئۇلارغا سەمىمىي مىننەتدارلىق بىلدۈرىمىز.

بورتالا ۋەتىنىمىزنىڭ غەربىي چېتىگە جايلاشقان. تارىخىي كىتابلاردا ئۇنىڭغا دائىر خاتىرىلەر يوق دېيەرلىك. ئاندا - ساندا ئۇچرايدىغان خاتىرىلەرمۇ بىر - ئىككى ئېغىزلا يېزىلغان، ئۇنىڭ ئۈستىگە، تارىخىي سەۋەبلەر تۈپەيلىدىن، بۇ يەردە مىنگودىن بۇرۇنقى ئارخىپلار ھېچقانچە قالمىغان، ماتېرىيال قىسلىقى بەكمۇ گەۋدىلىك. تۈزگۈچىلەرنىڭ سەۋىيىسى چەكلىك بولغانلىقى ۋە ۋاقىت جىددىي بولغانلىقى ئۈچۈن، سەۋەنلىك، خاتالىقلاردىن خالى بولۇشىمىز قىيىن، ھەر ساھەدىكى زاتلارنىڭ كۆپلەپ تۈزىتىش پىكىرلىرىنى بېرىشىنى چىن قەلبىمىزدىن ئۈمىد قىلىمىز.

1991 - يىل 2 - ئاينىڭ 5 - كۈنى

«كىرىش سۆز I» نىڭ ئاپتورلىرى: لى شىلې — ج ك پ بورتالا شەھەرلىك كومىتېتىنىڭ شۇجىسى.
بۈمبە — بورتالا شەھىرىنىڭ باشلىقى.

كىتابنىڭ تۈزۈلۈشى ھەققىدە

1. يېتەكچى ئىدىيە: ماركسىزم - لېنىنىزم، ماۋزېدۇڭ ئىدىيىسىنى يېتەكچى قىلىشتا، ھەقىقەتنى ئەمەلىيەتتىن ئىزدەش روھىدا چىڭ تۇرۇپ، ئىدىيىۋىلىك، ئىلمىيلىك ۋە ماتېرىيال خاراكتېرىنى بىرلىككە كەلتۈرۈشكە تىرىشىش.

2. كىتابنىڭ ۋاقىت چېكى: تەشكىلىي تۈزۈلۈشنىڭ تەرەققىيات جەريانىغا دائىر ماتېرىياللار ۋە چوڭ ئىشلار غەربىي خەن سۇلالىسىنىڭ خانى ۋېندى زامانىسىنىڭ چېيەنيۈەن 3 - يىلى (مىلادىدىن ئىلگىرىكى 177 - يىلى) دىن، ئادەتتە، چىڭ سۇلالىسىنىڭ چېيەنلۇڭ 29 - يىلى (1764 - يىلى) دىن باشلىنىپ، 1985 - يىلدا توختىتىلدى.

3. خاتىرىلەنگەن ۋەقەلەرنىڭ دائىرىسى: ئاساسەن بورتالا شەھىرى تەۋەسىي (بورتالا شەھىرىنىڭ ئۆزى، بورتالا موڭغۇل ئاپتونوم ئوبلاستىغا ۋە يېزا ئىگىلىك 5 - شىنىڭ شىغا بىۋاستە قاراشلىق ئورگان - ئورۇنلىرى ۋە بورتالا شەھىرى تەۋەسىدىكى ئالتە تۈەن - مەيدان) دىكى ھەرقايسى كەسىپلەرنىڭ ھەرقايسى تارىخىي دەۋرلەردىكى تەرەققىيات ئەھۋالى خاتىرىلەندى.

4. شەكىل - قۇرۇلمىسى: چوڭ تۈرلەر بويىچە قىسىم، كەسىپلەر بويىچە باب، پاراگرافلار تەسىس قىلىندى، مەزمۇنى مول بولغان قىسمەن باب، پاراگرافلار تارماقلارغا ئايرىلدى، يەنى قىسىم، باب، پاراگراف، تارماقتىن ئىبارەت تۆت قاتلامغا بۆلۈندى؛ خاتىرە، تەزكىرە، جەدۋەل، خەرىتە، تەرجىمھال، قوشۇمچىدىن ئىبارەت ئالتە خىل ژانىر قوللىنىلدى، ماقالىلەرنى يېزىش ئىشى مەزمۇننىڭ سەۋەب - نەتىجە مۇناسىۋىتى ۋە «ئىشنى تۈرىگە قاراپ ئايرىش» ئۇسۇلى بويىچە ئۇمۇمىيۈزلۈك ئورۇنلاشتۇرۇلدى. كىتابخانىلاردا بۇاستە تەسىرات قالدۇرۇش ئۈچۈن، كىتابنىڭ باش تەرىپىگە رەڭلىك سۈرەتلەر بېرىلدى. «كىرىش سۆز» دە بۇ نۆۋەتلىك تەزكىرە تۈزۈشنىڭ زور ئەھمىيىتى ۋە ئاساسىي جەريانى بايان قىلىندى. «ئۇمۇمىي بايان»، «چوڭ ئىشلار» دا قەدىمكى ئىشلار بىلەن ھازىرقى ئىشلار تۇتاشتۇرۇلۇپ، تەرەققىيات جەريانى شەرھىلەندى. «جۇغراپىيە»، «سىياسەت»، «ھەربىي ئىشلار»، «ئىقتىساد»، «مەدەنىيەت - مائارىپ»، «بوز يەر ئۆزلەشتۈرۈش»، «ئىجتىمائىيەت»، «شەخسلەر» دىن ئىبارەت سەككىز قىسىمدا ھەرخىل ئىشلار ۋە ۋەكىللىك خاراكتېرىگە ئىگە شەخسلەر بايان قىلىندى. ئاخىرىدا «قوشۇمچە» ۋە تەزكىرە تۈزۈش ئاپپاراتلىرىدىكى خادىملارنىڭ ئىسىملىكى بېرىلدى.

5. ماتېرىيال مەنبەسى: ماتېرىيال، ئاساسەن، ئارخىپ، كىتاب، گېزىت - ژۇرنال، ماتېرىيال - ھۇججەتلەردىن ئېلىندى ھەمدە نەق مەيدانىدا تەكشۈرۈش ئارقىلىق ئىگىلەنگەن ئاغزاكى ماتېرىياللار قوشۇمچە قىلىندى.

6. نام: شەھىرىمىزنىڭ ناھىيىدىن شەھەرگە ئۆزگەرگىنىگە ئۇزۇن بولمىدى، شۇڭا ئۇمۇملاشتۇرۇلغان بايانلاردا شەھەر نامى قوللىنىلدى، مۇناسىۋەتلىك تارىخىي دەۋرلەردىكى

مەمۇرىي ئاپپاراتلار يەنىلا بۇرۇنقى نامى بىلەن بېرىلدى.

7. جۇڭخۇا خەلق جۇمھۇرىيىتى قۇرۇلغاندىن كېيىنكى سىياسىي ھەرىكەتلەر ئايرىم - ئايرىم ھالدا مۇناسىۋەتلىك باب، پاراگرافلارغا كىرگۈزۈلدى.

8. يىلنامە ۋە سانلار: 1987 - يىلى دۆلەت تېل - يېزىق خىزمىتى كومىتېتى، دۆلەت نەشرىيات ئىدارىسى قاتارلىق ئالتە ئورۇن ئېلان قىلغان «نەشر بۇيۇملىرىدا سانلارنى قوللىنىش ئۇسۇلى توغرىسىدا سىناق تەرىقىسىدە يولغا قويۇلىدىغان بەلگىلىمە» بويىچە ئىجرا قىلىندى. ئالدى تەرەپكە جۇڭگونىڭ تارىخىي دەۋرلىرىنىڭ يىل نامى بېرىلىپ، تىرناق ئىچىگە مىلادى يىل نامى ئىزاھلاپ قويۇلدى. جۇڭخۇا خەلق جۇمھۇرىيىتى قۇرۇلغاندىن كېيىن شەھىرىمىزنىڭ تۇرلۇك ئىشلىرىنىڭ راۋاجلانغانلىقىنى كۆرسىتىدىغان سانلىق مەلۇماتلارنى، ئاساسەن، بورتالا شەھەرلىك سىتاتىستىكا ئىدارىسىنىڭ سانلىق مەلۇماتلىرى ئۆلچەم قىلىندى. مۇناسىۋەتلىك كەسىپىي تارماقلاردىن ئېلىنغان ئايرىم سانلىق مەلۇماتلارنىڭ ھەممىسى تەكشۈرۈپ توغرىلاندى.

9. شەخسلەرنىڭ تەرجىمھالىنى تۇرغۇزۇش ئۆلچىمى: خىزمەت مەرتىۋىسى، كەسپى ۋە مىللىتىدىن قەتئىينەزەر، شەھىرىمىزدە ئىجتىمائىي تەسىرگە ئىگە بولغان ئالەمدىن ئۆتكەن شەخسلەر (جۇملىدىن سەلبىي شەخسلەر) نىڭ تەرجىمھالى تۇرغۇزۇلدى.

ئومۇمىي بايان

ئومۇمىي بايان

بورتالا شەھىرى شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونىنىڭ غەربىي شىمالىغا جايلاشقان. تەڭرىتاغ تىزمىلىرىنىڭ بىر تارمىقى بولغان كۆگۈرچىن تېغى شەھەر تەۋەسىنىڭ غەربىي جەنۇبىدا قەد كۆتۈرۈپ تۇرىدۇ، سايرام كۆلى غەربىي جەنۇبتىكى تاغلار ئوتتۇرىسىدا، بۇلۇتلار ئارىسىدا چايقىلىپ تۇرىدۇ؛ شىمالدا ئالاتاۋ تېغىنىڭ شەرقىي بۆلىكى قەد كۆتۈرۈپ تۇرىدۇ. ئىبىنۇر كۆلى شەھەر تەۋەسىنىڭ شەرقىي پاسىلىنىڭ سىرتىدىكى بىپايان چۆلگە تۇتاشقان، بورتالا دەرياسى شەھەر تەۋەسىگە ئارىشاڭ ناھىيىسىدىن كىرىپ، شەھەرگە قاراشلىق رايوننى توغرىسىغا كېسىپ ئۆتىدۇ. شەھەر تەۋەسىنىڭ جەنۇبىي ۋە شىمالىي تەرەپلىرى ھەيۋەتلىك، گۈزەل تاغ بولۇپ، بۇ تاغلارنىڭ ئوتتۇرىسىغا غەربتىن شەرققە بارا - بارا پەسىيىپ بارىدىغان جىلغا تۈزلەڭلىكى جايلاشقان. بۇ تۈزلەڭلىكنىڭ چوڭ مۇھىتى گەرچە قۇرغاق بولسىمۇ، لېكىن ئۇ مۇنبەت تۇپراقلارنى ياشنىتىپ تۇرىدىغان خېلى مول سۇ مەنبەسىگە ئىگە. چىڭ سۇلالىسى دەۋرىدە ئۆتكەن مەشھۇر ئەدىب خۇڭ لياڭجى بۇ يەرنى «غەربتىكى ئاجايىپ ئۆزگىچە زېمىن، غايىۋى جەننەت» دەپ تەرىپلىگەنىدى. بورتالا شەھىرىنىڭ غەربى ئارىشاڭ ناھىيىسىگە، جەنۇبى ۋە غەربىي جەنۇبى غۇلجا، قورغاس ناھىيىلىرىگە تۇتىشىدۇ، شەرقى جىڭ ناھىيىسى بىلەن قوشنا، شەرقىي شىمالى تولى ناھىيىسىگە تۇتىشىدۇ، شىمالى ئالاتاۋ تېغىنى سۇ بۆلۈش چوققىسى قىلىپ، سوۋېت ئىتتىپاقى بىلەن چېگرىلىنىدۇ. شەھەر تەۋەسىنىڭ شەرقتىن غەربكە ئۇزۇنلۇقى 7. 164 كىلومېتر، جەنۇبتىن شىمالغا كەڭلىكى 5. 117 كىلومېتر، ئومۇمىي كۆلىمى 7956 كۋادرات كىلومېتر بولۇپ، ئورنى شەرقىي مېرىدىئان 82°39′ — 80°44′، شىمالىي پاراللېل 45°21′ — 44°23′ ئارىلىقىغا توغرا كېلىدۇ. 1985 - يىلى شەھەر تەۋەسىدە بىر بازار (بورتالا بازىرى)، بىر رايون (شويىڭپەن رايونى)، تۆت يېزا (چىندېل يېزىسى، ئۇتبۇلاق يېزىسى، دالتۇ يېزىسى، بىلىن خارمودون يېزىسى)، جەمئىي 114 كەنت، شۇنىڭدەك شەھەرگە قاراشلىق ئارالتوقاي چارۋىچىلىق فېرمىسى، شىنجاڭ ئىشلەپچىقىرىش - قۇرۇلۇش بىڭتۇەنى يېزا ئىگىلىك 5 - شىسىنىڭ بورتالادىكى ئالتە تۇەن - مەيدانى (81 -، 84 -، 85 -، 86 -، 89 -، 90 - تۇەن - مەيدانلىرى) بار بولدى.

ئىلگىرىكى چىن سۇلالىسى ۋە غەربىي خەن، شەرقىي خەن سۇلالىلىرى دەۋرىدە بورتالا ساكلار، توخرىلار، ئۇسۇنلار ۋە ياپبانلارنىڭ مال باقىدىغان يېرى ئىدى. ۋېي، جىن، سۇي، تاڭ دەۋرلىرىدە جۇجانلار، قاڭقىللار، ئىفتالىتلار ۋە تۈركلەر ئىلگىرى - كېيىن بولۇپ بۇ يەردە پائالىيەت ئېلىپ بارغان. تاڭ تەيزۇڭ (تاڭ سۇلالىسىنىڭ خانى تەيزۇڭ) زامانىسىنىڭ جېنگۇەن 23 - يىلى (649 - يىلى) غەربىي تۈركلەر رايونىدا بېشىبالىق تۇتۇق مەھكىمىسى قۇرۇلغاندا، بورتالا ئۇنىڭ باشقۇرۇشىدا بولغان، تاڭ سۇلالىسىنىڭ شيەنچىڭ يىللىرىدا ئىلى ئۆلكىسىنىڭ چوڭ باش بۇغى سۇدىڭفاڭ سىلاۋچىبەگ ئاشنامىش، ئاشنا بۇكىنلەر بىلەن ھازىرقى بورتالا دەرياسى ئەتراپىدا ئۇچرىشىپ، بۆلگۈنچىلىك - ئاسىيلىق ھەرىكەتلىرى بىلەن شۇغۇللانغان ئاشنا قۇلى ئۇستىدىن غەلىبە قىلىپ، دۆلەتنىڭ بىرلىكىنى قوغدىغان. «بورتالا» دېگەن نام دەسلەپتە سۇڭ، يۇەن سۇلالىلىرى ئارىلىقىدىكى قاراقىتان خانلىقى دەۋرىدە ئۇچرىغان، ئەينى ۋاقىتتا بورتالا تەۋەسىدە قۇرۇلغان بولات شەھىرى مۇداپىئە ۋە سۇدا پائالىيەتلىرى سورۇنى بولغان. چىڭگىزخان غەربكە يۇرۇش قىلغاندىن كېيىن ئوغۇللىرىغا سۇيۇرغاللىق يەر بۆلۈپ بەرگەندە، بورتالا ئوگداينىڭ سۇيۇرغاللىق يېرىگە ئايلانغان، ئۇنىڭدىن

كېيىن چاغاتاي خانغا تەۋە بولغان. مىلك سۇلالىسىنىڭ يۇقۇلى يىللىرىدىن شۇەندي يىللىرىغىچە بولغان ئارىلىقتا (XV ئەسىرنىڭ باشلىرىدا) موڭغۇللارنىڭ ئۈيرات قەبىلىسىنىڭ كۈچى تەڭرىتاغنىڭ غەربىگە كىرگەندە، بورتالا ئۇلارنىڭ ھۆكۈمرانلىقىدا بولغان. مىلك سۇلالىسىنىڭ ئاخىرى، چىلك سۇلالىسىنىڭ باشلىرىدا، ئۈيرات - جۇڭغار قەبىلىسىنىڭ باشلىقى باتۇر قۇنتەيجى ھەرقايسى قەبىلىلەرنى بىرلىككە كەلتۈرۈپ، قۇدرەتلىك جۇڭغار خانلىقىنى قۇرغاندا، بورتالا بۇ خانلىقنىڭ مۇھىم پائالىيەت رايونى بولغان. سۇڭ، يۈەن سۇلالىلىرىدىن چىلك سۇلالىسىنىڭ بېشىغىچە خەنزۇ، قازاق، ئۇيغۇر قاتارلىق مىللەت كىشىلىرى بورتالا شەھىرى تەۋەسىگە ئارقا - ئارقىدىن كۆچۈپ كەلگەن، شۇنىڭ بىلەن بۇ يەردە مىللەتلەر كەڭ دائىرىدە ئارىلىشىپ، كىچىك دائىرىدە توپلىشىپ ئولتۇراقلاشقان ھالەت شەكىللەنگەن. چىلك سۇلالىسىنىڭ چېيىنلۇڭ 29 - يىلى (1764 - يىلى) ئوردا ئەۋەتكەن چاخار ئەمەلدار - ئەسكەرلىرى ھازىرقى شەھەر رايونى قاتارلىق جايلارغا كېلىپ ئولتۇراقلاشقان، بۇنداق يەرلەر «داينگپەن» (چوڭ گازارما) دەپ ئاتىلىپ، پەيدىنپەي كەنت - مەھەللىلەرگە ئايلانغان، سودا - سېتىق بىلەن شۇغۇللىنىدىغانلار بارا - بارا كۆپەيگەن. تۇڭجى 12 - يىلى 12 - ئايدا (1874 - يىلى) ئىلى شىبە يېڭىنىڭ باش بۇغى كارماڭنا ئىلىنى بېسىۋالغان روسىيە قوشۇنى تەرىپىدىن قوغلاپ چىقىرىلغاندىن كېيىن، بىر قىسىم شىبە ھەربىي - خەلقنى باشلاپ بورتالاغا كېلىپ ئورۇنلىشىپ، بۇز يەر ئۆزلەشتۈرۈپ ئاشلىق توپلاپ، ئىلىنى قايتۇرۇۋېلىش كۈرىشىگە ياردەم بەرگەن. گۇاڭشۇ 10 - يىلى (1884 - يىلى) شىنجاڭ ئۆلكە بولۇپ قۇرۇلغاندىمۇ چاخار يېڭىنىڭ تەشكىلىي تۈزۈلمىسى يەنىلا ساقلاپ قېلىنغان، يەرلىك ئىشلار جىلك بېۋاستە قاراشلىق نازارىتى تەرىپىدىن بىر تەرەپ قىلىنغان. مىنگونىڭ دەسلەپكى مەزگىلىدە چاخارلارنىڭ ئولۇ قانىتىنىڭ باش بۇغى سۇ توي جۇمھۇرىيەتنى ھىمايە قىلىپ، خەنزۇلار بىرلەشمە ئورتاق تەرەققىيات ئۈيۇشمىسىنى تەشەببۇس قىلىش ۋە قۇرۇش ئىشلىرىغا قاتنىشىپ، مىللىي ئۈيۇشقاقلىقنى كۈچەيتىپ، روسىيىنىڭ تاجاۋۇزىغا قارشى تۇرغان. مىنگونىڭ 9 - يىلى (1920 - يىلى) بورتالا ناھىيىسى تەسىس قىلىنىپ، داينگپەن ئۇنىڭ مەركىزى قىلىپ بېكىتىلگەن. ھۆكۈمەت ئورگانلىرىدىن باشقا، دۇكان، ھۇنەرۋەنلىك ئىشخانىلىرى ۋە مەكتەپلەر قۇرۇلغان، تەدرىجىي ھالدا 14 چوڭ - كىچىك كوچا ياسالغان. ياپون باسقۇنچىلىرىغا قارشى ئۇرۇش دەۋرىدە، ج ك پ ئەزاسى دۇەن شىمو، ماجاۋسۇڭلار بورتالاغا كېلىپ ھۆكۈمەت خىزمىتىنى ئىشلىگەن، ئىنقىلابىي ئىدىيىنى تارقاتقان. ئۇچ ۋىلايەت ئىنقىلابى باشلىنىپ ئۇزاق ئۆتمەي، موڭغۇل ياش ئىرىدې ئاممىنى باشلاپ قوراللىق كۈرەشكە قاتنىشىپ، ئىلى مىللىي ئارمىيىسىگە ماسلىشىپ، ئاۋال ئارىشاڭ ناھىيىسى بازىرىنى ئالغان، ئۇنىڭدىن كېيىن پۈتۈن بورتالا ناھىيىسىنى ئىگىلىگەن. جۇڭخۇا خەلق جۇمھۇرىيىتى قۇرۇلغاندىن كېيىن، مىللىي تېررىتورىيىلىك ئاپتونومىيە سىياسىتى يولغا قويۇلۇپ، بورتالا شەھەر رايونى بورتالا موڭغۇل ئاپتونوم ئوبلاستىنىڭ مەركىزى بولۇپ قالدى ۋە رايون خاراكتېرلىك سىياسەت، ئىقتىساد، مەدەنىيەت مەركىزىگە ئايلاندى. 50 - يىللارنىڭ ئاخىرقى مەزگىلىدىن 60 - يىللارنىڭ ئوتتۇرا مەزگىلىگىچە، شەھەر تەۋەسىگە تۆۋەنگە چۈشۈرۈلگەن ئىشچى - خىزمەتچىلەر، ھەربىي سەپتىن قايتقان، كەسىپ ئالماشتۇرغان ھەربىيلەر، چېگرا رايونغا ياردەم بەرگۈچى ياشلار، ئوتتۇرا ياشلىقلار ۋە باشقا خادىملاردىن ئاز كەم 10 مىڭ ئادەم ئورۇنلاشتۇرۇلۇپ، ئىقتىسادىي قۇرۇلۇشنىڭ تەرەققىياتى ئىلگىرى سۈرۈلدى؛ يېزا ئىگىلىك 5 - شىسى بوز يەر ئۆزلەشتۈرۈش، چېگرا رايونىنى قوغداش ئۈچۈن قۇمۇلدىن كۆچۈپ كېلىپ، بورتالانىڭ ئىقتىسادىي ۋە ئىجتىمائىي تەرەققىياتىدا مۇھىم كۈچ بولۇپ قالدى. 1985 - يىلى گوۋۇيۈەننىڭ تەستىقى بىلەن بورتالا ناھىيىسى بورتالا شەھىرىگە ئۆزگەرتىلدى، شۇنىڭ بىلەن شەھەرنىڭ سوتسىيالىستىك قۇرۇلۇشى بىر يېڭى باسقۇچقا كىردى.

مىنگونىڭ 15 - يىلى (1926 - يىلى) بورتالا ناھىيىسىدە 6837 نوپۇس بار ئىدى، 1950 - يىلى نوپۇس كۆپەيىپ 16 مىڭ 962 گە يەتتى، 1985 - يىلى بورتالا شەھىرىنىڭ نوپۇسى 137 مىڭ 336 گە يەتتى، بۇنىڭ ئىچىدە يېزا ئىگىلىك 5 - شى ئورگىنى ۋە ئۇنىڭغا قاراشلىق ئالتە تۈەن - مەيداننىڭ نوپۇسى 34 مىڭ

525 نەپەر. شەھەرنىڭ نوپۇسى 26 مىللەتتىن تەركىب تاپقان، موڭغۇللار تەخمىنەن 6% نى، خەنزۇلار تەخمىنەن 62% نى، ئۇيغۇرلار تەخمىنەن 19% نى، قازاقلار تەخمىنەن 9% نى، خۇيزۇلار تەخمىنەن 3% نى، باشقا مىللەتلەر تەخمىنەن 1% نى تەشكىل قىلىدۇ. ھەر مىللەت خەلقى جۇڭگو كوممۇنىستىك پارتىيىسىنىڭ رەھبەرلىكىدە، ئىتتىپاقلىق، دوستلۇق ئېسىل ئەنئەنىسىگە ۋارىسلىق قىلىپ، مىللىي زۇلۇم كەلتۈرۈپ چىقارغان پاسسىپ تەسىرلەرنى تۈگىتىپ، دېموكراتىيە، باراۋەرلىك، ئىتتىپاقلىق، ئۆزئارا ھەمكارلىشىش ئاساسىدىكى يېڭىچە مىللەتلەر مۇناسىۋىتى ئورناتتى. كەڭ دېھقان - چارۋىچىلار، ئىشچىلار، بوز يەر ئۆزلەشتۈرۈش جەڭچىلىرى، كادىرلار، زىيالىيلار جاپا - مۇشەققەتكە چىداپ كۆرەش قىلىش، ئۆز كۈچىگە تايىنىپ ياشاش روھىنى جارى قىلدۇرۇپ، 50 - يىللاردىكى ئۇچقاندەك تەرەققىياتنى قولغا كەلتۈرۈپ، 60 - يىللارنىڭ باشلىرىدىكى ئېغىر قىيىنچىلىقنى يېڭىپ، «مەدەنىيەت زور ئىنقىلابى» ئېلىپ بېرىلغان ئون يىلدىكى غايەت زور زىياننىڭ ئورنىنى تولدۇرۇپ، 80 - يىللاردىكى ئىسلاھاتنىڭ يېڭى ۋەزىيىتىنى ياراتتى. 36 يىلدىن بۇيان، بورتالادىن ئىبارەت بۇ زېمىندا ئاسمان - زېمىن ئۆزگىرىش بولدى. چارۋىچىلىق بورتالانىڭ ئەنئەنىۋى ئىگىلىكى بولۇپ، تارىختا ناھايىتى زور گۈللىنىش ۋە خارابلىشىش جەريانلىرىنى بېشىدىن كەچۈرگەن. تىنچ زامانلاردا ئاھالە كۆپىيىپ، چارۋا مالىلار ئوتلاقتا تولغان؛ ئۇرۇش پاراكەندىچىلىكى بولغاندا، ئادەملەر تارقىلىپ كېتىپ، ئوتلاق ئىگىلىكى خارابلاشقان. ئۆزىنىڭ چارۋىچىلىقى بىلەن مەشھۇر بولۇپ كەلگەن بورتالا ئوتلاقلىرىدا 1949 - يىلى ئاران 146 مىڭ تۇياق ھەرخىل چارۋا مال بار ئىدى. جۇڭخۇا خەلق جۇمھۇرىيىتى قۇرۇلغاندىن كېيىن، چارۋىچىلىق رايونلىرىدا دېموكراتىك ئىسلاھات ئېلىپ بېرىلدى، ئىلغار چارۋىچىلىق تېخنىكىسى ئومۇملاشتۇرۇلدى، مال بېقىش شارائىتى ياخشىلاندى، كۆچۈپ يۈرۈپ مال بېقىشتىن مۇقىم ئولتۇراقلىشىپ مال بېقىشقا ئۆتۈش پىلانلىق تۈردە ئىشقا ئاشۇرۇلدى، تەرەققىيات ھەجمى گەرچە دېگەندەك زور بولمىسىمۇ، لېكىن ئۆتمۈشتىكىدەك تۈرۈپ گۈللىنىپ، تۈرۈپ خارابلىشىدىغان ئەھۋال كەلمەسكە كەتتى. 1985 - يىلى ھەرخىل چارۋا مال 364 مىڭ تۇياقتا يېتىپ، 1949 - يىلدىكىدىن 2.5 ھەسسە كۆپەيدى. چاخار يېڭى بوز يەر ئۆزلەشتۈرگەن ۋاقىتتىن باشلاپ ھېسابلىغاندا، 1949 - يىلى جۇڭخۇا خەلق جۇمھۇرىيىتى قۇرۇلغىچە بولغان 175 يىلدا 88 مىڭ مو تېرىلغۇ يەر بەرپا قىلىنغان، ئاشلىقنىڭ يىللىق ئومۇمىي مەھسۇلاتى 4 مىليون 8000 كىلوگرام، ئوتتۇرىچە مو بېشى مەھسۇلاتى 56 كىلوگرام، پاختىنىڭ يىللىق ئومۇمىي مەھسۇلاتى 7000 كىلوگرام، ئوتتۇرىچە مو بېشى مەھسۇلاتى بەش كىلوگرام، ياغلىق داننىڭ يىللىق ئومۇمىي مەھسۇلاتى 125 مىڭ كىلوگرام، ئوتتۇرىچە مو بېشى مەھسۇلاتى 26.5 كىلوگرام بولغان. 50 - يىللارنىڭ بېشىدا شەھەردىكى ھەر مىللەت دېھقانلىرى يەر ئىسلاھاتى ئارقىلىق فېئودالىلىق ئاسارەتتىن قۇتۇلۇپ، يۈكسەك ئاكتىپلىق بىلەن يېزا - ئىگىلىك ئاساسىي مۇئەسسەسلىرى قۇرۇلۇشىنى چىڭ تۇتۇپ، بىپايان دالىلاردا جاپا - مۇشەققەتكە چىداپ ئىشلەپ، يېزا ئىگىلىكىنى تېز راۋاجلاندۇردى. بورتالا يېزا ئىگىلىكىنىڭ بىر چوڭ ئالاھىدىلىكى شۇكى، ئومۇمىي خەلق مۇلۇكچىلىكىدىكى، دۆلەت ئىگىلىكىدىكى يېزا ئىگىلىكى شەھەر بويىچە تېرىلغۇ يەرنىڭ 43 پىرسەنتىنى، يېزا ئىگىلىك مەھسۇلات قىممىتىنىڭ 40 پىرسەنتىنى تەشكىل قىلىدۇ. دۆلەت ئىگىلىكىدىكى دېھقانچىلىق مەيدانلىرىدا يۇرۇشلۇشكەن يەر سۇغىرىش - سۇ چىقىرىۋېتىش سىستېمىلىرى قۇرۇلدى، ئىلغار دېھقانچىلىق تېخنىكىسى ۋە ماشىنىلاشقان تېرىقچىلىق ئومۇمىيۈزلۈك قوللىنىلدى. بۇ دېھقانچىلىق مەيدانلىرى بىر تۈركۈم ياخشى تەرىبىلەنگەن ۋە تەجرىبىسى مول يېزا ئىگىلىك پەن - تېخنىكا خادىملىرىغا ئىگە بولدى، ئۇلار يەرلىك يېزا ئىگىلىكىگە قارىتا ناھايىتى ياخشى ئۇلۇغ كۆرسىتىش ۋە ئىلگىرى سۈرۈش رولىنى ئويناندى. 1949 - يىلدىن 1985 - يىلغىچە بولغان 36 يىلدا تېرىلغۇ يەر 556 مىڭ 800 موغا يەتتى، ئاشلىقنىڭ يىللىق ئومۇمىي مەھسۇلاتى 57 مىليون 543 مىڭ 500 كىلوگرامغا يېتىپ، 13.4 ھەسسە ئاشتى؛ ئوتتۇرىچە مو بېشى مەھسۇلاتى 215.35 كىلوگرامغا يېتىپ، 2.8 ھەسسە ئاشتى. پاختىنىڭ يىللىق ئومۇمىي مەھسۇلاتى 2 مىليون 71 مىڭ كىلوگرامغا يېتىپ، ئاز كەم 300 ھەسسە ئاشتى؛

ئوتتۇرىچە مو بېشى مەھسۇلاتى 1. 53 كىلوگرامغا يېتىپ، ئون مەسىلە ئاشتى. ياغلىق داننىك يىللىق ئومۇمىي مەھسۇلاتى 4 مىليون 902 مىڭ 500 كىلوگرامغا يېتىپ، 39 مەسىلە ئاشتى؛ ئوتتۇرىچە مو بېشى مەھسۇلاتى 86 كىلوگرامغا يېتىپ، ئۇچ مەسىلىدىن كۆپرەك ئاشتى. يېزا ئىگىلىكىنىڭ تەرەققىيات سۈرئىتى نوپۇسنىڭ ئېشىش سۈرئىتىدىن زور دەرىجىدە ھالقىپ كەتتى. شۇنىڭ بىلەن، ھەم باشقا ئىشلارنىڭ تەرەققىياتى ماددىي كاپالەت بىلەن تەمىن ئېتىلدى، ھەم بىر قىسىم كىشىلەرنىڭ يېزا ئىگىلىكىدىن ئاجراپ، باشقا ئىجتىمائىي تۇرمۇش پائالىيەتلىرى بىلەن شۇغۇللىنىشىغا ئىمكانىيەت يارىتىلدى.

50 - يىللارنىڭ بېشىدا بورتالادا زامانىۋى سانائەت يوق ئىدى. يىللىق مەھسۇلات قىممىتى 64 مىڭ يۈەندىن ئاشمايدىغان 100 نەچچە ئۆيلۈك يەككە قول سانائەتچىلا بار ئىدى. يېزا ئىگىلىكى ۋە قول سانائەتنى كوپېراتسىيىلەشتۇرۇش ھەرىكىتى ئارقىلىق سانائەت ئىشلەپچىقىرىشى راۋاجلاندى. 1956 - يىلى مەھسۇلات قىممىتى 211 مىڭ يۈەنگە يەتتى، 50 - يىللارنىڭ ئاخىرقى مەزگىلىدە يېزا ئىگىلىك ماشىنىلىرىنى رېمونت قىلىش - ياساش ۋە ئېلېكتر قۇۋۋىتى سانائىتى قاتارلىق سانائەتلەر يولغا قويۇلۇپ، زامانىۋى سانائەت ئۈسكۈنىلىرى قوللىنىلىشقا باشلىدى. بورتالا بىر قەدەر مول مۇ كۆچى بايلىقىغا، مۇ ئېلېكتر ئىستانسىلىرىنى راۋاجلاندۇرۇشنىڭ ياخشى شەرت شارائىتىغا ئىگە. 60 - يىللاردىن 70 - يىللارغىچە بىر تۈركۈم ئوتتۇرا ۋە كىچىك تىپتىكى مۇ ئېلېكتر ئىستانسىلىرى قۇرۇلدى. 1983 - يىلى گۇۋۈيۈەن بورتالانى مەملىكەت بويىچە يېزىلارنى ئېلېكترلەشتۈرۈش نۇقتىلىق سىناق قىلىنىدىغان 100 ناھىيىنىڭ بىرى قىلىشنى تەستىقلىدى. 1985 - يىلى يەرلىك ئورۇنلاردا گېنېراتورلارنىڭ سىغىمى 10 مىڭ 815 كىلوۋات كېلىدىغان 19 مۇ ئېلېكتر ئىستانسىسى، يېزا ئىگىلىك 5 - شى ۋە ئونىڭ بورتالادىكى تۈەن - مەيدانلىرىدا يىلىغا 12 مىليون 670 مىڭ كىلوۋات - سائەت توك تارقىتالايدىغان 13 مۇ ئېلېكتر ئىستانسىسى بارلىققا كەلدى؛ يەنە ئومۇمىي گېنېراتور سىغىمچانلىقى 1750 كىلوۋات كېلىدىغان 35 شامال كۆچى گېنېراتورى قۇراشتۇرۇلدى. شويمۇپەن رايونىنىڭ تاۋۇنسالا كەنتى، چىندېل يېزىسىنىڭ ئالبىنابەشمەن كەنتى قاتارلىق ئېلېكتر لەشكەن كەنتلەر بارلىققا كەلدى. بورتالا تەۋەسىدە 138 مىليون 500 مىڭ تونна زاپاس ھاك تېشى بار، ئونىڭ سۈپىتى ناھايىتى ياخشى، ئېشىلەپچىقىرىلغان ھاك تاشلىرى شىمالىي شىنجاڭدىكى بىرمۇنچە ناھىيە - شەھەرلەردە بازار تاپتى. سېمونت مەھسۇلاتىنىڭ سۈپىتى ئۆزلۈكسىز ئۆستى، شەھەرلىك سېمونت زاۋۇتى ۋە يېزا ئىگىلىك 5 - شى سېمونت زاۋۇتى شىنجاڭ ۋە بىكتۇەن بويىچە ئېلىغار كارخانا بولۇپ باھالاندى. دېھقانچىلىق، چارۋىچىلىققا خىزمەت قىلىدىغان ماشىنىسازلىق سانائىتى جەھەتتە، ئاپتوموبىل، تراكتورلارنى رېمونت قىلالايدىغان، ماشىنا، يېزا ئىگىلىك سايمانلىرىنى، ترانسپورت پرىتسىپلىرىنى، سۇ چىقىرىش، سۇغىرىش، قۇدۇق قېزىش ئۈسكۈنىلىرىنى ياسىيالايدىغان بورتالا ئوبلاستلىق ئۈسكۈنە قۇراشتۇرۇش شىركىتى، بورتالا شەھەرلىك يېزا ئىگىلىك ماشىنىلىرىنى رېمونت قىلىش - ياساش زاۋۇتى، يېزا ئىگىلىك 5 - شى ماشىنا رېمونت قىلىش - ياساش زاۋۇتى بار. شەھەرگە قاراشلىق سانائەتنىڭ يىللىق مەھسۇلات قىممىتى 1980 - يىلدىكى 3 مىليون 350 مىڭ يۈەندىن 1985 - يىلى 23 مىليون 656 مىڭ 200 يۈەن (1980 - يىلدىكى ئۆزگەرمەس باھا بويىچە ھېسابلاندى) گە يەتتى. 1985 - يىلى شەھەر تەۋەسىدىكى سانائەتنىڭ ئومۇمىي مەھسۇلات قىممىتى 61 مىليون 552 مىڭ يۈەنگە يەتتى، بۇنىڭ ئىچىدە شەھەرگە قاراشلىق سانائەتنىڭ 23 مىليون 656 مىڭ 200 يۈەن، ئوبلاستقا قاراشلىق سانائەتنىڭ 8 مىليون 154 مىڭ 300 يۈەن، يېزا ئىگىلىك 5 - شىغا بېۋاستە قاراشلىق ئورۇنلار ۋە 5 - شىغا قاراشلىق تۈەن - مەيدانلارنىڭ 29 مىليون 741 مىڭ 500 يۈەن. سانائەت مەھسۇلات قىممىتى شەھەرنىڭ سانائەت - يېزا ئىگىلىك ئومۇمىي مەھسۇلات قىممىتىنىڭ %15. 46 نى تەشكىل قىلدى. يېزىلارنىڭ ئىقتىسادىي تۈزۈلمىسىنى ئىسلاھ قىلىش داۋامىدا، يېزا - بازار كارخانىلىرى يامغۇردىن كېيىنكى بامبۇك نوتىلىرىدەك كۆپلەپ بارلىققا كەلدى. 1985 - يىلى شەھەر بويىچە كوللېكتىپ ئىگىلىكىدىكى يېزا - بازار كارخانىسى 55 كە، يەككە ئىگىلىكتىكى ۋە دېھقانلار بىرلىشىپ قۇرغان كارخانا 721 گە، يېزا - بازار

كارخانىلىرىدا ئىشلەيدىغانلار 3175 نەپەرگە، ئومۇمىي كىرىم 12 مىليون 339 مىڭ 400 يۈەنگە يەتتى. 50 - يىللاردا قاتناش ئىشلىرىدا ئۇلاغ تراڭسپورتى ئاساس قىلىناتتى، 80 - يىللاردا يولۇچى ۋە يۈكلەر ئاساسەن، ئاپتوموبىل بىلەن توشۇلىدىغان بولدى، تاشيوللارنىڭ كۆۋرۈك - سۇئۆتكۈچلىرى كۆرۈنەرلىك ياخشىلاندى. پوچتا - تېلېگراف خەۋەرلىشىش توري شەھەر - يېزىلارغا تۇتاشتۇرۇلدى، مەملىكەتنىڭ ھەرقايسى جايلىرى بىلەن پوچتا ۋە تېلېگراف ئالاقىسى ئورنىتىلدى. بورتالا شەھىرى ۋە ئوبلاستقا بېۋاستە قاراشلىق دۆلەت ئىگىلىكىدىكى سودىدا 1954 - يىلى سېتىۋېلىنغان مالنىڭ ئومۇمىي سوممىسى 3 مىليون 120 مىڭ يۈەن، سېتىلغان مالنىڭ ئومۇمىي سوممىسى 2 مىليون 820 مىڭ يۈەن بولغانىدى. 1985 - يىلى سېتىۋېلىنغان مالنىڭ ئومۇمىي سوممىسى 26 مىليون 630 مىڭ يۈەنگە يېتىپ، 54. 7 ھەسسە ئاشتى، سېتىلغان مالنىڭ ئومۇمىي سوممىسى 31 مىليون 720 مىڭ يۈەنگە يېتىپ، 25. 10 ھەسسە ئاشتى. شەھەرگە قاراشلىق تەمىنات - سودا كوپېراتىپ سودىسىدا 1953 - يىلى سېتىۋېلىنغان مالنىڭ ئومۇمىي سوممىسى 360 مىڭ يۈەن، سېتىلغان مالنىڭ ئومۇمىي سوممىسى 300 مىڭ يۈەن بولغانىدى، 1985 - يىلى سېتىۋېلىنغان مالنىڭ ئومۇمىي سوممىسى 25 مىليون 747 مىڭ يۈەنگە يېتىپ، 5. 71 ھەسسە ئاشتى، سېتىلغان مالنىڭ ئومۇمىي سوممىسى 23 مىليون 321 مىڭ يۈەنگە يېتىپ، 7. 77 ھەسسە ئاشتى. يېزا ئىگىلىك 5 - شىنىڭ 1985 - يىللىق سودىسىدا سېتىلغان مالنىڭ ئومۇمىي قىممىتى 39 مىليون 687 مىڭ يۈەنگە يەتتى. كوندىن كونگە جانلىنىۋاتقان شەھەر - يېزا بازار سودىسى ئىجتىمائىي ئىشلەپچىقىرىش ۋە خەلق تۇرمۇشىغا پايدىلىق بولدى، ئالماشتۇرۇش ساھەسىدىمۇ مۇھىم رول ئوينىدى. مالىيە كىرىمى 1956 - يىلدىكى 120 مىڭ يۈەندىن 1985 - يىلى 5 مىليون 849 مىڭ يۈەنگە يەتتى، ئۆزىنى ئۆزى تەمىنلەش نىسبىتى ئۆزلۈكسىز ئۆستى. بورتالا شەھىرى رايون خاراكتېرلىك مەركەز بولغانلىقى ئۈچۈن، ئونىڭ تەسىر كۈچى ۋە جەلپ قىلىش كۈچى پەيدىنپەي كۈچەيدى، شەھەر رايونى 50 - يىللارنىڭ بېشىدىكى تەخمىنەن ئىككى كۈادرات كىلومېتردىن كېڭىيىپ، يەتتە كۈادرات كىلومېترغا يەتتى، ئاساسىي يوللارنىڭ ھالىمىسى پىلان بويىچە رەتلىنىپ ياسالدى. سودا رايونى گۈللەپ ياشنىدى، ئورگان ۋە مەكتەپلەر دەل - دەرەخلەر بىلەن قاپلاندى. شەھەر مەۋرىيىتى قۇرۇلۇشىنى يۇرۇشلەشتۇرۇش قۇرۇلۇشلىرى بىر - بىرلەپ ئېلىنىپ ئىپتىلىپ، شەھەر ئاھالىسىنىڭ تۇرمۇش شارائىتى زور دەرىجىدە ياخشىلاندى، ئىشكىنى سىرتقا ئېچىۋېتىشنىڭ ھاياتىي كۈچى ئاشۇرۇلدى.

بورتالا شەھىرى تەۋەسىدىكى ئىگىلىك، ئاساسەن، شەھەر، ئوبلاست ۋە يېزا ئىگىلىك 5 - شىغا قاراشلىق ئۈچ چوڭ قىسىمدىن تەركىب تاپقان. 1985 - يىلى شەھەر تەۋەسىدىكى سانائەت، يېزا ئىگىلىكىنىڭ ئومۇمىي مەھسۇلات قىممىتى 130 مىليون 246 مىڭ 600 يۈەنگە يەتتى، بۇنىڭ ئىچىدە شەھەرگە قاراشلىقى 63 مىليون 322 مىڭ 300 يۈەن بولۇپ، 48. 61% نى، ئوبلاستقا قاراشلىقى 8 مىليون 154 مىڭ 300 يۈەن بولۇپ، 6. 26% نى، يېزا ئىگىلىك 5 - شى سىستېمىسىغا قاراشلىقى 58 مىليون 770 مىڭ يۈەن بولۇپ، 45. 12% نى تەشكىل قىلدى. جۈملىدىن خەلق جۇمھۇرىيىتى قۇرۇلغان 36 يىلدىن بۇيان، بورتالا شەھىرى يېرىم دېھقانچىلىق - يېرىم چارۋىچىلىق رايونىدىن چارۋىچىلىق - دېھقانچىلىق - سانائەت رايونىغا ئۆزگەردى، چارۋىچىلىق ئىشلەپچىقىرىشنىڭ ئاساسلىق ھالقىلىرىدا يەنىلا كۆچمە چارۋىچىلىقنىڭ ئەنئەنىۋى ئىشكىللىرى ساقلىنىپ كېلىۋاتقان بولسىمۇ، لېكىن مال كۆچۈرۈش، يۇڭ قىرقىش، ئۈت - چۆپ ئۆستۈرۈش ۋە چارۋا مەھسۇلاتلىرى ھەم - يەم - بوغۇز پىششىقلاپ ئىشلەشتە پەيدىنپەي زامانىۋى ماشىنا - سايمانلار ئىشلىتىلىدىغان بولدى. دېھقانچىلىق ئىشلىرى زامانىۋى ماشىنىلار جىلەن ئىشلىنىشكە باشلىدى، ئىلغار پەن - تېخنىكىنىڭ ئومۇملاشتۇرۇلۇشى مەھسۇلاتنىڭ ئېشىشىنى ئىلگىرى سۈردى. بۇلارنىڭ ھەممىسى ئەڭگە كۈچى قۇرۇلمىسىدا غايەت زور ئۆزگىرىش پەيدا قىلىپ، مىللەتلەرنىڭ يېقىنلىشىشى ۋە ئىتتىپاقلىقىنى ئىلگىرى سۈردى، چارۋىچىلىقتا ماھىر موڭغۇل، قازاق چارۋىچىلىرى دېھقانچىلىق ۋە سانائەتكە بۇرۇلدى، دېھقانچىلىق ۋە

باغۇنچىلىككە ئۇستا خەنزۇ، ئۇيغۇر دېھقانلىرى سانائەتكە قاراپ قەدەم تاشلىدى ياكى چارۋىچىلىققا ئارىلاشتى، ھەر مىللەت خەلقىنىڭ ئۆز ئۇستۇنلۇكى بىلەن بىر - بىرىنىڭ كەم جايلىرىنى تولۇقلىشى ئارقىسىدا ئورتاق مەنپەئەت قارىشى شەكىللەندى، بۇ ھەم ئىقتىسادىي مۇۋەپپەقىيەت قازىنىشنىڭ تۈپ كاپالىتى، ھەم ئىتتىپاقلىقنى كۈچەيتىشنىڭ ئۆزۈلمەس رىشتىسى. ئالغا ئىلگىرىلەش يولىدا گەرچە جاپا - مۇشەققەت، ئەگرى - توقايلىقلار بولغان بولسىمۇ، تەرەققىيات يەنىلا تېز بولدى، خەلق تۇرمۇشى كۆرۈنەرلىك ياخشىلاندى. 1980 - يىلى دېھقانلارنىڭ كىشى بېشىغا توغرا كەلگەن كىرىمى 210.80 يۈەن بولغان بولسا، 1985 - يىلى كۆپەيمەي 486 يۈەنگە يەتتى. چارۋىچىلار كىرىمىنىڭ ئېشىش نىسبىتى دېھقانلارنىڭكىگە ئاساسەن تەڭلەشتى. 1980 - يىلى ئىشچى - خىزمەتچىلەرنىڭ يىللىق ئوتتۇرىچە كىرىمى 694.26 يۈەن بولغان بولسا، 1985 - يىلى كۆپەيمەي 1093.83 يۈەنگە يەتتى. سوتسىيالىستىك مادديي مەدەنىيەت قۇرۇلۇشىنى چىڭ تۇتۇش بىلەن بىللە، سوتسىيالىستىك مەنىۋى مەدەنىيەت قۇرۇلۇشىدىمۇ كۆرۈنەرلىك مۇۋەپپەقىيەتلەر قولغا كەلتۈرۈلدى. 1949 - يىلى ئاران 11 باشلانغۇچ مەكتەپ، 1003 ئوقۇغۇچى بار ئىدى، 1985 - يىلى باشلانغۇچ مەكتەپ 88 (يېزا ئىگىلىك 5 - شىنىڭ شەھەر تەۋەسىدىكى تۆەن - مەيدانلىرىنىڭ 37 باشلانغۇچ مەكتىپىمۇ شۇنىڭ ئىچىدە) گە، باشلانغۇچ مەكتەپلەردىكى ھەر مىللەت ئوقۇغۇچىسى 22 مىڭ 799 (بوز يەر ئۆزلەشتۈرگۈچى تۆەن - مەيدانلاردىكى 8048 ئوقۇغۇچىمۇ شۇنىڭ ئىچىدە) غا يەتتى. 1953 - يىلى بىر ئوتتۇرا مەكتەپ قۇرۇلۇپ، 215 ئوقۇغۇچى قوبۇل قىلىنغانىدى، 1985 - يىلى ئوتتۇرا مەكتەپ 31 (ئوبلاستقا قاراشلىق بەش مەكتەپ، يېزا ئىگىلىك 5 - شى ۋە تۆەن - مەيدانلارنىڭ 12 مەكتىپىمۇ شۇنىڭ ئىچىدە) گە، ئوقۇغۇچىسى 10 مىڭ 129 (ئوبلاستقا قاراشلىق مەكتەپلەرنىڭ ئوقۇغۇچىسى 3481، يېزا ئىگىلىك 5 - شى ۋە تۆەن - مەيدانلار مەكتەپلىرىنىڭ ئوقۇغۇچىسى 1494) غا يەتتى. بالىلار ماڭارىپى، ئوتتۇرا دەرىجىلىك كەسپىي ماڭارىپ ۋە چوڭلار ماڭارىپىمۇ خېلى زور دەرىجىدە راۋاجلاندى. ئەمگەكچىلەرنىڭ مەدەنىيەت، تېخنىكا ساۋاتىنى ئۆستۈرۈش - 50 - يىللارنىڭ بېشىدا شەھەر تەۋەسىدە ئاز ساندا مال دوختۇرى ۋە باغۇنچىلىك تېخنىكى بار ئىدى، 1985 - يىلى ئىلمىي تەجرىبە، تەتقىقات ۋە ئومۇملاشتۇرۇش - مۇلازىمەت ئاپپاراتى 17 گە، پەن - تېخنىكا خادىمى 1750 كە يەتتى، 77 كىشىنىڭ پەن - تېخنىكا نەتىجىسى ئاپتونوم رايون، ئاپتونوم ئوبلاست ۋە بىڭتۈەن بويىچە مۇكاپاتلاندى. پەن - تېخنىكا نەتىجىلىرى ئىشلەپچىقىرىشقا تەتبىق قىلىنىپ، ئىقتىسادىي ۋە ئىجتىمائىي ئۈنۈم ھاسىل قىلىندى. شەھەر - يېزىلاردا تىببىي داۋالاش - سەھىيە ئاپپاراتلىرى ئومۇميۈزلۈك قۇرۇلدى، ۋەتەنپەرۋەرلىك تازىلىق ھەرىكىتى ۋە كېسەللىكنىڭ ئالدىنى ئېلىش خىزمىتىگە كەڭ قانات يايدۇرۇلدى، شەھەردىكى تىببىي خادىملار خېلى قىسمىن ئوپېراتسىيەلەرنى قىلالايدىغان بولدى، ئۇلارنىڭ تىببىي داۋالاش تېخنىكا سەۋىيىسى ئۆزلۈكسىز ئۆستى. يېزا - قىشلاقلاردا دوختۇر، دورا قىس بولۇش ئەھۋالى خېلى ئۆزگەردى. مەدەنىيەت مۇئەسسەسلىرى ۋە تارقىتىش قوراللىرى كۆرۈنەرلىك ياخشىلاندى. 1985 - يىلى گېزىت، رادىئو، تېلېۋىزىيە ۋە شەھەر رايونىدىكى مەدەنىيەت، تەشۋىقات ئورۇنلىرى 12 گە، شەھەر - يېزىلاردىكى كىنو قويۇش ئەترىتى 58 گە، يېزىلاردىكى مەدەنىيەت پونكىتى، مەدەنىيەت ئۆيى 96 گە يەتتى. ھوڭخۇل، ئۇيغۇر ۋە خەنزۇ تىللىرىدىكى رادىئو، تېلېۋىزىيىنى ئاڭلىغۇچى ۋە كۆرگۈچىلەر، گېزىت - ژۇرناللارنىڭ تارقىلىش مىقدارى ئۆزلۈكسىز كۆپەيدى. كۆپلىگەن كىشىلەر ئۆز مىللىتىنىڭ تىل - يېزىقىنى قوللانغاندىن باشقا، بىر - ئىككى خىل باشقا مىللەت تىل - يېزىقىدا پىكىر ئالماشتۇرالايدىغان بولدى. نادام مەرىكىسى موڭغۇللار ۋە باشقا مىللەتلەرنىڭ تەنتەنىلىك، ئورتاق شادلىق سورۇنى بولۇپ قالدى، ھەر مىللەت خەلقى ئۆزلىرىنىڭ تەقدىرداش قېرىنداشلارچە مۇھەببىتىنى مۇقام ئېيتىش، دومبۇرا چېلىپ ئۇلۇغ ئېيتىشىش ئارقىلىق ئىپادىلەيدىغان بولدى؛ شەھەر رايونىدىكى ئېگىز بىنالار مىللىي نۇسخىدىكى نەقىشلەر بىلەن بىزەلدى، بۇ، ئوخشاش بولمىغان مىللەتلەرنىڭ روھى خىسلىتىنى گەۋدىلەندۈردى. بورتالا زېمىنىدا ھەرقايسى مىللەتلەرنىڭ مەدەنىيەت كۆرۈنۈشلىرى بىر - بىرىگە ماس ھالدا بىر گەۋدە بولۇپ كەتتى. بوشاشتۇرماي ئېلىپ

بېرىلغان ۋەتەنپەرۋەرلىك تەربىيىسى، سوتسىيالىستىك تەربىيە ۋە مىللەتلەر ئىتتىپاقلىقى تەربىيىسى ھەر مىللەت خەلقىنىڭ ئۆزئارا چۈشىنىشىنى ئىلگىرى سۈردى، ياخشى ئىجتىمائىي كەيپىياتنى بېتىلدۇردى. ئاسىيا - ياۋروپا 2 - قۇرۇلۇق كۆۋرۈكىنىڭ تۈتاشتۇرۇلۇشىغا، ئالاتاۋ چېگرا ئېغىزىنىڭ پۈتۈپ سىرتقا ئېچىۋېتىلىشىگە ئەگىشىپ، ئاجايىپ تىنىق، بېپايان سايرام كۆلى، خەلىتە تاشلار قەد كۆتۈرۈپ تۇرغان قويتاس، نۇر چاقناپ تۇرىدىغان خارتۇراگ جىلغىسى تېخىمۇ كۆپلىگەن جۇڭگولۇق ۋە چەت ئەللىك سایاھەتچىلەرنى ئېكسكۇرسىيە قىلىشقا جەلپ قىلغۇسى. بورتالادىكى ھەر مىللەت خەلقى سىرتتىكىلەر بىلەن كەڭ ئۇچرىشىش داۋامىدا چوقۇم ئۆزىنىڭ ئەقىل - پاراسىتىنى ئۆستۈرۈپ، ئىلغار پەن - تېخنىكا ۋە ساغلام مەدەنىيەت ئوزۇقلىرىنى قوبۇل قىلىپ، تاۋار ئىشلەپچىقىرىشى ۋە تاۋار ئالماشتۇرۇشىنى كېڭەيتىپ، جۇڭگوچە سوتسىيالىزم قۇرۇشتىن ئىبارەت ئۇلۇغۋار ئىشتا يېڭى نەتىجىلەرنى يارىتىپ، بورتالا شەھرىنىڭ ئوبلاستىنىڭ رايون خاراكتېرلىك مەركىزىلىك رولىنى تېخىمۇ ياخشى جارى قىلدۇرۇپ، ئۇنى جۇڭگونىڭ ئىشىكنى سىرتقا ئېچىۋېتىشتىكى مۇھىم كۆزنىكىگە ئايلاندۇرىدۇ.

چوڭ ئىشلار

المشمش فاكهة

چوڭ ئىشلار

(مىلادىدىن ئىلگىرىكى 177 - يىلدىن 1985 - يىلغىچە)

خەن سۇلالىسى دەۋرى

غەربىي خەن سۇلالىسىنىڭ خانى ۋېندى زامانىسىنىڭ چىيەنيۈەن 3 - يىلىدىن 4 - يىلىغىچە (مىلادىدىن ئىلگىرىكى 177 - 176 - يىللار)

ھۇنلار توخرىلارغا ھۇجۇم قىلدى، توخرىلار خېشىدىن بورتالا، ئىلى ۋادىلىرىغا كۆچۈپ كەلدى.

غەربىي خەن سۇلالىسىنىڭ خانى ۋېندى زامانىسىنىڭ خۈيۈەن 4 - يىلى (مىلادىدىن ئىلگىرىكى 160 - يىلى)

ئۇسۇنلار تەڭرىتاغنىڭ ئوتتۇرا قىسمىدىكى بوغدىدىن ئىلى ۋە بورتالاغا كۆچۈپ كەلدى.

شەرقىي خەن سۇلالىسىنىڭ خانى خېدى زامانىسىنىڭ يۈڭيۈەن 1 - يىلى (مىلادىدىن ئىلگىرىكى 89 - يىلى)

ھۇنلار غەربكە كۆچكەندە، ئۇلارنىڭ بىر قىسمى كۈسەننىڭ شىمالىدا قېلىپ، ياپبان ھاكىمىيىتىنى قوردى، بورتالا ئۇنىڭ باشقۇرۇشىدا بولدى.

جىن سۇلالىسى ۋە جەنۇبىي - شىمالىي سۇلالىلەر دەۋرى

شىمالىي ۋېي سۇلالىسىنىڭ خانى تەيۋۇدى زامانىسىنىڭ تەيچىڭ جېنجۇن 9 - يىلى (448 - يىلى)

ياپبانلار شىمالىي ۋېي سۇلالىسىگە ئەلچى ئەۋەتىپ، جۇرجانلارغا ھۇجۇم قىلىش توغرىسىدا ئۇلار بىلەن مەسلىھەتلەشتى، كۆپ ئۆتمەي غەربكە كۆچۈپ كەتتى. جۇڭغارىيە ئويمانلىقىنىڭ غەربىي قىسمىدىكى بورتالا ئەترابى ئىغتالىتلار بىلەن قاتقىللار سوقۇشىدىغان مەيدانغا ئايلاندى.

شىمالىي ۋېي سۇلالىسىنىڭ خۇاڭشىڭ 4 - يىلى (470 - يىلى)

غەربىي يۈرت پۈتۈنلەي جۇرجانلارغا تەۋە بولدى، بورتالامۇ ئۇلارنىڭ ھۆكۈمرانلىقىدا بولدى.

شمالىي ۋېي سۇلالىسىنىڭ تەيخې 11 - يىلى (487 - يىلى)

قاڭقىللار جۇڭغارىيە ئويمانلىقى ۋە ئۇنىڭ غەربىدىكى رايونلارنى دەۋرە سۈردى، بورتالا ئۇلارنىڭ باشقۇرۇشىدا بولدى.

لياڭ سۇلالىسىنىڭ تيەنجيەن 15 - يىلى (516 - يىلى)

ئىغتالىتلار ئەلچى ئەۋەتىپ، لياڭ سۇلالىسىگە يەرلىك مەھسۇلاتلىرىنى تارتۇق قىلدى، بۇ ۋاقىتتا ئىغتالىتلار كىنگىتىنىڭ غەربىي شىمالىدىن بالقاش كۆلى ۋە ئارال دېڭىزىغىچە بولغان رايونغا ھۆكۈمرانلىق قىلۇاتاتتى، بورتالا ئۇلارنىڭ باشقۇرۇشىدا بولدى.

جىن سۇلالىسىنىڭ يۇڭدىڭ 2 - يىلى (558 - يىلى)

تۈركلەر بىلەن پارىسلار بىرلىشىپ، ئىغتالىتلارنى مەغلۇپ قىلدى، بورتالا تۈركلەرنىڭ باشقۇرۇشىدا بولدى.

سۇي سۇلالىسى دەۋرى

سۇي سۇلالىسىنىڭ كەيخۋاڭ 3 - يىلى (583 - يىلى)

تۈركلەر شەرقىي تۈركلەر ۋە غەربىي تۈركلەر دەپ ئىككى قىسىمغا بۆلۈنۈپ كەتتى، غەربىي تۈركلەر ئۇسۇنلارنىڭ بۇرۇنقى يەرلىرىنى ئىگىلىۋالدى، بورتالا غەربىي تۈركلەرنىڭ مال باقىدىغان يېرىگە ئايلاندى.

تاڭ سۇلالىسى دەۋرى

تاڭ سۇلالىسىنىڭ جېنگۇەن 9 - يىلى (635 - يىلى)

غەربىي تۈركلەر ئۇن قىسىمغا بۆلىنىپ كەتتى، ھەربىر قىسىمغا بىر ئادەم ھۆكۈمران بولدى. بورتالا بەش تۇغلۇقلارنىڭ باشقۇرۇش دائىرىسىدە بولدى.

تاڭ سۇلالىسىنىڭ جېنگۇەن 23 - يىلى (649 - يىلى)

تاڭ سۇلالىسى غەربىي تۈركلەر رايونىدا بېشبالىق تۇتۇق مەھكىمىسىنى تەسىس قىلدى، بورتالا ئۇنىڭ باشقۇرۇشىدا بولدى.

تاڭ سۇلالىسىنىڭ يۇڭخۇي 2 - يىلى (651 - يىلى)

بېشبالىقنىڭ تۇتۇق بىگى ئاشىنا قۇلى ئادەملىرىنى باشلاپ غەربكە يۈرۈش قىلىپ، قوش ئۆگۈز (بورتالا) ۋە مىڭبۇلاقتا بارگاھ قۇرۇپ، تۇغلۇق قەبىلىلىرى ۋە ساداخلىقلار قەبىلىلىرى بولۇپ ئون قەبىلىگە ھۆكۈمرانلىق قىلدى، تۇغلۇقلارنىڭ بەش قەبىلە باشلىقىدىن شىشتى تۇنچۇر ئېيىنۇر كۆلى ئەتراپىدا، تۈركىشلەردىن قاياشچۇر بورتالا ئەتراپىدا تۇردى.

تاڭ سۇلالىسىنىڭ يۈڭخوي 4 - يىلى (653 - يىلى)

ئاشنا قۇلى توپىلاڭ كۆتۈرگەنلىكى ئۈچۈن، تاڭ سۇلالىسى بېشبالىق تۈتۈق مەھكىمىسىنى ئەمەلدىن قالدۇردى.

تاڭ سۇلالىسىنىڭ شيەنچىڭ 2 - يىلى (657 - يىلى)

تاڭ سۇلالىسى توپىلاڭ كۆتۈرگەن بېشبالىق تۈتۈق بېگى ئاشنا قۇلنىنى تىنچىتىش ئۈچۈن، ئىلى ئۇلكىسىنىڭ چوڭ باش بۇغى سۇ دىڭخاڭنىڭ باشچىلىقىدا شىمالىي يول قوشۇنىنى، سىلاۋچى بەگ ئاشنامىش، ئاشنا بۆكىنلەرنىڭ باشچىلىقىدا جەنۇبىي يول قوشۇنىنى ئاتلاندۇردى. ئىككى قوشۇن 12 - ئايدا قوش ئۆگۈز (ھازىرقى بورتالا دەريا‌سى ئەتراپى) دە ئۇچراشتى.

تاڭ سۇلالىسىنىڭ شيەنچىڭ 3 - يىلى (658 - يىلى)

ئاشنا قۇلى بىلەن ئونىڭ ئوغلى ئەسىرگە چۈشتى، غەربىي تۈرك خانلىقى ھالاك بولدى. تاڭ سۇلالىسى غەربىي تۈركلەرنىڭ شېشتى قەبىلىسىنى قوش ئۆگۈز ئەتراپىغا ئورۇنلاشتۇردى ھەمدە قوش ئۆگۈز تۈتۈق مەھكىمىسىنى تەسىس قىلدى، ئۇ ئىسسىق كۆل قورۇقچىبەگ مەھكىمىسىنىڭ باشقۇرۇشىدا بولدى.

ۋۇزېتيەن زامانىسىنىڭ چاڭئەن 2 - يىلى 12 - ئاينىڭ 16 - كۈنى (703 - يىلى)

ۋۇزېتيەن بېشبالىق باش قورۇقچىبەگ مەھكىمىسىنى تەسىس قىلدى. ئونىڭغا بورتالانى ئۆز ئىچىگە ئالغان قوش ئۆگۈز تۈتۈق مەھكىمىسىگە قارايدىغان جايلار تەۋە بولدى ھەمدە بورتالادىكى سايرام كۆلى ئەتراپىدىكى تاغلىق رايونلاردا مۇھاپىزەتچى قوشۇن تۇرغۇزۇلدى.

تاڭ سۇلالىسىنىڭ شېنلۇڭ 2 - يىلى (706 - يىلى)

تۈركىشلەر غەربىي تۈركلەرنىڭ يېرىنى تىزگىنلۇڭالغانلىقى ئۈچۈن، تاڭ سۇلالىسى تۈركىشلەرنىڭ باشلىقى ئۇجىلىنى بېشبالىقنىڭ تۈتۈق بېگى قىلدى، بورتالا ئونىڭ باشقۇرۇشىدا بولدى.

تاڭ سۇلالىسىنىڭ تيەنباۋ 15 - يىلى (756 - يىلى) دىن كېيىن

قارلۇقلار ئون قەبىلە خاقانلىقىنىڭ يېرىنى ئىگىلىۋالدى، بورتالا قارلۇقلار ھەرىكەتلىنىدىغان رايونغا ئايلاندى.

تاڭ سۇلالىسىنىڭ كەيچىڭ 5 - يىلى (840 - يىلى)

قارلۇقلارنىڭ باشلىقى بىلگە كۆل قادىر خاقان بولۇپ قاراخانىلار سۇلالىسىنى رەسمىي قۇردى، بورتالا ئونىڭ زېمىن تەۋەسىدە بولدى. كېيىن قاراخانىلار سۇلالىسىنىڭ ھاكىمىيىتى ئۇيغۇر قەبىلىسىنىڭ قولىغا ئۆتۈپ كەتتى.

سۇڭ، يۈەن سۇلالىلىرى دەۋرى

سۇڭ سۇلالىسىنىڭ شۇەنخي 6 - يىلى (1124 - يىلى)

لياۋ سۇلالىسىنىڭ خان جەمەتىدىن يوللىغ تاشىن بىر قىسىم قىتان ۋە خەنزۇ پۇقرالىرىنى باشلاپ غەربكە

كۆچتى.

سۇڭ سۇلالىسىنىڭ شاۋشىڭ 2 - يىلى (1132 - يىلى)

يوللىغ تاشىن قاراقىتان خانلىقىنى قۇرۇپ، بولات (هازىرقى بورتالا) شەھىرىنى بىنا قىلدى.

جەنۇبىي سۇڭ سۇلالىسىنىڭ جيادىڭ 4 - يىلى (1211 - يىلى)

نايمانلارنىڭ ئاتامىنى كۈچلۈك قاراقىتان خانلىقىنىڭ گۆرخانى جىلۇگۇنى بىكار قىلىپ ئۆزىنى خان دەپ جاكارلىدى؛ بورتالا ئۇنىڭ باشقۇرۇشىدا بولدى.

سۇڭ سۇلالىسىنىڭ جيادىڭ 12 - يىلى (1219 - يىلى)

چۆللۈكنىڭ شىمالىدىكى موڭغۇل هاكىمىيىتىنىڭ باشلىقى چىڭگىزخان زور قوشۇن باشلاپ غەربكە يۈرۈش قىلىپ، قوبۇقسار، دۆربىلجىنلاردىن ئۆتۈپ، هازىرقى سوۋېت ئىتتىپاقى زېمىنىدىكى ئارال كۆلىگىچە باردى، ئۇنىڭدىن كېيىن جەنۇبقا يۈرۈش قىلىپ، ئالاتاۋ ئېغىزىدىن ئۆتۈپ «پولاد» شەھىرى (هازىرقى بورتالا شەھىرى) گە كەلدى هەمدە كەڭساي يولىنى ئاچتى.

سۇڭ سۇلالىسىنىڭ جيادىڭ 15 - يىلى (1222 - يىلى)

ئەۋلىيا چيۇچۇجى غەربكە قىلغان سەپىرىدە 9 - ئاينىڭ 25 - كۈنى سايرام بويىغا يېتىپ كەلدى. ئۇ كەڭسايدىن ئۆتۈپ، ئىلى ئارقىلىق ئوتتۇرا ئاسىياغا بېرىپ چىڭگىزخان بىلەن كۆرۈشتى.

سۇڭ سۇلالىسىنىڭ خانى لىزۇڭ زامانىسىنىڭ باۋچىڭ 1 - يىلى (1225 - يىلى)

چىڭگىزخان ئوغۇللىرىغا سۇيۇرغاللىق يەر بۆلۈپ بەرگەندە، بورتالا دەرياسى ئەتراپىنى ئوگدايخانغا تەۋە قىلىپ بەردى.

سۇڭ سۇلالىسىنىڭ چۈنيۇ 12 - يىلى (1252 - يىلى)

مۆڭگۈخان ئوگدايخاننىڭ ئەۋلادلىرىغا سۇيۇرغاللىق يەرلىرىنىڭ پاسىلىنى ئايرىپ بەرگەندە، ئالتۇن تاغنىڭ كۈنگەي تەرىپى بىلەن تەڭرىتاغنىڭ تەسكەي تەرىپىدىكى قايالىقنى چاغاتاينىڭ نەۋرىسى قايدۇغا تەۋە قىلىپ بەردى، بورتالا ئۇنىڭ هۆكۈمرانلىق دائىرىسى ئىچىدە بولدى.

سۇڭ سۇلالىسىنىڭ باۋيۇ 2 -، 3 - يىللىرى (1254 — 1255 - يىللار)

ئەرمەنىيە پادىشاهى هايتۇن شەرققە سەپەر قىلىپ قارا قۇرۇمغا كېلىپ، موڭغۇللارنىڭ چوڭ خانى مۆڭگۈگە سالام بەرگەندىن كېيىن، قارا قۇرۇمدىن ۋەتىنىگە قايتىش سەپىرىدە بورتالادىكى سايرام كۆلى بويىدىن ئۆتتى.

سۇڭ سۇلالىسىنىڭ خانى لىزۇڭ زامانىسىنىڭ جىڭدىڭ 1 - يىلى (1260 - يىلى)

قۇبلاي ئۆزىنى ئىمپىراتور دەپ جاكارلىدى، ئۇنىڭ ئىنىسى ئەلى بۇقا چۆللۈكنىڭ شىمالىدا خان بولۇۋالدى، ئىككى تەرەپ ئۇرۇشۇپ - تىركىشىپ تۇردى. ئەلى بۇقا سانغۇن سولۇقاينى دىڭزۇڭ كۈيۈكنىڭ ئوغلى، نامدار ۋاڭ كېخۇغا قاراشلىق ئېمىل دەرياسى ۋادىسىنى ساقلاشقا ئەۋەتتى. 2 - يىلى كېخۇ قوبۇ زېمىنىغا كۆچۈپ كەلدى، 3 - يىلى چاغاتاي ئەۋلادلىرىدىن ئارغۇن بىلەن بىرلىكتە سولۇقاينى ئۆلتۈردى. ئەلى بۇقا

ئەسكەر ئەۋەتىپ ھۇجۇم قىلدى، كېيىنگە ئېمىلغا چىكىنگەندىن كېيىن يەنە غەربتىكى بولچىل، خەنزا سۇنغا كېلىپ، پولاد شەھىرى بىلەن چۈلىزالا تېغى (ھازىرقى ئالاتاۋتېغى) ئارىلىقىدا كېلىپ - كېتىپ مال بېقىپ تۇردى.

سۇڭ سۇلالىسىنىڭ جەنۇبىدىكى 3 - يىلى (1262 - يىلى)

نامدار ۋاڭ كېيۇ ۋە چاغاتاي ئەۋلادلىرىدىن ئارغۇن بورتالا بىلەن سايرام كۆلى ئارىلىقىدا ئەلى بۇقىنىڭ باش سەركەردىسى قارا بۇقا بىلەن ھەل قىلغۇچ جەڭ قىلىپ، قارا بۇقىنى ئۆلتۈردى ھەمدە ئۇنىڭ بېشىنى كېسىپ قۇبلايغا غەلىبە خەۋىرىنى يەتكۈزدى، ئەلى بۇقا 2 - قوشۇننى داۋاملىق ئىلگىرىلەشكە بۇيرۇدى، ئۇلار سايرام كۆلىدىن ئۆتۈپ، ئارغۇن قاتارلىقلارنى ئالمىلىقتا مەغلۇپ قىلدى. بورتالا ئەلى بۇقىنىڭ ھۆكۈمرانلىقىغا ئۆتتى.

سۇڭ سۇلالىسىنىڭ جەنۇبىدىكى 5 - يىلى (1264 - يىلى)

ئەلى بۇقا ئوردىغا ئىتائەت قىلدى. قۇبلاي غەربىي - شىمالىي رايونغا بولغان ھۆكۈمرانلىقىنى كۈچەيتىش ئۈچۈن، ئالمىلىقتا ۋاقتىلىق دىۋان ۋازارىتى تەسىس قىلدى، قايدۇ ئوردىغا كېلىشنى خالىمىدى، بىر قانچە قېتىم چاقىرتىسىمۇ، ئاتلار ئورۇق دېگەن باھانە بىلەن بۇيرۇقنا بويسۇنمىدى.

سۇڭ سۇلالىسىنىڭ شىيەنچۇن 4 - يىلى (1268 - يىلى)

ئوگدايخانىنىڭ نەۋرىسى قايدۇ يۈەن سۇلالىسىنىڭ شىزۇ خانى قۇبلايغا قارشى ئۇرۇش قىلدى، يۈەن سۇلالىسى قوشۇنى ئۈنى بېشىبالىقتا مەغلۇپ قىلدى ۋە ئالمىلىققىچە قوغلاپ باردى. قۇبلاي شاھزادە، بېيپىڭ ۋالىي نامخاننى ئالمىلىقنى ساقلاشقا ئەۋەتتى، ۋەزىر ئەنتۈكنى كېلىپ يارەملىشىشكە بۇيرۇدى.

يۈەن سۇلالىسىنىڭ جىيۇەن 13 - يىلى (1276 - يىلى) 7 - ئاي

خېپىڭ ۋالىي شىلجى بېيپىڭ ۋالىڭ نامخاننى ئالمىلىقتا تۇتۇۋالدى ۋە ۋەزىر ئەنتۈكنى باغلاپ قايدۇنىڭ باشقۇرۇشىغا تاپشۇرۇپ بەردى.

يۈەن سۇلالىسىنىڭ جىيۇەن 19 - يىلى (1282 - يىلى)

يۈەن سۇلالىسى قايدۇدىن مۇداپىئەلىنىش ئۈچۈن، بېشىبالىق قاتارلىق جايلاردا ئايغاقچى مەھكىمىسى — باش ئەمىرلەشكەر مەھكىمىسى قۇردى.

يۈەن سۇلالىسىنىڭ يۈەنجېن 1 - يىلى (1295 - يىلى)

يۈەن سۇلالىسى بېشىبالىقتا باش ئەمىرلەشكەر مەھكىمىسىنى قايتا قۇردى، بورتالا ئەترابى يەنىلا قايدۇنىڭ تىزگىنلىشىدە بولدى.

يۈەن سۇلالىسىنىڭ دادې 10 - يىلى (1306 - يىلى)

قايدۇ ھايات ۋاقتىدا ئىگىلىۋالغان چاغاتاي خانلىقىنىڭ زېمىنىنى چاغاتاي ئەۋلادلىرىدىن دۇۋا تامامەن قايتۇرۇۋالدى، بورتالامۇ چاغاتاي ئەۋلادلىرىنىڭ سۈيۇرغاللىق يېرى بولۇپ قالدى.

مىڭ سۇلالىسى دەۋرى

مىڭ سۇلالىسىنىڭ يۇڭلى 16 - يىلىدىن مىڭ سۇلالىسىنىڭ شۇەندى 3 - يىلغىچە (1418 - يىلدىن 1428 - يىلغىچە)

چاغاتاي ئەۋلادلىرىدىن ئۇۋەيىسخان جۇڭغارىيە ئويمانلىقىغا كىرگەن ئۇيراتلار بىلەن 61 قېتىم ئۇرۇش قىلدى، ئاخىرىدا ئۇۋەيىسخان ئادەملىرىنى باشلاپ بېشىبالىقتىن غەربتىكى ئالمىلىققا كۆچۈپ كەلدى، دۆلەت نامىنى ئىلبالىق دەپ ئۆزگەرتتى، بورتالا يەنىلا ئۇنىڭ باشقۇرۇشىدا بولدى. كېيىن ئۇيراتلارنىڭ كۈچى تەڭرىتاغنىڭ غەربىگىچە كېڭەيدى، بورتالا يەنە ئۇيراتلارنىڭ مال باقىدىغان يېرىگە ئايلاندى.

XVI ئەسىرنىڭ بېشىدا ئالاتاۋ تاغلىق رايونى قازاقلار توپلىشىپ ئولتۇراقلاشقان يەرگە ئايلاندى.

مىڭ سۇلالىسىنىڭ چۇڭجېن 16 - يىلى (1643 - يىلى)

جۇڭغار موڭغوللىرىنىڭ باشلىقى باتۇر قۇنتەيجى 50 مىڭ ئادەم بىلەن قازاقلارغا ھۇجۇم قىلىپ، لاقماق ۋە ئالاتاۋ تېغى رايونىدىكى ئىككى قازاق قەبىلىسىنى بويسۇندۇردى.

چىڭ سۇلالىسى دەۋرى

چىڭ سۇلالىسىنىڭ كاڭشى 27 - يىلى (1688 - يىلى)

جۇڭغارلارنىڭ باشلىقى غالداننىڭ جيەنى سېۋىن ئاروبدان 5000 ئادىمىنى باشلاپ بورتالاغا كۆچۈپ كېلىپ ئۆز ئالدىغا ئىش تۇتۇشقا مەجبۇر بولدى، ئارىدىن ئۇزاق ئۆتمەي، يىراق ۋولگا دەرياسى ۋادىسىدا چارۋىچىلىق بىلەن تۇرمۇش كەچۈرىۋاتقان تورغات قەبىلىسىنىڭ باشلىقى ئايۇچىنىڭ قىزىغا ئۆيلەندى. ئايۇچى ئۇچىنچى ئوغلى سانجايغا 15 مىڭ ئادەمنى باشلاپ، قىزى بىلەن بىللە بورتالاغا كۆچۈپ بېرىشنى تاپشۇردى.

چىڭ سۇلالىسىنىڭ يۇڭجىڭ 5 - يىلى (1727 - يىلى)

سېۋىن ئارۇبدان ئۆلدى، ئۇنىڭ ئورنىغا ئوغلى غالدان سېرىن ۋارىسلىق قىلدى.

چىڭ سۇلالىسىنىڭ چيەنلۇڭ 19 - يىلى (1754 - يىلى)

جۇڭغارلارنىڭ باشلىقى داۋاچى ئىلىدىن يولغا چىقىپ، بورتالادىن ئۆتۈپ، ئېرتىش دەرياسى ۋادىسىدىكى ئامۇرساناغا ھۇجۇم قىلدى. ئامۇرسانا 20 مىڭ ئادىمىنى باشلاپ چىڭ ئوردىسىغا ئەل بولدى.

چىڭ سۇلالىسىنىڭ چيەنلۇڭ 20 - يىلى (1755 - يىلى)

چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتى جۇڭغارلارنىڭ خانى داۋاچىغا قارشى جازا يۇرۇشى قىلىش ئۈچۈن، غەربىي يول قوشۇنى بىلەن شىمالىي يول قوشۇنىنى ئاتلاندۇردى، بۇ قوشۇنلارنىڭ ھەربىرى 25 مىڭ ئادەم، 70 مىڭ ئات، ئىككى ئايلىق ئوزۇق تەييارلاپ غەربكە يۇرۇش قىلدى. 4 - ئاينىڭ ئاخىرلىرى غەربىي يول قوشۇنىدىن

سالىر ئەڭ ئاۋۋال بورتالاغا يېتىپ كەلدى، ئۇنىڭدىن كېيىن شىمالىي يول قوشۇنىدىن سەنزەن بوبۇتىڭ قاتارلىقلارمۇ بورتالاغا كەلدى. 5 - ئاينىڭ 1 - كۈنى ئىككى يولدىن كەلگەن قوشۇن بورتالادا ئۇچراشقاندىن كېيىن، ئۇدۇل داۋاچى بېسىپ ياتقان ئىلىغا يۈرۈش قىلدى.

شۇ يىلى 8 - ئايدا ئامۇرسانا پايتەخت بېيجىڭغا كېتىۋېتىپ يولدا قېچىپ كېتىپ توپىلاڭ قوزغىدى، كېيىن ئۇ تەيجى ئىرىنچىن شېلىن بىلەن بىللە بورتالا ۋىلايىتىنىڭ مەركىزى تولغا (ھازىرقى جۇسۇن تولغا) ئەتراپىدا ھەرىكەتلەندى.

شۇ يىلى 9 - ئايدا چىڭ سۇلالىسى سېلىننى غەربنى تىنچىتقۇچى سانغۇن قىلىپ، ئىككى يول بىلەن تىز ئىلگىرىلەپ توپىلاڭنى باستۇرۇشقا ئەۋەتتى. چىڭ سۇلالىسى قوشۇنى داۋاچىنى تىنچىتقاندىن كېيىن، تورغات قەبىلىسىدىن شېلىن چىڭ سۇلالىسىغا تەسلىم بولۇشنى خالىماي، مۇئاۋىن قۇماندان تاڭ خالۇنى ئۆلتۈرۈۋېتىپ، بورتالا ئارقىلىق روسىيەگە كەتتى.

چىڭ سۇلالىسىنىڭ چيەنلۇڭ 21 - يىلى (1756 - يىلى)

2 - ئايدا چىڭ سۇلالىسى قوشۇنلىرى ئىلىغا قايتا كىردى، ئامۇرسانا قېچىپ كەتتى. 5 - ئايدا چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتى سېلىن قاتارلىقلارنىڭ ۋەزىپىسىنى دارداڭئا، خاداخالارغا ئۆتكۈزۈپ بەردى. جۇڭغارلارنىڭ تەيجىسى غالزاڭ دورجى، خوۋىتلارنىڭ تەيجىسى بايار قاتارلىقلار ئارقا - ئارقىدىن توپىلاڭ كۆتۈردى، ئامۇرسانا يەنە بورتالانىڭ ۋىلايەت مەركىزى تولغاغا قايتىپ كېلىپ، توپىلاڭ كۆتۈرگەن جۇڭغار قەبىلىسىنىڭ يۇقىرى قاتلامدىكى تەيجىسى زايسان قاتارلىقلار بىلەن ئىتتىپاق تۈزۈپ، ئۆزىنى باش تەيجى قىلىپ تىكلەپ، جۇڭغار قەبىلىسى قالقا بىلەن چىگىرىلىنىدىغان يەرگە قاراپ سۇرۇلۇپ، شۇ يەردە توپىلاڭ كۆتۈرگەن چىڭغۇنزاپ بىلەن بىرلەشمەكچى بولدى، چىڭغۇنزاپنىڭ مەغلۇپ بولغانلىقىنى بىلگەندىن كېيىن يەنە قازاق رايونىغا قېچىپ كەتتى.

چىڭ سۇلالىسىنىڭ چيەنلۇڭ 22 - يىلى (1757 - يىلى)

3 - ئايدا چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتى چىڭغۇنزاپنى چېگرىنى تىنچىتقۇچى سانغۇن، جاۋخۇينى چېگرىنى تىنچىتقۇچى ئوڭ قول مۇئاۋىن سانغۇن، چېبدىنزاپنى چېگرىنى تىنچىتقۇچى مۇۋەققەت سول قول مۇئاۋىن سانغۇن قىلىپ تەيىنلىدى. ئامۇرسانا جۇڭغارلار رايونىغا يوشۇرۇن قايتىپ كېلىپ، كېيىن يەنە قازاق رايونىغا قېچىپ كەتتى. شۇ يىلى 9 - ئايدا چىچەك چىقىپ ئۆلدى.

چىڭ سۇلالىسىنىڭ چيەنلۇڭ 23 - يىلى (1758 - يىلى)

5 - ئايدا شېلىننىڭ يەنە 1000 ئۆيلۈكتىن ئارتۇق ئادىمى بورتالا ئەتراپىدا يوشۇرۇنۇپ ياتقانلىقى ئۈچۈن چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتى شېلىنغا ھۇجۇم قىلىش ئۈچۈن يەنە ئەسكەر ئەۋەتتى.

شۇ يىلى سانغۇن جاۋخۇي چيەنلۇڭ خاننىڭ تەستىقىنى ئېلىپ، بورتالا ۋىلايىتىنىڭ مەركىزى تولغا قاتارلىق جايلارنى ساقلاشقا 500 ئەسكەر ئەۋەتتى.

چىڭ سۇلالىسىنىڭ چيەنلۇڭ 29 - يىلى (1764 - يىلى)

4 - ئايدا جاڭجياكۇدىن 2 - تۈركۈمدىكى500 ھۆكۈمەت ئەسكىرى بالا - چاقىلىرىنى ئېلىپ ئىلغا كەلدى، ئىلى جاڭجۇنى مىڭرۇي تارباغاتاينىڭ تەسىرىنى كۈچەيتىش ئۈچۈن، چاخارلارنىڭ 167 ئەمەلدار - ئەسكىرىنى تارباغاتايغا بۆلۈپ ئورۇنلاشتۇردى، قالغان ئەسكەرلەرنى خابتاغايغا ئورۇنلاشتۇردى، ئۇلار بورتالا دەرياسى بويى

ۋە سايرام كۆلى ئەتراپىنى ساقلىغاچ بوز يەر ئاچتى، ئاتلىق ئوقيا ئېتىشنى مەشىق قىلدى.

چىڭ سۇلالىسىنىڭ چيەنلۇڭ 32 - يىلى (1767 - يىلى)

چاخارلارنىڭ نوپۇسى كۆندىن كۆنگە كۆپەيگەنلىكى ئۈچۈن، خانىنىڭ تەستىقى بىلەن بورتالادىكى 1837 چاخار ئەسكەر يېڭى، كونا ئاجى ئاساسىدا ئوخشاش ساندا سەككىزدىن سۇمگە ئايرىلىپ، ئولۇك ۋە سول قاناتلارغا بۆلۈندى، ئوڭ قاناتتىكىلەر هازىرقى بورتالا تەۋەسىدە كۆچۈپ يۈرۈپ چارۋا باقتى.

چىڭ سۇلالىسىنىڭ چيەنلۇڭ 36 - يىلى (1771 - يىلى)

تورغات قەبىلىسى ۋولگا دەرياسى ۋادىسىدىن قايتىپ كەلگەندىن كېيىن، ئۇلاردىن تەخمىنەن 400 ئۆيلۈك ئاز كەم 3000 ئادەم بىر ئەمەك بولۇپ ئۈيۈشتى، ئۇلارنىڭ تولىسى جىڭغا، خوراسۇم، بىلىن سۇمدىكى 200 چە ئادەم بورتالا تەۋەسىدىكى بىلىن خارمودون، خورا قاتارلىق جايلارغا ئورۇنلاشتى.

چىڭ سۇلالىسىنىڭ چيەنلۇڭ 40 - يىلى (1775 - يىلى)

چاخار يېڭىنىڭ ئوڭ قانىتى لاما ئىبادەتخانىسى — نۇسرەت ئىبادەتخانىسىنى سالدى، شۇنىڭدىن باشلاپ، لامالارنىڭ سانى پەيدىنپەي كۆپەيدى.

چىڭ سۇلالىسىنىڭ چيەنلۇڭ 42 - يىلى (1777 - يىلى)

ئىلى جاڭجۈنى ئىلتۇ خانىنىڭ تەستىقىدىن ئۆتكۈزۈپ چاخار يېڭىنىڭ لەشكەر بېشى ئامبىلىغا 21 قاراۋۇلخانىنى باشقۇرۇشنى تاپشۇردى، بۇنىڭ ئىچىدە دائىملىق قاراۋۇلخانا توققۇز، بورتالا تەۋەسىدىكى قاراۋۇلخانا ئالتە ئىدى.

چىڭ سۇلالىسىنىڭ چيەنلۇڭ 44 - يىلى (1779 - يىلى)

ئىلى جاڭجۈنى ئىلتۇ ئىلگىرى ئۇيراتلارنىڭ قالدۇق ئادەمىدىن 120 ئۆتۈننى تاللاپ چاخار يېڭىغا قوشقانلىقى، هازىر يەنە 100 ئۆتۈننى تاللاپ چاخارلارغا قوشقانلىقى توغرىسىدا خانغا مەلۇماتنامە يوللىدى.

چىڭ سۇلالىسىنىڭ چيەنلۇڭ 54 - يىلى (1789 - يىلى)

ئىلى جاڭجۈنى باۋنىڭ ئۇيراتلارنىڭ قالدۇق ئادەمىدىن 200 ئۆتۈننى تاللاپ، چاخار يېڭىغا قوشۇپ بېرىش توغرىسىدا خانغا ئىلتىماس يوللىدى.

چىڭ سۇلالىسىنىڭ جياچىڭ 5 - يىلى (1800 - يىلى)

باش ئۆلىما خوڭ لياڭجى چىڭ ئوردىسى تەرىپىدىن مەنسەبتىن قالدۇرۇلۇپ ئىلغا سۈرگۈن قىلىندى، ئۇ 1 - ئاينىڭ 28 - كۈنىدىن 2 - ئاينىڭ 5 - كۈنىگىچە ئۈتەي، سىتەي، سەنتەي، سايرام كۆلى، سىمپىتوزا قاتارلىق جايلاردىن ئۆتۈپ، 2 - ئاينىڭ 10 - كۈنى ئىلغا يېتىپ كەلدى ۋە «سۇزۇك كۆلگە مەدھىيە»، «سەنتەيدە تۇنەش»، «سەنتەيدە قاردا توسۇلۇپ قېلىش» قاتارلىق مەشھۇر شېئىرلارنى يازدى.

چىڭ سۇلالىسىنىڭ جياچىڭ 18 - يىلى (1813 - يىلى)

جاڭ جياكۈنىڭ سىرتىدىكى چاخار موڭغۇللىرىنىڭ سەككىز خوشۇنىدىن يەنە بىر قىسىم چاخار ئەمەلدار

ئەسكەرلىرى ئائىلە تاۋابئاتلىرى بىلەن بورتالاغا كۆچۈرۈپ كېلىندى.

چىلك سۇلالىسىنىڭ داۋگۋاڭ 17 - يىلى (1837 - يىلى)

چاخار يېڭى قار ئاپىتىگە ئۇچرىدى، 20 مىڭدىن ئارتۇق چارۋا ئۆلۈپ كەتتى.

چىلك سۇلالىسىنىڭ داۋگۋاڭ 22 - يىلى (1843 - يىلى)

گۋاڭدۇڭ - گۋاڭشىلارنىڭ سابىق باش ۋالىيسى لىن زېشۈ ئىلىغا سۈرگۈن قىلىندى، ئۇ 11 - ئاينىڭ 3 - كۈنىدىن 11 - ئاينىڭ 6 - كۈنىگىچە بورتالا تەۋەسىدىن ئۆتكەندە سېمپېتوزىدىكى تاغ چوققىسىدا سەييارە مۇپەتتىش گۇمونىڭ «يول ياشاش ئابىدىسى» بارلىقىنى بېزىپ قالدۇردى (بۇ ئابىدە ھازىر يوقىلىپ كەتكەن).

چىلك سۇلالىسىنىڭ تۇڭجى 2 - يىلى (1863 - يىلى)

چاخارلارنىڭ ئوك قانىتى ئارالتوقايدا ئىككىنچى ئىبادەتخانىسى (يەنە بىر ئىسمى جېنيۈەن ئىبادەتخانىسى) نى سالدى.

چىلك سۇلالىسىنىڭ تۇڭجى 4 - يىلى (1865 - يىلى)

شىنجاڭدىكى مۇسۇلمانلار شەنشى، گەنسۇلاردىكى مۇسۇلمانلار قوزغىلىڭىنىڭ تەسىرىدە قوزغىلاڭ كۆتۈرۈپ، كۆل قاراسۇ (ھازىرقى شىخۇ) نى ئىگىلەپ، ئىلىغا تەھدىت سالدى. چاخارلارنىڭ ئوك قانىتىنىڭ باش بۇغى ئوردۇتاي، مۇئاۋىن باش بۇغى سېرىندورجى، سول قانىتىنىڭ باش بۇغى ئاڭقاچاي، مۇئاۋىن باش بۇغى بايانداالاي ئىلى جاڭجۈننىڭ يارەمگە بېرىش توغرىسىدىكى بۇيرۇقىنى ئاڭلىمىغانلىقى ئۈچۈن، ۋەزىپىسىدىن ئېلىپ تاشلاندى.

شۇ يىلى چىلك سۇلالىسى ھۆكۈمىتى ئالاتاۋدىكى چۆرگىنجودا چېگرا قاراۋۇلخانىسى قۇردى (كېيىن كۆشە چولۇنغا يۆتكەپ كېلىندى).

چىلك سۇلالىسىنىڭ تۇڭجى 7 - يىلى (1868 - يىلى)

چارروسىيە ئەسكەر ئەۋەتىپ بورتالانىڭ شىمالىدىكى خابتاغاي قاراۋۇلخانىسىغا بېسىپ كىردى.

چىلك سۇلالىسىنىڭ تۇڭجى 9 - يىلى (1870 - يىلى)

8 - ئايدا چارروسىيە يەنە ئەسكەر ئەۋەتىپ، سايرام كۆلى ۋە بورتالا ئەتراپىغا بېسىپ كىرىپ، يەر شەكلىنى تەكشۈردى، ئاخبارات توپلىدى.

چىلك سۇلالىسىنىڭ تۇڭجى 10 - يىلى (1871 - يىلى)

قازاقلارنىڭ قىزاي قەبىلىسى كۆگۈرچىن تېغىدىن ئۆتۈپ، تۇنجى قېتىم بورتالا دەريالىسى ۋادىسىغا كەلدى.

چىلك سۇلالىسىنىڭ تۇڭجى 12 - يىلى (1873 - يىلى)

شىبە يېڭىنىڭ باش بۇغى كارماڭنا روسىيەگە قارشى مەيداندا چىلك تۇرغانلىقى ئۈچۈن، 12 - ئاينىڭ 9 - كۈنى (1874 - يىلى 1 - ئاينىڭ 26 - كۈنى) چارروسىيە ئىشغالىيەتچى ئارمىيىسى تەرىپىدىن قانۇنسىز

هالدا ئىلىدىن قوغلاپ چىقىرىلدى. ئۇ بىر قىسىم شىبە ھەربىي ۋە خەلقنى باشلاپ تارباغاتايدا ئايلىنىپ يۈرۈپ، ئاخىرىدا بورتالادىكى چاخار يېڭىغا كېلىپ ئورۇنلاشتى. ئۇ نەچچە يۈز ئەسلىدار ئەسكەرنى يىغىپ، دايىڭچەن گازارمىسىنى قوزۇپ، ئورۇقلۇق ۋە ئولاغ سېتىۋېلىپ، بوز يەر ئېچىپ دېھقانچىلىق قىلىپ ئاشلىق توپلىدى.

چىڭ سۇلالىسىنىڭ گۈاڭشۇ 4 - يىلى (1878 - يىلى)

1 - ئاينىڭ 15 - كۈنى چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتى شىبە يېڭىنىڭ باش بۇغى كارماڭئانى چاخارلارنى باشقۇرغۇچى لەشكەر بېشى ئامبال قىلىپ تەينىلىدى.

چىڭ سۇلالىسىنىڭ گۈاڭشۇ 5 - يىلى (1879 - يىلى)

ئەتىيازدا بەي يەنخۇنىڭ قالدۇق قىسمى داخىيەنزە، بورتالا ئەتراپلىرىغا ئوغۇرلۇقچە بېسىپ كىردى، ئىلى جاڭجۈنى جىن شۇن ئۇلارنى تازىلاش ئىشلىرىنى ئۈيۈشتۇردى.

شۇ يىلى موڭغۇل، شىبە ھەربىي ۋە خەلقلىرى بايىرخاۋىنىڭ باشچىلىقىدا (ھەربىر ئائىلە بىر ئەمگەك كۈچى چىقىرىپ) شاربۇخ ئۆستىڭنى چېپىپ، بورتالا دەرياسى بويىدا كەڭ كۆلەمدە بوز يەر ئۆزلەشتۇردى ھەمدە كىرگىنجودا شۇ يەردە تۇرۇشلۇق ئارمىيىنى ئاشلىق بىلەن تەمىنلەيدىغان ئاشلىق ئامبىرى قۇردى.

چىڭ سۇلالىسىنىڭ گۈاڭشۇ 7 - يىلى (1881 - يىلى)

2 - ئاينىڭ 20 - كۈنى بورتالا رايونى چارروسىيىنىڭ شەرققە يۇرۇش قىلىشىغا قارشى تۇرۇشتا نۇرغۇن ئەسكەر تۇرغۇزۇلغان مۇھىم جايغا ئايلانغانلىقى ئۈچۈن، ئۇ يەردىكى ھەربىي ۋە خەلقلەر يەر تەرەپ ئەسكەرلەرگە كېرەكلىك ئاشلىقنى تەييارلاشتا كۆپ كۈچ چىقاردى، چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتى ئۇلارنى تەقدىرلەش يۈزىسىدىن چاخارلارنىڭ لەشكەر بېشى ئامبىلى كارماڭئاغا «مۇنەۋۋەر ۋەزىپە ئۈتىگۈچى» دېگەن ئۇنۋاننى بەردى، قالغان تۆھپىكارلارنىڭمۇ «خىزمەت دەرىجىسىنى ئۆستۈردى».

چىڭ سۇلالىسىنىڭ گۈاڭشۇ 8 - يىلى (1882 - يىلى)

4 - ئاينىڭ 7 - كۈنى چاخارلارنىڭ لەشكەر بېشى ئامبىلى كارماڭئا بورتالادىن چاخار يېڭىغا دائىر ئىشلارنى دوكلات قىلىش ئۈچۈن ئىلىغا كېتىۋېتىپ، ساموريەنبۇلاق دېگەن يەرگە كەلگەندە يوشۇرۇن قەست بىلەن ئۆلتۈرۈلدى. چىڭ ئوردىسى ئۇنى بەھەيۋەت جياڭجۈن دەپ قارىدى.

6 - ئايدا قازاقلارنىڭ قىزاي قەبىلىسىنىڭ ساسانبېل، دېك، بايىكو قاتارلىق 20 نەچچە باشلىقى چارروسىيىنىڭ ھۆكۈمرانلىقىغا ئىتائەت قىلىشنى خالىمىغانلىقتىن 3000 ئۆيلۈكتىن ئارتۇق ئادەمنى باشلاپ، كۈڭگۇرو ئوبا تېغىدىن ئۆتۈپ بىز تەرەپكە قايتىپ كەلدى، ئۇلار بورتالادىكى شىمالىي تاغ ئەتراپىدا مال بېقىشقا ئورۇنلاشتۇرۇلدى، ئۇلارنى شۇ يەرگە يېقىن بولغان چاخارلارنىڭ لەشكەر بېشى ئامبىلى باشقۇردى.

چىڭ سۇلالىسىنىڭ گۈاڭشۇ 9 - يىلى (1883 - يىلى)

قازاقلارنىڭ باشلىقلىرىدىن ساسانبېل، دېك، بايىكو خانىنىڭ تەستىقى بىلەن ئاغلاقچى (قەبىلە باشلىقى) بولدى. ئۇلارغا 3 - دەرىجىلىك قالپاق پېيى ئىنئام قىلىندى.

چىڭ سۇلالىسىنىڭ گۈاڭشۇ 11 - يىلى (1885 - يىلى)

ئىلى جاڭجۈنى شىلۇن خانىنىڭ تەستىقى بىلەن بورتالادا تۇرۇشقا قوشۇن ئەۋەتتى.

چىڭ سۇلالىسىنىڭ گۈڭشۇ 13 - يىلى (1887 - يىلى)

8 - ئايدا ئىلى جاڭجۈنى شىلۇن ۋاقىتلىق سەركەردە مۇبىننى بورتالا، تارباغاتايغا بېرىپ ئۇ يەرلەردىكى ئوتتۇرا، سول، ئوڭ يېڭلاردىكى پىيادە ئەسكەرلەر باتۇرلىرىنىڭ پىتىراپ كېتىش ۋەقەسىنى تىنچىتىشقا ئەۋەتتى.

چىڭ سۇلالىسىنىڭ گۈڭشۇ 22 - يىلى (1896 - يىلى)

چاخارلارنىڭ لەشكەر بېشى ئامبىلى ئىلىدىن بورتالاغا كېلىپ تۇردى.

چىڭ سۇلالىسىنىڭ گۈڭشۇ 31 - يىلى (1905 - يىلى)

چاخارلارنىڭ ئوڭ قانىتىنىڭ باش بۇغى سۇتوي چېگرىنى قوغداشتا خىزمەت كۆرسەتكەنلىكى ئۈچۈن، ئىلى جاڭجۈنىنىڭ چىڭ ئوردىسىغا مەلۇم قىلىشى بىلەن، ئۇنىڭغا 2 - دەرىجىلىك قالپاق ئىنئام قىلىندى.

چىڭ سۇلالىسىنىڭ گۈڭشۇ 33 - يىلى (1907 - يىلى)

4 - ئايدا ياپون ئارمىيىسىنىڭ شاۋزۇسى رىيچياڭ (خىنوتسۇيوكى) بورتالانىڭ سەنتەي، سىتەي، ئۇتەي، سايرام كۆلى قاتارلىق يەرلىرىدە «تەكشۈرۈش» ئېلىپ باردى، ئۇ قايتقاندىن كېيىن «ئىلىنغا سەپەر» دېگەن كىتابنى يېزىپ چىقتى.

چىڭ سۇلالىسىنىڭ شۈەنتۇڭ 3 - يىلى (1911 - يىلى)

1 - ئايدا ئەنگلىيە ئېكسپېدىتسىيىچىسى كاراسېس، مىل، پالېستىن ئىمبارەت ئۈچ كىشى سايرام كۆلى، سەنتەي، سىتەي، ئۇتەيلەردە تۆت ئايدىن ئارتۇق (1910 - يىل 9 - ئايدىن كېيىنكى يىلنىڭ 1 - ئېيىغىچە) «تەكشۈرۈش» ئېلىپ باردى. 1914 - يىلى كاراسېس يازغان «غەربىي شىمال موڭغۇللىرى ۋە جۇڭغار موڭغۇللىرى يۈرتىغا ساياھەت» ۋە «ئېكسپېدىتسىيىچى» دېگەن ئىككى كىتاب نەشر قىلىندى.

شۇ يىلى 12 - ئايدا ئىلىنىڭ يارەمچى قۇماندانى ياڭ زەنشۇ قاتارلىقلار ئىلىنىڭ مۇستەقىللىقىنى جاكارلىدى، شىنجاڭنىڭ باش مۇپەتتىشى يۈەن داخۇا يارەمچى قۇماندان ژاڭ پېيلەننى شىمالىي يولدىكى كەڭساي ئۆتكىلىنى ساقلاشقا ئەۋەتتى ھەمدە چاخارلارنىڭ ئىككى قانىتىنىڭ باش بۇغلىرىغا ئايرىم - ئايرىم ئاتلىق قوشۇن ئەۋەتىپ يارەم بېرىشنى تاپشۇردى.

جۇڭخۇا مىنگو دەۋرى

مىنگونىڭ 1 - يىلى (1912 - يىلى)

1 - ئاينىڭ 7 - كۈنى ئىلى قۇرۇقلۇق ئارمىيىسىنىڭ يارەمچى قۇماندانى ياڭ زەنشۇ باشچىلىقىدىكى ئىنقىلابچىلار شىنخەي ئىنقىلابىغا ئاۋاز قوشۇپ، قوزغىلاڭ كۆتۈرۈپ، كۆرەنى ئىگىلىدى، چاخار يېڭىنىڭ لەشكەر بېشى ئامبىلى فۇگۇي ئىلىدا ئىنقىلابنى ھىمايە قىلدى.

1 - ئاينىڭ 26 - كۈنى ئىنقىلابىي قوشۇن بىلەن چىڭ سۇلالىسى قوشۇنى قۇمبۇلاقتا كەسكىن جەڭ قىلدى، چىڭ سۇلالىسى قوشۇنى گۈرتۈغا چېكىندى. ئىنقىلابىي قوشۇن زەمبىرەكچى قىسىملىرى قۇمدا توسۇلۇپ قالغانلىقى ئۈچۈن، گۈرتۈدا قېيىن ئەھۋالغا چۈشۈپ قالغاندا چاخار يېڭىنىڭ ئوڭ قانىتىنىڭ باش بۇغى سۇتوي

ئەمەك - قوشۇن ئەسكەرلىرىدىن 1000 دىن ئارتۇق ئەسكەرنى باشلاپ كېلىپ ياردەم بەردى، چىلك سۇلالىسى قوشۇنى قاتتىق مەغلۇپ بولۇپ پىتىراپ كەتتى.

4 - ئايدا چاخارلارنىڭ سول قانىتىنىڭ باش بۇغى ئېيۇتاي، مۇئاۋىن باش بۇغى سۇمۇيانلار لەن خېگشەن قاتارلىقلارنىڭ قۇترىتىشى بىلەن ئىنقىلابتىن يۈز ئۆرىدى. ياڭ زەنشۇ زەمبىرەكچىلەر قوشۇنىنىڭ قۇماندانى چېن جېگشىن بىلەن ئاتلىق قوشۇنىنىڭ قۇماندانى جياڭ گوشىڭنى توپلاڭنى تىنچىتىشقا ئەۋەتتى.

7 - ئايدا ياڭ زەنشۇ توپلاڭنى تىنچىتقاندىن كېيىن، چاخارلارنىڭ ئوك قانىتىنىڭ باش بۇغى سۇتوينىڭ توپلاڭغا قاتناشمىغانلىقىنى، ئادەملىرىنى باشلاپ چىندېل، خابتاغايلارغا كۆچۈپ بېرىپ ئورۇنلاشقانلىقىنى بىلىپ، سۇتوينى چاخار يېڭىنىڭ لەشكەر بېشى ئامبىلى قىلىپ مۇكاپاتلىدى.

مىنگونىڭ 2 - يىلى (1913 - يىلى)

12 - ئاينىڭ 8 - كۈنى چاخار يېڭىنىڭ لەشكەر بېشى ئامبىلى سۇتوي جۇڭخۇا مىللەتلىرىنىڭ ئورتاق ئىلگىرىلەش ئۇيۇشمىسىنى قۇرۇشقا قاتناشتى، بۇ جەمئىيەت تىرىكچىلىك قىلىشقا ئەھمىيەت بېرىش، بىرلىشىپ ئۆزىنى ئۆزى ئىدارە قىلىش، بىرلىكتە ئىلگىرىلەش، جۇمھۇرىيەت پۇقرالىرىنىڭ سالاھىيەت - ئىقتىدارىنى يېتىشتۇرۇش، چېگرا مۇداپىئەسىنى مۇستەھكەملەشنى ئالىي نىشان، دۆلەت چېگرىسى بولۇش، ئىرق چېگرىسى بولماسلىقنى مەقسەت قىلىپ، ئىتتىپاقلىقنى كۈچەيتىپ، تاشقى دۇشمەنگە قارشى تۇردى.

مىنگونىڭ 3 - يىلى (1914 - يىلى)

1 - ئاينىڭ 24 - كۈنى چاخارلارنىڭ لەشكەر بېشى ئامبىلى لەشكەر بېشى ئەمەلدار دەپ ئۆزگەرتىلدى.

مىنگونىڭ 6 - يىلى (1917 - يىلى)

روسىيىنىڭ ئىلىدا تۇرۇشلۇق كونسۇلى روسىيە سودىگەرلىرىنىڭ نەچچە يۈز مىڭ چارۋىسىنى بورتالادا قىشلىتىشقا ئىجازەت سورىدى، ياڭ زېگشىن بۇنى كەسكىنلىك بىلەن رەت قىلدى.

مىنگونىڭ 7 - يىلى (1918 - يىلى)

بورتالا تەۋەسىدىكى چاخار موڭغۇللىرى تەشكىل قىلغان قوراللىق قوغدىنىش قوشۇنى — «لەنجىن قوشۇنى» كۆشەچۈلۈنغا كىرىپ ئورۇنلىشىپ، چارروسىيىنىڭ تاجاۋۇزىغا قارشى تۇردى.

5 - ئايدا گېلاۋخۇيىنىڭ باشلىقى چاڭ جىنسەي قاتارلىق كىشىلەر بورتالانىڭ شىمالىدىكى شياۋخەيزى دېگەن يەردە تاغ يېرىپ ئىبادەتخانا سالدى، ياڭ زېگشىن باش چېرىكچى، يانداش سانغۇن تۇڭ مىنسەينى ئۈچ يىلىك ئاتلىق ئەسكەرنى باشلاپ بېرىپ ئۇلارنى بىر تەرەپ قىلىشقا ئەۋەتتى، تۇڭ مىنسەي مېڭ خەنباڭ، ساۋجەنكۇي قاتارلىق 19 گېلاۋخۇيچىنى ئېنىقلاپ چىقتى، ياڭ زېگشىن چاڭ جىنسەينى ئېتىپ ئۆلتۈرۈش، گېلاۋخۇينى تارقىتىۋېتىش توغرىسىدا بۇيرۇق چۈشۈردى.

مىنگونىڭ 9 - يىلى (1920 - يىلى)

1 - ئاينىڭ 7 - كۈنى بېيجىڭ ھۆكۈمىتى ئىچكى ئىشلار، مالىيە مىنىستىرلىكلىرىگە ياڭ زېگشىننىڭ بورتالا ناھىيىسىنى تەسىس قىلىش ئىلتىماسىنى تەكشۈرۈپ بىر تەرەپ قىلىشنى تاپشۇردى. بورتالا ناھىيىسى تەستىق بويىچە 3 - دەرىجىلىك ناھىيە بولدى ۋە يەنىلا ئىلى ۋىلايىتىنىڭ باشقۇرۇشىدا بولدى.

3 - ئاينىڭ 31 - كۈنى روسىيىلىك ئاق گۋاردىيچى ئالەنكوۋ ئۇرۇشتا مەغلۇب بولۇپ، ئۇلانداپسۇ، چىندالان

قاراۋۇلخانىلىرى ۋە سەلكىت زاۋۇنىغا قېچىپ كەلگەنلىكى ئۈچۈن، ياڭ زېڭشىن ماجىڭ يېڭىنى ئۇلانداپسۇ بىلەن روسىيىنىڭ چېگرىسىدىكى مۇھىم جايلاردا تۇرۇشقا ئەۋەتتى ھەمدە باسقاۋۇل ياڭ فېيشيا تەرىپىدىن موڭغۇلىيىدە تۇرۇشلۇق قوشۇننىڭ ئاتلىقلار ئەترىتى ئۇلارغا ھەمكارلىشىپ بىللە تۇرۇشقا ئەۋەتىلدى.

4 ـ ئاينىڭ 5 ـ كۈنى ياڭ زېڭشىن ئىلىنىڭ باسقاۋۇلى ياڭ فېيشياغا يېڭجاڭ ياڭ چاڭچۇننى ئاتلىقلار ئەترىتىنى باشلاپ ئۇلانداپسۇدا تۇرۇشقا ئەۋەتىش توغرىسىدا بۇيرۇق چۈشۈردى.

4 ـ ئاينىڭ 13 ـ كۈنى ياڭ زېڭشىن كونا روسىيە ئوفېتسېرى تودوۋ بىلەن سېدوروۋ قاتارلىقلارنىڭ ئىلىغا قېچىپ كەلگەنلىكىنى ئاڭلاپ، ئۇلارنى دايىڭچەنگە ئورۇنلاشتۇردى.

4 ـ ئاينىڭ 22 ـ كۈنى روسىيە ئارمىيىسىنىڭ شېرىكى، شەندۇڭلۇق جاڭ جۇنچىڭ 400 دىن ئارتۇق جۇڭگولۇق ئەسكەرنى باشلاپ ئۇلانداپسۇغا قېچىپ كەلدى.

5 ـ ئاينىڭ 1 ـ كۈنى چېگرا ئىچىگە كىرگەن كونا روسىيەدىكى جۇڭگولۇق ئوفېتسېرلەر جۇڭگولۇق ئەسكەرلەرنى قوتۇرتىپ غەۋغا كۆتۈردى. جۇڭگولۇق ئەسكەرلەر قوماندانىنىڭ بۇۋاستە خادىمى لېيۇلىيەنكې غەۋغا كۆتۈرگەنلەرنى تېز بىر تەرەپ قىلدى، ئۇلار قورالسىزلاندۇرۇلۇپ، دايىڭچەن ئەتراپىغا ئورۇنلاشتۇرۇلدى.

5 ـ ئاينىڭ 28 ـ كۈنى ئالەنكوۋنىڭ مەغلۇب بولغان قوشۇنى ۋە ئىلگىرىكى چېگرىدىن ئۆتكەنلەردىن 1400 دىن ئارتۇق ئادەم خەلقئارا قانۇن بويىچە قورالسىزلاندۇرۇلۇپ، بورتالا دەرياسى ۋادىسىدىكىسى جايلارغا ئورۇنلاشتۇرۇلدى.

10 ـ ئاينىڭ 18 ـ كۈنى ئىلىنىڭ باسقاۋۇلى ياڭ فېيشيا ئالەنكوۋ بىلەن مەسلىھەتلىشىپ، بورتالادىكى روسىيىلىكلەرنى بەش تۈركۈمگە بۆلۈپ گۈچۈڭغا ئاپىرىپ قويۇشقا كېلىشتى.

11 ـ ئاينىڭ 25 ـ كۈنى شياۋچېنجاڭ بورتالا ناھىيىسىنىڭ تۇنجى ئامبىلى بولدى.

مىنگونىڭ 10 ـ يىلى (1921 ـ يىلى)

ئەتىيازدا ئامبال شياۋچېنجاڭ ناھىيىدىكى خەنزۇ، ئۇيغۇر دېھقان ئائىلىلىرىگە 20 مودىن تېرىلغۇ يەر، ئۆي ئورنى بۆلۈپ بېرىش توغرىسىدا ئېلان چىقاردى.

شۇ يىلى ھۆكۈمەت باشقۇرۇدىغان بىر دارىلئاجىزنى قۇرۇلدى.

مىنگونىڭ 12 ـ يىلى (1923 ـ يىلى)

بورتالادىكى چاخار موڭغۇللىرىنىڭ قوراللىق قوغدىنىش قوشۇنى — «لەنجىن قوشۇنى» كۆشەچۈلۈن قاراۋۇلخانىسىدىن باغداۋانغا يېتىپ كەلدى، ئۇلار 1931 ـ يىلىغىچە يەنىلا چۆرگىنجو ئەتراپلىرىنى چارلاپ تۇردى.

مىنگونىڭ 17 ـ يىلى (1928 ـ يىلى)

12 ـ ئاينىڭ 13 ـ كۈنى سائەت 11 دىن بەش مىنۇت ئۆتكەندە، بورتالا تەۋەسىنىڭ شەرقىي ـ جەنۇبىي قىسمىدا 5.25 بال يەر تەۋرىدى.

مىنگونىڭ 22 ـ يىلى (1933 ـ يىلى)

12 ـ ئاينىڭ 18 ـ كۈنى بورتالانىڭ غەربىي قىسمىدا 4.75 بال يەر تەۋرىدى.

شۇ يىلى سوۋېت روسىيىسىنىڭ قوشۇنى بورتالاغا تاجاۋۇز قىلىپ كىرىپ، بورتالا زېمىنىنىڭ شىمالىدىكى شارشىل زاۋۇنىنى ساقلاۋاتقان چاخار موڭغۇللىرىنىڭ قوراللىق قوغدىنىش قوشۇنى — «لەنجىن قوشۇنى» نى

ۋە چېگرا قاراۋۇلخانىسىدىكى خادىملارنى پۈتۈنلەي قورالسىزلاندۇردى، جۇڭگو شارشىل رايونىنى تىزگىنلىيەلمەيدىغان بولۇپ قالدى.

مىنگونىڭ 24 - يىلى (1935 - يىلى)

2 - ئايدا ھاكىم ۋۇشەنشۇ دېھقان ئائىلىلىرى بىلەن ھۆكۈمەت يەرلىرىنى (چاخار يېگىدىكى موڭغۇللار مال باقىدىغان يەرلەر بۇنىڭ سىرتىدا) ئېنىقلاش يۈزىسىدىن تەكشۈرۈش ئېلىپ بارىدى، تەكشۈرۈشتە بورتالاغا تەۋە دايىڭچېن، شاربۇخ، جياخېزى يېزىلىرىدا 327 ئۆيلۈك دېھقان، 15 مىڭ 274 مو تېرىلغۇ يەر بارلىقى، بۇ يەرلەرنىڭ ھەممىسى دەم ئالدۇرۇلۇپ تېرىلىدىغان يەرلەر ئىكەنلىكى ئېنىقلاندى.

5 - ئاينىڭ 1 - كۈنى خەنزۇ، ئۇيغۇر، رۇس، قازاق ئاممىسى بىرلەشمىسىنىڭ بورتالا شۆبىسى قۇرۇلدى (1949 - يىل 4 - ئايدا ئۆلكىنىڭ بۈيرۇقى بويىچە ئەمەلدىن قالدۇرۇلدى).

7 - ئايدا ئۆلكىلىك ھۆكۈمەت سوۋېت ئىتتىپاقى ئىنژېنېرى مېلىيۇبىن قاتارلىق 12 كىشىنى ئايرىم - ئايرىم ھالدا كەڭساي، سەنتەي ئەتراپلىرىدا كان بايلىقلىرىنى تەكشۈرۈشكە تەكلىپ قىلدى.

8 - ئاينىڭ 31 - كۈنى ئىلىنىڭ مەمۇرىي باشلىقى سۇي جىڭجېڭ بورتالادا پوچتا ۋەكالەتچىسى تەسىس قىلىشنى تەستىقلىدى.

11 - ئاينىڭ 1 - كۈنى ناھىيىلىك ئاتلىق ساقچى ئەترىتى قۇرۇلدى.

11 - ئايدا بورتالادىكى ئۇلانداپسۇ گازارمىسىنى ئەسلىگە كەلتۈرۈش ئۈچۈن، ئۆلكىلىك مالىيە نازارىتى جىڭ - بورتالا يەرلىك باج ئورۇنلىرىغا 406 مىڭ 400 سەر ئۇلكە پۇلى ئاجرىتىپ بېرىش توغرىسىدا تېلېگراممىا ئارقىلىق بۈيرۇق چۈشۈردى.

شۇ يىلى بورتالا تەۋەسىدە سېمپىتوزىدىن ئۆتەيگە بارىدىغان تاشيول ياسالدى.

مىنگونىڭ 25 - يىلى (1936 - يىلى)

9 - ئايدا بورتالانىڭ سەنتەي، ئۇلانداپسۇ دېگەن يەرلىرىنىڭ ھەربىرىدە 34 نەپەر ئەمەلدار ئەسكەر تۇرغۇزۇلدى.

شۇ يىلى بورتالادا ئۇيغۇر مەدەنىي ئاقارتىش ئۇيۇشمىسى قۇرۇلدى.

مىنگونىڭ 26 - يىلى (1937 - يىلى)

1 - ئاينىڭ 1 - كۈنى بورتالا ناھىيىلىك جامائەت خەۋپسىزلىكى ئىدارىسى قۇرۇلدى.

3 - ئايدا شۇيىڭچېن باشلانغۇچ مەكتىپى ھۆكۈمەت باشقۇرۇشىدىكى باشلانغۇچ مەكتەپكە ئۆزگەرتىلدى.

5 - ئاينىڭ بېشىدا بورتالا ناھىيىلىك دېھقانلار جەمئىيىتى قۇرۇلدى (1942 - يىل 6 - ئايدا دېھقانلار جەمئىيىتى بۈيرۇقتا بىنائەن دېھقانچىلىق - چارۋىچىلىقنى ئىلگىرى سۈرۈش كومىتېتىگە ئۆزگەرتىلدى). 7 - ئاينىڭ 1 - كۈنى ئۇرۇمچىدىن ئىلىغا بارىدىغان (بورتالادىن ئۆتىدىغان) تاشيول تولۇق پۈتۈپ قاتناش باشلاندى.

8 - ئاينىڭ 10 - كۈنى ناھىيىدىكى ھەر مىللەت، ھەر ساھە كىشىلىرى قاسىمخان، ئابدۇل ئەزىز قاتارلىق 11 كىشىنى ئۆلكىلىك «18 - سىنتەبر» يىغىنىغا قاتنىشىدىغان ۋەكىل قىلىپ سايلىدى.

8 - ئاينىڭ 30 - كۈنى ھەر مىللەت، ھەر ساھەدىن يەن جۇنچۈەن، رېن ئەنشەن، نىيازئاخۇن، قاسىمخان، شاكىرباي، قۇسمانبىيە قاتارلىق 12 كىشى ئىلى شەھەر ئاھالىلىرى يىغىنىغا قاتنىشىدىغان ۋەكىل قىلىپ سايلاندى.

12 - ئاينىڭ 16 - كۈنىدىن 19 - كۈنگىچە ناھىيىلىك پۈقرالار بىرلەشمىسى تەرىپىدىن ئۇيۇشتۇرۇلغان،

30 نەپەر باشلانغۇچ مەكتەپ ئوقۇغۇچىسىدىن تەشكىل قىلىنغان ياپون باسقۇنچىلىرىغا قارشى تەشۋىقات گەترىتى ئىدارە - تەشكىلاتلارغا ۋە ھەرمىللەت ئاممىسىدىن 600 دىن ئارتۇق كىشىگە تەشۋىقات نۇتقى سۆزلىدى. كۆپلىگەن ئامما ياپون باسقۇنچىلىرىغا قارشى تۇرۇش يۈزىسىدىن ئىئانە تەقدىم قىلدى، جەمئىي 8 مىليون 900 مىڭ سەر پۇل، 723 چارۋا مال ئىئانە توپلاندى.

شۇ يىلى چاخار يېڭى سۇييۇەننىڭ ياپون باسقۇنچىلىرىغا قارشى تۇرۇشىغا ياردەم بېرىش يۈزىسىدىن 8 مىليون سەر ئۆلكە پۇلى ئىئانە قىلدى. ئىلىدا دوختۇرخانا سېلىش ئۈچۈن يەنە 4 مىليون سەردىن ئارتۇق ئۆلكە پۇلى ئىئانە قىلدى.

شۇ يىلى بورتالادىكى كۆشۈگۈدا بىر كۆمۈر كېنى بايقالدى. قېزىش تېخنىكىسى ياخشى بولمىغانلىقى ئۈچۈن، ئۇنىڭ ئۇنۇمى بولمىدى.

شۇ يىلى سوۋېت ئىتتىپاقى شارشىل رايونىنىڭ چولاق دېگەن يېرىدە قاراۋۇلخانا قۇردى ھەمدە شارشىل دەرياسى بويلىرىغا كىرىپ چارلاش ئېلىپ باردى.

مىنگونىڭ 27 - يىلى (1938 - يىلى)

1 - ئاينىڭ 1 - كۈنى بورتالادا تېلېگرامما ئىدارىسى قۇرۇلدى.

2 - ئاينىڭ 1 - كۈنى چاخار يېڭى بۆيرۇقتا بىنائەن ئارشاڭ مەمۇرىي باشقۇرۇش ئىدارىسىگە ئۆزگەرتىلدى. ئىلگىرىكى چاخارلارنىڭ سول قانىتى 1 - رايونغا، ئوڭ قانىتى 2 - رايونغا ئۆزگەرتىلدى، ھەربىر رايوندا سەككىز جاڭزا تەسىس قىلىندى، باش بۇغ، زەنگى دېگەنگە ئوخشاش ئەمەلدار بىكار قىلىنىپ، رايون، كەنت تۈزۈمى يولغا قويۇلدى، چاخار يېڭىنىڭ ھەربىي شتاتى شۇنىڭدىن باشلاپ ئەمەلدىن قالدۇرۇلدى.

3 - ئاينىڭ 1 - كۈنى بورتالا مال دوختۇرخانىسى قۇرۇلدى.

6 - ئاينىڭ 10 - كۈنى قاراقىردىكى قازاق چارۋىچىلىرىنى يېقىن ئەتراپتىكى بورتالا ناھىيىسى ۋە ئارشاڭ مەمۇرىي باشقۇرۇش ئىدارىسىنىڭ باشقۇرۇشىغا ئۆتكۈزۈپ بېرىش قارار قىلىندى.

8 - ئاينىڭ 19 - كۈنى بورتالا ئۆز تەۋەسىدىكى يەتتە خىل يەرلىك ئالاھىدە مەھسۇلاتنى يېغىپ، ئىلىدىكى كۆرگەزمىگە قاتناشتۇردى.

9 - ئاينىڭ 8 - كۈنى ئۆلكىنىڭ تەستىقى بىلەن، ئىلى ئەۋەتكەن لى ۋېنياۋ قاتارلىق بەش كىشى «ۋېنبو» شىپاخانىسىنى قۇرۇشقا تەييارلىق كۆرۈش ئۈچۈن ناھىيىگە كەلدى («ۋېنبو» شىپاخانىسى 11 - ئاينىڭ 21 - كۈنى قۇرۇلدى)، ئۇنىڭ يىللىق خىراجىتى 3567 يۈەن ئىدى.

مىنگونىڭ 28 - يىلى (1939 - يىلى)

2 - ئاينىڭ 23 - كۈنى ناھىيىدىكى خەلق ئاممىسى يېڭى ئۆلكە پۇلىنىڭ تارقىتىلىشى مۇناسىۋىتى بىلەن يېغىن ئۆتكۈزدى.

3 - ئاينىڭ بېشىدا بورتالادىكى ھەر مىللەت خەلقى كۆلۈبى قۇرۇلۇشىغا 30 مىليون سەر ئۆلكە پۇلى ئىئانە قىلدى. قۇرۇلۇش 5 - ئايدا باشلىنىپ، 10 - ئايدا پۈتتى، قۇرۇلۇش سۈپىتى ناچار بولغانلىقى ئۈچۈن، كۆلۈب 10 - ئاينىڭ 15 - كۈنى يامغۇردا ئۆرۈلۈپ چۈشتى.

3 - ئاينىڭ 29 - كۈنى ئارشاڭ مەمۇرىي باشقۇرۇش ئىدارىسىغا قارايدىغان 2 - رايوننىڭ سەككىز جاڭزىسى تەستىق ئارقىلىق بورتالا ناھىيىسىنىڭ باشقۇرۇشىغا ئايرىپ بېرىلدى (بۇ سەككىز جاڭزا ئىلگىرىكى چاخارلارنىڭ لەشكەر بېشى ئامبىلى باشقۇرغان چاخارلارنىڭ ئوڭ قانىتى ئىدى).

3 - ئاينىڭ 26 - كۈنى دېھقانلار جەمئىيىتى ئىلى مەمۇرىي باشلىقىنىڭ بۆيرۇقىغا بىنائەن، مۇدىرىيەت باشلىقى ۋاڭ دېگۈي قاتارلىق كىشىلەرنى 15 مىليون سەر ئەتىيازلىق تېرىلغۇ پۇلى، 150 ئۆكۈز، 50 ئات،

25 ئېشەك، 360 دادەن بۇغداي ئۇرۇقلۇقىنى ئېلىپ كېلىش ئۈچۈن ئىلىغا ئەۋەتتى.

4 ـ ئاينىڭ 28 ـ كۈنى بىر تۈرمە قۇرۇش ئۈچۈن، ئۆلكىلىك مالىيە نازارىتى 4 مىليون 943 مىڭ سەر پۇل ئاجرىتىپ بەردى.

5 ـ ئاينىڭ 8 ـ كۈنى كومپارتىيە ئەزاسى دۇەن شىمو (يەنە بىر ئىسمى دۇەن جىنچى) بورتالا ناھىيىسىنىڭ مۇئاۋىن ھاكىملىقىغا تەيىنلەندى.

6 ـ ئاينىڭ ئاخىرىدا بورتالا بويىچە تۇنجى ئاممىۋى تەنتەربىيە مەيدانى ياسالدى.

7 ـ ئاينىڭ 1 ـ كۈنى بورتالادا ئاشلىق توپلاپ قەھەتچىلىكنىڭ ئالدىنى ئېلىش كوممۇنىسى تەشكىل قىلىندى، شۇ يىلى بەش ئېغىز ئاشلىق ئامبىرى سېلىنىپ، 2000 دادەندىن ئارتۇق ئاشلىق توپلاندى.

9 ـ ئاينىڭ 18 ـ كۈنى تۇنجى قېتىملىق ناھىيىلىك تەنھەرىكەت يىغىنى ئۆتكۈزۈلدى.

10 ـ ئاينىڭ 20 ـ كۈنى ئۆلكە دۇبەننىڭ تېلېگرامما يوليورۇقى بويىچە، كونا ئۆلكە پۇلى يىغىۋېلىنىپ، ئۆنىڭ ئورنىغا بىر تۇتاش ئىشلىتىلىدىغان يېڭى ئۆلكە پۇلى تىگىشىپ بېرىلدى.

11 ـ ئايدا جاھانگىرلىككە قارشى خەلق مەكتىپى (ئۇيغۇرچە)، ئاياللار خەلق مەكتىپى، پۇقرالار كەچكۈرسى (خەنزۇچە)، شۇيىڭپەن ئاياللار خەلق مەكتىپى (موڭغۇلچە، خەنزۇچە)، موڭغۇل جاڭزا باشلىقلىرىنى تەربىيىلەش كۈرسى، قويتاس قازاق خەلق مەكتىپى قۇرۇلدى.

شۇ يىلى خەنزۇ مەدەنىي ئاقارتىش ئۇيۇشمىسىنىڭ شۆبىسى، موڭغۇل مەدەنىي ئاقارتىش ئۇيۇشمىسىنىڭ شۆبىسى قۇرۇلدى ھەمدە جامائەت باغچىسى ۋە «يۇڭلې» تىياتىر ئۆمىكى قۇرۇلدى.

شۇ يىلى ئامما سەپەرۋەر قىلىنىپ، ئۇزۇنلۇقى 30 كېلومېتر، كەڭلىكى 6,67 مېتر كېلىدىغان بورتالا — ئۇتەي تاشيولى ياسالدى.

شۇ يىلى دېليوك قاتارلىق تۆت خىل نەسىللىك ئايغىر ۋە لوفكا (شىۋىيتسارىيىنىڭ) نەسىللىك بۇقىسى كىرگۈزۈلدى.

مىنگونىڭ 29 ـ يىلى (1940 ـ يىلى)

2 ـ ئاينىڭ 21 ـ كۈنى ناھىيە بويىچە دېھقان ـ چارۋىچىلار قۇرۇلتىيى ئېچىلىپ، دېھقانلار جەمئىيىتى ئۆزگەرتىپ سايلاندى ھەمدە ئېرىق ـ ئۆستەڭ چېپىش، بوزيەر ئۆزلەشتۈرۈش، سۇ ئىنشائاتىنى باشقۇرۇشنى ياخشىلاش، ماشىنا، دېھقانچىلىق سايمانلىرىنى كۆپەيتىش قاتارلىق سەككىز خىل خىزمەتنى ئېلىپ بېرىش توغرىسىدا قارار چىقىرىلدى.

3 ـ ئاينىڭ 7 ـ كۈنى تۇنجى قېتىم دېھقانچىلىق ـ چارۋىچىلىق، تېخنىكا كۈرسى ئېچىلدى، ئۇنىڭغا 50 ئادەم قاتناشتى (ئۇلارنىڭ يەتتىسى خەنزۇ، 20 سى ئۇيغۇر، 16 سى موڭغۇل، يەتتىسى قازاق).

4 ـ ئاينىڭ 12 ـ كۈنى كومپارتىيە ئەزاسى ماجاۋسۇڭ (يەنە بىر ئىسمى مارۇي) ناھىيىلىك مائارىپ بۆلۈمىنىڭ باشلىقى بولدى.

5 ـ ئاينىڭ 21 ـ كۈنى بورتالا ئاممىسىدىن مەمەتھاجى قاتارلىق 25 كىشى خەلق كۇلۇبىنى قايتا ياساش ئۈچۈن، تەشەببۇسكارلىق بىلەن 7425 يۈەن تەڭگە ئىئانە قىلدى.

5 ـ ئاينىڭ 23 ـ كۈنى ئىلى ئالتۇن كېنى ئىدارىسى بورتالانىڭ يۇكىك رايونىدا ئالتۇن كانى بارلىقىدىن خەۋەر تېپىپ، ئىككى مۇتەخەسسىس بىلەن بۆلۈم باشلىقى شاۋجيامىننى ئۇ يەرنى كۆزدىن كەچۈرۈشكە ئەۋەتتى ھەمدە بىر نەپەر تىجارەت ئىشلىرى مۇدىرىنى بۇ يەردە دائىم تۇرۇپ ئالتۇن يىغىۋېلىش ئىشلىرىنى بېجىرىشكە تەيىنلىدى، ئالتۇن قېزىشقا 30 ئادەم ئۇيۇشتۇرۇلدى، ئىككى ئايدىن كۆپرەك قېزىش ئارقىلىق، مەھسۇلات تۆۋەن بولغانلىقتىن، 8 ـ ئاينىڭ 13 ـ كۈنى مالىيە نازارىتىنىڭ مۇۋەققەت نازىرى جۇبىن (ماۋزېمىن) نىڭ تەستىقى بىلەن ئالتۇن قېزىش توختىتىلدى.

6 ـ ئايدا بورتالا لاماسى نىمە جىڭ ناھىيىلىك موڭغۇل ئاقارتىش ئۇيۇشمىسىنىڭ فۇندى قىلىش ئۈچۈن 186 قوي ئىئانە قىلدى، ئۆلكىلىك ھۆكۈمەت ئۇنى پەرمان چۈشۈرۈپ تەقدىرلىدى.

8 ـ ئاينىڭ 1 ـ كۈنى يەر خەتلىرىنى تەكشۈرۈش كومىتېتى قۇرۇلدى، دۈەن جىنچى كومىتېت باشلىقى بولدى، يەر خەتلىرىنى تەكشۈرۈش ۋەزىپىسى 10 ـ ئاينىڭ ئوتتۇرىلىرىدا ئاساسىي جەھەتتىن تاماملاندى.

8 ـ ئاينىڭ 11 ـ كۈنى شېن زىبىن بورتالا چوڭ كۆۋرۈكىنى ياساشقا 3000 تەڭگە ئىئانە قىلىپ، ئۆلكىلىك ھۆكۈمەتنىڭ پەرمان چۈشۈرۈپ تەقدىرلىشىگە ئېرىشتى.

9 ـ ئاينىڭ 18 ـ كۈنىدىن 23 ـ كۈنىگىچە ئىلى 4 ـ نۆۋەتلىك تەنھەرىكەت يىغىنىغا قاتنىشىدىغان 16 تەنھەرىكەتچى تاللاپ چىقىلدى.

9 ـ ئايدا ئىلگىرىكى قازاق مەدەنىي ئاقارتىش ئۇيۇشمىسى قارىمىقىدىكى خۇسۇسىي باشلانغۇچ مەكتەپلەر ھۆكۈمەت باشقۇرۇشىدىكى مەكتەپلەرگە ئۆزگەرتىلدى.

12 ـ ئايدا نەيجىمەن، ھاشىم ئوسمان، شېن زىبىن، قاسىمھاجىلار ئاشلىق توپلاپ قەھەتچىلىككە تەييارلىق كۆرۈش يۈزىسىدىن، بۇغدايغا سۈندۈرغاندا ھەرخىلى 50 دادەندىن ئاشىدىغان ھەرخىل قارا ئاشلىق ئىئانە قىلىپ، ئۆلكىلىك ھۆكۈمەتنىڭ تەقدىرلىشىگە ئېرىشتى.

شۇ يىلى بورتالا يەرلىك مەھسۇلاتلار شىركىتىنىڭ ئىش بېجىرىش ئورنى قۇرۇلدى.

شۇ يىلى ناھىيىلىك ھۆكۈمەتكە تېلېفون ئورنىتىلدى، شۇنىڭدىن باشلاپ، بورتالانىڭ تېلېفون بولماسلىق تارىخىغا خاتىمە بېرىلدى.

مىنگونىڭ 30 ـ يىلى (1941 ـ يىلى)

ئەتىيازدا سوۋېت ئىتتىپاقى خادىملىرى سەنتەيگە 15 كېلومېتر كېلىدىغان قارائاغاش جىلغىسىدا قوغۇشۇن كېنى ئاچتى، 1943 ـ يىلى ئۇلارنىڭ ھەممىسى بۇ يەردىن قايتىپ كەتتى.

4 ـ ئايدا ناھىيىدە 1.9 مو يەرگە سىناق تەرىقىسىدە كېۋەز تېرىلدى.

4 ـ ئاينىڭ 22 ـ كۈنى ناھىيىدە ھۆكۈمەت مۇلۇكى كومىتېتى قۇرۇلدى.

5 ـ ئايدا بورتالا، ئارىشاڭلاردا ئېغىر چىكەتكە ئاپىتى يۈز بەردى، 160 مىڭ گېكتار يەر ئاپەتكە ئۇچرىدى. ناھىيىدىكى كادىرلار، ئوقۇغۇچىلار ۋە ئاممىدىن بولۇپ 5000 ئادەم ئورەك كولاش، ئۇرۇش، كۆيدۈرۈشكە ئوخشاش ئۇسۇللار بىلەن چىكەتكە يوقىتىشقا پائال ئاتلاندى. شۇنىڭ بىلەن بىللە، سوۋېت ئىتتىپاقىنى ئايرۇپىلان ئەۋەتىپ دورا چېچىشقا تەكلىپ قىلدى، 6 ـ ئاينىڭ 24 ـ كۈنىگىچە چىكەتكە پۈتۈنلەي يوقىتىلدى.

8 ـ ئاينىڭ 23 ـ كۈنى ھەر ساھە ئاممىسىنىڭ سوۋېت قىزىل ئارمىيىسىدىن ھال سوراش كومىتېتى قۇرۇلدى، دۈەن جىنچى كومىتېت باشلىقى بولدى، بۇ كومىتېت ئاممىنى سەپەرۋەر قىلىپ، 10 مىڭ 953 تەڭگە، ئۈچ يامبۇ ئىئانە توپلاپ، سوۋېت قىزىل ئارمىيىسىنىڭ فاشىزىمغا قارشى ئۇرۇشىغا ياردەم قىلدى.

11 ـ ئاينىڭ 3 ـ كۈنى موللا خالىق، نامجىل، ھاشىم ئابدىلىملار ئىلى سودا ـ سانائەتچىلەر شىركىتى ئاچىدىغان پايچىكلار يىغىنىغا قاتنىشىدىغان بورتالا پايچىكلار ۋەكىلى بولۇپ سايلاندى.

11 ـ ئاينىڭ 11 ـ كۈنى ناھىيىلىك ھۆكۈمەت شېڭ شىسەي ئوتتۇرىغا قويغان «ئالتە بۇيۇك سىياسەت» نى تەتقىق قىلىدىغان ئورگان ھۆكۈمەت خادىملىرى لېكسىيە سۆزلەش كۇرسى ئاچتى، كۇرسقا 30 نەچچە كىشى قاتناشتى.

مىنگونىڭ 31 ـ يىلى (1942 ـ يىلى)

1 ـ ئايدا ناھىيىلىك ھۆكۈمەت 1 ـ ئاينىڭ 20 ـ كۈنىدىن 3 ـ ئاينىڭ 20 ـ كۈنىگىچە بولغان كۈنلەرنى زىرائەت سورتلىرىنىڭ ئۇرۇقلۇقىنى تاللاش كۈنى قىلىپ بېكىتتى.

3 - ئاينىڭ 6 - كۈنى ناھىيە بازىرى ۋە بازارلاردا چارۋا مال بازىرى قۇرۇلدى، تاختاي باھاسىنىڭ يولغا قويۇلۇشىغا ياردەم بېرىش ئۈچۈن، ھۆكۈمەت بېدىكلىرىدىن تۆت كىشى ئەۋەتىلدى.

3 - ئاينىڭ 14 - كۈنى موڭغۇل خەلقىنىڭ يەر - زېمىن ھوقۇقى كومىتېتى قۇرۇلدى، نامجىل كومىتېت باشلىقى، كامبۇ مۇئاۋىن كومىتېت باشلىقى بولدى.

4 - ئاينىڭ 7 - كۈنى شېڭ شىسەي مارۇي (كومپارتىيە ئەزاسى) نى خىزمىتىنى ئۆستۈرۈش ئۈچۈن، ئەمەلىيەتتە، قولغا ئېلىپ تۇرمىگە تاشلاش مەقسىتىدە بۇيرۇق بىلەن ئۆلكىگە يوللاپ كەتتى.

4 - ئاينىڭ 17 - كۈنى سوۋېت قىزىل ئارمىيەسىنىڭ ئوفېتسېر - ئەسكەرلىرىدىن ھال سوراش كومىتېتى قۇرۇلدى، 8 - ئاينىڭ 22 - كۈنىگىچە 6000 تەڭگە ئىئانە توپلاندى.

6 - ئايدا ھاشىم ئوسمان ئانىسى ماريەنىڭ بورتالا دەرياسىغا چوڭ كۆۋرۈك سېلىش ئارزۇسىنى ئەمەلگە ئاشۇرۇش ئۈچۈن، ئۆزلۈكىدىن پۇل ئىئانە قىلىپ بىر كۆۋرۈك سالدۇردى ۋە ئۇنىڭغا «ماريە كۆۋرۈكى» دەپ نام بەردى، ئۆلكىلىك ھۆكۈمەت بۇ مۇناسىۋەت بىلەن ئۇنى تەقدىرلىدى.

7 - ئاينىڭ 11 - كۈنى ئاياللار سودا - سانائەت پېيى توپلاشقا تەييارلىق كۆرۈش كومىتېتى قۇرۇلدى، ھاكىم دۇمەن جىنچى كومىتېت باشلىقى بولدى. ئەسلىدە 900 پاي توپلاش بەلگىلەنگەنىدى، ئەمەلىيەتتە 1095 پاي توپلاندى.

7 - ئايدا خەلق ئىشلىرى نازارىتى تارقاتقان رايون - كەنت تۈزۈمى نىزامنامىسى بويىچە، ناھىيىدە رايون - كەنت تۈزۈمى يولغا قويۇلدى.

9 - ئاينىڭ 5 - كۈنى ھاكىم دۇمەن جىنچى شېڭ شىسەينىڭ بۇيرۇقىغا بىنائەن ئۆلكە مەركىزىگە يېتىپ بارغاندا قولغا ئېلىنىپ تۇرمىگە تاشلاندى.

9 - ئايدا ناھىيىدە قورال - ياراقلارنى ئېنىقلاش كومىتېتى قۇرۇلدى، مۇۋەققەت ھاكىم فەن شۇشەن كومىتېت باشلىقى بولدى.

9 - ئاينىڭ 24 - كۈنى سابىق ھاكىم دۇمەن جىنچىنىڭ ئاممىنى سەپەرۋەر قىلىپ ئىئانە توپلىشى بىلەن 4 - ئايدا سېلىنىشقا باشلىغان 11 ئېغىزلىق ناھىيىلىك ھۆكۈمەت ئىشخانىسى پۈتتى (بۇ ئۈي ھازىرقى ئوبلاستلىق جامائەت خەۋپسىزلىكى باشقارمىسى بىناسىنىڭ كەينىدە بولۇپ، ئوبدان ساقلانماقتا).

12 - ئاينىڭ 1 - كۈنى ئوتبۇلاق باج چازىسى ئۇلانداپسۇ كۆلىنىڭ تۈزىنى سېتىشنى ۋەكالىتەن بىجىرىدىغان بولدى، يىلىغا 2000 دەندىن ئارتۇق شورتۇز ئىشلەپچىقىرىلدى.

12 - ئايدا ئۆلكىلىك خەلق ئىشلىرى نازارىتى تارقاتقان رايون - كەنت تۈزۈلمىسىنى ئورنىتىش توغرىسىدىكى بەلگىلىمىگە ئاساسەن، ناھىيە ئوچ رايون، 21 كەنتكە ئايرىلدى (بىر بۇاستە قاراشلىق كەنتمۇ شۇنىڭ ئىچىدە)، 1 - رايون ناھىيە بازىرىنىڭ يېنىدا، 2 - رايون شويىگچەندە، 3 - رايون دالتۇدا، بۇاستە قاراشلىق كەنت تۆۋەن بورتالادا تەسىس قىلىندى.

شۇ يىلى 410 ئات، 854 كالا، 4558 قوي، 12 مىڭ 26 پارچە قوي تېرىسى، 33 مىڭ 805 پارچە ھايۋان تېرىسى، 6397 پوت (بىر پوت 38.16 كىلوگرامغا تەڭ) قوي يۇڭى قاتارلىق يەرلىك مەھسۇلاتلار سىرتقا چىقىرىلدى.

شۇ يىلى بورتالا باج ئىدارىسى ئۇلانداپسۇدا باج چازىسى قۇردى، ناھىيىلىك ساقچى ئىدارىسى ئۇلانداپسۇدا پەيچۇسو قۇردى، ئۇلار ئىلگىرىكى چېگرا قاراۋۇل ئەترىتىنىڭ ئۆيلىرىنى بىرلىكتە ئىگىلىدى.

مىنگونىڭ 32 - يىلى (1943 - يىلى)

1 - ئايدا ناھىيىنىڭ ھەر قايسى رايونلىرىدا رايونلۇق مەھكىمە قۇرۇلدى.

1 - ئاينىڭ 11 - كۈنى رايون، كەنت باشلىقلىرى كۆرسى ئېچىلدى، ئۇنىڭغا جەمئىي 50 كىشى قاتناشتى، كۆرس 3 - ئاينىڭ 13 - كۈنى تامامىلاندى.

3 - ئاينىڭ 1 - كۈنى كوچا باشلىقلىرى ئىش بېجىرىش باشقارمىسى قۇرۇلدى، مۇھەممەت كوچا باشلىقلىرى مۇدىرى بولدى.

4 - ئاينىڭ 7 - كۈنى ناھىيىدىكى ھەر مىللەت ئاياللىرى ئايروپىلان تەقدىم قىلىش ھەرىكىتىگە قاتنىشىپ، 1463 تەڭگە ئىئانە قىلدى.

6 - ئاينىڭ 19 - كۈنى ناھىيە - بازىرىدا ئاقسىل كېسىلى تارقىلىپ، بەش كۈن ئىچىدە 90 نەچچە كالىغا كېسەل تەگدى.

7 - ئاينىڭ 8 - كۈنى گومىنداڭ ناھىيىلىك پىرقىسى قۇرۇلدى، گۈەن چۈنشيۇ شۇجىجاڭ بولدى.

7 - ئاينىڭ 26 - كۈنى ئاشلىق ئۆتەڭلىرىدىكى ئاھالىلەرنىڭ قاتنىشىغا ئاسانلىق تۇغدۇرۇش ئۇچۇن، كوچا باشلىقى قۇربان، تۇرداخۇن، چولاق ئاخۇن قاتارلىق كىشىلەر 2000 دىن ئارتۇق تەڭگە ئىئانە قىلىپ، خۇاڭچۇ ئۆستەڭگە كەڭلىكى تۆت مېتر، ئۇزۇنلۇقى يەتتە مېتر كېلىدىغان چولاق كۆۋرۈك سالدۇردى (ھازىرقى شۆبە ھەربىي رايونىنىڭ جەنۇبىي تەرىپىدىكى تاش كۆۋرۈك ئەشۇ كۆۋرۈكنىڭ بۇرۇنقى ئورنى ئىدى).

8 - ئاينىڭ 7 - كۈنى سەلكىت تېغى، قاراڭغۇ دېگەن جايلاردا ئورمانغا ئوت كېتىپ، 1.5 كۋادرات كېلومېتر يەردىكى 1000 تۈپچە قارىغاي كۆيۈپ كەتتى.

8 - ئاينىڭ 10 - كۈنى ئارخېئولوگىيە مۇتەخەسسىسى خۇاڭ ۋېنبى قاتارلىق ئون نەچچە كىشى بورتالا ناھىيىسىدىكى قەدىمكى شەھەر (چىندېلدىكى دۆربىلجىن) نى تەكشۈردى.

9 - ئاينىڭ 13 - كۈنى گومىنداڭ ناھىيىلىك پىرقىسىدە يېڭى ھايانتىن ئىلگىرى سۈرۈش كومىتېتى قۇرۇلدى.

10 - ئاينىڭ 20 - كۈنى ناھىيىلىك ئاياللار ھەرىكىتى تەييارلىق كومىتېتى قۇرۇلدى، جۇخۇيفېن تەييارلىق ئىشلىرى مۇدىرى بولدى.

11 - ئاينىڭ 19 - كۈنى گومىنداڭ ناھىيىلىك پىرقىسىدە ئىختىيارىي مۇخبىرلار گۇرۇپپىسى تەشكىل قىلىندى، دۇڭ لۇ گۇرۇپپا باشلىقى بولدى.

11 - ئاينىڭ 31 - كۈنى ھاكىم لى شۇگۇي، مۇئاۋىن ھاكىم فەن شۇشەنلەر «بورتالا ناھىيىسى تەزكىرىسى» نى تۈزۈپ بولدى، لېكىن ئۇ بېسىپ تارقىتىلمىدى.

شۇ يىلى شىنجاڭ بويىچە ناھىيىلەرنىڭ دەرىجىسى بېكىتىلدى، بورتالا يەنىلا 3 - دەرىجىلىك ناھىيە بولدى.

شۇ يىلى ناھىيىدە زىرائەت تەجرىبە مەيدانى قۇرۇلۇپ، تېخنىكا مۇلازىمىتى خىزمىتى قانات يايدۇرۇلدى.

مىنگونىڭ 33 - يىلى (1944 - يىلى)

1 - ئاينىڭ 15 - كۈنى ناھىيە بويىچە يېزا - بازارلاردا باۋ - جيا خىزمىتىنى تەكشۈرۈش باشلاندى.

2 - ئايدا ناھىيە بويىچە بەدەن تەكشۈرۈش، سالامەتلىك مۇسابىقىسى، بالىلار ساغلاملىق مۇسابىقىسى قاتارلىق پائالىيەتلەر قانات يايدۇرۇلدى ھەمدە 3 - ئاينى پاكىزلىك مۇسابىقىسى ئېيى قىلىش قارار قىلىندى.

3 - ئاينىڭ 10 - كۈنى سەھەر سائەت تۆت يېرىمدا ناھىيە تەۋەسىدە يەر تەۋرىدى، يەر ئۇچ قېتىم قاتتىق سىلكىنىپ، باج ئىدارىسى ئۆيىنىڭ ئالدى تېمى ۋە ئاشلىق ئامبىرىنىڭ غەربىي تېمى دەز كەتتى.

3 - ئاينىڭ 19 - كۈنى شېڭ شىسەي ھەربىي ئات تەقدىم قىلىش توغرىسىدا مۇراجىئەتنامە ئېلان قىلغاندىن كېيىن، بورتالا ناھىيىسىدىن 184 ئات ئېلىندى، بۇنىڭ ئىچىدە ئاياللار تەقدىم قىلغان ئات ئۇچ.

6 - ئاينىڭ 6 - كۈنى ناھىيىلىك مال باھاسىنى باشقۇرۇش كومىتېتى قۇرۇلدى، شۇ سۇڭتاۋ (ھاكىم) مۇدىر بولدى. مۇشۇ ئاينىڭ 20 - كۈنىدىن باشلاپ ئوزۇقلۇق ئاشلىق، ياغ، گۆش باھاسىنى ئېلان قىلىش

قارار قىلىندى.

6 - ئاينىڭ 13 - كۈنى ناھىيىلىك ئامبۇلاتورىيە «ب» دەرىجىلىك شىپاخانىغا ئۆزگەرتىلدى، شتاتى ئونغا يەتتى.

8 - ئاينىڭ 18 - كۈنى ناھىيىلىك ئايالىلار ئۈيۈشمىسى نۆتۈق سۆزلەش مۇسابىقىسى ئۆتكۈزدى، ئۇنىڭغا 50 نەچچە كىشى قاتناشتى.

8 - ئاينىڭ 25 - كۈنى شاربۇخ (ئادەتتە تۆۋەن بورتالا دەپ ئاتىلىدۇ) كەنتىدىكى ئاھالىلەر ئۆزلۈكىدىن پۇل ئىئانە قىلىپ، بىر مەكتەپ سالدى.

8 - ئاينىڭ 29 - كۈنى ناھىيىدىكى ئۇچ بازار، يەتتە باۋ ۋە ناھىيە دەرىجىلىك تەشكىلاتلاردىن ئاجرىتىلغان 82 كىشىدىن تەشكىل قىلىنغان ئۇچ ئورما گۈرۈپپىسى يېزا - كەنتلەرگە بېرىپ ئورمىغا يارەملەشتى.

8 - ئايدا شىنجاڭ بويىچە ئېلىپ بېرىلغان ئايرۇپلان تەقدىم قىلىش ھەرىكىتىدە، ناھىيە خەلقى «شىنجاڭ بورتالا» ناملىق بىر ئايروپلان تەقدىم قىلدى.

11 - ئاينىڭ 2 - كۈنى موڭغۇل ياش ئېرىدى ئۆز ئادەملىرىنى ۋە ئىلى مىللىي پارتىزانلىرىنىڭ بىر قىسمىنى باشلاپ ئارىشاڭ ناھىيىسىگە ھۇجۇم قىلدى، كۆپ قېتىم كەسكىن جەڭ قىلىش ئارقىلىق 12 - ئاينىڭ 20 - كۈنى ئارىشاڭ ناھىيە بازىرىنى ئالدى.

12 - ئاينىڭ 7 - كۈندىن 11 - كۈنگىچە گومىنداڭ قوشۇنى قوسەمچەك تېغىدا چارۋىچىلارنى قوغلاپ كېتىۋاتقاندا قاتتىق قار ۋە سوغۇقتا قېلىپ، خېلى كۆپ ئەسكەر ۋە چارۋىچى توڭلاپ ئۆلۈپ كەتتى، چارۋىلارنىڭمۇ بىر مۇنچىسى جۇدۇندا ئۆلۈپ كەتتى.

مىنگۇنىڭ 34 - يىلى (1945 - يىلى)

1 - ئايدا بورتالا قوغدىنىش ئەترىتىنىڭ ئەزاسى يەن خۇڭيۈەن جەڭدىكى بىر قازاق چارۋىچىنى ئۇقۇشماي ياردار قىلىپ قويغانلىقى ئۈچۈن ناھىيىلىك ھۆكۈمەت 10 مىڭ يۈەن نەپەقە، ئىككى ئات بەردى ۋە يەن خۇڭيۈەننى قاتتىق جازالىدى.

2 - ئاينىڭ 6 - كۈنى ئۆلكىلىك ھۆكۈمەت ئۈرايىم، قۇسمانىيەلەرنى بورتالا ناھىيىسىنىڭ مۇئاۋىن ھاكىملىقىغا تەيىنلىدى.

2 - ئاينىڭ 18 - كۈنى پارتىزانلار ئارىشاڭدىن خاربۇخ، شويىڭپەنلەرگە ھۇجۇم قىلدى، گومىنداڭ ئەسكەرلىرى ئارقا - ئارقىدىن مەغلۇب بولۇپ چېكىندى، بورتالا ناھىيىسىنىڭ ھاكىمى شۇسۇڭتاۋ بارلىق ئورگان خادىملىرى ۋە قىسمەن ئاممىنى باشلاپ كېچىلەپ شىخوغا قېچىپ كەتتى.

2 - ئاينىڭ 20 - كۈنى ئىلى مىللىي پارتىزانلىرى بىلەن ئېرىدىنىڭ پارتىزانلىرى بورتالا بازىرىنى ئىگىلىدى.

شۇ كۈنى گومىنداڭنىڭ ناھىيىلىك ھۆكۈمىتىنىڭ مال - مۈلۈكىنى ئېنىقلاش ۋە ئۆتكۈزۈۋېلىش كومىتېتى قۇرۇلدى، كومىتېت ئۈرايىم، نامجىل، ئۆمەر ئاخۇن، خەلىپە، ئايمەمەت، دورىجىلاردىن تەركىب تاپتى. ئۈرايىم كومىتېتنىڭ ۋاقتىلىق مەسئۇلى بولدى.

3 - ئاينىڭ 1 - كۈنى بورتالا ئاغلاقچى مەھكىمىسىنى قۇرۇشقا تەييارلىق كۆرۈش گۈرۈپپىسى خىزمەتچى خادىملارنىڭ 22 ماددىلىق مەمۇرىي نىزامنامىسىنى تۈزۈپ چىقتى.

3 - ئاينىڭ 3 - كۈنى بورتالا ئاغلاقچى مەھكىمىسى مىللىي پارتىزانلارغا بىر تونна نان، 56 ئەسكەرلىك ئات يەتكۈزۈپ بەردى (موڭغۇللار بىلەن قازاقلار 28 دىن ئات تەييارلىدى).

4 - ئاينىڭ 8 - كۈنى ئېرىدى باشچىلىقىدىكى موڭغۇل پارتىزانلىرى ئىلى مىللىي ئارمىيىسىنىڭ موڭغۇل ئاتلىق ئەسكەرلەر يېڭى قىلىپ ئۆزگەرتىلدى.

4 - ئاينىڭ 20 - كۈنى ناھىيە بازىرىدىكى مەسچىتتە بورتالا ناھىيىلىك ئاغلاقچى مەھكىمىسىنىڭ قۇرۇلۇش يېغىنى ئېچىلدى، ھاشىم ئوسمان ئاغلاقچى ۋە جامائەت خەۋپسىزلىكى ئىدارىسىنىڭ باشلىقى بولۇپ سايلاندى.

شۇ كۈنى بورتالا ئاممىسى مىللىي ئارمىيە ئۈچۈن توققۇز كالا، 1152 قوي، بىر ئات، ئىككى تۆگە، بىر يامبۇ ئىئانە قىلدى.

5 - ئاينىڭ 28 - كۈنى ئۆمىتھاجى بورتالا ئاغلاقچى مەھكىمىسىنىڭ ئاغلاقچىلىقىغا رەسمىي سايلاندى.

6 - ئاينىڭ 6 - كۈندىن 13 - كۈنگىچە بورتالادىكى سەككىز مەسچىتنىڭ جامائىتى مىللىي ئارمىيىگە ھال سوراش يۈزىسىدىن 29 مىڭ 698 يۈەن نەق پۇل قىممىتىدە ماددىي ئەشيا ھەمدە بۇغداي ۋە باشقا كۈندىلىك لازىمەتلىك قاتارلىق نەرسىلەرنى ئىئانە قىلدى.

7 - ئاينىڭ 25 - كۈنى ناھىيىلىك ئاغلاقچى مەھكىمىسى ناھىيىلىك ھۆكۈمەتكە ئۆزگەرتىلدى. 8 - ئايدا بورتالا ناھىيىلىك ھۆكۈمەت رەسمىي قۇرۇلدى.

شۇ يىلى سوۋېت ئىتتىپاقى ناھىيە تەۋەسىنىڭ شەرقىي شىمالىدىكى باغداۋان بىلەن سېرىقداۋاندا قاراۋۇلخانا قۇردى.

مىنگونىڭ 35 - يىلى (1946 - يىلى)

6 - ئايدا ناھىيىدىكى ئايالار مىللىي ئارمىيىگە 22 مىڭ 60 يۈەن نەق پۇل، 36 تۇياق قوي، تۆت ئالتۇن ئۈزۈك، سەككىز كۈمۈش بىلەيزۈك، 12 تەڭگە ۋە باشقا ماددىي ئەشيا، نەرسە - كېرەك ئىئانە قىلدى.

8 - ئاينىڭ 23 - كۈنى شىنجاڭ بىرلەشمە ھۆكۈمىتى ئىلى ۋالىي مەھكىمىسىنىڭ بۇيرۇقىغا بىنائەن، ئارشاڭ ناھىيىسى بورتالا ناھىيىسىگە قوشۇۋېتىلدى، ئارشاڭ ناھىيىسىنىڭ سابىق ھاكىمى شىرمە بورتالا ناھىيىسىنىڭ 2 - مۇئاۋىن ھاكىمى بولۇپ، ئارشاڭدىكى خىزمەتلەرگە مەسئۇل بولدى.

9 - ئاينىڭ 15 - كۈنى بورتالا، ئارشاڭ ناھىيىلىرى قوشۇۋېتىلگەندىن كېيىن، بورتالا ناھىيىسىدە موڭغۇللار كۆپرەك بولغاچقا، ھاكىملىقنى موڭغۇللاردىن ئېردىي بولغىن ئۈستىگە ئالدى، 1 - مۇئاۋىن ھاكىملىقنى مەھەممەت، 3 - مۇئاۋىن ھاكىملىقنى بىنەزەر ئۈستىگە ئالدى. شۇ يىلى 12 - ئاينىڭ 1 - كۈنى ئارشاڭ ناھىيىسى يەنە بۇيرۇقنا بىنائەن بورتالا ناھىيىسىدىن ئايرىلىپ چىقتى.

11 - ئاينىڭ 13 - كۈنى بورتالادا سايلام كومىتېتى قۇرۇلدى، ھاشىم ئوسمان كومىتېت باشلىقى، نىزائاخۇن مۇئاۋىن كومىتېت باشلىقى، 12 ئادەم كومىتېت ئەزاسى بولدى.

11 - ئاينىڭ 16 - كۈنى ناھىيە بويىچە ئاممىۋى يېغىن ئېچىلىپ، نىياز ئۆمەر، قاسىمخان، مەھەممەت، شەرىپ، موللا ياسىن، شايمەقامبەت، ئايمەمەت، ئەزىم، مامۇتخان، زەينۇللا، ئەدىمبەت، چىگمىت، سەڭگە، ئە. تالادىن ئىبارەت 13 ئادەم ناھىيىلىك كېڭەشىنىڭ ئەزالىقىغا سايلاندى.

ئېردىي (موڭغۇل) ئۆلكىلىك كېڭەشىنىڭ ئەزالىقىغا سايلاندى.

ھاشىم ئوسمان ھاكىملىققا، قۇسمانىيە بېردىبېك (قازاق) مۇئاۋىن ھاكىملىققا سايلاندى.

نىياز ئۆمەر كېڭەش باشلىقلىقىغا، قاسىمخانئاۋۇبېكىر مۇئاۋىن كېڭەش باشلىقلىقىغا سايلاندى.

مىنگونىڭ 36 - يىلى (1947 - يىلى)

3 - ئاينىڭ 1 - كۈنى ناھىيىلىك كېڭەشىنىڭ 1 - سانلىق يېغىنى ئېچىلىپ، ئۇما مۇئاۋىن ھاكىملىققا، ئوتكا 2 - رايوننىڭ (موڭغۇللارنىڭ) مىڭبېگلىكىگە، ئېرىسىبېك 3 - رايوننىڭ (قازاقلارنىڭ) مىڭبېگلىكىگە، شايئەخمەت مۇئاۋىن مىڭبېگلىكىگە سايلاندى.

شۇ كۈنى ناھىيىلىك ئايالار ئۇيۇشمىسى قۇرۇلدى.

5 - ئاينىڭ 4 - كۈنى بورتالا ئاممىسى شىنجاڭدا تىنچلىق ۋە خەلقچىللىقنى ھىمايە قىلغۇچى ياشلار

ئىتتىپاقنىڭ رەھبەرلىكىدە، مەسئۇت، ئەيسالارنىڭ ئۆلكىلىك ھۆكۈمەتنىڭ ئەمەلدارلىقىغا سايلانغانلىقىغا نارازىلىق بىلدۈرۈش يۈزىسىدىن نامايىش ئۆتكۈزدى.

8 - ئاينىڭ 23 - كۈنى ئەيساھاجى 1 - رايوننىڭ مىڭبېگىلىكىگە، تۇردى ھاجى مۇئاۋىن مىڭبېگىلىكىگە سايلاندى.

9 - ئايدا بورتالادا بۇيرۇقتا بىنائەن 175 كىشىلىك قوغداش ئەترىتى تەشكىل قىلىندى، ھاكىم ھاشىم ئوسمان ئەترەت باشلىقلىقىنى قوشۇمچە ئۆتىدى.

مىنگونىڭ 37 - يىلى (1948 - يىلى)

1 - ئاينىڭ 4 - كۈنى ناھىيىلىك ھۆكۈمەت تەرىلغۇ ئۇلاغلىرىنى ئۆلتۈرۈش ۋە سىرتقا توشۇشنى مەنئى قىلىش توغرىسىدا ئومۇمىي بۇيرۇق ئېلان قىلدى.

4 - ئاينىڭ 11 - كۈنى ئىلى ۋىلايەتلىك مەھكىمە بورتالا ناھىيىسىدىكى ئاممىنىڭ تەلىپىگە ئاساسەن، قۇسمانىيە بېرەدىبېكنى مۇئاۋىن ھاكىملىق ۋەزىپىسىدىن قالدۇرۇشنى قارار قىلدى.

5 - ئاينىڭ 10 - كۈنى بورتالا ئاممىسى 19 مىليون 979 مىڭ 300 يۈەن (ئۇچ ۋىلايەت پۇلى) ئىئانە قىلىپ، مىللىي ئارمىيىدىن ھال سورىدى.

6 - ئاينىڭ 19 - كۈندىن 7 - ئاينىڭ 16 - كۈنىگىچە بورتالادا تۇنجى قېتىم ھەربىي تەلىم - تەربىيە كۇرسى ئېچىلدى.

6 - ئاينىڭ 22 - كۈنى ھاكىم ھاشىم ئوسمان 1948 - يىللىق ئوتلاق بېجى ئېلىش توغرىسىدا بۇيرۇق ئېلان قىلدى.

شۇ كۈنى قورغاقچىلىق بولۇپ سۇ يېتىشمىگەنلىكى ئۈچۈن، ھاكىم ھاشىم ئوسمان بازار ئاھالىسىگە توسما توسۇپ سۇ ياشلاپ، ئېتىزلارنى سۇغىرىش توغرىسىدا بۇيرۇق ئېلان قىلدى.

9 - ئاينىڭ 25 - كۈنى شىنجاڭدا تىنچلىق ۋە خەلقچىللىقنى ھىمايە قىلىش ئىتتىپاقنىڭ بورتالا ناھىيىلىك تەشكىلىي كومىتېتى قۇرۇلدى.

11 - ئاينىڭ 27 - كۈنى ناھىيە بويىچە نوپۇس تىزىملاندى.

12 - ئاينىڭ 10 - كۈنى شىنجاڭدا تىنچلىق ۋە خەلقچىللىقنى ھىمايە قىلىش ئىتتىپاقنىڭ بورتالا ناھىيىلىك ئىجرائىيە كومىتېتى رەسمىي قۇرۇلدى، ھاشىم ئوسمان رەئىس، نامجىل مۇئاۋىن رەئىس بولدى.

مىنگونىڭ 38 - يىلى (1949 - يىلى)

3 - ئاينىڭ 22 - كۈنى ئىلى ۋىلايەتلىك سودا - سانائەتچىلەر بىرلەشمىسى تەرەققىيات شىركىتى بورتالادا شۆبە شىركەت تەسىس قىلدى.

4 - ئاينىڭ 17 - كۈنى شىنجاڭدا تىنچلىق ۋە خەلقچىللىقنى ھىمايە قىلىش ئىتتىپاقنىڭ بورتالا ناھىيىسىدە مەمۇرىيەتنى ئىلگىرى سۈرۈش كومىتېتى قۇرۇلدى، ھاشىم ئوسمان مۇدىر، نىياز ئۆمەر، ئۇما، سەئگە، مۇسا، ئايمەمەتلەر كومىتېت ئەزاسى بولدى.

5 - ئاينىڭ 23 - كۈنى ناھىيىدىكى ئاق ئىبادەتخانا، شارىۋۇخ قاتارلىق جايلاردا ئېغىر چېكەتكە ئاپىتى يۈز بەردى، 1504 گېكتار يەر ئاپەتكە ئۇچرىدى، ناھىيە بويىچە ئىككى تۈركۈمدە 600 ئادەم چېكەتكە يوقىتىشقا سەپەرۋەر قىلىندى. جەمئىي ئادەم ئەۋەتىپ يارىدەم قىلدى، چېكەتكە يوقىتىش 7 - ئاينىڭ 16 - كۈنىگىچە داۋام قىلدى، جەمئىي 35 مىڭ 177 ئادەم (قېتىم) تەشكىللەندى، 176 مىليون 670 مىڭ يۈەن چىقىم قىلىندى.

9 - ئاينىڭ ئاخىرىدا ئۇچ ۋىلايەت ئىنقىلابىنىڭ رەھبىرى ئەخمەتجان قاسىمىنىڭ ۋاپاتىغا تەزىيە بىلدۈرۈش ئۈچۈن، ناھىيە بويىچە 10 مىڭ يۈەن پۇل توپلىنىپ، ئۇچ كۈن ماتەم تۇتۇلدى، ماتەم مۇراسىمىغا 4500 ئادەم قاتناشتى.

جۇڭخۇا خەلق جۇمھۇرىيىتى دەۋرى

(1949 - يىل 10 - ئاينىڭ 1 - كۈنى)

1949 - يىلى

11 - ئاينىڭ 20 - كۈنى «شىنجاڭدا تىنچلىق ۋە خەلقچىللىقنى ھىمايە قىلىش ئىتتىپاقى» بورتالا ناھىيىلىك ئىجرائىيە ھەيئىتىنىڭ 2075 ئەزاسى 173 تۈياق قوي، 11 كالا، 50 مىڭ كىلوگرام بۇغداي، 72 مىليون 920 مىڭ يۈەن نەق پۇل ئىئانە توپلاپ، شىنجاڭغا كىرگەن خەلق ئازادلىق ئارمىيىسىدىن ھال سورىدى.

1950 - يىلى

1 - ئاينىڭ 1 - كۈنى «شىنجاڭدا تىنچلىق ۋە خەلقچىللىقنى ھىمايە قىلىش ئىتتىپاقى» بورتالا ناھىيىلىك ئىجرائىيە ھەيئىتىنىڭ رەئىسى ھاشىم ئوسمان ناھىيىدىكى ھەر دەرىجىلىك «ئىتتىپاق» تەشكىلاتلىرىغا ئۇقتۇرۇش چىقىرىپ، ئۇلاردىن «ئىنتېرناتسىئونال شېئىرى» ۋە «پىدائىيلار مارشى»نى ئۆگىنىشنى، چۈشەندۈرگۈچىلەرنى تاللاپ جۇڭگو خەلق سىياسىي مەسلىھەت كېڭىشىنىڭ ئالاقىدار ھۆججەتلىرىنى ئۆگىنىش ۋە سۆزلەشنى تەلەپ قىلدى.

2 - ئاينىڭ 13 - كۈنى جۇڭگو خەلق ئازادلىق ئارمىيىسى 1 - دالا ئارمىيىسى 1 - بېكتۈەن قۇرۇلۇش قىلغۇچى قىسىملار تۈەنى (جۇڭگو خەلق ئازادلىق ئارمىيىسى سابىق بىناكارلىق - قۇرۇلۇش 1 - تۈەنى) نىڭ باشلىقى يىن باۋرېن، مۇئاۋىن باشلىقى جۇكۇي، سىياسىي كومىسسارى يىن دېشىنلار تۈەن سىياسىي باشقارمىسى، 3 - يىڭ ۋە 2 - يىڭ 5 - لىيەندىكى 400 دىن ئارتۇق ئادەمنى باشلاپ بورتالاغا كېلىپ ئورۇنلىشىپ، يەرلىك ئورۇنلارنىڭ دېموكراتىك ھاكىمىيىتى قۇرۇشىغا ياردەملەشتى ھەمدە تۇرلۇك خىزمەتلەرنى قانات يايدۇردى.

5 - ئايدا 1 - بېكتۈەن قۇرۇلۇش قىلغۇچى قىسىملار تۈەنى سىياسىي باشقارمىسىنىڭ مۇدىرى ۋاڭ شىيەنۇبەن، 3 - يېكىنىڭ سىياسىي رەھبىرى ياڭ دابىن ۋە لىيۇفېڭچى، ۋاڭ جىجۇ، جاڭ يۈڭزېڭ، ۋۇشۇەڭ، لى شياڭ، تاڭ لىجاڭ، خۇاڭ شۇجېن، مىن جيې، فېڭ يۈلياڭ، دۇڭ گۇاڭجۇن، لى زېشەن، لى چېڭجۇنلەر بۇيرۇقىغا بىنائەن ج ك پ بورتالا ناھىيىلىك كومىتېتىنى قۇرۇشقا تەييارلىق كۆردى.

6 - ئاينىڭ 1 - كۈنى سابىق خەنزۇ مەدەنىي ئاقارتىش ئۇيۇشمىسى (ھازىرقى ئوبلاستلىق پوچتا - تېلېگراف ئىدارىسىنىڭ قورۇسىدا ئىدى) ج ك پ بورتالا ناھىيىلىك كومىتېتىنىڭ قۇرۇلۇش يىغىنىنى ئۆتكۈزدى. ئىلى ۋىلايەتلىك پارتكوم ۋاڭ شىيەنۇبېنى ج ك پ بورتالا ناھىيىلىك كومىتېتىنىڭ شۇجىلىقىغا، ياڭ دابىنى مۇئاۋىن شۇجىلىققا، لىيۇفېڭچىنى تەشكىلات بۆلۈمىنىڭ باشلىقلىقىغا، ۋاڭ جىجۇنى تەشۋىقات بۆلۈمىنىڭ باشلىقلىقىغا تەستىقلىدى.

6 - ئاينىڭ ئوتتۇرىلىرىدا ناھىيىلىك پارتكومدا ئورگان پارتىيە ياچېيكىسى قۇرۇلدى. پارتىيە ئەزاسى ئالتە نەپەر بولۇپ، جاڭ رۇڭزېڭ شۇجىلىقنى، لى چېڭجۇن تەشكىلات ھەيئىتلىكىنى، لى زېشەن تەشۋىقات ھەيئىتلىكىنى ئۈستىگە ئالدى.

6 - ئاينىڭ ئاخىرىدا ناھىيىلىك پارتكوم تۇنجى قېتىم بىر ئايلىق مۇددەت بىلەن ئاز سانلىق مىللەت

كادىرلىرىنى تەربىيىلەش كۇرسى ئېچىپ، 27 كۇرسانتنى تەربىيىلىدى، بۇنىڭ ئىچىدە ئۇيغۇر 15، موڭغۇل يەتتە، قازاق بەش، بۇلارنىڭ 25 ى ئەر، ئىككىسى ئايال. ئاز سانلىق مىللەت كادىرلىرى پائال تەربىيىلىنىپ، پارتىيىنىڭ تۈرلۈك خىزمەتلىرى ئىمكانىيەتنىڭ بارچە تېز قانات يايدۇرۇلدى.

8 - ئاينىڭ 2 - كۈنى ئورگان، مەكتەپلەردە تۇنجى قېتىم جۇڭگو كوممۇنىستىك پارتىيىسىگە ئۇچ ئەزا قوبۇل قىلىندى، بۇنىڭ ئىچىدە شۇ جايدىكى ئاز سانلىق مىللەتتىن قوبۇل قىلىنغان پارتىيە ئەزاسى ئىككى (دورجى ۋە بايىنبات).

8 - ئاينىڭ 3 - كۈنى بورتالا ناھىيىلىك ھۆكۈمەت بورتالا ناھىيىلىك خەلق ھۆكۈمىتىگە ئۆزگەرتىلدى، ھاشىم ئوسمان ھاكىملىققا تەينىلەندى.

8 - ئاينىڭ 6 - كۈنى 1 - رايوندىكى بەش يېزىدا ھاكىمىيەت قۇرۇش باشلاندى.

9 - ئايدا ناھىيىلىك دېھقانلار جەمئىيىتى قۇرۇلدى، جەمئىيەتكە 3384 كىشى ئەزا بولدى، ئابدۇقادىر جەمئىيەتنىڭ مۇئاۋىن رەئىسلىكىگە تەينىلەندى.

10 - ئاينىڭ 1 - كۈنى دېھقانلارنىڭ ئىختىيارىي پاي قوشۇشى بىلەن دېھقانلار كوپېراتىپى قۇرۇلدى، ساۋۇر ئاخۇن كوپېراتىپ باشلىقلىقىغا تەينىلەندى. 10 - ئاينىڭ 24 - كۈنى ناھىيىدە تۇنجى قېتىملىق ھەر مىللەت - ھەر ساھە ۋەكىللىرى يىغىنى ئۆتكۈزۈلدى، يىغىنغا 100 ۋەكىل قاتناشتى، يىغىندا تۆۋەندىكى ئۇچ تۈرلۈك ۋەزىپە مۇئەييەنلەشتۈرۈلدى: 1) ئاشلىق سېتىۋېلىش ئىشىنى ياخشىلاش؛ 2) قىش پەسىللىك ئىشلەپچىقىرىشنى قانات يايدۇرۇش؛ 3) ھەر دەرىجىلىك ھاكىمىيەت تەشكىلاتلىرىنى ئىمكانقەدەر تېز ئۇيۇدقا كەلتۈرۈش، يىغىندا يەنە بۇ ھەقتە قارار ماقۇللاندى.

12 - ئاينىڭ 20 - كۈنى 1 - رايوندىكى بەش يېزا، 2 - رايوندىكى بەش يېزا، 3 - رايوندىكى ئالتە يېزىدا خەلق ھاكىمىيىتى قۇرۇلدى، يېڭىدىن 36 كادىر تاللاندى.

12 - ئاينىڭ ئاخىرىدا 1 - رايون 4 - يېزىدىكى دېھقان مەمەت ئەمەت جۇڭگو كوممۇنىستىك پارتىيىسىگە قوبۇل قىلىندى.

1951 - يىلى

2 - ئاينىڭ 10 - كۈنىدىن 20 - كۈنگىچە ھەر مىللەت خەلقى ۋە شۇ جايدا تۇرۇشلۇق قىسىملار بىرەك سەپەرۋەر قىلىنىپ، 1120 مو بوزيەر ئۆزلەشتۈرۈلدى.

3 - ئايدا ناھىيىلىك پارتكوم ئىشلەپچىقىرىشنى قېلىپلاشتۇرۇش بويىچە 36 ماددىلىق نىزام ئېلان قىلىپ، ناھىيىدىكى ھەر مىللەت خەلقىنى قىزىل بايراقنى تالىشىشتىن ئىبارەت ئىشلەپچىقىرىش مۇسابىقىسىنى قانات يايدۇرۇشقا چاقىردى.

4 - ئايدا ناھىيە بويىچە ئون ئۇرۇق تاللاش پونكتى قۇرۇلدى، بۇنىڭ ئىچىدە 1 - رايوندىكى پونكت ئۇچ، 2 - رايوندىكى پونكت تۆت، 3 - رايوندىكى پونكت ئۇچ. ھۆكۈمەت ئۇچ رايونغا 15 يېڭىچە ساپان تارقىتىپ بەردى. ئاشلىق ئامبىرىدىن 1000 پۇت (16 مىڭ 380 كىلوگرام) سۇپەتلىك ئۇرۇق ئاجرىتىپ، ئۇرۇقى يېتىشمىگەن دېھقان ئائىلىلىرىنىڭ ئىشلەپچىقىرىشىنى راۋاجلاندۇرۇشى ئۈچۈن قەرز بەردى.

5 - ئايدا 1 - رايوندا ۋاقىتلىق رايونلۇق پارتكوم قۇرۇلدى، جالاڭ زۇڭزېك شۇجىلىقىنى ئۈستىگە ئالدى.

5 - ئاينىڭ 9 - كۈنى 3 - رايون خىزمەت گۇرۇپپىسى ئۇيۇشتۇرۇپ، خارمودون كەنتىنى ئەتراپلىق تەكشۈردى.

7 - ئاينىڭ 25 - كۈنىدىن 28 - كۈنگىچە ناھىيىلىك دېھقانلار قۇرۇلتىيى چاقىرىلدى، قۇرۇلتايغا 80 ۋەكىل قاتناشتى. قۇرۇلتايدا خىزمەتلەر نۇقتىلىق خۇلاسىلەندى، دېھقانلار قۇرۇلتىيىنىڭ بۇنىڭدىن كېيىنكى ۋەزىپىلىرى مۇھاكىمە قىلىندى.

9 - ئاينىڭ 21 - كۈنى ناھىيىلىك پارتكوم ھەر قايسى تەبىقىدىكى خەلق ئامما‌سى ۋەكىللىرىنىڭ يىغىنىنى ئۆتكۈزۈپ، ئاشلىق سېتىۋېلىش نىزامىنى تەشۋىق قىلىپ، ھەر مىللەت خەلقىنى بەس - بەس بىلەن ۋەتەنپەرۋەرلىك ئاشلىقى سېتىپ بېرىشكە، ئىجارە ھەققىنى كېمەيتىش، زومىگەرلەرگە قارشى تۇرۇش، ئامېرىكا جاھانگىرلىكىگە قارشى تۇرۇش - چاۋشيەنگە ياردەم بېرىش، ئەكسىلئىنقىلابچىلارنى باستۇرۇش قاتارلىق پائالىيەتلەرگە پائال قاتنىشىشقا سەپەرۋەر قىلدى.

9 - ئاينىڭ 16 - كۈنى شىنجاڭ ھەربىي رايونىنىڭ ئىجارە ھەققىنى كېمەيتىش خىزمىتى ئۆمىكى 5 - چوڭ ئەترىتىدىكى 101 كىشى 1 - رايونىنىڭ 1 -، 2 -، 3 -، 4 - ۋە 5 - يېزىلىرى (ساپ دېھقانچىلىق بىلەن شۇغۇللىنىدىغان يېزا)، 2 - رايونىنىڭ 1 - ۋە 2 - يېزىلىرى (يېرىم دېھقانچىلىق يېرىم چارۋىچىلىق بىلەن شۇغۇللىنىدىغان يېزا) غا بېرىپ، بۇ يەتتە يېزىدا ئىجارە ھەققىنى كېمەيتىش، زومىگەرلەرگە قارشى تۇرۇش خىزمىتىنى قانات يايدۇردى. ئۇلار يەتتە ئاي ئون كۈن خىزمەت ئىشلەپ، 1952 - يىل 5 - ئاينىڭ 29 - كۈنى خىزمەتنى ئاياغلاشتۇردى. 1595 ئائىلىدىكى 5678 نەپەر يېرى ۋە دېھقانچىلىق سايمىنى يوق دېھقانغا ئىشلەپچىقىرىش ۋە تۇرمۇش ۋاستىلىرى تەقسىم قىلىپ بەردى.

11 - ئاينىڭ 1 - كۈنى 1 - رايوندىكى دېھقانلار ئۆزلۈكىدىن كوللېكتىپ ھالدا ۋەتەنپەرۋەرلىك ئاشلىقى سېتىپ بېرىش مۇسابىقىسىنى قوزغىدى، ھەربىر يېزا ئاشلىق تاپشۇرۇش ئۈچۈن ئازكەم 100 ھارۋىنى ئىشقا سالدى، ناھىيە دەرىجىلىك ئورگانلاردىكى كادىرلار، ئوقۇغۇچىلار سەپ - سەپ بولۇپ مۇزىكا چېلىپ، ۋەتەنپەرۋەرلىك ئاشلىقى سېتىپ بەرگەنلەرگە گۈل تەقدىم قىلىپ، ئۇلارنى تەبرىكلىدى.

11 - ئايدا يېڭى دېموكراتىك ياشلار ئىتتىپاقىنىڭ بورتالا ناھىيىلىك خىزمەت كومىتېتى ۋە بورتالا ناھىيىلىك دېموكراتىك ئايالالار بىرلەشمىسى قۇرۇلدى.

يەنە شۇ ئايدا ئىجارە ھەققىنى كېمەيتىش خىزمەت ئۆمىكى ئالتە كادىرنى 2 - رايون 4 - يېزا (چارۋىچىلىق بىلەن شۇغۇللىنىدىغان يېزا) غا ئەۋەتىپ، چارۋىچىلىق رايونىدا ئەكسىلئىنقىلابچىلارنى باستۇرۇش خىزمىتىنى قانات يايدۇردى.

يەنە شۇ ئايدا ئابدۇرېشىت ھاكىملىققا تەينىلەندى.

12 - ئاينىڭ 2 - كۈنى ج ك پ بورتالا ناھىيىسى 1 - رايونلۇق كومىتېتى قۇرۇلدى، جاك رۇكزېك شۇجىلىقىنى ئۈستىگە ئالدى، شۇنىڭ بىلەن بىللە 2 - ۋە 3 - رايونلاردا ۋاقتىلىق رايونلۇق پارتكوم قۇرۇلدى.

12 - ئاينىڭ 3 - كۈنى ناھىيە بويىچە ئاممىۋى يىغىن ئۆتكۈزۈلۈپ، قوراللىق توپىلاڭ بىلەن شۇغۇللانماقچى بولغان مەخسۇم قاتارلىق يەتتە جىنايەتچىگە قاماق جازاسى بېرىلدى. پان تۇركىزم ۋە «ئاگىنىيە» دوستلۇق جەمئىيىتىدىن ئىبارەت ئىككى ئەكسىلئىنقىلابىي تەشكىلات پاش قىلىندى، ھەرخىل ئەكسىلئىنقىلابچى ئۇنسۇردىن 65 نى تۇتۇلدى.

شۇ يىلى ناھىيىدىكى ھەر مىللەت خەلقى ئامېرىكا جاھانگىرلىكىگە قارشى تۇرۇش - چاۋشيەنگە ياردەم بېرىش باش ئۇيۇشمىسىنىڭ قورال - ياراق ئىئانە قىلىش توغرىسىدىكى چاقىرىقىغا ئاۋاز قوشۇپ، («بورتالا» ناملىق) بىر ئايروپىلان ئىئانە قىلدى.

1952 - يىلى

1 - ئاينىڭ 17 - كۈنى ناھىيىلىك مەسئۇلاتنى ئاشۇرۇش، ئىقتىساد قىلىش ھەيئىتى قۇرۇلدى، ئابدۇرېشىت مۇدىر ھەيئەتلىكنى، يۈەن بېنخۇا مۇئاۋىن مۇدىر ھەيئەتلىكنى ئۈستىگە ئالدى.

2 - ئاينىڭ 5 - كۈنى ناھىيە بويىچە تۇنجى قېتىملىق ئەمگەك نەمۇنچىلىرى يىغىنى ئۆتكۈزۈلدى، يىغىنغا 23 رەسمىي ۋەكىل قاتناشتى، بۇنىڭ ئىچىدە نەمۇنچى شەخس 16، نەمۇنچى لاپقۇتلىشىش گۇرۇپپىسى، ھەمكارلىق گۇرۇپپىسى ئۈچ، نەمۇنچى يېزا ئۈچ، نەمۇنچى كەنت بىر. 13 كىشى ئىلى ۋىلايىتى بويىچە

ئۆتكۈزۈلىدىغان تۇنجى قېتىملىق ئەمگەك نەمۇنىچىلىرى يىغىنىغا قاتنىشىشقا تالالاندى.

3 - ئاينىك 1 - كۈنى ناھىيە بويىچە خىيانەتچىلىككە، ئىسراپچىلىققا، بيۇرۇكراتلىققا قارشى تۇرۇشتىن ئىبارەت «ئۈچكە قارشى تۇرۇش» ھەرىكىتى باشلاندى. بۇ ھەرىكەت بىر ئاي داۋاملىشىپ، 4 - ئاينىك 1 - كۈنى ئاياغلاشتى. 108 خىيانەتچى تەكشۈرۈپ ئېنىقلاندى، ئۇلار خىيانەت قىلغان پۇل 894 مىليون 840 مىڭ يۈەن (كونا خەلق پۇلى بويىچە ھېسابلاندى)، بۇنىڭ ئىچىدە يېگى جۇڭگو قۇرۇلۇشتىن ئىلگىرىكىسى 500 مىليون 440 مىڭ يۈەن؛ 100 مىليون يۈەندىن يۇقىرى خىيانەت قىلغان ئادەم ئۈچ، 100 مىليون يۈەندىن تۆۋەن، 50 مىليون يۈەندىن يۇقىرى خىيانەت قىلغان ئادەم تۆت، 10 مىليون يۈەندىن تۆۋەن، 5 مىليون يۈەندىن يۇقىرى خىيانەت قىلغان ئادەم 19، 1 مىليون يۈەندىن يۇقىرى خىيانەت قىلغان ئادەم 64، 1 مىليون يۈەندىن تۆۋەن خىيانەت قىلغان ئادەم 18.

3 - ئاينىك 6 - كۈنى ئوچۇق سوت يىغىنى ئۆتكۈزۈلۈپ، چوڭ زومىگەر پومشچىك ئۇرايىم بىلەن ئۇلۇققا ئۇلۇم جازاسى بېرىلدى. 3 - ئاينىك 16 - كۈنى يەنە بىر قېتىم ئوچۇق سوت يىغىنى ئۆتكۈزۈلۈپ، ئەكسىلئىنقىلابچى ئۇنسۇر، چوڭ زومىگەر شىرمۇللا، قاسىم ھاجى، نامجىللارغا ئۇلۇم جازاسى بېرىلدى (نامجىل ھۆكۈم ئىجرا قىلىنىشتىن ئىلگىرى جىنايەتىدىن قورقۇپ ئۆزىنى ئۆلتۈرۈۋالدى).

3 - ئاينىك بېشىدىن ئوتتۇرىسىغىچە ناھىيە بويىچە يېزىلاردا بىر - بىرىگە ياردەم بېرىش ھەرىكىتى قانات يايدۇرۇلدى، 880 كىشى ئۆزلۈكىدىن تېرىلغۇ ئۇلىغى، ئۇرۇق ۋە نەق پۇل ئۆتنە بېرىپ، 361 كىشىنىڭ ئىشلەپچىقىرىش جەريانىدىكى قىيىنچىلىقنى يېڭىشىگە ياردەم بەردى.

4 - ئاينىك 20 - كۈنى ناھىيە بويىچە ئۆز ئارا ئىشلىشىپ بېرىش قاتارلىق شەكىللەر قوللىنىلىپ، ئىختىيارىي ھالدا لاپقۇتلىشىش گۇرۇپپىسىدىن 332 سى تەشكىللەندى، دائىملىق ھەمكارلىق گۇرۇپپىسىدىن يەتتىسى قۇرۇلدى.

4 - ئاينىك 25 - كۈنى 1 - رايون 4 - يېزىدىكى ئەمەت ھاشىمنىڭ دائىملىق ھەمكارلىق گۇرۇپپىسى ناھىيىلىك پارتكوم، ناھىيىلىك ھۆكۈمەتنىڭ قوللىشى بىلەن ناھىيە بويىچە تۇنجى تېپىك دائىملىق ھەمكارلىق گۇرۇپپىسى بولۇپ قالدى.

تەتىياز باشلانغاندىن تارتىپ 4 - ئاينىڭ ئاخىرىغىچە ناھىيە بويىچە دېھقانلار سەپەرۋەر قىلىنىپ، 11 مىڭ 60 مو بوز يەر ئۆزلەشتۈرۈلدى.

5 - ئاينىك 16 - كۈنى ناھىيىلىك پارتكومنىڭ شۇجىسى شېن يۈەنفا ۋەزىپە ئۆتەشكە كەلدى.

5 - ئاينىك 25 - كۈنى 2 - ۋە 3 - رايونلۇق پارتكوم قۇرۇلدى.

6 - ئاينىك 30 - كۈنى 3 - رايوندىن 24 ئايال ئۆزلۈكىدىن تەشكىللىنىپ تىككۈچىلىك قاتارلىق قوشۇمچە كەسىپ بىلەن شۇغۇللاندى، ئۇلار 4 مىليون 940 مىڭ يۈەن (كونا خەلق پۇلى بويىچە ھېسابلاندى) ئىئانە قىلىپ، ئامېرىكا جاھانگىرلىكىگە قارشى تۇرۇش - چاۋشيەنگە ياردەم بېرىشكە ۋە يېزا ئىگىلىكىگە ياردەم بېرىشكە قاتناشتى.

7 - ئاينىك 5 - كۈنى ناھىيە تەۋەسىدىكى بەش ئورۇندا چېكەتكە ئاپىتى يوز بەرگەنلىكى، 3832 مو يەر ئاپەتكە ئۇچرىدى، 2411 ئادەم سەپەرۋەر قىلىنىپ، ئورمەك كولاش، سامان كۆيدۈرۈش قاتارلىق چارىلەر قوللىنىلىپ چېكەتكە يوقىتىلدى.

7 - ئاينىك 22 - كۈنى ناھىيە بويىچە دېھقانلار ۋەكىللىرى يىغىنى ئۆتكۈزۈلدى، يىغىنغا 81 نەپەر رەسمىي ۋەكىل، ئالتە نەپەر ئالاھىدە تەكلىپ قىلىنغان ۋەكىل قاتناشتى.

9 - ئاينىك 3 - كۈنى ناھىيە بويىچە پارتىيىلىك كادىرلار يىغىنى ئۆتكۈزۈلدى، ناھىيىلىك پارتكومنىڭ سابىق مۇۋەققەت شۇجىسى يۈەن بىنخۇا ناھىيىلىك پارتكومغا ۋەكالىتەن 1951 - يىل 7 - ئايدىن 1952 - يىل 3 - ئاپغىچە ئۆزى ناھىيىلىك پارتكومنىڭ خىزمىتىگە رىياسەتچىلىك قىلغان مەزگىلدىكى خىزمەتلەرنى

خۇلاسىلىدى ۋە تەكشۇرۇپ ئۆتتى. يىغىندا تەجرىبە ـ ساۋاقلار يەكۈنلەندى، پارتىيە ئىچىدە تەنقىد قانات يايدۇرۇلدى، خاتالىقلار تۈزىتىلدى.

10 ـ ئاينىڭ 7 ـ كۈنىدىن 11 ـ كۈنىگىچە ناھىيىلىك پارتكوم پارتكومنىڭ كېڭەيتىلگەن يىغىنىنى ئۆتكۈزدى، يىغىنغا 22 كىشى قاتناشتى، شۇجى شېن يۈەنفا پارتىيىنىڭ ئۇچ يىلدىن بۇيانقى خىزمىتىنى نۇقتىلىق خۇلاسىلىدى، شىنجاڭ بيۇرۇسىنىڭ 2 ـ نۆۋەتلىك پارتىيە قۇرۇلتىيىنىڭ ۋە ئىلى ۋىلايەتلىك پارتكومنىڭ يىغىنىنىڭ روھىنى يەتكۈزدى.

11 ـ ئاينىڭ 2 ـ كۈنىدىن 12 ـ كۈنىگىچە ناھىيە بويىچە 2 ـ قېتىملىق ھەر مىللەت، ھەرساھە خەلق ۋەكىللىرى يىغىنى ئۆتكۈزۈلدى، يىغىنغا 100 ۋەكىل قاتناشتى، بۇنىڭ ئىچىدە دېھقان، چارۋىچىلار ۋەكىلى 65، پارتىيە ئەزالىرى ۋەكىلى ئۇچ، سودا ـ سانائەت ساھەسىدىكىلەر ۋەكىلى ئۇچ، باشقا ۋەكىل 29، ئالاھىدە تەكلىپ قىلىنغان ۋەكىل 15. يىغىندا 25 كىشى تاللىنىپ ناھىيىلىك سىياسىي مەسلىھەت كېڭىشى ھەيئىتى تەشكىل قىلىندى، ۋەتەنپەرۋەرلىك ئاشلىقى سېتىپ بېرىش، دېھقانچىلىق، چارۋىچىلىقنى قانات يايدۇرۇش، ساۋاتسىزلىقنى تۈگىتىش، يەر ئىسلاھاتى ئېلىپ بېرىش، ۋەتەنپەرۋەرلىك تازىلىق ھەرىكىتىنى قانات يايدۇرۇش، سودا ـ سانائەتچىلەر بىرلەشمىسىنىڭ خىزمەتلىرىنى قانات يايدۇرۇش قاتارلىق جەھەتتە قارار ماقۇللاندى.

12 ـ ئاينىڭ ئاخىرىدا 1 ـ رايوندىكى قارماچىن قاتارلىق بەش ئائىلىلىك چارۋىچى ئۆزلۈكىدىن چارۋىچىلىق ھەمكارلىق گۇرۇپپىسى تەشكىللىدى.

1953 ـ يىلى

2 ـ ئاينىڭ 21 ـ كۈنى ناھىيە بويىچە خەلق ۋەكىللىرى يىغىنى ئۆتكۈزۈلدى، يىغىندا ئۆلكىلىك 3 ـ نۆۋەتلىك ئىشلەپچىقىرىش يىغىنىنىڭ ۋە 1 ـ نۆۋەتلىك ئەمگەك نەمۇنىچىلىرى يىغىنىنىڭ روھى يەتكۈزۈلدى، 1952 ـ يىللىق خىزمەتلەر خۇلاسىلەندى، ئامېرىكا جاھانگىرلىكىگە قارشى تۇرۇش ـ چاۋشيەنگە ياردەم بېرىش، شۇ يىللىق كەڭ كۆلەملىك ئىشلەپچىقىرىش ھەرىكىتى ۋە يەر ئىسلاھاتى قاتارلىق خىزمەتلەر مۇھاكىمە قىلىندى ھەمدە مۇناسىپ قارارلار ماقۇللاندى.

3 ـ ئاينىڭ 20 ـ كۈنى ناھىيە بويىچە ئورگان كادىرلىرى، ئامما سەپەرۋەر قىلىنىپ، ۋەتەنپەرۋەرلىك ئەھدىنامىسى تۈزۈلدى.

4 ـ ئاينىڭ 4 ـ كۈنى ناھىيە بويىچە كۆچەت تىكىش مۇراسىمى ئۆتكۈزۈلدى.

5 ـ ئاينىڭ 7 ـ كۈنى مىللەتلەر ئىتتىپاقلىقىنى كۈچەيتىش ئۈچۈن، ناھىيىدىكى ھەر قايسى ئورۇنلار ھەر مىللەت كادىر، ئىشچى ـ خىزمەتچىلەرنى تەشكىللەپ، ئۆزئارا تىل ـ يېزىق ئۆگىنىش پائالىيىتىنى قانات يايدۇردى (بۇ پائالىيەت 1 ـ ئاينىڭ 29 ـ كۈنى باشلىنىپ، 5 ـ ئاينىڭ 7 ـ كۈنى ئاياغلاشتى).

5 ـ ئاينىڭ 18 ـ كۈنى ناھىيىلىك يەر ئىسلاھاتى خىزمىتى ئەترىتى (266 نەپەر كادىر ۋە ئەترەت ئەزاسى بار) 1 ـ رايوننىڭ 1 ـ، 2 ـ، 3 ـ، 4 ـ ۋە 5 ـ يېزىلىرى، 2 ـ رايوننىڭ 1 ـ ۋە 2 ـ يېزىلىرىدا يەر ئىسلاھاتىنى باشلىدى.

5 ـ ئاينىڭ 20 ـ كۈنىدىن 30 ـ كۈنىگىچە چارۋىچىلار ئىچىدىكى تايانچىلار كۇرسى ئېچىلدى، كۇرستا پارتىيىنىڭ چارۋىچىلىق رايونلىرىغا قاراتقان فاڭجېن ۋە سىياسەتلىرى نۇقتىلىق ئۆگىنىلدى.

6 ـ ئاينىڭ 6 ـ كۈنى يېزىلىق ھۆكۈمەت، دېھقانلار جەمئىيىتى، ياشلار ئىتتىپاقى، ئاياللار بىرلەشمىسى، ئامانلىق ساقلاش قاتارلىق تەشكىلاتلار تەرتىپكە سېلىندى. دېھقانچىلىق جەمئىيىتىنىڭ يەتتە نەپەر كادىرى ۋە بىر نەپەر يېزا باشلىقى تازىلاندى ۋە ئالماشتۇرۇلدى، ئون نەپەر يېزا باشلىقى يېڭىدىن ئۆستۈرۈلدى.

7 ـ ئاينىڭ 25 ـ كۈنى 1 ـ رايوننىڭ 4 ـ يېزىسىدا يېزا پارتىيە ياچېيكىسى قۇرۇلدى، ئۇنىڭغا قاراشلىق

سەككىز پارتىيە ئەزاسى بار ئىدى، مەمەت ئەمەت ياچېيكا شۇجىلىقىنى ئۈستىگە ئالدى.

8 - ئاينىك 1 - كۈنى ناھىيە، رايون، يېزىدىن ئىبارەت ئۈچ دەرىجىلىك كادىرلار يىغىنى ئۆتكۈزۈلدى، يىغىندا يەر ئىسلاھاتى خىزمىتى خۇلاسىلەندى، يەر ئىسلاھاتى كادىرلىرىنىڭ داۋاملىق ناھىيىدە قېلىپ 1 - قېتىملىق ئومۇمىي سايلام ۋەزىپىسىنى تاماملىشى توغرىسىدا قارار چىقىرىلدى.

9 - ئاينىك 7 - كۈنى ئۆلكىلىك ھۆكۈمەت مەمەت ئەخمەتنى ناھىيىلىك سايلام ھەيئىتىنىڭ رەئىسلىكىگە، شېن يۈەنفا، لى شياك، نۇگمجا، يۈسۈپ غازىمەمەت، مەمەت ھاجىيۇ قاتارلىق ئون كىشىنى ھەيئەتلىككە تەيىنلىدى.

9 - ئاينىك 28 - كۈنى ئومۇمىي سايلام خىزمىتى ئەترىتى 3 - رايونىنىڭ ئالتە يېزىسىغا بېرىپ، 1 - قارارلىق سايلام ئۆتكۈزدى، سايلام بىر ئاي بەش كۈن داۋاملىشىپ، 11 - ئاينىك 3 - كۈنى ئىياغلاشتى.

11 - ئاينىك 21 - كۈنىدىن ياندۇرقى يىلى 1 - ئاينىك 15 - كۈنگىچە 1 - رايونىنىڭ بەش يېزىسى، 2 - رايونىنىڭ 1 - ۋە 2 - يېزىلىرىدا 2 - قارارلىق سايلام ئۆتكۈزۈلدى.

11 - ئاينىك 25 - كۈنى ناھىيىدە تۇنجى قوينى سۇنئىي ئۇرۇقلاندۇرۇش پونكىتى قۇرۇلدى، 24 تۈياق رامبۇلىيە قازاق قويى كىرگۈزۈلۈپ، 4344 تۈياق يەرلىك ساغلىق سۇنئىي ئۇرۇقلاندۇرۇلدى.

1954 - يىلى

2 - ئاينىك 25 - كۈنى ناھىيە بويىچە ئۆتكۈزۈلگەن تۇنجى قېتىملىق سايلام ئومۇميۈزلۈك ئىياغلاشتى.

3 - ئاينىك 16 - كۈنى يەر ئىسلاھاتى خىزمىتى ئەترىتىدىكى بىر تۈركۈم كادىرلار يەر ئىسلاھاتى، سايلام خىزمىتىنى ئىياغلاشتۇرۇپ، كەسىپ ئۆزگەرتىپ، ناھىيىلىك پارتكوم، رايونلۇق پارتكوملارنىڭ ئورگانلىرىغا خىزمەتكە بارىدى.

3 - ئاينىك 22 - كۈنىدىن 25 - كۈنگىچە بورتالا ناھىيىلىك 1 - نۆۋەتلىك خەلق قۇرۇلتىيىنىڭ 1 - يىغىنى ئۆتكۈزۈلدى، يىغىنغا 52 رەسمىي ۋەكىل قاتناشتى، ئالتە ۋەكىل سىرتتىن قاتناشتى. يىغىندا دېھقانچىلىق، چارۋىچىلىق، ئورمانچىلىق، سۇچىلىق، مالىيە، ئەدلىيە، ماۋارىپ، مىللەتلەر سىياسىتىگە دائىر قارارلار ماقۇللاندى. ئەخمەت سېيىت ھاكىملىققا، ئادىلقان ۋە تۇراخۇن جامالار مۇئاۋىن ھاكىملىققا تەيىنلەندى.

4 - ئايدا ناھىيە بويىچە 403 ھەمكارلىق گۇرۇپپىسى ئومۇميۈزلۈك تەرتىپكە سېلىندى.

5 - ئاينىك بېشىدا تۇنجى يېزا ئىگىلىك كوپېراتىپى (1 - رايونىنىڭ 4 - يېزىسىدىكى نۇراخۇن كوپېراتىپى) سىناق تەرىقىسىدە قۇرۇلدى.

5 - ئاينىك 25 - كۈنىدىن 30 - كۈنگىچە يېڭى دېموكراتىك ياشلار ئىتتىپاقىنىڭ بورتالا ناھىيىلىك 1 - قۇرۇلتىيى ئۆتكۈزۈلدى.

6 - ئاينىك 21 - كۈنىدىن 7 - ئاينىك 25 - كۈنگىچە ناھىيە بويىچە «جۇڭخۇا خەلق جۇمھۇرىيىتىنىڭ ئاساسىي قانۇنى» (دەسلەپكى لايىھە) نى ئۆگىنىش قانات يايدۇرۇلدى.

7 - ئايدا 1 - رايونىنىڭ 4 - يېزىسىدا تۇنجى ئامانەت قەرز كوپېراتىپى قۇرۇلدى، 352 ئادەم كوپېراتىپقا كىردى، 429 پاي قوشۇلدى.

7 - ئاينىك ئاخىرىدا ناھىيە بويىچە، ئومۇميۈزلۈك ھالدا، پارتىيىنى تەرتىپكە سېلىش، ئاپپاراتلارنى يىغىجىلاشتىن تەشكىللەش ئۆگىنىشى يولغا قويۇلدى. سىلىق مۇئامىلە قىلىش ئۇسۇلى قوللىنىلىپ، مىللەتلەر ئىتتىپاقلىقىغا توسقۇنلۇق قىلىش مەسىلىسىگە قارىتا تەنقىد ۋە ئۆز ئۆزىنى تەنقىد قىلىش قانات يايدۇرۇلدى.

8 - ئايدا 1 - رايوندىكى تۇرسۇن مەمەت گۇرۇپپىسىدا تۇنجى چارۋىچىلىق ھەمكارلىق گۇرۇپپىسى قۇرۇلدى.

9 - ئاينىك 8 - كۈنى 15 نەپەر كادىر ئاجرىتىلىپ، بورتالا ناھىيىسى تەۋەسىدىكى بازارلار تەكشۈرۈلدى ۋە تەرتىپكە سېلىندى، بۇ خىزمەت ئۈچ ئاي داۋاملاشتى.

10 - ئاينىك ئوتتۇرىلىرىدا چارۋىچىلار بىلەن چارۋىدارلارنىڭ بىرلەشمە يىغىنى ئۆتكۈزۈلۈپ، چارۋىچىلار بىلەن چارۋىدارلار تەڭ نەپ ئېلىش سىياسىتى نۇقتىلىق ئىزچىللاشتۇرۇلۇپ، چارۋىچىلارنىڭ ھەققى مۇۋاپىق بېكىتىلدى.

12 - ئاينىك 5 - كۈندىن 12 - كۈنگىچە ناھىيە بويىچە تۈنجى قېتىملىق پارتىيە ئەزالىرى يىغىنى ئۆتكۈزۈلدى، يىغىنغا 45 نەپەر رەسمىي پارتىيە ئەزاسى، 27 نەپەر كاندىدات پارتىيە ئەزاسى قاتناشتى، تۆت ئىتتىپاق ئەزاسى سىرتتىن قاتناشتى. يىغىندا پارتىيىنىڭ ئۆتكۈنچى دەۋرىدىكى باش لۇشيەنى، باش ۋەزىپىسىگە ئاساسەن، بۇنىڭدىن كېيىنكى خىزمەتلەر مۇھاكىمە قىلىندى، ئاپتونوم ئويلاستلىق پارتىيە قۇرۇلتىيىغا قاتنىشىدىغان ۋەكىللەر سايلاپ چىقىلدى.

12 - ئاينىك 10 - كۈنى ناھىيىلىك دېھقانچىلىق تېخنىكىسىنى كېڭەيتىش پونكتى قۇرۇلدى.

12 - ئاينىك 11 - كۈندىن 21 - كۈنگىچە بورتالا ناھىيىلىك تۈنجى قېتىملىق ئايالار ۋەكىللىرى يىغىنى ئۆتكۈزۈلدى.

12 - ئاينىك 23 - كۈنى تۈنجى قارارلىق دېھقانچىلىق تېخنىكىسى كۇرسى ئېچىلدى، كۇرسقا 20 دىن ئارتۇق دېھقان قاتناشتى، كۇرس يەتتە كۈن داۋاملاشتى، كۇرستا يېگىچە دېھقانچىلىق سايمىنى — قوش چاقلىق، قوش چىشلىق ساپاننى ئىشلىتىش ئۆگىنىلدى. ئارقىدىنلا يەنە 80 دېھقان قاتناشقان تېرىقچىلىق مەشغۇلاتى تېخنىكىسىنى ئۆگىنىش كۇرسى ئېچىلدى.

شۇ يىلى مالىيە مىنىستىرلىكى ئىقتىسادىي قۇرۇلۇش زايومى تارقاتقاندا بورتالا ناھىيىسى 680 مىليون يۈەنلىك زايوم سېتىۋالدى. بۇنى يېگى خەلق پۇلىغا سوندۇرغاندا 68 مىڭ يۈەن بولىدۇ.

1955 - يىلى

2 - ئاينىك 22 - كۈندىن 28 - كۈنگىچە ھاكىم ۋە رايون، يېزا، ھەمكارلىق گۇرۇپپىسىنىڭ باشلىقلىرى، يېزا ئىگىلىك كوپېراتىپىنىڭ مۇدىرى ۋە مۇئاۋىن مۇدىرلىرىنىڭ يىغىنى ئۆتكۈزۈلدى، يىغىنغا 196 ئادەم قاتناشتى. يىغىندا ج ك پ شىنجاڭ بىيۇرۇسى يىغىنىنىڭ روھى يەتكۈزۈلدى، ناھىيىنىڭ ئۈچ يىلدىن بۇيانقى ھەمكارلىشىش ھەرىكىتى جەريانىدىكى ئىقتىسادىي تەجرىبە - ساۋاقلار يەكۈنلەندى، بۇ يىل قانات يايدۇرۇلغان ھەمكارلىققا دائىر ۋەزىپە ۋە كونكرېت تەدبىرلەر ئوتتۇرىغا قويۇلدى.

3 - ئاينىك 1 - كۈندىن 15 - كۈنگىچە ناھىيە بويىچە «ئاتوم قوراللىرىنى ئىشلىتىشكە قارشى تۇرۇش بويىچە ئىمزا قويۇش ھەرىكىتى» ۋە يېگى خەلق پۇلى تارقىتىشقا دائىر تەشۋىقات قانات يايدۇرۇلدى.

4 - ئاينىك 12 - كۈنى 1 - رايوندا ھەممە كەنتتە يېزا ئىگىلىك كوپېراتىپى بولۇش ئىشقا ئاشۇرۇلدى، بۇلار تۆۋەندىكىچە: «گۈلباغ» كوپېراتىپى، «قىزىل بايراق» كوپېراتىپى، «كۆكئوللۇك» كوپېراتىپى، «باراقسان» كوپېراتىپى، «يېگى يول» كوپېراتىپى، «كونا غالىبىيەت» كوپېراتىپى (نۇراخۇنلىك كونا كوپېراتىپى)، «تاڭنۇرى» كوپېراتىپى، «غالىبىيەت» كوپېراتىپى.

5 - ئاينىك 15 - كۈندىن 6 - ئاينىك 15 - كۈنگىچە ناھىيە بويىچە پارتىيە ئەزالىرى ئارىسىدا تۈنجى قېتىم پارتىيە ئومۇمىيۈزلۈك تەرتىپكە سېلىندى، ۋە پارتىيە ئەزالىرى تەزىملاندى.

7 - ئاينىك 9 - كۈنى 2 - رايونلىك 3 - يېزىسى، 3 - رايونلىك 5 - يېزىسىدىكى چارۋىچىلار ئۈزلۈكسىدىن دائىملىق ھەمكارلىق گۇرۇپپىسى قۇرۇدى.

7 - ئاينىك 21 - كۈندىن 23 - كۈنگىچە يېگى دېموكراتىك ياشلار ئىتتىپاقىنىڭ بورتالا ناھىيىلىك 2 - قۇرۇلتىيى ئۆتكۈزۈلدى.

9 - ئاينىڭ بېشىدا ناھىيىلىك پارتكوم، ناھىيىلىك مۇكۇمەت 1 - رايوندىكى نۇراخۇنلىڭ باشلانغۇچ يېزا ئىگىلىك كوپېراتىپى ئاساسىدا، تۆنجى ئالىي يېزا ئىگىلىك كوپېراتىپىنى سىناق تەرىقىسىدە قۇردى.
9 - ئاينىڭ 24 - كۈنى ناھىيىلىك پارتكوم 2 - رايونلىڭ 5 - يېزىسىدا چارۋىچىلىق كوپېراتىپىنى سىناق تەرىقىسىدە قۇردى.

1956 - يىلى

ئەتىيازدا ئاپتونوم ئوبلاست بورتالا بازىرىدىكى ئاھالىلەر ۋە ھەر قىسىم خەلق ئىشچىلىرىنى سەپەرۋەر قىلىپ، ئومۇمىي ئۇزۇنلۇقى 5، 28 كىلومېتر كېلىدىغان بورتالا — ئۆتەي تاشيولىنى ياسىدى. شۇ يىلى بورتالا — شىخو ئوتتۇرىسىدا قاتناش باشلاندى، يولۇچىلار شىخودا ئالمىشىپ ئۇرۇمچىگە بارىدىغان ئوستى ئوچۇق يولۇچىلار ئاپتوموبىلى قاتنىدى.

2 - ئايدا دېھقانچىلىق تېخنىكىسىنى كېڭەيتىش پونكتى 103 تەشۋىقاتچى تەربىيىلەپ، يېزىلاردا «يېزا ئىگىلىكىنى راۋاجلاندۇرۇشنىڭ 40 ماددىلىق پروگراممىسى» نى كەڭ تەشۋىق قىلدى.

3 - ئاينىڭ 1 - كۈنى شەندۇڭ قاتارلىق جايلاردىن قىسقارتىلغان 45 ئىشچى ناھىيە بازىرىدا ئىشقا ئورۇنلاشتۇرۇلدى.

3 - ئايدىن 5 - ئاينىڭ باشلىرىغىچە ناھىيە بويىچە يېزىلاردا ئېتىزلارنى بىرلەشتۈرۈش، تارماق ئېرىقلارنى تىندۇرۇۋېتىش خىزمىتى ئىشلىنىپ، ئەسلىدىكى 1734 پارچە كىچىك ئېتىز بىرلەشتۈرۈلۈپ 730 پارچە ئېتىز قىلىندى، جەمئىي 103 تارماق ئېرىق، 1764 يان ئېرىق تىندۇرۇلدى، 2375 مو تېرىلغۇ يەر كېڭەيتىلدى.

4 - ئاينىڭ 10 - كۈنى 3 - رايونلىڭ «بەش يۇلتۇز» كوپېراتىپىدىكى ئايال كوپېراتىپ ئەزاسى بۇگا، جىبزىن (موڭغۇل) يېڭىچە ساپان ۋە سىيالكىنى ئىشلىتىشنى ئۆگەندى.

4 - ئايدا بورتالا ھەربىي خىزمەت ئوتتەش ئىدارىسى قۇرۇلدى (1957 - يىل 5 - ئاينىڭ 28 - كۈنى يۇقىرىنىڭ يوليورۇقىغا ئاساسەن ئەمەلدىن قالدۇرۇلدى).

5 - ئاينىڭ 5 - كۈنىدىن 10 - كۈنگىچە جۇڭگو كوممۇنىستىك پارتىيەسىنىڭ بورتالا ناھىيىلىك 1 - قۇرۇلتىيى ئوتكۈزۈلدى، قۇرۇلتايغا 41 نەپەر رەسمىي ۋەكىل قاتناشتى، بۇنىڭ ئىچىدە خەنزۇ ۋەكىل ئون، ئاز سانلىق مىللەت ۋەكىل 31، قۇرۇلتايدا مەسئۇلاتنى ئاشۇرۇش، ئىقتىساد قىلىش، چارۋىچىلىق رايونلىرىدا ھەمكارلىق كوپېراتىپلىرىنى قۇرۇش، مىللىي سىياسەتنىڭ ئىزچىل ئىجرا قىلىنىشى ۋە پارتىيەنىڭ ئىدىيە، تەشكىلىي قۇرۇلۇشى قاتارلىق خىزمەتلەر خۇلاسىلەندى، شېن يۈەنفا شۇجىلىققا، تۇراخۇن جامال مۇئاۋىن شۇجىلىققا سايلاندى. تۇراخۇن جامال قوشۇمچە رېئىزىيە كومىتېتىنىڭ شۇجىلىقىغا، جاۋيۈكجۇن رېئىزىيە كومىتېتىنىڭ مۇئاۋىن شۇجىلىقىغا سايلاندى. 5 - ئاينىڭ 15 - كۈنى ئەكسىلىنقىلابچىلارنى تازىلاش ھەرىكىتى باشلاندى. 7 - ئاينىڭ 15 - كۈنىدىن باشلاپ ناھىيە، رايوندىكى بارلىق كادىرلار ناھىيىلىك پارتكوم، ناھىيىلىك قول سانائەتچىلەر بىرلەشمىسى، ئۇيغۇر ئوتتۇرا مەكتەپتە مەركەزلىك ئۆگىنىشكە قاتناشتى، ئۆگىنىشكە 243 كىشى قاتناشتى. بۇنىڭ ئىچىدە خەنزۇ 44، ئاز سانلىق مىللەتتىن بولغانلار 199، ھەربىكەت 8 - ئاينىڭ 8 - كۈنى ئايانغلاشتى، مەسىلە بار دەپ قارالغان كىشىدىن 25 ى، نۇقتىلىق تازىلاش ئوبيېكتىدىن ئوچى تەكشۈرۈپ ئېنىقلاندى.

7 - ئاينىڭ 1 - كۈنى 1 - رايون ئەمەلدىن قالدۇرۇلدى. ئەسلىدىكى 1 - رايونغا قاراشلىق بەش يېزا ئاساسىدا بېۋاستە قاراشلىق 1 - ، 2 - ، 3 - يېزىلار قۇرۇلدى. 1958 - يىل 6 - ئاينىڭ 19 - كۈنى 1 - رايون يەنە ئەسلىگە كەلتۈرۈلدى ھەمدە 2 - رايونىڭ 4 - ۋە 5 - يېزىلىرى بىلەن ئارشاق ناھىيىسىنىڭ 3 - رايونىڭ 4 - ۋە 5 - يېزىلىرى ئالماشتۇرۇلدى.

9 - ئايدا ناھىيە بويىچە 100 دىن ئارتۇق ئائىلىدىكى 600 نەچچە سوۋېت مۇھاجىرى ۋەتىنىگە قايتتى.

9 - ئاينىڭ 10 - كۈنى 2 - رايونلۇق 5 - يېزىسىدا بىر چارۋىچىلىق كوپېراتىپى قۇرۇلدى، بىر ھۆكۈمەت بىلەن خۇسۇسلار شېرىكچىلىكىدىكى چارۋىچىلىق فېرمىسى سىناق تەرىقىسىدە قۇرۇلدى.

12 - ئاينىڭ 27 - كۈندىن 31 - كۈنگىچە بورتالا ناھىيىلىك 2 - نۆۋەتلىك خەلق قۇرۇلتىيىنىڭ 1 - يىغىنى ئۆتكۈزۈلدى، يىغىنغا 50 ۋەكىل قاتناشتى، يەتتە ۋەكىل سىرتتىن قاتناشتى. يىغىندا مۇتەللىپ ھاكىملىققا، داۋۇنقان، بادامارالار مۇئاۋىن ھاكىملىققا سايلاندى.

1957 - يىلى

1 - ئايدىن 3 - ئاينىڭ 19 - كۈنگىچە ناھىيە بويىچە ئالىي يېزا ئىگىلىك كوپېراتىپى قۇرۇشنىڭ يۇقىرى دولقۇنى كۆتۈرۈلدى. ئالىي كوپېراتىپتىن 22 سى تەشكىل قىلىندى، كوپېراتىپنىڭ كۆلىمى جەھەتتە ئەڭ چوڭى 260 ئائىلىدىن، ئەڭ كىچىكى 27 ئائىلىدىن تەركىب تاپتى، كوپېراتىپقا كىرگەن دېھقان ئائىلىسى ئومۇمىي دېھقان ئائىلىسىنىڭ 84.6 پىرسەنتىنى ئىگىلىدى.

2 - ئاينىڭ 8 - كۈنى ناھىيە بويىچە يەنە بىر قېتىم مەھسۇلاتنى ئاشۇرۇش، ئىقتىساد قىلىش ھەرىكىتى قانات يايدۇرۇلدى.

2 - ئاينىڭ ئوتتۇرىلىرىدىن 3 - ئاينىڭ باشلىرىغىچە ناھىيىدىكى ھەر دەرىجىلىك پارتىيە تەشكىلاتلىرى ناھىيىلىك پارتكومىنىڭ ئىدىيىۋى رەھبەرلىكىنى كۈچەيتىش، بۇ يىل يېزا ئىگىلىكىدىن كەڭ كۆلەمدە مول ھوسۇل ئېلىش، پاسسىپلىق، مەغرۇرلۇق كەيپىياتى ۋە مۇتەئەسسىپ ئىدىيىنى تەنقىد قىلىش توغرىسىدىكى ئۇقتۇرۇشنى قاتلاملار بويىچە يەتكۈزدى.

3 - ئاينىڭ 30 - كۈندىن 6 - ئاينىڭ 28 - كۈنگىچە ناھىيە بويىچە 96% سودا - سانائەتچى سوتسىيالىستىك ئۆزگەرتىش كىرگۈزۈش ۋەزىپىسىنى ئاساسىي جەھەتتىن ئورۇندىدى. 112 قول سانائەتچى تۆت قول سانائەتچىلەر بىرلەشمىسى قۇرۇدى. ئالتە سودىگەر ھۆكۈمەت بىلەن خۇسۇسلار شېرىكچىلىكىدىكى بىر ماگىزىن ئاچتى، 19 ئۇششاق تىجارەتچى بىرلىشىپ بىر ھەمكارلىق ماگىزىنى ئاچتى. يەنە ئاشخانا، ناۋايخانا، ساتىراشخانا قاتارلىق مۇلازىمەت كەسىپلىرى بويىچە ھەمكارلىق گۇرۇپپىلىرى قۇرۇلدى.

4 - ئاينىڭ 5 - كۈنى ناھىيە بويىچە ھۆكۈمەت بىلەن خۇسۇسلار شېرىكچىلىكىدىكى چارۋىچىلىق فېرمىسىدىن ئوچى قۇرۇلدى، فېرمىغا 36 ئائىلە قاتناشتى، 36 پاي قوشۇلدى، چارۋا 40 مىڭ 811 گە يەتتى.

7 - ئاينىڭ بېشىدا ئاپتونوم رايون، ئاپتونوم ئوبلاست ۋە ناھىيە 20 نەچچە كادىر ئاجرىتىپ، بىۋاستە قاراشلىق 3 - يېزىدا ئاشلىقنى بىر تۇتاش سېتىۋېلىش، بىر تۇتاش سېتىشنى نۇقتىدا سىناق قىلدى. يىل ئاخىرىغىچە ناھىيە بويىچە ئاشلىقنى بىر تۇتاش سېتىۋېلىش بىلەن بىر تۇتاش سېتىش ئومۇمىيۈزلۈك يولغا قويۇلدى.

7 - ئاينىڭ 15 - كۈندىن 20 - كۈنگىچە ج ك پ بورتالا ناھىيىلىك 2 - قۇرۇلتىيى ئۆتكۈزۈلدى.

7 - ئايدا ناھىيىدە ئىستىل تۈزىتىشكە رەھبەرلىك قىلىش گۇرۇپپىسى قۇرۇلدى، شېن يۈەنفا گۇرۇپپا باشلىقلىقىنى ئۈستىگە ئالدى. ناھىيە بويىچە ئىستىل تۈزىتىش ھەرىكىتى قارارغا بۆلۈپ ئېلىپ بېرىلدى؛ ناھىيە دەرىجىلىك ئورگانلاردا 7 - ئاينىڭ ئاخىرىدا باشلىنىپ، 12 - ئاينىڭ ئاخىرىدا ئاياغلاشتى؛ رايون، يېزىلاردا 1958 - يىل 1 - ئايدا باشلىنىپ، 2 - ئاينىڭ ئاخىرىدا ئاياغلاشتى.

9 - ئاينىڭ 9 - كۈنى تۆت دەرىجىلىك كادىرلار يىغىنى ئۆتكۈزۈلۈپ، چوڭ سايراش، چوڭ ئېچىلىش ئېلىپ بېرىلدى، يىغىنغا ناھىيە دەرىجىلىك ئورگانلاردىكى بارلىق كادىرلار، رايون، يېزا باشلىقلىرى، قول سانائەتچىلەر بىرلەشمىلىرىنىڭ مۇدىرلىرى قاتناشتى. يىغىندا مۇنۇ تۆت جەھەتتىكى مەسىلە ئۈستىدە بەس - مۇنازىرە ئېلىپ بېرىلدى: 1) كوپېراتسىيلىشىشنىڭ ئەۋزەللىكى بارمۇ - يوق؟ 2) ئاشلىق ئۇلچىمى

(نورمىلىق ئاشلىق) يېيىشكە يەتەمدۇ - يوق؟ 3) يېزىغا چۈشۈش جاپالىقمۇ - يوق؟ 4) ئاپتونوم ئوبلاست قۇرۇلغاندىن كېيىن خەلقە ياخشى ئىشنى كۆپ قىلىپ بېرەمدۇ - يامان ئىشنمۇ؟ يىغىندا تۆت ئادەم تەنقىد قىلىندى.

11 - ئاينىك بېشىدا ناھىيە بويىچە چۈشەن، چاشقان، قاغا، قۇشقاچتىن ئىبارەت «تۆت زىيانداش» نى يوقىتىش پائالىيىتى ئومۇميۈزلۈك قانات يايدۇرۇلدى (ياندۇرقى يىلى قاغا، قۇشقاچ پايدىلىق قۇش دەپ مۇئەييەنلەشتۈرۈلۈپ قايتا تۈتۈلمىدى).

12 - ئاينىك 1 - كۈندىن ياندۇرقى يىلى 2 - ئاينىك ئاخىرىغىچە سوتسىيالىستىك تەربىيە ھەرىكىتى ئومۇميۈزلۈك قانات يايدۇرۇلدى، يېزىلاردا 23 كىشى تەنقىد قىلىندى. ئون كىشى چوك يىغىندا كۆرەش قىلىندى. سەككىز كىشى قانۇن بويىچە بىر تەرەپ قىلىندى.

12 - ئاينىك 4 - كۈنى كوممۇنىستىك ياشلار ئىتتىپاقىنىك بورتالا ناھىيىلىك 3 - قۇرۇلتىيى ئۆتكۈزۈلدى.

12 - ئاينىك ئاخىرىدا بورتالا ناھىيە بازىرى رايونىدا 60 كىلوۋاتلىق تۇنجى سۇ ئېلېكتر ئىستانسىسى قۇرۇلۇپ توك تارقىتىلدى (ئىستانسا ئورنى ھازىرقى ئوبلاستلىق مېھمانخانىنىك ئورنىدا بولۇپ، 1956 - يىلى قۇرۇلغان).

1958 - يىلى

1 - ئاينىك 1 - كۈنى ناھىيە بويىچە پاختا رەخت، سۇ يېغى بىلەن پىلانلىق تەمىنلەش يولغا قويۇلدى.

3 - ئاينىك بېشىدا شىنجاڭ تىببىي شۆيۈەنى، ئاپتونوم رايونلۇق خەلق ئاۋىتاتسىيە ئىدارىسى، تەمىنات سودا كوپېراتىپى، پوچتا - تېلېگراف باشقۇرۇش ئىدارىسى، سېمونت زاۋۇتى قاتارلىق ئورۇنلار 400 دىن ئارتۇق كادىرنى ناھىيىگە بۆلۈپ قاراشلىق 1، 2، 3 - يېزىلارغا ئەمگەك بىلەن چېنىقتۇرۇش چۈشۈردى، ئۇلار بىر يىل چېنىققاندىن كېيىن، ئون نەچچە كىشى بورتالادا قالغاندىن باشقا، قالغان كادىرلارنىك ھەممىسى ئارقا - ئارقىدىن ئەسلىدىكى ئىدارىلىرىغا قايتتى.

3 - ئاينىك 14 - كۈنى ئوبلاستلىق پارتكوم ناھىيىنىك ئورۇمچىدىن كەلگەن 1000 نەپەر كۆچمە نوپۇسنى، غۇلجا شەھىرىدىن كەلگەن 100 نەپەر كۆچمە نوپۇسنى قوبۇل قىلىشنى قارار قىلدى.

4 - ئاينىك 8 - كۈنىدىن 5 - ئاينىك 20 - كۈنىگىچە ناھىيە بويىچە سايلام ئۆتكۈزۈلدى، سايلام 50 كۈن داۋاملاشتى.

5 - ئاينىك 17 - كۈنىدىن 28 - كۈنىگىچە 2 - رايونىنىك 5 - يېزىسىدىكى خارتۇراگ رايونىدا ئېغىر دەرىجىدە يەر يولۇسىنىك زىيانداشلىقى يۈز بەردى، بورتالا بازىرى بويىچە 400 ئادەم سەپەرۋەر قىلىنىپ، ئوبلاست، ناھىيە رەھبەرلىرىدىن يەر يولۇسىنى تۈتۈشقا رەھبەرلىك قىلىش گۇرۇپپىسى قۇرۇلۇپ، كۈندۈزى دورا ماتېرىياللىرىغا جەلپ قىلىپ ئۇلتۇرۇش، كېچىسى چىراغ ئارقىلىق تۈتۈش، ئورەك كولاش، كۆيدۇرۇش، سۇغا باستۇرۇش قاتارلىق يەرلىك ئۇسۇللار قوللىنىلىپ يەر يولۇسى يوقىتىلدى.

6 - ئاينىك 9 - كۈنىدىن 12 - كۈنىگىچە بورتالا ناھىيىلىك 3 - نۆۋەتلىك خەلق قۇرۇلتىيىنىك 1 - يىغىنى ئۆتكۈزۈلدى.

6 - ئاينىك 19 - كۈنى بورتالا موڭغۇل ئاپتونوم ئوبلاستلىق 2 - نۆۋەتلىك خەلق قۇرۇلتىيىنىك 1 - يىغىنىدا بورتالا ناھىيىسىنىك ئورگانىنى ئەمەلدىن قالدۇرۇش، بورتالا ناھىيىسىنىك نامىنى ساقلاپ قېلىش قارار قىلىندى. ئۇچ رايون ئاپتونوم ئوبلاستىنىك بۆلۈنۈشىغا باشقۇرۇشىغا ئۆتكۈزۈلىندى (7 - ئاينىك 20 - كۈنى ناھىيىنى ئەمەلدىن قالدۇرۇش، ئۆتكۈزۈپ بېرىش رەسمىيەتلىرى بېجىرىلىپ بولدى. گۇۋۇيۈەن 1959 - يىل 1 - ئاينىك 16 - كۈنى بورتالا ناھىيىسىنىك ناھىيە دەرىجىلىك ئاپپاراتلىرىنىك ئەمەلدىن قالدۇرۇلغانلىقىنى تەستىقلىدى)، شۇنىك بىلەن بىللە جىك ناھىيىسى 2 - رايونىنىك بەيمياۋ يېزىسى

بورتالا ناھىيىسىگە، بورتالا ناھىيىسىدىكى ئۇتەي جىڭ ناھىيىسىگە ئايرىپ بېرىلدى.

7 - ئاينىڭ 10 - كۈنى ناھىيىلىك پارتكوم يېرىم يىللىق خىزمەتلەرنى خۇلاسىلەش يىغىنى ئوتكۈزدى. يىغىندا مۇنۇلار كۆرسىتىلدى: نۆۋەتتە ساقلىنىۋاتقان ئاساسلىق مەسىلە شۇكى، ئىدىيە خىزمىتىگە يېتىشەلمىدى، تەدبىر يولىيورۇققا يېتىشەلمىدى، كۆپتۈرۈڭبتىش، پو ئېتىش، ھەقىقىي ئىشلىمەسلىك ھادىسىلىرى كۆرۈلدى، كادىرلاردا «بەش كەيپىيات» (ئەملدارلىق كەيپىياتى، چوشكۈنلۈك كەيپىياتى، مەغرۇرلۇق كەيپىياتى، مېشچانلىق كەيپىياتى، رەنجىش كەيپىياتى) ئىغىر بولدى.

9 - ئاينىڭ 21 - كۈنىدىن 11 - ئاينىڭ 10 - كۈنىگىچە ناھىيە بويىچە گۈڭشي قۇرۇش ئىشقا ئاشۇرۇلدى.

10 - ئاينىڭ بېشىدا «يالقۇن» گۈڭشېسىدا بىر ياشانغانلار ساناتورىيىسى قۇرۇلدى، ئون نەپەر ئۇيغۇر، قازاق، موڭغۇل بوۋاي - مومايلار بۇ يەردە ئاخىرقى ئۆمرىنى خاتىرجەم ئوتكۈزدى.

11 - ئاينىڭ ئوتتۇرىلىرىدىن 12 - ئاينىڭ ئاخىرىغىچە ئەسلىدىكى بورتالا ناھىيىسىنىڭ بىر قىسىم كادىرلىرى ئاشلىق ئىدارىسىغا يىغىلىپ «ئوڭچىلىققا قارشى تۇرۇش» كۇرىشىنى قانات يايدۇردى، بىر كىشى ئوڭچى قىلىپ ئايرىلدى، تۆت كىشى تەنقىد قىلىندى، بىر كىشى تارىخىي مەسىلىسى تۇپەيلىدىن قانۇن بويىچە بىر تەرەپ قىلىندى.

12 - ئايدا بورتالا ناھىيىسى «ئۇچقۇن» گۈڭشېسى 3 - چوڭ ئەترىتى مەملىكەت بويىچە يېڭا ئىگىلىك سوتسىيالىستىك قۇرۇلۇشىدىكى ئىلغار ئورۇن بولۇپ باھالاندى، بورتالا ناھىيىسى يەر يولۇسىنى يوقىتىشتىكى ئىلغار كوللېكتىپ بولۇپ باھالاندى. يۆيۈرېن (كېيىن ئىسمىنى يۆفېڭغا ئۆزگەرتكەن) ۋە «تۆت زىياندىشنى يوقىتىش» تىكى ئىلغار شەخس مەھەممەت (ھەمكارلىق دۆكىنىدىكى ساتىراش)، يېڭا ئىگىلىك ئەمگەك نەمۇنىچىسى نۇراخۇن زەيدىن («ئۇچقۇن» گۈڭشي 3 - چوڭ ئەترەتتىن) لەر مەملىكەتلىك يېڭا ئىگىلىك سوتسىيالىستىك قۇرۇلۇشتىكى ئىلغارلار ۋەكىللىرى يىغىنىغا قاتناشتى.

1959 - يىلى

2 - ئاينىڭ 28 - كۈنى خوبىي ئۆلكىسىنىڭ خۇڭئەن ناھىيىسىدىن كەلگەن 73 نەپەر چېگرا رايونغا ياردەم بەرگۈچى ياش ھۆكۈمەت بىلەن خۇسۇسلار شېرىكچىلىكىدىكى «ئالغا» چارۋىچىلىق فېرمىسىغا كېلىپ ماكانلاشتى.

4 - ئاينىڭ 5 - كۈنى «ئالغا»، «يۇقىرى دولقۇن»، «يېڭى نۇر» دىن ئىبارەت ھۆكۈمەت بىلەن خۇسۇسلار شېرىكچىلىكىدىكى ئۈچ چارۋىچىلىق فېرمىسى بىرلەشتۇرۇلۇپ، نامى «ئالغا» ھۆكۈمەت بىلەن خۇسۇسلار شېرىكچىلىكىدىكى چارۋىچىلىق فېرمىسى، دەپ بېكىتىلدى.

6 - ئاينىڭ باشلىرىدا «يالقۇن» گۈڭشېسى پۈقۇلئاددە زور مۇلدۇرنىڭ زەربىسىگە ئۇچرىدى، ياشاقتەك چوڭلۇقتىكى مۇلدۇر ئۈدا 30 مىنۇت ياغدى، تۆت ئۈي ئۇرۇلۇپ چۈشتى، 19 چوشقا كۆچۈكى ئۆلدى، 11 مىڭ 112 مو يەردىكى زىرائەت ئاپەتكە ئۇچرىدى.

8 - ئاينىڭ 30 - كۈنى جىياڭسۇ ئۆلكىسىنىڭ جياڭيىن ناھىيىسىدىن 345 نەپەر چېگرا رايونغا ياردەم بەرگۈچى ياش بورتالاغا كەلدى، بۇلارنىڭ 192 سى «يېڭى ھايات» گۈڭشېسى «قىزىل نۇر» چوڭ ئەترىتىگە، 58 ى «ئۇچقۇن» گۈڭشېسىنىڭ «قىزىل يۇلتۇز» چوڭ ئەترىتىگە، 30 ى «يالقۇن» گۈڭشېسىغا، 65 ى «ئالغا» چارۋىچىلىق فېرمىسىغا ئورۇنلاشتۇرۇلدى.

9 - ئاينىڭ ئوتتۇرىلىرىدا «ئۇچقۇن» گۈڭشېسى «قىزىل يولتۇز» چوڭ ئەترىتىدىكى موڭغۇل گۈڭشي ئەزاسى توگجە ئاپتونوم رايونىمىزنىڭ ئاز سانلىق مىللەتلەردىن تەشكىللەنگەن دۆلەت بايرىمى مۇراسىمىغا قاتنىشىش ئۈمىكى تەركىبىدە بېيجىڭگە بېرىپ، دۆلەت بايرىمىنى تەبرىكلەش مۇراسىمىغا قاتناشتى.

شۇ يىلى ھېيتئاخۇن بېيجىڭدە ئوتكۈزۈلگەن مەملىكەتلىك چېلىشىش مۇسابىقىسىدە ئەركىن چېلىشىشتا

82 كىلوگرام دەرىجىلىكلەر بويىچە 2 - لىككە ئېرىشتى.

1960 - يىلى

2 - ئايدا شىنجاڭ ھەربىي رايونى ئىشلەپچىقىرىش قۇرۇلۇش بىكىتۈەنى يېزا ئىگىلىك 5 - شىسى ئالدىنقى قىسمىدىكى 3400 كىشى قۇمۇلدىن بورتالاغا كۆچۈرۈلۈپ، يېزا ئىگىلىك 5 - شىسى بورتالا باشقۇرۇش ئورنى تەشكىل قىلىندى.

8 - ئاينىك 26 - كۈنىدىن 27 - كۈنىگىچە ئۇدا قاتتىق يامغۇر ياغقاچقا، بورتالا ناھىيە بازىرىنىڭ جەنۇبىدىكى «1 - ئىيۇل» سۇ ئامبىرىدىكى سۇ ئورنى شىددەت بىلەن ئۆرلەپ، دامبا يار ئېلىپ كېتىش خەۋپىگە دۇچ كەلدى، ئوبلاستلىق پارتكوم بازار رايونىدىكى ئورگان كادىرلىرى ۋە «ئۇچقۇن» گۈڭشىسىدىكى بىر قىسىم گۈڭشى ئەزالىرىدىن 800 كىشىنى سەپەرۋەر قىلىپ، كەلكۈندىن مۇداپىئە كۆرۈش - خەتەردىن قۇتقۇزۇش ئەترىتى تەشكىللەپ، ئىككى كېچە - كۈندۈز جەڭ قىلىش ئارقىلىق خەتەرلىك ئەھۋالنى تۈگەتتى.

8 - ئايدا خۇبەي ئۆلكىسى يۈنشەن ناھىيىسىدىن 124 نەپەر چېگرا رايونغا يارەدەم بەرگۈچى ياش بورتالاغا كەلدى، بۇنىڭ ئىچىدە ئائىلە تاۋابىئاتى 23، ئۇلار «ئالغا» چارۋىچىلىق فېرمىسىغا كېلىپ ئولتۇراقلاشتى.

11 - ئاينىك 21 - كۈنى بورتالانىڭ شىمالىدىكى 2 - باش غول ئۆستەڭ چېپىلدى، «يالقۇن» گۈڭشىسى، «ئالغا» چارۋىچىلىق فېرمىسى، بورتالا نەسىلىك قوي فېرمىسى ئەمگەك كۈچى ئەۋەتىپ قۇرۇلۇشقا قاتناشتۇردى.

1961 - يىلى

1 - ئاينىك 1 - كۈنى «يېڭى ھايات» گۈڭشىسىدىكى 1500 كىشى تۇنجى قېتىم بازار سودىسىنى يولغا قويدى، ئالتە خىل مەھسۇلات بازارغا سېلىندى، بۇلارنىڭ قىممىتى 799 يۈەنگە يېتىدۇ.

1 - ئاينىك 2 - كۈنى «يالقۇن» گۈڭشىسىدا قوينى بىر يىلدا ئىككى قېتىم تۈغدۇرۇش سىناق قىلىنىپ مۇۋەپپەقىيەت قازىنىلدى، 150 تۆل ئېلىندى.

1 - ئايدا مەركەزنىڭ بەلگىلىمىسىگە ئاساسەن، «مۇلۇكنى ئۇمۇمنىڭ قېلىۋېتىش شامىلى» توسۇلۇپ، «ئوتتۇرا ھېساب بىلەن تەڭشەلگەن مۇلۇك ئىگىسىگە تەۋە بولۇش، كوللېكتىپنىڭ مۇلكى ئەترەتكە تەۋە بولۇش، تارقاق مۇلۇكنىئامبارغا كىرگۈزۈش» ئىشقا ئاشۇرۇلدى. چارۋىچىلىق رايونلىرىدا كوپىراتىپقا كىرگەنلەر پاي قىلىپ قوشقان چارۋا، ئوتتۇرا ھېساب بىلەن تەقسىم قىلىنغان مال - مۇلۇك، ئىلگىرىكى يىللاردىكى قەرز، ئەمگەك نومۇرىدىن ئىبارەت تۆت ھېساب ئېنىقلاندى. ناھىيە بويىچە 580 مىڭ 453 يۈەن پۇل، 7087 ماددىي نەرسە قايتۇرۇلدى.

2 - ئاينىك 14 - كۈنى بورتالا ناھىيە بازىرى رايونى بويىچە تۇنجى قېتىملىق بازار سودىسى يېغىنى ئۆتكۈزۈلدى.

5 - ئاينىك 1 - كۈنى «غالىبىيەت» خەلق گۈڭشىسى قۇرۇلدى.

6 - ئايدا يېزا - كەنت ئايال ئوقۇتقۇچىسى دياۋ يۈجى مەملىكەتلىك ئىلغار بالىلار خىزمەتچىسى بولۇپ باھالاندى.

6 - ئاينىك 11 - كۈنى «ئالغا» چارۋىچىلىق فېرمىسىنىڭ ئۇچ مال پادىسىدا «ئۇچنى ھۆددىگە بېرىش» يەنى كۆپەيگەن تۆلنى ئەي قىلىشنى ھۆددىگە بېرىش، مەھسۇلات مىقدارىنى ھۆددىگە بېرىش، قوشۇمچە كەسىپ كىرىمىنى ھۆددىگە بېرىش؛ «يەتتىنى بېكىتىش» يەنى چارۋىنىڭ تۇياق سانىنى بېكىتىش، تۆت پەسىللىك ئوتلاقنى بېكىتىش، مىنىلىدىغان ئات ۋە يۈك توشۇلىدىغان ئۇلاغنى بېكىتىش، مالچىنى بېكىتىش، ئەمگەك ئىش كۈنىنى بېكىتىش ۋە يەم - بوغۇز، ئوت - چۆپنى بېكىتىش؛ «بىرنى مۇكاپاتلاش» يەنى مەھسۇلاتنى

ئاشۇرغانلارنى مۇكاپاتلاش توزۇمى نۇقتىدا سىناق قىلىندى.

6 - ئاينىك 14 - كۈنى ئاپتونوم رايون بورتالاغا دۆلىتىمىزدە ئىشلەپچىقىرىلغان «2 — A» تىپلىق قوش قاناتلىق ھاشارات يوقىتىش ئايروپىلانىنى ئەۋەتىپ، دورا چېچىپ چىكەتكە يوقاتتى، چىكەتكە ئاپىتى يۈز بەرگەن 27 مىڭ مو يەرگە تولۇق دورا چېچىلدى، چىكەتكىنىڭ ئۆلۈش نىسبىتى 90% كە يەتتى.

8 - ئاينىك 16 - كۈندىن 29 - كۈنگىچە ئاپتونوم رايونلۇق چارۋىچىلىق نازارىتىنىڭ قوتۇبى ئېنەك فېرمىسى، ئۇرۇمچى تۆمۈريول ئىدارىسى، شىنجاڭ ھەربىي رايونى ئارقا سەپ باشقارمىسى 1417 ئىشچى - خىزمەتچىنى بورتالاغا چۈشۈردى، «يېڭى ھايات» گۇڭشېسىغا 430 ئادەم، «يالقۇن» گۇڭشېسىغا 669 ئادەم، ئوبلاستلىق ئۇرۇقچىلىق مەيدانىغا 219 ئادەم (كېيىن «ئۇچقۇن» گۇڭشېسىغا تەۋە بولدى)، «ئالغا» چارۋىچىلىق فېرمىسىغا 99 ئادەم تەقسىم قىلىندى، بۇلارنىڭ ھەممىسى دېھقانچىلىق بىلەن شۇغۇللاندى.

11 - ئاينىك 10 - كۈنى ئاپتونوم ئوبلاست بويىچە تۇنجى قېتىملىق چېگرا رايونغا ياردەم بېرىش ئۈچۈن كەلگەن ياش ئاكتىپلار يىغىنى ئۆتكۈزۈلدى، ناھىيىدىن چېگرا رايونغا ياردەم بېرىش ئۈچۈن كەلگەن 24 نەپەر مۇنەۋۋەر ياش يىغىنغا قاتناشتى.

11 - ئاينىك 26 - كۈنى «يالقۇن» گۇڭشېسى 1200 دىن ئارتۇق ئەمگەكچى كۈچى ئاجرىتىپ خارتوراگ غول ئۆستىگىنى چاپتى.

1962 - يىلى

بورتالا ناھىيىسىدىكى نىياز قاتارلىق يەتتە كىشى 4 - ئاينىك 27 - كۈنى چېگرىدىن ئۆتۈپ چەت ئەلگە قاچتى. ئالاتاۋ ئېغىزى، بوردى، خارتوراگ قاتارلىق چېگرا ئېغىزلىرىدا چېگرا ئاھالىلىرىنىڭ چېگرىدىن ئۆتۈپ چەت ئەلگە قېچىش ھادىسىسى ئارقا - ئارقىدىن يۈز بەردى.

5 - ئاينىك 5 - كۈنى بورتالا موڭغۇل ئاپتونوم ئوبلاستلىق پارتكوم ئالاتاۋ ئېغىزى، خارداۋان، چونكۆكى، خارتوراگ قاتارلىق مۇھىم تاغ ئېغىزلىرىدا چېگرا ئاھالىلىرى چېگرا مۇداپىئە چازىسى تەسىس قىلىشنى قارار قىلدى.

8 - ئاينىك 20 - كۈنى سايرام كۆلىنىڭ شەرقىدە 6.3 بال يەر تەۋرىدى، سەنتەينىڭ ئىككى كىلومېتر شەرقىدىكى تاغ يانباغرىدا يەر يېرىلدى. يەر تەۋرىگەندە كۆل سۈيىدە دولقۇن كۆتۈرۈلدى.

8 - ئاينىك 21 - كۈنى ج ك پ بورتالا موڭغۇل ئاپتونوم ئوبلاستلىق كومىتېتىنىڭ قارارى ئارقىلىق، ۋاڭ يىچىك، لى شياڭخۇا، لى شاڭگۈەن، ۋاڭ مىن، مەمەت ھاجىيوۋ، كۈجە، جۇرۇڭ، مانجى، شاداتلاردىن تەشكىللەنگەن بورتالا ناھىيىسىنىڭ تەشكىلىي تۈزۈلۈشىنى ئەسلىگە كەلتۈرۈشكە تەييارلىق كۆرۈش ھەيئىتى قۇرۇلدى، لى شاڭگۈەن مۇدىر ھەيئەتلىكىنى ئۈستىگە ئالدى. ۋاڭ مىن، مەمەت ھاجىيوۋ، كۈجەلار مۇئاۋىن مۇدىر ھەيئەت بولدى.

8 - ئايدا ئالاتاۋ، يۈكىك چېگرا مۇداپىئە پونكىتلىرى قۇرۇلدى.

11 - ئاينىك 7 - كۈنى گوۋۇيۈەن بورتالا ناھىيىسىنىڭ ناھىيە دەرىجىلىك مەمۇرىي ئاپپاراتلىرىنى ئەسلىگە كەلتۈرۈشنى تەستىقلىدى.

11 - ئاينىك 10 - كۈنى «ئالغا» چارۋىچىلىق فېرمىسى، «يالقۇن» گۇڭشېسى يۈكىنى مۇۋاپىق ئۈستىگە ئېلىش پىرىنسىپىغا ئاساسەن، 300 دىن ئارتۇق ئەمگەك كۈچى ئاجرىتىپ شىنبۇخ، شاربۇخ غول ئۆستەڭلىرىنى چاپتى.

شۇ يىلى ناھىيە بويىچە يەنە جايلار قىسقارتىپ تۇۋەنگە چۈشۈرگەن 2198 كىشى ئورۇنلاشتۇرۇلدى. بۇلاردىن «يالقۇن» گۇڭشېسىغا 1007 كىشى، «ئۇچقۇن» گۇڭشېسىغا 371 كىشى، «يېڭى ھايات» گۇڭشېسىغا 820 كىشى ئورۇنلاشتۇرۇلدى.

1963 - يىلى

1 - ئاينىك 1 - كۈنى ج ك پ بورتالا ناھىيىلىك كومىتېتى، بورتالا ناھىيىلىك خەلق مۇكۈمىتى ئەسلىگە كەلتۈرۈلگەندىن كېيىن رەسمىي ئىش باجىرىدى.

1 - ئاينىك 4 - كۈنى بورتالا ناھىيىلىك يېزا سوتسىيالىستىك تەربىيىسىگە رەھبەرلىك قىلىش گۇرۇپپىسى قۇرۇلدى، لى شاڭگوەن گۇرۇپپا باشلىقلىقىنى، كۇجە مۇئاۋىن گۇرۇپپا باشلىقلىقىنى ئۇستىگە ئالدى، 153 نەپەر كادىر ئاجرىتىلىپ، ئۇلار ئۆز تەۋەسىدىكى گۇڭشې - فېرمىلارغا بېرىپ سوتسىيالىستىك تەربىيە خىزمىتىنى قانات يايدۇردى.

2 - ئايدا يېزا ئىگىلىك 5 - شىننىك شتابى بورتالا ناھىيىسىگە كۆچتى. ئوبلاستلىق پارتكومنىك يولبورۇقىغا ئاساسەن، «يالقۇن» گۇڭشې - دېھقانچىلىق مەيدانىنىك 8200 مو تېرىلغۇ يېرى پۈتۈنلەي يېزا ئىگىلىك 5 - شىغا ئۆتكۈزۈپ بېرىلدى.

2 - ئاينىك 9 - كۈنى «يېڭى ھايات» گۇڭشېسى 900 ئەمگەك كۈچى ئاجرىتىپ، يېزا ئىگىلىك 5 - شى بىلەن بىرلىكتە بورتالانىك شىمالىدىكى 3 - غول ئۆستەڭنى چاپتى.

3 - ئاينىك 9 - كۈنى سەلكىت، كۆكسە، بوردى، ئۈتبۇلاق، تۈزساي (جانباس) تىن ئىبارەت بەش خەلق ئەسكەرلىرى چېگرا مۇداپىئە قاراۋۇلخانىسى قۇرۇلدى. ھەر قايسى گۇڭشې (مەيدان - فېرما) لار بىلەن يېزا ئىگىلىك 5 - شىنىك بورتالادا تۇرۇشلۇق تۇەن - مەيدانلىرى تەشكىللەشكە مەسئۇل بولدى.

4 - ئاينىك 5 - كۈنى ناھىيىدە 2 - قېتىملىق نوپۇسنى ئومۇميۈزلۈك تەكشۈرۈش قانات يايدۇرۇلدى.

1964 - يىل 7 - ئاينىك 1 - كۈنى بورتالا ناھىيىسى تەۋەسىدىكى ئومۇمىي نوپۇس 59 مىڭ 612 گە يەتتى (يېزا ئىگىلىك 5 - شىنىك بورتالادا تۇرۇشلۇق تۇەن - مەيدانلىرىنىك ۋە ئوبلاستقا بېۋاستە قاراشلىق ئورۇنلارنىك نوپۇسىمۇ شۇنىڭ ئىچىدە).

4 - ئاينىك 6 - كۈنى ناھىيە بويىچە دېھقانچىلىق تېخنىكىسىنى كېڭەيتىش تورى بەرپا قىلىندى، «يالقۇن» گۇڭشېسىنىك 1 - چوڭ ئەترىتى، «ئۇچقۇن» گۇڭشېسىنىك «قىزىل يۇلتۇز» چوڭ ئەترىتى بۇغداي تېرىش ئاساسىي نۇقتىسى، «يېڭى ھايات» گۇڭشېسى كېۋەز تېرىش ئاساسىي نۇقتىسى قىلىندى ھەمدە تېخنىكا كادىرلىرى ئەۋەتىلىپ، نۇقتا بېكىتىلىپ يېڭى تېخنىكىلار كېڭەيتىلدى.

4 - ئاينىك 9 - كۈنى جۇڭگو - ھىندىستان چېگرىسىنىك غەربىي بۆلىكىدە جەڭگە قاتناشقان قىسمىنىك ۋەكىللىرى ناھىيىگە كېلىپ جەڭگە قاتنىشىش جەريانىدىكى قەھرىمانلىق ئىش - ئىزلىرىدىن دوكلات بەردى.

4 - ئاينىك 10 - كۈنى ناھىيە بويىچە 311 كادىر ئاجرىتىلىپ دېھقانچىلىق، چارۋىچىلىق رايونلىرىغا ئەۋەتىلىپ، ئاپتونوم رايونىمىز ئېلان قىلغان 2 - بەش ماددىلىق «بۇيرۇق» تەشۋىق قىلىندى.

5 - ئاينىك 21 - كۈنىدىن 25 - كۈنىگىچە ج ك پ بورتالا ناھىيىلىك 3 - قۇرۇلتىيى ئۆتكۈزۈلدى.

6 - ئاينىك 4 - كۈنى كوممۇنىستىك ياشلار ئىتتىپاقى بورتالا ناھىيىلىك 4 - قۇرۇلتىيى ئۆتكۈزۈلدى.

7 - ئاينىك 10 - كۈنى مۇلدۇر ئاپىتى يۈز بەردى، «ئالغا» چارۋىچىلىق فېرمىسىنىك 7000 مو يېرىدىكى، «يالقۇن» گۇڭشېسىنىك 21 مىڭ 515 مو يېرىدىكى، «غالبىيەت» گۇڭشېسىنىك 8000 مو يېرىدىكى زىرائەت ئاپەتكە ئۇچرىدى.

9 - ئاينىك 1 - كۈنى ناھىيىدە خىيانەتچىلىككە ۋە ئوغرىلىققا، ھايانكەشلىككە، ئىسراپچىلىققا، چېچىلاڭغۇلۇققا، بىيۇروكراتلىققا قارشى تۇرۇشتىن ئىبارەت «بەشكە قارشى تۇرۇش» ھەرىكىتى قانات يايدۇرۇلدى، بۇ ھەرىكەت ياندۇرقى يىلى 7 - ئايدا ئاياغلاشتى. 69 بۆلۈم باشلىقىدىن يۇقىرى كادىر «بىنادىن چۈشۈرۈلۈپ يۈيۈندۇرۇلدى»، 310 بۆلۈمچە دەرىجىلىك كادىر «بويىنى تاشلىدى»، سايراش، ئېچىلىش پىكىرىدىن 1288 ى ئوتتۇرىغا چۈشتى، نۇقتىلىق خىيانەت قىلىش ئوبىيېكتىدىن 12 سى پاش قىلىندى.

9 - ئاينىڭ 10 - كۈنىدىن 13 - كۈنگىچە بورتالا ناھىيىلىك 2 - نۆۋەتلىك ئايالار قۇرۇلتىيى ئوتكۈزۈلدى.
9 - ئاينىڭ 16 - كۈنى ناھىيىدە سوتسىيالىستىك تەربىيە ئومىكىنىڭ شۆبىسى قۇرۇلدى، لى شاڭگۈەن ئومەك باشلىقلىقىنى، كۈجە، چېن جاۋدۈڭلار مۇئاۋىن ئومەك باشلىقلىقىنى ئوستىگە ئالدى، 131 كادىر ئاجرىتىلىپ (ئاپتونوم رايون ئاجراتقىنى 31، ئاپتونوم ئوبلاست ئاجراتقىنى 19)، 1963 - يىلى قىشتىن باشلاپ، ناھىيىنىڭ ھەرقايسى گۈڭشې (مەيدان - فېرما) لىرىدا سوتسىيالىستىك تەربىيە ھەرىكىتى قانات يايدۇرۇلدى، بۇ ھەرىكەت 1965 - يىلى ئاياغلاشتى.
9 - ئاينىڭ 23 - كۈنىدىن 27 - كۈنگىچە بورتالا ناھىيىلىك 4 - نۆۋەتلىك خەلق قۇرۇلتىيىنىڭ 1 - يىغىنى ئوتكۈزۈلدى.
9 - ئاينىڭ 23 - كۈنىدىن 27 - كۈنگىچە سىياسىي كېڭەش بورتالا ناھىيىلىك 4 - نۆۋەتلىك كومىتېتىنىڭ 1 - يىغىنى ئوتكۈزۈلدى.
11 - ئاينىڭ ئوتتۇرىلىرىدا «يېڭى ھايات» گۈڭشېسى 500 دىن ئارتۇق ئەمگەك كۈچى ئاجرىتىپ، شىنجاڭ غول ئوستىكىنى چاپتى، 1965 - يىل 4 - ئايدا ئوستەڭ پوتوپ سۇ باشلاندى.
شۇ يىلى ناھىيە بويىچە 278 ئىشچى - خىزمەتچى ئىخچاملاندى، 356 بازار نوپۇسى قىسقارتىلدى.

1964 - يىلى

1 - ئاينىڭ 23 - كۈنىدىن 30 - كۈنگىچە ناھىيە بويىچە مىللىي سىياسەتنىڭ ئىزچىللاشتۇرۇلۇش ئەھۋالى تەكشۈرۈلدى.
2 - ئاينىڭ 24 - كۈنىدىن 3 - ئاينىڭ 2 - كۈنگىچە بورتالا ناھىيىلىك «بەشتە ياخشى» ئورۇن ۋە «بەشتە ياخشى» ئىشلەپچىقارغۇچىلار يىغىنى ئوتكۈزۈلدى، يىغىنغا 41 «بەشتە ياخشى» ئورۇن ۋە 168 نەپەر «بەشتە ياخشى» ئىشلەپچىقارغۇچى قاتناشتى.
3 - ئاينىڭ بېشىدا ناھىيىلىك پارتكومنىڭ شۆجىسى لى شاڭگۈەن ناھىيە دەرىجىلىك ئورگان كادىرلىرى، ئىشچىلار يىغىنىدا رەئىس ماۋزېدۇڭ ئەسەرلىرىنى ئوگىنىش بويىچە سەپەرۋەرلىك دوكلاتى بەردى، شۇنىڭ بىلەن ناھىيە بويىچە رەئىس ماۋزېدۇڭ ئەسەرلىرىنى ئوگىنىش ئاممىۋى ھەرىكىتى شەكىللىنىشكە باشلىدى.
5 - ئاينىڭ بېشىدا غەربىي شىمال بىيۇرۇسى، ئاپتونوم رايون، ئاپتونوم ئوبلاست، ناھىيىدىكى تېخنىكا كادىرلىرىنىڭ ھەمكارلىشىشى بىلەن «ئالغا» چارۋىچىلىق فېرمىسىنىڭ 6800 تۇياق يېشىغا توشقان مىتىسلاشتۇرۇلغان ئاق قويى پوتوڭ پادا بويىچە باھالاپ بېكىتىلدى.
7 - ئاينىڭ 17 - كۈنى ناھىيە دەرىجىلىك ئورگانلاردىن 130 كادىر ئاجرىتىلىپ، «غالىبىيەت» گۈڭشېسىنىڭ ئەترەتلىرىگە ئەۋەتىلىپ يازلىق يىغىمغا ياردەم بېرىلدى.
9 - ئاينىڭ 7 - كۈنى شىنجاڭ ھەربىي رايونىنىڭ رەئىس ماۋزېدۇڭ ئەسەرلىرىنى ئوگىنىش ئولگىسى جاۋشياڭتۇا تەكلىپكە بىنائەن ئاپتونوم ئوبلاست ۋە ناھىيىگە كېلىپ، 500 دىن ئارتۇق كادىر ۋە ئوقۇغۇچىغا دوكلات بەردى.
10 - ئاينىڭ 18 - كۈنى بەشبۇلاق قىشلىقىدا ئوت ئاپىتى يۈز بەردى، 120 مىڭ مو يەردىكى ئوت - چۆپ كۆيۈپ كەتتى.
شۇ يىلى ئېلىپ بېرىلغان يېزا سوتسىيالىستىك تەربىيە ھەرىكىتىدە «يالقۇن»، «غالىبىيەت»، «ئوچقۇن» «قىزىل بايراق» تېمىن ئىنبارەت توت گۈڭشېدا 632 ئائىلىدىكى 1630 كىشىنىڭ سىنىپىي تەركىبى تولۇقلاپ ئايرىلدى، بۇنىڭ ئىچىدە 77 ئائىلىدىكى 158 كىشى پومىشچىك (چارۋىدار)، باي دېھقان (باي چارۋىچى) قاتلىمى تولۇقلاپ ئايرىلدى.

1965 - يىلى

1 - ئاينىڭ 11 - كۈنى بورتالا بازارلىق «تۆتىنى ئېنىقلاش» (سىياسەتنى، ئىقتىسادنى، تەشكىلنى، ئىدىيىنى ئېنىقلاش) قا رەھبەرلىك قىلىش گۇرۇپپىسى قۇرۇلدى، شۇڭا يۇقىرىقى گۇرۇپپا باشلىقلىقىنى، يەنى شيۇچۈەن مۇئاۋىن گۇرۇپپا باشلىقلىقىنى ئۈستىگە ئالدى.

2 - ئاينىڭ 15 - كۈنى 58 كىشى قاتناشقان ئۆگىنىش كۇرسى ئېچىلىپ، ج ك پ مەركىزىي كومىتېتىنىڭ «نۆۋەتتىكى يېزا خىزمىتىدىكى بىر قانچە مەسىلە توغرىسىدا قارار» ى (ئالدىنقى ئون ماددا) ۋە «يېزا سوتسىيالىستىك تەربىيە ھەرىكىتى جەريانىدىكى نۆۋەتتە ئوتتۇرىغا قويۇلغان بەزى مەسىلىلەر» (23 ماددا) ئۆگىنىلدى. 2 - ئاينىڭ 25 - كۈنىدىن باشلاپ ناھىيە بويىچە دېھقانچىلىق، چارۋىچىلىق رايونلىرىدا بۇلار تەشۋىق قىلىندى.

2 - ئاينىڭ 25 - كۈنى ناھىيىدە تۇنجى قېتىملىق كەمبەغەل دېھقان، تۆۋەن ئوتتۇرا دېھقانلار (چارۋىچىلار) قۇرۇلتىيى ئۆتكۈزۈلدى.

3 - ئاينىڭ 20 - كۈنى «يالقۇن» گۈڭشېسىنىڭ خارتوراگ چارۋىچىلىق فېرمىسىدا ئىنچىكە يۇڭلۇق قويدىن ئۇلگە ئېلىش تەجرىبىسى قانات يايدۇرۇلدى. 1968 - يىل 8 - ئايدا تەجرىبىلەر يەكۈنلەندى.

4 - ئاينىڭ 25 - كۈنى يارتوغان غول ئۆستىڭنى ئۆزگەرتىش قۇرۇلۇشىنى باشلاش مۇراسىمى ئۆتكۈزۈلدى.

5 - ئاينىڭ 25 - كۈنى «يېڭى ھايات» گۈڭشېسىدىكى 1500 دىن ئارتۇق گۈڭشې ئەزاسى چوڭ كۆچۈرمىنىڭ پۈتۈپ سۇ باشلانغانلىقىنى تەبرىكلەش يىغىنى ئۆتكۈزدى.

6 - ئاينىڭ 15 - كۈنىدىن 7 - ئاينىڭ 15 - كۈنىگىچە ناھىيە بويىچە سايلام ئۆتكۈزۈلدى.

9 - ئايدا تۇنجى يېزا سۇ ئېلېكتر ئىستانسىسى — «يېڭى ھايات» گۈڭشېسى ئېلېكتر ئىستانسىسى پۈتۈپ توك تارقاتتى.

9 - ئاينىڭ 3 - كۈنى بورتالا سوتسىيالىستىك تەربىيە خىزمىتى ئۆمىكىنىڭ 2 - قارارلىق سوتسىيالىستىك تەربىيە خىزمىتى ئەترىتىدىكى 684 كىشى (ئاپتونوم ئوبلاست ئاجرانقىنى 503 نەپەر، ھەربىي قىسىم ئاجرانقىنى 126 نەپەر، ئاپتونوم رايون ئاجرانقىنى 55 نەپەر، ناھىيە ئاجرانقىنى 52 نەپەر) ناھىيە دەرىجىلىك ئورگان ۋە گۈڭشې (مەيدان - فېرما) لارغا بېرىپ، نۆۋەتلاپ بويىچە «تۆتىنى ئېنىقلاش» ھەرىكىتىنى قانات يايدۇردى.

9 - ئاينىڭ 23 - كۈنىدىن 28 - كۈنىگىچە ج ك پ بورتالا ناھىيىلىك 4 - قۇرۇلتىيى ئۆتكۈزۈلدى.

10 - ئاينىڭ 8 - كۈنى ئاپتونوم رايون قۇرۇلغانلىقىنىڭ ئون يىللىقى تەبرىكلەندى. مەركەز ۋەكىللەر ئۆمىكىنىڭ 6 - شۆبىسى بورتالاغا كەلدى، 13 - كۈنى شۆبە ئۆمەكتىكى بەش يولداش «يېڭى ھايات» گۈڭشېسىغا كېلىپ ھەر مىللەت گۈڭشې ئەزالىرىنى زىيارەت قىلدى.

10 - ئاينىڭ ئوتتۇرىلىرىدا «غالىبىيەت» گۈڭشېسى 100 دىن كۆپرەك ئەمگەك كۆچى ئاجرىتىپ، يامانتامدا ناھىيىنىڭ چارۋىچىلىق رايونلىرىدىكى تۇنجى سۇ باشلاش ئۆستىڭنى چاپتى.

10 - ئاينىڭ 27 - كۈنى بازاردا 189 نەپەر «تۆتىنى ئېنىقلاش» ۋەكىلى سايلاندى، 33 «تۆتىنى ئېنىقلاش» گۇرۇپپىسى قۇرۇلدى، خاتا ئۆلچەم بويىچە ناھىيە، گۈڭشې، چوڭ ئەترەت، ئىشلەپچىقىرىش ئەترىتىدىن ئىبارەت تۆت دەرىجىلىك رەھبەرلىك بەنزىسى تۆت تۈركە ئايرىلدى. «تۆتىنى ئېنىقلاش» خىزمىتى ئەترىتى مەسىلە كۆپ، خاتالىق خاراكتېرى ئېغىر رەھبەرلىك بەنزىلىرىنىڭ ئىگىلىگەن سانى كۆپ ئىكەن، دەپ قارىدى.

11 - ئاينىڭ ئوتتۇرىلىرىدا ناھىيە بويىچە ۋۇخەننىڭ «خەيرۇينىڭ مەنسەبتىن قالدۇرۇلۇشى» ئۈستىدىكى تەنقىدى قانات يايدۇرۇلدى.

11 - ئاينىڭ 25 - كۈنىدىن 31 - كۈنىگىچە بورتالا ناھىيىلىك 5 - نۆۋەتلىك خەلق قۇرۇلتىيىنىڭ

1 ـ يەغىنى ئۇتكۈزۈلدى.

12 ـ ئاينىڭ 25 ـ كۈندىن 31 ـ كۈنگىچە سىياسىي كېڭەش بورتالا ناھىيىلىك 5 ـ نۆۋەتلىك كومىتېتىنىڭ يەغىنى ئۇتكۈزۈلدى.

1966 ـ يىلى

2 ـ ئاينىڭ 15 ـ كۈندىن باشلاپ ناھىيە بويىچە جياۋيۇلۇدىن ئۆگىنىش پائالىيىتى قانات يايدۇرۇلدى.

2 ـ ئاينىڭ 20 ـ كۈندىن 3 ـ ئاينىڭ 2 ـ كۈنگىچە كەمبەغەل دېھقان، تۆۋەن ئوتتۇرا دېھقان، چارۋىچىلار ۋەكىللىرى يىغىنى ۋە تۆت دەرىجىلىك كادىرلار يىغىنى ئۇتكۈزۈلدى، يىغىنغا 450 كىشى قاتناشتى، يىغىندا ئاپتونوم رايونلۇق پارتكوم ئوتتۇرىغا قويغان «كەڭ كۆلەملىك خۇلاسىلەش، كەڭ كۆلەملىك تەكشۈرۈش، كەڭ كۆلەملىك سېلىشتۇرۇپ باھالاش، كەڭ كۆلەملىك ئۆگىنىش، كەڭ كۆلەملىك غەيرەتكە كېلىش» دېگەن چاقىرىقنىڭ روھىغا ئاساسەن، خىزمەتلەر دېموكراتىك ئاساستا خۇلاسىلەندى، باھالاپ سېلىشتۇرۇش قانات يايدۇرۇلدى، ئوچ ئىلغار چوڭ ئەترەت، 15 ئىلغار ئىشلەپچىقىرىش ئەترىتى سايلاپ چىقىلدى. «يالقۇن» گۇرۇپپىسىنىڭ 1 ـ چوڭ ئەترىتى بىلەن «غالىبىيەت» گۇرۇپپىسىنىڭ «تاڭ نۇرى» چوڭ ئەترىتى ناھىيە بويىچە ئۆلگىلىك چوڭ ئەترەت بولۇپ باھالاندى.

3 ـ ئاينىڭ 11 ـ كۈندىن 13 ـ كۈنگىچە «ئۇچقۇن» گۇرۇپپىسىدا كەلكۈن ئاپىتى يۈز بەردى. كەلكۈن 118 ئېغىز ئۆيىنى، ئالتە ئېغىز ئامبارنى، بىر ماگىزىننى، 1650 مو بۇغدايلىقنى بۇزۇۋەتتى، 1500 كىلوگرام ئاشلىقنى ۋە باشقا ماددىي ئەشيانى ئېقىتىپ كەتتى.

3 ـ ئاينىڭ 25 ـ كۈنى ناھىيىلىك سىنېمىي تەربىيە كۆرگەزمىخانىسىدا كۆرگەزمە باشلاندى.

3 ـ ئاينىڭ ئاخىرىدا «يالقۇن» گۇرۇپپىسىدىكى «تۆتنى ئېنىقلاش» خىزمىتى ئەترىتىدىكى 286 ئادەمنىڭ يېرىم يىل خىزمەت ئىشلىشى ئارقىلىق، گۇرۇپپىنىڭ بويىچە 367 نەپەر ھەر مىللەت كادىرى ئىچىدە 315 كىشى «تۆتنە ئېنىق بولماسلىق» خاتالىقى بار دەپ قارالدى، بۇنىڭ ئىچىدە 240 كىشىنىڭ سالغان زىيىنى تۆلىتىۋېلىندى، ئالتە كىشىگە پارتىيىدىن چىقىرىش جازاسى بېرىلدى.

4 ـ ئاينىڭ 28 ـ كۈندىن 5 ـ ئاينىڭ 4 ـ كۈنگىچە كومۇنىستىك ياشلار ئىتتىپاقى بورتالا ناھىيىلىك 5 ـ قۇرۇلتىيى ئۇتكۈزۈلدى.

5 ـ ئاينىڭ 13 ـ كۈنى يېزا ئىگىلىك مىنىستىرلىكىنىڭ ئىلى، بورتالا رايونلىرىدا مىليون تۇياق ئىنچىكە يۇڭلۇق قوي ئۆلگىسىنى بەرپا قىلىش پىلانىغا ئاساسەن، ناھىيە مۇئاۋىن شۇجى چېن جاۋدۇڭ، مۇئاۋىن ھاكىم ئۇمبېتقالى قاتارلىق بەش كىشىدىن ئىنچىكە يۇڭلۇق قوينى باھالاپ بېكىتىشكە رەھبەرلىك قىلىش گۇرۇپپىسى تەشكىللىدى.

5 ـ ئاينىڭ 21 ـ كۈندىن 6 ـ ئاينىڭ 22 ـ كۈنگىچە سوتسىيالىستىك تەربىيە خىزمىتى ئۆمىكى پارتكومى بورتالا ناھىيىلىك پارتكومىنىڭ كېڭەيتىلگەن يىغىنىنى ئۇتكۈزدى، يىغىنغا 58 كىشى قاتناشتى. يىغىن بىر ئاي داۋاملاشتى، يىغىندا، ئاساسەن، ناھىيىلىك پارتكوم رەھبەرلىك بەنزىسى ئىچىدىكى «تۆتنە ئېنىق بولماسلىق» مەسىلىسى ھەل قىلىندى.

5 ـ ئاينىڭ 25 ـ كۈنى ناھىيە ئورگىنىدىكى كادىرلار، ئىشچىلار، ئائىلە تاۋابئاتلاردىن 560 تىن كۆپرەك كىشى كادىرلار كۆلۇبىدا يىغىلىش ئۇتكۈزۈپ، دېڭ تۇ، ۋۇخەن، لياۋمۇشالارنىڭ «سەنجياسۇن» ى ئۇستىدىن شىكايەت قىلدى.

5 ـ ئاينىڭ 30 ـ كۈنى بورتالا رايونىدا 5 ـ ئاينىڭ 16 ـ كۈنىدىكى «ج ك پ مەركىزىي كومىتېتىنىڭ ئۇقتۇرۇشى» يەتكۈزۈلۈپ، «مەدەنىيەت زور ئىنقىلابى» باشلاندى.

7 ـ ئاينىڭ 10 ـ كۈنى بورتالا ناھىيە بازىرىدا چوڭ خەتلىك گېزىت چاپلاش باشلاندى، «بورتالا گېزىتى»

ده ئېلان قىلىنغان «چېگرىدىكى ۋەقە» ناملىق ئەسەر پاش قىلىنىپ تەنقىد قىلىندى.

8 - ئاينىڭ 25 - كۈنى بورتالا رايونىدىكى «قىزىل قوغدىغۇچىلار» «توت كونا» (كونا ئىدىيە، كونا مەدەنىيەت، كونا يوسۇن، كونا ئۆرپ - ئادەت) نى بۈزۈپ تاشلاش دولقۇنىنى قوزغىدى، بەزى ماگىزىنلار نورمال تەمىنلەۋاتقان تار پۇشقاقلىق ئىشتان، يېرىم ئېگىز پاشىنىلىق ئايالچە خۇرۇم ئاياغ كىيىم، پەداز بۇيۇملىرى ۋە كۇتۇپخانىدىكى 30 نەچچە خىل كىلاسسىك ئەدەبىي كىتاب «توت كونا» دەپ قارىلىنىپ كۆيدۈرۈۋېتىلدى.

8 - ئايدا يېزا تۇرمۇشىدا «قىزىل قوغدىغۇچى» لار «توت كونا» نى بۈزۈپ تاشلاش ئۈچۈن ناھىيە بازىرىنىڭ مەركىزىگە جايلاشقان مەسچىت ئالدىدىكى جىش مۇنارنى چېقىۋەتتى.

8 - ئاينىڭ 29 - كۈنى بورتالا رايونىدىكى «قىزىل قوغدىغۇچى» لار ۋە ئىسيانچىلار كادىرلارنى تارتىپ چېقىرىپ كۆزەش قىلدى، ئۇلارنىڭ بوينىغا تاختا ئېسىپ، ئېگىز قالپاق كىيدۈرۈپ كوچىلاردا سازايى قىلدى، شۇنىڭدىن باشلاپ كوچىلاردا سازايى قىلىشنىڭ قېتىم سانى كۆپەيدى، تارتىپ چېقىرىلىپ كۆرەش قىلىنغانلار بارغانسېرى كۆپەيدى، 29 - كۈنى يىز كىشى، 30 - كۈنى ئون كىشى، 31 - كۈنى 13 كىشى تارتىپ چېقىلىپ كۆرەش قىلىندى. 9 - ئاينىڭ 1 - كۈنى بۇلار كۆپەيىپ 65 كە يەتتى، بۇ ئىش تاكى 1968 - يىلدىكى چوڭ بىرلىشىشكىچە داۋاملىشىپ ئاندىن توختىدى.

10 - ئاينىڭ 8 - كۈنى «1 - ماي» سۇ ئامبىرى قۇماندانلىق شىتابى پارتكومى ۋە قۇرۇلۇش قۇماندانلىق شىتابى قۇرۇلدى، سۇ ئامبىرىنىڭ قۇرۇلۇشى 1966 - يىل 10 - ئاينىڭ 8 - كۈنى باشلىنىپ، 1975 - يىل 11 - ئاينىڭ 5 - كۈنى پۈتكۈزۈلدى، بۇ سۇ ئامبىرى بىلەن 160 مىڭ مو سۇغىرىلىدىغان كۆلەمنى تەڭشىگىلى بولىدۇ.

10 - ئاينىڭ 15 - كۈنى «يېڭى ھايات» گۈڭشېسىنىڭ نامى «قىزىل بايراق» گۈڭشېسىغا ئۆزگەرتىلدى.

10 - ئاينىڭ 20 - كۈنى «شەرق شامىلى» غول ئۆستىگى پۈتكۈزۈلۈپ سۇ باشلاش مۇراسىمى ئۆتكۈزۈلدى، مۇراسىمغا ئاز كەم 3000 كىشى قاتناشتى.

11 - ئاينىڭ 27 - كۈنى يەتتە كىشىدىن تەركىب تاپقان بورتالا ناھىيىلىك «مەدەنىيەت زور ئىنقىلابى» غا رەھبەرلىك قىلىش گۇرۇپپىسى قۇرۇلدى، چېن جىڭياك گۇرۇپپا باشلىقلىقىنى، ۋاك رۇيجېن، ئۇمبېتقاللار مۇئاۋىن گۇرۇپپا باشلىقلىقىنى ئۈستىگە ئالدى. جايلاردىكى خىزمەت گۇرۇپپىلىرىدىكى كادىرلار ئارقا - ئارقىدىن خىزمەت ئورنىدىن ئېلىپ چېقىلدى.

12 - ئاينىڭ ئاخىرىدا «مەدەنىيەت زور ئىنقىلابى» غا رەھبەرلىك قىلىش گۇرۇپپىسى يېزىلارغا 55 نەپەر كۆزەتچى ئەۋەتىپ، ئاساسىي قاتلامنىڭ ئىنقىلابىنى تۇتۇپ، ئىشلەپچىقىرىشىنى ئىلگىرى سۈرۈشىگە ياردەم بەردى.

شۇ يىلى قىشتا خېنەن، سىچۈەن، گەنسۇ، شەندۇڭ قاتارلىق ئۆلكىلەردىن ئۆزلۈكىدىن چېگرا رايونغا ياردەم بېرىش ئۈچۈن كەلگەن 4736 كىشى ئورۇنلاشتۇرۇلدى، ئۇلار مەركەزلىك ھالدا «1 - ماي» سۇ ئامبىرىنىڭ ئىش ئورنىدا ئەمگەك قىلدى.

شۇ يىلى ناھىيىنىڭ يېزىلىرىدا ھەمكارلىشىپ داۋالىنىش سىناق تەرىقىسىدە يولغا قويۇلۇشقا باشلىدى.

1967 - يىلى

1 - ئاينىڭ 2 - كۈنى ناھىيىدە تۇنجى ئىسيانچىلار تەشكىلاتى — «ماۋزېدۇڭسىزمچى جەڭگىۋارلار ئەتىرىتى» قۇرۇلدى. ئارقىدىنلا ھەر قايسى ئورۇنلاردا ئارقا - ئارقىدىن ئاممىۋى تەشكىلاتلار قۇرۇلدى، بۇ تەشكىلاتلارنىڭ بەزىلىرى «ئىسيان كۆتۈرۈش قۇماندانلىق شتابى»، بەزىلىرى «ئىسيان كۆتۈرۈش يېڭتۇەنى» دەپ ئاتالدى، بەزىلىرىگە «شەرق شامىلى»، «قىزىل بايراق»، «تەڭداشسىز»، «ئاداققىچە قارشى تۇرۇش» قاتارلىق

قالپاقلار كىيدۈرۈلدى. ھەر قايسى ئاممىۋى تەشكىلاتلار ئارىسىدا زور توقۇنۇش يۈز بەرمىدى، ئۇلار پەقەت چولاق خەتلىك گېزىت، تەشۋىق ۋەرىقىدىن پايدىلىنىپ بەس - مۇنازىرىنى قانات يايدۇردى.

1 - ئاينىك 14 - كۈنى سايرام كۆلىنىك شەرقىدە بەش بال يەر تەۋرىدى.

3 - ئاينىك 1 - كۈنى «يالقۇن» گۇڭشېسىنىك 3 - چولاق ئەترىتىدىكى ئىككى تەرەپ ئاممىۋى تەشكىلاتى ئوتتۇرىسىدا ئەلەم كۈرىشى يۈز بەردى، بۇ قېتىمقى كۈرەشكە 200 دىن ئارتۇق ئادەم قاتناشتى، ئەلەم كۈرىشى جەريانىدا ئون نەچچە ئادەم ئېغىر يارىلاندى، بىر ئات ئۈرۈپ ئۆلتۈرۈلدى.

3 - ئاينىك 18 - كۈنى بورتالا شۆبە ھەربىي رايونى بۈيرۇقتا بىنائەن ناھىيىلىك جامائەت خەۋپسىزلىكى ئىدارىسى، رادىئو ئۇزىلىدا ھەربىي ئىدارە قىلىش تۈزۈمىنى يولغا قويدى.

3 - ئاينىك 20 - كۈنى ناھىيىدە ئەتىيازلىق قۇرغاقچىلىق يۈز بەردى، 140 مىڭ مۇ يەردىكى كۈزگى بۇغداي قۇرۇپ كەتتى، ئاشلىق ئىدارىسى 547 مىڭ 250 كىلوگرام بۇغداي ئۇرۇقى، 70 مىڭ 265 كىلوگرام كۆممىقوناق ئۇرۇقى قەرز بەردى، بۇنىڭ بىلەن بۇغداي ۋە كۆممىقوناقلار تولۇقلاپ تېرىلدى.

4 - ئاينىك 5 - كۈنى بورتالا رايونىدىكى «ئىسيانچى» لاردىن ئاز كەم 3000 كىشى تۇنجى قېتىم «8 - مارت» باغچىسىغا يىغىلىپ، ئاتالمىش پارتىيە ئىچىدىكى ئەڭ زور «كاپىتالىزم يولىغا ماڭغان ھوقۇقدار» لار ئۈستىدىن شىكايەت قىلدى ھەمدە ئوبلاست، ناھىيىدىكى ئون نەپەر ئاتالمىش «كاپىتالىزم يولىغا ماڭغان ھوقۇقدار» نى كۈرەش قىلدى.

4 - ئاينىك 15 - كۈنى ناھىيە «غالىبىيەت» گۇڭشېسىنىك ئۈرۈقچىلىق مەيدانى بىلەن «قىزىل بايراق» گۇڭشېسىنىك ئۈرۈقچىلىق مەيدانىدا بىر ئايلىق مۇددەت بىلەن ئاز سانلىق مىللەت ۋە خەنزۇلار قاتناشقان دېھقانچىلىق تېخنىكىلىرى كۈرسى ئاچتى.

5 - ئاينىك 15 - كۈنى ناھىيىلىك پارتكوم، ناھىيىلىك خەلق كومىتېتى پالەچ ھالەتكە چۈشۈپ قالغاچقا، بورتالا ناھىيىلىك خەلق قوراللىق بۆلۈمى بۈيرۇقتا بىنائەن بورتالا ناھىيىلىك خەلق قوراللىق بۆلۈمى ئىشلەپچىقىرىش ئىشخانىسى قۇرۇپ ناھىيىنىڭ خىزمەتلىرىنى باشقۇردى، بەي يوڭكۈي گۈرۈپپا باشلىقلىقىنى ئۈستىگە ئالدى.

5 - ئاينىك 20 - كۈندىن 6 - ئاينىك 6 - كۈنگىچە ئاپتونوم رايون «2 — A» تىپلىق بىر ئايروپىلان ئەۋەتىپ، سايرام يايلاقتا چېكەتكە يوقاتتى، چېكەتكىنىڭ ئالدى ئېلىنغان ۋە يوقىتىلغان كۆلەم 75 مىڭ 600 بوددىن ئاشتى.

5 - ئاينىك 22 - كۈندىن 24 - كۈنگىچە بورتالا ناھىيىسى بويىچە تۆت دەرىجىلىك كادىرلار يىغىنى ئۆتكۈزۈلدى. گۇڭشې، مەيدان، ئەترەتلەردىكى پارتىيە، ھۆكۈمەت رەھبەرلىرى، ناھىيىگە بىۋاستە قاراشلىق ئورۇنلار ۋە ھەر قايسى تەرەپ ئاممىۋى تەشكىلاتلىرىنىڭ مەسئۇللىرى يىغىنغا قاتنىشىپ، «ئىنقىلابنى تۇتۇپ، ئىشلەپچىقىرىشنى ئىلگىرى سۈرۈش» نى قانداق ئىزچىللاشتۇرۇش مەسىلىسىنى مۇزاكىرە قىلدى.

6 - ئاينىك 30 - كۈنى ئوبلاستلىق خەلق كومىتېتى بورتالا دەرياسىنىڭ قېنىدىكى ئورمانلارنى باشقۇرۇش ھوقۇقىنى ئوبلاستلىق ئورمان باشقۇرۇش پونكىتىنىڭ بورتالا ناھىيىسىگە ئۆتكۈزۈپ بېرىشنى قارار قىلدى.

7 - ئايدا ناھىيىلىك خەلق قوراللىق بۆلۈمىنىڭ ئىشلەپچىقىرىش ئىشخانىسى بۇ يىلدىن باشلاپ ناھىيىدىكى ھەر قايسى گۇڭشې (مەيدان - فېرما) لاردا بالدۇر ئۇرۇقلاندۇرۇپ قىشتا تۆل ئېلىشنى، ئۇرۇقلاندۇرۇش ۋاقتى 8 - ئاينىك 1 - كۈندىن باشلىنىدىغانلىقىنى قارار قىلدى.

8 - ئاينىك 16 - كۈندىن 20 - كۈنگىچە چارۋىچىلىق خىزمەت يىغىنى ئۆتكۈزۈلدى، يىغىندا ئىلى ئىنچىكە يۇڭلۇق قوي ئۇلگىسى يىغىنىنىڭ روھى نۇقتىلىق يەتكۈزۈلدى، «بورتالا ناھىيىسىنىڭ ئىنچىكە يۇڭلۇق قوي ئۇلگىسى ئومۇمىي پىلانى (لاينھە) نىڭ پروگراممىسى» نى تۈزۈش ئىشى مۇزاكىرە قىلىندى.

9 - ئاينىك 19 - كۈنى ناھىيىلىك خەلق قوراللىق بۆلۈمىنىڭ ئىشلەپچىقىرىش ئىشخانىسى ناھىيىلىك

ئۇرۇقچىلىق مەيدانى كەسپىي ئىشلىرىنى «ئۇچقۇن» گۇڭشىسىنىڭ «گۈلباغ» 1 - ئەترىتىگە ئۆتكۈزۈپ بېرىشنى، مەزكۇر مەيداننىڭ زېمىن ۋە ئۆيلىرىنىڭ يەنىلا «گۈلباغ» 2 - ئەترىتىگە تەۋە بولىدىغانلىقىنى، مەيدان ئىشچى - خىزمەتچىلىرىنى ناھىيىلىك ئىشلەپچىقىرىش ئىشخانىسىنىڭ ئايرىم ئورۇنلاشتۇرۇشىنى، تۇراقسىز مەبلەغنى پۈتۈنلەي ناھىيە مالىيىسىگە تاپشۇرۇشنى قارار قىلدى.

1968 - يىلى

4 - ئايدا ئەتىيازلىق قۇرغاقچىلىق يۈز بەردى، ناھىيە بويىچە 130 مىڭ مو يەردىكى بۇغداي قۇرۇپ كەتتى، ئاپەتكە ئۇچرىغان بۇغداي كۆلىمى ئومۇمىي كۆزگى بۇغداي كۆلىمىنىڭ 93 پىرسەنتىنى ئىگىلىدى.

5 - ئاينىڭ 4 - كۈنىدىن 6 - كۈنگىچە «غالىبىيەت» گۇڭشىسىنىڭ «ئالغا» 3 - ئەترىتىدە ناھىيىلىك يېزا ئىگىلىكىدە داجەيدىن ئۆگىنىش بويىچە قەسەمىيات يىغىنى ئۆتكۈزۈلدى، يىغىنغا 93 كىشى قاتناشتى.

9 - ئاينىڭ ئوتتۇرىلىرىدا شاڭخەيلىك 24 نەپەر ئالىي مەكتەپ، تېخنىكۇمنى پۈتتۈرگەن زىيالىي ياش ناھىيىگە كېلىپ، «غالىبىيەت» گۇڭشىسىدا كەمبەغەل دېھقان، تۆۋەن ئوتتۇرا دېھقانلارنىڭ قايتا تەربىيىسىنى ئالدى.

10 - ئاينىڭ 14 - كۈنى «غالىبىيەت» گۇڭشىسىدا گۇڭشىي كەمبەغەل دېھقان، تۆۋەن ئوتتۇرا دېھقانلار جەمئىيىتىنىڭ رەئىسى ۋە ئىنقىلابىي ئوقۇتقۇچى - ئوقۇغۇچىلار قاتناشقان مەكتەپ رەھبەرلىك بەنزىسى قۇرۇلدى.

11 - ئايدىن 12 - ئايغىچە «ئۇچكە سادىق بولۇش» (پارتىيىگە سادىق بولۇش، رەئىس ماۋزېدۇڭغا سادىق بولۇش، رەئىس ماۋزېدۇڭنىڭ پۈرېلىتارىياتلىق ئىنقىلابىي لۇشىيەنگە سادىق بولۇش) پائالىيىتى قانات يايدۇرۇلدى ھەمدە «ئەتتىگەندە يولىۇرۇق سوراش، كەچتە دوكلات قىلىش»، «ساداقەتلىك ئۇسسۇلى» ئويناش قاتارلىقلار يولغا قويۇلدى.

1969 - يىلى

4 - ئاينىڭ 8 - كۈنى بورتالا ناھىيىلىك ئىنقىلابىي كومىتېت قۇرۇلدى.

10 - ئاينىڭ ئوتتۇرىلىرىدا ناھىيە بويىچە «بىرگە زەربە بېرىش، ئۇچكە قارشى تۇرۇش» (نەق ئەكسىلئىنقىلابچىلارغا زەربە بېرىش، خىيانەتچىلىك ۋە ئوغرىلىققا، ئىسراپچىلىققا، ھايانكەشلىككە قارشى تۇرۇش) ھەرىكىتى قانات يايدۇرۇلدى. 1970 - يىلنىڭ ئاخىرىغىچە 204 كىشىگە زەربە بېرىلدى. بۇنىڭ ئىچىدە دۇشمەن بىلەن ئۆز ئوتتۇرىسىدىكى زىددىيەت بويىچە بىر تەرەپ قىلىنغانلار 104؛ 200 مىڭ يۇەندىن ئارتۇق پۇل ئېنىقلاندى، كۆپلىگەن ناھەق، يالغان، خاتا ئەنزىلەر كېلىپ چىقتى.

10 - ئاينىڭ 25 - كۈنى «غالىبىيەت» گۇڭشىسىنىڭ ئەزاسى ئايۇشجاب دۆلەت بايرىمى مۇراسىمىغا قاتناشقاندىن كېيىن، رەئىس ماۋزېدۇڭ، پارتىيە مەركىزىي كومىتېتى نامىدىن ئوبلاست، ناھىيىدىكى ھەر مىللەت خەلقىگە سوۋغا قىلىنغان 34 تال ئۇرۇقنى ئېلىپ بورتالاغا قايتتى. ئوبلاستلىق ئىنقىلابىي كومىتېت مۇشۇ مۇناسىۋەت بىلەن داغدۇغىلىق دوكلات يىغىنى ئۆتكۈزدى.

1970 - يىلى

4 - ئاينىڭ 20 - كۈنىدىن 6 - ئاينىڭ 10 - كۈنگىچە ناھىيە بويىچە قويلارنى كەڭ كۆلەمدە باھالاپ بېكىتىش قانات يايدۇرۇلدى، گۇڭشىي (مەيدان - فېرما) لاردىكى مېتىسلاشتۇرۇلغان قوي پادىلىرى (دېھقانچىلىق ئەترەتلىرىدىكى كوللېكتىپنىڭ قوي پادىلىرىمۇ شۇنىڭ ئىچىدە) باھالاپ بېكىتىلىپ، رەتكە سېلىنىپ، تىزىملىنىپ يۇقىرىغا مەلۇم قىلىندى.

4 - ئاينىڭ 6 - كۈنىدىن 12 - ئاينىڭ 16 - كۈنگىچە سابىق ناھىيىلىك پارتكوم ۋە خەلق كومىتېتىنىڭ 113 كادىرى (ناھىيە دەرىجىلىك كادىر يەتتە، بۆلۈم دەرىجىلىك كادىر 33) «1 - ماي» سۇ ئامبىرى باشقارمىسىدىكى ئەسلىدىكى ناھىيىلىك تىراكتور پونكىتىدا، مەركەزلىك ھالدا، كۆرەش قىلىش، تەنقىد قىلىش، ئۆزگەرتىش ئۆگىنىشكە قاتناشتى. ئۆگىنىش ئايالاشقاندىن كېيىن، 41 كادىر گۇڭشىلارغا بېرىپ ئىشلەپ ئولتۇراقلاشتى، ئاز سانىدىكىلىرى ناھىيىلىك ئىنقىلابىي كومىتېت ئورگىنىدا قالدى، بىر قىسمى ناھىيىگە بېۋاستە قاراشلىق كارخانا ۋە كەسىپىي ئورۇنلارغا يۆتكەلدى.

5 - ئاينىڭ 9 - كۈنى ناھىيىلىك ئىنقىلابىي كومىتېتتا پارتىيىنىڭ يادرو گۇرۇپپىسى قۇرۇلدى، بەي يۈكۈي گۇرۇپپا باشلىقلىقىنى، لى جىندۇ مۇئاۋىن گۇرۇپپا باشلىقلىقىنى ئۈستىگە ئالدى، مىجە، بەي گۇاڭلىن، باۋشىمىنلار گۇرۇپپا ئەزاسى بولدى.

5 - ئاينىڭ 22 - كۈنىدىن 25 - كۈنگىچە ناھىيىلىك ئىنقىلابىي كومىتېت 3 - قېتىملىق ئومۇمىي (كېڭەيتىلگەن) يىغىن ئۆتكۈزۈپ، ج ك پ مەركىزىي كومىتېتىنىڭ «27 - مارت» يولىيورۇقىنى ئىزچىل ئەمەلىيلەشتۈرۈپ، تەرەپبازلىق ۋە دىنىي مەزھەب پائالىيەتلىرىنى ئۈزۈل - كېسىل توگەتتى.

7 - ئاينىڭ 11 - كۈنى ناھىيىدە تۇنجى قېتىم ماۋزېدۇڭ ئىدىيىسىنى جانلىق ئۆگەنگەن ۋە جانلىق ئىشلەتكەن ئاكتىپلار قۇرۇلتىيى ئۆتكۈزۈلدى، قۇرۇلتايغا 204 نەپەر ئىلغار كوللېكتىپ ۋەكىلى ۋە ئىلغار شەخس قاتناشتى، قۇرۇلتايدا ئوبلاست بويىچە ئۆتكۈزۈلىدىغان تۇنجى قېتىملىق ماۋزېدۇڭ ئىدىيىسىنى جانلىق ئۆگەنگەن ۋە جانلىق ئىشلەتكەن ئاكتىپلار قۇرۇلتىيىغا قاتنىشىدىغان 100 ۋەكىل سايلاپ چىقىلدى.

10 - ئاينىڭ 4 - كۈنى ناھىيىلىك ئىنقىلابىي كومىتېت ئاپتونوم رايون تەقدىم قىلغان 1500 نۇسخا «ماۋزېدۇڭ تاللانما ئەسەرلىرى» نى گۇڭشي، مەيدان (فېرما) ۋە مەكتەپلەرگە تەقدىم قىلدى.

10 - ئاينىڭ 5 - كۈنى بورتالا ناھىيىلىك ئۇرۇشقا تەييارلىق كۆرۈشكە رەھبەرلىك قىلىش گۇرۇپپىسى قۇرۇلدى، لى جىندۇ گۇرۇپپا باشلىقلىقىنى، مىجە، باۋشىمىنلار مۇئاۋىن گۇرۇپپا باشلىقلىقىنى ئۈستىگە ئالدى، تۆت نەپەر ۋاقىتلىق خىزمەتچى خادىم بېكىتىلدى، شېي رۇيىۋەن ئۇرۇشقا تەييارلىق كۆرۈش ئىشخانىسىنىڭ مۇدىرلىقىنى ئۈستىگە ئالدى (بۇ ئىشخانا 1980 - يىل 7 - ئاينىڭ 14 - كۈنى ئەمەلدىن قالدۇرۇلدى، ئۇنىڭ كەسىپىي ئىشلىرى پىلان كومىتېتىغا ئۆتكۈزۈپ بېرىلدى).

10 - ئاينىڭ 8 - كۈنىدىن 10 - كۈنگىچە پارتىيە يادرو گۇرۇپپىسىنىڭ كېڭەيتىلگەن يىغىنى ئۆتكۈزۈلدى، يىغىندا پارتىيە ئىچىدىكى «كوننىي چىقىرىپ تاشلاپ يېڭىنى قوبۇل قىلىش» ئەھۋالى نۇقتىلىق دوكلات قىلىندى.

1971 - يىلى

2 - ئاينىڭ 10 - كۈنى ناھىيە بويىچە ئۇيغۇر، قازاق يېزىقىنى يولغا قويۇش ۋە ئومۇملاشتۇرۇش ئىشى باشلاندى.

2 - ئاينىڭ 12 - كۈنىدىن 19 - كۈنگىچە ناھىيىلىك ئىنقىلابىي كومىتېتتىكى پارتىيە يادرو گۇرۇپپىسى مەغرۇرلۇققا قارشى تۇرۇپ، مېشچانلىقنى تۈگىتىش بويىچە ئىشكىنى ئېچىۋېتىپ ئىستىل تۈزىتىش ئېلىپ باردى.

3 - ئاينىڭ 8 - كۈنى ناھىيىلىك رادىئونى يۆكلىمە دولقۇنلاشتۇرۇشقا رەھبەرلىك قىلىش گۇرۇپپىسى قۇرۇلدى، چېن جىشياڭ گۇرۇپپا باشلىقلىقىنى ئۈستىگە ئالدى.

5 - ئاينىڭ 16 - كۈنىدىن 20 - كۈنگىچە ج ك پ بورتالا ناھىيىلىك 5 - قۇرۇلتىيى ئۆتكۈزۈلدى. قۇرۇلتايدا ناھىيىلىك پارتكوم يېڭىباشتىن بەرپا قىلىندى، بەي يۈكۈي شۇجىلىقتى ئۈستىگە ئالدى.

9 - ئاينىڭ 30 - كۈنى «ئۇچقۇن» گۇڭشىسىنىڭ «ئىتتىپاق» سۇ ئامبىرى پۈتكۈزۈلۈپ سۇ قاچىلاندى.

12 - ئاينىڭ 8 - كۈنىدىن 26 - كۈنگىچە ناھىيىدە خىزمەت يېغىنى ئۆتكۈزۈلدى، يېغىنغا 318 كىشى قاتناشتى، يېغىندا لىن بياۋ، چېن بودالارنىڭ پارتىيىگە قارشى جىنايەتلىرى توقتىلىق پاش قىلىندى ۋە تەنقىد قىلىندى، ناھىيە بويىچە لىن بياۋنى تەنقىد قىلىش، ئىستىل تۈزىتىش يۈقىرى دولقۇنى كۆتۈرۈلدى.

12 - ئاينىڭ 10 - كۈنىدىن 29 - كۈنگىچە بورتالا شۆبە ھەربىي رايونى تۈنجى قېتىم ناھىيە بويىچە توپ گۈشپ، بىر مەيدانىدىكى ئىشلەپچىقىرىش ئەترەتلىرىنىڭ يەر نامىنى بىر تۈتاش بېكىتتى.

1972 - يىلى

6 - ئاينىڭ 17 - كۈنى ناھىيە تەۋەسىدە ئېغىر مۇلدۇر ئاپىتى يۈز بەردى، مۇلدۇر ياغقان رايوننىڭ ئۈزۈنلۇقى 100 كىلومېتردا، كەڭلىكى ئىككى كىلومېتردا، مۇلدۇرنىڭ دىئامېترى 1.8 مىللىمېتردا يەتتى، مۇلدۇر ئۈستا 20 مىنۇت ياغدى، 32 ئىشلەپچىقىرىش ئەترىتىنىڭ 43 مىڭ 29 مو يەردىكى زىرائىتى ئاپەتكە ئۇچرىدى.

9 - ئاينىڭ 7 - كۈنى ناھىيىلىك يېزا ئىگىلىك ماشىنىلىرىنى رېمونت قىلىش - ياساش زاۋۇتى كۆپ خىل ئىشلەتكىلى بولىدىغان «يېزا ئىگىلىكىگە ياردەم بېرىش تېپلىق»، يۇقىرى سۈرئەتلىك ئۇۋۇتۇش ماشىنىسىنى تەتقىق قىلىپ ياساپ چىقتى.

12 - ئاينىڭ 26 - كۈنى ئاپتونوم رايونلۇق گېئولوگىيە ئىدارىسىنىڭ ئۇنۇمۇرسال گېئولوگىيىلىك تەكشۈرۈش ئەترىتى ئىككى يىل تەكشۈرۈش، بۇرغىلاپ تەكشۈرۈش ئارقىلىق، بورتالا ناھىيە بازىرىغا 36 كىلومېتر كېلىدىغان قۇيۇقتېرەك دېگەن يەردە كۆمۈر كېنىنى بايقىدى.

1973 - يىلى

4 - ئاينىڭ 25 - كۈنى كوممۇنىستىك ياشلار ئىتتىپاقى بورتالا ناھىيىلىك 6 - قۇرۇلتىيى ئۆتكۈزۈلدى.

5 - ئاينىڭ 6 - كۈنىدىن 9 - كۈنگىچە بورتالا ناھىيىلىك 3 - نۆۋەتلىك ئايالار قۇرۇلتىيى ئۆتكۈزۈلدى.

6 - ئاينىڭ 7 - كۈنىدىن 14 - كۈنگىچە «يېزا ئىگىلىكىدە داجەيدىن ئۆگىنىش» بويىچە تەجرىبە ئالماشتۇرۇش يېغىنى ئۆتكۈزۈلدى، يېغىنغا 242 كىشى قاتناشتى. يېغىندا ناھىيىدىكى ھەر مىللەت خەلقىگە «تولۇق غەيرەتكە كېلىپ، تىرىشىپ ئىشلەپ، داجەيدىن ئۆگىنىپ، قەدەمنى تېزلىتىپ شىياۋگاڭغا يېتىشۋالايلى»، «ئۈچ يىلدىن بەش يىلغىچە جاپالىق كۈرەش قىلىپ، ئاشلىقنى تۇنجا قىلىپ، بورتالانى داجەيچە ئىلغار ناھىيە قىلىپ قۇرۇپ چىقايلى» دەپ چاقىرىق چىقىرىلدى. يېغىندا 49 ئىلغار كوللېكتىپ ۋە 56 ئىلغار شەخسكە مۇكاپات بۇيۇمى ۋە تەقدىرنامە تارقىتىپ بېرىلدى.

8 - ئاينىڭ 14 - كۈنى ناھىيە بويىچە تۇنجى قېتىم ئىشچى، دېھقان، ئەسكەردىن بولۇپ 48 كۈرسانت داشۇدە ئوقۇشقا، 87 كۈرسانت تېخنىكۇمدا ئوقۇشقا كۆرسىتىلدى.

10 - ئاينىڭ 13 - كۈنىدىن 17 - كۈنگىچە ناھىيە بويىچە 2 - قېتىملىق خەلق ئەسكەرلىرى قۇرۇلتىيى ئۆتكۈزۈلدى.

11 - ئاينىڭ 30 - كۈنى كوممۇنىستىك ياشلار ئىتتىپاقى بورتالا ئوبلاستلىق كومىتېتى بىلەن كوممۇنىستىك ياشلار ئىتتىپاقى بورتالا ناھىيىلىك كومىتېتى بىرلىكتە ئۇلگىلىك ئىتتىپاق ئەزاسى جۇجۇنشەندىن ئۆگىنىش بويىچە سەپەرۋەرلىك يېغىنى ئۆتكۈزدى، ھەر مىللەت ئىتتىپاق ئەزالىرى ۋە ياشلاردىن بولۇپ 1000 دىن كۆپرەك كىشى يېغىنغا قاتناشتى.

1974 - يىلى

2 - ئاينىڭ 4 - كۈنى «ئالغا» چارۋىچىلىق فېرمىسىنىڭ قىشلىقىدا كۆيە باش كېسەللىكى يۈز بەردى، ناھىيىدە كۆيە باش كېسەللىكىنىڭ ئالدىنى ئېلىش ۋە ئۇنى تىزگىنلەش قۇماندانلىق شتابى قۇرۇلدى.

3 - ئاينىڭ 5 - كۈنىدىن 11 - كۈنگىچە ناھىيىدە تۆت دەرىجىلىك كادىرلار يىغىنى ئۆتكۈزۈلدى، يىغىندا ئاپتونوم رايونلۇق 3 - قېتىملىق يېزا ئىگىلىكىدە داجيدىن ئۆگىنىش تەجرىبىلىرىنى ئالماشتۇرۇش يىغىنىنىڭ روھى يەتكۈزۈلدى.

4 - ئاينىڭ 25 - كۈنىدىن 29 - كۈنگىچە ناھىيىدە 2 - نۆۋەتلىك كەمبەغەل دېھقان، ئۆۋەن ئوتتۇرا دېھقان (چارۋىچى) لار قۇرۇلتىيى ئۆتكۈزۈلدى.

6 - ئاينىڭ 4 - كۈنىدىن 6 - كۈنگىچە ناھىيە بويىچە ياشلار - ئۆسمۈرلەر يېنىك ئاتلېتكا تەنھەرىكەت مۇسابىقىسى ئۆتكۈزۈلدى، مۇسابىقىگە 280 كىشى قاتناشتى.

6 - ئاينىڭ 14 - كۈنى ناھىيىلىك چېگرا مۇداپىئە ھەيئىتى قۇرۇلدى، بەي يۈكۈي مۇدىرلىقىنى، مىجە، لى جىندۇ، فەن خېڭشېڭلار مۇئاۋىن مۇدىرلىقىنى ئۈستىگە ئالدى.

6 - ئاينىڭ 18 - كۈنىدىن 20 - كۈنگىچە ناھىيە بويىچە ئىلمىي ئۈسۈلدا تېرىقچىلىق قىلىش بويىچە تەجرىبە ئالماشتۇرۇش ئىش ئورنى يىغىنى ئۆتكۈزۈلدى، يىغىنغا 40 نەچچە كىشى قاتناشتى، يىغىنغا قاتناشقان خادىملار «يالقۇن» گۈڭشېسى 3 - چوڭ ئەترىتىنىڭ 1 - ئەترىتى، «غالىبىيەت» گۈڭشېسىنىڭ «تاڭنۇرى» 1 - ، 3 - ئەترەتلىرى، «قىزىل بايراق» گۈڭشېسىنىڭ «قىزىل بايراق» 2 - ، «قىزىل نۇر» 2 - ئەترەتلىرى، «ئۇچقۇن» گۈڭشېسىنىڭ 1 - ۋە 2 - ئەترەتلىرى، ئوبلاستلىق دېھقانچىلىق تېخنىكىسىنى كېڭەيتىش پونكىتى قاتارلىق سەككىز ئىش ئورنىنى ئېكسكۇرسىيە قىلدى ۋە ئولاردىن ئۆگەندى.

6 - ئاينىڭ 29 - كۈنى بورتالا ناھىيىلىك ئىنقىلابىي كومىتېتىنىڭ سىياسىي خىزمەت گۇرۇپپىسى، ئىش بېجىرىش گۇرۇپپىسى، ئىشلەپچىقىرىشقا قوماندانلىق قىلىش گۇرۇپپىسى ۋە ئونىڭ قارمىقىدىكى گۇرۇپپىلار ئەمەلدىن قالدۇرۇلۇپ، ج ك پ بورتالا ناھىيىلىك كومىتېتى تەشكىلات بۆلۈمى، تەشۋىقات بۆلۈمى، بىرلىكسەپ خىزمىتى بۆلۈمى، بورتالا ناھىيىلىك پارتكوم ئىشخانىسى ۋە بورتالا ناھىيىلىك ئىنقىلابىي كومىتېت ئىشخانىسى، خەلق ئىشلىرى ئىدارىسى، مەدەنىيەت - ماارىپ - سەھىيە ئىدارىسى، سودا - سانائەت قاتناش ئىدارىسى، يېزا ئىگىلىكىنى ماشىنىلاشتۇرۇش ئىدارىسى، مالىيە - باج ئىدارىسى، سۇچىلىق - ئېلېكتر قۇۋۋىتى ئىدارىسى، دېھقانچىلىق - چارۋىچىلىق ئىدارىسى، زىيالىي ياشلارنىڭ تاغ ۋە يېزىلارغا بېرىش خىزمىتى ئىشخانىسى، خەلق ھاۋا مۇداپىئەسى - ئۇرۇشقا تەييارلىق كۆرۈش ئىشخانىسى، مالىيە - ئىقتىساد - پىلان كومىتېتى، تەنتەربىيە كومىتېتى تەسىس قىلىندى.

كومۇنىستىك ياشلار ئىتتىپاقى بورتالا ناھىيىلىك كومىتېتى، بورتالا ناھىيىلىك ئايالار بىرلەشمىسى، بورتالا ناھىيىلىك كەمبەغەل دېھقان - ئۆۋەن ئوتتۇرا دېھقانلار جەمئىيىتى تەسىس قىلىندى.

7 - ئاينىڭ 5 - كۈنى بورتالا ناھىيىلىك ئىنقىلابىي كومىتېت دۆلەت چېگرىسىدىن قوراللىق ھالدا يوشۇرۇن كىرگەن بىر ئىشپىيونىنى باتۇرلۇق بىلەن ئېتىپ ئۆلتۈرگەن «يالقۇن» گۈڭشېسى 2 - چوڭ ئەترىتىدىكى قوراللىق خەلق ئەسكىرى پاۋانى 2 - دەرىجىلىك خىزمەت كۆرسەتتى دەپ ئەنگە ئىلىش، ئونى بىر ئۆۋ مىنۇتىغى بىلەن مۇكاپاتلاش توغرىسىدا ئۇقتۇرۇش چىقاردى.

8 - ئاينىڭ 23 - كۈنى ناھىيىدە تۆت دەرىجىلىك كادىرلار يىغىنى ئۆتكۈزۈلدى، يىغىندا «ئىنقىلابنى تۇتۇپ، ئىشلەپچىقىرىشنى ئىلگىرى سۈرۈش» ۋە «لىن بياۋنى، كۇڭزىنى تەنقىد قىلىش» نى يەنمۇ قانات يايدۇرۇش مەسىلىسى مۇھاكىمە قىلىندى.

9 - ئاينىڭ 22 - كۈنىدىن 27 - كۈنگىچە ناھىيىدە تۇنجى قېتىم يەرلىك كالىنىڭ يەسلىنى ياخشىلاش خىزمىتى يىغىنى ئۆتكۈزۈلدى؛ يىغىندا يەرلىك كالىنى چېتمىشتۇرۇپ نەسلىنى ياخشىلاشنى ئوبدان تۇتۇش ۋە كالا پادىلىرىنى باھالاپ بېكىتىش شۇنداقلا كارتا ۋە ئارخىپ تۇرغۇزۇش مەسىلىسى مۇھاكىمە قىلىندى.

11 - ئاينىڭ 16 - كۈنى بورتالا ناھىيىلىك تۇنجى نۆۋەتلىك ئىشچىلار ئۈيۇشمىسى قۇرۇلتىيى ئۆتكۈزۈلۈپ، باش ئىشچىلار ئۈيۇشمىسى قۇرۇلدى.

12 - ئاينىڭ 5 - كۈنى شائخەيدىكى خەلق ئەسكەرلىرىنىڭ جەمئىيەتتىكى سىنىپىي كۈرەشكە قاتنىشىش «تەجرىبىسى» گە ئاساسەن، تۆت گۈڭشې، بىر چارۋىچىلىق فېرمىسىدا خەلق ئەسكەرلىرى قوماندانلىق شتابى ۋە قوماندانلىق شۆبە شتابى قۇرۇلدى.

12 - ئاينىڭ 27 - كۈنى ئەۋەتىلگەن ئىشچىلار تەشۋىقات ئەترىتى بورتالا ناھىيىلىك ئونتۈزا مەكتەپكە ئورۇنلاشتۇرۇلدى.

1975 - يىلى

3 - ئاينىڭ 3 - كۈنىدىن 7 - كۈنگىچە ناھىيىدە يېزا ئىگىلىكىدە داجەيدىن ئۆگىنىش بويىچە تەجرىبە ئالماشتۇرۇش يىغىنى ئۆتكۈزۈلدى، يىغىنغا 370 كىشى قاتناشتى، يىغىندا، ئاساسەن، بۇ يىل ئومۇمىي ئاشلىقنى 35 مىليون كىلوگرامغا يەتكۈزۈش توغرىسىدىكى تەدبىرلەر مۇزاكىرە قىلىنىپ ئەمەلىيلەشتۈرۈلدى.

شۇ ئايدا «يالقۇن» گۇڭشېسىنىڭ « 1 - ماي» غول ئۆستىكى پۈتكۈزۈلۈپ سۇ باشلاندى.

5 - ئاينىڭ 13 - كۈنى «قىزىل بايراق» گۇڭشېسى «قىزىل چوقما» چوڭ ئەترىتىنىڭ 3 - ئەترىتى 300 چوشقا باققىلى بولىدىغان بىر فېرما قۇردى. ناھىيىلىك چوشقىچىلىق ئىشخانىسى 30 تونىنا سېمونت، 4500 يۈەن خىراجەت ئاجراتتى.

5 - ئايدا ناھىيىدە سوتسىيالىستىك ئىنقىلاب ۋە سوتسىيالىستىك قۇرۇلۇش جەريانىدىكى ياش ئاكتىپلار ھەم زىيالىي ياش ئاكتىپلار قۇرۇلتىيى ئۆتكۈزۈلدى، قۇرۇلتايغا 179 كىشى قاتناشتى.

6 - ئاينىڭ 26 - كۈنىدىن 30 - كۈنگىچە ناھىيىدە سەھىيە ئىنقىلابى بويىچە ئىلغار كوللېكتىپ ۋە ئىلغار يالاڭئاياغ دوختۇرلار ۋەكىللىرى يىغىنى ئۆتكۈزۈلدى، يىغىنغا 100 دىن ئارتۇق كىشى قاتناشتى.

7 - ئاينىڭ 1 - كۈنى «ئالغا» چارۋىچىلىق فېرمىسىنىڭ «1 - ئىيۇل» غول ئۆستىگىنىڭ 1 - قارارلىق قۇرۇلۇشى (ئالتە كىلومېتر قىسمى) پۈتكۈزۈلۈپ سۇ باشلاندى.

10 - ئاينىڭ 6 - كۈنى ج ك پ مەركىزىي كومىتېتىنىڭ ئەزاسى، جۇڭگو خەلق ئازادلىق ئارمىيىسىنىڭ مۇئاۋىن باش سەنمۇجاڭى، مەرھۇم ۋەكىللەر ئۆمىكىنىڭ مۇئاۋىن باشلىقى جاڭ سەيچېن، دېھقانچىلىق - ئورمانچىلىق مىنىستىرلىكىنىڭ مۇئاۋىن مىنىستىرى خاۋجۇڭشى، تاغقا چىقىش، تەنھەرىكەتچىسى پەن دۇ، مەملىكەتلىك خەلق قۇرۇلتىيىنىڭ ۋەكىلى يۈرۈك قاتارلىقلار ئاپتونوم رايونىمىز قۇرۇلغانلىقىنىڭ 20 يىللىقىنى تەبرىكلەش پائالىيىتىگە قاتناشقاندىن كېيىن، ئاپتونوم رايونىمىز مەسئۇللىرىدىن جاڭ سەنشېڭ، جانابىل، ھاجىيوۇلارنىڭ ھەمراھلىقىدا بورتالاغا كەلگەندە، ئوبلاست، ناھىيىنىڭ پارتىيە، ھۆكۈمەت مەسئۇللىرى ئالاھىدە سايرام كۆلى بويىغا كېلىپ، ئۇلارنى قارشى ئالدى.

11 - ئاينىڭ 19 - كۈنى ناھىيىدە ئاساسىي لۇشەن تەربىيىسى خىزمىتى ئۆمىكى قۇرۇلدى، لى زوجېن شۇجىلىقىنى، قوشۇمچە ئۆمەك باشلىقلىقىنى، گوشەنيۇ مۇئاۋىن شۇجىلىقىنى، قوشۇمچە مۇئاۋىن ئۆمەك باشلىقلىقىنى ئۈستىگە ئالدى، 25 - كۈنى بۇ خىزمەت «قىزىل بايراق» گۇڭشېسىدا قانات يايدۇرۇلدى.

11 - ئايدا ناھىيىدە يېزا ئىگىلىكىدە داجەيدىن ئۆگىنىش خىزمىتى ئىشخانىسى قۇرۇلدى، مەسجە مۇدىرلىقىنى، جاڭ يۈڭنيەن، ۋاڭ شۇئېنلار مۇئاۋىن مۇدىرلىقىنى ئۈستىگە ئالدى.

12 - ئاينىڭ 1 - كۈنى ئاپتونوم ئوبلاست ئاساسىي لۇشەن تەربىيىسى خىزمىتى ئۆمىكىدىكى خادىملاردىن 137 كىشى تۆربايىرنىڭ باشلامچىلىقىدا «غالبىيەت» گۇڭشېسىدا، 78 كىشى بادامنىڭ باشلامچىلىقىدا «ئۇچقۇن» گۇڭشېسىدا تۇرۇشقا كەلدى.

12 - ئاينىڭ 19 - كۈنى ئوبلاستلىق ئاساسىي لۇشەن تەربىيىسى ئۆمىكىنىڭ بازار خىزمەت ئەترىتىدىكى 23 كىشى خې ۋېنشۇەن، جاڭ شىيەنسەنلەرنىڭ باشلامچىلىقىدا بورتالا بازىرى ۋە ناھىيىلىك قول سانائەتچىلەر بىرلەشمىسىدە تۇرۇش ئۇچۇن كەلدى.

12 - ئاينىڭ ئاخىرىدا ئوبلاست، ناھىيە يەنە 146 كادىرنى يېزا ئىگىلىكىنىڭ 1 - سېپىگە بېرىپ تەكشۈرۈپ تەنقىق قىلىش، ئۇقتىلار بويىچە خىزمەتلەرگە يېتەكچىلىك قىلىش ئۈچۈن ئاجراتتى.

شۇ يىلى شىنجاڭ ھەربىي رايونىنىڭ تەستىقلىشى بىلەن، ناھىيە تەۋەسىدىكى مۇداپىئە رايونىدىكى بارلىق خەلق ئەسكەرلىرى چېگرا مۇداپىئە قاراۋۇلخانىلىرى بىكار قىلىنىپ، سەلكىت، جانباس، تېرىكتې، ئالاتاۋ، يۈكسىتىن ئىبارەت بەش چېگرا مۇداپىئە لىيەنى تەشكىل قىلىندى.

1976 - يىلى

1 - ئاينىڭ 6 - كۈنى ناھىيىلىك دېھقانلار ئىشتىن سىرتقى سەنئەت ئۆمىكى ئۈيغۇر ئوپېراسى شەكلىدە ئۆزگەرتىپ ئىشلەنگەن «كاككۇك تېغى» نى دېھقانچىلىق، چارۋىچىلىق رايونلىرىدا ئويناندى.

1 - ئاينىڭ 8 - كۈنى ج ك پ مەركىزىي كومىتېتىنىڭ مۇئاۋىن رەئىسى، گوۋۇيۈەننىڭ زۇڭلىسى جۇئېنلەي ۋاپات بولدى، ناھىيىدىكى ھەر مىللەت خەلقى ئۆزلۈكىدىن قارىلىق تاقاپ، مېيىت ئۆيى تەسىس قىلىپ، چوڭقۇر تەزىيە بىلدۈردى.

2 - ئاينىڭ 17 - كۈنىدىن 3 - ئاينىڭ 15 - كۈنگىچە ناھىيىلىك ئىنقىلابىي كومىتېتنىڭ مۇئاۋىن مۇدىرلىرى ۋاڭ شۇئېن، گۈشەنيۈلەر ھەر دەرىجىلىك كادىردىن 79 نى باشلاپ، سەنشى ئۆلكىسىنىڭ شىياڭ ناھىيىسى داجەي چوڭ ئەترىتىگە بېرىپ ئېكسكۇرسىيە ۋە ئۆگىنىشتە بولدى.

2 - ئاينىڭ 26 - كۈنى (باھار بايرىمىدا) ئوبلاست، ناھىيە رەھبەرلىرىدىن تۆرەيسۇر، مىجەلەر 50 نەپەر رەھبىرىي كادىرنى باشلاپ، «غالىبىيەت» گۈڭشېسىنىڭ «ئالغا» چوڭ ئەترىتىگە بېرىپ ئۇغۇت توپلىدى ھەمدە باھار بايرىمىنى ئىنقىلابىي يوسۇندا ئۆتكۈزۈشكە باشلامچىلىق قىلدى.

3 - ئاينىڭ 15 - كۈنىدىن 19 - كۈنگىچە ناھىيە بويىچە يېزا ئىگىلىكىدە داجەيدىن ئۆگىنىش بويىچە ئىلغار كوللېكتىپ، ئىلغار شەخسلەر ۋەكىللىرى يىغىنى ئۆتكۈزۈلدى.

4 - ئاينىڭ 5 - كۈنى «قىزىل بايراق» گۈڭشېسى «قىزىل بايراق» چوڭ ئەترىتىنىڭ ئەزاسى مايۇتاڭ ئېغىر ئاياغ ئايالى ۋە بەش كىچىك بالىسىنى پالتا بىلەن چاناپ ئۆلتۈرۈپ، ئۆيى ۋە ئالتە جەسەتنى ئوت قويۇپ كۆيدۈرۈۋېتىپ، زەھەر ئېچىپ ئۆلۈۋالماقچى بولۇپ مەقسىتىگە يېتەلمىگەن. ناھىيىلىك خەلق سوت مەھكىمىسى ئۇنىڭغا قانۇن بويىچە ئۆلۈم جازاسى بەردى.

4 - ئايدا بېيجىڭدا تېيەنئەنمېن «5 - ئاپرىل ۋەقەسى» يۈز بەرگەندىن كېيىن، ناھىيە بويىچە بىر قىسىم ئورگان ۋە ئورۇنلار ۋەزىيەتكە زىچ ئەگىشىپ، بەزىلىرى كىچىك كۆلەمدىكى تەنقىد يىغىنلىرىنى ئۆتكۈزۈپ، بەزىلىرى مەخسۇس سەھىپىلەر بويىچە تام گېزىتى چىقىرىپ، ئاتالمىش «دېڭ شياۋپىڭنى تەنقىد قىلىش، ئوڭچىل ئەنزە ئاغدۇرۇش شامىلىغا قايتۇرما زەربە بېرىش» كۈرىشىنى قوزغىدى.

4 - ئايدا ئوبلاست، ناھىيە دەرىجىلىك ئورگانلاردىكى كادىرلار، بازار ئاھالىلىرى، ئوقۇغۇچىلار ۋە ئىشچىلاردىن بولۇپ ئاز كەم 1000 كىشى بورتالادىن ئۆتەيگە باردىغان 31 كىلومېتر ئۇزۇنلۇقتىكى ئاسفالت يولنى ياسىدى. بۇ يول يىل ئاخىرىدا ئومۇمىيۈزلۈك پۈتتى.

5 - ئاينىڭ 4 - كۈنىدىن 14 - كۈنگىچە بېيخەي فلوتىدىن چېكىنگەن 19 جەڭچى، 22 ئائىلە تاۋابىئاتى، بېيجىڭ تۆمۈرىيول ئەسكەرلىرىدىن تۆت كىشى، ئالتە ئائىلە تاۋابىئاتى، شېنياڭ ھاۋا ئارمىيىسىدىن يەتتە جەڭچى، 11 ئائىلە تاۋابىئاتى ناھىيىگە كېلىپ، يېزىغا ماكانلاشتى.

5 - ئاينىڭ 18 - كۈنى ناھىيىلىك پارتكومنىڭ شۇجىسى بەي يۈڭكۈي 63 نەپەر چارۋىچىلىق كادىرنى باشلاپ ئىچكى موڭغۇلىيىنىڭ ۋۇشېنجاۋ گۈڭشېسىغا بېرىپ ئېكسكۇرسىيە ۋە ئۆگىنىشتە بولدى.

8 - ئاينىڭ 24 - كۈنى «ئۆچقۇن» گۈڭشېسىنىڭ «سەكرەپ ئىلگىرىلەش» 2 - ئەترىتىدە پانقاق گازى سىنىقى تەرىقسىدە يولغا قويۇلۇپ مۇۋەپپەقىيەت قازىنىلدى، ئىككى ئايدا 14 پانقاق گازى كۆلچىكى ياسالدى.

9 - ئاينىڭ 9 - كۈنى ج ك پ مەركىزىي كومىتېتىنىڭ رەئىسى، مەركىزىي ھەربىي ئىشلار كومىتېتىنىڭ رەئىسى ماۋزېدۇڭ ۋاپات بولدى، ناھىيىدىكى ھەر مىللەت خەلقى چەكسىز قايغۇغا چۆمدى. 18 - كۈنى «شەرق قىزارىدى» كىنو - تىياتىرخانىسىدا مېيىت ئۆيى تەسىس قىلىنىپ، چوڭقۇر تەزىيە بىلدۇرۇلدى.

9 - ئاينىڭ 28 - كۈندىن 10 - ئاينىڭ 1 - كۈنگىچە ناھىيىدە خەلق ئەسكەرلىرىنىڭ راست ئوق بىلەن قارىغا ئېتىش مۇسابىقىسى ئۆتكۈزۈلدى، مۇسابىقىگە 1050 كىشى قاتناشتى.

10 - ئاينىڭ 18 - كۈنى ئاپتونوم ئوبلاستلىق، بورتالا ناھىيىلىك خىزمەت ئۆمىكىنىڭ تەكشۈرۈپ ئۆتكۈزۈۋېلىشى، ئوبلاستلىق، ناھىيىلىك پارتكومىلارنىڭ تەستىقلىشى بىلەن، «غالىبىيەت» گۈڭشېنىسى، «ئۇچقۇن» گۈڭشېنىسى، «شەرق قىزارىدى» چوڭ ئەترىتى، گۈڭشې چارۋىچىلىق فېرمىسى، «قىزىل بايراق» گۈڭشېنىسى «قىزىل نۇر» چوڭ ئەترىتى، «قىزىل چوققا» چوڭ ئەترىتى، شىنتارا چوڭ ئەترىتى، «قىزىل مەنبە» چارۋىچىلىق فېرمىسى، «يالقۇن» گۈڭشېنىسىنىڭ 1 -، 2 -، 3 - ۋە 5 - چوڭ ئەترەتلىرى، 1 -، 2 - چارۋىچىلىق فېرمىلىرى، ئۇرۇقچىلىق مەيدانى، «ئالغا» چارۋىچىلىق فېرمىسىنىڭ دېھقانچىلىق 1 -، 2 -، 4 - ۋە 8 - ئەترەتلىرى، چارۋىچىلىق 2 - ئەترىتى، يەم - بوغۇز ئەترىتى «داجەيچە گۈڭشې، ئەترەت» بولدى.

10 - ئاينىڭ 24 - كۈنى چوڭتىن كېيىن، ناھىيە بويىچە ئورگان كادىرلىرى، ئىشچىلار ۋە ئوقۇغۇچىلار، ئورگان - ئورۇن ۋە مەكتەپلەردە، كوللېكتىپ ھالدا، بېيجىڭدىكى مىليونلىغان ئارمىيە - خەلقىنىڭ جياڭ چىڭ، جاڭ چۇنچياۋ، ۋاڭ خۇڭۋېن، ياۋۇېنيۈەندىن ئىبارەت پارتىيىگە قارشى «تۆت كىشىلىك گۇرۇھ» نىڭ تارمار قىلىنغانلىقىنىڭ ئۇلۇق غەلبىسىنى قىزغىن تەبرىكلەش يىغىنىنىڭ ئەمەلىي ھەۋالىنى رادىئودىن ئاڭلىدى.

11 - ئاينىڭ 27 - كۈنى ئاپتونوم رايونلۇق ئىنقىلابىي كومىتېتىنىڭ تەستىقلىشى بىلەن «قىزىل بۇلاق» گۈڭشېنىسى قۇرۇلدى.

1977 - يىلى

2 - ئاينىڭ 7 - كۈنى «1 - ئاۋغۇست» سو ئامبىرىنىڭ تاقىلىنى سۇ بۇزۇۋەتتى. ئامبارنىڭ تۆۋەن تەرىپىدىكى «قىزىل بايراق» گۈڭشېسىنىڭ «قىزىل چوققا»، «قىزىل بايراق»، «قىزىل پۇپۇك» تىن ئىبارەت ئۈچ چوڭ ئەترىتى ئاپەتكە ئۇچرىدى، 7020 مو يەردىكى كۇزگى ۋە يازغى بۇغداينى سۇ بېسىپ كەتتى، 52 ئېغىز ئۆيىنى، 66 مېتر ئۇزۇنلۇقتىكى قورۇق تامنى سۇ بۇزۇۋەتتى.

3 - ئاينىڭ 21 - كۈنى چوڭتىن كېيىن، شىمالىي تاغدىكى يىغىلما قار ئېرىپ، كۆپ مىقداردىكى قار سۈيى «يالقۇن» گۈڭشېسىنىڭ كونا شىنبۇخ ئۆستىگىگە كىرىپ، ئۆستەڭنىڭ قېشىنى بۇزۇۋەتتى، بورتالادىن ئارىشاڭغا بارىدىغان تاشيولنىڭ 13 يېرىنى بۇزۇۋەتتى، بۇزۇلغان يەرنىڭ ئۇزۇنلۇقى 2.5 كىلومېتر كېلىدۇ، قاتناش ئىككى كۈن ئۇزۇلۇپ قالدى.

4 - ئاينىڭ 7 - كۈنى ئەتىيازدا قاتتىق سوغۇق بولۇپ، ناھىيە بويىچە ئاز كەم 70 مىڭ مو يەردىكى كۇزگى بۇغداي ئۇششۇپ كەتتى.

6 - ئاينىڭ 18 - كۈندىن 20 - كۈنگىچە ناھىيىدە بۇغداي ئىش ئورنى يىغىنى ئۆتكۈزۈلدى، يىغىنغا 72 كىشى قاتناشتى، ئۇلار 23 ئورۇنلىنىڭ بۇغدىيى بويىچە «ئۇچ ئېتىز» (ئۇرۇقلۇق ئېتىزى، تەجرىبە ئېتىزى، مول ھوسۇللۇق ئېتىز) ئەھۋالىنى ئېكسكۇرسىيە قىلدى.

7 - ئاينىڭ 2 - كۈنى چوڭتىن كېيىن سائەت ئۈچتە مۇلدۇر ئاپىتى يۈز بەردى، مۇلدۇر تەخمىنەن ئون مىنۇت ياغدى، ئەڭ چوڭ مۇلدۇرنىڭ دىئامېترى 5.4 سانتىمېتر غا يەتتى، ناھىيە بويىچە 86 مىڭ 600 مو كۆلەم ئاپەتكە ئۇچرىدى، 1 مىليون 500 مىڭ كىلوگرام ئاشلىق زىيانغا ئۇچرىدى.

7 - ئاينىڭ 3 - كۈنى چوڭتىن كېيىن سائەت ئۈچتە مۇلدۇر ياغدى، قاتتىق يامغۇر تۆپەيلىدىن خارتوراگ

تېغىدىن كەلكۈن كېلىپ، كەلكۈن پەسكە قاراپ ئېقىپ، تەخمىنەن ئۈچ سائەت داۋاملىشىپ، «يالقۇن» گۈڭشېسىنىڭ 2 ـ، 7 ـ چوڭ ئەترەتلىرىنىڭ 1190 مو يەردىكى زىرائىتىنى ئېقىتىپ كەتتى، ئازكەم 100 ئائىلىلىك گۈڭشې ئەزاسىنىڭ ئۆيىنى سۇ بېسىپ كەتتى، 65 ئېغىز ئۆي ئۆرۈلۈپ چۈشتى، 248 ئېغىز ئۆي خەتەرلىك ئۆيگە ئايلىنىپ قالدى. ئوبلاستلىق پارتكوم 10 مىڭ يۈەن قۇتقۇزۇش پۇلى، 500 مېتر رەخت، 40 كۈب مېتر ياغاچ ماتېرىيال تارقاتتى، 25 مىڭ كىلوگرام ئاشلىقنى قايتۇرۇپ سېتىپ بەردى. ئوبلاست، ناھىيە ئورگىنىدىكى ئامما 2477 يۈەن نەق پۇل، 500 كىلوگرام ئاشلىق، 107 مېتر رەخت، 510 قۇر كىيىم ـ كېچەك ئىئانە قىلىپ، ئاپەتكە ئۇچرىغان ئاممىنى قۇتقۇزدى.

7 ـ ئاينىڭ 4 ـ كۈنىدىن 14 ـ كۈنىگىچە ناھىيىدە چارۋىچىلىقتا داجەيدىن ئۆگىنىش بويىچە ئىلغار كوللېكتىپ ۋە ئىلغار شەخسلەر ۋەكىللىرى يىغىنى ئۆتكۈزۈلدى، يىغىندا چارۋىچىلىق سېپىدىكى ئۈلگە مۇقۇشباي، تۇرسۇن ھەسەن، داۋجاپ، زاكىر، ئىرىم بالا، جۇماش، تۇرسۇن، قالدايى، بۇمبىجاپلاردىن ئۆگىنىش چاقىرىق قىلىندى.

10 ـ ئاينىڭ 26 ـ كۈنى «ئالغا» چارۋىچىلىق فېرمىسى كۆۋرۈكى پۈتۈپ قاتناش باشلاش مۇراسىمى ئۆتكۈزۈلدى.

10 ـ ئاينىڭ 28 ـ كۈنىدىن 30 ـ كۈنىگىچە ناھىيىدە ئېتىز ـ ئېرىق ئاساسىي قۇرۇلۇشى بويىچە تۆت دەرىجىلىك كادىرلار يىغىنى ئۆتكۈزۈلدى.

11 ـ ئايدا ناھىيىلىك پەن ـ تېخنىكا كومىتېتى قۇرۇلدى.

11 ـ ئايدا ناھىيىدە سانائەتتە داچىڭدىن ئۆگىنىش يىغىنى ئۆتكۈزۈلدى، يىغىندا سېمونت زاۋۇتىدىن چېن شىباۋ، خەلق بانكىسىدىن ۋاڭ جيەنلەرگە «سانائەت ـ قاتناش، مالىيە ـ سودا سېپىدىكى، قوش ئىلغار، قىزىل بايراقدارلار» دەپ نام بېرىلدى.

1978 ـ يىلى

1 ـ ئاينىڭ 9 ـ كۈنى ئۇدا قاتتىق قار ياغدى، ناھىيە تەۋەسىدىكى كۆپ قىسىم قىشلاقلاردا يىغىلغان قارنىڭ قېلىنلىقى 40 — 45 سانتىمېترغا يەتتى، ئوبلاست، ناھىيە رەھبەرلىرى چارۋىچىلىق رايونلىرىغا بېرىپ قار ئەھۋالىنى تەكشۈردى ۋە چارۋىچىلاردىن ھال سورىدى، چارۋىچىلىق رايونلىرىغا 117 مىڭ 94 كىلوگرام يەم ـ بوغۇز، 133 مىڭ 579 باغلام ئوت ـ چۆپ، 91 توننا تۇز يۆتكەپ بېرىلدى، 71 كادىر ئاپەت ئەھۋالى ئېغىر، قىيىنچىلىق كۆپ قىشلاقلارغا بېرىپ، ئاپەتكە تاقابىل تۇرۇپ چارۋا ـ ماللارنى قوغداپ قېلىشقا ياردەملەشتى.

1 ـ ئاينىڭ 16 ـ كۈنى مائارىپ سېپىدىكى ئىلغار كوللېكتىپ، ئىلغار شەخسلەر يىغىنى ئۆتكۈزۈلدى، يىغىنغا 127 كىشى قاتناشتى.

2 ـ ئاينىڭ 23 ـ كۈنى «يالقۇن» گۈڭشېسى، جىڭ ناھىيىسىنىڭ «يۇقىرى ئېقىم» گۈڭشېسى، ئارىشاڭ ناھىيىسىنىڭ «ئۆكتەبر» گۈڭشېسى «ئالتىنى سېلىشتۇرۇش» 1) يۆنىلىش ۋە يولنى سېلىشتۇرۇش، 2) ئىنقىلابىي غەيرەتنى سېلىشتۇرۇش، 3) ئېتىز ـ ئىرىق ئاساسىي قۇرۇلۇشىنى سېلىشتۇرۇش، 4) ئومۇمىي ئاشلىقنى سېلىشتۇرۇش، 5) كوللېكتىپنىڭ ۋە گۈڭشې ئەزالىرىنىڭ كىرىمىنى سېلىشتۇرۇش، 6) دۆلەتكە قوشقان تۆھپىنى سېلىشتۇرۇش) مەزمۇن قىلىنغان سوتسىيالىستىك ئەمگەك مۇسابىقىسى پائالىيىتى كېلىشىمنامىسى ئىمزالىدى.

3 ـ ئاينىڭ 3 ـ كۈنى يېزا پارتىيە تەشكىلاتلىرى ئىشىكنى ئېچىۋېتىپ ئىستىل تۈزىتىش ئېلىپ بېرىپ، «ئۈچنى تەكشۈرۈش» (لۇشيەننى تەكشۈرۈش، غەيرەتنى تەكشۈرۈش، ئىستىلنى تەكشۈرۈش)، «بىرنى تۈزىتىش» (بوشاڭلىقنى، ھورۇنلۇقنى، چېچىلاڭغۇلۇقنى تۈزىتىش) ھەرىكىتىنى قانات يايدۇردى.

5 ـ ئاينىڭ 4 ـ كۈنى بورتالا موڭغۇل ئاپتونوم ئوبلاستلىق ئىنقىلابىي كومىتېت، شۆبە ھەربىي رايونى ئاپەتتىن قۇتقۇزۇش يولىدا جان پىدالىق كۆرسەتكەن خەلق ئەسكىرى، شەرەپ بىلەن يارىلانغان «قىزىل بايراق» گۇڭشېسى قوراللىق بۆلۈمىنىڭ باشلىقى لى چاڭجىننى شەرەپ بىلەن 2 ـ دەرىجىلىك خىزمەت كۆرسەتتى دەپ ئەنگە ئالدى.

5 ـ ئاينىڭ 13 ـ كۈنىدىن 19 ـ كۈنىگىچە ناھىيىلىك پارتكوم كېڭەيتىلگەن يىغىن ئۆتكۈزۈپ، ئىشىكنى ئېچىۋېتىپ ئىستىل تۈزىتىش ئېلىپ باردى.

5 ـ ئاينىڭ 20 ـ كۈنى ناھىيىدە بۇغدايلاردا ئال كېسەللىكى، ئاق توزان كېسەللىكى يۈز بەردى، ئاپەتكە ئۇچرىغان كۆلەم 45 مىڭ موغا يەتتى.

6 ـ ئاينىڭ 4 ـ كۈنى ئېغىر مۆلدۈر ئاپىتى يۈز بەردى، شۇيىڭپەن، چىندېل گۇڭشېلىرىنىڭ 15 چوڭ ئەترىتى، 46 ئىشلەپچىقىرىش ئەترىتى ئاپەتكە ئۇچرىدى، ئاپەتكە ئۇچرىغان كۆلەم 88 مىڭ موغا يەتتى.

6 ـ ئاينىڭ 18 ـ كۈنى ناھىيىلىك پارتكوم چارۋىچىلىقنى باشقۇرۇشقا ئائىت 19 ماددىلىق تۈزۈم تۈزدى.

8 ـ ئاينىڭ 29 ـ كۈنىدىن 9 ـ ئاينىڭ 2 ـ كۈنىگىچە ناھىيىلىك 3 ـ قېتىملىق خەلق ئەسكەرلىرى قۇرۇلتىيى ئۆتكۈزۈلدى.

9 ـ ئاينىڭ 8 ـ كۈنى ناھىيىلىك پارتكوم پاش قىلىش، تەنقىد قىلىش، تەكشۈرۈش بويىچە خەۋەرلەندۈرۈش يىغىنى ئۆتكۈزۈپ، ناھىيىلىك پارتكوم دائىمىي كومىتېتىنىڭ ئەزالىرىدىن لى زوجېن، دۇڭ زېڭخۇي، لى شاڭگۈەنلەرنى بۇ خىزمەتكە مەسئۇل قىلىپ بېكىتتى، ئۇلار «مەدەنىيەت زور ئىنقىلابى» دا ئۇرۇش، چىقىش، بۇلاش، ئاختۇرۇش بىلەن شۇغۇللانغانلارنى ۋە «ئىككىگە زەربە بېرىش» كە مۇناسىۋەتلىك ئادەم ۋە ۋەقەلەرنى ئېنىقلىدى.

9 ـ ئاينىڭ 22 ـ كۈنىدىن 24 ـ كۈنىگىچە ناھىيىلىك پارتكوم خىزمەت يىغىنى ئۆتكۈزۈپ، سىياسەتنى ئەمەلىيلەشتۈرۈش ۋە پاش قىلىش، تەنقىد قىلىش، تەكشۈرۈش قاتارلىق مەسىلىلەرنى مۇھاكىمە قىلدى.

11 ـ ئاينىڭ 10 ـ كۈنى ناھىيىدىكى «1 ـ ماي» ئېلېكتر ئىستانسىسىنىڭ پۈتۈش مۇراسىمى ئۆتكۈزۈلدى. بۇ ئىستانسىسىنىڭ گېنېراتورلىرىنىڭ سىغىمچانلىقى 2400 كىلوۋات بولۇپ، ئۇ، ئوبلاست بويىچە ئەڭ چوڭ سۇ ئېلېكتر ئىستانسىسى ھېسابلىنىدۇ.

12 ـ ئاينىڭ 26 ـ كۈنى «قىزىل بۇلاق» گۇڭشېسىنىڭ شىنتارا چوڭ ئەترىتىنىڭ ئېلېكتر ئىستانسىسى پۈتتى، بۇ ئىستانسىسىنىڭ گېنىراتورلىرىنىڭ سىغىمچانلىقى 36 كىلوۋاتقا يېتىدۇ.

شۇ يىلى «يالقۇن» گۇڭشېسى ئاپەتكە تاقابىل تۇرۇپ، مول ھوسۇل ئالدى، ئومۇمىي ئاشلىق 14 مىليون كىلوگرامغا يېتىپ، تارىختا ئەڭ يۇقىرى سەۋىيە يارىتىلدى.

شۇ يىلى يەر ناملىرىنى ئومۇمىيۈزلۈك تەكشۈرۈش قانات يايدۇرۇلۇپ، چوڭ ئەترەتتىن يۇقىرى ئورۇنلارنىڭ يەر نامى نۇقتىلىق ھالدا ئومۇمىيۈزلۈك تەكشۈرۈلدى. ئەسلىدىكى «ئۇچقۇن» گۇڭشېسىنىڭ نامى ئۇتبۇلاق گۇڭشېسىغا، «يالقۇن» گۇڭشېسىنىڭ نامى شويىڭپەن گۇڭشېسىغا، «قىزىل بايراق» گۇڭشېسىنىڭ نامى دالتۇ گۇڭشېسىغا، «قىزىل بۇلاق» گۇڭشېسىنىڭ نامى مانىشاڭ گۇڭشېسىغا، «غالبىيەت» گۇڭشېسىنىڭ نامى چىندېل گۇڭشېسىغا، «ئالغا» چارۋىچىلىق فېرمىسىنىڭ نامى ئارالتوقاي چارۋىچىلىق فېرمىسىغا، ناھىيىلىك ئۇرۇقچىلىق مەيدانىنىڭ نامى ئۇلانبۇخ ئۇرۇقچىلىق مەيدانىغا ئۆزگەرتىلدى.

1979 ـ يىلى

1 ـ ئاينىڭ 10 ـ كۈنىدىن 20 ـ كۈنىگىچە، 2 ـ ئاينىڭ 11 ـ كۈنىدىن 20 ـ كۈنىگىچە بورتالادىكى بىر قىسىم خەنزۇ كادىر، ئىشچى ـ خىزمەتچىلەرنىڭ ئائىلە تاۋابىئاتلىرى ۋە گۇڭشې ئەزالىرى ئۇرۇشقا تەييارلىق كۆرۈش سەۋەبىدىن ئۆزلۈكىدىن تارقاقلىشىپ ئىچكى ئۆلكىلەرگە قايتىپ كەتتى. ئىككى قېتىمدا 11 مىڭدىن

ئارتۇق كىشى تارقاقلاشتى، بۇنىڭ ئىچىدە بازاردا تۇرۇۋاتقان ئادەم 4000 دىن ئاشمىدۇ، يېزىدا تۇرۇۋاتقان ئادەم 7000.

3 - ئاينىڭ 8 - كۈنى چىندىل گۈڭشىسى «غالىبىيەت» چوڭ ئەترىتى پارتىيە ياچەيكىسىنىڭ مۇئاۋىن شۇجىسى نىساخان، ئارالتۇقاي چارۋىچىلىق فېرمىسى «ئاۋانگارت» يەم - بوغۇز ئەترىتى ئايالار ئەترىتىنىڭ باشلىقى ئەلىمقان «مەملىكەتلىك 8 - مارت، قىزىل بايراقدارى» دېگەن شەرەپلىك نامغا ئېرىشتى. دالتۇ گۈڭشىسى «قىزىل بايراق» چوڭ ئەترىتىنىڭ ئايال ۋەكىللەر خىزمىتى ھەيئىتى «مەملىكەتلىك 8 - مارت ، قىزىل بايراقدار كوللېكتىپ» دېگەن شەرەپلىك نامغا ئېرىشتى.

4 - ئاينىڭ 5 - كۈنىدىن 9 - كۈنگىچە كوممۇنىستىك ياشلار ئىتتىپاقى بورتالا ناھىيىلىك 7 - قۇرۇلتىيى ئۆتكۈزۈلدى.

5 - ئاينىڭ 14 - كۈنى ناھىيىنىڭ ئارالتۇقاي چارۋىچىلىق فېرمىسىدا «بەشنى بېكىتىش، بىرنى مۇكاپاتلاش، بىرنى جازالاش» (چارۋىچىنى، مال پادىسىنى، ئوتلاقنى، ۋەزىپىنى، سەرپىياتنى بېكىتىش، مەھسۇلاتنى ئاشۇرسا مۇكاپاتلاش، مەھسۇلاتنى كېمەتسە جازالاش» تىن ئىبارەت ئىشلەپچىقىرىش مەسئۇلىيەت تۈزۈمى يولغا قويۇلدى.

5 - ئاينىڭ 15 - كۈنى شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونلۇق ئىنقىلابى كومىتېت ناھىيىنى چېگرا باشقۇرۇش يولغا قويۇلغان ناھىيە قىلىپ بېكىتتى.

6 - ئاينىڭ 24 - كۈنى بورتالا بازىرىدىكى «شەرق شامىلى» پەيچۇسوسى ئاپتونوم رايون بويىچە جەمئىيەت ئامانلىقىنى قوغداشتىكى ئىلغار كوللېكتىپ بولۇپ باھالاندى.

7 - ئاينىڭ 7 - كۈنى مۇلدۇر ياغدى، مۇلدۇرنىڭ دىئامېترى 2.5 سانتىمېتىرغا يەتتى، ناھىيە بويىچە 50 مىڭ مو يەردىكى زىرائەت ئاپەتكە ئۇچرىدى.

7 - ئاينىڭ 10 - كۈنى ناھىيىلىك مەدەنىيەت يۇرتى «جۇڭگو - ۋېيتنام چېگرىسىدىكى قايتۇرما زەربە بېرىش جېڭى» گە دائىر سۆزەتلەر كۆرگەزمىسى ئۆتكۈزدى.

7 - ئاينىڭ 19 - كۈنىدىن 24 - كۈنگىچە ناھىيىدە سىياسەتنى ئەملىيلەشتۇرۇش يىغىنى ئۆتكۈزۈلدى، يىغىندا 1978 - يىل 5 - ئايدىن بۇيانقى سىياسەتنى ئەملىيلەشتۇرۇش ئەھۋالى خۇلاسىلەندى، «تۆتنى ئېنىقلاش» ، «مەدەنىيەت زور ئىنقىلابى» ، «بىرگە زەربە بېرىش، ئۇچكە قارشى تۇرۇش» قاتارلىق ھەرىكەتلەردە ناھەق، يالغان، خاتا ئەنزىلەرگە چېتىلىپ قالغان ۋە زەربىگە، زىيانكەشلىككە ئۇچرىغان 1245 كادىر ۋە ئاممىنىڭ سىياسىتى ئەملىيلەشتۇرۇلدى.

8 - ئاينىڭ 8 - كۈنىدىن 9 - كۈنگىچە بېيجىڭدىكى ئالاھىدە ئوقۇتقۇچىلار شۇنۇڭرۇ، لىيەن شۇشېڭ، 1 - دەرىجىلىك ئوقۇتقۇچى لىيۇمېڭشياڭ ئاپتونوم ئوبلاستقا كېلىپ، ئوتتۇرا، باشلانغۇچ مەكتەپلەردە دەرس ئۆتتى، بورتالادىكى ئوتتۇرا، باشلانغۇچ مەكتەپلەرنىڭ بارلىق ئوقۇتقۇچىلىرى دەرس ئاڭلىدى.

8 - ئايدا ناھىيە بويىچە 500 دىن ئارتۇق خەلق ئوقۇتقۇچىسى بىلىم سەۋىيىسى ئىمتىھانىغا قاتناشتى.

8 - ئاينىڭ 21 - كۈنى ناھىيىدە 2 - قارارلىق خۇدۇم موڭغۇل يېزىقى مەشىق كۇرسى ئېچىلدى، كۇرسقا 40 كىشى قاتناشتى، ئۇلار 20 كۈن ئۆگىنىش قىلدى.

1980 - يىلى

1 - ئاينىڭ 30 - كۈنىدىن 2 - ئاينىڭ 2 - كۈنگىچە بورتالا ناھىيىلىك 4 - قېتىملىق ئايال ۋەكىللەر خىزمىتى يىغىنى ۋە ئايال ئاكتىپلار ۋەكىللىرى يىغىنى ئۆتكۈزۈلدى، يىغىنغا 197 ۋەكىل قاتناشتى.

3 - ئاينىڭ 6 - كۈنى ناھىيىدە ئاتالاردا بولۇدىغان ماڭقا كېسەللىكى يۇز بەردى، پائال ئالدىنى ئېلىش ۋە داۋالاش ئارقىلىق، بۇ كېسەللىك ناھايىتى تېزلا يوقىتىلدى.

3 ـ ئاينىڭ 5 ـ كۈنىدىن 6 ـ كۈنىگىچە ناھىيىدە سانائەت ـ قاتناش، مالىيە سودا ساھەسىدىكى ئەمگەك نەمۇنىچىلىرى يىغىنى ئۆتكۈزۈلدى، يىغىندا 15 ئىلغار كوللېكتىپ ۋە 132 ئىلغار شەخس تەقدىرلەندى ۋە مۇكاپاتلاندى.

4 ـ ئاينىڭ 13 ـ كۈنى ناھىيىگە بىۋاستە قاراشلىق ئورگانلاردىكى كادىرلار ۋە ئىشچى ـ خىزمەتچىلەردىن 400 دىن ئارتۇق كىشى بورتالا دەرياسى ساھىلىدا كۆچەت تىكىپ ئورمان بەرپا قىلىپ، دەريا ساھىلىنى ئۆزگەرتتى.

5 ـ ئاينىڭ 6 ـ كۈنى ناھىيىدىكى خەلق ساقچىسى لى جىنشەن، چىندېل گۈڭشېسى «تاڭنۇرى» چوڭ ئەترىتى ئىتتىپاق باش ياچېيكىسىنىڭ شۇجىسى مەمەت موللا، چىندېل گۈڭشېسى «غالبىيەت» چوڭ ئەترىتى مەكتىپىنىڭ يېتەكچىسى ئامىنە ياسىنلارغا ئاپتونوم رايونىمىز «يېڭى ئۇزۇن سەپەر زەربىدارلىرى» دەپ شەرەپلىك نام بەردى.

5 ـ ئاينىڭ 16 ـ كۈنى ناھىيە بويىچە 369 خەلق ئوقۇتقۇچىسى دۆلەت شتاتىدىكى ئوقۇتقۇچىغا ئۆزگەرتىلدى.

5 ـ ئاينىڭ 22 ـ كۈنى ناھىيە بويىچە تېخنىكىنى، باشقۇرۇشنى بىلىدىغان 107 كەسپىي كادىر ۋە زىيالىي ياش بۆلۈمچىدىن يۇقىرى رەھبەرلىك ۋەزىپىگە ئۆستۈرۈلدى.

5 ـ ئاينىڭ 24 ـ كۈنى ناھىيە مۇۋاپىق ياشتىكى 100 تۇياق ساغلىقنى، 50 تۇياق چىشى ئۆچكىنى جەنۇبىي شىنجاڭ رايوننىغا ياردەم بېرىش ئۈچۈن يۆتكەپ بەردى.

6 ـ ئاينىڭ 20 ـ كۈنىدىن 27 ـ كۈنىگىچە سىياسىي كېڭەش بورتالا ناھىيىلىك 6 ـ نۆۋەتلىك كومىتېتىنىڭ يىغىنى ئۆتكۈزۈلدى.

6 ـ ئاينىڭ 21 ـ كۈنىدىن 27 ـ كۈنىگىچە بورتالا ناھىيىلىك 6 ـ نۆۋەتلىك خەلق قۇرۇلتىيىنىڭ 1 ـ يىغىنى ئۆتكۈزۈلدى. يىغىندا بورتالا ناھىيىلىك ئىنقىلابىي كومىتېتنى ئەمەلدىن قالدۇرۇپ، ناھىيىلىك خەلق ھۆكۈمىتىنى ئەسلىگە كەلتۈرۈش قارار قىلىندى.

7 ـ ئاينىڭ 1 ـ كۈنىدىن 5 ـ كۈنىگىچە ج ك پ بورتالا ناھىيىلىك 6 ـ قۇرۇلتىيى ئۆتكۈزۈلدى.

7 ـ ئاينىڭ 15 ـ كۈنى شويىڭپەن گۈڭشېسىدا مۆلدۈر ئاپىتى يۈز بەردى، ئاپەتكە ئۇچرىغان كۆلەم 10 مىڭ موغا يەتتى.

7 ـ ئاينىڭ 18 ـ كۈنىدىن 19 ـ كۈنىگىچە ناھىيىدە چارۋىچىلىق خىزمىتى يىغىنى ئۆتكۈزۈلدى، يىغىندا «بەشنى بېكىتىش، بىرنى مۇكاپاتلاش» تىن ئىبارەت ئىشلەپچىقىرىش مەسئۇلىيەت تۈزۈمىگە دائىر تەدبىرلەر تۈزۈلدى ۋە مۇكەممەللەشتۈرۈلدى.

7 ـ ئاينىڭ 24 ـ كۈنى كېچىدە بوران چىقتى، ھاۋارايى تارماقلىرىنىڭ ئۆلچەپ بېكىتىشىگە ئاساسلانغاندا، شامال كۈچى 12 بالغا يەتكەن، ناھىيە بازىرىدىكى نەچچە يۈز تۈپ چوڭ دەرەخنى بوران ئۆرۈۋەتتى، بەزى دەرەخلەرنى يىلتىزى بىلەن قومۇرۇۋەتتى، بەزى ئۆيلەرنىڭ ئۆگزىسىدىكى كاھىشلارنى ئۇچۇرۇپ كەتتى، ئۇن ـ ياغ زاۋۇتىنىڭ 15 مېتر ئۇزۇنلۇقتىكى، تۆت توننا ئېغىرلىقتىكى توشۇش ماشىنىسىنى قاتتىق بوران ئون نەچچە مېتر يەرگىچە ئىتتىرىپ بېرىپ ئۆرۈۋەتتى.

8 ـ ئاينىڭ 5 ـ كۈنى شويىڭپەن گۈڭشېسى خىش زاۋۇتىنىڭ چوڭ تىپتىكى ئايلانما خۇمدىنى پۈتتى، ئۇنىڭدا لايىھە بويىچە بىر قېتىمدا 80 مىڭ پارچە خىش پىشۇرغىلى بولىدۇ. خۇمدانىدا شۇ يىلى 1 مىليون پارچە خىش پىشۇرۇلۇپ، 42 مىڭ يۈەن پايدا يارىتىلدى.

8 ـ ئاينىڭ 5 ـ كۈنى ناھىيىلىك پارتكوم دائىمىي كومىتېتىنىڭ يىغىنىنى ئۆتكۈزدى، يىغىندا ئاپتونوم رايونىمىزنىڭ مىللەتلەر ئىتتىپاقلىقى قائىدىسى ۋە دىنىي سىياسەت قوللانمىسى ئۆگىنىلدى ھەمدە ھەر يىلى 8 ـ ئاينى ناھىيە بويىچە مىللەتلەر ئىتتىپاقلىقىنى كۈچەيتىش تەربىيىسى تەشۋىقات ئېيى قىلىش قارار قىلىندى.

10 - ئاينىڭ 4 - كۈنى ناھىيە بويىچە مۇھاجىرلار ئىشلىرىنى ئومۇميۈزلۈك تەكشۈرۈش خىزمىتى قانات يايدۇرۇلدى.

10 - ئاينىڭ 6 - كۈنى بورتالا ناھىيىلىك پارتىيە مەكتىپى ئەسلىگە كەلتۈرۈلدى.

10 - ئاينىڭ 9 - كۈنى دىنىي زاتلار سۆھبەت يىغىنى ئۆتكۈزۈلدى، يىغىندا مىللەتلەر ئىتتىپاقلىقى قائىدىسى ۋە دىنىي سىياسەت قوللانمىسى ئۆگىنىلدى.

12 - ئاينىڭ 15 - كۈنى كەچ ساقەت سەككىزلەر ئەتراپىدا ناھىيىلىك سۈ ئىنشائاتى ماشىنىلىرى بويىچە قۇرۇلۇش قىلىش ئەترىتىنىڭ كوللېكتىپ ياتقىدىكى ياش ئىشچى - خىزمەتچىلەرنىڭ گەپ تالىشىپ قېلىشى تۈپەيلىدىن بىر قېتىملىق گىرانات پارتلاش ئەنزىسى يۈز بېرىپ، تۆت كىشى ئېغىر يارىلاندى، بۇلاردىن ئىككىسى دوختۇرخانىغا ئېلىپ بېرىلىپ جىددىي قۇتقۇزۇلغان بولسىمۇ، ئۇنۇمى بولماي ئۆلۈپ كەتتى.

12 - ئاينىڭ 17 - كۈنىدىن 19 - كۈنگىچە ناھىيىدە پىلانلىق تۇغۇت بويىچە ئىلغار كوللېكتىپ، ئىلغار شەخسلەرنى تەقدىرلەش يىغىنى ئۆتكۈزۈلۈپ، 11 ئىلغار كوللېكتىپ، 26 ئىلغار شەخس، 13 ئىلغار خىزمەتچىگە مۇكاپات بۇيۇمى تارقىتىپ بېرىلدى.

12 - ئاينىڭ 25 - كۈنى چىندېل گۈڭشېسى «قۇياشقا باقار» چوڭ ئەترىتى چوشقا فېرمىسىنىڭ چوڭ - كىچىك 83 چوشقىسىدا ئاقسىل كېسەللىكى يۈز بەردى، 31 - كۈنى 19 چوشقا كۈچىكى ئۆلدى.

12 - ئاينىڭ ئاخىرىدا ناھىيە ۋە گۈڭشې (مەيدان - فېرما) لاردا ئىشچى - دېھقانلار ماۋارىپى كومىتېتى قۇرۇلدى.

شۇ يىلى قىشتا ناھىيىدىكى ھەر دەرىجىلىك پارتىيە تەشكىلاتلىرى «پارتىيە ئىچىدىكى سىياسىي تۈرمۇش توغرىسىدا بىر قانچە مىزان» نى ئۆگەندى، 1497 پارتىيە ئەزاسى سېلىشتۇرما تەكشۈرۈش ئېلىپ بارىدى.

1981 - يىلى

1 - ئاينىڭ 26 - كۈنى ناھىيىلىك خەلق ھۆكۈمىتىنىڭ ئەمگەك بۆلۈمى تەسىس قىلىندى، ئۇ، قوشۇمچە زىيالىي ياشلار خىزمىتىنى باشقۇردى.

1 - ئاينىڭ 28 - كۈنى ناھىيىلىك خەلق ھۆكۈمىتى «خەلق ئەسكەرلىرى ئىشلىتىدىغان قورال - ياراق ۋە ئوق - دورىلارنى باشقۇرۇشنى كۈچەيتىش توغرىسىدا ئۇقتۇرۇش» چىقاردى. يېقىنقى بىر يىلدا بەش قېتىم ئېغىر ۋەقە يۈز بېرىپ، سەككىز كىشى ئۆلدى، ئۈچ كىشى يارىلاندى.

2 - ئايدا ناھىيە، گۈڭشې (مەيدان - فېرما)، ناھىيىگە بىۋاستە قاراشلىق ئورگان ۋە ئورۇنلارنىڭ مەسئۇللىرى قاتناشقان بىرلەشمە يىغىن ئۆتكۈزۈلۈپ، پارتىيىنىڭ يېزىلارغا قارىتىلغان ئىقتىسادىي سىياسىتى يەنمۇ ئەملىيلەشتۈرۈلدى.

3 - ئاينىڭ 7 - كۈنى ناھىيىلىك مەدەنىيەت يۇرتى تۈنجى قېتىم باھار بايرىمىنى كۈتۈۋېلىش بويىچە شەخسلەر رەسىم كۆرگەزمىسى ئاچتى، 63 پارچە ئەسەر كۆرگەزمىگە قويۇلدى، كۆرگەزمە 15 كۈن داۋاملاشتى، كۆرگەزمىنى 5000 ئادەم (قېتىم) كۆردى.

5 - ئاينىڭ 2 - كۈنى بورتالا ناھىيىلىك دېھقانچىلىق تېخنىكىسىنى كېڭەيتىش پونكتى ئەسلىگە كەلتۈرۈلدى.

7 - ئاينىڭ 28 - كۈنى ناھىيىلىك نوپۇسنى 3 - قېتىم ئومۇميۈزلۈك تەكشۈرۈشكە رەھبەرلىك قىلىش گۇرۇپپىسى قۇرۇلدى، ۋاڭ شۇڭبىن گۇرۇپپا باشلىقلىقىنى ئۈستىگە ئالدى.

8 - ئاينىڭ 29 - كۈنى ناھىيىدە ماۋارىپ سېپىدىكى ئىلغار كوللېكتىپ، ئىلغار شەخسلەر يىغىنى ئۆتكۈزۈلدى، يىغىندا 25 يىلدىن بۇقىرى ستاژغا ئىگە ئوقۇتقۇچىلارغا شەرەپ گۇۋاھنامىسى ۋە خاتىرە بۇيۇمى تارقىتىپ بېرىلدى.

11 - ئاينىڭ 1 - كۈندىن 31 - كۈنگىچە ناھىيە بويىچە مىلتىق ۋە ئوق - دورىلارنى ئېنىقلاپ تىزىملاش خىزمىتى قانات يايدۇرۇلدى.

12 - ئاينىڭ 30 - كۈنى ئوبلاستلىق ئىنقىلابىي كومىتېت ناھىيىدىكى «1 - ماي» ئېلېكتر ئىستانسىسى، «1 - ماي» سۇ ئامبىرىنى باشقۇرۇش پونكتى، گىلەم زاۋۇتىنى بۆلۈم دەرىجىلىك ئورۇن قىلىپ تەستىقلىدى.

ناھىيىدىن ئەنۋەر مەملىكەتلىك ئۆسمۈرلەر چېلىشىش تەنھەرىكەت مۇسابىقىسىدا قەدىمچە چېلىشىشتا 48 كىلوگرام دەرىجىلىكلەر بويىچە 1 - لىككە ئېرىشتى.

1982 - يىلى

1 - ئاينىڭ 2 - كۈنى ناھىيىلىك تېخنىكا ۋەزىپىسىنى باھالاشقا رەھبەرلىك قىلىش گۇرۇپپىسى قۇرۇلدى، سۇن جياشياڭ گۇرۇپپا باشلىقلىقىنى ئۈستىگە ئالدى.

1 - ئاينىڭ ئاخىرىدا ناھىيىدىكى ئايال كادىر ۋۇجيې ئاپتونوم رايونلۇق ئەدلىيە نازارىتى تەرىپىدىن ناھىيىدىكى تۇنجى ئادۋوكاتلىققا تەينىلەندى.

2 - ئاينىڭ 9 - كۈنى ناھىيىدە بىر تۈركۈم تېخنىكا خادىملىرى ئوتتۇرا دەرىجىلىك تېخنىكا ۋەزىپىسىگە ئۆستۈرۈلدى.

3 - ئاينىڭ 1 - كۈنى ناھىيە بويىچە «بەش بولۇش» (مەدەنىيەتلىك بولۇش، ئەدەبلىك بولۇش، ئەخلاقلىق بولۇش، تەرتىپلىك بولۇش، پاكىزە بولۇش)، «تۆت گۈزەل» (تىلى گۈزەل، ھەرىكىتى گۈزەل، قەلبى گۈزەل، مۇھىتى گۈزەل)، «ئۇچىنى قىزغىن سۆيۈش» (كوممۇنىستىك پارتىيىنى قىزغىن سۆيۈش، ۋەتەننى قىزغىن سۆيۈش، سوتسىيالىزمنى قىزغىن سۆيۈش) پائالىيىتى قانات يايدۇرۇلدى.

3 - ئاينىڭ 8 - كۈنى ناھىيىلىك 1 - ئوتتۇرا مەكتەپتىن ئامىنە، دالتۇ گۈڭشېسى جىڭگىنخوش چوڭ ئەترىتى (ئەسلىدىكى «قىزىل بايراق» چوڭ ئەترىتى) نىڭ باشلىقى ياڭ جىنشيەنلەر «مەملىكەتلىك «8 - مارت» قىزىل بايراقدارى» دېگەن نامغا ئېرىشتى، دالتۇ گۈڭشېسى ئۇلانبۇغ چوڭ ئەترىتىنىڭ ئايال ۋەكىللەر خىزمىتى گۇرۇپپىسى «مەملىكەتلىك «8 - مارت» قىزىل بايراقدار ئىلغار كوللېكتىپ» دېگەن نامغا ئېرىشتى.

7 - ئاينىڭ 6 - كۈندىن 8 - كۈنگىچە بورتالا ناھىيىلىك تۇنجى قېتىملىق پەن - تېخنىكا جەمئىيىتى قۇرۇلتىيى ئۆتكۈزۈلدى.

7 - ئاينىڭ 26 - كۈندىن 28 - كۈنگىچە كوممۇنىستىك ياشلار ئىتتىپاقى بورتالا ناھىيىلىك 8 - قۇرۇلتىيى ئۆتكۈزۈلدى.

7 - ئاينىڭ 15 - كۈندىن 31 - كۈنگىچە مىللەتلەر ئىتتىپاقلىقى ئېيى پائالىيىتىدە ناھىيە بويىچە ئومۇمىيۈزلۈك ھالدا مىللەتلەر ئىتتىپاقلىقى ئەھدىنامىسى تۈزۈلدى.

8 - ئايدا ناھىيىدىكى موڭغۇل تەنھەرىكەتچى ئوچا ئامبىرىكىنىڭ كورولادو شتاتىدا ئۆتكۈزۈلگەن دۇنيا ياشلار چېلىشىش لەۋھە تالىشىش مۇسابىقىسىدە ئەركىن چېلىشىشتا 70 كىلوگرام دەرىجىلىكلەر بويىچە مىس مېدالغا ئېرىشتى.

10 - ئاينىڭ 7 - كۈنى ناھىيە بويىچە بەش مىللەتلەر ئىتتىپاقلىقىدىكى ئىلغار ئورۇن، 25 ئىلغار شەخس سايلاپ چىقىلدى، ئۇلار ئاپتونوم ئوبلاستتا ئۆتكۈزۈلگەن مىللەتلەر ئىتتىپاقلىقى بويىچە تەقدىرلەش يىغىنىغا قاتناشتى.

10 - ئاينىڭ 29 - كۈنى بورتالا ناھىيىلىك ئەمگەك مۇلازىمەت شىركىتى قۇرۇلدى.

11 - ئاينىڭ 12 - كۈنى ناھىيىلىك پارتكوم 12 - قۇرۇلتاي ھۇججەتلىرىنى تەشۋىق قىلىش بويىچە يەتتە ئۆمەك تەشكىللىدى (جەمئىي 105 كىشى)، ئۇلار گۈڭشې، مەيدان (فېرما) ئەترەتلەرگە بېرىپ سەييارە تەشۋىق قىلدى.

11 - ئاينىڭ 10 - كۈنىدىن 15 - كۈنگىچە ناھىيىدە رامىزان، ماموت توختى، لى شىننۇڭ، سۇي شياۋخۇي، دۇگادىن ئىبارەت بەش كىشى مىللەتلەر ئىتتىپاقلىقىدىكى نەمۇنىچى شەخس بولۇپ باھالىنىپ، ئاپتونوم رايوندا ئۆتكۈزۈلگەن مىللەتلەر ئىتتىپاقلىقى بويىچە تەقدىرلەش يىغىنىغا قاتناشتى.

11 - ئاينىڭ 19 - كۈنى ناھىيە بويىچە 3 - قېتىملىق نوپۇسنى ئومۇميۈزلۈك تەكشۈرۈش خىزمىتى ئاياغلاشتى. 1982 - يىل 7 - ئاينىڭ 1 - كۈنى سائەت نۆلگىچە ناھىيىگە قاراشلىق جايلارنىڭ نوپۇسى 133 مىڭ 322 گە يەتتى، بۇ، خەنزۇ، ئۇيغۇر، موڭغۇل، قازاق قاتارلىق 28 مىللەتنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ.

12 - ئاينىڭ 9 - كۈنى ئاپتونوم رايونلۇق خەلق ھۆكۈمىتى ئىشخانىسى ناھىيىدىكى ھۆكۈمەت بىلەن خۇسۇسلار شېرىكچىلىكىدىكى ئارالتوقاي چارۋىچىلىق فېرمىسىنى دۆلەت ئىگىلىكىدىكى ئارالتوقاي چارۋىچىلىق فېرمىسىغا ئۆزگەرتىشنى تەلەپقون ئارقىلىق تەستىقلىدى.

12 - ئاينىڭ 25 - كۈنى ناھىيىدە 4 - قېتىملىق جەمئىيەت ئامانلىقىنى قوغداش بويىچە تەقدىرلەش يىغىنى ئۆتكۈزۈلدى، يىغىنغا 125 ئىلغار كوللېكتىپ ۋە ئىلغار شەخس ۋەكىلى قاتناشتى.

12 - ئاينىڭ ئاخىرىدا ناھىيە مەملىكەت بويىچە ئوتۇن تېجەيدىغان ئوچاق سېلىنىدىغان نۇقتىلىق ناھىيىلەر قاتارىغا كىرگۈزۈلدى.

1983 - يىلى

2 - ئاينىڭ 20 - كۈنىدىن 3 - ئاينىڭ 2 - كۈنگىچە ناھىيىدە تۆت دەرىجىلىك كادىرلار يىغىنى ئۆتكۈزۈلدى، يىغىندا ج ك پ مەركىزىي كومىتېتىنىڭ (1983) 1 - نومۇرلۇق ھۆججىتىنىڭ روھى ئۆگىنىلىپ ۋە ئىزچىللاشتۇرۇلۇپ، يېزا خىزمىتىگە بولغان رەھبەرلىك كۈچەيتىلدى.

3 - ئاينىڭ 2 - كۈنى 184 يېزا ئىگىلىك ئاساسىي ھېسابات ئورنى، 18 چوڭ ئېتىزەت دەرىجىلىك چارۋىچىلىق فېرمىسى (چارۋىچىلىق ئېتىزى) دا ئىشلەپچىقىرىش مەسئۇلىيىتە تۈزۈمى ئومۇميۈزلۈك يولغا قويۇلدى. يېزا ئىگىلىكىدە «كىچىك دائىرە» بويىچە ئىشنى ھۆددىگە بېرىش، نورمىلىق باشقۇرۇش» ۋە «ئىشنى، مەھسۇلاتنى ھۆددىگە بېرىش، مەھسۇلاتقا بىرلەشتۈرۈپ ھەق ھېسابلاش» تىن ئىبارەت ئىككى خىل شەكىل قوللىنىلدى، چارۋىچىلىقتا «مال پادىلىرىنى ئائىلىلەرگە ھۆددىگە بېرىش، مەھسۇلاتقا بىرلەشتۈرۈپ ھەق ھېسابلاش» تىن ئىبارەت مەسئۇلىيەت تۈزۈمى يولغا قويۇلدى.

3 - ئاينىڭ 7 - كۈنى ناھىيىلىك پارتكوم، ناھىيىلىك خەلق ھۆكۈمىتى ناھىيىلىك خەلق بانكىسىنىڭ مالىيە - ئىقتىساد ئىنتىزامىغا خىلاپلىق قىلىپ، يىل ئاخىرىدا زەربىدارلىق بىلەن پۇل خەجلىگەنلىك مەسىلىسىگە قارىتا بىرلەشمە ئۇمۇمىي ئۇقتۇرۇش چىقىرىپ، مەزكۇر بانكىنى تەنقىد قىلدى.

3 - ئاينىڭ 1 - كۈنىدىن 6 - كۈنگىچە مۇئاۋىن ھاكىم داۋسىن، دېھقانچىلىق ئىدارىسىنىڭ مۇئاۋىن باشلىقى لى كەيمىنلار مەملىكەتلىك ئوتۇن تېجەش ئوچىقى سېلىنىدىغان نۇقتىلىق ناھىيىلەر يىغىنىغا قاتناشتى.

3 - ئاينىڭ 9 - كۈنى ناھىيىدە يەر ناملىرىنى ئومۇميۈزلۈك تەكشۈرۈشكە رەھبەرلىك قىلىش گۇرۇپپىسى قۇرۇلدى، داۋسىن گۇرۇپپا باشلىقلىقىنى ئۈستىگە ئالدى.

5 - ئاينىڭ 10 - كۈنىدىن 13 - كۈنگىچە بورتالا ناھىيىسىدە «بەش بولۇش، تۆت گۈزەل، ئۇچنى قىزغىن سۆيۈش» ۋە مىللەتلەر ئىتتىپاقلىقى بويىچە تەقدىرلەش يىغىنى ئۆتكۈزۈلدى، يىغىندا 58 ئىلغار شەخس ۋە 16 ئىلغار كوللېكتىپ تەقدىرلەندى ۋە رىغبەتلەندۈرۈلدى.

5 - ئاينىڭ 17 - كۈنى ناھىيىلىك خەلق ھۆكۈمىتى 8 - ئايدىن باشلاپ چارۋىچىلارنىڭ نورمىلىق ئاشلىقىنى ئاشلىق تارماقلىرى بىۋاستە يەتكۈزۈپ بېرىشنى، ئۇنى قايتا گۇڭشېنىڭ ئىچكى قىسمىدا تەڭشەپ ھەل قىلماسلىقنى قارار قىلدى.

شۇ كۈنى ناھىيىلىك خەلق ھۆكۈمىتى ھاك، قۇم شېغىل، ياپلاق تاش، ساپال كاھىش قاتارلىق

بىناكارلىق ماتېرىياللىرىنى باشقۇرۇش توغرىسىدا ئومۇمىي ئۇقتۇرۇش چىقاردى.

5 - ئاينىڭ 30 - كۈنى ناھىيە، بورتالا بازىرى، دالتۇ گۈڭشېسى، ئۈتبۇلاق گۈڭشېسى ئاپتونوم رايونىمىز بويىچە پىلانلىق تۈغۇتنىكى ئىلغار ناھىيە، گۈڭشې بولۇپ باھالاندى، بىلىن خارمودون گۈڭشېسىنىڭ پىلانلىق تۈغۇت خىزمىتى كادىرى جاڭ شۈخۈي ئىلغار شەخس بولۇپ باھالاندى.

7 - ئايدا شويىڭچېنده يېزا - كەنت ھاكىمىيەت قۇرۇلۇشىنى نۇقتىدا سىناق قىلىش خىزمىتى ئىشلەندى. شويىڭچېن گۈڭشېسى شويىڭچېن رايونىغا ئۆزگەرتىلدى، ئۇنىڭ قارىمىقىدا ئالتە يېزا تەسىس قىلىندى.

7 - ئاينىڭ 3 - كۈنى ناھىيە ئۈتبۇلاق گۈڭشېسىدا ئوتۇن تېجەيدىغان ئوچاق سېلىش بويىچە ئىش ئورنى يىغىنى ئۆتكۈزدى.

8 - ئاينىڭ 6 - كۈنى ناھىيىده يېزىلارنىڭ «بەشتە ياخشى» قۇرۇلۇشىغا رەھبەرلىك قىلىش گۇرۇپپىسى قۇرۇلدى، جاپپار گۇرۇپپا باشلىقلىقىنى ئۈستىگە ئالدى.

8 - ئاينىڭ 7 - كۈنى ناھىيىلىك خەلق ھۆكۈمىتى «غالجىر كېسەللىكىنى تىزگىنلەش ۋە ئۇنى يوقىتىش توغرىسىدا جىددىي ئۇقتۇرۇش» چىقاردى.

8 - ئاينىڭ 14 - كۈنى جاۋزىياڭ زۇڭلى ۋە مەركىزىي كومىتېت شۇجىچۈسىنىڭ دائىمىي ئىشلار شۇجىسى خۇچىلى، كاندىدات شۇجى خاۋجىيەنشيۇلار ئاپتونوم رايونلۇق پارتكومىنىڭ شۇجىسى ۋاڭ ئېنماۋ، ئاپتونوم رايونىنىڭ رەئىسى ئىسمائىل ئەھمەد قاتارلىق رەھبەرلەرنىڭ ھەمراھلىقىدا سايرام كۆلى بويىدىكى يايلاقنى كۆزدىن كەچۈرگەندە ئاپتونوم ئوبلاستىنىڭ پارتىيە، ھۆكۈمەت، ئارمىيە رەھبەرلىرى ۋە بىكتۈەن يېزا ئىگىلىك 5 - شى ھەم ھەرقايسى ناھىيىلەرنىڭ مەسئوللىرى بىلەن كۆرۈشتى، چارۋىچىلارنىڭ ئۆيلىرىنى زىيارەت قىلدى. ئارالتوقاي چارۋىچىلىق فېرمىسى 5 - ئەترەتتىكى قازاق چارۋىچى سايراش بىلەن تېلېۋىبكىنىڭ تويىغا قاتناشتى، چېلىشىش ئوغلاق تارتىشىش، قىزقۇۋار قاتارلىق پائالىيەتلەرنى كۆردى.

9 - ئاينىڭ 23 - كۈنى ناھىيىلىك پارتكوم ناھىيىلىك پارتىيە مەكتىپىده «دېڭ شياۋپىڭ ماقالىلىرىدىن تاللانما» نى ئۆگىنىش بويىچە تەربىيىلەش كۇرسى ئاچتى، كۇرسقا ناھىيىگە بىۋاستە قاراشلىق ئورگانلار ۋە يېزا، بازار، مەيدان پارتىيە ياچېيكىلىرىنىڭ شۇجىلىرى ۋە «دېڭ شياۋپىڭ ماقالىلىرىدىن تاللانما» نى ئۆگىنىش يېتەكچىلىرىدىن بولۇپ 70 كىشى قاتناشتى، كۇرس يېرىم ئاي داۋاملاشتى.

10 - ئاينىڭ 18 - كۈنىدىن 11 - ئاينىڭ 14 - كۈنىگىچە چىندىل گۈڭشېسىنىڭ گۈلۈمتۇ چوڭ ئەترىتى، ئۈتبۇلاق گۈڭشېسىنىڭ بايارېۇلاق كەنتىده جېگەر ياللۇغى بايقالدى، ناھىيىلىك ھۆكۈمەت تېزدىن كۈچ ئۈيۇشتۇرۇپ، ئۇنىڭ ئالدىنى ئالدى ۋە ئۇنى تىزگىنلىدى.

11 - ئاينىڭ 28 - كۈنى بورتالا بازىرىدىكى «شەرق شامىلى» كوچىسىنى كېڭەيتىپ ياساش قۇرلۇشى پۈتتى. ئوبلاست ۋە ناھىيە ئورگىنىدىن تەخمىنەن 2000 دىن كۆپرەك ئادەم، 80 نەچچە ئاپتوموبىل، تراكتور خالىسانە ئەمگەككە قاتناشتى.

12 - ئاينىڭ 22 - كۈنى ناھىيىلىك خەلق ھۆكۈمىتى ئومۇمىي ئۇقتۇرۇش چىقىرىپ بىناكارلىق بېجى ئېلىشنى يولغا قويدى.

شۇ يىلى ناھىيە بويىچە ئون يېزا ئىگىلىك تۈرى ئاپتونوم رايونىمىز بويىچە دېھقانچىلىق تېخنىكىسىنى كېڭەيتىش مۇكاپاتىغا ئېرىشتى، مانشاك گۈڭشېسى شارالجىن كەنتىنىڭ شېلى، چىندىل گۈڭشېسى ئۇرۇقچىلىق مەيدانىنىڭ كۆممىقونىقى، چىندىل گۈڭشېسى شابارتاي چوڭ ئەترىتىنىڭ كۆممىقونىقى، چىندىل گۈڭشېسىنىڭ توپلىغان ئوغۇتى، شويىڭچېن گۈڭشېسى تولى چوڭ ئەترىتىنىڭ زەغىرى 2 - دەرىجىلىك مۇكاپاتقا ئېرىشتى؛ شويىڭچېن گۈڭشېسى دولانتى بۇلاق چوڭ ئەترىتىنىڭ ئاشلىق بىلەن پۈرچاقنى كىرىشتۇرۇپ تېرىش تۈرى، ئاساسىي قۇرۇلۇش ئەترىتىنىڭ ئاشلىق بىلەن پۈرچاقنى كىرىشتۇرۇپ تېرىش تۈرى، موخۇربۇلاق چوڭ ئەترىتىنىڭ ئاشلىق بىلەن پۈرچاقنى كىرىشتۇرۇپ تېرىش تۈرى، كۆكبۇلاق چوڭ ئەترىتىنىڭ ئاشلىق بىلەن

پۈرچاقنى كىرىشتۈرۈپ تېرىش تۈرى، شويىگىپەن ئۈرۈقچىلىق مەيدانىنىڭ ئاشلىق بىلەن پۈرچاقنى كىرىشتۈرۈپ تېرىش تۈرى 3 - دەرىجىلىك مۇكاپاتقا ئېرىشتى.

1984 - يىلى

1 - ئاينىڭ 7 - كۈنىدىن 13 - كۈنگىچە ناھىيىدە «پەن - تېخنىكىدىن پايدىلىنىپ يۇقىرى مەھسۇلات يارىتىش» مۇسابىقىسى بويىچە خۇلاسىلەش، مۇكاپاتلاش يىغىنى ئۆتكۈزۈلدى.

3 - ئاينىڭ 1 - كۈنى ناھىيە بويىچە يەر نامايىرىنى ئومۇميۈزلۈك تەكشۈرۈش خىزمىتى ئاياغلاشتى، جەمئىي 727 يەر نامى تەكشۈرۈلدى، مانىشاك گۇڭشېسىنىڭ نامى بىلەن خارمودون گۇڭشېسىغا ئۆزگەرتىلدى.

3 - ئاينىڭ 15 - كۈنى ناھىيىدە «ئۇچ شىمال» ئىھاتە ئورمىنىنىڭ 2 - قارارلىق قۇرۇلۇشىنى پىلانلاشقا رەھبەرلىك قىلىش گۇرۇپپىسى قۇرۇلدى، جاڭ فۇخۇەن گۇرۇپپا باشلىقلىقىنى ئۈستىگە ئالدى.

3 - ئاينىڭ 22 - كۈنى چىندىل گۇڭشېسى شاباراتاي چوڭ ئېتىزىنىڭ 4 - ئېتىزىنىڭ ئەزاسى ئابدۇراخمانىنىڭ ئائىلىسىدىكىلەر 1982 - يىلدىن باشلاپ ئىشتىن سىرتقى ژاقىتلاردىن پايدىلىنىپ بوزيەر ئېچىپ، شورنى باستۇرۇپ، 1983 - يىلى ئۇ يەرلەرگە تېرەك، تال، قارايانغاچ قاتارلىقلاردىن 6700 تۈپ تىكتى، كىشى بېشىغا 838 تۈپتىن كۆچەت توغرا كەلدى، نەتىجىدە ناھىيە بويىچە كۆچەت تىكىش «پىرى» دەپ ئاتالدى.

4 - ئاينىڭ 14 - كۈنى ناھىيە بويىچە بۆلۈمدىن يۇقىرى كادىرلار يىغىنى ئۆتكۈزۈلدى، يىغىندا ئاپتونوم ئوبلاستلىق پارتكومنىڭ شۇجىسى ژۇياۋچېڭ ناھىيىنىڭ يېڭى رەھبەرلىك بەنزىسىنى ئېلان قىلدى: گۇجىياۋ ناھىيىلىك پارتكومنىڭ شۇجىلىقىنى، لى شىيۇ، داڭسەن، روزى نۇرلار مۇئاۋىن شۇجىلىقىنى؛ سەرە ھاكىملىقنى، سۇن جياشياڭ، جارقىنباي، چېن يۇڭ، جاڭ فۇخۇەنلەر مۇئاۋىن ھاكىملىقنى، ژاڭ شۇئېن مەسلىھەتچىلىكنى ئۈستىگە ئالدى، شۇنىڭ بىلەن بىللە يەنە ناھىيىلىك خەلق قۇرۇلتىيى دائىمىي كومىتېتى، ناھىيىلىك سىياسىي كېڭەش، ناھىيىلىك ئىنتىزام تەكشۈرۈش كومىتېتى رەھبەرلىك بەنزىلىرىنىڭ ئەزالىرى ئېلان قىلىندى.

4 - ئاينىڭ 18 - كۈنى ناھىيە ئۆزى مەبلەغ توپلاپ، 22 مەكتەپنىڭ خەتەرلىك ئۆيلىرىنى رېمونت قىلدى، يېڭىدىن 158 سىنىپ سالدى، نەتىجىدە ئاپتونوم ئوبلاستىنىڭ تەقدىرلىشىگە مۇيەسسەر بولۇپ، 30 مىڭ يۈەن مۇكاپات پۇلىغا ئېرىشتى.

4 - ئاينىڭ 19 - كۈنى چىندىل گۇڭشېسى ئەسلىدە ئاچقان دەريا ساھىلىدىكى 5500 مودىن ئارتۇق يەرنى پۈتۈنلەي تېرىنقچىلىقتىن توختىتىپ ئورمانلىققا ۋە ئوتلاققا ئايلاندۇردى.

5 - ئاينىڭ 23 - كۈنى بورتالا ناھىيىلىك «1 - ماي» سۇ ئامبىرى باشقۇرۇش پونكتى بىلەن «1 - ماي» ئېلېكتر ئىستانسىسى ئەمەلدىن قالدۇرۇلۇپ، بۇ ئورۇنلار ئاپتونوم ئوبلاستلىق سۇ - ئېلېكتر ئىدارىسىنىڭ باشقۇرۇشىغا ئۆتكۈزۈپ بېرىلدى.

5 - ئاينىڭ 31 - كۈنى ناھىيە ئۆي - زېمىنىنى ئومۇميۈزلۈك تەكشۈرۈش خىزمىتىنى ئاياغلاشتۇردى ھەمدە ئۆي - زېمىن كېنىشكىسى تارقىتىش ئىشخانىسى قۇردى.

6 - ئاينىڭ 9 - كۈنىدىن 10 - كۈنگىچە ئوبلاست، شەھەردىكى پەن - تېخنىكا ئورۇنلىرى بىرلىكتە شويىگىپەن رايوندا تۇنجى قېتىم پەن - تېخنىكىنى ئومۇملاشتۇرۇش بازىرى ئاچتى. ئوبلاست، ناھىيىگە قاراشلىق دېھقانچىلىق، ئورمانچىلىق، چارۋىچىلىق، سۇچىلىق، ماشىنىسازلىق، ھاۋارايى، تىبابەتچىلىك، يۇقۇملۇق كېسەللىكلەرنىڭ ئالدىنى ئېلىش، پىلانلىق تۇغۇت، تەمىنات سودا، سودا سېتىق، ئاشلىق قاتارلىق 65 ئورۇندىكى 300 دىن ئارتۇق پەن - تېخنىكا خادىمى بازارغا قاتناشتى.

6 - ئاينىڭ 23 - كۈنى ناھىيىلىك پارتكوم، ناھىيىلىك خەلق ھۆكۈمىتى ئاز سانلىق مىللەتلەر رايوندا تەبىئىي پەن - تېخنىكا خىزمىتى بىلەن شۇغۇللانغىنىغا 20 يىلدىن ئاشقان پەن - تېخنىكا خادىملىرىغا شەرەپ

گۇۋاھنامىسى تارقىتىپ بېرىشنى قارار قىلدى.

7 - ئاينىڭ 16 - كۈنى شويىڭپەن رايونىنىڭ 2 - يېزىسىدا مۇلدۇر ئاپىتى يۈز بەردى، ئاپەتكە ئۇچرىغان كۆلەم 9900 موغا يەتتى.

7 - ئاينىڭ 25 - كۈندىن 8 - ئاينىڭ 10 - كۈنگىچە ناھىيە بويىچە 10 مىڭ جىڭدىن ئارتۇق بۇغداي سېتىپ بەرگەن دېھقان ئائىلىسى 128 گە يەتتى.

8 - ئاينىڭ 1 - كۈنى ناھىيىلىك خەلق ھۆكۈمىتى «ئەمگەك مۇلازىمەت شىركىتىنى باشقۇرۇشنىڭ ۋاقتىلىق چارىسى» نى ئېلان قىلدى.

8 - ئاينىڭ 9 - كۈندىن 12 - كۈنگىچە مەملىكەتلىك خەلق قۇرۇلتىيى دائىمىي كومىتېتىنىڭ مۇئاۋىن ۋېيىۋەنجاڭى بەنچەن ئېردەنى ناھىيىگە كېلىپ خىزمەتلەرنى كۆزدىن كەچۈردى.

8 - ئاينىڭ 21 - كۈندىن 25 - كۈنگىچە بورتالا ناھىيىلىك 7 - نۆۋەتلىك خەلق قۇرۇلتىيىنىڭ 1 - يىغىنى ئۆتكۈزۈلدى.

شۇ كۈنى سىياسىي كېڭەش بورتالا ناھىيىلىك 7 - نۆۋەتلىك كومىتېتىنىڭ 1 - يىغىنى ئۆتكۈزۈلدى.

9 - ئاينىڭ 1 - كۈنى ناھىيىلىك تاشقى سودا ئىدارىسى ئەمەلدىن قالدۇرۇلۇپ، ئۇنىڭ كەسپىي ئىشلىرى ناھىيىلىك تەمىنات سودا كوپېراتىپىغا قوشۇۋېتىلدى.

9 - ئايدا ناھىيە شىنجاڭدىكى 16 شەھەر، ناھىيىنىڭ ۋەتەنپەرۋەرلىك تازىلىقىنى تەكشۈرۈپ باھالاشتا شىمالىي شىنجاڭ بۆلىكى بويىچە 1 - لىككە ئېرىشتى.

9 - ئاينىڭ 15 - كۈنى يېزا، كەنتلەرنىڭ ھاكىمىيەت قۇرۇلۇشى خىزمىتى پۈتۈنلەي ئىياغلاشتى، شويىڭپەن رايونىنىڭ چوڭ رايون، كىچىك يېزىنى نۇقتىدا سىناق قىلىشتىن ئىبارەت ھازىرقى ھالىتى ساقلاپ قېلىنغاندىن باشقا، ئەسلىدىكى گۇڭشېلارنىڭ باشقۇرۇش دائىرىسى ئاساسىدا چىندېل، ئۇتبۇلاق، دالتۇ، بىلىن خارمودون يېزىلىرى تەسىس قىلىندى. ناھىيىلىك ئۇرۇقچىلىق مەيدانى يېزا قۇرۇش شەرتىنى ھازىرلىمىغاچقا، مەمۇرىي كەنت قىلىنىپ، دالتۇ يېزىسىنىڭ باشقۇرۇشىغا ئايرىپ بېرىلدى. ئەسلىدىكى 40 چوڭ ئەترەت ئاساسىدا مەمۇرىي كەنت قۇرۇلدى. ئەسلىدىكى ئىشلەپچىقىرىش ئەترەتلىرى بىرلىك قىلىنىپ 111 كەنت ئاھالىلەر گۇرۇپپىسى قۇرۇلدى.

9 - ئاينىڭ 30 - كۈنى ناھىيىلىك رادىئو ئۇزىلى چاستوتىسى تىزگىنلەنگەن رادىئو دولقۇنى تارقىتىش تۆمۈر مۇنارىدىن بىرنى قۇردى، بۇ تۆمۈر مۇنارنىڭ ئېگىزلىكى 62 مېتر.

10 - ئاينىڭ 17 - كۈنى بورتالا ناھىيىسىنىڭ سابىق ھاكىمى دۇمن شىمۇ (مەخپىي ئىسمى دۇمن جىنچى) بورتالادىن ئايرىلىپ 45 يىلدىن كېيىن قايتا بورتالانى يوقلاشقا كەلدى، ناھىيە رەھبەرلىرىدىن گۇجىياۋ، لى شىيۇ، سەرە، چېن يۈك، ئابلەتلەر كۆرۈشۈشكە قاتناشتى ھەمدە خاتىرە ئۆچۈن سۈرەتكە چۈشتى.

10 - ئاينىڭ 20 - كۈنى ناھىيىلىك خەلق ھۆكۈمىتى «سۇ ئىشلىرىنى باشقۇرۇش نىزامى» نى ئېلان قىلدى.

11 - ئاينىڭ 26 - كۈنى «بورتالا ناھىيىلىك تەزكىرە كومىتېتى قۇرۇلدى، ۋە توققۇز كىشىدىن تەركىب تاپتى، سەرە (ناھىيىلىك پارتكوم دائىمىي كومىتېتىنىڭ ئەزاسى، ھاكىم) مۇدىرلىقىنى، رىنچە (ناھىيىلىك خەلق قۇرۇلتىيى دائىمىي كومىتېتىنىڭ مۇئاۋىن مۇدىرى)، جاك جيادىك (ناھىيىلىك سىياسىي كېڭەشنىڭ مۇئاۋىن رەئىسى) لار مۇئاۋىن مۇدىرلىقنى ئۈستىگە ئالدى. ئۇنىڭ قارىمىقىدا تەھرىر بۆلۈمى (بۆلۈم دەرىجىلىك ئورۇن) تەسىس قىلىندى.

11 - ئاينىڭ 28 - كۈنى ناھىيىدە سانائەتنى ئومۇميۈزلۈك تەكشۈرۈشكە رەھبەرلىك قىلىش گۇرۇپپىسى قۇرۇلدى، سۇن جياشياك گۇرۇپپا باشلىقلىقنى ئۈستىگە ئالدى.

12 - ئاينىڭ 11 - كۈنى ناھىيە بويىچە ئىنچىكە يۇڭلۇق قوي ۋە نەسلى ياخشىلانغان قوي 84.65%

كه يەتتى، ئوخشاش سۈپەتتىكى ئىنچىكە يۇڭلۇق قوي %74.88 نى ئىگىلىدى، دېمەك ناھىيىدە قويلارنى ئىنچىكە يۇڭلۇق قويغا ئايلاندۇرۇش ئاساسىي جەھەتتىن ئىشقا ئاشۇرۇلدى.

12 - ئاينىڭ 15 - كۈنى ناھىيىدىكى ئوتۇن تېجەيدىغان ئوچاق سېلىش بويىچە نۆۋەتلىك سىناق نۆۋەتسى قىلىنغان ئورۇن — ئۇتبۇلاق يېزىسىدىكى ئۆزگەرتىپ سېلىنغان ئوچاق 1492 گە يەتتى، ئوچاقلارنىڭ لايىقەتلىك بولۇش نىسبىتى %80 تىن ئاشتى.

1985 - يىلى

2 - ئاينىڭ 12 - كۈنى ج ك پ بورتالا ناھىيىلىك 7 - قۇرۇلتىيى چاقىرىلدى.

3 - ئاينىڭ 5 - كۈنى دالتۇ يېزىسى خارابە كەنتىدىكى دېھقان لى تىڭجىڭ ئۇچ يىللىق تۇزۇمىدىكى باشلانغۇچ چامباشچىلىق مەكتىپى ئېچىپ، ئۆزى مۇدىرلقىنى ئۈستىگە ئالدى.

3 - ئاينىڭ 6 - كۈنى دالتۇ يېزىسى ئۇلانتوغا كەنتىدىكى دېھقان جۇمەباي، مالىكلار خارابە قەدىمكى شەھەر خارابىلىكىگە بېرىپ ئوغۇت ئېلىۋېتىپ، توققۇز تال چوكا ئالتۇن تېپىۋالدى، ئۇنىڭ ئېغىرلىقى 370.4 گرام بولۇپ، ئۇنى بانكا پۇلغا تېگىشىپ بەردى.

3 - ئاينىڭ 21 - كۈنى ناھىيىدىكى پارتىيە، ھۆكۈمەت، ئاممىۋى تەشكىلات، سىياسىي - قانۇن ئورۇنلىرىدىكى 22 ياچېيكىدىكى 304 نەپەر پارتىيە ئەزاسى (كاندىدات پارتىيە ئەزاسى 12) پارتىيىنى تەرتىپكە سېلىشنى باشلىدى. بۇ خىزمەت توققۇز ئاي داۋاملىشىپ، شۇ يىلى 12 - ئايدا ئاياغلاشتى، 289 نەپەر رەسمىي پارتىيە ئەزاسى تىزىملاندى، ئۈچ پارتىيە ئەزاسىغا ئېغىر دەرىجىدە ئاگاھلاندۇرۇش، ئاگاھلاندۇرۇش جازاسى بېرىلدى.

4 - ئاينىڭ 12 - كۈنى ھاكىم سەرە ئىقتىساد - تېخنىكا تەكشۈرۈش ئۆمىكىدىكى يەتتە كىشىنى باشلاپ جياڭسۇ ئۇلكىسىنىڭ جېنجياڭ، جۇرۇڭ، يانجۇڭ، ژوشى قاتارلىق جايلىرىغا بېرىپ تەكشۈرۈش ۋە ئۆگىنىشتە بولدى، جۇرۇڭ ناھىيىسى بىلەن دوست ناھىيە بولۇش كېلىشىمنامىسى ئىمزالىدى.

4 - ئاينىڭ 16 - كۈنى مۇئاۋىن ھاكىم سۇن جياشياڭ ئىقتىساد - تېخنىكا تەكشۈرۈش ئۆمىكىدىكى يەتتە كىشىنى باشلاپ سىچۈەن، خۇبېي قاتارلىق جايلارغا بېرىپ تەكشۈرۈش ۋە ئۆگىنىشتە بولدى.

4 - ئاينىڭ 24 - كۈنى جياڭسۇ ئۇلكىسى دۇڭخەي ناھىيىسىدىن شىنجاڭغا كەلگەن دوستلۇق ۋەكىللەر ئۆمىكى ئاپتونوم ئوبلاستىنىڭ ئىقتىساد - تېخنىكا تەكلىپ يىغىنىغا قاتناشقان مەزگىلدە ناھىيىنىڭ ۋەكىللەر ئۆمىكى بىلەن ئىقتىساد - تېخنىكا كېلىشىمنامىسى ھاسىل قىلدى.

4 - ئاينىڭ 27 - كۈنى ئاپتونوم رايونلۇق گېئولوگىيە - كان مەھسۇلاتلىرى ئىدارىسىنىڭ 7 - تەكشۈرۈش ئەترىتى ناھىيىدىكى غانجىڭ دەريا سىنىڭ شەرقىدە 1500 تونىنا كېلىدىغان پېرلىيت رودىسىنى بايقىدى.

5 - ئاينىڭ 16 - كۈنى ناھىيە گېئولوگىيە - كان مەھسۇلاتلىرى ئىدارىسىنىڭ 7 - ئەترىتى بىلەن ھەمكارلىشىپ پېرلىيت پىشقىلاش زاۋۇتى قۇرۇش توغرىسىدا كېلىشىم ھاسىل قىلدى.

5 - ئاينىڭ 16 - كۈنى ناھىيىلىك پارتكوم مىللەتلەر ئىتتىپاقلىقى بويىچە سۆھبەت يىغىنى ئۆتكۈزدى، يىغىنغا 56 نەپەر دىنى زات ۋە سىياسىي كېڭەش ئەزاسى قاتناشتى، يىغىندا پارتىيىنىڭ مىللىي سىياسىتىنىڭ ئەمەلىيلەشتۈرۈلۈش ئەھۋالى ئىنكاس قىلىندى ھەمدە مىللەتلەر ئىتتىپاقلىقى تەربىيىسىنى قانات يايدۇرۇش جەھەتتىكى پىكىر ۋە تەكلىپلەر ئوتتۇرىغا قويۇلدى.

5 - ئاينىڭ 25 - كۈنى ئەتىگەن سائەت ئۈچتە تاغ كەلكۈنى كېلىپ، شىنبۇخ ئۆستىگى يار ئېلىپ كېتىپ، شويىگۈپەن رايونىدىكى بىر قىسىم يېزا، كەنتلەر، ئورگان ۋە مەكتەپلەرنىڭ ئۈيلىرىنى ھەم دېھقانچىلىق ئېتىزلىرىنى سۇ بېسىپ كەتتى، 300 دىن ئارتۇق دېھقان ئائىلىسىگە سۇ كىرىپ كەتتى، 14 ئائىلىنىڭ ئۆيى ئۆرۈلۈپ چۈشتى، 100 دىن ئارتۇق ئائىلىنىڭ ئۆيى خەتەرلىك ئۆيگە ئايلىنىپ قالدى، 1800 مودىن ئارتۇق

ئېتىزنى سۇ بېسىپ كەتتى.

6 - ئايدا مۇشۇ ناھىيىلىك ئوقۇغۇچى سۇن گۈللۈك شىنجاڭ داشۇسىنىك جۇغراپىيە فاكولتېتىنى پۈتتۈرگەندىن كېيىن، جۇڭگو پەنلەر ئاكادېمىيىسى شېنياڭ شۇبىسى ئورمانچىلىق - تۇپراق تەتقىقات ئورنىغا قوبۇل قىلىنىپ، ناھىيە بويىچە تۇنجى قىز ئاسپىرانت بولۇپ قالدى.

6 - ئايدا ناھىيە شىنجاڭدىكى 16 شەھەر، ناھىيىنىڭ ۋەتەنپەرۋەرلىك تارىلىقىنى تەكشۈرۈپ باھالاشتا شىمالىي شىنجاڭ بۆلىكى بويىچە 2 - لىككە ئېرىشىپ، بىر تەقدىرنامە، 3500 يۈەن پۇل مۇكاپات ئالدى.

شۇ ئايدا ناھىيىدىكى دېھقانلار ئىجاد قىلغان ئوپىرا «سايراملىقلار» مەملىكەتلىك دېھقانلار ئىشتىن سىرتقى دراما ئىجادىيىتى بويىچە 3 - دەرىجىلىك مۇكاپاتقا ئېرىشتى.

شۇ ئايدا ناھىيە شىمالىي شىنجاڭ بويىچە ئۇچ دەرىجىلىك مەدەنىيەت تورىنى ئومۇملاشتۇرۇشتىكى ئىلغار ئورۇن بولۇپ باھالاندى.

7 - ئاينىڭ 19 - كۈنى ناھىيىدە ماتارىپ سېپىدىكى ئىلغار كوللېكتىپ، ئىلغار شەخسلەرنى تەقدىرلەش يىغىنى ئۆتكۈزۈلدى، يىغىندا ئون ئىلغار كوللېكتىپ، 38 ئىلغار ئوقۇتقۇچى مۇكاپاتلاندى.

7 - ئاينىڭ 22 - كۈنى چۈشتىن بۇرۇن ج ك پ مەركىزىي كومىتېتىنىڭ باش شۇجىسى خۇياۋباڭ ۋە جۇڭگو خەلق ئازادلىق ئارمىيىسىنىڭ مۇئاۋىن باش سەنمۇجاڭى شۇ خۇيزى ئاپتونوم رايونلۇق پارتكومىنىڭ 1 - شۇجىسى ۋاڭ ئېنماۋ، شۇجى تۆمۈرداۋامەت، جانابىللارنىڭ ھەمراھلىقىدا تىك ئۇچار ئايروپىلانغا ئولتۇرۇپ بورتالا ئوبلاستىغا كېلىپ تەكشۈرۈش ئېلىپ باردى. چۈشتىن كېيىن، باش شۇجى خۇياۋباڭ ئوبلاستلىق خەلق ھۆكۈمىتىنىڭ كۈلۈبىدا بورتالا ئوبلاستىنىڭ پارتىيە، ھۆكۈمەت، ئارمىيە رەھبەرلىرى، يېزا ئىگىلىك 5 - شىنىڭ ناھىيە - تۇەندىن يۇقىرى كادىرلىرىنى قوبۇل قىلدى، ناھىيىنىڭ باش رەھبەرلىك بەنزىسىدىكىلەرمۇ قوبۇل قىلىشقا قاتناشتى ھەمدە باش شۇجى خۇياۋباڭنىڭ مۇھىم يولىيورۇقىنى ئاڭلىدى. 23 - كۈنى سائەت توققۇزدا باش شۇجى خۇياۋباڭ تەكشۈرۈشنى ئاياغلاشتۇرۇپ بورتالادىن ئايرىلدى.

8 - ئاينىڭ 19 - كۈنىدىن 22 - كۈنگىچە ياپونىيىلىك تىلشۇناس يوماگىمى نۇمائو قاتارلىق كىشىلەر ناھىيىگە كېلىپ، موڭغۇللارنىڭ خەلق سەنئىتىنى ئۆچ كۈن تەكشۈردى.

9 - ئاينىڭ 1 - كۈنى بورتالا ناھىيىلىك 3 - ئوتتۇرا مەكتەپ (موڭغۇل ئوتتۇرا مەكتەپ) رەسمىي دەرس باشلىدى. مەكتەپتە تولۇقسىز 1 - يىللىق سىنىپتىن ئىككىسى، ئوقۇغۇچىدىن 76 سى، ئوقۇتقۇچى ئىشچى - خىزمەتچىدىن 20 سى بار بولدى.

9 - ئاينىڭ 21 - كۈنى بورتالا كىنو - تىياتىرخانىسىدا بورتالا شەھىرىنىڭ قۇرۇلۇش يىغىنى ئۆتكۈزۈلدى، شەھەر بويىچە ئىشچى، كادىر، ئوقۇغۇچى بولۇپ 1000 دىن ئارتۇق كىشى يىغىنغا قاتناشتى. ئاپتونوم ئوبلاستلىق پارتكومنىڭ شۇجىسى ۋۇياۋچېك، مۇئاۋىن ئوبلاست باشلىقى جاڭ جىڭجۇ، ئوبلاستلىق خەلق قۇرۇلتىيى دائىمىي كومىتېتىنىڭ مۇدىرى تۇراخۇن جامال، ئوبلاستلىق سىياسىي كېڭەشنىڭ رەئىسى شۇجىچاڭ شۇنداقلا شۇبە ھەربىي رايونى، يېزا ئىگىلىك 5 - شىنىڭ مەسئۇللىرى يىغىنغا قاتناشتى. ئوبلاستلىق پارتكوم، ئوبلاستلىق خەلق ھۆكۈمىتى، شۇبە ھەربىي رايونى، ئوبلاستلىق ئايالار بىرلەشمىسى، ئىتتىپاق كومىتېتى، ئىشچىلار ئۇيۇشمىسى قاتارلىق توققۇز ئورۇن تەبرىك خېتى ئەۋەتتى. مۇئاۋىن ئوبلاست باشلىقى جاڭ جىڭجۇ گوۋۇيۈەننىڭ (85) 81 - نومۇرلۇق ھۆججىتى — «بورتالا ناھىيىسىنى ئەملدىن قالدۇرۇپ، بورتالا شەھىرىنى قۇرۇش» توغرىسىدىكى تەستىق يولىيورۇقىنى ئوقۇدى، بورتالا ناھىيىلىك خەلق قۇرۇلتىيى دائىمىي كومىتېتىنىڭ مۇدىرى جاپپار بورتالا ناھىيىلىك 7 - نۆۋەتلىك خەلق قۇرۇلتىيى دائىمىي كومىتېتىنىڭ 9 - يىغىنىنىڭ قارارىنى ئوقۇپ ئۆتتى. ھەمدە شەھەر باشلىقى، مۇئاۋىن شەھەر باشلىقلىرى، شەھەرلىك خەلق سوت مەھكىمىسىنىڭ باشلىقى، شەھەرلىك خەلق تەپتىش مەھكىمىسىنىڭ باش تەپتىشىنىڭ ئىسملىكىنى ئېلان قىلدى.

9 - ئاينىڭ 24 - كۈنى ئاپتونوم ئوبلاستلىق ئاشلىقنى تەكشۈرۈپ باھالاپ بېكىتىش گۇرۇپپىسى شەھەر بويىچە «بەش پونكىت، بىر ئامبار، ئىككى نۇقتا» نى تەكشۈرۈپ باھالاپ بېكىتتى، تەكشۈرۈشتە بۇ ئورۇنلارنىڭ «تۆتتىن خالىي» (چاشقان - قۇشقاچتىن، ھاشاراتتىن، چىرىشتىن، ھادىسىدىن) بولۇش ئۆلچىمىگە يەتكەنلىكى مۇئەييەنلەشتۈرۈلدى، نەتىجىدە شەھەر «تۆتتىن خالىي» ئاشلىق ئامبىرى بولۇشنى ئىشقا ئاشۇرغان شەھەر بولۇپ قالدى.

11 - ئاينىڭ 19 - كۈنىدىن 24 - كۈنگىچە بورتالا شەھىرى تۈنجى قېتىم تاراتى رايونىدا ئايروپىلان ئارقىلىق 10 مىڭ مو يەرگە يەرلىك ئوت - چوپ (قۇرۇق يەردىمۇ ئۆسىدىغان چارۋا ئوتى) تېرىدى.

12 - ئاينىڭ 2 - كۈنى بورتالا شەھىرى ئوبلاست بويىچە يېزىلاردا ئېلىپ بېرىلغان «بەشتە ياخشى» قۇرۇلۇشىدىكى ئىلغار شەھەر بولۇپ باھالاندى.

12 - ئاينىڭ 21 - كۈنى شەھەرنىڭ ئۇلانبۇغ كەنتى، ئالبىنابەشىن كەنتى، شەھەرلىك يۇقۇملۇق كېسەللىكىنىڭ ئالدىنى ئېلىش پونكىتى ئاپتونوم ئوبلاست تەرىپىدىن «مەدەنىيەتلىك كەنت ۋە مەدەنىيەتلىك ئورۇن» دېگەن نامغا ئېرىشتى.

12 - ئاينىڭ 24 - كۈنى چۈشتىن بۇرۇن سائەت توققۇز يېرىمدا ئوبلاستلىق شىفەن مەكتىپىنىڭ ئۇيغۇرچە تەرجىمانلىق سىنىپى ۋە ئوبلاستلىق 1 - ئوتتۇرا مەكتەپتىن جەمئىي 102 ئوقۇغۇچى كوچىغا چىقىپ نامايىش قىلدى، ئۇلار ئۇچ قېتىم شەھەرلىك 1 - ئوتتۇرا مەكتەپ (ئۇيغۇر ئوتتۇرا مەكتەپ) كە بۆسۈپ كىردى. شەھەرلىك 1 - ئوتتۇرا مەكتەپنىڭ رەھبەرلىرى ۋە ئوقۇتقۇچى - ئوقۇغۇچىلار ئۇلارنىڭ ھەرىكىتىنى قوللىمىغاچقا، ئۇلار «چىندىل» كوچىسى، «بېيجىڭ» كوچىسى قاتارلىق بىر نەچچە ئاساسلىق كوچىلارغا ئايلىنىپ نامايىش قىلدى، چۈشتىن كېيىن سائەت ئالتىدە ئاران 30 ئوقۇغۇچى قالدى، ئۇلار ئوبلاستلىق پارتكوم ھويلىسىغا كىردى. ئوبلاستنىڭ پارتىيە، ھۆكۈمەت رەھبەرلىرىدىن لىۋىيەنچىڭ، شامىل، مەمەت ھاجىيۇۋ قاتارلىقلار ئۇلارنى قوبۇل قىلدى ھەمدە سۆز قىلدى. ئوقۇغۇچىلار ئۇلارنىڭ نەسىھەتىنى ئاڭلاپ مەكتەپكە قايتىدىغانلىقلىرىنى بىلدۈرۈشتى. 25 - كۈنى نامايىشقا قاتناشقان كۆپلىگەن ئوقۇغۇچى تەشەببۇسكارلىق بىلەن مەكتەپ رەھبەرلىرىنىڭ يېنىغا بېرىپ خاتالىقىنى ئېتىراپ قىلدى، ئۇلارنىڭ ھەممىسى دەرسنى نورمال ئىسلىگە كەلتۈردى. نامايىش بولغان مەزگىلدە ئورگان، زاۋۇت - كان، يېزا، ماگىزىنلارنىڭ ئىشلەپچىقىرىش ۋە خىزمىتى نورمال ئېلىپ بېرىلدى.

12 - ئاينىڭ 28 - كۈنى بورتالا موڭغۇل ئاپتونوم ئوبلاستلىق خەلق ھۆكۈمىتىنىڭ (85) 92 - نومۇرلۇق ھۆججىتىدىكى تەستىق جاۋاب ئارقىلىق، بورتالا بازىرى ئەمەلدىن قالدۇرۇلۇپ، كىرگىنزو، چىندىل، گۆلۈمتۈدىن ئىبارەت ئۈچ مەھەللە ئىش بېجىرىش ئورنى تەسىس قىلىندى (بۇلار بۆلۈم دەرىجىلىك ئورۇن).

جۇغراپىيە قىسمى

رحمة ميرابطي

جۇغراپىيە قىسمى

بورتالا شەھىرى شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونى بورتالا موڭغۇل ئاپتونوم ئوبلاستىنىڭ مەركىزى، شەھەر تەۋەسى شەرقتىن غەربكە سوزۇلغان كۆگۈرچىن تېغى، قوسەمچەك تېغى، غانجىغ تېغى ۋە ئالاتاۋ تېغىدىن شەكىللەنگەن تاغ ئارىسىدىكى ۋادىدىن ئىبارەت. بورتالا دەريا‌سى ئارىشاڭ ناھىيىسىدىن چىقىپ شەھەر تەۋەسىگە كىرىپ، شەھەر تەۋەسىنى توغرىسىغا كېسىپ ئۆتۈپ، ئىبىنۇر كۆلىگە قۇيۇلىدۇ. ئۇ، نۇرغۇنلىغان تارماق ئېقىن، تارام، بۇلاق سۇلىرى بىلەن قوشۇلۇپ، قۇرغاق رايوندا سۇغىرىش ئۈچۈن ئىشلىتىلىدىغان خېلى مول سۇ مەنبەسى بولۇپ شەكىللەنگەن بولۇپ، پايانسىز ئوتلاقلارنى كۆكەرتىدۇ. كۆپ جايلاردا كىچىك تاغ جىلغىلىرى بار بولۇپ، ئىپتىدائىي ساپ گۈزەللىك ھازىرغىچە ساقلىنىپ كەلمەكتە. تاك دەۋرىدىلا مەركىزي ھۆكۈمەت بورتالادا قوش ئۆگۈز تۇتۇق مەھكىمىسى تەسىس قىلغان بولۇپ، بۇ جاينىڭ ئوتتۇرا تۇزلەڭلىك بىلەن بولغان مۇناسىۋىتى ئىنتايىن قويۇق بولغان. روتتېردام بىلەن لىيەنيۇنگاڭنى تۇتاشتۇرىدىغان ئاسىيا - ياۋروپا قۇرۇقلۇق كۆۋرۈكى بىلەن دۇنياغا داڭق چىقارغان ئالاتاۋ ئېغىزى شەھەرنىڭ شەرقىي - شىمالىي بۇرجىكىگە جايلاشقان؛ «غەربتىكى ئاجايىپ ئۆزگىچە زېمىن»، «غايىۋى جەننەت» دەپ تەرىپلىنىدىغان سايرام كۆلى شەھەرنىڭ غەربىي جەنۇبىدىكى تاغلار ئارىسىغا قىسىلىپ تۇرىدۇ. ئەۋزەل جۇغراپىيىلىك شارائىت، مول سۇ - تۇپراق بايلىقى، ئەنئەنىۋى چارۋىچىلىق ئاساسى، يېڭىدىن گۈللەنگەن يېزا ئىگىلىك ئىقتىسادى بورتالا شەھىرىنىڭ تەرەققىياتىنى ياخشى شارائىت بىلەن تەمىنلىدى. شەھەردىكى 130 نەچچە مىڭ ھەر مىللەت خەلقى جۇڭگو كوممۇنىستىك پارتىيەسىنىڭ رەھبەرلىكىدە ئىسلاھات ئېلىپ بېرىش، ئىشكىنى سىرتقا ئېچىۋېتىشتىن ئىبارەت ياخشى پۈرسەتتىن پايدىلىنىپ، سوتسىيالىستىك قۇرۇلۇشنىڭ يېڭى غەلبىسىنى قولغا كەلتۈردى. ئاسىيا - ياۋروپا قۇرۇقلۇق كۆۋرۈكىنىڭ پۈتۈشى شەھەرنىڭ سانائەت، دېھقانچىلىق، چارۋىچىلىق شۇنداقلا باشقا تۈرلۈك ئىشلىرىنىڭ تېز تەرەققىي قىلىشىنى ئىلگىرى سۈرىدۇ. سايرام كۆلىنىڭ خىلۋەت گۈزەل مەنزىرىسى، قويۇلاستىكى ئاجايىپ - غارايىپ تەبىئىي تاش ھەيكەللەر، خارتۇراگتىكى مەڑايىتتەك پارقىراپ تۇرىدىغان تاغ سۇلىرى ۋە ئورمانلار، چارۋىچىلىق رايونلىرى، يېزىلاردىكى موڭغۇللارنىڭ كىشىنى ئۆزىگە مەپتۇن قىلىدىغان ئۆزگىچە ئۇرپ - ئادىتى كۆپلىگەن جۇڭگولۇق ۋە چەت ئەللىك ساياھەتچىلەرنى ئۆزىگە جەلپ قىلغۇسى. تەبىئىي ۋە ئىجتىمائىي ئامىللارنىڭ ھەر تەرەپلىمە رول ئوينىشى بورتالا شەھىرىنى ھازىرقى زامان تۇرمۇشى بىلەن ئىپتىدائىي مەنزىرە ئورگانىك بىرلىككەن نۇقتىغا ئايلاندۇرغۇسى.

I باب

تەشكىلىي تۈزۈلۈشى . تەرەققىيات جەريانى

§ 1. ئورنى، كۆلىمى

بورتالا شەھىرى شىنجاڭنىڭ غەربىي - شىمالىي قىسمىغا، تەڭرىتاغنىڭ غەربىي بۆلىكىنىڭ شىمالىي ئېتىكىگە، جۇڭغارىيە ئويمانلىقىنىڭ غەربىي - جەنۇبىي قىسمىغا جايلاشقان. شەرقىي ۋە شەرقىي - شىمال قىسمى جىلگە ناھىيىسى ۋە تارباغاتاي ۋىلايىتىنىڭ تولى ناھىيىسى بىلەن تۇتىشىدۇ؛ غەربىي قىسمى ئارىشاڭ ناھىيىسى بىلەن تۇتىشىدۇ؛ جەنۇب تەرىپى ئىلى قازاق ئاپتونوم ئوبلاستىنىڭ غۇلجا شەھىرى، قورغاس ناھىيىسى بىلەن قوشنا؛ شىمال تەرىپى ئالاتاۋ تېغىنى سۇ بۆلۈش چوققىسى قىلغان ھالدا سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ قازاقىستان جۇمھۇرىيىتى بىلەن چېگرىلىنىدۇ. دۆلەت چېگرىسىنىڭ ئۇزۇنلۇقى تەخمىنەن 106 كىلومېتر كېلىدۇ. شەھەرنىڭ ئورنى شەرقىي مېرىدىئان 82°44′ — 80°39′، شىمالىي پاراللېل 45°23′ — 44°20′ ئارىلىقىغا توغرا كېلىدۇ. بورتالا شەھىرىنىڭ شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونىنىڭ مەركىزى ئۈرۈمچى شەھىرى بىلەن بولغان ئارىلىقى 524 كىلومېتر، ئىلى قازاق ئاپتونوم ئوبلاستىنىڭ مەركىزى غۇلجا شەھىرى بىلەن بولغان ئارىلىقى 225 كىلومېتر (يولۇچى توشۇش مۇساپىسى بويىچە ھېسابلاندى). شەھەر تەۋەسىنىڭ شەرقتىن غەربكە ئۇزۇنلۇقى 164.7 كىلومېتر، جەنۇبتىن شىمالغا كەڭلىكى 117.5 كىلومېتر، ئومۇمىي كۆلىمى 7956 كۋادرات كىلومېتر، بۇنىڭ ئىچىدە تاغلىق رايونلارنىڭ كۆلىمى 3485 كۋادرات كىلومېتر بولۇپ، ئومۇمىي يەر كۆلىمىنىڭ 44.8 پىرسەنتىنى ئىگىلەيدۇ؛ كەلكۇندىن ھاسىل بولغان يەلپۇگۈچسىمان تىنما يەر ياكى تۈزلەڭلىك كۆلىمى 3222 كۋادرات كىلومېتر بولۇپ، ئومۇمىي يەر كۆلىمىنىڭ 41.4 پىرسەنتىنى ئىگىلەيدۇ؛ كۆل، دەريا - ئېقىن، تارام، سۇ ئامبىرى، كۆلچەك قاتارلىقلارنىڭ كۆلىمى 1075 كۋادرات كىلومېتر بولۇپ، ئومۇمىي يەر كۆلىمىنىڭ 13.8 پىرسەنتىنى ئىگىلەيدۇ.

§ 2. تارىخىي تەرەققىيات جەريانى

ئەمنىيە، يېغىلىق دەۋرلىرىدە بورتالا، ئاساسەن، ساكلارنىڭ كۆچۈپ يۈرۈپ مال باقىدىغان يېرى ئىدى. غەربىي خەن سۇلالىسىنىڭ خانى ۋېندى زامانىسىنىڭ چىيەنيۈەن 3 - يىلى (مىلادىدىن ئىلگىرىكى 177 - يىلى) بورتالانى توخرىلار ئىگىلىۋالدى. غەربىي خەن سۇلالىسىنىڭ خانى ۋېندى زامانىسىنىڭ خۇيۈەن 4 - يىلى (مىلادىدىن ئىلگىرىكى 160 - يىلى) بورتالانى ئۇسۇنلار ئىشغال قىلدى. شەرقىي خەن سۇلالىسىنىڭ خانى خېدى زامانىسىنىڭ يۈئەيۈەن 1 - يىلى (89 - يىلى) بورتالا ياپبانلارنىڭ باشقۇرۇشىدا بولدى. شىمالىي ۋېي سۇلالىسىنىڭ خانى تەي ۋۇدى زامانىسىنىڭ جېنجۈن 9 - يىلى (448 - يىلى) بورتالا ۋە جۇڭغارىيە

ئويمانلىقىنىڭ غەربىي قىسمىدىكى باشقا رايونلار ئىنتالىتلار بىلەن قاتقاللارنىڭ ئۇرۇش سورۇنىغا ئايلاندى. جورجانلار بىلەن قاتقاللار ئارقا - ئارقىدىن بورتالا ئوتلىقىغا ھۆكۈمرانلىق قىلدى. سۇي سۇلالىسىنىڭ كەيخۇالى 2 - يىلى (582 - يىلى) تۈركلەر شەرقىي تۈركلەر ۋە غەربىي تۈركلەردىن ئىبارەت ئىككى قىسىمغا بۆلۈنۈپ كەتتى، غەربىي تۈركلەر ئۇسۇنلارنىڭ ئەسلى يېرىنى ئىگىلىۋالدى، بورتالا غەربىي تۈركلەرنىڭ كۆچمە چارۋىچىلىق بىلەن شۇغۇللىنىدىغان يېرىگە ئايلاندى. تاڭ سۇلالىسىنىڭ جېنگۈەن 9 - يىلى (635 - يىلى) غەربىي تۈركلەر ئون قەبىلىگە بۆلۈنگەندە، بورتالا بەش تۈغلۇقلار قەبىلىسىگە تەۋە بولدى. تاڭ سۇلالىسىنىڭ جېنگۈەن 23 - يىلى (649 - يىلى) تاڭ سۇلالىسى غەربىي تۈركلەر رايونىدا بېشبالىق تۈتۈق مەھكىمىسى تەسىس قىلدى ۋە غەربىي تۈركلەرنىڭ كاتتا بېشى ئاشنا قۇلنىنى سول قول پەخرىي ھىماتچى ئۇلۇغ سانغۇنلۇققا، بېشبالىق تۈتۈق مەھكىمىسىنىڭ تۈتۈق بېگىلىككە تەيىنلىدى، بۇنىڭ بىلەن بورتالا بېشبالىق تۈتۈق مەھكىمىسىنىڭ باشقۇرۇشىدا بولدى. تاڭ سۇلالىسىنىڭ يۇڭخۇي 4 - يىلى (653 - يىلى) ئاشنا قۇلى توپىلاڭ كۆتۈرگەچكە، بېشبالىق تۈتۈق مەھكىمىسى ئەمەلدىن قالدۇرۇلدى. تاڭ سۇلالىسىنىڭ شىيەنچاڭ 3 - يىلى (658 - يىلى) ئاشنا قۇلى ئاتا - بالا ئەسىرگە چۈشۈپ قېلىپ، غەربىي تۈرك خانلىقى گۈمران بولدى. تاڭ سۇلالىسى بەش تۈغلۇق بەگلەردىن شېشتىمدۇنچۇر تۇرۇشلۇق ئىبنۇر كۆلى بىلەن تۇركىش قايا - شى تۇرۇشلۇق بورتالا ئەتراپىدا قوش ئۆگۈز تۈتۈق مەھكىمىسى تەسىس قىلدى، ئۇ، ئىسىق كۆل قورۇقچىبەگ مەھكىمىسىنىڭ باشقۇرۇشىدا بولدى. ۋۇزېتىيەن قۇرغان جۇ سۇلالىسىنىڭ چاڭئەن 2 - يىلى 12 - ئاينىڭ 16 - كۈنى (703 - يىلى) ۋۇزېتىيەن بېشبالىق باش قورۇقچىبەگ مەھكىمىسىنى تەسىس قىلدى، ئۇ، قوش ئۆگۈز تۈتۈق مەھكىمىسىنى باشقۇردى. تاڭ سۇلالىسىنىڭ شېنلۇڭ 2 - يىلى (706 - يىلى) تاڭ سۇلالىسى تۇركىش ئۇجىلىنى بېشبالىق تۈتۈق مەھكىمىسىنىڭ تۈتۈقبېگى قىلىپ تەيىنلىدى، بورتالا ئۇنىڭ باشقۇرۇشىدا بولدى. تاڭ سۇلالىسىنىڭ تەيەنباۋ 15 - يىلى (756 - يىلى) بورتالانى قارلۇقلار ئىگىلىۋالدى. تاڭ سۇلالىسىنىڭ كەيچېڭ 5 - يىلى (840 - يىلى) قارلۇقلارنىڭ كاتتا بېشى بىلگە كۆل قىدىرخان ئۆزىنى خاقان دەپ ئاتاپ، قارىخانىلار سۇلالىسىنى قۇردى. بورتالا ئۇنىڭ تەۋەلىكىدە بولدى. سۇڭ سۇلالىسىنىڭ شياۋشىڭ 2 - يىلى (1132 - يىلى) يوللىغ تاشىن غەربىي لياۋ سۇلالىسىنى قۇرغاندا بورتالا ئۇنىڭغا تەۋە بولدى. سۇڭ سۇلالىسىنىڭ جيادىڭ 12 - يىلى (1219 - يىلى) شىمالىي چۆللۈكتىكى موڭغۇللارنىڭ بۈيۈك خاقانى چىڭگىزخان غەربكە يۈرۈش قىلغاندا بورتالادىن ئۆتتى. سۇڭ سۇلالىسىنىڭ باۋچىڭ 1 - يىلى (1225 - يىلى) چىڭگىزخان ئوغۇللىرىغا سۈيۈرغاللىق يېرى بۆلۈپ بەرگەندە بورتالا دەرياسى ئەتراپىنى 3 - ئوغلى ئوگدايغا بۆلۈپ بەردى. سۇڭ سۇلالىسىنىڭ چۈنيۇ 12 - يىلى (1252 - يىلى) مۆڭكۈخان ئوگداي خانىنىڭ ئەۋلادلىرىغا سۈيۈرغاللىق يېرى بۆلۈپ بەرگەندە ئالتۇنتاغنىڭ كۈنگەي تەرىپى بىلەن تەڭرىتاغنىڭ تەسكەي تەرىپىدىكى قايالىق قايدۇنىڭ باشقۇرۇشىغا تەۋە بولدى، بورتالا ئۇنىڭ ھۆكۈمرانلىق دائىرىسىدە بولدى. يۈەن سۇلالىسىنىڭ جۇڭتۇڭ 5 - يىلى (1264 - يىلى) قۇبلاي غەربىي شىمال رايونىغا ھۆكۈمرانلىق قىلغاندا ئالمىلىقتا (ھازىرقى ئىلى ۋىلايىتىنىڭ قورغاس ناھىيىسى ئەتراپىدا) ۋاقىتلىق دىۋان ۋازارىتى تەسىس قىلدى، بۇ چاغدا بورتالا ئالمىلىق ۋاقىتلىق دىۋان ۋازارىتىگە قارىدى. يۈەن سۇلالىسىنىڭ دادۇ 10 - يىلى (1306 - يىلى) چاغاتاي ئەۋلادلىرىدىن دۇۋا قايدۇ ھايات ۋاقتىدا ئىگىلىۋالغان چاغاتاي خانلىقىنىڭ زېمىنىنى قايتۇرۇۋالغاندا، بورتالامۇ چاغاتاي ئەۋلادلىرىدىن بولغان كەنجى پادىشاھنىڭ سۈيۈرغالىق يېرى بولدى. مىڭ سۇلالىسىنىڭ يۇڭلې 6 - يىلى (1408 - يىلى) ئويراتلار شىنجاڭغا كىردى، ئۇنىڭ تەسىر كۈچى، تەدرىجىي ھالدا، تەڭرىتاغنىڭ غەربىي قىسمىغا كېڭەيدى، بۇنىڭ بىلەن بورتالا ئويراتلارنىڭ كۆچمە چارۋىچىلىق بىلەن شۇغۇللىنىدىغان يېرىگە ئايلاندى. XV ئەسىرنىڭ كېيىنكى مەزگىللىرىدە قازاقلارنىڭ بىر قەبىلىسى ئالاتاۋ تاغلىق رايونىغا كۆچۈپ كەلدى. مىڭ سۇلالىسىنىڭ چۈڭجېن 16 - يىلى (1643 - يىلى) جۇڭغارلارنىڭ كاتتا بېشى باتۇر قونتەيجى 50 مىڭ كىشىنى باشلاپ ئالاتاۋ تېغى ئەتراپىغا يۈرۈش قىلدى، شۇنىڭدىن باشلاپ بورتالاغا جۇڭغار موڭغۇللىرى

ھۆكۈمرانلىق قىلدى ھەمدە بۇ جاي بىر مەزگىل جۇڭغار خانلىقىنىڭ پائالىيەت مەركەزلىرىدىن بىرى بولۇپ قالدى. چيەنلۇڭ 20 ـ يىلى (1755 ـ يىلى) 2 ـ ئايدا چىڭ سۇلالىسىنىڭ ئىككى يولغا بۆلۈنۈپ يولغا چىققان زور قوشۇنى 5 ـ ئاينىڭ بېشىدا بورتالاغا كېلىپ ئۇچراشتى، ئاندىن ئۇدۇل ئىلىغا بېرىپ داۋاچنىڭ توپىلىڭىنى تىنچىتتى، ئارقىدىنلا يەنە ئامۇرسانا ۋە شىلىنلارنىڭ توپىلىڭىنى تىنچىتتى. چيەنلۇڭ 29 ـ يىلى (1764 ـ يىلى) 4 ـ ئايدا ئىلى جاڭجۇنى مىڭ رۇي چاخار ئەمەلدار ئەسكەرلىرىدىن 300 نەچچە كىشىنى خابتاغاي، بورتالا، سايرام كۆلى ئەتراپىدا تۇرغۇزۇپ چېگرانى قوغداتقاچ بوز يەر ئاچقۇزدى، ئاتلىق ئوقيا ئېتىشنى مەشىق قىلدۇردى. چيەنلۇڭ 32 ـ يىلى (1767 ـ يىلى) چاخار يىڭىدىكى نوپۇس كۆپەيگەچكە، چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتىنىڭ تەستىقى ئارقىلىق، بورتالادىكى چاخار يىڭىنىڭ 1837 ئەسكىرى يېڭى ـ كونا ئاڭجى ئاساسىدا سول ۋە ئوڭ قاناتلارغا ئايرىلدى، ھەر بىر قاناتتا سەككىز ئەمىرلىك (سۇم) بار بولدى، بورتالا يېڭى ئاڭجى بويىچە ئوڭ قانات قىلىندى، ئۇنىڭغا قاراشلىق سەككىز سۇم مۇنداق بۆلۈندى: قىزىل خۇشۇن گۈلئۇلانسۇم ھازىرقى ئارىشاڭ نەسىللىك چارۋا فېرمىسى ۋە ئەنگىلىك يېزىسىنىڭ كىرەخاد دېگەن يېرىگە جايلاشتى؛ ئاق خۇشۇن گۈلچاغانسۇم ھازىرقى ئارىشاڭ نەسىللىك چارۋا فېرمىسىنىڭ خايورتولغا دېگەن يېرىگە جايلاشتى؛ سېرىق خۇشۇن گۈلشارسۇم خاربۇخ دەرياسىنىڭ جەنۇبىدىكى بۇلغۇنبۇلاق دېگەن يەرگە جايلاشتى؛ سېرىق جىيەكلىك خۇشۇن كېۋېيشارسۇم ئارالتوقايغا جايلاشتى؛ كۆك جيەكلىك خۇشۇن باغكۆكسۇم شويىڭپەن، تېرىنبۇلاق، شابارتاي قاتارلىق جايلارغا جايلاشتى؛ كۆك خۇشۇن ئىككىسۇم چىندېل، نارىنبۇلاق، تابۇل قاتارلىق جايلارغا جايلاشتى؛ ئاق جىيەكلىك خۇشۇن كېۋېيچاغان سۇم ئۇتبۇلاق، كۆكخوتخور، شاربۇخ (ھازىرقى 85 ـ تۇەن ـ مەيداننىڭ شتابى) غا جايلاشتى؛ قىزىل جيەكلىك خۇشۇن كېۋېيتالەنسۇم دالتۇ، ئۇلانبۇخ، دوتائوبا، تاسىرقايلارغا جايلاشتى. بۇلار بىردەك ئىلىدىكى چاخار لەشكەر بېشى ئامبىلىنىڭ باشقۇرۇشىدا بولدى.

گۇاڭشۇ 13 ـ يىلى (1888 ـ يىلى) شىنجاڭنىڭ باش مۇپەتتىشى لىيۇ جىڭتاڭ خاننىڭ تەستىقىغا ئاساسەن جىڭ سەييارە ئامبىلىنى بورتالاغا كۆچۈرۈپ، ئۇنى جىڭ بىۋاسىتە قاراشلىق مەھكىمىسىگە قارايدىغان قىلماقچى بولدى، كېيىن بۇ ئىشنى كۆچمە چارۋىچىلىققا توسالغۇ بولىدىكەن دەپ قاراپ قويۇپ تۇردى.

مىنگونىڭ 9 ـ يىلى (1920 ـ يىلى) 1 ـ ئاينىڭ 7 ـ كۈنىدىكى تەستىققا ئاساسەن، 10 ـ ئايدا جىڭ ناھىيىسى بۆلۈنۈپ بورتالا ناھىيىسى تەسىس قىلىندى. 11 ـ ئايدا ئامبال شۇجيەنجاڭ ۋەزىپىگە ئولتۇردى، ناھىيە بازىرى دايىڭپەندە تەسىس قىلىندى (ھازىرقى بورتالا بازىرى)، بۇ، 3 ـ دەرىجىلىك ناھىيە بولۇپ، ئىلى ۋىلايىتىنىڭ باشقۇرۇشىدا بولدى.

مىنگونىڭ 27 ـ يىلى (1938 ـ يىلى) بۇيرۇققا بىنائەن، چاخار كونا ـ يېڭى ئاڭجىلارنىڭ لەشكەر بېشى ئاغلاقچىلىرى ۋە زەنگىلىرى ئەمەلدىن قالدۇرۇلۇپ، رايون، كەنت تۈزۈمى يولغا قويۇلدى، موڭغۇل، قازاق رايونى، 13 كەنت تەسىس قىلىندى، بورتالا ناھىيىسىنى ئىلى ۋالىي مەھكىمىسى باشقۇردى.

مىنگونىڭ 33 ـ يىلى (1944 ـ يىلى) 9 ـ ئايدا ئىلى، تارباغاتاي، ئالتايدىن ئىبارەت ئۈچ ۋىلايەت ئىنقىلابى پارتلىدى، ياندۇرقى يىلى 2 ـ ئاينىڭ ئاخىرىدا بورتالا ئاغلاقچى مەھكىمىسى قۇرۇلدى، 7 ـ ئاينىڭ 25 ـ كۈنى ئۇ بورتالا ناھىيىلىك ھۆكۈمەتكە ئۆزگەرتىلدى.

مىنگونىڭ 35 ـ يىلى (1946 ـ يىلى) 3 ـ ئاينىڭ 23 ـ كۈنى ئارىشاڭ ناھىيىسى بورتالا ناھىيىسىگە قوشۇۋېتىلدى. شۇ يىلى 12 ـ ئاينىڭ 1 ـ كۈنى ئىككى ناھىيە يەنە ئايرىم تەسىس قىلىندى.

1950 ـ يىل 2 ـ ئاينىڭ 13 ـ كۈنى جۇڭگو خەلق ئازادلىق ئارمىيىسى 1 ـ دالا ئارمىيىسى 1 ـ بىڭتۇەننىڭ قۇرۇلۇشچى ئەسكەرلەر تۇەنى بۇيرۇققا بىنائەن بورتالاغا كىرىپ ھاكىمىيەت قۇرۇش خىزمىتىگە ياردەملەشتى، شۇ يىلى 8 ـ ئايدا بورتالا ناھىيىلىك خەلق ھۆكۈمىتى قۇرۇلدى، ئۇ، ئىلى ۋىلايىتىگە تەۋە بولدى، ئۇنىڭ قارىمىقىدا ئۈچ رايون، 16 يېزا تەسىس قىلىندى. 1954 ـ يىل 7 ـ ئاينىڭ 13 ـ كۈنى بورتالا موڭغۇل

ئاپتونوم رايونى قۇرۇلدى (1955 - يىل 2 - ئايدا ئاپتونوم ئوبلاستقا ئۆزگەرتىلدى)، شۇنىڭ بىلەن بورتالا ناھىيىسى بورتالا موڭغۇل ئاپتونوم رايونى (ئاپتونوم ئوبلاست) غا قارايدىغان بولدى.

1958 - يىل 6- ئاينىڭ 19 - كۈنى بورتالا موڭغۇل ئاپتونوم ئوبلاستى 2 - نۆۋەتلىك كومىتېتى 1 - قېتىملىق خەلق قۇرۇلتىيىنىڭ ماقۇللىشى بىلەن، گوۋۇيۈەننىڭ 1959 - يىل 1 - ئاينىڭ 16 - كۈنىدىكى تەستىقىغا ئاساسەن، بورتالا ناھىيىسىنىڭ ناھىيە دەرىجىلىك ئىش بېجىرىش ئاپپاراتلىرى ئەمەلدىن قالدۇرۇلدى، ئەمما بورتالا ناھىيىسىنىڭ نامى ساقلاپ قېلىندى، ئوبلاستلىق خەلق كومىتېتى بورتالا ناھىيىسىنىڭ رايون ۋە يېزىلىرىغا بىۋاستە رەھبەرلىك قىلدى.

1962 - يىل 11 - ئاينىڭ 7 - كۈنى گوۋۇيۈەننىڭ تەستىقىغا ئاساسەن، بورتالا ناھىيىسىنىڭ ناھىيە دەرىجىلىك مەمۇرىي ئاپپاراتلىرى ئەسلىگە كەلتۈرۈلدى.

گوۋۇيۈەننىڭ 1985 - يىل 6 - ئاينىڭ 4 - كۈنىدىكى تەستىقىغا ئاساسەن، 9 - ئاينىڭ 21 - كۈنى بورتالا ناھىيىسىنىڭ ئەمەلدىن قالدۇرۇلغانلىقى جاكارلاندى ۋە بورتالا شەھىرى قۇرۇلدى (بۇ، ناھىيە دەرىجىلىك شەھەر بولدى)، ئۇنىڭ قارىمىقىدا بىر بازار، بىر رايون، تۆت يېزا، بىر فېرما، 117 تەبىئىي كەنت، 194 كەنت ئاھالىلەر گۇرۇپپىسى (چارۋىچىلىقمۇ شۇنىڭ ئىچىدە) تەسىس قىلىندى. 12 - ئاينىڭ 28 - كۈنى بورتالا بازىرى ئەمەلدىن قالدۇرۇلۇپ، كىرگىنزو، چىندېل، گۈلۈمتۇدىن ئىبارەت ئۈچ مەھەللە ئىش باشقۇرۇش ئورنى قۇرۇلدى. شەھەرلىك خەلق ھۆكۈمىتى «بېيجىڭ» كوچىسىنىڭ شىمالىي بېشىنىڭ قىيپاش شەرقىگە تۆت قەۋەتلىك بىر بىنا سالدى. بورتالا شەھىرى بورتالا موڭغۇل ئاپتونوم ئوبلاستىنىڭ مەركىزى.

§ 3. مەمۇرىي رايونلارغا ئايرىلىشى

1. جۇڭخۇا مىنگو دەۋرىدە

1920 - يىلى ناھىيە قۇرۇلغان دەسلەپكى مەزگىلدە مەمۇرىي رايونلار كۆچمە چارۋىچىلىق رايونلىرىغا ئاساسەن ئايرىلغانىدى، كۆچمە چارۋىچىلىق بىلەن شۇغۇللىنىدىغان موڭغۇللار ئاڭچى ئاساسىدا ئاڭبېن، زەنگى، بۇشغا تەرىپىدىن باشقۇرۇلاتتى. قازاقلار مەركىز ناھىيىنىڭ ئەمەلىي ئەھۋالىغا ئاساسەن، قەبىلىلەر بويىچە بۇلۇس (ئوكۇرداي ياكى مىڭبېگى دەپمۇ ئاتىلىدۇ)، زەنگى، مۇشغا تەرىپىدىن باشقۇرۇلاتتى. دېھقانچىلىق قىلىدىغان ئۇيغۇر، خەنزۇلار شاڭيۇ تەرىپىدىن باشقۇرۇلاتتى.

مىنگونىڭ 27 - يىلى (1938 - يىلى) رايون، كەنت تۈزۈمى ئورنىتىلدى. 1941 - يىلى ناھىيە بويىچە بىر موڭغۇل رايونى، بىر قازاق رايونى، بىر مەھەللە ئىش باشقۇرۇش ئورنى، 13 كەنت تەسىس قىلىندى. موڭغۇللار گۇلئۇلان، گۇلچاغان، گۇلشار، كېۋېيشار، باغكۆك، يۇكىك، كېۋېيچاغان، كېۋېيتاراندىن ئىبارەت سەككىز كەنت بولدى. قازاقلار قويتاس، خارمودون، جېلئاغاش، شامبانخارغىندىن ئىبارەت تۆت كەنت بولدى. خەنزۇلار بىۋاستە قاراشلىق بىر كەنت بولدى (سەنتەي، تۆۋەنكى بورتالا، شياخەيزى قاتارلىق جايلاردىكى خەنزۇلارمۇ شۇنىڭ ئىچىدە). موڭغۇل، قازاق رايونلىرىغا بىردىن رايون باشلىقى، مۇئاۋىن رايون باشلىقى قويۇلدى. رايون قارىمىقىدا كەنت تەسىس قىلىندى، كەنتلەرگە كەنت باشلىقى قويۇلدى، كەنت باشلىقىنىڭ قول ئاستىدا بىردىن ئىككىگىچە ئىش بېجىرگۈچى قويۇلدى. بىۋاستە قاراشلىق خەنزۇ كەنتىگە ئىككى شاڭيۇ قويۇلدى.

مىنگونىڭ 31 - يىلى (1942 - يىلى) 12 - ئايدا شىنجاڭ ئۇلكىلىك خەلق ئىشلىرى نازارىتى تارقاتقان رايون، كەنت تەسىس قىلىش توغرىسىدىكى بەلگىلىمىگە ئاساسەن، ناھىيە ئۈچ رايون، 21 كەنت، بىر مەھەللە

ئىش باشقۇرۇش ئورنىغا ئايرىلدى. 1 - رايون (ئۇيغۇر رايونى) غا ئۇلۇق سوپىھاجى رايون باشلىقى بولدى، بۇ رايون ناھىيە بازىرىغا جايلاشقان بولۇپ، ئۇنىڭغا ناھىيە بازىرى ۋە بازار ئەتراپىدىكى جايلار قارىدى، ئۇنىڭ قارىمىقىدا تۆت كەنت تەسىس قىلىندى. 2 - رايون (موڭغۇل رايونى) غا نامجىل رايون باشلىقى بولدى، بۇ رايون دولانتىبۇلاققا جايلاشقان بولۇپ، ئۇنىڭ قارىمىقىدا سەككىز كەنت تەسىس قىلىندى. 3 - رايون (قازاق رايونى) غا قاسىمقان ئاتابەكرى رايون باشلىقى بولدى، بۇ رايون دالتۇدا بولۇپ، ئۇنىڭ قارىمىقىدا سەككىز كەنت تەسىس قىلىندى. بۇ ئاستە قاراشلىق خەنزۇ كەنتىگە خەن تىڭشيۇ كەنت باشلىقى بولدى. مەھەللە ئىش باشقۇرۇش ئورنىغا مۇقامىمەت مۇدىر بولدى.

مىنگونىڭ 34 - يىلى (1945 - يىلى) 2 - ئاينىڭ 21 - كۈنى بورتالا ئاغلاقچى مەھكىمىسى قۇرۇلدى، 7 - ئايدا ناھىيىلىك ھۆكۈمەت قۇرۇلغاندىن كېيىن، رايون، كەنت ھاكىمىيەت ئاپپاراتى تەسىس قىلىنغان بولسىمۇ، لېكىن موڭغۇل، ئۇيغۇر، قازاقلار ئەملىيەتتە يەنىلا مىڭبېشى، يۈز بېشى تەرىپىدىن باشقۇرۇلدى.

2. جۇڭخۇا خەلق جۇمھۇرىيىتى دەۋرىدە

1950 - يىل 8 - ئايدىن 12 - ئايغىچە رايون، يېزا تۈزۈلمىسى يولغا قويۇلدى، جەمئىي ئۈچ رايون، 16 يېزا قۇرۇلدى.

1 - رايونلۇق مەھكىمە ھازىرقى شەھەر رايونىدىكى «چىندېل» كوچىسىغا جايلاشقان بولۇپ، ئۇنىڭ قارىمىقىدا بەش يېزا تەسىس قىلىندى. 1 - يېزىلىق مەھكىمە ئۇلاستايغا، 2 - يېزىلىق مەھكىمە گۈلۈمتۇغا، 3 - يېزىلىق مەھكىمە ناھىيە بازىرىغا، 4 - يېزىلىق مەھكىمە كىرگىنزوغا، 5 - يېزىلىق مەھكىمە تۇڭمەنبېشىغا جايلاشتى.

2 - رايونلۇق مەھكىمە شويىڭپەنگە جايلاشقان بولۇپ، ئۇنىڭ قارىمىقىدا بەش يېزا تەسىس قىلىندى. 1 - يېزىلىق مەھكىمە دولانتىبۇلاققا، 2 - يېزىلىق مەھكىمە نارىنبۇلاققا، 3 - يېزىلىق مەھكىمە ئىككىسۇمىگە، 4 - يېزىلىق مەھكىمە خايورتولغاغا جايلاشتى. جاقپىنبۇلاق، 5 - يېزىلىق مەھكىمە كىرەخادقا جايلاشتى.

3 - رايونلۇق مەھكىمە دالتۇغا جايلاشقان بولۇپ، ئۇنىڭ قارىمىقىدا ئالتە يېزا تەسىس قىلىندى. 1 - يېزىلىق مەھكىمە شارىۇخ (يەنى تۆۋەنكى بورتالا) غا، 2 - يېزىلىق مەھكىمە خارمودونغا، 3 - يېزىلىق مەھكىمە ھوتخورغا، 4 - يېزىلىق مەھكىمە قويتاسقا، 5 - يېزىلىق مەھكىمە قاراتاغاشقا، 6 - يېزىلىق مەھكىمە قوسەمچەككە جايلاشتى (سەنتەي، سىتەي، ئۇتەيلەرمۇ شۇنىڭ ئىچىدە).

1956 - يىل 3 - ئاينىڭ 8 - كۈنى 2 - رايوننىڭ 4 -، 5 - يېزىلىرى ئارىشاڭ ناھىيىسى 3 - رايوننىڭ 3 -، 4 - يېزىلىرى بىلەن ئالماشتۇرۇلدى. 7 - ئايدا 1 - رايون ئەملدىن قالدۇرۇلدى. 1 - رايوندىكى بەش يېزا ئاساسدا بۇ ئاستە قاراشلىق 1 -، 2 -، 3 - يېزىلار قۇرۇلدى. بۇ چاغدا ناھىيە بويىچە ئىككى رايون، 14 يېزا بار بولدى.

1958 - يىل 6 - ئاينىڭ 19 - كۈنى 1 - رايوننىڭ تەشكىلىي تۈزۈلۈشى ئەسلىگە كەلتۈرۈلدى، شۇنىڭ بىلەن بىللە جىڭ ناھىيىسى 2 - رايوننىڭ ئاق ئىبادەتخانا كەنتى بورتالا ناھىيىسى 3 - رايوننىڭ 6 - يېزىسى (ئاساسلىقى ئۇتەي) بىلەن ئالماشتۇرۇلدى.

1958 - يىل 9 - ئاينىڭ 21 - كۈندىن 11 - ئاينىڭ 10 - كۈنىگىچە ناھىيە بويىچە خەلق گۇڭشىسى قۇرۇش ئىشقا ئاشۇرۇلدى. 3 - رايوندا «ئىتتىپاق»، «بىرلىمەت»، «يېڭى نۇر»، «يۇقىرى دولقۇن 1 -»، «يۇقىرى دولقۇن 2 -»، «غالىبىيەت»، «بەش يۈلتۇز»، «بەخت»، «بەختيار» دىن ئىبارەت توققۇز ئالىي يېزا ئىگىلىك كوپېراتىپى ئاساسدا «ئاۋانگارت»، «دوستلۇق»، «بەخت»، «تاڭ نۇرى» دىن

ئىبارەت يېزا بىرلىك قىلىنغان تۆت خەلق گۈڭشېسى قۇرۇلدى. ياندۇرقى يىلى 6 - ئاينىڭ 10 - كۈنى رايون بىرلىك قىلىنغان ھالدا «يېڭى ھايات» خەلق گۈڭشېسى قۇرۇلدى، بۇنىڭدىن ئىلگىرى بۇ گۈڭشې «دوستلۇق» خەلق گۈڭشېسى دەپ ئاتالغانىدى.

1958 - يىل 9 - ئاينىڭ 23 - كۈنى 1 - رايونىنىڭ تۆت يېزىسىدىكى مەككىز يېزا ئىگىلىك كوپېراتىپى ۋە ئەسلىدىكى 2 - رايونىنىڭ ئىككى يېزىسىدىكى ئىككى يېزا ئىگىلىك كوپېراتىپى ئاساسىدا، رايون بىرلىك قىلىنغان ھالدا، خەلق گۈڭشېسى قۇرۇلدى، بۇ گۈڭشې «ئۇچقۇن» خەلق گۈڭشېسى دەپ ئاتالدى.

1958 - يىل 9 - ئاينىڭ 28 - كۈنىدىن 10 - ئاينىڭ 5 - كۈنگىچە 2 - رايوندا يېزا بىرلىك قىلىنغان ھالدا، تۆت خەلق گۈڭشېسى قۇرۇلدى. 1 - يېزىنىڭ «غالىبىيەت 2 -»، «غالىبىيەت 1 -» يېزا ئىگىلىك كوپېراتىپلىرى «غالىبىيەت» خەلق گۈڭشېسىغا ئۆزگەرتىلدى؛ 3 - يېزىنىڭ 1 -، 2 - يېزا ئىگىلىك كوپېراتىپلىرى «ئىتتىپاق» خەلق گۈڭشېسىغا ئۆزگەرتىلدى؛ 4 - يېزىنىڭ «بەش يۇلتۇز» يېزا ئىگىلىك كوپېراتىپى «بەش يۇلتۇز» خەلق گۈڭشېسى قىلىپ كۆتۈرۈلدى؛ 5 - يېزىنىڭ «چولپان 1 -»، «چولپان 2 -»، «چولپان 3 -» يېزا ئىگىلىك كوپېراتىپلىرى بىرلەشتۈرۈلۈپ «قىزىل بايراق» خەلق گۈڭشېسى قىلىندى؛ ياندۇرقى يىلى 6 - ئاينىڭ 15 - كۈنى رايون بىرلىك قىلىنغان ھالدا، «يالقۇن» خەلق گۈڭشېسى قۇرۇلدى، بۇنىڭدىن ئىلگىرى شويىكۆەن خەلق گۈڭشېسى دەپ ئاتالغانىدى.

1959 - يىل 4 - ئاينىڭ 5 - كۈنى «ئالغا»، «يۇقىرى دولقۇن»، «يېڭى نۇر» دىن ئىبارەت ھۆكۈمەت بىلەن خۇسۇسلار شىركىچىلىكىدىكى چارۋىچىلىق فېرمىلىرى بىرلەشتۈرۈلۈپ ھۆكۈمەت بىلەن خۇسۇسلار شىركىچىلىكىدىكى «ئالغا» چارۋىچىلىق فېرمىسى قۇرۇلدى.

1960 - يىل 9 - ئاينىڭ 16 - كۈنى «ئۇچقۇن» گۈڭشېسى ئەمەلدىن قالدۇرۇلۇپ «ئۇچقۇن» گۈڭشېسىدىكى «ئالغا»، «يېڭى يول»، «غالىبىيەت»، «ئالتۇن يۇلتۇز» چوڭ ئەترەتلىرى، كۆكتاتچىلىق ئەترىتى، «ئۇچقۇن» پىششىقلاش زاۋۇتى (بىرلەشتۈرۈۋېتىلمىشتىن ئىلگىرى «غالىبىيەت 6 -»، «غالىبىيەت 7 -»، «غالىبىيەت 8 -» ئەترەتلەر ۋە «ئالتۇن يۇلتۇز 1 -» ئەترەتلەردىن «تاڭ نۇرى» چوڭ ئەترىتى تەشكىل قىلىنغانىدى) «يالقۇن» خەلق گۈڭشېسىغا قوشۇۋېتىلدى، «قىزىل يۇلتۇز»، باغدىن ئىبارەت ئىككى چوڭ ئەترەت ئايرىپ چىقىلىپ، ئوبلاستلىق ئۈزۈمچىلىق مەيدانى قۇرۇلدى. 1961 - يىل 10 - ئاينىڭ 19 - كۈنى ئوبلاستلىق ئۈزۈمچىلىق مەيدانى ئەمەلدىن قالدۇرۇلۇپ، «ئۇچقۇن» خەلق گۈڭشېسى قۇرۇلدى. ئەسلىدىكى ئوبلاستلىق ئۈزۈمچىلىق مەيدانىنىڭ ۋە مۇئاۋىن باشلىقى «ئۇچقۇن» گۈڭشېسىنىڭ باشلىقى، مۇئاۋىن باشلىقى بولدى.

1962 - يىل 11 - ئاينىڭ 7 - كۈنى ناھىيە دەرىجىلىك مەمۇرىي ئاپپاراتلار ئەسلىگە كەلتۈرۈلگەندىن تارتىپ 1966 - يىلدىكى «مەدەنىيەت زور ئىنقىلابى» مەزگىلىگىچە ناھىيىگە بىر بازار، تۆت خەلق گۈڭشېسى، ئىككى فېرما (بۆلۈم دەرىجىلىك بىر فېرمىمۇ شۇنىڭ ئىچىدە)، 27 يېزا ئىگىلىك چوڭ ئەترىتى، 17 چوڭ ئەترەت دەرىجىلىك دېھقانچىلىق مەيدانى ۋە فېرما تەۋە بولدى، بۇلارنىڭ تارقىلىشى تۆۋەندىكىچە:

بورتالا بازىرى - بۇ بازار 1965 - يىل 8 - ئاينىڭ 5 - كۈنى قۇرۇلغان (1960 - يىل 9 - ئايدا «يالقۇن» گۈڭشېسى باشقۇرۇش رايونى بولۇپ قۇرۇلغاندا 4423 نوپۇس بار ئىدى)، بازارلىق ھۆكۈمەت «چىنداپل» كوچىسىغا جايلاشقان (1985 - يىل 12 - ئاينىڭ 28 - كۈنى بورتالا بازىرى ئەمەلدىن قالدۇرۇلۇپ، ئۇچ مەھەللە ئىش باشقۇرۇش ئورنى قۇرۇلدى).

«ئۇچقۇن» خەلق گۈڭشېسى بۇ گۈڭشې 1960 - يىل 9 - ئاينىڭ 16 - كۈنى ئەمەلدىن قالدۇرۇلغان. 1961 - يىل 10 - ئاينىڭ 19 - كۈنى ئەسلىدىكى ئوبلاستلىق ئۈزۈمچىلىق مەيدانى ئاساسىدا ئۈزۈمچىلىق قۇرۇلدى. گۈڭشېلىق ھۆكۈمەت ئەسلى بورتالا بازىرىدا ئىدى، 1965 - يىلى ئۇتبۇلاق كەنتىگە يۆتكەلدى. ئۇنىڭ قارىمىقىدا «شەرق قىزاردى»، «سەكرەپ ئىلگىرىلەش»، «ئىتتىپاق»، «قىزىل يۇلتۇز» دىن ئىبارەت

تۆت يېزا ئىگىلىك چوڭ ئەترىتى، بىر چارۋىچىلىق فېرمىسى بار.

«غالىبىيەت» خەلق گۈڭشىسى بۇ گۈڭشې 1963 - يىل 5 - ئاينىڭ 1 - كۈنى «يالقۇن» خەلق گۈڭشىسىنىڭ شەرق تەرىپىدىكى ئالتە ئەترەتنى ئايرىپ چىقىش ئاساسىدا قۇرۇلغان. گۈڭشىلىق ھۆكۈمەت ئەسلى ناھىيە بازىرىدا ئىدى (ھازىرقى ئوبلاستلىق سۇ ئىلېكتر ئىدارىسىنىڭ ئارقا ھويلىسىدا ئىدى)، 1968 - يىل 10 - ئايدا چىندېل يۇقىرىقى كەنتىگە يۆتكەلدى. گۈڭشې قارىمىقىدا «ئالغا»، «قۇياشقا باقار» (ئەسلىدىكى كۆكتاتچىلىق ئەترىتى)، «ئالتۇن يۇلتۇز»، «تاڭ نۇرى»، «يېڭى يول»، «غالىبىيەت» تىن ئىبارەت ئالتە يېزا ئىگىلىك چوڭ ئەترىتى، بىر باغۋەنچىلىك مەيدانى (ئاساسىي قۇرۇلۇش ئەترىتىمۇ شۇنىڭ ئىچىدە)، بىر چارۋىچىلىق فېرمىسى بار.

«يالقۇن» خەلق گۈڭشىسى بۇ گۈڭشىغا 1 -، 2 -، 3 -، 4 - چوڭ ئەترەتلەر ۋە تۆت يېزا ئىگىلىك ئەترىتى، بىر بۇاستە قاراشلىق چارۋىچىلىق فېرمىسى قارايدۇ.

«قىزىل بايراق» خەلق گۈڭشىسى (ئەسلىدىكى «يېڭى ھايات» گۈڭشىسى) بۇ گۈڭشىغا «قىزىل نۇر»، «قىزىل يۇلتۇز»، «قىزىل بايراق»، «زاراڭزا»، شىنتارادىن ئىبارەت بەش يېزا ئىگىلىك چوڭ ئەترىتى، بىر چارۋىچىلىق فېرمىسى («خۇڭيۈەن» چارۋىچىلىق فېرمىسى) قارايدۇ.

ھۆكۈمەت بىلەن خۇسۇسلار شېرىكچىلىكىدىكى «ئالغا» چارۋىچىلىق فېرمىسى» بۇ فېرمىغا 1 -، 2 -، 3 -، 4 - يېزا ئىگىلىك ئەترەتلىرى، 1 -، 2 -، 3 -، 4 -، 5 -، 6 -، 7 - چارۋىچىلىق ئەترەتلىرى قارايدۇ. 1959 - يىلى فېرما قۇرۇلغاندا فېرمىلىق ھۆكۈمەت چاغانخۇنشار (ھازىرقى شويىكچېن رايونىنىڭ چاغانخۇنشار كەنتى) دە تۇراتتى. 1964 - يىلى سۇمسۇ دېۋىسىگە دېگەن جايغا يۆتكەلدى.

ئۇرۇقچىلىق مەيدانى (بۆلۈمچە دەرىجىلىك مەيدان) بۇ مەيدان 1963 - يىل 3 - ئاينىڭ 20 - كۈنى ئەسلىدىكى ئوبلاستلىق پارتكومنىڭ كىچىك دېھقانچىلىق مەيدانى ئاساسىدا قۇرۇلغان، 1967 - يىل 9 - ئاينىڭ 19 - كۈنى مەزكۇر مەيدانىنىڭ كەسىپىي ئىشلىرى، زېمىنى، ئۈيلىرى «ئۇچقۇن» خەلق گۈڭشىسىنىڭ بىناغ 1 - ئەترىتىگە ئۆتكۈزۈپ بېرىلدى. دۆلەت ئىشچى - خىزمەتچىلىرى يۆتكەپ ئايرىم ئورۇنلاشتۇرۇلدى.

«مەدەنىيەت زور ئىنقىلابى» دا كۆپەيتىپ تەسىس قىلىنغان گۈڭشې (مەيدان) لار:

ئۇلانبۇخ ئۇرۇقچىلىق مەيدانى (بۆلۈم دەرىجىلىك مەيدان) بۇ مەيدان 1974 - يىلى قۇرۇلغان، ئۇنىڭغا 1 -، 2 -، 3 - ئەترەتلەر قارايدۇ. بۇ مەيدان 1985 - يىل 3 - ئاينىڭ 2 - كۈنى ئەمەلدىن قالدۇرۇلۇپ، ئۇچ ئىشلەپچىقىرىش ئەترىتى دالتۇ يېزىسىغا ئۆتكۈزۈپ بېرىلدى.

«قىزىل بۇلاق» خەلق گۈڭشىسى بۇ گۈڭشې 1976 - يىل 11 - ئاينىڭ 27 - كۈنى «قىزىل بايراق» خەلق گۈڭشىسىدىن بۆلۈپ قۇرۇلغان، ئۇنىڭغا «قىزىل بۇلاق»، «قىزىل قوغدىغۇچى»، «قىزىل پۇپۇنۇك»، شىنتارادىن ئىبارەت تۆت يېزا ئىگىلىك چوڭ ئەترىتى، بىر چارۋىچىلىق فېرمىسى يەنى «شەرق شامىلى» چارۋىچىلىق فېرمىسى قارايدۇ.

1978 - يىلدىن 1983 - يىلنىڭ ئاخىرىغىچە ناھىيىگە بىر بازار، ئالتە ئاھالىلەر كومىتېتى، بەش خەلق گۈڭشىسى، 56 دېھقانچىلىق، چارۋىچىلىق چوڭ ئەترىتى (مەيدان - فېرما)، 194 دېھقانچىلىق، چارۋىچىلىق ئىشلەپچىقىرىش ئەترىتى، 117 تەبىئىي كەنت، بۇنىڭدىن باشقا ئىككى دېھقانچىلىق، چارۋىچىلىق مەيدان - فېرمىسى قارايدىغان بولدى.

1985 - يىلنىڭ ئاخىرىدا شەھەرگە ئۇچ مەھەللە ئىش باشقۇرۇش ئورنى (بۆلۈم دەرىجىلىك)، ئالتە ئاھالىلەر كومىتېتى، بىر رايون، تۆت يېزا، 114 تەبىئىي كەنت قارايدىغان بولدى. شويىكچېن رايونىدا 26 كەنت، چىندېل يېزىسىدا 24 كەنت، ئۇتبۇلاق يېزىسىدا 15 كەنت، دالتۇ يېزىسىدا 23 كەنت، بىلىن خارمودون يېزىسىدا 14 كەنت بار. بۇنىڭدىن باشقا يەنە ئارالتوقاي چارۋىچىلىق فېرمىسىدا 12 كەنت بار (چارۋىچىلىق چوڭ ئەترىتىنىڭ چارۋىچىلىق نۇقتىلىرى بۇنىڭ سىرتىدا).

بورتالا شەھىرى بويىچە 1985 - يىلدىكى رايون، يېزا، كەنتلەرنىڭ نامى بىلەن ئىلگىرى ئىشلىتىلگەن نامىنىڭ سېلىشتۇرمىسى

جۇغراپىيە 1 — 1

هازىرقى نامى	ئىلگىرى ئىشلىتىلگەن نامى					تىل تەۋەلىكى	مەنىسى
	1950- يىل	1959- يىل	1976- يىل	1978- يىل	1983- يىل		
1. مەھەللە ئىش باشقۇرۇش ئورنى							
1) چىندىل مەھەللە ئىش باشقۇرۇش ئورنى					«شەرق شا- مىلى» ئىش باشقۇرۇش ئورنى		
2) گۈلۈمتۇ مەھەللە ئىش باشقۇرۇش ئورنى					1985 - يىلى قۇرۇلدى		
3) كىرگىنزو مەھەللە ئىش باشقۇرۇش ئورنى					«قىزىل يۇلتۇز» ئىش باشقۇرۇش ئورنى		
2. رايون، يېزا، كەنتلەر							
1) شويىكچەن رايونى	2 - رايون	«يانغىن» گۈڭشي	«يانغىن» گۈڭشي	شويىكچەن گۈڭشي	1984 - يىلى شويىكچەن رايونىغا ئۆزگەرتىلگەن	خەنزۇچە	
شويىكچەن كەنتى					هازىر رايونلۇق ھۆكۈمەت تۇرۇشلۇق جاي	خەنزۇچە	1758 - يىلى چىڭ سۇلالىسى قوشۇنىنىڭ ئىچكى ئىشلار بۇيرۇقى مۇشۇ يەردە تۇرغان
دولانتىبۇلاق كەنتى	باغكۆك يېزىلىق مەھكىمە	1 - چوڭ ئەترەت، 1 -، 2 - ئىشلەپچىقىرىش ئەترەتلىرى	1 -، 2 - ئىشلەپچىقىرىش ئەترىتى		1 - يېزىنىڭ 1 - كەنتى	موڭغۇلچە	دولانا بۇلاق
جولوك كەنتى	2 - رايون 1 - يېزىنىڭ 2 - كەنتى	1 - چوڭ ئەترەت 3 - ئىشلەپچىقىرىش ئەترىتى	1 - چوڭ ئەترەتنىڭ 3 -، 4 - ئىشلەپچىقىرىش ئەترەتلىرى		1 - يېزىنىڭ 2 - كەنتى	موڭغۇلچە	سازلىق
بىنبۇلاق كەنتى	2 - رايون 1 - يېزىنىڭ 1 - كەنتى	1 - چوڭ ئەترەتنىڭ1- ئىشلەپچىقىرىش ئەترىتى	2 - چوڭ ئەترەتنىڭ 1-، 2- ئىشلەپچىقىرىش ئەترەتلىرى		1 - يېزىنىڭ 3 - كەنتى	موڭغۇلچە	بېدە بۇلاق

نوكتە كىرىم كەنتى	2 . رايون 1 . يېزا- نىڭ 4 . كەنتى	1.چوڭ ئەتـ- رەتنىڭ 4. ئىشلەپچىقـ- رىش ئەترىتى	2 . چوڭ ئـ- ەتـرەتنىڭ 3 . ، 4 . ئىشلەپچىقـ- رىش ئەترەتـ- لىرى		1 . يېزىنىڭ 4 . كەنتى	موڭغۇلچە	ئۆڭكۈرتام
ئۇلان ئادىرىغ كەنـ- تى			2 . چوڭ ئـ- ەتـرەتنىڭ 7 . ئىشلەپ- چىقىـرىش ئەترىتى		5 . يېزا- نىڭ3 . كەـ- نتى	موڭغۇلچە	قىزىل تۆپىلىك
ئۇتبۇلاق كەنتى			3 . چوڭ ئـ- ەتـرەتنىڭ 3. ، 4. ، 5. ئىشلەپچىقـ- رىش ئەترەتـ- لىرى		4 . يېزىنىڭ 2 . كەنتى	موڭغۇلچە	ئۇزۇنغا سو- زۇلغان بۇلاق سۇيى
تاۋنسالا كەنتى	2 . رايون 3 . يېزا- نىڭ 5 . كەنتى	3 . چوڭ ئەتـ- رەتنىڭ 2 . ئىشلەپچىقـ- رىش ئەترىتى	3 . چوڭ ئـ- ەتـرەتنىڭ 1 . ، 2 . ئىشلەپچىقـ- رىش ئەترىتى		4 . يېزىنىڭ 1 . كەنتى	موڭغۇلچە	بەش تارماق ئېـ- قىن
دابخارتبوخ كەنتى	2 . رايون 3 . يېزا- نىڭ 4 . كەنتى	3 . چوڭ ئـ- ەتـرەتنىڭ 4 . ئىشلەپ- چىقىـرىش ئەترىتى	4 چوڭ ئەتـ- رەتنىڭ 1 . ، 2 . ئىشلەپ- چىقىـرىش ئەترەتلىرى			موڭغۇلچە	تۆپتۈز كەتكەن قوش ئۇستەڭ
ئومكە بۇلاق كەنـ- تى	2 . رايون 3 . يېزا- نىڭ 2 . كەنتى	3 .چوڭ ئەتـ- رەتنىڭ 5 . ئىشلەپچىقـ- رىش ئەترىتى	4 . چوڭ ئەترەتنىڭ 3 . ، 4 . ئىشـ- لەپچىقىـرىش ئەترەتلىرى		4 . يېزىنىڭ 4 . كەنتى	موڭغۇلچە	سېسىق بۇلاق
بارتوخا كەنتى	ئارىشاق 3 . رايو- نىنىڭ 2 . يېزىسى	3 . چوڭ ئـەترەتنىڭ 1 . ئىشلەپ- چىقىـرىش ئەترىتى	5 . چوڭ ئەترەت		4 . يېزىنىڭ 5 . كەنتى	موڭغۇلچە	يولۇاس بار دەريا قولتۇقى
تولىبۇلاق كەنتى	2 . رايون 3 . يېزا- نىڭ 2 . كەنتى		6 . چوڭ ئـەترەتنىڭ 1 . ، 6 . ئىشلەپچىقـ- رىش ئەترەتـ- لىرى		3 . يېزىنىڭ 1 . كەنتى	موڭغۇلچە	يۇمىلاق سۇزۇك بۇلاق
ئۇلانكىرىم كەنتى		2 . چوڭ ئـەترەتنىڭ 1 . ئىشلەپ- چىقىـرىش ئەترىتى	7 . چوڭ ئەتـ- رەتنىڭ 1 . ، 2 . ئىشلەپ- چىقىـرىش ئەترىتى		2 . يېزىنىڭ 5 . كەنتى	موڭغۇلچە	قىزىل توپىدىن قوپۇرۇلغان تام

خارمودون كەنتى	ئارىشاڭ 3 - رايونى	«ئالغا» چارۋىچىلىق فېرمىسى	8 - چوڭ ئەترەتنىڭ 1 - ، 3 - ئىشلەپچىقىرىش ئەترەتلىرى		4 - يېزىنىڭ 6 - كەنتى	موڭغۇلچە	قارايا غاچزارلىق
چاغانخۇنشار كەنتى	ئارىشاڭ 3 - رايونى	«ئالغا» چارۋىچىلىق فېرمىسى	8 - چوڭ ئەترەتنىڭ 2 - ، 4 - ئىشلەپچىقىرىش ئەترەتلىرى		4 - يېزىنىڭ 7 - كەنتى	موڭغۇلچە	ئاق تاغ قاڭشىرى
جىلمودون كەنتى	2 - رايون 1 - يېزىنىڭ 3 - كەنتى	2 - چوڭ ئەترەتنىڭ 4 - ئىشلەپچىقىرىش ئەترىتى	9 - چوڭ ئەترەتنىڭ 3 - ، 4 - ئىشلەپچىقىرىش ئەترەتلىرى		2 - يېزىنىڭ 3 - كەنتى	موڭغۇلچە	بىر تۇپ دوڭغاق قارايا غاچ
بوكچىگىرمودون كەنتى	2 - رايون 5 - يېزىنىڭ 3 - كەنتى	2 - چوڭ ئەترەتنىڭ 5 - ئىشلەپچىقىرىش ئەترىتى	9 - چوڭ ئەترەتنىڭ 1 - ، 2 - ئىشلەپچىقىرىش ئەترەتلىرى		2 - يېزىنىڭ 2 - كەنتى	موڭغۇلچە	بىر تۇپ دوڭغاق قارايا غاچ
ئولاستاي بۇلاق كەنتى	2 - رايون 1 - يېزىنىڭ 1 - كەنتى	1 - چوڭ ئەترەتنىڭ 7 - ئىشلەپچىقىرىش ئەترىتى			2 - يېزىنىڭ 1 - كەنتى	موڭغۇلچە	تېرەكبۇلاق
كۆكبۇرا كەنتى	2 - رايون 1 - يېزىنىڭ 4 - كەنتى	2 - چوڭ ئەترەتنىڭ 6 - ئىشلەپچىقىرىش ئەترىتى	10 - چوڭ ئەترەت		2 - يېزىنىڭ 4 - كەنتى	موڭغۇلچە	كۆك سۆگەت
تاۋىنخامار كەنتى	2 - رايون 1 - يېزىنىڭ 4 - كەنتى	1 - چوڭ ئەترەتنىڭ 6 - ئىشلەپچىقىرىش ئەترىتى	ئۇرۇقچىلىق مەيدانى		5 - يېزىنىڭ 1 - كەنتى	موڭغۇلچە	بەش كىچىك تاغ قاڭشىرى
خارگىنتىتوخا كەنتى	2 - رايون 3 - يېزىنىڭ 5 - كەنتى	3 - چوڭ ئەترەتنىڭ 2 - ئىشلەپچىقىرىش ئەترىتى	3 - چوڭ ئەترەتنىڭ 1 - ، 2 - ئىشلەپچىقىرىش ئەترەتلىرى		4 - يېزىنىڭ 1 - كەنتى	موڭغۇلچە	تىكەنلىك دەريا قولتۇقى
داڭخارتبۇلاق كەنتى	2 - رايون 1 - يېزىنىڭ 3 - كەنتى	1 - چوڭ ئەترەتنىڭ 5 - ئىشلەپچىقىرىش ئەترىتى	ئاساسىي قۇرۇلۇش ئەترىتى		3 - يېزىنىڭ 4 - كەنتى	موڭغۇلچە	رىشاتكا بىلەن توسۇلغان بۇلاق

چىندېل خوتخور كەنتى			گۈڭشېنىڭ 1 - چارۋىچىلىق فېرمىسى		6 - يېزىنىڭ 1 - كەنتى	موڭغۇلچە	سوپۇن دەريىسى ئوسىدىغان ئويمانلىق
دوربارتوخا كەنتى			گۈڭشېنىڭ 2 - چارۋىچىلىق فېرمىسى		6 - يېزىنىڭ 2 - كەنتى	موڭغۇلچە	تۈۋەن تەرىپىدە يولۇڭاش بار دەريا قولتۇقى
مىڭكېتولغا كەنتى			گۈڭشېنىڭ 3 - چارۋىچىلىق فېرمىسى		6 - يېزىنىڭ 3 - كەنتى	موڭغۇلچە	خال بار كىچىك تاغ
تاۋنخامار ئادىرىق كەنتى	2 - رايون 1 - يېزىنىڭ 4 - كەنتى		خىش - كاھىش زاۋۇتى		3 - يېزىنىڭ 5 - كەنتى	موڭغۇلچە	بەش تاغ قاتارىسىدىكى تاسىدىكى توپىلىك
2) چىندېل يېزىسى			1963 - يىلى قۇرۇلغان چاغدا نامى «غالىبىيەت» گۈڭشىسى ئىدى	چىندېل گۈڭشى	1984 - يىل 9 - ئايدا چىندېل يېزىسىغا ئۆزگەرتىلدى	موڭغۇلچە	ئۇزۇنغا سوزۇلغان سوپۇن دەريىسى ئوسىدىغان يەر
چىندېل يۇقىرى كەنتى	1- رايونىنىڭ 3 - يېزىسى	«ئالغا» 4 - ئەترىتى			ھازىر يېزىلىق ھۆكۈمەت تۇرۇشلۇق جاي	موڭغۇلچە	ئۇزۇنغا سوزۇلغان سوپۇن دەريىسى ئوسىدىغان يەر
بىنخۇنتى كەنتى	1 - رايون 2 - يېزىنىڭ 1 - 2 - كەنتىلىرى	«تاڭ نۇرى» 2 - ئەترىتى		شاباراتاي 2 - ئىشلەپچىقىرىش ئەترىتى		موڭغۇلچە	ھۇرمەت سۆزى
شاباراتاي كەنتى	1 - رايونىنىڭ 2 - يېزىسى	«ئالتۇن يۇلتۇز» 1 - ئەترىتى	«تاڭ نۇرى» 4 - ئەترىتى	شاباراتاي 4 - كەنتى	شاباراتاي كەنتى ئور- گىنى تۇرۇشلۇق جاي	موڭغۇلچە	لاي بۇلاق سۈيى
ئامنىباباغ كەنتى	1 - رايون 5 - يېزىنىڭ 2 - كەنتى	«تاڭ نۇرى» 1 - ئەترىتى		شاباراتاي 1 - ئەترىتى	شاباراتاي 1 - ئەترىتى	موڭغۇلچە	مىڭبىشىنىڭ دەرەخلىكى
زورمودون كەنتى			«تاڭ نۇرى» 7 - ئەترىتى	شاباراتاي 7 - ئەترىتى	شاباراتاي 7 - ئەترىتى	موڭغۇلچە	100 تۇپ دەرەخ بار جاي
غولتېۋغ كەنتى	1 - رايون 5 - يېزىنىڭ 2 - كەنتى	«تاڭ نۇرى» 3 - ئەترىتى		شاباراتاي 3 - ئەترىتى	شاباراتاي 3 - ئەترىتى	موڭغۇلچە	دەريا بويىدىن چېپىپ كېلىنگەن ئۇستەك

دىنجىك كەنتى	1 - رايون 1 - پېزد- نىسك 1 - كەنتى	«ئالتۇن يۇلتۇز» 1 - ئەترىتى		«ئالتۇن يۇلتۇز» 1 - ئەترىتى	شۇ يىلى نامى بىكە- تىلدى	موڭغۇلچە	ئۇزۇن كەتكەن توپا دۆۋىسى
بالىتخىرىن كەنتى	1 - رايون 3 - پېزد- نىسك 2 - كەنتى	«ئالتۇن يۇلتۇز» 2 ، 3 - ئەترەتلىرى		«ئالتۇن يۇلتۇز» 2 ، 3 - ئەترەتلىرى	شۇ يىلى نامى بىكە- تىلدى	موڭغۇلچە	بالىتخىرىن تۇرغان جاي
توغسۇنبۇغ كەنتى	1 - رايون 3 - پېزد- نىسك 1 - كەنتى	توغسۇنبۇغ چوڭ ئەترىتى		«يېڭى يول» 1 - ئەترىتى	توغسۇنبۇغ كەنتى ئور- گىنى تۇ- رۇشلۇق جاي	موڭغۇلچە	توز ئۆستىگى
تامغىزەڭگىن كەنتى	1 - رايون 4 - پېزد- نىسك 1 - كەنتى			«يېڭى يول» 4 - ئەترىتى	شۇ يىلى نامى بىكە- تىلدى	موڭغۇلچە	تامغا باشقۇرغۇ- چى تۇرغان جاي
جوۋىنخوتخور كەن- تى	1 - رايون 4 - پېزا			«يېڭى يول» 3 - ئەترىتى	شۇ يىلى نامى بىكە- تىلدى	موڭغۇلچە	شەرقتىكى ئويمانلىق
كىرگىنجو كەنتى	1 - رايون 4 - پېزا	ئويتاغ چوڭ ئەترىتى	«غالىبە - يېەت» 1 ، 2 ، 3 - ئەترەتلىرى	«غالىبە- يېەت» 1 - ئەترىتى	شۇ يىلى نامى ئەسلىگە كەلتۇرۇلدى	موڭغۇلچە	ئېگىز چۆلنىڭ تۆۋەن تەرىپىدە- كى كۆۋرۈك
ئېبدىرىكە كەنتى			«غالىبە يېەت» 4 - ئەترىتى		شۇ يىلى نامى بىكە- تىلدى	موڭغۇلچە	سۇ چىقىپ كەتكەن يەر
چىنداۋل ئوتتۇرا كەنتى	1 - رايون 3 - پېزا	«قۇياشقا با- قار» چوڭ ئەترىتى	1970 - يىلى «قۇياشقا با قار» 1 ، 2 - ئەترەتلىرى قىلىنغان	كۆكتاتچە- لىق ئەترىتى	شۇ يىلى نامى بىكە- تىلدى	موڭغۇلچە	ئۇزۇنغا سۇ- زۇلغان سۇيۇن دەرىخى ئۆسىدە- غان يەر
باغخوتخورىن كەن- تى		«قۇياشقا با- قار» 1 - ئەت- رىتى			شۇ يىلى نامى بىكە- تىلدى	موڭغۇلچە	ئويمان يەر
دوچىنخوگىنجو كەنتى		«قۇياشقا با- قار» پېزا ئىگىلىك گۇرۇپپىسى			شۇ يىلى نامى بىكە- تىلدى	موڭغۇلچە	40 خو بۇغداي تاپشۇرۇۋې- لىنغان ئېگىز چۆل

موخۇر چىندىل كەنتى				«قۇياشقا باقار» 2 - ئەترىتى	شۇ يىلى نامى بېكىتىلدى	موڭغۇلچە	گىياھ ئۇنمەيدىغان قاقاسلىق
گۆلۆمتۇ كەنتى	1 - رايون 2 - يېزا	«ئالغا» 1 - ئەترىتى	«ئالغا» 1 -، 2 - ئەترەتلىرى	گۆلۆمتۇ چوڭ ئەترىتى	گۆلۆمتۇ كەنت ئورگىنى تۇرۇشلۇق جاي	موڭغۇلچە	توقۇم ماكانى
ئوتتۇرا گۆلۆمتۇ كەنتى	1 - رايون 2 - يېزا	«ئالغا» 3 - ئەترىتى	«ئالغا» 3 - ئەترىتى		شۇ يىلى نامى بېكىتىلدى	موڭغۇلچە	ئوتتۇرا قىسىمىدىكى توقۇم ماكانى
نارىنبۇلاق كەنتى	2 - رايون 5 - يېزا	«ئالتۇن يۇلتۇز» 2 - ئەترىتى		نارىنبۇلاق دېھقانچىلىق مەيدانى	نارىنبۇلاق كەنتى	موڭغۇلچە	ئۇششاق بۇلاق ئېقىنى
تابىل كەنتى		ئەسلىدە «ئالتۇن يۇلتۇز» 2 - ئەترىتىگە تەۋە ئىدى		نارىنبۇلاق 2 - ئىشلەپچىقىرىش ئەترىتى	شۇ يىلى نامى بېكىتىلدى	موڭغۇلچە	بەش ئادەم بوز يەر ئاچقان يەر
يامانتام كەنتى			1 - چارۋىچىلىق فېرمىسى	1 - چارۋىچىلىق فېرمىسى	چارۋىچىلىق كەنتى	ئۇيغۇرچە	بۇزۇلغان تام
كوندەلەنتوغان كەنتى			2 - چارۋىچىلىق فېرمىسى	2 - چارۋىچىلىق فېرمىسى	چارۋىچىلىق كەنتى	قازاقچە	توغرا ئۆستەڭ
ئالبىنابەشىن كەنتى	1 - رايون 4 - يېزا	«يېڭى يول» 2 - ئەترىتى			1981 - يىلى گۇڭشې ئۇرۇقچىلىق مەيدانى قىلىندى	موڭغۇلچە	ھۆكۈمەت ئۆيى
3) ئۇتبۇلاق يېزىسى	1 - رايون	«ئۇچقۇن» گۇڭشې		ئۇتبۇلاق گۇڭشې	1984 - يىل 9 - ئايدا يېزىغا ئۆزگەرتىلدى	موڭغۇلچە	ئۇزۇنغا سوزۇلغان بۇلاق
ئۇتبۇلاق كەنتى	3 - رايون 1 - يېزىنىڭ 2 - كەنتى		1969- يىلى «ئىتتىپاق» 4 -، 5 -، 6- ئەترەتكە ئۆزگەرتىلدى	ئۇتبۇلاق چوڭ ئەترىتى	يېزىلىق ھۆكۈمەت تۇرۇشلۇق جاي	موڭغۇلچە	ئۇزۇنغا سوزۇلغان بۇلاق
ئۇلاستاي كەنتى	1 - رايون 1 - يېزىنىڭ 1 - كەنتى	«باغ» 1 - ئەترىتى	«شەرق قىزاردى» 1 -، 3 - ئەترەتلىرى	ئۇلاستاي چوڭ ئەترىتى	ئۇلاستاي كەنتى ئورگىنى تۇرۇشلۇق جاي	موڭغۇلچە	تېرەكلىك كەنت
چىندىلىنجو كەنتى	1 - رايون 1 - يېزىنىڭ 2 - كەنتى	«باغ» 2 - ئەترىتى	«شەرق قىزاردى» 4 - ئەترىتى		شۇ يىلى نامى بېكىتىلدى	موڭغۇلچە	سوپۇن دەرىخى سۈيىنىڭ ئېقىشىدىن ھاسىل بولغان كىچىك تۆپىلىك

بايارېۈلاق كەنتى	3 - رايون 1 - يېزا خىلى 3 - كەنتى	«باغ» 3 - ئەترىتى		«سەكرەپ ئىلگىرى لەش» 2 ، 3 - ئەترەتلىرى	شۇ يىلى نامى بېكەتلىدى	موڭغۇلچە	بايارتۈرغان بۈلاق
سانجىنبۈلاق كەنتى	3 - رايون 1 - يېزا	«قىزىل يۇلتۈز» 1 - ئەترىتى	1969 - يىلى «ئىتتىپاق» 1، 2، 7- ئەترىتى قىلىندى		شۇ يىلى نامى بېكەتلىدى		سانجىن تۈرغان بۈلاق
كۆكخوتخور كەنتى		«قىزىل يۇلتۈز» 3 - ئەترىتى	1969 - يىلى «ئىتتىپاق» 3 - ئەترىتى قىلىندى	«ئىتتىپاق» 3 - ئەترىتى	شۇ يىلى نامى بېكەتلىدى	موڭغۇلچە	يېشىل ئوقتۇر ماكانى
كۆكخوتخور غەربىي كەنتى			1971 - يىلى «سەكرەپ ئىلگىرى لەش» 4 - ئەترىتى قىلىندى	«سەكرەپ ئىلگىرى لەش» 1 ، 4 - ئەترەتلىرى	شۇ يىلى نامى بېكەتلىدى	موڭغۇلچە	يېشىل ئوقتۇر ماكانى
باگبۇرا كەنتى	3 - رايون 1 - يېزا خىلى 3 - كەنتى	«قىزىل يۇلتۈز» 1 - ئىشلەپچىقىرىش ئەترىتى	«قىزىل يۇلتۈز» 1 ، 6 - ئەترەتلىرى	باگبۇرا چوڭ ئەترىتى		موڭغۇلچە	چوڭ سۇغەتلىك
غاقچىغىنئۇلاس كەنتى	3 - رايون 1 - يېزا خىلى 4 - كەنتى	«باغ» 1 - ئەترىتى	1965 - يىلى «قىزىل يۇلتۈز» 6 - ئەترىتى قىلىندى	«قىزىل يۇلتۈز» 3 - ئەترىتى	شۇ يىلى نامى بېكەتلىدى	موڭغۇلچە	بىر توپ تېرەك
غاقچىغىنجىگدە كەنتى	3 - رايون 1 - يېزا خىلى 3 - كەنتى		«قىزىل يۇلتۈز» 4 - ئەترىتى	«قىزىل يۇلتۈز» 4 ، 10 - ئەترەتلىرى	شۇ يىلى نامى بېكەتلىدى	موڭغۇلچە	بىر توپ جىگدە
ئۈتبۈلاق جەنۇبىي كەنتى		«قىزىل يۇلتۈز» 7 - ئىشلەپچىقىرىش ئەترىتى	گۈڭشى ئاساسىي قۇرۇلۇش ئەترىتى	گۈڭشى ئاساسىي قۇرۇلۇش ئەترىتى	شۇ يىلى نامى بېكەتلىدى	موڭغۇلچە	
گىندىن كەنتى	1 - رايون 4 - يېزا	«باغ» 4 - ئەترىتى	«سەكرەپ ئىلگىرى لەش» 4 - ئەترىتى	گۈڭشى ئۈرۈقچىلىق مەيدانى	شۇ يىلى نامى بېكەتلىدى	موڭغۇلچە	گىندىن تۈرغان يەر
جىگدە بۈلاق كەنتى			گۈڭشى 1 - چارۋىچىلىق فېرمىسى	گۈڭشى 1 - چارۋىچىلىق فېرمىسى	شۇ يىلى نامى بېكەتلىدى	موڭغۇلچە	
چارگىن خوتتۇر كەنتى			گۈڭشى 2 - چارۋىچىلىق فېرمىسى	گۈڭشى 2 - چارۋىچىلىق فېرمىسى	شۇ يىلى نامى بېكەتلىدى	موڭغۇلچە	چارگىن تۈرغان جاي

بادوگىن يىگىپاك كەنتى	3 - رايون 1 - يېزا- نىڭ 3 - كەنتى	«قىزىل يۇلا- تۇز» 2 - ئىشلەپچىقا- رىش ئەترىتى		شۇ يىلى نامى بىلەن تىلدى	موڭغۇلچە	بادوگىن ئەس- كەر تۇرغۇزغان جاي
4) دالتۇ يېزىسى	3 - رايون	«يېڭى ھا- ياتا» گۈڭشە- سى	1960 - يىل 10 - ئايدا «قىزىل بايراق» گۈڭ- شىغا ئۆز- گەرتىلدى	دالتۇ گۈڭ- شي	موڭغۇلچە	1984 - يىل 9 - ئايدا يې- زىغا ئۆزگەر- تىلدى	يوشۇرۇنىدىغان جاي
دالتۇ كەنتى			«زاراڭزا» چوڭ ئەتر- ەتنىڭ 1 -، 2 -، 3 - ئىشلەپچىقا- رىش ئەترەت- لىرى		موڭغۇلچە	يېزىلىق ھۆ- كۈمەت تۇ- رۇشلۇق جاي	يوشۇرۇنىدىغان جاي
دوندىخۇش كەنتى	3 - رايون 1 - يېزا	«ئىتتىپاق» چوڭ ئەترىتى	«قىزىل نۇر» 3 -، 4 - ئەترەتلە- رى	«قىزىل نۇر» 3 -، 4 - ئەترەتلە- رى	موڭغۇلچە	شۇ يىلى نامى بىلەن تىلدى	ئونتۇرىدىكى كەنت
ئىكسىخۇش كەنتى	3 - رايون 1 - يېزا	«ئىتتىپاق» چوڭ ئەتر- ەتى	«قىزىل نۇر» 1 - ئەترىتى	«قىزىل نۇر» 1 - ئەترىتى	موڭغۇلچە	شۇ يىلى نامى بىلەن تىلدى	يۇقىرىقى كەنت
ئادىكخۇش كەنتى			«قىزىل نۇر» 5 - ئەترىتى	«قىزىل نۇر» 5 -، 6- ئەترەتلە- رى	موڭغۇلچە	شۇ يىلى نامى بىلەن تىلدى	تۆۋەنكى كەنت
لاماخارئوس كەنتى	.كوناخۇە- دان		«قىزىل بۇ- لۇت» 3 - ئەترىتى	«قىزىل دولقۇن» 1- ئەترىتى	موڭغۇلچە	شۇ يىلى نامى بىلەن تىلدى	لامانىڭ قاراسۇ- يى
خۇرىۇخ كەنتى	3 - رايون 1 - يېزا	«بىرنىيەت» چوڭ ئەترىتى	«قىزىل دولقۇن» 1 -، 2 - ئەترەتلىرى	«قىزىل دولقۇن» 2 - ئەترەتلىرى	موڭغۇلچە	شۇ يىلى نامى بىلەن تىلدى	غول ئۆستەڭ
لاماخا ئوبو كەنتى	3 - رايون 1 - يېزا	«بىرنىيەت» چوڭ ئەترىتى	«قىزىل دولقۇن» 3 -، 4 - ئەترەتلىرى	«قىزىل دولقۇن» 3 -، 4 - ئەترەتلىرى	موڭغۇلچە	شۇ يىلى نامى بىلەن تىلدى	
ئۈلانبۇخ كەنتى		1961 - يىلى «قىزىل بايراق» 2 - ئەترىتى قە- لىندى	«قىزىل بايراق» 2 -، 4 - ئەترەتلە- رى	ئۈلانبۇخ چوڭ ئەترىتى	موڭغۇلچە	كەنت ئور- گىنى تۇ- رۇشلۇق جاي	قىزىل سۇ ئۆستىگى
ئۈلانسۇم كەنتى	جەڭ نا- ھىيىسىگە قارايدۇ	«قىزىل چوقا» چوڭ ئەترىتىنىڭ 1 - ئەترىتى	ئۈلانسۇم چوڭ ئەترىتى	كەنت ئور- گىنى تۇ- رۇشلۇق جاي	موڭغۇلچە	قىزىل ئىمادە- خانا	

دەۋىرخا كەنتى			«قىزىل چوققا» 3 - ئەترىتى	«قىزىل چوققا» 3 - ئەترىتى	شۇ يىلى نامى بېكىتىلدى	موڭغۇلچە	جىگدە شىرنىسى
جىنگىنخۇش كەنتى	جىڭ ناھىيىسىگە قارايدۇ		«قىزىل بايراق» 2 -، 3 - ئەترەتلىرى	جىنگىنخۇش چوڭ ئەترىتى	كەنت ئورگىنى تۇرۇشلۇق جاي	موڭغۇلچە	جىڭلىقلار يەر تېرىپ قونغان جاي
خارابە كەنتى			«قىزىل بايراق» 1 - ئەترىتى	«قىزىل بايراق» 1 - ئەترىتى	شۇ يىلى نامى بېكىتىلدى	خەنزۇچە	ۋەيران بولغان شەھەر
ئۇلانتوخا كەنتى			«قىزىل يۇلتۇز» چوڭ ئەترىتىنىڭ 1 -، 2 - ئەترەتلىرى	ئۇلانتوخا كەنتى	شۇ يىلى نامى بېكىتىلدى	موڭغۇلچە	قىزىل رەڭلىك دەريا قولتۇقى
چاغانسۇم كەنتى			«قىزىل يۇلتۇز» چوڭ ئەترىتىنىڭ 4 - ئەترىتى	چاغانسۇم چوڭ ئەترىتى	يېزىلىق ھۆكۈمەت تۇرۇشلۇق جاي	موڭغۇلچە	ئاق ئىبادەتخانا
خارمودۇن ئالدىنقى كەنتى	جىڭ ناھىيىسىگە قارايدۇ		«قىزىل بۇلۇت» چوڭ ئەترىتىنىڭ 2 - ئەترىتى	«قىزىل بۇلۇت» 3 -، 4 - ئەترەتلىرى	شۇ يىلى نامى بېكىتىلدى	موڭغۇلچە	قاراياغاچ
خارمودون ئارقا كەنتى (بارۇن ئۆڭكۈر)	3 - رايون 1 - يېزا	«زاراڭزا» چوڭ ئەترىتى	«قىزىل بۇلۇت» 1 - ئەترىتى، ئۇرۇقچىلىق مەيدانى 2 -، 3 - ئەترەتلىرى	ئۇرۇقچىلىق مەيدانى	شۇ يىلى نامى بېكىتىلدى	موڭغۇلچە	ئىككى كۆۋرۈك
خارئۇل كەنتى			ئۇرۇقچىلىق مەيدانىنىڭ 3 - ئەترىتى	ئۇرۇقچىلىق مەيدانىنىڭ 3 - ئەترىتى	شۇ يىلى نامى بېكىتىلدى	موڭغۇلچە	قاراتاغ
دوتائوبا كەنتى			گۇڭشې چوشقا فېرمىسى	ئۇرۇقچىلىق مەيدانىنىڭ 4 - ئەترىتى	شۇ يىلى نامى بېكىتىلدى	موڭغۇلچە	ئاۋازلىق ئوبا
شالالەنبۇلاق			«قىزىل نۇر» چارۋىچىلىق ئەترىتى	گۇڭشې 2 - چارۋىچىلىق فېرمىسى	شۇ يىلى نامى بېكىتىلدى	موڭغۇلچە	شالالەن تۇرغان بۇلاق
دالتۇ چارۋىچىلىق كەنتى				گۇڭشې 1 - چارۋىچىلىق فېرمىسى	شۇ يىلى نامى بېكىتىلدى	موڭغۇلچە	
ئېلىنبۇلاق چارۋىچىلىق كەنتى				گۇڭشې 3 - چارۋىچىلىق فېرمىسى	شۇ يىلى نامى بېكىتىلدى	موڭغۇلچە	روسلار تۇرغان بۇلاق

توتى كەنتى	جىلك نا- ھىيسىگە قارايدۇ	چ خ ئىدارە- سى دېھقانچە- لىق مەيدانى	بورتالا ناھە- يىلىك ئۇ- رۇقچىلىق مەيدانى	ئۇلانبوخ	توتى كەنتى	موڭغۇلچە	ئالاھىدە
5) بىلىن خارمو- دون يېزىسى		1959 - يىلە- دىن ئىلگىرى «يېڭى ھا- يات» گۈڭ- شىمىنىك يېرى ئىدى	«قىزىل بۇ- لاق» گۈڭ- شىمى	مانشاك گۈڭشىمى	بىلىن خار- مودون يېزە- سى	موڭغۇلچە	پادىشاھ بىلىن تۇرغان قارايا- غاچلىق
بىلىن خارمودون كەنتى					يېزىلىق ھۆ- كۈمەت تۇ- رۇشلۇق جاي	موڭغۇلچە -	پادىشاھ بىلىن تۇرغان قارايا- غاچلىق
مانشاك كەنتى		1959 - يىلى «قىزىل يۇل تۈز» 3 - ئەترىتى ئە- دى	«قىزىل يە- ۇلتۇز» 3 ، 4 - ئەترەتلىرى	مانشاك چوك ئەترىتى	كەنت ئور- گىنى تۇ- رۇشلۇق جاي	موڭغۇلچە	لاما زىرائەت تېرىغان يەر
جوكىن ئۆڭ كەنتى			«قىزىل قوغدىغۇچى» 1 - ئەترىتى	«قىزىل قوغ دىغۇچى» 1 - ئەترىتى	شۇ يىلىق نامى بېكە- تىلدى	موڭغۇلچە	قارايا غاچلىق
جۇڭىن كەنتى		«قىزىل يۇل- تۈز» 3 - ئەترىتى	«قىزىل قوغدىغۇچى» 2 ، 5 - ئەترەتلىرى	«قىزىل قوغدىغۇچى» 2 ، 5 - ئەترەتلىرى	شۇ يىلىق نامى بېكە- تىلدى	موڭغۇلچە	ئەك كىچىك نۇر چاچقۇچى بۇلاق
توسونغاشا كەنتى		1961 - يىلى «قىزىل بايە- راق» 4 - ئەترىتى قۇ- رۇلدى	«قىزىل پۇ- پۇك» 2 - ئەترىتى	توسونغاشا چوك ئەترىتى	كەنت ئور- گىنى تۇ- رۇشلۇق جاي	موڭغۇلچە	سېرىق ماي ئاپ- تاپقا سېلىنىدە- غان كالا - قوي قوتىنى
توسونغاشا غەربىي كەنتى			«قىزىل پۇ- پۇك» 1 - ئەترىتى	«قىزىل پۇ- پۇك» 1 - ئەترىتى	شۇ يىلىق نامى بېكە- تىلدى	موڭغۇلچە	سېرىق ماي ئاپ- تاپقا سېلىنىدە- غان كالا - قوي قوتىنى
ئاجىن جۇسلۇك كەنتى			«قىزىل پۇ- پۇك» 3 - ئەترىتى		شۇ يىلىق نامى بېكە- تىلدى	موڭغۇلچە	ئىككى دەريا قوشۇلىدىغان ئېغىزىدىكى ياپلاق
ئوبوڭتارا كەنتى		1974 - يە- لى شىنتا- را 1 - ئەتر- تى دەپ ئاتال- غان		ئوبوڭتارا كەنتى	شۇ يىلىق نامى بېكە- تىلدى	موڭغۇلچە	توپا دۆڭلەڭگەن بۇغدايلىق
شىنتارا كەنتى			شىنتارا 2 - كەنتى	شىنتارا چوك ئەترىتى	كەنت ئور- گىنى تۇ- رۇشلۇق جاي	موڭغۇلچە	يېڭى بۇغدايلىق

تۇشاتۇ كەنتى			شىنتارا 2 ـ ، 3 ـ ئەترەتلىرىگە تەۋە	2 ـ ئەترەتلىك يېزا ئىگىلىك گۇرۇپپىسى	شۇ يىلى نامى بېكىتىلدى	موڭغۇلچە	ئات چۈشەلگەن جاي
چولۇڭ غاتلىق كەنت		1970 ـ يىلى شىنتارا 1 ـ ئەترىتى ئىدى	1974 ـ يىلى شىنتارا 3 ـ ئەترىتى قىلىندى	شىنتارا 3 ـ ئەترىتى	شۇ يىلى نامى بېكىتىلدى	موڭغۇلچە	غاز تۇخۇمىسىمان شېغىل بار كېچىك
ئورمىك جىگدە كەنتى			«قىزىل بۇلاق» 2 ـ ، 5 ـ ئەترەتلىرى	«قىزىل بۇلاق» 2 ـ ، 5 ـ ئەترەتلىرى	شۇ يىلى نامى بېكىتىلدى	موڭغۇلچە	ئۇششاق جىگدىلىك
خارجىگدە كەنتى		1970 ـ يىلى شىنتارا 3 ـ ئەترىتى ئىدى	«قىزىل بۇلاق» 1 ـ ، 4 ـ ئەترەتلىرى	«قىزىل بۇلاق» 1 ـ ، 4 ـ ئەترەتلىرى	شۇ يىلى نامى بېكىتىلدى	موڭغۇلچە	قارچىغا قۇرغۇي بار جاي
شارالجىن كەنتى			«قىزىل بۇلاق» 3 ـ ئەترىتى	شارالجىن چوڭ ئەترىتى	شارالجىن كەنتى	موڭغۇلچە	شىۋاقلىق
6) ئارالتوقاي چارۋىچىلىق فېرمىسى		«ئالغا» چارۋىچىلىق فېرمىسى		ئارالتوقاي	ئارالتوقاي چارۋىچىلىق فېرمىسى	موڭغۇلچە	سۇ ئوتتۇرىسىدىكى كىچىك ئارال
سۇمىن دېۋسىك كەنتى		1964 ـ يىلى چارۋىچىلىق فېرمىسى قىلىپ قۇرۇلغان			فېرما شتابى تۇرۇشلۇق جاي	موڭغۇلچە	كىچىك ئىبادەتخانا ئالدىدىكى تۇز يەر
تولى كەنتى			1972 ـ يىلى «شيۇجېگجۇيىغا قارشى» ئەترەت قىلىنغان	يېزا ئىگىلىك 11 ـ ئەترەت	شۇ يىلى نامى بېكىتىلدى	موڭغۇلچە	ئەينەكتەك تۇز يەر
ئادۇخورىداگ كەنتى		1959 ـ يىلى يېزا ئىگىلىك 3 ـ ئەترىتى قىلىندى	1964 ـ يىلى يېزا ئىگىلىك 1 ـ ئەترىتى قىلىندى	يېزا ئىگىلىك 1 ـ ئەترىتى	شۇ يىلى نامى بېكىتىلدى	موڭغۇلچە	ئاتخانا
شىبىگېنبۇخ كەنتى		1959 ـ يىلى يېزا ئىگىلىك 1 ـ ئەترىتى قىلىندى	يېزا ئىگىلىك 2 ـ ئەترىتى	يېزا ئىگىلىك 2 ـ ئەترىتى	شۇ يىلى نامى بېكىتىلدى	موڭغۇلچە	شىبەلەر چاپقان ئۆستەڭ
مىزساي كەنتى			يېزا ئىگىلىك 3 ـ ئەترىتى	يېزا ئىگىلىك 3 ـ ئەترىتى	شۇ يىلى نامى بېكىتىلدى	موڭغۇلچە	كۇرمەك ئوت جىلغىسى

شامبان خارغىن كەنتى		1959 - يىلى يېزا ئىگىلىك 2 - ئەترىتى قىلىندى	يېزا ئىگىلىك 4 - ئەترىتى	يېزا ئىگىلىك 4 - ئەترىتى	شۇ يىلى نامى بېكىتىلدى	موڭغۇلچە	شامبان تۇرغان جاي
سۇمىن توخا كەنتى		دەسلەپتە يېزا ئىگىلىك 3 - ئەترىتىگە تەۋە ئىدى	يېزائىگىلىك 5 - ئەترىتى	يېزا ئىگىلىك 5 - ئەترىتى	شۇ يىلى نامى بېكىتىلدى	موڭغۇلچە	ئىبادەتخانا يېنىدىكى دەريا قولتۇقى
نەمىن سوۋىخ كەنتى		دەسلەپتە يېزا ئىگىلىك 3 - ئەترىتىگە تەۋە ئىدى	يېزا ئىگىلىك 7 -، 8 -، 9 - ئەترەتلىرى	يېزا ئىگىلىك 6 - ئەترىتى	شۇ يىلى نامى بېكىتىلدى	موڭغۇلچە	سەككىز مۇنار
يامىن تولغا كەنتى		دەسلەپتە يېزا ئىگىلىك 4 - ئەترىتى ئىدى	يېزائىگىلىك 8 -، 10 -، 11 - ئەترەتلىرى	يېزا ئىگىلىك 7 - ئەترىتى	شۇ يىلى نامى بېكىتىلدى	موڭغۇلچە	ئەمەلدار تۇرغان دەريا قولتۇقى
كۆكتولغا كەنتى		دەسلەپتە يېزائىگىلىك 3 - ئەترىتى ئىدى	يېزائىگىلىك 11 -، 12 - ئەترەتلىرى	يېزا ئىگىلىك 8 - ئەترىتى	شۇ يىلى نامى بېكىتىلدى	موڭغۇلچە	كۆك تاغ
ئىككىۋم كەنتى		1966 - يىلى قوشۇمچە كەسىپ ئەترىتى قىلىندى		يېزائىگىلىك 9 - ئەترىتى	شۇ يىلى نامى بېكىتىلدى	موڭغۇلچە	چوڭ ئىبادەتخانا
ئارالتوقاي كەنتى		دەسلەپتە چارۋىچىلىق 7 - ئەترىتى ئىدى		يېزا ئىگىلىك 10 - ئەترىتى	شۇ يىلى نامى بېكىتىلدى	موڭغۇلچە	سۇ ئوتتۇرىسىدىكى كىچىك ئارال

§ 4. يەر ناملىرى

«مەملىكەت بويىچە يەر ناملىرىنى ئومۇمىيۈزلۈك تەكشۈرۈشكە دائىر بىرقانچە بەلگىلىمە» ۋە جۇڭگو يەر ناملىرى كومىتېتىنىڭ ئالاقىدار ھۈججەتلىرىنىڭ روھىغا ئاساسەن، يەر ناملىرى شەھەر بويىچە 1978 - يىلى ۋە 1983 - يىلى ئىككى قېتىم ئومۇمىيۈزلۈك تەكشۈرۈلدى. 1978 - يىلى، ئاساسەن، چوڭ ئەترەتتىن يۇقىرى جايلارنىڭ نامى ئومۇمىيۈزلۈك تەكشۈرۈلدى. 1983 - يىل 3 - ئايدىن 1984 - يىل 3 - ئايغىچە ئېلىپ بېرىلغان يەر ناملىرىنى ئومۇمىيۈزلۈك تەكشۈرۈشتە، تارىخىي ئادەت بويىچە، يەر ناملىرى ئەسلىدىكى 1:50000 ماسىشتابلىق يەر ناملىرى خەرىتىسى ئاساسىدا ئومۇمىيۈزلۈك تەكشۈرۈلدى ۋە خاتىرىلەندى، جەمئىي 727 يەر نامى ئومۇمىيۈزلۈك تەكشۈرۈلدى، بۇنىڭ ئىچىدە 227 يەر نامىنىڭ ئەسلى نامى ساقلاپ قېلىندى، 201 يەر نامىنىڭ تەلەپپۇزىدىكى، يېزىلىشىدىكى خاتالىق تۈزىتىلىپ قېلىپلاشتۇرۇلدى، 170 يەر نامى ئۆزگەرتىلدى، 129 جاينىڭ كونا نامى ئىشلىتىلىشكە باشلىدى. تىل تەۋەلىكى جەھەتتىن قارىغاندا، موڭغۇلچە يەر نامى 611

بولۇپ، 84.04% نى، قازاقچە يەر نامى 55 بولۇپ، 7.56% نى، خەنزۇچە يەر نامى 47 بولۇپ، 6.46% نى، ئۇيغۇرچە يەر نامى توققۇز بولۇپ، 1.23% نى، باشقا مىللەتلەرنىڭ تىلىدىكى يەر نامى بەش بولۇپ، 0.69% نى ئىگىلەيدۇ.

1. ئاساسلىق يەر نام‌لىرى

تاپۇن بۇغدا موڭغۇلچە سۆز بولۇپ، «بەش ئۇلۇق تاغ» دېگەن مەنىنى بىلدۈرىدۇ (غانجىغ تېغىدا).
گورتى موڭغۇلچە سۆز بولۇپ، «ئوردا» دېگەن مەنىنى بىلدۈرىدۇ (ئالاتاۋ تېغىدا).
خارتۇراگ موڭغۇلچە سۆز بولۇپ، «قارا بۇركۈت» دېگەن مەنىنى بىلدۈرىدۇ (ئالاتاۋ تېغىدا).
مېڭكې تولغا موڭغۇلچە سۆز بولۇپ، «مەڭگۈلۈك تاغ» دېگەن مەنىنى بىلدۈرىدۇ (شوينگچەن رايونىدا).
بۇغدىنجو موڭغۇلچە سۆز بولۇپ، «بۇت بارسايى» دېگەن مەنىنى بىلدۈرىدۇ (ئالاتاۋ تېغىدا).
نۇرتۇ موڭغۇلچە سۆز بولۇپ، «كۆل بارجايى» دېگەن مەنىنى بىلدۈرىدۇ (ئالاتاۋ تېغىدا).
چۇنكۇكى موڭغۇلچە سۆز بولۇپ، «تاغ ئارىسىدىكى كىچىك ئويمانلىق» دېگەن مەنىنى بىلدۈرىدۇ (ئالاتاۋ تېغىدا).
بايىنتارا موڭغۇلچە سۆز بولۇپ، «باي ئىگىنزارلىق» دېگەن مەنىنى بىلدۈرىدۇ (ئۇتتىزلاق يېزىسىدا).
توتى موڭغۇلچە سۆز بولۇپ، «ئۆزگىچە جاي» دېگەن مەنىنى بىلدۈرىدۇ (دالتۇ يېزىسىدا).
بوم موڭغۇلچە سۆز بولۇپ، «ئۆتكەل» دېگەن مەنىنى بىلدۈرىدۇ (سەنتەي ئۆتكىدە).
خارجىغا موڭغۇلچە سۆز بولۇپ، «خان چوققا» دېگەن مەنىنى بىلدۈرىدۇ (سايرام كۆلىنىڭ غەربىي قىرغىقىدا).
شارشىل موڭغۇلچە سۆز بولۇپ، «سېرىق تاغ» دېگەن مەنىنى بىلدۈرىدۇ (ئالاتاۋ تېغىدا).
سۇگىنخاروۋۇل موڭغۇلچە سۆز بولۇپ، «قولتۇقتىكى قاراۋۇل» دېگەن مەنىنى بىلدۈرىدۇ (ئالاتاۋ تېغىدا).
چاغانغولئورا موڭغۇلچە سۆز بولۇپ، «ئاق دەريا ئېقىپ ئوتىدىغان تاغ» دېگەن مەنىنى بىلدۈرىدۇ (سايرام كۆلىنىڭ غەربىي قىرغىقىدا).
بوكىنسكىل موڭغۇلچە سۆز بولۇپ، «تۇگىنىڭ ئىككى لوكسى» دېگەن مەنىنى بىلدۈرىدۇ (غانجىغ تېغىنىڭ شەرقىي بۆلىكىدىكى ھاك كېنىدا).
جوسۇنتولغا موڭغۇلچە سۆز بولۇپ، «يارماقتا ئوخشاش چوققا» دېگەن مەنىنى بىلدۈرىدۇ (غانجىغ تېغىنىڭ شەرقىي بۆلىكىدىكى ھاك كېنىدا).
خۇسۇمچىنئورا موڭغۇلچە سۆز بولۇپ، «قېيىنلىق تاغ» دېگەن مەنىنى بىلدۈرىدۇ (قوسمەچەك تېغىدا).
تىگگىرداۋان موڭغۇلچە سۆز بولۇپ، «كۆككە تاقىشىدىغان تاغ» دېگەن مەنىنى بىلدۈرىدۇ (ئالاتاۋ تېغىدا).
ھەچىنخېتول موڭغۇلچە سۆز بولۇپ، «قايچىسىمان بەل» دېگەن مەنىنى بىلدۈرىدۇ (ئالاتاۋ تېغىدا).
سۇگىن داۋان موڭغۇلچە سۆز بولۇپ، «جەينەكلىك تاغ» دېگەن مەنىنى بىلدۈرىدۇ (ئالاتاۋ تېغىدا).
سۇگىنامىن موڭغۇلچە سۆز بولۇپ، «قولتۇقسىمان تاغ ئېغىزى» دېگەن مەنىنى بىلدۈرىدۇ (ئالاتاۋ تېغىدا).

سۇجىنسە داۋان موڭغۇلچە سۆز بولۇپ، «يانپاشسمان تاغ» دېگەن مەنىنى بىلدۈرىدۇ (ئالاتاۋ تېغىدا) .

داباتىن داۋان موڭغۇلچە سۆز بولۇپ، «ئۆتكىلى قىيىن تاغ» دېگەن مەنىنى بىلدۈرىدۇ (غانجىغ تېغىدا) .

چىمكۆرت موڭغۇلچە سۆز بولۇپ، «ئامبۇرغا ئوخشاش» دېگەن مەنىنى بىلدۈرلدۇ (ئالاتاۋ تېغىدا) .

سەلكىت موڭغۇلچە سۆز بولۇپ، «تۆت پەسلىنىڭ ھەممىسىدە غەرب شامىلى چىقىپ تۇرىدىغان جاي» دېگەن مەنىنى بىلدۈرىدۇ (ئالاتاۋ تېغىدا) .

ئۇلاندابسۇ موڭغۇلچە سۆز بولۇپ، «قىزىل تۈزلۈق كۆل» دېگەن مەنىنى بىلدۈرىدۇ (ئالاتاۋ تېغىدا) .

تىمەنكۆسە موڭغۇلچە سۆز بولۇپ، «تۆگە بوينىغا ئوخشايدىغان جىلغا» دېگەن مەنىنى بىلدۈرىدۇ (ئالاتاۋ تېغىدا) .

غانجىغ موڭغۇلچە سۆز بولۇپ، «ئىگەردىكى ئىككى تال ھەم ئىنچىكە، ھەم ئۇزۇن تاسمىغا ئوخشايدىغان تاغ» دېگەن مەنىنى بىلدۈرىدۇ (غانجىغ تېغىدا) .

خارولىنسە موڭغۇلچە سۆز بولۇپ، «قاراۋۇل تۇرىدىغان جىلغا» دېگەن مەنىنى بىلدۈرىدۇ (ئالاتاۋ تېغىدا) .

جىلىغول موڭغۇلچە سۆز بولۇپ، «ئىلىپتەك تۈز ئۇزۇن دەريا» دېگەن مەنىنى بىلدۈرىدۇ (ئالاتاۋ تېغىدا) .

چاغانغول موڭغۇلچە سۆز بولۇپ، «ئاق دەريا» دېگەن مەنىنى بىلدۈرىدۇ (سايرام كۆلىنىڭ غەربىي قىرغىقىدا) .

سايرام نۇر موڭغۇلچە سۆز بولۇپ، «تاغ ئۈستىدىكى كۆل» دېگەن مەنىنى بىلدۈرىدۇ (سايرام كۆلىدە) .

جۆكىنئوۋ خوشۇت موڭغۇللىرىنىڭ تىلىدىكى سۆز بولۇپ، «قارايىغاچلىق» دېگەن مەنىنى بىلدۈرىدۇ (بىلىن خارمودون يېزىسىدا) .

جىۋىن خوشۇت موڭغۇللىرىنىڭ تىلىدىكى سۆز بولۇپ، «ئاق كىچىك تۇرلۇق بۇلاق» دېگەن مەنىنى بىلدۈرىدۇ (ئالاتاۋ تېغىدا) .

قويتاستاغ قازاقچە سۆز بولۇپ، «ھەممە يەردە قويغا ئوخشاش تاش بار تاغ» دېگەن مەنىنى بىلدۈرىدۇ (ئالاتاۋ تېغىدا) .

ئالاتاۋ قازاقچە سۆز بولۇپ، «ئالا - چىپار تاغ» دېگەن مەنىنى بىلدۈرىدۇ (ئالاتاۋ تېغىدا) .

سارىتاۋ قازاقچە سۆز بولۇپ، «سېرىق تاغ» دېگەن مەنىنى بىلدۈرىدۇ (ئالاتاۋ تېغىدا) .

ساندىقتاستاۋ قازاقچە سۆز بولۇپ، «ساندۇققا ئوخشاش تاغ بار تاغ» دېگەن مەنىنى بىلدۈرىدۇ (ئالاتاۋ تېغىدا) .

تىرىكتى قازاقچە سۆز بولۇپ، «تىرەكلىك» دېگەن مەنىنى بىلدۈرىدۇ (ئالاتاۋ تېغىدا) .

كۆكسای قازاقچە سۆز بولۇپ، «يېشىل جىلغا» دېگەن مەنىنى بىلدۈرىدۇ (ئالاتاۋدا) .

يامانتام ئۇيغۇرچە سۆز بولۇپ، «يۇزۇلغان تام» دېگەن مەنىنى بىلدۈرىدۇ (چىندىل يېزىسىدا) .

پوچىخزى (خارابە) خەنزۇچە سۆز بولۇپ، «ۋەيران بولغان قەدىمكى شەھەرنىڭ نامى بىلەن ئاتالغان (دالتۇ يېزىسىدا) .

2. يەر ناملىرى ھەققىدە ئىزاھات

1) بۇلاد، پولات، بورتالا قاتارلىق يەر ناملىرىنىڭ ئۆزگىرىش جەريانى

«بۇلاد» دېگەن نام ئەڭ دەسلەپتە 1227 ـ يىلدىن 1229 ـ يىلغىچە يېزىلغان يالليۇغ چۈسايىنىڭ «غەربكە سايا‌ھەت» دېگەن كىتابىدا مۇنداق خاتىرىلەنگەن: «دەشتى ماكاندىن ئۆتۈپ 1000 چاقىرىم ماڭغاندىن كېيىن بۇلاد شەھىرىگە يېتىپ باردۇق، بۇ شەھەرگە تۆت ـ بەش قەلئە قارايدىكەن. بۇلاد شەھىرىنىڭ جەنۇبىدا چوغاي تېغى بار ئىكەن، بۇ تاغنىڭ شەرقىدىن غەربكە ئۇزۇنلۇقى 1000 چاقىرىم، جەنۇبىدىن شىمالغا كەڭلىكى 200 چاقىرىم كېلىدىكەن. بۇ تاغنىڭ ئۈستىدە بىر كۆل بار ئىكەن. كۆلنىڭ ئايلانىمىسى 70 — 80 چاقىرىمچە كېلىدىكەن.» يۇەن سۇلالىسى دەۋرىدە بۇ تاغ چوغاي تېغى دەپ ئاتالغان، ھازىر تەڭرىتاغ دەپ ئاتىلىدۇ، تاغ ئۈستىدىكى كۆل ھازىر سايرام كۆلى دەپ ئاتىلىدۇ، بۇلاد شەھىرى ھازىرقى بورتالا دەريا‌سى ۋادىسىدا.

1254 — 1255 ـ يىللىرى ئەرمەنىستانلىق ئىلكىس گانزاكسايي يازغان «ھايتۇنىڭ سەپەرنامىسى» دېگەن كىتابتا «بۇلاد»، «پۇلاد» (Pulad) دەپ تەلەپپۇز قىلىنغان. ئۇنىڭ ئورنى ھازىرقى جىڭ بىلەن سايرام كۆلىنىڭ ئارىلىقىدا ئىدى، ئۇ، ھازىرقى مۇھىم قاتناش يولىدا بولماستىن، بورتالا دەريا‌سى ئەتراپىدا ئىدى. شۇ دەۋردە يېزىلغان فىرانسىيىلىك رۇبرۇكنىڭ «شەرقكە سەپەر» دېگەن ئەسىرىدە: «پۇلاد شەھىرىدە نېمىسلار بار، ئۇلار مېتال تاۋلاپ ھەر خىل ئۇسكۇنىلەرنى ياسايدىغان ئۇستىلاردۇر، موڭغۇللارنىڭ غەربكە يۈرۈش قىلغان قىسىملىرى قايتقاندا ئۇلارنى مۇشۇ يەرگە ئېلىپ كەلگەن» دېگەن خاتىرىلەر بار.

1263 ـ يىلى لىيۇ يۇ «غەربكە ئەلچى بولۇپ بېرىش خاتىرىسى» دېگەن ئەسىرىدە چاڭ دېنىڭ يۇەن سۇلالىسىنىڭ شىيەنزۇڭ 9 ـ يىلى (1259 ـ يىلى) موڭغۇللارنىڭ بۈيۈك خانى مۆڭگۈخاننىڭ پەرمانىغا ئاساسەن، قاراقۇرۇمدىن يولغا چىقىپ، غەربىي ئاسىيادىكى خانىنىڭ ئىنىسى ھىلاكۇنى زىيارەت قىلىش ئۈچۈن غەربكە كېتىۋېتىپ يول ئۈستىدە كۆرگەنلىرىنى مۇنداق خاتىرىلىگەن: «بارا ـ بارا غەربكە مېڭىپ ئىمىل شەھىرىگە باردۇق، يەنە غەربىي جەنۇبقا مېڭىپ بورتالادىن ئۆتتۇق، ئۇ يەردە بۇغداي، شال تېرىلىدىكەن.» «ئىمىل» ھازىرقى تارباغاتاي ۋىلايىتىدىكى ئىمىل دەريا‌سى ۋادىسىغا جايلاشقان بىر شەھەرنىڭ نامى. بورتالا ئۇنىڭ غەربىي جەنۇبىدا بولۇپ، ئورنى «بۇلاد»، «پۇلاد» دەپ ئاتالغان شەھەرنىڭ ئورنىغا توغرا كېلىدۇ.

1307 يىلى راشىددىننىڭ «جامىئۇتتەۋارىخ. مۇقەددىمە» دېگەن ئەسىرىدە «پۇلاد ياكى پۇل» تىلغا ئېلىنغان، لېكىن ئۇنىڭ كونكرېت ئورنى بايان قىلىنمىغان. بەزى ئالىملار ئۇنى بورتالا دەپ قارايدۇ.

«يۇەن سۇلالىسى تارىخى. ياللىغ شىلياڭنىڭ تەرجىمھالى» دا مۇنداق خاتىرىلەنگەن: جۇڭتۇڭ 3 ـ يىلى (1262 ـ يىلى) 6 ـ ئايدا شىلياڭ چوڭخان ۋە ئارغۇنخان بىلەن بورتالاغا كېلىپ، خاربۇخ بىلەن جەڭ قىلىپ، ئۇنىڭ نۇرغۇن ئادىمىنى ئۆلتۈردى. مۇشۇ يەردىكى «بۇلاد» شەھىرى «غەربكە سايا‌ھەت خاتىرىسى» دە تىلغا ئېلىنغان «بۇلاد» شەھىرىدىن ئىبارەت.

«يۇەن سۇلالىسى تارىخى. جۇغراپىيە تەزكىرىسى. غەربىي شىمالنىڭ جۇغراپىيىسىگە دائىر قوشۇمچە ماتېرىيال» دا «پۇلاد» دېگەن نام بار.

2) سايرام كۆلى ھەققىدە ئىزاھات

تاڭ سۇلالىسىنىڭ خانى تەيزۇڭ — لى شىمىن بىر شېئىرىدا مۇنداق يازىدۇ: «گويا پايتەخت كۆلىدەك تۇرار سۇتكۆل ئالدىمدا، قوش ئۆگۈزنىڭ بويى ھەم ئوخشار خانىنىڭ يۇرتىغا». مانا بۇ سۇت كۆل بورتالادىكى سايرام كۆلىنىڭ دەل ئۆزىدۇر. ئەرمىنىيىلىك ئىلكىس گانزاكسايي «دېڭىزدىكى ھەربىي سەپەر خاتىرىسى» دېگەن ئەسىرىدە مۇنداق بايان قىلىدۇ: «ئۇلار تۇركىلەر زېمىنىغا كىرىدى (j,ayk,astan)، ئۇ يەردىن چىقىپ ئېيگوپ ئويۇغ (eygop,oyug) ۋە دىنگابالىق (dingabalax) تىن ئۆتۈپ پۇلاد (p,ulad) قا يېتىپ كەلدى؛

سۇتكۆل (sutk,ol) ئارقىلىق ئالولىغ (Alualox) ۋە ئىلبالىق (llabalex) قا يېتىپ كەلدى.» ئىلىم ساھەسىدىكىلەر مۇنداق دەپ قارايدۇ: نىگابالىق جىڭ ناھىيە بازىرىدىن ئىبارەت، پۇلاد سايرام كۆلى بىلەن جىڭ ناھىيىسى ئارىلىقىدىكى بورتالا دەرياسى ۋادىسىغا جايلاشقان، سۇتكۆل ياللىغ چۇساينىڭ «غەربكە ساياھەت خاتىرىسى» دېگەن كىتابىدا خاتىرىلەنگەن بۇلاد شەھىرىنىڭ جەنۇبىدىكى چوغاي تېغى ئۈستىگە جايلاشقان كۆلدۇر. لى جىچاڭ «ئەۋلىيا چۇچۇجىنىڭ غەربكە قىلغان زىيارىتى» دېگەن ئەسىرىدە بۇ كۆل «تەڭرى كۆلى» دەپ ئاتالغان. «سۇتكۆل» شىمالىي ئاسىيا مىللەتلىرى ئارىسىدا تارقالغان رىۋايەتلەردىكى سۇتكۆل بولۇشى مۇمكىن.

چىڭ سۇلالىسىنىڭ چيەنلۇڭ 40 - يىلى (1775 - يىلى گې فېڭئې يازغان «ئىلى دەرياسى ھەققىدە ئومۇمىي بايان» دېگەن ئەسەردە سەرىم نۇر دېگەن يەر نامى تۇنجى قېتىم مەيدانغا چىققان. چيەنلۇڭ 47 - يىلى (1782 - يىلى) «پادىشاھلىق زېمىن — غەربىي يۇرتنىڭ خەرىتىلىك تەزكىرىسى» دە چاغان سەرىم نۇر دەپ يېزىلغان. جياچىڭ 10 - يىلى (1805 - يىلى) چى يۇنشىمۇ يولدىن ئۆتۈپ كېتىۋېتىپ بۇ كۆلنى سەرىم نۇر دەپ ئاتىغان. داۋگۇاڭ 3 - يىلى (1823 - يىلى) شۇ سۇڭ يازغان «غەربىي يۇرتنىڭ دەريا - ئېقىنلىرى ھەققىدە خاتىرە» دېگەن كىتابتا سايرام كۆلى تىلغا ئېلىنغان. «چاغان» موڭغۇلچە سۆز بولۇپ، «ئاق» دېگەن مەنىنى بىلدۈرىدۇ، «سەرىم» موڭغۇلچە سۆز بولۇپ، «تىپتىنچ» دېگەن مەنىنى بىلدۈرىدۇ، «نۇر» كۆل دېگەن مەنىنى بىلدۈرىدۇ. چىڭ سۇلالىسىدە ئۆتكەن مەشھۇر ئەدىب قوشۇمچە تەزكىرىشۇناس خۇڭ لياڭجى سايرام كۆلىنى «سۇزۇك كۆل» دەپ تەرجىمە قىلغان، ئۇنىڭ ئەسىرىدە «سۇزۇك كۆلگە مەدھىيە» دېگەن بىر نەزمە بار. مۇشۇ ئەسىرنىڭ 80 - يىللىرىدىكى يەر ناملىرىنى ئومۇميۇزلۇك تەكشۈرۈشتە بۇ كۆلنىڭ خەنزۇچە ئاتىلىشىمۇ سايرام كۆلى دېگەن نامنىڭ ئاھاڭ تەرجىمىسى بويىچە قېلىپلاشتۇرۇلدى.

3) «قوش ئۆگۈز» ۋە «ئالتىنتىس تاغ» توغرىسىدا تەتقىقات

«قوش ئۆگۈز» دېگەن بۇ نام يېڭى، كونا تاڭنامىدىكى «غەربىي تۈرك تەزكىرىسى» دە ئۇچرايدۇ. «كونا تاڭنامە» دە مۇنداق دېيىلگەن: «يۇڭخۇي 2 - يىلى [ئاشنا قۇلى] ئوغلى جىيۇن بىلەن نۇرغۇن ئادەمنى باشلاپ غەربكە بېرىپ تۇغلۇق خاقاننىڭ يېرىنى ئىگىلىدى، شۇنىڭ بىلەن غەربىي يۇرتتىكى بەگلىكلەر ئۇنىڭ ئىلكىگە ئۆتتى، ئۇ، قوش ئۆگۈز ۋە مىڭبۇلاقتا بارگاھ قۇرۇپ، ئۆزىنى ئىشباراخاقان دەپ ئاتىدى. بەش تۇغلۇق، ئون نۇشبىنى بىرلىككە كەلتۈردى». «قوش ئۆگۈز» نىڭ ئورنى «پادىشاھلىق زېمىن. غەربىي يۇرتنىڭ خەرىتىلىك تەزكىرىسى» نىڭ 25 - جىلدىدا بورتالا دەرياسى ۋادىسىدا دەپ كۆرسىتىلگەن. تاۋباۋلىيەن «شىڭماۋ يىللىرىدىكى ھەمراھلىق سەپەر خاتىرىسى» دە قوش ئۆگۈز جىڭ دەرياسى بىلەن بورتالا دەرياسىنىڭ ئارىلىقىدا دەپ كۆرسەتكەن. دىڭ چيەن «يېڭى تاڭنامە. تۈركلەر تەزكىرىسى. جۇغراپىيە ھەققىدە ئېنىقلىما» دېگەن ئەسىرىدە ئۇنى ئىلى دەرياسىنىڭ غەربىي جەنۇبىدا دەپ كۆرسەتكەن.

سۇدىڭفاڭ قۇلىغا جازا يۈرۈشى قىلغاندا ئالتۇنتاغ (ئالتاي تېغى) نىڭ شىمالىي قىسمى ئارقىلىق ئىرتىش دەرياسى بويىغا بېرىپ، ئاندىن تارباغاتاينىڭ جەنۇبىي ئارقىلىق مېڭىپ چۇمكۇنلەرنى مەغلۇب قىلغان، ئاندىن يەنە غەربىي جەنۇبقا مېڭىپ قوش ئۆگۈزگە كەلگەن. فۇسەنشېڭ «ئەلنى ئىدارە قىلىشقا پايدىلىق ئۆرنەكلەر» 199 - جىلد يۇڭخۇي 2 - يىلى ھەققىدە مۇنداق ئىزاھات بەرگەن: «قوش ئۆگۈزنىڭ غەربىي جەنۇبىدىن 200 چاقىرىم ماڭسا قۇلىنىڭ بارگاھىغا يېتىپ بارغىلى بولىدۇ». دېمەك بۇ قۇلىنىڭ بارگاھى جايلاشقان ئالتىنتىستاغ قوش ئۆگۈزنىڭ 200 چاقىرىم غەربىي جەنۇبىغا توغرا كېلىدۇ. «يېڭى تاڭنامە. تۈركلەر تەزكىرىسى (2 - قىسمى)» دا مۇنداق خاتىرىلەنگەن: (سۇدىڭفاڭ) «كېچىدە يۈرۈش قىلىپ، يولۇچىلارنىڭ ئۇلاغلىرىنى بۇلىدى؛ قوش ئۆگۈزگە كەلگەندە مىش، بۇكىنلەر بىلەن ئۇچراشتى، شۇنىڭ بىلەن ئەسكىرىي كۈچى زورىيىپ، روھى كۆتۈرۈلدى، بۇ جاي قۇلىنىڭ بارگاھىغا 200 چاقىرىم كېلەتتى، ئۇلار سەپ تارتىپ مېڭىپ ئالتىنتىستاغقا يېتىپ باردى. قۇلى نۇرغۇن ئادەمنى باشلاپ ئوۋغا چىقىپ كەتكەچكە، سۇدىڭفاڭنىڭ ئەسكەرلىرى ئۇنىڭ بارگاھىنى ۋەيران قىلدى، نەچچە ئون مىڭ ئادىمىنى ئەسىر ئالدى، جەڭ دۇمبىقى ۋە

قورال - ياراقلارنى ئولجا ئالدى، قۇلى ئىلى دەرياسى بويىغا قېچىپ كەتتى». ئالتىنتىستاغ قوش ئۆگۈز بىلەن ئىلى دەريانسىنىڭ ئوتتۇرىسىغا جايلاشقان. ئۇ، ھازىرقى سايرام كۆلى ئەتراپىدىكى تاغ تىزمىلىرى بولسا كېرەك. قوش ئۆگۈز «غەربىي يۇرتنىڭ خەرىتىلىك تەزكىرىسى» دە، بورتالا غول ۋە ئېتوكسەلسى غول، دەپ خاتىرىلەنگەن. ھازىر بورتالا دەريانى ۋە ئورتاقسېرسۇ ياكى داخىيەنزە دەريانى دەپ يېزىلىۋاتىدۇ. ھازىرقى بورتالا شەھەر رايونىنىڭ بەش كىلومېتر غەربىي جەنۇبىدا بىر قەدىمكى شەھەر خارابىلىكى بار. شەھەر رايونىنىڭ 26.7 كىلومېتر جەنۇبىدىكى بورتالا دەريانى بىلەن داخىيەنزە دەريانى ئارىلىقىدا بىر قەدىمكى شەھەر خارابىلىكى بار. ھەر ئىككى ئورۇندىن تاڭ، سۇڭ دەۋرلىرىگە تەئەللۇق مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرى قېزىۋېلىنىدى، دېمەك بۇ جايلار ئەينى چاغدا سىياسىي پائالىيەت مەركىزى بولغان. بۇ ئىككى جاينىڭ 200 چاقىرىم غەربىي جەنۇبى دەل سايرام كۆلى ئەتراپىدىكى تاغلىق رايون بولۇپ، ياخشى ئوتلاق شۇنداقلا شىمالدا چۆچەككە، جەنۇبتا غۇلجىغا بارىدىغان مۇھىم يولدىن ئىبارەت. ئاشنا قۇلى بارگاھ قۇرغان جاي قوش ئۆگۈز ئارقىلىق سايرام كۆلىنىڭ شىمالىدىكى شۇبۇرتى داۋاندىن ئۆتۈپ چاغان ئۈسۈ تېغىنىڭ جەنۇبىي ئېتىكىگە، سايرام كۆلىنىڭ غەربىي قىرغىقىغا بارىدىغان يەرلەردىن ئىبارەت، بۇ ئارىلىق تەخمىنەن 200 چاقىرىم كېلىدۇ، قوش ئۆگۈزدىن ئالتىنتىستاغقىچە بولغان ئارىلىق ئانچە يىراق ئەمەس. كۆچمە چارۋىچىلىق بىلەن شۇغۇللىنىدىغان مىللەتلەرگە نىسبەتەن ئېيتقاندا بۇ ئارىلىق بەك يېقىن بولغاچقا، ئىلگىرىكى چاغلاردا بارگاھ قۇرۇلغان جاي قوش ئۆگۈز دەپ ئاتالغان، بەزى چاغلاردا يەنە بارگاھ قۇرۇلغان جاي ئالتىنتىستاغ دەپ ئاتالغان، ئەمەلىيەتتە بۇ ئىككىسى بىر جايدىن ئىبارەت. قوش ئۆگۈزنىڭ ئورنى ھازىرقى بورتالا دەريانى بىلەن داخىيەنزە دەريانىڭ ئارىلىقىدا بولۇشى كېرەك. «غەربىي يۇرتنىڭ خەرىتىلىك تەزكىرىسى» دىكى پىكىرمۇ بىر خىل قاراشتىن ئىبارەت. تاۋ باۋلىيەن قوش ئۆگۈزنىڭ ئورنىنى جىك دەريانى بىلەن بورتالا دەريانىڭ ئوتتۇرىسىدا دەپ قاراپ، خاتا ھالدا ئۇنى شەرقتە دەپ چۈشەندۈرگەن، ئۇنىڭ ئۈستىگە جىك دەريانىدىن سايرام بويىدىكى سەنتەيگىچە بولغان ئارىلىق 222 كىلومېتر، بۇ، قوش ئۆگۈز بىلەن ئالتىنتىستاغنىڭ ئارىلىقى 200 چاقىرىم كېلىدۇ دېگەن قاراشقا ئۇيغۇن كەلمەيدۇ. ئەمدى دىك چېيەننىڭ ئېيتقىنىغا كەلسەك، بۇ، ھېچقانداق ئاساسى بولمىغان پەرەزدىنلا ئىبارەت.

Ⅱ باب

شەھەر رايونى ۋە شەھەرگە قاراشلىق رايون، يېزا (مەيدان - فېرما) لارنىڭ ئومۇمىي ئەھۋالى

§1. شەھەر رايونى

بورتالا شەھەر رايونى بورتالا دەريانىڭ ئوتتۇرا بۆلىكىنىڭ شىمالىي قىرغىقىغا جايلاشقان، ئورنى شەرقىي مېرىدىئان ′82°04، شىمالىي پاراللېل ′44°54 ئارىلىقىغا توغرا كېلىدۇ، كونا نامى دايىڭچېن. ئۇ، شەرقتە

ئۇتبۇلاق يېزىسىنىڭ ئۇلاستاي كەنتىدىن باشلىنىپ، غەربتە بورتالا ئوبلاستلىق ھاۋارايى ئىدارىسىغىچە، جەنۇبتا بورتالا دەرياسىغىچە، شىمالدا 2 ـ دەرىجىلىك پەلەمپەي يەرگىچە بولغان ئارىلىقتىكى جايلارنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. پۈتكۈل شەھەر رايونىنىڭ پىلانلانغان ئومۇمىي كۆلىمى 12 كۋادرات كىلومېتر، 1985 ـ يىلنىڭ ئاخىرىغىچە ئەمەلىي قۇرۇلۇش قىلىنغان كۆلەم 7.04 كۋادرات كىلومېتر.

بورتالا شەھىرى بورتالا موڭغۇل ئاپتونوم ئوبلاستىنىڭ ۋە شەھەرنىڭ پارتىيە، ھۆكۈمەت، ئارمىيە رەھبەرلىك ئورگىنى شۇنداقلا ئىشلەپچىقىرىش ـ قۇرۇلۇش بىڭتۇەنى يېزا ئىگىلىك 5 ـ شىسىنىڭ شىتابى تۇرۇشلۇق جاي، ئاپتونوم ئوبلاستنىڭ سىياسەت، ئىقتىساد، مەدەنىيەت مەركىزى. شەھەر رايونى بويىچە 1985 ـ يىلنىڭ ئاخىرىدىكى مەھەللە ئىش بېجىرىش ئورنى ئۈچ، ئاھالىلەر كومىتېتى ئالتە، ئاھالىلەر گۇرۇپپىسى 189، ئوبلاست، شەھەر، يېزا ئىگىلىك 5 ـ شىسىغا قاراشلىق ئىدارە ـ ئورگان 230 (مالىيىدە مۇستەقىل ئورۇنلارنى كۆرسىتىدۇ)، بۇنىڭ ئىچىدە ئوبلاستقا بىۋاستە قاراشلىق ئورۇن 124، شەھەرگە بىۋاستە قاراشلىق ئورۇن 70، يېزا ئىگىلىك 5 ـ شىغا قاراشلىق ئورۇن 36، يېزا (مەيدان ـ فېرما) لارنىڭ شەھەردە تۇرۇشلۇق ئورنى بەش، باشقا جايلارنىڭ بورتالادا تۇرۇشلۇق ئورۇنلىرى يەتتە، مېھمانخانا ۋە سودا سارىيى 23، يېزا ئىگىلىك سودا بازىرى تۆت. شەھەردىكى نوپۇس 7850 ئائىلە، 29 مىڭ 996 كىشى، بۇنىڭ ئىچىدە ئەر 15 مىڭ 296، ئايال 14 مىڭ 700؛ خەنزۇ 19 مىڭ 15، ئۇيغۇر 6139، موڭغۇل 2408، قازاق 1649، خۇيزۇ 440، مانجۇ 111، شىبە 109، ئۆزبېك 32، رۇس 18، داغۇر 14، تاتار توققۇز، تاجىك بەش، باشقا مىللەتلەر ئاھالىسى 47.

شەھەر رايونى ئەسلىدە ھەممە يەردە چىغ، يۇلغۇن ئۆسىدىغان جاڭگال ئىدى. 1758 ـ يىلى چيەنلۇڭ خان بورتالا ۋىلايىتىنىڭ مەركىزى تولغا دېگەن جاي مۇھىم ئورۇن، ئۇ يەرگە 500 ئەسكەر ئەۋەتىپ ئۇ يەرنى ساقلاش كېرەك دەپ يوليورۇق بەردى. چىڭ سۇلالىسى ئارمىيىسى مۇشۇ يەردە تۇرغاچقا، بۇ جاي ئىلگىرى دايىڭپەن دەپ ئاتالدى. شۇنىڭدىن كېيىن بۇ جايدىكى نوپۇس تەدرىجىي كۆپىيىپ، توپلىشىپ ئولتۇراقلاشتى. 1908 ـ يىلىغا كەلگەندە بورتالا شەھىرىنىڭ نوپۇسى ئاز كەم 100 ئائىلىگە، سودا ـ سېتىق بىلەن شۇغۇللانغۇچى ئائىلە ئونغا يەتتى. ئەينى ۋاقىتتا تۇرالغۇ ئۆيلەرنىڭ ھەممىسى سوقما تاملىق ئۆيلەر ئىدى، يەنە ئاز مىقداردا گەمە ۋە لاپاسلارمۇ بار ئىدى. 1920 ـ يىلى ناھىيە ئورگىنى تەسىس قىلىنغاندا، شەھەر رايونىدا ئاران 200 نەچچە ئائىلىلىك، تەخمىنەن 251 ئېغىز پاكار ۋە ناچار سوقما تاملىق ئۆي (گەمە ۋە لاپاسلار بۇنىڭ سىرتىدا) بار ئىدى. ئەسلىدىكى تېرە ئاشلاش دۇكىنىنىڭ ئالدىدا (ھازىرقى قول سانائەتچىلەر بىرلەشمىسىنىڭ تېرە ـ يۇڭ پىششىقلاش كارخانىسى) ئۇزۇنلۇقى 500 مېترغىمۇ يەتمەيدىغان بىر كوچا بار ئىدى. ناھىيە قۇرۇلغاندىن كېيىن ئىدارە ـ ئورگان ۋە مەكتەپلەر، تەدرىجىي ھالدا، بىر قىسىم كېسەك ـ ياغاچ قۇرۇلمىلىق ئۆيلەرنى سېلىشقا باشلىدى. بەزى مۇشتۇمزور ـ تەييارتاپلار ۋە ئەمەلدار ھەم باي سودا ـ سانائەتچىلەر يېڭى ئۆيلەرنى ۋە كىچىك بىنالارنى سالدى. 1930 ـ يىلى مۇلۇكدار شىرموللا تۇنجى بولۇپ بورتالانىڭ كوچا مەركىزى (ھازىرقى «ئىتتىپاق» سودا سارىيىنىڭ ئورنى) گە ئاستى ـ ئۈستىدە ئىككى ئېغىزدىن ئۆي بار بىر بىنا سالدى، ئۇنىڭدىن كېيىن ئەيسا ھاجىمۇ كوچا مەركىزىنىڭ جەنۇب تەرىپى (ئەسلىدىكى ئوبلاستلىق تاشقى سودا ئىدارىسى ئىشخانىسىنىڭ ئورنى) گە ئاستى ـ ئۈستىدە ئالتە ئېغىزدىن ئۆي بار بىر بىنا سالدى. 1934 ـ يىلى شاڭيو ھۆسەن ھەسەن ھازىرقى مەدەنىيەت يۇرتىنىڭ ھويلىسىغا ئاستى ئۈستىدە يەتتە ئېغىزدىن ئۆي بار بىر بىنا سالدى. 1935 ـ يىل 12 ـ ئايدا مۇئاۋىن ئامبال چاڭ سەي ئومۇم ئۈچۈن ئىشلىتىلىدىغان ئۆيلەرنى تەكشۈرگەندە شەھەر رايونىدىكى ئومۇمنىڭ ئۆيى 78 ئېغىز بولۇپ چىققان. كومپارتىيە ئەزاسى دۇەن شىمۇ (مەخپىي ئىسمى دۇەن جىنچى) ناھىيىگە كېلىپ مۇئاۋىن ئامبال ۋە ئامبال بولغاندىن كېيىن، بورتالانىڭ شەھەر قۇرۇلۇشى خېلى تېز تەرەققىي قىلدى. 1940 ـ يىلى ئۈچ مەكتەپ، تۆت ئېغىزلىق ئاشلىق ئامبىرى، 96 دۇكان، 488 ئاھالىلەر ئۆيى سېلىندى. 1941 ـ يىلى بىر ئاممىۋى كۇلۇب سېلىندى. 1942 ـ يىلى ناھىيىلىك ھۆكۈمەت ئىشخانىسى سېلىندى. 1943 ـ يىلى ئاممىنىڭ مەبلەغ توپلىشى بىلەن مەسچىت كېڭەيتىپ

قۇرۇلدى، ياندۇرقى يىلى يەنە چوڭ مەسچىتنىڭ ئالدىغا يېڭىدىن ئېگىزلىكى 33.4 مېتر كېلىدىغان، 85 پەلەمپەيلىك چوڭ مۇنار ياسالدى. ماگىزىنلار ئۇزلۇكسىز كۆپەيدى، 1943 - يىلدىكى مەلۇماتقا قارىغاندا، ناھىيە بازىرىدا كۇندىلىك بۇيۇم، مىلىچمال، دورا، تىككۈچىلىك دۇكىنى، ئاشخانا، گۆش دۇكىنى 137 گە، ھاراق دۇكىنى، تۇگمەن، جۇۋازخانا، تۇمۇرچىخانا، ياغاچچىخانا، زەگەرلىك دۇكىنى، تېرە پىشىقلاش دۇكىنى، موزدۇزخانا ئاچقان قول سانائەتچى 59 غا يەتكەن. 1949 - يىلى شەھەر رايونىدىكى ئىدارە - ئورگانلارنىڭ ئۆيى 235 ئېغىزغا، ئاھالىلەر ئۆيى 951 ئېغىزغا، بۇ ئۆيلەرنىڭ ئىشلىتىلىش كۆلىمى 34 مىڭ 97 كۋادرات مېتىرغا يەتتى. چوڭ - كىچىك كوچا 14 كە يەتتى. چوڭ كوچا يەنى ھازىرقى ئاساسلىق كوچىنىڭ نامى ئەسلىدە «مەدەنىيەت» كوچىسى دەپ بېكىتىلگەنىدى، 1947 - يىل 4 - ئاينىڭ 3 - كۈنى نامى «ئېردې» كوچىسىغا ئۆزگەرتىلدى، بۇ كوچىنىڭ ئومۇمىي ئۇزۇنلۇقى 1000 مېتر، كەڭلىكى ئالتە مېتر ئىدى، كىچىك كوچىلاردىن «ئىتتىپاق» كوچىسى، «غالىبىيەت» كوچىسى، «مەدەنىيەت» كوچىسى، «بىرلىك» كوچىسى، ھاشىمباي كوچىسى، جېڭىسقان كوچىسى، سادىقجان كوچىسى، قۇسمانىيە كوچىسى، باشكىنجې كوچىسى، بارات كوچىسى، تۇردى سادىقجان كوچىسى (سانائەت كوچىسى)، «يېڭى ئاۋات» كوچىسى، مۇمىن جاڭزا كوچىسى (بوستان كوچىسى) بار ئىدى.

يېڭى جۇڭگو قۇرۇلغاندىن كېيىن، بولۇپمۇ بورتالا موڭغۇل ئاپتونوم ئوبلاستى قۇرۇلغاندىن بۇيان، بورتالا شەھەر رايونىنىڭ قۇرۇلۇشى تېخىمۇ تېزلەشتى. كوچىلار 1954 ،، 1964 ،، 1974 ،، 1975 - ۋە 1984 - يىللىرى بەش قېتىم زور دەرىجىدە ئۆزگەرتىلىش ئۇ كېڭەيتىپ قۇرۇش ئارقىلىق دەسلەپكى كۆلەمگە ئىگە بولدى. «چىنداۋل» كوچىسى، «بېيجىڭ» كوچىسى، «قىزىل يۇلتۇز» كوچىسى، «گۈلۈمتۇ» كوچىسى، «مەدەنىيەت» كوچىسى، «تىنچلىق» كوچىسى، «ئىتتىپاق» كوچىسى قاتارلىق 30 نەچچە كوچا بارلىققا كەلدى. ئاساسلىق چوڭ كوچا — شەرقتىن غەربكە سوزۇلغان، ئوبلاستلىق قۇرۇلۇش بانكىسىدىن ئوبلاستلىق ھاۋارايى ئىستانسىسىغىچە بولغان 3.6 كىلومېتر ئۇزۇنلۇقتىكى «چىنداۋل» كوچىسى بولۇپ، ئۇنى بويلاپ بورتالا ئوبلاستلىق پارتكوم، ئوبلاستلىق خەلق ھۆكۈمىتى، ئوبلاستلىق خەلق قۇرۇلتىيى دائىمىي كومىتېتى، ئوبلاستلىق سىياسىي كېڭەش، ئوبلاستلىق جامائەت خەۋپسىزلىكى ئىدارىسى، ئوبلاستلىق بىخەتەرلىك ئىدارىسى، ئوبلاستلىق ئەدلىيە ئىدارىسى، ئوبلاستلىق تەپتىش مەھكىمىسى، ئوبلاستلىق خەلق سوت مەھكىمىسى، ئوبلاستلىق «خەلق» دوختۇرخانىسى، ئوبلاستلىق يېزا ئىگىلىك ئىدارىسى، ئوبلاستلىق ئاشلىق ئىدارىسى، ئوبلاستلىق پوچتا - تېلېگراف ئىدارىسى، ئوبلاستلىق يېزا ئىگىلىك بانكىسى، سودا - سانائەت بانكىسى، قۇرۇلۇش بانكىسى، «قىزىل بايراق» مېھمانخانىسى، ئوبلاستلىق سوغۇرتا شىركىتى، «چىنداۋل» مەھەللە ئىش بېجىرىش ئورنى، شەھەرلىك 1 - ئوتتۇرا مەكتەپ قاتارلىق 30 نەچچە ئىدارە - ئورگانىنىڭ 25 كورپۇس، ئۇچ - تۆت قەۋەتلىك بىناسى جايلاشقان، «لېنېڭ» سودا سارىيى، ئۇنىۋېرسال سودا سارىيى، «ئىتتىپاق» سودا سارىيى، «بوۋېن» سودا سارىيىدىن ئىبارەت تۆت چوڭ سودا سارىيىمۇ مۇشۇ كوچىغا تارقالغان. «شەرق شامىلى» سودا سارىيى بىلەن «ئىتتىپاق» سودا سارىيىغا، 1985 - يىل 3 - ئايدىن 8 - ئايغىچە، بايرام ۋە دەم ئېلىپ كۈنلىرىدە ھەر كۈنى 5000 ئادەم، ئادەتتىكى چاغلاردا ھەر كۈنى 2300 ئادەم، ئوتتۇرا ھېساب بىلەن 2686 ئادەم كىردى؛ 9 - ئايدىن ياندۇرقى يىلى 2 - ئايغىچە بايرام ۋە دەم ئېلىش كۈنلىرىدە ھەر كۈنى ماگىزىنغا كىرگەنلەر 15 مىڭغا، ئادەتتىكى ۋاقىتلاردا 7000 غا، ئوتتۇرا ھېساب بىلەن 8143 كە يەتتى. بۇنىڭدىن باشقا يەنە بىر ئاساسلىق كوچا — جەنۇبتىن شىمالغا سوزۇلغان «بېيجىڭ» كوچىسى بولۇپ، ئۇ، شىمالدا شەھەرلىك 2 - ئوتتۇرا مەكتەپتىن باشلىنىپ، جەنۇبتا بورتالا دەرياسى كۆۋرۈكىگە بارىدۇ، ئومۇمىي ئۇزۇنلۇقى 3.6 كىلومېتر كېلىدۇ. بۇ كوچىنىڭ ئوتتۇرىسىغا 25 مو يەرنى ئىگىلىگەن، 100 خىلدىن ئارتۇق گۈل ئۆستۈرگىلى بولىدىغان گۈللۈك ياسالدى. شەھەرلىك 2 - ئوتتۇرا مەكتەپ، ئوبلاستلىق ئىشچىلار مەدەنىيەت سارىيى، «شەرق قىزاردى» كىنو - تىياتىرخانىسى، شەھەرلىك مەدەنىيەت يۇرتى، شەھەرلىك خەلق قوراللىق بۆلۈمى، شەھەرلىك پارتكوم، شەھەرلىك خەلق ھۆكۈمىتى،

شەھەرلىك خەلق قۇرۇلتىيى دائىمىي كومىتېتى، شەھەرلىك سىياسىي كېڭەش، شەھەرلىك جامائەت خەۋپسىزلىكى ئىدارىسى، تەپتىش مەھكىمىسى، سوت مەھكىمىسى، «خەلق» دوختۇرخانىسى، يۇقۇملۇق كېسەللىكلەرنىڭ ئالدىنى ئېلىش پونكتى، مالىيە ئىدارىسى، باج ئىدارىسى، رادىئو - تېلېۋىزىيە ئىدارىسى، ئوبلاستلىق ماددىي ئەشيا ئىدارىسى، قاتناشنى نازارەت قىلىش - باشقۇرۇش ئورنى قاتارلىق 40 نەچچە ئىدارە - ئورگانلىك 38 كورپۇس تۆت - بەش قەۋەتلىك بىناسى ۋە ئوبلاستلىق سودا ئىدارىسىنىڭ تۇرلۇك مالىلار توپ سېتىش ماگىزىنى، ئوبلاستلىق ئەمگەك مۇلازىمەت شىركىتىنىڭ تۇرلۇك مالىلار سودا سارىيى، بورتالا سودا سارىيى، «سايرام» قاۋاقخانىسى، «بوشەن» سودا سارىيى، ئوبلاستلىق تەمىنات سودا كوپېراتىپىنىڭ سودا سارىيى ۋە ئوبلاستلىق ماددىي ئەشيا شىركىتى، تاشقى سودا شىركىتىنىڭ چوڭ ماگىزىنى مۇشۇ كوچىنىڭ ئىككى تەرىپىگە تارقالغان. بۇنىڭدىن باشقا يەنە ئوبلاستلىق سۇ باشقارمىسىدىن ئوبلاستلىق شىفەن مەكتەپكە باردىغان «مەدەنىيەت» كوچىسى، ئوبلاستلىق شىفەننىڭ شىمال تەرىپىدىن ئوبلاستلىق هاراق زاۋۇتىغا باردىغان «ئالغا» كوچىسى، ئوبلاستلىق چېگرا مۇداپىئە ئىدارىسىدىن بورتالا يول ئاسراش ئوچاستىكسىغا باردىغان «تىنچلىق» كوچىسى، بورتالا يول ئاسراش ئوچاستىكسىدىن ئوبلاستلىق بىناكارلىق شىركىتىگە باردىغان «ئىتتىپاق» كوچىسى، شۆبە ھەربىي رايونىدىن ئوبلاستلىق خەلق بانكىسىغا باردىغان «گۈلۈمتۇ» كوچىسى، شۆبە ھەربىي رايونىنىڭ ئالدى ئىشىكىدىن ئوبلاستلىق بىناكارلىق شىركىتىگە باردىغان «سەددىچىن» كوچىسى، بورتالا سودا سارىيىنىڭ شىمال تەرىپىدىن ئوبلاستلىق هاۋارايى ئىدارىسى ئارقىلىق ئۈدۈل چىندېل يېزىسىغا باردىغان «شاڭگېنبۇخ» كوچىسى، ئوبلاستلىق ئاپتوموبىل كالونىنىڭ غەرب تەرىپىدىن يېزا ئىگىلىك 5 - شىنىڭ «قىزىل يۇلتۇز» مېھمانخانىسىنىڭ شىمال تەرىپىگە باردىغان «قىزىل يۇلتۇز» كوچىسى بار. شەھەر رايونىدا 1963 - يىلى تونجى خىش - بىتون قۇرۇلمىلىق، ئۈچ قەۋەتلىك «قىزىل بايراق» مېھمانخانىسى سېلىنغانىدى. 1985 - يىلغا كەلگەندە شەھەر بويىچە بىنا 197 گە يەتتى (كۆپ قىسمى 1981 - يىلىدىن 1985 - يىلغىچە سېلىنىدى)، بۇنىڭ ئىچىدە ئىككى قەۋەتلىك بىنا 103، ئۈچ قەۋەتلىك بىنا 51، تۆت قەۋەتلىك بىنا 37، بەش قەۋەتلىك بىنا ئۈچ، ئالتە قەۋەتلىك بىنا ئۈچ، ئادەتتىكى ئۆي 2435 كورپۇس، بۇلارنىڭ ئومۇمىي قۇرۇلۇش كۆلىمى 697 مىڭ 700 كۋادرات مېتر.

بورتالا شەھەر رايونىنىڭ سانائەت تەرەققىياتى كېيىنرەك باشلانغان. 1956 - يىل 3 - ئايدا پەقەت كوللېكتىپ خاراكتېرىدىكى بىر قول سانائەتچىلەر بىرلەشمىسى قۇرۇلغانىدى. ئاساسلىق دۆلەت ئىگىلىكىدىكى سانائەت كارخانىلىرى 1958 - يىلدىن باشلاپ ئارقا - ئارقىدىن قۇرۇلدى. 1958 - يىلى بورتالا ئوبلاستلىق «قىزىل بايراق» پىششىقلاش زاۋۇتى (1984 - يىلى ئوسكۇنىلەرنى قۇراشتۇرۇش شىركىتىگە ئۆزگەرتىلدى، بىر قىسمى ئايرىپ چىقىلىپ سۇلياۋ زاۋۇتى قۇرۇلدى)، بورتالا ئوبلاستلىق يېمەكلىك پىششىقلاش زاۋۇتى، بورتالا ئوبلاستلىق بىناكارلىق - قۇرۇلۇش ئەترىتى قۇرۇلدى. 1959 - يىلى بورتالا ئۇن - ياغ زاۋۇتى قۇرۇلدى. 1960 - يىلى يېزا ئىگىلىك 5 - شىنىڭ ئۇن زاۋۇتى قۇرۇلدى. 1963 - يىلى يېزا ئىگىلىك 5 - شىنىڭ ماشىنا رېمونت قىلىش - ياساش زاۋۇتى قۇرۇلدى. 1966 - يىلى يېزا ئىگىلىك 5 - شىنىڭ سېمونت زاۋۇتى قۇرۇلدى. 1968 - يىلى بورتالا پاختا زاۋۇتى قۇرۇلدى. 1970 - يىلى بورتالا يېزا ئىگىلىك ماشىنىلىرىنى رېمونت قىلىش - ياساش زاۋۇتى قۇرۇلدى. 1971 - يىلى بورتالا هاراق زاۋۇتى، بورتالا سېمونت زاۋۇتى قۇرۇلدى. 1976 - يىلى بورتالا سېمونت قۇيۇلمىلار زاۋۇتى، بورتالا ئوبلاستلىق ياغاچچىلىق زاۋۇتى قۇرۇلدى. 1977 - يىلى يورتالا ئوبلاستلىق توك بىلەن تەمىنلەش شىركىتى قۇرۇلدى. 1978 - يىلى بورتالا ئوبلاستلىق قۇشخانا قۇرۇلدى. 1981 - يىلى بورتالا ئوبلاستلىق گىلەم زاۋۇتى قۇرۇلدى. 1982 - يىلى بورتالا ئوبلاستلىق خۇرۇم زاۋۇتى قۇرۇلدى. 1983 - يىلى بورتالا شەھىرى دالتۇ يېزىلىق پاختا زاۋۇتى قۇرۇلدى. 1984 - يىلى بورتالا ئوبلاستلىق قوشۇمچە يېمەكلىكلەر زاۋۇتى قۇرۇلدى. 1985 - يىلى يېزا ئىگىلىك 5 - شى ئېلېكتر قۇۋۇتى ئىدارىسى، بورتالا ئوبلاستلىق سوت ياسالمىلىرى زاۋۇتى قۇرۇلدى. 1985 - يىلى بورتالا شەھەر رايونىدىكى ئوبلاست، شەھەر، يېزا ئىگىلىك 5 - شىغا قاراشلىق سانائەت كارخانىسى 48 گە يەتتى. بۇ

كارخانىلار، ئاساسەن، ھۈناركارلىق ماتېرىياللىرى، ھاراق ئىشلەش، پىششىقلاش، توقۇمىچىلىق، ئېلېكتر قۇۋۋىتى، يېزا ئىگىلىك ماشىنىلىرىنى رېمونت قىلىش - ياساش، جۇڭچىلىق، خۇرۇم ئىشلەش، ئايىغ كىيىم تىكىش قاتارلىق كەسىپلەر بىلەن شۇغۇللىنىدۇ. يەنە خىش پىشۇرۇش ۋە ھاك تاش، كۆزارتىس تېشى، پېرلىيىت رودىسىنى ئېچىش بىلەن شۇغۇللىنىدۇ.

بورتالا شەھىرىنىڭ ئېلېكتر قۇۋۋىتى سانائىتى كېيىنرەك باشلانغان بولسىمۇ، لېكىن ئۇنىڭ تەرەققىياتى تېز بولدى. 1957 - يىل 12 - ئايدا ناھىيە ئىچىدە تۇنجى بولۇپ 60 كىلوۋاتلىق كىچىك سۇ ئېلېكتر ئىستانسىسى قۇرۇلدى، شۇنىڭدىن كېيىن شەھەر رايونى ئېتراپىدا ئارقا - ئارقىدىن بەش چوڭ - كىچىك ئېلېكتر ئىستانسىسى يەنى «قىزىل يۇلتۇز» 1 - دەرىجىلىك ئېلېكتر ئىستانسىسى، «قىزىل يۇلتۇز» 2 - دەرىجىلىك ئېلېكتر ئىستانسىسى، «1 - ماي» ئېلېكتر ئىستانسىسى، چوڭ كۆۋرۈك ئېلېكتر ئىستانسىسى، 3 - غول ئۆستەڭ ئېلېكتر ئىستانسىسى قۇرۇلدى، بۇلارنىڭ گېنېراتورلىرىنىڭ ئومۇمىي سىغىمچانلىقى 8240 كىلوۋاتقا يېتىدۇ (گېنېراتورلىرىنىڭ سىغىمچانلىقى ئەڭ كۆپ ئىستانسا «1 - ماي» ئېلېكتر ئىستانسىسىدىن ئىبارەت). بۇ ئىستانسىلار جەمئىي 22 مىليون 850 مىڭ 200 كىلوۋات سائەت توك تارقاتتى. 1985 - يىلى شەھەر ئىچى 13 مىليون 242 مىڭ كىلوۋات سائەت توك بىلەن تەمىنلەندى (بورتالا ئوبلاستلىق توك بىلەن تەمىنلەش شىركىتىنىڭ 7 مىليون 628 مىڭ كىلوۋات سائەت، يېزا ئىگىلىك 5 - شى توك بىلەن تەمىنلەش شىركىتىنىڭ 5 مىليون 614 مىڭ كىلوۋات سائەت)، بۇنىڭ بىلەن شەھەر رايونىنىڭ ئىشلەپچىقىرىش، تۇرمۇشقا ئىشلىتىدىغان توكقا بولغان ئېھتىياجى ئاساسىي جەھەتتىن قاندۇرۇلدى.

1985 - يىلىنىڭ ئاخىرىدا بورتالاغا قاراشلىق رايونلارنىڭ سانائەت ئومۇمىي مەھسۇلاتى قىممىتى (1980 - يىلدىكى ئۆزگەرمەس باھا بويىچە ھېسابلاندى) 58 مىليون 519 مىڭ 500 يۈەن (بۇنىڭ ئىچىدە شەھەرگە بېۋاستە قاراشلىق ئورۇنلارنىڭ 23 مىليون 656 مىڭ 200 يۈەن، ئوبلاستقا بېۋاستە قاراشلىق ئورۇنلارنىڭ 8 مىليون 154 مىڭ 300 يۈەن، يېزا ئىگىلىك 5 - شىنىڭ بورتالا بوز يەر ئۆزلەشتۇرۇش رايوندا تۇرۇشلۇق ئورۇنلىرىنىڭ 26 مىليون 709 مىڭ يۈەن) گە يېتىپ، بورتالا رايونى بويىچە سانائەت، يېزا ئىگىلىك ئومۇمىي مەھسۇلات قىممىتى بولغان 130 مىليون 246 مىڭ 600 يۈەنلىك 92. 44 پىرسەنتىنى ئىگىلىدى.

شەھەر رايونىنىڭ سودىسى جەھەتتە، 50 - يىللارنىڭ باشلىرىدا، ئاران بىر دۆلەت ئىگىلىكىدىكى تەرەققىيات شۆبە شىركىتى ۋە 20 نەچچە ئۇششاق تىجارەتچى بار ئىدى. 1985 - يىلى سودا تور - نۇقتىسى 546 گە، خادىمى 1282 گە يەتتى، شەھەر رايونىدا ھەر 1000 كىشىگە ئوتتۇرا ھېساب بىلەن 18 دىن سودا تور - نۇقتىسى، 44 سودا خادىمى توغرا كەلدى. تىجارەت قىلىنىدىغان تاۋارلارنىڭ تۇرى 6100 دىن ئاشتى، ئىجتىمائىي تاۋارلارنىڭ پارچە سېتىلىش ئومۇمىي سوممىسى 1965 - يىلى 7 مىليون 770 مىڭ يۈەن بولغان بولسا، 1985 - يىلى 52 مىليون 968 مىڭ يۈەنگە يېتىپ، 6. 8 ھەسسە ئاشتى. تۆت ئورۇندا يېزا ئىگىلىك مەھسۇلاتلىرى بازىرى بار بولدى، بۇ بازارلار يېزا ئىگىلىك 5 - شىنىڭ «قىزىل يۇلتۇز» كوچىسىغا جايلاشقان ئونئۇبرسال بازىرى، «چىندېل» كوچىسىغا جايلاشقان مىللىي مالال سودا بازىرى، «بېيجىڭ» كوچىسىغا جايلاشقان «شەرق شامىلى» سودا بازىرى (يېزا ئىگىلىك، قوشۇمچە كەسىپ مەھسۇلاتلىرى، گۆش، چارۋا بازىرىنىمۇ ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ) ۋە «گۈلۈمتۇ» كوچىسىغا جايلاشقان كۆكتات، تۇخۇم، ئۇي قۇشلىرى بازىرىدىن ئىبارەت. بۇ بازارلاردا تىجارەت قىلىدىغان مەھسۇلاتلار 1000 خىلدىن ئاشىدۇ، بۇنىڭ ئىچىدە يېزا ئىگىلىك قوشۇمچە كەسىپ مەھسۇلاتى 120 نەچچە خىل. يېزا ئىگىلىك مەھسۇلاتلىرى سودا بازىرىغا سېلىنىدىغان قوشۇمچە يېمەكلىكلەر تۇخۇم، توخۇ، ئۆدەك، غاز، بېلىق، چوشقا، كالا، قوي گۆشلىرى، ئاشلىق، ياغ، ھەر خىل كۆكتات، مېۋە - چېۋە قاتارلىقلاردىن ئىبارەت بولۇپ، تۇرى ئىنتايىن كۆپ. 1985 - يىل 4 - ئاينىڭ 24 - كۈنى (ئاۋات پەسىل) دىكى بىر قېتىملىق ئەملىي تەكشۈرۈشكە قارىغاندا، بۇ بازارغا

كىرىپ - چىققانلار 8755 ئادەم (قېتىم) گە، پۇتۇشۇش سوممىسى 30 مىڭ يۈەنگە يەتكەن.

مىنگو دەۋرىدە شەھەر رايونىدا بىرمۇ ئوتتۇرا مەكتەپ يوق ئىدى. 1985 - يىلغا كەلگەندە بىر ئوتتۇرا شەھەن (1985 - يىلى بىر ئالىي تېخنىكۇم سىنىپى تەسىس قىلىندى)، بىر سەھىيە مەكتىپى، بىر يېزا ئىگىلىك ماشىنىلىرى مەكتىپى، بىر تېخنىك ئىشچىلار مەكتىپى، توققۇز خەنزۇ، ئۇيغۇر، قازاق، موڭغۇل ئوتتۇرا مەكتەپ (ئالتە مەكتەپتە باشلانغۇچ مەكتەپ سىنىپى بار)، ئۇچ باشلانغۇچ مەكتەپ، بۇ مەكتەپلەردە 12 مىڭ 290 ئوقۇغۇچى بار بولدى، بۇنىڭ ئىچىدە تېخنىكۇم ئوقۇغۇچىسى 1038، ئوتتۇرا مەكتەپ ئوقۇغۇچىسى 6861، باشلانغۇچ مەكتەپ ئوقۇغۇچىسى 4391. ئوبلاست، شەھەر، يېزا ئىگىلىك 5 - شىلارغا قاراشلىق بىردىن پارتىيە مەكتىپى، ئۇچ بالىلار باغچىسى، ئون ئورگان يەسلىسى بار. ئۇچ يازلىق كىنوخانا بار، ئەڭ چوڭ يازلىق كىنوخانا — «قىزىل يۇلتۇز» كىنوخانىسىغا 10 مىڭ ئادەم سىغىدۇ. يەنە «شەرق قىزارىدى»، «قىزىل يۇلتۇز» دىن ئىبارەت ئىككى زال ئىچى كىنوخانىسى بار. يەنە كىتابخانا، مەدەنىيەت يۇرتى، كۇتۇپخانا، كۆرگەزمىخانا، تەنتەربىيە سارىيى، ئاممىۋى سەنئەت سارىيى، ئىشچىلار مەدەنىيەت سارىيى بار، ئۇلاردا ھەر خىل مەدەنىيەت، تەنتەربىيە پائالىيەتلىرى داۋاملىق قانات يايدۇرۇلۇپ تۇرىدۇ. بىر ئوتتۇرا دولقۇنلۇق رادىئو كۆچەيتىش ئىستانسىسى بار بولۇپ، 1974 - يىلدىن باشلاپ بىرلا ۋاقىتتا ئۇيغۇرچە، خەنزۇچە، موڭغۇلچە ئاڭلىتىش بېرىپ كېلىۋاتىدۇ. 1982 - يىل 7 - ئاينىڭ 1 - كۈنى ئاپتونوم ئوبلاستلىق تېلېۋىزىيە پروگراممىلىرىنى كۆچۈرۈپ تارقىتىش ئىستانسىسى قۇرۇلۇپ رەسمىي پروگراما تارقاتتى. بۇنىڭ بىلەن شەھەردىكى ھەر مىللەت خەلقى تېلېۋىزور كۆرەلەيدىغان بولدى.

شەھەر رايونىدا تۆت دوختۇرخانا، 649 كېسەل كارىۋىتى (ئوبلاستلىق «خەلق» دوختۇرخانىسىدىكى كېسەل كارىۋىتى 250، ئوبلاستلىق موڭغۇل تىبابەتچىلىك دوختۇرخانىدىكىسىنى 50، شەھەرلىك «خەلق» دوختۇرخانىدىكىسى 100، يېزا ئىگىلىك 5 - شى دوختۇرخانىدىكىسى 249)، 693 تېببىي خادىم بار.

ئۇتبۇلاق يېزىسى بىلەن 84 -، 85 - تۈەن - مەيدانلار شەھەرگە يېقىن بولغاچقا، نۆۋەتچى ئاپتوبۇس سېلىنمىغاندىن باشقا، شەھەر رايونىدىن رايون، يېزا، مەيدان (فېرما، تۈەن - مەيدان) ۋە جىلىڭ، ئارىشاڭ ناھىيىلىرىگە شۇنداقلا بورتالادىن ئۇرۇمچى شەھىرىگە ھەر كۈنى نۆۋەتچى ئاپتوبۇس قاتنايدۇ. بورتالادىن شىخوغا، بورتالادىن غۇلجىغا كۈن ئارىلاپ نۆۋەتچى ئاپتوبۇس قاتنايدۇ. يەنە خۇسۇسلارنىڭ بىر نەچچە ئاپتوبۇسىمۇ دائىم بورتالادىن شىخوغا، بورتالادىن غۇلجىغا قاتنايدۇ. بۇنىڭدىن باشقا يەنە ئوبلاستلىق ترانسپورت شىركىتى بىلەن يېزا ئىگىلىك 5 - شى ترانسپورت شىركىتىنىڭ ئاپتوموبىل كالونى ۋە زاۋۇت، كان - كارخانىلارنىڭ ئاپتوموبىل كالونى شۇنداقلا ئىدارە - ئورگانلارنىڭ ئىشلەپچىقىرىش ۋە تۇرمۇشقا ئىشلىتىلىدىغان 500 نەچچە ئاپتوموبىلى، 1200 دىن ئارتۇق چوڭ، ئوتتۇرا تراكتور بار. 1985 - يىلى بىر يىلدا توشۇلغان يولۇچى 660 مىڭ ئادەم (قېتىم) گە يەتتى. شەھەر رايونىدىكى 4.2 كىلومېتر ئۇزۇنلۇقتىكى ئاپتوبۇس تىجارىتى لىنىيىسىگە تەييارلىق كۆرۈش خىزمىتى چىڭ تۇتۇپ ئىشلەنمەكتە.

پوچتا - تېلېگراف خەۋەرلىشىش ئۇسكۇنىلىرى ناھايىتى تېز تەرەققىي قىلدى. 1954 - يىلى شەھەر رايونىدا ئاران قول بىلەن چۆرۈلىدىغان ئۇچ تېلېفون بار ئىدى. 1977 - يىلدىن باشلاپ شەھەر ئىچى تېلېفونى بويىچە ئاپتوماتىك كوممۇتاتور سەپلەندى. 1985 - يىلغىچە 587 دانە نومۇرلۇق تېلېفون ئىدارە - ئورگانلار ئۇچۇن مۇلازىمەت قىلدۇرۇلدى. شەھەر ئىچىدە بىر پوچتا - تېلېگراف ئىدارىسى، ئىككى پوچتا - تېلېگراف تىجارەت پونكىتى تەسىس قىلىندى، شەھەر ئىچىدىكى پوچتا يوللانمىلىرىنى يەتكۈزۈش نۆۋىتىسى 286 گە يەتتى. يەنە خەۋەرلىشىش رادىئو ئىستانسىسىدىن بىرى قۇرۇلدى. تېلېگراما، تېلېفون مەملىكەتلىك ھەممە يېرىگە باردىغان بولدى.

1978 - يىلى كۈنىگە 3000 كۇب مېتر تۇرۇبا سۇيى ئىشلەپچىقىرىدىغان سۇ زاۋۇتىنىڭ قۇرۇلۇشى باشلانغانىدى، 8.13 كىلومېتر سۇ تۇرۇبىسى يانقۇزۇلدى، سۇ زاۋۇتى 1981 - يىلى پۈتتۈرۈلدى، يىلىغا 1

مىليون تونىمدىن ئارتۇق سۇ بىلەن تەمىنلەندى.

شەھەر رايونىدا 50 - يىلاردىن باشلاپ ھەر يىلى كۆچەت تىكىشتە چىلك تۇرۇلدى. 80 - يىللارنىڭ باشلىرىدا گۇل، ئوت - چۆپ تېرىش تەكىتلەندى، 1985 - يىلىنىڭ ئاخىرىغا كەلگەندە شەھەر بويىچە ھەر خىل دەرەخ 653 مىڭ 500 تۈپكە، گۈللۈك 6726 كۋادرات مېتىرغا، تېرىلغان گۈل ۋە ئوت - چۆپلەر 201 خىلغا يەتتى. 1985 - يىلى جىلىن ئۇلكىسىدىن دائىم كۆكىرىپ تۇرىدىغان ئاددىي قارىغايدىن 1000 تۈپ كەلتۈرۈلدى. بورتالا شەھىرى جەمئىيەت تەرتىپى مۇقىم، ئىشلەپچىقىرىش كۈندىن كۈنگە يۇكسىلگەن، خەلق تۇرمۇشى ئۇزلۇكسىز ياخشىلانغان، مۇھىتى گۈزەل ۋە پاكىز بېغى چېگرا شەھەرگە ئايلاندى. بورتالا شەھىرى ئاپتونوم رايونلۇق ۋەتەنپەرۋەرلىك تارىخى ھەربىيتى كومىتېتى ئۇيۇشتۇرغان شىنجاڭ بويىچە ۋەتەنپەرۋەرلىك تارىخى ھەربىيتىدىكى قىزىل بايراقدارلارنى سېلىشتۇرۇپ باھالاش مۇسابىقىسىدە شىمالىي شىنجاڭ بۆلىكى بويىچە ئالتە ۋىلايەت (شەھەر) ئارا 1984 - يىلى 1 - لىككە ئېرىشىپ، 600 يۈەن مۇكاپات پۇلىغا، بىر قىزىل بايراقتا، 1985 - يىلى 2 - لىككە ئېرىشىپ، 35 مىڭ يۈەن مۇكاپات پۇلىغا، بىر قىزىل بايراقتا ئېرىشتى.

§ 2. رايون، يېزا، مەيدان - فېرمىلار

بورتالا شەھىرىگە شويىكچەن رايونى، چىنداۋ، ئوتبۇلاق، دالتۇ، بىلىن خارمودون يېزىلىرى قارايدۇ. بۇلاردىن باشقا يەنە شەھەرگە قارايدىغان ئارالتوقاي چارۋىچىلىق فېرمىسى، ئوبلاستقا قارايدىغان بورتالا دېھقانچىلىق مەيدانى، چارۋىچىلىق فېرمىسى بار.

1. شويىكچەن رايونى

شويىكچەن رايونى بورتالا شەھىرىنىڭ غەربىي - شىمال قىسمىغا جايلاشقان، شەرق تەرىپى چىنداۋ يېزىسى بىلەن، غەرب تەرىپى يېزا ئىگىلىك 5 - شىنىڭ 87 - تۈەن - مەيدانى بىلەن، جەنۇبى ئارالتوقاي چارۋىچىلىق فېرمىسى بىلەن، شىمالى كۆكلەم ۋە كۈزلەكلەر بىلەن تۇتىشىدۇ. رايونلۇق ھۆكۈمەت شويىكچەن كەنتىدە. بۇ رايوننىڭ جۇغرافىيىلىك ئورنى شەرقىي مېرىدىئان 81°52′، شىمالىي پاراللېل 44°56′ ئارىلىقىغا توغرا كېلىدۇ، شەھەر بىلەن بولغان ئارىلىقى 15 كىلومېتر. بۇ رايوننىڭ ئومۇمىي كۆلىمى تەخمىنەن 1149 كۋادرات كىلومېتر، بۇنىڭ ئىچىدە دېھقانچىلىق رايونى كۆلىمى 125 كۋادرات كىلومېتر. ئورنى دېڭىز يۈزىدىن ئوتتۇرا ھېساب بىلەن 655 مېتر ئېگىز، يېرى توز، ئىقلىمى قۇرغاق. چارۋىچىلىق رايوننىڭ ئورنى ئەڭ ئېگىز يېرى دېڭىز يۈزىدىن 4038 مېتر، ئوتتۇرا ھېساب بىلەن 800 مېتر ئېگىز. چارۋىچىلىق رايونىدا قىش بىلەن يازنىڭ تېمپېراتۇرا پەرقى زور، دېھقانچىلىق رايونىدا يازدىكى يۇقىرى تېمپېراتۇرا 38°C، قىشتىكى تۆۋەن تېمپېراتۇرا 36°C— بولىدۇ. رايون بويىچە يىللىق ھۆل - يېغىن مىقدارى 185 مىللىمېتر، سۇنىڭ پارغا ئايلىنىش مىقدارى 1556 مىللىمېتر، قىراۋسىز مەزگىلى 165 كۈن. كۈننىڭ يورۇتۇش ۋاقتى بىر قەدەر ئۇزۇن، تەبىئىي شارائىت جەھەتتە خېلى ئەۋزەللىككە ئىگە. 50 - يىللاردىن ئىلگىرى بۇ جايدا، ئاساسەن، چارۋىچىلىق بىلەن شۇغۇللىنىلاتتى، دېھقانچىلىق قوشۇمچە قىلىناتتى. 60 - يىللاردىن كېيىن بۇ رايون دېھقانچىلىق ئاساس قىلىنىدىغان، دېھقانچىلىق بىلەن چارۋىچىلىق بىرلەشتۇرۇلگەن رايونغا ئايلاندى. ئاساسەن، بۇغداي، كۆممىقوناق، شال، زىغىر، قىچا، ئاپتاپپەرەس، سېرىق پۇرچاق قاتارلىقلار ئىشلەپچىقىرىلىدۇ، بۇ، بورتالا شەھىرىدىكى ئاساسلىق ئاشلىق ئىشلەپچىقىرىش رايونى ھېسابلىنىدۇ. 1985 - يىلىنىڭ ئاخىرىدا شويىكچەن رايونىغا 26 كەنت، 55 كەنت ئاھالىلەر كومىتېتى، 4704 ئائىلە، 22 مىڭ 760 نوپۇس قارايدىغان بولدى،

بۇنىڭ ئىچىدە خەنزۇ 12 مىڭ 949، قازاق 3270، ئۇيغۇر 2782، موڭغۇل 2611، خۇيزۇ 1083، مانجۇ 15، قىرغىز ئۇچ، باشقا مىللەتلەر ئاھالىسى 47. ئەر - ئايال ئەمگەك كۈچى 8656. بۇ رايوندا 97 مىڭ 500 مو تېرىلغۇ يەر بار (ھەممىسى ستاتىستىكا ئىدارىسىنىڭ مەلۇماتى، تۆۋەندىمۇ شۇنداق) بولۇپ، 14 مىليون 297 مىڭ 500 كىلوگرام ئاشلىق ئېلىندى، يىل ئاخىرىدا 70 مىڭ 771 تۇياق چارۋا قالدى. بىناكارلىق، خىش پىشۇرۇش (كاھىش ياساش)، يېزا ئىگىلىك ماشىنىلىرىنى رېمونت قىلىش، توك ھاسىل قىلىش، يېزا ئىگىلىك، قوشۇمچە كەسىپ مەھسۇلاتلىرىنى پىششىقلاپ ئىشلەش قاتارلىق يەتتە يېزا - بازار كارخانىسى بار. سانائەت - يېزا ئىگىلىك ئومۇمىي مەھسۇلات قىممىتى 11 مىليون 724 مىڭ 400 يۈەنگە يەتتى، بۇنىڭ ئىچىدە سانائەت ئومۇمىي مەھسۇلات قىممىتى 1 مىليون 852 مىڭ 900 يۈەن، كىشى ھېشىغا توغرا كەلگەن ئوتتۇرىچە كىرىم 415 يۈەن. رايون بويىچە يۇك ئاپتوموبىلىدىن 28 ى، شەخسىلەرنىڭ ئاپتوبوسىدىن ئىككىسى، چوك، ئوتتۇرا، كىچىك يېزا ئىگىلىك ماشىنا - سايمىنىدىن 177 سى، سۇ ئېلېكتر ئىستانسىسىدىن بەشى بار، ھەممە كەنتتە توك يەتكۈزۈلدى، ھەممە كەنتتە ئاپتوموبىل قاتنايدۇ، قاتناش خېلى قولايلىق. سودا تور نۇقتىلىرى ھەممە يەرگە تارقالدى. مەدەنىيەت، ماارىپ، سەھىيە ئىشلىرىمۇ خېلى تەرەققىي قىلدى. بۇ رايوندا ئۇچ ئوتتۇرا مەكتەپ، 12 باشلانغۇچ مەكتەپ، بىر رادىئو ئۇزېلى، بىر كىنوخانا، ئالتە كىنو قويۇش ئەترىتى، بىر رايونلۇق دوختۇرخانا، 12 كەنت شىپاخانىسى، يەنە پوچتا - تېلېگراف تارماق ئىدارىسى، يېزا ئىگىلىك بانكىسىنىڭ تىجارەت پونكىتى، تەمىنات سودا كوپېراتىپى، مال دوختۇرلۇق پونكىتى، باجخانا، پەيچۇسو، ئاشلىق پونكىتى، يېزا ئىگىلىك ماشىنىلىرىنى باشقۇرۇش پونكىتى، سۇ باشقۇرۇش ئورنى، يېزا ئىقتىسادىنى باشقۇرۇش پونكىتى، تاشقى سودا مەھسۇلاتلىرىنى سېتىۋېلىش پونكىتى، مەدەنىيەت پونكىتى، يەمەكلىك پىششىقلاپ ئىشلەش زاۋۇتى قاتارلىق ئورۇنلار بار.

2. چىندېل يېزىسى

چىندېل يېزىسى شەھەر راپونىنىڭ غەربىي قىسمىغا جايلاشقان، غەرب تەرىپى شويىگېن رايونى بىلەن قوشنا، شەرق تەرىپى بورتالا بازىرى بىلەن، شىمال تەرىپى يېزا ئىگىلىك 5 - شىنىڭ 84 - تۇەن - مەيدانى بىلەن چېگرىلىنىدۇ، جەنۇب تەرىپى بورتالا دەرياسىنىڭ جەنۇبىي قىرغىقىغا تۇتىشىدۇ. جۇغراپىيىلىك ئورنى شەرقىي مېرىدىئان 82°01′، شىمالىي پاراللېل 44°55′ ئارىلىقىغا توغرا كېلىدۇ، يېزىلىق ھۆكۈمەت چىندېل يۇقىرى كەنتىدە، شەھەر رايونى بىلەن بولغان ئارىلىقى 5.5 كىلومېتر. ئومۇمىي كۆلىمى 714 كۋادرات كىلومېتر. دېھقانچىلىق رايونىنىڭ يېرى تۇز، تۇپراق قاتلىمى بىر قەدەر قېلىن، سۇ مەنبەسى خېلى مول، سۇيىنىڭ سۇپىتى ياخشى، لېكىن ئېقىلمى قۇرغاق. دېھقانچىلىق رايونىنىڭ ئورنى دېڭىز يۈزىدىن ئوتتۇرا ھېساب بىلەن 555 مېتر، چارۋىچىلىق رايونىنىڭ ئورنى دېڭىز يۈزىدىن ئوتتۇرا ھېساب بىلەن 800 مېتر ئېگىز، چارۋىچىلىق رايونى قىشتا ئىللىق، يازدا سالقىن. دېھقانچىلىق رايوندا يازدىكى يۇقىرى تېمپېراتۇرا 39 C، قىشتىكى تۆۋەن تېمپېراتۇرا 36 C— بولىدۇ، ئەڭ قېلىن يېغىلما قارنىڭ قېلىنلىقى 28 سانتىمېتىرغا، يىللىق ھۆل - يېغىن مىقدارى 182 مىللىمېتىرغا، سۇنىڭ يىللىق پارغا ئايلىنىش مىقدارى 1558 مىللىمېتىرغا، قىراۋسىز مەزگىل 168 كۈنگە يېتىدۇ، كۈن نۇرىنىڭ چۈشۈش ۋاقتى خېلى ئۇزۇن. بۇ، دېھقانچىلىق ئاساس قىلىنغان، دېھقانچىلىق بىلەن چارۋىچىلىق بىرلەشتۈرۈلگەن يېزا. بۇ يېزىدىن، ئاساسەن، بۇغداي، كۆمىمقوناق، زىغىر، قىچا، ئاپتاپپەرەس، مېۋە - چېۋە، ئۇزۇم، كۆكتات چىقىدۇ. 1985 - يىلى بۇ يېزىغا 24 كەنت (ئىككى ئەبىئىي كەنتنىمۇ شۇنىڭ ئىچىدە)، 32 كەنت ئاھالىلەر گۇرۇپپىسى، 3202 ئائىلە، 14 مىڭ 996 نوپۇس قارايدىغان بولدى، ئومۇمىي نوپۇس ئىچىدە ئۇيغۇر 10 مىڭ 16، خەنزۇ 3257، قازاق

883، موڭغۇل 490، خۇيزۇ 316، ئۆزبېك 15، قىرغىز ئون، شىبە سەككىز، رۇس بىر. ئەر - ئايال ئەمگەك كۈچى 4295، يېزا بويىچە 45 مىڭ مو تېرىلغۇ يەر بار بولۇپ، 9 مىليون 286 مىڭ كىلوگرام ئاشلىق ئېلىندى، يىل ئاخىرىدا 43 مىڭ 948 تۇياق چارۋا قالدى. يېزا بويىچە بىناكارلىق، خىش پىشۇرۇش، هاراق ئىشلەش، يېزا ئىگىلىك ماشىنىلىرىنى رېمونت قىلىش، توك تارقىتىش، يېزا ئىگىلىك، قوشۇمچە كەسىپ مەهسۇلاتلىرىنى پىششىقلاپ ئىشلەش كارخانىسىدىن ئىبارەت ئالتە يېزا - بازار كارخانىسى بار. چىندىل ئوتتۇرا كەنتىنىڭ كۆكتېتى، باغۋەنچىلىك مەيدانىنىڭ هەر خىل مېۋە هارىقى، شۇنداقلا هەر قايسى كەنتلەردىن چىقىدىغان ئۇزۇم شەهەر - يېزا خەلقىنىڭ تۇرمۇشىنى ياخشىلاشتا مۇهىم رول ئوينىدى. سانائەت - يېزا ئىگىلىك ئومۇمىي مەهسۇلات قىممىتى 7 مىليون 588 مىڭ 700 يۈەنگە يەتتى، بۇنىڭ ئىچىدە سانائەت ئومۇمىي مەهسۇلات قىممىتى 1 مىليون 284 مىڭ يۈەن، دېهقان - چارۋىچىلارنىڭ ئوتتۇرىچە كىرىمى 421 يۈەنگە يەتتى. يېزا بويىچە 24 ئاپتوموبىل، 180 هەر خىل تراكتور (بۇنىڭ ئىچىدە قول تراكتورى 101)، بىر سۇ ئېلېكتر ئىستانسىسى، 42 سودا تور نۇقتىسى (بۇنىڭ ئىچىدە يەككە سودىگەر 28) بار. سېتىلىدىغان تاۋار تۇرى 950 تىن ئاشىدۇ. يېزا بويىچە تۆت ئۇيغۇر ئوتتۇرا مەكتەپ، بەش باشلانغۇچ مەكتەپ، ئىككى كىنوخانا، بىر رادىئو ئۇزېلى، بىر مەدەنىيەت پونكىتى، بىر يېزىلىق دوختۇرخانا، ئالتە كەنت شىپاخانىسى شۇنداقلا يېزا ئىگىلىك بانكىسىنىڭ تىجارەت ئورنى، تەمىنات سودا كوپىراتىپى، يېزا ئىگىلىك ماشىنىلىرىنى باشقۇرۇش ئىدارىسى، سۇ باشقۇرۇش ئىدارىسى، باجخانا، پەيچۇسو، مال دوختۇرلۇق پونكىتى، يېزا ئىقتىسادىنى باشقۇرۇش پونكىتى، تاشقى سودا مەهسۇلاتلىرىنى سېتىۋېلىش پونكىتى قاتارلىق ئورۇنلار بار.

3. ئۇتبۇلاق يېزىسى

ئۇتبۇلاق يېزىسى شەهەر رايونىنىڭ شەرق تەرىپىگە جايلاشقان، شەرق تەرىپى يېزا ئىگىلىك 5 - شىنىڭ 89 - تۇەن - مەيدانى بىلەن قوشنا، غەرب تەرىپى بورتالا شەهەر رايونى بىلەن، جەنۇب تەرىپى 86 - تۇەن - مەيدان بىلەن، شىمال تەرىپى 84 - تۇەن - مەيدان بىلەن تۇتىشىدۇ. جۇغراپىيىلىك ئورنى شەرقىي مېرىدىئان 82°12′، شىمالىي پاراللېل 44°54′ ئارىلىقىغا توغرا كېلىدۇ، يېزىلىق هۆكۈمەت ئۇتبۇلاق كەنتىدە، شەهەر رايونى بىلەن بولغان ئارىلىقى 5 . 11 كىلومېتر. بۇ، دېهقانچىلىق ئاساس قىلىنغان، دېهقانچىلىق بىلەن چارۋىچىلىق بىرلەشتۇرۇلگەن يېزا، ئومۇمىي كۆلىمى 750 كۋادرات كىلومېتر. دېهقانچىلىق رايونىنىڭ يېرى تۇز بولۇپ، ئۇ بورتالا دەرياسى ۋادىسى تۇزلەڭلىكىگە تەۋە. دېهقانچىلىق رايونىنىڭ ئورنى دېڭىز يۈزىدىن ئوتتۇرا هېساب بىلەن 441 مېتر، چارۋىچىلىق رايونىنىڭ ئورنى دېڭىز يۈزىدىن ئوتتۇرا هېساب بىلەن 800 مېتر ئېگىز، بۇ رايون قىشتا ئېللىق، يازدا سالقىن، دېهقانچىلىق رايونىنىڭ ئىقلىمى قۇرغاق، تېمپېراتۇرا پەرقى بىر قەدەر زور، يازدىكى يۇقىرى تېمپېراتۇرا 5°C، 39، قىشتىكى تۆۋەن تېمپېراتۇرا 30°C بولىدۇ، ئەڭ قېلىن يىغىلما قار 25 سانتىمېترغا، يىللىق هۆل - يېغىن مىقدارى 9 . 170 مىللىمېترغا، سۇنىڭ يىللىق پارغا ئايلىنىش مىقدارى 1738 مىللىمېترغا، قىراۋسىز مەزگىل 175 كۈنگە يېتىدۇ. بۇ يېزىدىن بۇغداي، كۆممىقوناق، زىغىر، قىچا، ئاپتاپپەرەس، مېۋە، چېۋە، كۆكتات چىقىدۇ. يېقىنقى بىر نەچچە يىلدا كېۋەز ئىشلەپچىقىرىشى تېز تەرەققىي قىلدى. 1985 - يىلى 610 مىڭ كىلوگرام پاختا ئېلىندى. 1985 - يىلنىڭ ئاخىرىدا بۇ يېزىغا 15 كەنت، 35 كەنت ئاهالە گۇرۇپپىسى، 2226 ئائىلە، 9727 نوپۇس قارايدىغان بولدى. ئومۇمىي نوپۇس ئىچىدە خەنزۇ 4077، ئۇيغۇر 3506، قازاق 843، خۇيزۇ 796، موڭغۇل 489، رۇس سەككىز، ئۆزبېك ئالتە، مانچۇ بىر، جۇاڭزۇ بىر. ئەر - ئايال ئەمگەك كۈچى 3622، يېزىدا 51 مىڭ مو تېرىلغۇ يەر بار بولۇپ، 4 مىليون 820 مىڭ كىلوگرام ئاشلىق ئېلىندى، يىل

ئاخىرىدا 27 مىڭ 963 تۇياق چارۋا قالدى. يېزىدا بىناكارلىق، ھۈناركارلىق ماتېرىياللىرى، يېزا ئىگىلىك ماشىنا - سايمانلىرىنى رېمونت قىلىش، يېزا ئىگىلىك قوشۇمچە كەسىپ مەھسۇلاتلىرىنى پىششىقلاپ ئىشلەش كارخانىسىدىن ئىبارەت بەش يېزا - بازار كارخانىسى بار. سانائەت - يېزا ئىگىلىك ئومۇمىي مەھسۇلات قىممىتى 6 مىليون 538 مىڭ 400 يۈەنگە يەتتى، بۇنىڭ ئىچىدە سانائەت ئومۇمىي مەھسۇلات قىممىتى 315 مىڭ 400 يۈەن، دېھقان - چارۋىچىلارنىڭ ئوتتۇرىچە كىرىمى 423 يۈەنگە يەتتى. يېزا بويىچە توققۇز ئاپتوموبىل، 189 چوڭ، ئوتتۇرا، كىچىك تراكتور (بۇنىڭ ئىچىدە قول تراكتورى 128) بار. 58 سودا تور - نۇقتىسى (بۇنىڭ ئىچىدە يەككە سودىگەر 43) بار بولۇپ، ئۇلار 600 خىلدىن ئارتۇق تاۋار تىجارىتى قىلىدۇ. يېزا بويىچە ئاز سانلىق مىللەت ۋە خەنزۇ ئوقۇغۇچىلار ئارىلاش ئوقۇيدىغان بىر ئوتتۇرا مەكتەپ، سەككىز باشلانغۇچ مەكتەپ، بىر كىنوخانا، بىر سىملىق رادىئو ئۈزىلى، بىر دوختۇرخانا، شۇنداقلا پەيجۇسو، يېزا ئىگىلىك بانكىسىنىڭ تىجارەت ئورنى، پوچتا - تېلېگراف تارماق ئىدارىسى، تەمىنات سودا كوپېراتىپى، باجخانا، ئاشلىق پونكىتى، يېمەكلىك سىتۇپلىش پونكىتى، مەدەنىيەت پونكىتى، يېزا ئىگىلىك ماشىنىلىرى پونكىتى، سۇ - ئېلېكتر باشقۇرۇش پونكىتى، يېزا ئىقتىسادىنى باشقۇرۇش پونكىتى، تاشقى سودا مەھسۇلاتلىرىنى سىتۇپلىش پونكىتى قاتارلىق ئورۇنلار بار.

4. دالتۇ يېزىسى

دالتۇ يېزىسى بورتالا شەھىرىنىڭ شەرقىي - جەنۇبىي قىسمىغا جايلاشقان، شەرق تەرىپى بىلىن خارمودون يېزىسى بىلەن، جەنۇب تەرىپى يېزا ئىگىلىك 5 - شىنىڭ 85 - تۇەن - مەيدانى بىلەن، شىمال تەرىپى يېزا ئىگىلىك 5 - شىنىڭ 89 تۇەن - مەيدانى بىلەن، غەرب تەرىپى شەھەرگە قاراشلىق چىنبۇل ئورمانچىلىق مەيدانى بىلەن تۇتىشىدۇ، يېزىلىق ھۆكۈمەت تۇرۇشلۇق دالتۇ كەنتى شەھەرگە 26 كىلومېتر كېلىدۇ. جۇغراپىيىلىك ئورنى شەرقىي مېرىدىئان '82°15، شىمالىي پاراللېل '44°48 ئارىلىقىغا توغرا كېلىدۇ، ئومۇمىي كۆلىمى تەخمىنەن 967 كۋادرات كىلومېتر، بۇنىڭ ئىچىدە دېھقانچىلىق رايونىنىڭ كۆلىمى 175 كۋادرات كىلومېتر، يېزىنىڭ يېرى بىر قەدەر تۈز، ئۇ، بورتالا دەرياسىنىڭ ئوتتۇرا، تۆۋەن ئېقىمىدىكى كەلكۈندىن ھاسىل بولغان تىنما تۈزلەڭلىككە تەۋە. دېھقانچىلىق رايونىنىڭ يېرى دېڭىز يۈزىدىن ئوتتۇرا ھېساب بىلەن 372 مېتر، چارۋىچىلىق رايونىنىڭ يېرى دېڭىز يۈزىدىن ئوتتۇرا ھېساب بىلەن 650 مېتر ئېگىز. يازدىكى يۇقىرى تېمپېراتۇرا C 40، قىشتىكى تۆۋەن تېمپېراتۇرا C 38— بولىدۇ، ئەڭ قېلىن يېغىلما قار 25 سانتىمېتر غا، يىللىق ھۆل - يېغىن مىقدارى تەخمىنەن 125 مىللىمېتر غا، سۇنىڭ يىللىق پارغا ئايلىنىش مىقدارى 1920 مىللىمېتر غا، قىراۋسىز مەزگىل 182 كۈنگە يېتىدۇ. بۇ يېزىدىن، ئاساسەن، بۇغداي، كۆمىمىقوناق، زىغىر، قىچا، پاختا، مېۋە - چېۋە، كۆكتات، قارا گازىر قاتارلىقلار چىقىدۇ. بۇ، شەھەر بويىچە سۈپەتلىك، يۇقىرى ھوسۇللۇق پاختا رايونى ھېسابلىنىدۇ. 1985 - يىلى 1 مىليون 289 مىڭ 500 كىلوگرام پاختا ئېلىندى. 1985 - يىلىنىڭ ئاخىرىدا بۇ يېزىغا 23 كەنت، 34 كەنت ئاھالىلەر گۈرۈپپىسى قارايدىغان بولدى. يېزا بويىچە 2910 ئائىلە، 13 مىڭ 829 نوپۇس بار، بۇنىڭ ئىچىدە خەنزۇ 9521، قازاق 2072، ئۇيغۇر 846، موڭغۇل 751، خۇيزۇ 593، شىبە ئون، قىرغىز ئالتە، رۇس تۆت، باشقا مىللەتلەر ئاھالىسى 26. يېزا بويىچە 69 مىڭ 200 مو تېرىلغۇ يەر بولۇپ، 4 مىليون 607 مىڭ كىلوگرام ئاشلىق ئېلىندى. يىل ئاخىرىدا 49 مىڭ 666 تۇياق چارۋا قالدى. يېزىدا بىناكارلىق، يېزا ئىگىلىك ماشىنا - سايمانلىرىنى رېمونت قىلىش، توك تارقىتىش، يېزا ئىگىلىك، قوشۇمچە كەسىپ مەھسۇلاتلىرىنى پىششىقلاپ ئىشلەشتىن ئىبارەت تۆت يېزا - بازار كارخانىسى بار. يېزا بويىچە 23 ئاپتوموبىل، 116 چوڭ، ئوتتۇرا تراكتور، 125 قول تراكتورى،

بىر ئېلېكتر ئىستانسىسى بار. سانائەت - پېزا ئىگىلىك ئومۇمىي مەھسۇلات قىممىتى 9 مىليون 833 مىڭ 200 يۈەنگە يەتتى، بۇنىڭ ئىچىدە سانائەت ئومۇمىي مەھسۇلات قىممىتى 125 مىڭ يۈەن، دېھقان - چارۋىچىلارنىڭ ئوتتۇرىچە كىرىمى 665 يۈەنگە يەتتى. پېزا بويىچە 50 سودا تور - نۇقتىسى بار. بۇنىڭ ئىچىدە يەككە سودىگەر 25، تىجارەت قىلىنىدىغان تاۋار تۈرى 1500 خىلدىن ئاشىدۇ. ئۇلانبۇغ كەنتىنىڭ ئەزالىق لىيۇ بۇشيەن ئۆزى 80 مىڭ يۈەن مەبلەغ تەييارلاپ، 1985 - يىلى ئىككى قەۋەتلىك بىر بىنا سالدى، ئۇ، «خېشىڭ» دۇكىنى دەپ ئاتالدى، بۇ دۇكاندا سېتىلىدىغان تاۋارلارنىڭ تۈرى 1000 خىلدىن ئاشىدۇ. جۇڭخۇا خەلق جۇمھۇرىيىتى قۇرۇلۇشتىن ئىلگىرى بۇ يەردە ئاران ئىككى مىللىي باشلانغۇچ مەكتەپ، 140 ئوقۇغۇچى بار ئىدى. 1985 - يىلى بىر قازاق ئوتتۇرا مەكتەپ، 626 ئوقۇغۇچى، دېھقانچىلىق - چارۋىچىلىق رايونلىرىدا 12 باشلانغۇچ مەكتەپ (بۇنىڭ ئۇچى چارۋىچىلىق رايونىدىكى كۆچمە مەكتەپ)، 2258 ئوقۇغۇچى بار بولدى، ئوقۇتقۇچى، ئىشچى - خىزمەتچى 106 گە يەتتى، بۇنىڭ ئىچىدە نورمۇرا مەكتەپتىكى ئوقۇتقۇچى، ئىشچى - خىزمەتچى 43. پېزىدا بىر كىنوخانا، بىر رادىئو ئۈزىلى، بىر دوختۇرخانا، سەككىز كەنت شىپاخانىسى، يەنە پوچتا - تېلېگراف تارماق ئىدارىسى، پەيچۇسو، پېزا ئىگىلىك بانكىسىنىڭ تىجارەت ئورنى، تەمىنات سودا كوپېراتىپى، مال دوختۇرلۇق پونكىتى، باجخانا، يېمەكلىك سېتىۋېلىش پونكىتى، مەدەنىيەت پونكىتى، پېزا ئىگىلىك ماشىنىلىرى پونكىتى، سۇ باشقۇرۇش پونكىتى، ئاشلىق پونكىتى، پېزا ئىقتىسادىنى باشقۇرۇش پونكىتى، تاشقى سودا مەھسۇلاتلىرىنى سېتىۋېلىش پونكىتى قاتارلىق ئورۇنلار بار.

5. بىلىن خارمودون پېزىسى

بىلىن خارمودون پېزىسى بورتالا شەھىرىنىڭ شەرقىي - جەنۇبىي قىسمىغا جايلاشقان، شەرق تەرىپى جىڭ ناھىيىسى بىلەن قوشنا، جەنۇب تەرىپى بورتالا دەريا‌سى ئارقىلىق دالتۇ پېزىسى بىلەن تۇتىشىدۇ، غەرب تەرىپى دالتۇ پېزىسى بىلەن چېگرىلىنىدۇ، شىمال تەرىپى پېزا ئىگىلىك 5 - شىنىڭ 81 - تۈەن - مەيدانى بىلەن تۇتىشىدۇ. جۇغراپىيىلىك ئورنى شەرقىي مېرىدىئان ′24°82، شىمالىي پارالىل ′42°44 ئارىلىقىغا توغرا كېلىدۇ، پېزىلىق ھۆكۈمەت تۇرۇشلۇق جاي — بىلىن خارمودون كەنتى شەھەرگە 41 كىلومېتر كېلىدۇ. ئومۇمىي يەر كۆلىمى تەخمىنەن 684 كۋادرات كىلومېتر، بۇنىڭ ئىچىدە دېھقانچىلىق رايونىنىڭ كۆلىمى 128 كۋادرات كىلومېتر. بۇ پېزا دېھقانچىلىق ئاساس، دېھقانچىلىق بىلەن چارۋىچىلىق بىرلەشتۇرۇلگەن پېزا. بۇ پېزىنىڭ تېرىلغۇ يېرىنىڭ زور كۆپ قىسمى شورلۇق، زەي، يېرى بىر قەدەر تۆز، دېھقانچىلىق رايونىنىڭ يېرى دېڭىز يۈزىدىن ئوتتۇرا ھېساب بىلەن 280 مېتر، چارۋىچىلىق رايونىنىڭ ئەڭ ئېگىز يېرى دېڭىز يۈزىدىن 3140 مېتر، ئادەتتىكى يېرى دېڭىز يۈزىدىن 600 مېتر ئېگىز، يازدىكى يۇقىرى تېمپېراتۇرا 39°C، قىشتىكى تۆۋەن تېمپېراتۇرا 36°C— بولىدۇ، ئەڭ قېلىن يىغىلما قارىنىڭ قېلىنلىقى 25 سانتىمېتىرغا، يىللىق ھۆل - يېغىن مىقدارى 120 مىللىمېتىرغا، سۇنىڭ يىللىق پارغا ئايلىنىش مىقدارى 1950 مىللىمېتىرغا، قىراۋسىز مەزگىل 187 كۈنگە يېتىدۇ. بۇ يېزىدىن، ئاساسەن، شال، كۆممىقوناق، بۇغداي، ئاپتاپپەرەس، سېرىق پۇرچاق، پاختا، قاراگازىر قاتارلىقلار چىقىدۇ. 1985 - يىلى بۇ يېزىغا 14 كەنت، 20 كەنت ئاھالىلەر گۇرۇپپىسى قارايدىغان بولدى. پېزا بويىچە 1155 ئائىلە، 4702 نوپۇس بار، بۇنىڭ ئىچىدە خەنزۇ 3895، موڭغۇل 422، قازاق 310، ئۇيغۇر 63، خۇيزۇ تۆت، باشقا مىللەتلەر ئاھالىسى سەككىز. ئەر - ئايال ئەمگەك كۈچى 1847. پېزا بويىچە 20 مىڭ مو تېرىلغۇ يەر بار بولۇپ، 1 مىليون 861 مىڭ كىلوگرام ئاشلىق ئېلىندى، يىل ئاخىرىدا 10 مىڭ 852 تۇياق چارۋا قالدى. پېزىدا بىناكارلىق، بىناكارلىق ماتېرىياللىرى، پېزا ئىگىلىك ماشىنىلىرىنى رېمونت قىلىش، پېزا ئىگىلىك، قوشۇمچە كەسىپ مەھسۇلاتلىرىنى پىششىقلاپ

ئىشلەش كارخانىسى قاتارلىق بەش يېزا - بازار كارخانىسى بار. يېزا بويىچە سانائەت - يېزا ئىگىلىك ئومۇمىي مەھسۇلات قىممىتى 3 مىليون 31 مىڭ 900 يۈەنگە يەتتى، بۇنىڭ ئىچىدە سانائەت ئومۇمىي مەھسۇلات قىممىتى 305 مىڭ يۈەن. دېھقان چارۋىچىلارنىڭ ئوتتۇرىچە كىرىمى 690 يۈەنگە يەتتى. يېزا بويىچە 21 ئاپتوموبىل، 52 چوڭ، ئوتتۇرا، كىچىك تراكتور، جۇملىدىن ئون چوڭ تراكتور بار؛ 30 سودا تور - نۇقتىسى بار بولۇپ، تىجارەت قىلىنىدىغان تاۋارلارنىڭ خىلى 600 دىن ئاشىدۇ. يېزىدا بىر ئوتتۇرا مەكتەپ، ئالتە باشلانغۇچ مەكتەپ، بىر كىنوخانا، بىر رادىئو ئۇزىلى، بىر دوختۇرخانا، ئالتە شىپاخانا، شۇنداقلا پەيچۇسو، تەمىنات سودا كوپىراتىپى، يېزا ئىگىلىك بانكىسىنىڭ تىجارەت ئورنى، يېزا ئىگىلىك ماشىنىلىرى پونكىتى، سۇ باشقۇرۇش ئورنى، ئاشلىق پونكىتى، تاشقى سودا مەھسۇلاتلىرىنى سېتىۋېلىش پونكىتى، مەدەنىيەت پونكىتى، مال دوختۇرلۇق پونكىتى، دېھقانچىلىق تېخنىكىسىنى كېڭەيتىش پونكىتى، يېزا ئىقتىسادىنى باشقۇرۇش پونكىتى، توك باشقۇرۇش ئورنى، ئاپتوبۇس بېكىتى قاتارلىق ئورۇنلار بار.

6. ئارالتوقاي چارۋىچىلىق فېرمىسى

ئارالتوقاي چارۋىچىلىق فېرمىسى بورتالا شەھىرىنىڭ غەربىي قىسمىغا جايلاشقان، شەرق تەرىپى شوينىڭپەن رايونى بىلەن قوشنا، جەنۇب تەرىپى مۇشۇ فېرمىنىڭ كۇزلەك ۋە كۆكلىمى بىلەن تۇتىشىدۇ، غەرب تەرىپى ئارىشاڭ ناھىيىسىنىڭ خاربۇخ بازىرى بىلەن چېگرىلىنىدۇ، شىمال تەرىپى يېزا ئىگىلىك 5 - شىنىڭ 87 - تۇەن - مەيدانى ۋە شوينىڭپەن رايونى بىلەن دەريا ئارقىلىق ئايرىلىپ قارىشىپ تۇرىدۇ. جۇغراپىيىلىك ئورنى شەرقىي مېرىدىئان 81°43′، شىمالىي پاراللېل 44°57′ ئارىلىقىغا توغرا كېلىدۇ. فېرما شتابى تۇرۇشلۇق سۇمىن دېۋىنىڭ كەنتى شەھەرگە 38 كىلومېتر كېلىدۇ. بۇ، چارۋىچىلىق ئاساس قىلىنىدىغان، دېھقانچىلىق بىلەن چارۋىچىلىق بىرلەشتۇرۇلگەن فېرما. ئەسلى ھۆكۈمەت بىلەن خۇسۇسلار شېرىكچىلىكىدىكى فېرما ئىدى، 1983 - يىلى ئاپتونوم رايونلۇق خەلق ھۆكۈمىتىنىڭ تەستىقلىشى بىلەن دۆلەت ئىگىلىكىدىكى چارۋىچىلىق فېرمىسىغا ئۆزگەرتىلدى. ئومۇمىي كۆلىمى 950 كۋادرات كىلومېتر، بۇنىڭ ئىچىدە دېھقانچىلىق رايونىنىڭ كۆلىمى 52 كۋادرات كىلومېتر. تېرىلغۇ يېرى بورتالا دەرياسىنىڭ ئوتتۇرا ئېقىمىدىكى دەريا ۋادىسىغا جايلاشقان پەلەمپەي يەرگە كىرىدۇ، ئورنى دېڭىز يۈزىدىن ئوتتۇرا ھېساب بىلەن 710 مېتر ئېگىز. يازدا يۇقىرى تېمپېراتۇرا 38 °C، قىشتا تۆۋەن تېمپېراتۇرا 35 °C بولىدۇ، ئەڭ قېلىن يىغىلما قارنىڭ قېلىنلىقى 40 سانتىمېترغا، يىللىق ھۆل - يېغىن مىقدارى 186 مىللىمېترغا، سۇنىڭ يىللىق پارغا ئايلىنىش مىقدارى 1556 مىللىمېترغا، قىراۋسىز مەزگىل 160 كۈنگە يېتىدۇ. بۇ فېرمىدىن بۇغداي، كۆممىقوناق، قىچا، ئاپتاپپەرەس چىقىدۇ، يايلاق، ئاساسەن، سايرام كۆلىنىڭ غەربىي - جەنۇبىي قىسمىغا، قىشلاق قوسەمچەك تېغىغا جايلاشقان، ئورنى دېڭىز يۈزىدىن 2100 مېتر، ئوتتۇرا ھېساب بىلەن 860 مېتر ئېگىز. چارۋىچىلىقتا شىنجاڭ ئىنچىكە يۇڭلۇق قويى ئاساس قىلىنىدۇ. بۇ فېرمىغا 1985 - يىلنىڭ ئاخىرىدا ئون دېھقانچىلىق ئەترىتى، ئالتە چارۋىچىلىق ئەترىتى قارايدىغان بولدى. فېرما بويىچە 1441 ئائىلە، 6801 نوپۇس بار، بۇنىڭ ئىچىدە خەنزۇ 3653، قازاق 2510، ئۇيغۇر 270، موڭغۇل 207، خۇيزۇ 143، قىرغىز 12، تۇجيا بەش، مانجۇ بىر، ئەر - ئايال ئەمگەك كۈچى 3030. فېرما بويىچە 33 مىڭ 900 مو تېرىلغۇ يەر بار بولۇپ، 3 مىليون 517 مىڭ كىلوگرام ئاشلىق ئېلىندى، يىل ئاخىرىدا 65 مىڭ 673 تۇياق چارۋا قالدى، بۇنىڭ ئىچىدە ئىنچىكە يۇڭلۇق قوي 49 مىڭ 463. فېرمىدا كۈنىگە بەش توننا سۇتنى بىر تەرەپ قىلالايدىغان، يىلىغا 108 توننا سۇپەتلىك سۇت ياسالمىسى ئىشلەپچىقىرىدىغان سۇت ياسالمىسى زاۋۇتى، يىلىغا 5000 پار بەتىنىكە ئىشلەپچىقىرىدىغان خۇرۇم مەھسۇلاتلىرى زاۋۇتى، يەنە بىناكارلىق، ئون - ياغ تارتىش، يەم - بوغۇز ئۇۋىتىش،

باقسىچىلىق قاتارلىق كۆپ خىل كەسىپنى ئۆز ئىچىگە ئالغان كارخانا بار. 1985- يىلى سانائەت- يېزا ئىگىلىك ئومۇمىي مەھسۇلات قىممىتى 4 مىليون 321 مىڭ 600 يۈەنگە يەتتى، بۇنىڭ ئىچىدە سانائەت ئومۇمىي مەھسۇلات قىممىتى 430 مىڭ 400 يۈەن. دېھقانلارنىڭ ئوتتۇرىچە كىرىمى 484 يۈەنگە، چارۋىچىلارنىڭ ئوتتۇرىچە كىرىمى 300 يۈەندىن كۆپرەككە يەتتى. فېرما بويىچە 12 ئاپتوموبىل، 35 چوڭ، ئوتتۇرا تراكتور بار. 24 سودا تور- نۇقتىسى بار بولۇپ، تىجارەت قىلىنىدىغان تاۋار تۈرى 650 خىلدىن ئاشىدۇ. فېرما بويىچە ئىككى ئوتتۇرا مەكتەپ، 12 باشلانغۇچ مەكتەپ، بىر كىنوخانا، بىر رادىئو ئۈزىلى، بىر دوختۇرخانا، 12 شىپاخانا، شۇنداقلا پەيچۇسو، پوچتا ئىدارىسى، يېزا ئىگىلىك بانكىسىنىڭ تىجارەت ئورنى، تەمىنات سودا كوپېراتىپى، مال دوختۇرلۇق پونكىتى، باجخانا، ئاشلىق پونكىتى، يېزا ئىگىلىك ماشىنىلىرى پونكىتى، سۇ باشقۇرۇش ئورنى، ناشقى سودا مەھسۇلاتلىرىنى سېتىۋېلىش پونكىتى قاتارلىق ئورۇنلار بار.

7. بورتالادا تۇرۇشلۇق دېھقانچىلىق مەيدانلىرى ۋە چارۋىچىلىق فېرمىلىرى

1) دۆلەت ئىگىلىكىدىكى «دوستلۇق» دېھقانچىلىق مەيدانى بۇ مەيدان ئەسلىدىكى 3- رايونىنىڭ 2- يېزىسى (خوتخور يېزىسى) بىلەن تاسىرقاي رايونىدىكى «ئالغا» ئالىي كوپېراتىپ ئاساسىدا قۇرۇلغان. مەيدان شتابى تاسىرقايدا. بۇ مەيدان كەسىپى جەھەتتە ئەسلىدىكى ئاپتونوم رايونلۇق بۇز يەر ئۆزلەشتۇرۇش نازارىتىنىڭ رەھبەرلىكىگە، مەمۇرىي جەھەتتىن ئاپتونوم ئوبلاستنىڭ باشقۇرۇشىغا قارايتتى. 1962- يىل 12- ئايدا يېزا ئىگىلىك 5- شىغا ئۆتكۈزۈپ بېرىلىپ، نامى «قىزىل يۇلتۇز» 9- مەيدانىغا ئۆزگەرتىلدى. 1968- يىلى 89- تۈەن- مەيدانغا ئۆزگەرتىلدى.

2) دۆلەت ئىگىلىكىدىكى بورتالا ئەسلىك چارۋا فېرمىسى بۇ فېرما 1955- يىلى قۇرۇلغان بولۇپ، فېرما بازىسى يازمىتىدا، فېرما شتابى ۋاقتىنچە بورتالا بازىرى (هازىرقى شەھەرلىك سۇلياۋ زاۋۇتىنىڭ ئورنى) دا تۇرغانىدى. 1958- يىلى فېرما شتابى يازمىتىغا كۆچتى. بۇ فېرما كەسىپى جەھەتتە ئاپتونوم رايونلۇق چارۋىچىلىق نازارىتىنىڭ رەھبەرلىكىگە، مەمۇرىي جەھەتتىن ئاپتونوم ئوبلاستنىڭ باشقۇرۇشىغا قارايتتى. 1963- يىل 10- ئايدا يېزا ئىگىلىك 5- شىنىڭ 3- چارۋىچىلىق فېرمىسى بىلەن ئالماشتۇرۇلۇپ، كۆكتوخاغا كۆچۈپ بېرىپ ئارىشاڭ ناھىيىسىنىڭ قوي فېرمىسى بىلەن بىرلەشتۇرۇلۇپ ئارىشاڭ ناھىيىلىك قوي فېرمىسى دەپ ئاتالدى.

3) دۆلەت ئىگىلىكىدىكى يېمەكلىك شىركىتىنىڭ چارۋىچىلىق فېرمىسى بۇ فېرما 1957- يىلى قۇرۇلغان، ئۇ، سودا باشقۇرۇشىدىكى چارۋىچىلىق فېرمىسىدىن ئىبارەت، ئۇ، ئاپتونوم ئوبلاستلىق يېمەكلىك شىركىتىنىڭ رەھبەرلىكىگە قارايدۇ. فېرما شتابى شامبانخارغىندا.

Ⅲ باب

گېئولوگىيە

بورتالا شەھرى تەڭرىتاغ تۇرۇلمە بەلبېغىنىڭ غەربىي بۆلىكىنىڭ شىمالىي ئېتىكىگە جايلاشقان بولۇپ،

گېئولوگىيىلىك تۈزۈلمە جەھەتتە كالىدون تۈزۈلمە سىستېمىسى، گېرتسىن تۈزۈلمە سىستېمىسى ۋە ھىمالايا تېغى تۈزۈلمە سىستېمىسىغا تەۋە. يەر قاتلىمى جەھەتتە، تەكتونىتاغنىڭ شىمالىي قىسمىدىكى گېرتسىن پۈرمە بەلبېغىغا تەئەللۇق بولۇپ، گېئولوگىيىلىك تۈزۈلۈشى مۇرەككەپ، يەر قاتلاملىرىنىڭ يېتىلىپ ئۆزگىرىشى خېلى زور، ئېچىلىپ قالغان يەر قاتلاملىرىدا پاللېئوزوي ۋە كاينوزوي گۇرۇپپىلىرى بولۇپ، ئۇچ چوڭ تاغ جىنس تۈرى تەكشى يېتىلگەن. ماگما جىنسلىرى ئىچىدە ئۆتە كىسلاتالىق، نېيترال ۋە كىسلاتالىق خۇسۇسىيەتكە ئىگە جىنسلار بار. دەۋرلەردىن قارىغاندا كالىدون دەۋرىنىڭ كېيىنكى مەزگىلى، گېرتسىن دەۋرىنىڭ ئوتتۇرا مەزگىلى ۋە گېرتسىن دەۋرىنىڭ كېيىنكى مەزگىلىدىكى تاغ جىنسلىرىنى ئۆچرىتىشقا بولىدۇ، بۇنىڭ ئىچىدە گېرتسىن دەۋرىنىڭ ئوتتۇرا مەزگىلىدىكى كىسلاتالىق خۇسۇسىيەتكە ئىگە بېسىپ كىرگۈچى جىنسلار ئاساسىي ئورۇندا تۇرىدۇ. چۆكۈندى جىنسلار، ئاساسەن، ئۆۋاق جىنسلار، سېغىز جىنسلار ۋە كاربوناتلىق جىنسلارنى ئۆز ئىچىگە ئالغان، ئۇنىڭدىن باشقا يەنە كۆزارتىس، مەرمەر قاتارلىق مېتامورفىك جىنسلارمۇ بار.

§ 1. يەر قاتلىمى

شەھەر تەۋەسىدىكى ئەڭ قەدىمكى يەر قاتلىمى بۇنىڭدىن 400 — 600 مىليون يىللار ئىلگىرىكى دەسلەپكى پاللېئوزوي ئىراسىدىكى مايلى گۇرۇپسى بولۇپ، ئۇ، ئەينى چاغدا تېنىز دېڭىز ئاستىدا شەكىللەنگەن بىر يۈرۈش ئولقان جىنسلىق تۈزۈلمىدىن ئىبارەت. پاللېئوزوي ئىراسى جەھەتتە، كالىدوننىڭ ئاخىرقى مەزگىللىرىدە، گېرتسىن ھەرىكىتى ئۈنى پۈرمىلەشتۈرۈپ، ئومۇمىيۈزلۈك رايونلۇق سۇپەت ئۆزگىرىشى پەيدا قىلغان. دەسلەپكى پاللېئوزوي ئىراسىدا كۆتۈرۈلۈش - چۆكۈش ئۆزگىرىشى كۆچلۈك بولغاچقا، شەھەر تەۋەسىدە ئوردوس، سىلىيور دەۋرلىرىنىڭ يەر قاتلاملىرى شەكىللەنگەن، كېيىنكى پاللېئوزوي ئىراسىدا بولسا دېۋون، كاربون دەۋرلىرىنىڭ يەر قاتلاملىرى شەكىللەنگەن، ئەينى چاغدا تېنىز دېڭىز شارائىتىدا شەكىللەنگەن بىر يۈرۈش كاربوناتلىق تۈز جىنسلىرىدىن ئۆۋاق جىنسلار ۋە ئولقان جىنسلىرى چۆكمىلەشكەن.

1. پاللېئوزوي گۇرۇپپىسى

1) سىلىيور سىستېمىسى ئوتتۇرا ۋە ئۈستۈنكى سىلىيور ئوتدېلىغا تەئەللۇق بېكشاي توپى كالىدوننىڭ كېيىنكى مەزگىلى ۋە گېرتسىننىڭ كېيىنكى مەزگىلىدىكى گىرانتلىق بېسىپ كىرگۈچى جىنسلاردىن تەركىب تاپقان بولۇپ، سايرام كۆلىنىڭ غەرب ۋە غەربىي جەنۇب قىسمىلىرىدا ئىچىلىپ قالغان. ئۇنىڭ تاغ جىنس قەۋىتىدە كۆچلۈك، مۇرەككەپ رايونلۇق سۇپەت ئۆزگەرتىش رولىنىڭ تەسىرىدە شەكىللەنگەن بىر يۈرۈش كىرىستاللىق تارشىسىمان جىنسلار، گېنسلار ۋە مەرمەر جىنسلىرى ئۆچرايدۇ. ئۇلارنىڭ جىنس خۇسۇسىيىتى مۇنداق: مەرمەر جىنسلار، ئاساسەن، كۇل رەڭ ۋە سۇس كۇل رەڭدە ئىپادىلىنىدۇ؛ ئوتتۇرا - يېرىك دانىچە ھالەتتە، پارچە ھالەتتە ۋە كىستوستلۇق ھالەتتە راۋاجلانغان؛ كىرىستاللىق تارشىسىمان جىنسلار قېنىق يېشىل، كۇل رەڭ يېشىل ۋە ئاقۇش كۇل رەڭ قاتارلىق رەڭلەردە ئىپادىلىنىدۇ، ئۇلار ياپراقسىمان، قاسراقسىمان ۋە تۇزۇكسىمان گىرانتلىق قۇرۇلما ھالىتىدە راۋاجلانغان؛ گېنسلار بولسا كۇل رەڭ، سۇس كۇل رەڭ ۋە سۇس يېشىل رەڭلەردە ئىپادىلىنىدۇ، ئۇلار ئۇششاق دانچىلىق، ئوتتۇرا دانچىلىق قۇرۇلما ھالىتىدە، تارشىسىمان ۋە گېنىسسىمان قۇرۇلما ھالىتىدە شەكىللەنگەن قارا سىلىيودالىق گېنسلار، گىرافىتلىق گېنسلار ۋە گورنېلېرىتلىق گېنسلارنى ئاساس قىلىدۇ، ئۇنىڭ قېلىنلىقى 3200 مېتر بولۇپ، ئاستىنقى يوشۇرۇن قەۋەت بىلەن تېگىشىش مۇناسىۋىتى ئېنىق ئەمەس، ئۈستۈنكى يوشۇرۇن قەۋەت بىلەن ئوتتۇرا ۋە يۇقىرى دېۋون

ئوتدېلىنىڭ بېجىنتاۋ توپى دەستىلەنمىگەن ھالەتتە تېگىشكەن.

2) دۇون سىستېمىسى ئونتۇرا ۋە ئۈستۈنكى دۇون ئوتدېلىغا تەئەللۇق بېجىنتاۋ توپى غەربتە سايرام كۆلىدىن تاكى مەملىكىتىمىزنىڭ دۆلەت چېگرىسىغىچە، شەرقتە قوسمۇچەك تېغىدىن تاكى جىلەك تەۋەسىدىكى خېيسەنتۇغىچە بولغان دائىرىدە ئېچىلىپ قالغان، بۇلار بىر يۈرۈش شېغىل جىنسلار، يېرىك قۇمتاش، فىللىت، ئۇۋاق ھالەتتىكى قۇمتاش ۋە سلانتىس قاتارلىقلاردىن تەركىب تاپقان. قېلىنلىقى 5665 مېتر كېلىدىغان بۇ جىنس قاتلىمى ئاستىنقى يوشۇرۇن قەۋەتتە سلىيور سىستېمىسىنىڭ بېكشاي توپى بىلەن دەستىلەنمىگەن ھالەتتە تېگىشكەن، ئۈستۈنكى يوشۇرۇن قەۋەتتە بولسا ئاستىنقى كاربون ئوتدېلىنىڭ تورناسىئان باسقۇچى بىلەن ساختا دەستىلەنمە ھالەتتە، ئايرىم جايلاردا دەستىلەنمىگەن ھالەتتە تېگىشكەن.

ئونتۇرا ۋە ئۈستۈنكى كاربون ئوتدېلىنىڭ بېجىنتاۋ توپى ئالاتاۋ تېغى لىنىيىسىدە ئېچىلىپ قالغان، ئۇنىڭ جىنس خۇسۇسىيىتى مۇنداق: ئۇ، ھاك جىنس، قۇملۇق ھاك جىنس، بىئولوگىيىلىك ھاك جىنس، ھاكتاش قاتارلىقلاردىن تەركىب تاپقان بىر يۈرۈش قېلىن قاتلامدۇر. غەربىي قىسمىدا ھاك جىنس، قۇمتاش، قۇملۇق ھاك جىنس ۋە سېغىزلىق ھاك جىنس قاتارلىقلار كۆپ ئۇچرايدۇ، قىسمەن جايلاردا فىللىت، ئۇۋاق قۇمتاش قاتارلىقلار 1095 مېتر قېلىنلىقتا ئېچىلىپ قالغان.

3) كاربون سىستېمىسى ئاستىنقى كاربون ئوتدېلىنىڭ تورناسىئان باسقۇچى سالجۇقتىن سارىپەنگىچە بولغان ئارىلىقتا تەكشى ئېچىلىپ قالغان. ئۇنىڭ جىنس خۇسۇسىيىتى، ئاساسەن، مۇنداق: كالتسىيىلىق قۇمتاش، ئۇۋاق قۇمتاش، قۇم ئارىلاشقان سېغىز جىنسلار، قۇم جىنسلار ۋە شېغىل جىنسلار ئاساسىي سالماقنى ئىگىلىگەن، بۇ قەۋەتنىڭ قېلىنلىقى 645 مېتردىن 945 مېتردىن كېلىدۇ. ئۈشۈان باسقۇچى، ئاساسەن، ھاك جىنسلاردىن تەركىب تاپقان بولۇپ، قېلىنلىقى 389 مېتردىن 456 مېتردىن كېلىدۇ.

ئۈستۈنكى كاربون ئوتدېلى ئالاتاۋ تېغى لىنىيىسىدىمۇ ئاندا - ساندا ئېچىلىپ قالغان، ئاستىنقى كاربون ئوتدېلىنىڭ ئۈشۈان باسقۇچى شىمالىي ۋە شەرقىي قىسىملاردا قېلىن كەتكەن ھاك جىنسلارنى ئاساس قىلغان قۇم ئارىلاش ھاك جىنس ۋە كالتسىيىلىق قۇم جىنس ھالىتىدە ئۇچرايدۇ، غەربتە بولسا ھاك جىنس، قۇم جىنس، قۇم ئارىلاش ھاك جىنس ۋە سېغىز ئارىلاش ھاك جىنس ھالىتىدە ئۇچرايدۇ، بۇلار ئونتۇرا ۋە ئۈستۈنكى دۇون ئوتدېلىنىڭ بېجىنتاۋ توپىنىڭ ئۈستىنى دەستىلەنمىگەن ھالەتتە قاپلىۋالغان، كەسمە يۇزىنىڭ قېلىنلىقى 1095 مېتردىن 1760 مېتردىن كېلىدۇ.

ئاستىنقى كاربون ئوتدېلىنىڭ خاسا دەرياسى گۇرۇپپىسىدا كىسلاتالىق ئاتقىندى جىنسلار بىلەن ژولقان ئۇۋۇندىلىرى كۆپ سالماقنى ئىگىلىگەن، ئايرىم جايلىرىدا نېيترال ياكى ئونتۇراھال كىسلاتالىق خۇسۇسىيەتكە ئىگە ئۇۋاق جىنسلار ئاساسىي ئورۇندا تۇرىدۇ، ئۇنىڭ جىنس خۇسۇسىيىتى مۇنداق: كۇل رەڭ قوڭۇر، كۇل رەڭ يېشىل، سۇس كۇل رەڭ قاتارلىق رەڭلەردە ئىپادىلىنىدىغان تۇفلۇق شېغىل جىنسلار، تۇفلۇق قۇم جىنسلار، كالتسىيىلىق ئۇششاق قۇم جىنسلار، كىرىستاللىق قۇم جىنسلار ۋە ئارىلاشما رەڭلەردە ئىپادىلىنىدىغان كۋارتس - سېرىكىت - يېشىل لاي تاشلىق تارششىمان جىنسلار، قۇم ئارىلاش تۇف جىنسلار، تۇفلۇق شېغىل جىنسلاردىن تەركىب تاپقان. بۇ قاتلامنىڭ قېلىنلىقى 1000 مېتردىن 1500 مېترغىچە كېلىدۇ. ئۇ، ئاستىنقى يوشۇرۇن قەۋەتتىكى ئۈشۈان باسقۇچى بىلەن ساختا دەستىلەنمە ھالەتتە تېگىشكەن. ئىنىنۇر كۆلىنىڭ غەربىدە بولسا ئونتۇرا ۋە ئۈستۈنكى دۇون ئوتدېلىنىڭ بېجىنتاۋ توپىنى دەستىلەنمىگەن ھالەتتە قاپلىۋالغان.

كاربون سىستېمىسى غانجىڭ لىنىيىسىدە ئېچىلىپ قالغان، ئۇنىڭ مەركىزىي قىسمى ئاستىنقى كاربون ئوتدېلىنىڭ تورناسىئان باسقۇچىغا تەئەللۇق شېغىل ۋە ئۇششاق قۇم جىنسلاردىن تەركىب تاپقان، ئىككى قانىتى بولسا، ئاستىنقى كاربون ئوتدېلىنىڭ ئۈشۈان باسقۇچىغا تەئەللۇق بولغان شېغىل جىنسلار، كالتسىيىلىق قۇم جىنسلار ۋە ھاك جىنسلاردىن، شۇنىڭدەك ئۈستۈنكى كاربون ئوتدېلىغا تەئەللۇق ئونتۇراھال كىسلاتالىق لاۋا

جىنسلار، تۇفلۇق شېغىل جىنسلار، تۇفلۇق قۇم - شېغىل جىنسلار ۋە قۇم - شېغىل جىنسلاردىن تەركىب تاپقان، كاربون سىستېمىسىنىڭ ئۇمۇمىي قېلىنلىقى 1720 مېتر كېلىدۇ. ئۇ، تۇرناقسال دەرياسى دائىرىسىدە ئاستىنقى سىلىيور سىستېمىسىنىڭ يەر قاتلىمى بولغان بېكشاي توپى بىلەن دەستىلەنمىگەن ھالەتتە تېگىشكەن.

2. كاينۇزوي گۇرۇپپىسى

1) 3 - سىستېما بۇ، ئالاتاۋ تېغىنىڭ تاغ ئالدى بەلبېغى ۋە ئىبىنۇر كۆلىنىڭ شىمالىي قىسمىغا ئاندا - ساندا تارقالغان ھەمدە 4 - سىستېمىنىڭ تەتۇر ئۇزۇك قاتلىمى بىلەن تېگىشىپ ھاسىل بولغان تاغ ئالدى بەلبېغىدىن ئىبارەت. 3 - سىستېمىنىڭ يەر قاتلىمى، ئاساسەن، مىئوتسېن ئوتدېلىنىڭ قىزىل رەڭلىك تاغ جىنسلىرى، ئىئوتسېن ئوتدېلىنىڭ ئاستى قىسمىدىكى ئاچ قوڭۇر رەڭلىك تاغ جىنسلىرى ۋە ئۇستى قىسمىدىكى شېغىل جىنسلاردىن تەركىب تاپقان. يەر قاتلىمىدىكى جىنسلارنىڭ خۇسۇسىيىتى ۋە قېلىنلىقىنىڭ ئۆزگىرىشى زور، سېغىز جىنسلار، قۇم جىنسلار ۋە شېغىل جىنسلىق قەۋەتلەر نۆۋەتلەشكەن ھالدا ئۇچرايدۇ، بۇلار 4 - سىستېمىدىكى تەتۇر يېپىلغان ئۇزۇك قاتلىمى بىلەن تېگىشكەن، قېلىنلىقى تەخمىنەن 3180 مېتر كېلىدۇ.

2) 4 - سىستېما بۇ رايوندا 4 - سىستېمىنىڭ بوش چۆكۈندە ماددىلىرى خېلى كۆپ مىقداردا يېتىلگەن. ئۇلارنىڭ شەكىللىنىش سەۋەبى مۇرەككەپ بولۇپلا قالماستىن، يەنە جىنس خۇسۇسىيىتى، جىنس فاتسىيىسى ۋە قېلىنلىقىنىڭ ئۆزگىرىشى خېلى زور. ئۇلار بورتالا جىلغىسى، خۇستۇ جىلغىسى ۋە سايرام كۆلى رايونىغا كەڭ تارقالغان. 4 - سىستېمىنىڭ يەر قاتلاملىرىنى كونىلىقتىن يېڭىلىققا ئۆزگىرىش تەرتىپى بويىچە تۆۋەندىكىدەك قىسقىچە تونۇشتۇرىمىز:

(1) ئاستىنقى ۋە ئوتتۇرا پالىستوتسېن ئوتدېلىغا تەئەللۇق مۇزمورىينا قاتلام بۇ قاتلام سايرام كۆلىنىڭ شەرقىدىن قوسەمچەك دەرياسىنىڭ شىمالىي قىرغىقىغىچە ۋە ئالاتاۋ تېغىنىڭ كۈنگەي تەرەپلىرىگىچە تارقالغان بولۇپ، ئورنى دېڭىز يۈزىدىن 2200 مېتردىن 2600 مېترغىچە ئېگىز، ئاساسەن، ئايرىلىشى ئېنىق بولمىغان قورام تاشلاردىن تەركىب تاپقان، سېغىز ئارىلاش قۇم تەركىبى ئاز، دانىچە دىئامېترى 0.7 مېتردىن 0.8 مېترغىچە كېلىدۇ. ئەڭ چوڭ بولغاندا تۆت مېترغا يېتىدۇ. قورام تاشلار شۇ جايدىكى گىرانىتلار ۋە دىۋون سىستېمىسىغا تەئەللۇق كۋارتسلىق قۇم جىنسلاردىن تەركىب تاپقان بولۇپ، ئايرىلىش خۇسۇسىيىتى يوق، قەۋەتلەنمىگەن. ئۇلار قوسەمچەك دەرياسىنىڭ يۇقىرى ئېقىمىدىكى مورىينىلار ھېسابلىنىدۇ، كەسمە يۈزنىڭ ئۇستى قىسمى سېغىزلىق قۇمتاش بولۇپ، رەڭگى كۈل رەڭ ئاق، قېلىنلىقى 0.5 مېتردىن 0.7 مېترغىچە كېلىدۇ، سېغىزلىق تەركىبلەر ۋە كالتسىيلىق تەركىبلەر يېپىشقان شېغىللار كۈل رەڭ بولۇپ، دانىچە دىئامېترى ئىككى سانتىمېتردىن ئون سانتىمېترغىچە كېلىدۇ، ئاستىنقى قىسمى قىزىل رەڭلىك سېغىز جىنس بولۇپ، ئۇلارنىڭ تەركىبى لاي - شېغىللار بولغان لېنزىلىق جىسىم ۋە ئورالغان جىسىملاردىن ئىبارەت، ئۇلارنىڭ قېلىنلىقى ئىككى مېتر كېلىدۇ، ئارىسىغا 0.3 مېتر قېلىنلىقتىكى يېرىم كوللوئىدلاشقان ئاق رەڭلىك قاتلاملىق لاتقا قەۋىتى قىسىلغان، قاتلاملىق لاتقا قەۋىتىنىڭ ئاستى قىسمى دانچىسىمان قۇرۇلمىلىق قىزىل رەڭلىك سېغىز توپىدىن ئىبارەت.

(2) ئاستىنقى ۋە ئوتتۇرا پالىستوتسېن ئوتدېلىغا تەئەللۇق مۇزلۇق دۆۋىلەنمىلەر بۇلار ئالاتاۋ تېغىنىڭ كۈنگەي تەرەپلىرىگە تارقالغان بولۇپ، ئورنى دېڭىز يۈزىدىن 1200 مېتردىن 1800 مېترغىچە ئېگىز بولغان جايلاردا ئېچىلىپ قالغان، جىنس خۇسۇسىيىتى جەھەتتە، ئۇ، ئايرىلىشى ناچارراق، سەل قىرلىق كەلگەن شېغىللىق قۇم ۋە قۇم جىنسلاردىن تەركىب تاپقان قاتلام بولۇپ، ئېنىق بولمىغان گورىزونتاللىققا ۋە يانتۇ

قەۋەتكە ئىگە، قېلىنلىقى 20 مېتردىن 50 مېترغىچە كېلىدۇ، ئۇنىڭ ئارىسىدا دائىم دېگۈدەك بىر سانتىمېتردىن تۆت سانتىمېترغىچە كېلىدىغان قورام تاشلار ئۇچرايدۇ. بۇ تاشلار گىرانىت ياكى ئاز مىقداردىكى كۋارتسلىق جىنسلار، ھاك جىنس ياكى سىلتسىيلىق جىنسلاردىن تەركىب تاپقان. ئالاتاۋ كۇنگەي مۇزلۇق شېخىل - تاشلارنىڭ ئوستىنى تولىراق قېلىنلىقى ئارقان 0.5 مېتر بولغان بىر قەۋەت ئىككىلەمچى شېخىللىق توپا قەۋىتى قاپلىغان، مۇزلۇق چوڭقۇندە مادىدىلىرى كۆپىنچە مۇزلۇق پلاتفورمىلىرىنى شەكىللەندۈرگەن، بۇ مۇزلۇق پلاتفورمىلىرى ئۆچ بالداق ھالەتتە ئۇچرايدۇ.

(3) ئاستىنقى ۋە ئوتتۇرا پالىستوتسېن ئوتدېلىغا تەئەللۇق تاغ باغرى جىنس دۆۋىلەنمىلىرى بۇ قالدۇق جىنسلىق قاتلام بورتالادىن دالتۇ يېزىسىغىچە بولغان بەلباغقا تارقالغان. بۇرغىلاپ ئۆرۈشكە ئېلىنشتىن مەلۇم بولدىكى، يەر يۈزىدىن 40 مېتردىن 130 مېترغىچە چوڭقۇرلۇقتا ئۇچرايدىغان بۇ قەۋەتنىڭ قېلىنلىقى ئىككى مېتردىن يەتتە مېترغىچە كېلىدۇ، ئۇنىڭ ئاستىدا پالىئوزوي ئىراسىدىكى يەر قاتلاملىرى ئۇچرايدۇ، جىنس تەركىبى، ئاساسەن، سېرىق قوڭۇر، بېغىرراڭ قوڭۇر رەڭلىك سېغىزلىق قىرلىق شېغىللاردىن تەركىب تاپقان.

(4) ئۈستۈنكى پالىستوتسېن ئوتدېلىغا تەئەللۇق كەلكۈن چۆكۈندىلىك قاتلام — بۇ قاتلامنىڭ تارقىلىش دائىرىسى ئەڭ كەڭ، ئېچىلىپ قېلىش كۆلىمى ئەڭ چوڭ بولۇپ، ئۇ، مەركىزى رايون تەۋەسىدىكى كۇنگەي يانتۇ تۈزلەڭلىكلەرنى ھاسىل قىلغان ئاساسلىق ماددىي تەركىبتۇر، ئۇنىڭ كەڭلىكى بەش كىلومېتردىن 20 كىلومېترغىچە كېلىدۇ. جىنس خۇسۇسىيىتى مۇنداق: كۇنگەي رايونغا يېقىن جايدا قارامتۇل ۋە كۇل رەڭ قارا شېغىل تاشلار %60 تىن %70 نى ئىگىلەيدۇ، جىنس شەكلى سەل يۇمىلاق، ئايرىلىشچانلىقى ناچار، بوش، دانىچە دېئامېترى 0.1 مېتردىن 0.4 مېترغىچە، ئەڭ چوڭلىرىنىڭ دېئامېترى بىر مېترغا يېتىدۇ؛ ئوتتۇرا قىسمى قۇم - شېغىلدىن تەركىب تاپقان بولۇپ، دانىچە دېئامېترى بىر سانتىمېتردىن ئون سانتىمېترغىچە كېلىدۇ، ئالدى قىسمىدا قۇم - شېغىل، قۇم، ئىككىلەمچى قۇم توپا، ئىككىلەمچى سېغىز توپا قاتارلىقلار نۆۋەتلىشىپ قەۋەتلەنگەن؛ ئالدى قىسمىغا يېقىنلاشقانسېرى قۇم - تاش قاتلىمىنىڭ ئورنىنى تەدرىجىي ھالدا قۇم، ئىككىلەمچى قۇم توپا ۋە ئىككىلەمچى سېغىز توپىلار ئىگىلەيدۇ. بۇ يەردە كۇنگەي تۈزلەڭلىكلەردىكى چۆكۈندە مادىدىلار جىنس خۇسۇسىيىتى ۋە دانچىلىشىش دەرىجىسى قاتارلىق جەھەتتە يېرىكلىكتىن ئۇششاقلىققا قاراپ ئۆزگىرىدۇ، تۇخۇمسىمان تاش، شېغىل، قۇم - تاش، قۇم، ئىككىلەمچى قۇملۇق توپا، ئىككىلەمچى سېغىزلىق توپا، نۆۋەتلەشكەن قەۋەتلەرنىڭ ئالمىشىش قانۇنىيىتى ئېنىق ئايان روشەن.

(5) ئۈستۈنكى پالىستوتسېن ئوتدېلىغا تەئەللۇق ئاقما چۆكۈندىلىك قاتلام — بۇ قاتلام بورتالا جىلغىسىدىكى بورتالا شەھىرىنىڭ شەرقىگە توغرا كېلىدىغان يېرىم ئىگىلىك 5 - شىنىڭ 89 - تۈمەن - مەيدانىدا ئۇچرايدۇ. بۇرغىلاپ ئۆرۈشكە ئېلىنشتىن مەلۇم بولۇشىچە، ئۇ، 17 مېتردىن 65 مېترغىچە چوڭقۇرلۇقتا يوشۇرۇنغان. ئاستىنقى قىسمى تۇخۇمسىمان شېغىل تاش، قۇم - تاش، شېغىل جىنسلار بولۇپ، ئارىسىدا سۇ بار؛ ئۈستۈنكى قىسمىدا ئىككىلەمچى قۇم توپا، ئىككىلەمچى سېغىز توپا ۋە قۇملار نۆۋەتلىشىپ قەۋەتلەنگەن، چۆكۈندە جىنسلار ئاستى قىسمىغا قاراپ بارغانچە ئۇششاقلاپ، كەلكۈن چۆكۈندىلىك قەۋەت بىلەن ئارىلىشىپ چۆكۈندىلەشكەن.

(6) ئۈستۈنكى پالىستوتسېن ئوتدېلىغا تەئەللۇق تاغ باغرى جىنس دۆۋىلەنمىلىرى — كەلكۈن چۆكۈندىلىك قاتلام — بۇ قاتلام غايىنچ تېغىنىڭ جەنۇب - شىمال باغرى ۋە سايرام كۆلىنىڭ ئەتراپىدىكى رايونلارغا تارقالغان بولۇپ، ئاساسەن، شېغىل ۋە قۇم ئارىلاش ئىككىلەمچى سېغىز توپىدىن تەركىب تاپقان، ئايرىلىشچانلىقى ناچار، قەۋەتلىنىشى ئېنىق ئەمەس، ئۈستىنى 0.5 مېتردىن بىر مېترغىچە قېلىنلىقتىكى ئىككىلەمچى قۇم توپا قەۋىتى قاپلىغان، قېلىنلىقى زور دەرىجىدە ئۆزگىرىپ تۇرىدۇ، بۇرغىلاپ ئۆرۈشكە ئېلىنشتىن مەلۇم بولۇشىچە، يەر يۈزىدىن 44 - 29 مېتر چوڭقۇرلۇقتا يەتكەندىلا ئاندىن 3 - سىستېمىسىنىڭ قىزىل رەڭلىك لايلىق جىنسلىرىنى ئۇچرىتىشقا بولىدۇ.

(7) ئۇستۇنكى پالىستوتسېن ئوتدېلىغا تەئەللۇق ئاقما چۆكۈندىلىك . كۆل چۆكۈندىلىك قاتلام بۇ قاتلام ئېبنۇر كۆلىنىڭ غەربىي . جەنۇبىي قىسمىغا تارقالغان. بۇرغىلاپ تەكشۈرۈشتىن مەلۇم بولۇشىچە، بۇ قەۋەت يەر يۈزىدىن 30 مېتردىن 60 مېترغىچە چوڭقۇرلۇققا يوشۇرۇنغان، جىنس خۇسۇسىيىتى مۇنداق: سېرىق قوڭۇر، كۈل رەڭ، كۆك رەڭلىك ئىككىلەمچى قۇم توپا، ئىككىلەمچى سېغىز توپا، قۇم ۋە ئۇششاق شېغىللار نۆۋەتلىشىپ قەۋەتلەنگەن، بۇنىڭ ئىچىدىكى ئىككىلەمچى قۇم توپا ۋە ئىككىلەمچى سېغىز توپىلارنىڭ دانچىلىرى تەكشى، سىلىق ھەم زىچ.

(8) ئۇستۇنكى پالىستوتسېن ئوتدېلىغا تەئەللۇق كۆل چۆكۈندىلىك قاتلام سايرام كۆلىنىڭ شەرقىي قىرغىقىغا تارقالغان بۇ قاتلام كۆل چۆكۈندىلىك تېررااسلارنى ھاسىل قىلغان. جىنس خۇسۇسىيىتى مۇنداق: قۇم، ئۇششاق شېغىللار ۋە ئىككىلەمچى قۇم توپىلار نۆۋەتلىشىپ قەۋەتلەنگەن، كونا قۇم توسمىلار قەۋەتلىشىشى ئېنىق، تەكشى، ياپىلاق ھالەتتە كەلگەن بولۇپ، ئۇلار كۆل مەركىزىگە يۆزلەنگەن ئۇششاق شېغىللاردىن تەركىب تاپقان، شېغىللارنىڭ تەركىبى ھاك تاشتىن ئىبارەت.

(9) گولوتسېن ئوتدېلىغا تەئەللۇق ئاقما چۆكۈندىلىك قاتلام بۇ قاتلام ھازىرقى دەريا قىنى، پوئېما ۋە 1 . دەرىجىلىك تېررااسلارنىڭ ئۇستىگە تارقالغان بولۇپ، ئۇنىڭ قېلىنلىقى 20 مېتردىن 50 مېترغىچە كېلىدۇ. شويېگچەننىڭ غەربىدىكى قاتلامنىڭ قېلىنلىقى 50 مېتردىن ئاشىدۇ. بۇ قاتلام ئېقىنىنىڭ تاغدىن چىقىش ئېغىزلىرىدا قورام تاشلاردىن، ئوتتۇرا ئېقىمىدا تۆخۈمسىمان تاشلاردىن، تۆۋەندىكى ئېقىمىدا ۋە ئۆتكۈنچى قەۋەتتە قۇم . شېغىل ۋە يېرىك توپىلاردىن تەركىب تاپقان.

(10) گولوتسېن ئوتدېلىغا تەئەللۇق كەلكۈن چۆكۈندىلىك قاتلام بۇ قاتلام ئالاتاۋ تېغىنىڭ كونگەي تەرىپىدىكى كەلكۈن چۆكۈندىلىك تۈزلەڭلىكنىڭ باش تەرىپىگە تارقالغان، ئۇ، بۇ رايون تەۋەسىدىكى يېڭىدىن ھاسىل بولغان كەلكۈن چۆكۈندىلىك يەلپۇگۈچسىمان رايون دەپمۇ ئاتىلىدۇ. جىنس خۇسۇسىيىتى مۇنداق: تۆخۈمسىمان تاش، شېغىل، قۇم . شېغىل ئاساسىي ئورۇندا تۇرىدۇ، باش تەرىپىدە يېپىشقاق توپا ۋە قۇملار نۆۋەتلىشىپ قەۋەتلەنگەن. كونا كەلكۈن چۆكۈندىلىك جىنسلارغا سېلىشتۇرغاندا دانچىلىرى كىچىكرەك بولۇپ، ئادەتتە قېلىنلىقى ئون سانتىمېتردىن 20 سانتىمېترغىچە كېلىدۇ، سىلىقلىقى ۋە ئايرىلىشچانلىقى كۈچىيىپ بارىدۇ، قاتلاملىرى ئېنىق، يەلپۇگۈچنىڭ يانتۇلۇقى كىچىكەيدۇ، كېسىلىش دەرىجىسىمۇ تۆۋەنلەيدۇ، ئۇستۇنكى توپا قاتلىمىنىڭ دائىرىسى ۋە قېلىنلىقى چوڭىيىدۇ.

(11) گولوتسېن ئوتدېلىغا تەئەللۇق ئاقما چۆكۈندىلىك . كەلكۈن چۆكۈندىلىك قاتلام بۇ قاتلام بورتالا دەرياسىنىڭ قىرغاقلىرىغا تارقالغان. دەريا يولى ئۆزگىرىپ تۇرغاچقا، بۇ قاتلامنىڭ جىنس خۇسۇسىيىتى، جىنس فاتسىيىسى ۋە قېلىنلىقىدا زور ئۆزگىرىش بولغان. بورتالا دەرياسى قىرغىقىنىڭ توغرا كەسمە يۆزىدىن مەلۇم بولۇشىچە، ئۇنىڭ ئۇستۇنكى قىسمى سەككىز مېتردىن 25 مېترغىچە قېلىنلىقتىكى سېرىق توپىلىق ئىككىلەمچى سېغىز توپا ۋە ئىككىلەمچى قۇم توپا بىلەن قاپلانغان؛ ئاستىنقى قىسمىدا قۇم . شېغىل، قۇم ۋە ئىككىلەمچى سېغىز توپىلار نۆۋەتلىشىپ قەۋەتلەنگەن.

(12) گولوتسېن ئوتدېلىغا تەئەللۇق كۆل چۆكۈندىلىك قاتلام بۇ قاتلام ئېبنۇر كۆلىنىڭ قىرغاقلىرىغا تارقالغان بولۇپ، كۆل چۆكۈندىلىرىدىن تەركىب تاپقان 1 . دەرىجىلىك تېررااسلارنى ھاسىل قىلغان. جىنس خۇسۇسىيىتى مۇنداق: كۆل رەڭ، كۆل رەڭ سېرىق لاتقىلىق سېغىز توپا ۋە ئىككىلەمچى سېغىز توپا ئاساسىي ئورۇندا تۇرىدۇ، ئۇلارنىڭ ئارىسىغا 2 . 0 مېتردىن ئىككى مېترغىچە قېلىنلىقتىكى ئىككى . ئۈچ قەۋەت شېغىل قاتلىمى قىستۇرۇلغان، ئۇنىڭ ئۇستىگە بىرنەچچە جايدا قۇم . شېغىلدىن تەركىب تاپقان كۆل قىرغاق قۇم توسمىلىرى تارقالغان.

(13) گولوتسېن ئوتدېلىغا تەئەللۇق ئاقما چۆكۈندىلىك . كۆل چۆكۈندىلىك قاتلام بۇ قاتلام ئېبنۇر كۆلىنىڭ غەربىي قىرغىقى ۋە بورتالا دەرياسىنىڭ تاغدىن چىقىش ئېغىزىغا تارقالغان، جىنس خۇسۇسىيىتى كۆك كۈل رەڭدە ئىپادىلىنىدۇ. ئىككىلەمچى سېغىز توپا، ئىككىلەمچى قۇم توپىلار بىلەن قۇم . شېغىللار

نۆۋەتلىشىپ قەۋەتلەنگەن، ئۇلارنىڭ چىرىندى تەركىبى مول بولۇپ، قەۋەتلىرى ئېنىق يېتىلگەن.

(14) گولوتسېن ئوتدېلىغا تەۋەللۇق سازلىق چۆكۈندىلىك قاتلام بۇ قاتلام ئېبنۇر كۆلىنىڭ غەربىي قىرغىقى ۋە كۆل چۆكۈندىلىك قەۋەتنىڭ ئوستىگە چاچما ھالەتتە تارقالغان، جىنس خۇسۇسىيىتى مۇنداق: كۆل رەڭ قارا، قوڭۇر سېرىق كەلگەن ئىككىلەمچى قۇم توپا، ئىككىلەمچى سېغىز توپا، سېغىز توپا ۋە قۇم قاتلاملىرى نۆۋەتلىشىپ قەۋەتلەنگەن. ئارىسىغا 0.9 مېتردىن تۆت مېترغىچە قېلىنلىقتىكى توفلۇق قەۋەت ئارىلاشقان.

(15) گولوتسېن ئوتدېلىغا تەۋەللۇق خىمىيىلىك چۆكۈندە قاتلام بۇ قاتلام كۆل چۆكۈندە تۈزلەڭلىكلىرىگە تارقالغان. كۆل كېچىكلەپ ئۇنىڭدىكى گالۇگىنلىق سۇلار ۋە يەر ئاستى سۇلىرى ياكى مېنېرالليق يۇقىرى سىزۇت سۇلىرى پارچىلىنىپ، كونىستراتسىيىسى ئېشىپ، ئاخىرى تۈز كىرىستاللىرى ئايرىلىپ چىقىپ تۈز كانلىرى ھاسىل بولغان، ئادەتتە ئۇستى كىرىستال ھالەتتىكى ئاش تۈزى قەۋىتى، ئوتتۇرىسى گېپىس قەۋىتى، ئاستى ئاقما ھالەتتىكى سېغىز توپا ۋە ئىككىلەمچى سېغىز توپىلاردىن تەركىب تاپقان.

(16) گولوتسېن ئوتدېلىغا تەۋەللۇق يانتۇ دۆڭلەنمىلىك - كەلكۈن چۆكۈندىلىك قاتلام بۇ قاتلام ئېبنۇر كۆلىنىڭ غەربىي قىرغىقىدىكى قويتاس تېغى باغرىدىكى كۇنگەي تۈزلەڭلىككە تارقالغان، جىنس خۇسۇسىيىتى مۇنداق: يەر ئۈستىدە، ئاساسەن، ئۇۋاق تاش، قىرلىق شېغىل، يەر ئاستىدا شېغىل تەركىبلىك ئىككىلەمچى قۇم توپا بار، ئايرىلىشچانلىقى ناچار، قەۋەتلىرى ئېنىق ئەمەس، قېلىنلىقى تەخمىنەن 25 مېتر كېلىدۇ.

(17) گولوتسېن ئوتدېلىغا تەۋەللۇق ئالۋىلىتان قاتلام بۇ قاتلام ئالاتاۋ ئېغىزىدىن جەنۇبىدىكى شامال ئېغىزىغىچە بولغان بەلباغقا جايلاشقان بولۇپ، كۆپىنچە تۈراقلىق ۋە يېرىم تۈراقلىق قۇم ۋە ئېدىرلىق ھالىتىدە تارقاق تارقالغان، جىنس خۇسۇسىيىتى ئوتتۇراھال ۋە مەيدە قۇم ھالىتىدە ئىپادىلىنىدۇ، ئايرىلىشچانلىقى نىسبەتەن ياخشى، گىرەلىشىپ قەۋەتلەنگەن.

§ 2. يەر قۇرۇلمىسى

شىمالىي تەكرىتاغ قۇرۇلما بەلبېغىنىڭ شەھەر دائىرىسىدىكى ئۇزۇنلۇقى تەخمىنەن 160 كىلومېتر، كەڭلىكى 120 نەچچە كىلومېتر بولۇپ، ئاساسەن، شەرق - غەرب يۆنىلىشىنى بويلاپ سوزۇلغان، شەرق - غەرب يۆنىلىشىدىغان بۇرۇلما خاراكتېرلىك ئۇزۇلمە ۋە پۈرمە بەلباغ شەھەرنى توغرىسىغا كېسىپ ئۆتىدۇ. ئۇنىڭدىن باشقا بىجىنتاۋدىكى كالىدون پۈرمە بەلبېغىمۇ غەربتىن شەرققە قاراپ شەھەر دائىرىسىگە سوزۇلۇپ كىرگەن.

1. شىمالىي تەكرىتاغدىكى گېرتسېن پۈرمە بەلبېغى

شىمالىي تەكرىتاغدىكى گېرتسېن پۈرمە بەلبېغى ئالاتاۋ ئانتىكلىنۇرى، سالجۇق — سارىپەن سىنىكلىنۇرى ۋە غانجىغ پۈرمە توگۇنىنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ.

1) ئالاتاۋ ئانتىكلىنۇرى بۇ، شىمالىي تەكرىتاغدىكى پۈرمە بەلباغنىڭ 4 - دەرىجىلىك تېكتونىكىلىق بىرلىكى. ئۇ، يەنە نۇرغۇن ئىككىلەمچى تېكتونىكىلىق بىرلىكلەردىن تەركىب تاپقان. شەرقتىن غەربكە قاراپ تەرتىپ بويىچە ئاقسايى قىسقا ئوقلۇق ئانتىكلىنالى، يۈكىك قىسقا ئوقلۇق ئانتىكلىنالى ۋە خارتۇراگ قىسقا ئوقلۇق ئانتىكلىنالى قاتارلىقلار ئۇچرايدۇ. پۈرمە قۇرۇلمىلىرى ئوتتۇرا ۋە ئۈستۈنكى، دېۋون ئوتدېلىغا تەۋەللۇق

بىجىنتاۋ توپى، ئاستىنقى كاربون ئوتدېلىغا تەئەللۇق ۋېشۇان باسقۇچى ۋە ئۈستۈنكى كاربون ئوتدېلىغا تەئەللۇق قاتا دەريالى فورماتسىيىسىدىن شۇنداقلا پالىئوزوي ئىراسىنىڭ كېيىنكى مەزگىلدىكى 3 - باسقۇچ ۋە 4 - باسقۇچنىڭ گرانىتلىق بېسىپ كىرگۈچى جىنسلىرىدىن تەركىب تاپقان.

2) سالجۇق سارىپەن سىنكلىنورى بۇ بەلباغ سايرام كۆلىدىن باشلىنىپ غەربتە دۆلەت چېگرىسىغىچە، شەرقتە قوسمەچەكتىن ئۆتۈپ جىنك ناھىيىسى تەۋەسىدىكى خېيسەنتۇ تېغىغىچە سوزۇلىدۇ. شىمالىي قىسمى قازان - شېۋېرتى ئۇزۇلمىسى ۋە بىجىنتاۋ، غانجىغ تاغلىرى بىلەن چېگرىلىنىدۇ. جەنۇبىي قىسمى بوروخارا ئانتىكلىنورى بىلەن تۇتىشىدۇ. بۇ سىنكلىنور قاراتاۋ، لوكۇ، ئۈتەي، قوسمەچەك قاتارلىق پۈرمە توگۈنلىرىدىن تۇزۇلگەن، يەر قاتلىمى ئوتتۇرا ۋە ئۈستۈنكى دەۋون ئوتدېلىغا تەئەللۇق بىجىنتاۋ توپى بىلەن ئاستىنقى كاربون ئوتدېلىدىن تەركىب تاپقان.

3) غانجىغ پۈرمە توگۈنى بۇ، شىمالىي تەكتونىك گېرتسىن پۈرمە بەلبېغىدىكى 4 - دەرىجىلىك تېكتونىكلىق بىرلىك بولۇپ، غانجىغ تاغ تىزمىسىنى ھاسىل قىلغان. غەرب ۋە غەربىي جەنۇب تەرەپى قازان - شېۋېرتى چوڭ ئۇزۇلمىسى، بىجىنتاۋ پۈرمىسى ۋە سالجۇق - سارىپەن سىنكلىنورىنى چېگرا قىلىدۇ. شەرقتە جىنك ئۇزۇك ئولتۇرۇشمىسى بىلەن، شىمالدا بورتالا ئۇزۇك ئولتۇرۇشمىسى بىلەن، جەنۇبتا سايرام كۆلى، خوستۇ ئۇزۇك ئولتۇرۇشمىسى ۋە سالجۇق - سارىپەن سىنكلىنورى بىلەن تۇتىشىدۇ. بۇ پۈرمە توگۈنى نۇرغۇنلىغان تەكشى پۈرمىلەشكەن قىسقا ئوقلۇق ئانتىكلىنال ۋە ئېگىز - پەس ئانتىكلىنالالاردىن تەركىب تاپقان. ئۇزۇلمە قاتلام شەرقىي شىمال ۋە غەربىي غەربىي شىمال يۆنىلىشىدە ئەك راۋاجلانغان، لېكىن پۈرمە ئوقى جەنۇب - شىمال يۆنىلىشىگە يېقىنلىشىدۇ. ئانتىكلىنالنىڭ مەركىزىي قىسمى ئاستىنقى كاربون ئوتدېلىغا تەئەللۇق تورتاسىئان باسقۇچنىڭ قوم جىنسلىرى ۋە ئۈۋاق قوم جىنسلاردىن تەركىب تاپقان، ئۇنىڭ ئىككى قانىتى ئاستىنقى كاربون ئوتدېلىغا تەئەللۇق ۋېشۇان باسقۇچنىڭ شېغىل جىنسلىرى، كالتسىيلىق قوم جىنسلار، ھاكتاشلار ۋە ئۈستۈنكى كاربون ئوتدېلىنىڭ ئوتتۇراھال كىسلاتالىق خۇسۇسىيەتتىگە ئىگە كارستلىق جىنسلىرىدىن تەركىب تاپقان.

2. بىجىنتاۋ كالىدون پۈرمە بەلبېغى

بۇ، بورتالا دەريالى يۇقىرى ئېقمىنىنىڭ ئوڭ قىرغىقىغا، ئارشاڭنىڭ جەنۇبىغا جايلاشقان بولۇپ، جەنۇبىي قازان - شېۋېرتى چوڭ ئۇزۇلمىسى ۋە شىمالىي تەكرىتاغ پۈرمە بەلبېغىنىڭ سالجۇق - سارىپەن سىنكلىنورىنى چېگرا قىلىدۇ؛ شىمالىي قىسمى ئارشاڭ چوڭ ئۇزۇلمىسى، بورتالا ئولتۇرۇشمىسى ۋە ئالاتاۋ ئانتىكلىنورىنى چېگرا قىلىدۇ. بۇ پۈرمە ئوقى شەرق - غەرب يۆنىلىشىگە يېقىنلىشىدىغان سىنرقسىمان پۈرمە بولۇپ، ئۇنىڭ شىمالىي قانىتىدىكى جىنس قاتلاملىرى تىكرەك (75° ~ 80°)، جەنۇبىي قانىتىدىكى جىنس قاتلاملىرى تەكشۈرەك ھالەتتە كەلگەن (55° ~ 60°). بۇلار پالىئوزوي ئىراسى سىلىور دەۋرىنىڭ بېكشاي توپىدىن ۋە كالىدوننىڭ ئاخىرقى مەزگىلى گېرتسىنىنىڭ ئاخىرقى مەزگىلىدىكى گېرانىتلىق بېسىپ كىرگۈچى جىنسلىرىدىن تەركىب تاپقان بولۇپ، بۇ رايوننىڭ ئەڭ شەرقىي قىسمىدىن ئورۇن ئالغان.

3. كۇنگەي قۇرۇلما

كۇنگەي قۇرۇلما ئاساسەن 3 - سىستېما يەر قاتلاملىرىنىڭ، يېڭى تېكتونىكلىق ھەرىكەتنىڭ تەسىرىگە ئۇچرلىپ، تاغ ئېتەك بەلباغلىرىنى بويلاپ چوڭقۇشىدىن شەكىللەنگەن، شۇڭا ئۇنىڭ جىنس قاتلىمى يۇقىرىغا قاراپ يانتۇلۇسىپ تۇزلەڭلىككە قاراپ قانات يايغان ھەمدە 4 - سىستېمىغا يەر قاتلىمىنىڭ تەتۇر ئۇزۇلمىسى

بىلەن ئۇچرىشىپ كۈنگەي بەلباغلارنى شەكىللەندۈرگەن.

4 . 4 ـ دەۋر گېئولوگىيىسى

شەھەر تەۋەسىدە 4 ـ دەۋرنىڭ بوش چۆكۈندىلىرى ياخشى يېتىلگەن، ئۇلارنىڭ شەكىللىنىش سەۋەبى مۇرەككەپ بولۇپلا قالماستىن، بەلكى جىنس خۇسۇسىيىتى، جىنس فاتسىيىسى ۋە قېلىنلىقىنىڭ ئۆزگىرىشىمۇ ناھايىتى زور. ئۇلار بورتالا ۋادىسى، خۇستۇ ۋادىسى ۋە سايرام كۆلى رايونىغا كەڭ تارقالغان.

بورتالا ۋادىسى ئوتتۇرا پالىستوتسېن ئىپوخاسىدىن بۇرۇن ئىككى ئىتنىك ھالەتتىكى كۆل ئويمانلىقىغا تەۋە بولۇپ، ئىسسىق ـ سوغۇق كىلىمات بىلەن قۇرغاق نەم كىلىمات كۆپ قېتىم ئالماشقانلىقتىن، تاغ ۋادىسىدىكى مۇزلۇقلار كۆپ قېتىم يوقالغان، لېكىن پالىستوتسېن ئېپوخاسىغا كەلگەندە زور كۆلەملىك تاغ مۇزلۇقلىرى چېكىنىپ ئەڭ ئاخىرى كەلكۈن سۇلۇق كۆللەرگە ئايلانغان. شۇنىڭغا ئەگىشىپ بورتالا دەرياسى شەكىللەنگەن، ئۇ، جىڭ ئويمانلىقىغا قاراپ ئېقىپ، ئېقىن يولى ئېچىپ، كۆپ مىقداردىكى ئۇۋاق ماددىلارنى ئاياغ ئېقىمغا ئېقىتىپ بېرىپ جىڭ ئويمانلىقى بىلەن زىچ مۇناسىۋەت شەكىللەندۈرگەن.

يېڭى تىكتونىكىلىق ھەرىكەتنىڭ تەسىرىدە، ئۇل جىنسنىڭ كۆتۈرۈلۈش ـ پەسىيىشى، بولۇپمۇ ئۈزۈك ھالەتتىكى چۆكۈش بىلەن قىسمەن دائىرىدە كۆتۈرۈلۈش ئەھۋالى ھەرقايسى ۋادىدا ئوخشاش بولمىغان ئالاھىدىلىككە ئىگە بولغان. 4 ـ دەۋر چۆكۈندىلىرىنىڭ جىنس خۇسۇسىيىتى، جىنس فاتسىيىسى ۋە قېلىنلىقى ھەرقايسى رايونلاردا خېلى زور پەرقلىنىدۇ. بورتالا ۋادىسى، ئاساسەن، ئۆزىنىڭ جەنۇب ـ شىمال ئىككى تەرىپىدىكى چوڭقۇر ئۈزۈلمىلەرنىڭ كونتروللۇقىغا ئۇچرىغان بولسىمۇ، لېكىن ۋادا ئىچىدە جەنۇب ـ شىمال يۆنىلىشىدە سوزۇلغان، ئىككىلەمچى ئۈزۈلمىلەر مەۋجۇت بولغاچقا، بۇ ۋادىنىڭ ئىچكى قىسىم قۇرۇلمىسى مۇرەككەپلىشىپ كەتكەن، غەربىي قىسمى زور دەرىجىدە چۆككەن. گېئوفىزىكىلىق تەكشۈرۈش ماتېرىيالىغا ئاساسلانغاندا، 4 ـ دەۋر چۆكۈندىلىرىنىڭ قېلىنلىقى 800 مېتردىن ئاشقان، چۆكۈش مەركىزى چاغانتۇڭكي ئەتراپىدىكى بەلباغقا توغرا كەلگەن. شەرققە قاراپ چۆكۈندىلەر تەدرىجىي نېپىزلەپ كەتكەچكە، بورتالا ئەتراپى كۆتۈرۈلۈپ چىققان. بورتالا شەھىرىدە بۇرغىلاپ تەكشۈرۈشتىن ئېلىنغان ماتېرىياللارغا ئاساسلانغاندا، 58 . 53 مېتر چوڭقۇرلۇققا يەتكەندە ئۇل جىنسلىرى ئۇچرىغان. جەنۇبىي ۋادىنىڭ شەرقىي قىسمى غانجىغ تېغى كۆتۈرۈلمىسىنىڭ تەسىرىگە ئۇچرىغاچقا، 4 ـ دەۋر چۆكۈندىلىرى تاسىرقاينىڭ شەرقىدىن ئېبنۇر كۆلى چۆكۈندە رايونىغىچە تەدرىجىي نېپىزلىگەن.

شەھەر تەۋەسىدىكى 4 ـ دەۋر چۆكۈندىلىرى جىنس قۇرۇلمىسى جەھەتتە كۈنگەي رايوندىن باشلاپ يىرىك، تۇخۇمسىمان شېغىل تاشلىق قېلىن قاتلامدىن، تەدرىجىي ھالدا، ئۇششاق شېغىللىق قاتلام ئارىلاشقان كۆپ قاتلاملىق ھالەتكە ئۆتۈشۈشتەك قانۇنىيەتتە ئىپادىلىنىدۇ. چۆكۈندى ماددىلارنىڭ شەكىللىنىش سەۋەبى، تىپى، زامان تەرتىپىمۇ ئوخشاش مەزگىلدىكى فاتسىيىسى ھەرخىل بولۇش ۋە ھەرخىل فاتسىيىلەر ئوخشاش مەزگىلدە بولۇشتەك ئالاھىدىلىككە ئىگە بولغان.

§ 3 . ماگما جىنسلار

مۇناسىۋەتلىك گېئولوگىيىلىك ماتېرىياللار پاللېئوزوي ئىراسىدىكى كالىدون ـ گېرتسېن مەزگىلى شەھەر تەۋەسىدىكى ماگما ھەرىكىتى ئەڭ جانلانغان مەزگىل بولغانلىقىنى، شۇنداقلا كۆپ قېتىم جانلىنىش بىلەن ئۈزۈلۈپ قېلىش ئالمىشىپ راۋاجلانغان ئالاھىدىلىككە ئىگە مەزگىل ئىكەنلىكىنى چۈشەندۈرۈپ بەردى. ئۇزاق گېئولوگىيىلىك تارىخىي يىللار داۋامىدا، ماگمىلارنىڭ كۆپ قېتىملىق بېسىپ كىرىشى ۋە ئېتىلىپ چىقىشى

نەتىجىسىدە، شەھەر تەۋەسىدىكى ھەرقايسى جايلاردا تاغ جىنسلىرى كەلگە تارقىلىپ كەتكەن ھەمدە جىنس گەۋدىسى، جىنس ئۆسۈكلىرى، جىنس تومۇرى، چوكقۇرلۇقتا ھاسىل بولغان جىنس، تېيىزلىكتە ھاسىل بولغان جىنس ۋە شۇنىڭغا ئوخشاش خىلمۇخىل جىنس ھالەتلىرى شەكىللەنگەن. جىنس خۇسۇسىيىتى جەھەتتىن ئالغاندا، ئاساسەن، پاللېئوزوي ئىراسىدىكى كالىدوننىڭ ئاخىرقى مەزگىلىدىكى گابىرو، جۇلاشپاتلىق دىئورىت، گېرتسىننىڭ ئوتتۇرا مەزگىلىدىكى 1 - قېتىم بېسىپ كىرگەن ئۆتە ئاساسلىق جىنسلار، 2 - قېتىم بېسىپ كىرگەن گرانىتلىق دىئورىت، پىلاگېئوكلازلىق گىرانىت ۋە دىئورىت، 3 - قېتىم بېسىپ كىرگەن قارا سىليودا گۆللۈك گىرانىتلار، 4 - قېتىم بېسىپ كىرگەن قوش سىليودالىق گىرانىت، قوش سىليودا گۆللۈك گىرانىت، شۇنداقلا گېرتسىننىڭ ئاخىرقى مەزگىلىدە بېسىپ كىرگەن، شىپات كۆزارتىسى، شىپات كۆزارتىس گۆللۈك جىنسلاردىن تەركىب تاپقان.

IV باب

يەر يۈزىنىڭ تۈزۈلۈشى

§1. يەر يۈزى تۈزۈلۈشىنىڭ تىپى

بورتالا شەھىرى تەكتونىتاغنىڭ غەربىي بۆلىكىنىڭ شىمالىي ئېتىكىگە جايلاشقان بولۇپ، يەر يۈزى تۈزۈلۈشىنىڭ تىپى تۆۋەندىكى جەدۋەلدە كۆرسىتىلدى:

بورتالا شەھرىنىڭ يەر تۈزۈلۈشى

جۇغراپىيە 4 — 1

تۈرى / تەۋەلىك نامى	1 - دەرىجىلىك يەر يۈزى تۈزۈلۈشى رايونى	2 - دەرىجىلىك يەر يۈزى تۈزۈلۈشى رايونى	3 - دەرىجىلىك يەر يۈزى تۈزۈلۈشى رايونى
I	بورتالانىڭ شىمالىي قىسمىدىكى تاغلىق رايون	بورتالانىڭ شەرقىي شىمالىدىكى ئېدىرلىق رايون	بورتالانىڭ جەنۇب ۋە شىمالىدىكى تاغلىق يانتۇ تۈزلەك رايون
I	بورتالانىڭ غەربىي جەنۇب قىسمىدىكى تاغلىق رايون	غانجىڭ ئېدىرلىق رايونى	خۇستۇ ۋادىسىدىكى تۈزلەك رايون

بورتالانىڭ يېرىنىڭ غەربى ئېگىز، شەرقى پەس بولۇپ، ئېگىزتاغ، ئوتتۇراھال تاغ، پەس تاغ، ئېدىرلىق ۋە ۋادا - تۈزلەكلەر پەللەمپەيسىمان ھالەتتە تارقالغان: بورتالا تەۋەسىدىكى ئەڭ ئېگىز تاغ چوققىسى قۇرغۇلجىننىڭ غەربىي جەنۇبىدا بولۇپ، دېڭىز يۈزىدىن 4189 مېتر ئېگىز، ئەڭ پەس جاي شەرقىي قىسمىدىكى بورتالا دەرياسىنىڭ قۇيۇلۇش ئېغىزى بولۇپ، دېڭىز يۈزىدىن 194.6 مېتر ئېگىز، ئېگىزلىك

پەرقى 3994.4 مېتر.

شەھەر تەۋەسىگە جەنۇبتىن شىمالغا قاراپ تەرتىپ بويىچە تەڭرىتاغنىڭ تارماق تىزمىلىرىدىن كۆگۈرچىن تېغى، قوسەمچەك تېغى، غانجىغ تېغى ۋە ئالاتاۋ تېغى جايلاشقان، بۇ تاغلار غەربتىن شەرققە قاراپ شەھەرنىڭ پۈتۈن زېمىنىنى توغرىسىغا كېسىپ ئۆتۈپ، قوسەمچەك، خۇستۇ ۋە بورتالادىن ئىبارەت ئېتىك، يېرىم ئېتىك كانايى شەكلىدىكى ئۇچ تاغ ئارىسى ۋادا تۈزلەڭلىكى بىلەن قوسەمچەك دەريالىسى ۋە بورتالا دەريالىسىدىن ئىبارەت ئىككى تاغلىق رايون ئېقىنىنى شەكىللەندۈرگەن، نەتىجىدە تۆت تاغ، ئۇچ ۋادا، ئىككى دەريا جايلاشقان يەر قىياپىتى ھاسىل بولغان.

بورتالا ۋادىسى

بۇ ۋادا غەربتە قارا دۆڭ (دېڭىز يۈزىدىن 800 مېتر ئېگىز)، شەرقتە ئېبنۇر كۆلى (دېڭىز يۈزىدىن 194.6 مېتر ئېگىز) ئارقىلىق جۇڭغارىيە ئويمانلىقى بىلەن تۇتىشىدۇ، ئۇ، غەربتىن شەرققە تەدرىجىي كېڭەيگەن كانايى شەكىللىك ۋادا بولۇپ، شەرقتىن غەربكە ئۇزۇنلۇقى 86.2 كىلومېتر، جەنۇبتىن شىمالغا كەڭلىكى 31 كىلومېتردىن 46 كىلومېترغىچە كېلىدۇ. ئىككى تەرەپنىڭ كۆندىلەك يۆنىلىشتىكى ئوتتۇرىچە تۆۋەنلەش نىسبىتى 26.7‰، بويلىما يۆنىلىشتىكى ئوتتۇرىچە تۆۋەنلەش نىسبىتى 6.5‰، تۈزلەڭلىك كۆلىمى 2535 كۋادرات كىلومېتر بولۇپ، شەھەر بويىچە ئومۇمىي كۆلەمنىڭ 31.86 پىرسەنتىنى ئىگىلەيدۇ. تۈزلەڭلىكنىڭ ئوتتۇرىسىدا بورتالا دەريالىسىنىڭ ئىككى قىرغىقىنى بويلاپ (ئاساسلىقى شىمالىي قىرغىقى) بورتالا شەھىرى، يېزا ئىگىلىك 5 - شىنىڭ ئالتە تۈمەن - مەيدانىنىڭ تېرىلغۇ يېرى ۋە ئورمانلىرى جايلاشقان. تۈزلەڭلىكنىڭ جەنۇب ۋە شىمال چېتىدە چارۋىچىلىقتا پايدىلىنىلىدىغان كۆكلەم ۋە كۈزلەكلەر بار. بورتالا دەريالىسى ۋادىنىڭ ئوتتۇرا قىسمىدىكى ئەڭ پەس جايىنى غەربتىن شەرققە توغرىسىغا كېسىپ ئۆتىدۇ. ئۇ، يەر ئۈستى ۋە يەر ئاستى سۈلىرىنىڭ، زەي سۈنىڭ ئاخىرقى ئېقىش يولىدۇر.

خۇستۇ ۋادىسى

بۇ ۋادا غەربتە بىجىنتاۋ تېغى بىلەن كۆگۈرچىن تېغىنىڭ تۇتاشقان جايىدىن باشلىنىپ، شەرقتە دېڭىز يۈزىدىن 460 مېتر ئېگىز بولغان بورتالا — ئۈتەي تاشيولىنىڭ ئېغىزىغىچە يېتىپ بارىدۇ. سۇ يۈزى دېڭىز يۈزىدىن 2072 مېتر ئېگىز، كۆلىمى 458 كۋادرات كىلومېتر كېلىدىغان سايرام كۆلى ۋادىنىڭ غەربىي ئۇچىغا جايلاشقان. ۋادىنىڭ غەربىي قىسمى تار ھەم تىك، شەرقىي قىسمى تەكشى ھەم كەڭ بولۇپ، بورتالا ۋادىسى بىلەن تۇتىشىدۇ، ئۇنىڭ شەرقتىن غەربكە ئۇزۇنلۇقى تەخمىنەن 100 كىلومېتر، جەنۇبتىن شىمالغا كەڭلىكى تۆت كىلومېتردىن 15 كىلومېترغىچە كېلىدۇ. ۋادىنىڭ جەنۇب - شىمال ئىككى تەرىپىنىڭ كۆندىلەك يۆنىلىشلىك ئوتتۇرىچە تۆۋەنلەش نىسبىتى 20‰ تىن 100‰ كىچە، بويلىما يۆنىلىشلىك ئوتتۇرىچە تۆۋەنلەش نىسبىتى 28.9‰، ۋادىنىڭ كۆلىمى تەخمىنەن 320 كۋادرات كىلومېتر بولۇپ، شەھەر بويىچە ئومۇمىي يەر كۆلىمىنىڭ تۆت پىرسەنتىنى ئىگىلەيدۇ. ئۇرۇمچى - غۇلجا تاشيولى شەرق - غەرب يۆنىلىشىدە ۋادىنىڭ ئوتتۇرا قىسمىنى كېسىپ ئۆتىدۇ. سايرام كۆلىنىڭ غەربىي - شىمالىي قىسمىدىكى تاغلىق رايونلاردا ھۆل - يېغىن خېلى كۆپ ياغىدۇ، شالاڭ شەمشاد ئورمىنىمۇ ئاندا - ساندا تاپقالغان. كۆلنىڭ شەرقىدىكى رايونلار كىلىماتى قۇرغاق، يېپىقچا ئۆسۈملۈك شالاڭ، قۇرغاق، سۇيى كەمچىل، چۆل، يېرىم چۆل ئوتلاققا مەنسۇپ بولۇپ، بورتالا شەھىرىدىكى چارۋىچىلىقتا پايدىلىنىشقا بولىدىغان كۆكلەم ۋە كۈزلەكتىن ئىبارەت. ۋادىنىڭ

غەربىي - جەنۇبىي قىسمىدا ئىلى ۋە يېزا ئىگىلىك 5 - شىنىڭ قىسمەن قىشلاقلىرى بار.

قوسەمچەك ۋادىسى

كۆگۈرچىن تېغى بىلەن قوسەمچەك تېغى ئارىسىدا شەكىللەنگەن ئېتىك ھالەتتىكى بۇ ۋادىنىڭ يەر قىياپىتى ئار ھەم تىك كەلگەن. قوسەمچەك دەريا‌سى ۋادىنىڭ باش قىسمىدىن جىلگا ناھىيىسى تەۋەسىگىچە ئېقىپ كېرىدۇ. بۇ ۋادىنىڭ شەھەر تەۋەسىدىكى بۆلىكىنىڭ شەرقتىن غەربكىچە بولغان ئۇزۇنلۇقى 58 كىلومېتر كېلىدۇ، جەنۇب بىلەن شىمال تەرىپىدىكى ئىككى تاغ، ئاساسەن، تۆتىشىپ كەتكەن، قوسەمچەك دەريا‌سى ۋادىنىڭ ئوتتۇرا قىسمىنى كېسىپ ئۆتىدۇ. غەربىي قىسمى ۋە جەنۇبىي قىسمىدا ئېپتىدائىي شەمشادلىق، قېيىنلىق ۋە باشقا شالاڭ ئورمانلىق ئاندا - ساندا تارقالغاندىن سىرت، باشقا جايلاردا يېپىنچا ئۆسۈملۈكلەر شالاڭ ئۆسكەن بولۇپ، ئۇ، شەھەرنىڭ چارۋىچىلىقتا پايدىلىنىشقا بولىدىغان قىشلىقى ۋە يايلىقىدىن ئىبارەت.

شەھەرنىڭ ئومۇمىي كۆلىمى 7956 كۋادرات كىلومېتر، بۇنىڭ ئىچىدە تۈزلەڭلىكلەرنىڭ كۆلىمى تەخمىنەن 4085 كۋادرات كىلومېتر بولۇپ، ئومۇمىي يەر كۆلىمىنىڭ 51.3 پىرسەنتىنى، تاغلىقلارنىڭ كۆلىمى تەخمىنەن 3871 كۋادرات كىلومېتر بولۇپ، 48.7% نى ئىگىلەيدۇ. تاغلار ۋە ئېدىرلىقلار شەھەرنىڭ شىمالى، ئوتتۇرا ۋە جەنۇب تەرەپلەرگە جايلاشقان، ۋادا تۈزلەڭلىكلەر شەرق - غەرب يۆنىلىشىدە بۇ تاغ تىزمىلىرى ئارىسىغا قىسىلغان.

§ 2 تاغ تىزمىلىرى

بورتالا شەھىرى تەۋەسىگە جەنۇبتىن شىمالغا تەرتىپ بويىچە تەڭرىتاغنىڭ تارماق تىزمىلىرىدىن كۆگۈرچىن تېغى، قوسەمچەك تېغى، غانجىغ تېغى ۋە ئالاتاۋ تېغى غەرب - شەرق يۆنىلىشىدە جايلاشقان.

ئالاتاۋ تاغ تىزمىسى (خارتوراگ تېغى، سالاتاۋ تېغى ۋە قويتاس تېغىنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ) شەھەرنىڭ غەربىي قىسمىدىكى ئارىشاق ناھىيىسى تەۋەسىدىن شەھەر تەۋەسىگە كىرگەن. شەھەر تەۋەسىدە ئالاتاۋ تېغىنى قىسمەن پەس ئېدىرلىقلار ۋە چوڭقۇر ئۇزۇلمىلىك ئولتۇرۇشما ئارقىلىق ئوستى قىسمى ئېروزىيىلەنگەن تاغ ھالىتىدە غەربتىن شەرققە تەدرىجىي تۆۋەنلەپ بارىدۇ. غەرب تەرەپتىكى ئەڭ ئېگىز يېرى دېڭىز يۈزىدىن 4033 مېتر ئېگىز، شەرقىي قىسمىدىكى ئېيىنئۇر كۆلى ئەتراپىغا جايلاشقان ئەڭ پەس يېرى دېڭىز يۈزىدىن 350 مېتر ئېگىز. تاغ گەۋدىسىنىڭ شەھەر تەۋەسىدىكى جەنۇبتىن شىمالغا كەڭلىكى 6.5 كىلومېتردىن 33.5 كىلومېترغىچە، غەربتىن شەرققە ئۇزۇنلۇقى 83.8 كىلومېتر كېلىدۇ. تاغ داۋانلىرى تىك ھەم ھەيۋەتلىك، ۋادىلار چوڭقۇر بولۇپ، دائىم سۇ ئېقىپ تۇرىدىغان جىلغىدىن 11 ى، بولاقتىن 24 ى بار. كىلىماتى شەرقتىن غەربكە قاراپ تەدرىجىي ئەملىشىپ، سالقىنلاپ بارىدۇ. يېپىنچا ئۆسۈملۈكمۇ كۆپەيتىپ بارىدۇ. تەسكەي يانباغرىدا ئورمانلار تارقاق ئۆسكەن. دېڭىز يۈزىدىن 3700 مېتر ئېگىز جايلارنىڭ ئوستىدە تۈرغۇن توپلانما قار ۋە مۇزلۇقلار بار. بۇ تاغ تىزمىسى دائىم سۇسىدە بورتالا شەھىرى بىلەن يېزا ئىگىلىك 5 - شىنىڭ قىشلاق، ياياقلىرى ۋە قىسمەن كۆكلەم، كۈزلەكلىرى بار.

غانجىغ تېغى ئارىشاق ناھىيىسى تەۋەسىدىكى بىجىنتاۋ تېغىدىن باشلىنىپ سايرام كۆلىنىڭ شىمالىي چېتىنى بويلاپ شەھەر تەۋەسىگە سوزۇلۇپ كىرىدۇ، ئۇ، مۇشۇ شەھەر تەۋەسىدىكى بورتالا ئۈتەي تاشيۇلىنىڭ بوكىنىكىل بۆلىكى ئەتراپىدا يوقايدۇ. تاغ گەۋدىسى غەربتىن شەرققە قاراپ تەدرىجىي تۆۋەنلەپ بارىدۇ. ئەڭ ئېگىز يېرى غەربىي قىسمىدىكى بورتالا بىلەن ئارىشاق ئوتاشقان جايدىكى قۇزغۇلجىنئۇسىنىڭ غەربىي جەنۇبىدا

بولۇپ، دېڭىز يۈزىدىن 4189 مېتر ئېگىز، ئالدى پەس يېرى شەرقىي قىسمىدىكى بوكىنسكىل ئەتراپىدا بولۇپ، دېڭىز يۈزىدىن 534 مېتر ئېگىز، بۇ تاغنىڭ غەربىي قىسمىدىكى سۇ بۆلۈش چوققىسى ئارشالڭ ناھىيىسىنىڭ چېگرىسىغا توغرا كېلىدۇ. تاغ گەۋدىسىنىڭ شەھەر تەۋەسىدىكى كەڭلىكى 3.6 كىلومېتردىن 24 كىلومېترغىچە، شەرقتىن غەربكە ئۇزۇنلۇقى 116.6 كىلومېتر كېلىدۇ. غەربىي قىسمىدىكى تاغلار ئېگىز ھەم تىك بولۇپ، نىسپىي ئېگىزلىك پەرقى خېلى چوڭ، ۋادا بىلەن تاغ ئۈمۈرتقىسى ئارىلىقىغا غانجىغ جىلغىسى شەرق - غەرب يۆنىلىشىدە سوزۇلغان، ئىقلىمى نەم سالقىن، بۇ جىلغا بورتالا بويىچە ھۆل - يېغىن مىقدارى ئاز تولا تۇرغۇن توپلانما قار ۋە مۇزلۇق بار، بۇ مۇزلۇق سايرام كۆلىنى تولۇقلايدىغان ئاساسىي ئېقىنلارنىڭ مۇھىم مەنبەسى ھېسابلىنىدۇ. تەسكەي يانباغىردا ئورمان، چانقاللار تارقالغان بولۇپ، شەھەرنىڭ سۇپەتلىك ياپىلما ھېسابلىنىدۇ. شەرقىي قىسمىدىكى تاغلار تەدرىجىي پەسلەپ، نىسپىي ئېگىزلىك پەرقى كىچىكلەيدۇ، كىلىماتى قۇرغاق، ھۆل - يېغىن، توپلانما قار ئاز، يېپىنچا ئۆسۈملۈكلەر ناچار ئۆسكەن بولۇپ، بۇ جاي كۆكلەم، كۈزلىك ۋە قىشلاق ھېسابلىنىدۇ.

قوسەمچەك تېغى جەنۇبىي قىسمىدىكى كۆگۈرچىن تېغىنىڭ شىمالىغا جايلاشقان تارماق تاغ تىزمىسى بولۇپ، سايرام كۆلىنىڭ شەرق تەرىپىدىكى سەنتەيدىن باشلىنىپ، شەرقتە قوسەمچەك دەريا سىنىڭ تاغدىن چىقىش ئېغىزىغىچە سوزۇلغان، شەھەر تەۋەسىدىكى بۆلىكىنىڭ شەرقتىن غەربكە ئۇزۇنلۇقى 55 كىلومېتر، جەنۇبتىن شىمالغا كەڭلىكى بەش كىلومېتردىن 14 كىلومېترغىچە كېلىدۇ. تاغ گەۋدىسى غەرب - شەرق يۆنىلىشىدە سوزۇلغان بولۇپ، غەربتىن شەرققە قاراپ تەدرىجىي پەسىيىپ بارىدۇ. غەرب تەرىپىدىكى ئالدى ئېگىز يېرى دېڭىز يۈزىدىن 3596 مېتر ئېگىز بولۇپ، نىسپىي ئېگىزلىك پەرقى 1150 مېتر، شەرق تەرىپىنىڭ دېڭىز يۈزىدىن ئېگىزلىكى ئەل تۆۋەنرەك بولۇپ، 2190 مېتر كېلىدۇ. تاغ گەۋدىسىدە جىلغا، ئۈمۈرتقىلار ئارىلىشىپ جايلاشقان بولۇپ، يانباغىرلار تىك، ۋادىلار چوڭقۇر، ئۆزگىرىش مۇرەككەپ بولىدۇ. بۇ جاي سايرام كۆلىنىڭ تەسىرىگە ئۇچرىغانلىقتىن، غەربىي قىسمىنىڭ كىلىماتى نەم، سالقىن، يېپىنچا ئۆسۈملۈك ياخشى ئۆسكەن؛ ئوتتۇرا قىسمىدىكى تەسكەي يانباغىردا ئاز تولا شېمشاد ئورمانى بار؛ شەرقىي قىسمىنىڭ ئىقلىمى قۇرغاق، يېپىنچا ئۆسۈملۈك ناچار ئۆسكەن، بۇ جايلار قىشلاق ۋە ياپىلاق ھېسابلىنىدۇ.

كۆگۈرچىن تېغى تەڭرىتاغنىڭ غەربىي بۆلىكىدىكى تارماق تاغ تىزمىسى ھېسابلىنىدۇ. غەربتە بىجىنتاۋ تېغىنىڭ جەنۇب تەرىپىدىن باشلىنىپ، شەرق - غەرب يۆنىلىشىدە تاكى شەھەر تەۋەسىگىچە سوزۇلۇپ كېلىدۇ. بورتالا شەھىرى مۇشۇ تاغنىڭ سۇ بۆلۈش چوققىسى ئارقىلىق قورغاس، غۇلجا ناھىيىلىرى بىلەن چېگرىلىنىدۇ. تاغ گەۋدىسىنىڭ شەھەر تەۋەسىدىكى ئۇزۇنلۇقى تەخمىنەن 108 كىلومېتر، كەڭلىكى 8.0 كىلومېتردىن 15 كىلومېترغىچە كېلىدۇ، دېڭىز يۈزىدىن ئېگىزلىكىنىڭ ئۆزگىرىشى ئەل كىچىك، غەربىي قىسمىدىكى ئالدى ئېگىز يېرى دېڭىز يۈزىدىن 4016 مېتر ئېگىز. سايرام كۆلىنىڭ غەربىي جەنۇبىي تەرىپىدىكى ئوتتۇرا بۆلىكىنىڭ دېڭىز يۈزىدىن ئېگىزلىكى پەسرەك بولۇپ، 2381 مېتر كېلىدۇ، شەرققە قاراپ تەدرىجىي ئېگىزلەپ 3201 مېترغا ئۆرلەيدۇ، بورتالا شەھىرى بىلەن جىنك ناھىيىسىنىڭ چېگرىسى ئەڭ ئاپىغا كەلگەندە يەنە 2900 مېترغا تۆۋەنلەيدۇ. تاغ گەۋدىسىدە جىلغا ۋە تاغ ئۈمۈرتقىسى ئارىلىشىپ جايلاشقان بولۇپ، يانباغىرلار تىك، ۋادىلار چوڭقۇر، ئۆزگىرىش مۇرەككەپ، غەربىي قىسمىدا تاغلار ئېگىز، سايرام كۆلىنىڭ تەسىرى مەۋجۇت بولغاچقا، كىلىماتى نەم، سالقىن، ھۆل - يېغىن ئەل كۆپ ياغىدۇ. شۇڭا بۇ جاي شەھەر بويىچە كۆپ يامغۇرلۇق رايونلارنىڭ بىرى ھېسابلىنىدۇ. دېڭىز يۈزىدىن 3700 مېتر ئېگىز جايلاردا تۇرغۇن توپلانما قار ۋە مۇزلۇق شەكىللىنىپ سايرام كۆلىنى تولۇقلايدىغان ئاساسىي ئېقىنلارنىڭ مەنبەسىگە ئايلانغان، تەسكەي يانباغرىنىڭ كۆپ قىسىم جايلىرىدا شەمشادلىق ۋە باشقا شالاڭ ئورمانلار تارقالغان، يېپىنچا ئۆسۈملۈك ئورمال ئۆسكەن، بۇ جاي بورتالادىكى ئاساسلىق ياپىلاق ھېسابلىنىدۇ.

V باب

ئىقلىم

§ 1. ئومۇمىي بايان

بورتالا شەھىرى جۇڭغارىيە ئويمانلىقىنىڭ مۇتىدىل بەلبەغدىكى چۆل، يېرىم چۆل ئىقلىم رايونىغا جايلاشقان بولۇپ، شىنجاڭ بويىچە جۇڭغارىيە ئويمانلىقىنىڭ غەربىدىكى تاغلىق قۇرغاق ئىقلىملىق رايون دېگەن نامى بار.

بورتالا ھاۋارايى پونكىتىنىڭ 1958 - يىلدىن 1985 - يىلغىچە ئەملىي ئۆلچەپ توپلىغان ماتېرىياللىرىغا ئاساسلانغاندا، بورتالا شەھىرىنىڭ يىللىق ئوتتۇرىچە تېمپېراتۇرىسى 5.5℃، ئەڭ سوغۇق بولغان ئاي (1 - ئاي) دىكى ئوتتۇرىچە تېمپېراتۇرىسى 22.4℃—، ئەڭ مىنىمال تېمپېراتۇرىسى 36.2℃—، ئەڭ ئىسسىق بولغان ئاي (7 - ئاي) دىكى ئوتتۇرىچە تېمپېراتۇرىسى 31.2℃، ئەڭ ماكسىمال تېمپېراتۇرىسى 39.5℃، يىللىق ھۆل - يېغىن مىقدارى 181.5 مىللىمېتر، سۇنىڭ يىللىق پارغا ئايلىنىش مىقدارى 1558.5 مىللىمېتر، ئوتتۇرىچە قىراۋسىز مەزگىلى 168 كۈن، ئەڭ ئۇزۇن بولغاندا 189 كۈن، ئەڭ قىسقا بولغاندا 145 كۈن بولىدىكەن، قۇرغاقلىشىشى 3.3 تىن 6.3 كە يېتىدىكەن. ئادەتتىكى يىللاردا كۈندىلىك ئوتتۇرىچە تېمپېراتۇرا 10℃ تىن يۇقىرى بولغان ياكى شۇنىڭغا تەڭ بولغان كۆپ يىللىق ئوتتۇرىچە ھەرىكەتچان يىغىندى تېمپېراتۇرا 3116 گىرادۇسقا يېتىدۇ، لېكىن يەر شەكلى ۋە جۇغراپىيىلىك ئورنى ئوخشاش بولمىغانلىقتىن، جايلارنىڭ تېمپېراتۇرىسى روشەن پەرقلىنىدۇ. ئالاتاۋ ئېغىزى بىلەن سايرام كۆلىنىڭ ئۆزئارا تېمپېراتۇرا پەرقى 2805 گرادۇستىن ئاشىدۇ. شەھەرنىڭ ھۆل - يېغىن مىقدارى سەل تۆۋەن بولغانلىقىنى ھېسابقا ئالمىغاندا، باشقا ئىقلىم ئامىللىرى ياۋروپا - ئاسىيادىكى مۇتىدىل بەلباغقا جايلاشقان قۇرغاق ئىقلىملىق رايونلارنىڭ ئاساسلىق كۆرسەتكۈچىدىن يۇقىرى.

بورتالا شەھىرىنىڭ ئىقلىمىنى ئوخشاش ئىقلىملىق رايونلاردىكى باشقا جايلارنىڭكىگە سېلىشتۇرغاندا، ئۇنىڭ ئومۇمىي ئالاھىدىلىكى شۇكى، يار يەسلىدە تازا ئىسسىق بولىدۇ، قىش يەسلىدە قەھرىتان سوغۇق بولىدۇ، ئەتىياز يەسلىدە تېمپېراتۇرا تېز ئۆرلەيدۇ ھەم تۇراقسىز بولىدۇ، كۈز يەسلىدە تېمپېراتۇرا سەل تېزرەك تۆۋەنلەيدۇ؛ ھۆل - يېغىن ئاز، ئىقلىمى قۇرغاق، سۇنىڭ پارغا ئايلىنىش مىقدارى كۆپ بولىدۇ؛ يەر شەكلى ۋە يەر تۈزۈلۈشىدە روشەن پەرق بولغاچقا، ئىقلىم جەھەتتە كۆرۈنەرلىك ئۆزگىرىشلەر كېلىپ چىققان.

1. جەنۇبىي تاغلىق رايونلار

جەنۇبتىن شىمالغا قاراپ كۈن نۇرىنىڭ چۈشۈش ۋاقتى قىسقىراپ بارىدۇ، ئىسسىقلىق مىقدارى يېتەرلىك ئەمەس، قىراۋسىز مەزگىل قىسقا، ئوتتۇراھال ۋە پەس تاغلىق رايونلاردا تەتۈر تېمپېراتۇرا قاتلىمى بولۇپ،

قىشتا ئىسسىق، يازدا سالقىن بولىدۇ، شىمالىي ھاۋا ئېقىمىغا جايلاشقان شامالغا ئۇدۇل تەرەپتىكى جايلاردا ھۆل - يېغىن سەل كۆپ بولىدۇ، ئوت جۆپلەرنىڭ يەريۈزىنى قاپلىشى ناھايىتى ياخشى، ياز پەسلىدە مۇلدۈر كۆپ ياغىدۇ.

2. شىمالىي تاغلىق رايونلار

شىمالدىن جەنۇبقا قاراپ كۆن نۇرىنىڭ چۈشۈش ۋاقتى ئۇزىراپ بارىدۇ، ئىسسىقلىق مىقدارى پېتەرلىك بولمىسىمۇ، لېكىن جەنۇبىي تاغلىق رايونلارغا قارىغاندا خېلىلا يۇقىرى، ئوتتۇراھال ۋە پەس تاغلىق رايونلاردىمۇ تەتۇر تېمپېراتۇرا قاتلىمى ھېلىھەم مەۋجۇت بولغاچقا، قىشتا ئىسسىق، يازدا سالقىن بولىدۇ. شىمال تەرەپكە جايلاشقان شامالدىن خالى جايلاردا ھۆل - يېغىن سەل ئاز بولغاچقا، دەل - دەرەخلەرنىڭ يەر يۈزىنى قاپلىشى سەل ناچارراق.

3. ئېدىرلىق ۋە تاغ ئېتىكى بەلباغلىرى

بۇ جايلاردا ئىسسىقلىق مىقدارى پېتەرلىك ئەمەس، ھۆل - يېغىن ناھايىتى ئاز، ھاۋاسى قۇرغاق، سۇنىڭ پارىغا ئايلىنىشى كۈچلۈك، يېپىنچا ئۆسۈملۈك شالاڭ، يازدا مۇلدۈر ياغىدۇ.

4. تۇزلەڭلىك رايونلار

بۇ رايونلاردا كۆن نۇرى پېتەرلىك، ئىسسىقلىق مىقدارى مول، قىراۋسىز مەزگىل خېلى ئۇزۇن، ھۆل - يېغىن مىقدارى ئاز. ئىقلىمى قۇرغاق، سۇنىڭ پارىغا ئايلىنىشى بىرقەدەر كۈچ، كۆن نۇرىنىڭ يىللىق چۈشۈش ۋاقتى 2700 سائەتتىن 2850 سائەتكە يېتىدۇ، ياز پەسلىدە ھەر كۈنى كۆن نۇرىنىڭ چۈشۈش ۋاقتى ئون سائەتتىن 11 سائەتكىچە بولىدۇ، يىللىق ئوتتۇرىچە تېمپېراتۇرا 5 °C تىن 8.5 °C قىچە بولىدۇ، 7 - ئايدىكى ئوتتۇرىچە تېمپېراتۇرا 23 °C تىن 28 °C قىچە، 1 - ئايدىكى ئوتتۇرىچە تېمپېراتۇرا 15— تىن 18 °C— قىچە بولىدۇ، زىرائەتلەرنىڭ ئۆسۈش مەزگىلى 230 كۈندىن 240 كۈنگىچە بولۇپ، كۆمىسقوناق، كەۋەز، شالنىڭ ئۆسۈپ يېتىلىشىگە پايدىلىق.

بورتالا شەھىرىنىڭ ئىقلىمىنىڭ رايونلارغا ئايرىلىشى

جۇغراپىيە 5 — 1

رايونلارغا ئايرىلىشى، نامى / رايونلارغا ئايرىش تۈرى ۋە ئۆلچىمى		I	II	III
		تۇزلەڭلىك رايونلار	ئوتتۇراھال، پەس تاغلىق رايونلار	ئېگىز تاغلىق رايونلار
يىللىق ئوتتۇرىچە تېمپېراتۇرىسى	°C	8.5 ~ 5		1.1 ~ . 2
يىللىق يىغىندى تېمپېراتۇرىسى	≥0 °C	4345 ~ 3571		1663
يىللىق ھۆل - يېغىن مىقدارى	مىللىمېتر	181.5 ~ 98.6		500 ~ 385.9
دېڭىز يۈزىدىن ئېگىزلىكى	مېتر	760 ~ 200	2000 — 760	4189 ~ 2000

تۆت پەسىلنىڭ ئايرىلىشى

بەش كۈنلۈك تۇراقسىز ئوتتۇرچە تېمپېراتۇر (خالىغان بەش كۈندىكى ئوتتۇرچە تېمپېراتۇرىنىڭ ئوتتۇرچە قىممىتى) 0 C تىن 20 C قىچە بولسا ئەتىيازغا تەۋە بولىدۇ، 20 C تىن يۇقىرى بولسا يازغا تەۋە بولىدۇ، 20 C تىن 0 C قىچە بولسا كۈزگە تەۋە بولىدۇ، 0 C تىن تۆۋەن بولسا قىشقا تەۋە بولىدۇ. بۇلارنى كۆرسەتكۈچ قىلىپ، ئالاتاۋ ئېغىزى، تاسىرقاي، بورتالا، سايرام كۆلىدىكى تۆت ئىستانسا ۋە پونكىتنىڭ ماتېرىياللىرىغا قارىغاندا، شەھەر تەۋەسىدە تۆت پەسىلنىڭ ئوتتۇرچە باشلىنىش ۋە ئاخىرلىشىش ۋاقتى مۇنداق بولىدۇ:

بورتالا شەھىرىدە تۆت پەسىلنىڭ ئايرىلىشى

جۇغراپىيە 5 — 2

بىرلىكى: كۈن/ئاي

پەسىل / باشلىنىش ۋە ئاخىرلىشىش ۋاقتى / پونكىت نامى	ئەتىياز			ياز			كۈز			قىش			ئىزاھات
	باشلىنىش	ئاخىرلىشىش	كۈن سانى	باشلىنىش	ئاخىرلىشىش	كۈن سانى	باشلىنىش	ئاخىرلىشىش	كۈن سانى	باشلىنىش	ئاخىرلىشىش	كۈن سانى	
ئالاتاۋ ئېغىزى	18/3	23/5	67	24/5	5/9	105	6/9	11/11	67	12/11	17/3	126	ياز ئەتىياز ۋە كۈزدىن ئۈزۈن
تاسىرقاي	20/3	3/6	76	4/6	24/8	82	25/8	10/11	78	11/11	19/3	129	ياز ئەتىياز ۋە كۈزدىن ئۈزۈن
بورتالا	20/3	17/6	90	18/6	14/8	58	15/8	3/11	81	4/11	19/3	136	ياز ئەتىياز ۋە كۈزدىن قىسقا
سايرام كۆلى	24/4							28/10	189	29/10	22/4	176	ئەتىياز بىلەن كۈز ئۇلىنىپ كېتىدۇ، ياز پەسلى بولمايدۇ

شەھەر تەۋەسىدىكى تۇرلەشكەن رايونلاردا تۆت پەسىل ئېنىق ئايرىلىدۇ. قىش ئۈزۈن بولۇپ، جايلاردا 125 كۈندىن ئاشىدۇ؛ شەھەر رايونى ۋە ئۇنىڭ غەربىدىكى رايونلارنى ھېسابقا ئالمىغاندا، قىش بىلەن ياز ئەتىياز بىلەن كۈزدىن ئۈزۈن بولىدۇ، ئەتىيازدا تېمپېراتۇرا تېز ئۆرلەيدۇ، كۈزدە تېمپېراتۇرا تېز تۆۋەنلەيدۇ. تاغلىق رايونلاردا ياز بولمايدۇ، ئەتىياز بىلەن كۈز ئۇلىشىپ كەتكەن بولۇپ، پەقەت يېرىم يىل سوغۇق، يېرىم يىل ئىللىق دەپ ئايرىشقىلا بولىدۇ.

§ 2. ئاساسلىق ھاۋارايى ئامىللىرى

ئالاتاۋ ئېغىزى ھاۋارايى پونكىتى 1956 - يىل 7 - ئايدا قۇرۇلغانىدى. 1957 - يىل 11 - ئايدا ئوتنۇلاق

يېزىسىدا ھاۋارايى پونكتى قۇرۇلدى (1960 ـ يىل 1 ـ ئايدا بورتالا شەھەر رايونىغا كۆچۈرۈپ كېلىنىپ، نامى بورتالا ھاۋارايى پونكتىغا ئۆزگەرتىلدى، كېيىن كېڭەيتىلىپ ھاۋارايى ئىستانسىسى قىلىپ قۇرۇلدى). 1960 ـ يىل 11 ـ ئايدا تاسىرقاي ھاۋارايى پونكتى قۇرۇلدى، 1966 ـ يىل 6 ـ ئايدا يېزا ئىگىلىك 5 ـ شى سايرام كۆلى ھاۋارايى پونكتىنى قۇرۇپ، ھاۋارايىنى كۆزىتىپ ئۇلچەش خىزمىتىنى قاناي يايدۇردى.

1. تېمپېراتۇرا

1) ھاۋا تېمپېراتۇرىسى

شەھەر تەۋەسى يەر ئوستى توزۇلۇشىدىن قارىغاندا غەرب تەرىپى ئېگىز، شەرق تەرىپى پەس، يەر شەكلى مۇرەككەپ، جايلارنىڭ يىللىق ئوتتۇرىچە تېمپېراتۇرا پەرقى خېلى چوڭ، يىللىق ئوتتۇرىچە تېمپېراتۇرا يەر يۈزىنىڭ دېڭىز يۈزىدىن ئېگىزلەپ بېرىشىغا ئەگىشىپ روشەن ئۆزگىرىپ بارىدۇ، ئادەتتە يەر يۈزى دېڭىز يۈزىدىن ھەر 100 مېتر ئېگىزلىگەندە يىللىق ئوتتۇرىچە تېمپېراتۇرا 0.3 C تىن 0.4 C قىچە تۆۋەنلەيدۇ، شۇنىڭ بىلەن بىللە، يىللىق ئوتتۇرىچە تېمپېراتۇرىنىڭ يىللىق ئۆزگىرىشىمۇ چوڭراق بولىدۇ، تۆۋەندىكى جەدۋەلگە قارالسۇن:

بورتالا شەھىرىنىڭ كۆپ يىللىق ئوتتۇرىچە ئەڭ يۇقىرى ۋە ئەڭ تۆۋەن تېمپېراتۇرىسى

جۇغراپىيە 5 — 3

رايونلار	پونكتلارنىڭ دېڭىز يۈزىدىن ئېگىزلىكى (مېتر)	يىللىق ئوتتۇرىچە تېمپېراتۇرىسى (C)	يىللىق ئوتتۇرىچە يۇقىرى تېمپېراتۇرىسى (C)	يىللىق ئوتتۇرىچە تۆۋەن تېمپېراتۇرىسى (C)
ئالاتاۋ ئېغىزى	282	8.3	13.7	3.3
تاسىرقاي	333	6.7	13.5	0.4
بورتالا	532	5.5	12.5	0.7
سايرام كۆلى	2092	1.1	3.8	—2

بورتالا شەھىرى تەۋەسىدىكى جايلارنىڭ كۆپ يىلدىن بۇيانقى ئايلىق ئوتتۇرىچە ئەڭ يۇقىرى ۋە ئەڭ تۆۋەن تېمپېراتۇرىسى

جۇغراپىيە 5 — 4

رايونلار	ئايلىق ئوتتۇرىچە يۇقىرى تېمپېراتۇرا (C)	ۋاقتى (ئاي)	ئايلىق ئوتتۇرىچە تۆۋەن تېمپېراتۇرا (C)	ۋاقتى (ئاي)
ئالاتاۋ ئېغىزى	34.2	7	—19.5	1
تاسىرقاي	33.1	7	—23.1	1
بورتالا	31.2	7	—22.4	1
سايرام كۆلى	18.3	7	—17.2	2

بورتالا شەھىرى تەۋەسىدىكى جايلارنىڭ ئەڭ ماكسىمال ۋە ئەڭ مىنىمال تېمپېراتۇرىسى

جۇغراپىيە 5 — 5

رايونلار	يىللىق ئەڭ ماكسىمال تېمپېراتۇرىسى (℃)	ۋاقتى (يىل، ئاي، كۈن)	يىللىق ئەڭ مىنىمال تېمپېراتۇرىسى (℃)	ۋاقتى (يىل، ئاي، كۈن)
ئالاتاۋ تاغ ئېغىزى	44.2	1965.7.23 1968.8.12	—33	1969.1.29
تاسىرقاي	42.6	1965.7.23	—35	1969.1.29
بورتالا	39.5	1974.7.11	—36.2	1960.1.24
سايرام كۆلى	28.3		—33.6	

بورتالا شەھىرى تەۋەسىدىكى رايونلارنىڭ كۆپ يىلدىن بۇيانقى يىللىق ئوتتۇرىچە يىغىندى تېمپېراتۇرىسى

جۇغراپىيە 5 — 6

رايونلار	كۆپ يىللىق ئوتتۇرىچە يىغىندى تېمپېراتۇرىسى		كۆپ يىللىق يۇقىرى يىغىندى تېمپېراتۇرىسى		كۆپ يىللىق تۆۋەن يىغىندى تېمپېراتۇرىسى	
	≥0℃	≥10℃	≥0℃	≥10℃	≥0℃	≥10℃
ئالاتاۋ ئېغىزى	4345	3929	4661	4330	3910	3273
تاسىرقاي	3959	3522	4343	3972	3643	2994
بورتالا	3571	3116	3888	3478	3133	2872
سايرام كۆلى	1663	1124				

بۇ پاراگرافتىكى جەدۋەللەردە كۆرسىتىلگىنى كۆپ يىللىق ئوتتۇرىچە تېمپېراتۇرا بولۇپ، 1956 - يىلدىن 1985 - يىلغىچە بولغان ئوتتۇرىچە قىممەتتىن ئىبارەت.

2) يەر تېمپېراتۇرىسى

يەر يۈزى تېمپېراتۇرىسىنىڭ ئۆزگىرىش ۋە تارقىلىش قانۇنىيىتى ھاۋا تېمپېراتۇرىسىنىڭ ئۆزگىرىش ۋە تارقىلىش قانۇنىيىتى بىلەن ئاساسەن ئوخشىشىپ كېتىدۇ، لېكىن يەر يۈزى تېمپېراتۇرىسىنىڭ ئۆرلەش ۋە تۆۋەنلەش مىقدارى ھاۋا تېمپېراتۇرىسىنىڭ ئۆرلەش ۋە تۆۋەنلەش مىقدارىدىن چوڭ بولىدۇ. بورتالا ۋادىسىدىكى تۈزلەڭلىكلەرنىڭ ئوتتۇرىچە يىللىق يەر يۈزى تېمپېراتۇرىسى 9℃ بولۇپ، ھاۋا تېمپېراتۇرىسىدىن 3℃ يۇقىرى بولىدۇ. 11 - ئايدىن يانداۋرقى يىلى 2 - ئايغىچە ئايلىق ئوتتۇرىچە يەر يۈزى تېمپېراتۇرىسى 12℃— تىن 18℃— ئارىلىقىدا بولىدۇ، 3 - ئايدىن 10 - ئايغىچە يەر يۈزى تېمپېراتۇرىسى 0℃ تىن يۇقىرى بولىدۇ، 7 - ئايدا ئەڭ يۇقىرى بولۇپ، ئايلىق ئوتتۇرىچە تېمپېراتۇرىسى 29.7℃ تىن 30.2℃ قىچە بولىدۇ، ئوخشاش مەزگىلدىكى ھاۋا تېمپېراتۇرىسىغا سېلىشتۇرغاندا 5℃ تىن 6℃ قىچە يۇقىرى بولىدۇ.

4 - ئايدىن 11 - ئايغىچە غەربتىن شەرققە قاراپ يەر ئۈستى تۈزۈلۈشىنىڭ پەسىيىشىگە ئەگىشىپ يەر يۈزى تېمپېراتۇرىسى ئۆرلەپ بارىدۇ؛ 9 - ئايدىن يانداۋرقى يىلى 3 - ئايغىچە بۇنىڭ ئەكسىچە بولۇپ، يەر

يۇزى تېمپېراتۇرىسى يەر يۇزى توزۇلۇشىنىڭ پەسىيىشىگە ئەگىشىپ تۆۋەنلەپ بارىدۇ، يەر يۇزىنىڭ ئەڭ ماكسىمال ۋە ئەڭ مىنىمال تېمپېراتۇرىسى ئالاتاۋ ئېغىزى رايونىدا مەل يۇقىرىراق بولغاندىن باشقا، قالغان جايلاردا پەرق ئانچە چوڭ ئەمەس، بورتالا ۋادىسىدىكى توزلەڭلىكلەرنىڭ ئەڭ ماكسىمال يەر يۈزى تېمپېراتۇرىسى 69.7 C (1962 - يىل 7 - ئاينىڭ 9 - كۈنى) قا يېتىدۇ، يەر يۈزىنىڭ ئەڭ مىنىمال تېمپېراتۇرىسى 40.2 C — (1960 - يىل 1 - ئاينىڭ 24 - كۈنى) قا چۈشىدۇ.

ئوتتۇرا قاتلام يەر تېمپېراتۇرىسى پەسلىگە ۋە چوڭقۇرلۇققا قاراپ قانۇنىيەتلىك ئۆزگىرىپ تۇرىدۇ، 10 - ئايدىن ياندۇرقى يىلى 3 - ئايغىچە ئوتتۇرا قاتلام يەر تېمپېراتۇرىسى چوڭقۇرلۇق دەرىجىسىنىڭ ئېشىپ بېرىشىغا ئەگىشىپ ئۆرلەيدۇ؛ 4 - ئايدىن 9 - ئايغىچە ئۇنىڭ ئەكسىچە بولۇپ، چوڭقۇرلۇق دەرىجىسىنىڭ ئېشىپ بېرىشىغا ئەگىشىپ تېمپېراتۇرىمۇ تۆۋەنلەپ بارىدۇ.

يەرنىڭ ئوتتۇرا قاتلىمى بەش سانتىمېتر، ئون سانتىمېتر، 15 سانتىمېتر، 20 سانتىمېتر چوڭقۇرلىغاندا، يىللىق ئوتتۇرىچە تېمپېراتۇرا 7.9 C تىن 7.6 C — ئازلىقمدا بولىدۇ، لېكىن قىشتا بۇ تۇپراق قاتلاملىرىنىڭ ھەممىسىدە تۇپراق تېمپېراتۇرىسى 0 C تىن تۆۋەن بولۇپ، ئېغىر دەرىجىدە توڭلايدۇ، ئادەتتىكى يىللاردا تۇپراقنىڭ توڭلاش چوڭقۇرلۇقى 120 سانتىمېتردىن 170 سانتىمېترغا يېتىدۇ، تۇپراقنىڭ ئەڭ زور توڭلاش چوڭقۇرلۇقى 150 سانتىمېتردىن 170 سانتىمېترغا (1969 - يىل 3 - ئايدا) يېتىدۇ، تۇپراقنىڭ توڭلىشى تېيىزلىكتىن چوڭقۇرلۇققا قاراپ كېڭىيىدۇ. ئەڭ ئىسسىق بولغان 7 - ئايدا 22 C تىن 28 C قا، ئەڭ سوغۇق بولغان 1 - ئايدا 8 C — تىن 12 C — قا يېتىدۇ.

3) سۇ تېمپېراتۇرىسى

شەھەر رايونىدىكى سۇ بايلىقىنىڭ كۆپ قىسمى ئېگىز تاغلاردىكى قار - مۇزلارنىڭ ئېرىپ يەر ئۈستى ياكى يەر ئاستىدىكى سۇلارنى تولۇقلىشى ئارقىلىق شەكىللەنگەن ئېقىنلاردىن ھاسىل بولغان، سۇ تېمپېراتۇرىسى ئورۇن ۋە ۋاقىتنىڭ ئوخشاش بولماسلىقىغا قاراپ خېلى زور دەرىجىدە پەرقلىنىدۇ. بورتالا شەھىرى ئەتراپىدىكى دەريا سۇلىرىنى ئالساق، ئۇنىڭ تۆۋەن تېمپېراتۇرىسى 0 C تىن تۆۋەن، يۇقىرى بولغاندىمۇ پەقەت 15 C ئەتراپىدا بولىدۇ، يەر ئاستى سۇ تېمپېراتۇرىسى ئادەتتە 9 C تىن 11 C قىچە بولىدۇ، بەزى جايلاردا 15 C قا يېتىدۇ.

2. ھۆل - يېغىن

بورتالا شەھىرى جۇڭغارىيە ئويمانلىقىنىڭ غەربىي جەنۇب چېتىگە جايلاشقان ھۆل - يېغىن ئاز بولىدىغان رايونغا تەئەللۇق بولۇپ، يىللىق ھۆل - يېغىن مىقدارى ئاز، ھۆل - يېغىنلىق كۈن ئانچە كۆپ ئەمەس، لېكىن شەھەر تەۋەسىنىڭ يەر ئۈستى توزۇلۇشى مۇرەككەپ بولغاچقا، جايلارنىڭ ھۆل - يېغىن مىقدارىمۇ ناھايىتى زور دەرىجىدە پەرقلىنىدۇ. ئۇنىڭ ئالاھىدىلىكى شۇكى، ھۆل - يېغىن بورتالا دەرياسىنىڭ ئوتتۇرا ئېقىمىدا تۆۋەن ئېقىمدىكىدىن كۆپرەك، تاغلىق رايونلاردا توزلەڭلىكلەردىن كۆپرەك، شىمالىي تاغلىق رايونغا جايلاشقان خارتۇراگ ۋە جەنۇبىي تاغلىق رايونغا جايلاشقان سايرام كۆلى شەھەر بويىچە ھۆل - يېغىن مىقدارى ئەڭ كۆپ رايون، ئالاتاۋ ئېغىزى رايونى ھۆل - يېغىن مىقدارى ئەڭ ئاز جاي ھېسابلىنىدۇ. بورتالا دەرياسىنىڭ ئوتتۇرا ئېقىمىدا يىللىق ھۆل - يېغىن مىقدارى 170 مىللىمېتردىن ئاشىدۇ، تۆۋەن ئېقىمدا 130 مىللىمېتر ئەتراپىدا بولىدۇ، ئالاتاۋ ئېغىزى رايونىدا 100 مىللىمېترغىمۇ يەتمەيدۇ، تاغلىق رايونلاردا ھۆل - يېغىن مىقدارى 300 مىللىمېتردىن 350 نەچچە مىللىمېترغىچە بولىدۇ.

بورتالا شەھىرىدىكى جايلارنىڭ يىللىق ئوتتۇرىچە ھۆل - يېغىن مىقدارى

جۇغراپىيە 5 — 7

رايونلار	پونكتلارنىڭ دېڭىز يۈزىدىن ئېگىزلىكى (مېتر)	يىللىق ئوتتۇرىچە ھۆل - يېغىن مىقدارى (ملليمېتر)	يىل	يىللىق ئەڭ كۆپ ھۆل - يېغىن مىقدارى (ملليمېتر)	يىل	يىللىق ئەڭ ئاز ھۆل - يېغىن مىقدارى (ملليمېتر)	يىل
ئالاتاۋ ئېغىزى	282	98.6	1958	181	1968	42.8	1968
تاسىرقاي	333	123.5	1969	219.4	1956	40.9	1956
بورتالا	532	181.5	1972	228.5	1968	97.8	1968
خارتوراگ	1100	237.5					
سايرام كۆلى	2092	385.9		777.9		175.1	

ھۆل - يېغىن مىقدارىنىڭ يىللار ئارا ئۆزگىرىش دەرىجىسى ناھايىتى چوڭ، ئەڭ ئاز بولغان يىللىق ھۆل - يېغىن مىقدارى بىلەن ئەڭ كۆپ بولغان يىللىق ھۆل - يېغىن مىقدارى ئوتتۇرىسىدىكى پەرق قىممىتى 150 ملليمېتردىن ئاشمدۇ. بورتالا دەريا‌سىنىڭ ئوتتۇرا ئېقىمىنى ئالساق، يامغۇر ئاز ياغقان 1968 - يىلى يىللىق ھۆل - يېغىن مىقدارى 97.8 ملليمېتر بولغان بولسا، يامغۇر كۆپ ياغقان 1972 - يىلى يىللىق ھۆل - يېغىن مىقدارى 288.5 ملليمېترغا يەتتى، ئون يىلنىڭ ئالتە يىلدا ھۆل - يېغىن مىقدارى 100 ملليمېتردىن 200 ملليمېترغا يەتتى، ئۈچ يىلدا 200 ملليمېتردىن ئاشتى، بىر يىلدا 100 ملليمېترغا يەتمىدى.

ھۆل - يېغىنىنى تۆت پەسىل بويىچە ئايرىغاندا، يازدا ئەڭ كۆپ بولۇپ، يىللىق ھۆل - يېغىن مىقدارىنىڭ 44 — 47 پىرسەنتىنى، ئەتىيازدا ئۈنىڭدىن ئاز بولۇپ، 26 — 35 پىرسەنتىنى، كۈزدە 17 — 20 پىرسەنتىنى، قىشتا ئەڭ ئاز بولۇپ، ئاران بەش - يەتتە پىرسەنتىنىلا ئىگىلەيدۇ. ھۆل - يېغىن، ئاساسەن، 5 - ، 7 - ئايلارغا مەركەزلىشىدۇ. تاغلىق رايونلارنىڭ ھۆل - يېغىن مىقدارى قىشتا تۈزلەڭلىك جايلاردىكىدىن ئازراق بولغانىنى ھېسابقا ئالمىغاندا، باشقا پەسىللەردە تۈزلەڭلىكتىكىدىن ئومۇمىيۈزلۈك كۆپ بولىدۇ. باشقا جايلارنىڭ پەسلىگە ئەگىشىپ ئۆزگىرىدىغان ھۆل - يېغىن ئەھۋالى تۆۋەندىكىچە:

بورتالا شەھىرى تەۋەسىدىكى جايلارنىڭ پەسىللىك ھۆل - يېغىن ئۆزگىرىش ئەھۋالى

جۇغراپىيە 5 — 8

رايونلار	ئەتىياز - ياز پەسلىدىكى ھۆل - يېغىن مىقدارى (ملليمېتر)	يىللىق ھۆل - يېغىن مىقدارىدا ئېگىلىگەن نىسبىتى (%)	قىش پەسلىدىكى ھۆل - يېغىن مىقدارى (ملليمېتر)	يىللىق ھۆل - يېغىن مىقدارىدا ئېگىلىگەن نىسبىتى (%)	د ت	ئايلىق ئوتتۇرىچە كۆپ ھۆل - يېغىن مىقدارى (ملليمېتر)	د ت	ئايلىق ئوتتۇرىچە ئەڭ ئاز ھۆل - يېغىن مىقدارى (ملليمېتر)	د ت
ئالاتاۋ ئېغىزى	69.8	70.7	28.9	29.3	6	14.6	1	2.9	1
تاسىرقاي	95.1	77	28.4	23	6	23.7	1	4.3	1
بورتالا	139.8	77	41.7	23	6	33.2	1	4.1	1
سايرام كۆلى	346.2	89.7	39.7	10.3	7	115.4	1	0.3	1

ھۆل ـ يېغىنلىق كۈن (ئومۇمەن ھۆل ـ يېغىن مىقدارى 1 ـ 0 ملليمېتردىن يۇقىرى بولغانلىرى ھۆل ـ يېغىنلىق كۈن دەپ ھېسابلاندى، يەنە يامغۇرلۇق كۈن دەپمۇ ئاتىلىدۇ)، يىللىق يامغۇرلۇق كۈن، ئايلىق يامغۇرلۇق كۈن ئورۇن ۋە يەر يۈزىنىڭ دېڭىز يۈزىدىن ھېسابلانغان ئىگىزلىكىنىڭ ئوخشاش بولماسلىقىغا قاراپ خېلى زور دەرىجىدە پەرقلىنىدۇ، مەسىلەن:

بورتالا شەھىرى ئەۋەسىدىكى جايلارنىڭ يىللىق، ئايلىق ھۆل ـ يېغىنلىق كۈنلىرىنىڭ ئۆزگىرىش ئەھۋالى

جۇغراپىيە 5 — 9 بىرلىكى: كۈن

ئورنى	يىللىق يامغۇرلۇق كۈن			ئايلىق يامغۇرلۇق كۈن		
	يىللىق ئوتتۇرىچە	ئەڭ كۆپ	ئەڭ ئاز	ئايلىق ئوتتۇرىچە	ئەڭ كۆپ	ئەڭ ئاز
ئالاتاۋ ئېغىزى	64.2	99	39	5.4	8.1	1.7
تاسىرقاي	71.7	102	53	6.0	8.5	2.9
بورتالا	79.6	113	49	6.6	8.4	3
شايرام كۆلى	88.8			7.4	16.3	1.3

بىر قېتىملىق ئەڭ كۆپ ھۆل ـ يېغىن ئودا توقۇز كۈن داۋاملاشتى (1959 ـ يىل 11 ـ ئاينىڭ 15 ـ كۈنىدىن 11 ـ ئاينىڭ 23 ـ كۈنىگىچە)، ھۆل ـ يېغىن مىقدارى 128 ملليمېتر‌غا يەتتى.

بورتالا شەھىرىدە ھۆل ـ يېغىن يامغۇر ۋە قاردىن تەركىب تاپقان بولۇپ، بۇ ئىككىسىنىڭ رايونلار بويىچە تارقىلىشى ئاساسىي جەھەتتىن ئوخشىشىپ كېتىدۇ. ھۆل ـ يېغىن تاغلىق رايونلاردا تۆزلەڭلىك جايلاردىكىدىن، غەربىي قىسىمدا شەرقىي قىسمىدىن كۆپ بولىدۇ، تۆزلەڭلىك رايونلاردا ياغقان قارنىڭ يىللىق ھۆل ـ يېغىن مىقدارىدا ئىگىلىگەن نىسبىتى ناھايىتى ئاز بولۇپ، تەخمىنەن 12% تىن 15% نى ئىگىلەيدۇ. ھۆل ـ يېغىن بورتالا شەھىرىنىڭ ئوتتۇرا ئېقىمىدا 23 ملليمېتر‌غا، تۆۋەن ئېقىمىدا 20 ملليمېتر‌غا يېتىدۇ، ئالاتاۋ ئېغىزى رايونىدا ئەڭ ئاز بولۇپ، بورتالا دەريا‌سىنىڭ ئوتتۇرا ۋە تۆۋەن ئېقىمىدىكى ھۆل ـ يېغىنىنىڭ تەخمىنەن يېرىمىغا تەڭ كېلىدۇ، بۇ جايلاردا ھۆل ـ يېغىن مىقدارى تەخمىنەن 12 ملليمېتر‌غا يېتىدۇ.

جايلاردا ئودا قار توپلانغان ئەڭ ئۇزۇن كۈن ئالاتاۋ ئېغىزى رايونىدا ئازراق كۆرۈلگەندىن باشقا، قالغان جايلاردا پەرق ئانچە زور ئەمەس، بورتالا دەريا‌سىنىڭ ئوتتۇرا، تۆۋەن ئېقىملىرىدا ئودا قار توپلانغان ئەڭ ئۇزۇن كۈن تەخمىنەن 120 كۈنگە يېتىدۇ (1970 ـ يىل 11 ـ ئاينىڭ 15 ـ كۈنىدىن 1971 ـ يىل 3 ـ ئاينىڭ 16 ـ كۈنگىچە).

قىشتا قار ئانچە قېلىن توپلانمايدۇ، ئادەتتىكى يىللاردا ئون سانتىمېتردىن ئاشمايدۇ، توپلانغان قار ئەڭ قېلىن بولغاندا 25 سانتىمېتر‌غا يېتىدۇ، تاغلىق رايونلاردا قار قېلىنراق توپلىنىدۇ، قىسمەن يىللاردا 50 سانتىمېتر‌غا يېتىدۇ. 1918 ـ يىل 10 ـ ئايدا قاتتىق قار يېغىپ، بورتالا دەريا‌سىنىڭ ئوتتۇرا، تۆۋەن ئېقىملىرىدا قارنىڭ قېلىنلىقى 90 سانتىمېتر‌غا يەتكەن. 1924 ـ يىلى، 1936 ـ يىلى، 1945 ـ يىلى بورتالا دەريا‌سىنىڭ ئوتتۇرا، تۆۋەن ئېقىملىرىدا قارنىڭ قېلىنلىقى تەخمىنەن 50 سانتىمېتر‌غا يەتكەن.

3. كۈن نۇرىنىڭ چۈشۈشى

شەھەر تەۋەسىدىكى ھاۋا بوشلۇقىدا بۇلۇت ۋە قۇم ـ بوران نىسبەتەن ئازراق، كۈننىڭ ئومۇمىي رادىئاتسىيە

مىقدارى كۆپرەك، ئۇ، شەرق ۋە جەنۇب تەرەپكە جايلاشقان قوشنا ناھىيىلەردىكىدىن كۆپ بولۇپ، ئارىشالىق ناھىيىسى بىلەن ئوخشىشىپ كېتىدۇ، كۆن نۇرىنىڭ چۈشۈش مىقدارى غەربىي قىسمىدا شەرقىي قىسمىدىكىدىن كۆپرەك بولىدۇ، كۆن نۇرىنىڭ يىللىق چۈشۈش ۋاقتى ئورۇن ۋە پەسىلنىڭ ئوخشاش بولماسلىقىغا قاراپ ئالاھىدە پەرقلىنىدۇ.

بورتالا شەھىرى تەۋەسىدىكى جايلارنىڭ يىللىق كۆن نۇرى چۈشۈش ۋاقتىنىڭ ئۆزگىرىشى

جۇغراپىيە 5 — 10

ئورنى	يىللىق كۆن نۇرى چۈشۈش ۋاقتى					
	يىللىق ئوتتۇرىچە كۆن نۇرى چۈشكەن ۋاقىت (سائەت)	كۆن نۇرى چۈشۈش ۋاقتىنىڭ ئىگىلىگەن نىسبەتى (%)	بىر يىلدا كۆن نۇرى ئەڭ كۆپ چۈشكەن ۋاقىت (سائەت)	كۆن نۇرى چۈشۈش ۋاقتىنىڭ ئىگىلىگەن نىسبەتى (%)	بىر يىلدا كۆن نۇرى ئەڭ ئاز چۈشكەن ۋاقىت (سائەت)	كۆن نۇرى چۈشۈش ۋاقتىنىڭ ئىگىلىگەن نىسبەتى (%)
ئالاتاۋ ئېغىزى	2711.3	61	2987.1	67	2523	57
تاسىرقاي	2844.4	64	3044.8	69	2459.6	55
بورتالا	2804.7	63	3105.3	70	2418.3	54

بورتالا شەھىرى تەۋەسىدىكى جايلاردا كۆن نۇرى چۈشۈش ۋاقتىنىڭ ئايلىق ئوتتۇرىچە ئۆزگىرىشى

جۇغراپىيە 5 — 11

ئورنى	ئايلىق كۆن نۇرى چۈشۈش ۋاقتى					
	ئايلىق ئوتتۇرىچە كۆن نۇرى چۈشكەن ۋاقىت (سائەت)	كۆن نۇرى چۈشۈش ۋاقتىنىڭ ئىگىلىگەن نىسبەتى (%)	بىر ئايدا كۆن نۇرى ئەڭ كۆپ چۈشكەن ۋاقىت (سائەت)	كۆن نۇرى چۈشۈش ۋاقتىنىڭ ئىگىلىگەن نىسبەتى (%)	بىر ئايدا كۆن نۇرى ئەڭ ئاز چۈشكەن ۋاقىت (سائەت)	كۆن نۇرى چۈشۈش ۋاقتىنىڭ ئىگىلىگەن نىسبەتى (%)
ئالاتاۋ ئېغىزى	225.9	61	315.2	73	98.4	36
تاسىرقاي	237	64	325.9	75	118.4	44
بورتالا	233.7	63	321.5	68	125.6	46

كۆن نۇرىنىڭ چۈشۈش ۋاقتى بىر كۈندە ئەڭ ئۇزۇن بولغاندا 13.8 سائەتكە يېتىدۇ.

بورتالا شەھىرى تەۋەسىدىكى جايلاردا قۇياشنىڭ ئومۇمىي رادىئاتسىيە مىقدارىنىڭ ئۆزگىرىشى

جۇغراپىيە 5 — 12

بىرلىكى: كالورىيە/كۋادرات سانتىمېتر

ئورنى / رادىئاتسىيە مىقدارى	يىللىق ئوتتۇرىچە ئومۇمىي رادىئاتسىيە مىقدارى	رادىئاتسىيە مىقدارى		
		ئايلىق ئوتتۇرىچە رادىئاتسىيە مىقدارى	ئايلىق ئەڭ كۆپ رادىئاتسىيە مىقدارى	ئايلىق ئەڭ ئاز رادىئاتسىيە مىقدارى
ئالاتاۋ ئېغىزى	129.2	10.8	17.5	3.3
تاسىرقاي	133.7	11.1	17.8	3.7
بورتالا	137.4	11.4	18.4	4.3

4. شامال

شامال تېزلىكى شەھەر تەۋەسىدە كۆپ يىللىق ئوتتۇرىچە شامال تېزلىكى ئەڭ يۇقىرى بولغان رايون ئالاتاۋ ئېغىزى بولۇپ، سېكۇنتىغا 6.1 مېتردىن يېتىدۇ، باشقا رايونلاردا شامال تېزلىكىنىڭ پەرقى ئانچە چوڭ ئەمەس، ئوتتۇرا ھېساب بىلەن سېكۇنتىغا ئىككى مېتردىن يېتىدۇ. شامالنىڭ تېزلىكى بورتالا رايونىنىڭ شەرقىدە غەربىدىكىدىن يۇقىرى، تاغلىق رايونلاردا ئەڭ تۆۋەن، ئالاتاۋ ئېغىزىدا ئەڭ يۇقىرى بولىدۇ، بۇ يەردە بورانىنىڭ تېزلىكى سېكۇنتىغا 55 مېتردىن (1977 - يىل 4 - ئاينىڭ 22 - كۈنى)، 49 مېتردىن (1979 - يىل 4 - ئاينىڭ 10 - كۈنى) يەتكەن. بىر يىلدا سەككىز بالدىن يۇقىرى بوران چىقىدىغان ۋاقىت 164 كۈنگە يېتىدۇ. پەسىل بويىچە ئايرىغاندا ئەتىياز، يازدا شامالنىڭ تېزلىكى ئەڭ يۇقىرى بولىدۇ، ئالاتاۋ ئېغىزى رايونىدا ئوتتۇرا ھېساب بىلەن سېكۇنتىغا سەككىز مېتردىن يېتىدۇ؛ بورتالا دەرياسىنىڭ ئوتتۇرا، تۆۋەن ئېقىملىرىدا سېكۇنتىغا ئۈچ مېتردىن يېتىدۇ؛ كۈزدە شامالنىڭ تېزلىكى تۆۋەنلەيدۇ، قىشتا ئەڭ ئاجىز بولىدۇ. لېكىن سايرام كۆلى بويلىرىدا ئۇنىڭ ئەكسىچە بولۇپ، شامالنىڭ تېزلىكى ئەتىياز، يازدا تۆۋەن، كۈز، قىشتا يۇقىرى بولىدۇ، بولۇپمۇ قىشتا دائىم بوران چىقىدۇ، بۇ ئەھۋال ئەتىياز، يازدا سوغۇق ھاۋا ماسسىسى بىلەن ئىسسىق ھاۋا ماسسىسى پات - پات ئالمىشىپ، ئۇنىڭ شەھەر تەۋەسىدىن ئۆتكەن قېتىم سانى كۆپ بولغانلىقتىن، ئۇنىڭ ئۈستىگە قىشتا ئاساسەن يۇقىرى بېسىملىق سوغۇق ھاۋا ماسسىسىنىڭ تىزگىنلىشىگە ئۇچراپ، ھاۋا قاتلىمى تۇراقلاشقانلىقىدىن كېلىپ چىققان.

بورتالا شەھىرى تەۋەسىدىكى جايلاردا شامال تېزلىكىنىڭ ئۆزگىرىش ئەھۋالى

جۇغراپىيە 5 — 13

ئورنى	كۆپ يىللىق ئوتتۇرىچە شامال تېزلىكى (مېتر/سېكۇنت)	كۆپ يىللىق ئوتتۇرىچە ئەڭ يۇقىرى شامال تېزلىكى (مېتر/سېكۇنت)	ئاي	كۆپ يىللىق ئايلىق ئوتتۇرىچە ئەڭ تۆۋەن شامال تېزلىكى (مېتر/سېكۇنت)	ئاي
ئالاتاۋ ئېغىزى	6	8	5	3.2	1
تاسمرقاي	2.2	2.8	5	1.5	1
بورتالا	2	2.6	5	1.2	12

شامال يۆنىلىشى شەھەر تەۋەسىدىكى جايلاردا شامال يۆنىلىشى جۇغراپىيىلىك ئورنى ۋە پەسىلنىڭ ئالمىشىشىغا ئەگىشىپ روشەن ئۆزگىرىپ تۇرىدۇ.

بورتالا شەھىرى تەۋەسىدىكى جايلاردا شامال يۆنىلىشىنىڭ ئۆزگىرىش ئەھۋالى

جۇغراپىيە 5 — 14

ئورنى	ئەتىياز		ياز		كۈز		قىش		يىل بويى	
	شامال يۆنىلىشى	چاستۇتىسى (%)	شامال يۆنىلىشى	چاستۇتىسى (%)	شامال يۆنىلىشى	چاستۇتىسى (%)	شامال يۆنىلىشى	چاستۇتىسى (%)	شامال يۆنىلىشى	چاستۇتىسى (%)
ئالاتاۋ ئېغىزى	غەربىي شىمال شامىلى	39	غەربىي شىمال شامىلى	48	غەربىي شىمال شامىلى	31	جەنۇب شامىلى	28	غەربىي شىمال شامىلى	30
تاسىرقاي	شەرق شامىلى، غەربىي شىمال شامىلى	16.7	غەرب شامىلى	18	غەربىي شىمال شامىلى	20.3	غەربىي شىمال شامىلى	24.7	غەربىي شىمال شامىلى	19
بورتالا	غەرب شامىلى	21.3	غەرب شامىلى	28.7	غەرب شامىلى	21.7	غەرب شامىلى	22.3	غەرب شامىلى	24

5. نەملىك، سۇنىڭ پارغا ئايلىنىش مىقدارى ۋە قىراۋسىز مەزگىل

1) نەملىك

شەھەر تەۋەسىدىكى جايلارنىڭ ئوتتۇرىچە نىسپىي نەملىكى، ئاساسەن، 50% تىن يۇقىرى، قىشتا نىسپىي نەملىك ئادەتتە 75% تىن يۇقىرى بولىدۇ، نىسپىي نەملىك 75% تىن ئاشسا ياكى شۇنىڭغا باراۋەر بولسا نەم ھاۋالىق كۈن بولىدۇ، بورتالا دەرياسىنىڭ ئوتتۇرا ئېقىمىدا بىر قېتىم ئەڭ ئۇزاق داۋاملاشقان نەم ھاۋالىق كۈن 150 كۈنگە يەتتى (1963 - يىل 10 - ئاينىڭ 26 - كۈنىدىن 1964 - يىل 3 - ئاينىڭ 25 - كۈنىگىچە)، ئالاتاۋ ئېغىزى رايونىدا 80 كۈن بولدى (1961 - يىل 12 - ئاينىڭ 18 - كۈنىدىن 1962 - يىل 3 - ئاينىڭ 7 - كۈنىگىچە). نىسپىي نەملىك 30% تىن تۆۋەن بولسا قۇرغاق ھاۋالىق كۈن ھىسابلىنىدۇ، قۇرغاق ھاۋالىق كۈن، ئاساسەن، يازدا كۆرۈلىدۇ، ئالاتاۋ ئېغىزى رايونىنىڭ يىللىق ئوتتۇرىچە قۇرغاق ھاۋالىق ۋاقتى 62 كۈن بولىدۇ، بورتالا دەرياسىنىڭ ئوتتۇرا، تۆۋەن ئېقىملىرىدا قۇرغاق ھاۋالىق كۈننىڭ پەيدا بولۇشى روشەن بولمايدۇ، ئىلگىرى بۇنداق ئەھۋاللار كۆپ كۆرۈلمىگەن. جايلاردا نىسپىي نەملىكنىڭ ئۆزگىرىشى تۆۋەندىكىدەك بولىدۇ:

بورتالا شەھىرى تەۋەسىدىكى جايلارنىڭ نىسپىي نەملىك ئۆزگىرىش ئەھۋالى

جۇغراپىيە 5 — 16

ئورنى	يىللىق ئوتتۇرىچە نەملىك (%)	ئايلىق ئوتتۇرىچە ئەڭ كۆپ نەملىك (%)	ئاي	ئايلىق ئوتتۇرىچە ئەڭ ئاز نەملىك (%)	ئاي
ئالاتاۋ ئېغىزى	53	79	1	35	6
تاسىرقاي	64	83	1	49	6
بورتالا	68	85	1	54	5

مۇتلەق نەملىكنىڭ يىل ۋە ئايلار بويىچە ئۆزگىرىشى دەل نىسپىي نەملىكنىڭ يىل - ئايلار بويىچە ئۆزگىرىشىنىڭ ئەكسىچە بولىدۇ، ھاۋا تېمپېراتۇرىسىنىڭ ئۆزگىرىشى بىلەن ئوخشىشىپ كېتىدۇ، نەملىك 1 - ئايدا ئەڭ ئاز بولىدۇ، 7 - ئايدا ئەڭ كۆپ بولىدۇ. 1 - ئايدىن 7 - ئايغىچە ئايمۇ - ئاي ئېشىپ بارىدۇ، 7 - ئايدىن 1 - ئايغىچە ئايمۇ - ئاي ئازىيىپ بارىدۇ، 1 - ئايدا ئوتتۇرىچە قىممىتى 1.5 مىللىبارغا، ئەڭ ئاز بولغاندا 0.3 مىللىبارغا، 7 - ئايدا ئوتتۇرىچە قىممىتى 14.7 مىللىبارغا، ئەڭ چوڭ قىممىتى 33.7 مىللىبارغا يېتىدۇ (6 - ئاينىڭ ئاخىرلىرىدا كۆرۈلىدۇ).

2) سۇنىڭ پارغا ئايلىنىش مىقدارى

شەھەر تەۋەسىدە كۈن نۇرى رادىئاتسىيىسى كۈچلۈك، ھاۋا تېمپېراتۇرىسى يۇقىرى، شامال سۈرئىتى تېز ھەم كۈچلۈك، شۇڭا سۇنىڭ پارغا ئايلىنىش مىقدارىمۇ كۆپ. سۇنىڭ پارغا ئايلىنىش مىقدارى شەرقىي قىسمىدا غەربىي قىسمىدىكىدىن كۆپرەك، تۈزلەڭلىك رايونلاردا تاغلىق رايونلاردىكىدىن كۆپ بولىدۇ. سۇنىڭ يىللىق ئوتتۇرىچە پارغا ئايلىنىش مىقدارى ئادەتتە 1500 مىللىمېتردىن 3500 مىللىمېترغىچە بولىدۇ، بۇ، يىللىق ھۆل - يېغىن مىقدارىنىڭ 8.6 — 34.7 ھەسىسىگە تەڭ كېلىدۇ.

بورتالا شەھىرى تەۋەسىدىكى جايلاردا سۇنىڭ پارغا ئايلىنىش مىقدارىنىڭ ئۆزگىرىش ئەھۋالى

جۇغرافىيە 5 — 17

ئورنى	سۇنىڭ يىللىق ئوتتۇرىچە پارغا ئايلىنىش مىقدارى (مىللىمېتر)	ئاي	سۇنىڭ ئايلىق ئوتتۇرىچە ئەڭ كۆپ پارغا ئايلىنىش مىقدارى (مىللىمېتر)	ئاي	سۇنىڭ ئايلىق ئوتتۇرىچە ئەڭ ئاز پارغا ئايلىنىش مىقدارى (مىللىمېتر)	ئاي
ئالاتاۋ ئېغىزى	3421.3	6	626.9	1	10.5	1
تاسىرقاي	1917.9	7	361	12	11.2	12
بورتالا	1558.5	7	277.7	12	6.7	12

3) قىراۋسىز مەزگىل

شەھەر رايونى، ئالاتاۋ ئېغىزى، تاسىرقايلارنىڭ جۇغرافىيىلىك ئورنى ئوخشاش بولمىغاچقا، قىراۋسىز مەزگىلمۇ ئوخشاش بولمايدۇ.

بورتالا شەھىرى تەۋەسىدىكى جايلارنىڭ قىراۋسىز مەزگىلى ۋە باشلىنىش - ئاخىرلىشىش كۈنلىرىنىڭ ئۆزگىرىش ئەھۋالى

جۇغرافىيە 5 — 18 بىرلىكى: ئاي/كۈن، كۈن سانى

پونكىت نامى / مۇھىم ئامىللار / تۈرى	ئالاتاۋ ئېغىزى			تاسىرقاي			بورتالا		
	قىراۋسىز مەزگىل	باشلانغان كۈن	ئاخىرلاشقان كۈن	قىراۋسىز مەزگىل	باشلانغان كۈن	ئاخىرلاشقان كۈن	قىراۋسىز مەزگىل	باشلانغان كۈن	ئاخىرلاشقان كۈن
ئەڭ ئۇزۇن (بالدۇر چۈشكەن) بولغان ۋاقىت	213	20/3	29/9	206	26/3	27/9	189	1/4	19/9
ئەڭ قىسقا (كېچىكىپ چۈشكەن) ۋاقىت	156	13/5	31/10	164	23/4	29/10	145	14/5	21/10
كۆپ يىللىق ئوتتۇرىچە ۋاقىت	194	9/4	20/10	185	9/4	10/10	168	17/4	4/10
كاپالەتلىك قىلىش نىسبىتى 80 % بولغان ۋاقىت	176	17/4	9/10	169	16/4	1/10	156	26/4	27/9
كاپالەتلىك قىلىش نىسبىتى 90 % بولغان ۋاقىت	166	24/4	6/10	163	22/4	27/9	149	6/5	24/9

VI باب

تۇپراق

§1. يەر بايلىقى ۋە ئۇنىڭدىن پايدىلىنىش

1. يەر بايلىقىدىن پايدىلىنىش ئەھۋالى

شەھەر بويىچە يەر بايلىقىنىڭ ئومۇمىي كۆلىمى 11 مىليون 934 مىڭ مو بولۇپ، ئۇنىڭدىن پايدىلىنىش ئەھۋالى تۆۋەندىكىچە:

1) شەھەرنىڭ يەر بايلىقىدىن پايدىلىنىش ئەھۋالى

(1) دېھقانچىلىق قىلىنىدىغان يەر كۆلىمى 369 مىڭ 800 مو (شۆبە ھەربىي رايون دېھقانچىلىق مەيدانىنىڭ 5500 مو يېرىنىمۇ ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ).

(2) ئورمانچىلىق ئۇچۇن ئىشلىتىلگەن يەر كۆلىمى 837 مىڭ 700 مو.
(3) مېۋىلىك باغ ئۇچۇن ئىشلىتىلگەن يەر كۆلىمى 3300 مو.
(4) ئوتلاق كۆلىمى 8 مىليون 428 مىڭ 600 مو (يېزا ئىگىلىك 5 - شىنىڭ بورتالادا تۇرۇشلۇق تۇمەن - مەيدانلىرى ۋە باشقا ناھىيىلەر پايدىلىنىۋاتقان ئوتلاقلارنىمۇ ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ).
(5) سۇچىلىق ئىشلىرىغا ئىشلىتىلگەن يەر كۆلىمى 751 مىڭ 500 مو.
بۇنىڭ ئىچىدە كۆل، سۇ ئامبىرى، كۆلچەك، دەريا، جىلغا، ئېرىق، بۆلاق ئىگىلىگەن يەر كۆلىمى 728 مىڭ 600 مو، سۇ چىقىرىۋېتىش - سۇغىرىش ئېرىق - ئۆستەڭلىرى ئۇچۇن ئىشلىتىلگەن يەر كۆلىمى 20 مىڭ 400 مو، بېلىق كۆلچەكلىرى ئۇچۇن ئىشلىتىلگەن يەر كۆلىمى 2500 مو.
(6) تۆمۇرىول، تاشيول قاتناش ئىشلىرىغا ئىشلىتىلگەن يەر كۆلىمى 27 مىڭ 500 مو.
(7) سانائەت، كان - كارخانىلار ئۇچۇن ئىشلىتىلگەن يەر كۆلىمى 8100 مو.
(8) ئاھالىلەر ئولتۇراق نۇقتىسى (شەھەر - يېزىلاردا) ئۇچۇن ئىشلىتىلگەن يەر كۆلىمى 42 مىڭ 800 مو.
(9) ئالاھىدە ئىشلارغا ئىشلىتىلگەن يەر كۆلىمى 4500 مو.
(10) ۋاقتىنچە پايدىلىنىشقا بولمايدىغان يەر كۆلىمى 436 مىڭ 900 مو.

2) يېزا ئىگىلىك 5 - شىنىڭ يەر بايلىقىدىن پايدىلىنىش ئەھۋالى

(1) دېھقانچىلىق ئۇچۇن ئىشلىتىلگەن يەر كۆلىمى 260 مىڭ 700 مو.
(2) ئورمانچىلىق ئۇچۇن ئىشلىتىلگەن يەر كۆلىمى 7400 مو.
(3) مېۋىلىك باغ ئۇچۇن ئىشلىتىلگەن يەر كۆلىمى 2900 مو.
(4) بوز يەر كۆلىمى 702 مىڭ 300 مو (پايدىلىنىشقا بولمايدىغان قىسمەن يەرلەرنىمۇ ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ).
(5) سۇچىلىق ئىشلىرىغا ئىشلىتىلگەن يەر كۆلىمى 21 مىڭ 600 مو، بۇنىڭ ئىچىدە. سۇ چىقىرىۋېتىش - سۇغىرىش ئېرىق - ئۆستەڭلىرى ئۇچۇن ئىشلىتىلگەن يەر كۆلىمى 18 مىڭ 700 مو، بېلىق كۆلچىكى كۆلىمى 1500 مو.
(6) يول، قاتناش ئىشلىرىغا ئىشلىتىلگەن يەر كۆلىمى 6600 مو.
(7) سانائەت، كان - كارخانىلار ئۇچۇن ئىشلىتىلگەن يەر كۆلىمى 1100 مو.
(8) ئاھالىلەر ئولتۇراق نۇقتىسى (شەھەر - يېزىلاردا) ئۇچۇن ئىشلىتىلگەن يەر كۆلىمى 17 مىڭ 200 مو.
(9) ئالاھىدە ئىشلارغا ئىشلىتىلگەن يەر كۆلىمى 2800 مو.

شەھەر بويىچە 1985 - يىلدىكى ئومۇمىي تېرىلغۇ يەر كۆلىمى 364 مىڭ 300 مو بولۇپ، كىشى بېشىغا ئوتتۇرا ھېساب بىلەن 3.91 مودىن، دېھقانچىلىق بىلەن شۇغۇللىنىدىغانلارغا ئوتتۇرا ھېساب بىلەن 5.26 مودىن، ھەربىر ئەنگەك كۆچىگە ئوتتۇرا ھېساب بىلەن 15.30 مودىن توغرا كەلدى. دېھقانچىلىق بوز يەرلىرىنى ئۆزلەشتۇرۇش نىسبىتى تۆزلەڭلىك (دېھقانچىلىق قىلىنىدىغان) رايونلاردا 34.32% كە يەتتى.

كۆپ يىللاردىن بۇيان يېپىنچا ئۇسۇملۇكلەر بۇزغۇنچىلىقتا ئۇچراپ، سۇ تۇپراقنى ئېغىتىپ كەتكەچكە، يەر بايلىقى زىيانغا ئۇچرىغانىدى، شەھەر تەۋەسىدىكى بورتالا دەرياسى ساھىلىدا بۇنداق ئەھۋال ناھايىتى ئېغىر بولدى. 1965 - يىلدىن 1966 - يىلغىچە، 1982 - يىلدىن 1986 - يىلغىچە بولغان يەتتە يىلدا ھەر بىر كۋادرات كىلومېتر يەرنىڭ ئىنروزىيىلىك مۇدولى ئوتتۇرا ھېساب بىلەن 19.3 كۇب مېترغا يەتتى. شەھەر تەۋەسىدىكى دەريالارنىڭ ئۆزۈنلۇقى 125 كىلومېترغا يېتىدۇ. ھەر يىلى 2412 كۇب مېتر تۇپراقنى سۇ

ئېقىتىپ كېتىدۇ، مۇشۇ سانلىق ئاساس بويىچە ھېسابلىغاندا، شەھەر بويىچە تۇزلەڭلىك رايونلاردا ھەر يىلى تەخمىنەن 86 مىڭ 256 كۇب مېتر تۇپراقنى سۇ ئېقىتىپ كېتىدۇ، بۇ، ھەر يىلى 647 مىو تېرىلغۇ يەرنى، 8.74 تونىنا نىترات ھالىتىدىكى ئازوتنى، 1.2 تونىنا ئۈنۈملۈك فوسفورنى، 4825 تونىنا ئورگانىك ماددىنى ئېقىتىپ كەتكەنگە تەڭ. قۇم - لاتقىلارنىڭ ئېقىپ كېتىشى ئەڭ ئېغىر بولغان ۋاقىت 1966 - يىلى بولۇپ، 493 مىڭ تونىنا قۇم - لاتقىنى سۇ ئېقىتىپ كەتتى. تۇپراقنىڭ ئېقىپ كېتىش مىقدارى ئەڭ ئاز بولغان ۋاقىت 1984 - يىل بولۇپ، 17 مىڭ 100 تونىنا تۇپراقنى سۇ ئېقىتىپ كەتتى. بورتالا دەرياسىنىڭ ئېقىم مىقدارى يىلىغا 2.59% كېمەيىپ بارماقتا.

80 - يىللاردىن بۇيان، دۆلەت قۇرۇلۇشى، يېزا - بازار كارخانىلىرىنىڭ تەرەققىياتى تېزلەشكەچكە ۋە شەھەر - يېزىلاردا ئۆي ئورنى كۆپەيگەچكە، تېرىلغۇ يەر كۆلىمى يىلمۇ يىل ئازىيىپ كەتتى، پەقەت 1985 - يىلىلا 1592 مو يەر.ساپ كېمەيىپ كەتتى.

§ 2. تۇپراق تۇرلىرى ۋە ئۇنىڭ تارقىلىشى

شەھەر تەۋەسىنىڭ تۇپرىقى تەكرىتاغنىڭ غەربىي بۆلىكىگە جايلاشقان شىمالىي تاغ ئېتىكىدىكى تىنما ۋادا (كەلكۇندىن ھاسىل بولغان تىنما) ۋە دېڭىز فاتسىيىلىك چۆكۈندە ماددىلىرىغا تەۋە بولۇپ، تۇپراق ھاسىل بولۇش شارائىتى مۇرەككەپ، تۇپراق تۇرى بىرقەدەر كۆپ، دېڭىز يۈزىدىن ھېسابلانغان ئېگىزلىكىنىڭ ئوخشاش بولماسلىقىغا ئەگىشىپ، تۇپراق تۇرلىرىنىڭ ۋېرتىكاللىق تارقىلىشى ئېگىز تاغلىق چىملىق تۇپراق، كەنجى ئېگىز تاغلىق چىملىق تۇپراق، قاراچىلان تۇپراق، كاشتان تۇپراق، تاغلىق قوڭۇر چۆل تۇپراق، كۇل رەڭ چۆل تۇپراق، چۆل كۇل رەڭ تۇپراق، سازلىق تۇپراق، شورلۇق تۇپراق قاتارلىقلاردىن تەركىب تاپقان. تۇپراقنى ئومۇمىيۈزلۈك تەكشۈرۈشكە دائىر ماتېرىياللاردىكى خاتىرىلەرگە ئاساسەن، دېھقانچىلىق رايونلىرىنىڭ تۇپرىقى ئالتە تىپقا، 14 كەنجى تىپقا، 23 تۇپراق ئۇرۇقدىشىغا، 31 تۈرگە ئايرىلغان.

ئالتە تۇپراق تىپى ۋە 31 تۇپراق تۈرى تۆۋەندىكىچە:

كۇل رەڭ چۆل تۇپراق يېنىك شورلۇق سېرىق تۇپراق، ئوتتۇراھال شورلۇق سېرىق تۇپراق، نېپىز قاتلاملىق قىزغۇچ قاتقىلاق تۇپراق، قىزغۇچ قۇم تۇپراق، قىزىل قاتقىلاق تۇپراق، نېپىز قاتلاملىق ئاق قاتقىلاق تۇپراق، ئاق قاتقىلاق تۇپراق، ئوتتۇرا قاتلاملىق ئاق قۇم تۇپراق، ئاق قۇم تۇپراق، سۇس سېرىق تۇپراق، تېگى قۇم سېرىق قاتقىلاق تۇپراق، سېرىق قاتقىلاق تۇپراق.

سۇغىرىلىدىغان تۇپراق سېرىق تۇپراق، تېگى قۇم سېرىق تۇپراق، قىزىل تۇپراق، كۇل رەڭ سېرىق تۇپراق، كۇل رەڭ سېرىق قۇم تۇپراق، كۇل رەڭ سېرىق قاتقىلاق تۇپراق، كۇل رەڭ قىزىل تۇپراق.

نەم تۇپراق كۇل رەڭ تۇپراق، كۇل رەڭ قۇم تۇپراق، ئوتتۇرا قاتلاملىق كۇل رەڭ قۇم تۇپراق، قارا تۇپراق، قارا قۇم تۇپراق، ئوتتۇرا قاتلاملىق قارامتۇل قۇم تۇپراق، يېنىك شورلاشقان قارا تۇپراق، يېنىك شورلاشقان قارا قۇم تۇپراق.

چىملىق تۇپراق ئوتتۇراھال شورلاشقان قارا تۇپراق، ئېغىر شورلاشقان قارا تۇپراق.

سازلىق تۇپراق يېنىك شورلاشقان قارامتۇل تۇپراق.

شورلۇق تۇپراق

گېئومورفولوگىيىلىك تىپقا ئايرىش، تۇپراق ھاسىل بولۇشنىڭ تەبىئىي ۋە ئىجتىمائىي شارائىتىغا، سۇ ۋە ئىسسىقلىق ئامىللىرى، ئۇنىڭدىن پايدىلىنىش ئەھۋالىغا ئاساسەن، شەھەرنىڭ تۇپرىقىنى ئۈچ تۇپراق رايونىغا ئايرىشقا بولىدۇ.

1) بورتالا دەريا سىنىڭ ئىككى يېقىندىكى تىنما ۋادا (كەلكۈندىن ھاسىل بولغان) غا جايلاشقان تۈزلەڭلىك تېرىلغۇ تۈپراق رايونى (ئاساسلىقى دېھقانچىلىق رايونلىرىنى كۆرسىتىدۇ)

بۇ رايون 4 - دەۋردىكى گولوتسېن سېرىيىسىگە تەئەللۇق سېرىق، كۈل رەڭ قارا تىنما (لاتقا) لاردىن ياكى دېگىز ساھىلى چۆكۈندىلىرىدىن ھاسىل بولغان بولۇپ، ئومۇمىي كۆلىمى 1225 كۋادرات كىلومېتر يەنى 1 مىليون 837 مىڭ 500 مو كېلىدۇ، ئورنى دېگىز يۈزىدىن 200 مېتردىن 800 مېترغىچە ئېگىز، يەر شارائىتى بىر قەدەر تەكشى، ئېقىلمى مۇڭاپىق، سۇ، ئىسسىقلىق، نۇر ۋە سۇغىرىش شارائىتى بىرقەدەر ياخشى، بۇ، ھەرخىل زىرائەتلەرنى ئۆزاق مۇددەت تېرىشقا بولىدىغان تۈپراق رايونىدۇر.

شەھەرنىڭ غەربىگە جايلاشقان ۋادىنى بورتالا دەريا سى ئوتتۇرىسىدىن ئۆزۈنىسىغا كېسىپ ئۆتىدۇ، بۇ دەريانىڭ ئىككى تەرىپىدە يېتىلگەن تار ھەم ئۇزۇن كەتكەن سېرىق توپىلىق تىنما تېررا سىنى ھېسابقا ئالمىغاندا، ۋادىنىڭ كۆپ قىسمى قىيپاش يەلپۇگۈچسىمان شېغىللىق لاتقا دۆڭلەنمىسىدىن ھاسىل بولغان، ئوتتۇرا، تۆۋەن قىسمىدىكى چۆكۈندىلەر نېپىز قاتلامدىن قېلىن قاتلامغا قاراپ يۇزلەنگەن سېرىق توپا ھالىتىدىكى ماددىلاردىن ھاسىل بولغان. كېسىك ۋادىنىڭ شىمال تەرىپىدىكى يەلپۇگۈچسىمان لاتقا دۆڭلەنمىسىنىڭ ئالدى گىرۋىكىدە چوڭقۇرلۇقى بەش مېتردىن يەتتە مېترغىچە كېلىدىغان، جەنۇبتىن شىمالغا سوزۇلغان جىرالار خېلى يېتىلگەن بولۇپ، يەلپۇگۈچسىمان لاتقا دۆڭلەنمىسىنىڭ گىرۋەكلىرىدىن يەر ئاستى سۇيى كۆچلۈك ئېتىلىپ چىقىدۇ. ۋادىنىڭ ئەڭ پەس يېرىدىن بۆسۈپ چىققان بورتالا دەريا سى ۋادىنىڭ ئىككى تەرىپىدىكى يەر يۈزىگە يەر ئاستى سۇيىنى چىقىرىدىغان تەبىئىي قانال ھېسابلىنىدۇ. پۈتكۈل ۋادىنىڭ گىدروگېئولوگىيىلىك شارائىتى ياخشى، ئىككى يان تەرىپىدىكى كەلكۈندىن ھاسىل بولغان تىنما يەر ئاستى سۇيىنى چوڭقۇر كۆمۈپ تۇرىدۇ، سۇنىڭ مىنېرالىلىشىش دەرىجىسى تۆۋەن بولۇپ، بىكاربوناتلار تېپىغا كىرىدۇ. پەقەت ۋادىنىڭ شىمال تەرىپىدىكى يەلپۇگۈچسىمان يەرلەرنىڭ گىرۋىكىدىكى پەس تۈزلەڭلىك جايلاردا ۋە ئۇنىڭ تىنما پەلەمپەي يەرلەر بىلەن تۇتاشقان ئويمانلىق جايلاردا ھەمدە بورتالا دەريا سىنىڭ جەنۇبىي قىرغىقىدىكى پەس تېررا سىسىلىرىدە يەر ئاستى سۇيى تېيىز، سۇنىڭ مىنېرالىلىشىش دەرىجىسى سەل يۇقىرىراق، سۇنىڭ خىمىيىلىك تىپى گۈڭگۇرت كىسلاتا تۈزى ياكى خلورلۇق بىرىكمە - گۈڭگۇرت كىسلاتا تۈزى تېپىغا ئۆزگەرگەن. تۈپراق قاتلىمى قېلىن، گىدروگېئولوگىيىلىك شارائىتى ياخشى بولغان كەلكۈندىن ھاسىل بولغان يەلپۇگۈچسىمان تىنمىنىڭ ئاستىنقى قىسمى ۋە تىنما پەلەمپەي جايلىرىدىن خېلى بۇرۇنلا ئېچىپ پايدىلىنىلغاچقا، بۇ يەرلەردە تېرىقچىلىق قىلىش تارىخى ئۇزۇن، تۈپراقنىڭ پىشىش دەرىجىسى يۇقىرى، قالغان جايلارنىڭ كۆپ قىسمى مۇشۇ ئەسىرنىڭ 50 - يىللىرىدا ئارقا - ئارقىدىن ئۆزلەشتۈرۈلۈپ تېرىقچىلىق قىلىنغان، شۇڭلاشقا، ۋادىنىڭ ئىككى تەرىپىدىكى كەلكۈندىن ھاسىل بولغان يەلپۇگۈچسىمان تىنمىنىڭ ئوتتۇرا، ئاستىنقى قىسمىدىن تارتىپ يەلپۇگۈچسىمان تىنمىنىڭ گىرۋىكىگىچە نېپىز قەۋەتلىك كۈل رەڭ چۆل تۈپراق، سۇغىرىلىدىغان كۈل رەڭ چۆل تۈپراق، كۈل رەڭ چۆل تىپلىق سۇغىرىلىدىغان تۈپراق، نەمسىز تىپلىق سۇغىرىلىدىغان تۈپراق، شورلاشقان نەم تۈپراق، شورلاشقان چىملىق تۈپراقلار تەرتىپ بويىچە تارقالغان. چوقچىيىپ چىققان قىسمەن ئېگىز يەرلەرگە (قالدۇق) شورلاشقان كۈل رەڭ چۆل تۈپراق، ئاز كۆلەمدىكى شورلۇق تۈپراقلار تارقالغان. ۋادىنىڭ شىمال تەرىپىدىكى كەلكۈندىن ھاسىل بولغان يەلپۇگۈچسىمان تىنما بىلەن تىنما پەلەمپەي يەر تۇتاشقان جايدىكى ئويمانلىقلاردىن تارتىپ بورتالا دەريا سى قىنىغىچە بولغان ئارىلىقتا قارا نەم تۈپراق، كۈل رەڭ نەم تۈپراق، سۇغىرىلىدىغان نەمسىز تۈپراق، تىنما شېغىل تۈپراق قاتارلىقلار تەرتىپ بويىچە تارقالغان. ۋادىنىڭ جەنۇب تەرىپىدىكى تىنما تېررا سىلىرىنىڭ يېتىلىشى قىلچىمۇ مۇكەممەل بولمىغاچقا، 2 - ، 1 - دەرىجىلىك پەلەمپەي يەر ۋە دەريانىڭ تاشقىن ساھىللىرى گىرەلەشكەن جايلار غەربتىن شەرققە قاراپ سوزۇلغان، بۇ جايلارنىڭ گىدروگېئولوگىيىلىك شارائىتى مۇرەككەپ، شورلاشقان كۈل رەڭ چۆل تۈپراق، كۈل رەڭ نەم

تۇپراق، قارانەم تۇپراق، شورلۇق نەم تۇپراق، شورلاشقان چىملىق تۇپراق، چىملىق - سازلىق تۇپراق قاتارلىق ھەر خىل تىپتىكى تۇپراقلار دەريا قىرغىقىنى بويلاپ گىرەسسىمان تارقالغان.

شەھەر تەۋەسىنىڭ ئوتتۇرا قىسمىدىكى جايلارنىڭ يەر شەكلى بىرقەدەر تەكشى، كۆپىنچىسى نېپىز قەۋەتلىك مەيدە تۇپراق ماددىلىرىدىن ھاسىل بولغان قەدىمكى تىنما تۇزلەڭلىك. بۇ جاينىڭ يەر ئاستى سۇيى چوڭقۇر بولۇپ، نېپىز قەۋەتلىك كۇل رەڭ چۆل تۇپراق تارقالغان رايون ھېسابلىنىدۇ. پەقەت ئوتتۇلاق يېزىسى دائىرىسى بىلەن دالتۇ يېزىسى جايلاشقان بورتالا دەرياسىنىڭ ئىككى قىرغىقىدىلا خېلى قېلىن بولغان مەيدە تۇپراق ماددىلىرى يەر يۈزىنى يېپىپ تۇرىدۇ، يەر ئاستى سۇيىنى چىقىرىش شارائىتى ياخشى، بۇ يەرلەر خېلى بۇرۇنلا ئۆزلەشتۈرۈلۈپ تېرىقچىلىق قىلىنغان، بۇ رايون سۇغىرىلىدىغان كۇل رەڭ چۆل تۇپراق، كۇل رەڭ چۆل تىپلىق سۇغىرىلىدىغان تۇپراق ھەمدە سۇغىرىلىدىغان نەمسىز تۇپراق تارقالغان رايون ھېسابلىنىدۇ. ئۇنىڭدىن باشقا، ئوتتۇلاق يېزىسىنىڭ شىمالىدىكى قېلىن سېرىق تۇپراق ھالىتىدىكى ماددىلار يېپىپ تۇرغان يۇقىرى پەلەمپەي يەرلەردە زور كۆلەمدىكى (قالدۇق) شورلاشقان كۇل رەڭ چۆل تۇپراق تارقالغان، ئۇنىڭ ئاستىدىكى ئويمانلىققا كىچىك كۆلەمدىكى چىملىق - شورلۇق تۇپراق تارقالغان، دالتۇ يېزىسىنىڭ بارۇن ئوڭكۇر كەنتى، لاماخا ئوبو كەنتى جايلاشقان بورتالا دەرياسىنىڭ ئىككى قىرغىقىدىكى 1 - دەرىجىلىك پەلەمپەي ئويمانلىقى بىلەن دەريا سېيىغا ئاز كۆلەمدىكى كۇل رەڭ نەم تۇپراق، قارا نەم تۇپراق، سازلىق تۇپراق ۋە شورلۇق تۇپراق تارقالغان.

شەھەرنىڭ شەرقىي جەنۇبىي قىسمى يەر شەكلى پەس بولغان بىپايان تۇزلەڭلىك بولۇپ، ئۇنى يېڭى، كونا دەريا يوللىرى كېسىپ ئوتىدۇ، بۇلىگىنسە جىلغىسىغا بىپايان تىنما تۇزلەڭلىك زىچ جايلاشقان، يەر ئاستى سۇيىنى چىقىرىش شارائىتى ناچارراق، سۇنىڭ مىنېرالىلىشىش دەرىجىسى خېلىلا يۇقىرى، بۇ، كۇل رەڭ نەم تۇپراق، قارانەم تۇپراق، شورلۇق نەم تۇپراق، شورلاشقان چىملىق تۇپراق، شورلاشقان سازلىق تۇپراق ۋە شورلۇق تۇپراق مەركەزلىك تارقالغان رايون ھېسابلىنىدۇ. دەريا قىنىنىڭ ئىككى قىرغىقىدىكى يەر شەكلى تەكشى، سۇنى چىقىرىۋېتىش شارائىتى بىرقەدەر ياخشى، بالدۇر ئۆزلەشتۈرۈلۈپ تېرىقچىلىق قىلىنغان جايلارغا ھەرخىل نەم تۇپراق تارقالغان، يەر ئاستى سۇيى ئوپلانغان ئوقۇرسمان ياكى تەخسىسمان ئويمانلىقلارغا ھەرخىل سازلىق تۇپراق تارقالغان، نىسپىي چوقچىيىپ چىققان ئېگىز جايلارغا شورلاشقان چىملىق تۇپراق ۋە شورلۇق تۇپراق جايلاشقان.

2) كەلكۇندىن ھاسىل بولغان كۇنگەي قىيپاش تىنما تۇزلەڭلىكتىكى كۆكلەم، كۇزلەك ئوتلاق تۇپرىقى رايونى

شەھەرنىڭ ھەرقايسى تاغ تىزمىلىرىدىكى كەلكۇندىن ھاسىل بولغان كۇنگەي قىيپاش تۇزلەڭلىكلەرنىڭ دېڭىز يۈزىدىن ئېگىزلىكى كۆپ ھاللاردا 800 مېتردىن 1200 مېترغىچە كېلىدۇ، كۆپ قىسمىنىڭ تۇپراق قاتلىمى نېپىز، ماسسىسى يىرىك، چىرىندىلارنىڭ توپلىنىش مىقدارى ئاز، ھۇل - يېغىن مىقدارى 150 مىللىمېتردىن 220 مىللىمېترغىچە بولىدۇ، بۇ تۇزلەڭلىك چۆل ئوتلاقلاردىكى بىئولوگىيىلىك ئىقلىم شارائىتىدا شەكىللەنگەن بەلباغ خاراكتېرلىك تۇپراققا تەۋە بولۇپ، كۆكلەم، كۇزلەك ھېسابلىنىدۇ.

ئالاتاۋ تېغىنىڭ كۇنگەي قىسمىغا جايلاشقان كەلكۇندىن ھاسىل بولغان قىيپاش تۇزلەڭلىكلەرگە قوڭۇر چۆل تۇپراق تارقالغان، شەرقىي ۋە شەرقىي - جەنۇبىي قىسمىغا شورلاشقان كۇل رەڭ چۆل تۇپراق، سۇس قوڭۇر چۆل تۇپراق تارقالغان. قويتاسىنىڭ شەرقىي ۋە شەرقىي - شىمالىي قىسمىغا قارامتۇل چۆل تۇپراق تارقالغان، بۇلار ئارىسىغا ھاكلىق قارامتۇل چۆل تۇپراق قىستۇرۇلغان. غانجىغ تېغى كۇنگەي قاپتىلىنىڭ شىمال تەرىپىدىكى كەلكۇن (شامال) دىن ھاسىل بولغان قىيپاش تۇزلەڭلىكلەرگە جەنۇبتىن شىمالغا قاراپ

قوڭۇر چۆل تۇپراق، سۇس قوڭۇر چۆل تۇپراق جايلاشقان. خۇستۇ ژادىسىغا جايلاشقان تۇزلىڭلىكلەرگە، بورتالا - ئۇتەي تاشيولىنىڭ غەربىدىن سايرام كۆلىنىڭ شەرقىي قىرغىقىغچە بولغان جايلارغا قارامتۇل چۆل تۇپراق، سۇس قوڭۇر چۆل تۇپراق، قوڭۇر چۆل تۇپراق، سۇس كاشتان تۇپراق، كاشتان تۇپراق، قارامتۇل كاشتان تۇپراقلار جايلاشقان. قوڭۇر چۆل تۇپراقتىن ئەۋرىشكە ئېلىپ ئانالىز قىلىنىشچە، كىسلاتالىق - ئىشقارلىق دەرىجىسى 8.1 دىن 8.7 گىچە، ئورگانىك ماددا مىقدارى 0.73 تىن 1.76 گىچە، كالتسىي كاربونات مىقدارى %8 تىن %16 ئارىلىقىدا، ئومۇمىي ئازوت مىقدارى %093. 0 تىن %097. 0 گىچە، ئومۇمىي فوسفور مىقدار %045. 0 تىن %068. 0 گىچە، ئومۇمىي كالىي مىقدارى %2 بولغان.

3) تاغلىق ئوچۇق تۇپراق، ئورمان - ئوتلاق تۇپرىقى رايونى

تاغلىق يەر شەھەر بويىچە ئومۇمىي يەر كۆلىمىنىڭ 44.8 پىرسەنتىدىن كۆپرەكىنى ئىگىلەيدۇ، ئەڭ پەس بولغان بورتالا دەرياسىنىڭ ئېغىزى (دېڭىز يۈزىدىن 198 مېتر ئېگىز) دىن ئەڭ ئېگىز بولغان سايرام كۆلىنىڭ غەربىي - شىمالىي قىسمىغچە، بورتالا بىلەن ئارىشاڭ ناھىيىسى تۇتاشقان يەردىكى قۇرغۇلجىنئۇسىنىڭ غەربىي جەنۇبىغچە 18 كىلومېتر كېلىدىغان يەر (دېڭىز يۈزىدىن 4189 مېتر ئېگىز) لەردە تۇپراقنىڭ ژېرتكاللىق تارقىلىش ئۆزگىرىشى روشەن ئىپادىلىنىپ تۇرىدۇ.

قار سىزىقىدىن پەسرەك جايدىكى دېڭىز يۈزىدىن 3200 مېتردىن 3500 مېترغىچە ئېگىز بولغان ئارىلىقلاردا مۇزلۇقلاردىن ئايرىلىپ تۇرىدىغان قارلارنىڭ مەڭگۈلۈك توپلىنىش ۋاقتى كېيىنرەك بولغاچقا، ئۇنىڭ ئۈستىگە تاغ ئارىسى بەك يانتۇ بولغاچقا، ھەممىلا يەردە جىنسلارنىڭ گەۋدىسى ئاشكارا چىقىپ تۇرىدۇ. دۇم يانتاق تاش دۆۋىلەنمىسى، ھەرىكەتچان جىنسلاز ۋە جىنس ئۆۋاقلىرى ھەمدە ئۆۋۈندا تاش ئېقىنى كەڭ تارقالغان، ئۆسۈملۈكلەرنىڭ يەر يۈزىنى يېپىشى ناچار، ئادەتتە پەقەت سوغۇقتا ئۆسىدىغان قىسمەن قاسراقلىق لىشاينىك ۋە بىر قىسىم تۈشەكسىمان يېپىنچا ئۆسۈملۈكلەر ئۆسىدۇ، باشاقلىق ئۆسۈملۈكلەر ناھايىتى ئاز ئۆسىدۇ. شۇڭلاشقا بۇ يەرلەرگە پەقەت يېتىلىشى ناھايىتى ئاجىز بولغان ئىپتىدائىي ئېگىز تاغ چىملىق تۇپرىقى تارقالغان.

دېڭىز يۈزىدىن 2800 مېتردىن 3200 مېترغىچە ئېگىز بولغان جايلاردىكى ئانا جىنسلارنىڭ كۆپىنچىسى قالدۇق - چۆكۈندە دۆۋىلەنمىلىرى، يان باغىر دۆۋىلەنمىلىرىدىن ھاسىل بولغان بولۇپ، تۇپراق قاتلىمى نېپىز، يىرىك ئىنبىرتلىق خۇسۇسىيىتى كۈچلۈك، ئىقلىمى سوغۇق، يەرنىڭ توڭلاش ۋاقتى ئۇزۇن بولىدۇ، يېپىنچا ئۆسۈملۈكلەردىن ئاساسلىقى ئەمەن، قوغاجاي ئۆسىدۇ، بۇلارنىڭ ئۆسۈپ يېتىلىشى بىرقەدەر ناچار، بۇ يەرلەرگە كەسمە يۇزىنىڭ يېتىلىشى نىسبەتەن ئاجىزراق بولغان ئېگىز تاغ چىملىق تۇپرىقى مۇۋاپىق تارقالغان.

دېڭىز يۈزىدىن 2400 مېتردىن 2800 مېترغىچە ئېگىز بولغان جايلارنىڭ ئىقلىمى ئېگىز تاغ بەلباغلىرىغا قارىغاندا نىسپىي ئىسسىقراق، ئىقلىم ئورگانىزملىرىنىڭ رولى كۈچلۈك، يېپىنچا ئۆسۈملۈكلەرنىڭ ئۆسۈشى بىرقەدەر ياخشى، توپا قاتلىمى نىسپىي قېلىنراق، تۇپراق كەسمە يۇزىنىڭ يېتىلىشى نىسبەتەن كۈچلۈك بولۇپ، كەڭ كۆلەمدە كەنجى ئېگىز تاغ چىملىق تۇپراق تارقالغان بەلباغ ھېسابلىنىدۇ.

دېڭىز يۈزىدىن 1500 مېتردىن 2400 مېترغىچە ئېگىز بولغان يەرگە جايلاشقان ئوتتۇراھال تاغ بەلباغلىرىنىڭ ئىقلىمى نىسبەتەن ئىسسىق ھەم نەمخۇش، ئىقلىم ئورگانىزملىرىنىڭ رولى بىرقەدەر كۈچلۈك، ئۆسۈملۈك تۈرى ناھايىتى كۆپ بولۇپ، بۇك - باراقسان ئۆسىدۇ، تۇپراق قاتلىمىنىڭ كۆپىنچىسى قېلىنراق، تۇپراق ھاسىل بولۇش جەريانى كۈچلۈك، ئاساسەن چىرىندىلارنىڭ توپلىنىش مىقدارى كۆپ، تۇپراق گەۋدىسى تەركىبىدىكى ماددىلارنىڭ ئېرىشى، چۆكۈشى كۈچلۈك بولغان قاراچىلان تۇپراق، كۇل رەڭ قارامتۇل تۇپراق ۋە قارامتۇل كاشتان تۇپراق تارقالغان.

تۇپراقنىڭ ژېرتكاللىق تارقىلىش قانۇنىيىتىگە ئاساسلانغاندا، ھەرقايسى تاغلىق رايونلاردا تۇپراق

تۆۋەندىكىدەك تارقالغان:

ئالاتاۋ تېغىنىڭ تاغ ئېتىكىدىن تاغ چوققىسىغىچە قارامتۇل كاشتان تۇپراق، ئېرىندى قارا چىلان تۇپراق تەرتىپ بويىچە تارقالغان. خارتۇراگ، شارشىلغا يېقىن جايلارغا كۇلرەڭ قارامتۇل تۇپراق تارقالغان. خارتۇراگنىڭ غەربىي شىمالىغا كەنجى ئېگىز تاغ چىملىق تۇپرىقى، ئېگىز تاغ چىملىق تۇپرىقى تارقالغان.

غانجىغ تاغلىقلىرىغا شەرقتىن غەربكە قاراپ سۇس قوڭۇر چۆل تۇپراق، قوڭۇر چۆل تۇپراق، سۇس كاشتان تۇپراق، كاشتان تۇپراق، قارامتۇل كاشتان تۇپراقلار تەرتىپ بويىچە تارقالغان. غەربىي قىسمى بىلەن ئارىشاڭ ناھىيىسى تۇتاشقان جايىنىڭ ئەتراپىدىكى تاغلىق رايونغا قارا چىلان تۇپراق ۋە ئاز مىقدارىدىكى كۇل رەڭ قارامتۇل تۇپراق تارقالغان. سايرام كۆلىنىڭ غەربىي قىسمىدىكى پەس جايدىن ئېگىز جايغىچە بولغان ئارىلىققا قارامتۇل كاشتان تۇپراق، قارا چىلان تۇپراق، ئېرىندى قاراچىلان تۇپراق، كەنجى ئېگىز تاغ چىملىق تۇپرىقى، ئېگىز تاغ چىملىق تۇپرىقى تارقالغان، سايرام كۆلىنىڭ جەنۇب تەرىپىگە كۇل رەڭ قارامتۇل تۇپراق تارقالغان.

قوسەمچە تېغى بىلەن كۆگۈرچىن تېغىنىڭ چوققىسىدىن تاغ ئېتىكىگىچە ئېگىز تاغ چىملىق تۇپرىقى، كەنجى ئېگىز تاغ چىملىق تۇپرىقى، كۇل رەڭ قارامتۇل تۇپراق، قاراچىلان تۇپراق، قارامتۇل كاشتان تۇپراق، كاشتان تۇپراقلار تەرتىپ بويىچە تارقالغان.

تاغلىقلاردىكى ئورمان - ئوتلاق يەرلىرى شەھەرنىڭ ئاساسلىق قىشلىقى ۋە يايلىقى ھېسابلىنىدۇ.

بورتالا شەھىرىدىكى ھەرخىل تۇپراقنىڭ فىزىكىلىق - خىمىيىلىك ئومۇمىي ئەھۋالى

جۇغراپىيە 6 — 1

تۇپراق نامى	ئورگانىك مادىدا (%)	ئومۇمىي ئازوت (%)	C/N	ئومۇمىي فوسفور (%)	ئومۇمىي كالىي (%)	ئىشقارسىزلاندۇرۇلغان ئازوت (PPm)	تېز ئۈنۈملۈك فوسفور (PPm)	تېز ئۈنۈملۈك كالىي (PPm)	PH	قۇرۇق داشقال مىقدارى (%)
ئېگىز تاغ چىملىق تۇپرىقى	8.95	0.41	12.5	0.143	1.827	414	1.65	124	5.65	5.65
كەنجى ئېگىز تاغ چىملىق تۇپرىقى	14.33	0.55	14.65	0.108	1.716				7.2	0.019
كۇل رەڭ قارامتۇل تۇپراق	24.69	0.812	16.5	0.079	0.914	211	0.8	138	6.8	
قارا چىلان تۇپراق (ئېرىندى)	10.72	0.57	11.2	0.131	1.746	601	2.3	125	5.5	
كاشتان تۇپراق (سۇس)	2.11	0.126	9.8	0.043	1.959				8.1	
كاشتان تۇپراق (قارامتۇل)	5.14	0.308	9.65	0.072	1.969		2.5	240	8.1	

VII باب

سۇ رايى

بورتالا شەھىرىنىڭ سۇ سىستېمىسى تەڭرىتاغنىڭ غەربىي بۆلىكىنىڭ شىمالىي ئېتىكىدىكى ئېرىق

خاراكتېرلىك دەريا ئېقىنىغا تەئەللۇق. ئۇنى بورتالا دەرياسى ۋادىسىدىكى سۇ سىستېمىسى، خۇستۇ سۇ سىستېمىسى ۋە سايرام كۆلى سۇ سىستېمىسىغا ئايرىشقا بولىدۇ.

بورتالا شەھىرى تەۋەسىدىكى سۇ سىستېمىسىنىڭ نامى

جۇغراپىيە 7 — 1

	ئورنى	نامى
بورتالا دەرياسى ۋادىسىدىكى سۇ سىستېمىسى	بورتالا دەرياسىنىڭ شىمالىي قىرغىقىدىكى 11 ئاساسلىق جىلغا	خارتۇراگ، بوردىسۇ، چاغان ئامانئۇس، چۇنكۇكىئۇس، قارانۇرساي، كۆكساي، سەلكىت، تاراتى، ئۇتبۇلاق، خابتاغاي، سەگېنئۇس
	بورتالا دەرياسىنىڭ شىمالىي قىرغىقىدىكى 24 ئاساسلىق تاغ بۇلىقى	ئۇلان بۇلاق، تېرېكتې بۇلاق، شابارتاي، ئۇستۇيكۆك بۇلاق، ئۇتبۇلاق، قىزىل بۇلاق، ئۇش بۇلاق، خابچىك بۇلاق، كۆكساي بۇلاق، ئەلىمتەي بۇلاق، نارىن بۇلاق، شىلىڭ بۇلاق، شىلىن بۇلاق، جىگدە بۇلاق، ئاقساي بۇلاق، ئۇيۇنقى بۇلاق
	بورتالا دەرياسى قىرغىقىدىكى سەككىز ئاساسلىق بۇلاق توپى	شويىڭپەن بۇلاق توپى، ئۇتبۇلاق توپى، يازىمتى بۇلاق توپى، تاسىرقاي بۇلاق توپى، گونقار - مۇخا بۇلاق توپى، شىنتارا بۇلاق توپى، مانىشاڭ بۇلاق توپى، توتى بۇلاق توپى
خۇستۇ سۇ سىستېمىسى	قوسەمچەك تېغىنىڭ شىمالىي يانباغرىدىكى ئۇچ ئاساسلىق جىلغا - جىرا	ئۆڭگۇستى جىلغىسى، خاۋورغا جىلغىسى، خۇستۇ جىلغىسى
	غانجىغ تېغىدىكى ئاساسلىق بىر جىلغا، 13 تاغ بۇلىقى	غانجىغ جىلغىسى، ئۇتبۇلاق، ئۇستىقۇدۇق، نەيرىسۇناكۇتلى، چاقىرتاۋ، بىنخۇنتى بۇلاق، خۇلۇستۇ، ئومكە بۇلاق، خۇستا بۇلاق، لاما قۇدۇق، ئولچىن بۇلاق، قارا تۆپە قۇدۇق، قارتولغان قۇدۇق
سايرام كۆلى سۇ سىستېمىسى	كۆل ئايلانمىسىدىكى دائىم سۇ ئاقىدىغان ئاساسلىق 13 جىلغا	گۇلۇلەنناچاغانساي، ئۇكۇرچىن جىلغىسى، باغ چاغانساي، دوڭدۇئۇس، خۇرلىنئۇس، نارىنئۇس، چاغانغول، ئېنغۇلۇن بۇلاق، ئارچى تېڭبەل، تۇرگېنئۇس، ئۇتبۇلاق، خۇرگېلىجىن، داۋانتىئۇس
	كۆل ئايلانمىسىدىكى دائىم سۇ ئاقىدىغان ئاساسلىق 13 تاغ بۇلىقى	لامىنئۇس، كۆكساي، داليۇ، خارۇلىن، تېمەچىن قۇدۇق، خۇراساي، خارچىكساي، ئۇلۇنتۇلۇق، مۇخلۇ، مۇخۇرتى، ئېرگتى، خۇرداۋانساي

بورتالا شەھىرى تەۋەسىدىكى سۇ سىستېمىلىرىنىڭ يىللىق سىرغىم مىقدارىنىڭ تەكشۈرۈپ ئومۇملاشتۇرۇلۇش ئەھۋالى

جۇغراپىيە 7 — 2

سۇ سىستېمىسى نامى	سۇ مەنبەسى نامى ۋە تۇر ئايرىمىسى	سۇ بايلىقى مىقدارى			پايدىلىنىشقا بولىدىغان سۇ بايلىقى مىقدارى				جەمئىي	
		يىللىق ئوتۇرچە ئېقىم مىقدارى (كۇب مېتىر/سېكۇنت)	يىللىق ئوتۇرچە سۇ غىم مىقدارى (10 مىڭ كۇب مېتىر)	سۇ سىستېمىسى مىقدارىنىڭ ئومۇمىي سۇ بايلىقى مىقدارىدا ئىگىلىگەن نىسبەتى (%)	تۇزلۇقلىكتىكى بۇلاقلار		سىرتتىن تەمىنلەنىدىغان سۇ بايلىقى			
					يىللىق ئوتۇرچە ئېقىم مىقدارى (كۇب مېتىر/سېكۇنت)	يىللىق ئوتۇرچە سۇ غىم مىقدارى (10 مىڭ كۇب مېتىر)	يىللىق ئوتۇرچە ئېقىم مىقدارى (كۇب مېتىر/سېكۇنت)	يىللىق ئوتۇرچە سۇ غىم مىقدارى (10 مىڭ كۇب مېتىر)	يىللىق ئوتۇرچە ئېقىم مىقدارى (كۇب مېتىر/سېكۇنت)	يىللىق ئوتۇرچە سۇ غىم مىقدارى (10 مىڭ كۇب مېتىر)
بورتالا دەريا سۇ ئېلىش ئېغىزى سۇ سىستېمىسى	بورتالا دەرياسى						18.29	57690	18.29	57690
	خارتۇراگ دەريا سى	4.12	12984						4.12	12984
	بوردىسۇ دەريا سى	2.54	8073						2.54	8073
	بورتالا دەريا سىنىڭ شىمالىي قىرغىقىدىكى توققۇز ئاساسلىق جىلغا - جىرا	0.41	1293						0.41	1293
	بورتالا دەريا سىنىڭ شىمالىي قىرغىقىدىكى 24 ئاساسلىق تاغ بۇلىقى	0.20	625						0.20	625
	بورتالا دەريا سى قىرغاقلىرىدىكى سەككىز ئاساسلىق بۇلاق توپى				9.34	29460			9.34	29460
	كىچىك جەمئىي	7.27	22975	67.53	9.34	29460	18.29	57690	34.90	110125
تۇزلۇق سۇ سىستېمىسى	غانجىڭ تېغى، قوسەمچەك تېغىنىڭ شىمالىي يانباغرىدىكى تۆت ئاساسلىق جىلغا، 13 تاغ بۇلىقى	0.524	1652	4.85					0.524	1652
سايرام كۆلى سۇ سىستېمىسى	كۆل ئايلانمىسىدىكى ئاساسلىق 13 جىلغا، كۆل ئايلانمىسىدىكى ئاساسلىق 13 تاغ بۇلىقى	2.98	9398	27.62					2.98	9398
جەمئىي		10.774	34025	100	9.34	29460	18.29	57690	38.404	121175
ھەرخىل سۇ بايلىقى مىقدارىنىڭ ئومۇمىي سۇ بايلىقى مىقدارىدا ئىگىلىگەن نىسبىتى (%)		28.08			24.31		47.61		100	

§ 1. بورتالا دەريا سىستېمىسى

1. بورتالا دەريا

بۇ دەريا ئارشاك ناھىيىسىدىكى بىجىنتاۋ تېغى بىلەن ئالاتاۋ تېغى قوشۇلغان جايدىكى خۇڭبېلىن داۋۇنىدىن باشلىنىدۇ، دەريا مەنبەسىنىڭ ئورنى دېڭىز يۈزىدىن 3280 مېتر ئېگىز، دەريا بورتالا ۋادىسىنى غەربتىن شەرققە كېسىپ ئۆتىدۇ.

دەريانىڭ ئومۇمىي ئۇزۇنلۇقى 252 كىلومېتر، ئېقىن ۋادىسى كۆلىمى 11 مىڭ 367 كۋادرات كىلومېتر كېلىدۇ، ئۇ، سۇيى قار ۋە مۇز سۇيى، ھۆل - يېغىن ۋە يەر ئاستى سۇيى بىلەن تولۇقلىنىپ تۇرىدىغان، دائىم سۇ ئېقىپ تۇرىدىغان دەريا ھېسابلىنىدۇ. بۇ دەريا ئارشاك ناھىيىسى خارېۇخ بازىرى ئۇرۇقچىلىق مەيدانىدىن شەھەردىكى شامبان خارغىن چارۋىچىلىق فېرمىسىنىڭ دېھقانچىلىق گۇرۇپپىسىغىچە ئېقىپ كېرىدۇ، بۇ ئارىلىقتا ئارالتوقاي، شويمۇچەن، چېندېل، بورتالا شەھەر رايونى، دالتۇ، بىلىن خارمودون ۋە 81 -، 90 - تۇەن - مەيدانلاردىن كېسىپ ئۆتۈپ ئېيىنۇر كۆلىگە قۇيۇلىدۇ. بورتالا دەرياسىنىڭ شەھەر تەۋەسىدىكى ئومۇمىي ئۇزۇنلۇقى 125 كىلومېتر، دەريا سېيىنىڭ كەڭلىكى 500 مېتردىن 1000 مېترغىچە، سۇ يۇزىنىڭ كەڭلىكى نەچچە مېتردىن نەچچە ئون مېترغىچە، چوڭقۇرلۇقى نەچچە ئون سانتىمېتردىن بىر - ئىككى مېترغىچە كېلىدۇ، دەريا قىنىنىڭ نىسپىي پەسىيىشى 5‰ تىن 8‰ كە يېتىدۇ. بورتالا دەرياسىنىڭ يىللىق سۇ مىقدارى بىرقەدەر تەكشى، پەقەت دېھقانچىلىق قىلىش يۈزىسىدىن يەر سۇغۇرۇپ پايدىلىنىش مەزگىللىرىلا سۇ تارتىلغان مەزگىل ھېسابلىنىدۇ. يېقىنقى 30 نەچچە يىلدىن بۇيان، يىللىق ئوتتۇرىچە ئېقىن مىقدارى سېكۇنتىغا 15.2 كۇب مېتر بولدى (بورتالا سۇ رايى پونكىتىنىڭ 1956 - يىلدىن بۇيان ئەملىي ئۆلچەپ چىققان سانلىق مەلۇماتى بويىچە ھېسابلاندى). خاتىرىلەنگەن ئەڭ چوڭ كەلكۇن مىقدارى سېكۇنتىغا 128 كۇب مېترغا يەتتى (1981 - يىل 8 - ئاينىڭ 18 - كۈنى)؛ ئەڭ ئاز ئېقىن مىقدارى سېكۇنتىغا 0.11 كۇب مېتر بولدى (1980 - يىل 6 - ئاينىڭ 25 - كۈنى). 1973 - يىل 5 - ئاينىڭ 20 - كۈنى، 1978 - يىل 8 - ئاينىڭ 17 - كۈنى ۋە 1981 - يىل 8 - ئاينىڭ 18 - كۈنى بولۇپ ئۈچ قېتىم ئېقىن ئۇزۇلۇپ قالدى. 1966 - يىلدىن كېيىن بورتالا دەرياسى سېيىدىكى بۇك - باراقسان ئۆسكەن تەبىئىي دەل - دەرەخلەر تەلتۆكۈس كېسىۋېتىلدى، بۇنىڭ بىلەن دەريا سۇيى كۆپلەپ يەرگە سىڭىپ ۋە پارغا ئايلىنىپ كەتتى، سۇ تۇپراقنى ئېغىر دەرىجىدە ئېقىتىپ كەتتى، دەريا قىنى يۆتكىلىپ كېتىش، قىرغاقلار گۇمۇرۇلۇپ چۈشۈش، ئىككى قىرغاقتىكى تېرىلغۇ يەرلەر بۇزغۇنچىلىققا ئۇچراشتەك ھادىسىلەر دائىم كۆرۈلۈپ تۇردى. بولۇپمۇ شويمۇچەن رايونىدىكى چاغانخۇنشار كەنتى، چېندېل يېزىسىنىڭ ئالبىنابەشىن كەنتىنىڭ لوڭكۇ تەۋەسى، دالتۇ يېزىسىنىڭ ئادېك خۇش كەنتى، توتى كەنتى ۋە بىلىن خارمودون يېزىسىنىڭ توسۇنخاشا كەنتى قاتارلىق جايلاردا بۇ ئەھۋال ئاپەتكە ئايلاندى، ئاز كەم 1000 مو يەر ۋەيران بولدى، بۇ جايلار مۇزدىن، كەلكۇندىن مۇداپىئە كۆرۈش بويىچە خەتەرلىك جايلارغا ئايلىنىپ قالدى. بورتالا دەرياسى بىلىن خارمودون يېزىسىنىڭ ئاسىنزۇسلۇن رايونىغا بارغاندا غەرب - شەرق يۆنىلىشىدىن شىمالغا بۇرۇلۇپ قىيپاش شەرققە ئاقىدۇ، دەريا يولى ئەگرى - توقاي، سۇيى تەكشى ئاقىدۇ، دەريا سېيى كېڭىيىپ بارىدۇ. بورتالادىن ساسەنزىگىچە بولغان ئارىلىقتىكى ئاددىي يولغا يەنە تاق ئەگمىلىك ئەگمە كۆۋرۈك سېلىنىپ، ئەسلىدىكى دەريانىڭ ئېقىن يۆنىلىشى ئۆزگەرتىۋېتىلدى، بۇنىڭ بىلەن دەريانىڭ بىخەتەر كەلكۇن چۈشۈرۈش ئىقتىدارى زور دەرىجىدە ئاجىزلىشىپ كەتكەچكە، يېقىنقى بىرنەچچە يىلدىن بۇيان، بىلىن خارمودون يېزىسىدىكى شارالجىن كەنتىنىڭ دەريا سېيىغا جايلاشقان تېرىلغۇ يەرلىرىنى

ئۇچ قېتىم سۇ بېسىپ كېتىپ، نەچچە يۈزمىڭ يۇەن زىيان بولدى.

2. خارتۇراگ دەريا سى

بۇ دەريا ئالاتاۋ تېغىنىڭ جەنۇبىي ئېتىكىگە جايلاشقان خارتۇراگ تاغلىق رايونىدىن باشلىنىدۇ، ئۇ، بورتالا دەريا سىنىڭ شەھەر تەۋەسىدىكى ئەڭ چوڭ تارماق ئېقىنى ھېسابلىنىدۇ. دەريا مەنبەسى دېڭىز يۈزىدىن 3400 مېتردىن كۆپرەك ئېگىز، ئۇ، يېزا ئىگىلىك 5 - شى 87 - تۇەن - مەيداندا بورتالا دەريا سىغا قوشۇلىدۇ.

دەريانىڭ ئومۇمىي ئۇزۇنلۇقى 52.5 كىلومېتر، ئېقىن ۋادىسى كۆلىمى 188 كۋادرات كىلومېتر، سۇ يۈزىنىڭ كەڭلىكى بەش مېتردىن ئون مېترغىچە، سۇنىڭ چوڭقۇرلۇقى نەچچە ئون سانتىمېتر كېلىدۇ، نىسپىي پەسىيىشى 16‰ دىن 35‰ كىچە بولۇپ، يىللىق ئوتتۇرىچە ئېقىن مىقدارى سېكۇنتىغا 4.12 كۇب مېترغا يېتىدۇ. دەريا سۇيى يازدا كۆپىيىپ، قىشتا تارتىلىدۇ، سۇ مىقدارىنىڭ 67.74 پىرسەنتى 6 -، 7 -، 8 - ئايلارغا مەركەزلەشكەن. سۇ رايىغا دائىر ماتېرىياللاردا خاتىرىلىنىشچە، كەلكۇننىڭ ئەڭ زور ئېقىن مىقدارى سېكۇنتىغا 146 كۇب مېتر غا يەتكەن (1957 - يىل 7 - ئاينىڭ 20 - كۈنى)، ئەڭ ئاز ئېقىن مىقدارى سېكۇنتىغا تەخمىنەن 0.53 كۇب مېتر بولغان (1957 - يىل 11 - ئاينىڭ 28 - كۈنى).

دەريا مەنبەسىدە ئاز مىقدارداً مەڭگۈلۈك يېغىلما قار، مۇزلۇقلار بار، سىرغىمىلىرى قار - مۇزلارنىڭ ئېرىشى، ھۆل - يېغىن بىلەن تولۇقلىنىشىنى ئاساس قىلىدۇ. ھەر يىلى 11 - ئاينىڭ ئوتتۇرىلىرىدىن باشلاپ توڭلايدۇ، يانۋارقى يىلى 4 - ئايدا ئېرىيدۇ، مۇز قېلىنلىقى 50 سانتىمېتردىن 60 سانتىمېترغا يېتىدۇ. دەريا قىنى تۇخۇمسىمان شېغىل تاشلاردىن تەركىب تاپقان، قىرغاقلىرى تىك قىيادىن ھاسىل بولغاچقا، دەريا چوڭقۇر، ئۇ تېپىك جىلغا خاراكتېرلىك دەريا ئېقىنىغا كىرىدۇ. دەريا غا خارتۇراگ تاغ ئېغىزىدىكى تەگ رىشاتكا توسمىلىق سۇ باشلاش ئۆستەڭ بېشى ۋە ئورمانچىلىق رايونلىرىدىكى بەش ئاددىي تاشيول كۆۋرۈكىدىن ئىبارەت ئاساسلىق سۇنئىي ئىنشائاتلار پاسالدى.

3. بوردىسۇ دەريا سى

بۇ دەريا خارتۇراگ تاغلىق رايونىنىڭ شەرقىدىكى شارشىل رايونىدىن باشلىنىدۇ، ئۇ، بورتالا دەريا سىنىڭ شەھەر تەۋەسىدىكى 2 - چوڭ تارماق ئېقىنى ھېسابلىنىدۇ. دەريا مەنبەسى دېڭىز يۈزىدىن 3380 مېتردىن كۆپرەك ئېگىز.

دەريانىڭ ئومۇمىي ئۇزۇنلۇقى 51.9 كىلومېتر، ئېقىن ۋادىسى كۆلىمى 256 كۋادرات كىلومېتر، دەريا ۋادىسىنىڭ كەڭلىكى 200 مېتردىن 500 مېترغىچە، دائىم سۇ ئاقىدىغان ئوقۇرىنىڭ كەڭلىكى بەش مېتردىن ئون مېترغىچە كېلىدۇ. يىللىق ئوتتۇرىچە ئېقىن مىقدارى سېكۇنتىغا 2.54 كۇب مېترغا يېتىدۇ. دەريا سۇيى يازدا كۆپىيىپ، قىشتا تارتىلىدۇ، سۇ مىقدارىنىڭ 66.67 پىرسەنتى 6 -، 7 -، 8 - ئايلارغا مەركەزلەشكەن، 3 - ئايدىن 11 - ئايغىچە بولغان سۇغرىش مەزگىلىدىكى سۇ مىقدارى يىللىق سۇ مىقدارىنىڭ 94.44 پىرسەنتىنى ئىگىلەيدۇ.

بوردىسۇ دەريا سى سىرغىمىلىرىنىڭ تولۇقلىنىشى خارتۇراگ دەريا سىنىڭكى بىلەن ئوخشىشىپ كېتىدۇ. لېكىن دەريا مەنبەسىدىكى تاغلار پەس، مۇز - قارلارنىڭ زاپاس مىقدارى ۋە ھۆل - يېغىن ئازراق بولغاچقا، ئېقىن ۋادىسى كۆلىمى گەرچە خاتۇراگ دەريا سىنىڭ ئېقىن ۋادىسىدىن چوڭ، تارماق ئېقىنلىرىمۇ بىرقەدەر كۆپ بولسىمۇ، لېكىن يىللىق سىرغىما مىقدارى ئەكسىچە ئازراق. دەريا غا بوردىسۇ 1 -، 2 -، 3 - دەرىجىلىك

سۇ ئېلېكتر ئىستانسىلىرى (گىدىراتورلارنىڭ ئومۇمىي سىغىمچانلىقى 250×3×3 كىلوۋات، بۇ ئىستانسىلار 1980 ـ، 1981 ـ، 1982 ـ يىللىرى قۇرۇلدى) ۋە بوردى سۇ باشلاش ئۆستەڭ بېشىدىن ئىمارەت ئاساسلىق سۇنىشي ئىنشائاتلار ياسالدى.

4. جىلغا ـ جىرالار ۋە تاغ بۇلاقلىرى

بورتالا دەريا‌سى ۋادىسىدىكى سۇ سىستېمىسى خارتۇراگ ۋە بوردىسۇدىن ئىمارەت بىرقەدەر چوڭ بولغان ئىككى جىلغىدىن باشقا، يەنە دائىم سۇ ئېقىپ تۇرىدىغان ئاساسلىق توققۇز جىلغا ـ جىرا، 24 بۇلاقتىن تەركىب تاپقان، بۇلار، ئاساسەن، ئالاتاۋ تېغىنىڭ جەنۇبىي يانباغرىدىن باشلىنىدۇ. جىلغىنىڭ ئۇزۇنلۇقى كۆپ ھاللاردا نەچچە كىلومېتردىن نەچچە ئون كىلومېترغا يېتىدۇ. ئالاتاۋ تېغى شەرق ۋە جەنۇبقا قاراپ بارا ـ بارا پەسەيگەچكە، قارسىزلىنىڭ ئاستىدا قالىدۇ، بۇ جىلغا ـ جىرالارنىڭ سىرغىلىرى، ئاساسەن، تاغلىق ـ رايونلاردىكى پەسىللىك قار، ھۆل ـ يېغىن ۋە قىسمەن بۇلاق سۇلىرىغا تايىنىپ تولۇقلىنىدۇ، ئادەتتە ئېقىن مىقدارى ناھايىتى ئاز، توپلانغان قار، ھۆل ـ يېغىن مىقدارىنىڭ ئاز ـ كۆپ بولۇشى جىلغا ـ جىرالارنىڭ سىرغىم مورفولوگىيىسىگە ۋە سۇ رايى ئۆزگىرىشىگە بىۋاستە تەسىر كۆرسىتىدۇ.

بۇ جىلغا ـ جىرالارنىڭ كۆپىنچىسىدە چارۋىچىلار ۋە چارۋا ماللارنىڭ سۇ ئىچىشى ئۈچۈن سۇ باشلاش ئۆستەڭلىرى چېپىلدى، لېكىن سىرغىم مىقدارى ئاز ھەم تارقاق بولغاچقا، ئۇ، يېقىن ئەتراپتىكى چارۋىچىلىق ئىشلەپچىقىرىشى ۋە تۇرمۇشتا پايدىلىنىشقىلا يېتىدۇ.

بورتالا دەريا‌سى ۋادىسى سۇ سىستېمىسىدىكى ئاساسلىق جىلغا ـ جىرالارنىڭ يىللىق سىرغىم مىقدارىنى تەكشۈرۈشكە دائىر مەلۇمات

جۇغراپىيە 7 — 3

جىلغا ـ جىرا نامى	ئورنى	يىللىق ئوتتۇرىچە ئېقىن مىقدارى (كۇب مېتر/سېكۇنت)	يىللىق ئوتتۇرىچە سىرغىم مىقدارى (10 مىڭ كۇب مېتر)
خارتۇراگ دەريا‌سى	شويىكچەن رايونى 3 ـ چارۋىچىلىق فېرمىسى	4.12	12984.10
بوردىسۇ دەريا‌سى	چىندېل يېزىسى 2 ـ چارۋىچىلىق فېرمىسىنىڭ غەربىي ـ شىمالىي قىسمىدا	2.54	8073.03
چاغان ئامانئوس	شويىكچەن رايونى 2 ـ چارۋىچىلىق فېرمىسىنىڭ شىمالىدا	0.075	236.52
چونكۆكسۇس	شويىكچەن رايونى 2 ـ چارۋىچىلىق فېرمىسىنىڭ شىمالىدا	0.035	110.38
قارانۇرساي	5 ـ شۆبە ئەترەت گازارمىسىدا	0.013	41
كۆكساي	چىندېل يېزىسى 2 ـ چارۋىچىلىق فېرمىسىنىڭ شىمالىدا	0.006	18.90
سەلكىت	4 ـ شۆبە ئەترەت گازارمىسىدا	0.027	85.15
تاراتى	ئۇتبۇلاق يېزىسى 2 ـ چارۋىچىلىق فېرمىسىنىڭ شىمالىدا	0.072	227.06
ئۇتبۇلاق	84 ـ تۇمەن ـ مەيدانىنىڭ چارۋىچىلىق يېڭىدا	0.142	447.81
خابتاغاي	84 ـ تۇمەن ـ مەيدانىنىڭ چارۋىچىلىق يېڭىنىڭ شەرقىدە	0.02	63.07
سەگىنئوس	ئۇتبۇلاق يېزىسى 1 ـ چارۋىچىلىق فېرمىسىدا	0.02	63.07
جەمئي		7.07	22350.09

بورتالا دەريا‌سى ۋادىسى سۇ سىستېمىسىدىكى ئاساسلىق تاغ بۇلاقلىرىنىڭ سىرغىم مىقدارىنى تەكشۈرۈشكە دائىر مەلۇمات

جۇغراپىيە 7 — 4

بۇلاق نامى	ئورنى	يىللىق ئوتتۇرىچە ئېقىن مىقدارى (لېتر/سېكۇنت)	يىللىق ئوتتۇرىچە سىرغىم مىقدارى (10 مىڭ كۇب مېتر)
ئۇلان بۇلاق	شويىكچەن رايونى 3 - چارۋىچىلىق فېرمىسىنىڭ شىمالىدا	1	3.15
تېرىكتې بۇلاق			
شايارتاي بۇلاق	شويىكچەن رايونى 3 - چارۋىچىلىق فېرمىسىنىڭ شىمالىدا	25	78.84
ئۇستۇيكۆك بۇلاق	5 - شۆبە ئېتىزلىقىنىڭ ئىككى كىلومېتر غەربىدە	6	18.92
ئۇتبۇلاق		3.7	11.67
قىزىل بۇلاق		0.3	0.95
ئۇش بۇلاق	شويىكچەن رايونى 1 - چارۋىچىلىق فېرمىسىنىڭ غەربىي شىمالىدا	0.2	0.63
خانچىك بۇلاق		2	6.31
كۆكسای	بوردىسۇ دەريا‌سىنىڭ شەرقىدە	0.2	0.63
ئەلمەتې	كۆكسايىنىڭ شەرقىدە	5	15.77
نارىن بۇلاق	ئەلمەتەينىڭ شەرقىدە	6.3	19.87
شىلىك بۇلاق	4 - شۆبە ئېتىزلىقىنىڭ ئىككى كىلومېتر شەرقىدە	6	18.92
شىلىن بۇلاق	4 - شۆبە ئېتىزلىقىنىڭ غەربىدە	20	63.07
جىگدە بۇلاق			
ئاقسای بۇلاق	دالتۇ يېزىسى 1 - چارۋىچىلىق فېرمىسىدا	0.5	1.58
ئۇيۇنقى بۇلاق	دالتۇ يېزىسى 1 - چارۋىچىلىق فېرمىسىدا	4	12.61
جائۇۋا بۇلاق	دالتۇ يېزىسى 1 - چارۋىچىلىق فېرمىسىدا	0.5	1.58
جۆكىن بۇلاق		3	9.46
ئاراسای بۇلاق	دالتۇ يېزىسى 3 - چارۋىچىلىق فېرمىسىدا	0.8	2.52
كىرىنسۇ بۇلاق		3	9.46
جىگدىسای بۇلاق	بىلىن خارمودون يېزىسى چارۋىچىلىق فېرمىسىدا	7	22.08
تۇسای بۇلاق	بىلىن خارمودون يېزىسى چارۋىچىلىق فېرمىسىدا	3	9.46
چاغان بۇلاق	2 - شۆبە ئېتىزلىقى گازارمىسىدا	100	315.36
قاراداۋانسای		3	9.46
جەمئى		200.5	632.3

5. بورتالا دەريالىرىنىڭ ئوتتۇرا ۋە تۆۋەن ئېقىملىرىنىڭ قىرغاقلىرىدىكى بۇلاق توپى

1) شويكۆپەن بۇلاق توپى

شويكۆپەنلىك غەربىي شىمالىدىكى ئۈتبۇلاقنىڭ شەرقىدىن بورتالادىكى گۈلۈمتۇنلۇك غەربىگىچە بولغان جايلارغا جايلاشقان بۇلاقلار شويكۆپەن بۇلاق توپى دەپ ئاتىلىدۇ، بۇ يەردە ئاساسەن ئون بۇلاق جىلغىسى بار. بۇلاقلار غەربتىن شەرققە قاراپ تۆۋەندىكى تەرتىپ بويىچە جايلاشقان: ئۈتبۇلاق، داڭغارت بۇلاق، تېرىم بۇلاق، ئۇلاستاي بۇلاق، دولانتى بۇلاق، كۆرۈكجىلا بۇلاق، شابارتاي بۇلاق، تابلى بۇلاق، نارىن بۇلاق، گۈلۈمتۇ بۇلاق. بۇ بۇلاقلارنىڭ كۆپىنچىسى شىمالدىن جەنۇبقا ئاقىدۇ، بىرقەدەر چوڭراق بولغان بۇلاق جىلغىلىرىنىڭ كەڭلىكى 100 مېتردىن 200 مېترغىچە كېلىدۇ، نارىن بۇلاق ۋادىسىنىڭ كەڭلىكى بىر كىلومېتردىن ئاشىدۇ، جىلغا قىرغىقىنىڭ ئېگىزلىكى ئۈچ مېتردىن بەش مېترغىچە، دائىم سۇ ئاقىدىغان ئوقۇرنىڭ كەڭلىكى بىر مېتردىن ئىككى مېترغىچە، چوڭقۇرلۇقى 0.2 مېتردىن 0.5 مېترغىچە، بۇلاق جىلغىسىنىڭ ئۇزۇنلۇقى نەچچە كىلومېتر كېلىدۇ. بۇلاق سۈيى ئادەتتە دېڭىز يۈزىدىن تەخمىنەن 625 مېتر ئېگىز جايلاردا كۆرۈنۈپ تۇرىدۇ.

بۇلاق سۈيى تېشىپ يول بويىدىكى لاتقا - قۇملارنى ئېقىتىپ ماڭغاچقا، سۇ سەل دۇغراق ئاقىدۇ. بۇلاق سۈيى، ئاساسەن، تاغلىق رايونلاردىكى يېرىقلاردىن چىققان سۇ ۋە جىرالاردىن سىزىپ چىققان سۇ، يەر سۇغۇرۇش جەريانىدىكى قايتما سۇ قاتارلىقلار ئارقىلىق تولۇقلىنىدۇ. تەكشۈرۈشكە قارىغاندا، 4 - ئايدىن كېيىن سۇ مىقدارى ئازىيىپ كېتىدىكەن، 5 - ئايدىن 6 - ئايغىچە سۇ تارتىلىپ كېتىدىكەن، 9 - ئايدىن كېيىن سۇ مىقدارى بارا - بارا كۆپىيىدىكەن، قىش پەسلىدە سۇ مول بولىدىكەن. دېھقانچىلىق مەۋسۇمىدە شويكۆپەن رايونىنىڭ ۋە چىندىل يېزىسىنىڭ قىسمەن يەرلىرى مۇشۇ سۇ بىلەن سۇغىرىلىدۇ. قىش پەسلىدە بورتالا دەريالىرىغا قۇيۇلىدۇ.

(1) ئۈتبۇلاق جىلغىسى شويكۆپەن رايونى دابغارتبوغ كەنتىنىڭ جەنۇبىغا جايلاشقان بولۇپ، بۇلاق مەنبەسى دېڭىز يۈزىدىن 665 مېتر ئېگىز، جىلغىنىڭ كەڭلىكى 50 مېتردىن 70 مېترغىچە، ئۇزۇنلۇقى تەخمىنەن 3.5 كىلومېتر كېلىدۇ. بۇلاق سۈيى شىمالدىن جەنۇبقا ئېقىپ، دابغارتبوغ كەنتىدىكى 2 - دەرىجىلىك پەلەمپەي يەرنىڭ گىرۋىكىنى بويلاپ داڭغارت بۇلاق دېگەن يەردىكى بۇلاق جىلغىسىغا قوشۇلۇپ شەرققە ئاقىدۇ.

(2) داڭغارت بۇلاق جىلغىسى شويكۆپەن رايونى دابغارتبوغ كەنتىنىڭ شىمال تەرىپىدىكى 2 - دەرىجىلىك پەلەمپەي يەرگە جايلاشقان، بۇلاق مەنبەسى دېڭىز يۈزىدىن 650 مېتر ئېگىز بولۇپ، بەش بۇلاق كۆزىدىن تەركىب تاپقان، ئەڭ چوڭ بۇلاق جىلغىسىنىڭ كەڭلىكى 100 مېتر، ئۇزۇنلۇقى 0.8 كىلومېتر كېلىدۇ، ئۇنىڭ سۈيى شىمالدىن جەنۇبقا قاراپ ئېقىپ 2 - دەرىجىلىك پەلەمپەي يەرنىڭ گىرۋىكىگىچە بېرىپ، ئۈتبۇلاق دېگەن يەردىكى بۇلاق جىلغىسىغا قوشۇلۇپ شەرققە قاراپ ئاقىدۇ.

(3) تېرىم بۇلاق جىلغىسى شويكۆپەن رايونى بىنبۇلاق كەنتىنىڭ غەربىگە جايلاشقان. بۇلاق مەنبەسى دېڭىز يۈزىدىن 660 مېتر ئېگىز بولۇپ، ئىككى تەرىپىدىكى نۇرغۇن بۇلاق كۆزلىرىنىڭ قوشۇلىشىدىن ھاسىل بولغان، بۇلاق جىلغىسىنىڭ ئۇزۇنلۇقى 3.6 كىلومېتر، ئەڭ كەڭ يېرى 150 مېتر غا يېتىدۇ، ئۇنىڭ سۈيى شىمالدىن جەنۇبقا قاراپ ئېقىپ، 2 - دەرىجىلىك پەلەمپەي يەرنىڭ گىرۋىكىگىچە ئېقىپ بېرىپ، غەرب تەرەپتىكى ئۈتبۇلاق، داڭغارت بۇلاقلارنىڭ سۈيىگە قوشۇلۇپ بورتالا دەريالىرىغا قۇيۇلىدۇ.

(4) ئۇلاستاي بۇلاق جىلغىسى شويكۆپەن رايونى دولانتى بۇلاق كەنتىنىڭ شىمالىغا جايلاشقان. بۇلاق مەنبەسى دېڭىز يۈزىدىن 640 مېتر ئېگىز، بۇلاق جىلغىسىنىڭ ئۇزۇنلۇقى ئىككى كىلومېتر، كەڭلىكى 50

مېتر. ئۇنىڭ سۈيى شىمالدىن جەنۇبقا ئېقىپ، 2 - دەرىجىلىك پەلەمپەي يەرنىڭ گىرۋىكىگىچە بېرىپ يۇنىلىشىنى ئۆزگەرتىپ شەرققە ئاقىدۇ.

(5) دولانتى بۇلاق جىلغىسى دولانتى بۇلاق كەنتىنىڭ شىمالىغا جايلاشقان. بۇلاق مەنبەسى دېڭىز يۈزىدىن 636 مېتر ئېگىز، جىلغىنىڭ ئۇزۇنلۇقى 3.2 كىلومېتر، كەڭلىكى 150 مېتر كېلىدۇ. ئۇنىڭ سۈيى شىمالدىن جەنۇبقا ئېقىپ، 2 - دەرىجىلىك پەلەمپەي يەرنىڭ گىرۋىكىگە بېرىپ شەرققە بۇرۇلۇپ ئاقىدۇ ھەمدە كۇرۇكچىلا بۇلاق جىلغىسىغا قوشۇلىدۇ.

(6) كۇرۇكچىلا بۇلاق جىلغىسى شويىكچەن رايونى دولانتى بۇلاق كەنتىنىڭ شەرقىي شىمالىغا جايلاشقان. بۇلاق مەنبەسى دېڭىز يۈزىدىن 630 مېتر ئېگىز. جىلغىنىڭ ئۇزۇنلۇقى 2.6 كىلومېتر؛ ئەڭ كەڭ يېرى تەخمىنەن 100 مېتر كېلىدۇ. ئۇنىڭ سۈيى غەربىي شىمالدىن شەرقىي جەنۇبقا ئېقىپ، 2 - دەرىجىلىك پەلەمپەي يەرنىڭ گىرۋىكىگە بېرىپ شەرققە بۇرۇلۇپ ئاقىدۇ ھەمدە شاباراتاي بۇلاق جىلغىسىغا قوشۇلىدۇ.

(7) شاباراتاي بۇلاق جىلغىسى چىندىل ئوتتۇرا كەنتىنىڭ ئەتراپىغا جايلاشقان بولۇپ، ئالتە - يەتتە كۆز بۇلاقنىڭ قوشۇلۇشىدىن ھاسىل بولغان. بۇلاق مەنبەسى دېڭىز يۈزىدىن 630 مېتردىن 640 مېترغىچە ئېگىز، بۇلاق جىلغىسىنىڭ ئۇزۇنلۇقى 7.8 كىلومېتر، ئەڭ كەڭ يېرى 200 مېترغا يېتىدۇ، يۇقىرى ئېقىمدا بىر قەدەر چوڭ ئۆڭ بۇلاق جىلغىسى قوشۇلغان. ئۇنىڭ سۈيى غەربىي شىمالدىن شەرقىي جەنۇبقا ئېقىپ، 2 - دەرىجىلىك پەلەمپەي يەرنىڭ گىرۋىكىگە بارغاندىن كېيىن، شاباراتاي بۇلاق جىلغىسىنىڭ غەرب تەرىپىدىن ئۆتۈپ بورتالا — ئارىشاق تاشيولىنىڭ جەنۇبىنى بويلاپ شەرققە ئېقىپ نارىن بۇلاق جىلغىسىدىكى ئېقىنغا قوشۇلىدۇ.

(8) تابلى بۇلاق جىلغىسى چىندىل يېزىسى دىنجىك كەنتىنىڭ شىمالىي تەرىپىگە جايلاشقان. بۇلاق مەنبەسى دېڭىز يۈزىدىن 650 مېتر ئېگىز، بۇلاق جىلغىسىنىڭ ئۇزۇنلۇقى سەككىز كىلومېتر، ئەڭ كەڭ يېرى 100 مېتر، سۇ ئاقىدىغان ئوقۇرنىڭ كەڭلىكى ئىككى مېتر، سۇنىڭ چوڭقۇرلۇقى 0.3 مېتر كېلىدۇ. بۇ يېزىنىڭ مۇخۇر چىندىل كەنتىگە يېقىن جايدا بىر بۇلاق جىلغىسى بولۇپ، ئۇ، ئەسلىدىكى دىنجىك كەنتىنىڭ بىر كىلومېتر جەنۇبدا تابلى بۇلاق جىلغىسىغا قوشۇلىدۇ، ئۇنىڭ سۈيى شىمالدىن جەنۇبقا ئېقىپ، 2 - دەرىجىلىك پەلەمپەي يەرنىڭ گىرۋىكىگە بېرىپ نارىن بۇلاق جىلغىسىدىكى ئېقىنغا قوشۇلىدۇ.

(9) نارىن بۇلاق جىلغىسى چىندىل يېزىسى دىنجىك كەنتىنىڭ شىمالىغا جايلاشقان. بۇلاق مەنبەسى دېڭىز يۈزىدىن 620 مېتر ئېگىز، جىلغىنىڭ ئۇزۇنلۇقى 10.5 كىلومېتر كېلىدۇ، ئۇنىڭ سۈيى شىمالدىن جەنۇبقا ئېقىپ، 2 - دەرىجىلىك پەلەمپەي يەرنىڭ گىرۋىكىگە جايلاشقان ئەسلىدىكى دىنجىك كەنتىگە بارغاندا شەرقىي جەنۇبقا بۇرۇلۇپ، بورتالا بازىرىنىڭ غەربىنى كېسىپ ئۆتۈپ يارتۇغان ئۆستىگە قۇيۇلىدۇ.

(10) گۈلۈمتۇ بۇلاق جىلغىسى چىندىل يېزىسى تۆۋەن گۈلۈمتۇ كەنتىنىڭ شىمالىغا جايلاشقان. بۇلاق مەنبەسى دېڭىز يۈزىدىن 620 مېتر ئېگىز بولۇپ، نۇرغۇن بۇلاق كۆزلىرىنىڭ قوشۇلۇشىدىن ھاسىل بولغان، بۇلاق جىلغىسىنىڭ ئۇزۇنلۇقى 13 كىلومېتر، سۇ ئاقىدىغان ئوقۇرنىڭ كەڭلىكى 1.7 مېتر، سۇنىڭ چوڭقۇرلۇقى 0.2 مېتردىن 0.3 مېترغىچە كېلىدۇ، ئۇنىڭ سۈيى غەربىي شىمالدىن شەرقىي جەنۇبقا ئېقىپ، 2 - دەرىجىلىك پەلەمپەي يەرنىڭ گىرۋىكىگە بارغاندا ئۇتبۇلاق يېزىسىدىكى شىمالىي ئۇلاستاي كەنتى ئارقىلىق ئەسلىدىكى يارتۇغان ئۆستىگە قۇيۇلۇپ چۆللۈككە سىڭىپ كېتىدۇ.

2) ئۇتبۇلاق توپى

بورتالا شەھەر رايونىنىڭ شەرقىدىن ئۇتبۇلاق يېزىسى ئەتراپىدىكى 2 - دەرىجىلىك پەلەمپەي يەرنىڭ گىرۋىكىگىچە بولغان ئارىلىققا غەربتىن شەرققە قاراپ جايلاشقان كۆيلا بۇلاق، ئايئۇغىن بۇلاق، ئۇتبۇلاق، جىگدە بۇلاق قاتارلىقلار ئۇتبۇلاق توپى دەپ ئاتىلىدۇ.

(1) كۆيلا بۇلاق يازمىتىنىڭ غەربىي جەنۇبىغا جايلاشقان. بۇلاق مەنبەسى دېڭىز يۈزىدىن 610 مېتر ئېگىز؛

بۇلاق جىلغىسىنىڭ ئۇزۇنلۇقى 12.8 كىلومېتر، سۇ ئاقمىدىغان ئوقۇرىنىڭ كەڭلىكى ئوچ مېتر، سۇنىڭ چوڭقۇرلۇقى 0.2 مېتر كېلىدۇ. ئۇنىڭ سۇيى غەربىي شىمالدىن شەرقىي جەنۇبقا ئېقىپ، 2 - دەرىجىلىك پەلەمپەي يەرنىڭ گىرۋىكىگە بارغاندىن كېيىن، پەلەمپەينىڭ گىرۋىكىنى بويلاپ شەرققە بۇرۇلۇپ ئايۇغىن بۇلاقنىڭ سۇيىگە قوشۇلىدۇ.

(2) ئايۇغىن بۇلاق ئوتېۋلاق يېزىسى كۆكخوتخور كەنتىنىڭ شىمالىغا جايلاشقان. بۇلاق مەنبەسى دېڭىز يۈزىدىن 495 مېتر ئېگىز، بۇلاق جىلغىسىنىڭ ئۇزۇنلۇقى 6.3 كىلومېتر، ئۇنىڭ سۇيى شىمالدىن جەنۇبقا ئېقىپ، 2 - دەرىجىلىك پەلەمپەي يەرنىڭ گىرۋىكىگە بارغاندىن كېيىن ئەسلىدىكى يارتوغان ئوستىگە قويۇلۇپ، چۆللۈككە سىڭىپ كېتىدۇ.

(3) ئوتېۋلاق ئوتېۋلاق يېزىسىنىڭ شىمالىغا جايلاشقان. بۇلاق مەنبەسى دېڭىز يۈزىدىن 510 مېتردىن 530 مېترغىچە ئېگىز بولۇپ، نۇرغۇن بۇلاق كۆزلىرىنىڭ قوشۇلۇشىدىن ھاسىل بولغان، بۇلاق جىلغىسىنىڭ ئۇزۇنلۇقى 14 كىلومېتر، سۇ ئاقمىدىغان ئوقۇرىنىڭ كەڭلىكى ئوچ مېتردىن بەش مېترغىچە، سۇنىڭ چوڭقۇرلۇقى 0.2 مېتر كېلىدۇ، ئۇنىڭ سۇيى شىمالدىن جەنۇبقا ئېقىپ، 2 - دەرىجىلىك پەلەمپەي يەرنىڭ گىرۋىكىگە بېرىپ، شەرقىي جەنۇبقا بۇرۇلۇپ، باگبۇرا كەنتىدىن ئۆتۈپ، تۆۋەن ئېقىمدىكى چۆللۈككە سىڭىپ كېتىدۇ.

(4) جىگدە بۇلاق ئوتېۋلاق يېزىسى جىگدە بۇلاق كەنتىنىڭ شىمالىغا جايلاشقان. بۇلاق مەنبەسى دېڭىز يۈزىدىن 510 مېتر ئېگىز، بۇلاق جىلغىسىنىڭ ئۇزۇنلۇقى بەش كىلومېتر كېلىدۇ، ئۇنىڭ سۇيى شىمالدىن جەنۇبقا ئېقىپ چۆللۈككە سىڭىپ كېتىدۇ.

3) يازمەتەبۇبۇلاق توپى

يازمەتەنىڭ شىمالىدىكى 4 - دەرىجىلىك پەلەمپەي يەرنىڭ گىرۋىكىگە جايلاشقان، غەربتىن شەرققە سوزۇلغان يازمەتەبۇلاق، مۇچۇن بۇلاق ۋە تىكەن بۇلاق يازمەتەبۇلاق توپى دەپ ئاتىلىدۇ. بۇ ئوچ بۇلاق ئەسلىدىكى نەسىللىك قوي فېرمىسىنىڭ شتابى جايلاشقان يازمەتىدا قوشۇلۇپ ئۆستەڭگە قۇيۇلىدۇ. بۇلاق سۇيى، ئاساسەن، تاغلىق رايونلاردىكى يېرىقلاردىن چىققان سۇ ۋە تاغ جىلغىسىدىن سىزىپ چىققان سۇلار ئارقىلىق تولۇقلىنىدۇ، قىشتا سۇيى سەل كۆپەيىدۇ، يازدا ئازىيىدۇ.

4) تاسىرقاي بۇلاق توپى

يېزا ئىگىلىك 5 - شى 89 - تۆەن - مەيدان شتابىنىڭ ئەتراپىدا بەش بۇلاق بولۇپ، ئۇلار تاسىرقاي بۇلاق توپى دەپ ئاتىلىدۇ، بۇ بۇلاقلار بېسىملىق سۇ رايونىدىكى يۇقىرىلىما بۇلاق تىپىغا كىرىدۇ. تۆەن - مەيدان شتابىدىن تۆت كىلومېتر يىراقلىقتىكى قۇجۇر دېگەن يەردە بىر بۇلاق بولۇپ، ئۇنىڭ مۇشۇ بۇلاق توپىغا كىرىدۇ. بۇلاق سۇيى، ئاساسەن، تاغلىق رايونلاردىكى يېرىقلاردىن چىققان سۇ، يۇقىرى ئېقىمدىكى ئوتېۋلاق ۋە يەر سۇغىرىش جەريانىدىكى قايتما سۇلار ئارقىلىق تولۇقلىنىدۇ، قىشتا سۇيى خېلى كۆپەيىدۇ، يازدا سەل ئازلايدۇ، قىسمەن بۇلاقلار يازدا قۇرۇپ قالىدۇ. بۇ بۇلاق سۇيىنى يېزا ئىگىلىك 5 - شىنىڭ 89 - تۆەن - مەيدانى باشقۇرۇپ ئىشلىتىدۇ.

5) گونتار بۇلاق ۋە موخا بۇلاق توپى

گونتار بۇلاق 89 - تۆەن - مەيدانىنىڭ شەرقىدىكى خورا رايونىغا جايلاشقان بولۇپ، تاسىرقاينىڭ ئوچ كىلومېتر شەرقىي جەنۇبىدىكى كەلكۈندىن ھاسىل بولغان جىلغىدىن باشلىنىدۇ. بۇلاق مەنبەسى دېڭىز يۈزىدىن

تەخمىنەن 320 مېتر ئېگىز، ئۇنىڭ سىرغىمى دېڭىز يۈزىدىن 275 مېتر ئېگىز جايغا مەركەزلەشكەن، يۇقىرى ئېقىمىدىكى ئىككى چوڭ تارماق ئېقىن خورا كۆۋرۈكىدە قوشۇلۇپ، غەربتىن شەرققە ئاقىدۇ. بۇلاق جىلغىسىنىڭ ئۇزۇنلۇقى تەخمىنەن 15 كىلومېتر كېلىدۇ، ئۇنىڭ سۇيى ئاخىرىدا بورتالا دەريياسىغا قۇيۇلىدۇ. بۇلاق جىلغىسىنىڭ يۇقىرى ئېقىمىدىكى قىرغىقىنىڭ كەڭلىكى 300 مېترغا يېتىدۇ، تۆۋەن ئېقىمغا قاراپ كېڭىيىپ بارىدۇ، خورا دېگەن يەرگە بارغاندا بىر كىلومېتردىن ئاشىدۇ. بۇلاق جىلغىسى قىرغىقىنىڭ ئېگىزلىكى ئوچ مېتردىن بەش مېترغىچە، دائىم سۇ ئاقمىدىغان ئوقۇرىنىڭ كەڭلىكى تۆت مېتردىن بەش مېترغىچە، سۇنىڭ ئوتتۇرىچە چوڭقۇرلۇقى تەخمىنەن 0.7 مېتر كېلىدۇ، جىلغىنىڭ تېگى شېغىل تاشلاردىن تەركىب تاپقان. بۇلاق سۇيى، ئاساسەن، بورتالا دەريياسىدىن سىزىپ چىققان سۇلار ئارقىلىق تولۇقلىنىدۇ، ئۇ، بىسىملىق يۇقىرىلىما بۇلاق تېپىغا كىرىدۇ. بۇ بۇلاق سۇيىنى يېزا ئىگىلىك 5 - شىنىڭ 81 - تۆۋەن - مەيدانى باشقۇرۇپ ئىشلىتىدۇ. مۇخا بۇلاق بورتالا دەريياسىنىڭ تۆۋەن ئېقىمىدىكى چوڭ بۇلاقلارنىڭ بىرى، ئۇ، تاسىرقاينىڭ بەش كىلومېتر شەرقىدىكى كەلكۈندىن ھاسىل بولغان جىلغىدىن باشلىنىدۇ، سۇيى غەربتىن شەرققە ئاقىدۇ. بۇلاق جىلغىسىنىڭ ئۇزۇنلۇقى تەخمىنەن 20 كىلومېتر كېلىدۇ، ئۇنىڭ سۇيى ئەڭ ئاخىرىدا توقاي كۆلىگە قۇيۇلىدۇ. ئېقىن مىقدارى يۇقىرى ئېقىمدا سېكۇنتىغا 0.49 كۇب مېتر ئېقىپ، تۆۋەن ئېقىمغا بارغاندا تەدرىجىي كۆپىيىپ، سېكۇنتىغا 1.92 كۇب مېترغا يېتىدۇ. نۆۋەتتە بۇ بۇلاقنىڭ سۇيىنى يېزا ئىگىلىك 5 - شىنىڭ 90 - تۆۋەن - مەيدانى باشقۇرۇپ ئىشلىتىۋاتىدۇ.

6) شىنتارا بۇلاق توپى

بىلىن خارمودون يېزىسىنىڭ ئۈڭاگىنتالا دېگەن يېرىگە يېقىن جايدىكى ئەسلىدىكى بورتالا دەريياسى قىنىغا جايلاشقان بۇلاقلار شىنتارا بۇلاق توپى دەپ ئاتىلىدۇ. ئۇ، دالتۇ يېزىسىنىڭ لاماخارئوس كەنتىنىڭ بىر كىلومېتر غەربىي شىمالىدىكى ئەسلىدىكى بورتالا دەريياسى قىنى ۋە ئىككى كىلومېتردىن كۆپرەك شەرقىي شىمالىدىكى كەلكۈندىن ھاسىل بولغان جىلغىدىن باشلىنىدۇ، بۇلاق مەنبەسى دېڭىز يۈزىدىن 318 مېتر ۋە 307 مېتر ئېگىز، ئۇنىڭ سىرغىمى دېڭىز يۈزىدىن 300 مېتر ئېگىز بولغان يېقىن ئەتراپتىكى جايدا ئەسلىدىكى بورتالا دەريياسى قىنىغا قوشۇلىدۇ، سۇيى جەنۇبتىن شەرق يۆنىلىشىدە ئاقىدۇ، سۇ ئاقمىدىغان ئوقۇرىنىڭ كەڭلىكى بەش مېتردىن ئالتە مېترغىچە، سۇنىڭ چوڭقۇرلۇقى 0.5 مېتردىن 0.7 مېترغىچە كېلىدۇ. دەريا قىنى قۇم شېغىللاردىن تەركىب تاپقان، بۇلاق سۇيى، ئاساسەن، بورتالا دەريياسى سۇيى ۋە يەر سۇغرىش جەھەتتىكى قايتما سۇلار ئارقىلىق تولۇقلىنىدۇ. بۇ سۇ بىلەن بىلىن خارمودون يېزىسىنىڭ شىنتارا رايونىدىكى كەنتلەرنىڭ يەرلىرى سۇغىرىلىدۇ.

7) مانىشاك بۇلاق توپى

مانىشاك يېزىسىنىڭ جەنۇبىي ۋە شىمالىي ئەتراپىدا ئوچ بۇلاق جىلغىسى بولۇپ، ئۇلار مانىشاك بۇلاق توپى دەپ ئاتىلىدۇ. جەنۇب تەرەپتىكى بۇلاق سۇيى دالتۇ يېزىسىنىڭ شالالەن بۇلاق چارۋىچىلىق كەنتى ۋە خارابە كەنتىنىڭ شىمالىدىكى كەلكۈندىن ھاسىل بولغان جىلغىدىن باشلانغان بولۇپ، مەنبەسى دېڭىز يۈزىدىن 305 مېتر ۋە 320 مېتر ئېگىز. شىمال تەرەپتىكى ئىككى بۇلاق جىلغىسى دالتۇ يېزىسى چاغانسۇم كەنتىنىڭ شىمالىدىكى جوكىن ئوۋ كەنتى ۋە لاماخارئوس كەنتىدىكى كەلكۈندىن ھاسىل بولغان جىلغىدىن باشلانغان بولۇپ، مەنبەسى دېڭىز يۈزىدىن 305 مېتر ۋە 320 مېتر ئېگىز. جەنۇب تەرەپتىكى بۇلاق جىلغىسىنىڭ ئۇزۇنلۇقى تەخمىنەن 15 كىلومېتر، دائىم سۇ ئاقمىدىغان ئوقۇرىنىڭ كەڭلىكى ئوچ مېتردىن بەش مېترغىچە، سۇنىڭ چوڭقۇرلۇقى 0.2 مېتردىن 0.5 مېترغىچە كېلىدۇ، ئۇنىڭ سۇيى شارالجىن كەنتىگە كەلگەندە بورتالا

دەرياسىغا قۇيۇلىدۇ. شىمال تەرەپتىكى كەلكۈندىن ھاسىل بولغان ئىككى جىلغا جوكىن ئوۋ كەنتىنىڭ شىمالىدا قوشۇلىدۇ، بۇلاق جىلغىسىنىڭ ئۇزۇنلۇقى تەخمىنەن 14.5 كىلومېتر، دائىم سۇ ئاقىدىغان ئوقۇرىنىڭ كەڭلىكى بەش مېتردىن ئون مېترغىچە، سۇنىڭ چوڭقۇرلۇقى 0.7 مېتردىن 1.2 مېترغىچە كېلىدۇ، بۇلاق سۇيى، ئاساسەن، بورتالا دەرياسىدىن سىزىپ چىققان سۇ ۋە يەر سۇغىرىش جەھەتتىكى قايتما سۇلار ئارقىلىق تولۇقلىنىدۇ، بىلىن خارمودون يېزىسىنىڭ خارجىگدە كەنتىگە كەلگەندە بورتالا دەرياسىغا قۇيۇلىدۇ.

8) دالتۇ يېزىسىدىكى توتى بۇلاق توپى

توتى كەنتىنىڭ بىر كىلومېتر جەنۇبى، بىر كىلومېتر غەربىي شىمالى، ئۇچ كىلومېتر غەربىي جەنۇبىدا ئۇچ بۇلاق بولۇپ، ئۇلار توتى بۇلاق توپى دەپ ئاتىلىدۇ. بۇ بۇلاق توپى دېڭىز يۈزىدىن 316 مېتردىن 320 مېترغىچە ئېگىز يەردىكى كەلكۈندىن ھاسىل بولغان جىلغىدىن باشلىنىدۇ، غەربىي شىمال تەرەپتىكى بۇلاق سۇيى بىر كىلومېتر ئاققاندىن كېيىن بورتالا دەرياسىغا قۇيۇلىدۇ، جەنۇب تەرەپتىكى بۇلاق سۇيى جەنۇبتىن شەرق يۆنىلىشىدە ئاقىدۇ، بۇلاق جىلغىسىنىڭ ئۇزۇنلۇقى تەخمىنەن سەككىز كىلومېتر، سۇ ئاقىدىغان ئوقۇرنىڭ كەڭلىكى بىر مېتردىن ئىككى مېترغىچە كېلىدۇ، ئاياغ تەرەپكە بارغانچە كېڭىيىدۇ، سۇنىڭ چوڭقۇرلۇقى 0.2 مېتردىن 0.5 مېترغىچە كېلىدۇ، بۇلاق سۇيى، ئاساسەن، بورتالا دەرياسىدىن سىزىپ چىققان سۇ ۋە يەر سۇغىرىش جەھەتتىكى قايتما سۇلار ئارقىلىق تولۇقلىنىدۇ، بۇلاق جىلغىسى ئاشچا دەرياسى ئېغىزى ئەتراپىغا كەلگەندە بورتالا دەرياسىغا قۇيۇلىدۇ. ئۇچ كىلومېتر غەربىي جەنۇب تەرەپتىكى بۇلاق سۇيى ئەتراپتىكى توقاي كۆلىگە قۇيۇلىدۇ.

بورتالا دەرياسىنىڭ ئوتتۇرا، تۆۋەن ئېقىمىنىڭ قىرغاقلىرىدىكى بۇلاقلارنىڭ يىللىق سىرغىمىنى تەكشۈرۈشكە دائىر مەلۇمات

جۇغراپىيە 7 — 5

بۇلاق توپىنىڭ نامى	ئورنى	يىللىق ئوتتۇرىچە ئېقىن مىقدارى (كۇب مېتر/سېكۇنت)	يىللىق ئوتتۇرىچە سىرغىم مىقدارى (10 مىڭ كۇب مېتر / سېكۇنت)
ئارالتوقاي بۇلاق	دامبىلاردىكى بۇلاقلار	0.32	1009
شويىڭپەن بۇلاق توپى	گۆلۈمتۇنىڭ غەربىدىكى بۇلاقلار	1.85	5818
ئۇتبۇلاق توپى	ئۇتبۇلاق يېزىسىدىكى 3 - دەرىجىلىك پەلەمپەي يەرنىڭ ئەتراپىدا	0.67	2123
يازىمتىبۇلاق توپى	يېزا ئىگىلىك 5 - شى 84 - تۇەن - مەيداننىڭ ئەتراپىدا	0.66	2081
تاسىرقاي بۇلاق توپى	يېزا ئىگىلىك 5 - شى 89 - تۇەن - مەيداننىڭ شتابى ئەتراپىدا	0.21	672
گونقار بۇلاق توپى	يېزا ئىگىلىك 5 - شى 89 - تۇەن - مەيداننىڭ خورا رايونىدا	2.06	6496
موخا بۇلاق توپى	يېزا ئىگىلىك 5 - شى 90 - تۇەن - مەيدان ئەتراپىدا	1.70	5361
شىنتارا بۇلاق توپى	دالتۇ يېزىسى خارمودون ئالدىنقى كەنتىدىكى ئەسلىدىكى بورتالا دەرياسى قىنىنىڭ شەرقىدە	0.74	2334
مانىشاڭ بۇلاق توپى	دالتۇ يېزىسى خارمودون ئالدىنقى كەنتىنىڭ جەنۇبىي ئەتراپىدا	0.98	3094
توتى بۇلاق توپى	توتى كەنتىنىڭ ئەتراپىدا	0.15	472
جەمئىي		9.34	29460

§ 2. خۇستۇ سۇ سىستېمىسى

1. غانجىغ جىلغىسى

غانجىغ جىلغىسى — غانجىغ رايونى سۇ سىستېمىسىدىكى ئەڭ چوڭ تاغ جىلغىسى، ئۇ، سايرام كۆلىنىڭ شەرقىي شىمالىدىكى ئۇلانداۋان ۋە داباتىن داۋانىنىڭ شەرقىدىكى بورتالا بىلەن ئارىشاڭ ناھىيىسى چېگرا سىزىقىنىڭ ئەتراپىدىن باشلىنىدۇ، مەنبەسى دېڭىز يۈزىدىن 2580 مېتردىن كۆپرەك ئېگىز، ئۇ، پۈتكۈل غانجىغ تېغىنى غەربتىن شەرققە ئوتتۇرىسىدىن كېسىپ ئۆتىدۇ، جىلغىنىڭ ئۇزۇنلۇقى 51 كىلومېتر، خاتۇھوندە ئەتراپىدىكى ئۇزۇنلۇقى تەخمىنەن ئالتە كىلومېتر، نەرەن ئۇسىنكوتۇل دېگەن يەردىن ئۇتبۇلاققىچە بولغان ئارىلىقى تەخمىنەن سەككىز كىلومېتر كېلىدۇ، يەر ئۇستى سىرغىمىنىڭ ھەممىسى يەر ئاستىغا سىڭىپ يوشۇرۇن ئېقىنغا ئۇزگىرىپ، جىلغىنىڭ ئىككى تەرىپىدىكى بىر قىسىم بۇلاق سۇيى ئاشكارا كۆرۈنۈپ تۇرىدىغان ۋە تۆۋەن ئېقىمدا دائىم سۇ ئېقىپ تۇرىدىغان جىرالارنىڭ ئاساسلىق سۇ مەنبەسىنى شەكىللەندۈرىدۇ، بۇ سۇ مەركىزى رايوندىكى چارۋىچى ۋە چارۋا - ماللارنىڭ ئىچىملىك سۇ مەنبەسىنى ھەل قىلىش ئىشىنى ئەڭ ياخشى شارائىت بىلەن تەمىن ئېتىدۇ.

2. ئوتۇكسەر جىلغىسى

ئوتۇكسەر جىلغىسى خۇستۇنىڭ 9.5 كىلومېتر غەربىي جەنۇبىغا جايلاشقان بولۇپ، خۇستۇ رايونى سۇ سىستېمىسىدىكى 2 - چوڭ جىرا ھېسابلىنىدۇ، ئۇ قوسەمچەك تېغىنىڭ شىمالىي يانباغرىدىن باشلىنىدۇ، مەنبەسى دېڭىز يۈزىدىن 2500 مېتردىن كۆپرەك ئېگىز، جىلغىنىڭ ئۇزۇنلۇقى تەخمىنەن ئالتە كىلومېتر، ئادەتتە پەسىللىك قۇرغاق جىلغا ھېسابلىنىدۇ، پەقەت تاغدىن چىقىش ئېغىزىدىكى بۇلاقتىن سۇ تېشىپ چىقىپ، يەر يۈزىدە دائىم سۇ ئېقىپ تۇرىدىغان جىلغىنى شەكىللەندۈرگەن، يەر ئۇستى سىرغىمى تەخمىنەن بىر كىلومېتردىن يىراقلىققا ئېقىپ بېرىپ كەلكۈندىن ھاسىل بولغان يەلپۇگۈچسىمان چۆللۈككە سىڭىپ كېتىدۇ. بۇ يەردە 1963 - يىلى چارۋىچىلىق رايونىدىكى ئادەم ۋە چارۋىلارنىڭ سۇ ئىچىشى ئۈچۈن ئۆستەڭ چېپىلدى.

3. خۇستۇ جىلغىسى

خۇستۇ جىلغىسى — خۇستۇنىڭ سەككىز كىلومېتر جەنۇبىغا جايلاشقان بولۇپ، قوسەمچەك تېغىنىڭ شىمالىي يانباغرىدىن باشلىنىدۇ، چىقىش ئېغىزىدىكى بۇلاق سۇيى تېشىپ چىقىپ، دائىم سۇ ئېقىپ تۇرىدىغان جىلغىلارنى شەكىللەندۈرگەن، يەر يۈزى سىرغىمى تەخمىنەن ئىككى كىلومېتر يىراقلىققا ئېقىپ بېرىپ، كەلكۈندىن ھاسىل بولغان يەلپۇگۈچسىمان چۆللۈككە سىڭىپ كېتىدۇ.

خۇستۇ رايونى سۇ سىستېمىسىدىكى ئاساسلىق جىلغا - جىرالارنىڭ يىللىق سىرغىم مىقدارىنى تەكشۈرۈشكە دائىر مەلۇمات

جۇغراپىيە 7 — 6

جىلغا - جىرا، بۇلاق نامى	ئورنى	يىللىق ئوتتۇرىچە ئېقىن مىقدارى (لېتر/سېكۇنت)	يىللىق ئوتتۇرىچە سىرغىم مىقدارى (10 مىڭ كۇب مېتر)	ئىزاھات
غانجىغ جىلغىسى	پۇتكۇل غانجىغ تېغىنى شەرقتىن غەربكە ئوتتۇرىسىدىن كېسىپ ئۆتىدۇ	280	883	ئۇتبۇلاقنىڭ تۆۋەن تەرىپىدىكى ھەرقايسى بۇلاقلار ئاساسەن غانجىغ جىلغىسىدىكى سۇلارنىڭ سىزىشى بىلەن تولۇقلىنىدۇ، ئۇ، تەكرار پايدىلىنىشقا بولىدىغان سۇ مەنبەسىگە كىرىدۇ. 2 مىليون 590 مىڭ 700 كۇب مېتر سۇ بولسا سۇ بايلىقى مەنبەسى سانىغا كىرگۈزۈلمىدى.
ئوتۇكسەر جىلغىسى	خۇستۇنىڭ 9.5 كىلومېتر غەربىي جەنۇبىدا	127	400.51	
خاۋىرغا جىلغىسى	خۇستۇنىڭ سەككىز كىلومېتر غەربىي جەنۇبىدا	12	37.84	
خۇستۇ جىلغىسى	خۇستۇنىڭ سەككىز كىلومېتر جەنۇبىدا	105	331.13	
ئۇتبۇلاق جىلغىسى	نەرەن ئۇسىنكوتۇلنىڭ سەككىز كىلومېتر شەرقىدە	50	157.67	
ئۇستا قۇدۇق	ئۇتبۇلاقنىڭ تۆت كىلومېتر غەربىي جەنۇبىدا	ئاشكارا كۆرۈنىدۇ		
نەرەن ئۇسىنكوتۇل بۇلاق		10	31.50	
چاكىرتىن بۇلاق	نەرەن ئۇسىنكوتۇلنىڭ 2.5 كىلومېتر شىمالىدا	ئاشكارا كۆرۈنىدۇ		
خابچىك بۇلاق	نەرىن ئۇسۇنكوتۇلنىڭ بەش كىلومېتر شىمالىي شەرقىدە	2	6.3	
بىنخۇنتى بۇلاق	ئۇتبۇلاقنىڭ ئالتە كىلومېتر شەرقىدە	3	9.5	
خۇلۇستۇ بۇلاق	شويىڭپەن رايونى بارتۇخا كەنتىنىڭ 11 كىلومېتر غەربىي جەنۇبىدا	10	31.5	
ئومكە بۇلاق	شويىڭپەن رايونى بارتۇخا كەنتىنىڭ سەككىز كىلومېتر غەربىي جەنۇبىدا	5	15.8	
خۇستا بۇلاق	خۇستۇنىڭ ئالتە كىلومېتر شىمالىدا	2	6.8	
لاما قۇدۇق	ئارالتوقاي چارۋىچىلىق فېرمىسىنىڭ 16 كىلومېتر غەربىي جەنۇبىدا	ئاشكارا كۆرۈنىدۇ		
ئۇلچىن بۇلاق	ئارالتوقاي چارۋىچىلىق فېرمىسىنىڭ 15 كىلومېتر غەربىي جەنۇبىدا	ئاشكارا كۆرۈنىدۇ		
قاراتۇپە قۇدۇق	كۇسۇرنىڭ ئۈچ كىلومېتر جەنۇبىدا	ئاشكارا كۆرۈنىدۇ		
قارتولغان قۇدۇق		ئاشكارا كۆرۈنىدۇ		
جەمئىي		606	1911.55	

§ 3. سايرام كۆلى سۇ سىستېمىسى

سايرام كۆلى شىمالىي تەڭرىتاغنىڭ گېرتسىن پۈرمە بەلبېغىنىڭ گېئولوگىيىلىك رولى ئارقىلىق شەكىللەنگەن ئۇزۇلمىلىك ئولتۇرۇشما ئويمانلىققا تەۋە. ئۇ، شەھەرنىڭ غەربىي جەنۇبىغا، خۇستۇ جىلغىسىنىڭ غەربىي ئۆچىدىكى تاغ ئارىسىغا جايلاشقان، شەھەر بىلەن بولغان ئارىلىقى 93.6 كىلومېتر كېلىدۇ، ئورنى شەرقىي مېرىدىئان 81°22′～80°09′، شىمالىي پاراللېل 44°30′～44°43′ ئارىلىقىغا توغرا كېلىدۇ. ئۇ، ئېگىز تاغدىكى ئىچكى قۇرۇقلۇق كۆلىگە تەۋە، كۆلدىكى سۇ يۈزى دېڭىز يۈزىدىن 2072 مېتر ئېگىز، ئېقىن ۋادىسى كۆلىمى 1408 كۋادرات كىلومېتر، شەرقتىن غەربكە ئۇزۇنلۇقى تەخمىنەن 29.5 كىلومېتر، جەنۇبتىن شىمالغا كەڭلىكى 23.4 كىلومېتر. 1975 - يىلى يەر شەكلى خەرىتىسىدە ئۆلچەنگەن سۇنىڭ ئەڭ چوڭقۇر يېرى 90.5 مېتر، كۆلدىكى سۇ يۈزى كۆلىمى تەخمىنەن 458 كۋادرات كىلومېتر. 1983 - يىلى نەنجىڭ جۇغراپىيە تەتقىقات ئورنىنىڭ كۆل تەتقىقات ئىشخانىسى سۇنئىي ھەمراھ ئارقىلىق تارتىلغان سۈرەتكە ئاساسەن كۆلدىكى سۇ يۈزى كۆلىمىنىڭ 423 كۋادرات كىلومېتر ئىكەنلىكىنى، ساقلىنىۋاتقان ئومۇمىي سۇ مىقدارىنىڭ تەخمىنەن 21 مىليارد كۇب مېتر ئىكەنلىكىنى ئۆلچەپ چىقتى. كۆلنىڭ ئەتراپىنى ئېگىز تاغلار ئوراپ تۇرىدۇ، پەقەت شەرق تەرەپتىكى پەس تاغلار كەمتۈكلۈك ھاسىل قىلغان. كۆل سۈيى كۆل ئايلانمىسىدىكى دائىم سۇ ئېقىپ تۇرىدىغان جىلغا سۈلىرى، تاغ بۇلىقى (26 بۇلاق) سۈلىرى، پەسىللىك قۇرۇق جىلغا (20 دىن ئارتۇق) سۈلىرى ھەمدە مەڭگۈلۈك ۋە پەسىللىك يىغىلما قار ۋە ھۆل - يېغىن شۇنىڭدەك يەر ئاستى سۈلىرى ئارقىلىق تولۇقلىنىدۇ. يىللىق تولۇقلىنىش مىقدارى 93 مىليون 980 مىڭ كۇب مېترغا يېتىدۇ. يېقىنقى 30 نەچچە يىللىق كۆزىتىپ ئۆلچەشكە قارىغاندا، كۆلدىكى سۇ ئورنى يىلمۇ يىل ئۆرلەپ بارغان.

سايرام كۆلى ئايلانمىسىدىكى ئاساسلىق جىلغا - جىرالار:

1. گۈلۈلەننا چاغانساي جىلغىسى

گۈلۈلەننا چاغانساي جىلغىسى سايرام كۆلىنىڭ غەربىگە جايلاشقان بولۇپ، سايرام كۆلى رايونى سۇ سىستېمىسىدىكى ئەڭ چوڭ جىلغا ھېسابلىنىدۇ، ئۇ، بورتالا بىلەن قورغاس چېگرىسىدىكى بىجىنتاۋ تېغىنىڭ سۇ بۆلۈش چوققىسىدىن باشلىنىدۇ، مەنبەسى دېڭىز يۈزىدىن 3650 مېتر ئېگىز، جىلغىنىڭ ئۇزۇنلۇقى 30 كىلومېتر، ئېقىن ۋادىسى كۆلىمى تەخمىنەن 200 كۋادرات كىلومېتر. ئېقىن مەنبەسىدە ئازراق مەڭگۈلۈك مۇزلۇق، يىغىلما قار ۋە مۇزلۇق كۆللەر بار. تاغ ئېغىزىنىڭ ئۈستى تەرىپىدە ئىككى چوڭ تارماق ئېقىن ۋە ئون نەچچە كىچىك تارماق ئېقىن بار، يەر يۈزى سىرغىمى تاغ ئېغىزىدىن چېقىپ تەخمىنەن توققۇز كىلومېتر ئاققاندىن كېيىن يەر ئاستىغا سىڭىپ، يوشۇرۇن ئېقىن ھاسىل قىلىپ سايرام كۆلىنى تولۇقلاپ تۇرىدۇ.

2. باغچاغانساي جىلغىسى

باغچاغانساي جىلغىسى سايرام كۆلىنىڭ غەربىي شىمالىغا جايلاشقان، ئۇ، بورتالا بىلەن ئارىشاڭ ناھىيىسى چېگرىسىدىن باشلىنىدۇ، مەنبەسى دېڭىز يۈزىدىن 3560 نەچچە مېتر ئېگىز، باشلىنىش مەنبەسىدە ئازراق مەڭگۈلۈك مۇزلۇق ۋە يىغىلما قار بار، جىلغىنىڭ ئۇزۇنلۇقى تەخمىنەن 12 كىلومېتر، يەر يۈزى سىرغىمى

تاغ ئېغىزىدىن چىقىپ 2.5 كىلومېتر ئاققاندىن كېيىن يەر ئاستىغا سىڭىپ، يۇشۇرۇن ئېقىن ھاسىل قىلىپ سايرام كۆلىنى تولۇقلاپ تۇرىدۇ.

3. خۇرۇلىنىئۇس جىلغىسى

خۇرۇللىنىئۇس جىلغىسى سايرام كۆلىنىڭ غەربىي شىمالىغا جايلاشقان بولۇپ، بورتالا بىلەن ئارىشاڭ ناھىيىسىنىڭ چېگرىسىدىكى قۇرغۇلجىنىئۇسنىڭ غەربىي جەنۇبىدىن باشلىنىدۇ، مەنبەسى دېڭىز يۈزىدىن 4060 مېتر ئېگىز، دېڭىز يۈزىدىن 3400 مېتر ئېگىز جايدا ئازراق مەڭگۈلۈك مۇزلۇق ۋە يىغىلما قار بار، جىلغىنىڭ ئۇزۇنلۇقى تەخمىنەن 22 كىلومېتر، ئېقىن ۋادىسى كۆلىمى 30 نەچچە كۋادرات كىلومېتر كېلىدۇ، يەر يۈزى سىرغىمى سايرام كۆلىدىن تەخمىنەن تۆت كىلومېتر يىراقلىقتا يەر ئاستىغا سىڭىپ، يوشۇرۇن ئېقىن ھاسىل قىلىپ سايرام كۆلىنى تولۇقلاپ تۇرىدۇ.

4. چاغانغول جىلغىسى

چاغانغول جىلغىسى سايرام كۆلىنىڭ غەربىي شىمالىغا جايلاشقان بولۇپ، بورتالا بىلەن ئارىشاڭ ناھىيىسى چېگرىسىدىكى قۇرغۇلجىنىئۇستىن باشلىنىدۇ، مەنبەسى دېڭىز يۈزىدىن 4100 مېتردىن ئارتۇق ئېگىز، باشلىنىش مەنبەسىدە مەڭگۈلۈك مۇزلۇق ۋە يىغىلما قار بار، جىلغىنىڭ ئۇزۇنلۇقى تەخمىنەن 25 كىلومېتر، ئېقىن ۋادىسى كۆلىمى 81 كۋادرات كىلومېتر بولۇپ، سايرام كۆلى رايونى سۇ سىستېمىسىدىكى 2 - چوڭ جىلغا ھېسابلىنىدۇ، يەر يۈزى سىرغىمى بىۋاستە سايرام كۆلىنى تولۇقلايدۇ.

سايرام كۆلى رايونى سۇ سىستېمىسىدىكى ئاساسلىق جىلغا، جىرا، بۇلاقلارنىڭ يىللىق سىرغىم مىقدارىنى تەكشۈرۈشكە دائىر مەلۇمات

جۇغراپىيە 7 — 7

جىلغا، جىرا، بۇلاق نامى	ئورنى	يىللىق ئوتتۇرىچە ئېقىن مىقدارى (لېتر/سېكۇنت)	يىللىق ئوتتۇرىچە سىرغىم مىقدارى (10 مىڭ كۇب مېتر)	ئىزاھات
گۇلۇلەننا چاغانساي	سايرام كۆلىنىڭ غەربىدە	945	2280.15	بۇرۇنقى ئاقبايتال
ئۇكۇرچىن بۇلاق	سايرام كۆلىنىڭ غەربىدە	100	315.36	بۇرۇنقى خۇخۇلۇچىن بۇلاق
باغچاغانساي	سايرام كۆلىنىڭ غەربىدە	145	457.27	بۇرۇنقى كىشىئاقبايتال
دوڭدۇئۇس	سايرام كۆلىنىڭ غەربىدە	50	157.68	بۇرۇنقى ئارچىتىڭ خامور
خۇرۇلىنىئۇس	سايرام كۆلىنىڭ غەربىي شىمالىدا	445	1403.35	بۇرۇنقى قىزىلئۆي
نارىنىئۇس	سايرام كۆلىنىڭ غەربىي شىمالىدا	42	132.45	بۇرۇنقى ئىنچىكسۇ
لامىنىئۇس		12	37.84	بۇرۇنقى لامائۇس
چاغانغۇل	سايرام كۆلىنىڭ غەربىي شىمالىدا	845	2664.79	
ئېنگىلۇن بۇلاق	سايرام كۆلىنىڭ غەربىي شىمالىدا	82	100.92	

كۆكسای	سايرام كۆلىنىڭ غەربىي شىمالىدا	15	47.3	بۇرۇنقى كۆكسای
دالیۇ	سايرام كۆلىنىڭ شىمالىدا	7	22.08	
قارغىلجىن بۇلاق	سايرام كۆلىنىڭ شىمالىدا	25	78.84	بۇرۇنقى قاراغۇل
تېمەچىن خۇدۇلا	سايرام كۆلىنىڭ شىمالىدا	5	9.46	بۇرۇنقى تېمەچىن قۇدۇق
ئارچىتېڭبەل	سايرام كۆلىنىڭ شىمالىدا	33	104.07	بۇرۇنقى ئوي جايلاۋ
خۇراساي	سايرام كۆلىنىڭ شىمالىدا	5	15.77	بۇرۇنقى قاغانخات
تۇرگېنئۇس	سايرام كۆلى بويىدىكى چىندىل يېزىسى - چارۋىچىلىق فېرمىسىنىڭ ئىككى كىلومېتر غەربىدە	32	100.92	بۇرۇنقى ئىنچىكسۇ
قارچىكساي	سايرام كۆلى بويىدىكى چىندىل يېزىسى - چارۋىچىلىق فېرمىسىنىڭ بىر كىلومېتر غەربىدە	16	50.46	بۇرۇنقى قاشتاساي
ئۇتبۇلاق	سايرام كۆلى بويىدىكى چىندىل يېزىسى چارۋىچىلىق دۆكىنى	48	151.37	بۇرۇنقى ئۇرتۇ بۇلاق
كۆكساي	سايرام كۆلى بويىدىكى چىندىل يېزىسىنىڭ شەرقىدە	16	50.46	بۇرۇنقى قۇرساي
خۇرگېلجىن	سايرام كۆلى بويىدىكى چىندىل يېزىسى - چارۋىچىلىق فېرمىسىنىڭ شىمالىدا	44	138.76	بۇرۇنقى قورغاسىن بۇلاق
ئۇلۇنتۇتاغ بۇلاق		12	37.84	
داۋانتىئۇس	سايرام كۆلى بويىدىكى چىندىل يېزىسى - چارۋىچىلىق فېرمىسىنىڭ ئىككى كىلومېتر شەرقىدە	44	138.76	
موخلو بۇلاق		12	37.84	
مۇخۇرت بۇلاق	سايرام كۆلى بويىدىكى ئۇتبۇلاق يېزىسى - چارۋىچىلىق فېرمىسىدا	25	78.84	بۇرۇنقى ئېرگېن
ئېرگىت	سايرام كۆلى بويىدىكى ئۇتبۇلاق يېزىسى - چارۋىچىلىق فېرمىسىدا	15	47.3	بۇرۇنقى ئېرگىن
قۇرداۋانتى	سايرام كۆلى بويىدىكى ئۇتبۇلاق يېزىسى - چارۋىچىلىق فېرمىسىدىن ئىككى كىلومېتر يىراقلىقتا	12	37.84	بۇرۇنقى قىزىل بۇلاق
جەمئىي		3032	8697.72	

§ 4. سۇ بايلىقى ۋە ئۇنىڭدىن پايدىلىنىش ئەھۋالى

1. يەر ئۈستىدىكى سۇ بايلىقى

1) سىرتتىن تەمىنلىنىدىغان سۇ بايلىقى

بورتالا شەھىرى بورتالا دەرياسىنىڭ ئوتتۇرا، تۆۋەن ئېقىملىرىغا جايلاشقان، بورتالا سۇ رايى پونكىتىنىڭ ئەمەلىي ئۆلچىگەن ماتېرىياللىرىغا ئاساسلانغاندا، يېقىنقى 30 يىلدىن بۇيان بورتالا دەرياسىنىڭ يىللىق ئوتتۇرچە

سىرغىم مىقدارى 480 مىليون كۇب مېتر (سۇ رايى پونكىتىنىڭ يۇقىرىسىدىكى جايلارنىڭ سۇغىرىش مەزگىلىدە پايدىلانغان سۇ مىقدارىنى ھېسابلاپ كۆرگەندە، يىللىق سىرغىم مىقدارى 576 مىليون 900 مىڭ كۇب مېترغا يېتىدۇ) ئىكەن. دەريا سۇيىنىڭ يىل ئارا ئۆزگىرىشى مۇنداق: سۇ مول بولغان 1964 - يىلى سىرغىم مىقدارى 589 مىليون كۇب مېترغا، سۇ ئوتتۇراھال بولغان 1961 - يىلى سىرغىم مىقدارى 473 مىليون كۇب مېترغا، سۇ تارتىلىپ كەتكەن 1976 - يىلى سىرغىم مىقدارى 357 مىليون كۇب مېترغا يەتكەن. شەھەر تەۋەسىدىكى دەريا يولىنىڭ ئۇزۇنلۇقى 125 كىلومېتر بولۇپ، يېزا، بازار (مەيدان - فېرما) لار دەريا سۇيىنى بىۋاستە باشلاپ كېلىپ تېرىلغۇ يېرىنىڭ 81.1 پىرسەنتىنى سۇغىرىدۇ.

دەريا سۇيىنىڭ يىللىق تەقسىملىنىشى نىسبەتەن تەكشى بولۇپ، قىشتىكى بىكار سۇ (شۇ يىلى 11 - ئاينىڭ 15 - كۈنىدىن ياندۇرقى يىلى 3 - ئاينىڭ 10 - كۈنگىچە) ئومۇمىي سىرغىم مىقدارىنىڭ 36.25 پىرسەنتىنى، ئەتىيازلىق سۇغىرىش مەزگىلىدىكى سۇ (3 - ئاينىڭ 10 - كۈنىدىن 5 - ئاينىڭ 30 - كۈنگىچە) ئومۇمىي سىرغىم مىقدارىنىڭ 20.73 پىرسەنتىنى، يازلىق سۇغىرىش مەزگىلىدىكى سۇ (6 - ئاينىڭ 1 - كۈنىدىن 8 - ئاينىڭ 31 - كۈنگىچە) ئومۇمىي سىرغىم مىقدارىنىڭ 25.10 پىرسەنتىنى، قىشلىق سۇغىرىش مەزگىلىدىكى سۇ (9 - ئاينىڭ 1 - كۈنىدىن 11 - ئاينىڭ 15 - كۈنگىچە) ئومۇمىي سىرغىم مىقدارىنىڭ 17.92 پىرسەنتىنى ئىگىلەيدۇ. 6 - ئاينىڭ ئاخىرىدىن 8 - ئاينىڭ باشلىرىغىچە كەلكۇن مەزگىلىي ھېسابلىنىدۇ، كەلكۇن پەللىسى كۆپىنچە 7 - ئاينىڭ ئوتتۇرلىرى ۋە ئاخىرلىرىدا پەيدا بولىدۇ، ئەمەلىي ئۆلچەنگەن ماتېرىياللارغا ئىگە بولغاندىن بۇيانقى ئەڭ يۇقىرى كەلكۇن پەللىسىنىڭ ئېقىن مىقدارى سېكۇنتىغا 134 كۇب مېترغا يەتكەن. 5 - ئايدا سۇ تارتىلىپ كېتىدۇ. 30 نەچچە يىللىق ئەمەلىي ئۆلچەنگەن ماتېرىياللارغا ئاساسلانغاندا، سۇ ئەڭ تارتىلىپ كەتكەن مەزگىلدە ئېقىن مىقدارى سېكۇنتىغا 0.11 كۇب مېترغا (1980 - يىل 6 - ئاينىڭ 25 - كۈنى) چۈشۈپ قالدى. 1973 -، 1978 - ۋە 1981 - يىللىرى ئېقىن ئۇزۇلۇپ قالدى.

بورتالا دەرياسىنىڭ سۇيىنى ئارىشاق ناھىيىسى بىلەن بورتالا ۋە يېزا - ئىگىلىك 5 - شىنىڭ ئارىشاق، بورتالادا تۇرۇشلۇق تۇمەن - مەيدانلىرى سۇغىرىش مەزگىلىدە سېكۇنتىغا 6.19 كۇب مېتر لىق تۇپ سانغا ئاساسەن نىسبەت بويىچە ئورتاق تەقسىملەپ ئىشلىتىدۇ، بورتالا دەرياسى ۋادىسى باشقارمىسىنىڭ دەريا بويىغا قۇرغان 1 -، 2 -، 3 -، 4 - سۇ باشقۇرۇش پونكىتلىرى بىلەن كوندۇلۇن، شىنبۇخ ۋە «1 - ماي» سۇ ئامبىرى پونكىتى قاتارلىق سۇ باشقۇرۇش پونكىتلىرى سۇنى باشقۇرۇپ تەقسىملەيدۇ. شەھەر تەۋەسىدە 2 -، 3 - سۇ باشقۇرۇش پونكىتلىرى ۋە شىنبۇخ، «1 - ماي» سۇ ئامبىرى پونكىتى بار. بورتالا دەرياسى ۋادىسى باشقارمىسى دەريا بويىغا قۇرغان سۇ باشقۇرۇش پونكىتلىرىنىڭ سۇغىرىش مەزگىلىدە باشلىغان كۆپ يىللىق ئوتتۇرچە سۇ مىقدارى 445 مىليون 360 مىڭ كۇب مېترغا يېتىدۇ، سۇنىڭ تەقسىملىنىش نىسبىتى مۇنداق: ئارىشاق ناھىيىسىگە 21.12%، يېزا ئىگىلىك 5 - شىنىڭ ئارىشاق، بورتالادا تۇرۇشلۇق تۇمەن - مەيدانلىرىغا 30.88%، بورتالا شەھىرىگە 48.70% تەقسىم قىلىنىدۇ. قىشتىكى بىكار ۋە غەيرىي سۇلار بىلىن خارمودون يېزىسى ئاشچا دەريا ئېغىزى ئەتراپىدا داخىيەنزى دەريا سىغا قۇيۇلۇپ، شىمالىي شەرق يۆنىلىشىنى بويلاپ ئېقىپ كۆلگە قۇيۇلىدۇ. شۇڭلاشقا، بورتالا دەريا سىنىڭ بورتالا شەھىرى پايدىلانغان سۇ بايلىقىنى ھېسابلىغاندا، پەقەت ھەر قايسى سۇ پونكىتلىرى تەقسىملەپ بەرگەن سۇ مىقدارى ۋە قىش پەسلىدىكى بىكار، غەيرىي سۇ مىقدارى ئاساس قىلىنىدۇ.

2) تۇزلەڭلىكتىكى بۇلاق سۇيى بايلىقىدىن قايتا پايدىلىنىش ئەھۋالى

بورتالا دەريا سىنىڭ ئوتتۇرا، تۆۋەن ئېقىملىرىنىڭ شىمال تەرىپىدىكى جايلار، يەنى خارتۇراگنىڭ شەرقىدىن ئېبنۇر كۆلىنىڭ غەربىگىچە بولغان جايلاردا، ئالاتاۋ تېغى غەربتىن شەرققە قاراپ پەسلەپ بارغاچقا، تاغلارنىڭ

پەسىيىشىگە ئەگىشىپ، تاغلىق رايونلاردىكى يىغىلما قار ۋە ھۆل - يېغىن كۆرۈنەرلىك ئاز بولىدۇ، جىلغا - جىرالاردىكى سىرغىم مىقدارىمۇ زور دەرىجىدە ئازلاپ كېتىدۇ. بوردىسۇ دەرياسى ئالاتاۋ تېغىنىڭ شەرقىدىكى خېلى چوڭ بولغان، دائىم سۇ ئېقىپ تۇرىدىغان دەريا جىلغىسى بولۇپ، ئۇنىڭ شەرق تەرىپىدە پەقەت بىر قىسىم پەسىللىك جىرالار بار، بۇ جىرالاردا ئادەتتە سۇ ئاقمايدۇ.

ئالاتاۋ تېغىنىڭ كۈنگەي تەرىپىدە 3 - دەۋردە كۆتۈرۈلگەن پەس تاغ بەلباغلىرى بولۇپ، ئۇلار ئارىشاڭ ناھىيىسىدىن شەرققە سوزۇلۇپ، ئۇلاستاي جىلغىسىدا تۈگەيدۇ، يەنە مۇشۇ شەھەردىكى ئۇتبۇلاق يېزىسىنىڭ بەش كىلومېتر شىمالىي شەرقىدىكى ئالا جىلغىسىدىن باشلاپ كۆتۈرۈلۈپ، تاكى ئېبنۇر كۆلىگە سوزۇلىدۇ. بۇ كۆتۈرۈلمىدىكى پەس تاغ بەلباغلىرى سۇنى توسۇپ، ئېقىنلارنى ئۆتكۈزمەسلىك رولىنى ئوينايدۇ، بۇنىڭ بىلەن يەر ئاستى سۈيى ئاسانلىقچە تۆۋەن ئېقىمغا سىڭىپ كىرمەيدۇ، شۇ سەۋەبتىن بۇ جايلاردا بۇلاق يوق. ئۇلاستاي جىلغىسىدىن ئالا جىلغىسىغىچە بولغان ئارىلىقتىكى تەخمىنەن 40 نەچچە كىلومېتر يەردە كۆتۈرۈلمە بەلباغ ھاسىل بولماي كەمتۈك شەكىللەنگەچكە، يەر ئاستى سۈيىنىڭ توسالغۇسىز، راۋان ھالدا تۆۋەن ئېقىمغا يوشۇرۇن ئېقىپ كىرىشىگە ئىمكانىيەت يارىتىلغان. شۇنىڭ بىلەن بىللە، يەر شەكلى شارائىتى تۈپەيلىدىن بورتالا دەرياسى قىنىدىكى سۇ ۋە ئۇنىڭ شىمالىدىكى تېرىلغۇ يەرلەرنى سۇغىرىدىغان سۇ ناھايىتى ياخشى تولۇقلىنىپ تۇرىدۇ. بۇ كەمتۈكنىڭ تۆۋەن ئېقىمىغا جايلاشقان بورتالا دەرياسىنىڭ شىمالىدىكى بۇلاقلاردىن كۆپ مىقداردا سۇ چىقىپ تۇرىدۇ.

شەھەر تەۋەسىدىكى تۇزلەڭلىكلەردە بۇلاق سۈيى جىلغىسى كۆپ، سۇ مىقدارىمۇ خېلى كۆپ. بىر قەدەر مەركەزلەشكەن ئاساسلىق بۇلاقلاردىن شويىڭپەن، ئۇتبۇلاق، يازىمتى، تاسىرقاي، گونقار بۇلاق ۋە موخا بۇلاق، شىنتارا، مانىشاڭ ۋە توتى قاتارلىقلار بار، بۇ، بۇلاقلارنىڭ يىللىق ئوتتۇرىچە سىرغىم مىقدارى 294 مىليون 600 مىڭ كۇب مېتر، سۇغىرىش كۆلىمى تەخمىنەن 135 مىڭ مو، يىللىق ئوتتۇرىچە پايدىلىنىلىدىغان سۇ مىقدارى (يېزا ئىگىلىك 5 - شىنىڭ بورتالادا تۇرۇشلۇق تۇەن - مەيدانلىرىنىمۇ ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ) 148 مىليون 800 مىڭ كۇب مېتر بولۇپ، ئومۇمىي سىرغىم مىقدارىنىڭ 50.51 پىرسەنتىنى ئىگىلەيدۇ.

بورتالا دەرياسىنىڭ يىللىق ئومۇمىي سىرغىم مىقدارىنى تەقسىملەپ پايدىلىنىش ئەھۋالىنى تەكشۈرۈشكە دائىر مەلۇمات

جۇغراپىيە 7 — 8

سۇدىن پايدىلانغان ئورۇنلار / تۇرى	ئارىشاڭ ناھىيىسىنىڭ يېزا - مەيدانلىرى	يېزا ئىگىلىك 5 - شىنىڭ ئارىشاڭ، بورتالالاردىكى تۇەن - مەيدانلىرى: ئارىشاڭ ناھىيىسى (88 -، 87 - تۇەن - مەيدانلار)	يېزا ئىگىلىك 5 - شىنىڭ ئارىشاڭ، بورتالالاردىكى تۇەن - مەيدانلىرى: بورتالا شەھىرى (84 -، 85 -، 86 -، 89 - تۇەن - مەيدانلار)	بورتالا شەھىرى: سۇغىرىش مەزگىلى	بورتالا شەھىرى: غەيرىي سۇ ۋە سىزغان سۇ	بورتالا دەرياسى ۋادىسى باشقارمىسىنىڭ سۇ پونكىتلىرى سۇغىرىش مەزگىلىدە باشلىغان، تەقسىملىگەن ئومۇمىي سۇ مىقدارى	يىللىق ئوتتۇرىچە ئومۇمىي سىرغىم مىقدارى
ئەسلىدە بېكىتىلگەن سۇ تەقسىملەش نىسبىتى (%)	22.12	13.20	16.98	48.7			
يىللىق ئوتتۇرىچە تەقسىملىنىشكە تېگىشلىك سۇ مىقدارى	9406.1	5878.8	7562.3	21.689.2	30721.8	44.536.4	75258.2
يىللىق ئوتتۇرىچە ئەمەلىي باشلانغان ۋە تەقسىملەنگەن سۇ مىقدارى	11262	6306.2	7042.5	19925.4			
		13349					

يىللىق ئوتتۇرچە سىرغىم مىقدارى- دىن پايدىلىنىش ئەھۋالى ۋە نىسبەتى (%)	14.96	17.74		26.48	59.18	67.3	100
	25.29	29.97		44.74	100	67.3	100
		14.16	15.81				

3) بورتالا دەريا سى ۋادىسى سۇ سىستېمىسى، خۇستۇ سۇ سىستېمىسى، سايرام كۆلى سۇ سىستېمىسىدىكى جىلغا - جىرا ۋە تاغ بۇلاقلىرىنىڭ سۇ بايلىقى

(1) بورتالا دەريا سى ۋادىسى سۇ سىستېمىسىدىكى جىلغا - جىرا ۋە تاغ بۇلاقلىرىنىڭ سۇ بايلىقى

بورتالا دەريا سى شەھەر رايونىنىڭ شىمال تەرىپىدىكى ئالاتاۋ تېغىنىڭ جەنۇبىي ئېتىكىگە جايلاشقان، غەربتىن شەرققە داۋاملىق سۇ ئاقىدىغان ئاساسلىق جىلغا - جىرادىن 11 ى، تاغ بۇلىقىدىن 24 ى بار، ئۇلارنىڭ يىللىق ئوتتۇرچە سىرغىم مىقدارى 229 مىليون 750 مىڭ كۇب مېتىرغا يېتىدۇ، پايدىلىنىلىدىغان سۇ مىقدارى (يېزا ئىگىلىك 5 - شىسىنىڭ بورتالادىكى تۆۋەن - مەيدانلىرىنىمۇ ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ) 128 مىليون 680 مىڭ كۇب مېتر بولۇپ، يىللىق ئومۇمىي سىرغىم مىقدارىنىڭ 56 پىرسەنتىنى ئىگىلەيدۇ. خارتۇراگ، بوردىسۇ دەريا سى جىلغىسىدىكى 53.4% تىن كۆپرەك سۇ يېزا ئىگىلىكىدە سۇغىرىش ئۈچۈن يەتكۈزۈپ بېرىلگەندىن باشقا، قالغان جىلغا - جىرا ۋە تاغ بۇلاقلىرىنىڭ سۇيى پۈتۈنلەي چارۋىچىلار ۋە چارۋا مالىلارنىڭ ئىچىشى ئۈچۈن ھەمدە ئاز مىقداردا ئوت - چۆپ بازلىرىنى سۇغىرىش ئۈچۈن ئىشلىتىلىدۇ.

(2) خۇستۇ سۇ سىستېمىسىدىكى ھەر قايسى جىلغا - جىرا ۋە بۇلاق سۇيى بايلىقى

خۇستۇ جىلغىسى شەرققە قىيپاش بولغان تار جىلغا بولۇپ، ئۇنىڭ شىمالىدا شىمالىي تەڭرىتاغ گېرتسىن پۈرمە بەلبېغى شەكىللەندۈرگەن غانجىغ تېغى بار، شەرقتىن غەربكە دېگۈدەك يۇزىدىن 550 مېتردىن 2600 نەچچە مېترغىچە ئېگىز، ئۇنىڭ جەنۇب تەرىپىدە قوسەمچەك تېغى بار، شەرقتىن غەربكە دېگۈدەك يۇزىدىن 1200 مېتردىن 3596 مېترغىچە ئېگىز، جىلغىنىڭ غەرب تەرىپى سايرام كۆلىنىڭ ئۈزۈلمە ئويمانلىقىغا تۇتىشىدۇ، شەرق تەرىپى جىڭ ئويمانلىقىغا تۇتىشىدۇ ھەمدە بورتالا جىلغىسى بىلەن ئۆز ئارا ئۇتۇشىدۇ. گېئولوگىيىلىك ئامىللار رولىنىڭ تەسىرىدە، ئىككى تەرىپىدىكى تاغ گەۋدىسى كۆچلۈك دەرىجىدە يۇقىرىغا كۆتۈرۈلگەن، يەر شارائىتى ئېگىز، يانتۇلۇقى چوڭ، جىلغىنىڭ تاغ ئومۇرتقىسىدىكى سۇ يۆلۈش چوققىسى بىلەن بولغان ئارىلىقى يېقىن، تاغلار پەس، ئېقىلمىي قۇرغاق، ھۆل - يېغىن، يېغىلما قار ئاز بولغاچقا، ئۆسۈملۈكلەرنىڭ يەر يۈزىنى يېپىشى ناچارراق، يەر ئۈستى سۇ بايلىقى مەنبەسى ئىنتايىن ئاز. جەنۇب ۋە شىمال تەرەپلىرىدە دائىم سۇ ئېقىپ تۇرىدىغان ئاساسلىق جىلغا - جىرا ۋە بۇلاقتىن 17 سى بار، ئۇلارنىڭ يىللىق ئوتتۇرچە سىرغىم مىقدارى 16 مىليون 520 مىڭ كۇب مېترغا يېتىدۇ، پەقەت دېھقانچىلىق رايونلىرى پايدىلىنىدىغان سۇ مىقدارى 5 مىليون 40 مىڭ كۇب مېتر بولۇپ، يىللىق سىرغىم مىقدارىنىڭ 30.5 پىرسەنتىنى ئىگىلەيدۇ، ئاساسەن ئەتىياز، كۈزدە يېقىن ئەتراپتىكى چارۋىلار ۋە چارۋا - مالىلار ئۈچۈن ئىشلىتىلىدۇ.

(3) سايرام كۆلى سۇ سىستېمىسىدىكى ھەر قايسى جىلغا - جىرا ۋە بۇلاق سۇيى بايلىقى

سايرام كۆلى بورتالا شەھىرىنىڭ غەربىي جەنۇبىغا جايلاشقان، ئېگىز تاغ ئېچكى قۇرۇقلۇق كۆلى ھېسابلىنىدۇ، كۆلنىڭ ئەتراپىنى ئېگىز تاغلار ئوراپ تۇرىدۇ، پەقەت شەرق ئەرىپىدىكى پەسرەك تاغلار

كەمتۇكلۇك ھاسىل قىلغان. كۆل سۇيى كۆل ئايلانمىسىدىكى دائىم سۇ ئېقىپ تۇرىدىغان ئاساسلىق 26 جىلغا - جىرا سۇيى، 20 دىن ئارتۇق پەسىللىك قۇرۇق جىلغا سۇيى ھەمدە مەڭگۈلۈك ۋە پەسىللىك قار بىلەن ھۆل - يېغىن، يەر ئاستى سۇيى ئارقىلىق تولۇقلىنىدۇ، يىللىق ئومۇمىي سىرغىم مىقدارى 93 مىليون 980 مىڭ كۇب مېتىرغا يېتىدۇ.

بورتالا شەھىرى تەۋەسىدىكى يەر ئۇستى سۇ بايلىقى ۋە ئۇنىڭدىن پايدىلىنىش ئەھۋالىنى تەكشۈرۈشكە دائىر مەلۇمات

جۇغراپىيە 7 — 9

سۇ مەنبەسى نامى	سۇ بايلىقىنىڭ تۇز تەركىبىگە ۋە ئۇنىڭ خۇسۇسىيىتىگە	سۇ بايلىقى مىقدارى		ئېچىلىپ پايدىلىنىغان سۇ بايلىقى مىقدارى		سۇ بايلىقىدىن پايدىلىنىش نىسبىتى (%)
		يىللىق ئومۇمىي تۇرغۇچە سىرغىم مىقدارى (10 مىڭ كۇب مېتىر)	يىللىق ئومۇمىي تۇرغۇچە قىسىم مىقدارى (كۇب مېتىر/سېكۇنت)	يىللىق ئومۇمىي تۇرغۇچە سىرغىم مىقدارى (10 مىڭ كۇب مېتىر)	يىللىق ئومۇمىي تۇرغۇچە قىسىم مىقدارى (كۇب مېتىر/سېكۇنت)	
بورتالا دەريا سى	سىرتتىن تەمىنلەنمەيدىغان سۇ بايلىقى	57690	18.29	28333	15.39	46.75
بورتالا جىلغىسىدىكى تۇزلۇقلۇق بۇلاقلىرى	قايتا پايدىلىنىلغان سۇ بايلىقى	29460	9.34	14880	8.08	50.51
بورتالا دەريا سىنىڭ شىمالىي قىرغىقىدىكى جىلغا - جىرا، بۇلاقلار	شەھەر تەۋەسىدىكى مەنبە ئېقىنى	22975	7.27	12868	6.99	56
خۇستۇ سۇ سىستېمىسىدىكى جىلغا - جىرا، بۇلاقلار	شەھەر تەۋەسىدىكى مەنبە ئېقىنى	1652	0.52	504	0.39	30.51
ئايرام كۆلى سۇ سىستېمىسىدىكى جىلغا - جىرا، بۇلاقلار	شەھەر تەۋەسىدىكى مەنبە ئېقىنى	9398	2.98			
جەمئىي		121175	38.4	56585	30.85	45.95

ئىزاھات: يېزا ئىگىلىك 5 - شىنىڭ بورتالادىكى ھەر قايسى تۈمەن - مەيدانلىرىنىمۇ ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ.

2. يەر ئاستى سۇيى بايلىقى

بورتالا شەھىرىنىڭ يەر ئاستى سۇيى، ئاساسەن، بورتالا ۋادىسى تۇزلۇقلىنىڭ 4 - دەۋرگە تەۋە كەلكۈندىن ھاسىل بولغان تىنما ۋە كۆل ساھىلى چۆكۈندىسىدىكى شېغىل تاشلىق يەر قاتلىمىغا تارقالغان، يەر ئاستى سۇيىنىڭ كۆپ قىسمى كاۋاكلاردىن چىققان سۇ بولۇپ، ئۇنىڭ مىقدارى مول، لېكىن سۇ رايى، ھاۋا رايى، يەر شەكلى ۋە گېئولوگىيىلىك تۈزۈلۈشى قاتارلىق شارائىتلارنىڭ ئوخشاش بولماسلىقى تۈپەيلىدىن، سۇنىڭ جايلارغا تارقىلىشى ۋە زاپاس مىقدارى جەھەتتە پەرق ناھايىتى زور.

بورتالا ۋادىسىنىڭ غەرب تەرىپىدە ئارىشاڭ ناھىيىسى بار، بۇ جاي يەر شەكلى شارائىتى ۋە گېئولوگىيىلىك

توزۇلۇشىنىڭ تەسىرىگە ئۇچرىغانلىقتىن، يەر ئاستى ۋە يەر ئۈستى سۇلىرى دەچە رەت ئايلىنىش دەتجىسىدە بىر - بىرىنى تولۇقلايدۇ، شۇڭلاشقا، ئارىشالىق ناھىيىسى بىلەن بورتالا شەھىرىنىڭ يەر ئاستى سۇيى بايلىقىنىڭ قانچىلىك ئىكەنلىكىنى ئۇزۇل - كېسىل ئايرىپ چىقىش ھېلىھەم قىيىن. شىنجاڭ گېئولوگىيە - كان مەھسۇلاتلىرى ئىدارىسى گىدروگېئولوگىيە چولاق ئەترىتى 1965 - يىلى بورتالا شەھەر رايونى ئەتراپىدىكى جەنۇب - شىمال كەسمە يۈزى ۋە خۇستۇنىڭ ئەتراپىدىكى جەنۇب - شىمال كەسمە يۈزى ۋە خۇستۇنىڭ ئەتراپىدىكى جەنۇب - شىمال كەسمە يۈزىنى تەكشۈرۈپ ئانالىز قىلىش ئارقىلىق ھېسابلاپ چىققان مەلۇماتقا ئاساسلانغاندا، شەھەرنىڭ يەر ئاستى سۇيىنىڭ ھەرىكەتچان زاپىسى تەخمىنەن 289 مىليون 200 مىڭ كۇب مېتر ئىكەن، سۇ سۈپىتىنىڭ تىپى شېغىل زونىلىق HCO - Ca سۇ تىپى، HCO — SO — Oa — Na — Ca سۇ تىپىدىن يوشۇرۇن سۇ تاشقا زونىلىق HCO - Ca - Na ۋە HCO - Na - Ca سۇ تىپى ھەمدە NO - SO سۇ تىپىغا ئۆتكەن، ھەر بىر لېتر سۇنىڭ مىنېراللىشىش دەرىجىسى 0.5 گرامدىن بىر گرامغىچە بولغان، ئايرىملىرىنىڭ ئۇچ گرامغا يەتكەن، كىسلاتالىق، ئىشقارلىق دەرىجىسى 6.5 تىن يۇقىرى بولغان، دۇغلىشىش دەرىجىسى بىر گرادۇسقا يەتكەن، ھەر بىر لېتر سۇنىڭ قاتتىقلىق دەرىجىسى 20.8 مىللىگرامدىن يۇقىرى، ھەر بىر لېتر سۇ تەركىبىدىكى ئۇمۇمىي مىكروپ سانى 260 تىن يۇقىرى، ھەر بىر لېتر سۇ تەركىبىدىكى كولىباتسىللا 27 دىن يۇقىرى بولۇپ، نىسبەتەن ناچارراق ئىچىملىك سۇ ۋە قاتتىقلىقى نىسبەتەن يۇقىرى بولغان سانائەت سۇيى ھېسابلىنىدۇ.

1985 - يىلى شەھەر بويىچە يەر ئاستىدىن سۇ تارتىدىغان ماشىنىلاشقان قۇدۇقتىن 552 سى (يېزا ئىگىلىك 5 - شىنىڭ بورتالادىكى تۈەن - مەيدانلىرىنىمۇ ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ) قېزىلدى، يىلىغا يەر ئاستىدىن تارتىلغان سۇ مىقدارى ئەڭ كۆپ بولغاندا 61 مىليون 810 مىڭ كۇب مېترغا، شەھەر - بازارلاردىكى سانائەت، ئاھالىلەر ۋە كۆكەرتىش ئۈچۈن تارتىلغىنى 1 مىليون 700 مىڭ كۇب مېترغا يېتىدۇ.

1) بورتالا ۋادىسىدىكى يوشۇرۇن سۇلارنى ئېچىش رايونى

(1) مەركەزدىن قاچما ناسوس ئارقىلىق سۇ چىقىرىپ ئېچىش رايونى

بۇ رايون ئارالتۇقاي چارۋىچىلىق فېرمىسىدىن بورتالا دەريا‌سى قىنىنى بويلاپ، غەربتىن شەرققە قاراپ بورتالا شەھەر رايونىغىچە لېنتىسىمان تارقالغان، كەڭلىكى نەچچە كىلومېتر كېلىدۇ، بۇ رايون 89 - تۈەن - مەيدان، دالتۇ يېزىسى ۋە توتى كەنتىنىڭ جەنۇبىغىمۇ تارقالغان. بۇ رايوندىكى يوشۇرۇن سۇنىڭ كۆمۈلمە چوڭقۇرلۇقى ئون مېترغىمۇ يەتمەيدۇ، سۇ تەركىبلىك جىنس خۇسۇسىيىتى بىرلا خىل بولغان قۇم (شېغىل) تاش قاتلىمىنى ئالغان بولۇپ، قۇدۇقنى 20 مېتردىن 40 مېترغىچە چوڭقۇرلۇقتا قېزىپ، مەركەزدىن قاچما ناسوستىن پايدىلىنىپ ئېچىشقىمۇ، چوڭ ئېغىزلىق سۇنئىي قۇدۇق قېزىپ پايدىلىنىشقىمۇ بولىدۇ. بۇ رايوننىڭ يەر ئاستى سۇيى مول، ئېچىشقا ئەپلىك، يەككە قۇدۇقتىن سېكونتىغا 40 لېتردىن 50 لېتىرغىچە سۇ چىقىدۇ.

(2) چوڭقۇر قۇدۇق ناسوسى ئارقىلىق سۇ چىقىرىپ ئېچىش رايونى

بۇ رايون مەركەزدىن قاچما ناسوس ئارقىلىق سۇ چىقىرىپ ئېچىش رايوننىڭ ياقىسىغا تارقالغان. جەنۇب - شىمال تەرىپى بورتالا دەريا‌سى قىنىنىڭ سىرت تەرىپىنى بويلاپ شەرقتىن غەربكە قاراپ بەلباغسىمان، تارقالغان، ئۇتبۇلاق يېزىسىنىڭ باگبۇرا كەنتى ۋە دالتۇ يېزىسىنىڭ جەنۇب تەرىپىگىمۇ تارقالغان. بۇ رايوندىكى يوشۇرۇن سۇنىڭ كۆمۈلمە چوڭقۇرلۇقى ئون مېتردىن 30 مېترغىچە بولۇپ، 30 مېتردىن 60 مېترغىچە

چوڭقۇرلۇقتا قۇدۇق قېزىپ، چوڭقۇر قۇدۇق ناسوسى ئارقىلىق ئېچىشقا توغرا كېلىدۇ، يەككە قۇدۇقتىن سېكۇنتىغا 40 لېتىردىن 60 لېترغىچە سۇ چىقىدۇ.

2) بورتالا سېرىق توپىلىق تۇزلەڭلىكتىكى بېسىملىق سۇنى ئېچىش رايونى

بۇ رايوننى ئۆزلۈكىدىن ئاقىدىغان سۇ ۋە ئۆزلۈكىدىن ئاقمايدىغان بېسىملىق سۇ رايونى دەپ ئىككى بۆلەككە ئايرىشقا بولىدۇ.

(1) ئۆزلۈكىدىن ئاقىدىغان چوڭقۇر قۇدۇق قېزىشقا بولىدىغان يەر بۆلىكى

بۇ يەر بۆلىكى بورتالا شەھەر رايونى خۇاڭتۇلياڭنىڭ يۇقىرى تەرىپىدىكى 84 - تۈەن - مەيدان، ئۇتبۇلاق يېزىسىنىڭ شىمالىدىكى 3 - دەرىجىلىك پەلەمپەي يەر ۋە بىلىن خارمودون يېزىسى ئەتراپىغا جايلاشقان. بۇ جايدا 70 مېتردىن 150 مېترغىچە چوڭقۇرلۇقتا قۇدۇق قېزىلسا، بىر قەۋەتتىن ئىككى قەۋەتكىچە ئۆزلۈكىدىن ئاقىدىغان سۇ ئاشكارا كۆرۈنىدۇ، سۇ يەر يۈزىدىن ئىككى مېتردىن 25 مېترغىچە ئېتىلىپ چىقىدۇ، يەككە قۇدۇقنىڭ ئوتتۇرا ھېساب بىلەن چىقىدىغان ئەڭ كۆپ سۇ مىقدارى سېكۇنتىغا 15 لېتىردىن 20 لېترغا يېتىدۇ، 100 مېتردىن ئارتۇق چوڭقۇرلۇقتا بىر قەۋەتتىن ئىككى قەۋەتكىچە ئۆزلۈكىدىن ئاقمايدىغان بېسىملىق سۇ بار.

(2) ئۆزلۈكىدىن ئاقمايدىغان چوڭقۇر بېسىملىق سۇ قۇدۇقى قېزىشقا بولىدىغان يەر بۆلىكى

بۇ يەر بۆلىكى ئۆزلۈكىدىن ئاقىدىغان سۇ ئېچىلىدىغان يەر بۆلىكىنىڭ ياقىسىغا، ئۇتبۇلاق يېزىسىنىڭ شىمالىدىكى 3 - دەرىجىلىك پەلەمپەي يەرنىڭ شەرقىدىكى رايونلارغا تارقالغان. 100 مېتردىن 150 مېترغىچە چوڭقۇرلۇقتا قۇدۇق قېزىلسا، بىر قەۋەتتىن ئىككى قەۋەتكىچە ئۆزلۈكىدىن ئاقمايدىغان بېسىملىق سۇ ئاشكارا كۆرۈنىدۇ، ئون مېترغا يەتمەيدىغان قۇم - شېغىل ئارىسىغا كۆمۈلگەن قىسمەن سۇ قەۋەتلىرىنمۇ بىللە ئېچىشقا بولىدۇ. بېسىملىق يەككە قۇدۇقتىن سېكۇنتىغا ئىككى لېتر سۇ چىقىدۇ، يوشۇرۇن سۇ قاتلاملىرىدا يەككە قۇدۇقتىن سېكۇنتىغا 20 لېتىردىن 30 لېترغىچە سۇ چىقىدۇ.

3) ئاساسىي جىنس يېرىقلىرىدىكى سۇنى ئېچىش رايونى

بۇ رايون ئۇتبۇلاق يېزىسىنىڭ شەرقىي شىمالىدىكى ئالا جىلغىسىنىڭ شەرقىي رايونىغا جايلاشقان 3 - دەۋر كۆتۈرۈلمە پەس تاغ بەلباغلىرىغا ھەمدە شەھەر تەۋەسىنىڭ ئوتتۇرىسىدىكى غانجىغ تېغى قاتارلىق تاغلىق يەرلەرگىمۇ تارقالغان. ئۇ يەرلەردە يېرىقلاردىن سىزىپ چىققان سۇلار كۆرۈنۈپ تۇرىدۇ، سۇ مىقدارى ناھايىتى ئاز. توپلانغان قوشۇلما ئېقىن ياكى سۇ باشلاش، يەتكۈزۈش تۇرۇبىسى (ئۆستىكى) دىن بىۋاسىتە چۈشۈرۈۋېتىلگەن ئېقىنلاردىن پايدىلىنىپ، چارۋىچىلارنى ۋە چارۋىلارنى ئىچىملىك سۇ بىلەن تەمىنلەشكە بولىدۇ.

4) ئېچىش قىيىن بولغان ياكى ئېچىش ئىنتايىن قىيىن بولغان رايون

بۇ رايون كەلكۈندىن ھاسىل بولغان يەلپۈگۈچسىمان كۈنگەي يەرنىڭ ئوتتۇرا، يۇقىرى قىسمى، غانجىغ تېغىنىڭ شەرقىي ئۆچىدىكى ئىدىرلىق، قالدۇق تاغ رايونى ۋە بورتالا — ئۇتەي تاشيولىنىڭ غەربىگە، خۇستۇ ۋادىسىغا تارقالغان. بۇ رايوندا يەر ئاستى سۇيى ناھايىتى چوڭقۇر كۆمۈلگەنلىكى (80 مېتردىن ئاشىدۇ) ياكى يەر ئۈستى سىرغىمى يېتىلمىگەنلىكى ئۈچۈن، يەر ئاستى سۇيىنىڭ تولۇقلىنىش مەنبەسى بەكمۇ ئاز ياكى 4 - دەۋرگە تەۋە دۆۋىلەنمىلەر ناھايىتى نېپىز بولغاچقا، سۇ كەمچىل رايونغا ئايلىنىپ قالغان، شۇنىڭ ئۈچۈن يەر ئاستى سۇيىنى ئېچىش قىيىن ياكى بەكمۇ تەس.

VIII. باب

تەبئىي بايلىق

§ 1. ئۆسۈملۈك

1. ئۆسۈملۈك بايلىقىنىڭ تارقىلىش ئەھۋالى

بورتالا شەھىرى ئوتتۇرا مۆتىدىل بەلباغا جايلاشقان، قۇرۇق يوپۇرماق تۆكىدىغان، يىڭنە يوپۇرماقلىق ئورمان رايونى ھېسابلىنىدۇ. ئۇ، جۇڭغارىيە ئويمانلىقىنىڭ غەربىي - جەنۇبىي چېتىدىكى چۆللۈك يېپىنچا ئۆسۈملۈك رايونى ۋە تەكلىماكاننىڭ غەربىي بۆلىكىنىڭ شىمالىي ئېتىكىنىڭ ئوتتۇرا قىسمىدىكى ئېگىز تاغ يېپىنچا ئۆسۈملۈك رايونى ۋە تاغ ئارىسى ۋادىسى يېپىنچا ئۆسۈملۈك رايونى ھېلەن دائىرىلىنىدۇ. ئۇنى ۋېرتىكاللىق تارقىلىشىغا ئاساسەن، تۆۋەندىن يۇقىرىغا پەس قۇرغاق يېپىنچا ئۆسۈملۈك ئورمان بەلبېغى، كۇنگەي قۇرغاق چۆللۈك يېپىنچا ئۆسۈملۈك بەلبېغى، ئوتتۇرا، ئېگىز تاغ يىڭنە يوپۇرماقلىق يېپىنچا ئۆسۈملۈك ئورمان بەلبېغى، ئېگىز تاغ يېپىنچا ئۆسۈملۈك ئورمان بەلبېغىدىن ئىبارەت تۆت تارقىلىش بەلبېغىغا ئايرىشقا بولىدۇ.

1) پەس قۇرغاق ئورمان بەلبېغى، چۆل يېپىنچا ئۆسۈملۈك بەلبېغى

بۇ، دېڭىز يۈزىدىن 198 مېتردىن 800 مېترغىچە ئېگىز بولغان بورتالا دەرياسىنىڭ بويىدىكى ۋادىنى كۆرسىتىدۇ، ھازىر بۇ ۋادىنىڭ يەنە كۆپ قىسمى دېھقانچىلىق ئېتىزلىرى قىلىپ ئۆزلەشتۈرۈلدى. ئۇنىڭ ئەتراپىدا ئاساسەن، شىنجاڭ تېرىكى، ئاق تېرەك، مىرزا تېرەك، سۇۋادان تېرەك، قارىياغاچ، جۇڭگو ياسىن دەرىخى، ئامېرىكا ياسىن دەرىخى، زاراك دەرىخى بار. بورتالا دەرياسى سېيىدا، ئېرىق - ئۆستەڭلەرنىڭ ئىككى قىرغىقىدا ئاق سۆگەت، سۆگەت، قارا سۆگەت، جۇڭغارىيە سۆگىتى، ۋالىس سۆگىتى بار. 80 - يىللاردىن كېيىن كەلتۈرۈلگەن دەرەخ تۈرلىرىدىن كانادا تېرىكى، بېيجىڭ تېرىكى، كىچىك يوپۇرماقلىق تېرەك، سۇۋادان تېرەك، مەجنۇنتال، يۆگىمەچ سۆگەت، چوڭ يوپۇرماقلىق قارىياغاچ، سېدە، نان جىنگدە، پىندىق ياڭاق، دائىم كۆكىرىپ تۈرىدىغان يىڭنە يوپۇرماقلىق دەرەخ تۈرلىرىدىن بال قارىغاي، ئاددىي قارىغاي، ياغلىق قارىغاي، ياپىلاق ئارچا، مىڭباشلىق ئارچا، قازاق ئارچىسى قاتارلىقلار بار.

دېڭىز يۈزىدىن ئېگىزلىكى 300 مېتردىن تۆۋەن بولغان چۆللۈك رايونلاردا، ئاساسەن، يېپىنچا ئۆسۈملۈكلەردىن توغراق، قانتىق پوستلۇق مېۋىلىك دەرەخ، جىگدە، قازا سۆكسۆك، يۇلغۇن، قوڭغۇراق تىكەن، جۇزغۇن، قۇموش، ئىجرىق، چۇچۇك بۇيا، چېغ، بىدايا‌ق، شۇرتاق، سۇۋاق، يانتاق، يۇلغۇن چىرغىناق، يېكەن قاتارلىق 22 خىل ئۆسۈملۈك بار.

2) كۇنگەي چۆللۈك يېپىنچا ئۆسۈملۈك بەلبېغى

بۇ، دېڭىز يۈزىدىن 800 مېتردىن 1500 مېترغىچە ئېگىز بولغان تاغ تىزمىلىرىدىكى كەلكۇندىن ھاسىل بولغان كۇنگەي يەلپۇگۈچسىمان يانتۇ تۈزلەڭلىك يېپىنچا ئۆسۈملۈك بەلبېغىنى كۆرسىتىدۇ، بۇ جايلار چارۋىچىلىقتا، ئاساسەن، كۆكلەم ۋە كۈزلەك ھەمدە ئاز مىقدارىدا قىشلاق قىلىنىدۇ، بۇ كەڭ رايونلاردا يېپىنچا ئۆسۈملۈكلەردىن، ئاساسەن، ھەر خىل ئوت - چۆپ ۋە ھارام ئوتلار يەنى قارىغان، ياغاچ غوللۇق قامغاق، ئىت سىگەك، چاكاندا، تىكەنلىك يۇگسەچ، ئەمەن، ئارپىخان، بوز ئوت، قۇمپەرەز، سېغىرىق، ئاق چىدىر، تاش بورگۈن، نىجىم، تېۋىلغا، تەسكەن، مۇجى، ياۋا سۈپۈرگە، بەھمەن، قارا سۆكسۈك، مۇڭگۈز لويلا، تېرىسكەن، سۈڭپىياز، چاقاق قاتارلىق 30 خىلدىن كۆپرەك ئۆسۈملۈك بار.

جىلغا - جىرا ياكى بۇلاق جىرالىرى قاتارلىق پەس، زەي رايونلاردا يەنە چاتقال ۋە قاراسۆگەت، يۇلغۇن قاتارلىقلار بار.

3) ئوتتۇراھال، ئېگىزتاغ يېڭنە يوپۇرماقلىق ئورمان بەلبېغى

بۇ، دېڭىز يۈزىدىن 1500 مېتردىن 2800 مېترغىچە ئېگىز بولغان ئوتتۇراھال، ئېگىز تاغ يېپىنچا ئۆسۈملۈك ئورمان بەلبېغىنى كۆرسىتىدۇ، بۇ جايلار چارۋىچىلىقتا يايلاق ۋە ئانچە - مۇنچە قىشلاق قىلىنىدۇ. بۇ يەردە، ئاساسەن، يەرلىك دەرەخلەردىن تەڭرىتاغ شەمشادى، داغال قارىغاي، تەڭرىتاغ ئارچىسى، تاغ سۆگىتى، تەڭرىتاغ قېيىنى، ئالتاي قېيىنى، تاغ تېرىكى، ساي تېرەك، پاقا تېرەك، دولانا، چېتەن، خۇرۇم قاتارلىقلار بار؛ يېپىنچا ئۆسۈملۈك تەركىبىدىكىلەردىن، ئاساسەن، ئارپىخان، قوغاژاي، نىجىم، بوز ئوت، يالغان ئەمەن، كەتىرا، قۇستە، پىلىك ئوت، قازاق ئارچىسى، ئۇچقات، تېۋىلغا، قارىغان، ئەبجەس، يېپىشقاق، ئاندىروس، ياۋاپىياز، ياۋاسامساق، ياۋا كۈدە، تەڭگە يوپۇرماق، قاقىراتۇمشۇق، مىك يوپۇرماقلىق ئاجرىق، بۇۋانە، توزقۇلاق، تاغ قامچا ئوتى، دوران، مىك يوپۇرماقلىق قارىغوجا، مامكاپ، قوڭۇرباش، قىلتىرىقسىز ئارپا باشاق، كىرپەباش، سۇلۇباش، سۇ يالپۇزى، سەرپىز، مارال ئوت، قان تېپەر، تاشيارغان، شەھدان، سۇغىگۈل قاتارلىق 46 خىل ئۆسۈملۈك بار.

4) ئېگىزتاغ يېپىنچا ئۆسۈملۈك بەلبېغى

بۇ، دېڭىز يۈزىدىن 2800 مېتردىن ئېگىز بولغان تاغلىق رايون يېپىنچا ئۆسۈملۈك بەلبېغىنى كۆرسىتىدۇ. تاغلار تىك ھەم ئېگىز بولۇپ، يەر شەكلى ئۆزگىرىشى مۇرەككەپ، كۆپلىگەن جىنسلار ئېچىلىپ قالغان. ئىقلىم ئۆزگىرىشى كۈچلۈك، سوغۇق ھەم نەمخۇش، يامغۇر ۋە مۆلدۈر كۆپ ياغىدۇ، دېڭىز يۈزىدىن 3500 مېتردىن ئېگىز بولغان قىسمەن رايونلاردا يىلبويى قار يىغىلىپ تۇرىدۇ. بۇ يەرلەر چارۋىچىلىقتا يايلاق قىلىنىدۇ. ئورمان يوق، ئاساسلىق ئۆسۈملۈكلەردىن قار لەيلىسى، ئەمەن، قوغاژاي، تاغ قامچا ئوتى، پىلىك ئوت، ئېگىز تاغ قوڭۇر بېشى، غازتاپان، ئاندىروش قاتارلىق ئون نەچچە خىل ئۆسۈملۈك بار.

2. ئۆسۈملۈك بايلىقى ۋە ئۇنىڭدىن پايدىلىنىش

1) ئورمان، مېۋىلىك دەرەخ، يېپىنچا ئۆسۈملۈك بايلىقى ۋە ئۇنىڭدىن پايدىلىنىش

بورتالا شەھىرى بويىچە ئورمان ئۆچۈن ئىشلىتىلگەن يەر كۆلىمى 837 مىڭ 700 مو بولۇپ، شەھەر بويىچە ئومۇمىي يەر كۆلىمىنىڭ 7.18 پىرسەنتىنى ئىگىلەيدۇ، ئۇنىڭدىن پايدىلىنىش ئەھۋالى مۇنداق:

دەل - دەرەخ بار يەر 272 مىڭ مو بولۇپ، ئورمانلىق كۆلىمىنىڭ 32.47 پىرسەنتىنى ئىگىلەيدۇ؛

چانقاللىق 149 مىڭ مو بولۇپ، ئورمانلىق كۆلىمىنىڭ 17.79 پىرسەنتىنى ئىگىلەيدۇ؛

شالاڭ دەل - دەرەخ بار يەر 101 مىڭ 200 مو بولۇپ، ئورمانلىق كۆلىمىنىڭ 12.08 پىرسەنتىنى ئىگىلەيدۇ؛

يېتىلمىگەن ئورمان بار يەر 11 مىڭ مو بولۇپ، ئورمانلىق كۆلىمىنىڭ 1.3 پىرسەنتىنى ئىگىلەيدۇ؛

كۆچەتخانا 1500 مو بولۇپ، ئورمانلىق كۆلىمىنىڭ 0.18 پىرسەنتىنى ئىگىلەيدۇ؛

ئورمان بەرپا قىلىشقا باب كېلىدىغان بوز يەر 303 مىڭ مو بولۇپ، ئورمانلىق كۆلىمىنىڭ 36.17% پىرسەنتىنى ئىگىلەيدۇ؛

شەھەرنىڭ ئورمان بىلەن قاپلىنىش نىسبىتى 4.6% كە يەتتى.

تۈزلەڭلىك رايونلاردىكى تارقاق ئورمانلىقلار ئىگىلىگەن يەرلەرنى كۆلەمگە سۈندۈرۈپ ھېسابلىغاندا، تەخمىنەن 6613.6 موغا، تېكىلگەن كۆچەت 2 مىليون 910 مىڭ تۈپكە يېتىدۇ.

1985 - يىلدىكى ئورمان تۈرلىرى بويىچە ئايرىغاندا، ئۇنىڭ ئىگىلىگەن يەر كۆلىمى ئەھۋالى مۇنداق:

ماتېرىيال ئورمىنى بار يەر 51 مىڭ 300 مو بولۇپ، ئورمانلىق كۆلىمىنىڭ 18.86 پىرسەنتىنى ئىگىلەيدۇ؛

ئىھاتە ئورمىنى بار يەر 215 مىڭ 500 مو بولۇپ، ئورمانلىق كۆلىمىنىڭ 79.22 پىرسەنتىنى ئىگىلەيدۇ؛

ئىقتىسادىي ئورمان بار يەر 2600 مو بولۇپ، ئورمانلىق كۆلىمىنىڭ 0.96 پىرسەنتىنى ئىگىلەيدۇ؛

يېقىلغۇ ئورمىنى بار يەر 2600 مو بولۇپ، ئورمانلىق كۆلىمىنىڭ 0.96 پىرسەنتىنى ئىگىلەيدۇ.

شەھەر بويىچە ئۆسۈڭانقان دەل - دەرەخ زاپىسى كۆلىمى 3 مىليون 760 مىڭ 200 مو بولۇپ، كىشى بېشىغا 38.14 كۇب مېتردىن توغرا كېلىدۇ، بۇ، شىنجاڭ بويىچە ئۆسۈڭانقان دەل - دەرەخ زاپىسىنىڭ كىشى بېشىغا توغرا كەلگەن 17 كۇب مېترلىق سەۋىيىسىدىن يۇقىرى. كېسىش مىقدارىنى ئۆسۈپ يېتىلىش مىقدارىدىن ئاشۇرۇۋەتمەي داۋاملىق پايدىلىنىش پرىنسىپىغا ئاساسەن، ئورمانلىقنىڭ يىللىق كېسىلىش مىقدارى 3500 كۇب مېتردىن تۆۋەن نىسبەتتە تىزگىنلەندى، لېكىن 80 - يىللاردا ئورمانلىقنىڭ يىللىق كېسىلىش مىقدارى ئۆسۈپ يېتىلىش مىقدارىدىن 20% تىن كۆپرەك ئېشىپ كەتكەچكە، ئورمان كۆلىمى بارغانسېرى ئازىيىپ كېتىپ، قار سىزىقى ئۆرلەپ، كۈندىن - كۈنگە ئېغىر دەرىجىدە قۇرغاقلىشىشنى كەلتۈرۈپ چىقاردى. ئورماننى مۇھاپىزەت قىلىش، كۆچەت تىكىپ ئورمان بەرپا قىلىش ئىشلىرىنى راۋاجلاندۇرۇش نۆۋەتتىكى جىددىي ئىشقا ئايلاندى.

شەھەر تەۋەسىدە ئۆسۈملۈك بايلىقى تۈرلىرى بىر قەدەر كۆپ بولۇپ، شەھەرنىڭ ھەر قايسى جايلىرىغا تارقالغان ۋە ئومۇملاشقان، نەچچە يۈز يىللىق دەل - دەرەخلەردىن توتى كەنتىدىكى قەدىمكى قارىياغاچ، تەڭرىتاغ قەدىمكى شەمشادى قاتارلىقلار بار.

شەھەر تەۋەسىدە مېۋىلىك دەرەخلەردىن ئالما، شاپتۇل، ئۆرۈك، ئالۇچا، گىلاس، ئۈزۈم، تاش ئالما، پىندىق ياڭاق قاتارلىقلار بار.

1985 - يىلدىكى تەكشۈرۈشكە قارىغاندا، شەھەر بويىچە تىكىپ ئۆستۈرۈلگەن مېۋىلىك دەرەخ تەخمىنەن 84 مىڭ 600 تۈپكە يېتىدىكەن، بۇنىڭ ئىچىدە ئالما 42 مىڭ 600 تۈپ، ئۈزۈم 3950 بىدىش. يېقىنقى يىللاردىن بۇيان كىشمىش ئۈزۈم، سايۇا ئۈزۈم قاتارلىق سۈپەتلىك سورتلار كەلتۈرۈلدى.

شەھەر تەۋەسىدە ياۋا مېۋە تۈرلىرى بايلىقى جەھەتتە جىغان ئاساس قىلىنىدۇ.

2) دورا ئۆسۈملۈكلىرى بايلىقى

ياۋا دورا ئۆسۈملۈكلىرى 100 خىلدىن ئاشىدۇ، يىللىق مەھسۇلات قىممىتى تەخمىنەن 500 مىڭ يۈەنگە، دورا ماتېرىياللىرىنىڭ مەھسۇلات مىقدارى 200 نەچچە تونىنغا يېتىدۇ، ئاساسەن، سوغىنگۈل، چۆچۈك بۈيا، قانتېپەر، چۈەنشيۇك، داڭگۈي، بەيجۇ، ئەگرىسۈناي، پورىيە زەمبۇرۇغى، قومۇش يېلتىزى، مۇۋەببەلسىپىت، ئۇچقات، جۇخارگۈل، لىپەكگۈل، تاغ دېنى، ئېۋكوممىيا دەرىخى، كورنۇس، ئالقات، قىزىلمارال، ياۋا كەشمىر، چاچراتقۇ، فۇستىيە، شاتارى، توشقان زەدىكى، ئاچچىق ئۆرۈك مېغىزى، قارلەيلىسى، بۈيا، ئەڭلىك ئوت، چاكاندا، يەرمەدىكى، يالپۇز قاتارلىقلار بار.

3) مەنزىرە ئۆسۈملۈكى بايلىقى

شەھەر تەۋەسىدە مەنزىرە ئۆسۈملۈكى بايلىقى ئانچە كۆپ ئەمەس، تۈرى تېخىمۇ ئاز، لېكىن نوپۇسنىڭ كۆپىيىشىگە، ئىقتىسادنىڭ راۋاجلىنىشىغا ئەگىشىپ، 70 - يىللارنىڭ ئاخىرىدىن باشلاپ 200 نەچچە خىل مەنزىرە ئۆسۈملۈكى كەلتۈرۈلدى ۋە يېتىشتۈرۈلدى.

ياغاچ غوللۇق مەنزىرە گۈلىدىن قىزىلگۈل، سېرىق ئەتىرگۈل، تۆت پەسىللىك قىزىلگۈل، مودەنگۈل، قەلەمپۇر، چوغلۇق، مېخىلىيە دەرىخى، ئالگايا، ئەتىرگۈل (تۆت پەسىللىك ئەتىرگۈل، ئۆزگىرىشچان ئەتىرگۈل قاتارلىق 54 تۈر)، قىزىل پەرەڭگۈل (ئۇجمە يوپۇرماقلىق مودەنگۈل دەپمۇ ئاتىلىدۇ)، لالەگۈل، سۆسۈن چىڭگىلىك، نىلۇپەر، سۆگەتگۈل، نىلۇپەر يوپۇرماقلىق بېگونىيە، قاتتىق يوپۇرماقلىق بېگونىيە، خۇشبۇي چېچەك، شاتارى، تېۋىلغا، پرونۇس گۈلى، قۇتلۇق قىزىل، كامىللىيە گۈلى، يەسسەمەن، غورۇردان قاتارلىق 92 خىل ئۆسۈملۈك بار.

ياغاچ غوللۇق يوپۇرماقلىق مەنزىرە ئۆسۈملۈكىدىن ئاددىي قارىغاي، پودوكار پۇس، ياغلىق قارىغاي، قارىغاي، كېدىر قارىغىيى، گۈللۈك ئارچا، ئارچا، لۇك ئارچىسى، كۈلى ئارچىسى، گازىر سېرىق، شارسىمان تېرەك، چوك يوپۇرماقلىق بوككوس، سېرىق گىرۇەكلىك بوككوس، كۈموش گىرۇەكلىك بوككوس، كۆپ ئوت، سىگاس دەرىخى، پالما دەرىخى، جۇڭگو سېرىس دەرىخى، شەپەقگۈل، قاسراقلىق بامبۇك، ئەنجۇر، كاۋچۇك دەرىخى، ھىندى پەرەڭگۈل قاتارلىق 35 خىل ئۆسۈملۈك بار.

ياغاچ غوللۇق مېۋىلىك مەنزىرە ئۆسۈملۈكىدىن مېۋىلىك ئانار، گۈللۈك ئانار، قارا خورما، ئەبجەس گۈل، ئەپلىسىن، نارىغا دەرىخى، تاش ئالما، ئۈزۈم قاتارلىق ئون نەچچە خىل ئۆسۈملۈك بار.

سامان غوللۇق مەنزىرە گۈل ئۆسۈملۈكىدىن جۇيخوا گۈلى، چىغىرتماق، ھۆرىگۈل، چوك گۈللۈك ماگنولىيە، تاقاگۈل، سىلىۋىيە (ئالتە خىل)، قەدەمسېرى ئېگىز، ئەپىلىسىن گۈلى، ئۈياتچان ئوت، پەرمان گۈل، لالىگۈل، ئاپتاپپەرەس، قوناقگۈل، گۈزەل سۈتلۈك ئوت، چۆل يالپۇزى، گۈلسۈسەر، پۇراقلىق چۆپ، گۈلى نەركىس، خوستاگۈل، ئۆمىلىگۈچى قوستا، گوللاندىيە يولتۇزگۈلى، چوك گۈللۈك كاننا گۈل، كاننا گۈل قاتارلىق 50 نەچچە خىلى بار.

سامان غول يوپۇرماقلىق مەنزىرە ئۆسۈملۈكىدىن رودىيە، ئاسپارگۇس گۈلى، ئاسما گۈل، تاشيارغان، ياۋا ئۈزۈم قاتارلىق يەتتە خىلى بار.

يىلتىز تۈگۈنچەكسىز ئۆسۈملۈكتىن گۈشۈەنلۈك خۇەنماۋ، شارسىمان كاكتۇس، ئالقانسىمان كاكتۇس، سېرىق تۈكلۈك كاكتۇس، پەرىشتە قامچىسى، كاكتۇسسىمان ئەينۇلا، تۆزۈكسىمان كاكتۇس، ئاقباش ئوت قاتارلىق ئون نەچچە خىلى بار.

تەبئىي بايلىقلارنى نامۇۋاپىق ئېچىپ پايدىلىنىش يەنى دەل - دەرمەخلەرنى نورمىدىن ئاشۇرۇپ قالايمىقان كېسىش، چۈللۈك يېپىنچا ئۆسۈملۈكلەرنى ئېغىر دەرىجىدە نابۇت قىلىۋېتىش، ئوتلاقلاردا ھەددىدىن ئارتۇق مال بېقىش، دورا ماتېرىياللىرى بايلىقىنى تالان - تاراج شەكلىدە قېزىش، سۇ بايلىقىدىن ھەددىدىن ئارتۇق قالايمىقان پايدىلىنىش، يەر باشقۇرۇشتا تېرىقچىلىق بىلەن باقمىچىلىقنى بىرلەشتۈرمەسلىك قاتارلىق سەۋەبلەر تۈپەيلىدىن ئىكولوگىيىلىك تەڭپۇڭلۇق ئېغىر دەرىجىدە بۇزۇلدى. كۆپلىگەن ئەتىۋارلىق ياۋا ئۆسۈملۈك بايلىقى يوقىلىش گىردابىغا يېرىپ قالدى.

§ 2 . ھايۋانلار

شەھەر تەۋەسىنىڭ يەر شەكلى مۇرەككەپ، يېپىنچا ئۆسۈملۈكلەر بىر قەدەر ياخشى، دەرەخ ۋە چاتقاللارنىڭ ھەممە ئورۇ - چۆپلەرنىڭ تارقىلىشى بىر قەدەر كەڭ، سۇ، تۇپراق بايلىقى ئەۋزەل بولۇپ، كۆپلىگەن ياۋايى ھايۋانلارنىڭ كۆپەيمىشىگە ۋە ياشىشىغا مۇۋاپىق كېلىدۇ، تەكشۈرۈشكە قارىغاندا، ياۋايى ھايۋانلار ئاز كەم 100 خىلغا يېتىدىكەن.

ياۋايى ھايۋان تەخمىنەن 20 نەچچە خىلغا يېتىدۇ، ئۇلار قارائىيىق، يۇغان باش قوي، بۆكەن، بۇغا، تاغ ئۆچكىسى، جەرەن، تۈلكە، چىلبۆرە، سۇغۇر، قوندۇز، ياۋا توشقان، شەپەرەڭ، ياۋا توشقان، ياۋا چاشقان، كىرپە، سېرىق ئاغمىخان، يىلپىز قاتارلىقلاردىن ئىبارەت.

قۇش تەخمىنەن 30 نەچچە خىل بولۇپ، دۆلەت تەرىپىدىن قوغدىلىدىغان ئەتىۋارلىق قۇشلاردىن ئاق‌قۇ بار، بۇنىڭدىن باشقا يەنە قىرغاۋۇل، ياۋا ئۇردەك، كۆك كەپتەر، كەكلىك، ئۇلار، تۆمۈر تۇمشۇق، مۆشۈكياپىلاق، قارچۇغا، بۈركۈت، تۈرۈلغا، قارا قۇشقاچ، كاككۇك، ھۆپۈپ ھەمدە قاغا، ئاق قۇشقاچ قاتارلىقلار بار.

بېلىق تەخمىنەن ئون خىل بولۇپ، ئۇلار لاققا بېلىق، تاپان بېلىق، ئاق يوللۇق بېلىق، يوللۇق لايىبىگەك، كۆك بېلىق قاتارلىقلار، يەنە پاقا، قۇلۇلە، راك قاتارلىقلاردىن ئىبارەت.

قوش ماكانلىق ھايۋانلاردىن چارپاقا، پاقا قاتارلىقلار بار.

باشقا ھايۋان 20 خىلدىن ئاشىدۇ، ئۇلار ئاساسەن، كەسلەنچۈك، تام پاتمىچۈقى، ئوتلاق چىپار يىلىنى، سۇ يىلىنى، چايان، مىڭئاياغ، سازاك قاتارلىقلاردىن ئىبارەت.

دېھقانچىلىققا زىيانلىق ھاشارات، كۆشەندە 18 خىل بولۇپ، ئۇلار ئاساسەن، ئالتۇنگۈل قۇرت، يەتتە چېكىتلىك خانقىز، پارازىت ھەرە، پارازىت چۈشەن، ئۆمۈچۈك قاتارلىقلاردىن ئىبارەت.

§ 3 . مىنېرالار

بورتالا شەھىرىنىڭ گېئولوگىيىلىك تۈزۈلۈشى مۇرەككەپ، كان شەكىللىنىش شارائىتى خېلى ياخشى، كان بايلىقلىرى بىر قەدەر كۆپ. كان بايلىقىنىڭ تۈرى، سۈپىتى، زاپىسى ۋە سانائەتتە ئېچىپ پايدىلىنىش قىممىتى تېخى ئېنىقلانمىدى. دەسلەپتە بايقالغان ۋە ھازىر پايدىلىنىلىۋاتقان قىسمەن رۇدا تۈرلىرى ۋە ئۈنىڭ تارقىلىشى تۆۋەندىكى جەدۋەلدە تونۇشتۇرۇلدى:

بورتالا شەھىرىدىكى قىسمەن كان مەھسۇلاتلىرى

جۇغراپىيە 8 — 1

كان تۈرى	چىقىدىغان ئورۇن	گېئولوگىيىلىك ئومۇمىي ئەھۋالى	كان ياتمىسىنىڭ شەكىللىنىش تىپى	كان بايلىقى ماتېرىيال مەنبەسى	ھازىرقى ئېچىلىش ئەھۋالى
ھاك جىنسلار	ئاساسلىقى بورتالا - ئۇتەي تاشيولىنىڭ توققۇز كىلومېتر قىسمىنىڭ ئىككى ياقىسىدىكى ئىدىرلىق، قالدۇق تاغلاردىن چىقىدۇ.	كان رايونىدا 4 - سىستېمىغا تەۋە بولغان دەسلەپكى چالا يېڭى ھايات مەزگىلى — گولوتسېن ئوتدېلى ئېقىندى - كەلكۇن چۆكۈندە قاتلاملىرىدىن باشقا، ئاساسلىقى ئاستىنقى كاربون ئوتدېلىنىڭ ۋېشۇان باسقۇچىدىكى جىنسلار بىر قەدەر كەڭ ئېچىلىپ قالغان بولۇپ، جىنسلار ئاق، كۈلرەڭ ھال جىنىس، سېغىزلىق كۈلرەڭ جىنىس ۋە كۈلرەڭ ئەشمە قۇم تاغ، قۇم تاش سۈپىتىدە ئىپادىلىنىدۇ. رۇدا تەركىبىدە مىكرو كرىستاللىق كالتسىت بەلگىسى ئاساس قىلىنىدۇ، كرىمنىلىق ھاك كونگىرىسىيىسى، بىئو ئۇۋ سىندىلىق ۋە مىكرو كرىستاللىق قۇرۇلمىسى بار. خىمىيىلىك تەركىبى CaO، ئادەتتە مىقدارى 50% تىن 53% كىچە بولىدۇ. يىللىق ئوتتۇرىچە قىممىتى 1.5% ئەتراپىدا داۋالغۇپ تۇرىدۇ. ئادەتتە MGO مىقدارى 0.6% تىن 0.9% كىچە بولىدۇ. SIO^2 3% تىن تۆۋەن، ALO: 0.42%، C+D FEO: 0.24% دەرىجىسىدىكىلەرنىڭ زاپىسى 138 مىليون 500 مىڭ توننا.	نېپىز دېڭىز فاتسىيىسى چۆكۈندە تىپلىق	شىنجاڭ گېئولوگىيىلىك تەكشۈرۈش ئەترىتى	بورتالا شەھىرى، يېزا ئىگىلىك 5 - شىسى سېمونت زاۋۇتى ۋە يېزا - كەنتلەرنىڭ ھاك زاۋۇتلىرى ئېچىپ پايدىلىنىدۇ، يىللىق قېزىلىش مىقدارى 50 مىڭ توننا.
سىڭىر تاش	كان نۇقتىسى بورتالا ئۇزۇلمە ئولتۇرۇشمىسىغا جايلاشقان، خارتۇراگ ئوڭدا پۇرمىسىدىن خارتۇراگ تاغ ئېغىزىنىڭ ئۈستۈنكى تەرىپىگە تەخمىنەن ئىككى كىلومېتر كېلىدۇ.	كان ياتمىسى 4 - سىستېمىدىكى دەسلەپكى چالا يېڭى ھايات مەزگىلى - گولوتسېن ئوتدېلىغا تەۋە ئېقىندى - كەلكۇن چۆكۈندە قاتلاملىرىدا ئېچىلىپ قالغانلىقىنى ھېسابقا ئالمىغاندا، ئاساسلىقى كونا 3 - سىستېمىدىكى قىزغۇچ جىنسلىق يەر قاتلىمىدىن، يەنە سېغىز توپا ۋە قىزىل توپا قاتلىمىدىن چىقىدۇ، كان نۇقتىسى خارتۇراگ ئەتراپىغا جايلاشقان، شەرقتىن غەربكە ئۇزۇنلۇقى 15 كىلومېتر، كەڭلىكى ئىككى كىلومېتر كېلىدۇ، كان ياتمىسى ئۇزۇلگەن ھالەتتە تارقالغان، قېلىنلىق دەرىجىسىنىڭ ئۆزگىرىشى بىر قەدەر چوڭ، ھاك، گىل تاشلار كىرىشكەن قاتلام جەمئىي 96.7 مېتر، ھاك، سېغىزلىق ھاك جەمئىي 30 نەچچە قەۋەت، ئاددىي قاتلىمىنىڭ قېلىنلىقى 0.2 مېتردىن 4.31 مېترغىچە، ئومۇمىي قېلىنلىقى تەخمىنەن 30 مېتر كېلىدۇ. خىمىيىلىك تەركىبى CASO، 2HO لار 90% تىن يۇقىرى. ھازىر رۇدىنىڭ زاپىسى، تارقىلىشى ئېنىق ئەمەس.	ئىچكى قۇرۇقلۇق كۆل فاتسىيىسى چۆكۈندە تىپلىق	شىنجاڭ كان مەھسۇلاتلىرى بايلىقى توپلىمى	يېزا - كەنتلەر ۋە شەخسلەر ئاچقان، يىللىق مەھسۇلات مىقدارى 3000 توننىدىن ئاشىدۇ.
پېرلىيىت	ئاساسەن سىتەي كۆمۈر كان رايونى ئەتراپىدىكى غانجىغ تېغىدىن چىقىدۇ	ئاساسەن سۇلۇق يانارتاغ ئەينەك ماددىلىق لاۋا قاتلىمىدىن چىقىدۇ، كان ياتمىسىنىڭ ئەڭ ئۇزۇن يېرى سەككىز كىلومېترغا سوزۇلغان، جەمئىي تۆت قاتلامغا بۆلۈنگەن، 1 - قاتلىمى ئالتە كىلومېتر، 2 - قاتلىمى بەش كىلومېتر كېلىدۇ، قېلىنلىقى 2.525 مېتر ۋە ئۇچ مېتردىن بەش مېترغىچە كېلىدۇ. ئەڭ قېلىن يېرى يەتتە مېتردىن سەككىز مېترغىچە كېلىدۇ، 3 -، 4 - قاتلاملىرى بىر قەدەر ياخشى، 1 -، 2 - قاتلاملىرى سەل ناچارراق، رۇدا تەركىبىدىكى FEO, ALO, SIO, HO, KO, HGO, MGO, CAO ماددىلىرىنى يول قويۇلغان دائىرە ئىچىدە خىمىيىلىك تەجرىبە قىلغاندا، كۆپۈش كوئېففتسېنتى 40.28 ھەسسىگە، ھۇنەر - سەنئەت تەجرىبىسى 27.8 ھەسسىگە يېتىدۇ، زاپىسى 10 مىليون توننىدىن ئاشىدۇ.		شىنجاڭ گېئولوگىيە - كان مەھسۇلاتلىرى ئىدارىسى گېئولوگىيىلىك چارلاش ئەترىتى	شەھەرلىك يېزا - بازار كارخانىلىرى ئىدارىسى تەشكىللىك تۈردە ئېچىپ پايدىلانماقتا، يىللىق مەھسۇلات مىقدارى 1500 توننىدىن ئاشىدۇ.

ئاش تۇزى	شەھەرنىڭ شەرقىي شىمالىدىن چىقىدۇ، شەھەر بىلەن بولغان تۇز سىزىق ئارىلىقى 50 كىلومېتر كېلىدۇ، جۇغراپىيىلىك كوئوردىناتى، شەرقىي مېردىئان 82°37′، شىمالىي پارالىلىل 45°10′ ئارىلىقىغا توغرا كېلىدۇ	گولوتسېن ئوتدېلىغا تەۋە چۆكۈندە جىنس ئىچىدىن چىقىدۇ، چۆكۈندە ماددىلار يۇقىرىدىن تۆۋەنگە قاراپ 4 - دەۋرگە تەۋە چۆللۈك شېغىل تاش، قۇمساز سېغىز توپىدىن تەركىب تاپقان، ئاش تۇزى 3 - دەۋرگە تەۋە سېغىز توپا، قىزىل توپا (تۇز تەركىبىنىڭ ئاساسىي مەنبەسى) لاردىن تەركىب تاپقان، تۇز كۆلچىكىنىڭ ئۇزۇنلۇقى 260 مېتر، كەڭلىكى 200 مېتر، تۇز تارقالغان دائىرىنىڭ ئۇزۇنلۇقى 180 مېتر، كەڭلىكى 120 مېتر كېلىدۇ، سىرتى ئالى، سۈپىتى ياخشى، زاپىسى ئېنىقلانمىدى.	ئىچكى قۇرۇقلۇق كۆل فاتىسىيىسىگە تەۋە خىمىيىلىك چۆكۈندە تىپلىق	شىنجاڭ كان مەھسۇلاتلىرى بايلىقى توپلىمى، بورتالا ئوبلاستىنىڭ كان مەھسۇلات بايلىقى ئەھۋالى	يېزا، كەنتلەر، شەخسلەر ئۆز ئالدىغا ئېچىپ پايدىلىنىۋاتىدۇ، يىللىق مەھسۇلات مىقدارى 13 مىڭ توننا.
كۆمۈر كېنى	ئالاتاۋ تېغىنىڭ ئىككى تەرىپىگە، غانجىغ تېغىنىڭ ئوتتۇرا قىسمى قاتارلىق جايلارغا جايلاشقان	ئالاتاۋ تېغىنىڭ ئانتىكلىنور قاتلىمىدىكى دەسلەپكى تاش كۆمۈر ئوتدېلى ياكى يۇرا ئوتدېلىغا تەۋە ئۇل جىنس ئارىسىدىن چىقىدۇ، كۆمۈر قاتلىمى نېپىز، تۇزۇلۇشىنىڭ بۇزۇلۇشى كۈچلۈك، سۈپىتى، زاپىسى ئېنىقلانمىدى.	ھازىرقى زامان ئىچكى قۇرۇقلۇق كۆلى ياكى دېڭىز فاتىسىيىسى چۆكۈندە تىپلىق	بورتالا ئوبلاستىنىڭ كان مەھسۇلاتلىرى بايلىقى ئەھۋالى، شىنجاڭ كان مەھسۇلاتلىرى بايلىقى توپلىمى	70 - يىللاردا ئوبلاستلىق كۆمۈر كان ئىدارىسى ئادەم تەشكىللەپ ئاچقانىدى، مەھسۇلات مىقدارى ناھايىتى ئاز
سۈرمە تاش	سايرام كۆلىنىڭ تۆت كىلومېتردىن ئالتە كىلومېترغىچە شەرقىي جەنۇبىدىكى قوسەمچەك تېغى ئارىسىدىن چىقىدۇ	بولغولو ئانتىكلىنورىنىڭ شىمالىي قانىتىدىكى سىلۇر سىستېمىسىغا تەۋە يەر قاتلاملىرىدىن چىقىدۇ، قۇرشىما جىنىسلار بولسا سلانېتىسلىق ھاك جىنىسلاردىن تەركىب تاپقان، بەزىلىرى كۆمۈرلۈك سلانېتىسلىق ھاك جىنىس، سۈرمە تاش ۋە تەركىبىدە خىرە يېشىل چىرىمتال بولغان قۇم تاش بىلەن مۇناسىۋەتلىك، سۈپىتى تېخى ئېنىقلانمىدى، دەسلەپكى ئېنىقلانغان زاپىسى 1 مىليون توننىغا يېتىدۇ	ئۆزگىرىشچان چۆكۈندە تىپلىق	تارباغاتاي گېئولوگىيە ئەترىتى يول تەكشۈرۈش ماتېرىيالىلىرى	تېغى ئېچىپ پايدىلىنىلمىدى
دولومىت	بەشبۇلاقنىڭ شىمالىي ئەتراپىدىن چىقىدۇ	دەسلەپكى دېۋون ئوتدېلى قاتلىمىدىن چىقىدۇ، ئۇ، قاتلامسىمان بولۇپ، قېلىنلىقى 80 مېتردىن 100 مېترغىچە، ئۇزۇنلۇقى 3000 مېتر كېلىدۇ. دولومىت جىنىسلار ئاساسىي ئورۇندا تۇرىدۇ، كالىتست 2 - ئورۇندا تۇرىدۇ، خىمىيىلىك تەركىبى جەھەتتە ئوكسىدلار 30 - 35% نى، ماگنىي ئوكسىدلار 17.6 - 20.5% نى، ئېرىمەس ماددىلار 1.4 - 48% نى ئىگىلەيدۇ			تېخى ئېچىپ پايدىلىنىلمىدى
سۈزۈك كالىتست	ئاساسەن ئېبىنۇر كۆلىنىڭ غەرب تەرىپى، گوتوشكى ئەتراپىدىن چىقىدۇ	ئۇزۇنلۇقى 25 سانتىمېتر، كەڭلىكى ئۇچ سانتىمېتر كېلىدىغان ئاددىي كرىستال چىقىدۇ، سۈپىتى، زاپىسى ئېنىقلانمىدى.	ئىسسىق ئېرىتمىلىك تولۇقلاش تىپلىق		تېغى ئېچىپ پايدىلىنىلمىدى
گرانت	ئاساسەن ئالاتاۋ ئېغىزىدىكى مېگرا مۇداپىئە پونكىتىغا يېقىن جايدىن قويتاسىنىڭ ئوتتۇرا قىسمىدىن چىقىدۇ	بۇ، پروتېروزوي گۇرۇپپىسىدىكى شىمالىي تەڭرىتاغ بەلبېغىنىڭ جىنىسنىڭ دەۋرىگە تەۋە ماگما جىنىسلىق كۇلرەڭ ئاق گرانتقا تەئەللۇق، كۋارتىس، پىلاگېئوكلاز ئاساس قىلىنىدۇ، چىرىمتال، كالىتستلار 2 - ئورۇندا تۇرىدۇ، زاپىسى تەكشۈرۈپ ئېنىقلانمىدى.	ماگما تىپلىق		كوللېكتىپ، شەخسلەر پارچە - پۇرات ئېچىپ پايدىلىنىۋاتىدۇ.

كۋارتىس تاش	ئاساسەن ئالاتاۋ ئېغىزىنىڭ شەرقىي - جەنۇبىدىن چىقىدۇ	دەسلەپكى ترىئاس ئوتدىلى ۋە يورا سىستېمىسىغا تەۋە قۇم تاش ئارىسىدىن چىقىدۇ، ئادەتتە ئۇزۇنلۇقى ئون نەچچە مېتر، قېلىنلىقى 0.6 مېتردىن بىر مېترغىچە كېلىدۇ، كان ياتمىسىدا كۋارتىس ئاساس قىلىنىدۇ، دالاشپاتى قاتارلىقلار 2 - ئورۇندا تۇرىدۇ، خىمىيىلىك تەركىبى جەھەتتە SIO% 90 تىن يۇقىرى، سۇپىتى، زاپىسى تەكشۇرۇپ ئېنىقلانمىدى.			تېخى ئېچىپ پايدىلىنىلمىدى
فوسفور	ئاساسەن جىڭ ناھىيىسى، بورتالا، غۇلجا ناھىيە (شەھەر) لىرى تۇتاشقان كۆگۈرچىن تېغىدىن چىقىدۇ	كۆگۈرچىن تېغى پۇرۇلمىسىنىڭ شىمالىي قانىتىدىكى جىندە ۋە كېمبېرى سىستېمىسىگە تەۋە يەر قاتلىمىدىن چىقىدۇ. ئىسسىق ئېرىتمە ئالماشقان ئاپاتىتولىت تىپىغا كىرىدۇ. رەتسىز تۆمۈرسىمان، چاڭگىسىمان، يۇمىلاق پارچىسىمان كېلىدۇ، فوسفورغا مايىل پىروكسېنت. فوسفورلۇق كۋارتىس جىنىس تەركىبىنى ئالغان، سورت دەرىجىسىنىڭ ئۆزگىرىشى ناھايىتى زور، ئېچىپ پايدىلىنىش بىر قەدەر قىيىن، قەۋەتلىك فوسفورىتلار فوسفور - كالتسىي ماددىلىق قۇم جىنىس ئارىسىدىن چىقىدۇ، مەلۇم قەۋەت ئورنى بار، ئانچە قېلىن ئەمەس، لېكىن سورت دەرىجىسى بىر قەدەر يۇقىرى، فوسفور (V) ئوكسىدى ئەڭ يۇقىرى بولغاندا 26% كە يېتىدۇ، ئۇنۇملۇك فوسفور مىقدارى بىر قەدەر يۇقىرى، بىۋاستە ئۇۋېتىپ ئوغۇت قىلىشقا بولىدۇ، تۇزۇلمىلىك قىرلىق شېغىل تاشلار قەدىمكى تۇزۇلمىلىك قىرلىق شېغىل تاش سىستېمىسىدىن چىقىدۇ، ئۇ، كوللوفانغا تەۋە، سورت ئۆزگىرىشى زور. فوسفور (V) ئوكسىدى 2% تىن تۆۋەن بولغانلىرى 70% نى، ئەڭ يۇقىرى بولغانلىرى 16% نى ئىگىلەيدۇ، ئېچىش قىممىتى زور ئەمەس.	ئىسسىق ئېرىتمىلىرى ئالماشقان ئاپاتىتولىت تىپلىق، قەۋەتلىك چۆكۈندە فوسفورىن ۋە تۇزۇلمىلىك قىرلىق شېغىل تاش تىپلىق	شىنجاڭ كان مەھسۇلاتلىرى بايلىقى توپلىمى	ھازىر پەقەت جىڭ ناھىيىسى قىسمەن ئېچىپ پايدىلىنىۋاتىدۇ
خرۇستال	ئاساسەن قويىتاس قاتارلىق جايلاردىن چىقىدۇ	گېرتسېن تۇزۇلمە قەۋىتى ۋە گېرتسېننىڭ ئوتتۇرا مەزگىلىدىكى قارا جىرىمتال چىپار گرانت تاشلار ئارىسىدىن چىقىدۇ، كان ياتمىسى، ئاساسەن، ئىسلىق خرۇستال، زىغىررەڭ خرۇستالدىن تەركىب تاپقان، رەڭسىز سۇزۇك خرۇستال، ئاچ يېشىل، سۆسۈن رەڭلىك يىگدى تېشى، سۇزۇك كالتست، تۇرمالىن، دالاشپاتى ۋە كۋارتىس قاتارلىقلار 2 - ئورۇندا تۇرىدۇ. ئاددىي خرۇستال غارلىرىدىن ئون كىلوگرامدىن 100 كىلوگرامغىچە خرۇستال ئالغىلى بولىدۇ، ئايرىملىرىدىن 1000 كىلوگرام ئالغىلى بولىدۇ، خرۇستالنىڭ ئېگىزلىكى بەش سانتىمېتردىن 12 سانتىمېترغىچە، دىئامېترى تۆت سانتىمېتردىن يەتتە سانتىمېترغىچە كېلىدۇ، چوڭلىرىنىڭ ئېگىزلىكى 70 سانتىمېتردىن 80 سانتىمېترغىچە كېلىدۇ، دىئامېترى 30 سانتىمېترغا يېتىدۇ، سۇپىتى، زاپىسى تەكشۇرۇپ ئېنىقلانمىدى.		شىنجاڭ كان مەھسۇلاتلىرى بايلىقى توپلىمى	تېخى ئېچىپ پايدىلىنىلمىدى
سېغىز كېنى	ئاساسەن قوسەمچەك قاتارلىق جايلارغا تارقالغان	3 - سىستېمىغا تەۋە قىزغۇچ سېغىز جىنىس سىستېمىسىدىن چىقىدۇ، كان ياتمىسىنىڭ ئۇزۇنلۇقى 200 مېتر، قېلىنلىقى ئۇچ مېتردىن تۆت مېترغىچە كېلىدۇ، يۇمشاق توپىنىڭ سۇمۇرۇشچانلىقى كۈچلۈك، سۇپىتى، زاپىسى تەكشۇرۇپ ئېنىقلانمىدى.			ھازىر كوللىكتىپ، شەخسلەر پارچە - پۇرات ئېچىۋاتىدۇ، شۇ يەردىكى سېمونت زاۋۇتلىرىدا ۋە قۇدۇق قېزىشقا پايدىلىنىۋاتىدۇ، يىللىق قېزىلىش مىقدارى تەخمىنەن 5600 توننا

بىناكارلىق تاش ماتېرىياللىرى	ئاساسەن شەھەر تەۋەسىدىكى تاغلىقلاردىن ۋە شەھەر رايونىنىڭ ئەتراپىدىكى بورتالا دەرياسى قىرغاقلىرىدىن چىقىدۇ	گېرتسېن تۇزۇلمە قاتلىمىدىكى نېيترال كىسلاتالىق نېپىز جىنس ئارىسىدىن چىقىدۇ، كان ياتمىسى قېلىن قاتلامسىمان بولۇپ، كۋارتىسلىق دالا شىپاتى ئاساس قىلىنىدۇ، تەركىبىدە ئاز مىقداردا چىرىمتالمۇ بار، سۇپىتى ياخشى، زاپىسى مول.	ماگما جىنس تىپلىق		ھازىر كوللېكتىپ، شەخسلەر ئېچىپ، شۇ يەردىكى ئاساسىي قۇرۇلۇش ئىشلىرىنى تەمىنلەيدۇ، يىللىق قېزىلىش مىقدارى 10 مىڭ توننىدىن ئاشىدۇ.
بىناكارلىقتا ئىشلىتىلىدىغان شېغىل	ئاساسەن شەھەر تەۋەسىدىكى جەنۇبىي ۋە شىمالىي تاغلارنىڭ كۇنگەي تەرىپىگە جايلاشقان كەلكۇندىن ھاسىل بولغان يەلپۇگۇچسىمان لاتقىلىق جىرالاردىن ۋە بورتالا دەرياسى ساھىلىدىن چىقىدۇ	4 - سىستېمىغا تەۋە ئوتتۇرىھال كەلكۇندىن ھاسىل بولغان يەر قاتلىمىدىن چىقىدۇ. سۇپىتى ياخشى، زاپىسى مول.	چۆكۈندە جىنس تىپلىق		ھازىر كوللېكتىپ، شەخسلەر ئېچىپ، شۇ يەرنىڭ ئاساسىي قۇرۇلۇشىنى تەمىنلەۋاتىدۇ، يىللىق قېزىلىش مىقدارى 20 مىڭ توننىدىن ئاشىدۇ.
ماگنېت	بورتالا شەھىرىنىڭ شەرقىي شىمالىدىن چىقىدۇ، تۇز سىزىق بويىچە ھېسابلىغاندا شەھەرگە 25 كىلومېتر كېلىدىغان جۇسىن بۇلاققا جايلاشقان، ئۇنىڭ جۇغراپىيىلىك كوئوردىناتى شەرقىي مېرىدىئان 82°24′، شىمالىي پاراللېل 44°51′ ئارىلىقىغا توغرا كېلىدۇ.	رايون تەۋەسىدىكى ئېچىلىپ قالغان يەر قاتلىمى ئاستىنقى كاربون ئوتدېلىنىڭ كاربوناتلىق جىنس، كرېمنىلىق قۇم تاش ۋە ئەشمە قۇم تاشلاردىن ھاسىل بولغان، تۇزۇلۇشى ئاددىي، بۆسمە جىنسلار قارامتۇل چىپارگرانتىنى ئاساس قىلىدۇ، كان ياتمىسى بۆسمە گەۋدە بىلەن قورشىما جىنسلار تۇتاشقان جايلاردا ھاسىل بولغان، بۇ يەرلەردە سكارن بىلەن مۇڭگۇز تاشلار ئۇچرايدۇ، رۇدا ئىچىدىكى ئاساسلىق مېتال مىنېراللار ماگنېتت، قەلەيتاش، سېرىق مىس رۇدىسى قاتارلىقلاردىن تەركىب تاپقان؛ ھارام تاش مىنېراللاردىن گروسسولبار، سۇزۇك پروكسىن، ئەپىدوت قاتارلىقلار بار. رۇدا سورتى 65% - 84.14% نى ئىگىلەيدۇ، سىلىكون دىئوكسىد 4% - 32% نى، مىس 0.01% - 1% نى، گۇڭگۇرت 0.03% - 0.07% نى، فوسفور 0.03% - 0.08% نى، كرىمنىي 0.01% - 0.66% نى ئىگىلەيدۇ، زاپىسى 106 مىڭ 250 توننىغا يېتىدۇ.	شىنجاڭ كان مەھسۇلاتلىرى بايلىقى توپلىمى		تېخى ئېچىپ پايدىلىنىلمىدى
تۆمۈر كېنى	خارتۇراگ دەرياسىنىڭ ئوتتۇرا ئېقىمى، قويتاس، قاراچۇقا، خۇستۇ، سارىپەن تېغى قۇسئەمچەك قاتارلىق جايلارغا جايلاشقان	قارا چىمرىمتال گرانت بىلەن ھاك جىنسلار تۇتاشقان جايلاردىكى جىنس قاتلاملىرىدىن چىقىدۇ، كان نۇقتىسى پارچە - پۇرات تارقالغان، كۆلىمى بىر قەدەر چوڭراق بولغانلىرىدىن سارىپەن تېغى كان ياتمىسىنىڭ ئۇزۇنلۇقى تەخمىنەن 80 مېتر، قېلىنلىقى 0.5 مېتردىن ئالتە مېترغىچە كېلىدۇ، ئۇنىڭ تەركىبى مۇنداق: تۆمۈر 4.12% نى ئىگىلەيدۇ، باشقا تەركىبلىرى ۋە زاپىسى تېخى تەكشۈرۈپ ئېنىقلانمىدى.	ئىسسىق ئېرتمە تىپلىق		تېخى ئېچىپ پايدىلىنىلمىدى

مىس كېنى	تۇز سىزىق بويىچە ھېسابلىغاندا بورتالا شەھىرىنىڭ 28 كىلومېتر شىمالىدىكى ئاقساي جىلغىسىنىڭ ئوتتۇرا ئېقىمىغا، جىلغا ئېغىزىدىن تەخمىنەن تۆت كىلومېتر يېراقلىقىغا جايلاشقان، ئۇنىڭ جۇغراپىيىلىك كوئوردىناتى شەرقىي مېردىئان 82°08′، شىمالىي پاراللېل 45°08′ ئارىلىقىغا توغرا كېلىدۇ	كان رايونى دائىرىسىدە، ئاساسەن، ئاستىنقى كاربون ئوتدېل يەر قاتلىمىدا ئاستىنقى كاربون ئوتدېلىغا تەۋە تاختا جىنىسلار ئېچىلىپ قالغان، ئاچ كۈلرەڭ قارامتۇل كىرىمنىيلىق تاختا جىنىسلار ئاساس قىلىنىدۇ، بۇلار ئوتتۇرا كاربون ئوتدېلىغا تەۋە تۈزۈلمىلەر بىلەن تۇتىشىدۇ. كان رايونىدا ماگما جىنىسلىق بۆسمە گەۋدىلەر قىيسىق ھالدا يېتىلگەن بولۇپ، ئاساسەن، چىپار گرانت، دىئورىتلىق پورفىرىت، گرانتلىق چاقنار شىپات، جۇلا شىپات ھەمدە تومۇرلۇق جىنىسلار بار. كۆپىنچىسىنى ماگما ئۆسۈكلىرى ياكى جىنس تومۇرى شەكىلدە قېزىۋېلىشقا بولىدۇ. ئۆزگەرگەن قورشما جىنىسلاردىن كىرىمنىي چېچىكى، مىنېراللاشقان قوڭۇر تۆمۈر، سۈزۈك ئامپىبول ۋە سكارنلار بار، كان ياتمىسىنىڭ ئۇزۇنلۇقى تەخمىنەن 80 مېتردىن 120 مېترغىچە، كەڭلىكى 0.6 مېتردىن ئالتە مېترغىچە كېلىدۇ، سورت تەركىبىدىكى مىس 0.6 - 1.65% نى ئىگىلەيدۇ، C دەرىجىلىكلىرىنىڭ زاپىسى 370 توننا، C دەرىجىدىكىسى 150° توننا.	سكارن تىپلىق	رەڭلىك مېتال ئىدارىسىنىڭ 703 ئەترىتى ئومۇمىيۈزلۈك تەكشۈردى	تېخى ئېچىلىپ پايدىلىنىلمىدى
قوغۇشۇن، سىنك كېنى	ئاساسەن بورتالانىڭ 15 كىلومېتر شەرقىي شىمالىدىن، شەھەر تەۋەسىنىڭ شەرقىدىكى تاغلىق يەرلەرنىڭ چېتى قاتارلىق جايلارغا تارقالغان	بولغولۇ ئانتىكلىنورنىڭ شىمالىي قانىتىدىكى تاشكۆمۈر سىستېمىسى - سىلۇر سىستېمىسىغا تەۋە يەر قاتلىمىدىن چىقىدۇ، ئۇزۇلمىلىك تۈزۈلمىنىڭ تىزگىنلىشىگە ئۇچرايدۇ. ھېرىكىنىن مەزگىلىدىكى چىرىمتال گرانت بىلەن مۇناسىۋەتلىك، بىۋاستە قورشما جىنىسلار ھاك تاش، بىللە ھاسىل بولغان چاسا قوغۇشۇن رۇدىسى، سېرىق تۆمۈر رۇدىسى قاتارلىقلار ئاساس قىلىنىدۇ. يەر يۈزىدىكى مېتاللارنىڭ خىمىيىلىك تەركىبى مۇنداق: سىنك 13.7% نى، مىس 0.4% - 0.85% نى، قوغۇشۇن 0.1% - 1.63% نى، ئارسىن 45%. 2 - 4.57% نى ئىگىلەيدۇ. سانائەتتە ئېچىپ پايدىلىنىش قىممىتى، زاپىسى تەكشۈرۈپ ئېنىقلانمىدى.	سكارن تىپلىق، ئىسسىق ئېرتمە تىپلىق	شىنجاڭ كان مەھسۇلاتلىرى بايلىقى توپلىمى	تېخى ئېچىپ پايدىلىنىلمىدى

IX باب

تەبىئىي ئاپەت

§ 1. قىراۋ ئۈششۈكى ۋە قار ئاپىتى

بورتالا شەھىرى تەۋەسىدە كۆپىنچە ھەر يىلى 3 - ئايدىن 4 - ئايغىچە قىراۋ ئۈششۈكى ۋە قار ئاپىتى بولىدۇ. ئىلگىرىكى ماتېرىياللاردا خاتىرىلىنىشىچە، بۇ خىل ئاپەت ئەڭ بالدۇر بولغاندا 12 - ئاينىڭ 1 - كۈنى، ئەڭ كېيىن بولغاندا 4 - ئاينىڭ 24 - كۈنى يۈز بەرگەن. كۈچلۈك سوغۇق ئېقىم ۋە قاتتىق قار ئادەم ۋە چارۋىلارنىڭ ئۆلۈشىگە، قاتناشنىڭ ئۈزۈلۈپ قېلىشىغا سەۋەبچى بولىدۇ؛ دېھقانچىلىق - چارۋىچىلىق

ئىشلەپچىقىرىشىغا ناھايىتى زور تەسىر يەتكۈزىدۇ.

غەربىي خەن سۇلالىسىنىڭ بېنشى 2 - يىلى مىلادىدىن ئىلگىرىكى 72 - يىلى قىشتا ئىلى دەرياسىنىڭ شىمالىدىكى رايونلاردا ئالتە چىدىن ئارتۇق قېلىن قار يىغىپ، چارۋىلارنىڭ تەڭدىن تولىسى توڭلاپ ئۆلدى. خەلق قىيىن ئەھۋالدا قېلىپ، سىر دەرياسىنىڭ ئوتتۇرا قىسمىغا ۋە ئېرىتىش دەرياسىنىڭ شىمالىي قىسمىغا كۆچۈپ كەتتى.

تاڭ سۇلالىسىنىڭ شيەنچېڭ 2 - يىلى (657 - يىلى) 12 - ئايدا سۇدېڭفاڭ لەشكەر باشلاپ ئېرتىش دەرياسىنىڭ غەربىگە كەلدى. . . تاڭ سۇلالىسى قوشۇنلىرى 30 نەچچە چاقىرىم يەرگىچە قوغلاپ زەربە بەردى، خېلۇ قىيىن ئەھۋالدا قېلىپ قوش ئۆگۈز (ھازىرقى بورتالا) گە قېچىپ كېلىۋالدى . . . . . بۇ چاغدا تۇيۇقسىز قاتتىق قار يېغىپ كەتتى، تۇزلەڭلىكلەردە قارنىڭ قېلىنلىقى نەچچە چىغا يەتتى، تاڭ سۇلالىسى قوشۇنلىرى قار كېچىپ ئالغا ئىلگىرىلەپ ئۆز ۋاقتىدا قوش ئۆگۈزدە ئۇچراشتى.

چىڭ سۇلالىسىنىڭ جياچىڭ 5 - يىلى (1800 - يىلى) 2 - ئاينىڭ 5 - كۈنى خۇڭ لياڭجى سىمپىتوزا دېگەن يەرگە يېتىپ كەلگەندە قاتتىق قار - شىۋىرغانغا دۇچ كەلدى، قارنىڭ قېلىنلىقى نەچچە جاڭغا يېتىپ، يۈك ھارۋىلىرى ماڭالماي قالدى.

چىڭ سۇلالىسىنىڭ گۇاڭشۇ 30 - يىلى (1904 - يىلى) قىشتا، چاخار موڭغۇل چارۋىچىلىرى مال بېقىۋېتىپ قاتتىق قار ئاپىتىگە ئۇچرىدى، كۆپلىگەن قويلار توڭلاپ ئۆلدى.

مىنگونىڭ 32 - يىلى (1943 - يىلى) ئەتىيازدا، شەھەر بويىچە 50 مو يەرگە كېۋەز تېرىلغانىدى، كېۋەز مايسىلىرى ئۇنۇپ چىققان مەزگىلدە ئۇششۇك تېگىپ 30 مو يەردىكى كېۋەز ئۇششۇپ كەتتى.

مىنگونىڭ 33 - يىلى (1944 - يىلى) 12 - ئايدا ھاۋا ئادەتتىن تاشقىرى سوغۇق بولدى، گومىنداڭ قوشۇنلىرى قوسەمچەكتىكى چارۋىچىلارنى قوغلاپ كۆگۈرچىن تېغىدىن ئۆتۈۋاتقاندا قاتتىق قار ۋە قەھرىتان سوغۇققا دۇچ كېلىپ، گومىنداڭ ئەسكەرلىرى ۋە چارۋىچىلارنىڭ بىر قىسمى توڭلاپ ئۆلدى، نۇرغۇن چارۋا توڭلاپ ئۆلدى.

شۇ يىلى 12 - ئاينىڭ 7 - كۈنىدىن 11 - كۈنىگىچە ئۇدا بىر نەچچە كۈن شىۋىرغان چىقىپ، تېمپېراتۇرا تۆۋەنلەپ تىزغىچە قېلىنلىقتا قار ياغدى، گومىنداڭ قوشۇنلىرى يېڭى ئەرتەيگە ھۇجۇم قىلغاندا كۆپ قىسمى توڭلاپ ئۆلدى، ياردەم بېرىش ئۈچۈن كېلىۋاتقان ئايروپىلان ھاۋا قاتتىق ناچار بولغانلىقتىن، نائىلاج قايتىپ كەتتى.

1954 - يىل 12 - ئاينىڭ 22 - كۈنىدىن 28 - كۈنىگىچە، ھاۋارايى خاتىرىلەنگەندىن بۇيان، بىر قېتىم ئەڭ قاتتىق سوغۇق ئېقىم پەيدا بولدى، 30°C— لۇق تۆۋەن تېمپېراتۇرا 14 كۈن داۋاملاشتى.

1960 - يىل 3 - ۋە 4 - ئايلاردا بورتالانىڭ ئىقلىمى كۆپ ئۆزگىرىپ نورمالسىز بولدى، بىرنەچچە قېتىم سوغۇق ئېقىم كىردى، ئەتىيازدا تۆۋەن تېمپېراتۇرا خېلى ئۇزۇنغىچە داۋاملاشتى. ئوتتۇرىچە تېمپېراتۇرا ئىلگىرىكى يىللارنىڭ شۇ مەزگىلىدىكىدىن تەخمىنەن 3°C تۆۋەن بولدى. شىمالىي تاغ ئەتراپلىرىدىكى قىشلاقلاردا 4 - ئاينىڭ ئاخىرىدىمۇ تەخمىنەن 50 سانتىمېتردىن 70 سانتىمېترغىچە يىغىلما قار ساقلىنىپ قالدى، كۆكلەملەردىمۇ تەخمىنەن 20 سانتىمېتردىن 30 سانتىمېترغىچە يىغىلما قارلار ساقلىنىپ قالدى. چارۋا ماللارنى ئوتلاققا كۆچۈرۈش ۋاقتى 15 كۈندىن 20 كۈنگىچە كېچىكتى، 4 - ئاينىڭ 7 - كۈنىدىن 9 - كۈنىگىچە چارۋا ماللار ئوتلاققا كۆچۈرۈلگەندە يول ئۈستىدە قاتتىق قار - شىۋىرغان ۋە سوغۇق ئېقىمنىڭ شىددەتلىك ھۇجۇمىغا ئۇچراپ، چارۋا ماللارنىڭ كۆپىنچىسى ئۆلدى.

1963 - يىل 4 - ئاينىڭ 3 - كۈنىدىن 4 - كۈنىگىچە كۈچلۈك سوغۇق ئېقىم كىرىپ، شامال كۈچى ئون بالدىن ئاشتى ھەمدە يامغۇر ۋە قار ياغدى، ھاۋا ئېچىلغاندىن كېيىن تېمپېراتۇرا تۇيۇقسىز تۆۋەنلەپ 7°C— قا چۈشۈپ قالدى، توڭى يانغان تۇپراقلار قايتىدىن سەككىز سانتىمېتر توڭلاپ كەتتى، ئەمدىلا ئۇنگەن

بىر قىسىم يۇمران كۆكتات مايسىلىرى ئۇششۇپ نابۇت بولدى.

1966 - يىلى ئەتىيازدا ئارقا - ئارقىدىن شۇبرغان چىقتى. ئوتلاقلاردا يىغىلغان قارلارنىڭ قېلىنلىقى 40 سانتىمېتردىن 60 سانتىمېترغا يەتتى، تېمپېراتۇرىنىڭ ئۆرلىشى ئاستا بولدى، شەھەر بويىچە 10 مىڭ 250 تۇياق چارۋا، 24 مىڭ 322 تۇياق تۆل ئاپەتكە ئۇچراپ ئۆلدى.

شۇ يىلى 12 - ئاينىڭ 15 - كۈنىدىن 20 - كۈنگىچە كۈچلۈك سوغۇق ئېقىم كىرىپ، تېمپېراتۇرا 21 C تىن 24 C قىچە تۆۋەنلەپ، ئالما دەرەخلىرى، ئۈزۈم تاللىرى كۆپ مىقدارda ئۇششۇپ نابۇت بولدى.

1967 - يىل 3 - ئاينىڭ 20 - كۈنى تېمپېراتۇرا شىددەت بىلەن تۆۋەنلەپ، 140 مىڭ مو يەردىكى كۈزگى بۇغداي ئۇششۇپ نابۇت بولدى.

1968 - يىل 4 - ئاينىڭ 20 - كۈنى تېمپېراتۇرا تۆۋەنلەپ، 130 مىڭ مو يەردىكى كۈزگى بۇغداي ئۇششۇپ نابۇت بولدى. ئاپەتكە ئۇچرىغان كۈزگى بۇغداي كۆلىمى شەھەر بويىچە ئومۇمىي كۈزگى بۇغداي كۆلىمىنىڭ 93 پىرسەنتىنى ئىگىلىدى.

1969 - يىل 1 - ئاينىڭ 16 - كۈنىدىن 26 - كۈنگىچە سايرام كۆلى رايونىدا ئۇدا قاتتىق شۇبرغان چىقتى، ئەڭ چوڭ بوران كۈچى توققۇز بالدىن ئېشىپ كەتتى، نەتىجىدە سەنتەيدىن كەڭسايغىچە بولغان جايلاردا ئادەتتىكى تاشقىرى كۈچلۈك قار بورىنى چىقىپ، كۆچكۈن پەيدا بولدى، تاشيوللار 1.5 مېتردىن قېلىنراق قارنىڭ ئاستىدا قالدى. ستولبىلار ئۆرۈلۈپ چۈشتى، قاتناش ئاز كەم بىر ئاي ئۈزۈلۈپ قالدى، كۆچكۈن توپەيلىدىن ئادەملەر يارىلاندى ۋە قازا تاپتى، قويلار توپ توپى بىلەن توڭلاپ قىرىلىپ كەتتى.

1971 - يىل 12 - ئاينىڭ 29 - كۈنىدىن 30 - كۈنگىچە ئالاتاۋ ئېغىزى رايونىدا قاتتىق قار يېغدى، قارنىڭ قېلىنلىقى تەخمىنەن يەتتە سانتىمېترغا يەتتى، قار توختىغاندىن كېيىن بوران چىقىپ قار بورىنى پەيدا بولدى. ئاپتوموبىللار ماڭالماي قالدى.

1977 - يىل 4 - ئاينىڭ 7 - كۈنى كۈچلۈك سوغۇق ئېقىم كىرىپ، تېمپېراتۇرا تېزلا تۆۋەنلەپ كەتتى، بۇنىڭ بىلەن شەھەر بويىچە 70 نەچچە مىڭ مو يەردىكى كۈزگى بۇغداي ئۇششۇپ نابۇت بولدى، چارۋىچىلىق زىيانغا ئۇچرىدى، ئورۇق، ئاجىز چارۋا 33 مىڭ تۇياقتىن ئېشىپ كەتتى.

1982 - يىلى ئەتىيازدا سوغۇق پەيدا بولدى، قىشتا قار ئاز ياغقاچقا، يەر يۈزىدىكى يىغىلما قار قېلىن توپلىنالمىدى، نەتىجىدە 30 مىڭ مو يەردىكى كۈزگى بۇغداي ئۇششۇپ نابۇت بولدى، بۇ، بارلىق كۈزگى بۇغداي كۆلىمىنىڭ 8.52 پىرسەنتىنى ئىگىلەيدۇ. ئوتبۇلاق يېزىسى تېخىمۇ ئېغىر ئاپەتكە ئۇچرىدى، 12 مىڭ مو يەردىكى كۈزگى بۇغدايىنىڭ ھەممىسى ئۇششۇپ نابۇت بولدى.

1984 - يىل 4 - ئاينىڭ 24 - كۈنى كۈچلۈك سوغۇق ئېقىم پەيدا بولۇپ، قار ئارىلاش يامغۇر ۋە مۆلدۈر يېغدى، شۇنىڭغا ئەگىشىپ كۈچلۈك قارا بوران چىقتى، تۆۋەن تېمپېراتۇرا 4 C— قا چۈشۈپ قالدى، بوران توققۇز بالدىن ئاشتى، ئالاتاۋ ئېغىزىدىن 90 - تۆەن - مەيدانغىچە بولغان جايلاردا بوراننىڭ ئەڭ يۇقىرى تېزلىكى سېكۇنتىغا 40 مېترغا يەتتى، 5208 تۇياق پاقلان توڭلاپ ئۆلدى، ئەمدىلا ئۇنىگەن كۆكتات مايسىلىرى پۈتۈنلەي ئۇششۇپ نابۇت بولدى.

1984 - يىل 12 - ئاينىڭ 1 - كۈنىدىن 4 - كۈنگىچە، 10 - كۈنىدىن 16 - كۈنگىچە، 19 - كۈنىدىن 24 - كۈنگىچە ئۇدا ئۇچ قېتىم سوغۇق ئېقىم پەيدا بولدى، تېمپېراتۇرىنىڭ تۆۋەنلەش دەرىجىسى تەخمىنەن 25 C قا يەتتى، كۈنلۈك ئوتتۇرىچە تېمپېراتۇرا تۆۋەنلەپ 30 C— قا چۈشۈپ قالدى، تۆۋەن تېمپېراتۇرا 32 C— تىن 34 C— قىچە بولدى، شەھەر بويىچە 40 مىڭ مودىن كۆپرەك يەردىكى كۈزگى بۇغداي ئوخشاش بولمىغان دەرىجىدە ئۇششۇپ نابۇت بولدى.

1985 - يىل 4 - ئاينىڭ 6 - كۈنى بورتالا شەھىرىنىڭ شويىكچەن زايونى، چىندىل يېزىسى، ئوتبۇلاق يېزىسىدا قىراۋ ئۇششۇكى پەيدا بولۇپ، 26 مىڭ مو يەردىكى زىرائەت ئۇششۇپ نابۇت بولدى.

§ 2 . مۆلدۈر

شەھەر تەۋەسىدە دائىم 6 ـ ئايدىن 7 ـ ئايغىچە مۆلدۈر ئاپىتى بولىدۇ. بەزى يىللىرى 4 ـ ئايدىلا مۆلدۈر ياغىدۇ؛ بەزى يىللىرى كېچىكىپ 8 ـ ئاينىڭ ئاخىرلىرىدا مۆلدۈر ياغىدۇ؛ ئايرىم يىللاردا قىشتا مۆلدۈر ياغىدۇ.

مىنگونىڭ 30 ـ يىلى (1941 ـ يىلى) گۈلچاغان، چىندىل، ئۈتبۈلاق رايونلىرى مۆلدۈر ئاپىتىگە ئۇچرىدى، 1500 مو يەردىكى زىرائەت زىيانغا ئۇچرىدى.

مىنگونىڭ 31 ـ يىلى (1942 ـ يىلى) 7 ـ ئاينىڭ 11 ـ كۈنى گۈلچاغان، چىندىل، گۈلۈمتۇ، ئۈتبۈلاق قاتارلىق رايونلاردا مۆلدۈر ياغدى، 500 مودىن كۆپرەك سۇلۇق ئېتىز ۋە 1000 مودىن كۆپرەك بىنەم ئېتىزدىكى زىرائەتلەرنى مۆلدۈر سوقۇپ پۈتۈنلەي نابۇت قىلىۋەتتى.

مىنگونىڭ 32 ـ يىلى (1943 ـ يىلى) يازدا شۇيىگچەن رايونىدا مۆلدۈر ياغدى، تۇزلەڭلىكلەردە يىغىلغان مۆلدۈرنىڭ قېلىنلىقى بىر چىدىن ئاشتى.

1953 ـ يىل 6 ـ ئاينىڭ 4 ـ كۈنىدىن 5 ـ كۈنىگچە شۇيىگچەن رايونىدا مۆلدۈر ياغدى، مۆلدۈرنىڭ چوڭلۇقى توخۇمدەك بولۇپ، يازغى بۇغداينىڭ ھەممىسىنى نابۇت قىلىۋەتتى، ئارقىدىنلا يەنە ئۇنى كەلكۈن ئېقىتىپ كەتتى.

1955 ـ يىل 7 ـ ئاينىڭ 21 ـ كۈنى شۇيىگچەن رايونىدا مۆلدۈر ياغدى، 3942 مو يەردىكى زىرائەت ئاپەتكە ئۇچرىدى.

1957 ـ يىل 7 ـ ئاينىڭ 20 ـ كۈنى شۇيىگچەن رايونىدا مۆلدۈر ياغدى، 20 مىڭ مو يەردىكى زىرائەت ئاپەتكە ئۇچرىدى.

1958 ـ يىل 6 ـ ئاينىڭ 8 ـ كۈنى شۇيىگچەن رايونىدا مۆلدۈر ياغدى، 20 مىڭ مو يەردىكى زىرائەت ئاپەتكە ئۇچرىدى.

1959 ـ يىل 6 ـ ئاينىڭ 8 ـ كۈنى شۇيىگچەن، چىندىللاردا قاتتىق يامغۇر ۋە مۆلدۈر ياغدى، مۆلدۈرنىڭ دىئامېترى تەخمىنەن ئۈچ سانتىمېتردىن يەتتى، مۆلدۈر 30 مىنوت داۋاملاشتى، يىغىلغان مۆلدۈرنىڭ قېلىنلىقى 25 سانتىمېتردىن 30 سانتىمېترغا يەتتى، 19 چوشقا كۆچۈكى زەخمىلىنىپ ئۆلدى، تۆت كورپۈس ئۈيى ئۆرۈلۈپ چۈشتى، 17 مىڭ 821 مو يەردىكى زىرائەت ئاپەتكە ئۇچرىدى، بۇنىڭ ئىچىدە دانلىق زىرائەت كۆلىمى 16 مىڭ 41 مو، قىچا كۆلىمى 1107 مو، قۇغۇن ـ تاۋۇز كۆلىمى 606 مو، كۆكتات كۆلىمى 15 مو، باشقا زىرائەت كۆلىمى 52 مو. شۇيىگچەن رايونىدا ئاپەت تېخىمۇ ئېغىر بولۇپ، مۆلدۈر سوقۇۋەتكەن رايونلاردىكى پۈتكۈل بۇغدايلىقلار بەتەينى بۇغدىيى ئورۇۋېلىنغان ئېكىزلىققىلا ئوخشاپ قالدى.

شۇ يىلى 7 ـ ئاينىڭ 22 ـ كۈنى شۇيىگچەن رايونى يەنە مۆلدۈر ئاپىتىگە ئۇچرىدى، 2613 مو يەردىكى زىرائەتنى مۆلدۈر سوقۇۋەتتى، 1312 مو يەردىكى زىرائەت ئېغىر دەرىجىدە ئاپەتكە ئۇچرىدى.

1963 ـ يىل 7 ـ ئاينىڭ 10 ـ كۈنى ئارالتۇقاي، شۇيىگچەن، چىندىل رايونلىرى مۆلدۈر ئاپىتىگە ئۇچرىدى، مۆلدۈرنىڭ دىئامېترى تەخمىنەن ئۈچ سانتىمېترغا يەتتى، 36 مىڭ 515 مو يەردىكى زىرائەت ئېغىر دەرىجىدە ئاپەتكە ئۇچرىدى، بۇنىڭ ئىچىدە ئارالتۇقاي چارۋىچىلىق فېرمىسىنىڭ 7000 مو، شۇيىگچەن رايونىنىڭ 21 مىڭ 515 مو، چىندىل يېزىسىنىڭ 8000 مو.

1964 ـ يىل 11 ـ ئاينىڭ 25 ـ كۈنى شەھەر تەۋەسىدىكى 89 ـ تۈەن ـ مەيدان ۋە ئالاتاۋ ئېغىزى رايونى مۆلدۈر ئاپىتىگە ئۇچرىدى.

1965 - يىل 7 - ئايدا شويىڭپەن رايونى مۇلدۇر ئاپىتىگە ئۇچرىدى، 3000 مودىن كۆپرەك يەردىكى زىرائەت ئاپەتكە ئۇچرىدى.

1966 - يىل 4 - ئاينىڭ 27 - كۈنى شەھەر تەۋەسىدىكى 84 - تۈەن - مەيدان مۇلدۇر ئاپىتىگە ئۇچرىدى، مۇلدۇرنىڭ دىئامېترى تەخمىنەن ئىككى سانتىمېتردىن يەتتى، 10 مىڭ 952 مو يەردىكى زىرائەت ئاپەتكە ئۇچرىدى.

شۇ يىلى 6 - ئاينىڭ 24 - كۈنى بازار رايونىدا مۇلدۇر ياغدى، مۇلدۇرنىڭ دىئامېترى ئىككى سانتىمېتردىن يەتتى، ئاپەت ئەھۋالى ئېنىق ئەمەس.

1967 - يىل 8 - ئاينىڭ 6 - كۈنى بازار رايونىنىڭ ئەتراپى مۇلدۇر ئاپىتىگە ئۇچرىدى، مۇلدۇرنىڭ دىئامېترى ئىككى سانتىمېتردىن يەتتى، 10 مىڭ مودىن كۆپرەك يەردىكى زىرائەت ئاپەتكە ئۇچرىدى.

1972 - يىل 6 - ئاينىڭ 17 - كۈنى چۈشتىن كېيىن سائەت توققۇزدا، شەھەر تەۋەسىدىكى 32 ئىشلەپچىقىرىش ئەتىرىتى ئېغىر مۇلدۇر ئاپىتىگە ئۇچرىدى، مۇلدۇرنىڭ دىئامېترى 1.8 سانتىمېتردىن يەتتى، مۇلدۇر 20 مىنۇت داۋاملاشتى، 43 مىڭ 29 مو يەردىكى زىرائەت ئاپەتكە ئۇچرىدى، بۇنىڭ ئىچىدە دانلىق زىرائەت كۆلىمى 35 مىڭ 169 مو، ياغلىق دان زىرائىتى كۆلىمى 5750 مو، كېۋەز كۆلىمى 1110 مو. ئېغىر دەرىجىدە ئاپەتكە ئۇچرىغان رايونلار ئارالتۇقاي چارۋىچىلىق فېرمىسىنىڭ دېھقانچىلىق 3 - ، 4 - ئەتىرەتلىرى، دالتۇ گۈڭشېسىنىڭ «قىزىلنۇر» 3 - ، 4 - ئەتىرەتلىرى، شويىڭپەن گۈڭشېسىنىڭ 1 - ، 6 - چوڭ ئەتىرەتلىرىدىن ئىبارەت.

1973 - يىل 5 - ئاينىڭ 28 - كۈنى دالتۇ ۋە شويىڭپەن رايونلىرىدا مۇلدۇر ياغدى، 1300 مو يەردىكى زىرائەت ئاپەتكە ئۇچرىدى.

1975 - يىل 7 - ئاينىڭ 25 - كۈنى شويىڭپەن ۋە ئارالتۇقاي رايونلىرىدا مۇلدۇر ياغدى، 4000 مودىن كۆپرەك يەردىكى زىرائەت ئاپەتكە ئۇچرىدى.

1976 - يىل 7 - ئاينىڭ 31 - كۈنى بازار رايونى، چىندېل، شويىڭپەن رايونلىرىدا مۇلدۇر ياغدى، 4000 مو يەردىكى زىرائەت ئاپەتكە ئۇچرىدى، بۇنىڭ ئىچىدە قوغۇن - تاۋۇز، كۆكتات كۆلىمى 125 مو.

1977 - يىل 7 - ئاينىڭ 2 - كۈنى پوتكول شەھەر دائىرىسىدە مۇلدۇر ياغدى، مۇلدۇرنىڭ دىئامېترى 4.5 سانتىمېتردىن يەتتى، مۇلدۇر ئون مىنۇت داۋاملاشتى، ئادەم ۋە چارۋا مال زەخمىلەندى ۋە ئۆلدى، 178 مىڭ 700 مو يەردىكى زىرائەت ئاپەتكە ئۇچرىدى، 90 مىليون كىلوگرام ئاشلىق زىيان بولدى.

شۇ يىلى 7 - ئاينىڭ 14 - كۈنى 84 - ، 89 - ، 90 - تۈەن - مەيدانلاردا مۇلدۇر ياغدى، 30 مىڭ مو يەردىكى زىرائەت ئاپەتكە ئۇچرىدى.

1978 - يىل 6 - ئاينىڭ 4 - كۈنى شويىڭپەندىن 90 - تۈەن - مەيدانغىچە بولغان رايونلاردا مۇلدۇر ياغدى، مۇلدۇر ياغقان دائىرىنىڭ ئومۇمىي ئۇزۇنلۇقى 50 كىلومېتر، كەڭلىكى تەخمىنەن ئۈچ كىلومېتر، مۇلدۇرنىڭ دىئامېترى تۆت سانتىمېتردىن يەتتى، 138 مىڭ مو يەردىكى زىرائەت ئاپەتكە ئۇچرىدى، بۇنىڭ ئىچىدە ئېغىر دەرىجىدە ئاپەتكە ئۇچرىغان زىرائەت كۆلىمى 22 مىڭ 300 مو، ئادەتتىن تاشقىرى ئېغىر دەرىجىدە ئاپەتكە ئۇچرىغان زىرائەت كۆلىمى 13 مىڭ 700 مو.

1979 - يىل 7 - ئاينىڭ 7 - كۈنى ئارالتۇقاي، شويىڭپەن، چىندېل، ئوتتۇرىلاق، 84 - ، 86 - ، 89 - ، تۈەن - مەيدانلاردا مۇلدۇر ياغدى، 54 مىڭ 539 مو يەردىكى زىرائەت ئاپەتكە ئۇچرىدى، بۇنىڭ ئىچىدە گۈڭشي (مەيدان - فېرما) لارنىڭ 14 مىڭ 876 مو يەردىكى زىرائىتى، تۈەن - مەيدانلارنىڭ 39 مىڭ 663 مو يەردىكى زىرائىتى ئاپەتكە ئۇچرىدى.

1980 - يىل 7 - ئاينىڭ 15 - كۈنى شويىڭپەن رايونىدا مۇلدۇر ياغدى، 10 مىڭ مو يەردىكى زىرائەت ئاپەتكە ئۇچرىدى.

1982 ـ يىل 8 ـ ئاينىڭ 31 ـ كۈنى 84 ـ تۈەن ـ مەيداننىڭ 3 ـ، 9 ـ، 10 ـ لىيەنلىرىدە مۆلدۈر ياغدى، مۆلدۈرنىڭ دىئامېترى 2.5 سانتىمېترغا يەتتى، مۆلدۈر 25 مىنۇت داۋاملاشتى، 1100 مو ئوچۇق يەردىكى كېۋەز، سۇلياۋ يوپۇق يېپىلغان 700 مو كېۋەزنى مۆلدۈر سوقۇپ، قۇرۇق شادا قىلىپ قويدى، 1300 مو قىچىنى مۆلدۈر تۆكۈۋەتتى. مۆلدۈر توختاپ بەش مىنۇتتىن كېيىن كەلكۈن كېلىپ بەزى ئۆيلەرنى ئۆرۈۋەتتى.

1983 ـ يىل 6 ـ ئاينىڭ 29 ـ كۈنى چۈشتىن كېيىن سائەت بەشتىن 15 مىنۇت ئۆتكەندە 84 ـ تۈەن ـ مەيداندا مۆلدۈر ياغدى، مۆلدۈرنىڭ دىئامېترى 1.2 سانتىمېترغا يەتتى، مۆلدۈر بەش مىنۇت داۋاملاشتى، 7000 مو يەردىكى زىرائەت ئوخشاش بولمىغان دەرىجىدە ئاپەتكە ئۇچرىدى، مۆلدۈر توختىغاندىن كېيىن تاغ كەلكۈنى كېلىپ 3 ـ لىيەننىڭ 190 مېتر ئۇزۇنلۇقتىكى ئۆستىڭنى بۇزۇۋەتتى، 120 مو يەردىكى قىچىنى ۋە سۇلياۋ يوپۇق يېپىپ تېرىلغان كېۋەزنى كەلكۈن نابۇت قىلىۋەتتى.

1984 ـ يىل 7 ـ ئاينىڭ 16 ـ كۈنى شويىڭپەن رايونىدىكى بىنبۇلاق كەنتى ۋە ئۇتبۇلاق كەنتى قاتارلىق جايلاردا مۆلدۈر ياغدى، 9900 مو يەردىكى زىرائەت ئاپەتكە ئۇچرىدى.

§ 3. كەلكۈن

مىنگونىڭ 28 ـ يىلى (1939 ـ يىلى) 7 ـ ئاينىڭ 14 ـ كۈنىدىن 24 ـ كۈنىگىچە ئۇدا بىرنەچچە كۈن يامغۇر ياغدى، چىگىشوردىن كەڭسايغىچە (سەنتەينىمۇ ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ) بولغان ئارىلىقتىكى تاشيول يامغۇرنىڭ زىينىغا ئۇچرىدى، يول ئۇللىرىنى، كۆۋرۈك ـ سۇڭگۈچنى ئىككى كىلومېتر ئۇزۇنلۇقتىكى تاشيولنى، ئون نەچچە كىلومېتر ئۇزۇنلۇقتىكى ئۆستەڭنى سۇ ۋەيران قىلىۋەتتى.

مىنگونىڭ 30 ـ يىلى (1941 ـ يىلى) 8 ـ ئايدا بورتالا دەرياسىغا زور كەلكۈن كېلىپ، شاربۇخ ئۆستىڭىنىڭ ئىككى تەرىپىدىكى 106 مو ئۆلكە يەرنى كەلكۈن بېسىۋالدى.

مىنگونىڭ 31 ـ يىلى (1942 ـ يىلى) 9 ـ ئاينىڭ 2 ـ كۈنى بورتالا دەرياسىنىڭ سۈيى تېشىپ، شاربۇخ ئۆستىڭىنىڭ ئىككى تەرىپىدىكى 106 مو يەرنى كەلكۈن بېسىۋالدى، يەتتە ئېغىز ئۆينى كەلكۈن ۋەيران قىلىۋەتتى.

مىنگونىڭ 37 ـ يىلى (1948 ـ يىلى) 6 ـ ئايدا شەھەر تەۋەسىدىكى دېھقانچىلىققا ئىشلىتىلىدىغان سۇ دامبىلىرىنىڭ ھەممىسىنى كەلكۈن بۇزۇۋەتتى.

1959 ـ يىل 6 ـ ئاينىڭ 8 ـ كۈنى تۇيۇقسىز قارا يامغۇر يېغىپ كەلكۈن پەيدا قىلدى، ئۇتبۇلاق، شويىڭپەن رايونلىرىدا 2292 مو يەردىكى زىرائەت ئاپەتكە ئۇچرىدى، 200 نەچچە ئېغىز ئۆينى سۇ بېسىۋالدى، تۆت ئېغىز ئۆي ئۆرۈلۈپ چۈشتى.

1963 ـ يىل 7 ـ ئاينىڭ 7 ـ كۈنى چۈشتىن كېيىن سائەت ئۇچتە بورتالا دەرياسى ۋادىسىنىڭ شىمالىي قىرغىقىدىكى تاغلىق رايوندا قارا يامغۇر ياغدى، شەھەر تەۋەسىدىكى شىمالىي بورتالا 2 ـ غول ئۆستىڭى ئىككى جايدىن يار ئېلىپ كەتتى، ئون تاقاقنى سۇ بۇزۇۋەتتى، شىنبۇخ غول ئۆستىڭىنىڭ 38 يېرىدىن يار ئېلىپ كەتتى، قىسمەن زىرائەتلەر ئاپەتكە ئۇچرىدى.

1966 ـ يىل 3 ـ ئاينىڭ 11 ـ كۈنىدىن 13 ـ كۈنىگىچە ئۇتبۇلاق گۇڭشېسىنىڭ ئون ئىشلەپچىقىرىش ئەترىتى كەلكۈن ئاپىتىگە ئۇچرىدى، 118 ئېغىز ئۆينى، ئالتە ئېغىز ئامبارنى، بىر دۇكاننى، 1650 مو يەردىكى كۈزگى بۇغداينى كەلكۈن بېسىۋالدى، 1500 كىلوگرام بۇغداينى، 300 كىلوگرام يەم ـ بوغۇزنى كەلكۈن

ئېقىتىپ كەتتى.

1972 - يىل 2 - ئاينىڭ 7 - كۈنى كەچتە بورتالا «1 - ئاۋغۇست» سۇ ئامبىرىنىڭ تاقىقىنى تۈيۈقسىز كەلكۈن بۇزۇۋەتتى، سۇ سۈتكۈچتىن 12 ئېقىن مىقدارى بويىچە ئېقىپ چىقىپ دەريا يولىدىكى 2.18 ئېقىن مىقدارىغا قوشۇلۇپ، دامبىنى ۋەيران قىلىۋەتتى، بۇ سۇ ئۇلانبۇغ ۋە جىنگىنخوش كەنتلىرىگە ئېقىپ كىرىپ، 16 ئىشلەپچىقىرىش ئەتىرىتىنىڭ 7020 مو تېرىلغۇ يېرىنى ۋەيران قىلىۋەتتى، 52 ئېغىز ئۆينى، 60 مېتر ئۇزۇنلۇقتىكى قورۇق تامنى ئۇرۇۋۈەتتى.

شۇ يىلى 3 - ئاينىڭ 21 - كۈنى چۈشتىن كېيىن شىمالىي تاغدىكى يىغىلما قار ئېرىپ، كۆپ مىقداردىكى قار سۇيى شويىكچەن رايونىنىڭ شىنبۇغ ئۆستىگە قۇيۇلدى، نەتىجىدە ئۇستەڭدىكى سۇ تېشىپ، بورتالا - ئارىشاق تاشيولىنىڭ 13 يېرىنى، جەمئىي 2.5 كىلومېتر قىسمىنى بۇزۇۋەتتى، قاتناش ئىككى كۈن ئۇزۇلۈپ قالدى.

شۇ يىلى 3 - ئاينىڭ 22 - كۈنى سائەت ئوندىن 30 مىنوت ئۆتكەندە، ئۇتبۇلاقتىكى بۇلاق سۇيى ئەسلىدىكى 0.4 ئېقىن مىقدارىدىن بىراقلا سەككىز ئېقىن مىقدارىغا يەتتى، 30 مىنۇتتىلا سۇ ئورنى 70 سانتىمېتر ئۇرلەپ كەتتى، 18 مىڭ 410 مو تېرىلغۇ يەرنى سۇ بېسىۋالدى، 58.5 كىلومېتر ئۇزۇنلۇقتىكى غول، تارماق ئۆستەڭلەرنىڭ دامبىسىنى، 27.4 كىلومېتر ئۇزۇنلۇقتىكى تاشيولنى، ئالتە ئۇرۇندىكى ئاددىي كۆۋرۈكنى، 167 ئېغىز ئۆينى سۇ بۇزۇۋەتتى، جەمئىي 321 مىڭ يۈەن زىيان بولدى.

شۇ يىلى 6 - ئاينىڭ 10 - كۈنى ئارالتۇقاي چارۋىچىلىق فېرمىسىغا كەلكۈن كېلىپ، 5000 مودىن ئارتۇق يەردىكى زىرائەت ئاپەتكە ئۇچرىدى.

1974 - يىل 6 - ئاينىڭ 28 - كۈنى جانباس جىلغىسىدا تۈيۈقسىز قارا يامغۇر ۋە مۆلدۈر ياغدى، كەلكۈننىڭ ئېقىن مىقدارى سېكۇنتىغا 30 كۇب مېتردىن يەتتى، كۆپ جايلاردىكى تاشيول، كۆۋرۈكلەرنى سۇ بۇزۇۋەتتى، ئىككى ئېغىز ئۆينى سۇ ئۇرۇۋەتتى، ئۆي ئىچىدىكى سۇنىڭ چوڭقۇرلۇقى بىر مېتردىن يەتتى، ئۆي جاھازلىرى، گاز قاتارلىقلارنى سۇ خېلى يىراقچە ئېقىتىپ كەتتى، بىر مېتردىن ئارتۇق چوڭقۇرلۇقتا كۆمۈلگەن كابېلنىمۇ سۇ ئۇزۇۋەتتى.

1977 - يىل 7 - ئاينىڭ 3 - كۈنى چۈشتىن كېيىن سائەت ئۈچتە، قارا يامغۇر خارتۇراگدا قىيان پەيدا قىلدى، كەلكۈن شويىكچەن گۈشىسىنىڭ بىنبۇلاق چوڭ ئەتىرىتىنى ۋە ئۇلانكىرىم چوڭ ئەتىرىتىنى بۇئاستە بېسىۋالدى، ئېقىن مىقدارى سېكۇنتىغا 40 كۇب مېتردىن يەتتى، كەلكۈن ئۈچ سائەت داۋاملاشتى، 1900 مو يەردىكى زىرائەتنى نابۇت قىلىۋەتتى، 22 نەپەر گۈشچى ئەزاسىنىڭ 37 ئېغىز ئۆينى ئۇرۇۋەتتى. ئۇنىڭدىن باشقا، 62 ئېغىز ئۆي بىر مېتر چوڭقۇرلۇقتىكى سۇنىڭ ئاستىدا قالدى، زىيالىي ياشلارنىڭ كوللېكتىپ ياتقى ۋە ئاشخانىلىرى پۈتۈنلەي ئۇرۇلۇپ چۈشتى، ئىشلەپچىقىرىش ئەتىرىتلىرىدىكى ئومۇمىنىڭ 42 ئېغىز ئۆيى ئۇرۇلۇپ چۈشتى. 560 مىڭ كىلوگرام ئاشلىقنى، شۇنداقلا كۆمۈر، سېمونت، كېيىم - كېچەك قاتارلىقلارنىمۇ سۇ ئېقىتىپ كەتتى.

1985 - يىل 5 - ئاينىڭ 25 - كۈنى ئەتىگەن سائەت ئۈچتىن باشلاپ ئۈدا بىرنەچچە كۈن قارا يامغۇر يېغىپ قىيان كەلدى، كەلكۈن شىنبۇغ غول ئۆستىگىنىڭ كۆپ يېرىنى بۇزۇۋەتتى، كەلكۈن شىددەت بىلەن تۆۋەنگە قاراپ ئاققاچقا، شويىكچەن گۈشچىسىنىڭ دولانتى بۇلاق، تاۋنسالا، دابخارتبۇغ كەنتلىرىدە جەمئىي 406 ئائىلە ئاپەتكە ئۇچرىدى، 33 ئېغىز ئۆي ئۇرۇلۇپ چۈشتى، 138 ئېغىز ئۆي زىيانغا ئۇچراپ خەتەرلىك ئۆيگە ئايلىنىپ قالدى، 180 مو ئېتىز - ئېرىقنى سۇ ۋەيران قىلىۋەتتى، 1800 مو تېرىلغۇ يەر ئاپەتكە ئۇچرىدى.

§ 4. بوران

بورتالا شەھىرى تەۋەسىدە، كۆپ ھاللاردا، 4 - ئايدىن 6 - ئايغىچە بوران چىقىپ، دېھقانچىلىق ئىشلەپچىقىرىشىغا زور زىيان سالىدۇ.

1955 - يىل 4 - ئاينىڭ 15 - كۈنى بورتالانىڭ چارۋىچىلىق رايونلىرى بوران ئاپىتىگە ئۇچراپ ئېغىر زىيان بولدى، ھۆكۈمەت قۇتقۇزۇش ئۈچۈن 30 مىڭ 851 كىلوگرام ئاشلىق، 5536.44 كىلوگرام يەم - بوغۇز، 703 باغلام ئوت - چۆپ بەردى.

1961 - يىل 5 - ئاينىڭ 31 - كۈنى قارابوران چىقتى. بوراننىڭ ئەڭ يۇقىرى تېزلىكى سېكونتىغا 40 مېتردىن يەتتى، بوران نۇرغۇن ستولبا ۋە چوڭ دەرەخنى ئۆرۈۋەتتى.

شۇ يىلى 6 - ئاينىڭ 26 - كۈنىدىن 30 - كۈنگىچە تاسىرقايا رايونىدا قارا بوران چىقتى، بوران قوناق شاخلىرىنى سۇندۇرۇۋەتتى، چوڭ دەرەخلەرنى ئۆرۈۋەتتى، قوغۇن - تاۋۇز، كۆكتاتلارنى نابۇت قىلدى، قىسمەن بۇغدايلارنى غولى بىلەن قوشۇپ ئۈچۈرتۈپ كەتتى.

شۇ يىلى 12 - ئاينىڭ 11 - كۈنى ئالاتاۋ ئېغىزىدا قارا بوران چىقىپ توك سىملىرىنى ئۈزۈۋەتتى.

1965 - يىل 6 - ئاينىڭ 26 - كۈنى تاسىرقايدا قارا بوران چىقتى، بوراننىڭ ئەڭ يۇقىرى تېزلىكى سېكۇنتىغا 40 مېتردىن يەتتى، بوران بۇغداينىڭ دانلىرىنى تۆكۈۋەتتى، ئېغىر بولغانلىرىنىڭ ھەر موسىدىن 53 كىلوگرام دانىنى تۆكۈۋەتتى، تەخمىنەن 175 مىڭ كىلوگرام بۇغداي زىيان بولدى، كۆممىقوناق، ئاپتاپپەرەسلەرنى ئېغىر دەرىجىدە يانقۇزۇۋەتتى، كېۋەزنىڭ يوپۇرماق ۋە غۇنچىلىرىنى ۋەيران قىلىۋەتتى.

شۇ يىلى 6 - ئاينىڭ 30 - كۈنى تاسىرقاي رايونىدا بوراننىڭ تېزلىكى سېكۇنتىغا 18 مېتردىن يەتتى، بوران بۇغداي دانلىرىنى ئېغىر دەرىجىدە تۆكۈۋەتتى، 75 مىڭ كىلوگرام بۇغداي زىيان بولدى.

1967 - يىل 6 - ئاينىڭ 12 - كۈنى تاسىرقاي رايونىدا قارا بوران چىقىپ، كۆپلىگەن زىرائەتلەرنى يانقۇزۇۋەتتى، شاخلىرىنى سۇندۇرۇۋەتتى، يوپۇرماقلىرىنى پارچە - پارچە قىلىۋەتتى.

1972 - يىل 7 - ئايدا تاسىرقاي رايونىدا قارا بوران چىقتى. ھەر مو يەردىكى بوران تۆكۈۋەتكەن بۇغداي دېنى 52.5 كىلوگرامغا يەتتى، خاماندىكى بۇغدايلارنى قورۇق تامنىڭ سىرتىغا ئۈچۈرتۈپ كەتتى، قىسمەن دەل - دەرەخ ۋە زىرائەتلەرنى سۇندۇرۇۋەتتى.

1975 - يىل 4 - ئاينىڭ 13 - كۈنىدىن 14 - كۈنگىچە بازار رايونىدا قاتتىق شۇرغان چىقىپ، كۆپلىگەن دەل - دەرەخلەرنىڭ شاخلىرىنى ئېگىۋەتتى ۋە سۇندۇرۇۋەتتى، بىرمۇنچە ستولبىنى ئۆرۈۋەتتى، يېزا - ئىگىلىك 5 - شىدىلا 40 نەچچە تۈپ دەرەخنى بوران ئۆرۈۋەتتى.

شۇ يىلى 5 - ئاينىڭ 13 - كۈنى تاسىرقاي رايونىدا قارا بوران چىقىپ، قىسمەن ستولبىلارنى ئۆرۈۋەتتى، دەل - دەرەخلەرنى سۇندۇرۇۋەتتى، زىرائەت يوپۇرماقلىرىنى نابۇت قىلىۋەتتى.

1976 - يىل 7 - ئاينىڭ 20 - كۈنى بازار رايونىدا قارا بوران چىقتى، بوراننىڭ تېزلىكى سېكۇنتىغا 40 مېتردىن ئېشىپ كەتتى، بوران ئوبلاستلىق ھاۋارايى ئىدارىسىنىڭ ھويلىسىدىكى 15 تۈپ تېرەكنى سۇندۇرۇۋەتتى، بازار رايونىدا 20 تال توك سىمنى ئۈزۈۋەتتى، نەچچە ئون تال ستولبىنى ئۆرۈۋەتتى.

1977 - يىل 4 - ئاينىڭ 2 - كۈنى ئالاتاۋ ئېغىزىدا قارا بوران چىقتى، بوراننىڭ ئەڭ يۇقىرى تېزلىكى سېكۇنتىغا 55 مېتردا يەتتى، بوران قۇم - شېغىللارنى ئۈچۈرۈپ ئاسمانغا قاپلاپ، ئەتراپنى قاراڭغۇلۇق باستى. ئالاتاۋ ئېغىزى ھاۋا رايى پونكىتىنىڭ چوڭ بوتكىلىرىنى بوران بۇزۇۋەتتى، يامغۇر ئۆلچىگۈچ چىلەكلىرىنى ماكچايتىۋەتتى، ئاشخانىنىڭ سېمونت تېمىنى ئۆرۈۋەتتى، قۇدۇقلارنى تىندۇرۇۋەتتى.

1979 - يىل 4 - ئاينىڭ 10 - كۈنى ئالاتاۋ ئېغىزى رايونىدا 12 بال بوران چىقتى، بوراننىڭ ئەڭ يۇقىرى تېزلىكى سېكۇنتىغا 39 مېتر‌غا يەتتى، بوران ھاۋارايى پونكىتىنىڭ ئانتېناسىنى ئۈزۈۋەتتى، ئاشخانىنىڭ ئۆگزىسىنى ئېچىۋەتتى، تام سۇۋاقلىرىنى سويۇۋەتتى، چوڭ نېفىت تۆكلىرىنى 70 مېتر يىراقلىققا ئۇچۇرۇپ كەتتى، تاشلارنى ئۇچۇرۇپ، ئىشىك - دېرىزىلەرنىڭ ئەينەكلىرىنى كۆكۈم تالغان قىلىۋەتتى.

1980 - يىل 7 - ئاينىڭ 24 - كۈنى بازار رايونىدا ئون بال بوران چىقىپ، نەچچە يۈز تۇپ دەرەخنى ئۇرۇۋەتتى، بەزىلىرىنى يىلتىزى بىلەن قومۇرۇۋەتتى، بەزى ئۆيلەرنىڭ ئۆگزىسىدىكى كاھىشلارنى ئۇچۇرۇپ كەتتى، شەھەرلىك ئون - ياغ زاۋۇتىنىڭ ئۇزۇنلۇقى 15 مېتر، ئېغىرلىقى تۆت تونىنا كېلىدىغان تاسما ئارقىلىق يەتكۈزۈش ماشىنىسىنى ئون مېتر يىراقلىققا ئۇچۇرتۇپ ئاپىرىپ ئۇرۇۋەتتى.

1984 - يىل 4 - ئاينىڭ 24 - كۈنى ئالاتاۋ ئېغىزى رايونىدىن 90 - تۇمان مەيدانىغىچە بولغان جايلاردا قارا بوران چىقتى، بوراننىڭ ئەڭ يۇقىرى تېزلىكى سېكۇنتىغا 49 مېتر‌غا يەتتى، 89 - تۇمان - مەيداننىڭ ئېبنۇر كۆلىنىڭ شىمالىي قىرغىقىدا ئوتلاۋاتقان ئىككى توپ كالا پادىسى ئىچىدىن 33 كالىنى بوران ئېبتىۋر كۆلىگە چۈشۈرۈۋەتتى، كالىنىڭ 23 ى سۇدا تۇنجۇقۇپ ئۆلدى، ئۇنى قۇتقۇزۇۋېلىندى، ئۇنىڭدىن باشقا 17 كالا ئىز - دېرەكسىز يوقاپ كەتتى. قارا بوران يازغى بۇغداينىڭ يوپۇرماقلىرىنى كۆيدۈرۈۋەتتى، تېرىش ئۇچۇن تەييارلاپ قويۇلغان 1000 مودىن ئارتۇق يەرنىڭ يۈزىنى ئون نەچچە سانتىمېتر چوڭقۇرلۇقتا ئۇچۇرۇپ كەتتى.

بورتالا شەھىرىدە ئىسسىق شامال ئاپىتىمۇ خېلى ئېغىر، مەلۇماتقا قارىغاندا، 1958 - يىلدىن 1979 - يىلغىچە بولغان 22 يىلنىڭ 11 يىلىدا ئوخشاش بولمىغان دەرىجىدە ئىسسىق شامال چىققان. ھەر يىلى ئوتتۇرا ھېساب بىلەن تۆت - ئالتە كۈن (قېتىم) ئىسسىق شامال چىققان، ئەڭ كۆپ بولغان ۋاقتى 1974 - يىلى بولۇپ، شۇ يىلى يەتتە كۈن (قېتىم) ئىسسىق شامال چىققان. ئىسسىق شامالنىڭ ئاساسلىق تېپى يۇقىرى ھارارەت، تۆۋەن نەملىك ۋە قۇرغاق تېپقا تەۋە، ئۇ، 5 - ئايدىن 9 - ئايغىچە بولغان ئارىلىقتا چىقىدۇ، 7 - ئايدا ئەڭ كۆپ چىقىدۇ، داۋاملىشىدىغان ۋاقتىمۇ خېلى ئۇزۇن بولىدۇ، تاسىرقايىنى ئالساق، ئەڭ ئۇزاق داۋاملاشقان ۋاقتى توققۇز كۈن (1965 - يىلى) گە يېتىدۇ. ئىسسىق شامال چىقىدىغان ۋاقىت شەرقىي قىسمىدا غەربىي قىسمىدىن كۆپرەك، يەر يۈزىنىڭ دېڭىز يۈزىدىن ھېسابلىنىدىغان ئېگىزلىكىنىڭ ئۆزلىشىگە ئەگىشىپ، ئىسسىق شامالنىڭ كۈن بارا - بارا ئازىيىپ بارىدۇ، تاسىرقاي رايونىنىڭ ئوتتۇرىچە كۆپ يىللىق ئىسسىق شامالنىڭ ۋاقتى 12.9 كۈنگە يېتىدۇ، شەھەر رايونىدا پەقەت 4.6 كۈنگە يېتىدۇ. بەزى چاغلاردا ئىسسىق شامالنىڭ كۈچلۈكلۈك دەرىجىسى بىلەن زىرائەتلەرگە سالغان زىيىنى شەرقىي قىسمىدا غەربىي قىسمىدىكىدىن ئېغىرراق بولىدۇ، ئىسسىق شامال، ئاساسەن، بۇغداي، كۆممىقوناق، پاختا قاتارلىق زىرائەتلەرگە زىيان سالىدۇ، بولۇپمۇ يازغى بۇغدايغا بولغان زىيىنى ناھايىتى زور.

§ 5. كېسەللىك ۋە ھاشارات زىيانداشلىقى

مىنگونىڭ 30 - يىلى (1941 - يىلى) 5 - ئايدا بورتالا، ئارىشاڭ رايونلىرىدا پەۋقۇلئادە ئېغىر چېكەتكە ئاپىتى يۈز بەردى، ئاپەتكە ئۇچرىغان يەر كۆلىمى 150 مىڭ گېكتاردىن 170 مىڭ گېكتارغا يەتتى، 5000 كىشى ئورەك كولاپ، ئۇرۇپ يوقىتىش، كۆيدۈرۈپ توگىتىشكە ئۇيۇشتۇرۇلغان بولسىمۇ، قىلچىمۇ ئۈنۈمى بولمىدى. كېيىن تەكلىپ بويىچە سوۋېت ئىتتىپاقى ئايروپىلان ئەۋەتىپ دورا چاچتى، 6 - ئاينىڭ 24 - كۈنى چېكەتكە پۈتۈنلەي تىزگىنلەندى.

مىنگونىڭ 31 - يىلى (1942 - يىلى) 6 - ئايدا بازار رايونىدىكى چارۋا - مالىلاردا ئاقسىل كېسەللىكى پەيدا بولدى، بەش كۈن ئىچىدە 50 نەچچە كالا مۇشۇ كېسەللىككە گىرىپتار بولدى.

مىنگونىڭ 38 - يىلى (1949 - يىلى) 5 - ئاينىڭ 23 - كۈنى چاغانسۇم، شارىۋۇخ رايونلىرىدا چېكەتكە ئاپىتى يۈز بېرىپ، 1504 گېكتار يەر ئاپەتكە ئۇچرىدى، چېكەتكە يوقىتىشقا قاتناشقانلار 33 مىڭ 177 ئادەم (قېتىم) گە، سەرپ قىلىنغان مەبلەغ 17 مىڭ 667 يۈەنگە يەتتى، 7 - ئاينىڭ 16 - كۈنى چېكەتكە پۈتۈنلەي تىزگىنلەندى.

1952 - يىل 7 - ئاينىڭ 5 - كۈنى خارتۇراگ رايونىدا چېكەتكە ئاپىتى يۈز بەردى، ئاپەتكە ئۇچرىغان يەر كۆلىمى 3832 موغا يەتتى، 2411 كىشى ئۇرۇك كولاش، ئوت - چۆپلەرنى كۆيدۈرۈش قاتارلىق ئۇسۇللارنى قوللىنىشقا تەشكىللىنىپ، چېكەتكە ئاپىتى تىزگىنلەندى.

1958 - يىلى يامانتام قاتارلىق جايلاردا چېكەتكە ئاپىتى يۈز بەردى، ئاپەتكە ئۇچرىغان يەر كۆلىمى 100 مىڭ مودىن ئاشتى، چېكەتكىنىڭ توپلىنىش زىچلىقى ھەر بىر كۋادرات مېتر يەرگە 20 دىن 30 غىچە توغرا كەلدى.

1959 - يىل 4 - ئايدا بورتالا رايونىدىكى كېۋەزلىكلەردە كۆيدۈرگە كېسەللىكى پەيدا بولدى، بۇغداي، قىچا، كۆكتات قاتارلىق زىرائەتلەردە كۆك پىت پەيدا بولدى، ھاشارات زىياندا شلىقىغا ئۇچرىغان يەر كۆلىمى 57 مىڭ 530 موغا يەتتى، بۇنىڭ ئىچىدە بۇغداي كۆلىمى 20 مىڭ 330 مو.

شۇ يىلى 5 - ئايدا گۆلۈمتۇ، قىزىلىيار ئەتراپىدا يەر يولۇسىنىڭ زىيىنى ئېغىر بولدى، ئاپەتكە ئۇچرىغان يەر كۆلىمى 21 مىڭ مودىن ئاشتى، ھاشارات زىچلىقى ھەر بىر كۋادرات مېتر يەردە ئاز بولغاندا 20 نەچچىگە، كۆپ بولغاندا 270 كە يەتتى، 2150 مو بۇغدايلىق ئېغىر ئاپەتكە ئۇچرىدى.

1961 - يىل 6 - ئاينىڭ 14 - كۈنى سايرام كۆلى رايونىدىكى ئوتلاقلاردا چېكەتكە ئاپىتى يۈز بەردى، زىيانغا ئۇچرىغان يەر كۆلىمى 27 مىڭ مودىن ئاشتى، ئاپىتونوم رايون دۆلىتىمىزدە ئىشلەنگەن «A — 2» تىپلىق قوش قاناتلىق ئايروپىلانىنى دورا چېچىشقا ئەۋەتتى. چېكەتكىنىڭ يوقىلىش نىسبىتى 90% تىن ئاشتى.

1963 - يىل 5 - ئاينىڭ 29 - كۈنى دالتۇ گۇڭشېسىدا كۆك پىت يامراپ كەتتى، 26 مىڭ 179 مو يەردىكى زىرائەت زىيانغا ئۇچرىدى، 100 توپ زىرائەتتىكى كۆك پىتنىڭ زىچلىقى تەخمىنەن 2000 غا يەتتى، ئېغىر بولغاندا ھەر بىر يوپۇرماققا 300 دىن 400 گىچە كۆك پىت چۈشتى، شۇنىڭ بىلەن بىللە شويىگۈەن، ئارالتۇقاي رايونلىرىدىمۇ كۆك پىتنىڭ زىيىنى كۆرۈلدى.

1965 - يىلى قۇرغاقچىلىق بولغانلىقتىن، خاراتۇراگ رايونىدا چېكەتكە ئاپىتىگە ئۇچرىغان ئوتلاق كۆلىمى 50 مىڭ مودىن 100 مىڭ موغا يەتتى، چېكەتكىنىڭ زىچلىقى ھەر بىر كۋادرات مېتر يەردە 100 دىن ئاشتى، سايرام كۆلى رايونىدىمۇ چېكەتكە ئاپىتى يۈز بەردى، چېكەتكە ئاپىتىگە ئۇچرىغان ئىككى ئورۇندىكى ئوتلاق كۆلىمى جەمئىي 270 مىڭ موغا يەتتى.

1967 - يىل 5 - ئاينىڭ 20 - كۈنىدىن 6 - ئاينىڭ 6 - كۈنىگىچە ئاپتونوم رايون «A — 2» تىپلىق ئايروپىلان ئەۋەتىپ سايرام كۆلى ئەتراپىدىكى ئوتلاقلاردا چېكەتكە يوقاتتى، چېكەتكىنىڭ ئالدى-ئىلىنغان ۋە ئۇ يوقىتىلغان يەر كۆلىمى 75 مىڭ 885 موغا يەتتى.

1971 - يىل 4 - ئايدا ستەپ ئوتلىقىدا ئوتلاقلاردا بولىدىغان قارايوللۇق خانتىز ئاپىتى يۈز بەردى، ئاپەتكە ئۇچرىغان يەر كۆلىمى 10 مىڭ موغا يەتتى، ئوت - چۆپلەرنىڭ يوپۇرماقلىرى سارغىيىپ كەتتى.

1971 - يىلى دالتۇ گۇڭشېسىنىڭ چاغانسۇم چوڭ ئەترىتىدە 1100 مو يەردىكى قىچا سېپىق قوڭغۇزنىڭ زىيىنىغا ئۇچرىدى.

1980 - يىل 5 - ئايدا شويىگۈەن، چىندىل گۇڭشېلىرىدا بۇغدايلاردا بولىدىغان قارا ھۇررۇك ھاسىل قىلغۇچى پاشا پەيدا بولدى، ئاپەتكە ئۇچرىغان يەر كۆلىمى 90 مىڭ موغا يەتتى، پاشا ئاپەتكە ئايلانغان يەر كۆلىمى 17 مىڭ 850 موغا يەتتى، ھاشارات سانى نىسبىتى 50% تىن 80% كىچە بولدى، ھوسۇل ئېلىنمىغان

يەر كۆلىمى 1600 موغا يەتتى، 2 مىليون 787 مىڭ كىلوگرام ئاشلىق كەملەپ كەتتى.

1983 - يىلى دەل - دەرەخلەردە كېسەللىك ۋە ھاشارات زىياندا شلىقى ئېغىر بولدى، زىيانغا ئۇچرىغان يەر كۆلىمى 2281.5 موغا يەتتى، بۇنىڭ ئىچىدە كېسەللىك ۋە ھاشارات زىيىنى پەيدا بولغان يەر كۆلىمى 263.5 مو، ھاشارات زىيان سالغان يەر كۆلىمى 2018 موغا يەتتى، ئاساسەن، تېرەك زەھەرلىك پەرۋانىسى، قارىغاي تۈكلۈك قۇرتى قاتارلىقلار زىيان سالدى.

§ 6. باشقا ئاپەتلەر

1. قۇرغاقچىلىق ئاپىتى

مىنگونىڭ 32 - يىلى (1943 - يىلى) شاربۇخ كەنتىدىكى 16 ئائىلىلىك دېھقان قۇرغاقچىلىق ئاپىتىگە ئۇچراپ 345 مو يەردىن ھوسۇل ئالالمىدى.

1957 - يىلى ئەتىيازدا شەھەر تەۋەسىدىكى چارۋىچىلىق رايونلىرى قۇرغاقچىلىق ئاپىتىگە ئۇچراپ، ئوت - چۆپلەر قۇرۇپ كەتتى، 2648 تۈياق چارۋا ئاچلىقتىن ئۆلدى.

1974 - يىلى بورتالا دەرياسىنىڭ تۆۋەن ئېقىمىغا جايلاشقان ئۈتبۇلاق، دالتۇ گۇڭشېلىرى ۋە 86 -، 89 -، 90 - تۈەن - مەيدانلارنىڭ نەچچە ئون مىڭ مو يەردىكى زىرائىتى قۇرۇپ كەتتى، بولۇپمۇ دالتۇ گۇڭشېسىدا ئاپەت ئېغىر بولدى، ئەمەلىي تېرىلغان زىرائەت كۆلىمى 33 مىڭ 620 مو بولۇپ، قۇرغاقچىلىق ئاپىتىگە ئۇچرىغان يەر كۆلىمى 26 مىڭ 400 موغا يەتتى، بۇنىڭ ئىچىدە 7580 مو يەردىكى زىرائەت قۇرۇپ كەتتى.

2. چاقماق

1952 - يىلى يازدا خارتوراگ رايونىدا گۈلدۈرمامىلىق قارا يامغۇر ياغدى، بىر ساقچى چاقماق سوقۇۋېتىپ ھاياتىدىن ئايرىلدى.

1964 - يىلى يازدا تاسىرقاي رايونىدا گۈلدۈرمامىلىق قارا يامغۇر ياغدى، 89 - تۈەن - مەيدانىنىڭ 7 - لىيەنىدىن بىر كىشى تېلېفون بېرىۋاتقاندا چاقماق سوقۇۋېتىپ ھاياتىدىن ئايرىلدى.

1965 - يىل 5 - ئاينىڭ 1 - كۈنى ئارالتۇقاي چارۋىچىلىق فېرمىسىنىڭ ئىككىنچى چوڭ ئەتىرىتىدە گۈلدۈرمامىلىق قارا يامغۇر ياغدى، بەش كىشى چاقماق سوقۇۋېتىپ زەخمىلەندى.

شۇ يىلى 7 - ئاينىڭ 15 - كۈنى سايرام كۆلىنىڭ جەنۇبىدىكى زوسە رايونىدا ئۈچ كىشى چاقماق سوقۇۋېتىپ زەخمىلەندى.

1971 - يىل 6 - ئاينىڭ ئاخىرىدا سايرام كۆلىنىڭ جەنۇبىدىكى خۇران داۋانىدا بىر كىشى چاقماق سوقۇۋېتىپ ئۆلدى.

1972 - يىلى يازدا سايرام كۆلىنىڭ شىمالىدىكى ئۈلان تولغان تېغىدا بىر كىشى چاقماق سوقۇۋېتىپ ئۆلدى.

1973 - يىلى يازدا خارتوراگ رايونىدا چاقماق چىقىپ، چېگرا مۇداپىئە پونكىتىنىڭ رادىئو ئىستانسىسىنى بۇزۇۋەتتى.

1976 - يىل 4 - ئاينىڭ 15 - كۈنى كەچتە چىندىل گۈڭشىسىدا كۈچلۈك چاقماق چېقىپ، توك يەتكۈزۈلىدىغان بىر نەچچە ترانسفورماتورنى بۈزۈۋەتتى، قىسمەن تېلېفون ئاپپاراتلىرىنىمۇ بۈزۈۋەتتى، ستولبىغا ئورنىتىلغان ماگنىتلىق چەينەكلەرنى چېقىۋەتتى، چېقىن مەركىزىدىكى 50 مېتر دائىرىنى ئوت ۋە ئىس - تۈتەك قاپلاپ كەتتى، چاقماق چاققان يەرگە 25 مېتردىن 50 مېترغىچە كېلىدىغان ئۆيلەرنىڭ تېمى چاك كەتتى، تۆت كىشى چاقماق سوقۇۋېتىپ ھوشىدىن كەتتى.

شۇ يىلى شەھەر رايونىغا يېقىن جايدا بىر قېتىم ئاز كۆرۈلىدىغان چاقماق چېقىپ، ترانسفورماتور ۋە خەۋەرلىشىش ئۇسكۇنە - ماتېرىياللىرىنىڭ كۆپ جايلىرىنى بۈزۈۋەتتى، ئۇچ نەپەر گۇۋاشچى ئەزاسى زەخمىلەندى.

1980 - يىل 7 - ئاينىڭ 16 - كۈنى شەھەر رايونىدىكى ئوبلاستلىق توك ئامبىرى ئەتراپىدا چاقماق چېقىپ، بىر كىشى ئۆلدى، ئىككى كىشى ھوشىدىن كەتتى، قىسمەن توك يەتكۈزۈش ئۇسكۇنىلىرى بۈزۈلدى.

1982 - يىل 6 - ئاينىڭ 1 - كۈنى گۈلۈمتۇ 2 - ئەترىتىنىڭ شىمالىدىكى ئېتىزلىقتا چاقماق چېقىپ بىر كىشى ئۆلدى.

3. يەر تەۋرەش

مىنگونىڭ 17 - يىلى (1928 - يىلى) 12 - ئاينىڭ 13 - كۈنى سائەت 11 دە شەھەر تەۋەسىنىڭ شەرقىي جەنۇبىدا ئوتتۇراھال كۈچلۈك يەر تەۋرىدى.

مىنگونىڭ 22 - يىلى (1933 - يىلى) 12 - ئاينىڭ 18 - كۈنى شەھەر تەۋەسىنىڭ غەربىدە 4.8 بال يەر تەۋرىدى.

مىنگونىڭ 33 - يىلى (1944 - يىلى) 3 - ئاينىڭ 10 - كۈنى سائەت ئوندىن 30 مىنۇت ئۆتكەندە، بازار رايونىدا يەر تەۋرىدى، ناھىيىلىك باج ئىدارىسىنىڭ تاملىرى ھەمدە مىنگونىڭ 28 - يىلى (1939 - يىلى) سېلىنغان ئامبارنىڭ تۆت تېمى سېلكىنىپ چاك كەتتى.

1958 - يىل 12 - ئاينىڭ 21 - كۈنى سايرام كۆلىنىڭ شىمالىدا 6.5 بال يەر تەۋرىدى.

1962 - يىل 8 - ئاينىڭ 20 - كۈنى سايرام كۆلىنىڭ شەرقىدە 6.3 بال يەر تەۋرىدى، كۆل سۈيى دولقۇنلاپ كەتتى، سەنتەينىڭ ئىككى كىلومېتر شەرقىدىكى قىيالىقتا چاك پەيدا بولدى.

1967 - يىل 1 - ئاينىڭ 14 - كۈنى سائەت 23 تە سايرام كۆلىنىڭ شەرقىدە بەش بال يەر تەۋرىدى.

سیاسەت قسمی

رحمة تعليمية

سیاسەت قسمی

چىڭگىزخان غەربىي يۇرتقا لەشكەر تارتىپ كىرگەندىن كېيىن، بورتالا دەريا‌سى ۋادىسى ۋە سايرام كۆلىنىڭ ئەتراپىدىكى تاغلىق رايونلار موڭغوللار ھەربىكەت ئېلىپ بارمىغان ئورۇن بولۇپ قالدى. جۇڭغار خاندانلىقى دەۋرىدە سېۋىن ئارۇبدان، ئامۇرسانا قاتارلىق موڭغول سەردارلىرى ئىلگىرى - كېيىن بولۇپ بورتالادا ئۆز ئالدىغا خان بولۇۋالدى. چارروسىيە ئېلىمىزنىڭ غەربىي قىسمىدىكى كەڭ كۆلەمدىكى زېمىننى ئىشغال قىلۋالغاندىن كېيىن، بورتالادىكى ھەر مىللەت خەلقى قوزغىلىپ، ئۇلارغا قارشىلىق كۆرسىتىپ، ئۇلارغا قارشى تىنمۇ تىنماي كۈرەش قىلدى. شىنخەي ئىنقىلابى دەۋرىدە بورتالادىكى چاخار ئوڭ قانىتىنىڭ سەردارى سۇتوي جۇمھۇرىيەتنى ھىمايە قىلىپ، پارچىلىنىشقا قارشى تۇردى. ئۇچ ۋىلايەت ئىنقىلابى دەۋرىدە ھەر قايسى قېرىنداش مىللەتلەر گومىنداڭ ئەكسىيەتچىلىرىنىڭ ھۆكۈمرانلىقىغا قارشى قوراللىق كۈرەشكە ئاكتىپ قاتناشتى. جۇڭخوا خەلق جۇمھۇرىيىتى قۇرۇلغاندىن كېيىن، جۇڭگو كوممۇنىستىك پارتىيىسىنىڭ رەھبەرلىكىدە، خەلق ھاكىمىيىتى قۇرۇلدى، دېموكراتىك ئىسلاھات ئېلىپ بېرىلدى، پومېشچىكلارنىڭ ئەكسىيەتچى ھۆكۈمرانلىقى ئاغدۇرۇپ تاشلاندى، كەڭ خەلق سىياسىي ئىشلارغا قاتنىشىپ، دۆلەت ۋە جەمئىيەتنىڭ خوجايىنى بولۇپ قالدى. تۈركۈم - تۈركۈملىگەن ئازسانلىق مىللەت كادىرلىرى رەھبەرلىك ئورنىغا چىقتى. بورتالا موڭغول ئاپتونوم ئوبلاستى قۇرۇلغاندىن بۇيان، ئاپتونوم ئوبلاستنىڭ مەركىزى بولغان بورتالا شەھىرى ئوبلاستنىڭ سىياسىي، ئىقتىساد ۋە مەدەنىيەت مەركىزىگە ئايلىنىپ، تېز سۈرئەت بىلەن تەرەققىي قىلدى. مىللەتلەر ئىتتىپاقلىقى، ئارمىيە - خەلق ئىتتىپاقلىقى، ئارمىيە - ھۆكۈمەت ئىتتىپاقلىقى ئۇزلۇكسىز كۈچەيدى، سوتسىيالىستىك قانۇنچىلىق قۇرۇلۇشى ئۇزلۇكسىز مۇكەممەللەشتى، جەمئىيەتنىڭ تىنچلىقى تېخىمۇ ئىلگىرى سۈرۈلدى. ئاممىۋى تەشكىلاتلار ئاممىنى سوتسىيالىستىك قۇرۇلۇشقا ئاكتىپ قاتنىشىشقا سەپەرۋەر قىلىش ۋە ئۇيۇشتۇرۇشتا نۇرغۇنلىغان خىزمەتلەرنى ئىشلىدى. ھەر مىللەتتىن بولغان ھەر دەرىجىلىك كادىرلار خەلق ئۈچۈن خىزمەت قىلىشتىن ئىبارەت ئاساسىي مەقسەتنىڭ يېتەكچىلىكىدە، خەلق ئاممىسىنىڭ جۇڭگوچە سوتسىيالىزم قۇرۇشىغا باشلامچىلىق قىلىپ، بورتالانى يېرىم دېھقانچىلىق، يېرىم چارۋىچىلىق رايونىدىن سانائەت، دېھقانچىلىق ۋە چارۋىچىلىق ئىشلىرى ئومۇميۈزلۈك تەرەققىي قىلغان رايونغا ئايلاندۇردى.

I باب

جۇڭگو كومموئنستىك پارتىيسى بورتالا يەرلىك تەشكىلاتى

§ 1. ياپون باسقۇنچىلىرىغا قارشى ئۇرۇش مەزگىلىدىكى ج ك پ ئەزالىرىنىڭ پائالىيىتى

1937 - يىلى شىنجاڭ ئۆلكىسىنىڭ چېگرا مۇداپىئە دۇبەنى شېڭ شىسەينىڭ تەكلىپىگە بىنائەن، پارتىيە مەركىزي كومىتېتى بىر قىسىم كومموئنستلارنى ئارقا - ئارقىدىن شىنجاڭغا ئەۋەتتى. شېڭ شىسەي ئۇلارنى ھەر دەرىجىلىك ھۆكۈمەت تارماقلىرى ۋە مەدەنىيەت، ماۋارىپ قاتارلىق سەپلەرگە بېرىپ خىزمەت ئىشلەشكە ئەۋەتتى. مانا مۇشۇنداق ياپون باسقۇنچىلىرىغا قارشى مىللىي بىرلىكسەپ تۈزۈلگەن ئالاھىدە تارىخي شارائىتتا، كومموئنستىك پارتىيە ئەزاسى دۇەن شىمۇ (مەخپىي ئىسمى — دۇەن جىنچى) 1939 - يىل 5 - ئايدىن 1942 - يىل 9 - ئايغىچە بورتالا ناھىيىلىك ھۆكۈمەتتە خىزمەت ئىشلەشكە ئەۋەتىلىپ، بورتالا ناھىيىسىنىڭ مۇئاۋىن ھاكىمى، مۇۋەققەت ھاكىمى، ھاكىمى، ھۆكۈمەت ئىشلىرى كومىتېتىنىڭ رەئىسى قاتارلىق ۋەزىپىلەرنى ئۆتىدى، 1942 - يىل 9 - ئايغىچە جەمئىي ئۈچ يىل ئۈچ ئاي تۇردى. 1940 - يىل 4 - ئايدا كومموئنستىك پارتىيە ئەزاسى ماجاۋسۈڭ (مەخپىي ئىسمى — ماروي) بورتالا ناھىيىسىگە كېلىپ، ماۋارىپ بۆلۈمىنىڭ باشلىقلىقىغا تەيىنلىنىپ، 1942 - يىل 5 - ئايغىچە ۋەزىپە ئۆتىدى. ئۇلار بورتالادا ۋەزىپە ئۆتىگەن مەزگىلدە، پارتىيىنىڭ يولىيورۇقلىرىغا ئەمەل قىلىپ، شىنجاڭ ئۆلكىلىك ھۆكۈمەتنىڭ «جاھانگىرلىككە قارشى تۇرۇش، سوۋېت ئىتتىپاقى بىلەن يېقىن ئۆتۈش، مىللەتلەر باراۋەر بولۇش، پاك - دىيانەتلىك بولۇش، تىنچلىق، گۈللەندۈرۈش» تىن ئىبارەت ئالتە بۇيۇك سىياسىتىنى ئەستايىدىل تەشۋىق قىلدى ۋە ئىجرا قىلدى، بورتالادىكى ھەر مىللەت خەلقىگە ياپون باسقۇنچىلىرىغا قارشى ئۇرۇشنى قوللاش، سوۋېت ئىتتىپاقى خەلقىنىڭ فاشىزمغا قارشى ئۇرۇشىنى قوللاش يۈزىسىدىن ئاكتىپ تەشۋىقات ئېلىپ باردى ۋە ئۇلارنى شۇ ئىشقا سەپەرۋەر قىلدى، شۇ يولدا ئىتتىپاقلاشتۇردى، شۇنىڭ بىلەن بىللە، يەنە شۇ جاينىڭ دېھقانچىلىق، چارۋىچىلىقى ۋە مەدەنىيەت، ماۋارىپ، كونا ئۇرپ - ئادەتلەرنى ئىسلاھ قىلىش، جامائەت پارۋانلىقى ئىشلىرىنى يولغا قويۇش قاتارلىق جەھەتلەردە نۇرغۇنلىغان پايدىلىق خىزمەتلەرنى ئىشلىدى.

دۇەن شىمۇ، ماجاۋسۈڭلار دائىم ھەرخىل يېغىن ۋە خاتىرىلەش پائالىيەتلىرىدىن پايدىلىنىپ، ئالتە بۇيۇك سىياسەت ۋە ياپون باسقۇنچىلىرىغا قارشى ئۇرۇشنىڭ ۋەزىيىتىنى تەشۋىق قىلدى، كوچىلاردا تام گېزىت، قارا تاختا گېزىتى، ھەجۋي رەسىم چىقىرىش، شوئار تاختىسى، خەۋەرلەر تاختىسى ئورنىتىش، ناخشا ئېيتىش، كۆڭۈل ئېچىش كېچىلىكى ئۇيۇشتۇرۇش ۋە دراما، تىياتىرلارنى قويۇش قاتارلىق شەكىللەردىن پايدىلىنىپ، ياپون باسقۇنچىلىرىغا قارشى تەشۋىقاتنى قانات يايدۇردى. ئۇلار يەنە ناھىيىلىك ھۆكۈمەت نامىدىن ھەر يىلى

قىشتا ئۇگىنىش كۇرسى ئاچتى. ھەر دۈشەنبە، چارشەنبە، جۈمە كۈنلىرى چۈشتىن كېيىن خىزمەتچىلەرنى يېڭى پەلسەپە، ئېقىم مەسىلىلىرى ۋە سىياسەت ئۇگىنىشكە ئويۇشتۇردى. بىرلىكسەپ خىزمىتىنى ياخشى ئىشلەش ئۈچۈن، يەنە ھەر مىللەت يۇقىرى قاتلام ئاقساقاللىرىنىڭ ئۇگىنىش كۇرسىنى ئېچىپ، ئۇلارنى پۈل ئىشانە قىلىشقا سەپەرۋەر قىلدى. دۈەن شىمۇ «پۈل بولسا پۈل چىقىرىمىز، قورال بولسا قورال چىقىرىمىز، ھەممىنى تەقلەپ بىرلىكتە جەڭگە ئاتلىنىمىز» دېگەن ناخشىنى ئۈزى ئېيتىپ ئۇگىتىپ، خەلقنى پۈل ۋە كۈچ چىقىرىپ، ياپون باسقۇنچىلىرىغا قارشى تۇرۇش - ۋەتەننى قۇتقۇزۇش ئۇرۇشىنى قوللاشقا قوزغاتتى. ئۇ 1939 - يىل 7 - ئايدا خەلق ئاممىسىنى ئاشلىق توپلاپ قەھەتچىلىكىنىڭ ئالدىنى ئېلىشقا سەپەرۋەر قىلدى. ھەر مىللەت خەلق ئاممىسى بىر قېتىمدىلا 2000 دەندىن ئارتۇق ئاشلىق ياردەم قىلدى، 4 مىليون 200 مىڭ سەر ئۇلۇكە تەڭگىسى (يامبۇغا سۇندۇرۇپ ھېسابلىغاندا 1050 يۈەن) ئىشانە قىلدى، بەش ئاشلىق ئامبىرى ياسىدى. 1940 - يىل 25 باي سودىگەر سەپەرۋەر قىلىنىپ، 7425 يامبۇ مەبلەغ توپلىنىپ، ئاممۇي كۇلۇب ۋە تەنتەربىيە مەيدانى ياسىتىلدى. تەرەققىپەرۋەر زاتلاردىن شېن زىمىن، ھاشىم ئوسمانلار سەپەرۋەر قىلىنىپ بورتالادىن ئوتەيگە باردىغان ئۇزۇنلۇقى 30 كىلومېتر، كەڭلىكى 6.7 مېترلىق تاشيول ۋە ئىككى كۆۋرۈك ياسىتىلدى. يەنە خەلق ئاممىسى ھەربىرىكەتلەندۇرۇلۇپ، 50 مىڭ يۈەن مەبلەغ توپلىنىپ، قىزلار ھۈنەرۋەنچىلىك زاۋۇتى قۇرۇلدى. 1941 - يىل سوۋېت - گېرمانىيە ئۇرۇشى پارتلىغاندىن كېيىن، ئۇلار يەنە ھەر مىللەت خەلق ئاممىسىنى ھەربىرىكەتلەندۇرۇپ، 10 مىڭ 953 تەڭگە ۋە ئۇچ دانە يامبۇ ئىشانە توپلاپ، سوۋېت قىزىل ئارمىيىسىنىڭ فاشىزمغا قارشى ئۇرۇشىغا ياردەم بەردى. شۇ يىلى يەنە 65 مىڭ يۈەن قىممەتلىدىكى قۇرۇلۇش زايومى تارقىتىلدى.

دۈەن شىمۇ، ماجاۋسۇكلار بورتالانىڭ مەدەنىيەت - ماۋارىپ ئىشلىرىنىڭ ئىلگىرى سۈرۈش ئۇچۇن، مەكتەپ ماۋارىپىغا ئەھمىيەت بېرىپ، يېڭى ئوقۇتقۇچىلارنى كۆپەيتتى، موڭغۇل، قازاق ئوقۇغۇچىلارنىڭ مەكتەپتە ئوقۇشى قېيىن بولۇش قاتارلىق مەسىلىلەرنى ھەل قىلىش ئۇچۇن، ھەر مىللەتنىڭ خەلق مەكتەپلىرىنى ئاچتى، ساۋاتسىزلىقنى تۇگىتىش پائالىيىتىنى قانات يايدۇردى. بورتالا شەھەر رايونى، شويېگۇەن، شابارتاي، سەنتەي، قوسەمچەك، قويتاس، شاربۇخ ۋە جاخېزى قاتارلىق جايلاردا 27 خەلق مەكتىپى ۋە ئوقۇتۇش نۇقتىلىرى قۇرۇلدى. مەكتەپتە ئوقۇيدىغانلار جەمئىي 440 قا يەتتى، بۇنىڭ ئىچىدە ئايالار 113، شۇنىڭ بىلەن ئەزەلدىن ئۇيىنىڭ ئىشىكىدىن چىقىپ باقمىغان ئايالار ئۇيلىرىدىن چىقىپ، ئىجتىمائىي پائالىيەتلەرگە ئاكتىپ قاتنىشىش ئىمكانىيىتىگە ئىگە قىلىندى. دۈەن شىمۇ يەنە ئۇزى ئادىللىق بىلەن ئەنزە بېجىرىپ، نىكاھ ئىشلىرىدىكى ئالدى - سانىنى چەكلىدى، تۇنقۇنلارنى خالىغانچە خورلىغان گۇندىپاي دۇڭ جۇڭچېننى جازالىدى، بوتۇڭ لىيۇ × نى كۇشكۇرتۇپ، خې فامىلىلىك ياغاچچىغا ۋەھشىيانە ۋاستىلەر بىلەن سەۋەبسىزلا زىيانكەشلىك قىلغان ئىلى ئالتۇن كان ئىدارىسىنىڭ مۇدىرى شۇي جىشېيننى بىر ياقلىق قىلدى، يەنە لاما ئىبادەتخانىسى، كۇكۇزى ئىبادەتخانىسى ۋە مەسچىتلەردىكى ئۇشرە - زاكاتنى مەدەنىي ئاقارتىش ئۇيۇشمىسىنىڭ خىراجىتىگە ئۇزگەرتتى، كەڭ يېزا ۋە چارۇچىلىق رايونلىرىدا فېئودالىلىق ۋارىسلىق قىلىش ئاساسىدىكى داققال - شاڭيۇلۇق تۇزۇمىنى بىكار قىلىپ، ئۇنى رايون، يېزا تۇزۇمىگە ئۇزگەرتتى، يېڭى تېپتىكى دېھقانچىلىق سايمانلىرىنى زور كۈچ بىلەن كېڭەيتتى، كۇچەت تىكىپ ئورمان بەرپا قىلىشنى تەشەببۇس قىلدى، ئوكىرائىنانىڭ كۇزگى بۇغداي سورتىنى ئاكتىپ كەلتۇردى، چارۇچىلارنى ھەربىرىكەتلەندۇرۇپ، 100 تۇياقتىن ئارتۇق نەسىللىك قوي كەلتۇردى، يەنە خەلق ئاممىسىنى سەپەرۋەر قىلىپ 351 كىلومېتر ئۇزۇنلۇقتىكى كونا ئۇستەڭنى رېمونت قىلدۇردى، ئۇلارنىڭ تەشەببۇسى بىلەن غولچاغان كەنتىدىكى كامبۇلاما مەبلەغ چىقىرىپ، شۇ كەنت ئۇچۇن يېڭىدىن بەش كىلومېتر ئۇزۇنلۇقتا ئۇستەڭ چاپتۇرۇپ بەردى. 1941 - يىلى بورتالادا چېكەتكە ئاپىتى يۈز بەرگەن مەزگىلدە ئۇلار ئاممىغا يېتەكچىلىك قىلىپ، ئاز كەم بىر ئاي جاپالىق كۇرەش قىلىنغان كەڭ كۆلەمدىكى چېكەتكە يوقىتىش ھەرىكىتىنى قوزغىدى. دۈەن شىمۇ ئۇزى چېرتيوژ سىزىپ ۋە لايىھىلەپ،

ماتېرىيال سېتىۋېلىپ، يەنە جىنايەتچىلەرنى ئىشلىتىپ كونا ئۆيلەرنى بۇزدۇرۇش، كېسەك قۇيغۇزۇش ۋە تاختاي تىلغۇزۇش ئارقىلىق نۇرغۇن مەبلەغنى تېجەپ، ناھىيىلىك ھۆكۈمەتنىڭ يېڭى ئىشخانا بىناسىنى سالدۇردى. 1942 - يىلى خىزمەتچىلەرنىڭ تۇرمۇش مەسلىسىنى ھەل قىلىش ئۈچۈن، بوز يەر ئېچىلىپ، بۇغداي تېرىلىپ، كۇزدە 60 دەن بۇغداي ئېلىنغان، بۇغدايدىن ئۈن تارتىلىپ، ھەربىر ئادەمگە ھەر ئايدا 17.5 كىلوگىرامدىن ئۈن تارقىتىپ بېرىلگەن، يەنە ھۆكۈمەت ھويلىسىدىكى يەرلەرگە كۆكتات تېرىلىپ، خىزمەتچىلەر كۆكتات بىلەن تەمىنلەنگەن.

§ 2. ج ك پ بورتالا ناھىيىلىك ۋە شەھەرلىك كومىتېتى

1950 - يىل 2 - ئايدا جۇڭگو خەلق ئازادلىق ئارمىيىسى 1 - دالا ئارمىيىسى 1 - بىڭتۇەننىڭ قۇرۇلۇش قىلغۇچى قىسملار تۇەنى (جۇڭگوخەلق ئازادلىق ئارمىيىسى سابىق بىناكارلىق - قۇرۇلۇش 1 - تۇەنى) نىڭ 3 - يىڭ 8 -، 9 - لىيەنلىرى ۋە 2 - يىڭ 5 - لىيەنىدىن بولۇپ، جەمئىي 400 دىن ئارتۇق ئادەم تۇەن سىياسىي باشقارمىسىنىڭ مۇدىرى ۋاڭ شىيەنۇېن، تۇەن شتاب باشلىقى جۇخۇاشىن، 3 - يىڭنىڭ يىڭجاڭى خې شىچىن ۋە سىياسىي رەھبەر يالۇ دابىنلارنىڭ يېتەكچىلىكىدە بورتالا شەھەر رايونى، شويىڭپېن ۋە تۆۋەنكى بورتالالارغا كېلىپ جايلاشتى. شۇ يىلى 5 - ئايدا بورتالا ناھىيىلىك پارتكومنى قۇرۇشقا تەييارلىق قىلىش خىزمىتى باشلاندى. ۋاڭ شىيەنۇېن، يالۇ دابىن، ۋاڭ جىجۇ، لىيۇفېڭچى، جالۇ رۇڭزېك، ۋۇشۆمىڭ، لى شيالۇ ۋە لى چىڭجۇن قاتارلىق 11 ئادەمدىن بورتالا ناھىيىلىك پارتكومنى قۇرۇشقا تەييارلىق قىلىش گۇرۇپپىسى تەشكىل قىلىندى، ۋاڭ شىيەنۇېن بۇ گۇرۇپپىغا مەسئۇل بولدى. 5 - ئاينىڭ ئاخىرىدا تەييارلىق قىلىش خىزمىتى ئاساسىي جەھەتتىن تاماملاندى. 6 - ئاينىڭ 1 - كۈنى ج ك پ ئىلى يەرلىك كومىتېتىنىڭ تەستىقى بىلەن ج ك پ بورتالا ناھىيىلىك كومىتېتى (قىسقارتىلىپ «ناھىيىلىك پارتكوم» دېيىلىدۇ) رەسمىي قۇرۇلدى، ۋاڭ شىيەنۇېن شۇجىلىققا، يالۇ دابىن مۇئاۋېن شۇجىلىققا، لىيۇفېڭچى تەشكىلات بۆلۈمىنىڭ باشلىقلىقىغا، ۋاڭ جىجۇ تەشۋىقات بۆلۈمىنىڭ باشلىقلىقىغا تەيىنلەندى. تەييارلىق گۇرۇپپىسىدىكى باشقا خادىملارنىڭ ھەممىسى ج ك پ بورتالا ناھىيىلىك كومىتېتىنىڭ ئورگان خىزمەتچىسى بولدى، ناھىيىلىك پارتكوم ئورگىنى خەنزۇ مەدەنىي ئاقارتىش ئۇيۇشمىسىنىڭ سابىق ئورنىغا جايلاشتى.

ناھىيىلىك پارتكوم قۇرۇلغان دەسلەپكى مەزگىلدە تەشكىلات بۆلۈمى، تەشۋىقات بۆلۈمى، ئاممىۋى ھەربىكەت بۆلۈمى تەسىس قىلىندى، 9 - ئايدا كاتىبات ئىشخانىسى قۇرۇلدى. 1951 - يىل 11 - ئايدا ۋاڭ شىيەنۇېن يۆتكىلىپ كەتكەندىن كېيىن، تەشكىلات بۆلۈمىنىڭ باشلىقى يۇەن بېنخۇا مۇۋەققەت شۇجىلىققا تەيىنلىنىپ، ناھىيىلىك پارتكومنىڭ خىزمەتلىرىگە رىياسەتچىلىك قىلدى. 1952 - يىل 5 - ئايدا شېن يۇەنفا ناھىيىلىك پارتكومنىڭ شۇجىلىققا تەيىنلىنىپ كەلدى، مۇشۇ بىر يىلدا بىرلىكسەپ بۆلۈمى، ئىنتىزام تەكشۈرۈش كومىتېتى (1956 - يىلى ئىنتىزام تەكشۈرۈش كومىتېتى رېئونىيە كومىتېتىغا ئۆزگەرتىلدى، 1978 - يىلى يەنە ئىنتىزام تەكشۈرۈش كومىتېتىغا ئۆزگەرتىلدى) تەسىس قىلىندى. 1955 - يىل 3 - ئايدا دېھقانچىلىق - چارۋىچىلىق خىزمىتى بۆلۈمى (1956 - يىلى يېزا خىزمىتى بۆلۈمىگە ئۆزگەرتىلدى)، 1956 - يىل 6 - ئايدا مالىيە سودا بۆلۈمى تەسىس قىلىندى.

1958 - يىل 6 - ئايدا بورتالا ناھىيىسى بورتالا ئوبلاستىغا بېۋاستە قاراشلىق ئۇچ رايونغا ئايرىلىپ، ج ك پ بورتالا ناھىيىلىك كومىتېتى ئەمەلدىن قالدۇرۇلدى.

1962 - يىل 11 - ئاينىڭ 7 - كۈنى بورتالا ناھىيىسىدىكى ناھىيە دەرىجىلىك ئاپپاراتلار ئەسلىگە كەلتۈرۈلمەكچى بولۇپ، لى شاڭگۇەن قاتارلىق كىشىلەر ناھىيە دەرىجىلىك ئاپپاراتلارنى ئەسلىگە كەلتۈرۈشكە

تەييارلىق قىلىش خىزمىتىگە مەسئۇل قىلىندى. 1963 - يىل 1- ئايدا ج ك پ بورتالا ناھىيىلىك كومىتېتى رەسمىي ئەسلىگە كەلتۈرۈلۈپ ئىشقا چۈشتى، ئۇنىڭ قارىمىقىدا تەشكىلات بۆلۈمى، تەشۋىقات بۆلۈمى، بىرلىكسەپ بۆلۈمى، رىۋىزىيە كومىتېتى، يېزا خىزمىتى بۆلۈمى، ئىشخانا (ئارخىپخانىسىمۇ شۇنىڭ ئىچىدە) تەسىس قىلىندى. 1964 - يىل 6 - ئايدا پارتىيە مەكتىپى قۇرۇلۇپ، ناھىيىلىك پارتكوم رەھبەرلىرى مەكتەپ مۇدىرلىقىنى قوشۇمچە ئۈستىدى، ئۇنىڭدىن باشقا، يەنە بىر مۇئاۋىن مۇدىر، بىر ئوقۇتقۇچى ۋە بىر باشقۇرغۇچى خادىم سەپلەندى. 1965 - يىلى ناھىيىلىك پارتكومنىڭ بىۋاستە قاراشلىق ئورگانلار پارتكومى ۋە مالىيە - ئىقتىساد سىياسىي بۆلۈمى (مەزكۇر بۆلۈم 1966 - يىل 5 - ئايدا ئەمەلدىن قالدۇرۇلدى) قۇرۇلدى. 1956 - يىل 5 - ئايدىن 1965 - يىل 9 - ئايغىچە تۆت قېتىم بورتالا ناھىيىلىك پارتىيە قۇرۇلتىيى ئۆتكۈزۈلۈپ، تۆت نۆۋەتلىك ناھىيىلىك پارتكوم سايلام ئارقىلىق ۋۇجۇدقا كەلتۈرۈلدى، ناھىيىلىك پارتكوم شۇجىسى ئالتە قېتىم يەكگۈشلەندى.

1966 - يىل 5 - ئايدا «مەدەنىيەت زور ئىنقىلابى» باشلانغاندىن كېيىن، ناھىيىلىك پارتكومدىكى رەھبىرىي كادىرلارنىڭ مۇتلەق كۆپچىلىكى تەنقىد قىلىندى ۋە كۆرەش قىلىندى ياكى ھوقۇقى تارتىۋېلىنىپ چەتتە تۇرغۇزۇپ قويۇلدى. ھەر قايسى تارماقلارنىڭ خىزمىتى پالەچ ھالەتكە چۈشۈپ قالدى. 1967 - يىل 5 - ئاينىڭ 15 - كۈنى بورتالا ناھىيىلىك خەلق قوراللىق بۆلۈمىدە ئىشلەپچىقىرىش ئىشخانىسى قۇرۇلدى، بۇ ئىشخانا ھۆكۈمەتنىڭ ھوقۇقىنى ۋەكالىتەن يۈرگۈزدى. 1969 - يىلى بورتالا ناھىيىلىك ئىنقىلابىي كومىتېت قۇرۇلدى، ئۇنىڭ قارىمىقىدا سىياسىي خىزمەت گۇرۇپپىسى، ئىش بېجىرىش گۇرۇپپىسى، ئىشلەپچىقىرىشقا قوماندانلىق قىلىش گۇرۇپپىسى ۋە خەلق قوغداش گۇرۇپپىسى تەسىس قىلىندى. سىياسىي خىزمەت گۇرۇپپىسىنىڭ قارىمىقىدا تەشكىلات گۇرۇپپىسى، تەشۋىقات گۇرۇپپىسى، بىرلىكسەپ گۇرۇپپىسى، ئاممىۋى خىزمەت گۇرۇپپىسى ۋە مەدەنىيەت - ماۋارىپ - سەھىيە گۇرۇپپىسى قاتارلىق ئىش بېجىرىش ئاپپاراتلىرى تەسىس قىلىندى. 1970 - يىل 5 - ئاينىڭ 9 - كۈنى بورتالا ناھىيىلىك ئىنقىلابىي كومىتېت پارتىيە يادرو گۇرۇپپىسى قۇرۇلدى، بەي يۈكۈي گۇرۇپپا باشلىقلىقىغا، لى جىندو مۇئاۋىن باشلىقلىققا تەيىنلەندى.

1971 - يىل 5 - ئايدا ج ك پ بورتالا ناھىيىلىك 5 - قۇرۇلتىيى ئۆتكۈزۈپ، ناھىيىلىك پارتكومنىڭ ئەزالىرى، دائىمىي كومىتېت ئەزالىرى، شۇجى ۋە مۇئاۋىن شۇجىلىرى سايلاپ چىقىلدى، 1973 - يىل 2 - ئايدا ئورگان پارتكومى ئەسلىگە كەلتۈرۈلدى. 1974 - يىل 6 - ئايدا ناھىيىلىك پارتكومنىڭ تەشكىلات بۆلۈمى، تەشۋىقات بۆلۈمى، بىرلىكسەپ بۆلۈمى ۋە ئىشخانىسى ئەسلىگە كەلتۈرۈلدى. 1978 - يىل 12 - ئايدا ئىنتىزام تەكشۈرۈش كومىتېتى ئەسلىگە كەلتۈرۈلدى. 1980 - يىل 7 - ئايدا سىياسىي - قانۇن رەھبەرلىك گۇرۇپپىسى قۇرۇلدى، كۆچا گۇرۇپپا باشلىقى بولدى. 1982 - يىل 9 - ئايدا سىياسىي - قانۇن رەھبەرلىك گۇرۇپپىسى سىياسىي - قانۇن كومىتېتىغا ئۆزگەرتىلدى. 1984 - يىل 3 - ئايدا يېزا خىزمىتى بۆلۈمى ئەسلىگە كەلتۈرۈلدى، 5 - ئايدا پىشقەدەم كادىرلار بۆلۈمى (تەشكىلات بۆلۈمىنىڭ قارىمىقىدا)، ئارخىپ بۆلۈمى (پارتكوم ئىشخانىسىنىڭ قارىمىقىدا)، ئىقتىسادىي جىنايەتچىلەرگە زەربە بېرىش ئىشخانىسى (ئىنتىزام تەكشۈرۈش كومىتېتىنىڭ قارىمىقىدا) قۇرۇلدى.

1971 - يىلدىن 1985 - يىلغىچە ئۈچ قېتىم پارتىيە قۇرۇلتىيى ئۆتكۈزۈلۈپ، ئۈچ نۆۋەتلىك ناھىيىلىك پارتكوم سايلاپ چىقىلدى، ناھىيىلىك پارتكوم شۇجىسى بەش قېتىم يەكگۈشلەندى. 1985 - يىل 1 - ئاينىڭ 2 - كۈنى مەخپىيەتلىكنى ساقلاش كومىتېتى قۇرۇلدى، ئۇنىڭ قارىمىقىدا ئىشخانا تەسىس قىلىندى. شۇ يىلى 9 - ئاينىڭ 2 - كۈنى گۇۋۇيۈەننىڭ بورتالا ناھىيىسىنى ئەمەلدىن قالدۇرۇپ، بورتالا شەھىرىنى تەسىس قىلىش توغرىسىدىكى تەستىق پوليورۇقىغا ئاساسەن، ج ك پ بورتالا ناھىيىلىك كومىتېتى ج ك پ بورتالا شەھەرلىك كومىتېتىغا ئۆزگەرتىلدى.

ج ك پ بورتالا ناھىيىلىك، شەھەرلىك كومىتېتنىڭ شۇجىلىرى

سىياسەت 1 — 1

ئىسىم - فامىلىسى	جىنسى	مىللىتى	يۇرتى	ۋەزىپە ئۇتتىگەن ۋاقتى	ئىلاۋە
ۋاڭ شىيەنۇېن	ئەر	خەنزۇ	جياڭشى جىڭەن	1951.11 — 1950.6	
يۇەن بېنخۇا	ئەر	خەنزۇ	سەنشى كېلەن	1952.4 — 1951.11	مۇۋەققەت شۇجى
شېن يۇەنفا	ئەر	خەنزۇ	خۇبېي تيەنمېن	1957.10 — 1952.5	
ۋاڭ يىچىك	ئەر	خەنزۇ	شەنشى چۇنخۇا	1958.6 — 1957.10	
لى شاڭگۇەن	ئەر	خەنزۇ	سەنشى ۋۇتەي	1965.6 — 1962.7.10	
ۋاڭ رۇيجېن	ئەر	خەنزۇ	گەنسۇ لىنتاۋ	1967.3 — 1965.6	
بەي يۇڭكۇي	ئەر	موڭغۇل	جىلىن	1973.11 — 1971.5	
مىجە	ئەر	موڭغۇل	شىنجاڭ نىلقا	1977.2 — 1973.11	
ۋاڭ رۇجاڭ	ئەر	خەنزۇ	سەنشى ۋۇتەي	1980.3.10 — 1977.2.24	
جۇرۇڭ	ئەر	خەنزۇ	سەنشى شېنچى	1984.4 — 1980.3	
شۇن جياۋ	ئەر	خەنزۇ	گەنسۇ جېنيۇەن	1984.4 —	1985 - يىلى 9 - ئايدا شەھەرلىك پارتكوم شۇجىسى بولدى

ج ك پ بورتالا ناھىيىلىك، شەھەرلىك كومىتېتنىڭ مۇئاۋىن شۇجىلىرى

سىياسەت 1 — 2

ئىسىم - فامىلىسى	جىنسى	مىللىتى	يۇرتى	ۋەزىپە ئۇتتىگەن ۋاقتى
ياڭ دابىن	ئەر	خەنزۇ		1950.8 — 1950.6
يۇەن بېنخۇا	ئەر	خەنزۇ	سەنشى كېلەن	1956.5 — 1954.4.27
تۇراخۇن جامال			شىنجاڭ جىڭ	1958.6 — 1956.8
جاۋيۇڭجۇن	ئەر	خەنزۇ	شەندۇڭ نىڭجىن	1958.6 — 1957.2
مەھمەت ھاجىيۇ			شىنجاڭ قەشقەر	1967.3 — 1962.11
شېڭ يۇفېڭ	ئەر	خەنزۇ	شەندۇڭ خەيياڭ	1967.3 — 1964.10
چېن جاۋدۇڭ	ئەر	خەنزۇ	شەندۇڭ خەيياڭ	1967.3 — 1964.6
چېن جىشياڭ	ئەر	خەنزۇ	شەنشى چۇنخۇا	1973.11.1 — 1971.6
مىجە	ئەر	موڭغۇل	شىنجاڭ نىلقا	1973.10 — 1971.6
لى زوجېن	ئەر	خەنزۇ	سەنشى يىچىك	1979.6.17 — 1972.11
جۇرۇڭ	ئەر	خەنزۇ	سەنشى شېنچى	1975.5 — 1973.11.1

يەن جىڭۇ	ئەر	موڭغۇل	شىنجاڭ بورتالا	1977.2.24 — 1980.3
لى شاڭگۇەن	ئەر	خەنزۇ	سەنشى ۋۇنەي	1979.2 — 1980.3
جاڭ يۇڭنيەن	ئەر	خەنزۇ	جيياڭسۇ دەنتۇ	1979.2 — 1980.6
جاپپار سىدىق			شىنجاڭ بورتالا	1980.3 — 1984.4
كۇجە	ئەر	موڭغۇل	شىنجاڭ شىخو	1980.7 — 1984.4
يۇفىلاڭ	ئەر	خەنزۇ	گەنسۇ لەنجۇ	1980.7 — 1984.4
لى شىلي	ئەر	خەنزۇ	شەندۇڭ يانگۇ	—1984.4
داڭسىن	ئەر	موڭغۇل	شىنجاڭ بورتالا	— 1984.4
روزى نۇر			شىنجاڭ غۇلجا	— 1984.4

ئىزاھات: 1985 - يىل 9 - ئاينىڭ 21 - كۈنى ناھىيە شەھەرگە ئۆزگەرتىلگەندىن كېيىن لى شىلي، داڭسىن، روزى نۇردىن ئىبارەت ناھىيىلىك پارتكومىنىڭ ئۇچ مۇئاۋىن شۇجىسى شەھەرلىك پارتكومىنىڭ مۇئاۋىن شۇجىسى بولدى.

§3. پارتىيە قۇرۇلتىيى

1. ج ك پ بورتالا ناھىيىلىك 1 - قۇرۇلتىيى

ج ك پ بورتالا ناھىيىلىك كومىتېتى رەسمىي قۇرۇلغاندىن كېيىن، پارتىيىنىڭ فاڭجېن، سىياسەتلىرىنى ئەستايىدىل ئىزچىل ئىجرا قىلىپ، پارتىيە تەشكىلاتىنى تەرەققىي قىلدۇرۇش خىزمىتىنى ئىشلىدى، ھەر مىللەت خەلقىگە رەھبەرلىك قىلىپ، ئىجارە ھەققىنى كېمەيتىش - زومىگەرلەرگە قارشى تۇرۇش، ئەكسىلئىنقىلابچىلارنى باستۇرۇش، «ئۈچكە قارشى تۇرۇش»، يەر ئىسلاھاتى، ئامبىركا جاھانگىرلىكىگە قارشى تۇرۇش - چاۋشيەنگە ياردەم بېرىش قاتارلىق ھەرىكەتلەرنى ئېلىپ باردى. يەر ئىسلاھاتى داۋامىدا جەمئىي 54 پومېشچىكنىڭ 42 مىڭ مودىن ئارتۇق يېرى، 693 ئېغىز ئۆيى، 917 يۇرۇش دېھقانچىلىق سايمىنى ۋە مەسچىت، بۇتخانىلارنىڭ 12 مىڭ 484 مو يېرى مۇسادىرە قىلىنىپ، 1612 ئائىلىلىك ئۆي ۋە يېرى يوق كەمبەغەل دېھقانغا بۆلۈپ بېرىلدى. ئارقىدىنلا پارتىيىنىڭ ئۆتكۈنچى دەۋرىدىكى باش لۇشيەنىنىڭ يېتەكچىلىكىدە، يېزىلاردا ھەمكارلىشىش - كوپېراتسىيىلىشىش ھەرىكىتى قانات يايدۇرۇلۇپ، دېھقانچىلىق ئىشلەپچىقىرىش كوپېراتىپلىرى پەيدىنپەي قۇرۇلدى، ناھىيە بازىرىدا قول ھۈنەرۋەنچىلىك ئىشلەپچىقىرىش كوپېراتىپى قۇرۇلدى، خۇسۇسىي سودا - سانائەتتە «ھۆكۈمەت بىلەن خۇسۇسلار شېرىكچىلىكى» يولغا قويۇلدى، بۇنىڭ بىلەن دېھقانچىلىق، قول ھۈنەرۋەنچىلىك ۋە كاپىتالىستىك سودا - سانائەتكە سوتسىيالىستىك ئۆزگەرتىش كىرگۈزۈش ۋەزىپىسى ئاساسىي جەھەتتىن ئورۇندالدى.

ھەر دەرىجىلىك پارتىيە تەشكىلاتلىرى سوتسىيالىستىك ئۆزگەرتىشنىڭ چوڭقۇرلىشىشىغا ئەگىشىپ، «ئاكتىپ رەھبەرلىك قىلىش، پۇختا قەدەم بىلەن ئىلگىرىلەش» ۋە «شۇجىلار قول سىلىش، پۇتۇن پارتىيە كوپېراتىپ قۇرۇش» فاڭجېنىنى ئەستايىدىل ئىجرا قىلدى، ناھىيىلىك پارتكوم يېزىلاردىكى مەركىزي ۋەزىپە — بارلىق دېھقان، چارۋىچىلارغا رەھبەرلىك قىلىپ، ھەمكارلىشىش - كوپېراتسىيىلىشىش مەركەز قىلىنغان دېھقانچىلىق، چارۋىچىلىقتا مەسئۇلاتنى ئاشۇرۇش ھەرىكىتىنى قانات يايدۇرۇش ئىكەنلىكىنى ئوتتۇرىغا قويدى. 1956 - يىل 5 - ئاينىڭ 5 - كۈنىدىن 10 - كۈنگىچە بورتالادا ج ك پ بورتالا ناھىيىلىك 1 -

قۇرۇلتىيى ئۆتكۈزۈلدى، قۇرۇلتايغا ناھىيىدىكى 168 پارتىيە ئەزاسىغا ۋەكالىتەن 43 رەسمىي ۋەكىلدىن 41 ى قاتناشتى، 14 ۋەكىل سىرتتىن قاتناشتى، قۇرۇلتايغا قاتناشقان رەسمىي ۋەكىللەر ئىچىدە خەنزۇ ۋەكىل ئون بولۇپ، 24.4% نى ئىگىلىدى، ئاز سانلىق مىللەت ۋەكىل 31 بولۇپ، 75.6% نى ئىگىلىدى؛ ئايال ۋەكىل بىر بولۇپ 2.4% نى ئىگىلىدى. قۇرۇلتايدا يېزا ئىگىلىكىنى كوپېراتسىيىلەشتۈرۈشنىڭ يۇقىرى دولقۇنىدا 1956 - يىلىنىڭ ئالدىنقى يېرىمىدىكى مەسئۇلاتنى ئاشۇرۇش پىلانىنىڭ ئىجرا قىلىنىش ئەھۋالى ۋە چارۋىچىلىق ئەھۋالى، چارۋىچىلىق رايونلىرىدىكى ھەمكارلىشىش - كوپېراتسىيىلىشىش تەشكىلاتلىرىنىڭ قۇرۇلۇش ئەھۋالى، پارتىيە مىللىي سىياسىتىنىڭ ئىجرا قىلىنىش ئەھۋالى، پارتىيىنىڭ ئىدىيىۋى قۇرۇلۇش ۋە تەشكىلي قۇرۇلۇش ئەھۋالى قاتارلىقلار نۇقتىلىق ھالدا خۇلاسىلەندى. قۇرۇلتايدا يۇەن ۋېنخۇا ناھىيىلىك پارتكومغا ۋەكالىتەن بەرگەن «1955 - يىلدىن بۇيانقى پارتىيىنىڭ ھەر خىل خىزمەتلىرىدىن خۇلاسە دوكلات» مۇزاكىرە قىلىندى ۋە قاراپ چىقىلدى ھەمدە شۇنىڭغا مۇناسىپ قارار ماقۇللاندى؛ «1956 - يىلدىكى بىر نەچچە تۈرلۈك مەركىزي خىزمەت ۋەزىپىسىنى ئورۇنلاشتۇرۇش پىكرى توغرىسىدىكى دوكلات» مۇزاكىرە قىلىندى ۋە قاراپ چىقىلدى؛ قۇرۇلتايدا يېڭى بىر نۆۋەتلىك كومىتېت ھەم پارتىيە رەئىسىيە كومىتېتىنىڭ شۇجى ۋە مۇئاۋىن شۇجىلىرى سايلاندى؛ بورتالا موڭغۇل ئاپتونوم ئوبلاستلىق پارتىيە قۇرۇلتىيىغا قاتنىشىدىغان ۋەكىللەر سايلاندى. كومىتېت ئەزالىرى 1 - ئومۇمىي يىغىنىنىڭ سايلىشى ۋە يۇقىرى دەرىجىلىك پارتكومنىڭ تەستىقلىشى ئارقىلىق ج ك پ بورتالا ناھىيىلىك 1 - نۆۋەتلىك كومىتېتنىڭ دائىمىي ئەزالىرى ۋە شۇجى، مۇئاۋىن شۇجىلىرى بارلىققا كەلدى.

ج ك پ بورتالا ناھىيىلىك 1 - نۆۋەتلىك كومىتېتنىڭ ئەزالىرى (11 نەپەر) شېن يۇەنفا، مۇتەللىپ روزى، جۇرۇك، جاۋيۇكجۇن، ھاجى نىياز، رەخمۇت، گوۋېنتيەن، تۇراخۇن جامال، گۇمۇرۇن (موڭغول)، تىلەۋقان شەرىپ (قازاق)، جاك رۇكزېك.

ج ك پ بورتالا ناھىيىلىك 1 - نۆۋەتلىك كومىتېتى دائىمىي كومىتېتىنىڭ ئەزالىرى (بەش نەپەر): شېن يۇەنفا، تۇراخۇن جامال، جۇرۇك، مۇتەللىپ روزى، جاۋيۇكجۇن.

ناھىيىلىك پارتكوم شۇجىسى: شېن يۇەنفا؛

مۇئاۋىن شۇجىسى: تۇراخۇن جامال.

رەئىسىيە كومىتېتنىڭ شۇجىسى: تۇراخۇن جامال (قوشۇمچە)؛ مۇئاۋىن شۇجىسى: جاۋيۇكجۇن.

2. ج ك پ بورتالا ناھىيىلىك 2 - قۇرۇلتىيى

پارتىيە 1 - قۇرۇلتىيىدىن كېيىن، ناھىيىلىك پارتكومنىڭ رەھبەرلىكىدە، يېزا ئىگىلىك، قول ھۈنەرۋەنچىلىك ۋە كاپىتالىستىك سودا - سانائەتكە سوتسىيالىستىك ئۆزگەرتىش كىرگۈزۈش ناھىيە بويىچە تاماملىنىپ، ئىشلەپچىقىرىش ۋاستىلىرىگە بولغان خۇسۇسىي مۇلۇكچىلىك تۈزۈمىنى ئومۇم مۇلۇكچىلىك تۈزۈمىگە ئۆزگەرتىش ئىشقا ئاشۇرۇلۇش بىلەن، ئومۇمىيۈزلۈك سوتسىيالىستىك ئىقتىسادىي قۇرۇلۇش ئېلىپ بېرىلىشقا باشلىدى. ناھىيىلىك پارتكوم چارۋىچىلىقنى سوتسىيالىستىك ئۆزگەرتىشتە «قەدەم پۇختا بولۇش، سىياسەتتە كەڭ بولۇش» قائىدىسىنى ئىجرا قىلدى ۋە «چارۋىچىلىقنىڭ ئاسراش ۋە راۋاجلاندۇرۇش»، «چارۋىدارلارنىڭ ئىقتىسادىنى قوغداش»، «كۆرەش قىلماسلىق، بۆلۈپ بېرەسلىك، سىنىپ ئايرىماسلىق»، «چارۋىچىلار بىلەن چارۋىدارلارنى ئوخشاش مەنپەئەتدار قىلىش» سىياسىتىنى يۈرگۈزدى. دېھقانچىلىق رايونلىرىدا سوتسىيالىستىك ئۆزگەرتىشنى غەلىبىگە ئېرىشتۇرۇش بىلەن بىللە، چارۋىچىلارغىمۇ ھەمكارلىشىش - كوپېراتسىيىلىشىش يولىدا مېڭىش چاقىرىقى چىقىرىلىپ، چارۋىچىلارنىڭ ئۆزى ئىختىيار قىلىش پىرىنسىپى

ئاستىدا تۇرلۇك شەكىلدىكى چارۋچىلىق ھەمكارلىق گۇرۇپپىلىرى قۇرۇلدى. ناھىيىلىك پارتكوم چارۋىدارلارنىڭ ئىقتىسادىنى سوتسىيالىستىك ئۆزگەرتىشتە «چارۋا مالنى پايغا سۈندۈرۈپ ھېسابلاش، قوشقان پايغا دارامەت تەقسىم قىلىش» تىن ئىبارەت سەتسۇپلىش سىياسىتىنى قوللىنىپ، چارۋىدارلارنىڭ ئىقتىسادىنى پۈتۈنلەي سوتسىيالىستىك يولغا ئېلىپ كىردى.

1957 - يىل 7 - ئاينىڭ 15 - كۈنىدىن 20 - كۈنگىچە ج ك پ بورتالا ناھىيىلىك 2 - قۇرۇلتىيى بورتالا شەھەر رايونىدا ئۆتكۈزۈلدى، قۇرۇلتاي ئالتە كۈن داۋام قىلدى. قۇرۇلتايغا ناھىيىدىكى 250 پارتىيە ئەزاسىغا ۋەكالىتەن 43 رەسمىي ۋەكىلدىن 32 سى قاتناشتى، 19 ۋەكىل سىرتتىن قاتناشتى. قۇرۇلتايغا قاتناشقان رەسمىي ۋەكىللەر ئىچىدە خەنزۇ ۋەكىل سەككىز بولۇپ، 25% نى، ئاز سانلىق مىللەت ۋەكىل 24 بولۇپ، 75% نى ئىگىلىدى، ئايال ۋەكىل بىر بولۇپ، 3.1% نى ئىگىلىدى.

بۇ قېتىمقى قۇرۇلتايدا پارتىيىنىڭ ئىستىل تۈزىتىش ھەرىكىتىنى ئەستايىدىل ئىزچىللاشتۇرۇش، خەلق ئىچىدىكى زىددىيەتنى توغرا ھەل قىلىش ئاساسىي تېما قىلىنىپ، ماۋزېدۇڭنىڭ «خەلق ئىچىدىكى زىددىيەتنى توغرا ھەل قىلىش مەسىلىسى ھەققىدە» دېگەن دوكلاتىنى ۋە ئاپتونوم رايونلۇق پارتكومنىڭ شۇجىسى ۋاڭ ئېنماۋنىڭ «خەلق ئىچىدىكى زىددىيەتنى توغرا ھەل قىلىش ۋە خەلقنىڭ ئىچكى ئىتتىپاقلىقىنى كۈچەيتىش يولىدا كۈرەش قىلايلى» دېگەن دوكلاتى يەتكۈزۈلدى ۋە ئۇقۇنىلدى؛ ناھىيىلىك پارتكومنىڭ «14 ئايدىن بۇيانقى خىزمەتلەردىن خۇلاسە ۋە بۇنىڭدىن كېيىنكى خىزمەتلەرنى ئورۇنلاشتۇرۇش ھەققىدىكى يىكىر» دېگەن دوكلاتى مۇزاكىرە قىلىنىدى ۋە قاراپ چىقىلدى ھەمدە شۇنىڭغا مۇناسىپ قارار ماقۇللاندى. دوكلاتتا ناھىيىلىك پارتكومنىڭ دېھقانچىلىق - چارۋىچىلىق، قول ھۈنەرۋەنچىلىك ۋە كاپىتالىستىك سودا - سانائەتكە سوتسىيالىستىك ئۆزگەرتىش كىرگۈزۈشتە قولغا كەلتۈرگەن نەتىجىلىرى ۋە ناھىيە خەلقىنىڭ تۈرمۇشىدا مۇئەييەن ياخشىلىنىش ۋە يۇقىرى كۆتۈرۈلۈش بولغانلىقى، پارتىيە بىلەن ئاممىنىڭ مۇناسىۋىتى تېخىمۇ يېقىنلاشقانلىقى مۇئەييەنلەشتۈرۈلدى ھەمدە كەمچىلىك ۋە خاتالىقلارمۇ كۆرسىتىپ بېرىلدى. قۇرۇلتاي ھەر دەرىجىلىك رەھبەرلەرنى ئۆزلىرى ئالدى بىلەن تۈزىچىلىك، سۇبېيېكتىپچىلىق ۋە مەزھەپچىلىك خاتالىقلىرىنى توگىتىپ، مىللەتلەر ئىتتىپاقلىقىنى كۈچەيتىشكە چاقىردى. قۇرۇلتايدا ناھىيىلىك پارتكومنىڭ ئىككى نەپەر رەسمىي ئەزاسى تولۇقلاپ سايلاندى، ئىككى نەپەر كاندىدات ئەزاسى كۆپەيتىپ سايلاندى.

1 - قۇرۇلتاي بىلەن 2 - قۇرۇلتاينىڭ ئارىلىقىدىكى ۋاقىت قىسقا بولغانلىقتىن، ئوبلاستلىق پارتكوم بورتالا ناھىيىلىك 2 - نۆۋەتلىك پارتىيە قۇرۇلتىيى ئېچىلىشتىن ئاۋۋال پارتىيە قۇرۇلتىيى ۋەكىللىرىنى يېغىناشتىن سايلىماسلىقنى قارار قىلغاندى، قۇرۇلتاي مەزگىلىدە يېڭى بىر نۆۋەتلىك كومىتېتنىمۇ سايلانمىدى.

3. ج ك پ بورتالا ناھىيىلىك 3 - قۇرۇلتىيى

ج ك پ بورتالا ناھىيىلىك 2 - قۇرۇلتىيىدىن كېيىن، 1957 - يىلى ئىستىل تۈزىتىش، ئۆڭچىللىققا قارشى تۇرۇش ھەرىكىتى بولدى. 1958 - يىل 4 - ئايدا ئاپتونوم رايونلۇق پارتكوم «يەرلىك مىللەتچىلىكىنى تۈگىتىش توغرىسىدا قارار» چىقاردى، شۇنىڭ بىلەن يەرلىك مىللەتچىلىككە قارشى كۈرەش قانات يايدۇرۇلۇپ، يەرلىك مىللەتچىلىك خاتا خاھىشى تەنقىد قىلىندى، پارتىيە ئىتتىپاقلىقى ۋە مىللەتلەر ئىتتىپاقلىقىنى كۈچەيتىلدى. 1958 - يىل 6 - ئايدا بورتالادىكى ناھىيە دەرىجىلىك ئاپپاراتلار ئەمەلدىن قالدۇرۇلغاندىن كېيىن، بورتالا ناھىيىسىدىكى ئاساسىي قاتلام پارتىيە تەشكىلاتلىرىغا بورتالا ئوبلاستلىق پارتكوم بۇ ئاستە رەھبەرلىك قىلدى.

بۇ مەزگىلدە بورتالادا پۈتۈن مەملىكەتتىكىگە ئوخشاش، سوتسىيالىستىك باش لۇشيەننى ئىزچىل ئىجرا

قىلىش جەريانىدا، چوڭ سەكرەپ ئىلگىرىلەش ۋە خەلق گۈڭشېسىنى قوزۇش ھەرىكىتى داۋامىدا تۇرلۈك دەرىجىدىكى «يۇقىرى كۆرسەتكۈچ بولۇش، قارىغۇلارچە قوماندانلىق قىلىش، مۇبالىغىلەشتۇرۇش شامىلى، مۇلۇكىنى ئومۇمنىڭ قىلىۋېتىش شامىلى» قاتارلىق مەسىلىلەر ئوتتۇرىغا چىقتى. 1959 - يىلدىن 1961 - يىلغىچە يېتەكچى ئىدىيىدىكى «سولچىل» لىق خاتالىقى ۋە تەبىئىي ئاپەتنىڭ تەسىرى تۈپەيلىدىن، بورتالادا بىر مەزگىل ۋاقىتلىق ئىقتىسادىي قىيىنچىلىق يۈز بەردى. 1961 - يىلدىن كېيىن، ج ك پ مەركىزىي كومىتېتنىڭ «يېزا خەلق گۈڭشېلىرىنىڭ نۆۋەتتىكى سىياسەت مەسىلىلىرى توغرىسىدىكى جىددىي يولىيورۇق خېتى» (قىسقارتىلىپ «12 ماددا» دەپىلىدۇ) نىڭ روھى ۋاقتىدا ئىزچىل ئىجرا قىلىنغانلىقتىن، «مۇلۇكىنى ئومۇمنىڭ قىلىۋېتىش شامىلى» ۋە «بىرىنچىدىن تەڭشەش، ئىككىنچىدىن يۆتكەش» قاتارلىق خاتالىقلار تۈزىتىلىپ، ئىقتىسادىي جەھەتتە قايتۇرۇشقا تېگىشلىك نەرسىلەر قايتۇرۇلدى ۋە تۆلەم تۆلەندى، ئىستېل تۈزىتىش ۋە گۈڭشېلارنى تەرتىپكە سېلىشقا بىرلەشتۇرۇلۇپ، خەلق گۈڭشېلىرىدا «ئۈچ دەرىجىلىك مۇلۇكچىلىك بولۇش، ئەترەتنى ئاساس قىلىش» تىن ئىبارەت يېزا ئىقتىسادىي تۈزۈلمىسى يولغا قويۇلۇپ، يېزىلارنىڭ ۋەزىيىتى ياخشىلىنىشقا باشلىدى، پارتىيە ۋە ھەر مىللەت خەلقىنىڭ ئىتتىپاقلىشىپ كۈرەش قىلىشى نەتىجىسىدە ئۈچ يىل داۋام قىلغان ئىقتىسادىي قىيىنچىلىق تۈگىتىلدى. 1962 - يىل 5 - ئايدا سىرتتىكى تەسىرى تۈپەيلىدىن، بورتالادا ئاز سانىدىكى چېگرا ئاھالىسىنىڭ چېگرىدىن ئۆتۈپ سوۋېت ئىتتىپاقىغا كېتىش ۋەقەسى يۈز بەردى. ھەر دەرىجىلىك پارتىيە تەشكىلاتلىرى پارتىيە ئەزالىرى ئارىسىدا بىر پارتىيە، بىر يول ۋە بىر ۋەتەن بولۇشتىن ئىبارەت «ئۈچ بىر» ئىدىيىۋى تەلىم - تەربىيىسىنى ئېلىپ بېرىپ، ۋەتەنىنىڭ چېگرا مۇداپىئەسىنى قوغدىدى، جەمئىيەت تەرتىپى ۋە كىشىلەرنىڭ كۆڭلىنى تىنچلاندۇردى. شۇ يىلى 7 - ئايدا يۇقىرى دەرىجىلىك پارتىيە تەشكىلاتى لى شاۋگۇەن ۋە كۈجە قاتارلىقلارنى بورتالا ناھىيىلىك پارتكومنى ئەسلىگە كەلتۈرۈشكە تەييارلىق كۆرۈش خىزمىتىنى ئىشلەشكە يۆتكىدى.

ج ك پ بورتالا ناھىيىلىك كومىتېتى ئەسلىگە كەلتۈرۈلگەندىن كېيىن، پارتىيە تەشكىلىي ئاپپاراتلىرىنى مۇكەممەللەشتۈرۈش ئۈچۈن، «يېزا ئىگىلىكىنى ئاساس، سانائەتنى يېتەكچى قىلىش» فاڭجېنى ۋە تەرتىپكە سېلىش مەركەز قىلىنغان «تەرتىپكە سېلىش، مۇستەھكەملەش، تولۇقلاش، ئۈستۈرۈش» تىن ئىبارەت تۆت سۆزلۈك فاڭجېن يەنمۇ ئىزچىل ئىجرا قىلىندى، خەلق گۈڭشېلىرى يەنمۇ تەرتىپكە سېلىندى ۋە مۇستەھكەملەندى، دېھقانچىلىق، چارۋىچىلىق سېپى زور كۈچ بىلەن كۈچەيتىلدى، دېھقانچىلىق، چارۋىچىلىقتا تېخنىكا ئۆزگەرتىش كېڭەيتىلدى، «مەھسۇلاتنى ئاشۇرۇش - ئىقتىساد قىلىش» ھەرىكىتى داۋاملىق قانات يايدۇرۇلدى، ھەرخىل ئىشلەپچىقىرىش، قۇرۇلۇش ۋەزىپىلىرى تىرىشىپ ئورۇندالدى، بورتالانىڭ دېھقانچىلىق، چارۋىچىلىق ئاساس قىلىنغان خەلق ئىگىلىكى ۋە ھەرخىل ئىشلىرىنىڭ تەرەققىياتى ئىلگىرى سۈرۈلدى، ھەر مىللەت خەلق ئاممىسىنىڭ تۇرمۇشى ياخشىلاندى. 1963 - يىل 5 - ئاينىڭ 21 - كۈنىدىن 25 - كۈنگىچە بورتالادا ج ك پ بورتالا ناھىيىلىك 3 - قۇرۇلتىيى ئۆتكۈزۈلدى، قۇرۇلتاي بەش كۈن داۋام قىلدى. قۇرۇلتايغا ناھىيىدىكى 561 پارتىيە ئەزاسىغا ۋەكالىتەن 75 رەسمىي ۋەكىلدىن 66 سى قاتناشتى، تۆت ۋەكىل سىرتتىن قاتناشتى. قۇرۇلتايغا قاتناشقان رەسمىي ۋەكىللەر ئىچىدىكى خەنزۇ ۋەكىل 29 بولۇپ، 43.9% نى ئىگىلىدى، ئاز سانلىق مىللەت ۋەكىل 37 بولۇپ، 56.1% نى ئىگىلىدى؛ ئايال ۋەكىل تۆت بولۇپ، 6.1% نى ئىگىلىدى. قۇرۇلتايدا لى شاۋگۇەن تەرىپىدىن بېرىلگەن «ج ك پ بورتالا ناھىيىلىك كومىتېتىنىڭ خىزمىتىدىن خۇلاسە ۋە بۇنىڭدىن كېيىنكى ۋەزىپىلەر توغرىسىدىكى خىزمەت دوكلاتى» مۇزاكىرە قىلىندى ۋە قاراپ چىقىلدى ھەمدە شۇنىڭغا مۇناسىپ قارار ماقۇللاندى؛ كۈجە تەرىپىدىن بېرىلگەن «1963 - يىللىق دېھقانچىلىق، چارۋىچىلىقنى باشقۇرۇش خىزمىتى توغرىسىدىكى دوكلات» مۇزاكىرە قىلىندى ۋە قاراپ چىقىلدى؛ جۇرۇڭ تەرىپىدىن بېرىلگەن «1963 - يىللىق مالىيە خىزمىتىنى تىرىشىپ ياخشى ئىشلەش توغرىسىدىكى دوكلات» مۇزاكىرە قىلىندى ۋە قاراپ چىقىلدى ھەمدە شۇلارغا مۇناسىپ بولغان قارارلار ماقۇللاندى. قۇرۇلتايدا

3 ـ نۆۋەتلىك كومىتېت، رىۋىزىيە كومىتېتى ۋە ئوبلاستلىق پارتىيە قۇرۇلتىيىغا قاتنىشىدىغان ۋەكىللەر سايلاندى. كومىتېت ئەزالىرىنىڭ 1 ـ ئومۇمىي يىغىنىدا سايلاش ۋە يۇقىرىنىڭ تەستىقلىشى ئارقىلىق، ج ك پ بورتالا ناھىيىلىك 3 ـ نۆۋەتلىك كومىتېتىنىڭ دائىمىي كومىتېتى ۋە شۇجى، مۇئاۋىن شۇجىلىرى بارلىققا كەلدى. ئۇلارنىڭ ئەزالىرى تۆۋەندىكىلەر:

ج ك پ بورتالا ناھىيىلىك 3 ـ نۆۋەتلىك كومىتېتىنىڭ ئەزالىرى (13 نەپەر): لى شاڭگۇەن، مەھەممەت ھاجىيوۋ، كۇجە (موڭغۇل)، جۇرۇڭ، سائادەت ھوشۇر، چېن جاۋدۇڭ، چېن جيەن، شىڭ پېيرۇڭ، لى دېشياڭ، تاجاخۇن ئەمەت، يۇنۇس ئەلى (خۇيزۇ)، ئەبىل بازاربېك (قازاق)، بەي يۇڭكۇي (موڭغۇل).

ج ك پ بورتالا ناھىيىلىك 3 ـ نۆۋەتلىك كومىتېتى دائىمىي كومىتېتىنىڭ ئەزالىرى (ئالتە نەپەر): لى شاڭگۇەن، مەھەممەت ھاجىيوۋ، كۇجە، جۇرۇڭ، سائادەت ھوشۇر، چېن جاۋدۇڭ.

ناھىيىلىك پارتكوم شۇجىسى: لى شاڭگۇەن؛ مۇئاۋىن شۇجىسى: مەھەممەت ھاجىيوۋ.

ج ك پ بورتالا ناھىيىلىك 3 ـ نۆۋەتلىك رىۋىزىيە كومىتېتىنىڭ ئەزالىرى (يەتتە نەپەر): لى شاڭگۇەن، يۇنۇس ئەلى (خۇيزۇ)، جۇرۇڭ، ۋۇشۇمىڭ، خۇنىتۇن (موڭغۇل)، شىڭ پېيرۇڭ، تاجاخۇن ئەمەت.

رىۋىزىيە كومىتېتىنىڭ شۇجىسى: لى شاڭگۇەن (قوشۇمچە)؛ مۇئاۋىن شۇجىسى: يۇنۇس ئەلى.

4. ج ك پ بورتالا ناھىيىلىك 4 ـ قۇرۇلتىيى

3 ـ نۆۋەتلىك پارتىيە قۇرۇلتىيى ئۆتكۈزۈلگەندىن كېيىن، ناھىيىنىڭ ھەرخىل ئىشلىرى يەنىمۇ تەرەققىي قىلدى. بولۇپمۇ دېھقانچىلىقتا سۇ ئىنشائاتى ياساش قاتارلىق بىر قاتار تەدبىرلەر يولغا قويۇلغانلىقى ۋە چارۋىچىلىقتا «ئۇچنى ھۆددىگە بېرىش» يولغا قويۇلغانلىقى ئۈچۈن، دېھقانچىلىق، چارۋىچىلىق تەرەققىي قىلدى.

1963 ـ يىلدىن 1965 ـ يىلغىچە يېڭى «بەشكە قارشى تۇرۇش» (خىيانەتچىلىككە، ھايانكەشلىككە، بۇزۇپ چېچىپ ئىسراپ قىلىشقا، تارقاقچىلىققا، تۆرىچىلىككە قارشى تۇرۇش) ۋە «تۆتنى ئېنىقلاش» (سىياسەتنى، ئىقتىسادنى، تەشكىلنى، ئىدىيىنى ئېنىقلاش) ئاساسىي مەزمۇن قىلىنغان سوتسىيالىستىك تەلىم ـ تەربىيە ھەرىكىتى قانات يايدۇرۇلدى. ناھىيىلىك پارتكوم ج ك پ مەركىزىي كومىتېتىنىڭ «ھازىرقى يېزا خىزمىتىدىكى بىر نەچچە مەسىلە توغرىسىدا قارار» (ئالدىنقى ئون ماددا) ۋە «ھازىرقى يېزىلاردىكى سوتسىيالىستىك تەلىم ـ تەربىيە داۋامىدا ئوتتۇرىغا قويۇلغان بەزى مەسىلىلەر» (23 ماددا) نىڭ روھىنى ئىجرا قىلىپ، پارتىيە سىياسىتىنى ئىگىلەشكە ئەھمىيەت بەردى. «سىنىپىي كۈرەشنى تۇتقا قىلىش» ئىدىيىسىنىڭ تەسىرى تۈپەيلىدىن، يەنىلا بەزى ئادەتتىكى خاراكتېرىدىكى مەسىلىلەر ئېغىر ھالدىكى سىنىپىي كۈرەش ۋە لۇشيەن كۈرىشىنىڭ پارتىيە ئىچىدىكى ئىنكاسى دەپ قارىلىپ، بەزى «سولچىل» لىق سەۋەنلىكلىرى يۈز بەردى.

1965 ـ يىل 9 ـ ئاينىڭ 23 ـ كۈنىدىن 28 ـ كۈنىگىچە بورتالادا ج ك پ بورتالا ناھىيىلىك 4 ـ قۇرۇلتىيى ئۆتكۈزۈلدى، قۇرۇلتايغا ناھىيىدىكى 575 پارتىيە ئەزاسىغا ۋەكالىتەن 88 رەسمىي ۋەكىلدىن 71 ى قاتناشتى. قۇرۇلتايغا قاتناشقان رەسمىي ۋەكىللەر ئىچىدە خەنزۇ ۋەكىل 40 بولۇپ، 45.5% نى ئىگىلىدى، ئاز سانلىق مىللەت ۋەكىل 48 بولۇپ، 54.5% نى ئىگىلىدى؛ ئايال ۋەكىل يەتتە بولۇپ، 8% نى ئىگىلىدى. قۇرۇلتاي بارلىق پارتىيە ئەزالىرى، كادىرلار ۋە ھەرمىللەت خەلقىنى ماۋزېدۇڭ ئىدىيىسى قىزىل بايرىقىنى ئېگىز كۆتۈرۈپ، سوتسىيالىستىك تەلىم ـ تەربىيە ھەرىكىتىنى ۋە سېلىشتۇرۇش، ئۆگىنىش، يېتىشىۋېلىش، ياردەم بېرىش، ئىشىپ كېتىش ھەرىكىتىنى چوڭقۇر قانات يايدۇرۇپ، دېھقانچىلىق، چارۋىچىلىقنى تېخىمۇ زور تەرەققىياتلارغا ئېرىشتۇرۇش يولىدا كۈرەش قىلىشقا چاقىردى. قۇرۇلتايدا ناھىيىلىك پارتكومنىڭ خىزمەت دوكلاتى مۇزاكىرە قىلىندى ۋە قاراپ چىقىلدى ھەمدە شۇنىڭغا مۇناسىپ قارار ماقۇللاندى؛ رىۋىزىيە

كومىتېتنىڭ خىزمەت دوكلاتى مۇزاكىرە قىلىندى ۋە قاراپ چىقىلدى ھەمدە شۇنىڭغا مۇناسىپ قارار ماقۇللاندى. قۇرۇلتايدا 4 - نۆۋەتلىك كومىتېت، پارتىيە رەئىزىيە كومىتېتى ۋە بورتالا ئوبلاستلىق پارتىيە قۇرۇلتىيىغا قاتناشمىغان ۋەكىللەر سايلاندى. قۇرۇلتايدا ج ك پ بورتالا ناھىيىلىك 4 - نۆۋەتلىك كومىتېتنىڭ 13 ئەزاسى، ئىككى كاندىدات ئەزاسى سايلاپ چىقىلدى. كومىتېت ئەزالىرىنىڭ 1 - ئومۇمىي يىغىنىدا ج ك پ بورتالا ناھىيىلىك كومىتېتى دائىمىي كومىتېتنىڭ ئەزالىرى ۋە شۇجى، مۇئاۋىن شۇجىلىرى سايلاپ چىقىلدى.

ج ك پ بورتالا ناھىيىلىك 4 - نۆۋەتلىك كومىتېتنىڭ ئەزالىرى (13 نەپەر): ژاڭ رۇيجېن، چېن جاۋدۇڭ، مەھەممەت ھاجىيوۋ، شېك يۇفېڭ، كوجە (موڭغۇل)، جۇرۇڭ، ئەبىل بازاربېك (قازاق)، ئومېتقالى ئوراز (قازاق)، سائادەت ھوشۇر، بەي يۈڭكۇي (موڭغول)، شېك پېيرۇڭ، تاجاخۇن ئەمەت، يونۇس ئەلى (خۇيزۇ).

كاندىدات ئەزالىرى (ئىككى نەپەر): لىيۇ جىنچېڭ، ژاڭ شۇئېن.

ج ك پ بورتالا ناھىيىلىك 4 - نۆۋەتلىك كومىتېتى دائىمىي كومىتېتنىڭ ئەزالىرى (سەككىز نەپەر): ژاڭ رۇيجېن، چېن جاۋدۇڭ، مەھەممەت ھاجىيوۋ، شېك يۇفېڭ، كوجە، جۇرۇڭ، ئومېتقالى ئوراز، سائادەت ھوشۇر.

ناھىيىلىك پارتكوم شۇجىسى: ژاڭ رۇيجېن؛ مۇئاۋىن شۇجىلىرى: چېن جاۋدۇڭ، مەھەممەت ھاجىيوۋ، شېك يۇفېڭ.

رەئىزىيە كومىتېتنىڭ شۇجىسى: شېك يۇفېڭ (قوشۇمچە)؛ مۇئاۋىن شۇجىسى: شۇمېنجى.

5. ج ك پ بورتالا ناھىيىلىك 5 - قۇرۇلتىيى

1969 - يىل 4 - ئايدا بورتالا ناھىيىلىك ئىنقىلابىي كومىتېت قۇرۇلدى. 1970 - يىل 5 - ئايدا بورتالا ناھىيىلىك ئىنقىلابىي كومىتېت پارتىيە يادرو گۇرۇپپىسى قۇرۇلۇپ، ئاممىۋى تەشكىلاتلار قورال - ياراقنى يۇقىرىغا تاپشۇرۇشقا سەپەرۋەر قىلىندى، ھەر قايسى تەرەپ ئاممىۋى تەشكىلاتلاردىكى ھۆكۈمەتسىزلىك ئاساسى جەھەتتىن چەكلەندى، پارتىيىنىڭ خىزمىتى ئەسلىگە كېلىشكە باشلىدى. مەركەزنىڭ ئورۇنلاشتۇرۇشىغا ئاساسەن «بىرگە زەربە بېرىش، ئۇچكە قارشى تۇرۇش» (نەق ئەكسىلئىنقىلابچىلارغا زەربە بېرىش، خىيانەتچىلىككە، ئۇغرىلىققا، بۇزۇپ چېچىپ ئىسراپ قىلىشقا، ھايانكەشلىككە قارشى تۇرۇش) ھەرىكىتى قانات يايدۇرۇلدى، «سولچىل» خاتالىق ئىزچىللاشتۇرۇلغانلىقى توپەيلىدىن، 1970 - يىلنىڭ ئاخىرىغىچە جەمئىي 204 ئادەم بىر تەرەپ قىلىندى، بۇنىڭ ئىچىدىكى 104 ئادەم ئۆز بىلەن دۈشمەن ئوتتۇرىسىدىكى زىددىيەت قاتاردا بىر تەرەپ قىلىنىپ، بىر تۇركۈم ناھەق، يالغان ۋە خاتا ئەنزىلەر كەلتۈرۈپ چىقىرىلدى. «كۆرەش قىلىش، تەنقىد قىلىش، ئۆزگەرتىش»، «سىنىپىي قوشۇنىنى تازىلاش»، «پارتىيىنى تەرتىپكە سېلىش - ئىستىل تۈزىتىش» قاتارلىق سىياسىي ھەرىكەتلەر داۋامىدا يۇقىرى بىلەن تۆۋەننى باغلاش، سەپكە تۈرغۇزۇپ چېگرىنى ئاجرىتىش ئېلىپ بېرىلدى. 1970 - يىلدىن 1971 - يىلغىچە ئېلىپ بېرىلغان «پارتىيەنى تەرتىپكە سېلىش - ئىستىل تۈزىتىش» ھەرىكىتىدە، «سىنىپىي كۆرەش ئېچىش» پارتىيە ئەزالىرىنىڭ ئۆلچەمگە لايىق ياكى ئەمەسلىكىنى ئۆلچەشتىكى ئۆلچەم قىلىنىپ، «كونا قان چىقىرىۋېتىلىپ، يېڭى قان قوبۇل قىلىندى». تەشكىلىي تۈزمۈشنى ئەسلىگە كەلتۈرگەن پارتىيە ئەزالىرى ئومۇمىي پارتىيە ئەزالىرىنىڭ ئاران 80 پىرسەنتىنى ئىگىلىدى، 7.1% پارتىيە ئەزاسى «ۋاقىتلىق ئېسىپ قويۇلدى»، 6.3% پارتىيە ئەزاسى «كونا قان» ھېسابىدا چىقىرىۋېتىلدى، قوبۇل قىلىنغان يېڭى پارتىيە ئەزالىرىنىڭ ئىچىدىكى بىر قىسىملىرى

پارتىيە ئەزاسى بولۇش شەرتىگە لايىق ئەمەس ئىدى. 1971 - يىل 5 - ئاينىڭ 16 - كۈنىدىن 20 - كۈنىگىچە بورتالادا ج ك پ بورتالا ناھىيىلىك 5 - قۇرۇلتىيى ئۆتكۈزۈلدى، قۇرۇلتاي بەش كۈن داۋام قىلدى. قۇرۇلتايغا ناھىيىدىكى 1060 پارتىيە ئەزاسىغا ۋەكالىتەن، 145 رەسمىي ۋەكىل قاتناشتى، 56 ۋەكىل سىرتتىن قاتناشتى. قۇرۇلتايغا قاتناشقان ۋەكىللەر ئىچىدە خەنزۇ ۋەكىل 79 بولۇپ، 54.5% نى ئىگىلىدى، ئاز سانلىق مىللەت ۋەكىل 66 بولۇپ، 45.5% نى ئىگىلىدى؛ ئايال ۋەكىل 23 بولۇپ، 17% نى ئىگىلىدى.

قۇرۇلتايدا 9 - قۇرۇلتاينىڭ «سولچىل» خاتا فاڭجېنى ئىزچىللاشتۇرۇلۇپ، 9 - قۇرۇلتايدا بېرىلگەن سىياسىي دوكلات يەتكۈزۈلدى ۋە ئۆگىنىلدى، بەي يۇڭكۇي تەرىپىدىن ناھىيىلىك ئىنقىلابىي كومىتېت پارتىيە يادرو گۇرۇپپىسىغا ۋەكالىتەن قۇرۇلتايدا بېرىلگەن «9 - قۇرۇلتاينىڭ ئىتتىپاقلىق، غالىبىيەت تۇغىنى ئېگىز كۆتۈرۈپ، رەئىس ماۋزېدۇڭنىڭ ئىنقىلابىي لۇشيەنى بويىچە قەھرىمانلارچە ئالغا باسايلى» دېگەن تېمىدىكى خىزمەت دوكلاتى ئاڭلاپ ئۆتۈلدى. قۇرۇلتاي بارلىق پارتىيە ئەزالىرى ۋە ھەر مىللەت خەلق ئاممىسىنى پارتىيە 9 - قۇرۇلتىيىنىڭ تۇغىنى ئېگىز كۆتۈرۈپ، ماۋزېدۇڭ ئىدىيىسىنى جانلىق ئۆگىنىپ، جانلىق ئىشلىتىشنى گەۋدىلەندۈرۈپ، يېزا ئىگىلىكىدە داجەيدىن ئۆگىنىش ھەرىكىتىنى كەڭ كۆلەمدە چوڭقۇر قانات يايدۇرۇپ، «ئىنقىلابنى تۇتۇپ، ئىشلەپچىقىرىشنى، خىزمەتنى، ئۇرۇش تەييارلىقىنى ئىلگىرى سۈرۈش» نىڭ يۇقىرى دولقۇنىنى قوزغاشقا، «مەدەنىيەت زور ئىنقىلابى» نىڭ كۈرەش قىلىش، تەنقىد قىلىش، ئۆزگەرتىش جەھەتتىكى ۋەزىپىلىرىنى داۋاملىق ئورۇنداشقا چاقىردى. قۇرۇلتاي ج ك پ بورتالا ناھىيىلىك 5 - نۆۋەتلىك كومىتېتىنىڭ 24 ئەزاسىنى سايلاپ چىقتى. كومىتېت ئەزالىرىنىڭ 1 - ئومۇمىي يىغىنىدا سايلاش ۋە يۇقىرى دەرىجىلىك پارتكومنىڭ تەستىقلىشى ئارقىلىق، ج ك پ بورتالا ناھىيىلىك 5 - نۆۋەتلىك كومىتېتى دائىمىي كومىتېتىنىڭ ئەزالىرى ۋە شۇجى، مۇئاۋىن شۇجىلىرى بارلىققا كەلدى.

ج ك پ بورتالا ناھىيىلىك 5 - نۆۋەتلىك كومىتېتىنىڭ ئەزالىرى (24 نەپەر، فامىلە خەت سىزىقىنىڭ ئاز - كۆپلۈك تەرتىپى بويىچە تىزىلدى) : كوندىكۇر (ئايال، موڭغۇل)، ۋاڭ شۇئېن، بەي يۇڭكۇي (موڭغۇل)، بەي يىنخۇ، لۇڭ جىشى، ئەبىل بازاربېك (قازاق)، سۇن گۇاڭچۇن، مىجە (موڭغۇل)، چېن جېشياڭ، ۋاڭ رۇيجېن، جاڭ باۋگۇي، جاڭ مىڭيۇڭ، جاڭ چياۋفاڭ (ئايال)، لى زوجېن، لى شيالىڭ، ئايشەمخان، ئىدىم (موڭغۇل)، جۇرۇڭ، جۇمېيدى (ئايال)، شۇشېڭدۇ، گويۇڭمىڭ، شېڭ يۇفېڭ، دۇڭ زېڭخۇي، ئۇمبېتقالى ئوراز (قازاق).

ج ك پ بورتالا ناھىيىلىك 5 - نۆۋەتلىك كومىتېتى دائىمىي كومىتېتىنىڭ ئەزالىرى (فامىلە خەت سىزىقىنىڭ ئاز - كۆپلۈك تەرتىپى بويىچە تىزىلدى) : كوندىكۇر، بەي يۇڭكۇي، ئەبىل بازاربېك، مىجە، سۇن گۇاڭچۇن، چېن جېشياڭ، شېڭ يۇفېڭ.

ناھىيىلىك پارتكوم شۇجىسى: بەي يۇڭكۇي؛ مۇئاۋىن شۇجىلىرى: چېن جېشياڭ، مىجە.

6. ج ك پ بورتالا ناھىيىلىك 6 - قۇرۇلتىيى

لىن بياۋ ئەكسىلئىنقىلابىي گۇرۇھى بىلەن جياڭ چىڭ ئەكسىلئىنقىلابىي گۇرۇھىدىن ئىبارەت ئىككى ئەكسىلئىنقىلابىي گۇرۇھ تارمار قىلىنغاندىن كېيىن، ناھىيىلىك پارتكوم پارتىيە ئەزالىرى ۋە ھەر مىللەت ئاممىسىنى لىن بياۋ ۋە «تۆت كىشىلىك گۇرۇھ» نىڭ ئەكسىلئىنقىلابىي جىنايى قىلمىشلىرىنى پاش قىلىش ۋە تەنقىد قىلىش، قالايمىقانچىلىقنى ئوڭشاش، ئۇلارنىڭ زەھەرلىرى ۋە تەسىرلىرىنى تازىلاشقا يېتەكلىدى. 1978 - يىل 9 - ئايغا كەلگەندە «تۆتنى ئېنىقلاش»، «مەدەنىيەت زور ئىنقىلابى» ۋە «بىرگە زەربە بېرىش، ئۇچكە قارشى تۇرۇش» قاتارلىق ھەرىكەتلەردە كەلتۈرۈپ چىقىرىلغان ناھەق، يالغان، خاتا ئەنزىلەر ۋە زەربىگە،

زىيانكەشلىككە ئۇچرىغان 1245 كادىر، ئامما ئۈستىدە سىياسەت ئەمەلىيلەشتۈرۈلدى.

پارتىيە 11 - نۆۋەتلىك مەركىزىي كومىتېتى 3 - ئومۇمىي يىغىنىدىن كېيىن، ناھىيىلىك پارتكوم 3 - ئومۇمىي يىغىندا بەلگىلەنگەن لۇشيەن، فاڭجېن، سىياسەتلەرنى ئەستايىدىل ئىزچىل ئىجرا قىلدى، ھەقىقەتنىڭ ئۆلچىمى مەسىلىسى توغرىسىدىكى مۇھاكىمىنى قانات يايدۇرۇپ، ھەقىقەتنى ئەمەلىيەتتىن ئىزدەش يېتەكچى ئىدىيىسىنى تىكلىدى، خىزمەتنىڭ مۇھىم نۇقتىسىنى يۆتكىدى. ناھىيىلىك پارتكوم بارلىق پارتىيە ئەزالىرى، كادىرلار ۋە ھەر مىللەت ئاممىسىغا يېتەكچىلىك قىلىپ، پارتىيىنىڭ ھەرخىل ئىقتىسادىي سىياسەتلىرى ۋە «تەڭشەش، ئىسلاھ قىلىش، تەرتىپكە سېلىش، ئۆستۈرۈش» فاڭجېنىنى ئىزچىل ئەمەلىيلەشتۈردى، ھەرخىل خىزمەتلەرنى پەيدىنپەي ئىزىغا چۈشۈردى. سىياسىي، ئىقتىسادىي ۋەزىيەت ۋە پارتىيىنىڭ تەشكىلىي تۈرمۇشىدا چوڭقۇر ئۆزگىرىش بولدى. خەلقنىڭ تۇرمۇشى كۆرۈنەرلىك ياخشىلاندى. 1980 - يىل 7 - ئاينىڭ 1 - كۈنىدىن 5 - كۈنىگىچە بورتالا «قىزىل بايراق» مېھمانخانىسىدا ج ك پ بورتالا ناھىيىلىك 6 - قۇرۇلتىيى ئۆتكۈزۈلدى، قۇرۇلتاي بەش كۈن داۋام قىلدى. قۇرۇلتايغا ناھىيىدىكى 1818 پارتىيە ئەزاسىغا ۋەكالىتەن 152 رەسمىي ۋەكىل قاتناشتى، 37 ۋەكىل سىرتتىن قاتناشتى. قۇرۇلتايغا قاتناشقان رەسمىي ۋەكىللەر ئىچىدە خەنزۇ ۋەكىل 68 بولۇپ، 44.7% نى ئىگىلىدى، ئاز سانلىق مىللەت ۋەكىل 84 بولۇپ، 55.3% نى ئىگىلىدى؛ ئايال ۋەكىل 25 بولۇپ، 16.4% نى ئىگىلىدى. بۇ قېتىمقى قۇرۇلتاي پارتىيە 11 - نۆۋەتلىك مەركىزىي كومىتېتى 5 - ئومۇمىي يىغىنىدىن كېيىن پارتىيىنىڭ سىياسىي لۇشيەنى، ئىدىيىۋى لۇشيەنى، تەشكىلىي لۇشيەنى ۋە ھەرخىل فاڭجېن، سىياسەتلىرى كىشىلەر قەلبىدىن كۈنسېرى چوڭقۇر ئورۇن ئېلىپ، سىياسىي ۋەزىيەت تېخىمۇ مۇقىملىشىۋاتقان، ئىقتىسادىي قۇرۇلۇش كۈندىن كۈنگە راۋاجلىنىۋاتقان ناھايىتى ياخشى ۋەزىيەتتە ئۆتكۈزۈلدى. قۇرۇلتايدا بورتالا ناھىيىلىك 5 - نۆۋەتلىك پارتىيە قۇرۇلتىيىدىن بۇيانقى ئىشلەنگەن خىزمەتلەر ئەستايىدىل ئەسلەپ ئۆتۈلدى، پارتىيە رەھبەرلىكىدە چىڭ تۇرۇپ ۋە ئۇنى ياخشىلاپ، پارتىيىنىڭ جەڭگىۋارلىق كۈچىنى ئۆستۈرۈپ، كۈچنى مەركەزلەشتۈرۈپ، بورتالا ناھىيىسىنىڭ خەلق ئىگىلىكىنى يۈكسەلدۈرۈش توغرىسىدىكى پىكىر ۋە تەدبىرلەر ئوتتۇرىغا قويۇلدى. قۇرۇلتايدا جۇرۇڭ تەرىپىدىن ناھىيىلىك پارتكومغا ۋەكالىتەن بېرىلگەن «ناھىيىلىك پارتكومنىڭ خىزمىتىدىن دوكلات»، جاپپار سىدىق تەرىپىدىن بېرىلگەن «بورتالا ناھىيىسىنىڭ خەلق ئىگىلىكىنى راۋاجلاندۇرۇشنىڭ 1981 - يىلدىن 1983 - يىلغىچىلىك پىلان قۇرۇلۇشى» دېگەن دوكلات ۋە لىيۇشۇيخۇا تەرىپىدىن بېرىلگەن «ئىنتىزام تەكشۈرۈش خىزمىتىدىن دوكلات» ماقۇللاندى. شۇنىڭ بىلەن بىللە، پارتىيىنىڭ يېڭى نىزامنامىسىدىكى بەلگىلىمىلەرگە ئاساسەن، دېموكراتىيىنى تولۇق جارى قىلدۇرۇش ئاساسىدا، ج ك پ بورتالا ناھىيىلىك 6 - نۆۋەتلىك كومىتېتى ۋە ج ك پ بورتالا ناھىيىلىك ئىنتىزام تەكشۈرۈش كومىتېتى سايلاپ چىقىلدى. قۇرۇلتاي ناھىيىدىكى كوممۇنىستىك پارتىيە ئەزالىرىنى، ناھىيىدىكى ھەر مىللەت خەلقىنى ئىتتىپاقلاشتۇرۇپ، بىر نىيەت، بىر مەقسەتتە جاپا - مۇشەققەتكە چىداپ كۈرەش قىلىپ، سانائەتنى، يېزا ئىگىلىكىنى، دۆلەت مۇداپىئەسىنى ۋە پەن - تېخنىكىنى زامانىۋىلاشتۇرۇش قۇرۇلۇشى يولىدا تېخىمۇ زور تۆھپە قوشۇشقا چاقىردى.

ج ك پ بورتالا ناھىيىلىك 6 - نۆۋەتلىك كومىتېتى ئەزالىرىنىڭ ئىسىملىكى (23 نەپەر): جۇرۇڭ، جاپپار سىدىق، كۈجە (موڭغۇل)، يۆفېڭ، جاڭ يۈڭنيەن، ئەبىل بازاربېك (قازاق)، ۋاڭ شۇئېن، ۋاڭ لياڭخۇي، داڭسىن (موڭغۇل)، لىيۇجىنچېڭ، سۇن جىاشياڭ، ۋاڭ رۇيىي (ئايال)، رامزان ئاشلىباي (قازاق)، گوئەنچى، مەھەممەت روزى، جۇچۇنشى، سۇزەيتاڭ، چى گۇاڭئېن، تىلەۋقان شەرىپ (قازاق)، لىيۇيۇڭخۇا، موھىدىن ھېسامىدىن، مەھەممەت رېھىم، جاڭ بىن.

ج ك پ بورتالا ناھىيىلىك 6 - نۆۋەتلىك كومىتېتى دائىمىي كومىتېتىنىڭ ئەزالىرى (توققۇز نەپەر): جۇرۇڭ، جاپپار سىدىق، كۈجە، يۆفېڭ، جاڭ يۈڭنيەن، ئەبىل بازاربېك، ۋاڭ شۇئېن، ۋاڭ لياڭخۇي،

داڭسىن.

ناھىيىلىك پارتكوم شۇجىسى: جۇرۇڭ؛ مۇئاۋىن شۇجىلىرى: جاپپار سىدىق، كۇجە، يۇفېڭ.

ج ك پ بورتالا ناھىيىلىك 6 - نۆۋەتلىك ئىنتىزام تەكشۈرۈش كومىتېتىنىڭ ئەزالىرى (سەككىز نەپەر): يۇفېڭ، لىيۇيۇڭخۇا، تىلەۋقان شەرىپ (قازاق)، مەھەممەت توختى، موھىدىن ھېسامىدىن، سەرە (موڭغۇل)، ئابلىز ئەمەت، فېڭ كېچياڭ.

ئىنتىزام تەكشۈرۈش كومىتېتىنىڭ شۇجىسى: يۇفېڭ (قوشۇمچە)؛ مۇئاۋىن شۇجىسى: لىيۇيۇڭخۇا.

7. ج ك پ بورتالا ناھىيىلىك 7 - قۇرۇلتىيى

ج ك پ بورتالا ناھىيىلىك 6 - قۇرۇلتىيىدىن كېيىن، بورتالا ناھىيىلىك پارتكوم «سولچىل» لىقنىڭ تەسىرىنى داۋاملىق تازىلىدى، يېزا ئىقتىسادىي تۈزۈلمە ئىسلاھاتىنى ئومۇمىيۈزلۈك چوڭقۇر ئېلىپ بېرىپ، مەھسۇلاتقا بىرلەشتۈرۈپ ھۆددىگە بېرىش مەسئۇلىيەت تۈزۈمىنى يولغا قويدى، شۇنىڭ بىلەن ھەر مىللەت خەلقىنىڭ ئاكتىپلىقى ئىشقا سېلىنىپ، سانائەت، يېزا ئىگىلىك ئىشلەپچىقىرىشى ۋە باشقا ھەرخىل ئىشلار چوڭ قەدەملەر بىلەن ئىلگىرىلىدى، ناھىيىدە مىللەتلەر ئىتتىپاقلاشقان، ئىقتىساد تەرەققىي قىلغان، جەمئىيەت تىنچلانغان، خەلق تۇرمۇشى يەنىمۇ ياخشىلانغان ناھايىتى ياخشى ۋەزىيەت بارلىققا كەلدى.

1980 - يىل 12 - ئايدىن 1981 - يىل 2 - ئايغىچە ناھىيىدىكى پارتىيە ئەزالىرى ئارىسىدا «پارتىيىنىڭ سىياسىي تۇرمۇشىغا دائىر بىر قانچە مىزان» نى ئۆگىنىش پائالىيىتى قانات يايدۇرۇلدى، ئىدىيىۋى تونۇشنى ئۆستۈرۈش ئاساسىدا، ئۆزىنى سېلىشتۇرۇش، ئۆزىنى ئۆزى تەربىيىلەش ئارقىلىق تەنقىد ۋە ئۆزىنى ئۆزى تەنقىد قانات يايدۇرۇلۇپ، پارتىيە ئەزالىرى تەربىيىلەندى، پارتىيە تەشكىلاتىنىڭ جەڭگىۋارلىق كۈچى ۋە ئۇيۇشقاقلىق كۈچى كۈچەيتىلدى.

1984 - يىلى ئاپپارات ئىسلاھاتى ئېلىپ بېرىلدى، مەركەز ئوتتۇرىغا قويغان كادىرلارنى ئىنقىلابىيلاشتۇرۇش، ياشلاشتۇرۇش، بىلىم ئەھلىگە ۋە كەسىپ ئەھلىگە ئايلاندۇرۇش تەلىپىگە ئاساسەن، ناھىيىلىك پارتىيە، ھۆكۈمەت رەھبەرلىك بەنزىسى ۋە بۆلۈم، ئىدارە دەرىجىلىك رەھبەرلەر تەڭشەلدى، يېڭى بەنزىدىكىلەرنىڭ ئوتتۇرىچە يېشى ئەسلىدىكى 54.37 دىن 44.7 گە چۈشۈپ، بۇرۇنقىدىن 9.67 ياش كىچىكلىدى، ئەسلىدىكى پارتىيە، ھۆكۈمەت رەھبەرلىك بەنزىسى ئىچىدە ئالىي تېخنىكۇم مەلۇماتىغا ئىگىلەر ئاران بىر يولغان بولسا، تەڭشەلگەندىن كېيىن بەشكە يەتتى، بۇنىڭ ئىچىدە داشۆ مەلۇماتىغا ئىگىلەر ئىككى، ئالىي تېخنىكۇم مەلۇماتىغا ئىگىلەر ئىككى، تېخنىكۇم مەلۇماتىغا ئىگىلەر بىر. ناھىيىدىكى بۆلۈم ئىدارە دەرىجىلىك پارتىيە، ھۆكۈمەت كادىرلىرىدىن 146 كىشى تەڭشەلدى، ئۇلارنىڭ ئوتتۇرىچە يېشى 41.23 ياش بولۇپ، ئىسلاھاتتىن بۇرۇنقىغا قارىغاندا ئالتە ياش كىچىكلىدى، ئۇلارنىڭ ئىچىدىكى ئالىي تېخنىكۇم ۋە تولۇق ئوتتۇرا مەلۇماتىغا ئىگىلەر 94 بولۇپ، ئومۇمىي ساننىڭ 64.38 پىرسەنتىنى ئىگىلىدى، بۇ «مەدەنىيەت زور ئىنقىلابى» دىن بۇرۇنقىغا قارىغاندا 25 پىرسەنت پوئىنتى يۇقىرى بولدى. ئادەتتىكى كادىرلاردىن 65 كىشى بۆلۈم دەرىجىلىك رەھبەرلىك ئورنىغا ئۆستۈرۈلدى، ئۇلارنىڭ ئوتتۇرىچە يېشى 37.58 ياش بولدى، ئۇلارنىڭ ئىچىدە تولۇق ئوتتۇرىدىن يۇقىرى (ئالىي تېخنىكۇم، تېخنىكۇملارمۇ شۇنىڭ ئىچىدە) مەلۇماتقا ئىگىلەر 81.65% نى ئىگىلىدى. ئاپپاراتلارنى تەڭشەش داۋامىدا ئاز سانلىق مىللەت كادىرلىرىنى سەپلەشكە ئەھمىيەت بېرىلدى، بۆلۈم دەرىجىلىكتىن يۇقىرى رەھبىرىي كادىرلار ئىچىدە ئاز سانلىق مىللەت كادىرلىرى 43% نى ئىگىلىدى. شەھەرلىك پارتكوم رەھبەرلىك بەنزىسى تەڭشەلگەندىن كېيىن، پارتىيىنىڭ 11 - نۆۋەتلىك مەركىزىي كومىتېت 3 - ئومۇمىي يىغىنىدىن بۇيانقى لۇشيەن، فاڭجېن ۋە سىياسەتلىرى داۋاملىق

ئىزچىللاشتۇرۇلۇپ، تۆت ئاساسي پىرىنسىپتا، ئىسلاهات ئېلىپ بېرىش، ئىشكىنى سىرتقا ئېچىۋېتىشتىن ئىبارەت يېتەكچى ئاڭجىنىدا، بىر قولدا ماددي مەدەنىيەت بەرپا قىلىشنى تۇتۇشتا چىڭ تۇرۇلۇپ، ئۆز يېرىنىڭ ئىقتىسادي ئۆستۈنلۈكى جارى قىلدۇرۇلۇپ، توغرا يۆنىلىشلىك ئىقتىسادي ئالاقە پائال قانات يايدۇرۇلۇپ، ئىقتىساد خېلى تېز راۋاجلاندى؛ يەنە بىر قولدا مەنىۋى مەدەنىيەت بەرپا قىلىش تۇتۇلۇپ، بۇرژۇئاچە ئەركىنلەشتۇرۇشكە قارشى كۈرەش قانات يايدۇرۇلدى، «ئوچتە ئەلا، بىردىن ئۆگىنىش» ۋە مىللەتلەر ئىتتىپاقلىقى تەربىيىسى پائالىيىتى زور كۆچ بىلەن قانات يايدۇرۇلدى.

شەھەرلىك پارتكوم پارتىيە 12 - قۇرۇلتىيىدا ئوتتۇرىغا قويۇلغان پارتىيىنىڭ يېڭى تارىخي دەۋردىكى باش ۋەزىپىسىگە ئاساسەن، بورتالانىڭ ئىقتىسادي تەرەققىياتتىكى ئەملي ئەھۋالىغا بىرلەشتۇرۇلۇپ، بورتالانىڭ يېزا ئىگىلىك ئومۇمي مەھسۇلات قىممىتىنى 2000 - يىلغا بارغاندا ئىككى قاتلاشتىن ئىبارەت كۈرەش نىشانىنى ئوتتۇرىغا قويدى، بۇ نىشانىنى ئەملگە ئاشۇرۇش ئۈچۈن، سوتسىيالىستىك ماددي مەدەنىيەت ۋە مەنىۋى مەدەنىيەت بەرپا قىلىشنى زور كۆچ بىلەن ئىلگىرى سۈردى. 1985 - يىل 12 - ئاينىڭ 12 - كۈنىدىن 15 - كۈنگىچە بورتالا «قىزىل بايراق» مېھمانخانىسىدا ج ك پ بورتالا ناهىيىلىك 7 - قۇرۇلتىيى ئۆتكۈزۈلدى، قۇرۇلتاي تۆت كۈن داۋام قىلدى، قۇرۇلتايغا ناهىيىدىكى 2064 پارتىيە ئەزاسىغا ۋەكالىتەن 177 ۋەكىل قاتناشتى، ئون ۋەكىل سىرتتىن قاتناشتى. قۇرۇلتايغا قاتناشقان رەسمي ۋەكىللەر ئىچىدە خەنزۇ ۋەكىل 86 بولۇپ، 48.6% نى ئىگىلىدى، ئاز سانلىق مىللەت ۋەكىل 91 بولۇپ، 51.4% نى ئىگىلىدى؛ ئايال ۋەكىل 29 بولۇپ، 16.4% نى ئىگىلىدى.

بۇ قېتىمقى قۇرۇلتاي ئىقتىسادي تۈزۈلمە ئىسلاهاتى ئومۇميۈزلۈك ئېلىپ بېرىلىۋاتقان، پارتىيە ئىستىلى ۋە جەمئىيەت كەيپىياتىدا روشەن ياخشىلىنىشلار بارلىققا كەلگەن ۋەزىيەتتە ئۆتكۈزۈلدى. قۇرۇلتايدا شۇن جىياۋ ئۆتكەنكى نۆۋەتلىك ناهىيىلىك پارتكومغا ۋەكالىتەن «پارتىيىنى تەرتىپكە سېلىشنى ياخشى ئېلىپ بېرىپ، ئىسلاهاتنى چوڭقۇرلاشتۇرۇپ، بورتالا ناهىيىسىنىڭ ئىقتىسادىنى گۈللەندۈرۈش يولىدا تىرىشىپ كۈرەش قىلايلى» دېگەن تېمىدا خىزمەت دوكلاتى بەردى، جۇجۇنشى «ئىنتىزام تەكشۈرۈش خىزمىتىدىن دوكلات» بەردى، بارلىق ۋەكىللەرنىڭ تولۇق مۇزاكىرە قىلىشى ئارقىلىق بۇ ئىككى دوكلات بىردەك ماقۇللاندى ھەمدە ئۇلارغا مۇناسىپ قارارلار ماقۇللاندى. قۇرۇلتاي ناهىيىدىكى ھەر دەرىجىلىك پارتىيە تەشكىلاتلىرى ۋە بارلىق پارتىيە ئەزالىرىنى ھەر مىللەت خەلقى بىلەن بىر يولدا مېڭىپ، پارتىيە مەركىزي كومىتېتىنىڭ ئەتراپىغا تېخىمۇ زىچ ئۈيۈشتۇرۇپ، بىر نىيەت، بىر مەقسەتتە بولۇپ، پارتىيىنى تەرتىپكە سېلىشنى ياخشى ئېلىپ بېرىپ، ئىسلاهاتنى چوڭقۇرلاشتۇرۇپ، يول ئېچىپ ئىلگىرىلەپ، مەركەزنىڭ 1985 - يىل 1 - نومۇرلۇق ھۆججىتىنى ئەستايىدىل ئىزچىللاشتۇرۇپ، كەسىپ قۇرۇلمىسىنى تەڭشەپ، تاۋار ئىشلەپچىقىرىشنى راۋاجلاندۇرۇپ، بورتالانىڭ ئىقتىسادىنى گۈللەندۈرۈش، بورتالا ناهىيىسىنىڭ سوتسىيالىستىك زامانىۋىلاشتۇرۇش قۇرۇلۇش ئىشلىرىدا يېڭى ۋەزىيەت يارىتىش يولىدا تىرىشىپ كۈرەش قىلىشقا چاقىردى. قۇرۇلتايدا ج ك پ بورتالا ناهىيىلىك 7 - نۆۋەتلىك كومىتېتىنىڭ 23 ئەزاسى، ئىككى كاندىدات ئەزاسى ۋە ئىنتىزام تەكشۈرۈش كومىتېتىنىڭ 11 ئەزاسى سايلاپ چىقىلدى. 7 - نۆۋەتلىك ناهىيىلىك پارتكومنىڭ 1 - ئومۇمي يىغىنىدا ج ك پ بورتالا ناهىيىلىك 7 - نۆۋەتلىك كومىتېتى دائىمي كومىتېتىنىڭ ئەزالىرى ۋە شۇجى، مۇئاۋىن شۇجىلىرى سايلاپ چىقىلدى. ئىنتىزام تەكشۈرۈش كومىتېتىنىڭ 1 - يىغىنىدا ج ك پ بورتالا ناهىيىلىك 7 - نۆۋەتلىك ئىنتىزام تەكشۈرۈش كومىتېتى دائىمي كومىتېتىنىڭ ئەزالىرى ۋە شۇجى، مۇئاۋىن شۇجىلىرى سايلاپ چىقىلدى.

ج ك پ بورتالا ناهىيىلىك 7 - نۆۋەتلىك كومىتېتىنىڭ ئەزالىرى (23 نەپەر): شۇن جىياۋ، لى شىلې، داڭسۇن (موڭغول)، روزى نۇر، سەرە (موڭغول)، فېڭ كېچاڭ، چىڭ يۈڭئەن، ئاخاتجان ئومار (قازاق)، جاپپار سىدىق، ئاخۇنباي زۇنۇن، جۇجۇنشى، سۇن جياشياڭ، جەكەنباي قاجىبالا (قازاق)، جاڭ

فۇخۇەن، ئابلەت ھېلىم، لىيۇ جىنچېڭ، ئابدىراخمان ھەسەن، جى يىجاڭ، چى گۇاڭئېن، جاۋگۇاڭجاڭ، جۇمىڭخەي، سۇشياۋۋۇ، تۇرسۇنئاي ئەبەيدۇللا.

كاندىدات ئەزالىرى: سىرايىل ماخبۇل (قازاق)، ئۇما (ئايال، موڭغۇل).

ج ك پ بورتالا ناھىيىلىك 7 - نۆۋەتلىك كومىتېتى دائىمىي كومىتېتىنىڭ ئەزالىرى (سەككىز نەپەر):
شۇن جىياۋ، لى شىلې، داڭسىن، روزى نۇر، سەرە، فېڭ كېچياڭ، چىڭ يۇڭئەن، ئاخاتجان ئومار.

ناھىيىلىك پارتكوم شۇجىسى: شۇن جىياۋ؛ مۇئاۋىن شۇجىلىرى: لى شىلې، داڭسىن، روزى نۇر.

ج ك پ بورتالا ناھىيىلىك 7 - نۆۋەتلىك ئىنتىزام تەكشۇرۇش كومىتېتىنىڭ ئەزالىرى (11 نەپەر):
جۇجۇنشى، تىلىۋالدى، دياۋ يۇيەن، جاڭ بىن، ئەلى يۇسۇپ، لىيۇۋېنفا، مەھەممەت توختى، قابىلموللا مۇقات (قازاق)، ئەخەت بۇرادىل، موھىدىن ھېسامىدىن.

ج ك پ بورتالا ناھىيىلىك 7 - نۆۋەتلىك ئىنتىزام تەكشۇرۇش كومىتېتى دائىمىي كومىتېتىنىڭ ئەزالىرى (بەش نەپەر): جۇجۇنشى، تىلىۋالدى، دياۋ يۇيەن، جاڭ بىن، ئەلى يۇسۇپ.

شۇجىسى: جۇجۇنشى؛ مۇئاۋىن شۇجىلىرى: تىلىۋالدى، دياۋ يۇيەن.

§ 4. تەشكىلىي قۇرۇلۇشى

1. ئاساسىي قاتلام تەشكىلاتلىرى ۋە پارتىيە ئەزالىرى

1950 - يىل 6 - ئاينىڭ ئاخىرىدا ناھىيىلىك پارتكوم ئورگان پارتىيە ياچېيكىسى قۇرۇلدى، جاڭ رۇڭزېڭ شۇجى، لى جۇنچىڭ تەشكىلىي ھەيئەت، لى زېشەن تەشۋىقات ھەيئىتى بولدى، پارتىيە ئەزالىرىدىن ۋاڭ شيەنۋېن، لىيۇفېڭچى، ۋاڭ جىجۇلار بار. شۇ يىلى 6 - ئاينىڭ 15 - كۇنىدىن 7 - ئاينىڭ 14 - كۇنىگىچە ج ك پ بورتالا ناھىيىلىك كومىتېتى تۇنجى قېتىم ئاز سانلىق مىللەت كادىرلىرىنى تەربىيىلەش كۇرسى ئاچتى، كۇرسقا 27 كۇرسانت قاتناشتى. ئۇلار، ئاساسەن، يەرلىك كادىرلار، ياش ئوقۇغۇچىلار ۋە يېزىلاردىكى ئاكتىپلاردىن ئىبارەت. تەربىيىلەش مەزمۇنى پارتىيىنىڭ فاڭجېن، سىياسەتلىرىگە دائىر تەربىيە ۋە نەزەرىيە ئۆگىنىشنى ئۆز ئىچىگە ئالدى. تەربىيىلەش ئارقىلىق، بىر تۇركۇم ئاز سانلىق مىللەت كادىر تايانچىلىرى ۋە ئاكتىپلار يېتىشتۇرۇلدى. 8 - ئايدا يۇقىرى دەرىجىلىك پارتكومنىڭ پارتىيە قۇرۇلۇشى توغرىسىدىكى يولىيورۇقىغا ئاساسەن، تۇنجى تۇركۇمدە دورجى (موڭغۇل)، بايىنباتۇ (موڭغۇل)، لى شياڭدىن ئىبارەت ئۇچ كىشى پارتىيىگە قوبۇل قىلىندى. 12 - ئايدا دېھقان مەھەممەت ئەمەت تۇنجى بولۇپ پارتىيىگە قوبۇل قىلىندى.

1951 - يىل 3 - ئايدا ناھىيىلىك پارتكوم جاڭ رۇڭزېڭنى ج ك پ 1 - رايونلۇق كومىتېتىنى قۇرۇش ئۈچۈن تەييارلىق قىلىشقا ئەۋەتتى، 12 - ئاينىڭ 12 - كۇنى 1 - رايونلۇق پارتكوم رەسمىي قۇرۇلدى، جاڭ رۇڭزېڭ شۇجىلىققا، بايىنباتۇ تەشكىلات بۆلۈمىنىڭ باشلىقلىقىغا تەيىنلەندى. 1952 - يىلنىڭ باشلىرىدا 2 -، 3 - رايونلاردا ئارقا - ئارقىدىن ۋاقىتلىق رايونلۇق پارتكوملار قۇرۇلدى، جۇرۇڭ 2 - رايونلۇق پارتكومنىڭ، يىن كېچىن 3 - رايونلۇق پارتكومنىڭ شۇجىلىق ۋەزىپىسىنى ئۈستىگە ئالدى.

1953 - يىل 8 - ئايدا 1 - رايوننىڭ 4 -، 5 - يېزىلىرىدا تۇنجى يېزا پارتىيە ياچېيكىسى قۇرۇلدى، ھەمراجان شۇجى، مەھەممەت ئەمەت مۇئاۋىن شۇجى بولدى، پارتىيە ئەزالىرىدىن نۇراخۇن زەيدىن، ھوشۇراخۇن، توختاخۇن، مامۇت مەھەممەت، ئىمىن، روزاخۇن ئەيسا، تالىپ شەيخى قاتارلىق ئادەملەر بار.

1950 - يىلدىن 1954 - يىلغىچە پارتىيىگە جەمئىي 55 ئەزا قوبۇل قىلىندى، سىرتتىن 14 پارتىيە ئەزاسى يۆتكىلىپ كەلدى، شۇنىڭ بىلەن جەمئىي پارتىيە ئەزاسى 69 غا يەتتى، بۇنىڭ ئىچىدە يېزىلاردىكى پارتىيە

ئەزاسى 31، مەكتەپلەردىكى پارتىيە ئەزاسى بىر، ئىدارە - جەمئىيەت، كارخانا، كەسپىي ئورۇنلاردىكى پارتىيە ئەزاسى 37، ئايال پارتىيە ئەزاسى ئىككى. 69 پارتىيە ئەزاسى ئىچىدە ئۇيغۇر 42، خەنزۇ 17، موڭغول ئالتە، قازاق ئۈچ، خۇيزۇ بىر. 1954 - يىلى پارتىيە ئەزاسى 98 گە يەتتى، ئۈچ ئاساسىي قاتلام پارتكومى، بەش پارتىيە ياچېيكىسى بارلىققا كەلدى.

ھەمكارلىشىش - كوپېراتسىيىلىشىش مەزگىلىدە يېزىلاردا 80 كىشى پارتىيىگە قوبۇل قىلىندى، ئۇنىڭ ئىچىدە كوپېراتىپقا كىرگەنلەر 46، گۇرۇپپىغا كىرگەنلەر 29. ئۇلاردىن كوپېراتىپنىڭ كادىرلىقىنى ئۈستىگە ئالغانلار 37، ھەمكارلىق گۇرۇپپىسىنىڭ باشلىقلىقىنى ئۈستىگە ئالغانلار 18. 1955 - يىلى يېزا ئىگىلىك كوپېراتىپىدا پارتىيە گۇرۇپپىسى قۇرۇلدى. كوپېراتىپلاردا ئەڭ كۆپ بولغاندا يەتتە، ئەڭ ئاز بولغاندا ئىككى پارتىيە ئەزاسى بار بولۇپ، ئۇلار ھەمكارلىشىش - كوپېراتسىيىلىشىش ھەرىكىتىنى قانات يايدۇرۇشتا ئاكتىپ ئىلگىرى سۈرۈش رولىنى ئويناندى.

1955 - يىل 4 - ئايدا ناھىيىلىك ھۆكۈمەتتە ئەخمەت سەيىت، جاڭ رۇڭزىڭ، بادمارا، داۋۇتخان قاتارلىقلاردىن تەشكىللەنگەن پارتگۇرۇپپا قۇرۇلدى، ھاكىم ئەخمەت سەيىت پارتگۇرۇپپىنىڭ شۇجىلىقىغا تەينىلىنىپ، پارتىيىنىڭ ھۆكۈمەت خىزمىتىگە قارىتا رەھبەرلىكى كۈچەيتىلدى.

1965 - يىلى پارتىيە قۇرۇلۇشى ئېلىپ بېرىلغان دەسلەپكى مەزگىلدىكى بىر پارتىيە ياچېيكىسى ۋە 14 پارتىيە ئەزاسى كۆپىيىپ سەككىز پارتكوم، بىر پارتىيە باش ياچېيكىسى، 47 پارتىيە ياچېيكىسى، 693 پارتىيە ئەزاسىغا يەتتى. بۇنىڭ ئىچىدە ئاز سانلىق مىللەت پارتىيە ئەزاسى 449 بولۇپ، ئومۇمىي پارتىيە ئەزاسىنىڭ 65 پىرسەنتىنى ئىگىلىدى، ئايال پارتىيە ئەزاسى 70.

1966 - يىلى «مەدەنىيەت زور ئىنقىلابى» باشلىنىپ، ناھىيىلىك پارتكوم ئورگىنى، ھەر دەرىجىلىك پارتىيە تەشكىلاتلىرى قالايمىغان بولۇپ كېتىش ھالىتىگە چۈشۈپ قالدى. پارتىيىنىڭ 9 - قۇرۇلتىيىدىن كېيىن، «مەدەنىيەت زور ئىنقىلابى» نىڭ «كۆرەش قىلىش، تەنقىد قىلىش، ئۆزگەرتىش» باسقۇچىدا پارتىيىنى تەرتىپكە سېلىش، پارتىيە قۇرۇلۇشى ئېلىپ بېرىلدى. ج ك پ 11 - نۆۋەتلىك مەركىزىي كومىتېتى 3 - ئومۇمىي يىغىنىدىن كېيىن، پارتىيىنىڭ تەشكىلىي قۇرۇلۇشى ئىزغا سېلىندى، ھەر دەرىجىلىك پارتىيە تەشكىلاتلىرى 3 - ئومۇمىي يىغىنىدا يېڭىباشتىن تىكلەنگەن ھەقسىزتنى ئەمەلىيەتتىن ئىزدەشتىن ئىبارەت توغرا لۇشىەن، فاڭجېن ۋە سىياسەتلەرنى ئەستايىدىل ئىزچىل ئىجرا قىلدى، پىلانلىق ھالدا ئاپپاراتلارنى تەرتىپكە سېلىش ۋە تۈزۈلمە ئىسلاھاتىنى ئېلىپ بارىدى، ھەر دەرىجىلىك رەھبەرلىك بەنزىلەر قۇرۇلۇشىنى كۈچەيتتى، ناھەق، يالغان ۋە خاتا ئەنزىلەرنى ئاقلىدى، پارتىيە خىزمىتىنىڭ مۇھىم نۇقتىسىنى سوتسىيالىستىك زامانىۋىلاشتۇرۇش قۇرۇلۇشى ئېلىپ بېرىش ئىزغا يۈتكىدى. ناھىيىلىك پارتكوم پارتىيە ئەزالىرىغا بېرىلىدىغان تەربىيىنى تۈتۈش بىلەن بىللە، ھەر دەرىجىلىك پارتىيە تەشكىلاتلىرىنى ئومۇمىيۈزلۈك تەرتىپكە سېلىش ۋە قۇرۇلۇش خىزمىتىنى ئىشلەپ، پارتىيە تەشكىلاتلىرىنىڭ تەشكىلىي قۇرۇلۇشى ۋە ئىدىيىۋى قۇرۇلۇشىنى كۈچەيتتى. پارتىيە ئەزالىرىنىڭ پارتىيىۋىلىكى ئومۇمىيۈزلۈك كۈچەيدى. پارتىيىنىڭ تەشكىلىي تۈزۈمۈشى پەيدىنپەي نورماللاشتى. 1985 - يىلغا كەلگەندە، شەھەردىكى ئاساسىي قاتلام پارتىيە تەشكىلاتلىرى توققۇز پارتكوم، تۆت پارتگۇرۇپپا، 13 پارتىيە باش ياچېيكىسى، 175 پارتىيە ياچېيكىسىغا يەتتى، پارتىيە ئەزاسى 2137 گە يەتتى. پارتىيە ئەزالىرىنى پارتىيىگە كىرگەن ۋاقتى بويىچە ھېسابلىغاندا، «مەدەنىيەت زور ئىنقىلابى» دىن بۇرۇن پارتىيىگە كىرگەنلەر 670، «مەدەنىيەت زور ئىنقىلابى» داۋامىدا پارتىيىگە كىرگەنلەر 644، «مەدەنىيەت زور ئىنقىلابى» دىن كېيىن پارتىيىگە كىرگەنلەر 823. مەلۇماتى بويىچە ئايرىغاندا، داشۇ مەلۇماتىغا ئىگىلەر 65، تېخنىكوم مەلۇماتىغا ئىگىلەر 190، تولۇق ئوتتۇرا مەلۇماتىغا ئىگىلەر 147، تولۇقسىز ئوتتۇرا مەلۇماتىغا ئىگىلەر 627، باشلانغۇچ مەلۇماتىغا ئىگىلەر 854، ساۋاتسىزلار 254.

بورتالا شەھىرىدىكى پارتىيە ئەزالىرىنىڭ ئاساسىي ئەھۋالى

سىياسەت 1 — 3

تۈرلەر / يىللار	پارتىيە ئەزالىرىنىڭ ئومۇمىي سانى			جىنسى		مىللىتى		تارقالغان سىستېمىلار					
	جەمئىي	رەسمىي ئەزا	كاندىدات ئەزا	ئەر	ئايال	خەنزۇ	ئاز سانلىق مىللەت	سانائەت قاتناش	دېھقانچىلىق - چارۋىچىلىق	ئىدارە جەمئىيەت	مەدەنىيەت - مائارىپ - سەھىيە	مالىيە سودا	باشقىلار
1950	14	13	1	14		10	4		1	12	1		
1953	50	34	16	50		16	34	1	26	16	1	6	
1955	155	92	63	149	6	15	140	1	109	36	1	8	
1956	219	134	85	206	13	19	200	2	161	39	1	16	
1957	260	159	101	250	10	22	238	4	163	81	1	9	2
1963	575			528	47	175	400	10	464	49	11	41	
1964	597			537	60	204	393	5	450	75	11	46	10
1965	693	557	136	623	70	244	449	25	523	71	12	56	3
1971	1086			912	174	456	630	9	755	164	24	128	6
1972	1106			930	176	472	634	36	701	166	40	140	23
1973	1161			972	186	509	652	39	842	183	31	66	
1974	1201			1018	183	526	675	33	836	211	20	57	44
1975	1273			1088	185	577	696	42	819	245	55	96	16
1976	1472			1246	226	706	766	44	944	319	49	116	
1977	1623	1588	35	1367	256	795	828	48	1014	399	57	101	4
1978	1698	1603	95	1434	264	871	827	42	1119	302	82	131	22
1979	1818	1704	78	1531	287	933	885	24	1185	447	92	49	21
1980	1956	1804	152	1575	381	1005	951	73	1360	320	59	106	38
1981	2047	1863	184	1731	316	1023	1024	72	1370	328	107	127	43
1982	2067	1981	86	1743	324	1034	1033	65	1313	360	141	147	41
1983	2033	2000	33	1718	315	1019	1014	60	1273	397	127	149	27
1984	2064	1987	77	1746	318	1050	1014	81	1241	419	140	146	19
1985	2137	2009	128	1818	319	1109	1028	113	1250	408	178	169	19

بورتالا شەھىرىدىكى پارتىيە تەشكىلاتلىرىنىڭ تەرەققىيات ئەھۋالى

سىياسەت 1 — 4

يىللار	سانى / تۈرى / سىستېمىلار	جەمئىي	سانائەت	قاتناش	دېھقانچىلىق-چارۋىچىلىق	مالىيە-سودا	مەدەنىيەت-مائارىپ سەھىيە	ئىدارە-جەمئىيەت	ئاساسىي قۇرۇلۇش	باشقىلار
1950	ياچېيكا	1						1		
	باش ياچېيكا									
	پارتگۇرۇپپا									
	پارتكوم									
1953	ياچېيكا	2			1			1		
	باش ياچېيكا	1			1					
	پارتگۇرۇپپا									
	پارتكوم	3			3					
1955	ياچېيكا	8			6			2		
	باش ياچېيكا									
	پارتگۇرۇپپا	1						1		
	پارتكوم	3			3					
1956	ياچېيكا	11			8			3		
	باش ياچېيكا									
	پارتگۇرۇپپا	1						1		
	پارتكوم	3			3					
1957	ياچېيكا	14			10			4		
	باش ياچېيكا	2			2					
	پارتگۇرۇپپا	1						1		
	پارتكوم	3			3					
1963	ياچېيكا	40	1		32	2	1	4		
	باش ياچېيكا	2			1			1		
	پارتگۇرۇپپا	1						1		
	پارتكوم	6			5					1
1964	ياچېيكا	45			36	3		5		1
	باش ياچېيكا	1						1		
	پارتگۇرۇپپا	1						1		
	پارتكوم	6			5					1

1965	یاچیکا	47			36	4	1	4		2
	باش یاچیکا	1						1		
	پارتگۆرۆپپا	1						1		
	پارتکوم	8			5			1		2
1971	یاچیکا	55			43	5	3	4		
	باش یاچیکا									
	پارتگۆرۆپپا									
	پارتکوم	7			5					2
1972	یاچیکا	65	3		39	7	3	11		2
	باش یاچیکا	1				1				
	پارتگۆرۆپپا									
	پارتکوم	7			5					2
1973	یاچیکا	62			39	1		22		
	باش یاچیکا									
	پارتگۆرۆپپا									
	پارتکوم	8			5			1		2
1974	یاچیکا	67			45	4	3	12		3
	باش یاچیکا	1			1					
	پارتگۆرۆپپا									
	پارتکوم	9			5			1		3
1975	یاچیکا	68	3		37	4	5	18		1
	باش یاچیکا									
	پارتگۆرۆپپا									
	پارتکوم	9			5			1		3
1976	یاچیکا	113	7		74	10	7	15		
	باش یاچیکا	6			6					
	پارتگۆرۆپپا									
	پارتکوم	10			6			1		3
1977	یاچیکا	120	3		78	8	5	26		
	باش یاچیکا	8			7			1		
	پارتگۆرۆپپا									
	پارتکوم	10			6			1		3

1978	یاچیکا	139	5	1	90	12	7	21	3	
	باش یاچیکا	10			7	2		1		
	پارتگوزوپپا									
	پارتکوم	10			6			1		3
1979	یاچیکا	140	1	1	95	10	7	22	1	3
	باش یاچیکا	11			8	2		1		
	پارتگوزوپپا									
	پارتکوم	10			6			1		3
1980	یاچیکا	148	4	1	97	14	11	18		3
	باش یاچیکا	6			4					2
	پارتگوزوپپا	3						3		
	پارتکوم	11			6			1		4
1981	یاچیکا	152	7	1	96	17	12	14	2	3
	باش یاچیکا	6			3	3				
	پارتگوزوپپا	3						3		
	پارتکوم	11			6			1		4
1982	یاچیکا	151	6	1	91	17	13	18	2	3
	باش یاچیکا	6	1		3	2				
	پارتگوزوپپا	3						3		
	پارتکوم	11			6			1		4
1983	یاچیکا	170	3	2	105	20	11	25	1	3
	باش یاچیکا	16			13	3				
	پارتگوزوپپا	3						3		
	پارتکوم	11			6			1		4
1984	یاچیکا	133			103	9	7	13	1	
	باش یاچیکا	11			10			1		
	پارتگوزوپپا	3						3		
	پارتکوم	11			6			1		4
1985	یاچیکا	175	6		104	20	22	20	1	2
	باش یاچیکا	14			9	2	1	2		
	پارتگوزوپپا	4						4		
	پارتکوم	11			6			1		4

ئىزاھات: 1) پارتكوم دېگەن كاتەكچىدىكى سان ناھىيىلىك پارتكوم ۋە «مەدەنىيەت زور ئىنقىلابى» مەزگىلىدىكى پارتىيە يادرو رەھبەرلىك گۇرۇپپىسىنى ئۆز ئىچىگە ئالمايدۇ.

2) دېھقانچىلىق، چارۋىچىلىق دېگەن كاتەكچىدىكى سان گۇڭشې، مەيدان (فېرما) لاردىكى پارتكوملارنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ.

3) 1958 - يىلى ناھىيە دەرىجىلىك ئاپپاراتلار ئەمەلدىن قالدۇرۇلغاندا، ناھىيە بويىچە ئۇچ ئاساسىي قاتلام پارتكوم، تۆت پارتىيە باش ياچېيكىسى، 21 پارتىيە ياچېيكىسى بار ئىدى.

3. كادىرلارنى باشقۇرۇش

50 - يىللارنىڭ باشلىرىدا كادىرلار، ئاساسەن، ناھىيىلىك پارتكوم تەشكىلات بۆلۈمى تەرىپىدىن باشقۇرۇلدى، تەشكىلات بۆلۈمى ناھىيە بويىچە ھەر قايسى تارماقلاردىكى خىزمەتچى خادىملارنى تەكشۈرۈش، باھالاش، ياخشىلىرىنى تەقدىرلەش، خاتالىق ئۆتكۈزگەنلەرنى تەنقىدلەش ۋە جازالاشقا مەسئۇل بولدى. 1955 - يىل 12 - ئايدىن 1956 - يىل 12 - ئايغىچە شەھەردىكى كادىرلارنىڭ تەكتى ئېنىقلاندى ۋە تەكشۈرۈلدى، تەكشۈرۈش دائىرىسىگە جەمئىي 336 كادىر كىرگۈزۈلدى، ئۇلارنىڭ ئىچىدە بۆلۈم دەرىجىلىكتىن يۇقىرى كادىر 44، ئادەتتىكى كادىر 292.

1963 - يىلى شەھەرنىڭ كادىرلارنى باشقۇرۇش ھوقۇقى ۋە دائىرىسى يېڭىباشتىن مۇنداق بېكىتىلدى: 1) چوڭ ئەترەت دەرىجىلىك ئاساسىي قاتلام رەھبەرلىرىنى ۋەزىپىگە تەينىلەش، يۆتكەش ۋە ئالماشتۇرۇشتا گۇڭشې (مەيدان - فېرما) پارتكوملىرى يازما پىكرىنى يېزىپ چىقىپ، ناھىيىلىك پارتكومنىڭ تەكشۈرۈپ تەستىقلاپ ئەنگە ئېلىشىغا يوللىدى؛ 2) ناھىيىلىك پارتكوم تەشكىلات بۆلۈمى، ئاساسەن، چوڭ ئەترەت پارتىيە ياچېيكىلىرىنىڭ شۇجى، مۇئاۋىن شۇجىلىرى، چوڭ ئەترەت باشلىقى، گۇڭشې (مەيدان - فېرما) لارنىڭ پارتىيە، ھۆكۈمەت رەھبىرلىرى كادىرلىرى، ناھىيە دەرىجىلىك ئىدارە - جەمئىيەتلەردىكى بۆلۈم دەرىجىلىك ياكى شۇ دەرىجىگە تەڭ كېلىدىغان رەھبىرلىرى كادىرلارنى تەكشۈرۈشكە مەسئۇل بولدى، ھەر يىلى رەھبىرلىرى كادىرلارنى بىر قېتىم ئومۇميۈزلۈك تەكشۈرۈپ ئىگىلەش بەلگىلەندى، كادىرلار تۆرمۇشى تۇزۇمى ۋە كادىرلارنى يىل ئاخىرىدا باھالاش تۇزۇمى ئورنىتىلدى.

«مەدەنىيەت زور ئىنقىلابى» مەزگىلىدە كادىرلارنى باشقۇرۇش تۇزۇمى بۇزغۇنچىلىققا ئۇچرىدى، 1976 - يىل 10 - ئايدا «تۆت كىشىلىك گۇرۇھ» ئەكسىلئىنقىلابىي گۇرۇھى تارمار قىلىنغاندىن كېيىن، بورتالا ناھىيىلىك پارتكوم ھەر دەرىجىلىك پارتىيە، ھۆكۈمەت رەھبەرلىك بەنزىلىرىنى تەرتىپكە سالدى، «مەدەنىيەت زور ئىنقىلابى» دا زىيانكەشلىككە ئۇچرىغان بىر تۈركۈم كادىرلار يېڭىباشتىن رەھبەرلىك ئورۇنلىرىغا قايتىپ كەلدى. 1977 - يىلى كادىرلارنىڭ ئەھۋالىنى ئومۇميۈزلۈك تەكشۈرۈش ۋە ئىگىلەش ئۇچۇن ناھىيىدىكى كادىرلار ئومۇميۈزلۈك بىر قېتىم كادىرلار تارىخى جەدۋىلىنى توشقۇزدى، جەدۋەلنى كادىرلار ئۆزى توشقۇزدى، تەشكىلات بۆلۈمى تەكشۈرۈپ تامغا باسقاندىن كېيىن شۇ كادىرنىڭ ئارخىپىغا كىرگۈزۈلدى.

1978 - يىل 12 - ئايدا كادىرلارنى باشقۇرۇش دائىرىسى تەڭشىلىپ، ناھىيىلىك ھۆكۈمەتتىكى بۆلۈم دەرىجىلىك كادىرلارنى ۋەزىپىگە تەينىلەش ۋە ۋەزىپىسىدىن قالدۇرۇشنى ناھىيىلىك پارتكوم باشقۇرۇش، پارتكومنىڭ تارماقلىرىدىكى ئادەتتىكى كادىرلارنى تەشكىلات بۆلۈمى باشقۇرۇش، باشقا تارماقلاردىكىلەرنى ناھىيىلىك كادىرلار ئىدارىسى باشقۇرۇش، كادىر قوبۇل قىلىپ ئىشلىتىشتە بىردەك ئوبلاستلىق كادىرلار ئىدارىسىنىڭ تەكشۈرۈپ تەستىقلىشىدىن ئۆتكۈزۈش بەلگىلەندى.

1984 - يىلى شەھەردىكى ئاپپاراتلارنى ئىسلاھ قىلىش ۋە ئىقتىسادىي تۈزۈلمە ئىسلاھاتىغا بىرلەشتۈرۈپ، «مەۋرىي ئورۇنلارنى ئىخچاملاش، ھوقۇقنى تۆۋەنگە چوشۈرۈش»، «ئاز باشقۇرۇش، ياخشى باشقۇرۇش، جانلىق باشقۇرۇش» پرىنسىپىغا بىنائەن، كادىرلارنى دەرىجىگە ئايرىپ باشقۇرۇش، قاتلاملۇ قاتلام مەسئۇل

بولۇش چارىسى يولغا قويۇلۇپ، كادىرلارنى باشقۇرۇش هوقۇقى مۇۋاپىق تۆۋەنگە چۈشۈرۈلدى، ناهىيىلىك پارتكوم ئەزالىرىنى ناهىيىلىك پارتكوم، بۆلۈم دەرىجىلىك رەهبىرىي كادىرلارنى ناهىيىلىك خەلق قۇرۇلتىيى دائىمىي كومىتېتى باشقۇرىدىغان بولدى، شەهەرگە بىۋاسىتە قاراشلىق كارخانا، كەسپىي ئورۇنلارنىڭ رەهبىرىي كادىرلىرىنى هۆكۈمەت ۋەزىپىگە تەيىنلەيدىغان بولدى. ئادەتتىكى ۋاقىتلاردىكى كادىرلارنى ۋەزىپىگە تەيىنلەش، ۋەزىپىسىدىن قالدۇرۇش، تەكشۈرۈشكە تەشكىلات بۆلۈمى مەسئۇل بولىدىغان بولدى، بۆلۈمچە دەرىجىلىك كادىرلارنى كەسپىي تارماقلار ئۆزلىرى تەكشۈرۈپ ئىشلىتىدىغان، تەشكىلات بۆلۈمىگە يوللاپ ئەنگە ئالدۇرىدىغان، بۆلۈمچە دەرىجىلىك كادىرلار ئىشلىتىلمەيدىغان چاغدا ئۆزلۈكىدىن ۋەزىپىسىدىن قالدۇرۇلىدىغان، بۆلۈمچە دەرىجىلىك كادىرلار ستاتىستىكىسىغا قايتا كىرگۈزۈلمەيدىغان بولدى.

ج ك پ بورتالا شەهەرلىك كومىتېتى تەشكىلات بۆلۈمى رەهبەرلىرى

سىياسەت 1 — 5

ئىسىم - فامىلىسى	جىنسى	مىللىتى	ۋەزىپىسى	ۋەزىپە ئۆتىگەن ۋاقتى	ئىزاهات
لىيۇفېڭچى	ئەر	خەنزۇ	بۆلۈم باشلىقى	1950.8 — 1950.6	
يۈەن بېنخۇا	ئەر	خەنزۇ	بۆلۈم باشلىقى	1954.3 — 1950.9	
شۇيۇمىڭ	ئەر	خەنزۇ	مۇئاۋىن بۆلۈم باشلىقى	1953.12 — 1952.4	
بايىنباتۇ	ئەر	موڭغۇل	مۇئاۋىن بۆلۈم باشلىقى	1954.10 — 1954.5	
جاۋيۇڭجۇن	ئەر	خەنزۇ	بۆلۈم باشلىقى	1957.2 — 1954.4	
يىن كېچىن	ئەر	خەنزۇ	مۇئاۋىن بۆلۈم باشلىقى	1958.6 — 1956.11	
تاجاخۇن ئەمەت			مۇئاۋىن بۆلۈم باشلىقى	1966.3 — 1963.1	
سىدىق بەكرى			مۇئاۋىن بۆلۈم باشلىقى	1966.8 — 1965.4	
بەي شيۇچۇەن	ئەر	خەنزۇ	مۇئاۋىن بۆلۈم باشلىقى	1966.8 — 1963.9	
بەي گۇاڭلىن	ئەر	خەنزۇ	تەشكىلات گۇرۇپپىسىنىڭ باشلىقى	1971.4 — 1970.3	
جاڭ بىن	ئەر	خەنزۇ	مۇئاۋىن گۇرۇپپا باشلىقى، مۇئاۋىن بۆلۈم باشلىقى، بۆلۈم باشلىقى	— 1970.9	1980 - يىل 2 - ئايدا بۆلۈم باشلىقى بولدى
مەهەممەت توختى			مۇئاۋىن گۇرۇپپا باشلىقى، مۇئاۋىن بۆلۈم باشلىقى	1978.12 — 1972.10	1974 - يىل 6 - ئايدا مۇئاۋىن بۆلۈم باشلىقى بولدى.
ئابلىز ئەمەت			مۇئاۋىن بۆلۈم باشلىقى	—1980.4	
قۇربان مەهەممەت			ناهىيىلىك پارتكوم تەشكىلات خادىمى	1966.3 — 1963.11	
بەي جيې	ئەر	خەنزۇ	ناهىيىلىك پارتكوم تەشكىلات خادىمى	1966.12 — 1966.3	
ساڭجا	ئەر	موڭغۇل	ناهىيىلىك پارتكوم تەشكىلات خادىمى	—1985.4	

§ 5. تەشۋىقات، تەلىم - تەربىيە

1. سىياسىي تەربىيە

جۇڭخوا خەلق جۇمھۇرىيىتى قۇرۇلغان دەسلەپكى مەزگىلدە ھەر مىللەت ئاممىسىغا پارتىيىنىڭ فاڭجېن، سىياسەتلىرى تەشۋىق قىلىندى، ئاساسلىقى، شۇ ۋاقىتلاردا ئېلىپ بېرىلغان سىياسىي ھەرىكەتلەرگە بىرلەشتۇرۇپ، دوكلات يىغىنى، تام گېزىت ۋە قارا تاختا گېزىتى قاتارلىق كۆپ خىل شەكىللەر ئارقىلىق ۋەتەنپەۋەرلىك، مىللەتلەر ئىتتىپاقلىقى، ئۆز كۈچىگە تايىنىپ ئىش كۆرۈش قاتارلىق جەھەتلەردە تەلىم - تەربىيە ئېلىپ بېرىلدى.

1952 - يىل 12 - ئاينىڭ 8 - كۈنى ناھىيىلىك پارتكومدا ئۆگىنىش ھەيئىتى قۇرۇلۇپ، پارتىيىنىڭ لۇشيەن، فاڭجېن، سىياسەتلىرىنى ئۆگىنىش ئۈيۈشتۇرۇلدى. 1953 - يىل 10 - ئايدا ناھىيىلىك پارتكوم تەشۋىقات بۆلۈمىدىكى بىر مۇئاۋىن باشلىق مەخسۇس تەشۋىقات خىزمىتىگە مەسئۇل قىلىندى، تۆت تەشۋىقات كادىرى سەپلەندى ھەمدە ئۇچ رايونىنىڭ تەشۋىقات كادىرلىرى سەپلەندى، قوشۇمچە ۋەزىپە ئۆتەيدىغان ئاساسىي قاتلام تەشۋىقاتچىلىرى يېتىشتۇرۇلدى. بۇ مەزگىلدىكى تەشۋىقات خىزمىتى، ئاساسەن، ئاساسىي قاتلام تەشۋىقاتچىلىرى ئارقىلىق ئىشلەندى، ئۇلار ئۆيمۇ ئۆي يۈرۈپ تەشۋىق قىلدى. ھەمدە دوكلات يىغىنى، سۆھبەت يىغىنى، رادىئو ئاخلىتىش قاتارلىق شەكىللەر ئارقىلىق سوتسىيالىزمنىڭ پارلاق ئىستىقبالىنى، ھەمكارلىشىش - كوپېراتسىيىلىشىشنىڭ ئەۋزەللىكىنى، ئۆتكۈنچى دەۋردىكى پارتىيىنىڭ فاڭجېن، سىياسەتلىرىنى تەشۋىق قىلدى، بۇ ئارقىلىق خەلق ئاممىسىنىڭ ئىشلەپچىقىرىش قىزغىنلىقى قۇزغىتىلدى، ئۇلارنىڭ سوتسىيالىزم يولىدا مېڭىش ئىشەنچى چىڭىتىلدى.

1957 - يىلى تېخنىۋ ئىلگىرىلىگەن ھالدا تىرىشچانلىق - ئىقتىسادچىللىق بىلەن كوپېراتىپ باشقۇرۇش، كوپېراتىپنى دېموكراتىك باشقۇرۇش تەشۋىق قىلىندى، دېھقانچىلىق ئىپتىدائى كوپېراتىپىنى كېڭەيتىش، ئۇلارنى بىرلەشتۇرۇپ يېزا ئىگىلىك ئالىي كوپېراتىپىغا تەرەققىي قىلدۇرۇشنىڭ ئەۋزەللىكى تەشۋىق قىلىندى. خەلق گۇڭشېڭنىڭ بىرىنچىدىن چوڭ، ئىككىنچىدىن ئومۇمىي بولۇشتەك ئەۋزەللىكىنى تەشۋىق قىلغاندا، بىر تەرەپلىمىلىك خاھىش يوز بەردى. 1958 - يىلى پارتىيىنىڭ باش لۇشيەنى تەشۋىق قىلىندى. 60 - يىللارنىڭ باشلىرىدا خەلق ئىگىلىكىدىكى «تەڭشەش، مۇستەھكەملەش، تولۇقلاش، ئۆستۇرۇش» تىن ئىبارەت تۆت سۆزلۈك فاڭجېن تەشۋىق قىلىندى، خەلق ئاممىسىغا سوتسىيالىستىك تەلىم - تەربىيە ۋە سىنىپىي كۆرەش تەربىيىسى ئېلىپ بېرىلدى.

«مەدەنىيەت زور ئىنقىلابى» مەزگىلىدە تەشۋىقات خىزمىتى قالايمىقانچىلىق ھالىتىگە چۈشۈپ قالدى. 1976 - يىلى «تۆت كىشىلىك گۇرۇھ» تارمار قىلىنغاندىن كېيىن، ھەرخىل تەشۋىقات شەكىللىرى ئارقىلىق كادىرلار ۋە ئاممىغا پارتىيىنىڭ يېڭى دەۋردىكى لۇشيەن، فاڭجېن، سىياسەتلىرى تەشۋىق قىلىندى، مەنۋى مەدەنىيەت ۋە ماددىي مەدەنىيەتنى بىللە تۇتۇشتا چىڭ تۇرۇش توغرىسىدا سىياسىي تەشۋىقات ۋە تەربىيە ئېلىپ بېرىلدى.

1982 - يىل 3 - ئاينىڭ 4 - كۈنى كادىر، ئىشچى، دېھقان ۋە ئوقۇغۇچىلارنىڭ ۋەكىللىرىدىن جەمئىي 1400 نەپەر قاتناشقان ئومۇمىي خەلق مەدەنىيەتلىك، ئەدەبلىك بولۇش ئېيى پائالىيىتى بويىچە سەپەرۋەرلىك

يىغىنى ئۆتكۈزۈلدى. «بەش بولۇش» (مەدەنىيەتلىك بولۇش، ئەدەبلىك بولۇش، ئەخلاقلىق بولۇش، پاكىز بولۇش، تەرتىپلىك بولۇش) ، «تۆت گۈزەل» (سۆزى گۈزەل، ھەرىكىتى گۈزەل، قەلبى گۈزەل، مۇھىتى گۈزەل بولۇش) ، «ئۇچنى قىزغىن سۆيۈش» (جۇڭگو كومۇنىستىك پارتىيىسىنى قىزغىن سۆيۈش، ۋەتەننى قىزغىن سۆيۈش، سوتسىيالىزمنى قىزغىن سۆيۈش) تەشۋىقات، تەلىم - تەربىيسى ئېلىپ بېرىلدى. 1983 - يىلى «بەش بولۇش، تۆت گۈزەل، ئۇچنى قىزغىن سۆيۈش» بويىچە 27 ئىلغار كوللېكتىپ، 117 ئىلغار شەخس مەيدانغا كەلدى. 1984 - يىل 3 - ئاينىڭ 15 - كۈنى «بەش بولۇش، تۆت گۈزەل، ئۇچنى قىزغىن سۆيۈش» ئۇچنى قىزغىن سۆيۈش» پائالىيىتى ھەيئىتى قۇرۇلۇپ، دائىمىي خاراكتېرلىك خىزمەتنى قانات يايدۇردى.

2. نەزەرىيە ئۆگىنىشى

ناھىيىلىك پارتكوم قۇرۇلغاندىن كېيىن، تەشۋىقات بۆلۈمى ناھىيىنىڭ سىياسىي نەزەرىيە ئۆگىنىشىنى ئاكتىپ ئۈيۇشتۇردى ۋە ئۇنىڭغا ئاكتىپ رەھبەرلىك قىلدى. ناھىيە بازىرىدىكى ئىدارە - جەمئىيەت، ئورۇن، زاۋۇت - كان، مەكتەپلەردە ئۆگىنىش كۈنى تۈزۈمى يولغا قويۇلدى. پارتىيىنىڭ ھەر قايسى مەزگىللەردىكى مەركىزىي خىزمەتلىرىگە ئاساسەن، كادىرلار، ئىشچى - خىزمەتچىلەر مۇناسىۋەتلىك نەزەرىيە ۋە ھۆججەتلەرنى ئۆگىنىشكە پىلانلىق ھالدا ئۈيۇشتۇرۇلدى. دېھقانچىلىق، چارۋىچىلىق رايونلىرىدا ئىشلەپچىقىرىش مەزگىللىرىنىڭ ئالاھىدىلىكىگە ئاساسەن، تارقاق ئۆگىنىش ياكى يىغىلىپ ئۆگىنىش چارىلىرى ئارقىلىق، پارتىيىنىڭ ھەر قايسى مەزگىللەردىكى فائچىن، سىياسەتلىرى ۋە مۇناسىۋەتلىك نەزەرىيىلەر ئۆگىنىلدى.

1957 - يىل 1 - ئاينىڭ 5 - كۈنى ناھىيىلىك ئىشتىن سىرتقى سىياسىي مەكتەپ قۇرۇلدى، مەكتەپتە سىياسىي نەزەرىيە، ئېنگلىز مەسىلىلىرى ۋە ئومۇمىي ساۋات دەرسلىرى تەسىس قىلىندى، 1 - قارارداىكى ئۆگىنىش كۇرسىغا 122 كۇرسانت قاتناشتى، ئۇنىڭ ئىچىدە ئاز سانلىق مىللەت كۇرسانت 84، خەنزۇ كۇرسانت 38 بولۇپ، ئۇلار «سوۋېت ئىتتىپاقى كومۇنىستىك (بولشېۋىك) پارتىيىسى تارىخى» ، «سىياسىي ئىقتىساد ساۋاتلىرى» نى ئۆگەندى، ئۇلارغا ناھىيىلىك پارتكوم رەھبەرلىرى ۋە تەشۋىقات بۆلۈمىدىكى يولداشلار دەرس ئۆتتى.

1964 - يىل 3 - ئايدا «ماۋزېدۇڭ تاللانما ئەسەرلىرى» نى ئۆگىنىش ئاممىۋى ھەرىكىتى قوزغالدى، جەمئىي 263 نەزەرىيە ئۆگىنىش گۇرۇپپىسى قۇرۇلدى، نەزەرىيە ئۆگىنىش تايانچى 1485 كە يەتتى.

1966 - يىل 1 - ئايدا ناھىيىلىك پارتكوم يېزىلاردا سىياسىي ئاپپاراتلارنى قۇرۇش ۋە سىياسىي خىزمەت خادىمى قويۇش توغرىسىدا قارار چىقاردى، ئىشلەپچىقىرىش ئەترەتلىرىگە سىياسىي خىزمەتكە مەسئۇل ئەترەت باشلىقى، ئىشلەپچىقىرىش چوڭ ئەترەتلىرىگە سىياسىي رەھبەر قويۇلدى، گۇڭشىلاردا سىياسىي باشقارما قۇرۇلدى.

1971 - يىل 4 - ئايدا ماۋزېدۇڭ ئىدىيىسىنى تەشۋىق قىلىش پونكتى قۇرۇلۇپ، نەزەرىيە تايانچىلىرى ئۆگىنىش كۇرسى ئېچىلدى. 1976 - يىلى شەھەر بويىچە سىياسىي كەچكۇرستىن 146 سى، مەدەنىيەت ئۆيىدىن 99 ى، نەزەرىيە ئۆگىنىش گۇرۇپپىسىدىن 212 سى بارلىققا كەلدى، نەزەرىيە تايانچىلىرى 2079 غا يەتتى.

«تۆت كىشىلىك گۇرۇھ» تارمار قىلىنغاندىن كېيىن، شەھەردىكى پارتىيە ئەزالىرى، كادىرلار ئارىسىدا «ئەمەلىيەت - ھەقىقەتنى سىناشنىڭ بىردىنبىر ئۆلچىمى» ئىكەنلىكى توغرىسىدىكى مۇھاكىمە خېلى كەڭ دائىرىدە چوڭقۇر ئېلىپ بېرىلدى، تۆت ئاساسىي پىرىنسىپتا چىڭ تۇرۇش (جۇڭگو كومۇنىستىك پارتىيىسىنىڭ رەھبەرلىكىدە چىڭ تۇرۇش، پرولېتارىيات دىكتاتۇرىسىدا چىڭ تۇرۇش، سوتسىيالىزم يولىدا چىڭ تۇرۇش،

ماركسىزم - لېنىنىزم، ماۋزېدۇڭ ئىدىيىسىدە چىڭ تۇرۇش) ، «پارتىيىنىڭ سىياسىي تۇرمۇشىغا دائىر بىر قانچە مىزان» ، «دۆلىتىمىز قۇرۇلغاندىن بۇيانقى بىر قانچە تارىخىي مەسىلە توغرىسىدىكى قارار» ۋە پارتىيە نىزامنامىسى، ئاساسىي قانۇن توغرىسىدا ئۆگىنىش قىلىندى ۋە مۇھاكىمە ئېلىپ بېرىلدى. 1982 - يىلدىن 1983 - يىلغىچە كادىرلار ۋە ئامما «چىن يۇن ماقالىلىرىدىن تاللانما» ، «دېڭ شياۋپىڭ ماقالىلىرىدىن تاللانما» ۋە «جۇڭگودا سوتسىيالىزمنىڭ ئىقتىسادىي مەسىلىلىرى توغرىسىدا تەتقىقات» تىن ئىبارەت ئۇچ كىتابنى ئۆگىنىشكە ئۇيۇشتۇرۇلدى.

3. پارتىيە ئەزالىرى تەربىيىسى

1950 - يىلدىن 1963 - يىلغىچە پارتىيە ئەزالىرى تەربىيىسى خىزمىتىگە تەشۋىقات بۆلۈمى، تەشكىلات بۆلۈمى بىرلىكتە مەسئۇل بولدى. 1964 - يىلى پارتىيە مەكتىپى قۇرۇلدى، پارتىيە ئەزالىرى تەلىم - تەربىيىسى تەربىيىلەش كۇرسى، ئۆگىنىش كۇرسى قاتارلىق شەكىللەر ئارقىلىق ئېلىپ بېرىلدى، بۇنىڭغا، ئاساسەن، پارتىيە مەكتىپى مەسئۇل بولدى، ئوقۇتۇش ئىشلىرىنى تەشكىلات بۆلۈمى ۋە تەشۋىقات بۆلۈمىدىكى مۇناسىۋەتلىك خادىملار ئۈستىگە ئالدى. 1964 - يىل 7 - ئايدا تۇنجى قېتىم يېزىلاردىكى ئاز سانلىق مىللەت پارتىيە ئەزالىرىنىڭ قىسقا كۇرسى ئېچىلىپ، ئېقىم مەسىلىلىرى، سىياسەت تەربىيىسى ۋە پارتىيىگە دائىر ئاساسىي بىلىملەر تەربىيىسى ئېلىپ بېرىلدى، 1965 - يىلغىچە 108 نەپەر ئاز سانلىق مىللەت پارتىيىلىك كادىر تەربىيىلەندى. 1966 - يىلى «مەدەنىيەت زور ئىنقىلابى» باشلانغاندىن كېيىن، پارتىيە مەكتىپى تاقىلىپ قالدى، پارتىيە ئەزالىرى تەربىيىسىمۇ بىر مەزگىل توختاپ قالدى. 1974 - يىلى پارتىيە ئەزالىرى تەربىيىسى پەيدىنپەي ئەسلىگە كەلتۇرۇلدى. پارتىيە 11 - نۆۋەتلىك مەركىزىي كومىتېتى 3 - ئومۇمىي يىغىنىدىن كېيىن، پارتىيىنىڭ ئىدىيىۋى قۇرۇلۇشى، ئىستىل قۇرۇلۇشى، تەشكىلىي قۇرۇلۇشى كۈچەيتىلدى، پارتىيە ئەزالىرى نۇقتىلىق ھالدا ماركسىزم - لېنىنىزم، ماۋزېدۇڭ ئىدىيىسىنى ئۆگىنىشكە ئۇيۇشتۇرۇلدى، پارتىيە ئەزالىرىنىڭ پارتىيىنىڭ يېڭى دەۋردىكى لۇشيەن، فاڭجېن ، سىياسەتلىرى ھەققىدىكى تونۇشى ۋە چۈشەنچىسى ئۆستۇرۇلۇپ ۋە چوڭقۇرلاشتۇرۇلۇپ، تۆتنى زامانىۋىلاشتۇرۇش قۇرۇلۇشى داۋامىدا پارتىيە تەشكىلاتلىرىنىڭ جەڭگىۋار قورغانلىق رولى ۋە پارتىيە ئەزالىرىنىڭ ئاۋانگارتلىق، نەمۇنىلىك رولى تولۇق جارى قىلدۇرۇلدى. 1979 - يىلى ناھىيە بويىچە ئىلغار ياچېيكىدىن 14 ى، مۇنەۋۋەر پارتىيە ئەزاسىدىن 146 سى باھالاپ چىقىلدى. 1980 - يىلى ناھىيە بويىچە 18 نەمۇنىچى پارتىيە ياچېيكىسى باھالاپ چىقىلدى، بۇ، ناھىيىدىكى ئومۇمىي پارتىيە ياچېيكىلىرىنىڭ 12.2 پىرسەنتىنى ئىگىلىدى، 208 مۇنەۋۋەر پارتىيە ئەزاسى باھالاپ چىقىلدى، بۇ، ناھىيىدىكى ئومۇمىي پارتىيە ئەزاسىنىڭ 10.5 پىرسەنتىنى ئىگىلىدى. 1981 - يىلى جەمئىي 27 ئىلغار پارتىيە ياچېيكىسى ۋە 256 مۇنەۋۋەر پارتىيە ئەزاسى باھالاپ چىقىلدى ھەمدە ناھىيە بويىچە ئومۇمىي ئۇقتۇرۇش چىقىرىلىپ تەقدىرلەندى، ئۇلارغا «ئىلغار پارتىيە ياچېيكىسى» ۋە «مۇنەۋۋەر پارتىيە ئەزاسى» دېگەن شەرەپلىك نام بېرىلىپ، «شەرەپ دەپتىرى» ۋە مۇكاپات بۇيۇمى تارقىتىلدى. 1980 - يىلدىن 1982 - يىلنىڭ ئاخىرىغىچە ناھىيە بويىچە شتات ئىچىدىكى بۆلۈمچە دەرىجىلىك كادىرلار ۋە كەسپىي تايانچىلار ئومۇمۇمىيۈزلۈك نۆۋەت بىلەن تەربىيىلەندى، بۇنىڭغا 757 ئادەم قاتناشتى. 1982 - يىلى ناھىيە بويىچە 11 ئىلغار پارتىيە ياچېيكىسى، 157 مۇنەۋۋەر پارتىيە ئەزاسى باھالاپ چىقىلدى. 1985 - يىل 11 - ئايدا پارتىيىنى تەرتىپكە سېلىشقا ماسلاشتۇرۇپ، ئاساسىي قاتلامدىكى پارتىيىنى تەرتىپكە سېلىش يېتەكچىلىرىنىڭ ئىككى قارار (ئاز سانلىق مىللەت ۋە خەنزۇلارنىڭ) ئۆگىنىش كۇرسى ئېچىلدى. بۇ كۇرسقا جەمئىي 92 ئادەم قاتناشتى.

بورتالا شەھەرلىك پارتىيە مەكتىپىنىڭ تەربىيىلەش كۇرسى ئېچىش ئەھۋالى

سىياسەت 1 — 6

يىللار	كۇرسانتلار سانى	كۇرسانتلارنىڭ تەركىبى
1964	88	يېزىلاردىكى ئاز سانلىق مىللەت پارتىيە ئەزالىرى، لۇشيەن تەربىيىسى كادىرلىرى، ئاساسىي قاتلامدىكى ئاكتىپلار
1965	20	چارۋىچىلىق رايونلىرىدىكى پارتىيە ئەزالىرى
1980	91	دېھقانچىلىق، چارۋىچىلىق رايونلىرىدىكى پارتىيىلىك كادىرلار
1981	466	پارتىيىلىك كادىرلار، ئىشلەپچىقىرىش ئەترەتلىرىنىڭ باشلىقلىرى، ئايالار بىرلەشمىلىرىنىڭ مۇدىرلىرى، ئىتتىپاق كومىتېتى شۇجىلىرى
1982	200	چوڭ ئەترەت پارتىيە ياچېيكا شۇجىلىرى، ئىشلەپچىقىرىش ئەترەتلىرىنىڭ كادىرلىرى، دېھقانچىلىق، چارۋىچىلىق رايونلىرىدىكى پارتىيە ئەزالىرى
1983	460	گۇڭشې، مەيدان (فېرما) رەھبەرلىرى، بۆلۈم دەرىجىلىك كادىرلار، ناھىيىگە بېۋاستە قاراشلىق ئىدارە - جەمئىيەتلەردىكى پارتىيىلىك كادىرلار
1984	344	گۇڭشې، مەيدان (فېرما) كادىرلىرى، ناھىيىگە بېۋاستە قاراشلىق ئىدارە - جەمئىيەتلەردىكى پارتىيىلىك كادىرلار، چوڭ ئەترەت ۋە ئىشلەپچىقىرىش ئەترەتلىرىنىڭ رەھبەرلىرى
1985	92	شەھەرگە بېۋاستە قاراشلىق ئىدارە - جەمئىيەتلەر ۋە گۇڭشې مەيدان (فېرما) لاردىكى پارتىيىلىك كادىرلار

4. مىللىي سىياسەت، مىللەتلەر ئىتتىپاقلىقى تەربىيىسى

50 - يىللارنىڭ دەسلەپكى مەزگىلىدە ناھىيىلىك پارتكوم مىللەتلەر ئارىسىدا پارتىيىنىڭ مىللىي سىياسىتى، دىن سىياسىتىنى تەشۋىق قىلىشقا ئەھمىيەت بەردى، مىللەتلەرگە ئىتتىپاقلىقنى كۆچەيتىش توغرىسىدا تەربىيە بەردى، خەنزۇ كادىرلارنىڭ ئاز سانلىق مىللەت تىل - يېزىقىنى ئۆگىنىشىنى زور كۈچ بىلەن تەشەببۇس قىلدى ھەمدە ئۇلارنى ئۆگىنىشكە تەشكىللىدى، ناھىيە دەرىجىلىك ئىدارە - جەمئىيەتلەردە ھەر ھەپتىدە بىر - ئىككى قېتىم مەخسۇس ئۆگىنىش قىلىندى، تەرجىمانلار ئوقۇتقۇچىلىقنى ئۈستىگە ئالدى، بۇ ئىش تۈزۈمگە ئايلىنىپ، ئۇزۇن يىللارغىچە داۋاملاشتۇرۇلدى، ھەربىر باسقۇچلۇق ئۆگىنىش ئىياغلاشقاندا سىناق ئېلىندى. ئۆگىنىش ئارقىلىق خەنزۇ كادىرلارنىڭ ھەممىسى ئاز سانلىق مىللەتلەرنىڭ ئادەتتە ئىشلىتىدىغان سۆزلىرىنى سۆزلىيەلەيدىغان بولدى، بەزىلىرى يېزىقنىمۇ دەسلەپكى قەدەمدە بىلىۋالدى. بۇ ئىش ئاز سانلىق مىللەت كادىرلىرى بىلەن خەنزۇ كادىرلار ئارىسىدىكى مۇناسىۋەتنى يېقىنلاشتۇرۇشتا ناھايىتى ياخشى رول ئوينىدى.

1964 - يىل 1 - ئايدا مىللىي سىياسەتنىڭ ئىزچىللاشتۇرۇلۇشى ۋە ئەمەلىيلەشتۈرۈلۈشىنى تەكشۈرۈشكە رەھبەرلىك قىلىش گۇرۇپپىسى قۇرۇلۇپ، شەھەردە مىللىي سىياسەتنىڭ ئىزچىللاشتۇرۇلۇش، ئىجرا قىلىنىش ئەھۋالى تەكشۈرۈلدى، سېزىلگەن مەسىلىلەر ۋاقتىدا تۈزىتىلدى. 1982 - يىل 6 - 7 - ئايلاردا مەركەزلىك ھالدا مىللىي سىياسەت ۋە مىللەتلەر ئىتتىپاقلىقى توغرىسىدا تەشۋىقات ۋە تەربىيە ئېلىپ بېرىلدى. مىللەتلەر

ئىتتىپاقلىقىدا مەيدانغا كەلگەن ياخشى ئادەم، ياخشى ئىشلار تەقدىرلەندى. ئورۇنلار، گۇڭشې، ئەترەتلەردە «ئىككىدىن ئايرىلالماسلىق» ئىدىيىسى تىكلىنىپ، مىللەتلەر ئىتتىپاقلىقىغا پايدىسىز سۆزلەرنىڭ سۆزلىمەسلىك، مىللەتلەر ئىتتىپاقلىقىغا پايدىسىز ئىشلارنى قىلماسلىق ئىشقا ئاشۇرۇلدى. ناھىيىلىك پارتكوم 1983 - يىل 5 - ئايدىن باشلاپ، ھەر يىلنىڭ 5 - ئېيىنى «مىللەتلەر ئىتتىپاقلىقى ئېيى» قىلىشنى قارار قىلدى. 1983- يىلى «مىللەتلەر ئىتتىپاقلىقى ئېيى» مەزگىلىدە مىللەتلەر ئىتتىپاقلىقى بويىچە تەقدىرلەش يىغىنى ئېچىلىپ، مىللەتلەر ئىتتىپاقلىقىدىكى 16 ئىلغار كوللېكتىپ، 58 ئىلغار شەخس تەقدىرلەندى.

1985 - يىل 5 - ئايدا مىللىي تېررىتورىيىلىك ئاپتونومىيە قانۇنىنىڭ ئىشى ئۈيۈشتۇرۇلدى. تەشۋىقات بۆلۈمى، ئىشچىلار ئۈيۈشمىسى، ئايالىلار بىرلەشمىسى، ئىتتىپاق كومىتېتى بىرلىكتە مىللەتلەر ئىتتىپاقلىقى بويىچە نۇتۇق سۆزلەش يىغىنى ئۆتكۈزدى. شەھەردىكى بەش يۈرۈش رەھبەرلىك بەنزىسىنىڭ ئەزالىرى نۇتۇق سۆزلەشكە قاتناشتى، نۇتۇق سۆزلەش يىغىنىغا ھەر مىللەت ئاممىسىدىن 300 دىن ئارتۇق ئادەم قاتناشتى، شۇ چاغدا يەنە مىللەتلەر ئىتتىپاقلىقى بىلىملىرى بويىچە مۇكاپاتلىق زېھىن سىناش مۇسابىقىسى پائالىيىتى ئۆتكۈزۈلدى. رادىئو ئۇزىلى خەنزۇ، مۇڭغۇل ۋە ئۇيغۇر تىللىرىدا مىللەتلەر ئىتتىپاقلىقى ۋە مىللىي تېررىتورىيىلىك ئاپتونومىيە قانۇنى توغرىسىدىكى بىلىملەرنى تەشۋىق قىلىش مەخسۇس پروگراممىسىنى يولغا قويۇپ، تەشۋىقات ماقالىسىدىن 30 نەچچىنى ئاڭلاتتى.

ج ك پ بورتالا شەھەرلىك كومىتېتى تەشۋىقات بۆلۈمى رەھبەرلىرى

سىياسەت 1 — 7

ئىسىم - فامىلىسى	جىنسى	مىللەتى	ۋەزىپىسى	ۋەزىپە ئۆتىگەن ۋاقتى	ئىزاھات
ۋاڭ جىجۇ	ئەر	خەنزۇ	بۆلۈم باشلىقى	1950.6 — 1950.8	
يۈيۈرېن (ئۆزگەرتكەن ئىسمى يۈفېڭ)	ئەر	خەنزۇ	مۇئاۋىن بۆلۈم باشلىقى، بۆلۈم باشلىقى	1954.6 — 1958.8	1955.4 بۆلۈم باشلىقى بولدى
داۋۇتجان بايبولات	ئەر	قازاق	مۇئاۋىن بۆلۈم باشلىقى	1955.5 — 1957.3	
يۈسۈپجان قاسىم			مۇئاۋىن بۆلۈم باشلىقى	1956.11 — 1958.6	
لى دېشياڭ	ئەر	خەنزۇ	بۆلۈم باشلىقى	1962.12 — 1964.1	
لىيۇجىنچياڭ	ئەر	خەنزۇ	بۆلۈم باشلىقى	1964.1 — 1966.5 1973.7 — 1984.9	1969 - يىلى يۆتكىلىپ كەتتى، 1973 - يىلى يۆتكىلىپ كەلدى
لىيۇمېڭيىن	ئەر	خەنزۇ	تەشۋىقات گۇرۇپپىسىنىڭ باشلىقى	1969.3 — 1972.6	
دياۋيوجى	ئايال	خەنزۇ	تەشۋىقات گۇرۇپپىسىنىڭ مۇئاۋىن باشلىقى	1972.9 — 1973.7	
سەرە	ئەر	مۇڭغۇل	مۇئاۋىن بۆلۈم باشلىقى	1979.7 — 1982.4	
ياڭ رۇيشياڭ	ئەر	خەنزۇ	بۆلۈم باشلىقى	1984.10—	
ياسىن مەھمەت			مۇئاۋىن بۆلۈم باشلىقى	1985.10—	

§ 6. ئىنتىزام تەكشۈرۈش

1952 - يىل 10 - ئايدا ج ك پ بورتالا ناھىيىلىك ئىنتىزام تەكشۈرۈش كومىتېتى قۇرۇلدى، ناھىيىلىك پارتكوم رەھبەرلىرى كومىتېتنىڭ قوشۇمچە شۇجىلىق ۋەزىپىسىنى ئۈستىگە ئالدى، تەشكىلات بۆلۈمىنىڭ ۋەكالىتەن باشقۇرۇشىدا بىر نەپەر ئىنتىزام تەكشۈرۈش خادىمى سەپلەندى. 1956 - يىل 5 - ئايدا ئۇنىڭ نامى «رېئىزىيە كومىتېتى» غا ئۆزگەرتىلدى، 1 - نۆۋەتلىك رېئىزىيە كومىتېتىنىڭ شۇجىسى تۇراخۇن جامال، مۇئاۋىن شۇجىسى جاۋيۈڭجۇن بولدى. رايون، يېزىلاردىمۇ ئاساسىي قاتلام رېئىزىيە كومىتېتلىرى قۇرۇلدى. «مەدەنىيەت زور ئىنقىلابى» داۋامىدا رېئىزىيە كومىتېتى ئاپپاراتلىرى پالەچ ھالەتكە چۈشۈپ قالدى.

1978 - يىل 12 - ئايدا ج ك پ بورتالا ناھىيىلىك ئىنتىزام تەكشۈرۈش كومىتېتى ئەسلىگە كەلتۈرۈلدى، ناھىيىلىك پارتكومنىڭ مۇئاۋىن شۇجىسى لى زۇجېن قوشۇمچە شۇجىلىققا، لىيۈيۈڭخۇا مۇئاۋىن شۇجىلىققا تەيىنلەندى.

1984 - يىلى ئىنتىزام تەكشۈرۈش كومىتېتى ناھىيە دەرىجىلىك ئورگان قىلىپ ئۆستۈرۈلدى. 1985- يىل 9 - ئاينىڭ 21 - كۈنى ج ك پ بورتالا شەھەرلىك ئىنتىزام تەكشۈرۈش كومىتېتىغا ئۆزگەرتىلدى. ئىنتىزام تەكشۈرۈش كومىتېتى نۆۋەتلىك ھالدا پارتىيە ئەزالىرىغا پارتىيە ئىنتىزامى تەربىيىسى بېرىشنى تۈتتى ھەمدە ھەر دەرىجىلىك پارتىيە تەشكىلاتلىرى بىلەن ماسلىشىپ پارتىيىنىڭ ھەر قايسى مەزگىللەردىكى مەركىزىي خىزمەتلىرىگە بىرلەشتۈرگەن ھالدا، پارتىيە ئەزالىرى ئارىسىدا ساقلىنىۋاتقان سىياسەتنى ئىجرا قىلماسلىق، خىيانەتچىلىك - ئوغرىلىق قىلىش، ھايانكەشلىك قىلىش، چېرىكلىشىش - چۈشكۈنلىشىش، ھوقۇقىدىن پايدىلىنىپ، ئۆز نەپسىنى كۆزلەش، مەيدانىنى يوقتىپ قويۇش، زەربە بېرىپ ئۆچ ئېلىش، ئىتتىپاقلىققا بۇزغۇنچىلىق قىلىش، ئېغىر ھالدىكى تۆرىچىلىك قاتارلىق ناتوغرا كەيپىياتلار ۋە پارتىيە ئىنتىزامى، دۆلەت قانۇنىغا خىلاپ مەسىلىلەرنى بىر ياقلىق قىلدى. 1980 - يىلدىن 1985 - يىلغىچە شەھەر بويىچە 21 ئادەمگە پارتىيە ئىنتىزامى بويىچە چارە كۆرۈلدى، بۇنىڭ ئىچىدە پارتىيىدىن چىقىرىلغانلار ئۈچ، پارتىيىدە ساقلىنىپ قالدۇرۇلغانلار توققۇز، قاتتىق ئاگاھلاندۇرۇش بېرىلگەنلەر تۆت، ئاگاھلاندۇرۇش بېرىلگەنلەر بەش.

ج ك پ بورتالا شەھەرلىك ئىنتىزام تەكشۈرۈش كومىتېتى رەھبەرلىرى

سىياسەت 1 — 8

ئىسىم - فامىلىسى	جىنسى	مىللىتى	يۇرتى	ۋەزىپىسى	ۋەزىپە ئۆتىگەن ۋاقتى
شېن يۈەنفا	ئەر	خەنزۇ	خۇبېي	شۇجى (قوشۇمچە)	1956.4 — 1954.3
تۇراخۇن جامال			شىنجاڭ	شۇجى (قوشۇمچە)	1958.6 — 1956.4
جاۋيۈڭجۇن	ئەر	خەنزۇ	شەندۇڭ	مۇئاۋىن شۇجى	1958.6 — 1956.4
يۈنۇس ئەلى	ئەر	خۇيزۇ	شىنجاڭ	مۇئاۋىن شۇجى	1964.5 — 1963.1
لى شاڭگۈەن	ئەر	خەنزۇ	سەنشى	شۇجى (قوشۇمچە)	1965.5 — 1963.5
شۇمىنجى	ئەر	خەنزۇ	سىچۈەن	مۇئاۋىن شۇجى	1966.1 — 1964.6
شېڭ يۈفېڭ	ئەر	خەنزۇ	شەندۇڭ	شۇجى (قوشۇمچە)	1966.11 — 1965.6

لى زوجېن	ئەر	خەنزۇ	سەنشى	شۇجى (قوشۇمچە)	1979.2 — 1978.12
ليۇيۇڭخۇا	ئايال	خەنزۇ	سەنشى	مۇئاۋىن شۇجى	1980.9 — 1978.12
يۆفېڭ	ئەر	خەنزۇ	گەنسۇ	شۇجى (قوشۇمچە)	1984.4 — 1980.12
جۇجۇنشى	ئەر	خەنزۇ	جياڭسۇ	شۇجى	— 1983.8
تىلىۋالدى			شىنجاڭ	مۇئاۋىن شۇجى	1985.8 — 1982.10
دياۋيۇيەن	ئەر	خەنزۇ	لياۋنىڭ	مۇئاۋىن شۇجى	—1984.4

ئىزاھات: 1985 ـ يىل 9 ـ ئاينىڭ 21 ـ كۈنى ناھىيە شەھەرگە ئۆزگەرتىلگەندىن كېيىن، جۇجۇنشى بورتالا شەھەرلىك ئىنتىزام تەكشۈرۈش كومىتېتىنىڭ شۇجىسى، دياۋيۇيەن بورتالا شەھەرلىك ئىنتىزام تەكشۈرۈش كومىتېتىنىڭ مۇئاۋىن شۇجىسى بولۇپ ئۆزگەردى.

§ 7. بىرلىكسەپ خىزمىتى

ياپون باسقۇنچىلىرىغا قارشى ئۇرۇش دەۋرىدە كوممۇنىست دۈەن شىمۇ، ماجاۋسۇڭلار شېڭ شىسەينىڭ «ئالتە بۈيۈك سىياسىتى» دىن پايدىلىنىپ، بورتالادىكى ھەر ساھە دېموكراتىك زاتلار ۋە شۇ يەردىكى ئاممىغا ياپون باسقۇنچىلىرىغا قارشى مىللى بىرلىكسەپ توغرىسىدىكى تەشۋىقات پائالىيەتلىرىنى ئېلىپ باردى.

50 ـ يىللارنىڭ باشلىرىدا بىرلىكسەپ خىزمىتىنى ناھىيىلىك ھۆكۈمەتنىڭ كاتىبات ئىشخانىسى قوشۇمچە باشقۇردى. 1952 ـ يىلى بىرلىكسەپ خىزمىتى بۆلۈمى قۇرۇلدى، ئۇ مىللەتلەر ۋە دىن ساھەسى، سودا ـ سانائەت ساھەسى، مەدەنىيەت، مائارىپ ۋە سەھىيە ساھەسى ھەمدە باشقا تەرەپلەردىكى ۋەتەنپەرۋەر زاتلارنىڭ بىرلىكسەپ خىزمىتىگە مەخسۇس مەسئۇل بولدى.

1958 ـ يىلى شەھەر بويىچە بىرلىكسەپتىكى زات 311 گە يەتتى، بۇنىڭ ئىچىدە دىنىي زات 202، چارۋىدار 60، قەبىلە ئاقساقىلى 49.

1963 ـ يىلى بىرلىكسەپتىكى زات 117 بولۇپ، بۇنىڭ ئىچىدە دىنىي زات 47، چارۋىدار 36، قەبىلە ئاقساقىلى 34، بۇلاردىن يەتتىسى ناھىيىلىك خەلق قۇرۇلتىيىنىڭ ۋەكىللىكىگە سايلاندى، بەشى ئوبلاستلىق خەلق قۇرۇلتىيىغا قاتناشتى، 25 ى ناھىيىلىك سىياسىي كېڭەش ئەزالىقىغا ئورۇنلاشتۇرۇلدى. 91 نەپەر ھەر ساھە زات ئاپتونوم رايون، ئىلى، بورتالا ئوبلاستى قاتارلىق جايلاردىكى سىياسىي مەكتەپلەرگە تاللاپ ئەۋەتىلىپ ئۆگىنىشكە قاتناشتۇرۇلدى.

1984 ـ يىلى شەھەر بويىچە بىرلىكسەپتىكى زات 265 بولۇپ، ئۇلارنىڭ 29 ى شەھەرلىك سىياسىي كېڭەشكە، 23 ى ئوبلاستلىق سىياسىي كېڭەشكە ئورۇنلاشتۇرۇلدى؛ بىر كىشى ئاپتونوم رايونلۇق خەلق قۇرۇلتىيىنىڭ ۋەكىللىكىگە، سەككىز كىشى ئوبلاستلىق خەلق قۇرۇلتىيىنىڭ ۋەكىللىكىگە، تۆت كىشى شەھەرلىك خەلق قۇرۇلتىيىنىڭ ۋەكىللىكىگە سايلاندى؛ ئىككى كىشى ئاپتونوم رايونلۇق ئىسلام دىنى ھەمئىيىتىنىڭ ئەزاسى، بىر كىشى ھەيئەت ئەزاسى بولدى؛ ئىككى كىشى ئاپتونوم رايونلۇق بۇددا دىنى ھەمئىيىتىنىڭ ئەزاسى بولدى؛ بىر كىشى ئاپتونوم رايونلۇق سىياسىي كېڭەشنىڭ ئەزاسى بولدى.

1985 - يىلى شەھەر بويىچە بىرلىكسەپتىكى زات 316 گە يەتتى، بۇنىڭ ئىچىدە قەبىلە ئاقساقىلى 11، دېموكراتىك زات تۆت، ئاز سانلىق مىللەت يۇقىرى قاتلام زات 26، سودا - سانائەتچى 24، دىنىي زات 76، گومىنداڭ قوشۇنلىرىدىن ھەقىقەتكە قايتقان خادىم 14، تەيۋەنلىك قېرىنداشلار ھەم ئۇلارنىڭ ئائىلە تاۋابئاتلىرى ۋە تەيۋەن بىلەن مۇناسىۋىتى بارلار 11، پارتىيىسىز زىيالىي 150.

پارتىيىنىڭ ھەر قايسى مەزگىللەردىكى مەركىزىي ۋەزىپىلىرىگە بىرلەشتۈرۈلۈپ، بىرلىكسەپ خىزمىتى ياخشى ئىشلەندى. 50 - يىللارنىڭ باشلىرىدا پارتىيىنىڭ مىللەتلەر باراۋەر بولۇش، مىللەتلەر ئىتتىپاقلىقى ۋە دىن سىياسىتىگە ئاساسەن، بەلگىلىك تەسىرى بار، پارتىيىنىڭ دېموكراتىك ئىسلاھاتىنى ھىمايە قىلىدىغان ھەر مىللەت يۇقىرى قاتلام زاتلىرى ۋە دىن ساھەسىدىكىلەرنىڭ ۋەكىللىرىگە يەر ئىسلاھاتى داۋامىدا ئۆتكەلدىن قوغداپ ئۆتكۈزۈش سىياسىتى يولغا قويۇلدى، دېھقانلار ئارىسىدىكى دىنىي كەسىپدارلارغا دېھقانلارغا ئوخشاش بىر ئۇلۇش يەر بۆلۈپ بېرىلدى. سوتسىيالىستىك ئۆزگەرتىش مەزگىلىدە خۇسۇسىي ئىگىلىكتىكى سودا - سانائەتچىلەر ۋە باشقا دېموكراتىك زاتلار مۇۋاپىق ئىشقا ئورۇنلاشتۇرۇلدى ھەمدە مەبلەغ قىيىنچىلىقى بار سودا - سانائەتچىلەرگە قەرز پۇل تارقىتىپ بېرىلدى. ئۇلارغا يەنە مۇناسىپ سىياسىي ھوقۇق بېرىلدى، شۇنىڭ بىلەن بىللە، يەنە ھايانكەش مەككار سودىگەرلەرگە چەك قويۇلدى، «بەش زەھەر» نىڭ يامراپ كېتىشى مەنئى قىلىندى. خۇسۇسىي قول ھۈنەرۋەنلەرگە ھەمكارلىشىش، ياردەم بېرىش فائىجىنىسى يۈرگۈزۈلۈپ، قول ھۈنەرۋەنلەر كوپېراتىپلىرى قۇرۇلدى.

1979 - يىل 9 - ئايدا ناھەق، يالغان، خاتا ئەنزىلەرنى ئاقلاش خىزمىتى داۋامىدا قەبىلە ئاقساقاللىرى، گومىنداڭ قوشۇنلىرىدىن ھەقىقەتكە قايتقانلار، سودا - سانائەت ساھەسىدىكى زاتلار، ئاز سانلىق مىللەت يۇقىرى قاتلام زاتلىرى، دىنىي زاتلار قاتارلىق 95 ئادەمنىڭ سىياسىتى ئەملىيلەشتۈرۈلدى، دىنىي زاتلارغا مۇقىم تۇرمۇش خىراجىتى بېرىش ئەسلىگە كەلتۈرۈلدى، ئىشىدىن ھەيدىلىپ يېزىلارغا چۈشۈرۈۋېتىلگەن خادىملار قايتۇرۇپ كېلىنىپ، ئۇلارنىڭ خىزمىتى ئەسلىگە كەلتۈرۈلدى؛ گومىنداڭ قوشۇنلىرىدىن ھەقىقەتكە قايتقان خادىملارمۇ مۇۋاپىق ئورۇنلاشتۇرۇلدى؛ ئوڭچىللىققا قارشى كۈرەش ۋە «مەدەنىيەت زور ئىنقىلابى» دا خاتا بىر ياقلىق قىلىنغان 85 زىيالىينىڭ ئەنزىسىدىكى خاتالىق توزىتىلدى. 1985 - يىلى يەنە ئون زىيالىينىڭ تارىختىن قېلىپ قالغان مەسىلىلىرى ھەل قىلىندى ھەمدە ئۇلارنىڭ ئەملىي قىيىنچىلىقلىرى ھەقىقىي تۈردە ھەل قىلىپ بېرىلدى. يېڭى ۋەزىيەتتە يەنە بىرلىكسەپ ئوبيېكتىلىرىغا پارتىيە رەھبەرلىكىدە، تۆت ئاساسىي پرىنسىپتا چىڭ تۇرۇش، تۆتنى زامانىۋىلاشتۇرۇش قۇرۇلۇشى ۋە ۋەتەننى بىرلىككە كەلتۈرۈشتىن ئىبارەت بۈيۈك ئىش يولىدا تۆھپە قوشۇش توغرىسىدا تەربىيە بېرىلدى ۋە ئۇلار مۇشۇنداق قىلىشقا يېتەكلەندى.

پارتىيە 11 - نۆۋەتلىك مەركىزىي كومىتېتى 3 - ئومۇمىي يىغىنىدىن كېيىن، شەھەردە تەيۋەنگە قارىتىلغان بىرلىكسەپ خىزمىتى قانات يايدۇرۇلدى. 1985 - يىلدىكى تەكشۈرۈپ تىزىملاشقا قارىغاندا، شەھەردىكى تەيۋەنلىكلەر ئائىلە تاۋابئاتى 11 ئائىلە، تەيۋەندە تۇرۇۋاتقان خادىم 11 ئىكەن، ئۇلار ئىچىدە تەيۋەندىكى گومىنداڭ دۆلەت مۇداپىئە مىنىستىرلىكىدە ئوفىتسېرلىك قىلىۋاتقانلار ئۈچ، ئالىي مەكتەپ پروفېسسورى بىر ئىكەن، باشقا خادىملارنىڭ سالاھىيىتى ئېنىق ئەمەس ئىكەن، تەيۋەندە تۇرۇشلۇق تۆت ئادەمنىڭ ئائىلىسىدىكىلەر بىلەن خەۋەرلىشىش، پۇل ئەۋەتىش مۇناسىۋىتى بار ئىكەن. تەشۋىقات - تەربىيە ئارقىلىق تەيۋەنلىكلەر ئائىلە تاۋابئاتلىرىنىڭ ئىدىيىۋى ئەندىشىسى تۈگىتىلدى. پارتىيىنىڭ تەيۋەنلىكلەر ئائىلە تاۋابئاتلىرىغا قارىتا بىر دەك مۇئامىلە قىلىشى ئىشقا ئاشۇرۇلدى، تەيۋەنلىكلەر ئائىلە تاۋابئاتىدىن دېڭ جيەنخاڭ شەھەرلىك 7 - نۆۋەتلىك سىياسىي كېڭەشنىڭ ئەزالىقىغا كۆرسىتىلدى، ئۇنىڭغا تۇرمۇش جەھەتتە غەمخورلۇق قىلىندى. تۇرمۇشىدا قىيىنچىلىقى بار ئۈچ ئۈيلۈك تەيۋەنلىكلەر ئائىلە تاۋابئاتلىرىغا بىرلىكسەپ بۆلۈمى تەرىپىدىن ۋاقتىلىق ياردەم پۇلى بېرىلدى.

ج ك پ بورتالا شەھەرلىك كومىتېتى بىرلىكسەپ بۆلۈمى رەھبەرلىرى

سیاسەت 1 — 9

ئىسىم - فامىلىسى	جىنسى	مىللىتى	ۋەزىپىسى	ۋەزىپە ئۆتىگەن ۋاقتى	ئىزاھات
يۈەن بېنخۇا	ئەر	خەنزۇ	بۆلۈم باشلىقى (قو-شۇمچە)	1952 — 1953.12	
تۇراخۇن جامال			بۆلۈم باشلىقى	1954.1 — 1955.6	
مۇتەللىپ روزى			بۆلۈم باشلىقى	1955.6 — 1956.11	
گۈمبۇرۇن	ئەر	موڭغۇل	مۇئاۋىن بۆلۈم باشلىقى	1957.4 — 1963.1	1973 - يىل 1 - ئايدا يۆتكىلىپ كەتتى، 1974 - يىل 10 - ئايدا يۆتكىلىپ كەلدى
			بۆلۈم باشلىقى (گۇ-رۇپپا باشلىقى)	1963.1 — 1973.1	
			بۆلۈم باشلىقى	1974.10 —	
يۈسۈپ مۇسا			مۇئاۋىن بۆلۈم باشلىقى	1981.1 — 1984.4	
ئىبراھىم قاسىم			مۇئاۋىن بۆلۈم باشلىقى	1984.9 —	
لىيۇشيەنشۇ	ئايال	خەنزۇ	مۇئاۋىن بۆلۈم باشلىقى	1984.13 —	

ج ك پ بورتالا شەھەرلىك كومىتېتى ئىشخانىسى رەھبەرلىرى

سیاسەت 1 — 10

ئىسىم - فامىلىسى	جىنسى	مىللىتى	ۋەزىپىسى	ۋەزىپە ئۆتىگەن ۋاقتى
چى خۇاڭجۇن	ئەر	خەنزۇ	كاتىپ	1950.9 — 1953
ئابلا قاناپىيا	ئەر	قازاق	كاتىپ	1952 — 1953.1
جىلك ئەنجى	ئەر	خەنزۇ	مۇۋەققەت كاتىپ	1953.3 — 1953.9
يۈيۈرېن	ئەر	خەنزۇ	مۇۋەققەت كاتىپ	1953.9 — 1954.2
ژۇشۇملك	ئەر	خەنزۇ	كاتىپ	1954.10 — 1955.3
خې شۇژۇ	ئەر	خەنزۇ	كاتىپ	1955.3 — 1958.6
لودېشىن	ئەر	خەنزۇ	مۇدىر	1963.1 — 1963.12
مۇيى	ئەر	خەنزۇ	مۇئاۋىن مۇدىر	1964.12 — 1966.8
يالك رۇيشېلك	ئەر	خەنزۇ	مۇدىر	1974.6 — 1984.9
ھەلىم قۇربان			مۇئاۋىن مۇدىر	1980.10 — 1984.10
يۈزىجىلك	ئەر	خەنزۇ	مۇدىر	1984.9 —
ئازات	ئەر	موڭغۇل	مۇئاۋىن مۇدىر	1984.9 —

ج ك پ بورتالا شەھەرلىك كومىتېتى يېزا خىزمىتى بۆلۈمى رەھبەرلىرى

سياسەت 1 — 11

ئىسىم - فامىلىسى	جىنسى	مىللىتى	ۋەزىپىسى	ۋەزىپە ئۆتىگەن ۋاقتى
جۇرۇك	ئەر	خەنزۇ	بۆلۈم باشلىقى	1955.3 — 1958.6
ھەمراجان موھەدىن			مۇئاۋىن بۆلۈم باشلىقى	1956.8 — 1958.6
شىك پېيرۇك	ئەر	خەنزۇ	بۆلۈم باشلىقى	1964.1 — 1966.12
ئاقاتجان ئومار	ئەر	قازاق	بۆلۈم باشلىقى	—1984.3

ج ك پ بورتالا ناھىيىلىك كومىتېتى مالىيە - سودا بۆلۈمى (مالىيە - ئىقتىساد سىياسىي بۆلۈمى) رەھبەرلىرى

سياسەت 1 — 12

ئىسىم - فامىلىسى	جىنسى	مىللىتى	ۋەزىپىسى	ۋەزىپە ئۆتىگەن ۋاقتى
جاك رۇڭزىك	ئەر	خەنزۇ	بۆلۈم باشلىقى	1956 — 1958.6
نيۇيىپىك	ئەر	خەنزۇ	مۇدىر	1965 — 1966.5

ج ك پ بورتالا شەھەرلىك سىياسىي - قانۇن كومىتېتى رەھبەرلىرى

سياسەت 1 — 13

ئىسىم - فامىلىسى	جىنسى	مىللىتى	ۋەزىپىسى	ۋەزىپە ئۆتىگەن ۋاقتى
كۇجە	ئەر	موڭغۇل	شۇجى (قوشۇمچە)	1982.9 — 1984.8
لىيۇجنچىك	ئەر	خەنزۇ	مۇئاۋىن شۇجى (قوشۇمچە)	1982.9 — 1984.8
روزى نۇر	ئەر		شۇجى (قوشۇمچە)	1984.9.15
خۇجمىك	ئەر	خەنزۇ	مۇئاۋىن شۇجى (قوشۇمچە)	1984.9.15

ج ك پ بورتالا شەھەرلىك كومىتېتى پارتىيە مەكتەپ رەھبەرلىرى

سياسەت 1 — 14

ئىسىم - فامىلىسى	جىنسى	مىللىتى	ۋەزىپىسى	ۋەزىپە ئۆتىگەن ۋاقتى	ئىزاھات
چىن جاۋدۇك	ئەر	خەنزۇ	مەكتەپ مۇدىرى (قوشۇمچە)	1964.6 — 1966.8	
ئاخۇنباي زۇنۇن			مۇئاۋىن مەكتەپ مۇدىرى	1964.1.15 — 1966.8	
سەئگە	ئەر	موڭغۇل	مۇئاۋىن مەكتەپ مۇدىرى	1980.10 — 1983.5	
گوچۇڭشىك	ئەر	خەنزۇ	مۇئاۋىن مەكتەپ مۇدىرى	—1981.4	1984 - يىل 12 - ئايدا مۇدىر بولۇپ كەتكەن.
ژاك شىگۇاك	ئەر	خەنزۇ	مۇئاۋىن مەكتەپ مۇدىرى	—1984.12	

ج ك پ بورتالا شەھەر دەرىجىلىك ئورگانلار پارتكومىنىڭ شۇجىسى، مۇئاۋىن شۇجىلىرى

سیاسەت 1 — 15

ئىسىم - فامىلىسى	جىنسى	مىللىتى	ۋەزىپىسى	ۋەزىپە ئۆتىگەن ۋاقتى	ئىزاھات
بەي شيۇچۈەن	ئەر	خەنزۇ	شۇجى	1965.1 — 1966.10	قوشۇمچە ۋەزىپە ئۆتىدى
جاڭ شېڭخۇا	ئەر	خەنزۇ	مۇئاۋىن شۇجى	1965.1 — 1967.12	
چېن جىشياڭ	ئەر	خەنزۇ	شۇجى	1973.2 — 1973.11	قوشۇمچە ۋەزىپە ئۆتىدى
سۈن جيەنفا	ئەر	خەنزۇ	مۇئاۋىن شۇجى	1973.2 — 1980.6	
جاڭ يۈكنيەن	ئەر	خەنزۇ	شۇجى	1980.6 — 1980.10.11	قوشۇمچە ۋەزىپە ئۆتىدى
ئاخۇنباي زۇنۇن			مۇئاۋىن شۇجى	1980.6 — 1980.10	قوشۇمچە ۋەزىپە ئۆتىدى
نيۇيېپىڭ	ئەر	خەنزۇ	شۇجى	1980.10 — 1984.12	
ساۋجىشيۇ	ئەر	خەنزۇ	مۇئاۋىن شۇجى	— 1984.12	
ئابلىز مەھمەت			مۇئاۋىن شۇجى	—1984.12	قوشۇمچە ۋەزىپە ئۆتىدى

ج ك پ بورتالا شەھەرلىك كومىتېتى پېشقەدەم كادىرلار بۆلۈمى رەھبەرلىرى

سیاسەت 1 — 16

ئىسىم - فامىلىسى	جىنسى	مىللىتى	ۋەزىپىسى ١	ۋەزىپە ئۆتىگەن ۋاقتى
جۇڭ خۇجىن	ئەر	خەنزۇ	مۇئاۋىن بۆلۈم باشلىقى	1984.9 — 1985.5
گۈڭ يۈجۇ	ئەر	خەنزۇ	مۇئاۋىن بۆلۈم باشلىقى	—1985.10

ئۆتىۋلاق يېزىلىق پارتكوم رەھبەرلىرى

سیاسەت 1 — 17

ئىسىم - فامىلىسى	جىنسى	مىللىتى	ۋەزىپىسى	ۋەزىپە ئۆتىگەن ۋاقتى	ئىزاھات
جاڭ رۇزىبەك	ئەر	خەنزۇ	شۇجى	1951.12 — 1954.3 1955.4 — 1956.9 1962.11 — 1963.1	
جۇرۇك	ئەر	خەنزۇ	شۇجى	1954.3 — 1955.3 1958.9 — 1960.9	
لیۇجىنچېك	ئەر	خەنزۇ	شۇجى	1969 — 1970.9	
شېك يۈفېك	ئەر	خەنزۇ	شۇجى	1970.9 — 1973.10	
سۈزىيتاك	ئەر	خەنزۇ	شۇجى	1976.10 — 1980.10	
جۈسىڭخي	ئەر	خەنزۇ	شۇجى	1984.11 — 1985	

ھەمراجان موھەدىن			مۇئاۋىن شۇجى	1955.4 — 1957	
تاجاخۇن ئەمەت			مۇئاۋىن شۇجى	1958.10 — 1960.6	
يۇنۇس ئەلى	ئەر	خۇيزۇ	مۇئاۋىن شۇجى	1959.12 — 1962.12	
ياك رۇيشىك	ئەر	خەنزۇ	مۇئاۋىن شۇجى	1960.10 — 1962.11	
تۇجىنفۇ	ئەر	خەنزۇ	مۇئاۋىن شۇجى	1963.1 — 1970.9	
چېن ياكشەن	ئەر	خەنزۇ	مۇئاۋىن شۇجى	1972.10 — 1975.3	
ئاخۇنباي زۇنۇن			مۇئاۋىن شۇجى	1974.4 — 1980.2	
شياۋبىن	ئەر	خەنزۇ	مۇئاۋىن شۇجى	1979.9 — 1984.10	
تۇراخۇن مەمتىلى			مۇئاۋىن شۇجى	1979.1 — 1985.10	

شۇيىڭچېن رايونلۇق پارتكوم رەھبەرلىرى

سىياسەت 1 — 18

ئىسىم - فامىلىسى	جىنسى	مىللىتى	ۋەزىپىسى	ۋەزىپە ئۆتىگەن ۋاقتى	ئىزاھات
جۇرۇك	ئەر	خەنزۇ	شۇجى	1951.12 — 1952.4 1960.5 — 1962.7	
ماشۇەندا	ئەر	خەنزۇ	شۇجى	1952.5 — 1955	
ژۇشۇسىك	ئەر	خەنزۇ	مۇئاۋىن شۇجى، شۇجى	1956.4 — 1960.5	1959.6 شۇجى بولدى
جاۋفۇيې (ئۇزگەرتكەن ئىسمى جاۋجۇگىيو)	ئەر	خەنزۇ	مۇئاۋىن شۇجى، شۇجى	1960 — 1963.5	1963.2 شۇجى بولدى
دەي خۇگنيەن	ئەر	خەنزۇ	مۇئاۋىن شۇجى، شۇجى	1960.8 — 1966.5	1963.5 شۇجى بولدى
لىۋجىنچىك	ئەر	خەنزۇ	شۇجى	1966.5 — 1966.8	
جاك مىكشوي	ئەر	خەنزۇ	شۇجى	1966.8 — 1975	
گوئەنچى	ئەر	خەنزۇ	شۇجى	1975 — 1981.2	
جۇجۇنشى	ئەر	خەنزۇ	شۇجى	1981.5 — 1983.8	
چېن يۈك	ئەر	موڭغۇل	شۇجى	1983.8 — 1984.4	
چى گۇاڭشېن	ئەر	خەنزۇ	شۇجى	1984.9 — 1985.12	
مىك چىگىي	ئەر	خەنزۇ	مۇئاۋىن شۇجى	1955.8 — 1956	
بۇدجاب	ئەر	موڭغۇل	مۇئاۋىن شۇجى	1959.1 — 1963.6	
يۈيۈنيۇ	ئەر	خەنزۇ	مۇئاۋىن شۇجى	1960 — 1962	
يۈسۈپجان قاسىم			مۇئاۋىن شۇجى	1960 — 1961	
ئۆمەرجان ھاجى			مۇئاۋىن شۇجى	1965.4 — 1970.12	

جالاڭ شىنمىن	ئەر	خەنزۇ	مۇئاۋىن شۇجى	1976.2 — 1970.9	
داۋا	ئەر	موڭغۇل	مۇئاۋىن شۇجى	1984.12 — 1975.9	
رىنچە	ئەر	موڭغۇل	مۇئاۋىن شۇجى	1978.5 — 1976.2	
داڭسىن	ئەر	موڭغۇل	مۇئاۋىن شۇجى	1980.6— 1978.11	
لياڭ لىمىڭ	ئايال	خەنزۇ	مۇئاۋىن شۇجى	—1983.7	

دالتۇ يېزىلىق پارتكوم رەھبەرلىرى

سىياسەت 1 — 19

ئىسىم . فامىلىسى	جىنسى	مىللىتى	ۋەزىپىسى	ۋەزىپە ئۆتىگەن ۋاقتى	ئىزاھات
يىن كېچىن	ئەر	خەنزۇ	شۇجى	1952.6 — 1952.1 1957.8 — 1956.8	
چېەن‌جىۋېي	ئەر	خەنزۇ	شۇجى	1953.9 — 1952.7	
شۇدېمىڭ	ئەر	خەنزۇ	شۇجى	1955 — 1954.8	
چېن مېيدا	ئەر	خەنزۇ	شۇجى	1956.7 — 1955	
يۆيۈرېن	ئەر	خەنزۇ	شۇجى	1962.12 — 1957.9	
ۋاڭ شۇئېن	ئەر	خەنزۇ	مۇئاۋىن شۇجى، شۇجى	1966.11 — 1961.2 1972.10 — 1968.8	1963.2 شۇجى بولدى 1966.8 — 1968.7 يۆتكەلمەي كەتتى
لىيۇجىنچياڭ	ئەر	خەنزۇ	شۇجى	1968.4 — 1967.5	
مۇيى	ئەر	خەنزۇ	مۇئاۋىن شۇجى، شۇجى	1974.10 — 1973.7	1974.4 شۇجى بولدى
جۇجۇنشى	ئەر	خەنزۇ	شۇجى	1981.5 — 1974.10	
سۇشياۋژۇ	ئەر	خەنزۇ	مۇئاۋىن شۇجى، شۇجى	—1984.10	1985.2 شۇجى بولدى
جى چېڭجيې	ئەر	خەنزۇ	مۇئاۋىن شۇجى	1958 — 1957.9	
ھەمراجان موھەدىن			مۇئاۋىن شۇجى	1976.10 — 1960	
پىلجىت	ئەر	موڭغۇل	مۇئاۋىن شۇجى	1976.10 — 1962.12	
سۈن جيەنفا	ئەر	خەنزۇ	مۇئاۋىن شۇجى	1965.7 — 1964.4	
جالاڭ بىن	ئەر	خەنزۇ	مۇئاۋىن شۇجى	1970.9 — 1966.8	
دۇلاڭ خەي	ئەر	خەنزۇ	مۇئاۋىن شۇجى	1970 — 1966.8	
ياڭ فېڭچياڭ	ئەر	خەنزۇ	مۇئاۋىن شۇجى	1973.3 — 1969	
مەھەممەت روزى			مۇئاۋىن شۇجى	1977.3 — 1972.10	
جەكەنباي قاجىبالا	ئەر	قازاق	مۇئاۋىن شۇجى	1981.10 — 1979.6	

جالك يۈبى	ئەر	خەنزۇ	مۇئاۋىن شۇجى	1980.6 — 1981	
ۋالك رىپىك	ئەر	خەنزۇ	مۇئاۋىن شۇجى	1980.6 — 1981	
دجه	ئەر	موڭغۇل	مۇئاۋىن شۇجى	1981.10 — 1984.10	
قوسمان ئولار ئالى	ئەر	قازاق	مۇئاۋىن شۇجى	1985.1—	

چىندىل يېزىلىق پارتكوم رەھبەرلىرى

سىياسەت 1 — 20

ئىسىم - فامىلىسى	جىنسى	مىللىتى	ۋەزىپىسى	ۋەزىپە ئۆتىگەن ۋاقتى	ئىزاھات
دەي خۇڭنيەن	ئەر	خەنزۇ	شۇجى	1963.5 — 1963.7	
جاۋفۇبى	ئەر	خەنزۇ	شۇجى	1963.7 — 1966.11	
لى شيالىك	ئەر	خەنزۇ	مۇئاۋىن شۇجى، شۇجى	1966.8 — 1972.9	1966.11 شۇجى بولدى
ھىمىت مىجىت			مۇئاۋىن شۇجى، شۇجى	1966.11 — 1977.1	1972.9 شۇجى بولدى
مەھمەت روزى			شۇجى	1980.2 — 1981.4	
روزى نۇر			شۇجى	1981.5 — 1984.11	
ئابدۇراخمان ھەسەن			مۇئاۋىن شۇجى، شۇجى	1980.9 — 1985.12	1985.2 شۇجى بولدى
سۇلايمان ئابلا			مۇئاۋىن شۇجى	1963.5 — 1980.4	
شيې جۇڭفۇ	ئەر	خەنزۇ	مۇئاۋىن شۇجى	1966.11 — 1972.2	
لى شەنجۇن	ئەر	خەنزۇ	مۇئاۋىن شۇجى	1974.10 — 1978.9	
ياك فېڭچىك	ئەر	خەنزۇ	مۇئاۋىن شۇجى	1973.3 — 1974.4	
ئايىتقازى قاناپيا	ئەر	قازاق	مۇئاۋىن شۇجى	1985.2—	

بىلىن خارمودون يېزىلىق پارتكوم رەھبەرلىرى

سىياسەت 1 — 21

ئىسىم - فامىلىسى	جىنسى	مىللىتى	ۋەزىپىسى	ۋەزىپە ئۆتىگەن ۋاقتى	ئىزاھات
زۇەن گۇاڭشېن	ئەر	خەنزۇ	شۇجى	1976.10 — 1984.9	
جى يىجاك	ئەر	خەنزۇ	شۇجى	1985.2 — 1985.12	
چېن خاۋلۇ	ئەر	خەنزۇ	مۇئاۋىن شۇجى	1980.6 — 1984.10	
يۇشېڭدې	ئەر	خەنزۇ	مۇئاۋىن شۇجى	1980.6 — 1985.10	
جالك شاۋدۇك	ئەر	خەنزۇ	مۇئاۋىن شۇجى	1985.10—	

ئارالتوقاي چارۋىچىلىق فېرمىسى پارتكوم رەھبەرلىرى

سىياسەت 1 — 22

ئىسىم - فامىلىسى	جىنسى	مىللىتى	ۋەزىپىسى	ۋەزىپە ئۆتىگەن ۋاقتى	ئىزاھات
چېن جاۋدۇك	ئەر	خەنزۇ	شۇجى	1960.6 — 1964.4	
نيۇيىپىك	ئەر	خەنزۇ	شۇجى	1964.5 — 1965.8	
ماشۇەندا	ئەر	خەنزۇ	شۇجى	1965.9 — 1966.8	
ۋاڭ. شۇئېن	ئەر	خەنزۇ	شۇجى	1966.8 — 1968.7	
ۋاڭ رۇيجېن	ئەر	خەنزۇ	شۇجى	1970 — 1973.2	
يەن جىيۇ	ئەر	موڭغۇل	شۇجى	1974.10 — 1978.6	
جى چېڭجيې	ئەر	خەنزۇ	شۇجى	1978.6 — 1980.2	
خى يىچۇن	ئەر	خەنزۇ	مۇئاۋىن شۇجى، شۇجى	1980.2 — 1984.4	1981.10 شۇجى بولغان
جاۋگۇاڭجاڭ	ئەر	خەنزۇ	شۇجى	—1984.8	
جاۋفېڭتاڭ	ئەر	خەنزۇ	مۇئاۋىن شۇجى	1960.6 — 1964.5	
تۇرغۇناخۇن مەمتىلى			مۇئاۋىن شۇجى	1960.6 — 1966.4	
جۇجۇنشى	ئەر	خەنزۇ	مۇئاۋىن شۇجى	1965.6 — 1966.11	
رېنچە	ئەر	موڭغۇل	مۇئاۋىن شۇجى	1965.6 — 1976.2	
ۋۇچاڭچى	ئەر	خەنزۇ	مۇئاۋىن شۇجى	1965.6 — 1967.1	
ھاجى نىياز			مۇئاۋىن شۇجى	1970 — 1971	
سۇڭ زىخۇا	ئەر	خەنزۇ	مۇئاۋىن شۇجى	1970 — 1971	
جاۋدىڭجاڭ	ئەر	خەنزۇ	مۇئاۋىن شۇجى	1973.1 — 1975.4	
فەن خۇەيجۇڭ	ئەر	خەنزۇ	مۇئاۋىن شۇجى	1977.6 — 1982.5	
ئەبدىراقمان چىرايىم	ئەر	قازاق	مۇئاۋىن شۇجى	1978.6 — 1980.2	
رامزان ئاشلىباي	ئەر	قازاق	مۇئاۋىن شۇجى	1980.6 — 1984.4	
لىيۇبىنفا	ئەر	خەنزۇ	مۇئاۋىن شۇجى	1982.5 — 1984.12	
يەن دېيې	ئەر	خەنزۇ	مۇئاۋىن شۇجى	—1985.10	

بورتالا بازارلىق پارتكوم رەھبەرلىرى

سىياسەت 1 — 23

ئىسىم - فامىلىسى	جىنسى	مىللىتى	ۋەزىپىسى	ۋەزىپە ئۆتىگەن ۋاقتى	ئىزاھات
شىڭ پېيرۇك	ئەر	خەنزۇ	شۇجى	1966.12 — 1970.4	
شېن سىياۋ	ئەر	خەنزۇ	شۇجى	1980.7 — 1984.10	
سۈن جيەنفا	ئەر	خەنزۇ	مۇئاۋىن شۇجى	1965.7 — 1970.4	
سىدىق بەكرى			مۇئاۋىن شۇجى	1980.7 — 1984.10	
لىيۇجىنپىك	ئەر	خەنزۇ	مۇئاۋىن شۇجى	—1984.10	
چېن خاۋلۇ	ئەر	خەنزۇ	مۇئاۋىن شۇجى	—1984.10	

ئىزاھات: ئۇرۇقچىلىق مەيدانىدا پارتىيە باش ياچىيكسىلا قۇرۇلغان، شۇڭا جەدۋەلگە كىرگۈزۈلمىدى.

II باب

جۇڭگو گومىنداڭنى بورتالا يەرلىك تەشكىلاتى

§ 1 . ئاپپاراتلار

مىنگونىڭ 32 - يىلى (1943 - يىلى) نىڭ بېشىدا گومىنداڭ ئەزاسى گۇەن چۇنشيۇ گومىنداڭ شىنجاڭ ئۆلكىلىك پىرقىسىدە تەربىيىلەنگەندىن كېيىن، ھاشىم، شى بىڭچۇدىن ئىبارەت ئىككى خادىمنى باشلاپ بورتالاغا كېلىپ، گومىنداڭ بورتالا ناھىيىلىك پىرقىسىنى قۇرۇشقا كىرىشتى. شۇ يىلى 7 - ئاينىڭ 8 - كۈنى گومىنداڭ ناھىيىلىك پىرقىسى رەسمىي قۇرۇلدى. گۇەن چۇنشيۇ شۇ جىجاڭ، ھاشىم (تەرجىمان ۋە تەشۋىقات خادىمى)، رۇڭ لۇ (كاتىپ) لار خادىم، شى بىڭچۇ (تەشكىلات خىزمىتى خادىمى) يارەمچى خادىم بولدى. شۇ يىلى 9 - ئايدا ناھىيىلىك پىرقىدە يېڭى تۈرمۇشنى ئىلگىرى سۈرۈش ھەيئىتى قۇرۇلدى، ئۇنىڭ قارىمىقىدا تەكشۈرۈش گۇرۇپپىسى، لايىھىلەش گۇرۇپپىسى، يولغا قويۇش گۇرۇپپىسىدىن ئىبارەت ئۈچ گۇرۇپپا تەسىس قىلىندى. 10 - ئايدا گۇەن چۇنشيۇ غۇلجا ناھىيىسىگە يۆتكىلىپ كەتكەندىن كېيىن، ئۇنىڭ ئورنىغا لىيۇروشيا شۇجىجاڭ بولدى، لوجىجۇڭ، ساۋشياڭسىن، بەي لىيەنچى، يې شاۋخوا، ۋاڭ جىيەنچىيۇلار خادىم، ۋەن داۋخېڭ، ۋاڭ خۇەنتىڭلار يارەمچى خادىم بولدى. شۇ يىلنىڭ ئاخىرىدىن كېيىنكى يىلنىڭ بېشىغىچە ئىككى رايونلۇق پىرقە قۇرۇلدى. 1 - رايونلۇق پىرقە ناھىيىلىك ھۆكۈمەت، باج ئىدارىسى، تېلېگراف ئىدارىسى، خەنزۇ مەكتەپ، شىپاخانا قاتارلىق ئورۇنلاردىكى گومىنداڭ ئەزالىرىدىن تەركىب تاپتى، فەن شۇشەن شۇجى، شۇ كۈن، دەي شۆچيەنلەر ئەزا بولدى، ئۇنىڭ قارىمىقىدا ئىككى شۆبە رايونلۇق پىرقە تەسىس قىلىندى، 1 - شۆبە رايونلۇق پىرقە ناھىيىلىك ھۆكۈمەتتە تەسىس قىلىندى، بەي لىيەنچى شۇجى، ۋاڭ شجاڭ تەشكىلات خادىمى، يەن فۇنيەن تەشۋىقات خادىمى بولدى؛ 2 - شۆبە رايونلۇق پىرقە باج ئىدارىسىدە تەسىس قىلىندى. 2 - رايونلۇق پىرقە ناھىيىلىك پىرقە، جامائەت خەۋپسىزلىكى ئىدارىسى، يەرلىك مەھسۇلاتلار شىركىتى، ئۇيغۇر مەكتەپ قاتارلىق ئورۇنلاردىكى گومىنداڭ ئەزالىرىدىن تەركىب تاپتى.

مىنگونىڭ 33 - يىلى (1944 - يىلى) 9 - ئايدا ئىلى، تارباغاتاي، ئالتايدىن ئىبارەت ئۈچ ۋىلايەت ئىنقىلابى پارتلىدى، كېيىنكى يىلى 2 - ئاينىڭ 18 - كۈنى لىيۇروشيا ناھىيىلىك پىرقىسىنىڭ خىزمەتچىلىرىنى باشلاپ كېچىلەپ شىخوغا قاچتى. گومىنداڭنىڭ بورتالا ناھىيىسىدىكى تەشكىلاتلىرى شۇنىڭدىن ئېتىبارەن مەۋجۇت بولۇشتىن قالدى.

§ 2 . تەشكىلىي پائالىيەتلىرى

گومىنداڭ بورتالا ناھىيىلىك پىرقىسى قۇرۇلغاندىن كېيىن، پارتىيە پائالىيەتلىرىنى دەرھال قانات

يايدۇرۇپ، ئۇچ ئاي ئىچىدە پارتىيىگە 50 نەچچە ئەزا قوبۇل قىلدى. گومىنداڭ تەشكىلاتىنى كېڭەيتىش ئۈچۈن، ئۆز ئارا تونۇشتۇرۇش، ئايرىم ئوبۇا قىلىش، كوللېكتىپ ئەزا بولۇش چارىلىرى قوللىنىلىپ، پارتىيىگە زەربەدارلىق بىلەن ئەزا قوبۇل قىلىندى، مۇكۇمەت خىزمەتچىلىرى، مەكتەپ، تەشكىلاتلارنىڭ خادىملىرى تۈرلۈك يوللار بىلەن جەلپ قىلىندى. سىنگونىڭ 32 - يىلى (1943 - يىلى) 7 - ئايدا ناھىيىلىك پىرقە قۇرۇلغاندىن تا 33 - يىلى (1944 - يىلى) 5 - ئايغىچە گومىنداڭغا 190 ئەزا قوبۇل قىلىندى، ئىككى رايونلۇق پىرقە، 14 پارتىيە گۇرۇپپىسى قۇرۇلدى. ناھىيىلىك پىرقە قۇرۇلغاندىن كېيىن، تۆۋەندىكى ئاساسلىق پائالىيەتلەر بىلەن شۇغۇللاندى: 1) گومىنداڭنىڭ يەرلىك تەشكىلاتلىرىنى قۇردى، تايانچىلارنى تەربىيىلىدى؛ 2) كومموننىزمغا، سوۋېت ئىتتىپاقىغا قارشى تەشۋىقات ئېلىپ باردى. پارتىيە ئەزالىرىنى «ئۈچ مەسلەك» ۋە گومىنداڭنىڭ سىياسەتلىرىنى، ئەمىر - پەرمانلىرىنى ئۆگىنىشكە تەشكىللىدى؛ 3) «يېڭى تۈرمۈش ھەرىكىتى» نى يولغا قويدى.

Ⅲ باب

ناھىيە، شەھەرلىك خەلق قۇرۇلتىيى

§ 1. خەلق ۋەكىللىرى يىغىنى

1950 - يىل 10 - ئاينىڭ 24 - كۈنى بورتالا ناھىيىسىدە 1 - قېتىملىق ھەر مىللەت، ھەر ساھە خەلق ۋەكىللىرى يىغىنى چاقىرىلدى. يىغىنغا 100 ۋەكىل قاتناشتى، ئۇلارنىڭ ئىچىدە يۇقىرى قاتلام دىنىي زات ئون. يىغىن بىرىنچىدىن، غەللە - پاراق ئېلىش ئىشىنى ياخشى ئىشلەش، ئىككىنچىدىن، قىش پەسىللىك ئىشلەپچىقىرىشنى قانات يايدۇرۇش، ئۈچىنچىدىن، ھەر دەرىجىلىك ھاكىمىيەت تەشكىلاتلىرىنى تېزدىن قۇرۇپ چىقىشنى بەلگىلىدى.

1952 - يىل 11 - ئاينىڭ 2 - كۈنىدىن 12 - كۈنىگىچە بورتالا ناھىيىسىدە 2 - قېتىملىق ھەر مىللەت، ھەر ساھە خەلق ۋەكىللىرى يىغىنى ئۆتكۈزۈلدى. يىغىنغا 100 ۋەكىل قاتناشتى، بۇنىڭ ئىچىدە دېھقان، چارۋىچىلار ۋەكىلى 65، ج ك پ ۋەكىلى ئۈچ، سودا - سانائەتچىلەر ۋەكىلى ئۈچ، باشقا جەھەتلەردىكى ۋەكىل 29 (ئالاھىدە تەكلىپ قىلىنغان 15 ۋەكىل شۇنىڭ ئىچىدە). يىغىندا 47 تەكلىپ ئوتتۇرىغا قويۇلدى، ۋەتەنپەرۋەرلىك ئاشلىقى تاپشۇرۇش - سېتىپ بېرىش، قىش، ئەتىياز پەسىللىك دېھقانچىلىق، چارۋىچىلىقنى قانات يايدۇرۇش، ساۋاتسىزلىقنى تۈگىتىش، يەر ئىسلاھاتى ئېلىپ بېرىش، ۋەتەنپەرۋەرلىك تازىلىق ھەرىكىتىنى قانات يايدۇرۇش، سودا - سانائەتچىلەر بىرلەشمىسىنىڭ خىزمىتىنى قانات يايدۇرۇش قاتارلىق ئىشلار توغرىسىدا قارار ماقۇللاندى.

1953 - يىل 2 - ئاينىڭ 21 - كۈنى ناھىيىلىك خەلق ۋەكىللىرى يىغىنى چاقىرىلدى. يىغىندا ئۇلكىلىك 3 - نۆۋەتلىك ئىشلەپچىقىرىش يىغىنى ۋە 1 - نۆۋەتلىك ئەمگەك نەمۇنىچىلىرى يىغىنىنىڭ روھى يەتكۈزۈلدى، 1952 - يىللىق خىزمەتلەر خۇلاسىلەندى، ئامېرىكا جاھانگىرلىكىگە قارشى تۇرۇش - چاۋشيەنگە ياردەم بېرىش ھەرىكىتىنى قانات يايدۇرۇش ۋە مۇشۇ يىللىق ئىشلەپچىقىرىشنى يولغا قويۇش، يەر ئىسلاھاتى ئېلىپ بېرىش

قاتارلىق خىزمەتلەر مۇزاكىرە قىلىندى ھەم بۇنىڭغا مۇناسىپ قارارلار ماقۇللاندى.

§ 2. خەلق قۇرۇلتىيى

ناھىيىلىك 1 ـ نۆۋەتلىك خەلق قۇرۇلتىيىنىڭ 1 ـ يىغىنى 1954 ـ يىل 3 ـ ئاينىڭ 22 ـ كۈنىدىن 25 ـ كۈنىگىچە بورتالادا ئۆتكۈزۈلدى، يىغىنغا 52 رەسمىي ۋەكىل قاتناشتى، بۇنىڭ ئىچىدە ئۇيغۇر 11، قازاق 15، موڭغۇل 22، خەنزۇ ئىككى، باشقا مىللەت ۋەكىلى ئىككى؛ سىرتتىن قاتناشقان ۋەكىل ئالتە. يىغىندا «ناھىيىلىك خەلق ھۆكۈمىتىنىڭ 1949 ـ يىلدىن 1953 ـ يىلغىچە بولغان تۆت يىللىق خىزمىتىدىن بېرىلگەن دوكلات» ۋە «ۋەتەنپەرۋەرلىك مەسئۇلىتىنى ئاشۇرۇش ھەرىكىتىنى زور كۈچ بىلەن قانات يايدۇرۇپ، دۆلەت قۇرۇلۇشىغا ياردەم بېرىش توغرىسىدىكى دوكلات» ئاڭلاپ ئۆتۈلدى ۋە ماقۇللاندى، دېھقانچىلىق، چارۋىچىلىق، سودىچىلىق، ئورمانچىلىق، مالىيە، قانۇنچىلىق تەرىپىسى، مىللىي سىياسەت تەرىپىسى، مەدەنىيەت ـ مائارىپ، سەھىيە قاتارلىق جەھەتلەرگە ئائىت قارارلار چىقىرىلدى. يىغىندا ئەخمەت سەيىت ھاكىملىققا، ئادارقان مافى، تۇراخۇن جامال مۇئاۋىن ھاكىملىققا سايلاندى، بورتالا موڭغۇل ئاپتونوم ئوبلاستلىق 1 ـ نۆۋەتلىك خەلق قۇرۇلتىيىغا قاتنىشىدىغان 42 ۋەكىل، شىنجاڭ ئۇلكىلىك خەلق قۇرۇلتىيىغا قاتنىشىدىغان ئۇچ ۋەكىل (بىرى ئۇيغۇر، بىرى قازاق، بىرى موڭغۇل) سايلاپ چىقىلدى. ۋەكىللەر قۇرۇلتايغا 39 تەكلىپ سۇندى، بۇنىڭ ئىچىدە كادىرلار ئىستىلىغا ئائىت تەكلىپ 13، دېھقانچىلىق، چارۋىچىلىققا ئائىت 8 تەكلىپ يەتتە، كادىرلار خىزمىتىنى باشقۇرۇشقا ئائىت تەكلىپ تۆت، مالىيەگە ئائىت تەكلىپ بەش، ئاشلىققا ئائىت تەكلىپ تۆت، مەدەنىيەت ـ مائارىپقا ئائىت تەكلىپ بىر، باشقا جەھەتلەرگە ئائىت تەكلىپ بەش. يىغىندا بۇ تەكلىپلەرگە جاۋاب بېرىلدى.

1954 ـ يىل 10 ـ ئاينىڭ 6 ـ كۈنىدىن 9 ـ كۈنىگىچە بورتالا ناھىيىلىك 1 ـ نۆۋەتلىك خەلق قۇرۇلتىيىنىڭ 2 ـ يىغىنى ئۆتكۈزۈلدى، يىغىنغا 59 ۋەكىل قاتناشتى، بۇنىڭ ئىچىدە سىرتتىن قاتناشقان ۋەكىل يەتتە.

2 ـ نۆۋەتلىك خەلق قۇرۇلتىيىنىڭ 1 ـ يىغىنى 1956 ـ يىل 12 ـ ئاينىڭ 27 ـ كۈنىدىن 31 ـ كۈنىگىچە ئۆتكۈزۈلدى. يىغىنغا 57 ۋەكىل قاتناشتى، بۇنىڭ ئىچىدە سىرتتىن قاتناشقان ۋەكىل يەتتە، يىغىندا بورتالا ناھىيىلىك 2 ـ نۆۋەتلىك خەلق كومىتېتىنىڭ 17 ئەزاسى سايلاپ چىقىلدى. يىغىندا مۇتەللىپ روزى ھاكىملىققا، داۋۇتقان، بادامارالار مۇئاۋىن ھاكىملىققا سايلاندى.

3 ـ نۆۋەتلىك خەلق قۇرۇلتىيىنىڭ 1 ـ يىغىنى 1958 ـ يىل 6 ـ ئاينىڭ 9 ـ كۈنى چاقىرىلدى، يىغىنغا 62 ۋەكىل قاتناشتى، بۇنىڭ ئىچىدە ئۇيغۇر 20، قازاق 20، موڭغۇل 13، خەنزۇ سەككىز، شىبە بىر. يىغىندا بورتالا ناھىيىلىك خەلق ھۆكۈمىتىنىڭ ھازىرقى ۋەزىيەت ۋە چوڭ سەكرەپ ئىلگىرىلەش پىلانى توغرىسىدىكى دوكلاتنى ئاڭلاپ ئۆتۈلدى ۋە قاراپ چىقىلدى، بورتالا ناھىيىلىك 3 ـ نۆۋەتلىك خەلق كومىتېتىنىڭ 19 ئەزاسى سايلاپ چىقىلدى. مۇتەللىپ روزى ھاكىملىققا، داۋۇتقان، بادامارالار مۇئاۋىن ھاكىملىققا سايلاندى، ئەبىل بازاربېگ بورتالا ناھىيىلىك خەلق سوت مەھكىمىسىنىڭ باشلىقلىقىغا سايلاندى.

4 ـ نۆۋەتلىك خەلق قۇرۇلتىيىنىڭ 1 ـ يىغىنى 1963 ـ يىل 9 ـ ئاينىڭ 23 ـ كۈنى چاقىرىلدى، يىغىن بەش كۈن داۋام قىلدى، يىغىنغا 93 ۋەكىل قاتناشتى، بۇنىڭ ئىچىدە موڭغۇل 25، ئۇيغۇر 27، قازاق 13، خەنزۇ 26، خۇيزۇ بىر، شىبە بىر. يىغىندا بورتالا ناھىيىلىك 4 ـ نۆۋەتلىك خەلق كومىتېتىنىڭ 21 ئەزاسى سايلاپ چىقىلدى. كۆچە ھاكىملىققا، جۇرۇك، سائادەت ھوشۇر، ئۈمبېتقالى ئۇرازلار مۇئاۋىن ھاكىملىققا سايلاندى، ئەبىل بازاربېگ بورتالا ناھىيىلىك خەلق سوت مەھكىمىسىنىڭ باشلىقلىقىغا سايلاندى. ئاپتونوم ئوبلاستلىق 4 ـ نۆۋەتلىك خەلق قۇرۇلتىيىغا قاتنىشىدىغان 52 ۋەكىل سايلاپ چىقىلدى. ۋەكىللەر يىغىنغا

71 تەكلىپ سۇندى. بۇنىڭ ئىچىدە دېھقانچىلىق، چارۋىچىلىق، ئورمانچىلىق ۋە سۇ ئىشلىرىغا ئائىت تەكلىپ 29، سانائەت ـ قاتناشقا ئائىت تەكلىپ بەش، مالىيە ـ سودىغا ئائىت تەكلىپ سەككىز، مەدەنىيەت ـ مائارىپقا ئائىت تەكلىپ 12، خەلق ئىشلىرىغا ئائىت تەكلىپ ئون، سىياسىي قانۇنغا ئائىت تەكلىپ ئىككى، باشقا جەھەتلەرگە ئائىت تەكلىپ بەش، يىغىندا ۋەكىللەرنىڭ تەكلىپلىرى رەتلىنىپ، ئالاقىدار تارماقلارنىڭ بېجىرىشىگە يوللاپ بېرىلدى.

5 ـ نۆۋەتلىك خەلق قۇرۇلتىيىنىڭ 1 ـ يىغىنى 1965 ـ يىل 11 ـ ئاينىڭ 25 ـ كۈنى چاقىرىلدى، يىغىن ئالىتە كۈن داۋام قىلدى. يىغىنغا 109 ۋەكىلدىن 81 ى قاتناشتى (28 ۋەكىل كېسەل بولۇپ قېلىش قاتارلىق سەۋەبلەر بىلەن قاتنىشالمىدى). بۇنىڭ ئىچىدە نوغۇل 21، ئۇيغۇر 23، قازاق توققۇز، خەنزۇ 26، شىبە بىر، تاتار بىر، ئايال ۋەكىل 16. يىغىندا بورتالا ناھىيىلىك 5 ـ نۆۋەتلىك خەلق كومىتېتىنىڭ 21 ئەزاسى سايلاپ چىقىلدى. كۇجە ھاكىملىقىغا، جۇرۇك، ئومېتقالى ئوراز، سائادەت ھوشۇرلار مۇئاۋىن ھاكىملىقىغا سايلاندى. ئەبىل بازارېيك بورتالا ناھىيىلىك خەلق سوت مەھكىمىسىنىڭ باشلىقلىقىغا سايلاندى. يىغىندا ئوپلاستلىق 5 ـ نۆۋەتلىك خەلق قۇرۇلتىيىغا قاتنىشىدىغان 58 ۋەكىل سايلاپ چىقىلدى. ۋەكىللەر يىغىنغا 89 تەكلىپ سۇندى، بۇنىڭ ئىچىدە چارۋىچىلىققا ئائىت تەكلىپ 24، دېھقانچىلىق، سۇ ئىشلىرىغا ئائىت تەكلىپ 22، مەدەنىيەت ـ مائارىپ، سەھىيەگە ئائىت تەكلىپ 14، خەلق تۇرمۇشىغا ئائىت تەكلىپ ئالتە، سانائەت ـ قاتناشقا ئائىت تەكلىپ توققۇز، ئاشلىققا ئائىت تەكلىپ ئۈچ، مالىيەگە ئائىت تەكلىپ ئۈچ، باشقا جەھەتلەرگە ئائىت تەكلىپ سەككىز. يىغىندا ۋەكىللەرنىڭ تەكلىپلىرى رەتلەندى ۋە ئالاقىدار تارماقلارنىڭ بېجىرىشىگە يوللاپ بېرىلدى.

1966 ـ يىلى «مەدەنىيەت زور ئىنقىلابى» باشلىنىپ، نورمال سىياسىي ھايات تەرتىپى بۇزۇپ تاشلاندى، خەلق قۇرۇلتىيى ئۆتكۈزۈلمىدى.

«مەدەنىيەت زور ئىنقىلابى» ئايىغلاشقاندىن كېيىن، 14 يىل ئۆزۈلۈپ قالغان خەلق قۇرۇلتىيى تۈزۈمى ئەسلىگە كەلدى. 1980 ـ يىل 6 ـ ئاينىڭ 21 ـ كۈنىدىن 27 ـ كۈنىگىچە بورتالا ناھىيىلىك 6 ـ نۆۋەتلىك خەلق قۇرۇلتىيىنىڭ 1 ـ يىغىنى ئۆتكۈزۈلدى. يىغىنغا 178 رەسمىي ۋەكىلدىن 176 سى قاتناشتى، 31 ۋەكىل سىرتتىن قاتناشتى. سىياسىي كېڭەش بورتالا ناھىيىلىك 6 ـ نۆۋەتلىك كومىتېتىنىڭ 33 ئەزاسى ۋە سىرتتىن قاتناشقان يەتتە ۋەكىلنىڭ يىغىنغا سىرتتىن قاتناشتى. دۆلەتنىڭ ئاساسىي قانۇنىدىكى بەلگىلىمە بويىچە، خەلق قۇرۇلتىيى تۈزۈمىنى يەنمۇ مۇكەممەللەشتۈرۈپ، يەرلىك دۆلەت ھاكىمىيەت ئورگىنىنىڭ رولىنى تېخىمۇ تولۇق جارى قىلدۇرۇشقا كاپالەتلىك قىلىش ئۈچۈن، يىغىندا بورتالا ناھىيىلىك 6 ـ نۆۋەتلىك خەلق قۇرۇلتىيى دائىمىي كومىتېتى سايلاپ چىقىلدى، دائىمىي كومىتېت 15 كىشىدىن تەركىب تاپتى، كۇجە ناھىيىلىك خەلق قۇرۇلتىيى دائىمىي كومىتېتىنىڭ مۇدىرلىقىغا، لېۋجىنچېك، سەيىت ئاقمەت، ئاخۇنباي زۇنۇن، ژاك رۇيىي، مەتسەلەي ئىمىنلار مۇئاۋىن مۇدىرلىققا سايلاندى. توققۇز كىشى دائىمىي كومىتېت ئەزالىقىغا سايلاندى. يىغىندا چاپپار سىدىق ناھىيىنىڭ ھاكىملىقىغا، جاك يۇڭنىيەن، ئەبىل بازارېيك، ژاك شۇئېن، داڭسىن، سۇن جياشياڭلار مۇئاۋىن ھاكىملىققا سايلاندى، تىلەۋقان شەرىپ ناھىيىلىك خەلق سوت مەھكىمىسىنىڭ باشلىقلىقىغا، مەھەممەت رېھىم ناھىيىلىك تەپتىش مەھكىمىسىنىڭ باش تەپتىشلىكىگە سايلاندى. يىغىندا ۋەكىللەردىن 305 تەكلىپ تاپشۇرۇۋېلىندى، بۇنىڭ ئىچىدە دېھقانچىلىق، چارۋىچىلىققا ئائىت تەكلىپ 78، پارتىيە، ھۆكۈمەتكە ئائىت تەكلىپ 107، سانائەت ـ قاتناش، مالىيە ـ سودا، شەھەر قۇرۇلۇشىغا ئائىت تەكلىپ 42، مەدەنىيەت ـ مائارىپ، سەھىيە، خەلق تۇرمۇشىغا ئائىت تەكلىپ 62، باشقا جەھەتلەرگە ئائىت تەكلىپ 16. بۇ تەكلىپلەر خەلق قۇرۇلتىيى دائىمىي كومىتېتى، خەلق ھۆكۈمىتى ۋە ئالاقىدار تارماقلارنىڭ بېجىرىشىگە يوللاپ بېرىلدى.

1982 ـ يىل 2 ـ ئاينىڭ 23 ـ كۈنىدىن 27 ـ كۈنىگىچە بورتالا ناھىيىلىك 6 ـ نۆۋەتلىك خەلق

قۇرۇلتىيىنىڭ 2 - يىغىنى بورتالا «قىزىل بايراق» مېھمانخانىسىدا ئۆتكۈزۈلدى. يىغىنغا 143 ۋەكىل قاتناشتى، 35 ۋەكىل ئاغرىپ قېلىش، ئىشى چىقىپ قېلىش سەۋەبىدىن قاتنىشالمىدى. يىغىندا بورتالا ناھىيىلىك خەلق قۇرۇلتىيى دائىمىي كومىتېتىنىڭ ئىككى ئەزاسى تولۇقلاپ سايلاندى. يىغىن مەزگىلىدە ۋەكىللەردىن 151 تەكلىپ تاپشۇرۇۋېلىندى ۋە بۇ تەكلىپلەرگە جاۋاب بېرىلدى.

1983 - يىل 3 - ئاينىڭ 15 - كۈنىدىن 19 - كۈنگىچە بورتالا ناھىيىلىك 6 - نۆۋەتلىك خەلق قۇرۇلتىيىنىڭ 3 - يىغىنى بورتالا «قىزىل بايراق» مېھمانخانىسىدا ئۆتكۈزۈلدى. يىغىنغا 174 ۋەكىل قاتناشتى. يىغىندا ئوبلاستلىق خەلق قۇرۇلتىيىغا قاتنىشىدىغان 98 ۋەكىل سايلاپ چىقىلدى. يىغىندا خەلق ۋەكىللىرىدىن 69 تەكلىپ تاپشۇرۇۋېلىندى ۋە بۇ تەكلىپلەرگە جاۋاب بېرىلدى.

7 - نۆۋەتلىك خەلق قۇرۇلتىيىنىڭ 1 - يىغىنى 1984 - يىل 8 - ئاينىڭ 21 - كۈنىدىن 25 - كۈنگىچە ئوبلاستلىق مېھمانخانىدا ئۆتكۈزۈلدى. يىغىنغا 180 ۋەكىل قاتناشتى، بۇنىڭ ئىچىدە ئۇيغۇر 33، خەنزۇ 84، موڭغۇل 23، قازاق 23، خۇيزۇ ئون، باشقا مىللەت ۋەكىلى يەتتە، ئايال ۋەكىل 43، ج ك پ ئەزاسى 122، ئىشچى، دېھقان، چارۋىچى 99، زىيالىي 30، كادىر 43، يېزا ئىگىلىك 5 - شىدىن قاتناشقانلار ئۇچ، مىللىي - دىنىي ۋەتەنپەرۋەر زات بەش.

يىغىندا بورتالا ناھىيىلىك 7 - نۆۋەتلىك خەلق قۇرۇلتىيى دائىمىي كومىتېتى سايلاپ چىقىلدى، جاپپار سىدىق مۇدىرلىققا، لىيۇجىنچېڭ، رېنچە، رامزان ئاشلىباي، مەتسەلەي ئىمىن، سەيىت ئاقمەتلەر مۇئاۋىن مۇدىرلىققا، توققۇز كىشى دائىمىي كومىتېت ئەزالىققا سايلاندى. سەرە ھاكىملىققا، سۇن جياشياڭ، جەكەنباي قاجىبالا، چېن يۈڭ، جاڭ فۇخۇەن، ئابلەت ھېلىملار مۇئاۋىن ھاكىملىققا سايلاندى. ئىسرائىل ماقبۇللا ناھىيىلىك خەلق سوت مەھكىمىسىنىڭ باشلىقلىققا، ئەخمەت بۇرادىل ناھىيىلىك خەلق تەپتىش مەھكىمىسىنىڭ باش تەپتىشلىكىگە سايلاندى. يىغىندا ۋەكىللەردىن 54 تەكلىپ، 49 پىكىر تاپشۇرۇۋېلىندى، بۇ تەكلىپ، پىكىرلەرگە جاۋاب بېرىلدى، ۋەكىللەرنىڭ تەكلىپلىرى خەلق ھۆكۈمىتى ۋە ئالاقىدار تارماقلارنىڭ بېجىرىشىگە يوللاپ بېرىلدى، بېجىرىلىش نەتىجىسى ھەققىدىكى جاۋاب تەكلىپ بەرگۈچىگە ئۇقتۇرۇلدى، شۇنىڭ بىلەن بىللە، شەھەرلىك خەلق قۇرۇلتىيى دائىمىي كومىتېتى ئىشخانىسىغا يوللاپ بېرىلدى.

1985 - يىل 8 - ئاينىڭ 1 - كۈنىدىن 3 - كۈنگىچە بورتالا ناھىيىلىك 7 - نۆۋەتلىك خەلق قۇرۇلتىيىنىڭ 2 - يىغىنى بورتالا «قىزىل بايراق» مېھمانخانىسىدا ئۆتكۈزۈلدى. يىغىنغا 115 رەسمىي ۋەكىل قاتناشتى، 60 ۋەكىل سىرتتىن قاتناشتى. ۋەكىللەر 52 تەكلىپ بەردى، بۇ تەكلىپلەرگە جاۋاب بېرىلدى.

1985 - يىل 6 - ئاينىڭ 4 - كۈنى گۇۋۇيۈەننىڭ تەستىقى بىلەن بورتالا ناھىيىسى شەھەرگە ئۆزگەرتىلدى. بورتالا ناھىيىلىك 7 - نۆۋەتلىك خەلق قۇرۇلتىيى دائىمىي كومىتېتى 9 - يىغىنىنىڭ قارارى بويىچە ئەسلىدىكى ناھىيىنىڭ خەلق ۋەكىللىرى شەھەرنىڭ خەلق ۋەكىللىرىگە، ناھىيىلىك خەلق قۇرۇلتىيى شەھەرلىك خەلق قۇرۇلتىيىغا ئۆزگەرتىلدى. 1985 - يىل 8 - ئاينىڭ 1 - كۈنى ئۆتكۈزۈلگەن خەلق قۇرۇلتىيى يىغىنىنىڭ نامى بورتالا شەھەرلىك 1 - نۆۋەتلىك خەلق قۇرۇلتىيىنىڭ 1 - يىغىنى دەپ بېكىتىلدى. 9 - ئاينىڭ 21 - كۈنى ناھىيىنى ئەمەلدىن قالدۇرۇپ، شەھەر قۇرۇش ئىمىۋىي يىغىندا بۇنى جاپپار سىدىق بورتالا شەھەرلىك خەلق قۇرۇلتىيى دائىمىي كومىتېتى نامىدىن جاكارلىدى.

§ 3. خەلق قۇرۇلتىيى دائىمىي كومىتېتى

1978 - يىلى ئىلان قىلىنغان «جۇڭخۇا خەلق جۇمھۇرىيىتى ئاساسىي قانۇنى» دىكى ناھىيىدىن يۇقىرى جايلاردىكى ھەر دەرىجىلىك خەلق قۇرۇلتايلىرىدا دائىمىي كومىتېت تەسىس قىلىش توغرىسىدىكى بەلگىلىمە

بويىچە بورتالا ناھيىلىك 6 - نۆۋەتلىك خەلق قۇرۇلتىيىنىڭ 1 - يىغىنىدا بورتالا ناھيىلىك 6 - نۆۋەتلىك خەلق قۇرۇلتىيى دائىمي كومىتېتى سايلاپ چىقىلدى، ئۇنىڭ قارىمىقىدا ئىشخانا تەسىس قىلىندى، شتاتى 12 قىلىپ بېكىتىلدى (1985 - يىلى 12 ئادەم) . خەلق قۇرۇلتىيى دائىمي كومىتېتى قۇرۇلغاندىن كېيىنكى ئالتە يىلدا جەمئىي 26 قېتىم دائىمي كومىتېت يىغىنى ئۆتكۈزۈلدى. دائىمي كومىتېت خەلق قۇرۇلتىيى ئالدىدا مەسئۇل بولدى ۋە خىزمىتىدىن دوكلات بەردى، شەھەرلىك خەلق ئىگىلىكى تەرەققىياتى ۋە ئىجتىمائىي تەرەققىيات پىلانىنى ھەم مالىيە خام چوتى، نەق چوتىنى مۇزاكىرە قىلىپ بېكىتتى. كادىرلارنى ۋەزىپىگە تەينىلەش، ۋەزىپىدىن قالدۇرۇشقا دائىر ئىشلارنى مۇزاكىرە قىلىپ بېكىتتى، ناھيىلىك، شەھەرلىك خەلق ھۆكۈمىتى ۋە سوت، تەپتىش مەھكىمىلىرىگە قارىتا نازارەتچىلىك رول ئويناندى. خەلق قۇرۇلتىيى دائىمي كومىتېتى ھەر يىلى دېھقانچىلىق، چارۋىچىلىق رايونلىرىغا تەكشۈرۈش گۇرۇپپىلىرى ئەۋەتتى، بۇ تەكشۈرۈش گۇرۇپپىلىرى ھەر مىللەت خەلق ئاممىسىنىڭ ئىشلەپچىقىرىش، تۇرمۇش قاتارلىق جەھەتلەردىكى ئەھۋاللىرىنى كۆزدىن كەچۈردى، چوڭ تېپتىكى تەكشۈرۈش جەمئىي ئون قېتىم ئويۇشتۇرۇلدى.

بورتالا شەھەرلىك خەلق قۇرۇلتىيى دائىمي كومىتېتىنىڭ رەھبەرلىرى

سىياسەت 3 — 1

ۋەزىپە ئۆتىگەن ۋاقتى	ئىسىم - فامىلىسى	جىنسى	مىللىتى	يۇرتى	ۋەزىپىسى	ئىزاھات
1980 - يىل 6 - ئايدىن 1984 - يىل 8 - ئايغىچە	كۆجە	ئەر	موڭغۇل	شىنجاڭ شىخو	مۇدىر	
	لىيۇجىنچېڭ	ئەر	خەنزۇ	جياڭسۇ پېيشيەن	مۇئاۋىن مۇدىر	
	ئاخۇنباي زۇنۇن			شىنجاڭ بورتالا	مۇئاۋىن مۇدىر	
	سەيىت ئاقمەت	ئەر	قازاق	شىنجاڭ تولى	مۇئاۋىن مۇدىر	
	مەتسەلەي ئىمىن			شىنجاڭ ئاتۇش	مۇئاۋىن مۇدىر	
	ۋاڭ رۇيىي	ئايال	خەنزۇ	ئەنخۇي بېڭبۇ	مۇئاۋىن مۇدىر	1981 - يىلى ئۇرۇمچىگە يۆتكەلدى
1984 - يىل 8 - ئايدىن	جاپپار سىدىق			شىنجاڭ بورتالا	مۇدىر	
	لىيۇجىنچېڭ	ئەر	خەنزۇ	جياڭسۇ پېيشيەن	مۇئاۋىن مۇدىر	
	رىنچە	ئەر	موڭغۇل	شىنجاڭ بورتالا	مۇئاۋىن مۇدىر	
	رامزان ئاشلىباي	ئەر	قازاق	شىنجاڭ چۆچەك	مۇئاۋىن مۇدىر	
	مەتسەلەي ئىمىن			شىنجاڭ ئاتۇش	مۇئاۋىن مۇدىر	
	سەيىت ئاقمەت	ئەر	قازاق	شىنجاڭ تولى	مۇئاۋىن مۇدىر	

§ 4 . ئومۇمىي سايلام

1953 - يىل 9 - ئاينىڭ 28 - كۈنى شەھەر بويىچە ئومۇمىي سايلام خىزمىتى تۈنجى قېتىم قانات

يايدۇرۇلدى، بۇ خىزمەت 47 كۈن داۋام قىلدى. ئالدى بىلەن 3 - رايوندىكى ئالتە يېزىدا ئومۇمىي سايلام سىناق قىلىندى، سىناق تۆت باسقۇچ بويىچە ئېلىپ بېرىلدى: 1) سايلام رايونى ئايرىلدى، يېزىلىق سايلام كومىتېتى قۇرۇلدى؛ 2) نوپۇس تەكشۈرۈلدى، سايلىغۇچىلار تىزىملاندى؛ 3) سايلام يىغىنى ئۆتكۈزۈلۈپ، ۋەكىللەر سايلاندى؛ 4) ئاساسىي قاتلام خەلق قۇرۇلتىيى چاقىرىلىپ، يېزا باشلىقى، مۇئاۋىن يېزا باشلىقى ۋە خەلق ئىشلىرى، مەدەنىيەت - مائارىپ، سۇچىلىق، ئامانلىق ساقلاش، ئىشلەپچىقىرىش - قۇرغاقچىلىقنىڭ ئالدىنى ئېلىش قاتارلىق ھەيئەتلەر سايلاپ چىقىلدى، يېزىلىق خەلق ھۆكۈمىتى قۇرۇلدى، شۇنىڭ بىلەن بىللە، يۇقىرى دەرىجىلىك خەلق قۇرۇلتىيىغا قاتنىشىدىغان ۋەكىللەر سايلاپ چىقىلدى.

سايلام ئۈچ قارارغا بۆلۈپ ئېلىپ بېرىلدى. 1 - قارارنى سىناق خىزمىتى ئاخىرلاشقاندىن كېيىن، شۇ يىلى 11 - ئاينىڭ 21 - كۈنى 1 - رايوندىكى بەش يېزىدا، 2 - رايوندىكى ئىككى يېزىدا 2 - قارارلىق ئومۇمىي سايلام ئېلىپ بېرىلدى، بۇ خىزمەت 1954 - يىل 1 - ئاينىڭ 15 - كۈنى ئاياغلاشتى. ئاندىن كېيىن 3 - قارارلىق ئومۇمىي سايلام ئېلىپ بېرىلدى، بۇ خىزمەت 1954 - يىل 2 - ئاينىڭ 24 - كۈنى تولۇق ئاياغلاشتى. ئومۇمىي سايلام ئېلىپ بېرىلغان ئۈچ رايون، 16 يېزىدا 18 مىڭ 178 سايلىغۇچى سايلامغا قاتناشتى، 204 ۋەكىل سايلاپ چىقىلدى.

1965 - يىل 6 - ئاينىڭ 15 - كۈنى ئومۇمىي سايلام ئېلىپ بېرىلدى، بۇ خىزمەت 51 كۈن داۋام قىلىپ، 8 - ئاينىڭ 5 - كۈنى ئاياغلاشتى. سايلامدىن ئىلگىرى ناھىيە، گۈڭشېدىن ئىبارەت ئىككى دەرىجە بويىچە سايلام كومىتېتى قۇرۇلدى، 17 مىڭ 347 سايلىغۇچىدىن 11 مىڭ 934 ى سايلامغا قاتناشتى، سايلام ئۈچ باسقۇچقا بۆلۈپ ئېلىپ بېرىلدى.

1980 - يىل 4 - ئايدىن 6 - ئايغىچە ناھىيە، گۈڭشېدىن ئىبارەت ئىككى دەرىجىلىك خەلق قۇرۇلتىيىنىڭ ۋەكىللىرىنى ۋە ھاكىمىيەت ئورگىنىنىڭ رەھبەرلىك بەنزىسىنى سايلاش خىزمىتى ئىشلەندى. 80 سايلام رايونىدىن 56 مىڭ 709 سايلىغۇچى ئاۋاز بەردى. ناھىيىلىك خەلق قۇرۇلتىيىنىڭ 178 ۋەكىلى سايلاپ چىقىلدى، بۇنىڭ ئىچىدە خەنزۇ ۋەكىل 78، ئاز سانلىق مىللەت ۋەكىل 100، ئايال ۋەكىل 37. شۇنىڭ بىلەن بىللە، گۈڭشې (بازار) خەلق ۋەكىللىدىن 400 ى ۋە خەلق زاسپىداتىللىدىن 90 ى سايلاپ چىقىلدى.

1954 - يىلدىن 1985 - يىلغىچە شەھەر بويىچە جەمئىي ئالتە قېتىم سايلام ئۆتكۈزۈلدى. ئادەتتە، سايلام رايونى بويىچە ناھىيىنىڭ خەلق ۋەكىللىرى سايلاپ چىقىلدى. ئەينى ۋاقىتتىكى مىللەتلەرنىڭ نوپۇسى ۋە سىياسىي ئەھۋالغا ئاساسەن، خەلق ۋەكىللىرىنىڭ مىللەت تەركىبى، سىياسىي تەركىبى، جىنسى قاتارلىق نىسبەت مۇناسىۋەتلىرى بەلگىلەندى.

شەھەردىكى ھەر دەرىجىلىك خەلق ۋەكىللىرىنىڭ سايلىمى ۋە ۋۇجۇنغا كېلىش تەرتىپى مۇنداق بولدى: جايلاردا نوپۇس ئومۇميۈزلۈك تەكشۈرۈلدى، سايلىغۇچىلار تىزىملاندى ۋە سايلىغۇچىلارنىڭ سالاھىيىتى تەكشۈرۈلدى. سايلىغۇچىلار گۈڭشې (يېزا) خەلق ۋەكىللىرىنى ۋە ناھىيىلىك خەلق قۇرۇلتىيىنىڭ ۋەكىللىرىنى بىۋاستە سايلىدى. شەھەرلىك خەلق قۇرۇلتىيىدا ئاپتونوم ئوبلاستلىق خەلق قۇرۇلتىيىغا قاتنىشىدىغان ۋەكىللەر سايلاپ چىقىلدى.

شەھەر تەۋەسىدىكى يېزا ئىگىلىك 5 - شىسى خەلق ۋەكىللىرىنىڭ سايلىمى ۋە ۋۇجۇنغا كېلىشىدە يېزا ئىگىلىك 5 - شى سايلىنىشقا تېگىشلىك ۋەكىللەرنىڭ ئىسىملىكىنى ئوتتۇرىغا قويىدى، ۋەكىللەر سايلام قانۇنىدىكى ئالاقىدار ماددىلار بويىچە ۋۇجۇنغا كەلدى. 1984 - يىلدىكى 7 - نۆۋەتلىك خەلق قۇرۇلتىيىنىڭ 1 - يىغىنىدا يېزا ئىگىلىك 5 - شىنىڭ شەھەردە تۇرۇشلۇق ئورۇنلىرىدىن ئۈچ ۋەكىل سايلاندى.

IV باب

ناهیللك هۆكۈمەت

§ 1. جۈڭخۇا مىنگو دەۋرىدىكى بورتالا ناهیللك هۆكۈمەت

مىنگونىڭ 9 - يىلى (1920 - يىلى) 1 - ئاينىڭ 7 - كۈنى بېيجىڭ هۆكۈمىتى ئىچكى ئىشلار مىنىستىرلىكى، مالىيە مىنىستىرلىكىنىڭ تەستىقلىشى بىلەن 10 - ئايدا بورتالا جىڭ ناهیسىدىن ئايرىلىپ چىقىپ، بورتالا ناهیسى تەسىس قىلىندى، شياۋجيەنجاڭ ئامبال بولدى، ناهیللك هۆكۈمەت قارىمىقىدا كاتىپ، خوجىلىق ئىشلىرىنى باشقۇرغۇچى، تەرجىمان، ئىش بېجىرگۈچى قويۇلدى. ناهیللك هۆكۈمەت ئۇيغۇر، خەنزۇ، قازاق قاتارلىق مىللەتلەرنىڭ ئىشلىرىنىلا باشقۇردى، موڭغۇللار ئىلى بوز يەر ئۆزلەشتۈرۈش ئەمەلدارلىرىنىڭ باشقۇرۇشىدا بولدى. مىنگونىڭ 10 - يىلى (1921 - يىلى) بورتالا ناهیسىنىڭ ئامبىلى ناهیسىدىكى خەنزۇ، ئۇيغۇر دېھقانلارغا هەر ئائىلىگە 20 مودىن تېرىلغۇ يەر، ئۆي - جايلىق يەر بېرىش توغرىسىدا ئۇقتۇرۇش چىقاردى. مىنگونىڭ 15 - يىلى ئامبال هاكىمغا ئۆزگەرتىلدى. مىنگونىڭ 17 - يىلى (1928 - يىلى) 9 - ئاينىڭ 17 - كۈنى مالىيە بۆلۈمى قۇرۇلدى، مىنگونىڭ 24 - يىلى (1935 - يىلى) 2 - ئايدا ناهیللك هۆكۈمەت ناهیسىدىكى هۆكۈمەت يېرى (چاخار يېگىدىكى موڭغۇللار مال باقىدىغان يەر بۇنىڭ سىرتىدا) نى تەكشۈردى. ناهیسىگە قاراشلىق دايىڭچەن، شاربۇخ، جياخېزى يېزىلىرىدا دېھقان ئائىلىسى 237، تېرىلغۇ يەر 15 مىڭ 274 مو، يېرىم تېرىلىپ، يېرىم ئاق قالىدىغان ئۆزلەشكەن يەر 720 مو، 500 مودىن ئارتۇق يەرگە تېرىقچىلىق قىلالايدىغان ئائىلە ئۈچ، 100 مودىن ئارتۇق يەرگە تېرىقچىلىق قىلالايدىغان ئائىلە 31 ئىكەنلىكى، قالغان ئائىلىلەر تېرىقچىلىق قىلىدىغان يەر بىر نەچچە ئون مو، ئون مو، بىر نەچچە مودىن توغرا كېلىدىغانلىقى ئېنىقلاندى. مىنگونىڭ 25 - يىلى (1936 - يىلى) ناهیللك هۆكۈمەتتە خەلق ئىشلىرى بۆلۈمى، ساقچى ئىدارىسى، باج ئېلىش ئورنى تەسىس قىلىندى. مىنگونىڭ 26 - يىلى (1937 - يىلى) 12 - ئاينىڭ 16 - كۈنىدىن 19 - كۈنگىچە ناهیللك هۆكۈمەتنىڭ پەرمانى بويىچە جاهانگىرلىككە قارشى تۇرۇش بىرلەشمىسى باشلانغۇچ مەكتەپنىڭ 30 ئوقۇغۇچىسىدىن ياپون باسقۇنچىلىرىغا قارشى تەشۋىقات ئەترىتى تەشكىللەپ تەشۋىقات ئېلىپ بارىدى هەمدە 19 - كۈنى ئىدارە - تەشكىلاتلار ۋە هەر مىللەت ئاممىدىن 600 نەچچە كىشى قاتناشقان نۇتۇق سۆزلەش يىغىنى ئۆتكۈزدى، يىغىندا سىياسىي رەهبەر ياپون باسقۇنچىلىرىغا قارشى تۇرۇپ، ۋەتەننى قۇتقۇزۇش رىجىلىرىنى چۈشەندۈردى، نۇرغۇن ئاممىا ئۆزلۈكىدىن پۇل ئىئانە قىلدى، ئىئانە قىلىنغان جەمئىي پۇل 8 مىليون 900 مىڭ سەرگە يەتتى. مىنگونىڭ 27 - يىلى (1938 - يىلى) چاخار يېگى بۇيرۇقتا بىنائەن ئارىشاڭ مەمۇرىي باشقۇرۇش ئىدارىسىگە ئۆزگەرتىلدى. سابىق چاخار يېگىنىڭ ئولۇك سول قاناتلىرى ئارىشاڭ مەمۇرىي باشقۇرۇش ئىدارىسىنىڭ 1 -، 2 - رايونلىرىغا ئۆزگەرتىلدى، بۇيرۇقتا

بىنائەن لەشكەر بېشى، ئاغلاقچى، زەنگى ئەمەلدىن قالدۇرۇلۇپ، رايون - كەنت تۈزۈمى يولغا قويۇلدى. شۇ يىلى ناھىيىلىك ھۆكۈمەتتە مائارىپ بۆلۈمى تەسىس قىلىندى، بورتالا ئارىشاڭ داۋالاش ئورنى قۇرۇشقا تۇتۇش قىلىندى. مىنگونىڭ 28 - يىلى (1939 - يىلى) 2 - ئاينىڭ 23 - كۈنى يېڭى پۇل تارقىتىش مۇناسىۋىتى بىلەن ئاممىۋى يىغىن ئۆتكۈزۈلدى، يىغىنغا 200 دىن ئارتۇق كىشى قاتناشتى. ناھىيىنىڭ جاي - جايلىرىدا يېڭى پۇل تارقىتىلغانلىقى توغرىسىدىكى ئۇقتۇرۇش چاپلاندى. ئىلى ۋالىيسىنىڭ بۇيرۇقىغا بىنائەن، ناھىيىلىك دېھقانلار جەمئىيىتى مۇدىرىيەت ئەزاسى ۋاڭ دېگۈي قاتارلىق كىشىلەرنى ئەتىيازلىق تېرىلغۇغا كېرەكلىك 15 مىليون سەر كۈمۈش، 150 ئۆكۈز، 50 ئات، 25 ئېشەك، 360 دەن بۇغداينى ئېلىپ كېلىشكە غۇلجىغا ئەۋەتتى. 3 - ئاينىڭ 29 - كۈنى ئارىشاڭ مەمۇرىي باشقۇرۇش ئىدارىسىنىڭ 2 - رايونى (شويىڭپەن) ئۆلكىلىك ھۆكۈمەتنىڭ تەستىقلىشى بىلەن بورتالا ناھىيىسىنىڭ باشقۇرۇشىغا ئۆتكۈزۈپ بېرىلىپ، داققال - شاڭيولۇق تۈزۈمى يولغا قويۇلدى، بىر موڭغۇل رايونى، بىر قازاق رايونى تەسىس قىلىندى. ھەربىر رايوننىڭ ئاغلاقچى، مىڭبېگى، يۈز بېگىلىكىگە شۇ مىللەتنىڭ باي - ئاقساقاللىرى ۋارىسلىق قىلىپ تەيىنلەندى. 5 - ئاينىڭ 8 - كۈنى كوممۇنىست دۇەن شىمۇ بورتالا ناھىيىسىگە كېلىپ مۇئاۋىن ھاكىم بولدى، 7 - ئايدىن 9 - ئايغىچە ناھىيىدە ياپون باسقۇنچىلىرىغا قارشى ئۇرۇش، جاھانگىرلىككە قارشى تۇرۇش يۈزىسىدىن خاتىرىلەش پائالىيەتلىرى، تەنھەرىكەت يىغىنى ئۆتكۈزۈلدى، خەلق مەكتىپى، مەدەنىيەت پونكىتى قۇرۇلدى. شۇ يىلى ناھىيە بويىچە 13 مىڭ 710 تۈپ كۆچەت تىكىلدى، بۇنىڭ ئىچىدە سۆگەت 8760 تۈپ، تېرەك 4900 تۈپ. مىنگونىڭ 29 - يىلى (1940 - يىلى) ناھىيىلىك ھۆكۈمەتتە كاتىبات ئىشخانىسى، قۇرۇلۇش بۆلۈمى تەسىس قىلىندى، ئەدلىيە - سوتلاش ئىشىنى ھۆكۈمەت كاتىپى قوشۇمچە باشقۇردى. مىنگونىڭ 30 - يىلى (1941 - يىلى) 8 - ئايدا ناھىيىلىك ھۆكۈمەت ھەر ساھە ئاممىنى نەرسە - پۇل ئىئانە قىلىپ، سوۋېت قىزىل ئارمىيىسىنىڭ فاشىزىمغا قارشى ئۇرۇش قىلىشىغا ياردەم بېرىشكە سەپەرۋەر قىلدى. 11 - ئاينىڭ 14 - كۈنى ئۆلكىلىك مالىيە نازارىتى بورتالادا باج ئىدارىسىنى رەسمىي قۇرۇشنى تەستىقلدى. مىنگونىڭ 31 - يىلى (1942 - يىلى) 1 - ئاينىڭ 2 - كۈنى ئۆلكىلىك قۇرۇلۇش نازارىتى ناھىيىلەردىكى دېھقانچىلىق، چارۋىچىلىق شۆبە مەيدانلىرىنى ناھىيىلىك ھۆكۈمەتكە ئۆتكۈزۈپ بېرىپ، دېھقانچىلىق - چارۋىچىلىق بۆلۈمى تەسىس قىلىش توغرىسىدا يوليورۇق چۈشۈردى. شۇ يىلى داققال - شاڭيۇلۇق تۈزۈمى ئەمەلدىن قالدۇرۇلدى، 12 - ئايدا رايون، كەنت، مەھەللە تۈزۈمى يولغا قويۇلدى، رايوندا رايونلۇق مەھكىمە، كەنتتە كەنت باشلىقى، مەھەللىدە مەھەللە باشلىقى ئىش بېجىرىش ئورنى تەسىس قىلىندى. ئۆلكىلىك خەلق ئىشلىرى نازارىتى ئېلان قىلغان رايون - كەنت تۈزۈمى توغرىسىدىكى بەلگىلىمە بويىچە ناھىيە ئۈچ رايون، 21 كەنتكە ئايرىلدى.

مىنگونىڭ 32 - يىلى (1943 - يىلى) يەرلىك مەھسۇلاتلار شۆبە شىركىتى تەسىس قىلىندى.

مىنگونىڭ 33 - يىلى (1944 - يىلى) 1 - ئاينىڭ 15 - كۈنى ناھىيە بويىچە باۋ - جيا تۈزۈمى (100 ئۆيلۈك - ئون ئۆيلۈك تۈزۈم) يولغا قويۇلدى، ناھىيىلىك ھۆكۈمەت ئورگىنى ئۆزگەرمىدى، ھۆكۈمەت خادىمى 23 كە يەتكۈزۈلدى، يەرلىك ئاساسىي قاتلام تەشكىلاتلىرىدا بازاردا بازارلىق مەھكىمە تەسىس قىلىنىپ، بازار باشلىقى، مۇئاۋىن بازار باشلىقى قويۇلدى، يېزىدا يېزىلىق مەھكىمە تەسىس قىلىنىپ، يېزا باشلىقى، مۇئاۋىن يېزا باشلىقى قويۇلدى؛ يېزىنىڭ قارىمىقىدا باۋ تەسىس قىلىنىپ، باۋجاڭ، مۇئاۋىن باۋجاڭ قويۇلدى؛ باۋنىڭ قارىمىقىدا جيا تەسىس قىلىنىپ، جياجاڭ قويۇلدى.

بورتالا ناھىيىسىنىڭ مىنگو دەۋرىدىكى ھاكىملىرى

سىياسەت 4 — 1

ئىسىم - فامىلىسى	جىنسى	مىللىتى	يۇرتى	ۋەزىپىسى	ۋەزىپە ئۆتىگەن ۋاقتى	ئىزاھات
شياۋجيەنجالاڭ	ئەر	خەنزۇ	خۇنەن	ئامبال	1921 — 1920.11	
لىۋشياۋلى	ئەر	خەنزۇ	شىنجالاڭ	ئامبال	1922 — 1921	
خۇۋېنبىلاڭ	ئەر	خۇيزۇ		ئامبال	1923 — 1922	
كۈي لۇ	ئەر	خەنزۇ	خېبېي	ئامبال	1924 — 1923	
تاڭ يۈگۈاڭ	ئەر	خەنزۇ	شەنشى	ئامبال	1926 — 1924	
ژۇشەنشۇ	ئەر	خەنزۇ	سەنشى	ھاكىم	1929.6 — 1926	
مالىگيۈن	ئەر	خۇيزۇ	گەنسۇ	ھاكىم	1930 — 1929.7	
شياۋجېڭجۇڭ	ئەر	خەنزۇ	گەنسۇ	ھاكىم	— 1930.12	
جاڭ جۈتاڭ	ئەر	خەنزۇ	شەنشى	ھاكىم	—1931	
ژاڭ جى	ئەر	خەنزۇ	خۇنەن	ھاكىم	1932 — 1931	
ياڭ ژېنجى	ئەر	خەنزۇ	گەنسۇ	ھاكىم	1933 — 1932	
ياڭ زىرۇڭ	ئەر	خەنزۇ	شىنجالاڭ	ھاكىم	1934.7 — 1933	
ژۇشەنشۇ	ئەر	خەنزۇ	سەنشى	ھاكىم	1935.5 — 1934.7.11	
چاڭ سەي	ئەر	شىبە	شىنجالاڭ	ھاكىم	1936.12 — 1935.6.1	
ژۇگۈاڭرۇڭ	ئەر	خەنزۇ	شىنجالاڭ	ھاكىم	1938.11 — 1937.1.1	
ژېن دېڭتاۋ	ئەر	خەنزۇ	گەنسۇ	ھاكىم	1939.6 — 1938.12.15	
دۇمن شىمۇ (مەخپىي ئىسمى دۇمن جىنچى)	ئەر	خەنزۇ	ئىچكىن موڭغۇل	مۇئاۋىن ھاكىم، ھاكىم	1942.8 — 1939.5.8	1940 - يىل 4 - ئاينىڭ 1 - كۈنى مۇۋەققەت ھاكىم، 1941 - يىل 8 - ئاينىڭ 10 - كۈنى ھاكىم بولدى
ياڭ فېڭجۈن	ئەر	خۇيزۇ	شىنجالاڭ	ھاكىم	1940.2 — 1939.6.26	
جاۋگويۇمن	ئەر	خەنزۇ		ھاكىم	—1940.3.13	خىزمەت ئورنىغا كەلمىدى
فۇشىڭشۇ	ئەر	شىبە	شىنجالاڭ	مۇئاۋىن ھاكىم	1942.3 — 1941.9.9	
فەن شۇشەن	ئەر	خەنزۇ	گەنسۇ	مۇئاۋىن ھاكىم	1945.1 — 1942.4.8	1942 - يىل 8 - ئايدىن 9 - ئايغىچە مۇۋەققەت ھاكىم بولدى
ياڭ جىجۇ	ئەر	خەنزۇ		ھاكىم	1943.3 — 1942.9.23	
لى شۇگۈي	ئەر	خەنزۇ	شەندۇڭ	ھاكىم	1944.3 — 1943.4.1	
شۇسۇڭتاۋ	ئەر	خەنزۇ	تىبەتجەن	ھاكىم	1945.2 — 1944.3.3	

ئىبراهىم روزىهاجى		شىنجاڭ	مۇئاۋىن هاكىم	1945.2.6 — 1945.2.18		
قۇسمانىيا بېردىبېك	ئەر	قازاق	شىنجاڭ	مۇئاۋىن هاكىم	1945.2.6 — 1945.2.18	

§ 2. بورتالا ناهىيىسىنىڭ ئۈچ ۋىلايەت ئىنقىلابى دەۋرىدىكى هاكىمىيەت ۋە كېڭەش ئورگانلىرى

1. ناهىيىلىك هاكىمىيەت

مىنگونىڭ 34 - يىلى (1945 - يىلى) 2 - ئاينىڭ 20 - كۈنى ئىلى مىللىي پارتىزانلار ئەترىتى بىلەن ئېرده موڭغۇل ئاتلىق ئەسكەرلەر يېڭى بورتالا ناهىيە بازىرىنى ئىشغال قىلدى، جۈڭخۇا مىنگو بورتالا ناهىيىلىك هۆكۈمىتى شۇنىڭدىن ئېتىبارەن ئاغدۇرۇپ تاشلاندى. شۇ كۈنى گومىندالڭ هۆكۈمىتىنىڭ مال - مۈلكىنى ئېنىقلاش ۋە ئۆتكۈزۈۋېلىش كومىتېتى قۇرۇلدى، كومىتېت ئىبراهىم، نامجىل، ئۆمەر ئاخۇن، خەلپە، ئايمەھەممەت، دورجىلاردىن تەركىب تاپتى، ئىبراهىم كومىتېتنىڭ ۋاقتىلىق مەسئۇلى بولدى. 3 - ئاينىڭ 1 - كۈنى 22 ماددىلىق دۆلەت خىزمەتچىلىرى مەمۇرىي قانۇنى تۈزۈپ چىقىلدى. 4 - ئاينىڭ 20 - كۈنى بورتالا ناهىيىسىدىكى ھىنىي زاتلارنىڭ تەشەببۇسى بىلەن ناهىيە بازىرىدىكى مەسچىتتە 500 - 600 كىشى قاتناشقان بورتالا ناهىيىلىك ئاغلاقچى مەھكىمىسىنىڭ قۇرۇلۇش يىغىنى ئۆتكۈزۈلدى. هاشىم ئوسمان ئاغلاقچىلىققا هەم جامائەت خەۋپسىزلىكى ئىدارىسىنىڭ باشلىقلىققا سايلاندى. 5 - ئاينىڭ 28 - كۈنى ئۇمىد هاجى بورتالا ئاغلاقچى مەھكىمىسىنىڭ ئاغلاقچىلىققا رەسمىي سايلاندى. شۇ يىلى 7 - ئاينىڭ 25 - كۈنى ئاغلاقچى مەھكىمىسى ئۈچ ۋىلايەت ئىنقىلابى بورتالا ناهىيىلىك هۆكۈمىتىگە رەسمىي ئۆزگەرتىلدى. ناهىيىلىك هۆكۈمەت قارىمىقىدا كاتىبات ئىشخانىسى، خوجىلىق بۆلۈمى، جامائەت خەۋپسىزلىكى ئىدارىسى، باج ئىدارىسى، ئەدلىيە بۆلۈمى، يەر بۆلۈمى، مالىيە بۆلۈمى (ئۇنىڭ قارىمىقىدا ئاشلىق بۆلۈمچىسى) تەسىس قىلىندى. 8 - ئايدا ماۋارىپ بۆلۈمى تەسىس قىلىندى. هۆكۈمەت خىزمەتچىسى 34 كە يەتتى.

مىنگونىڭ 35 - يىلى (1946 - يىلى) 2 - ئايدا سودا - سانائەت بۆلۈمى تەسىس قىلىندى. شۇ يىلى 3 - ئاينىڭ 23 - كۈنى ئارشاڭ ناهىيىسى بورتالا ناهىيىسىگە قوشۇۋېتىلدى، ناهىيىلىك هۆكۈمەتتە خەلق ئىشلىرى بۆلۈمى، يەر - سۇ ئىشلىرى بۆلۈمى، سەھىيە بۆلۈمى تەسىس قىلىندى. مىنگونىڭ 35 - يىلى (1946 - يىلى) 6 - ئايدا ئىلدا ۋالىي مەھكىمە قۇرۇلدى، بورتالا ناهىيىلىك هۆكۈمەت ئۇنىڭ قارىمىقىدا بولدى. 12 - ئاينىڭ 1 - كۈنى ئىلى ۋالىي مەھكىمىسى ئارشاڭ ناهىيىسىنىڭ بورتالا ناهىيىسىدىن ئايرىلىپ چىقىشى توغرىسىدا بۇيرۇق چۈشۈردى.

مىنگونىڭ 36 - يىلى (1947 - يىلى) 3 - ئاينىڭ 15 - كۈنى ناهىيىلىك هۆكۈمەتتە هەربىي - سىياسىي بۆلۈم، مىللىي بۆلۈم، سودا بۆلۈمى تەسىس قىلىندى، ئەدلىيە بۆلۈمى ئىدارىسىگە ئۆزگەرتىلدى.

مىنگونىڭ 37 - يىلى (1948 - يىلى) 1 - ئايدىن 6 - ئايغىچە ناهىيىلىك هۆكۈمەت تەرىپىدىن ئۇلاغلىرىنى ئۇلتۇرۇش ۋە سېتىشنى مەنئى قىلىش توغرىسىدا ئومۇمىي بۇيرۇق، يىللىق ئوتلاق بېجى ئېلىش توغرىسىدا بۇيرۇق، توسما ياساپ، سۇ باشلاپ كېلىپ ئېتىزلارنى سۇغىرىش توغرىسىدا بۇيرۇق چۈشۈردى، ناهىيىلىك هۆكۈمەت يەنە ئورمان بەرپا قىلىش پائالىيىتىنى قانات يايدۇردى، 54 ئورۇن، 209 كىشى 32 مىڭ 650 تۈپ كۆچەت تىكتى، بۇنىڭ ئىچىدە مېۋىلىك كۆچەت 6450 تۈپ.

قوشۇمچە: بورتالا ناھىيىلىك ئاغلاقچى مەھكىمىسىنىڭ مەمۇرىي قانۇنى

مەزكۇر ۋاقىتلىق ھۆكۈمەتنىڭ بارلىق خىزمەتچىلىرى تۆۋەندىكى قانۇنغا بويسۇنۇشى لازىم. بۇ قانۇن مىنگونىڭ 24 - يىلى (1945 - يىلى) 3 - ئاينىڭ 1 - كۈنىدىن ئېتىبارەن كۈچكە ئىگە.

1. مەزكۇر قانۇن بارلىق ئەزالارنىڭ كېڭىشىشى بىلەن كۈچكە ئىگە قىلىنىدى.
2. بارلىق خىزمەتچىلەر بىرلا ۋاقىتتا مەھكىمىگە كېلىپ خىزمەت ئىشلىشى شەرت.
3. مەھكىمىگە كېلىپ خىزمەت قىلىشنى خالايدىغانلىكى خىزمەتچىلەر خىزمەتنى زىممىسىگە ئالغان كۈندىن ئېتىبارەن دۆلەت مەنپەئىتى ئۈچۈن خىزمەت قىلىش پىرىنسىپىدا چىڭ تۇرۇپ، پۈتۈن كۈچ بىلەن بۇرچىنى ئادا قىلىشى، قىيىنچىلىق ئالدىدا ھەرگىز چېكىنمەسلىكى لازىم.
4. خىزمەتتە بوشاڭلىق قىلىشقا، يان بېسىشقا بولمايدۇ.
5. چوڭلارغا ھۆرمەت قىلىش لازىم.
6. خىزمەتكە ۋاقىتدا كېلىش، خىزمەتتىن ۋاقىتدا چۈشۈش شەرت، خىزمەتكە دەخلى يەتكۈزۈشكە ھەرگىز بولمايدۇ، خىزمەتتە كۆرۈلگەن سەۋەنلىكلەرگە كىم سادىر قىلسا شۇ مەسئۇل بولىدۇ.
7. ئىشى چىقىپ قالسا، خىزمەت ئورنىدىن ئۆز ئالدىغا كېتىپ قالماي، باشلىققا مەلۇم قىلىپ، رۇخسەت قىلىنغاندىن كېيىن مېڭىش كېرەك.
8. بىرەر ئىشقا دۇچ كەلگەندە، ئۆزىنى چەتكە ئالماي، خىزمەتكە مالاللىق كەلتۈرمەي، بىرلىكتە زىممىگە ئېلىپ ئورۇنداش لازىم.
9. ئۆزىدىن چوڭلارنى كۆرگەندە سالام قىلىش كېرەك.
10. خىزمەت ۋاقتىدا ئويۇن - چاقچاق قىلىشقا، كۆڭلى باشقا يەردە بولۇشقا رۇخسەت قىلىنمايدۇ.
11. خىزمەتكە ئېتىبارسىزلىق بىلەن قارىغان، باشقىلارنىڭ ئىشلىشىگە تەسىر يەتكۈزگەنلەرگە ئومۇمىي يىغىن چاقىرىلىپ چارە كۆرۈلىدۇ.
12. ئىچ ۋە سىرتىدىكى باشقا تارماقلار بىلەن يېقىن مۇناسىۋەت باغلاش كېرەك، سۈركىلىش ئەھۋاللىرىنىڭ ساقلىنىشىغا رۇخسەت قىلىنمايدۇ.
13. قانۇن - قائىدىلەرگە مۇتلەق رىئايە قىلىش كېرەك، قارشىلىق قىلىشقا رۇخسەت قىلىنمايدۇ. خىلاپلىق قىلغۇچىلار ۋە مەھكىمىمىزنىڭ ئىناۋىتىگە تەسىر يەتكۈزگۈچىلەرگە قاتتىق جازا بېرىلىدۇ ياكى ئۇلار خىزمەتتىن ئىلىپ تاشلىنىدۇ.
14. مەھكىمىمىزگە قاراشلىق تارماقلار ئۆز بۇرچىنى پۈتۈن كۈچ بىلەن ئادا قىلىشى شەرت.
15. مەھكىمىمىزگە قاراشلىق تارماقلارنىڭ خىزمەتچىلىرى ئۆز خىزمەت ۋەزىپىسىنى ئورۇنداپ بولماي تۇرۇپ، باشقىلارنىڭ ئىشخانىسىغا كىرىپ، ئۇلارنىڭ ئىشىغا تەسىر يەتكۈزمەسلىكى لازىم. قىلىدىغان ئىشى يوقلار ئۆز خىزمەت ئورنىدا تۇرۇپ، خىزمەت ئۈستىدە ئۆزئارا كېڭىشىشى ياكى ئۆزىدىكى يېتەرسىزلىكلەر ئۈستىدە ئىزدىنىشى كېرەك.
16. خىزمەتتە قىيىنچىلىققا يولۇققاندا، ھەرگىز روھسىزلانماسلىق كېرەك.
17. مەھكىمىمىزگە قاراشلىق ھەربىر تارماق ئايمۇ ئاي يىغىن ئۆتكۈزۈپ، يېتىشسىزلىكلەرنى تېپىپ چىقىشى لازىم.
18. مەھكىمىمىزگە قاراشلىق ھەربىر تارماق خىزمەت ۋاقتىدا باشقىلارنىڭ ئىشخانىغا كىرىشىنى مەنئى

قىلىشى كېرەك.

19. ھەر قايسى تارماقلارنىڭ خىزمىتىنى تەكشۈرۈپ ئۆتكۈزۈۋېلىشتا لازىمەتلىك بولغانلار ئومۇمىي يىغىندا تەقدىرلىنىدۇ، ئۇلارغا مەنىۋى جەھەتتىن ئىلھام بېرىلىدۇ.

20. ناماز ئوتتۇمەيدىغانلارنىڭ خىزمەتكە كېلىشى قاتتىق مەنئى قىلىنىدۇ.

21. ھەر قانداق كىشىنىڭ يۇقىرىقى ماددىلارغا خىلاپلىق قىلىشىغا بولمايدۇ.

22. يۇقىرىقى قانۇننىڭ بىرەر ماددىسىنى ئىجرا قىلمىغان خىزمەتچى جازاغا تارتىلىدۇ.

بورتالا ناھىيىسىنىڭ 1945 - يىلدىن 1949 - يىلغىچە ۋەزىپە ئوتىگەن ھاكىم، مۇئاۋىن ھاكىملىرى

سىياسەت 4 — 2

ئىسىم - فامىلىسى	جىنسى	مىللىتى	يۇرتى	ۋەزىپىسى	ۋەزىپە ئوتىگەن ۋاقتى	ئىزاھات
ئىبراھىم روزى- ھاجى			شىنجاڭ	ئوتكۈزۈۋېلىش كومىتېتىنىڭ ۋاقتىلىق مەسئۇلى	1945.2.21 — 1945.4	
ئوسمد ھاجى			شىنجاڭ	ئاغلاقچى	1945.5.28 — 1945.7.28	1945 - يىل 8 - ئاينىڭ 28 - كۈنى تەيىنلەندى
				ھاكىم	1945.7.25 — 1945.11	
نامجىل	ئەر	موڭغۇل	شىنجاڭ	مۇئاۋىن ھاكىم	1945.8 — 1946.8	
ھاشىم ئوسمان			شىنجاڭ	ھاكىم	1945.11.16 — 1946.8 1946.11 — 1950.2	1945 - يىل 4 - ئايدىن 5 - ئايغىچە ئاغلاقچى مەھكىمىسىنىڭ ئاغلاقچىسى بولدى
ئىرده بۇلغىن	ئەر	موڭغۇل	شىنجاڭ	مۇۋەققەت ھاكىم	1946.8 — 1946.11	ئارىشاڭ بىلەن قوشۇۋېتىلگەن مەزگىلدە
شېرىجە	ئەر	موڭغۇل	شىنجاڭ	مۇئاۋىن ھاكىم	1946.4 — 1946.8	
ماخمۇتجان ئىبراھىم			شىنجاڭ	1 - مۇئاۋىن ھاكىم	1946.8.20 — 1946.11.21	
بىنازىر	ئەر	قازاق	شىنجاڭ	2 - مۇئاۋىن ھاكىم	1946.9.15 — 1946.11	
قۇسمانىيا بېردىبەك	ئەر	قازاق	شىنجاڭ	مۇئاۋىن ھاكىم	1946.11.16 — 1948.4.11	
ئۇما	ئەر	موڭغۇل	شىنجاڭ	مۇئاۋىن ھاكىم	—1947.2.3	
قاسىمقان ئاۋبا- كىر	ئەر	قازاق	شىنجاڭ	مۇئاۋىن ھاكىم	1948.4.11 — 1949.9	

2. ناھىيىلىك كېڭەش

مىنگونىڭ 35 - يىلى (1946 - يىلى) 11 - ئاينىڭ 16 - كۈنى ناھىيە بويىچە ئاممىۋى يىغىن ئوتكۈزۈلۈپ، ناھىيىلىك كېڭەش تەسىس قىلىندى. يىغىندا نىياز ئۆمەر كېڭەش باشلىقلىقىغا، قاسىمقان ئاۋباكىر مۇئاۋىن كېڭەش باشلىقلىقىغا سايلاندى. نىياز ئۆمەر، مەھەممەت شېرىپ، مولا ياسىن، شايەخمەت، ئەزىم،

ئايمەھەممەت، مامۇتخان، زەينۇللا، نەدىمىت، چىگمىت، سەئگە، ئە. تالالار (12 كىشى) ناهيىلىك كېڭەش ئەزالىقىغا سايلاندى. ئېرده بۇلغىن ئۇلكىلىك كېڭەش ئەزالىقىغا سايلاندى. هاشىم ئوسمان ناهيىنىلىك هاكىملىقىغا، قۇسمانىيا بېردىبەك مۇئاۋىن هاكىملىققا سايلاندى.

مىنگونلىك 36 - يىلى (1947 - يىلى) 3 - ئاينىلىك 1 - كۈنى ناهيىلىك كېڭەش 1 - سانلىق يىغىن ئۇتكۈزۈپ، ئۇمانى ناهيىنىلىك مۇئاۋىن هاكىملىقىغا سايلىدى، مۇزاكىره قىلىش ئارقىلىق 1 -، 2 -، 3 - رايونلارنىلىك مىڭبېشى، يۈزبېشىلىرىنى بەلگىلىدى. ناهيىلىك كېڭەشنىلىك قارىمىقىدا سايلام، ئىقتىساد، مەدەنىيەت - ماۋارىپ، سەھىيە قاتارلىق گۇرۇپپىلار قۇرۇلدى.

V باب

ناهيە، شەهەرلىك خەلق هۆكۈمىتى

§ 1. ئاپپاراتلار

1949 - يىل 9 - ئاينىلىك ئاخىرلىرىدا شىنجاڭ تىنچلىق بىلەن ئازاد قىلىنغاندىن كېيىن، بورتالا ناهيىلىك هۆكۈمەت داۋاملىق خىزمەت ئىشلىدى.

1950 - يىل 2 - ئايدا جۇڭگو خەلق ئازادلىق ئارمىيىسى 1 - دالا ئارمىيىسى 1 - بىڭتۇەننىلىك قۇرۇلۇش قىلغۇچى قىسىملار تۇەنى سىياسىي باشقارمىسى هەم 3 - يىگى، 2 - يىڭىنلىك 5 - لىيەنى بورتالا ناهيىسىگە كېلىپ ئورۇنلىشىپ، دېموكراتىك هاكىمىيەت قۇرۇلۇشى ئېلىپ بېرىشقا ئادەم ئەۋەتتى. شۇ يىلى 8 - ئايدا بورتالا ناهيىلىك هۆكۈمەت ئىلى ۋىلايىتىگە قاراشلىق بورتالا ناهيىلىك خەلق هۆكۈمىتىگە ئۆزگەرتىلدى، ئۇنىڭغا ئۇچ رايون قارىدى. ناهيىلىك خەلق هۆكۈمىتى ئاپپاراتى ئەسلىدىكى ئاساستا تەرتىپكە سېلىندى، ئۇنىلىك قارىمىقىدا كاتىبات ئىشخانىسى، خەلق ئىشلىرى بۆلۈمى، ماۋارىپ - سەھىيە بۆلۈمى، مالىيە بۆلۈمىنىلىك ئاشلىق بۆلۈمچىسى، سودا - سانائەت بۆلۈمى، جامائەت خەۋپسىزلىكى ئىدارىسى، باج ئىدارىسى، خەلق بانكىسى، سوت مەھكىمىسى تەسىس قىلىندى. 1951 - يىلى قۇرۇلۇش بۆلۈمى قۇرۇلدى. 1952 - يىل 10 - ئايدا خەلق تەمىنات - سودا كوپېراتىپى قۇرۇلدى، شۇ يىلى 12 - ئايدا كوپېراتىپ نامى دېھقانلار تەمىنات - سودا كوپېراتىپىغا ئۆزگەرتىلدى. 1953 - يىل 9 - ئايدا ئەسلىدىكى پوچتا - تېلېگراف تىجارەت ئورنى ئاساسىدا پوچتا - تېلېگراف ئىدارىسى قۇرۇلدى. 1954 - يىل 3 - ئايدا ئاشلىق بۆلۈمچىسى ئاشلىق بۆلۈمىگە، ماۋارىپ - سەھىيە بۆلۈمى مەدەنىيەت - ماۋارىپ بۆلۈمىگە ئۆزگەرتىلدى.

1955 - يىلىنلىك بېشىدا ناهيىلىك خەلق هۆكۈمىتىنىلىك نامى ناهيىلىك خەلق كومىتېتىغا ئۆزگەرتىلدى. 1955 - يىل 6 - ئايدا خەلق بانكىسى ئەمەلدىن قالدۇرۇلۇپ، خادىملىرى ئوبلاستلىق مەركىزىي تارماق بانكىغا قوشۇۋېتىلدى، 8 - ئايدا ستاتىستىكا بۆلۈمى قۇرۇلدى. 1956 - يىلى قاتناش بۆلۈمى، سۇچىلىق بۆلۈمى، هەربىي خىزمەت ئىدارىسى، يېزا ئىگىلىك بانكىسى، قول سانائەتچىلەر بىرلەشمە كوپېراتىپى قۇرۇلدى. 1957-يىل 12 - ئايدا ناهيىلىك يېزا ئىگىلىك بانكىسى ئەمەلدىن قالدۇرۇلۇپ، خادىملىرى ئوبلاستلىق مەركىزىي تارماق بانكىغا قوشۇۋېتىلدى.

1958 - يىل 6 - ئاينىك 19 - كۇنى بورتالا موڭغۇل ئاپتونوم ئوبلاستلىق 2 - نۆۋەتلىك خەلق قۇرۇلتىيى 1 - يىغىنىنىك ماقۇللىشى بىلەن گوۋۇيۈەنگە ئىلتىماس قىلىنىپ، گوۋۇيۈەنىنىك 1959 - يىل 1 - ئاينىك 16 - كۇنى تەستىقلىشى ئارقىلىق بورتالا ناھىيىسىدىكى ناھىيە دەرىجىلىك ئاپپاراتلار ئەمەلدىن قالدۇرۇلدى، بورتالا ناھىيىسىنىك نامى ساقلاپ قېلىندى ۋە ئۇ بورتالا ئوبلاستىنىك بىۋاستە باشقۇرۇشىغا ئۆتكۈزۈپ بېرىلدى.

1962 - يىل 11 - ئاينىك 7 - كۇنى بورتالا ناھىيىسىدىكى ناھىيە دەرىجىلىك ئاپپاراتلار ئەسلىگە كەلتۈرۈلدى، ناھىيىلىك خەلق كومىتېتى 1963 - يىل 1 - ئاينىك 1 - كۇنى رەسمىي ئىشقا كىرىشتى، خىزمەت تارماقلىرى ئىشخانا، مەدەنىيەت - ماارىپ - سەھىيە بۆلۈمى، خەلق ئىشلىرى بۆلۈمى، دېھقانچىلىق - چارۋىچىلىق بۆلۈمى، سۇچىلىق بۆلۈمى، مالىيە بۆلۈمى، پىلان - ستاتىستىكا بۆلۈمى، سودا - سانائەت بۆلۈمى (ئاساسلىقى، سانائەت، قاتناش، مالىيە - سودا، مال باھاسى، بازار باشقۇرۇش قاتارلىقلارنى باشقۇردى)، ئاشلىق ئىدارىسى، باج ئىدارىسى، جامائەت خەۋپسىزلىكى ئىدارىسى، يېزا ئىگىلىك بانكىسى، تەمىنات - سودا كوپېراتىپى، قول سانائەتچىلەر بىرلەشمە كوپېراتىپى، چارۋا مەھسۇلاتلىرى تارماق شىركىتى (1963 - يىل 11 - ئايدا ئوبلاستلىق تاشقى سودا ئىدارىسىگە ئۆتكۈزۈپ بېرىلدى) دىن ئىبارەت.

1964 - يىل 1 - ئايدا پىلان - ستاتىستىكا بۆلۈمى مالىيە - ئىقتىساد - پىلان كومىتېتىغا ئۆزگەرتىلدى، ستاتىستىكا بۆلۈمى ئەسلىگە كەلتۈرۈلدى. شۇ يىلى 9 - ئايدا كادىرلار بۆلۈمى تەسىس قىلىندى، 12 - ئايدا ناھىيىلىك يېزا ئىگىلىك بانكىسى يەنە بىر قېتىم ئەمەلدىن قالدۇرۇلدى.

«مەدەنىيەت زور ئىنقىلابى» مەزگىلىدە ناھىيىلىك خەلق كومىتېتىنىڭ رەھبەرلىك ئاپپاراتى پالەچ ھالەتكە چۈشۈپ قالدى، نۇرغۇن رەھبىرىي كادىرلار چەتكە تۇرغۇزۇپ قويۇلدى ياكى تەنقىد - كۆرەش قىلىندى، شۇنىڭ بىلەن خىزمەت ئىشلەشكە ئىلاجسىز قالدى. 1967 - يىل 5 - ئايدا جۇڭگو خەلق ئازادلىق ئارمىيىسى بورتالا ناھىيىلىك خەلق قوراللىق بۆلۈمى بۇيرۇقىغا بىنائەن «ئۇچ ياردەم، ئىككى ھەربىي» (سولچىلارنى قوللاش، سانائەتكە ياردەم بېرىش، يېزا ئىگىلىكىگە ياردەم بېرىش، ھەربىي ئىدارە قىلىش، ھەربىي تەلىم - تەربىيە) خىزمىتىگە كىرىشىپ، بورتالا ناھىيىلىك خەلق قوراللىق بۆلۈمى ئىشلەپچىقىرىش ئىشخانىسىنى قۇردى.

1969 - يىل 4 - ئاينىك 8 - كۇنى ئارمىيە ۋەكىلى، ئىنقىلابىي رەھبىرىي كادىرلار ۋەكىلى ۋە ئامما ۋەكىللىدىن ئىبارەت ئۈچ تەرەپ بىرلەشكەن بورتالا ناھىيىلىك ئىنقىلابىي كومىتېت قۇرۇلدى (ناھىيىلىك خەلق كومىتېتى ئاپپاراتىنىڭ ئورنىنى دەسسىدى)، ئۇنىڭ قارىمىقىدا سىياسىي خىزمەت گۇرۇپپىسى، ئىشلەپچىقىرىشقا قوماندانلىق قىلىش گۇرۇپپىسى، ئىش بېجىرىش گۇرۇپپىسى، خەلق قوغداش گۇرۇپپىسى ۋە ئۇرۇش تەييارلىقى ئىشخانىسى تەسىس قىلىندى. سىياسىي خىزمەت گۇرۇپپىسىنىڭ قارىمىقىدا تەشكىلات، تەشۋىقات، بىرلىكسەپ، مەدەنىيەت - ماارىپ - سەھىيە، ئاممىۋى خىزمەت گۇرۇپپىسىدىن ئىبارەت بەش گۇرۇپپا تەسىس قىلىندى. ئىشلەپچىقىرىشقا قوماندانلىق قىلىش گۇرۇپپىسىنىڭ قارىمىقىدا سانائەت - قاتناش، دېھقانچىلىق - چارۋىچىلىق، سۇچىلىق، مالىيە - سودا، ستاتىستىكا گۇرۇپپىسىدىن ئىبارەت بەش گۇرۇپپا تەسىس قىلىندى. ئورگان خادىمى 61 كىشىدىن تەركىب تاپتى.

1971 - يىل 3 - ئايدا دېھقانچىلىق - چارۋىچىلىق، يېزا ئىگىلىك ماشىنىلىرى، سۇچىلىق گۇرۇپپىلىرى دېھقانچىلىق - چارۋىچىلىق مۇلازىمەت پونكىتىغا قوشۇۋېتىلىپ، دېھقانچىلىق - چارۋىچىلىق ئىدارىسى قۇرۇلدى. مالىيە، باج قوشۇۋېتىلىپ، مالىيە - باج ئىدارىسى قۇرۇلدى. شۇ يىلى 6 - ئاينىك 12 - كۇنى سودا ئىدارىسى قۇرۇلدى (1973 - يىل 3 - ئايدا سودا ئىدارىسى ئەمەلدىن قالدۇرۇلۇپ، ناھىيىلىك تەمىنات - سودا كوپېراتىپى ئەسلىگە كەلتۈرۈلدى). 1972 - يىل 5 - ئايدا ئوبلاستلىق تاشقى سودا ئىدارىسى بورتالا ناھىيىسىگە ئۆتكۈزۈپ بېرىلىپ، ناھىيىلىك تاشقى سودا ئىدارىسى قۇرۇلدى.

1974 - يىل 6 - ئاينىك 29 - كۇنى ناھىيىلىك ئىنقىلابىي كومىتېتىنىڭ سىياسىي خىزمەت،

ئىشلەپچىقىرىشقا قوماندانلىق قىلىش، ئىش بېجىرىش، خەلق قوغداش گۇرۇپپىلىرى ۋە بۇلارنىڭ قارىمىقىدىكى گۇرۇپپىلار ئەمەلدىن قالدۇرۇلۇپ، كومىتېت، ئىدارە، ئىشخانىلارنىڭ نامى ئەسلىگە كەلتۈرۈلدى. ناھىيىلىك ئىنقىلابىي كومىتېت قارىمىقىدا ئىشخانا (ناھىيىلىك ئىنقىلابى كومىتېت بىلەن ناھىيىلىك پارتكومنىڭ بىرلەشمە مەھكىمىسى)، مالىيە - ئىقتىساد - پىلان كومىتېتى، چېگرا مۇداپىئە كومىتېتى، مالىيە - باج ئىدارىسى، جامائەت خەۋپسىزلىكى ئىدارىسى (1973 - يىل 3 - ئايدا ئەسلىگە كەلگەن)، خەلق ئىشلىرى ئىدارىسى، دېھقانچىلىق - چارۋىچىلىق ئىدارىسى، دېھقانچىلىق - چارۋىچىلىق ماشىنىلىرى ئىدارىسى، سۇچىلىق - ئېلېكتر قۇۋۋىتى ئىدارىسى، سودا - سانائەت - قاتناش ئىدارىسى، ئاشلىق ئىدارىسى، تەنتەربىيە ھەربىكتى كومىتېتى (1973 - يىل قۇرۇلغان)، خەلق ھاۋا مۇداپىئە - ئۇرۇش تەييارلىقى ئىشخانىسى، زىيالىي ياشلارنىڭ تاغ ۋە يېزىلارغا بېرىش ئىشخانىسى (1973 - يىل 11 - ئايدا قۇرۇلغان)، مەدەنىيەت - ماارىپ - سەھىيە ئىدارىسى، تاشقى سودا ئىدارىسى خىزمىتى ئىشلىدى. 1976 - يىل 2 - ئايدا مەدەنىيەت - ماارىپ ئىدارىسىدىن سەھىيە ئايرىلىپ چىقىپ، سەھىيە ئىدارىسى قۇرۇلدى. شۇ يىلى 11 - ئايدا دېھقانچىلىق - چارۋىچىلىق ئىدارىسى ئەمەلدىن قالدۇرۇلۇپ، دېھقانچىلىق - ئورمانچىلىق ئىدارىسى، چارۋىچىلىق ئىدارىسى تەسىس قىلىندى. 1977 - يىل 11 - ئايدا پەن - تېخنىكا كومىتېتى تەسىس قىلىندى. 1979 - يىل 1 - ئايدا كادىرلار بۆلۈمى تەسىس قىلىندى. شۇ يىلى 8 - ئايدا گۈڭشې - ئەترەت كارخانىلىرى ئىدارىسى تەسىس قىلىندى.

1980 - يىل 6 - ئايدا ناھىيىلىك ئىنقىلابىي كومىتېت ئەمەلدىن قالدۇرۇلۇپ، ناھىيىلىك خەلق ھۆكۈمىتى ئەسلىگە كەلتۈرۈلدى. ناھىيىلىك خەلق ھۆكۈمىتى قارىمىقىدا ئىشخانا (ئەرزىيەت ۋە تاشقى ئىشلار، مۇھاجىرلار، مىللەتلەر ئىشلىرى، دىن ئىشلىرىنى قوشۇمچە ئىشلەيدۇ)، خەلق ئىشلىرى، كادىرلار، مالىيە، دېھقانچىلىق - ئورمانچىلىق، چارۋىچىلىق، سۇ - ئېلېكتر، سانائەت - قاتناش، مەدەنىيەت - ماارىپ، سەھىيە (قارىمىقىدا پىلانلىق توغۇت ئىشخانىسى، ۋەتەنپەرۋەرلىك تەربىيىتى ھەربىكتى ھەيئىتى تەسىس قىلىندى)، گۈڭشې - ئەترەت كارخانىلىرى، دېھقانچىلىق - چارۋىچىلىق ماشىنىلىرى بۆلۈملىرىدىن ئىبارەت 12 بۆلۈم، جامائەت خەۋپسىزلىكى، باج، سودا - سانائەتنى مەمۇرىي باشقۇرۇش، ئاشلىق، تاشقى سودا ئىدارىلىرىدىن ئىبارەت بەش ئىدارە، پىلان كومىتېتى (ئاساسىي قۇرۇلۇش، مال باھاسى، ستاتىستىكا، ماددىي ئەشيا، مۇھىت ئاسراش، خەلق ھاۋا مۇداپىئە - ئۇرۇش تەييارلىقى ئىشلىرىنى قوشۇمچە ئىشلەيدۇ)، پەن - تېخنىكا كومىتېتى، تەنتەربىيە ھەربىكتى كومىتېتى تەسىس قىلىندى. 1980 - يىل 7 - ئايدا خەلق ھاۋا مۇداپىئە - ئۇرۇش تەييارلىقى ئىشخانىسى ئەمەلدىن قالدۇرۇلدى. شۇ يىلى 10 - ئايدا زىيالىي ياشلار ئىشخانىسى ئەمەلدىن قالدۇرۇلدى. 1981 - يىل 1 - ئايدا ئەمگەك بۆلۈمى، ئەدلىيە بۆلۈمى تەسىس قىلىندى، شۇ يىلى 5 - ئايدا بۆلۈم ئىدارىگە ئۆزگەرتىلدى، كېيىن يەنە بۆلۈمگە ئۆزگەرتىلدى.

1984 - يىل 5 - ئايدا ناھىيىلىك ھۆكۈمەت ئاپپاراتى ئىسلاھ قىلىنىپ، ئەسلىدىكى بۆلۈم، ئىشخانىلار ئىدارە، كومىتېت، ئىشخانىغا ئۆزگەرتىلدى. پىلان كومىتېتىدىن ستاتىستىكا ئايرىلىپ چىقىپ، ستاتىستىكا ئىدارىسى تەسىس قىلىندى، سانائەت - قاتناش بۆلۈمى ئىقتىساد كومىتېتىغا ئۆزگەرتىلدى، ئەمگەك بىلەن كادىرلار قوشۇۋېتىلىپ، ئەمگەك - كادىرلار ئىدارىسى قۇرۇلدى، دېھقانچىلىق - ئورمانچىلىق بۆلۈمى ئايرىلىپ، دېھقانچىلىق ئىدارىسى، ئورمانچىلىق ئىدارىسى تەسىس قىلىندى، مەدەنىيەت - ماارىپ بۆلۈمى ئايرىلىپ، ماارىپ ئىدارىسى تەسىس قىلىندى، مەدەنىيەت قىسمى تەنتەربىيىگە قوشۇۋېتىلىپ، مەدەنىيەت - تەنتەربىيە ئىدارىسى قۇرۇلدى. تاشقى سودا ئىدارىسىنىڭ نامى تاشقى سودا شىركىتىگە ئۆزگەرتىلدى. گۈڭشې - ئەترەت كارخانىلىرى بۆلۈمىنىڭ نامى يېزا - بازار كارخانىلىرىنى باشقۇرۇش ئىدارىسىگە ئۆزگەرتىلدى. تەركىزە تەھرىر ئىشخانىسى (كېيىن پارتىيە تارىخى ئىشخانىسىنى ئۆز ئىچىگە ئالدى)، شەھەر - يېزا قۇرۇلۇشى — مۇھىت ئاسراش ئىدارىسى، مۇپەتتىشلىك ئىدارىسى، مال باھاسى ئىدارىسى، رادىئو - تېلېۋىزىيە ئىدارىسى تەسىس قىلىندى. ئۆزگەرتىلمىگەن باشقا تارماقلار يۇقىرىغا ئوخشاش بولدى.

1985 - يىل 9 - ئاينىك 21 - كۈنى بورتالا ناھيىسىنىك شەھەرگە ئۆزگەرتىلگەنلىكى رەسمىي جاكارلاندى، ھۆكۈمەت ئورگىنى ئەسلىدىكى مەمۇرىي ئاپپاراتتىن شەھەرلىك ھۆكۈمەت مەمۇرىي ئاپپاراتىغا ئۆزگەرتىلدى.

ناھيىلىك، شەھەرلىك خەلق ھۆكۈمىتىنىك باشلىقلىرى

سىياسەت 5 — 1

ئىسىم - فامىلىسى	جىنسى	مىللىتى	يۇرتى	ۋەزىپىسى	ۋەزىپە ئۆتىگەن ۋاقتى	ئىزاھات
ھاشىم ئوسمان			شىنجاڭ بورتالا	ھاكىم	1949.9 — 1951.11	
ئابدۇرىشىت ھەلىم			شىنجاڭ قورغاس	ھاكىم	1951.11 — 1954.3	
ئەھمەت سەيىت			سوۋېت ئىتتىپاقى	ھاكىم	1954.3 — 1954.7	
تۇراخۇن جامال			شىنجاڭ جىلگە	ھاكىم	1954.7 — 1956.8	
مۇتەللىپ روزى			شىنجاڭ بورتالا	مۇۋەققەت ھاكىم	1956.11.14 — 1959.1	1956 - يىل 12 - ئايدا ھاكىم بولدى
كۇجە	ئەر	موڭغۇل	شىنجاڭ شىخو	ھاكىم	1962.7 — 1967.3	
بەي يۈكۈي	ئەر	موڭغۇل	جىلىن	ئىنقىلابىي كومىتېت مۇدىرى	1969.4.7 — 1973.11	ئارمىيە ۋەكىلى
مىجە	ئەر	موڭغۇل	شىنجاڭ نىلقا	مۇدىر	1973.11 — 1977.2	
يەنجىپ	ئەر	موڭغۇل	شىنجاڭ بورتالا	مۇدىر	1977.3 — 1980.3	
جاپپار تىندىق			شىنجاڭ بورتالا	مۇدىر ھاكىم	1980.3 — 1984.4	1980 - يىل 6 - ئايدا ھاكىم بولدى
سەرە	ئەر	موڭغۇل	شىنجاڭ بورتالا	ھاكىم شەھەر باشلىقى	1984.4—	1985 - يىل 9 - ئايدا شەھەر باشلىقى بولدى

بورتالا ناھيىلىك، شەھەرلىك خەلق ھۆكۈمىتىنىك مۇئاۋىن باشلىقلىرى

سىياسەت 5 — 2

ئىسىم - فامىلىسى	جىنسى	مىللىتى	يۇرتى	ۋەزىپىسى	ۋەزىپە ئۆتىگەن ۋاقتى	ئىزاھات
ئا. دورجى	ئەر	موڭغۇل	شىنجاڭ بورتالا	مۇئاۋىن ھاكىم	1952.1.1 — 1952.6	
تۇراخۇن جامال			شىنجاڭ جىلگە	مۇئاۋىن ھاكىم	1954.3 — 1954.7	
ئادارقان مافى	ئەر	قازاق	سوۋېت ئىتتىپاقى	مۇئاۋىن ھاكىم	1952 — 1955.12	
داۋىتقان بايمۇرات	ئەر	قازاق	شىنجاڭ بورتالا	مۇئاۋىن ھاكىم	1955.8 — 1958.8	

بادمارا	ئەر	موڭغۇل	شىنجاڭ بورتالا	مۇئاۋىن ھاكىم	1958.6 — 1956.12	
جۇرۇڭ	ئەر	خەنزۇ	سەنشى شېنچى	مۇئاۋىن ھاكىم مۇئاۋىن مۇدىر	1967.3 — 1962.7.10 1975.6 — 1973.9.22	
ساتادەت ھوشۇر			شىنجاڭ غۇلجا	مۇئاۋىن ھاكىم	1967.3 — 1962.9	
ئۇمىبتقالى ئوراز	ئەر	قازاق	شىنجاڭ سانجى	مۇئاۋىن ھاكىم مۇئاۋىن مۇدىر	1967.3 — 1963.9 1974 — 1973.9.22	
مىجە	ئەر	موڭغۇل	شىنجاڭ نىلقا	مۇئاۋىن ھاكىم مۇئاۋىن مۇدىر	1967.3 — 1966.6.16 1973.11.1—1969.4.7	
جاۋگەن	ئەر	خەنزۇ		مۇئاۋىن مۇدىر	1969.4.7 — خىزمەت ئورنىغا كەلمىدى	ئارمىيە ۋەكىلى
شۇشېگدۇ	ئەر	خەنزۇ	جياڭسۇ جياڭيىن	مۇئاۋىن مۇدىر	1973.10 — 1969.4.7	ئامما ۋەكىلى
جۇيىڭلۇڭ	ئەر	خەنزۇ	ھەنخۇي سۇيشى	مۇئاۋىن مۇدىر	1973.11.1—1969.4.7	ئامما ۋەكىلى
چېن جىشياڭ	ئەر	خەنزۇ	شەنشى چۈنخۇا	مۇئاۋىن مۇدىر	1973.11.4—1970.11.19	
لى زوجېن	ئەر	خەنزۇ	سەنشى يىچياڭ	مۇئاۋىن مۇدىر	1979.6 — 1972.11.25	
دۇڭ زېڭخۇي	ئەر	خەنزۇ	سەنشى چىنيۈەن	مۇئاۋىن مۇدىر	1980.6 — 1973.11.1	
ئەبىل بازاربېك	ئەر	قازاق	شىنجاڭ غۇلجا	مۇئاۋىن مۇدىر مۇئاۋىن ھاكىم	1984.4.14 — 1973.6	1980 - يىل 6 - ئايدا مۇئاۋىن ھاكىم بولدى
ۋاڭ شۈېن	ئەر	خەنزۇ	خېبېي ژۈچياۋ	مۇئاۋىن مۇدىر مۇئاۋىن ھاكىم	1984.4.14 — 1975.6	1980 - يىل 6 - ئايدا مۇئاۋىن ھاكىم بولدى، 1984 - يىل 4 - ئايدا مەسلىھەتچى بولدى
جاڭ يۈگنيەن	ئەر	خەنزۇ	جياڭسۇ دەنتۇ	مۇئاۋىن مۇدىر مۇئاۋىن ھاكىم	1982.12.1 — 1975.6	1980 - يىل 6 - ئايدا مۇئاۋىن ھاكىم بولدى
گۈشەنيۇ	ئەر	خەنزۇ	جياڭسۇ شۇجۇ	مۇئاۋىن مۇدىر	1979.2 — 1975.6	
يەن جىيۇ	ئەر	موڭغۇل	شىنجاڭ بورتالا	مۇئاۋىن مۇدىر	1977.3 — 1976.10	
لى شاڭگۈن	ئەر	خەنزۇ	سەنشى ژۈتەي	مۇئاۋىن مۇدىر	1980.3.26—1977.2.24	
ھىممەت مىجىت			شىنجاڭ ئاتۇش	مۇئاۋىن مۇدىر	1980.5.7—1977.2.24	
داڭسىن	ئەر	موڭغۇل	شىنجاڭ بورتالا	مۇئاۋىن ھاكىم	1984.4.14 — 1980.7	
سۈن جياشياڭ	ئەر	خەنزۇ	شىنجاڭ غۇلجا	مۇئاۋىن ھاكىم مۇئاۋىن شەھەر باشلىقى	1980.6—	

جەكەنباي قاجىبالا	ئەر	قازاق	شىنجاڭ تولى	مۇئاۋىن ھاكىم مۇئاۋىن شەھەر باشلىقى	13. 4. 1984—	
چېن يۇڭ	ئەر	موڭغۇل	شىنجاڭ بورتالا	مۇئاۋىن ھاكىم مۇئاۋىن شەھەر باشلىقى	13. 4. 1984—	
جاڭ فۇخۇەن	ئەر	خەنزۇ	گۇاڭدۇڭ لودىڭ	مۇئاۋىن ھاكىم مۇئاۋىن شەھەر باشلىقى	13. 4. 1984—	
ئابلەت ھىلىم			شىنجاڭ بورتالا	مۇئاۋىن ھاكىم مۇئاۋىن شەھەر باشلىقى	8. 1984—	

ئىزاھات: 1985 - يىل 9 - ئاينىڭ 21 - كۈنى ناھىيە شەھەرگە ئۆزگەرتىلگەندىن كېيىن، سۇن جياشياڭ، جەكەنباي قاجىبالا، چېن يۇڭ، جاڭ فۇخۇەن، ئابلەت ھىلىملارنىڭ ۋەزىپىسى مۇئاۋىن ھاكىملىقتىن مۇئاۋىن شەھەر باشلىقلىقىغا ئۆزگەرتىلدى.

§ 2. ھۆكۈمەت ئىشلىرى ۋە نەتىجىلەر

1. 1950 - يىلدىن 1956 - يىلغىچە

1950 - يىل 8 - ئايدا بورتالا ناھىيىلىك ھۆكۈمەت بورتالا ناھىيىلىك خەلق ھۆكۈمىتىگە ئۆزگەرتىلدى، رايونلۇق، يېزىلىق خەلق ھۆكۈمەتلىرى كەينى - كەينىدىن قۇرۇلدى. ناھىيىلىك خەلق ھۆكۈمىتى پارتىيە سىياسىتى بويىچە دېھقانلارنىڭ دېموكراتىك ئىسلاھات ھەرىكىتىنى قانات يايدۇرۇش، ئىشلەپچىقىرىشنى راۋاجلاندۇرۇش، مەدەنىيەتنى ئومۇملاشتۇرۇش، ساۋاتسىزلىقنى تۈگىتىشكە رەھبەرلىك قىلدى. 1951 - يىل 3 - ئايدا ناھىيىلىك خەلق ھۆكۈمىتى 36 ماددىلىق ئىشلەپچىقىرىشنى قېلىپلاشتۇرۇش نىزامىنى تۈزۈپ، بورتالادىكى ھەر مىللەت خەلقىنى قىزىل بايراق تالىشىش ئىشلەپچىقىرىش مۇسابىقىسىنى قانات يايدۇرۇشقا چاقىردى. شۇ يىلى 9 - ئايدا ئىجارە ھەققىنى كېمەيتىش - زومىگەرلەرگە قارشى تۇرۇش كۈرىشى قانات يايدۇرۇلۇپ، پومېشچىكلارنىڭ سىياسىي ھوقۇقى ۋە تەسىر كۈچى ئاجىزلاشتۇرۇلدى، دېھقانلار ئاممىسىنىڭ ئىشلەپچىقىرىش ئاكتىپلىقى قوزغىتىلدى. ناھىيىلىك خەلق ھۆكۈمىتى تەشكىللەنگەن ئەتىيازلىق تېرىلغۇ خىزمەت ئەترىتى يېزىلارغا بېرىپ، ئاممىغا تەشۋىق قىلىپ، ئاممىنى سەپەرۋەر قىلىپ ۋە تەشكىللەپ، ھەمكارلىشىش - كوپىراتسىيىلىشىش پائالىيىتىنى قانات يايدۇردى. ئامېرىكا جاھانگىرلىكىگە قارشى تۇرۇش - چاۋشيەنگە ياردەم بېرىش، ئەكسىلئىنقىلابچىلارنى باستۇرۇش قاتارلىق ھەرىكەتلەر قانات يايدۇرۇلدى. 1952 - يىلى مەھسۇلاتنى ئاشۇرۇش - ئىقتىساد قىلىش ھەرىكىتى قانات يايدۇرۇلدى، چارۋىچىلىق رايونلىرىدا ئىسلاھات ئېلىپ بېرىلدى. ناھىيىلىك ھۆكۈمەت «قەدەمنى پۇختا بېسىش، سىياسەتتە كەڭ بولۇش» فاڭجېنىنى ئىزچىل ئىجرا قىلدى ۋە «چارۋىچىلىقنى ئاسراش ۋە راۋاجلاندۇرۇش» قاتارلىق بىر قاتار فاڭجېن - سىياسەتلەرنى يولغا قويدى. ھۆكۈمەت نامرات چارۋىچىلارنىڭ ئىشلەپچىقىرىشنى ئەسلىگە كەلتۈرۈشى ۋە تۇرمۇشىنى ياخشىلىشىغا ياردەم بېرىش ئۈچۈن، كۆپلەپ ئىشلەپچىقىرىش قەرز پۇلى، تۇرمۇش ياردەم پۇلى ۋە بىرقىسىم ماددىي ئەشيا تارقىتىپ، سەرگەردان بولۇپ يۈرگەن نامرات چارۋىچىلارنىڭ ماكانلىشىپ بىرەر ئىشنىڭ بېشىنى تۇتۇشىغا مەدەت بەردى. شۇ يىلى ھۆكۈمەت «ئورمان ئاسراشنى ئاساس، ئورمان بەرپا قىلىشنى قوشۇمچە قىلىش» فاڭجېنىنى ئوتتۇرىغا قويدى، تىكىلگەن كۆچەتلەرنىڭ تۇتۇش نىسبىتى 80% تىن ئاشتى. 1953 - يىل 2 - ئايدا يەر ئىسلاھاتى ئېلىپ بېرىلىپ، يەرلەر تەقسىم قىلىندى، دېھقانلارغا يەر خېتى تارقىتىپ بېرىلدى. «ئىشلەپچىقىرىش ئارقىلىق روناق تېپىش، ئەمگەك ئارقىلىق بېيىش، يەرنى كىم تېرىسا، ھوسۇلنى شۇ

ئېلىش» سىياسىتى يولغا قويۇلدى. بوزيەر ئۆزلەشتۈرۈپ، ئېتىز بەرپا قىلىش، سۇ ئىنشائاتى ياساش، يېڭىچە دېھقانچىلىق سايمانلىرىنى كېڭەيتىش زور كۈچ بىلەن تەشەببۇس قىلىندى. سۇغىرىشنى باشقۇرۇش جەھەتتە سۇدىن ئاشكارا پايدىلىنىش، مۇۋاپىق پايدىلىنىش نىزامى يولغا قويۇلدى. كەنت - بازارلار، ئىدارىلەر، مەكتەپلەردە تازىلىق ھەيئىتى تۈزۈمى ئورنىتىلىپ، تازىلىقنى سېلىشتۇرۇپ باھالاش مۇسابىقە پائالىيىتى قانات يايدۇرۇلدى. 1954 - يىل 9 - ئايدا بورتالا ناھىيىلىك خەلق ھۆكۈمىتى «ناھىيە بازىرىدىكى سودا - سانائەتچىلەر، قول ھۈنەرۋەنلەرنى تەرتىپكە سېلىش پىلانى» (لايىھە) نى تۈزۈپ چىقىپ، قول سانائەتنى سوتسىيالىستىك ئۆزگەرتىشنى يولغا قويدى. سودىدا ئوبوروت ساھەسىنى كېڭەيتىش بىلەن بىللە، پىلانلىق باشقۇرۇش يولغا قويۇلدى. ئاشلىقتا پىلانلىق سېتىۋېلىش يولغا قويۇلدى. داۋالاش سەۋىيىسىنى ئۆستۈرۈش ئۈچۈن، «بورتالا ناھىيىسىنىڭ داۋالاشنى باشقۇرۇش نىزامنامىسى» ئېلان قىلىندى. 1956 - يىلى چارۋىچىلىق رايونلىرىدا سوتسىيالىستىك ئۆزگەرتىش ھەرىكىتى قانات يايدۇرۇلدى، ناھىيە بويىچە خۇسۇسىي سودىنى ئۆزگەرتىش ۋەزىپىسى ئاساسەن ئورۇندالدى. «تۆت زىيانداش (چىۋىن، چاشقان، قاغا، قۇشقاچ) نى يوقىتىش، تازىلىققا رىئايە قىلىش» مەزمۇن قىلىنغان ئاممىۋى خاراكتېرلىك ۋەتەنپەرۋەرلىك تازىلىق ھەرىكىتى قانات يايدۇرۇلدى. بۇ مەزگىلدە ھۆكۈمەت يەنە خەلق باشقۇرۇشىدىكى ئوتتۇرا، باشلانغۇچ مەكتەپلەر، سودا، ئاشلىق، بازار باشقۇرۇش قاتارلىق مەسىلىلەرنى تولۇق مۇزاكىرە قىلدى ۋە ئورۇنلاشتۇردى.

2. 1957 - يىلدىن 1966 - يىل 5 - ئايغىچە

1957 - يىل مول ھوسۇل ئېلىش مۇسابىقە پائالىيىتى ئومۇمىيۈزلۈك قانات يايدۇرۇلدى، ئېلىنغان ئومۇمىي ئاشلىق 1952 - يىلدىكىدىن 58.22% ئاشتى. چارۋىچىلارنىڭ ئىختىيارىي قاتنىشىشى بىلەن چارۋىچىلىق كوپىراتىپى قۇرۇلدى، چارۋىدارلار ئىقتىسادىنى سوتسىيالىستىك ئۆزگەرتىش ئورۇندالدى. 1957 - يىلى ناھىيىلىك خەلق كومىتېتى ھۆكۈمەت ئورگىنىدىكى كادىرلارنى نۆۋەت بىلەن تۆۋەنگە چۈشۈرۈپ ئەمگەككە قاتناشتۇرۇشنى ۋە بۇنى تەدرىجىي تۈزۈمگە ئايلاندۇرۇشنى، ھۆكۈمەت رەھبەرلىرى دائىم ئاساسىي قاتلامغا بېرىپ، چارۋىچىلار بىلەن غىزالىنىشتا، يېتىپ - قوپۇشتا، ئەمگەك قىلىشتا بىللە بولۇشنى بەلگىلىدى. 1958 - يىلى ناھىيىلىك خەلق كومىتېتى «بورتالا ناھىيىسىنىڭ بىر تۇتاش ئوتلاق پىلانى» (لايىھە) نى ئېلان قىلدى. ئاشلىقتا بىر تۇتاش سېتىۋېلىش، بىر تۇتاش سېتىپ بېرىش سىياسىتى يولغا قويۇلدى. پاختا رەخت، سۇ يېغى بىلەن پىلانلىق تەمىنلەش بەلگىلەندى، ئاشلىق، ياغ بىلەن تەمىنلەش ئۆلچىمى بېكىتىلدى. شۇ يىلى 9 - ئايدا خەلق گۇڭشېسى ئومۇمىيۈزلۈك قۇرۇلدى. ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرىنىڭ تەرەققىياتى ئىشلەپچىقىرىش مۇناسىۋەتلىرىدىكى ئۆزگىرىش ئېھتىياجىغا ئۇيغۇنلىشالمىغانلىقى، ئۇنىڭ ئۈستىگە، خىزمەت داۋامىدا يۇقىرى كۆرسەتكۈچ بەلگىلەش، قارىغۇلارچە قوماندانلىق قىلىش ۋە مۇلۇكنى ئومۇمنىڭ قىلىۋېتىش شامىلى قاتارلىق «سول» چىل خاتالىقلارنىڭ تەسىرى تۈپەيلىدىن «سول» چىل خاتالىق كۆرۈلۈپ، دېھقانلارنىڭ ئىشلەپچىقىرىش ئاكتىپلىقىغا تەسىر يېتىپ، ئاشلىق مەھسۇلاتى يىلمۇ يىل تۆۋەنلەپ كەتتى. 1961 - يىلى ئېلىنغان ئومۇمىي ئاشلىق 10 مىليون 364 مىڭ كىلوگرام بولۇپ، 1957 - يىلدىكىدىن 13.68% ئازىيىپ كەتتى، ياغلىق دان 17.92% ئازايدى. 1961 - يىلى ھەر بىر ئەمگەك كۈچىگە توغرا كېلىدىغان ئوتتۇرىچە كىرىم 1957 - يىلدىكى 213.35 يۈەندىن 202.3 يۈەنگە چۈشۈپ قالدى. 1962 - يىلى سۇ ئىنشائاتى كۆپلەپ ياسىلىپ، يەرلەر پىلانلىنىپ، ئۈچ خىل ئېتىز (تەجرىبە ئېتىزى، ئۈلگىلىك ئېتىز، ئۇرۇقلۇق ئېتىزى) بەرپا قىلىنىپ، يەرنى تومۇزدا ھەيدەش، چوڭ تىپتىكى يېزا ئىگىلىك ماشىنا - سايمانلىرىنى كۆپەيتىش قاتارلىق تەدبىرلەر قوللىنىلىپ، يېزا ئىگىلىك ئىشلەپچىقىرىشى يېڭىباشتىن ئومۇمىيۈزلۈك راۋاجلاندۇرۇلۇشقا باشلىدى.

1963 - يىل 4 - ئايدا يېزا ئىگىلىك تېخنىكىسىنى كېڭەيتىش توري ئومۇميۈزلۈك بەرپا قىلىندى. هۆكۈمەت تېخنىكا كادىرلىرىنى يېڭى تېخنىكىلارنى نۇقتىلىق كېڭەيتىش، ماشىنىلاشقان مەشغۇلاتنى قوللىنىش ئۈچۈن ئاساسي قاتلامغا ئەۋەتتى. چارۋىچىلىق رايونلىرىدا ئىگىلىك باشقۇرۇش ئومۇميۈزلۈك كۆچەيتىلىپ، ئىشنى، مەھسۇلاتنى، قاتارغا قوشۇشنى هۆددىگە بېرىشتىن ئىبارەت ئۈچنى هۆددىگە بېرىش يولغا قويۇلۇپ، ئاممۇي خاراكتېردىكى ئۈچ بولماسلىق (يوقاپ كەتمەسلىك، بۆرىنىك زىيانكەشلىكىگە ئۈچرىماسلىق، چىقىم بولماسلىق) مەزمۇن قىلىنغان سېلىشتۇرۇپ باهالاش مۇسابىقە پائالىيىتى كەڭ قانات يايدۇرۇلۇپ، چارۋىچىلىق ئومۇميۈزلۈك راۋاجلاندۇرۇلدى. 1964 - يىلى شەھەر بويىچە ئومۇمي چارۋا 279 مىڭ 228 تۇياقتا يېتىپ، 1957 - يىلدىكىدىن 20% ئاشتى. ئورمانچىلىقتا ئېهتىاجى ئورمىنى بەرپا قىلىشنى ئاساس قىلىش فاكتورى ۋە دۆلەت بەرپا قىلسا، دۆلەت ئىگىدارچىلىقىدا بولۇش، گۇرۇپپا بەرپا قىلسا، گۇرۇپپا ئىگىدارچىلىقىدا بولۇش، ئەترەت بەرپا قىلسا، ئەترەت ئىگىدارچىلىقىدا بولۇش، شەخسلەر بەرپا قىلسا، شەخسلەر ئىگىدارلىقىدا بولۇش سىياسىتى ئىجرا قىلىندى، ئۆزى كېسىش، ئۆزى يېتىشتۇرۇش، ئۆزى باشقۇرۇش پىرىنسىپى يولغا قويۇلۇپ، ئورمانچىلىقنىك تەرەققىياتى ئىلگىرى سۈرۈلدى.

1962 - يىلنىك ئاخىرىدا بورتالا ناهىيىسى ئەسلىگە كەلتۈرۈلگەندىن كېيىن، ناهىيىلىك خەلق كومىتېتى «چوڭ سەكرەپ ئىلگىرىلەش» تەجرىبە - ساۋاقلىرىنى ئەستايىدىل يەكۈنلەش ئاساسىدا، خىزمەت داۋامىدىكى «سول» چىل خاتالىقلارنى تىرىشىپ تۈزىتىپ، «تەرتىپكە سېلىش، مۇستەهكەملەش، تولۇقلاش، ئۈستۈرۈش» فاكتورىنى ئەستايىدىل ئىزچىللاشتۇرۇدى، دېهقانچىلىق، چارۋىچىلىقتا بورتالانىك ئەهۋالىغا مۇۋاپىق كېلىدىغان بىر قاتار راۋاجلاندۇرۇش تەدبىرلىرىنى تۈزۈپ چىقىپ، دېهقانچىلىق، چارۋىچىلىقنى يېڭىباشتىن ئومۇميۈزلۈك راۋاجلاندۇردى. 1965 - يىلى شەھەر بويىچە ئېلىنغان ئاشلىق، پاختا، ياغلىق دان جەهەتتە تارىختا ئەڭ يۇقىرى سەۋىيە يارىتىلدى، دېهقانلارنىك كىشى بېشىغا توغرا كەلگەن ئوتتۇرىچە كىرىمى 143.78 يۈەنگە يەتتى. چارۋىچىلىق خېلى زور تەرەققىياتقا ئېرىشتى، ئومۇمي چارۋا 1957 - يىلدىكىدىن 32% ئاشتى. سانائەت تەرەققىياتى ئاستىراق بولغاندىن سىرت، باشقا ساهەلەر خېلى تېز تەرەققىياتقا ئېرىشتى.

3. 1966 - يىل 5 - ئايدىن 1977 - يىلغىچە

1966 - يىل 5 - ئايدا «مەدەنىيەت زور ئىنقىلابى» باشلاندى. دەسلەپتە بورتالا ناهىيىلىك خەلق كومىتېتى هەم ئۇنىك قارىمىقىدىكى هاكىمىيەت ئورگانلىرى خىزمەت هوقۇقىنى نورمال يۈرگۈزدى، 1967 - يىلنىك بېشىغا كەلگەندە، پالەچ هالەتكە چۈشۈپ قالدى، ئۇنىك قىسمەن خىزمەت هوقۇقىنى ناهىيىلىك خەلق قوراللىق بۆلۈمىنىك ئىشلەپچىقىرىش ئىشخانىسى ۋەكالىتەن يۈرگۈزدى. يېزا ئىگىلىك مۇنىستىرلىكىنىك ئىلى، بورتالا رايونلىرىدا 1 مىليون تۇياق ئىنچىكە يۇڭلۇق قوي ئۆلگىسىنى يارىتىش پىلانىغا ئاساسەن، شەھەر بويىچە 41 مىڭ 386 تۇياق ئىنچىكە يۇڭلۇق قوي (ئىنچىكە يۇڭلۇق شىنجاڭ قويى ۋە 1 - دەرىجىلىك قوي شۇنىڭ ئىچىدە) ئاساسىدا، بەش يىل ئىچىدە ئىنچىكە يۇڭلۇق قوي ئۆلگىسىنى يارىتىش پائالىيىتى قانات يايدۇرۇلدى، 1970- يىلغا بارغاندا 90 مىڭ 95 تۇياق ئىنچىكە يۇڭلۇق قوي ئۆلگىسى يارىتىش پىلانلانغاندى، 95 مىڭ تۇياقتا يەتكۈزۈلۈپ، ۋەزنىيە 3.4% ئاشۇرۇپ ئورۇندالدى. 1969 - يىل 4 - ئايدا ناهىيىلىك ئىنقىلابىي كومىتېت قورۇلغاندىن كېيىن، ئۇنىك پائالىيەت مەزمۇنى، ئاساسلىقى، «مەدەنىيەت زور ئىنقىلابى» نى قانداق راۋاجلاندۇرۇش، «ئىنقىلابنى تۇتۇپ، ئىشلەپچىقىرىشنى ئىلگىرى سۈرۈش» تەدبىرلىرىنى تەتقىق قىلىشتىن ئىبارەت بولدى. 1973 - يىل 6 - ئايدا «يېزا ئىگىلىكىدە داجەيدىن ئۆگىنىش» تەجرىبىلىرى ئالماشتۇرۇلدى ۋە يەكۈنلەندى. 1974 - يىل 9 - ئايدا ناهىيىلىك ئىنقىلابىي كومىتېت كالا تەسلىنى ياخشىلاش خىزمەت

يېغىنى چاقىرىپ، كالىنى شالغۇتلاشتۇرۇش، نەسلىنى ياخشىلاش، كالا پادىلىرىنى باھالاش ۋە كارتا - ئارخىپ تۈرغۇزۇش خىزمىتىنى مۇھاكىمە قىلىپ، پىلان تۈزدى. مەملىكەت بويىچە بەش كىچىك سانائەت بىلەن كەلك شۇغۇللىنىش دولقۇنىدا ناھىيىلىك ئىنقىلابىي كومىتېت ساناۋەتنى راۋاجلاندۇرۇش پىلانىنى مۇزاكىرە ۋە مۇھاكىمە قىلدى. مۇشۇ مەزگىلدە بورتالانىلىك سانائىتى راۋاجلاندى. ئەمما كۆپىنچىسى مەھەللىۋى ئۈسۈلدا ئىشقا كىرىشكەن، ئۈسكۈنىلىرى ئاددىي، ئىشچى - خىزمەتچىلەرنىڭ ساپاسى يۇقىرى ئەمەس، تېخنىكا كۆچى ئاجىز بولغاچقا، ئىشلەپچىقىرىش تەرەققىياتى ئاستا بولدى. يېزا ئىگىلىكى ئۈزاققىچە بىر ئىزدا توختاپ قالدى، ئاشلىق مەھسۇلاتى ئاشقان بولسىمۇ، لېكىن «ئاشلىقنى تۇنجا قىلىش» بىر تەرەپلىمىلىك بىلەن تەكىتلەنگەنلىكى ئۈچۈن، پاختا ئىشلەپچىقىرىش زور ھەجىمدە تۆۋەنلىدى. 1976 - يىلى ئېلىنغان ئومۇمىي پاختا 1965 - يىلدىكىدىن 91.09% ئازايدى. دېھقانلارنىڭ كىرىمى بەكمۇ تۆۋەن بولدى. چارۋىچىلىق تۆۋەنلىدى، 1976 - يىلى شەھەر بويىچە ئومۇمىي چارۋا 1965 - يىلدىكىدىن 18.89% ئازىيىپ كەتتى.

4. 1977 - يىلدىن 1985 - يىلغىچە

1977 - يىلى ناھىيىلىك ئىنقىلابىي كومىتېت «بورتالا ناھىيىسىنىڭ چوڭ ئەتراپىدىكى يېزا ئىگىلىك ماشىنىلىرىنى باشقۇرۇش نىزامى» ۋە «بورتالا ناھىيىسىنىڭ چوڭ ئەتراپىدىكى يېزا ئىگىلىك ماشىنىلىرى مالىيە باشقۇرۇش توغرىسىدىكى ۋاقىتلىق بەلگىلىمىسى» نى تۈزۈپ، يېزا ئىگىلىك ماشىنىلىرى خادىملىرى، ماشىنا باشقۇرۇش، مالىيە باشقۇرۇش توغرىسىدا ئېنىق بەلگىلىمە چىقىرىپ، ماشىنىلارنىڭ ساق بولۇش نىسبىتى ۋە پايدىلىنىلىش نىسبىتىنى ئۆستۈردى. شۇ يىلى 11 - ئاينىدا «بورتالا ناھىيىسىنىڭ 1978 - يىلدىن 1980 - يىلغىچە بولغان چارۋىچىلىقنى راۋاجلاندۇرۇش پىلانى» تۈزۈپ چىقىلدى، ئىقتىسادىي سىياسەت كەلك قويۇۋېتىلىپ، ھەرخىل شەكىلدىكى ئىشلەپچىقىرىش مەسئۇلىيەت تۈزۈملىرى يولغا قويۇلۇپ، ئىگىلىك باشقۇرۇش ياخشىلىنىپ، كۆپ خىل ئىگىلىك قانات يايدۇرۇلۇپ، چارۋىچىلارنىڭ ئىشلەپچىقىرىش ئاكتىپلىقى يۇقىرى كۆتۈرۈلدى، شۇنىڭ بىلەن شەھەر بويىچە چارۋىچىلىق تېز ۋە مۇقىم راۋاجلاندى. 1978 - يىل 2 - ئايدا گۇۋۇيۈەن ۋە جۇڭگو خەلق بانكىسى باش بانكىسىنىڭ نەق پۇل باشقۇرۇشقا دائىر بەلگىلىمىلىرىگە ئاساسەن، بورتالا ناھىيىسىنىڭ ئەمەلىي ئەھۋالىغا بىرلەشتۈرۈلۈپ، «يېزىلاردىكى گۇڭشې - ئەتراپىدىكى نەق پۇل باشقۇرۇشى توغرىسىدىكى ۋاقىتلىق بەلگىلىمە» تۈزۈپ چىقىلدى. دېھقانلارنىڭ ئاشلىقنى كۆپ سېتىپ بېرىشى، ياخشى ئاشلىقنى سېتىپ بېرىشىگە ئىلھام بېرىش يۈزىسىدىن سېتىۋېلىنغان ئاشلىق ئورنىغا سانائەت بۇيۇملىرىنى بېرىش چارىسىنى قوللىنىپ، پىلاندىكىدىن بەلگىلىك مىقدارداۋاشۇرۇپ ئاشلىق سېتىپ بەرگۈچىلەرگە مۇكاپات ھېسابىدا بىر قول تىراكتورى ياكى ئاپتوموبىل سېتىپ بېرىش بەلگىلەندى. 1979-يىلى چارۋىچىلىق رايونلىرىدا «بەشنى بەلگىلەش، بىرنى مۇكاپاتلاش - جازالاش تۈزۈمى» (يەنى مالچىنى، مال پادىسىنى، ئوتلاقنى، ۋەزىپىنى، ئەمگەك ھەققىنى بەلگىلەش، مەھسۇلاتنى ئاشۇرغانلارنى مۇكاپاتلاش، كېمەيتكەنلەرنى جازالاش تۈزۈمى) يولغا قويۇلدى. چارۋىچىلىق راۋاجلىنىپ، چارۋىچىلارنىڭ ئەمگەك ھەققى ئىلگىرىكىدىن ئۆستى. بازارنى جانلاندۇرۇش ئۈچۈن، يېزا ئىگىلىك ۋە قوشۇمچە كەسىپ مەھسۇلاتلىرىنى سېتىۋېلىش سىياسىتى تەرتىپكە سېلىندى، «ئۇچ كۆپ، بىر ئاز بولۇش» (يەنى كۆپ خىل ئىگىلىك تەركىبى، كۆپ خىل ئوبوروت يولى، كۆپ خىل ئىگىلىك شەكلى، ئوبوروت ھالقىسى ئاز بولۇش) تىن ئىبارەت يېڭى ئوبوروت تۈزۈلمىسى راۋاجلاندۇرۇلدى.

1980 - يىلى ناھىيىلىك ئىنقىلابىي كومىتېت ئەمەلدىن قالدۇرۇلۇپ، ناھىيىلىك خەلق ھۆكۈمىتى ئەسلىگە كەلتۈرۈلدى، ھۆكۈمەتنىڭ خىزمەت تۈزۈمى مۇھاكىمە قىلىنىپ بەلگىلەندى ۋە ھۆكۈمەت ئورگىنىنىڭ

قۇرۇلۇشى كۆچەيتىلدى. ناھيىلىك ھۆكۈمەت «بورتالا ناھيىسىنىك ئوتلاق باشقۇرۇش نىزامى» (سىناق نۇسخا)، «بورتالا بازىرىنىك يېمەكلىكلەر تازىلىقىنى باشقۇرۇش چارىسى»، «پىلانلىق تۇغۇت خىزمىتىنى كۆچەيتىش توغرىسىدىكى قارار» ھەم «بورتالا ناھيىسىنىك پىلانلىق تۇغۇت خىزمىتىنى يولغا قويۇش تەپسىلي قائىدىسى» (لايىھە) نى ئېلان قىلدى. ناھيىلىك خەلق ھۆكۈمىتى دۆلەتنىك «ئورمانچىلىق قانۇنى» نىڭ روھىغا ئاساسەن، ئۆز يېرىنىك ئەمەلىيىتىگە بىرلەشتۈرۈپ، «بورتالا ناھيىسىنىك ئورمان باشقۇرۇش - ئاسراش نىزامى» (سىناق نۇسخا) نى ئېلان قىلدى. گۈڭشي (مەيدان - فېرما) لاردا ئورمان باشقۇرۇش كومىتېتى ۋە ئىككى - ئۈچ كىشىلىك ئورمانچىلىق پونكىتى قۇرۇلۇپ، نىزامنىڭ يولغا قويۇلۇشىغا كاپالەتلىك قىلىندى. 1981 - يىلى ناھيىلىك ھۆكۈمەت «خەلق ئەسكەرلىرىنىڭ قورال - ياراق، ئوق - دورىلىرىنى باشقۇرۇشنى كۆچەيتىش توغرىسىدا ئۇقتۇرۇش» چىقاردى، «بورتالا ناھيىسىنىك سۇ ئىشلىرىنى باشقۇرۇش نىزامى» (سىناق نۇسخا)، «بورتالا ناھيىسىنىك ماشىنىلاشقان قۇدۇقلارنى باشقۇرۇش چارىسى» (سىناق نۇسخا)، «كىچىك تېپتىكى سۇ ئىنشائاتلىرى توختام تۈزۈمى بويىچە مۇكاپاتلاش - جازالاش چارىسى» (سىناق نۇسخا) نى ئېلان قىلدى، سۇ ئىنشائاتلىرىنى باشقۇرۇش خىزمىتى كۆچەيتىلىپ، سۇغىرىشنى باشقۇرۇش سەۋىيىسى ئۆزلۇكسىز ئۆسۈپ، سۇغىرىش - توختام سۆلارنى چىقىرىۋېتىش بىرلەشتۈرۈلگەن سۇغىرىش سىستېمىسى ئاساسەن شەكىللەندى. 1982 - يىلى «ھەربىي خىزمەت ئۆتەۋاتقان جەڭچىلەرگە سىناق تەرىقىسىدە يولغا قويۇلىدىغان ئېتىبار بېرىش، مۇكاپاتلاش - جازالاش چارىسى» (سىناق نۇسخا) تۈزۈپ چىقىلدى، ئۇنىڭدا خىزمەت ئۆتەۋاتقان جەڭچىلەرنىڭ ئائىلە تاۋابىئاتلىرىغا ئېتىبار بېرىش ئەمگەك نومۇرى ئارقىلىق ئومۇمىيۈزلۈك ئېتىبار بېرىشتىن نەق پۇل ئارقىلىق ئېتىبار بېرىشكە ئۆزگەرتىلىدىغانلىقى، مۇددەتتىن ئاشۇرۇپ خىزمەت ئۆتىگۈچىلەرگە مۇكاپات ئارقىلىق ئېتىبار بېرىلىدىغانلىقى بەلگىلەندى. شۇنىڭ بىلەن ھەر مىللەت ياشلار قىزغىنلىق بىلەن ھەربىي سەپكە كىرىپ، ھەربىي خىزمەت مەجبۇرىيىتىنى خاتىرجەم ئۆتىدى. شۇ يىلى 5 - ئايدا ھۆكۈمەت ئىشلىرى بويىچە بىرلەشمە يىغىن چاقىرىلدى، يىغىنغا گۈڭشي (مەيدان - فېرما) لارنىڭ رەھبەرلىرى قاتناشتى. يىغىندا دېھقانچىلىق، چارۋىچىلىق رايونلىرىدىكى تۇرلۇك خىزمەتلەرنىڭ قانات يېيىش ئەھۋالى يەكەنلەندى، ئىشلەپچىقىرىش مەسئۇلىيەت تۈزۈمىنى يولغا قويۇشتىكى كونكرېت تەدبىرلەر مۇھاكىمە قىلىندى، دېھقانچىلىقتىكى ئاساسىي يۆنىلىش بەلگىلەندى، ئىلمىي ئۇسۇلدا پەرۋىش قىلىپ، بىرلىك مەھسۇلاتنى ئۆستۈرۈپ، ئومۇمىي مەھسۇلاتقا كاپالەتلىك قىلىشنىڭ كونكرېت لايىھىسى مۇزاكىرە قىلىندى. تەمىنات - سودا كوپېراتىپ سودىسىدا ئىگىلىك باشقۇرۇش ئىسلاھ قىلىنىپ، تەمىنات - سودا سىستېمىسىدا بەشنى بەلگىلەش، بىرنى مۇكاپاتلاشتىن ئىبارەت ئىگىلىك باشقۇرۇش مەسئۇلىيەت تۈزۈمى يولغا قويۇلدى. 1983 - يىلى «دېھقان، چارۋىچىلار ئارىسىدا ساۋات چىقىرىش نىزامى» (لايىھە) تۈزۈپ چىقىلدى، دېھقانچىلىقنىڭ بوش ۋاقىتلىرىدا دېھقان، چارۋىچىلار ساۋات چىقىرىش ئۆگىنىشىگە قاتنىشىشقا تەشكىللەندى، مەخسۇس تېمىدا ھەرخىل تېخنىكا لېكسىيىلىرى ۋە قىسقا مۇددەتلىك كۇرسلار ئېچىلدى. ھاك، قۇم - شېغىل، ياپىلاق تاش، خىش - كاھىش قاتارلىق بىناكارلىق ماتېرىياللىرىنى باشقۇرۇش توغرىسىدا ئۇقتۇرۇش چىقىرىلدى. يېزا ئىگىلىك ماشىنىلىرى، يېزا ئىگىلىك بانكىسى، مالىيە، گۈڭشي - ئەترەت كارخانىلىرى، سۇچىلىق - ئېلېكتر قۇۋۋىتى، پىلان، يېزا ئىگىلىك قاتارلىق تارماقلارنىڭ خادىملىرى قاتناشقان ھۆكۈمەت ئىشلىرى بويىچە بىرلەشمە يىغىن چاقىرىلىپ، دېھقانچىلىق، ئورمانچىلىق مالىيەسى تەرتىپكە سېلىندى. چارۋىچىلىق رايونلىرىدا ئائىلىلەر بويىچە ھۆددىگە ئېلىش مەسئۇلىيەت تۈزۈمى يولغا قويۇلۇپ، چارۋىچىلىقتىكى ھۆددىگە ئېلىش ئىشلەپچىقىرىش مەسئۇلىيەت تۈزۈمى شەكلى يەنمۇ مۇكەممەللەشتۈرۈلدى. 1983 - يىل 7 - ئايدا ھۆكۈمەت ئىشلىرى بىرلەشمە يىغىنى چاقىرىلىپ، يېزىلاردىكى «بەشتە ياخشى» قۇرۇلۇشىنى قانات يايدۇرۇش پىلانى مۇزاكىرە قىلىندى، ئاشلىق، پاختا، ياغ، چارۋا، پىلانلىق تۇغۇت قاتارلىق جەھەتلەرگە ئائىت سىياسەتلەرنىڭ ئىجرا قىلىنىش ئەھۋالى مۇھاكىمە قىلىندى. ناھيىلىك ھۆكۈمەت گۇۋۇيۈەننىڭ مالىيە

مىنىستىرلىكىنىڭ «باج ئوغرىلاش، باج تاپشۇرماسلىق، باجنى تولۇق تۆلىمەسلىك ئەھۋاللىرىنى ئېنىقلاش ۋە باج خىزمىتىنى كۈچەيتىش توغرىسىدىكى دوكلات» نى تەستىقلاپ تارقاتقانلىق ھەققىدىكى ئۇقتۇرۇشىغا ئاساسەن، باج خىزمىتىگە بولغان رەھبەرلىكنى كۈچەيتتى، باج خىزمىتى تارماقلىرىنىڭ خىزمەتنى ياخشى ئىشلىشىنى قوللاپ، باجنىڭ خەلق ئىگىلىكىدىكى پىشاڭلىق رولىنى كۈچەيتتى. 1984 - يىلى ناھىيىلىك ھۆكۈمەت «بورتالا ناھىيىسىنىڭ ئەمگەك مۇلازىمەت شىركەتلىرىدە ۋاقىتلىق يولغا قويۇلىدىغان باشقۇرۇش چارىسى»، «بورتالا ناھىيىسىنىڭ سۇ ئىشلىرىنى باشقۇرۇش نىزامى»، «بورتالا ناھىيىسىنىڭ مائارىپنى ئومۇملاشتۇرۇش پىلانى» (لايىھە) نى ئېلان قىلدى. 1985 - يىلى ناھىيىلىك ھۆكۈمەت «بورتالا ناھىيىسىنىڭ باشلانغۇچ مائارىپنى ئومۇملاشتۇرۇش، ساۋاتسىزلىقنى تۈگىتىش پىلانى»، «بورتالا ناھىيىسىنىڭ يېزا ئىگىلىكىگە ياردەم بېرىلىدىغان مالىيە ئوبوروت فوندى تەپسىلىي قائىدىسى»، «بورتالا ناھىيىسىنىڭ كەنت - بازارلاردا ئۆي - ئىمارەت سېلىشقا يەر ئىشلىتىشنى باشقۇرۇشتا ۋاقىتلىق يولغا قويۇلىدىغان تەپسىلىي قائىدىسى» نى ئېلان قىلدى. يېڭى ۋەزىيەتتىكى تەرەققىيات ئېھتىياجىغا ئۇيغۇنلىشىش ئۈچۈن، ئاشلىقنى بىر تۇتاش سېتىۋېلىش ئەمەلدىن قالدۇرۇلۇپ، توختام بويىچە سېتىۋېلىش سىياسىتى يولغا قويۇلدى.

ناھىيىلىك ھۆكۈمەت پارتىيىنىڭ 11 - نۆۋەتلىك مەركىزىي كومىتېت 3 - ئومۇمىي يىغىنىدىن بۇيانقى لۇشيەن، فاڭجېن، سىياسەتلىرىنى ئەستايىدىل ئىزچىل ئىجرا قىلىپ، تۆت ئاساسىي پىرىنسىپ ۋە ئىسلاھات ئېلىپ بېرىش، ئىشىكنى سىرتقا ئېچىۋېتىشتىن ئىبارەت يېتەكچى فاڭجېندا چىڭ تۇرۇپ، كۈچنى مەركەزلەشتۇرۇپ ئىقتىسادىي قۇرۇلۇش ۋە ئىقتىسادىي تۈزۈلمە ئىسلاھاتىنى چىڭ تۇتتى. دېھقانچىلىق، چارۋىچىلىق رايونلىرىدا تۇرلۇك ئىشلەپچىقىرىش مەسئۇلىيەت تۈزۈملىرى پائال يولغا قويۇلۇپ، ئۇزاقتىن بېرى داۋاملىشىپ كەلگەن داشقازاننىڭ تامىقىنى يېيىشتەك تەڭ تەقسىماتچىلىق تەقسىمات شەكلى بۇزۇپ تاشلىنىپ، دېھقان، چارۋىچىلارنىڭ ئىشلەپچىقىرىش ئاكتىپلىقى ئىشقا سېلىندى. ھۆكۈمەت يېڭى ۋەزىيەتتە، ئىقتىسادىي تۈزۈلمە ئىسلاھاتىنىڭ چوڭقۇرلىشىشىغا ئەگىشىپ، ئۇزلۇكسىز تۇردە مەسىلىلەرنى بايقاپ، سىياسەتنى تەتقىق قىلىپ، خىزمەت لايىھىسىنى تەرتىپكە سېلىپ، بورتالا ئىقتىسادىنىڭ راۋاجلىنىشىنى تېزلەتتى. دېھقانچىلىق جەھەتتە، «تۆت كىشىلىك گۇرۇھ» تارمار قىلىنغاندىن تارتىپ 1980 - يىلغىچە ئاشلىقتىن ھەر يىلى مول ھوسۇل ئېلىنىپ، دېھقانلارنىڭ كىرىمى ئۇزلۇكسىز ئۆسكەن بولسىمۇ، ئاشلىق ئىشلەپچىقىرىشنى تۇتۇش بىلەن بىللە، ئىقتىسادىي زىرائەتلەرنى راۋاجلاندۇرۇشقا سەل قارالغانلىقتىن، ئىقتىسادىي ئۈنۈمنىڭ ئېشىشى چوڭ بولمىدى، يەرلىك ئەۋزەللىك جارى قىلدۇرۇلمىدى. 1982 - يىل 5 - ئايدا ھۆكۈمەت ئىشلىرى بىرلەشمە يىغىنىنى چاقىرىپ، تەبىئىي بايلىق مەنبەسىدىن تولۇق پايدىلىنىش، يەرلىك ئەۋزەللىكنى جارى قىلدۇرۇشنى چۆرىدىگەن ھالدا تەدبىر بەلگىلىدى. ئاشلىق ئىشلەپچىقىرىشنى بوشاشتۇرماسلىق بىلەن بىللە، كۆپ خىل ئىگىلىك زور كۈچ بىلەن راۋاجلاندۇرۇلدى، تېرىقچىلىق قۇرۇلمىسى تەڭشىلىپ، ئومۇمىي ئاشلىق مەھسۇلاتىنى ساقلاپ قېلىش شەرتى ئاستىدا، كېۋەز، ياغلىق زىرائەت تېرىلغۇ كۆلىمى كېڭەيتىلدى. 1983 - يىلى ئېلىنغان ئومۇمىي پاختا 1980 - يىلدىكى 39 مىڭ 500 كىلوگرامدىن 911 مىڭ كىلوگرامغا، ئېلىنغان ئومۇمىي ياغلىق دان 1980 - يىلدىكى 2 مىليون 956 مىڭ كىلوگرامدىن 3 مىليون 694 مىڭ 500 كىلوگرامغا يەتتى. ئاشلىق تېرىلغۇ كۆلىمى ئازايغان بولسىمۇ، ئومۇمىي مەھسۇلات كېمىيىش بۇياقتا تۇرسۇن، 1980 - يىلدىكىدىن 4 مىليون 25 مىڭ 500 كىلوگرام ئاشتى. 1983 - يىلى دېھقانلارنىڭ كىشى بېشىغا توغرا كەلگەن ئوتتۇرىچە كىرىمى 1980 - يىلدىكى 210.8 يۈەندىن 310.96 يۈەنگە يەتتى. ھۆكۈمەت داۋاملىق تۇردە ئەمەلىيەتنى ئاساس قىلىپ، تەجرىبىلەرنى ئۇزلۇكسىز يەكۈنلەپ، ئارتۇقچىلىقلارنى جارى قىلدۇرۇپ، يېتىشسىزلىكلەرنى تۈگىتىپ، ئىشلەپچىقىرىش پىلانى ۋە تەدبىرلىرىنى يېزىلارنىڭ ئەمەلىيىتىگە تېخىمۇ مۇۋاپىقلاشتۇردى. 1985 - يىلغا كەلگەندە ئېلىنغان ئومۇمىي ئاشلىق 1976 - يىلدىكىدىن 10.67% ئاشتى، پاختا 460.2% ئاشتى، ياغلىق دان 342.46% ئاشتى. 1985 - يىلى دېھقانلارنىڭ كىشى بېشىغا توغرا كەلگەن ئوتتۇرىچە كىرىمى

1976 - يىلدىكى 136.2 يۈەندىن 486 يۈەنگە يەتتى. ھۆكۈمەت چارۋىچىلىق رايونلىرىنىڭ ئالاھىدىلىكىگە ئاساسەن، تۈرلۈك شەكىلدىكى ئىشلەپچىقىرىش مەسئۇلىيىەت تۈزۈملىرىنى يولغا قويۇپ، ئىگىلىك باشقۇرۇشنى ياخشىلىدى، كۆپ خىل ئىگىلىكنى قانات يايدۇردى. 1983 - يىلى چارۋىچىلىق رايونلىرىدا ئائىلىلەر ھويىچە ھۆددىگە ئېلىش مەسئۇلىيەت تۈزۈمى يولغا قويۇلۇپ، چارۋىچىلىقتىكى ھۆددىگە ئېلىش ئىشلەپچىقىرىش مەسئۇلىيەت تۈزۈمى شەكلى يەنمۇ مۇكەممەللەشتۈرۈلۈپ، چارۋىچىلارنىڭ ئىشلەپچىقىرىش ئاكتىپلىقى ئىشقا سېلىندى، چارۋىچىلىقتىكى ئىقتىسادىي ئۇنۇم ئومۇميۈزلۈك ئۆستى. 1985 - يىلى شەھەر ھويىچە ئومۇمىي چارۋا 1976 - يىلدىكىدىن 22.14% كۆپەيدى. 1985 - يىلى چارۋىچىلىق ئومۇمىي مەھسۇلات قىممىتى 1978 - يىلدىكى 3 مىليون 917 مىڭ 900 يۈەندىن 8 مىليون 883 مىڭ 900 يۈەنگە يېتىپ، 125.47% ئاشتى. شەھەردە ئىقتىسادىي تۈزۈلمە ئىسلاھاتى ئەستايىدىل ئېلىپ بېرىلىپ، كارخانىلار ئومۇميۈزلۈك تەرتىپكە سېلىندى، زاۋۇت باشلىق (جىڭلى) مەسئۇل بولۇش تۈزۈمى يولغا قويۇلۇپ، ئىگىلىك باشقۇرۇش ياخشىلىنىپ، كارخانىنىڭ ھاياتىي كۈچى ئاشۇرۇلدى، تېخنىكا ئۆزگەرتىلدى ۋە ئىشچى - خىزمەتچىلەر تەربىيىلەندى. ھۆكۈمەت سانائەت كارخانىلىرىنى راۋاجلاندۇرۇشنى تۇتۇش بىلەن بىللە، يېزا - بازار كارخانىلىرىنى راۋاجلاندۇرۇشنى تۇتۇشقىمۇ ئەھمىيەت بەردى. مۇشۇ مەزگىلدە بورتالانىڭ سانائەت كارخانىلىرى يىلدىن يىلغا راۋاجلاندى. 1985 - يىلغا كەلگەندە، شەھەر بويىچە خام چوت ئىشلەيدىغان سانائەت كارخانىسى 22 گە يەتتى، سانائەت ئومۇمىي مەھسۇلات قىممىتى سانائەت، يېزا ئىگىلىك ئومۇمىي مەھسۇلات قىممىتىنىڭ 36.37 پىرسەنتىنى ئىگىلىدى.

ناھىيىلىك ھۆكۈمەت ئىشخانىسىنىڭ رەھبەرلىرى

سىياسەت 5 — 3

ئىسىم - فامىلىسى	جىنسى	مىللىتى	ۋەزىپىسى	ۋەزىپە ئۇتىگەن ۋاقتى	ئىزاھات
نۇرمۇھەممەت قاسىم			كاتىپ	1950.8 — 1951.5	
مەھەممەت ھاجىيوۇ			كاتىپ	1951.5 — 1955.2	
ھاجى نىياز			كاتىپ	1955.2 — 1956.8	
قاسىم ھەسەن			كاتىپ	1956.8 — 1958.6	
ياڭ جىفاڭ	ئايال	خەنزۇ	مۇئاۋىن مۇدىر	1962.8 — 1964.2	
بۇدجاپ	ئەر	موڭغۇل	مۇئاۋىن مۇدىر	1963.6 — 1963.8	
بۇرىن	ئەر	موڭغۇل	مۇئاۋىن مۇدىر	1963.1 — 1967.5	
لىيۈيۇڭ	ئەر	خەنزۇ	مۇئاۋىن گۇرۇپپا باشلىقى	1969.4 — 1973.3	
ياڭ رۇيشياڭ	ئەر	خەنزۇ	مۇئاۋىن مۇدىر، مۇدىر	1973.3 — 1980.1	1974.6 مۇدىر بولدى
خي يىچۈن	ئەر	خەنزۇ	مۇئاۋىن مۇدىر	1980.1 — 1980.2	
ئاخۇنباي زۇنۇن			مەسئۇلى	1980.2 — 1981	
زياڭ يۈەنچياڭ	ئايال	خەنزۇ	مۇئاۋىن مۇدىر	1981.1 — 1984.11	
نۇرمۇھەممەت سايىم			مۇئاۋىن مۇدىر	1981.2 — 1984.10	
شياۋبىن	ئەر	خەنزۇ	مۇدىر	—1984.10	
قاسىمجان ئۆمەرجان			مۇئاۋىن مۇدىر	—1984.10	
رېن چىڭخەن	ئەر	خەنزۇ	مۇئاۋىن مۇدىر	—1985.1	

ئۇتبۇلاق يېزىلىق ھۆكۈمەت رەھبەرلىرى

سىياسەت 5 — 4

ئىسىم - فامىلىسى	جىنسى	مىللىتى	ۋەزىپىسى	ۋەزىپە ئۆتىگەن ۋاقتى	ئىزاھات
ھاشىم يۈسۈپ			1 - رايون باشلىقى	1950.8—(ئېنىق ئەمەس)	
يۈسۈپچان دىخان			مۇئاۋىن رايون باشلىقى گۇڭشې باشلىقى	1956.2 — 1955.4 1960.9 — 1958.9	
تۇلناخۇن مەمتىلى			گۇڭشې باشلىقى، مۇدىر	1965.6 — (ئېنىق ئەمەس) 1980.6 — 1980.2	
خەلىپە ئىبراھىم			گۇڭشې باشلىقى	1968.5 — 1966.11	
ليۇجىنچېڭ	ئەر	خەنزۇ	گۇڭشې ئىنقىلابىي كومىتېتىنىڭ مۇدىرى	1970.9 — 1968.5	
شېڭ يۇفېڭ	ئەر	خەنزۇ	مۇدىر	1973.1 — 1970.9	
ئاخۇنباي زۇنۇن			گۇڭشېنىڭ مۇئاۋىن مۇدىرى، مۇدىر	1960.9 — 1958.8 1980.2 — 1974.4	1976.10 مۇدىر بولدى
تۇداجى ئىسمائىل			مۇئاۋىن مۇدىر، مۇدىر	1984.11 — 1974.10	1980.6 مۇدىر بولدى
ئەمەتجان ھاپىز			يېزا باشلىقى	1985.12 — 1984.11	
يۈسۈپ يۇنۇس			مۇئاۋىن رايون باشلىقى	1951 — (ئېنىق ئەمەس)	
بايىنكىچىك	ئەر	موڭغۇل	مۇئاۋىن رايون باشلىقى	(ئېنىق ئەمەس)	
چۈسە	ئەر	موڭغۇل	گۇڭشېنىڭ مۇئاۋىن باشلىقى	1964.12 — 1962.12	
يۇدېجياڭ	ئەر	خەنزۇ	گۇڭشېنىڭ مۇئاۋىن باشلىقى	1966.11 — 1964.12	
جىن فادې	ئەر	خەنزۇ	گۇڭشېنىڭ مۇئاۋىن باشلىقى	1968.5 — 1966.8	
سىدىق بەكرى			مۇئاۋىن مۇدىر	1976.10 — 1968.5	
يۇنۇس ئەلى	ئەر	خۇيزۇ	مۇئاۋىن مۇدىر	1973.8 — 1970.12	
چېن ياڭشەن	ئەر	خەنزۇ	مۇئاۋىن مۇدىر	1975.3 — 1972.10	
سۇزەيتاڭ	ئەر	خەنزۇ	مۇئاۋىن مۇدىر	1976.10 — 1975.3	
ساۋجىشيۇ	ئەر	خەنزۇ	مۇئاۋىن مۇدىر	1977.6 — 1974.4	
بەي جيې	ئەر	خەنزۇ	مۇئاۋىن مۇدىر	1979.9 — 1976.5	
شياۋبىن	ئەر	خەنزۇ	مۇئاۋىن مۇدىر	1979.9 — 1979.6	
ئوردابېك مادىكى	ئەر	قازاق	مۇئاۋىن مۇدىر	1984.6 — 1979.6	
بادا	ئەر	موڭغۇل	مۇئاۋىن مۇدىر، مۇئاۋىن يېزا باشلىقى	—1980.6	
ۋۇۋەنلى	ئەر	خەنزۇ	مۇئاۋىن مۇدىر، مۇئاۋىن يېزا باشلىقى	—1984.9	

شويىڭپەن رايونلۇق ھۆكۈمەت رەھبەرلىرى

سىياسەت 5 — 5

ئىسىم - فامىلىسى	جىنسى	مىللىتى	ۋەزىپىسى	ۋەزىپە ئۆتىگەن ۋاقتى	ئىزاھات
ئوكىچا	ئەر	موڭغۇل	2 - رايون باشلىقى	1952.3 — 1950.12	
خۇنتۇن	ئەر	موڭغۇل	2 - رايون باشلىقى	1955.5 — 1952.3	
ئېكىسقان نورۇز	ئەر	قازاق	2 - رايون باشلىقى	1956.3 — 1955.5	
گومىجاپ	ئەر	موڭغۇل	رايون باشلىقى گۇڭشى باشلىقى	1959.12 — 1956.3	
خاۋرۇيى	ئەر	خەنزۇ	گۇڭشې باشلىقى	1961.6 — 1960.1	
دارا	ئەر	موڭغۇل	گۇڭشې باشلىقى	1963.1 — 1961.1	
داۋا	ئەر	موڭغۇل	مۇئاۋىن رايون باشلىقى	1958.9 — 1954.5	1963.1 گۇڭشې باشلىقى بولدى
			گۇڭشىبىنىڭ مۇئاۋىن باشلىقى، گۇڭشې باشلىقى	1968.7 — 1958.9	
جاڭ مىڭشۇي	ئەر	خەنزۇ	گۇڭشې ئىنقىلابىي كومىتېتىنىڭ مۇدىرى	1975 — 1968.7	
رىنچە	ئەر	موڭغۇل	مۇدىر	1978.5 — 1976.2	
داڭسىن	ئەر	موڭغۇل	مۇئاۋىن مۇدىر، مۇدىر	1980.6 — 1976.10	1978.1 مۇدىر بولدى
داۋا	ئەر	موڭغۇل	مۇئاۋىن مۇدىر	1976.10 — 1968.7	
			مۇدىر، رايون باشلىقى	1984.12 — 1980.6	
چولۇمبات	ئەر	موڭغۇل	مۇۋەققەت رايون باشلىقى	1985.1—	
كېڭېسقان ئورمان	ئەر	قازاق	مۇئاۋىن رايون باشلىقى	1955.4 — 1954.11	
پىلجىت	ئەر	موڭغۇل	مۇئاۋىن رايون باشلىقى	1958.9 — 1954.5	
جۇماش بەكىكباي	ئەر	قازاق	مۇئاۋىن رايون باشلىقى	1956 — (ئېنىق ئەمەس)	
مالاي جاقسىبىكباي	ئەر	قازاق	مۇئاۋىن رايون باشلىقى	1956.4 — (ئېنىق ئەمەس)	
جاڭ فۇخي	ئەر	خەنزۇ	گۇڭشىبىنىڭ مۇئاۋىن باشلىقى	1962.12 — 1960.12	
ئاخۇنباي زۇنۇن			گۇڭشىبىنىڭ مۇئاۋىن باشلىقى	1963.1 — 1961	
خەلىپە ئىبراھىم	ئەر		گۇڭشىبىنىڭ مۇئاۋىن باشلىقى	1963.1 — 1961.3	
ئوردابېك مادىكى	ئەر	قازاق	گۇڭشىبىنىڭ مۇئاۋىن باشلىقى	1965.4 — 1963.2	
لى خېگۇاڭ	ئەر	خەنزۇ	مۇئاۋىن مۇدىر	1974.3 — 1968.7	
ئۆمەرجان ھاجى			مۇئاۋىن مۇدىر	1973.5 — 1969.12	
جاڭ شىنمىن	ئەر	خەنزۇ	مۇئاۋىن مۇدىر	1976.2 — 1970.9	
شۇشۇبىن	ئەر	خەنزۇ	مۇئاۋىن مۇدىر	1973.10 — 1972.2	
شۇيىباۋ	ئايال	خەنزۇ	مۇئاۋىن مۇدىر	1976.10 — 1973.10	

ئىسىم - فامىلىسى	جىنسى	مىللىتى	ۋەزىپىسى	ۋەزىپە ئۆتىگەن ۋاقتى	ئىزاھات
بوستان ئومار	ئەر	قازاق	3 - رايون باشلىقى	1955.4 — 1950.12	
كېڭېسقان ئىلىمبەس	ئەر	قازاق	رايون باشلىقى، گۈڭشې باشلىقى	1959.5 — 1955.4	
بېكباي ئاقاتاي	ئەر	قازاق	گۈڭشې باشلىقى	1963.3 — 1959.5	
جۈشلىن	ئەر	موڭغۇل	گۈڭشېنىڭ مۇئاۋىن باشلىقى، گۈڭشې باشلىقى	1966.2 — 1962.9	1963.9 گۈڭشې باشلىقى بولدى
شۈبىكا	ئەر	موڭغۇل	گۈڭشې باشلىقى	1966.6 — 1966.2	
ۋالك شۈئېن	ئەر	خەنزۇ	گۈڭشې ئىنقىلابىي كومىتېتىنىڭ مۇدىرى	1972.10 — 1968.8	
مۇيى	ئەر	خەنزۇ	مۇئاۋىن مۇدىر، مۇدىر	1974.11 — 1970.5	1974.4 مۇدىر بولدى
جەكەنباي قاجىبالا	ئەر	قازاق	مۇئاۋىن مۇدىر، مۇدىر	1981.10 — 1978.10	1979.6 مۇدىر بولدى
دەجە	ئەر	موڭغۇل	مۇئاۋىن مۇدىر، مۇدىر	1984.6 — 1980.6	1981.10 مۇدىر بولدى
سەننىبات	ئەر	موڭغۇل	يېزا باشلىقى	1985.12 — 1984.11	
داشا	ئەر	موڭغۇل	مۇئاۋىن رايون باشلىقى	1958.9 — 1950.12	
قاسىمجان			گۈڭشېنىڭ مۇئاۋىن باشلىقى	1961.9 — 1959	

دالتۇ يېزىلىق ھۆكۈمەت رەھبەرلىرى

سىياسەت 5 — 6

ئىسىم - فامىلىسى	جىنسى	مىللىتى	ۋەزىپىسى	ۋەزىپە ئۆتىگەن ۋاقتى	ئىزاھات
لوچىر	ئەر	موڭغۇل	مۇئاۋىن مۇدىر	1976.10 — 1976.2	
چىن يىغىك	ئەر	خەنزۇ	مۇئاۋىن مۇدىر	1980.6 — 1976.10	
گوچۈڭشىك	ئەر	خەنزۇ	مۇئاۋىن مۇدىر	1981.4 — 1978.11	
ئابلەت ھىلىم			مۇئاۋىن مۇدىر	1980.4 — 1978.11	
تىلەۋقان مەجى	ئەر	قازاق	مۇئاۋىن مۇدىر	1980.6 — 1980.2	
جىلك فاسىلك	ئەر	خەنزۇ	مۇئاۋىن مۇدىر	1985.12 — 1980.10	
چېن يۈك	ئەر	موڭغۇل	مۇئاۋىن مۇدىر	1983.8 — 1981.7	
كۆلۈمقان	ئايال	قازاق	مۇئاۋىن مۇدىر	1983.8 — 1980.6	
ئەمەتجان			مۇئاۋىن مۇدىر	1985.11 — 1983.10	
ئورازقان ئەدىبەك	ئەر	قازاق	مۇئاۋىن مۇدىر	—1984.7	
جالك جىنخۇ	ئەر	خەنزۇ	مۇئاۋىن رايون باشلىقى	— 1983.7	

شىڭ پېيرۇڭ	ئەر	خەنزۇ	گۇڭشېنىڭ مۇئاۋىن باشلىقى	1963.7 — 1960	
يالڭ فېڭچىڭ	ئەر	خەنزۇ	گۇڭشېنىڭ مۇئاۋىن باشلىقى	1968.8 — 1965.4	
جالڭ بىن	ئەر	خەنزۇ	مۇئاۋىن مۇدىر	1970.9 — 1968.7	
دياۋيۇيەن	ئەر	خەنزۇ	مۇئاۋىن مۇدىر	1975.11 — 1970.3	
مەھەممەت روزى			مۇئاۋىن مۇدىر	1977.3 — 1970.3	
پىلجىت	ئەر	موڭغۇل	مۇئاۋىن مۇدىر	1976.10 — 1972.10	
شۇشۆبىن	ئەر	خەنزۇ	مۇئاۋىن مۇدىر	1975.12 — 1973.10	
شۇبىكا	ئەر	موڭغۇل	مۇئاۋىن مۇدىر	1980.6 — 1974.4	
جالڭ يۇبى	ئەر	خەنزۇ	مۇئاۋىن مۇدىر	1980 — 1976.5	
چېن خاۋلۇ	ئەر	خەنزۇ	مۇئاۋىن مۇدىر	1979.12 — 1976.5	
ۋالڭ جيەنجۇڭ	ئەر	خەنزۇ	مۇئاۋىن مۇدىر	1984.11 — 1979.5	
جۇشۇشيۇ	ئايال	خەنزۇ	مۇئاۋىن مۇدىر	1984.11 — 1980.6	
نىمە	ئەر	موڭغۇل	مۇئاۋىن مۇدىر	1984.11 — 1980.6	
ۋالڭ رىپىڭ	ئەر	خەنزۇ	مۇئاۋىن مۇدىر	1981 — 1980.2	
يالڭ بىڭيەن	ئەر	خەنزۇ	مۇئاۋىن مۇدىر، مۇئاۋىن يېزا باشلىقى	— 1980.6	
گاۋشۆلى	ئەر	خەنزۇ	مۇئاۋىن يېزا باشلىقى	— 1984.11	
ئاناربېك	ئەر	قازاق	مۇئاۋىن يېزا باشلىقى	— 1984.11	

چىندېل يېزىلىق ھۆكۈمەت رەھبەرلىرى

سىياسەت 5 — 7

ئىسىم - فامىلىسى	جىنسى	مىللىتى	ۋەزىپىسى	ۋەزىپە ئۆتىگەن ۋاقتى	ئىزاھات
ئاخۇنباي زۇنۇن			گۇڭشې باشلىقى	1964.1 — 1963.5	
خەلىپە ئىبراھىم			گۇڭشې باشلىقى	1966.11 — 1964.1	
لى شيالىڭ	ئەر	خەنزۇ	گۇڭشې باشلىقى، مۇدىر	1972.10 — 1966.12	
ھىمىت مىجىت			مۇئاۋىن مۇدىر، مۇدىر	1977.2 — 1966.8	1972.10 مۇدىر بولدى
مەھەممەت روزى			مۇدىر	1979.6 — 1977.2	
روزى نۇر			مۇئاۋىن مۇدىر، مۇدىر	1984.11 — 1979.6	1980.6 مۇدىر بولدى
ئابام مەھەممەت			يېزا باشلىقى	1985.12 — 1984.11	
شيې جۇڭفۇ	ئەر	خەنزۇ	گۇڭشېنىڭ مۇئاۋىن باشلىقى، مۇئاۋىن مۇدىر	1972.2 — 1965.6	

ھوشۇر ئاخۇن ھېيىت			گۈڭشېنىڭ مۇئاۋىن باشلىقى	1965.6 — 1968.6	
ېۇمبە	ئەر	موڭغۇل	مۇئاۋىن مۇدىر	1972.2 — 1973.8	
موھەمدىن ھېسامىدىن			مۇئاۋىن مۇدىر	1970.9 — 1973.3	
سۇن جياشياڭ	ئەر	خەنزۇ	مۇئاۋىن مۇدىر	1972.10 — 1974.6	
لى شەنجۇن	ئەر	خەنزۇ	مۇئاۋىن مۇدىر	1974.10 — 1978	
سۇلايمان ئابلا			مۇئاۋىن مۇدىر	1974.4 — 1979.2	
ياڭ فېڭچىڭ	ئەر	خەنزۇ	مۇئاۋىن مۇدىر	1973.10 — 1974.4	
ئۆمەرجان ھاجى			مۇئاۋىن مۇدىر	1973.5 — 1984	
لى كەيمىن	ئەر	خەنزۇ	مۇئاۋىن مۇدىر	1976.5 — 1980.4	
تۇرسۇنئاي ئەيى			مۇئاۋىن مۇدىر	1977.3 — 1980.5	
ئابدۇراخمان ھەسەن			مۇئاۋىن مۇدىر، مۇئاۋىن يېزا باشلىقى	1977.3 — 1985.2	
ئاقاتجان ئومار	ئەر	قازاق	مۇئاۋىن مۇدىر	1979.12 — 1984.5	
ھاجى ھېيتاخۇن			مۇئاۋىن مۇدىر	1981.3 — 1984.5	
جىن يۇخى	ئەر	خەنزۇ	مۇئاۋىن مۇدىر، مۇئاۋىن يېزا باشلىقى	1982.5 —	
شىرمەھەممەت ئابلاكەنجى			مۇئاۋىن يېزا باشلىقى	1984.11 —	
نىزام كۇرەش			مۇئاۋىن يېزا باشلىقى	1984.11 —	

بىلىن خارمودون يېزىلىق ھۆكۈمەت رەھبەرلىرى

سىياسەت 5 — 8

ئىسىم - فامىلىسى	جىنسى	مىللىتى	ۋەزىپىسى	ۋەزىپە ئۆتىگەن ۋاقتى	ئىزاھات
چى گۈڭشېن	ئەر	خەنزۇ	گۈڭشې ئىنقىلابىي كومىتېتىنىڭ مۇدىرى	1976.10 — 1980.6	
چېن خاۋلۇ	ئەر	خەنزۇ	مۇئاۋىن مۇدىر، مۇدىر	1979.12 — 1984.10	1980.6 مۇدىر بولدى
ياڭ باۋگو	ئەر	خەنزۇ	مۇئاۋىن مۇدىر، يېزا باشلىقى	1980.6 — 1985.12	1984.11 يېزا باشلىقى بولدى
ئاقاتجان ئومار	ئەر	قازاق	مۇئاۋىن مۇدىر	1976.10 — 1979.12	
ياڭ بىڭيەن	ئەر	خەنزۇ	مۇئاۋىن مۇدىر	1976.10 — 1980.6	
لۇلا	ئەر	موڭغۇل	مۇئاۋىن مۇدىر	1976.10 — 1984.10	
ن. دورجى	ئەر	موڭغۇل	مۇئاۋىن يېزا باشلىقى	1984.11 —	
لىيۇگومىن	ئەر	خەنزۇ	مۇئاۋىن يېزا باشلىقى	1984.11 —	
لۇشۇا	ئەر	موڭغۇل	مۇئاۋىن يېزا باشلىقى	1985.10 —	

ئارالتوقاي چارۋىچىلىق فېرمىسى باشقۇرۇش كومىتېتىنىڭ رەھبەرلىرى

سىياسەت 5 — 9

ئىسىم - فامىلىسى	جىنسى	مىللىتى	ۋەزىپىسى	ۋەزىپە ئۆتىگەن ۋاقتى	ئىزاھات
داۋا	ئەر	موڭغۇل	فېرما باشلىقى	1960.2 — 1959.4	
جەي يۈكدي	ئەر	خەنزۇ	فېرما باشلىقى	1963.6 — 1960.3	
مىجە	ئەر	موڭغۇل	فېرما باشلىقى	1966.8 — 1966.5	
ناكا	ئەر	موڭغۇل	فېرما باشلىقى	1968.8 — 1966.8	
دۇڭ زېڭخۇي	ئەر	خەنزۇ	فېرما ئىنقىلابىي كومىتېتىنىڭ مۇدىرى	1970.11 — 1968.8	
ۋاڭ رۇيجېن	ئەر	خەنزۇ	مۇدىر	1973.2 — 1970.11	
يەن جىپۇ	ئەر	موڭغۇل	مۇدىر	1978.6 — 1974.10	
جى چېڭجيې	ئەر	خەنزۇ	مۇدىر	1980.2 — 1978.6	
رامزان ئاشلىباي	ئەر	قازاق	فېرمىنىڭ مۇئاۋىن باشلىقى، مۇئاۋىن مۇدىرى، فېرمىنىڭ مۇئاۋىن باشلىقى، فېرما باشلىقى	1968.8 — 1963.12 1973.11 — 1968.8 1980.5 — 1973.11 1984.4 — 1980.5	
جاۋگۈاڭجاڭ	ئەر	مانجۇ	فېرمىنىڭ مۇئاۋىن باشلىقى، فېرما باشلىقى	—1982.5	1984.8 فېرما باشلىقى بولدى
تۇرسۇنمەھەممەت قاسىم			فېرمىنىڭ مۇئاۋىن باشلىقى	1965 — 1959.4 1984.7 — 1980.2	
جۇجۇنشى	ئەر	خەنزۇ	فېرمىنىڭ مۇئاۋىن باشلىقى، مۇئاۋىن مۇدىر	1971.2 — 1966.11	
رىنچە	ئەر	موڭغۇل	مۇئاۋىن مۇدىر	1976.2 — 1968.8	
لۇڭ زىشى	ئەر	خەنزۇ	مۇئاۋىن مۇدىر	1970.2 — 1968.8	
سۇڭ زېخۇا	ئەر	خەنزۇ	مۇئاۋىن مۇدىر	1971 — 1970	
زوجىيەنمىن	ئەر	خەنزۇ	مۇئاۋىن مۇدىر	1973 — 1970	
ھاجى نىياز			مۇئاۋىن مۇدىر	1974 — 1970	
گولۇچاڭ	ئەر	خەنزۇ	مۇئاۋىن مۇدىر	1975 — 1972.7	
جاۋدىڭجاڭ	ئەر	خەنزۇ	مۇئاۋىن مۇدىر	1975.4 — 1973.1	
تۇڭ شۇۋېن	ئەر	شىبە	مۇئاۋىن مۇدىر	1976.4 — 1974.4	
ۋاڭ جيەنجۇڭ	ئەر	خەنزۇ	مۇئاۋىن مۇدىر	1979.5 — 1975.8	
چى تۇڭچىڭ	ئەر	خەنزۇ	مۇئاۋىن مۇدىر، فېرمىنىڭ مۇئاۋىن باشلىقى	1985.10 — 1976.4	
ئەبدىراقمان چىرايىم	ئەر	قازاق	مۇئاۋىن مۇدىر	1980.4 — 1978.1	

جالڭ ۋېنكۈەن	ئەر	موڭغۇل	فېرمىنىڭ مۇئاۋىن باشلىقى	1980.5 — 1984.5	
نوغاي جۇماقان	ئەر	قازاق	فېرمىنىڭ مۇئاۋىن باشلىقى	1983.11—	
ليۇشيەندى	ئەر	خەنزۇ	فېرمىنىڭ مۇئاۋىن باشلىقى	1984.12—	
ليۇسەندي	ئەر	خەنزۇ	فېرمىنىڭ مۇئاۋىن باشلىقى	1984.12—	

ئۇرۇقچىلىق مەيدانى رەھبەرلىرى

سىياسەت 5 — 10

ئىسىم - فامىلىسى	جىنسى	مىللىتى	ۋەزىپىسى	ۋەزىپە ئۆتىگەن ۋاقتى	ئىزاھات
جىن فادي	ئەر	خەنزۇ	مەيداننىڭ مۇئاۋىن باشلىقى	1974.4 — 1976.12	
ياڭ پىنسەي	ئەر	خەنزۇ	مەيداننىڭ مۇئاۋىن باشلىقى	1976.9 — 1981.6	
شيي زىلياڭ	ئەر	خەنزۇ	مەيداننىڭ مۇئاۋىن باشلىقى	1980.2 — 1985.3	

بورتالا ناھىيە بازىرى رەھبەرلىرى

سىياسەت 5 — 11

ئىسىم - فامىلىسى	جىنسى	مىللىتى	ۋەزىپىسى	ۋەزىپە ئۆتىگەن ۋاقتى	ئىزاھات
مى فۇپىڭ	ئەر	خۇيزۇ	بازار باشلىقى	1965.8 — 1970.4	
شىڭ پېيرۇڭ	ئەر	خەنزۇ	ئىنقىلابىي رەھبەرلىك گۇرۇپپا باشلىقى، ئىنقىلابىي كومىتېت مۇدىرى	1970.4 — 1974.5	
لى شاڭگۈەن	ئەر	خەنزۇ	مۇدىر	1974.5 — 1979.7	
يۇدېجياڭ	ئەر	خەنزۇ	مۇدىر	1974.7 — 1977.8	
سىدىق بەكرى			مۇئاۋىن مۇدىر، بازار باشلىقى	1974.4 — 1984.12	1980.6 بازار باشلىقى بولدى
ئۆمەرجان ئابلىز			مۇئاۋىن مۇدىر، بازار باشلىقى	1984.6—	
جاڭ فۇخي	ئەر	خەنزۇ	مۇئاۋىن بازار باشلىقى	1965.8 — 1970.4	
دۇڭ شيۇفېن	ئايال	خەنزۇ	رەھبەرلىك گۇرۇپپىنىڭ مۇئاۋىن باشلىقى	1970.4 — 1971.8	ئامما ۋەكىلى
سۇن جيەنفا	ئەر	خەنزۇ	رەھبەرلىك گۇرۇپپىنىڭ مۇئاۋىن باشلىقى	1970.4 — 1971.8	
چ. ئوتگا	ئەر	موڭغۇل	مۇئاۋىن گۇرۇپپا باشلىقى، مۇئاۋىن مۇدىر	1972.8 — 1974.4	
جەي يۇڭدي	ئەر	خەنزۇ	مۇئاۋىن مۇدىر	1976.11 — 1979.2	

بەي جيې	ئەر	خەنزۇ	مۇئاۋىن مۇدىر، مۇئاۋىن بازار باشلىقى	1979.2 — 1984.12	
لى خېگۇاڭ	ئەر	خەنزۇ	مۇئاۋىن بازار باشلىقى	1981.8 — 1984.12	
سۇن جيەنخۇا	ئەر	خەنزۇ	مۇئاۋىن بازار باشلىقى	1984.12—	

VI باب

ناھىيىلىك، شەھەرلىك سىياسي كېڭەش

§ 1. ئاپپاراتلار

50 - يىللارنىڭ بېشىدىن 1958 - يىل 6 - ئايدا بورتالا ناھىيىسىدە ناھىيە دەرجىلىك ئاپپاراتلار ئەمەلدىن قالدۇرۇلغۇچە بولغان ئارىلىقتا ناھىيىلىك سىياسي كېڭەش ئاپپاراتى قۇرۇلمىدى، ناھىيىلىك سىياسي كېڭەش ئەزالىرى ئوبلاستلىق سىياسي كېڭەشنىڭ پائالىيەتلىرىگە قاتناشتى. كونكرېت خىزمەتلەرنى ناھىيىلىك پارتكوم بىرلىكسەپ بۆلۈمى قوشۇمچە باشقۇرۇپ كەلدى.

1963 - يىل 1 - ئايدا بورتالا ناھىيىسىدە ناھىيە دەرجىلىك ئاپپاراتلار ئەسلىگە كەلتۈرۈلگەندىن كېيىن، ناھىيىلىك سىياسي كېڭەش ئاپپاراتى قۇرۇلۇپ، بىر نەپەر مەخسۇس كادىر سەپلەپ بېرىلدى. شۇ يىلى 9 - ئايدا سىياسي كېڭەش بورتالا ناھىيىلىك 4 - نۆۋەتلىك كومىتېتىنىڭ 1 - يىغىنى چاقىرىلدى. 1966 - يىلى «مەدەنىيەت زور ئىنقىلابى» باشلانغاندىن كېيىن، سىياسي كېڭەش ئاپپاراتى يەنە پالەچ ھالەتكە چۈشۈپ قالدى.

1978 - يىل 2 - ئايدا سىياسي كېڭەش ئاپپاراتى ئەسلىگە كەلتۈرۈلدى. 1980 - يىل 6 - ئايدا ناھىيىلىك سىياسي كېڭەش رەھبەرلىك ئاپپاراتى ناھىيە دەرجىلىك بەش رەھبەرلىك بەنزىسىدىن بىرى بولۇپ قالدى.

1985 - يىل 1 - ئايدا سىياسي كېڭەش ئىشخانىسى تەسىس قىلىندى، خادىمى 1963 - يىلدىكى بىردىن يەتتىگە يەتتى. شۇ يىلى 9 - ئايدا ناھىيە شەھەرگە ئۆزگەرتىلگەندىن كېيىن، ناھىيىلىك سىياسي كېڭەش شۇنىڭغا مۇناسىپ ھالدا شەھەرلىك سىياسي كېڭەشكە ئۆزگەرتىلدى. سىياسي كېڭەش بورتالا ناھىيىلىك 7 - نۆۋەتلىك كومىتېتىنىڭ 2 - يىغىنى سىياسي كېڭەش بورتالا شەھەرلىك 1 - نۆۋەتلىك كومىتېتىنىڭ 1 - يىغىنىغا ئۆزگەرتىلدى. رەئىس، مۇئاۋىن رەئىسلىرى، دائىمي كومىتېت ئەزالىرى ئۆزگەرتىلمىدى.

§ 2. پائالىيەتلىرى

1950 - يىل 10 - ئاينىڭ 24 - كۈنى ناھىيىلىك 1 - نۆۋەتلىك ھەر مىللەت، ھەر ساھە خەلق ۋەكىللىرى

يىغىنى چاقىرىلدى، يىغىنغا 100 ۋەكىل قاتناشتى، بۇنىڭ ئىچىدە يۇقىرى قاتلام دىنىي زات ئون. يىغىندا مۇنداق ئۇچ ۋەزىپە بەلگىلەندى: 1) غەللە پاراق ئېلىش، ئاشلىق سېتىۋېلىش خىزمىتىنى ياخشى ئىشلەش. 2) قىش پەسىللىك ئىشلەپچىقىرىشنى قانات يايدۇرۇش. 3) ھەر دەرىجىلىك خەلق ھاكىمىيەتلىرىنى ئىمكان قەدەر تېزلىكتە قۇرۇپ چىقىش. يىغىندا بۇنىڭغا مۇناسىپ قارارلار ماقۇللاندى. 1952 - يىل 11 - ئاينىڭ 2 - كۈنى ناھيىلىك 2 - نۆۋەتلىك ھەر مىللەت، ھەر ساھە خەلق ۋەكىللىرى يىغىنى چاقىرىلدى، يىغىنغا 100 ۋەكىل قاتناشتى، بۇنىڭ ئىچىدە دېھقان، چارۋىچىلار ۋەكىلى 65، ج ك پ ۋەكىلى ئۇچ، سودا - سانائەتچىلەر ۋەكىلى ئۇچ، باشقا جەھەتلەردىكى ۋەكىل 29، ئالاھىدە تەكلىپ قىلىنغان ۋەكىل 15. يىغىندا ناھيىلىك سياسي كېڭەشنىڭ 25 ئەزاسى سايلاپ چىقىلدى، ۋەتەنپەرۋەرلىك ئاشلىقى تاپشۇرۇش - سېتىپ بېرىش، بۇ يىل قىش، كېلەر يىل ئەتىيازلىق دېھقانچىلىق، چارۋىچىلىق ئىشلەپچىقىرىشنى زور كۈچ بىلەن قانات يايدۇرۇش، يەر ئىسلاھاتى ئېلىپ بېرىش، ۋەتەنپەرۋەرلىك تازىلىق ھەرىكىتىنى قانات يايدۇرۇش، سودا - سانائەتچىلەر بىرلەشمىسى خىزمىتىنى قانات يايدۇرۇش قاتارلىق ئىشلارغا دائىر قارارلار ماقۇللاندى. 1963 - يىل 3 - ئايدا جۇڭگو خەلق سياسي مەسلىھەت كېڭىشى بورتالا ناھيىلىك كومىتېتى ئاپپاراتىنى قۇرۇشقا تەييارلىق كۆرۈش خىزمىتى باشلاندى.

1963 - يىل 9 - ئاينىڭ 23 - كۈنى سياسي كېڭەش بورتالا ناھيىلىك 4 - نۆۋەتلىك كومىتېتىنىڭ 1 - يىغىنى چاقىرىلدى، يىغىن بەش كۈن داۋام قىلدى. يىغىنغا پارتىيە - گۇرۇھلار، يۇقىرى قاتلام مىللىي زاتلار، دىنىي زاتلار، ئاممىۋى تەشكىلاتلار، ھەر ساھە ۋەكىللىرىدىن بولۇپ سياسي كېڭەش ئەزاسىدىن 39 كىشى قاتناشتى. يىغىنغا قاتناشقان ئاز سانلىق مىللەت ئەزا ئومۇمي ئەزانىڭ 2.92 پىرسەنتىنى ئىگىلىدى. يىغىن بارلىق ئەزالارنى مىللەتلەر ئىتتىپاقلىقىنى يەنمۇ كۈچەيتىپ، ۋەتەننىڭ بىرلىكىنى پارچىلايدىغان سۆز - ھەرىكەتلەرگە قارشى تۇرۇشقا چاقىردى. يىغىندا دېموكراتىك كېڭىشىش ئارقىلىق سياسي كېڭەش بورتالا ناھيىلىك 4 - نۆۋەتلىك كومىتېتى دائىمي كومىتېتىنىڭ ئون ئەزاسى سايلاپ چىقىلدى، بۇنىڭ ئىچىدە رەئىس بىر، مۇئاۋىن رەئىس ئىككى.

ناھيىلىك سياسي كېڭەش يىغىنى، ئادەتتە، ناھيىلىك خەلق قۇرۇلتىيىدىن بىر كۈن ئاۋۋال ئېچىلدى. ناھيىلىك سياسي كېڭەش ئەزالىرى ناھيىلىك خەلق قۇرۇلتىيىغا سىرتتىن قاتنىشىپ، ناھيىلىك خەلق ھۆكۈمىتىنىڭ خىزمىتىدىن بېرىلگەن دوكلاتنى ئاڭلىدى ۋە قاراپ چىقتى. ناھيىلىك خەلق ھۆكۈمىتى ۋە ناھيىلىك سياسي كېڭەشنىڭ ئاساسلىق رەھبەرلىرىنىڭ نامزاتى قاتارلىق مۇھىم مەسىلىلەر ناھيىلىك سياسي كېڭەش يىغىنىدا مۇزاكىرە قىلىندى ۋە دېموكراتىك كېڭىشىلدى. سياسي كېڭەش ئاساسي قانۇننى يولغا قويۇش، ئەمەر - پەرمانلارنى ئىجرا قىلىش، تۇرلۇك سياسەتلەرنى ئىزچىللاشتۇرۇش جەھەتتە نازارەتچىلىك رول ئوينىدى.

1965 - يىل 11 - ئاينىڭ 24 - كۈنى سياسي كېڭەش بورتالا ناھيىلىك 5 - نۆۋەتلىك كومىتېتىنىڭ 1 - يىغىنى چاقىرىلدى، يىغىن ئالتە كۈن داۋام قىلدى. يىغىنغا پارتىيە - گۇرۇھلار، يۇقىرى قاتلام مىللىي زاتلار، دىنىي زاتلار، ئاممىۋى تەشكىلاتلار، ھەر ساھە ۋەكىللىرىدىن بولۇپ سياسي كېڭەش ئەزاسىدىن 34 كىشى قاتناشتى. يىغىنغا قاتناشقان ئاز سانلىق مىللەت ئەزا ئومۇمي ئەزانىڭ 3.88 پىرسەنتىنى ئىگىلىدى. يىغىندا دېموكراتىك كېڭىشىش ئارقىلىق سياسي كېڭەش بورتالا ناھيىلىك 5 - نۆۋەتلىك كومىتېتى دائىمي كومىتېتىنىڭ ئون ئەزاسى سايلاپ چىقىلدى، بۇنىڭ ئىچىدە رەئىس بىر، مۇئاۋىن رەئىس ئىككى. ناھيىلىك سياسي كېڭەشنىڭ بىر ئەزاسى جۇڭگو ئىسلام دىنى جەمئىيىتىنىڭ ئەزالىقىغا، ئۇچ ئەزاسى ئاپتونوم رايونلۇق ئىسلام دىنى جەمئىيىتىنىڭ ئەزالىقىغا (بۇنىڭ ئىچىدە بىر كىشى ھەيئەت ئەزالىقىغا)، ئىككى ئەزاسى ئاپتونوم رايونلۇق سياسي كېڭەشنىڭ ئەزالىقىغا، بىر ئەزاسى ئاپتونوم رايونلۇق سودا - سانائەتچىلەر بىرلەشمىنىڭ

ئەزالىقىغا كۆرسىتىلدى.

پارتىيە 11 - نۆۋەتلىك مەركىزىي كومىتېتى 3 - ئومۇمىي يىغىنىدىن كېيىن، بورتالا ناھىيىسىدە قالايمىقانچىلىق ئوكۇشلىپ، پارتىيىنىڭ بىرلىكىگە سىياسىتى، مىللىي سىياسىتى، دىن سىياسىتى يەنمۇ ئىزچىللاشتۇرۇلدى ۋە ئەملىيلەشتۈرۈلدى، سىياسىي كېڭەش تەشكىلاتىي ئىسلاھ كەلتۈرۈلدى ۋە راۋاجلاندۇرۇلدى.

1980 - يىل 6 - ئاينىڭ 20 - كۈنى سىياسىي كېڭەش بورتالا ناھىيىلىك 6 - نۆۋەتلىك كومىتېتىنىڭ 1 - يىغىنى چاقىرىلدى، يىغىن يەتتە كۈن داۋام قىلدى. يىغىنغا پارتىيە - گۈرۈھلار، يۇقىرى قاتلام مىللىي زاتلار، دىنىي زاتلار، ئاممىۋى تەشكىلاتلار، ھەرساھە ۋەكىللىرىدىن بولۇپ سىياسىي كېڭەش ئەزاسىدىن 38 كىشى قاتناشتى. يىغىندا ج ك پ 11 - نۆۋەتلىك مەركىزىي كومىتېتىنىڭ 3 -، 4 -، 5 - ئومۇمىي يىغىنلىرى، مەملىكەتلىك خەلق قۇرۇلتىيى ۋە سىياسىي كېڭەش 5 - نۆۋەتلىك كومىتېتى 2 - يىغىنىنىڭ روھىنى ئىزچىللاشتۇرۇلدى، دېموكراتىك كېڭىشىش ئارقىلىق سىياسىي كېڭەش بورتالا ناھىيىلىك 6 - نۆۋەتلىك كومىتېتى دائىمىي كومىتېتىنىڭ 11 ئەزاسى سايلاپ چىقىلدى، بۇنىڭ ئىچىدە رەئىس بىر، مۇئاۋىن رەئىس تۆت.

1982 - يىل 2 - ئاينىڭ 20 - كۈنى سىياسىي كېڭەش بورتالا ناھىيىلىك 6 - نۆۋەتلىك كومىتېتىنىڭ 2 - يىغىنى چاقىرىلدى، يىغىن توققۇز كۈن داۋام قىلدى، يىغىندا دائىمىي كومىتېتىنىڭ خىزمىتىدىن بېرىلگەن دوكلات ئاڭلاپ ئۆتۈلدى، يەتتە ئەزا تولۇقلاندى.

1983 - يىل 3 - ئاينىڭ 14 - كۈنى سىياسىي كېڭەش بورتالا ناھىيىلىك 6 - نۆۋەتلىك كومىتېتىنىڭ 3 - يىغىنى چاقىرىلدى، يىغىن ئالتە كۈن داۋام قىلدى. يىغىندا جۇڭخۇا خەلق جۇمھۇرىيىتىنىڭ ئاساسىي قانۇنى ئۆگىنىلدى ۋە بۇ ھەقتە مۇزاكىرە ئېلىپ بېرىلدى، بورتالا ناھىيىسىدىن كۆرسىتىلگەن ئوبلاستلىق سىياسىي كېڭەش ئەزالىرىنىڭ ئىسملىكى ماقۇللاندى.

1984 - يىل 8 - ئاينىڭ 21 - كۈنى سىياسىي كېڭەش بورتالا ناھىيىلىك 7 - نۆۋەتلىك كومىتېتىنىڭ 1 - يىغىنى چاقىرىلدى، يىغىن بەش كۈن داۋام قىلدى. يىغىنغا پارتىيە - گۈرۈھلار، ۋەتەنپەرۋەر دېموكراتىك زاتلار، يۇقىرى قاتلام مىللىي زاتلار، دىنىي زاتلار، ئاممىۋى تەشكىلاتلار، ھەر ساھە ۋەكىللىرى، تەيۋەنلىك قېرىنداشلارنىڭ ئائىلە تاۋابىئاتلىرى، ۋەتەنگە قايتقان مۇھاجىر قېرىنداشلار بولۇپ سىياسىي كېڭەش ئەزاسىدىن 76 كىشى، ئالاھىدە تەكلىپ قىلىنغان زاتلاردىن ئالتە كىشى قاتناشتى. ئاز سانلىق مىللەت ئەزالار ئومۇمىي ئەزالارنىڭ 2. 80 پىرسەنتىنى ئىگىلىدى. يىغىندا دېموكراتىك كېڭىشىش ئارقىلىق سىياسىي كېڭەش بورتالا ناھىيىلىك 7 - نۆۋەتلىك كومىتېتى دائىمىي كومىتېتىنىڭ 14 ئەزاسى سايلاپ چىقىلدى، بۇنىڭ ئىچىدە رەئىس بىر، مۇئاۋىن رەئىس بەش. ئۆگىنىش كومىتېتى، تەكلىپ خىزمىتى كومىتېتى ۋە دېھقانچىلىق - چارۋىچىلىق - پەن - تېخنىكا خىزمەت گۇرۇپپىسى، مەدەنىيەت - مائارىپ - ساھىيە خىزمەت گۇرۇپپىسى، سودا - سانائەت - مالىيە خىزمەت گۇرۇپپىسى، قانۇنچىلىق خىزمەت گۇرۇپپىسى، مىللەت - دىن خىزمەت گۇرۇپپىسى قۇرۇلدى.

1985 - يىل 8 - ئاينىڭ 1 - كۈنى سىياسىي كېڭەش بورتالا ناھىيىلىك 7 - نۆۋەتلىك كومىتېتىنىڭ 2 - يىغىنى چاقىرىلدى، يىغىن ئۈچ كۈن داۋام قىلدى. يىغىندا سىياسىي كېڭەش بورتالا ئوبلاستلىق 5 - نۆۋەتلىك كومىتېتى 3 - يىغىنىنىڭ روھى يەتكۈزۈلدى، ۋەكىللەردىن 82 مەزمۇننى ئۆز ئىچىگە ئالغان 79 تەكلىپ تاپشۇرۇۋېلىندى.

ناھىيىلىك سىياسىي كېڭەش قۇرۇلغاندىن بېرى، بولۇپمۇ پارتىيە 11 - نۆۋەتلىك مەركىزىي كومىتېتى 3 - ئومۇمىي يىغىنىدىن بېرى، «سىياسىي جەھەتتە مەسلىھەتلىشىش، دېموكراتىك نازارەت قىلىش» رولىنى

جارى قىلدۇردى. ناھىيە (شەھەر) نىڭ ئىقتىساد، سىياسىي خىزمەت، مەدەنىيەت - مائارىپ، سەھىيە ۋە بىرلىكسەپ خىزمىتىگە ئالاقىدار مەسىلىلىرى ناھىيە (شەھەر) لىك سىياسىي كېڭەش ئەزالىرىنىڭ دېموكراتىك مەسلىھەتلىشىشىدىن ئۆتتى. سىياسىي كېڭەش پارتىيىنىڭ فاڭجېن، سىياسەتلىرىنى پائال تەشۋىق قىلدى ۋە ئىزچىللاشتۇردى، ھەر مىللەت، ھەر ساھە خەلق ئاممىسىنى ئىتتىپاقلاشتۇرۇپ، بورتالا شەھىرىنىڭ ئىككى مەدەنىيەت قۇرۇلۇشىغا چارە - تەدبىر كۆرسەتتى.

سىياسىي كېڭەش بورتالا شەھەرلىك كومىتېتىنىڭ رەئىس، مۇئاۋىن رەئىسلىرى

سىياسەت 6 — 1

نۆۋىتى	ئىسىم - فامىلىسى	جىنسى	مىللىتى	يۇرتى	ۋەزىپىسى	ساھەسى
4 - نۆۋەتلىك	لى شاڭگۇەن	ئەر	خەنزۇ	سەنشى ۋۇتەي	رەئىس (قوشۇمچە)	جۇڭگو كوممۇنىستىك پارتىيىسى
	كۇكە	ئەر	موڭغۇل	شىنجاڭ بورتالا	مۇئاۋىن رەئىس	يۇقىرى قاتلام مىللىي زات
	يۇسۇپ خەلىپەت			شىنجاڭ	مۇئاۋىن رەئىس	يۇقىرى قاتلام مىللىي زات
5 - نۆۋەتلىك	ۋاڭ رۇيجېن	ئەر	خەنزۇ	گەنسۇ لىنتاۋ	رەئىس (قوشۇمچە)	جۇڭگو كوممۇنىستىك پارتىيىسى
	كۇكە	ئەر	موڭغۇل	شىنجاڭ بورتالا	مۇئاۋىن رەئىس	يۇقىرى قاتلام مىللىي زات
	قۇسمانىيا بېردىبېك	ئەر	قازاق	شىنجاڭ بورتالا	مۇئاۋىن رەئىس	يۇقىرى قاتلام مىللىي زات
6 - نۆۋەتلىك	يۆفېڭ	ئەر	خەنزۇ	گەنسۇ لەنجۇ	رەئىس (قوشۇمچە)	جۇڭگو كوممۇنىستىك پارتىيىسى
	سۇن جيەنفا	ئەر	خەنزۇ	خېبېي گۇەنتاۋ	مۇئاۋىن رەئىس	جۇڭگو كوممۇنىستىك پارتىيىسى
	كۇكە	ئەر	موڭغۇل	شىنجاڭ بورتالا	مۇئاۋىن رەئىس	يۇقىرى قاتلام مىللىي زات
	رامزان ئاشلىباي	ئەر	قازاق	شىنجاڭ چۆچەك	مۇئاۋىن رەئىس	جۇڭگو كوممۇنىستىك پارتىيىسى
	قۇسمانىيا بېردىبېك	ئەر	قازاق	شىنجاڭ بورتالا	مۇئاۋىن رەئىس	يۇقىرى قاتلام مىللىي زات
7 - نۆۋەتلىك	ئاخۇنباي زۇنۇن			شىنجاڭ ئاتۇش	رەئىس	جۇڭگو كوممۇنىستىك پارتىيىسى
	مۇيى	ئەر	خەنزۇ	شەنشى گۇەنباۋ	مۇئاۋىن رەئىس	جۇڭگو كوممۇنىستىك پارتىيىسى
	ئەبدىراقمان چىرايىم	ئەر	قازاق	شىنجاڭ بورتالا	مۇئاۋىن رەئىس	جۇڭگو كوممۇنىستىك پارتىيىسى
	تۇرسۇنمەھەممەت قاسىم			شىنجاڭ بورتالا	مۇئاۋىن رەئىس	يۇقىرى قاتلام مىللىي زات
	جاڭ جيادىڭ	ئەر	خەنزۇ	شىنجاڭ ئاقسۇ	مۇئاۋىن رەئىس	يۇقىرى قاتلام مىللىي زات
	ب. ئوتگا	ئەر	موڭغۇل	شىنجاڭ بورتالا	مۇئاۋىن رەئىس	يۇقىرى قاتلام مىللىي زات

VII باب

ئاممىۋى تەشكىلاتلار

§ 1. دېھقانلار جەمئىيىتى، كەمبەغەل دېھقان، تۆۋەن ئوتتۇرا دېھقانلار جەمئىيىتى

مىنگونىڭ 26 - يىلى (1937 - يىلى) ناھىيىلىك دېھقانلار جەمئىيىتى قۇرۇلدى، مامۇت ھاجى دېھقانلار جەمئىيىتىنىڭ مۇدىرى بولدى، ئالتە كىشى ھەيئەت ئەزاسى بولدى. جەمئىيەت ئەزالىرى پومېشچىكلار، بايلار ۋە باي دېھقانلاردىن ئىبارەت ئىدى، كەمبەغەل دېھقانلار جەمئىيەتكە كىرەلمەيتتى. مىنگونىڭ 29 - يىلى (1940 - يىلى) 2 - ئاينىڭ 21 - كۈنى دېھقان، چارۋىچىلار قۇرۇلتىيى ئۆتكۈزۈلۈپ، ناھىيىلىك دېھقانلار جەمئىيىتى ئۆزگەرتىپ سايلاندى، مەھەممەت ھاجى دائىمىي مۇدىرىيەت ئەزاسى، دېڭ پېڭ مۇئاۋىن دائىمىي مۇدىرىيەت ئەزاسى بولۇپ سايلاندى. قۇرۇلتايدا خاربۇخ ئۆستىڭنى چېپىش، شويىڭپەننىڭ شەرقىدىكى بوزيەرلەرنى ئۆزلەشتۈرۈش، شويىڭپەندە بىر تارماق ئۆستەڭ چېپىش، سۇ ئىنشائاتىنى ياخشىلاش، سۇ ماجىرالىرىنى تۈگىتىش، يېڭى تىپتىكى دېھقانچىلىق سايمانلىرىنى كېڭەيتىش، ئەتىيازلىق تېرىلغۇنى كېڭەيتىش، دېھقان، چارۋىچىلارنىڭ قىسقا مۇددەتلىك كۇرسلىرىنى قەرەللىك ئېچىپ تۇرۇش قاتارلىق ئىشلار قارار قىلىندى.

جۇڭخۇا خەلق جۇمھۇرىيىتى قۇرۇلغاندىن كېيىن، ھەر مىللەت دېھقانلارنى ھاكىمىيەت قۇرۇلۇشىغا قاتنىشىشقا تەشكىللەش ۋە سەپەرۋەر قىلىش ئۈچۈن، 1950 - يىل 8 - ئايدا ئالدى بىلەن 1 - رايوننىڭ 4 - يېزىسىدا يېزىلىق دېھقانلار جەمئىيىتى قۇرۇلدى، ساۋۇر ئاخۇن دېھقانلار جەمئىيىتىنىڭ مۇدىرى بولدى. ئۇنىڭدىن كېيىن 1 - رايوننىڭ 1 -، 2 -، 3 -، 5 - يېزىلىرىدا يېزىلىق دېھقانلار جەمئىيىتى ئارقا - ئارقىدىن قۇرۇلدى، جەمئىيەت ئەزاسى 912 گە يەتتى. 1951 - يىل 3 - ئايدا رايونلۇق دېھقانلار جەمئىيىتى قۇرۇلدى، روزى ئاخۇن جەمئىيەت رەئىسى بولدى. شۇ يىلى ئەتىيازدا ناھىيىلىك دېھقان (چارۋىچى) لار قۇرۇلتىيى ئۆتكۈزۈلدى، روزى ئاخۇن رەئىسلىككە سايلاندى. شۇ يىلى قىشتا ناھىيىلىك دېھقانلار جەمئىيىتى قۇرۇلدى، ئابدۇقادىر جەمئىيەت رەئىسى بولدى. ئىجارە ھەققىنى كېمەيتىش - زومىگەرلەرگە قارشى تۇرۇش ھەرىكىتىدە «كەمبەغەل دېھقان، ياللانما دېھقانلارنى تايانچ قىلىش، پومېشچىك، باي دېھقانلارنى تازىلاپ چىقىرىش» فاڭجېنىغا ئاساسەن، دېھقانلار جەمئىيىتى تەرتىپكە سېلىندى. كەمبەغەل دېھقان، ياللانما دېھقانلار جەمئىيەت ئەزالىرىنىڭ 68 پىرسەنتىنى، ئوتتۇرا دېھقانلار 17 پىرسەنتىنى تەشكىل قىلدى. 1 - رايونلۇق دېھقانلار جەمئىيىتىنىڭ ئەزاسىلا 2746 گە يەتتى. ھەر دەرىجىلىك دېھقانلار جەمئىيەتلىرى دېھقانلارغا رەھبەرلىك قىلىپ، دېموكراتىك ھاكىمىيەت قۇرۇلۇشى، ئىجارە ھەققىنى كېمەيتىش - زومىگەرلەرگە قارشى تۇرۇش، يەر ئىسلاھاتى، يېزا ئىگىلىكىنى راۋاجلاندۇرۇش ھەم يېزىلاردىكى ھەمكارلىشىش - كوپىراتسىيىلىشىش

قاتارلىق جەھەتلەردە پائال رول ئوينىدى. 1958 - يىلى گۈڭشې قۇرۇلغاندىن كېيىن، دېھقانلار جەمئىيىتى پائالىيەت ئېلىپ بارمىدى.

1963 - يىل 4 - ئايدا «يالقۇن» گۈڭشېسى 1 - چوڭ ئەترىتىنىڭ يەتتە ئىشلەپچىقىرىش ئەترىتىدە سىناق تەرىقىسىدە كەمبەغەل دېھقان، تۆۋەن ئوتتۇرا دېھقانلار كومىتېتى قۇرۇلدى، كومىتېتقا 208 ئائىلىدىكى 368 ئادەم ئەزا بولدى. بۇلار چوڭ ئەترەتتىكى ئومۇمىي ئائىلىنىڭ 60.4 پىرسەنتىنى، كەمبەغەل دېھقان، تۆۋەن ئوتتۇرا دېھقانلار ئائىلىسىنىڭ 85.6 پىرسەنتىنى ئىگىلىدى. گۈڭشېدا كەمبەغەل دېھقان، تۆۋەن ئوتتۇرا دېھقانلار جەمئىيىتى كومىتېتى تەسىس قىلىندى. ئاندىن كېيىن «ئۇچقۇن»، «غالىبىيەت»، «يېڭى ھايات» گۈڭشېلىرىدا ۋە «ئالغا» چارۋىچىلىق فېرمىسىدا كەمبەغەل دېھقان، تۆۋەن ئوتتۇرا دېھقانلار جەمئىيىتى كومىتېتى كەينى - كەينىدىن قۇرۇلدى. 1965 - يىل 2 - ئاينىڭ 25 - كۈنى بورتالا ناھىيىسىدە تۇنجى نۆۋەتلىك كەمبەغەل دېھقان (چارۋىچى)، تۆۋەن ئوتتۇرا دېھقان (چارۋىچى) لار قۇرۇلتىيى ئۆتكۈزۈلدى، ناھىيىلىك پارتكوم بىۋاسىتە رەھبەرلىك قىلىدىغان ناھىيىلىك كەمبەغەل دېھقان، تۆۋەن ئوتتۇرا دېھقانلار جەمئىيىتى قۇرۇلدى. شېڭ يۈفېڭ مۇدىر، ئۇمبېتقالى ئوراز مۇئاۋىن مۇدىر بولدى. 1966 - يىلى «مەدەنىيەت زور ئىنقىلابى» باشلانغاندىن كېيىن، ئاساسىي قاتلامدىكى كەمبەغەل دېھقان، تۆۋەن ئوتتۇرا دېھقانلار جەمئىيەتلىرىنىڭ ئاساسلىق خىزمىتى سىنىپىي كۈرەشنى تۇتۇش، يېزا ئىگىلىكىدە داجەيدىن ئۆگىنىش ھەرىكىتىنى قانات يايدۇرۇش بولدى.

1974 - يىل 4 - ئاينىڭ 25 - كۈنى بورتالا ناھىيىسىدە 2 - نۆۋەتلىك كەمبەغەل دېھقان (چارۋىچى)، تۆۋەن ئوتتۇرا دېھقان (چارۋىچى) لار قۇرۇلتىيى چاقىرىلدى، قۇرۇلتاي بەش كۈن داۋام قىلدى، قۇرۇلتايغا 271 ۋەكىل قاتناشتى، بۇنىڭ ئىچىدە رەسمىي ۋەكىل 211، سىرتتىن قاتناشقان ۋەكىل 60. رەسمىي ۋەكىل ئىچىدە ئاز سانلىق مىللەت ۋەكىل 59% نى، ئايال ۋەكىل 25% نى ئىگىلىدى. قۇرۇلتايدا بورتالا ناھىيىلىك 2 - نۆۋەتلىك كەمبەغەل دېھقان (چارۋىچى)، تۆۋەن ئوتتۇرا دېھقان (چارۋىچى) لار كومىتېتى سايلاپ چىقىلدى. مىجە مۇدىرلىقنى قوشۇمچە ئۈستىگە ئالدى، شيې جۇڭفۇ، نىساخان (ئىشلەپچىقىرىشتىن ئايرىلمىدى) مۇئاۋىن مۇدىر بولدى. 1978 - يىل 11 - ئاينىڭ 23 - كۈنى پىلجىت مۇئاۋىن مۇدىر بولدى. 1980 - يىل 4 - ئاينىڭ 21 - كۈنى سۇلايمان ئابلا مۇئاۋىن مۇدىر بولدى. 1984 - يىلى كەمبەغەل دېھقان، تۆۋەن ئوتتۇرا دېھقانلار جەمئىيىتى ئەمەلدىن قالدۇرۇلدى.

§ 2. شىنجاڭ خەلقىنىڭ جاھانگىرلىككە قارشى تۇرۇش بىرلەشمىسىنىڭ بورتالا شۆبىسى

مىنگونىڭ 25 - يىلى (1936 - يىلى) 4 - ئايدا خەلقنىڭ جاھانگىرلىككە قارشى تۇرۇش بىرلەشمىسىنىڭ بورتالا شۆبىسى قۇرۇلدى. شىرموللا بىرلەشمە باشلىقى بولدى. مىنگونىڭ 26 - يىلى (1937 - يىلى) 10 - ئايدا خەلقنىڭ جاھانگىرلىككە قارشى تۇرۇش بىرلەشمىسى بورتالا شۆبىسىنىڭ ئىجرائىيە كومىتېتى سايلاپ چىقىلدى، مامۇتھاجى كومىتېت باشلىقى، يۇن ۋېنشى، ھاشىم، نايىنتاي، مۇقاش، چۇلۇلار ئىجرائىيە ھەيئەت ئەزاسى، شېن زىبىن، تەن كېجۇاڭ، موللا ياسىن، ئىسلام ھاجى، مەھەممەت ھاجى، ئايۇشى، قاسىمقان، دېڭ پېڭلار دائىمىي ھەيئەت ئەزاسى بولدى. ئۇنىڭ قارىمىقىدا خوجىلىق بۆلۈمى تەسىس قىلىندى، بەي يۈفېڭ بۆلۈم باشلىقى بولدى، خوجىلىق بۆلۈمىدە ئىككى خىزمەتچى ئىشلىدى؛ تەشۋىقات بۆلۈمىگە چۇمبا بۆلۈم باشلىقى بولدى، تۆت تەشۋىقات كادىرى قويۇلدى؛ تەشكىلات بۆلۈمىگە يەن شىزۇڭ بۆلۈم باشلىقى بولدى، تۆت تەشكىلات كادىرى قويۇلدى. شۇ يىلى 11 - ئاينىڭ 16 - كۈنى جاھانگىرلىككە قارشى تۇرۇش بىرلەشمىسى ئۇيۇشتۇرغان

باشلانغۇچ مەكتەپنىڭ 30 ئوقۇغۇچىسى ياپون باسقۇنچىلىرىغا قارشى تەشۋىقات ئىشلىرىغا قاتناشقان ياپون باسقۇنچىلىرىغا قارشى تۇرۇش - ۋەتەننى قۇتقۇزۇش يۇرتىدىن نۇتۇق سۆزلەش يىغىنى ئۆتكۈزۈلدى. يىغىندا ھەر مىللەت ئاقساقاللىرى، ئورگانلارنىڭ خىزمەتچىلىرى، ئوقۇغۇچىلار ۋەكىللىرى ياپون باسقۇنچىلىرىغا قارشى تۇرۇش - ۋەتەننى قۇتقۇزۇش رەجىلىرىنى تەشۋىق قىلدى، ھەر مىللەت خەلقىنى ئالتە بۆيۈك سىياسەتنى بىرلىكتە ئىجرا قىلىپ، ئالدىنقى سەپتە ياپون باسقۇنچىلىرىغا قارشى تۇرۇۋاتقان كوماندىر - جەڭچىلەرگە ئىئانە قىلىش دولقۇنىنى قوزغاشقا چاقىردى. بۇ جەريانداغا جەمئىي 8 مىليون 900 مىڭ سەر كۆموش (ئۆلكە پۇلى) ئىئانە قىلىندى، نۇرغۇن كىشىلەر ئالتۇن ئۈزۈك، چاڭزا، تېرە قاتارلىق نەرسىلەرنى ئۆزلۈكىدىن تەقدىم قىلدى. مىنگونىڭ 27 - يىلى (1938 - يىلى) 12 - ئاينىڭ 31 - كۈنى بورتالا ناھىيىسىدە جاھانگىرلىككە قارشى تۇرۇش بىرلەشمىسىنىڭ ھەيئەت ئەزالىرى، ئورگانلارنىڭ باشلىقلىرى ۋە ھەرمىللەت ئامما ۋەكىللىرىنىڭ يىغىنى ئۆتكۈزۈلدى، يىغىندا جاھانگىرلىككە قارشى تۇرۇش بىرلەشمىسىنىڭ مەسئۇللىرى ئۆزگەرتىپ سايلاندى، ئىبراھىم روزىھاجى كومىتېت باشلىقلىقىغا، شېن زېمىن مۇئاۋىن كومىتېت باشلىقىغا سايلاندى. مىنگونىڭ 28 - يىلى (1939 - يىلى) 4 - ئايدا ئۆلكىلىك ھۆكۈمەتنىڭ پەرمانى بويىچە ناھىيىلەردىكى جاھانگىرلىككە قارشى تۇرۇش بىرلەشمىلىرى ئەمەلدىن قالدۇرۇلدى، بورتالا شۆبىسىمۇ شۇنىڭ بىلەن ئەمەلدىن قالدۇرۇلدى.

§ 3 . شىنجاڭ موڭغۇل يېزىقى جەمئىيىتىنىڭ بورتالا شۆبىسى

مىنگونىڭ 28 - يىلى (1939 - يىلى) موڭغۇل يېزىقى جەمئىيىتىنىڭ بورتالا شۆبىسى قۇرۇلدى، ئۇما جەمئىيەت باشلىقى بولدى.

مىنگونىڭ 32 - يىلى (1943 - يىلى) 7 - ئايدا شۆبە جەمئىيەت مەسئۇللىرى ئۆزگەرتىپ سايلاندى، مەمۇرىي تەشكىلاتلىرى ساغلاملاشتۇرۇلدى، ئىلگىرىكى جەمئىيەت باشلىقى ئۇما مۇدىرلىققا، ئوتگا مۇئاۋىن باشلىقلىققا، كۆكە كاتىپلىققا سايلاندى.

1949 - يىلى شۆبە جەمئىيەت 2 - رايون بىلەن بىرلىشىپ خىزمەت ئىشلىدى.

1950 - يىل 1 - ئايدا موڭغۇل يېزىقى جەمئىيىتى ئۆز ئالدىغا تەشكىل قىلىندى، ئۇما جەمئىيەتنىڭ رەئىسى، ئوتگا مۇئاۋىن رەئىسى، ئوچۇر مەسئۇل كاتىپى بولدى. 1950 - يىل 10 - ئايدا چاقىرىلغان ناھىيىلىك ھەر مىللەت، ھەر ساھە خەلق ۋەكىللىرى يىغىنىدا ھەر دەرىجىلىك ھاكىمىيەت تەشكىلاتلىرىنى قۇرۇش قارار قىلىندى، شۇنىڭ بىلەن موڭغۇل يېزىقى جەمئىيىتى تەبىئىي ھالدا مەۋجۇت بولۇشتىن قالدى.

§ 4 . شىنجاڭ مەدەنىي ئاقارتىش ئۇيۇشمىسىنىڭ بورتالا شۆبىسى

شېڭ شىسەي شىنجاڭغا ھۆكۈمرانلىق قىلغان مەزگىلدە شىنجاڭ مەدەنىي ئاقارتىش ئۇيۇشمىسىنىڭ بورتالا شۆبىسى قۇرۇلدى، ئۇنىڭ ۋەزىپىسى ھۆكۈمەتنىڭ سىياسەتلىرىنى تەشۋىق قىلىش، شۇ مىللەتنىڭ مەدەنىيەت - مائارىپ ئىشلىرىنى ئىشلەشتىن ئىبارەت بولدى. ئۇنىڭ قارىمىقىدا تۆت مەدەنىي ئاقارتىش ئۇيۇشمىسى بولۇپ، ئۇيۇشما

باشلىقى خالىسانە ۋەزىپە ئوتىدى. مەدەنىي ئاقارتىش ئۇيۇشمىلىرىنىڭ خىراجىتىدە ئۆشرە ـ زاكاتقا ۋە ئۆي ـ جاي ئىجارىسى قاتارلىق كىرىملەرگە تايىنىلدى.

ئۇيغۇر مەدەنىي ئاقارتىش ئۇيۇشمىسى مىنگونىڭ 25 ـ يىلى (1936 ـ يىلى) قۇرۇلدى، ئۇيۇشمىغا نەمىن باشلىق بولدى.

خەنزۇ مەدەنىي ئاقارتىش ئۇيۇشمىسى مىنگونىڭ 28 ـ يىلى (1939 ـ يىلى) قۇرۇلدى، تەن كېچىۋالى ئۇيۇشمىنىڭ 1 ـ ئۆۋەتلىك (1939 ـ يىلىدىن 1943 ـ يىلىغىچە) باشلىقى، دېلى پېلى 2 ـ ئۆۋەتلىك (1943 ـ يىلىدىن 1945 ـ يىلغىچە) باشلىقى بولدى. خەنزۇ ئۇيۇشمىسى قۇرۇلغاندىن كېيىن، باغچا سالدى، گېزىت ئوقۇش تاختىسى ئورناتتى، تىياتىر ئومىكى قۇردى ھەم خوبېيلىق، خۇنەنلىك يۇرتداشلار ئۇيۇشمىسىنىڭ بىناسى، شەنشىلىك، گەنسۇلۇق، شىنجاڭلىق يۇرتداشلار ئۇيۇشمىسىنىڭ بىناسى ۋە تيەنجىن مەھكىمىسىنى خەنزۇ ئۇيۇشمىسىنىڭ باشقۇرۇشىغا ئالدى.

يەر ـ زېمىن، ئىمبادەتخانا قاتارلىقلارمۇ مەزكۇر ئۇيۇشمىنىڭ ئىگىدارچىلىقىدا بولدى.

موڭغول مەدەنىي ئاقارتىش ئۇيۇشمىسى مىنگونىڭ 28 ـ يىلى (1939 ـ يىلى) قۇرۇلدى، سەڭگە ئۇيۇشما باشلىقى بولدى.

قازاق مەدەنىي ئاقارتىش ئۇيۇشمىسى مىنگونىڭ 29 ـ يىلى قۇرۇلدى، قاسىمقان ئاۋباكىر ئۇيۇشما باشلىقى بولدى.

ھەر قايسى ئۇيۇشمىلار يەنە ھەر يىلى ئەينى ۋاقىتتىكى قىشلىق ئوقىنىش ھەرىكىتىگە ماسلىشىپ، خەلق مەكتەپلىرى ۋە ساۋات چىقىرىش كۇرسلىرىنى ئاچتى.

1950 ـ يىل 8 ـ ئايدا ھاكىمىيەت قۇرۇلۇشى باشلىنىپ، رايونلۇق مەھكىمە قۇرۇلدى، مەكتەپ ماۋارىپىنى ھۆكۈمەت بىر تۇتاش باشقۇردى، تۆت مەدەنىي ئاقارتىش ئۇيۇشمىسى تەبىئىي ھالدا مەۋجۇت بولۇشتىن قالدى.

§ 5. ئاياللار جەمئىيىتى، ئاياللار بىرلەشمىسى

مىنگو دەۋرىدىكى ئاياللار جەمئىيىتى ۋە ئاياللار ئۇيۇشمىسى

مىنگونىڭ 32 ـ يىلى (1943 ـ يىلى) نىڭ بېشىدا گومىنداڭ بورتالا ناھىيىلىك پىرقىسى زىيالىيلار ئارىسىدىكى 30 نەچچە ئايالنى چاقىرىپ يىغىن ئوتكۇزدى، يىغىندا ئاياللار ھەرىكىتىگە تەييارلىق كۆرۈش كومىتېتى تەشكىل قىلىندى، كومىتېتقا جۇخۇيفېن مۇدىر، ناغمە، ياڭ جۇلىڭ، فۇيۇجېن، خي يۇلىيەنلەر ئەزا بولدى. ئارىدىن كۆپ ئوتمەي بورتالا ناھىيىلىك ئاياللار جەمئىيىتى قۇرۇلدى، جۇخۇيفېن رەئىس بولدى، جەمئىيەت قارمىقىدا بىر قانچە گۇرۇپپا تەسىس قىلىندى.

شۇ يىلى 3 ـ ئايدا ناھىيىلىك ئاياللار جەمئىيىتى ئۇرۇمچىدىكى ئاياللار باش جەمئىيىتىنىڭ ئايروپىلان تەقدىم قىلىش ھەرىكىتىنى قانات يايدۇرۇش ھەققىدە تېلېگرامما ئارقىلىق بەرگەن يولىيۇرۇقىغا ئاساسەن، ئاياللار جەمئىيىتى 1 ـ گۇرۇپپىسىنىڭ باشلىقى دەي رۇيشيا قاتارلىق كىشىلەرنىڭ رەھبەرلىكىدە ئىئانە توپلاش مۇسابىقىسىنى قانات يايدۇرۇشنى قارار قىلدى. 4 ـ ئاينىڭ 7 ـ كۈنىگىچە 1463 تەڭگە ئىئانە توپلاندى. شۇ يىلى يەنە قوشۇنلاردىن ھال سوراش ئوچۇن لاتا ئاياغ كىيىم ـ پايپاق ئىئانە قىلىش كومىتېتى تەشكىل قىلىندى، كومىتېتقا بىر باشلىق، بىر مۇئاۋىن باشلىق، توققۇز ئەزا قويۇلدى. ئاياللار لاتا ئاياغ كىيىم ـ پايپاق ئىئانە قىلىش ھەرىكىتىگە ئاۋاز قوشۇشقا سەپەرۋەر قىلىندى. ئاياللار جەمئىيىتى مۇدىرىيەت ئەزالىرى يىغىننى دائىم ئوتكۇزۇپ تۇرغاندىن باشقا، ئوچ مەسلەك تەنقىقات گۇرۇپپىسى قۇرۇپ، ئاياللار جەمئىيىتى

ئەزالىرىنىڭ يېزىقچىلىق ۋە رەسىم سىزىش بىلەن شۇغۇللىنىشى، نۇتۇق سۆزلەش مۇسابىقىسىنى قانات يايدۇرۇشى، پەرزەنتلەر مەكتىپى قۇرۇشى ۋە ياپون باسقۇنچىلىرىغا قارشى تۇرۇش - ۋەتەننى قۇتقۇزۇشنى تەشەببۇس قىلدى.

مىنگونىڭ 37 - يىلى (1948 - يىلى) 3 - ئاينىڭ 1 - كۈنى ئۈچ ۋىلايەت ئىنقىلابى بورتالا ناھىيىلىك ئاياللار ئۇيۇشمىسى قۇرۇلدى. شۇ يىلى 12 - ئاينىڭ 22 - كۈنى 1 - ئاساسىي قاتلام ئاياللار تەشكىلاتى كومىتېتى تەسىس قىلىندى، ھەجەر كامىلوۋا كومىتېت مەسئۇلى بولدى، كومىتېت قارىمىقىدا ئۈچ گۇرۇپپا تەسىس قىلىندى، 85 كىشى ئەزا بولدى، كومىتېت ئىتتىپاقنىڭ 5 - يەرلىك تەشكىلات كومىتېتى قاتارىغا كىرگۈزۈلدى. 1949 - يىلى ئاياللار ئۇيۇشمىسىنىڭ ئەزاسى 385 كە يەتتى.

بورتالا ناھىيىلىك ئاياللار بىرلەشمىسى

1951 - يىل 11 - ئاينىڭ 25 - كۈنى بورتالا ناھىيىلىك ئاياللار بىرلەشمىسىگە تەييارلىق كۆرۈش كومىتېتى قۇرۇلدى، زىلەيخان كومىتېت مەسئۇلى بولدى. 1952 - يىل 1 - ئايدا 1 - رايوننىڭ 1 - يېزىسىدا 1 - ئاساسىي قاتلام ئاياللار گۇرۇپپىسى قۇرۇلدى، ئايىمنىساخان گۇرۇپپا باشلىقى بولدى. ئاندىن كېيىن ھەر قايسى رايون، يېزا، كەنتلەردە ئاساسىي قاتلام ئاياللار تەشكىلاتلىرى قۇرۇلدى.

1954 - يىل 12 - ئاينىڭ 21 - كۈنى بورتالا ناھىيىسىدە تۇنجى نۆۋەتلىك ئاياللار قۇرۇلتىيى چاقىرىلدى، قۇرۇلتاي ئون كۈن داۋام قىلدى. قۇرۇلتايغا 45 ۋەكىل قاتناشتى، 15 ۋەكىل سىرتتىن قاتناشتى. ئۇلار 12 مىللەتتىن بولغان 8263 ئايالغا ۋەكىللىك قىلدى. قۇرۇلتايدا بورتالا ناھىيىلىك دېموكراتىك ئاياللار بىرلەشمىسىنىڭ 1 - نۆۋەتلىك ئىجرائىيە كومىتېتى سايلاپ چىقىلدى. 1957 - يىل 9 - ئايدا بورتالا ناھىيىلىك ئاياللار بىرلەشمىسىنىڭ 1 - نۆۋەتلىك ئىجرائىيە كومىتېتىغا ئۆزگەرتىلدى.

1958 - يىل 6 - ئايدا بورتالا ناھىيىسىدە ناھىيە دەرىجىلىك ئاپپاراتلارنىڭ ئەمەلدىن قالدۇرۇلۇشى بىلەن ناھىيىلىك ئاياللار بىرلەشمىسىنىڭ خىزمىتى بورتالا ئوبلاستلىق ئاياللار بىرلەشمىسىنىڭ بىۋاسىتە باشقۇرۇشىغا ئوتكۈزۈپ بېرىلدى.

1963 - يىل 1 - ئايدا ناھىيىلىك ئاياللار بىرلەشمىسى ئەسلىگە كەلتۈرۈلدى. شۇ يىلى 9 - ئاينىڭ 10 - كۈنى بورتالا ناھىيىلىك 2 - نۆۋەتلىك ئاياللار قۇرۇلتىيى چاقىرىلدى، قۇرۇلتاي تۆت كۈن داۋام قىلدى. قۇرۇلتايغا 51 رەسمىي ۋەكىل قاتناشتى، ئون ۋەكىل سىرتتىن قاتناشتى. قۇرۇلتايدا مەملىكەتلىك ئاياللار بىرلەشمىسى يىغىنىنىڭ روھى يەتكۈزۈلدى ۋە ئىزچىللاشتۇرۇلدى، يېزىلاردىكى ئاياللار تەشكىلاتىنى قانداق ئەسلىگە كەلتۈرۈش ۋە ئاياللارنىڭ رولىنى قانداق جارى قىلدۇرۇش مەسىلىسى مۇزاكىرە قىلىندى، بورتالا ناھىيىلىك 2 - نۆۋەتلىك ئاياللار بىرلەشمىسى ۋە ئاپتونوم ئوبلاستلىق ئاياللار قۇرۇلتىيىغا قاتنىشىدىغان ۋەكىللەر سايلاپ چىقىلدى. شۇ يىلى تۆت گۈڭشې، بىر چارۋىچىلىق فېرمىسىدىكى 20 ئورۇندا ئاياللار ۋەكىللىرى يىغىنى ئۆتكۈزۈلدى. تۆت گۈڭشېدا ئاياللار كومىتېتى قۇرۇلۇپ، ئاياللار تەشكىلاتى مۇكەممەللەشتۇرۇلدى.

1973 - يىل 5 - ئاينىڭ 6 - كۈنى ناھىيىلىك 3 - نۆۋەتلىك ئاياللار قۇرۇلتىيى چاقىرىلدى، قۇرۇلتاي تۆت كۈن داۋام قىلدى. قۇرۇلتايغا 150 ۋەكىل قاتناشتى، بۇنىڭ ئىچىدە ئاز سانلىق مىللەت ۋەكىل 92 بولۇپ، ئومۇمىي ۋەكىلنىڭ 3 . 61 پىرسەنتىنى تەشكىل قىلدى. قۇرۇلتايدا ناھىيىلىك ئىنقىلابىي كومىتېت قۇرۇلغاندىن بۇيانقى ئاياللار خىزمىتى ۋە بۇنىڭدىن كېيىنكى ۋەزىپىلەر توغرىسىدىكى دوكلات ئاڭلاپ ئۆتۈلدى، قۇرۇلتاي ناھىيىدىكى ھەر مىللەت ئاياللارغا چىقارغان «داجەي ئاياللىرىدىن ئۆگىنىپ، ئىنقىلابىي پالۋانلاردىن

بولايلى» دېگەن تېمىدىكى تەشەببۇسنامە مۇزاكىرە قىلىنىپ ماقۇللاندى، بورتالا ناھىيىلىك ئاياللار بىرلەشمىسىنىڭ 3 - نۆۋەتلىك ئىجرائىيە كومىتېتى ۋە ئاپتونوم ئوبلاستلىق ئاياللار قۇرۇلتىيىغا قاتنىشىدىغان ۋەكىللەر سايلاپ چىقىلدى. 1978 - يىلى بورتالا ناھىيە بازىرىدا ئاياللار بىرلەشمىسى تەسىس قىلىندى، بىرلەشمىگە مەخسۇس ئايال كادىر سەپلەندى.

1980 - يىل 1 - ئاينىڭ 31 - كۈنى ناھىيىلىك 4 - نۆۋەتلىك ئاياللار قۇرۇلتىيى چاقىرىلدى، قۇرۇلتاي ئۇچ كۈن داۋام قىلدى. قۇرۇلتايغا 197 ۋەكىل قاتناشتى، بۇنىڭ ئىچىدە ئاز سانلىق مىللەت ۋەكىل 88، 40% ۋەكىل ھەر ساھە، ھەر قايسى كەسىپلەردە بارلىققا كەلگەن «8 - مارت» قىزىل بايراقدارلىرى ۋە «8 - مارت» قىزىل بايراقدار كوللېكتىپلىرىنىڭ ۋەكىللىرى. قۇرۇلتايدا ئاياللار خىزمىتى يەكۈنلەندى، ناھىيىدىكى ئاياللارنى سوتسىيالىستىك زامانىۋىلاشتۇرۇش قۇرۇلۇشىغا پائال قاتنىشىشقا سەپەرۋەر قىلىش مەسىلىسى مۇزاكىرە قىلىندى. قۇرۇلتايدا 24 «8 - مارت» قىزىل بايراقدار كوللېكتىپ، 132 نەپەر «8 - مارت» قىزىل بايراقدارى تەقدىرلەندى، قۇرۇلتايدا بورتالا ناھىيىلىك ئاياللار بىرلەشمىسىنىڭ 4 - نۆۋەتلىك ئىجرائىيە كومىتېتى سايلاپ چىقىلدى.

1984 - يىلى يېزىلاردىكى ئىقتىسادىي تۈزۈلمە ئىسلاھاتىدا گۈڭشي يېزىغا ئۆزگەرتىلدى. تۆت يېزا، بىر چارۋىچىلىق فېرمىسىدا ئاياللار قۇرۇلتىيى ئۆتكۈزۈلۈپ، يېزىلىق ئاياللار بىرلەشمىسى سايلاپ چىقىلدى، كەنت ئاھالىلەر كومىتېتىدا ئاياللار خىزمىتى ۋە پىلانلىق تۇغۇت خىزمىتىگە مەسىلىن بولىدىغان بىر ئايال ھەيئەت قويۇلدى.

بورتالا شەھەرلىك ئاياللار بىرلەشمىسى — بورتالادىكى ھەر مىللەت، ھەر ساھە ئاياللارنىڭ ئاممىۋى تەشكىلاتى، ئاياللار بىلەن ئالاقە باغلايدىغان ۋاسىتە. ئۇنىڭغا شەھەرلىك پارتكوم بىۋاسىتە رەھبەرلىك قىلىدۇ. ئاياللار بىرلەشمىسىنىڭ ئاساسلىق فۇنكىسىيىسى ھەر مىللەت ئاياللارغا پارتىيە سىياسەتلىرى ۋە پارتىيىنىڭ تۆت ئاساسىي پىرىنسىپى ھەققىدىكى تەربىيىنى ئۈزلۈكسىز كۈچەيتىپ، ئاياللارنى بىلىم ئۆگىنىش، پەن - تېخنىكا ئۆگىنىشكە يېتەكلەپ، ئاياللارنىڭ ساپاسىنى ئۈزلۈكسىز ئۆستۈرۈپ، ئايال ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرىنى ئازاد قىلىپ، ئاياللار - بالىلارنىڭ قانۇنىي ھوقۇق - مەنپەئىتىنى قوغداپ، ئاياللارنى ئۆزىنى قەدىرلەش، ئۆزىنى ئاياش، ئۆزىنى ھۈرمەتلەش، ئۆزىنى كۈچەيتىش، ئىلغار، مەدەنىيەتلىك ئاياللار قارىشىنى تىكلەش، جەمئىيەتنىڭ ھەر قايسى جەھەتلىرىنىڭ تەرەققىياتىنى ئىلگىرى سۈرۈش يولىدا تىرىشىش ئىمكانىيىتىگە ئىگە قىلىشتىن ئىبارەت.

بورتالا شەھەرلىك ئاياللار بىرلەشمىسىنىڭ رەھبەرلىرى

سىياسەت 7 — 1

ئىسىم - فامىلىسى	جىنسى	مىللىتى	ۋەزىپىسى	ۋەزىپە ئۆتىگەن ۋاقتى	ئىزاھات
زىلەيخان			مۇدىر	1955.1 — 1958.9	
لۇلۇ	ئايال	موڭغۇل	مۇئاۋىن مۇدىر، مۇدىر	1955.8 — 1972.7	1963.1 مۇدىر بولدى
شۇيىباۋ	ئايال	خەنزۇ	مۇئاۋىن مۇدىر	1963.4 — 1972.7	
سۇڭ شۇۋېن	ئايال	خەنزۇ	مۇئاۋىن مۇدىر	1973.5 — 1978.3	
ۋاڭ رۇيىي	ئايال	خەنزۇ	مۇدىر	1980.3 — 1982.2	
تۇرسۇنئاي ئەبەيدۇللا			مۇئاۋىن مۇدىر، مۇدىر	1980.1 —	1984.9 مۇدىر بولدى
چېن شياۋ	ئايال	خەنزۇ	مۇئاۋىن مۇدىر	1984.9 —	

ئايالار خىزمىتى

يېڭى جۇڭگو قۇرۇلغاندىن كېيىن، ناھىيىدىكى ھەر مىللەت ئايالار ئۇرۇق ھاكىمىيىتى، ئەرلەر ھاكىمىيىتى، دىنىي ھاكىمىيەتنىڭ ھۆكۈمرانلىقىدىن پەيدىنپەي قۇتۇلۇپ، فېئودالىق ئىدىيىنىڭ ئاسارىتىنى بۇزۇپ تاشلاپ، پارتىيە رەھبەرلىكىدە ئۈيۇشۇپ، سوتسىيالىستىك قۇرۇلۇشتا زور رول ئوينىدى. 1952- يىلى بىر رايون، ئالتە يېزىدا ئايالار بىرلەشمىسى قۇرۇلدى، ئايالار گۇرۇپپىسىدىن 106 سى قۇرۇلدى، تايانچ ئايال 184 كە يەتتى. قۇرۇلغان ھەر دەرىجىلىك ئايالار تەشكىلاتلىرى پارتىيىنىڭ مەركىزىي ۋەزىپىلىرىگە ماسلىشىپ، ئايالار خىزمىتىنى قانات يايدۇردى، ھەر مىللەت ئايالارنى ئىجارە ھەققىنى كېمەيتىش - زومىگەرلەرگە قارشى تۇرۇش ھەرىكىتى، يەر ئىسلاھاتى، ئامبرىكا جاھانگىرلىكىگە قارشى تۇرۇش - چاۋشيەنگە ياردەم بېرىش، ئەكسىلئىنقىلابچىلارنى باستۇرۇش، يېزا ئىگىلىكىنى كوپېراتسىيلەشتۈرۈشكە، ساۋات چىقىرىش كۇرسىغا، يېزا ئىگىلىك ئەمگىكىگە پائال قاتنىشىشقا سەپەرۋەر قىلدى. ئامبرىكا جاھانگىرلىكىگە قارشى تۇرۇش - چاۋشيەنگە ياردەم بېرىش مەزگىلىدە ھەر مىللەت ئايالار تېجەپ قالغان پۇل، نەرسىلىرىنى ئۆزلۈكىدىن ئىئانە قىلدى، جەمئىي 184 قوي، ئون كالا، بىر ئات، 72 مېتر رەخت، 36 ئالتۇن - كۈمۈش زىننەت بۇيۇمى، بىر ئۆي، 62 كۈمۈش قاچا قاتارلىق نەرسىلەر ئىئانە قىلىندى. 3 - رايوندىكى 24 ئايال ئۆزلۈكىدىن كىيىم تىكىش گۇرۇپپىسى تەشكىللەپ، 4 مىليون 940 مىڭ يۈەن پۇل (كونا خەلق پۇلى) يىغىپ، 138 قۇر كىيىم - كېچەك، 100 پار لاتا ئاياغ كىيىم، 39 باش كىيىم تىكىپ، يېزا ئىگىلىك ئىشلەپچىقىرىشىغا پائال قاتنىشىپ، ئامبرىكا جاھانگىرلىكىگە قارشى تۇرۇش - چاۋشيەنگە ياردەم بېرىشكە مەدەت بەردى.

1954 - يىلى ھەمكارلىشىش - كوپېراتسىيىلىشىش ھەرىكىتى داۋامىدا شەھەر بويىچە 393 ھەمكارلىق گۇرۇپپىسى قۇرۇلدى، بۇ گۇرۇپپىغا 7640 ئادەم قاتناشتى، بۇنىڭ ئىچىدە 3491 ئايال بار، بۇ، ئايالار ھەمكارلىق گۇرۇپپىسىدىكى ئادەمنىڭ 7 . 45 پىرسەنتىنى ئىگىلدى. 1 - رايوننىڭ 1 - يېزىسىدىكى ئايمىنساخان رەھبەرلىك قىلغان ئايالار ھەمكارلىق گۇرۇپپىسى ئۆلكە ۋە ۋىلايەت بويىچە نەمۇنىچى ھەمكارلىق گۇرۇپپىسى بولۇپ باھالاندى.

1963 - يىلى شەھەردىكى تۆت گۈڭشې، بىر چارۋىچىلىق فېرمىسىدا تۆت ئاساسىي قاتلام ئايالار بىرلەشمىسى قۇرۇلدى. 20 ئاساسىي قاتلام ئايالار تەشكىلاتىدا %80 تىن ئارتۇق ئايال دېھقانچىلىق، چارۋىچىلىق ئىشلەپچىقىرىشىغا ئاكتىپ قاتناشتى، 43 نەپەر ئايال ئەمگەك نەمۇنىچىسى، 80 دىن ئارتۇق بەشتە ياخشى ئىلغار ئايال بارلىققا كەلدى.

1974 - يىل 9 - ئايدا سوتسىيالىستىك ئىنقىلاب ۋە سوتسىيالىستىك قۇرۇلۇشتىكى ئايال ئاكتىپلار ۋەكىللىرى يىغىنى ئۈتكۈزۈلۈپ، 158 ئىلغار ئورۇن ۋە شەخس تەقدىرلەندى، ئاپتونوم ئوبلاستتا ئۈتكۈزۈلىدىغان ئايال ئاكتىپلار ۋەكىللىرى يىغىنىغا قاتنىشىدىغان 65 ۋەكىل سايلاپ چىقىلدى. موڭغول چارۋىچى كوندۇكۇر ئاپتونوم ئوبلاستلىق، ئاپتونوم رايونلۇق، مەملىكەتلىك ئاكتىپلار ۋەكىللىرى يىغىنىغا قاتنىشىپ تەقدىرلەندى، 1976 - يىلى ئايالار بىرلەشمىسى ئاساسىي قاتلام ئايالار تەشكىلاتلىرىنى تەرتىپكە سالدى ۋە ئەسلىگە كەلتۈردى، ئاساسىي قاتلام ئايالار تەشكىلاتلىرىنى مۇكەممەللەشتۈردى ھەمدە ئايالارنى «يېزا ئىگىلىكىدە داجەيدىن ئۆگىنىش» ھەرىكىتىگە قاتنىشىشقا سەپەرۋەر قىلدى. پارتىيە 11 - نۆۋەتلىك مەركىزىي كومىتېتى 3 - ئومۇمىي يىغىنىدىن كېيىن، بورتالا ناھىيىلىك ئايالار بىرلەشمىسى تۈتنى زامانىۋىلاشتۇرۇش قۇرۇلۇشىنى چۈرىدىگەن ھالدا ئايالار خىزمىتىنى قانات يايدۇردى، ئايالارنى ئىسلاھاتقا قاتنىشىپ، ئەمگەك ئارقىلىق بېيىشقا، «8 - مارت» قىزىل بايراقدارلىرى، «بەشتە ياخشى» ئائىلە بەرپا قىلىش پائالىيىتىنى كەڭ قانات يايدۇرۇشقا سەپەرۋەر قىلدى. 1978 - يىلى ئايالار ئارىسىدىكى 16 ئىلغار كوللېكتىپ ۋە 152 ئىلغار شەخس ناھىيە تەرىپىدىن تەقدىرلەندى. 1980 - يىلى شەھەر بويىچە «8 - مارت» قىزىل بايراقدار كوللېكتىپىدىن 24 ى، «8 - مارت» قىزىل بايراقدارىدىن 132 سى باھالاپ چىقىلدى، بۇنىڭ ئىچىدە دالتۇ گۈڭشېسىنىڭ

جەڭگىنخوش كەنتىدىكى ئايالار گۈرۈپپىسى مەملىكەتلىك «8 - مارت» قىزىل بايراقدار كوللېكتىپى، چىندېل گۈڭشې كىرگىنزو چوڭ ئەترەت پارتىيە ياچېيكىسىنىڭ مۇئاۋىن شۇجىسى نىساخان، ئارالتوقاي چارۇچىلىق فېرمىسى «ئاۋانگارت» ئەترىتىنىڭ ئايال ئەترەت باشلىقى ئالىمقانلار مەملىكەتلىك «8 - مارت» قىزىل بايراقدارى بولۇپ باھالىنىپ، مەملىكەتلىك ئايالار بىرلەشمىسى تەرىپىدىن مۇكاپاتلاندى. ئىككى ئىلغار كوللېكتىپ ئاپتونوم رايون بويىچە «8 - مارت» قىزىل بايراقدار كوللېكتىپى، يەتتە ئىلغار شەخس ئاپتونوم رايون بويىچە «8 - مارت» قىزىل بايراقدارى بولۇپ باھالىنىپ، ئاپتونوم رايونلۇق ئايالار بىرلەشمىسى تەرىپىدىن مۇكاپاتلاندى. «8 - مارت» قىزىل بايراقدار كوللېكتىپى ۋە «8 - مارت» قىزىل بايراقدارلىرىنى باھالاش پائالىيىتىنى قانات يايدۇرۇش ئارقىلىق، ھەر مىللەت ئايالارنىڭ سوتسىيالىستىك ئىنقىلاب ۋە سوتسىيالىستىك قۇرۇلۇش ئاكتىپلىقى ئۇستۇرۇلدى.

1982 - يىلى بەشتە ياخشى ئائىلىدىن 30 ى، «8 - مارت» قىزىل بايراقداردىن سەككىزى، مۇنەۋۋەر تەربىيىچى - ئۇقۇنتۇچىدىن سەككىزى، ئىلغار بالىلار باغچىسىدىن يەتتىسى، ئىلغار ئايالار تەشكىلاتىدىن سەككىزى تەقدىرلەندى.

1984 - يىلى ناھىيە دەرىجىلىك ئورگانلار «8 - مارت» قىزىل بايراقداردىن 21 نى، «بەشتە ياخشى» ئائىلىدىن 12 نى، ئايال خىزمەت ئىلغارىدىن سەككىزنى تەقدىرلىدى. ئارالتوقاي چارۇچىلىق فېرمىسىدىن ئالىمقان، چىندېل يېزىلىق 2 - چارۇچىلىق فېرمىسىدىن كېنتۇڭ، بىلىن خارمودون يېزىسىنىڭ شىنتارا كەنتىدىن جاڭ دېلەنلەر مەملىكەت بويىچە «بەشتە ياخشى» ئائىلە بولۇپ باھالاندى.

1985 - يىلى شەھەر بويىچە ئاساسىي قاتلام ئايالار بىرلەشمىسى ئالتىگە، ئاساسىي قاتلام ئايالار تەشكىلاتى 112 گە يەتتى، شەھەر بويىچە 50 مىڭ 234 ئايال، 319 ئايال كومۇنىست، بۆلۈم دەرىجىلىك 15 ئايال رەھبىرىي كادىر (ئاز سانلىق مىللەت ئايال رەھبىرىي كادىر بەش)، 638 ئايال ئۇقۇنتۇچى (ئاز سانلىق مىللەت ئۇقۇنتۇچى 474)، 145 ئايال سەھىيە كەسپىي تېخنىكا خادىمى (ئاز سانلىق مىللەت سەھىيە كەسپىي تېخنىكا خادىمى 90) بار. ئۇلار ئۆز ئورۇنلىرىدا تېگىشلىك رولىنى جارى قىلدۇردى.

نەمۇنىلىك ئىش ئىزلارنى قىسقىچە تونۇشتۇرۇش

دالتۇ يېزىسىنىڭ ئۇلانبۇخ كەنتىدە 108 ئائىلە، 475 ئادەم بار، ئايال ئەمگەك كۈچى ئومۇمىي ئەمگەك كۈچىنىڭ 54 پىرسەنتىنى ئىگىلەيدۇ. كەنتتە 3850 مو تېرىلغۇ يېر بار. ئاساسلىقى، بۇغداي، كۆممە قوناق، كېۋەز، قارا گازىر قاتارلىق زىرائەتلەر تېرىلىدۇ. كەنتتە ئاشلىق - ياغ، ياغاچچىلىق، پۇرچاق تېپىدىكى مەھسۇلاتلارنى پىششىقلاپ ئىشلەش سانائىتى ھەم ساتىراشلىق، چىگىت ئايرىش، ئېلېكتر كەپشەر، ترانسپورت، يەككە سودا دۇكىنى، تازىلىق كۈجىسى ئىشلەش، باقمىچىلىق قاتارلىق كەسىپلەر بار. كۆپ قىسىم ئەر ئەمگەك كۈچى قوشۇمچە كەسىپ بىلەن شۇغۇللىنىدۇ. كەنتتىكى يېزا ئىگىلىك ئەمگىكى ئايالارنىڭ زىممىسىگە چۈشىدۇ. يېقىنقى يىللاردىن بېرى، ئايالار ئىلمىي يول بىلەن تېرىقچىلىق قىلىپ يۇقىرى مەھسۇلات ئېلىش داۋامىدا رولىنى ياخشى جارى قىلدۇردى. كەنتتىكى %90 ئايال يېزا ئىگىلىك تېخنىكىسىنى ئۆگىنىش كۇرسىغا پائال قاتناشتى. ماشۇفاڭ دېگەن قىز 30 مو يەرگە كېۋەز تېرىدى، ئۇ كېۋەزنى سۈلياۋ يوپۇق يېپىپ تېرىپ، يوپۇرماق ئارقىلىق ۋاقتىدا قوشۇمچە ئوغۇتلاش، يىلتىز ئارقىلىق خىمىيىۋى ئوغۇت بېرىش قاتارلىق يوللار ئارقىلىق ئىلمىي يول بىلەن پەرۋىش قىلغانلىقتىن، بۇ يەردىن 11 تونىنا پاختا ئالدى، بۇنىڭدىن كىرگەن كىرىم 20 مىڭ يۈەندىن ئاشتى. ئۇ «كېۋەز تېرىش ماھىرى» دېگەن نامغا ئېرىشتى. بۇ كەنتتىكى ئايالار بالىلىرىغا تېرىشچ ئوقۇش ھەققىدە ھەمىشە تەربىيە بەردى ۋە ئەقلىي قابىلىيەت جەھەتتە مەبلەغ سالدى.

1984 ـ ، 1985 ـ يىللىرى بۇ كەنتتىن ئالتە ئوقۇغۇچى ئالىي مەكتەپكە كىردى، بۇنىڭ تۆتى قىز. كەنتتىكىلەر 40 مىڭ يۈەندىن ئارتۇق مەبلەغ تەييارلاپ، كۆلىمى 500 كۈادرات مېتر كېلىدىغان مەدەنىيەت ئۆيى سالدى، تېلېۋىزور، كىتاب ۋە مەدەنىي كۆڭۈل ئېچىش، تەنتەربىيە سايمانلىرىنى سېتىۋالدى. دېھقانچىلىقنىڭ بوش مەزگىللىرىدە ياشلار ئەدەبىيات ـ سەنئەت ئويۇنلىرىنى تەييارلاشقا ئۈيۇشتۇرۇلدى، ئۇلار تەييارلىغان ئويۇنلار كەنتلەردە سەييارە كۆرسىتىلدى. بىرلەشمە كەنت پارتىيە ياچېيكىسىنىڭ شۇجىسى جاك شاۋمېي يېشى 50 كە يېقىنلاپ قالغان ئايال بولسىمۇ، ئاياللارغا ھەمىشە غايە تەربىيىسى، ئەخلاق تەربىيىسى بېرىپ، ئۇلارنىڭ قانۇنچىلىق كۆز قارىشىنى كۆچەيتكەنلىكتىن، مەملىكەت بويىچە مۇزەسسە خىزمەتچىدىكى ئىلغار شەخس بولۇپ باھالاندى. 20 نەچچە يىل داۋامىدا بۇ كەنتتىن ئەمگەك بىلەن ئۆزگەرتىلگەن، ئەمگەك بىلەن تەربىيىلەنگەن، قاماپ قويۇلغان بىرەر ئادەم، نىكاھتىن ئاجراشقان ئەر ـ ئايال چىقمىدى. پىلانلىق تۇغۇت يولغا قويۇلغاندىن بېرى، ئارتۇق پەرزەنت كۆرگەن بىرمۇ ئائىلە بولمىدى. كەنتنىڭ تەرتىپى جايىدا بولۇپ، خەلق ئاممىسى خاتىرجەم تۇرمۇش كەچۈردى. يېقىنقى ئىككى يىلدا كەنتتە قانۇن ـ ئىنتىزامغا رىئايە قىلغان 103 شەرەپلىك ئائىلە، 24 «بەشتە ياخشى» ئائىلە، تۆت مۇنەۋۋەر ياش، ئۈچ ساۋاتسىزلىقنى تۈگىتىش ئاكتىپى بارلىققا كەلدى. ئۇلانبۇخ كەنتىدىكى ئاياللار گۇرۇپپىسى 1979 ـ ، 1982 ـ يىللىرى «مەملىكەت بويىچە 8 ـ مارت، قىزىلبايراقدار كوللېكتىپى» دېگەن شەرەپلىك نامغا ئىككى قېتىم ئېرىشتى.

ئۇيغۇر ئايال نىساخان ياسىن چىندىل يېزىسى «غالىبىيەت» چوك ئەترىتى پارتىيە ياچېيكىسىنىڭ مۇئاۋىن شۇجىسى. ئۇ ئىشلەپچىقىرىش ئەترىتىنىڭ ئايال ئەترەت باشلىقى، چوك ئەترەت ئاياللار تەشكىلاتىنىڭ مۇدىرى، چوك ئەترەت پارتىيە ياچېيكىسىنىڭ مۇئاۋىن شۇجىسى بولغان مەزگىلدە كۆپ قېتىم ئىشلەپچىقىرىش ئىلغارى بولۇپ باھالىنىپ، ئاپتونوم رايونلۇق، ئوبلاستلىق، ناھىيىلىك ھۆكۈمەتلەر تەرىپىدىن تەقدىرلەندى ۋە مۇكاپاتلاندى، ناھىيىلىك ئاياللار بىرلەشمىسىنىڭ ئەزاسى، گۈڭشې ئاياللار بىرلەشمىسىنىڭ مۇدىرى، ناھىيىلىك، گۈڭشې كەمبەغەل دېھقان، تۆۋەن ئوتتۇرا دېھقانلار جەمئىيىتىنىڭ ھەيئەت ئەزاسى بولۇپ سايلاندى، 1979 ـ يىلى مەملىكەت بويىچە «8 ـ مارت» قىزىل بايراقدارى بولۇپ باھالاندى، 1983 ـ يىلى مەملىكەتلىك خەلق قۇرۇلتىيىنىڭ ۋەكىللىكىگە سايلاندى. ئۇ 1959 ـ يىلدىن بېرى، يېزا ئىگىلىكىنىڭ 1 ـ سېپىدە كۆرەش قىلىپ، ھەر مىللەت ئاياللارنىڭ ئىشلەپچىقىرىش ئەمگىكىگە پائال قاتنىشىشىغا يېتەكچىلىك قىلىپ كەلدى. ئۇ 1977 ـ يىلدىكى سۇ ئىنشائاتى قۇرۇلۇشى بىلەن كەڭ شۇغۇللىنىش مەزگىلىدە قەتئىيلىك بىلەن ئەترەتنى يېتەكلەپ، سۇ قۇرۇلۇشى ئورنىغا بېرىپ، جاپا ـ مۇشەققەتلىك ئەمگەك داۋامىدا ئۇلگە كۆرسىتىپ، ھەمدە جايدا باشلامچى بولدى، ئۆستەڭگە بېتون يانقۇرۇلغاندىن كېيىن، دەم ئېلىشتىن ۋاز كېچىپ، تومۇز ئاپتېپىغا قارىماي، ئۆستەڭنى ئاسراشقا سۇ تېپىپ كېلىپ، ئۆستەڭ قۇرۇلۇشىنىڭ سۈپەتلىك پۈتۈشىگە كاپالەتلىك قىلدى. ئۇ گۈڭشې ئەزالىرىنى زىرائەت تېرىغاندا ئوغۇت بەرمەسلىك ئادەتنى ئۆزگەرتىپ، كۆممىقوناقنى قوشۇمچە ئوغۇتلاشقا يېتەكلىدى. ئۇ كۈندۈزى گۈڭشې ئەزالىرى بىلەن بىللە ئېتىزدا ئىشلىسە، ئەتە ـ ئاخشىمى ئۆزى توپلىغان تۆت كۈب مېتر ئوغۇتنى قېزىپ چىقىرىپ، كوللېكتىپنىڭ ئېتىزىغا توشۇدى. ئۇ ھەر يىلى ئۆزى توپلىغان تۆت كۈب مېتر ئوغۇتنى قېزىپ چىقىرىپ، ئۆچ كىلومېتر يىراقلىقتىكى ئېتىزغا ئېشەك ھارۋىسى بىلەن قىشتا ئورنىدىن سەھەر تۇرۇپ، كەچ يېتىپ، ئۆچ كىلومېتر يىراقلىقتىكى ئېتىزغا ئېشەك ھارۋىسى بىلەن ئوغۇت توشۇدى، بىر قىشتا توشۇغان ئوغۇتى 100 كۈب مېتردىن ئاشتى. 1978 ـ يىل 6 ـ ئاينىڭ 4 ـ كۈنى ياغقان مۆلدۈر 1 ـ ، 2 ـ ئەترەتلەرنىڭ ئېتىزلىرىدىكى زىرائەتلەرنى نابۇت قىلمۇەتتى. ئۇ گۈڭشې ئەزالىرىنى ئاپەتكە قارشى تۇرۇشقا سەپەرۋەر قىلدى ۋە ئۆزى باشلامچى بولۇپ، 40 كىلوگرام ئېغىرلىقتىكى خىمىيىۋى ئوغۇت قاچىلانغان خالتىنى كۆتۈرۈپ، بۇغداي ئېتىزىغا ئوشۇپ، بۇغداي مايسىلىرىنى ئوغۇتلىدى. ۋاقتىدا قوتقۇزۇپ قېلىنغانلىقى، تەدبىر مۇۋاپىق بولغانلىقى ئۈچۈن، 600 مو يەردىكى بۇغداي ئاخىرى ساقلاپ قېلىندى، بۇ ئىش توپەيلىدىن ئۇلار يۇقىرى تەرىپىدىن مۇكاپاتلاندى. ئۇ ھەر يىلى 270 كۈن ئەمگەككە قاتناشتى، خىزمەت كۈننى قوشۇپ ھېسابلىغاندا، يىلىغا ئىشقا چىققان كۈنى 320 كۈندىن ئاشتى. ئۇ ئاممىغا

كۆڭۈل بۆلۈپ، ئاممىنىڭ تۇرمۇش قىينىچىلىقىنى ھەل قىلىشقا ياردەم بەردى، ياشانغان، تېنى ئاجىز، ئاغرىق، مېيىپ گۇڭشې ئەزالىرىنىڭ ئۆيىگە بېرىپ ھال سوراپ، ئۇلارنى غەم - ئەندىشىدىن خالاس قىلدى، كوممۇنىستىك ياشلار ئىتتىپاقى ئەزالىرى، باشلانغۇچ مەكتەپ ئوقۇغۇچىلىرىنى قىينىچىلىقى بار ئائىلىلەر، بەشتە كاپالەتلەندۈرۈلمىدىغان ئائىلىلەرگە بېرىپ، ئوتۇن يېرىپ بېرىش، سۇ توشۇپ بېرىش، ئۆي ئاقارتىپ بېرىشكە سەپەرۋەر قىلدى ۋە ئۈيۈشتۈردى. ئۇنىڭ ئېرى ئۈزۈندىن بېرى ئاغرىق بولۇپ، ئورۇن تۇتۇپ يېتىپ قالغانىدى. ئۇ ئىشتىن سىرت ۋاقىتلىرىدا تىببىي خادىملارنى ئۆيىگە تەكلىپ قىلىپ ئەكىلىپ، ئېرىگە ئوكۇل سالدۇردى، ئېرىنىڭ ھالىدىن خەۋەر ئېلىش سەۋەبىدىن ئىشقا دەخلى يەتكۈزمىدى. ئۇ پۈتۈن ۋۇجۇدى بىلەن ئومۇم ئۈچۈن ئىشلىگەچكە، ئاممىنىڭ ھىمايىسىگە ئېرىشتى.

قازاق ئايال ئەلمىقان ئارالتوقاي چارۋىچىلىق فېرمىسى تولى كەنتىنىڭ ئايال ئەترىت باشلىقى، تولى كەنتى يەم - بوغۇز ئەترىتى بولۇپ، ئەترەتتىكى 90 نەچچە ئەمگەك كۆچى ئىچىدە ئايالار 60% نى ئىگىلەيدۇ. بۇ كەنتتىكى كىشىلەر ئۇزاق ۋاقىتلاردىن بېرى چارۋىچىلىق بىلەن شۇغۇللىنىپ كەلگەچكە، دېھقانچىلىق ئىشلىرىغا ئانچە پىششىق ئەمەس ئىدى. بولۇپمۇ قازاق ئاياللار ئىلگىرى ئېتىز - ئېرىق ئىشلىرىغا ئارىلىشىپ باقمىغانىدى. 1976 - يىلى ئەلمىقان ئايال ئەترىت باشلىقلىقىغا سايلاندى. ئۇ ئۆزى ئولگە كۆرسىتىپ، ئەمگەككە باشلامچىلىق بىلەن قاتناشتى. ئۇنىڭ باشلامچىلىقىدا ئەترەتتىكى 52 ئايالدىن ياشانغان، تېنى ئاجىز، ئاغرىق، مېيىپلاردىن باشقا 40 ى ئەمگەككە قاتناشتى. ئەترەت مۇشۇ نەچچە ئونلىغان ئايالغا تايىنىپ، يەم - خەشەك ئىشلەپچىقىرىش ۋەزىپىسىنى زىممىسىگە ئالدى. ئاياللار ئەمگەككە قاتناشقاندا، ئۇلارنىڭ ئەڭ چوڭ ئەندىشىسى بالىلىرىغا قارايدىغان ئادەمنىڭ يوقلۇقى ئىدى. ئەلمىقان بۇ مەسىلىنى ھەل قىلىش ئۈچۈن، يەسلى قۇرۇش قارارىغا كەلدى. قەدىمدىن تارتىپ چارۋىچىلارنىڭ بالىلىرى ئۆيدە بېقىلىپ كەلگەن، شۇڭا ئۇلاردا بالىلارنىنى يەسلىگە بېرىش ئادىتى يوق ئىدى. بەزى ئاياللار بالىلىرىنى يەسلىگە بەرگۈسى كەلمىگەندە، ئۇ ئۆيمۇ ئۆي يۇرۇپ سەپەرۋەر قىلدى. يەسلى بارغانسېرى ياخشى باشقۇرۇلدى. ئاياللار خۇشال بولۇشۇپ: «ئەمدى بىز ھەقىقىي ئازاد بولدۇق» دېيىشتى. 1979 - يىلى ئۇ ئاياللارنى ئىشتىن سىرت ۋاقىتلىرىدا كېسەك قويۇشقا يېتەكلىدى. 1980 - يىلى يەسلى، بالىلار باغچىسى قۇرۇلدى. ئۇ چارۋىچىلار ئارىسىدا پىلانلىق تۇغۇت ھەققىدە پائال تەشۋىقات ئېلىپ بېرىپ، ئاياللارنى تۇغۇتنى چەكلەش تەدبىرى قوللىنىشقا سەپەرۋەر قىلدى. ئۇ تۇرۇشلۇق ئەترەتتە تۇغۇت يېشىدىكى ئايالدىن 28 ى بولۇپ، ئۇلاردىن تۆتى تۇغۇتنى چەكلەش ئوپېراتسىيىسى قىلدۇردى، باشقا تۇغۇت چەكلەش تەدبىرىنى قوللانغانلارمۇ بولدى، ئۇ ئىزچىل تۇردە ئۇزۇنگە قاتتىق تەلەپ قويۇپ، پاسكىنا بولمىغان ئىشلارنى، ئېغىر ئىشلارنى تالىشىپ ئىشلىدى، ھەمىشە ئىشقا بالدۇر چىقىپ، ئىشتىن كەچ قايتتى، ئەمگەك داۋامىدا ھەممە ئىشتا باشلامچى بولدى، ھەرخىل ئەمگەك ۋەزىپىلىرىنى ھەمىشە ئاشۇرۇپ ئورۇندىاپ كەلدى. ئۇنىڭ ئائىلىسىدە سەككىز جان بولۇپ، ئېرىنىڭ سالامەتلىكى ياخشى ئەمەس ئىدى، ئۆينىڭ ئىچى - سىرتىدىكى ئىشلار ئەلمىقانغا قاراشلىق ئىدى، ئۇ بۇ ئىشلارنى ئىمكان قەدەر مۇۋاپىق ئورۇنلاشتۇرۇپ، خىزمەتكە تەسىر يەتكۈزمىدى، ئۇ يەنە ۋاقىت چىقىرىپ، قىينىچىلىقى بار ئائىلىلەرنىڭ سۇ توشۇش، تاماق ئېتىش ئىشلىرىغا ياردەملەشتى. 1976 - يىل 10 - ئايدا ئۇ ئاياللار ۋەكىلى سۈپىتىدە ئاپتونوم رايونلۇق ئاياللار قۇرۇلتىيىغا قاتناشتى. 1982 - يىلى ئۇنىڭ ئائىلىسى مەملىكەت بويىچە «بەشتە ياخشى» ئائىلە بولۇپ باھالاندى.

§ 6. سودىگەرلەر ئۈيۈشمىسى، سودا - سانائەتچىلەر بىرلەشمىسى

مىنگونىڭ 26 - يىلى (1937 - يىلى) بورتالا ناھىيىلىك سودىگەرلەر ئۈيۈشمىسى قۇرۇلدى، ئىبراھىم

روزىماجى ئۇيۇشما باشلىقى بولدى. مىنگونىڭ 27 - يىلى (1938 - يىلى) 3 - ئاينىڭ 19 - كۈنى ھەر مىللەت سودىگەرلەرنىڭ بىرلەشمە يىغىنى ئۆتكۈزۈلدى، يىغىندا ئۇيغۇر سودىگەر سادىق ئەزىز سودىگەرلەر ئۇيۇشمىسىنىڭ باشلىقلىقىغا، تەن كېجۋاڭ مۇئاۋىن باشلىقلىقىغا سايلاندى. مىنگونىڭ 31 - يىلى (1942 - يىلى) 12 - ئايدا بىر دائىمىي رەئىس، ئىككى مۇئاۋىن رەئىس، تۆت دائىمىي كومىتېت ئەزاسى، بەش خىزمەتچى قويۇلدى. سودىگەرلەر ئۇيۇشمىسىنىڭ پائالىيىتى مىنگونىڭ 34 - يىلى (1945 - يىلى) غىچە داۋاملاشتى.

1954 - يىلى بورتالا ناھىيىلىك سودا - سانائەتچىلەر بىرلەشمىسى قۇرۇلدى، شۇ يىلى بورتالا ناھىيىلىك سودا - سانائەتچىلەر بىرلەشمىسى ئەزالىرىنىڭ قۇرۇلتىيى ئۆتكۈزۈلدى، قۇرۇلتايدا بورتالا ناھىيىلىك سودا - سانائەتچىلەر بىرلەشمىسىنىڭ ئىجرائىيە كومىتېتى (تۆۋەندە قىسقارتىلىپ «سودا - سانائەتچىلەر بىرلەشمىسى» دەپ ئېلىنىدى) قۇرۇلدى، مەتسەلەي ئىمىن مۇدىر، نۇراخۇن ئەزىز كاتىپ بولدى. سودا - سانائەتچىلەر 333 ئائىلە، 626 كىشىگە يەتتى.

بورتالا ناھىيىلىك سودا - سانائەتچىلەر بىرلەشمىسى سودا - سانائەتچىلەرگە رەھبەرلىك قىلىپ دۆلەتنىڭ قانۇن - پەرمانلىرىغا رىئايە قىلىش، ھۆكۈمەتنىڭ كاپىتالىستىك سودا - سانائەتكە سوتسىيالىستىك ئۆزگەرتىش كىرگۈزۈشىنى ئورۇندىشىغا ياردەملىشىش، ۋەتەنپەرۋەلىك روھىنى جارى قىلدۇرۇش، سوتسىيالىستىك قۇرۇلۇشقا ئاكتىپ قاتنىشىش قاتارلىق جەھەتلەردە پائال رول ئويناندى. 1956 - يىل 8 - ئايدا خۇسۇسىي سودا - سانائەتكە سوتسىيالىستىك ئۆزگەرتىش كىرگۈزۈش داۋامىدا 144 خۇسۇسىي سودا - سانائەتچى ھۆكۈمەت بىلەن خۇسۇسىلار شېرىكلىشىش يولىغا ماڭدى. سودا - سانائەتچىلەر بىرلەشمىسى سودا - سانائەتچىلەرنى پارتىيە سىياسەتلىرىنى ئۆگىنىپ، ئۆزىنى ئۆزگەرتىشنى كۈچەيتىش، سوتسىيالىستىك ئەمگەك مۇسابىقىسىگە ئاكتىپ قاتنىشىش، كارخانىلارنىڭ ئىگىلىك باشقۇرۇشىغا ئەقىل - چارە كۆرسىتىپ، سودا - سانائەتچىلەرنىڭ ئالاھىدىلىكى ۋە رولىنى جارى قىلدۇرۇشقا ئۇيۇشتۇردى.

«مەدەنىيەت زور ئىنقىلابى» باشلانغاندىن كېيىن، سودا - سانائەتچىلەر بىرلەشمىسىنىڭ خىزمىتى بىر مەھەل توختاپ قالدى.

1970 - يىلى ناھىيىلىك سودا - سانائەتچىلەر بىرلەشمىسى ئىنقىلابىي رەھبەرلىك گۇرۇپپىسى قۇرۇلدى، رەھمىدىن گۇرۇپپا باشلىقى بولدى. 1973 - يىل 9 - ئايدا شاك پىيرۇك گۇرۇپپا باشلىقى، تاجاخۇن ئەمەت مۇئاۋىن گۇرۇپپا باشلىقى بولدى.

1982 - يىل 12 - ئاينىڭ 23 - كۈنى بورتالا ناھىيىلىك سودا - سانائەتچىلەر بىرلەشمىسى ئەزالىرىنىڭ قۇرۇلتىيى چاقىرىلدى، قۇرۇلتايدا سودا - سانائەتچىلەر بىرلەشمىسىنىڭ رەھبەرلىك ئاپپاراتى ئۆزگەرتىپ سايلاندى، 11 كىشىدىن تەركىب تاپقان ناھىيىلىك سودا - سانائەتچىلەر بىرلەشمىسىنىڭ ئىجرائىيە كومىتېتى سايلاپ چىقىلدى. مەتسەلەي ئىمىن مۇدىر، مۇقان ئەسەن، كېرىم ئىسلامىلار مۇئاۋىن مۇدىر بولدى. بۇ تەشكىلات 1984 - يىل 6 - ئايدا ئەمەلدىن قالدۇرۇلدى.

§ 7. ئىنقىلابچىل ياشلار تەشكىلاتى

مىنگونىڭ 35 - يىلى (1946 - يىلى) 2 - ئاينىڭ 12 - كۈنى ئۇچ ۋىلايەت ئىنقىلابچىل ياشلار تەشكىلاتى بورتالا ناھىيىلىك كومىتېتى (قىسقارتىلىپ «ياشلار تەشكىلاتى» دەپ ئېلىنىدى) قۇرۇلدى، ئۇنىڭ قارىمىقىدا سىياسىي تەربىيە بۆلۈمى، مەدەنىيەت - مائارىپ بۆلۈمى، تەشۋىقات بۆلۈمىدىن ئىبارەت ئۈچ بۆلۈم تەسىس قىلىندى. نىياز ئۆمەر رەئىس، سەككىز كىشى دائىمىي كومىتېت ئەزاسى بولدى. مىنگونىڭ 36 - يىلى (1947 - يىل) 2 - ئايدا ياشلار تەشكىلاتى ئىجرائىيە كومىتېتى تەسىس قىلىندى، بۇ كومىتېت تەشكىلنى

تەرەققىي قىلدۇرۇش، قارار چىقىرىش، چوڭ - چوڭ ئىشلارنى مۇزاكىرە قىلىش ۋە بېكىتىش، كادىرلارنى تەڭشەپ بېرىش قاتارلىق خىزمەتلەرگە مەسئۇل بولدى.

ياشلار تەشكىلاتى قۇرۇلغان دەسلەپكى مەزگىللەردە ئاساسىي قاتلام تەشكىلاتى ئىككى ئىدى، 1947 - يىلغا كەلگەندە تەشكىلات بەشكە، ئەزاسى 271 گە يەتتى، بۇنىڭ ئىچىدە ئايال ئەزا ئون. ئەزالار، ئاساسەن، موڭغۇل، ئۇيغۇر، قازاق ياشلىرىدىن تەركىب تاپتى، بۇنىڭ ئىچىدە موڭغۇل 213، ئۇيغۇر 53، قازاق بەش. موڭغۇل ئەزالار ياشلار تەشكىلاتى ئومۇمىي ئەزالىرىنىڭ 78 پىرسەنتىنى تەشكىل قىلدى. مىنگونىڭ 36 - يىلى (1947 - يىلى) 11 - ئايدا ياشلار تەشكىلاتى موڭغۇل رايونلۇق كومىتېتى قۇرۇلدى، دورجى خەرپ رەئىس بولدى، شۇنىڭ بىلەن بىللە، ياچېيكا قۇرۇلدى.

مىنگونىڭ 37 - يىلى (1948 - يىلى) 11 - ئاينىڭ 29 - كۈنى ئۈچ ۋىلايەت ئىنقىلابچىل ياشلار تەشكىلاتى بورتالا ناھىيىلىك كومىتېتى شىنجاڭدا تىنچلىق ۋە خەلقچىللىقنى ھىمايە قىلىش ئىتتىپاقى بورتالا ناھىيىلىك ئىجرائىيە كومىتېتىغا قوشۇلۇپ كەتتى.

§ 8. تىنچلىق ۋە خەلقچىللىقنى ھىمايە قىلىش ئىتتىپاقى

مىنگونىڭ 37 - يىلى (1948 - يىلى) ئەتىيازدا ئۈچ ۋىلايەت ئىنقىلابى تىنچلىق ۋە خەلقچىللىقنى ھىمايە قىلىش ئىتتىپاقى ئىلى ۋىلايەتلىك تەشكىلات كومىتېتى ئۇيغۇر سايرانىنى بورتالاغا ئىتتىپاق تەشكىلاتىنى قۇرۇشقا ئەۋەتتى. شۇ يىلى 9 - ئايدا تىنچلىق ۋە خەلقچىللىقنى ھىمايە قىلىش ئىتتىپاقىنىڭ بورتالا ناھىيىلىك تەشكىلات كومىتېتى رەسمىي قۇرۇلدى، ھاكىم ھاشىم ئوسمان كومىتېتنىڭ رەئىسلىكىگە، نامجىل مۇئاۋىن رەئىسلىكىگە، بالا مەھەممەت ئىمىن، توختى غوجا، ئوتگا، قاسىمقان، ئابدۇرېشىت قاتارلىق يەتتە كىشى كومىتېت ئەزالىقىغا سايلاندى. شۇ يىلى 12 - ئاينىڭ 10 - كۈنى يۇقىرىدىكى يەتتە كىشىدىن ئىجرائىيە كومىتېتى تەشكىل قىلىندى، ئىجرائىيە كومىتېتى قارىمىقىدا مەمۇرىيەت بۆلۈمى، تەشكىلات بۆلۈمى، ئاقارتىش بۆلۈمى تەسىس قىلىندى. مىنگونىڭ 38 - يىلى (1949 - يىلى) بىر باش كاتىپ قويۇلدى، تەپتىش بۆلۈمى، تەشۋىقات بۆلۈمى، قىرائەتخانا، سەنئەت ئەترىتى، گېزىت ئوقۇش ئۆيى تەسىس قىلىندى. شۇ يىلى 4 - ئاينىڭ 17 - كۈنى ھۆكۈمەتنىڭ تۈرلۈك خىزمەتلىرىنى ئىلگىرى سۈرۈش، ھەر قايسى ئورۇنلار ئوتتۇرىسىدىكى مۇناسىۋەتنى كۈچەيتىش ئۈچۈن، ئىتتىپاقنىڭ بورتالا ناھىيىلىك مەمۇرىي ئىلگىرى سۈرۈش كومىتېتى قۇرۇلدى، كومىتېتقا بىر مۇدىر، ئالتە ئەزا قويۇلدى.

1950 - يىلى ئىجرائىيە كومىتېتىدا ئىشخانا، مالىيە بۆلۈمى، گېزىتخانا تەسىس قىلىندى، جامىقەن قوژور رەئىسلىككە سايلاندى، ئالتە كىشى كومىتېت ئەزاسى بولدى. ئۆزگەرتىپ سايلانغان ئىجرائىيە كومىتېتى ئۇيغۇر، قازاق، موڭغۇللاردىن تەركىب تاپتى، ھاكىم، جامائەت خەۋپسىزلىكى ئىدارىسىنىڭ باشلىقى، خەلق ئىشلىرى بۆلۈمىنىڭ باشلىقى، يۈز بېشى، ئامانلىق ساقلاش كادىرى ۋە ئايال كادىرلار كومىتېت ئەزاسى بولدى.

1950 - يىل 6 - ئايدا تىنچلىق ۋە خەلقچىللىقنى ھىمايە قىلىش ئىتتىپاقى شىنجاڭ خەلق دېموكراتىيە ئىتتىپاقىغا ئۆزگەرتىلدى. ئۇ جۇڭگو كوممۇنىستىك پارتىيىسىنىڭ رەھبەرلىكىدىكى شىنجاڭ ھەر مىللەت خەلقىنىڭ دېموكراتىك بىرلىكسېپىنىڭ تەركىبىي قىسمى بولۇپ قالدى.

ئىتتىپاقنىڭ بورتالا ناھىيىلىك ئاساسىي قاتلام تەشكىلاتلىرى: مىنگونىڭ 38 - يىلى (1948 - يىلى) ئىتتىپاقنىڭ بورتالا ناھىيىسىدىكى يەرلىك تەشكىلات كومىتېتلىرى ئىچىدە ھەممىدىن بۇرۇن قۇرۇلغىنى قويتاس، جېلئاغاش يەرلىك تەشكىلاتلىرى بولدى. يەرلىك تەشكىلات كومىتېتى كېيىن 20 گە، ئەزاسى 1480 گە يەتتى، ئەزالار ئىچىدە ئەر 1415، ئايال 65، ئۇيغۇر 806، قازاق 559، موڭغۇل 108، رۇس ئىككى،

تاتار ئۇچ، ئۆزبېك ئىككى. يەرلىك تەشكىلات كومىتېتلىرىدا بىر رەئىس، بىر كومىتېت ئەزاسى، بىر كاتىپ قويۇلدى. تەشكىلاتقا كىرىشنى خالىغانلىكى كىشى ئۆزى تۇرۇشلۇق جايدىكى ئىتتىپاق يەرلىك تەشكىلاتىغا ئىختىيارىلىقى بىلەن ئۆزىنى مەلۇم قىلىپ، ئىتتىپاققا كىرىش ئانكىتىنى تولدۇردى، تەكشۈرۈپ تەستىقلىنىپ، ئەزالىق كېنىشكىسى تارقىتىلغاندىن كېيىن، رەسمىي ئەزا بولۇپ ھېسابلاندى. ئەزالارنىڭ تەشكىلىي رەھبەرلىككە بويسۇنۇشى لازىملىقى، قانۇن - ئىنتىزامغا خىلاپلىق قىلغۇچىلارغا ئىتتىپاق تەشكىلاتى تەرىپىدىن ئاگاھلاندۇرۇش ياكى رويىخەتتىن ئۆچۈرۈش جازاسى بېرىلىدىغانلىقى، ئەزالار ئۆز قەرەلىدە ئەزالىق بەدىلى تاپشۇرۇشى لازىملىقى بەلگىلەندى.

مىنگونىڭ 38 - يىلى (1949 - يىلى) ئاساسىي قاتلام تەشكىلات كومىتېتى 36 گە (بىر ئاياللار يەرلىك تەشكىلات كومىتېتى شۇنىڭ ئىچىدە)، قارىمىقىدىكى گۇرۇپپا 123 كە، ئەزاسى 2065 كە يەتتى. ئەزالار ئىچىدە ئەر 1956، ئايال 109، ئۇيغۇر 854، قازاق 891، موڭغۇل 290، تاتار 27، ئۆزبېك ئۇچ. بىر يىلدا 12 مىليون 600 مىڭ دوللار (ئۇچ ۋىلايەت پۇلى) ئەزالىق بەدىلى تاپشۇرۇلدى، بۇ پۇلنىڭ بىر قىسمى ئىتتىپاقنىڭ تەشكىلىي پائالىيەت خىراجىتى ئۈچۈن ئېلىپ قېلىنغاندىن سىرت، قالغىنى ئىتتىپاقنىڭ ئىلى ۋىلايەتلىك كومىتېتىغا تاپشۇرۇپ بېرىلدى.

1950 - يىلى شىنجاڭ خەلق دېموكراتىيە ئىتتىپاقىنىڭ بورتالا ناھىيىسىدىكى يەرلىك تەشكىلاتى 36 گە، قارىمىقىدىكى گۇرۇپپا 84 كە، ئەزاسى 2245 كە يەتتى. ئەزالار ئىچىدە ئەر 1948، ئايال 297، ئۇيغۇر 1084، قازاق 882، موڭغۇل 246، تاتار ئىككى، رۇس 28، ئۆزبېك ئىككى، خۇيزۇ بىر. شۇ يىلى مىڭبېشىلىق تۈزۈمى يىمىرىلىپ، 2 -، 4 - ئاساسىي قاتلام تەشكىلات كومىتېتلىرى ئەمەلدىن قالدۇرۇلغانلىقتىن، سەنتەيدىكى 33 - يەرلىك تەشكىلات كومىتېتى 8 - يەرلىك تەشكىلات كومىتېتىغا قوشۇۋېتىلدى. 1953 - يىلنىڭ ئاخىرىدا شىنجاڭ خەلق دېموكراتىيە ئىتتىپاقىغا قاراشلىق بورتالا ناھىيىسىدىكى تەشكىلاتلار ئەمەلدىن قالدۇرۇلدى.

§ 9. ئىشچىلار ئۇيۇشمىسى

1956 - يىلى ناھىيىلىك قول سانائەت بىرلەشمە كوپىراتىپىدا ناھىيە بويىچە تۇنجى ئاساسىي قاتلام ئىشچىلار ئۇيۇشمىسى قۇرۇلدى، ئۇيۇشمىغا ئابلىز رەئىس بولدى.

1974 - يىل 11 - ئاينىڭ 16 - كۈنى بورتالا ناھىيىلىك 1 - نۆۋەتلىك ئىشچىلار ئۇيۇشمىسى ئەزالىرى قۇرۇلتىيى چاقىرىلدى، قۇرۇلتايدا بورتالا ناھىيىلىك باش ئىشچىلار ئۇيۇشمىسى قۇرۇلدى، 11 كىشىدىن تەركىب تاپقان بورتالا ناھىيىلىك باش ئىشچىلار ئۇيۇشمىسىنىڭ 1 - نۆۋەتلىك كومىتېتى سايلاپ چىقىلدى. دۇڭ زېڭخۇي باش ئىشچىلار ئۇيۇشمىسىنىڭ رەئىسلىكىنى قوشۇمچە ئۈستىگە ئالدى، شىڭ پېيرۇڭ، قۇربان ھېزىملار مۇئاۋىن رەئىس بولدى. باش ئىشچىلار ئۇيۇشمىسى قارىمىقىدا بەش ئاساسىي قاتلام ئىشچىلار ئۇيۇشمىسى تەسىس قىلىندى. ئىشچىلار ئۇيۇشمىسى تەشكىلاتى قۇرۇلغاندىن كېيىن، ئىشچى - خىزمەتچىلەرنى «سانائەتتە داچىڭدىن ئۆگىنىش» ھەرىكىتىگە پائال قاتنىشىشقا يېتەكلىدى ۋە سەپەرۋەر قىلدى.

1979 - يىلى ئاساسىي قاتلام ئىشچىلار ئۇيۇشمىسى تەشكىلاتى ئالتىگە، ئەزاسى 289 غا يەتتى. ئەزالار ئىچىدە ئاز سانلىق مىللەت ئەزا 132، ئايال ئەزا 47.

1980 - يىلى ئاساسىي قاتلام ئىشچىلار ئۇيۇشمىسى تەشكىلاتى 12 گە، ئەزاسى 699 غا يەتتى. ئەزالار ئىچىدە ئاز سانلىق مىللەت ئەزا 238، ئايال ئەزا 255.

1984 - يىلى ئاساسىي قاتلام ئىشچىلار ئۇيۇشمىسى 14 كە، ئەزاسى 1471 گە يەتتى. ئەزالار ئىچىدە

ئاز سانلىق مىللەت ئەزا 635، ئايال ئەزا 601.

1985 - يىل 1 - ئاينىڭ 12 - كۈنى بورتالا ناھىيىلىك 2 - نۆۋەتلىك ئىشچىلار ئۇيۇشمىسى ئەزالىرى قۇرۇلتىيى چاقىرىلدى، قۇرۇلتاي بەش كۈن داۋام قىلدى. قۇرۇلتايغا 65 ۋەكىل قاتناشتى. بۇنىڭ ئىچىدە ئاز سانلىق مىللەت ۋەكىل 31 بولۇپ، ئومۇمىي ۋەكىلنىڭ 48.4 پىرسەنتىنى تەشكىل قىلدى؛ ئايال ۋەكىل 23 بولۇپ، ئومۇمىي ۋەكىلنىڭ 35.9 پىرسەنتىنى تەشكىل قىلدى؛ زىيالىيلار ۋەكىلى 15 بولۇپ، ئومۇمىي ۋەكىلنىڭ 23.4 پىرسەنتىنى تەشكىل قىلدى. قۇرۇلتايدا بورتالا ناھىيىلىك باش ئىشچىلار ئۇيۇشمىسىنىڭ 2 - نۆۋەتلىك كومىتېتى سايلاپ چىقىلدى، 13 كىشى كومىتېت ئەزاسى، يەتتە كىشى داۋمىي كومىتېت ئەزاسى بولدى. داۋا باش ئىشچىلار ئۇيۇشمىسىنىڭ رەئىسى، فەن خوجىيۇك مۇئاۋىن رەئىسى بولدى. باش ئىشچىلار ئۇيۇشمىسى قارمىقىدا ئىككى كادىر قويۇلدى. 1985 - يىلى شەھەر بويىچە ئاساسىي قاتلام ئىشچىلار ئۇيۇشمىسى تەشكىلاتى 31 گە يەتتى، بۇ تەشكىلاتلار سانائەت - قاتناش، مەدەنىيەت - ماارىپ، سەھىيە، مالىيە - سودا، تەمىنات - سودىدىن ئىبارەت بەش سىستېمىغا تارقالدى. ئۇيۇشما ئەزاسى 2367 گە يەتتى، بۇنىڭ ئىچىدە ئاز سانلىق مىللەت ئەزا 1146 بولۇپ، ئومۇمىي ئەزانىڭ 48 پىرسەنتىنى تەشكىل قىلدى؛ ئايال ئەزا 1014 بولۇپ، ئومۇمىي ئەزانىڭ 43 پىرسەنتىنى تەشكىل قىلدى.

ھەر دەرىجىلىك ئىشچىلار ئۇيۇشمىسى تەشكىلاتلىرى يۇقىرى دەرىجىلىك ئىشچىلار ئۇيۇشمىلىرى ۋە ھەر دەرىجىلىك پارتىيە تەشكىلاتلىرىنىڭ رەھبەرلىكىدە، ئىسلاھاتقا پائال قاتنىشىپ، ئىشچى - خىزمەتچىلەرنى سوتسىيالىستىك ئەمگەك مۇسابىقىسى ۋە مەھسۇلاتنى ئاشۇرۇش - ئىقتىساد قىلىش، كىرىمنى ئاشۇرۇش - چىقىمنى تېجەش ھەرىكىتىنى قانات يايدۇرۇشقا تەشكىللىدى. ئىشچى - خىزمەتچىلەر قوشۇننىڭ ساپاسىنى ئۆستۈرۈش ئۈچۈن، كۆپ خىل شەكىللەر قوللىنىلىپ، ئىشچى - خىزمەتچىلەر ئارىسىدا پارتىيىنىڭ تۆت ئاساسىي پىرىنسىپىدا چىڭ تۇرۇش تەربىيىسى، «تۆت بولۇش» تەربىيىسى، قانۇنچىلىق تەربىيىسى ۋە مىللەتلەر ئىتتىپاقلىقى تەربىيىسى قانات يايدۇرۇلدى. ئىشچى - خىزمەتچىلەرنىڭ پاراۋانلىق ئىشلىرىغا كۆڭۈل بۆلۈندى، ئىشچى - خىزمەتچىلەرنىڭ قانۇنىي ھوقۇق - مەنپەئىتى قوغدالدى. ھەر يىلى ھېيت - بايرام ھارپىسىدا ياكى مەركە كۈنلىرىدە ئىشچىلار ئۇيۇشمىلىرى ئىشچى - خىزمەتچىلەرنىڭ شەرت - شارائىتقا قاراپ ھەر خىل شەكىلدىكى مەدەنىي كۆڭۈل ئېچىش پائالىيەتلىرىنى قانات يايدۇرۇشقا تەشكىللەپ، ئىشچى - خىزمەتچىلەرنىڭ مەدەنىي ھاياتىنى جانلاندۇردى.

§ 10. كوممۇنىستىك ياشلار ئىتتىپاقى

ئىتتىپاق[1] قۇرۇلتايلىرى

1951 - يىل 8 - ئايدا جۇڭگو يېڭى دېموكراتىك ياشلار ئىتتىپاقىنىڭ بورتالا ناھىيىلىك خىزمەت كومىتېتى قۇرۇلدى، كومىتېتقا لى شياڭ مۇئاۋىن شۇجى بولدى.

1954 - يىل 5 - ئاينىڭ 25 - كۈنى بورتالا ناھىيىلىك تۇنجى نۆۋەتلىك ئىتتىپاق قۇرۇلتىيى چاقىرىلدى، قۇرۇلتاي ئالتە كۈن داۋام قىلدى. قۇرۇلتايغا 40 ۋەكىل قاتناشتى، بۇنىڭ ئىچىدە ئايال ۋەكىل سەككىز، ئاز سانلىق مىللەت ۋەكىل 12. قۇرۇلتايدا جۇڭگو يېڭى دېموكراتىك ياشلار ئىتتىپاقى بورتالا ناھىيىلىك

1 - نۆۋەتلىك كومىتېتى سايلاپ چىقىلدى، لى شياڭ شۇجى، ۋۇجېڭۇېن مۇئاۋىن شۇجى بولدى.

1955 - يىل 7 - ئاينىڭ 21 - كۈنى بورتالا ناھىيىلىك 2 - نۆۋەتلىك ئىتتىپاق قۇرۇلتىيى چاقىرىلدى،

قۇرۇلتاي ئۈچ كۈن داۋام قىلدى. قۇرۇلتايغا 44 ۋەكىل قاتناشتى. قۇرۇلتايدا جۇڭگو يېڭى دېموكراتىك ياشلار ئىتتىپاقى بورتالا ناھىيىلىك 2 - نۆۋەتلىك كومىتېتى سايلاپ چىقىلدى، ۋۇجېڭۈېن، گۈمسۇرۇنلەر مۇئاۋىن شۇجىلىققا سايلاندى.

1957 - يىلى جۇڭگو يېڭى دېموكراتىك ياشلار ئىتتىپاقى بورتالا ناھىيىلىك كومىتېتىنىڭ نامى جۇڭگو كوممۇنىستىك ياشلار ئىتتىپاقى بورتالا ناھىيىلىك كومىتېتىغا ئۆزگەرتىلدى. شۇ يىلى 12 - ئاينىڭ 4 - كۈنى بورتالا ناھىيىلىك 3 - نۆۋەتلىك ئىتتىپاق قۇرۇلتىيى چاقىرىلدى، قۇرۇلتاي يەتتە كۈن داۋام قىلدى. قۇرۇلتايغا 52 رەسمىي ۋەكىلدىن 50 ى قاتناشتى، ئون ۋەكىل سىرتتىن قاتناشتى. قۇرۇلتايدا جۇڭگو كوممۇنىستىك ياشلار ئىتتىپاقى بورتالا ناھىيىلىك 3 - نۆۋەتلىك كومىتېتى سايلاپ چىقىلدى، گۈمسۇرۇنلەر مۇئاۋىن شۇجىلىققا سايلاندى.

1962 - يىل 11 - ئايدا بورتالا ناھىيىلىك ئىتتىپاق كومىتېتى ئەسلىگە كەلتۈرۈلدى.

1963 - يىل 6 - ئاينىڭ 4 - كۈنى بورتالا ناھىيىلىك 4 - نۆۋەتلىك ئىتتىپاق قۇرۇلتىيى چاقىرىلدى. قۇرۇلتايغا 62 ۋەكىل قاتناشتى. قۇرۇلتايدا جۇڭگو كوممۇنىستىك ياشلار ئىتتىپاقى بورتالا ناھىيىلىك 4 - نۆۋەتلىك كومىتېتى سايلاپ چىقىلدى، شۇن جياۋ مۇئاۋىن شۇجىلىققا سايلاندى.

1966 - يىل 4 - ئاينىڭ 28 - كۈنى بورتالا ناھىيىلىك 5 - نۆۋەتلىك ئىتتىپاق قۇرۇلتىيى چاقىرىلدى، قۇرۇلتاي يەتتە كۈن داۋام قىلدى. قۇرۇلتايغا 70 ۋەكىل قاتناشتى، بۇنىڭ ئىچىدە ئاز سانلىق مىللەت ۋەكىل 51، ئايال ۋەكىل 13. قۇرۇلتايدا جۇڭگو كوممۇنىستىك ياشلار ئىتتىپاقى بورتالا ناھىيىلىك 5 - نۆۋەتلىك كومىتېتى سايلاپ چىقىلدى، جاڭ شىنمىڭ مۇئاۋىن شۇجىلىققا سايلاندى.

1973 - يىل 4 - ئاينىڭ 25 - كۈنى بورتالا ناھىيىلىك 6 - نۆۋەتلىك ئىتتىپاق قۇرۇلتىيى چاقىرىلدى. قۇرۇلتايغا 155 رەسمىي ۋەكىل قاتناشتى، بۇنىڭ ئىچىدە ئايال ۋەكىل %30 نى، ئاز سانلىق مىللەت ۋەكىل %50 نى تەشكىل قىلدى. قۇرۇلتايغا 24 كىشى سىرتتىن قاتناشتى. قۇرۇلتايدا بۇنىڭدىن كېيىنكى خىزمەت ۋەزىپىلىرى بەلگىلەندى، كوممۇنىستىك ياشلار ئىتتىپاقى بورتالا ناھىيىلىك 6 - نۆۋەتلىك كومىتېتى سايلاپ چىقىلدى، لى شەنجۇن، رەخمەدىن، جىن خۇالار مۇئاۋىن شۇجىلىققا سايلاندى.

1979 - يىل 4 - ئاينىڭ 5 - كۈنى بورتالا ناھىيىلىك 7 - نۆۋەتلىك ئىتتىپاق قۇرۇلتىيى چاقىرىلدى. قۇرۇلتايغا 257 ۋەكىل قاتناشتى، بۇنىڭ ئىچىدە ئايال ۋەكىل %25 نى، ئاز سانلىق مىللەت ۋەكىل %42 نى تەشكىل قىلدى. قۇرۇلتايدا يېڭى ۋەزىيەتتە كوممۇنىستىك ياشلار ئىتتىپاقى قۇرۇلۇشىنى كۈچەيتىشتىكى ۋەزىپىلەر ئۈتتۈرىغا قويۇلدى، كوممۇنىستىك ياشلار ئىتتىپاقى بورتالا ناھىيىلىك 7 - نۆۋەتلىك كومىتېتى ۋە ئاپتونوم ئوبلاستلىق ئىتتىپاق قۇرۇلتىيىغا قاتنىشىدىغان ۋەكىللەر سايلاپ چىقىلدى، سەڭگە، بەي چىڭۈېنلار مۇئاۋىن شۇجىلىققا سايلاندى.

1982 - يىل 7 - ئاينىڭ 26 - كۈنى بورتالا ناھىيىلىك 8 - نۆۋەتلىك ئىتتىپاق قۇرۇلتىيى چاقىرىلدى. قۇرۇلتايغا 230 رەسمىي ۋەكىل قاتناشتى، ئون كىشى سىرتتىن قاتناشتى. ۋەكىللەر ئىچىدە ئايال ۋەكىل %25 نى، ئاز سانلىق مىللەت ۋەكىل %45 نى، ئىتتىپاق كادىرلىرى %25 نى تەشكىل قىلدى. قۇرۇلتايدا مۇھاكىمە قىلىنغان مەركىزىي تېما پارتىيە 11 - نۆۋەتلىك مەركىزىي كومىتېتى 3 - ئومۇمىي يىغىنىدىن بۇيانقى فاكىتېن - سىياسەتلەرنى ئەستايىدىل ئىزچىللاشتۇرۇپ، پارتىيىنىڭ تۆت ئاساسىي پرىنسىپىدا چىڭ تۇرۇشتىن ئىبارەت. قۇرۇلتايدا كوممۇنىستىك ياشلار ئىتتىپاقى بورتالا ناھىيىلىك 8 - نۆۋەتلىك كومىتېتى سايلاپ چىقىلدى، ئابدۇۋېلى، جياڭ لىمىڭلار مۇئاۋىن شۇجىلىققا سايلاندى.

1985 - يىل 9 - ئايدا كوممۇنىستىك ياشلار ئىتتىپاقى بورتالا ناھىيىلىك كومىتېتى كوممۇنىستىك ياشلار ئىتتىپاقى بورتالا شەھەرلىك كومىتېتىغا ئۆزگەرتىلدى.

كومۇنىستىك ياشلار ئىتتىپاقى بورتالا شەھەرلىك كومىتېتىنىڭ رەھبەرلىرى

سىياسەت 7 — 2

ئىسىم . فامىلىسى	جىنسى	مىللىتى	ۋەزىپىسى	ۋاقتى ۋەزىپە ئۆتىگەن	ئىزاھات
لى شياڭ	ئەر	خەنزۇ	مۇئاۋىن شۇجى، شۇجى	1955.7 — 1951.8	1954.5 شۇجى بولدى
ژۇجېڭۇەن	ئەر	خەنزۇ	مۇئاۋىن شۇجى	1956.2 — 1954.12	
گۈمىۋرۇن	ئەر	موڭغۇل	مۇئاۋىن شۇجى	1958.6 — 1956.3	1957.4 قوشۇمچە ئۇستىگە ئالدى
شۇن جىياۋ	ئەر	خەنزۇ	مۇئاۋىن شۇجى	1965.4.3 — 1962.10	
جاڭ شىنمىن	ئەر	خەنزۇ	مۇئاۋىن شۇجى	1970.9 — 1965.4.3	
لى شەنجۇن	ئەر	خەنزۇ	مۇئاۋىن شۇجى	1974.10 — 1973.4.5	
رەخمەدىن			مۇئاۋىن شۇجى	1979.4.5 — 1973.4.5	
جىن خۇا	ئايال	موڭغۇل	مۇئاۋىن شۇجى	1979.4.5 — 1973.4.5	قوشۇمچە ئۇستىگە ئالدى
سەگگە	ئەر	موڭغۇل	مۇئاۋىن شۇجى	1982.7.26 — 1979.4.5	
بەي چېڭۇەن	ئەر	موڭغۇل	مۇئاۋىن شۇجى	1982.7.26 — 1981.3.11	
ئابدۇۋېلى			مۇئاۋىن شۇجى	1982.7.26 —	
جياڭ لىمىڭ	ئايال	خەنزۇ	مۇئاۋىن شۇجى	1984.9.28 —	

تەشكىلىي تەرەققىياتى ۋە پائالىيەتلىرى

1951 - يىل ئەتىيازدا يېڭى دېموكراتىك ياشلار ئىتتىپاقىنىڭ تۇنجى ياچېيكىسى — 1 - رايون 4 - يېزا ئىتتىپاق ياچېيكىسى قۇرۇلدى. مەھەممەت ياچېيكا شۇجىسى بولدى، ياچېيكا قارىمىقىدا 14 ئىتتىپاق ئەزاسىنى ئۆز ئىچىگە ئالغان ئىككى گۇرۇپپا تەسىس قىلىندى. 1956 - يىلى شەھەردىكى ئىتتىپاق ئەزاسى 330 غا يەتتى، بەش باش ياچېيكا، 16 ياچېيكا قۇرۇلدى. 50 - يىللاردا ئىتتىپاق تەشكىلاتلىرى ياشلارنى ئىجارە ھەققىنى كېمەيتىش - زومىگەرلەرگە قارشى تۇرۇش، يەر ئىسلاھاتى، ئامېرىكا جاھانگىرلىكىگە قارشى تۇرۇش - چاۋشيەنگە ياردەم بېرىش قاتارلىق ھەرىكەتلەرگە پائال قاتنىشىشقا سەپەرۋەر قىلدى. ئىتتىپاق ياچېيكىلىرى يەر ئىسلاھاتى داۋامىدا تەشكىللىگەن تەشۋىقات ئەتىرىتى ئېتىمزلارغا چىقىپ، دېھقان، چارۋىچىلارنىڭ ئۆيلىرىگە بېرىپ، پارتىيىنىڭ يەر ئىسلاھاتى سىياسىتىنى تەشۋىق قىلىپ، دېھقانلارنىڭ تونۇشىنى ئۆستۈرۈشىگە ياردەم بەردى. ئىتتىپاق تەشكىلاتلىرى يېزا ئىگىلىكىدىكى ھەمكارلىشىش - كوپېراتسىيىلىشىش ھەرىكىتى داۋامىدا ياشلارنى بوز يەر ئۆزلەشتۈرۈپ، ئېتىز بەرپا قىلىش، سۇ ئىنشائاتى ياساش، باشلامچىلىق بىلەن تېرىلغۇغا تەييارلىق كۆرۈپ، يەر ئوغۇتلاپ، يەر ھەيدەپ، ئۇرۇق سېلىپ، زىرائەتنى ئورۇپ يىغىش، يېزا ئىگىلىكىنى تېرىشچ راۋاجلاندۇرۇشتا ئاساسىي قوشۇنلۇق رولىنى جارى قىلدۇرۇشقا سەپەرۋەر قىلدى؛ ھەر مىللەت ياشلارنى بىلىم، تېخنىكا ئۆگىنىشكە ئۈيۈشتۇرۇدى ھەمدە ئىتتىپاق ئەزالىرى، ياشلارغا سوتسىيالىستىك ۋە كومۇنىستىك تەربىيە بەردى، خەلق گۇڭشېنى قۇرۇلغاندىن كېيىن، ياشلارغا «گۇڭشېنى ئائىلە دەپ بىلىش» تەك كوللېكتىپچىلىق ئىدىيىسىنى تەربىيە ۋە مىللەتلەر ئىتتىپاقلىقى تەربىيىسى بېرىلدى.

1963 - يىل 3 - ئاينىڭ 12 - كۈنى بورتالا ناھىيىسىدە چېگرا رايون قۇرۇلۇشىغا ياردەم بېرىشكە كەلگەن، تۆۋەنگە چۈشكەن، يۇرتىغا قايتقان ياشلار ۋەكىللىرى يىغىنى چاقىرىلدى. يىغىنغا 41 ۋەكىل قاتناشتى، بۇنىڭ ئىچىدە چېگرا رايون قۇرۇلۇشىغا ياردەم بېرىشكە كەلگەن ياش 17، تۆۋەنگە چۈشكەن ياش 12، يۇرتىغا قايتقان ياش 12. يىغىنغا قاتناشقان ۋەكىللەر بىرلىكتە تەشەببۇسنامە چىقىرىپ، چېگرا رايون قۇرۇلۇشىغا ياردەم بېرىشكە كەلگەن، تۆۋەنگە چۈشكەن، يۇرتىغا قايتقان بارلىق ياشلارنى چېگرا رايوندا خاتىرجەم تۇرۇپ، چېگرا رايوندا يىلتىز تارتىپ، ئىتتىپاقلىشىپ ۋە ھەمكارلىشىپ، قىينىچىلىقلارنى يېڭىپ، قولغا قول تۇتۇپ تەڭ ئالغا بېسىپ، بورتالانىڭ دېھقانچىلىق، چارۋىچىلىقىنى راۋاجلاندۇرۇشقا ياشلىق باھارىنى بېغىشلاشقا چاقىردى. يىغىندا 22 ئىلغارلار ۋەكىلگە مۇكاپات بېرىلدى. شۇ يىلى ياشلار ۋە ئۆسمۈرلەر پارتىيە مەركىزىي كومىتېتى ۋە رەئىس ماۋزېدۇڭنىڭ چاقىرىقىغا ئاۋاز قوشۇپ، لېي فېڭدىن ئۆگىنىش پائالىيىتىنى كەڭ ۋە چوڭقۇر قانات يايدۇرۇپ، جانلىق سوتسىيالىستىك تەربىيىگە ئىگە بولدى.

1965 - يىلى ئىتتىپاق ئەزاسى 831 گە يەتتى، بۇنىڭ ئىچىدە گۈڭشې (مەيدان - فېرما) لاردىكى ئىتتىپاق ئەزاسى 727، ناھىيە بازىرىدىكى ئىدارە - جەمئىيەت، كارخانا، كەسىپىي ئورۇنلاردىكى ئىتتىپاق ئەزاسى 104.

«مەدەنىيەت زور ئىنقىلابى» نىڭ دەسلەپكى مەزگىلىدە ئىتتىپاق تەشكىلاتلىرى پالەچ ھالەتكە چۈشۈپ قالدى، ئۇنىڭ ئورنىغا «قىزىل قوغدىغۇچى»، «كىچىك قىزىل جەڭچى» تەشكىلاتلىرى چىقتى (ئۇنىڭ مەكتەپلەردە «قىزىل قوغدىغۇچى» تەشكىلاتى، باشلانغۇچ مەكتەپلەردە «كىچىك قىزىل جەڭچى» تەشكىلاتى قۇرۇلدى) . تۈركۈملىگەن ياش ئوقۇغۇچىلار رەئىس ماۋزېدۇڭنىڭ چاقىرىقىغا ئاۋاز قوشۇپ، تاغ ۋە يېزىلارغا بېرىپ، كەمبەغەل دېھقان، تۆۋەن ئوتتۇرا دېھقانلارنىڭ قايتا تەربىيىسىنى قوبۇل قىلدى. ناھىيىلىك ئىتتىپاق كومىتېتى ئەسلىگە كەلتۈرۈلگەندىن كېيىن، ئاساسەن، ئاساسىي قاتلام ئىتتىپاق تەشكىلاتلىرىنى ئەسلىگە كەلتۈرۈش، تەرتىپكە سېلىش خىزمىتىنى تۇتۇپ، ئىتتىپاقنىڭ نورمال پائالىيىتىنى پەيدىنپەي قانات يايدۇردى، بۇنىڭدىن باشقا، ياشلارنى «سانائەتتە داچىڭدىن ئۆگىنىش»، «يېزا ئىگىلىكىدە داجەيدىن ئۆگىنىش» ۋە تۆت كىشىلىك گۇرۇھنى تەڭقىد قىلىش ھەرىكىتىگە قاتنىشىشقا سەپەرۋەر قىلدى.

1978 - يىل 1 - ئايدا ئىتتىپاقنى تەرتىپكە سېلىش، ئىتتىپاق قۇرۇلۇشى خىزمىتى قانات يايدۇرۇلدى، ئاساسىي قاتلام ئىتتىپاق تەشكىلاتلىرى لېي فېڭدىن ئۆگىنىش گۇرۇپپىسى، ياشلار زەربىدار ئەترىتى، تېخنىكا ئۆزگەرتىش گۇرۇپپىلىرىنى ئومۇمىيۈزلۈك قۇرۇپ، يېڭى ئۇزۇن سەپەر زەربىدارلىرىدىن بولۇش پائالىيىتىنى قانات يايدۇردى.

1979 - يىل 4 - ئايدا كوممۇنىستىك ياشلار ئىتتىپاقى ئاكتىپلىرى ۋەكىللىرى يىغىنى ئۆتكۈزۈلدى. يىغىندا ھەر قايسى سەپلەردىكى يېڭى ئۇزۇن سەپەر زەربىدارلىرىدىن 179 ى تەقدىرلەندى.

1982 - يىلى مەدەنىيەتلىك، ئەدەبلىك بولۇش ئېيى پائالىيىتىنى قانات يايدۇرۇش داۋامىدا ناھىيە دەرىجىلىك ئىدارە - جەمئىيەتلەردىكى ئىتتىپاق ئەزالىرى، ياشلار ۋە مەكتەپلەردىكى ئوقۇغۇچىلار كوچىلارغا چىقىپ، تازىلىق قىلىپ، گۈل - گىياھ تېرىپ، گۈزەل مۇھىت بەرپا قىلدى. ناھىيىلىك 2 - ئوتتۇرا مەكتەپ تولۇق ئوتتۇرا 2 - يىللىق 1 - سىنىپ ئىتتىپاق ياچېيكىسى ئىلغار كوللېكتىپ بولۇپ باھالىنىپ، ئاپتونوم رايونلۇق ئىتتىپاق كومىتېتى تەرىپىدىن تەقدىرلەندى. 18 ئىلغار شەخس، يەتتە ئىلغار كوللېكتىپ ئوبلاستلىق ئىتتىپاق كومىتېتى تەرىپىدىن تەقدىرلەندى.

1984 - يىلى يېزىلاردا مەسئۇلانتا بىرلەشتۈرۈپ ھۆددىگە بېرىش مەسئۇلىيەت تۈزۈمى يولغا قويۇلغاندىن كېيىن، ياشلار ئائىلىسىدىن 91ى، لېي فېڭدىن ئۆگىنىپ، مېھىر - شەپقەت يەتكۈزۈش گۇرۇپپىسىدىن 79 ى، يېزا ياشلىرىنىڭ كەسىپىي ئائىلىسىدىن 12 سى، نۇقتىلىق ئائىلىدىن 14 ى، ياشلارنىڭ كۆچەت تىكىش كەسىپىي ئائىلىسىدىن 29 ى قۇرۇلدى. ئۇلار يېزا - كەنتلەردە ئەمگەك ئارقىلىق بېيىشتا باشلامچى بولۇپ، ئۇلگە كۆرسەتتى.

ئاساسىي قاتلام ئىتتىپاق تەشكىلاتلىرى ۋە ئىتتىپاق ئەزالىرىغا دائىر مەلۇمات

سىياسەت 7 — 3

يىللار	ئاساسىي قاتلام ئىتتىپاق كومىتېتى	ئىتتىپاق ھاش ياچېيكىسى	ئاساسىي قاتلام ئىتتىپاق ياچېيكىسى	ئىتتىپاق ئەزاسى	
				جەمئىي	بۇنىڭ ئىچىدە
					ئايال / ئاز سانلىق مىللەت
1973			115	1437	598 / 802
1974			120	1404	566 / 754
1975			163	1739	686 / 920
1976			161	1900	776 / 893
1977			158	2172	813 / 1023
1978			210	2242	812 / 1047
1979	7	37	189	2110	834 / 996
1980	7	37	195	2422	937 / 1165
1981	7	37	225	2579	1070 / 1207
1982	7		226	2701	1071 / 1356
1983	7	49	250	2843	1088 / 1309
1984	7	38	233	3069	1311 / 1586
1985	8	23	235	3353	1229 / 1723

§ 11. پەن - تېخنىكا جەمئىيىتى

ناھىيىلىك پەن - تېخنىكا جەمئىيىتى — پەن - تېخنىكا خادىملىرىنىڭ ئاممۇى تەشكىلاتى، ج ك پ بورتالا ناھىيىلىك كومىتېتىنىڭ پەن - تېخنىكا خادىملىرى بىلەن ئالاقە باغلىشىدىكى ۋاستە ۋە پەن - تېخنىكا ئىشلىرىنى راۋاجلاندۇرۇشتىكى ياردەمچىسى.

1981 - يىلى بورتالادا دېھقانچىلىق ئىلمىي جەمئىيىتى، دېھقانچىلىق - چارۋىچىلىق ماشىنىلىرى ئىلمىي جەمئىيىتى، ئاشلىق - ياغ ئىلمىي جەمئىيىتى، بىناكارلىق - بىناكارلىق ماتېرىياللىرى ئىلمىي جەمئىيىتى، چارۋىچىلىق - مال دوختۇرلۇق ئىلمىي جەمئىيىتى ۋە شويىگۈەن رايونلۇق پەننى ئومۇملاشتۇرۇش جەمئىيىتى كەينى - كەينىدىن قۇرۇلدى.

1982 - يىل 3 - ئاينىڭ 15 - كۈنى بورتالا ناھىيىلىك پەن - تېخنىكا جەمئىيىتىگە تەييارلىق كۆرۈش گۇرۇپپىسى قۇرۇلدى، ناھىيىلىك پارتكومنىڭ مۇئاۋىن شۇجىسى يۆفېڭ تەييارلىق كۆرۈش گۇرۇپپىسىنىڭ خىزمىتىگە رىياسەتچىلىك قىلدى. شۇ يىلى 7 - ئاينىڭ 6 - كۈنى ناھىيىلىك پەن - تېخنىكا جەمئىيىتىنىڭ 1 - قۇرۇلتىيى چاقىرىلدى. قۇرۇلتايدا بورتالا ناھىيىلىك پەن - تېخنىكا جەمئىيىتىنىڭ 1 - نۆۋەتلىك كومىتېتى، دائىمىي كومىتېتى سايلاپ چىقىلدى. ناھىيىلىك پارتكومنىڭ مۇئاۋىن شۇجىسى يۆفېڭ پەن - تېخنىكا جەمئىيىتىنىڭ رەئىسلىكىنى قوشۇمچە ئۈستىگە ئالدى، شېي شىيۈن دائىمىي مۇئاۋىن رەئىس بولدى، شونىتا مۇئاۋىن رەئىسلىكىنى قوشۇمچە ئۈستىگە ئالدى، جەمئىيەت قارمىقىدا ئالتە ئىلمىي جەمئىيەت تەسىس قىلىندى. جەمئىيەتكە 141 ئەزا قوبۇل قىلىندى، بۇنىڭ ئىچىدە دېھقانچىلىق ئىلمىي جەمئىيىتىدىن قوبۇل قىلىنغان ئەزا 19، دېھقانچىلىق، چارۋىچىلىق ماشىنىلىرى ئىلمىي جەمئىيىتىدىن قوبۇل قىلىنغان ئەزا تۆت،

ئاشلىق - ياغ ئىلمي جەمئىيىتىدىن قوبۇل قىلىنغان ئەزا 71، بىناكارلىق - بىناكارلىق ماتېرىياللىرى ئىلمي جەمئىيىتىدىن قوبۇل قىلىنغان ئەزا 16، چارۋىچىلىق - مال دوختۇرلۇق ئىلمي جەمئىيىتىدىن قوبۇل قىلىنغان ئەزا 25، سۇچىلىق - ئېلېكتر قۇۋۋىتى ئىلمي جەمئىيىتىدىن قوبۇل قىلىنغان ئەزا ئالتە.

1983 - يىلى دالتۇ يېزىسى، ئارالتوقاي چارۋىچىلىق فېرمىسى، ئۇتبۇلاق يېزىسى، چىندېل يېزىسى، بىلىن خارمودون يېزىسىدا پەننى ئومۇملاشتۇرۇش جەمئىيەتلىرى قۇرۇلدى، جەمئىيەتكە 308 ئەزا قوبۇل قىلىندى. شۇ يىلى 9 - ئاينىڭ 27 - كۈنى ياشلار - ئۆسمۈرلەر پەن - تېخنىكا يېتەكچىلىرى جەمئىيىتى تەسىس قىلىندى، بۇنىڭغا 31 ئەزا قوبۇل قىلىندى.

1984 - يىلى ئاپپاراتلار ئىسلاھ قىلىنىپ، پەن - تېخنىكا جەمئىيىتىنىڭ رەھبەرلىك بەنزىسى تەرتىپكە سېلىندى، ياردەمچى ئاگرونوم توختاخۇن، ياردەمچى مەسئۇل چارۋىچىلىق تېخنىكى فەن بىگشياڭلار پەن - تېخنىكا جەمئىيىتىنىڭ مۇئاۋىن مۇدىرى بولدى، شۇنىڭ بىلەن بىللە، ئىككى كادىر ۋە بىر پەننىي ئومۇملاشتۇرۇش تەشۋىقات ئاپتوموبىلى سەپلەپ بېرىلدى.

1985 - يىلىنىڭ ئاخىرىدا شەھەرگە بىۋاستە قاراشلىق ئىلمي جەمئىيەت سەككىزگە، پەننىي ئومۇملاشتۇرۇش جەمئىيىتى ئالتىگە، جەمئىيەت ئەزاسى 765 كە يەتتى. يېزا - كەنتلەردىكى پەننىي ئومۇملاشتۇرۇش مەركىزي گۇرۇپپىسى 43 كە، ئەزاسى 227 گە يەتتى. پەن - تېخنىكا جەمئىيىتى تەشكىلاتلىرىنىڭ قۇرۇلۇشى ۋە تەرەققىي قىلىشى شەھەر بويىچە ئىلىم ئالماشتۇرۇش، پەننىي بىلىملەرنى ئومۇملاشتۇرۇش، تېخنىكا جەھەتتىن مۇلازىمەت قىلىش، تېخنىكا جەھەتتىن تەربىيىلەش ۋە ئۇنىڭغا قاراشلىق تەشكىلاتلار ئوتتۇرىسىدىكى مۇناسىۋەتنى ماسلاشتۇرۇش، پەن - تېخنىكا خادىملىرىنىڭ قانۇنىي ھوقۇق - مەنپەئىتىنى قوغداشتا ئاكتىپ رول ئويناندى.

1. پەننى ئومۇملاشتۇرۇش تەشۋىقاتى

1985 - يىلى شەھەردىكى ئاساسىي قاتلام پەننى ئومۇملاشتۇرۇش جەمئىيەتلىرى 66 نۇسخا ھەر خىل پەننى ئومۇملاشتۇرۇش گېزىت - ژۇرناللىرىغا مۇشتېرى بولدى، 20 مىڭ 77 نۇسخا ھەر خىل پەن - تېخنىكا ماتېرىيالىنى تارقاتتى، 581 قېتىم قارا تاختا گېزىتى، تام گېزىتى چىقاردى ۋە پەننى ئومۇملاشتۇرۇش يۇزىسىدىن رادىئو تەشۋىقاتى ئېلىپ باردى، 91 قارار ھەر خىل مەزمۇندىكى پەن - تېخنىكا تەربىيىلەش كۇرسى ئېچىپ، دېھقان، چارۋىچىلار ئارىسىدىكى پەن - تېخنىكا تايانچلىرىدىن قېتىم سانى بويىچە 12 مىڭ 738 ئادەمنى تەربىيىلدى. پەن - تېخنىكا خادىملىرى پەننى ئومۇملاشتۇرۇش ئىلمي ماقالىسى ۋە رەسىمدىن 356 نى يازدى ۋە ئىشلىدى، بۇنىڭ ئىچىدە دۆلەت دەرىجىلىك ياكى ئۆلكە دەرىجىلىك مەتبۇئاتتا ئېلان قىلىنغىنى بەش، ئوبلاست، شەھەر دەرىجىلىك مەتبۇئاتتا ئېلان قىلىنغىنى 350.

2. پەن - تېخنىكىنى قوللىنىش ئەھۋالى

1984 - يىل 1 - ئاينىڭ 5 - كۈنى بورتالا ئوبلاستىدا ئىلىم - پەن ئارقىلىق يۇقىرى مەھسۇلات يارىتىش مۇسابىقىسىدە ئۇزۇپ چىققانلارنى تەقدىرلەش يىغىنى چاقىرىلدى. يىغىندا 1983 - يىلى شەھەر بويىچە ئىلىم - پەن ئارقىلىق يۇقىرى مەھسۇلات يارىتىش مۇسابىقىسىدە ئۇلۇچەمگە يەتكەن ۋە ئۇلۇچەمدىن ئېشىپ كەتكەن 40 كوللېكتىپ، 102 شەخس مۇكاپاتلاندى. 1985 - يىل 7 - ئاينىڭ 8 - كۈنى بورتالا ئوبلاستىدا 2 - قېتىملىق ئىلىم - پەن ئارقىلىق يۇقىرى مەھسۇلات يارىتىش مۇسابىقىسىدە ئۇزۇپ چىققانلارنى تەقدىرلەش يىغىنى

چاقىرىلدى. يىغىندا 1984 - يىلى ناھىيە بويىچە ئىلىم - پەن تارقىلىق يۇقىرى مەسئۇلات يارىتىش مۇسابىقىسىدە ئۆلچەمگە يەتكەن ۋە ئۆلچەمدىن ئېشىپ كەتكەن 20 ئىلغار كوللېكتىپ، 207 شەخس تەقدىرلەندى ۋە مۇكاپاتلاندى. بۇنىڭ ئىچىدە 1 ،، 2 ،، 3 - دەرىجىلىك مۇكاپاتقا ئېرىشكەن 32 كوللېكتىپ ۋە شەخسكە تەقدىرنامە ۋە مۇكاپات بېرىلدى. 1985 - يىل 3 - ئاينىڭ 4 - كۈنى ئۇتېۋلاق يېزىسىنىڭ باگبۇرا كەنتىدە شەھەر بويىچە تۇنجى دېھقانلار پەن - تېخنىكا مۇلازىمەت شىركىتى قۇرۇلدى. شۇ يىلى 4 - ئاينىڭ 25 - كۈنى بىلىن خارمودون يېزىسىدا دېھقانلار پەن - تېخنىكا مۇلازىمەت ئورنى قۇرۇلدى.

§ 12. جۇڭگو - سوۋېت دوستلۇق جەمئىيىتى

1952 - يىل 11 - ئاينىڭ 7 - كۈنى سوۋېت ئۆكتەبىر سوتسىيالىستىك ئىنقىلابىنىڭ 35 يىللىقىنى تەبرىكلەش مۇناسىۋىتى بىلەن ناھىيىلىك جۇڭگو - سوۋېت دوستلۇق جەمئىيىتى قۇرۇلدى. بۇ جەمئىيەتكە ئىدارە - جەمئىيەت ، مەكتەپلەردىن ئەزا قوبۇل قىلىندى، 1952 - يىلىنىڭ ئاخىرىغىچە جەمئىي 96 ئەزا (ئايال ئەزا توققۇز) قوبۇل قىلىندى، بۇنىڭ ئىچىدە قازاق 51، ئۇيغۇر 40، ئۆزبېك ئىككى، تاتار ئىككى، خۇيزۇ بىر. 50 - يىللارنىڭ ئاخىرىغا كەلگەندە ناھىيىلىك جۇڭگو - سوۋېت دوستلۇق جەمئىيىتى ئۆزلۇكىدىن تارقىلىپ كەتتى.

VIII باب

خەلق ئىشلىرى

§ 1. ئاپپاراتلار

مىنگونىڭ 25 - يىلى (1936 - يىلى) بورتالا ناھىيىلىك ھۆكۈمەتتە خەلق ئىشلىرى بۆلۈمى تەسىس قىلىندى، دەسلەپ شۆچىەن بۆلۈم باشلىقى بولدى. بۇ بۆلۈم سايلام، نوپۇس تىزىملاش، كەمبەغەللەرگە ياردەم بېرىش، ئەدلىيە مەمۇرىيىتى، سەھىيە - ساقلىق ساقلاش قاتارلىق خىزمەتلەرنى ئىشلىدى.

ئۇچ ۋىلايەت ئىنقىلابىدىن كېيىن، 1946 - يىلى ناھىيىلىك ھۆكۈمەتتە خەلق ئىشلىرى بۆلۈمى يېڭىباشتىن تەسىس قىلىندى، داۋۇت قارى بۆلۈم باشلىقى بولدى، بۆلۈم قارمىقىدا كاتىپ، بۆلۈم ئەزاسى قويۇلدى.

1950 - يىلى بورتالا ناھىيىلىك خەلق ھۆكۈمىتى قۇرۇلغاندا، ئۇنىڭ قارمىقىدا خەلق ئىشلىرى بۆلۈمى تەسىس قىلىندى، خەلق ئىشلىرى بۆلۈمىگە بىر بۆلۈم باشلىقى، بەش كادىر قويۇلدى. بۇ بۆلۈم ئەمگەك - كادىرلار خىزمىتىنى قوشۇمچە ئۈستىگە ئالدى. 1 ،، 2 - رايونلۇق مەھكىمىلەرگە بىردىن خەلق ئىشلىرى ياردەمچىسى سەپلەپ بېرىلدى.

1958 - يىلى بورتالا ناھىيىسىدە ناھىيە دەرىجىلىك ئاپپاراتلار ئەمەلدىن قالدۇرۇلغاندا، خەلق ئىشلىرى خىزمىتىنى ئاپتونوم ئوبلاست بىۋاستە باشقۇردى. 1963 - يىلى ناھىيە دەرىجىلىك ئاپپاراتلار ئەسلىگە

كەلتۈرۈلگەندە، خەلق ئىشلىرى بۆلۈمىمۇ ئەسلىگە كەلتۈرۈلدى. شۇ يىلى 10 - ئايدا ئاساسىي قانۇنىمىز خەلق ئىشلىرى خىزمەت ئاپپاراتلىرى قۇرۇلدى، گۈڭشىدا خەلق ئىشلىرى كومىتېتى تەسىس قىلىندى، كومىتېتقا بىر خەلق ئىشلىرى يارەمچىسى سەپلەپ بېرىلدى، چوڭ ئەترەتتە خەلق ئىشلىرى گۇرۇپپىسى تەسىس قىلىندى.

1964 - يىلى خەلق ئىشلىرى بۆلۈمى بىلەن كادىرلار بۆلۈمى ئايرىم تەسىس قىلىندى، 9 - ئايدا رەسمىي ئايرىلىپ خىزمەت ئىشلىدى. خەلق ئىشلىرى بۆلۈمى قارىمىقىدا يىغىۋېلىش ئورنى تەسىس قىلىندى (تۇراقلىق شتاتى يوق)، ئۇنى خەلق ئىشلىرى بۆلۈمى كادىر ئەۋەتىپ باشقۇردى، بۇ ئورۇنغا كېرەكلىك باشقۇرۇش خادىمى، ئاشپەزلەر ۋاقىتلىق يالالاپ ئىشلىتىلدى. 1981 - يىلى يىغىۋېلىش ئورنى ئوبلاستلىق خەلق ئىشلىرى ئىدارىسىنىڭ باشقۇرۇشىغا ئۆتكۈزۈپ بېرىلدى.

1984 - يىل 4 - ئايدا دەپنە ئىشلىرىنى باشقۇرۇش ئورنى تەسىس قىلىندى، بۇ ئورۇنغا ئۈچ شتات بېكىتىلدى ھەمدە ناھىيە بازىرىنىڭ جەنۇبىدىكى چۆللۈكتە كۆلىمى 487 مو كېلىدىغان قەبرىستانلىق بەرپا قىلىندى.

1984 - يىلى تۈزۈلمە ئىسلاھاتى ئېلىپ بېرىلىپ، خەلق ئىشلىرى بۆلۈمى خەلق ئىشلىرى ئىدارىسىگە ئۆزگەرتىلدى، شتاتى سەككىز قىلىپ بېكىتىلدى ھەمدە ھەربىي سەپتىن قايتقان، چېكىنگەن ھەربىيلەرنى كۇنتۇۋېلىش - ئورۇنلاشتۇرۇشقا رەھبەرلىك قىلىش گۇرۇپپىسى تەسىس قىلىندى، ئۇنىڭ قارىمىقىدا ئىشخانا تەسىس قىلىندى. 1985 - يىلى ئىجتىمائىي پاراۋانلىق ئۇنىۋېرسال كارخانىسى قۇرۇلدى، بۇ كارخانىغا مېيىپلار ئورۇنلاشتۇرۇلدى.

ناھىيىلىك خەلق ئىشلىرى بۆلۈمىنىڭ مىنگونىڭ 25 - يىلىدىن 34 - يىلىغىچە ۋەزىپە ئۆتىگەن باشلىقلىرى

سىياسەت 8 — 1

ئىسىم - فامىلىسى	جىنسى	مىللىتى	ۋەزىپىسى	ۋەزىپە ئۆتىگەن ۋاقتى
دەي شۆچېەن	ئەر	خەنزۇ	بۆلۈم باشلىقى	مىنگونىڭ 25 - يىلىدىن 27 - يىلىغىچە
لى گاۋرۇ	ئەر	خەنزۇ	بۆلۈم باشلىقى	مىنگونىڭ 27 - يىلىدىن 28 - يىلىغىچە
دەي شۆچېەن	ئەر	خەنزۇ	بۆلۈم باشلىقى	مىنگونىڭ 29 - يىلىدىن 32 - يىلىغىچە
بەي لىيەنچى	ئەر	مانجۇ	بۆلۈم باشلىقى	مىنگونىڭ 32 - يىلىدىن 34 - يىلى 2 - ئايغىچە

ناھىيىلىك خەلق ئىشلىرى بۆلۈمىنىڭ مىنگونىڭ 35 - يىلىدىن 36 - يىلىغىچە ۋەزىپە ئۆتىگەن باشلىقلىرى

سىياسەت 8 — 2

ئىسىم - فامىلىسى	جىنسى	مىللىتى	ۋەزىپىسى	ۋەزىپە ئۆتىگەن ۋاقتى
داۋۇت قارى			بۆلۈم باشلىقى	—1946
مۇسرەم ياقۇپ			بۆلۈم باشلىقى	1946 — 1947
بىنازىر	ئەر	قازاق	بۆلۈم باشلىقى	—1947
داۋۇتخان	ئەر	قازاق	بۆلۈم باشلىقى	—1947

خەلق ئىشلىرى بۆلۈمى (ئىدارىسى) نىڭ 1950 - يىلدىن 1985 - يىلغىچە ۋەزىپە ئۆتىگەن باشلىقلىرى

سىياسەت 8 — 3

ئىسىم - فامىلىسى	جىنسى	مىللىتى	ۋەزىپىسى	ۋەزىپە ئۆتىگەن ۋاقتى	ئىزاھات
ئا. دورجى	ئەر	موڭغۇل	بۆلۈم باشلىقى	1950.2 — 1952.6	1952.1 قوشۇمچە ئۆستىگە ئالدى
سائەت			مۇئاۋىن بۆلۈم باشلىقى	1950.2 — 1953	
مۇتەللىپ روزى			بۆلۈم باشلىقى	1954.5 — 1955	
مەھەممەت ھاجى- چوڭ			بۆلۈم باشلىقى	1955.5 — 1956.3	
ئاخۇنباي زۇنۇن			مۇئاۋىن بۆلۈم باشلىقى	1956.3 — 1958.6	
جالاڭ قۇچى	ئەر	خەنزۇ	بۆلۈم باشلىقى	1962.12 — 1964	
خۇنتۇن	ئەر	موڭغۇل	مۇئاۋىن بۆلۈم باشلىقى	1962.8.31 — 1965	
گو دېيەندۇڭ	ئەر	خەنزۇ	بۆلۈم باشلىقى	1964.3 — 1965.4	
تاجاخۇن ئەمەت			مۇئاۋىن بۆلۈم باشلىقى	1966.3 — 1967.3	
داۋۇت ئاقمبەت	ئەر	قازاق	مۇئاۋىن بۆلۈم باشلىقى، ئىدارە باشلىقى	1974.6 — 1981.2	1980.10 ئىدارە باشلىقى بولدى
گو يۇڭمىڭ	ئەر	خەنزۇ	مۇئاۋىن ئىدارە باشلىقى	1974.10 — 1979.2	
يالاڭ فېڭچىڭ	ئەر	خەنزۇ	مۇئاۋىن ئىدارە باشلىقى، ئىدارە باشلىقى	1979.5—	1984.10 ئىدارە باشلىقى بولدى
جەي يۇڭدې	ئەر	خەنزۇ	مۇئاۋىن ئىدارە باشلىقى	1981.1 — 1983.8	
ياسىن مۇسا			مۇئاۋىن ئىدارە باشلىقى	1984.10—	

§2. ئېتىبار بېرىش ۋە نەپىقە بېرىش

1. ھېيىت - بايراملاردا ھال سوراش

جۇڭخۇا خەلق جۇمھۇرىيىتى قۇرۇلغاندىن كېيىن، ھەر يىلى «1. ئاۋغۇست» ئارمىيە بايرىمى، باھار بايرىمى، قۇربان ھېيىت مەزگىللىرىدە ناھىيە (شەھەر) لىك پارتىيە - ھۆكۈمەت رەھبەرلىرى ۋە ئالاقىدار تارماقلار ھال سوراش ئۆمىكى، ھال سوراش ئەترىتى تەشكىللىدى. بۇ ئۆمەك، ئەترەتلەر ھال سوراش خېتى ياكى ھال سوراش بۇيۇملىرىنى ئېلىپ، شەھەردىكى ھەرمىللەت خەلقى نامىدىن ئىنقىلابىي قۇربانلار ئائىلە تاۋابىئاتلىرى، ھەربىيلەر ئائىلە تاۋابىئاتلىرى ۋە دەم ئېلىشقا، پېنسىيىگە چىققان پېشقەدەم كادىرلاردىن ھەم شۇ جايدا تۇرۇشلۇق قوشۇنلار، چېگرا مۇداپىئە قاراۋۇلخانىلىرىدىكى كوماندىر - جەڭچىلەردىن ھال سورىدى ھەمدە ئارمىيە - خەلقنىڭ بىرلەشمە كۆڭۈل ئېچىش يىغىنى، دوكلات يىغىنى، سۆھبەت يىغىنى ئۇيۇشتۇرۇپ،

ئارمىيىنى همايە قىلىش - ھەربىيلەر ئائىلە تاۋابىئاتلىرىغا ئېتىبار بېرىش، ئارمىيىنى همايە قىلىش - خەلقنى سۆيۈش پائالىيىتىنى كەڭ قانات يايدۇردى.

2. نەپىقە پۇلىنىڭ تارقىتىلىشى

1954 - يىلى شەھەر بويىچە 1127 يۆەن (خەلق پۇلى) ، 1340 كىلوگرام ئاشلىق، 35 قوي ئاجرىتىلىپ، ئىنقىلابىي قۇربانلارنىڭ، ھەربىيلەرنىڭ ئائىلە تاۋابىئاتلىرىدىن 50 ئائىلىنىڭ ئىشلەپچىقىرىش ۋە تۇرمۇش قىيىنچىلىقىنى ھەل قىلىشقا ياردەم بېرىلدى. 1956 - يىلى مەركەزنىڭ نەپىقە بېرىش نىزامىدا بەلگىلەنگەن ئۆلچەم بويىچە شەھەردىكى ئىنقىلابىي قۇربانلارنىڭ، ھەربىيلەرنىڭ ئائىلە تاۋابىئاتلىرى ۋە ئاغرىپ ۋاپات بولغان، ئىز - دېرەكسىز يوقاپ كەتكەن ھەربىيلەرنىڭ ئائىلە تاۋابىئاتلىرىدىن 33 ئائىلىگە بىر قېتىملىق 4300 يۆەن نەپىقە پۇلى تارقىتىپ بېرىلدى. 1969 - يىلى بىر قېتىمدىلا 61 . 5526 يۆەن نەپىقە پۇلى تارقىتىلدى. 1974 - يىلى شەھەر بويىچە ئىنقىلابىي قۇربانلارنىڭ، ھەربىيلەرنىڭ ئائىلە تاۋابىئاتلىرىدىن 120 كىشىگە بىر قېتىملىق 10 مىڭ 66 . 487 يۆەن نەپىقە پۇلى تارقىتىپ بېرىلدى. 1979 - يىلدىكى ئومۇمىي تەكشۈرۈشتە شەھەر بويىچە ئىنقىلابىي قۇربانلارنىڭ، ھەربىيلەرنىڭ ئائىلە تاۋابىئاتىدىن 38 كىشىگە، ئىنقىلابىي مېيىپتىن 52 كىشىگە 34 مىڭ 05 . 347 يۆەن نەپىقە پۇلى تارقىتىپ بېرىلدى. 1985 - يىلى 240 كىشىگە 45 مىڭ 46 . 577 يۆەن نەپىقە پۇلى تارقىتىپ بېرىلدى.

3. مېيىپلىق پۇلىنىڭ تارقىتىلىشى

1963 - يىلى 22 مېيىپقا (بۇنىڭ ئىچىدە خىزمەت قىلمۇاتقان مېيىپ يەتتە، يېزىلاردىكى 2 - دەرىجىلىكتىن يۇقىرى مېيىپ تۆت، 3 - دەرىجىلىك مېيىپ 11) جەمئىي 400 يۆەن مېيىپلىق پۇلى تارقىتىپ بېرىلدى.

1973 - يىلى 36 نەپەر ھەرخىل مېيىپقا 744 يۆەن مېيىپلىق پۇلى تارقىتىپ بېرىلدى. 1979 - يىلى ئىنقىلابىي مېيىپلاردىن خىزمەت قىلمۇاتقان 34 كىشىگە، يېزىدىكى 18 كىشىگە 2100 يۆەن مېيىپلىق پۇلى تارقىتىپ بېرىلدى. 1985 - يىلى 71 نەپەر ئىنقىلابىي مېيىپقا 35 . 6832 يۆەن مېيىپلىق پۇلى تارقىتىپ بېرىلدى.

4. قەرەللىك نورمىلىق ئىقتىسادىي ياردەم

1963 - يىلدىن باشلاپ قەرەللىك نورمىلىق ئىقتىسادىي ياردەم يولغا قويۇلدى، شۇ يىلى ئىنقىلابىي قۇربانلار ئائىلە تاۋابىئاتلىرىدىن بىر ئائىلىدىكى ئۈچ كىشىگە 240 يۆەن قەرەللىك ئىقتىسادىي ياردەم بېرىلدى، ھەربىي سەپتىن قايتقان، ھەربىي سەپتىن چېكىنگەن 159 كىشىگە 25 مىڭ 946 يۆەن قەرەللىك ئىقتىسادىي ياردەم بېرىلدى. «مەدەنىيەت زور ئىنقىلابى» مەزگىلىدە بۇ خىزمەت ئۈزۈلۈپ قالدى. 1979 - يىلى ئېتىبار بېرىش ۋە نەپىقە بېرىش ئوبيېكتلىرىنى ئومۇميۈزلۈك تەكشۈرۈش ئارقىلىق مۇنداق ئىقتىسادىي ياردەم ئەسلىگە كەلتۈرۈلدى. ھۆكۈمەت تۇرمۇشىدا قىيىنچىلىقى بولغان ئىنقىلابىي قۇربانلارنىڭ، ئاغرىپ ۋاپات بولغان ھەربىيلەرنىڭ، ئىز - دېرەكسىز يوقاپ كەتكەن ھەربىيلەرنىڭ ئاتا - ئانىلىرىغا، جۈرىلىرىگە ۋە قۇرامىغا يەتمىگەن ئوغۇل - قىزلىرىغا، تۇرمۇشىدا ئالاھىدە قىيىنچىلىقى بولغان ھەم ئەمگەك ئىقتىدارىدىن ئايرىلغان

ھەربىي، سەپتىن قايتقان، ھەربىي سەپتىن چېكىنگەن ھەربىيلەرگە قەرەللىك نورمىلىق ئىقتىسادىي ياردەم بەردى. 1980 - يىلى شەھەر بويىچە مۇنداق ئىقتىسادىي ياردەمدىن بەھرىمەن بولىدىغان 58 ئائىلىدىكى 61 كىشىگە 6699.5 يۈەن پۇل تارقىتىپ بېرىلدى. 1981 - يىلى 125 ئائىلىدىكى 126 كىشىگە 3400.8 يۈەن پۇل تارقىتىپ بېرىلدى. 1983 - يىلى 157 ئائىلىدىكى 159 كىشىگە 25 مىڭ 946 يۈەن پۇل تارقىتىپ بېرىلدى. 1984 - يىلى 218 ئائىلىدىكى 221 كىشىگە 38 مىڭ 954 يۈەن پۇل تارقىتىپ بېرىلدى. 1985 - يىلى 232 ئائىلىدىكى 234 كىشىگە 72 مىڭ 611 يۈەن پۇل تارقىتىپ بېرىلدى.

5. ئاممىۋى ئېتىبار بېرىش

جۇڭخۇا خەلق جۇمھۇرىيىتى قۇرۇلغان دەسلەپكى مەزگىلدە، ۋە يېزا ئىگىلىكىنى كوپېراتسىيىلەشتۈرۈشتىن ئىلگىرى دېھقانچىلىق، چارۋىچىلىق رايونلىرىدا ئىنقىلابىي قۇربانلار ئائىلە تاۋابئاتلىرى، ھەربىيلەر ئائىلە تاۋابئاتلىرى قاتارلىقلارغا ئېتىبار بېرىشتە، ئاساسەن، «تېرىلغۇنى ھۆددىگە ئېلىش»، «تېرىلغۇغا ياردەم بېرىش» قاتارلىق شەكىللەر قوللىنىلدى. ھەمكارلىشىش گۇرۇپپىسى تەرىپىدىن ۋەكالىتەن تېرىپ بېرىش گۇرۇپپىسى قۇرۇلۇپ، ئىنقىلابىي قۇربانلارنىڭ، ھەربىيلەرنىڭ ئائىلە تاۋابئاتلىرى قاتارلىق ئېتىبار بېرىش ۋە نەپقە بېرىش ئوبيېكتلىرىنىڭ دېھقانچىلىقىنى يولغا قويۇشىغا ياردەم بېرىلدى، يۇنىڭغا ھەق ھېسابلانمىدى. 1956 - يىلى يېزا ئىگىلىكى كوپېراتسىيىلەشتۈرۈلگەندىن كېيىن، ئېتىبار بېرىش شەكلى «ۋەكالىتەن تېرىپ بېرىش» تىن گۇڭشې - ئەترەتلەر ئېتىبار بېرىش ۋە نەپقە بېرىش ئوبيېكتلىرىغا ئىش نومۇرى ئارقىلىق ياردەم بېرىشكە ئۇزگەرتىلدى، ئەمگەك كۈچى بولمىغان ياكى ئەمگەك كۈچى كەمچىل بولغان ئىنقىلابىي قۇربانلار ئائىلە تاۋابئاتلىرى، ھەربىيلەر ئائىلە تاۋابئاتلىرى، ئىنقىلابىي مېيىپلار، ھەربىي سەپتىن قايتقان، ھەربىي سەپتىن چېكىنگەن ھەربىيلەرگە ئىشنى بەلگىلەپ ئەمگەك قىلىش، ئىشنى بەلگىلەپ ئېتىبار بېرىش يولغا قويۇلدى، يەنى كۆپ ئەمگەك قىلسا، ئېتىبار بېرىلىدىغىنى كېمەيتىلمىدى، ئاز ئەمگەك قىلسا، ئېتىبار بېرىلىدىغىنى قوشۇپ بېرىلمىدى، بۇ ئارقىلىق ئېتىبار بېرىش ۋە نەپقە بېرىش ئوبيېكتلىرىنىڭ ئىشلەپچىقىرىش ئەمگىكىگە پائال قاتنىشىشىغا ئىلھام بېرىلدى. ئېتىبار بېرىش ئۆلچىمىدە شۇ جايدىكى ئادەتتىكى گۇڭشې ئەزالىرىنىڭ تۇرمۇش سەۋىيىسىدىن تۆۋەن بولماسلىق پرىنسىپ قىلىندى، ئېتىبار بېرىلگەن ئىش نومۇرى ۋە ئۆزى ئىشلىگەن ئىش نومۇرى گۇڭشې - ئەترەتلەرنىڭ ئاشلىق، نەق پۇل ۋە باشقا ئەمەلىي نەرسىلەر تەقسىماتىغا قاتناشتۇرۇلدى. 1980 - يىلى ناھىيە بويىچە 118 ئائىلىگە 269 مىڭ 500 ئىش نومۇرى ئارقىلىق ئېتىبار بېرىلدى، بۇنى خەلق پۇلىغا سۇندۇرغاندا 48 مىڭ 763 يۈەن بولىدۇ.

1981 - يىلى ناھىيىلىك خەلق ھۆكۈمىتى ئائىلىسى يېزىدا تۇرىدىغان ھەربىي خىزمەت ئۆتەۋاتقان ھەربىيلەرنىڭ ئائىلە تاۋابئاتلىرىغا ئومۇمىيۈزلۈك ئېتىبار بېرىشنى، ھەر ئائىلىگە يىلىغا بېرىلىدىغان ئېتىبار ئىش نومۇرىنى 300 ئەمگەك كۈنى (ھەربىر ئەمگەك كۈنى ئون نومۇر) گە تەڭشەشنى، بۇنىڭ بىرپۈتۈن ئەمگەك كۈچىنىڭ ئىش نومۇرىدىن تۆۋەن بولماسلىقىنى قارار قىلدى. ناھىيە بويىچە 522 مىڭ 450 ئىش نومۇرى ئارقىلىق ئېتىبار بېرىلدى، بۇنى خەلق پۇلىغا سۇندۇرغاندا 109 مىڭ 258 يۈەن بولىدۇ. 1982 - يىلى جەمئىي 206 ئەمگەك كۈنى، 672 مىڭ ئىش نومۇرى ئارقىلىق ئېتىبار بېرىلدى. بۇنى خەلق پۇلىغا سۇندۇرغاندا 118 مىڭ 80 يۈەن بولىدۇ.

1983 - يىلى يېزىلاردا ئىشلەپچىقىرىش مەسئۇلىيىتە تۈزۈمى يولغا قويۇلغاندىن كېيىن، ھەربىي خىزمەت ئۆتەۋاتقان جەڭچىلەرنىڭ ئائىلە تاۋابئاتلىرىغا ئېتىبار بېرىش ئومۇمىيۈزلۈك ئىش نومۇرى ئارقىلىق ئېتىبار بېرىشتىن نەق پۇل ئارقىلىق ئېتىبار بېرىشكە ئۆزگەرتىلدى، ئېتىبار بېرىش سوممىسى 500 يۈەن، 550

يۈەن، 600 يۈەندىن ئىبارەت ئۇچ خىل ئۆلچەم بويىچە تارقىتىلدى. ئۇچ يىل ھەربىي خىزمەت ئۆتەلگەندىن كېيىن، ئوشۇق خىزمەت ئۆتەلگەن ھەربىر يىلغا 150 يۈەن قوشۇلدى. ناھىيە بويىچە ئېتىبار بېرىش پۇلىدىن بەھرىمەن بولىدىغان 191 ئائىلىلىك ئېتىبار بېرىش ۋە نەپقە بېرىش ئوبيېكتىغا شۇ يىلى 124 مىڭ 10.57 يۈەن ئېتىبار بېرىش پۇلى تارقىتىپ بېرىلدى. 1984 - يىلى ئېتىبار بېرىش پۇلىدىن بەھرىمەن بولىدىغان 252 ئائىلىلىك ئېتىبار بېرىش ۋە نەپقە بېرىش ئوبيېكتىغا 131 مىڭ 765 يۈەن ئېتىبار بېرىش پۇلى تارقىتىلدى.

1985 - يىل 3 - ئايدا بورتالا شەھىرىدە «ئېتىبار بېرىش پۇلىنى يىلىغا قاراپ بېكىتىش، ئىپادىسىگە قاراپ مۇكاپات قوشۇش» ، يېزىلار بويىچە تەكشى زىممىگە ئېلىشتىن ئىبارەت يېڭى ئېتىبار بېرىش چارىسى تۈزۈپ چىقىلدى. ئۇنىڭدا مۇنداق دەپ بەلگىلەندى: ھەربىي خىزمەت ئۆتىگىنىگە بىر يىل بولغانلارغا ئېتىبار بېرىش تۇپ سانىنىڭ 30 پىرسەنتى بېرىلىدۇ؛ ئىككى يىل بولغانلارغا ئېتىبار بېرىش تۇپ سانىنىڭ 70 پىرسەنتى بېرىلىدۇ؛ ئۈچ يىل بولغانلارغا ئېتىبار بېرىش تۇپ سانىنىڭ 100 پىرسەنتى بېرىلىدۇ؛ ھەربىيلەر خىزمەت كۆرسىتىپ مۇكاپاتلانسا، مۇكاپات ھېسابىدىكى ئېتىبار بېرىش پۇلى قوشۇپ بېرىلىدۇ. 1985 - يىلى ئېتىبار بېرىش پۇلىدىن بەھرىمەن بولىدىغان 127 ئائىلىلىك ئېتىبار بېرىش ئوبيېكتىغا 103 مىڭ 5.696 يۈەن ئېتىبار بېرىش پۇلى تارقىتىلدى.

6. ئېتىبار بېرىش ۋە نەپقە بېرىش خىزمىتى

بورتالا ناھىيىسى ئاز ساندىكى ئېتىبار بېرىش ۋە نەپقە بېرىش ئوبيېكتلىرىنىڭ نامراتلىقتىن ئىمكان قەدەر تېز قۇتۇلۇشىنى يۆلەپ، ئېتىبار بېرىش ۋە نەپقە بېرىش ئوبيېكتلىرىنى ئەمگەك ئارقىلىق بېيىش ئىمكانىيىتىگە ئىگە قىلىش ئۈچۈن، 1983 - يىلدىن تارتىپ «نامراتلارنى يۆلەش بىلەن ئېتىبار بېرىش ۋە نەپقە بېرىش ئوبيېكتلىرىنى يۆلەشنى تەڭ تۇتۇش» ئاڭجىنىدا چىڭ تۇرۇپ، بەلگىلىك ئىشلەپچىقىرىش ئىقتىدارىغا ۋە شەرت - شارائىتىغا ئىگە ئېتىبار بېرىش ۋە نەپقە بېرىش ئوبيېكتلىرى ئارىسىدىكى نامرات ئائىلىلەرنى نامراتلارنى يۆلەش ئوبيېكتى قاتارىغا كىرگۈزدى، كېسىمى پۈتۈن، قورسىقى توق بولۇش تېپىدىكى ۋە تەكرار ئىشلەپچىرىشنى كېڭەيتىش ئىقتىدارى، شەرت - شارائىتىغا ئىگە بىر قىسىم ئېتىبار بېرىش - يۆلەش ئوبيېكتلىرىنىڭ ئەمگەك ئارقىلىق بېيىشىنى يۆلىدى. تۇرلۇك ئەھۋالغا ئاساسەن، بەزىلىرىنىڭ پىلان تۈزۈپ، ئىشلەپچىقىرىش يوللىرىنى كېڭەيتىپ، بىرلەشمە كارخانا قۇرۇشىغا ياردەم بېرىلدى؛ بەزىلىرىگە ئۇچۇر، ياخشى سورت، تېخنىكا جەھەتتىن ياردەم بېرىلدى؛ بەزىلىرىگە بولسا، ئىقتىسادىي ياردەم بېرىلدى. 1984 - يىلى ناھىيە بويىچە نامراتلارنى يۆلەش ئوبيېكتى قاتارىغا كىرگۈزۈلگەن 31 ئائىلىلىك (152 كىشى) ئېتىبار بېرىش ۋە نەپقە بېرىش ئوبيېكتىدىن 18 ئائىلە (91 كىشى) نامراتلىقتىن قۇتۇلدى. نامراتلىقتىن قۇتۇلۇش نىسبىتى 58% كە يەتتى. 1985 - يىلى 22 ئائىلىلىك (132 كىشى) ئېتىبار بېرىش ۋە نەپقە بېرىش ئوبيېكتى يۆلەندى. شۇ يىلى 20 ئائىلە (120 كىشى) نامراتلىقتىن قۇتۇلدى. نامراتلىقتىن قۇتۇلۇش نىسبىتى 97% كە يەتتى.

§ 3. ئورۇنلاشتۇرۇش

1. ھەربىي سەپتىن قايتقان، ھەربىي سەپتىن چېكىنگەن ھەربىيلەرنىڭ ئورۇنلاشتۇرۇلۇشى

1949 - يىل 12 - ئايدا بورتالا ناھىيىسى ئۇچ ۋىلايەت ئىنقىلابىي مىللىي ئارمىيىسى 3 - تۈەندىكى

ھەربىي سەپتىن قايتقان، ھەربىي سەپتىن چېكىنگەن 310 ھەربىنى قوبۇل قىلىپ، «ئۆزىنىڭ تەلىپى، جايلارنىڭ ئېھتىياجىغا قاراش» پىرىنسىپى بويىچە ئورۇنلاشتۇردى. 1951 - يىلى ھەربىي سەپتىن قايتقان، كەسىپ ئالماشتۇرغان 126 ھەربىي قوبۇل قىلىندى، بۇلاردىن 32 سى دۆلەت ئورگانلىرىغا، دۆلەت ئىگىلىكىدىكى كارخانا ئورۇنلىرىغا ئورۇنلاشتۇرۇلدى، قالغىنى يېزىلارغا ۋە چارۋىچىلىق رايونلىرىدا ئىشلەپچىقىرىش - قۇرۇلۇشقا قاتنىشىشقا ئورۇنلاشتۇرۇلدى. 1954 - يىلى مەجبۇرىي ھەربىي خىزمەت ئۆتەش توزۇمى يولغا قويۇلغاندىن كېيىن، ھەربىي سەپتىن قايتقان، ھەربىي سەپتىن چېكىنگەن ھەربىيلەر پەيدىنپەي كۆپەيدى. 1958 - يىلى «قەيەردىن كەلگەن بولسا، شۇ يەرگە بېرىش» پىرىنسىپى بويىچە ئورۇنلاشتۇرۇشنىڭ مۇھىم نۇقتىسى يېزىلارغا قويۇلدى. ناھىيە بازىرىدىن ھەربىي سەپكە كىرگەن ھەربىيلەر ھەربىي سەپتىن چېكىنگەندە، «سىستېمىلار بويىچە ۋەزىپە تەقسىم قىلىۋېلىپ، ئورۇنلاشتۇرۇشنى ھۆددىگە ئېلىش» ئۆسۈلى داۋاملىق يولغا قويۇلۇپ، مۇۋاپىق ئورۇنلاشتۇرۇلدى. 1951 - يىلدىن 1979 - يىلغىچە بورتالا ناھىيىسىدە ھەربىي سەپتىن قايتقان 526 ھەربىي ئورۇنلاشتۇرۇلدى، بۇلارنىڭ 374 ى يېزىلارغا، 152 سى ناھىيە بازىرىغا ئورۇنلاشتۇرۇلدى؛ ھەربىي سەپتىن چېكىنگەن 711 ھەربىي ئورۇنلاشتۇرۇلدى، بۇلارنىڭ 342 سى يېزىلارغا، 369 ى ناھىيە بازىرىغا ئورۇنلاشتۇرۇلدى. 1980 - يىلدىن 1985 - يىلغىچە ھەربىي سەپتىن چېكىنگەن 350 ھەربىي ئورۇنلاشتۇرۇلدى، بۇلارنىڭ 282 سى يېزىلارغا، 68 ى ناھىيە بازىرىغا ئورۇنلاشتۇرۇلدى.

1966 - يىلى شەرقىي شىمالدىن ۋە جەنۇبتىكى ئۇلكىلەردىن كەسىپ ئالماشتۇرۇپ بورتالا ناھىيىسىگە كەلگەن ئارمىيە كادىرلىرىدىن توققۇزى ئورۇنلاشتۇرۇلدى.

1976 - يىل 5 - ئايدىن 7 - ئايغىچە ئاپتونوم رايونىنىڭ تەستىقى بىلەن ئەترەتلەرگە ماكانلىشىپ دېھقان بولۇش ئۈچۈن باشقا ئۇلكىلەردىن بورتالا ناھىيىسىگە كەلگەن ھەربىي سەپتىن چېكىنگەن جەڭچىلەردىن ئۈچ تۈركۈمدە 23 كىشى قوبۇل قىلىندى، ئۇلارنىڭ ئىچىدە شىمالىي دېڭىز فلوتىدىن ھەربىي سەپتىن چېكىنگەن جەڭچى 12، ئائىلە تاۋابىئاتى ئون، تۆمۈرىول قىسىملىرى قوماندانلىق شتابىدىن ھەربىي سەپتىن چېكىنگەن جەڭچى تۆت، ئائىلە تاۋابىئاتى ئىككى، شېنياڭ ھەربىي رايونى ھاۋا ئارمىيىسىدىن ھەربىي سەپتىن چېكىنگەن جەڭچى يەتتە، ئائىلە تاۋابىئاتى تۆت.

2. چېگرا رايون قۇرۇلۇشىغا ياردەم بېرىشكە كەلگەن ياشلارنىڭ ئورۇنلاشتۇرۇلۇشى

دۆلەت غەربىي شىمال چېگرا رايونىنىڭ تەرەققىي قىلىشىغا ياردەم بېرىش ئۈچۈن، ئىچكى ئۇلكىلەردىكى ياشلارنى، تەشكىللىك ھالدا، چېگرا رايونلارغا كېلىپ ماكانلىشىشقا سەپەرۋەر قىلدى. 1959 - يىلدىن 1960- يىلغىچە چېگرا رايون قۇرۇلۇشىغا ياردەم بېرىشكە كەلگەن ئۈچ تۈركۈم ياشلار بورتالا شەھىرىگە ئورۇنلاشتۇرۇلدى. 1959 - يىل 3 - ئايدا خۇبېينىڭ خۇڭئەن ۋە خۇاڭگاڭ دېگەن جايلىرىدىن كەلگەن 110 كىشى بورتالا شەھىرىگە تەقسىم قىلىندى. 1959 - يىل 8 - ئايدا جياڭسۇنىڭ جياڭيىن دېگەن جايىدىن ۋە ئەنخۇي قاتارلىق جايلاردىن ئىككى قېتىمدا كەلگەن 565 كىشى بورتالا شەھىرىگە تەقسىم قىلىندى. 1960- يىل 8 - ئايدا خۇبېينىڭ يۈنشېيەن دېگەن جايىدىن كەلگەن 124 كىشى (بۇنىڭ ئىچىدە ئائىلە تاۋابىئاتى 23) بورتالا ناھىيىسىگە تەقسىم قىلىندى.

بۇ ئۈچ تۈركۈمدىكى چېگرا رايون قۇرۇلۇشىغا ياردەم بېرىشكە كەلگەن ياشلار ھەم ئۇلارنىڭ ئائىلە تاۋابىئاتلىرى بورتالاغا كەلگەندىن كېيىن، «قىزىل بايراق»، «ئۈچقۇن»، «يالقۇن» گۈڭشېلىرى «ئالغا» چارۋىچىلىق فېرمىسىغا ئورۇنلىشىپ، دېھقانچىلىق، چارۋىچىلىق بىلەن شۇغۇللاندى.

چېگرا رايون قۇرۇلۇشىغا ياردەم بېرىشكە كەلگەن بۇ ياشلارنى چېگرا رايوندا خاتىرجەم تۇرۇش، چېگرا رايوندا يىلتىز تارتىش ئىمكانىيىتىگە ئىگە قىلىش ئۈچۈن، چېگرا رايون قۇرۇلۇشىغا ياردەم بېرىشكە كەلگەن ياشلارنىڭ ئائىلە تاۋابىئاتلىرىنى كۆچۈرۈپ كېلىش خىزمەت گۇرۇپپىسى قۇرۇلدى، بۇ خىزمەت گۇرۇپپىسى ئىچكى ئۆلكىلەرگە ئۈچ قېتىم بېرىپ، چېگرا رايون قۇرۇلۇشىغا ياردەم بېرىشكە كەلگەن ياشلارنىڭ ئائىلە تاۋابىئاتلىرىنى كۆچۈرۈپ كەلدى. ئاپتونوم رايون بورتالا ناھىيىسىگە چېگرا رايون قۇرۇلۇشىغا ياردەم بېرىشكە كەلگەن ياشلارنى ئورۇنلاشتۇرۇش خىراجىتى ئۈچۈن 30 نەچچە مىڭ يۈەن، قىيىنچىلىقى بارلارغا ياردەم بېرىش خىراجىتى ئۈچۈن 100 نەچچە مىڭ يۈەن ئاجرىتىپ بەردى.

چېگرا رايون قۇرۇلۇشىغا ياردەم بېرىشكە كەلگەن ياشلارنىڭ كۆپچىلىكى ھۆكۈمەتنىڭ غەمخۇرلۇقى ۋە شۇ جايدىكى ھەر مىللەت ئاممىنىڭ غەمخورلۇقى، ياردىمىدە چېگرا رايوندا خاتىرجەم يىلتىز تارتىپ، چېگرا رايوننى گۈللەندۈرۈشكە تۆھپە قوشتى، ئۇلارنىڭ ئىچىدىن نۇرغۇن ئىلغار كوللېكتىپلار ۋە ئىشلەپچىقىرىش نەمۇنىچىلىرى بارلىققا كەلدى. 1961 - يىل 10 - ئايدا بورتالا شەھىرىدىن 55 نەپەر چېگرا رايون قۇرۇلۇشىغا ياردەم بېرىشكە كەلگەن ياش ئاكتىپ ئاپتونوم ئوبلاست بويىچە تۇنجى نۆۋەتلىك چېگرا رايون قۇرۇلۇشىغا ياردەم بېرىشكە كەلگەن ياشلار ئاكتىپلىرىنى تەقدىرلەش يىغىنىغا قاتنىشىشقا تاللاندى.

3. تۆۋەنگە چۈشۈرۈلگەن ئىشچى - خىزمەتچىلەرنىڭ ئورۇنلاشتۇرۇلۇشى

1959 - يىل 5 - ئاينىڭ 14 - كۈنى ئۇرۇمچى شەھىرىدىن كۆچۈرۈلگەن 1000 كىشى، غۇلجا شەھىرىدىن كۆچۈرۈلگەن 100 ئائىلە بورتالاغا ئورۇنلاشتۇرۇلدى. 1961 - يىل 5 - ئايدىن 8 - ئايغىچە ئۇرۇمچى شەھىرىدىن 1417 ئىشچى - خىزمەتچى بورتالاغا تەقسىم قىلىندى. بۇ ئىشچى - خىزمەتچىلەر ھەربىي رايون ئارقا سەپ تەمىنات قۇرۇلۇش باشقارمىسى، ئۇرۇمچى تۆمۈريول ئىدارىسى، ئاپتونوم رايونلۇق چارۋىچىلىق نازارىتى قۇتۇبى ئىنەك فېرمىسىدىن تۆۋەنگە چۈشۈرۈلگەن بولۇپ، كۆپچىلىكى خۇبېينىڭ خۇاڭپۇ، جياڭسۇنىڭ رۇگاۋ، تەيشيەن، شۇياڭ ناھىيىلىرىدىن چېگرا رايون قۇرۇلۇشىغا ياردەم بېرىشكە كەلگەن ياشلار، بىرقىسمى گەنسۇلۇق، شەندۇڭلۇق كونا جەڭچىلەر ئىدى. ئۇلاردىن «قىزىل بايراق» گۇڭشېسىغا 430 ئادەم، «يالقۇن» گۇڭشېسىغا 669 ئادەم، ئوبلاستلىق ئۇرۇقچىلىق مەيدانىغا 219 ئادەم، «ئالغا» چارۋىچىلىق فېرمىسىغا 99 ئادەم تەقسىم قىلىندى.

4. باشقا بىكار قالغان كىشىلەرنىڭ ئورۇنلاشتۇرۇلۇشى

1963 - يىلى بورتالا ناھىيىسىدە ئۆز ئىختىيارىي بىلەن چېگرا رايون قۇرۇلۇشىغا ياردەم بېرىشكە كەلگەن خادىملار ۋە بىكار قالغان كىشىلەر ئورۇنلاشتۇرۇلۇشقا باشلىدى. 1 - تۇركۈمدە 265 ئادەم يىغىۋېلىنىپ ئورۇنلاشتۇرۇلدى، ئۇلارنىڭ ئىشلەپچىقىرىش ۋە تۇرمۇش جەھەتتىكى قىيىنچىلىقنى ھەل قىلىشىغا ياردەم بېرىلدى. 1966 - يىلدىن 1971 - يىلغىچە ئاپتونوم رايوندىن بېرىلگەن يوليورۇقنىڭ روھى بويىچە بورتالا شەھىرى گۇڭشې، مەيدانلارغا يەنە 6430 كىشىنى ئورۇنلاشتۇردى، بۇلارنىڭ كۆپچىلىكى «1 - ماي» سۇ ئامبىرىدا ئەمگەككە قاتناشتى، سۇ ئامبىرىدىكى ئىش تۈگىگەندىن كېيىن گۇڭشې، مەيدانلارغا قايتىپ بېرىپ ماكانلاشتى.

1972 - يىلى بورتالا ناھىيىسى ئىشلەپچىقىرىش ئەترەتلىرىنىڭ ئۆز ئىختىيارى بىلەن چېگرا رايون قوزغۇلۇشىغا ياردەم بېرىشكە كەلگەن خادىملارنى ئۆز ئالدىغا ئورۇنلاشتۇرۇشنى پەيدىنپەي چەكلىدى.

§ 4. ئىجتىمائىي ياردەم

1. ئىجتىمائىي ياردەم

1) نامرات ئائىلىلەرگە بېرىلگەن ياردەم مىنگونىڭ 10 - يىلى (1921 - يىلى) شىنجاڭدا ئۇرۇش مالىسانچىلىقى يۈز بېرىپ، خەلق سەرسانلىق - سەرگەردانلىق ئىچىگە چۈشۈپ قالدى، بورتالا ناھىيىسىدە ھۆكۈمەت باشقۇرۇشىدىكى قېرى - چۈرىلەر ماكانى قۇرۇلدى، بۇنىڭغا 110 يۈەن خىراجەت ئاجرىتىلدى.

مىنگونىڭ 28 - يىلى (1939 - يىلى) ھۆكۈمەتنىڭ تەشەببۇسى بىلەن ئاشلىق - پۇل توپلىنىپ، ئاشلىق توپلاپ قەھەتچىلىكنىڭ ئالدىنى ئېلىش جامائەسى قۇرۇلدى، ھەر يىلى قىيىنچىلىقى بار دېھقانلارغا ئەتىيازلىق تېرىلغۇغا كېرەكلىك قەرز پۇل، قەرز ئاشلىق ئۆسۈمسىز تارقىتىلدى. مىنگونىڭ 29 - يىلى (1940 - يىلى) 1182 دادەن قەرز ئاشلىق، 3000 يۈەن قەرز پۇل تارقىتىلدى. مىنگونىڭ 30 - يىلى (1941 - يىلى) 1290 دادەن قەرز ئاشلىق، 6000 يۈەن قەرز پۇل تارقىتىلدى. مىنگونىڭ 31 - يىلى (1942 - يىلى) ئەتىياز، كۈز پەسىللىرىدە 10 مىڭ يۈەن قەرز پۇل تارقىتىلدى.

. يېڭى جۇڭگو قۇرۇلغاندىن كېيىن، 1954 -، 1955 - يىللىرى ناھىيىلىك خەلق ھۆكۈمىتى 57 نامرات ئائىلىگە 1 مىليون 339 مىڭ 500 يۈەن پۇل (كونا خەلق پۇلى)، 3460 كىلوگرام ئۇرۇقلۇق ئاشلىق ۋە ئىشلەپچىقىرىش قورال - سايمانلىرى ئاجرىتىپ بېرىپ، ئۇلارنىڭ ئىشلەپچىقىرىشنى راۋاجلاندۇرۇشىغا ياردەم قىلدى؛ ئىچكى ئۇلكىلەردىن ۋە جەنۇبىي شىنجاڭدىن كۆچۈپ كېلىپ ناھىيە تەۋەسىگە ئورۇنلاشقان 117 نامراتقا 498 مو يەر، 10 مىڭ 710 كىلوگرام بۇغداي، 621 كىلوگرام كۆمىسقوناق تەقسىم قىلىپ بېرىپ، ئۇلارنىڭ ماكانلىشىشىغا ياردەم قىلدى.

1963 - يىلى ناھىيە بويىچە 263 نامرات ئائىلە (984 كىشى)، 184 بەشتە كاپالەتلەندۇرۇلمىغان ئائىلە (433 كىشى) گە جەمئىي 5516 يۈەن پۇل ئاجرىتىلىپ، ياردەم بېرىلدى. شۇنىڭ بىلەن بىللە، 200 ئېغىزدىن ئارتۇق ئۆي سېلىپ بېرىلدى، 200 قۇردىن ئارتۇق پاختىلىق كىيىم، 3678.5 مېتر پاختا رەخت، 700 كىلوگرام پاختا تارقىتىپ بېرىلدى.

1972 - يىلدىن 1983 - يىلغىچە ناھىيە بويىچە 530 مىڭ يۈەن ئىجتىمائىي ياردەم پۇلى ئاجرىتىلىپ، قېتىم سانى بويىچە 70 مىڭدىن ئارتۇق قىيىنچىلىقى بار كىشىگە ياردەم بېرىلدى.

قىيىنچىلىقى بار ئائىلىلەرنىڭ نامراتلىقتىن قۇتۇلۇپ، ئۆمگەك ئارقىلىق بېيىش يولىغا مېڭىشىغا ياردەم بېرىش ئۈچۈن، 1982 - يىلى نامراتلارنى يۆلەش كومىتېتى قۇرۇلۇپ، ناھىيە بويىچە نامراتلارنى يۆلەش خىزمىتى قانات يايدۇرۇلدى. 1984 - يىلىنىڭ ئالدىنقى يېرىمىدا دېھقانچىلىق رايوندىكى 268 نامرات ئائىلە (1422 كىشى) نىڭ 6642 مو يەرنى ھۆددىگە ئېلىشىغا يۆلەك بولۇندى، ناھىيىلىك خەلق ئىشلىرى تارماقلىرى 36 تونىنا خىمىيىۋى ئوغۇت، 109 قول ھارۋىسى، 4100 كىلوگرام ئۇرۇق، ئون ئۆكۈز تارقىتىپ بەردى، بۇنى پۇلغا سۈندۇرغاندا 35 مىڭ يۈەن بولىدۇ. كوللېكتىپ تەرىپىدىن كېمەيتىلگەن ۋە كەچۈرۈم قىلىنغان قەرز پۇل، سۇ ھەققى، تۇتۇپ قېلىنىدىغان پۇل، مەجبۇرىيەت ئىش كۈنى قاتارلىقلار 33 مىڭ 415 يۈەنگە

يەتتى. شۇ يىلى 8 - ئاينىڭ 4 - كۈنىدىن 10 - كۈنگىچە چىندىل يېزىسىنىڭ چارۋىچىلىق رايونىدا نامراتلارنى يۆلەش كۆچمە مال پادىسىدىن ئىبارەت نامراتلارنى يۆلەش سىنىقى ئېلىپ بېرىلدى. بورتالا ئوبلاستى، جىلغا، ئارىشاڭنىڭ ئالاقىدار رەھبەرلىرى، بورتالا ناھىيىسىنىڭ يېزا، مەيدانلىرىدىكى خەلق ئىشلىرى ياردەمچىلىرى، چارۋىچىلىق كادىرلىرى بولۇپ جەمئىي 24 كىشى بۇ سىناققا قاتناشتى، بۇ يېزىدىكى 11 ئائىلە (61 كىشى) گە نامراتلارنى يۆلەش كۆچمە مال پادىسى شەكلى بىلەن يۆلەك بولۇنۇپ، 400 تۇياق نامراتلارنى يۆلەش قويى تارقىتىلدى. 8 - ئاينىڭ ئاخىرىدا بۇ خىزمەت شەھەر بويىچە قانات يايدۇرۇلدى، شەھەر بويىچە 41 ئائىلە (201 كىشى) گە يۆلەك بولۇنۇپ، 1390 تۇياق نامراتلارنى يۆلەش قويى تارقىتىلدى. شۇ يىلى 10 - ئايدا ئاپتونوم رايونلۇق خەلق ئىشلىرى نازارىتى بورتالادا شىمالىي شىنجاڭدىكى چارۋىچىلىق رايونلىرى بويىچە نامراتلارنى يۆلەش خىزمىتى سۆھبەت يىغىنى ئۆتكۈزۈپ، بورتالا ناھىيىسىنىڭ نامراتلارنى يۆلەش كۆچمە مال پادىسىدىن پايدىلىنىپ نامراتلارنى يۆلەش چارىسىنى مۇئەييەنلەشتۈردى ھەمدە شىنجاڭنىڭ چارۋىچىلىق رايونلىرىدا نامراتلارنى يۆلەش كۆچمە مال پادىسى تەجرىبىسى ۋە ئۇسۇلىنى كېڭەيتتى. 1984 - يىلى ناھىيىنىڭ دېھقانچىلىق، چارۋىچىلىق رايونلىرىدىكى 320 نامرات ئائىلە (1748 كىشى) گە يۆلەك بولۇندى، 99 ئائىلە نامراتلىقتىن قۇتۇلدى. 1985 - يىلى دېھقانچىلىق رايونىدا 193 ئائىلە (1085 كىشى) گە يۆلەك بولۇنۇپ، نامراتلارنى يۆلەش يۈزىسىدىن 604 تونىنا خىمىيىۋى ئوغۇت، 1568كىلوگرام ئۇرۇق سېتىۋېلىندى. 169 ئائىلە (1984 - يىلدىكىسى شۇنىڭ ئىچىدە) نامراتلىقتىن قۇتۇلدى. چارۋىچىلىق رايونىدا 97 ئائىلە (262 كىشى) گە يۆلەك بولۇنۇپ، نامراتلارنى يۆلەش يۈزىسىدىن 1290 قوي، ئالتە كالا، ئىككى تۆگە تارقىتىلدى. تەكشۈرۈپ ئۆتكۈزۈۋېلىش ئارقىلىق چارۋىچىلىق رايونىدا 35 ئائىلە (209 كىشى) نىڭ شۇ يىلى نامراتلىقتىن قۇتۇلغانلىقى، نامراتلىقتىن قۇتۇلۇش نىسبىتى 85% كە يەتكەنلىكى مەلۇم بولدى. نامراتلىقتىن قۇتۇلغان ئائىلىلەردە كىشى بېشىغا ئوتتۇرا ھېساب بىلەن 275.6 يۈەندىن كىرىم توغرا كەلدى.

1985 - يىلىنىڭ ئاخىرىغا كەلگەندە شەھەر بويىچە نامرات ئائىلىلەر ئەسلىدىكى 771 دىن 468 گە چۈشتى، 303 ئائىلە، 15 كەنت نامراتلىقتىن قۇتۇلدى.

2) بەشتە كاپالەتلەندۈرۈلىدىغان ئائىلىلەرگە بېرىلگەن ياردەم 1955 - يىلى يېزىلاردىكى باشپاناھسىز قالغان سالتاق - سايات، يېتىم - يېسىرلەر ۋە زەخمىلىنىپ مېيىپ بولۇپ قالغانلارغا بەشتە كاپالەتلەندۈرۈش تەمىنات تۈرۈمى يولغا قويۇلۇپ، بەشتە كاپالەتلەندۈرۈلىدىغان توققۇز ئائىلىگە 296 يۈەن ياردەم پۇلى تارقىتىلدى. 1983 - يىلى بەشتە كاپالەتلەندۈرۈلىدىغان ئائىلىلەرنى تىرىكچىلىك ۋە ئۆلۈم - يېتىم ئىشلىرىدا ھەقسىز تايانچقا ئىگە قىلىش ئۈچۈن، ناھىيىدىكى بەشتە كاپالەتلەندۈرۈلىدىغان ئائىلىلەر ئومۇميۈزلۈك تەكشۈرۈلۈپ تىزىملىنىپ، بەشتە كاپالەتلەندۈرۈلىدىغان ئائىلىلەرنىڭ ئارخىپى تۈرغۇزۇلدى. 97 ئائىلە (136 كىشى) گە «بەشتە كاپالەتلەندۈرۈلىدىغان ئائىلىلەرنىڭ تەمىنلەش كېنىشكىسى» تارقىتىپ بېرىلدى، بۇنىڭ ئىچىدە ئاز سانلىق مىللەتلەر 70 ئائىلە (105 كىشى). تەمىنات ئۆلچىمى مۇنداق بەلگىلەندى: ھەر كىشىگە ئېيىغا 20 كىلوگرام ئاق ئاشلىق، 0.5 كىلوگرام سۇ يېغى، يىلىغا بىر - ئىككى قوي، 1.5 تونىنا كۆمۈر، ئېيىغا ئون يۈەندىن 15 يۈەنگىچە پارچە - پۇرات خىراجەت پۇلى بېرىلىدۇ، بىر - ئىككى ئېغىز ئۇي بېرىلىدۇ، كۈندىلىك تۇرمۇش بۇيۇملىرى، كىيىم - كېچەكلەر قەرەلىدە تارقىتىلىدۇ. شۇ يىلى ناھىيە بويىچە 32 مىڭ 679 كىلوگرام ئوزۇقلۇق ئاشلىق بىلەن تەمىن ئېتىلدى، بۇ، كىشى بېشىغا ئوتتۇرا ھېساب بىلەن 240 كىلوگرامدىن توغرا كەلدى، 45 مىڭ 354.08 يۈەن نەق پۇل تارقىتىلدى، بۇ، كىشى بېشىغا ئوتتۇرا ھېساب بىلەن 96.335 يۈەندىن توغرا كەلدى.

3) شەھەر ئاھالىسىگە بېرىلگەن ئىجتىمائىي ياردەم 1978 - يىلدىن ئىلگىرى قىينىچىلىقى بار شەھەر ئاھالىسىگە ۋاقىتلىق ياردەم بېرىش ئۇسۇلى قوللىنىلدى. 1979 - يىلدىن تارتىپ ۋاقىتلىق ياردەم قەرەللىك،

نورمىلىق بولۇشنى ئاساس قىلىش، قەرەللىك ياردەم بىلەن ۋاقىتلىق يارەمنى بىرلەشتۈرۈش چارىسىگە ئۆزگەرتىلدى. قىينىچىلىقى بار ھەر بىر شەھەر ئاھالىسىگە ئېيىغا 24 يۈەندىن ئۇلچەملىك ياردەم پۇلى تارقىتىلدى.

2. ئاپەتتىن قۇتقۇزۇش

بورتالادا مۇلدۇر، ھاشارات، ئۇششۇك، كەلكۇن، قۇرغاقچىلىق ۋە ئوت ئاپىتى دائىم كۆرۈلۈپ تۇرىدۇ، بۇ ئاپەتلەر بىر قىسىم دېھقان، چارۋىچىلارنىڭ ئىشلەپچىقىرىش ۋە تۇرمۇشىغا ناھايىتى زور قىينىچىلىقلارنى كەلتۈرۈپ كەلدى. ئازادلىقتىن كېيىنكى 30 نەچچە يىلدىن بېرى «ئاممىغا، كوللېكتىپنىڭ كۈچىگە تايىنىش، ئىشلەپچىقىرىش ئارقىلىق ئۆزىنى ئۆزى قۇتۇلدۇرۇشنى ئاساس قىلىش، دۆلەتنىڭ زۆرۈر ياردىمىنى قوشۇمچە قىلىش» ئاڭچىنىدا چىڭ تۇرۇلدى، پارتىيە ۋە ھۆكۈمەت ئاپەت ئەھۋالىنى ۋاقتىدا ئىگىلەپ، بىر تەرەپتىن، ھەر مىللەت خەلقىنىڭ ئاپەتكە قارشى تۇرۇش - ھوسۇلغا كاپالەتلىك قىلىشغا رەھبەرلىك قىلىپ، يەنە بىرتەرەپتىن، قۇتقۇزۇش ئاشلىقى، قۇتقۇزۇش پۇلى ۋە ھەرخىل ماددىي ئەشيالارنى تارقىتىپ، ئاپەت يۈز بەرگەن رايوندىكى ئاممىنىڭ ئەملىي قىينىچىلىقلارنى ھەل قىلىشغا ياردەم بەردى. 1955 - يىلى چارۋىچىلىق رايونلىرىدا بوران، يامغۇر ئاپىتى يۈز بەرگەندە، ناھىيىلىك ھۆكۈمەت چارۋىچىلىق رايونلىرىغا 36.6026 يۈەن قەرز پۇل بەردى، 30 مىڭ 851 كىلوگرام يەم - خەشەك تارقاتتى، دېھقانچىلىق رايونلىرىنى چارۋىچىلىق رايونلىرىغا 44.5536 كىلوگرام كوممىقوناق، 703 باغ بېدە ياردەم قىلىش، 39 ئورۇندا ئېغىل - قوتان ياساپ بېرىش، 31 مىڭ 787 تۇياق ئاغرىق مالنى داۋالاشقا سەپەرۋەر قىلدى.

1977 - يىل 7 - ئايدا «يالقۇن» گۈڭشېسىدا سۇ ئاپىتى يۈز بەردى. ئىدارە - جەمئىيەت كادىرلىرى ۋە بۇ گۈڭشېدىكى ئاممىنى ئۆزلۈكىدىن 9480 يۈەن پۇل، 2650 مېتر رەخت، 7000 كىلوگرام ئاشلىق، 290 كىلوگرام ماي، 5000 دانە خىش، ئىككى كۇب مېتر ياغاچ ئىئانە قىلدى. ئوبلاستلىق خەلق ئىشلىرى ئىدارىسى 10 مىڭ يۈەن قۇتقۇزۇش پۇلى، 500 مېتر رەخت، 300 كىلوگرام پاختا، 40 كۇب مېتر ياغاچ ئاجرىتىپ، ئاپەت يۈز بەرگەن رايونغا ياردەم بەردى. تولۇقسىز مەلۇماتقا قارىغاندا، 1963 - يىلدىن 1985 - يىلغىچە شەھەر (ناھىيە) دە 24 قېتىم زور ئاپەت يۈز بەرگەن، ھۆكۈمەت جەمئىي 830 مىڭ يۈەن ئاپەتتىن قۇتقۇزۇش پۇلى تارقاتقان.

§ 5. پاراۋانلىق

1958 - يىلى «ئۇچقۇن»، «يالقۇن» گۈڭشېلىرىدا ياشانغانلار ساناتورىيىسى قۇرۇلدى، «بېقىشنى ئاساس قىلىش، ساناتورىيىگە ئىختىيارىي بىلەن كىرىش» پىرىنسىپىدا چىڭ تۇرۇلدى، ساناتورىيىگە ھەر مىللەتتىن بولغان 33 نەپەر باشپاناھسىز بوۋاي - مومايلار ئۆز ئىختىيارىي بىلەن كىردى، يېشى ئەڭ چوڭ بولغان ئۇيغۇر بوۋاي توختاخۇنىڭ يېشى 101 ياش. كېيىن ياشانغانلار ساناتورىيىسى توختاپ قالدى.

1983 - يىلى ياشانغانلار ساناتورىيىسى تايانچ قىلىنىپ، يېزىلاردىكى بەشتە كاپالەتلەندۈرۈش مۇلازىمەت تورى بەرپا قىلىندى. 1985 - يىلغىچە ئارالتوقاي چارۋىچىلىق فېرمىسى، شويىكۆپەن رايونى، دالتۇ يېزىسى، بىلىن خارمودون يېزىسىدا بىردىن ياشانغانلار ساناتورىيىسى قۇرۇلدى، قۇرۇلۇش كۆلىمى 1210 كۋادرات مېتر

بولۇپ، جەمئىي 185 مىڭ يۆەن مەبلەغ سېلىندى، بۇنىڭ 83 مىڭ 33 . 74 يۆەننى دۆلەت ئاجرىتىپ بەردى. ساناتوريىگە بەشتە كاپالەتلەندۈرۈلىدىغان 36 بوۋاي - مومايى، ئىككى يېتىم بالا قوبۇل قىلىندى، بېقىش ئۆلچىمى ھەر كىشىگە يىلىغا 500 يۆەندىن 600 يۆەنگىچە بولدى. ئاسما، ئىدارىلەر ياشانغانلار ساناتوريىسىگە كىرگۈزۈلگۈ، تېلېۋىزور، رادىئو ۋە باشقا كۆڭۈل ئېچىش بۇيۇملىرىنى تەقدىم قىلدى، بۇنىڭ قىممىتى 20 مىڭ يۆەندىن ئاشتى.

1985 - يىلى بورتالا شەھىرىدە خەلق ئىشلىرى ئىجتىمائىي پاراۋانلىق كارخانىسى قۇرۇلدى، بۇ كارخانىغا توققۇز نەپەر گاس - گاچا، مېبېپ ئورۇنلاشتۇرۇلدى. ئۇلار ياغاچچىلىق، توقۇش - ئۆرۈش، قەغەز خالتا ياساش قاتارلىق قول سانائەت ئىشلەپچىقىرىشى بىلەن شۇغۇللاندى. بۇ كارخانىدا ھازىر كادىر، ئىشچى - خىزمەتچى بولۇپ 13 ئادەم بار.

§ 6 . نىكاھلانغۇچىلارنى تىزىملاش

نىكاھلانغۇچىلارنى تىزىملاشنى خەلق ئىشلىرى بۆلۈمى مەسئۇل بولۇپ بېجىردى، گۈڭشي، مەيدان (فېرما) ، بازارلاردا نىكاھ ئىشلىرىنى ۋەكالىتەن بېجىرىش ئاپپاراتى تەسىس قىلىندى، كونكرېت خىزمەتنى خەلق ئىشلىرى كادىرى ئۈستىگە ئالدى.

نىكاھلانغۇچىلارنى تىزىملاش ئەر - ئاياللار ئۆز ئىختىيارىي بىلەن مۇھەببەت باغلىغاندىن كېيىن، ئۆزى تۇرۇشلۇق ئورۇن ياكى چوڭ ئەترەتنىڭ ئىسپاتىنى ئېلىپ (نوپۇسى باشقا جايدا بولغانلارغا گۈڭشىنىڭ نىكاھلىنىش ئىسپاتى تەلەپ قىلىندى، ھەربىي خىزمەت ئۆتەۋاتقان ھەربىيلەر نىكاھلىنىش ئىلتماسىنى يازغاندىن كېيىن، ئۇلارغا تۇغۇلغان يۇقىرى سىياسىي ئورگان ياكى يۇرتىدىكى قوراللىق بۆلۈم ئىسپات يېزىپ بەردى، ئىسپات قەغىزىدە ئۇلارنىڭ يېشى، نىكاھلىنىش ئەھۋالى ھەققىدە ئىسپات بېرىلدى) ، ئۆزى تۇرۇشلۇق ئورۇندىكى نىكاھ ئىشلىرىنى ۋەكالىتەن بېجىرىش ئاپپاراتىغا بېرىپ تىزىمغا ئالدۇرۇش رەسمىيىتىنى بېجىردى. ئادەتتە، مىللەت تەركىبى ئوخشىمايدىغان كىشىلەرنىڭ نىكاھلىنىشى تەشەببۇس قىلىنمىدى، تەشۋىق قىلىنمىدى، ئۇلاردىن كۆزىتىش ئارقىلىق ئىككى تەرەپنىڭ پوزىتسىيىسى قەتئىي، مۇھەببەت ئاساسىي مۇستەھكەم بولغانلىرىغا، ئادەتتە، نىكاھلانغۇچىلارنى تىزىملاش رەسمىيىتى بېجىرىپ بېرىلدى. 1981 - يىلدىن تارتىپ نىكاھلانغۇچىلارنى تىزىملاشقا نىكاھلىنىشتىن ئىلگىرى سالامەتلىكىنى تەكشۈرۈش رەسمىيىتى قوشۇلدى.

نىكاھتىن ئاجراشقانلارنى تىزىملاش ئەر بىلەن ئايال چىقىشالماي، مۇناسىۋىتى بۇزۇلۇپ كەتكەن، ئىككى تەرەپ نىكاھتىن ئاجرىشىشقا رازى بولغان، كېلىشتۇرۇش ئۇنۇم بەرمىگەن ئەھۋالدا شۇ جايدىكى خەلق ئىشلىرى ئورنىنىڭ نىكاھ ئىشلىرىنى ۋەكالىتەن بېجىرىش ئاپپاراتى نىكاھتىن ئاجراشقۇچىلارنى تىزىملاش رەسمىيىتىنى بېجىرىپ بەردى. ئەگەر بىر تەرەپ نىكاھتىن ئاجرىشىشنى تەلەپ قىلىپ، يەنە بىر تەرەپ ئاجرىشىشقا قوشۇلمىسا ياكى ئىككى تەرەپ نىكاھتىن ئاجرىشىشقا رازى بولسىمۇ، مال - مۇلۇكلەرنى بىر تەرەپ قىلىش، پەرزەنتلەرنى بېقىش مەسىلىسىدە ماجىرا يۈز بەرسە، بۇنى ناھىيىلىك خەلق سوت مەھكىمىسى قوبۇل قىلىپ بېجىردى. ھەربىي خىزمەت ئۆتەۋاتقان ھەربىيلەرنىڭ ئايالى نىكاھتىن ئاجرىشىشنى تەلەپ قىلسا، ھەربىي خىزمەت ئۆتەۋاتقان ھەربىينىڭ ماقۇللۇقىدىن ئۆتكۈزۈلدى، ئۇنداق بولمىسا بېجىرىلمىدى. 1985 - يىلى شەھەر بويىچە 916 جۈپ نىكاھلانغۇچىنى تىزىملاش رەسمىيىتى بېجىرىپ بېرىلدى، 29 جۈپ ئەر - ئايالنىڭ نىكاھتىن ئاجرىشىش رەسمىيىتى بېجىرىپ بېرىلدى.

§ 7 . دەپنە ئىشلىرىنى ياشقۇرۇش

40 - يىللاردىن ئىلگىرى ناھىيە بازىرىدىكى خەنزۇ ئاممىا ئالەمدىن ئۆتكەندە، ئادەتتە، ھازىرقى كوچا مەركىزىدىكى «بوۋىن» سودا سارىيىنىڭ ئورنىغا دەپنە قىلىناتتى. 50 - يىللارنىڭ بېشىدا قەبرىلەر پۈتۈنلەي بورتالا دەرياسىنىڭ جەنۇبىي قىرغىقىغا، ھازىرقى «1 - ماي» سۇ ئامبىرىنىڭ جەنۇبىي تەرىپىگە كۆچۈرۈلدى. 60 - يىللارنىڭ ئوتتۇرىلىرىدا بىر قىسىم كىشىلەر شىمالىي تاغدىكى 2 - دەرىجىلىك پەلەمپەي يەرگە دەپنە قىلىندى، ناھىيە بازىرىدىكى ئۇيغۇر ئاممىا ئالەمدىن ئۆتكەندە ئىككى ئورۇنغا دەپنە قىلىندى، ئۇلاستاي تەرەپتىكىلەرى ئادەتتە، شىمالىي تاغقا دەپنە قىلىندى، كىرگىنزو («غالىبىيەت» چوڭ ئەترىتى) تەرەپتىكىلەر، ئادەتتە، مۇشۇ چوڭ ئەترەت بىلەن «1 - ماي» سۇ ئامبىرىنىڭ ئارىلىقىدىكى بوش يەرگە دەپنە قىلىندى، «1 - ماي» سۇ ئامبىرى پۈتكەندىن كېيىن، قەبرىلەر پۈتۈنلەي شىمالىي تاغقا كۆچۈرۈلدى. باشقا مىللەت كىشىلىرىنىڭ كۆپ قىسمى شىمالىي تاغدىكى 2 - دەرىجىلىك پەلەمپەي يەرگە دەپنە قىلىندى. موڭغۇللاردا دەپنە قىلىش ئىشى 80 - يىللارنىڭ دەسلىپىدە باشلاندى، ئۇلارنىڭ كۆپ قىسمى بورتالا دەرياسىنىڭ جەنۇبىدىن ستەيگە باردىغان ئاچالغا دەپنە قىلىندى.

1985 - يىلى دەپنە ئىشلىرىنى ياشقۇرۇش ئورنى تەسىس قىلىندى، بۇ ئورۇنغا ئۈچ شتات بېكىتىلدى. شەھەرنىڭ جەنۇبىي ئەتراپىدىكى شەھەرلىك سېمونت زاۋۇتىدىن 85 - تۇمن مەيدانغا باردىغان يولنىڭ جەنۇبىدىكى چۆللۈكتە قەبرىستانلىق قۇرۇلدى. قەبرىستانلىق مۇسۇلمان بولمىغانلار قەبرىستانلىقى، مۇسۇلمانلار قەبرىستانلىقى ۋە ئىنقىلابىي قۇربانلار قەبرىستانلىقىدىن ئىبارەت ئۈچ قەبرىستانلىق رايونىغا ئايرىلدى. مۇسۇلمان بولمىغانلار قەبرىستانلىقىنىڭ ئىگىلىگەن يەر كۆلىمى 595 مو، ئۇنىڭغا سېمونت دەرۋازا، سىم توساق ئورنىتىلدى، قەبرىستانلىق 1985 - يىل 7 - ئاينىڭ 1 - كۈنى پۈتۈپ ئىشلىتىشكە تاپشۇرۇپ بېرىلدى. مۇسۇلمانلار قەبرىستانلىقى بىلەن ئىنقىلابىي قۇربانلار قەبرىستانلىقىنىڭ ئىگىلىگەن يەر كۆلىمى 240 مو، بۇ قەبرىستانلىق پۈتمىدى. 1985 - يىل 7 - ئايدا بورتالا ناھىيىلىك خەلق ھۆكۈمىتى قەبرىستانلىقلارنى ياشقۇرۇش ۋە دەپنە ئىشلىرى توغرىسىدا ئۇقتۇرۇش چىقاردى، قەبرىستانلىققا دەپنە قىلىنغۇچىلارغا دەپنە ئىشلىرىنى ياشقۇرۇش ئورنى تەرىپىدىن بىر تۇتاش ئورۇن ئورۇنلاشتۇرۇلىدىغان، گۈركولاش ھەققى بىر تۇتاش ئېلىنىدىغان بولدى. دەپنە ئىشلىرىنى ياشقۇرۇش ئورنى ئىجتىمائىي پاراۋانلىق كارخانىسى بىلەن ماسلىشىپ جەسەت ساندۇقى، گۈلچەمبىرەك ياساپ، دەپنە ئىشلىرىنى ياشقۇرۇشتا زىچ ماسلاشقان مۇلازىمەتنى يولغا قويۇپ، بورتالانىڭ دەپنە ئىشلىرىنى ياشقۇرۇش خىزمىتىدىكى قالايمىقان ھالەتنى دەسلەپكى قەدەمدە ئۆزگەرتتى.

§ 8 . ئەرزىيەت

60 - يىللارنىڭ بېشىدا بورتالا ناھىيىسىنىڭ ئەرزىيەت خىزمىتىنى پارتكوم ئىشخانىسى قوشۇمچە ياشقۇردى، ئەينى ۋاقىتتا كەسپىي خىزمەت مىقدارى ئانچە كۆپ بولمىغاچقا، كونكرېت بىر تەرەپ قىلىنماي، بېجىرىشكە يوللاپ بېرىلدى.

1969 - يىل 4 - ئايدا ناھىيىلىك ئىنقىلابىي كومىتېت قۇرۇلغاندا، ئاممىۋى خىزمەت گۇرۇپپىسى ئىچىدە ئەرزىيەت گۇرۇپپىسى تەسىس قىلىندى، بۇ گۇرۇپپىغا مەخسۇس خىزمەت ئىشلەيدىغان بىر كادىر سەپلەپ

بېرىلدى. 1974 - يىل 1 - ئايدا مەخسۇس خىزمەت ئىشلەيدىغان ئەرزىيەت گۇرۇپپا باشلىقى سەپلەپ بېرىلدى. كەسپىي خىزمەت مىقدارىنىڭ ئۆزلۈكسىز ئېشىشىغا ئەگىشىپ، 1976 - يىلى خادىملار ئۇچۇن كۆپەيتىلدى. 1985 - يىل 6 - ئايدا ئەرزىيەت گۇرۇپپىسى ئەرزىيەت بۆلۈمىگە ئۆزگەرتىلىپ، شەھەرلىك خەلق ھۆكۈمىتى ئىشخانىسى قارىمىقىدا تەسىس قىلىنغان خىزمەت تارمىقى قىلىنىدى.

1974 - يىلدىن 1985 - يىلىنىڭ ئاخىرىغىچە قوبۇل قىلىنغان خەت - چەك ۋە كۇتۇۋېلىنغان ھال - ئەھۋال ئېيتىپ كەلگەنلەر 3821 قېتىمغا، بېجىرىشكە تاپشۇرۇپ بېرىلىپ ئاياغلاشتۇرۇلغىنى 2500 قېتىمغا يەتتى. ھەرخىل ھەرىكەتلەردىكى ناھەق، يالغان، خاتا ئەنزە 1571، بۇنىڭ ئىچىدە ئادەتتىكىچە سىياسەت ئەھلىيلەشتۇرۇلگىنى 250، تارىختىكى كونا ئەنزىلەرگە مەنسۇپ بولغىنى 32، «مەدەنىيەت زور ئىنقىلابى» داۋامىدىكى خاتا ئەنزە 25، پارتىيە 11 - نۆۋەتلىك مەركىزىي كومىتېتى 3 - ئومۇمىي يىغىنىدىن بۇيانقى خاتا ئەنزە ئۇچ، ئىقتىساد ئېنىق بولمىغان ئەنزە ئۇچ، قالغان 1253 ئەنزە نوپۇس - ئاشلىق مۇناسىۋىتى، شەخسىي ئۆي ماجىراسى، ھەربىي سەپتىن قايتقان، ھەربىي سەپتىن چېكىنگەن ھەربىيلەرنى ئورۇنلاشتۇرۇش، ئومۇم ئىشى بىلەن يارىلىنىپ مېيىپ بولۇپ قېلىش، گۇڭشې - ئەترەت رەھبەرلىك بەنزىسى، ئاساسىي قاتلام كادىرلار ئىستىلى، يېزىلاردىكى سۇ - يەر تەقسىماتى مۇڭاپىق بولماسلىق ۋە ئادەتتىكى ھەق تەلەپ ماجىرالىرى قاتارلىق مەسىلىلەرگە چېتىلىدۇ.

1976 - يىلدىن 1979 - يىلغىچە ئەرزىيەت كەسپىدىكى خىزمەت مىقدارى ئەڭ كۆپ بولۇپ، يىلىغا ئوتتۇرا ھېساب بىلەن 571 قېتىمدىن توغرا كەلدى. ئەڭ يۇقىرى بولغىنى 1977 - يىلى بولدى، مۇشۇ بىر يىلدا 1153 قېتىم خەت - چەك ۋە ئەرز قوبۇل قىلىندى. 1980 - يىلدىن 1985 - يىلغىچە پارتىيە سىياسەتلىرىنىڭ ئەھلىيلەشتۇرۇلۇشى ۋە ئەرزىيەت خىزمىتىنىڭ پۈختا ۋە چوڭقۇر ئىشلىنىشىگە ئەگىشىپ، ئەرزىيەت كەسپىدىكى خىزمەت مىقدارى پەيدىنپەي ئازايدى، يىلىغا ئوتتۇرا ھېساب بىلەن 191 قېتىم بولۇپ، 1979 - يىلدىكىدىن %4.33 ئازايدى، ئاياغلاشتۇرۇلۇش نىسبىتى ئۆزلۈكسىز ئۆستى، ئەڭ يۇقىرى بولغان 1985 - يىلدا %13.90 كە يەتتى.

§ 9. مۇھاجىرلار ئىشلىرى

1949 - يىل 5 - ئايدا ئىلى ۋىلايىتى سوۋېت گىراژدانلىرى جەمئىيىتىنىڭ نىزامنامىسىگە ئاساسەن سوۋېت گىراژدانلىرى جەمئىيىتىنىڭ بورتالا شۆبىسىنى قۇرۇشقا تەييارلىق كۆرۈش ئۇچۇن كۆلىنوۋ، مەسئۇل شېرىپ، ئىسقاقوۋ ئېرغالى قاتارلىق كىشىلەرنى بورتالا ناھىيىسىگە ئەۋەتتى. شۇ يىلىنىڭ ئاخىرىدا سوۋېت گىراژدانلىرى جەمئىيىتىنىڭ بورتالا ناھىيىلىك شۆبىسى رەسمىي قۇرۇلدى، ئەزا سانى نامەلۇم.

1953 - يىل 11 - ئايدا ناھىيە بويىچە سوۋېت گىراژدانلىق پاسپورتى بارلار 372 گە يەتتى، بۇنىڭ ئىچىدە قازاق 356، رۇس 16.

1955 - يىلى بورتالا ناھىيىسىدىن 39 ئائىلىلىك سوۋېت گىراژدانى (232 كىشى) ۋەتىنگە قايتتى، بۇنىڭ ئىچىدە دېھقان 11 ئائىلە (75 كىشى)، چارۋىچى ئىككى ئائىلە (15 كىشى)، ئىشچى بەش ئائىلە (24 كىشى)، قول ھۈنەرۋەن 12 ئائىلە (77 كىشى)، ئۇششاق تىجارەتچى بىر ئائىلە (ئۇچ كىشى)، خىزمەتچى سەككىز ئائىلە (38 كىشى)، بۇلارنىڭ ئىچىدە قازاق 16 ئائىلە (97 كىشى)، ئۇيغۇر ئىككى ئائىلە (توققۇز كىشى)، رۇس 17 ئائىلە (111 كىشى)، ئۆزبېك ئىككى ئائىلە (توققۇز كىشى)، تاتار ئىككى ئائىلە (يەتتە كىشى). سوۋېت گىراژدانلىرىدىن قېلىپ قالغان يەر 332 مو، ئۆي 22 ئېغىز. شۇ يىلى ناھىيىلىك ھۆكۈمەتتە سوۋېت

گراژدانلىرىنىڭ ۋەتىنىگە قايتىشىغا ياردەم بېرىش كومىتېتى قۇرۇلدى، كومىتېت مۇدىرلىقىنى ھاكىم قوشۇمچە ئۇستىگە ئالدى، كومىتېت ئەزالىرى ئىدارە - جەمئىيەتلەرنىڭ ھەر قايسى تارماقلىرىدىن ئاجرىتىلغان كادىرلاردىن تەركىب تاپتى.

1956 - يىلى 100 دىن ئارتۇق ئائىلىلىك سوۋېت گراژدانى (600 دىن ئارتۇق كىشى) ۋەتىنىگە قايتتى، ۋەتىنىگە قايتقان 15 كادىرنىڭ تۆتى بۆلۈم دەرىجىلىك كادىر.

1957 - يىلى سوۋېت گراژدانلىرى تىزىملىنىپ، ناھىيە بويىچە 480 سوۋېت گراژدانى بارلىقى ئېنىقلاندى، بۇنىڭ ئىچىدە سوۋېت گراژدانلىق پاسپورتى بارلىرى 427، كادىر 15 (ئەر 14، ئايال بىر). بۇ سوۋېت گراژدانلىرىنىڭ مۇتلەق كۆپچىلىكى 1917 - يىلدىن 1933 - يىلغىچە بولغان ئارىلىقتا مەملىكىتىمىزگە كەلگەن. سوۋېت گراژدانلىرىنىڭ تۈركۈم - تۈركۈملەپ ۋەتىنىگە قايتىشىغا ئەگىشىپ، 1962 - يىلغا كەلگەندە ناھىيىلىك سوۋېت گراژدانلىرى جەمئىيىتى ئۆزلۈكىدىن تارقىلىپ كەتتى.

1979 - يىلى بورتالا ناھىيىسىدە مۇھاجىرلار خىزمىتى ئەسلىگە كەلتۈرۈلدى، بۇ خىزمەتنى باشقۇرۇشقا خەلق ئىشلىرى ئىدارىسى مەسئۇل بولدى.

1980 - يىلى ۋە 1981 - يىلى ناھىيە بويىچە چەت ئەللەردىكى جۇڭگو مۇھاجىرلىرى، مۇھاجىرلارنىڭ بالا - چاقىلىرى ۋە شىرەم تۇغقانلىرى ئومۇمىيۈزلۈك تەكشۈرۈلۈپ تىزىملاندى، ناھىيە بويىچە چەت ئەللەردىكى جۇڭگو مۇھاجىرى ۋە چەت ئەل تەۋەلىكىدىكى جۇڭگولۇق 341 ئائىلە (1450 كىشى) ئىكەنلىكى ئېنىقلاندى، بۇنىڭ ئىچىدە ئەر 870، ئايال 580. ئۇلارنىڭ جايلىشىش ئەھۋالى مۇنداق: سوۋېت ئىتتىپاقىدا 331 ئائىلە (1439 كىشى)، ئامېرىكىدا ئىككى ئائىلە (ئىككى كىشى)، تايلاندتا بىر ئائىلە (بىر كىشى)، ياپونىيىدە بىر ئائىلە (بىر كىشى)، سەئۇدى ئەرەبىستانىدا بىر ئائىلە (بىر كىشى)، مىسىردا بىر ئائىلە (بىر كىشى)، كانادادا ئۈچ ئائىلە (ئۈچ كىشى)، سىنگاپوردا بىر ئائىلە (ئىككى كىشى)، ئۇلارنىڭ مەملىكىتىمىزدىكى بىۋاسىتە ئۇرۇق - تۇغقىنى 143 ئائىلە (688 كىشى)، بۇنىڭ ئىچىدە ئەر 375، ئايال 313. شىرەم تۇغقانلىرى 186 ئائىلە (830 كىشى)، بۇنىڭ ئىچىدە ئەر 457، ئايال 373.

1982 - يىلى مۇھاجىرلار خىزمىتىگە بولغان رەھبەرلىك كۈچەيتىلدى، مۇھاجىرلار خىزمىتىنى باشقۇرۇش خەلق ئىشلىرى ئىدارىسىدىن ھۆكۈمەت ئىشخانىسىغا ئۆتكۈزۈپ بېرىلدى. 1984 - يىلى بىر نەپەر مۇھاجىرلار ئىشلىرى كادىرى قويۇلدى.

1983 - يىلى ئاپتونوم ئوبلاستلىق مۇھاجىرلار خىزمىتى يىغىنىنىڭ روھىغا ئاساسەن، ناھىيىدىكى ھەر دەرىجىلىك مۇھاجىرلار ئىشلىرى ئاپپاراتلىرى مۇكەممەللەشتۈرۈلدى ۋە تولۇقلاندى، ناھىيىنىڭ بىر مۇئاۋىن ھاكىمى مۇھاجىرلار خىزمىتىنى باشقۇردى، رايون، يېزا، مەيدان (فېرما) لاردا مۇھاجىرلار خىزمىتىنى باشقۇرۇشقا بىر رەھبەر بەلگىلەندى ھەمدە مۇھاجىرلار خىزمىتىنى قوشۇمچە ئىشلەيدىغان بىر كادىر قويۇلدى، كەنتلەردىمۇ مۇھاجىرلار خىزمىتىگە بىر كادىر مەسئۇل قىلىندى. شۇ يىلى تېخنىكۇمدىن يۇقىرى مەلۇماتقا ئىگە ۋەتەنگە قايتقان مۇھاجىرلار، مۇھاجىرلارنىڭ بالا - چاقىلىرى قايتا تەكشۈرۈلۈپ تىزىملىنىپ زىيالىيلار قاتارىدا شەخسلەرنىڭ كارتىسى تۇرغۇزۇلدى. ناھىيە بويىچە تېخنىكۇمدىن يۇقىرى مەلۇماتقا ئىگە ۋەتەنگە قايتقان مۇھاجىر، مۇھاجىرلارنىڭ بالا - چاقىسى سەككىز كىشى (داشۆ، ئالىي تېخنىكۇمنى پۈتتۈرگىنى تۆت، تېخنىكۇمنى پۈتتۈرگىنى تۆت)، ئىنژېنېر بىر، مەسئۇل ۋىراچ بىر، تېخنىك ئۈچ.

1985 - يىلى شەھەر بويىچە چەت ئەللەردىكى جۇڭگو مۇھاجىرلىرى، جۇڭگولۇقلار ۋە ئۇلارنىڭ مەملىكىتىمىزدە قېلىپ قالغان ئائىلە تاۋابىئاتلىرى، ۋەتەنگە قايتقان جۇڭگو مۇھاجىرلىرى يەنە بىر قېتىم ئومۇمىيۈزلۈك تەكشۈرۈلۈپ تىزىملاندى. چەت ئەللەردىكى جۇڭگو مۇھاجىرى 382 ئائىلە (1197 كىشى)، بۇنىڭ ئىچىدە سوۋېت ئىتتىپاقىدىكىسى 380 ئائىلە (1194 كىشى)، تۈركىيىدىكىسى بىر ئائىلە (ئىككى

كىشى)، مالايسيادىكسى بىر ئائىلە (بىر كىشى). جۇڭگو مۇھاجىرلىرىنىڭ مەملىكىتىمىزدىكى ئائىلە تاۋابىئاتى 387 ئائىلە (2477 كىشى)، بۇنىڭ ئىچىدە موڭغول ئائىلە ئائىلە (37 كىشى)، خەنزۇ سەككىز ئائىلە (15 كىشى)، ئۇيغۇر 100 ئائىلە (697 كىشى)، قازاق 269 ئائىلە (1704 كىشى)، باشقا مىللەت تۆت ئائىلە (24 كىشى). شۇ يىلى تۇرمۇشىدا قىينچىلىقى بار ۋەتەنگە قايتقان يەتتە ئائىلىلىك جۇڭگو مۇھاجىرىغا ھۆكۈمەت تەرىپىدىن 2200 يۈەن پۇل ئاجرىتىلىپ يارەمم بېرىلدى. قازاق مالچى نېسىپقانىنىڭ ئاتا - ئانىسى 1962 - يىلى سوۋېت ئىتتىپاقىغا كەتكەنىدى. ئۇ ۋەتەنده قېلىپ، ۋەتىنىمىزنىڭ سوتسىيالىستىك قۇرۇلۇشىغا ئاكتىپ قاتنىشىپ، چېگرا رايونىنى گۈللەندۈرۈش، چېگرا رايوننى قوغداشقا تۆھپە قوشتى. 1982- يىلى ئۇ خىزمەت ئىلغارى بولۇپ باھالىنىپ، ئاپتونوم رايوندا ئۆتكۈزۈلگەن ۋەتەنگە قايتقان مۇھاجىرلار، مۇھاجىرلارنىڭ بالا - چاقىلىرى، مۇھاجىرلار ئىشلىرى خادىملىرى ئارىسىدىكى ئاكتىپلارنى تەقدىرلەش يىغىنىغا قاتناشتى ۋە مەملىكەتلىك ۋەتەنگە قايتقان مۇھاجىرلار، مۇھاجىرلارنىڭ بالا - چاقىلىرى، مۇھاجىرلار ئىشلىرى خادىملىرى ئارىسىدىكى ئاكتىپلارنى تەقدىرلەش يىغىنىغا قاتنىشىشقا تاللاندى.

IX باب

ئەمگەك - كادىرلار خىزمىتى

§ 1. ئاپپاراتلار

مىنگو دەۋرىدە بورتالادا ئەمگەك - كادىرلار خىزمىتى ئاپپاراتى يوق ئىدى، ئامبال، ھاكىم دەسلەپ مەركىزىي ھۆكۈمەت تەرىپىدىن تەينىلەنگەنىدى، كېيىن ئۇلكىلىك ھۆكۈمەت تەرىپىدىن تەينىلىنىدىغان بولدى. بۆلۈم باشلىقى ئىلى ۋالىي مەھكىمىسى تەرىپىدىن تەينىلەنىدى، ئادەتتىكى خادىملارنىڭ شتاتى ۋالىي مەھكىمە تەرىپىدىن تەستىقلانغاندىن كېيىن، ئۇلارنى ھاكىم ئۆزى تەكشۈرۈپ بېكىتتى.

جۇڭخۇا خەلق جۇمھۇرىيىتى قۇرۇلغان دەسلەپكى مەزگىللەردە ناھىيىنىڭ ئەمگەك - كادىرلارخىزمىتىنى خەلق ئىشلىرى بۆلۈمى قوشۇمچە باشقۇردى. 1957 - يىلى ئەمگەك باشقۇرۇش خىزمىتى پىلان كومىتېتىنىڭ باشقۇرۇشىغا ئايرىپ بېرىلدى. 1964 - يىل 9 - ئايدا كادىرلار خىزمىتى خەلق ئىشلىرى بۆلۈمىدىن ئايرىلىپ چىقىپ، كادىرلار بۆلۈمى قۇرۇلدى، كادىرلار بۆلۈمىگە بىر بۆلۈم باشلىقى (قوشۇمچە ئوستىگە ئالدى)، بىر كادىر قويۇلدى.

1969 - يىلى ئەمگەك - كادىرلار خىزمىتىنى ناھىيىلىك ئىنقىلابىي كومىتېتىنىڭ سىياسىي خىزمەت گۇرۇپپىسى باشقۇردى. 1979 - يىل 1 - ئايدا ناھىيىلىك كادىرلار بۆلۈمى ئەسلىگە كەلتۈرۈلدى. 1981 - يىل 1 - ئاينىڭ 26 - كۈنى ئەمگەك باشقۇرۇش خىزمىتى پىلان كومىتېتىدىن ئايرىلىپ چىقىپ، ئەمگەك بۆلۈمى قۇرۇلدى (سابىق زىيالىي يۇشلار ئىشخانىسىنىڭ خىزمىتىنى قوشۇمچە باشقۇردى). 1984 - يىل 6 - ئاينىڭ 19 - كۈنى ئەمگەك، كادىرلار خىزمىتى قوشۇۋېتىلىپ، ئەمگەك - كادىرلار ئىدارىسى قۇرۇلدى.

1985 - يىل 9 - ئايدا بورتالا ناھىيىسى شەھەرگە ئۆزگەرتىلگەندىن كېيىن، ناھىيىلىك ئەمگەك - كادىرلار ئىدارىسىنىڭ نامى بورتالا شەھەرلىك ئەمگەك - كادىرلار ئىدارىسىگە ئۆزگەرتىلدى.

ئەمگەك - كادىرلار بۆلۈمى (ئىدارىسى) نىڭ رەھبەرلىرى

سىياسەت 9 — 1

ئىسىم - فامىلىسى	جىنسى	مىللىتى	ۋەزىپىسى	ۋەزىپە تۇتقان ۋاقتى	ئىزاھات
گو دېيەندۇڭ	ئەر	خەنزۇ	كادىرلار بۆلۈم باشلىقى	1964.9 — 1967.3	1965.4 بۆلۈم باشلىقى بولدى
مەھەممەت توختى			مۇئاۋىن بۆلۈم باشلىقى، بۆلۈم (ئىدارە) باشلىقى	1978.11.23—	1980.2 بۆلۈم باشلىقى بولدى، 1984 - يىل ئىدارە باشلىقى بولدى
گويۇڭمىڭ	ئەر	خەنزۇ	مۇئاۋىن بۆلۈم باشلىقى	1978.11.23 — 1982.3	
لىۋشىيەنشۇ	ئايال	خەنزۇ	مۇئاۋىن بۆلۈم باشلىقى	1981.1.23 — 1984.11	
ئىبراھىم قاسىم			ئەمگەك بۆلۈمىنىڭ مۇئاۋىن باشلىقى	1981.6.25 — 1984.9	
لىۋسۈيخۇا	ئايال	خەنزۇ	ئەمگەك بۆلۈمىنىڭ مۇئاۋىن باشلىقى	1981.1.9 — 1984.11	
شەن شۈيلىڭ	ئايال	خەنزۇ	كادىرلار ئىدارىسىنىڭ مۇئاۋىن باشلىقى	1984.11.10—	
دورجى	ئەر	موڭغۇل	كادىرلار ئىدارىسىنىڭ مۇئاۋىن باشلىقى	1984.11.10—	

§ 2. ئەمگەك

1. ئىشچىلارنىڭ كېلىش مەنبەسى

جۇڭخۇا خەلق جۇمھۇرىيىتى قۇرۇلغان دەسلەپكى مەزگىللەردە بورتالا ناھىيىسى، ئاساسەن، سودا، پوچتا - تېلېگراف ۋە ئىدارە جەمئىيەتلەرنىڭ قارا خىزمەتچى، ئات باقار قاتارلىقلارغا بولغان ئېھتىياجىغا ئاساسەن، يەرلىك دېھقان، چارۋىچىلار ئارىسىدىن ئىشچى قوبۇل قىلدى.

1959 - يىلدىن ئېتىبارەن ھۆكۈمەت بىلەن خۇسۇسلار شېرىكلەشكەندىن كېيىنكى «ئالغا» چارۋىچىلىق فېرمىسى ھەر يىلى يېڭا ئىگىلىك ئىشچىسى قوبۇل قىلدى، يېڭا ئىگىلىك ئىشچىلىرىنىڭ ئاساسلىق كېلىش مەنبەسى مۇنداق بولدى: 1) بۇ فېرمىغا ئايرىپ بېرىلگەن چارۋىچىلار يېڭا ئىگىلىك ئىشچىلىقىغا بىۋاستە ئۆتكۈزۈپ بېرىلدى؛ 2) ئىخچاملىنىپ تۆۋەنگە چۈشۈرۈلگەن خادىملار ۋە ئىچكى ئۆلكىلەردىن چېگرا رايون قۇرۇلۇشىغا ياردەم بېرىشكە كەلگەن ياشلار ئورۇنلاشتۇرۇلدى؛ 3) ھەربىي سەپتىن قايتقان، ھەربىي سەپتىن چېكىنگەن بىر قىسىم ھەربىيلەر ئورۇنلاشتۇرۇلدى. تەمىنات - سودا، سانائەت - قاتناش، مەدەنىيەت - ماارىپ، سەھىيە قاتارلىق كارخانا، كەسىپى ئورۇنلارغا كېرەكلىك ئىشچىلار، ئاساسەن، ناھىيە بازىرىدىكى ئىش كۈتۈپ تۇرغان خادىملار، يۇقىرى دەرىجىلىك ئورۇنلاردىن ئىخچاملىنىپ تۆۋەنگە چۈشۈرۈلگەن خادىملار، ھەربىي سەپتىن قايتقان، ھەربىي سەپتىن چېكىنگەن ھەربىيلەر، چېگرا رايون قۇرۇلۇشىغا ياردەم بېرىشكە كەلگەن ياشلار قاتارلىقلاردىن قوبۇل قىلىندى. 1952 - يىلدىن 1963 - يىلغىچە شەھەردىكى ئىشچىلار 2124 كە يەتتى، بۇنىڭ ئىچىدە دېھقانچىلىق مەيدانى، چارۋىچىلىق فېرمىسىنىڭ ئىشچى - خىزمەتچىسى 1361، تەمىنات - سودا سىستېمىسىدىكىسى 226، سانائەت - قاتناش سىستېمىسىدىكىسى 124، مەدەنىيەت - ماارىپ، سەھىيە سىستېمىسىدىكىسى 242، باشقا ساھەدىكىسى 171؛ 60 - يىللاردىن كېيىن يەرلىك دېھقان، چارۋىچىلار

ئارىسىدىن ئىشچى قوبۇل قىلىش تىزگىنلىنىپ، پەيدىنپەي ئازايتىلدى.

1977 - يىلدىن ئېتىبارەن بازار - يېزىلاردىكى سودا - سانائەت، يېمەك - ئىچمەك مۇلازىمىتى، جامائەت ئىشلىرى قاتارلىق كارخانىلارنىڭ تەدرىجىي ئەسلىگە كېلىشى ۋە راۋاجلىنىشىغا ئەگىشىپ، ئىشچىلارنىڭ ئاساسلىق كېلىش مەنبەسى تېخنىك ئىشچىلار مەكتىپىنى پۈتتۈرگەنلەر، ناھىيە بازىرىدىكى تولۇقسىز ئوتتۇرا، تولۇق ئوتتۇرا مەكتەپلەرنى پۈتتۈرگەنلەر، ئەمگەككە قاتناشقىنىغا ئىككى يىلدىن ئاشقان يېزىلارغا بارغان زىيالىي ياشلار، ھەربىي سەپتىن چېكىنگەن ھەربىيلەر ۋە ئاز ساندىكى ياش دېھقانلار بولدى.

1981 - يىلى ناھىيە بويىچە 134 ئىشچى قوبۇل قىلىندى، بۇنىڭ ئىچىدە ئومۇمىي خەلق مۇلۇكچىلىكىدىكىسى 78، كوللېكتىپ مۇلۇكچىلىكىدىكىسى 47؛ 1982 - يىلى شەھەردە كوللېكتىپ مۇلۇكچىلىكىدىكى ئىگىلىكنى ۋە يەككە ئىگىلىكنى راۋاجلاندۇرۇش ئۈچۈن 120 كىشى ئىشچىلىققا ئورۇنلاشتۇرۇلدى.

1983 - يىلى ناھىيىدە ئىشچى قوبۇل قىلىشتا توختام تۈزۈمى سىناق تەرىقىسىدە يولغا قويۇلۇپ، توختام تۈزۈمىدىكى ئىشچىلىققا 46 كىشى قوبۇل قىلىندى. 1985 - يىلى 101 كىشى توختام تۈزۈمىدىكى ئىشچىلىققا قوبۇل قىلىندى.

2. ئەمگەك باشقۇرۇش

جۇڭخۇا خەلق جۇمھۇرىيىتى قۇرۇلغاندىن كېيىن، ئىشچىلار دۆلەتنىڭ خوجايىنىغا ئايلاندى، پارتىيە ۋە ھۆكۈمەت ئىشچى - خىزمەتچىلەرگە بولغان سىياسىي - ئىدىيىۋى تەربىيىنى ئۈزلۈكسىز كۈچەيتىپ، ئۇلارنى ئەمگەك ئىنتىزامىغا ئاڭلىق رىئايە قىلىش ئىمكانىيىتىگە ئىگە قىلدى. ئىشلەپچىقىرىشتا ئىشچانلار مۇكاپاتلاندى، ھۇرۇنلار جازالاندى، ياخشىلار مۇكاپاتلاندى، ناچارلار جازالاندى، ئىنتىزامغا خىلاپلىق قىلغان ئىشچى - خىزمەتچىلەرگە ئەھۋالىنىڭ ئېغىر - يېنىكلىكىگە قاراپ ئاگاھلاندۇرۇش، گۇناھ يېزىش، چوڭ گۇناھ يېزىش ياكى دەرىجىسىنى، ئىش ھەققىنى چۈشۈرۈش قاتارلىق چارىلەر كۆرۈلدى. كارخانىغا زور زىيان يەتكۈزگەنلەرنىڭ مەسئۇلىيىتى سۈرۈشتە قىلىندى، ھەتتا خىزمەتتىن ھەيدىۋېتىش چارىسى كۆرۈلدى، جىنايى ئىشلار قانۇنىغا خىلاپلىق قىلغۇچىلار قانۇن بويىچە جازالاندى.

ئەمگەك تەشكىلاتلىرىنى باشقۇرۇش جەھەتتە، ئىشچى - خىزمەتچىلەر قوشۇننىنى مۇقىملاشتۇرۇش ئۈچۈن، ناھىيىدە ئىشچى - خىزمەتچىلەرنى تەقسىم قىلىش توغرىسىدا ئالتە ماددىلىق بەلگىلىمە چىقىرىلدى، بۇنىڭ ئىچىدە ئىشچى - خىزمەتچىلەرنى تەقسىم قىلىشتا ئىشنىڭ جىددىيلىك ۋە مۇھىملىق دەرىجىسىگە قاراپ ئەمگەك كۆچلىرىنى مۇۋاپىق تەقسىم قىلىش لازىملىقى، ئىشلەپچىقىرىشنىڭ 1 - سېپىدىكى خادىملارنى غەيرىي ئىشلەپچىقىرىش تارماقلىرىغا سەۋەبسىزلا يۆتكەۋېتىشكە بولمايدىغانلىقى بەلگىلەندى. ئەمگەك كۆچلىرىنىڭ ئارتۇق - كېمىنى تەڭشەشتە ئالدى بىلەن ئىچىنى، ئاندىن كېيىن سىرتنى، ئالدى بىلەن يېقىننى، ئاندىن كېيىن يىراقنى نەزەردە تۇتۇش پىرىنسىپى بويىچە ئىش كۆرۈلدى. ئەمگەك كۆچى ئىمكان قەدەر شۇ ئورۇن، شۇ تارماقتىن ھەل قىلىندى. ئەر - خوتۇننىڭ ئىككى يەردە تۇرۇۋاتقان ۋاقتى ئۇزۇنراق بولغان، ئائىلە قىينىچىلىقى چوڭراق بولغانلارنىڭ ئىشى ئىمكانىيەت يار بەرگەن ئەھۋالدا ئالدى بىلەن ھەل قىلىندى. ئادەتتە، ئىچكى ئۆلكىلەردىكىنى چېگرا رايونغا ئورۇنلاشتۇرۇش، شەھەردىكىنى يېزىغا ئورۇنلاشتۇرۇش پىرىنسىپىدا چىڭ تۇرۇلدى. شتاتى توشۇپ كەتكەن ئورۇنلارغا، ئادەتتە، ئىشچى - خىزمەتچى يۆتكەپ كىرىلمىدى. كوللېكتىپ مۇلۇكچىلىكىدىكى ئىشچى - خىزمەتچىلەر، پىرىنسىپ جەھەتتىن، ئومۇمىي خەلق مۇلۇكچىلىكىدىكى ئورۇنلارغا يۆتكەپ بېرىلمىدى. توختاملىق ئىشچىلار ۋە پىلان سىرتىدىكى

ئىشچىلار يۆتكەلمىدى. ناھىيە ئىچىدىكى ئىشچىلارنى يۆتكەش ئىشىنى ئەمگەك - كادىرلار تارمىقى بېجىردى، ئۆلكە ھالقىپ ياكى ناھىيىلەر ئارا يۆتكىلىدىغانلارنى 1983 - يىل 4 - ئاينىڭ 5 - كۈنىدىن ئىلگىرى بىردەك بورتالا ئوبلاستلىق ئەمگەك ئىدارىسى تەكشۈرۈپ تەستىقلىدى، ئۇنىڭدىن كېيىن، ناھىيىلىك (شەھەرلىك) ئەمگەك - كادىرلار تارمىقى مەسئۇل بولۇپ بېجىردى.

ئەمگەك تۈزۈمىنى باشقۇرۇش جەھەتتە، 1966 - يىلدىن بۇرۇن بورتالا ناھىيىسى ئىشچى قوبۇل قىلىشتا، ئادەتتە، ئىشچى قوبۇل قىلىش ئوبيېكتلىرىنىڭ سىياسىي ئىپادىسى، سالامەتلىك ئەھۋالى ۋە ئائىلە كېلىپ چىقىشىغا ئاساسلاندى، مەلۇماتىنى 2 - ئورۇندىكى تۈرلەر قاتارىغا كىرگۈزدى. 1966 - يىلدىن 1978 - يىلغىچە بولغان ئارىلىقتا بورتالا ناھىيىسىدە ئامما كۆرسىتىش، دېموكراتىك باھالاش، رەھبەرلىك قوشۇلۇش، ناھىيىلىك پىلان كومىتېتىغا يوللاپ تەكشۈرۈپ تەستىقلىتىش تۈزۈمى يولغا قويۇلدى. 1979 - يىلى ئىشچى قوبۇل قىلىش تۈزۈمىدە خېلى زور ئىسلاھات ئېلىپ بېرىلىپ، قوبۇل قىلىنىدىغان يېڭى ئىشچىلارنى ئەخلاقىي، ئەقلىي، جىسمانىي جەھەتلەردىن ئومۇمىيۈزلۈك سىناپ كۆرۈش، ياخشىلىرىنى تاللاپ قوبۇل قىلىش چارىسى قوللىنىلدى. سىياسەت، تىل - ئەدەبىيات، ماتېماتىكا پەنلىرىدىن ئىمتىھان ئېلىش بەلگىلەندى، ياش چەكلىمىسى 16 ياشتىن 25 ياشقىچە بولغان نىكاھلانمىغان يىگىت - قىزلار قىلىپ بېكىتىلدى (ئاز سانلىق مىللەتلەرگە چەكلىمە مۇۋاپىق تۈردە كەڭ قويۇلدى). ئىسلاھات ئارقىلىق بىر تۇتاش قوبۇل قىلىش، بىر تۇتاش تەقسىم قىلىشتەك ئىللەت تۈگىتىلىپ، يېڭى ئىشچىلارنىڭ ساپاسى ئۆستۈرۈلدى، ياشلارنىڭ بىلىم ئۆگىنىش، تېخنىكا ئۆگىنىش ئاكتىپلىقى ئىلگىرى سۈرۈلدى.

ئىشقا ئورۇنلاشتۇرۇشنى باشقۇرۇش جەھەتتە، 1965 - يىلدىن ئىلگىرى ناھىيە بازىرىدىكى ياشلاردا ئىشقا ئورۇنلىشىش تەس بولۇش مەسىلىسى مەۋجۇت بولمىغاچقا، ناھىيە بازىرىدىكى ئىش كۈتۈپ تۇرغان ياشلارنى ئىشقا ئورۇنلاشتۇرۇش ئاپپاراتى تەسىس قىلىنمىدى، 1965 - يىل 5 - ئايدا بىر نەچچە زىيالىي ياشنىڭ ئەترەتكە قوشۇلۇپ ماكانلىشىش ئىشىنى خەلق ئىشلىرى بۆلۈمى ۋەكالىتەن بېجىرىپ بەردى. تاغ ۋە يېزىلارغا بارىدىغان زىيالىي ياشلارنىڭ كۆپىيىشىگە ئەگىشىپ، 1969 - يىل 9 - ئايدا ناھىيىلىك ئىنقىلابىي كومىتېت زىيالىي ياشلارنى تەقسىم قىلىش ۋە باشقۇرۇشقا مەدەنىيەت - مائارىپ - سەھىيە گۇرۇپپىسىنى مەسئۇل قىلىشنى قارار قىلدى. 1973 - يىل 4 - ئايدا زىيالىي ياشلارنىڭ تاغ ۋە يېزىلارغا بېرىش ئىشخانىسى رەسمىي قۇرۇلدى، زىيالىي ياشلار ئامما كۆرسىتىش، دېموكراتىك باھالاش، گۈڭشې، ئەترەت رەھبەرلىكى قوشۇلۇش، ئەمگەك - كادىرلار تارمىقىغا يوللاپ تەكشۈرۈپ تەستىقلىتىش ئارقىلىق ئورۇنلاشتۇرۇلدى. 1969 - يىلدىن 1976 - يىلغىچە ناھىيە بويىچە 845 زىيالىي ياش ھەرخىل شەكىللەر ئارقىلىق خىزمەتكە ئورۇنلاشتۇرۇلدى، يەنە بىر قىسىم ياشلار ئىشچى - دېھقان - ئەسكەر ئوقۇغۇچى سۈپىتىدە داشۆدە ئوقۇشقا تونۇشتۇرۇلدى. 1980 - يىل 10 - ئايدا زىيالىي ياشلار ئىشخانىسى ئەمەلدىن قالدۇرۇلدى، بۇ ئىشخانىنىڭ كەسپىي خىزمىتى پىلان كومىتېتىغا ئۆتكۈزۈپ بېرىلدى. 1981 - يىل 1 - ئايدا زىيالىي ياشلار خىزمىتى ئەمگەك بۆلۈمىنىڭ باشقۇرۇشىغا ئۆتكۈزۈپ بېرىلدى. 1982 - يىل 10 - ئاينىڭ 29 - كۈنى ناھىيىلىك ئەمگەك مۇلازىمەت شىركىتى قۇرۇلدى، بۇ شىركەت ئىش كۈتۈپ تۇرغان ياشلارنى ئىشقا ئورۇنلاشتۇرۇش يۈزىسىدىن تەربىيىلەش، تونۇشتۇرۇشقا مەسئۇل بولدى. شىركەتكە جۇيۇنفا جىڭلى، تۇردى غوجا مۇئاۋىن جىڭلى بولدى. 1985 - يىل 7 - ئايدا ئەمگەك مۇلازىمەت شىركىتى بۆلۈم دەرىجىلىك شتاتلىق ئورۇن قىلىپ بېكىتىلدى، شىركەتكە شىڭ بېنبۇ مۇئاۋىن جىڭلى بولدى، يىل ئاخىرىدا كادىر سانى بەشكە يەتتى. ئەمگەك مۇلازىمەت شىركىتى قۇرۇلغاندىن كېيىن، ناھىيە (شەھەر) دىكى ئىش كۈتۈپ تۇرغان خادىملارنى ئىشقا ئورۇنلاشتۇرۇشقا تەشكىللىدى، ئەمگەك كۈچلىرىنى باشقۇرۇش ۋە ئىشقا ئورۇنلاشتۇرۇش يۈزىسىدىن تەربىيىلەش ئىشلىرىنى ئىشلىدى. تۆت يىل ئىچىدە 829 كىشى ھەر خىل شەكىللەر ئارقىلىق ئىشقا ئورۇنلاشتۇرۇلدى. ئەمگەك مۇلازىمەت شىركىتى ئىش كۈتۈپ تۇرغان ياشلارنى يۆلەش خىراجىتى قىلىش ئۈچۈن 436 مىڭ يۈەن ئۆسۈمسىز قەرز پۇل تارقاتتى. بۇ پۇل ئارقىلىق ھەرخىل

كوپىراتسىيە سودا دۇكىنىدىن يەتتىسى، زىيالىي ياشلار ترانسپورت ئەترىتىدىن بىرى، ئىچىملىك سېخى (كېيىن ئىچىملىك زاۋۇتىغا ئۆزگەرتىلدى) دىن بىرى، سېمونت قۇيۇلمىلىرى سېخىدىن بىرى قۇرۇلدى ۋە ئۇچ ھەرپ تىزىش ماشىنىسى سېتىۋېلىنىپ، تىجارەت خاراكتېرلىك ھەرپ تىزىش يولغا قويۇلدى.

1982 - يىلدىن 1985 - يىلغىچە بورتالا شەھىرىدە ئىش كۈتۈپ تۇرغان خادىملارنىڭ ئورۇنلاشتۇرۇلۇش ئەھۋالى

سىياسەت 9 — 2

تۇرى / سانى / يىللار	ئومۇمىي خەلق مۇلۇكچىلىكىدىكى ئورۇنلار	كوللېكتىپ مۇلۇكچىلىكىدىكى ئورۇنلار	ھەربىي مەكتەپكە كىرگەنلەر	ئىشچىلىقتىن قوبۇل قىلىنغانلار	كادىرلىقتىن قوبۇل قىلىنغانلار	تۇغۇت تاتىلىق ئىشچى	ۋاقىتلىق ئىشچى	يەككە تىجارەتچى	مەھەللە ئورۇنلاشتۇرۇغانلار	جەمئىي
1982	113			5	7			6	5	136
1983	44	4			18	150	26	6	1	249
1984	19	6	20		17	72	84	4		222
1985		10	37		64	78	23	10		222
ئومۇمىي جەمئىي	176	20	57	5	106	300	133	26	6	829

3. ئىشچى - خىزمەتچىلەرنى تەربىيىلەش

پارتىيە 11 - نۆۋەتلىك مەركىزىي كومىتېتى 3 - ئومۇمىي يىغىنىدىن كېيىن، پۈتۈن پارتىيە خىزمىتىنىڭ مۇھىم نۇقتىسىنىڭ يۆتكىلىشىگە ئەگىشىپ، ئىشچى - خىزمەتچىلەرنى تەربىيىلەشكە پەيدىنپەي ئەھمىيەت بېرىلدى.

1979 - يىل 12 - ئايدا ناھىيە بويىچە ئىشچىلار تېخنىكا ۋە كەسىپ جەھەتتىن سىناپ كۆرۈلدى، سىناش دائىرىسى ھەر دەرىجىلىك كارخانا ئورۇنلىرىدىكى ئىشچىلار، دۆلەت مەمۇرىي ئورگانلىرىدىكى ئىشچىلار ۋە تېخنىكا دەرىجە ئىش ھەققى تۈزۈمى يولغا قويۇلغان كوللېكتىپ مۇلۇكچىلىكىدىكى كارخانا، كەسىپىي ئورۇنلاردىكى ئىشچىلارنى ئۆز ئىچىگە ئالدى. شاگىرت ئىشچىلاردىن ئىمتىھانغا قاتنىشىپ لاياقەتلىك بولغانلار ئالاقىدار بەلگىلىمىلەر بويىچە مۇددەتتىن بۇرۇن رەسمىيلەشتۈرۈلۈپ دەرىجىسى بېكىتىلدى.

بورتالا ناھىيىسى ئالدى بىلەن تەربىيىلەش، ئاندىن كېيىن ئىشقا ئورۇنلاشتۇرۇش فاكۇلتېتلىرىنى ئىزچىللاشتۇرۇپ، ئىشچى - خىزمەتچىلەرنىڭ بىلىم سەۋىيىسى ۋە كەسپىي بىلىم ساپاسىنى ئۆستۈرۈش ئۈچۈن، 1980 - يىلدىن تارتىپ ھەر يىلى بورتالا ئوبلاستلىق تېخنىك ئىشچىلار مەكتىپىگە بىر تۈركۈم ئوقۇغۇچى ئەۋەتىپ تۇردى، ئۇلار ئوقۇشنى تۈگەتكەندىن كېيىن ئالاقىدار ئورۇنلارغا تەقسىم قىلىندى. 1982 - يىلى بورتالا ئوبلاستلىق تېخنىك ئىشچىلار مەكتىپىنىڭ ئاپتوموبىل رېمونت قىلىش سىنىپىنى پۈتتۈرگەن ئوقۇغۇچىلاردىن 12 سى بورتالا شەھىرىگە تەقسىم قىلىندى، 1983 - يىلى بورتالا ئوبلاستلىق تېخنىك ئىشچىلار مەكتىپىنىڭ ئۈچ كەسىپنى پۈتتۈرگەن 45 ئوقۇغۇچى بورتالا ناھىيىسىنىڭ دۆلەت ئىگىلىكىدىكى كارخانىلىرى ۋە كوللېكتىپ مۇلۇكچىلىكىدىكى كارخانىلىرىغا تەقسىم قىلىنغان ئوقۇغۇچىلارنىڭ يېگى ئىشچىلىق سالاھىيىتى ساقلاپ قېلىندى. 1982 - يىلى ناھىيىدىكى

1966 - يىلدىن 1980 - يىلغىچە بولغان ئارىلىقتا تولۇقسىز ئوتتۇرا، تولۇق ئوتتۇرا مەكتەپنى پۈتتۈرگەن بولسىمۇ، ئەمەلىي سەۋىيىسى مەكتەپ پۈتتۈرۈش دەرىجىسىگە يەتمىگەن ئىشچى - خىزمەتچىلەرگە ماۋارىپ تارماقلىرىنىڭ مەسئۇللۇقىدا ئىشچى - خىزمەتچىلەرنىڭ بىلىم تولۇقلاش سىنىپى ئېچىپ بېرىلدى، دەرسلىك جەھەتتە ئاپتونوم رايون تۈزۈپ باستۇرغان ئىشچى - خىزمەتچىلەر مەكتەپلىرىنىڭ دەرسلىكى قوللىنىلدى. خىزمەت ئورنى ۋە ئولتۇراقلىشىش شارائىتى بويىچە مەركەزلەشتۈرۈش بىلەن تارقاقلاشتۇرۇشنى ئۆزئارا بىرلەشتۈرۈش ئۇسۇلى قوللىنىلىپ، تۆت قارار بىلىم تولۇقلاش سىنىپى ئېچىلدى، بۇنىڭغا 403 ئىشچى - خىزمەتچى قاتناشتى. بىلىم تولۇقلاش سىنىپى ئاياغلاشقاندىن كېيىن، ئومۇمىي ساۋاتتىن ئىمتىهان ئېلىندى. كەسپىي تېخنىكا جەھەتتىن تەربىيىلەنمىگەن 3 - دەرىجىلىكتىن تۆۋەن ئىشچى - خىزمەتچىلەردىنمۇ ئومۇمىي ساۋاتتىن ئىمتىهان ئېلىندى، ئىمتىهان ئېلىنىدىغان پەنلەردە ئىشچى - خىزمەتچىلەر تولۇقسىز ئوتتۇرا ئومۇمىي ساۋات دەرسلىكى ئۆلچەم قىلىندى. شۇ يىلى بورتالا ناھىيىسى 1983 - يىلدىن ئېتىبارەن شاگىرت ئىشچىلاردىن مەلۇماتى تولۇقسىز ئوتتۇرا مەكتەپ پۈتتۈرگەنلەرنىڭ سەۋىيىسىگە يەتمىگەنلەرنى رەسمىيلەشتۈرۈش ۋاقتى ئۇزارتىلىدىغانلىقىنى، بىلىم - تېخنىكا جەھەتتە مۇنەۋۋەر بولغانلارنى مۇددەتتىن بۇرۇن رەسمىيلەشتۈرۈشكە بولىدىغانلىقىنى ئېنىق بەلگىلىدى. پېنسىيىگە چىققاندىن كېيىن ئورنىغا پەرزەنتلىرىنى قوبۇل قىلىشتا يۇقىرىدىكى بەلگىلىمە بويىچە ئىش قىلىندى. 1984 - يىلدىن ئېتىبارەن تېخنىكىلىق ئىش تۈرى ۋە ھالقىلىق ئىش ئورۇنلىرىدىكى ياش، ئوتتۇرا ياش ئىشچى - خىزمەتچىلەردىن بىلىم - تېخنىكا جەھەتتىن تەربىيىلەش دەرىجىسىدە لايىقەتلىك بولۇش گۇۋاھنامىسى ئالمىغانلار ئىشچى - خىزمەتچىلەرنىڭ دەرىجىسىنى ئۆستۈرۈش ۋاقتىدا دەرىجىسى ئۆستۈرۈلمىدى ۋە دەرس تولۇقلاشقا مۇھلەت بەلگىلەپ بېرىلدى. دەرس تولۇقلاشتا يەنىلا لايىقەتلىك بولمىغانلار تېخنىكىلىق ئىش تۈرى ياكى ھالقىلىق ئىش ئورنىدىن يۆتكىۋېتىلدى.

1982 - يىلدىن 1985 - يىلغىچە ناھىيىلىك ئەمگەك مۇلازىمەت شىركىتى بوغالتېرلار، سودا بوغالتېرلىرى، بىلىم تولۇقلاش كۇرسى قاتارلىق تەربىيىلەش كۇرسلىرىنى ئاچتى، كۇرسقا ئىش كۆتۈپ تۇرغان ياشلاردىن 167 سى قاتناشتى، تەربىيىلەش ئارقىلىق ئۇلارنىڭ 74 ى ئىشقا ئورۇنلاشتۇرۇلدى.

1983- يىل 6 - 8 - ، 12 - ئايلاردا ناھىيىدىكى شاگىرت ئىشچىلار، رەسمىيلەشتۈرۈلمىگەن مەلىكىلىك ئىشچىلاردىن ئۈچ قېتىم ئىمتىهان ئېلىندى، ئىمتىهاندا لايىقەتلىك بولغانلار ئۆز قەرىلىدە رەسمىيلەشتۈرۈلۈپ، ئىش ھەققى تارقىتىلدى، ئىمتىهان نەتىجىسى لايىقەتلىك بولمىغانلار 2 - قېتىملىق ئىمتىهان نەتىجىسى لايىقەتلىك بولغان ۋاقىتتا رەسمىيلەشتۈرۈلۈپ، ئىش ھەققى تارقىتىلدى.

4. ئىش ھەققى

1) ئىش ھەققى تۈزۈمى

1949 - يىلدىن 1952 - يىلغىچە بولغان ئارىلىقتا ھەربىي قىسىم، پارتىيە - ھۆكۈمەت ئورگانلىرى، خەلق تەشكىلاتلىرىدىكى كۆپ قىسىم خىزمەتچىلەرگە تەمىنات تۈزۈمى يولغا قويۇلدى؛ مەكتەپلەر، ئىدارە - جەمئىيەتلەر ئىتتاتتا قالدۇرغان كونا ھۆكۈمەت خادىملىرى ۋە ئوقۇتقۇچىلار ھەم دۆلىتىمىز قۇرۇلغاندىن كېيىن خىزمەتكە قاتناشقان ئىدارە - جەمئىيەت خىزمەتچىلىرىگە ئىش ھەققى تۈزۈمى يولغا قويۇلدى. تەمىنات تۈزۈمىدە، ئاساسلىقى، تاماق، كىيىم - كېچەك، ياردەم پۇلدىن ئىبارەت ئۈچ تۈر، بۇنىڭدىن باشقا، تەربىيىچى، بالا باققۇچىلارنىڭ خىراجىتى، ئاياللارنىڭ تازىلىق خىراجىتى، ساقلىق ساقلاش خىراجىتى قاتارلىق خىراجەتلەر دۆلەت تەرىپىدىن ھۆددىگە ئېلىنىپ تەمىنلەندى. ئىش ھەققى تۈزۈمىدە دەسلەپ ئاشلىق ئۆلچەم قىلىندى، 1953 - يىلىنىڭ بېشىدا ئىش ھەققى كىرىمىنىڭ مال باھاسىدىكى تۇراقسىزلىقنىڭ تەسىرىگە ئۇچرىماسلىقىغا

كاپالەتلىك قىلىش ئۈچۈن، ئىش ھەققى نورمىرى تۆزۈمى يولغا قويۇلدى، يەنى ھەربىر ئىشچى - خىزمەتچىنىڭ ئىش ھەققى پۇل سانى بىلەن كۆرسىتىلمەي، بىر قانچە نومۇر قىلىپ ھېكىتىلدى، مەسىلەن: 19 - دەرىجە 268 نومۇر، 24 - دەرىجە 186 نومۇر قىلىپ ھېكىتىلدى، ئاندىن كېيىن بەلگىلەنگەن ساندىكى ئاشلىق، رەخت، ياغ، تۇز، كۆمۈردىن ئىبارەت بەش خىل نەرسىنىڭ ھەر ئايلىق بازاردا پارچە سېتىلىش باھاسىنىڭ يىغىندىسى بىر سۇندۇرۇپ ھېسابلاش بىرلىكى قىلىندى، سۇندۇرۇپ ھېسابلاش بىرلىكىنىڭ قىممىتى (پۇل سانى) ئايمۇ ئاي ئېلان قىلىنىپ تۇرغۇزۇلدى، ھەربىر ئىشچى - خىزمەتچىنىڭ ئىش ھەققى نورمىرى بىلەن شۇ ئايلىق سۇندۇرۇپ ھېسابلاش بىرلىكىنىڭ كۆپەيتىلمىسى شۇ ئايلىق ئىش ھەققى سوممىسى بولدى.

1955 - يىل 1 - ئايدا گوۋۇيۈەننىڭ مالىيە مىنىستىرلىكى تەمىنات تۆزۈمىنى پۈتۈنلەي ئىش ھەققى تۆزۈمىگە ئۆزگەرتىشنى قارار قىلدى. شۇ يىلى 8 - ئايدا دۆلەت ئورگانلىرى خىزمەتچىلىرىگە پۈتۈنلەي ئىش ھەققى تۆزۈمى يولغا قويۇلدى ۋە پۇل ئىش ھەققى تۆزۈمىگە ئۆزگەرتىلدى، ئىش ھەققى نورمىرى تۆزۈمى ئەمەلدىن قالدۇرۇلدى، يېڭى ئىش ھەققى تۆزۈمىدە يېڭى ئىش ھەققى ئۆلچىمى ۋەزىپە دەرىجىسىگە قاراپ بېكىتىلدى، ئىش ھەققى ئۆلچىمى 30 دەرىجىگە ئايرىلدى، تېخنىكلارنىڭ 18 دەرىجىگە ئايرىلدى. ئەسلىدىكى كارخانا باشقۇرغۇچى خادىملارغا ۋاقىتلىق ئۆز ھالىچە قالدىغان ئىش ھەققى يولغا قويۇلدى. 1956 - يىلى دۆلەت مەملىكىتىمىزنىڭ ھەر قايسى جايلىرىدا مال باھاسىنىڭ ئوخشىمايدىغانلىقىغا ئاساسەن، 11 خىل رايوننىڭ ئىش ھەققى ئۆلچىمىنى بەلگىلىدى، ھەر بىر خىل ئىش ھەققى ئۆلچىمى ئارىسىدىكى پەرق دەرىجىسى 3% بولدى. بورتالا 11 - خىل رايون قىلىپ بەلگىلەندى. غەيرىي سانائەت تۈرمۈش يارداىم پۇلى: كادىرلارنىڭ 11%، ئىشچىلارنىڭ 15%؛ سانائەت تۈرمۈش يارداىم پۇلى: كادىرلارنىڭ 2%، ئىشچىلارنىڭ 6%. سانائەت، قاتناش، بىناكارلىق كارخانىلىرىدىكى ئىشچىلارغا سەككىز دەرىجىلىك ئىش ھەققى تۆزۈمى يولغا قويۇلدى. دەسلەپكى قەدەمدە بىر يۈرۈش بىر قەدەر مۇكەممەل بولغان سوتسىيالىستىك ئىش ھەققى تۆزۈمى ۋە باشقۇرۇش ئۇسۇلى بەرپا قىلىندى. شۇنىڭ بىلەن بىللە، كارخانا ئورۇنلاردا پەيدىنپەي ئىش بېشىغا قاراپ بېرىلىدىغان ئىش ھەققى تۆزۈمى ۋە مۇكاپات ئىش ھەققى تۆزۈمى يولغا قويۇلدى. 1959 - يىل 11 - ئايدا چېگرا رايون قۇرۇلۇشىغا يارداىم بېرىش ئۈچۈن كەلگەن يېشىلار ۋە ئوتتۇرا يېشىلارنىڭ ئىش ھەققى تەمىناتى مۇنداق بېكىتىلدى: 1 - دەرىجىلىكى 25 يۈەن، 2 - دەرىجىلىكى 21 يۈەن، 3 - دەرىجىلىكى 18 يۈەن، 4 - دەرىجىلىكى 15 يۈەن، 5 - دەرىجىلىكى 12 يۈەن.

2) ئىش ھەققىنى تەڭشەش ۋە ئىش ھەققى تۆزۈمى ئىسلاھاتى

1956 - يىلى بورتالا ناھىيىسىدە تۇنجى قېتىم ئىش ھەققى تەڭشەلدى، دەرىجە ئۆستۈرۈش دائىرىسى رايوندىن يۇقىرى دۆلەت ئورگانلىرى خىزمەتچىلىرىدىن ئىش ھەققى تۆۋەنرەك بولغان ۋە يېڭىدىن ئۆستۈرۈلگەن كادىرلارنى ئۆز ئىچىگە ئالدى (ناھىيىلىك بىرلەشمە كوپېراتىپ، مەدەنىيەت يۇرتى، ئاشلىق سىستېمىسى، ساقلىق ساقلاش پونكىتى بۇنىڭ سىرتىدا)، ناھىيە بويىچە 135 ئادەمنىڭ ئىش ھەققى تەڭشەلدى، ئىش ھەققى تەڭشەلگەندىن كېيىن ئاشقان ئىش ھەققى ئومۇمىي سوممىسى 2942.13 يۈەن، ئىشچى - خىزمەتچىلەرنىڭ ئوتتۇرىچە ئايلىق ئىش ھەققى 54.7 يۈەن بولدى.

1963 - يىل 8 - ئاينىڭ 26 - كۈنى يۇقىرىنىڭ بىر تۇتاش ئورۇنلاشتۇرۇلۇشى بويىچە بورتالا ناھىيىسىدە 40% دائىرىدىكى ئىش ھەققى تەڭشەلدى. ناھىيە بويىچە 2049 ئىشچى - خىزمەتچىدىن 304 كىشىنىڭ دەرىجىسى ئۆستۈرۈلدى، ئىيىغا ئاشقان ئىش ھەققى ئومۇمىي سوممىسى 2119.35 يۈەن، ھەربىر كىشىنىڭ ئىيىغا ئاشقان ئوتتۇرىچە ئىش ھەققى 6.9 يۈەن بولدى. شۇ يىلى 9 - ئايدا بورتالا رايوننىڭ غەيرىي سانائەت تارماقلىرىدىكى كادىرلارنىڭ تۆرمۇش يارداىم پۇلى ئۆلچىمى ئەسلىدىكى ئاساسىي ئىش ھەققىنىڭ 11 پىرسەنتىدىن 15 پىرسەنتىگە تەڭشەلدى، سانائەت تارماقلىرى (جۈملىدىن سانائەت، قاتناش، بىناكارلىق تارماقلىرى) دىكى

كادىرلارنىڭ يارىدەم پۇلى ئۇلچىمى ئەسلىدىكى ئاساسىي ئىش ھەققىنىڭ ئىككى پىرسەنتىدىن ئالتە پىرسەنتىگە تەڭشەلدى.

1971 - يىلى ئومۇمىي خەلق مۇلۇكچىلىكىدىكى كارخانا، كەسىپي ئورۇنلار ۋە دۆلەت ئورگانلىرىدىكى 1966 - يىلنىڭ ئاخىرىدىن بۇرۇن خىزمەتكە قاتناشقان، ئىش ھەققى مەۋزۇي 25 - دەرىجىگە ۋە 2 - دەرىجىلىك ئىشچىنىڭ ئىش ھەققىگە يەتمىگەنلەرنىڭ ئىش ھەققى مەۋزۇي 25 - دەرىجە ۋە 2 - دەرىجىلىك ئىشچىنىڭ ئىش ھەققى ئۇلچىمىگە تەڭشەلدى.

1977 - يىلى ئىش ھەققى تەڭشەش دائىرىسى 40% بولدى. ناھىيە بويىچە 926.6 ئادەمنىڭ ئىش ھەققى تەڭشەلدى، بۇ، ئىشچى - خىزمەتچىلەر ئومۇمىي سانىنىڭ 48.43 پىرسەنتىنى ئىگىلىدى. ئىش ھەققى تەڭشەلگەندىن كېيىن، ئىيىغا ئاشقان ئىش ھەققى 6702.33 يۈەن، ئوتتۇرا ھېساب بىلەن ھەربىر كىشىنىڭ ئىيىغا ئاشقان ئىش ھەققى 7.23 يۈەن بولدى. بۇنىڭدىن باشقا، ئىشچى - دېھقان - ئەسكەر داشۇ ئوقۇغۇچىلىرىدىن 21 نىڭ دەرىجىسى بېكىتىلدى، دەرىجىسى بېكىتىلگەندىن كېيىن ئىيىغا ئاشقان ئىش ھەققى 156.85 يۈەن، ئوتتۇرا ھېساب بىلەن ھەربىر كىشىنىڭ ئىيىغا ئاشقان ئىش ھەققى 7.46 يۈەن بولدى. ۋاقتىلىق ئۆز ھالىچە قالغان ئىش ھەققى ئارقىلىق ئىش ھەققىنىڭ ئاشقان قىسمىنىڭ يېرىمى خالاس قىلىنغاندىن كېيىن، سوندۇرۇپ ھېسابلانغان ئىش ھەققىنىڭ تەڭشىلىش دائىرىسى 6.16 بولدى. 1978 - يىلى يەنە 2% لىك دەرىجە ئۆستۈرۈش دائىرىسى ئارقىلىق ئىشلەپچىقىرىش، خىزمەتتە ئالاھىدە نەتىجە ياراتقان، تۆھپىسى چوڭقۇراق بولغان ۋە ۋەزىپىسى ئۆستۈرۈلگەندىن كېيىن خىزمەت ئىپادىسى ياخشى بولغان، ئەمما ئىش ھەققى ئالاھىدە تۆۋەن بولغان خادىملارنىڭ ئىش ھەققى تەڭشەلدى. ئىش ھەققى تەڭشەلگەن خادىملار ئىچىدە بۆلۈم دەرىجىلىك كادىر توققۇز، بۆلۈمچە دەرىجىلىك كادىر توققۇز، ئىشچى 13، ئادەتتىكى كادىر 11، بۇنىڭ سىرتىدا، ئۇچ شاگىرت ئىشچى مۇددەتتىن بۇرۇن رەسمىيلەشتۈرۈلدى (شتات كۆرسەتكۈچىنى ئىگىلىمىدى)، جەمئىي 45 كىشىنىڭ ئىش ھەققى تەڭشەلدى. 1979 - يىلى 1978 - يىلنىڭ ئاخىرىدىن بۇرۇن خىزمەتكە قاتناشقان ئىشچى - خىزمەتچىلەرنىڭ 40 پىرسەنتىنىڭ دەرىجىسى ئۆستۈرۈلدى، بۇ قېتىمقى دەرىجە ئۆستۈرۈشتە ئىشچى - خىزمەتچىلەرنىڭ ئەمگەك پوزىتسىيىسى، تېخنىكىسىنىڭ يۇقىرى - تۆۋەنلىكى ۋە تۆھپىسىنىڭ چوڭ - كىچىكلىكىدىن ئىبارەت ئۈچ جەھەت سىناپ كۆرۈلدى ھەمدە تۆھپىسىنىڭ چوڭ - كىچىكلىكى سىناپ كۆرۈشتە مۇھىم ئاساس قىلىندى، جەمئىي 1218 كىشىنىڭ دەرىجىسى ئۆستۈرۈلدى. 1981 - يىلى گوۋۇيۈەن ۋە ئاپتونوم رايونىنىڭ مەدەنىيەت - ماارىپ، سەھىيە سىستېمىسىدىكى ئىشچى - خىزمەتچىلەرنىڭ ئىش ھەققىنى تەڭشەشكە دائىر بەلگىلىمىلىرىنىڭ روھىغا ئاساسەن، ئىش ھەققى تەڭشەش دائىرىسى ۋە دەرىجە ئۆستۈرۈش شەرتلىرى بويىچە 1175 كىشىنىڭ دەرىجىسى ئۆستۈرۈلدى، ئايلىق ئاشقان ئىش ھەققى 11 مىڭ 163 يۈەن، ئوتتۇرا ھېساب بىلەن ھەر بىر كىشىنىڭ ئىيىغا ئاشقان ئىش ھەققى 9.5 يۈەن بولدى. شۇ يىلى دۆلەت ئىشچى - خىزمەتچىلىرى 5099، ئايلىق ئىش ھەققى ئومۇمىي سوممىسى 304 مىڭ 385 يۈەنگە، كوللېكتىپ ئىشچى - خىزمەتچى 496 گە، ئايلىق ئىش ھەققى ئومۇمىي سوممىسى 33 مىڭ 838 يۈەنگە يەتتى.

1982 - يىلى دۆلەت ئورگانلىرى، ئىلىم - پەن، مەدەنىيەت - ماارىپ، سەھىيە قاتارلىق تارماقلاردىكى بىر قىسىم ئىشچى - خىزمەتچىلەرنىڭ ئىش ھەققى تەڭشەلدى، 754 كىشىنىڭ ئىش ھەققى تەڭشەلدى، ئايلىق ئاشقان ئىش ھەققى 7163 يۈەن، ئوتتۇرا ھېساب بىلەن ھەربىر كىشىنىڭ ئىيىغا ئاشقان ئىش ھەققى 9.5 يۈەن بولدى. 1983 - يىلى ناھىيىدىكى كارخانا ئورۇنلىرىنىڭ ئىش ھەققى تەڭشەلدى، 774 كىشىنىڭ دەرىجىسى ئۆستۈرۈلدى، ئايلىق ئاشقان ئىش ھەققى 7252.09 يۈەن، ئوتتۇرا ھېساب بىلەن ھەربىر كىشىنىڭ ئىيىغا ئاشقان ئىش ھەققى 9.37 يۈەن بولدى. شۇ يىلى ھەر مىللەت ئىشچى - خىزمەتچىلەرنىڭ چېگرا رايوندا ئۇزاق ۋاقىت خاتىرجەم خىزمەت ئىشلىشىگە ئىلھام بېرىش ئۈچۈن، شىنجاڭدا خىزمەت قىلىۋاتقان ئىشچى - خىزمەتچىلەرگە چېگرا رايون يىل چەكلىمە يارىدەم پۇلى تارقىتىلدى، دۆلەت ئىشچى - خىزمەتچىلىرىدىن شىنجاڭدا

خىزمەت قىلىۋاتقىنىغا بىر يىلدىن ئاشقان، بەش يىلغا توشمىغانلىرىغا ئېيىغا ئىككى يۈەن بېرىش، بەش يىلغا توشقاندا ئېيىغا ئۈچ يۈەن بېرىش، ئۇنىڭدىن كېيىن ھەربەش يىل توشقاندا مۇشۇ بويىچە ئۈچ يۈەندىن قوشۇپ بېرىش بەلگىلەتىدى، تېخنىكومدىن يۇقىرى زىيالىيلارغا تۇراقسىز ئىش ھەققى تۇزۇمىنى يولغا قويغاندا، يەنە شىنجاڭدا خىزمەت قىلىۋاتقىنىغا 25 يىل توشقان باشقا دۆلەت كادىرلىرىغا، شۇ كىشىنىڭ ھازىرقى ئىش ھەققى ئۆلچىمى ئاساسىدا، بىر دەرىجە تۇراقسىز ئىش ھەققى قوشۇپ بېرىش، ئۇنىڭدىن كېيىن شىنجاڭدا ئۇدا خىزمەت قىلغىنىغا سەككىز يىل توشسا تۇراقسىز ئىش ھەققىنى تۇراقلىق ئىش ھەققىگە ئۆزگەرتىش بەلگىلەندى. 1985 - يىلى دۆلەت ئورگانلىرى ۋە كەسپىي ئورۇنلاردا ئىش ھەققى ئىسلاھاتى ئېلىپ بېرىلدى، بۇ قېتىمقى ئىش ھەققى ئىسلاھاتىدا ۋەزىپە ئىش ھەققىنى ئاساس قىلغان قۇرۇلما ئىش ھەققى تۇزۇمى يولغا قويۇلدى، يەنى خىزمەتچىلەرنىڭ ئىش ھەققى تەمىناتى ئۇلارنىڭ زىممىسىگە ئالغان ۋەزىپىسى، مەسئۇلىيىتى ۋە ئەمگەك نەتىجىسى بىلەن بىرلەشتۈرۈلدى. يېڭى ئىش ھەققىنىڭ ئاساسىي مەزمۇنى مۇنداق: ئاساسىي ئىش ھەققى، ۋەزىپە ئىش ھەققى، خىزمەت ستاژى يارىدەم پۇلى، مۇكاپات ئىش ھەققى، شۇنىڭ بىلەن بىللە، يېڭى خىزمەت ستاژى يارىدەم پۇلى، ئوقۇتقۇچىلىق ستاژى يارىدەم پۇلى، سېستىرالارنىڭ سېستىرالىق ستاژى يارىدەم پۇلى تۇزۇمى ئورنىتىلدى. بۇرتالا-شەھىرىدە دۆلەت ئورگانلىرى ۋە كەسپىي ئورۇنلارنىڭ 1 - قەدەمدىكى ئىش ھەققى ئىسلاھاتى دائىرىسىگە كىرگۈزۈلۈپ، دەرىجىسى ئۆستۈرۈلگەنلەر 2658، ئىسلاھاتتىن ئىلگىرىكى ئايلىق ئىش ھەققى 271 مىڭ 600 يۈەن، ئىسلاھاتتىن كېيىنكى ئايلىق ئىش ھەققى 318 مىڭ 74 - 269 يۈەن، ئوتتۇرا ھېساب بىلەن ھەربىر كىشىنىڭ ئېيىغا ئاشقان ئىش ھەققى 56 . 17 يۈەن بولدى. شۇ يىلى 12 - ئايدا كارخانىلاردىكى ئىش ھەققى ئىسلاھاتى خىزمەت تۆھپىسى، تېخنىكا كەسپى، ئىمگەك پوزىتسىيىسى قاتارلىق ئەھۋاللارغا ئاساسەن ئېلىپ بېرىلدى، ئىش ھەققى ئىسلاھاتى دائىرىسىگە كىرگۈزۈلگەن 1307 كىشىنىڭ دەرىجىسى ئۆستۈرۈلدى، ئايلىق ئاشقان ئىش ھەققى 17 مىڭ 53 . 354 يۈەن، ئوتتۇرا ھېساب بىلەن ھەر بىر كىشىنىڭ ئېيىغا ئاشقان ئىش ھەققى 13 . 28 يۈەن بولدى. 1985 - يىلى ئىنچى - خىزمەتچىلەرنىڭ ئومۇمىي ئىش ھەققى 1964 - يىلدىكى 1 مىليون 152 مىڭ 100 يۈەندىن 8 مىليون 947 مىڭ 500 يۈەنگە يېتىپ، 7 . 77 ھەسە ئاشتى.

دۆلەت ئورگانلىرى ۋە كەسپىي ئورۇنلارنىڭ 1 - قەدەمدىكى ئىش ھەققى ئىسلاھاتىدا ئاشقان ئىش ھەققىنىڭ جەملىنىش ئەھۋالى

سىياسەت 9 — 3

ۋەزىپىسى	ئىسلاھات دائىرىسىدىكى ئادەم سانى	ئىسلاھاتتىن كېيىن ئېيىغا ئەملىي ئاشقان ئىش ھەققى				1985 - يىلى چەكلىمە بويىچە ئېيىغا ئاشقان ئىش ھەققى	
		كۆچمىي جەمئىي	ئاساسىي ئىش ھەققىگە قوشۇلغان ۋەزىپە ئىش ھەققى	خىزمەت ستاژى يارىدەم پۇلى	ئوقۇتقۇچىلىق ستاژى يارىدەم پۇلى	كىشى بېشىغا ئېيىغا ئاشقىنى	ئاشقان ئىش ھەققى سومما سى	كىشى بېشىغا ئېيىغا ئاشقىنى
جەمئىي	2658	46669 . 74	31104 . 24	15565 . 5			46435 . 63	
1. كادىر	2383	42040 . 87	20198 . 87	13842			41808 . 68	
1) بەلگىلىمە بويىچە يۇقىرى دەرىجىگە چۈشۈرۈشكە بولمايدىغان خادىم	494	3668 . 3	3117 . 8	550 . 5			3668 . 3	
2) بەلگىلىمە بويىچە يۇقىرى دەرىجىگە چۈشۈرۈشكە بولىدىغان خادىم	1989	38372 . 57	25081 . 07	13291 . 5			38140 . 38	

2. ئىشچى	275	4628.87	2905.37	1723.5			4626.95	
1) تېخنىكا خادىمى	102	1926.17	1198.17	728			1926.17	
(1) بەلگىلىمە بويىچە پۈتۈرى دەرىجىگە چۈشۈرۈش- كە بولمايدىغان خادىم	13	133.49	104.99	28.5			133.49	
(2) بەلگىلىمە بويىچە پۈتۈرى دەرىجىگە چۈشۈرۈش- كە بولىدىغان خادىم	89	1792.68	1093.18	699.5			1792.68	
2) ئادەتتىكى ئىشچى	173	2702.7	1707.2	995.5			2700.78	
(1) بەلگىلىمە بويىچە پۈتۈرى دەرىجىگە چۈشۈرۈش- كە بولمايدىغان خادىم	9	54.62	32.62	22			54.2	
(2) بەلگىلىمە بويىچە پۈتۈرى دەرىجىگە چۈشۈرۈش- كە بولىدىغان خادىم	164	2648.08	1674.58	973.5			2646.58	

قوشۇمچە ماتېرىيال: ۋاقىتلىق ئۆز ھالىچە قالىدىغان ئىش ھەققى خالاس قىلىنمىدىغان ئادەم يەتتە، سومما 23.61 يۈەن؛ قوشۇلما ئىش ھەققى خالاس قىلىنمىدىغان ئادەم يەتتە، سومما 12.6 يۈەن؛ ئاشلىق باھايى يارىدەم پۇلى خالاس قىلىنمىدىغان ئادەم 99، سومما 66.04 يۈەن.

5. ئىشچى ـ خىزمەتچىلەر پاراۋانلىقى

1) پەرزەنت كۆرۈش تەمىناتى پىلانلىق تۇغۇتقا غەمخورلۇق قىلىنىدى. ئىدارە ـ جەمئىيەت، كەسىپنىڭ ئورۇنلاردىكى ئايال خىزمەتچىلەر ھامىلدار بولغان ۋە يەڭگەن مەزگىلدە دۆلەت تەرىپىدىن ئۇلارغا مادداي يارىدەم بېرىلدى ۋە دەم ئېلىش ۋاقتى بېرىلدى. 1952 ـ يىلدىن بېرى گوۋۇيۈەننىڭ ئايال خىزمەتچىلەر تۇغۇت مۇناسىۋىتى بىلەن 56 كۈن دەم ئېلىش، بۇ مەزگىلدىكى ئىش ھەققىنى تولۇق بېرىش توغرىسىدىكى بەلگىلىمىنى ئىجرا قىلىشنى كەلدى. 80 ـ يىللاردا پىلانلىق تۇغۇت توغرىسىدىكى بەلگىلىمىنى ئىجرا قىلغان خادىملارغا ماددىي جەھەتتىن ۋە دەم ئېلىش ۋاقتى جەھەتتىن بىر قاتار ئىلھاملاندۇرۇش سىياسەتلىرى ئىجرا قىلىندى. 1980 ـ يىل 7 ـ ئاينىڭ 1 ـ كۈنىدىن ئېتىبارەن يىلىغا 60 يۈەن يالغۇز پەرزەنت كۆرۈش خراجىتى يولغا قويۇلدى، يالغۇز پەرزەنتتىن باغچا، يەسلى ھەققى ئېلىنمىدى، ئون ياشقىچە ئوقۇش پۇلى ئېلىنمىدى، داۋالىنىش خراجىتىنىڭ 50 پىرسەنتى ھېسابتىن كۆتۈرۈۋېتىلدى، ئۇلارنىڭ ئاتا ـ ئانىسى پېنسىيەگە چىققاندا 5% پېنسىيە پۇلى قوشۇپ بېرىلدى (پېنسىيە پۇلىنى 100% ئالىدىغانلارغا بېرىلمەيدى)، ئىشچىسى خىزمەتچىلەرنىڭ ئاغرىق ـ سىلاق ۋە ئۆلۈم ـ يېتىم ـ ئىشلىرى كاپالەتكە ئىگە قىلىنىدى.

2) ھۆكۈمەت ھېسابىغا داۋالىنىش، كارخانىلاردىكى ئەمگەك مۇھاپىزىتى بويىچە داۋالىنىش 1952 ـ يىلدىن ئېتىبارەن ئىدارە ـ جەمئىيەت، كەسىپنى ئورۇنلارنىڭ خىزمەتچىلىرى ئاغرىپ قېلىپ داۋالانغاندا، ئۇلار نورمۇر ئېلىش ھەققى ۋە بىر قىسىم ئوزۇقلۇق ـ قوۋۇقتىلەندۈرۈش دورىلىرىنىڭ پۇلىنى ئۆزى ئۈستىگە ئالغاندىن سىرت، بارلىق داۋالىنىش خراجىتىنى دۆلەت ئۈستىگە ئالدى. كارخانا ئورۇنلاردا ئەمگەك مۇھاپىزىتى داۋالىنىش تۈزۈمى يولغا قويۇلدى.

3) ئاغرىق دەم ئېلىش مەزگىلىدىكى تۇرمۇش تەمىناتى 1956 ـ يىلدىن 1981 ـ يىل 4 ـ ئايغىچە

گوۋژۇيەن 1955 - يىل 12 - ئاينىڭ 24 - كۈنى ئېلان قىلغان «دۆلەت ئورگانلىرىدىكى خىزمەتچىلەرنىڭ ئاغرىق دەم ئېلىشى مەزگىلىدىكى تۇرمۇش تەمىناتى توغرىسىدا سىناق تەرىقىسىدە يولغا قويۇلىدىغان چارە» ئىجرا قىلىنىدى. 1981 - يىل 4 - ئايدىن كېيىن، گوۋژۇيەننىڭ «دۆلەت ئورگانلىرىدىكى خىزمەتچىلەرنىڭ ئاغرىق دەم ئېلىشى مەزگىلىدىكى تۇرمۇش تەمىناتى ھەققىدە بەلگىلىمە» سى ئىجرا قىلىنىشقا باشلىدى. خىزمەتچىلەر خىزمەتكە قاتناشقان ۋاقتىنىڭ ئۇزۇن - قىسقىلىقى ۋە ئاغرىق مۇناسىۋىتى بىلەن دەم ئېلىش ۋاقتىغا قاراپ تۇرلۇكچە تەمىناتتىن بەھرىمەن بولدى، ئاغرىق مۇناسىۋىتى بىلەن ئۆيدە دەم ئالغان ۋاقتى ئالتە ئاي ئىچىدە بولغان قىسقا مۇددەتلىك دەم ئالغانلارغا ئەسلىدىكى ئىش ھەققىنىڭ 90 پىرسەنتىدىن 100 پىرسەنتىگىچە بېرىلدى؛ ئاغرىق مۇناسىۋىتى بىلەن ئۆيدە دەم ئالغان ۋاقتى ئالتە ئايدىن ئاشقان ئۇزاق مۇددەتلىك دەم ئالغانلارغا ئەسلىدىكى ئىش ھەققىنىڭ 70 پىرسەنتىدىن 80 پىرسەنتىگىچە بېرىلدى. دەم ئېلىشقا چىقىش شەرتىگە مۇۋاپىق كېلىدىغان خىزمەتتىكى كادىرلارنىڭ ئاغرىق مۇناسىۋىتى بىلەن دەم ئالغان مەزگىلدىكى ئىش ھەققى تولۇق بېرىلدى.

4) ئومۇمنىڭ ئىشى بىلەن زەخمىلەنگەنلەرنىڭ تەمىناتى بۇ ئومۇمنىڭ ئىشى بىلەن زەخمىلىنىش تەمىناتى ۋە غەيرىي ئومۇمنىڭ ئىشى بىلەن زەخمىلىنىش تەمىناتى دەپ ئىككى خىلغا ئايرىلدى. ئومۇمنىڭ ئىشى بىلەن زەخمىلەنگەنلەرنىڭ داۋالىنىش خىراجىتىدە داۋالىنىش ئۇچۇن سەرپ بولغان يول كىرىسى ۋە دورا پۇلى قاتارلىقلارنى ئۆز ئورنى تولۇق ئۆستىگە ئالدى، كېسەلخانىدا يېتىپ داۋالانغان مەزگىلدىكى تاماق پۇلىنىڭ ئۇچتىن بىر قىسمىغا ئۆز ئورنى ياردەم قىلدى، داۋالىنىش مەزگىلىدىكى ئىش ھەققى تولۇق تارقىتىلدى. غەيرىي ئومۇمنىڭ ئىشى بىلەن زەخمىلەنگەنلەرنىڭ تەمىناتى ئاغرىقلارنىڭ تەمىناتى بىلەن ئوخشاش بولدى.

5) تۇغقان يوقلاش رۇخسىتى تۇغقان يوقلاش رۇخسىتى — خىزمەتچىلەر بىلەن ئۇلارنىڭ ئائىلە تاۋابىئاتلىرى ئىككى جايدا تۇرغان بولسا، يىلىغا بەلگىلىك ۋاقىت ئىچىدە ئائىلىسىگە قايتىپ جۇرىسى ياكى ئاتا - ئانىسى بىلەن جەم بولۇشىغا بېرىلگەن رۇخسەت ۋاقتى. رۇخسەت ۋاقتى ئىچىدە ئىش ھەققى تولۇق بېرىلدى ھەمدە ئىشچى - خىزمەتچىلەرنىڭ پۇتۇن ياكى بىر قىسىم بېرىش - كېلىش يول كىرىسى ھېسابتىن كۆتۈرۈۋېتىلدى. تۇغقان يوقلاش رۇخسىتى ئىككى خىلغا بۆلۈندى، بىرىنچى خىلى، ئىشچى - خىزمەتچىلەر جۇرىسىنى يوقلاپ بارسا، ھەر يىلى بىر تەرەپكە بىرقېتىملىق تۇغقان يوقلاش رۇخسىتى بېرىلدى، رۇخسەت ۋاقتى 30 كۈن بولدى. ئىككىنچى خىلى، ئىشچى - خىزمەتچىلەر ئاتا - ئانىسىنى يوقلاپ بارسا، نىكاھلانمىغان ئىشچى - خىزمەتچىلەرگە يىلىغا بىر قېتىم رۇخسەت بېرىلدى، رۇخسەت ۋاقتى 20 كۈن بولدى؛ نىكاھلانغان ئىشچى - خىزمەتچىلەر ئاتا - ئانىسىنى يوقلاپ بارسا، 1976 - يىلدىن باشلاپ ئون يىلدا بىر قېتىم يوقلاش رۇخسىتى بېرىش تۆت يىلدا بىر قېتىم يوقلاش بېرىشكە ئۆزگەرتىلدى، رۇخسەت ۋاقتى 20 كۈن بولدى. ۋەتەنگە قايتقان جۇڭگو مۇھاجىرلىرى، مۇھاجىرلارنىڭ بالا - چاقىلىرىدىن بولغان ئىشچى - خىزمەتچىلەرگە يەنە ئالاقىدار بەلگىلىمىلەر بويىچە چەت ئەلگە چىقىپ تۇغقان يوقلاش رۇخسىتى بېرىلدى. ھەربىر ئىشچى - خىزمەتچى پېنسىيگە، دەم ئېلىشقا چىقىشتىن ئىلگىرى بىر قېتىملىق تۇغقان يوقلاش تەمىناتىدىن بەھرىمەن بولدى، تۇغقان يوقلاش يول كىرىسىنى ھۆكۈمەت ھېسابتىن كۆتۈرۈۋەتتى، تۇغقان يوقلاش رۇخسىتى بېرىلگەن مەزگىلدىكى ئىش ھەققى، مۇكاپات تولۇق بېرىلدى.

6) قىشلىق ئىسسىنىش ياردەم پۇلى بورتالا ناھىيىسىدە خىزمەت قىلىۋاتقان ئىشچى - خىزمەتچىلەرگە ھەر يىلى قىشتا ئىسسىنىش پۇلى تارقىتىپ بېرىلدى. 1962 - يىلدىن ئىلگىرى ھەر ئائىلىگە يىلىغا 50 يۈەندىن بېرىلدى، 1962 - يىلدىن 1978 - يىلغىچە بولغان تارىلىقتا ھەر ئائىلىگە يىلىغا 75 يۈەندىن بېرىلدى. 1979 - يىلى ھەر بىر ئىشچى - خىزمەتچىگە يىلىغا 75 يۈەندىن بېرىشكە ئۆزگەرتىلدى، نەق پۇل ئالمىغانلار ئىككى تونىنا كۆمۈر بىلەن تەمىنلەندى، تۇرالغۇغا پار ئۈسكۈنىسى ئورنىتىلغان ئىشچى - خىزمەتچىلەرنىڭ ئىسسىنىش خىراجىتى پۇتۇنلەي يۇقىرىغا تاپشۇرۇلدى.

ئومۇمىي خەلق مۇلۇكچىلىكىدىكى ئورۇنلاردىكى ئىشچى - خىزمەتچىلەرنىڭ ئەمگەك مۇھاپىزىتى پاراۋانلىق خىراجىتىنىڭ تەركىبىگە دائىر مەلۇمات

سىياسەت 9 — 4 بىرلىكى: يۈەن

نامى \ يىللار	1978	1982	1985
ئەمگەك مۇھاپىزىتى پاراۋانلىق خىراجىتى	208960	312600	562400
خىزمەتتىن چېكىنىش، پېنسىيەگە، دەم ئېلىشقا چىقىش	1719	60400	168000
ئالەمدىن ئۆتكەن ئىشچى - خىزمەتچىلەرنىڭ دەپنە خىراجىتى ۋە نەپقە پۇلى	10099	36000	26000
داۋالىنىش - سەھىيە خىراجىتى	92112	84000	166800
تۇرمۇشىدا قىيىنچىلىقى بار ئىشچى - خىزمەتچىلەرگە بېرىلىدىغان ياردەم	37773	58100	34700
يېزا ئىگىلىك قوشۇمچە ئىشلەپچىقىرىشىغا بېرىلىدىغان ياردەم		2200	2000
مەدەنىي كۆڭۈل ئېچىش، تەنتەربىيە، تەشۋىقات خىراجىتى	1602	3900	6100
كوللېكتىپ پاراۋانلىق ئىشلىرىغا بېرىلىدىغان ياردەم	5589	26300	3850
كوللېكتىپ پاراۋانلىق مۇئەسسەسە خىراجىتى	5842	17000	9500
باشقىلار	6309	24700	110800
بۇنىڭ ئىچىدە: ئىشقا بېرىش - كېلىشتۈرۈش قاتناش خىراجىتىگە بېرىلىدىغان ياردەم		2000	16700
پىلانلىق تۇغۇتقا بېرىلىدىغان ياردەم		2900	6300

6. دەم ئېلىشقا، پېنسىيەگە چىقىش تۇزۇمى

1958 - يىلى كادىرلار، ئىشچىلارنىڭ پېنسىيەگە چىقىش، خىزمەتتىن چېكىنىش تۇزۇمى يولغا قويۇلدى. بەلگىلىمە بويىچە تۇۋەندىكى بەلگىلىمىلەرنىڭ بىرىگە مۇۋاپىق كېلىدىغان ئىشچى - خىزمەتچىلەرنىڭ پېنسىيەگە چىقىش ئىلتىماسى بېجىرىپ بېرىلدى: 1) ئەرلەرنىڭ يېشى 60 قا توشسا، ئايالالارنىڭ يېشى 55 كە توشسا، ئۇلاپ ھېسابلانغان خىزمەت ستاژى بەش يىلغا توشسا؛ 2) ئەرلەرنىڭ يېشى 50 كە توشسا، ئايالالارنىڭ يېشى 45 كە توشسا، ئۇلاپ ھېسابلانغان خىزمەت ستاژى بەش يىلغا، ئومۇمىي ستاژى 15 يىلغا توشسا، جىسمانىي جەھەتتىن ئاجىزلاشقانلىقى، ئەمگەك قىلىش ئىقتىدارىنى يوقاتقانلىقى ھەققىدە دوختۇرخانا ئىسپات بەرگەن بولسا؛ 3) خىزمەت داۋامىدا مېيىپ بولۇپ قالغان بولسا، خىزمەت ئىقتىدارىنى تامامەن يوقاتقانلىقى ھەققىدە دوختۇرخانا ئىسپات بەرگەن بولسا. ئۇلار پېنسىيەگە چىققاندىن كېيىن، تاكى ئالەمدىن ئۆتكۈچە ئايمۇ ئاي

پېنسىيە پۇلى بېرىلدى. ئالەمدىن ئۆتكەندە بەلگىلىمە بويىچە دەپنە قىلىش چىقىملىرى ۋە ئائىلە تاۋابىئاتلىرىغا بېرىلىدىغان ياردەم بېرىلدى. 1979 - يىلدىن 1985 - يىلىنىڭ ئاخىرىغىچە ناھىيە بويىچە 117 ئىشچى - خىزمەتچى پېنسىيىگە چىقتى، بۇنىڭ ئىچىدە ئىشچى 53، كادىر 64.

1979 - يىلى بورتالا ناھىيىسىدە گوۋژويۈەن يېڭىدىن ئېلان قىلغان پېنسىيە پۇلى ئۆلچىمى توغرىسىدىكى يېڭى نىزامغا ئاساسەن، پېنسىيە پۇلى ئۆلچىمى ئۆزگەرتىلدى. يايون باسقۇنچىلىرىغا قارشى ئۇرۇش مەزگىلىدە ئىنقىلابىي خىزمەتكە قاتناشقانلارغا شۇ كىشىنىڭ ئۆلچەملىك ئىش ھەققىنىڭ 90 پىرسەنتى بېرىلدى. ئازادلىق ئۇرۇشى مەزگىلىدە خىزمەتكە قاتناشقانلارغا شۇ كىشىنىڭ ئۆلچەملىك ئىش ھەققىنىڭ 80 پىرسەنتى بېرىلدى. جۇڭخۇا خەلق جۇمھۇرىيىتى قۇرۇلغاندىن كېيىن خىزمەتكە قاتنىشىپ، خىزمەت ستاژى 20 يىلغا توشقانلارغا شۇ كىشىنىڭ ئۆلچەملىك ئىش ھەققىنىڭ 75 پىرسەنتى بېرىلدى؛ خىزمەت ستاژى 15 يىلدىن 20 يىلغىچە بولغانلارغا شۇ كىشىنىڭ ئۆلچەملىك ئىش ھەققىنىڭ 70 پىرسەنتى بېرىلدى؛ خىزمەت ستاژى ئون يىلدىن 15 يىلغىچە بولغانلارغا شۇ كىشىنىڭ ئۆلچەملىك ئىش ھەققىنىڭ 60 پىرسەنتى بېرىلدى.

خىزمەت داۋامىدا مېيىپ بولۇپ قېلىپ پېنسىيىگە چىققان خادىملاردىن يېمەك - ئىچمەك، يېتىپ - قوپۇش جەھەتتە باشقىلارنىڭ ياردىمىگە موھتاج بولغانلارغا شۇ كىشىنىڭ ئۆلچەملىك ئىش ھەققىنىڭ 80 پىرسەنتى بېرىلدى، دەم ئېلىش، پېنسىيە خىراجىتى 40 يۈەندىن تۆۋەن بولغانلارغا 40 يۈەن بويىچە بېرىلدى.

1982 - يىلى بورتالا ناھىيىسىدە گوۋژويۈەننىڭ 1982 - يىل 62 - نومۇرلۇق ھۆججىتىدىكى بەلگىلىمە بويىچە، 1921 - يىل 7 - ئاينىڭ 1- كۈنىدىن 1949 - يىل 9 - ئاينىڭ 30 - كۈنىگىچە بولغان ئىنقىلابىي خىزمەتكە قاتناشقان ھەر قايسى مەزگىللىرىدە ئىنقىلابىي خىزمەتكە قاتناشقان پېشقەدەم كادىرلار دەم ئېلىشقا چىققاندىن كېيىن ئىش ھەققى تولۇق تارقىتىلدى. 1937 - يىل 7 - ئاينىڭ 6 - كۈنىدىن بۇرۇن ئىنقىلابىي خىزمەتكە قاتناشقان پېشقەدەم كادىرلارغا شۇ كىشىنىڭ دەم ئېلىشقا چىقىشتىن ئىلگىرىكى ئۆلچەملىك ئىش ھەققى بويىچە تۇرمۇش ياردەم پۇلى سۇپىتىدە ھەر يىلى ئىككى ئايلىق ئىش ھەققى قوشۇپ بېرىلدى. 1937 - يىل 7 - ئاينىڭ 7 - كۈنىدىن 1942 - يىل 12 - ئاينىڭ 31 - كۈنىگىچە بولغان ئارىلىقتا ئىنقىلابىي خىزمەتكە قاتناشقان پېشقەدەم كادىرلارغا شۇ كىشىنىڭ دەم ئېلىشقا چىقىشتىن ئىلگىرىكى ئۆلچەملىك ئىش ھەققى بويىچە ھەر يىلى بىر يېرىم ئايلىق ئىش ھەققى قوشۇپ بېرىلدى. 1943 - يىل 1 - ئاينىڭ 1 - كۈنىدىن 1954 - يىل 9 - ئاينىڭ 2 - كۈنىگىچە بولغان ئارىلىقتا ئىنقىلابىي خىزمەتكە قاتناشقان پېشقەدەم كادىرلارغا شۇ كىشىنىڭ دەم ئېلىشقا چىقىشتىن ئىلگىرىكى ئۆلچەملىك ئىش ھەققى بويىچە يىلىغا بىر ئايلىق ئىش ھەققى قوشۇپ بېرىلدى. 1945 - يىل 9 - ئاينىڭ 3 - كۈنىدىن 1949 - يىل 9 - ئاينىڭ 30 - كۈنىگىچە بولغان ئارىلىقتا ئىنقىلابىي خىزمەتكە قاتناشقان پېشقەدەم كادىرلارغا تۇرمۇش ياردەم پۇلى قوشۇپ بېرىلمىدى.

بورتالا ناھىيىسىدە كادىرلارنىڭ دەم ئېلىشقا چىقىشى 1982 - يىلى گوۋژويۈەننىڭ پېشقەدەم كادىرلارنىڭ خىزمەتتىن ئايرىلىپ دەم ئېلىشقا چىقىشى توغرىسىدىكى ۋاقتىلىق بەلگىلىمىسى بويىچە باشلاندى. 1985 - يىلىنىڭ ئاخىرىغىچە 45 كادىر دەم ئېلىشقا چىقتى، بۇنىڭ ئىچىدە خەنزۇ كادىر 18، ئاز سانلىق مىللەت كادىر 27. ناھىيە دەرىجىلىك كادىر ئۇچ، بۇنىڭ ئىچىدە ئىككى كىشى ۋىلايەت (ئوبلاست) دەرىجىلىك تەمىناتتىن بەھرىمەن بولدى، دەم ئېلىشقا چىققان باشقا كادىرلار ئىچىدە 18 كىشى ناھىيە (باشقارما) دەرىجىلىك تەمىناتتىن بەھرىمەن بولدى. 25 كىشى پېنسىيىگە چىقىشتىن دەم ئېلىشقا چىقىشقا ئۆزگەرتىلدى.

دەم ئېلىشقا، پېنسىيىگە چىققان پېشقەدەم كادىرلارنىڭ ئاخىرقى ۋەزىپىنى بەختلىك ئۆتكۈزۈشى ئۈچۈن، 1983 - يىل 10 - ئايدا ساقلىق ساقلاش كومىتېتى قۇرۇلدى، بۇنىڭ ئاساسلىق ۋەزىپىسى پېشقەدەم كادىرلارنىڭ ساقلىق ساقلاش خىزمىتىگە مەسئۇل بولۇپ، پېشقەدەم كادىرلار سۇھبەت يىغىنلىرىنى قەرەللىك ئۆتكۈزۈپ، ساقلىق ساقلاش ئەھۋالىنى ۋاقتىدا ئىگىلەپ تۇرۇشتىن ئىبارەت. ساقلىق ساقلاش ئوبېيكتى: دەم ئېلىشقا

چىققان كادىرلار، پېنسىيىگە چىققان بۆلۈم دەرىجىلىكتىن يۇقىرى كادىرلار ۋە پېنسىيىگە چىققان ئىنژېنېرلار، لېكتورلار ھەم پەن - تېخنىكا ساھەسىدىكى زىيالىيلار. جۈملىدىن خەلق جۇمھۇرىيىتى قۇرۇلۇشتىن ئىلگىرى خىزمەتكە قاتناشقان رەھبىرىي كادىرلارغا ناھىيىلىك دوختۇرخانىدا مەخسۇس ساقلىق ساقلاش كېسەل كارىۋىتى ئاجرىتىلدى، كېسەل كۆرۈش ۋە داۋالاشقا مەخسۇس تېببىي خادىم بەلگىلەندى، ساقلىق ساقلاش ئوبېيكتلىرىنىڭ سالامەتلىكى يىلىغا بىر قېتىم ھۆكۈمەت ھېسابىغا تەكشۈرۈلدى.

1984 - يىل 9 - ئايدا پېشقەدەم كادىرلار بۆلۈمى قۇرۇلدى، كادىرلار ئىدارىسىدە پېشقەدەم كادىرلار مۇلازىمەت ئورنى قۇرۇلدى، دەم ئېلىشقا ۋە پېنسىيىگە چىققان كادىرلارنىڭ مۇلازىمەت ۋە باشقۇرۇش خىزمىتىگە مەسئۇل بولۇشقا مەخسۇس خادىم سەپلەندى. ناھىيە مالىيەسىدىن 3500 يۈەن پۇل ئاجرىتىلىپ، پېشقەدەم كادىرلارنىڭ پائالىيەت ئۆيىگە كۆڭۈل ئېچىش مۇئەسسەسلىرى سېتىۋېلىندى. 1985 - يىلغىچە دەم ئېلىشقا چىققان يەتتە كادىر ئىچكى ئۆلكىلەرگە ئېكسكۇرسىيە - داۋالىنىشقا بېرىشقا ئۈيۈشتۇرۇلدى. ھەر يىلى باھار بايرىمى، قۇربان ھېيت قاتارلىق چوڭ ئەنئەنىۋى بايراملاردا پارتىيە - ھۆكۈمەت رەھبەرلىرى ۋە پېشقەدەم كادىرلار بۆلۈمى، كادىرلار تارماقلىرى دەم ئېلىشقا، پېنسىيىگە چىققان كادىرلاردىن ھال سورىدى.

7. ئەمگەك مۇھاپىزىتى

1983 - يىلى ناھىيىدىكى توققۇز كارخانا ئورنىدا ئەمگەك مۇھاپىزىتى خىزمىتىنى قوشۇمچە ئۆتەيدىغان كادىر سەپلەندى، بۇ خىزمەتنى ئەمگەك بۆلۈمى باشقۇردى. 1985 - يىلى بىخەتەر ئىشلەپچىقىرىش، ئەمگەك مۇھاپىزىتى خىزمىتىگە ئەھمىيەت بېرىلىپ، ئەمگەك - كادىرلار ئىدارىسىدە بىخەتەر ئىشلەپچىقىرىش، ئەمگەك بىخەتەرلىكىنى نازارەت قىلىش، پارقازان بېسىم قاچقىنىنى تەكشۈرۈش ۋە باشقۇرۇش، كان رايونىنى بىخەتەرلىكىنى نازارەت قىلىش قاتارلىق ئەمگەك مۇھاپىزىتى خىزمەتلىرىنى قانات يايدۇرىدىغان بىرمەخسۇس كادىر قويۇلدى. شۇ يىلى ئەتىياز ۋە كۈز پەسىللىرىدە ناھىيىدىكى دۆلەت ئىگىلىكىدىكى تۆت زاۋۇتتا بىخەتەر ئىشلەپچىقىرىش، ئەمگەك مۇھاپىزىتى ئومۇمىيۈزلۈك تەكشۈرۈلدى، قىش كىرىشتىن بۇرۇن ئىشلەۋاتقان 12 پار قازانىنىڭ ئىچى ۋە سىرتى تەكشۈرۈلدى، مۇشۇ بىر يىلدا يارىلىنىش ۋە ئۆلۈش ئەھۋالى كۆرۈلمىدى. ناھىيىدىكى 11 كارخانىغا ئەمگەك مۇھاپىزىتى ۋەزىپىسىنى قوشۇمچە ئۆتەيدىغان كادىر سەپلەندى.

8. ئىخچاملاپ تۆۋەنگە چۈشۈرۈش

1961 - يىلى ئۇرۇمچى تۆمۈرىول ئىدارىسى، ئاپتونوم رايونلۇق چارۋىچىلىق نازارىتى، شىنجاڭ ھەربىي رايونىنىڭ ئارقا سەپ تەمىنات باشقارمىسىدىن ئىخچاملىنىپ تۆۋەنگە چۈشۈرۈلگەن 1417 ئىشچى - خىزمەتچى، بورتالا ئوبلاستىدىن ئىخچاملانغان 226 ئىشچى - خىزمەتچى بولۇپ جەمئىي 1643 كىشى «يالقۇن»، «ئۇچقۇن»، «يېڭى ھايات» گۈڭشېلىرى ۋە «ئالغا» چارۋىچىلىق فېرمىسىغا ماكانلىشىشقا چۈشۈرۈلدى. 1962 - يىلى بورتالا ئوبلاستىدىن ئىخچاملانغان 386 ئىشچى - خىزمەتچى بورتالادىكى گۈڭشې (مەيدان - فېرما) لارغا چۈشۈرۈلدى. 1963 - يىل 5 - ئايدا ناھىيىدىن 47 ئىشچى - خىزمەتچى ئىخچاملاندى، بۇنىڭ ئىچىدە شتات ئېشىپ كەتكەنلىكتىن ئىخچاملانغىنى 22، قانۇنسىز قوبۇل قىلىنغانلىقتىن ئىخچاملانغىنى تۆت، خىزمەتكە مۇۋاپىق كەلمىگەنلىكتىن ئىخچاملانغىنى توققۇز، پراكتىكا داۋامىدا لاياقەتسىز بولغىنى 12. ئىخچاملانغان 47 ئىشچى - خىزمەتچى ئىچىدە ئەر 34، ئايال 13. بۇلار گۈڭشې (مەيدان - فېرما) لارغا ماكانلىشىشقا ئەۋەتىلدى.

1966 - يىل 10 - ئايدا ناھىيىدىن 71 ئىشچى - خىزمەتچى ئىخچاملىنىپ، يېزىلارغا چۈشۈرۈلدى. 1970 - يىل 6 - ئايدىن 1971 - يىل باھار بايرىمىغىچە ئوبلاست، ناھىيە دەرىجىلىك ئىدارە - جەمئىيەتلەردىن 59 ئائىلىلىك كادىر (193 كىشى) تۆۋەنگە چۈشۈرۈلدى، ئۇلاردىن سەككىز ئائىلە (19 كىشى) «قىزىل بايراق» گۇڭشېسىغا، 18 ئائىلە (54 كىشى) «ئۇچقۇن» گۇڭشېسىغا، 16 ئائىلە (56 كىشى) «غالىبىيەت» گۇڭشېسىغا، 12 ئائىلە (43 كىشى) «يالقۇن» گۇڭشېسىغا، بەش ئائىلە (21 كىشى) «ئالغا» چارۋىچىلىق فېرمىسىغا تەقسىم قىلىندى.

9. زىيالىي ياشلارنىڭ تاغ ۋە يېزىلارغا بېرىشى

1965 - يىلى بورتالا ناھىيىسىدە ناھىيە بازىرىدىكى ئىش كۈتۈپ تۇرغان زىيالىي ياشلارنى تاغ ۋە يېزىلارغا ئەۋەتىش خىزمىتى پەيدىنپەي قانات يايدۇرۇلدى، شۇ يىلى 1 - تۇركۈمدە توقۇز زىيالىي ياش ئەترەتتە ماكانلىشىشقا ئورۇنلاشتۇرۇلدى. 1968 - يىلى كۈزدە دۆلەتنىڭ بىر تۈتاش تەقسىم قىلىشى بىلەن يېزىغا چۈشۈرۈلگەن ئالىي مەكتەپ ۋە تېخنىكۇمنى پۈتتۈرگەن 28 ئوقۇغۇچى قوبۇل قىلىنىپ ئورۇنلاشتۇرۇلدى. شۇ يىلى 12 - ئايدا بورتالا ناھىيىسىدىكى ۋە ئوبلاستقا بىۋاستە قاراشلىق ئالاقىدار ئورۇنلاردىكى رەسمىي بازار ئاھالىسىلىق نوپۇس - ئاشلىق مۇناسىۋىتى بولغان تولۇق ئوتتۇرا مەكتەپنى پۈتتۈرگەن ئوقۇغۇچىلار ۋە داۋاملىق ئۆرلەپ ئوقۇيالمايدىغان تولۇقسىز ئوتتۇرا مەكتەپنى پۈتتۈرگەن ئوقۇغۇچىلار ئەترەتلەرگە ئورۇنلاشتۇرۇلدى. شۇنىڭ بىلەن بىللە، دۆلەت تەرىپىدىن بىر تۈتاش تەقسىم قىلىنىپ، قايتا تەربىيە ئېلىش ئۈچۈن بورتالا ناھىيىسىگە ئەۋەتىلگەن بىر تۈركۈم ئالىي مەكتەپ ۋە تېخنىكۇمنى پۈتتۈرگەن ئوقۇغۇچىلار ۋە باشقا جايلاردىكى ناھىيىدىن يۇقىرى زىيالىي ياشلار ئىشخانىسىنىڭ تونۇشتۇرۇشى بىلەن قايتا تەربىيە ئېلىش ئۈچۈن بۇ يەرگە ئەۋەتىلگەن تولۇق ئوتتۇرا، تولۇقسىز ئوتتۇرا مەكتەپنى پۈتتۈرگەن ئوقۇغۇچىلار قوبۇل قىلىنىپ ئورۇنلاشتۇرۇلدى. 1965 - يىلدىن 1977 - يىلغىچە ناھىيە بويىچە 2017 زىيالىي ياش ئورۇنلاشتۇرۇلدى، بۇنىڭ ئىچىدە يېزىغا چۈشكەن زىيالىي ياش 1243، يۇرتىغا قايتقان زىيالىي ياش 637، ئالىي مەكتەپ ۋە تېخنىكۇمنى پۈتتۈرگەن ئوقۇغۇچى 137. زىيالىي ياشلارنىڭ تاغ ۋە يېزىلارغا بېرىش شەكلى دەسلەپتىكى تارقاق، يەككە ئورۇنلاشتۇرۇشتىن كوللېكتىپ ھالدا ئەترەتلەرگە ماكانلىشىشقا راۋاجلاندى، ئاندىن كېيىن ئەترەتلەرگە ماكانلىشىشتىن گۇڭشې - ئەترەت مۇناسىۋىتى باغلاپ، سىستېمىلار بويىچە تەقسىم قىلىپ، بىر تۈتاش باشقۇرۇشقا ئۆتتى. 1977 - يىلغىچە ناھىيىدىن زىيالىي ياشلار ئۇقتۇلىرىغا 407 كۆپ مېتر ياغاچ يۆتكەپ بېرىلىپ، 39 زىيالىي ياشلار ئۇقتىسى قۇرۇلدى، زىيالىي ياشلارغا 604 مىڭ 650 يۈەن ماكانلىشىش يارەم خىراجىتى ئاجرىتىپ بېرىلدى.

§ 3. كادىرلار خىزمىتى

1. كادىرلارنىڭ كېلىش مەنبەسى

جۇڭخۇا خەلق جۇمھۇرىيىتى قۇرۇلغان دەسلەپكى مەزگىللەردە كادىرلار، ئاساسەن، سابىق ئوچ ۋىلايەت ئىنقىلابى قوشۇنىدىكى خىزمەتچىلەر ۋە جۇڭگو خەلق ئازادلىق ئارمىيىسى 1 - دالا ئارمىيىسى 1 - بىڭتۇەن قۇرۇلۇش قىلغۇچى قىسىملار تۈەندىن كەسىپ ئالماشتۇرغان بىر قىسىم كادىرلاردىن ئىبارەت ئىدى. شۇنىڭ

بىلەن بىللە، شۇ جايدىكى ئاز سانلىق مىللەتتىن بولغان جەمئىيەت ياشلىرىدىن 27 سى قوبۇل قىلىنىپ، تەربىيىلەش ئارقىلىق ناھىيىلىك، رايونلۇق، يېزىلىق ھۆكۈمەتلەرگە كادىرلىققا تەقسىم قىلىندى. 1953 - يىلى يەر ئىسلاھاتى خىزمىتە ئەترىتىدىن بىر تۈركۈم كادىر يۆتكەپ كېلىنىپ، ئۇنىڭ ئۈستىگە، شۇ جايدىكى دېھقانلار ئارىسىدىن بىر تۈركۈم ئاكتىپلار تاللىنىپ، ئاساسىي قاتلام كادىرلار قوشۇنى تولۇقلاندى، كېيىن داۋاملىق تۇرۇدە ئازادلىق ئارمىيىسىدىن كەسىپ ئالماشتۇرغان كادىرلار ۋە چېگرا رايون قۇرۇلۇشىغا ياردەم بېرىشكە كەلگەن ياشلار، ئوتتۇرا ياشلىقلار ھەم شۇ جايدىكى ئاھالىلەر ئارىسىدىن يېڭى كادىر قوبۇل قىلىندى.

1954 - يىلى ناھىيىدە بەش نەپەر ناھىيە دەرىجىلىك كادىر، 27 نەپەر بۆلۈم دەرىجىلىك كادىر ئۆستۈرۈلدى، ئادەتتىكى كادىردىن 130 ى قوبۇل قىلىندى. ناھىيىلىك پارتىيە - ھۆكۈمەت ئورۇنلىرىدىكى رەھبىرىي كادىرلار پارتىيە قۇرۇلتىيى ۋە خەلق قۇرۇلتىيىدا سايلاپ چىقىلدى ھەمدە يۇقىرى دەرىجىلىك مەسئۇل تارماقلارغا يوللىنىپ تەستىقلىتىلدى. بەزىدە ئېھتىياجغا قاراپ بىر قىسىم رەھبىرىي كادىرلار يۇقىرى دەرىجىلىك پارتىيە - ھۆكۈمەت تارماقلىرى تەرىپىدىن تەيىنلەندى.

50 - يىللارنىڭ كېيىنكى مەزگىللىرىدىن باشلاپ قوشۇلغان كادىرلار، ئاساسەن، ئالىي مەكتەپ ۋە تېخنىكۇمنى پۈتتۈرگەن ئوقۇغۇچىلاردىن تەقسىم قىلىندى. 1963 - يىلدىن 1970 - يىلغىچە ئالىي مەكتەپ ۋە تېخنىكۇمنى پۈتتۈرگەن 202 ئوقۇغۇچى ئورۇنلاشتۇرۇلدى، بۇنىڭ ئىچىدە ئايال 97. بۇلار گۇڭشې (مەيدان - فېرما)، كارخانا، كەسپىي ئورۇنلارغا كادىرلىققا تەقسىم قىلىندى. 1972 - يىلى تاغ ۋە يېزىلارغا بارغان زىيالىي ياشلاردىن 34 ى ئورۇنلاشتۇرۇلدى، بۇلار مەكتەپلەر، كارخانا، كەسپىي ئورۇنلارغا ئوقۇتقۇچىلىق ياكى كادىرلىققا تەقسىم قىلىندى. 1973 - يىلى گوۋۇيۈەننىڭ ھۇججىتى ئىزچىللاشتۇرۇلۇپ، ئاساسىي قاتلامدا ئۇزاق ۋاقىت ۋاقىتلىق ئوقۇتقۇچى بولغان توققۇز نەپەر خەلق ئوقۇتقۇچىسى دەرىجىلىك ئوقۇتقۇچىلىققا ئوتكۈزۈلدى. 1976 - يىل 8 - ئايدا ئاپتونوم ئوبلاستتىن بورتالا ناھىيىسىگە تەقسىم قىلىنغان 15 يېڭى كادىر، ئىلى شەھەن شۆيۈەننىڭ پۈتتۈرگەن ئالتە ئوقۇغۇچى، ئاساسەن، كارخانا، كەسپىي ئورۇنلار ۋە ماۋارىپ تارماقلىرىغا ئورۇنلاشتۇرۇلدى.

«مەدەنىيەت زور ئىنقىلابى» مەزگىلىدە كادىرلار تۈزۈمى قالايمىقانلىشىپ، «ئىشچىلىق شتاتىدا تۇرۇپ كادىرلىق ۋەزىپىسىنى ئۆتەش»، «دېھقان تۇرۇپ كادىرلىق ۋەزىپىسىنى ئۆتەش» ئەھۋالى كۆپلەپ كېلىپ چىقتى.

1978 - يىلى پارتىيىنىڭ كادىرلار سىياسىتى ئەمەلىيلەشتۈرۈلۈپ، ناھەق، يالغان، خاتا ئەنزىلەر ئاقلاندى، جەمئىي 66 كادىر خىزمەت ئورنىغا قايتۇرۇپ كېلىندى.

1979 - يىلى بورتالا ناھىيىسىدە ناھىيە دەرىجىلىك كادىر 22 گە يەتتى، بۇنىڭ ئىچىدە ئاز سانلىق مىللەت كادىر 12 بولۇپ، 54% نى ئىگىلىدى؛ بۆلۈم دەرىجىلىك كادىر 160 قا يەتتى، بۇنىڭ ئىچىدە ئاز سانلىق مىللەت كادىر 75 بولۇپ، 47% نى ئىگىلىدى. شۇ يىلى 9 - ئايدا يېزىدا قايتا تەربىيە ئېلىۋاتقان زىيالىي ياشلار ۋە يېزىلاردىكى 35 ياشتىن تۆۋەن تايانچلار ئارىسىدىن بىر تۈركۈم كادىر قوبۇل قىلىنىپ، گۇڭشې (مەيدان - فېرما) لاردىكى ئاساسىي قاتلام كادىرلار قوشۇنى تولۇقلاندى.

1980 - يىلى ناھىيىدە خەلق ئوقۇتقۇچىلىرىنى دەرىجىلىك ئوقۇتقۇچىلىققا ئوتكۈزۈش خىزمىتى قانات يايدى. سىياسىي جەھەتتىن تەكشۈرۈش، كەسپىي ئىقتىدارىنى كۆزىتىش ۋە بىلىم جەھەتتىن ئىمتىھان ئېلىش ئارقىلىق 369 خەلق ئوقۇتقۇچىسى دەرىجىلىك ئوقۇتقۇچىلىققا ئوتكۈزۈلدى. كادىرلار تۈزۈمىنىڭ ئۈزلۈكسىز مۇكەممەللىشىشىگە ئەگىشىپ، كادىر قوبۇل قىلىش ئۇلچىمىمۇ مۇۋاسىپ تۈردە ئۆستى. ئاساسلىق قوبۇل قىلىش ئوبيېكتى: 1) دەرىجىلىك قىلىدىغان تېخنىكۇمدىن يۇقىرى ئوقۇش تارىخىغا ئىگە بولغان دەرىجىلىك ئورگانلىرى ۋە كارخانا، كەسپىي ئورۇنلاردىكى ئىشچىلار ھەم جەمئىيەتتە ئىش كۈتۈپ تۇرغان خادىملار؛

2) بەلگىلىك بىلىم سەۋىيىسىگە ۋە كەسپىي ئىلقتىدارغا ئىگە مۇنەۋۋەر ئىشچىلار ؛ 3) تولۇق ئوتتۇرىدىن يۇقىرى مەلۇماتقا ئىگە ناھىيە بازىرىدىكى ئىش كۈتۈپ تۇرغان ياشلار ۋە ھەربىي سەپتىن چېكىنگەن ھەربىيلەر.

2. كادىرلار خىزمىتىنى باشقۇرۇش

جۇڭخۇا خەلق جۇمھۇرىيىتى قۇرۇلغاندىن كېيىن ناھىيىدە مەخسۇس كادىرلار خىزمىتى ئاپپاراتى تەسىس قىلىنمىدى، كادىرلار خىزمىتىنى، ئاساسەن، خەلق ئىشلىرى ئىدارىسى ۋە تەشكىلات بۆلۈمى قوشۇمچە باشقۇردى. 1964 - يىلى كادىرلار بۆلۈمى قۇرۇلۇپ، كادىرلار خىزمىتىنى باشقۇرۇش كۈچەيتىلدى. 1979 - يىلى كادىرلار بۆلۈمى ئەسلىگە كەلتۈرۈلۈپ، كادىرلارنى باشقۇرۇش دائىرىسى تەڭشەلدى، پارتكومىنىڭ ھەر قايسى تارماقلىرىدىكى ئاددىتىكى كادىرلارنى تەشكىلات بۆلۈمى باشقۇردى، باشقا تارماقلاردىكى ئاددىتىكى كادىرلارنى ناھىيىلىك خەلق ئىشلىرى ئىدارىسى باشقۇردى.

1979 - يىل 12 - ئايدا بورتالا ئوبلاستلىق كادىرلار ئىدارىسى چىقارغان ئۇقتۇرۇشنىڭ روھىغا ئاساسەن، ھەر قايسى ئورۇنلار «ئىشچىلىق شتاتىدا تۇرۇپ كادىرلىق ۋەزىپىسىنى ئۆتەيدىغان» ، «دېھقان تۇرۇپ كادىرلىق ۋەزىپىسىنى ئۆتەيدىغان» خادىملارنى ئىشلەتمىدى. 1980 - يىل 1 - ئايدا تۆتىنى زامانىۋىلاشتۇرۇش قۇرۇلۇشىنىڭ ئېھتىياجىغا ئويغۇنلىشىش ئۈچۈن، ئالاقىدار ئورۇنلاردىكى كادىرلار خىزمىتىگە مەسئۇل رەھبىرى كادىرلار قاتناشقان كادىرلار خىزمىتى سۆھبەت يىغىنى ئۆتكۈزۈلدى، يىغىندا كادىرلارنى تەقسىم قىلىش، سىناپ كۆرۈش، ئىشقا قويۇش، مۇكاپاتلاش - جازالاش قاتارلىق مەسىلىلەر ئۈستىدە كەڭ مۇزاكىرە ئېلىپ بېرىلىپ، كادىرلار خىزمىتىنى باشقۇرۇشنى ياخشىلاش تەدبىرلىرى ئوتتۇرىغا قويۇلدى.

بورتالا ناھىيىسىنىڭ كادىرلارنى تەقسىم قىلىش خىزمىتىدە رىئايە قىلىدىغان پىرىنسىپى ئىشلەپچىقىرىش ۋە پەن - تېخنىكىنىڭ 1 - سەپىگە يۈزلىنىشتە چىڭ تۇرۇپ، مۇھىم نۇقتىنى گەۋدىلەندۈرۈپ، جىددىي ئېھتىياجغا كاپالەتلىك قىلىش، مۇڭاپىق ئىشقا قويۇپ، ئالاھىدىلىكىدىن پايدىلىنىشتىن ئىبارەت بولدى. كەسپىي تېخنىكا كادىرلىرىنى تەقسىم قىلىشتا، ئۆز كەسپىگە قويۇش، ئۆگەنگىنىنى ئىشلىتىش ئىمكان قەدەر ئىشقا ئاشۇرۇلدى. كادىرلار باشقا ئۆلكىلەرگە يۆتكىلىپ كېتىشنى تەلەپ قىلسا، ئەھۋالى ئالاھىدە بولغان ئايرىملىرىدىن سىرت، ئاددىتە، يۆتكىلىپ كېتىشكە رۇخسەت قىلىنمىدى، كەسپىي تېخنىكا كادىرلىرى تېخىمۇ قاتتىق تىزگىنلەندى.

كادىرلارنى تەقسىم قىلىشقا دائىر بىر قانچە كونكرېت بەلگىلىمە:

1) كوللېكتىپ مۇلۇكچىلىكىدىكى ئورۇنلاردا ئىشلەيدىغان كادىرلارنىڭ، ئاددىتە، ئومۇمىي خەلق مۇلۇكچىلىكىدىكى ئورۇنلارغا يۆتكىلىپ كېلىشىگە بولمايدۇ، ئايرىملىرىنى ھەقىقەتەن يۆتكەپ كېلىش زۆرۈر تېپىلسا، يۆتكەپ كەلگۈچى ئورۇندا كادىر قوبۇل قىلىش كۆرسەتكۈچى بولۇشى كېرەك.

2) ئومۇمىي خەلق مۇلۇكچىلىكىدىكى ئورۇنلاردا ئىشلەيدىغان كادىرلارنىڭ كوللېكتىپ مۇلۇكچىلىكىدىكى ئورۇنلارغا بېرىپ ئىشلىشىگە مەدەت ۋە ئىلھام بېرىلىدۇ. كوللېكتىپ مۇلۇكچىلىكىدىكى ئورۇنلارغا يۆتكىلىپ بارغان ئومۇمىي خەلق مۇلۇكچىلىكىدىكى كادىرلارنىڭ ئومۇمىي خەلق مۇلۇكچىلىكىدىكى ئورۇنلارغا يۆتكىلىپ كېتىشىگە بولىدۇ.

3) سوھبەت تارماقلىرىدىكى رەھبىرى كادىرلار ۋە كەسپىي تېخنىكا كادىرلىرى، ئاددىتە، سىستېما ھالقىپ يۆتكەلمەيدۇ.

4) ئوتتۇرا، باشلانغۇچ مەكتەپ ئوقۇتقۇچىلىرىنى ياتارىپ سىستېمىسىنىڭ ئىچكى قىسمىدا يۆتكەشكە

توغرا كەلگەندە، شەھەرلىك مائارىپ مەمۇرىيەت تارمىقى بۇاستە مۇناسىۋەتلىشىپ بېجىرىدۇ. ئوتتۇرا باشلانغۇچ مەكتەپ ئوقۇتقۇچىلىرىنى سىستېما ھالقىپ يۆتكەپ كېلىش، يۆتكەپ كېتىشتە شەھەرلىك مائارىپ مەمۇرىيەت تارمىقىنىڭ ماقۇللۇقىنى ئېلىش كېرەك، بۇنى كادىرلار ئىدارىسى تەستىقلايدۇ ۋە يۆتكەش رەسمىيىتىنى بېجىرىدۇ.

5) ئەر - خوتۇنلارنىڭ ئىككى جايدا بولۇش مەسىلىسىنى ھەل قىلىش ئۈچۈن يۆتكىلىدىغان كادىرلار، ئادەتتە، ئائىلە ئاساسى بولغان جايغا يۆتكەپ كېلىنىشى لازىم، ئەمما ئائىلە ئاساسى بولمىغان تەرەپنىڭ ئالاھىدە قىينىچىلىقى بولسا ياكى خىزمەت ئورنىدىن ھەقىقەتەن ئايرىلغىلى بولمايدىغان كەسپىي تېخنىكا تايانچى ياكى پارتىيە - ھۆكۈمەت تايانچى بولسا، يەنە بىر تەرەپنىڭ يۆتكىلىپ كېلىشىگە رۇخسەت قىلىنمىدۇ.

6) يېنىدا ھالىدىن خەۋەر ئالىدىغان پەرزەنتى يوق بوۋاي - مومايلارنى، ئالدى بىلەن، پەرزەنتىنىڭ يېنىغا بېرىپ تۇرۇشقا سەپەرۋەر قىلىش لازىم، پەرزەنتىنىڭ يېنىغا بېرىشتا ھەقىقەتەن قىينىچىلىقى بولسا، يېنىغا كېلىپ ھالىدىن خەۋەر ئېلىشقا بىر پەرزەنتىنى يۆتكەپ كېلىشكە بولىدۇ.

3. كادىرلارنىڭ ئەمگەككە قاتنىشىشى

1957 - يىلى مەركەز ھەر دەرىجىلىك رەھبەرلەرنىڭ جىسمانىي ئەمگەككە قاتنىشىشى توغرىسىدا چاقىرىق چىقارغاندىن كېيىن، ناھىيىلىك پارتكوم ئورگان كادىرلىرىنى يېزىلارغا بېرىپ، يېزا ئىگىلىك ئەمگىكىگە قاتنىشىشقا دائىم ئۇيۇشتۇردى ۋە بۇنى تەدرىجىي ھالدا تۈزۈمگە ئايلاندۇردى. 1963 - يىلى ناھىيىلىك پارتكوم ناھىيە دەرىجىلىكتىن يۇقىرى ئىدارە - جەمئىيەت، كارخانا، كەسپىي ئورۇنلاردا خىزمەت ئىشلەۋاتقان كادىرلاردىن ياشانغان ۋە ئاغرىقچانلىرىدىن باشقىلىرىنىڭ يىلىغا 50 كۈندىن ئارتۇق ئەمگەككە قاتنىشىشى، ناھىيىلىك پارتكوم ئەزالىرىنىڭ ئون كۈندىن ئارتۇق ئەمگەككە قاتنىشىشىنى بەلگىلىدى. بۇنىڭ كونكرېت ئۇسۇلى مۇنداق بولدى: ھەر قايسى ئورۇنلار ئۆز ئورنىنىڭ كەسپىي خىزمىتىگە بىرلەشتۈرۈپ، ئىشلەپچىقىرىش ئەتىرەتلىرى بىلەن ئالاقىلىشىپ، كادىرلارنى ئەزالار بىلەن بىللە ئەمگەككە قاتناشتۇردى، ئەمگەككە قاتناشقان ھەر بىر كادىرغا ئەمگەك كېنىشكىسى تارقىتىپ بېرىلدى، ئۇلار قەيەردە ئەمگەك قىلسا، شۇ يەردىكى ئىشلەپچىقىرىش ئەترىتى تىزىملىدى. 1964 - يىلى 187 كادىر ئەمگەككە قاتنىشىشقا تۆۋەنگە چۈشۈرۈلدى.

1965 - يىل 1 - ئايدا ناھىيە دەرىجىلىك ئىدارە - جەمئىيەتلەردىكى 290 كادىر ۋە ئىشچى - خىزمەتچى ھارۋىلارنى ھەيدەپ، قول ھارۋىسى ۋە چانىلارنى سۈرەپ، قەھرىتان سوغۇقتا قارىماي تاغدىن ئوغۇت توشۇدى، ئىككى كۈندە 250 مىڭ كىلوگرامدىن ئارتۇق ئوغۇت ئەكىلىپ، يېزا ئىگىلىكىگە ياردەم قىلدى. 1977 - يىلى ناھىيە دەرىجىلىك رەھبىرىي كادىرلار جەمئىي 532 كۈن ئەمگەككە قاتناشتى، ئەمگەككە قاتناشقان كۈن سانى ئەڭ كۆپ بولغانلار: ناھىيىلىك ئىنقىلابىي كومىتېتنىڭ مۇئاۋىن مۇدىرى لى شاڭگۈەن 120 كۈن، ئىنقىلابىي كومىتېتنىڭ مۇدىرى يەن جېنۇ 65 كۈن، ئىنقىلابىي كومىتېتنىڭ مۇئاۋىن مۇدىرى ھەمىت مەجىت 65 كۈن؛ ئەڭ ئاز قاتناشقانلىرى ئون كۈن قاتناشتى.

4. خادىملار شتاتى

مىنگونىڭ 22 - يىلى (1933 - يىلى) شېڭ شىسەي شىنجاڭغا ھۆكۈمرانلىق قىلغاندىن كېيىن، بورتالا ناھىيىلىك ھۆكۈمەتنىڭ شتاتىنى تۆۋەندىكىدەك رەسمىي بېكىتتى: ھاكىم بىر، كاتىپ بىر، بۆلۈم باشلىقى

تۆت، 1 - دەرىجىلىك بۆلۈم ئەزاسى ئىككى، 2 - دەرىجىلىك بۆلۈم ئەزاسى ئىككى، ئىش بېجىرگۈچى بىر، كاتىپ ئىككى، تەرجىمان بىر، مۇھاپىزەتچى تۆت، كۆزەتچى بىر، ھارۋىكەش بىر، جەمئىي 23 كىشى.

مىنگونىك 34 - يىلى (1945 - يىلى) ئۈچ ۋىلايەت ئىنقىلابى مەزگىلىدە بورتالا ناھىيىلىك ھۆكۈمەتنىك شتاتى تۆۋەندىكىدەك بېكىتىلدى: ھاكىم بىر، مۇئاۋىن ھاكىم بىر، خاتىرىلىگۈچى بىر، بۆلۈم باشلىقى تۆت، تۈرمە باشلىقى بىر، ئادەتتىكى خىزمەتچى 11، جەمئىي 19 كىشى.

1953 - يىلى ناھىيىلىك پارتكوم شتاتى 25 بولدى، ئەمەلىيەتتە 18 كادىر ئىشلىدى؛ رايونلۇق پارتكومنىك شتاتى 18 بولدى، ئەمەلىيەتتە ئالتە كادىر ئىشلىدى؛ ناھىيىلىك ھۆكۈمەتنىك شتاتى 45 بولدى، ئەمەلىيەتتە 41 كادىر ئىشلىدى؛ رايونلۇق ھۆكۈمەتنىك شتاتى 36 بولدى، ئەمەلىيەتتە 36 كادىر ئىشلىدى، بۇنىڭ ئىچىدە رايون باشلىقى بىر، مۇئاۋىن رايون باشلىقى بەش، ئادەتتىكى كادىر 30.

1954 - يىلى ناھىيىلىك پارتىيە - ھۆكۈمەت ئورگانلىرى جامائەت تەشكىلاتلىرىنىڭ شتاتى 121 بولدى، ئەمەلىيەتتە 119 كىشى ئىشلىدى، ناھىيە بويىچە ئومۇمىي كادىر 258 گە يەتتى.

1956 - يىلى ناھىيىلىك پارتىيە - ھۆكۈمەت ئورگانلىرى، ئاممىۋى تەشكىلاتلارنىڭ شتاتى 140 بولدى، ئەمەلىيەتتە 138 كىشى ئىشلىدى، بۇنىڭ ئىچىدە كادىر 125، قارا خىزمەتچى 12. يېزا كادىرلىرىنىڭ شتاتى 39 ئىدى، ئەمەلىيەتتە 46 كىشى ئىشلىدى، بۇنىڭ ئىچىدە دېھقانچىلىق يېزىلىرىدىكىسى 28، چارۋىچىلىق يېزىلىرىدىكىسى 18.

1957 - يىلى كادىرلار شتاتى 270 بولدى. بۇنىڭ ئىچىدە ناھىيە دەرىجىلىك كادىر بەش، بۆلۈم دەرىجىلىك كادىر 50 (ئەمەلىيەتتە 39 كادىر ئىشلىدى)، ئادەتتىكى كادىر 215. ناھىيىلىك پارتىيە - جامائەت سىستېمىسىنىڭ كادىر شتاتى 58 بولدى، ناھىيىلىك ھۆكۈمەت (2 -، 3 - رايونلۇق ھۆكۈمەتلەر شۇنىڭ ئىچىدە) نىڭ شتاتى 113 بولدى. شۇ يىلنىڭ ئاخىرىدا ناھىيە دەرىجىلىك مەمۇرىي ئورۇنلار ئىخچاملىنىپ باشقىدىن تەشكىل قىلىندى. باشقىدىن تەشكىل قىلىنغاندىن كېيىنكى بورتالا ناھىيىسىنىڭ شتاتى مۇنداق بولدى: ناھىيىلىك پارتىيە - جامائەت سىستېمىسىدا 38 كىشى، ناھىيىلىك خەلق كومىتېتىدا 53 كىشى، رايون كادىرى 32.

1958 - يىلى بورتالا ناھىيىسىدە ناھىيە دەرىجىلىك ئىش بېجىرىش ئاپپاراتلىرى ئەمەلدىن قالدۇرۇلدى، ناھىيە دەرىجىلىك ئىدارە - جەمئىيەتلەر شتاتى 123 بولدى، بۇنىڭ ئىچىدە 19 كىشى بورتالانىڭ ئۈچ رايونىغا تەقسىم قىلىندى، 104 كىشى ئوبلاست دەرىجىلىك ئورۇنلارغا تەقسىم قىلىندى.

1963 - يىلى بورتالا ناھىيىسىدە ناھىيە دەرىجىلىك ئاپپاراتلار ئەسلىگە كەلتۈرۈلگەندىن كېيىن، ناھىيىلىك خەلق كومىتېتىنىڭ شتاتى 50 بولدى، ئەمەلىيەتتە 37 كىشى ئىشلىدى. پارتىيە - جامائەت سىستېمىسىنىڭ شتاتى ئېنىق ئەمەس، ئەمەلىيەتتە 21 كىشى ئىشلىدى.

1978 - يىلدىن كېيىن، ئورگانلار خىزمىتى پەيدىنپەي مۇنتىزىملىشىشقا يۈزلەندى. خادىملارنىڭ بەلگىلەنگەن شتاتى ئەسلىگە كەلتۈرۈلدى. 1980 - يىل 7 - ئاينىڭ 24 - كۈنى ناھىيىلىك شتات كومىتېتى ئەسلىگە كەلتۈرۈلدى. شۇ يىلى ناھىيىلىك پارتىيە - ھۆكۈمەت ئورگانلىرى، جامائەت تەشكىلاتلىرىنىڭ شتاتى 410 بولدى، بۇنىڭ ئىچىدە ناھىيىلىك پارتىيە - جامائەت سىستېمىسىدا 60 كىشى، ھۆكۈمەت سىستېمىسىدا 151 كىشى، گۈڭشىلاردا 199 كىشى. 1981 - يىل 5 - ئايدا ناھىيىلىك شتات كومىتېتىنىڭ ئەزالىرى تەڭشەلدى.

1985 - يىلى پارتىيە - ھۆكۈمەت ئورگانلىرى، جامائەت تەشكىلاتلىرىنىڭ شتاتى 535 بولدى، بۇنىڭ ئىچىدە پارتىيە - جامائەت سىستېمىسىنىڭ شتاتى 95، ھۆكۈمەت سىستېمىسىنىڭ شتاتى 220، يېزا - بازار، مەيدانلارنىڭ شتاتى 220.

يۇرتالا شەھىرىنىڭ كادىرلار ئەھۋالى

سىياسەت 9 — 5

تۇرلەر / سانى / يىللار	تۇمۇمىي سانى	جىنسى		مىللەت قۇرۇلمىسى						ساھەلەر قۇرۇلمىسى							
		ئەر	ئايال	خەنزۇ	ئۇيغۇر	قازاق	موڭغول	خوتەنزۇ	باشقا مىللەتلەر	پارتىيە - جامائەت	سىياسىي - قانۇن	دېھقان - چارۋىچىلىق - ئورمانچىلىق	مالىيە - سودا	سانائەت - قاتناش - پوچتا - تېلېگراف	مەدەنىيەت - مائارىپ - ساھىيە	ئومۇمتۇرا - باشقارما - خوجايىنلىق - قوغداش قۇچىسى	باشقىلار
1951 — 1950	206	200	6	19	87	61	26	1	12	15	17	54	16	1	6		97
1953	222	193	29	26	95	58	35	3	5	27	25	60	29	6	15		60
1954	258	231	27	56	115	46	27	3	11	46	32	68	31	9	17		55
1955	220	190	30	36						55	39	37	30	3	7		49
1956	261	228	33	56	112	48	35	1	9	57	35	50	33	8	21		57
1957	268	239	29	55	116	49	40	3	5	59	38	52	30	7	24		58
1963	452	382	70	206	141	41	59	4	1	44	42	191	84	7	35		49
1964	487	423	64	225	141	46	66	3	6	36	46	202	95	8	37		63
1965	517	451	66	235	145	50	77	3	7	54	50	219	77	16	37		64
1971	833	630	203	467	182	60	107	6	11	78	32	65	235	18	52	154	199
1972	931	691	240	525	213	66	110	7	10	267	31	102	177	20	74	216	44
1973	916	670	246	474	241	75	105	10	11	جامائەت 6	58	104	139	51	87	247	224
1974	957	709	248	480	249	91	115	7	15	182	70	117	117	42	126	268	35
1975	1038	749	289	516	280	91	132	7	12	257	67	65	141		114	306	88
1976	1215	875	340	636	319	96	118	33	13	261	78	111	191	50	145	348	31
1977	1337	932	405	688	335	123	169	7	15	236	88	140	199	57	173	393	51
1978	1416	960	456	711	353	137	189	10	16	80	93	217	226	94	178	453	75
1979	1458	995	463	727	372	145	193	8	13	117	112	287	230	68	582		62
1980	2081	1348	733	1060	518	226	251	13	13	96	114	334	204	61	205	938	129
1981	2295	1977	318	1097	624	220	281	57	16	95	164	324	156	88	239	1079	150
1982	2604	1651	953	1215	718	289	336	26	20	97	182	362	259	83		1473	148
1983	2770	1769	1001	1221	835	314	335	25	20	108							
1984	2821	1831	990	1252	850	299	353	42	25	117	152	482	285	33	280	1277	195
1985	3099	1765	1334	1314	924	399	412	28	22	137	160	439	278	36	321	1369	339

X باب

جامائەت خەۋپسىزلىكى

§ 1. ئاپپاراتلار

مىنگونىڭ 23 - يىلى (1934 - يىلى) دىن ئىلگىرى مەخسۇس جەمئىيەت ئامانلىقى ئورگىنى يوق ئىدى، پەقەت تۆت نەپەر ھۆكۈمەت ساقچىسى، بىر گۇندىپاي، بىر مىراخور بار ئىدى، ئۇلارنى ھاكىم ئەنزە بېجىرىشتە پايدىلىنىش ئۈچۈن يۆتكەپ ئىشلىتەتتى. جازا ھۆكۈم قىلىنغان جىنايەتچىلەرگە قاماق جازاسى ئىجرا قىلىش ئۈچۈن جىڭ ناھىيىسىگە يالاپ ئېلىپ بېرىلاتتى.

مىنگونىڭ 24 - يىلى (1935 - يىلى) 11 - ئاينىڭ 1 - كۈنى بورتالادا ئاتلىق ساقچىلار ئەترىتى قۇرۇلۇپ، قاۋۇل 12 ئاتلىق ساقچى قوبۇل قىلىندى، ئۇلار جىنايەتچىلەرنى يالاش، جەمئىيەت ئامانلىقىنى ساقلاش ئىشلىرىنى قىلدى، ئۇلارغا مىلتىق، ئات ۋە كىيىم - كېچەك سەپلەپ بېرىلدى.

مىنگونىڭ 25 - يىلى (1936 - يىلى) 1 - ئاينىڭ 1 - كۈنى ناھىيىلىك ساقچى ئىدارىسى تەسىس قىلىندى، لى جىنگۇي ئىدارە باشلىقلىقىغا تەينىلەندى. ئىدارە قارمىقىدا نازارەتچى، خەت - ئالاقە ئىشلىرىنى بېجىرگۈچى، تەپتىش، ساقچى باشلىقى ۋە ساقچىلار قويۇلدى. 750 تال ئوق، ئون دانە توققۇز ئاتار ماۋزۇر، ئوچ دانە توققۇز ئاتار ماۋزۇر ئاتلىق ئەسكەرلەر مىلتىقى، ئىككى دانە بىردەن مىلتىقى، بىردانە ۋېيچياك مىلتىقى سەپلەپ بېرىلدى. ساقچى ئىدارىسى مەمۇرىي جەھەتتىن ناھىيىلىك ھۆكۈمەتنىڭ رەھبەرلىكىدە، كەسپىي جەھەتتىن ئىلى ۋىلايەتلىك ساقچى ئىدارىسىنىڭ بۇيرۇشىدا بولدى، ئۇ، جەمئىيەت ئامانلىقى، تازىلىق، نوپۇس ۋە ئىشپىيونلارنى نازارەت قىلىشقا مەسئۇل ئىدى. ئادەتتىكى جىنايى ئىشلار ئەنزىلىرىنى ساقچى ئىدارىسى تەپتىش قىلىپ ناھىيىلىك ھۆكۈمەتنىڭ بىر تەرەپ قىلىشىغا ئۆتكۈزۈپ بېرەتتى، سىياسىي جىنايەتچىلەرنى ساقچى ئىدارىسى ئۆزى قولغا ئېلىپ ئالپرىپ بېرەتتى.

مىنگونىڭ 26 - يىلى (1937 - يىلى) ئون ئائىلە بىرلىكتە قوغدىنىش چارىسى تۈزۈلۈپ، ئات - كالا ئوغرىلىرىدىن بىرلىكتە مۇداپىئە كۈرۈلۈپ، يەرلىك ئورۇنلارنىڭ جەمئىيەت ئامانلىقى كۈچەيتىلدى.

مىنگونىڭ 28 - يىلى (1939 - يىلى) 4 مىليون 943 مىڭ سەر ئۇلكە تەڭگىسى سەرپ قىلىنىپ، بىر تۈرمە سېلىنىپ، بىر تۈرمە باشقۇرغۇچى قويۇلدى، ئۇ، تۈرمىنىڭ ئىچكى ئىشلىرىنى باشقۇرۇشقا مەسئۇل قىلىندى؛ ئۇنىڭ قول ئاستىدا بىرنەچچە گۇندىپاي ۋە قارا خىزمەتچى قويۇلدى.

مىنگونىڭ 31 - يىلى (1942 - يىلى) ساقچى ئىدارىسىدىكى ئەمەلدار، ساقچى 16 گە يەتتى.

مىنگونىڭ 34 - يىلى (1945 - يىلى) 2 - ئايدا بورتالا ناھىيىلىك ھۆكۈمەتتە ساقچى ئىدارىسى قۇرۇلدى. كاتىپ، ساقچى، تەپتىش ئەمەلدارى، سوتچى، كادىر، باشقۇرغۇچى بولۇپ جەمئىي سەككىز كىشى قويۇلدى.

مىنگونىڭ 36 - يىلى (1947 - يىلى) 10 - ئايدا قوغداش ئەترىتى تەشكىللەندى. ئۇ، ناھىيىلىك

ھۆكۈمەتنىڭ ئامانلىق قوغداش خىزمىتىگە مەسئۇل قىلىندى. ئەترەتتە 175 كىشى بار ئىدى، ئەترەت باشلىقلىقىنى ھاكىم قوشۇمچە ئۈستىگە ئالدى، خادىملار ھەر ھەپتىدە ئىككى قېتىم يىغىلىپ مەشىق قىلدۇرۇلاتتى.

مىنگونىڭ 37 - يىلى (1948 - يىلى) بورتالا ناھىيىلىك ساقچى ئىدارىسىدا نوپۇس ساقچىسى ۋە ھەربىي مەشىق قىلدۇرغۇچى قويۇلدى. ئۇنىڭ قارىمىقىدا ئۈچ شۆبە ئىدارە تەسىس قىلىندى. خادىملار شتاتى 30 غا يەتتى.

1950 - يىلى ناھىيىلىك ھۆكۈمەتتە بورتالا ناھىيىلىك جامائەت خەۋپسىزلىكى ئىدارىسى قۇرۇلدى، ئەخمەتجان زاھىر ئىدارە باشلىقى بولدى. ئىدارە قارىمىقىدا كاتىپ، رازۋىتچىك، سوراقچى، تەپتىش خادىمى، ساقچى ئەمەلدارى، ساقچى، تۇرمىگە قارىغۇچى، باشقۇرغۇچى خادىم، ئاشپەز، قارا خىزمەتچى بولۇپ جەمئىي 23 كىشى قويۇلدى.

1957 - يىلى جامائەت خەۋپسىزلىكى ئىدارىسىگە باشلىق ۋە مۇئاۋىن باشلىق قويۇلدى، ئىدارە قارىمىقىدا كاتىبات، سىياسىي قوغداش، جەمئىيەت ئامانلىقى، جىنايى ئىشلار رازۋېتكىسى بۆلۈمچىلىرى ۋە سولاقخانا قاتارلىقلار تەسىس قىلىندى.

1958 - يىل 6 - ئايدا جامائەت خەۋپسىزلىكى ئىدارىسى بورتالا ناھىيىسى بىلەن بىللە ئەمەلدىن قالدۇرۇلدى. شۇ يىلى 8 - ئايدا بورتالا بازار پەيجۇسوسى قۇرۇلدى، ئۇنىڭغا 17 كادىر - ساقچى قويۇلدى، ئۇ، ئاپتونوم ئوبلاستلىق جامائەت خەۋپسىزلىكى باشقارمىسىنىڭ رەھبەرلىكىگە تەۋە بولدى.

1962 - يىل 11 - ئايدا بورتالا ناھىيىلىك جامائەت خەۋپسىزلىكى ئىدارىسى ئەسلىگە كەلتۈرۈلدى.

1967 - يىل 3 - ئاينىڭ 18 - كۈنى بورتالا شۆبە ھەربىي رايونى بورتالا ناھىيىلىك جامائەت خەۋپسىزلىكى ئىدارىسى، تەپتىش مەھكىمىسى ۋە سوت مەھكىمىسىگە قارىتا ھەربىي ئىدارە قىلىشنى يولغا قويدى. 1968 - يىل 4 - ئاينىڭ 15 - كۈنى ناھىيىلىك ھۆكۈمەتتە ئىنقىلابىي كومىتېت قۇرۇلدى.

1973 - يىل 3 - ئايدا جامائەت خەۋپسىزلىكى ئىدارىسى ئەسلىگە كەلتۈرۈلۈپ، سىياسىي قوغداش، جەمئىيەت ئامانلىقى، كاتىبات ۋە تەييارلىق سوراق بۆلۈمچىلىرى تەسىس قىلىندى، كېيىن سولاقخانا تەسىس قىلىندى. 1976 - يىل 7 - ئايدا بازار پەيجۇسوسى «شەرق شامىلى»، «قىزىل يۇلتۇز» دىن ئىبارەت ئىككى پەيجۇسوغا ئايرىلدى. 1977 - يىلى چېگرا مۇداپىئە بۆلۈمچىسى تەسىس قىلىندى. 1984 - يىلى جامائەت خەۋپسىزلىكى ئىدارىسىنىڭ قارىمىقىدا كاتىبات، سىياسىي قوغداش، جەمئىيەت ئامانلىقى، تەييارلىق سوراقتىن ئىبارەت تۆت بۆلۈمچە (چېگرا مۇداپىئە بۆلۈمچىسى 1980 - يىلى ناھىيىلىك قوراللىق ساقچى چوڭ ئەترىتىگە ئۆزگەرتىلدى)، بىر جىنايى ئىشلار ساقچى ئەترىتى، بىر مەمۇرىي جەھەتتىن توختىتىپ قويۇش ئورنى ۋە بىر سولاقخانا تەسىس قىلىندى. تۆت پەيجۇسو، ئون چېگرا مۇداپىئە پەيجۇسوسى بارلىققا كەلدى (1980 - يىلى «شەرق شامىلى»، «قىزىل يۇلتۇز» پەيجۇسولىرىدىن باشقا پەيجۇسولار ۋە چېگرا مۇداپىئە پەيجۇسولىرىنىڭ خادىملىرى قوراللىق ساقچى چوڭ ئەترىتىگە ئوخشاش ۋەزىپە ئۈتەۋاتقان ھەربىيلەككە ئۆزگەرتىلدى).

1985 - يىل 9 - ئايدا ناھىيە شەھەرگە ئۆزگەرگەندىن كېيىن، بورتالا ناھىيىلىك جامائەت خەۋپسىزلىكى ئىدارىسى بورتالا شەھەرلىك جامائەت خەۋپسىزلىكى ئىدارىسىگە ئۆزگەرتىلدى، ئىدارە قارىمىقىدا ئىشخانا، سىياسىي قوغداش، جەمئىيەت ئامانلىقى، تەييارلىق سوراق بۆلۈملىرى تەسىس قىلىندى، ئىدارە بويىچە كادىر ساقچى 82 گە يەتتى، بۇنىڭ ئىچىدە خەنزۇ 41، ئاز سانلىق مىللەت 41. شۇ يىلى چىندېل، كىرگىزنى ۋە گۆلۈمتۇدىن ئىبارەت ئۈچ پەيجۇسو تەسىس قىلىندى.

جامائەت خەۋپسزلىكى ئىدارىسىنىڭ رەھبەرلىرى

مىنگو دەۋرىدە

سىياسەت 10 — 1

ئىسىم - فامىلىسى	جىنسى	مىللىتى	ۋەزىپىسى	ۋەزىپە ئۆتىگەن ۋاقتى
لى جىگۇي	ئەر	خەنزۇ	ئىدارە باشلىقى	1936 — 1938
ساربانتۇ	ئەر	شىبە	ئىدارە باشلىقى	1938 — 1939
سۇن شىلياڭ	ئەر	خەنزۇ	ئىدارە باشلىقى	1939 — 1941
ئاۋ يانگاڭ	ئەر	خەنزۇ	ئىدارە باشلىقى	1941 — 1942
لىيۇ جۇنشىن	ئەر	خەنزۇ	ئىدارە باشلىقى	1942 — 1944
خۇ شىلىن	ئەر	خەنزۇ	ئىدارە باشلىقى	1944 — 1945

ئۇچ ۋىلايەت ئىنقىلابى باسقۇچىدا

سىياسەت 10 — 2

ئىسىم - فامىلىسى	جىنسى	مىللىتى	ۋەزىپىسى	ۋەزىپە ئۆتىگەن ۋاقتى	ئىزاھات
ھاشىم ئوسمان			ئىدارە باشلىقى	1945.3 — 1945.10	
يۈسۈپ ياسىن			ئىدارە باشلىقى	1945.10—	
سەگدە دورجى	ئەر	موڭغۇل	مۇئاۋىن ئىدارە باشلىقى ئىدارە باشلىقى	1945.3 — 1950	1947 - يىلى ئىدارە باشلىقلىقىغا تەيىنلەنگەن
مۇھەممەت ئەخمەت			مۇئاۋىن ئىدارە باشلىقى	1945.3—	
ئابدۇرېشىت قاسىم			مۇئاۋىن ئىدارە باشلىقى	1946—	
ھەمىتجان تاھىر			مۇئاۋىن ئىدارە باشلىقى	1949—	

جۇڭخۇا خەلق جۇمھۇرىيىتى دەۋرىدە

سىياسەت 10 — 3

ئىسىم - فامىلىسى	جىنسى	مىللىتى	ۋەزىپىسى	ۋەزىپە ئۆتىگەن ۋاقتى	ئىزاھات
ئەخمەتجان زاھىر			ئىدارە باشلىقى	1950 — 1952	
ئۆمەرجان ئىسلام			مۇئاۋىن ئىدارە باشلىقى	1950 — 1956	
مۇھەممەت ئەخمەت			ئىدارە باشلىقى	1952.12.1 — 1956	
تۇمناسىن	ئەر	موڭغۇل	مۇئاۋىن ئىدارە باشلىقى	1956.1.12 — 1958.6	
لى جېمىن	ئەر	خەنزۇ	ئىدارە باشلىقى	1957 — 1958	
گو ئەنچى	ئەر	خەنزۇ	سىياسىي رەھبەر	1962.10.13 — 1966.11	

مويدىن ھىسابلىدىن					
چيەن لىگۇاڭ	ئەر	خەنزۇ	مۇئاۋىن ئىدارە باشلىقى	1962.10.13—	1973 - يىل 3 - ئاينىڭ 10 - كۈنى ئىدارە باشلىقلىقىغا تەينىلەنگەن
لىيۇ يۇاڭ	ئەر	خەنزۇ	ئىدارە باشلىقى	1966.7 — 1967.3	
كاڭ شياۋجۇاڭ	ئەر	خەنزۇ	سىياسىي رەھبەر	1966.11 — 1967.3	
جاڭ باۋگۇي	ئەر	خەنزۇ	ھەربىي ئىدارە قىلىش گۇرۇپپىسىنىڭ باشلىقى	1967.3 — 1968	
جاڭ گۇڭخۇي	ئەر	خەنزۇ	ھەربىي ئىدارە قىلىش گۇرۇپپىسىنىڭ باشلىقى	1968 — 1973.2	
فەن خېگۈشياڭ	ئەر	خەنزۇ	ھەربىي ئىدارە قىلىش گۇرۇپپىسىنىڭ مۇئاۋىن باشلىقى	1968.11 — 1973.1	
جاڭ گۇاڭتيەن	ئەر	خەنزۇ	ئىدارە باشلىقى	1973.10.3 — 1975.10	
شۇ دىگۈەن	ئەر	خەنزۇ	مۇئاۋىن ئىدارە باشلىقى	1975.5 — 1979.8	
لى زىجيەن	ئەر	خەنزۇ	ئىدارە باشلىقى	1975.11 — 1980.9	
بەنچىك	ئەر	موڭغول	مۇئاۋىن ئىدارە باشلىقى	1976.11.8—1982.4.29	
خۇجىمىن	ئەر	خەنزۇ	مۇئاۋىن ئىدارە باشلىقى	1981.8—	
گو يۇڭىياڭ	ئەر	خەنزۇ	مۇئاۋىن ئىدارە باشلىقى، سىياسىي رەھبەر	1982.4.19—	1984 - يىل 9 - ئايدا سىياسىي رەھبەرلىككە تەينىلەنگەن
گو فاڭچى	ئەر	خەنزۇ	مۇئاۋىن ئىدارە باشلىقى	1982.4.19—1984.1.11	
			مۇئاۋىن ئىدارە باشلىقى	1984.9.5—	

§ 2 . جەمئىيەت ئامانلىقىنى ساقلاش

جۇڭخۇا خەلق جۇمھۇرىيىتى قۇرۇلغان دەسلەپكى مەزگىلدە جامائەت خەۋپسىزلىكى ئىدارىسى ئەكسىلئىنقىلابچىلارنى باستۇرۇش، ئىجارە ھەققىنى كېمەيتىش، زومىگەرلەرگە قارشى تۇرۇش ھەرىكىتى جەريانىدا، جەمئىيەت ئامانلىقىنى ساقلاش ئۇچۇن، ھەرخىل جىنايەتچى ئۇنسۇرلاردىن جەمئىي 66 نى قولغا ئالدى. ئاساسىي قاتلاملاردا جامائەت خەۋپسىزلىكى خادىملىرىنى قويدى ۋە جەمئىيەت ئامانلىقىنى قوغداش تەشكىلاتلىرىنى قۇردى. جەمئىيەت ئامانلىقىنى قوغداش تەشكىلاتلىرى يەر ئىسلاھاتى ھەرىكىتىدە، ئاممىنى جامائەت خەۋپسىزلىكى ئورگانلىرىغا پائال يارەملىشىپ پومبىچىك، چارۋىدار ۋە ئەكسىلئىنقىلابچى ئۇنسۇرلارنىڭ بۇزغۇنچىلىق ھەرىكەتلىرىنى نازارەت قىلىشقا سەپەرۋەر قىلدى. جىنايى ئىشلار جىنايەتچىلىرىنى پاش قىلىش، ئېچىپ تاشلاش، «تۆت خىل» ئۇنسۇر (پومبىچىك ئۇنسۇر، باي دېھقان ئۇنسۇر، ئەكسىلئىنقىلابچى ئۇنسۇر، بۇزۇق ئۇنسۇر) لارنى نازارەت قىلىپ ئۆزگەرتىش، «تۆتتىن مۇداپىئە كۆرۈش» (ئوغرىلىقتىن، ئوتتىن، ئىشپىيونلاردىن، زەھەردىن مۇداپىئە كۆرۈش) قاتارلىق پائالىيەتلەرنى قانات يايدۇردى.

1973 - يىلى ناھىيىلىك جامائەت خەۋپسىزلىكى ئىدارىسى ناھىيە بويىچە يېڭا - بازارلاردىكى ئامانلىق قوغداش تەشكىلاتلىرىنى ئەسلىگە كەلتۈردى ۋە تەرتىپكە سالدى. تەرتىپكە سېلىش ئارقىلىق، ئاساسىي قاتلام

ئامانلىق قوغداش كومىتېتىدىن 37 سى، ئامانلىق قوغداش گۇرۇپپىسىدىن 104 ى قۇرۇلدى ۋە مۇكەممەللەشتۈرۈلدى. 1979 - يىل 4 - ئايدا ناھىيە بويىچە 154 نەپەر «تۆت خىل» ئۇنسۇرنىڭ 150 ى ئىلگىرىكى ھەر قېتىملىق ھەرىكەتلەر جەريانىدا ئومۇم ئۈچۈن ئىشلەپ، قانۇنغا رىئايە قىلىپ، ئۆزگەرتىشنى قوبۇل قىلىپ، ئۆز كۈچىگە تايىنىپ تۇرمۇش كەچۈرىدىغان ئەمگەكچىگە ئايلانغانلىقى ئۈچۈن، ناھىيىلىك ئىنقىلابىي كومىتېتقا يوللاپ تەستىقلىتىش ئارقىلىق، ئۇلارنىڭ پومبىشچىك، باي دېھقان، ئەكسىلئىنقىلابچى، بۇزۇق ئۇنسۇر دېگەن «قالپاق» لىرى ئېلىپ تاشلانغانلىقى ئېلان قىلىندى. 1980 - يىل 9 - ئايدا جەمئىيەت ئامانلىقىنى تەرتىپكە سېلىش پائالىيىتى پائال قانات يايدۇرۇلدى. 9 - ئاينىڭ 24 - كۈنى ج ك پ بورتالا ناھىيىلىك كومىتېتى بىۋاستە قاراشلىق ئورگانلار رەھبەرلىرىنىڭ يىغىنىنى چاقىرىپ، جەمئىيەت ئامانلىقىنى باشقۇرۇشنى كۈچەيتىش مەسلىسىنى مەخسۇس مۇزاكىرە قىلدى، كەينىدىنلا جامائەت خەۋپسىزلىكى ئىدارىسىنىڭ باشلىقى كادىر - ساقچىلارنى باشلاپ بازار ئەتراپىدىكى چوڭ ئەترەت ۋە ئىشلەپچىقىرىش - قۇرۇلۇش بېكەتخانىسىنىڭ لېيەندۇيلىرىگە بېرىپ، ئاممىغا قانۇنچىلىق تەشۋىقاتى ئېلىپ بېرىپ، جەمئىيەت ئامانلىقىنى ئەھۋالىنى تونۇشتۇرۇپ، ساقلىنىۋاتقان ئاساسلىق مەسىلىلەرگە قارىتا، جەمئىيەت ئامانلىقىنى باشقۇرۇش تەدبىرلىرىنى تۈزۈپ چىقتى. جەمئىيەت ئامانلىقىنى باشقۇرۇشنى تەرتىپكە سېلىش پائالىيىتىگە ماسلىشىش ئۈچۈن، بورتالا ئوبلاستلىق ئامانلىق باشقۇرۇش ئىشخانىسى تەشۋىقات ئاپتوموبىلى چىقاردى، شەھەرلىك رادىئو ئۇزۇلمى تەشۋىقاتىغا ئاكتىپ قاتناشتى، شەھەرلىك جامائەت خەۋپسىزلىكى ئىدارىسى شۇ يەرنىڭ ئەھۋالىغا بىرلەشتۇرۇپ «جەمئىيەت ئامانلىقىنى باشقۇرۇشنى تەرتىپكە سېلىش توغرىسىدا ئېلان» نى ئېلان قىلدى ھەمدە چىندىل كوچىسى ۋە «بېيجىڭ» كوچىسىدا ئىككى رادىئو تەشۋىقات پونكىتى قۇردى. دۆلەت بايرىمى ھارپىسىدا جامائەت خەۋپسىزلىكى تارماقلىرى ئىدارە، ئورۇن، زاۋۇت، ماگىزىن، مەكتەپ، مېھمانخانىلاردا بىخەتەرلىك تەكشۈرۈشى ئېلىپ بېرىپ، يوشۇرۇن ئاپەتنى توگەتتى. تەرتىپكە سېلىش ۋە تۇزەش ئارقىلىق، بورتالا بازىرىنىڭ جەمئىيەت تەرتىپى ئىلگىرىكى يىللاردىكىدىن ياخشىلاندى، مۇشتلىشىدىغان، مەست بولۇپ ماجىرا تۇغدۇرىدىغان، ئايالىلارغا ھاقارەت قىلىدىغان لۇكچەكلىك جىنايى ھەرىكەتلەر كۆپ مىقداردا ئازايدى.

§ 3. نوپۇس باشقۇرۇش

مىنگونىڭ 37 - يىلى (1948 - يىلى) جامائەت خەۋپسىزلىكى ئىدارىسىدە نوپۇس ساقچىسى قويۇلدى.

يېڭى جۇڭگو قۇرۇلغاندىن كېيىن، جامائەت خەۋپسىزلىكى ئىدارىسىنىڭ جەمئىيەت ئامانلىقى بۆلۈمچىسى نوپۇس باشقۇرۇش خىزمىتىگە مەسئۇل قىلىندى، ئۇ، نوپۇس باشقۇرۇش نىزامى ۋە مۇناسىۋەتلىك نوپۇس سىياسەتلىرىگە ئاساسەن پۇقرالارنىڭ كۆچۈپ كېتىش، كۆچۈپ كىرىش رەسمىيەتلىرى ۋە دائىملىق نوپۇس، ۋاقىتلىق نوپۇسنى تىزىملاش رەسمىيەتلىرىنى بېجىرىپ، ھۆكۈمەتنى ئىشەنچىلىك نوپۇس، ئاھالە سانى بىلەن تەمىن ئەتتى، مۇناسىۋەتلىك تارماقلارغا ماسلىشىپ ئاھالىنىڭ كۆپەيشىنى تىزگىنلىدى.

50 - يىللاردا بورتالانىڭ يېرى كۆپ، ئاھالىسى ئاز بولغانلىقتىن، ھۆكۈمەت سىرتقى جايلاردىكى ئاھالىلەرنىڭ بورتالاغا كېلىپ ئولتۇراقلىشىشنى قارشى ئالدى ھەمدە ئۇلارنى پائال تۇرۇپ ئورۇنلىشىش شارائىتى بىلەن تەمىن ئەتتى. 1957 - يىل 9 - ئاينىڭ 15 - كۈنى نوپۇس باشقۇرۇش خىزمىتى رەسمىي باشلاندى، ئىدارىلەردىن 28 كادىر ئاجرىتىلىپ، ئاشلىقنى بىر تۇتاش سېتىۋېلىش، ئاشلىق بىلەن پىلانلىق تەمىنلەش خىزمىتى ۋە كۆزلۈك يىغىم قاتارلىق خىزمەتلەرگە بىرلەشتۇرۇلۇپ، تەشۋىقات - تەربىيە ئېلىپ بېرىلىپ، خىزمىتى ۋە كۆزلۈك يىغىم قاتارلىق خىزمەتلەرگە بىرلەشتۇرۇلۇپ، تەشۋىقات - تەربىيە ئېلىپ بېرىلىپ، نوپۇس سانى تىزىملىنىپ، نوپۇس دەپتىرى تولدۇرۇپ تارقىتىلدى. 1958 - يىل 3 - ئايدا غۇلجا شەھىرىدىن

كىۋچىۋپ كەلگەن 100 ئائىلىلىك ئادەم، ئۇرۇمچىدىن كۆچۈپ كەلگەن 1000 كىشى قوبۇل قىلىندى. 1959 - يىلى ئىككى قېتىمدا، جيائىسۇ، ئەنخۇيلاردىن كەلگەن 565 نەپەر ياش بورتالاغا كېلىپ ئورۇنلاشتى. 1966 - يىلى ئوبلاست خېنەن، سىچۇەن قاتارلىق جايلاردىن كەلگەنلەردىن 4736 كىشىنى بىر تۇتاش قوبۇل قىلىپ «1 - ماي» سۇ ئامبىرىنى ياساش ئەمگىكىگە قاتناشتۇردى، سۇ ئامبىرى پۈتكەندىن كېيىن ئۇلارنىڭ ھەممىسى گۈڭشې (فېرما - مەيدان) لارغا بېرىپ ئورۇنلاشتى.

70 - يىللاردا بورتالا ئاھالىسىنىڭ كۆپىيىش سۈرئىتىنى تىزگىنلەش ئۈچۈن، سىرتتىن كەلگەن ئاھالىلەرنىڭ ئورۇنلىشىش قاتتىق باشقۇرۇلۇپ، ئىشلەپچىقىرىش ئەتراپىدىن تۇڭەن ئاساسىي قائىلام ھاكىمىيىتىنىڭ ئېقىپ كەلگەن كىشىلەرنى ئورۇنلاشتۇرۇش ھوقۇقى بولمايدىغانلىقى بەلگىلەندى. 1970 - يىلى ناھىيە بويىچە ئومۇمىي ئائىلە 12 مىڭ 640 قا، نوپۇس 49 مىڭ 312 گە يەتتى، بۇنىڭ ئىچىدە غەيرىي يېزا ئىگىلىك نوپۇسى 8842، شۇ يىلى تۇغۇلغىنى 2254، ئۆلگىنى 296، كۆچۈپ كەلگىنى 2342، كۆچۈپ كەتكىنى 2357؛ 1972 - يىلى بورتالا ناھىيىسى ئاپتونوم رايونىمىزنىڭ ھەرقايسى جايلىرىدىن ۋە 1970 - يىل 5 - ئاينىڭ ئاخىرىدىن كېيىن باشقا ئۆلكە - ئاپتونوم رايونلاردىن ئېقىپ كەلگەنلەرلا بولمىدىكەن (بۇاستە تۇغقانلىرى بۇنىڭ سىرتىدا) ئۇلارنى بىر دەۋرىك ئورۇنلاشتۇرۇشقا بولمايدۇ، دەرھال ئەسلى جايىغا قايتىپ كېتىشى كېرەك، ئومۇمەن ناھىيە (گۈڭشې) ئىنقىلابىي كومىتېتىنىڭ تەستىقىدىن ئۆتكۈزمەي ئورۇنلاشتۇرۇلغانلار ئەسلى جايىغا قايتىپ كېتىشكە تېزدىن سەپەرۋەر قىلىنىشى كېرەك، دەپ بەلگىلىدى. 1974 - يىل 1 - ئايدا يېزىلارنىڭ نوپۇس باشقۇرۇش خىزمىتى ھەر دەرىجىلىك خەلق ئىشلىرى تارماقلىرىدىن جامائەت خەۋپسىزلىكى تارماقلىرىنىڭ باشقۇرۇشىغا ئۆتكۈزۈپ بېرىلدى. 1976 - يىلى ناھىيە بويىچە ئومۇمىي ئائىلە 26 مىڭ 288گە، نوپۇس 113 مىڭ 841 گە يەتتى، بۇنىڭ ئىچىدە غەيرىي يېزا ئىگىلىك نوپۇسى 29 مىڭ 246. شۇ يىلى ناھىيە بويىچە 2620 بالا تۇغۇلدى، 282 ئادەم ئۆلدى، 3977 ئادەم كۆچۈپ كەلدى، 3255 ئادەم كۆچۈپ كەتتى.

پارتىيە 11 - نۆۋەتلىك مەركىزىي كومىتېتى 3 - ئومۇمىي يىغىنىدىن كېيىن، بولۇپمۇ يېزىلاردا مەسئۇلانتا بىرلەشتۈرۈپ ئائىلىلەرگە ھۆددىگە بېرىش مەسئۇلىيىتە تۈزۈمى يولغا قويۇلغاندىن كېيىن، ناھىيە بويىچە نوپۇس تۈزۈل - كېسىل تىزگىنلەندى. 1981 - يىلى ناھىيە بويىچە ئومۇمىي ئائىلە 27 مىڭ 499 غا، نوپۇس 132 مىڭ 528 گە يەتتى، بۇنىڭ ئىچىدە، غەيرىي يېزا ئىگىلىك نوپۇسى 38 مىڭ 201. شۇ يىلى ناھىيە بويىچە 2783 بالا تۇغۇلدى، 400 ئادەم ئۆلدى، 4627 ئادەم كۆچۈپ كەلدى، بۇنىڭ ئىچىدە باشقا ئۆلكىلەردىن كۆچۈپ كەلگىنى 358؛ 5381 ئادەم كۆچۈپ كەتتى، بۇنىڭ ئىچىدە باشقا ئۆلكىلەرگە كۆچۈپ كەتكىنى 1900؛ 1982 - يىلى جامائەت خەۋپسىزلىكى تارماقلىرى ۋاقىتلىق نوپۇسنى تىزىملاش تۈزۈمىنى چىڭىتىشنى بەلگىلىدى. 1985 - يىلى شەھەر بويىچە ئومۇمىي ئائىلە 31 مىڭ 88 گە، نوپۇس 137 مىڭ 336 گە يەتتى، بۇنىڭ ئىچىدە غەيرىي يېزا ئىگىلىك نوپۇسى 41 مىڭ 355. شۇ يىلى شەھەر بويىچە 2168 بالا تۇغۇلدى، 398 ئادەم ئۆلدى، 3902 ئادەم كۆچۈپ كەلدى، بۇنىڭ ئىچىدە ئاپتونوم رايونىمىز ئىچىدىن كۆچۈپ كەلگىنى 3356، ئاپتونوم رايونىمىز سىرتىدىن كۆچۈپ كەلگىنى 546؛ كۆچۈپ كەتكىنى 4836، بۇنىڭ ئىچىدە ئاپتونوم رايونىمىزنىڭ سىرتىغا كۆچۈپ كەتكىنى 1943.

§ 4. جىنايى ئىشلار ئەنزىلىرىنى رازۋېتكا قىلىپ پاش قىلىش

1950 - يىلى جەمئىي 115 جىنايەتچى قولغا ئېلىندى، بۇنىڭ ئىچىدە ئوغرىلىق قىلغان، جەمئىيەت ئامانلىقىنى بۇزغان، پاھىشىۋازلىق قىلغان، قىمار ئوينىغانلار كۆپ سانىنى ئىگىلەيدۇ. 1955 - يىلى جەمئىي 31 جىنايەتچى قولغا ئېلىندى، بۇنىڭ ئىچىدە ئوغرىلىق قىلغان، جەمئىيەت ئامانلىقىنى بۇزغان، پارە يېگەنلەر

كۆپ سانلىق ئىگىلەيدۇ. 1957 - يىلى ھەرخىل جىنايى ئىشلار ئەنزىسىدىن 14 ى يۇز بەردى، ئەنزە يۇز بېرىش نىسبىتى 1950 - يىلدىكىدىن %70 تۆۋەنلىدى، ئەنزە پاش قىلىنىش نىسبىتى %93 بولدى. 60 - يىللاردا ئەنزە يۇز بېرىش نىسبىتى ئۆرلىدى. 1964 - يىلى ھەرخىل جىنايى ئىشلار ئەنزىسىدىن جەمئىي 62 سى يۇز بەردى، بۇنىڭ ئىچىدە ئوغرىلىق ئەنزىسى 56 بولۇپ، يۇز بەرگەن ئومۇمىي ئەنزىنىڭ 91 پىرسەنتىنى ئىگىلىدى. ھەرخىل جىنايى ئىشلار ئەنزىلىرىنىڭ پاش قىلىنىش نىسبىتى %80.64 بولدى. 70 - يىللاردا ئەنزە يۇز بېرىش نىسبىتى 60 - يىللاردىكىدىن كۆرۈنەرلىك ئۆرلىدى. 1973 - يىلى ناھىيە بويىچە ھەرخىل جىنايى ئىشلار ئەنزىسىدىن جەمئىي 98 ى يۇز بەردى، ئوغرىلىق ئەنزىسى يەنىلا ئالدىنقى ئورۇندا تۇردى، باسقۇنچىلىق ئەنزىسى 2 - ئورۇندا تۇردى. ئەنزە پاش قىلىنىش نىسبىتى %81.63 بولدى. 1976 - يىلى 134 ئەنزە پاش قىلىندى، ئەنزە پاش قىلىنىش نىسبىتى %86.3 بولدى. 1980 - يىل 9 - ئايدا ناھىيە بويىچە جەمئىيەت ئامانلىقىنى تەرتىپكە سېلىش پائالىيىتى قانات يايدۇرۇلدى، جامائەت خەۋپسىزلىكى، ئەدلىيە ئورگانلىرى مۇناسىۋەتلىك تارماقلار بىلەن بىرلىكتە، ھەر مىللەت خەلقىگە تاينىپ جەمئىيەت ئامانلىقىنى ھەر تەرەپلىمە تۇزىدى، جامائەت رىئايە قىلىدىغان تەرتىپلەرنى تۇزۇپ چىقىپ، جىنايى ئىشلار جىنايى ھەرىكەتلىرىگە قاتتىق زەربە بېرىش بىلەن بىللە بىرمۇنچە ئازغان ياش - ئۆسمۇرلەرنى تەربىيىلىدى ۋە قۇنتۇزۇۋالدى، مۇشتلىشىدىغان، مەست بولۇپ ماجىرا تۇغدۇرىدىغان، ئاياللارغا ھاقارەت قىلىدىغان لۇكچەكلىك جىنايى ھەرىكەتلەر زور دەرىجىدە ئازىيىپ، شەھەر - بازارلارنىڭ جەمئىيەت تەرتىپى كۆرۈنەرلىك ياخشىلاندى. 1982 - يىلى ئەنزە يۇز بېرىش نىسبىتى 1981 - يىلدىكىدىن %31 تۆۋەنلىدى، ئەنزە پاش قىلىنىش نىسبىتى %18 يۇقىرى كۆتۈرۈلدى.

1983 - يىل 8 - ئاينىڭ 27 - كۈنىدىن باشلاپ ئوبلاستلىق ۋە ناھىيىلىك پارتكوملارنىڭ رەھبەرلىكىدە، جىنايى ئىشلار جىنايى ھەرىكەتلىرىگە قاتتىق زەربە بېرىش ھەرىكىتى قانات يايدۇرۇلدى. 1985 - يىل 12 - ئايغىچە جەمئىي ئۇچ قېتىم جەڭ تەشكىللىنىپ، ئالتە قېتىم ھەرىكەت قانات يايدۇرۇلۇپ، ھەرخىل جىنايى ئىشلار جىنايى ھەرىكەتلىرىگە قاتتىق زەربە بېرىلىپ، جىنايەتچىلەر قانۇن بويىچە جازالاندى. 1985 - يىلنى 1983 - يىلغا سېلىشتۇرغاندا، جىنايى ئىشلار ئەنزىلىرىنىڭ يۇز بېرىش نىسبىتى %43، جەمئىيەت ئامانلىقىغا دائىر ئەنزىلەرنىڭ يۇز بېرىش نىسبىتى %53 تۆۋەنلىدى. چوڭ جىنايى ئىشلار ئەنزىلىرىنىڭ پاش قىلىنىش نىسبىتى %94 بولدى.

§ 5. تۈرمە، سولاقخانىلارتى باشقۇرۇش

مىنگونىڭ 28 - يىلى (1939 - يىلى) 4 - ئاينىڭ 28 - كۈنى ئۇلكىلىك مالىيەنىڭ تەستىقلىشى بىلەن 4 مىليون 943 مىڭ سەر تەڭگە ئاجرىتىلىپ، تۈرمە سېلىندى، ئۇنىڭغا بىر تۈرمە باشقۇرغۇچى قويۇلدى، ئۇ، تۈرمە ئىچىدىكى ئىشلارنى باشقۇرۇشقا مەسئۇل بولدى، ئۇنىڭ قول ئاستىدا گۇندىپاي ۋە قارا خىزمەتچىدىن بىرنەچچىسى بار ئىدى.

جۇڭخۇا خەلق جۇمھۇرىيىتى قۇرۇلغاندىن كېيىن، ناھىيىلىك جامائەت خەۋپسىزلىكى ئىدارىسى سولاقخانا قۇردى، سولاقخانىغا بىر باشلىق قويۇلدى، ئۇنىڭ قول ئاستىدا بىرنەچچە كادىر - ساقچى قويۇلدى. 1973 - يىلى تەييارلىق سوراق - بۆلۈمچىسى قۇرۇلدى، سولاقخانا تەييارلىق بۆلۈمچىسىنىڭ بۇئاستە رەھبەرلىك قىلىشىغا ئۆتكۈزۈپ بېرىلدى، بۆلۈمچە باشلىقى سولاقخانا باشلىقلىقىنى قوشۇمچە ئۈستىگە ئالدى. سولاقخانىنىڭ ۋەزىپىسى جىنايەتچىلەرنى باشقۇرۇش، سولاقخانىنىڭ بىخەتەرلىكىگە كاپالەتلىك قىلىش، جىنايەتچىلەرگە بولغان سىياسەت، قانۇنچىلىق ۋە ۋەزىيەت تەربىيىسىنى كۈچەيتىش، تەييارلىق سوراق، ئەيىبلەش، سوت قىلىش

خىزمەتلىرىگە زىج ماسلىشىش، جىنايەتچىلەرنىڭ تۇرمۇشى ۋە تازىلىقىنى باشقۇرۇشنى ياخشىلاشتىن ئىبارەت بولدى. سولاقخانا كېسىلىگەن جىنايەتچىلەرنى ۋە جىنايەتچىلەرنى جىنايى ئىشلار بويىچە توختىتىپ قويۇش گۇۋاھنامىسى، قولغا ئېلىش گۇۋاھنامىسى، ۋاقىتلىق قاماش گۇۋاھنامىسى قاتارلىق قانۇنىي رەسمىيەتلەرگە ئاساسەن قامىدى. جىنايەتچىلەرنى قويۇپ بېرىش ۋاقتىدا جىنايەتچىلەر قويۇپ بېرىش گۇۋاھنامىسىغا ئاساسەن سولاقخانىدىن چىقتى. 1961 - يىلدىن ئىلگىرى جىنايەتچىلەر سولاقخانىغا كىرگەندە ئاشلىق ۋە ياغنى ئۆزى ئېلىپ كېلىپ، ئاشخانىنىڭ بىر تۈتاش باشقۇرۇشىغا تاپشۇرۇپ بېرەتتى. 1961 - يىلدىن كېيىن، دۆلەت تەمىنلەشكە ئۆزگەرتىلدى، ئاي ئاخىرىدا سولاقخانا باشقۇرۇش خادىملىرى قامالغان ئادەم سانىغا ئاساسەن جەدۋەل تۈزۈپ شۇ جايدىكى ئاشلىق تارماقلىرىغا يوللاپ، ئادەتتىكى شەھەر - بازار ئاھالىلىرىنىڭ نورما ئۇلۇشى بويىچە تەمىنلىدى. جىنايەتچىلەرنىڭ تۇرمۇشىنى ياخشىلاش ئۈچۈن، باشقۇرغۇچى خادىملارنىڭ نازارەت قىلىشى بىلەن، جىنايەتچىلەر تۇرمە - سولاقخانا ئىچىدە كۆكتات تېرىشقا، چوشقا ۋە توخۇ بېقىشقا تەشكىللەندى. جىنايەتچىلەر قاماقلىق مەزگىلدە، گېزىت كۆرۈپ تۇردى، بەلگىلەنگەن ۋاقىتتا رادىئو ئاڭلىدى، كوللېكتىپ ئۆگىنىشكە تەشكىللەندى، شۇ ئارقىلىق جىنايەتچىلەر ئىدىيىۋى تەربىيىنى قوبۇل قىلدى. جىنايەتچىلەر ئاغرىپ قالسا ۋاقتىدا داۋالىتىلدى.

1980 - يىلى ناھىيىلىك جامائەت خەۋپسىزلىكى ئىدارىسى مەمۇرىي جەھەتتىن توختىتىپ قويۇش ئورنى قۇردى، بۇ ئورۇن ئىدارە جەمئىيەت ئامانلىقى بۆلۈمچىسىنىڭ بىۋاستە رەھبەرلىكىدە بولدى، ئۇنىڭ ۋەزىپىسى «جەمئىيەت ئامانلىقى بويىچە باشقۇرۇش ۋە جازالاش نىزامى» غا خىلاپلىق قىلغانلارنى توختىتىپ قويۇشتىن ئىبارەت بولدى.

§ 6. ئوت ئۆچۈرۈشنى باشقۇرۇش

1978 - يىلى بورتالا ئوبلاستلىق جامائەت خەۋپسىزلىكى ئىدارىسىدە ئوت ئۆچۈرۈش بۆلۈمى تەسىس قىلىنىدى ھەمدە ھەرقايسى ناھىيىلىك جامائەت خەۋپسىزلىكى ئىدارىلىرىنىڭ جەمئىيەت ئامانلىقى بۆلۈمچىسىدىن بىر ئادەم ئاجرىتىلىپ، ئۇنىڭ ئوت ئۆچۈرۈش خىزمىتىنى قوشۇمچە باشقۇرۇشى بەلگىلەندى. شۇ يىلنىڭ ئاخىرىدا بورتالا ئوبلاستلىق جامائەت خەۋپسىزلىكى ئىدارىسى ئوت ئۆچۈرۈش ئونتۇرا ئەترىتى قۇردى، ئۇ، ئوبلاست ۋە بورتالا شەھەر رايونىدىكى ئوت ئاپىتىدىن قۇتقۇزۇش خىزمىتىگە كونكرېت مەسئۇل بولدى. ئىككى يېرىم يىل تەييارلىق كۆرۈش ئارقىلىق، 1981 - يىل 4 - ئاينىڭ 1 - كۈنى ئوت ئۆچۈرۈش ئونتۇرا ئەترىتى ئوت ۋەقەسى دىجورنىلىكىنى رەسمىي باشلىدى. 1983 - يىل 1 - ئايدا بورتالا ئوبلاستلىق جامائەت خەۋپسىزلىكى ئىدارىسى ئوت ئۆچۈرۈش بۆلۈمى ۋە ئوت ئۆچۈرۈش ئونتۇرا ئەترىتى بورتالا ئوبلاستلىق قوراللىق ساقچى تارماق ئەترىتىنىڭ شتاتىغا كىرگۈزۈلدى. ئوت ئۆچۈرۈش بۆلۈمىنىڭ كادىرلىرى ۋەزىپە ئۆتەۋاتقان ھەربىيلىككە ئايلانغاندىن كېيىن، قوراللىق ساقچى قاتارىغا كىردى. بۇ ئىككى ئورۇن بىرلەشكەندىن كېيىن، قوراللىق ساقچى بورتالا ناھىيىلىك چوڭ ئەترەت بىرنەچەر كادىرنى ئەۋەتىپ ئوت ئۆچۈرۈش خىزمىتىنى قوشۇمچە باشقۇردى، بورتالا رايونىنىڭ ئوت ئاپىتىدىن قۇتقۇزۇش خىزمىتىگە يەنىلا ئوت ئۆچۈرۈش ئونتۇرا ئەترىتى مەسئۇل بولدى. 1985 - يىلى ئوت ئۆچۈرۈش ئونتۇرا ئەترىتىمىز «ئازاد» ماركىلىق كابىنكىلىق ئونتۇرا تۇز ناسوسلۇق ئوت ئۆچۈرۈش ئاپتوموبىلىدىن ئىككىسى، «ئازاد» ماركىلىق سۇ باكى بار ئاپتوموبىلدىن بىرى ھەمدە مەلۇم ساندا زاپاس ئوت ئۆچۈرۈش سەپلىمىلىرى بار بولدى.

1. ئوتتىن مۇداپىئە كۆرۈش تەشۋىقاتى ۋە بۇ جەھەتتىكى تەكشۈرۈش

1) ئوتتىن مۇداپىئە كۆرۈش تەشۋىقاتى بورتالادىكى كۆپ ساندىكى كادىر ۋە ئاممىا ئوتتىن مۇداپىئە كۆرۈش خىزمىتىگە يېتەرلىك ئەھمىيەت بەرمىگەچكە، ئوتتىن مۇداپىئە كۆرۈش تەشۋىقاتىنى قانات يايدۇرۇپ، ئوتتىن مۇداپىئە كۆرۈش بىلىملىرىنى ئومۇملاشتۇرۇش بىر تۈرلۈك دائىملىق خىزمەتكە ئايلاندى. 1983 - يىلى بورتالا رايونىدىكى ئوت ئاپپتىنىڭ كۆپ قىسمىنىڭ يېزىلاردا سادىر بولۇشىدەك ئالاھىدىلىككە قارىتا، ئوت ئۆچۈرۈش تارماقلىرى پەسلىنىڭ ئۆزگىرىشىگە ئاساسەن، ئوتتىن مۇداپىئە كۆرۈش بىخەتەرلىكى توغرىسىدىكى ئۇقتۇرۇشلارنى ئۈزۈلدۈرمەي تارقىتىپ، ئوتتىن مۇداپىئە كۆرۈش ۋە ئوت ئۆچۈرۈش بىلىملىرىنى تەشۋىق قىلدى ھەمدە خامان، سېخلاردا ئوتتىن مۇداپىئە كۆرۈش تاختىلىرىنى ئورناتتى. 1984 - يىلى «جۇڭخۇا خەلق جۇمھۇرىيىتىنىڭ ئوت ئۆچۈرۈش نىزامى» ئېلان قىلىندى ھەمدە 10 - ئاينىڭ 1 - كۈنىدىن باشلاپ ئىجرا قىلىندى. ئوت ئۆچۈرۈش تارماقلىرى ئالدىنى ئېلىشنى ئاساس قىلىش، ئالدىنى ئېلىش بىلەن ئوت ئۆچۈرۈشنى بىرلەشتۈرۈشتىن ئىبارەت ئوت ئۆچۈرۈش خىزمىتى فاكتىغا ئاساسەن، «نىزام»نى تەشۋىق قىلىشنى داغدۇغىلىق ھالدا چىڭ تۇتۇپ، شەھەر - يېزىلارنىڭ ھەر قايسى جايلىرىدا «نىزام»نى تەشۋىق قىلىدىغان رەسىملەرنى چاپلىدى، «نىزام» غا دائىر تەشۋىقات تېزىسى تارقاتتى، رادىئو، تېلېۋىزىيە، گېزىتلەردىن پايدىلىنىپ «نىزام» نى تەشۋىق قىلدى، ئوت ئۆچۈرۈش سايمانلىرىنى قانداق ئىشلىتىش توغرىسىدىكى سىنئالغۇ لېنتىلىرىنى تېلېۋىزىيە ئىستانسىسىدا تارقاتتى. شۇ يىلى11 - ئايدا ئوت ئۆچۈرۈش خىزمىتى يىغىنى چاقىرىلدى. 1985 - يىلى بورتالا شەھەر رايونىنىڭ كوچا مەركىزىدىكى گۈللۈكنىڭ يېنىغا تەشۋىقات شكابى ئورنىتىلىپ، قەرەلسىز تۇردە ئوت ئۆچۈرۈش تەشۋىقاتى ئېلىپ بېرىلدى ھەمدە ھەرقايسى پاختا پىششىقلاش سانائىتىنىڭ بارلىق ئىشچى - خىزمەتچىلىرى ئوتتىن مۇداپىئە كۆرۈش بىلىملىرى جەھەتتىن تەربىيىلەندى.

2) ئوتتىن مۇدپىئە كۆرۈش بويىچە تەكشۈرۈش يىل، كۈز پەسىللىرىدە يېزىلار ئاساسىي نۇقتا، يېڭى يىل، باھار بايرىمى قاتارلىق بايرام ۋە دەم ئېلىش كۈنلىرىدە شەھەر - بازارلار مەركەز قىلىنىپ ئوتتىن مۇداپىئە كۆرۈش بويىچە بىخەتەرلىك تەكشۈرۈش ئېلىپ بېرىلدى. 1983 - يىلى بورتالا ئوبلاستلىق پاختا - چىگە شىركىتى، يېزا ئىگىلىك 5 - شىسىنىڭ 84 -، 86 -، 89 -، 90 - تۇەنلىرى، دالتۇ گۈڭشىسى، پاختا زاۋۇتى، بورتالا ناھىيىلىك پاختا زاۋۇتى قاتارلىق توققۇز پاختا پىششىقلاش ئورنىدا بىخەتەرلىك تەكشۈرۈشى ئېلىپ بېرىلدى. 1984 - يىلى يازلىق يىغىم مەزگىلىدە بىر ھەپتىگە مەركەزلەشتۈرۈلگەن ھالدا 16 گۇڭشې (مەيدان - فېرما) نىڭ 29 خامىنى تەكشۈرۈلدى، نۇقتىلىق ئورۇنلارنى ئايدا بىر قېتىم تەكشۈرۈشتە چىڭ تۇرۇلدى. 1983 - يىلى بورتالا ئوبلاستلىق رادىئو - تېلېۋىزىيە ئىدارىسى، ئوبلاستلىق نېفىت شىركىتى، يېزا ئىگىلىك 5 - شىسىنىڭ چوڭ رېمونت زاۋۇتىدىن ئىبارەت ئۈچ نۇقتىلىق ئورۇندا ئوخشاش بولمىغان ئەھۋاللارغا قارىتا ئېلېكتر سايمانلىرى، نېفىت، مېخانىزم قاتارلىق ساھەلەردىكى ئوتتىن مۇداپىئە كۆرۈش، ئوت ئۆچۈرۈش بىلىملىرى ۋە ئوت ئۆچۈرۈش ماشىنىسىنى ساقلاش ۋە ئىشلىتىش توغرىسىدا لېكسىيە سۆزلەندى ھەمدە نۇقتىلىق ئورۇنلار بىلەن بىللە ئوت ئۆچۈرۈش بويىچە ئون تۈرلۈك تەكشۈرۈش ئۇلچىمى تۈزۈپ چىقىلدى، نۇقتىلىق ئورۇنلاردا رەھبەرلىك كونكرېت مەسئۇل بولدى، يەنە ئوت ئۆچۈرۈش ئۇسكۇنە ماتېرىياللىرى سېتىۋېلىندى، ئوتتىن مۇداپىئە كۆرۈش ئارخىپى تۈزۈلدى. 1984 - يىلى ئوبلاستقا بىۋاستە قاراشلىق نۇقتىلىق ئورۇنلاردىكى ئوت ئۆچۈرۈش ۋە ئوتتىن مۇداپىئە كۆرۈش ئۇسكۇنىسى تۆت تۈر بويىچە 262 گە يەتتى. 1985 - يىلى ئوبلاست بويىچە 60 ئورۇن ئوتتىن مۇداپىئە كۆرۈشتىكى نۇقتىلىق ئورۇن قىلىپ بېكىتىلدى، بۇنىڭ ئىچىدە ئوبلاستقا بىۋاستە قاراشلىق ئورۇن 31، بورتالا شەھىرىگە قاراشلىق ئورۇن

سەككىز، يەنە ئوبلاستقا بېۋاستە قارايدىغان، بورتالا شەھىرىگە قارايدىغان ئىككى قەۋەتلىكتىن يۇقىرى بىنالارنى تەكشۈرۈپ تەكتىنى ئېنىقلاش خىزمىتى ئىشلەندى، 14 تۈرلۈك بىناكارلىق قۇرۇلۇشنىڭ ئوتتىن مۇداپىئە كۆرۈش ئۇسكۇنىسى تەكشۈرۈپ مۇئەييەنلەشتۈرۈلدى.

2. ئوت ئاپىتى ۋەقەسى ۋە ئۇنى بىر تەرەپ قىلىش

1983 - يىلى ئوبلاست بويىچە 44 قېتىم ئوت ئاپىتى يۈز بېرىپ، ئىككى ئادەم يارىلاندى، زىيانىنى پۇلغا سۇندۇرغاندا 274 مىڭ 900 يۈەنگە يەتتى، بۇنىڭ ئىچىدە بورتالا ناھىيىسى تەۋەسىدە يۈز بەرگىنى 23 قېتىم بولۇپ، بىر ئادەم يارىلاندى، زىيانىنى پۇلغا سۇندۇرغاندا 176 مىڭ 900 يۈەنگە يەتتى. 3 - ئاينىڭ 26 - كۈنى ئارالتوقاي چارۋىچىلىق فېرمىسىنىڭ شوپۇرى بېكباي قاتناش قائىدىسىگە خىلاپلىق قىلىپ، «شەرق شامىلى» ماركىلىق ئاپتوموبىلنى پراۋىسى بولمىغان ھېيت دېگەن كىشىگە ھەيدەشكە بەرگەنلىكتىن، ئاپتوموبىلنىڭ گاز چىقىرىش تۈرۈبىسىدىن ئۇچقۇن چىقىپ، ئاپتوموبىل كۆيۈپ كەتتى، زىيانىنى پۇلغا سۇندۇرغاندا 91 مىڭ 300 يۈەنگە يەتتى. 1984 - يىلى ئوبلاست بويىچە جەمئىي 40 قېتىم ئوت ئاپىتى يۈز بەردى، بىر ئادەم ئۆلدى، زىيانىنى پۇلغا سۇندۇرغاندا 83 مىڭ 900 يۈەنگە يەتتى، بۇنىڭ 13 قېتىمى بورتالا ناھىيىسى تەۋەسىدە بولۇپ، بىر ئادەم ئۆلدى، زىيانىنى پۇلغا سۇندۇرغاندا 6400 يۈەنگە يەتتى. 1985 - يىلى ئوبلاست بويىچە جەمئىي 50 قېتىم ئوت ئاپىتى يۈز بەردى، زىيانىنى پۇلغا سۇندۇرغاندا 180 مىڭ 800 يۈەنگە يەتتى، بۇنىڭ ئون قېتىمى بورتالا شەھىرى تەۋەسىدە بولۇپ، زىيانىنى پۇلغا سۇندۇرغاندا 34 مىڭ 100 يۈەنگە يەتتى. 3 - ئاينىڭ 9 - كۈنى ئەتىگەن سائەت ئوندا ئارالتوقاي چارۋىچىلىق فېرمىسىنىڭ قوسەمچەك مال سېتىش نۇقتىسىدا، مال سانقۇچى مەشكە ئوت يېقىپ ئوت تۇتاشقاندىن كېيىن قارايدىغان ئادەم بولمىغانلىقتىن، مەشنىڭ كانىيىدىن تورۇسقا ئوت تۇتىشىپ كېتىپ، ھەرخىل توۋارلار ۋە ئۈي كۆيۈپ كەتتى، زىيانىنى پۇلغا سۇندۇرغاندا 22 مىڭ يۈەنگە يەتتى. ئوت ئاپىتى ۋەقەسىنى بىر تەرەپ قىلىشتا، ۋەقەنىڭ ئېغىر - يېنىكلىكىگە ئاساسەن، ئوت كېتىش سەۋەبى، زىيانىنىڭ دەرىجىسى ئېنىقلانغاندىن كېيىن، چوڭ ئوت ئاپىتى ۋەقەلىرىنى پەيدا قىلغانلارغا تېگىشلىك جازا بېرىلگەندىن باشقا، زىيىنى ئانچە كۆپ بولمىغان ئوت ئاپىتىنى پەيدا قىلغان جاۋابكارغا، بىخەتەرلىك ۋە ئوتتىن مۇداپىئە كۆرۈش تونۇشىنى ئۆستۈرۈش ئۈچۈن، ئاساسەن، تەنقىد - تەربىيە بېرىلدى.

XI باب

تەپتىشلىك

§ 1. ئاپپاراتلار

ناھىيىلىك خەلق تەپتىش مەھكىمىسى 1956 - يىل 6 - ئايدا قۇرۇلدى، ئۇنىڭغا باش تەپتىش ۋە كەسپىي خادىملار بولۇپ جەمئىي بەش كىشى قويۇلدى. 1958 - يىل 6 - ئايدا بورتالا ناھىيىسىدىكى ناھىيە دەرىجىلىك

ئاپپاراتلار ئەمەلدىن قالدۇرۇلغاندا ناھىيىلىك تەپتىش مەھكىمىسى ئوبلاستلىق تەپتىش مەھكىمىسى بىلەن بىرلەشتۇرۇۋېتىلدى. 1962 - يىل 1 - ئايدا ناھىيىلىك تەپتىش مەھكىمىسى ئەسلىگە كەلتۈرۈلدى. 1966 - يىلى ناھىيىلىك تەپتىش مەھكىمىسىدە مەمۇرىي، كەسپىي بۆلۈملەر تەسىس قىلىندى. 1967 - يىل 3 - ئايدا بورتالا شۆبە ھەربىي رايونى تەپتىش مەھكىمىسىنى ھەربىي ئىدارە قىلدى. 1978 - يىلى مەملىكەتلىك 5 - نۆۋەتلىك خەلق قۇرۇلتىيى خەلق تەپتىش ئورگانلىرىنى يېڭىباشتىن تەسىس قىلىش توغرىسىدا قارار چىقاردى. شۇ يىلى ئاخىردا ناھىيىلىك تەپتىش مەھكىمىسىنى قايتا قۇرۇش خىزمىتىگە تەييارلىق كۆرۈلدى. 1979 - يىل 3 - ئايدا ناھىيىلىك خەلق تەپتىش مەھكىمىسى قۇرۇلۇپ، سابىق تەپتىش كادىرلىرى ئارقا - ئارقىدىن سەپكە قايتتى، يىل ئاخىردا كادىر - ساقچى 19 غا يەتتى. مەھكىمە قارمىقىدا ئىشخانا (مەمۇرىي ئىشلارنى بىر تەرەپ قىلىدۇ) ، 1 - بۆلۈم (جىنايى ئىشلار تەپتىشلىكى بۆلۈمى) ، 2 - بۆلۈم (قانۇن - ئىنتىزام تەپتىشلىكى بۆلۈمى) تەسىس قىلىندى. 1980 - يىلى تەپتىش ھەيئىتى قۇرۇلدى.

1982 - يىلى ئىقتىساد تەپتىشلىكى بۆلۈمى تەسىس قىلىندى. 1985 - يىلى ناھىيىلىك تەپتىش مەھكىمىسى قارمىقىدا ئىشخانا، جىنايى ئىشلار تەپتىشلىكى بۆلۈمى، قانۇن - ئىنتىزام تەپتىشلىكى بۆلۈمى، ئىقتىساد تەپتىشلىكى بۆلۈمى تەسىس قىلىندى. باش تەپتىش، مۇئاۋىن باش تەپتىش ۋە تەپتىش، ياردەمچى تەپتىش، كاتىپ، قانۇن ساقچىسى قاتارلىقلار قويۇلدى. شۇ يىلى 9 - ئايدا ناھىيىلىك خەلق تەپتىش مەھكىمىسى بورتالا شەھەرلىك خەلق تەپتىش مەھكىمىسىگە ئۆزگەرتىلدى، يىل ئاخىردا كادىر - ساقچى 35 كە يەتتى.

خەلق تەپتىش مەھكىمىسىنىڭ رەھبەرلىرى

سىياسەت 11 — 1

ئىسىم - فامىلىسى	جىنسى	مىللىتى	ۋەزىپىسى	ۋەزىپە ئۆتىگەن ۋاقتى	ئىزاھات
ھاجى نىياز			باش تەپتىش	1956.8.9 — 1958.6	
ۋۇ شۆمىڭ	ئەر	خەنزۇ	باش تەپتىش	1962.8.23 — 1966.5.1	
ئابلاجان مۆيدىن			مۇئاۋىن باش تەپتىش	1962.12 — 1963.6.18	
مۇھەممەت رېھىم			مۇئاۋىن باش تەپتىش باش تەپتىش	1966.12.5 — 1984.8	1978 - يىل 10 - ئاينىڭ 16 - كۈنى باش تەپتىشلىككە تەينىلەنگەن. 1985 - يىل 1 - ئايدا كۆزەتكۈچىلىككە تەينىلەنگەن
جالىڭ گۈلخەتىەن	ئەر	خەنزۇ	مۇئاۋىن باش تەپتىش	1978 - يىل 10 - ئاينىڭ 5 - كۈنى تېخى ۋەزىپىگە ئولتۇرمىغان	
سەي گېچۈەن	ئەر	خەنزۇ	مۇئاۋىن باش تەپتىش	1979.9.18 — 1981.11	
ئەخمەت بولادىن			باش تەپتىش	1984.8.31—	
جالىڭ شۈنيەن	ئەر	خەنزۇ	مۇئاۋىن باش تەپتىش	1984.9.15—	

§ 2. جىنايى ئىشلار تەپتىشلىكى

1955 - يىلدىن ئىلگىرى جىنايەتچىلەرنى قولغا ئېلىشنى تەستىقلاشنى جامائەت خەۋپسىزلىكى ئورگانلىرى

بېجىرەتتى. 1956 - يىلدىن 1958 - يىلغىچە ناھىيىلىك تەپتىش مەھكىمىسى قوبۇل قىلىپ قولغا ئېلىشنى تەستىقلىغان ھەرخىل جىنايەتچى جامائەت خەۋپسىزلىكى ئورگانلىرى قولغا ئېلىشقا يوللىغانلارنىڭ 81 پىرسەنتىنى تەشكىل قىلدى. تەكشۈرۈپ كۆرۈلگەندىن كېيىن ئەيىبلەش قارار قىلىنغان ھەرخىل جىنايەتچى جامائەت خەۋپسىزلىكى ئورگانلىرى ئەيىبلەشكە يوللىغان جىنايەتچىلەرنىڭ 61 پىرسەنتىنى، ئەيىبلەش كەچۈرۈم قىلىنغان جىنايەتچى %22 نى تەشكىل قىلدى.

1963 - يىل 1 - ئايدىن 1966 - يىلنىڭ ئاخىرىغىچە، قوبۇل قىلىنىپ قولغا ئېلىش تەستىقلانغان ھەرخىل جىنايەتچىلەر جامائەت خەۋپسىزلىكى ئورگانلىرى قولغا ئېلىشنى تەستىقلىتىشقا يوللىغان جىنايەتچىلەرنىڭ 56 پىرسەنتىنى تەشكىل قىلدى. قوبۇل قىلىنىپ تەكشۈرۈلگەندىن كېيىن ئەيىبلەش قارار قىلىنغان ھەرخىل جىنايەتچى جامائەت خەۋپسىزلىكى ئورگانلىرى ئەيىبلەشكە يوللىغان جىنايەتچىلەرنىڭ 91 پىرسەنتىنى، ئەيىبلەش كەچۈرۈم قىلىنغان جىنايەتچىلەر %2 نى تەشكىل قىلدى. يەتتە قېتىم سوتقا قاتنىشىپ ئەيىبلەش قوللاپ قۇۋۇەتلەندى؛ ئەيىبلەش سۆزىدىن ئۆچ پارچە ئېلان قىلىندى؛ 19 پارچە (قېتىم) ئاممىدىن كەلگەن خەت - چەك ۋە ھال - ئەھۋال ئېيتىپ كەلگەنلەر قوبۇل قىلىنىپ بىر تەرەپ قىلىندى.

1979 - يىلدىن 1985 - يىلغىچە قوبۇل قىلىنىپ قولغا ئېلىش تەستىقلانغان ھەرخىل جىنايەتچىلەر جامائەت خەۋپسىزلىكى ئورگانلىرى قولغا ئېلىشنى تەستىقلاپ بېرىشكە يوللىغان جىنايەتچىلەرنىڭ 93 پىرسەنتىنى ئىگىلىدى. قوبۇل قىلىنىپ تەكشۈرۈلگەندىن كېيىن ئەيىبلەش قارار قىلىنغانلار جامائەت خەۋپسىزلىكى ئورگانلىرى ئەيىبلەشكە يوللىغانلارنىڭ 78 پىرسەنتىنى، ئەيىبلەش كەچۈرۈم قىلىنغانلار %10 نى، ئەيىبلەنمىگەنلەر %2 نى ئىگىلىدى. 305 قېتىم سوتقا قاتنىشىلىپ ئەيىبلەش قوللاپ قۇۋۇەتلەندى، 290 پارچە شىكايەت سۆزى ئېلان قىلىندى.

§ 3. ئىقتىسادىي تەپتىشلىك

1956 - يىل 6 - ئايدىن 1958 - يىل 7 - ئايغىچە تەپتىش مەھكىمىسى 13 ئادەمگە چېتىشلىق 13 پارچە ئىقتىسادىي ئەنزىنى بېجىرىپ، 3000 يۈەندىن ئارتۇق ئىقتىسادىي زىيانىنىڭ ئورنىنى تولدۇرۇۋالدى.

1963 - يىلدىن 1965 - يىلغىچە ئۈچ ئادەمگە چېتىشلىق ئۈچ پارچە ئىقتىسادىي ئەنزە بېجىرىلىپ، 1800 يۈەنلىك ئىقتىسادىي زىيانىنىڭ ئورنى تولدۇرۇۋېلىندى.

1979 - يىلدىن 1985 - يىلغىچە ئىقتىسادىي ئەنزە بويىچە ئەنزە تۇرغۇزۇلۇپ رازۇېتكا قىلىنغان جىنايەتچى قوبۇل قىلىنىپ بىر تەرەپ قىلىنغان جىنايەتچىلەرنىڭ 46 پىرسەنتىنى، قولغا ئېلىش تەستىقلانغان جىنايەتچى %11 نى، ئەيىبلەش قارار قىلىنغان جىنايەتچىلەر ئەنزە تۇرغۇزۇلغان جىنايەتچىلەرنىڭ 31 پىرسەنتىنى، ئەيىبلەش كەچۈرۈم قىلىنغان جىنايەتچىلەر ئەنزە تۇرغۇزۇلغان جىنايەتچىلەرنىڭ 65 پىرسەنتىنى ئىگىلىدى، تاپشۇرۇلغان ھارام پۇل ۋە ھارام مالنى پۇلغا سوندۇرغاندا 150 مىڭ يۈەندىن ئاشتى.

§ 4. قانۇن - ئىنتىزام تەپتىشلىكى

تەپتىش مەھكىمىسى قۇرۇلغاندىن تارتىپ 1958 - يىل 7 - ئايغىچە قانۇن - ئىنتىزامغا ئاسىت ئەنزىدىن بېرى بېجىرىلدى، 1963 - يىلدىن 1966 - يىلغىچە تەپتىش مەھكىمىسى قوبۇل قىلىپ قارارىچىقتان قانۇن - ئىنتىزامغا ئاسىت ئەنزىلەرنىڭ ئاياغلاشتۇرۇلۇش نىسبىتى %100 كە يەتتى، يۇنىڭ ئىچىدە بىر ئەنزە تەكشۈرۈلۈش ئارقىلىق ئونىڭغا چېتىشلىق جىنايەتچى قانۇن بويىچە قولغا ئېلىنىپ بىر تەرەپ قىلىندى. 1979 - يىلدىن

1985 - يىلغىچە قانۇن - ئىنتىزامغا ئائىت ئەنزىلەرنى بېجىرىش جەريانىدا، ئەنزە تۇرغۇزۇلۇپ رازۇېتكا قىلىنغان ئەنزە قوبۇل قىلىنىپ ىبر تەرەپ قىلىنغان ئەنزىنىڭ 35 پىرسەنتىنى، ئەيىبلەنگىنى تۇرغۇزۇلغان ئەنزىنىڭ 6 - 7 پىرسەنتىنى، ئەيىبلەش كەچۈرۈم قىلىنغان ئەنزە ئەنزە تۇرغۇزۇلۇپ رازۇېتكا قىلىنغان ئەنزىنىڭ 76 پىرسەنتىنى تەشكىل قىلدى. تەپتىش مەھكىمىسى قانۇن - ئىنتىزامغا ئائىت ئەنزىلەرنى بېجىرىش جەريانىدا، ئاممۇى لۇشىيەندە مېڭىشتا، تەكشۈرۈپ تەنقىد قىلىشتا چىڭ تۇردى، ھەقىقەتنى ئەمەلىيەتتىن ئىزدىدى، قانۇن ئالدىدا ھەممە كىشى باراۋەر بولۇشتا چىڭ تۇرۇپ، شەخسىي ئىمتىيازغا قارشى تۇردى. 1979 - يىلىدىن 1985 - يىلغىچە 565 پارچە (قېتىم) ئامنىستىن كەلگەن خەت - چەك ۋە ھال - ئەھۋال ئېيتىپ كەلگەنلەر قوبۇل قىلىنىپ ىبر تەرەپ قىلىندى.

§ 5. تۇرمە - سولاقخانا تەپتىشلىكى

1956 - يىلى تۇرمە - سولاقخانا تەپتىشلىكى خىزمىتى قانات يايدۇرۇلغان بولسىمۇ، لېكىن مەخسۇس ئادەم قويۇلمىغانىدى. تەپتىش قىلىش زۆرۈر بولۇپ قالغاندا، تەپتىش كادىرلىرى ۋاقتىلىق ئاجرىتىلىپ خىزمەت ئىشلىنەتتى. ئاساسەن، كېسىلمىگەن جىنايەتچىلەرنىڭ قامىلىش مۇددىتى، نازارەت قىلىپ ئۆزگەرتىشنى باشقۇرۇش تۇزۇمى ھەم تۇرمىگە قارىغۇچى خادىملارنىڭ قانۇنغا خىلاپ ھەرىكەتلىرىنىڭ بار - يوقلۇقى تەپتىش قىلىناتتى. تەپتىش قىلىش ئارقىلىق، مەسىلە بايقالسا، مەسىلە بار ئورۇنغا كۆزىتىش پىكرى ۋە تەكلىپ بېرىلەتتى ھەمدە مۇناسىۋەتلىك تارماقلارغا يوللىناتتى.

1982 - يىلى مەخسۇس تۇرمە - سولاقخانا تەپتىشلىكى كادىرلىرى قويۇلدى. بۇنىڭ بىلەن تۇرمە تەپتىشلىكى دائىملىشىش، تۇزۇملىشىش، قانۇنلىشىش يولىغا سېلىندى. شۇنىڭ بىلەن بىللە جامائەت خەۋپسىزلىكى ئورگانلىرى بىلەن ھەمكارلىشىپ تۇرمە - سولاقخانا تەرتىپى تەرتىپكە سېلىندى.

1979 - يىلدىن 1985 - يىلغىچە جامائەت خەۋپسىزلىكى ئورگانلىرى ۋە سوت مەھكىمىسىگە ماسلىشىپ، سولاقخانىدا قاناقلىق جىنايەتچىلەر ئارىشىدا توققۇز قېتىم سىياسەت، قانۇن تەشۋىقات - تەربىيە يىغىنى چاقىرىلدى.

XII باب

سوت

§ 1. ئاپپاراتلار

مىنگونىڭ 34 - يىلى (1945 - يىلى) دىن ئىلگىرى سوت مەھكىمىسى ئاپپاراتى يوق ئىدى، ئەدلىيە ئىشلىرىنى ھاكىم قوشۇمچە باشقۇرۇلاتتى.

مىنگونىڭ 34 - يىلى (1945 - يىلى) 11 - ئايدا بورتالا ناھىيىلىك سوت مەھكىمىسى قۇرۇلۇپ، ھاكىم

ئۇمۇت هاجی سوت باشلىقلىقىنى قوشۇمچە ئۇتىدى. مەھكىمە قارىمىقىدا كاتىپ، ئىجرائىي سوتچى قويۇلدى.

مىنگونىاڭ 35 - يىلى (1946 - يىلى) 5 - ئاينىاڭ 20 - كۈنى بورتالا - ئارىشاڭ مەھكىمە شەرھى تەسىس قىلىندى (ئۇ ھەق تەلەپ ماجىرالىرىنى باشقۇرۇشقا مەسئۇل ئىدى)، ئۇنىڭغا بىر قازى، بىر مۇپتى، بىر يارده‌مچى مۇپتى، بىر كاتىپ قويۇلدى. 1949 - يىل 1 - ئاينىاڭ 1 - كۈنى ئىلى ۋالىي مەھكىمىسىنىاڭ بۇيرۇقىغا ئاساسەن، ئىلىنىاڭ ھەرقايسى ناھىيىلىرىدىكى سوت مەھكىمىلىرىنى قىسقارتىش قارار قىلىندى. شۇنىاڭ بىلەن بىللە خەلقنىاڭ دەۋا ئىشلىرىنى يېقىن جايدا ھەل قىلىش ئۈچۈن، ئىلى ۋىلايەتلىك سوت مەھكىمىسىنىاڭ تۆت شۇئبىسىنى قۇرۇش قارار قىلىندى، 4 - شۇئبە مەھكىمە بورتالا ناھىيە بازىرىدا قۇرۇلدى. ئۇ، بورتالا، جىڭ، ئارىشاڭ ناھىيىلىرىنىاڭ ئەدلىيە - سوت خىزمەتلىرىگە مەسئۇل بولدى.

1950 - يىل 3 - ئايدا بورتالا ناھىيىلىك خەلق سوت مەھكىمىسى قۇرۇلدى. ئۇنىڭغا بەش شتات بېرىلدى، مەھكىمە باشلىقى، جىنايى ئىشلار سوتچىسى، ھەق تەلەپ ئىشلىرى سوتچىسى، قانۇن ساقچىسى سەپلەندى.

1958 - يىل 6 - ئايدا خەلق سوت مەھكىمىسى بورتالا ناھىيىسىدىكى ناھىيە دەرىجىلىك ئاپپاراتلارنىاڭ ئەمەلدىن قالدۇرۇلۇشىغا ئەگىشىپ ئەمەلدىن قالدۇرۇلۇپ، ئوبلاستلىق سوت مەھكىمىسى بىلەن بىرلەشتۇرۇۋېتىلدى. 1962 - يىل 11 - ئايدا ناھىيىلىك خەلق سوت مەھكىمىسى ئەسلىگە كەلتۇرۇلدى.

1966 - يىل 5 - ئايدا ناھىيىلىك خەلق سوت مەھكىمىسىدە ئىشخانا، جىنايى ئىشلار سوت كوللېگىيىسى، ھەق تەلەپ ئىشلىرى سوت كوللېگىيىسى تەسىس قىلىندى.

1967 - يىل 3 - ئاينىاڭ 18 - كۈنى ھەربىي ئىدارە قىلىش يۈرگۈزۈلدى. 1969 - يىل 4 - ئايدا سوت مەھكىمىسىنىاڭ خىزمىتىگە ناھىيىلىك ئىنقىلابىي كومىتېت خەلق قوغداش گۇرۇپپىسى مەسئۇل بولدى. 1974 - يىل 4 - ئايدا بورتالا ناھىيىلىك خەلق سوت مەھكىمىسى ئەسلىگە كەلتۇرۇلدى، ئۇنىاڭ قارىمىقىدا ئىشخانا، جىنايى ئىشلار سوت كوللېگىيىسى، ھەق تەلەپ ئىشلىرى سوت كوللېگىيىسى تەسىس قىلىندى. 1979 - يىل 12 - ئاينىاڭ 27 - كۈنى سوت ھەيئىتى قۇرۇلدى. 1980 - يىلى خەت چەكلەرنى ۋە ھال - ئەھۋال ئېيتىپ كەلگەنلەرنى قوبۇل قىلىش ئىشخانىسى تەسىس قىلىندى. 1981 - يىل 11 - ئايدا ئىقتىسادىي سوت كوللېگىيىسى تەسىس قىلىندى.

1985 - يىل 9 - ئايدا بورتالا ناھىيىسى شەھەرگە ئۆزگەرتىلدى، بورتالا ناھىيىلىك خەلق سوت مەھكىمىسى بورتالا شەھەرلىك خەلق سوت مەھكىمىسىگە ئۆزگەرتىلدى. شۇ يىلى 9 - ئاينىاڭ 23 - كۈنى ئاپتونوم رايونلۇق يۇقىرى خەلق سوت مەھكىمىسىنىاڭ تەستىقلىشى بىلەن، بورتالا شەھىرىنىاڭ شويكۆپەن رايونى، دالتۇ يېزىسىدا ئىككى خەلق سوت كوللېگىيىسى قۇرۇلۇپ، خەلقنىاڭ دەۋا ئىشلىرىغا، ھەق تەلەپ ئەنزىلىرىنىاڭ ۋاقتىدا بىر تەرەپ قىلىنىشىغا قولايلىق يارىتىلدى.

خەلق سوت مەھكىمىسىنىاڭ رەھبەرلىرى

سىياسەت 12 — 1

ئىسىم - فامىلىسى	جىنسى	مىللىتى	ۋەزىپىسى	ۋاقتى	ئىزاھات
ئۇمەت ھاجى			مەھكىمە باشلىقى	1945.11 — 1946.5	قوشۇمچە ۋەزىپە
بالامەمەت ئىمىن			مەھكىمە باشلىقى	1946.6 — 1951.3	
ئابدۇرېشىت			مەھكىمە باشلىقى	1951.9 — 1953.11	
ئايۇپ بەيرىقان	ئەر	قازاق	مۇئاۋىن مەھكىمە باشلىقى	1952.11 — 1953	
كېرىم بېكنوف	ئەر	قازاق	مۇئاۋىن مەھكىمە باشلىقى، مەھكىمە باشلىقى	1953.6.2 — 1954.10	1953 - يىل 12 - ئايدا مەھكىمە باشلىقلىقىغا تەيىنلەنگەن

ئادارقان مافى	ئەر	قازاق	مۇئەققەت مەھكىمە باشلىقى	1954.11 — 1955	
بوستان	ئەر	قازاق	مۇئاۋىن مەھكىمە باشلىقى، مەھكىمە باشلىقى	1955.5.22 — 1956.1	1955 - يىل 12 - ئايدا مەھكىمە باشلىقلىقىغا تەيىنلەنگەن
تېلېۋقان شەربېپ	ئەر	قازاق	مۇئەققەت مەھكىمە باشلىقى مەھكىمە باشلىقى	1956.1.4 — 1958.8 1980.3 — 1984.8	
ئەبسل بازاربېك	ئەر	قازاق	مۇئەققەت مەھكىمە باشلىقى، مەھكىمە باشلىقى	1962.10 — 1967.3	1963 - يىل 9 - ئايدا مەھكىمە باشلىقلىقىغا تەيىنلەنگەن
مەمەت رەھىم			مۇئاۋىن مەھكىمە باشلىقى	1974.4.19 — 1976.10	
ساۋ شۈلەن	ئايال	خەنزۇ	مۇئاۋىن مەھكىمە باشلىقى	1974.4.19—1976.4.3	
جياك نەنسۇك	ئەر	خەنزۇ	مۇئاۋىن مەھكىمە باشلىقى	1976.5.10 — 1980.11	
مېك شېنگو	ئەر	خەنزۇ	مۇئاۋىن مەھكىمە باشلىقى	1981.1 — 1984.8	
ئېلى يۈسۈپ			مۇئاۋىن مەھكىمە باشلىقى	1983.1.13 — 1984.9	
سلاي ماقبۇل	ئەر	قازاق	مەھكىمە باشلىقى	1984.8—	
يالك جىچېن	ئەر	خەنزۇ	مۇئاۋىن مەھكىمە باشلىقى	1984.9—	

§ 2. جىنايى ئىشلار سوتى

1952 - يىلى ناھىيىلىك سوت مەھكىمىسى تەكشۈرۈپ ئايلاشتۇرغان ئەكسىلئىنقىلابچىلارغا دائىر ئەنزە 14 بولۇپ، تەكشۈرۈپ ئايلاشتۇرۇلغان ھەرخىل جىنايى ئىشلار ئەنزىلىرىنىڭ 86 پىرسەنتىنى، ئۇلۇم جازاسى بېرىلگىنى 10% نى، مۇددەتسىز قاماق جازاسى بېرىلگىنى 2.7% نى، بەش يىلدىن يۇقىرى، 15 يىلدىن تۆۋەن قاماق جازاسى بېرىلگىنى 22% نى تەشكىل قىلدى. 1955 - يىلى ناھىيىلىك سوت مەھكىمىسى تەكشۈرۈپ ئايلاشتۇرغان ھەرخىل ئەنزە 65 بولۇپ، قوبۇل قىلىنىپ قارار چىقىلغان ئەنزىلەرنىڭ 95 پىرسەنتىنى ئىگىلىدى، يۇنىك ئىچىدە ئوغرىلىق، خىيانەتچىلىك، قاتىللىق ئالدىنقى ئورۇندا تۇردى. تەكشۈرۈپ ئايلاشتۇرۇلغان ئەنزىلەر ئىچىدە، بەش يىلدىن يۇقىرى، 15 يىلدىن تۆۋەن قاماق جازاسى بېرىلگىنى 7.4% نى، بەش يىلدىن تۆۋەن قاماق جازاسى بېرىلگىنى 32% نى، جازا كېچىكتۈرۈپ ئىجرا قىلىنىدىغىنى، تۇتۇپ تۇرۇپ ئەمگەككە سېلىش جازاسى بېرىلگىنى 1.5% نى، رېجىمغا ئېلىش جازاسى بېرىلگىنى 3% نى، جىنايى جازا كەچۈرۈم قىلىنغىنى 8.55% نى تەشكىل قىلدى.

1974 - يىلدىن 1979 - يىلغىچە تەكشۈرۈپ ئايلاشتۇرۇلغان ھەرخىل جىنايى ئىشلار ئەنزىسى 202 بولۇپ، تاپشۇرۇۋېلىنىپ قارار چىقىلغان ھەرخىل جىنايى ئىشلار ئەنزىلىرىنىڭ 87 پىرسەنتىنى تەشكىل قىلدى. تەكشۈرۈپ ئايلاشتۇرۇلغان ئەنزىلەر ئىچىدە، ئۇلۇم جازاسى بېرىلگىنى 1.4% نى، بەش يىلدىن

يۇقىرى، 15 يىلدىن تۆۋەن قاماق جازاسى بېرىلگىنى 2.4% نى، بەش يىلدىن تۆۋەن قاماق جازاسى بېرىلگىنى 47%، جازانى كېچىكتۈرۈپ ئىجرا قىلىش، تۇتۇپ تۇرۇپ ئەمگەككە سېلىش جازاسى بېرىلگىنى 6.6% نى، رەجىمغا ئېلىش جازاسى بېرىلگىنى 9% نى، جىنايى جازا كەچۈرۈم قىلىنغىنى 12% نى تەشكىل قىلدى.

1984 - يىلى تەكشۈرۈپ ئايا غلاشتۇرۇلغان 63 پارچە ھەرخىل جىنايى ئىشلار ئەنزىسى ئىچىدە، لۇكچەكلىك جىنايىتىگە دائىر ئەنزە 28% نى، باسقۇنچىلىق جىنايىتىگە دائىر ئەنزە 16% نى، ئوغرىلىق جىنايىتىگە دائىر ئەنزە 28% نى، زەخمىلەندۈرۈش جىنايىتىگە دائىر ئەنزە 12% نى، باشقا ھەرخىل جىنايەتكە دائىر ئەنزە 16% نى ئىگىلىدى. بەش يىلدىن يۇقىرى، 15 يىلدىن تۆۋەن قاماق جازاسى بېرىلگىنى 31% نى، بەش يىلدىن تۆۋەن قاماق جازاسى بېرىلگىنى 53% نى، جازا كېچىكتۈرۈپ ئىجرا قىلىنىدىغىنى، تۇتۇپ تۇرۇپ ئەمگەككە سېلىش جازاسى بېرىلگىنى 12% نى، رەجىمغا ئېلىش جازاسى بېرىلگىنى 0.5% نى، جىنايى جازا كەچۈرۈم قىلىنغىنى 3.4% نى ئىگىلىدى. 1985 - يىلى تەكشۈرۈپ ئايا غلاشتۇرۇلغان ھەرخىل جىنايى ئىشلار ئەنزىسى 89 پىرسەنتىنى ئىگىلىدى. 49 بولۇپ، تاپشۇرۇۋېلىنىپ قاراپ چىقىلغان ھەرخىل جىنايى ئىشلار ئەنزىلىرىنىڭ 89 پىرسەنتىنى ئىگىلىدى. تەكشۈرۈپ ئايا غلاشتۇرۇلغان ئەنزىلەر ئىچىدە، بەش يىلدىن يۇقىرى 15 يىلدىن تۆۋەن قاماق جازاسى بېرىلگىنى 8% نى، بەش يىلدىن تۆۋەن قاماق جازاسى بېرىلگىنى 76% نى، جازانى كېچىكتۈرۈپ ئىجرا قىلىش، تۇتۇپ تۇرۇپ ئەمگەككە سېلىش جازاسى بېرىلگىنى 2% نى، رەجىمغا ئېلىش جازاسى بېرىلگىنى 2% نى، جىنايى جازا كەچۈرۈم قىلىنغىنى 12% نى تەشكىل قىلدى.

§ 3. ھەق تەلەپ سوتى

1952 - يىلى سوت مەھكىمىسى تەكشۈرۈپ ئايا غلاشتۇرغان ھەق تەلەپ ئەنزىسى 97 بولۇپ، نىكاھ ماجىراسىغا دائىر ئەنزە 14% نى، ئائىلە ماجىراسىغا دائىر ئەنزە 4% نى، تۆلەم ماجىراسىغا دائىر ئەنزە 38% نى، يەر ماجىراسىغا دائىر ئەنزە 2% نى، باشقا ماجىرالارغا دائىر ئەنزە 42% نى تەشكىل قىلدى.

1963 - يىلدىن 1967 - يىلغىچە سوت مەھكىمىسى ھەق تەلەپ ئەنزىسىدىن 308 نى تەكشۈرۈپ ئايا غلاشتۇردى، بۇنىڭ ئىچىدە نىكاھ ماجىراسىغا دائىر ئەنزە 66% نى، بېقىش ماجىراسىغا دائىر ئەنزە 6% نى، قەرز ئىشلىرى ماجىراسىغا دائىر ئەنزە 5% نى، تۆلەم ماجىراسىغا دائىر ئەنزە 9% نى، مال - مۈلۈك ماجىراسىغا دائىر ئەنزە 4% نى تەشكىل قىلدى.

1974 - يىلدىن 1980 - يىلغىچە سوت مەھكىمىسى ھەق تەلەپ ئەنزىسىدىن 600 نى تەكشۈرۈپ ئايا غلاشتۇردى، بۇنىڭ ئىچىدە، نىكاھ ماجىراسىغا دائىر ئەنزە 77% نى، بېقىش ماجىراسىغا دائىر ئەنزە 8% نى، ئاتا - ئانىلارنىڭ ھالىدىن خەۋەر ئېلىش ماجىراسىغا دائىر ئەنزە 2% نى، تۆلەم ماجىراسىغا دائىر ئەنزە 3% نى، باشقا ماجىرالارغا دائىر ئەنزە 10% نى تەشكىل قىلدى.

1982 - يىلى سوت مەھكىمىسى قوبۇل قىلىپ بىر تەرەپ قىلغان ھەرخىل ھەق تەلەپ ئەنزىسى 149 بولۇپ، 1981 - يىلدىكىدىن 11% ئازايدى، تەكشۈرۈپ ئايا غلاشتۇرۇلغان ھەق تەلەپ ئەنزىلىرى ئىچىدە نىكاھ ماجىراسىغا دائىر ئەنزە 77% نى، ئائىلە ماجىراسىغا دائىر ئەنزە 6% نى، تۆلەم ماجىراسىغا دائىر ئەنزە 3% نى، بېقىش ماجىراسىغا دائىر ئەنزە 6% نى، ئاتا - ئانىلارنىڭ ھالىدىن خەۋەر ئېلىش ماجىراسىغا دائىر ئەنزە 3% نى، باشقا ماجىرالارغا دائىر ئەنزە 5% نى ئىگىلىدى. مۇرەسسە قىلىپ بىر تەرەپ قىلىنغان ۋە ئايا غلاشتۇرۇلغان ئەنزىلەر تەكشۈرۈپ ئايا غلاشتۇرۇلغان ھەق تەلەپ ئەنزىلىرىنىڭ 72 پىرسەنتىنى ئىگىلىدى. 1425 پارچە (قېتىم) خەت - چەك ۋە ھال - ئەھۋال ئېيتىپ كەلگەنلەرنىڭ مەسلىسى بىر تەرەپ قىلىندى.

1983 - يىلى سوت مەھكىمىسى ھەرخىل ھەق تەلەپ ئەنزىسىدىن 136 نى قوبۇل قىلىپ قاراپ چىقتى،

بۇ، 1982 - يىلىدىكىدىن 3% كۆپ. تەكشۈرۈپ ئايلاشتۇرۇلغان ھەق تەلەپ ئەنزىلىرى ئىچىدە، مۇرەسسە قىلىپ ئايلاشتۇرۇشقا ياتىدىغىنى 49% نى تەشكىل قىلدى. 1535 پارچە (قېتىم) خەت - چەك ۋە ھال ئەھۋال ئېيتىنىپ كەلگەنلەرنىڭ مەسلىسى بىر تەرەپ قىلىندى.

1985 - يىلى سوت مەھكىمىسى ھەرخىل ھەق تەلەپ ئەنزىسىدىن 418 نى قوبۇل قىلىپ قاراپ چىقتى، بۇ، 1984 - يىلىدىكىدىن 116% كۆپ. تەكشۈرۈپ ئايلاشتۇرۇلغان ھەرخىل ھەق تەلەپ ئەنزىلىرى قوبۇل قىلىنغان ئەنزىلەرنىڭ 76 پىرسەنتىنى، مۇرەسسە قىلىپ ئايلاشتۇرۇلغان ئەنزە 73% نى تەشكىل قىلدى. 2062 پارچە (قېتىم) خەت - چەك ۋە ھال - ئەھۋال ئېيتىنىپ كەلگەنلەرنىڭ مەسلىسى بىر تەرەپ قىلىندى.

§ 4. ئىقتىسادىي سوت

1982 - يىلى سوت مەھكىمىسى ئىقتىسادىي سوت خىزمىتىنى رەسمىي قانات يايدۇردى، شۇ يىلى ھەر خىل ئىقتىسادىي ماجىرا ئەنزىسىدىن 42 نى تەكشۈرۈپ ئايلاشتۇردى، بۇنىڭ ئىچىدە مال توشۇشقا دائىر ئەنزە 22 بولۇپ، تەكشۈرۈپ ئايلاشتۇرۇلغان ئەنزىلەرنىڭ 52 پىرسەنتىنى تەشكىل قىلدى. 1983 - يىلى 24 ئەنزە ئايلاشتۇرۇلدى. 1985 - يىلى سوت مەھكىمىسى ھەرخىل ئىقتىسادىي ماجىرا ئەنزىسىدىن 186 نى تاپشۇرۇۋېلىپ قاراپ چىقتى، 171 ئەنزىنى ئايلاشتۇردى، تەكشۈرۈپ ئايلاشتۇرۇلغان 171 ئەنزە ئىچىدە، ئىقتىسادىي توختام ماجىراسىغا دائىر ئەنزە 21، توشۇش ھەققىنى تۆلىمەي سۆرىتىشكە دائىر ئەنزە 82، ئىقتىسادىي تۆلەم ئەنزىسى 16، قەرز ئىشلىرى ماجىراسىغا دائىر ئەنزە 14، ئىشلەپچىقىرىش ھۆددىگەرلىككە دائىر ئەنزە بەش، باشقا ئەنزە 33. تەكشۈرۈپ ئايلاشتۇرۇلغان ئەنزىلەر ئىچىدە 132 ئەنزە مۇرەسسە قىلىندى، ئون ئەنزە ئۈستىدىن ھۆكۈم چىقىرىلدى، 29 ئەنزە كېسىم قىلىندى.

§ 5. ھەق تەلەپ ئىشلىرى بويىچە مۇرەسسە قىلىش

سوت مەھكىمىسى، ھەق تەلەپ ماجىرالىرىنى ھەل قىلىش ئۈچۈن، 1953 - يىلدىن باشلاپ، يېزىلاردا ئاساسىي قاتلام خەلق مۇرەسسە تەشكىلاتى قۇردى. 1965 - يىلىنىڭ ئاخىرىغا كەلگەندە، مۇرەسسە ھەيئىتىدىن 22 سى، مۇرەسسە گۇرۇپپىسىدىن 49 ى قۇرۇلدى، خادىمى 155 كە يەتتى، ئۇلار ھەق تەلەپ ماجىراسىدىن 559 نى مۇرەسسە قىلدى. «مەدەنىيەت زور ئىنقىلابى» جەريانىدا ئاساسىي قاتلام مۇرەسسە تەشكىلاتلىرىنىڭ پائالىيىتى توختاپ قالدى.

1981 - يىلى ئاساسىي قاتلام خەلق مۇرەسسە تەشكىلاتى ئەسلىگە كەلتۈرۈلدى. گۇڭشې (مەيدان - فېرما) لاردا مۇرەسسە ئىشلىرىغا رەھبەرلىك قىلىش گۇرۇپپىسىدىن بەشى قۇرۇلدى، بەش نەپەر ئەدلىيە يارەمچىسى سەپلەندى. چوڭ ئەترەت دەرىجىلىك مۇرەسسە ھەيئىتىدىن 31 ى، ئىشلەپچىقىرىش ئەترىتى دەرىجىلىك مۇرەسسە ھەيئىتىدىن 92 سى ئەسلىگە كەلتۈرۈلدى ۋە قۇرۇلدى، زاۋۇت، كان - كارخانا ۋە ناھىيە دەرىجىلىك ئورگانلاردا مۇرەسسە گۇرۇپپىسىدىن 20 سى قۇرۇلدى. 1982 - يىلى مۇرەسسە ئىشلىرىغا، رەھبەرلىك قىلىش گۇرۇپپىسى يەتتىگە، خەلق مۇرەسسە ھەيئىتى 43 كە، مۇرەسسە گۇرۇپپىسى 211 گە، مۇرەسسە خىزمەتچى خادىمى 644 كە يەتتى، بۇنىڭ ئىچىدە، ئەر 488، ئايال 156؛ خەنزۇ 317، ئۇيغۇر 177، قازاق 65، موڭغۇل 62، خۇيزۇ 23؛ 1982 - يىلدىن 1983 - يىلغىچە ھەر خىل ھەق تەلەپ ماجىراسىدىن جەمئىي 1871 ى مۇرەسسە قىلىندى. بۇنىڭ بىلەن جىنايى ئىشلار ئەنزىلىرىنىڭ يۈز بېرىش نىسبىتى ئازىيىپ، خەلق سوت مەھكىمىسىنىڭ خىزمەت مىقدارى يېنىكلىتىلدى.

1984 - يىلى بورتالا ناھىيىسىدىكى ئاساسىي قاتلام ھاكىمىيەت ئاپپاراتلىرى ئىسلاھ قىلىنىش بىلەن بىللە، رايون، يېزا، دېھقانچىلىق مەيدانلىرىدىكى مۇرەسسە تەشكىللىرى تەرتىپكە سېلىندى، ئەدلىيە يارەمچىسى بەشتىن سەككىزگە كۆپەيتىلدى، ئاساسىي قاتلام مۇرەسسە تەشكىلاتلىرى تولۇقلاندى ۋە تەرتىپكە سېلىندى.
1985 - يىلى شەھەر بويىچە مۇرەسسە گۇرۇپپىسى 145 كە، مۇرەسسە خادىمى 310 غا يەتتى، مۇشۇ بىر يىلدا ھەر خىل ھەق تەلەپ ماجراسىدىن 433 ى مۇرەسسە قىلىنىپ بىر تەرەپ قىلىندى. شۇنىڭ بىلەن بىللە يىغىن ئارقىلىق تەربىيىلەش شەكلى قوللىنىلىپ، مۇرەسسە خادىملىرى تەربىيىلىنىپ، ئاساسىي قاتلام مۇرەسسە تەشكىلاتلىرى يېڭى ۋەزىيەتنىڭ ئېھتىياجىغا ماسلىشىش ئىمكانىيىتىگە ئىگە قىلىندى. مۇرەسسە خىزمىتى جەريانىدا، نۇرغۇنلىغان ئىلغار كوللېكتىپ ۋە ئىلغار شەخسلەر مەيدانغا كەلدى. قازاق ئەدلىيە يارەمچىسى قاسىن ئىلغار شەخس بولۇپ باھالىنىپ، ئاپتونوم رايونىمىز بويىچە ئۆتكۈزۈلگەن خەلق مۇرەسسە خىزمىتى بويىچە «قوش ئىلغار» لارنى تەقدىرلەش يىغىنىغا قاتناشتى. دالتۇ يېزىسى ئۇلانبۇغ بىرلەشمە كەنتى پارتىيە ياچېيكىسىنىڭ شۇجىسى، مۇرەسسە ھەيئىتىنىڭ مۇدىرى جاڭ شاۋمېي مەملىكەتلىك خەلق مۇرەسسە خىزمىتى بويىچە ئىلغار شەخس بولۇپ باھالاندى ھەمدە مەملىكەتلىك 2 - قېتىملىق مۇرەسسە خىزمىتى بويىچە «قوش ئىلغار» لارنى تەقدىرلەش يىغىنىغا قاتناشتى.

XIII باب

ئەدلىيە مەمۇرىيىتى

§ 1. ئاپپاراتلار

مىنگونىڭ 34 - يىلى (1945 - يىلى) دىن ئىلگىرى ئەدلىيە سوت ئىشلىرىنى ئاھىيىلىك ھۆكۈمەتنىڭ كاتىپى قوشۇمچە باشقۇراتتى. شۇ يىلى 4 - ئايدا ئەدلىيە بۆلۈمى قۇرۇلغانىدى.
مىنگونىڭ 36 - يىلى (1947 - يىلى) 3 - ئايدا ئەدلىيە بۆلۈمى ئەدلىيە ئىدارىسىگە ئۆزگەرتىلىپ، ئامماندىن كەلگەن خەت - چەكلەر ۋە ھال - ئەھۋال ئېيتىپ كەلگەنلەر قوبۇل قىلىندى، ھەق تەلەپ ماجىرالىرى مۇرەسسە قىلىندى. جۈملىدىن خەلق جۇمھۇرىيىتى قۇرۇلغاندىن كېيىن، ئەدلىيە مەمۇرىيىتىنىڭ كەسپىي ئىشلىرى ۋە خەلق مۇرەسسە خىزمىتىنى ئاھىيىلىك سوت مەھكىمىسى ۋەكالىتەن ئېجىرىدىغان بولدى. 1981 - يىل 1 - ئايدا ئاھىيىلىك ھۆكۈمەتتە ئەدلىيە بۆلۈمى قۇرۇلدى.
1984 - يىلدىكى ئاپپارات ئىسلاھاتىدا، ئەدلىيە بۆلۈمى ئەدلىيە ئىدارىسىگە ئۆزگەرتىلىپ، ئادۋوكات، جامائەت گۇۋاھچىسى، ئەدلىيە يارەمچىسى، مۇرەسسە ئىشىنى ئېجىرگۈچى ۋە ئىچكى ئىشلار خىزمەتچىسى قويۇلدى.
1985 - يىلى قانۇن مەسلىھەتچىلىك باشقارمىسىنىڭ ئەدلىيە مەمۇرىيىتى ئىشاتى ئەدلىيە كەسپىي ئىشاتىغا ئۆزگەرتىلدى. شۇ يىلى 9 - ئايدا بورتالا ناھىيىسى شەھەرگە ئۆزگەرتىلگەندە بورتالا ناھىيىلىك ئەدلىيە ئىدارىسى بورتالا شەھەرلىك ئەدلىيە ئىدارىسىگە ئۆزگەرتىلدى. 10 - ئاينىڭ 25 - كۈنى قانۇن مەسلىھەتچىلىك باشقارمىسى بورتالا شەھەرلىك 1 - ئادۋوكاتلىق ئورنىغا ئۆزگەرتىلدى.

ئەدلیە ئىدارىسىنىڭ رەھبەرلىرى

سیاسەت 13 — 1

ئىسىم - فامىلىسى	جىنسى	مىللىتى	ۋەزىپىسى	ۋەزىپە ئۆتىگەن ۋاقتى
مۇيى	ئەر	خەنزۇ	بۆلۈم باشلىقى	1981.1.19 — 1984.8.5
يۈجي	ئەر	موڭغۇل	مۇئاۋىن بۆلۈم باشلىقى	1981.4 — 1984.7
مېڭ شيەنگو	ئەر	خەنزۇ	ئىدارە باشلىقى	1984.9.5—

§ 2. جامائەت گۇۋاھلىقى

ئورگان، ئىجتىمائىي تەشكىلات، كارخانا - كەسىپي ئورۇنلار ۋە پۇقرالارنىڭ ھوقۇقى ھەم قانۇنلۇق ھوقۇق مەنپەئىتىنى قانۇنىي جەھەتتىن قوغداش ئۈچۈن، 1981 - يىل 6 - ئايدا بورتالا ناھىيىلىك جامائەت گۇۋاھلىقى باشقارمىسىنىڭ كەسىپي ئىشلىرى رەسمىي قانات يايدۇرۇلدى. شۇ يىلى جامائەت گۇۋاھلىقىدىن 19 ى بېجىرىلدى، بۇنىڭ ئىچىدە، بالا بېقىۋېلىشقا دائىر گۇۋاھلىق يەتتە، مال - مۇلۇككە ۋارىسلىق قىلىشقا دائىر گۇۋاھلىق تۆت، ھاۋالە خېتىگە دائىر گۇۋاھلىق تۆت، ئۆي سېتىۋېلىشقا دائىر گۇۋاھلىق ئىككى، ئاساسىي قۇرۇلۇش ھۆددىگەرلىكىگە دائىر گۇۋاھلىق بىر، ئائىلە كېلىپ چىقىشى، ئوقۇش تارىخىغا دائىر گۇۋاھلىق بىر. 1982 - يىلى بىر نەپەر مەخسۇس خەنزۇ جامائەت گۇۋاھچىسى قويۇلدى. 1984 - يىلى بىر نەپەر ئاز سانلىق مىللەتتىن بولغان يارەمچى جامائەت گۇۋاھچىسى قويۇلدى، مۇشۇ يىلى 103 ئىشقا گۇۋاھلىق بېرىلدى. 1985 - يىلى 278 ئىشقا گۇۋاھلىق بېرىلدى. بۇنىڭ ئىچىدە ھەرخىل ئىقتىسادىي ھۆددىگەرلىك توختامىغا بېرىلگەن گۇۋاھلىق بېجىرىلگەن ھەرخىل گۇۋاھلىقنىڭ 40 پىرسەنتىنى تەشكىل قىلدى. 1983 - يىلدىن 1985 - يىلغىچە 910 پارچە (قېتىم) ئاممىدىن كەلگەن خەت - چەك ۋە ھال - ئەھۋال ئېيتىپ كەلگەنلەر قوبۇل قىلىندى.

§ 3. ئادۋوكاتلىق

1981 - يىل 7 - ئايدا ناھىيىلىك قانۇن مەسلىھەتچىلىك باشقارمىسى قۇرۇلدى. 12 - ئايدا بىرنەپەر قوشۇمچە ۋەزىپىلىك ئادۋوكات، ئۈچ نەپەر قوشۇمچە پىراكتىكانت ئادۋوكات قويۇلدى. 1983 - يىل 1 - ئايدىن باشلاپ مەخسۇس پىراكتىكانت ئادۋوكات قويۇلدى. ئادۋوكاتلىق پائالىيىتى سوتسىيالىستىك قانۇنچىلىقنى زور كۈچ بىلەن تەشۋىق قىلىش، دۆلەت، كوللېكتىپنىڭ مەنپەئىتى ۋە پۇقرالارنىڭ قانۇنىي ھوقۇق مەنپەئىتىنى قوغداش، سوتسىيالىستىك قانۇننى توغرا ئىجرا قىلىشقا كاپالەتلىك قىلىش جەھەتتە مۇھىم رول ئوينىدى.

1981 - يىلدىن 1985 - يىلغىچە ئادۋوكاتلار جىنايى ئىشلار ئەنزىسىدىن 365 نى قوبۇل قىلىپ ئاقلىدى، 112 ئەنزىگە ھەق تەلەپ ۋەكالەتچىسى بولدى، دەۋاگەرى يوق ئەنزىدىن 69 غا ۋەكالەتچى بولدى، قانۇن

ھۇججىتىدىن 957 پارچىنى ۋەكالىتەن يېزىپ بەردى، قانۇندىن مەسلىھەت سوراپ كەلگەن 2596 ئادەم (قېتىم) گە جاۋاب بەردى، بىر يىلدا قانۇندىن 13 قېتىم مەسلىھەت بەردى، قانۇن مەسلىھەتچىلىكى بويىچە ئىقتىسادىي ئىشتىن 22 نى بېجىردى، 1453 پارچە (قېتىم) خەت - چەك ۋە ھال ئەھۋال ئېيتىپ كەلگەنلەرنى قوبۇل قىلدى.

§ 4. قانۇنچىلىق تەشۋىقاتى

ناھىيىلىك ئەدلىيە تارماقلىرى كۆپ خىل شەكىللەرنى قوللىنىپ، سوتسىيالىستىك قانۇنچىلىقنى تەشۋىق قىلدى. 1981 - يىلدىن 1982 - يىلغىچە 66 قېتىم قانۇنچىلىقنى تەشۋىق قىلىش يىغىنى چاقىرىلدى، ئاساسەن «ئاساسىي قانۇن»، «نىكاھ قانۇنى»، «ئىقتىسادىي توختام قانۇنى» تەشۋىق قىلىندى، بۇ ئارقىلىق 6900 ئادەم (قېتىم) تەربىيىگە ئىگە بولدى؛ «نىكاھ قانۇنىنى تەشۋىق قىلىش تېزىسى»، «ياش - ئۆسمۇرلەر قانۇن-ئىنتىزامغا رىئايە قىلىشنىڭ ئۇلگىلىرىدىن بولۇشى كېرەك»، «مۇرەسسە خىزمىتى توغرىسىدا تەشۋىقات تېزىسى» قاتارلىق تەشۋىقات ماتېرىياللىرىدىن 1200 پارچىسى تۈزۈلۈپ ئاساسىي قاتلاملارغا تارقىتىپ بېرىلدى؛ «جىنايى ئىشلار قانۇنى»، «جىنايى ئىشلار دەۋا قانۇنى»، «ئورمان قانۇنى» قاتارلىق 20 يۇرۇشتىن ئارتۇق قانۇنچىلىققا دائىر تەشۋىقات پروپېكسىيە پىلاستىنكىسى 64 (قېتىم) قويۇلدى، بۇنى كۆرگەنلەر 32 مىڭ ئادەم (قېتىم) دىن ئاشتى.

1983 - يىل 4 - ئاينىڭ 30 - كۈنىدىن 5 - ئاينىڭ 1 - كۈنىگىچە ئوبلاستلىق، ناھىيىلىك ئەدلىيە ئىدارىلىرى بىرلىكتە تۇنجى قېتىم بورتالانىڭ شەھەر - بازارلىرىدا «قانۇنچىلىق تەشۋىقاتى كۈنى» پائالىيىتىنى داغدۇغىلىق قانات يايدۇردى، ئەدلىيە رەھبەرلىرى، ئادۋوكاتلار، جامائەت گۇۋاھچىلىرى كوچىلارغا چىقىپ، ئۇيغۇرچە، موڭغۇلچە، خەنزۇچە تىللاردا توققۇز قانۇندىن مەسلىھەت بېرىش مۇلازىمەت ئورنى تەسىس قىلىپ، نەق مەيداندا ھەر مىللەت ئاممىسى قانۇن توغرىسىدا سورىغان مەسىلىلەرگە جاۋاب بەردى، 1400 پارچە تەشۋىقات ماتېرىيالى تارقاتتى، 119 پارچە رەسىمنى، تۆت تىپىك ئەنزىنى كۆرگەزمە قىلدى، ھەر مىللەت ئاممىسى قانۇن توغرىسىدا سورىغان 167 مەسىلىگە جاۋاب بەردى، پائالىيەتكە قاتناشقان ئامما 5000 دىن ئاشتى. شۇ يىلى 10 - ئايدا جىنايى ئىشلار جىنايى ھەرىكەتلىرىگە قاتتىق زەربە بېرىش پائالىيىتىنى قانات يايدۇرۇش ئۈچۈن، 522 كىشىلىك قانۇنچىلىق تەشۋىقاتى ئۆمىكى تەشكىللەندى، ئۆمەك ئەزالىرى گۇڭشې (مەيدان - فېرما) لارغا بېرىپ، ئاساسىي قاتلامدا قانۇننى تەشۋىق قىلدى، شۇنىڭ بىلەن بىللە يەنە 2580 پارچە تەشۋىقات ماتېرىيالىنى بېسىپ تارقاتتى، رادىئودا 187 قېتىم تەشۋىق قىلدى، 649 قېتىم ھەر خىل تەشۋىقات يىغىنى ئۆتكۈزدى، تەربىيە ئالغان ئامما 101 مىڭ 93 ئادەم (قېتىم) گە يەتتى.

1984 - يىلى تۇنجى قېتىم «ياش - ئۆسمۇرلەر ئىچىدە قانۇن بىلىملىرى بويىچە مۇكاپاتلىق جاۋاب قوبۇل قىلىش» پائالىيىتى ئۇيۇشتۇرۇلۇپ، قانۇن تەشۋىقاتىنىڭ تەربىيە دائىرىسى كېڭەيتىلدى.

1981 - يىلدىن 1983 - يىلغىچە «ئەدلىيە قىسقا خەۋىرى» دىن 27 سان چىقىرىلدى. 1985 - يىلى 142 قېتىم قانۇنچىلىق تەشۋىقاتى ئېلىپ بېرىلدى، سەككىز قېتىم قانۇنچىلىق دەرسى ئۆتۈلدى، بۇ ئارقىلىق ھەر مىللەت ئاممىسىدىن 1790 ئادەم (قېتىم) تەربىيىگە ئىگە قىلىندى، 750 پارچىدىن ئارتۇق قانۇنچىلىق تەشۋىقاتىغا دائىر ماتېرىيال تۈزۈپ بېسىلدى، 396 پارچە ھەرخىل رەسىم كۆرگەزمە قىلىندى. ھەرخىل شەكىلدىكى قانۇنچىلىق تەشۋىقاتى ھەر مىللەت ئاممىسىنىڭ قانۇنچىلىق كۆز قارىشىنى كۈچەيتىش، شەھەرنىڭ جەمئىيەت ئامانلىقىنى ھەر تەرەپلىمە تۈزەش، جىنايى ئىشلارنى ئازايتىشتا بەلگىلىك رول ئوينىدى.

XIV باب

چېگرا مۇداپىئە ئىشلىرى

§ 1. ئاپپاراتلار

1963 - يىل 10 - ئاينىڭ 28 - كۈنى بورتالا ناھىيىلىك چېگرا مۇداپىئە كومىتېتى قۇرۇلدى، ئۇ، يەتتە كىشىدىن تەركىب تاپتى، كومىتېت قارمىقىدا ئىشخانا تەسىس قىلىندى. شۇنىڭ بىلەن بىللە، گۇڭشې، مەيدان (فېرما) لاردىمۇ مۇناسىپ ھالدا چېگرا مۇداپىئە كومىتېتى قۇرۇلدى، ئۇنىڭغا چېگرا مۇداپىئە پونكتى قاتارلىقلاردىن مۇناسىۋەتلىك خادىملار قوبۇل قىلىندى. 1974 - يىل 6 - ئاينىڭ 14 - كۈنى بورتالا ناھىيىلىك چېگرا مۇداپىئە كومىتېتى تەرتىپكە سېلىندى، كومىتېت مۇدىرلىقىنى ناھىيىلىك ئىنقىلابىي كومىتېتنىڭ مۇدىرى، خەلق قوراللىق بۆلۈمىنىڭ مۇئاۋىن سىياسىي كومىسسارى بەي يۈڭكۇي قوشۇمچە ئۈستىگە ئالدى، مۇئاۋىن مۇدىرلىقىنى مېجە، لى جىندۇ، فەن خېگشىگلار ئۈستىگە ئالدى. 1977 - يىلى جامائەت خەۋپسىزلىكى ئىدارىسىدە چېگرا مۇداپىئە بۆلۈمچىسى تەسىس قىلىندى.

60 - يىللاردىن كېيىن خارتۇراگ قاتارلىق چېگرا مۇداپىئە پەيچۇسولىرى ئارقا - ئارقىدىن قۇرۇلدى. 1980 - يىلى بورتالا ناھىيىلىك خەلق چېگرا مۇداپىئە قوراللىق ساقچى چوڭ ئەترىتى (بۆلۈم دەرىجىلىك ئورۇن) قۇرۇلدى. چېگرا مۇداپىئە بۆلۈمچىسى ۋە چېگرا مۇداپىئە پەيچۇسوسىنىڭ ئەسلىدىكى خادىملىرىدىن، ئۆز ئىختىيارلىقى بىلەن ئىلتىماس قىلىش ئارقىلىق، ئاپتونوم رايونلۇق خەلق چېگرا مۇداپىئە قوراللىق ساقچى باش ئەترىتىگە يوللاپ تەستىقلىتىش ئارقىلىق، 79 كادىر ۋە خەلق ساقچىسى 6 - ۋە 10 - ئايلاردا ئىككى تۈركۈم بويىچە ۋەزىپە ئۆتەۋاتقان ھەربىيلىككە ئۆزگەرتىلدى. ئۇلارغا نىسبەتەن مەجبۇرىي ھەربىي خىزمەت ئۆتەش تۈزۈمى يۈرگۈزۈلدى.

1982 - يىل 6 - ئايدا ناھىيىلىك خەلق چېگرا مۇداپىئە قوراللىق ساقچى چوڭ ئەترىتى بورتالا ناھىيىلىك خەلق قوراللىق ساقچى چوڭ ئەترىتىگە ئۆزگەرتىلدى. 1985 - يىل 9 - ئايدا بورتالا ناھىيىسى شەھەرگە ئۆزگەرتىلىش بىلەن بىللە، ئۇنىڭ نامى يەنە بورتالا شەھەرلىك خەلق قوراللىق ساقچى چوڭ ئەترىتىگە ئۆزگەرتىلدى. ئۇنىڭ قارمىقىدا 12 چېگرا مۇداپىئە پەيچۇسوسى تەسىس قىلىندى. بۇ پەيچۇسولار تۆۋەندىكىچە: خارتۇراگ چېگرا مۇداپىئە پەيچۇسوسى، بۇ پەيچۇسو شويىكۆەن رايونىدا بولۇپ، 1964 - يىلى قۇرۇلغان؛ ئۇتبۇلاق پەيچۇسوسى، بۇ پەيچۇسو ئۇتبۇلاق يېزىسىدا بولۇپ، 1964 - يىلى قۇرۇلغان؛ بوردى چېگرا مۇداپىئە پەيچۇسوسى، بۇ پەيچۇسو چىندىل يېزىسىدا بولۇپ، 1974 - يىلى قۇرۇلغان؛ دالتۇ چېگرا مۇداپىئە پەيچۇسوسى، بۇ پەيچۇسو دالتۇ يېزىسىدا بولۇپ، 1974 - يىلى قۇرۇلغان؛ بىلىن خارمودون چېگرا مۇداپىئە پەيچۇسوسى، بۇ پەيچۇسو بىلىن خارمودون يېزىسىدا بولۇپ، 1977 - يىلى قۇرۇلغان؛ سايرام چېگرا مۇداپىئە پەيچۇسوسى، بۇ پەيچۇسو ئارالتوقاي چارۇنچىلىق فېرمىسىدا بولۇپ، 1977 - يىلى قۇرۇلغان؛ خورا چېگرا مۇداپىئە پەيچۇسوسى، بۇ پەيچۇسو يېزا ئىگىلىك 5 - شىسىنىڭ 81 - تۈەندە بولۇپ، 1977 - يىلى قۇرۇلغان؛

تېرىكتې چېگرا مۇداپىئە پەيچۇسوسى، بۇ پەيچۇسو 84 - تۆندە بولۇپ، 1977 - يىلى قۇرۇلغان؛ شاربۇغ چېگرا مۇداپىئە پەيچۇسوسى، بۇ پەيچۇسو 85 - تۆندە بولۇپ، 1977 - يىلى قۇرۇلغان؛ چىندېل چېگرا مۇداپىئە پەيچۇسوسى، بۇ پەيچۇسو 86 - تۆندە بولۇپ، 1977 - يىلى قۇرۇلغان؛ قويتاس چېگرا مۇداپىئە پەيچۇسوسى، بۇ پەيچۇسو 89 - تۆندە بولۇپ، 1977 - يىلى قۇرۇلغان؛ ئالاتاۋ ئېغىزى چېگرا مۇداپىئە پەيچۇسوسى، بۇ پەيچۇسو 90 - تۆندە بولۇپ، 1977 - يىلى قۇرۇلغان.

خەلق قوراللىق ساقچى چوڭ ئەترىتىنىڭ رەھبەرلىرى

سىياسەت 14 — 1

ئىسىم - فامىلىسى	جىنسى	مىللىتى	ۋەزىپىسى	ۋەزىپە ئۆتەش ۋاقتى	ئىزاھات
مۇيدىن ھىساممدىن			سىياسىي رەھبەر	1980.10 — 1985.12	قوشۇمچە ۋەزىپە
يەن جېنيې	ئەر	خەنزۇ	مۇئاۋىن سىياسىي رەھبەر	1980.7 — 1985.8	
جۇماخۇن ۋاسلاخۇن			مۇئاۋىن چوڭ ئەترەت باشلىقى	—1980.7	
جاڭ جۇڭتيەن	ئەر	خەنزۇ	مۇئاۋىن چوڭ ئەترەت باشلىقى	—1982.4	
جاڭ يۈشەن	ئەر	خەنزۇ	مۇئاۋىن چوڭ ئەترەت باشلىقى	—1983.4	
ژاڭ شۇاڭچېن	ئەر	خەنزۇ	چوڭ ئەترەت باشلىقى	—1984.1	

قوراللىق ساقچى چوڭ ئەترىتى قۇرۇلغاندىن باشلاپ، بورتالا رايونىنىڭ چېگرا ئامانلىقىنى باشقۇرۇش ۋە دۇشمەنگە قارشى كۈرەش قىلىش، چېگرىدىن كىرگەن چىققان خادىملارنى تەكشۈرۈشنى زىممىسىگە ئېلىپ، چەت ئەلگە چېتىشلىق ۋەقەلەرنى توغرا بىر تەرەپ قىلىپ، يوشۇرۇن كىرگەن - چىققان دۇشمەنلەرگە ۋە ھەر خىل جىنايى ھەرىكەتلەرگە ۋاقتىدا زەربە بەردى.

§ 2. چېگرا سىزىقى

بورتالا رايونىدىكى جۇڭگو - سوۋېت چېگرا سىزىقى، تەڭسىز بولغان «جۇڭگو - روسىيە قوشۇلما شەرتنامىسى»، يەنە بىر ئاتىلىشى «جۇڭگو - روسىيە بېيجىڭ شەرتنامىسى»، «جۇڭگو - روسىيە غەربىي - شىمال چېگرا سىزىقىنى ئايرىش كېلىشىمى خاتىرىسى»، «جۇڭگو - روسىيە ئىلى چېگرا كېلىشىمى» ۋە «جۇڭگو - روسىيە تارباغاتاي غەربىي - جەنۇبىي چېگرا كېلىشىمى» گە ئاساسەن شەكىللەنگەن.

شىمالغا 10 - يىلى (1860 - يىلى) دىكى «جۇڭگو - روسىيە قوشۇلما شەرتنامىسى» دا ئېلىمىزنىڭ غەربىي قىسىم چېگرا سىزىقى بىلەن روسىيە چېگرا سىزىقىنىڭ يۇنىلىشى پرىنسىپ جەھەتتىن بەلگىلەنگەن، تۆۋەنجى 3 - يىلى (1864 - يىلى) دىكى «جۇڭگو - روسىيە غەربىي - شىمال چېگرا سىزىقىنى ئايرىش كېلىشىمى خاتىرىسى» دە مۇنداق بەلگىلەنگەن: بارلىق ۋە ئالاتاۋدىن ئىبارەت ئىككى تاغ ئارىلىقىدا چېگرا سىزىقى تۆزلەڭلىك بىلەن ماڭىدۇ، يەنى خابتاغاي، ئالۇچىكدالاندىن ئىبارەت قاراۋۇلخانا ئارىلىقىدا، تاغ باغرى چېگرا قىلىنىدۇ، شۇ يەردىن باشلاپ ئالتۇنتېپىش تېغىنىڭ شەرق تەرىپىدىكى ئاخىرقى نۇقتا چېگرا قىلىنىدۇ. مۇشۇ

ئارىلىقتا ئىككى دۆلەتنىڭ چېگرا سىزىقى كېسىشىدۇ، يەنى سۇ ئېقىنى ئاساس قىلىنىدۇ، شەرق ۋە جەنۇبقا ئاقىدىغان ئېقىن جۇڭگونىڭ زېمىنى بولىدۇ. ئالتۇنتىپىش چوققىسىنىڭ شەرقىي ئاخىرقى نۇقتىسىدىن باشلاپ چېگرا سىزىقى ئالاتاۋ چوققىسىنى ئاساس قىلغان ھالدا غەربكە قاراپ ئالتۇنتىپىش، سۇدابخا، كۆكلەم، خانخارچاغاي قاتارلىق تاغ چوققىلىرى بىلەن ماڭىدۇ، شىمالغا ئاققان ئېقىن روسىيىنىڭ زېمىنى، جەنۇبقا ئاققان ئېقىن جۇڭگونىڭ زېمىنى بولىدۇ. گۇاڭشۇ 8 - يىلى (1882 - يىلى) ئىمزالانغان «جۇڭگو - روسىيە ئىلى چېگرا كېلىشىمى» دە مۇنداق بەلگىلەنگەن: ئالاتاۋ تېغىغا يانداش بولغان داباخاندىن ساركەسكى، باسەنسىك، كۆكتۇمسۇداۋان، خارداۋان قاتارلىق جايلارغىچە 29 -، 30 -، 31 -، 32 - ۋە 33 - چېگرا بەلگىلىرى ئورنىتىلغان. ئۇنىڭدىن باشقا يەنە خارداۋاننى بويلاپ گوتۇدىن ئۇلانكۆلنىڭ گاۋپۇ، كۆك ئادىرىقبۇلاققىچە، غەربىي شىمالدىن مودون بارلىقتىكى كونا قاراۋۇلخانىغىچە 34 -، 35 - ۋە 36 - چېگرا بەلگىلىرى ئورنىتىلغان.

§ 3. چېگرا باشقۇرۇش

چيەنلۇڭ 22 - يىلى (1757 - يىلى) چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتى جۇڭغارلارنىڭ توپىلىڭىنى تىنچىتقاندىن كېيىن، ياندۇرقى يىلى ئەسكەر ئەۋەتىپ دايىڭپەن، شويىڭپەنلەردە تۇرغۇزۇپ، ئالدى بىلەن مۇشۇ تەۋەدىكى چىڭدالان قاتارلىق جايلاردا قاراۋۇلخانا قۇردى، مانا بۇ بورتالا تەۋەسىدىكى ئەڭ بۇرۇنقى چېگرا باشقۇرۇش ئاپپاراتى ھېسابلىنىدۇ.

1. قاراۋۇلخانا

چيەنلۇڭ 23 - يىلى (1758 - يىلى) چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتى بورتالادىكى چىڭدالان، خابتاغاي ۋە سۇگىخارىل تېغى (قولتۇقتىكى قاراۋۇلخانا مەنىسىدە) دىكى يۇكىك قاتارلىق مۇھىم ئورۇنلاردا قاراۋۇلخانا قۇردى. چيەنلۇڭ 27 - يىلى (1762 - يىلى) مىڭ رۇي «ئىلى قاتارلىق جايلارنىڭ ئىشلىرىنى باشقۇرغۇچى جياڭجۇن» لىككە تەيىنلەندى، ئۇ، تەڭرىتاغنىڭ جەنۇبى، شىمالى، بالقاش كۆلىنىڭ شەرقى ۋە جەنۇبىدىكى كەڭ رايونلارنىڭ ئارمىيە، ھۆكۈمەت ھوقۇقىنى باشقۇرغاندىن كېيىن، چېگرىنى مۇداپىئە قىلىش ئۈچۈن، يەنە مۇھىم ئورۇنلاردا قاراۋۇلخانىلارنى كۆپەيتتى. چيەنلۇڭ 42 - يىلى (1777 - يىلى) غىچە ئىلى جياڭجۇنى ئىلتۇ چاخار يىڭىنىڭ لەشكەر بېشى ئامبىلىغا 21 ئورۇندىكى قاراۋۇلخانىنى باشقۇرۇشنى بۇيرۇدى، بۇنىڭ ئىچىدە دائىملىق قاراۋۇلخانا توققۇز، قىشتا ئەمەلدىن قالدۇرۇلىدىغان قاراۋۇلخانا 12، دائىملىق توققۇز قاراۋۇلخانا ئىچىدە ئوڭ قاناتنىڭ باشقۇرۇش تەۋەلىكىدىكىسى مۇنۇلار: خابتاغاي، چىندالان، يۇكىك، چۇنكۇكى، سۇگىن داۋان توكىدئۇۋادىن ئىبارەت، بۇ قاراۋۇلخانىلارنىڭ ھەر بىرسىدە ئادەتتە مۇداپىئە ئەمەلدار ئەسكىرىدىن 35چە كشى، قورال - ياراقلاردىن ئوقيا، قىلىچ، ئۇزۇن مىلتىق، ئوقدان بار ئىدى. ئەينى چاغدا قاراۋۇلخانىلارنىڭ ئاساسلىق ۋەزىپىسى ئۇرۇش بولغاندا چوڭ قوشۇنغا ھەمكارلىشىپ ئۇرۇش قىلىش، ئادەتتىكى چاغلاردا چېگرىنىڭ بىخەتەرلىكىنى قوغداش، كۆچمە چارۋىچىلارنى باشقۇرۇش، قاچقۇن جىنايەتچىلەرنى تەكشۈرۈش، بەزى قاراۋۇلخانىلارنىڭ ۋەزىپىسى يەنە قوشۇمچە ھۆكۈمەت ئالاقىلىرىنى، ئوردىغا تاپشۇرۇلىدىغان تارتۇق بۇيۇملارنى يەتكۈزۈپ بېرىشتىن ئىبارەت ئىدى.

شيەنفىڭ 10 - يىلى (1860 - يىلى) 10 - ئاينىڭ 2 - كۈنى ئىمزالانغان «جۇڭگو - روسىيە قوشۇلما شەرتنامىسى» دا جۇڭگونىڭ دائىملىق قاراۋۇلخانىسىدىن باشقا زېمىننى روسىيىگە بۆلۈپ بېرىش بەلگىلەنگەن. تۇڭجى 3 - يىلى (1864 - يىلى) 9 - ئايدا «غەربىي شىمال چېگرىسىنى ئايرىش كېلىشىمى»، گە ئاساسەن

جۇڭگونىڭ دائىملىق قاراۋۇلخانىلىرى بەلگىلەندى، گۇاڭشۇ 9 - يىلى (1883 - يىلى) ئەسلىدىكى 21 قاراۋۇلخانىنىڭ سەككىزى روسىيەنىڭ ئىشلىتىشىگە ئايرىپ بېرىلدى. شۇ يىلى چارروسىيە بىلەن چېگرا ئايرىلغاندىن كېيىن، جېڭنىڭ غەربىدىن شىمالىغىچە يېڭىدىن 13 قاراۋۇلخانا قۇرۇلدى، بۇنىڭ ئىچىدە غانجىڭ، دالىيۇ بۇلاق، سۇگىن داۋان، چىندالان، شىلبۇلاق، خابتاغاي، جاگىنتوبادىن ئىبارەت يەتتە قاراۋۇلخانا ئۇلۇغ قاناتنىڭ باشقۇرۇشىدا بولدى. جېڭ كې چېگرىدىكى بەش قاراۋۇلخانىنىڭ باشلىقى بولغاندىن كېيىن، ھەر يىلى ياز ۋە كۈزدە لەشكەر بېشى ئامبال ھەرقايسى قاراۋۇلخانىلارغا بېرىپ سەييارە تەكشۈرۈش ئېلىپ بارىدى.

تۇڭجى 4 - يىلى (1865 - يىلى) چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتى ئالاتاۋدىكى چۇرگىنزو (كېيىن كۆشەچۇلۇنغا يۆتكەلگەن) دا چېگرا قاراۋۇلخانىسى قۇردى.

گۇاڭشۇ 31 - يىلى (1905 - يىلى) يەنە بورتالادىكى كۆشەچۇلۇن دېگەن يەردە چېگرا قاراۋۇلخانىسى قۇرۇلدى، كېيىن بىر مەزگىل سۇگىن داۋان، يۈكىك دېگەن جايلارغا يۆتكەلدى.

مىنگونىڭ 7 - يىلى (1918 - يىلى) چېگرىنىڭ بىخەتەرلىكىنى قوغداش ئۈچۈن، شۇ جايدىكى چاخار موڭغۇل ئاممىسى ئۆزىنى قوغداش بويىچە قوراللىق «لەنجىن قوشۇنى» نى تەشكىللەپ، كۆشەچۇلۇندا تۇرغۇزدى بۇ قىسىم مىنگونىڭ 21 - يىلى (1932 - يىلى) غىچە باغ داۋاندا تۇرۇپ قاراۋۇللۇق قىلدى ۋە چۇرگىنزو ئەترايىدا چارلاش ئېلىپ بارىدى. مىنگونىڭ 22 - يىلى (1933 - يىلى) غا كەلگەندە، جۇڭگو يەنىلا ئۇلاندايسۇدا بىر چېگرا قاراۋۇلخانىسى قۇردى. مىنگونىڭ 30 - يىلى (1941 - يىلى) بورتالا ناھىيىسىنىڭ ئۇلاندايسۇ دېگەن يېرىدە تۇرۇشلۇق چېگرا قاراۋۇلخانا ئەترىتى بۇيرۇق بويىچە مۇداپىئەدىن چېكىنىدۇرۇلدى. مىنگونىڭ 33 - يىلى (1944 - يىلى) دىكى بورتالا ناھىيىلىك ساقچى ئىدارىسىنىڭ كاماندىروپكا خىراجەت خاتىرىسىدە خاتىرىلىنىشىچە، ھەر يىلى چارلاش ساقچىسى چېقىرىلىپ، بورتالا - قاراداۋان - تارات - سەلكىت ئەترايلىرىدا، بورتالادىن چىندالان، ئاقسايغىچە بولغان ئارىلىقتا چېگرا چارلاش ئېلىپ بېرىلغان.

2. قاراۋۇللۇق پونكىتى

جۇڭخوا خەلق جۇمھۇرىيىتى قۇرۇلغان دەسلەپكى مەزگىلدە بورتالانىڭ چېگرا رايونلىرىدا چېگرا بار، چېگرا سىزىقى يوق ئىدى. 1962 - يىل 5 - ئايدا بورتالا موڭغۇل ئاپتونوم ئوبلاستلىق پارتكومىنىڭ «دۆلەت چېگرىسى لىنىيىسىدە ۋاقىتلىق خەلق ئەسكەرلىرى چېگرا مۇداپىئە قاراۋۇللۇق پونكىتى قۇرۇش توغرىسىدىكى جەددىي ئۇقتۇرۇش» بىغا ئاساسەن، ئالاتاۋ ئېغىزى، قاراداۋان، چۇنكۆكى، خارتۇراگ قاتارلىق مۇھىم تاغ ئېغىزلىرىدا ۋاقىتلىق چېگرا مۇدىپىئە قاراۋۇللۇق پونكىتى قۇرۇلدى، ئۇلارغا يېزا ئىگىلىك 5 - شىسى ۋە بورتالادا تۇرۇشلۇق بىناكارلىق قۇرۇلۇش 1 - شىسىنىڭ بورتالادىكى چارۋىچىلىق فېرمىسى ۋە يېزا ئىگىلىك 7 - شىسىنىڭ «قىزىل بايراق» ئەسكىلىك قوي فېرمىسى قاتارلىق ئورۇنلاردىن ئادەم ئاجرىتىلىپ تەشكىللەندى. بورتالا موڭغۇل ئاپتونوم ئوبلاستىنىڭ جۇڭگو - سوۋېت چېگرا خىزمىتى باش پونكىتىنىڭ قۇرۇلۇشىغا ئەگىشىپ، شۇ يىلى 8 - ئاينىڭ 16 - كۈنى ئالاتاۋ ئېغىزى چېگرا مۇداپىئە پونكىتى ۋە يۈكىك چېگرا مۇداپىئە پونكىتى رەسمىي قۇرۇلدى.

1963 - يىل 1 - ئايدا بورتالا شۆبە ھەربىي رايونى قۇرۇلدى. شۇ يىلى 3 - ئاينىڭ 9 - كۈنى يەنە سەلكىت، كۆكسايى، بوردى، ئۈتبۇلاق، تۇسساي (جانباس) دىن ئىبارەت بەش خەلق ئەسكەرلىرى چېگرا مۇداپىئە قاراۋۇللۇق پونكىتى قۇرۇلدى، بۇ پونكىتلارغا يېزا ئىگىلىك 5 - شىسىنىڭ «قىزىل يۇلتۇز» 15 -، 9 -، 6 - مەيدانلىرى قاتارلىق ئورۇنلاردىن ئادەم ئاجرىتىلىپ مەسئۇل قىلىندى. شۇ يىلى 4 -، 5 - ئايلاردا سەلكىت چېگرا مۇداپىئە پونكىتى ۋە تېرىكتى چېگرا مۇداپىئە پونكىتى رەسمىي قۇرۇلدى.

1969 - يىل 1 - ئاينىڭ 13 - كۈنى شىنجاڭ ھەربىي رايونىنىڭ تەستىقلىشى ئارقىلىق، بېزا ئىگىلىك 5 - شىسىنىڭ بورتالا رايونىدىكى يۇقىرىدىكى بەش خەلق ئەسكەرلىرى چېگرا مۇداپىئە قاراۋۇللۇق پونكتى ئەملدىن قالدۇرۇلدى، بۇنىڭ ئىچىدىكى جانباس قاراۋۇللۇق پونكتىغا شۆبە ھەربىي رايونى بىر كۈچەيتىلگەن ئەترەتنى ئەۋەتىپ باشقۇرۇشنى ئۈتكۈزۈۋالدى، قالغان تۆت قاراۋۇللۇق پونكتىنى يېقىن ئەتراپتىكى شۆبە ھەربىي رايونغا قاراشلىق چېگرا مۇداپىئە پونكتىلىرى قەرەلسىز چارلاش ۋە ئاممىنى قوزغاش ئۇسۇلىنى قوللىنىپ تىزگىنلەپ كەلدى. شۇ يىلى 4 - ئايدا جانباس چېگرا مۇداپىئە پونكتى قۇرۇلدى. يەنە شۇ يىلى 11 - ئايدا ئۈتبۇلاق، بوردى، خارتۇراگ خەلق ئەسكەرلىرى چېگرا مۇداپىئە قاراۋۇللۇق پونكتى قۇرۇلدى، گۇڭشېلار بىردىن خەلق ئەسكەرلىرى ئەترىتىنى دائىملىق قاراۋۇللۇق قىلىش ئۈچۈن ئەۋەتتى، ھەر بىر قاراۋۇللۇق پونكتىدا يەتتە نەپەر قوراللىق خەلق ئەسكىرى تۇرغۇزۇلدى. شۇنىڭ بىلەن بىللە، چۇنكۇكى، خارتۇراگ، دولانتى قاتارلىق پەسىل خاراكتېرلىك ئېغىزلاردا پەسىل خاراكتېرلىك خەلق ئەسكەرلىرى قاراۋۇللۇق پونكتى قۇرۇلدى، شۇ يەرگە يېقىن گۇڭشېلار خەلق ئەسكەرلىرىنى تەشكىللەپ ۋاقىتلىق قوغداشقا ئەۋەتتى. 1973 - يىل 6 - ئايدا «يانغىن» گۇڭشېسى ۋە خارتۇراگ ئورمانچىلىق مەيدانى قاتارلىق ئورۇنلار بىرلىشىپ بىرلەشمە مۇداپىئە ئوتتۇرا ئەترىتى قۇردى، ئۇنىڭ قارىمىقىدا ئۈچ بىرلەشمە مۇداپىئە گۇرۇپپىسى قۇردى، خەلق ئەسكەرلىرى چازا قۇرۇپ يولدىن ئۆتكەنلەرنى تەكشۈردى ھەمدە قىشلاق ۋە تاغ ئېغىزىدىن ئىبارەت مۇھىم يوللاردا قاراۋۇللۇق قىلدى. 1974 - يىل ناھىيە قارىمىقىدا ئۈچ بىرلەشمە مۇداپىئە رايونى، 46 بىرلەشمە مۇداپىئە گۇرۇپپىسى قۇرۇلدى. ئالاتاۋ ھاۋارايى پونكتى جۇڭگو - سوۋېت چېگرىسىنىڭ ئالدىنقى قاراۋۇللۇق پونكتىغا جايلاشقان، بۇ پونكتتىكى خەلق ئەسكەرلىرى تەشكىلاتلىرى ئۆز خىزمىتىنى ياخشى ئىشلەش بىلەن بىللە، يەنە چېگرىنى قوغداشتىن ئىبارەت ئېغىر ۋەزىپىنى ئۈستىگە ئالدى. 1975 - يىل شىنجاڭ ھەربىي رايونىنىڭ تەستىقى ئارقىلىق، جۇڭگو چېگرا مۇداپىئە رايونىدىكى بارلىق خەلق ئەسكەرلىرى چېگرا مۇداپىئە قاراۋۇللۇق پونكتىلىرى ئەملدىن قالدۇرۇلۇپ، ئۇنىڭ ئورنىغا بەش چېگرا مۇداپىئە لىيېنى قۇرۇلدى. 1977 - يىل 4 - ئاينىڭ 27 - كۈنى بورتالا رايونىدا چېگرا باشقۇرۇش رايونىغا بېرىش گۇۋاھنامىسى تۇزۇمى يولغا قويۇلدى. 1979 - يىل 5 - ئاينىڭ 15 - كۈنى ناھىيە چېگرا باشقۇرۇش رايونى قىلىپ ئايرىلدى. 1980 - يىلى خەلق ئازادلىق ئارمىيىسى بورتالا ناھىيىلىك قوراللىق ساقچى چوڭ ئەترىتى قۇرۇلدى، ناھىيە بويىچە 15 ياشتىن ئاشقان دائىملىق ئاھالىلەرگە چېگرا باشقۇرۇش رايونىغا بېرىش گۇۋاھنامىسى تارقىتىپ بېرىلدى. 1984 - يىل 8 - ئاينىڭ 26 - كۈنى 1 - قېتىم ئاھالىلەر گۇۋاھنامىسىنى ئالماشتۇرۇش ئىشى باشلاندى ھەمدە ئارقا - ئارقىدىن چېگرا مۇداپىئە رايونلىرىدىكى ئاھالىلەر بىرقەدەر كۆپ ئولتۇراقلاشقان، نۇقتىلاردا چېگرا مۇداپىئە پەيچۇسوسى قۇرۇلۇشقا باشلىدى. 1985 - يىلنىڭ ئاخىرىغىچە شەھەر تەۋەسىدە خارتۇراگ، ئۈتبۇلاق، بوردى، دالتۇ، بىلىن خارمودون، سايرام، خورا، تېرىكتې، شاربۇخ، چىندىل، قويتاس ۋە ئالاتاۋدىن ئىبارەت 12 چېگرا مۇداپىئە پەيچۇسوسى قۇرۇلدى، بۇ پەيچۇسولار، ئاساسلىقى، چېگرا رايونلاردىكى ئىچكى ئامانلىق قوغداش ۋەزىپىسىنى ئۈستىگە ئالدى. شۇنىڭ بىلەن بىللە يەنە ئاممىۋى بىرلەشمە مۇداپىئە كومىتېتىدىن ئۈچى قۇرۇلدى، ئۇنىڭغا 17 كىشى سەپلەندى، ئاممىۋى بىرلەشمە مۇداپىئە گۇرۇپپىسىدىن 19 ى قۇرۇلدى، ئۇنىڭغا 108 كىشى سەپلەندى.

3. چېگرا بەلگىسى

گۇاڭشۇ 8 - يىلى (1882 - يىلى) 10 - ئاينىڭ 28 - كۈنى چىڭ سۇلالىسىنىڭ قۇمۇلدىكى ياردەمچى نازارەتچى ئامبىلى جاڭ شۇن بىلەن چارروسىيە سىمىرچ ئۆلكىسىنىڭ باش ۋالىيسى ۋېلادى ئىمزالىغان «جۇڭگو - روسىيە

ئىلى چېگرا كېلىشىم خاتىرىسى» دە قاراداۋاندىن نارىنقالغانچە بولغان ئارىلىقتىكى چېگرا سىزىقى (يەنى ھازىرقى بورتالا، ئارىشاڭنىڭ شىمالى، قورغاس، چاپچال، موڭغۇلكۆرەنىڭ غەربىدىكى چېگرا سىزىقى مۇئەييەنلەشتۈرۈلگەن. بۇ ئارىلىقتا جەمئىي 33 ئورۇنغا چېگرا بەلگىسى ئورنىتىلغان، بۇنىڭ ئىچىدە بورتالا تەۋەسىدىكى چېگرا بەلگىسى بەش. گۇاڭشۈ 34 - يىلى (1908 - يىلى) ئىلىدا تۈرۈشلۇق روسىيە كونسۇلى رەسمىي يوسۇندا مۇنۇلارنى ئوتتۇرىغا قويغان: ئىلى - تارباغاتاي ۋىلايەتلىك مەھكىمە ئاشقى ئىشلار مىنىستىرلىكىگە يوللاپ تەستىقلىتىش ئارقىلىق، ئىككى تەرەپ ئىلى، تارباغاتاي، قاشلاردىكى ئالماشتۇرۇشقا تېگىشلىك 70 چېگرا بەلگىسىنى تەكشۈرۈپ بېكىتىدۇ ھەمدە چېگرا بەلگىسىنىڭ ئېگىزلىكى ئالتە چى، كەڭلىكى ئىككى چى، قېلىنلىقى يەتتە سۇئ بولىدىغانلىقى، ئۇنىڭ ئۈچ تەرىپىگە خەنزۇچە، روسچە، مانجۇچە خەت ئويۇلىدىغانلىقىنى كېلىشىدۇ، ئەمگەك، ماتېرىيال توشۇش ھەققىنى روسىيە تەرەپ مۇلچەرلەپ بېكىتىدۇ، ھەر بىر چېگرا بەلگىسىگە 148 رۇبلىدىن كۆپرەك خىراجەت كېتىدۇ، جەمئىي 10 مىڭ رۇبلى كېتىدۇ، بۇنى جۇڭگو - روسىيە تەڭ ئۈستىگە ئالىدۇ، جۇڭگو 5000 رۇبلىنى ئېتىراپ قىلدى. شۇەنتۇڭ 1 - يىلى (1909- يىلى) 4 - ئاينىڭ 14 - كۈنى ئىلى - تارباغاتاي ۋىلايىتىنىڭ خەزىنىسىدىن روسىيىنىڭ ئىلىدا تۇرۇشلۇق كونسۇلىغا شۇ بويىچە پۇل تاپشۇرۇلغان.

هەربىي ئىشلار قىسمى

رحمة الله تعالى

هەربىي ئىشلار قىسمى

ۋەتەنىمىزنىڭ غەربىي قىسىم چېگرىسىغا جايلاشقان بورتالا شەھىرى ئاسىيا - ياۋروپانىڭ ئوتتۇرىسىدىن ئۆتىدىغان قاتناش يولىنىڭ مۇھىم توگۈنى، ھەربىر تەرەپ تالىشىپ كەلگەن جاي بولۇپ ھېسابلىنىدۇ. تاڭ سۇلالىسىنىڭ شىمەنچىڭ يىللىرى ئىلى ئايمىقىنىڭ باش بۇغى سۇدىڭغاڭ قوشۇن تارتىپ ئاشنا قۇلى توپىلىڭىنى تەنچىتتى ھەمدە بورتالا دەريا‌سى ئەتراپىدا ئۆز قوشۇنلىرى بىلەن بىرلەشتى. سۇڭ، يۈەن سۇلالىلىرى مەزگىلىدە قۇبلاي بىلەن ئىنىسى ئاريخ بۇقا ئوستۇنلۇك تالاشتى، قۇبلاينى ھىمايە قىلىدىغان چاغاتاي پۇشتى ئارغۇن ئاريخ بۇقىنىڭ تۇرشاۋۇلى قارا بۇغىنى سايرام كۆلى ئەتراپىدا قاتتىق مەغلۇبىيەتكە ئۇچراتتى. چىڭ سۇلالىسىنىڭ خانى چىيەنلۇڭ جۇڭغارلارنى تىنچىتىشقا باشلىغاندا، بورتالا ئوتلىقى ئىككى تەرەپ تالىشىدىغان مۇھىم جەڭگاھ بولۇپ قالدى. ئەپيۇن ئۇرۇشىدىن بۇيان چەت ئەل جاھانگىرلىرى پۈرسەتپەرەسلىك قىلىپ، جۇڭگونىڭ نۇرغۇن زېمىنىنى بېسىۋالدى، چار پادىشاھ قوشۇنلىرى بورتالاغا ئۇزلۇكسىز ئېچكىرىلەپ كىرىشكە باشلىدى. بۇ زېمىننى ياشاپ كەلگەن ھەر مىللەت خەلقى ئىتتىپاقلىشىپ، سىرتىنىڭ تاجاۋۇزىغا قارشى تىز پۈكمەي كۆرەش قىلدى. جۇڭخوا خەلق جۇمھۇرىيىتى قۇرۇلغاندىن كېيىن، ھەر مىللەت ياشلىرى خەلق ئازادلىق ئارمىيىسىگە پائال قاتنىشىپ، ۋەتەننى قوغداش يولىدىكى ئۇلۇغ سەپتىن ئورۇن ئالدى. ئەمگەك بىلەن ھەربىي ئىشلارنى بىرلەشتۇرۇش پرىنسىپىغا ئاساسەن، خەلق ئەسكەرلىرى قۇرۇلۇشى كۆچەيتىلدى. شىنجاڭ ئىشلەپچىقىرىش - قۇرۇلۇش بىكىتۈەنى يېزا ئىگىلىك 5 - شىسىنىڭ رەھبەرلىك ئورگىنى ھەم بىرمۇنچە تۈەن - مەيدانلار بۇ شەھەرگە ئورۇنلىشىپ، بوز يەر ئۆزلەشتۇرۇش، چېگرىنى قوغداش كۈرىشىدە ئۆچمەس تۆھپە يارىتتى. ھەر مىللەت ھەربىي ۋە خەلق زىچ ئىتتىپاقلىشىپ، ۋەتەنىمىزنىڭ چېگرا رايونىنى ۋە خەلقنىڭ تىنچ ئەمگىكىنى ئورتاق قوغدىماقتا.

I. باب

قوشۇن تۇرغۇزۇش

§1. چىڭ سۇلالىسى دەۋرىدە تۇرغۇزۇلغان قوشۇن

چىيەنلۇڭ 23 - يىلى (1758 - يىلى) چىيەنلۇڭ خان بورتالا ئايمىقىنىڭ مەركىزى تولغا (ھازىرقى ھاك تېشى خۇمدىنى جايلاشقان تاغدىكى جوسۇن تولغا)، بايانئامان قاتارلىق مۇھىم جايلارنىڭ ھەر بىرىگە 500 دىن ئەسكەر قويۇپ، مۇداپىئەنى كۈچەيتىش توغرىسىدا پەرمان چۈشۈردى.

چىيەنلۇڭ 27 - يىلى (1762 - يىلى) 9 - ئايدا چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتى كۆرەدە ئومۇمىي ئىشلارغا

مەسئۇل ئىلى جاڭجۇننى قويۇپ، شىنجاڭنىڭ كەڭ زېمىنىنى بىر تۇتاش باشقۇردى. تۇنجى قېتىم تەيىنلەنگەن ئىلى جاڭجۇنى مىڭ رۇي چيەنلۇڭ خانغا ئىلىنىڭ ھەرقايسى جايلىرىنى ساقلاۋاتقان مۇداپىئە قىسىملىرىنىڭ ئەھۋالىنى مەلۇم قىلدى. چيەنلۇڭ خان يەنە جاڭجياكۇ، جۇاڭلاڭ، شېڭجىڭ قاتارلىق جايلاردىن چاخار، سولۇن، مانجۇ، شىبە قاتارلىق سەككىز خوشۇن سەركەردە - لەشكەرلىرىدىن 5000 كىشىنى تاللاپ ئاز كەم 20 مىڭ ئائىلە تاۋابىئاتلىرى بىلەن بىللە ئىلىنىڭ ھەرقايسى جايلىرىغا كۆچۈرۈشنى قارار قىلدى. شۇ قېتىمقى چاخار ئەسكەرلىرىدىن جەمئىي 1000 كىشى ئىككى تۇركۈمگە بۆلۈنۈپ غەربكە كۆچتى.

چيەنلۇڭ 28 - يىلىدىن 29 - يىلى ئەتىيازغىچە (1763 - يىلدىن 1764 - يىلغىچە) 1 - تۇركۈمدىكى سەركەردە - لەشكەرلەر يولغا چىقىپ، تەخمىنەن شۇ يىلى كۈزدە ئىلىغا يېتىپ باردى، 2 - تۇركۈمدىكى سەركەردە - لەشكەرلەردىن 500 چە كىشىمۇ غەربكە كۆچۈشكە باشلاپ، كېيىنكى يىلى 4 - ئايدا ئىلىغا يېتىپ باردى. بۇ دەل چۆچەكتە شەھەر سېپىلى سوقۇلۇشقا باشلىغان، بورتالادىمۇ قوشۇن تۇرغۇزۇپ مۇداپىئەلىنىشكە جىددىي ئېھتىياجلىق بولۇۋاتقان مەزگىل ئىدى. ئىلى جاڭجۇنى مىڭ رۇي چاخار قىسىملىرىدىن 167 كىشىنى تارباغاتايغا ئەۋەتتى، قالغانلىرىنى خاباتاغاي قاراۋۇلخانىسى، بورتالا دەرياسى بويلىرى ۋە سايرام كۆلى ئەتراپىدا مۇداپىئە كۆرۈش ۋە بوز يەر ئۆزلەشتۇرۇشكە ئورۇنلاشتۇردى.

چيەنلۇڭ 32 - يىلى (1767 - يىلى) چاخار قىسىملىرىدىن 1837 كىشى يېڭى، كونا ئاڭجىلارنى ئاساس قىلغان ھالدا ئادەم سانى ئوخشاش قىلىنىپ ئوڭ، سول ئىككى قاناتقا ئايرىلىپ، ھەرقايسىسى سەككىز يارەمچى ئەمىر قىلىپ تەشكىللەندى. ئوڭ قاناتتىكىلەر سېرىق جيەكلىك، ئاق، ئاق جيەكلىك، كۆك جيەكلىك تۆت خىل ئالەمنى كۆتۈرۈپ، ھازىرقى بورتالا ناھىيىسىنىڭ تەۋەسىدە كۆچمە چارۋىچىلىق بىلەن شۇغۇللاندى ھەمدە قاراۋۇلخانىلاردا مۇداپىئە ئىشلىرىغا مەسئۇل بولدى. ئوڭ قاناتتىكىلەرگە بىر باش بۇغ، بىر ئورۇنباسار باش بۇغ، سەككىز يارەمچى ئەمىر (نىرۇزەنگى)، ئۇچ يېشىل ئۇكىلىك نايىب، ئىككى تىلماچ - پۈتۈكچى، 32 باشقۇرغۇچى، 872 چېرىك قويۇلدى. ھەربىرىگە قورال - ياراق، ھەربىي ئەسلىھەلەر، پارچە - پۈرات ھېسابتا 919 دانە، 969 ئوقيا، 919 قىلىچ، 434 نەيزە، 174 پىترىلىق مىلتىق تەقسىم قىلىپ بېرىلدى. ئوڭ قاناتتىكى سەركەردە - لەشكەرلەرگە چيەنلۇڭ 35 - يىلى (1700 - يىلى) چېرىكلەرنىڭ پۇل - ئاشلىق تەمىناتى ھېسابىغا 61 مىڭ 505 يا ئوقى ياساپ بېرىلدى. ئۇلار قاراۋۇلخانىلارنى ساقلىغان ۋە چارلاش ئېلىپ بارغاندىن باشقا، يەنە مەشىق قىلىش، ئاتلىق ئوقيا ئېتىش قاتارلىق مەشغۇلاتلارنى قىلدى.

چيەنلۇڭ 44 - يىلى (1779 - يىلى) ئىلى جاڭجۇنى ئىلتۇ خانىنىڭ تەستىقى بىلەن ئۇيراتلار ئارىسىدىن 220 ئۆيلۈك ئەمەلدار - ئەسكەرنى ئاجرىتىپ، چاخار يىڭىنىڭ بىر تۇتاش باشقۇرۇشىغا قوشۇپ بەردى.

چيەنلۇڭ 54 - يىلى (1789 - يىلى) ئىلى جاڭجۇنى ئۇيراتلار ئارىسىدىن 200 ئۆيلۈك ئېشىپ قالغان چېرىكنى ئاجرىتىپ، چاخار يىڭىغا قوشۇپ بەردى.

شيەنفېڭ، تۇڭجى، گۇاڭشۇ يىللىرى دۆلەتنىڭ كۆچى زەئىپلىشىپ كەتتى، چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتى چارروسىيە بىلەن ئىگىلىك ھوقۇقىدىن مەھرۇم بولۇپ دۆلەتكە ھاقارەت كەلتۈرىدىغان بىرمۇنچە تەڭسىز شەرتنامىلەرنى ئىمزالىدى، نەتىجىدە چاخار يىڭىنىڭ ئەسكىرىي كۈچى بارغانسېرى ئازلاپ كەتتى. گۇاڭشۇ 10 - يىلى (1884 - يىلى) 11 - ئايدا چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتى ھەربىي قىسمىنى قىسقارتىپ بوز يەر ئۆزلەشتۇرۇش (بوز يەر ئۆزلەشتۇرۇش ۋەزىپىسى قىسقارتىلغان قېرى، ئاجىز، مېيىپ چېرىكلەرگە تەقسىم قىلىندى) سىياسىتىنى يولغا قويدى. گۇاڭشۇ 16 - يىلى (1888 - يىلى) ئەمەلدار - ئەسكەرلەرنىڭ سانى 1300 كىشىگىمۇ يەتمەي قالدى. چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتى ھەربىي تەمىناتنى تېجەش ئۈچۈن ئەسلىدە چاخار قىسىملىرىنىڭ ئوڭ، سول ئىككى قانىتىدىكى 16 يارەمچى ئەمىردىن تۆتتىنى قىسقارتتى. گۇاڭشۇ 21 - يىلى (1895 - يىلى) چاخار چېرىكلىرىدىن يەنە 300 كىشى قىسقارتىلدى، گۇاڭشۇ 29 - يىلى (1903 - يىلى) نىڭ بېشىدا چارلاش - مۇداپىئە ئەسكىرىي كۈچى ئاجىزلاپ كەتكەنلىكتىن، ئەسلىدىكى قىسقارتىلغان چېرىكلەر ئېچىدىن ياش، ئوتتۇرا ياشلىقلاردىن 150 كىشى تاللىنىپ، قىسمىنىڭ كۈچى تولۇقلاندى. بۇ چاغدا چاخار

قىسملىرىنىڭ ئولۇق، سول قانىتىدىكى ئەملدار - ئەسكەرلەر جەمئىي 1150 كىشى بولۇپ، ئۇلارنىڭ ژەنبىسى كونا تۈزۈم بويىچە قاراۋۇلخانىلارنى ساقلاش ۋە چارلاش ئېلىپ بېرىشتىن ئىبارەت بولدى.

قوشۇمچە: چاخار يىڭىنىڭ لەشكەر بېشى ئامباللىرىنىڭ ئىسملىكى

ژۇدەي: چيەنلۇك 28 - يىلى (1763 - يىلى) ژەنبىگە تەينىلەندى، 30 - يىلى (1765 - يىلى) ژەنبىسىدىن يۆتكەلدى.

لېكې: چيەنلۇك 30 - يىلى (1765 - يىلى) 5 - ئايدا ژەنبىگە تەينىلەندى، 34 - يىلى (1769 - يىلى) ژەنبىسىدىن يۆتكەلدى.

ناۋاڭ: چيەنلۇك 34 - يىلى(1769 - يىلى) 6 - ئايدا باش بۇغلۇقتىن ئۆستۈرۈلدى، 51 - يىلى (1786 - يىلى) 9 - ئايدا ژەنبىسىدىن يۆتكەلدى.

نايان: چيەنلۇك 52 - يىلى (1787 - يىلى) 2 - ئايدا باش بۇغلۇقتىن ئۆستۈرۈلدى، 55 - يىلى (1798 - يىلى) ژەنبىسىدىن يۆتكەلدى.

نېيسن: چيەنلۇك 55 - يىلى (1790 - يىلى) 3 - ئايدا ژەنبىگە تەينىلەندى، شۇ يىلى 11 - ئايدا ژەنبىسىدىن يۆتكەلدى.

دەمىڭئا: چيەنلۇك 55 - يىلى (1790 - يىلى) 11 - ئايدا ژەنبىگە تەينىلەندى، 59 - يىلى (1794 - يىلى) كېسەل بىلەن ئالەمدىن ئۆتتى.

جۇرخاڭئا: چيەنلۇك 59 - يىلى (1794 - يىلى) 7 - ئايدا ژەنبىگە تەينىلەندى، جياچىك 5 - يىلى (1800 - يىلى) ژەنبىسىدىن يۆتكەلدى.

سۈڭجۇن: جياچىك 5 - يىلى (1800 - يىلى) 8 - ئايدا ژەنبىگە تەينىلەندى، 7 - يىلى (1802 - يىلى) 2 - ئايدا ئىلىنىڭ جاڭجۇنلىكىگە قويۇلغانلىقى ئۈچۈن ژەنبىسىدىن يۆتكەلدى.

تويۇنتاي: جياچىك 7 - يىلى (1802 - يىلى) 6 - ئايدا ژەنبىگە تەينىلەندى، 11 - يىلى (1806 - يىلى) 7 - ئايدا ژەنبىسىدىن قالدۇرۇلدى.

سېرگەن: جياچىك 11 - يىلى (1806 - يىلى) 7 - ئايدا ژەنبىگە تەينىلەندى، 14 - يىلى (1809 - يىلى) 10 - ئايدا ژەنبىسىدىن يۆتكەلدى.

چۇجاپ: جياچىك 14 - يىلى (1809 - يىلى) 10 - ئايدا ژەنبىگە تەينىلەندى، ژەنبىسىدىن يۆتكەلگەن ۋاقتى ئېنىق ئەمەس.

ژۇلۇڭئې: ژەنبىگە تەينىلەنگەن ۋاقتى ئېنىق ئەمەس، تۆڭجى 3 - يىلى 5 - ئاينىڭ 3 - كۈنى (1864 - يىلى 6 - ئاينىڭ 6 - كۈنى) ژەنبىسىدىن يۆتكەلدى.

مۇكېدېڭئې: تۆڭجى 3 - يىلى 6 - ئاينىڭ 9 - كۈنى (1864 - يىل 7 - ئاينىڭ 12 - كۈنى) ژەنبىگە تەينىلەندى، ژەنبىسىدىن يۆتكەلگەن ۋاقتى ئېنىق ئەمەس.

شىرانا: تۆڭجى 3 - يىلى 12 - ئاينىڭ 27 - كۈنى (1865 - يىل 1 - ئاينىڭ 24 - كۈنى) ژەنبىگە تەينىلەندى، ژەنبىسىدىن يۆتكەلگەن ۋاقتى ئېنىق ئەمەس.

كارماڭئا: گۈاڭشۇ 4 - يىلى 1 - ئاينىڭ 15 - كۈنى (1878 - يىل 2 - ئاينىڭ 16 - كۈنى) چاخارنىڭ مۇۋەققەت لەشكەر بېشى ئامبىلى بولدى، گۈاڭشۇ 7 - يىلى(1881 - يىلى) 3 - ئايدا ژەنبىگە رەسمىي تەينىلەندى، 8 - يىلى (1882 - يىلى) 4 - ئاينىڭ بېشىدا پىچاق يەپ ئۆلدى.

شۈاڭجىن: گۈاڭشۇ 13 - يىلى 2 - ئاينىڭ 9 - كۈنى (1887 - يىل 3 - ئاينىڭ 3 - كۈنى) ژەنبىگە تەينىلەندى، ژەنبىسىدىن يۆتكەلگەن ۋاقتى ئېنىق ئەمەس.

خېڭمىڭ: گۈاڭشۇ 14 - يىلى 8 - ئاينىڭ 28 - كۈنى (1888 - يىل 10 - ئاينىڭ 3 - كۈنى) ژەنبىگە

تەيىنلەندى، ۋەزىپىسىدىن يۆتكەلگەن ۋاقتى ئېنىق ئەمەس.

چۇنمان: گۇاڭشۇ 19 - يىلى 2 - ئاينىك 8 - كۈنى (1893 - يىلى 3 - ئاينىك 25 - كۈنى) ۋەزىپىگە تەيىنلەندى، ۋەزىپىسىدىن يۆتكەلگەن ۋاقتى ئېنىق ئەمەس.

دېكېجىنبۇ: ۋەزىپىگە تەيىنلەنگەن ۋاقتى ئېنىق ئەمەس. گۇاڭشۇ 20 - يىلى 10 - ئاينىك 15 - كۈنى (1894 - يىل 11 - ئاينىك 12 - كۈنى) ۋەزىپىسىدىن يۆتكەلدى.

ئېنشياك: گۇاڭشۇ 23 - يىلى 10 - ئاينىك 8 - كۈنى (1897 - يىل 11 - ئاينىك 2 - كۈنى) ۋەزىپىگە تەيىنلەندى، 32 - يىلى 3 - ئاينىك 26 - كۈنى (1906 - يىلى 4 - ئاينىك 20 - كۈنى) كېسەل بىلەن ئالەمدىن ئۆتتى.

جۇنچاك: گۇاڭشۇ 32 - يىلى 4 - ئاينىك 19 - كۈنى (1906 - يىل 6 - ئاينىك 10 - كۈنى) ۋەزىپىگە تەيىنلەندى، 32 - يىلى 11 - ئاينىك 30 - كۈنى (1908 - يىل - ئاينىك 3 - كۈنى) ۋەزىپىسىدىن قالدۇرۇلدى.

بوگۇي: گۇاڭشۇ 33 - يىلى 11 - ئاينىك 30 - كۈنى (1908 - يىلى 1 - ئاينىك 3 - كۈنى) ۋەزىپىگە تەيىنلەندى، مىنگونىك 1 - يىلى (1912 - يىلى) ۋەزىپىسىدىن يۆتكەلدى.

سۇتوي: مىنگونىك 1 - يىلى (1912 - يىلى) 7 - ئايدا ۋەزىپىگە تەيىنلەندى، مىنگونىك 11 - يىلى (1922 - يىلى) كېسەل بىلەن ئالەمدىن ئۆتتى.

فېڭشېنتەي: ئاغلاقچى ئامبال، مىنگونىك 19 - يىلى (1930 - يىلى) 12 - ئايدا ۋەزىپىگە تەيىنلەندى، ۋەزىپىسىدىن يۆتكەلگەن ۋاقتى ئېنىق ئەمەس.

لۇيۈلىن: ئورونباسار ئاغلاقچى ئامبال، ۋەزىپىگە تەيىنلەنگەن ۋاقتى ئېنىق ئەمەس، مىنگونىك 24 - يىلى (1935 - يىلى) بۇيرۇقتا خىلاپلىق قىلغانلىقى ئۈچۈن قاماقتا ھۆكۈم قىلىنىپ، خىزمىتىدىن ھەيدەلدى.

كۇندۇر: بۇنىڭغا دائىر ماتېرىياللار ئېنىق ئەمەس.

بولغۇن: ئەڭ ئاخىرقى ئاغلاقچى ئامبال، ۋەزىپىگە تەيىنلەنگەن ۋاقتى ئېنىق ئەمەس، مىنگونىك 27 - يىلى (1938 - يىلى) 2 - ئاينىك 1 - كۈنى ئارىشاك مەمۇرىي باشقۇرۇش ئىدارىسىنىڭ باشلىقلىقىغا تەيىنلەندى.

لىۋەنچىن: ئەڭ ئاخىرقى ئورونباسار ئاغلاقچىسى ئامبال، ۋەزىپىگە تەيىنلەنگەن ۋاقتى ئېنىق ئەمەس، مىنگونىك 27 - يىلى (1938 - يىلى) 2 - ئاينىك 1 - كۈنى ئارىشاك مەمۇرىي باشقۇرۇش ئىدارىسىنىڭ مۇئاۋىن باشلىقلىقىغا تەيىنلەندى.

چىڭ سۇلالىسىنىڭ تۇڭجى 4 - يىلى (1865 - يىلى) دىن مىنگونىك 27 - يىلى (1938 - يىلى) 2 - ئايغىچە داۋاملاشقان باش بۇغ، زەنگىلەر ئەمەلدىن قالدۇرۇلۇپ، رايون - كەنت تۈزۈمىگە ئۆزگەرتىلدى، ئوردۇتاي، چىرىندۇرجى، سۇتوي، جىگمىت، باتناسىن، بولغۇن، نامجىلنىڭ بورتالا چاخارىيىڭنىڭ ئوڭ قانات باش بۇغى بولغانلىقى مەلۇم، باشقىلارنىڭ ئەھۋالى ئېنىق ئەمەس.

§ 2. مىنگو دەۋرىدە تۇرغۇزۇلغان قوشۇن

مىنگونىك 7 - يىلى (1918 - يىلى) بۇ يەردىكى چاخار موڭغۇللىرىدىن تەشكىللەنگەن قوغدىنىش قوراللىق قىسمى كۆشەچولۇنغا كىرىپ، چارروسىيىنىڭ تاجاۋۇزچىلىقىغا قارشى كۈرەش قىلدى.

مىنگونىك 9 - يىلى (1920 - يىلى) 3 - ئاينىك 25 - كۈنى ئىلىنىڭ باسقاۋۇلى ياك فېيشيا روسىيىنىڭ يېڭى پارتىيىسى ئىنقىلاب قىلغانلىقى ئۈچۈن روسىيە كونا پارتىيىسىنىڭ ئادىمى ئالېنكوۋنىك مەغلۇب بولۇپ پىتراپ كەتكەن ئەسكەرلىرىنىڭ ئولانداپسۇ ۋە بورتالا شەھىرىگە ئوسۇپ كىرگەنلىكىدىن خەۋەر تاپقاندىن كېيىن، دەرھال ئەسكەر ئەۋەتىپ بۇ يەرنى مۇداپىئە قىلىشنى تەلەپ قىلىپ ياك زېڭشىنغا جىددىي تېلېگراممىا بەردى. 3 - ئاينىك 31 - كۈنى ماجىخې يېڭى ئولانداپسۇنىڭ روسىيە بىلەن چېگرىداش يېرىگە ئەۋەتىلدى. 4 - ئاينىك 1 - كۈنى ياك چۇنرۇك يېڭى ماجىخې بىلەن بىرلىكتە ئولانداپسۇنى ساقلاشقا ئەۋەتىلدى.

4 - ئاينىڭ 22 - كۈنى روسىيىنىڭ مەغلۇب بولۇپ قاچقان ئەسكىرى جالاڭ جۇنچىڭ 400 دىن ئارتۇق جۇڭگولۇق ئەسكەرنى باشلاپ ئۇلانداپسۇغا قېچىپ كەلدى. يالاڭ زېڭشىن: ئەگەر ئۇلار قورالىنى تاشلىسا، ئۇلارنىڭ بورتالادا تۇرۇشىغا رۇخسەت قىلىڭلار، دەپ يوليورۇق بەردى، جىڭ ناھىيىسىنىڭ ئامبىلى دېڭ ئۇلارغا ئاشلىق يەتكۈزۈپ بەرمەكچى بولدى، دايىڭچېنده (بورتالا بازىرى ئىچىده) ئاشلىق ئىدارىسى تەسىس قىلىنىپ، ئۇلارغا ئوزۇق - تۈلۈك ۋە ئوت - چۆپ يەتكۈزۈپ بېرىلدى، ھەر بىر ئەسكەرگە ئىپىغا بىر يېرىم خو ئۇن بېرىش، 500 ئاتنى بىر ئۈيۈر قىلىپ، چاخار موڭغۇل مۇتىۋەرلىرىنىڭ ۋەكالىتەن بېقىپ بېرىشىگە تاپشۇرۇش قارار قىلىندى.

4 - ئاينىڭ 23 - كۈنى جالاڭ مۇپەتتىش ئالىنكوۋنىڭ يېقىن ئادىمى لىۋلىيەنكېنىڭ (لىۋلىيەنكې ئالىنكوۋنىڭ قوشۇنىدىكى مانجۇ ئەسكەرلىرى تۈەنىنىڭ تۈەنجاڭى بولۇپ، سوۋېت قىزىل ئارمىيىسىگە قارشى تۇرۇشتا داڭقى چىققان) چىن دىلىدىن تەسلىم بولۇش توغرىسىدا قەسەم بەرگەنلىكىنى، چېن فامىلىلىك مۇئاۋىن يېگجاڭنى ماجىنخېنىڭ تۆت چېرىكىنى باشلاپ لىۋلىيەنكېغا يارەملىشىپ، جالاڭ جۇنچىڭنى قورالسىزلاندۇرۇش مەسلىسى ئۈستىده سۆھبەتلىشىش ئۈچۈن ئۇلانداپسۇغا ئەۋەتمەكچى بولۇۋاتقانلىقىنى دوكلات قىلدى. ئىلى باسقاۋۇلى چې فامىلىلىك شتاب ئوفىتسېرىنى بۇ ئىش ئۈستىده مەسلىھەتلىشىشكە ئەۋەتتى، لېكىن بۇ ئىش ئەمەلگە ئاشمىدى.

5 - ئاينىڭ 2 - كۈنى لىۋلىيەنكې قورالسىزلاندۇرۇش ئىشىنىڭ ئەمەلگە ئاشماسلىقىغا لىيەنجاڭ خۇباۋشەن قاتارلىق كىشىلەرنىڭ ئاساسلىق سەۋەبچى بولغانلىقىنى ئاستىرتتىن ئېنىقلاپ چىققاندىن كېيىن، شۇ كۈنى ئەتىگەندىلا ئۇلانداپسۇدا لىيەنجاڭ خۇباۋشەن، لىيۇيۇچېڭ، باۋچېڭبىلار ئېتىپ تاشلاندى. 5 - ئاينىڭ 4 - كۈنى ھېلىقى پىتراپ كەلگەن ئەسكەرلەر باسقاۋۇل ياڭ فېيشياغا ئەۋەتىپ بېرىلدى، بۇلارنىڭ ئارىسىدا جۇڭگولۇق ئەسكەرلەر 400 دىن ئاشىدۇ.

شۇ يىلى 5 - ئاينىڭ 20 - كۈنى ئالىنكوۋ قورالسىزلاندۇرۇلدى، ئۇنىڭ قولىدا 1260 ئادەم، 700 دىن ئارتۇق جەڭ ئېتى، 140 كالا، 210 ھارۋا، 35 دانە ھەرخىل كاردىن چىققان مىلتىق، 340 ساندۇق ئوق - دورا، 63 پىلىموت، 350 قىلىچ بار ئىدى. ئىككى تەرەپ بۇ ئەرسىلەرنى خەنزۇچە، رۇسچە يېزىقلاردا رويخەتكە ئېلىپ، ئىمزا قويغاندىن كېيىن، بىر تەرەپكە ئۆتكۈزۈپ بېرىلدى، ئەسكەر ۋە ئات - ئۇلاغلار بورتالا دەرياسى ئەتراپىغا ئورۇنلاشتۇرۇلدى. شۇ يىلى 10 - ئاينىڭ 18 - كۈنى ئىلى باسقاۋۇلى ياڭ فېيشيا ئالىنكوۋ بىلەن مەسلىھەتلىشىپ، ئۇلارنى بەش تۈركۈمگە بۆلۈپ بورتالادىن گۇچېڭغا يەتكۈزۈپ قويدى.

مىنگونىڭ 25 - يىلى (1936 - يىلى) 9 - ئايدا بورتالانىڭ سەنتەي، ئۇلانداپسۇ دېگەن جايلىرىدا چېگرىنى ساقلاش ئۈچۈن 34 تىن چېرىك تۇرغۇزۇلدى.

مىنگونىڭ 26 - يىلى (1937 - يىلى) 6 - ئايدا چېگرا مۇداپىئەسىنى كۈچەيتىش ئۈچۈن ئىلى بوز يەر ئۆزلەشتۇرۇش مەھكىمىسى ۋە ئىلى گارنىزون سىلكىبۇسى ئامانلىقنى ساقلاش 3 - ئەترىتىدىن 85 ئەمەلدار - ئەسكەر ئاجرىتىپ، چاخار يېگىنىڭ ھەرقايسى قاراۋۇلخانىلارنى مۇھاپىزەت قىلىشىغا يارەدەم بېرىش ئۈچۈن ئۇلارنى ئەترەت باشلىقى بايانتۇنىڭ باشچىلىقىدا بورتالاغا ئەۋەتتى.

مىنگونىڭ 27 - يىلى (1938 - يىلى) 2 - ئايدا چاخار يېگى بۇيرۇقىغا بىنائەن ئارىشاڭ مەمۇرىي باشقۇرۇش ئىدارىسىگە ئۆزگەرتىلگەندىن كېيىن، ئەسلىدىكى چاخار يېگىنىڭ ھەربىي تۈزۈلمىسى پۈتۈنلەي ئەمەلدىن قالدۇرۇلدى.

مىنگونىڭ 30 - يىلى (1941 - يىلى) بورتالادا تۇرۇۋاتقان ئامانلىقنى ساقلاش 3 - ئەترىتى مۇداپىئە ئورنىدىن چېكىنىدۇرۇلدى.

مىنگونىڭ 33 - يىلى (1944 - يىلى) ئۈچ ۋىلايەت ئىنقىلابى ئۇرۇشى بورتالادىمۇ باشلاندى. گومىنداڭ ھۆكۈمىتى شۇ يىلى 12 - ئاينىڭ 28 - كۈنى زاپاس 7 - شىنىڭ مۇئاۋىن شجاڭى خۇشېگياڭنى بورتالا ئۇرۇشىغا بىۋاستە رىياسەتچىلىك قىلىشقا ئەۋەتتى ھەمده 20 - تۈەن 1 - يېگىنىڭ 1 - ، 2 - لىيەنلەرنىڭ تېمەن يېگجاڭنىڭ قوماندانلىقىدا شويېگچېن، ھاراق زاۋۇتى قاتارلىق جايلارغا ھۇجۇم قىلىپ، ئارىشاڭ بازىرىنى قايتۇرۇۋېلىشقا

ئەۋەتتى. ئۇلار پارتىزانلار ئەترىتىنىڭ قەيسەرلىك بىلەن قايتىۋرما زەربە بېرىشى ئارقىسىدا، مىنگونىڭ 34 - يىلى (1945 - يىلى) 2 - ئاينىڭ 18 - كۈنى مەغلۇپ بولۇپ چېكىنىپ چىقتى.

مىنگونىڭ 36 - يىلى (1947 - يىلى) 9 - ئايدا بورتالادا بۇيرۇقتا ئاساسەن 175 كىشىلىك قوغدىنىش ئەترىتى تەشكىل قىلىندى، ھاكىم ھاشىم ئوسمان بۇ ئەترەتنىڭ باشلىقلىقىنى قوشۇمچە ئۇستىگە ئالدى.

§ 3. جۇڭخۇا خەلق جۇمھۇرىيىتى قۇرۇلغاندىن كېيىن تۇرغۇزۇلغان قوشۇن

1950 - يىل 2 - ئاينىڭ 13 - كۈنى جۇڭگو خەلق ئازادلىق ئارمىيىسى 1 - دالا ئارمىيىسى 1 - بىكتۇەن قۇرۇلۇش قىلغۇچى قىسىملار تۇەنناڭ تۇەنجائى يىن باۋرېن، سىياسىي كومىسسارى يىن دېشىن بۇيرۇقتا بىنائەن تۇەن سىياسىي باشقارمىسى، 3 - بىكتىنىڭ 7 -، 8 -، 9 - لىيەنلىرى ۋە 2 - بىكتىنىڭ 5 - لىيەنىدىكى جەمئىي 400 دىن ئارتۇق ئادەمنى باشلاپ كېلىپ بورتالاغا ئورۇنلاشتى. 3 - بىكتىنىڭ شتابى ۋە 2 - بىكتىنىڭ 5 - لىيەنى خې شىچىننىڭ يېتەكچىلىكىدە بورتالانىڭ تۇۋەن قىسمىغا جايلىشىپ، ئاساسلىقى، يەرلىك ئورۇنلارنىڭ خىزمەتلەرنى قانات يايدۇرۇشىغا ياردەملەشتى. ۋەزىپە تاماملانغاندىن كېيىن، ئۇلارنىڭ بىر قىسمى يەرلىك ئورۇننىڭ خىزمىتىگە تەقسىم قىلىندى، قالغان بىر قىسمى يۇتكەپ كېتىلدى. 2 - بىكتىنىڭ 5 - لىيەنى خەلق ئازادلىق ئارمىيىسىنىڭ ھەم جەڭگىۋار ئەترەت، ھەم خىزمەت ئەترىتى، ئىشلەپچىقىرىش ئەترىتى بولۇشتەك شەرەپلىك ئەنئەنىسىنى جارى قىلدۇرۇپ، بىناكارلىق قۇرۇلۇش 1 - شىسى بورتالا چارۋىچىلىق فېرمىسىنى تەشكىل قىلدى، بۇ فېرما 1965 - يىلى يېزا ئىگىلىك 5 - شىسىغا ئۆتكۈزۈپ بېرىلدى، 1969 - يىلى نامى 85 - تۇەن - مەيدانغا ئۆزگەرتىلدى.

1952 - يىل 2 - ئايدا جۇڭگو خەلق ئازادلىق ئارمىيىسى جامائەت خەۋپسىزلىكى قىسىملىرىنىڭ بورتالا ناھىيىلىك ئوتتۇرا ئەترىتى قۇرۇلدى، بۇنىڭغا 30 نەچچە كىشىلىك شتات بېرىلدى، ئەترەت باشلىقلىقىنى ناھىيىلىك جامائەت خەۋپسىزلىكى ئىدارىسىنىڭ بىر مۇئاۋىن باشلىقى قوشۇمچە ئۇستىگە ئالدى. بۇنىڭ قارىمىقىدا ئىككى پەي تەسىس قىلىندى، ئوتتۇرا ئەترەت بورتالا ناھىيىلىك جامائەت خەۋپسىزلىكى ئىدارىسى ۋە ئىلى جامائەت خەۋپسىزلىكى چوڭ ئەترىتىنىڭ رەھبەرلىكىدە ئىش بېجىردى. 1954 - يىل 6 - ئايدا مەخسۇس خىزمەت ئىشلەيدىغان ئەترەت باشلىقى قويۇلدى، شتاتى 40 نەچچىگە يەتتى. 1955 - يىل 5 - ئايدا بورتالا ئوبلاستلىق جامائەت خەۋپسىزلىكى باشقارمىسىدا جامائەت خەۋپسىزلىكى چوڭ ئەترىتى قۇرۇلغاندىن كېيىن، ئۇ بورتالا ئوبلاستلىق جامائەت خەۋپسىزلىكى چوڭ ئەترىتىنىڭ رەھبەرلىكىگە ئۆتكۈزۈپ بېرىلدى. 1956 - يىل 5 - ئاينىڭ 1 - كۈنى ئۇنىڭ نامى جۇڭگو خەلق ساقچى قىسىملىرى بورتالا جامائەت خەۋپسىزلىكى چوڭ ئەترىتىگە بىۋاستە قاراشلىق ئوتتۇرا ئەترەتكە ئۆزگەرتىلدى. 1966 - يىل 7 - ئايدا بورتالا جامائەت خەۋپسىزلىكى چوڭ ئەترىتىگە بىۋاستە قاراشلىق ئوتتۇرا ئەترەت ئەمەلدىن قالدۇرۇلۇپ، بورتالا شۆبە ھەربىي رايونى مۇھاپىزەتچىلەر پەيگە قوشۇۋېتىلىپ، شۆبە ھەربىي رايونىنىڭ مۇستەقىل لىيەنى قىلىپ تەشكىللەندى. 1975 - يىل 12 - ئاينىڭ 2 - كۈنى بورتالا شۆبە ھەربىي رايونى مۇستەقىل لىيەنىنىڭ 4 - پەي يەرلىك جامائەت خەۋپسىزلىكى ئورگىنىغا ئۆتكۈزۈپ بېرىلىپ، خەلق قوراللىق ساقچى قىسىملىرى بورتالا ناھىيىلىك ئوتتۇرا ئەترىتى قىلىپ تەشكىل قىلىندى، ئوتتۇرا ئەترەت كادىرلىرى ۋە جەڭچىلىرى يەنىلا ھەربىي خىزمەت ئۆتەۋاتقان ھەربىيلەر قاتاردا ھېسابلاندى. 1980 - يىل 2 - ئايدا بورتالا ناھىيىلىك قوراللىق ساقچى ئوتتۇرا ئەترىتى بىلەن بورتالا ئوبلاستلىق قوراللىق ساقچى ئوتتۇرا ئەترىتى قوشۇۋېتىلدى. قوشۇۋېتىلگەندىن كېيىن، بورتالا ناھىيىسىدە بىر ۋەزىپە ئۆتەش نۇقتىسى تەسىس قىلىنىپ، بۇ يەردە ۋەزىپە ئۆتەش ئىشى بورتالا ئوبلاستلىق قوراللىق ساقچى ئوتتۇرا ئەترىتىنىڭ 2 - پەيگە تاپشۇرۇلدى. 1962 - يىل 6 - ئايدا بورتالا تەۋەسىدىكى

رايوندا جۇڭگو - سوۋېت چېگرا خىزمىتى بورتالا باش پونكىتى تەسىس قىلىندى، بۇنىڭ خادىملىرى ھازىر ھەربىي خىزمەت ئۆتەۋاتقان ھەربىيلەر ھېسابلاندى. شۇ يىلى 9 - ئاينىڭ 25 - كۈنى شىنجاڭ ھەربىي رايونىنىڭ يوليورۇقىغا ئاساسەن، بورتالا شۆبە ھەربىي رايونىنى قۇرۇشقا تەييارلىق كۆرۈلدى، شۆبە ھەربىي رايون يىل ئاخىرىدا رەسمىي قۇرۇلۇپ بولدى. شۆبە ھەربىي رايون قۇرۇلغاندىن كېيىن سابىق جۇڭگو - سوۋېت چېگرا خىزمىتى بورتالا باش پونكىتى ئەمەلدىن قالدۇرۇلدى.

1964 - يىل 9 - ئايدا ئاتلىق ئەسكەرلەر ليەنى بورتالاغا يۆتكەپ كېلىندى، شۇ يىلى 11 - ئايدا خەلق ئەسكەرلىرى يىڭى قىلىپ كېڭەيتىلىپ، شۆبە ھەربىي رايوننىڭ رەھبەرلىكىگە ئۆتكۈزۈپ بېرىلدى.

1969 - يىل 9 - ئاينىڭ 1 - كۈنى سابىق ئىشلەپچىقىرىش - قۇرۇلۇش بىڭتۇەنى يېزا ئىگىلىك 5 - شىسى ھەربىي خىزمەت ئۆتەۋاتقان ئۈچ ليەندۇي تەشكىل قىلدى، 1971 - يىل 1 - ئاينىڭ 24 - كۈنى ھەربىي خىزمەت ئۆتەۋاتقان بىر تۇەن قىلىپ كېڭەيتتى.

1980 - يىلى بورتالا ناھىيىلىك خەلق چېگرا مۇداپىئە قوراللىق ساقچى چوڭ ئەترىتى قۇرۇلدى، 79 كادىر ۋە خەلق ساقچىسى ھەربىي خىزمەت ئۆتەۋاتقان ھەربىيگە ئۆزگەرتىلىپ، مەجبۇرىي ھەربىي خىزمەت ئۆتەش تۈزۈمى يولغا قويۇلدى.

جامائەت خەۋپسىزلىكى ئوتتۇرا ئەترىتىنىڭ رەھبەرلىرى

ھەربىي ئىشلار 1 — 1

ئىسىم - فامىلىسى	جىنسى	مىللىتى	ۋەزىپىسى	ۋەزىپە ئۆتىگەن ۋاقتى	ئىزاھات
ئۆمەرجان ئىسلام			ئەترەت باشلىقى	1954.5 — 1952.2	قوشۇمچە ۋەزىپە ئۆتىدى
ئەخمەت تۇردىيوۋ			ئەترەت باشلىقى	1955.8 — 1954.6	
قەسەن	ئەر	قازاق	مۇئاۋىن ئەترەت باشلىقى، ئەترەت باشلىقى	1956.12 — 1955.3	1955.8 ئەترەت باشلىقى بولدى
ياسىن سەمەت			ئەترەت باشلىقى	1961.11 — 1956.12	
داۋۇت ئاقىمەت	ئەر	قازاق	مۇئاۋىن ئەترەت باشلىقى، ئەترەت باشلىقى	1963.12 — 1961.8	1961.1 ئەترەت باشلىقى بولدى
ما جىنچاڭ	ئەر	خۇيزۇ	ئەترەت باشلىقى	1966.7 — 1964.1	
خۇ ۋەنسەي	ئەر	خەنزۇ	مۇئاۋىن ئەترەت باشلىقى، ئەترەت باشلىقى	1980.2 — 1975.12	1978.6.5 ئەترەت باشلىقى بولدى
لى يەنگۇاڭ	ئەر	خەنزۇ	پەيجاڭ	1984.6 — 1980.2	
يۇەن ئەيپىڭ	ئەر	خەنزۇ	پەيجاڭ	— 1984.6	
ليۇ بەيچىڭ	ئەر	خەنزۇ	سىياسىي رەھبەر	1953.12 — 1952.5	
گاۋ جىمىن	ئەر	خەنزۇ	سىياسىي رەھبەر	1962.10 — 1954.1	
گۇڭ مىڭشياڭ	ئەر	خەنزۇ	سىياسىي رەھبەر	—1962.11	
گاۋدېۋېن	ئەر	خەنزۇ	سىياسىي رەھبەر	1978.6 — 1975.12	
ۋۇخۇڭچى	ئەر	خەنزۇ	سىياسىي رەھبەر	1980.2 — 1978.7	
بادىما	ئەر	موڭغۇل	مۇئاۋىن سىياسىي رەھبەر	1958.8 — 1957.4	
ليۇ مىڭشياڭ	ئەر	خەنزۇ	مۇئاۋىن سىياسىي رەھبەر	1963.11 — 1962.11	

II باب

يەرلىك ھەربىي ئاپپاراتلار

§ 1. ھەربىي خىزمەت ئۆتەش ئىدارىسى

1956 - يىل 4 - ئايدا ئىلى ھەربىي رايونى تۆت كىشى ئەۋەتىپ، بورتالا ناھىيىلىك ھەربىي خىزمەت ئۆتەش ئىدارىسىنى تەشكىل قىلدى، سەيدۇۋەلىيوۋ سەيدۇللا (شاۋشياۋ دەرجىلىك) ئىدارە باشلىقى، ناھىيىلىك پارتكومىنىڭ شۇجىسى شېن يۈەنفا قوشۇمچە سىياسىي كومىسسار بولدى، خىزمەتچى خادىملارنى ئىلى ھەربىي رايونى ئەۋەتتى، ھەربىي خىزمەت ئۆتەش ئىدارىسى جۈڭگو خەلق ئازادلىق ئارمىيەسىنىڭ ۋەكالەت ئورگىنى بولۇپ، ئىلى ھەربىي رايونى ۋە ج ك پ بورتالا ناھىيىلىك كومىتېتىنىڭ رەھبەرلىكىدە خىزمەت ئىشلىدى، بۇ ئىدارىنىڭ ۋەزىپىسى ھەربىي خىزمەت ئۆتەش ئىشلىرىنى قانات يايدۇرۇپ، زاپاس ھەربىيلەرنى تىزىملاش، ئەسكەر ئېلىش قاتارلىق ئىشلارنى ئىشلەشتىن ئىبارەت بولدى. 1957 - يىلى ئاپپاراتلارنى ئىخچاملاش ۋاقتىدا بورتالا ناھىيىلىك ھەربىي خىزمەت ئۆتەش ئىدارىسى ئەمەلدىن قالدۇرۇلدى.

§ 2. خەلق قوراللىق بۆلۈمى

1963 - يىل 1 - ئايدا چېگرا باشقۇرۇشنى كۈچەيتىش ئۈچۈن، يەتتە كىشىدىن تەركىب تاپقان جۈڭگو خەلق ئازادلىق ئارمىيەسى بورتالا ناھىيىلىك خەلق قوراللىق بۆلۈمى قۇرۇلدى، بۇ بۆلۈم بورتالا شۆبە ھەربىي رايونى ۋە بورتالا ناھىيىلىك پارتكومىنىڭ قوش رەھبەرلىكىدە بولدى. 1964 - يىل 4 - ئايدىن باشلاپ ھەر نۆۋەتلىك پارتكوم شۇجىسى قوراللىق بۆلۈمىنىڭ 1 - سىياسىي كومىسسارلىقىنى قوشۇمچە ئۈستىگە ئالدى، شۇنىڭدىن كېيىن ناھىيە بويىچە بەش گۇڭشې (مەيدان - فېرما) دا بىردىن خەلق قوراللىق كادىرى قويۇلدى.

1969 - يىل 11 - ئايدا ناھىيىلىك خەلق قوراللىق بۆلۈمى قارىسىقىدا ھەربىي ئىشلار بۆلۈمى، سىياسىي خىزمەت بۆلۈمى، ئارقا سەپ تەمىنات بۆلۈمى تەسىس قىلىندى، بۇ ئۈچ بۆلۈمنىڭ ھەربىرىگە بىردىن بۆلۈم باشلىقى قويۇلدى. 1970 - يىلى «يالقۇن»، «غالىبىيەت»، «قىزىل بايراق»، «ئۈچقۇن» گۇڭشىلىرى ۋە «ئالغا» چارۋىچىلىق فېرمىسىدا ئىككىدىن شتات بىلەن ئاساسىي قاتلام خەلق قوراللىق بۆلۈملىرى قۇرۇلدى، 1979 - يىلى گۇڭشې (مەيدان - فېرما) نىڭ شتاتى ئىككىدىن بەشكىچە كۆپەيتىلىپ، ئومۇمىيۈزلۈك بۆلۈم باشلىقى قويۇلدى. 1975 - يىل 4 - ئايدا بورتالا بازارلىق خەلق قوراللىق بۆلۈمى قۇرۇلدى، 1976 - يىلى «قىزىل بۇلاق» گۇڭشىسى خەلق قوراللىق بۆلۈمى تەسىس قىلىندى، 1980 - يىلى ئۇلانبوغ ئورۇقچىلىق مەيدانىدا خەلق قوراللىق بۆلۈمى تەسىس قىلىندى (1984 - يىل 11 - ئايدا ئەمەلدىن قالدۇرۇلدى).

1985 - يىل 9 - ئايدا بورتالا ناھىيىسى شەھەرگە ئۆزگەرتىلگەندە، ناھىيىلىك خەلق قوراللىق بۆلۈمى

جۇڭگو خەلق ئازادلىق ئارمىيىسى بورتالا شەھەرلىك خەلق قوراللىق بۆلۈمىگە ئۆزگەرتىلدى، شۇ يىلى 12 - ئايدا يۇقىرىنىڭ بەلگىلىمىسىگە ئاساسەن، شەھەرلىك پارتكوم شۇجىسى خەلق قوراللىق بۆلۈمىنىڭ سىياسىي كومىسسارلىقىنى قوشۇمچە ئۈتىمەيدىغان بولدى.

شۇ يىلى 12 - ئاينىڭ 28 - كۈنى بورتالا بازىرى ئەمەلدىن قالدۇرۇلۇپ، مەھەللە ئىش بېجىرىش ئورنى قۇرۇلدى، شۇنىڭ بىلەن چىندېل، گۈلۈمتۇ، كىرگىنزو مەھەللە ئىش بېجىرىش ئورۇنلىرى خەلق قوراللىق بۆلۈملىرى قۇرۇلدى.

خەلق قوراللىق بۆلۈمىنىڭ رەھبەرلىرى

هەربىي ئىشلار 2 — 1

ئىسىم - فامىلىسى	جىنسى	مىللىتى	يۇرتى	ۋەزىپىسى	ۋەزىپە ئۈتىگەن ۋاقتى	ئىزاهات
ئالىمجان خالىمەت			شىنجاڭ	مۇئاۋىن بۆلۈم باشلىقى	1963 — 1969	
بەي يۈڭكۇي	ئەر	موڭغۇل	جىلىن	مۇئاۋىن سىياسىي كومىسسار، سىياسىي كومىسسار	1963.2—1976.10	1969 - يىلى 4 - ئايدا سىياسىي كومىسسار بولدى
لى شاڭگۇەن	ئەر	خەنزۇ	سەنشى	سىياسىي كومىسسار	1964 — 1966	قوشۇمچە ۋەزىپە ئۈتىدى
لى جىنزې	ئەر	خەنزۇ	خېبېي	بۆلۈم باشلىقى	1966.10—1978.9	
سۇن گۇاڭچۇن	ئەر	خەنزۇ	شەندۇڭ	مۇئاۋىن سىياسىي كومىسسار	1970.1—1974.2	
ئىدرىس	ئەر	موڭغۇل	شىنجاڭ	مۇئاۋىن بۆلۈم باشلىقى	1972.8—1978.8	
ۋۇ گۇاڭشياڭ	ئەر	خەنزۇ	جياڭسۇ	بۆلۈم باشلىقى	1974.6—1983.11	
ژاڭ لياڭخۇي	ئەر	خەنزۇ	خۇبېي	مۇئاۋىن سىياسىي كومىسسار، سىياسىي كومىسسار	1974.2—1981.11	1979 - يىل 2 - ئايدا سىياسىي كومىسسار بولدى
چەي پېيرۇ	ئەر	خەنزۇ	گەنسۇ	مۇئاۋىن بۆلۈم باشلىقى	1976.8—1982.11	
لى چىڭجاڭ	ئەر	خەنزۇ	شەنشى	سىياسىي كومىسسار	1976.10—1978.12	
سىدىق قۇربان			شىنجاڭ	مۇئاۋىن بۆلۈم باشلىقى	1977.3—1984.12	
جۇ رۇڭ	ئەر	خەنزۇ	سەنشى	سىياسىي كومىسسار	1981.11—1984.12	قوشۇمچە ۋەزىپە ئۈتىدى
يۈەن شىشياڭ	ئەر	خەنزۇ	شەنشى	مۇئاۋىن سىياسىي كومىسسار	1981.5—1984.12	
خۇ ژاڭخې	ئەر	خەنزۇ	خېنەن	مۇئاۋىن سىياسىي كومىسسار	1981.8—1983.12	
لىۋ فېي	ئەر	خەنزۇ	شەنشى	بۆلۈم باشلىقى	1983.7—1985.3	
ماۋ چەنسۇن	ئەر	خەنزۇ	شەنشى	سىياسىي كومىسسار	1983.7—1983.12	
چىڭ يۈڭشەن	ئەر	خەنزۇ	سىچۈەن	سىياسىي كومىسسار	1983.12 —	
ئەخمەت مەھەممەت			شىنجاڭ	مۇئاۋىن بۆلۈم باشلىقى	1983.7—1985.8	
شۇن جياۋ	ئەر	خەنزۇ	گەنسۇ	سىياسىي كومىسسار	1984.11 —	قوشۇمچە ۋەزىپە ئۈتىدى
دەي شىنمىن	ئەر	خەنزۇ	شىنجاڭ	بۆلۈم باشلىقى	1985.2—1985.3	
غومبا	ئەر	موڭغۇل	شىنجاڭ	مۇئاۋىن بۆلۈم باشلىقى	1985.11—	

III باب

هەربىي خىزمەت ئۆتەش تۈزۈمى

§1. ۋارىسلىق قىلىپ هەربىي خىزمەت ئۆتەش تۈزۈمى ۋە ئەسكەر چاقىرىش تۈزۈمى

ۋارىسلىق قىلىپ هەربىي خىزمەت ئۆتەش تۈزۈمى بۇ، يۇەن، مىلك، چىلك سۇلالىلىرىدە ئاساسلىق يولغا قويۇلغان هەربىي خىزمەت ئۆتەش تۈزۈمى بولۇپ هېسابلىنىدۇ. چىلك سۇلالىسى دەۋرىدە، ئومۇمەن، 60 ياشقا توشمىغان سەككىز قوشۇن پەرزەنتلىرىنىڭ هەممىسى ئاتا-بوۋىسىغا ۋارىسلىق قىلىپ «كۆللى ئەسكەر» بولدى.

ئەسكەر چاقىرىش تۈزۈمى مىنگو زامانىسىدىكى ئارمىيىدە ئەسكەر چاقىرىپ هەربىي خىزمەت ئۆتىگۈزۈش تۈزۈمى يولغا قويۇلدى، بۇنداق تۈزۈم ئۇچ ۋىلايەت ئىنقىلابىغا قەدەر داۋام قىلدى.

§2. ئىختىيارىي هەربىي خىزمەت ئۆتەش تۈزۈمى ۋە مەجبۇرىي هەربىي خىزمەت ئۆتەش تۈزۈمى

ئىختىيارى هەربىي خىزمەت ئۆتەش تۈزۈمى 1950 - يىل 2 - ئايدا جۇڭگو خەلق ئازادلىق ئارمىيىسى بورتالاغا كىرىپ ئۇرۇنلاشقاندىن كېيىن، ئىختىيارىي هەربىي خىزمەت ئۆتەش تۈزۈمى يولغا قويۇلۇشقا باشلىندى. 1950 - يىل 6 - ئاينىڭ 25 - كۈنى ئامېرىكا جاھانگىرلىكى چاۋشيەنگە تاجاۋۇز قىلدى. ئامېرىكا جاھانگىرلىكىگە قارشى تۇرۇش - چاۋشيەنگە ياردەم بېرىش، ۋەتەننى قوغداش ئۈچۈن بورتالادىكى هەر مىللەت ياشلىرى جۇڭگو خەلق پىدائىي قىسىملىرىغا قاتنىشىشنى تەلەپ قىلىپ، بەس-بەس بىلەن ئۆزلىرىنى مەلۇم قىلدى. ئىختىيارىي هەربىي خىزمەت ئۆتەش تۈزۈمى 1955 - يىل 6 - ئايغىچە داۋاملاشتى.

مەجبۇرىي هەربىي خىزمەت ئۆتەش تۈزۈمى دۆلىتىمىز 1955 - يىل 7 - ئاينىڭ 30 - كۈنى تۇنجى «هەربىي خىزمەت ئۆتەش قانۇنى» نى ئېلان قىلىپ، ئىختىيارىي هەربىي خىزمەت ئۆتەش تۈزۈمىنى مەجبۇرىي هەربىي خىزمەت ئۆتەش تۈزۈمىگە ئۆزگەرتتى. بۇ يەردە ئەسكەر قوبۇل قىلىش خىزمىتىگە ئاۋۋال خەلق ئىشلىرى ئىدارىسى، كېيىن هەربىي خىزمەت ئۆتەش ئىدارىسى مەسئۇل بولدى، بۇ يەردە تۇرۇشلۇق جامائەت خەۋپسىزلىكى قىسىملىرى ئېھتىياجغا قاراپ يەرلىك هەر مىللەت ياشلىرى ئارىسىدىن ئاز-بىر قىسىم ياشلارنى قوبۇل قىلىپ، ئەسكىرىي كۆچنى تولۇقلىدى، ئۇلارغا سىرتقا ئەسكەر يەتكۈزۈپ بېرىش ۋەزىپىسى يۈكلەنمىدى. 1959 - يىلدىن باشلاپ هەر يىلى هەربىي خىزمەت ئۆتەش پىشىدىكى مەلۇم ساندىكى ياشلار هەربىي سەپكە

قوبۇل قىلىندى.

1963 - يىلدىن كېيىن ئەسكەر قوبۇل قىلىش خىزمىتىگە، ئاساسلىقى، ناھىيىلىك خەلق قوراللىق بۆلۈمى مەسئۇل بولدى، كونكرېت ئىشلارنى ئەسكەر قوبۇل قىلىش ئىشخانىسى بېجىردى. ھەر يىلى ئەسكەر قوبۇل قىلىنغاندا، بورتالانىڭ بازار، يېزىلىرىدىكى ھەر مىللەت ياشلىرى ھەربىي سەپكە قاتنىشىش ئۈچۈن پائال تۈردە ئۆزلىرىنى مەلۇم قىلدى. 1968 - يىلدىن 1985 - يىلغىچە جەمئىي 1023 كىشى ئەسكەرلىككە قوبۇل قىلىندى، بۇنىڭ ئىچىدە ئوغۇللار 1008، قىزلار 15، خەنزۇ 806، ئاز سانلىق مىللەت 217.

دۆلىتىمىز 1984 - يىل 5 - ئاينىڭ 30 - كۈنى يېڭى «ھەربىي خىزمەت ئۆتەش قانۇنى» نى ئېلان قىلىپ، مەجبۇرىي ھەربىي خىزمەت ئۆتەش تۈزۈمى ئاساسىي گەۋدە قىلىنغان، مەجبۇرىي ھەربىي خىزمەت ئۆتەش بىلەن ئىختىيارىي ھەربىي خىزمەت ئۆتەش ئۆزئارا بىرلەشتۈرۈلگەن، خەلق ئەسكەرلىرى بىلەن زاپاس ھەربىيلەر ئۆزئارا بىرلەشتۈرۈلگەن ھەربىي خىزمەت ئۆتەش تۈزۈمىنى يولغا قويۇشنى بەلگىلىدى. بورتالا ناھىيىسىدە بۇ بەلگىلىمىگە ئاساسەن، ھەربىي خىزمەت ئۆتەۋاتقانلارغا ئېتىبار بېرىش، ھەربىي سەپتىن چېكىنگەنلەرنى ئورۇنلاشتۇرۇش خىزمىتى ياخشى ئىشلەندى.

زاپاس ھەربىيلەر تۈزۈمى دۆلەت مۇداپىئە قۇرۇلۇشىنى كۈچەيتىش، تىنچ مەزگىلدە پارتلاپ قېلىش ئېھتىمالى بولغان ئۇرۇشقا ياخشى تەييارلىق كۆرۈش، ئادەتتىكى شارائىتتا ئەسكەرنى ئازراق بېقىپ، ئۇرۇش بولۇپ قالسا كۆپرەك ئەسكەر چىقىرىش مەقسىتىدە دۆلەت زاپاس ھەربىيلەر تۈزۈمىنى ئەسلىگە كەلتۈردى. 1984 - يىل 3 - ئايدا ھەربىي خىزمەت ئۆتىگۈچىلەرنىڭ دائىرىسىنى كېڭەيتىشكە رەھبەرلىك قىلىش گۇرۇپپىسى قۇرۇلدى، ئون كۈن ئىچىدىلا 227 زاپاس ئەسكەرنى تەشكىللەش ۋەزىپىسى ئورۇندالدى، زاپاس ئەسكەرلىككە تاللانغانلار ئوبلاست، ناھىيىنىڭ ھەرقايسى سەپلىرىدە ئىشلەۋاتقان ئۆزىگە يارىشا ئارتۇقچىلىقى بار، كەسپى توغرا كېلىدىغان ھەربىي سەپتىن قايتقان، كەسىپ ئالماشتۇرغان، چېكىنگەن ھەربىيلەر، تايانچ خەلق ئەسكەرلىرى، پەن - تېخنىكا خادىملىرى ۋە تېخنىك ئىشچىلاردىن ئىبارەت بولدى.

IV باب

خەلق ئەسكەرلىرى

§ 1. خەلق ئەسكەرلىرى تەشكىلاتلىرى

1959 - يىلى بورتالا ناھىيە بازىرى ۋە گۈڭشي (مەيدان - فېرما) لاردا خەلق ئەسكەرلىرىنى تەشكىللەش خىزمىتى باشلاندى، سىناق قىلىنغان ئورۇنلار ھەر خىل شەكىللەرنى قوللىنىپ داغدۇغىلىق تەشۋىقات ئېلىپ بېرىپ، ياشلار ۋە ئوتتۇرا ياشلىقلارنى خەلق ئەسكەرلىرى قوشۇنىغا ئۆز ئىختىيارى بىلەن قاتنىشىشقا سەپەرۋەر قىلدى. شۇنىڭدىن كېيىن ئامما ئارىسىدا «خەلق ئەسكىرى بولۇش شەرەپلىك» دەيدىغان ئىجتىمائىي كەيپىيات شەكىللىنىپ، ھەممە كىشى خەلق ئەسكىرى بولۇشقا تىرىشىدىغان تەسىرلىك مەنزىرە بارلىققا كەلدى. 1963.

يىلغا كەلگەندە خەلق ئەسكەرلىرى 330 غا يەتتى. شۇ يىلى 10 - ئايدا گۈڭشي (مەيدان - فېرما) لاردا مەخسۇس خەلق قوراللىق كادىرلىرى سەپلەندى، دېھقانچىلىق، چارۋىچىلىق رايونلىرىدا ئاساسىي قاتلام خەلق ئەسكەرلىرى تەشكىلاتلىرى قۇرۇلۇشقا باشلىدى.

1964 - يىل 1 - ئاينىڭ 13 - كۈنىدىن 16- كۈنگىچە تۇنجى قېتىملىق خەلق ئەسكەرلىرى ۋەكىللىرى يىغىنى ئۆتكۈزۈلدى، يىغىنغا 37 ۋەكىل قاتناشتى، شۇبە ھەربىي رايون، خەلق قوراللىق بۆلۈمى ۋە ناھىيىلىك پارتىيە، ھۆكۈمەت ئورۇنلىرىنىڭ رەھبەرلىرى يىغىنغا قاتناشتى.

1965 - يىلىنىڭ بېشىدا بورتالا بازىرىدىكى ئىدارە - جەمئىيەتلەر، «ئۇچقۇن»، «يالقۇن»، «يېڭى ھايات»، «غالىبىيەت» خەلق گۈڭشىلىرىدا ۋە «ئالغا» چارۋىچىلىق فېرمىسىدا ئارقا - ئارقىدىن خەلق ئەسكەرلىرى يېڭى قۇرۇلدى. 1965 - يىلىنىڭ ئاخىرىغىچە ناھىيە بويىچە خەلق ئەسكىرى 2428 گە يەتتى، بۇنىڭ ئىچىدە تايانچ خەلق ئەسكىرى 1788 (قوراللىق تايانچ خەلق ئەسكەرلىرىمۇ شۇنىڭ ئىچىدە، تۆۋەندىمۇ شۇنداق)، ئادەتتىكى خەلق ئەسكىرى 640؛ ئەر 1933، ئايال 495؛ خەنزۇ 1250، ئاز سانلىق مىللەت 1178. بۇلار جەمئىي ئالتە يېڭ، 15 لىيەن، 53 پەي قېلىپ تەشكىللەندى، جەددىي ۋەزىپىلەرنى ئىجرا قىلىپ، قىسقىغا ماسلىشىپ ئۇرۇش قىلىشقا تەييار تۇرۇش ئۇچۇن، قوراللىق تايانچ خەلق ئەسكەرلىرىگە قورال تارقىتىپ بېرىلىپ، ئەسكەر قوبۇل قىلىش خىزمىتىگە ئاساس سېلىندى.

1966 - يىلى خەلق ئەسكىرى 3976 گە يەتتى، بۇنىڭ ئىچىدە تايانچ خەلق ئەسكىرى 2088، ئادەتتىكى خەلق ئەسكىرى 1888، بۇلار بەش يېڭ، 23 لىيەن، 94 پەي قېلىپ تەشكىللەندى. يېڭ دەرىجىلىك كادىر ئون، لىيەن دەرىجىلىك كادىر 51، پەي دەرىجىلىك كادىر 190.

1970 - يىلى ناھىيە بويىچە خەلق ئەسكەرلىرى تەشكىلىي جەھەتتىن ئومۇمىيۈزلۈك تەرتىپكە سېلىندى، تەرتىپكە سېلىنغاندىن كېيىن ناھىيە بويىچە خەلق ئەسكىرى 4199 غا يەتتى، بۇنىڭ ئىچىدە تايانچ خەلق ئەسكىرى 1925، ئادەتتىكى خەلق ئەسكىرى 2274. پەيجاڭدىن يۇقىرى خەلق ئەسكەرلىرى كادىرىدىن 215 ى سەپلەندى. قوراللىق تايانچ خەلق ئەسكەرلىرى 1 -، 2 -، 3 - قورال تۇنقۇچىلارغا ئايرىلدى، ئادەتتە، قورال - ياراق 1 - قورال تۇنقۇچىلارنىڭ قولىدا بولدى. شۇ يىلى تۇت گۈڭشي، بىر مەيداندا خەلق قوراللىق بۆلۈملىرى قۇرۇلدى.

1971 - يىل 9 - ئايدا ناھىيە بويىچە خەلق ئەسكەرلىرى تۇنجى قۇرۇلدى، لى جىنزې تۇنجاڭ، بەي يۈڭكۇي سىياسىي كومىسسار بولدى، بۇنىڭ قارىمىقىدا يەتتە يېڭ، 50 لىيەن، 235 پەي، 997 بەن تەسىس قىلىندى.

1973 - يىل 10 - ئاينىڭ 13 - كۈنى 2 - قېتىملىق خەلق ئەسكەرلىرى ۋەكىللىرى يىغىنى چاقىرىلدى، يىغىن بەش كۈن داۋام قىلدى، يىغىنغا 134 ۋەكىل قاتناشتى، يىغىندا خەلق ئەسكەرلىرى خىزمىتى توغرىسىدىكى دوكلات ئاڭلاپ ئۆتۈلدى، خەلق ئەسكەرلىرى خىزمىتىگە دائىر بۇنىڭدىن كېيىنكى ۋەزىپىلەر مۇزاكىرە قىلىندى، يىغىننىڭ ناھىيىدىكى خەلق ئەسكەرلىرىگە چېقىرىلىدىغان مۇزاھىدىتى ماقۇللاندى، يىغىندا «يالقۇن» گۈڭشىسى خەلق ئەسكەرلىرى يېڭى، ئالاتاۋ ھاۋارايى پونكىتى خەلق ئەسكەرلىرى پەيى قاتارلىق 16 ئىلغار كوللېكتىپ ۋە 32 ئىلغار شەخس تەقدىرلەندى.

1976 - يىل 12 - ئايدا «قىزىل بۇلاق» گۈڭشىسى خەلق قوراللىق بۆلۈمى تەسىس قىلىندى.

1978 - يىل 8 - ئاينىڭ 29 - كۈنى 3 - قېتىملىق خەلق ئەسكەرلىرى يىغىنى چاقىرىلدى، يىغىن بەش كۈن داۋام قىلدى، يىغىنغا 162 ۋەكىل قاتناشتى، يىغىندا بىر نەچچە يىلدىن بۇيانقى خەلق ئەسكەرلىرى خىزمىتىدە «ئۇچىنى ئەمەلىيلەشتۈرۈش» تەجرىبىلىرى يەكۈنلەندى، خەلق ئەسكەرلىرى خىزمىتىگە دائىر بۇنىڭدىن كېيىنكى ۋەزىپىلەر ھەم تەلەپلەر ئوتتۇرىغا قويۇلدى، 23 ئىلغار كوللېكتىپ ۋە 28 ئىلغار شەخس

تەقدىرلەندى. يېغىنغا ئاپتونوم ئوبلاست، شۆبە هەربىي رايون، چېگرا مۇداپىئە 7 - تۈەنى ۋە ئوچ ناهىيىلىك ئالاقىدار رەهبەرلىرى قاتناشتى.

1981 - يىل 6 - ئايدا خەلق ئەسكەرلىرى تەشكىلاتلىرى كەلك كۆلەمدە تەرتىپكە سېلىندى. تەرتىپكە سېلىش ئارقىلىق خەلق ئەسكەرلىرى تەشكىلاتىنىڭ دائىرىسى تارايتىلدى (خەلق گۇڭشىلىرى، زاۋۇت - كان، كارخانا ئورۇنلىرىدا خەلق ئەسكەرلىرى تەشكىلاتلىرى قۇرۇلمىدىغان، ئىدارە - جەمئىيەت، مەكتەپلەر، پەن تەتقىقات ئورۇنلىرى ۋە شەھەردىكى بەزى ئادمى ئاز، تارقاق ئورۇنلاردا، ئادەتتە، خەلق ئەسكەرلىرى تەشكىلاتلىرى قۇرۇلمايدىغان بولدى)، خەلق ئەسكەرلىرىنىڭ ياش چەكلىمىسى كىچىكلىتىلدى، تەشكىلىي قاتلاملار ئىخچاملاندى، خەلق ئەسكەرلىرىنىڭ سانى قىسقارتىلدى. خەلق ئەسكەرلىرىنىڭ پېشى ئەرلەر 16 ياشتىن 46 ياشقىچە بولۇش دېگەن بۇرۇنقى بەلگىلىمە 18 ياشتىن 35 ياشقىچە بولۇشقا، ئاياللار 16 ياشتىن 35 ياشقىچە بولۇش دېگەن بەلگىلىمە 18 ياشتىن 28 ياشقىچە بولۇشقا ئۆزگەرتىلدى، بۇنىڭ ئىچىدە تايانچ خەلق ئەسكەرلىرىنىڭ پېشى 16 ياشتىن 30 ياشقىچە بولۇش دېگەن بەلگىلىمە 18 ياشتىن 28 ياشقىچە بولۇشقا ئۆزگەرتىلدى. خەلق ئەسكەرلىرىنىڭ تەشكىلىي قۇرۇلمىسى تايانچ خەلق ئەسكىرى ۋە ئادەتتىكى خەلق ئەسكىرى دەپ ئىككى تۈرگىلا ئايرىلدى، قوراللىق تايانچ خەلق ئەسكەرلىرى تۈزۈمى ئەمەلدىن قالدۇرۇلدى، تەرتىپكە سېلىنغاندىن كېيىن، ناهىيە بويىچە خەلق ئەسكىرى 7092 بولۇپ، ئومۇمىي نوپۇسنىڭ 2.8 پىرسەنتىنى تەشكىل قىلدى، بۇنىڭ ئىچىدە تايانچ خەلق ئەسكىرى 3529، ئادەتتىكى خەلق ئەسكىرى 3563.

1982 - يىلى ناهىيىنىڭ جۇغراپىيىلىك ئورنى هەم قورال - ياراق، ئەسلىھەلەرنىڭ ئەھۋالىغا ئاساسەن، كەسپىي شۆبە ئەترەت ۋە خەلق ئەسكەرلىرى پارتىزانلار ئەترىتى قۇرۇلدى. بۇ، خەلق ئەسكەرلىرى تەشكىلاتىدىكى ئاساسلىق جەڭگىۋار كۈچ، شۇنداقلا هەر يىلى ئېلىپ بېرىلىدىغان مەشقىنىڭ ئاساسىي ئوبيېكتى بولدى.

§ 2. خەلق ئەسكەرلىرى مەشقى

1959 - يىلى خەلق ئەسكەرلىرى تەشكىلاتى دەسلەپ قۇرۇلغان مەزگىلدە، ئۇدۇللۇق تەشكىللەپ، ئۇدۇللۇق مەشىق قىلدۇرۇش، قانچىلىك تەشكىللەنگەن بولسا، شۇنچىلىك تەرتىپكە سېلىش ئۈسۈلىنى قوللىنىلىپ، ئاساسلىقى، سەپكە تىزىلدۇرۇش، قارىغا ئېتىش قاتارلىق مەشقلەر ئېلىپ بېرىلدى. 1960 - يىلدىن كېيىن قارىغا ئېتىش، قول بومبىسى تاشلاش، نەيزىلىشىش، سەپكە تىزىلىش، پارتلىتىش، ئاكوپ قېزىش قاتارلىق مەشغۇلاتلار مەشق مەزمۇنى قىلىندى. مەشق ئوبيېكتى، ئاساسلىقى، قوراللىق تايانچ خەلق ئەسكەرلىرى ۋە تايانچ خەلق ئەسكەرلىرى بولدى. 1962 - يىل 7 - ئايدىن 9 - ئايغىچە ئوبلاست، ناهىيىگە بۆلۈنگەن قاراشلىق قوراللىق تايانچ خەلق ئەسكەرلىرى، ئاساسلىقى، قارىغا ئېتىش تېخنىكىسى، تاكتىكا ۋە ئات مىنىش تېخنىكىسىنى مەشق قىلدى. 1963 - يىلى خەلق ئەسكەرلىرى مەشقى مۇنتىزىملىشىشقا قاراپ يۈزلىنىپ، «ئەمگەك بىلەن هەربىي ئىشلارنى بىرلەشتۈرۈش» پرىنسىپى يولغا قويۇلدى. هەرقايسى ئورۇنلاردىكى خەلق ئەسكەرلىرىنىڭ ئوستىگە ئالغان ۋەزىپىسىنىڭ ئەمەلىي ئەھۋالىغا قاراپ، ئىشلەپچىقىرىشقا تەسىر يەتكۈزمەسلىك، دېھقانچىلىقنىڭ ئالدىراش ۋاقىتلىرىدا ئازراق مەشق قىلىش، دېھقانچىلىقنىڭ بوش ۋاقىتلىرىدا كۆپرەك مەشق قىلىش شەرتى ئاستىدا، جانلىق ئۇسۇل قوللىنىلىپ، مەشق مۇددىئا، تۈركۈمگە بۆلۈپ ئېلىپ بېرىلدى. خەلق ئەسكەرلىرىنى توپلاپ مەشق قىلدۇرۇش يىلدا ئىككى قېتىم ئېلىپ بېرىلدى، ئالدىنقى بېرىم يىلدا (2 - ئايدىن 6 - ئاينىڭ ئاخىرىغىچە) چېگرىدىكى، ناهىيە بازىرىدىكى ئىدارە -

جەمئىيەتلەرنىڭ خەلق ئەسكەرلىرى ئاساس قىلىندى؛ كېيىنكى يېرىم يىلدا (7 - ئايدىن 9 - ئاينىڭ ئاخىرىغىچە) دېھقانچىلىق، چارۋىچىلىق رايونلىرىدىكى خەلق ئەسكەرلىرى ۋە ناھىيە بازىرىدىكى قىسمەن خەلق ئەسكەرلىرى ئاساس قىلىندى. 1965 - يىلى ناھىيە بويىچە خەلق ئەسكەرلىرىنى تەشكىللەش خىزمىتى باشلانغاندىن بۇيان، سوتسىيالىستىك قۇرۇلۇشتا خەلق ئەسكەرلىرىنىڭ رولى ئۈگ ياخشى جارى قىلدۇرۇلغان ھەر يىل بولدى، خەلق ئەسكەرلىرى ئىشلەپچىقىرىش جەريانىدا يۇكسىلىپ ئېغىرىنى كۆتۈرۈپ، قايەردە قىمىنچىلىق ۋە خەۋپ - خەتەر بولسا، شۇ يەرگە يېرىپ ئىشلىدى. خەلق ئەسكەرلىرى مەشىقىدە ئەمگەك قىلىش ئاساس قىلىنىپ، ئەمگەك بىلەن ھەربىي ئىشلار ئوبدان ماسلاشتۇرۇلدى. خەلق قوراللىق بۆلۈملىرى ئىش ئورنىغا يېرىپ، ئىشلەپچىقىرىشنى، مەشىقنى چىڭ تۇتتى. ئىشلەپچىقىرىش چوڭ ئەتراپتىكى ۋە كىچىك ئەتراپتىلىرىمۇ خەلق ئەسكەرلىرى پائالىيىتىنى ئاكتىپ قوللىدى.

70 - يىللارنىڭ بېشىدا، شىنجاڭ ھەربىي رايونى ۋە بورتالا شۆبە ھەربىي رايونىنىڭ خەلق ئەسكەرلىرى خىزمىتى توغرىسىدىكى ئورۇنلاشتۇرۇشىغا ئاساسەن، چېگرا مۇداپىئە سېپىدە، مۇھىم تاغ ئېغىزلىرىدا، مۇھىم قاتناش توگۈنلىرىدە، پاراشوت بىلەن تاشلاش ئېھتىمالى بولغان جايلاردا ئاممىۋى خاراكتېرلىك «ئۇچنى ئېتىش، ئۇچتىن مۇداپىئە كۆرۈش» مەشقى ئېلىپ بېرىلدى. 1973 - يىل 9 - ئاينىڭ 21 - كۈنىدىن 23 - كۈنگىچە ئويلاستىلىق پارتكوم بىلەن شۆبە ھەربىي رايون «ئۇچقۇن» گۈڭشىمىدا ناھىيىلەردىكى گۈڭشي (مەيدان - فېرما) خەلق قوراللىق بۆلۈملىرىنىڭ رەھبەرلىرىنى ھەمدە قوراللىق تايانچ خەلق ئەسكەرلىرى لەينجاڭلىرىنى قاتناشتۇرۇپ، جەڭگىۋار كەنتلەردىكى سىناق نۇقتىلىرى بويىچە ئىش ئورنى يېغىنى ئۆتكۈزدى ۋە شۇگۈڭشىنىڭ خەلق ئەسكەرلىرىنى تايانچ قىلىپ، ئومۇمىي خەلقنى سەپەرۋەر قىلىپ، ئۇرۇشقا تەييارلىق كۆرۈش جەڭ مانېۋىرىنى ئېكسكۇرسىيە قىلىشقا ئويۇشتۇردى. 1974 - يىلى تايانچ خەلق ئەسكەرلىرى قاتنا ئېتىش، قول بومبىسى تاشلاش، مىنا پارتلىتىش، تانكا ئېتىش قاتارلىق تۈرلەر بويىچە مەشق قىلدۇرۇلدى. 1977 - يىلى بورتالا ناھىيىلىك ئۇنتۇرا مەكتەپتە خەلق ئەسكەرلىرىدىن 98 كىشىلىك (بۇنىڭ 46 سى ئايال) خەۋەرلىشىش لەينى تەشكىل قىلىنىپ، سىملىق خەۋەرلىشىش پەيى، سىمسىز خەۋەرلىشىش پەيى، ئاددىي خەۋەرلىشىش پەيىدىن ئىبارەت ئۈچ پەيگە ئايرىلدى، ئۇلارغا خەۋەرلىشىش ئۇسكونە - جابدۇقلىرى تەڭشەپ بېرىلدى، 40 نەپەر خەلق ئەسكىرى (سىمسىز خەۋەرلىشىشكە 16 كىشى، سىملىق خەۋەرلىشىشكە 12 كىشى، ئاددىي خەۋەرلىشىشكە 12 كىشى) بىر ئايدىن كۆپرەك مەشق قىلدۇرۇلدى. مەشق ئاياغلاشقاندىن كېيىن، 7 - ئاينىڭ 16 - كۈنىدىن 8 - ئاينىڭ 14 - كۈنگىچە ئۇلار 84 - تۈەن، ئالاتاۋ ئېغىزى ھاۋارايى پونكىتىدىكى خەلق ئەسكەرلىرى بىلەن بىرلىكتە، جانباس چېگرا مۇداپىئە پونكىتىنىڭ پونكىتىنىڭ ساقلاش - مۇداپىئە مانېۋىرىغا قاتناشتى. خەلق ئەسكەرلىرى مانېۋىرغا قاتنىشىش ئارقىلىق ئۇرۇش تەييارلىقى قارىشىنى تېخىمۇ كۈچەيتىپ، ھەربىي ساپاسى ۋە جەڭ قىلىش ئىقتىدارىنى ئۆستۈردى. 1978 - يىل 12 - ئايدىن 1979 - يىل 3 - ئايغىچە ناھىيىدىكى خەلق ئەسكەرلىرى ئارىسىدا تانكا ئېتىش مەشقى، جەڭ مەيدانىدا قوناقۇرۇش ۋە ئوپېراتسىيە قىلىش مەشقى ئېلىپ بېرىلدى. خەلق ئەسكەرلىرى مەشق داۋامىدا جاپا - مۇشەققەتتىن، ھېرىپ - چارچاشتىن قورقماي، نۆلدىن تۆۋەن 20 نەچچە گىرادۇس سوغۇقتا، ئۆمىلەپ مېڭىش، دومىلاش قاتارلىق مەشقلەرنى قىلىپ، دۇشمەننى قىرىش ماھارىتىنى جاپاغا چىداپ يېتىشتۇردى.

ھەر قېتىملىق خەلق ئەسكەرلىرى مەشقىدە ناھىيىلىك خەلق قوراللىق بۆلۈمى مەشق ۋەزىپىسىنى چۈشۈردى، ئاساسىي قاتلام خەلق ئەسكەرلىرى لەينى بىرلىك قىلىنغان ھالدا، گۈڭشي، (مەيدان - فېرما) ۋە بازارلىق خەلق قوراللىق بۆلۈملىرى كونكرېت تەشكىللەپ ئەملىيلەشتۈردى. مەشق باشلانغاندا ھەربىي خىزمەت ئۆتەۋاتقان كادىرلار ھەرقايسى ئورۇنلارغا ئەۋەتىلىپ، خەلق ئەسكەرلىرىنىڭ مەشق ئىشلىرىغا ياردەم بېرىلدى ۋە يېتەكچىلىك قىلىندى. مەشق ئاياغلاشقاندىن كېيىن، ناھىيىلىك خەلق قوراللىق بۆلۈمى ھەرقايسى

ئورۇنلارنىڭ خەلق ئەسكەرلىرى خىزمىتىنى تەكشۈرۈپ ئۆتكۈزۈۋالدى.

1983 - يىلدىن 1985 - يىلغىچە خەلق ئەسكەرلىرىنىڭ هەربىي مەشىقى ئىبلاھ قىلىندى، كەسپىي - تېخنىكا شۆبە ئەترەتلەر ئاساسلىق مەشىق ئوبيېكتى قىلىندى. ئەسلىدىكى مەزگىللىك مەشىق ۋاقتى يىللىق مەشىققە ئۆزگەرتىلدى، گۇڭشې (مەيدان - فېرما) دىكى خەلق قوراللىق بۆلۈملىرى تەشكىللەپ مەشىق قىلدۇرۇش ناهىيىلىك خەلق قوراللىق بۆلۈمى نۇقتا بەلگىلەپ مەشىق قىلدۇرۇشقا ۋە قىسىم تۈرلىرى بويىچە توپلاپ مەشىق قىلدۇرۇشقا ئۆزگەرتىلدى. مەشىق نۇقتىلىرىدا هەربىي خىزمەت ئۆتەۋاتقان كادىرلار مەشىققە يېتەكچىلىك قىلدى.

§ 3. خەلق ئەسكەرلىرىنىڭ ئىدىيىۋى قۇرۇلۇشى

پارتىيە 11 - نۆۋەتلىك مەركىزىي كومىتېتى 3 - ئومۇمىي يىغىنىدىن ئىلگىرى خەلق ئەسكەرلىرىنىڭ سىياسىي - ئىدىيىۋى تەربىيىسىدە سىنىپىي كۈرەش، شيۇجىڭجۇيىغا قارشى كۈرەش، ئۆتمۈشتىكى جاپا - مۇشەققەتنى ئەسلەپ، هازىرقى بەخت - سائادەتنىڭ قەدرىگە يېتىش، شەرەپلىك ئەنئەنە ۋە خەلق ئەسكەرلىرىنىڭ مەجبۇرىيىتى ئاساسىي مەزمۇن قىلىناتتى. كېيىنكى كۈنلەردە مەنىۋى مەدەنىيەت، سىياسەت - ئىنتىزام، شەرەپلىك ئەنئەنە، خەلق ئەسكەرلىرىنىڭ بۇرچى قاتارلىقلار ئاساسىي مەزمۇن قىلىنىدىغان بولدى. كونكرېت مەزمۇنلار تۈرلۈك مەزگىللەردىكى ۋەزىيەت - ۋەزىپىلەرگە، خەلق ئەسكەرلىرىنىڭ ئىدىيىۋى ئەھۋالىغا قاراپ بەلگىلىنىدىغان بولدى. تەربىيىلەش ۋاقتى، ئاساسەن، تەرتىپكە سېلىش، مەشىق قىلدۇرۇش قاتارلىق دېھقانچىلىقنىڭ بوش ۋاقىتلىرىغا ياكى خەلق ئەسكەرلىرى ئاسانراق يىغىلىدىغان پەيتلەرگە مەركەزلەشتۈرۈلدى. تەربىيىلەش ئۇسۇلى جەھەتتە، ئالدى بىلەن ناهىيىلىك ۋە ئاساسىي قاتلامدىكى خەلق قوراللىق بۆلۈملىرى تەربىيىلەش ۋەزىپىسىنى ئومۇمىي جەھەتتىن ئورۇنلاشتۇردى، ئاندىن كېيىن خەلق ئەسكەرلىرى كادىرلىرى لىيەن ياكى پەينى بىرلىك قىلىپ كونكرېت ئەمەلىيلەشتۈردى، ۋاقتى - ۋاقتىدا تەقدىرلەش يىغىنلىرى ئۆتكۈزۈلۈپ، ياخشى ئىشلىگەن ئورۇن ۋە شەخسلەر تەقدىرلىنىپ ئىلهاملاندۇرۇلدى. 1967 - يىل 2 - ئايدا ناهىيە بويىچە خەلق ئەسكەرلىرىنىڭ رەئىس ماۋزېدۇڭ ئەسەرلىرىنى ئۆگىنىش ئاكتىپلىرى، «ئۈچتە ياخشى» خەلق ئەسكەرلىرى، «ئۈچنى ئەمەلىيلەشتۈرۈش» تىكى ئىلغار ئورۇنلار ۋەكىللىرى يىغىنى ئۆتكۈزۈلدى. 1970 - يىل 7 - ئاينىڭ 21 - كۈنى خەلق ئەسكەرلىرىدىن هاشىم ئېلى، بايدۇللا ۋە قەسەنلەر سىرتتىن كىرگەن ئىشپىيوننى تۇتقانلىقى ئۈچۈن، ناهىيە بويىچە ئومۇمىي ئۇقتۇرۇش بىلەن تەقدىرلەندى، هاشىم ئېلى شەرەپ بىلەن 3 - دەرىجىلىك خىزمەت كۆرسەتتى، دەپ ئەنگە ئېلىندى. 1974 - يىل 6 - ئاينىڭ 17 - كۈنى كەچتە «يالقۇن» گۇڭشېسىدىكى موڭغۇل چارۋىچى، قوراللىق تايانچ خەلق ئەسكىرى پاۋا ئېتىنى ئىزدەش ئۈچۈن تاغقا قوراللىق كېتىۋېتىپ، 500 مېتر نېرىسىدا بىر قارا كۆلەڭگىنى كۆرۈپ قېلىپ، دەرهال دىققىتىنى مەركەزلەشتۈرىدۇ، ئاندىن كېيىن يوشۇرۇنچە يېقىنلاپ بېرىپ، ئۇنىڭ هەرىكىتىنىڭ گۇمانلىق بولۇۋاتقانلىقىنى، روهىي هالىتىنىڭ ئالاقزادە ئىكەنلىكىنى بايقايدۇ، ئۇنىڭدىن گۇمانلىنىپ، ئۇنى تۇتماقچى بولغاندا، قارشى تەرەپ قورالىنى چىقىرىپ جاهىللىق بىلەن قارشىلىق كۆرسىتىدۇ، پاۋا ئۇنىڭ يان قورالىنى ئۇرۇپ چۈشۈرۈۋېتىدۇ، قارشى تەرەپ يەنە ئېتىلىپ كېلىدۇ، هېچقانداق ئىلاجى بولمىغان ئەھۋالدا پاۋا دۈشمەننى ئېتىپ تاشلايدۇ، چېگرا مۇداپىئە جامائەت خەۋپسىزلىكى خادىملىرىنىڭ تەكشۈرۈپ بېكىتىشى ئارقىلىق ئۇنىڭ دۆلەت چېگرىسىدىن قوراللىق ئوغرىلىقچە كىرگەن ئىشپىيون ئىكەنلىكى ئېنىقلاندى، پاۋا بورتالا شۆبە هەربىي رايونى، ئاپتونوم ئوبلاستلىق خەلق هۆكۈمىتى تەرىپىدىن تەقدىرلىنىپ، 2 - دەرىجىلىك

خىزمەت كۆرسەتتى، دەپ ئەنگە ئېلىنىدى ھەمدە مەملىكەتلىك خەلق قۇرۇلتىيىنىڭ ۋەكىلى بولۇپ سايلاندى.

1977 - يىل 9 - ئايدا «قىزىل بايراق» گۇڭشېسىنىڭ قوراللىق خەلق ئەسكەرلىرى قول بومبىسى تاشلاشنى مەشىق قىلىۋاتقاندا بىر ئايال خەلق ئەسكىرى پىلتىسى تارتىلىپ بولغان قول بومبىسىنى ئېھتىياتسىزلىقتىن يېنىغىلا چۈشۈرۈۋېتىپ قالىدۇ، مەشىق مەيدانىدا قوماندانلىق قىلىۋاتقان «قىزىل بايراق» گۇڭشېسى خەلق قوراللىق بۆلۈمىنىڭ باشلىقى لى چاڭجىن ئۆزىنىڭ خەۋپ - خەتەرگە ئۇچرىشىغا قارىماي، پارتلاش ئالدىدا تۇرغان قول بومبىسىنى دەرھال يېراق جايغا تاشلىۋېتىدۇ، شۇنىڭ بىلەن ئۆلۈم - يېتىم ھادىسىسىنىڭ ئالدىنى ئالىدۇ، ئۆزىنىڭ تۆت يېرى جاراھەتلىنىدۇ. ئۇ بورتالا شۆبە ھەربىي رايونىنىڭ تەقدىرلىشىگە مۇيەسسەر بولۇپ، 2 - دەرىجىلىك خىزمەت كۆرسەتتى. 1985 - يىلى لى چاڭجىن شىنجاڭ ھەربىي رايونى بويىچە مۇنەۋۋەر خەلق قوراللىق بۆلۈملىرى كادىرى بولۇپ باھالاندى.

1978 - يىل 10 - ئايدا ناھىيە بويىچە ئۇچ خەلق ئەسكىرى لىيەنى، ئىككى خەلق ئەسكىرى پەيى، بىر خەلق ئەسكىرى بەنى ئوبلاستلىق ئىنقىلابىي كومىتېت ۋە شۆبە ھەربىي رايون تەرىپىدىن خەلق ئەسكەرلىرى خىزمىتىدە ئۆچىنى ئەملىيلەشتۈرگەن ئۇلگىلىك ئورۇن بولۇپ باھالاندى.

1984 - يىلى خەلق ئەسكەرلىرى «بەش بولۇش، تۆت گۈزەل، ئۆچىنى قىزغىن سۆيۈش»، «لېي فېڭدىن ئۆگىنىشتە ئەملىي ھەرىكەتكە قاراش» ئاساسىي مەزمۇن قىلىنغان مەنىۋى مەدەنىيەت بەرپا قىلىش پائالىيىتىنى قانات يايدۇرغاندا، لېي فېڭدىن ئۆگىنىپ ئىللىقلىق يەتكۈزۈش گۇرۇپپىسىدىن 218 ى قۇرۇلدى، بۇنىڭغا 1430 كىشى قاتناشتى، 616 قېتىم ياخشى ئىش قىلىنىدى، كەنت خەلقى ئۆچۈن خالىسانە ئىككى قۇدۇق قېزىپ بېرىلدى.

1985 - يىل 5 - ئايدا خەلق قوراللىق بۆلۈملىرىنى مۇنتىزىملاشتۇرۇش قۇرۇلۇشى باشلانغاندا، بورتالا ناھىيىلىك خەلق قوراللىق بۆلۈمىنى مۇنتىزىملاشتۇرۇش قۇرۇلۇشىغا يەرلىك مالىيەدىن 27 مىڭ يۈەندىن كۆپرەك پۇل ئاجرىتىپ بېرىلدى، بۇ پۇللار، ئاساسەن، ئىشخانا ئەسلىھەلىرىنى ئورنىتىش - رېمونت قىلىشقا ئىشلىتىلدى. ئاساسىي قاتلام خەلق قوراللىق بۆلۈملىرىنى مۇنتىزىملاشتۇرۇش قۇرۇلۇشىنى كۈچەيتىش ئۈچۈن، شەھەرنىڭ يەرلىك مالىيەسىدىن 46 مىڭ يۈەن ئاجرىتىپ بېرىلدى، گۇڭشې (مەيدان - فېرما) لار 25 مىڭ يۈەن، ئاساسىي قاتلام خەلق قوراللىق بۆلۈملىرى 4900 يۈەن مەبلەغ توپلىدى، جەمئىي 75 مىڭ 900 يۈەن پۇل يىغىلدى، بۇ پۇل ئاساسەن، قورال - ياراق، ئوق - دورا ئامبىرى سېلىش، مۇھاپىزەتخانا ۋە ئىشخانا ئەسلىھەلىرىنى رېمونت قىلىشقا ئىشلىتىلدى.

§ 4. خەلق ئەسكەرلىرىنىڭ مۇداپىئە قۇرۇلۇشى

بورتالا شەھىرىنىڭ پەۋقۇلئاددە جۇغراپىيىلىك ئورنى تۈپەيلىدىن بورتالادىكى خەلق ئەسكەرلىرى بىر قىسىم چېگرا مۇداپىئە ۋەزىپىسىنى ئۈستىگە ئېلىپ كەلدى. 60 - يىللارنىڭ بېشىدا خەلق ئەسكەرلىرى قاراۋۇلخانىلىرى چېگرا تەرتىپىنى مۇقىملاشتۇرۇش، زىممىسىزنىڭ پۈتۈنلۈكىنى قوغداش قاتارلىق جەھەتلەردە ئىجابىي رول ئوينىدى. خەلق ئەسكەرلىرى ئەمگەك بىلەن ھەربىي ئىشلارنى بىرلەشتۈرۈپ، بىر تەرەپتىن، بوز يەر ئۆزلەشتۈردى، يەنە بىر تەرەپتىن، چېگرىنى قوغدىدى، تۈرمۇش شارائىتى ئىنتايىن جاپالىق بولغان ئەھۋالدىمۇ چارلاش، كۆزىتىش، چېگرا ئەھۋالىدىن مەلۇمات بېرىش، ئادەم ۋە چارۋا ماللارنىڭ چېگرىدىن ئۆتۈپ كېتىشىنى توسۇش، ئۆتكەن - كەچكەنلەرنى سۈرۈشتۈرۈش قاتارلىق خىزمەتلەرنى ئىشلەپ، چېگرا مۇداپىئەسىدە ئۈزۈن يىللار ئىشلەپ، ۋەتىنىمىزنىڭ غەربىي دەرۋازىسىنى ساقلىدى. خەلق ئەسكەرلىرى

بۇنىڭدىن باشقا يەنە، دېھقانچىلىق، چارۋىچىلىق مەيدانلىرىنىڭ ئىشلەپچىقىرىش ئەھۋالىغا قاراپ، نۇقتىلارنى ئايرىپ، ئادەم ۋە لىنىيىلەرنى بېكىتىپ، تاغدا تۇرغان بولسا تاغنى، جىلغىدا تۇرغان بولسا جىلغىنى، دەريا بويىدا تۇرغان بولسا دەريا بويىنى باشقۇرۇشنى ئىشقا ئاشۇردى. خەلق ئەسكەرلىرى كالا، قوي پادىلىرىنى ھەيدەپ، يېنىدىن قورالنى ئايرىماي، مال باققاچ چارلاش خىزمىتىنى ئىشلەپ، يىللاپ ۋەزىپە ئۆتىدى. «يالقۇن» گۇڭشېسى 2 - چوڭ ئەترىتىنىڭ خارتۇراگتا ۋەزىپە ئۆتەۋاتقان ئاتلىق خەلق ئەسكەرلىرى بەنى 1963 - يىلنىڭ ئالدىنقى يېرىمىدا چېگرا مۇداپىئە پونكىتىنىڭ ئالاقىدار تارماقلىرىنى 59 قېتىم خەۋەر بىلەن تەمىنلىدى، چېگرىدىن ئۆتكەن 23 ئاتنى قايتۇرۇۋەتتى، چېگرىنىڭ مەلۇم جايىغا كىرگەن 57 ئادەم (قېتىم) نى سۇرۇشتە قىلدى. 1968 - يىل 1 - ئاينىڭ 19 - كۈنى «يالقۇن» گۇڭشېسىنىڭ خەلق ئەسكەرلىرىدىن جەنسەپ، ئاراش ۋە موللا قاتارلىق كىشىلەر ئەمگەك قىلىۋېتىپ، بەزى كىشىلەرنىڭ چېگرىدىكى مەنئى قىلىنغان رايونغا كىرگەنلىكىنى سېزىپ قېلىپ، ئۇلارنى دەرھال چەكلىدى.

§ 5. خەلق ھاۋا مۇداپىئەسى ئۇرۇش تەييارلىقى

1970 - يىل 10 - ئاينىڭ 5 - كۈنى ئۇرۇش تەييارلىقىغا رەھبەرلىك قىلىش گۇرۇپپىسى قۇرۇلدى، ئۇنىڭ قارىمىقىدا ئۇرۇش تەييارلىقى ئىشخانىسى تەسىس قىلىندى، شيې رۇييۇەن ئىشخانىغا مۇدىر بولدى، ۋاقتىنچە تۆت نەپەر خىزمەتچى خادىم ئىشلىدى. 1970 - يىل قىشتىن 1974 - يىل 4 - ئايغىچە ناھىيە بويىچە 19 مىڭ 342 مېتر ئۇزۇنلۇقتا مۇداپىئە لەخمىسى، 1164 مېتر ئۇزۇنلۇقتا ھاۋا مۇداپىئە ئاكوبى، 216 ھاۋا مۇداپىئە ئۆڭكۈرى قېزىلدى، بۇنىڭدىن باشقا، يەنە ئۇرۇش تەييارلىقى ئامبىرى سېلىندى. ئوبلاستلىق، ناھىيىلىك ئىدارە - ئورگانلاردىكى ھەر مىللەت كادىرلار بىرنەچچە يىل ئەمگەك قىلىپ، 1978 - يىلغىچە ناھىيە بويىچە ھاۋا مۇداپىئە ئاكۇپلىرى ۋە لەخمىلەرنى ئاساسەن تۇتاشتۇرۇپ، ھاۋا مۇداپىئە تورى شەكىللەندۇردى.

1978 - يىلنىڭ ئاخىرىدىن 1979 - يىلنىڭ بېشىغىچە چېگرا مۇداپىئە قىسىملىرىمىز بۇيرۇققا بىنائەن، ئۆزىمىزنى قوغداپ، ۋېيتنامنىڭ تاجاۋۇزچىلىقىغا قايتۇرما زەربە بېرىۋاتقان مەزگىلدە، ناھىيىدىكى خەلق ئاممىسى ۋە ھەر مىللەت خەلق ئەسكەرلىرىنىڭ ۋەتەنپەرۋەرلىك قىزغىنلىقى ئۇرغۇپ تاشتى، ھەممە ئادەم ئۇرۇش تەييارلىقىنى ئويلايدىغان، ئۇرۇش تەييارلىقىنى سۆزلەيدىغان بولدى، بارلىق خىزمەتلەر ئۇرۇش تەييارلىقىغا قارىتىلدى، خەلق ئەسكەرلىرى ئارىسىدا جىددىي ئەھۋالغا تاقابىل تۇرۇش مەشىقى ئېلىپ بېرىلدى، نۆۋەتچىلىك تۇزۇمى يولغا قويۇلۇپ، چاقىرغان ھامان تەييار بولۇش ئىشقا ئاشۇرۇلۇپ، ئۇرۇش تەييارلىقى ۋاقتىدا ياخشى ئىشلەندى. 1979 - يىل 2 - ئاينىڭ مەلۇم بىر كۈنى يېرىم كېچىدە «يالقۇن» گۇڭشېسىدىكى بىرنەچچە يۈز قوراللىق تايانچ خەلق ئەسكىرى يۇقىرى دەرىجىلىك ھەربىي تارماقلارنىڭ جىددىي يىغىلىش توغرىسىدىكى بۇيرۇقىنى تاپشۇرۇۋالغاندىن كېيىن، يېرىم سائەت ئىچىدىلا نىشانلانغان جايدا تەييار بولدى، ھەر مىللەت خەلقى خەلق ئەسكەرلىرىنىڭ تاجاۋۇزچىلىققا قارشى ئۇرۇشتىكى مۇداپىئەلىنىش رولىنى ئۆز كۆزى بىلەن كۆرۈپ، ناھايىتى خاتىرجەم بولۇشتى. 1980 - يىلدىن كېيىن ۋەزىيەتنىڭ پەيدىنپەي ياخشىلىنىشىغا ئەگىشىپ، ئۇرۇش تەييارلىقى ئىشخانىسىدىكى خادىملار تەدرىجىي ھالدا باشقا ئىشلارغا يۆتكەلدى، ئۇرۇش تەييارلىقى ئىشخانىسى شۇ يىلى 7 - ئايدا ئەمەلدىن قالدۇرۇلدى، ئۇرۇش تەييارلىقى ئەشيالىرى ۋە ماتېرىياللار پۈتۈنلەي پىلان كومىتېتىغا ئۆتكۈزۈپ بېرىلدى.

V باب

هەربىي ئىشلار

§ 1. تاڭ، يۇەن سۇلالىلىرى دەۋرىدىكى هەربىي ئىشلار

1. ئاشنا قۇلىغا قىستاپ زەربە بېرىپ، قوش ئۆگۈز بويىدا ئۇچرىشىش

تاڭ سۇلالىسىنىڭ يۆڭخوي 2 - يىلى (651 - يىلى) غەربىي تۈركلەر ئاقساقلىق، بېشبالىق تۇتۇقى ئاشنا قۇلى تاڭ سۇلالىسىگە ئاسىيلىق قىلىپ، ئوغلى دېرۇن بىلەن بىللە ئەلنى باشلاپ، تۇغلۇق خاقانىنىڭ زېمىنىنى بېسىۋېلىپ، غەربىي يۇرتتىكى ئايماقلارنى ئىگىلىۋالدى، قوش ئۆگۈز ۋە مىڭبۇلاقتا قارارگاھ قۇرۇپ، ئۆزىنى «ئىشباراخاقان» دەپ جاكارلاپ، تۇغلۇقلار ۋە ئون ساداقلىقلار قەبىلىسىنى ئۆزىگە قارىتىۋالدى.

تاڭ سۇلالىسىنىڭ شىيەنچىڭ 2 - يىلى (657 - يىلى) 12 - ئايدا سۇدىڭفاڭ ئىلى ئايمىقىنىڭ باش بۇغلۇقىغا ئۆستۇرۇلگەندىن كېيىن، ئاشنا قۇلىغا جازا يۈرۈشى قىلدى، سول قانات ياساۋۇللار ئۇلۇغ سانغۇنى ئاشنامىش ۋە ئوڭ قانات ياساۋۇللار ئۇلۇغ سانغۇنى ئاشنا بۇكىنلەرنى سىلاۋچىبەگ قىلىپ، شىمالىي ۋە جەنۇبىي تەرەپلەردىن ئاشنا قۇلىغا هۇجۇم قىلدى. سۇدىڭفاڭ ئالتۇنتاغدىن ئېرتىش دەرياسىنىڭ غەربىگىچە بېرىپ، شىيمۇكېن قەبىلىسىنى تارمار قىلدى، ئۇ يەنە ئالغا ئىلگىرىلەپ بەش ساداقلىقلارنى ئەل قىلدى. بۇ چاغدا قاتتىق قار يېغىۋاتاتتى، قول ئاستىدىكى ئەمەلدار - مەنسەپدارلار بىر ئاز دېمىنى بېسىۋېلىشنى ئىلتىماس قىلغان بولسىمۇ، سۇ دىڭفاڭ قار كېچىپ ئالغا ئىلگىرىلەشنى قارار قىلدى ۋە لەشكەرلىرىنى باشلاپ، قوش ئۆگۈز (هازىرقى بورتالا دەرياسى بىلەن داخىيەنزە دەرياسى ئەتراپىدا) گىچە بېرىپ، جەنۇبىي يولدىكى ئاشنامىش ۋە ئاشنا بۇكېن بىلەن ئۇچراشتى، ئاندىن كېيىن قوش ئۆگۈزدىن 200 چاقىرىم يىراقلىقتا تۇرغان ئاشنا قۇلىنىڭ قارارگاهى تۇرۇشلۇق هازىرقى سايرام كۆلىنىڭ ئەتراپىدىكى تاغلىق رايونلارغا قاراپ ئىلگىرىلىدى، سۇ دىڭفاڭ ئاشنا قۇلى تۇرۇشلۇق جايغا 100 چاقىرىم قالغاندا، سەپ تارتىپ يۈرۈش قىلىپ، قارارگاهقا هۇجۇم قىلىش توغرىسىدا بۇيرۇق چۈشۈردى. شۇ چاغدا ئاشنا قۇلى ئوۋ قىلىۋاتقاچقا، سۇ دىڭفاڭنىڭ هۇجۇمىدىن مۇداپىئە كۆرۈشكە ئۈلگۈرەلمەي، نەچچە ئون مىڭ ئەسكىرىدىن ئايرىلىپ قالدى، شۇنداق قىلىپ ئاشنا قۇلىنى تىنچىتىش جېڭى هەل قىلغۇچ غەلىبىگە ئېرىشتى.

2. ئارىغ بۇقانىڭ بولاتتىكى چوڭ جېڭى

سۇڭ سۇلالىسىنىڭ خانى لىزۇڭ زامانىسىنىڭ جېڭدىڭ 1 - يىلى (1260 - يىلى) قۇبلاي ئۆزىنى خان دەپ جاكارلىدى، ئۇنىڭ ئىنىسى ئارىغ بۇقىمۇ قۇمۇلۇقنىڭ شىمالىدا ئۆزىنى خان دەپ جاكارلىدى. موڭغۇللارنىڭ سىجۇەنگە يۈرۈش قىلغۇچى مەشھۇر سانغۇنى قارابۇغا شىمالدا ئارىغ بۇقىغا قارايتتى. يۈەن سۇلالىسىنىڭ جۇڭتۇڭ 3 - يىلى (1262 - يىلى) ئارىغ بۇقا قارابۇغىنى تۇرشاۋۇل قىلىپ، قۇبلايىنى ھىمايە قىلىدىغان ئارغۇن، چوڭ بەگ خىخۇن بىلەن بورتالا ۋە سايرام كۆلى ئەتراپىدا قاتتىق جەڭ قىلدى، قارابۇغا جەڭدە ئۇلدى، ئارىغ بۇقا 1 - سەپ ئەسكىرىدىن ئايرىلغاندىن كېيىن، 2 - سەپ ئەسكىرىگە بۇيرۇق بېرىپ داۋاملىق ئىلگىرىلىدى، سايرام كۆلىنىڭ غەربىدىن چىقىپ، تۇيۇقسىز زەربە بېرىپ، ئالمالىقنى قولغا كىرگۈزدى.

§ 2. مىڭ، چىڭ سۇلالىلىرى دەۋرىدىكى ھەربىي ئىشلار

مىڭ سۇلالىسىنىڭ چۈجېن 16 - يىلى، چىڭ سۇلالىسىنىڭ چۈڭدي 8 - يىلى (1643 - يىلى) جۇڭغار مۇڭغۇل قەبىلىسىنىڭ ئاقساقىلى باتۇر قۇنتەيجى 50 مىڭ كىشىلىك لەشكىرىنى باشلاپ، قازاقلارغا ھۇجۇم قىلىپ، توقماق ۋە ئالاتاۋ تاغلىق رايونىدىكى ئىككى قازاق قەبىلىسىنى بويسۇندۇردى. شۇنىڭ بىلەن مۇڭغۇللار ئىككىنچى قېتىم كوللېكتىپ كۈچۈپ كېلىپ بورتالادا ئولتۇراقلاشتى.

كاڭشى 35 - يىلى (1696 - يىلى) كاڭشى شەخسەن ئۆزى يەنە بىر قېتىم 100 مىڭ كىشىلىك زور قوشۇن باشلاپ غالدانغا جازا يۈرۈشى قىلغاندا، سېۋىن ئارۇبدان 30 مىڭ كىشىلىك لەشكىرىنى باشلاپ ئالتاي رايونىغا كېلىپ، غالداننىڭ ئارقا سېپىنى ئۈزۈپ تاشلاپ، چىڭ سۇلالىسى لەشكەرلىرى بىلەن بىرلىكتە غالداننىڭ بۆلگۈنچىلىك ھەرىكەتلىرىنى تىنچىتتى.

چىيەنلۇڭ 10 - يىلى (1745 - يىلى) غالدان سېرىن ئۆلگەندىن كېيىن، جۇڭغار ئاقسۆڭەكلىرىنىڭ ئىچكى قىسمىدا خانلىق ئورنىنى تالىشىپ قاتتىق قىرغىنچىلىق بولدى، ئۇرۇش ئون يىل داۋاملاشتى. جۇڭغار يۇقىرى قاتلام زاتلىرىنىڭ بەزىلىرى قەبىلىلىرىنى باشلاپ چىڭ سۇلالىسىگە بويسۇندى، سېۋىن ئارۇبداننىڭ قىز تەرەپ نەۋرىسىدىن بولغان خوجىت قەبىلىسىدىن ئامۇرسانا تەيجى جۇڭغار تەيجىسى داۋاچى بىلەن ئۇرۇشۇپ مەغلۇب بولغاندىن كېيىن، چىيەنلۇڭ 19 - يىلى (1754 - يىلى) 20 مىڭدەك ئەسكىرى كۈچىنى باشلاپ چىڭ سۇلالىسىگە ئىتائەت قىلدى.

1. داۋاچىنى تىنچىتىش جېڭى

چىيەنلۇڭ 20 - يىلى (1755 - يىلى) 2 - ئايدا چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتى غەربىي يۈرتنى بىرلىككە كەلتۈرۈش ئۈچۈن بەندىنى شىمالنى تىنچلاندۇرغۇچى سانغۇن، يېڭىدىن ئەل بولغان ئامۇرسانانى يانداش سانغۇن قىلىپ ئولاستايدىن يولغا چىقاردى، غەربىي سەپتە يۈڭ چاڭنى غەربىنى تىنچلاندۇرغۇچى سانغۇن، سالارنى يانداش سانغۇن قىلىپ، باركۆلدىن يولغا چىقاردى. ئىككى يانداش سانغۇننىڭ ھەربىرى 3000 دىن لەشكەرنى باشلاپ ئالغا ئىلگىرىلەپ، ئۇيغۇرات قەبىلىسىنى بويسۇندۇردى، ئىككى سەپتىكى قوشۇننىڭ ھەربىرىدە 25 مىڭدىن

لەشكەر، 70 مىڭدىن ئات بولۇپ، ھەر بىرى ئىككى ئايلىقتىن ئوزۇق - تۇلۇك، ئوت - بوغۇز ئېلىۋالغاندى، ئۇلار شۇ يىلى 5 - ئاينىڭ بېشىدا بورتالادا ئۇچراشتى، ئاندىن كېيىن داۋاچى ئىگىلەپ يانقان ئىلىغا قاراپ ماڭدى. داۋاچى قالدۇق ئەسكەرلىرىنى باشلاپ تەڭرىتاغدىن ئېشىپ جەنۇبقا قاچتى ۋە ئۇچتۇرپان ھاكىمبېگى خوجىسقا ئەسىرگە چۈشۈپ، چىڭ سۇلالىسى ئەسكەرلىرى لاگىرىغا ئاپىرىپ بېرىلدى.

2. ئامۇرسانا توپىلىڭىنى يوقىتىش

چىەنلۇڭ 20 - يىلى (1755 - يىلى) 6 - ئايدا چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتى داۋاچىنى تىنچىتقاندىن كېيىن، ئۇيراتلارنىڭ توّت قەبىلىسى ئارىسىدا ئوّز ئالدىغا تارخانلىقنى يولغا قويۇشنى، ىىر - بىرىگە بېقىنماسلىقنى قارار قىلدى. بۇ چاغدا ئامۇرسانا توّت قەبىلىنىڭ باش تەيجىسى بولۇشنى، چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتىنىڭ ئەمر - پەرمانلىرىغا بويسۇنماي، غەربىي يۇرتقا ئوّزى ھۆكۈمران بولۇشنى قەستلىدى. ئامۇرسانا شۇ يىلى 9 - ئايدا تەرەپ - تەرەپتە قوّتراتقولۇق قىلىپ، 2000 دىن ئارتوق شېرىك توپلاپ، بورتالا دەرياسى بويىغا كېلىپ ئورۇنلاشتى. ئۇنىڭ ئوّزى بورتالا ئايمىقىنىڭ مەركىزى تولغا دېگەن يەرگە بېكىنىۋېلىپ، بورتالانى بازا قىلغان ھالدا ئوّزى خان بولۇشنى ئويلىدى. چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتى داراڭئا، خاداخا، جاۋخوي قاتارلىق كىشىلەرنى ئۇلارنى تازىلاشقا ئەۋەتتى، ئامۇرسانا قازاق ئېلىگە قېچىپ كەتتى، كېيىن قوملۇقنىڭ شىمالىدىكى موڭغۇللارنىڭ توّت قەبىلىسى توپىلاڭ كوّتۇرگەندە، ئامۇرسانا قازاق ئېلىدىن قايتىپ كېلىپ بورتالاغا تەيجى بولۇۋالدى. چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتى چېگرىنى تىنجىتقوچى سول قول ئورۇنباسار سانغۇن چېگگوجاپنى شىمالىي سەپتىن، ئوڭ قول ئورۇنباسار سانغۇن جاۋخوينى غەربىي سەپتىن يولغا چىقىپ، ئامۇرسانانى بىرلىكتە يوقىتىش ھەققىدە بۇيرۇق چۈشۈردى. چىەنلۇڭ 22 - يىلى (1757 - يىلى) ئامۇرسانا كۈنى توغەپ، جېنى ھەلقۇمغا كەلگەندە چارروسىيىگە قېچىپ كەتتى ھەمدە شۇ يىلى 9 - ئايدا ياۋا چېچەك چىقىپ توبۇلسكىدا ئوّلدى.

3. ھەربىي رابات قوۇرۇش

چىەنلۇڭ 23 - يىلى (1758 - يىلى) چىڭ سۇلالىسى قوشۇنلىرى شىنجاڭنى بىرلىككە كەلتوّرگەندىن كېيىن، ئۇرۇمچىدىن ئىلىغا بارىدىغان چوڭ يول بويلىرىدا ھەربىي رابات ۋە گازارما قوّردى، بورتالا تەۋەسىدىلا گوّرتۇ، تودوگ (كۆل ئوّتەڭ)، جىڭ، توخوموت (ئوّتەي)، قوشبۇلاق (سىتەي)، ئولجويتۇبوم (سەنتەي) ئوبولچىر (سىمپىتوزا) قاتارلىق جايلاردا ھەربىي راباتلار تەسىس قىلىندى، چېگرا مۇداپىئەسىنى ساقلاش، كوّچمە چارۋىچىلارنى باشقۇرۇش قاتارلىق ئىشلارغا مەسئۇل قىلىش ئوّچوّن بورتالانىڭ بەزى مۇھىم چېگرىلىرىدا قاراۋۇلخانىلار قوّرۇلدى.

§ 3. مىنگو دەۋرىدىكى ھەربىي ئىشلار

1. شويىڭچەندىكى جەڭ

مىنگونىڭ 1 - يىلى (1912 - يىل) 1 - ئاينىڭ 7 - كۈنى ئىلىدا ئىلى قوّرۇقلوّق ئارمىيە چاۋۇش

ھېگى يالاق زەنشۇ رەھبەرلىكىدە قوزغىلالاق پارتلىدى. 4 - ئايدا چاخار سول قانات باش بۇغى ئېيۇتاي، ئورۇنباسار باش بۇغ سۇمۇيان قاتارلىقلار ئاسىيلىق قىلدى. ئارىشاڭدىكى گۇلشارسۇم ۋە موڭغۇل ئاقساقلى ۋىلار ھەرقايسى قەبىلىلەردىكى ياش، ئوتتۇرا ياشلىق چەۋەندازلاردىن 300 نەچچە كىشىنى تاللاپ، ئىلى ئىنقىلابىي ئارمىيىسىگە ھۇجۇم قىلىشقا ئۇرۇندى. بۇ ئىشتىن خەۋەر تاپقان يالاق زەنشۇ دەرھال ئاتلىق قىسمىنىڭ چاۋۇش ھېگى جيالاق گوشباق، توپچى قىسمىنىڭ چاۋۇش ھېگى چېن جىنشېڭلارنى ئۆلارنى تازىلاشقا ئەۋەتتى. شويېگچەندىكى جەڭدىن كېيىن ۋىلار ئادەملىرىنى باشلاپ ئالشات، ئېكسۇمگە قاراپ قاچتى. جيالاق گوشباق، چېن جىنشېڭلارنىڭ قىسمىلىرى ئالشاتقىچە قوغلاپ بېرىپ، ۋىلار قوشۇنىغا كېچىدە ئۇشتۇمتۇت زەربە بەردى. ۋىلار نەچچە ئون ئادەمنى باشلاپ غەربكە قېچىپ، كۆكتوم داۋىنىغا بېرىۋالدى ھەمدە دۆلەت چېگرىسىدىن ئۆتۈپ روسىيە ئارقىلىق تاشقى موڭغۇلىيىگە قېچىپ كەتتى.

2. ئېرده پارتىزانلار ئەترىتىنىڭ گومىنداڭ قوشۇنلىرى بىلەن قىلغان شىددەتلىك جېڭى

مىنگونىڭ 33 - يىلى (1944 - يىلى) 9 - ئايدا ئىلى، تارباغاتاي، ئالتايدىن ئىبارەت ئۈچ ۋىلايەت ئىنقىلابى پارتلىدى، شۇ يىلى 11 - ئاينىڭ 20 - كۈنى گومىنداڭ تەرىپىدىن تۇتۇش بۇيرۇقى چۈشۈرۈلگەن بورتالاىق موڭغۇل ياشلاردىن ئېرده ئىلدا 16 كىشى بىلەن ئارىشاڭ پارتىزانلار ئەترىتىنى تەشكىل قىلدى. بۇ پارتىزانلار ئەترىتى ئېرده ۋە مۇنىروۋۇنىڭ يېتەكچىلىكىدە، گومىنداڭ قوشۇنلىرى تىزگىنلەپ تۇرغان چاغانئۇسۇن تېغىنى كېسىپ ئۆتۈپ، سايرام ئارقىلىق ئارىشاڭ ناھىيىسىنىڭ ئەنگىلىڭ رايونىغا بېرىپ، ئامىنبى قوزغاپ، پارتىزانلار ئەترىتىنى كېڭەيتتى. 12 - ئاينىڭ 18 - كۈنى كەڭسايدىكى توسۇپ زەربە بېرىش جېڭىدە، غەلبە قىلغان ئىلى پارتىزانلار ئەترىتى غېنىنىڭ قوماندانلىقىدا 100 نەچچە ئادەمنى ئېرده باشچىلىقىدىكى موڭغۇل پارتىزانلار ئەترىتى بىلەن ئۈچرىشىش ئۈچۈن ئارىشاڭغا ئەۋەتتى. بۇ چاغدا پارتىزانلار ئەترىتىنىڭ ئادەملىرى 300 دىن ئېشىپ كەتكەنىدى. 12 - ئاينىڭ 19 - كۈنى پارتىزانلار ئەترىتى ئېرده‌نىڭ قوماندانلىقىدا، توسى جىلغىسىدىن چىقىپ ناھىيە بازىرىغا ھۇجۇم قىلدى، 20 - كۈنى ئەتىگەندە گومىنداڭنىڭ ناھىيە بازىرىنى ساقلاۋاتقان 70 نەچچە ئادەمنى يوقىتىلدى. ئارىشاڭ ناھىيىسىنىڭ قولدىن كەتكەنلىكىدىن خەۋەر تاپقان گومىنداڭ ئارىشاڭغا يەنە بىر قېتىم ئىككى پەي ئەسكەرنى يارەمگە ئەۋەتتى، يارەمگە كەلگەن قىسىم ئارىشاڭ بازىرىنىڭ شەرقىي شىمالىغا 18 كىلومېتر كېلىدىغان يەرگە كەلگەندە پارتىزانلار ئەترىتىنىڭ قورشاۋىندا قالدى، ئىككى ئوتتۇرىدا قاتتىق جەڭ بولغاندىن كېيىن، گومىنداڭنىڭ يارەمچى قىسىملىرى تەڭ كېلەلمەي، شۇ كۈنى كەچتە يېقىن ئەتراپتىكى بۆكە قورۇقىغا چېكىنىدى. 12 - ئاينىڭ 21 - كۈنى ئەتىگەندە پارتىزانلار ئەترىتى بۆكە قورۇقىنى قورشۇۋېلىپ قاتتىق جەڭ قىلدى، قورۇقنىڭ تاملىرى ناھايىتى مۇستەھكەم بولغاچقا، ئاسانلىقچە ئالالمىدى، شۇنىڭ بىلەن ئاز ساندىكى قىسمىنى مۇھاسىرە قىلىشقا قالدۇرۇپ، پات - پات پاراكەندىچىلىك سېلىپ تۇردى، ئاساسىي قىسىملىرىنى خارىۋخقا ئەۋەتتى ۋە بىر ھۇجۇم بىلەنلا خارىۋختىكى ھاراق زاۋۇتى ۋە شويېگچەن قاتارلىق جايلارنى ئالدى. 12 - ئاينىڭ 28 - كۈنى گومىنداڭ زاپاس 7 - شىسىنىڭ مۇئاۋىن شجاڭى خۇ شېگياڭ بورتالاغا بېرىپ، جەڭگە نازارەتچىلىك قىلدى، 20 - تۇمەن 1 - يېگىنىڭ 3 - لىيەنى ۋە پىلىمۇتچىلار لىيەننى داخىيەنزە ۋە ئوتەيلەرگە ئەۋەتتى، 1 - لىيەن بىلەن 2 - لىيەننى بورتالا، ئارىشاڭغا تازىلىغۇچى قوشۇن قىلىپ ماڭدۇردى، تازىلىغۇچى قوشۇن كېيىنكى يىلى 1 - ئاينىڭ 11 - كۈنى پارتىزانلار ئەترىتىگە قايتارما ھۇجۇم باشلاپ، ئارىشاڭ ناھىيىسىنى تارتىۋېلىشقا ئۇرۇندى، 1 - ئاينىڭ 16 - كۈنى شويېگچەن ۋە ھاراق زاۋۇتىنى يەنە ئىشغال قىلىۋالدى ھەمدە خارىۋخقا قاراپ ئىلگىرىلىدى. بۇ چاغدا بارات پالۋان

باشچىلىقىدا تەشكىللەنگەن 150 كىشىلىك مىللىي پارتىزانلار ئەترىتى بورتالا ناھىيە بازىرى ئەتراپىدا پائالىيەت ئېلىپ بېرىپ، گومىنداڭ قوشۇنلىرىنى تىزگىنلەپ تۇردى. 1 - ئاينىڭ 17 - كۈنى موڭغۇل پارتىزانلار ئەترىتى بىلەن ئىلى مىللىي پارتىزانلار ئەترىتى قاتتىق ھۇجۇم باشلاپ، گومىنداڭ قوشۇنلىرىنى خاربۇختىن شويىڭپەنگە چېكىنىشكە مەجبۇر قىلدى. 2 - ئاينىڭ 4 - كۈنى گومىنداڭ زاپاس 7 - شى 4 - يىڭنىڭ پىلىمۇتچىلار 1 - لىيەنىنى يەنە بىر قېتىم ياردەمگە ئەۋەتتى، 5 - كۈنى 3 - لىيەننى بورتالاغا كىرگۈزدى. بورتالانى ساقلاۋاتقان قىسىمنىڭ يىڭجاڭى تىيەن 2 - ئاينىڭ 17 - كۈنى ئاتلىق ئەسكەرلەر لىيەنىنى خاربۇخ ئەتراپىغا ئەۋەتىپ، پارتىزانلار ئەترىتى بىلەن قاتتىق جەڭ قىلغان بولسىمۇ، گومىنداڭ قوشۇنلىرى ئارقا - ئارقىدىن مەغلۇب بولۇپ چېكىندى. 2 - ئاينىڭ 18 - كۈنى كېچە سائەت 12 دە گومىنداڭنىڭ مەغلۇب بولغان قوشۇنلىرى ھاكىم شۇ سۇڭتاۋ بىلەن بىللە ئىدارە خادىملىرىنى باشلاپ داخىيەنزە قاتارلىق جايلارغا قېچىپ كەتتى، بورتالا موڭغۇل ئاتلىق ئەسكەرلەر يىڭى بىلەن مىللىي پارتىزانلار ئەترىتى تېخىمۇ غەيرەتكە كېلىپ قوغلاپ زەربە بەردى ھەمدە ئىلى تەرەپتىن كەلگەن مىللىي پارتىزانلار ئەترىتى بىلەن زىچ ماسلىشىپ، داخىيەنزە، يۇنجىخۇ، باجياخۇ قاتارلىق جايلاردا گومىنداڭ قوشۇنلىرى بىلەن كۆپ قېتىم جەڭ قىلدى. ئاخىرىدا جىڭ ناھىيىسىنى بېسىپ ياتقان 45 - شى تېرە - پېرەن بولۇپ چېكىندى، ئۇلارنىڭ كۆپ قىسمى يول ئۈستىدە يوقىتىلدى، پەقەت بىر تۈەن ئەسكىرىلا ماناس ناھىيىسىگە چېكىنىپ كېلىۋالدى.

مىنگونىڭ 34 - يىلى (1945 - يىلى) 4 - ئايدا ئېردە رەھبەرلىكىدىكى بورتالا - ئارىشاڭ پارتىزانلار ئەترىتى تەركىبىدىكى 360 ئادەم مىللىي ئارمىيىگە قوشۇلۇپ، موڭغۇل ئاتلىق ئەسكەرلەر يىڭى قىلىپ تەشكىللەندى، بۇ يىڭ ئىككى ئاتلىق ئەسكەرلەر لىيەنى، بىر رازۋېتكا پەيى ۋە بىر ترانسپورت ئەترىتىدىن تەركىب تاپتى. موڭغۇل ئاتلىق ئەسكەرلەر يىڭى 4 - ئاينىڭ باشلىرىدا بىر قىسىم مىللىي ئارمىيە كوماندىر - جەڭچىلىرى بىلەن بىللە بورتالانىڭ شەرقىي شىمالىدىكى ئۇلانداپسۇ ئارقىلىق تارباغاتايغا ھۇجۇم قىلدى، بۇ يىڭ كېڭەيتىلىپ 9 - ئايدا موڭغۇل ئاتلىق ئەسكەرلەر تۈەنى قىلىپ تەشكىل قىلىندى، ئۇلار جەڭدە خىزمەت كۆرسەتكەنلىكى ئۈچۈن «ئۈچ ۋىلايەت ئىنقىلابىدا خىزمەت كۆرسەتكەن تۈەن» دېگەن نامغا ئېرىشتى. بۇ تۈەن 10 - ئايدا ماناس دەرياسىنىڭ غەربىي قىرغىقىدا مۇداپىئەدە تۇرۇپ، ئۈچ ۋىلايەت ئىنقىلابى ھۆكۈمىتىگە تەۋە جايلارنىڭ شەرقىي چېگرىسىدا گومىنداڭ بىلەن تىركىشىش ۋەزىپىسىنى ئۆتىدى. 1949 - يىل 9 - ئاينىڭ 25 - كۈنى شىنجاڭدىكى گومىنداڭ قوشۇنلىرى ھەقىقەتكە قايتتى، 10 - ئايدا جۇڭگو خەلق ئازادلىق ئارمىيىسى شىنجاڭغا كىرىپ، مىللىي ئارمىيە بىلەن غەلىبىلىك ئۇچراشتى. 12 - ئاينىڭ 22 - كۈنى ئۈچ ۋىلايەت ئىنقىلابى مىللىي ئارمىيىسى جۇڭگو خەلق ئازادلىق ئارمىيىسىنىڭ 5 - جۈنىگە ئۆزگەرتىلدى. ئېردە باشچىلىقىدىكى موڭغۇل ئاتلىق ئەسكەرلەر تۈەنى 5 - جۈن تەركىبىگە قوشۇۋېتىلدى.

ئىقتىساد قىسمى

رحمة المستقبل

ئىقتىساد قىسمى

بورتالا قەدىمكى يىپەك يولىنىڭ مۇھىم توقۇنىڭە جايلاشقان بولۇپ، كارۋانلا بۇ جايدىن ئۆزۈلمەي ئۆتۈپ تۇراتتى. بۇ ئەنئەنىۋى كۆچمە چارۋىچىلىق رايونىدا دېھقانچىلىقمۇ مەلۇم كۆلەمدە راۋاجلانغان. XII ئەسىردىلا بورتالادا بۇغداي، شال تېرىلىدىغانلىقى ھەققىدە تارىخىي خاتىرىلەر بار. دالتۇ قەدىمكى شەھەر خارابىلىكىدىن تاش پالتا، تاش چاق، فار فۇر، مىس ئەسۋابلار، تۆمۈر ئوقيا ئۇچى، چوپۇن پارچىسى قاتارلىقلار قېزىۋېلىندى. بۇلارنىڭ سۈك، يۇەن سۇلالىلىرىگە ئائىت مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرى ئىكەنلىكىنى، شۇ چاغلاردىلا قول سانائىتىنىڭ بارلىققا كەلگەنلىكى دەسلەپكى قەدەمدە بېكىتىلدى. ئېيتىشلارغا قارىغاندا چاغاتاينىڭ نەۋرىسى بۇلى ياۋروپاغا يۈرۈش قىلغاندا بەزى نېمىس ئەسىرلەرنى پولاد (ھازىرقى بورتالا) دا ئالتۇن قېزىشقا ۋە قورال ياساشقا زور تەرەققىيات بولدى، بولۇپمۇ 80 - يىللاردا ئىسلاھات ئېلىپ بېرىش، ئىشكىنى سىرتقا ئېچىۋېتىش سىياسىتىنىڭ يولغا قويۇلۇشى ئىقتىسادنىڭ زور قەدەمدە راۋاجلىنىشىنى ئىلگىرى سۈردى. 1985 - يىلى تېرىلغۇ يەر 556 مىڭ 800 مو (تۇەن - مەيدانلارنىڭ 240 مىڭ مو يېرىمۇ شۇنىڭ ئىچىدە) غا يېتىپ، 1949 - يىلدىكىدىن 3.5 ھەسسە كۆپەيدى، ئېلىنغان ئومۇمىي ئاشلىق 57 مىليون 543 مىڭ 500 كىلوگرام (تۇەن - مەيدانلارنىڭ 19 مىليون 84 مىڭ كىلوگرام ئاشلىقمۇ شۇنىڭ ئىچىدە) غا يېتىپ، 13.4 ھەسسە ئاشتى؛ ئومۇمىي چارۋا 364 مىڭ تۇياق (تۇەن - مەيدانلارنىڭ 43 مىڭ 700 تۇياق چارۋىسىمۇ شۇنىڭ ئىچىدە) قا يېتىپ، 1.5 ھەسسە كۆپەيدى؛ سانائەت - يېزا ئىگىلىك ئومۇمىي مەھسۇلات قىممىتى 1949 - يىلدىكىدىن 24.5 ھەسسە ئاشتى، كىشى بېشىغا ئوتتۇزا ھېساب بىلەن توغرا كەلگەن سانائەت - يېزا ئىگىلىك ئومۇمىي مەھسۇلات قىممىتى 1949 - يىلدىكىدىن 1.2 ھەسسە ئاشتى.

بورتالادا دېھقانچىلىق، چارۋىچىلىقنىڭ مۇشۇنداق تېز راۋاجلىنىشىدىكى ئاساسلىق سەۋەب شۇكى، جۇڭگو كوممۇنىستىك پارتىيەسىنىڭ رەھبەرلىكىدە فېئودال ئېكسپلاتاتسىيە تۈزۈمى يوقىتىلىپ، ھەر مىللەت خەلقى ئۆز ئىشىغا ئۆزى خوجا بولدى، بولۇپمۇ پارتىيە 11 - نۆۋەتلىك مەركىزىي كومىتېتى 3 - ئومۇمىي يىغىنىدىن بۇيان، يېزىلاردا ئىقتىسادىي تۈزۈلمە ئىسلاھاتى يولغا قويۇلدى، بۇنىڭ بىلەن دېھقانچىلىق، چارۋىچىلارنىڭ ئىشلەپچىقىرىش ئاكتىپلىقى تېخىمۇ قوزغالدى. مۇشۇ ئالدىنقى شەرت ئاستىدا، دېھقانچىلىق، چارۋىچىلىق ئاساسىي مۇئەسسەسىلىرى قۇرۇلۇشى چاق تۇتۇلدى، 1) سۇ ئىنشائاتى قۇرۇلۇشى ئۆزلۇكسىز ئېلىپ بېرىلدى، ئېتىز - ئېرىق ئاساسىي قۇرۇلۇشى ۋە ئوتلاق قۇرۇلۇشى بىلەن كەڭ كۆلەمدە شۇغۇللىنىلدى، 36 يىل جەريانىدا، ئومۇمىي سىغىمچانلىقى 24 مىليون 850 مىڭ كۇب مېتر كېلىدىغان ئۇچ كېچىك سۇ ئامبىرى ياسالدى؛ 3024 كىلومېتر ئۆزۈنلۇقتا غول - تارماق ئېرىق - ئۆستەڭ، ئوق ئېرىق، سۇغىرىش ئېرىقى چېپىلدى؛ چارۋىچىلىق رايونلىرىدا ئومۇمىي ئۆزۈنلۇقى 7.184 كىلومېتر كېلىدىغان 28 سۇ باشلاش ئۆستىگى چېپىلدى؛ 382 ماشىنىلاشقان قۇدۇق قېزىلدى، بۇنىڭ ئىچىدە چارۋىچىلىق رايونىدىكىسى 40؛ چارۋىچىلىق

رايونىدا چوڭ چارۋىلارنى ئەسسىلەندۈرۈش پونكىتىدىن 13 ى، ئۇششاق چارۋىلارنى ئەسسىلەندۈرۈش پونكىتىدىن 36 سى، يۇڭ قىرقىش پونكىتىدىن 16 سى، دورا كۆلچىكىدىن 17 سى، پۈختا ئىغىل : قوتاندىن 347 سى قۇرۇلدى ۋە ياسالدى. 1985 - يىلىغا كەلگەندە دېھقانچىلىق رايونلىرىنىڭ يەرلىرى سالالاشتۇرۇلۇپلا قالماي، بەلكى چارۋىچىلىق رايونلىرىدىمۇ چارۋىچىلار ئولتۇراقلىشىش ۋە يېرىم ئولتۇراقلىشىش يۆنىلىشىگە قاراپ تەدرىجىي راۋاجلاندى. 2) ئىشلەپچىقىرىش سايمانلىرى ئىسلاھ قىلىنىپ، ئىلغار يېزا ئىگىلىك ماشىنا - سايمانلىرى كەلتۇرۇلدى ۋە كېڭەيتىلدى. 1985 - يىلى شەھەر بويىچە (يېزا ئىگىلىك 5 - شى بۆلۈكى سىرتىدا) يېزا ئىگىلىك ماشىنىلىرى تېخنىكا خادىملىرى 2758 گە، ھەر خىل تراكتور 1079 غا يەتتى، ھەر 10 مىڭ مو تېرىلغۇ يەرگە 9 . 33 تراكتور توغرا كېلىپ، دېھقانچىلىقنى ماشىنىلاشتۇرۇش ئاساسىي جەھەتتىن ئىشقا ئاشۇرۇلدى. 3) پەن - تېخنىكا كېڭەيتىلدى. يېزا ئىگىلىك سەۋىيىسىنى ئىمكانقەدەر تېز ئۆستۈرۈش ئۈچۈن، 36 يىلدىن بۇيان، ھەر قايسى مەزگىللەردىكى ئىشلەپچىقىرىشنىڭ تەرەققىيات ئەھمىيىتىگە ئاساسەن، تېرىقچىلىق تۈزۈمى، سۈپەتلىك ئۇرۇقنى كېڭەيتىش، تۈپراقنى ياخشىلاش، زىرائەت ئاسراش قاتارلىق جەھەتتە ئىلغار پەن - تېخنىكا نۇقتىلىق ھالدا كەلتۈرۈلدى ۋە كېڭەيتىلدى. 1978 - يىلى ناھىيە بويىچە تۆت دەرىجىلىك يېزا ئىگىلىك پەن - تېخنىكا تورى ئومۇملاشتى. 1985 - يىلغىچە ئاشلىق زىرائىتى ۋە كۆكتات سۈپەتلىك ئۇرۇقىدىن 62 خىل 321 سورت كەلتۈرۈلدى، يېزا ئىگىلىك تېخنىكا قوشۇنى تېخنىكا راۋاجلاندى ۋە زورايدى، پەقەت 1985 - يىلىلا ھەر خىل يېزا ئىگىلىك تېخنىكا كۇرسلىرىغا قاتناشقانلار 2850 ئادەم (قېتىم) گە يەتتى.

دېھقانچىلىق، چارۋىچىلىقنىڭ زور دەرىجىدە تەرەققىي قىلىشى سانائەت ئىشلەپچىقىرىشنىڭ تەرەققىياتىنى ماددىي ئاساس ۋە بازار بىلەن تەمىنلىدى. 1949 - يىلدىن ئىلگىرى بورتالادا ھازىرقى زامان سانائىتى يوق ئىدى، پەقەت 100 نەچچە قول سانائەتچىلا بار ئىدى، يىللىق مەھسۇلات قىممىتى 64 مىڭ يۈەن ئىدى. 1958 - يىلى بورتالا ناھىيىسىدە بەزى دۆلەت ئىگىلىكىدىكى سانائەت كارخانىلىرى قۇرۇلدى، سانائەت مەھسۇلات قىممىتى 1 مىليون 52 مىڭ يۈەنگە يەتتى. 1980 - يىلى يىللىق مەھسۇلات قىممىتى 9 مىليون 502 مىڭ 900 يۈەنگە يەتتى. 1980 - يىلدىن كېيىن بورتالادا سانائەت خېلى زور تەرەققىياتلارغا ئېرىشتى. 1985 - يىلى بورتالا شەھىرى تەۋەسىدىكى يەرلىك سانائەت كارخانىسى 65 كە يەتتى، سانائەت ئومۇمىي مەھسۇلات قىممىتى 31 مىليون 810 مىڭ 500 يۈەنگە يېتىپ، سانائەت - يېزا ئىگىلىك ئومۇمىي مەھسۇلات قىممىتىنىڭ 5 . 44 پىرسەنتىنى ئىگىلىدى (بۆلۈك ئىچىدە بورتالا شەھىرىنىڭ سانائەت مەھسۇلات قىممىتى 23 مىليون 656 مىڭ 200 يۈەن بولۇپ، بورتالا شەھىرىنىڭ سانائەت - يېزائىگىلىك ئومۇمىي مەھسۇلات قىممىتىنىڭ 36 . 37 پىرسەنتىنى ئىگىلىدى) . ماشىنا رېمونت قىلىش - ياساش، كان ئېچىش، بىناكارلىق ماتېرىياللىرى، ئېلېكتر قۇۋۋىتى، ھاراق ئىشلەش، جۇۋا تىكىش، ئايىغ كېيىم تىكىش، توقۇلما بۇيۇملار، ئاشلىق، ياغ يېمەكلىكلىرىنى پىششىقلاپ ئىشلەش قاتارلىق كەسىپلەرنىڭ ھەممىسى بەلگىلىك ئىشلەپچىقىرىش ئىقتىدارىغا ئىگە بولدى. يېزا - بازار كارخانىلىرىمۇ ئارقا - ئارقىدىن قۇرۇلدى. 1985 - يىلى شەھەر بويىچە كوللېكتىپ ئىگىلىكىدىكى تايانچ يېزا - بازار كارخانىسى 55 كە، يەككە دېھقانلار بىرلەشمە كارخانىسى 721 گە، خادىمى 3173 كە، ئومۇمىي كىرىمى 12 مىليون 335 مىڭ 400 يۈەنگە يەتتى. قاتناش، پوچتا - تېلېگراف، مالىيە پۇل مۇئامىلىسى، سودا، ئاشلىق، شەھەر - يېزا قۇرۇلۇشى قاتارلىق ساھەلەرنىڭ تەرەققىياتىمۇ ناھايىتى تېز بولدى، بولۇپمۇ سودىنىڭ تەرەققىياتى ناھايىتى تېز بولدى. 1949 - يىلى بورتالادا ئاران ھۆكۈمەت باشقۇرغان بىر سودا ماگىزىنى ۋە 154 ئۇششاق سودىگەر بار ئىدى. جۇڭخۇا خەلق جۇمھۇرىيىتى قۇرۇلغاندىن كېيىن، بورتالادا سودا تەرەققىي قىلىشقا باشلىغان بولسىمۇ، لېكىن پارتىيە 11 - نۆۋەتلىك مەركىزىي كومىتېتى 3 - ئومۇمىي يىغىنىدىن كېيىنلا ئاندىن زور تەرەققىياتقا ئېرىشتى، سودا تور - نۇقتىسى 1958 - يىلدىكى 79 دىن 1985 - يىلى 1727 گە يەتتى، تىجارەت تورى 980 خىلدىن 8100 خىلغا يەتتى، تاۋارلارنىڭ تور،

خىللىرى تولۇق بولدى، خەلق يېمەك - ئىچمەك، كىيىم - كېچەك، تۇرمۇش لازىمەتلىكلىرى جەھەتتە بىر قەدەر رازى بولدى؛ ئولتۇراق ئۆي شارائىتىمۇ كەڭتاشا بولدى. 1985 - يىلغىچە كۆلىمى 7.04 كۋادرات كىلومېتر كېلىدىغان بورتالا شەھەر رايونىدا ئىككى قەۋەتلىكتىن ئالتە قەۋەتلىككىچە بولغان 197 كورپۇس بىنا، 2435 كورپۇس ئادەتتىكى ئۆي سېلىنىدى، بۇلارنىڭ ئومۇمىي قۇرۇلۇش كۆلىمى 697 مىڭ 700 كۋادرات مېتر بولۇپ، كىشى بېشىغا ئوتتۇرا ھېساب بىلەن 6.8 كۋادرات مېتردىن توغرا كەلدى. بورتالا شەھىرى ئىلگىرىكى ئەسكەر تۇرىدىغان كىچىك شەھەردىن راۋاجلىنىپ دېھقانچىلىق، چارۋىچىلىق، سانائەت، سودا جۈش ئۇرۇپ راۋاجلانغان رايون خاراكتېرلىك ئىقتىساد مەركىزىگە ئايلاندى.

I باب

شەھەر - يېزا قۇرۇلۇشى

بورتالا شەھەر رايونى ئەسلىدە بىر قاقاس ساھىل ئىدى، چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتى چېنلۇڭ 23 - يىلى (1758 - يىلى) بۇ جايدا ھەربىي قوشۇن تۇرغۇزغاندىن كېيىن، بۇ جاي تەدرىجىي ھالدا بىر كىچىك بازارغا ئايلاندى. مىنگونىڭ 9 - يىلى (1920 - يىلى) ناھىيە قۇرۇلغاندا نوپۇسى 200 گە يەتمەيتتى، پەقەت ئاددىي ياكار 215 ئېغىز كىشىك ئۆيلا بار بولۇپ، بىرەر تۇزۇكرەك كوچىسىمۇ يوق ئىدى.

مىنگونىڭ 38 - يىلى (1949 - يىلى) بازار رايونىدىكى ئۆي قۇرۇلۇش كۆلىمى تەخمىنەن 34 مىڭ 97 كۋادرات مېتر كېلەتتى، ئۇزۇنلۇقى 500 مېتر، كەڭلىكى ئالتە مېتر كېلىدىغان شەرقتىن غەربكە سوزۇلغان بىر توپا يوللۇق ئاساسىي كوچا ۋە 14 رەتسىز كىچىك كوچىلا بار ئىدى. جۇڭخۇا خەلق جۇمھۇرىيىتى قۇرۇلغاندىن كېيىن، دۆلەت مەبلەغ سېلىپ، شەھەر قۇرۇلۇشى ئىشلىرىنى زور كۈچ بىلەن راۋاجلاندۇردى.

50 - يىللارنىڭ ئوتتۇرا ۋە ئاخىرقى مەزگىللىرىدە كوچىلار كېڭەيتىلدى. 60 - يىللارنىڭ باشلىرىدا ئۇچ قەۋەتلىك «قىزىل بايراق» مېھمانخانىسى ۋە 1000 ئادەم سىغىدىغان كىنو - تىياتىرخانا سېلىنىدى، «قىزىل يۇلتۇز» 1 - دەرىجىلىك سۇ ئېلېكتر ئىستانسىسى ۋە بىر قىسىم شەھەر ئاساسىي مۇئەسسەسلىرى قۇرۇلۇپ، بورتالا بازار رايونىنىڭ قىياپىتى دەسلەپكى قەدەمدە ئۆزگەرتىلدى.

پارتىيە 11 - نۆۋەتلىك مەركىزىي كومىتېتى 3 - ئومۇمىي يىغىنىدىن كېيىن، بورتالا بازىرىنىڭ تەرەققىياتى تېز بولدى، نۇرغۇن بىنالار سېلىنىدى، جامائەت مۇئەسسەسلىرى ئۇزلۇكسىز كۆپەيدى، سۇ بىلەن تەمىنلەش، سۇ چىقىرىۋېتىش تۇرۇبىلىرى ئورنىتىلدى، «چىندېل» كوچىسى ۋە «بېيجىڭ» كوچىسى يەنە بىر قېتىم كېڭەيتىلدى، مۇستەھكەم بورتالا كۆۋرۈكى ۋە «بېيجىڭ» كۆۋرۈكى سېلىنىدى، بۇنىڭ بىلەن ئۇز ئارا كېسىشىپ كەتكەن، ھەر تەرەپكە تۇتاشقان قاتناش تورى ۋە يۇلتۇزلاردەك تارقالغان سودا تور - نۇقتىلىرى دەسلەپكى قەدەمدە شەكىللەندى.

1965 - يىلى «بەشتە ياخشى» يېزا قۇرۇلۇشىدا بىر قەدەر زور تەرەققىياتلار بولدى، گۈڭشې (مەيدان - فېرما) لاردا پىلانلاش ئەتراپتىكى ئومۇمىيۈزلۈك قۇرۇلدى ھەمدە قۇرۇلۇش قىلىندى. ھازىر رايون، يېزا، مەيدان - فېرمىلار ئورۇنلاشقان جايلار ۋە نوپۇس زىچ كەنتلەرنىڭ ھەممىسىدە ماگىزىن، مەكتەپ، دوختۇرخانا (شىپاخانا)، مەدەنىيەت ئۆيى بار، ئومۇمىيۈزلۈك لامپۇچكا ئىشلىتىلىندۇ. بەزى كەنتلەردە يەنە تۇرۇبا سۇيى

مۇئەسسەسلىرى ئورنىتىلدى. چارۋىچىلىق رايونلىرىدا چارۋىلار تەدرىجىي ھالدا كۆچمە چارۋىچىلىقتىن ئولتۇراقلىشىش، يېرىم ئولتۇراقلىشىش يۆنىلىشىگە قاراپ راۋاجلاندى.

§ 1. ئاپپاراتلار

1. شەھەر - يېزا قۇرۇلۇشى، مۇھىت ئاسراش ئىدارىسى

ناھىيە قۇرۇلغاندىن كېيىن، شەھەر - يېزا قۇرۇلۇشىنى ناھىيىلىك ھۆكۈمەت مۇلكى كومىتېتى باشقۇردى.

50 - يىللارنىڭ دەسلەپكى مەزگىلىدە ناھىيىلىك خەلق ھۆكۈمىتى بىۋاستە باشقۇردى.

1958 - يىلى بورتالا ناھىيىسىدىكى ناھىيە دەرىجىلىك ئاپپاراتلار ئەمەلدىن قالدۇرۇلغاندا، شەھەر - يېزا قۇرۇلۇشى ئوبلاستلىق مالىيە ، ئىقتىساد ، پىلان كومىتېتىنىڭ باشقۇرۇشىغا تاپشۇرۇلدى. 1962 - يىلىنىڭ ئاخىرىدا بورتالا ناھىيىسىدىكى ناھىيە دەرىجىلىك ئاپپاراتلار ئەسلىگە كەلتۈرۈلدى، ناھىيە دەرىجىلىك ئورگانلار ۋە يېزا - كەنتلەرنىڭ ئاساسىي قۇرۇلۇش پىلانى، مەبلەغ ئورۇنلاشتۇرۇش، قۇرۇلۇش لايىھىلەش، بىناكارلىق قاتارلىقلارنى ناھىيىلىك مالىيە - ئىقتىساد - پىلان كومىتېتى باشقۇرۇدىغان بولدى؛ بورتالا بازىرىنىڭ شەھەر پىلانلاش - لايىھىلەش، شەھەر - مەمۇرىيىتى، باغ - ۋاران قۇرۇلۇشى، بىناكارلىق ئىشلىرىنى ئوبلاستلىق مالىيە - ئىقتىساد - پىلان كومىتېتى باشقۇرۇدىغان بولدى. 1983 - يىلى ئوبلاستلىق شەھەر قۇرۇلۇشى ئىشخانىسى باشقۇرۇدىغان قىلىندى.

1984 - يىل 11 - ئاينىڭ 10 - كۈنى بورتالا ناھىيىلىك شەھەر - يېزا قۇرۇلۇشى مۇھىت ئاسراش ئىدارىسى قۇرۇلدى، لېكىن سۇخۇا(ئايال) ئىدارە باشلىقى، ئۇيغا(موڭغۇل) ، يۇ ۋېنشى مۇئاۋىن ئىدارە باشلىقى بولدى. بۇ ئىدارە قۇرۇلغان دەسلەپكى مەزگىلدە پەقەت ناھىيە دەرىجىلىك ئورۇنلار ۋە يېزا - كەنتلەرنىڭ قۇرۇلۇشىغىلا مەسئۇل بولدى. 1985 - يىل 9 - ئايدا ناھىيە شەھەرگە ئۆزگەرتىلگەندىن كېيىن، ئەسلىدە ئوبلاست باشقۇرۇۋاتقان شەھەر پىلانلاش - لايىھىلەش، شەھەر مەمۇرىيىتى، باغ - ۋاران قۇرۇلۇشى، بىناكارلىقنى باشقۇرۇش قاتارلىق كەسىپلەرنى تەدرىجىي ئۆتكۈزۈۋالدى. ئىدارە قۇرۇلغان دەسلەپكى مەزگىلدە يەتتە ئادەم بار ئىدى، 1985 - يىلىنىڭ ئاخىرىدا ئىشچى - خىزمەتچى 14 (بۇنىڭ ئىچىدە كەسىپي شتاتتىكىسى يەتتە) كە يەتتى، ئىدارە - قارمىقىدا مەمۇرىي ئىشخانا، كەنت - بازارلارنى پىلانلاش - لايىھىلەش ئىشخانىسى تەسىس قىلىندى.

2. قاراشلىق ئورۇنلار

1) شەھەر مەمۇرىيىتى قۇرۇلۇشى ئەترىتى. ئەسلىدىكى بورتالا بازارلىق خەلق ھۆكۈمىتى 1964 - يىلى كوچا - يوللارنى ئاسراش گۇرۇپپىسى قۇرغانىدى، 1985 - يىل 5 - ئايدا، ئۇ، شەھەر مەمۇرىيىتى قۇرۇلۇشى ئەترىتىگە ئۆزگەرتىلدى، 48 ئىشچى - خىزمەتچى سەپلەندى، ئۇ، كەسىپي شتاتتىكى، كارخانىچە باشقۇرۇش يولغا قويۇلغان بۆلۈمچە دەرىجىلىك ئورۇن بولۇپ، شەھەر مەمۇرىيىتى قۇرۇلۇشى ۋە كوچا - يوللارنى ئاسراشنى باشقۇرىدۇ. بۇ ئەترەتنىڭ بىر ئاسفالت زاۋۇتى (ئۇسكۇنىلىرى يۇرۇشلەشكەن)، ئۈچ «ئازاد» ماركىلىق موللاقچى ئاپتوموبىلى، بىر «ئازاد» ماركىلىق سۇ چېچىش ئاپتوموبىلى، ئۈچ كىچىك موللاقچى ئاپتوموبىلى،

ئىككى يول چىڭداش ماشىنىسى، بىر توپا ئىتتىرىش ماشىنىسى قاتارلىق ئۈسكۈنىلىرى ۋە تۆت ئېغىز ماشىنا قويۇش ئۆيى بار.

2) باغۋەنچىلىك - كۆكەرتىش ئەترىتى ئەسلىدىكى بورتالا بازارلىق خەلق ھۆكۈمىتى 1964 - يىلى باغۋەنچىلىك - كۆكەرتىش گۇرۇپپىسى قۇرغانىدى. 1985 - يىل 5 - ئايدا، ئۇ، باغۋەنچىلىك - كۆكەرتىش ئەترىتىگە ئۆزگەرتىلدى، ئۇنىڭغا 21 ئىشچى - خىزمەتچى سەپلەندى. ئۇ، كەسپىي شتاتتىكى بۆلۈمچە دەرىجىلىك ئورۇن بولۇپ، باغۋەنچىلىك - كۆكەرتىش ۋە پەرۋىش قىلىشقا مەسئۇل. ئاساسلىق ئۈسكۈنىلىرىدىن بىر «130» تىپلىق دورا پۈركۈش ماشىنىسى، بىر كىچىك تۆت چاقلىق تراكتورى، بىر «136» تىپلىق نوسۇلكا شەكىللىك دورا پۈركۈگۈچ، بەش چوڭ ئېغىزلىق ماشىنىلاشقان قۇدۇقى، 10 مىڭ كىچىك گۈل تەشتىكى، 130 ئوتتۇراھال گۈل تەشتىكى، ئالتە چۆكمە سۇ ناسوسى بار.

3) تۇرۇبا سۈيى شىركىتى بۇ شىركەت 1981 - يىل 3 - ئاينىڭ 19 - كۈنى قۇرۇلغان ئومۇمخەلق مۇلۇكچىلىكىدىكى مۇئاۋىن بۆلۈم دەرىجىلىك ئورۇن، ئۇ، ئەسلىدە ئوبلاستلىق پىلان كومىتېتىنىڭ رەھبەرلىكىدە ئىدى. 1983 - يىلى ئوبلاستلىق شەھەر قۇرۇلۇشى ئىشخانىسىنىڭ باشقۇرۇشىغا ئۆتكۈزۈپ بېرىلدى. 1985 - يىلى ئىشچى - خىزمەتچىسى 22 گە يەتتى، بۇنىڭ ئىچىدە قۇراشتۇرۇش، يۇرۇشتۇرۇش، رېمونت قىلىش، پار قازىنىنى باشقۇرۇش قاتارلىقلارغا دائىر تېخنىك ئىشچى 15. بۇ شىركەت، ئاساسەن، شەھەر رايونىنى سۇ بىلەن تەمىنلەش، ئۈسكۈنىلەرنى رېمونت قىلىش، قۇراشتۇرۇش ۋە باشقۇرۇشقا مەسئۇل. سۇ بىلەن تەمىنلەش ئۈسكۈنىلىرىدىن سۇ بىلەن تەمىنلەش ئۈچۈن ئىشلىتىلىدىغان ئىككى چوڭقۇر قۇدۇق (ھەر بىر قۇدۇقنىڭ چوڭقۇلۇقى 75 مېتر، سائىتىگە 124 كۇب مېتر سۇ بىلەن تەمىنلىيەلەيدۇ)، بىر خىش - بېتون قۇرۇلمىلىق سۇ مۇنارى (كۆلىمى 96 . 26 كۋادرات مېتر، ئۇنۇملۇك ئېگىزلىكى 24 مېتر، سىغىمچانلىقى 200 كۇب مېتر)، بىر ئېغىز 2 - دەرىجىلىك خىش - بېتون قۇرۇلمىلىق سۇ ناسوسى ئۆيى (كۆلىمى 110 كۋادرات مېتر، ئىچىدە ئۈچ سۇ ناسوسى بار، ھەر بىرى سائىتىگە 200 كۇب مېتر سۇ بىلەن تەمىنلىيەلەيدۇ، ئۈچ ناسوس ئايرىم - ئايرىم ئىشلەيدۇ)، بىر ستانوك، بىر تۆشۈك تېشىش ستانوكى، بىر سۇ سائىتىنى تەكشۈرگۈچ، بىر «شەرق شامىلى» ماركىلىق ئاپتوموبىل، بىر كىچىك تۆت چاقلىق تراكتور، بىر «60 — W4» تىپلىق توپا قېزىش ماشىنىسى بار. 1985 - يىلغىچە جەمئىي 7500 مېتر ئۇزۇنلۇقتا غول چويۇن تۇرۇبا يانقۇزۇلدى. شۇ يىلى 550 مىڭ توننا سۇ يەتكۈزۈپ بېرىلدى، بۇ ئارقىلىق شەھەر رايونىدىكى ئاھالىنىڭ سۇ ئىچىش ئەھۋالى ئاساسىي جەھەتتىن ياخشىلاندى.

4) بىناكارلىق - قۇرۇلۇش ئەترىتى بۇ ئەترەتنى 1976 - يىلى قول سانائەتچىلەر بىرلەشمىسى قۇرغان بولۇپ، بورتالا ناھىيىلىك قول سانائەتچىلەر بىرلەشمىسى ئاساسىي قۇرۇلۇش ئەترىتى دەپ ئاتىلاتتى. ئۇ، كوللېكتىپ مۇلۇكچىلىكىدىكى بىناكارلىق كارخانىسى ئىدى. ئاساسىي قوشۇنى قول سانائەتچىلەر بىرلەشمىسىنىڭ تۆمۈرچىلىك كوپىراتىپى، تاشچىلىق كوپىراتىپىنىڭ بىر قىسىم ئىشچى - خىزمەتچىلىرى ۋە بازاردىكى جەمئىيەت ياشلىرىدىن ۋە بازار ئاھالىلىرىنىڭ ئائىلە تاۋابىئاتلىرىدىن ئەركىب تاپقانىدى، ئۇنىڭغا ناھىيىلىك قول سانائەتچىلەر بىرلەشمىسى رەھبەرلىك قىلاتتى. 1982 - يىلى ناھىيىلىك ئىقتىساد - مالىيە كومىتېتىنىڭ رەھبەرلىكىگە ئۆتكۈزۈپ بېرىلىپ، نامى بورتالا ناھىيىلىك ئاساسىي قۇرۇلۇش ئەترىتىگە ئۆزگەرتىلدى، ئۇ، كوللېكتىپ مۇلۇكچىلىكىدىكى ئورۇن بولدى. 1985 - يىلى ناھىيىلىك شەھەر - يېزا قۇرۇلۇشى مۇھىت ئاسراش ئىدارىسىگە ئۆتكۈزۈپ بېرىلىپ، ناھىيىلىك بىناكارلىق - قۇرۇلۇش ئەترىتى دەپ ئاتالدى. بۇ ئەترەتتە 77 ياغاچچى، تامچى، سۇ - پار ئىشچىسى، پولات چىۋىق ئىشچىسى ۋە ئادەتتىكى ئىشچى بار. ئۈسكۈنىلىرىدىن بىر «شەرق شامىلى» ماركىلىق ئاپتوموبىل، ئۈچ چوڭ لاي ئېتىش ماشىنىسى، 25 توننىلىق پولات تۇرۇبىلىق تاختىپەر، 146 كۋادرات مېتر پولات قېلىپ، ئىككى «28» تىپلىق تراكتور، ئىككى پرىتسىپ، بىر كورپۇس ياغاچچىلىق - ماشىنىسازلىق ئۆيى بار. 1985 - يىلى پۈتتۈرگەن قۇرۇلۇش

كۆلىمى 5380 كۋادرات مېترغا يەتتى، بۇنىڭ ئىچىدە بىنا 3080 كۋادرات مېتر، يارىتىلغان باج ، پايدا 40 مىڭ 82. 157 يۇەنگە يەتتى.

5) ئۆي - جاي باشقۇرۇش ئورنى بۇ ئورۇن 1985 - يىل 1 - ئاينىڭ 19 - كۈنى ئەسلىدىكى ئوبلاستلىق، ناھىيىلىك ئۆي - جايلارنى ئومۇمىيۇزلۇك تەكشۈرۈش بىرلەشمە ئىشخانىسى ئاساسىدا قۇرۇلدى. يىل ئاخىرىدا ئىشچى - خىزمەتچىسى ئۈچكە يەتتى. ئۇ، ئاساسلىقى شەھەرنىڭ ئۆي - جاي باشقۇرۇش خىزمىتىگە مەسئۇل بولىدۇ.

§ 2. شەھەر رايونى قۇرۇلۇشى

1. ئۆي - ئىمارەت قۇرۇلۇشى

مىنگونىڭ 9 - يىلى (1920 - يىلى) بورتالادا ناھىيە قۇرۇلغاندا، ھازىرقى شەھەر رايونى جايلاشقان جاي بىر كىچىك بازار ئىدى. ناھىيە قۇرۇلغاندىن كېيىن، بىر تۈركۈم ياغاچ - كېسەك قۇرۇلمىلىق ئۆيلەر ئارقا - ئارقىدىن سېلىندى. 30 - يىللارنىڭ ئوتتۇرا ۋە ئاخىرقى مەزگىللىرىدە ئىككى - ئۈچ باي سودىگەر ئىككى قەۋەتلىك ياغاچ - كېسەك قۇرۇلمىلىق ئۆي سېلىشقا باشلىغان بولۇپ، كۆلىمى ئەڭ كۆپ بولغاندا 400 كۋادرات مېتر ئىدى. 40 - يىللارنىڭ بېشىدا مەسچىت ۋە خىش مۇنار ياسالدى. مىنگونىڭ 38 - يىلى (1949 - يىلى) 70 نەچچە دۇكان، قول سانائەت كارخانىسى، كىچىك يايما، 235 ئېغىز چوڭ - كىچىك ھۆكۈمەت ئۆيى بار بولدى. بازار ئاھالىلىرىنىڭ ئولتۇراق ئۆيى 951 ئېغىز بولۇپ، ئومۇمىي قۇرۇلۇش كۆلىمى تەخمىنەن 34 مىڭ 97 كۋادرات مېتر ئىدى، بۇنىڭ ئىچىدىكى ئەڭ چوڭ قۇرۇلۇش بولغان كۇلۇبقا 600 كىشى سىغاتتى.

جۇڭخۇا خەلق جۇمھۇرىيىتى قۇرۇلغاندىن كېيىن، 1951 - يىل 2 - ئاينىڭ 12 - كۈنى ناھىيىلىك خەلق ھۆكۈمىتى 100 ئائىلىگە ناھىيە بازىرىنىڭ غەربىدىن ئۆيلۈك يەر كېسىپ بەردى.

1954 - يىلى ئوبلاستلىق پارتكوم ئىشخانىسى (ئاستى تاختايلىق، ئۆگزىسى قاڭالتىر بىلەن يېپىلغان) ۋە ئوبلاستلىق خەلق ھۆكۈمىتى ئىشخانىسى (ۋاساجۇپ قىلىپ يېپىلغان، ئاستى تاختايلىق)، كادىرلار كۇلۇبى سېلىندى. 1957 - يىل 12 - ئايدا 60 كىلوۋاتلىق كىچىك سۇ ئېلېكتر ئىستانسىسىنىڭ توپا قۇرۇلۇشى پۈتتى. 1959 - يىلى بورتالا بازار رايونى قۇرۇلۇشىنىڭ دەسلەپكى پىلانى تۈزۈپ چىقىلدى. 1963 - يىلى ئاپتونوم رايونلۇق پىلانلاش - لايىھىلەش ئىشخانىسى بورتالاغا ئادەم ئەۋەتىپ، بورتالا بازار رايونىنىڭ قۇرۇلۇش پىلانىنى تۈزۈپ چىقتى. شۇ يىلى بازارنىڭ جەنۇبىدا يېزا ئىگىلىك 5 - شى بۇر يەر ئۆزلەشتۈرۈش رايونى بەرپا قىلدى ھەمدە خىش - بېتون قۇرۇلمىلىق ئۈچ قەۋەتلىك «قىزىل بايراق» مېھمانخانىسىنى سالدى. 1966 - يىلى دۆلەتنىڭ بىر قىسىم مەبلەغ ئاجرىتىشى، ئوبلاست، ناھىيىدىكى ئورگان كادىرلىرى ۋە ئوقۇغۇچىلارنىڭ ئۆز كۈچىگە تايىنىپ خىش پىشۇرۇپ ماتېرىيال تەييارلىشى بىلەن 1000 كىشى سىغىدىغان «شەرق قىزاردى» كىنو - تىياتىرخانىسى سېلىندى. 1967 - يىلى گېنېراتورلىرىنىڭ سىغىمچانلىقى 1890 كىلوۋاتلىق «قىزىل يۇلتۇز» 1 - دەرىجىلىك ئېلېكتر ئىستانسىسى ھەمدە باشقا بەزى توپا قۇرۇلۇشلار پۈتكۈزۈلدى.

پارتىيە 11 - نۆۋەتلىك مەركىزىي كومىتېتى 3 - ئومۇمىي يىغىنىدىن كېيىن، شەھەر رايونى قۇرۇلۇشىنىڭ تەرەققىياتى تېخىمۇ تېز بولدى، نۇرغۇن بىنالار يامغۇردىن كېيىنكى بامبۇك نوتىسىدەك ئارقا - ئارقىدىن قەد كۆتۈردى، «قىزىل يۇلتۇز» 2 - دەرىجىلىك ئېلېكتر ئىستانسىسى، «1 - ماي» ئېلېكتر ئىستانسىسى، چوڭ كۆۋرۈك ئېلېكتر ئىستانسىسى ۋە 3 - غول ئۆستەڭ ئېلېكتر ئىستانسىسى ئارقا - ئارقىدىن قۇرۇلدى. 1985 - يىلنىڭ

ئاخىرىغىچە شەھەر رايونىنىڭ 7.04 كۋادرات كىلومېتر زېمىنىدا (بۇنىڭ ئىچىدە ساناقتىكە ئىشلىتىلگەن يەر 1.07 كۋادرات كىلومېتر، ئاھالىلەرنىڭ تۇرمۇشىغا ئىشلىتىلگەن يەر 3.8 كۋادرات كىلومېتر، باشقا يەر 2.17 كۋادرات كىلومېتر) ئىككى قەۋەتلىكتىن ئالتە قەۋەتلىككىچە بولغان 197 كورپۇس يېڭى بىنا سېلىنىدى، بۇنىڭ ئىچىدە ئىككى قەۋەتلىكى 103 كورپۇس، ئۈچ قەۋەتلىكى 51 كورپۇس، تۆت قەۋەتلىكى 37 كورپۇس، بەش قەۋەتلىكى ئۈچ كورپۇس، ئالتە قەۋەتلىكى ئۈچ كورپۇس، 2435 كورپۇس ئادەتتىكى ئۆي بار. شەھەر بويىچە ئومۇمىي قۇرۇلۇش كۆلىمى 697 مىڭ 700 كۋادرات مېتر بولۇپ، كىشى بېشىغا ئوتتۇرا ھېساب بىلەن 6.8 كۋادرات مېتردىن توغرا كەلدى.

2. كوچا، كۆۋرۈك قۇرۇلۇشى

1949 - يىلى ئۈزۈنلۇقى 500 مېتر، كەڭلىكى ئالتە مېتر كېلىدىغان بىر توپا يوللۇق كوچىلا بار ئىدى. 1985 - يىلغا كەلگەندە بىر قەدەر قېلىپلاشقان كوچا 30 غا، ئومۇمىي ئۈزۈنلۇقى 22.84 كىلومېترغا يەتتى.

«چىندېل» كوچىسى بۇ، بورتالا شەھەر رايونىدىكى ئاساسلىق كوچىلارنىڭ بىرى بولۇپ، شەھەر رايونىنىڭ شىمالىي قىسمىنىڭ ئوتتۇرا بۇلىكىگە جايلاشقان، شەرقتىن غەربكە سوزۇلغان، ئۇ، ئوبلاستلىق قۇرۇلۇش بانكىسىدىن ئوبلاستلىق خەلق دوختۇرخانىسىغىچە بارىدۇ، ئومۇمىي ئۈزۈنلۇقى 1625 مېتر، ئىلگىرى - كېيىن بولۇپ تۆت قېتىم كېڭەيتىپ ياسالدى. 1954 - يىلى ئەسلىدىكى «مەدەنىيەت» كوچىسى ئايلىسىدا كېڭەيتىپ ياسالدى، بۇ چاغدا توپا يول بولۇپ، كەڭلىكى سەككىز مېتر كېلەتتى، كوچا چېرىغى ئورنىتىلغاندى. 1964 - يىلى دۆلەتنىڭ 95 مىڭ يۈەن مەبلەغ سېلىشى بىلەن ئۈزۈنلۇقى 850 مېترغا، كەڭلىكى 12 مېترغا يەتكۈزۈلدى. 100 ۋاتلىق كوچا چېرىغىدىن 20 سى ئورنىتىلدى. 1974 - يىلى دۆلەتنىڭ 570 مىڭ يۈەن مەبلەغ سېلىشى بىلەن كوچىغا ئاسفالت يانقۇزۇلدى، 38 دانە يۇقىرى بېسىملىق سىماب لامپۇچكىلىق كوچا چېرىغى ئورنىتىلدى. 1983 - يىلى دۆلەت 700 مىڭ يۈەن مەبلەغ سالدى، ئوبلاستلىق شەھەر قۇرۇلۇشى ئىشخانىسى قۇرۇلۇشنى قايتىدىن پىلانلاپ چىقتى، بىناكارلىق ماتېرىياللىرى، ماشىنا - ئۈسكۈنىلەرگە دۆلەت مەبلەغ سالغاندىن باشقا، پۈتكۈل يول ئۈلىنى كولاش، قۇم - شېغىل توشۇش، تاش تەييارلاش قاتارلىقلارنىڭ ھەممىسىنى بازاردا تۇرۇشلۇق ئورۇنلاردىكى كادىرلار، ئىشچىلار، ئازادلىق ئارمىيە، ئوقۇتقۇچى - ئوقۇغۇچىلار، ئاھالىلەر خالىسانە ئۈستىگە ئالدى، ئۇلار ئاسفالىت - بېتون يانقۇزۇپ، كەڭلىكى 42 مېتر كېلىدىغان يۇقىرى دەرىجىلىك كوچا ياسىدى. ئاساسىي غول كوچىنىڭ كەڭلىكى 14 مېتر كېلىدۇ، كوچا مەركىزىگە ئىككى يۆمىلاق گۈللۈك، بىر ئۈچ بۇرجەك گۈللۈك ياسىدى. بۇ قۇرۇلۇش 1984 - يىل 7 - ئاينىڭ 12 - كۈنى تاماملاندى.

«بېيجىڭ» كوچىسى بۇ، شەھەر رايونىدىكى ئاساسلىق كوچىلارنىڭ بىرى بولۇپ، شەھەر مەركىزىگە جايلاشقان، جەنۇبتىن شىمالغا سوزۇلغان، بورتالا دەرياسىنىڭ شىمالىي قىرغىقىدىكى يول ئاسراش باش ئوچاستىكىسىدىن شەھەرنىڭ شىمالىدىكى بورتالا شەھەرلىك 2 - ئوتتۇرا مەكتەپكىچە بارىدۇ، ئومۇمىي ئۈزۈنلۇقى 3613 مېتر، بۇ كوچىغا يۇقىرى بېسىملىق سىماپ لامپۇچكىلىق كوچا چېرىغىدىن 42 سى ئورنىتىلدى. بۇ، بورتالا شەھىرىدىكى ئەڭ ئۈزۈن ئاساسىي كوچا. ئۇ، شەھەرلىك دوختۇرخانىدىن ئوبلاستلىق ياغ ئامبىرىنىڭ جەنۇبىغىچە بارىدۇ، كەڭلىكى 12 مېتر يولۇپ، توپا يولدىن ئىبارەت. ئۇنى 1962 - يىلى يېزا ئىگىلىك 5 - شىسى ياسىدى. پۈتكۈل كوچا يۈزى 1964 - يىلى ياسلىشقا باشلىغاندى، 1976 - يىلى ۋە 1983 - يىلى ئىككى قېتىم قايتا ياسلىپ ئاسفالت كوچىغا ئۆزگەرتىلدى. 1985 - يىلى قىشتا دۆلەتنىڭ 850 مىڭ يۈەن مەبلەغ سېلىشى بىلەن، كەڭلىكى 44 مېتر، ئاساسىي غول كوچىنىڭ كەڭلىكى 14 مېتر كېلىدىغان يۇقىرى دەرىجىلىك ئاسفالت - بېتون كوچا قىلىپ ئۆزگەرتىلمەكچى.

«مەدەنىيەت» كوچىسى بۇ كوچا شەھەر رايونىنىڭ غەربىي قىسمىغا جايلاشقان بولۇپ، جەنۇبتىن شىمالغا سوزۇلغان، جەنۇبتا ئوبلاستلىق چارۋىچىلىق ئىدارىسىدىن باشلىنىپ، شىمالدا ئوبلاستلىق شىفەن مەكتەپكە بارىدۇ. بۇ كوچا 1953 - يىلى ياسالغان بولۇپ، ئومۇمىي ئۇزۇنلۇقى 1034.5 مېتر، كەڭلىكى ئون مېتر ئىدى. 1984 - يىلى ئاسفالت كوچا قىلىپ ياسالدى.

«گۈلۈمتۇ كوچىسى» بۇ كوچا شەھەر مەركىزىگە جايلاشقان بولۇپ، جەنۇبتىن شىمالغا سوزۇلغان، ئۇ، جەنۇبتا شۆبە ھەربىي رايون يېنىدىكى چوڭ كۆۋرۈكتىن باشلىنىپ، شىمالدا «گۈلۈمتۇ» كۆكتات بازىرىغىچە بارىدۇ. بۇ كوچا 1956 - يىلى ياسالغان بولۇپ، ئومۇمىي ئۇزۇنلۇقى 931.5 مېتر، كەڭلىكى ئون مېتر كېلىدۇ.

1975 - يىلى شۆبە ھەربىي رايوندىن «شەرق شامىلى» سودا سارىيىغىچە بولغان 500 مېتر قىسمىغا ئاسفالت ياتقۇزۇلدى، قالغان قىسمى يەنىلا شېغىل كوچىدىن ئىبارەت.

«سەددىچىن» كوچىسى بۇ كوچا شەھەر مەركىزىگە جايلاشقان بولۇپ، شەرقتىن غەربكە سوزۇلغان، شەرقتە ئوبلاستلىق بىناكارلىق شىركىتىدىن باشلىنىپ، غەربتە شۆبە ھەربىي رايونىنىڭ دەرۋازىسىغىچە بارىدۇ. بۇ كوچا 1964 - يىلى ياسالغان بولۇپ، ئومۇمىي ئۇزۇنلۇقى 930 مېتر، كەڭلىكى ئون مېتر كېلىدۇ. شۆبە ھەربىي رايوندىن «بېيجىڭ» كوچىسى ئاغزىغىچە بولغان 450 مېتر قىسمىغا 1973 - يىلى ئاسفالت ياتقۇزۇلدى، قالغان قىسمى شېغىل كوچىدىن ئىبارەت.

«ئالغا» كوچىسى بۇ كوچا شەھەر رايونىنىڭ شىمالىي قىسمىغا جايلاشقان بولۇپ، شەرقتىن غەربكە سوزۇلغان، شەرقتە ئوبلاستلىق ھاراق زاۋۇتىدىن باشلىنىپ، غەربتە ئوبلاستلىق شىفەن مەكتەپنىڭ شىمالىي تەرىپىگىچە بارىدۇ. بۇ كوچا 1973 - يىلى ياسالغان بولۇپ، ئومۇمىي ئۇزۇنلۇقى 735 مېتر، كەڭلىكى 16 مېتر كېلىدۇ، ئاسلى توپا كوچا ئىدى، 1983 - يىلى شېغىل ياتقۇزۇلدى.

«تىنچلىق» كوچىسى بۇ كوچا شەھەر رايونىنىڭ شىمالىي قىسمىغا جايلاشقان بولۇپ، شەرقتىن غەبكە سوزۇلغان، شەرقتە بورتالا يول ئاسراش باش ئوچاستىكىسىدىن باشلىنىپ، غەربتە ئوبلاستلىق چېگرا مۇداپىئە ئىدارىسىغىچە بارىدۇ. بۇ كوچا 1973 - يىلى ياسالغان بولۇپ، ئومۇمىي ئۇزۇنلۇقى 600 مېتر، كەڭلىكى 16 مېتر كېلىدۇ. 1983 - يىلى شېغىل ياتقۇزۇلدى.

«ئىتتىپاق» كوچىسى بۇ كوچا شەھەر رايونىنىڭ شەرقىي قىسمىغا جايلاشقان بولۇپ، جەنۇبتىن شىمالغا سوزۇلغان، جەنۇبتا ئوبلاستلىق بىناكارلىق شىركىتى دەرۋازىسىنىڭ ئوڭ تەرىپىدىن باشلىنىپ، شىمالدا بورتالا يول ئاسراش ئوچاستىكىسىغىچە بارىدۇ. بۇ كوچا 1973 - يىلى ياسالغان بولۇپ، ئومۇمىي ئۇزۇنلۇقى 1160 مېتر، كەڭلىكى 16 مېتر كېلىدۇ. ئۇ، ئەسلىدە توپا كوچا ئىدى. 1984 - يىلى شېغىل ياتقۇزۇلدى.

«چاڭجياڭ» كوچىسى بۇ كوچا 1983 - يىلى ياسالغان بولۇپ، «بېيجىڭ» كۆۋرۈكىنىڭ جەنۇبىي قىسمىغا جايلاشقان، غەربتە «بېيجىڭ» كوچىسى بىلەن، شەرقتە «نۇرلۇق» كوچىسى (پىلاندىكى كوچا) بىلەن تۇتىشىدۇ، كوچىنىڭ شىمالىي تەرىپىدە مەلۇم قىسىم، يېزا ئىگىلىك 5 - شى سېمونت زاۋۇتى، جەنۇبىي تەرىپىدە ئوبلاستلىق سۇزايى پونكىتى، ئوبلاستلىق تىرانسپورت شىركىتى، 6 - ئوتتۇرا مەكتەپ قاتارلىق ئورۇنلار بار. كوچىنىڭ ئومۇمىي ئۇزۇنلۇقى 2200 مېتر، كەڭلىكى 14 مېتر بولۇپ، توپا - شېغىللىق كوچىدىن ئىبارەت.

شىنبوخ كوچىسى بۇ، ئايلانما كوچا بولۇپ، 1984 - يىلى يېڭىدىن ياسالدى، شەرقتە ئوبلاستلىق چارۋىچىلىق ئىدارىسىدىن باشلىنىپ، غەربتە ئوبلاستلىق ھاۋارايى ئىدارىسىنىڭ جەنۇبىي تەرىپىگىچە بارىدۇ، ئاندىن ئودۇل چىتدېل يېزىسىغا تۇتىشىدۇ، كوچىنىڭ ئومۇمىي ئۇزۇنلۇقى 3180 مېتر بولۇپ، توپا - شېغىللىق كوچىدىن ئىبارەت.

يەنە شەھەرنىڭ جەنۇبىدا يېزا ئىگىلىك 5 - شى شتابىنى مەركەز قىلغان، شەھەر رايونىغا تۇتاشقان «قىزىل

يۇلتۇز» كوچىسى، «دوستلۇق» كوچىسى، «خالىجۇ» كوچىسى، «دۆلەت قۇرۇش» كوچىسى قاتارلىقلار بار بولۇپ، ئۇلارنى يېزا ئىگىلىك 5 - شى 1962 - يىلدىن باشلاپ ياسىغان، يەنە 1980 - يىلدىن ئىلگىرى ياسالغان بەزى كىچىك كوچىلارمۇ بار. 1985 - يىلىنىڭ ئاخىرىغا كەلگەندە، شەھەر بويىچە ياسالغان ئاسفالىست - بېتون يول ئۈچ بولۇپ، ئومۇمىي ئۇزۇنلۇقى 5.2 كىلومېتر كېلىدۇ، بۇ كوچىلارغا يۇقىرى بېسىملىق سىماپ لامپۇچكىلىق كوچا چىرىغىدىن 108 ى ئورنىتىلدى. يەنە 17.64 كىلومېتر ئۇزۇنلۇقتىكى شېغىل يانتۇزۇلغان ۋە توپا كوچىلار يىلمۇ - يىل ئۆزگەرتىپ ياسالماقتا.

شەھەر رايونىدىكى ئاساسلىق كۆۋرۈكلەر:

گۈلۈمتۇ كۆۋرۈكى بۇ كۆۋرۈك شەھەر رايونىنىڭ غەربىي قىسمىدىكى شىنبۇغ غول ئۆستىگىگە سېلىنغان، «1 - ماي» سۇ ئامبىرىغا بارىدىغان ئادەم ۋە ماتاش ۋاستىلىرى مۇشۇ كۆۋرۈكتىن ئۆتىدۇ، كۆۋرۈكنىڭ ئۇزۇنلۇقى سەككىز مېتر، كەڭلىكى ئالتە مېتر بولۇپ، پولات چۇڭقۇلىق سېمونت كۆۋرۈكتىن ئىبارەت. ئۇنى ئوبلاستلىق سۇ ئېلېكتر ئىدارىسى بىلەن گۈلۈمتۇ چوڭ ئەترىتى سالدى. ئۇ، 1964 - يىلى پۈتۈپ قاتناش باشلاندى.

«بېيجىڭ» كۆۋرۈكى بۇ كۆۋرۈك شەھەر مەركىزىدە بولۇپ، شىنبۇغ غول ئۆستىگە سېلىنغان، ئۇنىڭغا بارىدىغان ئادەم ۋە ماتاش ۋاستىلىرى مۇشۇ كۆۋرۈكتىن ئۆتىدۇ، كۆۋرۈكنىڭ ئۇزۇنلۇقى ئون مېتر، كەڭلىكى سەككىز مېتر بولۇپ، تاش ئەگمە كۆۋرۈكتىن ئىبارەت. دۆلەت 30 مىڭ 500 يۈەن مەبلەغ سالدى، كۆۋرۈك قۇرۇلۇشى 1973 - يىل 6 - ئايدا باشلىنىپ، شۇ يىلى 11 - ئاينىڭ 1 - كۈنى پۈتكۈزۈلۈپ قاتناش باشلاندى.

بورتالا كۆۋرۈكى بۇ كۆۋرۈك شەھەرنىڭ ئۈچ كىلومېتر جەنۇبىي تەرىپىدىكى، بورتالا دەرياسىغا سېلىنغان بولۇپ، ئۇنىڭغا بارىدىغان ئادەم ۋە ماتاش ۋاستىلىرى مۇشۇ كۆۋرۈكتىن ئۆتىدۇ. كۆۋرۈكنىڭ ئۇزۇنلۇقى 31.2 مېتر، كەڭلىكى 8.5 مېتر بولۇپ، تاق چاتلىق، ئاستى ئەگمە، ئۈستى تۆۋە پولات چۇڭقۇلىق بېتون قۇرۇلمىلىق كۆۋرۈكتىن ئىبارەت. بۇ كۆۋرۈك 1976 - يىلى پۈتۈپ قاتناش باشلاندى.

«مەدەنىيەت» كۆۋرۈكى بۇ كۆۋرۈك «مەدەنىيەت» كوچىسىنىڭ جەنۇبىي ئۈچىغا جايلاشقان بولۇپ، شىنبۇغ غول ئۆستىگە سېلىنغان، ئۇ، كىرگىتزو كەنتى بىلەن تۇتىشىدۇ، كۆۋرۈكنىڭ ئۇزۇنلۇقى 12 مېتر، كەڭلىكى سەككىز مېتر، دۆلەتنىڭ 40 مىڭ يۈەن مەبلەغ سېلىشى بىلەن 1983 - يىلى پۈتۈپ قاتناش باشلاندى.

شىنبۇغ كۆۋرۈكى بۇ كۆۋرۈك شەھەر رايونىدىكى شەرقىي «ئىتتىپاق» كوچىسىنىڭ جەنۇبىي ئۈچىغا جايلاشقان بولۇپ، شىنبۇغ غول ئۆستىگە سېلىنغان، كۆۋرۈكنىڭ ئۇزۇنلۇقى سەككىز مېتر، كەڭلىكى ئالتە مېتر بولۇپ، سېمونت كۆۋرۈك، ئۇ، دۆلەتنىڭ 20 مىڭ يۈەن مەبلەغ سېلىشى بىلەن 1984 - يىلى پۈتۈپ قاتناش باشلاندى.

3. سودا - سانائەت كارخانىلىرى، مەدەنىيەت، مۇلازىمەت تور - نۇقتىلىرى

50 - يىللارنىڭ دەسلەپكى مەزگىللىرىدە بورتالا بازار رايونىدا ئاران 100 نەچچە ئۇششاق تىجارەتچى، بىر دۆلەت ئىگىلىكىدىكى تەرەققىيات شۆبە شىركىتى، بىر سودا بازىرى، 20 نەچچە چوڭ - كىچىك ئورگان - ئىدارە بار بولۇپ، نوپۇسى 3000 غا يەتمەيتتى. 1985 - يىلى شەھەر رايونىنىڭ نوپۇسى 29 مىڭ 995 كە يەتتى؛ شەھەر رايونىدا ئوبلاستقا، شەھەرگە ۋە يېزا ئىگىلىك 5 - شىغا قاراشلىق 230 ئورگان، ئىدارە - جەمئىيەت، 23 مېھمانخانا، ساراي، رېستۇران، سودا بازىرى، 625 سودا تور نۇقتىسى، 19 ئېخىنكوم ۋە ئۇنتۇرا، باشلانغۇچ مەكتەپ، تۆت دوختۇرخانا، بىناكارلىق، بىناكارلىق ماتېرىياللىرى، ھاراق ئىشلەش، پىششىقلاپ ئىشلەش، توقۇمىچىلىق، يېزا ئىگىلىك ماشىنىلىرىنى رېمونت قىلىش - ياساش، جۇۋا تىكىش، كۆن -

خۇرۇم ئىشلەش، ئايىاغ كىيىم تىكىش، خىش پىشۇرۇش قاتارلىق 56 چوڭ - كىچىك كارخانا، «شەرق قىزاردى»، «قىزىل يۇلتۇز»، چىندېلدىن ئىبارەت ئوچ يازلىق كىنوخانا، ئوننگدىن باشقا سەنئەت ئۆمىكى، مەدەنىيەت يۇرتى، كۇتۇپخانا، كۆرگەزمىخانا، تەنتەربىيە سارىيى، ئىشچىلار مەدەنىيەت سارىيى، شىنخۇا كىتابخانىسى قاتارلىق مەدەنىيەت مۇئەسسەسلىرى. يولۇچىلار ئوچۇن مۇلازىمەت قىلىدىغان يولۇچىلار قاتناش بېكىتى ۋە ترانسپورت شىركىتى، گېنېراتور سىغىمچانلىقى 8240 كىلوۋات، توك تارقىتىش مىقدارى 22 مىليون 850 مىڭ 200 كىلوۋات سائەتكە يېتىدىغان بەش ئېلېكتر ئىستانسىسى بار.

4. باغ - ۋارانلاشتۇرۇش، كۆكەرتىش

50 - يىللارنىڭ ئاخىرلىرىدىن 60 - يىللارنىڭ باشلىرىغىچە بازار رايونىدىكى ھەر مىللەت خەلقى ئورگان، ئىدارە - جەمئىيەت ھويلىلىرىغا، كوچىلارنىڭ ئىككى تەرىپىگە كۆچەت تىكىشنى يىلمۇ - يىل قەتئىي داۋاملاشتۇرۇپ كەلدى. دەسلەپتە كوچىنىڭ ئىككى تەرىپىگە سۇۋادان نەرەڭ تىكىلگەنىدى، كېيىن شىنجاڭ تېرىكى، بېيجىڭ تېرىكى ۋە كانادا تېرىكى تىكىلدى. 1976 - يىلى «بېيجىڭ» كوچىسى ئۆزگەرتىپ ياسالغاندىن كېيىن، ئەرمۇدۇن تىكىلدى، ھازىر بۇ دەرەخلەر بۇك باراقسان بولۇپ كەتتى. 80 - يىللارنىڭ بېشىدا گۇل - گىياھ ئۆستۇرۇش، ئوت - چۆپ تېرىش تەشەببۇس قىلىنىدى، شۇنىڭ بىلەن جياڭسۇ ئۇلكىسىنىڭ چاڭجۇ شەھىرى، سىچۇەن ئۇلكىسىنىڭ چېڭدۇ شەھىرى ھەمدە شىنجاڭنىڭ ھەر قايسى جايلىرىدىن 10 مىڭ يۇەن قىممەتتىدە 200 نەچچە خىل قىممەتلىك گۇل گىياھ كەلتۈرۈلدى. 1982 - يىلى بازار مەركىزىگە 25 مو كۆلەمدە بىر كوچا مەركىزى گۇللۇكى ياسالدى، باغ - ۋارانلاشتۇرۇش ئەتىرىتى مەخسۇس ئادەم بەلگىلەپ گۇل گىياھلارنى سىناق قىلىپ تېرىپ، ئىنچىكىلەپ پەرۋىش قىلغاچقا، گۇللەر ياخشى ئايىندى. 1985 - يىلىنىڭ ئاخىرىغىچە شەھەر بويىچە تىكىلگەن ھەر خىل دەرەخ 659 مىڭ تۇپكە، ياسالغان گۇللۇك 6726 كۋادرات مېترغا، گۇل گىياھ 201 خىلغا يەتتى. شۇ يىلى يەنە جىلىن ئۇلكىسىدىن يىل بويى پىشىل تۇرىدىغان موڭغۇلىيە قارىغىيىدىن 1000 تۇپ كەلتۈرۈلدى، ئۇنىڭ كۆپىنچىسى «چىندېل» كوچىسىنىڭ ئىككى تەرىپىگە ۋە ئورگان، ئىدارە - جەمئىيەتلەرنىڭ ھويلىلىرىغا تىكىلدى. بۇ، شەھەر رايونىنىڭ ھاۋاسىنى ساپلاشتۇرۇش، ئىقلىمنى تەڭشەش، مۇھىتنى گۈزەللەشتۈرۈش، ئېكولوگىيىلىك تەڭپۇڭلۇقنى ساقلاشتا ناھايىتى ياخشى رول ئوينىدى.

5. سۇ بىلەن تەمىنلەش، يۇندا چىقىرىۋېتىش

1954 - يىلدىن باشلاپ ئورگان، ئىدارە - جەمئىيەتلەر قۇدۇق قۇرۇلۇشى ئېلىپ باردى. 70 - يىللارنىڭ ئوتتۇرا - ئاخىرقى مەزگىللىرىدە نۇرغۇن ئائىلىلەردە باسما قۇدۇق بار بولدى. 1978 - يىلى دۆلەتنىڭ مەبلەغ سېلىشى بىلەن بازار رايونىدا كونىگە 3000 كۇب مېتر سۇ چىقىرىدىغان بىر تۇرۇبا سۇيى زاۋۇتى، ئىككى چوڭقۇر قۇدۇق، ئىككى سۇ كۆلچىكى، بىر سۇ مۇنارى (كۆلىمى 96. 26 كۋادرات مېتر، ئۇنوملۇك ئېگىزلىكى 24 مېتر، سىغىمچانلىقى 200 كۇب مېتر) قۇرۇلدى ۋە ياسالدى. 1980 - يىلى جامائەت خەۋپسىزلىكى باشقارمىسىدىن باشلاپ كوچا مەركىزىدىكى گۇللۇككە بارغاندا جەنۇبقا بۇرۇلۇپ «بېيجىڭ» كۆۋرۈكىگىچە بارىدىغان غول تۇرۇبا يانقۇزۇلدى. ئۇنىڭ ئومۇمىي ئۇزۇنلۇقى 1. 75 كىلومېتر بولۇپ، شۇ يىلى سۇ بىلەن تەمىنلەش باشلاندى. 1981 - يىلى يەنە كوچا مەركىزىدىكى گۇللۇكنىڭ ئوتتۇرا بۇلىكىنىڭ شىمال تەرىپىدىن ئوبلاستلىق قۇرۇلۇش بانكىسىغىچە 0. 5 كىلومېتر ئۇزۇنلۇقتا، «بېيجىڭ» كوچىسىنىڭ شىمالىي ئوچىدىن ئوبلاستلىق چېگرا مۇداپىئە ئىدارىسىغىچە 0. 6 كىلومېتر ئۇزۇنلۇقتا غول تۇرۇبا يانقۇزۇلدى، شۇ

يىلى 12 - ئاينىڭ 12 - كۈنى ئالدى بىلەن ئوبلاستلىق چېگرا مۇداپىئە ئىدارىسى سۇ بىلەن تەمىنلەندى. شۇنىڭدىن باشلاپ ناھىيە بويىچە سۇ تۇرۇبىسى يىلمۇ - يىل ياتقۇزۇلدى. 1985 - يىلغىچە جەمئىي 7.5 كىلومېتر ئۇزۇنلۇقتا غول تۇرۇبا ياتقۇزۇلدى، شۇ يىلى ئورۇنلار 550 مىڭ توننا سۇ بىلەن تەمىنلەندى، سۇ بىلەن تەمىنلەنگەن ئورۇن 157 گە يېتىپ، شەھەردىكى ئورگان - ئىدارىلەرنىڭ 68.3 پىرسەنتىنى ئىگىلىدى. ھەر يىلى 9 - ئايدا سۇ ئەڭ كۆپ ئىشلىتىلدى، 1985 - يىلى سۇ ئەڭ كۆپ ئىشلىتىلىدىغان مەزگىلدە كۈنىگە 2941 كۈب مېتر سۇ ئىشلىتىلدى، ھەر يىلى سانائەتكە ئىشلىتىلگەن سۇ بىر يىلدا ئىشلىتىلگەن سۇ مىقدارىنىڭ ئون پىرسەنتىنى، باغ - ۋارانلاشتۇرۇش، كۆكەرتىشكە ئىشلىتىلگەن سۇ 2% نى، بىناكارلىق قۇرۇلۇشىغا ئىشلىتىلگەن سۇ 10% نى ئىگىلىدى. تۇرۇبا سۇيىنىڭ باھاسى جەھەتتە، سانائەتكە، تۇرمۇشقا ئىشلىتىلگەن سۇنىڭ ھەر توننىسى 0.20 يۈەن، باغ - ۋارانلاشتۇرۇش، كۆكەرتىشكە ئىشلىتىلگەن سۇنىڭ ھەر توننىسى 0.10 يۈەن، ئوت ئۆچۈرۈشكە ئىشلىتىلگەن سۇنىڭ ھەر توننىسى 0.07 يۈەن بولدى.

يۇندا چىقىرىۋېتىلىدىغان غول تۇرۇبا يولى جەھەتتە، ئوبلاستلىق ھاۋارايى ئىدارىسىدىن «چىندېل» كوچىسىغىچە، «ئىتتىپاق» كوچىسىدىن يېزا ئىگىلىك 5 - شىنىڭ 1 - دەرىجىلىك ئېلېكتر ئىستانسىسىغىچە، شۇنداقلا «بېيجىڭ» كوچىسى، «سەددىچىن» كوچىسى قاتارلىق ئاساسلىق كوچىلاردىكى غول تۇرۇبا يولى باسقۇچ بويىچە پۈتتۈرۈلدى ھەمدە غول تۇرۇبا يولى بار ئورۇنلارنىڭ ھويلىسىغا تارماق تۇرۇبا ياتقۇزۇلدى. بۇ ئارقىلىق شەھەر رايونىدىكى ئاھالىلەر زىچ ئولتۇراقلاشقان ئاساسلىق رايونلاردا يۇندا چىقىرىۋېتىش تورى شەكىللەندى. لېكىن يۇندا تازىلىنىپ بىر تەرەپ قىلىنمايلا بورتالا دەرياسىنىڭ تۆۋەن ئېقىمىغا قويۇپ بىرىلگەچكە ئۇ، دەريا سۇيىنى بۇلغىدى، شۇڭا يۇندىنى بىر تەرەپ قىلىش ئۈسكۈنىلىرىنى قۇراشتۇرۇش جىددىي زۆرۈر بولماقتا.

6. مۇھىت تازىلىقى مۇئەسسەسىلىرى ۋە مۇھىت تازىلىقىنى باشقۇرۇش

50 - يىللارنىڭ باشلىرىدىن 70 - يىللارنىڭ ئوتتۇرىلىرىغىچە شەھەر رايونىدىكى گەندىلەرنى ئادەتتە شەھەر رايونى ئەتراپىدىكى ئىشلەپچىقىرىش ئەترەتلىرى ئىدارىلەر بىلەن ئىختىيارىي ئالاقىلىشىپ توشۇپ كېتەتتى.

70 - يىللارنىڭ ئاخىرلىرىدا مۇقىم كۆكتات بازىسى قىلىنغان چىندېل ئوتتۇرا كەنتى (ئەسلىدىكى «قۇياشقا باقار» چوڭ ئەترىتى) ۋە گىندىن ئۇرۇقچىلىق مەيدانى توشۇپ كېتىدىغان بولدى. 1984 - يىلدىن ئىلگىرى كوچىلارنى تازىلاشتا ئىككى خىل شەكىل قوللىنىلدى، بىر خىلى، ھېيت، بايراملاردا كوچىنىڭ ئىككى تەرىپىدىكى ئورگان، ئىدارىلەر تازىلىدى، يەنە بىر خىلى شەھەر مەمۇرىيىتى قۇرۇلۇشى ئەترىتى ئادەم ئەۋەتىپ ۋاقىتلىق تازىلىدى. 1984 - يىل 7 - ئايدىن كېيىن شەھەر مەمۇرىيىتى قۇرۇلۇشى ئەترىتى بەلگىلىگەن ئىشچىلار ھەر كۈنى تازىلايدىغان بولدى. ئورگان، مەكتەپ، ئائىلە ھويلىلىرى ۋە ئۆيلەرنىڭ ئالدى كەينىنى ئازادلىقتىن بۇيان ئورگان، ئىدارە كادىرلىرى ۋە ئائىلە تاۋابىئاتلىرى ئۆزلىرى تازىلاپ كەلدى. كوچا، ئورگان، ئىدارىلەردە ئەخلەت ساندۇقى قويۇلدى، كوچىغا 46 قاڭالتىر ئەخلەت ساندۇقى قويۇلدى، ئائىلە ھويلىلىرىدا ئەخلەت كۆلچىكى ياسالدى. شەھەر ئىچىدىكى ئەخلەتلەرنى بىردەك شەھەر مەمۇرىيىتى قۇرۇلۇشى ئەترىتى ئاپتوموبىل بىلەن بورتالا دەرياسىنىڭ جەنۇبىدىكى چۆلگە ئېلىپ بېرىپ تۆكىدۇ. 1985 - يىلى ئەتىيازدىن باشلاپ، ئىشىك ئالدىدا «ئۈچنى ھۆددىگە ئېلىش» (كۆكەرتىشنى، تازىلاشنى، گۈزەللەشتۈرۈشنى ھۆددىگە ئېلىش) يولغا قويۇلدى.

80 - يىللاردىن بۇيان سانائەت كارخانىلىرىنىڭ تېز راۋاجلىنىشى، بازار ئاھالىسىنىڭ ئۈزلۈكسىز كۆپىيىشى ۋە ئولتۇراق ئۆي، ئىشخانا بىناسى، سودا تور - نۇقتىلىرىنىڭ كۆپىيىشىگە ئەگىشىپ، «ئۈچ

كېرەكسىز نەرسە ۋە گەندە، ئەخلەتلەرمۇ كۆپەيدى، ئىسسىقلىق بىلەن تەمىنلەش سىستېمىسى بىرلىككە كەلتۈرۈلمىدى، بىر كىچىك رايوندا بىر قانچە پار قازىنى ئورنىتىلدى، بولۇپمۇ بەزى پار قازانلىرىغا ئىس يوقىتىش ئۈسكۈنىسى ئورنىتىلمىغان بولغاچقا، شەھەر رايونىنىڭ مۇھىتى ئوخشاش بولمىغان دەرىجىدە بۇلغاندى. ئوبلاستلىق مۇھىت ئاسراش پونكىتىنىڭ 1985 - يىلنىڭ ئاخىرىدىكى كۆزىتىشىگە قارىغاندا، شەھەر بويىچە سانائەتتىن چىقىرىلغان كېرەكسىز سۇ يىلىغا 240 مىڭ توننىغا، ئىس 246 مىليون 881 مىڭ 700 كۇب مېترغا، سانائەتتىن چىقىرىلغان كېرەكسىز داشقال 190 مىڭ توننىغا، سانائەت چاڭ - توزانلىرى 187 مىڭ توننىغا يەتكەن، ئۇنىڭدىن باشقا كۆپ مىقداردىكى ئەخلەت ۋە گەندە ئىلمىي ئۇسۇلدا بىر تەرەپ قىلىنمىغان ۋە ئۇلاردىن ھەر تەرەپلىمە پايدىلىنىلمىغان.

7. ئۆي - جاي باشقۇرۇش

جۇڭخۇا خەلق جۇمھۇرىيىتى قۇرۇلۇشتىن ئىلگىرى ۋە قۇرۇلغاندىن كېيىن ئۆي - جاي باشقۇرۇدىغان مەخسۇس ئاپپارات بولمىغاچقا، مۇلۇك ھوقۇقى ئېنىق بولماسلىق، سانلار توغرا بولماسلىق ئەھۋالى ئېغىر ئىدى. 1983 - يىل 6 - ئاينىڭ 11 - كۈنىدىن باشلاپ ناھىيىلىك خەلق ھۆكۈمىتى 35 كىشىنى تەشكىللەپ، ناھىيىدىكى ئۆي - جايلارنى ئومۇمىيۈزلۈك تەكشۈردى. 1985 - يىل 1 - ئاينىڭ 19 - كۈنىگىچە ئومۇمىيۈزلۈك تەكشۈرۈلگەن كۆلەم 335 مىڭ 327.73 كۋادرات مېترغا، ئومۇمىي قۇرۇلۇش كۆلىمى 697 مىڭ 741.55 كۋادرات مېترغا (يېزا ئىگىلىك 5 - شىنىڭ ئومۇمىيۈزلۈك تەكشۈرۈلگەن يەر كۆلىمى بۇنىڭ سىرتىدا) يەتتى. 1984 - يىل 5 - ئاينىڭ 20 - كۈنى ئۆي - جاي مۇلۇك ھوقۇقى گۇۋاھنامىسى ۋە يەر ئىشلىتىش كىنىشكىسى تارقىتىلدى. شۇ يىلى 9 - ئاينىڭ 19 - كۈنى ئورۇنلار ئۆزى باشقۇرۇدىغان ئۆي - جايلارنىڭ كىنىشكىسىنى ئالماشتۇرۇش، كىنىشكا تارقىتىش خىزمىتى ئاياغلاشتى. ئومۇمىيۈزلۈك سىستېمىلىق تەكشۈرۈش، باشقۇرۇش كارتىسى تۈزۈش، تۈرلەرگە بۆلۈپ ئارخىپ تۈرغۈزۈش ئارقىلىق، ئۆي ئىگىسىنىڭ كارتىسى بولۇش، ئۆي - جاينىڭ چېرتيوژى بولۇش، ھەر بىر كورپۇس ئۆينىڭ ئارخىپى بولۇش، سانلىرى توغرا، ئارخىپ ماتېرىياللىرى تولۇق، قائىدە - نىزاملىرى مۇكەممەل بولۇش ئىشقا ئاشۇرۇلدى. 1985 - يىل 11 - ئايدا ئۆي - جاي باشقۇرۇش مەخسۇس ئاپپاراتلىرى ئومۇمنىڭ ئۆيلىرى، شەخسىي ئۆيلەرنى باشقۇرۇش نىزامى ۋە يەر ھەققى ئېلىش چارىسىنى تۈزۈپ چىقىپ، كوچا، يول ناملىرىنى رەتكە تۈرغۈزۈش، قورۇ نومۇرى تاختىلىرىنى ئورنىتىشقا ياخشى تەييارلىق قىلدى.

1985 - يىلنىڭ ئاخىرىدا شەھەرلىك ئومۇمىيۈزلۈك پىلانلاش ھەيئىتى ئىشخانىسى شەھەر رايونىنىڭ ئومۇمىي گەۋدىسىنى پىلانلاشقا باشلىدى.

§3. يېزا - كەنت قۇرۇلۇشى

جۇڭخۇا خەلق جۇمھۇرىيىتى قۇرۇلۇشتىن ئىلگىرى، يېزىلاردا ئۆيلەر خالىغان جايغا سېلىنغان بولۇپ، تارقاق، قالايمىقان ئىدى، كۆپىنچىسى پاكار، ئىشىكلىرى تار، دېرىزىلىرى كىچىك ئاددىي سوقما تاملىق ئۆيلەر ئىدى. يوللىرى تەبىئىي شەكىللەنگەن يوللار ئىدى، كىشىلەر ئىچىدىغان سۇ دەريا، ئېرىق سۇلىرى ئىدى، ئاز ساندىكى كىشىلەرلا بۇلاق سۇيى ئىچەتتى، ئومۇمىيۈزلۈك ھاجەتخانا سېلىنمايتتى.

جۇڭخۇا خەلق جۇمھۇرىيىتى قۇرۇلغاندىن كېيىن، دېموكراتىك ئىسلاھاتنىڭ غەلىبىلىك تاماملىنىشىغا ئەگىشىپ، دېھقانلار سىياسىي جەھەتتە قەد كۆتۈرۈپ ئازاد بولدى، تۇرمۇش سەۋىيىسى ئۈزلۈكسىز ئۆستى، ھۆكۈمەت يېزىلاردا كېسەك - ياغاچ قۇرۇلمىلىق ياكى ياغاچ خىش قۇرۇلمىلىق كەڭتاشا يورۇق ئىشخانا، ئاشلىق

ئامبىرى، يېزا ئىگىلىك ماشىنا - سايمانلىرى ئامبىرى سالدى. 1958 - يىلى «يالقۇن» گۈڭشېسىنىڭ 1 - 2 - چوڭ ئەترەتلىرى ۋە شەھەر رايونى ئەتراپىدىكى بىر قانچە كەنت، ئەترەتنىكى دېھقانلار كېسەك قۇيۇپ ياغاچ كېسەك قۇرۇلمىلىق ئولتۇراق ئۆيلەرنى سالدى. 60 - يىللاردا ئاپتونوم رايونلۇق پارتكوم «بەشتە ياخشى» يېزا قۇرۇلۇشى (يەنى ياخشى سالا ئېتىزى، ياخشى يول، ياخشى ئورمان بەلبېغى، ياخشى ئېرىق، ياخشى ئاھالىلەر ئۇقتىسى بولۇش) تەلىپىنى ۋە «بېگىتۈننى نىشان قىلىش، گۈڭشېنىڭ ئالاھىدىلىكىنى گەۋدىلەندۈرۈش، ئومۇمىيۈزلۈك پىلانلاش، تەدرىجىي ئىشقا ئاشۇرۇش» تىن ئىبارەت قۇرۇلۇش فاكتورىنى ئېنىق ئوتتۇرىغا قويدى. گۈڭشې (مەيدان - فېرما) لاردا، ئومۇمىيۈزلۈك ھالدا، پىلانلاش ئەترىتى قۇرۇلدى. ئوبلاست ۋە ناھىيە، ئالدى بىلەن «غالىبىيەت» گۈڭشېسىنىڭ «تاڭنۇرى» چوڭ ئەترىتى، «يېڭى ھايات» گۈڭشېسىنىڭ «قىزىل بايراق» چوڭ ئەترىتى، 2 - ئىشلەپچىقىرىش ئەترىتىنى ناھىيە بويىچە ئۇلگە قىلىپ ئۇقتىلىق قۇرۇلۇش ئىلىپ باردى. 1964 - يىلدىن 1965 - يىلغىچە بۇ ئىككى ئۇقتىدا 380 ئېغىز يېڭى ئۆي (بۇنىڭ ئىچىدە «قىزىل بايراق» چوڭ ئەترىتى 2 - ئىشلەپچىقىرىش ئەترىتىدىكىسى سەككىز كورپۇس، 90 ئائىلە. 220 ئېغىز ئۆي) سېلىندى، ئومۇمىي كۆلىمى 9020 مو كېلىدىغان 62 پارچە سالا ئېتىز ياسالدى (بۇنىڭ ئىچىدە «قىزىل بايراق» 2 - ئەترىتىنىڭ 3600 مو)؛ ئومۇمىي ئۇزۇنلۇقى 8.5 كىلومېتر كېلىدىغان ئۇچ يول، ئومۇمىي ئۇزۇنلۇقى 5.3 كىلومېتر كېلىدىغان ئۇچ ئورمان بەلبېغى ياسالدى. 1965 - يىلى «يالقۇن» گۈڭشېسى 1 - چوڭ ئەترىتىدە تۇنجا ئاھالىلەر ئۇقتىسى قۇرۇلۇپ، 129 ئېغىز ئۆي سېلىندى. باشقا گۈڭشې (مەيدان - فېرما)، ئەترەتلەردىمۇ ئومۇمىيۈزلۈك ھالدا ئولتۇراق ئۆي سېلىندى. 1979 - يىلى يەنە بىر قېتىم كەڭ كۆلەمدە ئېتىز - ئېرىق ئاساسىي قۇرۇلۇشى ئېلىپ بېرىلدى. بولۇپمۇ 1980 - يىلدىكى يېزا ئىقتىسادىي تۈزۈلمە ئىسلاھاتىدىن كېيىن، يېزا ئىگىلىكىدىن ئۈدا مول ھوسۇل ئېلىندى، كىرىم ئۈزلۈكسىز ئاشتى. دېھقانلارنىڭ تۇرمۇشى تېخىمۇ ياخشىلاندى، دېھقانلار تۇرمۇش شارائىتىنى ياخشىلاش ئۈچۈن، ئومۇمىيۈزلۈك ھالدا، بىر قەدەر كەڭتاشا يېڭى ئۆيلەرنى سالدى. 1981 - يىلدىن 1983 - يىلغىچە ئولانسۇم كەنتى (ئىلگىرىكى «قىزىل بايراق» گۈڭشېسى «قىزىل بايراق» چوڭ ئەترىتىنىڭ 2 - ئىشلەپچىقىرىش ئەترىتى) دە پىلان بويىچە يەنە بىر قېتىم 50 كورپۇس مۇنتىزىم ئاھالىلەر ئولتۇراق ئۆيى سېلىندى، ھەر بىر كورپۇستا ئالتە ئېغىز ئۆي بار بولۇپ، بىر ئائىلە ئولتۇراقلاشتى، بۇ ئۆيلەرنىڭ كۆلىمى 140 كۋادرات مېتر، پوتكول ئۆينىڭ ئومۇمىي كۆلىمى 7000 كۋادرات مېتر، ئۆيلەرنىڭ ئۈگزىسى كاھىش بىلەن يېپىلغان، ھەممىسى خىش - بېتون قۇرۇلمىلىق ئۆيلەردىن ئىبارەت. 1985 - يىلى ئولار يۇقىرىدىكى ئۆلچەم بويىچە يەنە 35 كورپۇس (35 ئائىلىلىك) ئۆي سالدى. شوينگچەن رايونىدىمۇ ئالتە كەنتتە ئاھالىلەر ئۇقتىسى قۇرۇلدى. 1985 - يىلى بىر يىلدىلا شەھەر بويىچە 700 ئائىلىلىك دېھقان يېڭى ئولتۇراق ئۆي سالدى، ئۆيلەرنىڭ قۇرۇلۇش كۆلىمى 35 مىڭ 100 كۋادرات مېتر، يېزىلاردىكى ئاممىۋى قۇرۇلۇشلارنىڭ كۆلىمى 17 مىڭ 400 كۋادرات مېتر، بولارنىڭ ئىچىدە خىش - بېتون قۇرۇلمىلىق ئۆي %47 نى ئىگىلەيدۇ. ئۆي سالغۇچىلار 40 تونىنا پولات ماتېرىيال (بۇنىڭ ئىچىدە دۆلەت يۆتكەپ بەرگىنى ئون تونىنا، بازار ئارقىلىق تەڭشەلگىنى 30 تونىنا)، 1300 كۇب مېتر ياغاچ ماتېرىيال (بۇنىڭ ئىچىدە دۆلەت يۆتكەپ بەرگىنى 78 كۇب مېتر، بازار ئارقىلىق تەڭشەلگىنى 1222 كۇب مېتر)، 916 تونىنا بازار ئارقىلىق تەڭشەلگەن سېمونت، 611 ساندۇق ئەينەك بىلەن تەمىنلەندى.

1984 - يىل 10 - ئايدا ئۇتبۇلاق يېزىسى باگبۇرا كەنتىدىكى دېھقانلار ئۆزلىرى 18 مىڭ يۈەن مەبلەغ توپلاپ، بىر سۇ مۇنارى ياسىدى، بۇنىڭدىن 582 كىشى مەنپەئەتدار بولدى. 1985 - يىلى نۇرغۇن كەنتلەر ئۆزلىرى مەبلەغ توپلاپ، ئارتىزىيان قۇدۇقى قازدى، كۆپلىگەن دېھقانلار ھويلىلىرىغا ياسما قۇدۇق ياسىدى، شەھەر بويىچە مەركىزىي كەنتلەرنىڭ ھەممىسىگە تېلېفون تۇتاشتۇرۇلدى، 117 تەبىئىي كەنتتە ئېلېكتر چىراغ بار بولدى. 2675 پارچە سالا ئېتىز ياسالدى، بۇنىڭ ئومۇمىي كۆلىمى 306 مىڭ 538 موغا يېتىدۇ؛ 173 كىلومېتر ئۇزۇنلۇقتا 44 غول يول ياسالدى؛ 320 كىلومېتر ئۇزۇنلۇقتا 21 تراكتور يولى ياسالدى؛ 147 ئورۇندا كەلكۈندىن مۇداپىئە كۆرۈش كۆۋرۈك - سۇتگۆچى ياسالدى، 3857 ئورمان بەلبېغى ياسالدى، ئولاردا

جەمئىي 5 مىليون 994 مىڭ 900 تۇپ دەرەخ بار. شەھەر رايونىدىن يېزا (مەيدان - فېرما) لارغا ۋە مەركىزىي كەنتلەرگە تۇتىشىدىغان شېغىل يانتۇزۇلغان تاشيولنىڭ ئۇزۇنلۇقى 149 كىلومېتر كېلىدۇ. شەھەر بويىچە ئوچتىن ئىككى قىسىم يېزىدا ئېتىز، ئېرىق - ئۆستەڭ، يول، ئاھالىلەر ئولتۇرلىرى يۇرۇشلەشتى. رايونلۇق، يېزىلىق خەلق ھۆكۈمەتلىرى تۇرۇشلۇق جايلاردا پىششىقلاپ ئىشلەش - زېمونت قىلىش زاۋۇتى، ئوتتۇرا، باشلانغۇچ مەكتەپ، رادىئو ئۇزىلى، مەدەنىيەت پونكىتى، كىنوخانا، شېپاخانا، تەمىنات - سودا كوپېراتىپى، ئاشلىق پونكىتى، پوچتا - تېلېگراف ئورنى، بانكا قاتارلىق ئىقتىساد، مەدەنىيەت مۇئەسسەسلىرى بار. 1983 - يىلى شويىگچېن رايونى يېزىدا بىر كورپۇس ئىككى قەۋەتلىك ئىشخانا بىناسى سالدى. 1985 - يىلى دالتۇ يېزىسى ئولانبۇغ كەنتىدىكى دېھقان لىيۇ گوشۇەن 80 مىڭ يۈەن مەبلەغ سېلىپ، ئىككى قەۋەتلىك ماگىزىن سالدى، تىجارەت قىلىنىدىغان تاۋارلارنىڭ تۇرى 1000 خىلدىن ئاشىدۇ.

چارۋىچىلىق رايونىنىڭ قۇرۇلۇشىمۇ ناھايىتى تېز راۋاجلاندى. 50 - يىللاردىن ئىلگىرى چارۋىچىلار ئۇچ ئۆۋلاد بىر كىگىز ئۆيدە تۇراتتى. 1983 - يىلدىن باشلاپ بىر قىسىم چارۋىچىلار كۆكلەم ۋە كۈزلەكلەردە كاۋاك سېمونت تاختا بىلەن يېپىلغان پۈختا ئولتۇراق ئۆيلەرنى سالدى. بەزىلىرى يەنە ئۆيلىرىگە ياكى كىگىز ئۆيلىرىگە شامال گېنېراتورى ئورناتتى.

1983 - يىلدىن 1985 - يىلغىچە چارۋىچىلىق رايونلىرىدا جەمئىي 35 دانە شامال گېنېراتورى ئورنىتىلدى، بۇنىڭ ئىچىدە ئالتۇتاقاي چارۋىچىلىق فېرمىسىدىكىسى 18.

چەت ياقا چارۋىچىلىق رايونلىرىدا كىنو كۆرگىلى بولۇپلا قالماستىن، تېلېۋىزورمۇ كۆرگىلى بولىدۇ. چارۋىچىلىق رايونلىرىدا ئومۇمىيۈزلۈك ھالدا ئوت - چۆپ تېرىلىپ ئوتلاق بەرپا قىلىندى، قاشالانغان ئوتلاق بەرپا قىلىندى، ئۇرۇقلاندۇرۇش پونكىتى، يۇڭ قىرقىش پونكىتى، قوي پادىلىرىنى ئايرىش توسمىقى، دورا كۆلچىكى، پۈختا قوتان قاتارلىق ئىشلەپچىقىرىش مۇئەسسەسلىرى قۇرۇلدى ۋە ياسالدى. ئاھالە بىر قەدەر مەركەزلەشكەن قىشلاق ۋە يايلاقلاردا يەنە چارۋىچىلىق رايونى مەكتىپى، دوختۇرخانا ۋە تەمىنات - سودا ماگىزىنى قاتارلىق تۇرمۇش مۇئەسسەسلىرى قۇرۇلدى. چارۋىچىلىق رايونلىرىدا جەمئىي 5. 184 كىلومېتر ئۇزۇنلۇقتا سۇ باشلاش ئۆستىگى چېپىلدى. چارۋىچىلىق رايونلىرىنىڭ قۇرۇلۇشى، تەدرىجىي ھالدا، ئولتۇراقلىشىش، يېرىم ئولتۇراقلىشىش يۇنىلىشىگە قاراپ راۋاجلانماقتا.

بورتالا شەھىرىنىڭ 1964 - يىلدىن 1985 - يىلغىچە ئاساسىي قۇرۇلۇشقا مەبلەغ سېلىش ئەھۋالى

ئىقتىساد 1 — 1

بىرلىكى: 10 مىڭ يۈەن

يىل	شۇ يىلى سېلىنغان ئومۇمىي مەبلەغ	بۇنىڭ ئىچىدە		
		ئوبلاست، ناھىيە توپلىغىنى	كارخانا، كەسىپنى ئورۇنلار توپلىغىنى	دۆلەت مالىغىنى
1964	66.87			
1965	71.55			
1966				
1968	7.10			
1969	32.90			
1970	38.65			
1971	138.79	92.79	16.26	

1972	114.10	26.70	17.00	
1973	133.29			60.53
1974	93.40			71.20
1975	101.40			80.50
1976	140.07			86.70
1977	117.89			89.25
1978	.232			134.90
1979	252.56			163.50
1980	510.98		169.40	316.58
1981	330.98			108.00
1982	365.23	161.28	32.25	101.70
1983	383			47
1984	292	155	42	64
1985	340			

ئەسكەرتىش: 1980 - يىلى دۆلەت بەرگەن قەرز پۇل 250 مىڭ يۈەن، 1982 - يىلى دۆلەت بەرگەن قەرز پۇل 700 مىڭ يۈەن.

بورتالا شەھەر رايونىدىكى بىنالار

ئىقتىساد 1 — 2

تۈرى	رەت نومۇرى	بىنا نامى	پۈتكەن ۋاقتى	سېلىنغان مەيدان (10 مىڭ يۈەن)	قۇرۇلما ئالاھىدىلىكى	قۇرۇلۇش كۆلىمى (m^2)
ئومۇم ئۈچۈن ئىشلىتىلىدىغان بىنالار	1	«قىزىل بايراق» مېھمانخانىسى	1963	32.24	3 قەۋەتلىك خىش - بېتون	2687
	2	«شەرق قىزارىدى» كىنو - تىياتىر خانىسى	1964	18	ئىككى قەۋەتلىك خىش - بېتون	1578
	3	يېزا ئىگىلىك 5 - شى دوختۇرخانىسى كېسەلخانا بىناسى	1964	20	ئۈچ قەۋەتلىك خىش - بېتون	2863
	4	يېزا ئىگىلىك 5 - شى كىنوخانىسى	1975	2.5	ئىككى قەۋەتلىك خىش - بېتون	213
	5	ئوبلاستلىق پوچتا - تېلېگراف ئىدارىسى	1976	33	ئىككى قەۋەتلىك خىش - بېتون	2570
	6	ئوبلاستلىق 4 - ئوتتۇرا مەكتەپ ئوقۇتۇش بىناسى	1978	33	ئۈچ قەۋەتلىك خىش - بېتون	2642
	7	ئوبلاستلىق خەلق مۆكۈمىتى كۆلۈبى	1979	12.5	ئىككى قەۋەتلىك خىش - بېتون	574
	8	ئوبلاستلىق دوختۇرخانىسىنىڭ كېسەلخانا بىناسى	1979	40	ئۈچ قەۋەتلىك خىش - بېتون	3102
	9	ئوبلاستلىق يېزا ئىگىلىك ماشىنىلىرى مەكتىپى	1980	29	ئۈچ قەۋەتلىك خىش - بېتون	2266
	10	ئوبلاستلىق دوختۇرخانىسىنىڭ ئونۇبرسال بىناسى	1980	29	ئىككى قەۋەتلىك خىش - بېتون	2264

ئومۇم ئۈچۈن ئىشلىتىلىدىغان بىنالار	11	ئوبلاستلىق تۇرلۇك ماللار شىركىتى ماگىزىنى	1980	9.7	ئىككى قەۋەتلىك خىش - بېتون	766
	12	شەھەرلىك سېمونت زاۋۇتى كۇلۇبى	1980	9.6	ئىككى قەۋەتلىك خىش - بېتون	669
	13	شەھەرلىك يېزا ئىگىلىك ماشىنىلىرى ئىدارىسىنىڭ ئىشخانا بىناسى	1980	8	ئىككى قەۋەتلىك خىش - بېتون	641
	14	ئوبلاستلىق 2 - ئوتتۇرا مەكتەپ ئوقۇتۇش بىناسى	1981	41.8	ئۈچ قەۋەتلىك خىش - بېتون	3216
	15	ئوبلاستلىق شىفەن مەكتەپ	1981	57	ئۈچ قەۋەتلىك خىش - بېتون	3142
	16	ئوبلاستلىق رادىئو - تېلېۋىزىيە ئىدارىسى	1981	11.8	ئىككى قەۋەتلىك خىش - بېتون	908
	17	ئوبلاستلىق كۆكتات شىركىتى مېھمانخانىسى	1981	11	ئۈچ قەۋەتلىك خىش - بېتون	868
	18	ئوبلاستلىق چېگرا مۇداپىئە ئوتتۇرا ئەترىتى	1981	17	ئىككى قەۋەتلىك خىش - بېتون	832
	19	شەھەرلىك خەلق ھۆكۈمىتى ئىشخانا بىناسى	1981	67	تۆت قەۋەتلىك خىش - بېتون	3409
	20	شەھەرلىك سېمونت زاۋۇتى ئىشخانا بىناسى	1981	12.6	ئىككى قەۋەتلىك خىش - بېتون	972
	21	شەھەرلىك ئۇن - ياغ زاۋۇتىنىڭ سېخى	1981	8	ئىككى قەۋەتلىك خىش - بېتون	633
	22	«شەرق شامىلى» سودا سارىيى	1982	53.65	ئۈچ قەۋەتلىك خىش - بېتون	4513
	23	ئوبلاستلىق تەنتەربىيە مەيدانى مەشىق زالى	1982	7.9	ئىككى قەۋەتلىك خىش - بېتون	794
	24	يېزا ئىگىلىك 5 - شى توك بىلەن تەمىنلەش ئورنى	1982	12.7	ئىككى قەۋەتلىك خىش - بېتون	1022
	25	84 - تۇەن - مەيدان مېھمانخانىسى	1982	8	ئىككى قەۋەتلىك خىش - بېتون	582
	26	ئوبلاستلىق، شەھەرلىك بانكا بىرلەشمە بىناسى	1982	45.7	تۆت قەۋەتلىك خىش - بېتون	3598
	27	ئوبلاستلىق 1 - ئوتتۇرا مەكتەپ ئوقۇتۇش بىناسى	1982	29	ئۈچ قەۋەتلىك خىش - بېتون	2265
	28	ئوبلاستقا بىۋاستە قاراشلىق باشلانغۇچ مەكتەپ ئوقۇتۇش بىناسى	1982	29	ئۈچ قەۋەتلىك خىش - بېتون	2266
	29	ئوبلاستلىق سۇ ئېلېكتر ئىدارىسى ئىشخانا بىناسى	1982	27	ئۈچ قەۋەتلىك خىش - بېتون	2105
	30	ئوبلاستلىق تەمىنات سودا كوپراتىپى ماگىزىنى	1982	25	تۆت قەۋەتلىك خىش - بېتون	1966
	31	ئوبلاستلىق پارتكوم پارخانىسى	1982	1.9	ئىككى قەۋەتلىك خىش - بېتون	149
	32	ئوبلاستلىق خەلق قۇرۇلتىيى دائىمىي كومىتىتى بىرلەشمە بىناسى	1982	44	تۆت قەۋەتلىك خىش - بېتون	3416
	33	ئوبلاستلىق ئېلېكتر شىركىتى ئىشخانا بىناسى	1982	4.8	ئىككى قەۋەتلىك خىش - بېتون	376
	34	ئوبلاستلىق سۇ رايى تەكشۇرۇش ئەترىتى ئىشخانا بىناسى	1982	3.7	ئىككى قەۋەتلىك خىش - بېتون	294
	35	شەھەرلىك دېھقانچىلىق تېخنىكا كېڭەيتىش پونكىتى ئىشخانا بىناسى	1982	13	ئۈچ قەۋەتلىك خىش - بېتون	1006
	36	شەھەرلىك 2 - ئوتتۇرا مەكتەپ ئوقۇتۇش بىناسى	1982	41.8	ئۈچ قەۋەتلىك خىش - بېتون	3220
	37	ئوبلاستلىق تەمىنات - سودا كوپراتىپى ماگىزىنى	1983	25.5	ئۈچ قەۋەتلىك خىش - بېتون	1966
	38	ئوبلاستلىق مېھمانخانا	1983	36.3	ئۈچ قەۋەتلىك خىش - بېتون	2843
	39	ئوبلاستلىق تەمىنات - سودا كوپراتىپى ئىشخانا بىناسى	1983	24.9	ئۈچ قەۋەتلىك خىش - بېتون	1916
	40	ئوبلاستلىق تاشقى سودا ئىدارىسى ئىشخانا بىناسى	1983	21	ئۈچ قەۋەتلىك خىش - بېتون	1635
	41	ئوبلاستلىق پارتكوم كۇلۇبى	1983	8.8	ئىككى قەۋەتلىك خىش - بېتون	678
	42	ئوبلاستلىق سودا ئىدارىسى ئىشخانا بىناسى	1983	3	ئۈچ قەۋەتلىك خىش - بېتون	242

ئومۇم ئۈچۈن ئىشلىتىلىدىغان بىنالار	43	ئوبلاستلىق سودا ئىدارىسى ماشىنا قويۇش ئۆيى	1983	3	ئىككى قەۋەتلىك خىش - بېتون	242
	44	ئوبلاستلىق دوختۇرخانا دېزىنفېكسىيە ئۆيى	1983	2.8	ئىككى قەۋەتلىك خىش - بېتون	290
	45	ئوبلاستلىق دېھقانچىلىق ئىدارىسى ئىشخانا بىناسى	1983	24.5	ئۈچ قەۋەتلىك خىش - بېتون	1816
	46	ئوبلاستلىق 5 - ئوتتۇرا مەكتەپ ئوقۇتۇش بىناسى	1983	24	تۆت قەۋەتلىك خىش - بېتون	2260
	47	ئوبلاستلىق باج ئىدارىسى ئىشخانا بىناسى (ھازىر سەنتەي ئورمانچىلىق مەيدانى ئىشلىتىۋاتىدۇ)	1983	5	ئىككى قەۋەتلىك خىش - بېتون	395
	48	ئوبلاستلىق مەدەنىيەت - مائارىپ ئىدارىسى ئوقۇتۇش بىناسى	1983	9.6	ئىككى قەۋەتلىك خىش - بېتون	740
	49	ئوبلاستلىق مەدەنىيەت يۇرتى كۆرگەزمە زالى	1983	32.6	ئۈچ قەۋەتلىك خىش - بېتون	2552
	50	ئوبلاستلىق يىغىۋېلىش پونكىتى ئونۋېرسال بىناسى	1983	3.5	ئىككى قەۋەتلىك خىش - بېتون	276
	51	ئوبلاستلىق 6 - ئوتتۇرا مەكتەپ ئوقۇتۇش بىناسى	1983	19.6	ئۈچ قەۋەتلىك خىش - بېتون	1515
	52	ئوبلاستلىق سۇ ئېلېكتر ئىدارىسى ئامبىرى	1983	2.7	ئىككى قەۋەتلىك خىش - بېتون	211
	53	يېزا ئىگىلىك 5 - شى تەكشۇرۇش ئەترىتى ئىشخانا بىناسى	1983	27	تۆت قەۋەتلىك خىش - بېتون	1462
	54	يېزا ئىگىلىك 5 - شى دوختۇرخانىسى دورا ياساش ئۆيى	1983	3.59	ئۈچ قەۋەتلىك خىش - بېتون	276
	55	ئوبلاستلىق پارتىيە مەكتىپى ئوقۇتۇش بىناسى (ئىككى كورپۇس)	1983	100	تۆت قەۋەتلىك خىش - بېتون	5966
	56	يېزا ئىگىلىك 5 - شى پارتىيە مەكتىپى ئوقۇتۇش بىناسى	1983	64.6	تۆت قەۋەتلىك خىش - بېتون	2809
	57	شەھەرلىك ئۇن - ياغ زاۋۇتى ئىشخانا بىناسى	1983	18	ئۈچ قەۋەتلىك خىش - بېتون	1395
	58	شەھەرلىك رادىئو ئۇزېلى ئىشخانا بىناسى	1983	13	ئۈچ قەۋەتلىك خىش - بېتون	1019
	59	شەھەرلىك خەلق بانكىسى «بېيجىڭ» كوچىسى تىجارەت ئورنى	1983	9	ئىككى قەۋەتلىك خىش - بېتون	692
	60	شەھەرلىك كىنو شىركىتى ئىشخانا بىناسى	1983	6.9	ئىككى قەۋەتلىك خىش - بېتون	531
	61	شەھەرلىك پاختا - چىگە شىركىتى تايلاش ئۆيى	1983	4.7	ئىككى قەۋەتلىك خىش - بېتون	376
	62	ئوبلاستلىق ئاشلىق ئىدارىسى ئىشخانا بىناسى	1984	35.5	ئۈچ قەۋەتلىك خىش - بېتون	2732
	63	ئوبلاستلىق 2 - ئوتتۇرا مەكتەپ ئوقۇتۇش، تەجرىبە بىناسى	1984	9.9	ئىككى قەۋەتلىك خىش - بېتون	763
	64	ئوبلاستلىق جامائەت خەۋپسىزلىكى ئىدارىسى ئىشخانا بىناسى	1984	55.9	تۆت قەۋەتلىك خىش - بېتون	2153
	65	ئوبلاستلىق دوختۇرخانا ئامبۇلاتورىيىسى	1984	31	ئۈچ قەۋەتلىك خىش - بېتون	2412
	66	ئوبلاستلىق بىناكارلىق شىركىتى ئىشخانا بىناسى	1984	16	ئىككى قەۋەتلىك خىش - بېتون.	1247
	67	ئوبلاستلىق ماددى ئەشيا بىلەن تەمىنلەش پونكىتى ئىشخانا بىناسى	1984	21	ئۈچ قەۋەتلىك خىش - بېتون	1647
	68	ئوبلاستلىق موڭغۇل دوختۇرخانىسى بىناسى	1984	27	ئىككى قەۋەتلىك خىش - بېتون	2086
	69	ئوبلاستلىق قۇرۇلۇش بانكىسى ئىشخانا بىناسى	1984	8.5	ئۈچ قەۋەتلىك خىش - بېتون	658
	70	ئوبلاستلىق ئىشچىلار مەدەنىيەت سارىيى كۆرگەزمىخانىسى	1984	11.3	ئۈچ قەۋەتلىك خىش - بېتون	874
	71	ئوبلاستلىق خەلق بانكىسى ئىشخانا بىناسى ۋە ماشىنا قويۇش ئۆيى	1984	6.6	ئىككى قەۋەتلىك خىش - بېتون	522
	72	يېزا ئىگىلىك 5 - شى ئورگىنى ئىشخانىسى	1984		بەش قەۋەتلىك خىش - بېتون	4178
	73	شۆبە ھەربىي رايون ئىشخانا بىناسى	1984		تۆت قەۋەتلىك خىش - بېتون	2209

ئومۇم ئۆيجۇن ئىشلىتىلمەيدىغان بىنالار	74	ئوبلاستلىق پوچتا - تېلېگراف ئىدارىسى ئامبىرى	1984	3	ئىككى قەۋەتلىك خىش - بېتون	537
	75	ئوبلاستلىق كۆن - خۇرۇم زاۋۇتى	1984	6.8	ئىككى قەۋەتلىك خىش - بېتون	524
	76	شەھەرلىك ئاشلىق ئىدارىسى ئىشخانا بىناسى	1984	29.5	ئۈچ قەۋەتلىك خىش - بېتون	2272
	77	شەھەرلىك چوڭ ئاشلىق ئامبىرى ئىشخانا بىناسى	1984	6	ئىككى قەۋەتلىك خىش - بېتون	521
	78	شەھەرلىك يۇقۇملۇق كېسەللىكلەرنىڭ ئالدىنى ئېلىش پونكتى ئىشخانا بىناسى	1984	20	تۆت قەۋەتلىك خىش - بېتون	1598
	79	بازارلىق پارتكوم رېمونتخانىسى	1984	4	ئىككى قەۋەتلىك خىش - بېتون	309
	80	خارتوراگ ئورمانچىلىق مەيدانى مېھمانخانىسى	1985	9	ئىككى قەۋەتلىك خىش - بېتون	699
	81	ئوبلاستلىق مال دوختۇرلۇق پونكتى تەجرىبىخانىسى	1985	25	ئىككى قەۋەتلىك خىش - بېتون	1980
	82	ئوبلاستلىق شان - شەرەپ سانالورىيىسى	1985	8.6	ئىككى قەۋەتلىك خىش - بېتون	662
	83	ئوبلاستلىق خەلق مۇكۇمىتىنىڭ ماشىنا قويۇش ئۆيى	1985	10	ئىككى قەۋەتلىك خىش - بېتون	797
	84	ئوبلاستلىق باج ئىدارىسى ئىشخانا بىناسى	1985		تۆت قەۋەتلىك خىش - بېتون	697
	85	ئوبلاستلىق مۇكۇمەتنىڭ ماشىنا قويۇش ئۆيى	1985	10	ئىككى قەۋەتلىك خىش - بېتون	797
	86	گېزىتخانىنىڭ ئىشخانا بىناسى	1985	35.1	بەش قەۋەتلىك خىش - بېتون	2700
	87	يېزا ئىگىلىك 5 - شى تىرانسپورت شىركىتى ئىشخانا بىناسى	1985		ئىككى قەۋەتلىك خىش - بېتون	
	88	يېزا ئىگىلىك 5 - شى كىنوخانىسى ماگېزىنى	1985	41	ئىككى قەۋەتلىك خىش - بېتون	1624
	89	يېزا ئىگىلىك 5 - شى ماشىنا قويۇش ئۆيى	1985	27	ئىككى قەۋەتلىك خىش - بېتون	1253
	90	يېزا ئىگىلىك 5 - شى مېھمانخانىسى	1985	58	ئۈچ قەۋەتلىك خىش - بېتون	2453
	91	يېزا - ئىگىلىك 5 - شى بىناكارلىق شىركىتى ئىشخانا بىناسى	1985	41	ئۈچ قەۋەتلىك خىش - بېتون	1982
	92	يېزا ئىگىلىك 5 - شى سېمونت زاۋۇتى ئىشخانا بىناسى	1985	29	ئىككى قەۋەتلىك خىش - بېتون	1611
	93	شەھەرلىك مۇكۇمەت مېھمانخانىسى	1985	17.6	ئىككى قەۋەتلىك خىش - بېتون	730
	94	شەھەرلىك دوختۇرخانا دورا ياساش ئۆيى	1985	10.1	ئۈچ قەۋەتلىك خىش - بېتون	778
		جەمئىي				145496

ئولتۇراق ئۆي بىناسى	1	ئوبلاستلىق خەلق مۇكۇمىتى ياتاق بىناسى	1980	13	ئىككى قەۋەتلىك خىش - بېتون	1061
	2	ئوبلاستلىق خەلق مۇكۇمىتى ياتاق بىناسى	1980	3	ئىككى قەۋەتلىك خىش - بېتون	248
	3	ئوبلاستلىق پارتكوم ياتاق بىناسى	1980	8.5	ئىككى قەۋەتلىك خىش - بېتون	658
	4	ئوبلاستلىق بىناكارلىق شىركىتى ياتاق بىناسى	1980	14	ئىككى قەۋەتلىك خىش - بېتون	926
	5	ئوبلاستلىق بىناكارلىق شىركىتى ياتاق بىناسى	1980	14	ئىككى قەۋەتلىك خىش - بېتون	926
	6	ئوبلاستلىق بىناكارلىق شىركىتى ياتاق بىناسى	1980	13.9	ئىككى قەۋەتلىك خىش - بېتون	1097
	7	ئوبلاستلىق پارتكوم ياتاق بىناسى	1981	8.5	ئىككى قەۋەتلىك خىش - بېتون	658
	8	ئوبلاستلىق 2 - ئوتتۇرا مەكتەپ ياتاق بىناسى	1981	22	ئىككى قەۋەتلىك خىش - بېتون	1704
	9	ئوبلاستلىق سودا ئىدارىسى ياتاق بىناسى	1981	53	تۆت قەۋەتلىك خىش - بېتون	4127
	10	ئوبلاستلىق بىناكارلىق شىركىتى ياتاق بىناسى	1981	14	ئىككى قەۋەتلىك خىش - بېتون	926

11	شەھەرلىك خەلق ھۆكۈمىتى ياتاق بىناسى	1981	7.8	ئىككى قەۋەتلىك خىش - بېتون	617
12	شەھەرلىك پارتكوم ياتاق بىناسى	1981	7.8	ئىككى قەۋەتلىك خىش - بېتون	617
13	ئوبلاستلىق خەلق ھۆكۈمىتى ياتاق بىناسى	1982	7.4	ئىككى قەۋەتلىك خىش - بېتون	575
14	ئوبلاستلىق خەلق ھۆكۈمىتى ياتاق بىناسى	1982	6.9	ئىككى قەۋەتلىك خىش - بېتون	575
15	ئوبلاستلىق پارتكوم ياتاق بىناسى	1982	10.5	ئىككى قەۋەتلىك خىش - بېتون	830
16	ئوبلاستلىق خەلق بانكىسى ياتاق بىناسى	1982	6.7	ئىككى قەۋەتلىك خىش - بېتون	517
17	ئوبلاستلىق جامائەت خەۋپسىزلىكى ياتاق بىناسى	1982		ئىككى قەۋەتلىك خىش - بېتون	377
18	شەھەرلىك خەلق بانكىسى ياتاق بىناسى	1982	10	ئىككى قەۋەتلىك خىش - بېتون	794
19	شەھەرلىك خەلق بانكىسى ياتاق بىناسى	1982	10.6	ئىككى قەۋەتلىك خىش - بېتون	818
20	شەھەرلىك 2 - ئوتتۇرا مەكتەپ ياتاق بىناسى	1982	6.9	ئىككى قەۋەتلىك خىش - بېتون	532
21	يېزا ئىگىلىك 5 - شى باشقۇرۇش بۆلۈمى ياتاق بىناسى (ئىككى كورپۇس)	1982	6.9	ئىككى قەۋەتلىك خىش - بېتون	1274
22	يېزا ئىگىلىك 5 - شى ياتاق بىناسى	1982		ئىككى قەۋەتلىك خىش - بېتون	494
23	ئوبلاستلىق خەلق ھۆكۈمىتى ياتاق بىناسى	1983	21.5	ئۈچ قەۋەتلىك خىش - بېتون	1656
24	ئوبلاستلىق يىمەكلىك شىركىتى ياتاق بىناسى	1983	7.5	ئىككى قەۋەتلىك خىش - بېتون	584
25	ئوبلاستلىق يىمەكلىك شىركىتى ياتاق بىناسى	1983	4.7	ئىككى قەۋەتلىك خىش - بېتون	368
26	ئوبلاستلىق پارتكوم ياتاق بىناسى	1983	9.7	ئىككى قەۋەتلىك خىش - بېتون	751
27	ئوبلاستلىق شىفەن مەكتەپ ياتاق بىناسى	1983	15	ئىككى قەۋەتلىك خىش - بېتون	766
28	ئوبلاستلىق 1 - ئوتتۇرا مەكتەپ ياتاق بىناسى	1983	8.7	ئىككى قەۋەتلىك خىش - بېتون	674
29	ئوبلاستلىق 2 - ئوتتۇرا مەكتەپ ياتاق بىناسى	1983	9.9	ئىككى قەۋەتلىك خىش - بېتون	765
30	ئوبلاستلىق خەلق بانكىسى ياتاق بىناسى	1983	7	ئىككى قەۋەتلىك خىش - بېتون	563
31	ئوبلاستلىق خەلق بانكىسى ياتاق بىناسى	1983	6.7	ئىككى قەۋەتلىك خىش - بېتون	520
32	ئوبلاستلىق 4 - ئوتتۇرا مەكتەپ ياتاق بىناسى	1983	15.7	تۆت قەۋەتلىك خىش - بېتون	1230
33	گېزىتخانا ياتاق بىناسى	1983	6.8	ئىككى قەۋەتلىك خىش - بېتون	575
34	ئوبلاستلىق خەلق قۇرۇلتىيى دائىمىي كومىتېتى ياتاق بىناسى	1983	5.6	ئىككى قەۋەتلىك خىش - بېتون	434
35	ئوبلاستلىق سىياسىي كېڭەش ياتاق بىناسى	1983	10	ئۈچ قەۋەتلىك خىش - بېتون	771
36	ئوبلاستلىق سىياسىي كېڭەش ياتاق بىناسى	1983	5	ئىككى قەۋەتلىك خىش - بېتون	408
37	ئوبلاستلىق سەھىيە ئىدارىسى ياتاق بىناسى	1983	4.9	ئۈچ قەۋەتلىك خىش - بېتون	384
38	ئوبلاستلىق تەپتىش مەھكىمىسى ياتاق بىناسى	1983	13.8	تۆت قەۋەتلىك خىش - بېتون	1084
39	ئوبلاستلىق تەمىنات - سودا كوپراتىپى ياتاق بىناسى	1983	9.5	ئىككى قەۋەتلىك خىش - بېتون	733
40	ئوبلاستلىق خەلق بانكىسى ياتاق بىناسى	1983	11.8	ئۈچ قەۋەتلىك خىش - بېتون	912
41	ئوبلاستلىق پوچتا - تېلېگراف ئىدارىسى ياتاق بىناسى	1983	16	تۆت قەۋەتلىك خىش - بېتون	1264
42	ئوبلاستلىق سەھىيە ئىدارىسى ياتاق بىناسى	1983	4.9	ئۈچ قەۋەتلىك خىش - بېتون	384

ئولتۇراق ئۆي بىناسى

43	ئوبلاستلىق 6 - ئوتتۇرا مەكتەپ ياتاق بىناسى	1983	7	ئىككى قەۋەتلىك خىش - بېتون	542	ئولتۇراق ئۆي بىناسى
44	ئوبلاستقا بېۋاستە قاراشلىق باشلانغۇچ مەكتەپ ياتاق بىناسى	1983	7	ئىككى قەۋەتلىك خىش - بېتون	555	
45	يېزا ئىگىلىك 5 - شى ئۇن زاۋۇتى ياتاق بىناسى	1983	1.1	ئىككى قەۋەتلىك خىش - بېتون	595	
46	ئوبلاستلىق تەكشۈرۈش ئەترىتى ياتاق بىناسى	1983	5.6	ئىككى قەۋەتلىك خىش - بېتون	432	
47	شەھەرلىك يېزا ئىگىلىك بانكىسى ياتاق بىناسى	1983	21	تۆت قەۋەتلىك خىش - بېتون	1652	
48	شەھەرلىك دوختۇرخانا ياتاق بىناسى	1983	6.9	ئىككى قەۋەتلىك خىش - بېتون	532	
49	شەھەرلىك سىمونت زاۋۇتى ياتاق بىناسى	1983	13	ئۈچ قەۋەتلىك خىش - بېتون	1025	
50	ئوبلاستلىق خەلق مۇزىكىسى ياتاق بىناسى	1984	12	تۆت قەۋەتلىك خىش - بېتون	928	
51	ئوبلاستلىق خەلق مۇزىكىسى ياتاق بىناسى	1984	12	تۆت قەۋەتلىك خىش - بېتون	928	
52	ئوبلاستلىق خەلق بانكىسى ياتاق بىناسى	1984	11.8	ئۈچ قەۋەتلىك خىش - بېتون	913	
53	ئوبلاستلىق دوختۇرخانا ياتاق بىناسى	1984	14.9	ئۈچ قەۋەتلىك خىش - بېتون	1152	
54	ئوبلاستلىق باج ئىدارىسى ياتاق بىناسى	1984	8.7	ئۈچ قەۋەتلىك خىش - بېتون	672	
55	ئوبلاستلىق دېھقانچىلىق ئىدارىسى ياتاق بىناسى	1984	7	ئۈچ قەۋەتلىك خىش - بېتون	434	
56	ئوبلاستلىق دېھقانچىلىق ئىدارىسى ياتاق بىناسى	1984	7	ئۈچ قەۋەتلىك خىش - بېتون	434	
57	ئوبلاستلىق قۇرۇلۇش بانكىسى ياتاق بىناسى	1984	9.1	ئۈچ قەۋەتلىك خىش - بېتون	700	
58	ئوبلاستلىق موڭغۇل دوختۇرخانىسى ياتاق بىناسى	1984	8.2	ئىككى قەۋەتلىك خىش - بېتون	649	
59	سەنئەتى ئورمانچىلىق مەيدانى ياتاق بىناسى	1984		ئۈچ قەۋەتلىك خىش - بېتون	672	
60	يېزا ئىگىلىك 5 - شى پىشقەدەم كادىرلار ئورنى ياتاق بىناسى (سەككىز كورپۈس)	1984	320	ئىككى قەۋەتلىك خىش - بېتون	15368	
61	ئوبلاستلىق شىفەن ياتاق بىناسى	1984	39	تۆت قەۋەتلىك خىش - بېتون	1123	
62	يېزا ئىگىلىك 5 - شى باشقۇرۇش بۆلۈمى ياتاق بىناسى (ئۈچ كورپۈس)	1984	177	تۆت قەۋەتلىك خىش - بېتون	9573	
63	يېزا ئىگىلىك 5 - شى باشقۇرۇش بۆلۈمى ياتاق بىناسى	1984	16	ئالتە قەۋەتلىك خىش - بېتون	866	
64	يېزا ئىگىلىك 5 - شى دوختۇرخانىسى ياتاق بىناسى	1984	37	تۆت قەۋەتلىك خىش - بېتون	1620	
65	يېزا ئىگىلىك 5 - شى ئوتتۇرا مەكتىپى ياتاق بىناسى	1984	30	تۆت قەۋەتلىك خىش - بېتون	1559	
66	يېزا ئىگىلىك 5 - شى باشلانغۇچ مەكتىپى ياتاق بىناسى	1984	15	ئالتە قەۋەتلىك خىش - بېتون	691	
67	يېزا ئىگىلىك 5 - شى سىمونت زاۋۇتى ياتاق بىناسى	1984	27	تۆت قەۋەتلىك خىش - بېتون	1382	
68	شەھەرلىك پارتكوم ياتاق بىناسى	1984	9.7	ئىككى قەۋەتلىك خىش - بېتون	750	
69	شەھەرلىك پارتكوم ياتاق بىناسى	1984	9.7	ئىككى قەۋەتلىك خىش - بېتون	750	
70	شەھەرلىك خەلق مۇزىكىسى ياتاق بىناسى	1984	17.6	تۆت قەۋەتلىك خىش - بېتون	1256	
71	ئوبلاستلىق خەلق مۇزىكىسى ياتاق بىناسى	1985	19	بەش قەۋەتلىك خىش - بېتون	1510	
72	ئوبلاستلىق سودا - سانائەت بانكىسى ياتاق بىناسى	1985	20	ئۈچ قەۋەتلىك خىش - بېتون	1608	
73	ئوبلاستلىق ئېلېكتر شىركىتى ياتاق بىناسى	1985	20.8	تۆت قەۋەتلىك خىش - بېتون	1607	
74	ئوبلاستلىق دوختۇرخانا ياتاق بىناسى	1985	15.5	ئىككى قەۋەتلىك خىش - بېتون	1198	

75	ئوبلاستلىق پارتىيە مەكتىپى ياتاق بىناسى	1985	21	ئۇچ قەۋەتلىك خىش - بېتون	927	تولۇنراق ئۇي بىناسى
76	سەنتەي ئورمانچىلىق مەيدانى ياتاق بىناسى	1985		تۆت قەۋەتلىك خىش - بېتون	697	
77	ئوبلاستلىق پارتكوم ياتاق بىناسى	1985	23	تۆت قەۋەتلىك خىش - بېتون	1800	
78	ئوبلاستلىق ئورمانچىلىق ئىدارىسى ياتاق بىناسى	1985	9.8	ئۇچ قەۋەتلىك خىش - بېتون	756	
79	تۇربا سۇيى شىركىتى ياتاق بىناسى	1985	11	تۆت قەۋەتلىك خىش - بېتون	877	
80	ئوبلاستلىق شان - شەرەپ سانا توريىسى ياتاق بىناسى	1985	8.4	ئىككى قەۋەتلىك خىش - بېتون	662	
81	ئوبلاستلىق خەلق بانكىسى ياتاق بىناسى	1985	3.5	ئىككى قەۋەتلىك خىش - بېتون	275	
82	ئوبلاستلىق ئاشلىق ئىدارىسى ياتاق بىناسى	1985	4.8	ئىككى قەۋەتلىك خىش - بېتون	374	
83	ئوبلاستلىق ئاشلىق ئىدارىسى ياتاق بىناسى	1985	18.7	ئالتە قەۋەتلىك خىش - بېتون	1440	
84	ئوبلاستلىق سۇ - ئېلېكتر ئىدارىسى ياتاق بىناسى	1985	19	ئۇچ قەۋەتلىك خىش - بېتون	1480	
85	ئوبلاستلىق يۇك توقۇمىچىلىق فابرىكىسى ياتاق بىناسى	1985	20	تۆت قەۋەتلىك خىش - بېتون	1540	
86	ئوبلاستلىق كىنو فىلىم تارقىتىش شىركىتى ياتاق بىناسى	1985	8	ئىككى قەۋەتلىك خىش - بېتون	420	
87	ئوبلاستلىق بىناكارلىق شىركىتى ياتاق بىناسى	1985	20.2	تۆت قەۋەتلىك خىش - بېتون	1557	
88	شەھەرلىك پارتكوم ياتاق بىناسى	1985	8	ئىككى قەۋەتلىك خىش - بېتون	640	
89	شەھەرلىك خەلق ھۆكۈمىتى ياتاق بىناسى	1985	19.7	تۆت قەۋەتلىك خىش - بېتون	1520	
90	شەھەرلىك 2 - ئوتتۇرا مەكتەپ ياتاق بىناسى	1985	14.4	تۆت قەۋەتلىك خىش - بېتون	1114	
91	شەھەرلىك دوختۇرخانا ياتاق بىناسى	1985	6.9	ئۇچ قەۋەتلىك خىش - بېتون	532	
92	شەھەرلىك خەلق ھۆكۈمىتى ياتاق بىناسى	1985	19.7	تۆت قەۋەتلىك خىش - بېتون	1520	
	جەمئىي				106978	

Ⅱ باب

دېھقانچىلىق

بورتالادا سۇك، يۇەن سۇلالىلىرى دەۋرلىرىدىلا خېلى كۆپ بۇغداي ۋە شال تېرىلغان بولۇپ، دېھقانچىلىق خېلى كۆلەمگە ئىگە بولغانىدى. چىڭ سۇلالىسىنىڭ يۆڭجېڭ 5 - يىلى (1727 - يىلى) نىڭ ئالدى كەينىدە موڭغۇللارنىڭ سەرداري سېۋۈن ئارۇبدان ئاتا - بالا ئىككىسى دېھقانچىلىقنى راۋاجلاندۇرۇشنى تەشەببۇس قىلدى، ئۇلار جەنۇبىي شىنجاڭدىن ئۇيغۇرلارنى جۇڭغارىيەگە تېرىقچىلىق قىلىشقا مەجبۇرىي ئېلىپ كەلگەندىن باشقا، دېھقانچىلىق قىلىشنى خالايدىغان جۇڭغارلارغىمۇ ئىلھام بەردى. چېيەنلۇڭ 27 - يىلى (1762 - يىلى) گەنسۇ، شەنشى، خۇبېي قاتارلىق جايلاردىن بىر تۇركۇم خەنزۇلار بورتالاغا كۆچۈپ كېلىپ، دۆلەت زېمىنىدا تېرىقچىلىق

قىلدى. چېيەنلۇك 29 - يىلى (1764 - يىلى) ئىلى جاڭجۇنى مىڭبۆرۈي 2 - قېتىمدا 500 نەپەر چاخار ئەمەلدار - ئەسكەر ئىچىدىن 167 كىشىنى تارباغاتايدا تۇرغۇزغاندىن باشقا، قالغان ئەسكەرلەرنى خاپتاغاي ۋە بورتالا دەريالىرى ئەتراپىدا بوز يەر ئۆزلەشتۈرۈشكە ئورۇنلاشتۇردى. گۈاڭشۇ 4 - يىلى (1878 - يىلى) چاخارلارنىڭ لەشكەر بېشى ئامبىلى كارماڭنا ۋەزىپىگە ئولتۇرغان مەزگىلدە، دايىڭچەن (ھازىرقى بورتالا شەھىرى) دە پائال تۇرۇپ گازارما قۇرۇپ، تېرىلغۇ ئۇلىغى ۋە يېزا ئىگىلىك سايمانلىرىنى سېتىۋالدى، سۇ ئىنشائاتى ئېلىپ باردى ۋە بوز يەر ئېچىپ تېرىقچىلىق قىلدى. ئۇ، چارروسىيىگە قارشى ئۇرۇشتا بورتالادىكى ھەر مىللەت خەلقىگە باشلامچىلىق قىلىپ، «ھەربىيلەر ئۇچۇن ئاشلىق ئىشلەپچىقىرىش، مول ھوسۇل ئېلىشتا كۈچ چىقىرىش» جەھەتتە تۆھپە قوشقانلىقى ئۈچۈن، گۈاڭشۇ 7 - يىلى (1881 - يىلى) 2 - ئاينىڭ 20 - كۈنى چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتى ئۇنىڭغا ئالاھىدە «يۇشۇ» مەرتىۋىسىنى ۋە رەسمىي ھالدا، لەشكەر بېشى ئامباللىق مۇھىرىنى بەرگەن. گۈاڭشۇ 5 - يىلى (1879 - يىلى) بايىر، قاۋان قاتارلىقلار موڭغۇل، شىبەلەرگە باشلامچىلىق قىلىپ (ھەر بىر ئائىلە بىردىن ئەمگەك كۈچى چىقىرىپ) شاربوغ ئۆستىگىنى بىرلىكتە چاپتى، شۇنىڭدىن باشلاپ دېھقانچىلىق كۆلىمى خېلى كېڭەيدى. مىنگونىڭ 24 - يىلى (1935 - يىلى) شەھەردىكى دايىڭچەن، شاربوغ، ۋە جياخېزىدىن ئىبارەت ئۈچ يېزىدا جەمئىي 273 دېھقان ئائىلىسى، 15 مىڭ 274 مو تېرىلغۇ يەر بار ئىدى، بۇ يەرلەر يېرىمى تېرىلىپ، يېرىمى دەم ئالدۇرۇلىدىغان يەرلەر ئىدى، بۇنىڭ ئىچىدە ئۆزلەشكەن يەر 7200 مودىن كۆپرەك ئىدى. 500 مودىن كۆپ يەر تېرىيدىغان ئائىلە ئۈچ، 100 مودىن كۆپ يەر تېرىيدىغان ئائىلە 31 ئىدى، قالغان ئائىلىلەر نەچچە ئون مو ياكى ئون نەچچە مو يەر تېرىيەتتى. گەرچە ھۆكۈمەتكە تەۋە ئېچىلمىغان بوز يەرلەر بار بولسىمۇ، لېكىن چاخار ئوڭ قانات موڭغۇللىرى كۆچمە چارۋىچىلىق بىلەن شۇغۇللىنىدىغان يەرلەرنى ئېچىش قولايسىز ئىدى. نوپۇسنىڭ كۆپىيىشىگە ئەگىشىپ، ئۆزلەشتۈرۈلگەن بوز يەرلەر تېرىقچىلىق قىلىشقا يەتمىگەچكە، بەزى دېھقانلار دائىم موڭغۇل چارۋىچىلار بىلەن ئورتاقلىشىپ ئۇلار كۆچمە چارۋىچىلىق قىلىدىغان يەرلەرنى تېرىدى.

بورتالانىڭ دېھقانچىلىق تارىخى ئۇزۇن بولسىمۇ، ئىشلەپچىقىرىش قورال - سايمانلىرىنىڭ قالاقلىقى، تېرىقچىلىق قىلىش ئۇسۇلىنىڭ قوپال بولۇشى، ئۇنىڭ ئۈستىگە ئېكسپىلاتاتسىيە تۈزۈمىنىڭ چەكلىمىسى تۈپەيلىدىن، دېھقانچىلىقنىڭ تەرەققىياتى ئىنتايىن ئاستا بولدى. 1949 - يىلغا كەلگەندە ئومۇمىي تېرىلغۇ كۆلىمى 77 مىڭ 900 موغا، ئومۇمىي ئاشلىق 4 مىليون 10 مىڭ كىلوگرامغا، ئومۇمىي پاختا 7000 كىلوگرامغا، ئومۇمىي ياغلىق دان 125 مىڭ 500 كىلوگرامغا يەتتى.

1951 - يىلى ئىجارە ھەققىنى كېمەيتىپ، زومىگەرلەرگە قارشى تۇرۇش ھەرىكىتى قانات يايدۇرۇلدى، 1952 - يىل 11 - ئايدا يەر ئىسلاھاتى ئېلىپ بېرىلىپ، ئېكسپىلاتاتسىيە تۈزۈمى بىت - چىت قىلىنىپ، دېھقانلارنىڭ ئىشلەپچىقىرىش ئاكتىپچىللىقى قوزغىتىلدى. جۇڭگو كوممۇنىستىك پارتىيىسىنىڭ بورتالادىكى يەرلىك تەشكىلاتلىرى يېزا ئىگىلىكىدە ھەمكارلىشىش - كوپراتسىيىلىشىش ھەرىكىتىگە بولغان رەھبەرلىكىنى كۈچەيتىپ، دېھقانلارنى ھەمكارلىق گۇرۇپپىسى، باشلانغۇچ يېزا ئىگىلىك كوپراتىپى، ئالىي يېزا ئىگىلىك كوپراتىپى ئارقىلىق سوتسىيالىزم يولىغا مېڭىشقا تەدرىجىي يېتەكلىدى، بۇنىڭ بىلەن يېزا ئىگىلىكى خېلى تېز تەرەققىي قىلدى. 1958 - يىل 9 - ئايدا خەلق گۈڭشىسى قۇرۇلدى. 1978 - يىل 12 - ئايدىكى پارتىيە 11 - نۆۋەتلىك مەركىزىي كومىتېتى 3 - ئومۇمىي يىغىنىدىن كېيىن، مەھسۇلاتقا بىرلەشتۈرۈپ ئائىلىلەرگە ھۆددىگە بېرىش مەسئۇلىيىتى تۈزۈمى تەدرىجىي يولغا قويۇلدى.

بورتالا شەھىرىنىڭ دېھقانچىلىقىدا ئاشلىق، كېۋەز، ياغلىق دان زىرائەتلىرى ئاساس قىلىنىدۇ. ئىشلەپچىقىرىش مۇناسىۋەتلىرى ئۆزگەرتىلىش بىلەن بىللە، كەڭ كۆلەملىك ئېتىز - ئېرىق، سۇ ئىنشائاتى ئاساسىي قۇرۇلۇشى ئېلىپ بېرىلىپ، تېرىلغۇ كۆلىمى ئۈزلۈكسىز كېڭەيتىلدى. يېزا ئىگىلىك ماشىنىلىرى قاتارلىق جەھەتلەرگە كۆپلەپ مەبلەغ سېلىندى. زىرائەتلەرنىڭ ئورۇنلاشتۇرۇلۇشىنى تەڭشەش، تېرىقچىلىق

توزۇمىنى ياخشىلاش، ئەلا سورتلارنى كەلتۈرۈش ۋە كېڭەيتىش، تۈپراقنى ياخشىلاش، كېسەللىك ۋە زىياندىاش ھاشاراتلار زىياندىاشلىقىنىڭ ئالدىنى ئېلىش جەھەتتە بىر قاتار ئۈنۈملۈك تەدبىرلەر قوللىنىلدى، بۇنىڭ بىلەن دېھقانچىلىق خېلى تېز تەرەققىي قىلدى. 1985 ۔ يىلى ئېلىنغان ئومۇمىي ئاشلىق 38 مىليون 459 مىڭ كىلوگرامغا، پاختا 2 مىليون 71 مىڭ كىلوگرامغا، ياغلىق دان 4 مىليون 902 مىڭ 500 كىلوگرامغا يەتتى.

§ 1. ئاپپاراتلار

1. مەمۇرىي ئاپپاراتلار

مىنگونىڭ 26 ۔ يىلى (1937 ۔ يىلى) دېھقانلار ئۈيۈشمىسى قۇرۇلدى، ئۇ، دېھقانچىلىققا يېتەكچىلىك قىلدى.

مىنگونىڭ 31 ۔ يىلى (1942 ۔ يىلى) ناھىيىلىك ھۆكۈمەت قۇرۇلۇش بۆلۈمى تەسىس قىلدى، يۇەن پۈگو بۆلۈم باشلىقى، ئىبراھىم دېھقانچىلىق يېتەكچىسى، ھوشۇر چارۋىچىلىق يېتەكچىسى، كەندى ياردەمچى مال دوختۇرى بولدى، يەنە بىر سەھىيە خادىمى، بىر قارا خىزمەتچى بولۇپ جەمئىي ئالتە كىشى بار ئىدى. مىنگونىڭ 32 ۔ يىلى (1943 ۔ يىلى) ۋاڭ چېڭجۇ قۇرۇلۇش بۆلۈمىنىڭ باشلىقى، غېنى غوجا دېھقانچىلىق يېتەكچىسى بولدى. مىنگونىڭ 34 ۔ يىلى (1945 ۔ يىلى) يەر بۆلۈمى تەسىس قىلىندى، ئابلا بۆلۈم باشلىقى بولدى. ياندۇرقى يىلى يەر ۔ سۇچىلىق بۆلۈمى تەسىس قىلىندى، غېنى غوجا بۆلۈم باشلىقلىقىنى قوشۇمچە ئۈستىگە ئالدى، شۇ يىلى 12 ۔ ئايدا نەجمىدىن بۆلۈم باشلىقى بولدى. مىنگونىڭ 36 ۔ يىلى (1947 ۔ يىلى) 1 ۔ ئايدا ئاتاۋۇللا بۆلۈم باشلىقى بولدى. مىنگونىڭ 37 ۔ يىلى (1948 ۔ يىلى) ناھىيىلىك دېھقانچىلىق خىزمىتى كومىتېتى قۇرۇلدى.

1952 ۔ يىل 1 ۔ ئايدا ناھىيىلىك خەلق ھۆكۈمىتى قۇرۇلۇش بۆلۈمى تەسىس قىلدى، بۇ بۆلۈم دېھقانچىلىق، چارۋىچىلىق، ئورمانچىلىق، سۇ ئىنشائاتى خىزمىتىنى ئاساسلىق باشقۇردى. 1958 ۔ يىل 7 ۔ ئايدا بورتالادىكى ناھىيە دەرىجىلىك مەمۇرىي ئاپپاراتلار ئەمەلدىن قالدۇرۇلغاندا، يېزا ئىگىلىكىنى ئوبلاست بىۋاستە باشقۇردى. 1962 ۔ يىل 11 ۔ ئايدا بورتالادىكى ناھىيە دەرىجىلىك ئاپپاراتلار ئەسلىگە كەلتۈرۈلگەندە دېھقانچىلىق، ئورمانچىلىق، چارۋىچىلىق بۆلۈمى تەسىس قىلىندى، بۇ بۆلۈمگە يەتتە كادىر سەپلەندى، بۇ بۆلۈم دېھقانچىلىق، چارۋىچىلىق، ئورمانچىلىق، يېزا ئىگىلىك ماشىنىلىرى قاتارلىق خىزمەتلەرنى ئاساسلىق باشقۇردى. 1967 ۔ يىل 5 ۔ ئاينىڭ 15 ۔ كۈنى خەلق قوراللىق بۆلۈمىدە ئىشلەپچىقىرىش ئىشخانىسى قۇرۇلدى، ئۇ، دېھقانچىلىق ۔ چارۋىچىلىقنى باشقۇردى. 1969 ۔ يىل 4 ۔ ئايدا ناھىيىلىك ئىنقىلابىي كومىتېتى قۇرۇلدى، ئىشلەپچىقىرىشقا قوماندانلىق قىلىش گۇرۇپپىسى قارىمىقىدا دېھقانچىلىق، چارۋىچىلىق گۇرۇپپىسى تەسىس قىلىندى. 1971 ۔ يىل 3 ۔ ئايدا دېھقانچىلىق، چارۋىچىلىق گۇرۇپپىسى بىلەن دېھقانچىلىق، چارۋىچىلىق مۇلازىمەت پونكتى بىرلەشتۈرۈلۈپ دېھقانچىلىق ۔ چارۋىچىلىق ئىدارىسى قۇرۇلدى، ئۇنىڭ قارىمىقىدا دېھقانچىلىق گۇرۇپپىسى، چارۋىچىلىق گۇرۇپپىسى، ئورمانچىلىق گۇرۇپپىسى، سۇچىلىق گۇرۇپپىسى؛ يېزا ئىگىلىك ماشىنىلىرى گۇرۇپپىسى، ئىش بېجىرىش گۇرۇپپىسى تەسىس قىلىندى. 1974 ۔ يىل 6 ۔ ئايدا يېزا ئىگىلىك ماشىنىلىرى گۇرۇپپىسى، سۇچىلىق گۇرۇپپىسى دېھقانچىلىق ۔ چارۋىچىلىق ئىدارىسىدىن ئايرىلىپ چىقتى. 1976 ۔ يىل 11 ۔ ئايدا دېھقانچىلىق ۔ چارۋىچىلىق ئىدارىسىدىن چارۋىچىلىق گۇرۇپپىسى ئايرىلىپ چىقىپ كەتتى، بۇنىڭ بىلەن بۇ ئىدارە دېھقانچىلىق ۔ ئورمانچىلىق

ئىدارىسى دەپ ئاتالدى. 1982 - يىل 1 - ئايدا دېھقانچىلىق - ئورمانچىلىق ئىدارىسى دېھقانچىلىق - ئورمانچىلىق بۆلۈمىگە ئۆزگەرتىلدى. 1984 - يىل 1 - ئايدا دېھقانچىلىق - ئورمانچىلىق بۆلۈمى دېھقانچىلىق - ئورمانچىلىق ئىدارىسىگە ئۆزگەرتىلدى. 1984 - يىل 11 - ئايدا ئورمانچىلىق گۈزۈپپىسى ئايرىلىپ چىققاندىن كېيىن دېھقانچىلىق ئىدارىسى دەپ ئاتالدى. 1985 - يىل 9 - ئايدا ناھىيىلىك دېھقانچىلىق ئىدارىسى شەھەرلىك دېھقانچىلىق ئىدارىسىغا ئۆزگەرتىلدى. ئىدارىدە 21 ئىشچى - خىزمەتچى بار، بۇنىڭ ئىچىدە مەمۇرىي شتاتتىكى خادىم يەتتە، كەسپىي شتاتتىكى خادىم توققۇز، ۋاقىتلىق ئىشچى بەش.

دېھقانچىلىق ئىدارىسىنىڭ (بۆلۈمىنىڭ) رەھبەرلىرى

ئىقتىساد 2 — 1

ئىسىم - فامىلىسى	جىنسى	مىللىتى	ۋەزىپىسى	ۋەزىپە ئۆتىگەن مۇددىتى	ئىزاھات
پورۋە	ئەر	موڭغۇل	بۆلۈم باشلىقى	1951 —1952	
مەمەت ھاجى- يېۋ			مۇئاۋىن بۆلۈم باشلىقى	1953 . 3 — 1954	
بادمارا	ئەر	موڭغۇل	بۆلۈم باشلىقى	1954 . 3 — 1956	
تاجاخۇن ئەمەت			مۇئاۋىن بۆلۈم باشلىقى	1956 . 8 — 1957 . 4	
ئابلەت تاھىر			مۇئاۋىن بۆلۈم باشلىقى	1950 . 10 — 1958 . 6	
شېك پىيرۇك	ئەر	خەنزۇ	بۆلۈم باشلىقى	1962 . 10 — 1964 . 1	
مۇتەللىپ رو- زى			مۇئاۋىن بۆلۈم باشلىقى	1962 . 10 —	
ياقۇپ سەپەر	ئەر	تاجىك	مۇئاۋىن بۆلۈم باشلىقى	1962 . 12 — 1964	
داشا	ئەر	موڭغۇل	مۇئاۋىن بۆلۈم باشلىقى	1963 — 1966 . 5	
يۇنۇس ئىلى			بۆلۈم باشلىقى، مۇئاۋىن گۈرۈپپا باشلىقى، مۇئاۋىن ئىدارە باشلىقى	1964 . 5 — 1971 . 3	1970 - يىل 9 - ئايدا مۇئاۋىن گۈرۈپپا باشلىقى 1971 - يىل 3 - ئايدا مۇئاۋىن ئىدارە باشلىقى بولغان.
تۇ چىنفۇ	ئەر	خەنزۇ	گۈرۈپپا باشلىقى	1970 . 9 — 1974 . 6	
			ئىدارە باشلىقى	1976 . 11 — 1982	
پاگىۋا	ئەر	موڭغۇل	مۇئاۋىن گۈرۈپپا باشلىقى، مۇئاۋىن ئىدارە باشلىقى	1970 . 9 — 1976 . 11	1971 - يىل 3 - ئايدا مۇئاۋىن ئىدارە باشلىقى بولغان
يۇدىجاپ	ئەر	موڭغۇل	مۇئاۋىن گۈرۈپپا باشلىقى	1970 . 11 — 1971 . 3	
دۇك زېڭخۇي	ئەر	خەنزۇ	مەسئۇل خادىم	1971 . 3 — 1972 . 10	
ۋاك شۇڭبن	ئەر	خەنزۇ	ئىدارە باشلىقى	1972 . 10 — 1975 . 6	
بۇرىن	ئەر	موڭغۇل	مۇئاۋىن ئىدارە باشلىقى	1972 . 10 — 1973 . 7	
بومبە	ئەر	موڭغۇل	مۇئاۋىن ئىدارە باشلىقى	1976 . 11 — 1984 . 6	1982 - يىلى خىزمەتتىن رېياسەتچىلىك قىلغان
روزى نۇر			مۇئاۋىن ئىدارە باشلىقى	1979 . 9 — 1981 . 5	
لى كەيمىن	ئەر	خەنزۇ	مۇئاۋىن ئىدارە باشلىقى	1980 . 6 —	
ياك پىنشەي	ئەر	خەنزۇ	مۇئاۋىن ئىدارە باشلىقى، ئىدارە باشلىقى	1981 . 6 —	1984 - يىل 11 - ئايدا ئىدارە باشلىقى بولغان
مۇللاربېيىم سەيدىن			مۇئاۋىن ئىدارە باشلىقى	1984 . 11 —	

2. كەسپىي ئاپپاراتلار

1) دېھقانچىلىق تارماق ئورنى

مىنگونىڭ 29 ـ يىلى (1940 ـ يىلى) 7 ـ ئايدا بورتالادا دېھقانچىلىق تارماق ئورنى تەسىس قىلىنىپ، بىر دېھقانچىلىق يېتەكچىسى سەپلەندى.

2) دېھقانچىلىق تېخنىكىسىنى كېڭەيتىش پونكتى

1954 ـ يىل 12 ـ ئايدا بورتالا ناھىيىلىك دېھقانچىلىق تېخنىكىسىنى كېڭەيتىش پونكتى قۇرۇلدى، نېۋ شۆجۈك مۇئاۋىن پونكت باشلىقى بولدى. 1955 ـ يىل 5 ـ ئايدا ماشۇندا پونكت باشلىقى بولدى. 1959 ـ يىل 4 ـ ئايدا ئاپپارات ئەمەلدىن قالدۇرۇلۇپ، خادىملارنىڭ كۆپ قىسمى گۇڭشىلارغا چۈشۈرۈلدى، ئۇلار يەنىلا دېھقانچىلىق تېخنىكا خىزمىتى بىلەن شۇغۇللاندى. 1962 ـ يىل 12 ـ ئايدا دېھقانچىلىق تېخنىكىسىنى كېڭەيتىش پونكتى ئەسلىگە كەلتۈرۈلدى، ئۇنىڭغا جەمئىي يەتتە نەپەر تېخنىكا كادىرى سەپلەندى. 1964 ـ يىلى تېخنىكا خادىمى 15 كە يەتتى. 1965 ـ يىلى ئۇرۇقچىلىق پونكتى بىلەن بىرلەشتۈرۈلۈپ دېھقانچىلىق تېخنىكىسىنى كېڭەيتىش ـ ئۇرۇقچىلىق پونكتى قۇرۇلدى. 1970 ـ يىل 4 ـ ئايدا مال دوختۇرلۇق پونكتى بىلەن بىرلەشتۈرۈلۈپ بورتالا ناھىيىلىك دېھقانچىلىق ـ چارۋىچىلىق مۇلازىمەت پونكتى ئىنقىلابىي رەھبەرلىك گۇرۇپپىسى قۇرۇلدى، ئۇنىڭ قارمىقىدا دېھقانچىلىق تېخنىكىسىنى كېڭەيتىش، چېكەتكە يوقىتىش، مال دوختۇرلۇق، ئۇرۇقچىلىق، ئىش بېجىرىشتىن ئىبارەت تۆت گۇرۇپپا تەسىس قىلىندى، جەمئىي 12 ئادەم سەپلەندى. 1971 ـ يىل 3 ـ ئايدا دېھقانچىلىق ـ چارۋىچىلىق مۇلازىمەت پونكتى بىلەن ئىنقىلابىي كومىتېت ئىشلەپچىقىرىشقا قوماندانلىق قىلىش گۇرۇپپىسى دېھقانچىلىق ـ چارۋىچىلىق گۇرۇپپىسى بىرلەشتۈرۈلۈپ ئىنقىلابىي كومىتېت دېھقانچىلىق چارۋىچىلىق ئىدارىسى قۇرۇلدى، ئۇنىڭدا دېھقانچىلىق گۇرۇپپىسى تەسىس قىلىندى. 1981 ـ يىل 6 ـ ئايدا دېھقانچىلىق پەن تەتقىقات ئورنى بىلەن كېسەللىك، زىياندash ھاشارات زىياندashلىقىنى كونترول ئۇنىڭدىن ئالدىن مەلۇمات بېرىش پونكتى بىرلەشتۈرۈلۈپ دېھقانچىلىق تېخنىكىسىنى كېڭەيتىش پونكتى قۇرۇلدى. 1985 ـ يىل 9 ـ ئايدا شەھەرلىك دېھقانچىلىق تېخنىكىسىنى كېڭەيتىش پونكتىغا ئۆزگەرتىلدى، خادىمى 21 گە يەتتى، بۇنىڭ ئىچىدە رەھبىرىي كادىر ئىككى، تېخنىكا كادىرى 13، باشقا ئىشچى ـ خىزمەتچى ئالتە.

3) ئۇرۇقچىلىق پونكتى

1962 ـ يىل 10 ـ ئايدا بورتالا ناھىيىلىك ئۇرۇقچىلىق پونكتى قۇرۇلۇپ، يەتتە ئىشچى ـ خىزمەتچى سەپلەنگەندى. كېيىن ئۇ دېھقانچىلىق ـ چارۋىچىلىق بۆلۈمى بىلەن بىرلەشتۈرۈلدى. 1973 ـ يىل 10 ـ ئايدا دېھقانچىلىق ـ چارۋىچىلىق ئىدارىسىدىن ئايرىپ چىقىلىپ ئۇرۇقچىلىق پونكتى ئەسلىگە كەلتۈرۈلدى. 1985 ـ يىل 9 ـ ئايدا شەھەرلىك ئۇرۇقچىلىق پونكتىغا ئۆزگەرتىلدى، ئىشچى ـ خىزمەتچىسى 15 كە يەتتى.

4) ئۇرۇقچىلىق مەيدانى

1963 ـ يىل 2 ـ ئايدا ئاپتونوم ئوبلاستلىق پارتكوم، خەلق كومىتېتى ئورگان دېھقانچىلىق مەيدانىنى ئۆتكۈزۈۋېلىپ، ئۇنى ناھىيىلىك ئۇرۇقچىلىق مەيدانىغا ئۆزگەرتتى، مەيدان ئورنى ئەسلىدىكى «ئۈچقۇن» گۈڭشىسى باغ چوڭ ئېتىزىنى 2 ـ ئىشلەپچىقىرىش بېتىزىدە بولۇپ، ئۇنىڭ 1000 مودىن كۆپرەك تېرىلغۇ

يېرى، 40 تىن ئارتۇق ئىشچى - خىزمەتچىسى بار ئىدى. 1967 - يىلى بۇ مەيدان ئەمەلدىن قالدۇرۇلدى.

5) ئۇلانبوخ ئۇرۇقچىلىق مەيدانى

1973 - يىل 4 - ئايدا ئوبلاستلىق جامائەت خەۋپسىزلىكى دېھقانچىلىق مەيدانى ئۆتكۈزۈۋېلىنىپ ناھىيىلىك ئۇرۇقچىلىق مەيدانى قۇرۇلدى، ئۇ، بۆلۈم دەرىجىلىك ئورۇن بولدى. جىن فادې، ياك پىنسەي، شيې زىلياڭلار مۇئاۋىن بۆلۈم باشلىقى بولدى. مەيدان ئورنى ئۇلانبوختا. مەيدان قۇرۇلغان دەسلەپكى مەزگىلدە «غالىبىيەت» گۇڭشېسى «قۇياشقا باقار» 3 - چوك ئەترىتىدىكى بارلىق گۇڭشې ئەزالىرى ۋە «ئۇچقۇن» گۇڭشېسى «ئالغا» 1 - ئەترىتىدىكى بىر قىسىم گۇڭشې ئەزالىرى كۆچۈرۈلۈپ 1 -، 2 -، 3 - ئەترەتلەر تەشكىل قىلىندى. تېرىلغۇ يېرى ئەسلىدىكى 800 مودىن 3800 موغا كېڭەيتىلدى. بۇ، كوللېكتىپ مۇلۈكچىلىكىدىكى ئورۇن ئىدى. 1985 - يىل 3 - ئاينىڭ 2 - كۈنى ئەمەلدىن قالدۇرۇلدى.

6) مۇلدۇردىن مۇداپىئە كۆرۈش توپ ئوقى زاۋۇتى

بۇ زاۋۇت 1974 - يىلى قۇرۇلغان بولۇپ بىر كادىر، بىر ئىشچى، تۆت ۋاقىتلىق ئىشچى بار ئىدى. 1975 - يىلى بورتالا شەھەر رايونىدىن «يالقۇن» گۇڭشېسىغا يۆتكەلدى، بىر كادىر، بىر ئىشچى، توققۇز ۋاقىتلىق ئىشچى بار بولدى. 1983 - يىل 4 - ئايدا شويىڭپەن گۇڭشېسىغا ئۆتكۈزۈپ بېرىلدى.

7) دېھقانچىلىق پەن تەتقىقات ئورنى

بۇ ئورۇن 1977 - يىلى قۇرۇلغان بولۇپ، توققۇز ئادەمى بار ئىدى. ئىش بېجىرىش ئورنى ۋە تەجرىبە بازىسى دەسلەپتە ئۇلانبوخ ئۇرۇقچىلىق مەيدانىدا ئىدى. 1978 - يىلى «ئۇچقۇن» گۇڭشېسى «ئالغا» 2 - ئەترىتىگە يۆتكەلدى. 1981 - يىل 6 - ئايدا كېسەللىك، زىياندىش ھاشارات زىيانداشلىقىنى كۆزىتىپ ئۇنىڭدىن ئالدىن مەلۇمات بېرىش پونكتى بىلەن بىرلەشتۇرۇلۇپ دېھقانچىلىق تېخنىكىسىنى كېڭەيتىش پونكتى قۇرۇلدى.

8) كېسەللىك، زىياندىش ھاشارات زىيانداشلىقىنى كۆزىتىپ ئۇنىڭدىن ئالدىن مەلۇمات بېرىش پونكتى

بو پونكت 1978 - يىل 9 - ئايدا قۇرۇلغان بولۇپ، بەش ئادەمى بار ئىدى. 1981 - يىل 6 - ئايدا دېھقانچىلىق پەن تەتقىقات ئورنى بىلەن بىرلەشتۇرۇلۇپ دېھقانچىلىق تېخنىكىسىنى كېڭەيتىش پونكتى قۇرۇلدى.

§ 2. ئىشلەپچىقىرىش مۇناسىۋەتلىرىنىڭ ئۆزگىرىشى

1. يەر ئىسلاھاتىدىن بۇرۇنقى يېزىلاردىكى ئىشلەپچىقىرىش مۇناسىۋىتى

يەر ئىسلاھاتىدىن بۇرۇن، يېزىلاردىكى يەرلەر ئاساسىي جەھەتتىن ئاز ساندىكى پومېشچىك ۋە باي دېھقانلارنىڭ قولىغا مەركەزلەشكەن، ئۇلار كۆپ مىقداردىكى ئىشلەپچىقىرىش قورال - سايمانلىرىنى

ئىگىلىۋالغانىدى. 1951 - يىلدىكى ئالتە يېزىغا دائىر مەلۇماتقا قارىغاندا، ئالتە يېزىدا 1736 ئائىلە، 4750 نوپۇس، جەمئىي 40 مىڭ 136 مو تېرىلغۇ يەر بار ئىكەن، شۇ ۋاقىتتا دېھقان ئائىلىسىنىڭ 5.53 پىرسەنتىنى، نوپۇسنىڭ 9.53 پىرسەنتىنى ئىگىلەيدىغان پومېشچىك ۋە باي دېھقانلار ئومۇمىي تېرىلغۇ يەرنىڭ 2.84 پىرسەنتىنى ئىگىلىگەن، ئۇلارنىڭ يەرلىرى ياخشى، سۇ مەنبەسى يېتەرلىك ئىكەن. 1 - رايون 4 - يېزىدىكى چوڭ پومېشچىك ئىبراھىم، 3 - يېزىدىكى چوڭ پومېشچىك شىرموللا، 2 - رايون 1 - يېزىدىكى چوڭ پومېشچىك نامجىل 10 مىڭ 958 مو تېرىلغۇ يەرنى ئىگىلىۋالغان، ئەمما دېھقان ئائىلىسىنىڭ 53.57 پىرسەنتىنى، نوپۇسنىڭ 47.46 پىرسەنتىنى ئىگىلەيدىغان كەمبەغەل ۋە يالالنما دېھقانلار ئاران 3.94% تېرىلغۇ يەرنى ئىگىلىگەن، ئۇلارنىڭ يەرلىرى ناچار، سۇيى كەمچىل ئىكەن. بولۇپمۇ 1 - رايون 3 - يېزىدىكى نامرات دېھقانلارنىڭ تېرىلغۇ يېرى يوق دېيەرلىك ئىكەن. بۇ يېزىدا جەمئىي 3881.77 مو تېرىلغۇ يەر بولۇپ، بۇنىڭ ئىچىدە سەككىز ئائىلىلىك پومېشچىك 3540.94 مو تېرىلغۇ يەرنى، شىرموللا يالغۇزلا 1307.83 مو تېرىلغۇ يەرنى ئىگىلىۋالغان، ئۇنىڭ يەنە 12 مىڭ تۆياق قويى ۋە كۆپلىگەن ئىشلەپچىقىرىش ۋاستىلىرى بار ئىكەن. يېرى يوق، يېرى ئاز نۆرغۇن دېھقانلار پومېشچىكلار سىنىپىنىڭ دەھشەتلىك ئېكسپىلاتاتسىيە قىلىشىغا ئۇچراپ، دائىم ئۇچىسى ئىسسىغۇدەك كېيىم، قورسىقى تويغىدەك تاماق كۆرمەي ئىنتايىن جاپالىق تۇرمۇش كەچۈرگەن.

1951 - يىلدىن 1952 - يىلغىچە ئىجارە ھەققى كېمەيتىلگەن ئالتە يېزىدىكى يەرلەرنىڭ ئىگىلىنىش ئەھۋالى

ئىقتىساد 2 — 2

سىنىپ ياكى قاتلام	ئائىلە سانى	ئادەم سانى	ئېتىزلىنىڭ مو سانى	ئوتتۇرا ھېساب بىلەن ھەر بىر ئائىلىگە توغرا كەلگەن مو سانى	ئوتتۇرا ھېساب بىلەن ھەر بىر كىشىگە توغرا كەلگەن مو سانى
چوڭ پومېشچىك	3	44	10958	3652.66	249.04
ئوتتۇرا، كىچىك پومېشچىكلار	43	286	19836	461.30	69.35
چارۋىدار	13	87	125	9.61	1.40
باي-دېھقان	50	380	3001	60.02	7.90
ئوتتۇرا دېھقان	226	1293	4498	19.9	3.50
كەمبەغەل دېھقان	521	2241	1535	2.94	0.67
يالالنما دېھقان	409	1295	45	0.11	0.034
قول سانائەتچى	166	604	63	0.37	0.10
باشقىلار	305	1220	75	0.24	0.06
جەمئىي	1736	7450	40136	23.11	5.38

ئەسكەرتىش: باشقىلار دېگەن تۈر ئەركىن كەسىپ بىلەن شۇغۇللانغۇچىلار، ئۇششاق تىجارەتچىلەر، ھۆكۈمەت ئوقۇتقۇچىلىرىنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ.

يېزىلاردىكى ئاساسلىق ئېكسپىلاتاتسىيە شەكىللىرى:

1) ئورتاقلىشىپ تېرىقچىلىق قىلىش

بۇ، پومېشچىكلارنىڭ دېھقانلارنى ئېكسپىلاتاتسىيە قىلىشىدىكى ئاساسلىق شەكىل. پومېشچىك يەر، ئۇرۇق، ئۆلاغ، يېزا ئىگىلىك سايمانلىرى، يەم - بوغۇز قاتارلىق ئىشلەپچىقىرىش ۋاستىلىرىنى چىقىرىدۇ، دېھقانلار ئەمگەك كۈچى ۋە ئاز ساندىكى ئىشلەپچىقىرىش ۋاستىلىرىنى چىقىرىدۇ ۋە بارلىق ئېتىز - ئېرىق ئەمگىكىنى ئۈستىگە ئالىدۇ. كۆزلۈك يىغىمدىن كېيىن، مەھسۇلاتتىن ئالدى بىلەن پومېشچىك چىقارغان ئۇرۇق، يەم - بوغۇز چىقىرىۋېتىلىپ، قالغان قىسمى پومېشچىك بىلەن دېھقان ئوتتۇرىسىدا تەڭ تەقسىم قىلىنىدۇ. دېھقانلار ئۆز تاپاۋىتىدىن يەنە ھۆكۈمەتنىڭ باج - سېلىقىنى ۋە ئۆشرە - زاكات تاپشۇرىدۇ. ئورتاقلىشىپ تېرىقچىلىق قىلىش مەزگىلىدە، بەزى دېھقانلار يەنە پومېشچىكلارنىڭ ئوت ئۇرۇش، ئۆي سېلىش، ئاشلىق توشۇش قاتارلىق ئىشلىرىنى قىلىدۇ ۋە ھەر خىل ۋاقىتلىق ئالۋانلارنى ئۈستىگە ئالىدۇ، دېھقانلارنىڭ ئايالىلىرى يەنە پومېشچىكلارنىڭ ئوتۇن ئېلىپ كېلىش، تاماق ئېتىش قاتارلىق ئىشلىرىنى ھەقسىز قىلىدۇ.

2) ھەقسىز ئەمگەك

ھەقسىز ئەمگەك پومېشچىكلارنىڭ دېھقانلارنى ئېكسپىلاتاتسىيە قىلىشىدىكى يەنە بىر ۋاستىسى. مىنگونىڭ 38 - يىلى (1949 - يىلى) دىن ئىلگىرى زومىگەر پومېشچىك ئىبراھىمغا يىل بويى ھەقسىز ئىشلەپ بېرىدىغان 22 دېھقان بار ئىدى.

3) ئادەم يالاش

پومېشچىكلارنىڭ دېھقانلارنى تېرىقچىلىققا يالىشى ئۇزۇن مۇددەتلىك ۋە قىسقا مۇددەتلىك دەپ ئىككى خىلغا بۆلىنىدۇ. ئۇزۇن مۇددەتلىك يالانما دېھقانلار پومېشچىكنىڭ ئائىلىسىدە يىل بويى ئەمگەك قىلىدۇ، پومېشچىك ئۇلارغا تاماقتىن باشقا ھېچقانداق بەدەل تۆلىمەيدۇ، ھوسۇلنىڭ ھەممىسى پومېشچىكقا تەئەللۇق بولىدۇ. يەزى يىللىقچىلار ئەۋلادتىن ئەۋلادقا پومېشچىكقا يالىنىپ ئىشلەيدۇ، ھەتتا ئائىلىسىدىكىلەرمۇ يىللىقچى بولۇپ كېتىدۇ. 2 - رايون 1 - يېزىدىكى دېھقان تۇغجەنىڭ ئاتا - ئانىسى، ئاكىسى ۋە ئۆزى پومېشچىك نامجىلغا يىللىقچى بولۇپ ئىشلىگەن، ئاتىسى قوي باققان، ئانىسى سۇت ساغقان، چاي قاينىتقان، تاماق ئەتكەن، 11 ياشلىق ئاكىسى ئېغىر ئىش قىلالمىغاچقا، پومېشچىك ئۇنىڭغا قارلىق دالىدا قاپقان قويۇپ، بىر قىشتا 100 قىرغاۋۇل تۇتۇشنى بۇيرۇغان. ھەر يىلى دېھقانچىلىقنىڭ تازا ئالدىراش مەۋسۇمىدە پومېشچىكلار دېھقانلارنى يالاپ ئىشلىتەتتى. 3 - رايوندىكى پومېشچىك جۇ گۇاڭدې يالانما دېھقان بىر كۈن ئىشلەپ بەرسە ئىككى چې رەخت بېرەتتى، سەككىز كۈن ئىشلەپ بەرسە ئاران بىر كىچىك كۆرەك چاي بېرەتتى.

4) جازانىخورلۇق

ھەر يىلى سېرىقتال پەسلىدە پومېشچىكلار دېھقانلارغا ئاشلىق قەرز بېرىدۇ، ئەتىيازدا بىر كۆرە ئاشلىق قەرز بەرسە، كۈزدە تۆت كۆرە ئاشلىق قايتۇرۇۋالىدۇ ياكى تېرىقچىلىق مەزگىلىدە ئاشلىقنى دېھقانلارغا قەرز بېرىپ، كۈزدە دېھقانلاردىن تۆۋەن باھادا سېتىۋالىدۇ، ئەسلىدە بىر كۆرە قەرز ئالغان دېھقان سەككىز - توققۇز كۆرە قايتۇرىدۇ، قەرزنى قايتۇرۇلمىسا يەر ياكى باشقا مال - مۈلۈكنى رەھنە قويىدۇ ياكى قىشتا ئالغان ئىككى كۆرە ئاشلىقنى ئۈچۈن ياندۇرقى يىلى ئەتىيازدا پومېشچىكقا ئۈچ ئاي ھەقسىز ئىشلەپ بېرىدۇ، بەزىلىرى قەرزگە بوغۇلۇپ قېلىپ قايتۇرالماي، پومېشچىكقا يىللىقچى بۆلۈپ كېتىدۇ.

2. ئىجارە ھەققىنى كېمەيتىش - زۇمىگەرلەرگە قارشى تۇرۇش

1951 - يىل 9 - ئايدا 1 - رايونلۇق 1 ،، 2 ،، 3 ،، 4 ،، 5 - يېزىلىرى، 2 - رايونلۇق 1 - يېزىسىدىن ئىبارەت ئالتە يېزىدا ئىجارە ھەققىنى كېمەيتىش - زۇمىگەرلەرگە قارشى تۇرۇش ھەرىكىتى قانات يايدۇرۇلدى. ھەربىي رايون خىزمەت ئۆمىكىدىن 27 كىشى، ۋىلايەتلىك پارتكوم ئىجارە ھەققىنى كېمەيتىش خىزمەت ئەترىتىدىن 57 كىشى، ناھىيىلىك ھۆكۈمەتنىڭ ئاشلىق سېتىۋېلىش كادىرلىرىدىن 17 كىشى بولۇپ، جەمئىي 101 كىشى ئىجارە ھەققىنى كېمەيتىش - زومىگەرلەرگە قارشى تۇرۇشقا رەھبەرلىك قىلدى ۋە قاتناشتى. ناھىيىلىك پارتكوم يەنە يېزا - كەنتلەردىكى ھاكىمىيەت كادىرلىرى، دېھقانلار ئۈيۈشمىسى ۋە ئايالىلار كادىرىدىن 62 كىشىنى تەربىيىلەپ، يېزىلارنىڭ ئىجارە ھەققىنى كېمەيتىش - زومىگەرلەرگە قارشى تۇرۇش خىزمىتىگە قاتناشتۇردى. ئىجارە ھەققىنى كېمەيتىش خىزمىتى ئۇچ قارارغا بۆلۈپ ئېلىپ بېرىلدى: 1 - قارارىدا بىر يېزىدا نۆۋەتلىق سىناق قىلىندى؛ 2 - قارارىدا ئىككى يېزىدا ئېلىپ بېرىلدى؛ 3 - قارارىدا قالغان ئۇچ يېزىدا ئېلىپ بېرىلدى. ئالتە يېزىدا جەمئىي 1736 ئائىلە، 7450 كىشى بار ئىدى. ئىجارە ھەققىنى كېمەيتىش - زۇمىگەرلەرگە قارشى تۇرۇش ھەرىكىتىدە، رېجە سۆزلەپ كۆرەش قىلىش يىغىنلىرى ئېچىلدى، ئالتە زومىگەر پومېشچىككە ئۆلۈم جازاسى بېرىلدى. ئىجارە ھەققى كېمەيتىلگەن ئالتە يېزىدا جەمئىي 46 پومېشچىك بار ئىدى. ئىجارە ھەققى كېمەيتىلىپ دېھقانلارغا قايتۇرۇلغان بۇغداي 105 مىڭ 440 كىلوگرامغا، ئەمەلىي تاپشۇرۇلغان بۇغداي 73 مىڭ 507 كىلوگرامغا، قارا ئاشلىق 67 مىڭ 270 كىلوگرامغا، بىدە 10 مىڭ 997 باغلامغا يەتتى؛ ھەقسىز ئېگىلىۋېلىنغان ئەمگەك ھەققى، تۇتۇپ قېلىنغان ئىش ھەققى ۋە ئېگىلىۋېلىنغان مال - مۈلۈك خەلق پۇلى ھېسابىدا 86 مىڭ 130 يۈەنلىك بولۇپ، پۈتۈنلەي قايتۇرۇۋېلىندى؛ ئەمەلىيەتتە 100 تۇياق ئات، 202 كالا، 50 تۇياق قوي، 27 چوڭ ھارۋا، 22 ساپان، 11 كەتمەن، يەنە كىيىم - كېچەك قاتارلىقلار بولۇپ، ئومۇمىي قىممىتى 38 مىڭ 426 يۈەنلىك نەرسە، 12 مىڭ 384 يۈەن نەق پۇل قايتۇرۇۋېلىندى، 1595 ئائىلىدىكى 5678 كىشى كۆرەش مېۋىسىگە ئېرىشتى. بۇ، ئىجارە ھەققى كېمەيتىلگەن يېزىلاردىكى ئومۇمىي ئائىلىنىڭ 91.87 پىرسەنتىنى، ئومۇمىي نوپۇسنىڭ 76.21 پىرسەنتىنى ئېگىلىدى. دېھقانلار ئېرىشكەن كۆرەش مېۋىلىرىنىڭ كۆپ قىسمى ئىشلەپچىقىرىشقا ئىشلىتىلدى، جەمئىي 12 مىڭ كىلوگرام ئۇرۇقلۇق، 92 تېرىلغۇ ئۇلىغى، 516 كەتمەن، 162 بوقۇسا، تۆت ساپان سېتىۋېلىندى. ئىجارە ھەققىنى كېمەيتىش - زۇمىگەرلەرگە قارشى تۇرۇش ئارقىلىق، 1 - رايوندىكى بەش يېزىدا جەمئىي 174 ئىلغار شەخس بارلىققا كەلدى، كېيىن ئېلىپ بېرىلمىغان يەر ئىسلاھاتى ھەرىكىتى ئۈچۈن بىر تۈركۈم ئاكتىپلار ۋە تايانچىلار چىنىقتۇرۇلدى ۋە تەربىيىلەندى.

3. يەر ئىسلاھاتى

1953 - يىل 2 - ئايدا ناھىيىلىك 1 - نۆۋەتلىك خەلق قۇرۇلتىيى يەر ئىسلاھاتى ئېلىپ بېرىش ھەققىدە قارار ماقۇللىدى. 5 - ئاينىڭ 18 - كۈنى ئىلى ۋىلايەتلىك يەر ئىسلاھاتى خىزمەت ئەترىتى ئەۋەتكەن 117 ھەربىي كادىر، شۇ جايدىن ئاجرىتىلغان 132 كادىر، يېزا ئاساسىي قاتلام تايانچىلىرى ۋە ئاكتىپلار بولۇپ جەمئىي 249 كىشىدىن تەركىب تاپقان بورتالا يەر ئىسلاھاتى خىزمەت ئەترىتى يەر ئىسلاھاتى كادىرلىرىنى تەربىيىلەش كۇرسىغا قاتناشتى. ئۇلار ئاساسلىقى يەر ئىسلاھاتى قانۇنىنى ئۆگەندى. 5 - ئاينىڭ 26 - كۈنىدىن 29 - كۈنگىچە ناھىيىلىك پارتكوم كېڭەيتىلگەن يىغىنىنىڭ مۇزاكىرە قىلىپ چىقارغان قارارى بويىچە، يەر ئىسلاھاتى

ئېلىپ بېرىلىدىغان يەتتە يېزا (1 - رايونلۇق 1 ، 2 ، 3 ، 4 ، 5 - يېزىلىرى ۋە 2 - رايونلۇق 1 ، 2 - يېزىلىرى) دا، ناھىيىلىك پارتكوم شۇجىسى شېن يۈەنفا رىياسەتچىلىك قىلىپ پومېشچىك، باي دېھقان، دىنىي زات، سودا - سانائەتچى، چارۋىچى قاتارلىقلارنى ئۆز ئىچىگە ئالغان 32 ۋەكىلنى تەكلىپ قىلىپ سۆھبەت ئۆتكۈزۈپ، يەر ئىسلاھاتى سىياسىتىنى تەشۋىق قىلدى. يەر ئىسلاھاتىغا ئائىت سىياسەتنى تەشۋىق قىلىپ، ئاممىنى قوزغاپ، يەرلەرنىڭ مو سانىنى تىزىملاش، سىنىپىي تەركىبنى بېكىتىش، پومېشچىكلارنىڭ يەرلىرىنى، مال - مۈلۈكىنى مۇسادىرە قىلىپ، باي دېھقانلارنىڭ يەر - مال مۈلۈكىنى يېغىۋېلىپ، نامرات دېھقانلارغا تەقسىم قىلىپ بېرىش، دېموكراتىك ھاكىمىيەتنى مۇكەممەللەشتۈرۈش قاتارلىق تۆت باسقۇچقا بۆلۈپ ئېلىپ بېرىلدى. يەر ئىسلاھاتى ئېلىپ بېرىلغان يەتتە يېزىدا جەمئىي 42 ئائىلىلىك پومېشچىكنىڭ 41 مىڭ 600 مودىن ئارتۇق يېرى، 432 ئېغىز ئۆيى، 174 تېرىلغۇ ئۇلىغى، 1017 دانە يېزا ئىگىلىك سايمىنى، 749 ئۆي جاھازىسى مۇسادىرە قىلىندى. ئاز يېرىنى ئىجارىگە بەرگۈچى 30 ئائىلىنىڭ 5765 مو يېرى، بىر سودا - سانائەتچىنىڭ 125 مو يېرى، ئومۇمىنىڭ 2565 مو يېرى، باشقا 6303 مو يەر بولۇپ جەمئىي 14 مىڭ 758 مو يەر يىغىۋېلىندى. ناھىيە بويىچە يەر ئىسلاھاتى ئېلىپ بېرىلغان يېزىلاردىكى 1612 ئائىلىدىكى 5977 نەپەر ئۆيسىز، يەرسىز يالانما دېھقان يەرگە ئېرىشتى، تېرىقچىلىق قىلىدىغانلارنىڭ يېرى بار بولدى.

1 - رايون 1 - يېزىغا دائىر مەلۇماتقا قارىغاندا، يەر ئىسلاھاتى جەريانىدا يەتتە ئائىلىلىك پومېشچىكنىڭ 6260 مو يېرى، 454 دانە يېزا ئىگىلىك سايمىنى، 25 تېرىلغۇ ئۇلىغى، 6000 كىلوگرام ئاشلىقى، 132 دانە ئۆي جاھازىسى، 80 ئېغىز ئۆيى مۇسادىرە قىلىنغان. بۇ كۆرسەتكۈچلەر ئىتتىپاقلىقىغا، ئىشلەپچىقىرىشنى راۋاجلاندۇرۇشقا پايدىلىق بولۇش پرىنسىپى بويىچە 299 ئائىلىلىك دېھقانغا تەقسىم قىلىپ بېرىلدى، بۇ، يېزىدىكى ئومۇمىي دېھقان ئائىلىسىنىڭ 81 پىرسەنتىنى ئىگىلەيدۇ، بۇنىڭ ئىچىدە يەرگە ئېرىشكەن ئائىلە 272 بولۇپ، ئومۇمىي ئائىلىنىڭ 73.2 پىرسەنتىنى ئىگىلىدى، ھەر بىر دېھقان ئائىلىسىگە ئوتتۇرا ھېساب بىلەن 7.1 مو يەر تەقسىم قىلىپ بېرىلدى. 8 - ئاينىڭ 8 - كۈنى يەر ئىسلاھاتى خىزمىتى ئاخىرلاشقاندا، ناھىيىلىك پارتكوم ۋاقتىدا ناھىيە، رايون، يېزا كادىرلىرى يىغىنى ئېچىپ خىزمەتلەرنى خۇلاسىلىدى. ناھىيە بويىچە يەر ئىسلاھاتىنى قايتا تەكشۈرۈش خىزمىتى ئاخىرلاشقاندىن كېيىن، دېھقانلارغا يەر خېتى تارقىتىپ بېرىلدى.

4. يېزا ئىگىلىكىدىكى ھەمكارلىشىش - كوپېراتسىيىلىشىش ھەرىكىتى

1950 - يىلى رايونلۇق، يېزىلىق ھۆكۈمەتلەر، دېھقانلار ئۈيۈشمىلىرى ئارقا - ئارقىدىن قوزغىلىدى، ئۇلار دېھقانلارغا رەھبەرلىك قىلىپ يېزا ئىگىلىكىدىكى ھەمكارلىشىش - كوپېراتسىيىلىشىش ھەرىكىتىنى قانات يايدۇرۇپ، ئىشلەپچىقىرىشنى راۋاجلاندۇردى.

1) ھەمكارلىق گۇرۇپپىسى

1951 - يىلى ناھىيىلىك خەلق ھۆكۈمىتى ئەتىيازلىق تېرىلغۇ خىزمىتى ئەتراپتا تەشكىللەپ، يېزىلارغا ئەۋەتىپ، ئاممىغا تەشۋىقات ئېلىپ باردى، ئاممىنى قوزغىدى ۋە ئۈيۈشتۇردى، ئەترەت خادىملىرى جۈملىگو كومموننىستىك پارتىيەسىنىڭ «تەشكىللىنىپ، ھەمكارلىشىش - كوپېراتسىيىلىشىش يولىغا ماڭايلى» دېگەن چاقىرىقىغا پائال ئاۋاز قوشۇپ، دېھقانلارنى ئۆز ئارا ھەمكارلىشىش، لاپقۇتلىشىشقا يېتەكلەش جەريانىدا، ئۆز ئىختىيارىلىقى بولۇش، ئۆز ئارا مەنپەت يەتكۈزۈش پرىنسىپىدا چىڭ تۇرۇپ، رايونلارنىڭ ئوخشاش بولمىغان

ئەھۋاللىرىغا ئاساسەن، ئوخشاش بولمىغان شەكىلدىكى ئىشلەپچىقىرىش ھەمكارلىقىنى قانات يايدۇردى. 3 - رايوندا ئاساسەن ئاساسا لاپقۇتلىشىپ ھەمكارلىشىشقا ئۆيۈشتۇرۇلدى، 1 - رايوندا بىر قىسىم ئاساسا لاپقۇتلىشىپ ھەمكارلىشىشقا ئۆيۈشتۇرۇلغاندىن باشقا، يەنە قەرز ئېلىش - قايتۇرۇش، بايلار كەمبەغەللەرگە ئېتىبار بېرىش پرىنسىپى يولغا قويۇلۇپ، دېھقانلار ئۆز ئارا ھەمكارلاشتى. 1 - ، 2 - رايونلار باي ئائىلىلەر ئىگىلىۋالغان يەردىن 3088 مۇ يەرسىز ياكى يېرى ئاز دېھقانلارغا تەقسىم بەردى، دېھقانلار نەق پۇل، ئۇرۇق، ئۇلاغ، يېزا ئىگىلىك سايمانلىرىنى ئىشلەپچىقىرىش ماتېرىياللىرى كەمچىل بولغان دېھقانلارغا ئارىيەتكە بەردى.

1951 - يىلى 1 - رايون 4 - يېزىدىكى ئەمەت ھاشىم قاتارلىق يەتتە ئائىلىلىك دېھقان ئۆز ئىختىيارىلىقى بولۇش، ئۆز ئارا مەنپەئەت يەتكۈزۈش پرىنسىپى بويىچە، تۇنجى يېزا ئىگىلىك دائىملىق ھەمكارلىق گۇرۇپپىسى قۇردى. 1952 - يىلى گۇرۇپپىغا قاتناشقان ئائىلە 11 گە، ئادەمى 43 كە يەتتى. گۇرۇپپا ئەزالىرى ئىچىدە ئەر ئەمگەك كۈچى 11، ئايال ئەمگەك كۈچى سەككىز ئىدى. گۇرۇپپىدا جەمئىي 766.5 مو تېرىلغۇ يەر، بىر ساپان، بەش بوقۇسا، بىر چاناق، بىر سۈرەم، ئون كەتمەن، سەككىز ئورغاق، ئىككى چالغا، 13 تېرىلغۇ ئېتى، ئىككى قوش كالىسى، بەش ھارۋا بار ئىدى. گۇرۇپپا ئىچىدە بىر ئايالار ھەمكارلىق گۇرۇپپىسى قۇرۇلدى، تۇرسۇنخان گۇرۇپپا باشلىقى بولدى. ئەمەت ھاشىم ھەمكارلىق گۇرۇپپىسى دېموكراتىك مۇزاكىرە قىلىش ئارقىلىق ۋەتەنپەرۋەرلىك ئەھدىنامىسى، ئىشلەپچىقىرىش پىلانى ۋە دېموكراتىك ئۇسۇلدا نومۇر خاتىرىلەش ھېسابلاش چارىسىنى تۈزۈپ چىقتى، ھەر كۈنى نومۇر خاتىرىلەندى، سەككىز كۈندە بىر قېتىم ھېسابات قىلىندى. بىر ساپان تېرىلغۇ ئۇلىغى بىلەن بىللە بىر كۈن ئىشلىتىلسە ئىككى نومۇر ھېسابلاندى، ئالدىراش مەۋسۈمدە گۇرۇپپىدىكىلەر كوللېكتىپ تاماق يېدى، ئىككى ئايال بالا باققۇچ، تاماق ئەتكەندىن باشقا، قالغانلار ئېتىزغا بېرىپ ئەمگەك قىلدى. ئۇلار ھەر كۈنى ئەتتىگەندە ئىشقا چىقىپ، كەچ قايتتى، ھورۇنلۇق، بىخوتلۇق قىلمىدى، ئىشلەپچىقىرىش ھەققىدە دائىم يىغىن ئېچىلىپ تۇردى، كۆپچىلىكنىڭ ئەمگەك ئاكتىپچىللىقى ناھايىتى يۇقىرى بولدى. ئەمەت ھاشىم دائىملىق ھەمكارلىق گۇرۇپپىسى ئۇلگىلىك رول ئويناپ، ناھىيىنىڭ ھەمكارلىشىش - كوپېراتسىيىلىشىش ھەرىكىتىنىڭ ئوڭۇشلۇق راۋاجلىنىشىنى ئىلگىرى سۈردى.

1952 - يىلى 422 لاپقۇتلىشىش - ھەمكارلىق گۇرۇپپىسى قۇرۇلدى، گۇرۇپپىغا 3331 ئائىلىدىكى 14 مىڭ 189 كىشى كىردى، بۇنىڭ ئىچىدە 77 ئايالار لاپقۇتلىشىش - ھەمكارلىق گۇرۇپپىسى بار. ھەمكارلىق گۇرۇپپىلىرى، ئاساسلىقى، ئۇچ خىل ھەمكارلىشىش شەكلىنى قوللاندى.

1) نومۇر خاتىرىلەپ، نومۇر ئورنىغا نومۇر قايتۇرۇش، ئۆز ئىختىيارىلىقى بىلەن ھەر ئىككى تەرەپ مەنپەئەتدار بولۇش، ۋاقتىدا ھېسابلاش، گۇرۇپپا ئىشلىرىنى دېموكراتىك باشقۇرۇش؛ 2) ئۆزى ئوبېكتىت تاللاش، تېرىلىدىغان يەرنىڭ مۇ سانى، سىلىنغان ئۇرۇق مىقدارىنى بەلگىلەپ، كوللېكتىپ ئەمگەك قىلىش، كۆزدە ئاشلىقنى تەقسىم قىلىش، ئۇرۇقلۇقى ئالتە خوغا يەتمىگەنلەر باشقىلاردىن قەرز ئېلىپ كۆزدە قايتۇرۇش؛ 3) ئۇرۇقلۇق، يېمەكلىك ئاشلىقىنى بىرلەشتۇرۇپ، «داش قازان» نىڭ تامىقىنى يېيىش، سېنىڭ - مېنىڭ دەپ ئايرىماسلىق. ھەر بىر ھەمكارلىق گۇرۇپپىسىدا توققۇزدىن 15 كىچە ئائىلە بار ئىدى.

1953 - يىلى 422 ھەمكارلىق گۇرۇپپىسى تەرتىپكە سېلىندى. دائىملىق ھەمكارلىق گۇرۇپپىسى 20 بولۇپ، ئۇنىڭدا 135 ئائىلە، 599 كىشى بار ئىدى. پەسىللىك ھەمكارلىق گۇرۇپپىسى 373 بولۇپ، ئۇنىڭدا 1901 ئائىلە، 7041 كىشى بار ئىدى. دائىملىق ھەمكارلىق گۇرۇپپىسى ئالتە - توققۇز ئائىلىدىن، پەسىللىك ھەمكارلىق گۇرۇپپىسى ئالتە - 11 ئائىلىدىن تەركىب تاپتى. بۇ ئىككى خىل ھەمكارلىق گۇرۇپپىسىنىڭ ئىشلەپچىقىرىش كۆلىمى كىچىك، يەر، يېزا ئىگىلىك سايمانلىرى، ئۇلاغ قاتارلىق ئىشلەپچىقىرىش ۋاستىلىرى ۋە ئەمگەك ھوسۇلى يەنىلا شەخسىلەرنىڭ ئىگىدارلىقىدا ئىدى. تەشكىللىنىشنىڭ ئۇنۇمى يەككە ئىگىلىكتىكى ئىشلەپچىقىرىش ئۇنۇمىگە قارىغاندا كۆرۈنەرلىك يۇقىرى بولدى. پەقەت قوشۇمچە كەسىپ كىرىمىلا 114 مىڭ 371 يۈەنگە يەتتى (يېڭى خەلق پۇلىغا سۇندۇرۇپ ھېسابلاندى) ، بۇنىڭغا 116 ئات، 40 قوش كالىسى،

53 ساپان، 94 بوقۇسا، 34 هارۋا، 123 كەتمەن ۋە باشقا كىچىك يېزا ئىگىلىك سايمانلىرى سېتىۋېلىندى، بۇ، دېھقانچىلىق ئىشلەپچىقىرىشىنىڭ راۋاجلىنىشىنى ئىلگىرى سۈردى.

1955 - يىلى هەمكارلىق گۇرۇپپىلىرى يەنە بىر قېتىم تەرتىپكە سېلىندى، بۇ چاغدا هەمكارلىق گۇرۇپپىسى 314 بولۇپ، ئۇنىڭدا 1950 ئائىلە، 8185 كىشى بار ئىدى، بۇنىڭ ئىچىدە دائىملىق هەمكارلىق گۇرۇپپىسى 91 بولۇپ، ئۇنىڭدا 698 ئائىلە، 3162 كىشى، پەسىللىك هەمكارلىق گۇرۇپپىسى 233 بولۇپ، ئۇنىڭدا 1252 ئائىلە، 5023 كىشى بار ئىدى.

2) باشلانغۇچ يېزا ئىگىلىك كوپېراتىپى

1954 - يىل 4 - ئايدا يېرىم سوتسىيالىستىك خاراكتېردىكى تۇنجى باشلانغۇچ كوپېراتىپ — 1 - رايوننىڭ 4 - يېزىسىدىكى نۇراخۇن يېزا ئىگىلىك كوپېراتىپى سىناق تەرىقىسىدە قۇرۇلدى. بۇ كوپېراتىپ ئىككى دائىملىق هەمكارلىق گۇرۇپپىسىنىڭ بىرلىشىشى ئارقىلىق قۇرۇلغان بولۇپ، كوپېراتىپقا 20 ئائىلە، 55 كىشى كىردى، كوپېراتىپتا 39 ئەمگەك كۈچى، 5. 1119 مو تېرىلغۇ يەر بار ئىدى، بۇ، ناهىيىدىكى ئومۇمىي تېرىلغۇ يەر كۆلىمىنىڭ 0. 97 پىرسەنتىنى ئىگىلىدى. 1955 - يىلى توققۇز كوپېراتىپ قۇرۇلدى، بىر كوپېراتىپ كېڭەيتىپ قۇرۇلدى، بۇنىڭ بىلەن كوپېراتىپ ئۇنغا، كوپېراتىپقا كىرگەن ئائىلە 230 غا، ئادەم 1084 كە يەتتى. شۇنىڭ بىلەن بىللە هەمكارلىق گۇرۇپپىلىرى تەرتىپكە سېلىندى، كوپېراتىپقا، گۇرۇپپىغا كىرگەن دېھقان ئائىلىسى 2182 گە يەتتى، بۇ، ناهىيىدىكى ئومۇمىي دېھقان ئائىلىسىنىڭ 3. 83 پىرسەنتىنى ئىگىلەيدۇ. 1 - رايوندا هەممە كەنتتە يېزا ئىگىلىك كوپېراتىپى بولۇش ئىشقا ئاشۇرۇلدى.

باشلانغۇچ يېزا ئىگىلىك كوپېراتىپىدا كوپېراتىپ ئەزالىرى يەر، تېرىلغۇ ئۇلىغى، چوڭ يېزا ئىگىلىك سايمانلىرىنى پاي قىلىپ كوپېراتىپقا قوشتى، پاي بويىچە پايدا تەقسىم قىلىندى، بىر تۇتاش باشقۇرۇلۇپ ئىشلىتىلدى. كوپېراتىپ ئەزالىرى بىر تۇتاش ئىشلەپچىقىرىش پىلانى بويىچە، كوللېكتىپ ئەمگەككە قاتناشتى، ئىش باهالىنىپ نومۇر خاتىرىلىنىپ، ئەمگەك مېۋىسى نومۇر بويىچە تەقسىم قىلىندى. كوپېراتىپ ئەزالىرى دېموكراتىك ئۇسۇلدا سايلىغان كوپېراتىپ باشلىقى، هەيئەت ئەزالىرىدىن تەركىب تاپقان باشقۇرۇش هەيئىتى باشلانغۇچ كوپېراتىپنىڭ بىر تۇتاش ئىگىلىك باشقۇرۇدىغان رەهبەرلىك ئاپپاراتى قىلىندى. باشقۇرۇش هەيئىتى كوپېراتىپ ئەزالىرى قۇرۇلتىيىنىڭ قارارى بويىچە ئەمگەك كۈچلىرىنى تەڭشەپ ئورۇنلاشتۇرۇش لايىهىسى، ئەمگەك نومۇرى ئۆلچىمى، تەقسىمات لايىهىسى، مالىيە پىلانى ۋە باشقا بەلگىلىمىلەرنى تۈزۈپ چىقىپ، ئىشلەپچىقىرىش ۋاستىلىرى، ئاساسىي قۇرۇلۇش، ئىشلەپچىقىرىش پىلانى، تېخنىكا تەدبىرى، ئىشلەپچىقىرىش مەبلىغىنى باشقۇردى، ئىشلەپچىقىرىش پائالىيىتىنىڭ ئالاهىدىلىكىگە ئاساسەن، كوپېراتىپنىڭ ئىچكى قىسمىدا پاراۋانلىق فوندى، جامائەت فوندى تەسىس قىلىندى، ئۇ، تەكرار ئىشلەپچىقىرىشنى كېڭەيتىشكە ۋە كوللېكتىپ پاراۋانلىقىغا ئىشلىتىلدى.

3) ئالىي يېزا ئىگىلىك كوپېراتىپى

باشلانغۇچ كوپېراتىپنى ئالىي كوپېراتىپقا ئۆزگەرتىش ئىككى باسقۇچقا بۆلۈپ ئېلىپ بېرىلدى. 1 - باسقۇچتا، 1956 - يىلنىڭ ئاخىرىدا هەر قايسى رايونلاردا بىردىن ئالىي كوپېراتىپ سىناق تەرىقىسىدە قۇرۇلدى؛ 2 - باسقۇچ 1957 - يىل 1 - ئايدا باشلىنىپ، 2 - ئاينىڭ ئاخىرى ئاخىرلاشتى. ناهىيە بويىچە يۇقىرى كۆتۈرۈش، قوشۇۋېتىش، كېڭەيتىش شەكلى قوللىنىلىپ، 22 ئالىي يېزا ئىگىلىك كوپېراتىپى قۇرۇلدى، بۇنىڭ ئىچىدە بىۋاستە قاراشلىق يېزا (1 - رايون) دىكىسى سەككىز، 2 - رايوندىكىسى يەتتە، 3 - رايوندىكىسى يەتتە. چوڭ كوپېراتىپتا ئەڭ كۆپ بولغاندا 260 ئائىلە، ئەڭ كىچىك كوپېراتىپتا 27 ئائىلە بار ئىدى. ئالىي

يېزا ئىگىلىك كوپىراتىپىدا بىر تۇتاش ئىگىلىك باشقۇرۇش دەرىجە بويىچە باشقۇرۇش تۈزۈمى يولغا قويۇلدى. كوپىراتىپ ئەزالىرىنىڭ شەخسىي يەرلىرى پۈتۈنلەي كوپىراتىپنىڭ كوللېكتىپ ئىگىدارچىلىقىغا تەۋە بولدى، ئۇنىڭغا قايتا ھەق بېرىلمىدى. تېرىلغۇ ئۇلىغى، چوڭ تىپتىكى يېزا ئىگىلىك سايمانلىرى قاتارلىق ئىشلەپچىقىرىش ۋاستىلىرى باھاغا سۇندۇرۇلۇپ كوپىراتىپقا ئۆتكۈزۈۋېلىندى، باھاغا سۇندۇرۇلغان پۇلنى كوپىراتىپ مۇددەتكە بۆلۈپ قايتۇردى، قايتا پاي بويىچە پايدا تەقسىم قىلىنمىدى. ئالىي يېزا ئىگىلىك كوپىراتىپى ئىچىدە ئىشنى ھۆددىگە بېرىپ باشقۇرۇش يولغا قويۇلدى، ئىش، مەھسۇلات ھۆددىگە بېرىلگىنى بىر، ئىش دائىملىق ھۆددىگە بېرىلگىنى بىر، ئىش پەسىللىك ھۆددىگە بېرىلگىنى ئىككى، كىچىك بۆلەكلەر بويىچە ھۆددىگە بېرىلگىنى تۆت، ئىش ۋاقىتلىق ھۆددىگە بېرىلگىنى يەتتە، كوپىراتىپ ئەزالىرى كوللېكتىپ ئەمگەك ئارقىلىق ئېرىشكەن مەھسۇلاتلار كوپىراتىپ ئەزالىرى ئېرىشكەن نومۇرنىڭ ئاز - كۆپلۈكىگە قاراپ بىر تۇتاش تەقسىم قىلىندى، كوپىراتىپ ئىچىدە جامائەت فوندى ۋە پاراۋانلىق فوندى يەنىلا تەكرار ئىشلەپچىقىرىشنى كېڭەيتىشكە ۋە كوللېكتىپ پاراۋانلىققا ئىشلىتىلدى.

5. خەلق گۇڭشېلىرىنىڭ قۇرۇلۇشى

1958 - يىل 9 - ئايدا ئالىي يېزا ئىگىلىك كوپىراتىپى ئاساسىدا، قىسقىغىنە ۋاقىت ئىچىدە، خەلق گۇڭشېسى قۇرۇلۇپ بولدى. 9 - ئاينىڭ 23 - كۈنى ئالدى بىلەن 1 - رايوندىكى سەككىز ئالىي يېزا ئىگىلىك كوپىراتىپى ۋە ئەسلىدىكى 2 - رايوندىكى ئىككى ئالىي يېزا ئىگىلىك كوپىراتىپى ئاساسىدا «ئۇچقۇن» خەلق گۇڭشېسى قۇرۇلدى. 9 - ئاينىڭ 28 - كۈنىدىن 10 - ئاينىڭ 5 - كۈنىگىچە 2 - رايوندا «غالىبىيەت»، «ئىتتىپاق»، «بەش يۇلتۇز»، «قىزىل بايراق» تىن ئىبارەت تۆت يېزا دەرىجىلىك خەلق گۇڭشېسى قۇرۇلدى. ئاندى كېيىن 3 - رايوندا «ئاۋانگارت»، «دوستلۇق»، «بەخت»، «تاڭنۇرى» دىن ئىبارەت تۆت يېزا دەرىجىلىك خەلق گۇڭشېسى قۇرۇلدى. 1959 - يىل 6 - ئاينىڭ 10 -، 15 - كۈنلىرى 3 - رايوندىكى گۇڭشېلار بىرلەشتۈرۈلۈپ «يېڭى ھايات» خەلق گۇڭشېسى قۇرۇلدى، 2 - رايوندىكى گۇڭشېلار بىرلەشتۈرۈلۈپ رايون دەرىجىلىك «يالقۇن» خەلق گۇڭشېسى قۇرۇلدى.

خەلق گۇڭشېسىدا ھاكىمىيەت بىلەن كوپىراتىپ بىرلەشتۈرۈلگەن باشقۇرۇش تۈزۈلمىسى يولغا قويۇلدى، سانائەت، يېزا ئىگىلىكى، خەلق ئەسكەرلىرى، مائارىپ، سودا بىر گەۋدە قىلىندى، ھەر خىل ھوقۇقلار گۇڭشېغا مەركەزلەشتى. گۇڭشې يەرلىرى كوللېكتىپ باشقۇرۇلدى، يەرنىڭ ئىگىدارلىق ھوقۇقى يەنىلا كوللېكتىپكە تەۋە بولدى، لېكىن نۇرغۇن جەھەتلەردە ئومۇمخەلق مۇلۇكچىلىكى بىلەن كوللېكتىپ مۇلۇكچىلىكىنىڭ چېگرىسى، سوتسىيالىزم بىلەن كاپىتالىزمنىڭ مۇناسىۋىتى ئارىلاشتۇرۇۋېتىلدى. كوممۇنىستىك چوڭ ھەمكارلىق، چوڭ بىڭتۇەن بويىچە جەڭ قىلىش يولغا قويۇلدى. 1959 - يىلدىن ئىلگىرى خەلق گۇڭشېلىرىدا «مۇلۇكنى ئومۇمنىڭ قىلىۋېتىش» شامىلى (يەنى بىرىنچىدىن تەڭشەش، ئىككىنچىدىن يۆتكەش، ئاساسلىقى، يەر، يېزا ئىگىلىك سايمانلىرى، ئەمگەك كۈچى، ئاشلىق، مەبلەغ قاتارلىقلارنى تەڭشەش) چىقىپ، گۇڭشې ئەزالىرىنىڭ ئىشلەپچىقىرىش ئاكتىپلىقىغا ئېغىر دەرىجىدە بەرھەم بېرىلدى. «يېڭى ھايات» گۇڭشېسىنىڭ ئىشلەپچىقىرىش ئەترەتلىرىدە يېرىم تەمىنلەش، يېرىم ئىش ھەققى بېرىشتىن ئىبارەت تەقسىمات تۈزۈمى يولغا قويۇلدى. تەمىنلەش قىسمى، ئاساسلىقى، ئۇزۇقلۇق ئاشلىق، ئاشخانىغا ئىشلىتىلىدىغان ئوتۇن - كۆمۈر، ئاشپەزلەرنىڭ ئىش ھەققى، يەسلى - بالىلار باغچىسى خادىملىرىنىڭ ئىش ھەققى، يەسلىگە كېرەكلىك سۈت قاتارلىقلاردىن ئىبارەت بولدى، بۇلار تەقسىمات قىسمىنىڭ تەخمىنەن 30 پىرسەنتىنى ئىگىلىدى. ئىش ھەققى جەھەتتە مۇقىم ئەمگەك نومۇرى (ئەمگەك نومۇرى قىممىتى) يولغا قويۇلدى. ھەر بىر كىشىگە ھەر ئايدا ئەمەلىي ئەمگەك نومۇرى بويىچە ئالدىن ئىش ھەققى بېرىلدى، يىل ئاخىرىدا ھېسابات قىلىنغاندىن كېيىن، بىر قېتىمدىلا نەقلاشتۇرۇلدى.

1960 - يىلى خەلق گۈڭشېلىرى تەرتىپكە سېلىندى، «مۇلۇكنى ئومۇمنىڭ قىلمۇھتىش» شامىلى تۇزىتىلىپ، «تەڭشەپ يۆتكەلگەن مال - مۇلۇكنى ئەترەتكە قايتۇرۇش، تارقاق مال - مۇلۇكنى ئامبارغا كىرگۈزۈش» ئىشقا ئاشۇرۇلدى، خەلق گۈڭشېسىنىڭ ئىچكى قىسمىدا گۈڭشې، ئىشلەپچىقىرىش چوڭ ئەترىتى، ئىشلەپچىقىرىش ئەترىتىدىن ئىبارەت ئۈچ دەرىجىلىك مۇلۇكچىلىك يولغا قويۇلغان، ئىشلەپچىقىرىش ئەترىتى ھېسابات بىرلىكى قىلىنغان باشقۇرۇش تۈزۈلمىسى ئورنىتىلدى، «ئەمگەكنى قاراپ تەقسىم قىلىش، كۆپ ئىشلىگەنلەر كۆپ ئېلىش، ئىشلىمىگەنلەر چىشلىمەسلىك» پرىنسىپى قايتا تەكىتلەندى، ئىشنى ئائىلىلەرگە، گۇرۇپپىلارغا ھۆددىگە بېرىش ئۇسۇلى قوللىنىلىشقا ۋە كېڭەيتىلىشكە باشلىدى. «ئۇچنى ھۆددىگە بېرىش، بىرنى مۇكاپاتلاش» (يەنى ئىشنى، مەھسۇلاتنى، تەننەرخنى ھۆددىگە بېرىش، مەھسۇلاتنى ئاشۇرسا مۇكاپاتلاش)، «تۆتنى مۇقىملاشتۇرۇش» (يەنى ئەمگەك كۈچىنى، تېرىلغۇ ئۇلىغىنى، يەرنى، يېزا ئىگىلىك سايمىنىنى مۇقىملاشتۇرۇش) ھەمدە «ئىشنى باھالاپ نومۇر ھېسابلاش، كۆپ ئىشلىگەنلەر كۆپ ئېلىش» قاتارلىق ئۇسۇللار قوللىنىلىپ، گۈڭشې ئەزالىرىنىڭ ئەمگەك ئاكتىپلىقى قوزغىتىلدى، ئىشلەپچىقىرىشنىڭ تەرەققىياتى ئىلگىرى سۈرۈلدى. مەھسۇلاتنى گۇرۇپپىلارغا، ئائىلىلەرگە ھۆددىگە بېرىش ئەڭ بۇرۇن «يېڭى ھايات» گۈڭشېسى «قىزىل نۇر» چوڭ ئەترىتى 2 - ئەترىتىدە يولغا قويۇلدى.

1961 - يىلنىڭ ئارخىرىدا تەرتىپكە سېلىش ئارقىلىق «يالقۇن»، «ئۇچقۇن» خەلق گۈڭشېلىرىدىن بىر قىسىم ئىشلەپچىقىرىش ئەترەتلىرى ئاجرىتىلىپ «غالىبىيەت» خەلق گۈڭشېسى قۇرۇلدى، شۇنىڭ بىلەن تۆت خەلق گۈڭشېسى بار بولدى. گۈڭشې باشقۇرۇش ھەيئەتلىرىنىڭ ئىچكى قىسمىدا ئىشلەپچىقىرىش، پىلان، مالىيە، ماددىي ئەشيا قاتارلىق باشقۇرۇش تارماقلىرى تەسىس قىلىندى، خەلق گۈڭشېسىغا قارىتا ئومۇمىيۈزلۈك باشقۇرۇش يولغا قويۇلدى، خەلق گۈڭشېسىنىڭ دارامىتى دۆلەت، كوللېكتىپ، شەخستىن ئىبارەت ئۈچ تەرەپنىڭ مەنپەئىتىگە تەڭ ئېتىبار بېرىش پرىنسىپى بويىچە تەقسىم قىلىندى، ئەر ئايالالارنىڭ ئوخشاش ئىشىغا ئوخشاش ھەق بېرىلدى، ئەمگىكىگە قاراپ تەقسىم قىلىندى، ئادەتتىكى چاغلاردا، قەرەللىك ھالدا ئالدىن تەقسىم قىلىندى ۋە قەرز بېرىلدى، يېل ئاخىرىدا ئومۇمىي تەقسىمات قىلىندى. ئۈچ يىللىق تەڭشەش مەزگىلىدە، ئەمگەك باشقۇرۇش جەھەتتە، يەنىلا ئىشنى ھۆددىگە بېرىش ئۇسۇلى، ئىشلەپچىقىرىش ئەترىتىنى ئاساس قىلىپ ئىشنى ئادەملەرگە، گۇرۇپپىلارغا، ئائىلىلەرگە ھۆددىگە بېرىش قاتارلىقلار يولغا قويۇلدى، شۇنىڭ بىلەن بىللە گۈڭشې ئەزالىرىغا شەخسىي قالدۇرۇق يەر ئاجرىتىپ بېرىلدى، ئەسلىدىكى ئالىي يېزا ئىگىلىك كوپېراتىپى مەزگىلىدە ھەر بىر گۈڭشې ئەزاسىغا تەقسىم قىلىپ بېرىلگەن قالدۇرۇق يەر يەنىلا ئەسلىدىكى ئېگىسىگە قايتۇرۇپ بېرىلدى. گۈڭشې قۇرۇلغاندىن كېيىن قالدۇرۇق يەر قالدۇرۇلمىغان ياكى ئېنتايىن ئاز قالدۇرۇلغانلارغا يۇقىرى دەرىجىلىك پارتكومنىڭ مۇناسىۋەتلىك ھۇججەتلىرىدە بەلگىلەنگەن ئۆلچەم بويىچە قالدۇرۇق يەر قالدۇرۇلدى ۋە تولۇقلاپ بېرىلدى. پرىنسىپ جەھەتتە ھەر بىر كىشىگە ئۈچ فۇڭ يەر قالدۇرۇلدى، نوپۇسى كۆپ ئائىلىلەرگە نىسبەت بويىچە كۆپرەك قالدۇرۇلدى، بويتاقلارغا مۇڭاپىق تۇرمە كۆپرەك قالدۇرۇلدى، ئادەتتە ھەر بىر كىشىگە بەش فۇڭ قالدۇرۇلدى. بازار ئەتراپىدىكى چوڭ ئەترەتلەر ۋە تاشيول ياقىسىدىكى جايلاردىكى گۈڭشې ئەزالىرىغا ئىككى - ئۈچ فۇڭ قالدۇرۇق يەر قالدۇرۇلدى، ئۈچ فۇڭدىن ئېشىپ كەتمىدى. قالدۇرۇق يەر ئۇزۇن مۇددەت گۈڭشې ئەزالىرىنىڭ ئىشلىتىشىگە بېرىلدى، كىرىم پۈتۈنلەي شەخسكە تەۋە بولدى، ئۇ سېتىۋېلىش سانىغا كىرگۈزۈلمىدى، ئۇزۇقلۇق ئاشلىقى تۆتۈپ قېلىنمىدى، جۇغلانما يىغۇېلىنمىدى، مەھسۇلاتى ئېشىپ قالسا، سېتىشقا ۋە ئالماشتۇرۇشقا رۇخسەت قىلىندى، گۈڭشې ئەزالىرىنىڭ چارۋىلىرى ۋە ئۈي قوشلىرى مەڭگۈ ئۆزىگە تەۋە بولدى. دېھقانچىلىق رايونلىرىدا نوپۇسى ئالتىگە يەتمىگەن ئائىلىلەرگە بىر ئىنەك، يەتتىدىن ئونغىچە نوپۇسى بار ئائىلىلەرگە ئىككى ئىنەك، ئوندىن ئارتۇق نوپۇسى بار ئائىلىلەرگە ئۈچ ئىنەك قالدۇرۇلدى. دېھقان ئائىلىلىرىدە بىر نوپۇس بولسا ئىككى قوي، ئىككى نوپۇس بولسا ئۈچ قوي، ئۈچ نوپۇس بولسا تۆت قوي، تۆتتىن ئارتۇق نوپۇس بولسا ھەر بىر نوپۇسقا بىر

قوي قالدۇرۇلدى، ئەك كۆپ بولغاندا قالدۇرۇلمىغان قوينى يەتتىدىن ئاشۇرۇۋېتىشكە رۇخسەت قىلىنمىدى. كۆڭۈلدىكىدەك ئەزالىرىنىڭ ئاساسلىق قائاش قورالى — ئېشەك بولۇپ، ئۇنىڭغا گۆڭۈلدىكى ئەزالىرى ئۆزلىرى ئىگىدارلىق قىلىپ، ئۆزلىرى باقتى.

«مەدەنىيەت زور ئىنقىلابى» مەزگىلىدە، سەنئى ئۇلكىسى شىياڭ ناھىيىسى داجەي چوڭ ئەترىتىنىڭ تەجرىبىسى كېڭەيتىلىپ، داجەينىڭ ئىش نۇمۇرى تۈزۈمى يولغا قويۇلدى، تەقسىمات شەكلى جەھەتتە تەڭ تەقسىماتچىلىق كۆندىن كۈنگە ئېغىرلاشتى. «ئوچىنى ھۆددىگە بېرىش، بىرنى مۇكاپاتلاش» ۋە ئەمگەكنى نورمىلىق باشقۇرۇش قاتارلىق ئۇنۇملۇك ئەمگەك باشقۇرۇش شەكىللىرى پۈتۈنلەي ئىنكار قىلىندى، ھەممە ئادەم ئولاش - چولاش ئىشلەيدىغان، ئوخشاش ئەمگەك نۇمۇرى بېرىلىدىغان بولدى، بۇنىڭ بىلەن «ئەمگەكنىڭ قاراپ تەقسىم قىلىش، كۆپ ئىشلىگەنلەر كۆپ ئېلىش» تىن ئىبارەت سوتسىيالىستىك تەقسىمات پرىنسىپى ئېغىر دەرىجىدە دەپسەندە قىلىندى. يەنە گۆڭۈلدىكى ئەزالىرىنىڭ قالدۇرۇق يېرى ۋە قالدۇرۇق چارۋىلىرى قايتۇرۇۋېلىنىپ، گۆڭۈلدىكى ئەزالىرىنىڭ ئىشلەپچىقىرىش ئاكتىپلىقىغا بەرھەم بېرىلدى، نەتىجىدە گۆڭۈلدىكى ئەزالىرىنىڭ كىرىمى ئازىيىپ كەتتى. 1976 - يىلى «ئوچقۇن» ، «غالىبىيەت» گۆڭۈلدىكىلەرنىڭ پارتىيىنىڭ ئاساسىي لۇشيەنى تەرىپىنى ئېلىپ بېرىلغاندا، ئاممىغا گۆڭۈلدىكى ئەزالىرىنىڭ قالدۇرۇق يەر، قالدۇرۇق چارۋىلىرى جەھەتتىكى مەسىلىلەرنى ئوتتۇرىغا قويدى. ناھىيىلىك ئىنقىلابىي كومىتېت گۆڭۈلدىكى ئەزالىرىنىڭ قالدۇرۇق يېرى، ئۆي ئورنى، قالدۇرۇق چارۋىسىنىڭ ئۇلچىمىنى قايتا بېكىتتى ھەمدە ئائىلىسى يېزىدا بولۇپ تاۋار ئاشلىق يەيدىغان دۆلەت كادىرلىرى، ئىشچىلارغا قالدۇرۇق يەر، قالدۇرۇق چارۋا قالدۇرۇشقا رۇخسەت قىلىنمايدىغانلىقىنى بەلگىلىدى.

6. ئىشلەپچىقىرىش مەسئۇلىيەت تۈزۈمى

1982 - يىلى ناھىيىدىكى 184 دېھقانچىلىق ئاساسىي ھېسابات ئورنىدا، ئوخشىمىغان شەكىلدىكى ئىشلەپچىقىرىش مەسئۇلىيەت تۈزۈمى ئومۇمىيۈزلۈك يولغا قويۇلدى. 52% ئىشلەپچىقىرىش ئەترىتىدە «كىچىك بۆلەكلەر بويىچە ھۆددىگە بېرىپ، نورمىلىق باشقۇرۇش» يولغا قويۇلۇپ، مەھسۇلات، ئىش گۇرۇپپىلارغىچە ھۆددىگە بېرىلدى؛ 33% ئىشلەپچىقىرىش ئەترىتىدە يەنىلا گۇرۇپپا ئىچىدە كىچىك بۆلۈكلەر بويىچە ھۆددىگە بېرىش، نورمىلىق باشقۇرۇش ئاساس قىلىندى؛ 15% ئىشلەپچىقىرىش ئەترىتىدە مەھسۇلاتقا بىرلەشتۈرۈپ ھۆددىگە بېرىش بىر قەدەر ئومۇمىيۈزلۈك يولغا قويۇلدى. بۇنىڭ ئىچىدە ئائىلىلەرگە ھۆددىگە بېرىلگىنى تۆت ئەترەت بولۇپ، 2.2% نى ئىگىلىدى.

1983 - يىلىنىڭ بېشىدا مەھسۇلاتقا بىرلەشتۈرۈپ ئائىلىلەرگە ھۆددىگە بېرىش ئىشلەپچىقىرىش مەسئۇلىيەت تۈزۈمى بارلىققا كەلدى، 169 ئىشلەپچىقىرىش ئەترىتىدە ئائىلىلەرگە ھۆددىگە بېرىش يولغا قويۇلدى، بۇ، ناھىيىدىكى ئومۇمىي ئىشلەپچىقىرىش ئەترىتىنىڭ 90.9 پىرسەنتىنى ئىگىلىدى؛ سەككىز ئىشلەپچىقىرىش ئەترىتىدە گۇرۇپپىلارغا ھۆددىگە بېرىش مەسئۇلىيەت تۈزۈمى يولغا قويۇلدى، ئۇ، 4.3% نى ئىگىلىدى؛ توققۇز ئىشلەپچىقىرىش ئەترىتىدە كىچىك بۆلۈكلەر بويىچە ھۆددىگە بېرىش، نورمىلىق باشقۇرۇش مەسئۇلىيەت تۈزۈمى يولغا قويۇلدى، بۇ، 4.8% نى ئىگىلىدى. شۇ يىلىنىڭ ئاخىرىغا كەلگەندە، ناھىيىدىكى 186 ئىشلەپچىقىرىش ئەترىتىنىڭ ھەممىسىدە ئائىلىلەرگە ھۆددىگە بېرىش ئىشلەپچىقىرىش مەسئۇلىيەت تۈزۈمى يولغا قويۇلۇپ بولدى. دېھقانلار توختام بويىچە دۆلەتكە مەلۇم مىقداردا ئاشلىق سېتىپ بەرگەن ۋە كوللېكتىپقا مەلۇم مىقداردا خىراجەت تاپشۇرغاندىن باشقا، ئاشقان قىسمى پۈتۈنلەي ئۆزىگە تەئەللۇق بولدى. چوڭ ھۆددىگەرلىك زور ئۆزگىرىش ئېلىپ كەلدى. 1984 - يىلى دالتۇ يېزىسى ئۇلانبوخ كەنتى 2 - ئەترىتىدە 51 ئائىلە، 229 ئادەم، 1700 مو تېرىلغۇ يەر بار ئىدى، ئۇلار ئۆز يېرىنىڭ ئەمەلىيىتىگە قاراپ ئىش كۈرۈپ، ئىشلەپچىقىرىشنى راۋاجلاندۇردى. گۆڭۈشي ئەزالىرىنىڭ شۇ يىللىق ئىشلەپچىقىرىش توختاملىرى پۈتۈنلەي ئەقلەشتۈرۈلدى، كىشى

بېشىغا توغرا كەلگەن كىرىم 980 يۈەنگە يېتىپ، تارىختىكى ئەڭ يېگى رېكود يارىتىلدى. ناھىيىدە يەنە بىر تۈركۈم كەسپىي ئائىلە، نۇقتىلىق ئائىلە ھەمدە بىرلەشمە گەۋدىلەر بارلىققا كېلىپ، كۆپ خىل ئىگىلىك راۋاجلاندى.

§ 3. زىرائەت قۇرۇلمىسى ۋە زىرائەتلەرنىڭ تارقىلىشى

1. زىرائەت قۇرۇلمىسى

تارىختىن بۇيان، بورتالانىڭ دېھقانچىلىق ئىشلەپچىقىرىشى قوپالراق بولۇپ، ئىشلەپچىقىرىش قورال - سايمانلىرى ئاددىي ئىدى، ئۇلارنىڭ كۆپىنچىسى ياغاچتىن، تۆمۈردىن ياسىلاتتى، دېھقانچىلىق سايمانلىرى ناھايىتى ئاز ئىدى؛ ئۇرۇق تاللانمايتتى، ئۇرۇق قول ئارقىلىق چېچىلاتتى؛ يەرگە ئوغۇت بېرىلمەي، نۆۋەتلەشتۈرۈلۈپ دەم ئالدۇرۇش ئارقىلىق يەرنىڭ قۇۋۋىتى ئەسلىگە كەلتۈرۈلگەچكە، تەبىئىي ئاپەتكە تاقابىل تۇرۇش ۋە كېسەللىك، ھاشارات زىياندا‌شلىقىنىڭ ئالدىنى ئېلىش ئىقتىدارى تۆۋەن ئىدى، يىلدا بىر قېتىم ھوسۇل ئېلىناتتى، مەھسۇلات مىقدارى تۆۋەن ئىدى.

مىنگونىڭ 38 - يىلى (1949 - يىلى) ئاشلىق تېرىلغۇ كۆلىمى 71 مىڭ 500 مو، ئېلىنغان ئومۇمىي ئاشلىق 4 مىليون 8500 كىلوگرام، ئوتتۇرىچە بىرلىك مەھسۇلاتى 56 كىلوگرام؛ كېۋەز تېرىلغۇ كۆلىمى 1400 مو، ئېلىنغان ئومۇمىي پاختا 7000 كىلوگرام، بىرلىك مەھسۇلاتى بەش كىلوگرام؛ ياغلىق دان تېرىلغۇ كۆلىمى 4700 مو، ئومۇمىي ياغلىقدان 125 مىڭ 500 كىلوگرام، بىرلىك مەھسۇلاتى 26.7 كىلوگرام ئىدى.

جۇڭخۇا خەلق جۇمھۇرىيىتى قۇرۇلغاندىن كېيىن، ئاشلىق ئىشلەپچىقىرىشىغا ئىنتايىن ئەھمىيەت بېرىلدى، ئاشلىق زىرائىتى كۆلىمى ئىزچىل ھالدا زور نىسبەتتە بولۇپ كەلدى. ئاشلىق زىرائەتلىرىدە بۇغداي، كۆممىقوناق، ئىقتىسادىي زىرائەتتە كېۋەز، ياغلىقدان ئاساس قىلىندى.

1950 - يىلدىن 1954 - يىلغىچە ئاشلىق زىرائىتى كۆلىمى ئوتتۇرا ھېساب بىلەن ھەر يىلى تېرىلغۇ كۆلىمىنىڭ 41.92 پىرسەنتىنى ئىگىلىدى، 1953 - يىلى ئەڭ كۆپ بولۇپ، 17.96% نى ئىگىلىدى. 1955 - يىلدىن 1979 - يىلغىچە بولغان 25 يىل ئىچىدە ئاشلىق تېرىلغۇ كۆلىمىنىڭ نىسبىتى سەل تۆۋەنلىگەن بولسىمۇ، لېكىن ئوتتۇرىچە سەۋىيىسى يەنىلا 66.82% بولدى. 1980 - يىلدىن 1985 - يىلغىچە بولغان ئالتە يىلدا، يېزا ئىقتىسادىي سىياسىتى كەڭ قويۇۋېتىلىپ، مەھسۇلاتقا بىرلەشتۈرۈپ ئائىلىلەرگە ھۆددىگە بېرىش تۈزۈمى يولغا قويۇلدى، بۇنىڭ بىلەن ئاشلىق تېرىلغۇ كۆلىمى كۆرۈنەرلىك ئازىيىپ ئوتتۇرا ھېساب بىلەن ھەر يىلى 49.69% نى ئىگىلىدى. 1985 - يىلى 84.56% كە چۈشۈپ قالدى. ئاشلىق ئىشلەپچىقىرىشىغا نىسبەتەن ئېيتقاندا، ئۇزاقتىن بۇيان بۇغداي ۋە كۆممىقوناقتىن ئىبارەت ئىككى خىل زىرائەتلا ئاساس قىلىندى. بۇغداي كۆلىمى ئوتتۇرا ھېساب بىلەن ئاشلىق تېرىلغۇ كۆلىمىنىڭ 66.32 پىرسەنتىنى، كۆممىقوناق تېرىلغۇ كۆلىمى 26.99% نى ئىگىلىدى. يازغى بۇغداي ئاساس قىلىندى. 1953 - يىلدىن باشلاپ ئاز مىقداردا كۈزگى بۇغداي تېرىلدى. 1958 - يىلغىچە ئوتتۇرا ھېساب بىلەن ھەر يىلى تېرىلىدىغان كۈزگى بۇغداي 3400 مودىن ئاشمىدى. 1959 - يىلدىن كېيىن كۈزگى بۇغداي تېرىلغۇ كۆلىمى ئاستا - ئاستا كۆپەيتىلدى. 1961 - يىلدىن 1966 - يىلغىچە بولغان ئالتە يىلدا ئوتتۇرا ھېساب بىلەن ھەر يىلى تېرىلغان كۈزگى بۇغداي 90 مىڭ 400 موغا يېتىپ، بۇغداي تېرىلغۇ كۆلىمىنىڭ 63.22 پىرسەنتىنى ئىگىلىدى. 1967 - يىلى تېرىلغان 170 مىڭ مو كۈزگى بۇغدايىنىڭ 140 مىڭ موسى قىشتىن ئۆتكىچە ئۈششۈپ نابۇت بولدى، بۇ، كۈزگى بۇغداي كۆلىمىنىڭ 82.53 پىرسەنتىنى ئىگىلىدى. 1968 - 1969 - يىللىرى كۈزگى بۇغداي تېرىلمىدى. 1970 - يىلى يەنە

تېرىلىشقا ياشلىدى. 1971 - يىلدىن 1976 - يىلغىچە ھەر يىللىق تېرىلىش كۆلىمى ئوتتۇرا ھېساب بىلەن 77 مىڭ 800 موغا يەتتى، بۇ، بۇغداي تېرىلغۇ كۆلىمىنىڭ 51.88 پىرسەنتىنى ئىگىلىدى، لېكىن ھەر يىلى ئۇششۇك سەۋەبىدىن بىر قىسمى نابۇت بولدى. 1977 - يىلى ئازىيىپ ئاران 3000 مو ساقلىنىپ قالدى. كۆپ قېتىم ئۇششۇپ نابۇت بولۇشتەك ساۋاقلار تۈپەيلىدىن، 1978 - يىلدىن 1985 - يىلغىچە بولغان سەككىز يىلدا ئوتتۇرا ھېساب بىلەن ھەر يىلى 40 مىڭ 800 مو كۆزگى بۇغداي تېرىلدى، بۇ، بۇغداي تېرىلغۇ كۆلىمىنىڭ ئاران 28.08 پىرسەنتىنى ئىگىلىدى. باشقا ئاشلىق زىرائەتلىرى، مەسىلەن، شال، ئاققۇناق، سېرىق پۇرچاق قاتارلىقلارنىڭ تېرىلغۇ كۆلىمى ناھايىتى ئاز بولۇپ، شال %2.58 نى، ئاق قوناق %0.62 نى، سېرىق پۇرچاق %1.09 نى ئىگىلىدى. ئەمما 1980 - يىلدىن 1985 - يىلغىچە شال تېرىلغۇ كۆلىمى تېز كۆپەيىپ، تېرىلغۇ كۆلىمى ئوتتۇرا ھېساب بىلەن ھەر يىلى 6900 موغا يېتىپ، ئالدىنقى 30 يىل (1950 - يىلدىن 1979 - يىلغىچە) دىكى يىللىق ئوتتۇرىچە سان بولغان 3300 مودىن %109.09 كۆپەيدى.

«ئاشلىقنى تۇنقا قىلىش» بىر تەرەپلىمە ھالدا تەكىتلەنگەنلىكتىن، ئىقتىسادىي زىرائەتلەرنىڭ كۆلەم نىسبىتى ناھايىتى تۆۋەن بولدى. پەقەت 1980 - يىلدىن 1985 - يىلغىچە بولغان ئالتە يىلدا بىر قەدەر تېز كۆپەيدى، يەنى 1980 - يىلى 140 مىڭ 700 موغا، 1981 - يىلى 209 مىڭ 400 موغا، 1982 - يىلى 231 مىڭ 100 موغا، 1983 - يىلى 249 مىڭ 700 موغا، 1984 - يىلى 252 مىڭ 800 موغا، 1985 - يىلى 393 مىڭ 700 موغا يەتتى.

36 يىلدىن بۇيان كېڭەز تېرىلغۇ كۆلىمى ئاساسەن مۇقىم راۋاجلىنىش، ئازىيىش، تېز كۆپىيىش جەريانىنى بېسىپ ئۆتتى. 1950 - يىلدىن 1969 - يىلغىچە بولغان 20 يىلدا جەمئىي 38 مىڭ 600 مو يەرگە كېڭەز تېرىلدى يەنى ئوتتۇرا ھېساب بىلەن ھەر يىلى 1900 مو يەرگە كېڭەز تېرىلدى. 1970 - يىلدىن 1979 - يىلغىچە بولغان ئون يىلدا جەمئىي 6530 مو يەرگە، ئوتتۇرا ھېساب بىلەن ھەر يىلى 700 مو يەرگە كېڭەز تېرىلدى. 1970 - يىلى ئەڭ ئاز بولۇپ، پەقەت 30 مو يەرگىلا كېڭەز تېرىلدى. 1980 - يىلدىن 1985 - يىلغىچە بولغان ئالتە يىلدا شىددەت بىلەن كۆپەيىپ، 1980 - يىلى 1600 مو يەرگە، 1981 - يىلى 5200 مو يەرگە، 1982 - يىلى 16 مىڭ 700 مو يەرگە، 1983 - يىلى 29 مىڭ 400 مو يەرگە، 1984 - يىلى 39 مىڭ مو يەرگە، 1985 - يىلى 39 مىڭ مو يەرگە جەمئىي 130 مىڭ 900 مو يەرگە كېڭەز تېرىلىپ، ئالدىنقى 30 يىلدىكىنىڭ ئىككى ھەسسىگە تۇغرا كەلدى، 1985 - يىلى ئومۇمىي تېرىلغۇ كۆلىمىنىڭ 12.41 پىرسەنتىنى ئىگىلىدى. بۇنىڭدىن كېيىنمۇ داۋاملىق كۆپىيىدۇ.

ياغلىق دان زىرائىتى تارىختىن بۇيان بىر قەدەر زور كۆلەمدە تېرىلىپ كەلدى ھەمدە ئۇنىڭ نىسبىتى بارغانسېرى زورايدى. 1950 - يىلدىن 1979 - يىلغىچە بولغان 30 يىلدا جەمئىي 516 مىڭ 900 مو يەرگە، ئوتتۇرا ھېساب بىلەن يىلىغا 17 مىڭ 200 مو يەرگە ياغلىق دان تېرىلدى. 1980 - يىلدىن 1985 - يىلغىچە بولغان ئالتە يىلدا ياغلىق دان تېرىلغۇ كۆلىمى شىددەت بىلەن كۆپەيىپ جەمئىي 266 مىڭ 900 موغا يېتىپ يىلىغا ئوتتۇرا ھېساب بىلەن 44 مىڭ 500 مودىن توغرا كەلدى، ئەڭ كۆپ تېرىلغان 1985 - يىلى 56 مىڭ 700 موغا يەتتى. ياغلىق دان زىرائىتى، ئاساسلىقى، قىچا، زىغىر، ئاپتاپپەرەستىن ئىبارەت، زاراڭزىمۇ تېرىلىدۇ، لېكىن ئۇنىڭ نىسبىتى ئىنتايىن ئاز. قىچا، زىغىر، ئاپتاپپەرەستىن ئىبارەت بۇ ئۈچ خىل زىرائەتنىڭ ئوخشىمىغان مەزگىللەردە ئىگىلىگەن نىسبىتىمۇ ئوخشاش بولمىدى. 50 -، 60 - يىللاردا قىچا تېرىش ئاساس قىلىندى، ئۇ، ئوتتۇرا ھېساب بىلەن ياغلىق دان زىرائىتى كۆلىمىنىڭ 73.76 پىرسەنتىنى، زىغىر %15.11 نى، ئاپتاپپەرەس %11.13 نى ئىگىلىدى. 70 - يىللاردا زىغىر ياغلىق دان تېرىلغۇ كۆلىمىنىڭ 47.92 پىرسەنتىنى ئىگىلىدى، قىچا 2 - ئورۇندا بولۇپ، ئوتتۇرا ھېساب بىلەن %37.76 نى، ئاپتاپپەرەس %14.32 نى ئىگىلىدى. 1980 - يىلدىن 1985 - يىلغىچە بولغان ئالتىلىقتا ئاپتاپپەرەس يەنىلا يېتەكچى ئورۇندا بولۇپ، ياغلىقدان زىرائىتى كۆلىمىنىڭ 62.08 پىرسەنتىنى ئىگىلىدى، زىغىر 2 - ئورۇندا تۇردى، قىچا

ئىنتايىن ئاز تېرىلدى.

1962 - يىلدىن باشلاپ بېدە تېرىلدى، 1966 - يىلدىن 1975 - يىلغىچە بولغان ئون يىلدا بېدە تېرىش تېز راۋاجلانغاندى، ھەر يىلى ئوتتۇرا ھېساب بىلەن 25 مىڭ 900 مو يەرگە بېدە تېرىلىپ، ئومۇمىي تېرىلغۇ كۆلىمىنىڭ 28.9 پىرسەنتىنى ئىگىلىدى. 1968 - يىلى ئەڭ كۆپ تېرىلىپ، 31 مىڭ 300 موغا يېتىپ، ئومۇمىي تېرىلغۇ كۆلىمىنىڭ 11.78 پىرسەنتىنى ئىگىلىدى، ئۇنىڭدىن كېيىن بېدە تېرىلغۇ كۆلىمى يىلمۇ يىل ئازايدى. 1985 - يىلغا كەلگەندە ئاران 7000 مو يەرگە بېدە تېرىلىپ، ئومۇمىي تېرىلغۇ كۆلىمىنىڭ 2.23 پىرسەنتىنى ئىگىلىدى. 1983 - يىلى 1400 مو يەرگە قاشقا بېدە ئارىلاشتۇرۇلۇپ، كىرىشتۇرۇلۇپ تېرىلدى.

كۆكتات، تاۋۇز، قوغۇن تېرىلغۇ كۆلىمى ئەزەلدىن ئاز بولۇپ، ھەر يىلى ئوتتۇرا ھېساب بىلەن 4500 مو ئەتراپىدا بولدى.

تاماكا، كەندىر، قىزىلچا گەرچە تېرىلغان بولسىمۇ، لېكىن كۆلىمى ناھايىتى ئاز بولدى. قارا گازىر بىر قەدەر تېز تەرەققىي قىلدى. 1983 - يىلدىن باشلاپ 6700 مو يەرگە قارا گازىر تېرىلدى. 1984 - يىلى 8800 مو يەرگە، 1985 - يىلى 28 مىڭ مو يەرگە قارا گازىر تېرىلىپ، ئومۇمىي تېرىلغۇ كۆلىمىنىڭ 8.9 پىرسەنتىنى ئىگىلىدى.

1949 - يىلدىن 1985 - يىلغىچە بورتالا ناھىيىسىدە تېرىلغان زىرائەتلەرنىڭ كۆلىمى، بىرلىك مەھسۇلاتى، ئومۇمىي مەھسۇلاتى

بىرلىكى: كۆلىمى (10 مىڭ مو)، بىرلىك مەھسۇلاتى (كىلوگرام)، ئومۇمىي مەھسۇلاتى (10 مىڭ كىلوگرام)

ئىقتىساد 2 — 3

يىللار		1949	1950	1951	1952	1953	1954	1955	1956	1957
ئېرىلغۇ يەر كۆلىمى		8.60	9.90	11.39	12.97	13.74	15.52	16.95	17.42	18.98
ئومۇمىي تېرىلغۇ كۆلىمى		7.79	8.86	9.57	11.50	11.74	12.59	14.82	14.61	15.40
1) ئاشلىق زىرائەتلىرى	تېرىلغۇ كۆلىمى	7.15	7.94	8.59	10.78	11.29	11.68	13.02	12.47	13.11
	ھوسۇل ئېلىنغان كۆلەم	6.87	7.64	8.25	10.35	10.84	11.20	12.50	12.23	11.95
	بىرلىك مەھسۇلاتى	56	54.5	67.5	70.5	89.5	92	79	118.5	91.5
	ئومۇمىي مەھسۇلاتى	400.85	434.15	578.40	758.80	1011.15	1072	1026.10	1474.80	1200.60
(1) بۇغداي	تېرىلغۇ كۆلىمى	5.02	5.52	5.63	7.74	8.05	8.40	7.87	8.55	9.22
	ھوسۇل ئېلىنغان كۆلەم	4.82	5.31	5.41	7.44	7.73	8.07	7.56	3.44	8.65
	بىرلىك مەھسۇلاتى	60	58	68	68	89.5	92	87	100.50	83.50
	ئومۇمىي مەھسۇلاتى	301.25	319.10	382.75	527.40	721.10	773.30	683.30	858.80	769.20
بۇنىڭ ئىچىدە: كۆزگى بۇغداي	تېرىلغۇ كۆلىمى					0.17	0.10	0.14	0.20	0.57
	ھوسۇل ئېلىنغان كۆلەم					0.16	0.09	0.13	0.19	0.44
	بىرلىك مەھسۇلاتى					70.5	91	28	70	61
	ئومۇمىي مەھسۇلاتى					11.95	9.10	3.95	13.95	34.75

(2) شال	تېرىلغۇ كۆلىمى	0.01	0.01	0.01	0.02	0.04	0.03	0.02	0.04	0.04
	ھوسۇل ئېلىنغان كۆلەم	0.01	0.01	0.01	0.02	0.04	0.02	0.02	0.03	0.03
	بىرلىك مەھسۇلاتى	65	70	105	80	104	211.5	95	177.5	64
	ئومۇمىي مەھسۇلاتى	0.65	0.7	1.05	1.6	4.15	6.35	1.9	7.1	2.55
(3) قارا ئاشلىق	تېرىلغۇ كۆلىمى	2.12	2.41	2.95	3.01	3.20	3.23	5.12	3.84	7.73
	ھوسۇل ئېلىنغان كۆلەم	2.04	2.32	2.83	2.83	3.07	3.09	4.91		3.18
	بىرلىك مەھسۇلاتى	46.5	47.5	66	76.5	89.5	90.5	66.5		114
	ئومۇمىي مەھسۇلاتى	98.95	114.35	194.60	229.60	285.90	291.90	340.65	606.95	424.30
كۆممە- قوناق	تېرىلغۇ كۆلىمى	1.13	1.24	1.67	1.88	1.94	2.13	3.38	3.08	2.99
	ھوسۇل ئېلىنغان كۆلەم	1.09	1.19	1.60	1.81	1.86	2.05	3.25	3.04	2.69
	بىرلىك مەھسۇلاتى	65	68	91.5	100	118.5	108.5	79	172.5	117.5
	ئومۇمىي مەھسۇلاتى	73.50	84.15	153.20	188.35	230.25	230.75	267.10	531.60	351.70
ئاق قو- ناق	تېرىلغۇ كۆلىمى	0.02	0.02	0.03	0.12	0.04	0.14	0.06	0.15	0.20
	ھوسۇل ئېلىنغان كۆلەم	0.02	0.02	0.03	0.11	0.04	0.13	0.06	0.15	0.19
	بىرلىك مەھسۇلاتى	60	72.5	78.5	34.5	81.5	49	202.5	220.5	152.5
	ئومۇمىي مەھسۇلاتى	1.2	1.45	2.35	4.15	3.25	6.85	12.15	33.05	30.5
باشقا قارا ئاشلىق	تېرىلغۇ كۆلىمى	0.97	1.15	1.25	1.01	1.22	0.96	1.68	0.61	0.54
	ھوسۇل ئېلىنغان كۆلەم	0.93	1.11	1.20	0.96	1.17	0.91	1.60		0.30
	بىرلىك مەھسۇلاتى	26	25	31	36.5	43	56.5	36.5		78
	ئومۇمىي مەھسۇلاتى	24.25	28.75	39.05	37.1	52.4	54.3	61.4	42.3	42.1
(4) سېرىق پۇرچاق	تېرىلغۇ كۆلىمى				0.01		0.02	0.01	0.04	0.12
	ھوسۇل ئېلىنغان كۆلەم				0.01		0.02	0.01	0.03	0.09
	بىرلىك مەھسۇلاتى				20		22.5	25	49	38
	ئومۇمىي مەھسۇلاتى				0.2		0.45	0.25	1.95	4.55
2) ئىقتىسا- دى زە- رائەتلەر	تېرىلغۇ كۆلىمى									
	ھوسۇل ئېلىنغان كۆلەم									
	بىرلىك مەھسۇلاتى									
	ئومۇمىي مەھسۇلاتى									
(1) كېۋەز	تېرىلغۇ كۆلىمى	1.14	0.21	0.25	0.15	0.04	0.08	0.15	0.15	0.18
	ھوسۇل ئېلىنغان كۆلەم	0.13	0.20	0.24	0.14	0.04	0.07	0.14	0.15	0.17
	بىرلىك مەھسۇلاتى	5	5	6.5	12	16.5	15	7.5	11	10.5
	ئومۇمىي مەھسۇلاتى	0.7	1.05	1.6	1.8	0.65	1.2	1.1	1.65	1.85

(2) ياغلىق دان	تېرىلغۇ كۆلىمى	0.47	0.56	0.57	0.38	0.29	0.59	0.68	0.90	1.07
	ھوسۇل ئېلىنغان كۆلەم	0.45	0.54	0.51	0.36	0.27	0.56	0.65	0.89	0.84
	بىرلىك مەھسۇلاتى	26.5	24	26	28.5	50	32	32.5	30.5	33.5
	ئومۇمىي مەھسۇلاتى	12.55	13.4	14.9	10.8	14.55	18.8	26.95	27.45	36
بۇنسىك ئۇچەدە: قىچا	تېرىلغۇ كۆلىمى	0.39	0.47	0.47	0.19	0.19	0.19	0.52	0.78	0.97
	ھوسۇل ئېلىنغان كۆلەم	0.37	0.45	0.45	0.18	0.18	0.18	0.50	0.77	0.85
	بىرلىك مەھسۇلاتى	27.5	24	27	36.5	60	57	35	30	33.5
	ئومۇمىي مەھسۇلاتى	10.8	11.25	12.6	6.95	11.4	10.8	18.2	23.55	32.65
زىغىر	تېرىلغۇ كۆلىمى	0.05	0.06	0.06	0.06	0.04	0.29	0.06	0.01	0.02
	ھوسۇل ئېلىنغان كۆلەم	0.05	0.06	0.05	0.06	0.04	0.28	0.06	0.01	0.02
	بىرلىك مەھسۇلاتى	29	31	33.5	32.5	25	16.5	21.5	45	42.5
	ئومۇمىي مەھسۇلاتى	1.45	1.85	2	1.95	1	4.85	1.3	0.45	0.85
باشقا ياغلىق دان زىرائەتلىرى	تېرىلغۇ كۆلىمى	0.03	0.03	0.04	0.13	0.06	0.11	0.10	0.11	0.08
	ھوسۇل ئېلىنغان كۆلەم	0.03	0.03	0.01	0.12	0.05	0.10	0.09	0.11	
	بىرلىك مەھسۇلاتى	10	10	7.5	14.5	36	28.5	24.5	31.5	
	ئومۇمىي مەھسۇلاتى	0.3	0.3	0.3	1.9	2.15	3.15	2.45	3.45	2.5

يىللار		1958	1959	1960	1961	1962	1963	1964	1965	1966
تېرىلغۇ يەر كۆلىمى		20.78	24.07	30.52	32.73	25.91	26.85	27.93	28.17	31.36
ئومۇمىي تېرىلغۇ كۆلىمى		17.80	20.93	29.66	24.96	24.07	21.16	21.03	24.03	30.13
1) ئاشلىق زىرائىتى	تېرىلغۇ كۆلىمى	15.74	17.73	25.54	21.57	20.91	18.19	17.76	19.94	25.21
	ھوسۇل ئېلىنغان كۆلەم	15.50	16.22	22	20.91	18.63	16.50	16.87	19.18	23.94
	بىرلىك مەھسۇلاتى	108.50	84.50	56	48	53.50	65	96	103.50	110.50
	ئومۇمىي مەھسۇلاتى	1707.35	1496.45	1430.20	1036.4	1121.75	1182.25	1698.8	2061	2781.60
(1) بۇغداي	تېرىلغۇ كۆلىمى	10.12	10.88	16.84	14.62	14.67	12.57	12.54	14.22	17.81
	ھوسۇل ئېلىنغان كۆلەم	9.90	10.38	15.82	15.27	13.25	11.50	12.03	13.84	17.21
	بىرلىك مەھسۇلاتى	95.50	68	61.50	44.50	44	47.50	71.00	80.50	90.50
	ئومۇمىي مەھسۇلاتى	966.45	742.10	1037.50	647.25	645.20	598.30	890.75	1143.20	1609.30
بۇنسىك ئۇچەدە: كۈزگى بۇغداي	تېرىلغۇ كۆلىمى	0.88	4.35	7.62	12.86	9.11	6.17	6.81	8.53	13.30
	ھوسۇل ئېلىنغان كۆلەم	0.88	4.24	7.39	9.77	8.15	5.61	6.58	8.30	12.91
	بىرلىك مەھسۇلاتى	120.50	90	92.50	31	39.50	48	86.50	92.50	104
	ئومۇمىي مەھسۇلاتى	106	392.20	706.40	396.25	361.50	296.05	589.35	790.05	1383.50

(2) شال	تېرىلغۇ كۆلىمى	0.77	0.97	0.96	0.41	0.13	0.07	0.12	0.14	0.30
	ھوسۇل ئېلىنغان كۆلەم	0.77	0.68	0.58	0.33	0.11	0.07	0.12	0.13	0.25
	بىرلىك مەھسۇلاتى	135.50	99	43	49.50	68.50	154.50	158.50	177.50	136.50
	ئومۇمىي مەھسۇلاتى	104.45	95.85	41.4	20.25	8.9	10.8	19.00	24.85	41
(3) قارا ئاشلىق	تېرىلغۇ كۆلىمى	4.73	5.82	7.58	6.41	6.04	5.39	4.97	5.52	7.06
	ھوسۇل ئېلىنغان كۆلەم	4.71	5.11	5.50		5.20	4.80	4.62	5.17	6.45
	بىرلىك مەھسۇلاتى	133	112.50	46		77.00	105.5	157.50	161.5	160
	ئومۇمىي مەھسۇلاتى	629.70	653.95	348.75		466.5	567.75	783.90	891	1130.25
كۆممە- قوناق	تېرىلغۇ كۆلىمى	3.52	4.41	4.50	4.27	5	4.70	4.46	4.83	5.72
	ھوسۇل ئېلىنغان كۆلەم	3.51	4	3.43	3.68	4.45	4.25	4.21	4.59	5.32
	بىرلىك مەھسۇلاتى	147.50	123.50	57	66.50	82	111	168.50	178	186.50
	ئومۇمىي مەھسۇلاتى	519	543.80	256.05	283.90	408.85	520.60	751.70	860.65	1066.60
ئاق قو- ناق	تېرىلغۇ كۆلىمى	0.43	0.51	0.38	0.50	0.33	0.21	0.08	0.08	0.05
	ھوسۇل ئېلىنغان كۆلەم	0.43	0.36	0.24	0.33	0.17	0.12	0.08	0.03	0.03
	بىرلىك مەھسۇلاتى	129.50	106.50	43	33	40.50	45.50	101.50	37.50	68.00
	ئومۇمىي مەھسۇلاتى	55.70	54.30	16.25	16.60	13.30	9.55	8.10	3.00	3.40
باشقا قارا ئاشلىق- لار	تېرىلغۇ كۆلىمى	0.78	0.90	2.70	1.64	0.63	0.48	0.43	0.61	1.29
	ھوسۇل ئېلىنغان كۆلەم	0.77	0.75	1.83		0.58	0.43	0.33	0.55	1.10
	بىرلىك مەھسۇلاتى	70.50	62.00	28.50		70.50	78.50	56	45	46.50
	ئومۇمىي مەھسۇلاتى	55	55.85	76.45		44.35	37.6	24.10	27.35	60.25
(4) سىبرىق پۇرچاق	تېرىلغۇ كۆلىمى	0.12	0.06	0.16	0.13	0.07	0.16	0.13	0.06	0.04
	ھوسۇل ئېلىنغان كۆلەم	0.12	0.05	0.10	0.08	0.07	0.13	0.10	0.04	0.03
	بىرلىك مەھسۇلاتى	56.50	76.00	16.00	16.50	16.50	34	39	32.50	26.50
	ئومۇمىي مەھسۇلاتى	6.75	4.55	2.55	2.15	1.15	5.40	5.10	1.95	1.05
2) ئىقتىسا- دىي زە- راھەتلەر	تېرىلغۇ كۆلىمى									
	ھوسۇل ئېلىنغان كۆلەم									
	بىرلىك مەھسۇلاتى									
	ئومۇمىي مەھسۇلاتى									
(1) كېۋەز	تېرىلغۇ كۆلىمى	0.19	0.28	0.26	0.33	0.14	0.19	0.12	0.16	0.19
	ھوسۇل ئېلىنغان كۆلەم	0.19	0.22	0.12	0.20	0.12	0.16	0.10	0.15	0.16
	بىرلىك مەھسۇلاتى	21	8	15.50	11	15.50	16	19	31.50	28.50
	ئومۇمىي مەھسۇلاتى	3.95	2.25	4	3.60	2.20	3	2.30	5.05	5.45

(2) ياغلىق دان	تېرىلغۇ كۆلىمى	1.26	1.69	2.44	1.65	1.75	1.49	1.70	1.86	1.77
	ھوسۇل ئېلىنغان كۆلەم	1.26	1.35	1.88	0.66	1.53	1.13	1.18	1.54	1.40
	بىرلىك مەھسۇلاتى	31.50	26.50	23.50	18	22.50	17.50	21	25.50	21.50
	ئومۇمىي مەھسۇلاتى	39.95	45.20	57.20	29.55	39.05	26.30	36	47.35	38.35
بۇنىك ئىچىدە: قىچا	تېرىلغۇ كۆلىمى	1.22	1.60	2.32	1.54	1.61	1.35	1.55	1.51	1.23
	ھوسۇل ئېلىنغان كۆلەم	1.22	1.27	1.78	0.61	1.40	1.01	1.05	1.23	0.89
	بىرلىك مەھسۇلاتى	32	26.50	23.50	17.5	22	17.00	19	24	17.50
	ئومۇمىي مەھسۇلاتى	39	42.10	54.90	26.60	35.55	23.15	29.75	35.95	21.75
زىغىر	تېرىلغۇ كۆلىمى	0.02	0.04	0.04	0.07	0.12	0.12	0.11	0.32	0.52
	ھوسۇل ئېلىنغان كۆلەم	0.02	0.04	0.04	0.02	0.11	0.10	0.10	0.29	0.49
	بىرلىك مەھسۇلاتى	30	30	29	20	20.50	20.50	40	32	30.50
	ئومۇمىي مەھسۇلاتى	0.60	1.20	1.15	1.40	2.45	2.45	4.40	10.25	15.90
باشقا ياغلىق دان زىرائەتلەرى	تېرىلغۇ كۆلىمى	0.02	0.05	0.08	0.04	0.02	0.02	0.04	0.03	0.02
	ھوسۇل ئېلىنغان كۆلەم	0.02	0.04	0.06	0.03	0.02	0.02	0.03	0.02	0.02
	بىرلىك مەھسۇلاتى	17.50	38.00	14.5	39	52.50	35	46.50	38.50	35
	ئومۇمىي مەھسۇلاتى	0.35	1.90	1.15	1.55	1.05	0.70	1.85	1.15	0.70

	يىللار	1967	1968	1969	1970	1971	1972	1973	1974	1975
	تېرىلغۇ يەر كۆلىمى	30.16	27.82	26.09	26.80	28.21	29.38	29.81	29.74	29.29
	ئومۇمىي تېرىلغۇ كۆلىمى	28.98	26.56	23.71	26.34	27.60	28.73	28.73	29.09	29.05
(1) ئاشلىق زىرائىتى	تېرىلغۇ كۆلىمى	22.89	20.16	18.32	21.22	22.67	22.66	22.67	23.25	23.81
	ھوسۇل ئېلىنغان كۆلەم	19.50	18.36	17.25	20.47	21.11	21.64	21.46	21.16	22.38
	بىرلىك مەھسۇلاتى	104	73.5	79.5	130	112	112	129	110	137
	ئومۇمىي مەھسۇلاتى	2384.55	1476.85	1458.65	2761.95	2543.75	2537.55	2926.30	2560.85	3263.60
(1) بۇغداي	تېرىلغۇ كۆلىمى	11.72	12.90	11.31	13.50	14.95	15.67	14.58	15.15	15.08
	ھوسۇل ئېلىنغان كۆلەم	9.78	12.20	10.93	13.20	13.87	14.96	13.77	13.57	14
	بىرلىك مەھسۇلاتى	60.5	64	64	82.5	74	76.5	84	69	93
	ئومۇمىي مەھسۇلاتى	709.95	825	721.05	1117.05	1102.70	1195.75	1228.05	1048.60	1402.85
بۇنىك ئىچىدە: كۈزگى بۇغداي	تېرىلغۇ كۆلىمى	3.80			1.80	7.11	8.39	8.37	8.38	7.75
	ھوسۇل ئېلىنغان كۆلەم	2.30			1.80	6.55	8.28	7.80	7.60	7.40
	بىرلىك مەھسۇلاتى	36			85	86.50	113.50	85.50	77	107.50
	ئومۇمىي مەھسۇلاتى	136.80			152.60	613.95	952.45	713.75	643.95	833.35

(2) شال	تېرىلغۇ كۆلىمى	0.20	0.12	0.12	0.10	0.16	0.14	0.13	0.11	0.18
	ھوسۇل ئېلىنغان كۆلەم	0.18	0.08	0.12	0.10	0.14	0.11	0.11	0.10	0.16
	بىرلىك مەھسۇلاتى	123	136	146.5	222.5	147	122	157.5	222	207.5
	ئومۇمىي مەھسۇلاتى	24.55	16.30	17.55	22.25	23.55	17.05	20.50	24.40	37.35
(3) قارا ئاشلىق	تېرىلغۇ كۆلىمى	10.87	6.89	6.72	7.51	7.41	6.65	7.83	7.88	8.42
	ھوسۇل ئېلىنغان كۆلەم	9.45	5.89	6.05	7.07	6.97	6.41	7.45	7.40	8.10
	بىرلىك مەھسۇلاتى	151.5	91.5	106.5	215	190	198	213.5	188.5	215.5
	ئومۇمىي مەھسۇلاتى	1646.25	628.90	714.35	1614.30	1409.70	1317.10	1671.50	1484.25	1811.55
كۆممە- قوناق	تېرىلغۇ كۆلىمى	10.17	6.63	6.44	7.20	7.27	6.26	7.46	7.53	7.98
	ھوسۇل ئېلىنغان كۆلەم	8.93	5.65	5.87	6.80	6.84	6.05	7.09	7.10	7.72
	بىرلىك مەھسۇلاتى	159	93	109	222	193	207	220.50	194.50	224.50
	ئومۇمىي مەھسۇلاتى	1616.15	617.75	703.2	1598.2	1402.7	1294.55	1646.15	1466.15	1792.2
ئاق قوناق	تېرىلغۇ كۆلىمى	0.06	0.05		0.03	0.02	0.02	0.02	0.05	0.02
	ھوسۇل ئېلىنغان كۆلەم	0.01	0.04		0.02	0.02	0.02	0.02	0.03	0.02
	بىرلىك مەھسۇلاتى	55	43		53	62.5	40	90	58	85
	ئومۇمىي مەھسۇلاتى	3.30	2.15		1.60	1.25	0.80	2.80	2.90	1.70
باشقا قارا ئاشلىق	تېرىلغۇ كۆلىمى	0.64	0.25	0.28	0.28	0.12	0.37	0.35	0.30	0.41
	ھوسۇل ئېلىنغان كۆلەم	0.51	0.20	0.18	0.25	0.11	0.34	0.34	0.27	0.36
	بىرلىك مەھسۇلاتى	42	43.00	40	52	48	59	64.50	50.50	43
	ئومۇمىي مەھسۇلاتى	26.8	9	11.15	14.5	5.75	21.75	22.55	15.2	17.65
(4) سىبرىق پۇرچاق	تېرىلغۇ كۆلىمى	0.10	0.25	0.17	0.11	0.15	0.20	0.13	0.11	0.13
	ھوسۇل ئېلىنغان كۆلەم	0.09	0.19	0.15	0.10	0.13	0.16	0.13	0.09	0.12
	بىرلىك مەھسۇلاتى	38	26.5	33.5	76	52	38.5	48	32.5	91
	ئومۇمىي مەھسۇلاتى	3.8	6.65	5.7	8.35	7.8	7.65	6.25	3.6	11.85
2) ئىقتە- سادى زىرائەت- لەر	تېرىلغۇ كۆلىمى	2.69	2.65	2.14	2.02	1.80	2.60	2.62	2.69	2.43
	ھوسۇل ئېلىنغان كۆلەم	2.08	1.78	1.80	1.40	1.33	2.03	2.38	2.08	2.05
	بىرلىك مەھسۇلاتى									
	ئومۇمىي مەھسۇلاتى									
(1) كېۋەز	تېرىلغۇ كۆلىمى	0.25	0.24	0.16		0.16	0.10	0.05	0.10	0.02
	ھوسۇل ئېلىنغان كۆلەم	0.23	0.16	0.09		0.10	0.05	0.01	0.07	
	بىرلىك مەھسۇلاتى	23	28.5	11.5		17.5	24	5	25	5
	ئومۇمىي مەھسۇلاتى	5.7	6.8	1.85	0.15	2.8	2.4	0.25	2.5	0.1

(2) ياغلىق دان	تېرىلغۇ كۆلىمى	2.34	2.32	1.89	1.92	1.53	2.38	2.47	2.51	2.32
	ھوسۇل ئېلىنغان كۆلەم	1.77	1.56	1.62	1.32	1.14	1.88	2.28	1.94	1.98
	بىرلىك مەھسۇلاتى	23	17.5	25.5	21	25.5	33	55	35	43.5
	ئومۇمىي مەھسۇلاتى	53.35	40.65	48.1	37.65	38.65	79.1	135.9	88.25	100.45
بۇنىڭ ئىچىدە: قىچا	تېرىلغۇ كۆلىمى	1.43	1.53	1.09	1.40	0.79	0.97	0.64	0.55	0.57
	ھوسۇل ئېلىنغان كۆلەم	1.06	0.96	0.98	0.90	0.51	0.65	0.58	0.38	0.48
	بىرلىك مەھسۇلاتى	22	19	25	17	16	19.5	37	20.5	35.5
	ئومۇمىي مەھسۇلاتى	31.35	27.85	27.25	24	12.65	18.75	23.8	11.25	20.1
زېغىر	تېرىلغۇ كۆلىمى	0.87	0.73	0.80	0.50	0.64	1.25	1.47	1.55	1.28
	ھوسۇل ئېلىنغان كۆلەم	0.69	0.58	0.64	0.40	0.54	1.09	1.38	1.20	1.08
	بىرلىك مەھسۇلاتى	24.5	17	26	27	35.5	41	58.5	35	39
	ئومۇمىي مەھسۇلاتى	21.1	12.35	20.85	13.45	22.6	51.2	86.1	54.25	49.7
باشقا ياغلىقدان زىرائەتلىرى	تېرىلغۇ كۆلىمى	0.04	0.06		0.02	0.10	0.16	0.36	0.41	0.47
	ھوسۇل ئېلىنغان كۆلەم	0.02	0.02		0.02	0.09	0.14	0.32	0.36	0.42
	بىرلىك مەھسۇلاتى	22.5	7.5		10	34	57	72	55.5	65
	ئومۇمىي مەھسۇلاتى	0.9	0.45		0.2	3.4	9.15	26	22.75	30.65

يىللار		1976	1977	1978	1979	1980	1981	1982	1983	1984	1985
تېرىلغۇ يەر كۆلىمى		29.46	29.26	29.66	30.07	30.16	31.48	32.12	31.43	31.88	31.68
ئومۇمىي تېرىلغۇ كۆلىمى		29.25	28.77	29.64	29.86	29.86	31.33	31.59	31.40	31.65	31.42
(1) ئاشلىق زىرائىتى	تېرىلغۇ كۆلىمى	23.79	23.14	24.27	24.03	23.13	22.25	22.38	22.08	22.30	17.86
	ھوسۇل ئېلىنغان كۆلەم	22.86	20.77	23.77	23.50	22.35	21.49	21.98		21.64	17.80
	بىرلىك مەھسۇلاتى	146	141	163	169.50	159	153.50	164.50	184.65	194.90	215.35
	ئومۇمىي مەھسۇلاتى	3474.95	3262.55	3950.75	4071.30	3674.10	3414	3681.40	4076.65	4346.40	3845.95
(1) بۇغداي	تېرىلغۇ كۆلىمى	14.61	14.05	14.72	15.01	15.05	15.12	13.94	14.90	15.36	12.10
	ھوسۇل ئېلىنغان كۆلەم	14.09	12.93	14.42	14.70	14.61	14.56	13.70		14.95	12.10
	بىرلىك مەھسۇلاتى	93.50	87.50	104.00	120	109.50	100	120	134.15	147.45	166.10
	ئومۇمىي مەھسۇلاتى	1366.15	1228.70	1530.55	1797.90	1646.65	1512.20	1671.35	1998.75	2265.10	2009.70
بۇنىڭ ئىچىدە كۆزگى بۇغداي	تېرىلغۇ كۆلىمى	6.72	0.30	2.77	5.00	5.09	6.42	2.85	3.98	3.65	2.87
	ھوسۇل ئېلىنغان كۆلەم	6.47	0.29	2.73	4.95	4.97	6.12	2.81		3.50	2.87
	بىرلىك مەھسۇلاتى	114	52.50	128	131	110	105.50	131.50	150.20	191.10	180.02
	ئومۇمىي مەھسۇلاتى	765.50	15.80	354.40	653.8	558.9	676.1	375.4	597.80	697.5	516.65

(2) شال	تېرىلغۇ كۆلىمى	0.24	0.30	0.28	0.36	0.41	0.61	0.76	0.84	0.85	0.67
	ھوسۇل ئېلىنغان كۆلەم	0.20	0.25	0.27	0.35	0.40	0.57	0.75		0.80	0.64
	بىرلىك مەھسۇلاتى	229.50	217.50	294.50	237	294	306	331.50	342.45	353.55	353
	ئومۇمىي مەھسۇلاتى	55.05	65.20	82.40	85.25	120.6	186.8	252.05	287.65	300.5	236.5
(3) قارا تاشلىق كۆممقوناق	تېرىلغۇ كۆلىمى	8.82	8.47	8.96	7.99	7.13	5.73	6.60	5.66	5.50	4.85
	ھوسۇل ئېلىنغان كۆلەم	8.47	7.30	8.78	7.80	6.80	5.57	6.48		5.30	4.83
	بىرلىك مەھسۇلاتى	229.50	228.00	255	265.50	258	283.50	246.5	299.3	311.5	325.35
	ئومۇمىي مەھسۇلاتى	2026.30	1929.45	2283.75	2123.30	1838.75	1624.35	1627.95	1694.05	1713.25	1577.95
	تېرىلغۇ كۆلىمى	8.35	8.11	8.50	7.82	7.03	5.65	6.56	5.64	5.46	4.84
	ھوسۇل ئېلىنغان كۆلەم	8.02	6.99	8.35	7.64	6.71	5.50	6.44		5.26	4.82
	بىرلىك مەھسۇلاتى	239.50	234	265	270.50	260.50	286.50	247.50	300.10	313.15	825.80
	ئومۇمىي مەھسۇلاتى	1998.60	1899.10	2252.20	2114.65	1830.65	1618.65	1622.70	1692.45	1709.75	1576.80
تاق قوناق	تېرىلغۇ كۆلىمى	0.04	0.10	0.15	0.03	0.01	0.01	0.01			
	ھوسۇل ئېلىنغان كۆلەم	0.03	0.08	0.13	0.03	0.01	0.01	0.01			
	بىرلىك مەھسۇلاتى	99	58	85.50	76.5	55	185	150			
	ئومۇمىي مەھسۇلاتى	3.95	5.80	12.85	2.30	0.55	1.85	1.50			
باشقا قارا تاشلىق (4) سېرىق يۇزچاق	تېرىلغۇ كۆلىمى	0.43	0.26	0.31	0.14	0.09	0.07	0.03	0.02	0.04	0.01
	ھوسۇل ئېلىنغان كۆلەم	0.42	0.23	0.30	0.13	0.08	0.06	0.03		0.04	0.01
	بىرلىك مەھسۇلاتى	55	94.50	60.50	45.50	84	53	125	80	86.25	115
	ئومۇمىي مەھسۇلاتى	23.75	24.55	18.70	6.35	7.55	3.70	3.75	1.60	3.45	1.15
	تېرىلغۇ كۆلىمى	0.12	0.32	0.31	0.67	0.54	0.79	1.08	0.68	0.59	0.24
	ھوسۇل ئېلىنغان كۆلەم	0.10	0.29	0.30	0.65	0.54	0.79	1.05		0.59	0.23
	بىرلىك مەھسۇلاتى	229	122.5	74.50	97	126	114.50	120.50	141.45	114.50	90.85
	ئومۇمىي مەھسۇلاتى	27.45	39.20	54.05	64.85	68.10	90.65	130.05	96.20	67.55	21.80
2) ئىقتىسادىي زىرائەتلەر	تېرىلغۇ كۆلىمى	2.76	2.99	2.81	3.17	4.20	6.56	7.30	7.84	8.00	12.37
	ھوسۇل ئېلىنغان كۆلەم	2.57	2.59	2.56	2.93	3.90	6.32	712		7.88	12.20
	بىرلىك مەھسۇلاتى										
	ئومۇمىي مەھسۇلاتى										

(1) كېۋەز	تېرىلغۇ كۆلـەمى	0.03	0.02	0.07	0.10	0.16	0.52	1.67	2.94	3.90	3.90
	ھوسۇل ئېلىنغان كۆلەم	0.03	0.01	0.06	0.09	0.14	0.50	1.60		3.89	3.90
	بىرلىك مەھسۇلاتى	15	12.50	23	17.50	24.50	33	25.50	31	38.03	53.10
	ئومۇمىي مەھسۇلاتى	0.45	0.25	1.6	1.75	3.95	17.09	42.2	91.1	148.3	207.1
(2) ياغلىق دان	تېرىلغۇ كۆلـەمى	2.54	2.81	2.55	2.99	4.02	5.55	4	4.23	3.22	5.67
	ھوسۇل ئېلىنغان كۆلەم	2.35	2.43	2.32	2.77	3.74	5.40	3.91		3.19	5.62
	بىرلىك مەھسۇلاتى	43.50	46.00	51	60	73.50	68	72	87.35	89	86.45
	ئومۇمىي مەھسۇلاتى	110.80	129.85	129.95	179.55	295.60	377.80	287.50	369.45	286.65	490.25
يۇنسك ئېچىدە: قىچا	تېرىلغۇ كۆلـەمى	0.77	0.99	0.89	0.93	0.94	0.61	0.27	0.21	0.15	0.01
	ھوسۇل ئېلىنغان كۆلەم	0.68	0.81	0.70	0.87	0.85	0.56	0.26		0.15	0.01
	بىرلىك مەھسۇلاتى	31.50	33	35	44.50	47.50	34.50	38.50	53.80	56.00	65
	ئومۇمىي مەھسۇلاتى	24.30	32.50	31.35	41.50	44.70	21.10	10.45	11.30	8.40	0.65
زىغىر	تېرىلغۇ كۆلـەمى	1.33	1.23	1.02	1.21	1.21	1.24	0.93	1.13	1.08	1.09
	ھوسۇل ئېلىنغان كۆلەم	1.26	1.10	1.00	1.08	1.10	1.21	0.91		1.08	1.09
	بىرلىك مەھسۇلاتى	42	42	52	62.50	62	50.50	54.50	51	80.95	77.85
	ئومۇمىي مەھسۇلاتى	55.75	51.35	53.10	75.75	75	62.40	50.60	58.15	87.40	84.85
ياشا ياغلىقدان زىرائەتلەر	تېرىلغۇ كۆلـەمى	0.44	0.59	0.64	0.85	1.87	3.70	2.80	2.89	1.99	4.57
	ھوسۇل ئېلىنغان كۆلەم	0.41	0.52	0.62	0.82	1.79	3.63	2.74		1.96	4.52
	بىرلىك مەھسۇلاتى	70	74	71.00	73.50	94	79.50	81	103.80	95.90	88.55
	ئومۇمىي مەھسۇلاتى	30.75	46	45.50	62.30	175.90	294.30	226.45	300	190.85	404.75

1950 ـ يىلدىن 1985 ـ يىلغىچە تېرىلغان بېدە كۆلىمى ۋە مەھسۇلاتى

ئىقتىساد 2 — 4

يىللار	بېدە				يىللار	بېدە			
	تېرىلغۇ كۆلىمى (10 مىڭ مو)	ھوسۇل ئېلىنغان كۆلەم (10 مىڭ مو)	بىرلىك مەھسۇلاتى (كىلوگ. رام)	ئومۇمىي مەھسۇلاتى (10 مىڭ كىلوگ. رام)		تېرىلغۇ كۆلىمى (10 مىڭ مو)	ھوسۇل ئېلىنغان كۆلەم (10 مىڭ مو)	بىرلىك مەھسۇلاتى (كىلوگ. رام)	ئومۇمىي مەھسۇلاتى (10 مىڭ كىلوگ. رام)
1950					1968	3.13	1.95		
1951					1969	2.60	2.41		
1952					1970	2.50	2.40		

		2.27	2.41	1971					1953
		2.58	2.75	1972					1954
		2.60	2.75	1973					1955
		2.36	2.50	1974					1956
		1.87	2.04	1975					1957
113.95	60.5	1.76	1.88	1976					1958
186.25	109	1.63	1.71	1977					1959
219.45	130.5	1.13	1.68	1978					1960
364.8	193	1.71	1.89	1979					1961
		1.74	1.77	1980	150.5	114.4	0.74	0.76	1962
		1.62	1.65	1981	63.5	102.5	0.58	0.62	1963
		1.40	1.43	1982	145.85	165.5	0.78	0.88	1964
331.1	285.45		1.16	1983	280.55	178.5	1.35	1.57	1965
		0.90	0.90	1984	326.95	137	1.87	2.39	1966
		0.70	0.70	1985	309.3	109	2.44	2.84	1967

1962 - يىلدىن 1985 - يىلغىچە بولغان كۆكتات تېرىلغۇ كۆلىمى ۋە مەھسۇلاتى

ئىقتىساد 2 — 5

يىللار	قوغۇن - تاۋۇز	
	تېرىلغۇ كۆلىمى (10 مىڭ مو)	ئومۇمىي مەھسۇلاتى(10 مىڭ كىلوگرام)	بىرلىك مەھسۇلاتى(كىلوگرام)
1962	0.14	75.30	538
1963	0.22	247.10	1123
1964	0.17	108.85	640.5
1965	0.17	187	1100
1966	0.17	218	1282.5
1967	0.22	182.85	831
1968	0.22		
1969	0.21		
1970	0.20	137.40	687
1971	0.26	140.80	541.5
1972	0.19	124.75	656.5
1973	0.16	125.55	784.5

1974	0.20	163.80	819
1975	0.27	201.95	748
1976	0.24	496.70	2069.5
1977	0.23	285.60	1241.5
1978	0.19	174.60	919
1979	0.19	285.10	1500.5
1980	0.14	239.75	1712.5
1981	0.17	176.40	1037.5
1982	0.12	121	1008.5
1983	0.06	69.85	1164.0
1984	0.13	115.95	892
1985	0.14	151.75	1084

1962 - يىلدىن 1985 - يىلغىچە بولغان قوغۇن - تاۋۇز تېرىلغۇ كۆلىمى ۋە مەھسۇلاتى.

ئىقتىساد 2 — 6

يىللار	كۆكتات		
	تېرىلغۇ كۆلىمى (10 مىڭ مو)	ئومۇمىي مەھسۇلاتى (10 مىڭ كىلوگرام)	بىرلىك مەھسۇلاتى (كىلوگرام)
1962	0.28	245.25	876
1963	0.34	247.1	727
1964	0.28	241.45	862.5
1965	0.23	160.65	698.5
1966	0.27	170.8	632.5
1967	0.34	172.05	506
1968	0.37		
1969	0.38		
1970	0.40	323.3	808
1971	0.36	190.3	528.5
1972	0.34	154.85	455.5
1973	0.38	192.05	505.5
1974	0.36	381.85	1060.5
1975	0.39	149.15	382.5
1976	0.37	294.6	796
1977	0.41	222.05	541.5

651	247.3	0.38	1978
774.5	317.5	0.41	1979
2278.5	820.2	0.36	1980
1028	493.55	0.48	1981
1016.5	193.15	0.19	1982
953.5	181.2	0.19	1983
915.5	119	0.13	1984
1157	266.15	0.23	1985

2. زىرائەتلەرنىڭ تارقىلىشى ۋە رايونلارغا ئايرىلىشى

شەھەر تەۋەسىنى، ئوخشاش بولمىغان تەبىئىي جۇغراپىيىلىك ئالاھىدىلىكلەرگە ئاساسەن، تۆت زىرائەت رايونىغا ئايرىشقا بولىدۇ:

1) ئاشلىق، ياغلىق دان رايونى

بۇ رايون شەھەرنىڭ غەربىگە جايلاشقان بولۇپ، ئارالتوقاي چارۋىچىلىق فېرمىسى، شويىگۈەن رايونى ۋە چىندېل يېزىسىنىڭ كۆپ قىسىم جايلىرىنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. بۇ رايوندىكى تېرىلغۇ يەر كۆلىمى 168 مىڭ 200 مو (يېتىلگەن مېۋىلىك باغلارمۇ شۇنىڭ ئىچىدە) بولۇپ، شەھەر بويىچە تېرىلغۇ يەر كۆلىمىنىڭ 52.82 پىرسەنتىنى ئىگىلەيدۇ. بۇ رايوندا 38 مىڭ 691 نوپۇس، 14 مىڭ 381 ئەمگەك كۈچى بار، كىشى بېشىغا ئوتتۇرا ھېساب بىلەن 4.32 مودىن، ھەربىر ئەمگەك كۈچىگە ئوتتۇرا ھېساب بىلەن 11.68 مودىن تېرىلغۇ يەر توغرا كېلىدۇ، بۇنىڭ ئىچىدە ئارالتوقاي چارۋىچىلىق فېرمىسىنىڭ تېرىلغۇ يېرى بىر قەدەر كۆپ بولۇپ، كىشى بېشىغا ئوتتۇرا ھېساب بىلەن ئون مودىن، ئەمگەك كۈچىگە ئوتتۇرا ھېساب بىلەن 20 مودىن توغرا كېلىدۇ. بۇ رايوننىڭ ئىقلىمى سالقىن بولۇپ، قىراۋسىز مەزگىلى بىر قەدەر ئۇزۇن، ئۇ، بورتالا دەريالىرىنىڭ ئوتتۇرا قىسمىغا جايلاشقان، سۇ ئىشلىتىشتە يۇقىرى ئېقىم ھېسابلىنىدۇ، شۇڭا سۇ مەنبەسى مول، بۇنىڭدىن باشقا سۇ مەنبەسىنى تولۇقلايدىغان بىر قىسىم بۇلاق سۇلىرىمۇ بار. بۇ يەرنىڭ تۈپرىقى بىر قەدەر ياخشى، تۈپراق تەركىبىدىكى ئورگانىك ماددا مىقدارى مول، شۇڭا بۇ يەر بورتالانىڭ ئاساسلىق ئاشلىق، ياغلىق دان ئىشلەپچىقىرىش بازىسى ھېسابلىنىدۇ. بۇ رايوننىڭ ئاشلىق تېرىلغۇ كۆلىمى شەھەر بويىچە ئاشلىق تېرىلغۇ كۆلىمىنىڭ 61.93 پىرسەنتىنى، ئاشلىق مەھسۇلاتى 64.34% نى، ياغلىق دان تېرىلغۇ كۆلىمى 59.32% نى، مەھسۇلاتى 60.35% نى ئىگىلەيدۇ. ئاشلىق، ياغلىق داننىڭ بىرلىك مەھسۇلاتى شەھەر بويىچە ئالدىنقى ئورۇندا تۇرىدۇ.

2) ئىقتىسادىي زىرائەت رايونى

بۇ رايون شەھەرنىڭ شەرقىگە جايلاشقان بولۇپ، ئۇرۇقچىلىق مەيدانى، دالتۇ يېزىسى ۋە ئوتبۇلاق يېزىسىنىڭ كۆپ قىسىم جايلىرىنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. بۇ رايوندا 107 مىڭ 100 مو تېرىلغۇ يەر، 18 مىڭ 727 نوپۇس، 7829 ئەمگەك كۈچى بار، ئوتتۇرا ھېساب بىلەن كىشى بېشىغا 5.72 مودىن، ھەربىر ئەمگەك كۈچىگە 13.7 مودىن تېرىلغۇ يەر توغرا كېلىدۇ. بۇ رايوننىڭ ئىقلىمى ئىللىق، يېغىندا تېپمېراتۇرىسى

يۇقىرى، كۈن نۇرىنىڭ چۈشۈشى يېتەرلىك، يازدا قاتتىق ئىسسىق بولىدۇ، بوران ۋە قۇرۇق ئىسسىق شامال ئاپېتى كۆپ بولىدۇ، قىشتا يەغلىما قار ئاز ھەم نېپىز. بۇ رايون بورتالا دەريالىرىنىڭ تۆۋەن ئېقىمىغا جايلاشقان بولۇپ، سۇ ئىشلىتىش بىر قەدەر قىيىن، تۇپراقنىڭ كۆپ قىسمى ئۇنۇمسىز، قۇۋۇتى تۆۋەن، يەغلىما قار ئاز ۋە نېپىز بولغاچقا، كۆزگى بۇغداينىڭ ئۈششۈپ نابۇت بولۇش ئېھتىمالى ئېغىر، ئىشلەپچىقىرىش سەۋىيىسى بىر قەدەر تۆۋەن، تېرىلغۇ كۆلىمى شەھەر بويىچە ئومۇمىي تېرىلغۇ كۆلىمىنىڭ 55.33 پىرسەنتىنى، ئومۇمىي ئاشلىق شەھەر بويىچە ئېلىنىدىغان ئومۇمىي ئاشلىقنىڭ 31.22 پىرسەنتىنى ئىگىلەيدۇ. ئەمما بۇ رايوننىڭ ئىقلىمى ئىللىق، كېچە بىلەن كۈندۈزنىڭ تېمپېراتۇرا پەرقى چوڭ، قىراۋسىز مەزگىلى ئۇزۇن بولغاچقا، پاختا، قوغۇن - تاۋۇز تۇرىدىكى ئىقتىسادىي زىرائەتلەرنى ئۆستۈرۈشكە باب كېلىدۇ. كېۋەز تېرىلۇاتقىنىغا گەرچە ئۇزۇن يىللار بولغان بولسىمۇ، ئەمما ئىلگىرى ئىقتىسادىي سىياسەت مۇڭاپىق بولمىغانلىقتىن، تېرىلغۇ كۆلىمى ئاز، ئىزچىل راۋاجلانماي كەلدى. 1980 - يىلدىن كېيىن، زىرائەتلەرنىڭ قۇرۇلمىسى تەڭشەلگەچكە، پاختا ئىشلەپچىقىرىشى ناھايىتى تېز تەرەققىي قىلدى. 1985 - يىلى كېۋەز كۆلىمى 39 مىڭ موغا يېتىپ، شەھەر بويىچە ئومۇمىي تېرىلغۇ كۆلىمىنىڭ 12.41 پىرسەنتىنى ئىگىلىدى. ئوتتۇرىچە مو بېشى مەھسۇلاتى 53.1 كىلوگرامغا يېتىپ، شەھەر بويىچە 1980 - يىلدىكى ئوتتۇرىچە بىرلىك مەھسۇلات 5.24 كىلوگرامنىڭ ئىككى ھەسسىسىگە توغرا كەلدى. پاختىنىڭ سۈپىتى ياخشى بولدى.

3) بىلىن خارمودون يېزىسى — شال ۋە قۇرغاق يەر زىرائەتلىرىنى نۆۋەتلەشتۈرۈپ تېرىش رايونى

بۇ رايون شەھەرنىڭ ئەڭ شەرقىگە جايلاشقان بولۇپ، ئېقىلىمى ئەڭ ئىسسىق، قۇرغاق ئىسسىق شامال كۆپ چىقىدۇ، كۆلىمى ئەڭ چوڭ، تېرىلغۇ يەر، نوپۇس ئاز. ئومۇمىي كۆلىمى 200 مىڭ مو، تېرىلغۇ يېرى ئاران 22 مىڭ مو بولۇپ، شەھەر بويىچە تېرىلغۇ يەر كۆلىمىنىڭ 6.35 پىرسەنتىنى ئىگىلەيدۇ. 4540 نوپۇس، 1642 ئەمگەك كۈچى بار، ئوتتۇرا ھېساب بىلەن ھەر بىركىشىگە 4.8 مودىن، ھەربىر ئەمگەك كۈچىگە 13.4 مودىن تېرىلغۇ يەر توغرا كېلىدۇ. بۇ رايوننىڭ يەر تۈزۈلۈشى تۆۋەن ۋە تەكشى بولۇپ، دېڭىز يۈزىدىن 200 مېتردىن كۆپرەك ئېگىز، يەر ئاستى سۇيى سىرغىپ چىقىپ تۇرىدۇ. سۇ ئورنى بىر قەدەر يۇقىرى، يەر ئاستى سۇ بايلىقى ناھايىتى مول، ئېچىپ پايدىلىنىش ئاسان. تۇپرىقى نەم، چىملىق، سازلىق ۋە شورتوپراق، تېرىلغۇ يېرىنىڭ كۆپ قىسمىنى نەم تۇپراق، تۇپراق تەركىبىدە ئورگانىك ماددا مول بولۇپ، ھەممىسى قارا ياكى كۈلرەڭ تۇپراقتىن ئىبارەت، تۇپرىقىنىڭ قۇۋۇتى يۇقىرى. يېرىنىڭ ئاستى زەي بولغاچقا، ئوت - چۆپ زىيىنى ئېغىر، باش باھاردا يەر تېمپېراتۇرىسىنىڭ قايتا ئۆرلىشى تېز، بۇغداي يېتىلگەندە قۇرۇق ئىسسىق شامالنىڭ زەربىسىگە ئۇچرايدۇ، بۇغداي، ياغلىق دان زىرائەتلىرىنىڭ مەھسۇلاتى بىر قەدەر تۆۋەن. لېكىن بۇ يەردە شال بىلەن كېۋەزنى راۋاجلاندۇرۇشنىڭ ئىستىقبالى ناھايىتى ياخشى. 1983 - يىلدىن 1985 - يىلغىچە 1000 مو يەردىكى شالنىڭ مەھسۇلاتى 1000 جىڭدىن ئېشىپ كەتتى، مو بېشى مەھسۇلاتى 700 كىلوگرامدىن ئېشىپ كەتكەن شالمۇ ناھايىتى كۆپ، يەنە بۇ يەردە تېخى مو بېشى مەھسۇلاتى 818.5 كىلوگرامدىن ئېشىپ كېتىشتەك يۇقىرى مەھسۇلاتلىق رېكوردمۇ يارىتىلدى. پاختا مەھسۇلاتىمۇ يۇقىرى، يېقىنقى بىر قانچە يىلدىن بۇيان ئوتتۇرىچە بىرلىك مەھسۇلاتى قوشنا ئورۇنلارنىڭكىدىن 10% — 20% كېچە يۇقىرى بولدى.

4) شەھەر ئەتراپىدىكى مېۋىلىك دەرەخ، كۆكتات، قوغۇن - تاۋۇز، باغۋەنچىلىك رايونى

بۇ رايون شەھەر رايونى ئەتراپىغا جايلاشقان بولۇپ، ئوتبۇلاق يېزىسىنىڭ ئورۇقچىلىق مەيدانى، «شەرق

قىزاردى» چوڭ ئەترىتى، چىندېل يېزىسىنىڭ «غالىبىيەت» چوڭ ئەترىتى ۋە «قۇياشقا باقار» چوڭ ئەترىتى، باغۇەنچىلىك ئەترىتى قاتارلىقلارنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. 23 مىڭ 200 مو تېرىلغۇ يەر، 6272 نوپۇس، 1651 ئەمگەك كۈچى بار، ئوتتۇرا ھېساب بىلەن ھەر بىر كىشىگە 3.8 مودىن، ھەربىر ئەمگەك كۈچىگە 14 مودىن تېرىلغۇ يەر توغرا كېلىدۇ. بۇ رايوندا ئاساسلىقى، ئاشلىق، ياغلىق دان ئىشلەپچىقىرىلاتتى، باشقا ئىقتىسادىي زىرائەتلەر ناھايىتى ئاز تېرىلاتتى. بۇ رايونىڭ ئەمگەك كۈچى يېتەرلىك، قاتنىشى قولايلىق، تۇپرىقى مۇنبەت، ئوغۇت مەنبەسى مول، سۇ مەنبەسى بىر قەدەر ياخشى، ئۇنىڭ ئۈستىگە ئۇتبۇلاق يېزىسىنىڭ ئۇرۇقچىلىق مەيدانى، چىندېل يېزىسى «قۇياشقا باقار» چوڭ ئەترىتىنىڭ كۆكتات تېرىشتا مەلۇم تەجرىبىسى بولغاچقا، بۇ ئىككى ئورۇن كۆكتات تېرىشنى ئاساس قىلىدۇ. چىندېل يېزىسىنىڭ «غالىبىيەت» چوڭ ئەترىتى، باغۇەنچىلىك ئەترىتى ۋە ئۇتبۇلاق يېزىسىنىڭ «شەرق قىزاردى» چوڭ ئەترىتىدىكى ئاز سانلىق مىللەت ئەزالار باغۇەنچىلىك، مېۋىلىك دەرەخلەرنى ئۈستۈرۈشكە ھەۋەسكار ھەمدە مەلۇم تەجرىبىلەرگە ئىگە بولغاچقا، بۇ ئۈچ ئورۇن كۆكتات، قوغۇن - تاۋۇز، مېۋە - چۈنى ئاساس قىلىپ، شەھەر - بازار ئاھالىسىنىڭ ئېھتىياجىنى قاندۇرىدۇ. بۇ رايوندا ئاشلىق، ياغلىق دان ئىشلەپچىقىرىش ۋەزىپىسىدە، ئۇزۇنى ئۇزى تەمىنلەش، تەلەپ قىلىنىدۇ.

§ 4. تېرىقچىلىق مەشغۇلاتى تۈزۈمى ۋە تېخنىكىسى

1. تېرىلغۇ مەشغۇلات تۈزۈمى

ئىقلىم شارائىتىنىڭ تەسىرى تۈپەيلىدىن، بۇ رايونىڭ ئەنئەنىۋى دېھقانچىلىقىدا يىلىغا بىر قېتىم ھوسۇل ئېلىنىتتى. 50 - يىللاردىن ئىلگىرى، يەر كۆپ، ئادەم ئاز بولغاچقا، يەرنىڭ قۇۋۋىتى ئاساسەن نۆۋەت بىلەن ئاق قالدۇرۇش ئۇسۇلى ئارقىلىق ئەسلىگە كەلتۈرۈلەتتى. 50 - يىللاردا، دېھقانچىلىق سەۋىيىسىنى يۇقىرى كۆتۈرۈپ، ئاشلىق مەھسۇلاتىنى ئاشۇرۇپ، خەلق ئىگىلىكى تەرەققىياتىنىڭ ئېھتىياجىغا ماسلىشىش ئۈچۈن، نۆقتىلىق ھالدا زور كۆچ بىلەن بوز يەر ئۆزلەشتۈرۈلۈپ تېرىلغۇ يەر كۆلىمى كېڭەيتىلدى. تېرىپ ئۆلگۈرەلمىگەن يەرلەر ئاق قالدۇرۇلۇپ، نۆۋەت بىلەن دەم ئالدۇرۇلغاندىن باشقا، يەنە بۇغداي — بەندە — كۆممىقوناق ياكى ئاپتاپپەرەس، كېۋەز - بۇغداي ياكى قىچا، زىغىر تېرىش ئۇسۇلى بويىچە نۆۋەتلەشتۈرۈلۈپ تېرىلدى.

1966 - يىلى ئېگىز ئورۇنغا تېرىش سىناق تەرىقىسىدە يولغا قويۇلدى، «غالىبىيەت» گۈڭشېنى «تاڭ نۇرى» چوڭ ئەترىتىنىڭ تۆت ئىشلەپچىقىرىش ئەترىتىنىڭ 1340 مو كۆلەمدىكى يەتتە پارچە يېرىگە سىناق تەرىقىسىدە تېرىق تېرىلىپ 1180 مو يەردىن ئەمەلىي ھوسۇل ئېلىندى، ئوتتۇرىچە بىرلىك مەھسۇلاتى 2.34 كىلوگرامغا، ئەڭ يۇقىرى بولغانلىرىنىڭ 75.66 كىلوگرامغا، ئەڭ تۆۋەن بولغانلىرىنىڭ پەقەت نەچچە كىلوگرامغا يەتتى، بىرلىك مەھسۇلات پەرقى ناھايىتى زور بولدى. ئاخىرى تېرىلىش مەزگىلى قىسقا بولغانلىقى، سۇغىرىش كاپالەتكە ئىگە بولمىغانلىقى ۋە تارىختىن بۇيان دېھقانلارنىڭ ئېگىز ئورۇنغا تېرىش ئادىتى بولمىغانلىقى ئۈچۈن، ئۇ، كېڭەيتىلمىدى.

ئاشلىق بىلەن پۇرچاقنى كىرىشتۈرۈپ تېرىش بورتالا شەھىرىنىڭ تېرىقچىلىق تۈزۈمىگە ئايلاندى، بۇنىڭدا، ئاساسەن، كۆممىقوناق بىلەن سېرىق پۇرچاق كىرىشتۈرۈپ تېرىلدى، ئۇنىڭدىن قالسا كۆممىقوناق بىلەن سېرىق پۇرچاق ئارلاشتۇرۇلۇپ ياكى كىرىشتۈرۈلۈپ تېرىلدى. 1983 - يىلى شويىگېن رايوندا كۆممىقوناق بىلەن سېرىق پۇرچاق كىرىشتۈرۈپ تېرىلغان يەر كۆلىمى 15 مىڭ موغا يېتىپ، بۇ رايوندىكى كۆممىقوناق تېرىلغۇ

كۆلىمىنىڭ 9.78- پىرسەنتىنى ئىگىلىدى، بۇنىڭ ئىچىدە دولانتى بۇلاق چوڭ ئېتىزلىقىدىكى ئاشلىق بىلەن پۇرچاق كىرىشتۇرۇلۇپ تېرىغان يەر كۆلىمى 1700 مو بولۇپ، بۇ چوڭ ئېتىزلىق تېرىغان ئومۇمىي كۆممىقوناق كۆلىمىنىڭ 94 پىرسەنتىنى ئىگىلىدى، كۆممىقوناقنىڭ بىرلىك مەھسۇلاتى 335 كىلوگرامغا، سېرىق پۇرچاقنىڭ بىرلىك مەھسۇلاتى 55 كىلوگرامغا يەتتى. بۇ تۇر 1993 - يىلى ئاپتونوم رايونىمىزنىڭ دېھقانچىلىق تېخنىكىسىنى نۇقتىلىق كېڭەيتىش تۈرى بويىچە 2 - دەرىجىلىك مۇكاپاتقا ئېرىشتى.

2. تېرىقچىلىق مەشغۇلاتى تېخنىكىسى

جۇڭخۇا خەلق جۇمھۇرىيىتى قۇرۇلۇشتىن ئىلگىرى، كىشى بېشىغا ئوتتۇرا ھېساب بىلەن توغرا كېلىدىغان تېرىلغۇ يەر كۆپ بولسىمۇ، تېرىلغۇ ئېتىزلىرى كىچىك، پارچە - پۇرات ئىدى. ئەمگەك كۈچى ئاز، يېڭىچە يېزا ئىگىلىك سايمانلىرى كەمچىل بولغانلىقتىن، ئاساسەن، ساپان ئات ۋە ئالبىلارغا سۆرىتىلىپ يەر ھەيدىلەتتى، يەر تېيىز ھەيدىلىپ، ئۇرۇق قول بىلەن چېچىلاتتى. بەزىلەر يەنە ئالقا مىنىۋېلىپ ئۇرۇق چاچاتتى. مايسا ئونۇپ چىققاندىن كېيىن، قەرەلسىز ھالدا بىر، ئىككى قېتىم باستۇرۇپ سۇغىرىلاتتى. ئوت ئوتالمايتتى، كېسەللىك ۋە ھاشارات زىيان سالسا، ئۇنىڭ ئالدىنى ئېلىش ۋە ئونى يوقىتىش تەدبىرلىرى ناھايىتى ئاز قوللىنىلاتتى. يەرگە ئوغۇت قويۇلماي، نۆۋەت بىلەن دەم ئالدۇرۇش ئارقىلىق يەر قۇۋۋىتىلىنەتتى، زىرائەت پىشقاندا يىغىۋېلىناتتى. تېرىلغۇ مەشغۇلاتى ئىنچىكە ئىشلەنمىگەنلىكتىن، بىرلىك مەھسۇلاتى ئادەتتە ناھايىتى تۆۋەن ئىدى، مەسىلەن، بۇغداينىڭ بىرلىك مەھسۇلاتى 40 كىلوگرامدىن 50 كىلوگرامغىچە، قىچىنىڭ بىرلىك مەھسۇلاتى 15 كىلوگرامدىن 25 كىلوگرامغىچە، ساپ پاختىنىڭ بىرلىك مەھسۇلاتى بەش كىلوگرامدىن ئون كىلوگرامغىچە، شالىنىڭ بىرلىك مەھسۇلاتى 75 كىلوگرامدىن 150 كىلوگرامغىچە بولاتتى.

جۇڭخۇا خەلق جۇمھۇرىيىتى قۇرۇلغاندىن كېيىن، 50 - يىللاردا ھەرخىل يېڭىچە يېزا ئىگىلىك سايمانلىرى ئۇزلۇكسىز كەلتۈرۈلدى، ئۇرۇق تاللاش، ئوغۇت توپلاش ۋە يەرنى ئوغۇتلاشقا ئەھمىيەت بېرىلدى، چېچىپ تېرىش قۇرلاپ تېرىشقا (بۇغداي) ۋە نۇقتىلاپ تېرىشقا (كۆممىقوناق) ئۆزگەرتىلدى. بۇغداينى قىلىن تېرىش يولغا قويۇلدى، كولىتۇاتسىيە قىلىش، كېۋەز، كۆممىقوناقلىقنىڭ ئوتىنى ئوتاش، مايسا قالدۇرۇش يولغا قويۇلدى.

60 - يىللاردا، ئاساسەن، ماشىنا ئارقىلىق يەر تۈزلەش، يەرنى چوڭقۇر ھەيدەش مەشغۇلاتلىرى ئېلىپ بېرىلدى، چۆنەكلەپ سۇغىرىش، تاختىلاپ سۇغىرىش يولغا قويۇلدى. ئۇرۇق، يەرنى ئوغۇتلاش، ئېتىز - ئېرىق پەرۋىشىگە يەنىمۇ ئەھمىيەت بېرىلدى. 1963 - يىلى ناھىيە بويىچە 32 ئىشلەپچىقىرىش ئېتىرىتىدە 8391 مو ئورۇقلۇق ئېتىزنى بەرپا قىلىندى، تاسقاپ تاللاش، سورۇپ تاللاش ۋە ئېتىزدا بۆلەكلەر بويىچە تاللاش، باغلام بويىچە تاللاش ئۇسۇلى قوللىنىلدى. يېزى ئېتىرىتلەردە يەنە باشاق بويىچە تاللاش يولغا قويۇلدى، ئۇرۇق تاللاش خىزمىتى كۈچەيتىلدى. ئوغۇت جەھەتتە يەنىلا مەھەللىۋى ئوغۇت ئاساس قىلىنىپ، ئاز مىقدارda خىمىيىۋى ئوغۇت ئىشلىتىلىشكە باشلىندى. يەرنى كۆزدە ۋە تومۇزدا شۇدىگەرلەش يولغا قويۇلدى. 1965 - يىلى ناھىيە بويىچە كۆزدە 23 مىڭ 568 مو يەر شۇدىگەرلەندى.

70 - يىللاردا ئادەتتىكى تەدبىرلەر قوللىنىلغاندىن باشقا، بىرلىك مەھسۇلاتىنى ئاشۇرۇش ئومۇمىي مەھسۇلاتىنى ئاشۇرۇشنىڭ ئاساسىي ۋاستىسى قىلىندى. مول ھوسۇلچانلىقى بىر قەدەر ياخشى بولغان سۇپەتلىك ئۇرۇقلار كەلتۈرۈلدى ۋە كېڭەيتىلدى. خىمىيىۋى ئوغۇتنىڭ ئىشلىتىلىش مىقدارى 60 - يىللاردىكىدىن كۆرۈنەرلىك كۆپەيدى، خىمىيىۋى ئوغۇت، بېرىلگەن يەر كۆلىمى ئومۇمىي زىرائەت كۆلىمىنىڭ تەخمىنەن 40 پىرسەنتىدىن كۆپىرەكىنى ئىگىلىدى. كۆپ قىسىم كۆممىقوناق يېرىگە تېرىلىشتىن ئىلگىرى ئاساسىي ئوغۇت

بېرىلدى، يەنە تۇنجى سۈيىگە بىرلەشتۈرۈلۈپ، ئومۇميۈزلۈك هالدا خىمىيۇى ئوغۇت بىلەن قوشۇمچە ئوغۇتلاندى. هەر مو بۇغداي سەككىز كىلوگرامدىن ئون كىلوگرامغىچە، هەر مو كۆمىسقوناق ئون كىلوگرامدىن 15 كىلوگرامغىچە خىمىيۇى ئوغۇت بىلەن قوشۇمچە ئوغۇتلاندى، بۇنىڭدا، ئاساسەن، ئامموئىي نىترات، ئورىيە، كالتسىي سۈپىرفوسفات، ئازوت ـ فوسفور كالىيلىق بىرىكمە ئوغۇت قاتارلىقلار بېرىلدى. 1978 ـ يىلى ناهىيە بويىچە تەخمىنەن 30% بۇغداي سىيالكا بىلەن چوڭقۇر قوشۇمچە ئوغۇتلاندى. يەنە 10 مىڭدىن بىر نىسبەتتىكى ناترىي چىرىندا كىسلاتاسى سۈيۇقلۇقى ئۇرۇقلا ئارلاشتۇرۇلدى ۋە پۈركەلدى، نەتىجىدە 1000 دان ئېغىرلىقى ئادەتتە 13% ئەتراپىدا ئاشتى. زىرائەتلەرنىڭ مايسا زىچلىقى كۆرۈنەرلىك ئاشتى. هەرمو يەردىكى بۇغداي مايسىسىنىڭ تۈپ سانى 60 ـ يىللاردىكى 180 مىڭ — 230 مىڭ تۈپتىن 70 ـ يىللاردا 200 مىڭ — 280 مىڭ تۈپكە يەتتى؛ هەرمو يەردىكى كۆمىسقوناق 2000 — 2700 تۈپتىن 2800 — 3400 تۈپكە يەتتى؛ هەرمو يەردىكى كېۋەز 5000 — 7000 تۈپتىن 6000 — 7000 تۈپكە يەتتى. ئاپتاپپەرەس 70 ـ يىللاردا كەلتۈرۈلگەن يۇقىرى هوسۇللۇق ياغلىق دان زىرائىتىدىن ئىبارەت.

80 ـ يىللاردا جايلارنىڭ ئەمەلىي ئەهۋالىغا ئاساسەن ئىش كۆرۈلۈپ، زىرائەت قۇرۇلمىسى تەڭشەلدى، كېۋەز، شالىنىڭ نىسبىتى كېڭەيتىلدى. مەهسۇلاتقا بىرلەشتۈرۈپ ئائىلىلەرگە هۆددىگە بېرىش مەسئۇلىيەت تۈزۈمى يولغا قويۇلدى، دېھقانلار ئىلمىي ئۇسۇلدا تېرىقچىلىق قىلىشقا ئومۇميۈزلۈك ئەهمىيەت بېرىدىغان بولدى. دېھقانچىلىقتا سۈپەتلىك ئۇرۇقلارنى ئىشلىتىش، خىمىيۇى ئوغۇت ۋە ئورگانىك ئوغۇتنى كۆپەيتىش، مۇڭاپىق زىچ تېرىش، يەر تۈزلەش، سۇغىرىش سۈپىتىنى ئۆستۈرۈش، ئاشلىق بىلەن پۇرچاقنى كىرىشتۈرۈپ تېرىش، سۇلياۋ يۇپوق يېمىپ زىرائەت تېرىش، مايسا ئاسراشنى كۈچەيتىش قاتارلىق يېڭى تېخنىكىلار قوللىنىلدى. 1984 ـ يىلدىن بۇيان ئاشلىق، ياغلىق دان، كېۋەزنىڭ هەممىسىدە سۈپەتلىك ئۇرۇق ئىشلىتىلدى. خىمىيۇى ئوغۇت جەهەتتە، سۈپىتى يۇقىرى، ئۈنۈمى كۆرۈنەرلىك دېگۈدەك ئامموئىي فوسفات، ئورىيە ۋە ئۈچ تەركىبلىك فوسفورلۇق ئوغۇت ئىشلىتىلدى هەمدە ئوغۇتلاش ئۇسۇلى ئۆزگەرتىلدى، مەسىلەن، شوينگېنىڭ 3 ـ يېزىسى باشقا يېزا (مەيدان ـ فېرما) لاردىكى بىر قىسىم ئەزالار تېرىشتىن ئىلگىرى، ئالدى بىلەن، بىر قېتىم ئورىيە، فوسفورلۇق ئوغۇت، كۈنجۈرە، قوي قىغىنى چوڭقۇر بېرىپ، ئاندىن كېيىن ئۇرۇقلا دى ئامونىي فوسفات ئارلاشتۇرۇپ تېرىدى. كۆزگى بۇغداي ئەتىيازدا قايتا كۆكلىگەندە، سىيالكا بىلەن ئومۇميۈزلۈك هالدا ئورىيە ئوغۇتى بەردى. 1984 ـ يىلى ناهىيە بويىچە ئوغۇتقا ئورۇق ئارلاشتۇرۇلۇپ تېرىلغان يەر كۆلىمى 98 مىڭ 62 مو بولۇپ، ئومۇمىي بۇغداي كۆلىمىنىڭ 73 پىرسەنتىدىن كۆپرەكىنى ئىگىلىدى. خىمىيۇى ئوغۇت چوڭقۇر بېرىلىپ تېرىلغان بۇغداي، كۆمىسقوناق، كېۋەز كۆلىمى 88 مىڭ 395 موغا يېتىپ، ئۇچ خىل زىرائەت ئومۇمىي تېرىلغۇ كۆلىمىنىڭ 40 پىرسەنتىدىن كۆپرەكىنى ئىگىلىدى. 1985 ـ يىلى بۇغداي ئۇرۇقىغا ئوغۇت ئارلاشتۇرۇپ تېرىلغان يەر كۆلىمى 85% تىن كۆپرەككە يەتتى؛ بېرىلگەن ئورگانىك ئوغۇت ئونۇمدارلىقى يۇقىرى بولغان كالا، قوي، چوشقا، ئات، توخۇ قىغى بولۇپ، هەرمو يەرگە 2500 كىلوگرامدىن كۆپەرەك بېرىلدى. مايسا زىچلىقىنى ساقلاش جەهەتتە يېڭى ئىلگىرىلەش بولدى. هەربىر مو يەردە ساقلاپ قېلىنغان بۇغداي مايسىسى 280 مىڭ تۈپتىن 350 مىڭ تۈپكىچە، كېۋەز مايسىسى 7000 تۈپتىن 9000 تۈپكىچە، زىغىر مايسىسى 260 مىڭ تۈپتىن 300 مىڭ تۈپكىچە، ئاپتاپپەرەس مايسىسى 4000 تۈپ ئەتراپىدا بولدى. ئېتىز ـ ئېرىق پەرۋىشىدە قېلىن تېرىلغان زىرائەتلەرگە قارىتا خىمىيۇى ئوسۇلدا ئوت ـ چۆپ يوقىتىش، سۈنئىي ئۇسۇلدا ئوت ـ چۆپ يوقىتىش يولغا قويۇلدى، كولتۇاتسىيە قىلىنمىدىغان زىرائەتلەرگە قارىتا سۈنئىي ئوسۇلدا كولتۇاتسىيە قىلىپ توپا يۇمشىتىش يولغا قويۇلدى. دېھقانلار زىرائەتلەردە بولىدىغان كېسەللىك، هاشارات زىيانداشلىقىنىڭ ئالدىنى ئېلىش ۋە ئۇنى يوقىتىشقا ئومۇميۈزلۈك ئەهمىيەت بېرىدىغان بولدى. 1985 ـ يىلى شەهەر بويىچە ئاشلىق، پاختا، ياغلىق داننىڭ بىرلىك مەهسۇلاتى خېلى زور دەرىجىدە يۇقىرى كۆتۈرۈلدى، ئاشلىقنىڭ بىرلىك مەهسۇلاتى 5215

كىلوگرامغا يېتىپ، 1980 - يىلدىكى 190 كىلوگرامدىن %42.13 ئاشتى؛ ساپ پاختىنىڭ بىرلىك مەھسۇلاتى 53 كىلوگرامغا يېتىپ، 1980 - يىلدىكى 25 كىلوگرامدىن %112 ئاشتى؛ ياغلىق داننىڭ بىرلىك مەھسۇلاتى 89 كىلوگرامغا يېتىپ، 1980 - يىلدىكى 73.5 كىلوگرامدىن %21.09 ئاشتى.

شەھەر بويىچە يەنە بىر قىسىم تۆۋەن ھوسۇللۇق يەرلەر بار. 1985 - يىلى بۇغداينىڭ بىرلىك مەھسۇلاتى 100 كىلوگرامدىن تۆۋەن بولغان يەر تەخمىنەن %15 نى، شالنىڭ بىرلىك مەھسۇلاتى 250 كىلوگرامدىن تۆۋەن بولغان يەر تەخمىنەن %30 نى، كۆممىقوناقنىڭ بىرلىك مەھسۇلاتى 200 كىلوگرامدىن تۆۋەن بولغان يەر تەخمىنەن %10 نى، ساپ پاختىنىڭ بىرلىك مەھسۇلاتى 25 كىلوگرامدىن تۆۋەن بولغان يەر بىلەن ياغلىق داننىڭ بىرلىك مەھسۇلاتى 35 كىلوگرامدىن تۆۋەن بولغان يەر تەخمىنەن %20 نى ئىگىلىدى. بۇ تۆۋەن ھوسۇللۇق يەرنىڭ كۆپىنچىسى ئۇنۇمسىز يەردىن ئىبارەت، بەزى يەرلەر، باشقۇرۇش قول ئۇچىدا بولغانلىقتىن تۆۋەن ھوسۇللۇق يەر بولۇپ قالغان.

§ 5. زىرائەت سورتلىرى

50 - يىللارنىڭ دەسلىپىدە بورتالا ناھىيىسىدە قارا قىلتىرىقلىق يازغى بۇغداي، ئارپا، ئۇششاق دانلىق سېرىق كۆممىقوناق، قىسقا قىلتىرىقلىق شال، تېرىق، يالىڭاچ ئارپا، ئارپا، ئاق قوناق قاتارلىق ئاشلىق زىرائەت سورتلىرى تېرىلغانىدى. زىرائەت تۈرى ئاز، سورتى بىرلا خىل ئىدى، بۇلار ئاساسىي جەھەتتىن كۆپ يىللاردىن بۇيان تېرىلىپ كېلىۋاتقان يەرلىك سورتلار ئىدى. 50 - يىللاردىن كېيىن دېھقانچىلىقنىڭ تەرەققىياتى بىر قەدەر تېز بولدى، سۈپەتلىك سورتلار ۋە ئۇرۇقلارنى ئىشلىتىشكە ئەھمىيەت بېرىلدى.

1. ئاشلىق

ئاساسلىق زىرائەت سورتلىرى:

1) كۆزگى بۇغداي - بۇنىڭ «ئوكرائىنا 0246» (50 - يىللاردا ئاساسلىق تېرىلغان سورت)، «يېڭى ئوكرائىنا 88» (60 - يىللاردا ئاساسلىق تېرىلغان سورت)، «ئودىسا 16»، «شالغۇت 186»، «شىمالىي جۇڭگو 187»، «شىنجاڭ كۆزگىسى - 1» (2296)، «شىنجاڭ كۆزگىسى - 2» (يەنە بىر نامى قىزىل ئەگمە باش، 70 - 80 - يىللاردا ئاساسلىق تېرىلغان سورت)، «شىنجاڭ كۆزگىسى - 3» (قىزىل چوڭ باش)، «شىنجاڭ كۆزگىسى - 4» (380)، «شىنجاڭ كۆزگىسى - 5» (1995)، «شىنجاڭ كۆزگىسى - 6» (170)، «شىنجاڭ كۆزگىسى - 7»، «شىنجاڭ كۆزگىسى - 11»، «1 - 74»، «177»، «تاڭشەن 6898»، «1 - ئاۋغۇست يېزا ئىگىلىك شۇيۈەنى 16 - 74» (80 - يىللاردا ماسلاشتۇرۇپ تېرىلغان سورت) قاتارلىق سورتلىرى بار.

«شىنجاڭ كۆزگىسى - 2» (قىزىل ئەگمە باش)، 1967 - يىلى كەلتۈرۈلۈپ تېرىلىپ مۇۋەپپەقىيەت قازىنىلغاندىن كېيىن، تەدرىجىي كېڭەيتىلدى، ئۇ كۆزگى خۇسۇسىيەتكە ئىگە بولۇشتەك ئالاھىدىلىككە ئىگە. ئونتۇرا كېيىن پىشار سورت، ئۈسۈپ يېتىلىش مەزگىلى 285 كۈن ئەتراپىدا، تۇپلىنىشچانلىقى كۈچلۈك، باشاق چىقىرىش نىسبىتى يۇقىرى، 1000 دان ئېغىرلىقى 38 - 42 گرام، مول ھوسۇلچانلىقى ياخشى، مو بېشى مەھسۇلاتى 175 كىلوگرامدىن 250 كىلوگرامغا يېتىدۇ. 80 - يىللاردا 300 كىلوگرامدىن 350 كىلوگرامغا يەتكىنى بىر قەدەر كۆپ بولدى، ئەك يۇقىرى بولغاندا 500 كىلوگرامدىن كۆپرەكمۇ يەتتى. 1984 - يىلى شويىگېن رايونى ئۇلانكىرىم كەنتىنىڭ (2 - يېزا 5 - كەنت) ئەزاسى تېمەن ژېيجيې 22 مو يەرگە «شىنجاڭ

كۆزگىسى — 2» ناملىق كۆزگى بۇغداينى تېرىپ، ئوتتۇرىچە بىرلىك مەھسۇلاتىنى 541.5 كىلوگرامغا يەتكۈزدى. بۇ سورتنىڭ سوغۇققا تاقابىلچانلىقى ئوتتۇرىھال، يوللۇق دات كېسەللىكىگە ئاسان گىرىپتار بولىدۇ.

«1 ـ ئاۋغۇست يېرا ئىگىلىك شۆيۈەنى 16 — 74» سورتى 1982 ـ يىلى كەلتۈرۈلۈپ سىناق تەرىقىسىدە تېرىلىپ مۇۋەپپەقىيەت قازىنىلغاندىن كېيىن، تەدرىجىي كېڭەيتىلدى. ھازىر بۇ سورت ماسلاشتۇرۇپ تېرىلغان كۆزگى بۇغداي سورتى بولۇپ قالدى. ئۇ، كۆزگى خۇسۇسىيەتكە ئىگە بولۇشتەك ئالاھىدىلىككە ئىگە، ئوتتۇرا كېيىن پىشىدۇ، ئۈسۈپ يېتىلىش مەزگىلى 280 ـ 290 كۈن، تۇپلىنىشچانلىقى كۈچلۈك، باشاق چىقىرىش نىسبىتى يۇقىرى. 1000 دان ئېغىرلىقى 37 گرام ئەتراپىدا، بىرلىك مەھسۇلاتى ئادەتتە 200 كىلوگرام ئەتراپىدا بولىدۇ، مول ھوسۇللۇق ئېتىزلاردا مەھسۇلاتى 250 كىلوگرامدىن ئاشىدۇ. 1984 ـ يىلى چىندېل يېزىسىنىڭ ئۇرۇقچىلىق مەيدانى بۇ سورتنى 200 مو يەرگە تېرىپ، بىرلىك مەھسۇلاتىنى 300 كىلوگرامدىن ئاشۇرۇۋەتتى. شويىگېن رايونى ئۇلانكىرىم كەنتىنىڭ (2 ـ يېزا 5 ـ كەنت) ئەزاسى گې شيۇفالىڭ بۇ سورتنى 1985 ـ يىلى 18 مو يەرگە تېرىپ، ئوتتۇرىچە بىرلىك مەھسۇلاتىنى 390 كىلوگرامغا يەتكۈزدى. بۇ سورت قۇرغاقچىلىققا چىداملىق، يوللۇق دات كېسەللىكىگە تاقابىلچانلىقى بىر قەدەر كۈچلۈك، قىشتىن ئۆتۈشى بىر قەدەر ياخشى، ئەمما ئوخشاش شارائىتتا مەھسۇلاتى «شىنجاڭ كۆزگىسى ـ 2» گە يەتمەيدۇ.

2) يازغى بۇغداي بۇنىڭ يەرلىك قارا قىلتىرىقلىق بۇغداي (50 ـ يىللاردا ئاساسلىق تېرىلغان سورت)، «ئولسوسپىرام 82/2» ۋە «841»، «قىزىل يۇلتۇز»، «سابۇلا»، «قەشقەر ئاق پوستلۇق يازغىسى» (60 ـ يىللاردا ئاساسلىق تېرىلغان سورت)، «ئازاد ـ 2»، «ئازاد ـ 3»، «قىزىل ئوروفىن» (70 ـ يىللاردا ئاساسلىق تېرىلغان سورت)، «شىنجاڭ يازغىسى ـ 1» (151)، «ئابۇ»، «2 ـ 587» (70 ـ يىللاردا ئاساسلىق تېرىلغان سورت، «ئاق ئوروفىن» (80 ـ يىللاردا ئاساسلىق تېرىلغان سورت) «گۈجۈك ـ 111»، «گۈجۈك يازغىسى ـ 1، ـ 4، ـ 3، ـ 6، ـ 5، » (كەلتۈرۈلۈش رەت تەرتىپى بويىچە تىزىلدى)، «يۇرۇ»، «ياشلىق باھار 25»، «ئوسمك»، «گەنسۇ بۇغدىيى ـ 8»، «دولوس»، «مىكسپاك ـ 66»، «خېبېي يازغىسى ـ 2»، «1010»، «بايىنغولىن يازغىسى ـ 2»، «شىنجاڭ يازغىسى ـ 2، ـ 3»، «سانجى يازغىسى ـ 3» قاتارلىق سورتلىرى بار.

ئاق ئورفىن 1975 ـ يىلى كەلتۈرۈلۈپ سىناق قىلىندى. 1978 ـ يىلى رەسمىي كېڭەيتىلدى. 1980 ـ يىلدىن كېيىن كۆلىمى كېڭىيىپ ناھىيە بويىچە ئاساسلىق تېرىلدىغان سورت بولۇپ قالدى. 1984 ـ يىلى تېرىلغۇ كۆلىمى 55 مىڭ موغا يېتىپ، بۇغداي ئومۇمىي تېرىلغۇ كۆلىمىنىڭ 81.35 پىرسەنتىنى ئىگىلىدى. ئاساسلىق ئالاھىدىلىكى يازغى خۇسۇسىيەتكە ئىگە، ئوتتۇرا بالدۇر پىشىدۇ. ئۈسۈپ يېتىلىش مەزگىلى 104 كۈن ئەتراپىدا، 1000 دان ئېغىرلىقى 35 ـ 40 گرام، يۇقىرى تېمپېراتۇرىغا، قۇرغاقچىلىققا تاقابىلچانلىقى بىر قەدەر كۈچلۈك، ماسلىشىشچانلىقى كەڭ، قۇرغاق ئىسسىق شامالنىڭ تەسىرىگە ئاز ئۇچرايدۇ، تېز دان تۆتىدۇ، مول ھوسۇلچانلىقى ياخشى، بىرلىك مەھسۇلاتى ئادەتتە 150 ـ 250 كىلوگرامغا يېتىدۇ، مول ھوسۇللۇق ئېتىزلاردا 300 كىلوگرامغا، ئەڭ يۇقىرى بولغاندا 350 كىلوگرامدىن كۆپرەككە يېتىدۇ. 1984 ـ يىلى شويىگېن رايونى تولىبۇلاق (4 ـ يېزا 5 ـ كەنت) كەنتىنىڭ ئەزاسى فېڭ بەيرۇن بۇ سورتنى 20 مودىن كۆپرەك يەرگە تېرىپ، بىرلىك مەھسۇلاتىنى 320 كىلوگرامغا يەتكۈزدى؛ ئۆتبۇلاق يېزىسى كۆكخوتخور كەنتىنىڭ ئەزاسى خې يىڭگې بۇ سورتى 1.8 مو يەرگە تېرىپ، بىرلىك مەھسۇلاتىنى 352.6 كىلوگرامغا يەتكۈزدى.

3) كۆممىقوناق بۇنىڭ يەرلىك كىچىك سېرىق كۆممىقوناق (50 ـ يىللاردا ئاساسلىق تېرىلغان سورت)، «60 كۈنلۈك كۆممىقوناق»، «ئالتۇن خانىش»، «ئاق ئات چېچى» (60 ـ يىللاردا ئاساسلىق تېرىلغان سورت)، «ۋېر ـ 156» قوش شالغۇت، «ۋېر ـ 42» قوش شالغۇت (60 ـ يىللاردا ئاساسلىق تېرىلغان سورت)، «133×C103» تاق شالغۇت، يۇگوسلاۋىيە «SC704» تاق شالغۇتى قاتارلىق سورتلىرى

بار. 70 - يىللاردا بورتالا ناھىيىسىنىڭ غەربىدە «ۋېر - 42» قوش شالغۇت بىلەن «133×C103» تاق شالغۇت سورتى ئاساسلىق تېرىلدى. ناھىيىنىڭ شەرقىدە «ۋېر - 156» قوش شالغۇت سورتى ئاساسلىق تېرىلدى. 1984 - 1985 - يىللىرى يۇگوسلاۋىيە «SC704» تاق شالغۇت سورتى كۆلىمى ناھايىتى تېز كۆپەيتىپ، شەھەر رايونىنىڭ شەرقىدە ئاساسلىق تېرىلىدىغان سورت بولۇپ قالدى.

«ۋېر 42» قوش شالغۇت كۆممىقوناق سورتى 1962 - يىلى كەلتۈرۈلگەنىدى، 1965 - يىلدىن كېيىن تەدرىجىي كېڭەيتىلدى. 1970 - يىلدىن كېيىن، بورتالا ناھىيىسىنىڭ غەربىي قىسمىدا ئاساسلىق تېرىلغان سورت بولۇپ قالدى. بۇ، ئوتتۇرا بالدۇر پىشار سورتتىن ئىبارەت، ئۇنىڭ ئۆسۈپ يېتىلىش مەزگىلى 130 كۈن ئەتراپىدا، ماسلىشىشچانلىقى كۈچلۈك، يېتىپ كېتىشكە ۋە قۇرغاقچىلىققا تاقابىلچانلىقى كۈچلۈك، شور ۋە ئۇنۇمسىز يەرلەرگە چىداملىق، 1000 دان ئېغىرلىقى 200 - 280 گرام، بىرلىك مەھسۇلاتى ئادەتتە 250 كىلوگرام ئەتراپىدا بولىدۇ. مول ھوسۇللۇق ئېتىزلاردا 400 - 500 كىلوگرامغا يېتىدۇ.

«133×C103» تاق شالغۇت سورتى بورتالا موڭغول ئاپتونوم ئوبلاستلىق يېزا ئىگىلىك پەن تەتقىقات ئورنى 1978 - يىلى تاللاپ يېتىشتۇرگەن شالغۇت بىرىكمىدىن ئىبارەت. 1984 - يىل 2 - ئايدا بورتالا ئوبلاستلىق زىرائەت سورتلىرىنى باھالاپ بېكىتىش ھەيئىتىنىڭ باھالىشىدىن ئۆتتى ھەمدە ئاپتونوم رايونىمىزنىڭ تەكشۈرۈپ بېكىتىشىگە يوللاندى. 1984 - يىلى كەلتۈرۈلدى. بۇ سورت بالدۇر پىشىش، يۇقىرى ھوسۇل بېرىشتەك ئالاھىدىلىككە ئىگە، ئۆسۈپ يېتىلىش مەزگىلى 106 - 114 كۈن، يېتىپ كېتىشكە، كېسەللىك ھاشارات زىيىنىغا تاقابىلچانلىقى كۈچلۈك، قۇرغاقچىلىققا چىدامسىز، 1000 دان ئېغىرلىقى 303 - 336 گرام، مول ھوسۇللۇق ئېتىزلاردا بىرلىك مەھسۇلاتى 500 - 800 كىلوگرامغا، ئەگ يۇقىرى بولغاندا مو بېشى مەھسۇلاتى 950 كىلوگرامغا يېتىدۇ. 1984 - يىلى شويىگچېن رايونى تاۋنخامار كەنتى (5 - يېزا 1 - كەنت) نىڭ ئەزاسى يى شياۋشى بۇ سورتنى ئىككى مو يەرگە تېرىپ، بىرلىك مەھسۇلاتىنى 973 كىلوگرامغا يەتكۈزدى.

4) شال بۇنىڭ قىسقا قىلتىرىقلىق شال (50 - يىللاردا ئاساسلىق تېرىلغان سورت)، مىچۈەن سۆسۈن قىلتىرىقلىق شېلى (60 - يىللاردا ئاساسلىق تېرىلغان سورت)، «بورتالا شېلى - 1»، «دۇزى - 129»، «گۈڭجياۋ - 10»، «تېي 3 - 68» (70 - يىللاردا ئاساسلىق تېرىلغان سورت)، «نىڭشيا سېستىمىسى 3 - 62»، «يېيجىڭ - 1»، «زاۋجىن» (80 - يىللاردا ئاساسلىق تېرىلغان سورت)، «2 - 5 - 2 - 7511»، «2 - 3 - 1 - 7511»، «ھەربىيلەر شېلى - 1» قاتارلىق سورتلىرى بار.

زاۋجىن 1982 - يىلى مىچۈەن ناھىيىسىدىن كەلتۈرۈلگەنىدى. 1984 - يىلى رەسمىي كېڭەيتىلدى. ھازىر بۇ سورت بۇ شەھەر تەۋەسىدە ئاساسلىق تېرىلىدىغان سورت بولۇپ قالدى. بۇ سورت كېيىن پىشىشتەك ئالاھىدىلىككە ئىگە، ئۆسۈپ يېتىلىش مەزگىلى 153 - 157 كۈن، يېتىپ كېتىشكە، ئال كېسەللىككە تاقابىلچانلىقى كۈچلۈك، سۇ، ئوغۇتقا چىداملىق، تۈپلىنىشچانلىقى كۈچلۈك، 1000 دان ئېغىرلىقى 25 گرام ئەتراپىدا، مول ھوسۇلچانلىقى ياخشى، ئادەتتە مو بېشى مەھسۇلاتى 400 - 500 كىلوگرامغا، يۇقىرى بولغاندا 700 كىلوگرامدىن كۆپرەككە يېتىدۇ. 1983 - يىلى ئۇتبۇلاق يېزىسى ئۇرۇقچىلىق مەيدانىنىڭ 4 - ئەتىرىتى 16 - 3 مو يەردە ئۇلگە كۆرسىتىپ تېرىدى، بىرلىك مەھسۇلاتى 854 كىلوگرامغا يەتتى؛ بىلىن خارمودون يېزىسىنىڭ ئورمىنىڭ جىگدە كەنتى («قىزىل بۇلاق» 3 - ئەتىرىتى) بەش مو يەردە ئۇلگە كۆرسىتىپ تېرىدى، ئوتتۇرىچە بىرلىك مەھسۇلاتى 752 كىلوگرامغا يەتتى؛ 50 مو مول ھوسۇللۇق ئېتىزنىڭ ئوتتۇرىچە بىرلىك مەھسۇلاتى 700 كىلوگرامغا يەتتى.

«تېي 3 - 68» سورتنى بورتالا ئوبلاستلىق يېزا ئىگىلىك پەن تەتقىقات ئورنى تاللاپ يېتىشتۇردى. بۇ سورت ئوتتۇرا بالدۇر پىشىشتەك ئالاھىدىلىككە ئىگە، ئۇ، بورتالا شەھەر رايونىنىڭ غەربىي قىسمىدا بىر قەدەر كۆپ تېرىلىدۇ، ئۆسۈپ يېتىلىش مەزگىلى 120 - 130 كۈن، مايسا مەزگىلىدە سوغۇققا چىداملىق، ئۆسۈپ يېتىلىشى تېز، يېتىپ كېتىشكە تاقابىلچان، 1000 دان ئېغىرلىقى 32 گرام ئەتراپىدا، ئادەتتە بىرلىك

مەھسۇلاتى 400 ـ 450 كىلوگرامغا، ئەڭ يۇقىرى بولغاندا 600 كىلوگرامغا يېتىدۇ. 1982 ـ يىلى شويىڭپەن يېزىسىنىڭ بىنبۇلاق كەنتى (5 ـ يېزا 5 ـ كەنت) 1100 مو يەرگە تېرىدى، ئوتتۇرىچە بىرلىك مەھسۇلاتى 420 كىلوگرامغا يەتتى. بىنبۇلاق كەنتىنىڭ ئەزاسى چېن جېن يەتتە مو يەرگە تېرىپ، ئوتتۇرىچە بىرلىك مەھسۇلاتىنى 620 كىلوگرامغا يەتكۈزدى.

5) سېرىق پۇرچاق بۇنىڭ «دۇڭنۇڭ ـ 1»، «دۇڭنۇڭ ـ 4»، «تيېفېڭ ـ 3»، «جىلىن ـ 3»، «خېجياۋ ـ 6» (يۇقىرىدىكى سورتلار 60 ـ، 70 ـ يىللاردا ئاساسلىق تېرىلغان)، «خېفېڭ ـ 23»، «تيېفېڭ ـ 18»، «شەنشى پۇرچىقى 83» (يۇقىرىدىكى سورتلار 80 ـ يىللاردا ئاساسلىق تېرىلغان)، «خېجياۋ 13»، دا چىڭدۇ پۇرچىقى قاتارلىق سورتلىرى بار. «تيېفېڭ ـ 18» سورتى 1983 ـ يىلى كەلتۈرۈلدى. ئۇ، ئوتتۇرا كېيىن پىشىشتەك ئالاھىدىلىككە ئىگە، ئۆسۈپ يېتىلىش مەزگىلى 130 ـ 135 كۈن، 1000 دان ئېغىرلىقى 20 گرام ئەتراپىدا، ئادەتتە بىرلىك مەھسۇلاتى 125 ـ 150 كىلوگرامغا يېتىدۇ. كۆممىقوناق بىلەن كىرىشتۈرۈپ تېرىغاندا ئادەتتە بىرلىك مەھسۇلاتى 50 كىلوگرامدىن كۆپرەككە، ئايرىم تېرىغاندا 100 كىلوگرامغا، مول ھوسۇللۇق ئېتىزلاردا 150 كىلوگرام ئەتراپىغا يېتىدۇ.

6) باشقا قارا ئاشلىقلار بۇنىڭ تۆۋەندىكى سورتلىرى بار:

قوناق بۇنىڭ سۈپۈرگىسىمان ئاق قوناق، ئاق قوناق «شەنشى شالغۇتى ـ 5» قاتارلىق سورتلىرى بار.

چۈچگۈن قوناق بۇنىڭ شىنجاڭ چۈچگۈن قونىقى، «خۇانۇڭ ـ 4»، «داخۇڭپاۋ»، شەنشى چېگرا رايونى، ئىچكى موڭغۇل، داجەي چۈچگۈن قونىقى قاتارلىق سورتلىرى بار.

كۆكپۇرچاق بۇنىڭ كۆك پۇرچاق (يەم ـ بوغۇز ئۈچۈن ئىشلىتىلىدۇ)، ئاق كۆك پۇرچاق (ئوزۇقلۇق ئۈچۈن ئىشلىتىلىدۇ) قاتارلىق سورتلىرى بار.

باقىلە بۇنىڭ شىنجاڭ باقىلىسى سورتى بار.

ماش بۇنىڭ شىنجاڭ مېشى سورتى بار.

تېرىق بۇنىڭ شىنجاڭ تېرىقى سورتى بار.

2. كېۋەز

مىنگونىڭ 30 ـ يىلى (1941 ـ يىلى) شىنجاڭنىڭ يەرلىك كېۋەز سورتى كەلتۈرۈلگەن بولۇپ، ئادەتتە بىرلىك مەھسۇلاتى ئون كىلوگرام ئەتراپىدا بولغانىدى.

يېڭى جۇڭگو قۇرۇلغاندىن كېيىنكى ئاساسلىق كېۋەز سورتلىرى يەرلىك كېۋەز (50 ـ يىللاردا ئاساسلىق تېرىلغان سورت)، «KK1543» (70 ـ يىللاردا ئاساسلىق تېرىلغان سورت)، «241 ـ 66» (80 ـ يىللارنىڭ باشلىرىدا ئاساسلىق تېرىلغان سورت)، «شىنجاڭ بالدۇر پىشار قۇرۇقلۇق كېۋىزى ـ 1» (1985 ـ يىلى ئاساسلىق تېرىلىدىغان سورت بولۇپ قالدى) دىن ئىبارەت بولدى.

«شىنجاڭ بالدۇر پىشار قۇرۇقلۇق كېۋىزى ـ 1» 1981 ـ يىلى كەلتۈرۈلۈپ سىناق قىلىپ تېرىلىپ مۇۋەپپەقىيەت قازىنىلدى، بۇ سورت بالدۇر پىشىشتەك ئالاھىدىلىككە ئىگە، يەككە غوزا ئېغىرلىقى بەش گىرام ئەتراپىدا، مول ھوسۇلچانلىقى بىر قەدەر ياخشى. بۇ سورتنىڭ تېرىلغۇ كۆلىمى تېز كېڭىيىپ، 1981 ـ يىلدىكى 2500 مودىن 1985 ـ يىلى 40 مىڭ مودىن كۆپرەككە يەتتى. 1985 ـ يىلى شەھەر بويىچە ئوتتۇرىچە بىرلىك مەھسۇلاتى 53 كىلوگرامغا (ساپ پاختا) يەتتى. سۇلياۋ يۇپۇق يېپىپ تېرىغاندا ئادەتتە بىرلىك مەھسۇلاتى 75 كىلوگرام (ساپ پاختا) ئەتراپىدا بولدى، يۇقىرى بولغاندا 120 كىلوگرامدىن كۆپرەككە (ساپ پاختا) يېتىدۇ.

3. ياغلىق دان

1) قىچا بۇنىڭ يەرلىك سېرىق قىچا، ئىلى سېرىق قىچىسى، باي سېرىق قىچىسى، «قىچا 3186» سورتلىرى بار.
2) زىغىر بۇنىڭ شىنجاڭ زىغىرى، «ۋېر 1650»، «قەشقەر 7331»، «باي 7631» سورتلىرى بار.
3) ئاپتاپپەرەس بۇنىڭ چوڭ ئاپتاپپەرەس، «سوۋېت ئىتتىپاقى ئىلغار خىزمەتچىسى»، «ئامېرىكا 275» سورتلىرى بار.
4) زاراڭزا بۇنىڭ تىكەنلىك زاراڭزا، تىكەنلىك زاراڭزا، «ئامېرىكا AC - 1» سورتلىرى بار.
5) خاسىڭ بۇنىڭ توقسۇن خاسىڭى، شەندۇڭ تومۇز خاسىڭى سورتلىرى بار.
6) كۈنجۇت بۇنىڭ ئاق كۈنجۇت، باۋاڭبېيەن كۈنجۇتى سورتلىرى بار.
7) چىگىت

50 ـ 60 ـ يىللارنىڭ ئوتتۇرىلىرىدا، يەرلىك سېرىق قىچا، 60 ـ يىللارنىڭ ئاخىرلىرىدىن 70 ـ يىللارغىچە باي سېرىق قىچىسى ۋە «ۋېر 1650» زىغىر ئاساس قىلىنىدى. 80 ـ يىللاردا قىچا تېرىلغۇ كۆلىمى زور دەرىجىدە ئازىيىپ كەتتى. ياغلىق دان زىرائىتى تېرىلغۇسىدا ئاپتاپپەرەس («سوۋېت ئىتتىپاقى ئىلغار خىزمەتچىسى») ۋە «ۋېر 1650» زىغىر ئاساس قىلىنىپ تېرىلدى.

«ۋېر 1650» زىغىر سورتى 1962 ـ يىلى كەلتۈرۈلگەنىدى. 1965 ـ يىلدىن كېيىن تېرىلغۇ كۆلىمى تەدرىجىي كېڭەيتىلدى. 70 ـ يىللاردا ئاساسلىق ئۇستۇرۇلىدىغان زىغىر سورتى بولۇپ قالدى. ئاساسلىق ئالاھىدىلىكى شۇكى، كۆچلۈك ئۆسۈدۇ، يېتىپ كېتىشكە تاقابىل تۇرالايدۇ، ئۆسۈپ يېتىلىش مەزگىلى 90 — 100 كۈن، ئادەتتە بىرلىك مەھسۇلاتى 75 كىلوگرام ئەتراپىدا بولىدۇ، يۇقىرى بولغاندا 120 كىلوگرام ئەتراپىغا يېتىدۇ.

«سوۋېت ئىتتىپاقى ئىلغار خىزمەتچىسى» ئاپتاپپەرىسى 1979 ـ يىلى كەلتۈرۈلۈپ ۋە سىناق قىلىنىپ تېرىلىپ مۇۋەپپەقىيەت قازىنىلدى، ئۆسۈپ يېتىلىش مەزگىلى 110 ـ 120 كۈن. ئاساسلىق ئالاھىدىلىكى شۇكى، ئۇ، ئوتتۇرىھال بالدۇر پىشار سورتقا تەۋە، دات كېسەللىكىگە چىدامليق، قۇرغاقچىلىققا، شورغا بەرداشلىق بېرەلەيدۇ، ئۇنۇمسىز تۇپراقتىمۇ ئۆسۈۋېرىدۇ، لېكىن قوڭۇرداغ كېسەللىكىگە ئاسان گىرىپتار بولىدۇ، تاق باشلىق بولۇپ، شاخلىمايدۇ. ھەربىر گۈل تەخسىسىدىكى دان ئېغىرلىقى 170 گرام ئەتراپىدا، ياغ چىقىش نىسبىتى يۇقىرى بولۇپ 35% —% 45 كە يېتىدۇ، ئادەتتە بىرلىك مەھسۇلاتى 100 — 150 كىلوگرامغا يېتىدۇ، ئەڭ يۇقىرى بولغاندا 200 كىلوگرامدىن ئاشىدۇ، بۇ سورت 80 ـ يىللاردىن بۇيان ياغلىق دان زىرائىتى ئىچىدە ئاساسلىق ئۆستۇرۇلىدىغان بولدى. تېرىلغۇ كۆلىمى 1984 ـ يىلى 19 مىڭ 900 موغا، 1985 ـ يىلى 45 مىڭ 700 موغا يەتتى.

4. كۆكتات

تارىختا بۇ جايدىكى ئاز سانلىق مىللەت ئاممىسى كۆكتاتنى ئاز ئىستېمال قىلاتتى، ئىستېمال قىلىدىغان كۆكتاتلارنىڭ سورتلىرىمۇ ئاز ئىدى. ئەنئەنىۋى كۆكتات سورتلىرىدىن تۇرۇپ، سەۋزە، پىياز، سامساق، يۇمغاقسوت، چامغۇر، كۆدە، سۇڭپىياز، موگۇ بار ئىدى. ئازادلىقتىن كېيىن كۆپلىگەن كۆكتات سورتلىرى ئىچكى ئۆلكىلەردىن بۇ جايغا تەدرىجىي ئېلىپ كېلىندى.

50 ـ يىللارنىڭ باشلىرىدا كۆكتاتچىلىقتا دېھقان ئائىلىلىرى ئۆزى تېرىپ ئۆزى ئىستېمال قىلىش ئاساس

قىلىناتتى. بازار ئىنتايىن ئاز ساندىكى كۆكتات بىلەن تەمىنلىنەتتى. ئىگىلىكنىڭ تەرەققىي قىلىشىغا ئەگىشىپ، كۆكتاتلا بولغان ئېھتىياج ئېشىپ باردى. 1955 - يىلى پارتىيە ۋە ھۆكۈمەتنىڭ زور كۈچ بىلەن يۆلىشى ۋە ياردەم بېرىشى ئارقىسىدا، 1 - رايونىنىڭ 3 - يېزىسىدا (ھازىرقى چىندېل ئوتتۇرا كەنتى) بىر كۆكتاتچىلىق گۈرۈپپىسى قۇرۇلدى. 1956 - يىلى بۇ گۈرۈپپا كۆكتاتچىلىق كوپېراتىپىغا ئۆزگەرتىلدى. 1958 - يىلى خەلق گۇڭشىسى قۇرۇلغاندىن كېيىن، بۇ كوپېراتىپ كۆكتاتچىلىق چوڭ ئەترىتىگە ئۆزگەرتىلدى. 1964 - يىلى ناھىيىلىك پارتكوم كۆكتاتچىلىق چوڭ ئەترىتىنىڭ كۆكتاتنى ئاساس قىلىش، ئاشلىق بىلەن ئۆزىنى تەمىنلەشتىن ئىبارەت ئىشلەپچىقىرىش فاڭجېنىنى ئوتتۇرىغا قويدى ھەمدە بۇ ئەترەتنى بورتالا بازىرىدىكى كۆكتاتچىلىق بازىسى قىلىپ، بازارغا كېرەكلىك ھەرخىل كۆكتات بىلەن ۋاقتىدا سۈپىتىگە ۋە مىقدارىغا كاپالەتلىك قىلغان ئاساستا تەمىنلەشكە ھەقىقىي كاپالەتلىك قىلىشنى ئوتتۇرىغا قويدى. كۆكتات ئىشلەپچىقىرىش ۋەزىپىسىنى ناھىيىلىك پىلان كومىتېتى، خەلق ئىگىلىكى پىلانىغا كىرگۈزۈپ چۈشۈردى. شەھەر - بازار نوپۇسىنىڭ ئۆزلۈكسىز كۆپىيىشى، يېڭى ئىدارىلەرنىڭ قۇرۇلۇشى ۋە كونا ئىدارىلەرنىڭ كېڭەيتىپ قۇرۇلۇشى بىلەن قىسمەن كۆكتاتچىلىق بازىلىرى ئىگىلىۋېلىندى. 1984 - يىلى بازار ئاھالىسىنىڭ كۆكتاتقا بولغان تەلىپىنى قاندۇرۇش ئۈچۈن، ئاپتونوم ئوبلاستلىق خەلق ھۆكۈمىتىنىڭ تەستىقلىشى بىلەن، كۆكتاتقا ئاشلىق ئالماشتۇرۇش ئۇسۇلى قوللىنىلىپ، كۆكتاتچىلىق چوڭ ئەترىتى بىلەن ئوبلاستلىق كۆكتات شىركىتى مەسئۇلانى سېتىش توختىمى ئىمزالىدى. يېزىلاردىكى قىسمەن ئەزالار ھويلا - ئارامىلىرىغا تېرىغان كۆكتاتلىرى بىلەنمۇ بازارنى تەمىنلىدى. 1985 - يىلى شەھەر بويىچە 1400 مو يەرگە كۆكتات تېرىلدى. ھاۋا كىلىماتىنىڭ تەسىرى تۈپەيلىدىن، بۇ جايغا ھەر يىلى ئەتىيازدا باشقا جايلاردىن كۆكتات يۆتكەپ كېلىنىپ، بازار تەمىنلىنىدۇ.

1) يېسۈزىلەك تۈرى

كۆزلۈك يېسۈزىلەك بۇنىڭ شىنجاڭ كىچىك تۈگىنەكلىك يېسۈزىلىكى، شىنجاڭ چوڭ تۈگىنەكلىك يېسۈزىلىكى، «جۈڭچىگمايې» سورتلىرى بار.

يازلىق يېسۈزىلەك بۇنىڭ «دياۋمېيبەي» ، «سۈجۈچەك» ، قارا مايلىق يېسۈزىلەك، «شاڭخەيچەك» سورتلىرى بار.

كاپوستا بۇنىڭ قىشلىق كاپوستا، «ۋەنفېك» كاپوستىسى، «باۋچۈن» كاپوستىسى سورتلىرى بار.

چېچەكسەي بۇنىڭ گوللاندىيە چېچەكسىيى سورتى بار.

چەلەك بۇنىڭ چوڭ چەلەك سورتى بار.

2) يىلتىزى ئىستېمال قىلىنىدىغان كۆكتاتلار

ئەتىيازلىق تۈرۈپ بۇنىڭ ئاق تۈرۈپ، قىزىل تۈرۈپ، يېرىم يازغى تۈرۈپ سورتلىرى بار.

كۆزلۈك تۈرۈپ بۇنىڭ يېشىلباش تۈرۈپ، «شىنلىمبې» ، جۈگەن يېشىل تۈرۈپى، پىلچىشسىمان ئاق تۈرۈپ، «لۈدا» يېشىل تۈرۈپى سورتلىرى بار.

سەۋزە بۇنىڭ ئۇچلۇق سېرىق سەۋزە، يۇمىلاق سېرىق سەۋزە، قىزىل سەۋزە سورتلىرى بار.

چامغۇر بۇنىڭ ئاق چامغۇر سورتى بار.

3) پىياز، سامساق تۈرىدىكىلەر

كۈدە بۇنىڭ ئىنچىكە كۈدە، چېغىرتماق كۈدە، «خەنجۈك» قىشلىق كۈدىسى سورتلىرى بار.

پىياز بۇنىڭ قىزىل پوستلۇق پىياز، ئاق پوستلۇق پىياز سورتلىرى بار.

سۇڭپىياز بۇنىڭ شىنجاڭ سۇڭپىيىزى، شەندۇڭ سۇڭپىيىزى، «چىشۇ» سۇڭپىيىزى سورتلىرى بار.
سامساق بۇنىڭ ئاق پوستلۇق سامساق، قوڭۇر پوستلۇق سامساق سورتلىرى بار.

4) يوپۇرماق ۋە غولى ئىستېمال قىلىنىدىغان كۆكتات تۈرى

پالەك بۇنىڭ ئۇچلۇق يوپۇرماقلىق پالەك، چوڭ يۇمىلاق يوپۇرماقلىق پالەك، كىچىك يۇمىلاق يوپۇرماقلىق پالەك سورتلىرى بار.
كەرىپشى بۇنىڭ كاۋاك كەرىپشى، تيەنجىن پۈتەي كەرىپشىسى، ئامېرىكا پۈتەي كەرىپشىسى سورتلىرى بار.
يۇمغاقسۇت بۇنىڭ چوڭ يوپۇرماقلىق يۇمغاقسۇت سورتى بار.
ئەركەك ئەمەن بۇنىڭ ئۇششاق يوپۇرماقلىق ئەمەن سورتى بار.
ئۇسۇڭ (كاھۇ) بۇنىڭ ئۇچلۇق يوپۇرماقلىق ئاق ئۇسۇڭ، ئۇچلۇق يوپۇرماقلىق كۆك ئۇسۇڭ، يۇمىلاق يۇپۇرماقلىق ئۇسۇڭ سورتلىرى بار.
چامغۇرسىمان قىچا بۇنىڭ چامغۇرسىمان قىچا سورتى بار.

5) پېدىگەن مېۋە تۈرىدىكى كۆكتاتلار

شوخلا بۇنىڭ كىچىك مېۋىلىك يەرلىك شوخلا، چوڭ مېۋىلىك يەرلىك شوخلا، «بېيجىڭ - 2»، «شالغۇت - 5»، D چوڭ مېۋىلىك شوخلا، «ۋارت»، «تولپىك»، «تەيۋەنخۇڭ»، «چياڭفېڭ»، «لېچۇن» سورتلىرى بار.
پېدىگەن بۇنىڭ شىنجاڭ ئۇزۇن پېدىگىنى، پانۇسسىمان پېدىگەن سورتلىرى بار.
قىزىل مۇچ بۇنىڭ ئىنچىكە قىزىل مۇچ، ئىلى چوڭ قىزىل مۇچى، مۇڭگۇزسىمان قىزىل مۇچ، قاپاق قىزىل مۇچ، «جيامىن» چوڭ قىزىل مۇچى سورتلىرى بار.

6) كاۋا تۈرىدىكىلەر

تەرخەمەك بۇنىڭ سىزىقلىق تەرخەمەك، بېيجىڭ چوڭ تىكەنلىك تەرخەمىكى، چاڭجۇن زىچ تىكەنلىك تەرخەمىكى، «جىنيەن - 2»، «جىنيەن - 4»، «جىنيەن - 5»، «جىنيەن - 6»، «جىنيەن - 7» سورتلىرى بار.
ئامېرىكا كاۋىسى بۇنىڭ پەلەكلىك سەي كاۋىسى، «يىۋۇخۇ»، گۈليوپۇرماقلىق سەي كاۋىسى، «جەنياڭ» سورتلىرى بار.
تەكىيە كاۋا بۇنىڭ سوزۇنچاق تەكىيە كاۋا، ئاق شاپاقلىق تەكىيە كاۋا سورتلىرى بار.
ئاچچىق كاۋا بۇنىڭ ئاقۇش ئاچچىق كاۋا سورتى بار.
قازان يۇغۇچ بۇنىڭ يېشىل رەڭلىك قازان يۇغۇچ سورتى بار.
جياۋگۇا بۇنىڭ سۇتسىمان «جياۋگۇا» سورتى بار.
تەرخەمەك كاۋا بۇنىڭ يېشىل پوستلۇق تەرخەمەك كاۋا سورتى بار.
كاۋا بۇنىڭ ئەنجان كاۋىسى، قارا كاۋا، مانتا كاۋىسى، كېرىن كاۋىسى سورتلىرى بار.

7) سەي پۇرچاق

پاكار ئۆسۈدىغان سەي پۇرچاق بۇنىڭ پاكار ئۆسۈدىغان چوكىسىمان سەي پۇرچاق، يۇمران

ئاشپۇرچاق، «غالىب» (10 ـ 77)، «زەمىلانو» (88 ـ 79) سورتلىرى بار.
پەلەك تارتىدىغان سەي پۇرچاق بۇنىڭ شىنجاڭ ئۇزۇن چوكىسمان سەي پۇرچىقى، «جېجيالڭ 2 ـ 82»، «مول هوسۇل ـ 1»، «جىنجۇ» قوش پەسىللىك سەي پۇرچىقى، قوڭۇر چوكا پۇرچاق سورتلىرى بار.

8) ياڭيۇ

بۇنىڭ ئاق ياڭيۇ سورتى بار.
«كېيى» سورتى بار.

5. قوغۇن ـ تاۋۇز

تاۋۇز بۇنىڭ چوڭ قارا تاۋۇز، «سۇيۇت ئىتتىپاقى ـ 2» (جۇڭخۇا خەلق جۇمھۇرىيىتى قۇرۇلۇشتىن ئىلگىرى سۇيۇت ئىتتىپاقىدىن كەلتۈرۈلگەن)، ئاق بوز تاۋۇز، ياڭاق سىزىقسىمان تاۋۇز، قىزىل ئۇرۇقلۇق تاۋۇز، «چاڭمىخۇڭ»، «ۋۇچۇەنزاۋ»، «زاۋخۇا»، «سۇيۇت ئىتتىپاقى ـ 3»، «قىزىل ئەڭ ـ 2»، «خوجۇ ـ 1»، «يىشۇەن» سورتلىرى بار.
قوغۇن بۇنىڭ مىجىگەن، چۇرۇك ئاقشاپاق، سېرىق چىلگە (سۇيۇت ئىتتىپاقىنىڭ سورتى)، «خۇالەيشى»، شېكەر سۇيى، ئاق لەنگۇا، كىچىك كۆك شاپاقلىق لىگۇا، سېرىق شاپاقلىق لىگۇا، «پوتەيخۇڭ»، ئايسىخان كۆكچى، «ۋاڭۇېنشياڭ» سورتلىرى بار.

§ 6. زىرائەت ئاسراش

50 ـ يىللاردىن ئىلگىرى بورتالا ناھىيىسىدىكى دېھقانلار زىرائەتلەردە پەيدا بولغان كېسەللىك ۋە زىيانداش هاشاراتلارنى، ئاساسلىقى، ئادەم كۆچى ئارقىلىق ئالدىنى ئېلىپ يوقىتاتتى، ئادەتتە كېسەل تەگكەن تۇپلەرنى يۇلۇۋېتىش، زىيانداش هاشاراتلارنى قول بىلەن تۇتۇپ يوقىتىش، زىرائەتلەرگە ئۆسۈملۈك كۈلى چېچىش قاتارلىق ئاددىي ئالدىنى ئېلىش ـ يوقىتىش ئۇسۇللىرىنى قوللىناتتى. يېڭى جۇڭگو قۇرۇلغاندىن كېيىن، پارتىيە ۋە ھۆكۈمەت دورا ئارقىلىق ئالدىنى ئېلىش ـ يوقىتىش ۋە ھەر تەرەپلىمە ئالدىنى ئېلىش ـ يوقىتىش تېخنىكىسىنى پائال كېڭەيتتى، بۇنىڭ ئۈنۈمى كۆرۈنەرلىك بولدى. 1979 ـ يىلدىن كېيىن كېسەللىك ۋە زىيانداش هاشاراتلارنى كۆزىتىپ ئۇنىڭدىن ئالدىن مەلۇمات بېرىش خىزمىتى باشلاندى، ئالدىنى ئېلىش ـ يوقىتىش تېخنىكىسى ئۇزلۇكسىز يۇقىرى كۆتۈرۈلدى.

1. كېسەللىك ۋە ئۈنىڭ ئالدىنى ئېلىش هەم ئۈنى يوقىتىش

1) بۇغداي

سېسىق قارا كۈيە كېسەللىكى شەھەر تەۋەسىدە ھەر يىلى پەيدا بولىدۇ. 1980 ـ يىلى سېسىق قارا كۈيە كېسەللىكى پەيدا بولغان كۆلەم 8200 موغا، بۇغداي تۇپلىرىنىڭ كېسەللىنىش نىسبىتى 25% كە يېتىپ، 25% مەھسۇلات زىيانغا ئۇچرىدى. 1983 ـ يىلى شويىڭپەن رايونى دابخارتبۇخ كەنتىدىكى بىر پارچە 170 مو يازغى بۇغدايلىقتا ئېغىر دەرىجىدە سېسىق قارا كۈيە كېسەللىكى پەيدا بولدى، كومبايىن بۇغداينى

ئورۇۋاتقاندا، خۇددى ئوت كەتكەندە كۆتۈرۈلگەن ئىسقا ئوخشاش قويۇق چاڭ - توزان كۆتۈرۈلدى. بۇنىڭغا قارىتا، ئاساسلىقى، ئۇرۇققا دورا ئارىلاشتۇرۇپ ئالدىنى ئېلىش - يوقىتىش ئۇسۇلى قوللىنىلدى، يەنى كاپتان، تىرام، كۇئىنتوزېنلار ئۇرۇق ئېغىرلىقىنىڭ 0.3 — 0.4 پىرسەنتى بويىچە ئارىلاشتۇرۇلۇپ تېرىلدى، بۇنىڭ قارا كۈيە كېسەللىكىنىڭ ئالدىنى ئېلىش ۋە ئۇنى يوقىتىش ئۈنۈمى 80% —% 90 كە يەتتى.

توزغاق قارا كۈيە كېسەللىكى گۇڭشې (مەيدان) لاردىمۇ پەيدا بولدى.

دات كېسەللىكىدىن سىزىقلىق دات كېسەللىكى، غول دات كېسەللىكى، يوپۇرماق دات كېسەللىكى قاتارلىقلار بار، بۇنىڭ ئىچىدە، سىزىقلىق دات كېسەللىكى ئاساسىي ئورۇندا تۇرىدۇ، بۇ كېسەللىك كۆپ يىللاردىن بۇيان ئوخشاش بولمىغان دەرىجىدە پەيدا بولدى. 1977 - يىلى بۇ كېسەللىك پەيدا بولغان كۆلەم 750 مو ئىدى، 1978 - يىلى 90 مىڭ موغا يەتتى، بۇ، ئاز كۆرۈلىدىغان ئەھۋال. تۈپلەرنىڭ كېسەللىنىش نىسبىتى 15% —% 40 كە يەتتى. كىچىك كۆلەمگە قارىتا كېسەللەنگەن تۈپلەرنى يۇلۇۋېتىش، چوڭ كۆلەمگە قارىتا دېھقانچىلىق دورىسى «دىشيۇنا»نى پۈركۈش ئۇسۇلى قوللىنىلىپ، كېسەللىكنىڭ ئالدى ئېلىندى ۋە ئۇ يوقىتىلدى، كېسەللەنگەن ئېتىزلارنى سۇغىرىش ۋە ئوغۇتلاش جەھەتتىكى پەرۋىش كۈچەيتىلدى، بۇنىڭ بىلەن بۇ كېسەللىكنىڭ ئالدىنى ئېلىش ۋە ئۇنى يوقىتىش ئۈنۈمى تەخمىنەن 70% كە يەتتى. بۇ، ئاساسەن، يامراپ كېتىشنى تىزگىنلەش رولىنىلا ئوينىدى، ئۇ، يېشىللىقىنى يوقاتقان يوپۇرماقلارنى قايتا ياشارتالمايدۇ.

قاردا چىرىش كېسەللىكى، ئاساسلىقى، قىشتىن ئۆتۈۋاتقان كۈزگى بۇغداي تۈپلىرىنىڭ يىلتىز قىسمىغا زىيان سالىدۇ، زىيانغا ئۇچرىغان تۈپلەردە قوڭۇر رەڭلىك سۇ داغلىرىدەك كېسەللىك داغلىرى پەيدا بولىدۇ، كېسەللىك يېنىك بولسا مايسا ئالا بولۇپ قالىدۇ، ئېغىر بولسا بۇغداي مايسىلىرى پۈتۈنلەي نابۇت بولۇپ كېتىپ، قايتا تېرىشقا توغرا كېلىدۇ. ئادەتتىكى ئەھۋالدا ئالدىنقى يىلى ھاۋا تېمپىراتۇرسى يۇقىرى، قار مىقدارى كۆپ، ياندۇرقى يىلى يەنە قار كېچىكىپ ئېرىگەندە، بۇغداي تۈپلىرىنىڭ كېسەللىنىش نىسبىتى يۇقىرى بولىدۇ. 1985 - يىلى شويىڭپەن رايونىدا قاردا چىرىش كېسەللىكى يۈز بېرىپ، 700 مو كۈزگى بۇغدايلىق ئاغدۇرۇۋېتىلىپ قايتا تېرىلدى.

2) كۆممىقوناق

قارا توزان كېسەللىكى كۆممىقوناق ئېتىزلىرىدا ئومۇمەن ھەر يىلى پەيدا بولىدۇ. 1970 - يىلدىن ئىلگىرى، كىچىك سېرىق كۆممىقوناق ۋە ئاق ئاتچىشى كۆممىقوناق تۈپلىرىدە كۆپرەك پەيدا بولاتتى. 70 - يىللاردىن كېيىن بۇ ئىككى خىل كۆممىقوناقنىڭ ئورنىنى كۆممىقوناقنىڭ قوش شالغۇت سورتى «42» ۋە «156» لەر ئالغاندىن كېيىن، كۆممىقوناق ئېتىزلىرىدا قارا توزان كېسەللىكىنىڭ پەيدا بولۇشى ئازايدى. بۇ كېسەللىكنىڭ مەھسۇلاتقا كۆرسىتىدىغان زىيىنى ئېغىر ئەمەس، ئادەتتە كېسەللەنگەن تۈپلەرنى بالدۇرراق يۇلۇۋېتىش ۋە ئېڭىز ئالماشتۇرۇش ئۇسۇللىرىنى قوللىنىش ئارقىلىق بۇ كېسەللىكنىڭ ئالدىنى ئالغىلى ۋە ئۇنى يوقاتقىلى بولىدۇ.

3) شال

شال ئال كېسەللىكى ھەر يىلى ئۇ يەر بۇ يەردە پارچە - پۇرات پەيدا بولىدۇ. 1983 - يىلى ئاساسلىق شال ئۆستۈرۈلىدىغان بىلىن خارمودون يېزىسىدا، 1984 - يىلى شويىڭپەن رايونىنىڭ دولانتى بۇلاق كەنتىدە پەيدا بولدى، زىيان بىر قەدەر ئېغىر بولدى، بۇ ئىككى ئورۇندا ئوخشاشلا 1000 مودىن ئارتۇق يەردە بۇ كېسەللىك يۈز بەردى، ئادەتتىكى ئېتىزلاردا 30% مەھسۇلات زىيانغا ئۇچرىدى، ئايرىم ئېتىزلاردا زىيان 70% كە يەتتى. بۇ كېسەللىك، ئاساسەن، شالنىڭ يوپۇرمىقىغا ۋە دان تۇتۇش مەزگىلىدىكى شال دېنىنىڭ قاسرىقىغا زىيان سالىدۇ. بۇ كېسەللىككە گىرىپتار بولغان شال مايسىسىنىڭ يېشىللىقى يوقايدۇ، قۇرۇپ

كېتىدۇ، بۇ كېسەللىكنىڭ ئالدىنى ئېلىش ۋە ئۇنى يوقىتىشتا ئۇرۇق ھاك سۈيى ۋە فورمالىن بىلەن دېزىنفېكسىيە قىلىنىپ تېرىلىدۇ ۋە شال مايىسىغا دېھقانچىلىق دورىسى تېئوفانات مېتىل پۈركۈلىدۇ، يەنە سورتلارنى يېگىلاشقا ئەھمىيەت بېرىلىدۇ. 1980 - يىلدىن كېيىن كېسەللىككە تاقابىلچان «143» ۋە ياپونىيىنىڭ «زاۋجىنداۋ» شال سورتلىرى كېڭەيتىلىپ ياخشى نەتىجە قولغا كەلتۈرۈلدى.

4) كېۋەز

سارغىيىپ سولىشىش كېسەللىكى — زىيىنى بىر قەدەر ئېغىر ھەم تىزگىنلەش قىيىن بولغان بىرخىل كېسەللىك بولۇپ، شەھەردىكى دالتۇ يېزىسى، ئوتبۇلاق يېزىسىدىن ئىبارەت پاختىچىلىق رايونلىرىدا كېۋەز تېرىلغۇ كۆلىمىنىڭ كېڭىيىپ بېرىشىغا ئەگىشىپ، كەڭ كۆلەمدە پەيدا بولماقتا. 1985 - يىلى دالتۇ يېزىسىدىكى 685 مو ئۇرۇقلۇق كېۋەزنى ئېتىزىنى تەكشۈرگەندە، كېسەللەنگەن تۈپلەرنىڭ نىسبىتى ئەڭ تۆۋەن بولغاندا 3.5% بولدى، ئايرىم ئېتىزلاردا 30% تىن ئېشىپ كەتتى. نۆۋەتتە بۇ كېسەللىكنىڭ ئالدىنى ئېلىش ۋە ئۇنى يوقىتىشتا، ئاساسلىقى، كېسەللىككە تاقابىلچان سورتلارنى كەلتۈرۈش ۋە زىرائەتلەرنى نۆۋەتلەشتۈرۈپ تېرىش قاتارلىق ئۇسۇللار قوللىنىلماقتا.

ئۇنىڭدىن باشقا، بۇرجەكلىك داغ كېسەللىكى، تىك تۈرۈپ قۇرۇش كېسەللىكى، كۆيدۈرگە كېسەللىكىمۇ ئوخشىمىغان دەرىجىدە پەيدا بولدى.

5) زىغىر

تىك تۈرۈپ قۇرۇش كېسەللىكى، ئاساسلىقى، تۇپراق ئارقىلىق تارقىلىدۇ، بىر خىل زىرائەت ئۇدا تېرىلغان يەرلەردە ئېغىر بولىدۇ، ئادەتتە زىغىر مايىسى ئون نەچچە سانتىمېتر ئۆسكەن ۋە غۇنچىلاشقا باشلىغان مەزگىلدە بۇ كېسەللىك بىر قەدەر كۆپ پەيدا بولىدۇ، ئەگەر كېسەللىك ئېغىر بولسا، زىغىر ئېتىزىنى ئاغدۇرۇۋېتىپ قايتا تېرىشقا توغرا كېلىدۇ. 1983 - يىلى شويىڭپەن رايونىنىڭ ئوتبۇلاق كەنتىدە بۇ كېسەللىك پەيدا بولغاندا 170 مو يەردىكى زىغىر ئېتىزى ئاغدۇرۇۋېتىلىپ قايتا تېرىلدى؛ دولانتى بۇلاق كەنتىدە بۇ كېسەللىك تۇپەيلىدىن زىغىر مەھسۇلاتى 60% تۆۋەنلەپ كەتتى. 80 - يىللاردا نۆۋەتلەشتۈرۈپ تېرىش ۋە زىغىر ئۇرۇقىغا 2% لىك گۈڭگۇرتنى ئارىلاشتۇرۇپ تېرىشتىن ئىبارەت ئالدىنى ئېلىش - يوقىتىش ئۇسۇلى قوللىنىلىپ، ياخشى ئۇنۇم قولغا كەلتۈرۈلدى.

6) كاۋا، كۆكتات

ئاق توزان كېسەللىكى، ئومۇمەن كاۋا تېرىلىدىغان رايونلارنىڭ ھەممىسىدە پەيدا بولىدۇ. كاۋا مايىسى ئۆسۈشىنىڭ ئوتتۇرا مەزگىلىدە پەيدا بولۇپ، كاۋا مايىسىنىڭ يوپۇرمىقىغا ئاساسلىق زىيان سالىدۇ. 80 - يىللاردا تېئوفانات ۋە تېئوفانات مېتىل قاتارلىق دېھقانچىلىق دورىلىرىنىڭ سۈلۈق ئېرىتمىلىرى كۆپلەپ پۈركەلدى. بۇ دورىلارنىڭ كېسەللىك يېڭى پەيدا بولغان مەزگىلىدىكى ئالدىنى ئېلىش يوقىتىش ئۇنۇمى ياخشى بولدى. 1985 - يىلى شەھەر بويىچە خىمىيىلىك ئۇسۇل ئارقىلىق بۇ كېسەللىكنىڭ ئالدى ئېلىنغان ۋە ئۇ يوقىتىلغان كۆلەم 6380 موغا يەتتى.

2. ھاشارات زىياندىشىلىقى ۋە ئۇنىڭ ئالدىنى ئېلىش ھەم ئۇنى يوقىتىش

ئۇرۇقلىنىش خۇسۇسىيىتى بىر قەدەر مۇرەككەپ بولغان چېكەتكە، كۆك پىت، يەر يولۇسى، قىزىلباش،

يىڭنىسىمان سېرىق قۇرت قاتارلىقلار ۋە ئوزۇقلىنىش خۇسۇسىيىتى بىر قەدەر ئاددىي بولغان كېۋەز غوزا قۇرتى، كۆممىقوناق كېپىنىكى، تىرىپىس، گېسىن پاشىسى، قىچا بۇرگىسى، شال چىۋىنى، بۇغداي غول چىۋىنى، كۆكتات يېشىل قۇرتى قاتارلىقلار شەھەردىكى زىرائەتلەرگە زىيان سالىدىغان ئاساسلىق زىيانداش ھاشاراتلاردۇر.

1) چېكەتكە

شەھەر تەۋەسىدە بىر قەدەر كۆپ پەيدا بولىدىغان چېكەتكىلەردىن ئاسىيا چېكەتكىسى، سىبىرىيە چېكەتكىسى، كىروس چېكەتكىسى، ئىتالىيە چېكەتكىسى قاتارلىقلار بار. 1963 ـ، 1971 ـ يىللىرى سايرام كۆلى ئەتىراپىدىكى ئوتلاقلاردا سىبىرىيە چېكەتكىسى، كىروس چېكەتكىسى كۆپلەپ پەيدا بولدى، بۇ چاغدا ئايروپىلان ۋە چوڭ تىپتىكى موتورلۇق تۇمانلىتىپ پۇركۇش ماشىنىلىرى ئارقىلىق «666»، «ددت» قاتارلىق دېھقانچىلىق دورىلىرى پۇركۇلۇپ چېكەتكىنىڭ ئالدى ئېلىندى ۋە ئۇ يوقىتىلدى. 70 ـ يىللاردا يەنە 20% لىك مالاتىئوننىڭ مايلىق دورىسى، روگور قاتارلىق دېھقانچىلىق دورىلىرى ئىنتايىن تۆۋەن سىغىمچانلىقتا تۇمانلىتىپ پۇركۇلۇپ، چېكەتكىنىڭ ئالدىنى ئېلىش ۋە ئۇنى يوقىتىشتا بەلگىلىك ئۇنۇم قولغا كەلتۈرۈلدى.

2) يەر يولۋىسى

شەھەر تەۋەسىدە سىزىقلىق يەر يولۋىسى، ئاچا يوللۇق يەر يولۋىسى، سېرىق يەر يولۋىسى قاتارلىقلار بار. بۇلار ئادەتتە ئارىلاش پەيدا بولۇپ ئورتاق زىيان سالىدۇ، كۆپىنچە ئەتىياز ۋە كۈزدە زىرائەتلەرنىڭ مايسا مەزگىلىدە زىيان سالىدۇ. بۇ ھاشاراتقا قارىتا كۆزىتىپ ئالدىن مەلۇمات بېرىلدى، ئۇ، ئاساسلىقى، ئادەم كۈچى ئارقىلىق كولاپ تۇتۇپ يوقىتىلدى، «666» نىڭ سۇدا سۇيۇقلاشتۇرۇلغان ئېرىتمىسىنى زىرائەتلەرنىڭ يىلتىز تۈۋىگە قويۇش، ئۇرۇقنى دورىلاپ تېرىش ۋە زەھەرلىك يېمەكلىك ياساپ ئالداپ يوقىتىش قاتارلىق ئالدىنى ئېلىش يوقىتىش تەدبىرلىرى قوللىنىلدى. 1978 ـ يىلى شويىڭپەن رايونىنىڭ بىنبۇلاق كەنتىدىكى 30 مو تاۋۇزلۇق گەرچە ئىككى قېتىم تېرىلغان بولسىمۇ، لېكىن تاۋۇز مايسىلىرىنى يەر يولۋىسى قىيىۋېتىپ، شۇ يىلى ھېچقانداق ھوسۇل ئېلىنمىدى.

3) كۆممىقوناق كېپىنىكى

كۆممىقوناق كېپىنىكى شەھەرنىڭ كۆممىقوناق ئىشلەپچىقىرىشىغا ئاساسلىق زىيان سالىدىغان ھاشارات، ئۇ، ياۋرۇپا كوممىقوناق كېپىنىكى تۈرىگە تەۋە. 1980 ـ يىلى بىلىن خارمودون يېزىسىدا 1000 مودىن كۆپرەك يەردىكى كۆممىقوناق كۆممىقوناق كېپىنىكىنىڭ ئېغىر زىيىنىغا ئۇچرىدى، كۆممىقوناق تۈپلىرىنىڭ زىيانغا ئۇچراش نىسبىتى 50% — 60% تىن ئېشىپ كەتتى. ئۇنىڭدىن كېيىن ھەر يىلى بۆلەكلەر بويىچە پەيدا بولدى. 1985 ـ يىلى شەھەرنىڭ ھەر قايسى جايلىرىغا يامراپ كەتتى، كۆممىقوناق كېپىنىكىنىڭ زىيىنىغا ئۇچرىغان كۆلەم 25 مىڭ 332 موغا يېتىپ، شەھەر بويىچە تېرىلغان ئومۇمىي كۆممىقوناق كۆلىمىنىڭ 52.34 پىرسەنتىنى ئىگىلىدى، ھاشارات چۈشكەن تۈپ ئادەتتە 20% تىن 50% كە يەتتى. كۆممىقوناق كېپىنىكى شەھەر تەۋەسىدە بىر يىلدا ئىككى ئەۋلاد پەيدا بولىدۇ، يەنى 1 ـ ئەۋلادى كۆممىقوناق تۈپلىرى كانايچە بولغان مەزگىلدە ۋە پۆپۈكچە چىقارغان مەزگىلدە پەيدا بولىدۇ، لېچىنكىلىرى مەركىزىي يوپۇرماق ئىچىگە توپلىشىپ زىيان سالىدۇ؛ 2 ـ ئەۋلادى كۆممىقوناق تۈپىنىڭ ئانىلىق باشىقىغا ۋە كۆممىقوناق تۈپىنىڭ غولىغا زىيان سالىدۇ. كۆممىقوناق كېپىنىكىنىڭ ئالدىنى ئېلىش ۋە ئۇنى يوقىتىشتا شەھەردىكى دېھقانلار كۆممىقوناق تۈپلىرى كانايچە بولغان مەزگىلدە، مەركىزىي يوپۇرماققا «ددۋ» نىڭ سۇلۇق ئېرىتمىسى،

روگورنىڭ سۈلۈق ئېرىتمىسى، كاربوفوراننىڭ دانىچە دورىلىرىنى تېمىتىش قاتارلىق ئۇسۇللارنى قوللاندى. 1985 - يىلى خىمىيىۋى ئۇسۇل ئارقىلىق كۆمىسقوناق كېپىنىكىنىڭ ئالدى ئېلىنغان ۋە ئۇ يوقىتىلغان كۆلەم 17 مىڭ 394 موغا يەتتى.

4) قىچا بۇرگىسى

بۇ ھاشارات شەھەردە ھەر يىلى پەيدا بولىدۇ. ئۇ، قىچا مايىسىنىڭ پەللە يوپۇرمىقى بىلەن ھەقىقىي يوپۇرمىقىغا ئاساسلىق زىيان سالىدۇ. 1980 - يىلدىن ئىلگىرى، بۇ ھاشاراتقا قارىتا، كۆپىنچە «666» نى پۈركۈش ياكى قىچىنىڭ تېرىلىش مەزگىلىنى تەڭشەش قاتارلىق ئۇسۇللار قوللىنىلدى ياكى مايسا مەزگىلىدە سۇغىرىش چىڭ تۇتۇلۇپ، بۇ ھاشارات تېزگىنلەندى.

5) كۆك پىت

(1) بۇغداي كۆك پىتى

بورتالا شەھىرىدە، ئاساسلىقى، ئۇزۇن نەيچىلىك كۆك پىت، قارا كۆك پىت، ئاچماق كۆك پىت قاتارلىقلار بار. بۇغداينىڭ مايسا مەزگىلىدە، كۆك پىت ئارقىلىق تارقىلىدىغان ۋىروس كېسەللىكىنىڭ كەلتۈرگەن زىيىنى كۆك پىت كەلتۈرۈدىغان زىياندىن ئېغىر بولىدۇ، ئۇ، بۇغداي مايسىلىرىنىڭ سارغىيىپ قۇرۇشىنى ۋە باشاق تۈتماسلىقىنى پەيدا قىلىدۇ. 1981 - يىلدىن 1985 - يىلغىچە بۇغداي كۆك پىتى ۋە بۇغداي تىرپىسى شويىگېن رايونى داڭخارتبۇلاق كەنتىنىڭ ئاساسىي قۇرۇلۇش ئېتىزى، تاۋنخامار كەنتىنىڭ ئۇرۇقچىلىق مەيدانى ۋە دولانتى بۇلاق كەنتىدىكى جەمئىي 2100 مودىن كۆپرەك بۇغدايلىقتا ئومۇميۈزلۈك پەيدا بولدى، ھەر تال باشاقتىكى كۆك پىتنىڭ زىچلىقى 64 — 90 دانىگە يەتتى. بۇغداينىڭ بايراقچە يوپۇرمىقى كۆك پىتنىڭ زىيىنىغا ئۇچراپ يېشىللىقىنى يوقاتتى، قۇرۇپ قورۇلۇپ قالدى، ئاز ساندىكى بۇغدايغا دوگورنى پۈركۈش ئارقىلىق بۇ زىياندىن ھاشاراتنىڭ ئالدى ئېلىندى ۋە ئۇ يوقىتىلدى.

(2) كېۋەز كۆك پىتى

50 - يىللارنىڭ ئاخىرىدا كېۋەز كۆك پىتى ھەر يىلى پەيدا بولدى. 80 - يىللاردىن بۇيان كېۋەز مايىسىغا روگور ۋە ئوكسىدلانغان روگور قاتارلىق دېھقانچىلىق دورىلىرىنى پۈركۈش ئارقىلىق، ياخشى ئۇنۇم قولغا كەلتۈرۈلدى. تومۇزغا كۆك پىتى، ئۇزۇن نەيچىلىك كۆك پىت، كېۋەز قارا كۆك پىتى قاتارلىقلارنىڭ ئالدىنى ئېلىش ۋە ئۇنى يوقىتىش يەنىلا قىيىن بولماقتا.

6) گېيسىن پاشىسى

گېيسىن پاشىسى بورتالا ناھىيىسىدە 1979 - يىلى تۇنجى قېتىم پەيدا بولدى، ئالدى بىلەن چىندېل يېزىسى جىلئاغاش كەنتىدە، ئاندىن كېيىن شويىگېن رايونىنىڭ دولانتى بۇلاق كەنتىدە ۋە ئۇتبۇلاق كەنتى (3 - چوڭ ئەترەت) دە ئارقا - ئارقىدىن پەيدا بولدى. 1980 - يىلى ناھىيىدە گېيسىن پاشىسى يامراپ، 124 مىڭ مو يەرنى قاپلاپ كەتتى، 3150 مو يەردىكى بۇغداي بۇزۇلۇپتىلىپ، باشقا زىرائەت تېرىلدى، 2 مىليون 500 مىڭ كىلوگرامدىن ئارتۇق بۇغداي زىيان بولدى. 1981 - يىلى بۇ ھاشارات پەيدا بولغان يەر كۆلىمى ۋە ئۇنىڭ زىيان سىلىش دەرىجىسى تېخىمۇ ئېغىر بولدى، 3800 مو يەردىكى بۇغداي ئېتىزى، ئاغدۇرۇلۇۋېتىلىپ ئورنىغا باشقا زىرائەت تېرىلدى. بۇ ھاشاراتقا قارىتا دېھقانچىلىق تەدبىرلىرى ئاساس قىلىنغان، خىمىيىلىك دورا ئارقىلىق ئالدىنى ئېلىشقا بىرلەشتۈرۈلگەن ئالدىنى ئېلىش - يوقىتىش ئۇسۇلى قوللىنىلدى. دېھقانچىلىق

تەدبىرلىرى مۇنداق بولدى: يەرنى چوڭقۇر ئاغدۇرۇپ ئېگىز قورچىقىنى يوقىتىش؛ كۆزگى بۇغداينىڭ تېرىلىش مەزگىلىنى تەڭشەپ (9 ـ ئاينىڭ 15 ـ كۈنىدىن 25 ـ كۈنگىچە)، يازغى بۇغداينى تۇڭغا يۆلەپ تېرىپ (3 ـ ئاينىڭ 8 ـ كۈنىدىن 18 ـ كۈنگىچە) بۇغداي مايىسىغا پايدىلىق، ھاشاراتقا پايدىسىز بولغان شارائىت يارىتىش؛ ئوغۇتلاش، سۇغىرىشنى كۈچەيتىش، بۇغداي تۈپىنىڭ تۈپلىنىشىنى ئىلگىرى سۈرۈش، باشاق تۈتۈش نىسبىتىنى ئاشۇرۇش. خىمىيىلىك دورا ئارقىلىق ئالدىنى ئېلىش ـ يوقىتىشتا، ئۇرۇققا «3911» دېھقانچىلىق دورىسىنى ئارىلاشتۇرۇپ تېرىش ئۈسۈلى قوللىنىلدى. ئۇچ يىل تېرىشىش ئارقىلىق، 1984 ـ يىلى بۇ ھاشارات ئاساسەن تېزگىنلەندى.

7) قىزىل ئۆمۈچۈك

بۇ ھاشارات سالجا تۇرىدىكى زىيانداش ھاشاراتقا كىرىدۇ. ئۇ، 1964 ـ يىلىدىن باشلاپ پەيدا بولدى، بۇنىڭغا قارىتا سالجا ئۆلتۈرۈدىغان دورىلار ۋە ئوكسىدلانغان روگورنى پۈركۈپ ئالدىنى ئېلىش ـ يوقىتىش ئۈسۈلى قوللىنىلدى.

3. ئوت ـ چۆپ زىيانداشلىقى، ئۇنىڭ ئالدىنى ئېلىش ھەم ئۇنى يوقىتىش

ئارپىخان، ياۋا كۆك پۇرچاق، لويلا، ئېتىزلىق يۆگىيى، بۇدۇشقاق، كۈرمەك، پايزا، سۇ كۈرمىكى، توگىنەكلىك پىيازەك، قومۇش قاتارلىق ئوت ـ چۆپلەر زىرائەتلەرگە ئاساسلىق زىيان سالىدۇ. ئۇزۇندىن بۇيان، بۇ ئوت ـ چۆپلەر ئوتاش، ئۇرۇقنى پاكىزلەپ تېرىش قاتارلىق ئادەتتىكى ئۈسۈللار ئارقىلىق يوقىتىلىپ كەلگەنىدى. 1966 ـ يىلىدىن باشلاپ «D — 24» بوتىل، خدونال، تېرىئاللات، دىنېنزوكۋات، تېرىفلۇرالىن، پروپانىل، پرومىتردىن قاتارلىق ئاساسلىق ئوت ـ چۆپ يوقاتقۇچى دورىلار كېڭەيتىلدى. ئارپىخان — شەھەرنىڭ بۇغداي قاتارلىق زىرائەتلىرىنىڭ بىرلىك مەھسۇلاتىغا تەسىر كۆرسىتىدىغان ئاساسلىق زىيانداش ئوت ـ چۆپ. تەكشۈرۈشلەردىن قارىغاندا، ئارپىخان ئېغىر دەرىجىدە پەيدا بولغان ھەرمو يەرنىڭ 20 سانتىمېتر تۈپراق قاتلىمىدا، 6 مىليوندىن 8 مىليونغىچە يەنى 100 كىلوگرامدىن 150 كىلوگرامغىچە ئارپىخان ئۇرۇقى بار ئىكەن، ئۇ، تەخمىنەن بىرمو يەرنىڭ ئادەتتىكى مەھسۇلاتىغا توغرا كېلىدىكەن. ناھىيىلىك پارتكوم، ناھىيىلىك خەلق ھۆكۈمىتى بۇ ئەھۋالغا قارىتا 1984 ـ يىل 6 ـ ئايدا جىددىي ئۇقتۇرۇش تارقىتىپ، دېھقانلارنى «پائال ھەرىكەتكە كېلىپ، ئارپىخاننى تېرىشىپ يوقىتىش» قا چاقىردى. ئارپىخاننى يوقىتىش ئۈچۈن، ئارالتوقاي چارۋىچىلىق فېرمىسى تېرىئاللاتتىن بىر تونىنا سېتىۋېلىپ، 19 ئائىلىلىك دېھقان ھۆددىگە ئالغان 482 مو يەردىكى بۇغدايدا، بۇ دورىنى ئوخشاش بولمىغان مىقداردا تەڭشەپ، ئارپىخاننى يوقىتىشنى سىناق قىلدى، دورىنىڭ ئارپىخاننى يوقىتىش ئۈنۈمى ئەڭ يۇقىرى بولغان يەرلەردە 93.44% كە يەتتى. نەتىجىدە تېرىئاللات ناھايىتى تېزلا ناھىيە تەۋەسىدە كېڭەيتىلدى.

§ 7. تېخنىكا تەربىيىسى

1955 ـ يىلى ئەتىيازدا ئىككى قارار يېزا ئىگىلىك تېخنىكا تەربىيىلەش كۇرسى ئېچىلدى، تەربىيىلەش ئوبيېكتى جەھەتتە كوپېراتىپ ۋە دائىملىق ھەمكارلىق گۇرۇپپىسى مۇھىم نۇقتا قىلىنىپ جەمئىي 90 ئادەم

تەربىيىلەندى، بۇ ئارقىلىق يېزا ئىگىلىك تېخنىكىسىنى ياخشىلاش ئۈچۈن ئاساس سېلىندى. 1956 - يىلى 108 ئادەم تەربىيىلەندى. 1963 - يىلى بورتالادا ناھىيە دەرىجىلىك مەمۇرىي ئاپپاراتلار ئەسلىگە كەلتۈرۈلگەندىن كېيىن، ناھىيىلىك يېزا ئىگىلىك ماشىنىلىرى پونكىتى ۋە ئۇرۇقچىلىق پونكىتىدا تۇپراقچىلىق - تېرىقچىلىق، ئاساسلىق زىرائەتلەرنى ئۇستۇرۇش، كېسەللىك، زىياندash ھاشاراتلارنىڭ ئالدىنى ئېلىش ۋە ئۇنى يوقىتىش، ئانتا سۈرىتلىدىغان ئورۇش ماشىنىسىنى ئىشلىتىش ۋە ئۇنى رېمونت قىلىش قاتارلىق كۆپخىل تەربىيىلەش كۇرسلىرى ئېچىلىپ، قېتىم سانى بويىچە جەمئىي 240 ئادەم تەربىيىلەندى، بۇنىڭ ئىچىدە يېزا ئىگىلىك تېخنىكا خادىمى 179؛ 1967 - يىلى چىندېل كۆڭشېسىنىڭ ئۇرۇقچىلىق مەيدانى ۋە دالتۇ كۆڭشېسىنىڭ ئۇرۇقچىلىق مەيدانىدا مىللىي ۋە خەنزۇ سىنىپلار تەسىس قىلىنىپ، يېزا ئىگىلىك تېخنىكا خادىمىدىن 110 نەچچە ئادەم تەربىيىلەندى، ئۇلار يېزا ئىگىلىك ئاساسىي بىلىملىرى، مول - ھوسۇللۇق ئۇستۇرۇش، سۈپەتلىك ئۇرۇقلۇق يېتىشتۇرۇش، ساپلاشتۇرۇپ ياشارتىش قاتارلىقلارنى مۇھىم نۇقتا قىلىپ ئۆگەندى، شۇنىڭ بىلەن بىللە كېسەللىك، ھاشاراتلارنى كۆزىتىپ ئالدىن مەلۇمات بېرىش، ئالدىنى ئېلىش - يوقىتىش، سۈغىرىش، مۇزاپىق ئوغۇتلاش، مېۋىلىك دەرەخلەرنى ئۆلاش، چاتاش قاتارلىق دېھقانچىلىق تېخنىكىسىنى ئۆگەندى. 1972 ،، 1973 - يىللىرى ناھىيە - كۆڭشېدىن ئىبارەت ئىككى دەرىجىلىك ئورۇن ئىشلەپچىقىرىش ئەترەتلىرى ئۈچۈن 150 دېھقان تېخنىك تەربىيىلەپ بەردى. دالتۇ كۆڭشېسى ھەربىر ئىشلەپچىقىرىش ئەترىتىدە بىردىن دېھقان تېخنىك بولۇشنى ئىشقا ئاشۇردى. 1976 - يىلى 157 دېھقان تېخنىك تەربىيىلەندى، بۇنىڭ ئىچىدە كۆڭشېلاردا تەربىيىلەنگىنى 57، ناھىيىدە تەربىيىلەنگىنى 85، ئوبلاست ۋەكالىتەن تەربىيىلەپ بەرگىنى 15. دېھقانچىلىقنى ئۆگىنىپ، دېھقانچىلىق بىلەن شۇغۇللىنىش، گۇڭشېدىن كېلىپ گۇڭشېغا قايتىش يولغا قويۇلدى، بۇنىڭ بىلەن ناھىيە بويىچە تۆت دەرىجىلىك دېھقانچىلىق پەن - تېخنىكا تورى ئومۇملاشتۇرۇلۇپ، ئىلمىي تېرىقچىلىق قىلىش سەۋىيىسىنى تېز يۇقىرى كۆتۈرۈش ئۈچۈن شەرت - شارائىت يارىتىلدى. 1978 - يىلى ناھىيىدە گۇڭشې (مەيدان - فېرما)، چوڭ ئەترەت، ئىشلەپچىقىرىش ئەترەتلىرىنىڭ رەھبىرلىرى كادىرلىرى ۋە گۇڭشې (مەيدان - فېرما) لارنىڭ دېھقانچىلىق تېخنىكى قاتارلىق 47 كىشى قاتناشقان يېزا ئىگىلىك پەن - تېخنىكا كۇرسى ئېچىلدى. 1983 - يىلدىن كېيىن يېزىلاردا ئىشلەپچىقىرىش مەسئۇلىيەت تۈزۈمى يولغا قويۇلۇپ، دېھقانلارنىڭ يېزا ئىگىلىك تېخنىكا بىلىملىرىنى ئۆگىنىش ئاكتىپلىقى تېز يۇقىرى كۆتۈرۈلدى. يېزا ئىگىلىك تېخنىكىلىرىنى كېڭەيتىشتە يېڭى ۋەزىيەت بارلىققا كەلدى.

1983 - يىلدىن 1985 - يىلغىچە بورتالا شەھىرىدە ئېچىلغان يېزا ئىگىلىك تېخنىكىلىرىنى تەربىيىلەش كۇرسلىرىنىڭ ئەھۋالى

ئىقتىساد 2 — 7

يىللار	قارار سانى	قاتناشقان ئادەم (قېتىم)		
		خەنزۇ	ئاز سانلىق مىللەت	جەمئىي
1980	1	27	18	45
1981	1	41	15	56
1982	6	97	65	162
1983	8	324	121	445
1984	34	1313	519	1832
1985	32	1350	1500	2850

1983 - يىلدىن بۇيان دېھقانچىلىق تېخنىكا كادىرلىرىنى تۆۋەنگە چۈشۈرۈپ، كەنتلەر بويىچە تەربىيىلەش چارىسى يولغا قويۇلدى، بەزى كۆرس مەكتەپنىڭ سىنىپلىرىدا، بەزىلىرى گۈڭشې ئەزالىرىنىڭ ئۆيىدە، بەزىلىرى ئېتىز بېشىدا ئېچىلىپ، ھەرخىل شەكىللەر ئارقىلىق دەرس سۆزلەندى، دەرس، ئاساسلىقى، نەزەرىيەنى ئەمەلىيەتكە بىرلەشتۈرۈش ئاساسىدا سۆزلەندى، دېھقانلار مۇزاكىرە قىلىشقا، شۇ جايىنىڭ دېھقانچىلىق ئىشلەپچىقىرىشىدىكى مەسىلەر توغرىسىدا پىكىر بايان قىلىشقا تەشكىللەندى، دېھقانچىلىق تېخنىكا كادىرلىرى قىيىن مەسىلىلەرگە جاۋاب بەردى. بۇ خىل ئۇسۇل مەھسۇلاتقا بىرلەشتۈرۈپ ئائىلىلەرگە ھۆددىگە بېرىش مەسئۇلىيىتى تۈزۈمىنىڭ ئەمەلىيىتىگە ئۈيغۇن كەلدى.

1984 - يىلى ناھىيىلىك ھۆكۈمەت ناھىيىلىك ماتارىپ ئىدارىسىنىڭ دېھقانچىلىق تېخنىكا كەسپىي سىنىپى ئېچىش توغرىسىدىكى دوكلاتىنى تەستىقلاپ تارقاتقاندىن كېيىن، يېزىلاردىكى ئوتتۇرا مەكتەپلەر شارائىت يارىتىپ، ئارقا - ئارقىدىن دېھقانچىلىق تېخنىكا كەسپىي سىنىپلىرىنى ئېچىپ، دېھقانچىلىق تېخنىكا خادىملىرىنى تەربىيىلەش خىزمىتىنى كۈچەيتتى ۋە دېھقانچىلىق تېخنىكىسى، ئىلىم - پەن بىلىملىرىنى سىستېمىلىق ئۆگەتتى. ئارالتوقاي 2 - ئوتتۇرا مەكتەپ بىر باقمىچىلىق كەسپىي سىنىپى ۋە بىر تېرىقچىلىق كەسپىي سىنىپى ئېچىپ، جەمئىي 78 كىشىنى تەربىيىلدى.

§ 8 . دارامەت تەقسىماتى

يېڭى جۈڭگو قۇرۇلغاندىن كېيىن، دېھقانلار قەد كۆتۈرۈپ ئازادلىققا ئېرىشتى، ئۇلار يەر ئىسلاھاتى جەريانىدا ئۆي، يەر ۋە چارۋىغا ئېرىشىپ، يەرنىڭ خوجايىنلىرىغا ئايلاندى. يېزا ئىگىلىكىنىڭ تەرەققىياتىغا ئەگىشىپ، تۇرمۇش سەۋىيىسىمۇ ئۇزلۇكسىز ئۆستى. 1957 - يىلى ناھىيىدىكى ھەربىر ئائىلىنىڭ كىرىمى ئوتتۇرا ھېساب بىلەن 385.83 يۈەن بولۇپ، ھەربىر كىشىگە 89.44 يۈەندىن توغرا كېلەتتى. 1964 - يىلغا كەلگەندە ھەربىر ئائىلىنىڭ كىرىمى ئوتتۇرا ھېساب بىلەن 552.44 يۈەنگە يېتىپ، ھەربىر كىشىگە 143.78 يۈەندىن توغرا كەلدى. 1966 - يىلدىن كېيىن «مەدەنىيەت زور ئىنقىلابى» نىڭ دېھقانچىلىققا كەلتۈرگەن زىيىنى تۈپەيلىدىن، دېھقانلارنىڭ كىرىمى بىرمەزگىل مۇشۇ سەۋىيىدە توختاپ قالدى. بىلىن خارمودون يېزىسى شارالجىن كەنتى ھۆكۈمەتسىزلىك ئىدىيىسى دولقۇنىنىڭ تەسىرىگە ئۇچرىغانلىقتىن، ئىشلەپچىقىرىش پىلانى، ئەمگەك نورمىسى، مالىيە تۈزۈمى بولمىغان، ئۇزاق ۋاقىتقىچە ئىشلەپچىقىرىش ئۈنۈمدارلىقى، ۋە مەھسۇلات مىقدارى تۆۋەن، كىرىمى تۆۋەن ھالەتتە تۇرۇپ كەلدى. 1967 - يىلى بىر ئەمگەك كۈنىنىڭ قىممىتى ئاران تۆت پۇلۇك بولدى. 1968 - يىلى تەقسىمات قىلالمىدى. 1969 - يىلىمۇ بىر ئەمگەك كۈنىنىڭ قىممىتى ئاران تۆت مو بولدى. ئەترەتتىكى گۈڭشې ئەزالىرىنىڭ چىقىمى كىرىمدىن ئېشىپ كەتتى. شۇ ۋاقىتتا گۈڭشې ئەزالىرى ئارىسىدا «كىم ئەڭ كۆپ ئىشلىسە، شۇ ئەڭ جىق زىيان تارتىدۇ» دېگەن گەپ كەڭ تارقالدى. بۇنىڭ بىلەن گۈڭشې ئەزالىرىنىڭ دېھقانچىلىق ئەمگىكىگە قاتنىشىش ئاكتىپلىقىغا ئېغىر تەسىر يەتتى، نۇرغۇن كىشىلەر ئامالسىزلىقتىن دېھقانچىلىقنى تاشلاپ، ئائىلىسىدە ئائىلە قوشۇمچە ئىگىلىكى بىلەن شۇغۇللىنىش ئارقىلىق تۇرمۇشنى قامدىدى. 1979 - يىلدىن كېيىن يېزا ئىقتىسادىي جەھەتتە زور ئىسلاھات ئېلىپ بېرىلدى، دېھقانلارنىڭ تۇرمۇش سەۋىيىسىدىمۇ غايەت زور ئۆزگىرىش بارلىققا كەلدى. 1980 - يىلى ناھىيە بويىچە ئوتتۇرا ھېساب بىلەن ھەربىر ئائىلىگە توغرا كەلگەن كىرىم 967 يۈەنگە، ئوتتۇرا ھېساب بىلەن كىشى بېشىغا توغرا كەلگەن كىرىم 80.210 يۈەنگە يەتتى. 1985 - يىلغا كەلگەندە كىشى بېشىغا توغرا كەلگەن ئوتتۇرىچە كىرىم 486 يۈەنگە يەتتى.

دېھقانلارنىڭ دارامەت تەقسىماتى ئەھۋالى

ئىقتىساد 2 — 8

يىللار	ئومۇمىي تەقسىمات (10 مىڭ يۈەن)		ھەربىر ئائىلىنىڭ ئونتۇرىچە كىرىمى (يۈەن)	ھەربىر كىشىنىڭ ئونتۇرىچە كىرىمى (يۈەن)	ھەربىر ئەمگەك كۈچىنىڭ ئونتۇرىچە كىرىمى (يۈەن)	ئەمگەك كۈنى قىممىتى (يۈەن)
	جەمئىي	جۇملىدىن، گۇڭشي ئەزالىرىغا تەقسىم قىلىنغىنى				
1957	143	99	385.83	89.44	213.35	
1958	259	135	312.54	83.43	178.45	1.83
1959	175	120	314.80	76.64	151.34	
1960	163	119	296.65	80.94	189.28	
1961	64	47	298.99	92.24	202.30	
1962	268	185	355.55	106.50	259.92	1.48
1963	203	159	419.60	115.23	273.66	1.78
1964	320	250	552.44	143.78	363.55	2.13
1971	470	343	387.00	94.70	233.00	1.48
1972	627	520	582.00	133.60	335.00	1.52
1973	756	631	653.00	150.60	377.00	1.78
1974	747	607	594.00	134.65	332.00	1.57
1975	755	563	539.26	125.00	331.35	1.30
1976	833	642		136.20	373.70	1.13
1977	966	711		128.50	412.70	1.16
1978	1075	895	418.00	159.00	508.00	1.78
1979	1650	1284	941.00	209.00	598.00	2.11
1980	1516	1215	967.00	210.80	598.00	2.07
1981	1533	1239	926.00	202.00	577.00	2.03
1982	1685	1368		219.92	679.20	1.98
1983	2432	2117		310.96	443.76	
1984	3028	2721		393.50	1083.13	
1985	3342	3014		486.00		

III باب

چارۋىچىلىق

بورتالا شەھىرى تەۋەسىدە كەڭ تەبىئىي ئوتلاق بايلىقى بار، ئۇ، چارۋىچىلىقنى راۋاجلاندۇرۇشتا ياخشى شارائىتقا ئىگە. چارۋىچىلىق گەرچە ئۇزۇن تارىخقا ئىگە بولسىمۇ، لېكىن ئۇزۇن مەزگىل فېئودالىلىق ئېكسپىلاتاتسىيە تۈزۈمىنىڭ بوغۇشىغا ئۇچرىغانلىقتىن، باشتىن ئاخىر قالاق ھالەتتە تۇرۇپ كەلگەندى. 50 - يىللاردا چارۋىچىلىق ئىسلاھ قىلىندى، چارۋىچىلار سوتسىيالىستىك كوللېكتىپلىشىش يولىغا ماڭدى، نەتىجىدە چارۋىچىلىق خېلى زور تەرەققىياتقا ئېرىشتى. 1965 - يىلى مەملىكەتلىك چارۋىچىلىق خىزمىتى يىغىنىدا ئىلى بىلەن بورتالا رايونىدا مىليون تۇياق ئىنچىكە يۇڭلۇق قوي ئۇلگىسىنى بەرپا قىلىش قارار قىلىندى، بورتالا ناھىيىسى «ئىنچىكە يۇڭلۇق قوي ئۇلگىسى پىلانى» تۈزدى. 1985 - يىلغا كەلگەندە، قويلارنى ئىنچىكە يۇڭلۇق قويغا ئۆزگەرتىش ئاساسەن ئىشقا ئاشۇرۇلدى ھەمدە بورتالا شىنجاڭ بويىچە ئىنچىكە يۇڭلۇق قوي بازىلىرىنىڭ بىرى بولۇپ قالدى. چارۋىچىلىق رايونلىرىدا چارۋا - ماللارنى باھاغا سۈندۈرۈپ ئائىلىلەرگە بېرىش، ئوتلاقنى ھۆددىگە ئېلىپ باشقۇرۇش ئومۇميۈزلۈك يولغا قويۇلغاندىن كېيىن، چارۋىچىلىق مەسئۇلىيەت تۈزۈمى ھۆكۈمرانلىقىنى ئىقتىسادىي ئۇنۇمى ئومۇميۈزلۈك يۇقىرى كۆتۈرۈلدى.

§ 1. ئاپپاراتلار

1. مەمۇرىي ئاپپاراتلار

مىنگونىڭ 9 - يىلى (1920 - يىلى) ناھىيىلىك ھۆكۈمەت تۈزۈشلۈق جايى بەرپا قىلىنغاندا، ناھىيىلىك ھۆكۈمەتتە مەخسۇس چارۋىچىلىقنى مەمۇرىي باشقۇرۇش ئاپپاراتى تەسىس قىلىنمىغاندى. مىنگونىڭ 31 - يىلى (1942 - يىلى) ئىلى ۋىلايىتى بورتالا دېھقانچىلىق - چارۋىچىلىق شۆبە مەيدانىنى بورتالا ناھىيىسىگە ئۆتكۈزۈپ بەردى، شۇنىڭدىن باشلاپ ناھىيىلىك ھۆكۈمەت قۇرۇلۇش بۆلۈمى تەسىس قىلدى، چارۋىچىلىق خىزمىتىگە چارۋىچىلىق سىياسىي رەھبىرى ھوشۇر، كاندىدات مال دوختۇرى كەندې مەسئۇل بولدى، كېيىن يەنە جۇماش چارۋىچىلىق خىزمىتىنى باشقۇرۇشقا مەسئۇل قىلىپ يۆتكەلدى. مىنگونىڭ 35 - يىلى (1946 - يىلى) ناھىيىلىك ھۆكۈمەتتە يەر - زېمىن - سۇ ئىنشائاتى - چارۋىچىلىق بۆلۈمى قۇرۇلۇپ، چارۋىچىلىق خىزمىتىنى بىر تۇتاش باشقۇردى.

جۇڭخۇا خەلق جۇمھۇرىيىتى قۇرۇلغاندىن كېيىن، 1952 - يىل 1 - ئايدا ناھىيىلىك خەلق ھۆكۈمىتىدە قۇرۇلۇش بۆلۈمى قۇرۇلدى، ئۇ، ناھىيىنىڭ دېھقانچىلىق، ئورمانچىلىق، چارۋىچىلىق خىزمىتىگە مەسئۇل بولدى، پورۇچ بۆلۈم باشلىقى بولدى. 1955 - يىلى بوستان مەسئۇل بولدى. 1962 - يىل 11 - ئايدا بورتالادىكى

ناھىيە دەرىجىلىك ئاپپاراتلار ئەسلىگە كەلتۈرۈلگەندىن كېيىن، دېھقانچىلىق - ئورمانچىلىق - چارۋىچىلىق بۆلۈمى قۇرۇلدى، مۇئاۋىن بۆلۈم باشلىقى ياقۇپ سەپەر چارۋىچىلىققا مەسئۇل بولدى. 1964 - يىلى مۇئاۋىن بۆلۈم باشلىقى داشا چارۋىچىلىققا مەسئۇل بولدى. 1969 - يىلى ناھىيىلىك ئىنقىلابىي كومىتېت دېھقانچىلىق - چارۋىچىلىق گۇرۇپپىسىنىڭ مۇئاۋىن باشلىقى يۇنۇس ئىلى چارۋىچىلىققا مەسئۇل بولدى. 1971 - يىلى دېھقانچىلىق - چارۋىچىلىق ئىدارىسى قۇرۇلدى، مۇئاۋىن ئىدارە باشلىقى يۇنۇس ئىلى، پاگىۋا چارۋىچىلىق - مال دوختۇرلۇق خىزمىتىگە مەسئۇل بولدى. 1976 - يىل 11 - ئايدا چارۋىچىلىق دېھقانچىلىق - چارۋىچىلىق ئىدارىسىدىن ئايرىپ چىقىلىپ، مۇستەقىل چارۋىچىلىق ئىدارىسى قۇرۇلدى، دەسلەپتە ئالتە ئادەم بار ئىدى. 1981 - يىل 6 - ئايدا چارۋىچىلىق بۆلۈمىگە ئۆزگەرتىلدى. 1985 - يىل 1 - ئايدا چارۋىچىلىق ئىدارىسىگە ئۆزگەرتىلدى، شۇ يىلى 9 - ئايدا شەھەرلىك چارۋىچىلىق ئىدارىسىگە ئۆزگەرتىلدى، ئىدارىدىكى خىزمەتچى خادىم 18 گە يەتتى.

چارۋىچىلىق ئىدارىسىنىڭ رەھبەرلىرى

ئىقتىساد 3 — 1

ئىسىم - فامىلىسى	جىنسى	مىللىتى	ۋەزىپىسى	ۋەزىپە ئۆتەش مۇددىتى	ئىزاھات
پاگىۋا	ئەر	موڭغۇل	مۇئاۋىن ئىدارە باشلىقى	1976.11 — 1978.10	
ئابدۇراخمان ئىمىن			مۇئاۋىن ئىدارە باشلىقى ئىدارە باشلىقى	1976.11—	1984 - يىل 11 - ئايدا ئىدارە باشلىقى بولدى
رىنچە	ئەر	موڭغۇل	ئىدارە باشلىقى	1978.5 — 1984.8	
ئوچۇر	ئەر	موڭغۇل	مۇئاۋىن ئىدارە باشلىقى	1984.11—	
تەلەت ئاسلىبەك	ئەر	قازاق	مۇئاۋىن ئىدارە باشلىقى	1984.11 — 1985.6	
فۇ كېچۇن	ئايال	رۇس	مۇئاۋىن ئىدارە باشلىقى	1985.1—	

2. كەسپىي ئاپپاراتلار

1) مال دوختۇرلۇق پونكىتى

مىنگونىڭ 27 - يىلى (1938 - يىلى) 3 - ئايدا بورتالا ناھىيىلىك مال دوختۇرلۇق ئورنى قۇرۇلدى.

مىنگونىڭ 29 - يىلى (1940 - يىلى) بورتالا ناھىيىلىك مال دوختۇرلۇق شۆبە باشقارمىسى قۇرۇلدى.

مىنگونىڭ 31 - يىلى (1942 - يىلى) 12 - ئايدا نەدىمت مال دوختۇرلۇق شۆبە باشقارمىسىنىڭ چارۋىچىلىق سىياسىي رەھبەرلىكىگە تەينىلەندى.

مىنگونىڭ 34 - يىلى (1945 - يىلى) مال دوختۇرلۇق پونكىتى قۇرۇلدى، ئابدۇراخمان پونكىت باشلىقلىقىغا تەينىلەندى، خەمىت مال دوختۇرى بولدى.

2) چارۋىچىلىق - مال دوختۇرلۇق پونكىتى

1950 - يىلى يەنىلا مال دوختۇرلۇق پونكىتى تەسىس قىلىندى، بۇ چاغدا بىر مال دوختۇرى، بىر كاندىدات

مال دوختۇرى بار ئىدى. 1963 - يىلى چارۋىچىلىق - مال دوختۇرلۇق خىزمىتى پونكتى قۇرۇلدى، خىزمەتچى خادىمى 12 گە يەتتى، پونكت چارۋىچىلىق گۇرۇپپىسى ۋە مال دوختۇرلۇق گۇرۇپپىسىغا ئايرىلدى. 1970 - يىلى دېھقانچىلىق تېخنىكىسىنى كېڭەيتىش پونكتى بىلەن ئۇرۇقچىلىق پونكتى بىرلەشتۇرۇلۇپ دېھقانچىلىق - چارۋىچىلىق مۇلازىمەت پونكتى قۇرۇلدى، ئەسلىدىكى خىزمەتچى خادىملارنىڭ كۆپ قىسمى قىسقارتىلىپ تۆۋەنگە چۈشۈرۈلۈپ، ئاساسىي قاتلامنىڭ خىزمىتى كۈچەيتىلدى، دېھقانچىلىق - چارۋىچىلىق مۇلازىمەت پونكتىدا بىر چارۋىچىلىق تېخنىكى، بىر مال دوختۇرى قالدى. 1971 - يىلى دېھقانچىلىق - چارۋىچىلىق پونكتى ئامبۇلاتورىيىسىنى ئەسلىگە كەلتۈرۈپ، ئۇچ مال دوختۇرىنى يۆتكەپ كەلدى. 1972 - يىلى ناھىيىلىك ئىنقىلابىي كومىتېتنىڭ دېھقانچىلىق - چارۋىچىلىق ئىدارىسىگە قوشۇۋېتىلدى. 1974 - يىلى مال دوختۇرلۇق پونكتى ئەسلىگە كەلتۈرۈلدى. 1985 - يىلى خىزمەتچى خادىمى 32 گە يەتتى، مالىيە گۇرۇپپىسى، چارۋىچىلىق گۇرۇپپىسى، مال دوختۇرلۇق گۇرۇپپىسى تەسىس قىلىندى.

3) ئوتلاق خىزمىتى پونكتى

بۇ پونكت 1985 - يىل 4 - ئايدا قۇرۇلدى، ئۇنىڭغا ئالتە خىزمەتچى خادىم سەپلەندى. بۇ پونكتنىڭ ئوت - چۆپ تېرىش تەجرىبە بازىسى قىلىش ئۈچۈن، ئوتبۇلاق يېزىسى 1 - چارۋىچىلىق فېرمىسىنىڭ جىگدە بۇلاق دېگەن يېرىدىن 10 مىڭ مو ئوتلاق ئاجرىتىپ بېرىلدى.

§ 2. ئىشلەپچىقىرىش مۇناسىۋىتىنىڭ ئۆزگىرىشى

1. ئۆزگىرىشتىن ئىلگىرىكى ئەھۋال

بورتالا قەدىمدىن تارتىپ كۆچمە چارۋىچىلىق رايونى بولۇپ، چارۋىچىلىق تارىخى ئۇزۇن، ئەمىنىيە ۋە يېغىلىق مەزگىللىرىدىلا ساكلار بۇ يەردە كۆچمە چارۋىچىلىق بىلەن شۇغۇللانغانىدى. چىن، خەن سۇلالىلىرى دەۋرلىرىدە تۇخرىلار، ئۇسۇنلار ئارقا - ئارقىدىن بۇ يەردە كۆچمە چارۋىچىلىق بىلەن شۇغۇللانغانىدى. چىڭ سۇلالىسىنىڭ چېگىنلۈك 55 - يىلى (1790 - يىلى) چاخار يېڭى بۇ يەردە چېگرىنى مۇھاپىزەت قىلغاچ 10 مىڭ 665 ئات، 68 قۇلۇن، 3458 كالا، 808 موزاي، 54 مىڭ 287 قوي باقتى.

مىنگو دەۋرىدە فېئودال ئۇرۇقداشلىق قەبىلىلىرىنىڭ كاتتىبېشى، ۋاڭ - گۈڭلار ۋە مىڭبېشى، يۈزبېشىلار كۆپ قىسىم چارۋا - مال، سۇ مەنبەسى، تاغ ئورمىنى ۋە ئوتلاق قاتارلىق ئىشلەپچىقىرىش ۋاستىلىرىنى ئىگىلىۋېلىپ، خىلمۇ خىل فېئودالىلىق ئىمتىيازلاردىن بەھرىمەن بولدى، ئۇلار ئۆزلىرىنى كۆچمە چارۋىچىلارنىڭ خوجايىنى دەپ ئاتاپ، خىلمۇ - خىل ناملاردىن پايدىلىنىپ، چارۋىچىلارنى ئۆزلىرى ئۈچۈن ھەرخىل ھەقسىز ئەمگەكلەرنى قىلىپ بېرىشكە مەجبۇرلايتتى. چارۋىچىلار بىر يىل مال باقسا، ئۇلارغا ئاران تۆت تۇياقتىن ئالتە تۇياققىچە قوي، ئازراق سۈت، قوي يۇڭى قاتارلىق نەرسىلەر ھەق ئورنىدا بېرىلەتتى. چارۋىچىلار بۇ نەرسىلەر بىلەن ئەك تۆۋەن سەۋىيىدىكى تۇرمۇشىنىمۇ ئاران قامدايتتى، نامرات چارۋىچىلار چارۋىدارلارنىڭ ئوتلاقلىرىدا مال باقسا ئىجارە پۇلى، ئوت - چۆپ پۇلى تاپشۇراتتى، يايلاقتا ھەربىر قورو قوي 500 تۇياق بولۇپ، ئىجارە ئۈچۈن ئىككى - ئۈچ تۇياق قوي تاپشۇراتتى، قىشلاقتا ھەر 100 تۇياق قوي ئۈچۈن بىردىن ئۇچكىچە قوي تاپشۇراتتى. ئوتلاقتا ھېچقانداق ئاساسىي قۇرۇلۇش يوق ئىدى، چارۋىچىلىقتا تەبىئەتكە تايىنىلاتتى، چارۋىچىلار سۇ ۋە ئوت - چۆپكە ئەگىشىپ ئولتۇراقلىشاتتى، چارۋىچىلىق ئىنچىكە ھالدا ئىپتىدائىي، قالاق مال بېقىش ھالىتىدە تۇرۇپ كەلگەنىدى، تەرەققىياتى ئىنتايىن ئاستا ئىدى. مىنگونىڭ

27 ـ يىلى (1938 ـ يىلى) ناھىيە بويىچە ئۇيغۇر، خەنزۇلار باققان چارۋا 48 مىڭ 214 تۇياق ئىدى. مىنگونىڭ 32 ـ يىلى (1943 ـ يىلى) 164 مىڭ 800 تۇياققا يەتتى. 1949 ـ يىلى 146 مىڭ 100 تۇياق چارۋا قالدى.

2. چاۋىچىلىقتىكى دېموكراتىك ئىسلاھات

جۇڭخۇا خەلق جۇمھۇرىيىتى قۇرۇلغاندىن كېيىن، پارتىيە ۋە خەلق ھۆكۈمىتى چارۋىچىلىقنىڭ تەرەققىياتىغا ئىنتايىن ئەھمىيەت بەردى: نۇرغۇنلىغان ئارام ئېلىپ ئۆزىنى ئوڭشۇۋېلىش تەدبىرلىرىنى قوللاندى، مىللەتلەر باراۋەرلىكى، مىللەتلەر ئىتتىپاقلىقى ۋە دىنى ئېتىقاد ئەركىنلىكى سىياسىتىنى زور كۈچ بىلەن تەشۋىق قىلىپ، چارۋىچىلىق رايونلىرىدىكى خەلقنىڭ ئىدىيىۋى غەم ـ ئەندىشىسىنى تۈگەتتى، شۇنىڭ بىلەن بىللە چارۋىچىلىق رايونلىرىدىكى ھەر ساھە خەلق ۋەكىللىرىنىڭ يىغىنىنى ئۆتكۈزۈش ئارقىلىق، قەبىلە ئاقساقاللىرى، فېئودال ۋاڭ گۇڭلار، مىڭبېشى، يۈز بېشىلارنىڭ ھۆكۈمرانلىقىدىكى فېئوداللىق تۈزۈمنى بىكار قىلىپ، نامرات چارۋىچىلارنى ئاساسىي گەۋدە قىلغان، ئاز ساندىكى يۇقىرى قاتلام زاتلار قاتناشتۇرۇلغان چارۋىچىلىق رايونلىرىدىكى ھەر دەرىجىلىك خەلق ھۆكۈمەتلىرىنى قۇردى. 1951 ـ يىلى ناھىيە بويىچە تۆت كۆچمە چارۋىچىلىق يېزىسى، 12 يېرىم دېھقانچىلىق، يېرىم چارۋىچىلىق يېزىسى قۇرۇلدى.

1952 ـ يىل 4 ـ ئايدا ناھىيىلىك پارتكوم چارۋىچىلىق رايونلىرىدا ئىجتىمائىي ئىسلاھات ئېلىپ بېرىشنى قارار قىلدى. لېكىن چارۋىچىلىق ئىگىلىكىنىڭ ئالاھىدىلىكىگە ئاساسەن ئىش كۆرۈلمەي، چارۋىدارلارنىڭ ماللىرىنى مۇسادىرە قىلىش قاتارلىق ئاددىي ئۇسۇللارنى قوللىنىش ئارقىلىق چارۋىدارلار سىنىپىنى يوقىتىش كويىدا بولۇنغاچقا، جەمئىيەتتە تەۋرىنىش پەيدا بولدى، نەتىجىدە چارۋىچىلىق مەلۇم زىيانغا ئۇچرىدى. كېيىن ئىلى ۋىلايىتىنىڭ چارۋىچىلىق رايونلىرىدا ئىسلاھات ئېلىپ بارماسلىق توغرىسىدىكى ئۇقتۇرۇشى تاپشۇرۇۋېلىندى، شۇ يىلى 9 ـ ئايدا چارۋىچىلىق رايونلىرىدا ئىسلاھات توختىتىلدى. ناھىيىلىك پارتكوم ۋە ناھىيىلىك ھۆكۈمەت «قەدەم پۇختا، سىياسەت كەڭ بولۇش» فاڭجېنىنى ئىزچىل ئىجرا قىلدى ھەمدە «چارۋىچىلىقنى قوغداش ۋە راۋاجلاندۇرۇش»، «كۈرەش قىلماسلىق، تەقسىم قىلماسلىق، سىنىپ ئايرىماسلىق»، «چارۋىدارلار ئىگىلىكىنى ئۆز ئىچىگە ئالغان چارۋىچىلىقنى قوغداش ۋە راۋاجلاندۇرۇش»، «چارۋىچىلارغىمۇ، چارۋىدارلارغىمۇ مەنپەئەت يەتكۈزۈش» قاتارلىق چارۋىچىلىق سىياسەتلىرى يولغا قويۇلدى. نامرات چارۋىچىلارنىڭ ئىشلەپچىقىرىشىنى ئەسلىگە كەلتۈرۈشىگە ۋە تۇرمۇشىنى ياخشىلىشىغا ياردەم بېرىش ئۈچۈن، كۆپ مىقداردا ئىشلەپچىقىرىش قەرز پۇلى، تۇرمۇش قۇتقۇزۇش پۇلى ۋە بىر قىسىم ماددىي ئەشيالار تارقىتىلدى. ئۆي ـ ماكانىدىن ئايرىلىپ تەمتىرەپ يۈرگەن، نامرات، تايانچسىز چارۋىچىلارنىڭ ماكانلىشىپ ئىگىلىك تىكلىشىگە ياردەم بېرىلدى. 1951 ـ يىلدىن 1954 ـ يىلغىچە ناھىيە بويىچە يېڭى خەلق پۇلى ھېسابىدا 68 مىڭ 667 يۈەن چارۋىچىلىق قەرز پۇلى تارقىتىلدى، بەزى نامرات چارۋىچىلار چارۋا مالغا ئىگە بولۇپ، ئۇنى ئىشلەپچىقىرىش ۋاسىتىسى قىلدى. شۇنىڭ بىلەن بىللە چارۋىچىلىق رايونلىرىدىكى يۇقىرى قاتلام زاتلارغا سىياسەت قايتا ـ قايتا چۈشەندۈرۈلۈپ، بەزى چارۋىدارلارنىڭ كۈرەش قىلىشتىن، تەقسىم قىلىشتىن قورقۇشتەك ئىدىيىۋى ئەندىشىسى تۈگىتىلىپ، چارۋا ـ ماللارنى سويۇش، سېتىش ھادىسىلىرى ۋاقتىدا توسۇلدى. ئوتلاق مۇۋاپىق تەڭشىلىپ، مۇۋاپىق ئىشلىتىلىدىغان بولدى. چارۋىچىلارنىڭ چارۋا ـ ماللاردا بولىدىغان تارقىلىشچان يۇقۇملۇق كېسەللىكلەرنىڭ ئالدىنى ئېلىش ۋە ئۇنى داۋالىشىغا رەھبەرلىك قىلىندى ۋە ياردەملىشىلدى، بەزى ئاددىي ئوتلاق قۇرۇلۇشلىرى ئېلىپ بېرىلدى، ئىشلەپچىقىرىش ئۇسكۇنىلىرى كۆپەيتىلدى ھەمدە سۇ، تۇپراق شارائىتى بار يەرلەردە سۇ ئىنشائاتى ياسىلىپ، شۇ جايدىكى ئاممىنىڭ ئوزۇقلۇق ئاشلىق ۋە چارۋىلارغا يەم ـ بوغۇز تېرىش قاتارلىقلارغا كېرەكلىك سۇ مەسىلىسى ھەل قىلىندى. چارۋىچىلار ياۋايى ھايۋانلار

زىياندائىلىقىنى تۈگىتىشكە تەشكىللەندى. 1952 - يىلى ناھىيىلىك پارتكوم چارۋىچىلارغىمۇ، چارۋىدارلارغىمۇ مەنپەئەت يەتكۈزۈش سىياسىتىگە ئاساسەن، بېقىلىدىغان مالنىڭ سانى، مۇددىتى، ئىش ھەققى سوممىسى ۋە ئۇنى چېقىم قىلىش ئۇسۇلىنى تۈزۈپ، چارۋىچىلارنىڭ ئىش ھەققىنى بىرلىككە كەلتۈردى. چارۋىچىلارغىمۇ، چارۋىدارلارغىمۇ مەنپەئەت يەتكۈزۈش توختىمى ئىمزالاپ، چارۋىچىلارنىڭ ئىشلەپچىقىرىش ئاكتىپلىقىنى يۇقىرى كۆتۈردى، بۇنىڭ بىلەن چارۋىچىلىقنىڭ تەرەققىياتى ئىلگىرى سۈرۈلدى.

3. چارۋىچىلىق رايونلىرىدىكى كوپىراتسىيىلىشىش ئەھۋالى

دېھقانچىلىق رايونلىرىدىكى سوتسىيالىستىك ئۆزگەرتىشتە قولغا كەلتۈرۈلگەن غەلىبىنىڭ تەسىرىدە، ھەر دەرىجىلىك پارتىيە تەشكىلاتلىرىنىڭ چارۋىچىلارغا كەڭ تەشۋىقات ئېلىپ بېرىشى ئارقىلىق، ھەر مىللەت چارۋىچىلىرى ھەمكارلىشىش - كوپىراتسىيىلىشىش يولىغا مېڭىشنى ئارقا - ئارقىدىن تەلەپ قىلدى. 50 - يىللارنىڭ بېشىدا 2 -، 3 - رايونلاردا بارلىققا كەلگەن 13 ۋاقىتلىق چارۋىچىلىق ھەمكارلىق گۇرۇپپىسى تەكشۈرۈلدى، ئۇلار ئۇچ خىل ھەمكارلىق شەكلىنى قوللانغان. 1 - خىلى، بۇنىڭدا چارۋىچى ئاساس قىلىنغان، يەنى، چارۋىچى ئۆزى ياللىغان پادىچىلارنى تەشكىللەپ، ئۇلارنىڭ ئىچىدىن باققان قويى كۆپرەك پادىچىدىن بىرنى تاللاپ گۇرۇپپا باشلىقى قىلغان، گۇرۇپپا باشلىقى پادىچىلارنىڭ ئىشلەپچىقىرىشىغا رەھبەرلىك قىلغان، چارۋىچى دېھقانچىلىق ياكى باشقا كەسىپ بىلەن شۇغۇللانغان. 2 - خىلى، بۇنىڭدا نامرات چارۋىچىلار ئاساس قىلىنغان، يەنى، تۇغقانچىلىق مۇناسىۋىتى بار كۆپ ساندىكى چارۋىچىلار چارۋىلىرىنى بىرلەشتۈرگەن، چارۋا - مال ھوقۇقى ئۆزگەرمىگەن، مال بېقىشقا مەخسۇس ئادەم بەلگىلەنگەن، ئائىلىلەر چارۋا - مېلىنىڭ ئاز كۆپلۈكىگە قاراپ پادىچىغا ئىش ھەققى بەرگەن، باشقىلار دېھقانچىلىق بىلەن شۇغۇللانغان. 3 - خىلى، بۇنىڭدا ۋاقىتلىق ھەمكارلىق يولغا قويۇلغان، يەنى بۇ ھەمكارلىققا قاتناشقانلارنىڭ كۆپىنچىسى تۇغقانچىلىق ياكى دوستلۇق مۇناسىۋىتىتە بولغان، بەزىدە بىرگە تۇرۇپ، ئىشلەپچىقىرىش ياكى تۇرمۇشتا ئادەت بويىچە ئۆزئارا ياردەملەشكەن. 1956 - يىلى ئەتىيازدا چارۋىچىلىق ھەمكارلىق گۇرۇپپىلىرى ئاساسىدا «ئەمگەكچى چارۋىچىلارغا قەتئىي تايىنىش، ئىتتىپاقلىشىشقا بولىدىغان بارلىق كۈچلەر بىلەن ئىتتىپاقلىشىش، چارۋىچىلىقنى پۈختا قەدەم بىلەن راۋاجلاندۇرۇش ئاساسىدا، چارۋىچىلىقتا سوتسىيالىستىك ئۆزگەرتىشنى پەيدىنپەي يولغا قويۇش» پرىنسىپىغا ئاساسەن، چارۋىچىلىق رايونلىرىدا سوتسىيالىستىك ئۆزگەرتىش ھەرىكىتى قانات يايدۇرۇلدى. 1957 - يىل 11 - ئايدا چارۋىچىلار ئۆزى ئىختىيار قىلىش پرىنسىپى ئاستىدا، تۆت چارۋىچىلىق كوپىراتىپى قۇرۇلدى، كوپىراتىپقا 142 ئائىلە، 835 ئادەم، 7971 تۇياق مال كىردى؛ ھۆكۈمەت بىلەن خۇسۇسلار شېرىكچىلىكىدىكى ئۇچ چارۋىچىلىق فېرمىسى، يەنى، «گۈللىنىش» چارۋىچىلىق فېرمىسى، «ئالغا» چارۋىچىلىق فېرمىسى، «يۇقىرى دولقۇن» چارۋىچىلىق فېرمىسى قۇرۇلدى، بۇ فېرمىلارغا 36 ئائىلە، 216 ئادەم، 39 مىڭ 880 تۇياق چارۋا - مال كىردى؛ سەككىز چارۋىچىلىق ھەمكارلىق گۇرۇپپىسى قۇرۇلدى، بۇ گۇرۇپپىلارغا 84 ئائىلە، 425 ئادەم، 8966 تۇياق چارۋا - مال كىردى. چارۋىچىلىق كوپىراتىپلىرى كوپىراتىپقا كىرگەن چارۋا - مالالارنى پايغا سوندۇرۇپ، بىر تۇتاش باشقۇردى، كىرمىنىڭ 40 پىرسەنتىنى ئەمگەككە قاراپ، 60 پىرسەنتىنى پايغا قاراپ تەقسىم قىلدى. چارۋىچىلىق ئىگىلىكىنىڭ ئالاھىدىلىكىگە ۋە چارۋىچىلارنىڭ تۇرمۇش ئادىتىگە ئېتىبار بېرىش ئۈچۈن، بىر تۇتاش باشقۇرۇش ۋە ئىشلەپچىقىرىشنى راۋاجلاندۇرۇشقا توسقۇنلۇق قىلماسلىق ئالدىنقى شەرتى ئاستىدا، ئەزالارغا ئات ۋە ئاز ساندا ئىنەك، بوداق قوي قالدۇرۇلدى. چارۋىدارلارغا قارىتا تىنچ ئۆزگەرتىش فاكتىچىدا چىڭ تۇرۇلۇپ، ئاساسلىقى سېتىۋېلىش سىياسىتى قوللىنىلىپ، «چارۋا - مالالار پايغا سوندۇرۇلۇپ، پايدا پايغا قاراپ تەقسىم

قىلىنسۇن» ، چارۋىدارلارنىڭ ئىگىلىكى پۈتۈنلەي سوتسىيالىزم ئىزىغا سېلىنىدى. مۆكۈمەت بىلەن خوجىلار شېرىكچىلىكىدىكى چارۋىچىلىق فېرمىلىرى قۇرۇلغاندىن كېيىن، چارۋىدارلارنىڭ تۇرمۇشى مۇڭاپىق ئورۇنلاشتۇرۇلدى. ئۇلارنىڭ تۇرمۇش سەۋىيىسى تۆۋەنلىتىۋېتىلمىدى ھەمدە ئۇلار مۆكۈمەت بىلەن خوجىلار شېرىكچىلىكىدىكى چارۋىچىلىق فېرمىلىرىنىڭ باشقۇرۇش خىزمىتىگە قاتناشتۇرۇلدى، بەزىلىرى مۇئاۋىن فېرما باشلىقى بولدى.

4. خەلق گۇڭشېلىرىنىڭ قۇرۇلۇشى

1958 - يىلى چارۋىچىلىق رايونلىرىدا قۇرۇلغان كوپېراتىپلارنى تەرتىپكە سېلىش ۋە مۇستەھكەملەشكە ئۇلگۇرەلمىگەن ئەھۋالدا، ئۇ، بىراقلا خەلق گۇڭشېسىغا ئۆزگەرتىلدى، چارۋىچىلىق كوپېراتىپلىرى دەرھال گۇڭشېغا قاتنىشىپ، گۇڭشېنىڭ بىر قىسمىغا ئايلاندى. يۇقىرى كۆرسەتكۈچ، قارىغۇلارچە قوماندانلىق قىلىش ۋە «مۇلۇكنى ئومۇمنىڭ قىلىۋېتىش شامىلى» قاتارلىق «سول» چىللىق خاتالىقنىڭ تەسىرى چارۋىچىلىققا مەلۇم زىيانلارنى كەلتۈردى. 1962 - يىلدىن كېيىن، «تەڭشەش، مۇستەھكەملەش، تولۇقلاش، يۇقىرى كۆتۈرۈش» فاڭجېنى ئەستايىدىل ئىزچىللاشتۇرۇلۇپ، 1958 - يىلى كوپېراتىپقا كىرگەن چارۋا - مالىلارنىڭ بىر قىسمى دېھقان - چارۋىچىلارغا ۋە ئىشلەپچىقىرىش چوڭ ئەترەتلىرىگە قايتۇرۇپ بېرىلدى، ئىشلەپچىقىرىش ئەترەتلىرى «چارۋا - مالنىڭ سانىنى يۇقىرى سۈرئەتتە كۆپەيتىش، نەسىلنى ئومۇمىيۈزلۈك ياخشىلاش، دېھقانچىلىق بىلەن چارۋىچىلىقنى بىرلەشتۇرۇشنى يولغا قويۇپ، چارۋىچىلىقنى ماشىنىلاشتۇرۇش ۋە زامانىۋىلاشتۇرۇشنى ئىشقا ئاشۇرۇشنى تېزلىتىش» ، شۇنداقلا «ئۇششاق چارۋىنى كۆپەيتىش بىلەن چوڭ چارۋىنى كۆپەيتىشنى تەڭ تۇتۇش» قاتارلىق بىر قاتار «ئىككى پۇت بىلەن يول مېڭىش» فاڭجېنىنى ئىزچىل ئىجرا قىلىپ، چارۋىچىلىقنى ئاساس قىلىش، دېھقانچىلىق بىلەن چارۋىچىلىقنى بىرلەشتۇرۇشنى يولغا قويۇپ، كۆپ خىل ئىگىلىكنى زور كۈچ بىلەن يولغا قويۇپ، ئىلگىرىكى چارۋىچىلىق رايونلىرىدىكى بىرلا خىل ئىگىلىك بىلەن شۇغۇللىنىشتەك قىياپەتنى دەسلەپكى قەدەمدە ئۆزگەرتتى. 1963 - يىلى چارۋىچىلىق رايونلىرىدا ئىگىلىك باشقۇرۇش ئومۇمىيۈزلۈك كۈچەيتىلىپ، ئىشنى، مەسئۇلاتنى، ئەي قىلىشنى ھۆددىگە بېرىشتىن ئىبارەت «ئۈچنى ھۆددىگە بېرىش» يولغا قويۇلۇپ، ئاممىۋى خاراكتېرلىك «ئۈچ يوق بولۇش» (يەنى، يوقالغىنى يوق، بۆرىنىڭ زىيىنى يوق، ئۆلگىنى يوق بولۇش) بويىچە باھالاش مۇسابىقە پائالىيىتى كەڭ قانات يايدۇرۇلۇپ، چارۋىچىلىق ئومۇمىيۈزلۈك راۋاجلاندۇرۇلدى.

«مەدەنىيەت زور ئىنقىلابى» دا «سىنىپىي كۈرەشنى تۇنجا قىلىش» ۋە «كاپىتالىزمنىڭ قۇيرۇقىنى كېسىش» قاتارلىق «سول» چىل شۇئارلارنىڭ يېتەكچىلىكىدە، ئىشلەپچىقىرىشنى باشقۇرۇش قالايمىقانلىشىپ، ئىشلەپچىقىرىش مۇناسىۋىتى بۇزغۇنچىلىققا ئۇچرىدى، تەقسىمات پرىنسىپى دەپسەندە قىلىندى، چارۋىچىلارنىڭ ئىشلەپچىقىرىش ئاكتىپچىللىقىغا تەسىر يەتتى، نەتىجىدە چارۋىچىلىق ئۇزاققىچە بىر ئىزدا توختاپ قېلىش، تۆۋەنلەش ۋەزىيىتىدە تۇردى.

1976 - يىلى «تۆت كىشىلىك گۇرۇھ» تارمار قىلىنغاندىن كېيىن، ئىنتايىن «سول» ئىدىيىنىڭ تەسىرى ئۇزۇل - كېسىل تازىلانمىغانلىقتىن، ناھىيە بويىچە چارۋىچىلىق يەنىلا تۆۋەنلەش يۇزلىنىشىدە تۇردى.

5. ئىشلەپچىقىرىش مەسئۇلىيەت تۈزۈمى

1978 - يىلى پارتىيە 11 - نۆۋەتلىك مەركىزىي كومىتېتى 3 - ئومۇمىي يىغىنىدىن كېيىن، «چارۋىچىلىقنى

زور كۆچ بىلەن راۋاجلاندۇرۇپ، چارۋىچىلىقنىڭ يېزا ئىگىلىكىدىكى سالمىقىنى يۇقىرى كۆتۈرۈش» فاكتورىنى ئىزچىل ئىجرا قىلىنىپ، ئىقتىسادىي سىياسەت كەڭ قويۇۋېتىلىپ، كۆپ خىل شەكىلدىكى ئىشلەپچىقىرىش مەسئۇلىيىتى تۈزۈمى يولغا قويۇلدى، ئىگىلىك باشقۇرۇش ياخشىلىنىپ، كۆپ خىل ئىگىلىك يولغا قويۇلۇپ، چارۋىچىلارنىڭ ئىشلەپچىقىرىش ئاكتىپلىقى قوزغىتىلدى، بۇ ئارقىلىق ناھىيە بويىچە چارۋىچىلىق تېزلىكتە ئەسلىگە كەلتۈرۈلدى ۋە پۈختا قەدەم بىلەن راۋاجلاندۇرۇلدى. 1979 - يىلى چارۋىچىلىق رايونلىرىدا «بەشنى بېكىتىش، بىرنى مۇكاپاتلاش ۋە جازالاش» (يەنى، پادىچىنى بېكىتىش، مال پادىسىنى بېكىتىش، پۈتلاقنى بېكىتىش، ۋەزىپىنى بېكىتىش، ھەقنى بېكىتىش، مەھسۇلاتنى ئاشۇرغانلارنى مۇكاپاتلاش، مەھسۇلاتنى كېمەيتىۋەتكەنلەرنى جازالاش) تىن ئىبارەت ئىشلەپچىقىرىش مەسئۇلىيىتى تۈزۈمى يولغا قويۇلدى، ئالدى بىلەن كۆپرەك مۇكاپاتلاپ، ئازراق تۆلىتىلدى، كېيىن ئۇ تولۇق مۇكاپاتلاش، تولۇق تۆلىتىشكە ئۆزگەرتىلدى. بۇ خىل چارۋىچىلىق مەسئۇلىيىتى تۈزۈمى چارۋىچىلىققا قارىتا ئىلگىرى سۈرۈش رولىنى ئويناندى. لېكىن بۇ خىل چارە، بىرىنچىدىن، «داشقازانلىق تامىقىنى يېيىش» ئىللىتىنى تۈپتىن تۈگىتەلمىدى، ئىككىنچىدىن، ئائىلە ئىگىلىكىنىڭ ئۆزى ئۆزىگە خوجا بولۇش ھوقۇقىنى تولۇق جارى قىلدۇرالمىدى. 1981 - يىلى ئۇ يەنە نۆقتىدىن ئومۇمىي دائىرىگىچە بولۇشتىن پەيدىنپەي چوڭ ھۆددىگە بېرىش ئاساسىي شەكىل قىلىنغان مەسئۇلىيەت تۈزۈمىگە ئۆزگەرتىلدى، نەتىجىدە چارۋا - مال سانى، تۆللەرنىڭ ئەي بولۇش نىسبىتى ۋە چارۋىچىلارنىڭ ھەققى ئىلگىرىكىدىن ئاشتى. 1983 - يىلى چارۋىچىلىق رايونلىرىدا ئائىلىلەرگە ھۆددىگە بېرىش مەسئۇلىيەت تۈزۈمى يولغا قويۇلۇپ، چوڭ ھۆددىگە بېرىشتىن ئىبارەت ئىشلەپچىقىرىش مەسئۇلىيەت تۈزۈمى شەكلى يەنمۇ مۇكەممەللەشتۈرۈلدى. 1985 - يىلى چارۋىچىلىق رايونلىرىدا يەنە چارۋا - مالنى باھاغا سۈندۈرۈپ ئائىلىلەرگە بېرىش، ئوتلاقنى ھۆددىگە بېرىشتىن ئىبارەت ئىگىلىك باشقۇرۇش تۈزۈلمىسى ئومۇميۈزلۈك يولغا قويۇلۇپ، چارۋىچىلىق مەسئۇلىيەت تۈزۈمى مۇكەممەللەشتۈرۈلدى.

بورتالا شەھىرى بويىچە 1949 - يىلدىن 1985 - يىلغىچە بولغان چارۋىغا دائىر مەلۇمات

ئىقتىساد 3 — 2 بىرلىكى: تۇياق

يىل	يىل ئاخىرىدىكى چارۋا	بۇنىڭ ئىچىدە						
		كالا	ئات	ئىشەك	تۆگە	چوشقا	قوي	ئۆچكە	خېچىر
1949	146100	11900	5900	100	300		102400	25500	
1950	158500	12900	6800	200	400		110500	27700	
1951	176200	14100	8400	300	500	100	121800	31000	
1952	167800	13400	7100	300	500	100	116900	29500	
1953	161900	14400	7900	300	700	200	125400	13000	
1954	193400	16600	8700	300	700	200	133300	33600	
1955	215883	17969	9540	272	779	698	150218	36402	5
1956	233723	16874	9419	295	785	612	166133	39600	5
1957	232878	17746	9766	325	693	720	165012	38611	5
1958	250701	17407	8719	349	634	3388	183337	36862	5
1959	258210	13460	7219	335	706	1788	200077	34623	2
1960	257336	15095	6192	96	623	2635	201999	30694	2

1	32879	221756	3032	653	353	8065	17266	284005	1961
2	38080	259347	3098	603	375	5140	18972	325617	1962
	28150	234409	2697	572	451	6317	21845	294441	1963
	24774	225940	2073	614	447	5911	19469	279228	1964
	24303	252964	1616	659	500	6708	20653	307403	1965
1	19064	231426	2711	652	588	6730	20466	281638	1966
	20573	248362	3813	699	806	7141	20121	301515	1967
3	12306	228264	5454	684	794	7318	17644	272467	1968
9	9613	174695	3393	656	809	7345	14026	210546	1969
12	9730	194170	4306	731	1037	7318	14111	231415	1970
21	11020	222286	8887	797	1298	8788	15838	268935	1971
19	10836	225212	9157	810	1634	9429	17300	274397	1972
24	12258	226079	7330	955	2059	9894	18396	276995	1973
15	12101	219642	5387	1045	2369	10443	18754	269756	1974
20	10100	211924	5277	1036	3058	9929	17760	259104	1975
28	10006	199475	6628	1052	3554	9621	15622	245986	1976
22	9616	183942	7018	1057	3817	9017	14554	229043	1977
26	9584	184348	7666	1088	3912	8449	13813	228886	1978
20	10537	197818	7594	1121	4064	8591	14736	244481	1979
32	11562	197793	7114	1151	3662	8081	15685	245080	1980
39	13224	210001	7235	1210	2263	7809	16701	258482	1981
47	14917	221125	6610	1365	2393	8128	17647	272232	1982
28	16380	224902	7001	1396	2051	8198	18105	278061	1983
23	16517	223919	7204	1422	1923	7259	17807	276074	1984
	14874	226271	9855	1432	1751	7998	18786	280967	1985

§ 3 . ئوتلاقلارنىڭ جايلىنىشى

شەھەر بويىچە 842 مىليون 860 مىڭ مو ئوتلاق بار (بۇنىڭ ئىچىدە يېزا ئىگىلىك 5 - شىنىغا قاراشلىق تۆمۈر - مەيدان ۋە ئوبلاستقا بىۋاستە قاراشلىق ئالاقىدار ئورۇنلار ئىگىلىگەن ئوتلاق كۆلىمى 1 مىليون 339 مىڭ 782 مو، جىڭ، ئارىشاق ناھىيىلىرى ۋە ئىلى ۋىلايىتى ئىگىلەپ تۇرغان كۆلەم 1 مىليون 241 مىڭ 157 مو) . شەھەر بويىچە ئومۇمىيەتتە 5 مىليون 478 مىڭ 463 مو ئوتلاق بار؛ پايدىلىنىشقا بولىدىغان ئوتلاق

كۆلىمى 7 مىليون 640 مىڭ 15 مو (بۇنىڭ ئىچىدە يېزا ئىگىلىك 5 - شىغا قاراشلىق تۇمەن - مەيدانلار، ئوبلاستقا بىۋاستە قاراشلىق ئورۇنلار ئىگىلىگەن ئوتلاق 1 مىليون 308 مىڭ 77 مو، جىڭ، ئارىشاق ناھىيىلىرى، ئىلى ۋىلايىتى ئىگىلىگەن ئوتلاق 1 مىليون 342 مىڭ 23.5 مو)، پايدىلىنىشقا بولىدىغان ئومۇمىي ئوتلاق كۆلىمى 5 مىليون 282 مىڭ 274.5 مو. ئوتلاقلارنىڭ تىپى مۇرەككەپ، ئوت - چۆپ بىرقەدەر ياخشى، بۇ ھال چارۋىچىلىق ئىشلەپچىقىرىشىنى راۋاجلاندۇرۇش ئۈچۈن ياخشى ماددىي ئاساس سالدى. شەھەرنىڭ ئىقلىمى تۈزلەڭلىكتىكى ۋادىلاردىن تاغلىق رايونلارغىچە روشەن پەسىل خاراكتېرىگە ئىگە، چىگىش، مۇرەككەپ، يەر تۈزۈلۈشى، تىك ئېكولوگىيىلىك سىستېمىنىڭ پەرقلىق بولۇشى پەسلىگە قاراپ كۆچۈپ يۈرۈپ مال بېقىش ئالاھىدىلىكىنى شەكىللەندۈرگەن، ئوتلاق، پايدىلىنىش شەكلى جەھەتتە، ئاساسەن، يايلاق، كۆكلەم، كۈزلەك، قىشلاق دەپ ئايرىلىدۇ.

يايلاق يايلاق، ئومۇمەن، دېڭىز يۈزىدىن 2100 مېتردىن 3100 مېتىرغىچە ئېگىز بولغان تاغلىق يەرلەردىكى چىملىق ۋە ئېگىز، سوغۇق چىملىق ئوتلاقلارغا جايلاشقان. ئۇ، ئاساسلىقى، سايرام كۆلىنىڭ ئەتراپىغا، خارتۇراگ، ئالاتاۋ تېغىنىڭ ئوتتۇرا قىسىم رايونىغا جايلاشقان، ئومۇمىي كۆلىمى 963 مىڭ 76 مو بولۇپ (تۇمەن - مەيدانلارنىڭكىنى ئۆز ئىچىگە ئالمايدۇ)، شەھەر بويىچە ئومۇمىي ئوتلاق كۆلىمىنىڭ 15.94 پىرسەنتىنى ئىگىلەيدۇ، ئۇ، ئورمان ئوتلىقى ۋە پەسرەك تاغ چىملىقىغا كىرىدۇ. بۇ يەرنىڭ ئىقلىمى نەم، يېپىنچا ئۆسۈملۈك بىرقەدەر مول، دائىم ئۇچرايدىغان ئوت - چۆپلەردىن: قوغىجاي، باشاقلىقلار ئائىلىسى، تېپچاق قاتارلىقلار بار، ئوت - چۆپ قاتلىمىنىڭ ئېگىزلىكى ئالتە سانتىمېتردىن 40 سانتىمېتىرغىچە كېلىدۇ، قاپلاش دەرىجىسى 30% — 90% كە يېتىدۇ، بىرمۇ يەردىن ئوتتۇرا ھېساب بىلەن 225 كىلوگرامدىن 304 كىلوگرامغىچە ئوت - چۆپ چىقىدۇ، مال سىغمىچانلىقى 357 مىڭ 854 تۇياقتا يېتىدۇ. پايدىلىنىش ۋاقتى 6 - ئايدىن 9 - ئاينىڭ ئاخىرىغىچە بولۇپ، 90 كۈن مال باققىلى بولىدۇ.

كۆكلەم - كۈزلەك كۆكلەم - كۈزلەك دېڭىز يۈزىدىن 800 مېتردىن 1300 مېتىرغىچە ئېگىز بولغان يەرلەرگە جايلاشقان بولۇپ، ئۇلاستاي ۋە ئوتبۇلاق ئەتراپىدىكى پەس تاغلىق ۋە ئېدىرلىق رايونلارغا تارقالغان، يەر شارائىتى جەھەتتە شىمالدىن جەنۇبقا قاراپ پەسىيىپ بارىدۇ، تۇپرىقى قۇم - شېغىللىق قاتلامدىن تەركىب تاپقان بولۇپ، يېرىم چۆللۈك ئوتلاققا كىرىدۇ، ئوت - چۆپ ۋە ئۆسۈملۈكلەردىن ئاساسلىقى: شورلۇق يەر ئەمنى، پەيسمان ئىمپېراتا قۇمۇشى، قۇمۇش، چىغ قاتارلىقلار بار. ئىقلىمى قۇرغاق، ھۆل - يېغىن مىقدارى 100 ~ 200 مىللىمېتىرغىچە بولىدۇ، ئومۇمىي كۆلىمى 1 مىليون 781 مىڭ 970 مو بولۇپ (تۇمەن - مەيدانلارنىڭكىنى ئۆز ئىچىگە ئالمايدۇ)، ئومۇمىي ئوتلاق كۆلىمىنىڭ 29.49 پىرسەنتىنى ئىگىلەيدۇ. پايدىلىنىش ۋاقتى 3 - ئاينىڭ ئوتتۇرىلىرىدىن 5 - ئاينىڭ ئاخىرىلىرىغىچە ۋە 10 - ئاينىڭ باشلىرىدىن 11 - ئاينىڭ ئاخىرىلىرىغىچە بولۇپ، تەخمىنەن 140 كۈن مال باققىلى بولىدۇ.

قىشلاق قىشلاق قويتاس، كۆكسای، چىندىل، دالانقۇدۇق، قاراچاغان، ئۇلان داۋان قاتارلىق رايونلارغا جايلاشقان، ئورنى دېڭىز يۈزىدىن 800 مېتردىن 1400 مېتىرغىچە ئېگىز بولغان پەس تاغلىق رايوندىن ئىبارەت، ئومۇمىي كۆلىمى 3 مىليون 296 مىڭ 611 مو بولۇپ (تۇمەن - مەيدانلارنىڭكىنى ئۆز ئىچىگە ئالمايدۇ)، ئومۇمىي ئوتلاق كۆلىمىنىڭ 54.56 پىرسەنتىنى ئىگىلەيدۇ. ئىقلىمى قۇرغاق، يازدا ناھايىتى ئىسسىق بولىدۇ، تاغ شارائىتى ئېگىز - پەس. ئۇ، تاغ رايونى قۇرغاق ئوتلىقىغا كىرىدۇ، ئۆسۈملۈك شالاڭ. ئوت - چۆپلەردىن: پەيسمان ئىمپېراتا قۇمۇشى، تېپچاق، ئاق ئەمەن ۋە ئارىلاش ئوت - چۆپلەر بار. ئوت - چۆپلەر قاتلىمىنىڭ ئېگىزلىكى ئۇچ سانتىمېتردىن 20 سانتىمېتىرغىچە كېلىدۇ، قاپلاش دەرىجىسى 10% تىن 95% كە يېتىدۇ، بىر مو يەردىن ئوتتۇرا ھېساب بىلەن 34 كىلوگرامدىن 210 كىلوگرامغىچە ئوت - چۆپ چىقىدۇ. پايدىلىنىش ۋاقتى 11 - ئاينىڭ ئاخىرىدىن يانداۋرقى يىلى 3 - ئاينىڭ ئوتتۇرىلىرىغىچە بولۇپ، 100 كۈندىن 135 كۈنگىچە مال باققىلى بولىدۇ.

§ 4 . ئوتلاق قوزۇلۇشى

1 . قوزۇلۇشلار

مىنگونىڭ 30 - يىلى (1941 - يىلى) پەقەت توققۇز ئاددىي قوتان بار ئىدى، كۆپ قىسىم چارۋا - مال تاشنىڭ كاۋاكلىرىدا تۇراتتى، كۆپىنچە تاغ ئۆڭكۈرلىرىدە تۆللەيتتى، تازىلىق شارائىتى ناچار بولغاچقا، يۇقۇملۇق كېسەللىك تارقىلىپ، ھەمىشە چارۋا مالىلار كۆپلەپ ئۆلۈپ كېتەتتى. 50 - يىللاردىن كېيىن، پارتىيە ۋە خەلق ھۆكۈمىتى چارۋىچىلارنىڭ ئىشلەپچىقىرىش ۋە تۇرمۇش شارائىتىنى ياخشىلاشقا ئەھمىيەت بەردى. كۆپلەپ ئاددىي قوتان ياسىلىپ، بۇران ۋە سوغۇقتىن مۇداپىئەلىنىش ئىشقا ئاشۇرۇلدى. 1952 - ، 1953 - يىللىرى 394 قوتان رېمونت قىلىندى، 120 قوتان ياسالدى. 1965 - يىلى بىرقەدەر پۈختا قوتانلار سېلىنىشقا باشلىدى، يەنە ئىككى ئۇرۇقلاندۇرۇش پونكىتى قۇرۇلدى. 1976 - يىلى بىر ئۇرۇقلاندۇرۇش پونكىتى، بەش دورا كۆلچىكى، بەش چارۋا - مالالارنى داۋالاش نۇقتىسى (پونكىتى) ۋە 56 پۈختا قوتان ياسالدى. 1980 - يىلى تۆت يۈك قىرقىش پونكىتى، بىر ئۇششاق چارۋىلارنى ئۇرۇقلاندۇرۇش پونكىتىسى، ئۈچ چوك چارۋىلارنىڭ ئۇرۇقلاندۇرۇش پونكىتى ۋە 56 پۈختا قوتان ياسالدى. 1985 - يىلى شەھەر بويىچە جەمئىي 13 چوك چارۋىلارنى ئۇرۇقلاندۇرۇش پونكىتى، 36 ئۇششاق چارۋىلارنى ئۇرۇقلاندۇرۇش پونكىتى، 16 يۈك قىرقىش پونكىتى، 17 دورا كۆلچىكى، 347 پۈختا قوتان ياسالدى، تەخمىنەن 50% تىن ئارتۇق ساغلىق ئۈيچۈكلەردە تۆللەيدىغان بولدى.

2 . ئوتلاق ياخشىلاش

شەھەر تەۋەسىدە سۇيى كەمچىل ئوتلاق 1 مىليون 330 مىڭ مو بولۇپ، ئوتلاق ئومۇمىي كۆلىمىنىڭ 26.5 پىرسەنتىنى، سۇ يوق ئوتلاق 2 مىليون 980 مىڭ مو بولۇپ، ئوتلاق ئومۇمىي كۆلىمىنىڭ 59.5 پىرسەنتىنى تەشكىل قىلىدۇ. ئوتلاق سۇ ئىنشائاتى قۇرۇلۇشىنى ياخشى ئېلىپ بېرىش چارۋىچىلىقنى راۋاجلاندۇرۇشنىڭ ئالدىنقى شەرتى. 1965 - يىلى چارۋىچىلىق رايونلىرىدا سۇ ئىنشائاتى قۇرۇلۇشى ئېلىپ بېرىلىشقا باشلىدى، شۇ يىلى «ئالغا» چارۋىچىلىق فېرمىسىنىڭ سىتەي سۇ باشلاش ئۆستىگى ۋە خارتۇراگ سۇ باشلاش ئۆستىگى، «غالىبىيەت» گۇڭشېسىنىڭ بوردى سۇ باشلاش ئۆستىگى ۋە «قىزىل بايراق» گۇڭشېسىنىڭ ئوتبۇلاق سۇ باشلاش ئۆستىگى چېپىلدى. 1985 - يىلغىچە چارۋىچىلىق رايونلىرىدا جەمئىي 28 سۇ باشلاش ئۆستىگى چېپىلدى، ئۆستەڭلەرنىڭ ئومۇمىي ئۇزۇنلۇقى 7.184 كىلومېتر كېلىدۇ. 1978 - يىلى چارۋىچىلىق رايونلىرىدا قۇدۇق قېزىلىشقا باشلىدى. 1984 - يىلغىچە جەمئىي 39 قۇدۇق قېزىلىپ، 314 مىڭ 900 مو كۆكلەم - كۆزلەكنى سۇ بىلەن تەمىنلەش شارائىتى ياخشىلاندى، 1185 ئادەم ۋە 98 مىڭ 900 تۇياق چارۋىنىڭ ئىچىدىغان سۇيى ھەل قىلىندى. سۇغىرىش ئىشلىرى ياخشىلانغانلىقتىن، 1983 - يىلغىچە جەمئىي 14 يەم - بوغۇز گۈرۈچىسى قۇرۇلدى. 1984 - يىلى ناھىيە بويىچە چارۋىچىلىق رايونلىرىدا جەمئىي 14 مىڭ 900 مو يەرگە بېدە تېرىلدى، 12 مىڭ 790 مو تەبىئىي چايمىلىق ياخشىلاندى، 2037 مو يەرگە سۇنئىي ئۇسۇلدا ئوت - چۆپ تېرىلدى.

1975 - يىل 12 - ئايدا ئامما ياۋا ئوت - چۆپ ئۇرۇقى يېغىپ تېرىشقا سەپەرۋەر قىلىندى، تاغلىق

رايونلاردىكى ئوت - چۆپلەر تۈزلەڭلىككە كۆچۈرۈلدى. ئىلگىرى - كېيىن بولۇپ، تاكۇلا، قىزىل ماي، چىگگى قاتارلىق ياۋا ئوت - چۆپلەر سىناق قىلىپ كۆچۈرۈلدى. 1976 - يىلى يەنە ئىچكى موڭغۇلىيىدىن نەچچە، تىپچاق، قىلتىرىقسىز ياۋا سۈلۈ، ياتما سۈپۈرگە، پۇرچاق تىپىدىكى ئوت - چۆپ قاتارلىق ئون خىل ئوت - چۆپ كىرگۈزۈلۈپ، سىناق قىلىپ كۆچۈرۈلدى، ئۇنىڭ ئۇنۇمى ياخشى بولدى.

1975 - يىلى ناھىيە بويىچە چارۋىچىلىق مەيدانلىرى قورشالما ئوتلاق قۇرۇشقا سەپەرۋەر قىلىندى. 1976 - يىلى 34 مىڭ مو قورشالما ئوتلاق بەرپا قىلىندى. 1984 - يىلغىچە چارۋىچىلىق رايونلىرىدا جەمئىي 36 مىڭ 429 مو قورشالما ئوتلاق بەرپا قىلىندى. «ئالغا» چارۋىچىلىق فېرمىسىدىكى چوڭ كۆۋرۈكنىڭ ئەتراپىدىكى ئوتلاق تىكەنلىك سىم بىلەن قورشالدى، ساي تىزگىنلىنىپ ئورمان، ئوت - چۆپ ئۈستۈرۈلدى، ئۇنىڭ ئۇنۇمى ناھايىتى ياخشى بولدى. 1982 - يىلى «قىزىلبايراق» گۈڭشىسى 3 - چارۋىچىلىق فېرمىسى شالالەن بۇلاقتا 500 مودىن ئارتۇق يەردە شامال كۆچى ۋە قۇياش ئېنېرگىيىسى ئارقىلىق توك ھاسىل قىلىش ۋە قورشالما ئوتلاقتىن ئىبارەت ئىككى خىل پايدىلىنىلىدىغان قورشالما ئوتلاق بەرپا قىلىپ، ئوت - چۆپ مىقدارىنى ئوتلاق قورشىلىشتىن ئىلگىرىكىگە قارىغاندا بىر ھەسسە ئاشۇردى. 1985 - يىل 9 - ئايدا «ئۈچقۇن» گۈڭشىسى 1 - چارۋىچىلىق فېرمىسى يامانتام كۆكلەم - كۆزلىكىدە 10 مىڭ مو تور بىلەن قورشالغان ئوتلاق بەرپا قىلدى. شۇ يىلى 11 - ئاينىڭ 19 - كۈنىدىن 25 - كۈنگىچە ئوتلاقچىلىق پونكىتى ئايروپىلان ئارقىلىق ئۇرۇق چېچىش تېخنىكىسى كىرگۈزۈپ، يامانتامدىكى تور بىلەن قورشالغان 10 مىڭ مو كۆكلەم - كۆزلەككە تۈنجى قېتىم ئايروپىلان ئارقىلىق ياتما سۈپۈرگە قاتارلىق ئوت - چۆپلەرنى تېرىدى ھەمدە ئۇزۇنگە قاراشلىق چارۋىچىلىق فېرمىلىرى بىلەن باشقۇرۇش توختىمى تۈزۈپ، ئۇنىڭغا قاراشقا مەخسۇس ئادەم قويدى.

3. ئوتلاقنى مۇھاپىزەت قىلىش

چېكەتكە، چاشقان، سوغۇر بورتالا شەھىرىنىڭ ئوتلاقلىرىدىكى ئۇچ چوڭ تەبىئىي ئاپەت ھېسابلىنىدۇ.

1) چېكەتكە يوقىتىش

بۇ يەردە، ئاساسەن، ئىتالىيە چېكەتكىسى، سىبىرىيە چېكەتكىسى، ئاسىيا ئۇچار چېكەتكىسى، كىرىس چېكەتكىسى بار.

مىنگۇنىڭ 30 - يىلى (1941 - يىلى) يامانتام ئەتراپىدا چېكەتكە ئاساس قىلىنغان بىر قېتىملىق ھاشارات ئاپىتى يۈز بەردى، چېكەتكە ئوت - چۆپ ۋە ئاشلىق زىرائەتلىرىنى يەپ كەتتى. چارۋىچىلارنىڭ كېگىز ئۆيلىرىنىمۇ چىشلەپ يىرتىۋەتتى. شۇ چاغدا ھۆكۈمەت شۇ جايدىكى ئاممىنى سەپەرۋەر قىلىپ چوڭقۇرلۇقى ئىككى مېتر، كەڭلىكى 1.5 مېتر كېلىدىغان خەندەك كولىتىپ، چېكەتكىنى ئۇنىڭ ئىچىگە قوغلاپ كىرگۈزۈپ، ئاندىن ماي قۇيۇپ كۆيدۈردى، يەنە ئاقتا دەسسەتتى، سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ ئايروپىلانى ئارقىلىق دورا چاچتى، شۇ ئارقىلىق چېكەتكىنى ئاساسەن تىزگىنلىدى. 60 - يىللاردا ئايروپىلان ئارقىلىق چېكەتكە يوقىتىش ئۈسۈلى قوللىنىلىشقا باشلىندى. 1978 - يىلدىن كېيىن، پەۋقۇلئاددە تۈۋەن مىقدارلىق پۈركۈش سايمانلىرى كەڭ ئىشلىتىلىپ، قالدۇق زەھىرى زور بولغان «666» نىڭ ئورنىغا چېكەتكە يوقىتىش ئۇنۇمى كۆرۈنەرلىك ۋە ئىشەنچىلىك، ئۇنۇمى يۇقىرى، زەھىرى ئاز، قالدۇق دورا دەرىجىسى تۆۋەن بولغان مالاتىئون، ددۋق فېنتوئات قاتارلىق دورىلار پۈركۈلدى. چېكەتكە ۋە چاشقان يوقىتىشقا قوماندانلىق قىلىش شتابىنىڭ 1980 - يىلدىكى ئومۇمىيۈزلۈك تەكشۈرۈشىگە قارىغاندا، چېكەتكە سايرام كۆلىنىڭ شەرقىدىكى «ئۈچقۇن»، «غالىبىيەت»، «يالقۇن» گۈڭشىلىرىنىڭ يايلاقلىرىغا، سىتەپ ئەتراپىدىكى كۆكلەم - كۆزلەكلەرگە،

خارتۇراگ، يامانتام، قارايانغاچ قاتارلىق جايلاردىكى كۆكلەم - كۆزلەكلەرگە، جەنۇبىي تاغدىكى قوسەمچەك قىشلاقلىرىغا تارقالغان. چېكەتكە تارقالغان كۆلەم تەخمىنەن 1 مىليون 350 مىڭ موغا، چېكەتكىنىڭ ھەربىر كۈادرات مېتر يەردىكى زىچلىقى سەككىزدىن 50 كىچە يەتكەن، بەزى جايلاردا 200 گە يەتكەن.

بورتالا شەھىرىنىڭ چېكەتكە يوقىتىش ئەھۋالى

ئىقتىساد 3 — 3

يىللار	ئالدى ئېلىنغان ۋە يوقىتىلغان كۆلەم (مو)	ئالدىنى ئېلىش ۋە يوقىتىش ئۇسۇلى	ئىشلىتىلگەن دورا
1961	27000	ئايروپىلان	
1964	88441	ئايروپىلان	
1965	107580	ئايروپىلان ۋە ئادەم كۈچى	
1967	75855	ئايروپىلان	2% لىك «666» دىن 94 مىڭ كىلوگرام، ھاشارات يوقىتىش نىسبىتى 90% دىن يۇقىرى
1975	180000	ئايروپىلان ۋە ئادەم كۈچى	بۇنىڭ ئىچىدە ئايروپىلان ئارقىلىق يوقىتىلغىنى 130 مىڭ مو
1978	119000	ئايروپىلان ۋە ئادەم كۈچى	
1979	15000	ئادەم كۈچى	
1982	150000	ئايروپىلان	مالاتىئون ددۋق
1983	1600	پەۋقۇلئادە تۈرىدىكى زىيانكەشلىكنى بۇرۇنقىدىنمۇ كۈچلۈك كونترول قىلىش	مالاتىئون د د ۋ ف
1984	60000	پەۋقۇلئادە تۈرىدىكى زىيانكەشلىكنى بۇرۇنقىدىنمۇ كۈچلۈك كونترول قىلىش	مالاتىئون د د ۋ ف
1985	90000	پەۋقۇلئادە تۈرىدىكى زىيانكەشلىكنى بۇرۇنقىدىنمۇ كۈچلۈك كونترول قىلىش	مالاتىئون د د ۋ ف

2) چاشقان يوقىتىش

تەبىئىي ئوتلاقلاردا چاشقان زىيانداشلىقى بىرقەدەر ئېغىر، تەكشۈرۈش ئارقىلىق ئوتتۇرا ھېساب بىلەن ھەر مو يەردە 70 تىن 90 گىچە چاشقان تۆشۈكى بارلىقى ئېنىقلاندى، بۇ، تەخمىنەن 1.0 مو يەرنى ئىگىلەيدۇ. ئوت - چۆپ ئۈسىدىغان توپا قاتلىمى بۇزغۇنچىلىققا ئۇچرىغانلىقتىن، چاشقان تۆشۈكىنىڭ ئەتراپىدا بىر تالمۇ چۆپ ئۇنمەيدۇ.

چاشقانلاردىن ئاساسلىقى، ئوتلاق سېرىق چاشقىنى ۋە كىچىك ئۇي چاشقىنى بار. 1978 - يىلى چاشقان يوقىتىلغان يەر كۆلىمى 50 مىڭ موغا يەتتى.

قوسەمچەك ۋە ساريىاستاۋ ئەتراپىدا، سوغۇر ئوتلاقتا زىيان سالىدۇ.

3) ئوتلاقنى قالايمىقان ئېچىشنى چەكلەش

50 - يىللاردىن 70 - يىللارغىچە ئوت - چۆپنى ۋەيران قىلىپ ئاشلىق تېرىش، ئوتلاقنى قالايمىقان ئېچىش بىرقەدەر ئومۇميۈزلۈك ئەھۋالغا ئايلانغانىدى. 1979 - يىلغا كەلگەندە بۇ يەر ئېچىلغان ئوتلاق كۆلىمى جەمئىي 162 مىڭ موغا يەتتى، بۇ ئوتلاقلارنىڭ كۆپ قىسمى سۇمۇ، ئوت - چۆپمۇ بار 1 - خىلدىكى ئوتلاقلار ئىدى.

بورتالا دەريالىق بويىدىكى دەل - دەرەخلەر پۈتۈنلەي كېسىپ تۈگىتىلدى، ئۇنىڭدىن كېيىن دەريا بويىدىكى چوڭ چارۋا بېقىلىدىغان ئوتلاقلار دېگۈدەك بوز يەر ئېچىلىپ تۈگىتىلدى، بۇ، چوڭ چارۋىنىڭ ئازىيىشىنى كەلتۈرۈپ چىقاردى. 1965 - يىلى يىل ئاخىرىدىكى كالا 20 مىڭ 561 ئىدى، 1976 - يىلى ئاران 15 مىڭ 622 كالا قېلىپ، 24% ئازىيىپ كەتتى. 1980 - يىلى يىل ئاخىرىدا ئاران 14 مىڭ 627 كالا قالدى، دېمەك 1965 - يىلدىكىدىن 28.8% ئازىيىپ كەتتى. 1981 - يىلى يىل ئاخىرىدىكى كالا بىر ئاز كۆپەيىپ، 15 مىڭ 815 كە يەتكەن بولسىمۇ، 1965 - يىلدىكىدىن يەنىلا 23% ئاز بولدى. 1980 - يىل 6 - ئايدا ناھىيىلىك 4 - نۆۋەتلىك خەلق قۇرۇلتىيىنىڭ 1 - سانلىق يىغىنىدا «بورتالا ناھىيىسىنىڭ ئوتلاق باشقۇرۇش نىزامى» (سىناق نۇسخىسى) مۇزاكىرە قىلىنىپ ماقۇللاندى. بۇ نىزام پائال تەشۋىق قىلىنىش، ئەستايىدىل ئىزچىللاشتۇرۇلۇش ئارقىلىق، ئوتلاقنى خالىغانچە ۋەيران قىلىپ ئاشلىق تېرىش، ئوتلاقتا قالايمىقان يەر ئېچىش قەتئىي مەنئىي قىلىنىدى، تەدبىر قوللىنىلىپ، قالايمىقان يەر ئېچىلغان ئوتلاقلار چارۋىچىلىققا قايتۇرۇپ بېرىلدى، شۇنىڭ بىلەن چوڭ چارۋا يىلمۇ يىل كۆپەيدى. 1985 - يىلى يىل ئاخىرىدىكى كالا 18 مىڭ 786 گە يەتكەن بولسىمۇ، يەنىلا 1965 - يىلدىكى سەۋىيىگە يېتەلمىدى.

§ 5. ئوت - چۆپ، يەم - بوغۇز

شەھەر تەۋەسىدىكى چوشقا، ئىنەك، توخۇ، ئۆردەك، توشقان قاتارلىق چارۋا ۋە ئۇي قۇشلىرى دېھقانچىلىق رايونلىرىدا بېقىلىدۇ. 80 - يىللاردا دېھقانچىلىق رايونلىرىدا قوي بېقىشمۇ ئۇزلۇكسىز تەرەققىي قىلدى. دېھقانچىلىق رايونلىرىنىڭ ئوت - چۆپ، يەم - بوغۇز مەنبەسى كەڭ.

1. ئوت - چۆپ، يەم - بوغۇز تېرىش

ئاساسلىق يەم - بوغۇز كۆممىقوناقتىن ئىبارەت، يۇڭا سۈلۈ 2 - ئورۇندا تۇرىدۇ. بېدە ئاساسلىق ئوت - چۆپ ھېسابلىنىدۇ.

2. قوشۇمچە مەھسۇلات يەم - بوغۇز

بۇ، بۇغداي كېپىكى، شال توپىنى، پۇچەك دان، شاخ - مەڭگەن، كۇنجۇرە، پۇرچاق كۇنجۇرىسى، چىگىت شاكىلى، ھاراق تىرپى، پۇرچاق تىرپىنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ.

3. يەم - بوغۇز پىششىقلاپ ئىشلەش

70 - يىللاردىن ئىلگىرى، يەم - بوغۇز، ئوت - چۆپ پىششىقلاپ ئىشلەش ئادەتتە ئىدى، شاخ، مەڭگەن ۋە چۆپلەر ئاپتاپتا قۇرۇتۇلۇپ ساقلىنىپ، چارۋا - ماللارنىڭ ئېغىلىغا تاشلاپ بېرىلەتتى. شال توپىنى، پۇچەك دانلار چارۋىلارغا بېرىلىشتىن ئىلگىرى، سۇغا پېرىم سائەت چىلاپ قويۇلۇپ، يۇمشىتىلىپ، ئاندىن كېيىن ئۇنىڭغا ئازراق ئاشتۇزى قوشۇلۇپ چارۋىلارغا بېرىلەتتى.

70 - يىللارنىڭ ئوتتۇرا ۋە كېيىنكى مەزگىللىرىدە، تالقانلاش ماشىنىسىنىڭ ئومۇملىشىشىغا ئەگىشىپ،

كۆمىسقوناق ئۆي ھايۋانلىرىنى، ئۆي قۇشلىرىنى بېقىشتىكى يەم - بوغۇز سۈپىتىدە، ھەمىشە ئالدى بىلەن ئۇۋىتىلىدىغان بولدى.

80 - يىللاردا يەم - بوغۇز پىششىقلاپ ئىشلەشكە ئەھمىيەت بېرىلدى، چوڭ تېپىتكى تالقانلاش ماشىنىسى كىرگۈزۈلۈپ، شاخ - مەڭگەنلەردىن پايدىلىنىش ئۇنۇمى يۇقىرى كۆتۈرۈلدى. 1984 - يىلى سىلوس ۋە سېرىق يەم - بوغۇز ساقلاش كېڭەيتىلىشكە باشلىدى، بۇنىڭدا چوڭ شاخ - مەڭگەنلەر توغرىلىپ قىسقارتىلغاندىن كېيىن ئىشقارلاشتۇرۇلۇپ ياكى ئېچىتىپ بىر تەرەپ قىلىنىدۇ، بۇ، كۆپىنچە، دېھقان ئائىلىلىرىنىڭ ئىنەك بېقىشىدا كۆرۈلىدۇ.

شەھەر بويىچە 1985 - يىلدىكى شاخ - مەڭگەندىن تەييارلانغان يەم - بوغۇز، سىلوس، يېزا ئىگىلىك، قوشۇمچە كەسىپ مەھسۇلاتلىرى ئەھۋالى:

1) شاخ - مەڭگەندىن تەييارلانغان يەم - بوغۇز بۇغداي مەڭگىنى 25 مىليون 322 مىڭ 220 كىلوگرام، كۆمىسقوناق شېخى 22 مىليون 75 مىڭ 200 كىلوگرام، چىگىت شاكىلى 5 مىليون 591 مىڭ 700 كىلوگرام، زىغىر پاخىلى 1 مىليون 103 مىڭ 50 كىلوگرام، ئاپتاپپەرەس تەخسىسى 11 مىليون 697 مىڭ 275 كىلوگرام.

2) سىلوس 140 مىليون كىلوگرام.

3) يېزا ئىگىلىك، قوشۇمچە كەسىپ مەھسۇلاتلىرى بۇغداي كېپەكى 5 مىليون 768 مىڭ 925 كىلوگرام، كۆمىسقوناق توپىنى 630 مىڭ 600 كىلوگرام، شال توپىنى 709 مىڭ 500 كىلوگرام، كۈنجۈرە 3 مىليون 432 مىڭ كىلوگرام.

§ 6. مال ۋە ئۆي قۇشلىرىنىڭ نەسلىنى ياخشىلاش.

1. قوي

مىنگو دەۋرىدە كۈنەستىن رامبۇلىيە قازاق قويىنىڭ قوشقىرى كەلتۈرۈلۈپ، قويلار مېتىسلاشتۇرۇلۇپ نەسىل ياخشىلاندى. مىنگونىڭ 32 - يىلى (1943 - يىلى) ئىلىدا ئۇتكۈزۈلگەن مال تۇرلىرىنى باھالاپ سېلىشتۇرۇشتا، بورتالانىڭ بىر قويى «ئا» دەرىجىلىك مۇكاپاتقا ئېرىشتى. 1952 - يىلى كۈنەستىن داۋاملىق رامبۇلىيە قازاق قويىنىڭ قوشقىرى كىرگۈزۈلدى، شۇ يىلى تۇنجى قېتىم 300 تۇياق قوي سۈنئىي ئۇرۇقلاندۇرۇلدى، قويلارنىڭ تۆللەش نىسبىتى 83% بولدى. ياندۇرقى يىلى ئىككى ئورۇندا سۈنئىي ئۇرۇقلاندۇرۇش پونكىتى قۇرۇلدى. 1954 - يىلى رامبۇلىيە قازاق نەسىللىك قويىغا «يۇڭ ۋە گۆشىدىن تەڭ پايدىلانغىلى بولىدىغان شىنجاڭ ئىنچىكە يۇڭلۇق قويى» دەپ نام بېرىلدى. شۇنىڭدىن كېيىنمۇ بۇ قوشقار كۆپ يىل كەلتۈرۈلدى. كېيىن يەنە ئاز ساندا ئاۋسترالىيە مېرىنوس قويى، پولۋارس قويى، كاۋكاز قويى، سېلىسكايا قويى قاتارلىق نەسىللىك قويلار كەلتۈرۈلدى. 1956 - يىلى شىنجاڭ ئانىلىق قويى كەلتۈرۈلۈپ ساپلاشتۇرۇلۇپ كۆپەيتىلدى.

60 - يىللارنىڭ دەسلەپكى مەزگىلىدە قوي پادىلىرىنى رەتلەش تېخنىكىسى يولغا قويۇلۇشقا باشلىدى. 1963 - يىلى ئەتىيازدا «ئالغا» چارۋىچىلىق فېرمىسىدا قويلارنى باھالاش، رەتلەشنى نۆۋەتتىدا سىناق قىلىش خىزمىتى ئىشلەندى. 1966 - يىلى ناھىيە بويىچە 41 مىڭ 386 تۇياق ئىنچىكە يۇڭلۇق قوي (شىنجاڭ ئىنچىكە يۇڭلۇق قويى ۋە 1 - خىلدىكى قويلارنىمۇ ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ) بار بولۇپ، بۇ، ئومۇمىي قوينىڭ 48.18 پىرسەنتىنى ئىگىلىدى. 1966 - يىلى يېزا ئىگىلىك مىنىستىرلىكى ئىلى ۋىلايىتى ۋە بورتالا ئاپتونوم ئوبلاستىدا

«مىليون تۇياق ئىنچىكە يۇڭلۇق قوي ئۆلكە بازىسى بەرپا قىلىش» پائالىيىتىنى قانات يايدۇردى، بۇ پائالىيەتنىڭ مۇددىتى بەش يىل بولدى. بۇنىڭ ئىچىدە بورتالانىڭ ۋەزىپىسى — 1970 - يىلغىچە ئىنچىكە يۇڭلۇق قوينى 95 مىڭ تۇياققا يەتكۈزۈشتىن ئىبارەت بولدى. ناھىيە ئاۋۇال «يالقۇن» گۈڭشېسىنىڭ خارتۇراق چارۋىچىلىق فېرمىسىدا نۇقتا تەسىس قىلىپ، ئىنچىكە يۇڭلۇق قوي ئۆلگىسى خىزمىتىنى قانات يايدۇردى. 1967 - يىلى گۈڭشې (مەيدان - فېرما) لاردا ئۆلگە ئەترەتلىرى قۇرۇلدى، چارۋىچىلىق ئەترەتلىرى ئۆلگە پادىلارنى بەرپا قىلىپ، تەجرىبىلەرنى يەكۈنلەپ ۋە تېخنىكا كېڭەيتىپ، ناھىيىنىڭ ئۆلگە خىزمىتىنىڭ تەرەققىياتىنى ئىلگىرى سۈردى. 1970 - يىلى ناھىيە بويىچە ئىنچىكە يۇڭلۇق قوي 99 مىڭ 95 تۇياققا يېتىپ، ئومۇمىي قوينىڭ 44.06 پىرسەنتىنى ئىگىلىدى، ۋەزىپە 4.3% ئاشۇرۇپ ئورۇندالدى. ئىلى، بورتالا مىليون تۇياق ئىنچىكە يۇڭلۇق قوي ئۆلگىسى پائالىيىتىنىڭ قانات يايدۇرۇلۇشى قويچىلىق پەن - تېخنىكىسىنىڭ ئومۇملىشىشىنى ئىلگىرى سۈردى. 1984 - يىل 11 - ئايدا بورتالا ناھىيىسى ئاپتونوم رايونىمىز بويىچە ئىنچىكە يۇڭلۇق قوينىڭ نەسلىنى ياخشىلاشتىكى ئىلغار ئورۇن بولۇپ باھالاندى. 1985 - يىلى باھالاشقا قاتناشتۇرۇلغان قوي 160 مىڭ 137 تۇياق بولۇپ، شەھەر بويىچە بار بولغان 188 مىڭ 83 تۇياق قوينىڭ 22.85 پىرسەنتىنى ئىگىلىدى، شۇنىڭ بىلەن قويلارنى ئىنچىكە يۇڭلۇق قويغا ئايلاندۇرۇش ئاساسەن ئىشقا ئاشۇرۇلدى.

قوي نەسلىنى ياخشىلاش نىسبىتىگە دائىر مەلۇمات

ئىقتىساد 3 — 4

يىللار	ئومۇمىي قوي سانى	نەسلى ياخشىلانغان قوي						قازاق قويى ۋە باشقا قويلار	
		تەۋەلىككە ئۆتكۈزۈلگەن قوي (شىنجاڭ ئىنچىكە يۇڭلۇق قويى)		مېتىس قوي		جەمئىي			
		سانى	%	سانى	%	سانى	%		
1966	223995	126	0.05	161628	72.16	161754	72.21	62241	27.79
1973	178394	21436	12.02	128590	72.08	150026	84.10	28368	15.90
1977	113787	18458	16.22	80445	70.69	98903	86.92	14884	13.08
1979	154503	39087	25.30	93232	60.30	132319	85.65	22184	14.35
1983	201185	48437	24.08	123238	61.26	171675	85.33	29510	14.67
1984	198749	51918	26.12	117336	59.00	169254	85.16	29495	14.84
1985	188083	49112	26.11	111025	59.02	160137	85.14	27946	14.86

2. كالا

بورتالا شەھىرىدە ئەسلىدە قازاق كالىسى (يەرلىك كالا)، موڭغۇل كالىسى ئاساس قىلىناتتى. مىنگونىڭ 28 - يىلى (1939 - يىلى) لوفۇك (شۇبتسارىيە) كالىسى كەلتۈرۈلدى. 50 - يىللاردا ئىلى، تارباغاتايدىن ئالاتاۋ بۇقىنسى كەلتۈرۈلۈپ كالىلار شالغۇتلاشتۇرۇلۇپ نەسىل ياخشىلاندى. 1959 - يىلدىن كېيىن يەنە داۋاملىق بېيجىڭ قارا - ئالا كالىسى، سىمېنتال كالىسى، قىسقا مۇڭگۈزلۈك قىزىل كالا، شارولاي كالىسى قاتارلىق ساپ نەسىللىك كالىلار كەلتۈرۈلۈپ، يەرلىك كالىنىڭ نەسلى ياخشىلاندى ۋە كۆپەيتىلدى.

1960 - يىلى «يالقۇن» گۇڭشىنىڭ خارتۇراگ دېگەن يېرىدە تۇنجى چوڭ چارۇلارنى سۇنۇشى ئۇرۇقلاندۇرۇش پونكىتى قۇرۇلدى. 1968 - يىلى «مەدەنىيەت زور ئىنقىلابى» دا «يالقۇن» گۇڭشىسى، «قىزىل بايراق» گۇڭشىسى ۋە ئالغا چارۇچىلىق فېرمىسىدا قۇرۇلغان چوڭ چارۇلارنى سۇنۇشى ئۇرۇقلاندۇرۇش پونكىتلىرى ئارقا - ئارقىدىن ئەمەلدىن قالدۇرۇلدى، كالىلار يەنىلا تەبىئىي چېتىشتۇرۇلدى ۋە يېتىلەپ چېتىشتۇرۇلدى. 1982 - يىلى چىندېل يېزىسىدا چوڭ چارۇلارنىڭ نەسلىنى ياخشىلاش پونكىتى قۇرۇلدى ھەمدە توڭلىتىلغان ئىسفېرما ئارقىلىق سۇنۇشى ئۇرۇقلاندۇرۇپ كالا نەسلىنى ياخشىلاش تېخنىكىسى تۇنجى قېتىم سىناق قىلىندى، 79 ئىنەك ئۇرۇقلاندۇرۇلدى، بوغاز بولۇش نىسبىتى 70% بولدى. 1983 - يىلى مەيدان - فېرمىلاردا چوڭ چارۇلارنى توڭلىتىلغان ئىسفېرما ئارقىلىق ئۇرۇقلاندۇرۇش پونكىتىدىن ئالتىسى قۇرۇلدى، 1985 - يىلى 13 كە يەتتى، شۇ يىلى 962 ئىنەك ئۇرۇقلاندۇرۇلدى، بوغاز بولۇش نىسبىتى 59% بولدى.

1972 - يىلى تۇنجى قېتىم «ئالغا» چارۇچىلىق فېرمىسىدا 124 بېيجىڭ قارا - ئالا شالغۇت كالىسى باھالاندى. 1974 - يىل 10 - ئاينىڭ 3 - كۈنىدىن 22 - كۈنگىچە 2 - قېتىم جەمئىي 256 قارا - ئالا كالا، قىسقا مۇڭگۈزلۈك شالغۇت كالا ۋە قازاق كالىسى باھالاندى. 1977 - يىلى «يالقۇن» گۇڭشىسى 1 - فېرمىسىنىڭ قىسقا مۇڭگۈزلۈك شالغۇت كالىسى باھالاندى.

1984 - يىلى يەرلىك ۋە شالغۇت بۇقىلار باھالىنىپ، ناچار يەرلىك بۇقا ۋە شالغۇت بۇقىلار براكقا چىقىرىلدى.

1981 - يىلدىن 1985 - يىلغىچە يەرلىك كالىلارنىڭ كۆپىيىش ئەھۋالىغا دائىر مەلۇمات

ئىقتىساد 3 — 5

يىللار	قورۇدىكى سانى	كۆپەيمىدىغان ئىنەك	سۇنۇشى ئۇرۇقلاندۇرۇلغىنى	يېتىلەپ چېتىشتۇرۇلغىنى	تەبىئىي چېتىشتۇرۇلغىنى	توڭلىتىلغان ئىسفېرما ئارقىلىق ئۇرۇقلاندۇرۇش پونكىتى	توڭلىتىلغان ئىسفېرما ئارقىلىق ئۇرۇقلاندۇرۇلغىنى
1981	16710	4319	93	560	3666		
1982	27223	4379	26	16	4258	1	79
1983	18105	6991	110	691	5699	6	491
1984	17889	5064	296	688	3375	12	705
1985	18786	5635		888	3785	13	962

3. باشقىلار

1) ئات

مىنگونىڭ 28 - يىلى (1939 - يىلى) دىلۇك (ئىلىنگو - دون نەسلى)، لۇرەن (مېتىس روسىيە نەسلى)، لۇبون (شۆيېتسارىيە نەسلى)، كاپىتان (موڭغۇلىيە نەسلى)، لۇبول، پېبوز (ئىلىنگو - دون نەسلى)، مامۇك (روسىيە نەسلى) قاتارلىق ئات نەسىللىرى كەلتۈرۈلدى، كېيىن يەنە ئىلى، ئورلوف، دون، روس ئاردىن ئېتى قاتارلىقلار كەلتۈرۈلدى.

ئىشلىتىلمەيدىغان ئاتنى 1960 - يىلدىن ئىلگىرى كىشىلەر ياخشى كۆرەتتى، كېيىن ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرىنىڭ تەرەققىي قىلىشىغا، ماتورلۇق ئوسكۇنىلەرنىڭ كۆپەيىشىگە ئەگىشىپ، ئاتنىڭ رولى تۆۋەنلەپ قالدى.

ئات نەسلىنى ياخشىلاشتا بېقىپ يۇرۇپ يېتىلەپ چېتىشتۇرۇش ئاساس قىلىنىدۇ. 50 - يىللاردىن ئىلگىرى چوڭ چارۋىلارنى ئۇرۇقلاندۇرۇش پونكىتى تەسىس قىلىنغانىدى، 1958 - يىلى ئەمەلدىن قالدۇرۇلدى، ئۇنىڭدىن كېيىن يېگىدىن قۇرۇلغان چوڭ چارۋىلارنى ئۇرۇقلاندۇرۇش پونكىتلىرىدا پۈتۈنلەي ئىنسانلار چېتىشتۇرۇلدى، ئاتلار تەبىئىي چېتىشتۇرۇلدى.

2) چوشقا

چوشقا مىنگو دەۋرىدىلا بېقىلغانىدى. 50 - يىللاردىن بۇيان ئوكرائىنا ئاق چوشقىسى، يوركشىر چوشقىسى، خامپشىر چوشقىسى، بېركشىر چوشقىسى، دۇروك نەسىلىك چوشقىسى كەلتۈرۈلدى، چوشقىلارنىڭ شالغۇتلاشتۇرۇش ئىشقا ئاشۇرۇلدى.

3) توخۇ

70 - يىللارنىڭ ئاخىرىدا توخۇچىلىقنىڭ تەرەققىياتى تېز بولدى، يەرلىك توخۇنىڭ ئورنىنى پەيدىنپەي نەسىلىك توخۇ ئىگىلىدى، سىرتتىن كەلتۈرۈلگەن ھەمدە كۆپلەپ كۆپەيتىلگەن توخۇ نەسىللىرىدىن لېگورن توخۇسى، ئاق روك توخۇسى، «شىڭزا 288»، «شىڭزا 579» توخۇلىرى بار، يەنە ئازسانداً ئاۋسترالىيە قارالېگورن توخۇسى ۋە چىپار توخۇ بار.

4) توشقان

بۇ يەردىكى يەرلىك توشقانلارنىڭ كۆپى ئاق كېلىدۇ، 80 - يىللارنىڭ بېشىدا بىر ئاز تەرەققىي قىلدۇرۇلۇپ، چىنچىللا توشقىنى، ئەنقەرە توشقىنى، سۆسەر توشقان، شىنجاڭ ئاق توشقىنى كەلتۈرۈلدى.

5) ئېشەك، تۆگە

يەنىلا تەبىئىي كۆپىيىش سەۋىيىسىدە تۇرماقتا.

ئات، ئېشەك، تۆگە، چوشقىلارنىڭ نەسلى، ئاساسەن، خەلق تەرىپىدىن ياخشىلىنىدۇ، ھۆكۈمەت پەقەت خەلق ئۆچۈن ياخشى نەسىلىك چارۋىلارنى كەلتۈرۈپ بېرىدۇ، خەلق ئۇلارنى كوللېكتىپ ۋە شەخسىي بېقىشقا ۋە كۆپەيتىشكە تەشكىللەيدۇ.

§ 7. مال بېقىشنى باشقۇرۇش

1. تۆت پەسىلدە مال بېقىش

بورتالادا مال باقىدىغان مىللەتلەر، ئاساسلىقى، قازاق ۋە موڭغۇلدىن ئىبارەت. چارۋىچىلىق رايونلىرىدا بېقىلىدىغان چارۋا - ماللاردىن قوي، كالا، ئات، تۆگە ئاساس قىلىنىدۇ. جۈملىدىن خەلق جۇمھۇرىيىتى قۇرۇلغاندىن كېيىن، چارۋىچىلىق يەنىلا قالاق مال بېقىش شەكلىدىن قۇتۇلالماي، بېقىش، باشقۇرۇش ناچار

بولۇش، يەنىلا تەبىئەتكە تايىنىپ مال بېقىش، سۇ ۋە ئوت - چۆپ قوغلىشىپ ئولتۇراقلىشىش، تۆت پەسلىدە كۆچۈپ يۈرۈپ مال بېقىش ھالىتىدە تۇرۇپ كەلدى، چارۋىلار ھەر يىلى 3 - ئاينىڭ 20 - كۈنىدىن 25 - كۈنگىچە كۆكلەمگە، 6 - ئاينىڭ 20 - كۈنىدىن 25 - كۈنگىچە يايلاققا، 9 - ئاينىڭ 10 - كۈنىدىن 15 - كۈنگىچە كۈزلەككە، 11 - ئاينىڭ 25 - كۈنىدىن 30 - كۈنگىچە قىشلاققا كۆچۈرۈلىدۇ. تۆت پەسلىلىك ئوتلاق تەكشى ئەمەس، قىشلاق ئېغىر دەرىجىدە يېتىشمەيدۇ، يايلاق كۆپرەك، كۆكلەم، كۈزلەك كەملىك قىلىدۇ. 1962 - يىلدىن ئىلگىرى گۈڭشې (مەيدان - فېرما) لارنىڭ يايلاق ۋە قىشلاقلىرىنى ناھىيە ۋاقىتلىق ئايرىپ بېرەتتى. 1963 - يىلى گۈڭشې (مەيدان - فېرما) لارنىڭ تۆت پەسلىلىك ئوتلىقى بېكىتىلدى. گۈڭشې (مەيدان - فېرما) لار ئۆزىگە قاراشلىق ئوتلاقلاردا پىلانلىق ھالدا ئاساسىي قۇرۇلۇش ئېلىپ بېرىشقا باشلىدى. 1979 - يىلدىن كېيىن ھۆددىگەرلىك شەكىللىرى قوللىنىلىپ، پارتىيىنىڭ خەلقنى بېيىتىش سىياسىتى ئەستايىدىل ئىجرا قىلىنىپ، شۇ يەرنىڭ شارائىتىغا قاراپ ئش كۈرۈلۈپ، مال باققۇچى مىللەتلەرنىڭ چارۋىچىلىقنى باشقۇرۇشتىكى ئارتۇقچىلىقى تولۇق جارى قىلدۇرۇلغانلىقتىن، چارۋىچىلارنىڭ ئىشلەپچىقىرىش ئاكتىپلىقى قوزغالدى. 1985 - يىلى چارۋىچىلىق رايونلىرىدا چارۋا - ماللارنى باھاغا سۈندۈرۈپ ئائىلىلەرگە بېرىش، ئوتلاقنى ھۆددىگە بېرىش ئومۇمىيۈزلۈك يولغا قويۇلدى. ئوتلاقچىلىق پونكتلىرىمۇ ئوتلاقلار چېكىنىش، ئوت - چۆپ ۋە چارۋا - ماللار تەكشى بولماسلىق زىددىيىتىگە قارىتا ئايروپىلان ئارقىلىق ئوت - چۆپ تېرىش خىزمىتىنى پىلانلىق ئىشلەپ، تەبىئىي ئوتلاقلارنى ياخشىلىدى. چارۋىچىلىق رايونلىرىدىكى ھەر دەرىجىلىك رەھبەرلىك خىزمەتنىڭ مۇھىم نۇقتىسىنى چارۋىچىلىق ۋە چارۋىچىلىق قۇرۇلۇشىغا رەھبەرلىك قىلىشقا قويدى، مال بېقىش شەكلى جەھەتتىمۇ مەلۇم ئۆزگىرىشلەر بولدى، مال بېقىش ئاساس قىلىنىدى، لېكىن مۇۋاپىق تۇرمە قوشۇمچە يەم - بوغۇز بېرىلدى، قولدىن چېقىرىلىدىغان چارۋا - ماللار چارۋىچىلىق رايونلىرىدا بېقىلىپ، دېھقانچىلىق رايونلىرىدا سەمرىتىلدى. ياخشىلىرىنى قالدۇرۇپ ناچارلىرىنى چېقىرىۋېتىش پرىنسىپىدا چېك تۇرۇلۇپ، براك قويلار ھەر يىلى 8 - ئاينىڭ ئاخىرى ئورۇقلاپ كېتىشتىن ئىلگىرى بىر تەرەپ قىلىنىدى.

بورتالا شەھىرىنىڭ 1984 - يىللىق پەسىللىك ئوتلاق كۆلىمى ۋە مال سىغىمچانلىقىغا دائىر مەلۇمات

ئوتلاق تۈرى	ئومۇمىي ئوتلاق كۆلىمى (مو)	پايدىلىنىشقا بولىدىغان كۆلىمى (مو)	ئەمەلىي مال سىغىمچانلىقى (تۇياق)	نەزەرىيە جەھەتتىكى مال سىغىمچانلىقى (تۇياق)	دېھقانچىلىق رايونلىرىدا بېقىلىدىغان مال (تۇياق)	ئېشىپ كەتكىنى (تۇياق)
كۆكلەم، كۈزلەك	3380157	3218787	358506	212551	91432	5423
قىشلاق	2882722	2815696	358506	205037	91432	62037
يايلاق	1361827	1344525	358506	368907		10401

ئەتىيازدا قوي، كالا، ئاتلارغا ئېغىل بولۇش ئىشقا ئاشۇرۇلدى. ساغلىقلارنىڭ قوتىنى پاكىز، ئىسسىق بولۇش، ئوت - چۆپ، يەم - بوغۇزنى يېتەرلىك تەييارلاش، قوشۇمچە يەم - بوغۇز بېرىپ، چىشى ماللارنىڭ كېسەللىككە تاقابىل تۇرۇش ئىقتىدارىنى ئاشۇرۇشقا دىققەت قىلىنىدى. ئىرىكلەرنى پىلانلىق بېقىش، ئوتلاقتىن مۇۋاپىق پايدىلىنىش، ئوتلاقنىڭ يېراق - يېقىنلىقىغا، يېغىلما قارنىڭ قېلىن - نېپىزلىكىگە قاراپ، تەرتىپ بويىچە مال بېقىش، بوران چىققاندا ئىسسىق جايدا بېقىشقا ۋە قوشۇمچە يەم - بوغۇز بېرىشكە دىققەت قىلىنىپ، چارۋا - ماللار قىش ۋە ئەتىيازدىن بىخەتەر ئوتكۈزۈلدى.

يازدا ئوتلاق كۆچۈشتىن ئىلگىرى يۈك قىرقىش، ماللارنى دورا كۆلچىكىدە دورىلاش خىزمىتى ياخشى تۈتۈلۈپ، قويلار يۈنى قىرقىلغاندىن كېيىنكى بىر ھەپتىدە بىر قېتىم «666» دورىسى سېلىنغان دورا

كۆلچىكىگە سېلىنىپ، يۇقۇملۇق كېسەللىك يوقىتىلدى. قوشۇمچە تۇز بېرىشكە دىققەت قىلىنىدى، ھەر كۈنى مال بېقىش ۋاقتى ئۇزارتىلىپ، مالالارنىڭ سەمرىشى ئىلگىرى سۈرۈلدى.

كۇزدە مالالارنى سەمرىتىش ياخشى تۇتۇلۇپ، تەڭ ئۇرۇقلاندۇرۇلغاچقا، ياندۇرقى يىلى تۇغۇلغان تۆللەر چوڭ، ئەي بولۇش نىسبىتى يۇقىرى بولدى. كۇزدە سەمرىتىشنى تۇتۇش — مول ھوسۇل ئېلىشنىڭ ئاچقۇچى قىلىنىدى. كۇزدە سەمرىتىشنى تۇتۇشتا قوشۇمچە تۇز بېرىشكە دىققەت قىلىنىپ، مالالارنىڭ ئىشتىھاسى ئېچىلدى، نەتىجىدە مالالار ئوڭاي سەمرىدى. كالا، قوي، ئاتلار دەرىجىگە ئايرىلىپ، ئاجىز، ئاغرىق مالالار يىغىپ بېقىلىپ باشقۇرۇلدى، بۇ مالالار ئۇچۇن ياخشى ئوتلاق تاللاندى، مەلۇم ۋاقىت بېقىلغاندىن كېيىن، ئۇمۇمەن ھەممىسىنىڭ بەدەن ئەھۋالى ئەسلىگە كەلدى.

قىشتا، ئاساسلىقى، چارۋا - مالالارنى قىشتىن ئۆتكۈزۈش خىزمىتى ياخشى ئىشلىنىپ، زىيان ئىمكانىيەتنىڭ بارىچە ئازايتىلدى.

2. تۆل ئېلىش ۋە ئۇنى بېقىش

ئۇرۇقلاندۇرۇش شەكلى جەھەتتە، ئاساسلىقى، تەبىئىي چېتىشتۇرۇش، يېتىلەپ چېتىشتۇرۇش، سۈنئىي ئۇرۇقلاندۇرۇش ۋە توڭلىتىلغان ئىسفېرما ئارقىلىق ئۇرۇقلاندۇرۇشتىن ئىبارەت ئۈچ خىل شەكىل بار.

1) تەبىئىي چېتىشتۇرۇش ئۆي ھايۋانلىرىنى كۆپەيتىشتىكى ئەنئەنىۋى شەكىل بولۇپ، ئاساسلىقى، ئات، كالا، تۆگە، ئۆچكە، قوي، يەرلىك قويلارنى كۆپەيتىشتە قوللىنىلىدۇ. بۇنىڭدا چىشى مالالاردىن كۆپەيتىلمەنغان چىشى مال پادىسى ئايرىلىپ، ئۇرۇقلاندۇرۇش پەسلى يېتىپ كەلگەندە، ئەركەك، چىشى مالالارنىڭ جۈپلىشىش نىسبىتى بويىچە، ئەركەك مالالار چىشى مال پادىسىغا قويۇپ بېرىلىدۇ، ئۇمۇمەن نىسبەت مۇنداق بولىدۇ، ئات 25 — 1 : 20، كالا 30 — 1 : 25، قوي 35 — 1 : 25. ئۇرۇقلاندۇرۇش پەسلىدىن باشقا چاغلاردا ئەركەك مالالار بىلەن چىشى مالالار ئايرىپ بېقىلىدۇ.

2) يېتىلەپ چېتىشتۇرۇش، ئاساسلىقى، سۈت كالىلىرىنىڭ نەسلىنى ياخشىلاشتا قوللىنىلىدۇ. كۆپلىگەن ئىنەكلەر مال پادىسىدىن ئايرىپ چىقىلىپ، تاللانغان بۇقىلار بىلەن چېتىشتۇرۇلىدۇ، بۇ خىل ئۇسۇل تاللاپ جۈپلەشكە قولايلىق بولۇپ، نەسىللىك بۇقىنىڭ رولى تولۇق جارى قىلدۇرۇلىدۇ.

3) سۈنئىي ئۇرۇقلاندۇرۇش، ئاساسلىقى، قوينىڭ نەسلىنى ياخشىلاشتا قوللىنىلىدۇ. بورتالادا 1958 - يىلدىن باشلاپ ھۆكۈمەت بىلەن خۇسۇسلار شېرىكچىلىكىدىكى «ئالغا» چارۋىچىلىق فېرمىسىدا سۈنئىي ئۇرۇقلاندۇرۇش پونكىتى قۇرۇلۇشقا باشلىغان بولۇپ، مالالار ئاز ساندىلا ئۇرۇقلاندۇرۇلاتتى. كېيىن گۈڭشىلاردا ئارقا - ئارقىدىن سۈنئىي ئۇرۇقلاندۇرۇش پونكىتى قۇرۇلۇپ، سۈنئىي ئۇرۇقلاندۇرۇش ئۇسۇلى ئۇمۇميۈزلۈك قوللىنىلىپ، بوغاز بولۇش نىسبىتى زور دەرىجىدە ئۆستۈرۈلدى. 1985 - يىلى قويلارنى سۈنئىي ئۇرۇقلاندۇرۇش ئاساس قىلىنىدى، بۇ، ئۇرۇقلاندۇرۇلغان قوينىڭ 80 پىرسەنتىدىن كۆپرەكىنى تەشكىل قىلدى، ئۇرۇقلاندۇرۇشتىن ئىلگىرى ئۇرۇقلاندۇرۇش پونكىتىنى يۇقۇملۇق كېسەلنىڭ ئالدىنى ئېلىش سايمانلىرىنى تەكشۈرۈپ رېمونت قىلىش، تېخنىك خادىملارنى تەربىيەلەش ۋە قوشقارلارغا قوشۇمچە يەم بېرىش خىزمىتى ئىشلەندى. ھەر يىلى 10 - ئاينىڭ ئاخىرى ياكى 11 - ئاينىڭ باشلىرى ئۇششاق چارۋىلارنى ئۇرۇقلاندۇرۇش ۋاقتى قىلىنىدى.

ھەر يىلى 4 - ئاينىڭ بېشىدا تۆل ئېلىش باشلىنىدۇ، ئۇنىڭ ۋاقتى بىر ئاي بولىدۇ. 1962 - يىلدىن ئىلگىرى گەرچە تۆل ئېلىش قوتىنى بولسىمۇ، لېكىن ئاددىي ئىدى، بىخەتەر ئەمەس ئىدى، بوران ۋە قارنى توسالمايتتى. 1965 - يىلى ئىنچىكە يۇڭلۇق قوي ئۇلگىسى خىزمىتى قانات يايدۇرۇلغاندىن

كېيىن، قورۇ - قوتان قۇرۇلۇشى بىلەن كەڭ شۇغۇللىنىلىپ، تۆل ئېلىش، تۆللەرنى بېقىش. ئۇچۇن ياخشى شارائىت ھازىرلاندى. تۆل ئېلىشتىن ئىلگىرى قورۇ - قوتانلار تەكشۈرۈلۈپ، ئىسسىق تۇتۇش، سوغۇق تېگىشنىڭ ئالدىنى ئېلىش، مال دوختۇرلىرىنى سەپلەپ، يۇقۇملۇق كېسەللىكنىڭ ئالدىنى ئېلىش، سۈت، سۈت پاراشوكى تەييارلاپ، سۈت يېتىشمەيدىغان ياكى ئاغرىق، ئاجىز تۆللەرگە ئىچكۈزۈپ، تۆللەرنىڭ ئۆلۈپ كېتىشىنىڭ ئالدىنى ئېلىش، ئوت - چۆپ، يەم - بوغۇز تەييارلاپ، چىشى ماللارغا بېرىپ، ئۇلارنىڭ ئورۇقلاپ كېتىشىنىڭ ئالدىنى ئېلىش ئىشقا ئاشۇرۇلدى. تۆل ئېلىش خىزمىتى ئەستايىدىل ياخشى ئىشلىنىپ، تۆللەرنىڭ ئەي بولۇش نىسبىتى 96% تىن 98% كە يەتكۈزۈلدى.

3. يۇڭ قىرقىش

ھەر يىلى 6 - ئاينىڭ 10 - كۈنىدىن 20 - كۈنىگىچە بولغان ۋاقىت يۇڭ قىرقىش ۋاقتى بولىدۇ. ئادەم كۈچى ئارقىلىق يۇڭ قىرقىش ئەنئەنىۋى يۇڭ قىرقىش شەكلى ھېسابلىنىدۇ. ئادەتتە مالنى كىم باقسا شۇ قىرقىيدۇ، كىشى بېشىغا كۈنىگە 40 تىن 50 كىچە قوينى قىرقىغىلى بولىدۇ. 1975 - يىلدىن كېيىن، گۇڭشې (مەيدان - فېرما) لار چارۋىچىلىق فېرمىسى ۋە چارۋىچىلىق ئەترىتىنى بىرلىك قىلىپ يۇڭ قىرقىش پونكىتى قۇرۇپ، يۇڭ قىرقىش ماشىنىسى ئارقىلىق يۇڭ قىرقىشقا باشلىدى. ماشىنا ئارقىلىق يۇڭ قىرقىش ھەر بىر تۇياق قويدىن ئېلىنىدىغان يۇڭ مىقدارىنى 200 گرامدىن 250 گرامغىچە ئاشۇردى، يۇڭنىڭ ئۇزۇنلۇقى تەخمىنەن 0.5 سانتىمېتر ئاشتى. 1981 - يىلى ئىشلەپچىقىرىش مەسئۇلىيەت تۈزۈمى يولغا قويۇلغاندىن كېيىن، چارۋا - ماللار باھاغا سۇندۇرۇلۇپ ئائىلىلەرگە بېرىلدى، بۇنىڭ بىلەن ئادەم كۈچى ئارقىلىق يۇڭ قىرقىش كۆپەيدى. ھەر يىلى ئىنچىكە يۇڭلۇق قوي (چوڭ قوي) بىر قېتىم قىرقىلدى. يەرلىك قوي ئىككى قېتىم، يەنى 5 - ئايدا بىر قېتىم، 8 - ئايدا بىر قېتىم قىرقىلدى؛ قوزىلار 8 - ئايدا بىر قېتىم قىرقىلدى.

§ 8. دېھقانچىلىق رايونلىرىدىكى باقمىچىلىق

پارتىيىنىڭ يېزا ئىقتىسادىي سىياسىتىنىڭ يەنىمۇ كەڭ قويۇۋېتىلىشى ۋە جانلاندۇرۇلۇشى بىلەن، دېھقانچىلىق رايونى چارۋىچىلىقىنىڭ تەرەققىياتى بىر قەدەر تېز بولدى. دېھقانچىلىق رايونلىرىدا، ئاساسەن، چوشقا، قوي، كالا، ئات، ئىشەك قاتارلىقلار بار. يەنە توخۇ، ئۆردەك قاتارلىق ئۆي قۇشلىرىمۇ بېقىلىدۇ. 1982 - يىلى تۈرلۈك باقمىچىلىق كەسپىي ئائىلىسى، نۇقتىلىق ئائىلىدىن 17 سى بار ئىدى، 1983 - يىلى 187 گە يەتتى. شويىڭپەن رايونىنىڭ دولانتى بۇلاق كەنتىدە توققۇز ئائىلىلىك دېھقان يەنە ئۆز ئىختىيارلىقى بىلەن بىرلىشىپ بىر بىرلەشمە گەۋدە بولۇپ تەشكىللەندى. ئۇلارنىڭ تۈرتكىسىدە، دېھقانلار ئۆزى مەبلەغ تەييارلاپ ياكى بانكىدىن قەرز ئېلىپ، باقمىچىلىق شىركىتى ۋە مۇناسىۋەتلىك تارماقلارنىڭ پائال ياردەم بېرىشى ۋە يار - يۆلەك بولۇشى ئارقىسىدا، ئارقا - ئارقىدىن ئەلا نەسىللەرنى، ئىشلەپچىقىرىش ئۈسكۈنىلىرىنى سېتىۋېلىپ، ھەرخىل ئائىلە باقمىچىلىق مەيدانلىرىنى قۇردى. 1985 - يىلى دېھقانچىلىق رايونلىرىدىكى تۈرلۈك باقمىچىلىق كەسپىي ئائىلىسى 808 گە، تۈرلۈك چارۋا - مال 75 مىڭ 247 تۇياققا يەتتى، بۇ، دېھقانچىلىق، چارۋىچىلىق رايونلىرىدىكى ئومۇمىي چارۋىنىڭ 26.77 پىرسەنتىنى ئىگىلىدى، ئۆي قۇشلىرى 131 مىڭ 700 گە يەتتى. يەنە ئالتە باقمىچىلىق كەسپىي كەنتى بارلىققا كەلدى، يەنى، چىندېل يېزىسىنىڭ ئالبىنابەشىن كەنتىدە جەمئىي 157 ئائىلە 655 ئىنەك بېقىپ، ھەر يىلى بازارنى 156 توننا يېڭى سۈت بىلەن تەمىنلىدى. بۇ كەنتنىڭ باقمىچىلىقتىن قىلغان ئومۇمىي كىرىمى 227 مىڭ يۈەندىن ئاشتى. ئارالتوقاي چارۋىچىلىق

فېرمىسىنىڭ ئىككىسۈم كەنتى (دېھقانچىلىق 9 - ئەترىتى) دە 34 ئائىلە 244 ئىنەك باقتى. بىلىن خارمودون يېزىسىنىڭ مانىشاك كەنتىدە 80 ئائىلە 189 ئىنەك باقتى. قويىنى ئەڭ كۆپ باققان ئورۇن دالتۇ يېزىسىنىڭ خۇربۇخ كەنتى بولۇپ، جەمئىي 776 تۇياق قوي باقتى. چوشقىنى ئەڭ كۆپ باققان ئورۇن شويىكچەن رايونى بىنبۇلاق كەنتىنىڭ 7 - كەنت ئاھالىلەر گۇرۇپپىسى بولۇپ، جەمئىي 410 چوشقا باقتى. توخۇنى ئەڭ كۆپ باققان ئورۇن شويىكچەن رايونى دولانتى بۇلاق كەنتىنىڭ 5 - ئاھالىلەر گۇرۇپپىسى بولۇپ، جەمئىي 23 مىڭدىن ئارتۇق توخۇ باقتى.

§ 9. چارۋا - مالدا بولىدىغان كېسەللىكنىڭ ئالدىنى ئېلىش ۋە ئۇنى داۋالاش

مىنگو دەۋرىدە ھۆكۈمەت باشقۇرۇشىدىكى مال دوختۇرلىرىنىڭ مۇقىم خىزمەت ئورنى يوق ئىدى، ئۇسكۇنىلىرى ئاددىي بولۇپ، ئادەتتىكى چارۋا - مال ۋە ئۆي قۇشلىرىدا بولىدىغان كېسەللىكنىلا ئالدىنى ئالالايتتى ۋە ئۇنى داۋالىيالايتتى. 50 - يىللاردىن بۇيان، مال دوختۇرلۇق ئىشلىرى ناھايىتى زور تەرەققىياتلارغا ئېرىشتى، ھەرخىل يوللار ئارقىلىق دېھقانچىلىق - چارۋىچىلىق رايونلىرى ئۇچۇن زور بىر تۇركۈم ئىختىساسلىق مال دوختۇرلىرى تەربىيىلەپ ۋە يەتكۈزۈپ بېرىلدى. 1959 - يىلدىن كېيىن گۈڭشي (مەيدان - فېرما) لاردا مال دوختۇرلۇق خىزمىتى پونكىتلىرى قۇرۇلۇپ، ئاساسىي قاتلام ئورۇنلار ئۇچۇن زور تۇركۈمدىكى مال دوختۇرلىرىنى يېتىشتۈرۈپ بەردى. ئۇچ دەرىجىلىك مال دوختۇرلۇق بويىچە يۇقۇملۇق كېسەللىكنىڭ ئالدىنى ئېلىش توري بەرپا قىلىنىپ، چارۋىچىلىقنىڭ تەرەققىياتىغا كاپالەتلىك قىلىندى. يۇقۇملۇق كېسەللىكنىڭ ئالدىنى ئېلىش ۋە ئۇنى داۋالاش جەھەتتە، «ئالدىنى ئېلىشنى ئاساس قىلىش» فاكتورىنى پائال يولغا قويۇلۇپ، ھەرقايسى تەرەپلەردىكى كۈچلەر ھەرىكەتكە كەلتۈرۈلۈپ، ئاممىۋى خاراكتېرلىك يۇقۇملۇق كېسەللىكنىڭ ئالدىنى ئېلىش خىزمىتى قانات يايدۇرۇلۇپ، چارۋا - مالىلارغا قارەللىك ھالدا يۇقۇملۇق كېسەللىكنىڭ ئالدىنى ئېلىش ئۇكۇلى سېلىندى، شۇنىڭ بىلەن بىللە ھەر يىلى ياز ۋە كۈزدە قويلار دورا كۆلچىكىدە دورىلاندى ۋە قۇرتسىزلاندۇرۇلدى. ھۆكۈمەت يەنە مەخسۇس پۇل ئاجرىتىپ، مەخسۇس ئادەم تەشكىللەپ، بەزى يۇقۇملۇق كېسەللىكلەرنى كارانتىن قىلىپ كۆزىتىپ، كېسەللىك ئەھۋالىنى بايقاپ، ۋاقتىدا دوكلات قىلىپ، دەرھال قامال قىلىش، ئايرىش، دېزىنفېكسىيە قىلىش قاتارلىق تەدبىرلەرنى قوللىنىپ، يۇقۇملۇق كېسەللىكنى ئەڭ كىچىك دائىرىدە تىزگىنلەپ، شۇ جايدىلا يوقاتتى. ئاممىغا كەڭ تۇرە تەشۋىق - تەربىيە ئېلىپ بېرىپ، ئىلىم - پەن بىلىملىرىنى زور كۈچ بىلەن ئومۇملاشتۇرۇپ، سىرتقا يۆتكىلىدىغان ۋە سىرتتىن يۆتكەپ كېلىنىدىغان چارۋا - مالىلارنى ۋە مەھسۇلاتلارنى قاتتىق كارانتىن قىلدى.

1982 - يىلدىكى تەكشۈرۈشكە قارىغاندا، بورتالادا مال ۋە ئۆي قۇشلىرىدا ئاساسلىقى قويلاردا 39 خىل يۇقۇملۇق كېسەللىك ۋە پارازىت قۇرت كېسەللىكى بولغان، بۇنىڭ ئىچىدە چارۋا - مالىلارغا ئېغىر زىيان سالىدىغىنى 19 خىل، ئادەم ۋە چارۋا - مال ئورتاق يۇقۇملىنىدىغىنى 12 خىل. يۇقۇملۇق كېسەللىك ئىچىدە ئاتتا بولىدىغىنى ئالتە خىل، كالدا بولىدىغىنى ئۇچ خىل، قويدا بولىدىغىنى ئالتە خىل، چوشقىدا بولىدىغىنى ئالتە خىل، توخۇدا بولىدىغىنى بەش خىل، توشقاندا بولىدىغىنى بىر خىل. پارازىت قۇرت كېسەللىكى 28 خىل بولۇپ، بۇنىڭ ئىچىدە چارۋا - مالىلارغا ئېغىر زىيان سالىدىغىنى 13 خىل، گېلمىنىت قۇرتى تۇرىدىكىلەر 17 خىل (جۇملىدىن، شورىغۇچى قۇرت ئۇچ خىل، لېنتېسسىمان قۇرت ئالتە خىل، يىپچە قۇرت سەككىز خىل)؛ ئۆمۈچۈك تۇرىدىكىلەر ئۇچ خىل، ھاشارات تۇرىدىكىلەر بەش خىل، پروتوز تۇرىدىكىلەر ئۇچ خىل (يەنى، تىرىخوتسېفالا قۇرتى، ئاكاپىرىن، كوكسىد قۇرتى). دائىم ئۇچرايدىغان كېسەللىكلەر، ئىچكى، تاشقى كېسەللىكلەر ۋە مېتابولىك كېسەللىكى، زەھەرلىنىش كېسەللىكى 21 خىل، ئالدىنى ئېلىش،

داۋالاش ئارقىلىق بۇلارنىڭ بىر قىسمى تىزگىنلەندى، بىر قىسمى يوقىتىلدى.

1. ئادەم ۋە چارۋا - ماللار ئورتاق يۇقۇملىنىدىغان يۇقۇملۇق كېسەللىكلەر

1) ئاقسىل كېسەللىكى

«ئا» تىپلىق ئاقسىل كېسەللىكى، ئاساسلىقى، كالا، قوي، تۆگە قاتارلىقلارغا زىيان يەتكۈزىدۇ. 50 - يىللاردىن ئىلگىرى، بۇ كېسەللىك مۇشۇ يەردە تارقالغانىدى. بۇ كېسەللىك ئەڭ بالدۇر مىنگونىڭ 32 - يىلى (1943 - يىلى) تارباغاتايدىن كىردى، 90 كالا كېسەل بولدى. ئۇرۇمچىدىن ئەۋەتىلگەن مال دوختۇرلىرى بۇ يەردىكى مال دوختۇرلۇق ئورنىدىكى مال دوختۇرلىرى بىلەن بىرلىكتە دىئاگنوز قويۇپ، بۇ كېسەللىكنىڭ ئالدىنى ئالدى ۋە ئۇنى داۋالىدى.

1951 - يىل 9 - ئايدا 6500 كالا كېسەل بولدى. 1959 - يىلى قىشتا بۇ كېسەللىك ئىلىدىن جىڭغا كىردى، ئارقىدىن بورتالا ناھىيىسىگە كىردى، 1697 كالا كېسەل بولدى. ئاپتونوم رايونلۇق چارۋىچىلىق نازارىتى بىلەن ئىلى ئوبلاستلىق چارۋىچىلىق باشقارمىسى مۇتەخەسسىس ئەۋەتىپ ئالدىنى ئېلىش، داۋالاش خىزمىتىگە يېتەكچىلىك قىلدى، كېيىن ھەر يىلى قەرەللىك ھالدا ۋاكسىنا ئۇرۇلۇپ تۇردى. 1985 - يىلغا كەلگەندە بۇ كېسەللىك يوقىتىلدى.

«ب» تىپلىق ئاقسىل كېسەللىكى، ئاساسلىقى، چوشقىلارغا زىيان يەتكۈزىدۇ. بۇ كېسەللىك ئاپتونوم ئوبلاستتىكى سودا تارماقلىرى 70 - يىللارنىڭ ئاخىرقى مەزگىلىدە، ئىچكى ئۆلكىلەردىن گۆش يۆتكىگەندە گۆش بىلەن بىللە ئېلىپ كىرىلگەن. 1980 - يىلى شەھەر - يېزىلاردا 209 تۈياق چوشقا مۇشۇ كېسەللىك بىلەن ئاغرىدى، 19 تۈياق چوشقا ئۆلدى، ئۆلۈش نىسبىتى 9.09% بولدى، كېسەللىك ئەھۋالى بايقالغاندا ئوبلاست، ناھىيە، گۆڭشې (مەيدان - فېرما) لار تېخنىكا كۆچى تەشكىللەپ نەق مەيدانغا بېرىپ كېسەللىكنىڭ ئالدىنى ئالدى ۋە ئۇنى داۋالىدى. كېيىن ھەر يىلى كارانتىن قىلىش ۋە ۋاكسىنا ئۇرۇش كۆچەيتىلدى. 1985 - يىلى كېسەللىك بايقالمىدى.

2) بروتسىللىيوز كېسەللىكى

بۇ كېسەللىك بىر مەزگىل بورتالادا ئومۇمىيۈزلۈك مەۋجۇت بولۇپ، ئادەم ۋە چارۋا - ماللارغا بولۇپمۇ قويلارغا ئېغىر خەۋپ يەتكۈزدى. 60 - يىللارنىڭ ئاخىرىدىن باشلاپ، 19 - نومۇرلۇق ۋاكسىنا ئىشلىتىلىپ، چارۋا - ماللاردىكى كېسەللىكنىڭ ئالدى ئېلىندى. 70 - يىللاردىن باشلاپ چارۋا - ماللارغا 5 - نومۇرلۇق ۋاكسىنىنى ئۇرۇش ۋە تۇمانلىتىپ ئىممۇنىتېتلاش كېڭەيتىلدى. 1982 - يىلى ئاپتونوم رايونىمىز ئاپتونوم ئوبلاستلىق مال دوختۇرلۇق پونكىتىغا ناھىيىدىكى بروتسىللىيوز كېسەللىكىنى تەكشۈرۈشنى ھاۋالە قىلدى، بۇ پونكىت چالا تۇغۇلغان تۆرەلمە قوزىدىن 20 نى، سۈت، ۋاگىنا ئاجىراتمىسى، بالا ھەمرىيىدىن جەمئىي 156 نى يىغدى، ئۇلاردىن باكتېرىيە ئاجرىتىۋېلىنمىدى، دېمەك بۇ تۇرە دۆلەتنىڭ چارۋا - ماللاردا بولىدىغان بروتسىللىيوز كېسەللىكىنى تىزگىنلەش ئۆلچىمىگە يېتىلدى، نەتىجىدە بورتالا ناھىيىسى قويلاردىكى بروتسىللىيوز كېسەللىكىنى تىزگىنلىگەن ناھىيە دەپ ئېلان قىلىندى.

3) كۆيدۇرگە كېسەللىكى

كۆيدۇرگە كېسەللىكى مىنگو دەۋرىدە بۇ يەردە قىسمەن دائىرىدە تارقالغانىدى. ئات، كالا، قوي، چوشقا بۇ كېسەللىك بىلەن ئاسان يۇقۇملىنىدۇ. 1974 - يىلى ئارالتوقاي چارۋىچىلىق فېرمىسىدا كۆيدۇرگە

كېسەللىكى پەيدا بولۇپ، ئۇچ كالا، ئۇچ تۆگە، 27 تۇياق قوي، بىر ئات ئۆلدى. 1982 - يىلى ئوبلاستلىق يېمەكلىك شىركىتى كۆيدۈرگە كېسەللىكى بىلەن يۇقۇملانغان چوشقىلارنى سويغاندا 1400 توننا گۆش بۇلغىنىپ، ھەممىسى كۆيدۈرۈۋېتىلدى. 1983 - يىلدىن كېيىن بۇ كېسەللىك بايقالمىدى.

4) قاتما كېسەللىكى

بۇ كېسەللىك ھەر يىلى پەيدا بولۇپ، چېچىلىش خاراكتېرىدە تارقىلىدۇ، بولۇپمۇ ئات، كالا، قويلاردا بىرقەدەر كۆپ كۆرۈلىدۇ. بۇ كېسەللىك، ئاساسەن، يۇڭ قىرقىش، قۇيرۇق كېسىش، كىندىك كېسىشتە دېزىنفېكسىيە قىلىش ياخشى بولمىغانلىقتىن پەيدا بولىدۇ، ئۇ، ۋاقتىدا داۋالانمىسا چارۋا - ماللار ئۆلۈپ كېتىدۇ. 1964 - يىلى چىندېل گۇڭشېسى گۆلۈمتۇ چوڭ ئەترىتىدە سىناق بۇقىلىرى براك قىلىنىپ پىچىلغاندا، 168 بۇقا بۇ كېسەللىك بىلەن يۇقۇملاندى، 105 بۇقا ئۆلدى، ئۆلۈش نىسبىتى 62.5% نى تەشكىل قىلدى. 1985 - يىل 5 - ئايدىن 7 - ئايغىچە ئارالتوقاي چارۋىچىلىق فېرمىسىنىڭ چارۋىچىلىق 2 - ئەترىتى يۇڭ قىرقىغاندا تېرە كېسىلىپ كەتكەچكە، يۇقۇملىنىپ بۇ كېسەللىك پەيدا بولدى. 12 مىڭ 700 تۇياق قويدىن 333 تۇياق قوي كېسەل بولدى، كېسەل بولۇش نىسبىتى 2.77% بولدى، 255 تۇياق قوي ئۆلۈپ، 20 مىڭ يۈەنلىك ئىقتىسادىي زىيان بولدى.

5) يامان خاراكتېرلىك سۇلۇق ئىششىق

بۇ كېسەللىك ئارىلاپ پەيدا بولىدۇ، كىچىك رايونلاردا تارقىلىدۇ، كالا، قويلاردا كۆپرەك پەيدا بولىدۇ، ئۇ، تاشقى يارىلىنىشتىن يۇقۇملىنىش ئارقىلىق كېلىپ چىقىدۇ، ئېغىر بولسا چارۋا - ماللار ئۆلۈپ كېتىدۇ. بۇ كېسەللىك 80 - يىللاردا ئازراق پەيدا بولدى.

6) غالجىر كېسەللىكى

بۇ كېسەللىك چېكىت ھالىتىدە چېچىلىش خاراكتېرىدە تارقىلىدۇ. ئۇتبۇلاق، چىندېل، دالتۇ يېزىلىرىدا پەيدا بولىدۇ، ئۇ، كالا، قويلارغا زىيان يەتكۈزگەندىن باشقا، ئادەملەرگىمۇ ئېغىر زىيان يەتكۈزىدۇ. بەزى كېسەللەر ۋاقتىدا داۋالىتىلمىغانلىقتىن ئۆلۈپ كېتىدۇ. 1985 - يىلى شەھەردە شەخسلەر باققان ئىتلار تاختا ئېسىپ تىزىملىنىپ، يۇقۇملۇق كېسەللىكنىڭ ئالدىنى ئېلىش ۋاكسىنىسى ئۇرۇلدى، تاختا ئېسىلمىغان ئىتلار ئۆلتۈرۈلۈپ، كېسەللىك يەنىمۇ تىزگىنلەندى.

7) نېكرو باتسىلليوز كېسەللىكى

بۇ كېسەللىك چېچىلىش خاراكتېرىدە مەۋجۇت بولۇپ، كالا، قوي، چوشقىلاردا كۆپرەك ئۇچرايدۇ، كۆپ يامغۇر ياغىدىغان نەم بەلباغلاردىكى ماللارنىڭ يۇقۇملىنىش نىسبىتى بىرقەدەر يۇقىرى بولىدۇ، ئۇ، تۇياق قىسمىدىكى كېسەللىك ئۆزگىرىشىدە ئىپادىلىنىدۇ. 1982 - يىلى ئۇتبۇلاق يېزىسىنىڭ «ئىتتىپاق» 1 - ئەترىتىدە 64 تۇياق قوي كېسەل بولۇپ، 44 تۇياق قوي ئۆلدى، بۇ، كېسەل بولغان قويلارنىڭ 68.75 پىرسەنتىنى تەشكىل قىلىدۇ.

8) سالمونېللا تاياقچە باكتېرىيە كېسەللىكى

بۇ كېسەللىك چېچىلىش خاراكتېرىدە، قىسمەن دائىرىدە تارقىلىدۇ، ئات، كالا، قوي، چوشقا، ئۆي قۇشلىرى ئاسان يۇقۇملىنىدۇ. 1968 - يىلى ئارالتوقاي چارۋىچىلىق فېرمىسى ۋە ئۇتبۇلاق گۇڭشېسىدا جەمئىي

313 تۈياق قوي كېسەل بولۇپ، 113 تۈياق قوي ئۆلدى، بۇ، كېسەل بولغان قويلارنىڭ 36.10 پىرسەنتىنى تەشكىل قىلىدۇ. 1972 - يىل 3 - ئايدا شويىگچەن گۈڭشىسىدا 23 بايتال كېسەل بولدى، قۇلۇن تاشلاش نىسبىتى 100% بولدى. 1980 - يىلى بىلىن خارمودون گۈڭشىسى ۋە دالتۇ گۈڭشىسىدا جەمئىي 852 تۈياق چوشقا كېسەل بولۇپ، 303 تۈياق چوشقا ئۆلدى، بۇ، كېسەل بولغان چوشقىلارنىڭ 35.56 پىرسەنتىنى تەشكىل قىلىدۇ.

توخۇدا بولىدىغان ئاق چىچەك كېسەللىكى، كېزىكمۇ پەيدا بولىدۇ. 1985 - يىلى شويىگچەن رايونىنىڭ ئولانكىرىم كەنتى، ئۈتبۇلاق يېزىسىنىڭ باگبۇرا كەنتى ۋە 3 - غول ئۈستەڭ توخۇ فېرمىسىدىكى 6944 توخۇ تەكشۈرۈلگەندە، توخۇلارنىڭ ئاق چىچەك كېسەللىكى بىلەن يۇقۇملىنىش نىسبىتى 27.7% بولدى.

2. ئاتلاردا بولىدىغان ئاساسىي يۇقۇملۇق كېسەللىكلەر

1) ماڭقا كېسەللىكى

بۇ كېسەللىك مىنگو دەۋرىدە پەيدا بولغان. 1960 - يىلى ناھىيىدىكى ئاتلارنىڭ يۇقۇملىنىش نىسبىتى 28% ئەتراپىدا بولدى، تېرىلغۇ ئاتلىرىدا باشقا ئاتلارغا قارىغاندا يۇقىرى بولدى، بولۇپمۇ ئۈتبۇلاق گۈڭشىسىدا بىرقەدەر كۆپ بولدى. 70 - ، 80 - يىللاردا ئوچۇق خاراكتېردىكى كېسەل ئاتلارنى تۇتۇپ ئۇلتۇرۇش، مۇسىبەت كېسەل ئاتلارنى براكقا چىقىرىش، يۇقۇملۇق كېسەللىك مەنبەسىنى ساپلاشتۇرۇپ دېزىنفېكسىيە قىلىش قاتارلىق تەدبىرلەر قوللىنىلغاندىن كېيىن، 1985 - يىلى 494 ئات كارانتىن قىلىنغاندا مۇسىبەت يوق بولۇپ چىقتى. دېمەك بۇ كېسەللىك تىزگىنلىنىپ بولدى.

2) تارقىلىشچان مېڭە يالليۇغى

بۇ كېسەللىك 1955 - يىلى شويىگچەندە پەيدا بولدى، ئاتلارنىڭ ئۆلۈش نىسبىتى 42.8% بولدى. ئالدىنى ئېلىش، داۋالاش تارقىلىق، 60 - يىللاردىن ھازىرغا قەدەر ئۇنۇملۇك تىزگىنلەندى.

3. كاللاردا بولىدىغان ئاساسىي يۇقۇملۇق كېسەللىكلەر

1) قاراسان كېسەللىكى

بۇ كېسەللىك مىنگو دەۋرىدە پەيدا بولغاندى. 50 - يىللاردىن كېيىن، پەيدىنپەي چېچىلىش خاراكتېرلىك ياكى قىسمەن دائىرىلىك تارقالدى، ناھىيىدىكى گۈڭشي (مەيدان - فېرما) لارنىڭ ھەممىسىدە پەيدا بولىدۇ. 1970 - يىلدىن باشلاپ، ۋاكسىنا ئىشلىتىلىپ چارۋا - ماللارغا يۇقۇملۇق كېسەللىكنىڭ ئالدىنى ئېلىش ئوكۇلى سېلىندى. 1981 - يىلى بىلىن خارمودون گۈڭشىسىنىڭ توسونخاشا كەنتىدە يۇقۇملۇق كېسەللىكنىڭ ئالدى ئېلىنمىغاچقا، 37 كالا كېسەل بولۇپ، ھەممىسى ئۆلدى، ئۆلۈش نىسبىتى 100% بولدى، 1982 - يىلى شويىگچەن گۈڭشىسىنىڭ مىڭكېتولغا كەنتىدىكى 1054 كالىنىڭ 27 سى كېسەل بولدى، كېسەل بولۇش نىسبىتى 2.56%، ئۆلۈش نىسبىتى 14.8% بولدى.

2) تۇبېركۇلىوز كېسەللىكى

1983 - يىلى 787 چارۋا - مال كارانتىن قىلىندى، بۇنىڭ ئىچىدە كېسەل بولغىنى 33 بولۇپ،

4.19% نى تەشكىل قىلدى. ياش، ئوتتۇرا ياش كالىلارنىڭ يۇقۇملىنىش نىسبىتى بىرقەدەر يۇقىرى بولۇپ، 12.5% — 27.3% ئارىلىقىدا، موزاي ۋە قېرى كالىلارنىڭ يۇقۇملىنىش نىسبىتى 12% تىن تۆۋەن بولدى.

4. قويلاردا بولىدىغان ئاساسلىق يۇقۇملۇق كېسەللىكلەر

1) قوزا دىزېنتېرىيىسى

بۇ كېسەللىك گۇڭشي (مەيدان - فېرما) لاردا ھەر يىلى پەيدا بولىدۇ، كېسەللىكنىڭ پەيدا بولۇش نىسبىتى يۇقىرى، تارقىلىشى تېز بولۇپ، ئۆلۈش نىسبىتى يۇقىرى بولغاندا 60% كە، تۆۋەن بولغاندىمۇ 20% كە يېتىدۇ. 1985 - يىلى ئارالتوقاي چارۋىچىلىق فېرمىسىدا يىل بويى بۇ كېسەللىك پەيدا بولغانلىقتىن، 10 مىڭ 865 تۇياق چارۋا - مال ئۆلدى.

2) يۇمشاق بۆرەك كېسەللىكى

بۇ كېسەللىك گۇڭشي (مەيدان - فېرما) لاردا پەيدا بولىدۇ، چېچىلىش خاراكتېرىدە، قىسمەن دائىرىدە تارقىلىدۇ، يايلاق ۋە كۈزلەكلەردە كۆپ پەيدا بولىدۇ، ھازىرغىچە ئۇزۇل - كېسىل تىزگىنلىنىپ بولۇنمىدى.

5. چوشقىلاردا بولىدىغان ئاساسىي يۇقۇملۇق كېسەللىكلەر

1) چوشقا ۋاباسى

بۇ كېسەللىك دېھقانچىلىق رايونلىرىدا ھەر يىلى پەيدا بولىدۇ، چېچىلىش خاراكتېرىدە، قىسمەن دائىرىدە يىپسىمان ھالەتتە تارقىلىدۇ. بۇ كېسەللىك بىلەن يۇقۇملانغان چوشقىلارنىڭ ئۆلۈش نىسبىتى يۇقىرى بولۇپ، ئوتتۇرا ھېساب بىلەن 79% كە يېتىدۇ، بۇ كېسەللىك ھازىرغا قەدەر تۈگىتىلمىدى، قىسمەن دائىرىدە پەيدا بولۇش نىسبىتى يۇقىرى.

2) چوشقا گېموسى

بۇ كېسەللىك چېچىلىش خاراكتېرىدە، قىسمەن دائىرىدە يۇقىرى نىسبەتتە پەيدا بولىدۇ، بۇ كېسەللىك بىلەن يۇقۇملانغان چوشقىلارنىڭ ئۆلۈش نىسبىتى 41.33% كە يېتىدۇ، دالتۇ يېزىسى ۋە شويىڭپەن رايونىدا كۆپ ئۇچرايدۇ.

3) چوشقا تىلمىسى

بۇ كېسەللىك دېھقانچىلىق رايونلىرىدا ھەر يىلى پەيدا بولىدۇ، قىسمەن دائىرىدە تارقىلىدۇ، بۇ كېسەللىك بىلەن يۇقۇملانغان چوشقىلارنىڭ ئۆلۈش نىسبىتى ئوتتۇرا ھېساب بىلەن 20% بولىدۇ.

4) تورايلارنىڭ ئاق تولغىقى

بۇ كېسەللىك دېھقانچىلىق رايونلىرىدا چېچىلىش خاراكتېرىدە، چېكىت ھالىتىدە تارقىلىدۇ، بۇ كېسەللىك

بىلەن يۇقۇملانغان چوشقىلارنىڭ ئۆلۈش نىسبىتى %25 بولىدۇ.

6. ئۆي ھايۋانلىرىدا دائىم ئۇچرايدىغان پارازىت قۇرت كېسەللىكى

1) كالىلاردا بولىدىغان تېلېرىيوز كېسەللىكى

بۇ كېسەللىك يېزا (مەيدان - فېرما) لاردا ھەر يىلى پەيدا بولىدۇ، پەسىل خاراكتېرلىك تارقىلىدۇ. ئىلگىرىكى يىللاردا ئەك بالدۇر 6 - ئايدا، ئەك كېيىن 8 - ئاينىڭ ئوتتۇرىلىرىدا پەيدا بولغانىدى. بۇ كېسەللىك بىلەن يۇقۇملىنىش نىسبىتى %23 — %45 ئارىلىقىدا بولىدۇ. قىزىل قان دانچىسىنىڭ يۇقۇملىنىش نىسبىتى %82 كە يېتىدۇ، بۇ كېسەللىك بىلەن يۇقۇملانغان كالىلارنىڭ ئۆلۈش نىسبىتى ئوتتۇرا ھېساب بىلەن %30.45 بولىدۇ. نەسىللىك بۇقىلار كەلتۇرۇلۇپ، تۇنجى قېتىم دېھقانچىلىق رايونلىرىدا يازدىن ئۆتكۈزۈلگەندە ئەك ئاسان يۇقۇملىنىدۇ، بولۇپمۇ قىسقا مۇددەتلىك قىزىل بۇقىنىڭ يۇقۇملىنىش نىسبىتى ئەك يۇقىرى بولىدۇ. بۇ جايدىكى نەسىللىك كالىلارنىڭ كېسەللىككە تاقابىل تۇرۇش ئىقتىدارى كۆچلۈك بولۇپ، ئاسان يۇقۇملانمايدۇ، ئۆلۈش نىسبىتى بىر قەدەر تۆۋەن، دەسلەپكى مەزگىلدە بايقالسا، داۋالاپ ساقايتىش ئۇنۇمى يۇقىرى بولىدۇ. بۇ كېسەللىك دالتۇ ۋە بىلىن خارمودون يېزىلىرىدىكى نەم بەلباغلاردا كۆپ پەيدا بولىدۇ. 1976 - يىلى ئوبلاستلىق مال دوختۇرلۇق پونكتى تېلېرىيوز ۋاكسىنىسىنى مۇۋەپپەقىيەتلىك ياساپ، ئۇنى ناھىيىدە كېڭەيتىپ ئوكۇل قىلدى، بۇنىڭ ئۇنۇمى بىرقەدەر ياخشى بولدى.

2) كالا ئوقراسى

بۇ كېسەللىك يېزا (مەيدان - فېرما) لارنىڭ ھەممىسىدە پەيدا بولىدۇ، يۇقۇملىنىش نىسبىتى %85 — %95 كىچە بولىدۇ. بۇ كېسەللىك بىلەن يۇقۇملانغان كالىلارنىڭ ئۆلۈش نىسبىتى تۆۋەن بولسىمۇ، لېكىن تېرە، سۈت قاتارلىق جەھەتتىكى ئىشلەپچىقىرىش كۆرسەتكۈچىگە يېتەرلىك تەھدىت پەيدا قىلىدۇ. ھازىرغا قەدەر بۇ كېسەللىكنىڭ ئالدىنى ئېلىش ۋە ئۇنى داۋالاش تېخى يېتەرلىك دەققەت - ئېتىبارنى قوزغىمىدى.

3) جىگەر فاسسىئولا قۇرتى

بۇ كېسەللىك، ئاساسلىقى، كالا، قويلاردا پەيدا بولىدۇ. 60 - يىللارنىڭ بېشىدا، بۇ كېسەللىكنىڭ زىيىنى بىرقەدەر ئېغىر بولغانىدى. ئون يىل ئالدىنى ئېلىپ قۇرتسىزلاندۇرۇش ئارقىلىق، ئاساسەن تىزگىنلەندى. 80 - يىللاردا بورتالا دەريالىرى بويىدا يەنە پەسىل خاراكتېرلىك پەيدا بولدى.

4) ئېخىنوككوكى لىچىنكىسى

بۇ كېسەللىك، ئاساسلىقى، قوي، كالىلاردا پەيدا بولىدۇ. 1976 - يىلى ئوبلاستلىق قۇشخانىسى تەكشۈرگەندە كالىلارنىڭ يۇقۇملىنىش نىسبىتى %90 كە، قويلارنىڭ يۇقۇملىنىش نىسبىتى %86.94 كە، بولۇپمۇ قېرى قويلارنىڭ يۇقۇملىنىش نىسبىتى %100 كە يەتكەنلىكى ئېنىقلاندى.

5) قىچىشقاق

بۇ كېسەللىك، ئاساسلىقى، قوي، توشقانلاردا ئومۇمىيۈزلۈك پەيدا بولىدۇ. 50 - يىللاردىن بۇيان چارۋا - مالىلار ھەر يىلى دورا كۆلچىكىدە دورىلىنىپ تۇرغاچقا، بۇ كېسەللىك ھازىر ئاساسەن تىزگىنلەندى.

6) چوشقا فىننوز كېسەللىكى (سىستىتسېركا لىچىنكىسى)

بۇ كېسەللىك، ئاساسلىقى، دېھقانچىلىق رايونلىرىدا پەيدا بولىدۇ. دالىتۇ يېزىسىدا بىرقەدەر كۆپ بولۇپ، يۇقىرى ئۆرلەشكە قارىغاندا يۇزلەنمەكتە. 1978 ـ يىلى پەقەت بىر چوشقىدا بۇ كېسەللىك بىلەن يۇقۇملانىدى. 1982 ـ يىلى 20 چوشقا يۇقۇملاندى.

7) چوشقا ئاسكاريدوز كېسەللىكى

بۇ كېسەللىك، ئومۇميۈزلۈك مەۋجۇت بولۇپ، ئىككى ئايلىقتىن بەش ئايلىققىچە بولغان گۆش چوشقىلىرىنىڭ ئۆسۈشىگە ئېغىر زىيان سالىدۇ. بۇ كېسەللىك بىلەن يۇقۇملانغان چوشقىلارنىڭ ئۆلۈش نىسبىتىمۇ يۇقىرى.

8) گاستروفىل

يېتىلگەن ئاتلارنىڭ بۇ كېسەللىك بىلەن يۇقۇملىنىش نىسبىتى 90% تىن ئاشىدۇ. ئاتلارنىڭ ئەك يۇقىرى يۇقۇملىنىش دەرىجىسى 400 بولىدۇ، ئاتلارنىڭ ئۆپكە قاپقىسى ئىتىلىپ قېلىپ، ئاشقازان قىسمىدا يارا پەيدا بولىدۇ.

7. توشقانلاردا دائىم ئۇچرايدىغان كېسەللىكلەر

1) پاستېرېللىيوز كېسەللىكى بۇ كېسەللىك قىسمەن تارقىلىدۇ.
2) چوك ئۆچەي تاياقچە باكتېرىيىسى كېسەللىكى بۇ كېسەللىك چېچىلىش خاراكتېرىدە تارقىلىدۇ.
3) كوكسىدىئوز كېسەللىكى بۇ كېسەللىك بىلەن يۇقۇملانغان توشقانلارنىڭ ئۆلۈش نىسبىتى بىرقەدەر يۇقىرى.
4) قىچىشقاق كېسەللىكى بۇ كېسەللىك ئومۇميۈزلۈك پەيدا بولىدۇ، داۋالاپ ساقايتىش ئۇنۇمى يۇقىرى.
5) يېلىن يالىلۇغى

8. توخۇلاردا دائىم ئۇچرايدىغان كېسەللىكلەر

1) شىنچېك ئاباسى (توخۇ ئاباسى)

1980 ـ يىلدىن ئىلگىرى يېزا (مەيدان ـ فېرما) لاردا بىرقەدەر كۆپرەك پەيدا بولۇپ، ھەر يىلى ئوتتۇرا ھېساب بىلەن 10 مىڭدىن ئارتۇق توخۇ مۇشۇ كېسەللىك بىلەن ئۆلگەنىدى. 80 ـ يىللاردا كېسەللىكنىڭ ئالدىنى ئېلىش خىزمىتىنىڭ كۈچەيتىلىشى بىلەن ئاساسەن تىزگىنلەندى.

2) خولېرا

بۇ كېسەللىك يېزا (مەيدان ـ فېرما) لاردا پەيدا بولىدۇ، داۋالاپ ساقايتىش نىسبىتى يۇقىرى.

3) يۇقۇملۇق تاماق يالىلۇغى

بۇ كېسەللىك 60 ـ يىللاردا كۆپ پەيدا بولغانىدى. 80 ـ يىللاردا ئازايدى.

4) مارىك كېسەللىكى

بۇ كېسەللىك 1974 - يىلى بايقالدى. ھەر يىلى تەخمىنەن 10% توخۇ مۇشۇ كېسەللىك بىلەن يوقۇلىنىدۇ.

5) ئىچكى ئورگان تىپلىق ماريك كېسەللىكى

بۇ كېسەللىك شەھەر ئەتراپى رايوندا ۋە بىلىن خارمودون يېزىسىدا پەيدا بولىدۇ.

6) پارازىت قۇرتتىن بولىدىغان كېسەللىكلەر

دائىم ئۇچرايدىغانلىرىدىن توخۇلارنىڭ ئاسكارىدوز كېسەللىكى، تاسما قۇرت كېسەللىكى، يۇمشاق سالجا قاتارلىقلار بار بولۇپ، زىيان سىلىش نىسبىتى يۇقىرى ئەمەس.

9. باشقا دائىم ئۇچرايدىغان كېسەللىكلەر

1) قەۋزىيەت سانجىقى (ئۇچەي تىقىلمىسى)

بۇ كېسەللىك ئات ئۇرۇقدىشىغا تەۋە ھايۋانلاردا ئۇچرايدۇ، تۈت پەسىلنىڭ ھەممىسىدە پەيدا بولىدۇ، ئۇنىڭ بېقىش بىلەن بولغان مۇناسىۋىتى ناھايىتى زىچ، مۇبادا بۇ كېسەللىك پەيدا بولۇپ قالسا، ھايۋانلارنىڭ ئۆلۈش نىسبىتى 90% تىن ئاشىدۇ، ئۇ، ئىشلىتىلىدىغان ئۇي ھايۋانلىرىدا ئۇچرايدۇ، بۇ كېسەللىك مەركەزلىك ھالدا ياز ۋە كۈزدە پەيدا بولىدۇ.

2) ئۇچەي سىپازمىسى (سوغۇقتىن ئاغرىش)

بۇ كېسەللىك دېھقانچىلىق، چارۋىچىلىق رايونلىرىدا ئومۇمىيۈزلۈك پەيدا بولىدۇ، ھەر يىلى 120 ئات مۇشۇ كېسەللىك بىلەن يوقۇلىنىدۇ، داۋالاپ ساقايتىش ئۇنۇمى بىرقەدەر يۇقىرى.

3) ئاشقازان كېڭىيىپ كېتىش، گازلىق سانجىق

بۇ كېسەللىك ئات، كالا، قويلاردا كۆپرەك ئۇچرايدۇ.

4) ئەش چۈشمەسلىك

بۇ كېسەللىك كالىلاردا ئۇچرايدۇ، پەيدا بولۇش نىسبىتى بىر قەدەر يۇقىرى، ئادەتتە ئانچە سېمىز بولمىغان ئىنەكلەردە ئۇچرايدۇ.

5) زەھەرلىنىش كېسەللىكى

(1) «3911» دېھقانچىلىق دورىسىدىن زەھەرلىنىش. بۇ كېسەللىك ھەر يىلى پەيدا بولىدۇ.

(2) چىگىتتىن زەھەرلىنىش. بۇ، قويلاردا كۆپ ئۇچرايدۇ. 1982 - يىلدىن كېيىن دېھقانچىلىق رايونلىرىدا كۆپ ئۇچرايدىغان بولدى.

(3) دورا كۆلچىكىدىن زەھەرلىنىش. بۇ، قويلاردا كۆپ ئۇچرايدۇ، ھەر يىلى تەخمىنەن 5% قويدا بۇ خىل كېسەللىك پەيدا بولىدۇ.

6) مېتابولىك كېسەللىكى

بۇ كېسەللىك بەزى چاغلاردا بايقىلىدۇ. ئادەتتە ۋىتامىن كەم بولۇش ۋە كالىتسى، فوسفور قاتارلىقلارنىڭ يېتىشمەسلىكىدىن پەيدا بولىدۇ، چوشقا، توخۇ قاتارلىقلاردا دائىم ئۇچرايدۇ.

§ 10. چارۋىچىلىق ماشىنا - سايمانلىرى

بورتالا يېرىم دېھقانچىلىق، يېرىم چارۋىچىلىق رايونى، چارۋىچىلىق بىرقەدەر زور سالماقنى ئىگىلەيدۇ، لېكىن چارۋىچىلىق ماشىنىلىرى مۇناسىپ تەرەققىي قىلدۇرۇلمىدى. 1984 - يىلى چارۋىچىلىق ماشىنىلىرىنىڭ ئومۇمىي قۇۋۋىتى 2315 ئات كۈچىگە يېتىپ، دېھقانچىلىق ماشىنىلىرى ئومۇمىي قۇۋۋىتىنىڭ 3.6 پىرسەنتىنى ئىگىلىدى، ئوتتۇرا ھېساب بىلەن ھەر 10 مىڭ مو پايدىلانغىلى بولىدىغان ئوتلاققا پەقەت 4.6 ئات كۈچى توغرا كەلدى. چارۋىچىلىقتا ئىشلىتىلىدىغان چوڭ، ئوتتۇرا تراكتوردىن ئاران 31 ى بار بولۇپ، ئوتتۇرا ھېساب بىلەن ھەر 10 مىڭ تۇياق چارۋا - مالغا ئاران 1.1 دىن توغرا كېلىدۇ؛ قول تراكتورىدىن 15 ى بار بولۇپ، ئوتتۇرا ھېساب بىلەن ھەر 10 مىڭ تۇياق چارۋا - مالغا ئاران 0.6 دىن توغرا كېلىدۇ؛ ئاپتوموبىلدىن سەككىزى بار بولۇپ، ئوتتۇرا ھېساب بىلەن ھەر 10 مىڭ تۇياق چارۋا - مالغا ئاران 0.3 تىن توغرا كېلىدۇ؛ ئوت - چۆپ ئورۇش ماشىنىسىدىن 18 ى، ماتورلۇق يۇڭ قىرقىش ماشىنىسىدىن 15 ى، ئۇۋىتىش ماشىنىسىدىن 76 سى بار. تېخنىكا سەۋىيىسى تۆۋەن، ماشىنىلارنىڭ ئەھۋالى ناچار بولغانلىقتىن، چارۋىچىلىق ماشىنىلىرىنىڭ تەرەققىياتى ناھايىتى ئاستا بولدى، مەسىلەن، ماتورلۇق يۇڭ قىرقىش ماشىنىسى ئارقىلىق يۇڭ قىرقىشنى كېڭەيتىش قىيىن بولۇپ، ئازلاشقا قاراپ يۈزلەندى. 1979 - يىلى يۇڭ قىرقىش ماشىنىسىدىن 14 ى بار ئىدى، 186 مىڭ تۇياق قوي قىرقىلدى، بۇنىڭ ئىچىدە ماشىنىدا قىرقىلغان قوي 55 مىڭ 800 تۇياق بولۇپ، قىرقىلغان ئومۇمىي قوينىڭ 30 پىرسەنتىنى تەشكىل قىلدى؛ 1981 - يىلى يۇڭ قىرقىش ماشىنىسى 17 گە يەتتى، قىرقىلغان ئومۇمىي قوي 210 مىڭ تۇياق بولۇپ، بۇنىڭ ئىچىدە ماشىنىدا قىرقىلغان ئومۇمىي قوي 55 مىڭ 800 تۇياق بولۇپ، قىرقىلغان ئومۇمىي قوينىڭ 27 پىرسەنتىنى تەشكىل قىلدى؛ 1984 - يىلى يۇڭ قىرقىش ماشىنىسىدىن 15 ى بار بولدى، 201 مىڭ 500 تۇياق قوي قىرقىلدى، بۇنىڭ ئىچىدە ماشىنىدا قىرقىلغان ئومۇمىي قوي 11 مىڭ 300 تۇياق بولۇپ، قىرقىلغان ئومۇمىي قوينىڭ بەش پىرسەنتىنى تەشكىل قىلدى.

§ 11. قۇرۇلما ئۈنۈمى

چارۋا - ماللارنىڭ كۆپىيىش ۋە ئۆسۈپ يېتىلىش قانۇنىيىتىگە ۋە ئوزۇقلىنىش دەۋرىنىڭ ئۇزۇن - قىسقىلىقىغا ئاساسەن، مال پادىلىرىنىڭ قۇرۇلمىسىمۇ ئوخشىمايدۇ، ئادەتتە كالا، ئات، تۆگىلەردە چىشى ماللارنىڭ نىسبىتى تۆۋەنرەك بولىدۇ، لېكىن سۈت ئېلىنىدىغان چىشى ماللارنىڭ نىسبىتى يۇقىرىراق بولىدۇ؛ قوي پادىلىرىدا چىشى ماللارنىڭ نىسبىتى بىرقەدەر يۇقىرى بولىدۇ؛ چوشقا پادىسىدا چىشى چوشقىلارنىڭ كۆپىيىش نىسبىتى يۇقىرى، ئوزۇقلىنىش دەۋرى قىسقا بولغانلىقتىن، مېكىجىنلارنىڭ ئىگىلىگەن نىسبىتى تېخىمۇ تۆۋەن بولىدۇ. چارۋىچىلىق مەھسۇلاتلىرىنىڭ باھاسى ۋە سېلىشتۇرما باھاسىمۇ مال پادىلىرىنىڭ قۇرۇلمىسىغا تەسىر كۆرسىتىدىغان مۇھىم ئامىل ھېسابلىنىدۇ. 70 - يىللارنىڭ ئاخىرىدىن 1985 - يىلغىچە چىشى ماللارنىڭ نىسبىتى، قولدىن چىقىش نىسبىتى ۋە تاۋارغا ئايلىنىش نىسبىتى ئومۇمىيۈزلۈك ھالدا ئۈزلۈكسىز ئۆستى.

بورتالا شەھىرى بويىچە 1978 - يىلدىن 1985 - يىلغىچە بولغان چىشى مالىلارنىڭ نىسبىتى، قولدىن چىقىش نىسبىتى، تاۋارلىشىش نىسبىتىگە دائىر مەلۇمات

ئىقتىساد 3 — 6

يىللار / تۈرى	1978	1979	1980	1981	1982	1983	1984	1985
چىشى مال نىسبىتى(%)	48.94	48.33	49.34	48.49	49.05	50.29	49.08	52.47
قولدىن چىقىش نىسبىتى(%)	19.37	22.42	21.92	24.18	24.78	27.65	33.84	33.13
تاۋارلىشىش نىسبىتى(%)	12.82	13.47	11.26	15.94	16.42	15.27	21.36	21.43

IV باب

ئورمانچىلىق

شەھەر بويىچە 176 مىڭ 7.666 مو ئورمانلىق، 59 مىڭ 65 مو شالاڭ ئورمانلىق، 4425 مو چانقال ئورمانلىقى بار، ئومۇمىي ئورمانلىق كۆلىمى 240 مىڭ 7.156 موغا، تۈزلەڭلىكلەردىكى سۈنئىي بەرپا قىلىنغان ئورمانلىق كۆلىمى ۋە ئورمان بەرپا قىلىشقا باب يەر كۆلىمى 145 مىڭ موغا يېتىدۇ. جۈڭخوا خەلق جۇمھۇرىيىتى قۇرۇلغاندىن كېيىن، پارتىيە ۋە ھۆكۈمەت ئورمانچىلىققا ناھايىتى ئەھمىيەت بەردى. ھەر مىللەت ئاممىسى ھەر يىلى كۆچەت تىكىپ ئورمان بەرپا قىلىشقا سەپەرۋەر قىلىندى. ھەر مىللەت ئاممىسى كۆچەت تىكىپ ئورمان بەرپا قىلىشتا جاپالىق ئەجىر سىڭدۈرۈپ، كۆرۈنەرلىك نەتىجىلەرنى قولغا كەلتۈردى. «مەدەنىيەت زور ئىنقىلابى» مەزگىلىدە تاغلىق رايونلاردىكى قىسمەن رايونلاردىكى ئورمانلار ھەددىدىن ئارتۇق كېسىۋېتىلىپ، چۆللۈكلەردىكى قايتا ئۆسكەن ئورمانلار كەلسە - كەلمەس كېسىلىپ ھەمدە تىكىشكىلا ئەھمىيەت بېرىلىپ، پەرۋىش قىلىشقا سەل قارىلىپ يامان ئاقىۋەت پەيدا قىلىندى. 80 - يىللاردا يېزىلاردىكى «بەشتە ياخشى» قۇرۇلۇشىنىڭ ئىلگىرى سۈرۈلۈشى، ئورمانچىلىقتا «ئۇچنى بېكىتىش» (ئورمان ھوقۇقىنى بېكىتىش، گۈڭشې ئەزالىرىغا قالدۇرۇلىدىغان ئورماننى بېكىتىش، ئورمانچىلىق مەسئۇلىيىتە تۈزۈمىنى بېكىتىش) سىياسىتىنىڭ ئەمەلىيلىشىشى، ھەر دەرىجىلىك باشقۇرۇش ئاپپاراتلىرىنىڭ قۇرۇلۇشى، تۈرلۈك قائىدە - تۈزۈملەرنىڭ يولغا قويۇلۇشى بىلەن، ناھىيە بويىچە ئورمانچىلىق ئىشلىرىدا دۆلەت، كوللېكتىپ، شەخس بىرلىكتە تۇتۇش قىلىدىغان مىسلى كۆرۈلمىگەن يېڭى ۋەزىيەت بارلىققا كەلدى. 1985 - يىلى شەھەر بويىچە تۈزلەڭلىكلەردىكى سۈنئىي بەرپا قىلىنغان ئورمانلارنىڭ ساقلىنىپ قېلىنغان كۆلىمى 33 مىڭ 500 موغا، شەھەرتىڭ سۈنئىي بەرپا قىلىنغان ئورمان بىلەن قاپلىنىش نىسبىتى 4% كە، دەريا جىلغىسى، چۆللۈكلەردىكى قوغداش ئارقىلىق ئەسلىگە كەلتۈرۈلۈپ قايتا ئۆسكەن ئورمان كۆلىمى 148 مىڭ 900 موغا يەتتى. مېۋىلىك دەرەخ ئاساس قىلىنغان ئىقتىسادىي ئورمانلارمۇ خېلى تېز كۆپەيتىلدى.

§ 1. ئاپپاراتلار

1. مەمۇرىي ئاپپاراتلار

مىنگونىڭ 35 - يىلى (1946 - يىلى) 8 - ئايدا ئورمانچىلىق خىزمىتىنى يەر - سۇچىلىق بۆلۈمى باشقۇرغاندى. مىنگونىڭ 37 - يىلى (1948 - يىلى) ئورمانچىلىق بۆلۈمى قۇرۇلدى، شاكىر بۆلۈم باشلىقى بولدى.

جۇڭخۇا خەلق جۇمھۇرىيىتى قۇرۇلغاندىن كېيىن ئورمانچىلىق خىزمىتىنى قۇرۇلۇش بۆلۈمى، دېھقانچىلىق - ئورمانچىلىق - چارۋىچىلىق بۆلۈمى، دېھقانچىلىق - چارۋىچىلىق گۇرۇپپىسى، دېھقانچىلىق - چارۋىچىلىق ئىدارىسى، دېھقانچىلىق - ئورمانچىلىق بۆلۈمى، دېھقانچىلىق - ئورمانچىلىق ئىدارىسى باشقۇردى.

1963 - يىلى بورتالا ناھىيىلىك كۆكەرتىش ھەيئىتى قۇرۇلدى.

1984 - يىل 11 - ئايدا ئورمانچىلىق ئىدارىسى قۇرۇلدى. 1985 - يىل 9 - ئايدا ناھىيىلىك ئورمانچىلىق ئىدارىسى شەھەرلىك ئورمانچىلىق ئىدارىسىگە ئۆزگەرتىلدى. بومبە ئىدارە باشلىقى، ئۆمەرجان ھاجى، ۋاڭ شىنجېڭلار مۇئاۋىن ئىدارە باشلىقى بولدى، ئىدارە بويىچە جەمئىي ئالتە ئادەم بار.

2. كەسپىي ئاپپاراتلار

1) خارتوراق ئورمانچىلىق مەيدانى بۇ مەيدان 1956 - يىل 10 - ئايدا قۇرۇلغان بولۇپ، دەسلەپتە بەش خادىمى بار ئىدى، مەيدان ئورنى ئاقتاشتا ئىدى. 1966 - يىلى مىڭكېتولغاغا يۆتكەلدى. مەيداننىڭ ئىگىلىك باشقۇرۇش كۆلىمى 40 مىڭ 19 گېكتار، بۇنىڭ ئىچىدە ئورمانلىق كۆلىمى 9758 گېكتار، زاپاس ياغاچ مىقدارى 394 مىڭ 560 كۇب مېتر. 1985 - يىلى مەيداندىكى ئىشچى - خىزمەتچى 42 گە يەتتى، بۇنىڭ ئىچىدە كادىر 12، ئىشچى 30. يىللىق مەھسۇلات مىقدارى 2461 كۇب مېترغا، مەھسۇلات قىممىتى 273 مىڭ 700 يۈەنگە (1980 - يىلدىكى ئۆزگەرمەس باھا بويىچە ھېسابلاندى)، پايدا 223 مىڭ 800 يۈەنگە يەتتى.

2) سەنتەي ئورمانچىلىق مەيدانى بۇ مەيدان 1957 - يىل 8 - ئايدا قۇرۇلغان، دەسلەپتە ئون خادىمى بار ئىدى، مەيدان ئورنى ساراباستاۋدا ئىدى. 1970 - يىلى خۇلىستى توخاغا يۆتكەلدى. مەيداننىڭ ئىگىلىك باشقۇرۇش كۆلىمى 58 مىڭ 828 گېكتار، بۇنىڭ ئىچىدە ئورمانلىق كۆلىمى 17 مىڭ 830 گېكتار، زاپاس ياغاچ مىقدارى 1 مىليون 230 مىڭ 530 كۇب مېتر. 1985 - يىلى مەيداندىكى ئىشچى - خىزمەتچى 74 كە يەتتى، بۇنىڭ ئىچىدە كادىر 11، ئىشچى 63. يىللىق مەھسۇلات مىقدارى 2575 كۇب مېترغا، مەھسۇلات قىممىتى 304 مىڭ 200 يۈەنگە، پايدا 84 مىڭ 200 يۈەنگە يەتتى.

3) توزلەڭلىك ئورمانچىلىق مەيدانى بۇ مەيدان 1957 - يىل 10 - ئايدا قۇرۇلغان بولۇپ، دەسلەپتە سەككىز خادىمى بار ئىدى. بۇ مەيدان بورتالا رايونىدىكى چۆل - باياۋانلار ۋە دەريا جىلغىلىرىدىكى قايتا ئۆسكەن ئورمانلارنى باشقۇرۇشقا مەسئۇل. 1961 - يىلى ئوبلاستلىق دېھقانچىلىق - چارۋىچىلىق ئىدارىسىنىڭ رەھبەرلىكىدە بولدى. 1962 - يىل 10 - ئايدا بورتالا ناھىيىسىنىڭ باشقۇرۇشىغا ئۆتكۈزۈپ بېرىلدى. 1967 - يىل 5 - ئايدا يەنە ئوبلاست قايتۇرۇۋالدى، شۇ يىلنىڭ ئاخىرىدا ئوبلاستلىق يېزا ئىگىلىك پەن - تەتقىقات ئورنى بىلەن بىرلەشتۈرۈلۈپ، ئوبلاستلىق دېھقانچىلىق - ئورمانچىلىق پەن تەتقىقات ئورنى قىلىپ قۇرۇلدى.

4) ئورمان باشقۇرۇش پونكتى بۇ پونكىت 1978 - يىل 8 - ئايدا قۇرۇلغان بولۇپ، دەسلەپتە ئۇچ خادىمى بار ئىدى. ئورمانچىلىق ئىدارىسىنىڭ باشلىقى تۇجىنغۇ پونكىت باشلىقلىقىنى قوشۇمچە ئۇتتىدى. 1983 - يىلى مەمەت قاسىم مۇئاۋىن ئىدارە باشلىقى بولدى. 1985 - يىلى پونكتىنىڭ ئادىمى سەككىزگە يەتتى.

5) بورتالا ئوبلاستلىق كۆچەتخانا بۇ كۆچەتخانا 1952 - يىلى قۇرۇلغان، ئۇچ ئىشچى - خىزمەتچىسى بار ئىدى. ئۇ، «قۇياشقا باقار» چولۇق ئەترىتىگە جايلاشقان، ئەسلىدە يەر كۆلىمى 30 مو ئىدى. 1953 - يىلى 107 موغا يەتكۈزۈلدى. 1954 - يىلى ئوبلاستلىق ئورمان باشقۇرۇش پونكىتى قۇرۇلغاندا بۇ پونكىتنىڭ باشقۇرۇشىغا ئۆتكۈزۈپ بېرىلدى. 1955 - يىلى ئىشچى - خىزمەتچىسى 12 گە، يەر كۆلىمى تەخمىنەن 200 مودىن كۆپرەككە يەتتى. تېرەك، قارىياغاچ، ئالما، موڭغۇلىيە قارىغىيى، ئۇزۇم قاتارلىق ئون نەچچە خىل كۆچەت يېتىشتۈرۈلىدۇ.

6) بورتالا كۆچەتخانىسى بۇ كۆچەتخانا 1978 - يىل 10 - ئايدا قۇرۇلغان بولۇپ، «1 - مايى» سۇ ئامبىرىنىڭ شىمال تەرىپىگە جايلاشقان، يەر كۆلىمى 50 مو، بىر تېخنىكا خادىمى، ئۇچ نەپەر پەسىللىك ئىشچىسى بار. ئون مو يەردە كۆچەت يېتىشتۈرىدۇ، ئۇنىڭدىن باشقا يەرلەردە جىگدە، شاپتۇل ئۆستۈرىدۇ. 1979 - يىلى ناھىيىلىك يېزا ئىگىلىك پەن - تەتقىقات ئورنىغا كۆچۈپ باردى، ئىگىلىگەن يەر كۆلىمى 100 موغا يەتتى. ئىشچى - خىزمەتچىسى بىر بولۇپ، 1985 - يىلى 17 گە يەتتى، بۇنىڭ ئىچىدە كادىر بىر، ئىشچى بىر، توختاملىق ئىشچى 15. يىلىغا 200 مىڭ تۈپتىن 300 مىڭ تۈپكىچە كۆچەت يېتىشتۈرىدۇ. ئاساسەن بېيجىڭ تېرىكى، شىنجاڭ تېرىكى، مىرزا تېرەك، سۇۋادان تېرەك، چولۇق يوپۇرماقلىق تېرەك، قارىياغاچ، سۇۋادان قارىياغاچ، قارا سۇگەت، ئەرمۇدۇن، زاراك، جىگدە كۆچەتلىرى يېتىشتۈرۈلىدۇ.

7) چىندېل ئورمانچىلىق مەيدانى بۇ مەيدان 1983 - يىل 4 - ئاينىڭ 22 - كۈنى قۇرۇلغان بولۇپ، چىندېل يېزىسىغا جايلاشقان (شەھەردىن يەتتە كىلومېتر يىراقلىقتا)، پىلاندىكى كۆلىمى 35 مىڭ مو، يېرى قۇم - شېغىللىق چۆل - جەزىرە. مەيدان قۇرۇلغاندا ئىككى نەپەر دائىملىق ۋاقىتلىق ئىشچى، بەش نەپەر پەسىللىك ئىشچى بار ئىدى. 1985 - يىلى مەيدان باشلىقى ۋە مۇئاۋىن مەيدان باشلىقى تەيىنلەندى، ئىشچى - خىزمەتچىسى 20 گە يەتتى (ۋاقىتلىق ئىشچىلارنىمۇ ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ).

1983 - يىلى ئەسلىدىكى بورتالا دەرياسى سېپىدىكى 2000 مو ئورمان بازىسى بۇ مەيدانىنىڭ باشقۇرۇشىغا ئۆتكۈزۈپ بېرىلدى.

8) قايتا ئۈسكەن ئورمانلارنى باشقۇرۇش - ئاسراش پونكتى بۇ پونكىت 1985 - يىل 7 - ئاينىڭ 30 - كۈنى قۇرۇلغان بولۇپ، بىر قوشۇمچە پونكىت باشلىقى، ئۇچ ۋاقىتلىق ئىشچىسى بار ئىدى. بۇ پونكىت ئۆتىۋلاق يېزىلىق خەلق ھۆكۈمىتى تۇرۇشلۇق جايىنىڭ شىمالىدا تەكشۈرۈش پونكىتى تەسىس قىلدى.

§ 2. تۇزلەشكىلىك ئورمىنى

1. ئۇرۇق يىغىش، كۆچەت يېتىشتۇرۇش

ئۇرۇق يىغىش 1954 - يىلى ھەرخىل دەرەخ ئۇرۇقىدىن 150 كىلوگرام يىغىلغانىدى. 1963 - يىلدىن 1967 - يىلغىچە بولغان بەش يىلدا 980 كىلوگرام، 1976 - يىلدىن 1985 - يىلغىچە بولغان ئون يىلدا 9157 كىلوگرام ئۇرۇق يىغىۋېلىنىدى.

كۆچەت يېتىشتۇرۇش 1952 - يىلدىن 1958 - يىلغىچە جەمئىي 280 مو يەردە كۆچەت يېتىشتۇرۇلدى. 1963 - يىلدىن 1964 - يىلغىچە 1418 مو يەردە كۆچەت يېتىشتۇرۇلدى. «مەدەنىيەت زور ئىنقىلابى» ئېلىنىپ

بېرىلغان ئون يىلدا، 1941 مو يەردە كۆچەت يېتىشتۇرۇلدى. 1977 - يىلدىن 1985 - يىلغىچە 5277 مو يەردە كۆچەت يېتىشتۇرۇلدى، بۇنىڭ ئىچىدە 1984 - يىلى كۆچەت يېتىشتۇرۇلگەن يەر ئەڭ كۆپ بولۇپ، 1204 موغا يەتتى. ئادەتتىكى كۆچەت يېتىشتۇرۇشتە قەلەمچە قىلىپ تىكىش ئاساس قىلىندى. 1980 - يىلدىن ئىلگىرى ھەر يىلى كۆچەت تىكىپ ئورمان بەرپا قىلىشقا كېرەكلىك كۆچەت ئىلى، تارباغاتاي، شىخەنزە قاتارلىق جايلاردىن كۆپ مىقدارداۋ يۆتكەپ كېلىنگەنىدى، يىللىق يۆتكەپ كېلىنىش مىقدارى ئونتۇرا ھېساب بىلەن500 مىڭ تۇپتىن ئاشاتتى. 1981 - يىلدىن كېيىن ھەر دەرىجىلىك ئورۇنلار كۆچەت يېتىشتۇرۇش خىزمىتىنى راۋاجلاندۇرۇشقا ئەھمىيەت بەرگەچكە، يىلىغا 1 مىليون تۇپتىن 2 مىليون تۇپكىچە كۆچەت يېتىشتۇرۇلۇپ، كۆچەت بىلەن ئۆزىنى ئۆزى تەمىنلەپ ئېشىنىش ۋەزىيىتى يارىتىلدى.

2. تۇزلەڭلىكلەردىكى سۇنئىي بەرپا قىلىنغان ئورمان

بۇ جايدا كۆچەت تىكىش پائالىيىتىنىڭ ئەڭ بۇرۇن قاچان قانات يايدۇرۇلغانلىقىنى داۋاملىق تەكشۈرۈپ ئېنىقلاشقا توغرا كېلىدۇ. ئارخىپلاردىكى خاتىرىلەرگە قارىغاندا مىنگونىڭ 27 - يىلى (1938 - يىلى) جەمئىي 12 مىڭ 560 تۇپ كۆچەت تىكىلگەن. مىنگونىڭ 28 - يىلى (1939 - يىلى) 13 مىڭ 710 تۇپ كۆچەت تىكىلگەن. مىنگونىڭ 30 - يىلى (1941 - يىلى) ئەتىيازدا 24 مىڭ 920 تۇپ، كۈزدە 2450 تۇپ بولۇپ، جەمئىي 27 مىڭ 370 تۇپ كۆچەت تىكىلگەن. مىنگونىڭ 33 - يىلى (1944 - يىلى) 45 مىڭ 860 تۇپ كۆچەت تىكىلگەن. مىنگونىڭ 37 - يىلى(1948 - يىلى) 32 مىڭ 650 تۇپ كۆچەت تىكىلگەن. تىكىلگەن دەرەخ تۈرلىرى سۇگەت، تېرەك، قارىياغاچ، ئۇجمە قاتارلىقلار بولۇپ، ئاساسەن، ئېرىق بويلىرى، يول ياقىسى، ئۆيلەرنىڭ ئالدى - كەينىگە تىكىلگەن، كۆپىنچىسى شەخسلەرنىڭ ئىگىدارچىلىقىدا ئىدى.

1950 - يىلى 56 مىڭ 200 تۇپ كۆچەت تىكىلدى. 1952 - يىلى ناھىيىلىك مەھسۇلاتنى ئاشۇرۇپ ئىقتىساد قىلىش ھەيئىتى ئونتۇرىغا قويغان «ئورمان ئاسراشنى ئاساس، كۆچەت تىكىپ ئورمان بەرپا قىلىشنى قوشۇمچە قىلىش» دېگەن فاكتىبىنىڭ يېتەكچىلىكىدە 56 مىڭ تۇپ كۆچەت تىكىلدى.

1954 - يىلى 57 مىڭ 871 تۇپ كۆچەت تىكىلدى، يەنە 7500 تۇپ كۆچەت قىلىن ئورمانلىق رايونىدىن ئورمان شالاڭ رايونلارغا كۆچۈرۈلدى. 1955 - يىلى ناھىيىلىك ھۆكۈمەت يېزىلاردىكى ھەمكارلىق گۇرۇپپىلىرىغا بىرلىشىپ كۆچەت تىكىپ ئورمان بەرپا قىلىش تەلىپىنى ئونتۇرىغا قويدى. بىرلىشىپ كۆچەت تىكىپ ئورمان بەرپا قىلىش شارائىتىنى ھازىرلىغان يېزا ۋە كەنتلەردە بىرلىشىپ كۆچەت تىكىپ ئورمان بەرپا قىلىش قانات يايدۇرۇلۇپ، 91 مو يەرگە كۆچەت تىكىلدى. 52 مىڭ 805 تۇپ سۇيەتلىك كۆچەت يېتىشتۇرۇلدى، 18 مىڭ 812 تۇپ پارچە - پۇرات كۆچەت تىكىلدى. 1956 - يىلدىن 1957 - يىلغىچە بولغان يېزا ئىگىلىكىنى كوپېراتسىيەلەشتۇرۇش يۇقىرى دولقۇنىدا 222 مىڭ ئىككى تۇپ كۆچەت تىكىلدى، 18 مىڭ 812 تۇپ پارچە - پۇرات كۆچەت تىكىلدى. چوڭ سەكرەپ ئىلگىرىلەش يىللىرىدا گەرچە كەڭ كۆلەمدە كۆچەت تىكىپ ئورمان بەرپا قىلىنغان بولسىمۇ، باشقۇرۇش، پەرۋىش قىلىش ياخشى بولمىغاچقا، كۆچەتلەرنىڭ تۇتۇش نىسبىتى تۆۋەن بولۇپ، ئورمانچىلىقنىڭ تەرەققىياتى ئاستا بولدى.

1963 - يىلى ئىھاتە ئورمىنى بەرپا قىلىشنى ئاساس قىلىش فاكتىبنى ۋە دۆلەت بەرپا قىلىشا دۆلەتنىڭ ئىلكىدە بولۇش، گۇڭشې بەرپا قىلسا گۇڭشىنىڭ ئىلكىدە بولۇش، ئەتراپ بەرپا قىلسا ئەترەتنىڭ ئىلكىدە بولۇش، شەخس بەرپا قىلسا شەخسنىڭ ئىلكىدە بولۇش سىياستىنىڭ ئىزچىل ئىجرا قىلىنىشى، ئۆزى كېسىش، ئۆزى يېتىشتۇرۇش، ئۆزى تېرىش، ئۆزى باشقۇرۇش پرىنسىپىنىڭ يولغا قويۇلۇشى، ئورۇق يېغىش بىلەن كۆچەت يېتىشتۇرۇشنى ئۆزئارا بىرلەشتۇرۇش، كۆچەت يېتىشتۇرۇش بىلەن كۆچەت تىكىشنى ئۆزئارا

بىرلەشتۈرۈش، كۆچەت تىكىش بىلەن پەرۋىش قىلىشنى ئۆزئارا بىرلەشتۈرۈش ئۇسۇلىنىڭ قوللىنىلىشى ئورمانچىلىقنىڭ تەرەققىياتىنى ئىلگىرى سۈردى. نەتىجىدە ئورمان بەرپا قىلىنغان يەر كۆلىمى 857 موغا يەتتى، 405 مىڭ 961 تۇپ كۆچەت تىكىلدى، يەنە 37 مىڭ 823 تۇپ پارچە - پۈرات كۆچەت تىكىلدى، بۇنىڭ بىلەن پىلان %88.1 ئاشۇرۇپ ئورۇندالدى. شۇ يىلى ئاپتونوم رايونلۇق پارتكوم «بەشته ياخشى» سوتسىيالىستىك يېڭى يېزا قۇرۇش چاقىرىقىنى ئوتتۇرىغا قويدى، «ياخشى ئورمان بەلبېغى بولۇش» «بەشته ياخشى» يېزا قۇرۇلۇشىنىڭ بىر ئۆلچىمى قىلىندى، نەتىجىدە ئورمانچىلىق زور تەرەققىيات دەۋرىگە قەدەم قويدى. 1964 - يىلى «يالقۇن» گۈڭشېسىنىڭ 1 - چوڭ ئەترىتىدە، «غالىبىيەت» گۈڭشېسىنىڭ «تاڭ نۇرى» چوڭ ئەترىتىدە، «قىزىل بايراق» گۈڭشېسىنىڭ «قىزىل بايراق» چوڭ ئەترىتىدە سىناق خىزمىتى ئىشلىنىپ، ياخشى ئۇنۇم ھاسىل قىلىندى. ناھىيە بويىچە ئېتىز - ئېرىق ئاساسىي قۇرۇلۇشىغا بىرلەشتۈرۈلۈپ، ئېتىز - ئېرىق ئىھاتە ئورمىنى بەرپا قىلىش ۋە تۈت ئەتراپىنى كۆكەرتىش خىزمىتى نۇقتىلىق چاڭ تۇتۇلۇپ، گۈڭشې (مەيدان - فېرما) ، ئەترەتلەرنىڭ «بەشته ياخشى» قۇرۇلۇشى ئىلگىرى سۈرۈلدى. 1964 - يىلدىن 1966 - يىلغىچە بولغان ئۈچ يىلدا 4988 مو يەردە ئورمان بەرپا قىلىندى، 449 مىڭ تۇپ پارچە - پۈرات كۆچەت تىكىلدى.

«مەدەنىيەت زور ئىنقىلابى» مەزگىلىدە گەرچە يىلمۇ يىل كۆچەت تىكىلىپ ئورمان بەرپا قىلىنغان بولسىمۇ، لېكىن ئورمانچىلىقنىڭ تەرەققىياتى ئاستا بولدى. ئون يىل جەريانىدا جەمئىي 4496 مو يەردە ئورمان بەرپا قىلىندى، ئەتراپقا 1 مىليون 283 مىڭ تۇپ پارچە - پۈرات كۆچەت تىكىلدى. بۇ مەزگىلدە ئاشلىقنى تۇنجا قىلىش فاڭجېنى بىر تەرەپلىمە ھالدا تەكىتلىنىپ، پەقەت ئاشلىق ئۆتكىلىدىن ئۆتۈشلا چاڭ تۇتۇلغاچقا، ئورمانلارنى كۆپلەپ كېسىپ تېرىلغۇ يەر كۆلىمىنى كېڭەيتىش ئەھۋالى ئىنتايىن ئېغىر بولدى، بۇ مەزگىلدە تەخمىنەن 100 مىڭ مو يەردىكى تەبىئىي ئورمان كېسىلىپ ۋەيران قىلىۋېتىلدى. بورتالا دەرياسى قىنى ئەسلىدە بۈك - باراقسان ئورمانلىق ئىدى، ئۈيەردە قۇشلار، ياۋايى ھايۋانلار ياشاپ كۆپەيەتتى، ھازىر بۇ خىل مەنزىرە ئاللىقاچان يوقىلىپ كەتتى. 1966 - يىلى «1 - ماي» سۇ ئامبىرى ياسالغاندا 1956 - يىلدىن بۇيان ئوبلاست، ناھىيىدىكى ئورگان كادىرلىرى ۋە ئىشچىلار دەريا سېيىدا بەرپا قىلغان 1000 مو يەردىكى قارىياغاچ پۈتۈنلەي كېسىۋېتىلدى. 1976 - يىلدىكى ئورمانچىلىقنى تەكشۈرۈش ماتېرىياللىرىدىن قارىغاندا ئىلگىرىكى يىللاردىن بۇيان ئورمان بەرپا قىلىنغان يەر كۆلىمى گەرچە 13 مىڭ 278 موغا يەتكەن بولسىمۇ، لېكىن ئەملىيەتته ئاران 6264 مو يەردىكى ئورمان ساقلىنىپ قالغان، ساقلىنىپ قېلىش نىسبىتى %47 بولغان.

«يالقۇن» گۈڭشېسىنىڭ ئۇرۇقچىلىق مەيدانى 1967 - يىلدىن باشلاپ، ئۆستەڭ بويىدىكى ئورمىنى كېسىۋېتىلگەن يەرلەرگە يىلمۇيىل كۆچەت تىكىپ ئورمان بەرپا قىلىشتا چاڭ تۇردى ھەمدە دائىم ئورمان بېقىشقا مەخسۇس ئادەم بەلگىلىدى. 12 يىل تىرىشىش ئارقىلىق 1978 - يىلى كۆچەتخانا 40 موغا، ئورمان 214 مىڭ تۇپكە يەتتى، مەيدان بويىچە ھەر بىر كىشىگە ئوتتۇرا ھېساب بىلەن 206 تۇپتىن ئورمان توغرا كەلدى. نەتىجىدە بۇ مەيدان ھەر دەرىجىلىك ئورۇنلارنىڭ تەقدىرلىشىگە ئېرىشتى.

1977 - يىلى 3295 مو يەردە ئورمان بەرپا قىلىندى، 251 مىڭ تۇپ پارچە - پۈرات كۆچەت تىكىلدى، يەنە 1000 مودىن ئارتۇق يەردىكى قايتا ئۆسكەن ئورمانلىق ئەسلىگە كەلتۈرۈلدى.

پارتىيە 11 - نۆۋەتلىك مەركىزىي كومىتېتى 3 - ئومۇمىي يىغىنىدىن كېيىن، ئورمانچىلىق خىزمىتىنىڭ يېتەكچى ئىدىيىسى توغرىلىنىپ، ئورمانچىلىقنى راۋاجلاندۇرۇش، ئورمان ئاسراش، ئېكولوگىيىلىك مۇھىتنىڭ تەڭپۇڭلۇقىنى قوغداش قايتىدىن ھەر دەرىجىلىك پارتىيە ۋە ھۆكۈمەت رەھبەرلىرىنىڭ مۇھىم ئىشلار كۈن تەرتىپىگە كىرگۈزۈلدى، شۇنىڭ بىلەن بىللە ھەر ساھەنىڭ ئەھمىيەت بېرىشى ۋە قوللىشىغا ئېرىشتى، يېزىلاردىكى «بەشته ياخشى» قۇرۇلۇشىغا بىرلەشتۈرۈلۈپ، ماتېرىيال ئورمىنى، ئىقتىسادىي ئورمان ۋە يېقىلغۇ ئورمىنى پائال بەرپا قىلىندى. 1981 - يىلى سۇنئىي بەرپا قىلىنغان ئورمانلارنىڭ ساقلىنىپ قېلىش كۆلىمى 9697 موغا يەتتى، بۇنىڭ ئىچىدە ئىھاتە ئورمىنى 3572 مو، ماتېرىيال ئورمىنى 1245 مو، يېقىلغۇ ئورمىنى

1500 مو، ئىقتىسادىي ئورمان 3380 مو، پارچە - پۇرات تىكىلىپ ساقلىنىپ قالغان ئورمان 1 مىليون 592 مىڭ تۇپ. ناھىيە بويىچە ئىھاتە ئورمان بەلبىغىنىڭ ئۇزۇنلۇقى 229 كىلومېترغا يەتتى، 15 ئىشلەپچىقىرىش ئەترىتى سالا ئېتىز بويلىرىنى ئورمان بىلەن تورلاشتۇرۇشنى ئاساسەن ئىشقا ئاشۇردى، كۆپلىگەن ئىشلەپچىقىرىش ئەترەتلىرى يولنىڭ ئىككى تەرىپىنى ئورمانلاشتۇرۇپ بولدى.

1980 - يىل 6 - ئايدا بورتالا ناھىيىلىك 7 - نۆۋەتلىك خەلق قۇرۇلتىيىنىڭ 1 - قېتىملىق يىغىنىدا «بورتالا ناھىيىسىنىڭ ئورمان باشقۇرۇش - ئاسراش نىزامى (سىناق نۇسخا)» ماقۇللاندى. شۇ يىلى ناھىيە بويىچە 696 مو يەردە ئورمان بەرپا قىلىندى، 569 مىڭ تۇپ كۆچەت تىكىلدى. «ئۇچقۇن» گۈزىشىسىنىڭ «ئىتتىپاق» 3 - ئەترىتى 200 مىڭ تۇپتىن ئارتۇق كۆچەت تىكتى. بۇ، كىشى بېشىغا ئوتتۇرا ھېساب بىلەن 470 نەچچە تۇپتىن توغرا كېلىپ، كىشى بېشىغا ئوتتۇرا ھېساب بىلەن 200 تۇپتىن دەرەخ توغرا كېلىش دېگەن تەلەپتىن ئېشىپ كەتتى. 1981 - يىلى ناھىيىلىك خەلق ھۆكۈمىتى بورتالا دەريالىق ۋادىسىنى كۆكەرتىشنى، ھەرقانداق ئورۇننىڭ ھەرقانداق سەۋەبلەر بىلەن بۇ ۋادىدا زىرائەت تېرىشىغا رۇخسەت قىلماسلىقنى، بۇز يەر ئېچىلىپ زىرائەت تېرىلغان يەرلەرنى بىردەك تېرىشتىن توختىتىپ، كۆچەت تىكىپ ئورمان بەرپا قىلىش ئۈچۈن كۆچەتخانا قىلىشنى قارار قىلدى. 1984 - يىلى چىندېل گۈزىشىسىغا قاراشلىق 33 ئىشلەپچىقىرىش ئەترىتىنىڭ ئىلگىرى ئېچىلغان 5500 مودىن كۆپرەك ساي يېرى پۈتۈنلەي تېرىشتىن توختىتىلىپ، ئورمان بەرپا قىلىندى ۋە ئوتلاققا ئۆزگەرتىلدى. يەنە ئېچىلمىغان زور كۆلەمدىكى ساي يېرى، دېھقانلارنىڭ ئورمان بەرپا قىلىشىغا ھۆددىگە بېرىلدى، ئۇلارغا ئورمان ھوقۇقى گۇۋاھنامىسى تارقىتىپ بېرىلدى.

1985 - يىلى ئورمانچىلىق سىياسىتى يەنمۇ قويۇۋېتىلىپ، ھۆددىگەرلىك مەسئۇلىيەت تۈزۈمى يولغا قويۇلۇپ، ئامما ساي - چۆللۈكلەردە ئېچىش خاراكتېرلىك ئورمان بەرپا قىلىشقا رىغبەتلەندۈرۈلدى، ئۇلارغا ئىقتىسادىي ۋە تېخنىكا جەھەتتىن يارەم ۋە مەدەت بېرىلدى. ھۆددىگەرلىك مۇددىتى ئۇزارتىلىپ، ئامما ئورمانچىلىق بىلەن شۇغۇللىنىشتىكى مەسئۇلىيىتى، ھوقۇقى، پايدىسى بىر قەدەر مۇۋاپىق ھەل قىلىنغاچقا، ئورمانچىلىق بويىچە نۆقتىلىق ئائىلە، كەسپىي ئائىلە تېز كۆپەيدى. يىل ئاخىرىدا ئورمانچىلىقتىكى ھۆددىگەر ئائىلە 814 كە يەتتى، بۇنىڭ ئىچىدە ئورمان پەرۋىش قىلىش ۋە ئاسراشنى ھۆددىگە ئالغان ئائىلە 674، ئۇلار دۆلەتكە ۋە كوللېكتىپقا تەۋە 548 مىڭ 200 تۇپ دەرەختنى ھۆددە ئالدى. كۆچەت تىكىش، كۆچەت يېتىشتۇرۇش بويىچە نۆقتىلىق ئائىلە ۋە كەسپىي ئائىلە 140 قا يەتتى، ئۇلار جەمئىي 3541 مو يەرگە بۆلەكلەر بويىچە كۆچەت تىكتى، 767 مىڭ 400 تۇپ پارچە - پۇرات كۆچەت تىكتى، 103 مو يەردە كۆچەت يېتىشتۇرۇدى، 2840 مو يەرگە مېۋىلىك كۆچەت تىكتى. پۈتكۈل تۈزلەڭلىكتە ئورمان بەرپا قىلىش ئىشىدا دۆلەت، كوللېكتىپ، شەخسلەر تەڭ ھەرىكەتكە كەلگەن يېڭى ۋەزىيەت بارلىققا كەلدى. 1981 - يىلدىن 1985 - يىلغىچە ناھىيە بويىچە ئورمان بەرپا قىلىنغان يەر كۆلىمى 27 مىڭ 334 موغا يەتتى، بۇنىڭ ئىچىدە دۆلەت ئىگىلىكىدە بەرپا قىلىنغان ئورمان 12 مىڭ 236 مو، كوللېكتىپ ئىگىلىكىدە بەرپا قىلىنغان ئورمان 5801 مو، شەخسلەر بەرپا قىلغان ئورمان 9297 مو، جەمئىي 7 مىليون 68 مىڭ تۇپ پارچە - پۇرات كۆچەت تىكىلدى.

1983 - يىلدىن 1985 - يىلغىچە چىندېلدا، شەھەرنىڭ شىمالىدىكى 2 - دەرجىلىك پەلەمپەي يەردە ئورمان بەرپا قىلىش بازلىرى قۇرۇلۇپ، ئوبلاست، شەھەردىكى ئورگان كادىرلىرى، ئىشچىلار، ئوقۇغۇچىلار، ھەربىيلەر، ھەربىيلىك ئەتىياز ۋە كۆزدە كۆچەت تىكىپ ئورمان بەرپا قىلىشقا سەپەرۋەر قىلىندى، نەتىجىدە چىندېلدا 900 مو يەرگە، 2 - دەرجىلىك پەلەمپەي يەردە 2330 مو يەرگە كۆچەت تىكىلىپ ئورمان بەرپا قىلىندى.

3. مېۋىلىك دەرەخ

چىڭ سۇلالىسىنىڭ ئاخىرى، مىنگونىڭ دەسلەپكى يىللىرىدا بورتالادا مېۋىلىك دەرەخ تىكىش باشلانغان

بولۇپ، پەقەت شاپتۇل، ئۆرۈكلا بار ئىدى. مىنگونىڭ 30 - يىلى (1941 - يىلى) ئەتىيازدا 1500 تۈپ شاپتۇل، 1300 تۈپ ئالما، 500 تۈپ ئۈرۈك، 300 تۈپ ئۈزۈم، كۈزدە 2300 تۈپ شاپتۇل، 1500 تۈپ ئۈرۈك، 1500 تۈپ ئۈزۈم تىكىلدى، بۇلار پۈتۈنلەي دېھقانلارنىڭ ھويلا - ئارامليرىغا تىكىلدى. 1949 - يىلى ناھىيىلىك ئىتتىپاق ۋە ناھىيىلىك ھۆكۈمەت جەمئىي 491 تۈپ ئالما، 14 تۈپ نەشپۈت، بەش تۈپ ياڭاق، 16 تۈپ ئانار، 96 تۈپ ئالۇچا، 255 تۈپ ئۈرۈك، 2665 تۈپ شاپتۇل، 2755 تۈپ جىگدە، 167 تۈپ ئۈزۈم تىكتى. بۇ مېۋىلىك دەرەخلەرنىڭ كۆپىنچىسى ئىلىدىن كەلتۈرۈلدى.

50 - يىللاردا مېۋىلىك دەرەخ تەدرىجىي كۆپەيدى. مېۋىلىك دەرەخلەر دېھقانلارنىڭ ھويلا ئارامليرىغا تىكىلدى، كۆپ قىسمى بازار ئەتراپىدىكى يېزا، كەنتلەرگە تىكىلدى. 1950 - يىلدىن 1954 - يىلغىچە جەمئىي 40 مىڭ 400 تۈپ مېۋىلىك دەرەخ تىكىلدى، 450 تۈپ شاپتۇل كۆچىتى يېتىشتۈرۈلدى. 1958 - يىلى ناھىيە بويىچە 1696 مو يەرگە مېۋىلىك دەرەخ تىكىلدى، «ئۇچقۇن» گۈڭشېسىدا 900 تۈپ ياڭاق، 500 تۈپ شاپتۇل، 500 تۈپ ئالما تىكىلدى. بۇ گۈڭشېنىڭ «ئالغا» چوڭ ئەترىتى بىرقانچە مو يەردە كىچىك مېۋىلىك باغ بەرپا قىلىپ شاپتۇل، گىلاس ۋە ئۈزۈم تىكتى. 1962 - يىلى بۇ چوڭ ئەترەتتىكى مېۋىلىك باغ كۆلىمى 35 موغا يەتتى. 1963 - يىلى مېۋىلىك باغ قۇرۇلۇشى ناھايىتى زور تەرەققىياتلارغا ئېرىشتى، نۇرغۇنلىغان ئىشلەپچىقىرىش ئەترەتلىرى مېۋىلىك باغ بەرپا قىلدى. 1965 - يىلى تۆت گۈڭشې، ئىككى مەيداندا ئۈمۈمىي كۆلىمى 1381.3 مو كېلىدىغان 33 مېۋىلىك باغ بەرپا قىلىندى، بۇنىڭ ئىچىدە، گۈڭشې (مەيدان - فېرما) ئىگىدارچىلىقىدىكى باغ بىر، چوڭ ئەترەت ئىگىدارچىلىقىدىكى باغ يەتتە، ئىشلەپچىقىرىش ئەترىتى ئىگىدارچىلىقىدىكى باغ 25. «غالىبىيەت» گۈڭشېسىدا مېۋىلىك باغ كۆلىمى 938.7 موغا يەتتى، بۇنىڭ ئىچىدە گۈڭشې باغۋەنچىلىك مەيدانىنىڭ بېغى 58.8 مو.

1966 - يىلدىن كېيىن، مېۋىلىك باغ كۆلىمى يىلمۇيىل كۆپەيدى. 1976 - يىلغا كەلگەندە 2804 موغا، مېۋىلىك دەرەخ جەمئىي 13 مىڭ 628 تۈپكە يەتتى، ئېلىنغان مېۋە - چېۋە بەزى يىللىرى كۆپ، بەزى يىللىرى ئاز بولۇپ، بازار ئاز مىقداردىكى مېۋە - چېۋە بىلەن تەمىنلەندى. 1979 - يىلدىن 1980 - يىلغىچە بولغان ئىككى يىلدا 477 مو مېۋىلىك باغ بەرپا قىلىندى. 1985 - يىلى يېزا، بازار، مەيدانلاردا 67 باغ ساقلاپ قېلىندى، بۇنىڭ ئىچىدە كۆلىمى 50 مودىن ئاشىدىغان باغ 32. ئۈمۈمىي باغ كۆلىمى 2613 مو بولۇپ، 746 مىڭ 500 كىلوگرام مېۋە - چېۋە ئېلىندى، ئالما، ئۈزۈم ئاساس قىلىندى، كوللېكتىپ ۋە شەخسلەرنىڭ باغلىرىدىكى مېۋە - چېۋىلەر بىلەن بازار تەمىنلەنگەندىن باشقا، يەنە بورتالا مېۋە ھارۋىلى زاۋۇتى، كونسېرۋا زاۋۇتىنىڭ مېۋە ھارۋىلى، مېۋە شىرنىسى ۋە كونسېرۋا ئىشلەپچىقىرىش سېخلىرى تەمىنلەندى.

مېۋىلىك دەرەخ كۆچەتلىرىنىڭ كۆپىنچىسى سىرتتىن كەلتۈرۈلدۈ، ئاز بىر قىسمى ئۆز جايدا يېتىشتۈرۈلدۈ. مېۋىلىك باغلار ئېغىر دەرىجىدە ناچارلىشىپ كېتىۋاتىدۇ.

1982 - يىلى ناھىيە بويىچە بار بولغان مېۋىلىك دەرەخ توققۇز ئائىلە، 29 سورتقا يەتتى.

ئالما سورتىدىن: مەنپەسى، ئىستالۇۋوي، چوچۇمەل ئالما، جىنتاگەن، كارتوشكا، يازلىق لىمون، كۈزلۈك لىمون، قىشلىق لىمون، سايرام، يازلىق چوچۇمەل ئالما، ئاپورت، ئاق تاش ئالما، سىرىق تاش ئالما، قىزىل تاش ئالما، كىچىك سىرىق تاش ئالما، ئۈزۈنچاق چوڭ سىرىق تاش ئالما، چوڭ قىزىل تاش ئالما قاتارلىقلار بار.

ئۈزۈم سورتىدىن: قىزىل ئۈزۈم، سۆسۈن ئاق ئۈزۈم، چوڭ ئاق ئۈزۈم، كىچىك سايۋا ئۈزۈم، كۆك ئۈزۈم، ئاراپىشار قوڭۇر ئۈزۈم بار.

ئۇلاردىن باشقا يەنە شاپتۇل، ئۈرۈك، ئاچچىق گىلاس، ئېغىر ئۇجمە، جىگدە قاتارلىقلار بار.

1952 - يىلدىن 1985 - يىلغىچە بورتالا شەھىرىدە ئورمان بەرپا قىلىنىش ئەھۋالى

ئىقتىساد 4 — 1 بىرلىكى: مو

يىللار	بەرپا قىلىنغان ئومۇمىي ئورمان كۆلىمى	بۇنىڭ ئىچىدە				
		ماتېرىيال ئورمىنى	ئىھاتە ئورمىنى	يېقىلغۇ ئورمىنى	ئىقتىسادىي ئورمان	باشقىلار
1952	50				50	
1953	100	100				
1954	29	29				
1955	120					120
1956	134	102		32		
1957	164	100				64
1958	179	55				124
1959						
1960						
1961						
1962	1953	357	103		212	1281
1963	1206	518	598		90	
1964	2414	533	197		448	1236
1965	1652	362	221		303	766
1966	922	46	568			308
1967	503	124	302	12		65
1968	475	155		245	75	
1969	675	200	254		95	126
1970	295	95	175		25	
1971	790				790	
1972	142	142				
1973	170	70		100		
1974	195					195
1975	329					329
1976	2787	1350		750		687
1977	3295	1512	83	1700		
1978	192	192				
1979	152	152				

1980	696	111	367		192	26
1981	3750	871	1738		341	800
1982	2339	892	1179		61	207
1983	4561	1828	937	1564	85	147
1984	7659	2048	5267	106	63	175
1985	9051	4250	4155	121		525

بورتالا شەھىرىنىڭ 1950 - يىلدىن 1985 - يىلغىچە بولغان ئورمانچىلىق تەرەققىيات ئەھۋالىغا دائىر مەلۇمات

ئىقتىساد 4 -- 2

يىللار / تۈرلەر	يەرپا قىلىنغان ئورمان كۆلىمى (مو)	بۇنىڭ ئىچىدە		پارچە - پۈرات تەكشىلەن كۆچەت سانى (10 مىڭ تۈپ)
		دۆلەت ئىگىلىكى دىكسى	كوللېكتىپ ئىگىلىكى دىكسى	شەخسى ئىگىلىكى دىكسى
1950	50			5.623
1951				6.8
1952				5.6
1953	100			7.49
1954	29			5.8
1955	120			7.3
1956	134			11.9
1957	164			10.7
1958	179			7.5
1959				
1960				
1961				
1962	1953			4.9
1963	1206			9.8
1964	2414			12.5
1965	1652			20.1
1966	922			12.3
1967	503			13.7
1968	475			17.3
1969	675			19.2

37.2				295	1970
41.1				790	1971
48.7	42	100		142	1972
33.7	75	95		170	1973
24.4	113	82		195	1974
21.4	94	192	43	329	1975
34.2	677	2078	32	2787	1976
25.1	403	2875	17	3295	1977
32.3	77	68	47	192	1978
51.2	92	54	6	152	1979
56.9	230	417	49	696	1980
10.0	1485	1751	514	3750	1981
115.3	868	1200	251	2319	1982
395.6	1641	820	2100	4561	1983
149.2	2343	829	4481	7653	1984
36.7	2960	1201	4890	9051	1985

§ 3. تاغلىق رايون ئورمىنى

بورتالا شەھىرىنىڭ ئورمان بايلىقى ئاز. تاغدا 152 مىڭ 130 مو ئورمانلىق بار بولۇپ، زاپاس مىقدارى 1 مىليون 625 مىڭ كۇب مېتر؛ شالاڭ ئورمانلىق كۆلىمى 59 مىڭ 65 مو بولۇپ، زاپاس مىقدارى 118 مىڭ كۇب مېتر. ئورمانلار بورتالانىڭ جەنۇب ۋە شىمالىدىكى تاغلىق رايونلارغا تارقالغان، بۇنىڭ ئىچىدە قوسەنچەك تاغلىق رايونىدىكى ئورمانلىق كۆلىمى 129 مىڭ 990 مو بولۇپ، زاپاس مىقدارى 1 مىليون 230 مىڭ 500 كۇب مېتر؛ خارتۇراگ تاغلىق رايونىدىكى ئورمانلىق كۆلىمى 22 مىڭ 140 مو بولۇپ، زاپاس مىقدارى 394 مىڭ 600 كۇب مېتر. دېگىز يۈزىدىن 2000 مېتردىن 2700 مېتر غىچە ئېگىز بولغان تەسكەي تاغ باغرى، يېرىم تەسكەي تاغ باغرىدا شەمشاد ئورمانلىقى بار، بۇ، ئومۇمىي ئورمان كۆلىمىنىڭ 90 پىرسەنتىنى ئىگىلەيدۇ، بۇ ئورمانلار بەلباغسمان ۋە ئارالسمان ھالەتتە جايلاشقان. ئۇنىڭ تۆۋەن قىسمىدا تاغ تېرىكى، قېيىن ئارىلاش ئۆسكەن، ئۇلار تەدرىجىي ھالدا كەڭ يوپۇرماقلىق دەرەخلەرنى ئاساس قىلغان ساپ ئورمانلار بىلەن تۇتىشىدۇ. تاغ ئارىسىدىكى جىلغىلارغا تاغ تېرىكى، قېيىن بىرقەدەر كۆپ تارقالغان. ئاساسلىق دەرەخ تۈرلىرىدىن يەنە شىنجاڭ ئارچىسى، تاغ سۆگىتى، ساي تېرىكى، پاقا تېرەك قاتارلىقلار بار.

مىنگو دەۋرىدە بۇ جايدا تىجارەت ئورنى تەسىس قىلىنغان بولۇپ، ئۇ، ئىلى ۋىلايىتىنىڭ باشقۇرۇشىدا بولغانىدى. يەقەت ئاز ساندىكى ئورمان ئاسرىغۇچى خادىملارلا تاغ ئورمانلىرىغا قارايتتى ۋە ئۇنى باشقۇراتتى، ئورمانلار كەڭ كۆلەمدە كېسىلمىگەنىدى، يەقەت ئات ھارۋىسى بارالايدىغان يېقىن ۋە پەس تاغلىق رايونلاردىكى ئورمانلارلا ماتېرىيال ۋە يېقىلغۇ قىلىش ئۈچۈن پارچە ـ پۈرات كېسىلەتتى، تىجارەت دائىرىسى چەكلىك بولۇپ،

ئورمان بايلىقى جەھەتتە يەنىلا ئىپتىدائىي ھالەت ساقلاپ قېلىنغانىدى.

جۇڭخۇا خەلق جۇمھۇرىيىتى قۇرۇلغان دەسلەپكى مەزگىلدە ئىلى ۋىلايىتىنىڭ باشقۇرۇشىدا بولدى. 1956 ـ يىل 11 ـ ئايدىن 1957 ـ يىل 8 ـ ئايغىچە خارتوراگ ئورمانچىلىق مەيدانى ۋە سەنتەي ئورمانچىلىق مەيدانى قۇرۇلدى، ئۇلار ئوبلاستلىق ئورمان باشقۇرۇش پونكىتىنىڭ باشقۇرۇشىدا بولدى. دەسلەپكى ۋاقىتلاردا ئىگىلىك باشقۇرۇش شەكلى بىرقەدەر قالاق ئىدى. ئۇزلۇكسىز تىرىشىش ئارقىلىق، ئورمان باشقۇرۇش، ئورمان ئاسراش، ئورمان ئوت ئاپىتىنىڭ ئالدىنى ئېلىش، ئاساسىي قۇرۇلۇش قاتارلىقلار مۇنتىزىم ئىزغا چۈشتى. 60 ـ يىللارنىڭ دەسلىپىدە بۇ ئىككى ئورمانچىلىق مەيدانى تەرەققىي قىلىپ، دەسلەپكى كۆلەمگە ئىگە بولغان ئۇنۇمۇرسال ئورمانچىلىق مەيدانىغا ئايلاندى. ئورمانچىلىق مەيدانلىرىدا، ئاساسلىقى، ئورمانلارنى كېسىپ پايدىلىنىشتىن باشقا، ئورمان بەرپا قىلىشمۇ ئۇزلۇكسىز راۋاجلاندى. 1959 ـ يىلى بۇ ئىككى ئورمانچىلىق مەيدانىدا كۆچەتخانا قۇرۇلۇپ، شەمشات كۆچىتى يېتىشتۇرۇلدى. 1982 ـ يىلى كۆچەت يېتىشتۇرۇلىدىغان يەر كۆلىمى 30 موغا يەتتى، 20 نەچچە يىلدىن بۇيان، جەمئىي 209 مىڭ كۇب مېتر ياغاچ ماتېرىيالى كېسىلدى، 3551.5 مو يەردىكى ئورمان سۈنئىي ئۈسۈلدا يېڭىلاندى، 7009 مو يەردىكى ئورمان تەبىئىي يېڭىلاندى، نۆتا ئورمان پەرۋىش قىلىنىدىغان يەر كۆلىمى 2.5 موغا يەتتى.

§ 4. ئورمان باشقۇرۇش

1. سۈنئىي بەرپا قىلىنغان ئورمانلارنى باشقۇرۇش

مىنگونىڭ 31 ـ يىلى (1942 ـ يىلى) ناھىيىلىك ھۆكۈمەت ئورمان باشقۇرۇش ـ ئاسراش بويىچە بەش تۈرلۈك تەدبىر تۈزۈپ چىقتى: 1) ئورمان ئاسراشنىڭ ئەھمىيىتىنى تەشۋىق قىلىش؛ 2) رايون، كەنت باشلىقى ئورمانلارنى دائىم تەكشۈرۈپ تۇرۇش؛ 3) ئامما‌نى ئۆز ئالدىغا ئورمان كەسكۈچىلەرنى بىرلىكتە تەكشۈرۈشكە سەپەرۋەر قىلىش ۋە تەشكىللەش؛ 4) باج ئىدارىسى مەخسۇس ئادەم ئەۋەتىپ دائىم تەكشۈرۈپ تۇرۇش؛ 5) خىلاپلىق قىلغۇچىلارنى بەلگىلىمە بويىچە جازالاش.

مىنگونىڭ 35 ـ يىلى (1946 ـ يىلى) يەر ـ سۈچىلىق بۆلۈمىدە بىر مەخسۇس ئورمان ئاسرىغۇچى قويۇلدى.

مىنگونىڭ 37 ـ يىلى (1948 ـ يىلى) مىڭبېشى، يۈزبېشىلار دەل ـ دەرەخلەرنى باشقۇرۇشقا مەسئۇل قىلىندى، ھەر مىللەت ئاممىسىغا ئورمان ئاسراش تەربىيىسى ئېلىپ بېرىلدى.

1950 ـ يىلى ناھىيىلىك خەلق ھۆكۈمىتىدە مەخسۇس ئورمان باشقۇرۇش ئاپپاراتى تەسىس قىلىنمىغان بولسىمۇ، لېكىن رايون، يېزا، كەنتلەردە ئورمان ھەيئىتى سايلاپ چىقىلىپ، ئۆز جايىنىڭ كۆچەت تىكىپ ئورمان بەرپا قىلىش ۋە دەل ـ دەرەخلەرنى باشقۇرۇش خىزمىتىگە مەسئۇل قىلىندى. ئاممىغا ئورمانلىقلاردىكى ئوت ئاپىتىنىڭ ئالدىنى ئېلىشقا ئەھمىيەت بېرىش ھەققىدە تەشۋىقات ئېلىپ بېرىلغاندىن باشقا، ئادەتتە سوقما تام ئارقىلىق دەل ـ دەرەخلەر قورشاۋغا ئېلىندى ياكى يۇمران كۆچەت غوللىرى ئوراپ قويۇلدى. 1955 ـ يىلى رايون، يېزىلاردا ئورمان ئاسراش ھەيئەتلىرى ۋە ئورمان ئاسراش گۇرۇپپىلىرى قۇرۇلدى. 1963 ـ يىلى ناھىيىلىك دېھقانچىلىق ـ ئورمانچىلىق ـ چارۋىچىلىق بۆلۈمىدە بىر نەپەر ئورمانچىلىق تېخنىكا خادىمى قويۇلدى، ئۇ كوندىلىك مەمۇرىي ئىشلارنى بىر تەرەپ قىلىشقا مەسئۇل قىلىندى. 1964 ـ يىلدىن كېيىن، ئىشلەپچىقىرىش ئەترەتلىرىدە ئورمان باشقۇرۇش گۇرۇپپىلىرى قۇرۇلۇپ، مەخسۇس ئادەم بېكىتىلىپ، بۆلەكلەر بويىچە ھۆددىگە بېرىلدى، نورمىلىق باشقۇرۇش ۋە مۇكاپاتلاش تۈزۈمى يولغا قويۇلدى، بۇ ئارقىلىق يۇمران كۆچەتلەرنىڭ تۇتۇشى ۋە يېتىلىشى كاپالەتلەندۈرۈلدى. «مەدەنىيەت زور ئىنقىلابى» ئېلىپ بېرىلغان

ئون يىلدا ئورمان باشقۇرۇش خىزمىتى پالەچ ھالەتكە چۈشۈپ قالدى. 1978 - يىلى ھەر دەرىجىلىك ئورمانچىلىق ئاپپاراتلىرى ئەسلىگە كەلتۈرۈلدى ۋە كۆچەيتىلدى. گۇڭشې (مەيدان - فېرما) لاردا بىر نەچچە ئورمانچىلىق خادىمى قويۇلدى. ئىشلەپچىقىرىش چوڭ ئەتراپتىكى ئورمانچىلىق كەسىپى گۇرۇپپىلىرى قۇرۇلدى، ئىشلەپچىقىرىش ئەتراپتىكى يەنە ئورمان ئاسرىغۇچى خادىملار قويۇلدى. 1980 - يىلدىن كېيىن، گۇڭشې (مەيدان - فېرما) لاردا ئورمان باشقۇرۇش ھەيئەتلىرى ۋە ئىككى - ئۈچ كىشىدىن تەركىب تاپقان ئورمانچىلىق پونكىتلىرى قۇرۇلۇپ، «ئۇچنى ھۆددىگە بېرىش (تىكىشنى، تۇنقۇزۇشنى، يېتىلدۇرۇشنى ھۆددىگە بېرىش)، بىرده مۇكاپاتلاش - جازالاش» تۈزۈمى يولغا قويۇلدى. 1982 - يىلى ناھىيىلىك كۆكەرتىش ھەيئىتى ئورمان ئاسراشنى يەنمۇ كۈچەيتىشنىڭ بەش تۈرلۈك تەدبىرىنى تۈزدى. بەزى گۇڭشې (مەيدان - فېرما) لار يەرلىك بەلگىلىمە ۋە ئەھدىنامىلەرنى تۈزدى. 1984 - يىلى دەل - دەرەخلەرنى يېگىلاش - كېسىش ھەققىدە كونكرېت بەلگىلىمە تۈزۈپ چىقىلدى، گۇڭشې (مەيدان - فېرما)، ئىشلەپچىقىرىش ئەتراپتىكى دەل - دەرەخلەرنى كېسىشتە تەستىقلاش رەسمىيەتنىنى قاتتىق ئىجرا قىلدى، دەل - دەرەخلەرنى كېسىش گۇۋاھنامىسى بېرىلگەندىن كېيىن ئاندىن كەستى. 1985 - يىلى شەھەر بويىچە ئورمانلارنى ھۆددىگە بېرىش مەسئۇلىيەت تۈزۈمى يولغا قويۇلدى.

2. چۆل - بايا‌ۋانلاردىكى قايتا ئۆسكەن ئورمانلارنى باشقۇرۇش

شەھەر تەۋەسىدىكى چۆل - بايا‌ۋانلاردا قايتا ئۆسكەن ئورمان كۆلىمى چوڭ ھەم كەڭ تارقالغان. 60 - يىللارنىڭ دەسلەپكى مەزگىللىرىدە، بورتالا دەريا‌سى جىلغىسىدا ساي تېرىكى، قارىياغاچ، سۆگەت، جىغان، يۇلغۇن، ئازغان قاتارلىق چاتقال ۋە دەل - دەرەخلەر ئۆسۈپ، تۈتاش كەتكەن ئورمان بەلباغلىرىنى ھاسىل قىلغان، ئورمان ئارىسىدا ياۋا بېدە، ئۈچ قۇلاق، كۈرمەك قاتارلىق نۇرغۇنلىغان سۈپەتلىك چارۋا - مال ئوت - چۆپلىرى ۋە بىر قىسىم دورا ئۆسۈملۈكلىرى ئۆسكەن، ئۆسۈملۈكلەرنىڭ يەر يۈزىنى قاپلاش دەرىجىسى 90% تىن ئاشىدۇ، كۆلىمى 50 مىڭ موغا يېتىدۇ. شەھەرنىڭ شىمالىدىكى جىگدە بۇلاق، تارات، ئۇلان بوسئىن كودە، كۆكباستاۋئىن كودە، ئالتۇن خارغىن، شەھەرنىڭ جەنۇبىدىكى دالان قۇدۇق، چاغان تولغا، كېرگىنجو، توخۇمتۇ (ئوتەي)، خۇستۇبۇلاق (سىتەي)، شەھەرنىڭ شەرقىدىكى شارالجىن، بايىنتالا، تاۋئىنبۇلاق قاتارلىق جايلاردا سۆڭ - سۆڭ، قوڭغۇراق تىكەن، يۇلغۇن، فىرمان دەرىخى، سۆگەت قاتارلىقلار ئۆسىدۇ، بولۇپمۇ قارا - تۆبە، ئالاتاۋ ئېغىزى، ئۈبىنۇر كۆلىنىڭ غەربىي قاتارلىق رايونلارنىڭ ھەم ئېگىز ھەم يوغان قويۇق ئۆسكەن سۆڭ - سۆڭ ئورمىنى بىلەن قاپلىنىش دەرىجىسى 60% — 70% كە، كۆلىمى 250 موغا يېتىدۇ.

كەڭ كۆلەمدە قايتا ئۆسكەن ئورمانلار تارىختىن بۇيان شەھەر، يېزىلاردىكى ھەر مىللەت ئاممىسىنىڭ تاماق ئېتىش، ئىسسىنىشتىكى يېقىلغۇ ماتېرىيالىنىڭ ئاساسلىق كېلىش مەنبەسى بولۇپ كەلدى. 60 - يىللارنىڭ دەسلەپكى مەزگىللىرىدە، يەنە تەخمىنەن 300 مىڭ مو تەبىئىي چاتقال ئورمىنى ساقلىنىپ قالغانىدى. ئىشلەپچىقىرىشنىڭ تەرەققىي قىلىشى، نوپۇسنىڭ تېز كۆپىيىشى، ئۇنىڭ ئۈستىگە «مەدەنىيەت زور ئىنقىلابى» دىكى ئون يىلدا ۋەيران قىلىنىش تۈپەيلىدىن، زور مىقداردىكى ئورمان تالان - تاراج ئىكىلىدە كېسىلدى، ئورمان، ئوتلاقلار بۇزۇلۇپ، بوز يەر ئۆزلەشتۈرۈلدى، نەتىجىدە يېپىنچا ئۆسۈملۈك بايلىقى ئېغىر بۇزغۇنچىلىققا ئۇچرىدى. بورتالا دەريا‌سى جىلغىسىدىكى ساي تېرىكى، پاقاتېرەك قاتارلىق دەرەخ بايلىقى ئاساسەن يوقالدى، يۇلغۇن، توغراق، سۆڭ - سۆڭ قاتارلىق چاتقال ئورمىنى يوقىلىش گىردا‌ۋىغا ئېرىپ قالدى. بۇزغۇنچىلىققا ئۇچرىغاندىن كېيىن كېسىۋېتىلگەن غول ۋە يىلتىزلاردىن داۋاملىق نوتىلار ئۆسۈپ چىققان بولسىمۇ، قانچىلىك ئۆسكەن بولسا، شۇنچىلىك كېسىۋېتىلدى. بەزى جايلاردا دەل - دەرەخ ۋە چاتقاللار يىلتىزى بىلەنلا قومۇرۇۋېتىلگەچكە، ئۇلارنىڭ ئېغىلىنىش، نوتا چىقىرىپ يېڭىلىنىش ئىقتىدارى پۈتۈنلەي يوقىلىپ

كەتتى. يەر يۈزىدىكى ياغاچ غوللۇق ئۆسۈملۈك ۋە چاتقال ئورمىنى كېسىۋېتىلىپلا قالماستىن، يەنە سازلىقلاردىكى چوڭ قۇمۇشنىڭ يىلتىزى كولىنىپ، ئىسسىنىش ۋە تاماق ئېتىشتىكى يېقىلغۇ ماتېرىيالى قىلىنغاچقا، قويۇق ۋە باراقسان ئۆسۈۋاتقان قۇمۇشلارمۇ شۇنىڭدىن باشلاپ يوقىلىپ كەتتى.

پارتىيە 11 - نۆۋەتلىك مەركىزى كومىتېتى 3 - ئومۇمىي يىغىنىدىن كېيىن، رەھبەرلىك ۋە ئاممانى ئەمەلىيەت داۋامىدىكى ساۋاقلارنى يەكۈنلەپ، تونۇشنى تەدرىجىي يۇقىرى كۆتۈرۈپ، يۇ تەبىئىي ئورمانلارغا بارغانسېرى ئېتىبار بېرىشكە باشلىدى. ھەر دەرىجىلىك پارتىيە - ھۆكۈمەت رەھبەرلىرىنىڭ ئەھمىيەت بېرىشى ۋە قوللىشى بىلەن، ئورمان مەركەزلەشكەن، تۇتاش كەتكەن دەريا - ئۆستەڭ بويلىرى، بۇلاق جىلغىلىرىغا مەخسۇس ئورمان ئاسرىغۇچى خادىملار قويۇلدى، شۇنىڭدەك «بەرپا قىلىش، كېسىشنى چەكلەش، باشقۇرۇش»نى ئۆزئارا بىرلەشتۈرۈش، كوللېكتىپ باشقۇرۇپ قوغداش بىلەن ئورمانچىلىق كەسپىي ئالىملىرىنىڭ ئورمان بەرپا قىلىشىنى ئۆزئارا بىرلەشتۈرۈش قاتارلىق ئۇسۇللار قوللىنىلىپ، قايتا ئۆسكەن ئورمانلارنىڭ ئەسلىگە كېلىشى كاپالەتكە ئىگە قىلىندى. 1985 - يىلى شەھەرنىڭ غەربىدىكى بورتالا دەرياسى ساھىلىدا ئەسلىگە كەلگەن جىلغا ئورمىنى كۆلىمى 16 مىڭ موغا يەتتى، بۇنىڭ ئىچىدە تەبىئىي يېڭىلانغان كۆلەم 7000 مو، سۈنئىي بەرپا قىلىنغان كۆلەم 9000 مو، ئارالتوقاي چارۋىچىلىق فېرمىسى ساينى تىزگىنلەپ ئورمان يېتىشتۈرۈش، يىلتىزىنى كېسىپ شاخلىتىشنى ئىلگىرى سۈرۈش، قالدۇق قىسمىدىن بىخلاندۇرۇشنى يولغا قويۇپ بەرپا قىلغان سۆگەت، يۇلغۇن قاتارلىق ياغاچ غوللۇق ئۆسۈملۈك ۋە چاتقاللىق كۆلىمى تەخمىنەن 700 موغا يەتتى. شويىگېن رايونى بارتوغا كەنتىنىڭ جىلغىلاردىكى قايتا ئۆسكەن كۆلىمى تەخمىنەن 700 موغا يېتىدۇ. ئەسلىدە ناچارلىشىپ كەتكەن كۆپلىگەن ئورمان ئەسلىگە كېلىپ باراقسان ئۆسۈشكە باشلىدى. 1985 - يىل 10 - ئايدا قايتا ئۆسكەن ئورمانلارنى باشقۇرۇش - ئاسراش پونكتى قۇرۇلۇپ، ئىلان تاختىسى تەسىس قىلىندى، «يېقىلغۇ ئورمىنى (قۇرۇغان، يىلتىزسىز شاخلار) نى كېسىش بويىچە باشقۇرۇش ھەققى يېغىشقا دائىر بەلگىلىمە» ۋە «قايتا ئۆسكەن يۇمران ئورمانلارغا بۇزغۇنچىلىق قىلغانلارنى جازالاش ۋە ئۇلارغا جەرىمانە قويۇش ھەققىدىكى بەلگىلىمە» تۈزۈپ چىقىلدى.

3. ئورمانچىلىقتا «ئۇچنى بېكىتىش» ئەھۋالى

1982 - يىل 6 - ئايدىن 11 - ئايغىچە ئورمان ھوقۇقىنى بېكىتىش، گۇڭشې ئەزالىرىغا قالدۇرۇلىدىغان ئورماننى بېكىتىش، ئورمانچىلىق مەسئۇلىيەت تۈزۈمىنى بېكىتىش ئاساسىي مەزمۇن قىلىنغان ئورمانچىلىق ئىسلاھاتى ئېلىپ بېرىلدى. دېھقانچىلىق - ئورمانچىلىق بۆلۈمى ناھىيىلىك ھۆكۈمەتنىڭ رەھبەرلىكىدە كەسپىي تېخنىكا كادىرلىرى ۋە بەش گۇڭشې، ئىككى مەيداندىن ئاجرىتىلغان ئورمانچىلىق كادىرلىرىدىن سەككىز كىشىلىك ئورمانچىلىقتا «ئۇچنى بېكىتىش» خىزمەت گۇرۇپپىسى تەشكىللەپ، بەش گۇڭشې، ئىككى مەيدان، بىر بازار، 52 ئىشلەپچىقىرىش چوڭ ئەترىتى، ناھىيىگە بىۋاستە قاراشلىق 124 ئورۇن، گۇڭشې، (مەيدان - فېرما) ئورگىنى ۋە 40 مەكتەپتە، ئورمانچىلىق سىياسىتىنى ئەمەلىيلەشتۈرۈپ، ئۇلارغا ئورمان ھوقۇقى كىنىشكىسى تارقىتىپ بەردى. ئومۇمەن، دەل - دەرىخى بار كوللېكتىپ ئورۇن ۋە 100 تۇپتىن ئارتۇق دەرىخى بار دېھقان ئائىلىسىگە جەمئىي 394 دانە ئورمان ھوقۇقى كىنىشكىسى تارقىتىپ بېرىلدى. شۇنىڭ بىلەن بىللە 179 ئىشلەپچىقىرىش ئەترىتىنىڭ ئورمانچىلىق مەسئۇلىيەت تۈزۈمىنى ئورنىتىشقا يارەدەم بېرىلدى، چوڭ - كىچىك دەرەخلەر، كۆچەتخانا، مېۋىلىك باغلار بۆلەكلەر، باسقۇچلار بويىچە ئائىلىلەرگە ھۆددىگە بېرىلدى، ناھىيە بويىچە جەمئىي 600 دىن ئارتۇق ئادەم مەخسۇس ئورمانچىلىق ۋە ئىگىلىك باشقۇرۇش بىلەن شۇغۇللاندى.

4. كېسەللىك ۋە زىيانداش ھاشاراتنىڭ ئالدىنى ئېلىش ۋە ئۇنى يوقىتىش

1) كېسەللىك زىيانداشلىقى

تېرەكنىڭ چىرىش كېسەللىكى ۋە ئالما دەرىخىنىڭ چىرىش كېسەللىكى گۈڭشې (مەيدان - فېرما) لاردا ئومۇميۈزلۈك پەيدا بولىدۇ، بۇ خىل كېسەللىكنىڭ پەيدا بولۇش تارىخى ناھايىتى ئۇزۇن. 50 - يىللارنىڭ باشلىرىدا چىرىش كېسەللىكى يامراپ، دەل - دەرەخلەر كۆپلەپ قۇرۇپ كەتتى، كېيىن ئىگىلىك باشقۇرۇش تەدبىرلىرى ئارقىلىق ئالدىنى ئېلىش - يوقىتىشنى ئاساس، خىمىيىلىك ئۇسۇلدا ئالدىنى ئېلىش - يوقىتىشنى قوشۇمچە قىلىش، پەرۋىش قىلىشنى كۈچەيتىش، كېسەللىككە تاقابىل تۇرالايدىغان دەرەخ سورتلىرىنى كەلتۈرۈش قاتارلىق ئۇسۇللار قوللىنىلىپ، بەلگىلىك نەتىجىلەر قولغا كەلتۈرۈلدى. 80 - يىللاردا پەننىي ساۋاتلارنىڭ يېزىلاردا ئومۇملىشىشى، كارانتىن قىلىش ۋە ئالدىنى ئېلىش - تىزگىنلەش خىزمەتلىرىنىڭ كۈچىيىشىگە ئەگىشىپ، چىرىش كېسەللىكى تىزگىنلەندى.

2) ھاشارات زىيانداشلىقى

تېرەك، سۆگەت، قارىياغاچلارغا زىيان سالىدىغان ھاشاراتلاردىن زەھەرلىك كېپىنەك، تال تېرەك يوپۇرماق قوڭغۇزى، تېرەك يوپۇرماق قېتى كېپىنكى، تېرەك قاسراقلىق قۇرتى، قارىياغاچ تومۇزغىسى، قارىياغاچ كۆك پىتى قاتارلىقلار بار.

(1) زەھەرلىك كېپىنەك بۇ، شەھەر - بازار ۋە ئېتىز - ئېرىق ئىھاتە ئورمانلىرىدىكى تېرەك، سۆگەت قاتارلىقلارغا ئېغىر زىيان سالىدۇ. بىر يىلدا ئىككى ئەۋلاد پەيدا بولىدۇ. 80 - يىللاردا بۇ ھاشارات غەربتىن شەرققە قاراپ كېڭەيدى، تېرەك تۇپلىرىگە زىيان سېلىش نىسبىتى 80% كە، قىسمەن رايونلاردا ھەتتا 100% كە يەتتى. ئېغىر بولغاندا تېرەك يوپۇرمىقىنى پۈتۈنلەي يەپ بولدى. گەرچە قايتىدىن يېڭى يوپۇرماق چىققان بولسىمۇ، لېكىن 2 - ئەۋلاد لىچىنكىلار زىيان سېلىپ دەل - دەرەخلەرنىڭ ئۆسۈشىگە ئېغىر تەسىر يەتكۈزدى. ئالدىنى ئېلىش - يوقىتىش ئۇسۇلى مۇنداق بولدى: ياز كىرگەندىن كېيىن، بىر ياشلىق لىچىنكىلىرى ئەمدىلا ھەرىكەتلىنىشكە باشلىغان مەزگىلدە (5 - ئاينىڭ باشلىرى) دېھقانچىلىق دورىسى چېچىلىپ ئالدى ئېلىندى ۋە يوقىتىلدى، بۇنىڭ ئۈنۈمى ياخشى بولدى. ئالدىنى ئېلىش يوقىتىشقا 90% لىك «ددۋق» سۇتسىمان دورىسى، 80% لىك ئوكسىدلانغان روگور ۋە مېتامىدوفوس قاتارلىق دېھقانچىلىق دورىلىرى ئىشلىتىلدى. 1983 - يىلى ئارالتوقاي چارۋىچىلىق فېرمىسىدىكى ۋە 1984 - يىلى ئۇتبۇلاق يېزىسىدىكى دورا ئىشلىتىش ئەھۋالىدىن قارىغاندا مېتامىدوفوسنىڭ ئۈنۈمى ئەڭ ياخشى بولدى. يەنە لىچىنكىلارنىڭ تۇن كېچىدە يۇقىرىدىن تۆۋەنگە كۆچۈش قانۇنىيىتىدىن پايدىلىنىپ، دەرەخ غولىغا ھاشارات ئۆلتۈرىدىغان دورىلار ھالقىسىمان سۈركىلىپ، ھاشارات توسۇپ يوقىتىلدى ياكى يېتىلگەن ھاشاراتلار خىرە چىراغ نۇرىغا جەلپ قىلىنىپ ئۆلتۈرۈلدى.

(2) تال تېرەك يوپۇرماق قوڭغۇزى شويىكچەن، چىندېل، ئۇتبۇلاق قاتارلىق رايون ۋە يېزىلاردا ئومۇميۈزلۈك پەيدا بولدى، ئېغىر بولغاندا 60% كە يەتتى. ئېغىر دەرىجىدە پەيدا بولغان مەزگىلدە ھەربىر يوپۇرماقتا نەچچە ئون لىچىنكا پەيدا بولدى. زىيانغا ئۇچرىغان دەل - دەرەخلەرنىڭ يوپۇرماقلىرى تورغا ئوخشاپ قالدى ۋە يېشىللىقى يوقاپ كەتتى، بۇنىڭ دەل - دەرەخلەرنىڭ ئۆسۈشىگە بولغان زىيىنى بىرقەدەر ئېغىر بولدى.

(3) قالقانسىمان قاسراقلىق تېرەك قۇرتى بۇ، تېرەك شېخى ۋە يوپۇرماقلىرىغا زىيان سالىدۇ،

سۇۋادان تېرەك، مىرزا تېرەكلەرگە تېخىمۇ ئېغىر زىيان سالىدۇ. تېرەك تۇپلىرىنىڭ زىيانغا ئۇچراش نىسبىتى 30% كە، ئايرىم جايلاردا 80% كە يېتىدۇ. زىيانغا ئۇچرىغان دەل - دەرەخلەرنىڭ يوپۇرمىقى بالدۇر چۈشۈپ كېتىدۇ، غول، شاخلىرى قۇرۇپ بالدۇر زەئىپلىشىدۇ، ئېغىر بولغاندا تۈپى بىلەن قۇرۇپ كېتىدۇ.

(4) قارىياغاق تومۇزغىسى بۇ، جايلاردا ئومۇمىيۇزلۇك تارقىلىدۇ. كۆپ خىل دەل - دەرەخكە زىيان سالىدۇ، ئەمما قارىياغاچ، سۆگەتكە تېخىمۇ ئېغىر زىيان سالىدۇ. بۇ ھاشارات، ئاساسلىقى، دەل - دەرەخلەرنىڭ شاخ، يوپۇرماقلىرىنىڭ شىرنىسىنى شۇمۇرۇپ، دەرەخ قوۋزىقى، دەرەخ غولى، يوپۇرماقلارنى قۇرۇتۇۋېتىدۇ. ئېغىر بولغاندا دەل - دەرەخلەرنىڭ زىيانغا ئۇچراش نىسبىتى 90% تىن ئاشىدۇ.

(5) قارىياغاچ كۆك پىتى بۇ، بورتالانىڭ شەرقى قىسمىدىكى جايلاردا ئومۇمىيۇزلۇك تارقىلىدۇ، بولۇپمۇ توتى قاتارلىق جايلاردا ئېغىر بولۇپ، دەل - دەرەخلەرنىڭ زىيانغا ئۇچراش نىسبىتى 100% كە يېتىدۇ. بۇ ھاشارات، ئاساسلىقى، شاخ ۋە يوپۇرماقلارنىڭ شىرنىسىنى ئوزۇقلۇق قىلىپ، دەل - دەرەخنىڭ ئۆسۈشىگە تەسىر يەتكۈزىدۇ.

(6) تۇركىستان يوپۇرماق كانىسى بۇ، 7 -، 8 - ئايلاردا مېۋىلىك دەرەخلەرنىڭ يوپۇرمىقىغا ئېغىر زىيان سالىدۇ، ئۇنىڭ زىيىنىغا ئۇچرىغان مېۋىلىك دەرەخلەرنىڭ يوپۇرمىقى بالدۇر قۇرۇپ كېتىدۇ، دەرەخ تۈپى زەئىپلىشىدۇ، ياندۇرقى يىللىق مېۋە مەھسۇلاتىغا تەسىر يېتىدۇ.

بۇلاردىن باشقا يەنە چىپار قاناتلىق قوڭۇر قۇيرۇقلۇق زەھەرلىك كېپىنەك (يەنە بىر نامى ئۆرۈك تۈكلۈك قۇرتى) ئۆرۈك، ئالما قاتارلىقلارغا ئاساسلىق زىيان سالىدۇ.

يۇقىرىدىكى زىيانداش ھاشاراتلارنىڭ ئالدىنى ئېلىش ۋە ئۇنى يوقىتىش ئۇسۇلى زەھەرلىك كېپىنەكنىڭ ئالدىنى ئېلىش ۋە ئۇنى يوقىتىش ئۇسۇلى بىلەن ئوخشاش.

1980 - يىلى ناھىيىلىك دېھقانچىلىق - ئورمانچىلىق ئىدارىسى گۇڭشې (مەيدان - فېرما) لارغا «ئىشچى - دېھقان 36) تىپلىق يۇقىرى بېسىملىق تۇمانلىتىپ دورا پۇركۈش ماشىنىسىدىن بىرنى سەپلەپ بەردى. 1985 - يىلى كېسەللىك ۋە زىيانداش ھاشاراتلار ئالدىنقى يىللاردىكىدىن بالدۇر پەيدا بولغان بولسىمۇ، لېكىن دېھقانچىلىق دورىسى بالدۇر سېتىۋېلىنىپ يېزا (مەيدان - فېرما) لارغا ئۆز ۋاقتىدا تەقسىم قىلىپ بېرىلگەنلىكى ھەمدە تېخنىكا خادىملىرى ئاجرىتىلىپ، ئورمانچىلىق كەسپىي ئائىلىلىرى، نۇقتىلىق ئائىلىلەرنىڭ كېسەللىك، زىيانداش ھاشاراتلارنىڭ ئالدىنى ئېلىش ۋە ئۇنى يوقىتىش خىزمىتىگە ماسلاشقانلىقى ئۈچۈن، ئالدىنى ئېلىش ۋە ئۇنى يوقىتىش كۆلىمى 4500 موغا يەتتى، بۇنىڭ ئۇنۇمىمۇ ياخشى بولدى.

V باب

سۇچىلىق

بورتالا شەھىرى بورتالا دەرياسىنىڭ ئوتتۇرا ۋە تۆۋەن ئېقىملىرىغا جايلاشقان، ئىقلىمى يېرىم قۇرغاق چۆل رايون ئىقلىمىغا تەۋە، سۇ بايلىقى مەنبەسى بىر قەدەر مول. جۇڭخۇا خەلق جۇمھۇرىيىتى قۇرۇلغاندىن كېيىن، «سۇ ئىنشائاتى يېزا ئىگىلىكىنىڭ جان تومۇرى» دېگەن فاڭجېن ئىزچىل ئىجرا قىلىندى، ھەر مىللەت

خەلقى ئۈز كۈچىگە تايىنىپ ئىش كۆرۈش، جاپا - مۇشەققەتكە چىداپ كۆرەش قىلىش روھىنى جارى قىلدۇرۇپ، قەتئىي بوشاشماي سۇ ئىنشائاتى قۇرۇلۇشى ئېلىپ بېرىپ، سۇ بايلىقىنى ئېچىپ ۋە ئۈنۈمدىن پايدىلىنىپ، ئىشلەپچىقىرىش شارائىتىنى تەدرىجىي ياخشىلاپ، دېھقانچىلىق، چارۋىچىلىقنىڭ تەرەققىياتىنى ئىلگىرى سۈردى. شەھەر بويىچە دېھقانچىلىق رايونلىرىدا ھەم سۇغارغىلى، ھەم زەي سۇنى چىقىرىۋەتكىلى بولىدىغان، سۇغىرىش بىلەن زەي سۇنى چىقىرىۋېتىش بىرلەشتۈرۈلگەن سۇغىرىش سىستېمىسى ئاساسىي جەھەتتىن شەكىللەندى. 1985 - يىلى شەھەر بويىچە سۇغۇرۇلىدىغان يەر كۆلىمى 314 مىڭ 200 موغا يېتىپ، 1949 - يىلدىكىدىن 294.23% ئاشتى. چارۋىچىلىق رايونلىرىدىكى ئادەم ۋە چارۋىلارنىڭ سۇ ئىچىش شارائىتى مەلۇم دەرىجىدە ياخشىلاندى، ئوت - چۆپ، يەم - بوغۇز ئىشلەپچىقىرىش بازىلىرىنى سۇغىرىش كۆلىمى كېڭەيتىلدى. سۇ مەھسۇلاتلىرى ئىشلەپچىقىرىشمۇ مەلۇم تەرەققىياتلارغا ئېرىشتى.

سۈچىلىقنى باشقۇرۇش خىزمىتى كۈچەيتىلدى، سۇغىرىشنى باشقۇرۇش سەۋىيىسى ئۈزلۈكسىز ئۆستى، سۇنى تېجەپ ئىشلىتىش ۋە مۇزاپىق ئىشلىتىش روشەن ھالدا ياخشىلاندى.

§ 1. ئاپپاراتلار

1. مەمۇرىي ئاپپاراتلار

مىنگونىڭ 28 - يىلى (1939 - يىلى) قۇرۇلۇش بۆلۈمى تەسىس قىلىندى. مىنگونىڭ 31 - يىلى (1942 - يىلى) يۇەن پۈگو قۇرۇلۇش بۆلۈمىنىڭ باشلىقى بولدى. شۇ يىلى سۈچىلىق كومىتېتى قۇرۇلدى، ئۇ، يېڭى ئېرىق - ئۆستەڭلەرنى چېپىش، كونا ئېرىق - ئۆستەڭلەرنى ئوڭشاش ۋە سۇ تەقسىملەش ئىشلىرىغا يېتەكچىلىك قىلىش ۋەزىپىسىنى ئۈتىدى. مىنگونىڭ 32 - يىلى (1943 - يىلى) ژاڭ چېڭجۇ قۇرۇلۇش بۆلۈمىنىڭ باشلىقى بولدى. مىنگونىڭ 35 - يىلى (1946 - يىلى) يەر - سۈچىلىق بۆلۈمى تەسىس قىلىندى، نەدىمىت بۆلۈم باشلىقى بولدى. مىنگونىڭ 36 - يىلى (1947 - يىلى) 1 - ئايدا ئاتاۋۇللا بۆلۈم باشلىقى بولدى.

جۇڭخۇا خەلق جۇمھۇرىيىتى قۇرۇلغاندىن كېيىن، سۈچىلىق خىزمىتىنى ناھىيىلىك قۇرۇلۇش بۆلۈمى ئاساسلىق باشقۇردى. 1956 - يىلى سۈچىلىق بۆلۈمى قۇرۇلدى. 1958 - يىلى ناھىيە دەرىجىلىك مەمۇرىي ئاپپاراتلار ئەمەلدىن قالدۇرۇلغاندا بۇ بۆلۈمۇ ئەمەلدىن قالدۇرۇلدى. 1963 - يىل 12 - ئايدا سۈچىلىق بۆلۈمى ئەسلىگە كەلتۈرۈلدى، ئېنى چاغدا بىر كادىر بار ئىدى. 1969 - يىل 4 - ئايدا بورتالا ناھىيىلىك ئىنقىلابىي كومىتېتى قۇرۇلدى، ئىشلەپچىقىرىشقا قوماندانلىق قىلىش گۇرۇپپىسىدا دېھقانچىلىق - چارۋىچىلىق - سۈچىلىق گۇرۇپپىسى تەسىس قىلىندى. 1971 - يىلى 3 - ئايدا ناھىيىلىك ئىنقىلابىي كومىتېتتا دېھقانچىلىق - چارۋىچىلىق ئىدارىسى قۇرۇلدى، ئۈنىڭ قارىمىقىدا سۈچىلىق گۇرۇپپىسى تەسىس قىلىندى. 1974 - يىل 6 - ئايدا ناھىيىلىك دېھقانچىلىق - چارۋىچىلىق ئىدارىسى بۆلۈنۈپ، ناھىيىلىك ئىنقىلابىي كومىتېتتا سۇ - ئېلېكتر ئىدارىسى قۇرۇلدى. 1981 - يىل 5 - ئايدا ناھىيىلىك سۈچىلىق بۆلۈمىگە ئۆزگەرتىلدى. 1984 - يىل 4 - ئايدا سۇ - ئېلېكتر ئىدارىسىگە ئۆزگەرتىلدى. 1985 - يىل 9 - ئايدا شەھەرلىك سۇ - ئېلېكتر ئىدارىسىگە ئۆزگەرتىلدى، ئىدارىدە ئېتىز - ئېرىق، سۇ ئىنشائاتى، ماشىنىلاشقان قۇدۇقلارنىڭ توك ئىشلىرى، سۈچىلىقنى باشقۇرۇش، سۇ مەھسۇلاتلىرى، ماتېرىيال، مالىيە ئىشلىرى گۇرۇپپىلىرى تەسىس قىلىندى، ئىدارىدىكى خادىم 21 گە يەتتى.

سۇ - ئېلېكتر ئىدارىسى (بۆلۈمى) دىكى رەھبىرىي خادىملارنىڭ ئىسمىلىكى
ئىقتىساد 5 — 1

ئىسىم - فامىلىسى	جىنسى	مىللىتى	ۋەزىپىسى	ۋەزىپە ئۆتەش مۇددىتى	ئەسكەرتىش
خۇنتۇن	ئەر	موڭغۇل	بۆلۈم باشلىقى	1956.3 — 1958	
ھەمراجان مويىدىن			مۇئاۋىن ئىدارە باشلىقى	1963.6 — 1965.2	
			مۇئاۋىن ئىدارە باشلىقى	1982.11 — 1985.8	
' يۇ دېجياڭ	ئەر	خەنزۇ	بۆلۈم باشلىقى	1966.11 — 1974.7	
بۇرىن	ئەر	موڭغۇل	مۇئاۋىن گۇرۇپپا باشلىقى، مۇئاۋىن ئىدارە باشلىقى	1973.8 — 1978.6	1976 - يىل 10 - ئايدا مۇئاۋىن ئىدارە باشلىقى بولدى
ژۇ شۇمىڭ	ئەر	خەنزۇ	مەسئۇل كىشى، ئىدارە باشلىقى	—1978.6	1980 - يىل 1 - ئايدا ئىدارە باشلىقى بولدى
جاڭ فۇخۇەن	ئەر	خەنزۇ	مۇئاۋىن ئىدارە باشلىقى	1981.1 — 1984.4	
جاڭ چۇەنشۇن	ئەر	خەنزۇ	مۇئاۋىن ئىدارە باشلىقى	—1985.4	
چى توڭچىڭ	ئەر	خەنزۇ	مۇئاۋىن ئىدارە باشلىقى	—1985.11	«بەشتە ياخشى» قۇرۇلۇشى ئىشخانىسىنىڭ مۇدىرلىقىنى قوشۇمچە ئۈستىدى

2. كەسپىي ئاپپاراتلار

1) سۇ رايى پونكتى 1972 - يىل 1 - ئايدا بورتالا دەريالىق ژادىسى سۇ رايى پونكتى ناھىيىلىك دېھقانچىلىق - چارۋىچىلىق ئىدارىسىنىڭ باشقۇرۇشىغا ئۆتكۈزۈپ بېرىلدى، شۇ چاغدا ئۇچ تېخنىك كادىر، بىر تېخنىك ئىشچى بار ئىدى. 1975 - يىلى سۇ - ئېلېكتر ئىدارىسىنىڭ باشقۇرۇشىغا ئۆتكۈزۈپ بېرىلدى، بۇ چاغدا ئۇچ تېخنىك كادىر بار ئىدى. 1977 - يىل 8 - ئايدا ئوبلاست ئۆتكۈزۈۋالدى.

2) قۇدۇق قېزىش ئەترىتى بۇ ئەترەت 1976 - يىل 5 - ئايدا قۇرۇلغانىدى، دەسلەپتە 11 نەپەر ۋاقىتلىق ئىشچى ئىشلىتىلدى، ئۇلارغا ئىدارە ئەۋەتكەن ئىككى كادىر ۋاقىتلىق مەسئۇل بولدى. شۇ يىلى 6 - ئايدا ئىشچى 19 غا يەتتى، بۇنىڭ 14 ى ۋاقىتلىق ئىشچى. 1978 - يىلى ئىدارە بىر كادىرنى قۇدۇق قېزىش خىزمىتىگە ۋاقىتلىق مەسئۇل بولۇشقا ئەۋەتتى. 1981 - يىلى قۇدۇق قېزىش ئەترىتىگە ئەترەت باشلىقى ۋە مۇئاۋىن ئەترەت باشلىقى تەيىنلەندى. 1985 - يىلى ئەترەتتىكى خادىم 21 گە يەتتى، بۇنىڭ ئىچىدە ئەترەت باشلىقى بىر، كادىر ئىككى، ئىشچى 18. ئاساسلىق قۇدۇق قېزىش ئۈسكۈنىلىرىدىن: 300 تېپلىق (ON — 22) بۇرغىلاش ماشىنىسىدىن بىرى، 250 تېپلىق قېقىش - بۇرغىلاش ماشىنىسىدىن بىرى، يەل بۇرغا ماشىنىسىدىن بىرى، 60 كىلوۋاتلىق يۆتكىمە گېنېراتور گۇرۇپپىسىدىن بىرى، «شەرق شامىلى» ماركىلىق ئاپتوموبىلدىن بىرى بار بولدى.

3) ماشىنىلاشقان سۇ ئىنشائاتى قۇرۇلۇش ئەترىتى بۇ ئەترەت 1979 - يىل 1 - ئاينىڭ 1 - كۈنى ئەسلىدىكى «1 - ئىيۇل» سۇ ئامبىرى قۇرۇلۇشى قوماندانلىق شتابىنىڭ ماشىنا ئىشلىرى لېيەنى ئاساسىدا قۇرۇلغان بولۇپ،

20 ئىشچى - خىزمەتچىسى بار ئىدى. شۇ يىلى 10 - ئايدا ناھىيىلىك پارتكوم بۇ ئەترەتنى «1 - ئىيۇل» ئېلېكتر ئىستانسىسى ۋە «1 - ئىيۇل» سۇ ئامبىرىنى باشقۇرۇش پونكىتى بىلەن بىرلەشتۈرۈۋېتىشنى، ئۇنىڭغا بىر تۇتاش رەھبەرلىك قىلىشنى، مۇستەقىل ھېسابات قىلىشنى يولغا قويۇشنى بەلگىلىدى. 1985 - يىل 6 - ئاينىڭ 1 - كۈنى بۇ ئەترەت ئوبلاستلىق سۇچىلىق باشقارمىسى «1 - ئىيۇل» سۇ ئامبىرىنى باشقۇرۇش پونكىتىنىڭ باشقۇرۇشىغا ئۆتكۈزۈپ بېرىلدى.

§ 2. سۇ ئىنشائاتى قۇرۇلۇشى

بورتالادا سۇئ سۇلالىسىنىڭ ئاخىرقى دەۋرلىرىدىن باشلاپلا زور كۆلەمدە شال ۋە بۇغداي تېرىلغان، سۇ باشلاش، سۇغىرىش قۇرۇلۇشلىرىمۇ قىلىنغانىدى. چېيەنلۇڭ 29 - يىلى (1764 - يىلى) 4 - ئايدا چاخار سەككىز تۇغلۇق قوشۇن بورتالاغا ئورۇنلىشىپ بوزيەر ئۆزلەشتۈرۈشكە باشلىغاندىن كېيىن، تەدرىجىي ھالدا ئۆستەڭ چېپىلىپ سۇ باشلىنىپ يەر سۇغىرىلدى. دەسلەپكى چاغلاردا بورتالا دەرياسىنىڭ سۈيىدىن پايدىلىنىپ دەريانىڭ جەنۇبىدىكى تېرىلغۇ يەرلەر، تاغ بۇلاقلىرىنىڭ سۈيىدىن پايدىلىنىپ شىمالىي تاغ ئېتىكىدىكى تېرىلغۇ يەرلەر سۇغىرىلدى. شىيەنفېڭ 2 - يىلى (1852 - يىلى) سۇلەن ئىسىملىك بىر موڭغۇل بىر تۈركۈم دېھقانلارنى باشلاپ كېلىپ، يامانتامدىكى كۆندەلەن توغان غول ئۆستەڭنى چاپتۇردى. گۇاڭشۇ 5 - يىلى (1879 - يىلى) چاخار لەشكەر بېشى ئامبىلى كارماڭئانىڭ قوماندانلىقىدا بايىر ۋە خاۋانى دېگەن ئىككى كىشى موڭغۇل ۋە شىبەلەردىن ھەر بىر ئائىلىدىن بىردىن ئەمگەك كۈچى ئاجرىتىپ، شاربۇخ ئۆستەڭنى چاپتۇردى.

مىنگونىڭ 31 - يىلى (1942 - يىلى) 13 كەنت ئومۇمىي ئۇزۇنلۇقى 361 چاقىرىم كېلىدىغان 21 ئۆستەڭ چاپتى، بۇ ئۆستەڭلەر ئارقىلىق 22 مىڭ 718 مو يەر سۇغىرىلدى. شويىڭپەن رايونىدىكى گۈلچاغان كەنتىدە سۇ كەمچىل بولغاچقا، يىللاردىن بېرى تېرىلغۇ يەرلەردىن ھوسۇل كەم چىققانىدى، بۇ كەنتتە ئولتۇرۇشلۇق كەنبۇ ئىسىملىك بىر موڭغۇل لاما مىنگونىڭ 31 - يىلى (1942 - يىلى) 4 - ئايدا ئۆزى مەبلەغ چىقىرىپ بورتالا دەرياسىدىن ئۆز كەنتىگە سۇ باشلىنىدىغان بىر ئۆستەڭ چاپتى، شۇ يىلى مول ھوسۇل ئېلىندى، ھوسۇل ئالدىنقى يىلدىكىدىن بىر ھەسسە ئاشقانلىقى ئۈچۈن، ئۇلكىلىك ھۆكۈمەت ئۇنى مۇكاپاتلىدى.

بورتالا بويىچە مىنگونىڭ 31 - يىلى (1942 - يىلى) دىكى ئۆستەڭلەرنى تەكشۈرۈشكە دائىر مەلۇمات

ئىقتىساد 5 — 2

ئۆستەڭ نامى	سانى	ئۇزۇنلۇقى (كىلومېتر)	چوڭقۇرلۇقى (مېتر)	كەڭلىكى (مېتر)	سۇغىرىش كۆلىمى (مو)
گۈلئۇلان كەنتى	1	10	1	1	1500
ئوتۇكسەر	1	15	1	1.5	1500
گۈلچاغان كەنتى	1	5	1	1	800
گۈزشا كەنتى	1	2.5	0.5	1.5	900
كىبشا كەنتى	1	15	1	1.5	2888
شويىڭپەن كەنتى، دەريانىڭ جەنۇبىي قىبتى	1	3	0.5	1	850
شويىڭپەن كەنتى	1	7.5	0.5	1	1750

بازار قاڭچو	1	35	2	4	13600
شاربۇغ كەنتى، دەريانىڭ جەنۇبىي قېتى	2	10	1	1	1500
شاربۇغ كەنتى، دەريانىڭ شىمالىي قېتى	2	15	1	1	1550
جاڭبزى كەنتى، دەريانىڭ جەنۇبىي قېتى	3	15	0.5	1	1500
جاڭبزى كەنتى، دەريانىڭ شىمالىي قېتى	3	30	0.5	1	1500
خارمودون	3	18	0.5	1	2880
جەمئىي	21	181			22718

1950 - يىلدىكى تەكشۈرۈشتە بورتالادىكى ئۆستەڭ 24 بولۇپ چىقتى.

بورتالا ناھىيىسىدىكى ئۆستەڭلەرنىڭ 1950 - يىلدىكى تەكشۈرۈلۈشىگە دائىر مەلۇمات

ئىقتىساد 5 — 3

رەت نومۇرى	ئۆستەڭ نامى	ئۇزۇنلۇقى (مېتر)	كەڭلىكى (مېتر)	سۇغىرىش كۆلىمى (مو)
1	كېلىك ئۆستىكى	15000	1.5	3225
2	گۈلچاغان ئۆستىكى	5000	2	9750
3	لىشيا ئۆستىكى	1500	1	750
4	لىشيا تارماق ئۆستىكى	5000	2	1500
5	لىشيا تارماق ئۆستىكى	1500	2.5	22500
6	لىشيا تارماق ئۆستىكى	1000	1.5	6750
7	جاغدىر ئۆستىكى	2000	1	9000
8	شاربۇغ تارماق ئۆستىكى	10000	2.5	13500
9	شاربۇغ تارماق ئۆستىكى	8000	2	9000
10	تاسىرقاي ئۆستىكى	1000	2	7500
11	تاسىرقاي تارماق ئۆستىكى	1000	1.5	3000
12	خورابۇغ ئۆستىكى	2000	1	3000
13	بەتىش ئۆستىكى	10000	1	2250
14	جىگدە بۇلاق ئۆستىكى	3000	1	750
15	ئۇتبۇلاق ئۆستىكى	4000	1	1125
16	يازمىتى ئۆستىكى	2000	1	375
17	گۈلئۇلان ئۆستىكى	4000	2	1500
18	چىندىل ئۆستىكى	4000	2	1500
19	تاپتىمبۇلاق ئۆستىكى	4000	2	1125

20	لامجىۋلاق ئۆستىكى	2000	1.5	1500
21	باغكۆك ئۆستىكى	12000	2	4500
22	باغكۆك ئۆستىكى	10000	2	3600
23	1 - رايون خۇاڭچۇ ئۆستىكى	22000	5	20370
24	ئالبىنابەشىن ئۆستىكى	5000	2	4500
	جەمئىي			132570

1952 - يىلدىن 1955 - يىلغىچە دۆلەت زور مىقدارىدا مەبلەغ ۋە ماددىي بۇيۇملارنى ئاجرىتىپ، بىر تۈركۈم سۇ ئىنشائاتى قۇرۇلۇشلىرىنى قىلىپ بوز يەر ئۆزلەشتۈرگەندىن كېيىن، يېزا ئىگىلىكىنى ئۆچقاندەك ئىلگىرىلىدى. 1955 - يىلى ئومۇمىي تېرىلغۇ يەر كۆلىمى 148 مىڭ 200 موغا يېتىپ، 1949 - يىلدىكى 79 مىڭ 700 دىن 95.%85 ئاشتى. پەن - تېخنىكا سەۋىيىسىنىڭ ئۆسۈشىگە ئەگىشىپ، بەزى زامانىۋى قۇرۇلۇش قىلىش ئۇسۇلى قوللىنىلىپ ۋە سۇپەتلىك ماتېرىياللار ئىشلىتىلىپ، بىر تۈركۈم سۇ سىڭىمەس سۇ ئىنشائاتى قۇرۇلۇشلىرى كەينى - كەينىدىن پۈتكۈزۈلدى.

1. سۇ باشلاش قۇرۇلۇشى

1) خارتۇراگ غول ئۆستىكى

خارتۇراگ غول ئۆستىكىنى چېپىش قۇرۇلۇشى 1960 - يىل 11 - ئايدا باشلانغاندى، 1961 - يىل 4 - ئايدا پۈتكۈزۈلدى، ئومۇمىي ئۇزۇنلۇقى 7. 14 كىلومېتر. بۇ ئۆستەڭگە تاش يانتۇزۇلغان، سېكۇنتىغا سەككىز كۇب مېتر سۇ ئاقىدۇ. بۇ ئۆستەڭنىڭ چېپىلىشى بىلەن 60 مىڭ مۇ سوغىرىش كۆلىمى كۆپەيدى، 200 مىڭ مولۇق سۇغىرىش كۆلىمى ياخشىلاندى. بۇ ئۆستەڭ قۇرۇلۇشىنى «يالقۇن» گۇڭشېسى، ئوبلاستلىق شېكەر زاۋۇتى، ئوبلاستلىق سۇ - ئېلېكتر ئىدارىسىنىڭ قۇرۇلۇش ئەترىتى تاماملىدى. بۇ غول ئۆستەڭنىڭ يانتۇلۇقى بەك تىك بولۇپ، ئەينى ۋاقىتتا ئۆستەڭ ئىچى سېمونتلانمىغاچقا، ئۇنىڭدىن پايدىلىنىش ئۇنۇمى ناچار ئىدى. 1961 - يىل 10 - ئايدىن 1962 - يىل 3 - ئايغىچە ئەينى چاغدا يېزا ئىگىلىك 5 - شىنىڭ «1 - ئاۋغۇست» سۇ ئامبىرىنى ياسىغان بىناكارلىق - قۇرۇلۇش 2 - شىسى بىر قىسىم ئەمگەك كۈچىنى ئاجرىتىپ، يەرلىك ئۇرۇنلاردىكى قۇرۇلۇش قىلىش كۈچلىرى بىلەن بىرلىكتە خارتۇراگ غول ئۆستىكى ۋە بۇ ئۆستەڭنىڭ ئۆستەڭ بېشىنى يېگىباشتىن رېمونت قىلدى. ئۆستەڭ بېشى تۇگۇن قۇرۇلۇشنىڭ ئاستى قىسمى رېشاتكا شەكلىدە لايىھىلەندى، بۇ تۇگۇن قۇرۇلۇشى بېتون قۇرۇلمىلىق توسما، يۇقىرى ۋە تۆۋەن ئېقىمدىكى ئۇزۇنلۇقى 90 مېتر كېلىدىغان، چىگدالغان كونۇسسىمان مۇھاپىزەت دامبىسى، كەڭلىكى 20 نەچچە مېتر كېلىدىغان يان تەرەپتىن ئېقىتىپ قۇم سۇزۇلىدىغان يايسىمان كۆلچەك ۋە تۇما قاتارلىق قۇرۇلۇش تۈرلىرىنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ.

2) شىنتارا غول ئۆستىكى

بۇ، «قىزىل بايراق» گۇڭشېسىنىڭ ئاساسلىق سۇ باشلاپ يەر سۇغىرىدىغان ئۆستىكى، ئۇ، ئۆستەڭگە شىمالىي 3 - غول ئۆستىكىنىڭ 11 كىلومېتر يىراق جايىدىن سۇ باشلىنىدۇ، لايىھىدىكى ئومۇمىي ئۇزۇنلۇقى

2 . 10 كىلومېتر ، لايىھەدىكى باشلىنىدىغان سۇ مىقدارى سېكۇنتىغا سەككىز كۇب مېتر ، بۇ ئۆستەڭ ئىككى باسقۇچقا بۆلۈپ پۈتتۈرۈلدى. 1 - باسقۇچلۇق قۇرۇلۇش 1963 - يىل 11 - ئايدا باشلىنىپ، 1965 - يىل 4 - ئايدا تاماملاندى، بۇ باسقۇچتا 7.05 كىلومېتر ئۇزۇنلۇقتىكى بېتۇن بىلەن قۇيۇلغان ئۆستەڭ بېشى، چوڭ نور، كىچىك نور، سەكرەتمە، كۆۋرۈك، توما قاتارلىق پولات چۇڭقلىق 11 بېتۇن ئىنشائاتنى ياساش ۋەزىپىسى تاماملاندى. 1965 - يىل 4 - ئاينىڭ 28 - كۈنى ئۆستەڭگە سۇ ئېچىلدى. 2 - باسقۇچلۇق ئۇزارتىش قۇرۇلۇشى 1965 - يىلى قىشتا باشلىنىپ، 1966 - يىلى تاماملاندى، بۇ باسقۇچتا 3.15 كىلومېتر ئۇزۇنلۇقتىكى ياپىلاق تاش ئارىسىغا سېمونت لاي قۇيۇپ ياسالغان ئۆستەڭ قۇرۇلۇشى پۈتكۈزۈلدى. بۇ قۇرۇلۇشقا 786 مىڭ 300 يۈەن مەبلەغ سېلىندى، بۇنىڭ ئىچىدە گۈڭشې ۋە ئەترەتلەر ئۆزلىرى توپلىغان مەبلەغ 227 مىڭ 800 يۈەن، بۇ ئۆستەڭ كونترول قىلىدىغان سۇغىرىش كۆلىمى 63 مىڭ مو.

3) ئۇلانخارا ئۆستىكى

بۇ ئۆستەڭگە خارتۇراق ئورمانچىلىق مەيدانىنىڭ 3.5 كىلومېتر غەربىدىكى خارتۇراق دەرياسىدىن سۇ باشلىنىدۇ، لايىھەدىكى ئېقىن مىقدارى سېكۇنتىغا 1.5 كۇب مېتر. ئۆستەڭ قۇرۇلۇشى 1964 - يىلى قىشتا باشلىنىپ، 1965 - يىلى يەتتە كىلومېتر قىسمى پۈتكۈزۈلدى. 1966 - يىلى «يالقۇن» گۈڭشېسى 2 - چوڭ ئەترىتىنىڭ دېھقانچىلىقتا ئىشلىتىدىغان سۈيىنى ھەل قىلىش ئۈچۈن، 11 كىلومېتر ئۇزارتىلىپ 18 كىلومېترغا يەتكۈزۈلدى، ئۆستەڭ ياپىلاق تاش ئارىسىغا سېمونت لاي قۇيۇلۇپ سۇ سىڭىمەيدىغان قىلىندى، ئۇنىڭ سۈيى بىلەن 18 مىڭ مو يەرنى سۇغىرىشقا كاپالەتلىك قىلغىلى بولىدۇ، ئۆستەڭ قۇرۇلۇشىغا جەمئىي 283 مىڭ 400 يۈەن مەبلەغ سېلىندى، بۇنىڭ ئىچىدە گۈڭشې ۋە ئەترەتلەر ئۆزلىرى تەييارلىغان مەبلەغ 163 مىڭ 900 يۈەن.

4) «قىزىل نۇر» تارماق ئۆستىكى

بۇ ئۆستەڭگە «1 - ئاۋغۇست» سۇ ئامبىرىنىڭ چۈشۈرگىسى — بورتالا دەرياسىنىڭ جەنۇبىي قىرغىقىدىن سۇ باشلىنىدۇ، ئومۇمىي ئۇزۇنلۇقى 6.5 كىلومېتر، لايىھەدىكى ئېقىن مىقدارى سېكۇنتىغا 1.2 كۇب مېتر. بۇ ئۆستەڭدە پۈتۈنلەي ئىش ئورنىدا بېتون قاتۇرۇش ئۇسۇلى قوللىنىلدى، ئۆستەڭ كونترول قىلىدىغان سۇغىرىش كۆلىمى 8400 مو. بۇ ئۆستەڭنىڭ قۇرۇلۇشى 1965 - يىلى قىشتا باشلىنىپ، 1969 - يىلى پۈتكۈزۈلدى، ئۆستەڭ قۇرۇلۇشىغا 69 مىڭ 900 يۈەن مەبلەغ سېلىندى، بۇنىڭ ئىچىدە گۈڭشې ۋە ئەترەتلەر ئۆزلىرى توپلىغان مەبلەغ 37 مىڭ 800 يۈەن. بۇ ئۆستەڭنىڭ سۈيى بىلەن «قىزىل نۇر» چوڭ ئەترىتىنىڭ 1 - ، 2 - ۋە 5 - يېزا ئىگىلىك ئەترەتلىرىنىڭ يەرلىرى سۇغىرىلغاندىن باشقا، يەنە «قىزىل بايراق» گۈڭشېسى 3 - چارۋىچىلىق فېرمىسىنىڭ يەم - بوغۇز ئەترىتىمۇ تەمىنلىنىدۇ.

5) «شەرق شامىلى» غول ئۆستىكى

1965 - يىل 4 - ئاينىڭ باشلىرىدا ئوبلاستلىق پارتكوم يارتوغان غول ئۆستىكىنى ئۆزگەرتىپ ياساشنى قارار قىلدى، 4 - ئاينىڭ 25 - كۈنى قۇرۇلۇش باشلاش مۇراسىمى ئۆتكۈزۈلدى. 1966 - يىل 10 - ئايدا ئۆستەڭ پۈتكۈزۈلدى، ئۆستەڭگە «شەرق شامىلى» غول ئۆستىكى دەپ نام بېرىلدى. بۇ ئۆستەڭنىڭ لايىھەدىكى ئومۇمىي ئۇزۇنلۇقى 17.2 كىلومېتر، بۇ ئۆستەڭ غەربتە شاباراتاي ئۆستىكىنىڭ ئېغىزىدىن باشلىنىپ، شەرقتە ئەسلىدىكى ئوبلاستلىق يېمەكلىك شىركىتىنىڭ قۇشخانىسىغىچە بېرىپ، «ئۇچقۇن» غول ئۆستىكى بىلەن تۇتىشىدۇ. 1 - قارارلىق قۇرۇلۇش مەزگىلىدە 7.13 كىلومېتر قىسمى پۈتكۈزۈلدى، بۇنىڭ ئىچىدە يۇقىرى

ئېقىمىدىكى 5. 8 كىلومېتر قىسمىغا سېمونت خىش ياتقۇزۇلدى، شەھەر رايونىنى توغرىسىغا كېسىپ ئۆتىدىغان 5. 2 كىلومېتر قىسمىغا ياپىلاق تاش ئارىسىغا سېمونت لاي قۇيۇلۇپ پۇختىلاندى، تۆۋەن ئېقىمىدىكى 7. 2 كىلومېتر قىسمى توپا پېتى تۇرۇۋەردى، ئۆستەڭدە كۆۋرۈك، سۇڭگۈچ ۋە توما قاتارلىق چوڭ - كىچىك ئىنشائاتتىن 28 ى بار. ئۆستەڭنىڭ لايىھىدىكى ئەڭ كۆپ سۇ ئۆتكۈزۈش مىقدارى سېكۇنتىغا 6. 7 كۇب مېتر، ئۆستەڭ كونترول قىلىدىغان سۇغىرىش كۆلىمى 70 مىڭ مو. ئۆستەڭ قۇرۇلۇشىغا ئۆستەڭ سۈيىدىن پايدىلىنىدىغان ئورۇنلاردىن «غالىبىيەت» گۇڭشېسى، «ئۇچقۇن» گۇڭشېسى، يېزا ئىگىلىك 5 - شى ئورگىنىنىڭ دېھقانچىلىق مەيدانى ۋە 86 - تۈەن - مەيدان قاتناشتى. ئوبلاست ۋە ناھىيە ئورگىنى، يېزا ئىگىلىك 5 - شى ئورگىنى، شۆبە ھەربىي رايونى قاتارلىق ئورۇنلار بىر قىسىم قۇرۇلۇش ۋەزىپىسىنى خالىس ئۈستىگە ئالدى. بۇ غول ئۆستەڭ پۈتۈشى بىلەن «مەدەنىيەت زور ئىنقىلابى» باشلىنىپ كەتتى، ئىشلەپچىقىرىش ئارقىلىق ئىنقىلابنى بېسىشنى تەنقىد قىلىش ۋەزىيىتى شارائىتىدا، يۇرۇشلەشتۇرۇش قۇرۇلۇشى ۋاقتىدا ماسلاشتۇرۇپ ئېلىپ بېرىلمىدى، ئۇنىڭ ئۈستىگە باشقۇرۇش ياخشى بولمىغانلىقى ئۈچۈن، بۇ قۇرۇلۇش ئۇنۇمىنى جارى قىلدۇرماي تۇرۇپلا كېرەكتىن چىقتى.

6) يېڭى شىنبۇخ غول ئۆستىڭى

بۇ ئۆستەڭ 1966 - يىلى تەكشۇرۇپ لايىھىلەنگەنىدى، بۇ ئۆستەڭگە بورتالا دەرياسىنىڭ شىمالىي قىرغىقىدىن سۇ باشلىنىدۇ، ئۇ، غەربتە ئارىشاڭ ناھىيىسى «ئۆكتەبر» گۇڭشېسىنىڭ 2. 3 كىلومېتر غەربىي جەنۇبىدىن باشلىنىپ، شەرقتە يېزا ئىگىلىك 5 - شىنىڭ 84 تۈەن - مەيدانىغىچە بارىدۇ، ئومۇمىي ئۇزۇنلۇقى 7. 31 كىلومېتر. ئۆستەڭ قۇرۇلۇشىنى، سۇدىن پايدىلانغۇچى ئورۇنلارنىڭ ئىشلىتىدىغان سۈيىنىڭ ئاز - كۆپلۈكىگە قاراپ مۇۋاپىق ئۈستىگە ئېلىش پرىنسىپىغا ئاساسەن، ئارىشاڭ ناھىيىسىنىڭ «ئۆكتەبر» گۇڭشېسى، بورتالا ناھىيىسىنىڭ «يالقۇن»، «غالىبىيەت» گۇڭشېلىرى، «ئالغا» چارۋىچىلىق فېرمىسى، يېزا ئىگىلىك 5 - شىنىڭ 87 -، 84 - تۈەن - مەيدانلىرى ۋە شۆبە ھەربىي رايوننىڭ دېھقانچىلىق مەيدانى ئۈستىگە ئېلىپ ئورۇندىدى. «ئۆكتەبر» گۇڭشېسىنىڭ 2 - چوڭ ئەترىتى ئۆستەڭنى ئېتىز - ئېرىقنىڭ ئوتتۇرىسىدىن ئۆتكۈزۈشكە ئۇنىماي تۇرۇۋالغانلىقى ئۈچۈن، يۇقىرى بۆلىكىدىكى يەتتە كىلومېتر كېلىدىغان توپا ئۆستەڭ چېپىشتىن توختىتىلدى. ئۆستەڭگە 1967 - يىلى ئىلاجسىز خارتۇراگ جىلغىسىنىڭ شەرقىدىن باشلاپ تاش ياتقۇزۇلدى. 1978 - يىلى يۇقىرى بۆلەكتىكى يەتتە كىلومېتر قىسمى ئۆزگەرتىلدى، بۇ قىسىمدا ئەگرى قىسمىنى ئۇدۇللاش ئۇسۇلىنى قوللىنىش ئارقىلىق، خاربۇخ ئۆستىڭى ئۆزگەرتىلگەندىن كېيىن، ئاندىن بۇ غول ئۆستەڭگە پۈتۈن لىنىيە بويىچە سۇ باشلاندى. ئۆستەڭ بېشى قۇرۇلۇشىدا قىرغاققا ياپىلاق تاش ياتقۇزۇپ ئارىسىغا بېتون لاي قۇيۇپ سۇ سىڭىپ كېتىشنىڭ ۋە سۇ چىقىپ كېتىشنىڭ ئالدىنى ئېلىش تەدبىرى قوللىنىلدى. ئۆستەڭنىڭ ئەڭ زور ئېقىن مىقدارى سېكۇنتىغا 21 كۇب مېتر بولۇپ، لىنىيە بويلاپ تەدرىجىي ھالدا ئازلاپ بارىدۇ، ئۆستەڭنىڭ ئاخىرقى بۆلىكىنىڭ لايىھىدىكى ئەڭ كۆپ ئېقىن مىقدارى سېكۇنتىغا 7. 6 كۇب مېتر، ئۆستەڭ كونترول قىلىدىغان سۇغىرىش كۆلىمى 344 مىڭ مو، بۇنىڭ ئىچىدە بورتالانىڭ سۇغىرىش كۆلىمى 65 مىڭ مو.

7) «ئۇچقۇن» غول ئۆستىڭى

بۇ، «ئۇچقۇن» گۇڭشېسىنىڭ ئاساسلىق سۇ باشلاش ئۆستىڭى. بۇ ئۆستەڭگە «1 - ئىيۇل» سۇ ئامبىرىنىڭ سۇ چۈشۈرۈش ئۆستىڭىدىن سۇ باشلىنىدۇ، ئۆستەڭنىڭ ئومۇمىي ئۇزۇنلۇقى 5. 16 كىلومېتر، لايىھىدىكى سۇ باشلاش ئېقىن مىقدارى سېكۇنتىغا تۆت كۇب مېتر، ئۆستەڭ قۇرۇلۇشىدا ئىش ئورنىدا بېتۇن قاتۇرۇش،

ياپىلاق تاش يانتۇزۇپ سېمونت لاي قۇيۇش ئۇسۇلى قوللىنىلدى. ئۆستەك قۇرۇلۇشى 1975 - يىل 3 - ئايدا باشلىنىپ، 10 - ئايدا پۈتكۈزۈلدى، ئۆستەك كونترول قىلىدىغان سۇغىرىش كۆلىمى 68 مىڭ مو. ئۆستەك قۇرۇلۇشىغا جەمئىي 949 مىڭ 700 يۈەن مەبلەغ سېلىنىدى، بۇنىڭ ئىچىدە گۈڭشې ۋە ئەترەتلەر ئۆزلىرى توپلىغان مەبلەغ 406 مىڭ 700 يۈەن.

8) «1 - ماي» غول ئۆستىكى

بۇ ئۆستەڭگە خارتۇراگ ئۆستىكىنىڭ سەككىز كىلومېتر ئايلاغ تەرىپىدىن سۇ باشلىنىدۇ، ئۇ، «يالقۇن» گۈڭشېسىنىڭ ئاساسلىق سۇ باشلاش ئۆستەڭلىرىنىڭ بىرى. 1974 - يىل 12 - ئايدىن 1975 - يىل 4 - ئايغىچە سەككىز كىلومېتر ئۇزۇنلۇقتا ئۆستەك چېپىلدى، خارتۇراگ غول ئۆستىكىنىڭ 2.7 كىلومېتر ئۇزۇنلۇقتىكى قىسمى رېمونت قىلىندى ۋە قېشى ئېگىزلىتىلدى، ئۆستەك قۇرۇلۇشىدا ياپىلاق تاش يانتۇزۇپ بېتون لاي قۇيۇش ئۇسۇلى قوللىنىلدى، ئۆستەڭنىڭ لايىھىدىكى سۇ باشلاش مىقدارى سېكۇنتىغا بەش كۇب مېتر، بۇ ئۆستەك پۈتكەندىن كېيىن 50 مىڭ مو يەرنىڭ سۇغىرىش شارائىتى ياخشىلاندى.

9) «1 - ئىيۇل» غول ئۆستىكى

بۇ، «ئالغا» چارۋىچىلىق فېرمىسىنىڭ غول ئۆستىكى بولۇپ، ئۇنىڭغا يېڭى شىنبۇخ غول ئۆستىكىنىڭ باش تەرىپىنىڭ جەنۇبىدىن سۇ باشلىنىدۇ، ئۆستەڭنىڭ ئۇزۇنلۇقى 18 كىلومېتر، لايىھىدىكى ئېقىن مىقدارى سېكۇنتىغا 3.5 كۇب مېتر، ئۆستەك قۇرۇلۇشىدا بېتون لاي قۇيۇش، ياپىلاق تاش يانتۇزۇپ لاي قۇيۇش ئارقىلىق سۇ سىڭىپ كېتىشنىڭ ئالدى ئېلىندى، ئۆستەك كونترول قىلىدىغان سۇغىرىش كۆلىمى 40 مىڭ مو. ئۆستەك قۇرۇلۇشىغا جەمئىي 810 مىڭ 100 يۈەن مەبلەغ سېلىنىدى، بۇنىڭ ئىچىدە مەيدان (فېرما) ۋە ئەترەتلەر ئۆزلىرى توپلىغان مەبلەغ 425 مىڭ 500 يۈەن. ئۆستەك قۇرۇلۇشى 1975 - يىل 1 - ئايدا باشلىنىپ، شۇ يىلى 7 - ئاينىڭ 1 - كۈنى پۈتتى.

10) شابارتاي غول ئۆستىكى

بۇ، «غالىبىيەت» گۈڭشېسىنىڭ ئاساسلىق سۇ باشلاش ئۆستىكى. بۇ ئۆستەڭگە «يالقۇن» گۈڭشېسى قوشتوغان ئېلېكتر ئىستانسىسىنىڭ ئالدىنقى كۆلچىكىدىن سۇ باشلىنىدۇ. ئۆستەك قۇرۇلۇشى 1977 - يىلى ۋە 1984 - يىلى ئىككى باسقۇچقا بۆلۈپ تاماملاندى، ئۆستەڭنىڭ لايىھىدىكى سېكۇنتىغا ئىككى كۇب مېتر، ئۇزۇنلۇقى 8.5 كىلومېتر، بۇنىڭ ئىچىدە 5.2 كىلومېتر قىسمىغا ياپىلاق تاش يانتۇزۇلۇپ، بېتون لاي قۇيۇش ۋە بېتون قاتۇرۇش ئارقىلىق سۇ سىڭىشنىڭ ئالدى ئېلىندى، ئۆستەك كونترول قىلىدىغان سۇغىرىش كۆلىمى 16 مىڭ مو.

11) لاماخائوبا تارماق ئۆستىكى

بۇ ئۆستەڭگە 1981 - يىلى 990 كىلوگرام سۇلياۋ يوپۇق، 6600 كىلوگرام سامان، 330 كوب مېتر سېغىز توپا ئىشلىتىلدى، بۇ، ناھىيە بويىچە سۇلياۋ يوپۇق يېپىپ ياسالغان تۇنجى سۇ سىڭىمى ئۆستەك ھېسابلىنىدۇ، ئۆستەڭنىڭ ئومۇمىي ئۇزۇنلۇقى بىر كىلومېتر.

12) ئۇلانبۇخ ئۇرۇقچىلىق مەيدانى سۇ باشلاش ئۆستىكى

بۇ ئۆستەك مەزكۇر مەيدانىنىڭ ئاساسلىق سۇ باشلاش ئۆستىكى بولۇپ، ئۇنىڭغا شىنتارا غول ئۆستىكىدىن

سۇ باشلىنىدۇ، لايىھىدىكى ئېقىن مىقدارى سېكۇنتىغا 0.6 كۇب مېتر، ئۆستەڭنىڭ ئۇزۇنلۇقى 11 كىلومېتر، بۇنىڭ ئىچىدە بەش كىلومېتردىن يەتتە كىلومېترغىچە بولغان قىسمىغا بېتون لاي قۇيۇلۇپ سۇ سىڭمەس قىلىپ ياسالدى، ئۆستەڭ كونترول قىلىدىغان سۇغىرىش كۆلىمى 9000 مو. بۇ ئۆستەڭ 1984 - يىلى پۈتكۈزۈلدى، ئۆستەڭ قۇرۇلۇشىغا جەمئىي 65 مىڭ يۇەن مەبلەغ سېلىنىدى، بۇنىڭ ئىچىدە مەيدان (فېرما) ۋە ئېتىزلار ئۆزلىرى توپلىغان مەبلەغ 25 مىڭ يۇەن.

13) سۇخا غول ئۆستىكى

بۇ ئۆستەڭگە بىلىن خارمودون يېزىسى جوكىن ئوۋ كەنتىنىڭ ئىككى كىلومېتر شىمالىدىكى بايانداي بۇلىقىدىن سۇ باشلىنىدۇ، ئۇنىڭ سۈيى دېھقانچىلىق ۋە چارۋىچىلىقتا ئورتاق ئىشلىتىلىدۇ، ئۆستەڭنىڭ لايىھىدىكى ئېقىن مىقدارى سېكۇنتىغا 0.6 كۇب مېتر، ئۆستەڭ قۇرۇلۇشى 1985 - يىل 5 - ئايدا باشلىنىپ، شۇ يىلى 10 - ئايدا پۈتتى، ئۆستەڭنىڭ ئۇزۇنلۇقى 11 كىلومېتر، ئۇنىڭغا ياپلاق تاش يانقۇزۇلدى، ئۆستەڭ كونترول قىلىدىغان سۇغىرىش كۆلىمى 13 مىڭ مو. ئۆستەڭ قۇرۇلۇشىغا جەمئىي 280 مىڭ يۇەن مەبلەغ سېلىنىدى، بۇنىڭ ئىچىدە گۈڭشې ۋە ئېتىزلار توپلىغان مەبلەغ 110 مىڭ يۇەن.

2. سۇ ئامبىرى قۇرۇلۇشى

1) «ئىتتىپاق» سۇ ئامبىرى

بۇ سۇ ئامبىرى «ئۇچقۇن» گۈڭشېسىنىڭ شىمالىغا، ئۇتبۇلاقتىكى بۇلاق جىلغىسىنىڭ ئوتتۇرا - يۇقىرى ئېقىمىغا، بۇلاقتا ئون كىلومېتر كېلىدىغان 2 - دەرىجىلىك پەلەمپەي يەرنىڭ يېنىغا جايلاشقان. ئۇنى 1957 - يىلى ئوبلاستلىق سۇچىلىق بۇلۇمى تەكشۈرۈپ لايىھىلىگەنىدى، ئامبارنىڭ لايىھىدىكى سىغىمچانلىقى 500 مىڭ كۇب مېتر، ئەمەلىي ساقلىنىدىغان سۇ مىقدارى 350 مىڭ كۇب مېتر، بۇ سۇ ئامبىرىنى ئوبلاستلىق ۋە ناھىيىلىك ئورگانلاردىكى كادىرلار ۋە ئوقۇغۇچىلار ياسىدى. 1958 - يىلى يازدا بۇ ئامبارنى كەلكۇن بۇزۇۋەتكەنىدى. 1972 - يىلى ئەسلىدىكى ئامبارنىڭ ئورنى ئاساسىدا توسمىنىڭ ئېگىزلىكى 11.5 مېتر، ئۇزۇنلۇقى 273 مېتر قىلىپ قايتىدىن لايىھىلەنىدى، توسمىغا سۇپەتلىك توپا ئىشلىتىلدى، توسمىنىڭ ئالدى تەرىپىگە بېتون بىلەن ئاسراش تەدبىرى قوللىنىلدى. ئامبارنىڭ لايىھىدىكى سىغىمچانلىقى 580 مىڭ كۇب مېتر، پۈتكەندىن كېيىنكى سىغىمچانلىقى 500 مىڭ كۇب مېتر، ئەمەلىي ساقلىنىدىغان سۇ مىقدارى 350 مىڭ كۇب مېتر، ئەمەلىي تەمىنلىنىدىغان سۇ مىقدارى 300 مىڭ كۇب مېتر. بۇ سۇ ئامبىرى شۇ يىلى دۆلەت بايرىمى ھارپىسىدا پۈتكۈزۈلدى، بۇئامبارنىڭ سۈيى بىلەن «ئۇچقۇن» گۈڭشېسىنىڭ «ئىتتىپاق»، «قىزىل يۇلتۇز» چوڭ ئېتىزلىرىنىڭ 7000 مودىن ئارتۇق يېرىنى سۇغارغىلى بولىدۇ.

2) «1 - ئىيۇل» سۇ ئامبىرى

بۇ سۇ ئامبىرى بورتالا دەرياسىنىڭ ئوتتۇرا - تۆۋەن ئېقىمىغا، بورتالا شەھىرىنىڭ بەش كىلومېتر شەرقىي جەنۇبىغا جايلاشقان. ئۇنى 1958 - يىلى ئوبلاستلىق سۇچىلىق بۇلۇمى تەكشۈرۈپ لايىھىلىگەنىدى. 1959 - يىلى ئوبلاستنىڭ رەھبەرلىكىدە مەزكۇر ناھىيىنىڭ «يالقۇن»، «ئۇچقۇن» ۋە «يېڭى ھايات» گۈڭشېلىرىدىكى دېھقانلار تەشكىللىنىش ئارقىلىق ياسالدى. لايىھىدە سۇ چىقىرىش قاپقىقىغا ياغاچ ئىشلىتىش بېكىتىلگەچكە، قوش تۆشۈكلۈك سۇ چىقىرىش سۇڭگۇچىنىڭ قاپقىقىنى ئېچىپ - ياپقىلى بولمايدىغان ئەھۋال كېلىپ چىقتى. 1963 - يىل 3 - ئايدا ئىشلەپچىقىرىش - قۇرۇلۇش بېكىتۈەنى بىناكارلىق - قۇرۇلۇش 2 - شىركىتى 11 -

تۇمەن . مەيدانغا سۇ ئامبىرىنىڭ قاپقىقىنى كېڭەيتىپ قۇرۇشقا ياردەم بېرىش ئىشى تاپشۇرۇلدى. 4 . ئاينىڭ ئاخىرىدا پولات چۆنقىلىق بېتون خىزمەت كۆۋرۈكى پۈتكۈزۈلۈپ، بىر سۈنگۈچ قاپقىقى ئورنىتىلغاندىن كېيىن، سۇ قاچىلاندى، شۇ يىلىلا ئونۇم كۆرۈلۈپ، تۇۋەن ئېقىمدىكى يەرلەرنى مايسا مەزگىلدە سۇغىرىش ئېھتىياجى تەڭشەلدى. شۇ يىلى كەلكۇن ئاققۇزۇش ئۆستىكى قۇرۇلۇشىمۇ تاماملاندى، بۇ ئۆستەڭنىڭ كەلكۇن ئاققۇزۇش ئىقتىدارى سېكۇنتىغا 200 كۇب مېترغا يېتىدۇ. بۇ سۇ ئامبىرى توسما توسۇش ئارقىلىق ياسالغان، ئۇنىڭ ئاساسىي توسمىسىنىڭ ئۇزۇنلۇقى 874 مېتر، توسمىنىڭ ئەڭ ئېگىز يېرى 20 مېتر، ئېگىزلىكى 14 مېتر، ئادەتتىكى توسمىنىڭ ئېگىزلىكى توققۇز مېتر قىلىپ لايىھىلەندى، قوشۇمچە توغاندىن ئىككىسى بار بولۇپ، ئومۇمىي ئۇزۇنلۇقى 647 مېتر، ئەڭ چوڭ توسما ئېگىزلىكى بىر يېرىم مېتردىن ئىككى مېترغىچە كېلىدۇ. توسمىنىڭ ئالدى تەرىپى قۇمسىڭ توپا بولۇپ، دولقۇن يالاپ كېتىشىنىڭ ئالدىنى ئېلىش ئۈچۈن تاش يانقۇزۇلدى، توسمىنىڭ كەينىگە شېغىل دۆڭلەندى، ئامبارنىڭ لايىھىدىكى ۋە پۈتكەندىن كېيىنكى سىغىمچانلىقى 4 مىليون 500 مىڭ كۇب مېتر، ئەمەلىي سۇ ساقلىنىدىغان مىقدارى 3 مىليون كۇب مېتر، ئەمەلىي تەمىنلىنىدىغان سۇ مىقدارى 2 مىليون 500 مىڭ كۇب مېتر. بۇ سۇ ئامبىرىنىڭ پۈتۈشى بىلەن 25 مىڭ مو يەرنىڭ سۇغىرىش شارائىتى ياخشىلاندى، كەلكۇن ئاققۇزۇش ئۆستىكى توسمىنىڭ ئوڭ تەرىپىدە بولۇپ، ئەڭ زور كەلكۇن ئاققۇزۇش ئىقتىدارى سېكۇنتىغا 250 كۇب مېتر.

3) «1 . ماي» سۇ ئامبىرى (ئەسلىدىكى چوڭ كۆۋرۈك سۇ ئامبىرى)

بۇ ئامبار بورتالا دەريا‌سىنىڭ ئوتتۇرا . تۇۋەن ئېقىمدىكى دەريا قىنىغا جايلاشقان، شەھەرنىڭ بىر يېرىم كىلومېتر جەنۇبىغا توغرا كېلىدۇ. بۇ ئامبارنى ئوبلاستلىق سۇ . ئېلېكتر ئىدارىسىنىڭ سۇچىلىق خىزمىتى ئەترىتى 1966 . يىلىنىڭ بېشىدا تەكشۈرۈپ لايىھىلىگەن، ئۇ، توسما توسۇش ئارقىلىق ياسالغان سۇ ئامبىرى ھېسابلىنىدۇ. ئاساسىي توسمىنىڭ ئۇزۇنلۇقى 850 مېتر، قوشۇمچە توسمىنىڭ ئۇزۇنلۇقى 2085 مېتر، ئەڭ چوڭ توسمىنىڭ ئۇزۇنلۇقى 23 مېتر، ساقلىنىدىغان سۇ يۈزى كۆلىمى 4350 مو، ئامبارنىڭ سۇ سىغىمچانلىقى 34 مىليون كۇب مېتر. 1966 . يىل 10 . ئاينىڭ 4 . كۈنى قۇرۇلۇشقا قوماندانلىق قىلىش شتابى ۋە ئىش ئورنى پارتكومى قۇرۇلدى. قۇرۇلۇشقا قوماندانلىق قىلىش شتابى بەش كىشىدىن تەركىب تاپتى، چېن جىشياڭ باش قوماندان، ۋاڭ رۇيجېن، مىجە، ياڭ يۈشىن ۋە شۇگۈيفاڭلار مۇئاۋىن باش قوماندان بولدى، شتابتا ئىشخانا، سىياسىي باشقارما، ئارقا سەپ باشقارمىسى ۋە تېخنىكا . قۇرۇلۇش قىلىش باشقارمىسى تەسىس قىلىندى. ئىش ئورنى پارتكومى چېن جىشياڭ، ۋاڭ رۇيجېن، مىجە، جاۋفۇبى، يۇ دېجياڭ، ياڭ فېڭچياڭ ۋە ياڭ يۈشىنلاردىن تەركىب تاپتى، ناھىيىگە بىۋاستە قاراشلىق ئورگانلاردىكى خادىملاردىن 21 كىشى، ئوبلاستلىق سۇچىلىق خىزمىتى ئەترىتىدىكى تېخنىك خادىملاردىن تۆت كىشى، باشقا كادىرلاردىن ئىككى كىشى قوماندانلىق شتابىنىڭ باشقارما ۋە ئىشخانىلىرىغا يۆتكەپ كېلىندى. 10 . ئاينىڭ 20 . كۈنى ئامبار قۇرۇلۇشىغا تۆتۈش قىلىندى، 11 . ئاينىڭ 7 . كۈنى رەسمىي ئىش باشلاندى. سۇ ئامبىرىنى ياساشقا قاتناشقان ئەمگەك كۈچى، ئاساسەن، ئۇرۇمچى يېغىۋېلىش ئورنىدىن تەقسىم قىلىپ بېرىلگەن 2000 دىن ئارتۇق ئاققۇندىن تەركىب تاپتى. ئۇ چاغدا «مەدەنىيەت زور ئىنقىلابى» باشلىنىپ كەتكەن بولغاچقا، ھەرىيەر، ھەر يەردىن كەلگەن بۇ ئادەملەرنىڭ تەركىبى مۇرەككەپ، بىرقىسىم كىشىلەرنىڭ ھۆكۈمەتسىزلىك ئىدىيىسى بىر قەدەر ئېغىر، ئۇنىڭ ئۈستىگە قىش كىرىپ قالغان، ئەمگەك قوراللىرى يېتەرسىز بولغاچقا، ئىش ئۈنۈمى يۇقىرى بولمىدى. ھەر دەرىجىلىك كادىرلار تۇرمۇشنى ئورۇنلاشتۇرۇش بىلەن بەنت بولۇپ كەتكەندىن باشقا، يەنە يۇقىرىدىكى كىشىلەر تەشكىللىگەن «جەڭگىۋار ئەترەت» لەرنىڭ زەربىسىگە ئۇچراپ، خىزمەت ۋە تۇرمۇش نورمال بولمىدى. 1967 . يىل 1 . ئايدا بۇ قۇرۇلۇش توختاپ قالدى.

1968 . يىلى ناھىيىلىك خەلق قوراللىق بۆلۈمىنىڭ ئىشلەپچىقىرىش ئىشخانىسى چوڭ كۆۋرۈك سۇ

ئامبىرىغا «1 - ماي» سۇ ئامبىرى دەپ نام بەردى ھەمدە ناھىيە خەلقىنى بۇ قۇرۇلۇشنى داۋاملاشتۇرۇشقا سەپەرۋەر قىلىش توغرىسىدا قارار چىقاردى. 8 - ئاينىك 10 - كۈنى قۇرۇلۇش باشلاندى، «يالقۇن»، «غالىبىيەت»، «ئۇچقۇن» ۋە «قىزىل بايراق» گۇڭشېلىرىنىك 16 چوك ئەترىتى سۇ ئامبىرى قۇرۇلۇشىغا قاتناشتى، داۋاملىق قۇرۇلۇش قىلىدىغانلار 723 كىشىگە يەتتى. بۇلار، ئاساسلىقى، ئامبارغا سۇ قويۇش ئۆستىگى چېپىش، سۇڭگۇچ تەگلىكى ۋە سۇڭگۇچ، بېتون قويۇش ئىشلىرىنى قىلدى. 1971 - يىل 6 - ئاينىك 28 - كۈنى ناھىيىلىك ئىنقىلابىي كومىتېت ئىش ئورنىدا 1 - قارارلىق قۇرۇلۇشنى داۋاملاشتۇرۇش ئىشنى باشلاشقا سەپەرۋەرلىك قىلىش يىغىنى چاقىرىپ، «90 كۈن كۆرەش قىلىپ، 1 - قارارلىق داۋاملاشتۇرۇش قۇرۇلۇشنى پۈتكۈزۈش» شوئارىنى ئوتتۇرىغا قويدى. دۆلەت بايرىمى ھارپىسىدا قۇرۇلۇش ۋەزىپىسى تامامىلاندى. 10 - ئاينىك 17 - كۈنى ئىش ئورنىدا 2 - قارارلىق قۇرۇلۇشنى داۋاملاشتۇرۇش ئىشغا سەپەرۋەرلىك قىلىش يىغىنى چاقىرىلدى، قۇرۇلۇشقا 1000 دىن ئارتۇق ئەمگەكچى قاتناشتى. 1973 - يىل 5 - ئاينىك 20 - كۈنى ئېقىن توسۇش توسمىسى تۈتاشتۇرۇلۇپ، 2 مىليون 800 مىڭ كۇب مېتر سۇ قاچىلاندى. ئېقىن توسۇش توسمىسىنى تۈتاشتۇرۇش مەزگىلىدە ئوبلاست ۋە ناھىيە دەرىجىلىك ئورۇنلار تۈركۈمگە بۆلۈپ نەچچە يۈز ئادەم ۋە ئاپتوموبىلنى قۇرۇلۇشقا قاتنىشىشقا تەشكىللىدى، شۆبە ھەربىي رايون ئورگىنى ۋە بورتالادا تۇرۇشلۇق قىسىملارمۇ ئىش ئورنىغا كېلىپ ئەمگەككە قاتنىشىپ، يەرلىك ئىشۇننىك قۇرۇلۇشغا ياردەم بەردى. 1974- يىلى كۈزدە ناھىيىلىك پارتكوم ئىككى يىل جاپالىق كۆرەش قىلىپ، «1 - ماي» سۇ ئامبىرى قۇرۇلۇشنى ئومۇمىيۈزلۈك پۈتكۈزۈشنى ئوتتۇرىغا قويدى. 12 - ئاينىك بېشىدا 700 ئەمگەكچى ئىشقا كىرىشتى، قۇرۇلۇشقا قوماندانلىق قىلىش شتابى پارتكومى 3 - قارارلىق قۇرۇلۇشنى باشلاش بويىچە قەسەمىيات يىغىنى چاقىردى. 1975 - يىلىنىك بېشىدا قىش پەسسىلىك قۇرۇلۇش ۋەزىپىسى ئورۇندالغاندىن كېيىنلا، يەنە ياغاچتىن ياسالغان ۋاقىتلىق قاپاق زەربىدارلىق بىلەن ئورنىتىلىپ، بورتالا دەريا‌سىغا كېلىدىغان ئەتىيازلىق كەلكۈن ئامبارغا قاچىلاندى. بۇنىڭ بىلەن شۇ يىلىلا 30 مىڭ مو يەرنىڭ سۇغىرىش شارائىتى ياخشىلاندى.

1975 - يىل 9 - ئايدا كۈز پەسسىلىك قۇرۇلۇش قىلىش بويىچە بىرلەشمە جەڭ تەشكىللەندى. ناھىيىلىك پارتكوم بىرلەشمە جەڭگە قوماندانلىق قىلىش شتابى قۇرۇلۇشنى قارار قىلدى، ناھىيىلىك پارتكومنىڭ ئاساسلىق مەسئۇلى يەي يۈڭيۈي باش قوماندان بولدى. بۇ قۇرۇلۇشقا گۇڭشي (مەيدان - فېرما) لارنىڭ خەلق ئىشچىلىرى تەشكىللەنگەندىن باشقا، يەنە ناھىيىگە بۆاسىتە قاراشلىق ئورۇن ۋە تارماقلارمۇ كادىر، ئىشچى - خىزمەتچىلەرنى سەپەرۋەر قىلىپ ئەمگەككە قاتناشتۇردى. بىرلەشمە جەڭ 9 - ئاينىك 15 - كۈنى باشلىنىپ 11 - ئاينىك 5 - كۈنى ئاياغلاشتى. ئوتتۇرا ھېساب بىلەن كۈنىگە 2500 ئادەم ئەمگەككە قاتناشتى، ئەڭ كۆپ بولغاندا 3650 كە يەتتى، 65 موتورلۇق قاتناش ۋاسىتىسى، 150 ئات ھارۋىسى، 630 ئېشەك ۋە كالا ھارۋىسى چىقىرىلىپ، توسمىغا جەمئىي 123 مىڭ كۇب مېتر توپا - تاش دۆۋىلەندى. يىل ئاخىرىغا كەلگەندە «1 - ماي» سۇ ئامبىرى ئاساسەن پۈتتى، قۇرۇلۇشنىڭ چالىسىنى «قىزىل بايراق» گۇڭشېسى بىلەن ناھىيىگە بۆاسىتە قاراشلىق ئورگانلار پۈتتۈردى. «1 - ماي» سۇ ئامبىرىغا جەمئىي 1 مىليون 89 مىڭ كۇب مېتر توپا - شېغىل، 63 مىڭ كۇب مېتر ياپىلاق تاش، 8800 كۇب مېتر بېتون، 185 تونىا پولات ماتېرىيال، 3250 تونىا سېمونت، 1200 كۇب مېتر ياغاچ ماتېرىيال ئىشلىتىلدى. قۇرۇلۇشقا 1 مىليون 470 مىڭ ئىش كۈنى سەرپ قىلىندى. بۇ قۇرۇلۇشقا جەمئىي 7 مىليون 285 مىڭ 900 يۈەن مەبلەغ سېلىندى، بۇنىڭ ئىچىدە دۆلەت سالغان مەبلەغ 4 مىليون 331 مىڭ 900 يۈەن، گۇڭشي (مەيدان - فېرما) لار ئۆزلىرى توپلىغان مەبلەغ 2 مىليون 954 مىڭ يۈەن. «1 - ماي» سۇ ئامبىرىنىڭ پۈتكەندىن كېيىنكى سىغىمچانلىقى 20 مىليون كۇب مېتر، ئەمەلىي ساقلىنىدىغان سۇ مىقدارى 16 مىليون 150 مىڭ كۇب مېتر، ئەمەلىي تەمىنلىنىدىغان سۇ مىقدارى 10 مىليون كوب مېتر، بۇ ئامبار ئارقىلىق تەڭشەشكە بولىدىغان سۇغىرىش كۆلىمى 160 مىڭ مو. كەلكۈن ئاققۇزۇش قۇرۇلۇشى 1978 - يىلى باشلىنىپ، 1985 - يىلى پۈتكۈزۈلدى، بۇ قۇرۇلۇش

سېكۇنتىغا 3 مىليون كۇب مېتر كەلكۈن ئاققۇزالايدۇ.

بورتالا دەرياسىنىڭ قىنىدىكى ئورمانلار پۈتۈنلەي كېسىۋېتىلگەنلىكى ھەمدە ئۇ يەر تېرىلغۇ يەرگە ئۆزگەرتىۋېتىلگەنلىكى ئۈچۈن، يېپىنچا ئۆسۈملۈكلەر بۇزغۇنچىلىققا ئۇچراپ، سۇ تۇپراقنى ئېغىر دەرىجىدە ئېقىتىپ كەتتى، سۇ مەنبەسىنى تەڭشەپ تۇرۇش ئىقتىدارى ناچارلاشتى، شۇڭا سۇ ئامبىرىغا لاي چۆشۈش ئەھۋالى كۈندىن كۈنگە ئېغىرلاشتى. 1982 - يىلى ئەڭ كۆپ بولغاندا 16 مىليون 600 مىڭ كۇب مېتر سۇ ساقلانغانىدى. 1979 - يىلى «1 - ماي» سۇ ئامبىرى ئاپتونوم رايون تەرىپىدىن خەتەرلىك سۇ ئامبارلىرى قاتارىغا كىرگۈزۈلدى.

4) كۆل قۇرۇلۇشى

جۇڭخۇا خەلق جۇمھۇرىيىتى قۇرۇلغاندىن كېيىن، بۇلاق سۇيىنى ئوسۇش ئارقىلىق، ئون كۆل ھاسىل قىلىنىدى، بۇ كۆللەرگە جەمئىي 87 مىڭ كۇب مېتر سۇ قاچىلىغىلى بولىدۇ، بۇنىڭ ئىچىدە شويىڭچەن رايونىنىڭ ئۇلاستاي دېگەن يېرىدىكى كۆل ئەككى؛ چىندىل يېزىسىنىڭ شابارتاي كەنتىدىكى كۆل ئۈچ، نارىنبۇلاقتىكى كۆل بىر، گۈلۈمتۇدىكى كۆل ئۈچ؛ ئوتبۇلاق يېزىسىنىڭ جىگدە بۇلاق كەنتىدىكى كۆل بىر. قۇرۇلۇش قىلىش سۇپىتى ۋە باشقۇرۇش جەھەتتىكى سەۋەبلەر تۈپەيلىدىن، چىندىل يېزىسىنىڭ نارىنبۇلاق كەنتىدىكى بىر كۆل بىلەن گۈلۈمتۇدىكى بىر كۆل كېرەكتىن چىقتى.

3. يەر ئاستى سۇيىنى چىقىرىش قۇرۇلۇشى

بورتالا شەھىرىنىڭ يەر ئاستى سۇيى بايلىقى بىر قەدەر مول، سۇنىڭ سۇپىتى ياخشى بولۇپ، يەر سۇغىرىشقا مۇۋاپىق كېلىدۇ، ئېچىپ پايدىلىنىشمۇ ئاسان. قۇدۇق قېزىپ يەر ئاستى سۇيى ئارقىلىق يەر سۇغىرىش كېيىنرەك باشلاندى، ئىلگىرى ئاممۇ ياكى ئورگانلار ئاز ساندىكى چوڭ ئېغىزلىق قۇدۇقلارنى قېزىپ، بازار - يېزا خەلقىنىڭ تۇرمۇشتا سۇ ئىشلىتىش مەسىلىسىنى ھەل قىلغانىدى. 1970 - يىل 7 - ئايدا ئوبلاستلىق سۇ - ئېلېكتر ئىدارىسىنىڭ قۇدۇق قېزىش ئەتىرىتى «قىزىل بايراق» گۇرۇپپىسىنىڭ «قىزىل بايراق» چوڭ ئەتىرىتىدە راكېتاسىمان بۇرغا بىلەن ئىككى قۇدۇق قازدى. 1972 - يىلى «ئۈچقۇن» گۇرۇپپىسىنىڭ 2 - چارۋىچىلىق فېرمىسىدا بەش ئارتىزيان قۇدۇقى قېزىلدى.

1976 - يىل 5 - ئايدا قۇدۇق قېزىش ئەتىرىتى قۇرۇلۇپ، راكېتاسىمان بۇرغا بىلەن قۇدۇق قېزىش باشلاندى ھەمدە ئادەم كۆچى ئارقىلىق چوڭ ئېغىزلىق قۇدۇق قېزىلدى، شۇ يىلى پۈتۈپ ئونومى كۆرۈلگەن چوڭ ئېغىزلىق قۇدۇق 38 گە، كىچىك ئېغىزلىق قۇدۇق ئونغا يەتتى.

1977 - يىلى قۇدۇق قېزىش ئىشىنى يەنىمۇ قانات يايدۇرۇش يۈزىسىدىن، «يالقۇن»، «غالىبىيەت»، «ئۈچقۇن» ۋە «قىزىل بايراق» گۇرۇپپىلىرىدا ھەم «ئالغا» چارۋىچىلىق فېرمىسىدا كېيىنكى قۇدۇق قېزىش ئەتىرەتلىرى كەينىدىن قۇرۇلدى. 1978 - يىلى ئوبلاستلىق سۇ - ئېلېكتر ئىدارىسى بورتالا ناھىيىسىگە بىر دانە ھاۋا بېسىملىق بۇرغا، ئون دانە راكېتاسىمان بۇرغا، ئۈچ دانە 250 - نومۇرلۇق كاپىيور، بىر دانە 300 تېپلىق (OV—22) بۇرغا، بىر دانە زومبىنىيدە ئىشلەنگەن ئاپتوموبىل قاتارلىق قۇدۇق قېزىش ئۈسكۈنىلىرىنى ياردەم قىلىپ بەردى. رەھبەرلىك ئەھمىيەت بەرگەنلىكى، مەبلەغ بىر قەدەر يېتەرلىك بولغانلىقى ئۈچۈن، شۇ يىلى شەھەر بويىچە 57 قۇدۇق قېزىلدى، بۇنىڭ ئىچىدە چارۋىچىلىق فېرمىلىرىدا قېزىلغان قۇدۇق توت. 1979 - يىلى توختام بويىچە قۇدۇق قېزىش تۈزۈمى يولغا قويۇلۇپ، ھەرخىل قۇدۇق تېپلىرى بويىچە قوشۇمچە ياردەم بېرىش ئۇلچىمى بېكىتىلدى. شەھەرلىك قۇدۇق قېزىش ئەتىرىتى گۇرۇپپا

(مەيدان - فېرما) لاردىكى قوۇدۇق قېزىش ئەترەتلىرى بىلەن قوۇدۇق قېزىش توختىمى ئىمزالىندى، تەكشۈرۈپ ئۆتكۈزۈۋېلىشتا لايىقەتلىك بولغانلارغا تەكشۈرۈپ ئۆتكۈزۈۋېلىش قەغىزى بەردى ھەمدە كارتا ۋە ماشىنىلاشقان قوۇدۇق ئارخىپى تۈرغۈزدى. شۇ يىلى 38 قوۇدۇق قېزىلدى، بۇنىڭ ئىچىدە چارۋىچىلىق رايونلىرىدا قېزىلغىنى يەتتە بولۇپ، بۇلارغا جەمئىي 903 مېتر يۇمۇن مەبلەغ سېلىندى، بۇنىڭ ئىچىدە گۈڭشې ۋە ئەترەتلەر ئۆزلىرى توپلىغان مەبلەغ 183 مىڭ يۇمۇن. 1980 - يىلى 132 قوۇدۇق قېزىلدى، بۇنىڭ ئىچىدە دېھقانچىلىق رايونلىرىدا قېزىلغىنى 99 (بىر سۇ مەنبەسى، 11 قوۇدۇقمۇ شۇنىڭ ئىچىدە)، چارۋىچىلىق رايونلىرىدا قېزىلغىنى 22. بۇ قوۇدۇقلارنى قېزىشقا دۆلەت جەمئىي 1 مىليون 718 مىڭ يۇمۇن قوشۇمچە ياردەم بەردى، بۇنىڭ ئىچىدە دېھقانچىلىق رايونلىرىغا بېرىلگىنى 1 مىليون 452 مىڭ يۇمۇن (سۇ مەنبەسى قۇرۇلۇشىغا بېرىلگەن 133 مىڭ يۇمۇنمۇ شۇنىڭ ئىچىدە)، چارۋىچىلىق رايونلىرىغا بېرىلگىنى 266 مىڭ يۇمۇن.

1981 - يىلى يۇقىرىنىڭ يوليورۇقىغا بىنائەن، يېزا (مەيدان - فېرما) لاردىكى قوۇدۇق قېزىش ئەترەتلىرى خىزمىتىنى ۋاقىتلىق توختاتتى. 1983 - يىلى ماشىنا بىلەن قوۇدۇق قېزىش بويىچە ھۆددىگەرلىك مەسئۇلىيەت تۈزۈمى يولغا قويۇلدى. 1985 - يىلغىچە ناھىيە بويىچە قېزىلغان قوۇدۇق 382 گە يەتتى، بۇنىڭ ئىچىدە دېھقانچىلىققا ئىشلىتىلىدىغان قوۇدۇق 339، چارۋىچىلىققا ئىشلىتىلىدىغان قوۇدۇق 40، شەھەر كۆكەرتىشكە ئىشلىتىلىدىغان قوۇدۇق ئۇچ.

قوۇدۇق قېزىش جەريانىدا ھەر دەرىجىلىك ئورۇنلار ماشىنىلاشقان قوۇدۇقنى ئاسراش ۋە يورۇشلەشتۈرۈشكە ئەھمىيەت بەردى، كۆپ ساندىكى قوۇدۇقلارغا ناسوس ئۆيى سالدى، سۇ ساقلاش كۆلچەكلىرىنى ئومۇميۈزلۈك ياسىدى، سۇ سىڭىمى ئۈستەك ياساپ، قوۇدۇق سۈيى بىلەن سۇغىرىپ ئۇنۇمنى ئۈستۈردى.

سۇ كەمچىل بولىدىغان قۇرغاق پەسىللەردە قوۇدۇق سۈيى تەڭشەپ ئىشلىتىلىدىغان مۇھىم سۇ مەنبەسى بولۇپ قالدى. 1979 - يىلى يەر ئاستىدىن 4 مىليون 600 مىڭ كۇب مېتر، 1980 - يىلى 8 مىليون 10 مىڭ كۇب مېتر، 1981 - يىلى 3 مىليون 806 مىڭ 400 كۇب مېتر، 1982 - يىلى 6 مىليون 279 مىڭ كۇب مېتر، 1983 - يىلى 9 مىليون 300 مىڭ 600 كۇب مېتر، 1984 - يىلى 2 مىليون 849 مىڭ 300 كۇب مېتر، 1985 - يىلى 2 مىليون 790 مىڭ كۇب مېتر سۇ تارتىلىپ، شۇ يىللاردا قۇرغاقچىلىققا تاقابىل تۇرۇپ مەھسۇلاتنى ئاشۇرۇش جەھەتتە مەلۇم تۆھپە قوشۇلدى. لېكىن باشقۇرۇش خىزمىتى ياخشى ئىشلەنمىگەچكە، نۇرغۇن قوۇدۇق زىيانغا ئۇچرىدى، بەزىلىرى كېرەكتىن چىقتى، پايدىلىنىش ئۇنۇمى تۆۋەنلەپ كەنتى، نەتىجىدە ماشىنىلاشقان قوۇدۇقنىڭ لايىھىدىكى ئۇنۇمىنى جارى قىلدۇرۇش تەلەپتىن يىراقلاپ كەنتى.

بورتالا شەھىرىنىڭ جەنۇبىدىن «1 - ماي» سۇ ئامبىرى توسمىسىغىچە، «ئۇچقۇن» ئۆستەڭىنىڭ ئىككى تەرىپىنى بويلاپ «ئۇچقۇن» گۈڭشىسىنىڭ نەسىللىك چارۋا فېرمىسىغىچە بولغان جايلار، بورتالا دەرياسى ۋادىسىغا تەۋە بولۇپ، يەر ئاستى سۈيى يېغىلغان بەلباغ ھېسابلىنىدۇ، يەر ئاستى سۈيىنىڭ ئورنى يۇقىرى، سۇ مەنبەسىنىڭ تولۇقلىنىش شارائىتى، تۇپراقنىڭ سۇنى سىڭدۇرۇش ئىقتىدارى ياخشى، سۇ چىقىرىش ئاسان بولۇپ، سۇ مەنبەسى قىلىشقا تازا لايىق بەلباغ ھېسابلىنىدۇ. 1980 - يىلى يۇقىرىغا مەلۇم قىلىپ تەستىقلىتىش ئارقىلىق، سۇ مەنبەسى قۇرۇلۇشى شۇ يىلى باشلىنىپ، چوڭ ئېغىزلىق قوۇدۇقتىن 11 ى قېزىلدى، بۇ قۇرۇلۇشقا 133 مىڭ يۇمۇن مەبلەغ سېلىندى. 1981 - يىلى سىمونت قۇيۇلما زاۋۇتىدىن چىندىل يېزىسىنىڭ باغۋەنچىلىك مەيدانىغىچە ئۇچ كىلومېتر ئۇزۇنلۇقتا يۇقىرى بېسىملىق توك سىمى تارتىلدى. 1982 - يىلى 30 كونده 950 مىڭ كۇب مېتر، 1983 - يىلى 70 كونده 3 مىليون 600 مىڭ كۇب مېتر، 1984 - يىلى 70 كونده 1 مىليون 320 مىڭ كۇب مېتر، 1985 - يىلى 30 كونده 956 مىڭ كۇب مېتر سۇ چىقىرىلدى. بۇ، ئۇنىۋېلاق يېزىسىنىڭ قۇرغاقچىلىق ئەھۋالىنى پەسەيتىش، شەھەرنىڭ يېزا ئىگىلىكىدە سۇغىرىشقا ئىشلىتىلىدىغان سۈيىنى تەڭشەشتە كۆرۈنەرلىك رول ئوينىدى. 1982 - يىلى سۇ مەنبەسىنى باشقۇرۇش پونكىتى قۇرۇلدى، پونكىتقا ئىككى نەپەر باشقۇرۇش خادىمى سەپلەندى. 1985 - يىلى ئۇچ نەپەرگە كۆپەيتىلدى، ھەر

يىلى سۇ چىقىرىش پەسلىدە ژاقىتلىق توختاملىق ئىشچىلار ياللاپ ئىشلىتىلدى.

بۇنىڭدىن باشقا ئېچىپ پايدىلىنىش شارائىتى بار بۇلاق سۇيى جىلغىسى ژە بورتالا دەريانىنى بويلاپ تۆۋەندىكى 12 جايدا يەنى «يالقۇن» گۇرۇھىغا 1 ـ چوڭ ئەترەتتە بىر، 5 ـ چوڭ ئەترەتتە بىر، 4 ـ چوڭ ئەترەتنىڭ 3 ـ ئىشلەپچىقىرىش ئەترىتىدە بىر، «غالىبىيەت» گۇرۇھىغا «تالڭ نۇرى» چوڭ ئەترىتىنىڭ 1 ـ ئىشلەپچىقىرىش ئەترىتىدە بىر، نەسىللىك چارۋا فېرمىسىدا، «قىزىل بايراق» گۇرۇھىغا «قىزىل يۇلتۇز» چوڭ ئەترىتىدە بىر، «قىزىل بايراق» چوڭ ئەترىتىنىڭ 4 ـ ئىشلەپچىقىرىش ئەترىتىدە بىر، 6 ـ ئىشلەپچىقىرىش ئەترىتىدە بىر، «قىزىل بۇلاق» گۇرۇھىغا شىنتارا چوڭ ئەترىتىدە بىر، «قىزىل بۇلاق» چوڭ ئەترىتىنىڭ 3 ـ ئىشلەپچىقىرىش ئەترىتىدە بىر، ئۇلانبۇخ نەسىللىك چارۋا فېرمىسىدا بىر ناسوس پونكىتى قۇرۇلدى.

بۇ ناسوس پونكىتلىرى قۇرۇلغاندىن كېيىن، ئىشلىتىلىش تەننەرخى يۇقىرى بولغانلىقى، ياخشى باشقۇرۇلمىغانلىقى ئۈچۈن، بىر نەچچە يىللا ئىشلىتىلمىدى.

بورتالا شەھىرىدىكى ماشىنىلاشقان قۇدۇق قۇرۇلۇشى ئەھۋالى

ئىقتىساد 5 — 4

تۈرى / سانى / ئورنى	1985-يىلغىچە قېزىلغان قۇدۇق	دېھقانچىلىقتا ئىشلىتىلىدىغان قۇدۇق								چارۋىچىلىقتا ئىشلىتىلىدىغان قۇدۇق								كېرەكسىز چىقىلغان قۇدۇق
		چوڭ ئېغىز-لىق قۇدۇق		ماشىنىلاش-قان قۇدۇق		تارتىپ-يان قۇدۇق	جەمئىي		كېرەكسىز چىقىلغان قۇدۇق	چوڭ ئېغىز-لىق قۇدۇق		ماشىنىلاشقان قۇدۇق		تارتىپ-يان قۇدۇق	جەمئىي		
		پونكىت قۇدۇق	يۇرۇش-لەشتۇ-رۇلغان قۇدۇق	پونكىت قۇدۇق	يۇرۇش-لەشتۇ-رۇلغان قۇدۇق		پونكىت قۇدۇق	يۇرۇش-لەشتۇ-رۇلغان قۇدۇق		پونكىت قۇدۇق	يۇرۇش-لەشتۇ-رۇلغان قۇدۇق	پونكىت قۇدۇق	يۇرۇش-لەشتۇ-رۇلغان قۇدۇق		پونكىت قۇدۇق	يۇرۇش-لەشتۇ-رۇلغان قۇدۇق	
شويىكچەن رايونى	84			72	72		82	82	24			2	2		2	2	1
چىندىبل يېزىسى	64			48	48		56	56	16	1		4	4	3	7	8	2
ئۈتبۇلاق يېزىسى	98	9	9	45	74	3	57	86	20			2	2	10	12	12	7
دالتۇ يېزىسى	66	7	7	45	52		52	59	13	3	1	4	4		5	7	3
بىلىن خارمودون يېزىسى	22			12	12	4	16	16	5	2	1	1	1	3	5	6	2
ئارالتوقاي چارۋا-چىلىق فېرمىسى	20	3	3	12	12		15	15	5	4	3	1	1		4	5	1
بورتالا ئۇرۇمچە-لىق مەيدانى	14	14	14				14	14	3								
بورتالا سۇ مەنبە-سى بېرى	11	11	11				10	11	1								
شەھەر ـ بازارلار-نى كۆكەرتىش قۇدۇقى	3	3	3				3	3									
جەمئىي	382	47	46	288	234	7	287	342	87	10	5	14	14	16	35	40	16

4. دەريا يولىنى تۇزەش ئەھۋالى

1960 - يىلدىن ئىلگىرى بورتالا دەرياسى ساھىلىدا بۆك - باراقسان دەل دەرەخ بار ئىدى، دەريا قىنىمۇ مۇقىم ئىدى، لېكىن كېيىن يېپىنچىلار سۇنئىي بۇزغۇنچىلىقتا ئۇچرىغانلىقى ئۈچۈن، دەريانىڭ ئىككى قىرغىقىنى ئېغىر دەرىجىدە سۇ چېقىپ كەتتى. بۇ خىل ئەھۋالنىڭ ئالدىنى ئېلىش ۋە ئۇنى تۇزەشتە دەريا يولىنىڭ ئەھۋالىغا قاراپ قىرغاقنى ۋاقتىلىق توسۇپ قويۇش تەدبىرى قوللىنىلدى.

1967 - يىلدىن باشلاپ ناھىيە تەۋەسىدىكى دەريانىڭ ئىككى تەرىپىگە يىلمۇ يىل تۇرغۇن كۆچەت تىكىلىپ، يېپىنچىلار ئەسلىگە كەلتۈرۈلۈپ، دەريا قىنى تۇراقلاشتۇرۇلدى، شۇنىڭ بىلەن بىللە بورتالا دەرياسىنىڭ جەنۇبىي ۋە شىمالىي تەرەپلىرىدە 16 جايغا كەلكۇننىڭ ئالدىنى ئېلىش توسمىسى ياسالدى، بۇ توسمىلارنىڭ ئومۇمىي ئۇزۇنلۇقى 6.8 كىلومېتر كېلىدۇ، بۇنىڭ ئىچىدە «ئالغا» چارۋىچىلىق فېرمىسىدىكى توسما ئۇچ، ئۇزۇنلۇقى 0.6 كىلومېتر؛ «يالقۇن» گۇرۇھىسىدىكى توسما ئۇچ، ئۇزۇنلۇقى 1.15 كىلومېتر؛ «غالىبىيەت» گۇرۇھىسىدىكى توسما بىر، ئۇزۇنلۇقى 0.25 كىلومېتر؛ «قىزىل بايراق» گۇرۇھىسىدىكى توسما ئالتە، ئۇزۇنلۇقى 2.55 كىلومېتر؛ «قىزىل بۇلاق» گۇرۇھىسىدىكى توسما ئىككى، ئۇزۇنلۇقى ئىككى كىلومېتر؛ ئۇلانبوخ ئۇرۇقچىلىق مەيدانىدىكى توسما بىر، ئۇزۇنلۇقى 0.25 كىلومېتر.

§ 3. چارۋىچىلىق رايونى سۇچىلىقى

50 - يىللاردا چارۋىچىلىق رايونلىرىدا سۇ ئىنشائاتى قۇرۇلۇشى يوق ئىدى. 1965 - يىلى چىندىل يېزىسىنىڭ بوردى سۇ باشلاش ئۆستىكى، دالتۇ يېزىسىنىڭ ئۇتبۇلاق سۇ باشلاش ئۆستىكى، ئالتۇقاي چارۋىچىلىق فېرمىسىنىڭ خارتۇراگ سۇ باشلاش ئۆستىكى ۋە ستەپ سۇ باشلاش ئۆستىكى چېپىلدى. ئۆستەڭلەرنىڭ ئومۇمىي ئۇزۇنلۇقى جەمئىي 23 كىلومېتر كېلىدۇ، ئېقىن مىقدارى سېكۇنتىغا 1.2 كۇب مېتردىن يېتىدۇ، بۇ سۇ بىلەن 2700 مو يەرنى سۇغارغىلى، 9000 چارۋا ۋە 149 ئادەمنىڭ ئىچىدىغان سۈيىنى ھەل قىلغىلى بولىدۇ. 1966 - يىلدىن 1976 - يىلغىچە ئېلىپ بېرىلغان «مەدەنىيەت زور ئىنقىلابى» مەزگىلىدە چارۋىچىلىق رايونلىرىنىڭ سۇ ئىنشائاتى قۇرۇلۇشى ئاساسەن توختاپ قالدى. 1966 - يىلى بىر ئۆستەك، 1976 - يىلى تۆت سۇ باشلاش ئۆستىكى چېپىلدى. 1977 - يىلدىن كېيىن، چارۋىچىلىق رايونلىرىنىڭ سۇ ئىنشائاتى قۇرۇلۇشى ئۈزلۈكسىز تەرەققىي قىلدى. 1985 - يىلغا قەدەر بولغان سەككىز يىل ئىچىدە جەمئىي 19 سۇ باشلاش ئۆستىكى چېپىلدى. 30 نەچچە يىلدا بورتالا شەھىرىنىڭ چارۋىچىلىق رايونلىرىدا جەمئىي 27 سۇ باشلاش ئۆستىكى چېپىلدى، بۇ ئۆستەڭلەرنىڭ ئومۇمىي ئۇزۇنلۇقى 184.7 كىلومېتر كېلىدۇ، ئېقىن مىقدارى سېكۇنتىغا جەمئىي 4.56 كۇب مېتردىن يېتىدۇ. ئۆستەك قۇرۇلۇشىغا جەمئىي 1 مىليون 470 مىڭ 400 يۇەن مەبلەغ سېلىندى، بۇنىڭ ئىچىدە گۇرۇھىي (مەيدان - فېرما) ۋە ئېتىزلار ئۈزلىرى تەييارلىغىنى 664 مىڭ 500 يۇەن. بۇ ئۆستەڭلەرنىڭ سۇيى بىلەن 14 مىڭ 900 مو يەرنى سۇغارغىلى، 98 مىڭ 900 تۇياق چارۋا ۋە 1185 ئادەمنىڭ ئىچىدىغان سۈيىنى ھەل قىلغىلى بولىدۇ.

§ 4. 10 مىڭ مولۇق سۇغىرىلىدىغان رايون قۇرۇلۇشى

1982 - يىلى دالتۇ يېزىسىنىڭ ئۇلانبوخ، ئۇلانسۇم، دەۋىرخا، جىنگىنخوش ۋە خارابە كەنتلىرى ياپلاق

تاش تىزىپ بېتون لاي قويۇش، سېمونت خىش يانتۇزۇش، ئارىسىغا پولات چىۋىق ئېلىپ بېتون بىلەن قاتۇرۇش ئارقىلىق ئومۇمىي ئۇزۇنلۇقى 6762 مېتر كېلىدىغان سەككىز تارماق ئۆستەك، 15 كۆۋرۈك، 14 سۇئېگىز، 112 توما ياساپ، كۆلىمى 10 مىڭ مودىن ئاشىدىغان سۇغىرىش رايونىنى بەرپا قىلدى، بۇنىڭغا جەمئىي 162 مىڭ 200 يۇەن مەبلەغ سېلىنىدى، بۇنىڭ ئىچىدە گۇڭشې ۋە ئەترەتلەر ئۆزلىرى تەييارلىغان مەبلەغ 36 مىڭ 500 يۇەن.

شۇ يىلى شويىڭپەن رايونىدا 1 - ۋە 2 - تارماق ئۆستەك چېپىلدى، بۇ، 10 مىڭ مولۇق سۇغىرىش رايونى ئۆستەك سىستېمىسىنى يۈرۈشلەشتۈرۈش قۇرۇلۇشى بولۇپ، ئۇ، شىنبۇغ غول ئۆستىگى ۋە «1 - ماي» غول ئۆستىگىنى يۈرۈشلەشتۈرۈش قۇرۇلۇشلىرىنىڭ بىرى ھېسابلىنىدۇ، بۇ ئۆستەڭلەرنىڭ 14.3 كىلومېتر ئۇزۇنلۇقتىكى قىسمى داۋاملاشتۇرۇلۇپ ياسالدى، بۇ ئۆستەڭلەرنىڭ سۇيى بىلەن تۆت كەنتنىڭ 25 مىڭ مو تېرىلغۇ يېرىنى سۇغىرىشقا بولىدۇ. ھازىر سۇغىرىلىۋاتقان كۆلەم 16 مىڭ 533 موغا يەتتى. بۇ قۇرۇلۇشقا جەمئىي 235 مىڭ 200 يۇەن مەبلەغ سېلىنىدى، بۇنىڭ ئىچىدە گۇڭشې ۋە ئەترەتلەر ئۆزلىرى تەييارلىغان مەبلەغ 94 مىڭ 900 يۇەن.

1983 - يىلدىن 1984 - يىلغىچە يەنە ئارالتوقاي چارۋىچىلىق فېرمىسى ۋە چىندېل يېزىسىنىڭ شابارتاي كەنتى، توغسۇنبۇغ كەنتىنىڭ 10 مىڭ مولۇق سۇغىرىش رايونىنى يۈرۈشلەشتۈرۈش قۇرۇلۇشى تاماملاندى.

§ 5. سۇچىلىقنى باشقۇرۇش

1. باشقۇرۇش ئاپپاراتلىرى

مىنگونىڭ 36 - يىلى (1947 - يىلى) 1 - ئاينىڭ 15 - كۈنى ئىلى ۋىلايەتلىك يەر - سۇچىلىق ئىدارىسىنىڭ باشلىقى سالى جانباي ئىبراھىمنى بورتالا يەر - سۇچىلىق بۆلۈمىنىڭ باش مىرابلىقىغا تەينىلەپ، بورتالا تەۋەسىدىكى چوڭ - كىچىك دەريالارنى باشقۇرۇش، رېمونت قىلىش، تەدبىر قوللىنىپ دەريانىڭ يار ئېلىپ كېتىشىنىڭ ئالدىنى ئېلىش، سۇ بىلەن تەمىنلەش خىزمىتىنى تەرتىپلىك ھالدا ياخشى ئىشلەش، ئىككى قىرغاقتىكى دەل - دەرەخلەرنى ئاسراش، دەريا قىرىنى ئاسراش ئورمىنى بەرپا قىلىش، بوز يەر ئۆزلەشتۈرۈپ تېرىلغۇ كۆلىمىنى كېڭەيتىش ئۈچۈن خىزمەت قىلىشقا مەسئۇل قىلدى.

50 - يىللارنىڭ ئوتتۇرىلىرىدا ناھىيىلىك سۇچىلىق كومىتېتى قۇرۇلدى، يېزىلاردا سۇچىلىق ھەيئىتى سەپلەندى. 1956 - يىلى ناھىيىلىك ھۆكۈمەت يەتتە كىشىلىك سۇ باشقۇرۇش گۇرۇپپىسى تەسىس قىلدى، 1 - ، 2 - ۋە 3 - رايونلاردا بىردىن ئۇچ كىشىلىك سۇ باشقۇرۇش گۇرۇپپىسى تەسىس قىلىندى. ناھىيە بويىچە سۇ باشقۇرۇش خادىمى 45 كە يەتتى. 1958 - يىل 9 - ئايدا 1 - ، 2 - ۋە 3 - رايونلارنىڭ سۇ باشقۇرۇش گۇرۇپپىلىرىغا ھەر قايسى رايونلارنىڭ پارتكوم شۇجىلىرى رەھبەرلىك قىلدى، بەش كىشىلىكتىن يەتتە كىشىلىككىچە سۇچىلىق ھەيئىتى تەشكىل قىلىندى، ئۇنىڭ قارىمىقىدا ئىشخانا تەسىس قىلىندى. 1963 - يىلدىن كېيىن، سۇچىلىق بۆلۈمى بىلەن گۇڭشې (مەيدان - فېرما) لاردىكى سۇ باشقۇرۇش كادىرلىرى ئوبلاستلىق سۇ باشقۇرۇش باشقارمىسى «يالقۇن» گۇڭشېسىدا تەسىس قىلغان 2 - سۇ باشقۇرۇش پونكتى ۋە «قىزىل بايراق» گۇڭشېسىدا تەسىس قىلغان 3 - سۇ باشقۇرۇش پونكتىنىڭ سۇ باشقۇرۇش ۋە سۇ ئىشلىتىش ئىشلىرىغا ھەمكارلاشتى. 1975 - يىل 4 - ئايدا ئوبلاستلىق ئىنقىلابىي كومىتېت يۇقىرىدىكى 2 - ، 3 - سۇ باشقۇرۇش پونكتلىرى ۋە «1 - ئىيۇل» سۇ ئامبىرىنى ناھىيىلىك سۇ - ئېلېكتر ئىدارىسىنىڭ

باشقۇرۇشىغا ئۆتكۈزۈپ بېرىشنى قارار قىلغاندىن كېيىن، سۇ - ئېلېكتر ئىدارىسىدە بىر نەپەر سۇچىلىق خادىمى قويۇلدى. سۇچىلىقنى باشقۇرۇش خىزمىتىنى كۈچەيتىش يۈزىسىدىن، 2 - ۋە 3 - سۇ باشقۇرۇش پونكىتلىرىنىڭ ئىشچى - خىزمەتچىلىرى ئاساسىدا سۇ - ئېلېكتر ئىدارىسىدىن بىر قانچە ئىشچى - خىزمەتچى ئاجرىتىلىپ ئۈچ سۇ باشقۇرۇش پونكىتى قۇرۇلدى، 1 - پونكىت «يالقۇن» گۈزىشىدا تەسىس قىلىنىپ، 14 ئىشچى - خىزمەتچى، ئىككى ۋاقىتلىق ئىشچى سەپلەندى؛ 2 - پونكىت بورتالا ناھىيىسىنىڭ غەربىي جەنۇبىي ئەتراپىغا تەسىس قىلىنىپ، سەككىز ئىشچى - خىزمەتچى سەپلەندى؛ 3 - پونكىت «قىزىل بايراق» گۈزىشىدا تەسىس قىلىنىپ، سەككىز ئىشچى - خىزمەتچى سەپلەندى؛ «1 - ئىيۇل» سۇ ئامبىرى («1 - ماي» سۇ ئامبىرىنى قوشۇمچە باشقۇرىدۇ) غا 13 ئىشچى - خىزمەتچى سەپلەندى. شۇ يىلى گۈزىشى (مەيدان - فېرما) لاردا جەمئىي يەتتە سۇ باشقۇرۇش ئورنى قۇرۇلدى، ئۇلارغا 22 ئىشچى - خىزمەتچى سەپلەندى. 1977 - يىل 8 - ئايدا ئوبلاست سۇ باشقارمىسى ئىلگىرى بىۋاستە باشقۇرغان 2 - ، 3 - سۇ باشقۇرۇش پونكىتلىرى ۋە «1 - ئىيۇل» سۇ ئامبىرىنى ئۆتكۈزۈۋالدى. 1985 - يىلى شەھەرلىك سۇ - ئېلېكتر ئىدارىسىدە سۇچىلىقنى باشقۇرۇش ئىشخانىسى تەسىس قىلىندى، ئۇنىڭغا ئىككى كادىر سەپلەندى، يېزا (مەيدان - فېرما) لاردىكى سۇ باشقۇرۇش ئورۇنلىرىدىكى ئىشچى - خىزمەتچى 82 گە يەتتى.

2. ئۆستەڭ باشقۇرۇش ئىشلىرى

ئۇزۇندىن بېرى ئۆستەڭ باشقۇرۇش بىر قەدەر ئاجىز بولۇپ، ياساشقىلا ئەھمىيەت بېرىلىپ، باشقۇرۇشقا سەل قارىلىپ كەلگەنىدى، پارتىيە 11 - نۆۋەتلىك مەركىزىي كومىتېتى 3 - ئومۇمىي يىغىنىدىن كېيىن، ھەر دەرىجىلىك رەھبەرلىك بۇ خىزمەتكە ئەھمىيەت بېرىدىغان بولدى.

30 نەچچە يىلدىن بېرى، بورتالا شەھىرىدە جەمئىي 3302.94 كىلومېتر ئۇزۇنلۇقتا غول، تارماق ئۆستەڭ ۋە تۆت دەرىجىلىك سۇغىرىش ئېرىق - ئۆستىكى چېپىلدى، بۇنىڭ ئىچىدە غول ئۆستەڭ 115.2 كىلومېتر، تارماق ئۆستەڭ 413.74 كىلومېتر، ئوق ئېرىق 532 كىلومېتر، يان ئېرىق 2242 كىلومېتر. يۇزلەنگەن سۇ سىغىمى ئۆستەڭ 394.39 كىلومېتر، بۇنىڭ ئىچىدە غول ئۆستەڭ 94.57 كىلومېتر، تارماق ئۆستەڭ 185.61 كىلومېتر، ئوق ئېرىق 114.21 كىلومېتر.

گۈزىشى (مەيدان - فېرما) لارنىڭ ھەممىسى ئۆز ئالدىغا بورتالا دەرياسىدىن بىۋاستە سۇ باشلىغانلىقى ئۈچۈن، ئالتە سۇغىرىش رايونى شەكىللەندى، ئۇنى سۇ باشقۇرۇش ئورۇنلىرى بىر تۇتاش باشقۇردى.

ئارالتوقاي چارۋىچىلىق فېرمىسى سۇغىرىش رايونىغا «1 - ئىيۇل» تارماق ئۆستىكى ئارقىلىق بورتالا سۇ رايى پونكىتىنىڭ تەخمىنەن 88 كىلومېتر يۇقىرىسىدىكى شىنبۇغ ئۆستىكىدىن بورتالا دەرياسىنىڭ سۈيى باشلىنىدۇ.

شويىكچەن سۇغىرىش رايونىغا شىنبۇغ غول ئۆستىكى، شارىۋغ غول ئۆستىكى، شويىكچەن ئۆستىكى، باغكۆك ئۆستىكى ۋە تاۋنىخامار ئۆستىكى ئارقىلىق، بورتالا سۇ رايى پونكىتىنىڭ 88 كىلومېتر ۋە 15 كىلومېتر يۇقىرىسىدىن بورتالا دەرياسىنىڭ سۈيى باشلىنىدۇ.

چىندېل يېزىسى سۇغىرىش رايونىغا شابارتاي ئۆستىكى، ئالبىنا بەشىن ئۆستىكى ۋە «1 - ماي» سۇ ئامبىرى ئۆستىكى ئارقىلىق بورتالا سۇرايى پونكىتىنىڭ 15 كىلومېتردىن ئون كىلومېترغىچە يۇقىرىسىدىن بورتالا دەرياسىنىڭ سۈيى باشلىنىدۇ.

ئۇتبۇلاق يېزىسى سۇغىرىش رايونىغا «ئۇچقۇن» غول ئۆستىكى ئارقىلىق بورتالا سۇرايى پونكىتىنىڭ

يېنىدىكى «1 - ماي» سۆ ئامبىرى سۆڭگۈچىنىڭ چىقىش ئېغىزىدىن سۆ باشلىنىدۇ.

دالىتۇ يېزىسى ۋە ئولانبۇغ ئۇرۇقچىلىق مەيدانى سۇغىرىش رايونىغا بورتالا سۆ رايى پونكىتىنىڭ تۆۋەن تەرىپىدىكى يېزا ئىگىلىك 5 - شىستىنىڭ «1 - ئاۋغۇست» سۆ ئامبىرى سۆڭگۈچىنىڭ چىقىش ئېغىزىدىكى بورتالا 3 - غول ئۆستىگىدىن سۆ باشلىنىدۇ.

بىلىن خارمودون يېزىسى سۇغىرىش رايونىغا بورتالا دەرياسىنىڭ ئوتتۇرا - تۆۋەن ئېقىمىغا سىڭگەن سۆ ۋە تۆۋەن ئېقىمىدىكى هاراق زاۋۇتى، جوكىن ئوۋ، چاغانسۇم، شاربۇخ، توسىنخاشا قاتارلىق بىر قانچە بۆلاقنىڭ سۈيى باشلىنىدۇ.

1984 - يىلى ئۆستەڭلەرنى دەرىجىگە بۆلۈپ باشقۇرۇش چارىسى يولغا قويۇلدى. غول ئۆستەڭ، تارماق ئۆستەڭ ۋە قىسمەن ئوق ئۆستەڭلەرنى يېزا (مەيدان - فېرما) لىق سۆ باشقۇرۇش ئورۇنلىرى، ئوق ئېرىق ۋە سۇغىرىش ئېرىقلىرىنى كەنتلەر باشقۇرىدىغان بولدى.

3. سۆ ئامبارلىرىنى باشقۇرۇش

بورتالا شەھىرىدە ئوتتۇراھال سۇ ئامبىرىدىن «1 - ماي» سۇ ئامبىرى، كىچىك سۆ ئامبارلىرىدىن «1 - ئىيۇل» سۆ ئامبىرى (1)، «ئىتتىپاق» سۆ ئامبىرى (2) بار.

«1 - ماي» سۆ ئامبىرىنى ئەسلىدە ئوبلاست ۋە ناھىيە باشقۇراتتى. 1981 - يىلى «1 - ماي» سۆ ئامبىرىنى باشقۇرۇش پونكىتى قۇرۇلدى، پونكىتقا جەمئىي 33 كىشى سەپلەندى. 1984 - يىل 1 - ئايدا ئوبلاستلىق سۆ باشقارمىسىنىڭ باشقۇرۇشىغا ئۆتكۈزۈپ بېرىلدى.

«1 - ئىيۇل» سۆ ئامبىرىنى ئوبلاستلىق سۆ باشقارمىسى باشقۇرىدۇ. 1975 - يىل 4 - ئايدىن 1977 - يىل 8 - ئايغىچە ناھىيىلىك سۆ - ئېلېكتر ئىدارىسىنىڭ باشقۇرۇشىغا ئۆتكۈزۈپ بېرىلگەنىدى. 1977 - يىل 8 - ئايدا ئوبلاستنىڭ باشقۇرۇشىغا ئۆتكۈزۈۋېلىنىدى.

«ئىتتىپاق» سۆ ئامبىرىنى «ئۇچقۇن» گۈڭشىسى باشقۇرىدۇ. 1975 - يىلى بىر كىشى سەپلەنگەنىدى، 1981 - يىلدىن 1985 - يىلغىچە ئىككى كىشى سەپلەندى.

4. ئېتىز - ئېرىقلارنى سۇغىرىش ئىشلىرىنى باشقۇرۇش

1) سۇغىرىش تۈزۈمىنىڭ ئۆزگىرىشى ۋە ئۇنۇمى ئۈستىدە تەھلىل

ئېتىز - ئېرىقلارنى سۇغىرىش جەھەتتە، كۆپ هاللاردا، باستۇرۇپ سۇغىرىش، ئېتىزدىن - ئېتىزغا چىقىرىپ سۇغىرىش ئۇسۇلى قوللىنىلىدۇ. سۇنى قالايمىقان ئىشلىتىش ۋە ئىسراپ قىلىش بىر قەدەر ئېغىر بولدى. 1952 - يىلى سۇنى ئادىل ئىشلىتىش، مۇۋاپىق ئىشلىتىش يولغا قويۇلۇپ، ياغاچ تاختاي ئىشلىتىپ نۆۋەت بىلەن سۇغىرىش تۈزۈمى بېكىتىلدى، يۇقىرى ئېقىمدىكىلەر تۆۋەن ئېقىمدىكىلەرگە، سۇغا يېقىنلار سۇغا يىراقتىكىلەرگە ئېتىبار بېرىش پرىنسىپى ئوتتۇرىغا قويۇلۇپ، تارىختىكى كېچىدە سۇ تۇتماسلىقتەك كونا ئادەت ئۆزگەرتىلدى. 1960 - يىل 5 - ئاينىڭ 22 - كۈنى «ئۇچقۇن» گۈڭشىسى سەككىز خىل ئەھۋالدا سۇ بەرمەسلىك تۈزۈمىنى تۈزدى، بۇ تۈزۈم تۆۋەندىكىچە: (1) ئۆستەڭلەرنى رېمونت قىلمىسا سۇ بەرمەسلىك؛ (2) سۇ ئېنىشاتاتى قۇرۇلۇشىغا ئەمگەك كۈچى چىقارمىسا سۇ بەرمەسلىك؛ (3) ئۆستەڭ ئېغىزىغا توما قۇرمىسا سۇ

بەرمەسلىك؛ (4) تۇزۇمگە بۇزغۇنچىلىق قىلسا سۇ بەرمەسلىك؛ (5) سۇ ۋە تۇپراقنىڭ تەڭپۇڭلۇقىغا بۇزغۇنچىلىق قىلسا سۇ بەرمەسلىك؛ (6) سۇنى ئىسراپ قىلسا سۇ بەرمەسلىك؛ (7) قىر سالمىسا سۇ بەرمەسلىك؛ (8) ئۆستەڭگە كۆۋرۈك سالمىسا سۇ بەرمەسلىك. بۇ بەلگىلىمە ناھىيە بويىچە كېڭەيتىلدى. سۇنى يەنمۇ ياخشى باشقۇرۇش يۈزىسىدىن 1962 - يىل 5 - ئايدا ئوبلاستلىق خەلق كومىتېتى يىللاردىن بۇيانقى 5 - ئايدىن 7 - ئايغىچە بولغان مەزگىلدىكى سۇغىرىش پەسلىدىكى سۇ مىقدارى ئەھۋالىغا قاراپ، ئارىشاق، بورتالا ۋە يېزا ئىگىلىك 5 - شىنىڭ مۇشۇ ئىككى جايدا تۇرۇشلۇق تۆمن - مەيدانلىرىنىڭ بورتالا دەرياسىدىن سۇ باشلىشىغا قارىتا سۇنى تەقسىملەپ بېرىش نىسبىتىنى بەلگىلىدى، بۇنىڭ ئىچىدە بورتالا ناھىيىسىنىڭ 42% نى ئىگىلىدى، بورتالا دەرياسى باشقارمىسى سۇنى نىسبەت بويىچە تەقسىملەپ بەردى. 1963 - يىلى ئوبلاستلىق پارتكوم «كىچىك دائىرىدە تاختىلاپ سۇغىرىشنى چوقۇم يولغا قويۇش» نى ئونتۇرغا قويدى، بۇنىڭ بىلەن سۇغىرىش تېخنىكىسى تېخىمۇ ياخشىلىنىپ، خېلى ياخشى ئۇنۇم ھاسىل قىلىنىدى.

1966 - يىل 2 - ئاينىڭ 8 - كۈنىدىن 22 - كۈنگىچە دېھقانلاردىن سۇچىلىق تېخنىكىلىرىنى تەربىيىلەش كۇرسى ئېچىلىپ، 98 نەپەر دېھقان تېخنىك تەربىيىلەندى. بۇ خادىملار چۈنەكلەپ ۋە تاختىلاپ سۇغىرىش تېخنىكىسىنى كېڭەيتىش جەھەتتە تايانچ بولۇپ قالدى.

1979 - يىلدىن باشلاپ گۈڭشې ۋە مەيدانلار بىرلىك قىلىنىپ سۇنى پىلانلىق ئىشلىتىش، كۆپ بويىچە ھەق ئېلىش يولغا قويۇلدى. بىراق يىل ئاخىرىدا گۈڭشې (مەيدان - فېرما) لار سۇ ھەققىنى يەنىلا كۆلەمگە چېچىپ يىغدى؛ ئىلگىرىكى سۇ ھەققىنى مو بېشى بويىچە يىغىشتىن ئىبارەت نامۇۋاپىق ئەھۋال يەنىلا ئۆزگەرتىلمىدى.

1980 - يىلىنىڭ بېشىدا سۇ ھەققى ئۆلچىمى تەڭشىلىپ، ئۇچ دەرىجە بويىچە سۇ تەقسىم قىلىش، گۇرۇپپىلارنى ئاساس قىلىشتىن ئىبارەت باشقۇرۇش تۈزۈمى يولغا قويۇلدى، يەنى ئېقىن باشقۇرۇش ئورگانلىرى سۇنى يېزا (مەيدان - فېرما) لارغا تەقسىملەپ بەردى، يېزا (مەيدان - فېرما) لاردىكى سۇ باشقۇرۇش ئورۇنلىرى سۇنى كەنتلەرگە تەقسىملەپ بەردى، كەنتلەر گۇرۇپپىلارغا تەقسىملەپ بەردى، گۇرۇپپىلار ھېسابات بىرلىكى قىلىنىپ، كۆپ بويىچە ھەق ئېلىندى، كەنت ۋە گۇرۇپپىلارمۇ سۇغىرىش سىمېنا - گۇرۇپپا خادىملىرىنى تەڭشىدى ۋە تولۇقلىدى. بۇخىل سۇ تەقسىملەش ئۇسۇلى ئورۇنلارنىڭ سۇنى تېجەپ ئىشلىتىشى، تەكشى نەپ ئېلىشىنى ئىلگىرى سۈردى، بۇنىڭ ئۈنۈمى كۆرۈنەرلىك بولدى.

1983 - يىلى يېزىلاردا مەھسۇلاتقا بىرلەشتۈرۈپ ئائىلىلەرگە ھۆددىگە بېرىش مەسئۇلىيەت تۈزۈمى يولغا قويۇلغاندىن كېيىن، سۇغىرىشنى باشقۇرۇش جەھەتتىكى مۇلازىمەت ئوبيېكتى گۇرۇپپىلاردىن سۇ ئىشلەتكۈچى ئائىلىلەرگە ئۆزگەردى. سۇنى كەنتلەر باشقۇرىدىغان، ئائىلىلەر سۇنى ئىشلىتىپ ھېسابلاپ سۇ ھەققىنى تاپشۇرىدىغان بولدى. 1984 - يىلى سۇ بىلەن تەمىنلەش كىنىشكىسى تارقىتىلىپ، سۇنى پىلانلىق ئىشلىتىش، ئائىلىلەردىن كۆپ بويىچە ھەق ئېلىش، ئائىلىلەرنى بىرلىك قىلىش، يەنى ئېقىن باشقۇرۇش ئورگانلىرى يېزا (مەيدان - فېرما) لارغا تەقسىم قىلىپ بېرىش، يېزا (مەيدان - فېرما) لاردىكى سۇ باشقۇرۇش ئورۇنلىرى بىۋاستە گۇرۇپپىلارغا تەقسىم قىلىپ بېرىش، گۇرۇپپىلار ئائىلىلەرگە تەقسىم قىلىپ بېرىش سىناق تەرىقىسىدە يولغا قويۇلدى. سۇغىرىش مەزگىلىدە ھەممە ئائىلە، ئەر - ئايال، ئۇرۇق - تۇغقانلار تەك تۇتۇش قىلىدىغان، ئادەم سۇدىن، سۇ ھۆددە ئېلىنغان يەردىن ئايرىلمايدىغان، سۇغىرىش سۇپىتى ياخشى، سۇرئىتى تېز بولدى. دالتۇ يېزىسىنىڭ ئۇلانبوغ كەنتى 1984 - يىلى ئائىلىلەرنى كەنت باشقۇرۇش، سۇ ھەققىنى سۇ ئىشلەتكۈچى ئائىلىلەر ھېسابلاپ تاپشۇرۇشقا ئۆزگەرتكەندىن كېيىن، سۇنى تېجەپ ئىشلىتىش ئۇنۇمى كۆرۈنەرلىك بولدى.

ئۇلانبۇخ كەنتىنىڭ 1983 - ۋە 1984 - يىللىق سۇ باشقۇرۇش ۋە سۇ ئىشلىتىش ئۇنۇمىنىڭ سېلىشتۇرمىسى

ئىقتىساد 5 — 5

يىل / تۈرى	1983	1984	ئۇنۇمنىڭ سېلىشتۇرمىسى
تارماق ئۆستەڭدىن ئىشلىتىلگەن ئومۇمىي سۇ مىقدارى (كۇب مېتر)	1144200	1006863	تېجەلگەن سۇ مىقدارى 107557
سۇغىرىش كۆلىمى (مو)	1826	1826	كۆپەيمىدى ۋە كېمەيمىدى
تارماق ئۆستەڭدىن ئوتتۇرچە سۇغىرىش نورمىسى (كۇب مېتر/مو)	610	551	كېمەيگىنى 59
تارماق ئۆستەڭدىن سۇغىرىشقا ئىشلىتىلىدىغان ئوتتۇرچە سۇ نورمىسى (كۇب مېتر/مو)	174	131	كېمەيگىنى 43
قۇرغاقچىلىققا ئۇچراش كۆلىمى (مو)	300 (ئوتتۇراھال)	يوق	كېمەيگىنى 300
ئوتتۇرچە سۇغىرىش قېتىم سانى (مو، قېتىم)	3.5	4.2	كۆپەيگىنى 0.7
سۇغىرىش ئۇنۇمدارلىقى (كېچە - كۈندۈز، مو)	496	600	33% ئۆستى
بۇغداينىڭ مو بېشى مەھسۇلاتى (كىلوگرام)	100	140	ئاشقىنى 40
يىغىلغان سۇ ھەققى	يىل ئاخىرىدا ئائىلىلەردىن سۈيلەپ يىغىلدى	يىل بېشىدا بىرلا قېتىم ئالدىن تاپشۇرۇلدى	ۋاقىت ۋە ئادەم كۈچى تېجەپ قېلىندى، سەۋەبىدىن كەينىگە سوزۇشتىن خالى بولدى

1985 - يىلى بورتالا دەريالىق ئېقىندىدا سۇ بىلەن توختام بويىچە تەمىنلەش تۈزۈمى يولغا قويۇلدى، گۈڭشې (مەيدان - فېرما) لار سۇ بىلەن تەمىنلەش كىنىشكىسى تارقىتىپ بېرىشنى داۋاملىق يولغا قويغاندىن باشقا، يەنە سۇنى ئائىلىلەرگە ئالدىن تەقسىملەپ بېرىش ۋە سۇ ھەققىنى ئالدىن يىغىۋېلىش تۈزۈمىنى يولغا قويدى. شۇنىڭ بىلەن بىللە تېجىگىنى ئۈزۈگە قېلىش، ئېشىپ كەتسە تولۇقلاپ بەرمەسلىك، ئۈز ئارا تەڭشەپ بېرىش، كېلىشىم باھادا سېتىپ بېرىش، ئىسراپ قىلغانلارغا جەرىمانە قويۇش پرىنسىپىنى ئوتتۇرىغا قويدى. بۇنىڭ بىلەن ئىلگىرىكى ئۈزۈندىن بۇيان ساقلىنىپ كېلىۋاتقان يۇقىرى ئېقىمدىكىلەر سۇنى ئۇلۇغ ئېچىۋېلىپ بولۇشىغا

سۇغىرىش، تۆۋەن ئېقىمدىكىلەر ئېغىر قۇرغاقچىلىققا ئۇچراش ئەھۋالى ئۆزگەرتىلىپ، ياخشى سۇ ئىشلىتىش ۋە ئىشلەپچىقىرىش تەرتىپى بولۇشقا، ھەممەيلەن تەك نەپ ئېلىشقا كاپالەتلىك قىلىندى. 1985 - يىلى شەھەر بويىچە سۇغىرىش كۆلىمى 350 مىڭ 300 موغا يېتىپ، 1980 - يىلدىكىدىن 48 مىڭ 700 مو كۆپەيدى. جەمئىي ئىشلىتىلگەن سۇ 231 مىليون 930 مىڭ كۇب مېتر بولۇپ، 1980 - يىلدىكىدىن 26 مىليون 30 مىڭ كۇب مېتر كېمەيىپ كەتتى. سۇغىرىش نورمىسى ھەرمو يەرگە 662 كۇب مېتر بولۇپ، 1980 - يىلدىكىدىن 158 كۇب مېتر كېمەيىپ كەتتى. ھەرمو يەرنى سۇغىرىشقا ئىشلىتىلىدىغان سۇ نورمىسى 115 كۇب مېتر بولۇپ، 1980 - يىلدىكىدىن 81 كۇب مېتر كېمەيىپ كەتتى. ھەرمو يەرنى سۇغىرىش قېتىم سانى 4.3 قېتىم بولۇپ، 1980 - يىلدىكىدىن 0.7 قېتىم كۆپەيدى. سۇغىرىلغان ھەربىر كۇب مېتر سۇنىڭ ئۈنۈمى 0.151 يۈەن بولۇپ، 1980 - يىلدىكىدىن بىر ھەسسىدىن ئارتۇق ئۆستى. قۇرغاقچىلىققا ئۇچراش كۆلىمى پەقەت 5100 مو بولۇپ، 1980 - يىلدىكىدىن 3400 مو ئازايدى. يېغىلغان سۇ ھەققى 750 مىڭ يۈەنگە يېتىپ، 1980 - يىلدىكىدىن 510 مىڭ يۈەن كۆپەيدى. شەھەرنىڭ سۇچىلىقنى باشقۇرۇش جەھەتتىكى بۇ زور ئىسلاھات تەدبىرى ئاپتونوم رايونلۇق سۇچىلىق نازارىتى ۋە ئۇبلاستلىق سۇ - ئېلېكتر ئىدارىسىنىڭ يۇقىرى باھاسىغا ئېرىشتى ھەم باشقا رايونلاردا كېڭەيتىلدى.

2) سۇ ھەققىنى باشقۇرۇش

1959 - يىلدىن ئىلگىرى، ناھىيىدە سۇ ھەققى يېغىش خىزمىتى ئىشلەنمىگەنىدى.

1960 - يىلى ئاپتونوم ئوبلاستلىق بورتالا دەريالىق ئېقىنىنى باشقۇرۇش باشقارمىسىنىڭ قارىمىقىدا سۇ باشقۇرۇش پونكىتلىرى قۇرۇلدى، بۇنىڭ ئىچىدە 2 - پونكىت «يالقۇن» گۇڭشېسىدا، 3 - پونكىت «قىزىل بايراق» گۇڭشېسىدا تەسىس قىلىندى، سۇ باشقۇرۇش پونكىتلىرى مو بېشىغا قاراپ سۇ ھەققى يېغىدىغان بولدى. ھەر مو يەردىن سۇ ھەققى ھېسابىدا بىر كىلوگرام 2 - دەرىجىلىك بۇغداي، يەنى بۇنى نەق پۇلغا سۇندۇرۇپ ھەرمو يەردىن 0.27 يۈەن يېغىلىدىغان بولدى.

1973 - يىلى سۇ ھەققى ھېسابىدا ھەر مو يەردىن 1.5 كىلوگرام 2 - دەرىجىلىك بۇغداي، يەنى نەق پۇلغا سۇندۇرۇپ ھەرمو يەردىن 0.42 يۈەن يېغىلىدىغان بولدى.

1979 - يىلى سۇ ھەققىنى كۇب بويىچە يېغىش، بىر كۇب سۇغا بىر لىدىن، يەنى ھەرمو يەردىن 0.90 يۈەن يېغىلىدىغان بولدى.

1981 - يىلى بىر كۇب سۇغا 1.5 لىدىن، ئوتتۇرا ھېساب بىلەن ھەر مو يەردىن 1.20 يۈەن يېغىلىدىغان بولدى.

1984 - يىلى سۇنىڭ كېلىش مىقدارىغا، كەلكۈن سۈيىنىڭ مول بۇلۇشى ياكى سوغۇلۇپ كېتىش ئەھۋالىغا قاراپ پەسىل بويىچە پۇل ھېسابلاش، ئەك يۇقىرى بولغاندا ئالتە لىدىن، ئەك تۆۋەن بولغاندا 2.5 لىدىن، بىر كۇب مېتر سۇغا تەڭشىگەندە ئوتتۇرا ھېساب بىلەن 4.3 لىدىن، بىر مو يەردىن ئوتتۇرا ھېساب بىلەن 2.26 يۈەندىن پۇل يېغىش ئوتتۇرىغا قويۇلدى.

1985 - يىلى شەھەر بويىچە 6059 ئائىلە سۇ بىلەن تەمىنلەش كىنىشكىسى ئىشلەتتى، ئىشلىتىلىدىغان سۇ مىقدارى ئالدىن تەقسىملەپ بېرىلگەن ۋە سۇ پۇلى ئالدىن يېغىلغان ئائىلە ئومۇمىي دېھقان ئائىلىسىنىڭ 42 پىرسەنتىنى تەشكىل قىلدى. يېغىلغان سۇ ھەققى 720 مىڭ يۈەن بولۇپ، مو بېشىغا ئوتتۇرا ھېساب بىلەن 2.14 يۈەندىن توغرا كەلدى. ئېقىنىنى باشقۇرۇش ئورگانلىرىغا 337 مىڭ يۈەن تاپشۇرۇلدى، قالغان پۇل، ئاساسەن، سۇ ئارقىلىق سۇچىلىقنى قامداشقا ئىشلىتىلدى.

1975 - يىلدىن 1985 - يىلغىچە بورتالا شەھرىنىڭ يېزا (مەيدان - فېرما) لىرىدىكى سۇ باشقۇرۇش ئورۇنلىرى، گۇرۇپپىلىرى ۋە سۇغىرىش خادىملىرىنىڭ كۆپەيمىش، كېمەيمىش ئەھۋالى

ئىقتىساد 5 — 6

ئورۇن / ئادەم سانى / يىللار	شويىنچەن رايونى			چىندىل يېزىسى			ئوتبۇلاق يېزىسى			دالتۇ يېزىسى			بىلىن خارمودون يېزىسى			ئارالتوقاي چارۋىچىلىق فېرمىسى			ئولانبوغ ئۇرۇقچىلىق مەيدانى		
	ئورۇن	گۇرۇپپا	سۇغىرىش خادىمى	ئورۇن	گۇرۇپپا	سۇغىرىش خادىمى	ئورۇن	گۇرۇپپا	سۇغىرىش خادىمى	ئورۇن	گۇرۇپپا	سۇغىرىش خادىمى	ئورۇن	گۇرۇپپا	سۇغىرىش خادىمى	ئورۇن	گۇرۇپپا	سۇغىرىش خادىمى	ئورۇن	گۇرۇپپا	سۇغىرىش خادىمى
1975	6			1			2			2						10			1		
1976	8	9		1	4		3	4		3	8		1	4		2	10		1	1	3
1977	6	9		2	4		3	4		3	8		1	4		8	10		3		
1978	9	70	306	2	27	78	4	27	92	7	7	250	1	4	36	12	10	30	2	4	15
1979	9	72	333	3	27	78	5	27	110	7	11	250	1	4	40	9	12	30	1	6	16
1980	16	72	360	7	34	98	7	28	120	14	7	245	2	5	80	12	12	45	1	6	15
1981	16	74	464	9	38	124	9	30	136	43	9	210	3	21	60	13	12	69	2	6	15
1982	15	81	545	8	40	186	11	57	170	44	10	230	3	21	68	13	10	92	2	4	15
1983	17			8			11			10			3			13			2		
1984	23			12			12			14			4			13			2		
1985	24			12			12			15			4			13			2		

ئىزاھات: 1983 - يىلدىن باشلاپ يىلانلىق سۇ ئىشلىتىش يولغا قويۇلۇپ، سۇ ھەققى كۇب يوينچە گۇرۇپپا ۋە ئائىلىلەردىن يىغىلىدىغان بولغاندىن كېيىن، كەنتلەردىكى سۇ باشقۇرۇش ئاپپاراتلىرى ۋە گۇرۇپپىلاردىكى سۇغىرىش خادىملىرى ئەمەلدىن قالدۇرۇلدى.

1980 - يىلدىن 1985 - يىلغىچە بورتالا شەھرى بويىچە سۇغىرىش ئۈچۈن باشلانغان سۇ مىقدارى

ئىقتىساد 5 — 7

بىرلىكى: 10 مىڭ كۇب مېتر

سۇ باشلانغان سۇ مەنبەسىنىڭ نامى / مىقدارى / يىللار	دەريا سۇيى	تاغ سۇيى	بۇلاق سۇيى	سۇ ئامبىرىدىن تەڭشەلگەن سۇ	ماشىنىلاشقان قۇدۇق سۇيى	جەمئىي باشلانغان سۇنىڭ مىقدارى	بۇنىڭ ئىچىدە: دېھقانچىلىققا ئىشلىتىلگەن سۇ	چارۋىچىلىققا ئىشلىتىلگەن سۇ	ئورمانچىلىققا ئىشلىتىلگەن سۇ
1980	15983	3515	4322	923	801	25544	24668	1118	

330	1314	23441	25085	381	983	5034	2890	15797	1981
541	1570	27460	29580	628	948	7184	2931	17853	1982
561	1536	25873	27971	930	951	6607	3053	16430	1983.
574	1269	23800	25716	285	1222	5579	2810	15820	1984
624	1246	21211	23193	279	1153	5322	2551	13887	1985

ئىزاھات: 1980 - يىلى ئورمانچىلىققا ئىشلىتىلگەن سۇ دېھقانچىلىققا ئىشلىتىلگەن سۇغا قوشۇپ ھېسابلاندى.

§ 6. سۇ مەھسۇلاتلىرى

بورتالا شەھىرى تەۋەسىدە كۆل، دەريا، سۇ ئامبىرى، كۆلچەك، بۇلاق ۋە ئويمانلىق قاتارلىقلار بار، بۇلاردىكى سۇ مول، سۇ يۈزى 700 مىڭ مودىن ئاشىدۇ. سۇنئىي ئۇسۇلدا بېلىق بېقىش ئەڭ دەسلەپتە 1968 - يىلى بارلىققا كەلگەنىدى، «قىزىل بايراق» گۇڭشىسىنىڭ شىنتارا چوڭ ئەترىتى، «يالقۇن»، «غالىبىيەت» ۋە «قىزىل بايراق» گۇڭشىلىرى، «ئالغا» چارۋىچىلىق فېرمىسى، ئۇلانبۇغ ئۇرۇقچىلىق مەيدانى، «ئىتتىپاق» سۇ ئامبىرى، شۇنىڭدەك «1 - ماي» سۇ ئامبىرىدا سۇنئىي ئۇسۇلدا بېلىق بېقىش كەينى - كەينىدىن تەرەققىي قىلدى. 1975 - يىلى بېلىق بېقىلغان سۇ كۆلىمى 800 موغا يەتتى. گۇڭشى (مەيدان - فېرما) لاردىكى ئەترەتلەر بېلىق باقسا، دۆلەت قوشۇمچە ياردەم بەردى، كوللېكتىپ تىجارەت قىلدى، گۇڭشى (مەيدان - فېرما) ئەترەتلەر ئىگىدارلىق قىلدى. «1 - ماي» سۇ ئامبىرىدا بېلىق بېقىش دۆلەت ئىگىلىكىدە بولدى. 1979 - يىلى دۆلەت «1 - ماي» سۇ ئامبىرىغا 77 مىڭ يۇەن مەبلەغ سالدى، بۇنىڭ بىلەن بېتون قۇيۇلمىدىن كۆلىمى 11 مو كېلىدىغان ئالتە بېلىنجان كۆلچىكى ياسالدى، كۆلىمى 15 مو كېلىدىغان تەبىئىي بېلىق كۆلى رېمونت قىلىندى، ئىككى كىلومېتر ئۇزۇنلۇقتا سۇ باشلاش ئۆستىگى چېپىلدى، جەمئىي 350 مىڭ بېلىنجان سېلىندى. 1982 - يىلى يېزا ئىقتىسادىي تۈزۈلمە ئىسلاھاتىنىڭ چوڭقۇرلىشىشغا ئەگىشىپ، بېلىقچىلىق ئىشلىرىنىڭ تەرەققىياتىغا ھەقلىق قەرز پۇل بېرىش شەكلى ئارقىلىق مەدەت ۋە ئىلھام بېرىلدى. يېزا كەنتلەردىكى ھەقلىق ياردەم بېرىلگەن كەسىپىي ھۆددىگەرلىك يولغا قويۇلغان بېلىق بېقىش گۇرۇپپىسى ئونغا، بېلىق بېقىلىدىغان سۇ كۆلىمى 1570 موغا يەتتى، جەمئىي 650 مىڭ بېلىنجان سېلىندى. 1983 - يىلى بېلىق باققۇچى نۆقتىلىق ئائىلە 22 گە، بېلىق بېقىلىدىغان سۇ كۆلىمى 1918 موغا يەتتى. 1985 - يىلىنىڭ ئاخىرىدا بېلىق بېقىلىدىغان سۇ كۆلىمى 2856 موغا، بېلىق باقىدىغان نۆقتىلىق ئائىلە 43 كە يەتتى، 10 مىليون 490 مىڭ بېلىنجان يېتىشتۇرۇلدى ۋە سېتىۋېلىندى، 175 تونىنا بېلىق تۇتۇلدى، نەتىجىدە بېلىق بىلەن ئۇزۇنى ئۇزى تەمىنلەش ئاساسەن ئىشقا ئاشۇرۇلدى. شۇ يىلى دالتۇ يېزىسىنىڭ 3 - چارۋىچىلىق فېرمىسىدىكى موڭغۇل چارۋىچى چۇلۇمبات ئۇزى مەبلەغ توپلاپ، كۆلىمى 30 مو كېلىدىغان بېلىق كۆلى ياساپ، 30 مىڭ بېلىنجان سالدى.

70 - يىللاردىن ئىلگىرى بېلىنجان خېنەن، خۇبېي، ئەنخۇي ۋە جيانگسۇ قاتارلىق ئۆلكىلەردىن كەلتۈرۈلەتتى، كېيىن ماناس ۋە شىخەنزىدىن كەلتۈرۈلىدىغان بولدى.

ئاساسلىق بېقىلىدىغان بېلىق تۈرلىرى لاققا بېلىق، ئاق ئامۇر بېلىقى ۋە كاراپ بېلىقىدىن ئىبارەت.

VI باب

يېزا ئىگىلىك ماشىنىلىرى

نەچچە مىڭ يىلدىن بېرى، يېزا ئىگىلىكىدە باشتىن ئاخىر كونىچە ئەنئەنىۋى يېزا ئىگىلىك سايمانلىرى قوللىنىلىپ كەلگەنىدى. مىنگونىڭ 24 - يىلى (1935 - يىلى) دىن ئېتىبارەن ئاز مىقدارىدا يېڭىچە يېزا ئىگىلىك سايمانلىرى كەلتۈرۈلۈشكە باشلىدى.

جۇڭخۇا خەلق جۇمھۇرىيىتى قۇرۇلغاندىن كېيىن، پارتىيە ۋە ھۆكۈمەت يېزا ئىگىلىك تېخنىكىسىنى ئۆزگەرتىشكە ئىنتايىن ئەھمىيەت بەردى، بۇنىڭ بىلەن يېڭىچە يېزا ئىگىلىك سايمانلىرى زور كۈچ بىلەن كېڭەيتىلدى. 1959 - يىلدىن باشلاپ، دۆلەتنىڭ زور كۈچ بىلەن مەبلەغ سېلىپ يار يۆلەك بولۇشى ئارقىسىدا يېزا ئىگىلىك ماشىنىلىرى تۈركۈملەپ سېتىۋېلىنىدى، نەتىجىدە يېزا ئىگىلىكىنى ماشىنىلاشتۇرۇش ئۈزلۈكسىز تەرەققىي قىلدى. 1970 - يىلىنىڭ باشلىرىدا يېزا ئىگىلىك ماشىنىلىرى تۈزۈلمىسى ئىسلاھ قىلىنىپ، ئىشچى - خىزمەتچىلەر ۋە يېزا ئىگىلىك ماشىنا - سايمانلىرى دەرىجىسىۋ دەرىجە تۆۋەنگە چۈشۈرۈلدى، يەرلىك دۆلەت ئىگىلىكىدە بولۇش گەۋدىسى ياكى چوڭ ئەترەت ۋە ئىشلەپچىقىرىش ئەترەتلىرىنىڭ باشقۇرۇشىغا ئۆزگەرتىلدى. پارتىيە 11 - نۆۋەتلىك مەركىزىي كومىتېتى 3 - ئومۇمىي يىغىنىدىن كېيىن، دېھقانلار ئۆز ئالدىغا تىجارەت قىلىش باسقۇچىغا قەدەم قويدى. 1985 - يىلى شەھەر بويىچە يېزا ئىگىلىكىدە يەر ھەيدەش، يەر رەتلەش، تېرىش، بۇغداي ئورۇش، يېزا ئىگىلىك تىرانسپورتى، يېزا ئىگىلىك قوشۇمچە كەسىپ مەھسۇلاتلىرىنى پىششىقلاپ ئىشلەش قاتارلىقلارنى ماشىنىلاشتۇرۇش ئاساسەن ئىشقا ئاشۇرۇلدى.

§ 1. ئاپپاراتلار

1. باشقۇرۇش ئاپپاراتلىرى

مىنگونىڭ 29 - يىلى (1940 - يىلى) 7 - ئايدا يېزا ئىگىلىك شۆبە ئورتى قۇرۇلدى، ئۇنىڭغا بىر يېتەكچى قويۇلدى، ئۇ، يېڭىچە يېزا ئىگىلىك سايمانلىرىنى كېڭەيتىشكە مەسئۇل قىلىندى. يېزا ئىگىلىك سايمانلىرىنى مىنگونىڭ 32 - يىلى (1943 - يىلى) قۇرۇلۇش بۆلۈمى، مىنگونىڭ 34 - يىلى (1945 - يىلى) يەر - زېمىن بۆلۈمى، مىنگونىڭ 36 - يىلى (1947 - يىلى) يەر - سۇچىلىق بۆلۈمى باشقۇردى.

1954 - يىلى 12 - ئايدا بورتالا ناھىيىلىك خەلق ھۆكۈمىتى يېزا ئىگىلىك تېخنىكىسىنى كېڭەيتىش ۋە يېزا ئىگىلىك ماشىنىلىرى خادىملىرىنى تەربىيىلەشكە مەسئۇل بولدى. 1958 - يىلدىن 1962 - يىلغىچە بولغان ئارىلىقتا بورتالا ناھىيىسىدىكى ناھىيە دەرىجىلىك مەمۇرىي ئورگانلار ئەمەلدىن قالدۇرۇلدى، بۇ چاغدا يېزا ئىگىلىك ماشىنىلىرى خىزمىتىنى ئوبلاستلىق قۇرۇلۇش بۆلۈمىنىڭ يېزا ئىگىلىك ماشىنىلىرى

گۇرۇپپىسى باشقۇردى.

1963 - يىل 12 - ئايدا دۆلەت ئىگىلىكىدىكى تراكتور پونكىتى قۇرۇلدى.

بورتالا شەھەرلىك دۆلەت ئىگىلىكىدىكى تراكتور پونكىتىنىڭ رەھبەرلىرى

ئىقتىساد 6 — 1

ئىسىم - فامىلىسى	جىنسى	مىللىتى	ۋەزىپىسى	ۋەزىپە ئۆتەش مۇددىتى	ئىزاھات
چېن جيەن	ئەر	خەنزۇ	پونكىت باشلىقى	1962.10 — 1963.12	
خۇ شۆچېن	ئەر	خەنزۇ	مۇئاۋىن پونكىت باشلىقى	1963.12 — 1969.7	
سۇڭ جيەنسې	ئەر	خەنزۇ	مۇئاۋىن پونكىت باشلىقى	1964.1 — 1969.7	
مەمەت توختى			مۇئاۋىن پونكىت باشلىقى	1966.3 — 1970.3	1969 - يىل 7 - ئايدا پونكىت ئىنقىلابىي كومىتېتىنىڭ مۇدىرى بولغان
لىيۇجىنپىڭ	ئەر	خەنزۇ	مۇئاۋىن پونكىت باشلىقى	1969.7 — 1970.3	
يالقۇن خەنگۈي	ئەر	خەنزۇ	مۇئاۋىن پونكىت باشلىقى	1969.7 — 1970.3	

1970 - يىلى 3 - ئايدا ناھىيىلىك تراكتور پونكىتى ئەمەلدىن قالدۇرۇلدى. 1971 - يىل 3 - ئايدا دېھقانچىلىق - چارۋىچىلىق ئىدارىسىدە يېزا ئىگىلىك ماشىنىلىرى گۇرۇپپىسى قۇرۇلدى. 1974 - يىل 6 - ئايدا دېھقانچىلىق - چارۋىچىلىق ماشىنىلىرى ئىدارىسى قۇرۇلدى، ئىدارىگە سەككىز ئىشچى - خىزمەتچى سەپلەندى، لى شاڭگۇەن ۋاقىتلىق مەسئۇل بولدى، 1980 - يىل 6 - ئايدا دېھقانچىلىق - چارۋىچىلىق ماشىنىلىرى بۆلۈمىگە ئۆزگەرتىلدى، 1985 - يىل 1 - ئايدا ناھىيىلىك دېھقانچىلىق - چارۋىچىلىق ماشىنىلىرى ئىدارىسىگە ئۆزگەرتىلدى، شۇ يىلى 9 - ئايدا شەھەرلىك دېھقانچىلىق - چارۋىچىلىق ماشىنىلىرى ئىدارىسىگە ئۆزگەرتىلدى. ئالتە شتات بېرىلدى، بىر ئىدارە باشلىقى، بىر مۇئاۋىن ئىدارە باشلىقى، بىر كاتىپ، بىر بوغالتېر، بىر كاسسىر ۋە بىر باشقۇرۇش كادىرى سەپلەندى.

بورتالا شەھەرلىك دېھقانچىلىق - چارۋىچىلىق ماشىنىلىرى ئىدارىسىنىڭ رەھبەرلىرى

ئىقتىساد 6 — 2

ئىسىم - فامىلىسى	جىنسى	مىللىتى	ۋەزىپىسى	ۋەزىپە ئۆتىگەن مۇددىتى	ئىزاھات
تۇ جىنفۇ	ئەر	خەنزۇ	ئىدارە باشلىقى	1974.6 — 1976.3	
مۇن جياشياڭ	ئەر	خەنزۇ	مۇئاۋىن ئىدارە باشلىقى	1976.3 — 1980.6	1979 - يىل 9 - ئايدا ئىدارە باشلىقى بولغان
لى چېمۇەن	ئەر	خەنزۇ	مۇئاۋىن ئىدارە باشلىقى، ئىدارە باشلىقى	1979.9 — 1984.6	
مۇ زەيتاڭ	ئەر	خەنزۇ	ئىدارە باشلىقى	1980.10 — 1982.3	
شونتا	ئەر	موڭغۇل	مۇئاۋىن ئىدارە باشلىقى	1980.10 — 1985.1	
ژاڭ شىتاڭ	ئەر	خەنزۇ	مۇئاۋىن ئىدارە باشلىقى	1984.9 —	

2. كەسپىي ئاپپاراتلار

1) گۈڭشې (مەيدان - فېرما) لاردىكى يېزا ئىگىلىك ماشىنىلىرىنى رېمونت قىلىش - ياساش پونكىتلىرى

1971 - يىل 3 - ئايدىن كېيىن «يالقۇن» ، «غالىبىيەت» ، «ئۇچقۇن» ۋە «قىزىل بايراق» گۈڭشېلىرىدىكى تراكتور بىلەن يەر ھەيدەش ئەترەتلىرىنىڭ مۇتلەق كۆپ قىسىم تراكتورلىرى ۋە تراكتورچىلىرى چوڭ ئەترەت ۋە ئىشلەپچىقىرىش ئەترەتلىرىگە چۈشۈرۈۋېتىلدى، قالغان بىر قىسىم تراكتور ۋە خادىملار تەشكىللىنىپ گۈڭشېلاردا يېزا ئىگىلىك ماشىنىلىرىنى رېمونت قىلىش - ياساش پونكىتى قۇرۇلدى، شۇنىڭ بىلەن بىللە «ئالغا» چارۋىچىلىق فېرمىسى يېزا ئىگىلىك ماشىنىلىرىنى رېمونت قىلىش - ياساش پونكىتى قۇرۇلدى.

2) گۈڭشې (مەيدان - فېرما) لاردىكى يېزا ئىگىلىك ماشىنىلىرىنى باشقۇرۇش پونكىتلىرى

1974 - يىل 8 - ئايدا «يالقۇن» ، «غالىبىيەت» ، «ئۇچقۇن» ، «قىزىل بايراق» گۈڭشېلىرى ۋە «ئالغا» چارۋىچىلىق فېرمىسىدا يېزا ئىگىلىك ماشىنىلىرىنى باشقۇرۇش پونكىتلىرى قۇرۇلدى، ھەربىر پونكىتقا ئۈچتىن بەشكىچە شتات بېرىلدى، بۇ پونكىتلار شۇ گۈڭشې (مەيدان - فېرما) لارنىڭ يېزا ئىگىلىك ماشىنىلىرىنى باشقۇرۇش، بىخەتەرلىكنى نازارەت قىلىش، يېزا ئىگىلىك ماشىنىلىرى تېخنىكىسىنى كېڭەيتىش، خادىملارنى تەربىيىلەش، يېزا ئىگىلىك ماشىنىلىرىنى رېمونت قىلىش، يېزا ئىگىلىك ماشىنىلىرى مۇلازىمىتى ۋە يېزا ئىگىلىك ماشىنىلىرىنى ستاتىستىكا قىلىش قاتارلىق خىزمەتلىرىگە مەسئۇل بولدى. 1976 - يىل 10 - ئايدا «قىزىل بۇلاق» گۈڭشېسىنىڭ يېزا ئىگىلىك ماشىنىلىرىنى باشقۇرۇش خىزمىتىگە گۈڭشېدىكى بىر نەپەر ماشىنا ئىشلىرى كادىرى مەسئۇل بولدى. 1981 - يىل 8 - ئايدا «قىزىل بۇلاق» گۈڭشېسىدا يېزا ئىگىلىك ماشىنىلىرىنى باشقۇرۇش پونكىتى قۇرۇلدى. 1984 - يىل 12 - ئايدا پونكىتلاردا يېزا ئىگىلىكىگە ئىشلىتىلىدىغان دىزېلىنىنى قاچىلاش نۇقتىلىرى تەسىس قىلىندى. 1985 - يىلى يېزا ئىگىلىك ماشىنىلىرىنى باشقۇرۇش پونكىتى يېزا ئىگىلىك ماشىنىلىرىنى باشقۇرۇش مۇلازىمەت قىلىش پونكىتىغا ئۆزگەرتىلدى.

3) يېزا ئىگىلىك ماشىنىلىرى بىلەن تەمىنلەش پونكىتى

بۇ پونكىتنىڭ قۇرۇلۇش ئىشى 1976 - يىل 4 - ئايدا باشلانغاندى، 6 - ئايدا پونكىت رەسمىي تىجارەت باشلىدى. پونكىتقا بىر باشلىق، بىر مۇئاۋىن باشلىق سەپلەندى، يىل ئاخىرىغا بارغاندا، ئىشچى - خىزمەتچى بەشتىن سەككىزگە يەتتى. سېتىۋېلىش ۋە سېتىش كەسپىنىڭ ئۇزلۇكسىز تەرەققىي قىلىشىغا ئەگىشىپ، 1978 - يىلى ئىشچى - خىزمەتچى 11 گە يەتتى. 1981 - يىل 6 - ئايدا يېزا ئىگىلىك ماشىنىلىرىنىڭ سەپلىمىلىرى بىلەن تەمىنلەش جىددىي بولۇش ئەھۋالى ياخشىلاندى، بۇنىڭ بىلەن يېزا ئىگىلىك ماشىنىلىرى مەسئۇلاتلىرىغا قارىتا بىر تۇتاش تەقسىملەپ تەمىنلەش يولغا قويۇلمايدىغان بولدى. ناھىيىدە ئوبلاستلىق ۋە ناھىيىلىك يېزا ئىگىلىك ماشىنىلىرى بىلەن تەمىنلەش ئاپپاراتى تەسىس قىلىنسا ئاپپارات تەكرارلىنىپ كېتىدىغان بولغاچقا، مەزكۇر پونكىت ئەمەلدىن قالدۇرۇلدى، پونكىت ئىشچى - خىزمەتچىلىرىنى ئەمگەك -

كادىرلار تارماقلىرى ئايرىم تەقسىم قىلىپ خىزمەتكە ئورۇنلاشتۇردى، ئۇي - ئىمارەتلىرى دېھقانچىلىق - چارۋىچىلىق ماشىنىلىرى ئىدارىسىگە، تاۋارلىرى ئوبلاستلىق يېزا ئىگىلىك ماشىنىلىرى شىركىتىگە ئۆتكۈزۈپ بېرىلدى.

4) يېزا ئىگىلىك ماشىنىلىرى خادىملىرىنى دائىملىق تەربىيىلەش سىنىپى

بۇ سىنىپ 1977 - يىلى قۇرۇلدى، ئۇنىڭغا بىر مۇئاۋىن مۇدىر، ئىككى ئوقۇتقۇچى ۋە بىر ئىشچى سەپلەندى. 1985 - يىلى ئوقۇتقۇچى ۋە ئىشچى - خىزمەتچىسى 11 گە يەتتى، ئوقۇتۇش ئۈسكۈنىلىرىدىن «ئىشچى - دېھقان 11» تىپلىق پراكتىكا ماشىنا - سايمىدىن بىرى، «شەرق قىزارىدى 75» تىپلىق تراكتوردىن بىرى، «28 — T شەرق قىزارىدى» تىپلىق تراكتوردىن بىرى، شۇنداقلا «B201» تىپلىق پرويېكتور، ئاپتوماتىك پرويېكسىيە ئاپپاراتى، تراكتور ئوقۇتۇشى مودېلى قاتارلىق ئوقۇتۇش ئۈسكۈنىلىرى بار بولدى. ئوقۇتۇش كۆلىمى جەھەتتە 80 كىشى قوبۇل قىلىندى. 1978 - يىلدىن 1985 - يىلغىچە جەمئىي 52 قارار تەربىيىلەش كۇرسى ئېچىلىپ، 2804 ئادەم (قېتىم) تەربىيىلەندى. 1985 - يىلى ئاپتونوم رايون تەرىپىدىن يېزا ئىگىلىك ماشىنىلىرى خادىملىرىنى تەربىيىلەش بويىچە 2 - دەرىجىلىك مۇكاپاتقا ئېرىشتى.

5) يېزا ئىگىلىك ماشىنىلىرى تەتقىقات ئورنى

بۇ ئورۇن 1978 - يىل 1 - ئايدا قۇرۇلغان بولۇپ، ئۇنىڭغا بىر مۇئاۋىن باشلىق سەپلەندى. 1983 - يىلى ئۈچ نەپەر پەن تەتقىقات خادىمى بار بولدى، 1984 - يىلى بەشكە يەتتى. شۇ يىلى ئاپپاراتلار ئىسلاھ قىلىنغاندا، يېزا ئىگىلىك ماشىنىلىرى تېخنىكىسىنى كېڭەيتىش پونكىتىغا ئۆزگەرتىلدى. 1981 - يىلدىن 1985 - يىلغىچە، ئاساسەن، ماشىنا بىلەن يۇڭ قىرقىش، ماشىنا بىلەن ئوت - چۆپ ئورۇش، ماشىنا بىلەن ئوت - چۆپ يىغىش، سىيالكا ئارقىلىق ئۇرۇقنى يېرىم ئاپتوماتىك تەڭشەپ تېرىش، ماشىنىدا سۇلياۋ يوپۇق يېپىپ كېۋەز تېرىش، يەم - بوغۇز پىششىقلاپ ئىشلەش، قارا گازىرنى ئايرىشنى تەجرىبە قىلىش، كىچىك ئوردا سىلوس ياساش، مېتال يۈيۇش سۈيۇقلۇقى قاتارلىق يېڭىچە سايمان ۋە يېڭى تېخنىكىلارنى تەجرىبە قىلىش ھەم كېڭەيتىش خىزمەتلىرى قانات يايدۇرۇلدى. 1985 - يىلى تاماملانغان ماشىنا ئارقىلىق سۇلياۋ يوپۇق يېپىپ كېۋەز تېرىش تېخنىكىسىنى كېڭەيتىش خىزمىتى ئاپتونوم رايونلۇق ماشىنا ئارقىلىق سۇلياۋ يوپۇق يېپىپ كېۋەز تېرىش پەن - تەتقىقات تەرەققىياتى بويىچە 2 - دەرىجىلىك مۇكاپاتقا ئېرىشتى.

6) يېزا ئىگىلىك ماشىنىلىرىنى نازارەت قىلىش ۋە باشقۇرۇش پونكىتى

بۇ پونكىت 1984 - يىل 10 - ئايدا قۇرۇلدى، ئۇنىڭغا تۆت ئىشچى - خىزمەتچى سەپلەندى، بۇنىڭ ئىچىدە پونكىت باشلىقى بىر - بۇ پونكىتنىڭ ئاساسلىق ۋەزىپىسى بىخەتەرلىك تەشۋىقاتى ۋە تەربىيىسى ئېلىپ بېرىش، بىخەتەرلىكنى تەكشۈرۈش ۋە تىزىملاش، ئېتىز - ئېرىق يېزا - كەنت يوللىرىدا يۈز بەرگەن قاتناش ھادىسىلىرىنى بىر - تەرەپ قىلىش، يېزا ئىگىلىكىدە ئىشلىتىلىدىغان تراكتورلارنى، شوپۇرلارنى تەكشۈرۈش، شوپۇرلۇق كىنىشكىسى ئالغۇچىلاردىن ئىمتىھان ئېلىش ۋە كىنىشكا تارقىتىشقا مەسئۇل بولۇش، يېزا ئىگىلىك ماشىنىلىرى ۋە خادىملارنىڭ ئارخىپىنى مۇكەممەللەشتۈرۈش قاتارلىقلاردىن ئىبارەت. يېزا ئىگىلىك ماشىنىلىرىنى نازارەت قىلىش ۋە باشقۇرۇش خىزمىتى قانات يايدۇرۇلغاندىن كېيىن، يول ئۇستىدىكى تەكشۈرۈش، بىخەتەرلىك تەربىيىسى ۋە شوپۇرلارنى تەربىيىلەش ئىشلىرى كۆچەيتىلدى، بۇنىڭ بىلەن يېزا ئىگىلىك ماشىنىلىرى كەلتۈرۈپ چىقىرىدىغان ھادىسىلەر يىلمۇ يىل ئازايدى. 1983 - يىلى ھادىسە ئىك كۆپ

سادىر بولدى، شۇ يىلى 23 قېتىم ھادىسە سادىر بولدى، 14 ئادەم ئۆلدى، سەككىز ئادەم ئېغىر يارىلاندى، ئىقتىسادىي زىيان 115 مىڭ يۈەنگە يەتتى، 1985 - يىلغا كەلگەندە سادىر بولغان ھادىسىنىڭ قېتىم سانى سەككىزگە چۈشتى، بىر ئادەم ئۆلدى، ئىككى ئادەم ئېغىر يارىلاندى، 3500 يۈەن ئىقتىسادىي زىيان بولدى. 1985 - يىلى بورتالا شەھىرى ئاپتونوم ئوبلاست بويىچە يېزا ئىگىلىكىنى ماشىنىلاشتۇرۇش مۇسابىقىسىدە بىخەتەرلىكنى نازارەت قىلىش ۋە باشقۇرۇش بويىچە 1 - دەرىجىلىك مۇكاپاتقا، شۇ يىلى يەنە ئاپتونوم رايونىمىز بويىچە دېھقانچىلىق - چارۋىچىلىقنى ماشىنىلاشتۇرۇشتا بىخەتەرلىكنى نازارەت قىلىش ۋە باشقۇرۇش ئىسلاھاتى بويىچە 3 - دەرىجىلىك مۇكاپاتقا ئېرىشتى.

§ 2 . قوشۇن قۇرۇلۇشى

40 - يىللاردا ئاز مىقداردىكى يېرىم ماشىنىلاشقان يېزا ئىگىلىك ماشىنا - سايمانلىرى كەلتۇرۇلۇپ، بىر قىسىم مەشغۇلاتچى خادىملار تەربىيىلەنگەندى. 1954 - يىلى تەربىيىلەنگەن يېڭىچە يېزا ئىگىلىك ماشىنا - سايمانلىرى مەشغۇلات ماھىرى 100 دىن ئاشتى.

1959 - يىلى تراكتور ۋە ئونىڭغا سۈرىتىلىدىغان يېزا ئىگىلىك ماشىنا - سايمانلىرى كەينىدىن كەلتۇرۇلدى، گۈڭشىلاردا ئىلگىرى - ئاخىر بولۇپ تراكتور بىلەن يەر ھەيدەش ئەترەتلىرى قۇرۇلدى. يېزا ئىگىلىك ماشىنىلىرى مەشغۇلاتى خادىمى جەمئىي 30 غا يەتتى. 1962 - يىلى 70 كە يەتتى. 1963 - يىلى دۆلەت ئىگىلىكىدىكى تراكتور پونكىتى قۇرۇلدى، تراكتورچىلار مۇنتىزىم تەربىيىلەندى. 1969 - يىلى يېزا ئىگىلىك ماشىنىلىرى مەشغۇلاتچىسى 179 غا يەتتى.

1970 - يىلدىن 1978 - يىلغىچە يېڭىدىن كۆپەيگەن خادىملار بىردەك مۇنتىزىم تەربىيىلەنمىگەچكە كەسپىي تېخنىكا ساپاسى بىر قەدەر ناچار بولدى. 1978 - يىلى يېزا ئىگىلىك ماشىنىلىرى مەشغۇلاتى بىلەن شۇغۇللىنىدىغان خادىم جەمئىي 1133 كە يەتتى. بۇ بىر قىسىم يېزا ئىگىلىك ماشىنىلىرى خادىملىرىنىڭ تېخنىكا ۋە كەسپىي سەۋىيىسىنى ئۆستۈرۈش ئۈچۈن، 1978 - يىلدىن باشلاپ، يېزا ئىگىلىك ماشىنىلىرى بويىچە دائىملىق تەربىيىلەش كۇرسى ئېچىلىپ، خادىملار مۇددەت ۋە تۈركۈمگە بۆلۈپ تېخنىكا، كەسپىي جەھەتتىن تەربىيىلەندى. 1981 - يىلدىن كېيىن، ئوبلاستلىق يېزا ئىگىلىكىنى ماشىنىلاشتۇرۇش مەكتىپىنى پۈتكۈزگەن ئوقۇغۇچىلار، ناھىيىدىكى يېزا ئىگىلىك ماشىنىلىرى سىنىتېمىسىنىڭ تارماقلىرىغا تۈركۈم - تۈركۈملەپ تەقسىم قىلىندى. 1985 - يىلغىچە يېزا ئىگىلىك ماشىنىلىرى خادىملىرى 2758 گە يەتتى. 102 نەپەر يېزا ئىگىلىك ماشىنىلىرىنى باشقۇرۇش كادىرى ئىچىدە ئالىي تېخنىكۇم ۋە تېخنىكۇملارنى پۈتكۈزگەنلەر 94 بولۇپ، 92.16% نى، ئاز سانلىق مىللەت كادىر 68 بولۇپ، 66.67% نى تەشكىل قىلدى.

§ 3 . يېزا ئىگىلىك ماشىنا - سايمانلىرى بويىچە ئىگىلىك باشقۇرۇش

نەچچە مىڭ يىلدىن-بېرى دېھقانلار يەر ھەيدەش، يەر تىرنىلاش، تېرىش، زىرائەت يېغىش، توشۇش، دان ئايرىش ۋە يېزا ئىگىلىك، قوشۇمچە كەسىپ مەھسۇلاتلىرىنى پىششىقلاپ ئىشلەش قاتارلىق ئەمگەكلەردە ئەزەلدىن كونىچە ئەنئەنىۋى ياغاچ سايمانلار ۋە ئاز مىقداردىكى مېتال سايمانلارنىلا ئىشلەتكەندى.

يەر ھەيدەش ۋە تېرىشقا ئىشلىتىلىدىغان سايمانلار: يەرلىك ساپان، كەتمەن، ئىرنا، ياغاچ تىرنا، تۆت چىشلىق تىرنا، گۇرجەك، ئوتىغۇچ ۋە يولغۇن سۈرەمدىن ئىبارەت.

زىرائەت يىغىش ۋە خامان تېپىشكە ئىشلىتىلىدىغان سايمانلار: ئورغاق، چالغا، تاش تۇلۇق، ياغاچ ئارا، ئىككى ئىلىك ئارا، ياغاچ گۇرجەك، غەلۋىر، شامال ساندۇق، يۇلۇك ئارغامچا، چىگە ئارغامچا ۋە چوك سۈپۈرگە.

توشۇش سايمانلىرى: ياغاچ ھارۋا، ئىككى چاقلىق تۆمۈر ھارۋا، دىشلۇ ۋە زەمبىل.

ئۇن - ياغ تارتىش سايمانلىرى: سۇ تۇگمىنى، تاش تۇگمەن، سۇ يارغۇنچىقى، تاش يارغۇنچاق، باسماق، جۇۋاز ۋە يارغۇنچاق.

باشقا سايمانلار: ياغاچ چېلەك، تۇنكە چېلەك، ئوتىغۇچ، پالتا، بېگەن، ئىسكىنە، ھەرە، قايچا، يىپ تاغار، چىگە تاغار، تۇلۇم.

ئىش ئۇلاغلىرى: كالا، ئات ، خېچىر، ئېشەك ۋە تۇگە.

مىنگونىك 23 - يىلى (1934 - يىلى) ئىلى چېگرا ئېغىزى بىلەن سوۋېت ئىتتىپاقى ئوتتۇرىسىدا سودا مۇناسىۋىتى ئورنىتىلدى. ياندۇرقى يىلى تاق ۋە قوش چىشلىق ساپان، ئون قۇرلۇق سىيالكا، ئۇرۇق تاللاش ماشىنىسىغا ئوخشاش يېڭىچە يېزا ئىگىلىك سايمانلىرى كەلتۈرۈلۈشكە باشلىدى. بەزى بېيىغان دېھقانلارمۇ يېڭىچە يېزا ئىگىلىك سايمانلىرىنى سېتىۋېلىشقا باشلىدى. مىنگونىك 29 - يىلى (1940 - يىلى) ناھىيىلىك يېزا ئىگىلىك شۆبە ئورنى تۆت ساپان، يەتتە تىرنا، بىر شامال ساندۇق، بىر ئۇرۇق ئايرىش ماشىنىسى، ئىككى ئوت - چۆپ ئورۇش ماشىنىسى، بەش دورا پۈركۈش ماشىنىسى، بىر سىيالكا، بىر قاچىلاش ماشىنىسى كەلتۈرۈپ، دېھقانلارنىك ئىشلەپچىقىرىشتا ئىشلىتىشىگە ئارىيەت بېرىپ تۇردى. بۇ چاغدا دېھقانلارنىك ئىلكىدە 126 ساپان، 184 تىرنا، تۆت شامال ساندۇق، بىر ئوت - چۆپ ئورۇش ماشىنىسى بار ئىدى. مىنگونىك 31 - يىلى (1942 - يىلى) ئەينى چاغدىكى ناھىيىلىك ھۆكۈمەت دېھقانلارنى يېڭىچە يېزا ئىگىلىك ماشىنىلىرىنى ئىشلىتىپ تېرىقچىلىق قىلىشقا سەپەرۋەر قىلدى، شۇنىك بىلەن دېھقانلار بۇ سايمانلارنى بەس بەستە سېتىۋالدى. مىنگونىك 32 - يىلى (1943 - يىلى) ھەر مىللەت دېھقانلىرىنىك ئىلكىدە 222 تاق ۋە قوش چىشلىق ساپان، ئون 5 - نومۇرلۇق شامال ساندۇق ۋە ئۇرۇق تاللاش ماشىنىسى، 16 بۇغداي ۋە ئوت ئورۇش ماشىنىسى، 249 ئىلمەكباش تىرنا، سەككىز باشقا يېزا ئىگىلىك سايمىنى بار ئىدى. مىنگونىك 35 - يىلى (1946 - يىلى) ھۆكۈمەت غۇلجىدىن يەنە 21 ساپان، 12 تىرنا كەلتۈرۈپ دېھقانلارغا سېتىپ بەردى.

جۇڭخۇا خەلق جۇمھۇرىيىتى قۇرۇلغاندىن كېيىن، بورتالا ناھىيىسىنىك يېزا ئىگىلىك ماشىنىلىرىنى باشقۇرۇش ئەھۋالى، ئاساسەن، تۆۋەندىكىدەك ئالتە باسقۇچنى باشتىن كەچۈردى.

1) يېڭىچە يېزا ئىگىلىك سايمانلىرىنى ئىشلىتىشنى كېڭەيتىش باسقۇچى 1951 - يىلى خەلق ھۆكۈمىتى 1 - ، 2 - ۋە 3 - رايونلارغا بەشتىن چەت ئەلدىن كەلتۈرۈلگەن ساپان تارقىتىپ بەردى. 1954 - يىل 12 - ئايدا يېزا ئىگىلىك تېخنىكىسىنى كېڭەيتىش پونكتى يېڭىچە يېزا ئىگىلىك سايمانلىرىنى كەلتۈرۈپ كېڭەيتكەندىن كېيىن، ئۇلارنى يېزا ئىگىلىك ھەمكارلىق كوپېراتىپلىرى سېتىۋالدى ۋە باشقۇرۇپ ئىشلەتتى. 1956 - يىلى يېزا ئىگىلىك تېخنىكىسىنى كېڭەيتىش پونكتىدىكى تېخنىكا خادىملىرى دائىرىگە بۆلۈنۈپ يېزىغا چۈشۈپ دېھقانلارغا يېڭىچە يېزا ئىگىلىك سايمانلىرى ئارقىلىق ئەملىي مەشغۇلات ئېلىپ بېرىش جەھەتتە ئۇلگە كۆرسەتتى ۋە ئۇلارغا تېخنىكا ئۆگەتتى. شۇ يىلنىك ئاخىرىدا ناھىيە بويىچە ئىككى چاقلىق قوش چىشلىق ساپاندىن 175ى، ئىككى چاقلىق تاق چىشلىق ساپاندىن 341 ى، تىرنىدىن 36 سى، ئون قۇرلۇق سىيالكىدىن 51 ى، ئانتا سۈرىتىلىدىغان كومبايىندىن 25 ى بار بولدى.

1958 - يىلى ئىككى چاقلىق قوش چىشلىق ساپان 268 گە، چاقلىق تاق چىشلىق ساپان 309 غا، ئون

قۇرلۇق سىيالكا 47 گە، كومبايىن 91 گە يەتتى. يېڭىچە يېزا ئىگىلىك سايمانلىرى يىلمۇ يىل كۆپەيدى، تېرىلغۇ كۆلىمى 1949 - يىلدىكى 88 مىڭ مودىن 1958 - يىلى 207 مىڭ 800 موغا يەتتى. ئاشلىقنىڭ مەھسۇلات مىقدارى 1949 - يىلدىكى 4 مىليون 8500 كىلوگرامدىن 1958 - يىلى 17 مىليون 73 مىڭ 500 كىلوگرامغا يەتتى.

2) گۈڭشېلارنىڭ ماشىنىلاشتۇرۇشنى سىناق قىلىش باسقۇچى يېزا ئىگىلىكى كوپېراتسىيىلەشتۈرۈلگەندىن كېيىن، يېڭىچە يېزا ئىگىلىك سايمانلىرىنى كېڭەيتىپ ئىشلىتىش ئاساسىدا ئاپتونوم رايونلۇق دېھقانچىلىق نازارىتى 1959 - يىل 3 - ئايدا سوۋېت ئىتتىپاقىدىن بىر تۈركۈم تراكتور ئىمپورت قىلىپ، بورتالا ناھىيىسىگە سەككىزنى تەقسىملەپ بەردى، بۇنىڭ ئىچىدە زەنجىر تاپانلىق تراكتور ئىككى، چاقلىق تراكتور ئالتە. «يالقۇن»، «ئۇچقۇن» ۋە «يېڭى ھايات» گۈڭشېلىرىدا ماشىنىلاشقان يەر ھەيدەش ئەترەتلىرى قۇرۇلدى، ئۇلار كوللېكتىپ تىجارەت قىلدى، ماشىنا خادىملىرىنىڭ كۆپىنچىسى سۈيدۇڭ ناھىيىسىنىڭ تراكتور پونكىتىدا ئۆگىنىش قىلىپ قايتىپ كەلدى. 1960 - يىلنىڭ ئالدى - كەينىدە، ئىككى چىشلىق ئاسما ساپان، تراكتورغا سۆرىتىلىدىغان ساپان، تراكتورغا سۆرىتىلىدىغان توپا يومشىتىش ماشىنىسى، ئۇرۇق تاللاش ماشىنىسى، كىچىك تىپتىكى ئاشلىق تازىلاش ماشىنىسى، كولتىۋاتور، ئورۇپ قۇرۇتۇش ماشىنىسى، كومبايىن، دان ئايرىش ماشىنىسى قاتارلىق يېزا ئىگىلىك سايمانلىرى سېتىۋېلىنىپ، گۈڭشېلاردىكى ماشىنىلاشقان يەر ھەيدەش ئەترەتلىرىنىڭ ئىشلىتىشىگە تەقسىم قىلىپ بېرىلدى. يېزا ئىگىلىك ماشىنا - سايمانلىرىنى ئىشلىتىش ئەمگەك سىجىللىقىنى يېنىكلىتىش، مەھسۇلات ۋە كىرىمنىڭ ئېشىشىنى ئىلگىرى سۈرۈشتە ئىنتايىن كۆرۈنەرلىك رول ئوينىغان بولسىمۇ، لېكىن رېمونت قىلىش ئۇسكۇنىلىرى قالاق، تېخنىكا كۈچى ئاجىز، سەپلىمە بىلەن تەمىنلەش ئىنتايىن تەس (مەسىلەن، ماگنىتلىق ئېلېكتر ماشىنا بۇزۇلۇپ قالسا شۇنى ناھىيىگە ئېلىپ بېرىپ رېمونت قىلدۇرۇلاتتى) بولغانلىقى، تىجارەت قىلىش تارقاق بولغانلىقى، ئىشلەپچىقىرىش ئورۇنلىرىغا تەقسىم قىلىنغان ماشىنىلار تەكشى بولمىغانلىقى قاتارلىق سەۋەبلەر تۈپەيلىدىن، ئىشلەپچىقىرىشنىڭ تەرەققىيات ئېھتىياجىغا ماسلىشالماسلىق زىددىيىتى كۈندىن كۈنگە ئۆتكۈرلەشتى. 1963 - يىل 2 - ئايدا بۇ بىر قىسىم ماشىنىلارنىڭ ئىشلەپچىقىرىشتىكى تېگىشلىك رولىنى جارى قىلدۇرۇش يۈزىسىدىن، گۈڭشېلاردىكى ماشىنىلاشقان يەر ھەيدەش ئەترەتلىرى ئەمەلدىن قالدۇرۇلۇپ، بارلىق تراكتور، يېزا ئىگىلىك سايمانلىرى، شۇنىڭدەك بىر قىسىم خادىملار دۆلەت ئىگىلىكىدىكى تراكتور پونكىتىغا ئۆتكۈزۈپ بېرىلدى.

3) دۆلەت ئىگىلىكىدىكى تراكتور پونكىتىنىڭ باشقۇرۇلۇش باسقۇچى 1963 - يىل 2 - ئايدا بورتالا ناھىيىلىك دۆلەت ئىگىلىكىدىكى تراكتور پونكىتى قۇرۇلدى. بۇ پونكىت قۇرۇلغان دەسلەپكى مەزگىلدە تۆت مەمۇرىي كادىر، تۆت تېخنىكا خادىمى، 33 تراكتورچى بار ئىدى. يەرلىك دۆلەت ئىگىلىكىدىكى «دوستلۇق» دېھقانچىلىق مەيدانى يېزا ئىگىلىك 5 - شىدا قۇرۇلغان ھەربىيلەر بوز يەر ئۆزلەشتۇرۇش مەيدانىغا ئۆتكۈزۈپ بېرىلىدىغان چاغدا مەزكۇر دېھقانچىلىق مەيدانىنىڭ ئەسلىدىكى ماشىنىلاشقان يەر ھەيدەش ئەترىتىنىڭ سەككىز تراكتورى، يۇرۇشلەشتۇرۇلگەن يېزائىگىلىك سايمانلىرى ۋە بىر دانە 3 — CK تىپلىق كومبايىن پۈتۈنلەي يىغىۋېلىنىپ، گۈڭشېلارنىڭ كوللېكتىپ باشقۇرۇشىدىكى تراكتورلىرى باھاغا سۈندۇرۇلۇپ دۆلەت ئىلكىگە ئۆتكۈزۈۋېلىندى، بۇ چاغدا جەمئىي 20 دانە ئارىلاشما تىپلىق تراكتور، بۇلارنىڭ سۈندۇرۇپ ھېسابلىغاندا 8. 33 دانە ئۇلچەملىك تراكتور، تۆت كومبايىن بار ئىدى، بۇلارنى تراكتور پونكىتى بىر تۈتاش باشقۇرۇپ، ئىشلەپچىقىرىش ئەترەتلىرىگە يەرنى ۋەكالىتەن ھەيدەپ بېرىپ يەر ھەيدەش ھەققى ئالدى. پونكىتنىڭ ئورنى ئەسلىدىكى ئوبلاستلىق ئوت ئېلېكتر ئىستانسىسى قورۇسى (ئارىيەت ئالغان) ئىچىدە ئىدى. 1963 - يىل 10 - ئايدا يېڭى پونكىت ئورنىغا، يەنى ئوبلاستلىق 5 - ئوتتۇرا مەكتەپنىڭ ئالدى تەرەپ

جەنۇبىغا كۆچتى، 1964 - يىلى دۆلەتنىڭ كۆپ مىقدارىدا مەبلەغ سېلىپ يارىدەم بېرىشى بىلەن، «شەرق قىزارىدى — 54» تېپلىق تراكتوردىن بەشى سېتىۋېلىندى، پونكىتتىكى ئىشچى - خىزمەتچىلەر 152 گە يەتتى. ماشىنا - سايمان ۋە خادىملار كۆپىيىپ كەتكەنلىكى، پونكىت ئۈيلىرىنىڭ كۆلىمى ئاز، ئۇنىڭ ئۈستىگە بازار رايونىدا بولغاچقا، ئۇ، يېزا ئىگىلىكىنى ماشىنىلاشتۇرۇشنىڭ تەرەققىيات ئېھتىياجىغا ئۇيغۇن كەلمىدى، شەھەر - بازار پىلانلاشقىمۇ تەسىر كۆرسەتتى. شۇڭا 1965 - يىلى كۈزدە بۇ پونكىت يېڭى ئورۇنغا، يەنى ھازىرقى شەھەرلىك پارتىيە مەكتىپىنىڭ ئورنىغا كۆچتى. شۇ يىلى دۆلەتنىڭ كەينى - كەينىدىن مەبلەغ سېلىشى بىلەن «شەرق قىزارىدى - 54» تېپلىق توپا ئىتتىرىش ماشىنىسىدىن ئۈچى، «شەرق قىزارىدى — 54» تېپلىق تراكتوردىن ئۈچى، «تۇلپار — 28» تېپلىق تراكتوردىن ئۈچى، «تۇمۇر ئۆكۈز — 55» تېپلىق تراكتوردىن بىرى، «شەرق قىزارىدى — 75» تېپلىق تراكتوردىن تۆتى، «GT — 4.9» تېپلىق كومبايىندىن بىرى سېتىۋېلىندى. پونكىت قارمىقىدا «يالقۇن»، «غالىبىيەت»، «ئۇچقۇن» ۋە «قىزىل بايراق» گۈڭشېلىرىدا تۆت ماشىنىلاشقان يەر ھەيدەش ئەترىتى، بىر ئاسراش - رېمونت قىلىش ئۈيى تەسىس قىلىندى، ئۇلار ناھىيىدىكى تۆت گۈڭشې، بىر مەيدان، 18 ئىشلەپچىقىرىش ئەترىتى ئۈچۈن خىزمەت قىلدى. 1968 - يىلى پونكىت بويىچە ھەر خىل تراكتور 39 غا، يۇرۇشلەشتۇرۇلگەن يېزا ئىگىلىك سايمىنى 216 گە يەتتى، بىر يۈك ئاپتوموبىلى، بىر باكلىق ئاپتوموبىل، 92 كۇب مېترلىق ماي ساقلاش ئۇسكۇنىسى، 21 دانە رېمونت قىلىش ئۇسكۇنىسى، 180 ئىشچى - خىزمەتچى بار ئىدى.

1964 - يىلدىن 1966 - يىلغىچە باشقۇرۇش، ئىشلىتىش، ئاسراش، رېمونت قىلىش ۋە تەربىيىلەشكە ئوخشاش تۈرلۈك تۈزۈملەر مۇكەممەللەشتى، ماشىنىدىن پايدىلىنىش نىسبىتى ئۆستى، نەتىجىدە تۈرلۈك ئىقتىسادىي كۆرسەتكۈچلەر يىلمۇ يىل ئېشىپ، 181 مىڭ 300 يۈەن پايدا يارىتىلدى. 1967 - يىلدىن 1969 - يىلغىچە بولغان ئۈچ يىلدا «مەدەنىيەت زور ئىنقىلابى» نىڭ كاساپىتى تۈپەيلىدىن، ھەرخىل ئىقتىسادىي كۆرسەتكۈچلەرنىڭ ئورۇندىلىشى بارغانسېرى ناچارلىشىپ، ئۈچ يىلدا جەمئىي 106 مىڭ 300 يۈەن زىيان كۆرۈلدى.

بورتالا ناھىيىلىك تراكتور پونكىتىنىڭ 1963 - يىلدىن 1969 - يىلغىچە بولغان ئارىلىقتىكى ئىگىلىك باشقۇرۇش ئەھۋالى

ئىقتىساد 6 — 3

يىللار	تراكتور سانى (ئارىلاشما / ئۆلچەملىك سانى)	ئومۇمىي مەشغۇلات مىقدارى (ئۆلچەملىك مو)	ئۆلچەملىك تراكتورنىڭ مەشغۇلات مىقدارى	ئۆلچەملىك مو بويىچە ماي سەرپىياتى مىقدارى (كىلوگرام)	ئۆلچەملىك مو بويىچە تەننەرخ (يۈەن)	ئوتتۇرا ھېسابتا رويخەتكە ئېلىنغان ئىشچى - خىزمەتچى	پايدا كۆرۈش ياكى زىيان تارتىش ئەھۋالى (يۈەن)
1963	19/30.6	16612.5	542.9		2.69	72	
1964	25/45	159029.6	4452	079	1.26	112	+30884.85
1965	30/60	511262.4	6945.9	0.77	1.07	130	+82966.52
1966	30/73	549469.8	4828	0.69	0.96	134	+67441.62
1967	37/76.2	472759	6458	0.72	0.99	149	-12032
1968	39/81	332455	4101	0.80	1.02	158	-28046.6
1969	39/81	244587	3020	1.00	1.27	179	-66248.19

1969 - يىلى قىشتا ناھىيىلىك ئىنقىلابىي كومىتېت دۆلەت ئىگىلىكىدىكى تراكتور پونكىتىدىكى ماشىنا - سايمان ۋە ئىشچى - خىزمەتچىلەرنى گۈڭشىلارغا چۈشۈرۈۋېتىپ، ئۇلارنى دۆلەت ئىلكىدە بولىدىغان، گۈڭشىلار باشقۇرىدىغان قىلىشنى قارار قىلدى.

4) گۈڭشي چوڭ ئەترەت ۋە ئىشلەپچىقىرىش ئەترەتلىرى ئىگىلىك باشقۇرۇش باسقۇچى 1970 - يىل 3 - ئايدا ناھىيىلىك تراكتور پونكىتى ئەمەلدىن قالدۇرۇلۇپ، ئىشچى - خىزمەتچىلىرى ۋە ماشىنا - سايمانلىرى گۈڭشىلارغا چۈشۈرۈۋېتىلىدى. خادىملارنىڭ ئىدىيىسى قالايمىقان، ئۇنىڭ ئۈستىگە گۈڭشىلاردا باشقۇرىدىغان مەخسۇس ئادەم بولمىغاچقا، يېزا ئىگىلىك ماشىنىلىرى بىلەن دېھقانلار ئوتتۇرىسىدا يېڭى زىددىيەت پەيدا بولۇپ، چوڭ ئەترەت ۋە ئىشلەپچىقىرىش ئەترەتلىرىنىڭ ئېھتىياجىنى قاندۇرغىلى بولماي قالدى، بۇ ھال شارائىتى بار چوڭ ئەترەتلەرنىڭ ئۆزلىرى مەبلەغ توپلاپ يېزا ئىگىلىك ماشىنىلىرىنى سېتىۋېلىپ ئۆزلىرى باشقۇرۇشنى ئىلگىرى سۈردى. 1971 - يىل 3 - ئايدا ناھىيىلىك ئىنقىلابىي كومىتېت گۈڭشىلاردىكى ماشىنىلاشقان يەر ھەيدەش ئەترەتلىرى ۋە مۇتلەق كۆپ ساندىكى ماشىنا - سايمان، خادىملارنى چوڭ ئەترەتلەرگە چۈشۈرۈپ بېرىشنى قارار قىلدى، تراكتور تەقسىم قىلىپ بېرىلگەن چوڭ ئەترەتلەردە، ئىلگىرى كېيىن بولۇپ، ماشىنىلاشقان يەر ھەيدەش ئەترەتلىرى قۇرۇلدى، تراكتور تەقسىم قىلىپ بېرىلمىگەن چوڭ ئەترەت ۋە ئىشلەپچىقىرىش ئەترەتلىرى، ئىلگىرى كېيىن بولۇپ، تراكتورغا ئوخشاش چوڭ - ئوتتۇرا تىپتىكى يېزا ئىگىلىك ماشىنىلىرىنى سېتىۋالدى. 1972 - يىلى گۈڭشىلار باشقۇرغان يېزا ئىگىلىك ماشىنىلىرى پونكىتى تۆت بولۇپ، ئۇلارنىڭ 106 چوڭ - كىچىك، ئوتتۇرا تىپتىكى تراكتورى بار بولدى، چوڭ ئەترەتلەر باشقۇرۇشىدىكى ماشىنىلاشقان يەر ھەيدەش ئەترىتىدىن 19 ى بار بولدى، ئىشلەپچىقىرىش ئەترەتلىرى باشقۇرغان تراكتور 52 گە يەتتى. 1975 - يىلى ناھىيە بويىچە چوڭ - ئوتتۇرا تىپتىكى تراكتور 146 گە يەتتى، بۇنىڭ ئىچىدە گۈڭشىلارنىڭ باشقۇرۇشىدىكىسى تۆت، چوڭ ئەترەتلەرنىڭ باشقۇرۇشىدىكىسى 44، ئىشلەپچىقىرىش ئەترەتلىرىنىڭ باشقۇرۇشىدىكىسى 82، دۆلەت ئىگىلىكىدىكى دېھقانچىلىق مەيدانى، چارۋىچىلىق فېرمىسىنىڭ باشقۇرۇشىدىكى 16. ناھىيە بويىچە قول تراكتورى 45 كە يەتتى.

بۇ باسقۇچتا يېزا ئىگىلىك ماشىنىلىرىنىڭ تەرەققىياتى ناھايىتى تېز بولدى، بىراق باشقۇرۇش، ئىشلىتىش، تەربىيىلەش، تەمىنلەش ۋە رېمونت قىلىش خىزمەتلىرى ماسلاشمىدى، ئۇنىڭ ئۈستىگە سەپلىمە قىس بولۇش، تراكتورلارنىڭ ئەھۋالى ياخشى بولماسلىق، تولۇق يۈرۈشلەشتۈرۈلمەسلىك، مەشغۇلات تۈرى بىر خىل بولۇش، تەننەرخ يۇقىرى بولۇش، سۈپىتى ناچار بولۇشقا ئوخشاش مەسىلىلەر ئومۇميۈزلۈك ساقلاندى، بولۇپمۇ ئىشلەپچىقىرىش ئەترەتلىرى باشقۇرغان يېزا ئىگىلىك ماشىنىلىرىنىڭ بېجىرىملىك نىسبىتى ناچار بولۇش، ئىشلىتىلىش نىسبىتى تۆۋەن بولۇش تېخىمۇ گەۋدىلىك بولدى.

5) چوڭ ئەترەتلەردىكى يېزا ئىگىلىك ماشىنىلىرى ئەترەتلىرىنىڭ باشقۇرۇش باسقۇچى 1976 - يىل 3 - ئايدا ناھىيىلىك پارتكوم تارقاق ھالەتتە تۇرۇۋاتقان چوڭ - ئوتتۇرا تىپتىكى يېزا ئىگىلىك ماشىنىلىرىنى چوڭ ئەترەتلەرگە مەركەزلەشتۈرۈش، چوڭ ئەترەتلەردە يېزا ئىگىلىك ماشىنىسى ئەترەتلىرىنى قۇرۇپ ئىگىلىك باشقۇرۇش، چوڭ ئەترەتتىن تۆۋەن ئورۇنلارنىڭ چوڭ - ئوتتۇرا تىپتىكى يېزا ئىگىلىك ماشىنىلىرىنى سېتىۋېلىشنى چەكلەش تەدبىرلىرىنى قوللىنىشنى قارار قىلدى. شۇنىڭ بىلەن بىللە ھەر دەرىجىلىك باشقۇرۇش ئاپپاراتلىرى تەدرىجىي قۇرۇلۇپ، «بەشنى بېكىتىش، بىرنى مۇكاپاتلاش ۋە جازالاش» تىن ئىبارەت ئىگىلىك باشقۇرۇش تۈزۈمى يولغا قويۇلدى. 1977 - يىلى «بورتالا ناھىيىسىنىڭ چوڭ ئەترەتلەردىكى يېزا ئىگىلىك ماشىنىلىرىنى باشقۇرۇش نىزامى» ۋە «بورتالا ناھىيىسىنىڭ چوڭ ئەترەتلەردىكى يېزا ئىگىلىك ماشىنىلىرىغا ئائىت مالىيە ئىشلىرىنى باشقۇرۇش توغرىسىدىكى ۋاقتىلىق بەلگىلىمىسى» تۈزۈپ چىقىلدى، چوڭ ئەترەتلەرنىڭ يېزا ئىگىلىك ماشىنىلىرى ئەترەتلىرىدىكى خادىملارنىڭ مەسئۇلىيىتى، ماشىنا ئىشلىرىنى باشقۇرۇش، ئەمگەك

باشقۇرۇش، مالىيە ئىشلىرىنى باشقۇرۇش ۋە بىخەتەر ئىشلەپچىقىرىشقا ئوخشاش ھەر خىل ئىشلار توغرىسىدا ئېنىق بەلگىلىمە چىقىرىلدى. شۇنىڭدىن ئېتىبارەن ماشىنىلارنىڭ ھېجىرىملىك نىسبىتى ۋە ماشىنىلاردىن پايدىلىنىش ئۈنۈمى ئۆستى، تەننەرخ تۆۋەنلىدى. ئۇچ ئامبار (ماي ئامبىرى، سەپلىمە ئامبىرى، ماشىنا ئامبىرى)، بىر لاپاس (يېزا ئىگىلىك سايمانلىرى لاپىسى) ۋە بىر ئۆي (رېمونت ئۆيى) قۇرۇلۇشى تېز تەرەققىي قىلدى. 1979 - يىلى چەك قويۇش تەدبىرى بوشىتىلغاندىن كېيىن، ئىشلەپچىقىرىش ئېتىزلىرى ھەرخىل تىپتىكى تراكتورلارنى كۆپلەپ سېتىۋالدى، بۇنىڭ بىلەن تراكتور يەنە بىر قېتىم كۆپەيدى. ناھىيە بويىچە چوڭ - ئوتتۇرا تىپتىكى تراكتور 189 غا، كومبايىن 62 گە يەتتى. 49 چوڭ ئېتىزلىق يېزا ئىگىلىك ماشىنىلىرى ئېتىزلىرى باشقۇرغان تراكتور 161 گە، دۆلەت ئىگىلىكىدىكى دېھقانچىلىق مەيدانى، چارۋىچىلىق فېرمىسى ۋە گۈڭشېلار باشقۇرغان تراكتور 26 گە، ئىشلەپچىقىرىش ئېتىزلىرى باشقۇرغان تراكتور ئىككىگە يەتتى، 72 كومبايىننى بىردەك چوڭ ئېتىزلەردىكى يېزا ئىگىلىك ماشىنىلىرى ئېتىزلىرى باشقۇردى.

6) دېھقانلارنىڭ ئۆز ئالدىغا باشقۇرۇش باسقۇچى پارتىيە 11 - نۆۋەتلىك مەركىزىي كومىتېتى 3 - ئومۇمىي يىغىنىدىن كېيىن، يېزىلاردا ئىشلەپچىقىرىش مەسئۇلىيەت تۈزۈمىنىڭ يولغا قويۇلۇشى ۋە تەدرىجىي مۇكەممەللىشىشىگە ئەگىشىپ، دېھقانلارنىڭ تراكتور ۋە ئاپتوموبىللارغا ئوخشاش يېزا ئىگىلىك ئىشلەپچىقىرىش ۋاستىلىرىنى سېتىۋېلىشىغا چەك قويۇش توغرىسىدىكى بەلگىلىمىلەر كەينىدىن كەينىدىن ئەمەلدىن قالدۇرۇلدى. 1980 - يىلدىن كېيىن چوڭ ئېتىزلىق يېزا ئىگىلىك ماشىنىلىرى ئېتىزلىرى پارچىلىنىشقا باشلىدى، ئىشلەپچىقىرىش ئېتىزلىرى، دېھقان ئائىلىلىرى بىرلەشمىلىرى ۋە دېھقان ئائىلىلىرىنىڭ يېزا ئىگىلىك ماشىنا - سايمانلىرىنى سېتىۋېلىش ئاكتىپلىقى مىسلىسىز يۇقىرى بولدى، چاقلىق تراكتور ۋە ئاپتوموبىل سېتىۋالغۇچىلار كۆپەيدى.

1981 - يىلى يېزا ئىگىلىك ماشىنىلىرىنى باشقۇرۇش شەكلى كۆپخىللاشتى. ئاساسلىقى چوڭ ھۆددىگەرلىك «بەشنى بىكىتىش، بىرنى مۇكاپاتلاش ۋە بىرنى جازالاش»، پايدىدىن پىرسەنت ئايرىش، پىرسەنت ئايرىش نىسبىتىنى بەلگىلەشكە ئوخشاش ھەرخىل مەسئۇلىيەت تۈزۈمى شەكىللىرىنى قوللىنىش ئارقىلىق ماشىنا - سايمانلار تراكتورچىلار گۇرۇپپىسى ياكى شەخسلەرنىڭ باشقۇرۇشىغا ھۆددىگە بېرىلدى، تراكتورلىرىنى ئىشلەپچىقىرىش ئېتىزلىرىگە سېتىپ بەرگەنلەرمۇ بولدى. 1982 - يىلى ناھىيە بويىچە بار بولغان 454 چوڭ - ئوتتۇرا تىپتىكى تراكتور ۋە كومبايىن ئىچىدە ئوخشىمىغان شەكىلدىكى مەسئۇلىيەت تۈزۈمى يولغا قويۇلغىنى 360 بولۇپ، %79.3 نى تەشكىل قىلدى، چوڭ ئېتىزلەردىكى يېزا ئىگىلىك ماشىنىلىرى ئېتىزلىرىنىڭ بىر تۇتاش باشقۇرۇپ بىر تۇتاش ھېسابات قىلىشىدا بولغىنى پەقەت 94 لا بولۇپ، %20.7 نى تەشكىل قىلدى.

1984 - يىلى يېڭىدىن كۆپەيگەن يېزا ئىگىلىك سايمانلىرىنى، ئاساسەن، دېھقان ئائىلىلىرى بىرلەشمىسى ۋە ئائىلىلەر سېتىۋالدى، ئەسلىدىكى كوللېكتىپ مۇلۇكچىلىكىدىكى يېزا ئىگىلىك سايمانلىرىنىڭ كۆپ قىسمى باھاغا سۈندۈرۈلۈپ، دېھقانلارغا سېتىپ بېرىلدى، يىل ئاخىرىغا بارغاندا خۇسۇسلار ئىلكىدىكى چوڭ - ئوتتۇرا تىپتىكى تراكتور %72 نى، كىچىك تراكتور %86 نى، يېزا ئىگىلىكىدە ئىشلىتىلىدىغان يۈك ئاپتوموبىلى %44 نى تەشكىل قىلدى. 1985 - يىلى شەھەر بويىچە چوڭ - ئوتتۇرا تىپتىكى تراكتور 501 گە يېتىپ، 1979 - يىلدىكىدىن 312 تراكتور كۆپەيدى، بۇنىڭ ئىچىدە خۇسۇسلارنىڭ 464 بولۇپ، %92.6 نى تەشكىل قىلدى. كىچىك تراكتور 578 گە يېتىپ، 1979 - يىلدىكىدىن 504 تراكتور كۆپەيدى، بۇنىڭ ئىچىدە خۇسۇسلارنىڭ 539 بولۇپ، %93.25 نى تەشكىل قىلدى. يېزا ئىگىلىكىدە ئىشلىتىلىدىغان يۈك ئاپتوموبىلى 139 غا يېتىپ، 1979 - يىلدىكىدىن 124 ئاپتوموبىل كۆپەيدى، بۇنىڭ ئىچىدە خۇسۇسلارنىڭ 78 بولۇپ، %56 نى تەشكىل قىلدى.

بورتالا شەھىرىنىڭ 1959 - يىلدىن 1985 - يىلغىچە بولغان ئارىلىقتىكى ئاساسلىق يېزا ئىگىلىك ماشىنىلىرىنىڭ تەرەققىيات ئەھۋالى

ئىقتىساد 6 — 4

يىللار	يېزا ئىگىلىك ماشىنىلىرىنىڭ ئومۇمىي قۇۋۋىتى (ئات كۈچى)	يېزا ئىگىلىك ماشىنىلىرىنىڭ ئومۇمىي قىممىتى (10 مىڭ يۈەن)	چوڭ - ئوتتۇرا تىپتىكى تراكتور	كىچىك تراكتور	كومبلاين	يېزا ئىگىلىكىدە ئىشلىتىلىدىغان ئاپتوموبىل	تراكتورغا سۆرىتىلىدىغان يېزا ئىگىلىك سايمىنى	چاقلىق چوڭ ماشىنا	قول ھارۋىسى	يېزا ئىگىلىك، قوشۇمچە كەسىپ مەھسۇلاتلىرىنى پىششىقلاپ ئىشلەش ماشىنىسى
1959	385		8		1					
1960	966		20		4		57			
1961	1316		27		4		83	13	146	1
1962	1406		27		4	1	86	70	158	1
1963	2188		32		4	7	99	72	158	4
1964	2288		34		4	7	104	82	158	4
1965	2478		38		4	7	113	120	160	46
1966	2976		44		6	8	128	172	190	46
1967	3702		55		9	8	124	189	282	50
1968	3960		58		10	8	113	201	282	55
1969	4284		64	5	10	8	113	253	282	90
1970	4298		73	7	9	6	137	242	280	111
1971			91	7	10	6	166	319	347	126
1972			106	11	12	7	196	344	1034	131
1973			113	13	19	7	199	381	1212	161
1974			127	29	29	9	252	441	2241	200
1975			146	45	46	11	274	463	2768	243
1976			147	54	42	11	288	498	3038	243
1977			146	71	52	13	331	562	3550	309
1978	19830		133	73	56	12	311	567	4108	275
1979	25021	750	189	125	72	15	346	555	4529	376
1980	34920	851	318	177	79	41	379	479	4423	339
1981	47783	978.4	378	235	82	82	395	482	4772	339
1982	50184	1149.6	425	243	81	95	463	360	5797	440
1983	63457	1438.7	503	352	82	132	510	545	6379	450
1984	65305	1543.2	532	477	79	120	724	558	7913	476
1985	67878	1457	501	578	67	139	754	688	7964	495

§ 4. يېزا ئىگىلىكىنىڭ ماشىنىلىشىش سەۋىيىسى

50 - يىللاردا يېزا ئىگىلىك ماشىنا - سايمانلىرى ئاز، يېزا ئىگىلىك سايمانلىرىنىڭ يۈرۈشلەشتۈرۈلۈشى تولۇق ئەمەس، خادىملارنىڭ تېخنىكا سەۋىيىسى تۆۋەن ئىدى، ئۇلارنىڭ يېزا ئىگىلىك ئىشلەپچىقىرىشىدىكى رولى ناھايىتى كىچىك ئىدى. 1965 - يىلى تراكتور خېلى زور دەرىجىدە كۆپەيدى، تراكتور پونكىتلىرىنىڭ ئىگىلىك باشقۇرۇشى ياخشى بولدى، تۈرلۈك قائىدە - تۈزۈملەر مۇكەممەللەشتى، بۇنىڭ بىلەن يېزىلاردىكى ياخشى سالا ئېتىز، ياخشى يول، ياخشى ئېرىق - ئۆستەڭ، ياخشى ئورمان بەلبېغى ۋە ياخشى ئاھالىلەر ئولتۇراق نۇقتىسى بولۇشتىن ئىبارەت «بەشتە ياخشى» قۇرۇلۇشىدا ماشىنىلارنىڭ ئۇنۇمى تولۇق جارى قىلدۇرۇلدى، ماشىنىلاشقان مەشغۇلات سەۋىيىسى كۆرۈنەرلىك ئۆستى. يېزا ئىگىلىك ماشىنىلىرىنىڭ يىلمۇ يىل ئېشىپ بېرىشىغا ئەگىشىپ، يېزا ئىگىلىكىنىڭ ماشىنىلىشىش سەۋىيىسىمۇ يىلدىن يىلغا ئۆسۈپ بارىدى. 1985 - يىلى شەھەر بويىچە تېرىلغۇ كۆلىمى 316 مىڭ 800 موغا، ھەر خىل تراكتور 1079 غا يېتىپ، ھەر 10 مىڭ مو تېرىلغۇ يەرگە ئوتتۇرا ھېساب بىلەن 33.9 تراكتور توغرا كەلدى؛ چوڭ - ئوتتۇرا تىپتىكى تراكتور 501گە يېتىپ، ھەربىر تراكتور ئوتتۇرا ھېساب بىلەن 634 مو يەر تېرىشنى ئۈستىگە ئالدى؛ يېزا ئىگىلىك ماشىنىلىرىنىڭ قۇۋۋىتى 67 مىڭ 878 ئات كۈچىگە يېتىپ، ئوتتۇرا ھېساب بىلەن ھەربىر ئات كۈچى 4.68 مو يەر تېرىشنى ئۈستىگە ئالدى؛ يېزا ئىگىلىك ماشىنىلىرىنىڭ ئومۇمىي قىممىتى 14 مىليون 570 مىڭ يۈەنگە يەتتى، ئوتتۇرا ھېساب بىلەن ھەر مو تېرىلغۇ يەرگە 48.8 يۈەندىن مەبلەغ سېلىندى. بورتالا شەھىرىدە يېزا ئىگىلىك ماشىنىلىرى ۋە سېلىنغان مەبلەغ كۆپ، يېزا ئىگىلىك ئىشلەپچىقىرىشىدىكى يەر ھەيدەش، تېرىنلاش، تېرىش، توشۇش، بۇغداي ئورۇش ۋە يېزا ئىگىلىك، قوشۇمچە كەسىپ مەھسۇلاتلىرىنى پىششىقلاپ ئىشلەش قاتارلىق مەشغۇلاتلار ئاساسىي جەھەتتىن ماشىنىلاشتۇرۇلدى. شۇنداقتىمۇ كۆممىقوناق، شال، كۆكتاتقا ئوخشاش زىرائەتلەرنى ئىشلەپچىقىرىشنىڭ ماشىنىلىشىش دەرىجىسى يەنىلا بىر قەدەر تۆۋەن بولماقتا. يۇقىرىدىكى زىرائەتلەر بويىچە ئىشلەپچىقىرىشنى ماشىنىلاشتۇرۇش سەۋىيىسىنى تېرىشىپ ئۆستۈرۈش بۇنىڭدىن كېيىنكى يېزا ئىگىلىكىنى ماشىنىلاشتۇرۇشنىڭ مۇھىم نۇقتىسى ھېسابلىنىدۇ.

بورتالا شەھىرىدىكى يېزا ئىگىلىك ماشىنىلىرىنىڭ 1985 - يىلدىكى تارقىلىش ئەھۋالى

ئىقتىساد 6 — 5

ئورۇن نامى / تراكتورلارنىڭ تىپى ۋە سانى	جەمئىي	شوينگ-چەن راڭ-يونى	چىن-دېۋل يې-زىسى	ئۇتىۋۇ-لاق يې-زىسى	دالتۇ يېزىسى	بىلىن خارمو-دون يې-زىسى	ئارالتو-قاي چار-ۋېچىلىق فېرمىسى	جەمئىي ئات كۈچى	ئىزاھات
1. چوڭ - ئوتتۇرا تىپتىكى تراكتور	501	162	79	69	116	36	39	27935	
1) زەنجىر تاپان تراكتور	222	75	29	30	50	16	22	14722	
«قىزىل بايراق — 100»	1		1					100	
«شەرق قىزارىدى — 75»	98	22	13	24	28	5	6	7350	
«شەرق قىزارىدى — 60»	105	45	11	5	21	10	13	6300	
«شەرق قىزارىدى — 54»	18	8	4	1	1	1	3	972	

2) چاقلىق تراكتور	279	87	50	39	66	20	17	13213
«لياۋنىك — 65»	2	1	1					130
«شېنيالىك — 60»	1				1			60
«تۆمۈر ئۆكۈز — 55»	157	49	26	24	42	7	9	8635
«شاڭخەي — 50»	44	19	2		7	11	5	2200
«مول موسۇل — 37»	1					1		37
«مول موسۇل — 35»	4		1	2	1			140
«شەرق قىزارىدى — 28»	66	17	19	13	14	1	2	1848
«سېمىرلىك ئۆكۈز — 25»	1						1	25
«ئىيۇت — 45»	1		1					45
«گېرمانىيە — 28»	1				1			28
«چېخوسلوۋاكىيە — 65»	1	1						65
2. كىچىك تراكتور	587	181	101	86	125	52	33	7253
كىچىك تۆت چاقلىق تراكتور	265	75	47	39	65	22	17	3622
قول تراكتورى	313	106	54	47	60	30	16	3631
3. كومبايىن	68	22	17	11	7	1	10	3900
«شەرق شامىلى»	28	14	3	3	2	1	5	2155
«شىنجاڭ — 5»	4	1			1		2	490
«كەيىنىك — 4.9»	20	5	10	5				900
«شىنجاڭ — 2.5»	12	1	4	3	4			
«مول موسۇل — 3»	2						2	170
«غەربىي گېرمانىيە — 512»	1	1						120
«سوۋېت ئىتتىپاقى»	1						1	65
4. توشۇش ماشىنىلىرى	1025	337	187	142	218	71	70	13835
يۈك ئاپتوموبىلى	139	52	24	12	23	9	19	13835
چوڭ - ئوتتۇرا تىپتىكى پرىتسېپ	306	102	62	44	70	10	18	
كىچىك پرىتسېپ	580	183	101	86	125	52	33	
5. تراكتورغا سۆرىتىلمە- غان يېزا ئىگىلىك سايمانلىرى	754	249	80	90	164	44	127	
1) چوڭ - ئوتتۇرا تىپتىكى تراكتورغا سۆرىتىلمىدىغان يېزا ئىگىلىك سايمانلىرى	666	237	76	99	157	39	67	

تراكتورغا سۆرىتىلمىدىغان ساپان	228	79	29	30	53	16	21		
تراكتورغا سۆرىتىلمىدىغان تىرنا	216	77	17	30	52	14	26		
تراكتورغا سۆرىتىلمىدىغان سىيالكا	221	81	29	30	52	9	20		
تراكتورغا سۆرىتىلمىدىغان كولتىۋاتور	1		1						
2) تراكتورغا سۆرىتىلمىدىغان كىچىك تىپتىكى يېزا ئىگىلىك سايمانلىرى	88	12	4		7	5	60		
6. سۇ چىقىرىۋېتىش ۋە سۇغىرىش ماشىنىلىرىنىڭ قۇرۇلمىسى	148	28	44	25	50	1		2890	
دىزىل ماتور	76	6	36	10	23	1		1630	
ئېلېكترومماتور	72	22	8	15	27			1260	
يېزا ئىگىلىكىدە ئىشلىتىلىدىغان ناسوس	149	27	26	31	60	2	3		
7. ئوروش - يۇغۇش ماشىنىسى	110	44	30	7	7	9	13		
دان ئايرىش ماشىنىسى	101	39	30	5	7	9	11		
ئورۇق تاللاش ماشىنىسى	9	5		2			2		
8. دورا پۈركۈش ماشىنىسى	85	5	15	15	36	3	11	152	
سۈلياۋ يوپۇق يېپىش ماشىنىسى	38		1	11	13	11			ناھىيىلىك يېزا ئىگىلىك ماشىنىلىرى ئىدارىسى ئومۇملاشتۇرۇش پونكىتىنىڭ ئىككى
9. چارۋىچىلىق ماشىنىسى									
يەم - بوغۇز ئۇۋۇشتۇرۇش ماشىنىسى	170	65	16	18	40	18	13		
ئوت - چۆپ ئوروش ماشىنىسى	23	3		10	3	1	6		
يۇڭ قىرقىش ماشىنىسى	196/15	60/5		28/2	28/3		80/5		بىرلىكى: دانە/قايچا
قايماق ئايرىش ماشىنىسى	1		1						
10. ئېتىز - ئېرىق ئاساسىي قۇرۇلۇش ماشىنىلىرى									
مەخسۇس توپا ئىتتىرىش ماشىنىسى	3	3						220	
توپا ئىتتىرىش-قاچىلاش ماشىنىسى	130	58	17	5	25	10	15		

چۆدەك ئېچىش ماشىنىسى (ساپىنى)	3		2		1				
يەر تۈزلەش ماشىنىسى	6		2	2	2				
11. يېرىم ماشىنىلاشقان يېزا ئىگىلىك سايمانلىرى	10565	2426	1559	1705	3560	777	538		
رېزىنكە چاقلىق چوك ھارۋا	688	203	275	48	17	105	40		
رېزىنكە چاقلىق قول ھارۋىسى	7964	2200	1278	1574	1840	574	489		
قول بىلەن دورا پۈركۈش ماشىنىسى	1907	22	6	83	1700	96			
ئادەم كۆچى بىلەن شان ئاقلاش ماشىنىسى	3	1				2			
ئادەم ۋە ئۇلاغ كۆچى بىلەن سۈلياۋ يوپۇق يېپىش ماشىنىسى	3				3				
12. يېزا ئىگىلىك مەھسۇلاتلىرىنى پىششىقلاپ ئىشلەش ماشىنىسى									
دىزىل ماتور قۇۋۋىتى	73	5	19	17	14	15	3	1482	
ئېلېكترومانور قۇۋۋىتى	566	199	86	83	110	40	48	5272	
شال ئاقلاش، ئون تارتىش ماشىنىسى	348	100	64	53	66	40	25		
پاختا چىقىرىش ماشىنىسى	7			3	3		1		
ياغ تارتىش ماشىنىسى	140	49	14	34	21	16	6		

بورتالا شەھىرىنىڭ يېزا ئىگىلىكىنى ماشىنىلاشتۇرۇش سەۋىيىسىگە دائىر مەلۇمات

ئىقتىساد 6 — 6

تۈرى	1965	1976	1979	1981	1983	1985
1. ئومۇمىي تېرىلغۇ يەر كۆلىمى (10 مىڭ مو)	28.17	29.44	30.07	31.48	31.89	31.78
تراكتور بىلەن ھەيدەلگەن يەر كۆلىمى (10 مىڭ مو)	25.0	27.67	28.02	31.33	30.52	29.47
ھەيدەلگەن يەر كۆلىمىدە ئىگىلىگەن نىسبىتى (%)	88.75	94	93.18	99.52	95.7	92.73
2. ئومۇمىي تېرىلغۇ كۆلىمى (10 مىڭ مو)	24.03	27.59	29.86	29.8	28.41	30.17
ماشىنا بىلەن تېرىلغان يەر كۆلىمى (10 مىڭ مو)	10.77	27.58	29.33	21.15	27.48	24.72
تېرىلغۇ كۆلىمىدە ئىگىلىگەن نىسبىتى (%)	44.82	99.96	98.23	70.97	96.7	81.94
3. بۇغداي تېرىلغۇ كۆلىمى (10 مىڭ مو)	14.22	15.27	15.68	15.12	15.05	12.1

ماشىنا بىلەن تېرىلغان يەر كۆلتىمى (10 مىڭ مو)		15.27	15.68	15.12	14.96	12.1
تېرىلغۇ كۆلىمىدە ئىگىلىگەن نىسبىتى (%)		100	100	100	99.34	100
4. كۆممىقوناق تېرىلغۇ كۆلىمى (10 مىڭ مو)	4.83	4.75	7.82	5.65	5.75	4.87
ماشىنا بىلەن تېرىلغان يەر كۆلىمى (10 مىڭ مو)		4.75	7.43	4.99	5.75	4.87
تېرىلغۇ كۆلىمىدە ئىگىلىگەن نىسبىتى (%)		100	95	88.32	100	100
5. ئورۇلغان بۇغداي كۆلىمى (10 مىڭ مو)	13.84	15.27	15.68	15.12	15.05	12.1
زىرائەت ماشىنا بىلەن يىغىلغان يەر كۆلىمى (10 مىڭ مو)	0.43	11.48	11.4	13.71	11.89	11.33
يىغىلغان يەر كۆلىمىدە ئىگىلىگەن نىسبىتى (%)	3.14	75.18	72.7	90.7	79	93.64
6. كولتىۋاتسىيە قىلىدىغان زىرائەتلەرنىڭ تېرىلغۇ كۆلىمى (10 مىڭ مو)		4.75	7.82	6.35	7.09	6.17
ماشىنا بىلەن كولتىۋاتسىيە قىلىنغان يەر كۆلىمى (10 مىڭ مو)		1	19.8	2.5	0.08	
كولتىۋاتسىيە قىلىنغان يەر كۆلىمىدە ئىگىلىگەن نىسبىتى (%)		21	25.32	39.37	1.1	
7. يىغۇزلىنىغان ئومۇمىي ئوت - چۆپ مىقدارى (10 مىڭ كىلوگرام)			1022	733.9	841.75	412.82
ماشىنا بىلەن يىغۇزلىنىغان ئوت - چۆپ مىقدارى (10 مىڭ كىلوگرام)				145	508.75	24.01
يىغۇزلىش مىقدارىدا ئىگىلىگەن نىسبىتى (%)				19.76	60.44	5.82
8. يۇڭى قىرقىلغان ئومۇمىي قوي (تۇياق)			186000	210000	192505	219700
يۇڭى ماشىنا بىلەن قىرقىلغان قوي (تۇياق)			55800	55800	4360	14505
قىرقىلغان ئومۇمىي قويدا ئىگىلىگەن نىسبىتى (%)			30	26.57	2.26	6.6
9. ماشىنا بىلەن پىششىقلاپ ئىشلەنگەن يەم - بوغۇز مىقدارى (10 مىڭ كىلوگرام)					52.2	395.81
10. ماشىنا بىلەن ئۆسۈملۈك ئاسرالغان يەر كۆلىمى (10 مىڭ مو)					4.59	3.62
11. ماشىنا بىلەن سۈلياۋ يوپۇق يېپىلغان يەر كۆلىمى (مو)					1400	10575

VII باب

سانائەت

1950 - يىلى بورتالا ناھىيىسىدە 36 ئائىلىلىك قول سانائەتچى بار بولۇپ، 42 ھۈنەرۋەن بار ئىدى،

يىللىق مەھسۇلات قىممىتى 41 مىڭ يۈەنگە يەتكەندى (يېڭى خەلق پۇلىغا سوندۇرۇپ ھېسابلاندى) . پارتىيە ۋە ھۆكۈمەت قول سانائەت ئىشلەپچىقىرىش ھەمكارلىق كوپېراتىپلىرىنى پائال تەشكىللىدى ۋە ئۇلارنىڭ تەرەققىياتىنى زور كۈچ بىلەن قوللىدى. 1958 - يىلى ئوبلاستلىق «قىزىل بايراق» پىششىقلاپ ئىشلەش زاۋۇتى (يەنە بىر نامى يېزا ئىگىلىك سايمانلىرى زاۋۇتى) قۇرۇلدى. 1959 - يىلى بورتالا ئۇن - ياغ زاۋۇتى قۇرۇلدى، شۇنىڭدىن كېيىن دۆلەت ئىگىلىكىدىكى بەزى سانائەت كارخانىلىرى كەينىدىن قۇرۇلدى.

1958 - يىلى بورتالا ناھىيىسىنىڭ سانائەت ئومۇمىي مەھسۇلات قىممىتى 1 مىليون 52 مىڭ يۈەنگە يەتتى. 1965 - يىلى 2 مىليون 427 مىڭ 100 يۈەنگە يەتتى.

70 - يىللاردا پولات - تۆمۈر، كۆمۈر، يېزا ئىگىلىك ماشىنىلىرىنى رېمونت قىلىش - ياساش، سېمونت ۋە خىمىيىۋى ئوغۇت سانائىتىدىن ئىبارەت «بەش كىچىك» سانائەتنى زور كۈچ بىلەن بەرپا قىلىش دولقۇنىدا بورتالا سېمونت زاۋۇتى، سېمونت قويۇلمىلىرى زاۋۇتى، يېزا ئىگىلىك ماشىنىلىرىنى رېمونت قىلىش - ياساش زاۋۇتىغا ئوخشاش سانائەت كارخانىلىرى قۇرۇلدى. بۇ كارخانىلار ئۆزى پىلانلاپ يەرلىك ئۇسۇلدا ئىش تۇتقانلىقى، ئۇسكىنىلىرى ئاددىي، ئىشچى - خىزمەتچىلەرنىڭ ساپاسى تۆۋەن، تېخنىكا كۈچى ئاجىز بولغانلىقى ئۈچۈن، ئىشلەپچىقىرىش تەرەققىياتى ئاستا بولدى. 1980 - يىلى بورتالا ناھىيىسىنىڭ سانائەت ئومۇمىي مەھسۇلات قىممىتى 9 مىليون 502 مىڭ 900 يۈەنگە يېتىپ، سانائەت - يېزا ئىگىلىك ئومۇمىي مەھسۇلات قىممىتىنىڭ 92 . 26 پىرسەنتىنى تەشكىل قىلدى. پارتىيە 11 - نۆۋەتلىك مەركىزىي كومىتېتى 3 - ئومۇمىي يىغىنىدىن كېيىن، بورتالانىڭ سانائىتى خېلى زور دەرىجىدە تەرەققىي قىلدى. 1979 - يىلى ئالدى بىلەن بورتالا سېمونت زاۋۇتى، ئۇن - ياغ زاۋۇتى ۋە ئوبلاستلىق ھاراق زاۋۇتى كېڭەيتىپ قۇرۇلدى ھەمدە ئوبلاستلىق يۇڭ - تېرە پىششىقلاپ ئىشلەش زاۋۇتى، سۇلياۋ زاۋۇتى ۋە بورتالا ئۇزۇم ھارىقى زاۋۇتى قۇرۇلدى. كارخانىلاردا پىلانلىق باشقۇرۇش ۋە سۇپەت باشقۇرۇش ئوبۇمېزلۇك يولغا قويۇلدى، ھۆددىگە ئېلىش مەركەز قېلىنغان، مەسئۇلىيەت، ھوقۇق ۋە مەنپەئەت ئۆز ئارا بىرلەشتۈرۈلگەن ئىقتىسادىي مەسئۇلىيەت تۈزۈمى ئەمەلىيلەشتۈرۈلدى، پايدا باجغا ئۆزگەرتىلدى، نەتىجىدە كارخانا باشقۇرۇش چەھەتتە زور ئۆزگىرىشلەر يارلىنقىغا كەلدى. 1985 - يىلىنىڭ ئاخىرىدا بورتالا ناھىيىسىدىكى سانائەت كارخانىسى 65 كە يەتتى، سانائەت ئومۇمىي مەھسۇلات قىممىتى 31 مىليون 810 مىڭ 500 يۈەنگە يېتىپ، سانائەت - يېزا ئىگىلىك ئومۇمىي مەھسۇلات قىممىتى — 71 مىليون 476 مىڭ 600 يۈەنلىك 5 . 44 پىرسەنتىنى تەشكىل قىلدى، بۇنىڭ ئىچىدە بورتالا شەھەرلىنىڭ سانائەت مەھسۇلات قىممىتى 23 مىليون 656 مىڭ يۈەنگە يېتىپ، بورتالا شەھەرلىنىڭ سانائەت - يېزا ئىگىلىك مەھسۇلات قىممىتىنىڭ 36 . 37 پىرسەنتىنى ئىگىلىدى. ھازىر ماشىنا رېمونت قىلىش - ياساش، كان قېزىش، بىناكارلىق ماتېرىياللىرى، ئېلېكتر قوۋۇبتى، ھاراق ئىشلەش، جۇۋا تېكىش، ئاياغ كىيىم تىكىش، توقۇمىچىلىق، ئۇن - ياغ تارتىش، پاختا، يېمەكلىك، يەم - بوغۇز پىششىقلاپ ئىشلەشكە ئوخشاش يەرلىك سانائەت سىستېمىنى دەسلەپكى قەدەمدە شەكىللەندى.

§ 1. ئاپپاراتلار

1. باشقۇرۇش ئاپپاراتى

1978 - يىلدىن ئىلگىرى سانائەتنى سودا - سانائەت بۆلۈمى باشقۇراتتى. 1978 - يىل 8 - ئايدا سانائەت ئايرىم قاتناش بۆلۈمى قۇرۇلدى. 1985 - يىلى بورتالا شەھەرلىك ئىقتىساد كومىتېتى قۇرۇلدى ۋە ئۇ سانائەتنى باشقۇرىدىغان بولدى.

سانائەت ـ قاتناش ئىدارىسى (ئىقتىساد كومىتېتى) نىڭ رەھبەرلىرى

ئىقتىساد 7 — 1

ئىسىم ـ فامىلىسى	جىنسى	مىللىتى	ۋەزىپىسى	ۋەزىپە ئۆتەش مۇددىتى	ئىزاھات
مى فۇپىڭ	ئەر	خۇيزۇ	بۆلۈم باشلىقى	1965 — 1962.12.18	
گو ئەنچى	ئەر	خەنزۇ	بۆلۈم باشلىقى	1972.10 — 1965	
ما شۇەندا	ئەر	خەنزۇ	بۆلۈم (ئىدارە) باشلىقى	1985.1 — 1972.10.10	
ۋاڭ ۋېنيى	ئەر	خەنزۇ	مۇئاۋىن ئىدارە باشلىقى	1978.12 — 1976.6.15	1978 ـ يىل 12 ـ ئايدا سىمونت زاۋۇتىغا يۆتىكەلدى
سۇ جىڭجەن	ئەر	خەنزۇ	مۇئاۋىن ئىدارە باشلىقى	1985.4.4—1982.10.4	
سەي خۇڭرۇ			مۇئاۋىن مۇدىر	— 1985.4.4	

2. قول سانائەتچىلەر بىرلەشمە كوپىراتىپى

1954 ـ يىلى 36 ئائىلىدىن تەركىب تاپقان خۇسۇسىي قول سانائەتچىلەردىن تەشكىللەنگەن تۆمۈرچىلىك، ياغاچچىلىق، تىككۈچىلىك، موزدۇزلۇق قاتارلىق يەتتە ھەمكارلىق گۇرۇپپىسى قۇرۇلدى. 1956 ـ يىل 3 ـ ئايدا بۇ يەتتە ھەمكارلىق گۇرۇپپىسى ئاساسىدا كوللېكتىپ مۇلۇكچىلىكىدىكى ناھىيىلىك قول سانائەتچىلەر بىرلەشمە كوپىراتىپى قۇرۇلدى، مۇدىرلىقنى ئابلىز، كاتىپلىقنى ھېيتاخۇن، بوغالتېرلىقنى تۇران (ھەممىسى دۆلەت كادىرى) ئۇستىگە ئالدى، ئىشچى ـ خىزمەتچىسى 105 كىشىدىن تەركىب تاپتى، ئۇنىڭ قارىمىقىدا «قىزىل نۇر» ياغاچچىلىق كوپىراتىپى، «بەش يۇلتۇز» تۆمۈرچىلىك كوپىراتىپى، «پارلاق» تىككۈچىلىك كوپىراتىپى ۋە «يېڭى ھايات» تېرە ـ يۇڭ ـ موزدوزلۇق كوپىراتىپى قۇرۇلدى، 1958 ـ يىلى قول سانائەتچىلەر بىرلەشمە كوپىراتىپى ۋە ئىشلەپچىقىرىش ھەمكارلىق كوپىراتىپلىرى، ئىلگىرى كېيىن بولۇپ، دۆلەت ئىگىلىكىدىكى كارخانىلارغا قوشۇۋېتىلدى، تېرە ـ يۇڭ كوپىراتىپى ئوبلاستلىق تاشقى سودا ئىدارىسىگە، تىككۈچىلىك كوپىراتىپىنىڭ بىر قىسمى ئوبلاستلىق سودا ئىدارىسىگە، يەنە بىر قىسمى 1 ـ رايوننىڭ تۆمۈرچىلىك ـ ياغاچچىلىق ھەمكارلىق كوپىراتىپىنىڭ تىككۈچىلىك گۇرۇپپىسىغا، تۆمۈرچىلىك، ياغاچچىلىق ھەمكارلىق كوپىراتىپلىرى ئوبلاستلىق «قىزىل بايراق» پىششىقلاپ ئىشلەش زاۋۇتىغا قوشۇۋېتىلدى. 1963 ـ يىل 4 ـ ئاينىڭ 2 ـ كۈنى قول سانائەتچىلەر بىرلەشمە كوپىراتىپى ئەسلىگە كەلتۈرۈلدى، ئەسلىدىكى قول سانائەتچىلەر بىرلەشمە كوپىراتىپىنىڭ ئادەم ۋە نەرسىلىرى پۈتۈنلەي قايتۇرۇپ كېلىندى. ئەسلىگە كەلتۈرلگەندىن كېيىن، ئۇنىڭ قارىمىقىدا تىككۈچىلىك، تۆمۈرچىلىك ـ ياغاچچىلىق، تېرە ـ يۇڭ، رېمونتچىلىق، باسمىچىلىق ۋە تاشچىلىقتىن ئىبارەت ئالتە گۇرۇپپا تەسىس قىلىندى. بۇ بىرلەشمە كوپىراتىپ كوللېكتىپ مۇلۇكچىلىكىدىكى كارخانا (بۆلۈم دەرىجىلىك) قىلىپ بېكىتىلدى. رەھبىرىي خادىملىرىنى ناھىيىلىك پارتكوم تەيىنلىدى. 1985 ـ يىل 7 ـ ئاينىڭ 8 ـ كۈنىدىن ئېتىبارەن تەكلىپ قىلىش تۈزۈمىگە ئۆزگەرتىلدى. شۇ يىلنىڭ ئاخىرىدا ئىشچى ـ خىزمەتچى 238 گە يەتتى، بۇنىڭ ئىچىدە دۆلەت كادىرى يەتتە. ئۇنىڭ قارىمىقىدا ياغاچچىلىق، رېمونتچىلىق، تېرە ـ يۇڭ، تىككۈچىلىك ۋە باسمىچىلىقتىن ئىبارەت بەش ئاساسىي قاتلام كوپىراتىپى تەسىس قىلىندى.

قول سانائەتچىلەر بىرلەشمە كوپىراتىپىنىڭ رەھبەرلىرى

ئىقتىساد 7 — 2

ئىسىم - فامىلىسى	جىنسى	مىللىتى	ۋەزىپىسى	ۋەزىپە ئۆتەش مۇددىتى	ئىزاھات
جيالك گې	ئەر	خەنزۇ	مۇدىر	1966.12 — 1963.6	
ما شۇەنلا	ئەر	خەنزۇ	مۇدىر	1972 — 1966.12.5	
ژۇشۇملك	ئەر	خەنزۇ	پارتىيە ياچىيكسىنىڭ شۇجىسى، قوشۇمچە مۇدىر	1974.10 — 1973.5.17	
گومىۋرۇن	ئەر	موڭغۇل	مۇدىر	1974 — 1973.1.5	
گولۇچاك	ئەر	خەنزۇ	مۇدىر	1980.10 — 1974.10.4	
جۇماخۇن توختى			مۇئاۋىن مۇدىر	1985.7.8 — 1978.11.23	مۇئاۋىن مۇدىرلىققا تەكلىپ قىلىنغان
			مۇدىر	1985.7.8 —	
بۇدجاپ	ئەر	موڭغۇل	مۇئاۋىن مۇدىر، مۇدىر	1985.7 — 1980.10.22	
لىۋ پىڭ	ئەر	خەنزۇ	مۇئاۋىن مۇدىر	1985.7.8	مۇئاۋىن مۇدىرلىققا تەكلىپ قىلىنغان
روزاخۇن			مۇئاۋىن مۇدىر	1985.7.8 —	مۇئاۋىن مۇدىرلىققا تەكلىپ قىلىنغان

بورتالا شەھىرىنىڭ 1963 - يىلدىن 1985 - يىلغىچە بولغان ئارىلىقتىكى ساناقتىنىڭ ئاساسىي ئەھۋالى

ئىقتىساد 7 — 3

يىللار	كارخانا ئورۇن			كەسىپ بىلەن شۇغۇللىنىدىغان خادىم			ساناقات ئوبۇمىي مەسئۇلات قىممىتى (10 مىڭ يۈەن)		
	جەمئىي	ئوبۇمىي خەلق مۇلۇك-چىلىكىدىكى ئورۇن	كوللېكتىپ مۇلۇكچىلىكىدىكى ئورۇن	جەمئىي	ئوبۇمىي خەلق مۇلۇك-چىلىكى	كوللېكتىپ مۇلۇكچىلىكى	جەمئىي	ئوبۇمىي خەلق مۇلۇك-چىلىكى	كوللېكتىپ مۇلۇكچىلىكى
1963	5	1	4	220	36	184	59.22	28.26	30.96
1964	11	2	9	40	40		84.33	52.93	31.40
1965	8	2	6	42	42		99.87	61.48	38.39
1966	12	3	9	284	49	235	99.29	49.38	49.91
1967	8	2	6	62	62		130.43	63.18	67.25
1968	8	2	6	56	56		103.31	45.77	57.54
1969	7	1	6	263	40	223	116.03	75.33	40.70
1970	9	2	7	258	51	207	96.59	54.09	42.50
1971	11	4	7	361	156	205	144.41	111.80	32.61
1972	11	4	7	424	207	217	158.30	118.90	39.40

38.40	132.20	170.60	226	194	420	7	3	10	1973
72.50	134.30	206.80	250	172	422	7	3	10	1974
97.50	152.60	250.10	268	173	441	7	3	10	1975
92.95	169.06	262.01	254	241	495	5	3	8	1976
116.72	170.11	286.83	388	220	608	8	4	12	1977
106.60	179.30	285.90	348	421	769	7	6	13	1978
129.20	209.40	338.60	489	493	982	12	6	18	1979
119.40	215.60	335.00	538	511	1049	12	6	18	1980
161.53	371.49	533.02	497	516	1013	11	6	17	1981
178.10	495.90	674.00	606	532	1138	13	6	19	1982
157.64	787.29	944.93	588	794	1382	15	8	23	1983
469.72	745.20	1214.92	605	648	1253	15	6	21	1984
1143.60	855.90	1999.50	565	655	1220	15	7	22	1985

ئىزاھات:

1) 1963 - يىلدىن 1970 - يىلغىچە بولغىنى 1957 - يىلدىكى ئۆزگەرمەس باھا بويىچە، 1971 - يىلدىن 1980 - يىلغىچە بولغىنى 1970 - يىلدىكى ئۆزگەرمەس باھا بويىچە، 1981 - يىلدىن 1985 - يىلغىچە بولغىنى 1980 - يىلدىكى ئۆزگەرمەس باھا بويىچە ھېسابلاندى.

2) 1985 - يىللىق سانائەت ئومۇمىي مەھسۇلات قىممىتى خۇسۇسىي ئىگىلىكتىكى سانائەت مەھسۇلات قىممىتى بولغان 3 مىليون 661 مىڭ 200 يۈەننى ئۆز ئىچىگە ئالمايدۇ.

§ 2. قول سانائىتى

بورتالانىڭ قول سانائىتى ئۆزۈن تارىخقا ئىگە، داڭلىق قەدىمكى شەھەر خارابىلىكىدىن قېزىۋېلىنغان ساپال قاچىلار، تاش چاق، تۆمۈر قۇيۇلمىلارغا ئوخشاش سۈڭ، يۈەن دەۋرلىرىگە ئائىت مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرى ئەينى چاغدا قول سانائەتنىڭ مەلۇم ئاساسقا ئىگە ئىكەنلىكىنى ئىسپاتلاپ بېرىدۇ. ئېيتىشلارغا قارىغاندا، چاغاتاينىڭ نەۋرىسى بۆلى ياۋرۇپاغا جازا يۈرۈشى قىلغاندا بىر قىسىم نېمىس ئەسىرلەرنى بورتالاغا ئېلىپ كېلىپ ئالتۇن قېزىش ۋە قورال ياساش ئىشلىرىغا سالغانىكەن. تارىختىن بۇيانقى ئەسكەرلەرنىڭ بوز يەر ئۆزلەشتۈرۈشىدىمۇ قول ھۈنەرۋەنچىلىك ئىشلەپچىقىرىشى بىلەن شۇغۇللىنىلغان. مىنگونىڭ 32 - يىلى (1943 - يىلى) دىكى تەكشۈرۈشكە قارىغاندا، بورتالادا 59 قول سانائەتچى بار بولۇپ، ئۇلارنىڭ 119 خادىمى بولغان، ئۇلار 11 خىل كەسىپ بىلەن شۇغۇللانغان، ئۇنىڭ ئىچىدە ھاراق ئىشلىگۈچى بەش، مەبلىغى ئەڭ كۆپ بولغانلىرىنىڭ 4800 يۈەن مەبلىغى بولغان؛ تۆمۈرچى تۆت بولۇپ، مەبلىغى ئەڭ كۆپ بولغانلىرىنىڭ 500 يۈەن مەبلىغى بولغان؛ موزدۇز 13 بولۇپ، مەبلىغى ئەڭ كۆپ بولغان بەخت ھاجىنىڭ 2900 يۈەن مەبلىغى بولغان؛ ياغاچچى تۆت بولۇپ، ئۇلارنىڭ 250 يۈەندىن مەبلىغى بولغان؛ ئاشپەز ئىككى بولۇپ، مەبلىغى كۆپرەك بولغانلىرىنىڭ 400 يۈەن مەبلىغى بولغان؛ ناۋاي ئالتە بولۇپ، 250 يۈەندىن مەبلىغى بولغان. ساتىراش

يەتتە، زەگەر ئىككى بولۇپ، 250 يۈەندىن مەبلىغى بولغان. بىر قاداقچى، بىر كىگىزچى، ئىككى شال تېلغۇچى، ئىككى قەنت - گېزەكچى بار بولغان. 1954 - يىلى ناھىيىدىكى تۆمۈرچى، ياغاچچى، موزدۇز - تېرىچى، ھاراق چىقارغۇچى ۋە تىككۈچى قاتارلىق قول سانائەتچى 154 كە يەتكەن، باشقا مەھسۇلاتلار ئاز بولۇپ، پەقەتلا شۇ يەرلىك ئاممانا تەمىنلەنگەن. تۆمۈرچى ۋە ياغاچچىلار پەقەت كىچىك يېزا ئىگىلىك سايمانلىرىنى رېمونت قىلىش، مەش ياساش، كەتمەن، ئورغاق، تاقا سوقۇش، ئارا، ساپان، ئات جابدۇقلىرى، ئىككى چاقلىق ھارۋا، دىشلۇ، ئات ھارۋىسى، ئىشىك، دېرىزە، ئۈستەل، ئورۇندۇق، ئىشكاپ ۋە كارىۋاتقا ئوخشاش ئەرسىلەرنىلا ياسىغان، بۇلارنىڭ ھەممىسىنى قولدا ئىشلىگەن. كۆن - خۇرۇم ئىشلەش ھۈنىرى ئاددىي ئىدى، بۇنىڭ جەريانى مۇنداق ئىدى: بىر چوڭقۇر ئازگال كولىنىپ، تېرە ئازگالغا سېلىنىپ، ئۈستىگە سۇ ۋە تۇز قويۇلۇپ، 15 - 20 كۈندە سۇزۇۋېلىنىپ، تۆمۈر پارچىسى ياكى كىچىك پىچاق بىلەن قىرىلاتتى. بۇ يەردە كۆمۈر كەمچىل بولغاچقا، تۆمۈرچىلىك قىلىشتا ياغاچ كۆمۈر قالىنىپ، تۆمۈر كۆرەك بىلەن قىزىتىلىپ سوقۇلاتتى. ھۈنەرۋەنلەرنىڭ كۆپىنچىسى مەھەللە ئارىلاپ يۈرۈپ ياكى ۋاقىتلىق نۇقتا قۇرۇپ تىجارەت قىلاتتى. بورتالا بازىرىدا پەقەت تۆتلا تۇراقلىق تىجارەتچى بار ئىدى، بۇنىڭ بىرى 40 - يىللاردا ھېكىماخۇن ۋە ئەمەت ئىسمىلىك ئىككى كىشى شېرىكلىشىپ ئاچقان تىككۈچىلىك دۇكىنى ئىدى، يەنە ئىككى كۆنچىلىك دۇكىنى بار بولۇپ، ئۇنىڭ بىرى ھازىرقى 86 - تۈەن - مەيداننىڭ 5 - لىيەنى تەۋەسىدە، يەنە بىرى ئۇلاستاي جەنۇبىي كەنتى (ئەسلىدىكى «شەرق قىزاردى» 4 - ئەترىتى) دە ئىدى، بۇ دۇكانلاردا تاش ئاخۇن ۋە مامۇت روزى قاتارلىق يەتتە كىشى تىجارەت قىلاتتى. بورتالا يەرلىك مەھسۇلاتلار شىركىتىنىڭ مىنگونىڭ 23 - يىلى (1934 - يىلى) 7 - ئاينىڭ 26 - كۈنىدىكى تەكشۈرىشىگە قارىغاندا، بۇ ئىككى دۇكان ھەر ئايدا ئون پارچە قوي خۇرۇمى، بىر پارچە كالا خۇرۇمى ئىشلىگەن، خۇرۇمنىڭ سۇپىتى ناھايىتى ياخشى بولۇپ، پارچە سېتىلغان. يەنە بىر خۇرۇم ئاياغ كىيىم زاۋۇتى بار بولۇپ، ئۇنىڭدا باقى ئاخۇن، توختى ئاخۇن قاتارلىق يەتتە كىشى تىجارەت قىلغان، بۇ زاۋۇتتا، ئاساسلىقى، ئۈتۈك ۋە مەسە تىكىلگەن. بۇ يەردە ياغاچچىلىق، تامچىلىق ۋە نەققاشلىق ھۈنىرىگە بىر قەدەر ماھىر كىشىلەردىن ھاجى ئاخۇن، ھەسەن ئاخۇن، چى كەيلى (خەنزۇ ياغاچچى) بار ئىدى. 50 - يىللاردىن ئىلگىرى، بۇ يەردە سېلىنغان بىر نەچچە خىش ۋە ياغاچ قۇرۇلمىلىق ئۆيلەرنى، ئىلگىرىكى بازار مەركىزىگە سېلىنغان مەسچىت ۋە خىش مۇنارنى ھاجى ئاخۇن ۋە ھەسەن ئاخۇن قاتارلىق كىشىلەر سالغان. ئىككىسۇمدىكى موڭغۇل بۇتخانىسىنىڭ قۇرۇلۇشىنى ۋە نەپىس نەققاشلىرىنى چى كەيلى ئىشلىگەن.

1954 - يىلدىن باشلاپ، 36 ھۈنەرۋەن ئۆز ئارا ھەمكارلىقنى يولغا قويۇشقا تەشكىللەندى. 1956 - يىلى قول سانائەتچىلەر بىرلەشمە كوپېراتىپى قۇرۇلدى؛ 80 - يىللاردا ئاز سانلىق مىللەتلەر ئېھتىياجلىق بۇيۇملارنى ئىشلەپچىقىرىشقا زور كۈچ بىلەن مەدەت بېرىلىپ، گىلەم، مىللىيچە ئۆي جاھازلىرى، مىللىيچە كىيىم - كېچەك قاتارلىق مەھسۇلاتلارنى ئىشلەش ئەسلىگە كەلتۈرۈلدى ۋە تەرەققىي قىلدۇرۇلدى. قول سانائىتى ئاساسىدا تەرەققىي قىلغان 2 - يېنىك سانائەت بورتالا سانائىتىنىڭ مۇھىم تەركىبىي قىسمى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ.

1. قول سانائەتچىلەر بىرلەشمە كوپېراتىپى

بۇ كوپېراتىپ 1956 - يىلى 3 - ئايدا يەتتە ھەمكارلىق كوپېراتىپى ئاساسىدا تەشكىللىنىپ قۇرۇلغان. كوپېراتىپ قۇرۇلغان دەسلەپكى مەزگىلدە 105 ئادەم بار ئىدى، مەبلىغى 38 مىڭ 500 يۈەنگە يېتەتتى. 1985 - يىلى ئىشچى - خىزمەتچى 228 گە، قول سانائەت مەھسۇلاتى 350 خىلغا، ئومۇمىي مەھسۇلات قىممىتى 1 مىليون 132 مىڭ 200 يۈەنگە يەتتى.

1) ئىگىلىك باشقۇرۇش

1954 - يىلى ھەمكارلىشىش يولغا قويۇلغاندا ئەمدىلا قۇرۇلغان قول سانائەتچىلەر ھەمكارلىق گۇرۇپپىسى زاۋۇت ئۆيىنى ئىجارىگە ئالغان، ئىشلەپچىقىرىش سايمانلىرىنىمۇ ئىشچىلار ئۆزلىرى ئېلىپ كەلگەنىدى. گۇرۇپپا باشلىقلىرى ۋە گۇرۇپپا ئەزالىرى ئىشتىن ئايرىلماي، ھەممىسلا كوللېكتىپ ئەمگەككە قاتناشتى. ئادەتتە ئىشچىلارغا ئون كۈندە بىر قېتىم ئىش ھەققى تارقىتىلدى، بارلىق كىرىمدىن باج تاپشۇرۇلغان ۋە 20% — 30% ئىشلەپچىقىرىش خىراجىتى ئاجرىتىلغاندىن باشقا، قالغان كىرىمنىڭ ھەممىسى تەقسىم قىلىنىدى. ھەربىر ئەمگەكچىنىڭ بىر كۈندە ئىشلەپچىقارغان مەھسۇلاتىنىڭ مىقدارى ۋە سۈپىتىگە قاراپ، ئۇچ دەرىجە بويىچە نومۇر بېرىلدى، ئەڭ كۆپ نومۇر ئالغانلىرى ئون نومۇر ئالدى. بىر كۈنلۈك ئىش ئۇچ يۈەندىن توختىمدى.

1956 - يىلى كوپېراتىپ قۇرۇلغاندىن كېيىن، پەقەت بىرلەشمە كوپېراتىپتا ئىشتىن ئايرىلغان كادىرلار بار بولۇپلا قالماستىن، بەلكى تۆت ئاساسىي قاتلام كوپېراتىپىدىمۇ ئۇچ نەپەردىن ئىشتىن ئايرىلغان كادىر (دۆلەت كادىرى بۇنىڭ سىرتىدا) بار بولدى. ھەربىر ئىشچى - خىزمەتچى ھەمكارلىق كوپېراتىپىغا 90 يۈەندىن 100 يۈەنگىچە پاي قوشتى، يەل ئاخىرىدا پايدىنىڭ 15 پىرسەنتى ئاجرىتىلىپ، پايغا قاراپ تەقسىم قىلىنىدى. ئىش ھەققى قىسمى بارلىق پايدىنىڭ 70 پىرسەنتىنى تەشكىل قىلدى. ھەر ئايدا ئىش بېشىغا قاراپ ئىش ھەققى تارقىتىلدى، قالغان 30 پىرسەنتى ھەمكارلىق كوپېراتىپىنىڭ پاراۋانلىق فوندى ۋە ئىشلەپچىقىرىشنى تەرەققىي قىلدۇرۇش فوندى ئۈچۈن قالدۇرۇلدى. ئۇچ كادىرغا ئايدا 90 يۈەندىن 100 يۈەنگىچە تۇراقلىق ئىش ھەققى بېرىلدى. تىببىي داۋالىنىش خىراجىتىنى ئۆزلىرى كۆتۈردى. تۇرمۇشىدا قىيىنچىلىقى بارلارغا ئەھۋالىغا قاراپ ياردەم بېرىلدى. ئىشلەپچىقىرىش فوندى يېتىشمىگەندە دۆلەت بانكىدىن قەرز پۇل بېرىپ مەدەت بېرىدى.

1958 - يىلى ناھىيىنىڭ قول سانائىتى پۈتۈنلەي دۆلەت ئىگىلىكىدىكى كارخانىلارغا قوشۇۋېتىلدى، كوللېكتىپ كارخانىلارنىڭ مال مۈلكى پۈتۈنلەي تەڭ تەقسىم قىلىنىدى. ئىشچىلارغا تۇراقلىق ئىش ھەققى تارقىتىپ بېرىلدى. ئادەتتە ئىش ھەققى 80 يۈەن بولدى، ئابدۇرېھىمنىڭ ئىش ھەققى ئەڭ يۇقىرى بولۇپ، 100 يۈەنگە يەتتى.

1963 - يىلى قول سانائەتچىلەر ھەمكارلىق كوپېراتىپى ئەسلىگە كەلتۈرۈلدى. كوپېراتىپ نىزامنامىسىدىكى بەلگىلىمىلەرگە ئاساسەن، كوپېراتىپنى دېموكراتىك باشقۇرۇش، ئىش ھەققى تۇزۇمىدە كوپېراتىپ ئەزالىرىنىڭ پىكرىگە بىنائەن ئىش بېشىغا قاراپ ئىش ھەققى بېرىش يولغا قويۇلدى. دۆلەت ئىگىلىكىدىكى كارخانىلارنىڭ ئىش ھەققى ئۆلچىمى ۋە كوپېراتىپ ئەزالىرىنىڭ ئومۇمىي كىرىم سەۋىيىسىگە ئاساسەن، كوپېراتىپنىڭ ئوتتۇرىچە ئايلىق ئىش ھەققى سەۋىيىسى 60 يۈەن ئەتراپىدا بولدى. ئىشتىن بېرىم ئايرىلغان بەزى كادىرلارغا 20 يۈەن قوشۇمچە ياردەم بېرىلدى. بۇ تۇزۇم تاكى 1977 - يىلغىچە داۋاملاشتى.

1977 - يىلنىڭ كېيىنكى يېرىمىدىن باشلاپ، ئىككى خىل ئىش ھەققى تۇزۇمى يولغا قويۇلدى، يەككە مەشغۇلات ئېلىپ بارغۇچىلارغا ئىش بېشىغا قاراپ ھەق بېرىش يولغا قويۇلدى؛ داۋاملىق مەشغۇلات ئېلىپ بارغۇچى سېمېنا - گۇرۇپپىلارىدىكى خادىملارغا ئىشچىلارنىڭ ئىش ھەققى دەرىجىسى بويىچە ئىشلەپچىقىرىش نورمىسى بەلگىلەپ بېرىلدى، مەھسۇلاتنى ئاشۇرغانلارغا 8 : 2 ياكى 7 : 3 نىسبەت بويىچە مۇكاپات بېرىلدى، كوللېكتىپ كۆپ ئۆلۈشكە، شەخسلەر ئاز ئۆلۈشكە ئېرىشتى. ئىككى خىل ئىش ھەققى تۇزۇمى يولغا قويۇلغاندىن كېيىن، ئىشچى - خىزمەتچىلەرنىڭ ئىشلەپچىقىرىش ئاكتىپچىللىقى زور دەرىجىدە قوزغالدى. رېمونتچىلىق كوپېراتىپى تېخنىكا ۋە ئۇسكۇنىلىرىنى يېڭىلاپ ۋە ياخشىلاپ، يېرىم ماشىنىلىشىشنى ئىشقا ئاشۇردى، شۇ يىلى ھەربىر كىشىنىڭ ئايلىق ئوتتۇرىچە ئىش ھەققى 82 يۈەندىن توغرا كەلدى.

1980 - يىلدىن كېيىن ئىقتىسادنى ھۆددىگە بېرىش مەسئۇلىيىتى تۇزۇمى ئومۇمىيۈزلۈك يولغا قويۇلدى.

1985 - يىلى بىرلەشمە كوپېراتىپنىڭ رەھبەرلىرى دېموكراتىك ئاساستا تاللىنىپ تەكلىپ قىلىنىدى، قاتلاممۇ

قاتلام ھۆددىگە بېرىش ئارقىسىدا، پولات ئىشلەپچىقىرىش يەنمۇ تەرەققىي قىلدى، ئىشچى - خىزمەتچىلەرنىڭ كىرىمى ئۆزلۈكسىز ئاشتى. 1985 - يىلى ئىشچى - خىزمەتچىلەرنىڭ ئوتتۇرىچە ئىش ھەققى 80 يۈەندىن توغرا كەلدى، ئەڭ يۇقىرى بولغاندا 280 يۈەنگە يەتتى (ئاۋات پەسلىدە) . كوپىراتىپنىڭ سانائەت ئومۇمىي مەھسۇلات قىممىتى 1 مىليون 100 مىڭ يۈەنگە يېتىپ، 1980 - يىلدىكىدىن 51% ، تۇراقلىق مۇلكى 25% ئاشتى، بىراق پايدا ۋە باج 25% تۆۋەنلەپ كەتتى. پايدا ۋە باجنىڭ تۆۋەنلەپ كېتىشىنى كەلتۈرۈپ چىقارغان ئاساسلىق سەۋەب شۇكى، ئىگىلىك ياخشى باشقۇرۇلمىدى، مەھسۇلاتلار سۈپىتىنىڭ ناچار بولۇشى تۈپەيلىدىن بېسىلىپ قالدى، قەرز پۇلىنىڭ ئۈسۈم نىسبىتى كۆپ بولۇپ كەتتى.

2) پارۋانلىق تەمىناتى

1963 - يىلدىن 1985 - يىلغىچە كوللېكتىپ مۇلۈكچىلىكىدىكى ئىشچى - خىزمەتچىلەرگىمۇ دۆلەت ئىگىلىكىدىكى ئىشچى - خىزمەتچىلەرگە ئوخشاشلا ئىسسىنىش قوشۇمچە يارەم پۇلى تارقىتىپ بېرىلدى، شۇنداقلا ئۇلار تېگىشلىك ئەمگەك پاراۋانلىقى ۋە قىيىنچىلىقى بارلارغا بېرىلىدىغان قوشۇمچە يارەمدىن بەھرىمان بولدى، كېسەل بولۇپ دوختۇرخانىدا يېتىپ داۋالانغانلارنىڭ داۋالىنىش پۇلى پۈتۈنلەي ئاتچوت قىلىندى. 1981 - يىلدىن باشلاپ كېسەل سەۋەبى بىلەن ئۆيدە ئۇزۇن مۇددەت كۆتۈنگەن ئىشچى - خىزمەتچىلەرنىڭ بارلىق داۋالىنىش ۋە دورا پۇلى پۈتۈنلەي ئاتچوت قىلىنغاندىن باشقا، يەنە ھەر كۈنى 0.80 يۈەندىن تۇرمۇش يارەم پۇلى بېرىلدى. ئىشچى - خىزمەتچىلەر ئۆلۈپ كەتسە ئادەتتە 350 يۈەن، ئەڭ يۇقىرى بولغاندا 400 يۈەن دەپنە پۇلى بېرىلدى، مەرھۇمنىڭ ئائىلە تاۋابىئاتلىرىغا بىر قېتىملىق قوشۇمچە يارەم پۇلى بېرىلدى، ئادەتتە مەرھۇمنىڭ تۇت ئايلىق ئاساسىي ئىش ھەققى بويىچە قوشۇمچە يارەم پۇلى بېرىلدى، ئەڭ كۆپ بولغاندا سەككىز ئايلىق ئاساسىي ئىش ھەققىدىن ئېشىپ كەتمىدى (ئىشچىلار ئۈيۈشمىسىنىڭ ئەزاسى بولسا بىر ئايلىق ئاساسىي ئىش ھەققى قوشۇپ بېرىلدى) . كوللېكتىپ مۇلۈكچىلىكىدىكى كارخانىلاردا ئىشلەيدىغان دەم ئېلىشقا ۋە پېنسىيەگە چىققان ئىشچى - خىزمەتچىلەر كارخانىنىڭ ئىشلەپچىقىرىشى نورمال بولغان ئەھۋالدا، دۆلەتنىڭ دەم ئېلىشقا ۋە پېنسىيەگە چىققان ئىشچى - خىزمەتچىلىرى بىلەن ئوخشاش تەمىناتتىن بەھرىمان بولدى، ئەگەر كارخانا زىيان تارتسا، دەم ئېلىشقا ۋە پېنسىيەگە چىقىش پۇلى ئەسلى سانىنىڭ 85 پىرسەنتى بويىچە تارقىتىپ بېرىلدى. 1985 - يىلنىڭ ئاخىرىغا كەلگەندە مەزكۇر كوپىراتىپتا دەم ئېلىشقا ۋە پېنسىيەگە چىققان كوللېكتىپ مۇلۈكچىلىكىدىكى ئىشچى - خىزمەتچى 57 گە يەتتى.

3) ئىشلەپچىقىرىش ئەھۋالى

(1) ياغاچچىلىق كوپىراتىپى بۇ كوپىراتىپ 1956 - يىل 3 - ئاينىڭ 24 - كۈنى قۇرۇلغان بولۇپ، دەسلەپتە بورتالا ناھىيىلىك قول سانائەتچىلەر بىرلەشمە كوپىراتىپىنىڭ «قىزىل نۇر» ياغاچچىلىق كوپىراتىپى دەپ ئاتالغان. كوپىراتىپنىڭ 34 ئادىمى، 15 مىڭ 826 يۈەن مەبلىغى بار ئىدى. بۇ كوپىراتىپ پەقەت بەزى ئاددىي ئۈستەل، يۆلەنچۈكلۈك ئورۇندۇق، ئورۇندۇق، سانداق، ئىشخانا ئىشكابى، ئىشىك، دېرىزە، كارىۋات ياسىيالايتتى، ئىككى چاقلىق ھارۋا، دىشلۇ، ئات ھارۋىسى قاتارلىقلارنى رېمونت قىلالايتتى، مەھسۇلات مىقدارى كۆپ ئەمەس ئىدى، شۇ يىلى پەقەت 952 دانە ياغاچ بويۇم ياسىدى. 60 - يىللارنىڭ ئوتتۇرىلىرىغا كەلگەندە گەرچە ھۈنەر سەنئىتى قوپالراق بولسىمۇ، لېكىن تېخنىكىسى سەل ئۆسۈپ، ئائىلە ئىشكابى، كىتاب ئىشكابى ۋە ھۈنەر سەنئىتى بىر قەدەر مۇرەككەپ بولغان بەزى ئۆي جاھازلىرى ۋە ھەرخىل ھارۋا قاتارلىق 30 نەچچە خىل مەھسۇلاتنى ئىشلەپچىقىرىپ، بازار - يېزا ئاھالىلىرىنىڭ ئىشلەپچىقىرىش ۋە تۇرمۇش ئېھتىياجىنى

ئاساسەن قاندۇرالايدىغان بولدى. 1965 - يىلى 9129 دانە ياغاچ بويۇم ياسىدى، مەھسۇلات قىممىتى 93 مىڭ 400 يۈەنگە يەتتى. 80 - يىللارنىڭ دەسلىپىدە جەجيالىڭ قاتارلىق جايلاردىن كۆپلىگەن ئۇستا ياغاچچىلار بۇ يەرگە كەلدى، بۇ، ياغاچچىلىق كوپېراتىپىنىڭ ئىشلەپچىقىرىشىغا نىسبەتەن ئىنتايىن پايدىسىز بولدى. كوپېراتىپ 1980 - يىلى پەقەت 1437 دانىلا ياغاچ بويۇم ياسىدى، مەھسۇلات قىممىتى 76 مىڭ 100 يۈەنگە چۈشۈپ قالدى. 1981 - يىلدىن كېيىنكى بىر قانچە يىلدا ئۆزلۈكسىز تىرىشچانلىق كۆرسىتىش ئارقىسىدا، بۇ كارخانىنىڭ تېخنىكا سۈپىتى ئۆستى، بىراق مەھسۇلاتلىرىنىڭ بازىرى يەنىلا كاسات بولدى. 1985 - يىلى ئىشچى - خىزمەتچىسى 42 گە يەتتى، شۇ يىلى 3134 دانە ياغاچ بويۇم ياسالدى، مەھسۇلات قىممىتى 101 مىڭ 200 يۈەنگە يەتتى.

(2) رېمونتچىلىق كوپېراتىپى, بۇ كوپېراتىپ 1956 - يىل 3 - ئاينىڭ 27 - كۈنى قۇرۇلغان بولۇپ، دەسلەپتە بورتالا ناھىيىلىك قول سانائەتچىلەر بىرلەشمە كوپېراتىپىنىڭ «بەش يۈلتۇز» تۆمۈرچىلىك كوپېراتىپى دەپ ئاتالغان. كوپېراتىپنىڭ 22 ئادىمى، 6914 يۈەن مەبلىغى بار ئىدى. بۇ كوپېراتىپ پەقەت بەزى كىچىك يېزا ئىگىلىك سايمانلىرىنى رېمونت قىلالايتتى ۋە كەتمەن، ئورغاق، تاقا، ساپان ۋە مەش قاتارلىق 20 نەچچە خىل مەھسۇلاتنى ياسىيالايتتى، شۇ يىلى 2880 دانە تۆمۈر بۇيۇم ياسىدى. ئىشلەپچىقىرىشنىڭ ئۆزلۈكسىز تەرەققىي قىلىشىغا ئەگىشىپ، تۆمۈر بۇيۇملارنى ئىشلەپچىقىرىش كەسپىي جەمئىيەتنىڭ ئېھتىياجىنى قاندۇرالماس بولۇپ قالدى. 60 - يىللارنىڭ دەسلىپىدە كەسىپ دائىرىسىنى كېڭەيتىش ئۈچۈن، تۆمۈرچىلىك كوپېراتىپى رېمونتچىلىق كوپېراتىپىغا ئۆزگەرتىلدى، بۇ چاغدا رېمونتچىلىق كەسپى بىر قەدەر تېز تەرەققىي قىلدى. 1966 - يىلى 18 مىڭ 631 دانە تۆمۈر بۇيۇم، 12 مىڭ 744 دانە كىچىك يېزا ئىگىلىك سايمىنى ياسالدى، مەھسۇلات قىممىتى 76 مىڭ 600 يۈەنگە يەتتى. بولۇپمۇ 1975 - يىلى زۇ بېنلى بىلەن ئەلى ئۆزلىرى لايىھىلەپ ياسىغان «28» ۋە «55» تىپلىق تراكتور كابىنكىسىنىڭ باھاسى ئەرزان، سۈپىتى ياخشى («28» تىپلىقنىڭ 750 يۈەن، «55» تىپلىقنىڭ 960 يۈەن) بولغاچقا، بۇ مەھسۇلات بورتالادىلا بازار تېپىپ قالماستىن، بەلكى جىڭ، ئارىشاڭ ناھىيىلىرى، ئىلىنىڭ ھەرقايسى ناھىيىلىرى، تارباغاتاي، ئالتاي، قەشقەر قاتارلىق جايلاردىكى خېرىدارلارنىڭ قارشى ئىلىشىغا ئېرىشتى، خېرىدارلار كەينىدىن كېلىپ مال زاكاز قىلدى. 1977 - يىلىنىڭ كېيىنكى يېرىمىدا رېمونتچىلىق كوپېراتىپى تېخنىكا يېڭىلاشنى يولغا قويۇپ، يېرىم ماشىنىلىشىشنى ئىشقا ئاشۇردى، مەھسۇلات مىقدارى تېز ئاشتى. 1978 - يىلى يىللىق مەھسۇلات قىممىتى بويىچە تارىختىكى ئەڭ يۇقىرى سەۋىيە يارىتىلدى، يەنى مەھسۇلات قىممىتى 374 مىڭ يۈەنگە يەتتى. 1985 - يىلى بۇ كارخانا ئاز كەم 200 خىل مەھسۇلاتنى رېمونت قىلىش، سېپىلىش ۋە ياساش ئاساسىدا، پولات ئىشىك - دېرىزە ۋە مىللىيچە پولات كارىۋاتقا ئوخشاش بىر نەچچە خىل يېڭى مەھسۇلاتنى يارىتتى، بۇنىڭ بىلەن ئىشلەپچىقىرىش يەنمۇ تەرەققىي قىلدى. شۇ يىلى ئىشچى - خىزمەتچى 74 كە يەتتى، 19 مىڭ 734 دانە تۆمۈر بويۇم، 1335 دانە كىچىك يېزا ئىگىلىك سايمىنى ياسالدى، 3310 كىلوگرام چويۇن قويۇلدى، مەھسۇلات قىممىتى 260 مىڭ يۈەنگە يەتتى.

(3) تېرە - يۇڭ كوپېراتىپى - بۇ كوپېراتىپ 1956 - يىل 4 - ئاينىڭ 27 - كۈنى قۇرۇلغان بولۇپ، دەسلەپتە بورتالا ناھىيىلىك قول سانائەتچىلەر بىرلەشمە كوپېراتىپىنىڭ «يېڭى ھايات» تېرە - يۇڭ، ئۆتۈك، بەتىنكە كوپېراتىپى دەپ ئاتالغان. كوپېراتىپنىڭ 18 ئادىمى، 10 مىڭ 277 يۈەن مەبلىغى بار ئىدى. 1963 - يىلى تېرە - يۇڭ كوپېراتىپىغا ئۆزگەرتىلدى. بۇ كوپېراتىپ، ئاساسلىقى، بەتىنكە، ئۆتۈك، جۈزا ۋە كىگىز ئوخشاش مەھسۇلاتلارنى ئىشلەپچىقاردى. شۇ يىلى 640 پار بەتىنكە ۋە ئۆتۈك، 973 پارچە كىگىز ئىشلەپچىقاردى، مەھسۇلات قىممىتى 30 مىڭ 900 يۈەنگە يەتتى. 1977 - يىل تېرە - يۇڭ ئىشلەپچىقىرىشى ئەڭ ياخشى بولغان بىر يىل بولدى، شۇ يىلى 1384 پار بەتىنكە ۋە ئۆتۈك، 429 پارچە كىگىز، 1375 جۈزا ئىشلەپچىقىرىلدى، مەھسۇلات قىممىتى 145 مىڭ يۈەنگە يەتتى. 1978 - يىلى ئابدۇقادىر باقى ۋە لىيۇ گۇاڭچى

تىككەن مىللىيچە ئەر - ئاياللار ئۆتۈكىنىڭ پاسۇنى يېڭىچە، تىكىلىشى نەپىس ۋە چىداملىق بولغاچقا، ئۇ، شۇ يىلى ئۆتكۈزۈلگەن ئاپتونوم رايونلۇق ئاز سانلىق مىللەتلەر ئېھتىياجلىق يەرلىك مەھسۇلاتلار يەرمەنكىسىدە ئاپتونوم رايونىمىز رەھبەرلىرى ۋە ئۇرۇمچى شەھىرىدىكى ئاز سانلىق مىللەت خەلقىنىڭ ياخشى باھاسىغا ئېرىشتى، بەتىنكە ۋە ئۆتۈكلەرنىڭ بازىرى چىقتى، 1979 - يىلى 5000 پار بەتىنكە ۋە ئۆتۈك تىكىلدى. 1985 - يىلى بۇ كارخانىنىڭ ئىشچى - خىزمەتچىسى 37 گە يەتتى، شۇ يىلى 3563 پار بەتىنكە ۋە ئۆتۈك تىكىلدى، 300 پارچە كىگىز ئېتىلدى، مەھسۇلات قىممىتى 74 مىڭ يۈەنگە يەتتى.

(4) تىككۈچىلىك كوپىراتىپى بۇ كوپىراتىپ 1956 - يىل 4 - ئاينىڭ 13 - كۈنى قۇرۇلغان بولۇپ، دەسلەپتە بورتالا ناھىيىلىك قول سانائەتچىلەر بىرلەشمە كوپىراتىپىنىڭ «پارلاق» تىككۈچىلىك كوپىراتىپى دەپ ئاتالغان. كارخانىنىڭ 31 ئادىمى، 5529 يۈەن مەبلىغى بار ئىدى. 1963 - يىلى قول سانائەتچىلەر بىرلەشمە كوپىراتىپىنىڭ تىككۈچىلىك كوپىراتىپىغا ئۆزگەرتىلدى. 1964 - يىلى 39 مىڭ 438 قۇر ھەر خىل كىيىم - كېچەك تىكىلدى، مەھسۇلات قىممىتى 36 مىڭ 400 يۈەنگە يەتتى. تىككۈچىلىك كوپىراتىپى بۇ جايدىكى ئەڭ چوڭ كىيىم - كېچەك تىكىش كارخانىسى بولۇپ، ئىشلەپچىقىرىشى باشتىن - ئاخىر ناھايىتى ياخشى بولدى، يىللىق مەھسۇلات قىممىتى 250 مىڭ يۈەندىن 350 مىڭ يۈەنگىچە بولدى. 1983 - يىلى شاگۇلەن (موڭغۇل) لايىھىلىگەن، شۇ شۆيۈن بىلەن جاڭ ئەيشيەن تىككەن 90 قۇر موڭغۇل تونىنى ئاپتونوم رايونىمىز بويىچە ئۆتكۈزۈلگەن ئاز سانلىق مىللەتلەر ئېھتىياجلىق تاۋارلار يەرمەنكىسىدە ئىچكى موڭغۇل ۋە ياپونىيىدىن كەلگەن مېھمانلار پۈتۈنلەي سېتىۋالدى، شۇ يىلى بىرلەشكەن دۆلەتلەر تەشكىلاتى مىللىيچە كىيىم - كېچەكلەرنى تەتقىق قىلىش يۈزىسىدىن يەنە بىر ئەۋرىشكە تىكىپ بېرىشنى ئوتتۇرىغا قويدى. شۇنىڭدىن ئېتىبارەن ئىشلەپچىقىرىش تېخىمۇ گۈللەندى. 1985 - يىلى ئىشچى - خىزمەتچى 63 كە يەتتى، 15 مىڭ 370 قۇر ھەر خىل كىيىم - كېچەك تىكىلدى، مەھسۇلات قىممىتى 567 مىڭ يۈەنگە يەتتى.

(5) باسما كوپىراتىپى بۇ كوپىراتىپ 1964 - يىلى قۇرۇلغان بولۇپ، شۇ يىللىق مەھسۇلات قىممىتى 7800 يۈەنگە يەتكەنىدى. 1981 - يىلدىن باشلاپ ئىشلەپچىقىرىشى باشتىن - ئاخىر ياخشى بولدى، ھەر يىللىق مەھسۇلات قىممىتى 100 مىڭ يۈەندىن ئاشتى. 1985 - يىلى ئىشچى - خىزمەتچى 22 گە، مەھسۇلات قىممىتى 130 مىڭ يۈەنگە يەتتى.

بورتالا شەھىرىنىڭ 1954 - يىلدىن 1985 - يىلغىچە بولغان ئاساسلىق قول سانائەت مەھسۇلاتلىرىنىڭ مىقدارى ۋە قىممىتى

ئىقتىساد 7 — 4

يىللار	ئادەم سانى	ئاساسلىق مەھسۇلاتلارنىڭ مىقدارى ۋە قىممىتى											جەمئىي مەھسۇلات قىممىتى (10 مىڭ يۈەن)
		تۆمۈر بويۇم (دانە)	ياغاچ بويۇم (دانە)	بەتىنكە (پار)	كىگىز (پارچە)	كىيىم كېچەك (قۇر)	باشقىلار	بەتىنكە (10 مىڭ يۈەن)	ياغاچ بويۇمى (10 مىڭ يۈەن)	رېمونتچىلىق (10 مىڭ يۈەن)	كىيىم - كېچەك (10 مىڭ يۈەن)	باسمىچىلىق (10 مىڭ يۈەن)	
1954	42												6.1
1955													11
1956	105	2880	952	1855									15.4
1957													23.7
1958													16.5

11.57			4.96	3.52	3.09	239		973	640	1378	2931	130	1963
25.23	0.78	3.64	4.35	9.75	6.71		39483	1346	2272	8842	8345		1964
37.83	1.06	15.00	4.99	9.34	7.44	2576	8866	1573	818	9129	5843		1965
45.68	4.76	21.85	7.66	10.18	1.23	1767	9215	1007	676	959	18631	235	1966
												254	1976
78.05	3.64	45.2	4.20	10.51	14.50	7050	19349	429	1384	1925	7267	247	1977
98.59	4.34	34.6	37.40	11.15	11.10	895	11028	619	2906	5517	10512	279	1978
88.01	8.0	27.59	31.19	8.88	12.35		116900		5000	3300	12930	291	1979
84.47	7.50	23.7	35.70	7.61	9.96	1350	6610		1969	1437	14032	282	1980
95.70	10.5	36.3	27.25	11.25	10.4						10000		1981
97.4	11.75	47.2	23.00	7.95	7.50								1982
73.06	10.88	21.63	22.00	8.55	10.00		15000		4973	4000	52001	235	1983
88.20	10.62	38.2	22.98	9.00	7.40		11856		5031	3852	10107	246	1984
113.22	13.00	56.7	26.00	10.12	7.40		15370	300	3563	3134	19734	238	1985

ئىزاھات: 1966 - يىلى 12 مىڭ 744 چوڭ - كىچىك يېزا ئىگىلىك سايمىنى ئىشلەپچىقىرىلدى، 963 جۈڭا تىكىلدى. 1977 - يىلى 9227 چوڭ - كىچىك يېزا ئىگىلىك سايمىنى ئىشلەپچىقىرىلدى، 1375 جۈڭا تىكىلدى، 51 مىڭ 186 كىلوگرام چويۇن قۇيۇلدى، تۆمۈردىن 1865 چوڭ - كىچىك يېزا ئىگىلىك سايمىنى ياسالدى. 1978 - يىلى 704 جۈڭا، 1980 - يىلى 1367 جۈڭا تىكىلدى. 1984 - يىلى 675 كىلوگرام چويۇن قۇيۇلدى، تۆمۈردىن 46 كىچىك يېزا ئىگىلىك سايمىنى ياسالدى. 1985 - يىلى 3310 كىلوگرام چويۇن قۇيۇلدى، تۆمۈردىن 1335 كىچىك يېزا ئىگىلىك سايمىنى ياسالدى.

2. ئوبلاستلىق ياغاچچىلىق كوپېراتىپى

بۇ كوپېراتىپ 1976 - يىلى قۇرۇلغان بولۇپ، ئوبلاست باشقۇرىدىغان 2 - يېنىك سانائەت كارخانىسى ھېسابلىنىدۇ، كارخانا ئورنى «مەدەنىيەت» كوچىسىنىڭ شىمالىي تەرىپىگە توغرا كېلىدۇ. 1985 - يىلى كارخانىنىڭ ئىشچى - خىزمەتچىسى 19 غا يەتتى، ياغاچچىلىق، تاسما ھەرە ۋە سىرچىلىقتىن ئىبارەت ئۈچ سېخ قۇرۇلدى، بۇ كارخانىدا ياغاچ ئۈي جاھازلىرى ياساش ۋە ئەن ياغاچنى تىلىش ئاساس قىلىنىدۇ. ئاساسلىق مەھسۇلاتلىرى ئىشخانا ئۈستىلى، يۆلەنچۈكلۈك ئورۇندۇق، ئىشكاب، ئاھالىلەر ئىشلىتىدىغان ئۈي جاھازلىرىدىن ئىبارەت. كارخانىدا يەنىلا 50 - يىللاردىكى رامكا قۇرۇلمىلىق ھۈنەر سەنئەت قوللىنىلىدۇ. 1976 - يىلدىن 1984 - يىلغىچە كارخانىنىڭ ئۈنۈمى بىر قەدەر ياخشى بولدى، مەھسۇلات قىممىتى يىلىغا ئوتتۇرا ھېساب بىلەن 52.25% لىك سۈرئەت بىلەن ئېشىپ باردى، ئاساسلىقى ئەن ياغاچنى تىلىشنىڭ ئۈنۈمى ياخشى، مەھسۇلات قىممىتى يۇقىرى بولدى. 1985 - يىلى ئورمانچىلىق مەيدانى ئەن ياغاچنى ئۆزلىرى تىلىپ سىرتقا تاختاي سېتىپ ببرىشنى يولغا قويغاچقا، ياغاچچىلىق سېخىنىڭ ئەن ياغاچنى تىلىش جەھەتتىكى ئىش مىقدارى زور ھەجىمدە ئازىيىپ كەتتى. ئۈنىڭ ئۈستىگە خام ئەشيا - ماتېرىيالنىڭ باھاسى ئۈزلۈكسىز ئۆرلەپ، بىر كۇب مېتر ئەن ياغاچنىڭ باھاسى 1980 - يىلدىكى 48 يۈەندىن 1985 - يىلى 183 يۈەنگە ئۆرلىدى.

ھەر كۈب مېتر تاختاينىڭ باھاسى تەخمىنەن 520 يۈەنگە يەتتى؛ ئىشلەپچىقىرىش تەننەرخى زور ھەجمىدە ئېشىپ كەتكەنلىكى ئۈچۈن، كارخانىنىڭ ئۇنۇمى كۆرۈنەرلىك تۆۋەنلەپ كەتتى. 1985 - يىلى بۇ كارخانىنىڭ مەھسۇلات قىممىتى 244 مىڭ 400 يۈەنگە، پايدىسى 57 مىڭ يۈەنگە يەتتى.

3 . بورتالا ئوبلاستلىق كۆن - خۇرۇم زاۋۇتى (ئەسلىدىكى بورتالا ئوبلاستلىق يۇڭ - تېرە زاۋۇتى)

بۇ زاۋۇت 1982 - يىلى قۇرۇلغان بولۇپ، ئوبلاست باشقۇرىدىغان دۆلەت ئىگىلىكىدىكى سانائەت كارخانىسى ھېسابلىنىدۇ. زاۋۇتنىڭ ئورنى «1 - ئىيۇل» ۋە «1 - ئاۋغۇست» سۇ ئامبىرىنىڭ يېنىدا. بۇ، تۆت يۇڭ - تېرە پىششىقلاش گۇرۇپپىسى بىرلەشتۈرۈلۈپ قۇرۇلغان يېڭى كارخانا بولۇپ، 1983 - يىل 7 - ئايدا پۈتۈپ ئىشلەپچىقىرىشقا كىرىشتۈرۈلدى. زاۋۇت قۇرۇلغان دەسلەپكى مەزگىلدە 1 مىليون 272 مىڭ يۈەن مەبلەغ سېلىنىدى، يىلىغا 60 مىڭ پارچە قوي تېرىسىنى پىششىقلاپ ئىشلەيدۇ، بۇ زاۋۇتتا، ئاساسەن، پۈتۈنلەي ئاشلانغان ۋە يېرىم ئاشلانغان تېرىدىن تىكىلگەن ئۈزۈن - كالتا جۇۋا، خۇرۇم پەلەي قاتارلىقلار تىكىلىدۇ. بۇ زاۋۇت 1985 - يىلى كېڭەيتىپ قۇرۇلۇپ، يەنە 651 مىڭ يۈەن مەبلەغ سېلىنىپ، كۆن - خۇرۇم ئىشلەپچىقىرىش لىنىيىسى بەرپا قىلىنىدى، يىلىغا 60 مىڭ پارچە كۆن - خۇرۇم ئىشلىيەلەيدۇ، شۇنىڭ بىلەن بىللە يېنىك خۇرۇم ئىشلەشمۇ يولغا قويۇلدى، يېنىك خۇرۇمدىن خۇرۇم چاپان ۋە پەلتو تىكىلىدۇ، بۇلار خېلى بازار تاپتى، بولۇپمۇ خۇرۇم چاپان بىلەن تەمىنلەش ئېھتىياجنى قاندۇرالمىدى، بۇ مەھسۇلاتلار بىلەن ئۈز جايىدىكى بازارلار تەمىنلەنگەندىن باشقا، گەنسۇ، شەندۇڭ ۋە خېيلۇڭجياڭ قاتارلىق ئۆلكىلەردىنمۇ خېرىدارلار بۇ زاۋۇتقا كېلىپ مال زاكاز قىلدى. 1985 - يىلى زاۋۇتنىڭ ئىشچى - خىزمەتچىسى 193 كە، تۇراقلىق مۇلكى 1 مىليون 938 مىڭ يۈەنگە، مەھسۇلات قىممىتى 847 مىڭ يۈەنگە يەتتى. زاۋۇتتا، ئاساسەن، سېرىق ئەتنى ئاجرىتىش ماشىنىسى، سۇدا چايقاش ماشىنىسى، يۇڭ قىرقىش ماشىنىسى، ئەيلەش ماشىنىسى، كېرىش ماشىنىسى، يۇڭ دەزمالاش ماشىنىسى، يېرىك قىرقىش ماشىنىسى، ئىنچىكە قىرقىش ماشىنىسى، تومپايىتىش ماشىنىسى، جېپسلاش ماشىنىسى، پار قازىنى، ئاپتوموبىل، تەجرىبە ئۇسكۇنىسى قاتارلىق 21 ئۇسكۇنە بار.

§ 3 . يېزا ئىگىلىك، قوشۇمچە كەسىپ مەھسۇلاتلىرىنى پىششىقلاپ ئىشلەش كەسپى

بورتالا رايونىدىكى پىششىقلاپ ئىشلەش كەسپى ئاساسەن، يېمەكلىك، قوشۇمچە يېمەكلىك، گۆش، سۈت ياسالمىلىرى، ئۇن، ياغ ۋە پاختىدىن ئىبارەت يەتتە كەسىپنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ، بۇ كارخانىلارنىڭ كۆپىنچىسى 50 - يىللارنىڭ ئاخىرىدىن 70 - يىللارنىڭ باشلىرىغىچە بولغان ئارىلىقتا قۇرۇلغان. ئەينى چاغدا ئۇسكۇنىلىرى ئاددىي، كۆلىمى كىچىك، ئىشلەپچىقىرىش ئۇسۇلى قالاق بولۇپ، كۆپىنچىسىدە قول مەشغۇلاتىغا تايىنىلاتتى. 1985 - يىلى يېمەكلىك سانائىتى بويىچە 37 خىل مەھسۇلات ئىشلەپچىقىرىلدى، بۇنىڭ ئىچىدە يېمەكلىك 30 خىل، قوشۇمچە يېمەكلىك يەتتە خىل؛ ئومۇمىي مەھسۇلات قىممىتى 1 مىليون 680 مىڭ يۈەن (يېمەكلىكنىڭ 446 مىڭ يۈەن، قوشۇمچە يېمەكلىكنىڭ 121 مىڭ يۈەن) گە، گۆشنىڭ مەھسۇلات قىممىتى 1 مىليون 103 مىڭ يۈەنگە يەتتى. ئاشلىق، ياغ ۋە پاختا پىششىقلاپ ئىشلەش كەسپىنىڭ تەرەققىياتى بىر

قەدەر تېز بولدى. 1985 - يىلى بورتالا ئۇن - يېغ زاۋۇتىدا تارتىلغان ئۇن 6534 تونىغا يېتىپ، 1964 - يىلدىكى 1130 تونىدىن 4.8 ھەسسە ئاشتى؛ تارتىلغان يېغ 1937 تونىغا يېتىپ، 73.5 ھەسسە ئاشتى؛ يىللىق ئومۇمىي مەھسۇلات قىممىتى 7 مىليون 66 مىڭ يۈەنگە يېتىپ، 1964 - يىلدىكى 475 مىڭ 800 يۈەندىن 13.8 ھەسسە ئاشتى. پاختا ناھىيىنىڭ كوزۇر مەھسۇلاتى ھېسابلىنىدۇ، پاختىنىڭ سۈپىتى ياخشى، ھوسۇلى يۇقىرى، ئۇ، مەملىكەت ئىچىدە سېتىش ۋە ئېكسپورت قىلىشتا بىردەك قارشى ئېلىنىدۇ. 1985 - يىلى شەھەر بويىچە 3191 تونىنا پاختا چىقىرىلدى، مەھسۇلات قىممىتى 9 مىليون 581 مىڭ يۈەنگە يەتتى. 1984 - ۋە 1985 - يىللىرى 50 مىڭ دەن پاختا ئېكسپورت قىلىنىپ، 1 مىليون 6700 يۈەن پايدا ئېلىندى، 2 مىليون 936 مىڭ 75.756 ئامېرىكا دوللىرى تاشقى پېرىۋوت يارىتىلدى.

1. بورتالا ئوبلاستلىق يېمەكلىك زاۋۇتى

بۇ زاۋۇت 1958 - يىلى قۇرۇلغان، ئورنى «بېيجىك» كوچىسىنىڭ شىمالىي ئۇچىنىڭ شەرق تەرىپىدە. 1966 - يىلدىن ئىلگىرى بۇ زاۋۇتنىڭ مەھسۇلات قىممىتى ۋە مەھسۇلات مىقدارى يىلمۇ يىل ئاشقانىدى. «مەدەنىيەت زور ئىنقىلابى» جەريانىدا ئىشلەپچىقىرىش پاراكەندىچىلىككە ئۇچراپ، مەھسۇلات مىقدارى تۇراقلىق بولمىدى. 1976 - يىلى بازاردا قوشۇمچە يېمەكلىك جىددىي بولغاندا مەھسۇلاتى بازار تاپتى، مەھسۇلات مىقدارى تۇز سىزىق بويىچە ئاشتى. 1977 - يىلى ئومۇمىي مەھسۇلات قىممىتى 869 مىڭ يۈەنگە يەتتى، 141 مىڭ يۈەن پايدا يارىتىلدى، 113 مىڭ يۈەن باج تاپشۇرۇلدى. 1982 - يىلى ئىجتىمائىي ئىشلەپچىقىرىشنىڭ تەرەققىي قىلىشىغا ئەگىشىپ، قوشۇمچە يېمەكلىك كۇندىن كۇنگە مول بولدى، ئىشلەپچىقىرىش يىلدىن يىلغا تۇۋەنلىدى.

1968 - يىلدىن 1985 - يىلغىچە جەمئىي 5366 تونىنا پېچىنە - پەرەنىك ئىشلەپچىقىرىلدى، 340 مىڭ يۈەن باج تاپشۇرۇلدى. 1985 - يىلى ئىشلەپچىقىرىلغان ئاساسلىق مەھسۇلات 30 خىلدىن ئاشتى، تورت، ناۋات، تاتلىق توقاچ، سوغۇق ئىچىملىك قاتارلىقلارنىڭ بازىرى ئىتتىك بولدى. 1985 - يىلىنىڭ ئاخىرىدا بۇ زاۋۇتنىڭ ئىشچى - خىزمەتچىسى 40 قا، تۇراقلىق مۇلكىنىڭ ئەسلى قىممىتى 743 مىڭ 800 يۈەنگە، يىللىق مەھسۇلات قىممىتى 446 مىڭ يۈەنگە، پايدىسى 21 مىڭ 800 يۈەنگە، يۇقىرىغا تاپشۇرغان بېجى 24 مىڭ 800 يۈەنگە يەتتى. ئاساسلىق ئۇسكۇنىلىرىدىن 4000 كىلو كالورىيىلىك چوكا مۇز ياساش ماشىنىسىدىن ئىككىسى، 4000 كىلوكالورىيىلىك توڭلىتىش ماشىنىسىدىن بىرى، ماشۇئۇگرە ماشىنىسىدىن بىرى، كەمپۇت ماشىنىسىدىن بىرى، سەككىز مېترلىق ئىنفرا قىزىل نۇرلۇق توك دوخۇپكىسىدىن بىرى بار.

2. بورتالا ئوبلاستلىق قۇشخانا

بۇ قۇشخانا 1978 - يىلى قۇرۇلغان بولۇپ، 72 ئىشچى - خىزمەتچىسى بار ئىدى، زاۋۇتنىڭ ئورنى «چاڭجياڭ» كوچىسىنىڭ شەرق تەرىپىدە. بۇ، سودا مىنىستىرلىكى لايىھىلىگەن ھەمدە مەبلەغ سالغان، ئاپتونوم رايونلۇق يېمەكلىك شىركىتى مەسئۇل بولۇپ قۇراشتۇرغان دېھقانچىلىق (چارۋىچىلىق) رايونىدىكى كىچىك توك ئامبىرى ھېسابلىنىدۇ. ئامبارنىڭ ئومۇمىي سىغىمچانلىقى 390 تونىنا، بۇنىڭ ئىچىدە قوي ۋە كالا گۆشى توڭخانىسىنىڭ سىغىمچانلىقى 260 تونىنا، چوشقا گۆشى توڭخانىسىنىڭ سىغىمچانلىقى 130 تونىنا، ئىككى مال سويۇش سېخى، ئۇچ ماشىنا ئارقىلىق توڭلىتىش ئۈيى، تۆت ئاپتوموبىل ۋە ئىككى پارقازان قاتارلىق ئۇسكۇنىلىرى بار. 1979 - يىلدىن كېيىن ھەر يىلى چارۋا مال سېتىۋېلىشنىڭ ئاۋات پەسلىدە مالالار مەركەزلەشتۈرۈپ سويۇلۇپ ئامبارغا كىرگۈزۈلۈپ، پاخوت چىقىپ زىيان كۆرۈلۈشنىڭ ئالدى ئېلىنىدىغان

بولدى. چارۋا بورداش خىراجىتىنى تېجەش جەھەتتە خېلى ياخشى ئىقتىسادىي ئۈنۈم قولغا كەلتۈرۈلدى. 80 - يىللارغا كەلگەندە بازار قويۇۋېتىلگەچكە، سېتىۋېلىنىدىغان چارۋا مال ئازلاپ كېتىپ، كارخانىنىڭ ئۈنۈمى تۆۋەنلەپ كەتتى. 1984 - يىل 5 - ئايدىن ئېتىبارەن گۆش يېمەكلىكلىرى ۋە سۈرلەنگەن مەھسۇلاتلارنى ئىشلەش باشلاندى. 1985 - يىلى كۆكتاتنى تېز توڭلىتىش سىناق قىلىنىپ مۇۋەپپەقىيەت قازىنىلغان بولسىمۇ، بىراق مەھسۇلات قىممىتى ۋە مەھسۇلات مىقدارى يەنىلا زور دەرىجىدە تۆۋەنلەپ كەتتى. نەتىجىدە كارخانا پايدا ئېلىشتىن زىيان تارتىدىغان بولۇپ قالدى. 1985 - يىلى قوشخانىدا 63 ئىشچى - خىزمەتچى قالدى، تۇراقلىق مۇلكى 2 مىليون 450 مىڭ يۈەنگە، مەھسۇلات قىممىتى 1 مىليون 103 مىڭ يۈەنگە يەتتى.

3. بورتالا ئوبلاستلىق قوشۇمچە يېمەكلىك زاۋۇتى

1984 - يىل 9 - ئايدا كۆكتات - ئىچىملىك مۇلازىمەت شىركىتى بۆلۈنۈپ مەركىز زاۋۇت قۇرۇلدى، بۇ، مۇستەقىل ھېسابات قىلىدىغان ئورۇن. زاۋۇت ئورنى «بېيجىڭ» كوچىسىنىڭ شىمالىدا. زاۋۇتتا جياڭيۇ، ئاچچىق سۇ، پۇرچاق ياسالمىسى سېخىدىن ئىبارەت ئۈچ سېخ بار. تېخنىكا ئۆزگەرتىش ۋە ئۈسكۈنە يېڭىلاش ئارقىلىق، لابوراتورىيە ئۈسكۈنىلىرى خېلى تولۇقلاندى. 1985 - يىلى ئىشلەپچىقىرىش ھوددىگەرلىك مەسئۇلىيەت تۈزۈمى يولغا قويۇلغاندىن كېيىن، ئىشلەپچىقىرىش ياخشى تەرەپكە قاراپ يۈزلەندى. جياڭيۇ، ئاچچىق سۇ، دۇفۇ، پۇرچاق ئوندۇرمىسى، پۇرچاق سۈتىنىڭ قايمىقى، قۇرۇتۇلغان دۇفۇ، كىراخمالدىن ئىبارەت يەتتە خىل مەھسۇلات ئىشلەپچىقىرىلدى، جياڭيۇ، ئاچچىق سۇ ئىشلەش ئاساس قىلىندى. 1985 - يىلى 140 تونىنا جياڭيۇ، 120 تونىنا ئاچچىق سۇ ئىشلەپچىقىرىلدى. ئاچچىق سۈنىڭ سۈپىتى مىنىستېرلىك تارقاتقان ئۆلچەمگە يەتتى، ئومۇمىي كىسلاتالىق دەرىجىسى 3.5% بولدى. 2.8 كىلوگرام ئارىلاشما ماتېرىيالدىن بىر كىلوگرام جياڭيۇ ئىشلەپچىقىرىلدى، بۇ زاۋۇت بورتالا بازىرىدىكى ئاھالىلەرنىڭ ئېھتىياجىنى ئاساسىي جەھەتتىن قاندۇردى. 1985 - يىلى زاۋۇتنىڭ ئىشچى - خىزمەتچىسى 38 گە، تۇراقلىق مۇلكى 157 مىڭ يۈەنگە، مەھسۇلات قىممىتى 121 مىڭ يۈەنگە، پايدىسى 130 مىڭ يۈەنگە، تاپشۇرغان بېجى 6236 يۈەنگە يەتتى.

4. بورتالا ئوبلاستلىق سۈت ياسالمىلىرى زاۋۇتى

بۇ زاۋۇت 1985 - يىل 4 - ئايدا قۇرۇلۇشقا باشلىدى. زاۋۇت ئورنى «دەريا بويى» كوچىسىغا جايلاشقان ئوبلاستلىق 6 - ئونتۇرا مەكتەپنىڭ شەرق تەرىپىدە. زاۋۇتنىڭ لايىھىدىكى كۈنلۈك ئىشلەپچىقىرىش ئىقتىدارى 20 تونىنا، بۇ زاۋۇتقا جەمئىي 3 مىليون 990 مىڭ يۈەن مەبلەغ سېلىندى، بۇنىڭ ئىچىدە قەرز پۇل 3 مىليون يۈەن. مۆلچەرلىنىشچە، بۇ زاۋۇت 1986 - يىلى ئومۇمىيۈزلۈك ئىشلەپچىقىرىشقا كىرىشتۈرۈلىدىكەن. سىناق تەرىقىسىدە ئىشلەپچىقىرىلغان ئىمولسىيىلەنگەن سۈت پاراشوكىنى سىناق تەرىقىسىدە سېتىش ئەھۋالىدىن قارىغاندا، ئۇ، ئىستېمالچىلارنىڭ قىزغىن قارشى ئېلىشىغا ئېرىشتى، بۇۋاقلارنىڭ ئەڭ ياخشى يېمەكلىكى بولۇپ قالدى، زاۋۇتنىڭ 1985 - يىلنىڭ ئاخىرىدىكى ئىشچى - خىزمەتچىسى 86.

5. بورتالا ئۈن - ياغ زاۋۇتى

بۇ زاۋۇت 1959 - يىل 7 - ئايدا قۇرۇلغان، زاۋۇتنىڭ ئەسلى ئورنى چىنداپل يېزىسىنىڭ توغسىنبوۋ

كەنتىدىكى دەريا دامبىسىنىڭ يېنىدا ئىدى. 1965 - يىل 4 - ئايدا «چىندېل» كوچىسىنىڭ غەربىي ئۇچىغا يۆتكىلىپ، ئوبلاستلىق ھاۋارايى ئىدارىسى بىلەن قوشنا بولدى. زاۋۇت ئىگىلىگەن يەر كۆلىمى 35 مىڭ 543 كۋادرات مېتر كېلىدۇ. بۇ زاۋۇت دەسلەپتە ناھىيىلىك ئاشلىق ئىدارىسىنىڭ رەھبەرلىكىدىكى بۆلۈمچە دەرىجىلىك ئورۇن ئىدى. 1984 - يىل 6 - ئاينىڭ 1 - كۈنى بۆلۈم دەرىجىلىك ئورۇن قىلىپ تەستىقلاندى. زاۋۇت قارمىقىدا مەمۇرىي ئىشخانا، مالىيە بۆلۈمچىسى، تەمىنلەش - سېتىش بۆلۈمچىسى ۋە ئىشلەپچىقىرىش - تېخنىكا بۆلۈمچىسى تەسىس قىلىندى. زاۋۇتنىڭ ئۈن تارتىش، ياغ تارتىش، چىلاپ ياغ ئېلىش، يەم - بوغۇز، پار قازان ۋە رېمونت قىلىش قاتارلىق سېخلىرى بار. زاۋۇت قورۇلغاندىن تارتىپ تاكى 1964 - يىلغىچە روزى ھەسەن، مىگمىز (موڭغول)، ئەبدىراخمان چىرايىم (قازاق)، لى خۇالىن (مانجۇ) ۋە ۋاڭ تىڭجىلار زاۋۇت باشلىقلىق ۋەزىپىسىنى ئۆتىدى. 1964 - يىل 10 - ئايدىن باشلاپ شۇ شەۋە مۇئاۋىن زاۋۇت باشلىقى، زاۋۇت باشلىقى بولدى، 1978 - يىلدىن 1985 - يىلغىچە ياچېيكا شۇجىلىقىنى قوشۇمچە ئۆتىدى. 1965 - يىلدىن 1970 - يىل 7 - ئايغىچە شىڭ يۈسەي سىياسىي رەھبەر بولدى. 1971 - يىلدىن 1978 - يىلغىچە زوجيەنمىن سىياسىي رەھبەر بولدى. 1978 - يىلدىن 1983 - يىلغىچە شاۋزېڭۈ سىياسىي رەھبەر بولدى. 1978 - يىلى جاڭ تۆڭشىڭ مۇئاۋىن زاۋۇت باشلىقى بولدى. 1984 - يىلدىن 1985 - يىلنىڭ ئاخىرىغىچە گاۋگۇاڭچىڭ، خېلىللار مۇئاۋىن زاۋۇت باشلىقى بولدى. زاۋۇت قورۇلغاندا 31 كىشى بار ئىدى، 1985 - يىلى 208 كىشىگە يەتتى. زاۋۇت قورۇلغان دەسلەپكى مەزگىلدە بىر تاش تۆگمەن («يېڭى يول» 2 - ئەترىتىدە قورۇلغان)، بىر كىچىك تېپتىكى يەنچىش ماشىنىسى («قىزىل بايراق» پىششىقلاپ ئىشلەش زاۋۇتىدا قورۇلغان)، بىر جۈۋاز (ئەسلىدىكى ئاشلىق ئىدارىسى قوروسى ئىچىدە قورۇلغان) بار بولۇپ، ئۇچ جايدا مەشغۇلات ئېلىپ بېرىلاتتى. 1966 - يىلى سەككىز تاشلىق تۆت سۇ تۆگمىنى قورۇلدى، سەككىز كىچىك تېپتىكى ياغ تارتىش ماشىنىسى قورالشتۇرۇلدى. زاۋۇت قورۇلغان دەسلەپكى تۆت يىلدا ئاشلىقنى تۆگمەنگە قۇيۇشتىن تارتىپ ئۇننى تاغارغا قاچىلاشقىچە بولغان بارلىق ئىش تەرتىپلىرى قول بىلەن قىلىناتتى، ئەمگەك سىجىللىقى ناھايىتى زور، خىزمەت شارائىتى ناچار، ئۈن تارتىش نىسبىتى ناھايىتى تۆۋەن ئىدى، كۈنىگە بىر تونىنىدىن ئارتۇقراقلا ئۈن تارتىلاتتى. ياغ ئاددىي ھەم قوپال بولغان سايمانلار ئىشلىتىلىپ، ئادەم كۈچى ئارقىلىق سوقۇپ ياكى ئۇلاغ كۈچى ئارقىلىق جۈۋازدا تارتىلاتتى، كۈنىگە ئۈن نەچچە كىلوگراملا ياغ تارتىلاتتى. 1963 - يىلدىن باشلاپ ئوسكىنىلەر ئۆزگەرتىلىپ، سۇ تۆگمىنىنىڭ ئورنىغا تۆت ئات كۈچىگە تەڭ دىزېل ماتور ئورنىتىلدى، بىر ماتور ئارقىلىق ئۇچ تاش تۆگمەن چۆرۈلدى. 20 ئات كۈچىگە تەڭ بىر دىزېل ماتور ئارقىلىق كىچىك تېپتىكى بەش ياغ تارتىش ماشىنىسى ماڭغۇزۇلدى. ئىشلەپچىقىرىش شەكلى، تەدرىجىي ھالدا، يېرىم ماشىنىلىشىشقا يۈزلىنىپ، كۈنىگە تۆت تونىنا ئۈن، 180 كىلوگرام ياغ تارتىلىدىغان بولدى.

1965 - يىلنىڭ ئاخىرىدا زاۋۇت ئۆز كۈچىگە تايىنىپ ئىش كۆرۈپ، ئاددىي - سادىدا ئىش كۆرۈپ، ئەسلىدىكى 80 كۋادرات مېتىرلىق كونا ئامبارىدىن پايدىلىنىپ، 125 تېپلىق ئۈن تارتىش ماشىنىسىدىن ئۇچنى، 65 تېپلىق ئۈن تارتىش ماشىنىسىدىن بىرنى ۋە ئۆزلىرى ياسىغان تەۋرەنمە ئەلگەكنى قورالشتۇردى، بۇلارنى 16 كىلوۋاتلىق ئېلېكتر ماتورغا چېتىپ ھەرىكەتلەندۈردى. شۇنىڭدىن ئېتىبارەن سۇ كۈچىنى ئېنېرگىيە قىلىپ ئۈن - ياغ تارتىش تارمىقىغا خاتىمە بېرىلىپ، ماشىنىلاشقان ئىشلەپچىقىرىش يېڭى دەۋرىگە قەدەم قويۇلۇپ، كۈنىگە سەككىز تونىدىن ئۈن تونىنغىچە ئۈن، بىر تونىنا ياغ تارتىلىدىغان بولدى.

1972 - يىلى ئەتىيازدا زاۋۇت ماشىنىلارنى ئۆزگەرتىپ يوشۇرۇن كۈچلەرنى ئىشقا سېلىش بىرلەشمە جېڭىنى قانات يايدۇرۇپ، ئۆزى «MF — 125» تېپلىق قوشما ئۈن تارتىش ماشىنىسىدىن ئۇچنى، ئەپكەش شەكىللىك تۆز ئەلگەكتىن ئىككىنى، «30 - 6» تېپلىق شامالدۇرغۇچتىن بىرنى ۋە توك تەقسىملەش دېسكىسى، شامال توسقۇچ، ماگنىتلىق ئاپتوماتىك گىر ۋە ئۈن قاچىلاش ماشىنىسى قاتارلىق ئوسكۇنىلەرنى لايىھىلەپ ماتېرىيالنى يۇقىرىغا يەتكۈزۈشنى يەل بىلەن يەتكۈزۈشكە ئۆزگەرتىپ، ئۈن تارتىش سېخىنىڭ كۈنلۈك مەھسۇلات

مىقدارىنى 15 توننىدىن 30 توننىغا، ئۇن چىقىش نىسبىتىنى 78% تىن 82% كە ئۆستۈردى. ھەر بىر توننا ئۇننىڭ تەننەرخىنى 14.4 يۈەندىن 11.7 يۈەنگە چۈشۈردى. بۇ زاۋۇت ئوبلاست بويىچە تۇنجى بولۇپ ئۇن - ياغ تارتىشتا ماتېرىيالنى يەل بىلەن يەتكۈزۈپ بېرىدىغان يۈرۈشلەشكەن ئىشلەپچىقىرىش لىنىيىسى مەشغۇلات ئۇسۇلىنى ياراتتى، ئاپتونوم رايونلۇق ئاشلىق نازارىتى سانائەت باشقارمىسىنىڭ تېخنىكىلىق بېكىتىشى ئارقىلىق، بۇ ئۇسۇلنىڭ سەۋىيىسىنىڭ ئوخشاش تىپتىكى زاۋۇتلارنىڭ تېخنىكىلىق تەلىپىنىڭ سەۋىيىسىگە يەتكەنلىكى ئىسپاتلاندى ھەمدە شىنجاڭ بويىچە چاقىرىلغان ئاشلىق - ياغ خىزمەت يىغىنىدا تىپىك تەجرىبە سۈپىتىدە تونۇشتۇرۇلدى، بۇ زاۋۇت يەنە قېرىنداش ئورۇنلارغا «18 - 8» تىپلىق، «27 - 9» تىپلىق، «30 - 6» تىپلىق قاتارلىق كۆپ خىل تىپتىكى شامالدۇرغۇچتىن 20 نەچچىنى ياساپ بەردى. ئاپتونوم رايونلۇق ئاشلىق نازارىتى چۈشۈرگەن ئۇن تەكشۈرۈش ئەلگىكىدىن 50 نى، شامال ئۆتكۈزگۈچ - توسقۇچتىن 50 نى، 12 مېترلىق ھالقىسىمان يەتكۈزۈش ماشىنىسىدىن ئوننى ياساش ۋەزىپىسىنى تاماملىدى.

بىر نەچچە يىللىق ئىشلەپچىقىرىش ئەھۋالىدىن قارىغاندا، يەل بىلەن يەتكۈزۈش ئىقتىدارى ياخشى بولدى. بۇ زاۋۇتتا تارتىلغان ئۆلچەملىك ئۇن 1982 - يىلى ئوبلاست بويىچە ئۆتكۈزۈلگەن سۈپەت باھالاشتا «سۈپەتلىك مەھسۇلات» دېگەن نامغا ئېرىشتى. ياغ ئىشلەپچىقىرىش جەھەتتە، 1972 - يىلى «95 تىپلىق» ياغ تارتىش ماشىنىسىدىن بىرى سېتىۋېلىندى، «0.3» نومۇرلۇق ئاپتول قالىنىدىغان ئوچاققا دېئامېترى 1.5 مېتر كېلىدىغان ئۈچ قەۋەت قازان ئېسىلىپ ياغلىق دان قورۇلدى، بۇ ماشىنا قۇراشتۇرۇلغاندىن كېيىن، گەرچە يىللىق ئىشلەپچىقىرىش ئىقتىدارى 300 - 400 توننىدىن ئاشقان بولسىمۇ، بىراق ياغلىق دان قورۇلىدىغان قازانغا ئاپتول قالىنىپ ئىسسىقلىق ئۆتكۈزۈلىدىغان بولغاچقا، ھارارەت ئۆرلىگەندىن كېيىن ماي تېشىپ كېتىپ، ئاسانلا ئوت كېتىدىغان بولۇپ قالدى، جەمئىي ئالتە قېتىم ئوت ئاپىتى يۈز بەردى. 1976 - يىل 8 - ئايدا پۈتۈن سېخقا ئوت كېتىپ، ئىشلەپچىقىرىش توختاپ قالدى. 1977 - يىلى تېخنىكا تايانچلىرى سىرت جايلارغا بېرىپ ياغ تارتىش تېخنىكىسىنى ئۆگىنىپ كەلگەندىن كېيىن، ئۇلار شۇ يىلى كۈنىگە ئون توننا ياغلىق داننى بىر تەرەپ قىلالايدىغان ئۇسكۈنىنى ئۆزلىرى لايىھىلەپ چىقتى، شۇنىڭدەك كۆلىمى 200 كۋادرات مېتر كېلىدىغان خىش - بېتون قۇرۇلمىلىق زاۋۇت ئۆيى سالدى، شۇنىڭ بىلەن ياغلىق دان پىششىقلاپ ئىشلەش تېخنىكىسى ئىلغارلىققا ۋە مۇنتىزىملىشىشقا قاراپ تەرەققىي قىلدى.

1980 - يىلى ئۆزلىرى بىر تەجرىبىخانا سالدى، ئۇن تارتىش سېخىنى ئۆزگەرتىپ قۇردى، بۇنىڭ بىلەن كۈنلۈك تارتىلغان ئۇن ئىلگىرىكى 800 خالتىدىن 2000 خالتىغا يەتتى. شۇ يىلى 10 - ئايدا ياغ تارتىش سېخى ئۆزگەرتىپ قۇرۇلدى، ئىلگىرىكى «95 تىپلىق» ياغ تارتىش ماشىنىسى «200» تىپلىق ياغ تارتىش ماشىنىسىغا ئۆزگەرتىلدى. بۇ ماشىنا شۇ يىلنىڭ ئاخىرىدا سىناق تەرىقىسىدە ئىشلەپچىقىرىشقا كىرىشتۇرۇلۇپ، كۈنىگە بىر تەرەپ قىلىنىدىغان ياغلىق دان 10 توننىدىن 20 توننىغا يەتتى. 1983 - يىلى «200» تىپلىق ياغ تارتىش ماشىنىسىدىن يەنە بىرى سېتىۋېلىنغاندىن كېيىن، كۈنىگە بىر تەرەپ قىلىنىدىغان ياغلىق دان 30 توننىغا يەتتى. 1982 - يىلى ئوبلاست بويىچە ئۆتكۈزۈلگەن سۇ يېغىنىڭ سۈپىتىنى باھالاپ سېلىشتۇرۇشتا بۇ زاۋۇتتا تارتىلغان سۇ يېغى «سۈپەتلىك مەھسۇلات» دېگەن نامغا ئېرىشتى، تۈرلۈك سۈپەت كۆرسەتكۈچلىرى دۆلەتنىڭ 2 - دەرىجىلىك ئۆلچىمىگە يەتتى. 1983 - يىلدىن باشلاپ بۇ زاۋۇتنىڭ سۇ يېغى بىلەن ئۆز جايىنىڭ ئېھتىياجى قاندۇرۇلۇپ، سىرت جايلارغىمۇ يۆتكەلدى. 1983 - يىلى 930 توننا، 1984 - يىلى 1407 توننا ئاپتاپپەرەس يېغى سىرتقا يۆتكەلدى. 1985 - يىلى سىرتقا 891 توننا ئاپتاپپەرەس يېغى، 38.5 توننا قىچا يېغى يۆتكەلدى. 1984 - يىلى ئاپتونوم رايونىمىز بورتالاغا «شىنجاڭ بويىچە سىرتقا ياغ يۆتكەشتىكى ئىلغار ناھىيىلەرنىڭ بىرى» دەپ نام بەردى. شۇ يىلى جېجياڭ ئۆلكىسىنىڭ «يۈياۋ» ئاشلىق ماشىنىلىرى زاۋۇتىدىن كۈنىگە 30 توننا كۈنجۈرىنى بىر تەرەپ قىلالايدىغان بىر يۈرۈش چىلاپ ياغ ئېلىش ئۇسكۈنىسى كىرگۈزۈلگەندىن

كېيىن، ھەر يىلى مەھسۇلات قىممىتى 600 مىڭ يۈەن، پايدا 300 مىڭ يۈەن ئاشىدىغان بولدى. 1983 - يىل 7 - ئايدا يېڭىدىن يەم - بوغۇز سېخى قۇرۇلۇپ، «داتۇڭ 1000 — GST» تىپلىق ئاددىي يېڭى ئۇسكۇنە كىرگۈزۈلدى. 1985 - يىلى يەم - بوغۇز سېخى كېڭەيتىپ قۇرۇلۇپ، بېيجىڭدىن يېڭى ئۇسكۇنە كىرگۈزۈلدى، بۇنىڭ بىلەن كۈنلۈك مەھسۇلات مىقدارى 24 تونىدىن 72 تونىغا يەتتى. يېقىنقى يىللاردىن بېرى يەنە جىڭ ۋە ئارىشاڭ ناھىيىلىرى، يېزا ئىگىلىك 5 - شى قاتارلىق 15 ئورۇنغا ئاشلىق - ياغ پىششىقلاپ ئىشلەش ئۇسكۇنىلىرى قۇراشتۇرۇپ ۋە ئۆزگەرتىپ بېرىلدى. توغرا لىنىيىلىك ئىقتىسادىي بىرلىشىش ئارقىلىق، كارخانىنىڭ تەرەققىياتى ئىلگىرى سۈرۈلدى.

يىلىغا تارتىلىدىغان ئۇن 1964 - يىلدىكى 1130 تونىدىن 1985 - يىلى 6534 تونىغا يېتىپ، 4.8 ھەسسە ئاشتى. يىلىغا تارتىلىدىغان ياغ 1964 - يىلدىكى 26 تونىدىن 1985 - يىلى 1937 تونىغا يېتىپ، ئارـ كەم 5,73 ھەسسە ئاشتى. 1985 - يىلى ئومۇمىي مەھسۇلات قىممىتى 7 مىليون 66 مىڭ يۈەنگە يېتىپ، 1964 - يىلدىكى 475 مىڭ 800 يۈەنىنىڭ 13.8 ھەسسىسىگە توغرا كەلدى. 1985 - يىلى يارىتىلغان پايدا 821 مىڭ يۈەنگە يېتىپ، 1964 - يىلدىكى 6200 يۈەنىنىڭ 132 ھەسسىسىگە توغرا كەلدى. 1973 - يىلدىن باشلاپ، ئۇن - ياغ زاۋۇتى ئوبلاست ۋە ناھىيە تەرىپىدىن سەككىز قېتىم ئىلغار ئورۇن بولۇپ باھالاندى. 1976 - يىل 3 - ئاينىڭ 1 - كۈنى ئاپتونوم رايونىمىز تەرىپىدىن «ئىنقىلابنى چىڭ تۇتۇپ ئىشلەپچىقىرىشنى ئىلگىرى سۈرۈش»، «سانائەتتە داچىڭدىن ئۆگىنىش» تىكى ئىلغار ئورۇن دېگەن نامغا ئېرىشتى. 1976 - يىل 7 - ئايدا ئاپتونوم رايونىمىز تەرىپىدىن تېخنىكا يېڭىلاشتىكى ئىلغار ئورۇن بولۇپ باھالاندى. 1977 - يىل 5 - ئايدا مەملىكەت بويىچە «سانائەتتە داچىڭدىن ئۆگىنىش» تىكى ئىلغار ئورۇن بولۇپ باھالاندى. 1983 - يىل 5 - ئايدا ئاپتونوم رايونلۇق ئاشلىق نازارىتى تەرىپىدىن ئاشلىق سىستېمىسىدىكى ئىلغار ئورۇن بولۇپ باھالاندى.

بورتالا شەھەرلىك ئۇن - ياغ زاۋۇتىنىڭ 1964 - يىلدىن 1985 - يىلغىچە بولغان ئارىلىقتىكى ئاساسلىق كۆرسەتكۈچلەرنى ئورۇندىش ئەھۋالى

ئىقتىساد 7 — 5

يىللار	ئادەم سانى	تۇراقلىق مۇلۇك (10 مىڭ يۈەن)	ئومۇمىي مەھسۇلات قىممىتى (10 مىڭ يۈەن)	پايدا (10 مىڭ يۈەن)	ياغ مىقدارى (تونا)	ئۇن مىقدارى (تونا)	قوناق ئۇنى (تونا)	گۈرۈچ (تونا)
1964	31	13.7	47.58	0.62	26	1130	274	5
1965	31	13.8	54.92	0.82	38.4	1448.5	265.9	
1966	23	15.3	42	0.42	28.9	1222	97	36
1967	44	8	51.6	1.8	47	1200	258	75
1968	38	19	41.7	2.7	81.3	1461.9	566	131.3
1969	40	22.5	75.3	4.4	83.5	2411.5	112.6	26.3
1970	32	25	50.47	2.6	80.2	1153	613.7	5.5
1971	35	24	66.9	1.9	83.5	1675	637	11.02
1972	55	22.8	81.5	3.7	92.7	1679.7	621	
1973	35	22.8	113.7	3.6	125.2	2423	604	
1974	35	22.8	122	7.7	162	2560	471	9

	1248	2932	607	12.2	135.5	26	35	1975
	1150	2842	184	13.4	148.9	27	37	1976
63	864	3452	629	12.3	140.2	26	37	1977
19	792	3588	685	14	144.6	30	63	1978
	578	2681.4	229.2	8.4	141.2	32.8	69	1979
	249	3075	259	5.8	150.7	39.9	73	1980
	423	2938	486	8.7	192.1	40	80	1981
172	557	5511	1335	46.5	413.4	92.7	167	1982
2653	400	5077	1539	60	505.9	138.6	182	1983
412	99	6311	1659	63	641	188.2	191	1984
4813		6534	1937	82.1	706.6	187.6	203	1985

6. بورتالا پاختا زاۋۇتى

بۇ زاۋۇت 1968 - يىلى قۇرۇلغان، زاۋۇتنىڭ ئورنى «ئىتتىپاق» كوچىسىنىڭ غەرب تەرىپىدە، ئۇ، ناھىيىلىك پاختا - چىگە شىركىتىگە قارايدۇ، 11 ئىشچى - خىزمەتچىسى، بىر كورپۇس پاختا چىقىرىش ئۈيى بار، زاۋۇت پاختا تۇتۇش ئايرىش ماشىنىسىدىن بىرنى، ياغ تارتىش ماشىنىسىدىن بىرنى سېتىۋالدى. 1982 - يىلدىن باشلاپ مۇستەقىل ھېسابات قىلىش يولغا قويۇلدى. 1984 - يىلى ئىلگىرىكى ئۇسكۇنىلەر ئۆزگەرتىلدى ۋە يېڭىلاندى، بىر كورپۇس پاختا چىقىرىش بىناسى سېلىندى، چىغىرقلىق پاختا تايلاش ماشىنىسىدىن بىرى، 80 چىشلىق پاختا چىقىرىش ماشىنىسىدىن ئىككىسى، تۇتۇت ئايرىش ماشىنىسىدىن بىرى، پاختا ئېتىش ماشىنىسىدىن بىرى، «95» تىپلىق ياغ تارتىش ماشىنىسىدىن ئىككىسى، چىگىتنىڭ قاسىرقىنى ئايرىش ماشىنىسىدىن بىرى، پاختا پېرىيوم قىلىش ئەسۋابىدىن بىرى سېتىۋېلىنىپ، ئىشلەپچىقىرىش ئۇسكۇنىلىرى ئاساسەن يۇرۇشلەشتۈرۈلدى. 1985 - يىلى زاۋۇتنىڭ تۇراقلىق مۇلكى 350 مىڭ يۈەنگە، ئىشچى - خىزمەتچىسى 24 كە يەتتى، پاختا سېتىۋېلىش ئاۋات پەسلىدە 60 نەپەردىن ئارتۇق پەسىللىك ئىشچى يالالاپ ئىشلىتىلدى. 1982 - يىلى سېتىۋېلىنىپ پىششىقلاپ ئىشلەنگەن ساپ پاختا 9466 دەنگە، مەھسۇلات قىممىتى 1 مىليون 410 مىڭ يۈەنگە يەتتى؛ 1983 - يىلى سېتىۋېلىنىپ پىششىقلاپ ئىشلەنگەن ساپ پاختا 20 مىڭ دەنگە، مەھسۇلات قىممىتى 3 مىليون يۈەنگە يەتتى؛ 1984 - يىلى سېتىۋېلىنىپ پىششىقلاپ ئىشلەنگەن ساپ پاختا 24 مىڭ دەنگە، مەھسۇلات قىممىتى 3 مىليون 600 مىڭ يۈەنگە يەتتى؛ 1985 - يىلى سېتىۋېلىنىپ پىششىقلاپ ئىشلەنگەن ساپ پاختا 17 مىڭ 648 دەنگە، مەھسۇلات قىممىتى 2 مىليون 650 مىڭ يۈەنگە يەتتى. شۇ يىلى بۇ زاۋۇت ئاپتونوم راپونىمىزنىڭ پاختا - چىگە سېستىمىسى بويىچە مەدەنىيەتلىك سېتىۋېلىش پونكىتى بولۇپ باھالاندى.

7. دالتۇ پاختا زاۋۇتى

بۇ زاۋۇت 1983 - يىلى قۇرۇلغان، زاۋۇت ئورنى دالتۇ يېزىلىق ھۆكۈمەتنىڭ ئىككى كىلومېتر شەرقىي شىمالىدا، ئۇ، ناھىيىلىك پاختا - چىگە شىركىتىگە قارايدۇ. زاۋۇتتا ئىشخانا، پاختا پېرىيوم قىلىش ئۈيى،

پاختا چىقىرىش سېخى ۋە 5000 كۆتۈرات مېتىرلىق پاختا قۇرۇتۇش مەيدانى بار، ئۇسكۇنىلىرىدىن ماي ېېسىملىق پاختا تايلاش ماشىنىسىدىن بىرى، 80 چىشلىق پاختا چىقىرىش ماشىنىسىدىن ئىككىسى، تېۋىت ئايرىش ماشىنىسىدىن ئىككىسى، 270 مىڭ يۈەنلىك تۇراقلىق مولكى، 13 ئىشچى - خىزمەتچىسى بار، پاختا سېتىۋېلىش ئاۋات پەسلەە 60 نەپەردىن ئارتۇق ئادەمنى يوللاپ ئىشلىتىدۇ. 1983 - يىلى سېتىۋېلىنىپ پىششىقلاپ ئىشلەنگەن ساپ پاختا 6000 دەنگە، مەھسۇلات قىممىتى 900 مىڭ يۈەنگە يەتتى؛ 1984 - يىلى سېتىۋېلىنىپ پىششىقلاپ ئىشلەنگەن ساپ پاختا 26 مىڭ 15 دەنگە، مەھسۇلات قىممىتى 3 مىليون 900 مىڭ يۈەنگە يەتتى؛ 1985 - يىلى سېتىۋېلىنىپ پىششىقلاپ ئىشلەنگەن ساپ پاختا 24 مىڭ 352 دەنگە، مەھسۇلات قىممىتى 3 مىليون 650 مىڭ يۈەنگە يەتتى. سېتىۋېلىش سىياسىتى ئەستايىدىل ئىزچىللاشتۇرۇلغاچقا، پىششىقلاش سۈپىتى ئەلا، مۇلازىمەت پوزىتسىيىسى ياخشى بولدى، نەتىجىدە بۇ زاۋۇت 1985 - يىلى مەملىكەت بويىچە سودا سىستېمىسىدىكى مەدەنىيەتلىك سېتىۋېلىش پونكتى بولۇپ باھالاندى.

§ 4. ماشىنىسازلىق سانائىتى

جۇڭخۇا خەلق جۇمھۇرىيىتى قۇرۇلغان دەسلەپكى مەزگىلدە بورتالا رايونىدا كىچىك يېزا ئىگىلىك سايمانلىرى قول ئارقىلىق ئاز مىقدارىدا ياسىلاتتى ۋە رېمونت قىلىناتتى. 1958 - يىلدىن كېيىن يېزا ئىگىلىك ماشىنا - سايمانلىرى ئۆزلۈكسىز كۆپەيدى، ماشىنا رېمونت قىلىش - ياساش ئىشى تەدرىجىي باشلاندى. 1971 - يىلدىن ئېتىبارەن يەم - بوغۇز ئۇۋۇتىش ماشىنىسى ئىشلەپچىقىرىلىشقا باشلىدى؛ 1977 - يىلدىن ئېتىبارەن كىچىك تېپتىكى ئېلېكترومائور، دان ئايرىش ماشىنىسى، يېزا ئىگىلىكىدە ئىشلىتىلىدىغان تراكتور قاتارلىق يېزا ئىگىلىك سايمانلىرى ياسىلىدىغان بولدى. 1985 - يىلى بورتالا شەھىرىدىكى ماشىنىسازلىق سانائىتى كارخانىسى ئىككىگە، مەھسۇلات قىممىتى جەمئىي 2 مىليون 21 مىڭ 400 يۈەنگە يەتتى.

1. بورتالا ئوبلاستلىق ئۇسكۇنە قۇراشتۇرۇش شىركىتى

بۇ شىركەت 1958 - يىلى قۇرۇلغان، دەسلەپتە بورتالا ئوبلاستلىق «قىزىل بايراق» زاۋۇتى دەپ ئاتالغان، زاۋۇت ئورنى گۈلۈمتۇ كوچىسىدا. ئەينى چاغدا كىچىك يېزا ئىگىلىك سايمانلىرىنى ئىشلەش ئاساس، ياغاچ سايمانلارنى ياساش، ئاشلىق پىششىقلاپ ئىشلەش ۋە سۇت پاراشوكى ئىشلەش قوشۇمچە قىلىنىدىغان ئۇنىۋېرسال زاۋۇت ئىدى. 1960 - يىلى ئۇلاغقا سۆرىتىلىدىغان ئون قۇرلۇق سىيالكىدىن 31 نى، ئاتقا سۆرىتىلىدىغان كومبايىندىن 20 نى ئىشلەپچىقاردى. 1963 - يىلى نامى يېزا ئىگىلىك ماشىنىلىرىنى رېمونت قىلىش - ياساش زاۋۇتىغا ئۆزگەرتىلدى، شۇنىڭ بىلەن يېزا ئىگىلىك ماشىنىلىرىنى رېمونت قىلىش ۋە كىچىك يېزا ئىگىلىك سايمانلىرىنى ياساش ئىشى بىلەن شۇغۇللاندى. 1970 - يىلى كىچىك يېزا ئىگىلىك سايمانلىرىنى ياسىغاندىن باشقا، يەنە ئاددىي يېزا ئىگىلىك ماشىنا - سايمانلىرى ۋە ئۇلاغ قوشۇلىدىغان ترانسپورت ۋاستىلىرىنى ئىشلەيدىغان، ئوبلاست بويىچە چوڭ يېزا ئىگىلىك ماشىنىلىرىنى رېمونت قىلىش ۋەزىپىسىنى ئۈستىگە ئالىدىغان بولدى، شۇ يىلى 45 چوڭ - ئوتتۇرا تراكتورنى، 57 ئاپتوموبىلنى، 52 ئىچىدىن يانىدىغان دۆگاتىلنى، 105 ئۇلاغقا سۆرىتىلىدىغان يېزا ئىگىلىك سايمىنىنى رېمونت قىلدى، ئىشلەپچىقىرىش ئىقتىدارى ئىلگىرىكى يىللاردىكىدىن ئىككى ھەسسە ئاشتى. 1973 - يىلى بىر قىسىم يېزا ئىگىلىك ماشىنىلىرىنىڭ سەپلىمىلىرىنى ياساش تۈرى كۆپەيتىلدى، شۇ بىر يىلدا تراكتورلارنىڭ ئېغىرلىق كۆتۈرۈش چاقىدىن 450 ى، كۆممىقوناق ئوتاش ساپىنىدىن 480 ى، توپا ئىتتىرىش ماشىنىسىنىڭ كۇرىكىدىن 30 ى ئىشلەپچىقىرىلدى، بىر قىسىم

ماشىنا رېمونت قىلىش سايمانلىرى بىلەن تەمىنلەندى. 1981 - يىلدىن كېيىن كۆمىسقوناق دېھقانى ئايرىش ماشىنىسى ئىشلىنىشكە باشلىدى، مۇشۇ بىر يىلدا 98 دانە كۆمىسقوناق دېھقانى ئايرىش ماشىنىسى، 140 تۆمۈر كارۋات، 399 ئارخىپ ئىشكابى، ئۈچ دانە باكلىق پرېتسېپ ئىشلەپچىقىرىلدى. 1984 - يىل 3 - ئايدا ئوبلاستلىق يېزا ئىگىلىك ماشىنىلىرى زاۋۇتى تەكشىلىپ، بورتالا ئوبلاستلىق ئۈسكۈنە قۇراشتۇرۇش شىركىتى قۇرۇلدى، شىركەت قارمىقىدا ئۈچ قۇراشتۇرۇش ئەترىتى، ئىككى سېخ تەسىس قىلىندى. ئىشلەپچىقىرىش كەسپى ئۆزگەرتىلگەندىن كېيىن، بۇ شىركەت ئوبلاستقا قاراشلىق ئىككى ناھىيە، بىر شەھەرنىڭ پار قازان، سۇ ۋە پار تۇرۇبىلىرىنى قۇراشتۇرۇش، بىر قىسىم سايمانلارنى ئىشلەپچىقىرىش ۋەزىپىسىنى ئۈستىگە ئالغاندىن باشقا، يەنە كىچىك يېزائىگىلىك سايمانلىرى ۋە يېزا ئىگىلىك، قوشۇمچە كەسىپ مەھسۇلاتلىرىنى پىششىقلاپ ئىشلەش ماشىنىلىرىنى ئىشلەپچىقىرىپ، يېزا ئىگىلىكى ئۈچۈن مۇلازىمەت قىلدى. 1985 - يىلى ئىشچى - خىزمەتچىسى 268 گە، تۇراقلىق مۇلۇكىنىڭ ئەسلى قىممىتى 896 مىڭ يۈەنگە، يىللىق مەھسۇلات قىممىتى 688 مىڭ 900 يۈەنگە يەتتى.

2. بورتالا يېزا ئىگىلىك ماشىنىلىرىنى رېمونت قىلىش - ياساش زاۋۇتى

بۇ زاۋۇت 1970 - يىل 8 - ئايدا قۇرۇلغان، 1981 - يىلى «چىندېل» كوچىسىنىڭ غەربىي بېشىنىڭ جەنۇب تەرىپىگە كۆچتى، ئۇ، ئۇن - ياغ زاۋۇتى بىلەن قوشنا. قۇرۇلۇش كۆلىمى 4678 كۋادرات مېتر، 1981 - يىلى ئاساسلىق رېمونت زاۋۇتى ئۈيى ۋە بىر قىسىم ياتاق سېلىندى، بۇ، ئومۇمىخەلق مۇلۇكچىلىكىدىكى يېزا ئىگىلىك ماشىنىلىرىنى رېمونت قىلىش - ياساش كارخانىسى ھېسابلىنىدۇ.

1970 - يىلىنىڭ بېشىدا ئەسلىدىكى تراكتور پونكىتىنىڭ ئۈي، ئۈسكۈنە ۋە ساقلىنىپ قالغان خادىملىرى ئاساسىدا، بىر كونا ئىستانوك، بىر تېشىش ئىستانوكى دەسمايە قىلىنىپ، بورتالا ناھىيىلىك يېزا ئىگىلىك ماشىنىلىرىنى رېمونت قىلىش - ياساش زاۋۇتى قۇرۇلدى. زاۋۇت قۇرۇلغاندا 12 ئادەم بار ئىدى، زاۋۇت شۇ يىلى ئىشلەپچىقىرىشقا كىرىشتۇرۇلۇپ، ئۈچ پرېتسېپ، تۆت باك ياسىلدى ھەمدە مېتالچىلىق سېخى ئۆزگەرتىلدى. 1978 - يىلى دۆلەتنىڭ مەبلەغ سېلىشى بىلەن ماشىنا ياساش، يونۇپ سىلىقلاش، رېمونت قىلىش، سىناق قىلىش قاتارلىقلارغا ئائىت ئۈسكۈنىلەردىن 36 سى سېتىۋېلىنىپ، ئاساسەن يۈرۈشلەشتۇرۇلدى، ئىشچى - خىزمەتچىسى 78 گە يەتتى. 1973 - يىلى بۇ زاۋۇتتا سۇ تۇرۇبىنىسى ئىشلەپچىقىرىلغانىدى، تېپىنى تاللاش جەھەتتە سەۋەنلىك كۆرۈلگەنلىكى، ھۇنەر سەنئىتى مۇرەككەپ بولغانلىقى، خام ئەشيا - ماتېرىيال قىس ھەم قىممەت بولغانلىقى، ئالايلى، قوشۇمچە ماتېرىيال بولغان كۆزارتىس قۇمى جىياڭسۇ ئۆلكىسىنىڭ ساجۇ دېگەن يېرىدىن كەلتۈرۈلگەنلىكى، سىناق تەرىقىسىدە مەھسۇلات ئىشلەش ۋاقتى بەش يىلغا سوزۇلۇپ كەتكەنلىكى، ئەكسىچە بۇ خىل مەھسۇلاتنىڭ بازىرى بولمىغانلىقى ئۈچۈن، 1984 - يىلغا كەلگەندە بىراكقا چىقىرىپ بىر تەرەپ قىلىندى. پەقەت مۇشۇ بىر تۈردىلا 140 مىڭ يۈەن زىيان كۆرۈلدى. ئۇن يىلدا كۆرۈلگەن زىيان سوممىسى جەمئىي 413 مىڭ 400 يۈەنگە يەتتى.

1983 - يىلدىن باشلاپ ئىقتىسادىي مەسئۇلىيەت تۈزۈمى يولغا قويۇلدى ھەمدە ئاپپاراتلارنى ئىسلاھ قىلىش ۋە كارخانىنى تەرتىپكە سېلىشقا بىرلەشتۇرۇلۇپ، رەھبەرلىك بەنزىسى تەكشىلدى. مالىيە ئىشلىرى، ماتېرىيال باشقۇرۇش، بىخەتەر ئىشلەپچىقىرىش قاتارلىق جەھەتتە تۈرلۈك باشقۇرۇش تۈزۈملىرى ئورنىتىلدى. رېمونت قىلىش كەسپى ئاز، تۇراقلىق ئىشلەپچىقىرىلىدىغان مەھسۇلات بولمىغان ئەھۋالدا، زاۋۇت ئىشچىلارنى ئىدارە - ئورگانلارنىڭ سۇ ۋە پار تۇرۇبىلىرىنى قۇراشتۇرۇشقا تەشكىللەپ، پەقەت مۇشۇ بىر تۈردىنلا شۇ

يىللىق كىرىمنى 49 مىڭ يۈەن ئاشۇردى، ئۇچ يىلدا جەمئىي 725 مىڭ 900 يۈەن كىرىم قىلىپ، زىيان تارتىش ۋەزىيىتىگە خاتىمە بەردى. 1985 - يىل 9 - ئايدا بۇ زاۋۇت ئۇرۇمچى 1 - ترانسپورت شىركىتىنىڭ چوڭ رېمونت زاۋۇتى بىلەن بىرلىشىپ تىجارەت قىلىپ، بورتالا شەھەرلىك ئاپتوموبىل چوڭ رېمونت زاۋۇتىنى قۇرۇپ، تۆت ئايدا سەككىز ئاپتوموبىلنى چوڭ رېمونت قىلىپ، 20 نەچچە ئاپتوموبىلنى پارچە - پۇرات رېمونت قىلىپ، مەھسۇلات قىممىتىنى 79 مىڭ يۈەنگە يەتكۈزۈدى. 1985 - يىلنىڭ ئاخىرىغا كەلگەندە زاۋۇتتىكى ئىشچى - خىزمەتچى 63 كە يەتتى، بۇنىڭ ئىچىدە ئاز سانلىق مىللەت ئىشچى - خىزمەتچى 28.

بورتالا يېزا ئىگىلىك ماشىنىلىرىنى رېمونت قىلىش - ياساش زاۋۇتىنىڭ رەھبەرلىرى

ئىقتىساد 7 — 6

ئىسىم - فامىلىسى	جىنسى	مىللىتى	ۋەزىپىسى	ۋەزىپە ئۆتەش مۇددىتى	ئىزاھات
سۇڭ جيەنسى	ئەر	خەنزۇ	مۇئاۋىن زاۋۇت باشلىقى	1975.4 — 1970.8	1975 - يىلى «1 - ماي» سۇ ئامبىرىغا يۆتكىلىپ كەتكەن
تۇجىنفۇ	ئەر	خەنزۇ	زاۋۇت باشلىقى	1975.4 — 1972.2.29	
قۇربان ھېزىم			مۇئاۋىن شۇجى قوشۇمچە مۇئاۋىن زاۋۇت باشلىقى	—1975.8.5	1982 - يىل 5 - ئاينىڭ 20 - كۈنى قوشۇمچە زاۋۇت باشلىقىلىقىدىن قالدۇرۇلغان
تۇڭ شۇۋېن	ئەر	شىبە	زاۋۇت باشلىقى، قوشۇمچە شۇجى	1985.9 — 1976.5.10	
شى زۇخۇڭ	ئەر	خەنزۇ	مۇئاۋىن زاۋۇت باشلىقى، زاۋۇت باشلىقى	—1982.5.20	1984 - يىل 10 - ئايدا زاۋۇت باشلىقى بولغان
خۇاڭ فۇجۇن	ئەر	خەنزۇ	مۇئاۋىن زاۋۇت باشلىقى	—1984.10.4	

بورتالا يېزا ئىگىلىك ماشىنىلىرىنى رېمونت قىلىش - ياساش زاۋۇتىنىڭ ئاساسلىق مەھسۇلات مىقدارى

ئىقتىساد 7 — 7

نامى	ئۆلچىمى	سانى	زاۋۇتتىن چىققان ۋاقتى
پاختا ۋە يۇڭ تايلاش ماشىنىسى	ماشىنا تىپىدىكى	55	1972 - يىلدىن 1975 - يىلغىچە
يەم - بوغۇز ئۇۋىتىش ماشىنىسى	«310» تىپلىق	103	1972 - يىلى
يېزا ئىگىلىكىدە ئىشلىتىلىدىغان پرىتسېپ	1T	25	1972 - يىلدىن 1984 - يىلغىچە
يېزا ئىگىلىكىدە ئىشلىتىلىدىغان پرىتسېپ	3.5 T	15	1973 - يىلدىن 1975 - يىلغىچە
يېزا ئىگىلىكىدە ئىشلىتىلىدىغان پرىتسېپ	5T	45	1974 - يىلدىن 1976 - يىلغىچە
يېزا ئىگىلىكىدە ئىشلىتىلىدىغان پرىتسېپ	2T	1	1985 - يىل 1 - ئاي

تراكتور كابىنكىسى	«شەرق قىزارىدى — 28» تىپلىق	36	1972 ـ يىلدىن 1983 ـ يىلغىچە
تراكتور كابىنكىسى	«تۆمۈر ئۆكۈز — 55» تىپلىق	42	1972 ـ يىلدىن 1983 ـ يىلغىچە
تراكتور كابىنكىسى	«شەرق قىزارىدى — 54» تىپلىق	4	1983 ـ يىل
خامان سورۇش ماشىنىسى	شامالدا سورۇش تىپىدىكى	20	1973 ـ يىل
سۇ تۇرۇبىنىسى	HL—210—WG—20	18	1978 ـ يىل
تەۋرەنمە يەتكۈزۈش ماشىنىسى		2	1981 ـ يىل
ۋارۇنكا شەكىللىك كۆتۈرۈش ماشىنىسى	D250	6	1981 ـ يىل
ئايلانما يەتكۈزۈش ماشىنىسى	Q160	4	1983 ـ يىلدىن 1984 ـ يىلغىچە
باك	200m3	2	1983 ـ يىل
قاپقاق		300	1983 ـ يىلدىن 1985 ـ يىلغىچە

بورتالا يېزا ئىگىلىك ماشىنىلىرىنى رېمونت قىلىش ـ ياساش زاۋۇتىنىڭ 1971 ـ يىلدىن 1985 ـ يىلغىچە بولغان ئارىلىقتا تۈرلۈك ئىقتىسادىي كۆرسەتكۈچلەرنى ئورۇندىغان ئەھۋالى

ئىقتىساد 7 — 8

يىللار	ئورۇندالغان ئومۇمىي مەھسۇلات قىممىتى (10 مىڭ يۈەن)	پايدا (10 مىڭ يۈەن)	ئومۇمىي خادىملارنىڭ يىللىق ئەمگەك ئۈنۈمدارلىقى (كىشى / يۈەن)	100 يۈەنلىك مەھسۇلات قىممىتى ئۈچۈن ئىگىلەنگەن مەبلەغ (يۈەن)
1971	5.10	— 4.86	1109	
1972	15.60	0.33	2889	
1973	17.50	— 3.01	3182	87.05
1974	10.00	— 5.90	1613	153.30
1975	7.40	— 7.03	1345	215.30
1976	10.26	— 6.91	1682	137.63
1977	14.52	— 4.1	2305	107.45
1978	16.00	— 5.36	2000	84.55
1979	20.50	— 2.06	2697	75.70
1980	10.80	— 5.69	1479	
1981	16.02	— 3.96	2283	63.05
1982	15.70	— 4.32	2309	65
1983	22.70	— 1.73	3439	142.08
1984	17.96	5.47	2993	26.37
1985	10.3	4.50	1635	116.89

§ 5. بىناكارلىق - قۇرۇلۇش ماتېرىياللىرى كەسپى

بورتالا شەھىرى تەۋەسىدە بىناكارلىق - قۇرۇلۇش ماتېرىياللىرى سانائىتى كارخانىسىدىن تۆتى بار. 1985 - يىلى مەھسۇلات قىممىتى 2 مىليون 508 مىڭ 500 يۈەنگە يەتتى.

1. بورتالا ئوبلاستلىق بىناكارلىق شىركىتى

بۇ شىركەت 1958 - يىلى قۇرۇلغان بولۇپ، دەسلەپتە ئوبلاستلىق بىناكارلىق ئەترىتى دەپ ئاتالغان، شىركەت ئورنى «چاڭجياڭ» كوچىسىنىڭ جەنۇبىدا. بۇ شىركەت ئاساسلىقى توپا - تاش قۇرۇلۇشى بىلەن شۇغۇللىنىدۇ، قوشۇمچە ئۆزلىرى ئۆچۈن (قول ئارقىلىق) خىش ئىشلەپچىقىرىدۇ. 1963 - يىلى بورتالا ئوبلاستلىق بىناكارلىق شىركىتى قىلىپ ئۆزگەرتىلدى، ئىشچى - خىزمەتچىسى 530 دىن ئاشىدۇ، بىر يىلدا تەخمىنەن 4000 كۋادرات مېتر قۇرۇلۇشنى پۈتتۈردى، يىللىق مەھسۇلات قىممىتى 800 مىڭ يۈەندىن ئاشىدۇ. بىر يىلدا 1 مىليون دانە خىش ئىشلەپچىقاردى. 1961 - يىل 1 - ئايدا ئوبلاستلىق سېمونت زاۋۇتىغا قوشۇۋېتىلدى. 1962 - يىلدىكى ئاپپاراتلارنى قىسقارتىشتا بۇ كارخانا تاقىۋېتىش، توختىتىۋېتىش، قوشۇۋېتىش ۋە كەسپىنى ئۆزگەرتىشكە دۇچ كېلىپ، پەقەت بىر قىسىم بىناكارلىق تېخنىكا خادىمى ساقلاپ قېلىنىپ بورتالا ئوبلاستلىق ئات ھارۋىسى ئەترىتى قىلىندى، بۇ ئەترەتنىڭ 40 تىن ئارتۇق ئىشچى - خىزمەتچىسى بار بولۇپ، ئۇلار، ئاساسلىقى، ئۆي - ئىمارەتلەرنى زېمونت قىلىش بىلەن شۇغۇللاندى. 1964 - يىلى ئوبلاستلىق بىناكارلىق ئەترىتى ئەسلىگە كەلتۈرۈلدى. 1966 - يىلى شىركەتنىڭ ماشىنىلىشىش دەرىجىسى ئۆسۈپ، خىش قۇيۇش ماشىنىسى ئىشلىتىلىشكە باشلىدى. 1975 - يىل 5 - ئايدا يېزا ئىگىلىك 5 - شى بورتالا ئوبلاستىغا قارايدىغان بولدى، بۇ شىنىڭ توپچىلار يىغى بورتالا ئوبلاستلىق بىناكارلىق ئەترىتى بىلەن بىرلەشتۈرۈۋېتىلىپ، بورتالا ئوبلاستلىق بىناكارلىق شىركىتى دەپ ئاتالدى. 1976 - يىلى ئوبلاستلىق بوز يەر ئۆزلەشتۈرۈش ئىدارىسى قۇرۇلغاندا ئەسلىدىكى توپچىلار يىغى بوز يەر ئۆزلەشتۈرۈش ئىدارىسىگە قايتۇرۇپ بېرىلدى. 1985 - يىلى بۇ شىركەتنىڭ ئىشچى - خىزمەتچىسى 256 گە، تۇراقلىق مۇلكى 3 مىليون 577 مىڭ يۈەنگە، شىركەت تاماملىغان قۇرۇلۇش كۆلىمى 10 مىڭ 204 كۋادرات مېترغا يەتتى.

2. بورتالا سېمونت زاۋۇتى

بۇ زاۋۇت 1971 - يىل 5 - ئايدا قۇرۇلغان. زاۋۇتنىڭ ئورنى بورتالا ناھىيىسىنىڭ جەنۇبىدىكى «1 - ئىيۇل» سۇ ئامبىرىنىڭ شەرقىي جەنۇبىدا، ناھىيە بازىرى بىلەن بولغان ئارىلىقى ئالتە كىلومېتر. زاۋۇت قۇرۇلغاندا 12 ئىشچى - خىزمەتچىسى بار ئىدى، 1985 - يىلىنىڭ ئاخىرىغا كەلگەندە 258 گە كۆپەيدى، زاۋۇتنىڭ قۇرۇلۇش كۆلىمى 24 مىڭ 466.9 كۋادرات مېترغا يەتتى. زاۋۇت قارىمىقىدا ئىشخانا، ئىشلەپچىقىرىشنى ئورۇنلاشتۇرۇش بۆلۈمى، تەمىنات - سودا بۆلۈمى ۋە مالىيە بۆلۈمى تەسىس قىلىندى. تۇراقلىق مۇلكى 5 مىليون 602 مىڭ يۈەنگە، چوڭ - كىچىك ئوسكۇنىسى 108 گە، يۈرۈشلەشكەن ئېلېكتروماتور 120 گە، ئاپتوموبىلى 15 كە يەتتى. زاۋۇتنىڭ لايىھىدىكى يىللىق سېمونت ئىشلەپچىقىرىش ئىقتىدارى 22 مىڭ تونىنا.

زاۋۇت قۇرۇلغان 14 يىلدا كىچىك يەرلىك خۇمداندا ئىشلەپچىقىرىش، كېڭەيتىپ قۇرۇپ سىناق تەرىقىسىدە ئىشلەپچىقىرىش ۋە ئىشلەپچىقىرىشقا كىرىشتۈرۈشتىن ئىبارەت جاپا - مۇشەققەتكە چىداپ ئىگىلىك يارىتىلغان ئۈچ باسقۇچنى باشتىن كەچۈردى.

1971 - يىلى بۇ زاۋۇت قۇرۇلغاندا زاۋۇت ئۆيى يوق ئىدى، بۇ چاغدا ئىشچى - خىزمەتچىلەر ئۆز كۈچىگە تايىنىپ ئىش كۆرۈپ، دېگامېترى 4 × 1 مېتر كېلىدىغان كىچىك يەرلىك خۇمداندىن بىرنى سالدى، تېرەك ياغىچىدىن مەشغۇلات سۇپىسى، كونا ماي تۆكىدىن ماتېرىيال كۆمىلاچلاش تۆكى ياساپ، ماتېرىيالنى ئادەم كۆچى بىلەن قوچۇپ، ماتېرىيالغا سۇ قوشۇپ كۆمىلاچلاپ، ئايلانما ماتېرىيال يەتكۈزۈش ماشىنىسى بىلەن خۇمدانغا سېلىپ كۆيدۈرگەندى، ئەينى ۋاقىتتا پەقەت سۇۋېت ئىتتىپاقىدىن كەلتۈرۈلگەن Q600 × 400 بازغان شەكىللىك ئۇۋۇتىش ماشىنىسىدىن بىرى، ئوبلاستلىق يېزا ئىگىلىك ماشىنىلىرى زاۋۇتىدا ئىشلەنگەن Q0.95×3 مېترلىق ئۇۋۇتىش ماشىنىسىدىن ئىككىسى، 30 كىلوۋاتلىق يۈرۈشلەشكەن ئېلېكترماتوردىن بىرى، ئۇن - ياغ زاۋۇتىدا ئىشلەنگەن مەركەزدىن قاچما شەكىللىك شامالدۇرغۇچتىن بىرى بار ئىدى، بىر يىلدىن ئارتۇق تىرىشچانلىق كۆرسىتىش ئارقىلىق، 1972 - يىل 9 - ئايدا تونجى تۈركۈمدىكى پىششىق ماتېرىيال خومداندىن چىقىرىلىپ، تۆت تونىنا سېمونت ئىشلەپچىقىرىلدى، يىل ئاخىرىغا قەدەر جەمئىي 30 تونىنا سېمونت ئىشلەپچىقىرىلدى. 1973 - يىلى Q1.3×5 مېترلىق تىك خۇمداندىن بىرى ياسالدى، Q1.6 مېترلىق كۆمىلاچلاش دېسكىسى بار بولدى. 1975 - يىلى زاۋۇت ئۆزى Q1.5×6 مېترلىق ئاددىي تىك خۇمداندىن بىرنى ياسىدى، Q1.2×4.5 مېترلىق ئۇۋۇتىش ماشىنىسىدىن بىرنى كۆپەيتتى. بۇ باسقۇچتا ھۈنەر - سەنئەت قالاق، ئىشلەپچىقىرىش سەۋىيىسى تۆۋەن، مەسئۇلات سۇپىتى ناچار، تەننەرخ يۇقىرى، سېتىش يوللىرى تار بولغاچقا، كارخانا يىلمۇ يىل زىيان تارتىپ كەلدى. بۇ خىل ۋەزىيەتنى ئۆزگەرتىش ئۈچۈن، تېخنىكا خادىملىرى سىرتقا ئۆگىنىشكە ئەۋەتىلىپ، ئۇسكۇنىلەر ئۈزلۈكسىز يېڭىلانغان ۋە ئۆزگەرتىلگەن بولسىمۇ، سېمونتنىڭ سۇپىتى يەنىلا دۆلەتنىڭ ئۆلچىمىگە يېتەلمىدى.

1979 - يىل 6 - ئايدىن ئېتىبارەن زاۋۇت كېڭەيتىپ قۇرۇلۇشقا باشلاپ، 1983 - يىل 12 - ئايدا پۈتتۈرۈلۈپ سىناق تەرىقىسىدە ئىشلەپچىقىرىشقا كىرىشتۈرۈلدى. تۇراقلىق مۇلكى 5مىليون 548 مىڭ يۈەنگە، ئىشچى - خىزمەتچىسى 274 كە يەتتى. يىلىغا 22 مىڭ تونىنا سېمونت ئىشلەپچىقىرالايدىغان بولدى. 1984 - يىلى ئىشلەپچىقىرىشقا كىرىشتۈرۈلگەندىن كېيىن، ئىشلەپچىقىرىشنى ماشىنىلاشتۇرۇش ياكى يېرىم ماشىنىلاشتۇرۇش ئاساسەن ئىشقا ئاشۇرۇلدى. زاۋۇتنىڭ ئاساسلىق ئۇسكۇنىلىرىدىن Q400 × 600 تىپلىق ئۇۋۇتىش ماشىنىسى، Q1000 × 700 سوقۇپ ئۇۋۇتىش ماشىنىسى، Q1.7×7 مېترلىق تەكرار ھەرىكەتلىنىدىغان ماشىنىلىق تىك خۇمدان، 200/2000 — 78 × 60 لىق لوس شامالدۇرغۇچ، Q2.5 مېترلىق ماتېرىيال كۆمىلاچلاش دېسكىسى، بىر دانە Q1.5×12 مېترلىق قۇرۇتۇش ماشىنىسى، ئىككى دانە Q1.83×6.4 مېترلىق ئۇۋۇتىش ماشىنىسى، ئۈچ دانە ئىمپۇلس خالتا شەكىللىك چاك شۇمۇرگۈچ قاتارلىقلار بار. تەجرىبە ئۇسكۇنىلىرى تولۇق بولۇپ، ماددىي بويۇملارنى تەكشۈرۈش، دەلىلەش ۋە ئانالىز قىلىشتىن ئىبارەت ئۈچ گۇرۇپپىغا بۆلۈنىدۇ. 1982 - يىلى ئاپتونوم رايونلۇق بىناكارلىق ماتېرىياللىرى ئىدارىسى، ئۆلچەملەشتۈرۈش ئىدارىسى ۋە يەرلىك ئورۇنلار ئىشلەپچىقارغان سېمونتنىڭ سۇپىتىنى نازارەت قىلىش - تەكشۈرۈش پونكىتىنىڭ بىرلىكتە باھالاپ بېكىتىپ ئۆتكۈزۈۋېلىشى ئارقىلىق بۇ زاۋۇت ئىشلەپچىقارغان سېمونت دۆلەت ئۆلچىمىگە لايىق بولۇپ چىقتى. تەجرىبىخانا خادىملىرىنىڭ ھەممىسى مەشغۇلات ئېلىپ بېرىش بويىچە لايىقەتلىك بولۇش گۇۋاھنامىسىگە ئېرىشتى. شۇنىڭ بىلەن بىللە بۇ زاۋۇت ئىشلەپچىقىرىش سىخىلىرىنى باشقۇرۇشنى كۈچەيتىپ، ئىشچى - خىزمەتچىلەرنى ئۆۋەت بىلەن تەربىيىلەپ ۋە تېخنىكا جەھەتتىن تەكشۈرۈپ مەشغۇلات قائىدىسىنى چىڭىتىپ، ئۇۋۇتىش ۋە كۆيدۈرۈش ھۈنەر سەنئىتىنى خېلى يۇقىرى سەۋىيىگە كۆتۈردى. 1984 - يىلى بۇ زاۋۇت ئىشلەپچىقىرىشقا كىرىشتۈرۈلگەندىن بۇيان

ئىشلەپچىقارغان 425 - نومۇرلۇق ئاددىتتىكى سىمونت، داشقالدىن ئىشلەنگەن سىمونت، داشقالدىن ئىشلەنگەن 325 - نومۇرلۇق سىمونت ۋە يانار تاغ كۆلىدىن ئىشلەنگەن سىمونت ئاپتونوم رايونلۇق سىمونتنىڭ سۈپىتىنى نازارەت قىلىش - تەكشۈرۈش پونكتىنىڭ باھالاپ بېكىتىشى ئارقىلىق لايىقەتلىك بولۇش نىسبىتى 100% بولۇپ چىقتى. 1985 - يىلى يۇقىرىنىڭ تەلىپىگە ئاساسەن، كارخانا ئومۇمىيۈزلۈك تەرتىپكە سېلىنىپ، «بىرنى ھۆددىگە بېرىش» (ئىقتىسادنى ھۆددىگە بېرىش)، «ئۇچنى ئۈزگەرتىش» (كادىرلارنىڭ باقىۋەندىلىك تۈزۈمىنى قەرەللىك ۋەزىپە ئۈتەشكە ئۈزگەرتىش، تۈراقلىق ئىش ھەققىنى تۈراقسىز ئىش ھەققىگە ئۈزگەرتىش، تۈراقلىق ئىشچىنى توختاملىق ئىشچىغا ئۈزگەرتىش)، زاۋۇت باشلىقى مەسئۇل بولۇش تۈزۈمى ۋە كارخانىنىڭ ئىچكى قىسمىدا قاتلامۇ قاتلام ھۆددە بېرىش يولغا قويۇلدى. ئىش ئورنى مەسئۇلىيىتى، مەشغۇلات قائىدىسى، مالىيە چىقىمى، زەخمىلەنگەندە ۋە كېسەل بولۇپ قالغاندا دەم ئېلىش، يوقلىما قىلىش، بىخەتەر ئىشلەپچىقىرىش قاتارلىق تۈرلۈك قائىدە - تۈزۈملەر تۈرغۇزۇلدى ۋە مۇكەممەللەشتۈرۈلدى، ئۈز زاۋۇتىنىڭ ئىقتىسادىي مەسئۇلىيىتىنى تۈزۈمى (لايىھىسى)، سېخلارغا قارىتا «مۇستەقىل ھېسابات قىلىش، پايدا - زىيانغا ئۈزلىرى ئىگە بولۇش» نى يولغا قويۇش چارىسى، شۇنىڭدەك كۆپ ئىشلىگەنلەر كۆپ ئېلىش پرىنسىپى بويىچە مۇكاپاتلاش ۋە جازالاش چارىسى تۈزۈلدى. مەھسۇلاتلارنىڭ سۈپىتە ئۆتكىلى چىقىڭ ئىگىلەندى. مەھسۇلاتلارنى سىرتقا سېتىش جەھەتتە «سۈپىتە بىرىنچى، ئىناۋەت بىرىنچى، سۈپىتىنى چىقىڭ تۇتۇش، سېتىشنى كېڭەيتىش، ئىشلەپچىقىرىشنى تەرەققىي قىلدۇرۇش» پرىنسىپى ئېنىق ئوتتۇرىغا قويۇلدى، مەھسۇلاتلارغا قارىتا ئۇچنى ھۆددىگە ئېلىش (تۆلەپ بېرىشنى، قايتۇرۇپ بېرىشنى ۋە ئالماشتۇرۇپ بېرىشنى ھۆددىگە ئېلىش) يولغا قويۇلدى، تۈراقسىز باھا، ئاز پايدا ئېلىپ كۆپ سېتىش يولغا قويۇلدى، بۇ، خېرىدارلارنىڭ قارشى ئېلىشىغا ئۇچرىشتى، نەتىجىدە بۇ كارخانا ناھىيە بويىچە دەسلەپكى كۆلەمگە ئىگە بولغان، بازاردا مەلۇم رىقابەتلىشىش ئىقتىدارىغا ئىگە بولغان بىناكارلىق ماتېرىيالى كارخانىسى بولۇپ قالدى.

1985 - يىلى بۇ كارخانا ئاپتونوم رايونلۇق بىناكارلىق ماتېرىياللىرى ئىدارىسى تەرىپىدىن شىنجاڭ بويىچە بىناكارلىق ماتېرىياللىرى ساھەسىدىكى ئىلغار كارخانا بولۇپ باھالاندى، شۇنىڭ بىلەن بىللە ئاپتونوم رايونلۇق پارتكوم ۋە خەلق ھۆكۈمىتى بۇ كارخانىغا «ئومۇمىيۈزلۈك تەرتىپكە سېلىشتىكى ئىلغار ئورۇن» دەپ نام بەردى.

بورتالا سىمونت زاۋۇتىنىڭ رەھبەرلىرى

ئىقتىساد 7 — 9

ئىسىم - فامىلىسى	جىنسى	مىللىتى	ۋەزىپىسى	ۋەزىپە ئۈتەش مۇددىتى	ئىزاھات
لى شاڭگۇەن	ئەر	خەنزۇ	مەسئۇل كىشى	1971.5 — 1973.8.16	
سۇن جيەنفا	ئەر	خەنزۇ	ياچېيكا شۇجىسى	1972.10 — 1973.1	
ياڭ قېڭچاڭ	ئەر	خەنزۇ	مۇئاۋىن زاۋۇت باشلىقى	1974.4.9 — 1978.12	
ژاڭ ژېندۇ	ئەر	خەنزۇ	زاۋۇت باشلىقى، قوشۇمچە ياچېيكا شۇجىسى	1978.12.29—1985.1.5	
ماشياۋچې	ئەر	خەنزۇ	مۇئاۋىن زاۋۇت باشلىقى	1978.12.29 —	
شۇجۇنشياڭ	ئەر	خەنزۇ	مۇئاۋىن زاۋۇت باشلىقى، زاۋۇت باشلىقى	1979.9.18 — 1984.12	1984 - يىل 12 - ئاينىڭ 15 - كۈنى زاۋۇت باشلىقى بولغان
خۇ كېچاڭ	ئەر	خەنزۇ	مۇئاۋىن زاۋۇت باشلىقى	1982 — 1984	
ژاڭ مېڭگاڭ	ئەر	خەنزۇ	مۇئاۋىن زاۋۇت باشلىقى	1984.12.15 —	
جۇڭ خۇجىن	ئەر	خەنزۇ	ياچېيكىنىڭ مۇئاۋىن شۇجىسى	1985.5 —	

بورتالا سېمونت زاۋۇتىنىڭ 1984 - يىلدىن 1985 - يىلغىچە بولغان ئارىلىقتىكى سۈپەت باھالاش ئەھۋالى

ئىقتىساد 7 — 10

ئەسلى تەرتىپ نومۇرى	ئۆلچەملىك نومۇرى	يۇمشاقلىق دەرىجىسى	سۈپىتى	SO	قېتىش ۋاقتى: دەسلەپكى قېتىش ۋاقتى	قېتىش ۋاقتى: ئاخىرقى قېتىش ۋاقتى	ئېگىلىشكە بولغان چىداملىقى KG/CM²: ئۇچ كۈن	ئېگىلىشكە بولغان چىداملىقى KG/CM²: يەتتە كۈن	ئېگىلىشكە بولغان چىداملىقى KG/CM²: 28 كۈن	بېسىمغا بولغان چىداملىقى KG/CM²: ئۇچ كۈن	بېسىمغا بولغان چىداملىقى KG/CM²: يەتتە كۈن	بېسىمغا بولغان چىداملىقى KG/CM²: 28 كۈن
277 — 84	325	3.5	لاياقەتلىك		5:50	6:25		51	73		226	372
282 — 84	325	3.8	لاياقەتلىك	4:52	6:07		54	76		272	406	
296 — 84	325	3.7	لاياقەتلىك		4:44	6:19		48	62		236	356
176 — 84	325	3	لاياقەتلىك		3:13	6:15		58	74		248	386
140 — 85	325	2.8	لاياقەتلىك	2.83	2:45	6:49		49	67		261	390
153 — 85	325	4.9	لاياقەتلىك	2.58	1:24	2:10		50	71		259	385
214 — 85	425	3.8	لاياقەتلىك	3.36	4:21	6:36	56	64	62	309	383	494
265 — 85	425	4.4	لاياقەتلىك	3.20	3:00	6:15	52	61	75	276	358	484
377 — 85	325	7	لاياقەتلىك	1.84	4:45	6:30		52	72		274	381
335 — 85	325	6	لاياقەتلىك	3.02	5:03	7:10		46	65		225	340
419 — 85	325	5.6	لاياقەتلىك	3.21	2:20	7:47		48	69		218	360

بورتالا سېمونت زاۋۇتىنىڭ 1973 - يىلدىن 1985 - يىلغىچە بولغان ئارىلىقتا تۈرلۈك ئىقتىسادىي كۆرسەتكۈچلەرنى ئورۇنداش ئەھۋالى

ئىقتىساد 7 — 11

بىرلىكى: 10 مىڭ يۈەن

يىللار	يىل ئاخىرىدىكى ئادەم سانى	سانائەت ئومۇمىي مەھسۇلات قىممىتى	جۇغلانما: باج	جۇغلانما: پايدا	يىل ئاخىرىدىكى تۇراقلىق مەھسۇلات قىممىتى	ئىش ھەققى ئومۇمىي سوممىسى
1973	91	1.00		13.68	40.32	5.52
1974	82	2.30	0.82	10.52	45.26	6.34
1975	83	9.70	3.84	10.76	61.89	9.65
1976	140	9.86	4.61	9.34	72.30	10.12
1977	81	9.62	6.02	7.00	73.30	9.13
1978	145	2.90	5.95	4.89	103.42	9.20
1979	170	لاياقەتسىز	3.49	0.85	104.12	11.23
1980	183	0.8	2.34	0.76	98.56	12.06

1981	180	1.84	2.41	- 9.52	103.02	11.12
1982	197	كېڭەيتىپ قۇرۇلغان		- 5.26	85.39	11.45
1983	274	كېڭەيتىپ قۇرۇلغان		- 5.00	60.42	17.72
1984	243	27.98		2.84	554.86	20.31
1985	249	57.3		24.35	560.16	18.86

3. بورتالا سېمونت قۇيۇلما زاۋۇتى

بۇ زاۋۇت 1976 - يىل 4 - ئاينىڭ ئاخىرىدا ئەسلىدىكى سۇ - ئېلېكتر ئىدارىسىنىڭ سەككىز ئائىلە تاۋابىئاتىدىن تەركىب تاپقان «7 - ماي» كۆرسى ئاساسىدا قۇرۇلغان. دەسلەپتە كوللېكتىپ مۇلۇكچىلىكىدىكى ئورۇن ئىدى. زاۋۇت قۇرۇلغان دەسلەپكى مەزگىلدە ھەم زاۋۇت ئۆيى، ھەم مەبلەغ ۋە تېخنىكا كۈچى يوق ئىدى، زاۋۇت ۋاقتىنچە ناھىيىلىك ئۇرۇقچىلىق پونكىتىنىڭ قورۇسى ئىچىگە ئورۇنلاشقان بولۇپ، قۇدۇق قېزىپ قۇرغاقچىلىققا تاقابىل تۇرۇش ئۈچۈن ئىشلىتىلىدىغان سېمونت تاختا ئىشلەيتتى. شۇ يىلى 6 - ئايدا سۇ - ئېلېكتر ئىدارىسىنىڭ كادىرى ۋاڭ ۋېنگۈي، گۇەن خۇشەن (شىبە) 26 ئائىلە تاۋابىئاتىدىن تەركىب تاپقان ئىشچىلارنى باشلاپ «1 - ماي» ئېلېكتر ئىستانسىسىنىڭ شەرقى (ھازىرقى ئورنى) دىكى قاقاسلىققا كۆچۈپ كېلىپ، سۇ - ئېلېكتر ئىدارىسىنىڭ قۇدۇق قېزىپ قۇرغاقچىلىققا تاقابىل تۇرۇش خىراجىتىدىن 5000 يۈەن ئۆتنە ئېلىپ، ئۇنى تۇراقسىز مەبلەغ قىلىپ، ئىشلەپچىقىرىشنى باشلىدى، ئۇلارنىڭ ئاساسلىق قورال - سايمانلىرى سەككىز گۈرجەك ئىدى، كوللېكتىپنىڭ ئاران بىر قول ھارۋىسىلا بار ئىدى، ئۇلار قاقاسلىققا قۇرۇق قول ئىگىلىك تىكلەپ، ئۈچ ئاي جاپالىق ئىشلىگەندىن كېيىن، 1976 - يىل 8 - ئاينىڭ 10 - كۈنى ناھىيىلىك پارتكوم بۇ ئورۇنغا ناھىيىلىك سېمونت قۇيۇلما زاۋۇتى دەپ نام بېرىشنى، ئۇنىڭ دۆلەت ئىگىلىكىدىكى ناھىيە باشقۇرىدىغان كارخانا بولۇشىنى، ئۇنى ناھىيىلىك سۇ ئېلېكتر ئىدارىسى باشقۇرۇشنى تەستىقلىدى. 1977 - يىل 5 - ئايدا كارخانىدىكى خادىملار ئۆزلىرى كېسەك قۇيۇپ، كۆلىمى 270 كۇادرات مېتر كېلىدىغان ئاددىي زاۋۇت ئۆيى، 80 كۇادرات مېترلىق ئامبار، 70 نەچچە كۇادرات مېترلىق ئىشخانا سالدى. «1 - ماي» سۇ ئامبىرىدىن بەش قول ھارۋىسى ۋە بىرقانچە سېمونت تاختا قۇيۇشتا ئىشلىتىلىدىغان تەۋرەتكۈچ ئارىيەت ئالدى، ئىشچى - خىزمەتچىسى 40 قا يەتتى، بۇنىڭ بىلەن ئۇلار ئىككى سىمېنىغا بۆلۈنۈپ ئىشلەپچىقىرىشقا كىرىشتى. شۇ يىلى سېمونتتىن قۇيۇلغان قۇدۇق تۇرۇبىسىدىن 1000 مېتر، سۇ ئىنشائاتى قۇرۇلۇشىغا ئىشلىتىلىدىغان سېمونت تاختىدىن 7800 پارچە، سېمونت كاھىشتىن 8500 پارچە، يەنە كاۋاك لىم، ئوقۇرسىمان تاختا قاتارلىقلارنى ئىشلەپچىقاردى، يىللىق مەھسۇلات قىممىتىنى تەخمىنەن 70 مىڭ يۈەنگە يەتكۈزدى، بانكىغا 50 مىڭ يۈەن پۇل ئامانەت قويدى، ھەر بىر كىشىگە ھەر ئايدا 40 يۈەندىن ئاساسىي ئىش ھەققى تارقاتتى ھەمدە خادىملارنىڭ ئىپادىسىگە قاراپ ئۈچ دەرىجە (1 - دەرىجىلىكلەرگە ھەر ئايدا ئالتە يۈەندىن، 2 - دەرىجىلىكلەرگە بەش يۈەندىن، 3 - دەرىجىلىكلەرگە تۆت يۈەندىن قوشۇپ بېرىلدى) بويىچە مۇكاپات تارقىتىپ بەردى. ۋاڭ ۋېنگۈي، گۇەن خۇشەنلەر تاكى 1978 - يىل 6 - ئايغىچە مەسئۇل بولۇپ تۇردى. 1978 - يىل 11 - ئاينىڭ 14 - كۈنى ئوبلاستلىق ئىنقىلابىي كومىتېتىنىڭ تەستىقلىشى بىلەن، ناھىيىلىك سېمونت قۇيۇلما زاۋۇتى (بۆلۈم دەرىجىلىك) رەسمىي قۇرۇلدى. 1985 - يىلىنىڭ ئاخىرىغا كەلگەندە زاۋۇتنىڭ ئىشچى - خىزمەتچىسى 101 گە يەتتى، زاۋۇت قارىمىقىدا ئىشخانا، مالىيە بۆلۈمچىسى، تەمىنات - سودا

بۆلۈمچىسى، ئىشلەپچىقىرىش - تېخنىكا بۆلۈمچىسى ۋە ستولبا، كاۋاك تاختا ئىشلەش، رېمونتچىلىق ۋە يۇندا تۈرۈبىسى سېخىدىن ئىبارەت تۆت سېخ تەسىس قىلىندى، زاۋۇت ئۈيى ئىگىلىگەن يەر كۆلىمى 2200 كۋادرات مېترغا يەتتى.

1980 - يىلدىن ئىلگىرى، ئاساسەن، ماشىنا ئۈسكۈنىلىرى يوق ئىدى، مەشغۇلات پۈتۈنلەي قول ئارقىلىق ئېلىپ بېرىلاتتى، زاۋۇتتا پەقەت كىچىك قۇدۇق تۈرۈبىسى ۋە يەتتە مېتىرلىقتىن توققۇز مېتىرلىققىچە بولغان چاسا ستولبىلارلا ئىشلەپچىقىرىلاتتى. 1980 - يىلدىن باشلاپ نېپىز قۇدۇق تۈرۈبىسىنىڭ قېلىپى، ستولبا ياساش سېنتىرۇفىگى، پولات ستولبا قېلىپى، ئېگىش ماشىنىسى، سوزۇش ماشىنىسى، لاي ئېتىش ماشىنىسى ۋە تەۋرەتكۈچكە ئوخشاش ئۈسكۈنىلەر كەينىدىن سېتىۋېلىندى، بۇنىڭدىن باشقا يەنە بىر ئاپتوموبىل، بىر «شەرق قىزارداى — 28» تېپلىق تراكتور، بىر كىچىك كىرانلىق ئاپتوموبىل، بىر قول تراكتورى، بەش موللاقچى ئاپتوموبىل ۋە ئىككى تونناىلىق بىر پار قازان سېتىۋېلىندى، ئىككى كورپۇس ئىشچى - خىزمەتچىلەر ياتىقى سېلىندى. ماشىنا - ئۈسكۈنىلەرنىڭ ئۈزلۈكسىز كۆپەيىشىگە ئەگىشىپ، ئىشلەپچىقىرىش ئىقتىدارى ئۈزلۈكسىز ئۆستى، يېڭى مەھسۇلات تۈرلىرى ئۈزلۈكسىز كۆپەيدى. بۇ زاۋۇتتا ئىشلەتكەن كاۋاك تاختا، ئوقۇرسىمان تاختا، چوڭ لىم قاتارلىق مەھسۇلاتلارنى بۇ ناھىيىنىڭ بازار - يېزىلىرىدىكى بىناكارلىق ئورۇنلىرى كەڭ كۆلەمدە ئىشلەتمەكتە.

1982 - يىلى بېسىملىق تۈرۈبا قېلىپى ۋە سېنتىرۇفىگى، ئون مېتىرلىق يۇمىلاق ستولبا قېلىپى ۋە بەش تونناىلىق بىر كىران سېتىۋېلىندى، توك تەقسىملەش ئۈيى، پارخانا ۋە رېمونتچىلىق سېخى سېلىندى، قىيىنلىق دەرىجىسى بىرقەدەر يۇقىرى يېڭى مەھسۇلاتلار، يۇمىلاق ستولبا قاتارلىقلار كۆپلەپ ئىشلەپچىقىرىلدى. يۇمىلاق ستولبا يەنە جىك، ئارشاك ناھىيىلىرى ۋە ئىلىدىكى ئون نەچچە ناھىيىگە سېتىپ بېرىلىدۇ، خېرىدارلار بۇ مەھسۇلاتنىڭ چىداملىق ھەم سۈپىتى ئىشەنچلىك ئىكەنلىكىنى ئىنكاس قىلىشتى. 1982 - يىلى بۇ مەھسۇلات بورتالا ئوبلاستى بويىچە «سۈپەتلىك مەھسۇلات» دېگەن نامغا ۋە سۈپەتلىك مەھسۇلات گۇۋاھنامىسىگە ئېرىشتى.

1983 - يىلدىن 1985 - يىلغىچە زاۋۇت ئۈيى تۈزەشتۈرۈلدى ۋە ئۈسكۈنىلەر يۇرۇشلەشتۈرۈلدى، ئىشخانا، ماشىنا ئۈيى، ئامبار، ئاشخانا شۇنداقلا سىم تارتىش قېلىپى مەيدانى سېلىندى ۋە ياسالدى، تېخنىكىلىق تەلىپى بىرقەدەر يۇقىرى بولغان Q200×3000 مىللىمېتىرلىق، Q300×4500 مىللىمېتىرلىق يۇندا تۈرۈبىسى، Q900×4000 مىللىمېتىرلىق بېسىم تۈرۈبىسى، 4×4.5 مېتىرلىق يۇمىلاق لىم تۈركۈملەپ ئىشلەپچىقىرىلدى.

كارخانا باشقۇرۇش جەھەتتە، «بىرنى ھۆددىگە بېرىش، ئۈچنى ئىسلاھ قىلىش» مەركەز قىلىنغان ئىقتىسادىي مەسئۇلىيەت تۈزۈمى ئومۇمىيۈزلۈك يولغا قويۇلدى، قاتلاممۇ قاتلام ھۆددە بېرىش ۋە ئەمگىكىگە قاراپ تەقسىم قىلىنىدىغان، ئىش بېشىغا قاراپ بېرىلىدىغان ئىش ھەققى، تۈراقسىز ئىش ھەققى، ئىش ۋاقتىغا قاراپ قوشۇپ بېرىلىدىغان مۇكاپاتقا ئوخشاش ھەرخىل شەكىلدىكى ئىش ھەققى تۈزۈملىرى يولغا قويۇلۇپ، خېلى ياخشى ئىقتىسادىي ئۈنۈم ھاسىل قىلىندى.

قوشۇمچە: بورتالا سېمونت قۇيۇلما زاۋۇتىنىڭ ئىقتىسادىي توختامنامىسى

بۇ زاۋۇت تەرەققىياتنى تېزلىتىش، ئىقتىسادىي ئۈنۈمنى ئۆستۈرۈش، سېخلارنىڭ ئاكتىپلىقىنى تولۇق جارى قىلدۇرۇش، 1985 - يىلى زىيان تارتىشتىن پايدا ئالىدىغان بولۇشنى ئىشقا ئاشۇرۇشتىن ئىبارەت يېڭى ۋەزىيەتنى يارىتىش ئۈچۈن، ستولبا ئىشلەش سېخى بىلەن كېڭىشىش ئارقىلىق چوڭ ھۆددىگەرلىك تۈزۈمىنى

يولغا قويىدى، ئىككى تەرەپ ئورتاق تۈزۈپ چىققان ۋە قاتتىق رېئايە قىلىدىغان توختام تۈۋەندىكىچە:

1. زاۋۇت ھازىرقى ستولبا ئىشلەش ئۇچۇن ئىشلىتىلىدىغان ماشىنا - ئۇسكۇنىلەرنى سېخنىڭ ئىشلىتىشىگە ئۆتكۈزۈپ بېرىدۇ. زاۋۇت ئۇسكۇنىلەرنى نورمال رېمونت قىلىش ۋە يېڭى ئۇسكۇنىلەرنى تولۇقلاپ بېرىشنى ئۇستىگە ئالىدۇ.

2. زاۋۇت بەلگىلىگەن سېخنىڭ پىلانىدىكى مەھسۇلات قىممىتى 300 مىڭ يۈەن، بۇيرۇق خاراكتېرلىك مەھسۇلات قىممىتى 200 مىڭ يۈەن، سېخنىڭ تۇراقلىق ئىشچى - خىزمەتچىسى 22.

3. سېخ ھەر يىلى زاۋۇتقا 45 مىڭ يۈەن پايدا، 25 مىڭ يۈەن ئامورتىزاتسىيە ھەققى، 7900 يۈەن باشقۇرۇش ھەققى تاپشۇرىدۇ. باجنى مەھسۇلاتنىڭ زاۋۇت باھاسىنىڭ بەش پىرسەنتى بويىچە زاۋۇتقا تاپشۇرىدۇ. زاۋۇت يۇقىرىدىكى پۇللارنى ئايمۇئاي ئالىدۇ. قالغان قىسمى سېخ خادىملىرىنىڭ ئىش ھەققى، ئەمگەك سۇغۇرتىسى ۋە پاراۋانلىق پۇلى سۈپىتىدە تەقسىم قىلىنىدۇ، بىراق يۇقىرىسىغا چەك قويۇلمايدۇ، تۇۋۇنىگە كېپىللىك قىلىنمايدۇ.

4. ئىشلەپچىقىرىشقا قولايلىق يارىتىپ بېرىش، تەننەرخنى تۆۋەنلىتىشكە پايدىلىق بولسۇن ئۈچۈن، پارخانا ستولبا ئىشلەش سېخنىڭ باشقۇرۇشىغا ۋە رەھبەرلىك قىلىشىغا ئۆتكۈزۈپ بېرىلىدۇ، خادىم شتاتى سەككىز بولىدۇ. سېخ مۇدىرى پارخانىنىڭ ئىشلەپچىقىرىش تەننەرخنى تەڭشەشكە ھوقۇقلۇق.

5. تۇرۇبا يولى سېخى پار ئىشلىتىشتە مەھسۇلاتى ۋە مىقدارى بويىچە نورما جەدۋىلى تۈزۈپ چىقىپ، ئۇنى ستولبا سېخىغا تاپشۇرىدۇ.

6. سېخنىڭ نورمال ئىشلەپچىقىرىش مەزگىلىدە، ئەگەر توك توختاپ قېلىپ بىر سېمېنا (قېتىم) دىن ئارتۇق ئىشلەپچىقىرىشقا دەخلى يەتسە، زاۋۇت سېمېنتىدىكى خادىملارنىڭ ئاساسىي ئىش ھەققىنى ئۇستىگە ئالىدۇ. ئەگەر ئۇسكۇنىلەرنىڭ نورمال ئۇپرىشى تۇپەيلىدىن ئىشلەپچىقىرىش توختاپ قالسا، ئىش توختىغان مەزگىلدىكى ئاساسىي ئىش ھەققىگە زاۋۇت مەسئۇل بولىدۇ. ئەگەر پىلان ئىچىدىكى خام ئەشيا - ماتېرىيال يەتكۈزۈپ بېرىلمەسلىك تۇپەيلىدىن ئىشلەپچىقىرىش توختاپ قالسا، بۇنىڭغا زاۋۇت مەسئۇل بولىدۇ.

7. مەھسۇلاتنىڭ سۈپىتى زاۋۇت بەلگىلىگەن ئۆلچەم بويىچە تەكشۈرۈلىدۇ، سۈپەت ئۆلچىمىگە يەتمىگەن مەھسۇلاتلارنى زاۋۇتتىن چىقىرىشقا بولمايدۇ، زاۋۇتنىڭ تەكشۈرۈش قەغىزى بولسا ئاندىن زاۋۇتتىن چىقىرىشقا بولىدۇ، سۈپىتى ناچار مەھسۇلاتلار باھاسى چۈشۈرۈپ بىر تەرەپ قىلىنىدۇ، لايىقەتلىك بولۇش نىسبىتى 98% كە يېتىشى لازىم.

8. سىرتقا چىقىپ مال سېتىش توختىمى تۈزگەندە، ئەگەر توختامنى سېخ تۈزگەن بولسا، زاۋۇت 5% قوشۇمچە يارىدەم بېرىدۇ، ئەگەر توختامنى زاۋۇت تۈزگەن بولسا، سېخ زاۋۇتقا 5% قوشۇمچە يارىدەم بېرىدۇ.

9. تۇرلۇك مەھسۇلاتلارنى ئىشلەپچىقىرىش پىلانىنى زاۋۇت ئورۇنلاشتۇرىدۇ، زاۋۇتنىڭ پىلانىدىكى مەھسۇلاتلىرىنى ئىشلەپچىقىرىش ئورۇندىلىپ بولغاندىن كېيىن، سېخ ئاندىن سېتىش ھوججىگە ئىلىنغان مەھسۇلاتلارنى ئىشلەپچىقارسا بولىدۇ.

10. مەخسۇس تلك ۋە بەختەر ئىشلەپچىقىرىش، ئۇسكۇنىلەرنى ئاسراش، قائىدە بويىچە مەشغۇلات ئېلىپ بېرىش لازىم. قائىدىگە خىلاپ مەشغۇلات ئېلىپ بېرىش تۇپەيلىدىن يۈز بەرگەن جىسمانىي ھادىسىلەرگە، قائىدىگە خىلاپلىق قىلغۇچى ئۆزى مەسئۇل بولىدۇ، ئىش ئۇستىدىكى زەخمىلىنىشكە زاۋۇت مەسئۇل بولىدۇ.

11. بۇ توختام 1985 - يىل 4 - ئاينىڭ 6 - كۈنىدىن شۇ يىلى 12 - ئاينىڭ 31 - كۈنگىچە بولغان مەزگىلدە ئىناۋەتلىك.

زاۋۇت ۋەكىلى: شەھەرلىك سېمونت قۇيۇلما زاۋۇتىنىڭ باشلىقى جۇشىياك

ستولبا سېخنىڭ ۋەكىلى: ستولبا سېخىنىڭ مۇدىرى لۇ جىيەنمىڭ

1985 - يىل 4 - ئاينىڭ 6 - كۈنى

بورتالا سېمونت قۇيۇلما زاۋۇتىنىڭ رەھبەرلىرى

ئىقتىساد 7 — 12

ئىسىم - فامىلىسى	جىنسى	مىللىتى	ۋەزىپىسى	ۋەزىپە ئۆتەش مۇددىتى	ئىزاھات
ژاڭ ژېنگۇي	ئەر	خەنزۇ	مەسئۇل كىشى	1976.5 — 1978.6	
گۈمەن خوجىشەن	ئەر	شىبە	مەسئۇل كىشى	1976.5 — 1978.6	
شىڭ يۈسەي	ئەر	خەنزۇ	مۇئاۋىن زاۋۇت باشلىقى، زاۋۇت باشلىقى	1978.7.20 — 1984.8	1982 - يىل 5 - ئاينىڭ 20 - كۈنى زاۋۇت باشلىقى بولغان
گۈك شىرۈك	ئەر	خەنزۇ	ياچېيكا شۆجىسى مۇئاۋىن زاۋۇت باشلىقى	1978.12.29 — 1981.3	
ژاڭ جۈچىڭ	ئەر	خەنزۇ	مۇئاۋىن زاۋۇت باشلىقى	1981.2.27 — 1984.12	1985 - يىلى تەكشۈرۈپ تەتقىق قىلغۇچى بولغان
جۇ شىشياڭ	ئەر	خەنزۇ	زاۋۇت باشلىقى	1984.12.10 —	
جيا چاۋتۇڭ	ئەر	خەنزۇ	مۇئاۋىن زاۋۇت باشلىقى	1984.12.15 —	1985 - يىل 10 - ئايدا ياچېيكا شۆجىلىقىنىڭ قوشۇمچە ئۆتىگەن

سېمونت قۇيۇلما زاۋۇتىنىڭ 1976 - يىلدىن 1985 - يىلغىچە بولغان ئارىلىقتىكى يىللىق ۋەزىپىلەرنى ئورۇندىغان ئەھۋالى

ئىقتىساد 7 — 13

يىللار	ئىشچى - خىزمەتچىلەرنىڭ ئەھۋالى				مەھسۇلات قىممىتى (10 مىڭ يۈەن)		پايدىسى (10 مىڭ يۈەن)	ئاساسلىق مەھسۇلاتلارنىڭ مىقدارى
	جەمئىي	دۆلەت ئىگىلىكىدىكى كىشى	كوللېكتىپ مۇلۇكچىلىدىكى كىشى	ۋاقىتلىق ئىشچىلار	پىلاندىكى كىشى	ئورۇندالغىنى		
1976	26			26				سېمونت ياسالما ئېگىزلىكى 70~80 سانتىمېتر، دىئامېترى 40 ~ 50 سانتىمېتر، قۇدۇق تۇرۇبىسى ئېگىزلىكى 70 ~ 80 سانتىمېتر، دىئامېترى 40 ~ 50 سانتىمېتر
1977	40			40		2.41		سېمونتتىن قۇيۇلغان قۇدۇق تۇرۇبىسى، سېمونت كاھىش
1978	50	9		41		14.4		سېمونتتىن قۇيۇلغان چاسا ستولبا، 50 - نومۇرلۇق قۇدۇق تۇرۇبىسى
1979	88	18	42	28		25.5		سېمونتتىن قۇيۇلغان چاسا ستولبا، 50 - نومۇرلۇق قۇدۇق تۇرۇبىسى
1980	99	34	42	23	27	22	3.23	ستولبا، كاۋاك سېمونت تاختا، ئوقۇرسمان تاختا ۋە چوك لېيم قاتارلىق قۇيۇلمىلار

10 ~ 12 مېترلىق يۈسلاق ستولبا، 340 لىق نېپىز قۇدۇق تۇرۇبىسى قاتارلىقلار	0.85	27.36	24	14	51	37	102	1981
10 ~ 12 مېترلىق يۈسلاق ستولبا، يۇندا تۇرۇبىسى، ھەرخىل سېمونت قۇيۇلما	0.85	31	30	8	51	42	101	1982
ستولبا، يۇندا تۇرۇبىسى، ھەرخىل سېمونت قۇيۇلما	2.13	32.1	30	10	47	47	104	1983
ستولبا، يۇندا تۇرۇبىسى، ھەرخىل سېمونت قۇيۇلما	3.38	28.15	34	10	42	51	103	1984
ستولبا، 4000، Q900تېپلىق بېسىملىق سۇ تۇرۇبىسى، 4.5 مېترلىق مەركەزدىن قاچما يۈسلاق لىم	6.50	41	35	7	37	57	101	1985

ئىزاھات: 1981 ـ يىلدىن 1984 ـ يىلغىچە ئىشلەپچىقارغاچ قۇرۇلۇش قىلىپ، ئۆز ئالدىغا قىلغان بەزى ئاساسىي قۇرۇلۇشلارغا كەتكەن خىراجەت مەخسۇس مەبلەغ چىقىمغا كىرگۈزۈلمىگەنلىكى ئۈچۈن، ئىشلەپچىقىرىش تەننەرخى ئېشىپ كېتىپ پايدىنىلگ ئېشىشىغا تەسىر كۆرسەتتى.

§ 6. ھاراق ئىشلەش سانائىتى

جۇڭخۇا خەلق جۇمھۇرىيىتى قۇرۇلۇشتىن ئىلگىرى، بورتالادا خۇسۇسلار ئاچقان بەش ھاراق ئىشلەش دۇكىنى بار ئىدى، بۇ ھاراق بىلەن شۇ جاي تەمىنلەنگەندىن باشقا، يەنە ئارىشالگ، چۆچەك قاتارلىق جايلار تەمىنلىنەتتى. 50 ـ يىللاردىن بۇيان بورتالانىلگ ھاراق ئىشلەش شارائىتى ئۇزلۇكسىز ياخشىلاندى، ھاراق ئېچىتىش تېخنىكىسى ئۇزلۇكسىز يېڭىلاندى، مەھسۇلات سۈپىتى ۋە قاچىلاش ـ بېزەش سەۋىيىسى ناھايىتى زور دەرىجىدە ئۆستى، بۇ يەردە ئىشلەنگەن ئاق ھاراق خۇرۇچىنىلگ ساپلىقى ۋە كۆچلۈكلۈكى قاتارلىق ئالاھىدىلىكلىرى بىلەن، شۇ يەردىكى ئاممىنىلگ ئالقىشىغا سازاۋەر بولۇپ كەلمەكتە. 80 ـ يىللاردىن باشلاپ ئۇزۇم ھارىقى، تاش ئالما ھارىقى ۋە پىۋا ئىشلەپچىقىرىلىدىغان بولدى. 1985 ـ يىلى بورتالا شەھىرى بويىچە ئىككى ھاراق ئىشلەش كارخانىسى بار بولۇپ، مەھسۇلات مىقدارى 452 تونىنىغا يەتتى، بۇنىلگ ئىچىدە ئاق ھاراق 421 تونىنا، مەھسۇلات قىممىتى 796 مىلگ يۈەن.

1. بورتالا ئوبلاستلىق ھاراق زاۋۇتى

بۇ زاۋۇت 1971 ـ يىلى ئەسلىدىكى شويىگچەن كەمپۇت ـ ھاراق زاۋۇتى ئاساسىدا قۇرۇلغان، ئۇ، ئوبلاستلىق كەمپۇت ـ تاماكا ـ ھاراق شىركىتىگە قاراشلىق سانائەت كارخانىسىدىن ئىبارەت. زاۋۇت ئورنى «بېيجىلگ» كوچىسىنىلگ شىمالىي ئۇچىدا. زاۋۇتتا 34 ئىشچى ـ خىزمەتچى بار، يىلىغا 63 تونىنا ئاق ھاراق ئىشلەپچىقىرىلىدۇ، زاۋۇتنىلگ تۇراقلىق مۇلكىنىلگ ئەسلى قىممىتى 89 مىلگ يۈەنگە، مەھسۇلات قىممىتى 107 مىلگ يۈەنگە يېتەتتى. پارتىيە 11 ـ نۆۋەتلىك مەركىزىي كومىتېتى 3 ـ ئومۇمىي يىغىنىدىن كېيىن، ئوسكۇنىلەر

تەدرىجىي كۆپەيتىلدى، ھۈنەر سەنئەت ۋە تېخنىكىسى ياخشىلاندى، باشقۇرۇش كۆچەيتىلدى، بۇنىڭ بىلەن ئاق ھاراق ئىشلەش تېز تەرەققىي قىلدى. 1984 - يىل 6 - ئايدىن باشلاپ ھۆددىگەرلىك ئىقتىسادىي مەسئۇلىيەت تۈزۈمى يولغا قويۇلغاندىن كېيىن، ھاراق چىقىش نىسبىتى 20% تىن 26% كە يەتتى، شۇ يىلى زىيان تۈگىتىلىپ 46 مىڭ يۈەن پايدا يارىتىلدى. 1985 - يىلى كارخانا تەرتىپكە سېلىنىپ، تۇرلۇك تۈزۈملەر تۇرغۇزۇلۇپ ۋە مۇكەممەللەشتۈرۈلۈپ، زاۋۇت باشلىقى مەسئۇل بولۇش تۈزۈمى ۋە ئىشچى - خىزمەتچىلەر قۇرۇلتىيى تۈزۈمى يولغا قويۇلۇپ، ھۆددىگەرلىك ئىقتىسادىي مەسئۇلىيەت تۈزۈمى يەنمۇ مۇكەممەللەشتۈرۈلۈپ، ئىشچى - خىزمەتچىلەرنىڭ ئىشلەپچىقىرىش ئاكتىپچىللىقى تولۇق ئىشقا سېلىندى، نەتىجىدە ھاراق چىقىش نىسبىتى 31.5% كە يەتتى. شۇ يىلى ئىشلەنگەن ئاق ھاراق 421 تونىغا يېتىپ، 1971 - يىلدىكىدىن يەتتە ھەسسە ئاشتى؛ يارىتىلغان پايدا 122 مىڭ يۈەنگە يېتىپ، 1971 - يىلدىكىدىن 5.1 ھەسسە ئاشتى؛ مەھسۇلات قىممىتى 770 مىڭ يۈەنگە يېتىپ، 1971 - يىلدىكىدىن 7.2 ھەسسە ئېشىپ، تارىختىكى ئەڭ يۇقىرى سەۋىيە يارىتىلدى.

2. بورتالا مېۋە ھارىقى زاۋۇتى

بۇ زاۋۇتنىڭ تەكتى چىندېل يېزىسى باغۋەنچىلىك ئەتىرىتىنىڭ ئالتە كىشىدىن تەركىب تاپقان كىچىك تېپتىكى مېۋە ھارىقى زاۋۇتى ئىدى. بۇ زاۋۇتنى 1982 - يىلىنىڭ بېشىدا ئۇچ ئائىلىلىك دېھقان مەبلەغ توپلاپ قۇرغان بولۇپ، 7 - ئايدا ئىشلەپچىقىرىشقا كىرىشتۈرگەنىدى. ئۇ، چىندېل يېزىسى باغۋەنچىلىك ئەتىرىتىنىڭ رەھبەرلىكىگە قارايتتى، كېيىن مەزكۇر زاۋۇت كېڭەيتىپ قۇرۇلۇپ، ناھىيىلىك يېزا - بازار كارخانىلىرى ئىدارىسىنىڭ باشقۇرۇشىغا تەۋە بولدى. 1982 - يىلدىن 1985 - يىلغىچە ناھىيىلىك ئىقتىساد كومىتېتىنىڭ باشقۇرۇشىدا بولدى. زاۋۇت ئورنى «ئىتتىپاق» كوچىسىنىڭ شەرقىدە، بۇ زاۋۇت ئاساسەن، ئالما ھارىقى، تاش ئالما ھارىقى، ئۈزۈم ھارىقى، گازلىق سۇ، سوغاق ئىچىملىك ۋە شامپان ھارىقى قاتارلىقلارنى ئىشلەپچىقىرىدۇ. ئاز مىقداردىكى ھاراقلار قول مەشغۇلاتى ئارقىلىق ئىشلەپچىقىرىلغاندىن باشقا، كۆپ ساندىكى ھاراقلار ماشىنىلاشقان مەشغۇلات ئارقىلىق ئىشلىنىدۇ. زاۋۇتنىڭ بىر توكلىتىش ماشىنىسى، بىر ئىچىملىك سۇدىكى مىكرۇبنى ئۆلتۈرۈش ئۈسكۇنىسى، بىر ئىچىملىك ناسوسى، بىر داتلاشماس پولاتتىن ئىشلەنگەن شېكەر قاينىتىش قازىنى، بىر داتلاشماس پولاتتىن ياسالغان ئىچىملىك سۈزگۈچ، بىر ئادەم كۈچى ئارقىلىق سىقىش ماشىنىسى، بىر ئۆزۈتىش ماشىنىسى قاتارلىق ئۈسكۇنىلىرى بار. 1985 - يىلى ئىشچى - خىزمەتچىسى 12 گە، تۇراقلىق مۇلكى 226 مىڭ يۈەنگە، يىللىق مەھسۇلات قىممىتى 21 مىڭ يۈەنگە، ياراتقان پايدىسى 6000 يۈەنگە يەتتى، بىر يىلدا 31 تونىنا ئىچىملىك ئىشلەپچىقاردى، بۇنىڭ ئىچىدە ھاراق 13 تونىنا، ئىچىملىك 18 تونىنا.

§ 7. ئېلېكتر سانائىتى

1. ئېلېكتر ئىستانسىسى قۇرۇلۇشى

بورتالادا توك بىرقەدەر كېچىكىپ تارقىتىلغان، ئەڭ ئاۋۋال 1956 - يىلى ئاپتونوم رايونلۇق سۈچىلىق نازارىتىنىڭ تەكشۈرۈپ لايىھىلىشى بىلەن «مەدەنىيەت» كوچىسىدىكى ئوبلاستلىق مېھمانخانىنىڭ ئورنىدا 60

كىلوۋاتلىق سۇ ئېلېكتر ئىستانسىسى قۇرۇلۇشى باشلىنىپ، 1957 - يىل 12 - ئايدا پۈتكۈزۈلگەن ھەمدە ئوبلاستلىق ۋە ناھىيىلىك پارتىيە، ھۆكۈمەت ئورگانلىرى ۋە بىر قىسىم ئىدارىلەر توك بىلەن تەمىنلەنگەن. 1958 - يىل 8 - ئايدا 28 كىلوۋاتلىق بىر دىزېل ماتور ئارقىلىق قوشۇمچە توك تارقىتىلدى. 60 كىلوۋاتلىق سۇ ئېلېكتر ئىستانسىسىنى قۇرۇش ۋاقتىدا ئالدى كۆلچەكنىڭ تېمىنى سۇ سىڭمەس قىلىپ بىر تەرەپ قىلىش ئەتراپلىق بولمىغانلىقى ئۈچۈن بۇ ئىستانسا 1959 - يىلى ئەتىيازدا بىراكقا چىقىرىۋېتىلدى. 1961 - يىل 9 - ئايدا ئوبلاستلىق ئېلېكتر ئىستانسىسى قۇرۇلۇپ توك تارقاتتى، ئۇنىڭغا ئىككى دىزېل ماتور ئارقىلىق توك ھاسىل قىلىش گېنېراتورىنى قوشقاندا، توك تارقىتىش ئىقتىدارى جەمئىي 150 كىلوۋاتقا يەتتى.

1964 - يىلى «يېڭى ھايات» گۇڭشېسىدا 28 كىلوۋاتلىق سۇ ئېلېكتر ئىستانسىسى قۇرۇلۇشى باشلىنىپ، 1965 - يىل 9 - ئايدا پۈتكۈزۈلدى. 1964 - يىلى 1890 كىلوۋاتلىق «قىزىل يۇلتۇز» 1 - دەرىجىلىك ئېلېكتر ئىستانسىسى قۇرۇلۇشى باشلىنىپ، 1965 - يىل 11 - ئايدا پۈتكۈزۈلدى. 1973 - يىلى «ئۇچقۇن» يېزىسىدا 40 كىلوۋاتلىق «ئىتتىپاق» ئېلېكتر ئىستانسىسى قۇرۇلۇشى باشلىنىپ، 1975 - يىل 5 - ئايدا پۈتكۈزۈلدى. 1975 - يىلى «يالقۇن» گۇڭشېسىنىڭ 1 - ۋە 2 - چوڭ ئەترەتلىرىنى تەمىنلەيدىغان 100 كىلوۋاتلىق باغكۆك ئېلېكتر ئىستانسىسى قۇرۇلدى. 1976 - يىل 9 - ئايدا «يالقۇن» گۇڭشېسىنىڭ 5 - چوڭ ئەترىتىدە 55 كىلوۋاتلىق «چۈنيىڭ» ئېلېكتر ئىستانسىسى قۇرۇلدى. 1976 - يىل 10 - ئايدا «يالقۇن» گۇڭشېسىنىڭ خۇمدىنىنىڭ ئورنىدا گېنېراتور سىغىمچانلىقى 500 كىلوۋات كېلىدىغان «1 - ئۆكتەبر» ئېلېكتر ئىستانسىسى قۇرۇلدى. 1976 - يىلى «غالىبىيەت» گۇڭشېسىنىڭ «ئالغا» چوڭ ئەترىتىدە 18 كىلوۋاتلىق كىچىك ئېلېكتر ئىستانسىسى قۇرۇلدى. 1977 - يىلى «يالقۇن» گۇڭشېسىنىڭ ئۇرۇقچىلىق مەيدانىدا بەش كىلوۋاتلىق «پارلاق» ئېلېكتر ئىستانسىسى قۇرۇلدى. 1978 - يىل 11 - ئاينىڭ 10 - كۈنى «1 - ماي» سۇ ئامبىرىغا گېنېراتور سىغىمچانلىقى 2400 كىلوۋات كېلىدىغان «1 - ماي» ئېلېكتر ئىستانسىسى قۇرۇلدى (بۇ ئېلېكتر ئىستانسىسى 1984 - يىل 5 - ئاينىڭ 23 - كۈنى ئوبلاستلىق سۇ - ئېلېكتر ئىدارىسىنىڭ باشقۇرۇشىغا ئۆتكۈزۈپ بېرىلدى). 1978 - يىل 11 - ئايدا «قىزىل بۇلاق» گۇڭشېسىنىڭ شىنتارا چوڭ ئەترىتىدە 36 كىلوۋاتلىق سۇ ئېلېكتر ئىستانسىسى قۇرۇلدى. 1980 - يىلى «قىزىل بايراق» گۇڭشېسىنىڭ 1 - چارۋىچىلىق فېرمىسىدا ئۈچ كىلوۋاتلىق كىچىك ئېلېكتر ئىستانسىسى قۇرۇلدى. 1980 - يىل 10 - ئايدا 20 كىلوۋاتلىق «قىزىل بۇلاق» ئېلېكتر ئىستانسىسى قۇرۇلدى. 1982 - يىل 6 - ئايدا «يالقۇن» گۇڭشېسىدا 640 كىلوۋاتلىق قوشتوقاي ئېلېكتر ئىستانسىسى قۇرۇلدى. 1980 - يىلى «غالىبىيەت» گۇڭشېسىدا گېنېراتور سىغىمچانلىقى 800 كىلوۋات كېلىدىغان «غالىبىيەت» ئېلېكتر ئىستانسىسى قۇرۇلدى. 1982 - يىل 9 - ئايدا «قىزىل بايراق» گۇڭشېسىنىڭ لامابۇخ كەنتىدىكى 3 - غول ئۆستەڭگە 300 كىلوۋاتلىق 5 - دەرىجىلىك ئېلېكتر ئىستانسىسى قۇرۇلدى. 1984 - يىلى بورتالا دەرياسى باشقارمىسى 750 كىلوۋاتلىق چوڭ كۆۋرۈك ئېلېكتر ئىستانسىسىنى قۇردى. 1983 - يىل 5 - ئايدا 3 - غول ئۆستەڭگە گېنېراتور سىغىمچانلىقى 1600 كىلوۋات كېلىدىغان ئېلېكتر ئىستانسىسى قۇرۇلۇشقا باشلاپ، 1985 - يىل 10 - ئايدا پۈتتى. 1985 - يىلنىڭ ئاخىرىغا قەدەر چوڭ - كىچىك ئېلېكتر ئىستانسىسىدىن 19 ى قۇرۇلدى (يېزا ئىگىلىك 5 - شىنىڭ بورتالادا تۇرۇشلۇق تۇەن - مەيدانلىرىنىڭ كىچىك تىپتىكى سۇ ئېلېكتر ئىستانسىلىرى بۇنىڭ سىرتىدا)، ئومۇمىي گېنېراتور سىغىمچانلىقى 10 مىڭ 815 كىلوۋاتقا يەتتى (توققۇز ئېلېكتر ئىستانسىسى كېرەكتىن چىقتى، بۇلارنىڭ گېنېراتور سىغىمچانلىقى 265 كىلوۋات كېلىدۇ)، بۇنىڭ ئىچىدە يېزىلار ئۈچۈن ئىشلىتىلىدىغان گېنېراتورلارنىڭ سىغىمچانلىقى 2687 كىلوۋات، زەي سۇنى چىقىرىۋېتىش ۋە سۇغىرىش ئۈچۈن ئىشلىتىلىدىغان گېنېراتورلارنىڭ سىغىمچانلىقى 402 كىلوۋات، گۇڭشې - ئەترەت كارخانىلىرى ئۈچۈن ئىشلىتىلىدىغان گېنېراتورلارنىڭ سىغىمچانلىقى 655 كىلوۋات، يېزا ئىگىلىك، قوشۇمچە كەسىپ مەھسۇلاتلىرىنى پىششىقلاپ ئىشلەشكە ئىشلىتىلىدىغان گېنېراتورلارنىڭ سىغىمچانلىقى 1390 كىلوۋات، يېقىلغۇ ئورنىدا ئىشلىتىلىدىغان

توك ئوچۇن ئىشلىتىلىدىغان گېنېراتورلارنىڭ سىغىمچانلىقى 80 كىلوۋات، باشقا ئىشلارغا ئىشلىتىلىدىغان گېنېراتورلارنىڭ سىغىمچانلىقى 160 كىلوۋات.

ئالاتاۋ ئېغىزىدىن ئېيىنۇر كۆلىگىچە بولغان چارۋىچىلىق رايونلىرى توك مەنبەسىگە يېراق بولغاچقا، چارۋىچىلىق رايونلىرىنىڭ يورۇتۇشقا ئىشلىتىدىغان توكىنى ھەل قىلىش ئوچۇن، شۇنىڭ كوچى ئارقىلىق توك ھاسىل قىلىندى. 1983 - يىلدىن 1985 - يىلغىچە چارۋىچىلىق رايونلىرىدا جەمئىي 35 دانە شامال گېنېراتورى ئورنىتىلدى، بۇلارنىڭ ئومۇمىي سىغىمچانلىقى 1750 كىلوۋاتقا يېتىدۇ.

2. توك يەتكۈزۈش ئۇسكۇنىلىرى ۋە ئۇلارنى باشقۇرۇش ئەھۋالى

ھەرقايسى ئېلېكتر ئىستانسىلىرىنىڭ توك بىلەن تەمىنلەش رايونى بار، توك بىلەن تەمىنلەشتە توكنى ئۈزى ھاسىل قىلىپ ئۈزلىرى تەمىنلەش، توكنى بىر تۇتاش تەقسىم قىلىش يولغا قويۇلدى، توك يېتىشمىگەندە ئوبلاستلىق ئېلېكتر توري ئارقىلىق قايتما توك يەتكۈزۈپ بېرىلدى. بازار ئىچىدىكى سېمونت ستولبىلارنىڭ كۆپىنچىسىنى 70 - يىللارنىڭ ئوتتۇرىلىرىدا توك بىلەن تەمىنلەش تارماقلىرى بىر تۇتاش ئورنىتىلدى. يېزىلاردىكى ستولبىلارنىڭ كۆپىنچىسى 60 - يىللارنىڭ ئوتتۇرىلىرى ۋە 70 - يىللاردا خەلق باشقۇرۇش، دۆلەت يارەم بېرىش ئارقىلىق ئورنىتىلغان ياغاچ ستولبىلاردىن ئىبارەت. بازار تەۋەسىدىكى ئېلېكتر توربىنا، 60 - يىللارنىڭ باشلىرىدا، ئوبلاستلىق ئېلېكتر ئىستانسىسى باشقۇراتتى، 1977 - يىلدىن كېيىن، بورتالا ئوبلاستلىق توك بىلەن تەمىنلەش شىركىتى باشقۇرىدىغان بولدى. يېزىلاردىكى كىچىك سۇ ئېلېكتر ئىستانسىلىرىنىڭ كۆپىنچىسىنى گۈڭشې ۋە ئەترەتلەر قۇرۇپ، پەقەت يورۇتۇش ۋە يېزا ئىگىلىك، قوشۇمچە كەسىپ مەھسۇلاتلىرىنى پىششىقلاپ ئىشلەشكىلا ئىشلىتىدىغان، ئۇنىڭ ئۈستىگە ئۆز ئالدىغا توك ھاسىل قىلىپ ئىشلىتىدىغان بولغاچقا، ئۇنى، ئادەتتە، يېزا (مەيدان - فېرما) ۋە كەنتلەر ئۆزلىرى باشقۇردى. يېزا ئېلېكتر تورلىرىنى ياخشى باشقۇرۇش ئوچۇن، 1976 - يىلى بورتالا سۇ ئېلېكتر ئىدارىسى سۇ - ئېلېكتر باشقۇرۇش گۇرۇپپىسىنى قۇرۇلدى. 1978 - يىلدىن باشلاپ يېزا (مەيدان - فېرما) لاردا سۇ - ئېلېكتر باشقۇرۇش پونكىتلىرى قۇرۇلدى، كەنتتە توك باشقۇرغۇچى سەپلىنىپ، پونكىت (ئورۇن) باشلىقى ۋە توك باشقۇرغۇچى مەسئۇل بولۇش توزۇمى يولغا قويۇلدى، توك بىلەن بىخەتەر تەمىنلەش تەكىتلەندى. 1984 - يىلى بورتالا بازار تەۋەسى ۋە دالىدا يېزىسىدا 35 كىلوۋولتلۇق ئىككى ترانسفورماتور پونكىتى قۇرۇلدى، پونكىتنىڭ سىغىمچانلىقى 3750 كىلوۋولت ئامپېرغا، 35 كىلوۋولتلۇق توك يەتكۈزۈش توك سىمىنىڭ ئۇزۇنلۇقى 261.1 كىلومېتىرغا يەتتى؛ توك تەقسىملەش ۋە بېسىم ئۆزگەرتىش ترانسفورماتورى 296 بولۇپ، سىغىمچانلىقى 17 مىڭ 140 كىلوۋولت ئامپېرغا يېتىدۇ. 1985 - يىلى بورتالا شەھىرى تەۋەسىدىكى يۇقىرى بېسىملىق توك لىنىيىسى 259.6 كىلومېتىر (بورتالا شەھىرىنىڭ 138.5 كىلومېتىر) غا يەتتى، يۇنىڭ ئىچىدە 35 كىلوۋولتلۇقى 5.1 كىلومېتىر، ئالتە كىلوۋولتتىن ئون كىلوۋولتقىچە بولغىنى 254.5 كىلومېتىر (بورتالا شەھىرىنىڭ 138.5 كىلومېتىر). تۆۋەن بېسىملىق توك سىمىنىڭ ئۇزۇنلۇقى 391.1 كىلومېتىر (بورتالا شەھىرىنىڭ 347 كىلومېتىر). 35 كىلوۋولتلۇق توك بىلەن تەمىنلەش ترانسفورماتور پونكىتىدىن بىرى بولۇپ، ئىككى ترانسفورماتور بار، سىغىمچانلىقى 1750 كىلوۋولت ئامپېرغا يېتىدۇ، ئالتە كىلوۋولتلۇقتىن ئون كىلوۋولتلۇققىچە بولغان ترانسفورماتور 169 بولۇپ، سىغىمچانلىقى 1695 كىلوۋولت ئامپېر (بورتالا شەھىرىنىڭ 2432 كىلوۋولت ئامپېر) غا يېتىدۇ. گوۋۇيۈەن (1983) 190 - نومۇرلۇق ھۆججىتى ئارقىلىق بورتالا شەھىرىنى مەملىكەت بويىچە يېزىلاردا ئېلېكتر لەشتۇرۇش نۇقتىدا سىناق قىلىنىدىغان 100 ناھىيىنىڭ بىرى قىلىشنى تەستىقلىدى، شەھەرنىڭ ھەر دەرىجىلىك رەھبەرلىرى بۇ ئىشقا خېلى ئەھمىيەت بەردى. 1985 -

يىلنىڭ ئاخىرىغا كەلگەندە، شويىگچەن رايونىنىڭ تاۋىنسالا كەنتى ۋە چىندېل يېزىسىنىڭ ئالبىناۋشىن كەنتىدە ئېلېكترلەشتۈرۈش سىناق قىلىنىپ، ئالتە كىلومېتر ئۇزۇنلۇقتا تۆۋەن بېسىملىق توك سىمى تارتىلدى، 150 كىلوۋولت ئامپېرلىق ترانسفورماتوردىن ئوچى ئورنىتىلدى، 253 ئائىلىنىڭ ئۆي ئىچىدىكى توك سىمى ئۆزگەرتىلدى، توك ئوچىقى ئىشلىتىش نۇقتىدا سىناق قىلىنىدىغان ئائىلە 120 گە يەتتى. بورتالانىڭ شەھەر - بازارلىرىدا توك ئوچىقى ئىشلىتىش سىناق قىلىنغان ئائىلە 174 كە يەتتى. دۆلەت توك ئوچىقى ئىشلىتىش سىناق قىلىنغان ئائىلىلەرنى توك ئوچىقى بىلەن ئېتىبار بېرىپ تەمىنلىدى، ئۇلارغا توكنىڭ باھاسى جەھەتتە ئېتىبار بېرىلدى.

بىر ئايدا ئىشلىتىلىدىغان توكنىڭ تۆپ سانى قىشتا ئون كىلوۋات سائەت، يازدا سەككىز كىلوۋات سائەت قىلىپ بېكىتىلدى، تۆپ سان ئىچىدە ئىشلىتىلگەن توك ئوچۇن، يورۇتۇشقا ئىشلىتىلگەن توك ھېسابىدا، ھەر بىر كىلوۋات سائەتكە 0.20 يۈەندىن توك ھەققى ئېلىندى، ئېشىپ كەتكەن قىسمىغا ئېتىبار بېرىش باھاسى يولغا قويۇلۇپ، بىر كىلوۋات - سائەت توك ئوچۇن 0.6 يۈەندىن توك ھەققى ئېلىندى. بورتالا رايونىدىكى توكنىڭ باھاسى ئوت ئېلېكترى ۋە سۇ ئېلېكتر-ىدىن ئىبارەت ئىككى خىل باھاغا ئايرىلىدۇ. ئوت ئېلېكترىنىڭ باھاسى جەھەتتە، 60 - يىللارنىڭ باشلىرىدا يورۇتۇشقا ئىشلىتىلگەن بىر كىلوۋات سائەت توكنىڭ باھاسى 0.48 يۈەن، سانائەتكە ئىشلىتىلگەن بىر كىلوۋات سائەت توكنىڭ باھاسى 0.38 يۈەن ئىدى. 70 - يىللاردا يورۇتۇشقا ئىشلىتىلگەن بىر كىلوۋات سائەت توكنىڭ باھاسى 0.34 يۈەنگە، سانائەتكە ئىشلىتىلگەن بىر كىلوۋات سائەت توكنىڭ باھاسى 0.32 يۈەنگە چۈشۈرۈلدى. سۇ ئېلېكترىنىڭ باھاسى جەھەتتە، 1970 - يىلدىن ئىلگىرى يورۇتۇشقا ئىشلىتىلگەن بىر كىلوۋات سائەت توكنىڭ باھاسى 0.20 يۈەن، سانائەتكە ئىشلىتىلگەن بىر كىلوۋات سائەت توكنىڭ باھاسى 0.10 يۈەن ئىدى. 1976 - يىلى ئوت ۋە سۇ ئېلېكترى تورلاشتۇرۇلغاندىن كېيىن، توكنىڭ باھاسى بىرلىككە كەلتۈرۈلدى، يورۇتۇشقا ئىشلىتىلگەن بىر كىلوۋات سائەت توكنىڭ باھاسى 0.20 يۈەن، سانائەتكە ئىشلىتىلگەن بىر كىلوۋات سائەت توكنىڭ باھاسى 0.17 يۈەن، يېزا ئىگىلىكىگە ئىشلىتىلگەن بىر كىلوۋات سائەت توكنىڭ باھاسى 0.06 يۈەن قىلىپ بېكىتىلدى. 1985 - يىلنىڭ ئاخىرىغىچە سانائەتكە ئىشلىتىلگەن توكنىڭ باھاسى بىر قانچە قېتىم ئۆزگەرگەن (1976 - يىلى بىر كىلوۋات سائەت توك 0.17 يۈەن ئىدى، 1978 - يىلى 0.12 يۈەنگە چۈشتى، 1980 - يىلى 0.15 يۈەنگە ئۆستۈرۈلدى، 1982 - يىلى ئەسلىگە كەلتۈرۈلۈپ 0.12 يۈەن بولدى) دىن باشقا، يورۇتۇشقا ۋە يېزا ئىگىلىكىگە ئىشلىتىلگەن توكنىڭ باھاسى يەنىلا ئىلگىرىكى پېتى تۇرىۋەردى.

3. ئىقتىسادىي ئۇنۇمى

1985 - يىلى بورتالا شەھىرىدىكى «1 - ماي» ئېلېكتر ئىستانسىسى، چوڭ كۆۋرۈك ئېلېكتر ئىستانسىسى، 3 - غول ئۆستەڭ ئېلېكتر ئىستانسىسى، قوشتوقاي ئېلېكتر ئىستانسىسى، «قىزىل بايراق» ئېلېكتر ئىستانسىسى، «غالىبىيەت» ئېلېكتر ئىستانسىسى ۋە «يالقۇن» گۈڭشېسى 1 - چوڭ ئەترىتىنىڭ ئېلېكتر ئىستانسىسىدىن ئىبارەت سەككىز ئېلېكتر ئىستانسىسى بىر يىلدا 11 مىليون 619 مىڭ 700 كىلوۋات سائەت توك تارقاتتى، ئومۇمىي كىرىمى 1 مىليون 52 مىڭ 200 يۈەنگە، ئومۇمىي چىقىمى 521 مىڭ 800 يۈەنگە، پايدىسى 210 مىڭ 200 يۈەنگە، ئومۇمىي ئىشچى - خىزمەتچى 191 گە يەتتى. بۇنىڭدىن باشقا، بورتالا ئوبلاستلىق ئېلېكتر قۇۋۋىتى شىركىتىدە 1985 - يىلدىكى ئىشچى - خىزمەتچى 60 بولۇپ، شۇ يىلى سېتىۋالغان توك 9 مىليون 685 مىڭ كىلوۋات سائەتكە، تەمىنلەنگەن توك 7 مىليون 628 مىڭ كىلوۋات سائەتكە، مەھسۇلات قىممىتى 1 مىليون 130 مىڭ يۈەنگە يەتتى.

§ 8. قازمىچىلىق سانائىتى

1. جەنۇبىي تاغ كۆمۈر كېنى

بورتالا موڭغۇل ئاپتونوم ئوبلاستلىق خەلق ھۆكۈمىتى 1962 - يىل 3 - ئايدا بۇ ناھىيىدىكى سىتەي قۇرۇق تېرەك رايونى بىلەن يېزا ئىگىلىك 5 - شى بىرلىكتە جەنۇبىي تاغ كۆمۈر كېنىنى ئورتاق ئېچىشنى، سۇلۇك جېيەنسېنىڭ كان پارتكومىنىڭ شۇجىلىقىنى ئۈستىگە ئېلىشىنى قارار قىلدى. دەسلەپتە 30 كىشى بار ئىدى، كېيىن تەدرىجىي كۆپەيتىپ 60 تىن ئاشتى. ئاپتونوم رايونلۇق كۆمۈر باشقۇرۇش ئىدارىسىنىڭ تەكشۈرۈش ئەترىتى بىلەن بىرلىكتە بىر تەرەپتىن تەكشۈرۈش، يەنە بىر تەرەپتىن سىناق تەرىقىسىدە قېزىش ئارقىلىق، بىر خاڭ قۇدۇقى ئېچىلىپ، كۆنىگە 0.5 مېتىرلىق سۇرئەت بىلەن يەر ئاستىغا قاراپ قېزىلىپ، شۇ يىلى 10 - ئاينىڭ 15 - كۈنى 38.24 مېترغا يەتكۈزۈلدى، بۇنىڭ بىلەن 1 - قەۋەت كۆمۈر بايقالدى، 12 - ئاينىڭ ئاخىرىغا كەلگەندە 1 - قەۋەتتىكى كۆمۈر قېزىپ بولۇندى. 1963 - يىل 1 - ئاينىڭ 9 - كۈنىدىن ئېتىبارەن كانغا توك بېرىلدى، چىغىرىقمۇ رەسمىي ئىشلەپچىقىرىشقا كىرىشتۈرۈلدى. بىراق شىمالىي خاڭ يولى قېزىلىپ 30 مېترغا بارغاندا كۆمۈر قاتلىمى ئۈزۈلۈپ قالدى، جەنۇبىي خاڭ يولى قېزىلىپ 15 مېترغا بارغاندا دەريا قىرغىقىغا توغرا كېلىپ قېلىپ، خاڭ ئېچىگە سۇ ئۆتۈپ كەتتى، جەنۇبىي ۋە شىمالىي خاڭ يوللىرىدا كۆمۈر قاتلىمى ئۈزۈلۈپ قالغانلىقى، ئۇنىڭ ئۈستىگە يەر ئاستى سۇيى كۆپ بولغانلىقى ئۈچۈن، ئاپتونوم رايونلۇق كۆمۈر باشقۇرۇش ئىدارىسىنىڭ رەھبەرلىرى ئىش ئورنىنى تەكشۈرۈپ كۆرۈپ، بۇ كاننى ئېچىشنىڭ ئېيتىقبالى يوق ئىكەن دەپ قارىدى، نەتىجىدە 1963 - يىل 10 - ئايدا كاندا ئىشلەپچىقىرىش توختىدى.

1971 - يىل 5 - ئايدا ئاپتونوم رايونلۇق گېئولوگىيە ئىدارىسىنىڭ ئۇنۇمۇبرسال گېئولوگىيىلىك تەكشۈرۈش ئەترىتى ئىككى يىل قېدىرىپ تەكشۈرۈش ئارقىلىق، يەنىلا قۇرۇق تېرەك رايونىدىن كۆمۈر رۇدا بەلگىسى تېپىپ چىقىپ، بۇنىڭ ئىنسىز كۆمۈر ئىكەنلىكىنى، ئىسىقلىق مىقدارىنىڭ ئالتە كىلوكالورىيەگە يېتىدىغانلىقىنى، ئىس نىسبىتىنىڭ 20% — 30% ئىكەنلىكىنى، كۆمۈر قاتلىمىنىڭ ئاڭ قېلىن جايى ئىككى مېتردىن ئاشىدىغانلىقىنى، ئاڭ نېپىز يېرى 30 سانتىمېتر كېلىدىغانلىقىنى، كۆمۈر جەمئىي ئۇچ قەۋەت بولۇپ، ئومۇمىي زاپاس مىقدارىنىڭ 420 مىڭ تونىدىن ئاشىدىغانلىقىنى، كان بىلەن بورتالا بازىرىنىڭ ئارىلىقى 30 كىلومېتر بولۇپ، قاتناشنىڭ قولايلىق ئىكەنلىكىنى باھالاپ بېكىتتى. 7 - ئايدا ئوبلاستلىق خەلق ھۆكۈمىتى يەنە بىر قېتىم جەنۇبىي تاغ كۆمۈر كېنىنى قۇرۇشنى قارار قىلدى ھەمدە كان قۇرۇشقا تەييارلىق كۆرۈش ئۈچۈن ۋۇ شۇمىڭ، ۋاڭ يۈجۇ ۋە ياڭ زەيۇۋلارنى ئەۋەتتى. كېيىن ۋاڭ يۈجۇنىڭ مەسئۇللۇقىدا 1972 - يىل 5 - ئايدا كۆمۈر قېزىش رەسمىي باشلاندى، دەسلەپتە كۆمۈر قېزىشتا ئېھتىياجلىق ئەمگەك كۈچى ئۈچۈن «غالىبىيەت» گۈزىتىسى «پارلاق» چوڭ ئەترىتىدىن 15 ئەزا يالالاپ ئىشلىتىلدى، جەمئىيەتتىن ئىككى كىشى قوبۇل قىلىندى (بىرى بوغالتېر، يەنە بىرى توكچى). 1972 - يىل 7 - ئايدا ناھىيىلىك ئىنقىلابىي كومىتېت كۆمۈركانغا 18 نەپەر رەسمىي دۆلەت ئىشچىسى يۆتكەپ بېرىشنى قارار قىلدى. شۇ يىلى 6 - ئايدىن 12 - ئايغىچە جەمئىي 210 تونىنا كۆمۈر قېزىلدى، بۇ كۆمۈرنىڭ كۆپ قىسمى شۇ كاندىكى ئىشچى - خىزمەتچىلەرنىڭ ئىسىنىش ۋە تاماق ئېتىش ئىشلىرىغا ئىشلىتىلدى. كاننىڭ 50 كىلوۋاتلىق دىزىل ماتورىدىن بىرى، سۇ ناسوسىدىن ئىككىسى، كۆمۈر قېزىش ئۇشكىسىدىن تۆتى، ئات ھارۋىسىدىن بىرى، ئاتتىن ئۈچى بار بولدى. 1973 - يىل 1 - ئايدا ئىشلەپچىقىرىش مەبلىغى بېتىشمىگەنلىكى، ئۇنىڭ ئۈستىگە بۇ كاننى ئېچىش قىممىتى بولمىغانلىقى ئۈچۈن، ئوبلاستلىق ۋە ناھىيىلىك ئىنقىلابىي كومىتېتلارنىڭ تەستىقلىشى بىلەن، بۇ

كۆمۈركان ئوبلاستلىق جامائەت خەۋپسىزلىكى ئىدارىسىنىڭ دېھقانچىلىق مەيدانىغا ئۆتكۈزۈپ بېرىلدى، خادىملارنىڭ ھەممىسى قايتۇرۇلدى. 18 نەپەر دۆلەت ئىشچىسى سېمونت زاۋۇتىغا تەقسىم قىلىندى، باشقا ئىزالار ئەسلىدىكى ئىشلەپچىقىرىش ئەتىرەتلىرىگە قايتۇرۇلدى.

2. بورتالا يەرلىك دۆلەت ئىگىلىكىدىكى تۈزچىلىق مەيدانى

1966 - يىل 5 - ئايدا ناھىيىلىك پارتكوم قول - سانائەتچىلەر بىرلەشمە كوپېراتىپىنىڭ تاشچىلىق كوپېراتىپىدىن 28 تاشچىنى ئاجرىتىپ، يېڭا ئىگىلىك 5 - شۆبە 89 - تۈەن - مەيدانىنىڭ 15 كىلومېتر شەرقىي جەنۇبىدا تۈزچىلىق مەيدانى قۇرۇشنى قارار قىلدى. جياڭ گې مەيدان باشلىقى بولدى، بوغالتېر، كاسسىر قاتارلىق خادىملار سەپلەندى. ئەينى چاغدا بىرقانچە ئېغىز كېسەك ئۆي، بىر قانچە گۈرجەك ۋە كەتمەن بار ئىدى، شۇ يىلى 600 تونىنا تۈز ئىشلەپچىقىرىلدى. 1967 - يىلى يەنە ئاز كەم 300 تونىنا ئارىلاشما تۈز ئىشلەپچىقىرىلدى. كېيىن تۈزلۇق سۇ يېتىشمىگەنلىكى ئۈچۈن تۈز چىقمىدى. بۇ چاغدا «مەدەنىيەت زور ئىنقىلابى» تەدرىجىي يۇقىرى دولقۇنغا كۆتۈرۈلدى، ئىشچىلار ئىنقىلاب قىلىش نامى بىلەن ئەسلىدىكى ئورۇنلىرىغا قايتىشىپ ھەربىرىكە قاتناشتى. 1967 - يىلى قىشتا ناھىيىلىك ئۇرۇقچىلىق مەيدانىدىن توققۇز كىشى يۆتكەپ كېلىنىپ تۈزچىلىق مەيدانى باققۇزۇلدى. 1968 - يىل 5 - ئاينىڭ 18 - كۈنى ئوبلاستلىق ئىنقىلابىي كومىتېتىنىڭ تەستىقلىشى بىلەن مەركۇر مەيدانىنىڭ ئۆي، قورال - سايمان ۋە 80 تونىنا تۈز بولۇپ 50. 4204 يۈەن قىممىتىدىكى مۇلۇكىنىڭ ھەممىسى يېڭا ئىگىلىك 5 - شۆبە 10 - تۈەن - مەيدانى (ھازىرقى 90 - تۈەن - مەيدان) غا ئۆتكۈزۈپ بېرىلدى.

§ 9. دېھقانچىلىق دورىلىرى ۋە سۇلياۋ سانائىتى

1. دېھقانچىلىق دورىلىرى زاۋۇتى

بۇ زاۋۇت 1970 - يىل 11 - ئايدا قۇرۇلغان، زاۋۇت ئورنى قوسەمچەكتە، زاۋۇت باشلىقى يۇ دېجياڭ. زاۋۇت قۇرۇلغاندا ئالتە ئىشچى - خىزمەتچىسى بار ئىدى، ئاددىي يەرلىك ئۇسۇل بىلەن ئىشلەپچىقىرىش ئېلىپ بېرىلاتتى، 1971 - يىلىنىڭ ئالدىنقى يېرىمىغا كەلگەندە «666» دورا پاراشوكىدىن 155 تونىنا ئىشلەپچىقىرىلدى. 1973 - يىل 3 - ئاينىڭ 8 - كۈنى بۇ زاۋۇت ئەمەلدىن قالدۇرۇلدى، زاۋۇتنىڭ توققۇز ئىشچى - خىزمەتچىسى ۋە 100 مىڭ يۈەنلىك تۇراقلىق مۇلكىنىڭ ھەممىسى ناھىيىلىك سېمونت زاۋۇتىغا ئۆتكۈزۈپ بېرىلدى.

2. بورتالا ئوبلاستلىق سۇلياۋ زاۋۇتى

بۇ زاۋۇت 1984 - يىل 3 - ئايدا ئوبلاستلىق يېڭا ئىگىلىك ماشىنىلىرى زاۋۇتىنىڭ كەسپىنى ئۆزگەرتىش ئاساسىدا قۇرۇلغان، زاۋۇت ئورنى «گۈلۈمتۇ» كوچىسىنىڭ شىمالىي تەرىپىدە. زاۋۇت ئەمدىلا قۇرۇلغاندا 38 ئىشچى - خىزمەتچىسى بار ئىدى. بۇ زاۋۇتتا، ئاساسلىقى، پېرلىيىت ۋە سۇلياۋ يوپۇق ئىشلەپچىقىرىلىدۇ. 1985 - يىلى ئىشچى - خىزمەتچىسى 43 كە يەتتى. يېڭىدىن پالاس، يېمەكلىك ۋە كېيىم - كېچەك خالتىسى قاتارلىق مەھسۇلاتلار ئىشلەپچىقىرىلدى، مەھسۇلاتلارنىڭ سۈپىتى تەدرىجىي ئۆستى، يېڭا ئىگىلىكىدە

ئىشلىتىلىدىغان سۇلياۋ يوپۇقنىڭ سۈپىتى مىنىستىرلىك تارقاتقان ئۆلچەمگە، لاياقەتلىك بولۇش نىسبىتى 100% كە يەتتى. ئىشلەپچىقىرىش ئۈسكۈنىلىرىدىن 45 تىپلىق سۇلياۋ يوپۇق پۈدەپ قىسىپ چىقىرىش ماشىنىسىدىن بىرى، ئالتە رەڭلىك ئويماگۇل بېسىش ماشىنىسىدىن بىرى، 65 تىپلىق سۇلياۋ يوپۇق ماشىنىسىدىن بىرى، پېرلىيىت ئىشلەپچىقىرىش ئۈسكۈنىسىدىن بىرى بار. يىللىق سۇلياۋ يوپۇق ئىشلەپچىقىرىش ئىقتىدارى 250 توننىغا يېتىدۇ. 1984 - يىللىق مەھسۇلات مىقدارى بەش توننىغا، مەھسۇلات قىممىتى 260 مىڭ يۈەنگە، ئومۇمىي خادىملارنىڭ ئەمگەك ئۈنۈمدارلىقى 6800 يۈەنگە، يارىتىلغان پايدا 19 مىڭ 200 يۈەنگە، تۇراقلىق مۇلكى 480 مىڭ يۈەنگە يەتتى. 1985 - يىلى مەھسۇلات قىممىتى 588 مىڭ يۈەنگە، ئومۇمىي خادىملارنىڭ ئەمگەك ئۈنۈمدارلىقى 13 مىڭ يۈەنگە، تۇراقلىق مۇلكى 520 مىڭ يۈەنگە يەتتى.

§ 10. توقۇمىچىلىق سانائىتى

1. بورتالا گىلەم زاۋۇتى

بۇ زاۋۇت 1981 - يىل 10 - ئايدا قۇرۇلغان، مۇستەقىل ھېسابات قىلىدىغان، پايدا - زىيىنىغا ئۆزى مەسئۇل بولىدىغان كوللېكتىپ مۇلۇكچىلىكىدىكى كارخانا. بۇ زاۋۇتنىڭ كادىر ۋە تېخنىكا خادىملىرىنى ناھىيىلىك ھۆكۈمەت يۆتكەپ بەردى، ئىشچىلىرى ئوبلاستنىڭ ۋە ناھىيىنىڭ شەھەر - بازارلىرىدىكى زىيالىي ياشلاردىن قوبۇل قىلىندى. زاۋۇتنىڭ 20 دانە گىلەم توقۇش ماشىنىسى بار، مەبلىغى زىيالىي ياشلار خىراجىتى، بانكىنىڭ قەرز پۇلى ۋە مالىيىدىن قەرز ئېلىش قاتارلىق ئۇسۇللار ئارقىلىق ھەل قىلىندى. ئوبلاستلىق ۋە ناھىيىلىك تاشقى سودا تارماقلىرى تېخنىكا جەھەتتىن يېتەكچىلىك قىلىش ۋە مەھسۇلاتلىرىنى سېتىپ بېرىشكە مەسئۇل بولدى. 1981 - يىل 11 - ئايدا ناھىيىلىك خەلق ھۆكۈمىتى جۇ يۇنفا باشچىلىقىدىكى 21 زىيالىي ياشنى غۇلجا شەھەرلىك گىلەم زاۋۇتىغا ئۆگىنىشكە ئەۋەتتى. 1983 - يىل 3 - ئايدا ناھىيىلىك يېزا ئىگىلىك ماشىنىلىرى ئىدارىسىنىڭ ئامبىرى ئارىيەت ئېلىنىپ سىناق تەرىقىسىدە ئىش باشلاندى، شۇ يىلى يەنە 24 زىيالىي ياش قوبۇل قىلىندى، ئادەم سانى ئەڭ كۆپ بولغاندا 45 كە يەتتى، ئارىلىقتا توققۇز ئادەم كەتتى، يىل ئاخىرىدا 36 كىشى قالدى. 1983 - يىلنىڭ بېشىدا ۋاڭ فۇكاڭ مۇئاۋىن زاۋۇت باشلىقلىقىغا تەيىنلەندى، ئادەم 58 گە يەتتى، بىراق ھەربىي سەپكە قاتنىشىش، ئالىي مەكتەپلەرگە ئىمتىھان بېرىش ۋە دۆلەت ئىگىلىكىدىكى ئورۇنلار ئىشچى قوبۇل قىلىش قاتارلىق سەۋەبلەر تۈپەيلىدىن 30 ئادەم كەتتى، يىل ئاخىرىدا 28 كىشى قالدى. ئاساسلىق ئۈسكۈنىسى ئون دانە گىلەم توقۇش ماشىنىسىدىن ئىبارەت.

ئاساسلىق مەھسۇلاتلىرى ۋە مەھسۇلات قىممىتى:

1982 - يىلى 90. 225 كۋادرات مېتر گىلەم توقۇلدى، ئومۇمىي مەھسۇلات قىممىتى 26 مىڭ 23. 446 يۈەنگە يەتتى.

1983 - يىلى 1. 163 كۋادرات مېتر گىلەم توقۇلدى، مەھسۇلات قىممىتى 19 مىڭ 1. 94 يۈەنگە يەتتى، 436 كۋادرات مېتر پالاس توقۇلدى، مەھسۇلات قىممىتى 17 مىڭ 88 يۈەنگە، ئومۇمىي مەھسۇلات قىممىتى 36 مىڭ 1. 182 يۈەنگە يەتتى.

گىلەمچىلىك كەسپىنىڭ تېخنىكىلىق تەلىپى يۇقىرى، ئىشلەش تەس، زاۋۇتقا كىرگەن خادىملارنىڭ ئالمىشىشى تېز بولغاچقا، ھەمىشە يېڭى ئىشچىلار كۆپ ساننى تەشكىل قىلدى، مەھسۇلاتنىڭ سۈپىتى تەلەپكە يەتمىدى. بىر يىلدا جەمئىي ئۈچ ئايلا گىلەم توقۇلغان بولسىمۇ، 11 مىڭ 600 يۈەنلىك مەھسۇلات بېسىلىپ قېلىپ، كارخانا 4000 يۈەن زىيان تارتتى. ئۇنىڭ ئۈستىگە بورتالا ناھىيىسىدە يەنە بىر ئوبلاستلىق گىلەم زاۋۇتى بولغاچقا، ئوبلاست ۋە ناھىيە 1983 - يىل 8 - ئايدا مۇزاكىرە قىلىش ئارقىلىق، ئوبلاستلىق ۋە

ناھىيىلىك ئىككى گىلەم زاۋۇتنىى بىرلەشتۈرۈپ ئوبلاستلىق زىيالىي ياشلار گىلەم زاۋۇتى قۇرۇشنى قارار قىلدى.

2. بورتالا ئوبلاستلىق گىلەم زاۋۇتى (ئەسلىدىكى بورتالا ئوبلاستلىق زىيالىي ياشلار گىلەم زاۋۇتى)

بۇ زاۋۇت 1981 - يىلى قۇرۇلغان، ئورنى «بېيجىك» كوچىسىدىكى چوڭ كۆۋرۈكنىڭ غەرب تەرىپىدە. بۇ، ئوبلاست باشقۇرىدىغان كوللېكتىپ مۇلۇكچىلىكىدىكى كارخانا بولۇپ، ئوبلاستلىق تاشقى سودا شىركىتىگە قارايدۇ. بۇ زاۋۇتنى بورتالا ناھىيىسى بىلەن ئوبلاستلىق ئەمگەك مۇلازىمەت شىركىتى ئىش كۈتۈپ تۇرغان زىيالىي ياشلارنى ئىشقا ئورۇنلاشتۇرۇش يۈزىسىدىن قۇرغان. 1981 - يىلى زاۋۇت ئىككىگە ئايرىلدى، شۇ يىلى سىناق تەرىقىسىدە گىلەم توقۇلدى، 1982 - يىلى رەسمى گىلەم توقۇلۇشقا باشلىدى. بازارنىڭ ئۆزگىرىشى، مەھسۇلاتنىڭ سېتىلىش يوللىرىنىڭ راۋان بولماسلىقى قاتارلىق سەۋەبلەر تۈپەيلىدىن، 1983 - يىل 8 - ئايدا ئىككى زاۋۇت بىرلىشىپ پالاس توقىدى، مەھسۇلات سۈپىتىنىڭ لايىقەتلىك بولۇش نىسبىتى 95% تىن ئاشتى. ئوبلاستتىكى تاشقى سودا تارماقلىرى ئىشلەپچىقىرىش ۋە سېتىش جەھەتتە ناھايىتى زور مەدەت بەردى، خام ئەشيا - ماتېرىيالنى ئوبلاستلىق تاشقى سودا شىركىتى يەتكۈزۈپ بەردى، سۈپەت ئۆلچىمىگە ئۇيغۇن كېلىدىغان مەھسۇلاتلارنى تاشقى سودا شىركىتى بىر تۇتاش سېتىۋېلىپ، نەچچە ئون دۆلەت ۋە رايونغا ساتتى. نەتىجىدە بورتالا ئاپتونوم رايونىمىز بويىچە ئاساسلىق پالاس توقۇش بازىسى بولۇپ قالدى. بۇ زاۋۇت 1983 - يىلى ئىشلەپچىقارغان مەھسۇلات مىقدارى ئاپتونوم رايونىمىزنىڭ شۇ خىلدىكى ئومۇمىي مەھسۇلات مىقدارىنىڭ 90 پىرسەنتىدىن كۆپرەكنى ئىگىلىدى. 1985 - يىلى پالاس توقۇش ماشىنىسى 27 گە، ئىشچىسى 100 گە، تۇراقلىق مۇلكى 156 مىڭ يۈەنگە، مەھسۇلات قىممىتى 150 مىڭ يۈەنگە، پايدىسى 21 مىڭ 600 يۈەنگە يەتتى.

3. توقۇمىچىلىق زاۋۇتى

بۇ زاۋۇت 1982 - يىل 6 - ئايدا قۇرۇلغان. نەنجىك سۇلياۋ توقۇلما زاۋۇتىدىن تەكلىپ قىلىنغان ئۈچ ئۇستا كېرەكلىك خام ئەشيا - ماتېرىيال ۋە سايمانلىرىنى ئېلىپ بورتالاغا كېلىپ تېخنىكا تارقاتتى. 14 زىيالىي ياش قوبۇل قىلىندى، بىر كادىر سەپلەندى، خەلق ھۆكۈمىتىنىڭ ئىلگىرىكى مەجلىسخانىسى زاۋۇت ئۈچۈن قىلىندى، بىر يىلدا ئۈچ ئاي ئىشلەپ بامبۇكتىن توقۇلغان كالا مۈڭگۈزسىمان يۆلەنچۈكلۈك ئورۇندۇقتىن قىلىندى، بىر يىلدا ئۈچ ئاي ئىشلەپ بامبۇكتىن توقۇلغان كالا مۈڭگۈزسىمان يۆلەنچۈكلۈك ئورۇندۇقتىن 423 ى، «جۇڭخۇا» يۆلەنچۈكلۈك ئورۇندۇقتىن 59 ى، يۆلەنچۈكلۈك كىچىك ئورۇندۇقتىن 100 ى، ئۈزۈن سافادىن 11 ى، ئۈزۈن چاي شىرەسىدىن 11 ى، يالغۇز كىشىلىك سافادىن سەككىزى، ۋېلىسىپىتكە ئورنىتىلىدىغان بالا ئورۇندۇقىدىن 67 سى، باشقا بامبۇك توقۇلمىدىن 14 ى ئىشلەپچىقىرىلدى، ئومۇمىي مەھسۇلات قىممىتى 9480 يۈەنگە يەتتى. مەھسۇلاتلارنىڭ باھاسى يۇقىرى، سېتىلىش يوللىرى ئاز بولغاچقا، 1983 - يىل 8 - ئايدا بۇ زاۋۇت ئەمەلدىن قالدۇرۇلدى. 1985 - يىلى ئېشىپ قالغان بىر قىسىم خام ئەشيا - ماتېرىياللار ۋە ئىشلەپچىقىرىش قورال- سايمانلىرى، شەھەرلىك خەلق ھۆكۈمىتىنىڭ تەستىقلىشى بىلەن، يېرىم باھادا شەھەرلىك خەلق ئىشلىرى ئىدارىسىنىڭ پاراۋانلىق زاۋۇتىغا ئوتكۈزۈپ بېرىلدى، ئەسلى قىممىتى 10 مىڭ 66. 169 يۈەن ئىدى، سۈندۇرۇلغاندىن كېيىنكى يېرىم باھاسى 83. 5084 يۈەن بولدى.

VIII باب

يېزا - بازار كارخانىلىرى

1958 - يىلى خەلق گۈڭشېسى قۇرۇلغاندىن كېيىن، بورتالا ناھىيىسىدە ئۇسكۇنىلىرى ئاددىي تۈمۈر - ياغاچ بۇيۇملىرى زاۋۇتى، ئۇن زاۋۇتى، ياغ زاۋۇتى، سېمونت زاۋۇتى، كۆن - خۇرۇم بۇيۇملىرى زاۋۇتى، خۇمدان، ھاك زاۋۇتى قاتارلىق گۈڭشېلار باشقۇرغان 113 يېزا سانائەت كارخانىسى قۇرۇلدى، بۇ كارخانىلار يېزا ئىقتىسادىنى جانلاندۇرۇش، ئەزالارنىڭ تۇرمۇش ۋە ئىشلەپچىقىرىشى ئۈچۈن مۇلازىمەت قىلىش جەھەتتە مەلۇم رول ئوينىدى. 1962 - يىلى بەزى كارخانىلار ناتىلاج ئاقىۋېتىلدى.

1978 - يىلى پارتىيە 11 - نۆۋەتلىك مەركىزي كومىتېت 3 - ئومۇمىي يىغىنىدىن كېيىن، يېزا ئىقتىسادي تۈزۈلمە ئىسلاھاتىغا ئەگىشىپ، يېزا بازار كارخانىلىرى تەرەققي قىلدى. 1985 - يىلىنىڭ ئاخىرىدا شەھەر بويىچە كوللېكتىپ مۇلۇكچىلىكىدىكى تايانچ يېزا - بازار كارخانىسى 55 كە، دېھقانلار بىرلىشىپ قۇرغان كارخانا 721 گە، يېزا - بازار كارخانىلىرىنىڭ خادىمى 3173 كە، كارخانىلارنىڭ ئومۇمىي كىرىمى 12 مىليون 339 مىڭ 500 يۈەنگە يەتتى، كارخانىلار ئىلگىرىكى نوقۇل ھالدىكى ئۇن - ياغ تارتىش ۋە يېزا ئىگىلىك ماشىنا - سايمانلىرىنى رېمونت قىلىشتىن سۇ كۆچى ئارقىلىق توك ھاسىل قىلىش، ئۇن - ياغ تارتىش، يېمەكلىك، سۇت پاراشوكى ئىشلەش، ياغاچتىن قورال - سايمان ياساش، بەتىنكە تىكىش، پارتلاتقۇچ دورا، فارفۇر بۇيۇم، ئويغۇچى ناتىرى، ھاراق، نېفىت ئايرىش، خىمىيىۋي ئوغۇت، كان ئېچىش ۋە كان مەھسۇلاتلىرىنى پىششىقلاپ ئىشلەش، ماشىنا رېمونت قىلىش، يولۇچى ۋە يۈك توشۇش، بىناكارلىققا ئوخشاش كۆپ تۈرلۈك، كۆپ خىل ئىقتىسادي سىستېمىغا قاراپ تەرەققي قىلدى.

§ 1. ئاپپاراتلار

يېزا - بازار كارخانىلىرىنى باشقۇرۇش ئىدارىسى بۇ ئىدارە 1979 - يىلى 8 - ئاينىڭ 21 - كۈنى قۇرۇلغان، دەسلەپتە گۈڭشې - ئەترەت كارخانىلىرى ئىدارىسى دەپ ئاتالغان. 1984 - يىلى يېزا - بازار كارخانىلىرى ئىدارىسى دەپ ئۆزگەرتىلدى. دەسلەپتە يېزا ئىگىلىك ماشىنىلىرى ئىدارىسى بىلەن بىر يۇرۇش ئاپپارات بولۇپ، ئىككى ۋېۋىسكا ئېسىلدى، خادىم شتاتى ئۇچ قىلىپ بېكىتىلدى، يېزا ئىگىلىك ماشىنىلىرى ئىدارىسىنىڭ باشلىقى سۇن جياشياڭ گۈڭشې، ئەترەت كارخانىلىرى ئىدارىسىنىڭ باشلىقلىقىنى قوشۇمچە ئۈتىدى. 1981 - يىل 1 - ئاينىڭ 23 - كۈنى يېزا - بازار كارخانىلىرى ئىدارىسى ئايرىم تەسىس قىلىندى، ئىشچى - خىزمەتچىسى يەتتىگە يەتتى. 1985 - يىلىنىڭ ئاخىرى ئىشچى - خىزمەتچىسى سەككىزگە يەتتى.

بورتالا يېزا ـ بازار كارخانىلىرى ئىدارىسىنىڭ رەھبەرلىرى

ئىقتىساد 8 — 1

ئىسىم ـ فامىلىسى	جىنسى	مىللىتى	ۋەزىپىسى	ۋەزىپە ئۆتەش مۇددىتى	ئىزاھات
سۈن جياشياڭ	ئەر	خەنزۇ	ئىدارە باشلىقى	1979.8.27 — 1981.1	قوشۇمچە ئۆتكەن
جى چېڭجيې	ئەر	خەنزۇ	ئىدارە باشلىقى	1981.1.23 — 1984.12	1984 ـ يىل 12 ـ ئايدا تەكشۈرگۈچى بولغان
خەلىپە ئىبرايىم			مۇئاۋىن ئىدارە باشلىقى	1982.6 — 1984.3	
جاڭ فۇخې	ئەر	خەنزۇ	مۇئاۋىن ئىدارە باشلىقى	1983.4.27 — 1984.12	
مېڭ شېەنرۇ	ئەر	خەنزۇ	مۇئاۋىن ئىدارە باشلىقى، ئىدارە باشلىقى	1984.11 —	1985 ـ يىل 4 ـ ئايدا ئىدارە باشلىقى بولغان
فۇ كېجۇن	ئايال	روس	مۇئاۋىن ئىدارە باشلىقى	1984.11.10—1985.1.28	
سۇ جىڭجەن	ئەر	خەنزۇ	مۇئاۋىن ئىدارە باشلىقى	1985.4.4—	
ئابدۇكېرىم مەمەت			مۇئاۋىن ئىدارە باشلىقى	1985.8—	

§2. يېزا ـ بازار سانائىتى

1. بىناكارلىق ماتېرىياللىرى كەسپى

بورتالادىكى گۈڭشې (مەيدان ـ قېرما) لاردا 60 ـ يىللارنىڭ باشلىرىدىن 70 ـ يىللارنىڭ ئوتتۇرىلىرىغىچە ئومۇمىيۈزلۈك ئاساسىي قۇرۇلۇش ئەترەتلىرى قۇرۇلغانىدى. 60 ـ يىللارنىڭ ئوتتۇرا ۋە كېيىنكى مەزگىللىرى نۇرغۇن گۈڭشې ـ ئەترەتلەر بورتالا ناھىيە بازىرىنىڭ 15 كىلومېتر جەنۇبىدا خۇمدان سېلىپ ھاك ئىشلەپچىقىرىشقا باشلىدى. 80 ـ يىللاردىن كېيىن يېزا ـ بازار كارخانىلىرى بىرقەدەر تېز تەرەققىي قىلدى. بازار ۋە يېزىلاردىكى بىناكارلىق بازارلىرىنى ياخشى باشقۇرۇپ، يېزا ـ بازار بىناكارلىق كارخانىلىرىنىڭ ئىگىلىك باشقۇرۇش ۋە قۇرۇلۇش سۈپىتىنى باشقۇرۇشنى كۈچەيتىش يۈزىسىدىن، 1982 ـ يىل 3 ـ ئاينىڭ 15 ـ كۈنى بىرلەشمە بىناكارلىق شىركىتى قۇرۇلدى. دەسلەپتە شىركەت جېڭلىسىنى ناھىيىلىك كادىرلار تارمىقى تەيىنلىدى. 1985 ـ يىلدىن باشلاپ جېڭلى ۋە تېخنىكا خادىملارنى تەكلىپ قىلىش تۈزۈمى يولغا قويۇلدى. 1985 ـ يىلنىڭ ئاخىرىغىچە شىركەتنىڭ ئىشچى ـ خىزمەتچىسى سەككىزگە يەتتى (بۇنىڭ ئىچىدە دۆلەت ئىشچىسى تۆت)، جېڭلى، بوغالتىر، كاسسىر، قۇرۇلۇش قىلىش تېخنىكى سەپلەندى. بىناكارلىق ماتېرىياللىرىنى ئىشلەپچىقىرىشقا ئىشلىتىلىدىغان كان مەھسۇلاتلىرى بايلىقىنى باشقۇرۇشنى كۈچەيتىش يۈزىسىدىن، بىناكارلىق ماتېرىياللىرى ئىشلەپچىقىرىدىغان كوللېكتىپ ۋە يەككە يېزا ـ بازار كارخانىلىرىغا قارىتا كەسپىي رەھبەرلىك يولغا قويۇلدى. 1982 ـ يىل 10 ـ ئاينىڭ 8 ـ كۈنى بىناكارلىق ماتېرىياللىرى شىركىتى قۇرۇلدى، شىركەتكە جېڭلى، بوغالتىر، كاسسىر ۋە كەسپىي خادىم بولۇپ جەمئىي بەش ئادەم سەپلەندى، بۇلارنىڭ ھەممىسى دۆلەت ئىشچى ـ خىزمەتچىسى. 1985 ـ يىلدىن باشلاپ شىركەت جېڭلىسى شەھەرلىك يېزا ـ بازار كارخانىلىرى ئىدارىسى تەرىپىدىن تەيىنلىنىدىغان بولدى. يۇقىرىدىكى ئىككى شىركەت

ئايرىم باشقۇرىدىغان كەسىپلەر تۆۋەندىكىچە:

1) چىندېل ئاساسىي قۇرۇلۇش ئەترىتى. بۇ ئەترەت 1963 - يىل 3 - ئايدا قۇرۇلغان، 30 ئىشچى - خىزمەتچىسى بار ئىدى، بۇنىڭ ئىچىدە تېخنىك ئىشچى ئون ئىدى، بۇ ئەترەتكە باغۋەنچىلىك مەيدانى رەھبەرلىك قىلاتتى. 1968 - يىلى «غالىبىيەت» گۈڭشىسى باشقۇرىدىغان بولدى. ئىشچى - خىزمەتچىسى 120 گە يەتتى. 1970 - يىل 8 - ئايدا بورتالا ناھىيىلىك ئاساسىي قۇرۇلۇش ئەترىتىگە ئۆزگەرتىلدى، ئۇ، كوللېكتىپ مۇلۇكچىلىكىدىكى كارخانا ھېسابلىنىدۇ. 1974 - يىلى «غالىبىيەت» گۈڭشىسىنىڭ رەھبەرلىك قىلىشىغا ئۆتكۈزۈپ بېرىلىپ، نامى «غالىبىيەت» گۈڭشىسى ئاساسىي قۇرۇلۇش ئەترىتى قىلىپ ئۆزگەرتىلدى. 1985 - يىلى ئىشچى - خىزمەتچىسى 300 گە يەتتى، بۇنىڭ ئىچىدە تامچى 50، ياغاچچى 15، پولات چۈيۈش ئىشچىسى ئون، سىرچى ئون، مېخانىك بەش، سۇ - پار ئىشچىسى بەش، توكچى بەش، تېخنىك بىر، ئىمتىھان ئېلىش ئارقىلىق لايىقەتلىك بولغان قۇرۇلۇش قىلىش خادىمى يەتتە. بورتالا ئوبلاستلىق شەھەر قۇرۇلۇشى ئىدارىسى سالاھىيىتىنى تەكشۈرۈش ئارقىلىق، بۇ ئەترەتتى 5 - دەرىجىلىك قۇرۇلۇش كارخانىسى قىلىپ بېكىتتى. ئەترەتنىڭ ئومۇمىي تۇراقلىق مۇلكى 500 مىڭ يۈەنگە، جامائەت جۇغلانمىسى 50 مىڭ يۈەنگە يەتتى. چوڭ ئوسكۇنىلەردىن ئۈچ تراكتور، ئالتە دانە 400 لېترلىق لاي ئېتىش ماشىنىسى، بەش سىمونت لاي ئېتىش ماشىنىسى، سەككىز چىغرىق، بىر كىران، بىر پولات چۈيۈش كېسىش ماشىنىسى بار، باشقا كىچىك يىناكارلىق ماشىنا - ئوسكۇنىلىرى تولۇق.

2) باگبۇرا ئاساسىي قۇرۇلۇش ئەترىتى - 1975 - يىلى 3 - ئايدا باگبۇرا چوڭ ئەترىتى يېزا ئىگىلىك ماشىنىلىرىنى مەركەزلەشتۈرۈپ بۇ ئەترەتنى قۇرغىنىدى، شۇ چاغدا 32 ئىشچى - خىزمەتچىنى بار ئىدى. 1984 - يىلى ئىشچى - خىزمەتچىسى 60 تىن ئاشتى. ماشىنا - ئوسكۇنىلىرىدىن ئىككى قول تراكتورى، بىر 55 ئات كۈچىگە ئىگە تراكتور، بىر توپا ئىتتىرىش ماشىنىسى، شۇنداقلا باشقا بىرقەدەر تولۇق بولغان قۇرۇلۇش قىلىش ماشىنىلىرى بار بولدى. 1984 - يىل 10 - ئايدا ئۆزلىرى 18 مىڭ يۈەن مەبلەغ توپلاپ، بىر سۇ مۇنارى ياساپ، ھەممە ئائىلىنى تۇرۇبىا سۇيى ئېچىش ئىمكانىيىتىگە ئىگە قىلدى، نەتىجىدە بۇ كەنت بورتالا رايونى بويىچە ئۈنجى بولۇپ تۇرۇبا سۇيى ئېچىدىغان كەنت بولۇپ قالدى.

3) بېلىن خارمودون ئاساسىي قۇرۇلۇش ئەترىتى - بۇ ئەترەت 1976 - يىل 10 - ئايدا قۇرۇلغان، 1977 - يىل 5 - ئايدا پوتوپ يۇشلەپچىقىرىشقا كىرىشتۈرۈلگەن، 14 ئىشچى - خىزمەتچىنى بار. 1985 - يىلى تۆت لاي ئېتىش ماشىنىسى، ئۈچ چىغرىق، بىر خاڭداش ماشىنىسى، بىر بىلەش ماشىنىسى، ئىككى تراكتور، 14 پولات ئاختىپەر ۋە باشقا كىچىك يىناكارلىق ئوسكۇنىلىرى بار بولدى. بۇ ئەترەت تۆت قەۋەتلىكتىن ئىگىز بىنالارنى سېلىش ۋەزىپىسىنى ئۈستىگە ئالالايدۇ، ئۇ، بورتالا يېزا - بازار بىناكارلىق كارخانىلىرى ئىچىدە بىر قەدەر كۈچلۈك كارخانا ھېسابلىنىدۇ. تۇراقلىق مۇلكى 150 مىڭ يۈەنگە، جامائەت جۇغلانمىسى 50 مىڭ يۈەنگە يەتتى.

4) دالتۇ ئاساسىي قۇرۇلۇش ئەترىتى - بۇ ئەترەت 1975 - يىل 5 - ئايدا ئەسلىدىكى «زاراڭزا» 3 - ئەترىتىنى ئۆزگەرتىش ئاساسىدا قۇرۇلغان. 1983 - يىلى يېزا ئىگىلىك ئەترىتى ۋە ئاساسىي قۇرۇلۇش ئەترىتى دەپ ئىككىگە بۆلۈندى. بۇ چاغدا ئاساسىي قۇرۇلۇش ئەترىتىدە 36 تېخنىك ئىشچى، بىر تېخنىك بار ئىدى. شۇ يىلى بىر «ئازاد» ماركىلىق ئاپتوموبىل، بىر كىچىك تراكتور، ئىككى لاي ئېتىش ماشىنىسى سېتىۋېلىندى. 1985 - يىلى ئىشچى - خىزمەتچىسى 120 گە، تېخنىك ئىشچى 70 كە، تېخنىك خادىم ئۈچكە، كارخانا باشقۇرغۇچى خادىم ئۈچكە يەتتى، بۇ ئەترەت شەھەر قۇرۇلۇشى تارماقلىرىنىڭ تەكشۈرۈشى ئارقىلىق 5 - دەرىجىلىك قۇرۇلۇش كارخانىسى قىلىپ بېكىتىلدى. بۇ ئەترەت تۆت قەۋەتلىكتىن ئىگىز بىنالارنى سېلىش ۋەزىپىسىنى ئۈستىگە ئالالايدۇ، ئەترەتنىڭ تۇراقلىق مۇلكى 116 مىڭ يۈەنگە يېتىدۇ. ئەترەت قۇرۇلغان توققۇز يىلدىن بۇيان، پوتوش ياھاسى بويىچە ھېسابلىغاندا 4 مىليون 147 مىڭ 200 يۈەنلىك قۇرۇلۇشنى تاماملىدى.

5) ئۇتبۇلاق ئاساسىي قۇرۇلۇش ئەترىتى بۇ ئەترەت 1978 - يىل 4 - ئايدا «ئىتتىپاق» 4 - ئەترىتى ئاساس قىلىنىپ، بۇلەككە ئايرىپ قۇرۇلغان ئاساسىي قۇرۇلۇش ئەترىتى بولۇپ، سەككىز تېخنىك ئىشچىسى، ئۇچ باشقۇرۇش خادىمى بار، ماشىنا - ئۇسكۇنىسى يوق، ئۇ، پەقەت كېسەك، ياغاچ قۇرۇلمىلىق ئادەتتىكى ئۆيلەرنىلا سالالايدۇ. 1983 - يىلى تۇراقلىق مۇلكى كۆپىيىپ 150 مىڭ يۈەنگە يەتتى. قۇرۇلۇش ماشىنىلىرى تولۇق سەپلەندى، خادىمى 127 گە يەتتى، بۇنىڭ ئىچىدە تېخنىكا خادىمى 47، باشقۇرۇش خادىمى 11. تەكشۈرۈش ئارقىلىق 5 - دەرىجىلىك قۇرۇلۇش كارخانىسى قىلىپ بېكىتىلدى، ئۇ، ھازىر ئىككى - ئۇچ قەۋەتلىك بىنالارنى سالالايدىغان بولدى.

6) شويىڭپەن ئاساسىي قۇرۇلۇش ئەترىتى بۇ ئەترەت 1981 - يىلى ئەسلىدىكى گۈڭشي ئاساسىي قۇرۇلۇش ئەترىتىدىن ئايرىپ چىقىلىپ قۇرۇلغان، ئۇنىڭ 180 ئىشچى - خىزمەتچىسى بار، بۇنىڭ ئىچىدە تېخنىك ئىشچى 54 (تامچى 46، ياغاچچى سەككىز)، لايىقەتلىك قۇرۇلۇش قىلغۇچى تۆت. 1985 - يىلى شەھەر قۇرۇلۇشى تارماقلىرى سالاھىيىتىنى تەكشۈرۈش ئارقىلىق 5 - دەرىجىلىك بىناكارلىق كارخانىسى قىلىپ بېكىتتى. ئەترەت قارمىقىدا تۆت قۇرۇلۇش پەيى، 135 مىڭ يۈەنلىك تۇراقلىق مۇلكى بار. ئەترەت قۇرۇلغان بەش يىلدىن بېرى ئومۇمىي سوممىسى 3 مىليون 300 مىڭ يۈەنلىك قۇرۇلۇشنى ھۆددىگە ئالدى.

7) شويىڭپەن خىش - كاھىش زاۋۇتى 1980 - يىلى ئەسلىدىكى كىچىك تېپتىكى يەرلىك خۇمدان ئاساسىدا 24 ئىشكىلىك چوڭ خۇمدان سېلىنغاندى، 4 - ئايدا قۇرۇلۇش باشلىنىپ، 8 - ئايدا پۈتتۈرۈلۈپ ئىشلەپچىقىرىشقا كىرىشتۈرۈلۈپ، شۇ يىلى 10 مىليون دانە خىش ئىشلەپچىقىرىلىپ، 42 مىڭ يۈەن پايدا ئېلىندى. زاۋۇت قۇرۇشقا 130 مىڭ يۈەن مەبلەغ سېلىندى، بۇنىڭ ئىچىدە گۈڭشي - ئەترەت كارخانىلىرى ئىدارىسى ياردەم قىلغان يېزا ئىگىلىكىگە يار يۆلەك بولۇش ئوبوروت مەبلىغى 100 مىڭ يۈەن، ئۆزلىرى تەييارلىغىنى 30 مىڭ يۈەن. زاۋۇت قۇرۇلغان ئالتە يىلدىن بېرى ئىشلەپچىقىرىلغان خىش 48 مىليون 300 مىڭ دانىگە، ئومۇمىي كىرىم 2 مىليون 699 مىڭ يۈەنگە، يارىتىلغان پايدا 1 مىليون 521 مىڭ يۈەنگە يەتتى.

8) شويىڭپەن فارفور زاۋۇتى بۇ زاۋۇت شويىڭپەن رايونىنىڭ شەرق تەرىپىدىكى بورتالا — ئارىشاق تاشيولىغا ئون كىلومېتر كېلىدىغان يەرگە جايلاشقان، ئۇ، خۇسۇسىي ئىگىلىكتىكى يېزا - بازار كارخانىسى بولۇپ، ئۇنى دولانتى بۇلاق كەنتىدىكى دېھقان لىن جۇنشىڭ 1983 - يىل 5 - ئايدا قۇرۇشقا تەييارلىق كۆرۈپ، 8 - ئايدا يۇقىرى ھارارەتلىك خۇمداندىن بىرنى پۈتتۈرۈپ ئىشلەپچىقىرىشقا كىرىشتۈردى. زاۋۇت ئۆيىنىڭ قۇرۇلۇش كۆلىمى 1500 كۋادرات مېتر، ئىش ئورنى لاپىسىنىڭ كۆلىمى 1300 كۋادرات مېتر، زاۋۇت قۇرۇلۇشىغا 27 مىڭ يۈەن مەبلەغ سېلىندى، بۇنىڭ ئىچىدە دۆلەت ياردەم بەرگىنى 10 مىڭ يۈەن، ئۆزلىرى تەييارلىقىنى 17 مىڭ يۈەن. ئاساسلىق مەھسۇلاتلىرى ساپال تورۇبا، ئوتقا چىداملىق خىش، ئاھالىلەر ئىشلىتىدىغان كوزا، تاشتەك، گۈللۈك كوزا قاتارلىقلاردىن ئىبارەت. بۇ مەھسۇلاتلار بورتالا ئوبلاستى دائىرىسىدە ۋە قاراماي، شىخو، كۈيتۇن، مايتاغ قاتارلىق جايلارغا سېتىلىدۇ. زاۋۇتنىڭ تۇراقلىق مۇلكىدىن لاي ئېتىش ماشىنىسى، ئۇۋۇتتىش ماشىنىسى، چاك سۈمۈرگۈچ، بىر «55» تىپلىق تراكتور قاتارلىقلار بار. زاۋۇت قۇرۇلغان ئۈچ يىلدىن بېرى، ئومۇمىي كىرىمى 229 مىڭ يۈەنگە، پايدىسى 46 مىڭ 500 يۈەنگە يەتتى.

9) بورتالا ھاك زاۋۇتى بۇ زاۋۇتنى 1985 - يىل 5 - ئايدا ناھىيىلىك بىناكارلىق ماتېرىياللىرى شىركىتى شەندۇڭ ئۆلكىسى ياڭگۇ ناھىيىلىك يېزا - بازار كارخانىلىرى ئىدارىسىنىڭ 1 - قوشۇمچە كەسىپ ئەترىتى بىلەن شېرىكلىشىپ قۇردى، لايىھىدىكى ئىشلەپچىقىرىش ئىقتىدارى بويىچە كۇنىگە 30 تونا ھاك ئىشلەپچىقىرالايدۇ، ئىگىلىك ھاشقۇرۇشقا پۈتۈنلەي ياڭگۇ ناھىيىسى مەسئۇل بولىدۇ.

10) بورتالا تاش ماتېرىياللىرى زاۋۇتى قوسەمچەك رايونىدا مەرمەر تاش بايلىقى مول، 1982 - يىل

3 - ئايدا يېزىدىكى كەسپىي ئائىلە لىيۇ شەنگۈي، چىڭ گۇاڭچۇن، ياۋ شياۋخۇا قاتارلىقلار بۇ يەردە كان ئېچىپ بىلەي تاش ۋە يۇيۇلما تاش ئىشلەپچىقارغانىدى. 1985 - يىل 1 - ئايدا ناھىيىلىك بىناكارلىق ماتېرىياللىرى شىركىتى لىيۇ شەنگۈي قاتارلىق 23 كەسپىي ئائىلە ۋە ئوبلاستلىق ئورمانچىلىق ئىدارىسى بىلەن بىرلىشىپ بۇ زاۋۇتنى قۇردى، يىل ئاخىرىغا بارغاندا مەھسۇلات مىقدارى 8500 توننىغا يەتتى.

11) بورتالا پېرلىيىت كېنى 1985 - يىل 5 - ئايدا ئاپتونوم رايونلۇق گېئولوگىيە ئىدارىسىنىڭ 7 - تەكشۈرۈش چوڭ ئەترىتى بورتالا تەۋەسىدىكى غانجىغ رايونىدا سۈپەتلىك پېرلىيىت رۇدىسىنى بايقىدى، شۇ يىلى 7 - ئايدا ناھىيىلىك يېزا - بازار كارخانىلىرى ئىدارىسى بىلەن ئاپتونوم رايونلۇق 7 - گېئولوگىيىلىك تەكشۈرۈش چوڭ ئەترىتى بىرلىكتە كان قۇردى. شۇ يىلى ئاپتونوم رايونلۇق پەن - تېخنىكا كومىتېتى بۇ كاننى ئاپتونوم رايونىمىز بويىچە 1 - تۈركۈمدىكى «ئۇچقۇن» پىلانى تۈرىگە كىرگۈزدى. ئاپتونوم رايونلۇق پەن - تېخنىكا كومىتېتى بىلەن ئاپتونوم رايونلۇق يېزا - بازار كارخانىلىرىنى باشقۇرۇش ئىدارىسى 200 مىڭ يۈەندىن ئۆسۈمى قوشۇپ بېرىلىدىغان قەرز پۇل ئاجراتتى، يىل ئاخىرىغا قەدەر 1200 توننا پېرلىيىت رۇدىسى ئىشلەپچىقىرىلىپ، شىخو، قاراماي، شىخەنزە، ئىلى قاتارلىق جايلارغا سېتىلدى.

2. پىششىقلاپ ئىشلەش كەسپى

1) شوينىڭپەن خىمىيە سانائىتى زاۋۇتى (ئەسلىدىكى «يالقۇن» گۇڭشېسىنىڭ ئۇنىۋېرسال پىششىقلاپ ئىشلەش زاۋۇتى) 1958 - يىلى خەلق گۇڭشېسى قۇرۇلغاندىن كېيىن، ئىشلەپچىقىرىش ئەترەتلىرىدىكى تۆمۈرچى، ياغاچچى ۋە توپا - تاش قۇرۇلۇشى تېخنىكا خادىملىرى ئاجرىتىلىپ پىششىقلاپ ئىشلەش زاۋۇتى قۇرۇلغانىدى. 1962 - يىلى يېزا ئىگىلىك ماشىنىلىرىنى رېمونت قىلىش زاۋۇتى بىلەن بىرلەشتۈرۈلۈپ، ئۇنىۋېرسال پىششىقلاپ ئىشلەش زاۋۇتىغا ئۆزگەرتىلىپ، ئاساسلىقى، تۆمۈر، ياغاچ بۇيۇملىرىنى ياساش، ئاساسىي قۇرۇلۇش، توك تارقىتىش ۋە يېزا ئىگىلىك ماشىنىلىرىنى رېمونت قىلىش بىلەن شۇغۇللاندى. 1969 - يىلى ئۇن - ياغ تارتىش، خەلق تۇرمۇشىغا كېرەكلىك بۇيۇملارنى قۇيۇش قاتارلىق كەسىپلەر كۆپەيتىلدى. 1983 - يىلى كەسپى ئۆزگەرتىلىپ خىمىيە سانائىتى زاۋۇتى قىلىپ قۇرۇلدى. شۇنىڭدىن كېيىن ئاساسلىقى، خىمىيىۋى ئوغۇت ۋە ساپ شۇلتا ئىشلەپچىقىرىلدى. دۆلەت 85 مىڭ يۈەن ئۆسۈمسىز قەرز پۇل، 100 مىڭ يۈەن ئۆسۈملۈك قەرز پۇل بېرىپ مەدەت بەردى. 1985 - يىلنىڭ ئاخىرىغا قەدەر 50 توننا خىمىيىۋىي ئوغۇت، 11 توننا ساپ شۇلتا ئىشلەپچىقىرىلدى. ئىشچى - خىزمەتچىسى 30 غا، تۇراقلىق مۇلكىنىڭ ئومۇمىي قىممىتى 400 مىڭ يۈەنگە يەتتى.

2) «ئۇچقۇن» پىششىقلاپ ئىشلەش زاۋۇتى بۇ زاۋۇتنىڭ ئورنى «چىندېل» كوچىسىنىڭ شەرقىي بېشىنىڭ شىمالىي تەرىپىدە. 1965 - يىل 11 - ئايدا «ئۇچقۇن» گۇڭشېسى 20 ئادەم ئاجرىتىپ، 3000 يۈەن مەبلەغ سېلىپ بىر كىچىك ياغ تارتىش ماشىنىسى، ئىككى ئۇن تارتىش ماشىنىسى سېتىۋالدى. 1967 - يىلى ئىشچى - خىزمەتچىسى 70 كە يەتتى، يەنە گۇڭشي تۇرۇشلۇق جايدا بىر ئۇن - ياغ زاۋۇتى قۇردى. 1972 - يىلى گۇڭشېنىڭ ماشىنىلاشقان يەر ھەيدەش ئەترىتى بىلەن بىرلەشتۈرۈلۈپ، «يالقۇن» رېمونت قىلىش - ياساش پونكىتى دەپ ئاتالدى. 1980 - يىلى ئەسلىدىكى ماشىنىلاشقان يەر ھەيدەش ئەترىتىدىكى خادىملار ناھىيىلىك رېمونت قىلىش ياساش زاۋۇتىغا يۆتكەلگەندىن كېيىن، يەنە ئەسلىدىكى نامى ئەسلىگە كەلتۈرۈلدى. 1982 - يىلى ئىقتىسادىي ھۆددىگەرلىك مەسئۇلىيەت تۈزۈمى يولغا قويۇلغاندىن كېيىن، ئىقتىسادىي ئۈنۈمى روشەن ياخشىلاندى، يىللىق مەھسۇلات قىممىتى 130 مىڭ يۈەنگە يېتىپ، تارىختىكى ئەڭ يۇقىرى سەۋىيە يارىتىلدى. 1983 - يىلدىن كېيىن تېخنىك ئىشچىلار زاۋۇتتىن ئايرىلىپ يەككە ئىگىلىك بىلەن شۇغۇللانغاچقا، كارخانا نائىلاج ئىشلەپچىقىرىشنى توختاتتى.

3. باشقا كارخانىلار

1) دالتۇ كىچىك رېمونت زاۋۇتى بۇ زاۋۇت 1971 - يىلى گۇڭشېنىڭ ماشىنىلاشقان يەر ھەيدەش ئەترىتى ئاساسىدا ئۆزگەرتىپ قۇرۇلغان، 15 ئىشچى - خىزمەتچىسى، ئۇچ نەپەر دۆلەت شتاتىدىكى ئىشچى - خىزمەتچىسى بار. 1973 - يىلى دۆلەت شتاتىدىكى ئىشچى - خىزمەتچىلەر يۆتكىلىپ كەتكەندىن كېيىن، يەنە 20 نەپەر كوللېكتىپ مۇلۇكچىلىكىدىكى ئىشچى - خىزمەتچى قوبۇل قىلىندى، ئۇلار، ئاساسلىقى، يېزا ئىگىلىك ماشىنىلىرىنى رېمونت قىلدى ۋە سەپلىمە ئىشلەپچىقاردى. 1985 - يىلى 14 ئىشچى - خىزمەتچىسى قالدى، بۇ زاۋۇت يېزا ئىگىلىك ماشىنىلىرىنى رېمونت قىلغاندىن باشقا، يەنە ئۇن تارتتى. يىل ئاخىرىدا مەھسۇلات قىممىتى 77 مىڭ يۈەنگە يەتتى، زاۋۇتتا ئىككى ستانوك، بىر قىرىش ستانوكى، بىر سىم تارتىش ماشىنىسى بار بولدى، تۇراقلىق مۇلكى 164 مىڭ 400 يۈەنگە يەتتى.

2) شويىڭپەن بەتىنكە 2 - زاۋۇتى بۇ زاۋۇت شويىڭپەن رايونىنىڭ بارتوخا كەنتىدە. بۇ زاۋۇتنى 1984 - يىل 5 - ئايدا گەن چاڭرۇڭ ئىسىملىك دېھقان سىچۇەن ئۆلكىسىنىڭ چۇڭچىڭ شەھىرىدىن بەش موزدوزنى تەكلىپ قىلىپ، ئۆزى 18 مىڭ يۈەن مەبلەغ چىقىرىپ قۇرغانىدى. 1985 - يىلى پۈتتۈرۈپ ئىشلەپچىقىرىشقا كىرىشتۈرۈپ، قولدا ئاياغ كىيىم تىكىشكە باشلىدى، يىل ئاخىرىغىچە ئەرەنچە ۋە ئايالچە ھەرخىل ئاياغ كىيىمدىن 6000 پار تىكىپ، ئومۇمىي كىرىمنى 120 مىڭ يۈەنگە يەتكۈزۈپ، 12 مىڭ يۈەن پايدا ئالدى. مەھسۇلاتنىڭ سۈپىتى ياخشى، باھاسى ئەرزان بولۇپ، بورتالا شەھىرىدە سېتىلغاندىن باشقا، يەنە شىمالىي شىنجاڭنىڭ ھەرقايسى جايلىرىدا ۋە ئۇرۇمچى تەۋەسىدە سېتىلدى.

§ 3. تەمىنات - سودا

1. بورتالا تەمىنات - سودا شىركىتى

بۇ شىركەت 1979 - يىل 10 - ئايدا قۇرۇلغانىدى، دەسلەپتە شىركەت جىڭلىسىنى ئەمگەك - كادىرلار تارماقلىرى تەيىنلىگەنىدى، 1985 - يىلدىن باشلاپ تەكلىپ قىلىش يولغا قويۇلدى، خىزمەتچى خادىملار ئەسلىدىكى تۆت كىشىدىن ئالتە كىشىگە كۆپەيتىلدى، جىڭلى، بوغالتېر، كاسسىر، ئامبارچى، مال سېتىۋالغۇچى قاتارلىق خادىملار سەپلەندى. شىركەت قارىمىقىدا بىر ماگىزىن قۇرۇلدى، ماگىزىنغا زىيالىي ياشلار ئاساس قىلىنغان ھالدا تۆت مال ساتقۇچى سەپلەندى. شىركەتنىڭ مەسئۇلىيىتى شەھەردىكى يېزا - بازار كارخانىلىرىنىڭ ئىشلەپچىقىرىش، تەمىنلەش ۋە سېتىش ئىشلىرى ئۈچۈن قولايلىق يارىتىپ بېرىش، ئىشلەپچىقىرىشنىڭ ئالدى - كەينى ۋە ئىشلەپچىقىرىش جەريانىدىكى ھالقىلار ئۈچۈن مۇلازىمەت قىلىشتىن ئىبارەت. ئالتە يىلدا سودا تارماقلىرىدىن سېتىۋېلىنغان مالنىڭ ئومۇمىي سوممىسى 1 مىليون 546 مىڭ 100 يۈەنگە، سېتىش سوممىسى 1 مىليون 417 مىڭ يۈەنگە، يارىتىلغان پايدا 59 مىڭ 600 يۈەنگە يەتتى.

2. بورتالا ئوبلاستلىق يېزا - بازار كارخانىسى تەمىنات - سودا شىركىتى

بۇ شىركەت 1982 - يىل 2 - ئاينىڭ 2 - كۈنى قۇرۇلغان، ئۇ، مۇستەقىل ھېسابات قىلىدۇ، پايدا - زىيانغا ئۆزى مەسئۇل بولىدۇ، بېكىتىلگەن خادىم شتاتى ئالتە. 1985 - يىلى ئەمەلىي بار خادىم 13 كە يەتتى، بۇنىڭ

ئىچىدە دۆلەت كادىرلىرى ئالتە، ئىشچى يەتتە، تۇراقلىق مۇلكى 78 مىڭ يۈەنگە يېتىدۇ. 1983 - يىلدىن 1985 - يىلغىچە سېتىۋېلىش ئومۇمىي سوممىسى 5 مىليون 20 مىڭ يۈەنگە، سېتىش سوممىسى 5 مىليون 520 مىڭ يۈەنگە، پايدىسى 314 مىڭ يۈەنگە يەتتى.

3. شويىڭپەن توپ سېتىۋېلىش - سېتىش شىركىتى

بۇ، يېزا باشقۇرۇشىدىكى كوللېكتىپ مۇلۇكچىلىكىدىكى توپ ۋە پارچە سېتىش سودا كارخانىسى. بۇ شىركەتنى 1985 - يىل 6 - ئايدا ما شېنۇېن بىرقانچە دېھقان بىلەن بىرلىشىپ قۇردى، شويىڭپەن رايونلۇق خەلق ھۆكۈمىتى 20 مىڭ يۈەن مەبلەغ يارىدەم بەردى، بانكىدىن 100 مىڭ يۈەن قەرز پۇل ئېلىندى. بۇ شىركەت تاۋارلارنى توپ سېتىش ۋە پارچە سېتىشنى ئاساس قىلىدۇ، شىركەت قارىمىقىدا ئىككى توپ سېتىش ۋە پارچە سېتىش ماگىزىنى بار، بۇ رايوندىكى 25 خۇسۇسىي ۋە كوللېكتىپ سودا تور - نۇقتىسى بىلەن كەسپىي ئالاقىسى بار، يەتتە نەپەر كەسپىي خادىم ۋە مال سانقۇچى بار. 1985 - يىلنىڭ ئاخىرىغا قەدەر پايدىسى ئازايتىلىپ باھاسى چۈشۈرۈلۈپ سېتىلغان تاۋارلارنىڭ باھا پەرقىنى بالانس قىلغاندا، ئاساسەن تەڭپۇڭ بولدى.

§ 4. ئىگىلىك باشقۇرۇش ئۇنۇمى

يېزا ئىقتىسادىي تۈزۈلمە ئىسلاھاتىنىڭ چوڭقۇرلىشىشىغا ئەگىشىپ، بورتالادىكى يېزا - بازار كارخانىلىرىنىڭ تەرەققىياتى بىرقەدەر تېز، ئىگىلىك باشقۇرۇش ئۇنۇمى بىرقەدەر ياخشى بولدى. 1979 - يىلى تايانچ يېزا - بازار كارخانىسى ۋە خۇسۇسلارنىڭ بىرلەشمە كارخانىسى 216 گە، خادىمى 1164 كە، ئومۇمىي مەھسۇلات قىممىتى 4 مىليون 402 مىڭ 900 يۈەنگە، ئومۇمىي كىرىمى 4 مىليون 604 مىڭ 500 يۈەنگە يەتكەنىدى. 1985 - يىلى يېزا - بازار كارخانىسى 721 گە، خادىمى 3172 گە، ئومۇمىي مەھسۇلات قىممىتى 11 مىليون 984 مىڭ 200 يۈەنگە، ئومۇمىي كىرىمى 12 مىليون 339 مىڭ 300 يۈەنگە يەتتى.

بورتالا بويىچە ئوچ رايوندىكى يەرلىك سانائەتنىڭ 1985 - يىلدىكى ئەھۋالى

ئىقتىساد 8 — 2

تۈرى	1 - رايون (ئۆتىۋېلاق، چىندېل رايونى)	2 - رايون (شويىڭپەن رايونى)	3 - رايون (دالا-تۆ، بىلىن خارمو-دون رايونى)	جەمئىي
ياغاچچىلىق زاۋۇتى	1			1
تۇمۇرچىلىك زاۋۇتى	1		5	6
ئۇن تارتىش كەسپى	22			22
تۇمۇرچىلىك ۋە ياغاچچىلىق ئارىلاش كەسىپلەر			5	5
كۆن - خورۇم بۇيۇملىرى كەسپى	6			6
ياغ تارتىش كەسپى	10			10
يۇرۇشلۇك جابدۇق ياساش كەسپى	3	1		4
ئوغۇت ئىشلەش كەسپى	15	9	9	33

يېمەكلىك ئىشلەش گۇرۇپپىسى	4			4
بورا توقۇش گۇرۇپپىسى	2			2
سېمونت زاۋۇتى	1			1
يەرلىك سوپۇن زاۋۇتى	1			1
تىككۈچىلىك گۇرۇپپىسى	7	2	2	11
شال تىلىش گۇرۇپپىسى		1		1
خۇمدان	1		2	3
ھاك زاۋۇتى	1	1	1	3

بورتالا شەھىرىدىكى يېزا - بازار كارخانىلىرىنىڭ 1979 - يىلدىن 1985 - يىلغىچە بولغان ئارىلىقتىكى تەرەققىيات ئەھۋالى

ئىقتىساد 8 — 3

يىللار	كارخانا سانى					ئادەم سانى					ئومۇمىي كىرىمى (10 مىڭ يۈەن)				
	جەمئىي	سانائەت كارخانىسى	قاتناش-تىرانسپورت كەسپى	بىناكارلىق كارخانىسى	باشقا كارخانا	جەمئىي	سانائەت كارخانىسى	قاتناش-تىرانسپورت كەسپى	بىناكارلىق كارخانىسى	باشقا كارخانا	جەمئىي	سانائەت كارخانىسى	قاتناش-تىرانسپورت كەسپى	بىنا-كارلىق كارخانىسى	باشقا كارخانا
1979	27	11		14	2	1890	220		1648	22	388	47.1		338	2.9
1980	58	17	2	37	2	3426	449	26	2929	22	645.86	106.66	7.51	525.92	5.77
1981	73	17	3	53		3596	976	30	2565	25	660.35	122.48	7.19	519.36	11.32
1982	62	18	2	39	3	2918	583	10	2292	33	808.04	152.63	4.65	639.33	11.43
1983	77	37		36	4	3016	673		2293	50	853.03	192.01		651.88	2.14
1984	60	25		32	3	2555	494		2045	16	980.83	283.02		690.14	7.67
1985	55	28		25	2	2221	816		1393	12	844.08	276.7		563.26	4.12

بورتالا شەھىرىدىكى يېزا - بازار كارخانىلىرىنىڭ 1985 - يىلدىكى ئەھۋالى

ئىقتىساد 8 — 4

ئورۇن	كارخانا سانى			ئادەم سانى			ئومۇمىي كىرىمى (10 مىڭ يۈەن)		
	جەمئىي	كوللېكتىپ كارخانا	خۇسۇسىي بىرلەشمە كارخانا	جەمئىي	كوللېكتىپ كارخانا	خۇسۇسىي بىرلەشمە كارخانا	جەمئىي	كوللېكتىپ كارخانا	خۇسۇسىي بىرلەشمە كارخانا
شويىگېن رايونى	216	11	205	1164	386	778	1766.45	1451.93	314.52
چىندېل يېزىسى	134	19	115	895	752	143	362.11	298.29	63.82
دالتۇ يېزىسى	91	4	87	401	175	226	173.11	111.81	61.3
ئۇنبۇلاق يېزىسى	252	9	243	553	286	267	159.76	80.3	79.46
بىلىن خارمودون يېزىسى	28	1	27	159	130	29	78.50	75.00	3.50
جەمئىي	721	44	677	3172	1729	1443	1233.93	711.33	522.60

ئىزاھات: 1985 - يىلى دۆلەتكە كوللېكتىپ كارخانىلار 39 مىڭ 300 يۈەن، خۇسۇسىي بىرلەشمە كارخانىلار 304 مىڭ يۈەن، باج - پايدا تاپشۇردى. 1985 - يىللىق پايدا ئەھۋالى: كوللېكتىپ كارخانىلارنىڭ 82 مىڭ 300 يۈەن، خۇسۇسىي بىرلەشمە كارخانىلارنىڭ 769 مىڭ 800 يۈەن.

IX باب

قاتناش

بورتالا يىپەك يولىنىڭ تۈگۈن بۆلىكىگە جايلاشقان، مەشھۇر ئالاتاۋ ئېغىزى شەرق بىلەن غەربنى تۇتاشتۇرىدىغان مۇھىم قاتناش تۈگۈنى، بورتالا دەريالىق ۋادىسى تارباغاتاي بىلەن ئىلىنى تۇتاشتۇرىدىغان يۆتكەش سورۇنى ھېسابلىنىدۇ. ئەنئەنىۋي قاتناش ۋاستىلىرىدىن ئات، كالا، تۆگە، ئېشەك، ئېشەك ھارۋىسى، ئىككى چاقلىق ئات ھارۋىسى، كالا ھارۋىسى قاتارلىقلار بار. 1954 - يىلدىن ئىلگىرى ئورگان ۋە ئىدارە كادىرلىرى ئۇرۇمچى، غۇلجا قاتارلىق جايلارغا كامانداۋرۇپكىغا بارسا، ئىككى چاقلىق كالا ھارۋىسى، ئات ھارۋىسى ياكى خادىك (ئەينى چاغدا بىرقەدەر مودا بولغان بىر خىل يېنىك ئات ھارۋىسى) قا چۈشۈپ ئۆتەيگىچە كېلىپ، ئاندىن ئاپتوموبىلغا چۈشەتتى. 1954 - يىل 12 - ئايدا ئاپتونوم ئوبلاست بورتالادا قاتناش پونكتى قۇرغاندىن كېيىن، ئاندىن ئۇرۇمچى ۋە غۇلجىغا قەرەللىك قاتناىدىغان نۆۋەتچى ئاپتوموبىللار تەدرىجىي بارلىققا كەلدى. 1956 - يىلى بورتالا ناھىيىسى تەۋەسىدە پەقەت ئۈستى ئوچۇق ئىككىلا ئاپتوموبىل ۋەكالىتەن يولۇچى توشۇيدىغان

بولدى. 1959 - يىل ئون يۈك ئاپتوموبىلى يولۇچى توشۇيدىغان بولدى. بىراق يېزىلاردىكى گۈڭشې ۋە ئەترەتلەردە 70 - يىللارنىڭ ئوتتۇرىلىرىغا كەلگىچىلا يەنىلا ئېشەك ھارۋىسى، كالا ھارۋىسى ۋە ئات ھارۋىسى ئاساسلىق قاتناش ۋاستىسى قىلىنىدى. 1978 - يىلدىن كېيىن مۇتلەق كۆپ ساندىكى گۈڭشې (مەيدان - فېرما) لارغا ھەر كۈنى نۆۋەتچى ئاپتوبۇس قاتنايدىغان بولدى. 80 - يىللاردىن بۇيان قاتناش ئىشلىرى تېز تەرەققىي قىلدى. 1985 - يىلغا كەلگەندە ماتورلۇق قاتناش ۋاستىسى 2405 كە (تراكتورمۇ شۇنىڭ ئىچىدە) ، توشۇلغان ئومۇمىي يۈك 200 مىڭ تونىغا يەتتى. ئاپتوبۇس 30 غا، يىلىغا توشۇلغان يولۇچى 660 مىڭ ئادەم (قېتىم) گە يەتتى. دۆلەت يولى، ئۇلكە يولى، چېگرا مۇداپىئە يولى، تۈمەن - مەيدانلار مەخسۇس ئىشلىتىدىغان يول، ناھىيە - يېزا يولىنىڭ ئاپتوموبىل قاتنايدىغان مۇساپىسى 734 كىلومېترغا يەتتى، بۇنىڭ ئىچىدە ناھىيە - يېزا تاشيولىنىڭ ئۇزۇنلۇقى 221 كىلومېتر.

§ 1. ئاپپاراتلار

1. شەھەرلىك سانائەت - قاتناش بۆلۈمى

جۇڭخۇا خەلق جۇمھۇرىيىتى قۇرۇلۇشتىن ئىلگىرى، قاتناش ئىشلىرىنى مەخسۇس باشقۇرىدىغان ئاپپارات يوق ئىدى. 1955 - يىلى قاتناش بۆلۈمى تەسىس قىلىندى، بۇدجاپ بۆلۈم ئەزاسى بولدى. 1956 - يىل 11 - ئايدا ئۇ مۇئاۋىن بۆلۈم باشلىقى بولدى. 1958 - يىلى قاتناش بۆلۈمى ناھىيە دەرىجىلىك ئاپپاراتلار بىلەن بىللە ئەمەلدىن قالدۇرۇلدى. 1962 - يىل 11 - ئاينىڭ 7 - كۈنى ناھىيە دەرىجىلىك ئاپپاراتلار ئەسلىگە كەلتۈرۈلگەندە قاتناش مەمۇرىيىتىنى باشقۇرۇش كەسپى سودا - سانائەت بۆلۈمىگە تەۋە بولدى. 1969 - يىلى ئىنقىلابىي كومىتېت قۇرۇلغاندىن كېيىن، سانائەت - قاتناش - مالىيە - سودا گۇرۇپپىسىغا تەۋە بولدى، 1974 - يىلى سودا - سانائەت - قاتناش ئىدارىسىغا ئۆزگەرتىلدى، 1978 - يىلى سانائەت - قاتناش بۆلۈمىگە ئۆزگەرتىلدى. 1985 - يىلى سانائەت - قاتناش بۆلۈمى ئىقتىساد كومىتېتىغا قوشۇۋېتىلدى، ئۇچ كادىر قاتناشنى ئاساسلىق باشقۇرىدىغان بولدى.

2. ناھىيىلىك ئاپتوموبىل كالونى

1969 - يىلى ناھىيىدىكى ئۇرگان ۋە ئىدارىلەرنىڭ ئىشلەپچىقىرىش ۋە تۇرمۇشقا ئىشلىتىلىدىغان كۆمۈر مەسىلىسىنى ھەل قىلىش يۈزىسىدىن، ناھىيىدىكى ئورگان ۋە گۇڭشىلارنىڭ بەش ئاپتوموبىلى مەركەزلەشتۈرۈلۈپ، ۋاقىتلىق ئاپتوموبىل كالونى قۇرۇلدى، ئىككى يىلدىن كېيىن تارقىتىۋېتىلدى. 1971 - يىل 7 - ئاينىڭ 15 - كۈنى ئۇرۇش تەييارلىقى ئېھتىياجى بىلەن، يەنە تاشقى سودا ئىدارىسى، سودا ئىدارىسى ۋە ناھىيىلىك ئىنقىلابىي كومىتېتتىن جەمئىي ئالتە ئاپتوموبىل مەركەزلەشتۈرۈلۈپ، ئاپتوموبىل كالونى قۇرۇلدى، 1972 - يىل 11 - ئاينىڭ 3 - كۈنى ئەمەلدىن قالدۇرۇلدى. 1978 - يىل 4 - ئاينىڭ 20 - كۈنى بورتالا ناھىيىلىك ئاپتوموبىل كالونى قۇرۇلدى، ئورنى ھازىرقى شەھەرلىك 3 - ئوتتۇرا مەكتەپنىڭ ئورنىدا بولۇپ، 22 ئىشچى - خىزمەتچىسى بار ئىدى، كالونغا كالون باشلىقى، سىياسىي رەھبەر، بوغالتېر ۋە كاسسىر قويۇلدى، كالون قۇرۇلۇشىغا 273 مىڭ يۈەن مەبلەغ سېلىندى، كالوندا توققۇز ئاپتوموبىل بار، يەتتە يىلدا توشۇلغان يۈك ئوبوروت مىقدارى 6 مىليون 398 مىڭ 200 تونىا/كىلومېترغا، ئومۇمىي كىلومېتر

1 مىليون 279 مىڭ 600 يۈەنگە، يارتىسلغان پايدا 273 مىڭ يۈەنگە يەتتى. كېيىن شەخسلەرنىڭ ئاپتوموبىلى كۆپىيىپ كەتكەچكە، مال مەنبەسى ئازىيىپ كېتىپ، زىيان كۆرۈلدى، نەتىجىدە 1985 - يىل 8 - ئاينىڭ 20 - كۈنى ئەمەلدىن قالدۇرۇلدى.

3. بورتالا ئوبلاستلىق يول ئاسراش قۇرۇلۇش ئەترىتى (ئەسلىدىكى ئوبلاستلىق يول ياساش ئەترىتى)

1960 - يىلى ئوبلاستلىق يول ياساش ئەترىتى قۇرۇلغاندى، ئەترەت ئورنى شويىكچەندە بولۇپ، 42 ئىشچى - خىزمەتچىسى بار ئىدى، 1974 - يىلى بورتالا ناھىيلىك ئوچاستېكسىغا ئۆتكۈزۈپ بېرىلدى. 1977 - يىلى ناھىيە - يېزا ناھىيلىك قۇرۇلۇشىنى كۈچەيتىش يۈزىسىدىن، ئوبلاستلىق يول ئاسراش قۇرۇلۇش ئەترىتى قايتىدىن قۇرۇلدى، ئۇ، ئاساسەن، ناھىيە - يېزا يوللىرىنى ئاسراشقا مەسئۇل بولدى. 1985 - يىلى ئىشچى - خىزمەتچىسى 38 گە يەتتى.

4. بورتالا ناھىيلىك ئوچاستېكسى

بۇ ئوچاستېكا 1974 - يىل 7 - ئاينىڭ 1 - كۈنى ئوبلاستلىق يول ياساش ئەترىتى ئاساسىدا قۇرۇلغاندى، ئۇ، ئاساسلىقى، بورتالادىن ئارىشاڭغا، بورتالادىن ئالاتاۋ ئېغىزىغا، بورتالادىن جامباسغا بارىدىغان ئۇچ ناھىيەلىنى ئاسراشقا مەسئۇل بولدى، پىلاندىكى مۇقىم خادىم شتاتى 150. ناھىيلىك ئوچاستېكسى ئورگىنىنىڭ ئورنى بورتالا شەھىرىدە، ئىلگىرى كېيىن بولۇپ شويىكچەن، ئۇتبۇلاق ۋە 84 - تۇەن - مەيدان قاتارلىق جايلاردا يول ئاسراش بەنى تەسىس قىلىندى.

5. بورتالا ناھىيلىك باش ئوچاستېكسى

بۇ ئوچاستېكا 1977 - يىلىنىڭ ئاخىرىدا قۇرۇلغان، ئۇ، ئوبلاست بويىچە يول ئاسراشقا رەھبەرلىك قىلىش ئاپپاراتى ھېسابلىنىدۇ. ئۇنىڭ قارىمىقىدا جەمئى ۋە ئارىشاڭ ناھىيلىك ئوچاستېكلىرى بار. بۇ ئوچاستېكا ئاسرايدىغان ناھىيلىك مۇساپىسى 415 كىلومېتر ئىدى. 1985 - يىلىنىڭ ئاخىرىغا كەلگەندە 658 كىلومېترغا يەتتى. ئۇنىڭ قارىمىقىدا 19 يول ئاسراش بەنى، ئۇچ يول ئاسراش ئوچاستېكسى ۋە باش ئوچاستېكا ئورگىنى، ئاپتوموبىل كالونى تەسىس قىلىندى، جەمئىي 463 ئىشچى - خىزمەتچىسى، 50 ئاپتوموبىلى، 12 ھەرخىل يول ياساش، يول ئاسراش ماشىنىسى ۋە باشقا كىچىك تېپتىكى ئوسكۇنىلىرى بار.

6. يولۇچى توشۇش مۇلازىمەت باش پونكىتى

1954 - يىل 12 - ئايدا قاتناش پونكىتى قۇرۇلدى، پونكىت قۇرۇلغاندا تۆت كىشى بار ئىدى. پونكىتنىڭ ئورنى ھازىرقى شەھەرلىك مەدەنىيەت سارىيىنىڭ ئورنىدا ئىدى، 1970 - يىلى «بېيجىڭ» كوچىسىغا يۆتكەلدى. كەسپىي جەھەتتە ئاپتونوم رايونلۇق قاتناش نازارىتىنىڭ باشقۇرۇشىغا، مەمۇرىي جەھەتتە ئاپتونوم ئوبلاستنىڭ رەھبەرلىكىگە قارىدى. ئۇ، ئاساسلىقى، بورتالادىن ئۇرۇمچى شەھىرىگە، بورتالادىن غۇلجىغا يولۇچى توشۇشنى

ئۇستىگە ئالدى، ئاپتونوم رايونلىك بورتالا ئوبلاستى تەۋەسىدىكى يۈك توشۇش پىلانلىنى ئورۇنلاشتۇرۇشقا مەسئۇل بولدى. 1984 - يىل 5 - ئايدا پۈتۈنلەي بورتالا ئاپتونوم ئوبلاستىغا ئۆتكۈزۈپ بېرىلدى، شۇنىڭدىن كېيىن ئىقتىساد كومىتېتى باشقۇرىدىغان بولدى. بۇ پونكىتنىڭ 13 ئىشچى - خىزمەتچىسى بار، يۇنىڭ ئىچىدە كادىر يەتتە. بۇ پونكىت ئاساسلىقى، يولۇچى توشۇش، قوشۇمچە يۈك باشقۇرۇشقا مەسئۇل. 1985 - يىل 9 - ئايدا پونكىت بىلەن كارخانا ئايرىپ تەسىس قىلىنغاندا، ئوبلاستلىق يولۇچى توشۇش شىركىتىنىڭ بىر قىسىم كەسپى قوشۇۋېتىلىش ئارقىلىق، يولۇچى توشۇش مۇلازىمەت باش پونكىتى قۇرۇلدى. ئىشچى - خىزمەتچىسى 33 كە يەتتى. يولۇچى توشۇش مۇلازىمەت باش پونكىتى بىلەن يولۇچى توشۇش شىركىتى ئىككى ئۇيۇسكا ئېسىپ بىر يۇرۇش رەھبەرلىك بەنزىسى بولدى.

7. يولۇچى توشۇش شىركىتى

بۇ شىركەت 1982 - يىلى ئەسلىدىكى ئوبلاستلىق ئاپتوموبىل ترانسپورت شىركىتى قارمىقىدا تەسىس قىلىنغان ئاپتوبۇس پونكىتى ئاساسىدا قۇرۇلغان بولۇپ، ئاساسلىقى، بورتالا رايونىدىكى يولۇچىلارنى توشۇش ۋەزىپىسىنى ئۈستىگە ئالدى، ئەينى ۋاقىتتا 26 ئاپتوبۇس، 117 ئىشچى - خىزمەتچىسى بار ئىدى. 1985 - يىلى ئاپتوبۇس 30 غا، ئىشچى - خىزمەتچىسى 158 گە، تۇراقلىق مۇلكى 2 مىليون يۈەنگە، يىلىغا توشۇلغان يولۇچى 660 مىڭ ئادەم (قېتىم) گە، يولۇچى توشۇش ئوبوروت مىقدارى 5161 ئادەم/كىلومېتىرغا، يولۇچى توشۇشتىن قىلىنغان ئومۇمىي كىرىم 1 مىليون 342 مىڭ يۈەنگە يەتتى.

8. ئوبلاستلىق ئاپتوموبىل ترانسپورت شىركىتى

1959 - يىلى ئىلىدىن بورتالا ئوبلاستىغا ئون ئاپتوموبىل چوشۇرۈپ بېرىلگەندىن كېيىن، ئات ھارۋىسى ترانسپورت كالونى بىلەن بىرلىكتە ئوبلاستلىق ترانسپورت كالونى قۇرۇلغانىدى، 1960 - يىل 1 - ئايدا «قىزىل بايراق» پىششىقلاپ ئىشلەش زاۋۇتى بىلەن بىرلەشتۈرۈلۈپ، ئوبلاستلىق ماشىنىسازلىق زاۋۇتىنىڭ ترانسپورت كالونى تەشكىل قىلىندى. 1960 - يىل 12 - ئايدا ئوبلاستلىق ماشىنىسازلىق زاۋۇتىدىن ئايرىپ چىقىلىپ، ئوبلاستلىق ئاپتوموبىل كالونى قۇرۇلدى. 1971 - يىلى شىخو 3 - ترانسپورت شىركىتىدىن ئون ئاپتوموبىل چوشۇرۈپ بېرىلگەندىن كېيىن، ئوبلاستلىق ئاپتوموبىل كالونى بىلەن بىرلەشتۈرۈلۈپ نامى ئوبلاستلىق 1 - ئاپتوموبىل كالونىغا ئۆزگەرتىلدى. شۇ يىلى ئىلى ئوبلاستلىق تاشقى ترانسپورت شىركىتىدىن 20 ئاپتوموبىل چوشۇرۈپ بېرىلگەندى، ئەمەلىيەتتە ئوبلاستقا ئون ئاپتوموبىل يېتىپ كەلدى، بۇنىڭ بىلەن مۇستەقىل كالون قۇرۇلۇپ ئوبلاستلىق 2 - ئاپتوموبىل كالونى دەپ ئاتالدى (1974 - يىلى ئەسلىدىكى ئىدارىسىگە قايتۇرۇلدى). 1975 - يىلى يېڭا ئىگىلىك 5 - شىنىڭ ئاپتوموبىل كالونى يەرلىك ئورۇنلارغا قوشۇۋېتىلدى، يېڭا ئىگىلىك 5 - شىنىڭ ئاپتوموبىل 1 - لىيەنى ئوبلاستلىق 1 - ئاپتوموبىل كالونى بولدى، ئوبلاستلىق 1 - ئاپتوموبىل كالونى ئوبلاستلىق 2 - ئاپتوموبىل كالونىغا ئۆزگەرتىلدى، يېڭا ئىگىلىك 5 - شىنىڭ 2 - ئاپتوموبىل لىيەنى ئوبلاستلىق 3 - ئاپتوموبىل كالونى بولدى. 1979 - يىلى يېڭا ئىگىلىك 5 - شى ئەسلىگە كەلتۈرۈلگەندىن كېيىن، 1 - ۋە 3 - ئاپتوموبىل كالونلىرى قايتۇرۇۋېلىندى. 1982 - يىلى ئوبلاستلىق 2 - ئاپتوموبىل كالونى ئوبلاستلىق ئاپتوموبىل ترانسپورت شىركىتىگە ئۆزگەرتىلدى. 1985 - يىلى شىركەت بويىچە ئادەم 103 كە، توشۇلغان يۈك 12 مىڭ تونناغا، يۈك ئوبوروت مىقدارى 4 مىليون 430 مىڭ تونا/كىلومېتىرغا، يىللىق ترانسپورت كىرىمى 886 مىڭ يۈەنگە يەتتى.

§ 2. تاشيول ۋە كۆۋرۈك - سۈڭگۈچ

1. بورتالا - غۇلجا، بورتالا - ئۈرۈمچى تاشيولى

مىنگونىك 26 - يىلى (1937 - يىلى) 2 - ئاينىك 2 - كۈنى بورتالا 100 ئېشەك هارۋىسى ۋە 50 ئادەمنى سىتەيگە ئەۋەتىپ ئۈرۈمچى - غۇلجا تاشيولىنىك سىتەي بۆلىكىنى يامىدى. 1956 - يىلى ئوبلاست بويىچە 4000 ئىش كۈنى سەپەرۋەر قىلىنىپ، ئەرتەي - جىك تاشيولى بۆلىكى رېمونت قىلىندى. 1964 - يىلى ئالدى بىلەن تودوگ (352 - 372 كىلومېتر) بۆلىكىنىك 20 كىلومېتر قىسمىغا داشقال ۋە ئاسفالىت ياتقۇزۇلدى. 1975 - يىلىنىك ئاخىرىغىچە بورتالا ئوبلاستى تەۋەسىدىكى غول تاشيوللارنىك هەممىسىگە ئاسفالىت ياتقۇزۇلدى، نەتىجىدە بۇ يول ئۈرۈمچى - غۇلجا دۆلەت يولىنىك بىر بۆلىكى بولۇپ قالدى.

2. بورتالا - ئۈتەي تاشيولى

ئىلگىرى بورتالاغا باردىغان بىرقانچە ۋاقىتلىق يوللا بار ئىدى. يوللارنىك بىرى تارباغاتاي ۋىلايىتى تولى ناهىيىسىنىك قوجكى دېگەن يېرىدىن باشلىنىپ ئالاتاۋ ئېغىزى ئارقىلىق بورتالاغا باراتتى؛ يەنە بىر يول جىك ناهىيىسىدىكى داخىيەنزە ئارقىلىق بورتالاغا باراتتى؛ يەنە بىر يول سىتەيدىن شەرقىي شىمالغا قاراپ مېڭىپ، چۆللۈكنى كېسىپ ئۆتۈپ، يەنە بىر تاغدىن هالقىپ ئاندىن بورتالاغا باراتتى. مىنگونىك 27 - يىلى (1938 - يىلى) ئىلدىن تاشيول لىنىيىسىنى تەكشۈرۈشكە ئادەم ئەۋەتىلدى. مىنگونىك 28 - يىلى (1939 - يىلى) ئاۋام خەلق سەپەرۋەر قىلىنىپ، ئالدى بىلەن، بورتالا - ئۈتەي تاشيولى ياسالدى، بۇ تاشيولنىك ئۇزۇنلۇقى30 كىلومېتر، كەڭلىكى 7.6 مېتر بولۇپ، شېغىل ياتقۇزۇلدى، بۇ يولنى شېن زىبىن ۋە هاشىم ئوسمان مەبلەغ ئىئانە قىلىپ ياساتتى. بۇ تاشيول ئۈتەيدىن شىمالغا قاراپ مېڭىپ، يۇلغۇنلۇقتىن ئۆتۈپ، هازىرقى 85 - تۇمەن مەيدانىنىك غەرب تەرىپى ئارقىلىق بورتالا ناهىيە بازىرىغا باردۇ.

1951 - يىل 2 - ئاينىك 21 - كۈنى ناهىيىلىك خەلق هۆكۈمىتى بورتالا - ئۈتەي تاشيولىنى ئۆزگەرتىپ ياساشنى قارار قىلدى. 1955 - يىلى قىشتا جىك ناهىيىلىك تاشيول ئوچاستىكسى ئۆلچەش - لايىهىلەش گۇرۇپپىسىنى هازىرقى هاك خۇمدىنىنىك ئورنىدا تۇرۇپ، تەكشۈرۈش ۋە لايىهىلەشكە ئەۋەتتى، بۇ يىل 6 - دەرىجىلىك تاشيول ئۆلچىمى بويىچە لايىهىلەندى، ئۇ ئۈتەينىك بەش كىلومېتر غەربىدىكى ئاچالدىن باشلىنىپ، بورتالا ناهىيە بازىرىدىكى كۆۋرۈككە تۇتىشىدۇ، ئۇزۇنلۇقى 28.5 كىلومېتر، ئۆلىنىك كەڭلىكى سەككىز مېتر كېلىدۇ. 1956 - يىلى ئەتىيازدا بورتالادىكى ئورگان كادىرلىرى ۋە خەلق ئىشچىلىرى سەپەرۋەر قىلىنىپ يول ياسالدى، يىل ئاخىرىغىچە يولنىك ئۆلى ياسىلىپ بولدى، بىراق چىڭداش ئوسكۇنىسى بولمىغاچقا، ئۇنىك ئۈستىگە يولنىك بەزى بۆلەكلىرىنى دائىم كەلكۇن بۇزۇۋەتكەچكە، بەزىدە قاتناش نورمال بولمىدى. 1959 - يىلى «1 - ئىيۇل» سۇ ئامبىرى پۈتكەندىن كېيىن، بۇ يولنىك بىر قىسىم جايلىرى رېمونت قىلىنىپ، «1 - ئىيۇل» سۇ ئامبىرىنىك توسمىسىنىك ئۈستى ئارقىلىق بازار رايونىغا باردىغان قىلىپ ئۆزگەرتىلدى. 1960 - يىلى بۇ يول تاشيول ئوچاستىكسىنىك باشقۇرۇشى ۋە ئاسرىشىغا ئۆتكۈزۈپ بېرىلگەن ھەمدە ئاپتونوم رايونىمىز تەرىپىدىن ئاسرىلىدىغان غول تاشيول قاتارىغا كىرگۈزۈلگەندىن كېيىن، تەرىجى ياخشىلاندى. 1973 - يىل 3 - ئايدا 3 - دەرىجىلىك يول ئۆلچىمى بويىچە ئومۇميۈزلۈك ئۆلچەپ ۋە لايىهىلىنىپ ئۆزگەرتىپ ياسىلىشقا

باشلىدى، بۇنىڭغا دۆلەت 710 مىڭ يۈەن مەبلەغ سالدى، ئۆزگەرتىپ ياساش قۇرۇلۇشىغا قوماندانلىق قىلىش شتابى تەشكىل قىلىندى، 4 - ئايدا بۇ قۇرۇلۇشقا پېزا ئىگىلىك 5 - شىنىڭ تۈەن - مەيدانلىرىدىكى خەلق ئىشچىلىرى، ئوبلاست ۋە ناھىيە ئورگانلىرىدىكى كادىرلار ۋە ئوقۇغۇچىلار، شەھەر - بازار ئاھالىلىرىدىن بولۇپ تەخمىنەن 1000 ئادەم ئاجرىتىلدى، شۇ يىلنىڭ ئاخىرىغىچە دەر يولنىڭ ئۇلىنى تەكشىلەش، شېغىل تۆكۈش، كۆۋرۈك - سۇئۆگۈچ ياساش ۋە ئاسفالىت يانتۇزۇش ۋەزىپىسى پۈتۈنلەي تاماملاندى. ئەگرى يول ئۇدۇللىنىپ، ناھىيە بازىرىغا ئون كىلومېتر كېلىدىغان جايدىن يېڭى يول ئېلىنىپ، ئۇدۇل بورتالا دەرياسىغا تۇتاشتۇرۇلدى. بورتالا دەرياسىغا ئۇزۇنلۇقى 2 . 31 مېتر، كەڭلىكى 5 . 8 مېتر كېلىدىغان پولات چۇڭقۇر بېتون قۇيۇلما ئېشىلىتىلگەن تاق تۆشۈكلۈك، ئاستى ئەگمە ئوستى توز كۆۋرۈك سېلىنىش ئارقىلىق، بۇ يول، بورتالا ناھىيە بازىرىغا باردىغان قىلىندى. بۇ يولغا 42 مەزمۇت كۆۋرۈك ۋە سۇئۆگۈچ ياسالدى.

3 . بورتالا - ئارىشاك تاشيولى

ئىلگىرى بورتالادىن ئارىشاڭغا باردىغان يول يوق ئىدى. 1956 - يىلى ئارىشاك ناھىيىسى خەلق ئىشچىلىرىنى سەپەرۋەر قىلىپ 64 كىلومېتر ئۇزۇنلۇقتا ئاددىي يول ياسىدى (ئومۇمىي ئۇزۇنلۇقى 88 كىلومېتر) . 1957 - يىلى ئۇزۇن يوللۇق تېلېفون سىمى تارتىش جەريانىدا ئارىشاك ناھىيىسى يەنە خەلق ئىشچىلىرىنى سەپەرۋەر قىلىپ يول ئۈلىنى رېمونت قىلدى. 1958 - يىلغا كەلگەندە بورتالا - ئارىشاك تاشيولى ئاددىي تاشيول قىلىپ ياسىلىپ قاتناش باشلاندى. بۇ يولنى 1960 - يىلدىن باشلاپ ئوبلاستلىق يول ياساش ئەترىتى ياشقۇرغان ۋە ئاسرىغاندىن كېيىن يولنىڭ سۇپىتى ئۇلۇكسىز ياخشىلاندى. 1963 - يىلى بۇ يولنىڭ سۇپەتلىك بۆلىكى 15 كىلومېتردىن، ئوتتۇراھال بۆلىكى 43 كىلومېتردىن يەتتى، ناچار بۆلىكى 30 كىلومېتر قالدى. 1983 - يىلى بورتالادىن شويىكچەنگە باربدىغان 15 كىلومېتر ئۇزۇنلۇقتىكى يولغا داشقال تۆكۈلۈپ ئاسفالىت يانتۇزۇلدى.

4 . بورتالا - ئالاتاۋ ئېغىزى تاشيولى

1958 - يىل 6 - ئايدىن 1959 - يىلنىڭ بېشىغىچە ئالاتاۋ ئېغىزىغا تۇتىشىدىغان تاشيول ياسالدى. بورتالا - ئالاتاۋ ئېغىزى تاشيولى (6408 - لىنىيە) نىڭ ئومۇمىي ئۇزۇنلۇقى 77 كىلومېتر كېلىدۇ. بۇ يول بورتالادىن باشلىنىپ شەرققە قاراپ شىمالىي تاغنىڭ ئېتىكىنى بويلاپ مېڭىپ، ئۇتبۇلاق يېزىسى ۋە ئېبنۇر كۆلىنىڭ قىرغىقى ئارقىلىق يەنە شىمالغا مېڭىپ ئۇدۇل ئالاتاۋ ئېغىزىغا باردۇ. يولنىڭ كەڭلىكى 5 . 6 مېتر، يول قۇرۇلۇشىغا 63 مىڭ 400 ئىش كۈنى ئەمگەك سەرپ قىلىندى. ئەڭ چوت بويىچە 380 مىڭ يۈەن مەبلەغ سېلىندى، يول 1964 - يىلى پۈتۈپ ئاپتوموبىل قاتنىدى، قۇرۇلۇشقا 120 كۈن كەتتى. بۇ لىنىيىنىڭ باشلىنىش نۇقتىسىدىن ھېسابلىغاندا 12 - كىلومېتر بۆلىكى دېھقانچىلىق رايونىدىن ئۆتىدۇ، كۆۋرۈك ۋە سۇئۆگۈچ ئاز، ئۇنىڭ ئوستىگە كۆۋرۈك - سۇئۆگۈچ تۆشۈكلىرىنىڭ دىئامېترى كىچىك بولغاچقا، ئۇزۇن ئۆتمەيلا يولنى كەلكۈن بۆزۈۋېتىپ، ئاپتوموبىللار ۋاقىتلىق يول بىلەن مېڭىپ تۇردى. 1981 - يىلدىن 1982 - يىلغىچە بۇ يول 4 - دەرىجىلىك تاشيول ئۆلچىمى بويىچە ئۆزگەرتىپ ياسالدى، 70 كۆۋرۈك ۋە سۇئۆگۈچ ياسالدى، بۇنىڭ بىلەن سۇ يىغىلىپ قېلىش ۋە قىشتا مۇز توڭلاپ قېلىش ئاھۋالى ئۆزگەرتىلىپ، ئاپتوموبىل قاتناش شارائىتى زور دەرىجىدە ياخشىلاندى.

5. ئۇتبۇلاق - تېرېكتې تاشيولى (6409 - لىنىيە)

بۇ يولنىڭ ئومۇمىي ئۇزۇنلۇقى 37 كىلومېتر، ئەمەلىيەتتە تەكشۈرۈپ تۈزلەنگەن ۋاقىتلىق يولنىڭ ئۇزۇنلۇقى 13 كىلومېتر كېلىدۇ. يول ئۇلىنىڭ كەڭلىكى 4.5 مېتر، يول قۇرۇلۇشىغا 9502 ئىش كۈنى ئەمگەك سەرپ قىلىندى، نەق چوت بويىچە 50 مىڭ يۈەن مەبلەغ سېلىندى. بۇ يول 1964 - يىلى پۈتۈپ ئاپتوموبىل قاتنىدى، قۇرۇلۇش 51 كۈندە پۈتتى، بىراق يولدا كۆۋرۈك ۋە سۇڭگۈچ بولمىغانلىقى، كەلكۈننىڭ بۇزغۇنچىلىقى ئېغىر بولغانلىقى ئۈچۈن، ئاپتوموبىل ئامالسىز قاتناپ تۇرغانىدى. 1982 - يىلى بۇ لىنىيە ئۆزگەرتىلدى، ئومۇمىي ئۇزۇنلۇقى 47 كىلومېترغا يەتكۈزۈلۈپ، 4 - دەرىجىلىك تاشيول ئۆلچىمى بويىچە ئون كىلومېتر يول يېڭىدىن ياسالدى.

6. بورتالا - سەلكىت تاشيولى (6410 - لىنىيە)

بۇ تاشيولنىڭ ئومۇمىي ئۇزۇنلۇقى 34 كىلومېتر، تاغ ئىچىدە ياسالغان ئاددىي يولنىڭ ئۇزۇنلۇقى تۆت كىلومېتر، تەكشۈرۈپ تۈزلەنگەن ۋاقىتلىق يولنىڭ ئۇزۇنلۇقى 16 كىلومېتر، تېخى ياسالمىغان يولنىڭ ئۇزۇنلۇقى 14 كىلومېتر، تاغ ئىچىدىكى يول ئۇلىنىڭ كەڭلىكى 4.5 مېتر، تۈزلەڭلىك رايونىدىكى يول ئۇلىنىڭ كەڭلىكى 6.5 مېتر، يول قۇرۇلۇشىغا 47 مىڭ 369 ئىش كۈنى ئەمگەك سەرپ قىلىندى، قۇرۇلۇش 76 كۈندە پۈتتى. 1964 - يىلى ئاپتوموبىل قاتناشقا باشلىدى، نەق چوت بويىچە 260 مىڭ يۈەن مەبلەغ سېلىندى.

7. تېرىمبۇلاق - يۈكىك تاشيولى (6422 - لىنىيە)

بۇ يولنىڭ ئومۇمىي ئۇزۇنلۇقى 31 كىلومېتر، ئەمەلىيەتتە تەكشۈرۈپ تۈزلەنگەن ۋاقىتلىق يولنىڭ ئۇزۇنلۇقى يەتتە كىلومېتر، يول ئۇلىنىڭ كەڭلىكى 4.5 مېتر، يول قۇرۇلۇشىغا 4885 ئىش كۈنى ئەمگەك سەرپ قىلىندى، نەق چوت بويىچە 80 مىڭ يۈەن مەبلەغ سېلىندى. بۇ يول 1964 - يىلى پۈتۈپ ئاپتوموبىل قاتناشقا باشلىدى، قۇرۇلۇش 51 كۈندە پۈتتى.

8. بورتالا - جانباس تاشيولى (0932 - لىنىيە)

بۇ يولنىڭ ئومۇمىي ئۇزۇنلۇقى 58 كىلومېتر. بۇ يولنى 1970 - يىلى يېزا ئىگىلىك 5 - شىنىڭ تەكشۈرۈش - لايىھىلەش ئەترىتى ئاددىي تاشيول ئۆلچىمى بويىچە ئۆلچەپ لايىھىلىدى. يول ئۈستىنىڭ 46 يېرىدىن سۇ ئۆتىدىغان بولغاچقا، 115 كۆۋرۈك ۋە سۇڭگۈچ ياسالدى، يول ئۇلىنىڭ كەڭلىكى 4.5 مېتردىن 6.5 مېترغىچە كېلىدۇ، يول ياساش ۋەزىپىسىنى يېزا ئىگىلىك 5 - شىنىڭ قۇرۇلۇش ئەترىتى ئۈستىگە ئالدى، ئەسلىدە 1970 - يىل 2 - ئايدا يول قۇرۇلۇشى باشلىنىپ، 10 - ئايدا پۈتتۈرۈش بېكىتىلگەنىدى. «مەدەنىيەت زور ئىنقىلابى» نىڭ تەسىرى تۈپەيلىدىن، قۇرۇلۇش توختاپ قېلىپ، ئۈچتىن بىر قىسىم يولنىڭ ئۇلى، كۆۋرۈك ۋە سۇڭگۈچ پۈتتۈرۈلمىدى. پۈتتۈرۈلگەن كۆۋرۈك ۋە سۇڭگۈچلەرنىڭ سۈپىتى ناچار، لايىھىدىكى تۆشۈكلەرنىڭ دىئامېترى كىچىك بولغاچقا، يول ئۇلىنى كۆپ قېتىم كەلكۈن بۇزۇۋەتتى، نەتىجىدە ئاپتوموبىللار

ئامالسىزلىقتىن يان يولدا مېڭىشقا مەجبۇر بولدى. 1983 - يىلى 300 مىڭ يۈەن مەبلەغ سېلىنىپ، 26 كىلومېتر ئۇزۇنلۇقتىكى يولنىڭ ئۇلى مۇستەھكەملەندى، يېڭىدىن 30 كۆۋرۈك ۋە سۇڭگۈچ ياسالدى.

9. كۆكتاۋ تاشيولى

بۇ يولغا 1984 - يىلى 50 مىڭ يۈەن مەبلەغ سېلىنىپ، ئون كىلومېتر ئۇزۇنلۇقتىكى قىسمىنىڭ ئۇلى مۇستەھكەملەندى.

مەزكۇر چېگرا مۇداپىئە تاشيولىنى1974 - يىلدىن ئىلگىرى پۈتۈنلەي شۆبە ھەربىي رايونى ئاسرايىتتى ۋە باشقۇراتتى. شۇ يىلى 7 - ئاينىڭ 1 - كۈنىدىن باشلاپ بورتالا تاشيول ئوچاستىكىسىنىڭ ئاسرىشى ۋە باشقۇرۇشىغا ئۆتكۈزۈپ بېرىلدى.

10. تۆەن - مەيدانلارنىڭ مەخسۇس تاشيولى

1960 - يىلدىن 1970 - يىلغىچە تۆەن - مەيدانلارغا بارىدىغان 90 كىلومېتر ئۇزۇنلۇقتىكى ئاددىي تاشيول ۋە ۋاقىتلىق توپا يول ياسالدى. بورتالادىن 90 - تۆەن - مەيدانغا بارىدىغان يولنىڭ ئۇزۇنلۇقى 43 كىلومېتر، بورتالادىن 81 - تۆەن - مەيدانغا بارىدىغان يولنىڭ ئۇزۇنلۇقى 38 كىلومېتر. بورتالادىن 85 - تۆەن - مەيدانغا بارىدىغان يولنىڭ ئۇزۇنلۇقى 13 كىلومېتر كېلىدۇ. بۇلاردىن باشقا لېيەندۈيلەرنى تۇتاشتۇرىدىغان يول ۋە ئېتىز - ئېرىق ئارىسىدا ماشىنا يولى ياسالدى.

11. ناھىيە - يېزا تاشيولى

1951 - يىلى ناھىيىلىك پارتكوم ۋە ناھىيىلىك خەلق ھۆكۈمىتى ئاممىنى سەپەرۋەر قىلىپ رايون ۋە يېزىلارنى تۇتاشتۇرىدىغان بارلىق يول ۋە كۆۋرۈكلەرنى ياساشنى قارار قىلدى، رايون ۋە يېزىلار كۈچ ئۈيۈشتۇرۇپ، ئاۋال، ناھىيە بىلەن يېزا، كەنت بىلەن كەنت ئارىلىقىدىكى ۋاقىتلىق يوللارنى ياساپ چىقتى. مۇنتىزم بولغان ناھىيە - يېزا تاشيولى 60 - يىللاردىن ئېتىبارەن ياسىلىشقا باشلىدى. 1960 - يىلى 15 كىلومېتر ئۇزۇنلۇقتىكى بورتالا - شويىكېن تاشيولى ياسالدى. 1976 - يىلى 20 كىلومېتر ئۇزۇنلۇقتىكى شويىكېن — «ئالغا» چارۋىچىلىق فېرمىسى تاشيولى ياسالدى. 1978 - يىلى 37 كىلومېتر ئۇزۇنلۇقتىكى بورتالا — «قىزىل بايراق» گۈڭشېسى — «قىزىل بۇلاق» گۈڭشېسى تاشيولى ياسالدى. 1979 - يىلى شويىكېن گۈڭشېسى كەنت بىلەن كەنتلەرنى تۇتاشتۇرىدىغان 42 كىلومېتر ئۇزۇنلۇقتىكى ئاددىي تاشيولنى ياسىدى. 1985 - يىلغا قەدەر ناھىيە تەۋەسىدە ناھىيە، يېزا ۋە كەنتلەر تۇتاشتۇرۇلىدىغان ئومۇمىي ئۇزۇنلۇقى 221 كىلومېتر كېلىدىغان 11 ئاساسلىق تاشيول ياسالدى، بۇنىڭ ئىچىدە ناھىيە ۋە يېزا تاش يولى تۆت بولۇپ، ئۇزۇنلۇقى 72 كىلومېتر (جۈملىدىن ئاسفالىت يانقۇزۇلغان يول 15 كىلومېتر).

12. كۆۋرۈك ۋە سۇڭگۈچ

مىنگونىڭ 29 - يىلى(1940 - يىلى) 5 - ئايدا شېن زېمىن 3000 تەڭگە پۇل ئىئانە قىلىپ، ھازىرقى

«1 ـ ئىيۇل» سۇ ئامبىرىنىڭ ئورنىدا ئۇزۇنلۇقى 16.7 مېتر، كەڭلىكى 6.7 مېتر، كۆتۈرۈش كۈچى بەش توننا كېلىدىغان بىر ياغاچ كۆۋرۈك سالدۇردى. مىنگونىڭ 30 ـ يىلى (1941 ـ يىلى) ھاشىم ئوسمان ھازىرقى «1 ـ ماي» سۇ ئامبىرىنىڭ ئورنىدا بىر ياغاچ كۆۋرۈك سالدۇردى، بۇ ئىككى كۆۋرۈكنى ئۈچ ۋىلايەت ئىنقىلابى مەزگىلىدە قېچىپ كېتىۋاتقان گومىنداڭ ئەسكەرلىرى بۇزۇۋەتتى. مىنگونىڭ 36 ـ يىلى (1947 ـ يىلى) ناھىيىلىك ھۆكۈمەت 7 مىليون يۈەن (ئۈچ ۋىلايەت ئىنقىلابى مەزگىلىدىكى پۇل) مەبلەغ سېلىپ، ھاشىم ئوسمان سالدۇرغان كۆۋرۈكنىڭ ئورنىغا ئۇزۇنلۇقى 16 مېتر كېلىدىغان بىر چوڭ كۆۋرۈك سالدى (1966 ـ يىلى «1 ـ ماي» سۇ ئامبىرى ياسالغاندا بۇزۇۋېتىلدى). شۇ يىلى 6 ـ ئايدا ئايشەم ھەسەن ھاجى (ھەسەن چوڭنىڭ ئايالى) ئۆزلۈكىدىن پۇل ئىئانە قىلىپ، ئەسلىدىكى شېن زىبىن سالدۇرغان كۆۋرۈكنىڭ ئورنىغا 18 مېتر ئۇزۇنلۇقتا ياغاچ كۆۋرۈك سالدۇردى. شۇنىڭدىن كېيىنلا مەمتىمىن ھەسەن، ئىسلام كېرەملەرمۇ يارتوغان ئۆستىڭگە بىر ياغاچ كۆۋرۈك سالدۇردى. جۇڭخۇا خەلق جۇمھۇرىيىتى قۇرۇلغاندىن كېيىن، 1964 ـ يىلى گۆلۈمتۇ كۆۋرۈكى، 1973 ـ يىلى بورتالا كۆۋرۈكى، «بېيجىڭ» كۆۋرۈكى ۋە «مەدەنىيەت» كۆۋرۈكى، شاڭگىنبۇخ كۆۋرۈكى سېلىندى. 1977 ـ يىل 10 ـ ئاينىڭ 26 ـ كۈنى «ئالغا» چارۋىچىلىق فېرمىسىدا بورتالا دەرياسىنى كېسىپ ئۆتىدىغان، چات ئارىلىقى 51.6 مېتر، يۈزىنىڭ كەڭلىكى يەتتە مېتر كېلىدىغان قوش ئەگمىلىك كۆۋرۈك سېلىندى. 1979 ـ يىل 9 ـ ئايدا شارالجىن كەنتىدە چات ئارىلىقىنىڭ دىئامېترى 13 مېتر، يۈزىنىڭ كەڭلىكى يەتتە مېتر كېلىدىغان تاق سۈڭگۈچلۈك تاش ئەگمە كۆۋرۈك سېلىندى. 1980 ـ يىل 10 ـ ئايدا ئۇلانبۇخ ئۇرۇقچىلىق مەيدانىدا چات ئارىلىقىنىڭ دىئامېترى ئون مېتر، يۈزىنىڭ كەڭلىكى يەتتە مېتر كېلىدىغان قوش تۆشۈكلۈك تاش ئەگمە كۆۋرۈك سېلىندى. 1984 ـ يىل 11 ـ ئايدا شويىڭپەندە چات ئارىلىقىنىڭ دىئامېترى ئون مېتر، يۈزىنىڭ كەڭلىكى 6.92 مېتر كېلىدىغان بەش چاتلىق، ياردەمچى زەنجىرى بولمىغان، قوش تۆشۈكلۈك بېتون ئەگمە كۆۋرۈك سېلىندى. 1985 ـ يىل 12 ـ ئايدا دالتۇ يېزىسىنىڭ خۇربۇخ كەنتىدە چات ئارىلىقىنىڭ دىئامېترى ئون مېتر، يۈزىنىڭ كەڭلىكى 6.92 مېتر كېلىدىغان بەش تۆشۈكلۈك، ياردەمچى زەنجىرى بولمىغان، قوش يايلىق بېتون ئەگمە كۆۋرۈك سېلىنىشقا باشلىدى. 1985 ـ يىلنىڭ ئاخىرىغىچە شەھەر بويىچە ئون ئاساسلىق چوڭ كۆۋرۈك، 153 سۈڭگۈچ سېلىندى ۋە ياسالدى.

§ 3. يولۇچى ۋە يۈك ترانسپورتى

1. يولۇچى ترانسپورتى

بۇرۇن بورتالادا تۆگە، ئات، كالا، ئېشەك، ئىككى چاقلىق ھارۋا، دىشلۇ، خادىك قاتارلىقلار ئاساسلىق قاتناش ۋاستىسى قىلىناتتى. مىنگونىڭ 28 ـ يىلى (1939 ـ يىلى) مۇشۇ يەرلىك سودىگەر نامجىل ۋە يەنە باشقا بىر سودىگەرنىڭ بىردىن 2.5 توننىلىق شەخسىي ئاپتوموبىلى بار ئىدى، ئۇلار غۇلجىدىن يۈك ۋە يولۇچى توشۇيتتى، بىر ئايدا بىر ياكى ئىككى قېتىم قاتنايتتى. 50 ـ يىللارنىڭ باشلىرىدىمۇ يەنىلا ئۇلاغ ترانسپورتىغا تايىنىلغانىدى. 1956 ـ يىلى ئورگان كادىرلىرى ئۇرۇمچىگە ياكى غۇلجىغا كوماندىرۇپكىغا بارماقچى بولسا، ئالدى بىلەن، دىشلۇ ياكى خادىكقا چۈشۈپ ئۇتەيگىچە بېرىپ ئاندىن ئاپتوموبىلغا ئالمىشاتتى. 1954 ـ يىلنىڭ ئاخىرىدا ترانسپورت پونكىتى قۇرۇلدى. 1957 ـ يىل 1 ـ ئايدىن باشلاپ غۇلجا ۋە شىخوغا نۆۋەتچى ئاپتوموبىل قاتنايدىغان بولدى. دەسلەپتە بورتالادىن غۇلجىغا ھەپتىسىگە بىر قېتىم ئاپتوموبىل قاتنىغانىدى، كېيىن ھەپتىسىگە ئىككى قېتىم قاتنايدىغان بولدى، كېيىنچە، تەدرىجىي ھالدا، كۈن ئاتلاپ قاتنايدىغان بولدى. بورتالادىن ئۇرۇمچىگە بېرىشتا شىخودىن ئاپتوموبىل ئالمىشىپ بېرىشقا توغرا كېلەتتى، قاتناش ۋاقتى قەرەلسىز

بولۇپ، ئۇستى ئوچۇق ئاپتوموبىل قاتنايتتى، 1959 - يىلدىن باشلاپ ھەپتىدە بىر قېتىم بۈاستە ھارىدىغان يولۇچىلار ئاپتوبۇسى قاتنايدىغان بولدى، 1960 - يىلدىن باشلاپ ھەپتىسىگە ئىككى قېتىم قاتنايدىغان بولدى، 1965 - يىلدىن باشلاپ ئاپتوبۇس (كونا «ئازاد» ماركىلىق ئاپتوبۇس) كۈن ئاتلاپ قاتنايدىغان بولدى، 1972 - يىلى ئىككى يولۇچى توشۇش ئاپتوبۇسى كۆپەيتىلدى. 1974 - يىلى ئاپتوبۇس ئالتىگە يېتىپ، كۈندە بىر قېتىم قاتنايدىغان بولدى. شۇ يىلى يەنە بورتالادىن «قىزىل بايراق» گۈزىشىسى ۋە ئارىشاق ناھىيىسىگە ھارىدىغان ئىككى يولۇچى توشۇش لىنىيىسى ئېچىلدى، بۇ لىنىيىدە ئاپتوبۇس كۈن ئاتلاپ قاتنىدى. 1976 - يىلى ئاپتوبۇس 11 گە، ئورۇندۇق 481 گە يەتتى، كېيىن يەنە بورتالادىن داخىيەنزە، «ئالغا» چارۋىچىلىق فېرمىسى ۋە 81 - تۈەن - مەيدانغا ھارىدىغان ئۇچ لىنىيە ئېچىلدى، بۇ لىنىيىلەردە كۈنىگە بىر قېتىم نۆۋەتچى ئاپتوبۇس قاتنىدى. 1978 - يىلى بورتالادىن ئارىشاق ناھىيىسىنىڭ جەنۇبىدىكى نەسىللىك چارۋا فېرمىسىغا، بورتالادىن «قىزىل بۇلاق» گۈزىشىسىغا، ئۇلانبوغ ئۇرۇقچىلىق مەيدانىغا ۋە 90 - تۈەن - مەيدانغا ھارىدىغان تۆت لىنىيە ئېچىلىپ، كۈنىگە بىر قېتىم ئاپتوبۇس قاتنىدى. شۇ يىلى 7 - ئاينىڭ 18 - كۈنى ئەڭ يىراق، ئەڭ چەت بولغان «قىزىل بۇلاق» گۈزىشىسىدا ۋەكالەتەن ئىش بېجىرىدىغان يولۇچى توشۇش پونكتى قۇرۇلدى. 1985 - يىلغا قەدەر ئاپتوبۇس 30 غا يەتتى. بورتالا شەھىرى تەۋەسىدىكى 84 - تۈەن - مەيدان، ئۇتبۇلاق يېزىسى شەھەرگە يېقىنراق بولغاچقا ئاپتوبۇس قاتنىمىدى، قالغان يېزا (مەيدان - فېرما) ۋە تۈەن - مەيدانلارنىڭ ھەممىسىگە ئاپتوبۇس قاتنايدىغان بولدى.

2 . يۈك تىرانسپورتى

1959 - يىلدىن ئىلگىرى بورتالانىڭ قاتناش ئىشلىرىدا ئۇلاغ كۈچى ئاساس قىلىناتتى. 1959 - يىلى ئۇن چوڭ يۈك ئاپتوموبىلى بورتالا ئوبلاستىغا ۋە پارتىيە، ھۆكۈمەت ئورگانلىرىغا، شۇنىڭدەك سودا مۇلازىمەت ئورۇنلىرىنىڭ ئىشلەپچىقىرىش ۋە تۇرمۇشقا ئىشلىتىشى ئۈچۈن سەپلەپ بېرىلدى. 60 - يىللارنىڭ ئوتتۇرا ۋە كېيىنكى مەزگىللىرىدە ناھىيە تەۋەسىدىكى كۆپ ساندىكى ئوبلاستلىق ۋە ناھىيىلىك ئورۇنلار ئىشلەپچىقىرىش ۋە تۇرمۇشقا ئىشلىتىلىدىغان كۆمۈر، شۇنىڭدەك قىشلىق كۆكتاتلارنى ئاپتوموبىل ئارقىلىق توشۇدى، بىراق ئاز ساندىكى ئورۇنلارنىڭ قاتناش كۈچى يېتىشمىگەچكە، بەزىدە بازاردىن ئۇلاغ كۈچى ئارقىلىق توشۇلغان ئوتونلارنىمۇ سېتىۋالاتتى. 1976 - يىلى، ئىلگىرى كېيىن بولۇپ، ئوبلاستلىق ماددىي ئەشيا ئىدارىسى، تاشقى سودا ئىدارىسى، قۇرۇلۇش شىركىتى، نېفىت شىركىتى، ئاشلىق ئىدارىسى قاتارلىق ئورۇنلاردا ئاپتوموبىل كالونى قۇرۇلدى. يېزىلاردىكى گۈزىشى، ئەترەتلەرنىڭ تىرانسپورت ئىشلىرىدا 60 - يىللارنىڭ باشلىرىدا دىشلۇ، ئىككى چاقلىق كالا، ئات ۋە ئېشەك ھارۋىسى ئاساس قىلىناتتى، 60 - يىللارنىڭ ئوتتۇرا ۋە ئاخىرقى مەزگىللىرىدە رېزىنكە چاقلىق چوڭ ھارۋا ئومۇمىيۈزلۈك ئىشلىتىلىدىغان بولدى. 1979 - يىلى ئۇچ ئائىلىلىك دېھقان شەخسىي ئاپتوموبىل سېتىۋالدى. 1985 - يىلىنىڭ ئاخىرىدا شەھەر تەۋەسىدىكى ھەرخىل ماتورلۇق قاتناش ۋاستىسى 2405 كە يەتتى (چوڭ - ئوتتۇرا تىپتىكى تراكتورلارمۇ شۇنىڭ ئىچىدە)، بىر يىلدا توشۇلغان يۈك 200 مىڭ تونناغا يەتتى، ئومۇمىي قاتناش ۋاستىسى ئىچىدە بورتالا شەھىرىنىڭ ماتورلۇق قاتناش ۋاستىسى 798 (بۇنىڭ ئىچىدە چوڭ - ئوتتۇرا تىپتىكى تراكتور 562)، شەخسىلەرنىڭ ئاپتوموبىلى 79.

3 . يولۇچى ۋە يۈك توشۇش ھەققى

يۈك توشۇش ھەققى 1954 - يىلدىن 1965 - يىلغىچە بورتالا ناھىيىسىدە ئاپتونوم رايونىمىز بەلگىلىگەن

يۈك توشۇش ھەققى جەھەتتىكى 1 ،، 2 ،، 3 ،، 4 ـ ۋە 5 ـ دەرىجە بويىچە ھەق ئېلىنىدى، 5 ـ دەرىجە بويىچە بىر توننا/كىلومېتر غا 0.20 يۈەن ھەق ئېلىنىدى، ۋاقىتلىق يول ئارقىلىق توشۇلغان يۈككە ئوخشىمىغان دەرىجە بويىچە ھەق %30 قوشۇپ ئېلىنىدى. 1965 ـ يىلدىن باشلاپ دەرىجە بويىچە پىرسەنت قوشۇلماي، يۈك توشۇش ھەققى ھەر توننا/كىلومېتر غا 0.20 يۈەن، يېزا ئىگىلىكىگە ياردەم بېرىلىدىغان ماددىي ئەشيالارنى توشۇش ھەققى ھەر توننا/كىلومېتر غا 0.17 يۈەندىن 0.18 يۈەنگىچە ئېلىنىدى.

يولۇچى توشۇش ھەققى بورتالادا 1957 ـ يىلدىن باشلاپ يولۇچى توشۇش كەسپى يولغا قويۇلغاندىن بېرى يولۇچى توشۇش ئاساسىي كىرا ھەققى بىر ئادەمگە بىر كىلومېتر غا 0.26 يۈەندىن ئېلىنىدى.

بورتالا ناھىيىسىنىڭ بىر قانچە يىلدىكى قاتناش ۋاستىسى ئەھۋالى

ئىقتىساد 9 — 1

يىللار	ئاپتوموبىل	ئىككى چاقلىق ئات ھارۋىسى	ئىككى چاقلىق كالا ھارۋىسى	تۆت چاقلىق ئات ھارۋىسى	خادىك	ئېشەك ھارۋىسى	ئېشەك	تۆگە	قول ھارۋىسى	رېزىنكە چاقلىق چوڭ ھارۋا
1939	2	200	20	10		120	100	420		
1943	1	400	40	97		140	120	400		
1951		390	280	150	5	250	300	500	10	
1966	11	50	300	180	2	200	588	652	293	135

ئىزاھات: 50 ـ يىللاردا ناھىيىدىكى ئاساسلىق قاتناش ۋاستىسى ئات ھارۋىسىدىن ئىبارەت بولۇپ، ئاساسلىقى، ئوتتۇن توشۇلاتتى. 1959 ـ يىل 10 ـ ئاينىڭ 24 ـ كۈنى ئات ھارۋىسىنىڭ كىرا ھەققى ئۆلچىمى بېكىتىلدى، يەنى 30 كىلومېتردىن ئارتۇق ئارىلىقنىڭ ھەر كىلومېتر غا 0.40 يۈەندىن، 30 كىلومېتر غا يەتمەيدىغان قىسقا ئارىلىقنىڭ ھەر كىلومېتر غا 0.45 يۈەندىن ھەق ئېلىنمىدىغان بولدى.

بورتالا شەھىرىدىن جايلارغا يولۇچى توشۇش مۇساپىسى

ئىقتىساد 9 — 2

باش بېكەت	ئاخىرقى بېكەت	مۇساپىسى (كىلومېتر)	باش بېكەت	ئاخىرقى بېكەت	مۇساپىسى (كىلومېتر)
بورتالا	ئۈرۈمچى	523.2	بورتالا	ئوتبۇلاق يېزىسى	11
بورتالا	غۇلجا	219.2	بورتالا	ئالاتاۋ ئېغىزى	78
بورتالا	جىڭ	104	بورتالا	81 ـ تۈەن	41
بورتالا	ئارىشاڭ	88	بورتالا	85 ـ تۈەن	15
بورتالا	چىندىل يېزىسى	4	بورتالا	86 ـ تۈەن	8
بورتالا	شوينكۈەن رايونى	15	بورتالا	89 ـ تۈەن	27
بورتالا	ئارالتوقاي چارۋىچىلىق فېرمىسى	35	بورتالا	90 ـ تۈەن	47
بورتالا	دالتۇ يېزىسى	21	بورتالا	بىلىن خارمودون يېزىسى	37

ئىزاھات: بۇ، ئاپتونوم رايونلۇق قاتناش نازارىتى 1982 ـ يىل 1 ـ ئاينىڭ 1 ـ كۈنى ئېلان قىلغان مۇساپە جەدۋىلىدىن ئېلىنىدى.

بورتالا شەھىرى بويىچە 1964 - يىلدىن 1985 -

ئىقتىساد 9 — 3

نامى	يىللار	1964	1965	1966	1967	1968	1969	1970	1971	1972
ھەرخىل ئاپتوموبىل	جەمئىي	9	9	11	11	11	11	9	11	12
	شەھەردىكىسى	2	2	3	3	3	3	3	4	4
	يېزىدىكىسى	7	7	8	8	8	8	6	6	7
	شەخسىلەرنىڭ									
	كىچىك ئاپتوموبىل								1	1
چوڭ - ئوتتۇرا تىپلىق تراكتور	جەمئىي	34	38	44	55	59	65	74	92	108
	شەھەردىكىسى					1	1	1	1	2
	يېزىدىكىسى	34	38	44	55	58	64	73	91	106
كىچىك تراكتور	جەمئىي						5	7	7	11
	شەھەردىكىسى									
	يېزىدىكىسى						5	7	7	11
موتسىكلىت	جەمئىي									
	شەھەردىكىسى									
	يېزىدىكىسى									
ئات ھارۋىسى	جەمئىي	108	146	199	213	218	270	256	330	355
	شەھەردىكىسى	26	26	27	24	17	17	14	11	11
	يېزىدىكىسى	82	120	172	189	201	253	242	319	344
توشۇش مىقدارى	توشۇش مىقدارى (10 مىڭ تونىا)	0.25	0.23	0.31	0.30	0.31	0.31	0.23	0.31	0.32
	ئوبوروت مىقدارى (10 مىڭ تونىا/كىلومېتر)	85	81	110	100.1	110	110	80	110	115

يىلغىچە بولغان ئاپتوموبىل ئەھۋالى

1985	1984	1983	1982	1981	1980	1979	1978	1977	1976	1975	1974	1973
236	199	204	169	142	86	44	37	35	31	26	21	14
68	61	57	51	48	39	24	20	18	16	11	8	5
61	55	87	80	71	35	12	12	13	11	11	9	7
79	65	45	25	11	5	3						
28	18	15	13	12	7	5	5	4	4	4	4	2
562	562	532	450	399	335	207	148	158	157	153	132	115
30	30	29	25	21	19	18	15	12	10	7	5	2
532	532	503	425	378	316	189	133	146	147	146	127	113
525	524	390	279	270	194	155	88	81	62	47	29	13
48	47	38	36	35	33	30	15	10	8	2		
477	47	352	243	235	161	125	73	71	54	45	29	13
78	58	34	31	29	18	13	8	6	5	1		
44	39	29	26	24	16	13	8	6	5	1		
34	19	5	5	5	2							
559	559	546	361	483	480	556	568	563	499	469	447	392
1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	6	6	11
558	558	545	360	482	479	555	567	562	498	463	441	381
5.90	5.17	4.73	4.67	4.26	2.41	0.98	0.99	0.88	0.78	0.75	0.54	0.38
2124	1810.4	1900	1559.3	1405.8	825.6	380	359	320	270	254.8	197	137

§ 4. نازارەت قىلىش ۋە باشقۇرۇش

1957 - يىلى ئۈتەي قاتناش باشقۇرۇش پونكتى قۇرۇلدى. 1961 - يىلى ئاپتونوم ئوبلاستتا بەش كىشىدىن تەركىب تاپقان تۆنجى بىخەتەرلىكنى بىرلەشمە تەكشۈرۈش گۇرۇپپىسى قۇرۇلدى. 1973 - يىلى ئوبلاستلىق جامائەت خەۋپسىزلىكى، سانائەت - قاتناش، شۆبە ھەربىي رايونى ۋە يېزا ئىگىلىك 5 - شى قاتارلىق 11 ئورۇندىن تەركىب تاپقان قاتناشنى بىرلەشمە تەكشۈرۈش گۇرۇپپىسى تەشكىل قىلىنىپ، بىخەتەرلىك بىرلىكتە كەلگ كۆلەملىك تەكشۈرۈلدى. 1974 - يىلى بىرلەشمە تەكشۈرۈش گۇرۇپپىسى ئاساسىدا ئاپتونوم ئوبلاستلىق قاتناش باشقۇرۇش كومىتېتى قۇرۇلدى. شۇ يىلى 4 - ئاينىگ 2 - كۈنى بورتالا ناھىيىسىدىمۇ بۈنىڭغا مۇناسىپ باشقۇرۇش ئاپپاراتى قۇرۇلدى. 1980 - يىلى ئاپتونوم ئوبلاستتا ماتورلۇق قاتناش ۋاستىلىرىنى نازارەت قىلىش ۋە باشقۇرۇش ئورنى قۇرۇلدى، ئۇ، قاتناش بىخەتەرلىكى قانۇنى ھەم قائىدە - نىزاملارنى كونكرېت ئىزچىل ئىجرا قىلىش، قەرەللىك تەربىيىلەش، شوپۇرلاردىن ئىمتىھان ئېلىش، ماتورلۇق قاتناش ۋاستىلىرىنى تەكشۈرۈش، بىخەتەرلىك تەربىيىسى ئېلىپ بېرىش، قاتناش ۋەقەلىرىنى بىر تەرەپ قىلىش ۋە يول ھەققى يىغىش ئىشلىرىنى بېجىردى. 1985 - يىلى بورتالا تەۋەسىدە دەرىجىگە توشىدىغان قاتناش ۋەقەسىدىن 106سى يۈز بېرىپ، 20 كىشى ئۆلدى، 69 كىشى يارىدار بولدى، بۇ ۋاستە ئىقتىسادىي زىيان 176 مىڭ 300 يۈەنگە يەتتى، بۇنىڭ ئىچىدە بورتالا شەھىرىدە يۈز بەرگەن قاتناش ۋەقەسى 48، ئۆلگەن ئادەم ئۇچ، يارىدار بولغان ئادەم 13، بۇ ۋاستە ئىقتىسادىي زىيان 23 مىڭ 800 يۈەنگە يەتتى.

X باب

پوچتا - تېلېگراف

بورتالانىڭ پوچتا - تېلېگراف ئىشلىرى كېيىنرەك تەرەققىي قىلدى. مىنگونىڭ 24 - يىلى (1935 - يىلى) پەقەت بىرلا پوچتا ۋەكالەتخانىسى بار ئىدى، بۇ ۋەكالەتخانا بورتالا - داخېيەنزە پوچتا يولىنى ئاچقان بولۇپ، ئادەتتىكى خەت، زاكاز خەت ۋە پوسۇلكىلارنى يوللاپ بېرىش تىجارىتى بىلەن شۇغۇللاندى. مىنگونىڭ 27 - يىلى (1938 - يىلى) تېلېگراف ئىدارىسى قۇرۇلدى، ئۇ، دەسلەپتە پەقەت ئۈرۈمچى --- غۇلجا ئۈزۈن يوللۇق سىم لىنىيىسىدىن پايدىلىنىپ، ئۈتەي ئەتراپىدىن بىر تاق سىمنى چېتىپ بورتالاغا ئېلىپ كەلدى. بۇ لىنىيىدە ئاۋاز ئېنىق بولمىغاچقا، مىنگونىڭ 29 - يىلى (1940 - يىلى) سەنتەيدە تېلېگراف ئىدارىسى قۇرۇلدى ھەمدە ئۈزۈن يوللۇق تېلېفون سىمى تارتىلدى. 1950 - يىلى داخېيەنزىگە بارىدىغان پوچتا يولىدا كۈنىگە بىر ئات ھارۋىسى ئارقىلىق يوللانما يەتكۈزۈلدى. 1954 - يىلى ئۈتەيگە بارغاندىن كېيىن ھارۋا ئالمىشىدىغان، ھەپتىسىگە ئىككى قېتىم ئات ھارۋىسى ئارقىلىق يوللانما يەتكۈزۈلىدىغان قىلىندى. 1962 - يىلى ئاپتوموبىل ئارقىلىق ھەپتىسىگە ئالتە قېتىم يوللانما يەتكۈزۈلدى، بۇنىڭ بىلەن پوچتا يوللانمىلىرىنى ئات ھارۋىسى ئارقىلىق يەتكۈزۈش تارىخىغا خاتىمە بېرىلدى. 1953 - يىلى بورتالادا ئون توچكىلىق بىر ماگنىتلىق كوممۇتاتور بار ئىدى، بۇنىڭ بىلەن ئۈزۈن يوللۇق تېلېفون، يېزا تېلېفونى ۋە شەھەر تېلېفونى

كەسپى يولغا قويۇلغاندى. 1977 - يىلى شەھەر ئىچى تېلېفونى ئاپتوماتلىك كوممۇتاتورى قۇراشتۇرۇلدى. 1985 - يىلى ئاپتوماتلىك كوممۇتاتورنىڭ ئومۇمىي سىغىمچانلىقى 1000 توچكىغا يەتتى، ئەمەلىيەتتە 587 تېلېفون ئورنىتىلدى. يېزا تېلېفونى كوممۇتاتورنىڭ ئومۇمىي سىغىمچانلىقى 260 قا يەتتى، ئەمەلىيەتتە 90 تېلېفون قويۇلدى. شەھەر بويىچە 40 پوچتا يولى ئېچىلدى (بۇنىڭ ئىچىدە يېزا - كەنت پوچتا يولى 31، پوچتا يولىنىڭ ئومۇمىي ئۇزۇنلۇقى 1271.8 كىلومېتر، جۈملىدىن يېزا - كەنت پوچتا يولى 679.8 كىلومېتر). بۈگۈنكى كۈندە تېلېگراما، تېلېفون، ھەرخىل خەت - چەك، پوچتا يوللانمىسى، پوسۇلكا ۋە پېرېۋوت قىلىنىدىغان پۇللارنىڭ ھەممىسى مەملىكەتنىڭ ھەممە يېرىگە ۋە شەھەر تەۋەسىدىكى كەنتلەرگىچە بىخەتەر يوللىنىدىغان بولدى.

§ 1. ئاپپاراتلار

1. پوچتا ئاپپاراتى

مىنگونىڭ 24 - يىلى (1935 - يىلى) پوچتا ۋەكالەتخانىسى قۇرۇلدى. ئۇنىڭ ئورنى ھازىرقى شىنخۇا كىتابخانىسىنىڭ ئورنىدا ئىدى (ئەسلىدىكى خۇنەن - خۇبېيلىك يۈرتداشلار ئۇيۇشمىسى)، لۇ ۋېنخې ئىسىملىك بىر سودىگەر پوچتا كەسپىنى ۋەكالەتەن بېجىردى، ئىككى پوچتالىيون، ئىككى ئات سەپلەپ بېرىپ، بورتالادىن داخىيەنزىگىچە بولغان پوچتا يولىنى ئاچتى، بۇ ۋەكالەتخانا جەنۇبىي پوچتا ئىدارىسىنىڭ باشقۇرۇشىدا بولدى. مىنگونىڭ 34 - يىلى (1945 - يىلى) ئۈچ ۋىلايەت ئىنقىلابى پارتىلىغاندىن كېيىن، گومىنداڭنىڭ بورتالا ناھىيىلىك ھۆكۈمەتتىكى ئادەملىرى قېچىپ كېتىپ، پوچتا ئىشلىرىنى ۋەكالەتەن بېجىرىش كەسپى توختاپ قالدى. مىنگونىڭ 36 - يىلى (1947 - يىلى) 4 - ئايدا بورتالا تارماق پوچتا - تېلېگراف ئىدارىسى قۇرۇلدى، ئىدارىگە بىر نەپەر پوچتا يوللانمىلىرىنى يەتكۈزگۈچى سەپلەندى.

1950 - يىل 11 - ئايدا بورتالادا يەنىلا پوچتا ۋەكالەتخانىسى تەسىس قىلىندى، بىر كەسپىي خادىم سەپلەندى. 1952 - يىل 12 - ئاينىڭ 1 - كۈنى بورتالا تېلېگراف تىجارەت ئورنى بىلەن بىرلەشتۇرۇلۇپ بورتالا پوچتا - تېلېگراف تىجارەت ئورنىغا ئۆزگەرتىلدى.

2. تېلېگراف ئاپپاراتى

مىنگونىڭ 27 - يىلى (1938 - يىلى) 1 - ئاينىڭ 1 - كۈنى تېلېگراما ئىدارىسى قۇرۇلدى. ئىدارە ئورنى پوچتا ۋەكالەتخانىسىنىڭ ئارقا تۆۋىدە ئىدى. فاك جىگو ئىدارە باشلىقى، قوشۇمچە رادىست بولدى. مىنگونىڭ 29 - يىلى (1940 - يىلى) مۇ مەنتاك ئىدارە باشلىقى بولدى، شۇنىڭ بىلەن بىللە سەنتەيدە تېلېگراما ئىدارىسى قۇرۇلدى، سىمپېتوزندا تېلېفون ئىشلىرى ئورنى تەسىس قىلىندى، مىنگونىڭ 34 - يىلى (1945 - يىلى) ئۈچ ۋىلايەت ئىنقىلابى پارتىلىدى. مىنگونىڭ 36 - يىلى (1947 - يىلى) 4 - ئاينىڭ 18 - كۈنى بورتالا شۆبە پوچتا - تېلېگراف ئىدارىسى قۇرۇلدى، دامۇللا سادىر ئىدارە باشلىقى بولدى. مىنگونىڭ 37 - يىلى (1948 - يىلى) 1 - ئاينىڭ 21 - كۈنى ۋاخايىتى رادىستلىققا يۆتكەپ كېلىندى، مىنگونىڭ 38 - يىلى (1949 - يىلى) 8 - ئاينىڭ 18 - كۈنى تېلېگراف تىجارەت ئورنى قىلىپ ئۆزگەرتىلدى، جۇماش چىجولام باشلىق، سۇلتان ياسىن رادىست، مەمەت تاھىر پوچتالىيون بولدى.

1952 - يىل 12 - ئاينىڭ 1 - كۈنى تېلېگراف تىجارەت ئورنى بىلەن پوچتا ۋاكالەتخانىسى بىرلەشتۈرۈلۈپ بورتالا پوچتا - تېلېگراف تىجارەت ئورنى قىلىندى، ئابدۇرېشىت ھاشىلق بولدى.

3. پوچتا - تېلېگراف ئىدارىسى

1953 - يىل 9 - ئايدا بورتالا پوچتا - تېلېگراف ئىدارىسى قۇرۇلدى. ۋالىڭ جىگالىڭ مۇئاۋىن ئىدارە باشلىقى بولدى، ئالتە خىزمەتچى خادىم سەپلەندى. 1954 - يىل 12 - ئايدا ما ۋەنچيالىڭ مۇۋەققەت ئىدارە باشلىقى، ئىسلام روزى مۇئاۋىن ئىدارە باشلىقى بولدى. 1955 - يىل 7 - ئايدا بورتالا ناھىيىلىك پوچتا - تېلېگراف ئىدارىسىنىڭ كەسپىي ئىشلىرى ۋە خادىملىرى پۈتۈنلەي ئاپتونوم ئوبلاستلىق مەركىزىي پوچتا - تېلېگراف ئىدارىسىگە ئۆتكۈزۈپ بېرىلدى، بورتالا ناھىيىسىنىڭ پوچتا - تېلېگراف كەسپىي ئىشلىرىنى پۈتۈنلەي ئوبلاستلىق مەركىزىي ئىدارە ئۈستىگە ئالدى. 1957 - يىلى ئاپتونوم ئوبلاستلىق پوچتا - تېلېگراف ئىدارىسى قۇرۇلدى، خادىمى 97 گە يەتتى. 1959 - يىل 10 - ئايدا ئىدارىدە پوچتا بۆلۈمچىسى، تېلېگراف بۆلۈمچىسى، مەخپىي ئىشلار بۆلۈمچىسى، پىلان - مالىيە بۆلۈمچىسى ۋە كاتىبات بۆلۈمچىسى تەسىس قىلىندى. 1969 - يىلى پوچتا بىلەن تېلېگراف ئايرىلىپ، تېلېگراف ئىدارىسى ئەسلىدىكى ئورنىدا قالدى، پوچتا ئىدارىسى ھازىرقى ئوبلاستلىق سەھىيە ئىدارىسىنىڭ ئورنىغا كۆچتى. 1973 - يىل 8 - ئايدا پوچتا بىلەن تېلېگراف بىرلەشتۈرۈلۈپ، پوچتا ئىدارىسى يەنە ئەسلى ئورنىغا كۆچۈپ كەلدى. 1985 - يىلى بورتالا ئوبلاستلىق پوچتا - تېلېگراف ئىدارىسىنىڭ ئىشچى - خىزمەتچىسى 204 كە يەتتى، ئىدارە قارىمىقىدا پوچتا بۆلۈمى، تېلېگراف بۆلۈمى، مالىيە - تەمىنلەش بۆلۈمى، تەكشۈرۈش بۆلۈمى، يېزا ئالاقىسى بۆلۈمى، سىياسىي ياشقارما ۋە ئىشخانا تەسىس قىلىندى.

4. پوچتا - تېلېگراف تارماق ئىدارىلىرى (ئورۇنلىرى)

1) شوبىكۆپەن پوچتا - تېلېگراف تارماق ئىدارىسى بۇ ئىدارە 1957 - يىل 1 - ئايدا قۇرۇلغان. ئىدارە ئۆيىنىڭ كۆلىمى 142 كۋادرات مېتر كېلىدۇ. 1985 - يىلى ئىشچى - خىزمەتچىسى ئونغا يەتتى، بۇ ئىدارە شوبىكۆپەن رايونىغا قاراشلىق 26 كەنتنىڭ پوچتا - تېلېگراف ئارقىلىق خەۋەرلىشىش ئىشلىرىنى ئۈستىگە ئالغان، ئاساسلىق يېزا - كەنت پوچتا يولىدىن بەشى بار بولۇپ، تۆت پوچتا يولىدا ھەپتىسىگە ئالتە قېتىم ۋېلىسىپىتلىك پوچتالیون قاتنايدۇ، بىر پوچتا يولىدا (چارۋىچىلىق رايونىدا) ھەپتىسىگە بىر قېتىم ئات ھارۋىلىق پوچتالیون قاتنايدۇ، پوچتا يولىنىڭ ئومۇمىي ئۇزۇنلۇقى 152.5 كىلومېتر كېلىدۇ. 1985 - يىلى پوچتا كەسپى بويىچە ئالماشتۇرۇلغان ئورالما پوچتا يوللانمىسى 3924، تالون چىقىرىپ بېرىلىدىغان پوچتا يوللانمىسى 20 مىڭ 511، ئادەتتىكى خەت - ئالاقە 135 مىڭ 303؛ 50 توچكىلىق ماگنىتلىق كومموتاتوردىن بىرى قۇراشتۇرۇلدى، ئەملىيەتتە 17 تېلېفون ئورنىتىلدى، تاق يوللۇق يۆكلىمە كومموتاتوردىن بىرى ئورنىتىلدى. يېزا تېلېفونى لىنىيىسىنىڭ ئۇزۇنلۇقى 217.28 ستولبا/كىلومېترغا، ستولبا ئارقىلىق تارتىلغان ئوچۇق سىمنىڭ ئومۇمىي ئۇزۇنلۇقى 46.93 جۇپ كىلومېترغا يەتتى. تېلېگرامما، تېلېفون يەتكۈزۈلىدۇ. يىللىق ئومۇمىي كەسپىي كىرىم 24 مىڭ 813 يۈەنگە يەتتى.

2) دالتۇ پوچتا - تېلېگراف تارماق ئىدارىسى بۇ ئىدارە 1957 - يىل 1 - ئايدا قۇرۇلغان، ئىدارە ئۆيىنىڭ كۆلىمى 120 كۋادرات مېتر كېلىدۇ. 1985 - يىلى ئىشچى - خىزمەتچىسى تۆتكە يەتتى. بۇ ئىدارە يېزا قارىمىقىدىكى 23 كەنتنىڭ پوچتا - تېلېگراف ئارقىلىق ئالاقىلىشىش ئىشلىرىنى ئۈستىگە ئالغان، ئىدارە

تەۋسىيە، ئاساسەن، يېزا - كەنت پوچتا يولىدىن ئىككىسى بار بولۇپ، ھەپتىسىگە ئۈچ قېتىم ژېلسىپىتلىك پوچتالیون قاتنايدۇ، پوچتا يولىنىڭ ئومۇمىي ئۇزۇنلۇقى 55 كىلومېتر كېلىدۇ. 1985 - يىلى پوچتا كەسپى بويىچە ئالماشتۇرۇلغان ئورالما پوچتا يوللانمىسى 1259 غا، تالون چىقىرىپ بېرىلىدىغان پوچتا يوللانمىسى 9840 قا، ئادەتتىكى خەت - ئالاقە 48 مىڭ بىرگە يەتتى. 50 توچكىلىق ماگنىتلىق كومپۇتاتوردىن بىرى قۇراشتۇرۇلدى، ئەملىيەتتە 27 تېلېفون ئورنىتىلدى. يېزا تېلېفون لىنىيىسىنىڭ ئومۇمىي ئۇزۇنلۇقى 42.49 ستولبا/كىلومېتر غا يەتتى، 105.416 كىلومېتر ئۇزۇنلۇقتا ئوچۇق تېلېفون سىمى تارتىلدى، تېلېگراممىلا، تېلېفون يەتكۈزۈلدى، يىللىق ئومۇمىي كەسپىي كىرىم 17 مىڭ 20 يۈەنگە يەتتى.

3) تاسىرقاي (89 - تۈەن - مەيدان) پوچتا - تېلېگراف تارماق ئىدارىسى - بۇ ئىدارە 1957 - يىل 1 - ئايدا قۇرۇلغان، ئىدارە ئۈينىنىڭ كۆلىمى 80 كۋادرات مېتر. 1985 - يىلدىكى ئىشچى - خىزمەتچىسى ئۈچ. بۇ ئىدارە تۈەن - مەيداندىكى 22 لىيەندۈينىڭ پوچتا - تېلېگراف ئالاقىلىشىش ئىشلىرىنى ئۈستىگە ئالغان. ئىدارە تەۋسىيە ئىككى پوچتا يولى بار، ھەپتىسىگە ئۈچ قېتىم ژېلسىپىتلىك پوچتالیون قاتنايدۇ. پوچتا يولىنىڭ ئومۇمىي ئۇزۇنلۇقى 76 كىلومېتر غا يېتىدۇ. 1985 - يىلى پوچتا كەسپى بويىچە ئالماشتۇرۇلغان ئورالما پوچتا يوللانمىسى 1122 گە، تالون چىقىرىپ بېرىلىدىغان پوچتا يوللانمىسى 17 مىڭ 836 گە، ئادەتتىكى خەت - ئالاقە 66 مىڭ 782 گە، يىللىق ئومۇمىي كەسپىي كىرىمى 17 مىڭ 666 يۈەنگە يەتتى.

4) يازمىتى (84 - تۈەن - مەيدان) پوچتا - تېلېگراف ئورنى - بۇ ئورۇن 1965 - يىل 12 - ئايدا قۇرۇلغان، ئورۇن ئۈينىنىڭ كۆلىمى 154 كۋادرات مېتر. 1985 - يىلدىكى ئىشچى - خىزمەتچىسى ئىككى. بۇ ئورۇن تۈەن - مەيدان بويىچە 19 لىيەندۈينىڭ پوچتا - تېلېگراف ئالاقىلىشىش ئىشلىرىنى ئۈستىگە ئالغان. ئورۇن تەۋسىيە ئىككى پوچتا يولى بولۇپ، ھەپتىسىگە ئۈچ قېتىم ژېلسىپىتلىك پوچتالیون قاتنايدۇ، پوچتا يولىنىڭ ئومۇمىي ئۇزۇنلۇقى 43 كىلومېتر غا يېتىدۇ. 1985 - يىلى پوچتا كەسپى بويىچە ئالماشتۇرۇلغان ئورالما پوچتا يوللانمىسى 1072 گە، تالون چىقىرىپ بېرىلىدىغان پوچتا يوللانمىسى 10 مىڭ 188 گە، ئادەتتىكى خەت - ئالاقە 54 مىڭ 556 گە، يىللىق ئومۇمىي كەسپىي كىرىمى 14 مىڭ 391 يۈەنگە يەتتى.

5) چىندىبل (86 - تۈەن - مەيدان) پوچتا - تېلېگراف ئورنى - بۇ ئورۇن 1966 - يىل 1 - ئايدا قۇرۇلغان، ئورۇن ئۈينىنىڭ كۆلىمى 120 كۋادرات مېتر. 1985 - يىلدىكى ئىشچى - خىزمەتچىسى ئىككى. بۇ ئورۇن تۈەن - مەيدان بويىچە توققۇز لىيەندۈينىڭ پوچتا - تېلېگراف ئالاقىلىشىش ئىشلىرىنى ئۈستىگە ئالغان. ئورۇن تەۋسىيە بىر پوچتا يولى بار بولۇپ، ھەپتىسىگە ئۈچ قېتىم ژېلسىپىتلىك پوچتالیون قاتنايدۇ، پوچتا يولىنىڭ ئومۇمىي ئۇزۇنلۇقى 8.19 كىلومېتر غا يېتىدۇ. 1985 - يىلى پوچتا كەسپى بويىچە ئالماشتۇرۇلغان ئورالما پوچتا يوللانمىسى 891 گە، تالون چىقىرىپ بېرىلىدىغان پوچتا يوللانمىسى 7016 گە، ئادەتتىكى خەت - ئالاقە 39 مىڭ 365 كە، يىللىق ئومۇمىي كەسپىي كىرىمى 6496 يۈەنگە يەتتى.

6) تاكىت (بەشبۇلاق دەپمۇ ئاتىلىدۇ، 90 - تۈەن - مەيدان) پوچتا - تېلېگراف ئورنى - بۇ ئورۇن 1966 - يىل 1 - ئايدا قۇرۇلغان، ئورۇن ئۈينىنىڭ كۆلىمى 90 كۋادرات مېتر. 1985 - يىلدىكى ئىشچى - خىزمەتچىسى ئۈچ. بۇ ئورۇن تۈەن - مەيداندىكى 16 لىيەندۈينىڭ پوچتا - تېلېگراف ئىشلىرىنى ئۈستىگە ئالغان. ئورۇن تەۋسىيە تۆت پوچتا يولى بار، ھەپتىسىگە ئۈچ قېتىم ژېلسىپىتلىك پوچتالیون قاتنايدۇ، پوچتا يولىنىڭ ئومۇمىي ئۇزۇنلۇقى 82 كىلومېتر غا يېتىدۇ. 1985 - يىلى پوچتا كەسپى بويىچە ئالماشتۇرۇلغان ئورالما پوچتا يوللانمىسى 1168 گە، تالون چىقىرىپ بېرىلىدىغان پوچتا يوللانمىسى 9306 گە، ئادەتتىكى خەت - ئالاقە 59 مىڭ 678 گە، يىللىق ئومۇمىي كەسپىي كىرىمى 10 مىڭ 83 يۈەنگە يەتتى.

7) «قىزىل يۇلتۇز» كوچىسى پوچتا - تېلېگراف تارماق ئىدارىسى - بۇ ئىدارە يېزا ئىگىلىك 5 - شىنىڭ شتابى تۇرۇشلۇق جايدا. بۇ ئىدارە 1967 - يىل 4 - ئايدا قۇرۇلغان، ئىدارە ئۈينىنىڭ كۆلىمى 95.181 كۋادرات مېتر. 1985 - يىلدىكى ئىشچى - خىزمەتچىسى تۆت. بۇ ئىدارە يېزا ئىگىلىك 5 - شى ۋە ئوبلاست،

شەھەرنىڭ شەھەر رايونىدا تۇرۇشلۇق 37 ئورۇننىڭ پوچتا - تېلېگراف ئالاقىلىشىش ئىشلىرىنى ئۈستىگە ئالغان. ھەپتىسىگە ئالتە قېتىم ۋېلىسىپىتلىك پوچتالیون قاتنايدۇ، پوچتا يولىنىڭ ئۇزۇنلۇقى ئۈچ كىلومېتر كېلىدۇ. 1985 - يىلى پوچتا كەسپى بويىچە ئالماشتۇرۇلغان ئوراللما پوچتا يوللانمىسى 1397 گە، تالون چىقىرىپ بېرىلىدىغان پوچتا يوللانمىسى 41 مىڭ 625 كە، ئادەتتىكى خەت - ئالاقە 130 مىڭ 367 گە، يىللىق ئومۇمىي كەسپىي كىرىمى 63 مىڭ 937 يۈەنگە يەتتى.

8) ئۈتبۇلاق پوچتا - تېلېگراف ئورنى بۇ ئورۇن 1971 - يىل 1 - ئايدا قۇرۇلغان، ئورۇن ئۆيىنىڭ كۆلىمى 120 كۋادرات مېتر. 1985 - يىلدىكى ئىشچى - خىزمەتچىسى بەش. بۇ ئورۇن 15 كىلومېتر پوچتا - تېلېگراف ئالاقىلىشىش ئىشلىرىنى ئۈستىگە ئالغان، ئورۇن تەۋەسىدە ئۈچ پوچتا يولى بار، ھەپتىسىگە ئالتە قېتىم ۋېلىسىپىتلىك پوچتالیون قاتنايدۇ، پوچتا يولىنىڭ ئومۇمىي ئۇزۇنلۇقى 34 كىلومېتر كېلىدۇ. 1985 - يىلى پوچتا كەسپى بويىچە ئالماشتۇرۇلغان ئوراللما پوچتا يوللانمىسى 547 گە، تالون چىقىرىپ بېرىلىدىغان پوچتا يوللانمىسى 7664 كە، ئادەتتىكى خەت - ئالاقە 29 مىڭ 268 گە يەتتى. 30 توچكىلىق بىر ماگنىتلىق كومپۇتاتور قۇراشتۇرۇلدى، ئەملىيەتتە 13 تېلېفون ئورنىتىلدى، بىر دانە تاق يوللۇق يۆكلىمە كومپۇتاتور ئورۇنلاشتۇرۇلدى، يېزا تېلېفون لىنىيىسىنىڭ ئومۇمىي ئۇزۇنلۇقى 12.47 ستولبا/كىلومېترغا، تارتىلغان ئوچۇق سىمنىڭ ئومۇمىي ئۇزۇنلۇقى 14.711 جۈپ كىلومېترغا يېتىدۇ، تېلېگرامما، تېلېفون يەتكۈزۈلىدۇ. يىللىق ئومۇمىي كەسپىي كىرىمى 7039 يۈەنگە يەتتى.

9) ئارالتوقاي پوچتا - تېلېگراف ئورنى بۇ ئورۇن 1971 - يىل 1 - ئايدا قۇرۇلغان، ئورۇن ئۆيىنىڭ كۆلىمى 99 كۋادرات مېتر. 1985 - يىلدىكى ئىشچى - خىزمەتچىسى بەش. بۇ ئورۇن فېرمىدىكى 24 چارۋىچىلىق ئېتىرىتىنىڭ پوچتا - تېلېگراف ئالاقىلىشىش ئىشلىرىنى ئۈستىگە ئالغان، ئورۇن تەۋەسىدە تۆت پوچتا يولى بار، ئىككى يولدا ھەپتىسىگە ئالتە قېتىم ۋېلىسىپىتلىك پوچتالیون قاتنايدۇ، بىر يولدا ھەپتىسىگە بىر قېتىم ئاتلىق پوچتالیون قاتنايدۇ. پوچتا يولىنىڭ ئومۇمىي ئۇزۇنلۇقى 42 كىلومېترغا يېتىدۇ. 1985 - يىلى پوچتا كەسپى بويىچە ئالماشتۇرۇلغان ئوراللما پوچتا يوللانمىسى 1017 گە، تالون چىقىرىپ بېرىلىدىغان پوچتا يوللانمىسى 6243 كە، ئادەتتىكى خەت - ئالاقە 28 مىڭ 136 گە يەتتى، 30 توچكىلىق بىر ماگنىتلىق كومپۇتاتور قۇراشتۇرۇلدى، ئەملىيەتتە 14 تېلېفون ئورنىتىلدى، يېزا تېلېفون لىنىيىسىنىڭ ئومۇمىي ئۇزۇنلۇقى 38.164 ستولبا/كىلومېترغا يېتىدۇ، بۇنىڭ ئىچىدە يېرىم يولدا ئۇلاپ بېرىلىدىغان لىنىيىنىڭ ئۇزۇنلۇقى 32.064 ستولبا/كىلومېترغا، تارتىلغان ئوچۇق سىمنىڭ ئومۇمىي ئۇزۇنلۇقى 39.418 جۈپ كىلومېترغا يېتىدۇ. تېلېگرامما، تېلېفون يەتكۈزۈلىدۇ. 1985 - يىللىق ئومۇمىي كەسپىي كىرىمى 9364.43 يۈەنگە يەتتى.

10) توتى (ئىلگىرىكى ئۇلانبوخ) پوچتا - تېلېگراف ئورنى بۇ ئورۇن 1971 - يىل 1 - ئايدا قۇرۇلغان، ئورۇن ئۆيىنىڭ كۆلىمى 84 كۋادرات مېتر. 1985 - يىلدىكى ئىشچى - خىزمەتچىسى ئىككى. بۇ ئورۇن ناھىيىلىك ئۇرۇقچىلىق مەيدانىنىڭ پوچتا - تېلېگراف ئالاقىلىشىش ئىشلىرىنى ئۈستىگە ئالغان. ئورۇن تەۋەسىدە ئىككى پوچتا يولى بار، ھەپتىسىگە ئۈچ قېتىم ۋېلىسىپىتلىك پوچتالیون قاتنايدۇ، پوچتا يولىنىڭ ئومۇمىي ئۇزۇنلۇقى 36.5 كىلومېتر كېلىدۇ. 1985 - يىلى پوچتا كەسپى بويىچە ئالماشتۇرۇلغان ئوراللما پوچتا يوللانمىسى 497 گە، تالون چىقىرىپ بېرىلىدىغان پوچتا يوللانمىسى 457 گە، ئادەتتىكى خەت - ئالاقە 24 مىڭ 911 گە، يىللىق ئومۇمىي كەسپىي كىرىمى 3240 يۈەنگە يەتتى.

11) خورا (81 - تۇەن - مەيدان) پوچتا - تېلېگراف ئورنى بۇ ئورۇن 1971 - يىل 1 - ئايدا قۇرۇلغان، ئورۇن ئۆيىنىڭ كۆلىمى 60 كۋادرات مېتر. 1985 - يىلدىكى ئىشچى - خىزمەتچىسى ئۈچ، بۇ ئورۇن تۇەن - مەيدان بويىچە 14 لىيەندۇينىڭ پوچتا - تېلېگراف ئالاقىلىشىش ئىشلىرىنى ئۈستىگە ئالغان، ئورۇن تەۋەسىدە ئىككى پوچتا يولى بار، ھەپتىسىگە ئۈچ قېتىم ۋېلىسىپىتلىك پوچتالیون قاتنايدۇ، پوچتا يولىنىڭ ئومۇمىي ئۇزۇنلۇقى

44 كىلومېتر كېلىدۇ. 1985 - يىلى پوچتا كەسپى بويىچە ئالماشتۇرۇلغان ئوراللما پوچتا يوللانمىسى 1976گە، تالون چىقىرىپ بېرىلىدىغان پوچتا يوللانمىسى 12 مىڭ 860 قا، ئادەتتىكى خەت - ئالاقە 41 مىڭ 767گە، يىللىق ئومۇمىي كەسپىي كىرىمى 11 مىڭ 928 يۈەنگە يەتتى.

12) بىلىن خارمودون پوچتا - تېلېگراف ئورنى بۇ ئورۇن 1972 - يىل 2 - ئايدا قۇرۇلغان، ئورۇن ئۆيىنىڭ كۆلىمى 150 كۋادرات مېتر. 1985 - يىلدىكى ئىشچى - خىزمەتچىسى تۆت. بۇ ئورۇن يېزىدىكى 14 كەنتنىڭ پوچتا - تېلېگراف ئالاقىلىشىش ئىشلىرىنى ئۈستىگە ئالغان، ئورۇن تەۋەسىدە ئىككى پوچتا يولى بار، ھەپتىسىگە ئۈچ قېتىم ۋېلىسىپىتلىك پوچتالیون قاتنايدۇ، پوچتا يولىنىڭ ئومۇمىي ئۇزۇنلۇقى 70 كىلومېتر كېلىدۇ. 1985 - يىلى پوچتا كەسپى بويىچە ئالماشتۇرۇلغان ئوراللما پوچتا يوللانمىسى 910 غا، تالون چىقىرىپ بېرىلىدىغان پوچتا يوللانمىسى 1071 گە، ئادەتتىكى خەت - ئالاقە 68 مىڭ 250 كە يەتتى، 30 توچكىلىق ماگنىتلىق كومموتاتور قۇراشتۇرۇلدى، ئەملىيەتتە 11 تېلېفون ئورنىتىلدى، يېزا تېلېفون لىنىيىسىنىڭ ئومۇمىي ئۇزۇنلۇقى 35.95 ستولبا/كىلومېترغا، تارتىلغان ئۈچۈق سىمنىڭ ئومۇمىي ئۇزۇنلۇقى 36.523 جۈپ كىلومېترغا يەتتى. تېلېگراممىا، تېلېفون يەتكۈزۈلىدۇ. يىللىق ئومۇمىي كەسپىي كىرىمى 6834 يۈەنگە يەتتى.

13) موڭغۇل ئىبادەتخانىسى (85 - تۈەن - مەيدان) پوچتا - تېلېگراف ئورنى بۇ ئورۇن 1977 - يىل 4 - ئايدا قۇرۇلغان، ئورۇن ئۆيىنىڭ كۆلىمى 85 كۋادرات مېتر كېلىدۇ. 1985 - يىلدىكى ئىشچى - خىزمەتچىسى ئىككى. بۇ ئورۇن تۈەن - مەيداندىكى توققۇز لىيەندۇيىنىڭ پوچتا - تېلېگراف ئالاقىلىشىش ئىشلىرىنى ئۈستىگە ئالغان. ئورۇن تەۋەسىدە بىر پوچتا يولى بار، ھەپتىسىگە ئالتە قېتىم موتسىكلىتلىق پوچتالیون قاتنايدۇ، پوچتا يولىنىڭ ئومۇمىي ئۇزۇنلۇقى 22 كىلومېتر كېلىدۇ. 1985 - يىلى پوچتا كەسپى بويىچە ئالماشتۇرۇلغان ئوراللما پوچتا يوللانمىسى 836 گە، تالون چىقىرىپ بېرىلىدىغان پوچتا يوللانمىسى 4768 گە، ئادەتتىكى خەت - ئالاقە 31 مىڭ 405 كە، يىللىق ئومۇمىي كەسپىي كىرىمى 4819 يۈەنگە يەتتى.

§ 2. پوچتا

1. پوچتا ترانسپورتى

1) ناھىيە ئارىلىقىدىكى پوچتا يولى

مىنگونىڭ 24 - يىلى (1935 - يىلى) بورتالادا پوچتا يولى ئېچىلغانىدى. مىنگونىڭ 34 - يىلى (1945 - يىلى) ئۈچ ۋىلايەت ئىنقىلابى پارتىلىدى، پوچتا يوللانمىلىرى جەڭدىن داخىيەنزىگىچە بولغان پوچتا يولى ئارقىلىق ئالماشتۇرۇلدى، يوللانمىلار ئاتلىق يەتكۈزۈلدى. بورتالا پوچتا يولىدىكى پوچتا يوللانمىلىرى داخىيەنزە كۆۋرۈكىدە ئالماشتۇرۇلۇپ، داخىيەنزە بازىرى ئارقىلىق ئۈچ كۈندە بىر قېتىم بورتالاغا يەتكۈزۈلدى.

1950 - يىل 8 - ئايدا ئۈرۈمچىدىن غۇلجىغا بارىدىغان غول ئاپتوموبىل پوچتا يولى ئېچىلىپ كۈنىگە بىر قېتىم ئاپتوموبىل قاتنىدى، جەڭدا دەك تەسىس قىلىنىپ، پوچتا يوللانمىلىرى ئالماشتۇرۇلدى. بورتالاغا يەتكۈزۈلىدىغان پوچتا يوللانمىلىرى يەنلا ئاتلىق يەتكۈزۈلۈپ، داخىيەنزە كۆۋرۈكىدە ئالماشتۇرۇلدى. 1954 - يىلى بۇ پوچتا يولى بورتالادىن ئوتەيگە بارىدىغان قىلىنىپ ئۈزگەرتىلدى، پوچتا يوللانمىسى ھەپتىسىگە ئىككى قېتىم ئات ھارۋىسى ئارقىلىق يەتكۈزۈلدى. 1962 - يىلى غۇلجا پوچتا ئاپتوموبىل پونكىتى بورتالا پوچتا ئىدارىسىغا بىر پوچتا ئاپتوموبىلى بەردى، ئوتەيدىن بورتالاغا ئەۋەتىلگەن پوچتا يوللانمىلىرى بۇ ئاپتوموبىل ئارقىلىق توشۇلغاندىن (ھەپتىسىگە ئالتە قېتىم) باشقا، يەنە كۈنى ئاتلاپ بورتالادىن ئارىشاڭغىسچە بولغان پوچتا

يوللانمىسىنىمۇ توشۇيدىغان بولدى. 1972 - يىلىنىڭ ئاخىرىدا غۇلجا پوچتا ئاپتوموبىل پونكتى ئاپتوموبىللىرى قايتۇرۇپ كەتتى. 1973 - يىل 1 - ئايدا ئاپتونوم رايونىمىز بوراتالا پوچتا ئىدارىسىگە «گاز» ماركىلىق ئاپتوموبىللەرنى بىرنى بەرگەندىن كېيىن، بوراتالادىن ئۈتەيگە ھەر كۈنى پوچتا ئاپتوموبىلى قاتنايدىغان، ئۈزلۈرى باشقۇرىدىغان پوچتا يولى ئېچىلدى. 1978 - يىلى ئۈتەيدىكى پوچتا ئاپتوموبىلى دېگى ئەمەلدىن قالدۇرۇلۇپ بوراتالاغا يۆتكەپ كېلىنىپ، بوراتالادا دەك قۇرۇلدى، ئۇرۇمچى — غۇلجا غول پوچتا يولىدا كېچە - كۈندۈز ئاپتوموبىل قاتناپ، پوچتا ئاپتوموبىلى بوراتالاغا بۇاستە بارىدىغان بولدى.

2) ئۈزلىرى باشقۇرىدىغان ناھىيە ئىچىدىكى پوچتا يوللىرى

(1) ئاپتوموبىل قاتنايدىغان پوچتا يولى 1972 - يىل 11 - ئايدا بوراتالادىن دالتۇ، تاسىرقاي، تاكىت ئارقىلىق خوراغا بارىدىغان پوچتا يولى ئېچىلدى، بۇ يولنىڭ ئۈزۈنلۇقى تاق لىنىيە بويىچە 101 كىلومېتر بولۇپ، ھەپتىسىگە ئۈچ قېتىم پوچتا يوللانمىسى يەتكۈزۈلدى. 1975 - يىلى بوراتالادىن ئالاتاۋ ئېغىزىدىكى ھاۋارايى پونكتى، ئالاتاۋ چېگرا مۇداپىئە پونكتى ئارقىلىق جانباس چېگرا مۇداپىئە پونكتىغا بارىدىغان، تاق لىنىيە بويىچە ئۈزۈنلۇقى 78 كىلومېتر كېلىدىغان، ھەپتىسىگە بىر قېتىم پوچتا يوللانمىسى يەتكۈزۈلىدىغان پوچتا يولى ئېچىلدى. بوراتالادىن خارتوراگ پەيچوسوسى، ئورمانچىلىق مەيدانى ئارقىلىق يۈكمك چېگرا مۇداپىئە پونكتىغا بارىدىغان پوچتا يولى ئېچىلدى، بۇ يولنىڭ تاق لىنىيە بويىچە ئۈزۈنلۇقى 45 كىلومېتر بولۇپ، ھەپتىسىگە بىر قېتىم پوچتا يوللانمىسى يەتكۈزۈلىدۇ. 1976 - يىلى بوراتالادىن يازمىتىغچە بولغان، تاق لىنىيە بويىچە ئۈزۈنلۇقى 11 كىلومېتر كېلىدىغان پوچتا يولى ئېچىلدى، بۇ يولدا ھەپتىسىگە ئۈچ قېتىم پوچتا يوللانمىسى يەتكۈزۈلىدۇ. بوراتالادىن سەلكىت چېگرا مۇداپىئە پونكتىغچە بولغان، تاق لىنىيە بويىچە ئۈزۈنلۇقى 34 كىلومېتر كېلىدىغان، پوچتا يولى ئېچىلدى، بۇ يولدا ھەپتىسىگە بىر قېتىم پوچتا يوللانمىسى يەتكۈزۈلىدۇ. بوراتالادىن تېرېكتې چېگرا مۇداپىئە پونكتىغچە بولغان، تاق لىنىيە بويىچە ئۈزۈنلۇقى 68 كىلومېتر كېلىدىغان پوچتا يولى ئېچىلدى، بۇ يولدا ھەپتىسىگە بىر قېتىم پوچتا يوللانمىسى يەتكۈزۈلىدۇ.

(2) ۋېلىسىپىتلىك قاتنايدىغان پوچتا يولى 1971 - يىل 1 - ئايدا بوراتالادىن ئۈتبۇلاققىچە بولغان، تاق لىنىيە بويىچە ئۈزۈنلۇقى 11 كىلومېتر كېلىدىغان پوچتا يولى ئېچىلدى، بۇ يولدا ھەپتىسىگە ئالتە قېتىم پوچتا يوللانمىسى يەتكۈزۈلىدۇ. 1977 - يىل 4 - ئايدا بوراتالادىن موڭغول ئىبادەتخانىسىغچە بولغان، تاق لىنىيە بويىچە ئۈزۈنلۇقى 15 كىلومېتر كېلىدىغان پوچتا يولى ئېچىلدى، بۇ يولدا ھەپتىسىگە ئالتە قېتىم پوچتا يوللانمىسى يەتكۈزۈلىدۇ. 1980 - يىلى بۇ پوچتا يولىدا موتسىكلىت قاتنايدىغان بولدى.

(3) ئاتلىق قاتنايدىغان پوچتا يولى 1973 - يىلى بوراتالادىن سايرام چارۋىچىلىق رايونىغچە بولغان، تاق لىنىيە بويىچە ئۈزۈنلۇقى 222 كىلومېتر كېلىدىغان پوچتا يولى ئېچىلدى، بۇ يولدا ھەپتىسىگە ئاتلىق بىر قېتىم پوچتا يوللانمىسى يەتكۈزۈلىدۇ. 1985 - يىلى بۇ يولدا موتسىكلىت قاتنايدىغان بولدى.

1985 - يىلى شەھەر بويىچە ئۈزلىرى باشقۇرىدىغان پوچتا ئاپتوموبىل يولى ئالتىگە، موتسىكلىت قاتنايدىغان پوچتا يولى ئىككىگە، ۋېلىسىپىت قاتنايدىغان پوچتا يولى ئۈچكە، پوچتا يولىنىڭ ئومۇمىي ئۇزۇنلۇقى 585 كىلومېترغا يەتتى.

3) يېزا، كەنتلەرگە يوللانما يەتكۈزۈلىدىغان پوچتا يولى

1957 - يىلدىن باشلاپ، ئالدى بىلەن، شويىڭپەن ۋە دالتۇ يېزىلىرىدا پوچتالىيون سەپلەندى، ئۇلار پوچتا يوللانمىلىرىنى ھەپتىسىگە ئۈچ قېتىم ئاتلىق يەتكۈزدى. 1964 - يىلى بىر قىسىم چەت - يېراق دېھقانچىلىق، چارۋىچىلىق چوڭ ئەترەتلىرىنى ھېسابقا ئالمىغاندا، شارائىتى بىرقەدەر ياخشى ئەترەتلەرنىڭ ھەممىسىگە دېگۈدەك

پوچتا يولى تۇتاشتۇرۇلدى. 1985 - يىلىنىڭ ئاخىرىغىچە شەھەر بويىچە 31 پېزا، كەنت پوچتا يولى بار بولدى، بۇنىڭ ئىچىدە ۋېلىسىپىتلىك قاتنايدىغان پوچتا يولى 27، ئاتلىق قاتنايدىغان پوچتا يولى ئۈچ، موتسىكلىتلىق قاتنايدىغان پوچتا يولى بىر. پوچتا يولىنىڭ ئومۇمىي ئۇزۇنلۇقى 679.8 كىلومېتىرغا يەتتى.

2. پوچتا كەسپى

بورتالانىڭ 1953 - يىلدىن 1985 - يىلغىچە بولغان ئارىلىقتىكى پوچتا كەسىپ مىقدارى

ئىقتىساد 10 — 1

يىللار	مۇشتېرى قوبۇل قىلىنغان گېزىت	مۇشتېرى قوبۇل قىلىنغان ژۇرنال	ئالاقە	مەخپىي ھۆججەت	پوسۇلكا	پېرېۋوت چېكى
1953			13285		200	1000
1954			14693		764	1068
1955			25734		450	2129
1956			35180		600	3850
1957			50380		791	4260
1958			66237		767	5418
1962	2861	1028	302825		4624	14890
1964	4709	5339	406812		6633	32636
1965			428730		6750	40930
1966	6937	3504	592240	11584	7316	39115
1967	7987	2820	610871	3670	9219	42840
1968	8185	856	530529	3069	7642	35778
1969	9969	206	553781	3425	11157	36799
1970	9460	201	561936	8934	12410	38881
1971	14120	1398	562990	4056	12430	30050
1972	10655	2521	544561	3633	11786	39328
1973	12571	3678	539697	3631	11955	42313
1974	12243	4958	518762	2411	13362	44487
1975	2754	6466	678202	3130	14011	51729
1976	13842	8307	578221	3808	13387	45938
1977	13673	7868	580190	8506	12455	46482
1978	17515	13343	594990	4600	12848	52346
1979	15952	14519	713346	4560	15515	65982
1980	17929	30073	709339	4689	13107	73252

71708	13427	5488	759623	33545	15421	1981
64685	12414	4690	709494	40412	18762	1982
69460	11835	3748	714920	43909	22388	1983
70078	13073	2858	762740	52154	23648	1984
80233	15128	3447	842075	48821	26281	1985

بورتالا شەھىرى تەۋەسىدىكى پوچتا ئالاقىلىشىش ئۇسكۇنىلىرىنىڭ 1954 - يىلدىن 1985 - يىلغىچە بولغان ئارىلىقتىكى ئەھۋالى

ئىقتىساد 10 — 2

يىللار	ئۇلاغ	ۋېلىسىپىت	موتسىكلىت	ئاپتوموبىل	ئىزاھات
1954	3				
1955	3				
1956	8				
1957	9				
1958	9				
1959	6				
1960	6				
1963	15				
1964	12	6			
1965	12	6			
1966	11	9			
1967	10	12	1		
1968	10	12	1		
1969	9	15	2		
1970	8	18	3		
1971	12	22	2		
1972	14	20	4	2	
1973	8	17	5	4	
1974	5	19	7	5	
1975	5	28	9	7	
1976	2	32	10	8	
1977	2	34	9	8	

1978	2	35	16	7	
1979	1	35	16	10	
1980	1	34	14	10	
1981	1	34	14	10	
1982	1	34	17	10	
1983	1	34	11	10	
1984	1	24	12	10	
1985	1	32	10	10	

§ 3. تېلېگراف

بورتالانىڭ تېلېگرامما ئارقىلىق خەۋەرلىشىش ئىشلىرى مىنگونىڭ 27 - يىلى (1938 - يىلى) دىن باشلانغان. دەسلەپتە ئۈرۈمچى - غۇلجا ئۈزۈن يوللۇق تېلېفون سىمى (تاق تۆمۈر سىم) غا ئۇتەيدىن بىر تال تاق تۆمۈر سىم ئۇلىنىپ بورتالاغا ئېلىپ كېلىنىپ، تېلېفون ۋە تېلېگرامما يەتكۈزۈلگەنىدى. تاكى 1954 - يىلغىچە يەنىلا تېلېفون ۋە تېلېگرامما ئۈچۈن ئورتاق ئىشلىتىلىدىغان سىم يولىدىن پايدىلىنىلدى. 1955 - يىلى بورتالا ئوبلاستلىق پارتكومنىڭ راتسىيىسى بورتالا پوچتا - تېلېگراف ئىدارىسىغا ئۆتكۈزۈپ بېرىلدى، يىل ئاخىرىدىن باشلاپ ئادەم كۈچى ئارقىلىق (يەنى قول بىلەن چۆرۈپ توك چىقىرىلىپ) سىمسىز تېلېگرامما يوللىنىلىدىغان بولدى. 1958 - يىلدىن باشلاپ كۆپ يۈكلىمىلىك تېلېگراف ئاپپاراتى ۋە مورس دولقۇنسىمان تېلېگراف ئاپپاراتى بىلەن تېلېگرامما يوللىنىدىغان بولدى. 1967 - يىلى دۆلىتىمىزدە ئىشلەنگەن 55 تىپلىق تېلېكس خەت بېسىش ماشىنىسىدىن ئىككىسى كەلتۈرۈلدى. 1968 - يىلى تاق يوللۇق يۈكلىمە دولقۇنلۇق ئاپپاراتتىن بىرى قۇراشتۇرۇلدى، شۇ يىلى بورتالادىن ئۈرۈمچىگىچە بولغان تېلېگرامما يولى ئېچىلدى. 1973 - يىل 6 - ئايدا بورتالادىن جىڭغىچە بولغان تېلېگرامما يولى ئېچىلدى. 1978 - يىلى بورتالادىن ئارىشاڭغىچە بولغان تېلېكس تېلېگراف يولى ئېچىلدى. 1981 - يىلى تېلېگرامما يوللاش سۈپىتىنى ئۆستۈرۈش يۈزىسىدىن، قوش باشلىق ئاپتوماتىك تېلېگراف ئاپپاراتى قۇراشتۇرۇلۇپ، ئۈرۈمچىگە تېلېگرامما يوللاندى ۋە ئۈرۈمچىدىن يوللانغان تېلېگرامما قوبۇل قىلىندى، تېلېگرامما يوللاش سۈرئىتى تېز ھەم قولايلىق بولدى. 1985 - يىلى شەھەر بويىچە شويىڭپەن رايونى دالتۇ يېزىسى، ئۇتبۇلاق يېزىسى، بىلىن خارمودون يېزىسى، ئارالتوقاي چارۋىچىلىق فېرمىسى قاتارلىق بەش ئىدارە (ئورۇن) ئاغزاكى تېلېگرامما يوللايدىغان بولدى. شەھەر رايونىدىكى 64 ئورۇن تېلېگرامما نومۇرى كەسپىنى بېجىردى.

1. تېلېگراف ئۈسكۈنىلىرى

1952 - يىلى پەقەت بىرلا تېلېفون ئاپپاراتى بار ئىدى.

1953 - يىلى ئون توچكىلىق ماگنىتلىق كوممۇتاتوردىن بىرى قۇراشتۇرۇلدى، بۇنىڭ سىغىمچانلىقى ئون

توچكا بولۇپ، ئەمەلىيەتتە ئۇچ تېلېفون ئورنىتىلدى، ئۇ، ئۇزۇن يوللۇق تېلېفون، يېزا تېلېفونى، شەھەر تېلېفونى دەپ ئايرىلمىدى، بىر تېلېفونىست سەپلەندى.

1954 - يىلى 30 توچكىلىق بىر ماگنىتلىق كوممۇتاتور قۇراشتۇرۇلدى، ئەمەلىيەتتە سەككىز تېلېفون ئورنىتىلدى، شۇ يىلى ئۇزۇن يوللۇق تېلېفون ئىستانسىسى قۇرۇلدى، خادىم ئىككىگە يەتتى (ئاغزاكى تېلېگرامما يوللاش ئىشى قوشۇمچە بېجىرىلدى)، 1956 - يىلى ئورنىتىلغان تېلېفون 24 كە يەتتى.

1955 - يىلى 5.5 ئات كۈچىگە ئىگە بېنزىن يېقىلغۇ قىلىنمىدىغان گېنېراتوردىن بىرى ۋە توك تەقسىملەش ئۈسكۈنىسى، بىر يۇرۇش باتارېيە قۇراشتۇرۇلدى.

1957 - يىلى 50 توچكىلىق بىر ماگنىتلىق كوممۇتاتور قۇراشتۇرۇلدى، ئەمەلىيەتتە 46 تېلېفون ئورنىتىلدى.

1959 - يىلى 100 توچكىلىق ماگنىتلىق كوممۇتاتور قۇراشتۇرۇلدى.

1961 - يىلى توك ئىشلىتىلمىدىغان 100 توچكىلىق كوممۇتاتوردىن بىرى، 30 توچكىلىق ماگنىتلىق ئۇزۇن يوللۇق تېلېفون كوممۇتاتورىدىن بىرى قۇراشتۇرۇلدى. تاق يوللۇق يۆكلىمە دولقۇن ئاپپاراتىدىن ئۇچى، ئۇچ يوللۇق يۆكلىمە دولقۇن ئاپپاراتى ئاخىرقى ئۇچ ئاپپاراتىدىن بىرى قۇراشتۇرۇلدى.

1966 - يىلى ئۇزۇن يوللۇق ماگنىتلىق كوممۇتاتوردىن بىرى قۇراشتۇرۇلدى؛ شەھەر تېلېفونى كوممۇتاتورىنىڭ ئومۇمىي سىغىمچانلىقى 530 توچكىغا يەتتى (بۇنىڭ ئىچىدە توك ئىشلىتىلمىدىغان كوممۇتاتور 410 توچكا، ماگنىتلىق كوممۇتاتور 120 توچكا)، ئەمەلىيەتتە 230 تېلېفون ئورنىتىلدى؛ يېزا تېلېفونى كوممۇتاتورىنىڭ ئومۇمىي سىغىمچانلىقى 100 توچكىغا يەتتى؛ تېلېكس خەت بېسىش ماشىنىسىدىن ئىككىسى ئورنىتىلدى، تاق يوللۇق يۆكلىمە دولقۇنلۇق ئاپپاراتلار تۆتكە كۆپەيتىلدى.

1967 - يىلى شەھەر تېلېفونى كوممۇتاتورىنىڭ ئومۇمىي سىغىمچانلىقى 340 توچكىغا يەتتى (بۇنىڭ ئىچىدە توك ئىشلىتىلمىدىغان كوممۇتاتور 300 توچكا، ماگنىتلىق كوممۇتاتور 40 توچكا)، ئەمەلىيەتتە 229 تېلېفون ئورنىتىلدى.

1968 - يىلى شەھەر تېلېفونى كوممۇتاتورىنىڭ ئومۇمىي سىغىمچانلىقى 60 توچكىغا يەتتى.

1970 - يىلى ماگنىتلىق ئۇزۇن يوللۇق كوممۇتاتور ئىككىگە يەتتى.

1971 - يىلى شەھەر تېلېفونى كوممۇتاتورىنىڭ ئومۇمىي سىغىمچانلىقى 320 توچكىغا يەتتى (بۇنىڭ ئىچىدە توك ئىشلىتىلمىدىغان كوممۇتاتور 300 توچكا، ماگنىتلىق كوممۇتاتور 20 توچكا)، ئەمەلىيەتتە 175 تېلېفون ئورنىتىلدى. يېزا تېلېفونى كوممۇتاتورىنىڭ ئومۇمىي سىغىمچانلىقى 160 توچكىغا، قىسقا دولقۇنلۇق سىمسىز ئۇچۇر يەتكۈزۈش ئاپپاراتى ئونغا يەتتى.

1972 - يىلى شەھەر تېلېفونى كوممۇتاتورىنىڭ ئومۇمىي سىغىمچانلىقى 320 توچكىغا، يېزا تېلېفونى كوممۇتاتورىنىڭ ئومۇمىي سىغىمچانلىقى 140 توچكىغا، تاق يوللۇق يۆكلىمە دولقۇنلۇق ئاپپاراتلار يەتتىگە يەتتى. «بېيجىڭ» ماركىلىق بەش كىشىلىك جېپتىن بىرى سېتىۋېلىندى، پوچتا يوللانمىلىرىنى توشۇشقا ئىشلىتىلمىدىغان 2.5 تونناملىق «سەكرەپ ئىلگىرىلەش» ماركىلىق ئاپتوموبىلدىن بىرى ۋە «گاز» ماركىلىق ئاپتوموبىلدىن بىرى سەپلەندى.

1973 - يىلى ئۇزۇن يوللۇق تېلېفونغا ئىشلىتىلمىدىغان تاق يوللۇق يۆكلىمە دولقۇن ئاپپاراتىدىن سەككىزى، ئۇچ يوللۇق يۆكلىمە دولقۇنلۇق ئاپپاراتتىن بىرى، يېزا تېلېفونغا ئىشلىتىلمىدىغان يۆكلىمە دولقۇنلۇق ئاپپاراتتىن ئىككىسى قۇراشتۇرۇلدى. يېزا تېلېفونى ئىشلىرىغا ئىشلىتىش ئۈچۈن، «ئازاد» ماركىلىق ئاپتوموبىلدىن بىرى سەپلەندى.

1976 - يىلى يېزا تېلېفونى كوممۇتاتورىنىڭ ئومۇمىي سىغىمچانلىقى 490 توچكىغا يەتتى.

1977 - يىلى شەھەر تېلېفونى كومموتاتورنىڭ ئومۇمىي سىغىمچانلىقى 1420 توچكىغا يەتتى (بۇنىڭ ئىچىدە ئاپتوماتىك كومموتاتورنىڭ سىغىمچانلىقى 1000 توچكا، توك ئىشلىتىلىدىغان كومموتاتورنىڭ سىغىمچانلىقى 300 توچكا، ماگنىتلىق كومموتاتورنىڭ سىغىمچانلىقى 120 توچكا) ، ئەمەلىيەتتە 359 تېلېفون ئورنىتىلدى. ئۇزۇن يوللۇق تېلېفونغا ئىشلىتىلىدىغان تاق يوللۇق يۈكلىمە دولقۇنلۇق ئاپپاراتتىن ئىككىسى، ئۈچ يوللۇق يۈكلىمە دولقۇنلۇق ئاپپاراتتىن ئىككىسى، 12 يوللۇق يۈكلىمە دولقۇنلۇق ئاپپاراتتىن بىرى، يېزا تېلېفونى يۈكلىمە دولقۇنلۇق ئاپپاراتىدىن تۆتى قۇراشتۇرۇلدى. 1975 - يىلدىن 1977 - يىلغىچە، ئىلگىرى كېيىن بولۇپ، مەمۇرىيەتكە ئىشلىتىش ئۈچۈن بەش كىشىلىك «بېيجىڭ» ماركىلىق جېپتىن بىرى، پوچتا خىزمىتىگە ئىشلىتىش ئۈچۈن سەككىز كىشىلىك «بېيجىڭ» ماركىلىق ئاپتوموبىلدىن ئىككىسى سەپلەندى.

1979 - يىلى توك ئىشلىتىلىدىغان ئۇزۇن يوللۇق تېلېفون كومموتاتورىدىن بىرى، ماگنىتلىق ئۇزۇن يوللۇق تېلېفون كومموتاتورىدىن ئىككىسى قۇراشتۇرۇلدى. شەھەر تېلېفونى كومموتاتورنىڭ ئومۇمىي سىغىمچانلىقى 1300 توچكىغا يەتتى (بۇنىڭ ئىچىدە ئاپتوماتىك تېلېفون كومموتاتورنىڭ سىغىمچانلىقى 1000 توچكا، توك ئىشلىتىلىدىغان كومموتاتورنىڭ سىغىمچانلىقى 300 توچكا، 1980 - يىلى توك ئىشلىتىلىدىغان كومموتاتور ئېلىۋېتىلدى) ، ئەمەلىيەتتە 427 تېلېفون ئورنىتىلدى. يېزا تېلېفونى كومموتاتورنىڭ ئومۇمىي سىغىمچانلىقى 260 توچكىغا يەتتى، يېزا تېلېفونى يۈكلىمە دولقۇنلۇق ئاپپاراتى سەككىزگە يەتتى، بۇنىڭ ئىچىدە ئۈچ يوللۇق يۈكلىمە دولقۇنلۇق ئاپپارات ئىككى. 5 - ئايدىن ئىلگىرى ئاپتونوم رايونلۇق پوچتا - تېلېگراف ئىدارىسى «سېكرېپ ئىلگىرىلەش» ماركىلىق ساندۇقسىمان كوزۇپلۇق 2.5 تونناللىق ئاپتوموبىلدىن بىرنى مەخسۇس بورتالادىن ئارىشاڭغا پوچتا يوللانمىلىرىنى توشۇشقا سەپلەپ بەردى، بۇ ئاپتوموبىل 1983 - يىلى بىراكاغا چىقىرىلدى. شۇ يىلى يەنە ئۇرۇشقا تەييارلىق قىلىش ئاپتوموبىلدىن بىرى سەپلەندى.

1984 - يىل 4 - ئايدا «ئازاد» ماركىلىق ئىككى ئاپتوموبىل يېڭىلاندى، 6 - ئايدا يەنە «130 — بېيجىڭ» تىپلىق ئاپتوموبىلدىن بىرى سەپلەندى.

1985 - يىلى بورتالادا ئۇزۇن يوللۇق تېلېفونغا ئىشلىتىلىدىغان كومموتاتوردىن تۆتى (بۇنىڭ ئىچىدە توك ئىشلىتىلىدىغىنى ئۈچ، ماگنىتلىقى بىر) ، ئۇزۇن يوللۇق تېلېفونغا ئىشلىتىلىدىغان ئۈچ يوللۇق يۈكلىمە دولقۇنلۇق ئاپپاراتتىن ئىككىسى، 12 يوللۇق يۈكلىمە دولقۇنلۇق ئاپپاراتتىن بىرى بار بولدى. شەھەر تېلېفونى كومموتاتورنىڭ ئومۇمىي سىغىمچانلىقى 1000 توچكا بولۇپ، ئەمەلىيەتتە 587 تېلېفون ئورنىتىلدى. يېزا تېلېفونى كومموتاتورنىڭ ئومۇمىي سىغىمچانلىقى 260 توچكا بولۇپ، ئەمەلىيەتتە 90 تېلېفون ئورنىتىلدى؛ يېزا تېلېفونى يۈكلىمە دولقۇنلۇق ئاپپاراتى سەككىزگە يەتتى. «21000» تىپلىق دىزېلىن يېقىلغۇ قىلىنىدىغان گېنېراتوردىن بىرى، «A243» تىپلىق 24 كىلوۋاتلىق دىزېلىن يېقىلغۇ قىلىنىدىغان گېنېراتوردىن بىرى بار بولدى؛ تۇراقسىز ۋە تۇراقلىق توك تەقسىملىگۈچتىن يەتتىسى، 24 ۋولتلۇق توغرىلىغۇچتىن بەشى، 60 ۋولتلۇق توغرىلىغۇچتىن ئىككىسى، 130 ۋولتلۇق توغرىلىغۇچتىن بىرى بار بولدى؛ ئومۇمىي سىغىمچانلىقى بىر كىلوئامپېر سائەتلىك، 24 ۋولتلۇق ئاككۇمۇلياتوردىن ئىككى گۇرۇپپا، ئومۇمىي سىغىمچانلىقى 1.1 كىلوئامپېر سائەتلىك، 60 ۋولتلۇق ئاككۇمۇلياتوردىن ئىككى گۇرۇپپا، ئومۇمىي سىغىمچانلىقى 0.036 كىلوئامپېر سائەتلىك، 110 ۋولتلۇق ئاككۇمۇلياتوردىن بىر گۇرۇپپا بار بولدى. ھەرخىل ئاپتوموبىل ئونغا يەتتى. بۇنىڭ ئىچىدە «ئازاد» ماركىلىق ئاپتوموبىل ئۈچ، «130 — بېيجىڭ» تىپلىق ئاپتوموبىل بىر، «بېيجىڭ» ماركىلىق بەش كىشىلىك جېپ ئۈچ، «بېيجىڭ» ماركىلىق سەككىز كىشىلىك جېپ ئىككى، ئۇرۇشقا تەييارلىق قىلىش بويىچە خەۋەرلىشىش ئاپتوموبىلى بىر، بۇلار مەمۇرىيەت، پوچتا ۋە تېلېگراف ئىشلىرىغا ئىشلىتىلدى.

بۇرتالا شەھرى تەۋەسىدىكى شەھەر، يېزا تېلېفونى سىم يولىنىڭ 1966 - يىلدىن 1985 - يىلغىچە بولغان تەرەققىيات ئەھۋالى

ئىقتىساد 10 — 3

يىللار	شەھەر تېلېفونى لىنىيىسى		يېزا تېلېفونى لىنىيىسى	
	ستولبا لىنىيىسى (ستولبا/كىلومېتر)	تارتىلغان ئوچۇق سىم (جۇپ كىلومېتر)	ستولبا لىنىيىسى (ستولبا/كىلومېتر)	تارتىلغان ئوچۇق سىم (جۇپ كىلومېتر)
1966	24	46	886	106
1967	25	47	106	143
1968	25	47	106	143
1969	25	47	106	143
1970	25	47	136	176
1971	16	52	134	188
1972	16	52	135	188
1973	16	52	138	212
1974	21	52	152	216
1975	21	88	530	794
1976	32	90	387	590
1977	32	78	376	453
1978	33	81	188	312
1979	31	81	228	385
1980	31	81	228	384
1981	50	94	179	360
1982	49	94	178	349
1983	49	94	191	351
1984	47		191	351
1985	37	37	193	337

2. تېلېگراف كەسپى

بورتالا شەھرىنىڭ 1953 - يىلدىن 1985 - يىلغىچە بولغان ئارىلىقتىكى تېلېگرامما ۋە تېلېفون كەسپىي مىقدارى

ئىقتىساد 10 — 4

يىللار	تېلېگرامما	ئۆزۈن يوللۇق تېلېفون	پېزا تېلېفونى	يىللار	تېلېگرامما	ئۆزۈن يوللۇق تېلېفون	پېزا تېلېفونى
1953	837			1971	19601	11544	
1954	1620			1972	21493	15336	
1955	3546			1973	22719	15657	6109
1956	4220			1974	26543	17186	5412
1957	3530			1975	28843	18126	8089
1958	4027			1976	34202	23444	22080
1962	17002			1977	30266	28820	26744
1963				1978	30263	34740	26785
1964	19621			1979	52537	37444	22092
1965	14882			1980	44729	31928	25789
1966	12174	20825		1981	48025	32833	22723
1967	17820	19029		1982	50060	32525	20135
1968	20825	13581		1983	49179	38618	18620
1969	23429	11257		1984	43910	40117	22987
1970	23617	11468		1985	53752	44448	25986

بورتالا شەھرى تەۋەسىدىكى پوچتا - تېلېگراف ئومۇمىي كەسىپ مىقدارى ۋە كىرىم - چىقىمنىڭ 1953 - يىلدىن 1985 - يىلغىچە بولغان ئەھۋالى

ئىقتىساد 10 — 5 بىرلىكى: يۈەن

يىللار	ئومۇمىي كەسىپ مىقدارى	كەسىپي كىرىم	كەسىپي چىقىم	تۇراقلىق مۇلۇك
1953	15000	1984	1025	
1954	20000	23075	29524	
1955	3000	33189	13756	
1956	61000	41511	43163	

	65726	37072	45254	1957
89309	51914	54763	50728	1958
1067965	131922	76480	109000	1959
1287055	173643	119921	15000	1960
1334969	199163	135184	192315	1961
270828	106287	132131	195514	1962
307364	132236	150565	200000	1963
227227	143938	164915	245312	1964
301756	149556	167522	249562	1965
292426	154758	174489	205913	1966
346419	152070	176989	214121	1967
348586	124064	145577	194546	1968
358180	152988	159322	200379	1969
519757	171524	162902	204974	1970
414848	170113	166264	215998	1971
526782	194217	178187	215591	1972
641770	240915	179880	231340	1973
781099	253769	199122	238823	1974
1165754	299057	224988	270439	1975
1932942	437849	262396	362112	1976
2345041	475098	285335	386259	1977
2649282	450889	266699	366805	1978
2402502	438828	297889	409604	1979
2589513	483948	303774	392059	1980
2693313	484731	399861	402505	1981
2693889	532337	385299	405631	1982
2962035	541168	423811	421758	1983
3161234	674944	533446	466514	1984
3231045	822367	725500	588797	1985

XI باب

ئىگىلىك باشقۇرۇش

جۇڭخۇا خەلق جۇمھۇرىيىتى قۇرۇلغاندىن كېيىن، دۆلىتىمىزدە ئومۇمخەلق مۇلۇكچىلىكى ئاساسىي گەۋدە قىلىنغان، كۆپ خىل ئىگىلىك شەكلى تەڭ مەۋجۇت بولۇپ تۇرىدىغان سوتسىيالىستىك ئىگىلىك يولغا قويۇلدى. سوتسىيالىستىك ئۆزگەرتىش ۋەزىپىسىنىڭ غەلىبىلىك ئورۇندىلىشىغا ئەگىشىپ، خەلق ئىگىلىكى يېڭى تەرەققىيات باسقۇچىغا قەدەم قويدى، پىلانلىق ئىگىلىك تۈزۈلمىسى ئورنىتىلىپ، تۇرلۇك خەلق ئىگىلىكى پىلان كۆرسەتكۈچلىرى ئۆز جايىنىڭ ئەھۋالىغا بىرلەشتۈرۈلگەن ئاساستا بىر قەدەر مۇۋاپىق ئورۇنلاشتۇرۇلۇپ، شەھەرنىڭ ھەرقايسى كەسىپلىرى ئۈدا پوختا قەدەم بىلەن تەرەققىي قىلدۇرۇلدى. ئىلىنغان ئومۇمىي ئاشلىق 1949 - يىلدىكى 4 مىليون 8500 كىلوگرامدىن 1979 - يىلى 40 مىليون 713 مىڭ كىلوگرامغا يەتتى. ئومۇمىي چارۋا 1949 - يىلدىكى 146 مىڭ 100 تۇياقتىن 1979 - يىلى 244 مىڭ 481 تۇياققا يەتتى. سانائەت ئومۇمىي مەھسۇلات قىممىتى 1949 - يىلدىكى 64 مىڭ يۈەندىن 1979 - يىلى 3 مىليون 386 مىڭ يۈەنگە يەتتى. بولۇپمۇ پارتىيە 11 - نۆۋەتلىك مەركىزىي كومىتېتى 3 - ئومۇمىي يىغىنىدىن كېيىن، ئىسلاھات ئېلىپ بېرىش، ئىشىكنى سىرتقا ئېچىۋېتىش ۋە جانلاندۇرۇش فائجېنىدا، پىلانلىق ئىگىلىكنى ئاساس، بازار ئارقىلىق تەڭشەشنى قوشۇمچە قىلىش پرىنسىپىدا چىڭ تۇرۇلۇپ، بۈيرۇق خاراكتېرلىك پىلان تەدرىجىي ئازايتىلىپ، يېتەكچى خاراكتېرلىك پىلاننىڭ دائىرىسى مۇۋاپىق كېڭەيتىلدى، سانائەت - يېزا ئىگىلىكىنىڭ نىسبىتى ۋە تېرىقچىلىق قۇرۇلمىسى تەڭشەلدى، سانائەت مەھسۇلات قىممىتى ئۆزلۈكسىز ئاشتى، يېزا ئىگىلىك ئومۇمىي مەھسۇلات مىقدارى زور ھەجىمدە ئاشتى. 1985 - يىلى شەھەر بويىچە سانائەت، يېزا ئىگىلىك ئومۇمىي مەھسۇلات قىممىتى 63 مىليون 322 مىڭ 300 يۈەنگە يېتىپ، 1980 - يىلدىكى ئاساستا بىر قاتلىنىپ، ئاپتونوم ئوبلاستلىق پارتكوم ئوتتۇرىغا قويغان كۆرەش نىشانى بىر يىل بۇرۇن ئىشقا ئاشۇرۇلدى.

§ 1. پىلان باشقۇرۇش

1. ئاپپاراتلار

50 - يىللارنىڭ باشلىرىدا پىلان خىزمىتىنى ئاساسەن قۇرۇلۇش بۆلۈمى باشقۇردى. خەلق ئىگىلىكىنىڭ ئۆزلۈكسىز مۇستەھكەملىنىشى ۋە تەرەققىي قىلىشىغا ئەگىشىپ، ئىقتىسادىي قۇرۇلۇشنى پىلانلىق ئېلىپ بېرىش ئۈچۈن، 1957 - يىل 6 - ئاينىڭ 24 - كۈنى پىلان كومىتېتى قۇرۇلدى، تۇراخۇن جامال (ناھىيىلىك پارتكومنىڭ مۇئاۋىن شۇجىسى، قوشۇمچە ئۆتىدى) مۇدىر، مۇتەللىپ روزى (ھاكىم، قوشۇمچە ئۆتىدى)

مۇئاۋىن مۇدىر بولدى. ستاتىستىكا، مالىيە - سودا، سانائەت - يېزا ئىگىلىكى، قۇرۇلۇش، مالىيە، سودا - سانائەت، ئاشلىق، بانكا ۋە مەدەنىيەت - ماۋارىپتىن ئىبارەت توققۇز بۆلۈمنىڭ رەھبەرلىرى كومىتېتنىڭ ھەيئىتى بولدى. كوندىلىك خىزمەتلەرنى ستاتىستىكا بۆلۈمى بېجىردى. 1958 - يىل 6 - ئايدا ناھىيە دەرىجىلىك ئاپپاراتلار ئەمەلدىن قالدۇرۇلغاندا، پىلان كەسپى ئاپتونوم ئوبلاستلىق پىلان كومىتېتنىڭ باشقۇرۇشىغا ئۆتكۈزۈپ بېرىلدى.

1962 - يىلى قىشتا ناھىيە دەرىجىلىك ئاپپاراتلار ئەسلىگە كەلتۈرۈلگەندىن كېيىن، 1963 - يىل 1 - ئايدا پىلان - ستاتىستىكا بۆلۈمى رەسمىي قۇرۇلدى، ئالتە خادىم سەپلەندى (ستاتىستىكا خادىمى ئىككى)، بۇ بۆلۈم ناھىيىنىڭ پىلان - ستاتىستىكا خىزمىتىگە مەسئۇل بولدى.

1964 - يىل 1 - ئايدا پىلان ۋە ستاتىستىكا ئاپپاراتلىرى ئايرىلىپ، پىلان كومىتېتى قۇرۇلدى، ئۇ ناھىيىنىڭ پىلانىنى باشقۇرۇش ۋە ماددىي ئىشىلارنى تەقسىملەش ئىشلىرىنى مەخسۇس باشقۇردى.

1967 - يىل 5 - ئايدا ناھىيىلىك خەلق قوراللىق بۆلۈمىدە ئىشلەپچىقىرىش ئىشخانىسى قۇرۇلدى، پىلان كومىتېتىنىڭ كەسىپلىرىنى ئىشلەپچىقىرىش ئىشخانىسى قارىمىقىدىكى مالىيە - سودا گۇرۇپپىسى باشقۇردى.

1969 - يىل 4 - ئايدا ناھىيىلىك ئىنقىلابىي كومىتېت قۇرۇلدى، ئىشلەپچىقىرىشقا قوماندانلىق قىلىش گۇرۇپپىسى قارىمىقىدا پىلان ستاتىستىكا گۇرۇپپىسى تەسىس قىلىندى، ئۇ، پىلان، ستاتىستىكا، مال باھاسى، ماددىي ئەشيا تەقسىم قىلىش، ئەمگەك كۆچى - ئىش ھەققى، شەھەر - يېزا ئاساسىي قۇرۇلۇشى خىزمەتلىرىگە مەسئۇل بولدى. 1974 - يىل 6 - ئايدا مالىيە - ئىقتىساد - پىلان كومىتېتى ئەسلىگە كەلتۈرۈلگەندىن كېيىن، ئۇ، يەنىلا يۇقىرىدىكى خىزمەتلەرنى ئاساسلىق باشقۇردى. 1984 - يىل 11 - ئايدا ئاپپاراتلار ئىسلاھ قىلىنغاندىن كېيىن، ستاتىستىكا، ئەمگەك كۆچى، ئىش ھەققى، شەھەر قۇرۇلۇشى پىلان كومىتېتىدىن ئايرىپ چىقىلىپ، ئايرىم ئىدارە قىلىندى، بۇ چاغدا پىلان كومىتېتىنىڭ ئۆت خادىمى بار ئىدى. 1985 - يىلنىڭ ئاخىرىغا كەلگەندە خادىم سەككىزگە يەتتى.

پىلان كومىتېتىنىڭ رەھبەرلىرى

ئىقتىساد 11 — 1

ئىسىم - فامىلىسى	جىنسى	مىللىتى	ۋەزىپىسى	ۋەزىپە ئۆتەش مۇددىتى	ئىزاھات
ما شۆندا	ئەر	خەنزۇ	مۇئاۋىن مۇدىر	1963.1 — 1965.8	
سۇك شۇڭبن	ئايال	خەنزۇ	مەسئۇل كىشى	1965.9 — 1966.12	ستاتىستىكا بۆلۈمىنىڭ مۇئاۋىن باشلىقى بولۇپ كەسىپنى ۋەكالىتەن باشقۇرغان
ۋۇ شۆمىڭ	ئەر	خەنزۇ	مۇئاۋىن مۇدىر	1967.1 — 1968.11	
لى ۋېنخۇەن	ئەر	خەنزۇ	مالىيە - سودا گۇرۇپپىسىنىڭ باشلىقى	1968.12 — 1971.1	يېزا ئىگىلىك 5 - شىنىڭ سولچىلارغا مەدەت بېرىش كادىرى بولغان
جۇ جۇنشى	ئەر	خەنزۇ	ستاتىستىكا گۇرۇپپىسىنىڭ باشلىقى	1971.2 — 1974.12	
بەي يىنخۇ	ئەر	خەنزۇ	مۇئاۋىن مۇدىر	1974.10 — 1980.1	
ئوتكا چوپۇل	ئەر	موڭغۇل	مۇئاۋىن مۇدىر	1978.6 — 1980.9	

بى يىشىن	ئەر	خەنزۇ	مۇئاۋىن مۇدىر، مۇدىر	1980.2 — 1984.10	1984 - يىل 10 - ئايدا مۇدىر بولغان
ۋۇ لىدى	ئەر	موڭغۇل	مۇئاۋىن مۇدىر	1980.10 — 1984.10	
ئەركىن	ئەر	موڭغۇل	مۇئاۋىن مۇدىر	1984.11 —	

2. پىلان تۈزۈش ۋە ئۇنى ئىجرا قىلىش ئەھۋالى

1950 - يىلى بورتالا ناھىيىسىنىڭ خەلق ئىگىلىكى پىلانى، مەركەز بەلگىلىگەن «بارلىق مالىيە ۋە ماددىي كۈچنى مەركەزلەشتۈرۈپ، نۆۋەتتە قىلىشقا تېگىشلىك ئىشلارنى قىلىشىمىز لازىم» دېگەن فاڭجېنغا ئاساسەن، ئۆز جايىنىڭ ئەمەلىيىتىگە بىرلەشتۈرگەن ئاساستا ئورۇنلاشتۇرۇلدى. ئەينى چاغدا تۈزۈلگەن خەلق ئىگىلىكى پىلانى، ئاساسەن، دېھقانچىلىق - چارۋىچىلىققا دائىر يىللىق پىلاندىن ئىبارەت ئىدى. ئاشلىق، ياغلىق دان، پاختا ۋە چارۋا مەھسۇلاتلىرىنى ئاشۇرۇش پىلانىنى ئورۇنداشقا كاپالەتلىك قىلىش ئۈچۈن، ئەمگەكچى خەلق ئۆزئارا ياردەم بېرىشكە تەشكىللەندى، ئاياللار يېزا ئىگىلىك ئەمگىكىگە قاتنىشىشقا سەپەرۋەر قىلىندى، سۇ ئىنشائاتى قۇرۇلۇشلىرى ئېلىپ بېرىلدى، ئوغۇت توپلىنىپ يەرلەر ئوغۇتلاندى، بانكىدىن تارقىتىلغان يېزا ئىگىلىك قەرز پۇلىغا يېڭىچە يېزا ئىگىلىك سايمىنى سېتىۋېلىندى، بۇ ئارقىلىق دېھقانلارنىڭ ئىشلەپچىقىرىشنى تەرەققىي قىلدۇرۇشىغا ھەر جەھەتتىن مەدەت ۋە ياردەم بېرىلدى.

1951 - يىلى ئالدىنقى يىللىق پىلاننىڭ ئىجرا قىلىنىش ئەھۋالىنى يەكۈنلەش ئاساسىدا، پارتىيە 7 - نۆۋەتلىك مەركىزىي كومىتېتى 3 - ئومۇمىي يىغىنىدا ئوتتۇرىغا قويۇلغان «دۆلەت مۇداپىئەسى بىرىنچى، بازارنى مۇقىملاشتۇرۇش ئىككىنچى، باشقا قۇرۇلۇشلار ئۈچىنچى» دېگەن فاڭجېنغا ئاساسەن، تۈرلۈك ئىشلەپچىقىرىش پىلانى تۈزۈلدى.

1952 - يىلى «دۆلەت مۇداپىئەسىنى مۇستەھكەملەش، مال باھاسىنى تۇراقلاشتۇرۇش، ئومۇمىيۈزلۈك ئەسلىگە كەلتۈرۈش ۋە نۇقتىلىق قۇرۇلۇش قىلىش» فاڭجېنىغا ئاساسەن، ئۆز جايىنىڭ ئىجارە كېمەيتىش- زومىگەرلەرگە قارشى تۇرۇش، ئەكسىلئىنقىلابچىلارنى باستۇرۇش ۋە يەر ئىسلاھاتى ھەرىكەتلىرىگە زىچ بىرلەشتۈرۈپ، ئىشلەپچىقىرىش مۇناسىۋەتلىرىدە تۈپتىن ئۆزگىرىش ھاسىل قىلىش ئاساسىدا، شۇ يىللىق خەلق ئىگىلىكىنى ئومۇمىيۈزلۈك تەرەققىي قىلدۇرۇش پىلانى تۈزۈلدى.

ئۇچ يىللىق پىلان ئەمەلىيىتى ئارقىلىق، ياخشى ئۇنۇمگە ئېرىشىلدى. 1952 - يىلى ناھىيىنىڭ ئاشلىق ئىشلەپچىقىرىش پىلانى 2 مىليون 948 مىڭ 900 كىلوگرام ئىدى، ئەمەلىيەتتە 7 مىليون 589 مىڭ كىلوگرام ئىشلەپچىقىرىلىپ، 1949 - يىلدىكىدىن 89.3% ئاشۇرۇلدى. پىلاندىكى ئومۇمىي چارۋا 233 مىڭ 330 تۇياق ئىدى، ئەمەلىيەتتە 167 مىڭ 800 تۇياققا يەتتى، گەرچە پىلان ئورۇندالمىغان بولسىمۇ، بىراق 1949 - يىلدىكىدىن 11.5% ئاشتى. قول سانائەت مەھسۇلاتلىرىمۇ بىرقەدەر زور دەرىجىدە تەرەققىي قىلدۇرۇلدى. دېھقانچىلىق - چارۋىچىلىقنىڭ تەرەققىي قىلىشىغا ئەگىشىپ، ناھىيىنىڭ پىلانلىق ھالدا كەڭ كۆلەملىك ئىقتىسادىي قۇرۇلۇش ئېلىپ بېرىشى ئۈچۈن ئاساس سېلىندى.

3. بەش يىللىق پىلان

1953 - يىلدىن 1957 - يىلغىچە دۆلىتىمىزدە 1 - بەش يىللىق پىلان يولغا قويۇلدى. ناھىيىنىڭ پىلانىنى

تۇزۇشتە، پارتىيە مەركىزىي كومىتېتى ئوتتۇرىغا قويغان «خېلى ئۇزاق بىر مەزگىل ئىچىدە، دۆلەتنىڭ سوتسىيالىستىك سانائەتلىشىشىنى تەدرىجىي ئەمەلگە ئاشۇرۇش ھەمدە دۆلەتنىڭ يېزا ئىگىلىكى، قول سانائەت ۋە كاپىتالىستىك سودا ـ سانائەتكە سوتسىيالىستىك ئۆزگەرتىش كىرگۈزۈشنى قەدەممۇ قەدەم ئىشقا ئاشۇرۇش» باش لۇشيەنىنىڭ تەلىپىگە بىنائەن، شۇنداقلا مەركەزنىڭ «مەركەزلەشتۇرۇپ بىرلىككە كەلتۇرۇش، دەرىجىگە ئايرىپ باشقۇرۇش» تۈزۈلمىسىنى ئىجرا قىلىش ئاساسىدا، بىۋاسىتە پىلان بىلەن ۋاسىتىلىق پلاننى بىرلەشتۇرۇش روھى بويىچە تۈزۈلگەن. تۈرلۈك ۋەزىپىلەر ئاساسەن پىلان بويىچە ئورۇندالدى. 1953 ـ يىللىق ئاشلىق ئىشلەپچىقىرىش پىلانى 10 مىليون 116 مىڭ كىلوگرام ئىدى، ئەمەلىيەتتە 10 مىليون 111 مىڭ 500 كىلوگرام ئىشلەپچىقىرىلدى؛ ياغلىق دان ئىشلەپچىقىرىش پىلانى 574 مىڭ كىلوگرام ئىدى، ئەمەلىيەتتە 145 مىڭ 500 كىلوگرام ئىشلەپچىقىرىلدى؛ پاختا ئىشلەپچىقىرىش پىلانى 84 مىڭ 700 كىلوگرام ئىدى، ئەمەلىيەتتە 6500 كىلوگرام ئىشلەپچىقىرىلدى؛ ئومۇمىي چارۋا پىلانى 23 مىڭ 345 تۇياق ئىدى، ئەمەلىيەتتە 179 مىڭ 900 تۇياققا يەتتى. 1957 ـ يىللىق ئاشلىق ئىشلەپچىقىرىش پىلانى 6 مىليون 751 مىڭ 400 كىلوگرام ئىدى، ئەمەلىيەتتە 12 مىليون 6000 كىلوگرام ئىشلەپچىقىرىلدى؛ ياغلىق دان ئىشلەپچىقىرىش پىلانى 554 مىڭ 900 كىلوگرام ئىدى، ئەمەلىيەتتە 360 مىڭ كىلوگرام ئىشلەپچىقىرىلدى؛ پاختا ئىشلەپچىقىرىش پىلانى 50 مىڭ كىلوگرام ئىدى، ئەمەلىيەتتە 18 مىڭ 500 كىلوگرام ئىشلەپچىقىرىلدى؛ ئومۇمىي چارۋا پىلانى 210 مىڭ 818 تۇياق ئىدى، ئەمەلىيەتتە 232 مىڭ 873 تۇياققا يەتتى.

1958 ـ يىلدىن 1962 ـ يىلغىچە بولغان 2 ـ بەش يىللىق پىلان مەزگىلىدە، 1958 ـ يىلدىن 1960 ـ يىلغىچە بولغان ئارىلىقتا، مەملىكىتىمىزنىڭ خەلق ئىگىلىكى پىلانى يۇقىرى كۆرسەتكۈچ قوغلىشىش ۋە جۇغلانما نىسبىتىنى يۇقىرى بېكىتىۋېلىش دولقۇنىغا دۇچ كەلدى، شۇنداقلا ئىقتىسادىي سىياسەت، پىلان تۇراقسىز بولۇش ۋە نىسبەت مۇناسىۋىتى ئېغىر دەرىجىدە بۇزۇلۇش قاتارلىق مەسىلىلەر تۇغۇلدى، بورتالا ناھىيىسىنىڭ ئەھۋالى مۇنداق بولدى: 1958 ـ يىللىق ئاشلىق ئىشلەپچىقىرىش پىلانى 20 مىليون 473 مىڭ 600 كىلوگرام ئىدى، ئەمەلىيەتتە 17 مىليون 73 مىڭ 500 كىلوگرام ئىشلەپچىقىرىلدى؛ پاختا ئىشلەپچىقىرىش پىلانى 74 مىڭ كىلوگرام ئىدى، ئەمەلىيەتتە 39 مىڭ 500 كىلوگرام ئىشلەپچىقىرىلدى؛ ياغلىق دان ئىشلەپچىقىرىش پىلانى 947 مىڭ كىلوگرام ئىدى، ئەمەلىيەتتە 399 مىڭ 500 كىلوگرام ئىشلەپچىقىرىلدى؛ ئومۇمىي چارۋا پىلانى 257 مىڭ 567 تۇياق ئىدى، ئەمەلىيەتتە 250 مىڭ 700 تۇياققا يەتتى.

1961 ـ يىلى خەلق ئىگىلىكى تەڭشىلىپ، يېزا ئىگىلىكى ئالدىنقى ئورۇنغا قويۇلدى. 1962 ـ يىل ئېلىمىزنىڭ خەلق ئىگىلىكى تەڭشىلىپ توغرا ئىزغا سېلىنغان بىر يىل بولدى. شۇ يىلى ئومۇمىي ئاشلىق پىلانى 14 مىليون 245 مىڭ كىلوگرام ئىدى، ئەمەلىيەتتە 11 مىليون 217 مىڭ 500 كىلوگرام ئىشلەپچىقىرىلدى؛ ئومۇمىي پاختا پىلانى 28 مىڭ كىلوگرام ئىدى، ئەمەلىيەتتە 22 مىڭ كىلوگرامغا يەتتى؛ ئومۇمىي ياغلىق دان پىلانى 471 مىڭ 800 كىلوگرام ئىدى، ئەمەلىيەتتە 390 مىڭ 500 كىلوگرام ئىشلەپچىقىرىلدى؛ ئومۇمىي چارۋا پىلانى 284 مىڭ 876 تۇياق ئىدى، ئەمەلىيەتتە 325 مىڭ 617 تۇياققا يەتتى.

1963 ـ يىلدىن 1965 ـ يىلغىچە «يېزا ئىگىلىكىنى ئاساس قىلىش، سانائەتنى يېتەكچى ئورۇنغا قويۇش» تىن ئىبارەت خەلق ئىگىلىكىنى تەرەققىي قىلدۇرۇش فاڭجېنى، جۇملىدىن ئۆز كۈچىگە تايىنىپ ئىش كۆرۈش، جاسارەت بىلەن تىرىشىپ ئىشلەش، جاپا ـ مۇشەققەتكە چىداپ كۈرەش قىلىش، دۆلىتىمىزنى تىرىشچانلىق ـ ئىقتىسادچىللىق بىلەن گۈللەندۈرۈشتەك بىر قاتار فاڭجېن ۋە سىياسەتلەر ئىجرا قىلىنغانلىقى ئۈچۈن، خەلق ئىگىلىكى نىسبەت مۇناسىۋىتى ماسلاشقان توغرا ئىزغا چۈشتى؛ كۆپ ساندىكى مەھسۇلات، مەھسۇلات مىقدارى ۋە مەھسۇلات قىممىتى كۆرسەتكۈچلىرى پىلاندىن ئاشۇرۇپ ئورۇندالدى. 1963 ـ يىللىق ئاشلىق ئىشلەپچىقىرىش پىلانى 8 مىليون 710 مىڭ كىلوگرام ئىدى، ئەمەلىيەتتە 11 مىليون 822 مىڭ

500 كىلوگرام ئىشلەپچىقىرىلدى؛ پاختا ئىشلەپچىقىرىش پىلانى 26 مىڭ 700 كىلوگرام ئىدى، ئەمەلىيەتتە 30 مىڭ كىلوگرام ئىشلەپچىقىرىلدى؛ ياغلىق دان ئىشلەپچىقىرىش پىلانى 246 مىڭ 300 كىلوگرام ئىدى، ئەمەلىيەتتە 263 مىڭ كىلوگرام ئىشلەپچىقىرىلدى؛ ئومۇمىي چارۋا پىلانى 280 مىڭ تۇياق ئىدى، ئەمەلىيەتتە 294 مىڭ 438 تۇياققا يەتتى. 1965 - يىللىق ئومۇمىي ئاشلىق ئىشلەپچىقىرىش پىلانى 20 مىليون 185 مىڭ كىلوگرام ئىدى، ئەمەلىيەتتە 20 مىليون 610 مىڭ كىلوگرام ئىشلەپچىقىرىلىپ، پىلاندىكىدىن 3% ئاشۇرۇلدى؛ ئومۇمىي چارۋا پىلانى 302 مىڭ 380 تۇياق ئىدى، ئەمەلىيەتتە 307 مىڭ 403 تۇياققا يېتىپ، پىلاندىكىدىن 2% ئاشتى؛ باشقا مەھسۇلات ۋە مەھسۇلات مىقدارى كۆرسىتكۈچلىرىمۇ ئورۇندالدى ھەم ئاشۇرۇپ ئورۇندالدى.

3 - بەش يىللىق پىلان مەزگىلىدە (1960 - يىلدىن 1970 - يىلغىچە)، 1966 - يىلى ئۈچ يىللىق تەڭشەش مەزگىلى داۋاملىق ساقلاپ قېلىنغان ۋەزىيەتتە، ناھىيە بويىچە ئومۇمىي ئاشلىق 27 مىليون 816 مىڭ كىلوگرامغا يېتىپ، پىلان 4% ئاشۇرۇپ ئورۇندالدى. 1967 - يىلدىن 1969 - يىلغىچە بولغان ئارىلىقتا، «مەدەنىيەت زور ئىنقىلابى» نىڭ تەسىرىدە، ئومۇمىي ئاشلىق ۋە ئومۇمىي چارۋا ئىلگىرىكى يىللاردىكىدىن ئۇدا ئۈچ يىل تۆۋەنلەپ كەتتى. 1969 - يىللىق ئاشلىق ئىشلەپچىقىرىش پىلانى 24 مىليون 883 مىڭ 900 كىلوگرام ئىدى، ئەمەلىيەتتە 14 مىليون 586 مىڭ 500 كىلوگرام ئىشلەپچىقىرىلدى؛ ياغلىق دان ئىشلەپچىقىرىش پىلانى 499 مىڭ 300 كىلوگرام ئىدى، ئەمەلىيەتتە 481 مىڭ كىلوگرام ئىشلەپچىقىرىلدى؛ ئومۇمىي چارۋا پىلانى 303 مىڭ 330 تۇياق ئىدى، ئەمەلىيەتتە 210 مىڭ 546 تۇياققا يەتتى.

1971 - يىلدىن 1975 - يىلغىچە بولغان 4 - بەش يىللىق پىلان مەزگىلىدە، گەرچە ئەينى چاغدىكى سىياسىي ۋەزىيەت قالايمىقان بولسىمۇ، بىراق يەنىلا سانائەت - يېزا ئىگىلىك مەھسۇلاتى ۋە مەھسۇلات قىممىتى، قاتناش تىرانسپورت جەھەتتىكى يىللىق پىلان ۋە نوپۇسنىڭ كۆپىيىش پىلانى تۈزۈلۈپ تۇردى. 1973 - يىل 6 - ئايدا ناھىيە بويىچە چاقىرىلغان «يېزا ئىگىلىكىدە داجەيدىن ئۆگىنىش» تەجرىبە ئالماشتۇرۇش يىغىنىغا بىرلەشتۈرۈلۈپ، ئاشلىقنىڭ بىرلىك مەھسۇلاتىنى يېزا ئىگىلىكى پروگراممىسىغا يەتكۈزۈش، خۇاڭخېدىن ۋە چاڭجىياڭدىن ئۆتۈپ كېتىشتىن ئىبارەت ئۈچ يىللىق تەرەققىيات پىلانى تۈزۈپ چىقىلدى. 1975 - يىل 2 - ئايدا «يېزا ئىگىلىكىدە داجەيدىن ئۆگىنىش» يۇقىرى دولقۇنغا كۆتۈرۈلدى. شۇ يىللىق ئاشلىق ئىشلەپچىقىرىش پىلانى 33 مىليون 287 مىڭ 700 كىلوگرام ئىدى، ئەمەلىيەتتە 32 مىليون 636 مىڭ كىلوگرام ئىشلەپچىقىرىلدى، ئومۇمىي چارۋا 259 مىڭ 104 تۇياققا يەتتى، سانائەت ئومۇمىي مەھسۇلات قىممىتى ئەمەلىيەتتە 2 مىليون 501 مىڭ يۈەنگە يەتتى، دېمەك پىلان ۋەزىپىسى ئاساسەن ئورۇندالدى.

1976 - يىلدىن 1980 - يىلغىچە بولغان 5 - بەش يىللىق پىلان مەزگىلىدە، مەملىكىتىمىزنىڭ خەلق ئىگىلىكى روشەن ئالاھىدىلىككە ئىگە ئىككى باسقۇچنى باشتىن كەچۈردى. 1 - باسقۇچ 1976 - يىل 10 - ئايدا جياڭچىڭ ئەكسىلئىنقىلابىي گۇرۇھى بىت چېت قىلىنغاندىن كېيىنكى مەزگىل، 2 - باسقۇچ 1978 - يىل 12 - ئايدا پارتىيە 11 - نۆۋەتلىك مەركىزىي كومىتېتى 3 - ئومۇمىي يىغىنى ئېچىلىپ، پارتىيە خىزمىتىنىڭ مۇھىم نوقتىسى زامانىۋىيلاشتۇرۇش قۇرۇلۇشىغا يۆتكەلگەندىن كېيىنكى مەزگىل. 1979 - يىل 4 - ئاينىڭ 5 - كۈنى پارتىيە مەركىزىي كومىتېتى ئېنىق قىلىپ خەلق ئىگىلىكىدە «تەڭشەش، ئىسلاھ قىلىش، تەرتىپكە سېلىش ۋە ئۆستۈرۈش» فاكتورىنى ئوتتۇرىغا قويدى، بۇنىڭ بىلەن مەملىكەت بويىچە بىرقەدەر مۇقىم بولغان سىياسىي ۋەزىيەت بارلىققا كەلدى، بورتالانىڭ خەلق ئىگىلىكىنمۇ ياخشى ۋەزىيەت بارلىققا كەلدى. 1980 - يىللىق ئاشلىق ئىشلەپچىقىرىش پىلانى 41 مىليون 500 مىڭ كىلوگرام ئىدى، ئەمەلىيەتتە 36 مىليون 741 مىڭ كىلوگرام ئىشلەپچىقىرىلدى؛ پاختا ئىشلەپچىقىرىش پىلانى 17 مىڭ 500 كىلوگرام ئىدى، ئەمەلىيەتتە 39 مىڭ 500 كىلوگرام ئىشلەپچىقىرىلدى؛ ياغلىق دان ئىشلەپچىقىرىش پىلانى 1 مىليون 795 مىڭ كىلوگرام ئىدى، ئەمەلىيەتتە 2 مىليون 956 مىڭ كىلوگرام ئىشلەپچىقىرىلدى؛ ئومۇمىي چارۋا پىلانى 253 مىڭ 87 تۇياق ئىدى، ئەمەلىيەتتە 245 مىڭ 80 تۇياققا يەتتى؛ سانائەت ئومۇمىي مەھسۇلات قىممىتى 29 مىليون 231 مىڭ

800 يۈەنگە يەتتى.

1981 - يىلدىن 1985 - يىلغىچە بولغان 6 - بەش يىللىق پىلان مەزگىلىدە، ئىقتىسادىي تۈزۈلمىنىڭ ئىسلاھ قىلىنىشىغا ئەگىشىپ، نوقۇل هالدا ئىقتىسادىي تەرەققىيات سۈرئىتىنىلا قوغلىشىش خاهىشىنى تۈگىتىشكە دىققەت قىلمىنىپ، ئىقتىسادىي ئۈنۈمنى ئۆستۈرۈش مەركەز قىلىندى. پىلانلىق ئىگىلىكنى ئاساس، بازار ئارقىلىق تەڭشەشنى قوشۇمچە قىلىشتا چىڭ تۇرۇلۇپ، بۈيرۇق خاراكتېرلىك پىلاننىڭ دائىرىسى تەدرىجي هالدا كېڭەيتىلىپ، يېتەكچى خاراكتېرلىك پىلان مۇڭاپىق كېڭەيتىلدى، خەلق ئىگىلىكىنىڭ نىسبىتى تەڭشەلدى. ئالدى بىلەن سانائەتنىڭ سانائەت - يېزا ئىگىلىك ئومۇمي مەھسۇلات قىممىتىدە ئىگىلىكەن نىسبىتى يىلمۇ يىل ئاشۇرۇلدى، يەنى 1980 - يىلدىكى 11% تىن 1985 - يىلى 32% كە يەتكۈزۈلدى. شۇنىڭ بىلەن بىللە تېرىقچىلىق قۇرۇلمىسى تەڭشىلىپ، ئاشلىق تېرىلغۇ كۆلىمى ئازايتىلىپ، ئىقتىسادىي زىرائەتلەرنىڭ تېرىلغۇ كۆلىمى كۆپەيتىلدى، بۇنىڭ ئىچىدە كېۋەز تېرىلغۇ كۆلىمى 1980 - يىلدىكى 1600 مودىن 1985 - يىلى 3900 موغا يەتكۈزۈلدى. 1985 - يىللىق ئاشلىق ئىشلەپچىقىرىش پىلانى 47 مىليون 445 مىڭ كىلوگرام ئىدى، ئەمەلىيەتتە 38 مىليون 459 مىڭ 500 كىلوگرام ئىشلەپچىقىرىلدى؛ پاختا ئىشلەپچىقىرىش پىلانى 1 مىليون 450 مىڭ كىلوگرام ئىدى، ئەمەلىيەتتە 2 مىليون 71 مىڭ كىلوگرام ئىشلەپچىقىرىلدى؛ ياغلىق دان ئىشلەپچىقىرىش پىلانى 2 مىليون 965 مىڭ كىلوگرام ئىدى، ئەمەلىيەتتە 4 مىليون 902 مىڭ 500 كىلوگرام ئىشلەپچىقىرىلدى؛ ئومۇمي چارۋا پىلانى 280 مىڭ 40 تۇياق ئىدى، ئەمەلىيەتتە 280 مىڭ 967 تۇياققا يەتتى. 1985 - يىلى پەقەت ئاشلىق پىلانىلا ئورۇندالمىدى، قالغانلىرى ئاشۇرۇپ ئورۇندالدى. 1985 - يىلدىن باشلاپ شەھەر بويىچە ئاشلىق، پاختا، چارۋا، يەرلىك مەھسۇلات ۋە چارۋا سېتىۋېلىش جەھەتتە، تەدرىجي هالدا، توختام بويىچە سېتىۋېلىش يولغا قويۇلدى. يېڭى سىياسەت يېڭى تۈزگىرىش ئېلىپ كەلدى. 1985 - يىلى سانائەت - يېزا ئىگىلىك ئومۇمي مەھسۇلات قىممىتى 63 مىليون 322 مىڭ 300 يۈەنگە يېتىپ، 1980 - يىلدىكى بىلەن سېلىشتۇرغاندا ئاپتونوم ئوبلاستلىق پارتكوم ئوتتۇرىغا قويغان سانائەت - يېزا ئىگىلىك ئومۇمي مەھسۇلات قىممىتىنى بىر قاتلاشتىن ئىبارەت كۆرسەتكۈچ نىشانى مۇددەتتىن بۇرۇن يىل بۇرۇن ئىشقا ئاشۇرۇلدى، شەھەرنىڭ ئىقتىسادىي قۇرۇلمىسى، تەدرىجي هالدا، مۇڭاپىق ماسلاشتى هەم نىسبەت بويىچە تەرەققىي قىلىشقا باشلىدى.

بورتالا شەھىرىنىڭ 1985 - يىللىق سانائەت - يېزا ئىگىلىك ئومۇمي مەھسۇلات قىممىتى قۇرۇلمىسى

ئىقتىساد 11 — 2

يىللار / تۈرلەر	1985 - يىل		1980 - يىل	
	مەھسۇلات قىممىتى (10 مىڭ يۈەن)	نىسبىتى	مەھسۇلات قىممىتى	±%
1. يېزا ئىگىلىك ئومۇمي مەھسۇلات قىممىتى	3966.61	62.65	2631.4	50.74
1) يېزا ئىگىلىك مەھسۇلات قىممىتى	2936.62	74.03	1768	66.10
بۇنىڭ ئىچىدە: ئاشلىق	1139.68	38.04	1069.40	6.57
2) ئورمانچىلىق مەھسۇلات قىممىتى	93.93	2.37	34.2	174.65
3) چارۋىچىلىق مەھسۇلات قىممىتى	883.39	22.27	577.3	53.02
4) قوشۇمچە كەسىپ مەھسۇلات قىممىتى	49.52	1.25	251.3	-80.29
5) بېلىقچىلىق مەھسۇلات قىممىتى	3.15	0.08	0.6	425
2. سانائەت ئومۇمي مەھسۇلات قىممىتى	2365.62	37.25	343.9	587.88
3. سانائەت - يېزا ئىگىلىك ئومۇمي مەھسۇلات قىممىتى	6332.23		2975.3	112.83

2. تارماق پىلانى

1) يېزا ئىگىلىك ئىشلەپچىقىرىش پىلانىنى باشقۇرۇش

جۇڭخوا خەلق جۇمھۇرىيىتى قۇرۇلغاندىن كېيىن، بورتالا ناھىيىسى «دېھقانچىلىق ئاساس قىلىنغان، دېھقانچىلىق بىلەن چارۋىچىلىق بىرلەشتۈرۈلگەن» ناھىيە قىلىپ بېكىتىلدى، دېھقانچىلىق ناھىيىنىڭ سانائىتى، دېھقانچىلىق ۋە چارۋىچىلىق ئومۇمىي مەھسۇلات قىممىتىدە باشتىن ئاخىر يېتەكچى ئورۇندا تۇرۇپ كەلدى. ھەر يىللىق پىلان تۈزۈلگەندە، تۇرلۇك زىرائەتلەرنى ئورۇنلاشتۇرۇش، تېرىلغۇ كۆلىمى، بىرلىك مەھسۇلات ۋە ئومۇمىي مەھسۇلات جەھەتتە ئېنىق پىلان كۆرسەتكۈچى بېكىتىلدى، ئۇنىڭدىن كېيىن مەۋرىي ۋاستىلار قوللىنىلىپ مەجبۇرىي يولغا قويۇلدى. يېزا ئىگىلىك پىلانىنى ئورۇنلاشتۇرۇش نۆۋەتتىسىدىن قارىغاندا، 50 - يىللاردىكى ئورۇنلاشتۇرۇش بىرقەدەر نورمال بولدى. 60 - يىلى تېرىلغۇ يەر كۆلىمىنى كېڭەيتىش ۋە بىرلىك مەھسۇلات مىقدارىنى ئاشۇرۇشنى بىرلەشتۈرۈش فاكتورىنى ئىزچىللاشتۇرۇلۇپ، ئاشلىقنىڭ تېرىلغۇ كۆلىمى بىر يىلدىلا 78 مىڭ 100 مو كېڭەيتىلدى. بۇ يەر ھەددىدىن ئارتۇق ئۆزلەشتۈرۈۋېتىلگەنلىكى ئۈچۈن، سۇ بىلەن تۇپراقنىڭ تەڭپۇڭلۇقى بۇزۇلدى، ئەمگەك كۈچى ۋە ئۇلاغ كۈچى قىس بولدى، ئۇنىڭ ئۈستىگە باشقۇرۇش سەۋىيىسى، تېخنىكا تەدبىرلىرى يېتىشەلمىگەچكە، ئاشلىقنىڭ بىرلىك مەھسۇلاتى ئۆزۈن مۇددەتكىچە بىر ئىزدا توختاپ قالدى. 1949 - يىلى بىرلىك مەھسۇلات 56 كىلوگرام ئىدى، 1964 - يىلى ئاران 96 كىلوگرامغا يەتتى، ئەڭ تۆۋەن بولغىنى 1961 - يىلى بولۇپ، ئاران 48 كىلوگرامغا يەتتى. 1976 - يىلىمۇ يەنىلا ئاران 146 كىلوگرامغا يەتتى. ھەر يىلى تېرىلغۇ كۆلىمى پىلاندىن ئاشۇرۇۋېتىلگەن بولسىمۇ، بىراق ئومۇمىي مەھسۇلات مىقدارى پىلاندىكى تەلەپكە يېتەلمەي، تېرىقچىلىق كۆلىمى كۆپ ئەمما ھوسۇلى كەم چىقىشتەك نورمالسىز ئەھۋال كېلىپ چىقتى.

پارتىيە 11 - نۆۋەتلىك مەركىزىي كومىتېتى 3 - ئومۇمىي يىغىنىدىن كېيىن، پىلان تۈزۈشتە، ئۆز جايىنىڭ ئەمەلىي ئەھۋالى چىقىش قىلىنغان ھالدا، زىرائەت قۇرۇلمىسى دەسلەپكى قەدەمدە تەڭشەلدى، شارائىتىغا قاراپ ئىش تۈتۈش ئاساسىدا، ئاشلىق تېرىلغۇ كۆلىمى مۇۋاپىق ئازايتىلىپ، ئىقتىسادىي زىرائەتلەرنىڭ تېرىلغۇ كۆلىمى كېڭەيتىلىپ، بىرقەدەر ياخشى ئۇنۇم ھاسىل قىلىندى. ئاشلىق زىرائىتىنىڭ بىرلىك مەھسۇلاتى 1985 - يىلى 215.5 كىلوگرامغا يەتتى. 1975 - يىلدىن ئىلگىرى ياغلىق داننىڭ بىرلىك مەھسۇلاتى 20 ~ 30 كىلوگرام ئاتلىقىدىلا بولاتتى. 1975 - يىلى 43.5 كىلوگرامغا، 1985 - يىلى 86.5 كىلوگرامغا يەتتى. پاختىنىڭ 1954 - يىلدىكى بىرلىك مەھسۇلاتى 19 كىلوگرام ئىدى، 1985 - يىلى 58 كىلوگرامغا يەتتى. 1985 - يىلدىن باشلاپ شەھەردە بۇيرۇق خاراكتېرلىك پىلان يېتەكچى خاراكتېرلىك پىلانغا، ئاشلىقنى ۋەزىپە بەلگىلەپ سېتىۋېلىش توختام بويىچە سېتىۋېلىشقا ئۆزگەرتىلدى.

2) چارۋىچىلىق پىلانىنى باشقۇرۇش

بورتالا ناھىيىسىنىڭ چارۋىچىلىقى ئۆزۈن تارىخقا ئىگە بولۇپ، ئالاھىدە ئورۇندا تۇرىدۇ. دەسلەپتە چارۋىچىلىق پىلانى تۈزۈلگەندە پەقەت يىل بېشىدىكى ئەمەلىي سان، ساپ كۆپەيمىش نىسبىتى، ئەمەلىيەتتە كۆپەيگەن سانى ۋە يىل ئاخىردا قالغان چارۋىنىڭ سانىدىن ئىبارەت بىر قانچە تۈرلۈك كۆرسەتكۈچلا بەلگىلىنەتتى. پىلان باشقۇرۇش جەھەتتە، ئالدى بىلەن، ئۆزاقتىن بېرى شەكىللىنىپ قالغان قالاق ئىشلەپچىقىرىش مۇناسىۋەتلىرى تەڭشەلدى، نامرات ھەم جاپاكەش چارۋىچىلارنىڭ سىياسىي ئورنى ۋە ئىشلەپچىقىرىش، تۇرمۇش شارائىتى ياخشىلاندى، بۇنىڭ بىلەن چارۋىچىلارنىڭ ئىشلەپچىقىرىش ئاكتىپلىقى

مىسلىسىز ئاشتى. 1950 ـ يىلدىن 1966 ـ يىلغا قەدەر، چارۋىچىلىق ئىشلەپچىقىرىش پىلان ۋەزىپىسى يىلمۇيىل ئاشۇرۇپ ئورۇندىلىپ كەلگەنىدى، بىراق «مەدەنىيەت زور ئىنقىلابى» دىكى ئون يىللىق قالايمىقانچىلىقنىڭ كاساپىتىدىن، ئۇنىڭ ئۇستىگە ئېغىر تەبىئىي ئاپەتلەر تۈپەيلىدىن، چارۋىچىلىق ئۇزۇن مۇددەت تۆۋەنلەپ كېتىش ۋەزىيىتىدە تۇردى. ئومۇمىي چارۋا 1965 ـ يىلى 307 مىڭ 403 تۇياق ئىدى، 1976 ـ يىلى 245 مىڭ 986 تۇياققا چۈشۈپ قالدى. بۇ ئون يىل جەريانىدا پەقەت كۆپەيمەيلا قالماستىن، ئەكسىچە 61 مىڭ 417 تۇياق ئازلاپ كەتتى. پارتىيە 11 ـ نۆۋەتلىك مەركىزىي كومىتېتى 3 ـ ئومۇمىي يىغىنىدىن كېيىن، چارۋىچىلىقتا مەسئۇلىيەت تۈزۈمى تەدرىجىي يولغا قويۇلدى، نەتىجىدە چارۋىچىلىقتا يەنە قايتىدىن ئەسلىگە كېلىش ۋە تەرەققىي قىلىشتەك خوشاللىنارلىق ۋەزىيەت بارلىققا كەلدى. ئومۇمىي چارۋا 1979 ـ يىلدىكى 244 مىڭ 481 تۇياقتىن، 1985 ـ يىلى 281 مىڭ 111 تۇياققا يەتتى.

80 ـ يىللارنىڭ چارۋىچىلىق پىلانى تەدرىجىي مۇكەممەللەشتۈرۈلدى. 1983 ـ يىلدىكى پىلان كۆرسەتكۈچى يىل بېشىدىكى سانى، ئومۇمىي كۆپەيگەن سانى، ئومۇمىي كۆپىيىش نىسبىتى، ساپ كۆپەيگەن سانى، ساپ كۆپىيىش نىسبىتى، يىل ئاخىرىدىكى سانى ۋە چىشى چارۋىلارنىڭ نىسبەتى سانى قاتارلىقلاردىن ئىبارەت بولدى.

1985 ـ يىلى چارۋىچىلىق پىلانى ئىسلاھ قىلىنىپ، بۈيرۇق خاراكتېرلىك پىلان يېتەكچى خاراكتېرلىك پىلانغا ئۆزگەرتىلدى، بىر يىللىق ئەملىيەت ئارقىلىق، بىر قەدەر ياخشى نەتىجىلەر قولغا كەلتۈرۈلدى. 1985 ـ يىلى چارۋىچىلىق ئومۇمىي مەھسۇلات قىممىتى 8 مىليون 833 مىڭ 900 يۈەنگە يېتىپ، مەھسۇلات قىممىتى پىلانى 4.7% ئاشۇرۇپ ئورۇندالدى.

3) سانائەت ئىشلەپچىقىرىش پىلانى

سانائەت ئىشلەپچىقىرىش پىلانى 1972 ـ يىلدىن باشلاپ تۈزۈلۈشكە باشلىدى، پىلان مەھسۇلات قىممىتى پىلانى ۋە ئاساسلىق مەھسۇلات مىقدارى پىلانىدىن ئىبارەت ئىككى چوڭ كۆرسەتكۈچكە ئايرىلدى. 1985 ـ يىلدىن ئىلگىرى پۈتۈنلەي بۈيرۇق خاراكتېرلىك پىلان يولغا قويۇلغانىدى، 1985 ـ يىلدىن كېيىن 10 مىڭ تونىنا سېمونت ئىشلەپچىقىرىشقا قارىتا بۈيرۇق خاراكتېرلىك پىلان يولغا قويۇلغاندىن تاشقىرى، باشقا مەھسۇلات قىممىتى ۋە مەھسۇلات مىقدارى كۆرسەتكۈچلىرىگە قارىتا بىرەمك يېتەكچى خاراكتېرلىك پىلان يولغا قويۇلدى.

4) ئاساسىي قۇرۇلۇش پىلانىنى باشقۇرۇش

بورتالا شەھىرىنىڭ ئاساسىي قۇرۇلۇش كۈچى يېتەرسىز بولۇپ، ئۇزۇن مۇددەت پاسسىپ ھەم قالاق ھالەتتە تۇرۇپ كەلدى. 60 ـ يىللارنىڭ باشلىرىدا ئاساسىي قۇرۇلۇش تۈرى ناھايىتى ئاز بولۇپ، قۇرۇلۇش قىلدۇرغۇچى تارماقلار بىلەن قۇرۇلۇش قىلغۇچى ئورۇنلار ئۆزلىرى پۈتۈشۈالاتتى. 1981 ـ يىلدىن باشلاپ پىلان تارماقلىرى يىللىق ئاساسىي قۇرۇلۇش پىلانىنى چۈشۈرگەندىن كېيىن، قۇرۇلۇش قىلدۇرغۇچى ئورۇنلار پىلاندىكى مەبلەغ ۋە قۇرۇلۇش كۆلىمىنى خالىغانچە ئۆزگەرتەلمەيدىغان بولدى. قۇرۇلۇش قىلغۇچى ئورۇنلارنىڭ ساپاسى ناچار بولغاچقا، ئاساسىي قۇرۇلۇش مەبلىغىنىڭ ئونۇمىگە تەسىر يەتتى. 1985 ـ يىلدىن باشلاپ چوڭ جەھەتتىن كونترول قىلىش چارىسى يولغا قويۇلۇپ، پىلاندىن، كۆلەمدىن ۋە ئۆلچەمدىن ئاشۇرۇۋېتىشكە يول قويۇلماس بولدى ھەمدە قۇرۇلۇشلارنى خېرىدار چاقىرىش، خېرىدار بولۇش، ھۆددىگە بېرىش ۋە چوڭ ھۆددىگەرلىك تۈزۈمى يولغا قويۇلۇشقا باشلىدى، نوقۇل ھالدا قۇرۇلۇش ۋەزىپىستىنى مەمۇرىي ۋاستە ئارقىلىق تەقسىم قىلىش ئۇسۇلى ئۆزگەرتىلىپ، قۇرۇلۇش قىلدۇرغۇچى ئورۇنلار ياخشى قۇرۇلۇش قىلغۇچى ئورۇنلارنى تاللىۋېلىشقا ھوقۇقلۇق بولدى.

3. ماددىي ئەشيالارنى تەقسىم قىلىش

بورتالا شەھىرىنىڭ ماددىي ئەشيالارنى تەقسىم قىلىش كۆرسەتكۈچى، ئاپتونوم ئوبلاستلىق پىلان تارماقلىرى چۈشۈرگەن كۆرسەتكۈچكە ئاساسەن بېكىتىلدى. ئومۇملاشتۇرۇپ تەڭپۇڭلاشتۇرۇش ئاساسىدا، «بىر تۇتاش پىلانلاپ تەڭ ئېتىبار بېرىش، مۇۋاپىق ئورۇنلاشتۇرۇش، ئىمكانىيەت قالدۇرۇش» قائىدىسىغا ئاساسەن، ئاۋۋال پىلان ئىچىدىكىنى، ئاندىن پىلان سىرتىدىكىنى، ئاۋۋال نۇقتىلىقنى، ئاندىن ئادەتتىكىسىنى، ئاۋۋال ئىشلەپچىقىرىش خاراكتېرىدىكىنى، ئاندىن غەيرىي ئىشلەپچىقىرىش خاراكتېرىدىكىنى ئورۇنلاشتۇرۇش پرىنسىپى بويىچە، جايلاردىكى كارخانىلارنىڭ ماددىي ئەشيا كۆرسەتكۈچى مۇۋاپىق بېكىتىلدى. ئومۇمەن ئاپتونوم ئوبلاست تارماقلارغا چۈشۈرۈپ بەرگەن ماددىي ئەشيا كۆرسەتكۈچى، ئېھتىياج بويىچە، تارماقلار ۋە كارخانىلارغا تەقسىم قىلىپ بېرىلدى. ئاساسلىق تەقسىم قىلىپ بېرىلگەن ماددىي ئەشيالاردىن پولات ماتېرىيال، ياغاچ ماتېرىيال، سېمونت بار. 1967 ~ 1968 - يىللىرى چويۇن، كوكس پىلانلىق تەقسىم قىلىنغاندى، كېيىن تەمىنلەش بىلەن تەلەپ ئوتتۇرىسىدىكى زىددىيەت پەسەيگەنلىكى ئۈچۈن تەقسىم قىلىش ئەمەلدىن قالدۇرۇلدى.

1978 ~ 1979 - يىللىرى تۇرلۇك ئاپتوموبىل، توڭكە، شىنكىلەڭگەن تاختا، پارتلىتىش دورىسى، كاپسۇل، ئاسفالت، ئەينەك، پەنەرگە، تاغار قاتارلىقلارمۇ تەقسىم قىلىنىدىغان بولدى. 1980 - يىلدىن باشلاپ «ئۈچ خىل ماتېرىيال» ۋە تۇرلۇك ئاپتوموبىللار يەنىلا پىلانلىق تەمىنلەنگەندىن سىرت، باشقىلىرى پەيدىنپەي ئەركىن تەڭشەلدى. پىلاندىكى بارلىق ماددىي ئەشيالارنى ئوبلاستلىق ماددىي ئەشيالار ئىدارىسى بۇۋاستە يەتكۈزۈپ بەردى. كىچىك سۇ ئىنشائاتى، سۇ ئېلېكتر، قۇدۇق قېزىپ قۇرغاقچىلىقنىڭ ئالدىنى ئېلىش، چارۋا مال قوتىنى، يېزا ئىگىلىك ماشىنىلىرىنى رېمونت قىلىش قاتارلىقلارغا كېرەكلىك ماتېرىياللارنى ئېھتىياجلىق ئورۇن ئاساسلىق مەسئۇل ئىدارىغا مەلۇم قىلىپ تەكشۈرتۈپ، ناھىيىلىك پىلان كومىتېتىغا مەلۇم قىلغاندىن كېيىن، پىلان كومىتېتى يۆتكەپ بەردى (تارماقلار ئورۇنلاشتۇرغان قۇرۇلۇشتىكى كۆرسەتكۈچى ئىمكانىيەتنىڭ بارچە ھەل قىلىپ بېرىلدى). كىچىك تىپتىكى ئېتىز - ئېرىق، سۇ ئىنشائاتى قۇرۇلۇشىغا تەقسىم قىلىنىدىغان سېمونت، ياغاچ ماتېرىيال، قىممىتى 30 مىڭ يۈەنلىكتىن تۆۋەن بولغان قۇرۇلۇشقا كېرەكلىك ماددىي ئەشيالارنى ناھىيىنىڭ ئۆز ئالدىغا ئورۇنلاشتۇرۇدىغانلىقى، 30 مىڭ يۈەنلىكتىن يۇقىرى قۇرۇلۇشقا كېرەكلىك ماددىي ئەشيالارنى ئوبلاستلىق سۇ ئېلېكتر ئىدارىسى تەكشۈرۈپ تەستىقلايدىغانلىقى ھەمدە ماتېرىيالغا كېتىدىغان مەبلەغنىمۇ قوشۇپلا چۈشۈرۈپ بەرسە، ئوبلاستلىق پىلان كومىتېتى يۆتكەپ بېرىش رەسمىيىتىنى ېچىرىدىغانلىقى بەلگىلەندى. يۇقىرىدىكى تەقسىم قىلىش چارىسى 1984 - يىلىغىچە ئىجرا قىلىندى. 1985 - يىلى ماددىي ئەشيالارنى تەقسىم قىلىش پرىنسىپى ئومۇمەن شەھەر چۈشۈرگەن ئىشلەپچىقىرىش تۈرى ۋە ئاساسىي قۇرۇلۇشقا كېرەكلىك خام ئەشيا، يېزا - بازار قۇرۇلۇشىغا كېرەكلىك «ئۈچ خىل ماتېرىيال» كۆرسەتكۈچىنى شەھەر ئالاقىدار ئىدارىلەرگە بۇۋاستە تەقسىم قىلىپ بېرىش، ئالاقىدار ئىدارىلەر بىر تۇتاش تەقسىم قىلىشتىن ئىبارەت بولدى.

1985 - يىلىنىڭ ئاخىرىدا بورتالا شەھىرىدىكى تۇرلۇك ئاپتوموبىل، ياغاچ ماتېرىياللار يەنىلا پىلانلىق كونترول قىلىندى، باشقىلىرى بازار ئارقىلىق تەڭشەلدى.

§ 2 . ستاتىستىكا باشقۇرۇش

1 . ئاپپاراتلار

50 - يىللارنىڭ باشلىرىدا قۇرۇلۇش بۆلۈمىدە ستاتىستىكىچى قويۇلدى، ئۇ، ستاتىستىكا خىزمىتىگە مەسئۇل بولدى.

1955 - يىل 8 - ئاينىڭ 1 - كۈنى بورتالا ناھىيىلىك ستاتىستىكا بۆلۈمى قۇرۇلدى، ئۇچ خادىم شتاتى بېرىلدى، مۇسا ياسىن مۇئاۋىن بۆلۈم باشلىقى بولدى، ئىككى ستاتىستىكىچى سەپلەندى.

1958 - يىل 6 - ئايدا ناھىيە دەرىجىلىك ئاپپاراتلار ئەمەلدىن قالدۇرۇلغاندا ستاتىستىكا كەسپىنى ئوبلاست باشقۇردى.

1962 - يىلى قىشتا ناھىيە دەرىجىلىك مەمۇرى ئاپپاراتلار ئەسلىگە كەلتۈرۈلدى. 1963 - يىل 1 - ئايدا پىلان - ستاتىستىكا بۆلۈمى قۇرۇلدى، ئىككى ستاتىستىكىچى سەپلەندى.

1964 - يىل 1 - ئايدا پىلان كومىتېتى قۇرۇلدى، ستاتىستىكا بۆلۈمىمۇ قايتىدىن قۇرۇلدى، بۆلۈمنىڭ رەھبەرلىكىنى ۋاقتىنچە پىلان كومىتېتىنىڭ مۇئاۋىن مۇدىرى ما شۇەندا قوشۇمچە ئۈستىگە ئالدى، 1965 - يىل 9 - ئايدا سۇڭ شۇۋېن مۇئاۋىن بۆلۈم باشلىقلىقىنى ئۈستىگە ئالدى، ئىككى ستاتىستىكىچى سەپلەندى.

1969 - يىل 4 - ئايدا ناھىيىلىك ئىنقىلابىي كومىتېت قۇرۇلدى، ستاتىستىكا كەسپىنى ناھىيىلىك ئىنقىلابىي كومىتېتنىڭ ئىشلەپچىقىرىشقا قوماندانلىق قىلىش گۇرۇپپىسى بىلەن پىلان ستاتىستىكا گۇرۇپپىسى باشقۇردى، ستاتىستىكىچى سەپلەندى. 1971 - يىلى ستاتىستىكىچى ئىككىگە، 1973 - يىلى ئۈچكە يەتتى. 1974 - يىل 6 - ئايدا ناھىيىلىك پىلان كومىتېتى ئەسلىگە كەلتۈرۈلدى، ستاتىستىكا كەسپى پىلان كومىتېتىنىڭ ياشقۇرۇشىغا ئۆتكۈزۈپ بېرىلدى، ئىلگىرى - كېيىن بولۇپ تۆت كىشى ستاتىستىكا خىزمىتى بىلەن شۇغۇللاندى. 1984 - يىل 11 - ئايدا ستاتىستىكا پىلان كومىتېتىدىن ئايرىپ چىقىرىلىپ، مۇستەقىل ستاتىستىكا ئىدارىسى قۇرۇلدى. تۇردىباجى ئىسمائىل ئىدارە باشلىقى، ئەن يۈلىن مۇئاۋىن ئىدارە باشلىقى بولدى، ئىدارە بويىچە ئالتە كىشى بار بولدى. 1985 - يىلنىڭ ئاخىرىدىكى خادىم شتاتى سەككىز ئىدى، ئەمەلىيەتتىمۇ سەككىز كىشى بار بولدى.

شويىڭپېن رايونى (بۇرۇنقى 2 - رايون) دا 1959 - يىلدىن باشلاپ ستاتىستىكا كەسپى تەسىس قىلىندى.

ئارالتۇقاي چارۋىچىلىق فېرمىسىدا 1959 - يىلدىن باشلاپ ستاتىستىكا كەسپى تەسىس قىلىندى.

چىندىل يېزىسىدا 1962 - يىلدىن باشلاپ ستاتىستىكا كەسپى تەسىس قىلىندى.

دالتۇ يېزىسى (بۇرۇنقى 3 - رايون) دا 1962 - يىلدىن باشلاپ ستاتىستىكا كەسپى تەسىس قىلىندى.

ئۇتبۇلاق يېزىسى (بۇرۇنقى 1 - رايون) دا 1962 - يىلدىن باشلاپ ستاتىستىكا كەسپى تەسىس قىلىندى.

بىلىن خارمودون يېزىسىدا 1976 - يىلدىن باشلاپ ستاتىستىكا كەسپى تەسىس قىلىندى.

2 . ستاتىستىكا قىلىش تۈزۈمى

دۆلەت بىر تۇتاش بەلگىلىگەن ستاتىستىكىلىق مەلۇمات جەدۋىلى تۈزۈمى پارتىيە ۋە ھۆكۈمەتنىڭ

ئومۇميۈزلۈك ئەھۋال ئىگىلەش، خەلق ئىگىلىكى پىلانىنى تۈزۈش ۋە پىلاننىڭ ئىجرا قىلىنىش ئەھۋالىنى تەكشۈرۈشتىكى مۇھىم قورالى. بورتالا ناھىيىسىدە 1949 - يىلدىن باشلاپ دېھقانچىلىق، چارۋىچىلىق، سانائەت، نوپۇسقا دائىر ستاتىستىكىلىق مەلۇمات بار بولدى. دېھقانچىلىققا دائىر ستاتىستىكىلىق كۆرسەتكۈچ ئاشلىق زىرائىتى، ئىقتىسادىي زىرائەتنىڭ ئومۇمىي تېرىلغۇ كۆلىمى، ھوسۇل ئېلىنىش كۆلىمى، بىرلىك مەھسۇلاتى، ئومۇمىي مەھسۇلات مىقدارىغا ئايرىلدى. چارۋىچىلىققا دائىر ستاتىستىكىلىق كۆرسەتكۈچتە چارۋا - مالنىڭ ئومۇمىي تۇياق سانى بار. سانائەتكە دائىر ستاتىستىكىدا سانائەت ئومۇمىي مەھسۇلات قىممىتى بار. نوپۇسقا دائىر ستاتىستىكىدا مىللەتلەرنىڭ نوپۇس سانى بار. 1951 - يىلىدىن باشلاپ سودا جەھەتتىكى سېتىۋېلىش - سېتىش ئەھۋالىغا دائىر ستاتىستىكا قوشۇلدى. 1953 - يىلىدىن باشلاپ ياڭ ئىدارىسى، سودا - سانائەتچىلەر بىرلەشمىسى بىرلىكتە خادىم تەشكىللەپ ناھىيە بويىچە خۇسۇسىي سودا - سانائەتچىلەرنى ئومۇميۈزلۈك تەكشۈرۈپ ستاتىستىكا قىلدى.

1955 - يىلى ستاتىستىكا بۆلۈمى قۇرۇلغاندىن كېيىن، دېھقانچىلىق، چارۋىچىلىقتىن پەسلىدە مەلۇمات بېرىش، يىلدا مەلۇمات بېرىشتىن ئىبارەت مەلۇمات جەدۋىلى تۈزۈمى ئىجرا قىلىنىش بىلەن بىرگە يەنە يېزا ئىگىلىك ھەمكارلىق كوپېراتىپلىرىنىڭ يىل ئاخىرىدىكى تەقسىمات جەدۋىلى، دېھقانلارنىڭ مەئىشەتىنى تەكشۈرۈش، سودا ستاتىستىكىسى بويىچە ئايلىق مەلۇمات، پەسىللىك مەلۇمات ۋە يىللىق مەلۇماتنى تەسىس قىلىش قوشۇلدى ھەمدە شۇ يىلى خۇسۇسىي سودا ۋە يېمەك - ئىچمەك كەسپى ئومۇميۈزلۈك تەكشۈرۈلدى.

1956 - يىلى خۇسۇسىي سودىغا تەۋە كەسىپلەر قوشۇۋېتىلگەندىن كېيىن، ئىلگىرى كېيىن بولۇپ، ئىجتىمائىي تاۋارلارنىڭ پارچە سېتىلىش سوممىسىنى ستاتىستىكا قىلىش جەدۋىلى تۈرغۇزۇلدى، بۇ ۋاقىتتا تۈزۈم تېخى تازا مۇكەممەل بولمىغان، تارماقلار ئۆز ئارا بىرلىككە كەلمىگەن، سانلىق مەلۇماتلارنىڭ سۈپىتى ئانچە يۇقىرى بولمىغان بولسىمۇ، لېكىن ھەر دەرىجىلىك پارتىيە - ھۆكۈمەت رەھبەرلىرىنىڭ ناھىيىنىڭ خەلق ئىگىلىكى تەرەققىيات سۈرئىتى ۋە نىسبەت مۇناسىۋىتىنى پەيدىنپەي بىلىشى ۋە ئىگىلىشىگە قولايلىق يارىتىپ بەردى، جەمئىيەتتىكى ھەر قايسى ساھەلەرنى خەلق ئىگىلىكى ۋە ئىجتىمائىي تەرەققىيات ماتېرىيالى بىلەن تەمىنلىدى.

گوۋۇيۈەن 1962 - يىلى «ستاتىستىكا خىزمىتىنى كۈچەيتىش توغرىسىدا قارار» نى، 1963 - يىلى «ستاتىستىكا خىزمىتىدە سىناق تەرىقىسىدە يولغا قويۇلىدىغان نىزام» نى تارقاتتى. 1964 - يىلى ستاتىستىكا بۆلۈمى رەسمىي ئەسلىگە كەلتۈرۈلدى. بۇ ۋاقىتتا ستاتىستىكا خىزمىتىگە دائىر تۈرلۈك تۈزۈملەر ئاساسىي جەھەتتىن مۇكەممەللىشىپ، مەلۇمات جەدۋىلىنى باشقۇرۇش بىر قەدەر چىڭىتىلدى. ستاتىستىكا خادىملىرىنىڭ سۈپىتى ۋە مۇقىملىقىغا ئەھمىيەت بېرىشكە باشلىدى، بۇ، ستاتىستىكىلىق سانلارنىڭ توغرىلىقى ۋە ۋاقىتىدا يۇقىرىغا مەلۇم قىلىنىشىغا كاپالەتلىك قىلىشتا بەلگىلىك رول ئويناندى. شۇ يىلى يەنە ئاساسىي قۇرۇلۇش ستاتىستىكىسى ۋە ماددىي ئىشىا ستاتىستىكىسىدىن ئىبارەت ئىككى تۈرلۈك كەسىپ كۆپەيتىلدى. 1965 - يىلى بورتالا ناھىيىسىدە يېزا ئىگىلىك ستاتىستىكىسى، سانائەت ستاتىستىكىسى، ئاساسىي قۇرۇلۇش ستاتىستىكىسى، ماددىي ئىشىا ستاتىستىكىسى، سودا ستاتىستىكىسى، مەدەنىيەت - ماارىپ ستاتىستىكىسى، ئەمگەك كۈچى - ئىش ھەققى ستاتىستىكىسى، مالىيە - پۇل مۇئامىلىسى ستاتىستىكىسىدىن ئىبارەت سەككىز خىل ستاتىستىكىلىق مەلۇمات ئاساسلىق ئىجرا قىلىندى. بورتالا ناھىيىسى دۆلەتنىڭ مەلۇمات جەدۋىلى تۈزۈمىدىكى ستاتىستىكا ئىدارىسى، ستاتىستىكا كۆرسەتكۈچى، مەلۇم قىلىش قەرەلى قائىدىلىرىنى بەلگىلىمە بويىچە قاتتىق ئىجرا قىلدى.

1966 - يىلى «مەدەنىيەت زور ئىنقىلابى» باشلاندى، بىر قىسىم ستاتىستىكىلىق ماتېرىياللار يوقىلىپ كەتتى، بۇ ھال تارىخىي ماتېرىياللار ئىچىدە ناھىيە بويىچە 1967 - يىلىدىكى سانائەت، سودا، ئەمگەك كۈچى - ئىش ھەققى، ئاساسىي قۇرۇلۇش، ماددىي ئىشىا قاتارلىق جەھەتتىكى ستاتىستىكىلىق ماتېرىياللارنىڭ كەم بولۇشىنى كەلتۈرۈپ چىقاردى.

1984 - يىل 11 - ئايدا ستاتىستىكا ئىدارىسى قايتا قۇرۇلدى ھەمدە شتاتى كۆپەيتىلىپ، خادىملىرى تولۇقلىنىپ، ستاتىستىكا خىزمىتى كۆچەيتىلدى، ستاتىستىكا ئۇسۇلى ئىسلاھ قىلىنىپ، يېڭى ھېسابلاش تېخنىكىسى قوللىنىلىپ، خەلق ئىگىلىكىنى ئومۇملاشتۇرۇپ تەكشۈكلاشتۇرۇشقا دائىر ستاتىستىكا ۋە ھېسابات قىلىش سىستېمىسى ئورنىتىلدى، 1985 - يىلى دۆلەت ستاتىستىكا ئىدارىسى ئىقتىسادىي ئىسلاھاتنىڭ ئېھتىياجىغا ئويغۇنلىشىش ئۈچۈن، قەرەللىك ستاتىستىكا قىلىپ مەلۇم قىلىش توزۇمى ۋە ئۇسۇلى توغرىسىدا تۆۋەندىكى مەزمۇنلاردا ئىسلاھات ئېلىپ باردى: 1) سانائەت ستاتىستىكىسى يىللىق مەلۇماتىدا ھەر خىل شەكىلدىكى ئىقتىسادىي بىرلەشمىلەرنى ئەكس ئەتتۇرۇش، پايدا تاپشۇرۇشنى باج تاپشۇرۇشقا ئۆزگەرتىشتىن ئىبارەت 2 - قەدەمدە يولغا قويۇلىدىغان مەزمۇنلار كۆپەيتىلدى. تۇراقلىق مۇلۇككە سېلىنىدىغان مەبلەغ ستاتىستىكىسى مەلۇماتىدا مەبلەغنى ھۆددىگە ئېلىش شەكلىدىكى كۆرسەتكۈچ كۆپەيتىلدى. بىناكارلىق ستاتىستىكىسى يىللىق مەلۇماتىدا بىناكارلىق جەھەتتىكى ھۆددىگەرلىك مەسئۇلىيەت تۈزۈمىگە ئائىت ئەھۋاللار كۆپەيتىلدى. 2) يېزا - ئىگىلىكى ستاتىستىكىسى پەيدىنپەي يېزىلارنىڭ ئىجتىمائىي ئىگىلىكى ستاتىستىكىسىغا ئۆزگەرتىلدى. يىللىق مەلۇماتتا يېزىلارنىڭ ئىجتىمائىي ئومۇمىي مەھسۇلات قىممىتى، يېزىلاردىكى ئىقتىسادىي تەشكىلاتلار ۋە ئۇلارنىڭ ئىگىلىك باشقۇرۇش ئەھۋالىغا دائىر ستاتىستىكا كۆپەيتىلدى. شۇنىڭ بىلەن بىللە، كەنت (چوڭ ئەترەت) لەر باشقۇرغان سانائەتنىڭ ئومۇمىي مەھسۇلات قىممىتى يېزا ئىگىلىك ئومۇمىي مەھسۇلات قىممىتىدىن ئايرىلىپ، سانائەت ستاتىستىكىسى دائىرىسىگە كىرگۈزۈلدى. 3) ئومۇمىيۈزلۈك ستاتىستىكا قىلىش دائىرىسى كېڭەيتىلىپ، كەنت ۋە كەنتتىن تۆۋەن سانائەتنى يېزا - بازار كارخانىلىرى ئىدارىسى ماتېرىياللىنى توپلاپ يۇقىرىغا مەلۇم قىلدى. يۇقىرىدىكى ئىسلاھات مەزمۇنىغا ئاساسەن، بۇرتالا ناھىيىسىدىكى تۈرلۈك خىزمەتلەرنىڭ قانات يايدۇرۇلۇش ئەھۋالىغا بىرلەشتۈرۈلۈپ، 1985 - يىلدىن باشلاپ مۇددەت بويىچە جەملەپ يۇقىرىغا مەلۇم قىلىندى.

3. ستاتىستىكا قىلىش دائىرىسى

1950 - يىلدىن 1955 - يىلغىچە بورتالا ناھىيىسىنىڭ تۈرلۈك ئىشلەپچىقىرىشىغا دائىر ستاتىستىكىلىق مەلۇمات جەدۋىلىنى قۇرۇلۇش بۆلۈمى (يېزا دېھقانچىلىق - چارۋىچىلىق بۆلۈمى) ئاساسلىق باشقۇرغانىدى. 1955 - يىل 8 - ئايدىن باشلاپ ستاتىستىكا بۆلۈمى دۆلەت ستاتىستىكا ئىدارىسىغا مەلۇم قىلىندىغان بولدى. ئۇنىڭدىن باشقا كادىرلار ستاتىستىكىسى، پارتىيە ئەزالىرى ستاتىستىكىسى، مالىيە، ئاشلىق، پۇل مۇئامىلىسى ستاتىستىكىسى، مەدەنىيەت - ماۋارىپ، سەھىيە ستاتىستىكىسى قاتارلىقلارنى كەسپىي تارماقلار جەملەپ مەسئۇل تارماقلارغا مەلۇم قىلىش بىلەن بىللە ناھىيىنىڭ ستاتىستىكا بۆلۈمىگە مەلۇم قىلدى. ئۇ چاغدا ستاتىستىكا قىلىش تۈرى ئاز، ستاتىستىكا كەسپىمۇ بىر قەدەر ئاددىي ئىدى.

1958 - يىلى دۆلەت ستاتىستىكا ئىدارىسى «ستاتىستىكا خىزمىتىنى پارتىيىنىڭ مەركىزىي خىزمىتى بىلەن بىرلەشتۇرۇش، ھەقىقىي تۇرمۇ نۆۋەتتىكى سىياسىي كۆرۈش، ئىشلەپچىقىرىش كۆرىشى ئۈچۈن خىزمەت قىلىدۇرۇش لازىم» دېگەن ئاساسىي ئۇنتۇرىغا قويۇپ، جايلار ۋە ئىشلارنىڭ ئەھۋالىغا قاراپ ئىش كۆرۈشتەك جانلىقلىقنى تەكتىلىدى، ستاتىستىكا خىزمىتىگە دائىر بىر قىسىم باشقۇرۇش ھوقۇقىنى تۆۋەنگە چۈشۈرۈپ، ستاتىستىكا خىزمىتىنى مەركىزىي خىزمەت ئۈچۈن خىزمەت قىلدۇرۇش تەرەققىياتىنى ستاتىستىكا قىلىش ئىشى پەيدىنپەي كۆپەيدى. 1962 - يىلنىڭ ئاخىرىدا ناھىيە دەرىجىلىك ئاپپاراتلار ئەسلىگە كەلتۈرۈلگەندىن كېيىن، ناھىيىدىكى ستاتىستىكا تارماقلىرى دۆلەت ستاتىستىكا ئىدارىسى بەلگىلىگەن يۇقىرىغا مەلۇم قىلىدىغان مەلۇماتلار، ئاساسلىقى، ئايلىق مەلۇمات، پەسىللىك مەلۇمات، يېرىم يىللىق مەلۇمات، يىللىق

مەلۇماتتىن ئىبارەت تۆت خىل بولدى. ناھىيە ئۆزى ئەتىيازلىق دېھقانچىلىق ئىشلەپچىقىرىشىنىڭ بەش كۆنلۈك سۈرئەت كۆرسەتكۈچى، ئاشلىق سېتىۋېلىشنىڭ بەش كۈنلۈك سۈرئەت كۆرسەتكۈچى، چارۋىچىلىقتا ئوتلاق كۆچۈش، قىش ۋە ئەتىيازدىن ئۆتۈش، تۆل ئېلىش، تۆل بېقىشنىڭ ئون كۈنلۈك مەلۇماتى ۋە ئايلىق، پەسىللىك مەلۇماتتىن ئىبارەت بەش خىل ستاتىستىكا جەدۋىلىنى تۈزدى. ستاتىستىكا قىلىش سۈپىتىنىڭ كاپالەتلىك قىلىش ئۈچۈن، 1980 - يىلدىن باشلاپ، ھەر يىلى ستاتىستىكا خادىملىرى ۋە ستاتىستىكا خىزمىتى تەكشۈرۈپ باھالاندى. 1984 - يىل 1 - ئاينىڭ 1 - كۈنىدىن باشلاپ، «جۇڭخوا خەلق جۇمھۇرىيىتىنىڭ ستاتىستىكا قانۇنى» دىكى بەلگىلىمە بويىچە، ستاتىستىكىلىق ماتېرىياللارنى باشقۇرىدىغان مەخسۇس ئادەم بار بولدى. يېزا، بازارلاردىكى كەسپىي ستاتىستىكا خادىملىرى ۋە ناھىيىگە قاراشلىق ئورۇن ۋە تارماقلاردىكى مەخسۇس، قوشۇمچە ستاتىستىكىلارنىڭ ھەممىسىنى ناھىيىلىك ستاتىستىكا ئىدارىسى بىر تۇتاش باشقۇردى. تۈرلۈك ساندىق ئاساسلار ستاتىستىكا سىستېمىسى بويىچە بىر تۇتاش ئورۇنلاشتۇرۇلۇپ، ناھىيىنىڭ ستاتىستىكا خىزمىتىدە بىر مۇكەممەل سىستېما شەكىللەندۈرۈلدى. 1985 - يىلنىڭ ئاخىرىدا بورتالا شەھىرىدىكى ستاتىستىكا تارماقلىرى خەلق ئىگىلىكىگە دائىر ئاساسىي ستاتىستىكىلىق مەلۇمات جەدۋىلى تۈزۈمىگە ئاساسەن، مەزمۇنىنىڭ ئوخشاش بولماسلىقىغا قاراپ دېھقانچىلىق، ئورمانچىلىق، چارۋىچىلىق، بېلىقچىلىق ستاتىستىكىسى، سانائەت ستاتىستىكىسى، سودا ستاتىستىكىسى، مالىددىي ئىشىا ستاتىستىكىسى، ئەمگەك كۈچى - ئىش ھەققى ستاتىستىكىسى، تۇراقلىق مۇلۈككە سېلىنىدىغان مەبلەغ ستاتىستىكىسى، شەھەرنىڭ يىللىق مەلۇماتى، ئۈنۈمبرسال يىللىق مەلۇمات بار بولدى. يۇقىرىغا مەلۇم قىلىش ۋاقتى بويىچە ئايرىلغاندا، ئون كۈنلۈك مەلۇمات، ئايلىق مەلۇمات، پەسىللىك مەلۇمات، يېرىم يىللىق مەلۇمات، يىللىق مەلۇماتى بار بولدى. 1985 - يىلى شەھەر بويىچە مەخسۇس ستاتىستىكىچى 49 غا، قوشۇمچە ستاتىستىكىچى 37 گە يەتتى، بۇنىڭ ئىچىدە دېھقانچىلىق، ئورمانچىلىق ستاتىستىكىچىسى توققۇز، سانائەت ستاتىستىكىچىسى 32، سودا ستاتىستىكىچىسى 30، يېزا - بازار كارخانىلىرى ستاتىستىكىچىسى 14، باشقا كەسىپلەرگە ئائىت ستاتىستىكىچى بار.

4. ستاتىستىكا نازارەتچىلىكى

بورتالا شەھىرى ھەر يىلى يۇقىرىغا مەلۇم قىلىپ كەلگەن تۈرلۈك ستاتىستىكىلىق سانلاردىن قارىغاندا، بۇ سانلار شەھەرنىڭ خەلق ئىگىلىكىنىڭ ھەر قايسى دەۋرلەردىكى ئوبيېكتىپ ئەھۋالىيىتىنى ئاساسىي جەھەتتىن ھەقىقەتنى ئەھۋالىيەتتىن ئىزدىگەن ھالدا ئەكس ئەتتۈرۈپ، خەلق ئىگىلىكى پىلانىنى تۈزۈشنى ئىشەنچىلىك ئاساسلار بىلەن تەمىنلىگەن. 1963 - يىلدىن كېيىن ستاتىستىكا خادىملىرى بىر قەدەر تۇراقلاشتى، ئاپتونوم ئوبلاستتىكى ستاتىستىكا تارماقلىرى ناھىيىنىڭ ستاتىستىكا خىزمىتىنى دائىم تەكشۈرۈپ ۋە نازارەت قىلىپ تۇردى. 1984 - يىل 1 - ئاينىڭ 6 - كۈنى گوۋۈيۈەننىڭ «ستاتىستىكا خىزمىتىنى كۈچەيتىش توغرىسىدا قارار»ى تارقىتىلغاندىن كېيىن، ناھىيىلىك خەلق ھۆكۈمىتى ۋاقتىدا شۇنىڭغا ئالاقىدار يىغىن چاقىرىپ، ستاتىستىكا خىزمىتىگە بولغان رەھبەرلىكنى يەنمۇ كۈچەيتتى ھەمدە ھەقىقىي يولغا قويۇشقا بولىدىغان بەزى ستاتىستىكا ئىنتىزامىنى تۈزۈپ چىقتى، ستاتىستىكا خىزمىتى ئىسلاھات ئۈچۈن خىزمەت قىلىش، نازارەت قىلىش، باشقۇرۇش جەھەتتە يەنە بىكى تەرەققىياتلارغا ئېرىشتى. ھەر دەرىجىلىك رەھبەرلەر ۋە جەمئىيەتتىكى ھەر قايسى تەرەپلەر توغرا ئىشەنچىلىك ماتېرىياللار بىلەن تەمىنلەندى. 1982 - يىلدىن 1985 - يىلغىچە بورتالا ناھىيىسىنىڭ «يېزا ئىگىلىك تەرەققىياتى تارىخىغا دائىر ماتېرىياللار»، «خەلق ئىگىلىكىگە دائىر مۇھىم نۇقتىلار» ۋە پىلانىنىڭ ئىجرا قىلىنىش ئەھۋالى قاتارلىق ستاتىستىكىلىق ماتېرىياللار تۈزۈپ چىقىلدى.

§ 3. مال باھاسىنى باشقۇرۇش

1. ئاپپاراتلار

مىنگونىك 33 - يىلى (1944 - يىلى) 6 - ئاينىك 6 - كۈنى مال باھاسىنى باشقۇرۇش كومىتېتى قۇرۇلدى. شۇسۇڭتاڭ (ھاكىم، قوشۇمچە ئۇستىگە ئالدى) مۇدىر ھەيئەت بولدى، ھەيئەتلىرى فەن شۇشەن، لىيۇ جۇنيى، لىيۇ رۇشيا، شۇ كۈن، ژاڭ خۇيچىك، ئىبراھىم، ئۇلۇق، ھاشىم، دېڭ پىڭ، سادىق، قاسىمقان، سەككە، لىيۇ ۋېنبىن، ئابلىزخان قاتارلىق 15 كىشىدىن تەركىب تاپتى. بۇ كومىتېتنى ناھىيىلىك ھۆكۈمەت بىۋاسىتە باشقۇردى.

مىنگونىك 34 - يىلى (1945 - يىلى) دىن 1958 - يىلغىچە مال باھاسى خىزمىتىنى سودا سانائىت بۆلۈمى باشقۇردى. 1963 - يىل 3 - ئاينىك 5 - كۈنى بورتالا ناھىيىلىك بازاردىكى مال باھاسىنى باشقۇرۇش كومىتېتى قۇرۇلدى، جۇرۇڭ (مۇئاۋىن ھاكىم، قوشۇمچە ئۇستىگە ئالدى) مۇدىر، مى فۇپىڭ مۇئاۋىن مۇدىر بولدى، ھەيئەتلىرى گاۋجىمىن، پاگىۋا، قۇربان ھۆسەين، لى جىنشى، لى ماۋدې، ھۆسەين قاتارلىق سەككىز كىشىدىن تەركىب تاپتى. كېيىن بازاردىكى مال باھاسىنى باشقۇرۇش كومىتېتىنىڭ ئەزالىرى كۆپ قېتىم تەڭشەلدى. بازاردىكى مال باھاسىنى باشقۇرۇشتىكى كۈندىلىك كەسپىي ئىشلارنى سودا - سانائەت بۆلۈمى قوشۇمچە بېجىردى. 1971 - يىلى بازاردىكى مال باھاسىنى باشقۇرۇش ۋە بازار باشقۇرۇش ئىشى بورتالا بازارلىق ئىنقىلابى كومىتېتىنىڭ باشقۇرۇشىغا ئۆتكۈزۈپ بېرىلدى. 1972 - يىل 10 - ئايدا مال باھاسىنى باشقۇرۇش خىزمىتى بورتالا بازىرىدىن قايتۇرۇۋلىنىپ، ناھىيىلىك ئىنقىلابىي كومىتېت ئىشلەپچىقىرىشقا قوماندانلىق قىلىش گۇرۇپپىسىنىڭ باشقۇرۇشىغا ئۆتكۈزۈپ بېرىلدى. 1974 - يىل 6 - ئايدا سانائەت - قاتناش سودا بۆلۈمىنىڭ باشقۇرۇشىغا ئۆتكۈزۈپ بېرىلدى. 1976 - يىلى پىلان كومىتېتىنىڭ باشقۇرۇشىغا ئۆتكۈزۈپ بېرىلدى.

1984 - يىل 10 - ئايدا بورتالا ناھىيىلىك مال باھاسى ئىدارىسى رەسمىي قۇرۇلدى، بى يېشىن ئىدارە باشلىقى (پىلان كومىتېتىنىڭ مۇدىرى قوشۇمچە ئۇستىگە ئالدى)، جاڭ جىيەن مۇئاۋىن ئىدارە باشلىقى بولدى. ئۇچ شتات سەپلەپ بېرىلدى، دەسلەپتە قۇرۇلغاندا ئىككى كىشى بار ئىدى. 1985 - يىلىنىڭ ئاخىرىدا بىر كىشى ئىدارە باشلىقى (قوشۇمچە)، بىر كىشى مۇئاۋىن ئىدارە باشلىقى، ئۇچ كىشى كادىر بولدى. مال باھاسىنى تەكشۈرۈش ئورنى بار بولدى، بۇ ئورۇن بولۇپ، ئۇنىڭغا بىر مۇئاۋىن باشلىق، ئۇچ كادىر قويۇلدى.

2. مال باھاسىنىڭ ئۆزگىرىپ بېرىش ئەھۋالى

1) مىنگو دەۋرىدىكى بازار باھاسى

مىنگونىك 33 - يىلى (1944 - يىلى) ناھىيىلىك مال باھاسىنى باشقۇرۇش كومىتېتى ئۇلكىنىك بازاردىكى مال باھاسىنى باشقۇرۇش توغرىسىدىكى بەلگىلىمىسى بويىچە، ناھىيىنىك ئەمەلىي ئەھۋالىغا ئاساسەن، ئاشلىق، ياغ، گۆش قاتارلىقلارنىڭ باھاسىنى ھۆكۈمەتنىڭ رۇخسەت قىلىشى بىلەن ئېنىقلاپ، 6 - ئاينىك 20 - كۈنى ئېلان قىلىپ ئىجرا قىلدى.

بورتالادىكى مال باھاسىنىڭ مىنگونلۇق 33 - يىلى (1944 - يىلى) دىكى ئەھۋالى

ئىقتىساد 11 — 3

نامى	بىرلىكى	يەككە باھاسى (يۈەن) (ئۇلكە پۇلى)	نامى	بىرلىكى	يەككە باھاسى (يۈەن) (ئۇلكە پۇلى)
بۇغداي	دەن	250			
كۆممىقوناق	دەن	200	ئىككى چىشلىق ئۆچكە	تۈياق	40
تېرىق	دەن	200	مەنكو ئۆچكە	تۈياق	80
ئاق ئون	100 جىڭ	100	شۇلۇك قوي گۆشى	جىڭ	8
زىغىر	دەن	300	سۆڭەكلىك قوي گۆشى	جىڭ	2.5
قىچا	دەن	300	شۇلۇك ئۆچكە گۆشى	جىڭ	2.5
گۈرۈچ	كۇرە	50	ئۆچكە يېغى	جىڭ	3.5
سۇ يېغى	جىڭ	6	چوشقا گۆشى	جىڭ	4
ئىككى چىشلىق قوي	تۈياق	80	چوشقا يېغى	جىڭ	6

ئىزاھات: بىر دەن 100 جىڭغا تەڭ.

مىنگونلۇق 34 - يىلى (1945 - يىلى) 9 - ئاينىڭ 11 - كۈنى ئۈچ ۋىلايەت ئىنقىلابى بورتالا ناھىيىلىك ھۆكۈمەت يېڭا ئىگىلىك زىرائەتلىرىنىڭ باھاسىنى تۆۋەندىكىچە بەلگىلىدى:

بىر دادەن كۆممىقوناق 15 مىليون دوللار (بۇ يەردە دېيىلۈاتقىنى ئەسلىدىكى «ئۈچ ۋىلايەتنىڭ قەرەللىك پۇلى» . قىممىتى شىنجاڭ ئۆلكىسىنىڭ پۇلىنىڭ قىممىتى بىلەن ئوخشاش، سۇندۇرۇپ ھېسابلىغاندا بىر دادەن 400 جىڭغا تەڭ) .

بىر دادەن ئارپا 10 مىليون دوللار.

بىر دادەن سۇلۇ 8 مىليون دوللار. بىر باغلام بىدە 9 مىليون دوللار.

2) جۇڭخۇا خەلق جۇمھۇرىيىتى دەۋرىدىكى مال باھاسى

بورتالا ناھىيىسىدە سانائەت مەھسۇلاتلىرى ۋە مۇتلەق كۆپ قىسىم ئىشلەپچىقىرىش، تۇرمۇش ئىستېمال بۇيۇملىرىنىڭ باھاسى جەھەتتە، دۆلەتنىڭ پىلاندىكى تاختاي باھاسى يولغا قويۇلۇپ كەلدى. قىسمەن يەرلىك مەھسۇلاتلارنىڭ باھاسىغا قارىتا «ئاساسىي جەھەتتىن تەڭمەسلىك، ئايرىم تەڭشەش» ئاڭچىنىغا ئاساسەن، «سانائەت - يېڭا ئىگىلىكىنى راۋاجلاندۇرۇش ئاساسىدا، بازارنى داۋاملىق مۇقىملاشتۇرۇش، مال باھاسىنى مۇقىملاشتۇرۇش، مال باھاسىنىڭ مۇۋاپىق بولمىغان قىسمىنى مۇددەتكە، تۇركۈمگە بۆلۈپ، سالماقلىق بىلەن تەڭشەش» سىياسىتى ئىجرا قىلىندى. 1952 - يىلدىن 1985 - يىلغىچە بازاردىكى مال باھاسى ئاساسىي جەھەتتىن مۇقىم بولدى.

1950 - يىلدىن 1951 - يىلغىچە ناھىيىلىك خەلق ھۆكۈمىتى يەرلىك ئالاھىدە مەھسۇلاتلارنى سانائەت بۇيۇملىرىغا تېگىشىش شەكلى ئارقىلىق ئالماشتۇرۇشنى قارار قىلدى. 1950 - يىلى بىر فوت بۇغداي (16.38 كىلوگرام) غا تۆتتىن بىر پارچە كۇرەك چاي ياكى 1.1 مېتر كاجى تېگىشكىلى بولاتتى. بىر قويغا 2.5 كۇرەك چاي ياكى 15.4 مېتر كاجى تېگىشكىلى بولاتتى. بىر كالىغا 17 پارچە كۇرەك

چاي ياكى 2.91 مېتر كاجى تېگىشكىلى بولاتتى.

1952 - يىلدىن باشلاپ بازاردىكى تاۋارلارنىڭ باھاسى دۆلەت ئىگىلىكىدىكى سودا ۋە تەمىنات سودا كوپېراتىپى سودىسى ئۇستۇنلۇكىنى ئىگىلىگەن ئەھۋالدا، پەيدىنپەي مۇقىملاشتى.

1960 - يىلى ئاپتونوم رايونىمىزنىڭ يولىورۇقىغا ئاساسەن باھا ئومۇميۈزلۈك تەكشۈرۈلدى ۋە قايتا تەكشۈرۈلدى. تۇرلۇك مالالار، مەدەنىيەت بۇيۇملىرى، مېتال بۇيۇم، ماشىنا قاتارلىق 14 خىل تاۋارنىڭ سېتىۋېلىنىش ۋە سېتىلىش باھاسى تۆۋەنلىتىلدى. ئوتتۇرىچە تۆۋەنلەش ھەجمى 7.28% بولدى. يېزا ئىگىلىك ماشىنىلىرى ۋە ئۇنىڭ سەپلىمىلىرى ھەمدە مۇشۇ جايدا ئىشلەپچىقىرىلغان كەتمەن تەننەرخىنى ھېسابلاش ئارقىلىق، سانائەتكە كاپالەتلىك قىلىش، سودىدا زىيان تارتىش پرىنسىپىغا ئاساسەن باھا بەلگىلەپ سېتىلدى ھەمدە يېزا ئىگىلىك، قوشۇمچە كەسىپ مەھسۇلاتلىرىنىڭ باھاسى مۇناسىپ ئۆستۇرۇلۈپ، سانائەت مەھسۇلاتلىرى بىلەن يېزا ئىگىلىك مەھسۇلاتلىرى ئوتتۇرىسىدىكى قايچىسىمان پەرق كىچىكلىتىلدى. ئاپتونوم رايونىمىزنىڭ يولىورۇقىغا ئاساسەن، شۇ يىلى بورتالا رايونىدا قوي سېتىۋېلىشتا پەسلىگە قاراپ باھاسىنى پەرقلەندۈرۈش تۈزۈمى سىناق تەرىقىسىدە يولغا قويۇلدى، ھەجمى 5% زورايتىلىپ، شۇ جايىنىڭ قوي سېتىۋېلىش باھاسى تۆۋەن بولۇش مەسلىسى ئاساسىي جەھەتتىن ھەل قىلىندى. شۇنىڭ بىلەن بىللە يەنە يېمەك - ئىچمەك، مۇلازىمەت ساھەسى، تېككۇچىلىك، ساتراچلىق قاتارلىقلارغا دائىر باھا تۆۋەنلىتىلدى. ئەرلەر چاچ ئالدۇرسا (چاچ قۇرۇتۇلمىسا) 0.50 يۈەن ئېلىندى. ئايالالار بىر قېتىم چاچ يۇغۇزسا ۋە كەستۇرسە 0.40 يۈەن ئېلىندى، بۇ باھا تاكى 1985 - يىل 1 - ئايغىچە ئۆزگەرتىلمىدى.

1961 - يىلى كۈزدىن 1962 - يىلغىچە ئۇدا ئۈچ يىل تەبىئىي ئاپەت يۈز بەرگەچكە، يېزا ئىگىلىكىدە مەھسۇلات كېمەيسە، بازاردىكى تەمىنلەش جىددىي بولۇپ كەتتى. ئەينى ۋاقىتتا پۈلنى خەزىنىگە قايتۇرۇپ كېلىش ئۈچۈن، دۆلەت قىسمەن سانائەت بۇيۇملىرىغا قارىتا يۇقىرى باھا سىياسىتىنى يولغا قويدى. بۇنىڭ بىلەن بازار سودىسىدا يېزا ئىگىلىك، قوشۇمچە كەسىپ مەھسۇلاتلىرىنىڭ باھاسى بىراقلا ئۆسۈپ كەتتى. بورتالا بازارلىرىدا بىر دېشلۇ ئوتۇننىڭ باھاسى 50 - 60 يۈەنگە، بىر توخۇنىڭ باھاسى يەتتە - سەككىز يۈەنگە، بىر كىلوگرام چوشقا گۆشىنىڭ باھاسى بەش - ئالتە يۈەنگە، بىر توخۇمنىڭ باھاسى 0.40 ~ 0.30 يۈەنگە چىقىپ كەتتى.

1963 - يىلى خەلق ئىگىلىكى ئومۇميۈزلۈك ياخشىلاندى، بازارلاردا تاۋارلار بارغانسېرى كۆپەيدى، سانائەت مەھسۇلاتلىرىنىڭ باھاسى ئومۇميۈزلۈك تۆۋەنلىدى، بولۇپمۇ دۆلەتنىڭ كونىراپ كەتكەن تاۋارلىرىنىڭ باھاسى كۆپلەپ چۈشۈرۈلدى. يۇقىرى باھالىق كۆپ قىسىم تاۋارلارنىڭ باھاسىمۇ ئەسلى باھاسىغا كەلتۈرۈلدى. بورتالا شەھىرىدە «مەڭگۈ» ماركىلىق ئۆلچەملىك ۋېلىسىپىتنىڭ 1962 - يىل 10 - ئاينىڭ 31 - كۈنىدىن ئىلگىرى پارچە سېتىلىش باھاسى 310 يۈەن ئىدى، 1963 - يىل 4 - ئاينىڭ 30 - كۈنى 220 يۈەنگە چۈشۈرۈلدى. بۇ ۋاقىتتا بازاردىكى يېزا ئىگىلىك، قوشۇمچە كەسىپ مەھسۇلاتلىرىنىڭ باھاسىمۇ شۇنىڭغا ئەگىشىپ چۈشۈرۈلدى. 1963 - يىلى مېۋە - چېۋىنىڭ باھاسى 1962 - يىلدىكى مۇقىم باھا بويىچە ئەسلىگە كەلتۈرۈلدى. كۆكتاتنىڭ باھاسى 20% ئەتراپىدا، پىشىشق يىمەكلىكلەرنىڭمۇ 20% چۈشۈرۈلدى. شۇنىڭ بىلەن بىللە قىسمەن يېزا ئىگىلىك قوشۇمچە كەسىپ مەھسۇلاتلىرىنىڭ باھاسى ئۆستۈرۈلدى، بىر كىلوگرام 1 - دەرىجىلىك تۆگە يۇڭىنىڭ 1962 - يىلدىكى سېتىۋېلىنىش باھاسى 2.8 يۈەن ئىدى، 1963 - يىلى 4.07 يۈەنگە ئۆستۈرۈلدى. بىر كىلوگرام ئوتتۇرا دەرىجىلىك يەرلىك كۆك تاماكىنىڭ باھاسى 0.30 يۈەندىن 0.41 يۈەنگە ئۆستۈرۈلدى.

1966 - يىل 4 - ئايدا مۇشۇ يەرده ئىشلەپچىقىرىلغان جۇڭگو تىبابىتى دورا ماتېرىياللىرىنىڭ سېتىۋېلىنىش باھاسى ئۆستۈرۈلدى، شۇ يىلى 5 - ئايدا قول سائىتى، ساھەسىدىكى تۆمۈر بۇيۇم، ياغاچ بۇيۇم، تېرە - يۇڭ، تېككۇچىلىك، رېمونت قىلىش - سەپلەش، باسما، تاش بۇيۇم قاتارلىقلارنىڭ باھاسى بېكىتىلدى. 8 - ئايدا

يەنە خەلق تۇرمۇشىغا مۇناسىۋەتلىك 36 خىل ئىستېمال بۇيۇمىنىڭ باھاسى بەلگىلەندى.

1978 - يىل 9 - ئاينىڭ 2 - كۈنى سېمونت ستولبىنىڭ زاۋۇت باھاسى تۈزۈلدى. شۇ يىلى 11 - ئايدا مەملىكەت ئىچىدىكى ئېھتىياج ۋە ئېكسپورت قىلىش ئېھتىياجىنى قاندۇرۇش ئۈچۈن، قارا، قىزىل گازىر قاتارلىق توققۇز خىل تاغ ۋە ئورمان مەھسۇلاتى شۇنداقلا يەرلىك ئالاھىدە مەھسۇلاتنىڭ سېتىۋېلىنىش باھاسى ئۆستۈرۈلدى، باھا ئۆستۈرۈلۈش نىسبىتى ئوتتۇرا ھېساب بىلەن 30.69% بولدى.

1979 - يىل 4 - ئايدا قوي، كالا، چوشقىنىڭ سېتىۋېلىنىش باھاسى ئۆستۈرۈلدى. بورداق قوينىڭ باھاسى ئوتتۇرا ھېساب بىلەن 28.9% ئۆستۈرۈلدى (1 - دەرىجىلىك ئەركەك قوينىڭ بىر كىلوگرامى 0.45 يۈەندىن 0.58 يۈەنگە ئۆستۈرۈلدى)؛ بورداق كالىنىڭ باھاسى ئوتتۇرا ھېساب بىلەن 27.1% ئۆستۈرۈلدى (1 - دەرىجىلىك بورداق كالىنىڭ بىر كىلوگرامى 0.48 يۈەندىن 0.61 يۈەنگە ئۆستۈرۈلدى)؛ چوشقىنىڭ باھاسى ئوتتۇرا ھېساب بىلەن 35.6% ئۆستۈرۈلدى (3 - دەرىجىلىك چوشقىنىڭ بىر كلوگرامى 0.90 يۈەندىن 1.22 يۈەنگە ئۆستۈرۈلدى)؛ تۇخۇمنىڭ باھاسى ئوتتۇرا ھېساب بىلەن 40% ئۆستۈرۈلدى (بىر كىلوگرامى 1.20 يۈەندىن 1.70 يۈەنگە ئۆستۈرۈلدى). چارۋا ۋە تۇخۇمنىڭ سېتىۋېلىنىش باھاسى ئۆستۈرۈلگەندىن كېيىن، سېتىلىش باھاسى ۋاقتىنچە بۇرۇنقى پېتى تۇرۇۋەردى.

1980 - يىل 4 - ئايدا دۆلەت ئىگىلىكىدىكى سودا ئورۇنلىرىنىڭ گۆش تىجارىتىدە باھا تەتۇر بولۇپ قالغانلىقتىن كېلىپ چىققان سىياسەت خاراكتېرلىك زىيىنىنى تولۇقلاپ بېرىش ئۈچۈن، چوشقا، كالا، قويدىن ئىبارەت ئۈچ خىل تاۋارغا قارىتا تارتقان زىيىنىغا نورما بەلگىلەپ پۇل قوشۇپ بېرىشنى سىناق تەرىقىسىدە يولغا قويۇش قارار قىلىندى، بۇنى ئاپتونوم رايونلۇق يېمەكلىكلەر شىركىتى بىر تۇتاش كونكرېت بەلگىلىدى. بورتالانىڭ پۇل قوشۇپ بېرىش نورمىسى مۇنداق بولدى: چوشقا گۆشىنىڭ ھەر بىر كىلوگرامىغا 0.80 يۈەن، كالا گۆشىنىڭ ھەر بىر كىلوگرامىغا 0.51 يۈەن، قوي گۆشىنىڭ ھەر بىر كىلوگرامىغا 0.30 يۈەن قوشۇپ بېرىلدى، بۇنداق تارتقان زىيانغا نورما بەلگىلەپ پۇل قوشۇپ بېرىش چارىسى 1985 - يىلغىچە ئىجرا قىلىنىپ كەلدى.

1979 - يىل 6 - ئايدا دېھقانلارنىڭ ئاكتىپلىقىنى ئىشقا سېلىش ئۈچۈن، يۇقىرىنىڭ يولىيۇرۇقىغا ئاساسەن، ئاشلىق، ياغ، ياغلىق داننى بىر تۇتاش سېتىۋېلىش باھاسى 1950 - يىلدىن بۇيانقى ئەڭ چوڭ دەرىجىدە تەڭشەلدى.

ئاشلىقنىڭ باھاسى بۇغداي (بىر تۇتاش سېتىۋېلىنىش باھاسى، 100 كىلوگرام ئوتتۇراھال، تۆۋەندىمۇ شۇنداق) نىڭ باھاسى 27.02 يۈەندىن 32.80 يۈەنگە تەڭشەلدى. كوممىقوناقنىڭ باھاسى 18.44 يۈەندىن 22.60 يۈەنگە تەڭشەلدى. قىسقا غوللۇق شالنىڭ باھاسى 24.28 يۈەندىن 29.80 يۈەنگە تەڭشەلدى.

ياغ، ياغلىق داننىڭ باھاسى قىچا يېغى (بىر تۇتاش سېتىۋېلىنىش باھاسى، 100 كىلوگرام، تۆۋەندىمۇ شۇنداق) نىڭ باھاسى 170 يۈەندىن 212 يۈەنگە تەڭشەلدى، چىگىت يېغىنىڭ باھاسى 110 يۈەندىن 144 يۈەنگە تەڭشەلدى، قىچىنىڭ باھاسى 56 يۈەندىن 70 يۈەنگە تەڭشەلدى، زىغىرنىڭ باھاسى 56 يۈەندىن 72 يۈەنگە تەڭشەلدى، ئاپتاپپەرەسنىڭ باھاسى 45.26 يۈەندىن 70 يۈەنگە تەڭشەلدى. ئاشلىق بىلەن ياغنىڭ باھاسى ئۆستۈرۈلگەنلىكتىن، سېتىۋېلىش - سېتىشتىكى تەتۇر باھا تۇپەيلىدىن كۆرۈلگەن زىيانغا قارىتا دۆلەت مالىيە جەھەتتىن ياردەم بېرىشنى يولغا قويدى. 1980 - يىلى سائەت، ۋېلىسىپىت رېمونت قىلىش، تامغا ئويۇش قاتارلىق كەسىپلەر بويىچە ھەق ئېلىش ئۆلچىمى تەڭشەلدى.

1981 - يىلى ھاراق، تاماكىنىڭ باھاسى ئۆستۈرۈلدى. گۈيجۇدا ئىشلەنگەن «ماۋ تەي» ھارىقىنىڭ باھاسى يۇقىرى بولۇپ، 1962 - يىل 10 - ئاينىڭ 13 - كۈنىدىن ئىلگىرى بىر بوتۇلكىسى 12 يۈەن ئىدى، 10 - ئاينىڭ 31 - كۈنىدىن كېيىن توققۇز يۈەنگە چۈشۈرۈلدى، 1963 - يىل 4 - ئاينىڭ 4 - كۈنى 7.4 يۈەنگە، 7 - ئاينىڭ 13 - كۈنى 5.9 يۈەنگە چۈشۈرۈلدى، 1981 - يىلى 13 يۈەنگە ئۆستۈرۈلدى. شۇنىڭ بىلەن بىللە

تېرىلغۇ - پاختا ئارىلاش ئوقۇلغان رەخت ۋە ئىپلۇن پايپاقنىڭ باھاسىمۇ چۈشۈرۈلدى.
1982 - يىلى جۈڭگو تىجارىتى دورا ماتېرىيالى سودىسى گۇلىنىڭ سېتىۋېلىنىش باھاسى ۋە تۆگە يۇڭىنىڭ سېتىۋېلىنىش باھاسى ئۆستۈرۈلدى. شۇنىڭ بىلەن بىللە قىسمەن تاماكا تۈرلىرىنىڭ سېلىشتۇرما باھاسى، كەندىرنىڭ سېتىۋېلىنىش باھاسى تەڭشەلدى. ئاق سامساقنىڭ سىرتقا چىقىرىلىش باھاسى تۆزۈپ چىقىلدى، ئىنچىكە يۇڭلۇق قوينىڭ يۇڭىدىن ئېتىلگەن پىممىنىڭ زاۋۇتتىن چىققاندىكى سېتىلىش باھاسى ئۆستۈرۈلدى. ئاشلانغان قىسقا يۇڭدىن ئېتىلگەن ھەر بىر پىممىنىڭ باھاسى ئەسلىدىكى 36.30 يۈەندىن، 39.80 يۈەنگە ئۆستۈرۈلدى. 1 - دەرىجىلىك پىممىنىڭ ھەر بىرىنىڭ باھاسى 28.82 يۈەندىن، 30.80 يۈەنگە ئۆستۈرۈلدى. يېرىم ئاشلانغان قىسقا يۇڭدىن ئېتىلگەن پىممىنىڭ زاۋۇت باھاسى بىلەن سېمونت ستولبا، نېپىز قۇدۇق تۇرۇبىسى، ياغاچ چوكىلىق تارازىنىڭ سېتىلىش باھاسى ھەمدە شۇ يەردىكى مېھمانخانا، سارايلارنىڭ ھەق ئېلىش ئۆلچىمى تەكشۈرۈپ بېكىتىلدى. مال باھاسىنى تەڭشەشتە ئۆرلەش - چۈشۈش بولغان بولسىمۇ، لېكىن پۈتكۈل بازاردىكى مال باھاسى بىر قەدەر مۇقىم بولدى.
1983 - يىل 4 - ئايدا قىسمەن خىمىيىۋى ئوغۇتنىڭ سېتىلىش باھاسى ۋە تەمىنات - سودا سىستېمىسىنىڭ ئۇنۇمۇبرسال خىراجەت نىسبىتى تەڭشەلدى. خىمىيىۋى ئوغۇتنىڭ ئۇنۇمۇبرسال خىراجەت نىسبىتى ھازىرقى 9.5% تىن 12% كە تەڭشەلدى. ناھىيە ئاساسىي قاتلام كوپېراتىپلىرىنىڭ باھا پەرقىنى ئازايتىماي بىر ئاز ئاشۇرۇشقا كاپالەتلىك قىلىش پرىنسىپى ئاستىدا، يۆتكەشتىن تۇتۇپ قېلىش نىسبىتىنى 10% كە تەڭشىدى.
1984 - يىل 3 - ئايدا شۇ جايدا ئىشلەپچىقىرىلغان ھاكىنىڭ باھاسى تەڭشەلدى، بىر تونناسىنىڭ زاۋۇت باھاسى 65 يۈەن، پارچە سېتىلىش باھاسى 95 يۈەن بولدى ھەمدە 6 - ئاينىڭ 23 - كۈنى بورداق چارۋىغا سېلىشتۇرما نىسبەت بويىچە باھا قوشۇش تۈزۈمى يولغا قويۇلدى. بورداق كالا 70:30 بويىچە (يەنى 30 پىرسەنتى تاختاي باھاسى، 70 پىرسەنتى قوشۇلغان باھا)، بورداق قوي 50:50 بويىچە (يەنى 50 پىرسەنتى تاختاي باھاسى، 50 پىرسەنتى قوشۇلغان باھا) پىلانلىق سېتىۋېلىندى. شۇ يىلى 9 - ئاينىڭ 6 - كۈنىدىن باشلاپ يېنىك سانائەت مەھسۇلاتلىرى بازىرىدا ماتېرىيال ئىشلىتىش جەھەتتىكى ئېتىبار بېرىش باھاسى ئەمەلدىن قالدۇرۇلدى.
1985 - يىلى، ئىلگىرى كېيىن بولۇپ، تۆۋەندىكى باھالار تەڭشەلدى:
(1) 4 - ئاينىڭ 21 - كۈنىدىن باشلاپ چوشقا، قوي، كالىنىڭ سېتىۋېلىنىش باھاسى قويۇۋېتىلدى. 7 - ئاينىڭ 1 - كۈنىدىن باشلاپ گۆش يىمەكلىكلىرىنىڭ سېتىلىش باھاسى قويۇۋېتىلدى، ۋەزنىپە بەلگىلەپ سېتىۋېلىنىش ۋە پىلان بويىچە سېتىۋېلىش ئەمەلدىن قالدۇرۇلۇپ، پەيتەكچى خاراكتېرلىك كىلىشىپ سېتىۋېلىش ۋە سېتىش يولغا قويۇلدى. چوشقىنىڭ پەيتەكچى خاراكتېرلىك سېتىۋېلىنىش باھاسى (1 - دەرىجىلىكى ئوچ دەرىجە) شۇ يەردە ئوتتۇرا ھېساب بىلەن بىر كىلوگرامى 1.22 يۈەندىن 1.70 يۈەنگە ئۆستۈرۈلدى، چوشقا گۆشىنىڭ ھەر كىلوگرامىنىڭ سېتىلىش باھاسى 1.7 يۈەندىن 2.8 يۈەنگە ئۆستۈرۈلدى. بورداق قوي (1 - دەرىجىلىك ئىرىك) نىڭ بىر كىلوگرامىنىڭ سېتىۋېلىنىش باھاسى 0.58 يۈەندىن 1.1 يۈەنگە ئۆستۈرۈلدى. بوغۇز بېرىپ بېقىلغان قوينىڭ بىر كىلوگرامى 0.96 يۈەندىن 1.5 يۈەنگە ئۆستۈرۈلدى، ئوتلاقتا بېقىلغان قوينىڭ بىر كىلوگرام گۆشىنىڭ سېتىلىش باھاسى (سۆڭەكلىك گۆش) 1.24 يۈەندىن 2.8 يۈەنگە ئۆستۈرۈلدى. بورداق كالا (1 - دەرىجىلىك) نىڭ ھەر بىر كىلوگرامىنىڭ سېتىۋېلىنىش باھاسى 0.61 يۈەندىن بىر يۈەنگە ئۆستۈرۈلدى، ئوتلاقتا بېقىلغان كالىنىڭ ھەر بىر كىلوگرام گۆشىنىڭ (شولۇك گۆش) سېتىلىش باھاسى 1.32 يۈەندىن 2.8 يۈەنگە ئۆستۈرۈلدى. چوشقا، قوي، كالىنىڭ سېتىلىش باھاسى قويۇۋېتىلگەندىن كېيىن، دۆلەت ھەر بىر شەھەر ئاھالىسىگە ئايدا 1.5 يۈندىن گۆش ياردەم پۇلى بەردى (ھەر بىر ئىشچى - خىزمەتچىگە ئايدا قوشۇمچە يىمەكلىك ئوچۇن سەككىز يۈەن قوشۇپ بېرىلدى).
(2) 4 - ئاينىڭ 20 - كۈنىدىن باشلاپ ئاشلىقنى بىر تۇتاش سېتىۋېلىش توختىتىلىپ بويىچە ۋەزنىپە بەلگىلەپ

سېتىۋېلىشقا ئۆزگەرتىلدى. يېزىلاردا ئاشلىق، ياغنى سېتىۋېلىش - سېتىشقا قارىتا بىر تۇتاش باھا بەلگىلەندى. بۇغداي، شال، كۆممىقوناقنىڭ سېتىۋېلىنىش باھاسى 70 : 30 بويىچە ھېسابلاندى. باھا قوشۇش ھەجمى بۇغداي، گۈرۈچ (شالمۇ شۇنىڭ ئىچىدە) نىڭ 60%، كۆممىقوناقنىڭ 50% بولدى، يۇقىرىدىكى باھا قوشۇش ھەجمىنىڭ نىسبىتى بويىچە ھېسابلىغاندا، بۇغداي (3 - دەرىجىلىك، 100 كىلوگرام، تۆۋەندىمۇ شۇنداق) نىڭ سېتىۋېلىنىش باھاسى 48 يۈەن، شالنىڭ (3 - دەرىجىلىك) 36، 40 يۈەن، كۆممىقوناقنىڭ (2 - دەرىجىلىك) 52، 30 يۈەن بولدى. ياغلىق داننىڭ سېتىۋېلىنىش باھاسى 60 : 40 (يەنى 40 پىرسەنتى تاختاي باھاسى، 60 پىرسەنتى قوشۇلغان باھا) بويىچە ھېسابلاندى، قىچا، ئاپتاپپەرەس (2 - دەرىجىلىك) نىڭ ئوخشاشلا 91 يۈەندىن، زىغىر (2 - دەرىجىلىك) نىڭ 6، 93 يۈەن بولدى. چىگىتنىڭ 60 : 40 (يەنى 40 پىرسەنتى قوشۇلغان باھا، 60 پىرسەنتى تاختاي باھاسى) بويىچە باھا ھېسابلاندى، 2 - دەرىجىلىكنىڭ سېتىۋېلىنىش باھاسى 24 يۈەن بولدى. باشقا تۈردىكى ئاشلىقلار ئەركىن سېتىۋېلىندى ۋە سېتىلدى.

(3) 1985 - يىلى يېڭى پاختا بازارغا چىققاندىن كېيىن، پاختىنىڭ سېتىۋېلىنىش باھاسى تەڭشىلىپ، پاختىغا 70 : 30 بويىچە باھا قوشۇشقا ئۆزگەرتىلدى، دەرىجىسى ئۆلچەملىك (3 - دەرىجىلىكى 27 مىللىمېتر) توزۇندا پاختىنىڭ سېتىۋېلىنىش باھاسى ھەر بىر دەننىڭ 6، 144 يۈەندىن 8، 135 يۈەنگە چۈشۈرۈلدى، يۇقىرىدىكى تاختاي باھاسى بويىچە ھەر بىر دەنگە باھا قوشۇلغاندىن كېيىنكى 70 : 30 بويىچە سېتىۋېلىنىش باھاسى 87، 165 يۈەن بولدى.

(4) شۇ يىلى 4 - ئاينىڭ 15 - كۈنىدىن باشلاپ تۆۋەندىكى بەش خىل چارۋا مەھسۇلاتىغا قارىتا تۈپ ساننى بېكىتىپ سېتىۋېلىش، سېتىۋېلىش باھاسىنى تۇراقسىز قىلىش سىياسىتى يولغا قويۇلدى، ئەڭ يۇقىرى تۇراقسىزلىق دائىرىسى ئىنچىكە يۇڭلۇق قويغا ئۆزگەرتىلگەن قوينىڭ تېرىسى 20%، يەرلىك قوينىڭ يۇڭى ۋە كالا تېرىسىنىڭ 40%، قوي ۋە ئۆچكە تېرىسىنىڭ 30%، ئۆچكە تىۋىتىنىڭ 20% بولدى، تۈپ ساننىڭ سىرتىدىكىلىرى ۋە باشقا چارۋا مەھسۇلاتلىرى كېلىشىم باھادا سېتىۋېلىندى ۋە سېتىلدى.

(5) 5 - ئايدىن باشلاپ چاينىڭ سېتىلىش باھاسى تەڭشەلدى. ئالاھىدە ئىشلەنگەن كۈرەك چاينىڭ بىر كىلوگرامى 67، 2 يۈەندىن 3، 3 يۈەنگە، ئادەتتىكى كۈرەك چاينىڭ بىر كىلوگرامى 2، 2 يۈەندىن ئۇچ يۈەنگە ئۆستۈرۈلدى. يەنە ئۆتۈك - بەتىنكىلەرنىڭ زاۋۇت باھاسى ۋە ھەر خىل ئەن ياغاچ، تاختاي ماتېرىياللارنىڭ تەمىنلەش باھاسىمۇ مۇۋاپىق دەرىجىدە ئۆستۈرۈلدى.

(6) كۆكتاتقا قارىتا يەنىلا «چوڭ جەھەتتىن باشقۇرۇش، كىچىك جەھەتتىن جانلاندۇرۇش» پرىنسىپى يولغا قويۇلۇپ، ئۆي قۇشلىرى، تۇخۇم، سۇ مەھسۇلاتلىرى، يېڭى سۈتنىڭ سېتىلىش باھاسى داۋاملىق قويۇۋېتىلدى.

1985 - يىلدىكى بازاردىكى سودا باھاسىنى ئالدىنقى يىلدىكى بىلەن سېلىشتۇرغاندا، ئاشلىقنىڭ باھاسى 3%، 7، گۆش، ئۆي قۇشلىرى، تۇخۇمنىڭ 9%، 8 (بۇنىڭ ئىچىدە قوي گۆشىنىڭ 71%، 10، كالا گۆشىنىڭ 31%، 12 تۆۋەنلىدى)، كۆكتاتنىڭ 04%، 40 (دۆلەتنىڭ تاختاي باھاسىدىن 89%، 4 يۇقىرى)، قۇرۇق - ھۆل مېۋىنىڭ 73%، 41، ئوتۇننىڭ 93%، 18، دېھقانچىلىق ئىشلەپچىقىرىش ۋاستىلىرىنىڭ 91%، 6، تېرىلغۇ ئۇلىغىنىڭ 09%، 3، ئۆي قۇشلىرىنىڭ 20% تۆۋەنلىدى.

1985 - يىلى بازاردىكى سودا باھاسىنى ئالدىنقى يىلدىكى بىلەن سېلىشتۇرغاندا، ئۆرلىگەنلىرى ياغ، ياغلىق دان بولۇپ، 5%، 23 ئۆرلىدى. پاختا، تاماكىنىڭ 85%، 6، سۇ مەھسۇلاتلىرىنىڭ 7%، 53، كۈندىلىك مىلىچ ماللارنىڭ 59%، 10 ئۆرلىدى.

شۇ يىلى 4 - ئايدىن باشلاپ سانائەت مەھسۇلاتلىرى ئىچىدىكى 3 - تۈركۈم ئۇششاق تاۋارلارنىڭ باھاسى داۋاملىق قويۇۋېتىلدى. ئالدىنقى ئىككى تۈركۈمدە 547 تۈرلۈك تاۋارلارنىڭ باھاسىنى قويۇۋېتىش ئاساسىدا، يەنە 701 تۈرلۈك تاۋارنىڭ باھاسى قويۇۋېتىلدى، ئۇنىڭغا باھاسى قويۇۋېتىلگەن يەتتە تۈرلۈك ئالىي دەرىجىلىك تاۋارنى قوشقاندا جەمئىي تۆت تۈركۈمدە 1255 تۈرلۈك تاۋارنىڭ باھاسى قويۇۋېتىلدى. ئىشلەپچىقىرىش

ۋاستىلىرىنىڭ مەھسۇلاتى ئاشۇرۇلۇپ، ئۆزى ساتىدىغان قىسمىنىڭ باھاسى يەنمۇ قويۇۋېتىلدى ھەمدە ئىشلەپچىقىرىش ۋاستىلىرى سودا مەركىزى تەسىس قىلىنىپ، بازار ئارقىلىق تەڭشەش يولغا قويۇلدى. شۇ يىلى 12 - ئاينىڭ 12 - كۈنى مۇنۇلار قايتا ئېلان قىلىندى. ئورۇنلار دۆلەتنىڭ سېتىۋېلىش ۋەزىپىسىنى ئورۇندىغاندىن كېيىن، بەش خىل چارۋا مەھسۇلاتىنى كېلىشىم باھادا سېتىۋالسا، ساتسا بولىدۇ. بەش خىل چارۋا مەھسۇلاتى باھاسىنىڭ تۇراقسىزلىق دائىرىسى دۆلەتنىڭ سېتىۋېلىشتىكى تاختاي باھاسىنى تۆپ سان قىلىپ، ئەڭ پۇقىرى باھا چەكلىمىسىدىكى قوي ۋە ئۆچكە تېرىسىنىڭ بۇرۇن بەلگىلەنگەن ئۆستۈرۈش دائىرىسى بولغان 30% تىن 50% كە يەتكۈزۈلىدۇ؛ كالا تېرىسىنىڭ بۇرۇنقى 40% تىن 60% كە يەتكۈزۈلىدۇ؛ ئىنچىكە يۇڭلۇق قويغا ئۆزگەرتىلگەن قوي يۇڭىنىڭ 20% تىن 35% كە يەتكۈزۈلىدۇ؛ يەرلىك قوي يۇڭىنىڭ 40% تىن 55% كە يەتكۈزۈلىدۇ؛ ئۆچكە تۈتىنىڭ 20% تىن 35% كە يەتكۈزۈلىدۇ.

1985 - يىلى بورتالا رايونىدا چوشقىنى ۋەزىپە بەلگىلەپ سېتىۋېلىش ئەمەلدىن قالدۇرۇلۇپ، كېلىشىم باھادا سېتىۋېلىش - سېتىش يولغا قويۇلدى. شۇنىڭ بىلەن بىللە ئاشلىقنى بىر تۇتاش سېتىۋېلىش ئەمەلدىن قالدۇرۇلۇپ، توختام بويىچە ۋەزىپە بەلگىلەپ سېتىۋېلىش يولغا قويۇلدى ھەمدە پىلان سىرتىدىكى سانائەت مەھسۇلاتلىرىغا قارىتا، ئىشلەپچىقىرىش ۋاستىلىرىنىڭ باھاسى قويۇۋېتىلىپ، كارخانىلار باھا بەلگىلىدى. نەتىجىدە پەيدىنپەي دۆلەت باھاسى، دۆلەتنىڭ يېتەكچى باھاسى، بازار ئارقىلىق تەڭشەش باھاسى قاتارلىق كۆپ خىل، جانلىق باھا باشقۇرۇش تۈزۈلمىسى شەكىللەندى.

بورتالا ناھىيىسىدىكى تۈرلۈك ماددىي مەھسۇلاتلار باھاسىنىڭ 1952 - يىلدىن 1954 - يىلغىچە بولغان سېلىشتۇرمىسى

ئىقتىساد 11 — 4

مەھسۇلات نامى	بىرلىكى	1952	1953	1954	ئىزاھات
ساپان			224	110	
كەتمەن		1.26	7.7	6.8	
رەخت	مېتر	1.26	1.16	1.16	
چاي	پارچە	5	3.2	4.68	
شېكەر	كىلوگرام	1.8	2	2.3	
قوش كالىسى		120	200	284	
قوش ئېتى		150	210	300	
سۇت كالىسى		80	110	160	يېڭى خەلق يولغا سوندۇرۇلدى
قوي	تۇياق	12	21	30	
قوي تېرىسى	پارچە	2.4	2.54	3.04	
كالا تېرىسى	پارچە	1.3	13.5	13.5	
قوي يۇڭى	كىلوگرام	1.2	1.3	1.5	
تۈن	كىلوگرام			0.82	
پاختا	كىلوگرام	2.2	2.4	3.2	
بۇغداي	كىلوگرام	0.123	0.14	0.145	
گۈرۈچ	كىلوگرام	0.05	0.05	0.07	

بورتالا شەھىرى بويىچە بىرنەچچە ئاساسلىق يىللاردىكى سېتىۋېلىنىش باھاسى

ئىقتىساد11 — 5

مەھسۇلات تۈرى	مەھسۇلات نامى	بىرلىكى	بىرنەچچە ئاساسلىق يىللاردىكى سېتىۋېلىنىش باھاسى (يۈەن)									
			1957	1960	1962	1967	1973	1978	1980	1982	1984	1985
ئاشلىق تۇرىدىغان كىلەر	بۇغداي	كىلوگرام	0.15	0.15	0.24	0.27	0.27	0.27	0.328	0.328	0.328	0.328
	كۆممىقوناق	كىلوگرام	0.083	0.10	0.16	0.184	0.184	0.184	0.184	0.226	0.226	0.226
	شال	كىلوگرام			0.196	0.234	0.234	0.234	0.298	0.298	0.298	0.298
ياغلىق دان تۇرىدىغان كىلەر، پاختا	قىچا	كىلوگرام	0.26	0.52	0.42	0.42	0.56	0.56	0.70	0.70	0.70	0.70
	زىغىر	كىلوگرام		0.52	0.42	0.42	0.56	0.56	0.72	0.72	0.72	0.72
	ساپ پاختا (2 - دەرىجىلىك)	كىلوگرام	1.54	2.15		2.26	2.26					
گۆش	كالا گۆشى (سۆڭەكلىك سېتىلمىدۇ)	كىلوگرام		0.84		0.92	0.92	0.92	1.32	1.32	1.32	2.80
	قوي گۆشى (سۆڭەكلىك سېتىلمىدۇ)	كىلوگرام		0.95		0.92	0.92	1.24	1.24	1.24	1.24	2.80
	چوشقا گۆشى (سۆڭەكلىك سېتىلمىدۇ)	كىلوگرام		1.30		1.37			1.80	1.80	1.80	2.80
	قوي گۆشى (موڭغۇل قويى ئارلاشمىسى)	كىلوگرام	1.44	1.45						1.58		1.83
چارۋا مەھسۇلاتلىرى تۇرىدىغان كىلەر	نەسىللىك قوي يۇڭى (4 - ئۆلاد)	كىلوگرام		3.87						4.16		5.32
	چۈپۈر	كىلوگرام	1.27	1.31						2.05		2.26
	ئۆچكە تۈتى (1 - دەرىجىلىك)	كىلوگرام	6.58	6.58	7.60					9.98		11.98
	كالا يۇڭى (1 - دەرىجىلىك)	كىلوگرام	1.10	1.09								
	تۆگە يۇڭى (1 - دەرىجىلىك)	كىلوگرام	2.43	2.80						9.90		9.90
	ئات يالى (1 - دەرىجىلىك)	كىلوگرام	1.47	1.46								
	ئات قۇيرۇقى (1 - دەرىجىلىك)	كىلوگرام	4.38	4.37								
	چوشقا يالى (1 - دەرىجىلىك)	كىلوگرام	14.58	14.58								
	نەسىللىك قوي تېرىسى (2، 3، 4-ئۆلاد)	پارچە	6.93	7.80						8.17		10.62
	كالا تېرىسى (1 - دەرىجىلىك قۇرۇق تېرە)	كىلوگرام	1.72	1.72						3.65		5.11
يەرلىك مەھسۇلات تۇرىدىغان كىلەر	قايماق (1 - دەرىجىلىك)	كىلوگران		2.23		1.84	2.24					
	كەندىر (1 - دەرىجىلىك)	كىلوگرام	1.04	1.32	1.38						1.98	
	موخۇركا (1 - دەرىجىلىك)	كىلوگرام									3.30	
	مېكىيان (1 - دەرىجىلىك)	كىلوگرام		1.46	3.12	1.32	1.68	1.32	1.68	1.68	1.68	1.68
	كۆكتات (كاپوسكا، دادۇر، كۆك مۇچ، پاكىز)	كىلوگرام		0.2146	0.2176	0.1230		0.140	0.1353	0.1388	0.144	0.144

ئىزاھات:

1) 1961 - يىلى بۇغداينىڭ بىر كىلوگرامى 0.24 يۈەن ئىدى، 1966 - يىلى 0.27 يۈەن بولدى. 1961 - يىلى كۆمىسقوناقنىڭ بىر كىلوگرامى 0.16 يۈەن ئىدى. 1966 - يىلى شالنىڭ بىر كىلوگرامى 0.23 يۈەن ئىدى. 1961 - يىلى قىچا، زىغىرنىڭ بىر كىلوگرامى 0.52 يۈەن ئىدى، 1971 - يىلى 0.56 يۈەن بولدى. 1979 - يىلى قىچا 0.70 يۈەن، زىغىر 0.72 يۈەن بولدى.

2) 1963 - يىلى 1 - دەرىجىلىك قايماقنىڭ بىر كىلوگرامى 2.9 يۈەن، مېكىيانىنىڭ بىر كىلوگرامى 1.73 يۈەن، كۆكتاتنىڭ بىر كىلوگرامى 0.2176 يۈەن بولدى.

3. مال باھاسىنى نازارەت قىلىش

1950 - يىلدىن 1963 - يىلغىچە ئوبلاستلىق، ناھىيىلىك سودا - سانائەت تارماقلىرى ۋە دۆلەت ئىگىلىكىدىكى سودىنىڭ كۆچلۈك ماسلىشىشى ئارقىسىدا، مال باھاسى ئورتاق نازارەت قىلىندى ۋە باشقۇرۇلدى. بازاردىكى مال باھاسىنى مۇقىملاشتۇرۇش ئۈچۈن، تۆۋەندىكى تەدبىرلەر قوللىنىلدى: 1) ئالدى بىلەن سانائەت مەھسۇلاتلىرىنىڭ سېتىلىش باھاسى مۇقىملاشتۇرۇلدى؛ 2) رايونلار ئوتتۇرىسىدىكى باھا پەرقى ۋە توپ، پارچە سېتىش ئوتتۇرىسىدىكى باھا پەرقى مۇددەتكە، تۇرىكۆمگە بۆلۈپ مۇڭاپىق تەڭشەلدى ھەمدە ئۇزاقتىن بۇيان مۇڭاپىق بولماي كەلگەن تاۋارلارنىڭ باھاسى تەڭشەلدى؛ 3) دېھقانچىلىق، چارۋىچىلىق مەھسۇلاتلىرىنىڭ سېتىۋېلىنىش باھاسى مۇڭاپىق ئۆستۈرۈلۈپ، بازار - يېزىلاردىكى خەلقنىڭ تۇرمۇشىغا ئاڭ كېرەكلىك بولغان تۇرمۇش بۇيۇملىرىنىڭ مۇڭاپىق تەقسىم قىلىنىشى ۋە تەسىلىنىشىگە كاپالەتلىك قىلىندى، خۇسۇسىي سودىگەرلەرنىڭ ھايانكەشلىك ھەرىكەتلىرىگە يەنمۇ زەربە بېرىلىپ، بازاردىكى مال باھاسىنىڭ مۇقىملىقىغا كاپالەتلىك قىلىندى؛ 4) تۇرلۇك يەرلىك مەھسۇلاتلارنىڭ باھاسى ۋاقتىدا تۈزۈپ چىقىلدى ۋە بېكىتىلدى؛ 5) باھا قەرەللىك تەكشۈرۈلدى ۋە پات - پات كەڭ كۆلەمدە تەكشۈرۈلدى. 1965 - يىلى ناھىيىلىك بازاردىكى مال باھاسىنى باشقۇرۇش كومىتېتى ھەر قايسى سىستېمىلاردىكى مال باھاسىغا مەسئۇل خادىملىرىنى تەشكىللەپ، شۇ جاينىڭ مال باھاسىنى بىر قېتىم ئومۇمىيۈزلۈك تەكشۈردى. ئوبلاستلىق سودا شىركىتى، يېمەكلىك شىركىتى، دورا ماتېرىياللار شىركىتى، يېزا ئىگىلىك 5 - شىنىڭ سودا سىستېمىسى، ناھىيىلىك تەمىنلەش - سېتىش كوپېراتىپىدىن ئىبارەت بەش ئورۇندىكى 4630 خىل تاۋارنىڭ باھاسىنى تەكشۈردى. باھا تەكشۈرۈش ئارقىلىق، ناھىيە تەۋەسىدىكى تاۋارلارنىڭ باھاسى بىرلىككە كەلتۈرۈلۈپ، بىر جايدا بىر خىل مالنىڭ باھاسى ھەر خىل بولۇش ئەھۋالى دەسلەپكى قەدەمدە تۈگىتىلدى. سودا - سانائەتنى مەمۇرىي باشقۇرۇش تارماقلىرى، باج ئورۇنلىرى ۋە بازار باشقۇرۇش ھەيئىتى مال باھاسىنى قەرەللىك كەڭ كۆلەمدە تەكشۈرۈش ۋە قەرەلسىز ئارىلاپ تەكشۈرۈش ئىشىنى ئۈيۇشتۇردى.

1979 - يىل 11 - ئايدا ئوبلاست بىلەن ناھىيە بىرلىكتە 50 نەچچە كىشىدىن تەركىب تاپقان بىر مال باھاسىنى تەكشۈرۈش گۇرۇپپىسى قۇرۇپ، يېمەك - ئىچمەك، سودا، ئۆلچەم بىرلىكلىرى، تىببىي دورا، تىببىي داۋالاش - سەھىيە قاتارلىق تارماقلاردا مال باھاسىنى كەڭ كۆلەمدە تەكشۈردى، ئۆلچەش ئەسۋابلىرىنى توغرىلىدى، تەڭپۇڭ بولمىغان ئۆلچەش ئەسۋابلىرىنى ئالاقىدار ئورۇنلارغا ئىشلەتمەسلىكنى تاپىلىدى.

1981 - يىل 1 - ئايدا مال باھاسى ئىنتىزامىنى چىڭىتىش ئۈچۈن، ناھىيىلىك مال باھاسى ھەيئىتى سودا ئورۇنلىرىدا مال باھاسىنى تەكشۈرگۈچى ۋە خالىسانە تەكشۈرگۈچىلەرنى قويۇش تۈزۈمىنى ئورنىتىپ، ئۆز ئورنى ساقلان مەھسۇلاتلار ۋە تاۋارلارنى بولۇپمۇ ھەق ئېلىش ئۆلچىمىنى ئۆزلىرىنىڭ تەكشۈرۈشىنى قارار قىلدى. 1982 - يىل 3 - ئايدا تەمىنات سودا سىستېمىسى بۇ رۇھقا ئاساسەن، كۆچ تەشكىللەپ، ئۆزىگە قاراشلىق ئاساسىي قاتلام ئورۇنلار ئۆز ئالدىغا سىرتتىن سېتىۋالغان تاۋارلارنى بەلگىلەنگەن باھا بويىچە قاتتىق

تەكشۈرۈپ، مەسىلە سىزىلگەن ھامان ۋاقتىدا تۈزەتتى. شۇ يىلى ناھىيىدىكى مال باھاسى تارماقلىرى ئالاقىدار تارماقلار بىلەن بىرلىشىپ مال باھاسىنى تۆت قېتىم كەلگۈمدە تەكشۈردى، مال باھاسى سىياسىتىنى ياخشى ئىجرا قىلغان ئورۇنلارنى تەقدىرلىدى، مال باھاسى سىياسىتىگە خىلاپلىق قىلغۇچىلارنى ئىقتىسادىي جەھەتتىن جازالىدى. ھەمكارلىق ماگىزىنلىرىنىڭ 2304.47 يۈەن قانۇنسىز كىرىمىنى مۇسادىرە قىلدى، 1000 يۈەن جەرىمانە قويدى، ئالاقىدار رەھبەرلەرنىڭ قىسمەن ئىش ھەققى ۋە مۇكاپاتىنى تۇتۇپ قالدى. يېزا ئىگىلىك 5 - شى ماددىي ئەشيا بىلەن تەمىنلەش پونكىتىنىڭ مال باھاسى سىياسىتىگە خىلاپلىق قىلىپ، چوڭ يېزا ئىگىلىك ماشىنا - سايمانلىرىنىڭ سېتىلىش باھاسىنى ئۆز ئالدىغا ئۆستۈرۈپ، 10 مىڭ 97.160 يۈەن ئارتۇق كىرىم قىلغانلىقىغا قارىتا ئۇلارنى پۇلنى بەلگىلەنگەن مۇددەت ئىچىدە ئىگىسىگە قايتۇرۇپ بېرىشنى بۇيرۇدى. بەزى كەم تارتىپ بېرىدىغان، ناچىرىنى ياخشى ئورنىدا ساتىدىغان، شەكلى ئۆزگەرگەن ھالدا باھانى ئۆستۈرۈۋالغان ئورۇنلار ۋە شەخسلەرنى قاتتىق جازالىدى.

1984 - يىلى ئوبلاستلىق، ناھىيىلىك مال باھاسى ئىدارىسى بىرلىكتە ئۇچ قېتىم مال باھاسىنى تەكشۈرۈش گۇرۇپپىسى تەشكىللەپ، خادىملارنى ناھىيە بازىرى ۋە قىسمەن تۈەن - مەيدانلار، يېزا - بازارلارغا ئەۋەتىپ مال باھاسىنى تەكشۈرۈپ، سودا كارخانىسى ۋە سودا تور - نۇقتىسىدىن جەمئىي 281 نى، ئۆلچەش ئەسۋابىدىن 140 نى تەكشۈردى، بۇلارنىڭ لايىقەتلىك بولۇش نىسبىتى 90% بولدى. 1025 خىل تاۋارنىڭ پارچە سېتىلىش باھاسى ۋە ھەق ئېلىش ئۆلچىمىنى تەكشۈردى، بۇلارنىڭ 95 پىرسەنتىدە تاختاي باھاسىنى ئىجرا قىلىش بىر قەدەر ياخشى بولۇپ چىقتى. كۇندىلىك تۇرلۇك مالالار، ئىلمە توقۇلما بۇيۇملار، گۆش، ئۇن، پېچىنە - پىرەنىك، قەنت - گىزەك ۋە يېمەك - ئىچمەك ساھەسى بويىچە 1020 خىل تاۋارنىڭ باھاسى ئارىلاپ تەكشۈرۈلدى، بۇلاردا ئاساسىي جەھەتتىن مەسىلە سېزىلمىدى.

1985 - يىلى باھانى تەڭشەشكە بىرلەشتۈرۈلۈپ، شەھەر - يېزىلارنىڭ بازارلىرىدىكى مال باھاسى تەكشۈرۈلدى. جەمئىي 142 سودا تور - نۇقتىسى تەكشۈرۈلدى، بۇنىڭ ئىچىدە شەھەردىكىسى 102، يېزىدىكىسى 40؛ دۆلەت بايرىمى ھارپىسىدا ئوبلاستلىق، شەھەرلىك مال باھاسى ئىدارىسى ۋە سودا سانائىتىنى مەمۇرىي باشقۇرۇش ئىدارىسى قاتارلىق توققۇز ئورۇن بىرلەشمە گۇرۇپپا تەشكىللەپ، ئارىلاپ تەكشۈرۈش ۋە قايتا تەكشۈرۈشنى مۇھىم نۇقتا قىلىپ، بايرامدىن ئىلگىرى بازاردىكى مال باھاسىنى بىر قېتىم تەكشۈرۈپ باھالاپ سېلىشتۇرۇپ، ئىشلەپچىقىرىش، تىجارەت خاراكتېرلىك كارخانا ئورنى ۋە كەسىپىي ئورۇندىن جەمئىي 105 نى، تاۋار، ھەق ئېلىش تۇرىدىن 2865 (باھا - قېتىم) نى ئارىلاپ تەكشۈردى. تەكشۈرۈش، ئارىلاپ تەكشۈرۈش ۋە سېلىشتۇرۇش ئەھۋالىدىن قارىغاندا، كۆپ ساندىكى ئورۇنلار ۋە ساھەلەر پارتىيەنىڭ مال باھاسى سىياسىتىنى ئىزچىل ئىجرا قىلغان. «شەرق شامىلى» سودا سارىيىنىڭ توقۇلما بۇيۇملار دۇكىنى، كۆكتات شىركىتىنىڭ 3 - تەم خۇرۇچ دۇكىنى، يېزا ئىگىلىك 5 - شىنىڭ سانائەت مەھسۇلاتلىرى تەمىنات - سودا شىركىتىنىڭ يېمەك - ئىچمەك دۇكىنى قاتارلىق توققۇز ئورۇن مال باھاسى سىياسىتىنى ئىجرا قىلىشتا ئىلغار ئورۇن بولۇپ باھالاندى، ئۇلارغا مۇكاپات بۇيۇمى ۋە مۇكاپات پۇلى تارقىتىپ بېرىلدى. مال باھاسى سىياسىتىگە ئەنغەر دەرىجىدە خىلاپلىق قىلغان ئورۇنلار ۋە شەخسلەرگە، مال باھاسى سىياسىتىگە خىلاپلىق قىلىش دەرىجىسىنىڭ ئوخشاش بولماسلىقىغا قاراپ، قانۇنسىز ئالغان پايدىسىنى يېغىۋېلىش، جەرىمانە قويۇش، قانۇنسىز كىرىمىنى مۇسادىرە قىلىش قاتارلىق چارىلەر كۆرۈلدى. مال باھاسى ئىنتىزامىغا خىلاپلىق قىلىش ۋەقەسىدىن جەمئىي 16 (ئورۇن توققۇز، يەككە ئائىلە يەتتە) سى بىر تەرەپ قىلىندى. جەرىمانە قويۇلغان، مۇسادىرە قىلىنغان پۇل 15.6553 يۈەن بولۇپ، پۈتۈنلەي دۆلەت غەزىنىسىگە تاپشۇرۇلدى.

يېقىنقى ئالتە يىلدىن بېرى مال باھاسىنى ئۆزلۇكسىز تەكشۈرۈپ بىر تەرەپ قىلىش ئارقىلىق، مال باھاسى سىياسىتى چىڭىتىلىپ، بازاردىكى مال باھاسى مۇقىملاشتۇرۇلۇپ، دۆلەت تۇزگەن مال باھاسى فائىجىنى، سىياسىتى ۋە مال باھاسىغا دائىر قائىدە - نىزاملارنىڭ شۇ جايدا تۇغرا يولغا قويۇلۇشىغا كاپالەتلىك قىلىندى.

§ 4. ئۆلچەم باشقۇرۇش ۋە تالا تەكشۈرۈش

1. ئاپپاراتلار

1959 - يىل 12 - ئايدا بورتالا ئوبلاستلىق ئۆلچەم پونكتى قۇرۇلدى، ئىككى خىزمەتچى خادىم سەپلەندى، شۇنىڭ بىلەن بىللە ئۆلچەش ئەسۋابلىرى زاۋۇتى قۇرۇلدى، زاۋۇتقا ئىككى كىشى سەپلەندى. 1964 - يىلى بورتالا ئوبلاستلىق توقۇلما تالا تەكشۈرۈش پونكتى قۇرۇلدى، ئۇنىڭغا بىر كىشى سەپلەندى، ئۇنى ئۆلچەم پونكتى ۋەكالىتەن باشقۇردى. 1970 - يىلى ئۆلچەم پونكتى، ئۆلچەش ئەسۋابلىرى زاۋۇتىدىن ئالتە كىشى ئوبلاستلىق سودا ئىدارىسىغا قوشۇۋېتىلدى، توقۇلما تالالارنى تەكشۈرۈش پونكتى ئوبلاستلىق ئىنقىلابىي كومىتېتىنىڭ ئىشلەپچىقىرىشقا قوماندانلىق قىلىش گۇرۇپپىسىغا تەۋە قىلىندى. 1972 - يىلى ئوبلاستلىق دېھقانچىلىق - چارۋىچىلىق ئىدارىسىغا قوشۇۋېتىلدى. 1975 - يىل 4 - ئايدا بورتالا ئوبلاستلىق ئۆلچەم ئورنى ئەسلىگە كەلتۈرۈلدى، 11 كىشى سەپلەندى؛ توقۇلما تالالارنى تەكشۈرۈش پونكتىغا ئىككى كىشى سەپلەندى، ئىككى ئورۇن بىرلىشىپ ئىش بېجىردى، سىرتقا قاتناپ ئىككى ۋېۋىسكا ئاستى.

2. ئۆلچەش ئەسۋابلىرىنى تەكشۈرۈپ بېكىتىش

1) ئۆلچەش - ئۆلچەملەشتۈرۈش ئەسۋابلىرى پونكىت قۇرۇلغان دەسلەپكى مەزگىلدە 1 - يۇرۇش ئۆلچەش - ئۆلچەملەشتۈرۈش بويىچە تۆت دەرىجىلىك تارازا تېشى بەرپا قىلىندى، ئۇ، ئاساسلىقى، ياغاچ چوكىلىق تارازا، ئوستەل تارازىسى، گىرە، يەر گىرلىرىنى تەكشۈرۈپ بېكىتىشكە ئىشلىتىلدى. 1967 - يىلى ئۇچ فازىلىق سىچوتچىكنى تەكشۈرۈش ئەسۋابى قوراشتۇرۇلدى. 70 - يىللاردىن كېيىن ئۆلچەش - ئۆلچەملەشتۈرۈش تۈرىدىن يەتتىسى بەرپا قىلىندى. 1983 - يىلى پورشېنلىق مانومېتىرا بېكىتىلدى.

2) ئۆلچەشنى تەكشۈرۈپ بېكىتىش پونكىت قۇرۇلغان دەسلەپكى مەزگىلدە، خادىم ئاز، ئۇسكۇنە كەمچىل ئىدى، كەسىپ قانات يايدۇرۇلغان تۈرلەر پەقەت چوكىلىق تارازا، گىرە (ئوستەل تارازىسى، گىرە، يەر گىرى) لارنى ياساش، تەكشۈرۈپ بېكىتىش، ۋە رېمونت قىلىشتىنلا ئىبارەت ئىدى. 1974 - يىلغىچە چوكىلىق تارازىدىن جەمئىي 400 ى ياسالدى، 500 نەچچە گىرە تەكشۈرۈپ بېكىتىلدى. خادىملارنىڭ كۆپىيىشى ۋە ئۆلچەملەشتۈرۈش ئەسۋابلىرىنىڭ بەرپا قىلىنىشىغا ئەگىشىپ، ئۆلچەش ئەسۋابلىرىنى تەكشۈرۈش تۈرلىرىمۇ مۇناسىپ هالدا كۆپەيدى. 1975 - يىلدىن 1979 - يىلغىچە ئۆلچەش ئەسۋابىدىن 107سى، گىردىن 1383ى، تارازىدىن 35ى، تارازا تېشىدىن 250ى، كۆرسەتكۈچلۈك ئۆلچىگۈچتىن 46 سى ئۆلچەپ تەكشۈرۈپ بېكىتىلدى، بۇنىڭ ئىچىدە قوراشتۇرۇلغان يەر گىرى ئۇچ. 1980 - يىلى ئوبلاست بويىچە 15 مىڭدىن ئارتۇق ئۆلچەش ئەسۋابى تەكشۈرۈپ ستاتىستىكا قىلىندى، 3350 ئۆلچەش ئەسۋابى تەكشۈرۈپ بېكىتىلدى. ۋە رېمونت قىلىندى، ئۇچ يەر گىرى، 24 تارازا، 20 ئۆلچەش ئەسۋابى، 65 كۆرسەتكۈچلۈك ئۆلچەش ئەسۋابى قۇرۇلدى. 1981 - يىلى 966 دانە ئۆلچەش ئەسۋابى تەكشۈرۈپ بېكىتىلدى ۋە رېمونت قىلىندى، ياسالدى. 1982 - يىلى مال باھاسى ئىدارىسى سودا سانائەتنى مەمۇرىي باشقۇرۇش ئىدارىسى بىلەن ھەمكارلىشىپ، ناھىيە تەۋەسىدىكى بازار، سودا ۋە تەمىنات - سودا، ئاشلىق ئىدارىلىرى ئىشلەتكەن ئۆلچەش ئەسۋابىدىن 590 نى تەكشۈردى، تەكشۈرۈش جەريانىدا لايىقەتسىز چوكىلىق تارازىدىن 47 سى مۇسادىرە قىلىندى، پورشېنلىق

تارازىدىن 3200 ى پېچەتلەندى، بەش كىلوگراملىقتىن 20 كىلوگراملىققىچە بولغان چوكىلىق تارازىدىن 209ى ياسالدى، ئورۇنلار ئۆزلىرى كەمچەندىن 337 نى ياسىدى؛ تارازىدىن 38 ى، فوتو ئېلېكترلىك رەڭ سېلىشتۇرۇش ئەسۋابىدىن ئىككىسى، سىچوتچىكتىن 157 سى، ئونۋېرسال سىچوتچىكتىن يەتتىسى، مانومېتردىن 24 ى تەكشۇرۇپ بېكىتىلدى ۋە رېمونت قىلىندى. 1983 - يىلى توققۇز تۈەن - مەيدان ۋە 16 گۇڭشىدىكى سودا، ئاشلىق، تاشقى سودا، تەمىنات - سودا قاتارلىق دۆلەت ئىگىلىكىدىكى دۇكان، 59 قوي يۇڭى سېتىۋېلىش نۇقتىسى نۇقتىلىق تەكشۇرۇپ بېكىتىلدى. كوللېكتىپ ئورۇنلار ۋە زىيالىي ياشلار نۇقتىلىرى ئىشلەتكەن 46 ئارا گىر، ئۇستەل گىرى، يەر گىرى دەۋرىي ھالدا تەكشۇرۇپ بېكىتىلدى، گىر، ئۇستەل گىرى، چوكىلىق تارازىدىن 1254 ى تەكشۇرۇپ بېكىتىلدى، يەر گىرى قوراشتۇرۇلدى، يەر گىرى، ئۇستەل گىرى، گىر ۋە چوكىلىق تارازىدىن 475 ى، تارازىدىن 32 سى، ئۆلچەش ئەسۋابىدىن بەشى، مانومېتردىن 70 ى رېمونت قىلىندى، 157 كەمچەن ياسالدى. شۇنىڭ بىلەن بىللە شەھەر - بازارلاردىكى ئۇچ سودا نۇقتىسى تەكشۇرۇلدى، بىر قېتىمدا 240 چوكىلىق تارازا ئومۇمىيۇزلۇك تەكشۇرۇپ بېكىتىلدى، بۇنىڭ لاياقەتسىز بولغىنى يەنىئە بولۇپ، 30% نى ئىگىلىدى. 1984 - يىلى، ئاساسلىقى، بورتالا تەۋەسىدىكى 30 كارخانىنىڭ ئېنېرگىيە ئۆلچەش ئەسۋابلىرىنى سەپلەش ئەھۋالى ۋە ئېنېرگىيە ئۆلچەشنى باشقۇرۇش جەھەتتە تەكتىنى ئېنىقلاش تەكشۇرۇشى ئېلىپ بېرىلىپ، ئۇستەل گىرى، گىردىن 1162 سى، يەر گىرىدىن سەككىزى، چوكىلىق تارازىدىن 550 ى، تارازىدىن 30ى، ئۆلچەش ئەسۋابىدىن تۆتى تەكشۇرۇپ بېكىتىلدى ۋە رېمونت قىلىندى. 1985 - يىلى ئىقتىسادىي تۈزۈلمە ئىسلاھاتىنىڭ چوڭقۇرلىشىشىغا ئەگىشىپ، «تۆتنى بېكىتىش، ئۇچنى تەكشۇرۇش» (يەنى ۋەزىپىنى، خادىمنى، تەكشۇرۇپ بېكىتىش دائىرىسىنى، كىرىمنى بېكىتىش؛ ئىشچانلىقنى، ئەخلاقنى، نەتىجىنى تەكشۇرۇش) مەسئۇلىيەت تۈزۈمى تۈزۈپ چىقىلىپ، تۈرلۈك ئۆلچەش ئەسۋابىدىن 441ى قۇراشتۇرۇلدى، تەكشۇرۇپ بېكىتىلدى ۋە رېمونت قىلىندى، بۇنىڭ ئىچىدە تارازا 25. جېجياڭلىق يەككە تىجارەتچىلەر مۇشۇ يەردە ساتقان لاياقەتسىز چوكىلىق تارازىدىن 70 ى مۇسادىرە قىلىندى.

3) ئۆلچەملەشتۇرۇش خىزمىتى 1983 - يىلى ئىككى نەپەر كەسپىي ئۆلچەملەشتۇرۇش خادىمى سەپلەنگەندىن بۇيان، بۇ خىزمەت پائال قانات يايدۇرۇلۇپ، تۇراقلىق مۇلۇكنىڭ قىممىتى 500 مىڭ يۈەندىن ئاشىدىغان 32 كارخانا تەكشۇرۇلدى، 67 خىل مەھسۇلاتنىڭ سورتى ئېنىقلىنىپ، سانائەتنىڭ ھازىرقى ئەھۋالى ئاساسىي جەھەتتىن ئىگىلەندى. سانائەت كارخانىلىرىنىڭ تەرەققىيات يۈزلىنىشىگە قارىتا، 1500 خىلدىن ئارتۇق مەھسۇلات ئۆلچىمى توپلاندى. ناھىيىلىك تىككۇچىلىك كوپىراتىپى، ئوبلاستلىق سودا ئىدارىسى، تاشقى سودا ئىدارىسى، تەمىنات سودا كوپىراتىپى ۋە يېزا ئىگىلىك 5 - شىدىكى ئورۇنلار قاتناشقان يېڭى فورمىدىكى كىيىم - كېچەكلەرنىڭ ئۆلچىمىنى تەشۋىق قىلىش ۋە ئىزچىللاشتۇرۇش يىغىنى چاقىرىلدى. 1984 - يىلى بورتالا تەۋەسىدىكى 29 كارخانىنىڭ مەھسۇلاتلاردا ئۆلچەمنى ئىجرا قىلىش، سۈپەت تەكشۇرۇش ئەھۋالى تەكشۇرۇلدى، 23 سانائەت مەھسۇلاتى، 52 تۈر تەكشۇرۇلدى. بۇنىڭ ئىچىدە دۆلەت ئۆلچىمى ئىجرا قىلىنغىنى 17 تۈر، مىنىستىرلىك ئېلان قىلغان ئۆلچەم ئىجرا قىلىنغىنى 12، كارخانا ئۆلچىمى ئىجرا قىلىنغىنى ئۇچ، كارخانىلار ئىچكى قىسىمدا كونترول قىلىدىغان ئۆلچەم ئىجرا قىلىنغىنى 13. سۈپەت تەكشۇرۇش ئاپپاراتى تەسىس قىلىنغان ھەمدە ئۆلچەم بويىچە ئۆزىنى ئۆزى تەكشۇرەلەيدىغان كارخانا 17 گە، سۈپەت تەكشۇرگۇچى، لابوراتورىيىلىك تەكشۇرگۇچى كەسپىي خادىم 64 كە يەتتى، ناھىيىلىك سېمونت زاۋۇتى، يېزا ئىگىلىك 5 - شىنىڭ سېمونت زاۋۇتى، ناھىيىلىك ئۇن - ياغ زاۋۇتىنىڭ تەكشۇرۇش ئۇسكۇنىلىرى خېلى مۇكەممەل بولدى. 1985 - يىلى 62 كارخانا ئورۇننىڭ مەھسۇلاتلاردا ئۆلچەمنى ئىجرا قىلىش ئەھۋالى تەكشۇرۇلدى ۋە نازارەت قىلىندى. تەكشۇرۇلگەن مەھسۇلاتلار سېمونت، سېمونت قۇيۇلما، يەم - بوغۇز، ئاق ھاراق، مېۋە ھارىقى، گازلىق ھاراق، سوغۇق ئىچىملىك، تېرە - يۇڭ، جۇۋا، ئۇن،

توز، فار فۇر، فوسفورلۇق ئوغۇت، بىرىكمە ئوغۇت قاتارلىق 150 خىل بولدى، بۇنىڭ ئىچىدە، لايىقەتلىك بولغىنى 75 خىل، لايىقەتسىز بولغىنى 65 خىل؛ لايىقەتلىك گۇۋاھنامىسىدىن 152 سى بېجىرىپ بېرىلدى.

3. قوي يۇڭىنىڭ ئۆلچىمى ۋە سىناق نۇقتىلار بويىچە گۇۋاھنامە تەكشۈرۈش

1977 - يىلدىن ئىلگىرى بورتالادا قوي يۇڭى سېتىۋېلىش - تەكشۈرۈشنى تاشقى سودا تارماقلىرى ئۈستىگە ئالاتتى، توقۇلما تالا تەكشۈرۈش پونكتى پەقەت شىنجاڭ قوي يۇڭىنىڭ ئۆلچەملىك سىناق نۇسخىسىنى ئۆلچەش، كېڭەيتىش، يولغا قويۇش ئىشى بىلەنلا شۇغۇللىناتتى.

1977 - يىلى يېزا ئىگىلىك مىنىستىرلىكى، يېنىك سانائەت مىنىستىرلىكى، مەملىكەتلىك تەمىنات - سودا باش كوپېراتىپى، دۆلەت ئۆلچەملەشتۈرۈش - ئۆلچەم ئىدارىسى، «ئىنچىكە يۇڭلۇق قوي ۋە نەسلى ياخشىلانغان قوي يۇڭى»، «يېرىم ئىنچىكە يۇڭلۇق قوي ۋە نەسلى ياخشىلانغان قوي يۇڭى» توغرىسىدىكى دۆلەت ئۆلچىمى «لايىھە» گە تۈزىتىش كىرگۈزۈشنى ئىلمىي ئاساس بىلەن تەمىنلەش ئۈچۈن، ئاپتونوم رايونلۇق دۆلەت قوي يۇڭى ئۆلچىمىنى ئىسلاھ قىلىش گۇرۇپپىسى بورتالانىڭ «يالقۇن» گۈڭشېسى ۋە 84 - تۈەن - مەيدانىنى سىناق بازىسى قىلىشنى قارار قىلدى، شۇ يىلى 5 - ئايدىن باشلاپ يۇڭ قىرقىشنى باشلىدى. «يالقۇن» گۈڭشېسىدا 34 مىڭ تۈياق قوي قىرقىلىپ، 60 مىڭ 508 كىلوگرام ھەر دەرىجىلىك قوي يۇڭى ئېلىندى، دۆلەت ئۆلچىمى بويىچە ھېسابلىغاندا كىرىم 222 مىڭ 200 يۈەنگە يېتىپ، كونا ئۆلچەم بويىچە ھېسابلىغانغا قارىغاندا كىرىم 1% كۆپەيدى. 84 - تۈەن - مەيداندا 11 مىڭ 899 تۈياق قوي قىرقىلىپ، 3495 كىلوگرام دەرىجىلىك قوي يۇڭى ئېلىندى. 1978 - يىلى ناھىيىلىك تاشقى سودا ئىدارىسى سېتىۋالغان 220 تونىنا يېڭى ئۆلچەمدىكى قوي يۇڭىغا، يۇقىرىنىڭ بەلگىلىمىسى بويىچە، تەكشۈرۈپ گۇۋاھنامە تارقىتىپ بېرىلدى ھەمدە ئۇ تەكشۈرۈپ ئۆتكۈزۈۋېلىش ۋە باھاسىنى ھېسابلاشنىڭ ئاساسى قىلىندى. 1981 - يىلى قوي يۇڭىنى تازىلاشنى ئۆلچەش خىزمىتى قانات يايدۇرۇلۇپ، تۆت ئۆلچەش نۇقتىسى تاللاندى، سىناق ئەۋرىشكىسى ئېلىش پىرىنسىپى بويىچە قوي قىرقىلۋاتقاندا، جەمئىي 499 ئەۋرىشكە ئېلىندى، 481 ئەۋرىشكە ئىشلەندى، ئوتتۇرىچە ئىنچىكە ئالاھىدە دەرىجىلىك ساپ يۇڭ نىسبىتى 50.83%، ئىنچىكە 1 - دەرىجىلىك يۇڭ نىسبىتى 48.3%، ئىنچىكە 2 - دەرىجىلىك يۇڭ نىسبىتى 45.15% بولدى. نەسلى ياخشىلانغان قوي يۇڭىنىڭ 1 - دەرىجىلىك يۇڭ نىسبىتى 49.56%، 2 - دەرىجىلىك نىسبىتى 58.35%، ئىنچىكە يۇڭىنىڭ ئوتتۇرىچە ساپ يۇڭ نىسبىتى 47.98%، نەسلى ياخشىلانغان قوي يۇڭىنىڭ ئوتتۇرا ھېساب بىلەن 53.32% بولدى. 1985 - يىلى سېتىۋېلىنغان 1836.25 تونىنا قوي يۇڭىنىڭ 139.39 تونىسىنىڭ سۈپىتى تەكشۈرۈلدى، 461.3 تونىسىنىڭ ساپ يۇڭ نىسبىتىنى سىناق قىلىش بويىچە 1803 تالا ئەۋرىشكىسى ئېلىندى، ساپ يۇڭ نىسبىتى سىناق قىلىنغان ئۇچ ئورۇن كىرىمىنى 215 مىڭ يۈەن ئاشۇرۇپ، دۆلەتنىڭ باج كىرىمىنى 21 مىڭ 500 يۈەن كۆپەيتتى. بۇنىڭ ئىچىدە ئارالتوقاي چارۋىچىلىق فېرمىسىنىڭ 133 تونىنا قوي يۇڭىنى ساپ يۇڭ بويىچە ھېسابلىغاندا، ئەسلى يۇڭ بويىچە ھېسابلىغاندىكىدىن 103 مىڭ يۈەن كىرىم كۆپەيدى.

1975 - يىلدىن 1981 - يىلغىچە ئوبلاستلىق توقۇلما تالا تەكشۈرۈش پونكتى يەنە پاختىنىڭ سۈپىتىنى تەكشۈرۈش ۋەزىپىسىنى ئۈستىگە ئالدى. 1977 - يىلى دۆلەت ئىگىلىكىدىكى دېھقانچىلىق مەيدانلىرىنىڭ 2000 دەن پاختىسىنى تەكشۈرۈش ئىشىنى تاماملىدى. 1980 - يىل 11 - ئايدىن 1981 - يىل 5 - ئايغىچە يېزا ئىگىلىك 5 - شىنىڭ توققۇز تۈەن - مەيدانىنىڭ 9661 دەن پاختىسىنى تەكشۈردى. 1981 - يىلى پاختا تەكشۈرۈش ئىشى پاختا سېتىۋېلىش تارماقلىرىغا ئايرىپ بېرىلگەندىن كېيىن، توقۇلما تالا تەكشۈرۈش پونكتى

پاختىنىڭ سۈپىتىنى تەكشۈرۈش - نازارەت قىلىش ۋەزىپىسىگىلا مەسئۇل بولدى.

§ 5. سودا - سانائەتنى مەمۇرىي باشقۇرۇش

1. ئاپپاراتلار

مىنگونىڭ 31 - يىلى (1942 - يىلى) 3 - ئايدا ناھىيىلىك ھۆكۈمەت مال بازىرى قۇرۇشنى قارار قىلدى، بېدىكخانا تۆت نەپەر خادىمنى مەخسۇس بازار باشقۇرۇشقا مەسئۇل قىلىپ ئەۋەتتى. شۇ يىلى 7 - ئاينىڭ 20 - كۈنى ئومۇمەن بۇ يەردە رەسمىي يايما يايغان سودىگەرلەرگە تىجارەت گۇۋاھنامىسى تارقىتىپ بېرىلدى.

مىنگونىڭ 34 - يىلى (1945 - يىلى) 10 - ئاينىڭ 30 - كۈنى بورتالا ناھىيىسىدە سودا - سانائەتچىلەر جەمئىيىتى قۇرۇلدى، شۇنىڭ بىلەن بازار باھاسىغا مەركۇر جەمئىيەتنىڭ مەسئۇل بولىدىغانلىقى، ھەر بىر ساھەدە نۆۋەتچىلىك باشقۇرۇشنىڭ يولغا قويۇلىدىغانلىقى بەلگىلەندى.

1953 - يىل 6 - ئاينىڭ 13 - كۈنى بازار باشقۇرۇش ھەيئىتى قۇرۇلدى، بۇ ھەيئەت موللا رەخمەت قاتارلىق يەتتە كىشىدىن تەركىب تاپتى. 1954 - يىل 9 - ئاينىڭ 8 - كۈنى 15 كادىر ئاجرىتىلىپ، ئۇچ ئاي ۋاقىت سەرپ قىلىنىپ بازار تەرتىپىكە سېلىنىدى ھەمدە ئاشلىق بازىرى ۋە مال بازىرى قۇرۇلدى، بۇ بازارلارنى دۆلەت ئىگىلىكىدىكى ئىقتىسادىي تارماقلار باشقۇردى.

1958 - يىلى ناھىيە دەرىجىلىك مەمۇرىي ئاپپاراتلار ئەمەلدىن قالدۇرۇلغاندا، بازار ئاپتونوم ئوبلاستنىڭ باشقۇرۇشىغا ئۆتكۈزۈپ بېرىلدى. 1962 - يىلى ناھىيە دەرىجىلىك ئاپپاراتلار ئەسلىگە كەلتۈرۈلدى. 1963 - يىل 3 - ئاينىڭ 5 - كۈنى بورتالا ناھىيىلىك بازاردىكى مال باھاسىنى باشقۇرۇش ھەيئىتى يېڭىباشتىن قۇرۇلدى. بۇ ھەيئەت توققۇز كىشىدىن تەركىب تاپتى، بىر مۇدىر، بىر مۇئاۋىن مۇدىر قويۇلدى ھەمدە ئىككى نەپەر كەسپىي بازار باشقۇرغۇچى سەپلەندى، بۇ ھەيئەتنىڭ كۈندىلىك ئىشلىرىنى سودا - سانائەت بۆلۈمى بېجىردى.

1971 - يىلى بازار باشقۇرۇش بورتالا بازىرىنىڭ باشقۇرۇشىغا ئۆتكۈزۈپ بېرىلدى. شۇ يىلى 8 - ئايدا بازار باشقۇرۇش بورتالا بازىرىدىن ئۆتكۈزۈۋېلىنىپ، ناھىيىلىك سودا ئىدارىسىنىڭ باشقۇرۇشىغا ئۆتكۈزۈپ بېرىلدى. 1972 - يىل 10 - ئايدا ناھىيىلىك سودا ئىدارىسى ئەمەلدىن قالدۇرۇلغاندا، يەنە بورتالا بازىرىنىڭ باشقۇرۇشىغا ئۆتكۈزۈپ بېرىلدى.

1979 - يىل 8 - ئاينىڭ 21 - كۈنى ناھىيىلىك سودا - سانائەتنى مەمۇرىي باشقۇرۇش ئىدارىسى قۇرۇلدى، ئۇ، مالىيە - سودا ئىشخانىسى بىلەن بىرلىكتە ئىش بېجىردى. ئۇنىڭغا يەتتە نەپەر سودا - سانائەتنى مەمۇرىي باشقۇرۇش خادىمى سەپلەندى، ئۇنىڭ ئىچىدە كادىر ئۈچ. 1985 - يىلى ئىدارە بويىچە ئىشچى - خىزمەتچى 27 گە يەتتى، بۇنىڭ ئىچىدە كادىر 25. ئىدارە قارىمىقىدا توختام باشقۇرۇش بۆلۈمچىسى، كارخانىلارنى تىزىملاش بۆلۈمچىسى، بازار باشقۇرۇش بۆلۈمچىسى ۋە ئىشخانا تەسىس قىلىندى.

ئىدارىغا قاراشلىق ئورۇنلاردىن، بورتالا بازارلىق سودا - سانائەتنى مەمۇرىي باشقۇرۇش ئورنى بار بولۇپ، ئۇ، 1979 - يىل 8 - ئايدا قۇرۇلدى. 1984 - يىلى 1 - 2 - بازارلىق سودا - سانائەتنى مەمۇرىي باشقۇرۇش ئورنى تەسىس قىلدى.

بازارلىق 1 - سودا - سانائەتنى مەمۇرىي باشقۇرۇش ئورنى 1984 - يىل 8 - ئايدا ئەسلىدىكى بازارلىق سودا - سانائەتنى مەمۇرىي باشقۇرۇش ئورنىدىن بۆلۈنىپ چىقىپ قۇرۇلغان، بەش ئىشچى - خىزمەتچىسى بار. ئۇنىڭ باشقۇرۇش دائىرىسى شەرقتە ئۇتبۇلاق يېزىسىدىكى كەنت ۋە ئەترەتلەرگىچە، غەربتە چىندىل يېزىسىغىچە،

شىمالدا 84 - تۈەن - مەيداننىڭ لىيەندۇيلىرىگىچە، جەنۇبتا «بېيجىڭ» كۆۋرۈكىنىڭ شىمالىغىچە بولغان جايلارنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ.

بازارلىق 2 - سودا - سانائەتنى مەمۇرىي باشقۇرۇش ئورنى 1984 - يىل 8 - ئايدا ئەسلىدىكى بازارلىق سودا - سانائەتنى مەمۇرىي باشقۇرۇش ئورنىدىن ئايرىلىپ چىقىپ قۇرۇلغان بولۇپ، ئۇچ ئىشچى - خىزمەتچىسى بار. ئۇنىڭ باشقۇرۇش دائىرىسى شەرقتە 86 - تۈەن - مەيداننىڭ لىيەندۇيلىرىگىچە، غەربتە سەنتەيگىچە، شىمالدا «بېيجىڭ» كۆۋرۈكىنىڭ جەنۇبىغىچە، جەنۇبتا 85 - تۈەن - مەيداننىڭ لىيەندۇيلىرىگىچە بولغان جايلارنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ.

شۇيىكۇەن سودا - سانائەتنى مەمۇرىي باشقۇرۇش ئورنى 1984 - يىل 8 - ئايدا قۇرۇلغان بولۇپ، ئۇچ ئىشچى - خىزمەتچىسى بار.

دالتۇ سودا - سانائەتنى مەمۇرىي باشقۇرۇش ئورنى 1984 - يىل 8 - ئايدا قۇرۇلغان بولۇپ، دەسلەپتە تۆت ئىشچى - خىزمەتچىسى بار ئىدى، 1985 - يىلىنىڭ ئاخىرىدا ئىككى ئىشچى - خىزمەتچى قالدى.

بورتالا شەھەرلىك سودا - سانائەتنى مەمۇرىي باشقۇرۇش ئىدارىسىنىڭ رەھبەرلىرى

ئىقتىساد 11 — 6

ئىسىم - فامىلىسى	جىنسى	مىللىتى	ۋەزىپىسى	ۋەزىپە ئۆتەش مۇددىتى	ئىزاھات
نيۇ يىپىڭ	ئەر	خەنزۇ	ئىدارە باشلىقى	1979.8.21 — 1980.10	مالىيە - سودا ئىشخانىسى بىلەن بىرلىكتە ئىش بېجىرگەنلىكتىن مالىيە - سودا ئىشخانىسىنىڭ مۇدىرى ئىدارە باشلىقلىقىنى قوشۇمچە ئۈستىگە ئالدى.
جاۋ جۈڭيۇ	ئەر	خەنزۇ	ئىدارە باشلىقى	1980.10.22 —	
مۇقان	ئەر	قازاق	مۇئاۋىن ئىدارە باشلىقى	1981.1.23 — 1984	
ئابدۇراخمان			مۇئاۋىن ئىدارە باشلىقى	1984.11.10 —	
جاڭ جىگاڭ	ئەر	خەنزۇ	مۇئاۋىن ئىدارە باشلىقى	1985.4.4 —	

2. بازار سودىسىنى باشقۇرۇش

مىنگو دەۋرىدە بورتالا بازىرىدا ئىككى ئورۇندا بازار بار ئىدى. بىرى ھازىرقى «چىندېل» كوچىسىدىكى ئوبلاستلىق خەلق ھۆكۈمىتىنىڭ ئورنىدا بولۇپ، ئۇ مىللىي سودا بازىرى ئىدى؛ يەنە بىرى «چىندېل» كوچىسىدىكى «بو ۋېن» سودا سارىيىنىڭ ئورنىدا بولۇپ، ئۇ، خەنزۇ بازىرى ئىدى، كېيىن ئاشلىق بازىرىغا ئۆزگەرتىلدى. بازاردا ئەركىن سودا بولاتتى ياكى دەللاللار پوتوشتۇرەتتى، قىسمەن دائىرىدە نەرسە نەرسىگە تېگىشىلەتتى. ئەينى ۋاقىتتا بىر تۈياق ساغلىققا 2.5 كۈرە بۇغداي تېگىشكىلى بولاتتى.

50 - يىللارنىڭ باشلىرىدا بورتالادا بىرلا سودا بازىرى (ھازىرقى «بو ۋېن» سودا سارىيىنىڭ ئورنى) بار بولۇپ، يەنىلا ئەركىن سودا بولاتتى ياكى بىرنەچچە دەللال پوتوشتۇرەتتى، ئەينى ۋاقىتتا بازارغا ياغاچ ماتېرىيال، ئوتۇن، كالا، ئات، قوي ۋە بەزى كىچىك يېزا ئىگىلىك سايمانلىرى (ئاساسلىقى ئورغاق، كەتمەن)، ئاز مىقداردا ئاشلىق، ياغ كىرەتتى. 1954 - يىل 9 - ئاينىڭ 8 - كۈنى ئاشلىق بازىرى ۋە ئۇلاغ بازىرى رەسمىي قۇرۇلدى، بۇ بازارلارنى دۆلەت ئىگىلىكىدىكى ئىقتىسادىي تارماقلار باشقۇردى. 1956 - يىلى

ئاشلىقنىڭ بىر تۇتاش سېتىۋېلىش ۋە سېتىش يولغا قويۇلۇپ، ئاشلىق بازىرى تاقىۋېتىلدى.

1957 - يىلى بازارلاردا سودا بازىرىنى قويۇۋېتىش سىناق قىلىندى، 138 خىل تاۋار قويۇۋېتىلدى. ئەمەلىيەتتە بازارغا، ئاساسلىقى، يېزا ئىگىلىك، قوشۇمچە كەسىپ مەھسۇلاتلىرى ۋە قول سانائەت مەھسۇلاتلىرى بولۇپ، 95 خىل تاۋار كىردى، باشقا ئۇششاق مالىلارمۇ كىردى. ئەينى ۋاقىتتا ئۇ كىچىك بازار ھېسابلانسىمۇ، لېكىن بازاردىكى تاۋارلار ئاساسىي جەھەتتىن مول ئىدى. ئەينى ۋاقىتتا بازاردا سېتىلىشى ئەڭ تېز بولغان يېقىلغۇ — سۇكسۇكنىڭ ھەر بىر ھارۋىسى (دىشلۇ) نىڭ ئەڭ يۇقىرى باھاسى 24 يۈەن، يۇلغۇننىڭ 17 يۈەن، يانتاقنىڭ 11 يۈەن ئىدى. مېكىيانىنىڭ ھەر بىرى (1.3 كىلوگرامدىن يۇقىرى بولغىنى) 1.2 يۈەن، ئادەتتىكىلىرى بىر يۈەن ئىدى. تۇخۇمنىڭ ھەر بىرى ئەڭ يۇقىرى بولغاندا 0.06 يۈەن، ئادەتتە 0.05 يۈەن ئىدى.

1961 - يىلى ئۇدا ئۇچ يىل تەبىئىي ئاپەت بولغانلىقتىن، نەرسىلەر بەك قىس بولدى، بازاردىكى تەمىنلەش بىلەن تەلەپ ئوتتۇرىسىدىكى زىددىيەت كۇنسېرى گەۋدىلىك بولۇپ كەتتى، بازار سودىسىدىكى باھا بىر مەھەل زور ھەجىمدە ئۆرلەپ كەتتى. بىر ھارۋا ئوتۇن 1957 - يىلدىكىدىن ئاز كەم ئۇچ ھەسسە ئۆرلەپ كەتتى، بىر توخۇنىڭ باھاسى بەش - ئالتە ھەسسە ئۆرلەپ كەتتى.

1963 - يىلدىن كېيىن خەلق ئىگىلىكىنىڭ ئومۇمىيۈزلۈك ياخشىلىنىشىغا ئەگىشىپ، دېھقانچىلىق، چارۋىچىلىق، قوشۇمچە كەسىپ مەھسۇلاتلىرى بارغانسېرى كۆپەيدى، بازار باشقۇرۇش ئاپپاراتلىرى پەيدىنپەي مۇكەممەللەشتى، بازار تەدرىجىي مۇقىم بولدى، مال باھاسى ئاستا - ئاستا چۈشتى، 1964 - يىلغا كەلگەندە بازار سودىسى ئاساسىي جەھەتتىن ئەسلىگە كېلىپ نورمالىلاشتى.

1966 - يىلدىن 1976 - يىلغىچە بولغان «مەدەنىيەت زور ئىنقىلابى» مەزگىلىدە بازارنى ئاساسىي جەھەتتىن ئىشچىلار تەرتىپ ساقلاش ئەترىتى ۋە خەلق ئەسكەرلىرىنىڭ تارماق ئەترىتى باشقۇردى. تېزگىنلەش قاتتىق، باشقۇرۇش ئۇلۇك بولدى. بولۇپمۇ «كاپىتالىزمنىڭ قۇيرۇقىنى كېسىش» تىن ئىبارەت خاتا ئىدىيىنىڭ يېتەكچىلىكىدە، نورمال بازار سودىسى قاتتىق چەكلىمىگە ئۇچرىدى، بۇ ۋاقىتتا بازارغا كىرىدىغان نەرسىلەردىن پەقەت كۆكتات ۋە تۇخۇملا قالدى.

پارتىيە 11 - نۆۋەتلىك مەركىزىي كومىتېتى 3 - ئومۇمىي يىغىنىدىن كېيىن، بازار سودىسى پەيدىنپەي ئەسلىگە كەلدى ۋە تەرەققىي قىلدى. 1980 - يىلى بازار سودىسى مەيدانى بۇرۇنقى بىردىن بەشكە يەتتى. ناھىيىدە مىللىي بۇيۇملار سودا بازىرى، «شەرق شامىلى»، «قىزىل يۇلتۇز» بازارلىرى بەرپا قىلىندى ھەمدە دالتۇ، شويىكچىدە ئىككى يېزا سودا بازىرى بەرپا قىلىندى. ئىلگىرى يەكشەنبە كۈنى بازار بولۇش ئادەتكە ئايلىنىپ قالغاندى، ھازىر ھەر كۈنى دېگۈدەك بازار بولىدىغان بولدى. يېزىلاردا ئىلگىرى پەقەت ھېيت - بايرامىلاردىلا ماددىي ئەشيا ئالماشتۇرۇلاتتى، ھازىر دالتۇ يېزىسىدا ھەر پەيشەنبە كۈنى، شويىكچىدە ھەر جۈمە كۈنى بازار بولىدۇ. تاۋار ئىگىلىكىنىڭ تەرەققىي قىلىشىغا ۋە سودا شارائىتىنىڭ ياخشىلىنىشىغا ئەگىشىپ، بازارغا كىرىدىغان نەرسىلەرنىڭ تۈرى يىلدىن يىلغا كۆپەيدى. 1982 - يىلى شەھەر يېزىلاردىكى سودا بازارلىرىدا پۈتۈشۈلگەن سودا سومىسى 3 مىليون 139 مىڭ يۈەنگە، 1983 - يىلى 4 مىليون 408 مىڭ 300 يۈەنگە، 1984 - يىلى 6 مىليون 830 مىڭ يۈەنگە يەتتى. 1985 - يىلى بىراقلا ئۆرلەپ 8 مىليون 213 مىڭ يۈەنگە يەتتى. ئۇچ يىلدا بازار قۇرۇلۇشىغا كەتكەن مەبلەغ 556 مىڭ 600 يۈەنگە يەتتى. 1985 - يىلى شەھەر يېزىلاردىكى بازار قۇرۇلۇشىغا سېلىنغان مەبلەغ 256 مىڭ يۈەنگە، قىلىنغان قۇرۇلۇش كۆلىمى 2738 كۋادرات مېترغا يەتتى. كەڭ ئىستېمالچىلارنىڭ قانۇنىي ھوقۇق مەنپەئىتىنى قوغداش ئۈچۈن، سودا - سانائەتنى مەمۇرىي باشقۇرۇش تارماقلىرى شەھەر - بازارلاردىكى بىرنەچچە ئاساسلىق سودا بازىرىدا ئادىل تارازا تەسىس قىلىپ، ئامما ئۈچۈن ھەقسىز مۇلازىمەت قىلدى. 80 - يىللاردىن باشلاپ، ھايانكەشلىك ھەرىكەتلىرىگە قاتتىق زەربە بېرىلدى. 1982 - يىلى ھايانكەشلىك قىلغانلارغا 18 قېتىم زەربە بېرىلدى. 43 مىڭ يۈەن جەرىمانە قويۇلدى،

بۇنىڭ ئىچىدە 1000 يۇەندىن 10 مىڭ يۇەنگىچە بولغىنى ئالتە قېتىم، جەرىمانە سوممىسى 21 مىڭ يۇەن، مۇسادىرە قىلىنغان نەرسە 146.

1983 ـ يىلى ھايانكەشلىك قىلغانلارغا 14 قېتىم زەربە بېرىلدى، 16 مىڭ يۇەن جەرىمانە قويۇلدى، بۇنىڭ ئىچىدە 1000 يۇەندىن ئاشىدىغىنى ئىككى قېتىم، جەرىمانە سوممىسى 6000 يۇەن، مۇسادىرە قىلىنغان نەرسە 67؛ 1984 ـ يىلى ھايانكەشلىك قىلغانلارغا توققۇز قېتىم زەربە بېرىلدى، 9500 يۇەن جەرىمانە قويۇلدى، بۇنىڭ ئىچىدە 1000 يۇەندىن ئاشىدىغىنى ئۈچ قېتىم، جەرىمانە سوممىسى 3800 يۇەن. 1985 ـ يىلى ھايانكەشلىك قىلغانلارغا 19 قېتىم زەربە بېرىلدى. 45 مىڭ يۇەن جەرىمانە قويۇلدى، بۇنىڭ ئىچىدە 10 مىڭ يۇەندىن ئاشىدىغىنى بار، جەرىمانە سوممىسى 20 مىڭ يۇەن، مۇسادىرە قىلىنغان سىرتتىن كىرگۈزۈلگەن كونا كىيىم ـ كېچەك 1500 قۇر، ئەتكەس قول سائىتى سەككىز.

3. سودا ـ سانائەت كارخانىلىرىنى تىزىملاپ باشقۇرۇش

مىنگونىڭ 31 ـ يىلى (1942 ـ يىلى) 7 ـ ئايدا بورتالا ناھىيىلىك ھۆكۈمەت بورتالادا رەسمىي يايىمچىلىق قىلىۋاتقان سودىگەرلەرگە تىجارەت ئىجازەتنامىسى تارقىتىپ بېرىپ، ئادەتتىكىچە تىزىملاپ باشقۇرۇشنى يولغا قويدى.

1954 ـ يىلى بورتالا ناھىيىلىك سودا ـ سانائەتنى مەسئۇرى باشقۇرۇش تارمىقى بازارلاردىكى يەككە سودا ـ سانائەتچىلەرنى تىزىملىدى، ئەمما تىجارەت كېنىشكىسى تارقىتىپ بەرمىدى. 1956 ـ يىلى ئۇششاق تىجارەتچىلەر ۋە يەككە قول سانائەتچى ئائىلىلەرنىڭ ھەممىسى كوپېراتىپلىشىش يولىغا ماڭدى. 1958 ـ يىلى يەنە دۆلەت ئىگىلىكىدىكى سودىغا كىرگۈزۈلدى، بۇ ۋاقىتتا سودا ـ سانائەت كارخانىلىرىنى تىزىملاپ باشقۇرۇش خىزمىتى ئاساسىي جەھەتتىن توختاپ قالدى. 1963 ـ يىل 10 ـ ئايدىن باشلاپ ناھىيىلىك خەلق كومىتېتىنىڭ سودا ـ سانائەت بۆلۈمى مەخسۇس ئادەم بېكىتىپ، ھەر يىلى دۆلەت ئىگىلىكىدىكى، كوللېكتىپ مۇلۇكچىلىكىدىكى سودا ـ سانائەت كارخانىلىرى ۋە يەككە سودا بويىچە تىزىملاپ باشقۇرۇش، كېنىشكە تارقىتىش ۋە يىگۈشلەش خىزمىتىنى داۋاملاشتۇردى، شۇنىڭ بىلەن بىللە يەنە ھەر قايسى ساھەلەرنىڭ ئىشلەپچىقىرىش، ئىگىلىك باشقۇرۇش دائىرىسىنى ئايرىدى، تور ـ نۇقتىلارنىڭ ئورۇنلاشتۇرۇلۇشىنى تەڭشەپ، كېنىشكىسىز تىجارەت قىلىشنى ئومۇمەن قالدۇردى. 1966 ـ يىلى «مەدەنىيەت زور ئىنقىلابى» باشلانغاندىن كېيىن، سودا ـ سانائەتنى مەسئۇرى باشقۇرۇش ئاپپاراتلىرى ئاجىزلاشتۇرۇپ قويۇلدى، كارخانىلارنى تىزىملاپ باشقۇرۇش خىزمىتى يەنە بىر قېتىم ئۈزۈلۈپ قالدى، بۇ ۋاقىتتا، پەقەت كارخانىلارنى قۇرۇش، تاقاش، قوشۇۋېتىش، كەسىپنى ئۆزگەرتىش ئىشلىرى ئادەتتىكىچە باشقۇرۇلدى.

پارتىيە 11 ـ نۆۋەتلىك مەركىزىي كومىتېتى 3 ـ ئومۇمىي يىغىنىدىن كېيىن، كارخانىلارنى تىزىملاپ باشقۇرۇش ئىشى نورمال ئىزغا سېلىندى. 1981 ـ يىل 3 ـ ئايدىن باشلاپ ناھىيە تەۋەسىدىكى سودا، يېمەك ـ ئىچمەك، مۇلازىمەت، قاتناش ـ تىرانسپورت، بىناكارلىق ئومۇمىيۈزلۈك تەكشۈرۈلۈپ تىزىملىنىپ كېنىشكە تارقىتىلدى. 1982 ـ يىل 8 ـ ئايدا گۇۋۇيۈەن «سودا ـ سانائەتنى مەسئۇرى باشقۇرۇش نىزامى» نى رەسمىي ئېلان قىلغاندىن كېيىن، سودا ـ سانائەت كارخانىلىرى تىزىملىنىپ، ئۇلارغا كېنىشكە تارقىتىپ بېرىلدى ھەمدە كارخانىلارنىڭ ئىشلەپچىقىرىش، ئىگىلىك باشقۇرۇش پائالىيىتى نازارەت قىلىندى ۋە باشقۇرۇلدى. 1985 ـ يىل 7 ـ ئايدا ناھىيىلىك سودا ـ سانائەتنى مەسئۇرى باشقۇرۇش ئىدارىسىدا تىزىملاش بۆلۈمچىسى تەسىس قىلىنىپ، كەسىپى كادىرلار سەپلىنىپ، دائىملىق كەسىپلەر قانات يايدۇرۇلدى. 1985 ـ يىلنىڭ ئاخىرىدا شەھەر بويىچە تىجارەت كېنىشكىسى تارقىتىپ بېرىلگەن سودا ـ سانائەت كارخانىسى

(يەككە سودا - سانائەتچىلەرنىڭ شۇنداق ئىچىدە) جەمئىي 2480 گە يەتتى، بۇنىڭ ئىچىدە دۆلەت ئىگىلىكىدىكى، كوللېكتىپ مۇلۇكچىلىكىدىكى سودا - سانائەت كارخانىسى 789، يەككە سودا - سانائەت كارخانىسى 1697. بارلىق سودا - سانائەت كارخانىلىرى ۋە يەككە سودا - سانائەتچىلەرنىڭ ئىقتىسادىي ئارخىپى تۈرغۇزۇلدى. نۆۋەتتە، شەھەردىكى سودا - سانائەت كارخانىلىرى ۋە يەككە سودىگەرلەر پۈتۈنلەي كېنىشكىلىك تىجارەت قىلمىدىغان بولدى، كېنىشكىسىز تىجارەت قىلىش قاتتىق مەنئىي قىلىندى.

يەككە تىجارەتچىلەرنىڭ سىياسەت سەۋىيىسىنى ئۆستۈرۈپ ۋە سوتسىيالىستىك كەسپىي ئەخلاق كۆز قارىشىنى كۆچەيتىپ، ئۆزلىرىنىڭ كېسىنى تولۇقلاش رولىنى جارى قىلدۇرۇش ئۈچۈن، 1984 - يىل 12 - ئايدا ناھىيىلىك يەككە ئەمگەكچىلەر جەمئىيىتى قۇرۇلدى، ئۇنىڭغا ئىككى كەسپىي كادىر سەپلەندى، ئۇلار كۇندىلىك ئىشلارنى بىر تەرەپ قىلدى. يەككە تىجارەتچىلەر تور - نۇقتىسىنىڭ تارقىلىش ئەھۋالىغا بىرلەشتۇرۇلۇپ، بەش شۆبە جەمئىيەت (ناھىيە بازىرىدا 1، 2 - شۆبە جەمئىيەت، شويىڭپەن شۆبە جەمئىيىتى، دالتۇ شۆبە جەمئىيىتى، 89 - تۇەن - مەيدان شۆبە جەمئىيىتى) قۇرۇلدى. 14 كەسپ گۇرۇپپىسى بار بولۇپ، ئەزاسى 1984 - يىلى گۇرۇپپا قۇرۇلغان دەسلەپكى مەزگىلدىكى 60 كىشىدىن 1985 - يىلنىڭ ئاخىرىدا 203 كىشىگە يەتتى.

4. ئىقتىسادىي توختام، تاۋار مارکىسى ۋە ئېلان باشقۇرۇش

1) توختام باشقۇرۇش پارتىيە 11 - نۆۋەتلىك مەركىزىي كومىتېتى 3 - ئومۇمىي يىغىنىدىن كېيىن، ئىقتىسادىي توختاملارنى باشقۇرۇش - نازارەت قىلىش ۋە تاۋار مارکىسى، ئېلان باشقۇرۇش پەيدىنپەي قانات يايدۇرۇلدى. 1983 - يىلى ناھىيىلىك سودا - سانائەتنى مەمۇرىي باشقۇرۇش ئىدارىسىدە ئىقتىسادىي توختاملارغا كېسىم قىلىش ھەيئىتى قۇرۇلدى، ھەيئەتكە بىر مۇدىر، بىر مۇئاۋىن مۇدىر، بىر كېسىمچى ۋە خاتىرىلىگۈچى قويۇلدى. شۇ يىلى بىناكارلىق قۇرۇلۇشىنى ھۆددىگە ئېلىش توختامىدىن 221 گە نازارەتچىلىك قىلىنىپ گۇۋاھنامە تارقىتىپ بېرىلدى. 1984 - يىلى 117 ئىقتىسادىي توختامغا نازارەتچىلىك قىلىنىپ گۇۋاھنامە تارقىتىپ بېرىلدى. 1985 - يىلى 293 ئىقتىسادىي توختامغا نازارەتچىلىك قىلىنىپ گۇۋاھنامە تارقىتىپ بېرىلدى، بۇنىڭ ئىچىدە قۇرۇلۇشنى ھۆددىگە ئېلىش توختامى 85، دېھقانچىلىق سودا توختامى يەتتە. نازارەتچىلىك قىلىنىپ گۇۋاھنامە تارقىتىپ بېرىلگەن ئىقتىسادىي توختاملارنىڭ ئىجرا قىلىنىشىغا نازارەتچىلىك قىلىنىپ باشقۇرۇلدى ۋە ماجىرالار كېلىشتۇرۇلدى.

2) تاۋار مارکىسىنى باشقۇرۇش - 1965 - يىلى دۆلەت سودا - سانائەتنى مەمۇرىي باشقۇرۇش باش ئىدارىسىنىڭ تاۋار مارکىسى باشقارمىسىغا بورتالا ئاق ھارىقىنىڭ مارکىسى مەلۇم قىلىنىپ ئەنگە ئالدۇرۇلغاندى. 1985 - يىلى دۆلەت سودا - سانائەتنى مەمۇرىي باشقۇرۇش ئىدارىسىنىڭ تاۋار مارکىسى باشقارمىسىغا تۆۋەندىكى تاۋار مارکىلىرى مەلۇم قىلىنىپ ئالدۇرۇلدى: بورتالا ھاراق زاۋۇتى ئىشلەپچىقارغان «سايرام» مارکىلىق ئاق ھاراق، بورتالا مېۋە ھاراقى زاۋۇتى ئىشلەپچىقارغان «چېگرا قورغىنى» مارکىلىق مېۋە ھاراقى، 85 - تۇەن - مەيداننىڭ ئۇنىۋېرسال پىششىقلاپ ئىشلەش زاۋۇتى ئىشلەپچىقارغان «قەدىمكى ئىبادەتخانا» مارکىلىق ئاق ھاراق، پېزا ئىگىلىك 5 - شىنىڭ سېمونت زاۋۇتى ئىشلەپچىقارغان «قوشكۆل» مارکىلىق سېمونت.

3) ئېلان باشقۇرۇش 1984 - يىلى ئېلان كەسپىنى يولغا قويۇشمچە شۇغۇللىنىشقا تەستىقلانغان ئۇرۇنلاردىن «بورتالا گېزىتى» ئىدارىسى، بورتالا تېلېۋىزىيە ئىستانسىسى بار. ئېلان ئىشلىرىنىڭ قانات يايدۇرۇلۇشى، شەھەرنىڭ تاۋار ئوبوروتىدا پائال رول ئوينىدى.

بورتالا شەھىرىدىكى يەككە سودا ـ سانائەتچىلەرنىڭ 1979 ـ يىلدىن 1985 ـ يىلغىچە بولغان ئەھۋالى

ئىقتىساد 11 — 7

يىللار	ئومۇمىي سانى	شەھەردىكى يەككە سودا ـ سانائەتچى						بۇنىڭ ئىچىدە: يېزىلاردىكى يەككە سودا ـ سانائەتچى					
		قول سانائىتى	سودا	ئىچمىلىك	مۇلازىمەت	رېستوران	باشقىلار	ئومۇمىي سانى	قول سانائىتى	سودا	ئىچمىلىك	مۇلازىمەت	رېستوران	باشقىلار
1979	37	7	7	14	5	4								
1980	75		26	21	12	4								
1981	297	23	83	110	65	16		88	7	30	40	10	1	
1982	292	34	155	47	24	24	8	183	13	100	40	9	13	8
1983	654	44	397	97	53	58	5	469	19	284	84	46	33	3
1984	1107	208	599	163	52	78	7	758	94	426	128	47	58	5
1985	1697	231	771	308	173	185	29	1047	147	459	190	139	93	19

XII باب

مالىيە

مىنگونىڭ 17 ـ يىلى (1928 ـ يىلى) 9 ـ ئاينىڭ 15 ـ كۈنى ناھىيىلىك ھۆكۈمەتتە مالىيە بۆلۈمى تەسىس قىلىندى، ئۇ ناھىيىنىڭ يەر بېجى، مىراس بېجى، قەرز، ھۆكۈمەت مۇلۇكلىرىنى باشقۇرۇش قاتارلىق يەرلىك مالىيە ئىشلىرىنى باشقۇردى.

جۇڭخۇا خەلق جۇمھۇرىيىتى قۇرۇلغاندىن كېيىن، بورتالانىڭ ئاساسلىق مالىيە كىرىمى ھەرخىل سودا ـ سانائەت بېجى ۋە دېھقانچىلىق بېجىدىن كىردى، كارخانا كىرىمى ۋە باشقا كىرىملەر ئانچە كۆپ ئەمەس ئىدى. 1971 ـ يىلدىن ئىلگىرى بىر تۇتاش ئېلىنىدىغان سودا ـ سانائەت بېجى ئوبلاستقا تەۋە بولدى. 1972 ـ يىلى بارلىق باج ئىشلىرى شەھەرگە ئۆتكۈزۈپ بېرىلگەندىن كېيىن، بۆلۈپمۇ پارتىيە 11 ـ نۆۋەتلىك مەركىزىي كومىتېتى 3 ـ ئومۇمىي يىغىنىدىن كېيىن، بورتالانىڭ خەلق ئىگىلىكى ئۈزلۈكسىز راۋاجلىنىپ، مالىيە كىرىمى خېلى تېز ئاشتى. 1985 ـ يىلى شەھەر بويىچە ھەرخىل كىرىم 5 مىليون 974 مىڭ يۈەنگە يېتىپ، 1980 ـ يىلدىكىدىن 1.3 ھەسسە ئاشتى.

§ 1 . ئاپپاراتلار

مىنگونىڭ 17 ـ يىلى (1928 ـ يىلى) 9 ـ ئاينىڭ 15 ـ كۈنى مالىيە بۆلۈمى قۇرۇلۇپ، يەر بېجى،

مىراس بېجى، قەرز چېكى، ھۆكۈمەت مۇلۇكلىرى ۋە يەرلىك مالىيەنى باشقۇردى. بۇ بۆلۈمنىڭ شتاتى ئىككى بولۇپ، ئەينى ۋاقىتتا پەقەت بۆلۈم باشلىقى دەپ شۆچىيەنلا بارئىدى. مىنگونىڭ 27 - يىلى (1938 - يىلى) 1 - ئاينىڭ 1 - كۈنى بەپ لىيەنچى بۆلۈم باشلىقى بولدى، بۆلۈم ئەزاسىدىن بىرى كۆپەيدى. مىنگونىڭ 32 - يىلى (1943 - يىلى) 8 - ئايدىن مىنگونىڭ 34 - يىلى (1945 - يىلى) 2 - ئايغىچە لىيۇژېنبىن بۆلۈم باشلىقى بولدى. مىنگونىڭ 34 - يىلى (1945 - يىلى) 8 - ئاينىڭ 28 - كۈنى ئىبراھىم بۆلۈم باشلىقلىقىغا (قوشۇمچە بوغالتېرلىققا) تەينىلەندى.

شۇ چاغدا خادىملار سانى (ئاشلىق بۆلۈمچىسىدىكى بەش ئادەمنى قوشقاندا) ئونغا يەتتى. كېيىنكى يىلى 8 - ئاينىڭ 2 - كۈنى ئۇلۇغئاخۇن بۆلۈم باشلىقلىقىغا تەينىلەندى. مىنگونىڭ 36 - يىلى (1947 - يىلى) 3 - ئايدا ئىسمان بۆلۈم باشلىقلىقىغا تەينىلەندى. خادىملار يەنىلا ئون پېتى تۇرۇۋەردى.

بورتالا ناھىيىلىك مالىيە بۆلۈمىگە 1950 - يىلدىن 1958 - يىلغىچە جۇماش سۇلايمان بۆلۈم باشلىقى بولدى. كېيىن ھاجى نىياز، ئۆمەرجان ئىسلامىلار مۇئاۋىن بۆلۈم باشلىقى بولدى. 1958 - يىل 6 - ئايدا بورتالادىكى ناھىيە دەرىجىلىك ئاپپاراتلار ئەمەلدىن قالدۇرۇلدى. 1962 - يىلىنىڭ ئاخىرىدا ناھىيە دەرىجىلىك ئاپپاراتلار ئىسلىگە كەلتۈرۈلدى. ناھىيىلىك خەلق كومىتېتى تەركىبىدە مالىيە بۆلۈمى تەسىس قىلىندى، ئۇنىڭدا بەش ئادەم ئىشلىدى. 1969 - يىلى مالىيە خىزمىتى ناھىيىلىك ئىنقىلابىي كۆمىتېت ئىشلەپچىقىرىشقا قوماندانلىق قىلىش گۇرۇپپىسىنىڭ مالىيە گۇرۇپپىسىغا قوشۇۋېتىلدى. 1971 - يىل 3 - ئايدا مالىيە بۆلۈمى بىلەن باج ئىدارىسى بىرلەشتۈرۈلۈپ، مالىيە ئىدارىسى قۇرۇلدى (كېيىن مالىيە ئىشلىرى ئىدارىسىگە ئۆزگەرتىلدى)، ئادەمى 18 گە كۆپەيدى. 1980 - يىل 6 - ئايدا مالىيە بىلەن باج ئايرىۋېتىلىپ، مالىيە ئىدارىسى قۇرۇلدى، شۇ چاغدا ئونىڭ ئۈچلا ئادەمى بار ئىدى. 1985 - يىلىنىڭ ئاخىرىغا كەلگەندە ئادەمى يەنە ئونغا كۆپەيدى.

مالىيە بۆلۈمى (ئىدارىسى) نىڭ رەھبەرلىرى

ئىقتىساد 12 — 1

ئىسىم - فامىلىسى	جىنسى	مىللىتى	ۋەزىپىسى	ۋەزىپە ئۆتىگەن ۋاقتى	ئىزاھات
جۇماش سۇلايمان	ئەر	قازاق	بۆلۈم باشلىقى	1950 — 1956.12	
ھاجى نىياز			مۇئاۋىن بۆلۈم باشلىقى	1954.5.12 — 1955.4	
ئۆمەرجان ئىسلام			مۇئاۋىن بۆلۈم باشلىقى	1956.12.20 — 1958.6	
بەپ يىنخۇ	ئەر	خەنزۇ	بۆلۈم باشلىقى، مۇئاۋىن بۆلۈم باشلىقى	1963.1 — 1974.10	1971 - يىل 3 - ئايدا مالىيە بىلەن باج بىرلەشكەندە مالىيە - باج ئىدارىسىنىڭ مۇئاۋىن باشلىقى بولغان
سادىق روزى			مۇئاۋىن بۆلۈم باشلىقى	1963.1 — 1966.9	1981 - يىل 1 - ئايدا خىزمىتى ئىسلىگە كەلتۈرۈلگەن 1984 - يىلى دەم ئېلىشقا چىقتى
جاۋ فېڭتاڭ	ئەر	خەنزۇ	مۇئاۋىن ئىدارە باشلىقى، ئىدارە باشلىقى	1971.3 — 1978.12.29	1974 - يىل 6 - ئايدا ئىدارە باشلىقى بولغان
پاگىۋا	ئەر	موڭغول	مۇئاۋىن ئىدارە باشلىقى	1978.10.16 — 1980.6	
فېڭ كېچياڭ	ئەر	خەنزۇ	مۇئاۋىن ئىدارە باشلىقى، ئىدارە باشلىقى	—1978.9.14	1984 - يىل 10 - ئايدا ئىدارە باشلىقى بولغان

§ 2. مالىيە باشقۇرۇش تۈزۈلمىسى

جۇڭخۇا خەلق جۇمھۇرىيىتى قۇرۇلغاندىن تارتىپ 1955 - يىلىنىڭ ئاخىرىغىچە بورتالا ناھىيىسىنىڭ مالىيەسى ئورۇنلارنىڭ بۇغالتىرلىقى بويىچە باشقۇرۇلدى. كىرىمى پۈتۈنلەي يۇقىرىغا تاپشۇرۇلۇپ، چىقىمى ئىلى ۋىلايىتىنىڭ تەكشۈرۈپ ھېسابتىن كۆتۈرۈۋېتىشىگە مەلۇم قىلىندى. 1956 - يىلى خام چوت يولغا قويۇلۇپ، ئاساسلىق باج يۇقىرىغا تاپشۇرۇلىدىغان بولدى. ناھىيىنىڭ پارچە - پۈرات كىرىملا بولۇپ، چىقىمى يۇقىرىدىن ئاجرىتىپ بېرىلەتتى. 1970 - يىلى يىللىق كىرىمنىڭ ھەممىسى ناھىيىنىڭ ئىشلىتىشىگە قالدۇرۇلدى. 1972 - يىلى «كىرىم - چىقىمنى بېكىتىش، ئاشقان كىرىمنى يۇقىرىغا تاپشۇرۇش، كەمنى تولۇقلاش، ئاشۇرۇلغان كىرىمدىن پىرسەنت ئايرىش، قالدۇقنى ئېلىپ قېلىپ ئىشلىتىش، بىر يىلدا بىر قېتىم بېكىتىش» چارىسى يولغا قويۇلدى. ئاشۇرۇلغان كىرىم قىسمىدىن 5 : 5 نىسبەت پىرسەنت ئايرىش، كىرىم ئۈزۈلۈپ قالغان ياكى چىقىم ئېشىپ كەتكەندە، پرىنسىپ جەھەتتە ناھىيىلىك مالىيە بۆلۈمىنىڭ تەڭپۇڭلاشتۇرۇپ بېرىشىنى تەلەپ قىلىش يولغا قويۇلدى. بۇ تۈزۈلمە 1985 - يىلغىچە يولغا قويۇلدى.

§ 3. مالىيە كىرىمى

1. كىرىم ئەھۋالى

جۇڭخۇا خەلق جۇمھۇرىيىتى قۇرۇلۇشنىڭ ئالدى - كەينىدە، بورتالانىڭ مالىيە كىرىمى، ئاساسەن ھەرخىل سودا - سانائەت بېجى ۋە بېزا ئىگىلىك بېجىدىن كىرەتتى، كارخانا كىرىمى ۋە باشقا كىرىملەر ناھايىتى ئاز ئىدى. 1971 - يىلدىن ئىلگىرى بىر تۈتاش ئېلىنمىدىغان سودا - سانائەت بېجى، سودا - سانائەت تاپاۋەت بېجى، تۈز بېجى، بېزا ئىگىلىك بېجى قاتارلىقلار ئوبلاستنىڭ كىرىمىگە ئۇتكۈزۈپ بېرىلدى. ناھىيىگە پەقەت ناھىيە دەرىجىلىك كارخانىلارنىڭ پارچە - پۈرات كىرىملا قالدى. 1972 - يىلى باجنىڭ ھەممىسى ناھىيىگە قالدى. پارتىيە 11 - نۆۋەتلىك مەركىزىي كومىتېتى 3 - ئومۇمىي يىغىنىدىن كېيىن بورتالانىڭ خەلق ئىگىلىكى ئۈزلۈكسىز تەرەققىي قىلىپ، مالىيە كىرىمى ناھايىتى تېز ئاشتى. 1985 - يىلى يىغىلغان ھەرخىل باج 5 مىليون 974 مىڭ يۈەنگە يېتىپ، 1980 - يىلدىكىدىن 1.3 ھەسسە ئاشتى.

بورتالا شەھىرىنىڭ 1956 - يىلدىن 1985 - يىلغىچە بولغان ئارىلىقتىكى مالىيە كىرىمى

ئىقتىساد 12 — 2 بىرلىكى: 1000 يۈەن

يىللار	جەمئىي	كارخانا كىرىمى	ھەرخىل باج كىرىمى				باشقا كىرىم
			بۇنىڭ ئىچىدە				
			سودا - سانائەت تۈز بېجى	دېھقانچىلىق بېجى	چارۋىچىلىق بېجى	جەمئىي	
1956	120	6	96			96	18
1957	118	6	92			92	20

2	170			170	5	177	1963
24	113			113	7	144	1964
20	127			127	11	158	1965
14	91			91	28	133	1966
25	75			75	—3	97	1967
26	93			93	—7	112	1968
11	78			78	—5	84	1969
13	1202	76	369	757	—79	1136	1970
21	1221	87	271	863	—887	355	1971
24	1277	85	260	932	—967	334	1972
16	1496	94	275	1127	35	1547	1973
30	1541	89	240	1212	7	1578	1974
13	1785	83	274	1428	—138	1660	1975
12	1747	77	236	1434	—167	1592	1976
29	1955	72	189	1694	—185	1799	1977
14	2260	74	238	1948	—34	2240	1978
22	2541	79	259	2203	—8	2555	1979
25	2584	58	289	2237	—288	2321	1980
13	2714	61	206	2447	—405	2322	1981
26	2820	71	289	2460	—576	2270	1982
44	3342	62	274	3006	—460	2926	1983
36	3743	60	331	3352	—414	3365	1984
31	5498	73	399	5974	—156	5849	1985

2. كارخانا كىرىمى

1970 - يىلدىن ئىلگىرى بورتالانىڭ ناھىيە دەرىجىلىك كارخانىلاردىن قىلمدىغان كىرىمى پەقەت كىنو قويۇش ئەترەتلىرى بىلەن تراكتور پونكتلىرىدىن كىرەتتى. 1971 - يىلى سودا، تاشقى سودا، ئاشلىق كارخانىلىرى ناھىيىنىڭ باشقۇرۇشىغا ئۆتكۈزۈپ بېرىلدى. ئاشلىققا بېرىلىدىغان ياردەم كۆپرەك بولغانلىقتىن، كارخانا كىرىمىدە مەنپىي سان كۆرۈلدى. 1972 - يىلى سودا كارخانىلىرى ئوبلاستقا قايتۇرۇپ بېرىلدى. ئاشلىق، تاشقى سودا كارخانىلىرىنىڭ مالىيە ئىشلىرى سىستېمىلار بويىچە باشقۇرۇلدى. 70 - يىللارنىڭ

دەسلەپكى مەزگىللىرىدە ناھىيىلىك سېمونت زاۋۇتى، رېمونت قىلىش - ياساش زاۋۇتى قاتارلىق كارخانىلار زىيان تارتتى. ئۇنىڭ 80 پىرسەنتى خام چوتقا كىرگۈزۈلۈپ، 20 پىرسەنتى خام چوتتىن چىقىرىۋېتىلدى. شۇنىڭدىن كېيىن، «1 - ماي» ئېلېكتر ئىستانسىسى، سېمونت قۇيۇلما زاۋۇتى، ئاپتوموبىل كالونى قۇرۇلدى. يارىتىلغان پايدىنىك 30 پىرسەنتى خام چوتقا كىرگۈزۈلۈپ، 70 پىرسەنتى خام چوتتىن چىقىرىۋېتىلدى. 1980 - يىلى ئاز التوقاي چارۋىچىلىق فېرمىسى دۆلەت ئىگىلىكىگە ئۆتكۈزۈپ بېرىلدى. ئۇنىڭغا خەزىنىگە قايتۇرۇش ئۈسۈلىدىن پايدىلىنىپ ئىشلەپچىقىرىش ئوبوروت سوممىسى (زىيانىنى تۆگىتىپ، پايدا ئېلىش تەدبىرى سوممىسى) ئاجرىتىپ بېرىلدى، ئۇنىڭغا پاختا سېتىش بويىچە بېرىلىدىغان يارەمنى قوشقاندىمۇ، كارخانا كىرىمىدە يەنىلا مەنپىي سان كۆرۈلدى. 1984 - يىلى پايدىنى باجغا ئۆزگەرتىش يولغا قويۇلۇپ، خەزىنىگە يىلدا 20 مىڭ يۈەن ئەتراپىدا تاپشۇرۇلىدىغان بولدى.

3. دېھقانچىلىق - چارۋىچىلىق بېجى ۋە ئۆي - جاي بېجى

دېھقانچىلىق - چارۋىچىلىق بېجى ناھىيىنىڭ ئاساسلىق مالىيە كىرىمى بولۇپ، ئۇنى، مالىيە ئىدارىسى يىغىپ باشقۇردى.

1950 - يىلدىن بۇيان دېھقانچىلىق بېجىدا مۇقىم ئۇسۇلغا ئېلىش سىياسىتى ئىجرا قىلىندى. 50 - يىللارنىڭ دەسلەپكى مەزگىللىرىدە مەزكۇر تۈردە يىغىلغان باجنى بۇغدايغا سۇندۇرۇغاندا 850 مىڭ كىلوگرام ئىدى، 1963 - يىلى 1 مىليون 100 مىڭ كىلوگرامغا يەتتى. كېيىن بىر قانچە قېتىم تەڭشەپ كېمەيتىش ئارقىلىق 880 مىڭ كىلوگرام بولدى. 1984 - يىلى يېزا ئىگىلىك 5 - شىنىڭ بورتالادىكى تۈەن - مەيدانلىرىنىڭ دېھقانچىلىق باج ۋەزىپىسى 213 مىڭ كىلوگرام بولۇپ، ئوبلاست ئۇنى ناھىيىنىڭ يىغىشىغا تاپشۇرۇپ بەردى. ناھىيە بويىچە 198 ئورۇن 1 مىليون 93 مىڭ 500 كىلوگرام دېھقانچىلىق بېجى تاپشۇردى. يېزىلاردا مەھسۇلاتقا بىرلەشتۇرۇپ ھۆددىگە بېرىش مەسئۇلىيەت تۈزۈمىنىڭ يولغا قويۇلۇشى بىلەن باجنى شەخسلەر ئۆزلىرى تاپشۇرۇپ تۆگىتىدىغان بولدى. 1985 - يىلى باج تاپشۇرىدىغان ئائىلە 12 مىڭ 600 گە يەتتى. دېھقانچىلىق بېجىنى ئەسلىدە ئاشلىق تارماقلىرى مادديي نەرسىنى يىغىشنى ئاساس قىلىپ ۋەكالىتەن يىغىۋالاتتى. بۇ 1985 - يىلى پۈلغا سۇندۇرۇشقا ئۆزگەرتىلىپ، تەتۈر 7 : 3 بويىچە باھا ھېسابلىنىپ، دۆلەتنىڭ دېھقانلارغا تۆلەپ بېرىدىغان سېتىۋېلىش باھاسى بىلەن بىرلىككە كەلتۈرۈلدى. ئاپتونوم رايونلۇق خەلق ھۆكۈمىتى يېزىلارنىڭ ئىقتىسادىي تەرەققىيات سەۋىيىسىنىڭ بىر قەدەر تۆۋەنلىكىنى نەزەردە تۇتۇپ، دېھقان - چارۋىچىلارنىڭ يۈكىنى يەڭگىللىتىش ئۈچۈن، بورتالا رايونىدىن %15 باجنى كېمەيتىپ، ناھىيە بويىچە 1 مىليون 93 مىڭ 500 كىلوگرام غەللە پاراق (پۈلغا سۇندۇرغاندا 433 مىڭ يۈەن) باج يىغىشنى قارار قىلدى. يەرلىك ئورۇن يىغىدىغان قىسمى 1985 - يىلدىكى يېزا ئىگىلىك ئومۇمىي مەھسۇلات قىممىتىنىڭ 1.12 پىرسەنتىنى ئىگىلىدى.

چارۋىچىلىق بېجى دېھقانچىلىق بېجىدىن يېنىكرەك بولۇش سىياسىتىگە ئاساسەن، كۆپ قېتىم تەڭشەلدى ۋە كېمەيتىلدى. 1985 - يىلى 1952 - يىلدىكى 108 مىڭ يۈەندىن 73 مىڭ يۈەنگە تەڭشەلدى. مال پادىسى ئائىلىلەرگە بۆلۈپ بېرىلگەن ئەمەلىي ئەھۋالغا ئۇيغۇنلىشىش ئۈچۈن، 1985 - يىلى چارۋىچىلىق بېجى نوقۇل نىسبەت بويىچىلا ھېسابلاپ ئېلىشتىن نىسبەت بويىچە ھېسابلاپ ئېلىش بىلەن چارۋىنىڭ تۇياق سانى بويىچە ھېسابلاپ ئېلىش بىللە مەۋجۇت بولۇشقا ئۆزگەرتىلدى. چارۋىچىلىق بېجىنى يىغقاندا يېزىلار ۋە چارۋىچىلىق رايونلىرىدىكى باقمىچىلىق ئائىلىلىرىنىڭ سەككىز تۇياقتىن 15 تۇياقتىچە ئوششاق چارۋىسى، ئوچ تۇياقتىن

بەش تۈياقلىق چوڭ چارۋىسىدىن ئېلىنىدىغان باج كەچۈرۈم قىلىندى. 1985 - يىلى شەھەر بويىچە يىغىۋېلىنغان چارۋىچىلىق بېجى 73 مىڭ يۈەن بولۇپ، يەرلىك ئۇرۇن يىغىۋالغان قىسمى چارۋىچىلىق ئومۇمىي مەھسۇلات قىممىتىنىڭ 0.55 پىرسەنتىنى ئىگىلىدى.

دېھقانچىلىق - چارۋىچىلىق بېجىنى ئاپەت ئەھۋالىغا ئاساسەن، «يېنىك ئاپەت بولغاندا ئاز كېمەيتىش، ئېغىر ئاپەت بولغاندا كۆپرەك كېمەيتىش، پەۋقۇلئاددە ئېغىر ئاپەت بولغاندا پۈتۈنلەي كەچۈرۈم قىلىش» پرىنسىپى بويىچە كەچۈرۈم قىلىش - كېمەيتىپ ئېلىش يولغا قويۇلدى. ئىشلەپچىقىرىش ۋە تۇرمۇشتا قىينىچىلىقى بار باج تاپشۇرغۇچى ئائىلىلەرگە ئېتىبار بېرىلىپ، ئۇلار تاپشۇرىدىغان باج كەچۈرۈم قىلىنىدى ۋە كېمەيتىپ ئېلىنىدى.

مالىيە ئىدارىسى يەنە ئۆي - جاي سالقان - ئالغان، گۈزۈگە قويغان، ھەدىيە قىلغان ياكى ئالماشتۇرغان يەر خېتى بېجىدىن يىلىغا تەخمىنەن 2000 - 3000 يۈەن باج يىغىۋالدى.

ھەرخىل سودا - سانائەت بېجىنى بورتالا ناھىيىلىك باج ئىدارىسى مەسئۇل بولۇپ يىغدى.

باشقا كىرىم چەكلىك بولغاچقا، ئىلگىرى كۆپرەك مەمۇرىي، كەسپىي ئورۇنلارنىڭ ئۆزگەرگەن مۇلۇك باھاسى كىرىمى ھېسابلىنىاتتى. 80 - يىللاردىن بۇيان، ئاساسلىقى، جەرىمانە، مۇسادىرىدىن كىرىم بولدى.

§ 4. مالىيە چىقىمى

1. چىقىم ئەھۋالى

مىنگونىڭ 23 - يىلى (1934 - يىلى) 7 - ئايدا ناھىيە بويىچە مالىيە چىقىمى ئېچىكى ئىشلار، ھۆكۈمەت ئىشلىرى، خىزمەت خىراجىتى ئىش ھەققى قاتارلىق بەش تۈردىن ئىبارەت بولۇپ، 431.5 يۈەن تەڭگە چىقىم قىلىندى.

مىنگونىڭ 34 - يىلى (1945 - يىلى) 9 - ئايدا ناھىيە بويىچە مالىيە چىقىمى ئىش ھەققى، خوجىلىق ئىشلىرى، خىزمەت، تېلگراف، ئىسسىنىش، رېمونت، گېزىت - ژۇرنال، مېھمان كۈتۈشتىن ئىبارەت سەككىز تۈر بولۇپ، 35 مىڭ 250 يۈەن ئۆلكە پۇلى چىقىم قىلىندى، بۇنى تەڭگىگە سۈندۇرغاندا 881.25 يۈەن بولىدۇ. باشقا ۋاقىتلاردىكى چىقىم ئىنقىلانمىدى.

1956 - ۋە 1957 - يىللىرىدىكى چىقىم 833 مىڭ يۈەن بولدى. 1963 - يىلدىن 1985 - يىلغىچە بولغان 23 يىل ئىچىدىكى ئومۇمىي چىقىم 107 مىليون 189 مىڭ يۈەن بولدى. ئومۇمىي جەھەتتىن ئالغاندا ئۇنى ئىككى باسقۇچقا بۆلۈشكە بولىدۇ؛ بىرى 1963 - يىلدىن 1970 - يىلغىچە بولغان سەككىز يىل ئىچىدىكى چىقىم بولۇپ، بۇ مەزگىلدە ئومۇمىي چىقىم 9 مىليون 87 مىڭ يۈەن، يىللىق ئوتتۇرىچە چىقىم 1 مىليون 136 مىڭ يۈەن بولدى، بۇ، ئاساسلىقى، ئورگان خادىملىرىغا ئىشلىتىلگەن خىراجەتتىن ئىبارەت؛ يەنە بىرى 1971 - يىلدىن 1985 - يىلغىچە بولغان 15 يىل ئىچىدىكى چىقىم بولۇپ، بۇ مەزگىلدە ئومۇمىي چىقىم 98 مىليون 102 مىڭ يۈەن، يىللىق ئوتتۇرىچە چىقىم 6 مىليون 540 مىڭ يۈەنگە يېتىپ، ئالدىنقى باسقۇچتىكىدىن 5.75 ھەسسە ئاشتى، مەمۇرىي ئىشلار خىراجىتىنىڭ كۆپىيىشىمۇ تېز بولدى. ئىشلەپچىقىرىش - قۇرۇلۇشقا سېلىنغان مەبلەغمۇ خېلى كۆپ بولدى، بولۇپمۇ 1979 - يىلدىن 1985 - يىلغىچە بولغان يەتتە يىلدا ئوتتۇرىچە چىقىم 9 مىليون 280 مىڭ يۈەنگە يەتتى.

بورتالا شەھىرىنىڭ 1952 - يىلدىن 1985 - يىلغىچە بولغان مالىيە چىقىم ئەھۋالى .

ئىقتىساد 12 — 3

بىرلىكى: 1000 يۈەن

يىللار	جەمئىي چىقىم	ئاساسىي قۇرۇلۇش مەبلىغى	يېزا ئىگىلىكىگە ياردەم بېرىلگەن مەبلەغ		مەدەنىيەت، ماارىپ، سەھىيە خراجىتى		مەمۇرىي باشقۇرۇش خراجىتى	باشقا چىقىملار
			جەمئىي	بۇنىڭدىن: سۇ ئىنشائاتى قۇرۇلۇشىنىڭ	جەمئىي	بۇنىڭدىن: ماارىپ خراجىتى		
1952	158				50	40	108	
1953	264				67	54	189	8
1954	334				85	68	247	2
1955	348		20		70	51	252	6
1956	388		38		71	45	267	12
1957	495		88	2	97	70	306	4
1963	951		321	75	134	98	282	214
1964	1017		149	17	211	149	408	249
1965	1126		323	36	269	213	480	54
1966	1258		402	251	194	152	421	241
1967	1282		430	236	301	164	433	118
1968	969	40	164	33	235	158	389	141
1969	1313	236	168	36	222	150	411	276
1970	1171	152	200	95	206	138	413	200
1971	2355	918	209	148	268	193	417	543
1972	2662	800	331	148	497	193	437	597
1973	3458	863	664	362	763	498	579	589
1974	3497	868	598	248	763	534	682	586
1975	4382	943	1101	752	876	616	730	732
1976	4735	1109	1074	621	958	657	814	780
1977	5354	1244	1554	813	1076	783	843	637
1978	6702	1371	2033	1190	1285	920	1001	1012
1979	8020	1579	2565	1857	1479	1107	1145	1252
1980	10373	2484	3404	2387	1899	1378	1274	1312
1981	8324	1237	1802	806	2307	1723	1402	1576
1982	8057	970	2443	1283	2679	2007	1250	715
1983	9155	430	2491	985	3617	2644	1628	989
1984	10303	775	2134	631	4130	2622	2005	1259
1985	10725	477	2123	667	4855	3453	2360	910

2. ئاساسىي قۇرۇلۇش مەبلىغى

1970 - يىلدىن ئىلگىرى ناھىيىنىڭ ئاساسىي قۇرۇلۇشقا سالغان مەبلىغى ناھايىتى ئاز ئىدى. مەبلەغنىڭ كۆپ قىسمى مەمۇرىي ئىشلار خىراجىتى بولۇپ، ئاساسلىقى، تراكتور پونكىتلىرىنىڭ قۇرۇش، غول ئۆستەڭلەرنى رېمونت قىلىش ۋە بورتالانىڭ ناھىيە دەرىجىلىك ئاپپاراتلىرى ئەسلىگە كەلتۈرۈلگەندىن كېيىنكى جىددىي ئېھتىياجلىق بولغان ئۆي - جاي قۇرۇلۇشىغا ئىشلىتىلدى. 1971 - يىلدىن باشلاپ بەش كىچىك سانائەت يولغا قويۇلدى، «1 - ماي» سۇ ئامبىرى قۇرۇلۇشى داۋاملاشتۇرۇلدى، ناھىيىلىك خەلق ھۆكۈمىتىنىڭ ئىشخانا بىناسى ۋە ئىشچى - خىزمەتچىلەر ئولتۇراق ئۆيى سېلىندى، بۇلارغا خېلى كۆپ مەبلەغ ئىشلىتىلدى.

3. يېزا ئىگىلىكىگە ياردەم بېرىلگەن مەبلەغ

يېزا ئىگىلىكىگە ياردەم بېرىلگەن مەبلەغ دېھقانچىلىق - چارۋىچىلىق ئىشلەپچىقىرىشىغا ياردەم بېرىلگەن مەبلەغ بىلەن دېھقانچىلىق ئىشلىرىغا ئىشلىتىلگەن خىراجەتنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. بۇ ناھىيىنىڭ مالىيە چىقىمىدا خېلى زور سالماقنى ئىگىلەيدۇ.

دېھقانچىلىق، چارۋىچىلىققا ياردەم بېرىلگەن مەبلەغدىن سۇ ئىنشائاتى قۇرۇلۇشى ئۈچۈن 1963 - يىلدىن 1985 - يىلغىچە جەمئىي 13 مىليون 677 مىڭ يۈەن چىقىم قىلىندى، بۇ، ئاساسلىقى، ئېرىق - ئۆستەڭ چېپىش، قۇدۇق كولاش، ئېلېكتر ئىستانسىسى، ئېلېكتر سىم يوللىرى قۇرۇلۇشى، چارۋىچىلىق رايونلىرىدا ئېغىل - قوتان سېلىش ۋە ئوتلاق قۇرۇلۇشلىرى ئۈچۈن ئىشلىتىلدى. 80 - يىللاردىكى تەرەققىيات خېلى تېز بولدى.

دېھقانچىلىق - چارۋىچىلىققا ياردەم بېرىلگەن مەبلەغدىن پايدىلىنىش ئۇنۇمىنى ئۆستۈرۈش ئۈچۈن، 6 - بەش يىللىق پىلان مەزگىلىدە توختام تۈزۈمىنى يولغا قويۇش، ئاۋۋال قەرز بېرىپ، كېيىن قوشۇمچە ياردەم بېرىش ئاساسىدا، بىر قىسىم مەبلەغنى ھەقلىق ئوبوروت قىلىپ ئىشلىتىش يولغا قويۇلدى. 1985 - يىلنىڭ ئاخىرىغا كەلگەندە، جەمئىي 1 مىليون 580 مىڭ يۈەن ئوبوروت سوممىسى تارقىتىلىپ، يېزا - بازار كارخانىلىرى ۋە باقچىمىچىلىق كەسپىنى تەرەققىي قىلدۇرۇشقا ۋە ئاپەتكە تاقابىل تۇرۇپ، چارۋىلارنى قوغداپ قېلىشقا ئىشلىتىلدى. دېھقانچىلىق ئىشلىرىغا ئىشلىتىلىدىغان خىراجەتنىڭ كۆپرەكسى خادىملارغا سەرپ قىلىندى.

4. مەدەنىيەت - مائارىپ، سەھىيە ئىشلىرى خىراجىتى

بۇ، بورتالا شەھىرىنىڭ مالىيەسىدىكى چىقىم ئىڭ چوڭ بىر تۈر. 1985 - يىلدىكى چىقىم 4 مىليون 855 مىڭ يۈەن بولۇپ، ئومۇمىي چىقىمنىڭ 45.3 پىرسەنتىنى ئىگىلىدى، بۇ، 1980 - يىلدىكىدىن 1.51 ھەسسە ئارتۇق، بورتالادا ناھىيە دەرىجىلىك ئاپپاراتلار ئەسلىگە كەلتۈرۈلگەن 1963 - يىلدىكىگە سېلىشتۇرغاندا 24.34 ھەسسە ئارتۇق. خادىملارغا چىقىم قىلىنغان قىسمى كۆپلەپ ئاشقانلىقى سىرتىدا، شەھەر ۋە يېزىلاردىكى مەكتەپ بىناسى يىلدىن - يىلغا ياخشىلاندى، بولۇپمۇ 6 - بەش يىللىق پىلان مەزگىلىدىكى تەرەققىيات تېخىمۇ تېز بولدى. شەھەرلىك 2 - ئوتتۇرا مەكتەپ ئاساسىي جەھەتتىن پۈتتى. يېزا، چارۋىچىلىق رايونلىرىدا ئىش - بېتۈن قۇرۇلمىلىق دەرسخانا سېلىندى. شۇنىڭ بىلەن بىللە، يەنە سەھىيە، مەدەنىيەت،

رادىئو - تېلېۋىزىيە ئىشلىرىغا سەرپ قىلىنىدىغان خىراجەتمۇ خېلى كۆپەيدى.

5. مەمۇرىي باشقۇرۇش خىراجىتى

بورتالا شەھىرىنىڭ مالىيە چىقىمى ئىچىدە مەمۇرىي باشقۇرۇش خىراجىتىنىڭ ئىگىلىگەن سالمىقى بىر قەدەر زور. 1985 - يىلدىكى چىقىم 2 مىليون 360 مىڭ يۈەن بولۇپ، ئومۇمىي چىقىمنىڭ 22 پىرسەنتىنى ئىگىلىدى، بۇ، 1980 - يىلدىكىدىن 85.24% ئارتۇق، بورتالادا ناھىيە دەرىجىلىك ئاپپاراتلار ئەسلىگە كەلتۈرۈلگەن 1963 - يىلدىكىدىن 7.37 ھەسسە ئارتۇق. 22 يىلدا مەمۇرىي ئىشچى - خىزمەتچى 203 دىن 838 گە يېتىپ، 3.13 ھەسسە كۆپەيدى. خىزمەتچىلەرنىڭ خىراجىتى 170 مىڭ يۈەندىن 1 مىليون 367 مىڭ يۈەنگە يېتىپ، 7.04 ھەسسە ئاشتى. مەمۇرىي باشقۇرۇش خىراجىتىنى تىزگىنلەش ناھىيە مالىيەسىنىڭ ئاساسىي خىزمەتلىرىدىن بىرى بولدى. 1970 - يىلى ئىداره - جەمئىيەتلەرنىڭ مالىيە ئىشلىرىنى باشقۇرۇش ئاكتىپلىقىنى قوزغاش ئۈچۈن، جامائەت خىراجىتىنى ھۆددىگە بېرىش يولغا قويۇلدى، 1980 - يىلى خام چوتنى ھۆددىگە بېرىش سىناق تەرىقىسىدە يولغا قويۇلدى. خادىملارنىڭ كۆپىيىش سۈرئىتىنى تىزگىنلەش ئۈچۈن، 1982 - يىلى ئۆتكۈزۈلگەن بورتالا ناھىيىلىك 6 - نۆۋەتلىك خەلق قۇرۇلتىيىنىڭ 2 - يىغىنىدا مالىيە نەق چوت دوكلاتى تەستىقلانغاندا، بۇ ئىش قارارغا كىرگۈزۈلدى. ناھىيە بېيغىن خىراجىتىنى ئىزچىل ياخشى تىزگىنلەپ كەلدى. 1985 - يىلى يىغىن ئۈچۈن جەمئىي 26 مىڭ يۈەن چىقىم قىلىندى. ئىشچى - خىزمەتچىلەرنىڭ ئولتۇراق ئۆي شارائىتى 6 - بەش يىللىق پىلان مەزگىلىدە كۆرۈنەرلىك ياخشىلاندى.

6. باشقا چىقىملار

ئاساسلىقى، ناھىيە باشقۇرغان بەش كىچىك كارخانىغا ياردەم بېرىش، دېھقانچىلىق دورىسى زاۋۇتى، رېمونت زاۋۇتى، سېمونت زاۋۇتى، سېمونت قۇيۇلما زاۋۇتىنى ھەمدە «1 - ماي» ئېلېكتر ئىستانسىسىنىڭ 3 - گېنېراتور گۇرۇپپىسىنى قۇراشتۇرۇشقا ئىشلىتىلدى؛ تۇراقسىز مەبلەغگە، ئارالتوقاي چارۋىچىلىق فېرمىسىغا ئاجرىتىپ بېرىلدى؛ شەھەرنى مۇھاپىزەت قىلىش خىراجىتى 5 - بەش يىللىق پىلان مەزگىلىدە شەھەرنى ئايلىنىپ ئۆتىدىغان يول ۋە «قىزىل يۇلتۇز» كوچىسىنى رېمونت قىلىپ ياساشقا ئىشلىتىلدى؛ زىيالىي ياشلارنىڭ ئىشقا ئورۇنلىشىشىغا ياردەم بېرىش خىراجىتى گىلەم زاۋۇتى قۇرۇلۇشىغا ئىشلىتىلدى، ئورۇنلىشىش خىراجىتى قىلىپ تارقىتىلدى ھەمدە ئىشلەپچىقىرىش - قۇرۇلۇش ۋە مەدەنىيەت، ماۋارىپ، سەھىيە ئۇل مۇئەسسەسىلىرىگە ئىشلىتىلدى؛ كالا، قوي گۆشى مۇكاپات پۇلى چارۋىچىلىق رايونلىرىنىڭ قۇرۇلۇشى ئۈچۈن ئىشلىتىلدى. بۇنىڭدىن باشقا، يەنە نەپەقە ۋە ئىجتىمائىي پاراۋانلىق، قۇتقۇزۇش ئىشلىرى خىراجىتى، ئورۇنلاشتۇرۇش خىراجىتى، خەلق ھاۋا مۇداپىئە خىراجىتى ھەمدە سىياسەتنى ئەملىيلەشتۈرۈش ياردەمى قاتارلىقلار بار.

§ 5. مالىيە قالدۇقى

بورتالا شەھىرى مالىيە خام چوتىنى يولغا قويۇش جەريانىدا «ھالىغا بېقىپ ئىش قىلىش، كۆچىنىڭ يېتىشىچە ئىش كۆرۈش» پرىنسىپىنى ئەستايىدىل ئىزچىللاشتۇرۇپ، كىرىمنى كۆپەيتىش، چىقىمنى تېجەش ئۈچۈن تىرىشتى، يىل ئاخىرىدىكى نەقچوتتا كىرىم - چىقىم تەڭپۇڭلىشىپ، ئازراق قالدۇق قالدى.

بورتالا شەھرىنىڭ 1956 - يىلدىن 1985 - يىلغىچە بولغان ئارىلىقتىكى مالىيە نەق چوت قالدۇقى

ئىقتىساد 12 — 4 بىرلىكى: 1000 يۈەن

يىللار	سوممىسى	يىللار	سوممىسى
1956	29	1974	644
1957	29	1975	529
1963	102	1976	596
1964	364	1977	645
1965	222	1978	628
1966	199	1979	1263
1967	101	1980	658
1968	84	1981	627
1969	125	1982	563
1970	94	1983	751
1971	170	1984	814
1972	255	1985	661
1973	651		

§ 6. مالىيەنى نازارەت قىلىش

مالىيەنى نازارەت قىلىش، كۆپىنچە، كۈندىلىك خىزمەتلەرنىڭ ئىشلىنىشى بىلەن بىرلەشتۈرۈلۈپ ئىشلەندى، بەزى ۋاقىتلاردا مەخسۇس تۈر بويىچە تەكشۈرۈلدى. 1983 - يىل 10 - ئاينىڭ 25 - كۈنى ناھىيىلىك خەلق ھۆكۈمىتى 12 ئادەمدىن تەركىب تاپقان مالىيە ئىشلىرىنى ئومۇميۈزلۈك تەكشۈرۈشكە رەھبەرلىك قىلىش گۇرۇپپىسى قۇردى. 1984 - يىلدىن 1985 - يىلغىچە مالىيە ئىنتىزامى ھەرىيلى بىر مەزگىل مەركەزلىك ھالدا ئومۇميۈزلۈك تەكشۈرۈلدى. بورتالا شەھرىنىڭ ئەھۋالى گەرچە ياخشى بۆلسىمۇ، ئەمما يەنىلا قەرزنى كەينىگە سۆرەش، باج ئوغرىلاش، باج تاپشۇرماسلىق، تەننەرخنى ئىگىلىۋېلىش، چېقىم دائىرىسىنى كېڭەيتىۋېتىش، يارەدەم بېرىش ئۆلچىمىنى ئۆستۈرۈۋېتىش قاتارلىق ئىنتىزامغا خىلاپ ئىشلارمۇ ساقلاندى. 1985 - يىلى جەمئىي 107 مىڭ يۈەن ئىنتىزامغا خىلاپ ھالدا ئىشلىتىلگەن سومما تەكشۈرۈپ ئېنىقلاندى، شۇ يىلى 85 مىڭ يۈەن پۇل خەزىنىگە تاپشۇرۇلدى. نازارەت قىلىپ تەكشۈرۈش، مالىيە ئىنتىزامىنى قوغداش، كىرىمنى كۆپەيتىپ چىقىمنى تېجەش، ناتوغرا ئىستىللارنى تۈزىتىشتە ئاكتىپ رول ئوينىدى.

§ 7. مالىيەنىڭ باشقا كەسىپلىرى

1. قوشۇمچە يارەدەم كىرىمى ۋە يۇقىرىغا تاپشۇرۇش ئەھۋالى

بورتالا شەھرىنىڭ مالىيە كىرىمى ئازراق بولۇپ، چېقىم جەھەتتە، ئاساسەن، ئوبلاستنىڭ يارەدىمىگە

تاپىنىلىپ كەلدى. 1963 - يىلدىن 1985 - يىلغىچە ئوبلاست جەمئىي 76 مىليون 431 مىڭ يۆەن يارداەم قىلدى. شۇ مەزگىلدە ئوبلاستقا 12 مىليون 104 مىڭ يۆەن تاپشۇرۇلدى، ساپ يارداەم 64 مىليون 327 مىڭ يۆەن بولدى. بۇنىڭ ئىچىدە 1963 - يىلدىن 1970 - يىلغىچە بولغان ئارىلىقتىكى سەككىز يىلدا چىقىم ئازراق بولغانلىقتىن، ئوبلاست 8 مىليون 270 مىڭ يۆەن يارداەم قىلدى. شۇ مەزگىلدە ئوبلاستقا 8 مىليون 614 مىڭ يۆەن تاپشۇرۇلدى، كىرىم - چىقىم ئاساسىي جەھەتتىن تەڭپۇڭلاشتى. 1971 - يىلدىن كېيىن، ئاشلىق يارداەم پۇلى، خەزىنىگە قايتۇرۇش ھەمدە ئىقتىسادىي قۇرۇلۇش ۋە تۇرلۇك ئىشلارنىڭ تەرەققىياتى تۇپەيلىدىن چىقىمنىڭ ئېشىشى تېزرەك بولدى، ئوبلاستنىڭ ساپ يارداەمى كۆپرەك بولدى. 4 - بەش يىللىق پىلان مەزگىلدە 10 مىليون 987 مىڭ يۆەن، 5 - بەش يىللىق پىلان مەزگىلدە 24 مىليون 305 مىڭ يۆەن، 6 - بەش يىللىق پىلان مەزگىلدە 29 مىليون 379 مىڭ يۆەن بولدى. 1980 - يىلى يارداەم ئىڭ كۆپ بولۇپ، 7 مىليون 106 مىڭ يۆەنگە يەتتى. 1985 - يىلى ئوبلاست بەرگەن يارداەم 4 مىليون 724 مىڭ يۆەن بولدى.

بورتالا شەھىرىنىڭ 1950 - يىلدىن 1985 - يىلغىچە بولغان ئارىلىقتا بېرىلگەن يارداەمدىن قىلغان كىرىمى ھەمدە يۇقىرىغا تاپشۇرۇش ئەھۋالى

ئىقتىساد 12 — 5 بىرلىكى: 1000 يۆەن

يىللار	ئوبلاست بەرگەن يارداەمدىن قىلىنغان كىرىم	ئوبلاستقا تاپشۇرۇلغان پۇل	يىللار	ئوبلاست بەرگەن يارداەمدىن قىلىنغان كىرىم	ئوبلاستقا تاپشۇرۇلغان پۇل
1950		63	1971	3239	1162
1951		263	1972	2387	38
1952	158	467	1973	2450	177
1953	264	400	1974	2120	211
1954	334	506	1975	2469	90
1955	348	527	1976	3305	96
1956	283	733	1977	3743	169
1957	388	585	1978	4578	133
1963	857	989	1979	6103	132
1964	1135	1127	1980	7149	43
1965	826	1183	1981	5622	80
1966	1102	1127	1982	5724	21
1967	1087	1108	1983	6623	242
1968	840	1088	1984	7272	234
1969	1234	807	1985	5377	653
1970	1189	1185			

2. خام چوت سىرتىدىكى مەبلەغ

مالىيە خام چوتى سىرتىدىكى مەبلەغ بورتالا شەھىرى مالىيەسىدىكى بىر خىل زاپاس مالىيە كۆچى. كىرىم دېھقانچىلىق، چارۋىچىلىق قوشۇمچە ببجى ۋە سودا - سانائەت قوشۇمچە ببجىدىن كىرىدۇ. 1979 - يىلى يېڭىلاش، ئۆزگەرتىش مەبلىغى مەركەزلەشتۈرۈلۈپ، كىرىمنىڭ ئېشىشى تېزلىتىلدى. 1968 - يىلدىن ئىلگىرى چىقىم، ئاساسەن، شەھەرنى ئاسراش، باشلانغۇچ مەكتەپ ئۈي - ئىمارەتلىرىنى رېمونت قىلىش، يېزىلاردىكى رادىئو ئاڭلىتىشى ھەمدە كۆۋرۈك، يول ياساشقا ئىشلىتىلگەنىدى. 1968 - يىلدىن كېيىن، خام چوت ئىچىگە كۆپرەك كىرگۈزۈلۈپ، بىرلەشتۈرۈلۈپ ئىشلىتىلدى.

بورتالا شەھىرىنىڭ 1963 - يىلدىن 1985 - يىلغىچە بولغان مالىيە خام چوت سىرتىدىكى مەبلىغىنىڭ كىرىم - چىقىم، قالدۇق ئەھۋالى

ئىقتىساد 12 — 6 بىرلىكى: 1000 يۈەن

يىللار	كىرىم	چىقىم	جەمئىي قالدۇق	يىللار	كىرىم	چىقىم	جەمئىي قالدۇق
1963	49	19	30	1975	77	252	118
1964	46	33	43	1976	78		196
1965	46	36	53	1977	82	30	248
1966	49	40	62	1978	1		249
1967	20	46	36	1979	235	130	354
1968	31	17	50	1980	269	379	244
1969	13		63	1981	291	475	60
1970	41		104	1982	217	20	257
1971	39		143	1983	161	134	284
1972	84		227	1984	227	167	344
1973	65	35	257	1985	89	290	143
1974	36		293				

ئىدارىلەرنىڭ خام چوت سىرتىدىكى مەبلىغىنىڭ 80 - يىللاردىكى ئېشىشى خېلى تېز بولدى: 1985 - يىلىنىڭ ئاخىرىدا جەمئىي 143 مىڭ يۈەن قالدۇق قالدى، بۇ، ئاساسلىقى، كارخانا ئورۇنلىرى مەخسۇس ئىشلىتىدىغان فوندتىن ئىبارەت.

3. ئىجتىمائىي گۈرۈھلارنىڭ سېتىۋېلىش كۈچىنى تېزگىنلەش

ئىجتىمائىي گۈرۈھلارنىڭ سېتىۋېلىش كۈچىنى قاتتىق تىزگىنلەش ئۈچۈن، ھۆكۈمەتنىڭ پۈلنى

كوللېكتىپ ئىستېمال قىلىدىغان غەيرىي ئىشلەپچىقىرىش بۇيۇملىرىنى سېتىۋېلىشتا «پىلانلىق باشقۇرۇش، كۆرسەتكۈچنى تىزگىنلەش، مەخسۇس تۇرنى تەكشۈرۈپ تەستىقلاش، نورمىلىق تەمىنلەش» چارىسى قوللىنىلدى.

1985 - يىل 18 خىل تاۋار مەخسۇس تۇر بويىچە تىزگىنلەندى. بۇلار: 1) كىچىك ئاپتوموبىل، 2) ئاپتوبۇس، 3) موتسىكلىت، 4) ساقا، 5) گىلەم، 6) لۆم - لۆم كارىۋات، 7) ھاۋا تەڭشىگۈچ، 8) ئۇنئالغۇ ھەم ھەممىباپ ئېلېكتر سايمانلىرى، 9) سىنئالغۇ، 10) فوتو ئاپپارات ھەم سۈرەت چوڭايتقۇچ، 11) چوڭ تىپتىكى ئالىي دەرىجىلىك چالغۇ، 12) ئۆي جاھازلىرى، 13) يۇڭ توقۇلما ۋە يۇڭدىن ئىشلەنگەن بۇيۇملار، 14) ساپ يۇڭ ئەدىيال، 15) رەڭلىك تېلېۋىزور، 16) توڭلاتقۇ، 17) كىر ئالغۇ، 18) ۋېلىسىپىت.

4. بوغالتېرلىق

بورتالا شەھەرلىك مالىيە ئىدارىسى — شەھەرنىڭ بوغالتېرلىق خىزمىتىنى باشقۇرۇدىغان كەسىپي يېتەكچى ئورۇن. 1982 - يىلى ناھىيىلىك مالىيە ئىدارىسىنىڭ باشلامچىلىقىدا بوغالتېرلارنىڭ تېخنىكا ۋەزىپىسىنى باھالاپ بېكىتىش خىزمىتى ئېشىلىپ، 53 كىشىگە باھالاش ئارقىلىق بوغالتېرلىق ئۇنۋانى بېرىلدى، بەش كىشىگە ئاپتونوم ئوبلاست تەرىپىدىن يارەمچى مەسئۇل بوغالتېرلىق ئۇنۋانى، ئىككى كىشىگە ئاپتونوم رايون تەرىپىدىن مەسئۇل بوغالتېرلىق ئۇنۋانى بېرىلدى.

1985 - يىلى بورتالا شەھەرلىك مالىيە - بوغالتېرلىق ئىلمىي جەمئىيىتى قۇرۇلدى، ئۇنىڭ مۇدىرىيىتى 14 ئادەمدىن تەركىب تاپتى، فېڭ كېچياڭ مۇدىرىيەت باشلىقى، قابىي موللا مۇئاۋىن مۇدىرىيەت باشلىقى، تاۋچىۋېي باش كاتىپ بولدى.

شۇ يىلى «بوغالتېرلىق قانۇنى» ئېلان قىلىنغاندىن كېيىن، ئىدارىلەرنىڭ رەھبەرلىرى ۋە بوغالتېرلىرى ئۆگىنىشكە ئۇيۇشتۇرۇلۇپ، بوغالتېرلىق ھېساباتى كۆچەيتىلدى، بوغالتېرلىق نازارەتچىلىكى چىڭىتىلدى، قانۇننى ئىجرا قىلىش ئاڭلىقلىقى ئۆستۈرۈلدى.

شۇ يىلى شەھەرلىك تۇنجى نۆۋەتلىك مالىيە - بوغالتېرلىق سېپىدىكى ئىلغار كوللېكتىپ ۋە ئىلغار شەخسلەرنى تەقدىرلەش يىغىنى ئۆتكۈزۈلۈپ، سېمونت زاۋۇتىنىڭ مالىيە - بوغالتېرلىق بۆلۈمچىسى ۋە ئارالتوقاي چارۋىچىلىق فېرمىسىنىڭ مالىيە بۆلۈمچىسىدىن ئىبارەت ئىككى ئىلغار كوللېكتىپ، 55 ئىلغار شەخس تەقدىرلەندى، تۆت ئادەم ئوبلاستلىق قوش ئىلغارلار ۋەكىللىرى يىغىنىغا قاتنىشىشقا سايلاپ بېرىلدى.

§ 8. مۇپەتتىشلىك

1. ئاپپاراتلار

مىنگونىڭ 35 - يىلى (1946 - يىلى) 3 - ئاينىڭ 2 - كۈنى باج ئىدارىسىدە مۇپەتتىشلىك بۆلۈمى تەسىس قىلىندى، ياسىنجان ھابىل مۇپەتتىش بولدى. مىنگونىڭ 38 - يىلى (1949 - يىلى) 7 - ئاينىڭ 21 - كۈنى ياسىنجان مۇپەتتىش بۆلۈمىنىڭ باشلىقى بولدى.

جۇڭخۇا خەلق جۇمھۇرىيىتى قۇرۇلغاندىن كېيىن، مۇپەتتىشلىك كەسپى باج ئىدارىسى ئىچىدە تەسىس قىلىندى. 1957 - يىلى مۇپەتتىشلىك ئەمەلدىن قالدۇرۇلدى.

1984 - يىل 9 - ئاينىڭ 3 - كۈنى بورتالا ناھىيىلىك خەلق ھۆكۈمىتىنىڭ مۇپەتتىشلىك ئىدارىسى قۇرۇلدى. شۇ يىلى 9- ئاينىڭ 17 - كۈنى قابىي موللا مۇقامەتجان، يى فېڭلەنلەر مۇئاۋىن ئىدارە باشلىقلىقىغا تەينىلەندى. ئىدارىگە بەش شتات بېرىلدى، دەسلەپتە قۇرۇلغاندا ئۇچ ئادەم ئىشلىدى. 1985 - يىلى ئەملىي بار ئادەمى بەشكە يەتتى، شەھەرلىك ھۆكۈمەت بىناسىدا ئىش بېجىردى.

2. مۇپەتتىشلىك خىزمىتى

بورتالا ناھىيىلىك مۇپەتتىشلىك ئىدارىسى قۇرۇلغاندا، بىر تەرەپتىن تەشكىللىنىپ، بىر تەرەپتىن ئۆگىنىپ، بىر تەرەپتىن ئىزدىنىپ، خادىملار يېڭى، كەسپىكە خام بولغان ئەھۋالدا ئىش باشلىغانىدى. دەسلەپتە ھەر دەرىجىلىك كادىرلارنىڭ مۇپەتتىشلىك خىزمىتىنىڭ مۇھىملىقىغا بولغان تونۇشنى ئۆستۈرۈش ئۈچۈن، مۇپەتتىشلىك كادىرلىرى ئىدارە - ئورۇنلارغا بېرىپ، بىر تەرەپتىن، تەشۋىق قىلىپ چۈشەندۈرۈپ، يەنە بىر تەرەپتىن، تەكتىنى ئېنىقلاپ، ئەھۋال ئىگىلىدى.

1984 - يىل 12 - ئاينىڭ 20 - كۈنى ناھىيە بويىچە مالىيە ئىنتىزامى ئومۇميۈزلۈك تەكشۈرۈلدى، ئىدارىدىكى بارلىق خادىملار مالىيە، باج، پۇل مۇئامىلىسى ئورۇنلىرى بىلەن بىرلىكتە 106 ئورۇن تەكشۈرۈشكە ئۈيۇشتۇرۇلدى. مالىيە تۈزۈمى بوش، بەسلە گەۋدىلىكرەك ئورۇنلاردا ئادەم كۆچى تەشكىللىنىپ، ھېسابات تەكشۈرۈلدى. بىر يىلدىن ئارتۇق ۋاقىتتا ناھىيىدىكى ئالتە ئورۇننىڭ مالىيە تۈزۈمى بويىچە ئىش قىلمايى، چىرايلىق ناملار بىلەن كەلسە - كەلمەس مۇكاپات پۇلى، ماددىي بۈيۇم تارقاتقانلىقى، شەكلى ئۈزگەرگەن ھالدا يارەم پۇلىنى كۆپەيتكەنلىكى، ئامبارنى ئۈزاققىچە ئېنىقلىمىغانلىقى، ھېساباتنى ئۈزاققىچە ئۈزمىگەنلىكى، مالىيەنى قالايمىقانلاشتۇرغانلىقى قاتارلىق مەسىلىلىرى ئۈستىدىن مۇپەتتىشلىك قىلىندى، بۇ جەرياندا جەمئىي 28 ئىنتىزامغا خىلاپ ھېسابتىكى 493 مىڭ يۈەن پۇل ئېنىقلىنىپ بىر تەرەپ قىلىندى، بۇنىڭ ئىچىدە مەسئۇلىيەت سۈرۈشتە قىلىنىپ، ئۇچ ئورۇننىڭ مەبلىغى قايتۇرۇۋېلىندى، بىر ئورۇننىڭ رەھبەرلىكىگە يازما ماتېرىيال ئارقىلىق ئۈزنى تەكشۈرۈشكە، بىر ئورۇننىڭ ئامبىرىنى ئېنىقلاشقا قەرەل بەلگىلەپ بېرىلدى. بىر ئورۇننىڭ مەسئۇلىيىتىنى سۈرۈشتۈرۈش كەچۈرۈم قىلىندى. جەمئىي 181 مىڭ يۈەن پۇل قايتۇرۇۋېلىندى، يۇقىرى دەرىجىلىك مالىيەگە 161 مىڭ يۈەن تاپشۇرۇلدى. مۇپەتتىشلىك قىلىش ئارقىلىق مالىيە باشقۇرۇشنى كۈچەيتىش، مالىيە ئىنتىزامىنى چىڭىتىش، مالىيە كىرىمىنى كۆپەيتىش جەھەتلەردە دەسلەپكى ئۈنۈم كۆرۈلدى.

XIII باب

باج

مىنگو دەۋرىدە ئالۋان - ياساق ئېغىر بولۇپ، دېھقانلارنىڭ يۈكى ئېغىرلىشىپ كەتكەنىدى.

جۇڭخوا خەلق جۇمھۇرىيىتى قۇرۇلغاندىن كېيىن «ئىگىلىكنى راۋاجلاندۇرۇش، تەمىنلەشنى كاپالەتلەندۈرۈش، باج تۈزۈمىنى ئاددىيلاشتۇرۇش، مۇۋاپىق يۈكنى زىممىگە ئېلىش» قاتارلىق ئىجرا

قىلىنىپ، باج سوممىسى يۈكى بىر قەدەر مۇۋاپىقلاشتۇرۇلدى. ھەر دەرىجىلىك باج كادىرلىرى پارتىيىنىڭ ھەر قايسى دەۋرلەردىكى باج سىياسىتىنى توغرا ئىزچىللاشتۇرۇپ، باج ئىشلىرىنى نازارەت قىلىش بىلەن باج يىغىشنى باشقۇرۇشنى ئۈزلۈكسىز كۈچەيتتى، شۇنىڭ بىلەن سودا ـ سانائەتتىن ئېلىنمىدىغان ھەرخىل باج ۋەزىپىلىرى خېلى ياخشى ئورۇندالدى. 36 يىلدا تۇرلۇك سودا ـ سانائەت بېجى جەمئىي 44 مىليون 665 مىڭ يۈەن ئورۇندالدى.

§ 1 . ئاپپاراتلار

مىنگونىڭ 24 ـ يىلى (1935 ـ يىلى) 6 ـ ئايدا باج يىغىش باشقارمىسى قۇرۇلدى، شياۋخەنچىڭ مۇدىر، گاۋبۇچىڭ باجگىر، ئايمەمەت غازىموللا بۆلۈمچە ئەزاسى بولدى. مىنگونىڭ 25 ـ يىلى (1936 ـ يىلى) 9 ـ ئايدا باج باشقارمىسى بورتالا شۆبە باج ئىدارىسى قىلىپ ئۆزگەرتىلدى، ئۇنىڭغا يەنىلا شياۋخەنچىڭ مەسئۇل بولدى. مىنگونىڭ 30 ـ يىلى (1941 ـ يىلى) 3 ـ ئاينىڭ 8 ـ كۈنىدىن 11 ـ ئاينىڭ 3 ـ كۈنىگىچە ۋېي جىيەن مۇۋەققەت ئىدارە باشلىقى بولدى. ئىدارىدە باج ئىشلىرى بۆلۈمى، بوغالتېر بۆلۈمى، ئارىشاڭ باج يىغىش باشقارمىسى، سەنتەي باج چارىسى، ئۇتبۇلاق باج چارىسى تەسىس قىلىندى، خىزمەتچى خادىمى 19 غا يەتتى، شۇ يىلى 11 ـ ئاينىڭ 14 ـ كۈنى ئۇلكىلىك مالىيە نازارىتىنىڭ تەستىقى بىلەن بورتالا ناھىيىسىدە باج ئىدارىسى قۇرۇلدى، شۇشېن ئىدارە باشلىقى بولدى. شويىڭچېن باج چارىسى، شاربۇخ باج چارىسى تەسىس قىلىندى. سەنتەي باج چارىسى باج يىغىش باشقارمىسى قىلىپ ئۆستۇرۇلدى. ئارىشاڭ باج يىغىش باشقارمىسى شۇ يىلى 7 ـ ئاينىڭ 1 ـ كۈنى ئايرىلىپ چىقتى. ئۇتبۇلاق باج چارىسى ئۇلانداپسۇغا يۆتكەلدى. مىنگونىڭ 33 ـ يىلى (1944 ـ يىلى) 7 ـ ئاينىڭ 1 ـ كۈنى بورتالا ناھىيىلىك باج ئىدارىسى باج يىغىش باشقارمىسىغا ئۆزگەرتىلدى. ئۇنىڭدا 32 كىشى ئىشلىدى. بۇنىڭ ئىچىدە ناھىيىلىك ئىدارىنىڭ ئادىمى 15، سەنتەي باج يىغىش باشقارمىسىنىڭ ئادىمى ئالتە، ئۇلانداپسۇ باج چارىسىنىڭ ئادىمى بەش، شويىڭچېن باج چارىسىنىڭ ئادىمى بىر، قوسەمچەك باج چارىسىنىڭ ئادىمى بىر، ناھىيە بازىرىدىكى قۇشخانا پونكىتىنىڭ ئادىمى تۆت، سەييارە باج يىغقۇچى بىر. مىنگونىڭ 34 ـ يىلى (1945 ـ يىلى) 2 ـ ئايدا گومىندائ بورتالا ناھىيىلىك ھۆكۈمىتى شىخوغا قېچىپ كېتىپ، باج يىغىش توختاپ قالدى. شۇ يىلى 3 ـ ئاينىڭ 1 ـ كۈنى بورتالا ناھىيىلىك باج ئىدارىسى تەشكىللەندى. شىرموللا ئىدارە باشلىقى، ئابدۇرېھىم مەھەممەت مۇئاۋىن ئىدارە باشلىقى بولدى. شۇ يىلى 6 ـ ئايدا يۇسۇپ بوۋاق مۇئاۋىن ئىدارە باشلىقلىقىغا تەينىلەندى. ئىدارىدە كەسپىي بۆلۈم، تەپتىش بۆلۈمى، بوغالتېر بۆلۈمى تەسىس قىلىندى، 12 ئادەم ئىشلىدى. مىنگونىڭ 35 ـ يىلى (1946 ـ يىلى) 1 ـ ئاينىڭ 5 ـ كۈنى زەپەر ئاخۇن ئىدارە باشلىقى بولدى. شۇ يىلى مۇپەتتىشلىك بۆلۈمى تەسىس قىلىندى. مىنگونىڭ 37 ـ يىلى (1948 ـ يىلى) 1 ـ ئايدا توختى قارى ئىدارە باشلىقى بولدى. 9 ـ ئاينىڭ 19 ـ كۈنى باھامۇيا ئىدارە باشلىقى بولدى. شۇ يىلى جانلىق مال بۆلۈمى، مەمۇرىيەت بۆلۈمى تەسىس قىلىندى، يەنە تەكشۈرۈش بۆلۈمى، تىجارەت بۆلۈمى، بوغالتېر بۆلۈمى، مۇپەتتىشلىك بۆلۈمى بار ئىدى. ئۇنىڭغا سەنتەي، شويىڭچېن، ئۇلانداپسۇ باج پونكىتلىرى ۋە خارمودون، شىنتارا دېھقانچىلىق ـ چارۋىچىلىق رايونلىرىدىكى سەييارە باج يىغىش نۇقتىلىرى قارىدى، ئىدارە بويىچە 22 ئادەم بار ئىدى. مىنگونىڭ 38 ـ يىلى (1949 ـ يىلى) دىن 1950 ـ يىلغىچە ئەزمىبېك ئىدارە باشلىقى بولدى، ئىدارىدە كادىرلار ـ كاتىبات بۆلۈمچىسى، بوغالتېر بۆلۈمچىسى، تەكشۈرۈش بۆلۈمچىسى، بىۋاستە باج بۆلۈمچىسى، يۈك ـ مال بېجى بۆلۈمچىسى تەسىس قىلىندى. ئۇنىڭ قارىمىقىدىكى پونكىت، نۇقتىلار ۋە خادىملارنىڭ شتاتى مىنگونىڭ 37 ـ يىلى (1948 ـ يىلى) نىڭ ئاخىرىدىكى بىلەن ئوخشاش بولدى.

1955 - يىل 6 - ئاينىڭ 4 - كۈنى بورتالا موڭغۇل ئاپتونوم ئوبلاستلىق باج ئىدارىسى قۇرۇلدى. شەھەرلىك باج ئىدارىسى ئەمەلدىن قالدۇرۇلدى. كەسپىي ئىشلارنى ئوبلاستلىق باج ئىدارىسى قوشۇمچە بېجىردى. 1958 - يىل 6 - ئاينىڭ 10 - كۈنىدىن باشلاپ ئاساسىي قاتلام باج پونكتلىرى خەلق كۈچىلىرىنىڭ باشقۇرۇشىغا ئۆتكۈزۈپ بېرىلدى.

1962 - يىلى قىشتا بورتالادا ناھىيە دەرىجىلىك ئاپپاراتلار ئەسلىگە كەلتۈرۈلدى. 1963 - يىل 1 - ئايدا باج ئىدارىسى ئۆز ئالدىغا ئايرىلىپ چىقتى، ئىدارە قارمىقىدا ئىشخانا، باج يىغىش بۆلۈمچىسى، پىلان - بوغالتېر بۆلۈمچىسى تەسىس قىلىندى، جەمئىي 13 ئادەم قويۇلدى.

1971 - يىل 3 - ئاينىڭ 12 - كۈنى باج ئىدارىسى بىلەن مالىيە ئىدارىسى قوشۇۋېتىلدى. 1980 - يىل 6 - ئاينىڭ 27 - كۈنى مالىيە، باج ئىدارىلىرى ئايرىم تەسىس قىلىندى. 1985 - يىلنىڭ ئاخىرىدا شەھەر بويىچە باج سىستېمىسىنىڭ كادىرى 50 كە يەتتى (بۇنىڭ ئىچىدە ئىشچى شتاتىدىكى كادىر ئۈچ) . ئىدارىدە كادىرلار - كاتىبات بۆلۈمچىسى، باج مەمۇرىيىتى بۆلۈمچىسى، باج يىغىش 1 -، 2 - بۆلۈمچىلىرى، پىلان بوغالتېر بۆلۈمچىسى، باج يىغىشنى باشقۇرۇش بۆلۈمچىسى تەسىس قىلىندى. ئۇنىڭغا چېندىل مەھەللە ئىش بېجىرىش ئورنى، كىرگىنزو مەھەللە ئىش بېجىرىش ئورنى ئەسلىدىكى «قىزىل يۇلتۇز» مەھەللە ئىش بېجىرىش ئورنى، شويىڭپەن رايونى، دالتۇ يېزىسى، ئۇتبۇلاق يېزىسى، چېندىل يېزىسى ۋە تاسىرقايدىن ئىمارەت يەتتە باج پونكتى يەنە ھاك خۇمدىنى باج يىغىش نۇقتىسى، سەنتەي ئورمانچىلىق مەيدانى ۋەكالىتەن باج يىغىش نۇقتىسى قارىدى.

باج ئىدارىسىنىڭ رەھبەرلىرى

ئىقتىساد 13 — 1

ئىسىم - فامىلىسى	جىنسى	مىللىتى	ۋەزىپىسى	ۋەزىپە ئۆتكەن ۋاقتى	ئىزاھات
ئەزىمبېك	ئەر	قازاق	ئىدارە باشلىقى	1950.3 — 1951.5.20	
قاسىمبېك	ئەر	قازاق	ئىدارە باشلىقى	1951.5.26 — 1952.5	
مولا رەخمەت			ئىدارە باشلىقى	1952.5 — 1955.6.4	
پاگۈا	ئەر	موڭغۇل	مۇئاۋىن ئىدارە باشلىقى	1963.1 — 1970.4 1978.10—1980.10	1970 - يىلى 4 - ئايدىن 1978 - يىلى 10 - ئايغىچە يۆتكىلىپ كەتكەن
			ئىدارە باشلىقى	1980.10—	
جاۋفېڭتاك	ئەر	خەنزۇ	مۇئاۋىن ئىدارە باشلىقى، ئىدارە باشلىقى	1965.5 — 1978.12.29	1974 - يىلى 6 - ئاينىڭ 29 - كۈنى ئىدارە باشلىقى بولغان
تۇرۇمچى	ئەر	موڭغۇل	ئىنقىلابىي رەھبەرلىك گۇرۇپپىسىنىڭ مۇئاۋىن باشلىقى	1970.4.21 — 1973.3	
بەي يىنخۇ	ئەر	خەنزۇ	ئىنقىلابىي رەھبەرلىك گۇرۇپپىسىنىڭ مۇئاۋىن باشلىقى	1972.4 — 1974.10.4	1974 - يىل 6 - ئايدا مۇئاۋىن ئىدارە باشلىقى بولغان.
فىلىك كېچالك	ئەر	خەنزۇ	مۇئاۋىن ئىدارە باشلىقى	1978.9.14—1980.6.27	
خۇفۇتەي	ئەر	خەنزۇ	مۇئاۋىن ئىدارە باشلىقى	1984.12 — 1985.9	
مەتنىياز ھاپىز			مۇئاۋىن ئىدارە باشلىقى	1984.12—	

§ 2. چىڭ سۇلالىسى ۋە مىنگو دەۋرلىرىدىكى باج يىغىش ئەھۋالى

1. يەر بېجى

چيەنلۇڭ 27 ـ يىلى (1762 ـ يىلى) جىڭ تەۋەسىدە ھەربىيلەر، سۇرگۇن قىلىنغان جىنايەتچىلەر ۋە خەلق ئاچقان بوز يەرلەر بار ئىدى. خەلق ئاچقان بوز يەرلەر ھەربىر كىشىگە 303 مودىن توغرا كېلەتتى. دەسلەپتە ئالتە يىلغىچە باج كەچۈرۈم قىلىندى، كېيىن ئۇچ يىلغىچە باج ئالماسلىققا ئۆزگەرتىلدى، ئەڭ ئاخىرىدا «بوزيەر ئاچقان يىلى ئاشلىق زىرائىتى تېرىغانلار شۇ يەردە مەڭگۈ ئولتۇراقلىشىپ قالىدۇ»غا ئۆزگەرتىلدى. داۋگۇاڭ 20 ـ يىلى (1840 ـ يىلى) ئەپيۇن ئۇرۇشىدىن كېيىن، ئۇيغۇرلار ۋە ئىچكى ئۆلكىلەردىكى خەنزۇلار كەينى ـ كەينىدىن بورتالاغا كېلىپ دېھقانچىلىق ۋە سودىگەرلىك قىلىپ، بەلگىلىمە بويىچە باج تاپشۇردى. گۇاڭشۇ 12 ـ يىلى (1886 ـ يىلى) تېرىلغۇ يەر ئۇچ دەرىجىگە بۆلۈنۈپ، 1 ـ دەرىجىلىك يەرنىڭ ھەر موسىدىن يەتتە شىڭ، 2 ـ دەرىجىلىك يەرنىڭ ھەر موسىدىن تۆت شىڭ، 3 ـ دەرىجىلىك يەرنىڭ ھەرموسىدىن ئۇچ شىڭ ئاشلىق پاراق ئېلىش بەلگىلەندى. گۇاڭشۇ 28 ـ يىلى (1902 ـ يىلى) بىر دادەن ئاشلىققا بىرمىسقال بەش فۇڭ خوراش ھەققى قوشۇپ ئېلىندى. گۇاڭشۇ 33 ـ يىلى (1907 ـ يىلى) ھەر دادەن پاراققا بىرمىسقال بەش پۇڭ خوراش ھەققى ئالغاندىن تاشقىرى، ئىككى كۈرە بەش شىڭ پاخوت ئاشلىقى ئېلىندى.

مىنگونىڭ دەسلەپكى يىللىرىدا بۇ يەردە ئىجرا قىلىنىۋاتقان يەر بېجى ئاساسىي جەھەتتىن ئۆزگەرتىلمەي، يۇقىرىدىكى بەلگىلىمە بويىچە بولدى. مىنگونىڭ 6 ـ يىلى (1917 ـ يىلى) 9 ـ ئاينىڭ 12 ـ كۈنى شىنجاڭ ئۆلكىسى غەللە پاراق، يەم ـ بوغۇز ئېلىش توغرىسىدىكى نىزامنى تارقىتىپ، ئاشلىق يىغقاندا ئاشلىقنىڭ ئاز ـ كۆپلۈكىدىن قەتئىينەزەر، تولدۇرۇلغان ھەربىر ۋاراق تالۇن ئۈچۈن ئون پۇڭ ھەق ئېلىندى.

مىنگونىڭ 9 ـ يىلى (1920 ـ يىلى) بورتالا دېھقانلىرى ئاچقان بوز يەرلەر 1 ـ، 2 ـ دەرىجىلىك قىلىپ بەلگىلەندى، 1 ـ دەرىجىلىك يەر كۆپ، 2 ـ دەرىجىلىك يەر ھېچقانچە يوق ئىدى. بۇنىڭ ئىچىدە يېرىم تېرىپ، يېرىم شۇدىگەر قىلىنىدىغان يەرلەردىن يەر بېجى يېرىم ئېلىندى، يەنى 100 مو يەردىن 50 مو ھېسابىدا يەر بېجى ئېلىندى. مىنگونىڭ 28 ـ يىلى (1939 ـ يىلى) ھەربىر مو يەردىن بىر كۈرە بىر شىڭ ئىككى ئوچۇم پاراق ئېلىندى. مىنگونىڭ 29 ـ يىلى (1940 ـ يىلى) دېھقانلارنىڭ يەر خېتى بىلەن يەر بېجىنى تەكشۈرۈش توغرىسىدىكى تولۇقلىما نىزامنامە يولغا قويۇلۇپ، يەر بېجى يېرىمىغا سۇندۇرۇپ ئېلىندى. 1 ـ دەرىجىلىك يەرنىڭ ھەرموسىدىن بىر كۈرە بىر شىڭ بەش ئوچۇم، 2 ـ دەرىجىلىك يەرنىڭ ھەرموسىدىن سەككىز شىڭ بىر ئوچۇم يەر بېجى ئېلىندى. يەر بېجى ئۈچۈن ئېلىشقا تېگىشلىك جەمئىي پاراق بۇغداي 1025 دادەن ئىككى كۈرە توققۇزشىڭ ئالتە ئوچۇم بولدى. شۇ يىلى يەرخېتى تەكشۈرۈلۈپ، 20 مو 1 ـ دەرىجىلىك يەر، 3179 مو يەتتە پۇڭ بەش لى 2 ـ دەرىجىلىك يەر، 2679 مو بەش پۇڭ 3 ـ دەرىجىلىك يەر بولۇپ، جەمئىي 5897 مو يەر كۆپەيدى. يېڭى نىزام بويىچە ئېلىشقا تېگىشلىك پاراق بۇغداي 418 دادەن بەش كۈرە ئۇچ شىڭ بولدى. يېڭى، كونا يەرلەردىن جەمئىي 1443 دادەن سەككىز كۈرە ئىككى شىڭ ئالتە ئوچۇم پاراق ئېلىندى، ئېلىنغان پاراق ئىلگىرىكىدىن 44% كۆپەيدى. مىنگونىڭ 30 ـ يىلى (1941 ـ يىلى) شۇدىگەر قىلىنىدىغان يەرلەردىن يېرىم باج ئېلىش چارىسى يولغا قويۇلماي، ئەمەلىي مو سانىغا ئاساسەن، 1 ـ، 2 ـ، 3 ـ دەرىجە بويىچە ھېسابلاپ پاراق ئېلىندى. بۇنىڭ بىلەن باج (پاراق) بىر ھەسسە كۆپىيىپ، دېھقانلارنىڭ يۈكى ئېغىرلىشىپ كەتتى.

2. تۈياق بېجى

مىنگونىڭ 4 - يىلى (1915 - يىلى) 7 - ئايدا شىنجاڭ ئۆلكىسى تارقاتقان يېڭى نىزام بويىچە تۆگە، ئات، كالا بېجى ئېلىنىدى، ھەر بىر ئاتقا بىر مىسقال بەش پۇڭ، كالىغا بىر مىسقال ئىككى پۇڭ، تۆگىگە ئىككى مىسقال، قويغا ئىككى پۇڭ كۆمۈش باج ئېلىنىدى. مىنگونىڭ 6 - يىلى (1917 - يىلى) 10 - ئاينىڭ 17 - كۈنى بېقىلغان چارۋىلاردىن باج ئېلىش چارىسى بەلگىلەپ چىقىلدى. ئۇنىڭدا يۇقىرىقى باج نورمىسى تەكتىلىنىش بىلەن بىرگە ھۆكۈمەتنىڭ چارۋىچىلىق فېرمىلىرىدا مال باققۇچىلار باج تاپشۇرغانلىقى سىرتىدا چارۋىچىلىق فېرمىسىغا ئىجارە ھەققى (پاراق) تاپشۇرىدىغانلىقى بەلگىلەندى. ھەربىر ئاتقا تۆت پۇڭ، كالىغا ئۈچ پۇڭ، تۆگىگە بەش پۇڭ، قويغا بەش لى كۆمۈش باج ئېلىنىدى.

مىنگونىڭ 26 - يىلى (1937 - يىلى) بېقىلمۇاتقان چارۋىدىن ئېلىنىدىغان تۈياق بېجىنىڭ نىسبىتى ھەربىر ئاتقا 1000 سەر، كالىغا 1000 سەر، تۆگىگە 2500 سەر، قويغا 250 سەر كۆمۈش قىلىپ ئۆزگەرتىلدى.

مىنگونىڭ 32 - يىلى (1943 - يىلى) يايلاققا ھەربىر چارۋىدىن ۋاقىتلىق 60 يۈەندىن پاراق ئېلىش بەلگىلەندى. مىنگونىڭ 33 - يىلى (1944 - يىلى) يايلاققا ھەربىر چارۋىدىن 100 مو 3 - دەرىجىلىك يەردىن ئېلىنىدىغان باج سانى بويىچە پاراق ئېلىش بەلگىلەندى.

3. باشقا باجلار

يەر بېجى، تۈياق بېجىدىن باشقا باجلار بورتالادا باج يىغىش باشقارمىسى تەسىس قىلىنىشتىن ئىلگىرى باجنى ھۆددىگە بېرىش ئۇسۇلى ئارقىلىق يىغىلاتتى، يەنى: ھۆددىگە ئالغان سودىگەر باجنىڭ سومما-سىنىمۇ ھۆددىگە ئېلىپ، باج تاپشۇرغۇچىلاردىن باجنى بۇاستە يىغاتتى، يەرلىك ئەمەلدار ئۆزى ھۆددىگە ئالغان باج نورمىسىنى تاپشۇرغاندىن كېيىن، ئاشقان قىسمىنى ئۆزى ئالاتتى. مىنگونىڭ 24 - يىلى (1935 - يىلى) باج يىغىش باشقارمىسى تەسىس قىلىنغاندىن كېيىن، باج ئېلىش چارىسى تەسىس قىلىندى، ئۇ، باج يىغىش ۋەزىپىسىنى ئۆتىدى.

مىراس بېجى باج نىسبىتى 5% بولۇپ، ۋارىسلىق قىلىنىدىغان مال - مۈلۈكنىڭ سانىغا ئاساسەن، ناھىيە ۋەكالىتەن يىغىۋالدى.

ئۆي - جاي بېجى باج نىسبىتى 6%، ئېلىپ ساتقۇچىدىن ئېلىنىدىغان باج نىسبىتى 5% بولدى. مىنگونىڭ 33 - يىلى (1944 - يىلى) 12 - ئايدا بۇيرۇقتا بىنائەن ئۆي - جاي بېجىنىڭ 25 پىرسەنتى بويىچە قوشۇمچە ئۆي - جاي بېجى ئېلىنىدى.

قان بېجى مىنگونىڭ 31 - يىلى (1942 - يىلى) 7 - ئاينىڭ 1 - كۈنىدىن تارتىپ ئېلىنىدى، باج نىسبىتى 5% بولدى. شۇنىڭ بىلەن تەڭلا تازىلىق بېجى ئەمەلدىن قالدۇرۇلدى.

يەر باھاسى بېجى مىنگونىڭ 33 - يىلى (1944 - يىلى) 7 - ئاينىڭ 1 - كۈنىدىن تارتىپ ئېلىنىدى.

تاماكا، ھاراق ئالاھىدە بېجى 30% بويىچە ئېلىنىدى.

ئورمان بېجى 10% بويىچە ئېلىنىدى.

ياغ بېجى، ئۆي بېجى ۋە باشقا باجلار چىنڭ سۇلالىسى دەۋرىدىكى بەلگىلىمە بويىچە ئېلىنىدى. سەييارە سودىگەرلەر، مۇقىم سودىگەرلەردىن 2% تىجارەت گۇۋاھنامىسى بېجى ئېلىنىدى. تىجارەت بېجى 3% ئېلىنىدى. بورتالادا مىنگونىڭ 31 - يىلى (1942 - يىلى) 9 - ئاينىڭ 10 - كۈنى توققۇز كىشىلىك تىجارەت گۇۋاھنامىسى

كومىتېتى قۇرۇلدى، بۇ كومىتېت ئەتىسىدىن باشلاپ دائىرىلەر بويىچە كاپىتالنى تەكشۈرۈپ، باج ئىلىشنى ئورۇنلاشتۇردى. ماركا بېجى، زىياپەت بېجى، يېڭى ئۇي بېجى مىنگونىك 32 - يىلىق (1943 - يىلى) 9 -، 10 -، 11 - ئايلاردا ئىلگىرى - كېيىن بولۇپ ئىلىنىشقا باشلىدى.

مىنگونىك 34 - يىلى (1945 - يىلى) 2 - ئايدا بورتالا ئاغلاقچى مەھكىمىسى ۋە ناھىيىلىك ھۆكۈمەت قۇرۇلغاندىن كېيىن تەدرىجىي ئىلىنىشقا باشلىغان باج 11 خىلغا يەتتى.

1) تىجارەت بېجى مىنگونىك 36 - يىلى (1947 - يىلى) 8 - ئاينىك 27 - كۈنى ئۆلكە باج نىزامىنىك تىجارەت بېجى ئىلىش توغرىسىدىكى تەپسىلىي قائىدىسىدىكى بەلگىلىمىگە ئاساسەن، تىجارىتىنىك ساپ نىسبىتى بويىچە ھېسابلىنىپ، 0.5% باج ئىلىنىدى. كېيىنكى يىلنىك ئالدىنقى يېرىمىدا جەمئىي 23 مىليون 776 مىڭ 992 دوللار (ئۇچ ۋىلايەت مەزگىلىدىكى پۇل بىرلىكى، تۆۋەندىمۇ شۇنداق) باج يىغىلدى.

2) مال يۆتكەش - توشۇش بېجى مىنگونىك 36 - يىلى (1947 - يىلى) 3 - ئايدا ئۆلكىنىك باج نىزامىغا ئاساسەن يېڭى تەپسىلىي قائىدە تۈزۈلۈپ 0.3% تىن 0.5% كىچە نىسبەتتە باج ئىلىنىدى. مىنگونىك 37 - يىلى (1948 - يىلى) نىڭ ئالدىنقى يېرىمىدا 18 مىليون 900 مىڭ دوللار باج يىغىلدى.

3) چارۋا سودىسى بېجى بۇ بورتالادىكى بىر چوڭ باج مەنبەسى. پەقەت مىنگونىك 37 - يىلى (1948 - يىلى) نىڭ ئالدىنقى يېرىمىدىلا جەمئىي 37 مىليون 350 مىڭ دوللار باج يىغىلدى.

4) يايلاق بېجى («چارۇچىلىق بېجى» دەپمۇ ئاتىلىدۇ) مىنگونىك 34 - يىلى (1945 - يىلى) 4 - ئاينىك 6 - كۈنى يايلاق بېجىنى چارۋا مالنىڭ تۈياق سانى بويىچە ھېسابلاپ ئىلىش چارىسى قوللىنىلدى. مىنگونىك 36 - يىلى (1947 - يىلى) 8 - ئاينىك 27 - كۈنى ئۆلكە باج نىزامىنىك تەپسىلىي قائىدىسىدىكى بەلگىلىمىگە ئاساسەن، يايلاق بېجى كالا، ئات، تۆگە، خېچىر، ئىشەكتىن ئىبارەت بەش خىل چوڭ چارۋىدىن 1.5%، قوي، ئۆچكە قاتارلىق ئۇششاق چارۋىدىن 2.5% ئىلىنىدى. نەسىللىك چارۋىلاردىن يايلاق بېجى كەچۈرۈم قىلىنىدى. مىنگونىك 37 - يىلى (1948 - يىلى) يايلاق بېجى ئۇچۇن ئۇچ ئات، 280 كالا، 4873 قوي، 700 ئۆچكە يىغىلىپ، باج يىغىش ۋەزىپىسى 85% ئورۇندالدى.

5) يەر سودىسى بېجى ئىلگىرى ناھىيىلىك ھۆكۈمەت يەر خېتى تارقىتىپ باج ئالاتتى. مىنگونىك 36 - يىلى (1947 - يىلى) 3 - ئاينىك 15 - كۈنى باج يىغىش باج ئىدارىسىگە ئۆتكۈزۈپ بېرىلدى. كېيىنكى يىلنىك ئالدىنقى يېرىمىدا جەمئىي 8 مىليون 100 مىڭ دوللار باج يىغىلدى.

6) قان بېجى يەنىلا 5% نىسبەتتە باج ئىلىنىدى. مىنگونىك 37 - يىلى (1948 - يىلى) نىڭ ئالدىنقى يېرىمىدا 10 مىليون 800 مىڭ دوللار باج يىغىلدى.

7) ياغاچ ماتېرىياللىرى بېجى مىنگونىك 37 - يىلى (1948 - يىلى) نىڭ ئالدىنقى يېرىمىدا 450 مىڭ دوللار باج يىغىلدى.

8) تۇز بېجى بورتالا تۇز كۆپ چىقىدىغان جاي بولسىمۇ، لېكىن ئاھالە ئۇزى توپلاپ، ئۇزى ئىستېمال قىلاتتى، مال مەنبەسى كۆپ ئەمەس، ئۇنىڭ ئۈستىگە قاتناش - تىرانسپورت قىيىن بولغاچقا، بۇ باج ئىلىنمىدى.

9) تىرانسپورت بېجى تىرانسپورت قوراللىرى ئۇچ چوڭ تۇرگە ئايرىلىپ، تۇرلۇك ھارۋىلاردىن نورمىلىق باج نىسبىتى بويىچە، مىقدارىغا قاراپ ھېسابلاپ باج ئىلىنىدى. مىنگونىك 37 - يىلى (1948 - يىلى) نىڭ ئالدىنقى يېرىمىدا 1 مىليون 260 مىڭ دوللار باج يىغىش پىلانلانغان بولسىمۇ، لېكىن يىغىۋالغىلى بولمىدى.

10) تاماكا - ھاراق بېجى سېتىلىش ھاسىلى بويىچە باھاغا قاراپ باج ھېسابلىنىپ، تاماكىدىن 30%، ھاراقتىن 60% نىسبەتتە باج ئىلىنىدى، ئىشلەپچىقىرىپ ساتقۇچىلاردىن باج ئىلىنىدى. مىنگونىك 38 - يىلى (1949 - يىلى) 8 - ئاينىك 30 - كۈنى ئىلى ۋىلايەتلىك باج ئىدارىسى موخوركىدىن 5% مەھسۇلات بېجى ئىلىشنى بەلگىلىدى.

11) يەر بېجى مالىيە بۆلۈمى مەسئۇل بولۇپ يىغدى. بۇنىڭدىن باشقا، ئۆشرە - زاكات ئىلىنىدى ۋە

هۆرىيەت زايومى تارقىتىلدى. ئۇشرە - زاكاتنى ناھىيىلىك ماۋارىپ بۆلۈمى مەسئۇل بولۇپ يېغدى. هۆرىيەت زايومى ئىچىدىكى چارۋىچىلىق ئىشلىرىغا ياردەم بېرىلىدىغانلىرىنى ناھىيىلىك باج ئىدارىسى مەسئۇل بولۇپ يېغدى. شۇنىڭ بىلەن بىللە، ھەربىي ئات ۋە يەم - بوغۇز ئېلىندى. مىنگونىڭ 34 - يىلى (1945 - يىلى) 3 - ئايدا 300 دادەن يەم - بوغۇز، 100 مىڭ باغ بېدە، 56 ھەربىي ئات يېغىلدى.

§ 3. جۇڭخۇا خەلق جۇمھۇرىيىتى دەۋرىدىكى باج تۈزۈمى

يېڭى جۇڭگونىڭ باج تۈزۈمى ھەر قايسى تارىخىي دەۋرلەردىكى سىياسىي، ئىقتىسادىي ۋەزىيەتنىڭ تەرەققىياتىغا ئاساسەن، پارتىيە ۋە دۆلەتنىڭ لۇشىەن، فاڭجېن، سىياسەتلىرى بويىچە بەلگىلەندى. ئۇ، بارلىققا كېلىش ۋە تەرەققىي قىلىش جەريانىنى باشتىن كەچۈردى.

1. باج ئىشلىرىنى بىرلىككە كەلتۈرۈپ، يېڭى باج تۈزۈمىنى ئورنىتىش مەزگىلى (1950 - 1952)

بورتالادا 1950 - يىل 3 - ئايدىن باشلاپ بىرلىككە كەلگەن باج تۈزۈمى يولغا قويۇلۇپ، سودا - سانائەت بېجى، تۈز بېجى، قان بېجى، ماركا بېجى، تاموژنا بېجى (1950 - يىل 1 - 2 - ئايلاردا كونا باج تۈزۈمى بويىچە ئېلىندى، 3 - ئايدىن باشلاپ ئىلى تاموژنىسى بىۋاستە ئالدى)، يۇك - مال بېجى (1950 - يىل 5 - ئايدىن باشلاپ ئېلىنىشقا باشلىدى)، سودا بېجى، پەر - مۇلۇك بېجى، ئالاھىدە ئىستېمال ھەرىكىتى بېجىدىن ئىبارەت توققۇز خىل باج تەسىس قىلىندى. 1950 - يىل 10 - ئايدا ناھىيىلىك سودا - سانائەتچىلەرنى سەپەرۋەر قىلىش يىغىنى چاقىرىلىپ، يېڭى باج قانۇنى جاكارلاندى ھەم تەشۋىقات ماتېرىياللىرى بېسىپ تارقىتىلدى. ۋەتەنپەرۋەرلىك باج تاپشۇرۇش مۇسابىقىسى قانات يايدۇرۇلدى. سوتسىيالىستىك يېڭى باج تۈزۈمى ئومۇميۈزلۈك يولغا قويۇلۇپ، يىغىلغان باج يىلدىن - يىلغا كۆپەيدى.

2. باج تۈزۈمىنى تۈزىتىش مەزگىلى (1953 — 1958)

1953 - يىل 1 - ئاينىڭ 1 - كۈنىدىن باشلاپ ئىلگىرىكى سودا - سانائەت بېجى ئېلىش تۈزۈمىگە بىر قانچە تۈزىتىش كىرگۈزۈلدى. باج تۈزۈمىگە تۈزىتىش كىرگۈزۈلگەندىن كېيىن، سودا - سانائەت بېجىنىڭ تۈرى 12 گە يەتتى. ئۇلار: تاۋار ئوبوروت بېجى، يۇك - مال بېجى، سودا - سانائەت كەسىپى بېجى، ماركا بېجى، تۈز بېجى، تاموژنا بېجى، چارۋا سودىسى بېجى، قان بېجى، شەھەر ئۆي - زېمىن بېجى، مەدەنىي كۆڭۈل ئېچىش بېجى، ھارۋا - ئاپتوموبىلدىن پايدىلىنىش گۇۋاھنامىسى بېجى، ئۈسۈم تاپاۋىتى بېجىدىن ئىبارەت. ئەينى ۋاقىتتا بورتالادا تاموژنا بېجى، شەھەر ئۆي - زېمىن بېجى، ھارۋا - ئاپتوموبىلدىن پايدىلىنىش گۇۋاھنامىسى بېجى، ئۈسۈم تاپاۋىتى بېجى قاتارلىق ئالتە خىل باج ئېلىنمىدى. 1956 - يىلى دۆلەت ئىگىلىكىدىكى، كوللېكتىپ مۇلۇكچىلىكىدىكى كارخانىلارنىڭ ھېساباتى تەكشۈرۈلۈپ، باج ئېلىندى. ئۇششاق سودىگەرلەردىن قەرەللىك، نورمىلىق تۇردە باج ئېلىندى. شۇنداق قىلىپ، باج كىرىمى يىلمۇ يىل كۆپلەپ ئاشتى. 1957 - يىلى 314 مىڭ يۈەن (يېڭى خەلق پۇلى ھېسابىدا) كىرىم قىلىندى. بۇ، 1952 - يىلدىكىدىن 1.7 ھەسسە كۆپىيىپ، يىلىغا ئوتتۇرا ھېساب بىلەن 22% تىن ئاشتى.

3. بىر تۇتاش ئېلىنىدىغان سودا ـ سانائەت بېجىنى سىناق تەرىقىسىدە يولغا قويۇش مەزگىلى (1959.9 ـ 1972)

سوتسىيالىستىك ئۆزگەرتىش مەملىكەت بويىچە غەلىبىگە ئېرىشكەندىن كېيىن، مەركىزىي كومىتېت 1958 ـ يىلدىن باشلاپ بىر تۇتاش ئېلىنىدىغان سودا ـ سانائەت بېجىنى سىناق تەرىقىسىدە يولغا قويۇشنى قارار قىلدى، «ئەسلىدىكى باج سالمىقى ئاساسىدا باج تۈزۈمىنى ئاددىيلاشتۇرۇش» فائجىنىنى قوللىنىپ، «جۇڭخۇا خەلق جۇمھۇرىيىتىنىڭ سودا ـ سانائەتتە بىر تۇتاش سىناق تەرىقىسىدە يولغا قويۇش نىزامى (لايىھە)» نى تۈزۈپ چىقىپ ئېلان قىلدى.

ئىسلاھ قىلىنغان باج تۈزۈمىنى يولغا قويۇش داۋامىدا 1959 ـ يىل 1 ـ ئايدىن باشلاپ ئۆسۈم تاپاۋىتى بېجى ئېلىش توختىتىلدى. 1962 ـ يىل 9 ـ ئايدىن باشلاپ بازار سودىسى بېجى ئېلىندى. 1966 ـ يىلى مەدەنىي كۆكۈل ئېچىش بېجى ئېلىش توختىتىلدى. 1973 ـ يىلغا كەلگەندە بىر تۇتاش ئېلىنىدىغان سودا ـ سانائەت بېجى، سودا ـ سانائەت تاپاۋىت بېجى، قان بېجى، چارۋا سودىسى بېجى، ھارۋا ـ ئاپتوموبىللىرىنى پايدىلىنىش گۇۋاھنامىسى بېجى، بازار سودىسى بېجى قاتارلىق باجلار ئېلىندى، بۇنىڭغا ئىلگىرىكى ئۆسۈم تاپاۋىت بېجى، مەدەنىي كۆكۈل ئېچىش بېجى قوشۇلۇپ جەمئىي سەككىز خىل باج ئېلىندى. «مەدەنىيەت زور ئىنقىلابى» داۋامىدا بىر قىسىم توغرا باج يېغىش، باشقۇرۇش تۈزۈملىرى بىكار قىلىندى. 1972 ـ يىلى ناھىيە بويىچە ئاران 932 مىڭ 200 يۈەن باج ئېلىنىپ، 1965 ـ يىلدىكى 929 مىڭ 900 يۈەن بىلەن ئاساسەن تەڭپۇڭلاشتى.

4. سودا ـ سانائەت بېجىنى سىناق تەرىقىسىدە يولغا قويۇش مەزگىلى (1973 ـ 1984.9)

1973 ـ يىل 1 ـ ئايدا گۇڭۋۇيۈەننىڭ تەستىقى بىلەن شۇ ئايدىن باشلاپ مەملىكەت بويىچە سودا ـ سانائەت بېجى ئېلىشنى سىناق تەرىقىسىدە يولغا قويۇش قارار قىلىندى. بۇ قېتىمقى ئىسلاھاتنىڭ پرىنسىپى: «ئەسلىدىكى باج سالمىقىنى ئاساسىي جەھەتتىن ساقلاپ قېلىش ئالدىنقى شەرتى ئاستىدا، باج تۈرلىرىنى قوشۇۋېتىپ، باج ئېلىش چاستىنى ئاددىيلاشتۇرۇپ، نامۇۋاپىق سودا ـ سانائەت بېجى تۈزۈمىنى ئىسلاھ قىلىپ، باج تۈزۈمىنى نۆۋەتتىكى ئىنقىلاب ۋە ئىشلەپچىقىرىشنىڭ تەرەققىيات ئېھتىياجىغا ئۇيغۇنلاشتۇرۇش» تىن ئىبارەت بولدى. ئىسلاھاتنىڭ ئاساسىي مەزمۇنى: 1) باج تۈرلىرى قوشۇۋېتىلدى. بىر تۇتاش ئېلىنىدىغان سودا ـ سانائەت بېجى ۋە ئۇنىڭ قوشۇمچىسى، شەھەر ئۆي ـ زېمىن بېجى، ھارۋا ـ ئاپتوموبىللىرىنى پايدىلىنىش گۇۋاھنامىسى بېجى، تۇز بېجى (كېيىن يەنىلا ئايرىم ئېلىندى)، قان بېجى قوشۇۋېتىلىپ، سودا ـ سانائەت بېجى قىلىندى. قوشۇۋېتىلگەندىن كېيىنى ئاساسەن، بىر ساھەدىن بىر خىل باج ئېلىندى. دۆلەت ئىگىلىكىدىكى كارخانىلاردىن سودا ـ سانائەت بېجىلا ئېلىندى. كوللېكتىپ مۇلۇكچىلىكىدىكى كارخانىلاردىن سودا ـ سانائەت بېجى ۋە سودا ـ سانائەت تاپاۋىت بېجىلا ئېلىندى. 2) باج تۈرى، باج نىسبىتى قىسقارتىلدى. باج تۈرى ئىلگىرىكى 108 خىلدىن 44 خىلغا، باج نىسبىتى ئىلگىرىكى 141 دىن 82 گە قىسقارتىلىپ، جەمئىي 16 دەرىجىگە ئايرىلدى. بۇ قېتىمقى ئىسلاھاتنىڭ دەسلەپكى مەزگىلىدە ئوبلاستلىق يېمەكلىك زاۋۇتى (دۆلەت ئىگىلىكىدىكى كارخانا) بىلەن ئوبلاستلىق تېرە ـ يۇڭ زاۋۇتى (كوللېكتىپ مۇلۇكچىلىكىدىكى كارخانا) سىناق نۆقتىسى قىلىپ تاللاندى. ئۇنىڭدىن بىرسال باج نىسبىتى يېمەكلىك زاۋۇتىنىڭ 6%، تېرە ـ يۇڭ زاۋۇتىنىڭ

12% قىلىپ بەلگىلەندى. بېرىم يىل نۆقتىدا سىناق قىلىنغاندىن كېيىن، شۇ يىلى 8 ـ ئاينىڭ 1 ـ كۈنى كارخانىلاردىن كەسپىي باج ئېلىش توختىتىلدى.

پارتىيە 11 ـ نۆۋەتلىك مەركىزىي كومىتېتى 3 ـ ئومۇمىي يىغىنىدىن كېيىن، باجنىڭ ئىقتىسادىي پائالىيەتتىكى تەڭشىگۈچلۈك رولىنى تېخىمۇ ياخشى جارى قىلدۇرۇش ئۈچۈن، 1983 ـ يىل 6 ـ ئايدىن باشلاپ پايدىنى باجغا ئۆزگەرتىش ئىسلاھاتى ئېلىپ بېرىلدى. بۇ قېتىمقى ئىسلاھات ئىككى قەدەمگە بۆلۈپ ئېلىپ بېرىلدى. 1983 ـ يىلدىن باشلاپ 1 ـ قەدەمدە پايدىنى باجغا ئۆزگەرتىش سىناق تەرىقىسىدە يولغا قويۇلۇپ، دۆلەت ئىگىلىكىدىكى كارخانىلاردىن كارخانا تاپاۋەت بېجى ئېلىنىشقا باشلىدى. پايدا ئالغانلىكى دۆلەت ئىگىلىكىدىكى چوڭ، ئوتتۇرا كارخانىلار يارانقان پايدىسىدىن 55% نىسبەت بويىچە باج تاپشۇردى؛ پايدا ئالغانلىكى دۆلەت ئىگىلىكىدىكى كىچىك كارخانىلار سەككىز دەرىجىلىك نورمىدىن ئاشقان پروگرېسسىيىلىك باج نىسبىتى بويىچە باج تاپشۇردى. 1 ـ قەدەملىك پايدىنى باجغا ئۆزگەرتىشتە دۆلەت، كارخانا ۋە شەخسىنىڭ مەنپەئىتى ئوچ تەرەپنىڭ ئىقتىسادىي مۇناسىۋىتى بىرقەدەر توغرا بىر تەرەپ قىلىنغاچقا، 1984 ـ يىل 10 ـ ئاينىڭ 1 ـ كۈنىدىن ئېتىبارەن پايدىنى باجغا ئۆزگەرتىش خىزمىتىنى سىناق تەرىقىسىدە يولغا قويۇش بەلگىلەندى. سودا ـ سانائەت بېجىنى تەڭشەشتىن تارتىپ سىناق تەرىقىسىدە يولغا قويغانغىچە بولغان 12 يىل داۋامىدا سودا ـ سانائەت بېجى، سودا ـ سانائەت تاپاۋەت بېجى، چارۋا سودىسى بېجى، بازار سودىسى بېجى، قان بېجى، توز بېجى، قوشۇلما قىممەت بېجى، قۇرۇلۇش بېجى، دۆلەت ئىگىلىكىدىكى كارخانىلار تاپاۋەت بېجى ۋە دۆلەت ئېنېرگىيە، قاتناش نۇقتىلىق قۇرۇلۇشلىرى فوندى ئېلىندى. بۇ مەزگىلدە باج كىرىمى خېلى تېز كۆپەيدى. 1984 ـ يىلى 3 مىليون 352 مىڭ يۈەن باج يىغىلدى.

2 ـ قەدەمدىكى پايدىنى باجغا ئۆزگەرتىش داۋامىدا مەملىكەت بويىچە 21 خىل باج تەسىس قىلىندى. 1985 ـ يىلنىڭ ئاخىرىغىچە مەھسۇلات بېجى، قوشۇلما قىممەت بېجى، توز بېجى، تىجارەت بېجى، شەھەر قوغداش قۇرۇلۇش بېجى، چارۋا سودىسى بېجى، دۆلەت ئىگىلىكىدىكى كارخانىلار تاپاۋەت بېجى، دۆلەت ئىگىلىكىدىكى كارخانىلار تەڭشەش بېجى، كوللېكتىپ مۇلۇكچىلىكىدىكى كارخانىلار تاپاۋەت بېجى، شەھەر ـ يېزىلاردىكى يەككە سودا ـ سانائەتچىلەرنىڭ تاپاۋەت بېجى، قۇرۇلۇش بېجى، دۆلەت ئىگىلىكىدىكى كارخانىلارنىڭ مۇكاپات بېجى، كوللېكتىپ مۇلۇكچىلىكىدىكى كارخانىلارنىڭ مۇكاپات بېجى، كەسپىي ئورۇنلار ۋە ئېنېرگىيە قاتناش نۇقتىلىق قۇرۇلۇش مەبلىغىدىن ئىبارەت 15 خىل باج ئېلىندى.

§ 4. باج ئىشلىرىنى باشقۇرۇش ئەھۋالى

جۇڭخۇا خەلق جۇمھۇرىيىتى قۇرۇلغاندىن كېيىن، بورتالا ناھىيىسى مەركىزىي كومىتېت بەلگىلىگەن باج ئىشلىرىنى باشقۇرۇش تۈزۈلمىسىگە ئاساسەن، ئوخشىمىغان شەكىللەردە تۈزلۈك باشقۇرۇش ئۇسۇلىنى قوللاندى:

1. دائىرىلەرگە بۆلۈپ ھۆددىگە بېرىپ باشقۇرۇش ۋە باج ئىشلىرىنى تىزىملاپ باشقۇرۇش

50 ـ يىللارنىڭ بېشىدا باج ئىدارىسىدە باج ئىشلىرى بۆلۈمچىسى قۇرۇلۇپ، تۈرلۈك باج ئىشلىرىنى بىر تۇتاش باشقۇردى. باج پونكىتلىرىغا مەمۇرىي رايونلار بويىچە مەخسۇس ئادەم مەسئۇل قىلىنىپ، ھەرخىل باجنى يىغىش، باشقۇرۇش بۆلەكلەر بويىچە ھۆددىگە بېرىلدى، بۇ تۈزۈم ئۇزاق يىللارغىچە ئۆزگەرمەي مۇقىم

تۇردى. 1978 - يىلى پارتىيە 11 - نۆۋەتلىك مەركىزىي كومىتېتى 3 - ئومۇمىي يىغىنىدىن كېيىن، باجنىڭ ئىقتىسادىي پىشاڭلىق رولىنى تولۇق جارى قىلدۇرۇش ئۈچۈن، دۆلەت باج ئىشلىرىنى باشقۇرۇشنىڭ بىر قاتار تەدبىرلىرىنى قوللاندى. 1981 - يىل 9 - ئاينىڭ 1 - كۈنى مالىيە مىنىستىرلىكىنىڭ باش باج ئىدارىسى «باج ئىشلىرىنى تىزىملاش توغرىسىدا ئومۇمىي ئۇقتۇرۇش» چىقارغاندىن كېيىن ناھىيە بويىچە باج كادىرلىرى پۈتۈن كۈچ بىلەن ئاتلىنىپ، بازار، يېزىلاردا تەشۋىقات، چۈشەندۈرۈش ۋە باج ئىشلىرىنى تىزىملاش خىزمىتىنى قانات يايدۇردى. 10 - ئاينىڭ ئاخىرىدا ناھىيە بويىچە 649 كارخانىنى تىزىملاش ۋەزىپىسى ئاساسىي جەھەتتىن ئورۇندالدى. بۇنىڭ ئىچىدە ئومۇمخەلق مۇلۇكچىلىكىدىكىسى 71، كوللېكتىپ مۇلۇكچىلىكىدىكىسى 141، يەككە ئىگىلىكتىكىسى 425، ئۇنىڭدىن باشقا، 12 زىيالىي ياشلار كارخانىسى بار. يېزىلاردىكى 175 كەسپىي ئائىلە، ھۆددىگەر ئائىلە ۋە 12 زىيالىي ياشلار كارخانىسىغا كېنىشكا بېرىلمىگەندىن تاشقىرى، باشقىلارغا تەكشۈرۈپ كېنىشكا تارقىتىپ بېرىلدى. 1984 - يىل 4 - ئايدا يېزىلاردىكى باج تاپشۇرغۇچىلارنىڭ ئەھۋالىنى ھەقىقىي ئىگىلەش ئۈچۈن، يەنە بىر قېتىم كۈچ تەشكىللىنىپ، دېھقانچىلىق، چارۋىچىلىق رايونلىرىدا سانائەت، قاتناش - ترانسپورت، سودا، مۇلازىمەت، پىششىقلاپ ئىشلەش، بىناكارلىق - قۇراشتۇرۇش، دېھقانچىلىق، ئورمانچىلىق، چارۋىچىلىق، سۇ مەھسۇلاتلىرى تىجارىتى بىلەن شۇغۇللىنىدىغان كەسپىي ئائىلىلەر، ھۆددىگەر ئائىلىلەرنىڭ باج تاپشۇرۇش ئەھۋالى تەكشۈرۈلدى ھەم تىجارەت سوممىسى ۋە باج سوممىسى تەكشۈرۈپ بېكىتىلدى، باج تاپشۇرۇش ۋاقتى ۋە باج تاپشۇرۇش ئىنتىزامى بەلگىلەندى، تەكشۈرۈش نەتىجىسىدە ناھىيىدىكى 1169 كەسپىي ئائىلە، ھۆددىگەر ئائىلە ئېنىقلاندى، بۇنىڭ 1059 ى باج تاپشۇرغان، 110 ى باشقۇرۇشتىن چۈشۈپ قالغان، تاپشۇرۇشقا تېگىشلىك 57 مىڭ يۈەن پۇل قايتۇرۇۋېلىندى، شۇ ۋاقىتنىڭ ئۆزىدە 42 مىڭ يۈەن پۇل خەزىنىگە تاپشۇرۇلدى. 1981 - يىلدىن 1985 - يىلنىڭ ئاخىرىغىچە ناھىيە باجنى تىزىملاپ باشقۇرغاندىن تاشقىرى، ئاساسىي قاتلام باج پونكىتلىرىغا داۋاملىق دائىرىلەر بويىچە ھۆددىگە بېرىپ، «خادىم، باج سوممىسى، دائىرىسى، ۋاقتىنى بېكىتىش» نى يولغا قويدى، مەخسۇس باشقۇرغۇچىلار ئۆز باشقۇرۇشىدىكىلەرنى تىزىملاپ، بېكىتىپ، باج باشقۇرۇش قوللانمىسى تۇرغۇزۇپ چىقىپ، ھەرخىل باجلارنى بىر تۇتاش باشقۇرۇش چارىسى بويىچە باشقۇردى.

2. باج پۇلىنى يىغىپ باشقۇرۇش

بورتالا شەھىرىدە يېڭى باج قانۇنى ئېلان قىلىنغاندىن تارتىپ، باج قانۇنى باج تاپشۇرغۇچىلارنىڭ تىجارەت ئەھۋالىغا ۋە مالىيەنى باشقۇرۇش سەۋىيىسىگە قاراپ دەسلەپتە، ئاساسەن، ھېساب تەكشۈرۈپ باج ئېلىش، دېموكراتىك باھالاپ باج ئېلىش، قەرەللىك، نورمىلىق باج ئېلىش، تەكشۈرۈپ بېكىتىپ باج ئېلىش قاتارلىق ئۇسۇللار قوللىنىلدى. ئۇچ چوڭ ئۆزگەرتىش مەزگىلىدە مۇقىم سودا - سانائەتچىلەر ئىچىدىكى ھېساب دەپتىرى تۇتقان، ماتېرىياللىرى تولۇق، تەكشۈرگىدەك ئاساسى بولغان چوڭ كارخانىچىلاردىن ھېساب تەكشۈرۈلۈپ باج ئېلىندى. دەسمايىسى ئاز، كىرىم - چىقىم ھېساب دەپتىرى تۇتمىغان يەككە سودا - سانائەتچىلەرنىڭ تىجارەت سوممىسى ۋە تاپاۋەت سوممىسى دېموكراتىك باھالاش ئارقىلىق باھالىنىپ، باج ئورگانلىرىغا تەستىقلىتىلىپ شۇ نىسبەت بويىچە باج ھېسابلاندى. ھېساب تەكشۈرۈپ باج ئېلىنغانلار بولسۇن ۋە باھالاپ باج ئېلىنغانلار بولسۇن، ئايمۇ ئاي تىجارەت بېجى، پەسىلدە تاپاۋەت بېجى تاپشۇردى، يېرىم يىلدا تاپشۇرغان باج مۆلچەرلىنىپ، يىل ئاخىرىدا ھېساب بوغۇلدى. نورما بەلگىلەپ باج ئېلىنغانلار بەلگىلەنگەن باج نورمىسى بويىچە ئايمۇ ئاي باج تاپشۇردى. مال بېجىنى باشقۇرۇشتا «مال بېجى ۋاقىتلىق نىزامى» بويىچە ئومۇم بىلەن شەخسلەرگە پەرقلەندۈرۈلۈپ مۇئامىلە قىلىندى. مۇرەككەپ، ئاددىيلىرىغا ئوخشىمىغان پرىنسىپلاردا مۇئامىلە قىلىنىپ، باج تاپشۇرغۇچى تىجارەت باشلىغاندىن كېيىن، باج ئورگانلىرىغا تاپشۇرۇشقا تېگىشلىك باج پۇلىنى مەلۇم

قىلىش، ئۇسۇل جەھەتتە تەكشۈرۈپ بېكىتىپ ئېلىش، توشۇشقا كېرەكلىكىدە باج ئېلىش، نەرقىنى باھالاپ ئەمەلىيلەشتۈرۈش، كېنىشكا، گۇۋاھنامىلىرىنى تەكشۈرۈش، توشۇشقا مەلۇم قىلىش خىراجىتى ئېلىش، ئەتكەسچىلەرنى تەكشۈرۈش قاتارلىق چارىلەر پەرقلەندۈرۈپ قوللىنىلىدى. ئەينى چاغدا ناھىيىنىڭ ئۆزى ئىشلەپچىقىرىپ، ئۆزى سېتىش كۆلىمى ياھايىتى كىچىك ئىدى، كۆپرەك قول بىلەن مەشغۇلات قىلىناتتى. باج ئورگانلىرى ئۆز جايىدىن چىققان ھاراق، موخورکا، يانچۇ ماتېرىياللارنىڭ مەھسۇلاتىنى تەكشۈرۈپ بېكىتىپ، نەرقىنى باھالاپ، باجنى ئەمەلىيلەشتۈرۈپ، كېنىشكىسىنى تەكشۈرۈپ، باج تاپشۇرغان مىللارغا باجنى تاپشۇرۇپ بولغانلىقى توغرىسىدىكى ئىسپاتنى چاپلاپ قويۇاتتى. باجنى تاپشۇرۇپ بولغانلىقى توغرىسىدا ئىسپاتى يوقلار تەكشۈرۈپ تېپىلسا ئەتكەسچىلىك قاتاردا مۇئامىلە قىلىناتتى.

3. باج تاپشۇرۇش ئەھۋالىنى باھالاپ باشقۇرۇش

بۇ خىل باشقۇرۇش بورتالادا 1961 - يىلى يولغا قويۇلدى. باھالاش مەزمۇنى ئالدىنقى بولغاچقا، ئۇنۇمى ئاز بولدى. 1982 - يىلى ناھىيىلىك باج ئورگىنى باج ئىشلىرىنى تىزىملاشقا بىرلەشتۈرۈپ، باج تاپشۇرۇشنى باھالاشقا تۇزىتىش كىرگۈزۈپ، ئىلگىرى باج تاپشۇرۇش ئەھۋالى باھالانغان كىشىلەرنى ئەستايىدىل تەكشۈرۈپ چىقىپ، باھالاش مەزمۇنىدا ئۆزگىرىش بولغانلارنى تۇزەتتى ھەم ھەرخىل كارخانا مەھسۇلاتلىرىنىڭ نامى، تىجارەت تۈرى، باج تۈرى، باج مادداسى، باج نىسبىتى، باج ھېسابلىنىدىغان باھا، باج تاپشۇرۇش ھالقىلىرى، باج ئېلىش ۋە كەچۈرۈم قىلىش دائىرىسى، باج تاپشۇرۇش قەرەلى، قائىدىگە خىلاپ ئىشلارنى بىر تەرەپ قىلىش قاتارلىق مەزمۇنلارنى باج قانۇنى بويىچە باج تاپشۇرۇش ئەھۋالى باھانامىسىگە كونكرېت ئەمەلىيلەشتۈرىدى.

4. تاۋار ئەۋەتىش تالونىنى باشقۇرۇش

1965 - يىلى سودا - سانائەت كارخانىلىرىدا تاۋار ئەۋەتىش تالونىنى باشقۇرۇش چارىسى يولغا قويۇلۇپ، باج تارماقلىرى تۇزۇپ باستۇرغان تالونىنى بىر تۇتاش ئىشلىتىش، ئەگەر ئۆز ئىدارىسى تۇزگەن تالونىنى ئىشلەتمەكچى بولسا، ئۇنىڭ ئۈستىگە باج ئىدارىسىنىڭ تالونغا مەخسۇس ئىشلىتىلىدىغان تامغىسىنى باستۇرۇش، ئۇنداق بولمىسا ئىناۋەتسىز قىلىش بەلگىلەندى. باشقا ناھىيىلەرنىڭ تالونلىرى بورتالا ناھىيىلىك باج ئىدارىسىنىڭ تامغىسى بىسىلغاندىن كېيىنلا بورتالادا ئىشلىتىلىدى. بۇ بەلگىلىمە يولغا قويۇلۇپ ئۇزاق ئۆتمەيلا «مەدەنىيەت زور ئىنقىلابى» داۋامىدا بىكار بولۇپ كەتتى. 1984 - يىلدىن باشلاپ بارلىق ئىدارە - ئورۇنلار، يەككە سودا - سانائەتچىلەر ئارىسىدا «شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونىنىڭ بىرلىككە كەلگەن تاۋار ئەۋەتىش تالونىنى باشقۇرۇشتا يولغا قويۇش چارىسى» ئىجرا قىلىندى. ئاق ھۆججەتنى ھېسابقا كىرگۈزۈش، ساختا تالون ياساش، يۆتكەپ قەرز ئېلىپ، يۆتكەپ ئىشلىتىۋېلىش، ۋەكالىتەن تالون - يېزىپ بېرىپ، پۇل كىرىم قىلىش ۋە پۇل تاپشۇرۇش قاتتىق چەكلەندى. باج تارماقلىرى دائىم تەكشۈرۈپ تۇردى. شۇ يىلنىڭ ئاخىرىدا بىرلىككە كەلگەن تالون توغرىسىدىكى بەلگىلىمىگە خىلاپلىق قىلغان ئىككى ئادەمگە 420 يۈەن جەرىمانە قويۇلدى.

5. باج ئىشلىرىنى ئومۇميۈزلۈك تەكشۈرۈش

باج قانۇنىدىكى بەلگىلىمىگە ئاساسەن، باج تاپشۇرغۇچىنىڭ باج تاپشۇرۇش مەجبۇرىيىتىنى نازارەت قىلىپ تەكشۈرۈش باج تارماقلىرىنىڭ بىر تۈرلۈك دائىملىق كەسپى. ناھىيەدە 1957 - يىلدىن باشلاپ بۇ خىزمەت

داۋاملاشتۇرۇلدى، پەقەت تەكشۈرۈلگۈچى ئوبيېكت ئوخشاش بولمىغاچقا، تەكشۈرۈش ۋاقتىمۇ ئوخشاش بولمىدى. يەككە سودا ـ سانائەتچىلەر بىلەن ۋاقىتلىق تىجارەتچىلەرنىڭ باج تاپشۇرۇش ئەھۋالىنى تەكشۈرۈش باج ئىدارىسىنىڭ ھەممە جەريانىغا سىڭدۈرۈلدى، ئادەم كۈچى ۋە ۋاقىت مۇۋاپىق مەركەزلەشتۈرۈلۈپ، تۈرلۈك كوللېكتىپ كارخانىلار بىلەن دۆلەت ئىگىلىكىدىكى سودا ـ سانائەتچىلەر بىر ـ بىرلەپ تەكشۈرۈلدى. تەكشۈرۈلگەندە باج تاپشۇرۇش ھەققىدىكى باھالاش پىكرى ئاساس قىلىنىپ، تۈرلەر بويىچە سىلىشتۇرۇلدى. تەكشۈرۈش ئاخىرلاشقاندىن كېيىن يازما خۇلاسە قىلىنىپ ئۇنىڭغا باج ئالغۇچى ۋە تاپشۇرغۇچى تەرەپلەر قول قويدى ۋە تامغا باستى. تەكشۈرۈشتە بىرلىشىپ تەكشۈرۈش، ئۆزى ئۆزىنى تەكشۈرۈش، بىر ـ بىرىنى تەكشۈرۈش ئۇسۇلى قوللىنىلدى. تولۇقسىز مەلۇماتقا قارىغاندا، 1963 ـ يىلدىن 1985 ـ يىلغىچە باج ئىشلىرى جەمئىي 12 قېتىم بىرقەدەر ئومۇميۈزلۈك تەكشۈرۈلگەن، قېتىم سانى بويىچە 2407 ئورۇن تەكشۈرۈلگەن (ئۆزى ئۆزىنى تەكشۈرگەن، ئۆز ئارا تەكشۈرگەنلەرمۇ ئۇنىڭ ئىچىدە)، بۇنىڭ ئىچىدە دۆلەت ئىگىلىكىدىكى ۋە كوللېكتىپ مۇلۇكچىلىكىدىكى ئورۇن قېتىم سانى بويىچە 642. يەككە سودا ـ سانائەتچى 1765، چوڭۇپ قالغان، قەرز بولۇپ قالغان باج پۇلىدىن 1 مىليون 75 مىڭ يۈەن تەكشۈرۈپ تېپىلدى. 1985 ـ يىل 10 ـ ئاينىڭ 8 ـ كۈنى باجنى ئومۇميۈزلۈك تۇرغۇزۇش تەكشۈرۈشكە سەپەرۋەر قىلىش يىغىنى ئۆتكۈزۈلۈپ، 504 ئورۇن تەكشۈرۈلدى ۋە ئۆزى ئۆزىنى تەكشۈردى، بۇنىڭ ئىچىدە دۆلەت ئىگىلىكىدىكى كارخانا 161، كوللېكتىپ مۇلۇكچىلىكىدىكى كارخانا 67، كەسىپي ئورۇن 87، بازار، يېزىلاردىكى يەككە سودا ـ سانائەتچى 189. جەمئىي 592 مىڭ يۈەن باج پۇلى تولۇقلاپ يىغىۋېلىندى، 543 مىڭ يۈەن پۇل شۇ ھامان خەزىنىگە تاپشۇرۇلدى. 1985 ـ يىل باج ئىگىڭ كۆپ تولۇقلاپ يىغىۋېلىنغان يىل بولدى.

بورتالا شەھىرىنىڭ 1950 ـ يىلدىن 1985 ـ يىلغىچە بولغان ئارىلىقتىكى ھەرخىل سودا ـ سانائەت بېجى كىرىمى

ئىقتىساد 13 — 2 بىرلىكى: 1000 يۈەن

يىللار	باج سوممىسى	ئىزاھات	يىللار	باج سوممىسى	ئىزاھات
1950	63		1968	815	
1951	114		1969	663	
1952	117		1970	757	
1953	174		1971	863	
1954	216		1972	932	
1955	271	ئوبلاستلىق باج ئىدارىسى ئالغان	1973	1127	
1956	285	ئوبلاستلىق باج ئىدارىسى ئالغان	1974	1212	
1957	314	ئوبلاستلىق باج ئىدارىسى ئالغان	1975	1428	
1958	395	ئوبلاستلىق باج ئىدارىسى ئالغان	1976	1434	
1959	439	ئوبلاستلىق باج ئىدارىسى ئالغان	1977	1649	
1960	951	جەڭنىڭ 400 مىڭ يۈەن تۇز بېجى ئۇنىڭ ئىچىدە	1978	1948	
1961	1927	جەڭنىڭ 1 مىليون 349 مىڭ يۈەن تۇز بېجى ئۇنىڭ ئىچىدە	1979	2203	

1962	984	جەڭنىڭ 328 مىڭ يۈەن تۇز بېجى شۇنىڭ ئىچىدە.	1980	2237	
1963	896	جەڭنىڭ 101 مىڭ يۈەن ئەمەلىيلەشتۈرۈلگەن تۇز بېجى شۇنىڭ ئىچىدە.	1981	2447	
1964	811		1982	2460	
1965	930		1983	3006	
1966	832		1984	3352	
1967	870		1985	5498	

XIV باب

پۇل مۇئامىلىسى

مىنگونىڭ 35 - يىلى (1946 - يىلى) 8 - ئايدا ئىلى دېھقانچىلىق - چارۋىچىلىق بانكىسى بورتالادا ئاشلىق پونكىتى قۇرۇپ، ئۇنى ئۆزىنىڭ بىۋاسىتە قاراشلىق كەسپىي ئاپپاراتى قىلدى.

1950 - يىل 12 - ئاينىڭ 20 - كۈنى جۇڭگو خەلق بانكىسىنىڭ بورتالا ناھىيىلىك تارماق بانكىسى قۇرۇلدى. 1954 - يىلدىن باشلاپ، بورتالا ناھىيىسىدىكى پۇل مۇئامىلىسى ئاپپاراتلىرى بەش قېتىم ئەمەلدىن قالدۇرۇلدى، قوشۇۋېتىلدى، ئايرىلدى، بىرلەشتۈرۈلدى، بىراق نورمال پۇل مۇئامىلىسى كەسپى تەسىرگە ئۇچرىمىدى. 36 يىلدىن بۇيان باش بانكا بەلگىلىگەن «بىر تۇتاش كىرىم قىلىپ، بىر تۇتاش چىقىم قىلىش» تىن ئىبارەت باشقۇرۇش چارىسى ۋە يۇقىرىدىن چۈشۈرۈپ بېرىلگەن ئامانەت پۇل، قەرز پۇل پىلانىنىڭ مىقدارى بويىچە كۆرسەتكۈچلۈك باشقۇرۇش يولغا قويۇلدى. 1952 - يىلدىن 1954 - يىلغىچە دېھقانچىلىق، چارۋىچىلىقتا جەمئىي 125 مىڭ يۈەن (يېڭى خەلق پۇلىغا سوندۇرۇلدى) پۇل قەرز بېرىلدى. 1985 - يىلغىچە ناھىيە بويىچە جەمئىي 10 مىليون 120 مىڭ يۈەن دېھقانچىلىق، چارۋىچىلىق قەرز پۇلى تارقىتىلدى. سودىغا 1951 - يىلى 8000 يۈەن، 1952 - يىلدىن 1954 - يىلغىچە 280 مىڭ يۈەن قەرز پۇل تارقىتىلدى. سودا كارخانىلىرىنىڭ ئۆزلۈكسىز تەرەققىي قىلىشىغا ئەگىشىپ، قەرز پۇل خېلى كۆپەيدى. 1985 - يىلى سودىغا 18 مىليون يۈەن قەرز بېرىلدى.

- سانائەت قەرز پۇلى يىلدىن - يىلغا كۆپەيىپ، 1985 - يىلى 1976 - يىلدىكى 180 مىڭ يۈەندىن 6 مىليون 250 مىڭ يۈەنگە يەتتى. بانكا نەق پۇل باشقۇرۇش، پۇل تارقىتىشنى تىزگىنلەش، پۇلنى يىغۇۋېلىش، پۇل ئامانەت قويۇش، زايوم، خەزىنە چېكىنى سېتىش قاتارلىق جەھەتلەردە نۇرغۇن خىزمەتلەرنى ئىشلىدى.

§ 1. ئاپپاراتلار

مىنگونىڭ 32 - يىلى (1943 - يىلى) ئەينى چاغدىكى بورتالا ناھىيىسى ئىلى ۋالىي مەھكىمىسىگە مەلۇم

قىلىپ، بورتالادا بانكا ئىش بېجىرىش ئورنى تەسىس قىلىشنى ئىلتىماس قىلغان بولسىمۇ، لېكىن تەستىقلانمىدى. مىنگونىڭ 35 - يىلى (1946 - يىلى) 8 - ئايدا ئىلى دېھقانچىلىق - چارۋىچىلىق بانكىسى بورتالادا ئاشلىق پونكىتى قۇرۇپ، ئۇنى دېھقانچىلىق - چارۋىچىلىق بانكىسىنىڭ بۆلۈمى قىلىپ ئاپپاراتى قىلدى، بۇ پونكىت سېتىۋالغان ئاشلىق، ياغ، تېرە، يۇڭ قاتارلىق ماددىي ئەشيالار سوۋېت ئىتتىپاقىغا ئېكسپورت قىلىنىپ، كۇندىلىك بۇيۇملار، تۇرلۇك مالالار، رەخت، تاماكا قاتارلىق نەرسىلەرگە ئالماشتۇرۇپ كېلىندى.

1. جۇڭگو خەلق بانكىسىنىڭ بورتالا ناھىيىلىك تارماق بانكىسى

بۇ بانكا 1950 - يىل 12 - ئاينىڭ 20 - كۈنى قۇرۇلۇپ، 1951 - يىل 1 - ئاينىڭ 1 - كۈنى ئىش باشلىدى. ئورنى ھازىرقى مەدەنىيەت يۇرتىنىڭ ئالدىدا ئىدى. دەسلەپتە يەتتە ئادەمى بار ئىدى. 1952 - يىل 1 - ئايدا تارماق بانكىدا كاتىبات بۆلۈمچىسى، بوغالتېرلىق بۆلۈمچىسى، يېزا پۇل مۇئامىلىسى بۆلۈمچىسى تەسىس قىلىندى. 1955 - يىل 6 - ئايدا بۇ بانكا ئەمەلدىن قالدۇرۇلدى، ئۇنىڭ كەسىپىي ئىشلىرىنى جۇڭگو خەلق بانكىسى بورتالا موڭغۇل ئاپتونوم ئوبلاستلىق مەركىزىي تارماق بانكا بېجىردى، ئۇنىڭ ئورنى ھازىرقى «چىندېل» كوچىسىدا.

1975 - يىل 1 - ئاينىڭ 1 - كۈنى جۇڭگو خەلق بانكىسى بورتالا ناھىيىلىك تارماق بانكىسى يەنە قۇرۇلدى، يېزا ئىگىلىك 5 - شى تارماق بانكىسى ئۇنىڭغا قوشۇۋېتىلدى ھەم «قىزىل يۇلتۇز» كوچىسى تارماق ئىش بېجىرىش ئورنى قۇرۇلدى.

1979 - يىل 10 - ئايدا جۇڭگو خەلق بانكىسىنىڭ بورتالا ناھىيىلىك تارماق بانكىسى بىلەن جۇڭگو يېزا ئىگىلىك بانكىسىنىڭ بورتالا ناھىيىلىك تارماق بانكىسى ئايرىپ تەسىس قىلىندى. ناھىيىلىك خەلق بانكىسىدا 35 ئادەم ئىشلىدى.

1980 - يىلى خەلق بانكىسىنىڭ خىزمەتچىسى 40 قا يەتتى، بوغالتېر - كاسسىر بۆلۈمچىسى، خەلق پۇل ئامانەتى بۆلۈمچىسى، پىلان - ستاتىستىكا بۆلۈمچىسى، كرېدىت بۆلۈمچىسى، مەمۇرىيەت بۆلۈمچىسى، كادىرلار بۆلۈمچىسى تەسىس قىلىندى. شۇ يىلى 12 - ئاينىڭ 25 - كۈنى بورتالا ناھىيىلىك تارماق بانكا «بېيجىڭ» كوچىسى شۆبە ئىش بېجىرىش ئورنى قۇرۇلدى، ئۇنىڭدا سەككىز ئادەم ئىشلىدى.

1984 - يىل 1 - ئاينىڭ 1 - كۈنى يۇقىرىنىڭ ئۇقتۇرۇشىنىڭ روھىغا ئاساسەن، جۇڭگو خەلق بانكىسى بورتالا ناھىيىلىك تارماق بانكىسى، شۆبە ئىش بېجىرىش ئورنى، خەلق پۇل ئامانەتى پونكىتلىرىنىڭ ھەممىسىگە يەنە «جۇڭگو سودا - سانائەت بانكىسى» دېگەن ۋىۋىسكا ئېسىلىپ، بىر ئاپپارات بولۇش، ئىككى ۋىۋىسكا ئېسىش، مەبلەغنى ئايرىۋېتىش، ئىككى يۈزۈش ھېسابات ئېچىشتىن ئىبارەت ئۆزگىچە چارە قوللىنىلدى. شۇ يىلى 12 - ئاينىڭ ئاخىرىدا خەلق بانكىسىنىڭ بورتالا ناھىيىلىك تارماق بانكىسى ئۆزلۈكىدىن تارقىلىپ كەتتى، جۇڭگو سودا - سانائەت بانكىسىنىڭ بورتالا ناھىيىلىك تارماق بانكىسى ئۇنىڭ ئورنىنى ئىگىلىدى.

2. جۇڭگو سودا - سانائەت بانكىسىنىڭ بورتالا ناھىيىلىك تارماق بانكىسى

بۇ بانكا 1984 - يىل 1 - ئاينىڭ 1 - كۈنى قۇرۇلدى. خەلق بانكىسىنىڭ ھەممە كەسپىنى سودا - سانائەت بانكىسى ئۈستىگە ئېلىپ بېجىردى. 1985 - يىلنىڭ ئاخىرىغا كەلگەندە جۇڭگو سودا - سانائەت بانكىسىنىڭ شەھەرلىك

تارماق بانكىسىدا 81 خىزمەتچى ئىشلىدى، بىر شۆبە ئىش بېجىرىش ئورنى، ئىككى خەلق پۇل ئامانىتى پونكتى قۇرۇلدى، بانكىدا پىلان، كرېدىت، خەلق پۇل ئامانىتى، بوغالتېرلىق، كادىر - كاتىبات بۆلۈمچىلىرى تەسىس قىلىندى.

3. جۇڭگو يېزا ئىگىلىك بانكىسىنىڭ بورتالا ناھىيىلىك تارماق بانكىسى

بۇ بانكا 1956 - يىل 7 - ئايدا قۇرۇلدى، شۇ چاغدا بانكىدا يەتتە خىزمەتچى ئىشلىدى. 1957 - يىل 12 - ئايدا بۇ بانكا ئەمەلدىن قالدۇرۇلدى، خىزمەتچىلىرى ئوبلاستلىق خەلق بانكىسى مەركىزىي تارماق بانكىسىنىڭ تىجارەت بۆلۈمىگە قوشۇلدى. 1963 - يىل 12 - ئايدا بۇ بانكا يەنە قۇرۇلدى، 1964 - يىلى يەنە ئەمەلدىن قالدۇرۇلۇپ، ئوبلاستلىق مەركىزىي تارماق بانكىغا قوشۇۋېتىلدى. 1979 - يىل 10 - ئايدا بۇ بانكا يەنە ئايرىم تەسىس قىلىندى، بۇ چاغدا بانكىدا 41 ئىشچى - خىزمەتچى ئىشلىدى. شۇنىڭ بىلەن بىللە، ئەسلىدىكى «قىزىل يۇلتۇز» كوچىسى تارماق ئىش بېجىرىش ئورنى يېزا ئىگىلىك بانكىسى مەركىزىي تارماق بانكىسىنىڭ ئىش بېجىرىش ئورنى قىلىپ ئۆزگەرتىلدى، ئۇ، ئاساسەن، يېزا ئىگىلىك 5 - شىغا ئالاقىدار كەسىپىي ئىشلارنى باشقۇردى. بورتالا ناھىيىلىك تارماق بانكىدا 1985 - يىلىنىڭ ئاخىرىدا 85 ئىشچى - خىزمەتچى ئىشلىدى. تارماق بانكىدا بوغالتېرلىق، كرېدىت، پىلان، مەمۇرىيەت، ئىناۋەتلىك ھەمكارلىق بۆلۈمچىلىرى تەسىس قىلىندى. ئۇنىڭ قارىمىقىدا ئالتە ئاساسىي قاتلام تىجارەت پونكتى بار ئىدى. ئۇلار:

شويىڭپەن تىجارەت پونكتى (ئەسلىدىكى 2 - رايون تىجارەت پونكتى) بۇ پونكت 1956 - يىل 6 - ئاينىڭ 1 - كۈنى قۇرۇلدى، دەسلەپتە ئىككى ئادەمى بار ئىدى، 1985 - يىلى ئادەمى تۆتكە يەتتى.

دالتۇ تىجارەت پونكتى (ئەسلىدىكى 3 - رايون تىجارەت پونكتى) بۇ پونكت 1957 - يىل 7 - ئاينىڭ 1 - كۈنى قۇرۇلدى، دەسلەپتە ئىككى ئادەمى بار ئىدى، 1985 - يىلى ئۈچكە يەتتى.

چىندېل تىجارەت پونكتى (ئەسلىدىكى «غالبىيەت» گۈڭشې تىجارەت پونكتى) بۇ پونكت 1968 - يىل 9 - ئايدا قۇرۇلدى، دەسلەپتە ئىككى ئادەمى بار ئىدى، 1985 - يىلى تۆتكە يەتتى.

ئۈتبۇلاق تىجارەت پونكتى (ئەسلىدىكى «ئۈچقۇن» گۈڭشې تىجارەت پونكتى) بۇ پونكت 1968 - يىل 9 - ئايدا قۇرۇلدى، دەسلەپتە بىر ئادەمى بار ئىدى، 1985 - يىلى تۆتكە يەتتى.

ئارالتوقاي تىجارەت پونكتى (ئەسلىدىكى «ئالغا» چارۋىچىلىق فېرمىسى تىجارەت پونكتى) بۇ پونكت 1972 - يىل 3 - ئايدا قۇرۇلدى، دەسلەپتە ئىككى ئادەمى بار ئىدى، 1985 - يىلى تۆتكە يەتتى.

بىلىن خارمودون تىجارەت پونكتى (ئەسلىدىكى «قىزىل بۇلاق» گۈڭشې تىجارەت پونكتى) بۇ پونكت 1977 - يىل 4 - ئايدا قۇرۇلدى، دەسلەپتە بىر ئادەمى بار ئىدى، 1985 - يىلى ئۈچكە يەتتى.

4. جۇڭگو خەلق قۇرۇلۇش بانكىسىنىڭ بورتالا ئوبلاستلىق مەركىزىي تارماق بانكىسى

بۇ بانكا 1972 - يىل 12 - ئايدا قۇرۇلدى. دەسلەپتە بەش ئادەمى بار ئىدى، 1985 - يىلى 30 غا يەتتى، بۇنىڭ ئىچىدە كادىر 27، ئىشچى ئۇچ. بانكىدا بوغالتېرلىق بۆلۈمى، پۇل ئاجرىتىش بۆلۈمى، ئىشخانا تەسىس قىلىندى. 1972 - يىلدىن 1984 - يىلغىچە قۇرۇلۇش بانكىسى كەسىپىي ئورۇن بولۇپ، كىرىم، چىقىمدىن ئىبارەت ئىككى لىنىيە بويىچە باشقۇرۇلدى. 1985 - يىلدىن باشلاپ كارخانا قىلىپ ئۆزگەرتىلىپ باشقۇرۇلدى.

مەركىزىي تارماق بانكا ھېسابات بىرلىكى قىلىنىپ، مۇستەقىل ھېساب ئېچىلىپ، پايدىدىن پىرسەنت ئايرىپ، يۇقىرىغا باج تاپشۇرۇش چارىسى بىلەن باشقۇرۇلدى.

5. بورتالا ئوبلاستلىق سۇغۇرتا مەركىزىي تارماق شىركىتى

بۇ شىركەت 1983 - يىل 6 - ئايدا قۇرۇلدى، دەسلەپتە تۆت ئادەمى بار ئىدى، 1985 - يىلى 17 گە يەتتى، شىركەتتە ئىشخانا ۋە كەسپىي بۆلۈم تەسىس قىلىندى.

جۇڭگو خەلق بانكىسى (سودا - سانائەت بانكىسى) بورتالا شەھەرلىك تارماق بانكىسىنىڭ رەھبەرلىرى

ئىقتىساد 14 — 1

ئىسىم - فامىلىسى	جىنسى	مىللىتى	ۋەزىپىسى	ۋەزىپە ئۆتىگەن ۋاقتى	ئىزاھات
قۇربان روزى			مۇئاۋىن بانكا باشلىقى	1953 — 1951	خەلق بانكىسى
گاۋ ۋېيجۇڭ	ئەر	خەنزۇ	مۇئاۋىن بانكا باشلىقى	1955.6 — 1954	خەلق بانكىسى
يەن شۇيۇ	ئەر	خەنزۇ	بانكا باشلىقى	1983.4 — 1975.1	خەلق بانكىسى
ئوبۇلقاسىم			مۇئاۋىن بانكا باشلىقى	1979.12 — 1976	خەلق بانكىسى
قۇجىيۇڭ	ئەر	خەنزۇ	مۇئاۋىن بانكا باشلىقى	1984.8 — 1979	خەلق بانكىسى
خۇاڭ جىچاۋ	ئەر	خەنزۇ	بانكا باشلىقى	1985.7 — 1984.8	سودا - سانائەت بانكىسى
باتا	ئەر	موڭغۇل	مۇئاۋىن بانكا باشلىقى	—1984.8	سودا - سانائەت بانكىسى
ۋاڭ چىچاڭ	ئەر	خەنزۇ	مۇئاۋىن بانكا باشلىقى	—1984.8	1985 - يىلى 8 - ئايدا بانكا باشلىقى بولدى

جۇڭگو يېزا ئىگىلىك بانكىسى بورتالا شەھەرلىك تارماق بانكىسىنىڭ رەھبەرلىرى

ئىقتىساد 14 — 2

ئىسىم - فامىلىسى	جىنسى	مىللىتى	ۋەزىپىسى	ۋەزىپە ئۆتىگەن ۋاقتى	ئىزاھات
ئوبۇلقاسىم			بانكا باشلىقى	1976 — 1956.7	
			مۇئاۋىن بانكا باشلىقى	1985 — 1979	
لو دېشىن	ئەر	خەنزۇ	بانكا باشلىقى	1964.12 — 1963.12	
يۈبىن	ئەر	خەنزۇ	مۇئاۋىن بانكا باشلىقى	1983.10 — 1979.9	
نىڭ يۈننەن	ئەر	خەنزۇ	بانكا باشلىقى	1985.5 — 1984.1	
خۇاڭ تېيىۋەن	ئەر	خەنزۇ	بانكا باشلىقى	—1985.6	

§2. پۇل

1. پۇل تۈرى

1) يۈەن، مىڭ سۇلالىلىرى دەۋرىدە

چاغاتاي خانلىقىنىڭ پۇلى دالتۇ قەدىمكى قەلئە خارابىلىكىدىن مىلادى XII ئەسىرنىڭ 40 - يىللىرىدىن XIV ئەسىرنىڭ باشلىرىغىچە بولغان ئارىلىقتا قۇيۇلغان چاغاتاي خانلىقىنىڭ تىللا، يارماقلىرى تېپىلدى. بۇ پۇللار مۇشۇ تەۋەدە ئوبوروت قىلىنغان.

2) چىڭ سۇلالىسى دەۋرىدە

جۇڭغارلارنىڭ پۇلى كاڭشى يىللىرى جۇڭغار خانى سۇۋن ئارۇبدان يەكەن خانلىقىغا پەرمان چۈشۈرۈپ مىس پۇل قويدۇردى، بۇ پۇل بورتالا تەۋەسىگىمۇ كىردى.

يارماق («ماچىيەن» دەپمۇ ئاتىلىدۇ) چىڭ سۇلالىسىنىڭ چىيەنلۇڭ 24 - يىلى (1759 - يىلى) چوڭ - كىچىك غوجىلار توپىلىڭى تىنچىتىلغاندىن كېيىن، چېگرىنى تىنچلاندۇرغۇچى سانغۇن جاۋخوي يەكەندە پۇل قۇيۇش ئوچىقى قۇرۇپ، پۇلنى يىغىۋېلىپ، يارماق قۇيدۇردى. بۇ پۇل بورتالاغىمۇ تارقالدى، ئۇنىڭدىن كېيىن ئىلى تەمىرات جۇجۇقى چىيەنلۇك، جياچىك، داۋگۇاك، شىيەنفىك، تۇڭجى، گۇاڭشۇ زامانلىرىدا قۇيۇلغان يارماقلارنى بۇ تەۋەدە ئوبوروت قىلدى. گۇاڭشۇ 15 - يىلى (1889 - يىلى) گەنسۇدىن يارماق سېتىۋېلىنىپ ئىلى، بورتالا ئەتراپلىرىغا كەلتۈرۈلدى.

شىنجاڭ يارمىقى چىڭ سۇلالىسىنىڭ شىيەنفىك 4 - يىلى (1854 - يىلى) تەمىرات جۇجۇقى تۆت داڭلىق، ئون داڭلىق، 50 داڭلىق (بىر دانىسى سەككىز مىسقال)، 100 داڭلىق (بىر دانىسى بىر سەر تۆت مىسقال)، 1000 داڭلىق (بىر دانىسى ئىككى سەر) بەش خىل يارماق قۇيدى. تۇڭجى يىللىرىدا تەمىرات جۇجۇقى تۆت داڭلىق يارماق قۇيدۇردى، بۇ پۇل يارماقنىڭ ئاخىرلىشىشى دەپ قارالدى.

تەڭگە ياقۇپ بەگنىڭ تەڭگىسى ئەسلى جەنۇبىي شىنجاڭدا ئوبوروت قىلىنغانىدى، ئۇنى بورتالا تەۋەسىگە ئۇيغۇرلار ئېلىپ كەلدى.

روسىيە پۇلى چىڭ سۇلالىسىنىڭ تۇڭجى 9 - يىلى (1870 - يىلى) ئىلى سۇلتانلىقى ۋە جەنۇبىي شىنجاڭدىكى ياقۇپ بەگنىڭ مالىمانچىلىقى مەزگىلىدە چارروسىيە پۇرسەتتىن پايدىلىنىپ، روسىيىنىڭ تەڭگىسى، يارمىقى، قەغەر پۇللىرىنى بورتالا تەۋەسىدە مەجبۇرىي ئوبوروت قىلدۇردى.

ياغ پۇل «ئىلى پۇلى» دەپمۇ ئاتىلىدۇ. ئىلى قايتۇرۇۋېلىنغاندىن كېيىن، روسىيە پۇلىنىڭ تەسىرىنى توگىتىش ئۈچۈن، گۇاڭشۇ 15 - يىلى (1889 - يىلى) ئىلىدا مۇكۇمەت پۇل جۇجۇقى قۇرۇلۇپ، 1000 تىيىنلىق، 500 تىيىنلىق، 300 تىيىنلىق، 200 تىيىنلىق پۇل تارقىتىلدى. بۇ پۇللار ئاق رەختكە بېسىلىپ، ياغقا چىلىنىپ ياسىلاتتى. يەنە بىر خىلى قەغەزدىن ياسىلاتتى، بۇ 1891 - يىلى تارقىتىلدى، ئۇنىڭ قىممىتى 1000 تىيىنلىق بولۇپ، پارچىسى يوق ئىدى. بۇ پۇل ئىلى (جۇملىدىن بورتالا) بازىرىدا ئوبوروت قىلىندى.

3) مىنگو دەۋرىدە ئوبوروت قىلىنغان پۇللار

مىنگونىڭ دەسلەپكى مەزگىلىدە بورتالادا تەڭگە، كۈمۈش پۇل، يارماق، قەغەر پۇللار تەڭلا ئوبوروت

قىلىندى.

كۆمۈش پۇل يامبۇ، تەڭگىلەردىن باشقا يەنە مىنگونىڭ 1 - يىلى (1912 - يىلى) يالڭ زېڭشىن دەۋرىدە بىر يۈەنلىك رېنزى كۆمۈش پۇلى (بىر سەرلىك، بەش مىسقاللىق ئىككى خىل)، ئۇرۇمچى كۆمۈش پۇلى (قىممىتى بىر سەر كۆمۈش، مىنگونىڭ 6 - يىلى قۇيۇلدى) تارقىتىلدى. شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا، يەنە ئىچكى ئۆلكىلەردە ئوبوروت قىلىنغان يۈەن شىكەينىڭ، سۇن‌جۇڭشەننىڭ باش سۈرىتى چۈشۈرۈلگەن تەڭگىلەرمۇ بازاردا تەڭلا ئوبوروت قىلىندى.

يارماق مىنگونىڭ 1 - يىلى (1912 - يىلى) قۇيۇلغان رېنزى يارمىقى (ئون تىيىنلىق قىزىل پۇلغا تەڭ). يەنە مىنگونىڭ 1 - يىلى ئۇرۇمچى شىمگو تەڭگە ئىدارىسى يەككە ئون يارماق ۋە جۇپ 20 يارماقتىن ئىبارەت ئىككى خىل شىنجاڭ تۆمپۇرىنى قۇيدى.

قەغەز پۇل ئاساسلىقى، مىنگونىڭ 2 - يىلىدىن 4 - يىلىغىچە (1913 - يىلىدىن 1915 - يىلغىچە) شىنجاڭ مالىيە نازارىتى تارقاتقان، قىممىتى 400 تىيىنلىق قىزىل پۇلغا تەڭ (بىر سەر كۆمۈشكە ئالماشتۇرۇلاتتى) كېلىدىغان دالۇڭ پۇلى (يېڭى پۇل، ئۆلكە پۇلى) بار. مىنگونىڭ 3 - يىلى (1914 - يىلى) «كۆچۈك پۇل» تارقىتىلدى، ئۇ شىنجاڭ مالىيە نازارىتى تارقاتقان پارچە قەغەز پۇل قىلىپ ئىشلىتىلدى. پۇلنىڭ يۈزىگە شىرنىڭ رەسمى چۈشۈرۈلگەن بولۇپ، ئۇ ئىتقا ئوخشاپ قالغاچقا، كىشىلەر «كۆچۈك پۇل» دەپ ئاتاشتى. ئۇ 100 تىيىنلىق قىزىل پۇلغا تەڭ كېلەتتى. مىنگونىڭ 6 - يىلى (1917 - يىلى) ۋە مىنگونىڭ 10 - يىلى (1921 - يىلى) شىنجاڭ مالىيە نازارىتى بېيجىڭ مالىيە مىنىستىرلىكى باسما زاۋۇتىدا بېسىلغان تىك شەكىللىك، 400 تىيىنلىق قىزىل پۇل قىممىتىدىكى قەغەز پۇلنى تارقاتتى. بۇ پۇل «ئۆلكە پۇلى» دەپ ئاتالدى. مىنگونىڭ 9 - يىلى (1920 - يىلى) يەنە كۆندىلەك شەكىللىك 100 تىيىنلىق قەغەز پۇل تارقىتىلدى، بۇ پۇل «كىچىك ئۆلكە پۇلى» دەپ ئاتالدى. مىنگونىڭ 14 - يىلى (1925 - يىلى) دىن مىنگونىڭ 17 - يىلى (1928 - يىلى) غىچە شىنجاڭ مالىيە باسما ئىدارىسى باسقان قىممىتى 400 تىيىنلىق قىزىل پۇلغا تەڭ قەغەز پۇل تارقىتىلدى. مىنگونىڭ 17 - يىلى (1928 - يىلى) يالڭ زېڭشىن قەتلى قىلىنىپ، جىن شۇرېن تەختكە چىقتى. ئۇرۇمچىدە تاش مەتبەئىدە بېسىلغان ئۈچ سەرلىك، بەش سەرلىكتىن ئىبارەت ئىككى خىل ئۆلكە پۇلى تارقىتىلدى. مىنگونىڭ 22 - يىلى (1933 - يىلى) شېڭ شىسەي ئون سەرلىك، 50 سەرلىك ئىككى خىل چوڭ پۇل تارقاتتى. مىنگونىڭ 28 - يىلى (1939 - يىلى) ماۋزېمىن شىنجاڭ مالىيە نازارىتىنىڭ مۇۋەققەت نازىرى بولۇپ تۇرغان مەزگىلدە سەرلىك پۇلنى بىكار قىلىپ، يۈەن ئۆلچەم قىلىنغان بىر يۈەنلىك، ئۈچ يۈەنلىك، بەش يۈەنلىك، ئون يۈەنلىك تۆت خىل ئاساسلىق پۇل ۋە 50 فۇڭلۇق، 20 فۇڭلۇق، ئون فۇڭلۇق، بەش فۇڭلۇق، ئۈچ فۇڭلۇق، بىر فۇڭلۇق ئالتە خىل قوشۇمچە پۇلدىن ئىبارەت ئۆلكە پۇلىنى تارقاتتى ھەم بىر يۈەنلىك يېڭى ئۆلكە پۇلىنى بەش يۈەنلىك فايى پۇلىغا ئالماشتۇرۇشنى بەلگىلىدى. مىنگونىڭ 32 - يىلى (1943 - يىلى) غا كەلگەندە شېڭ شىسەي كومپارتىيىگە قارشى تۇرۇپ، جياڭ جيېشىغا بېقىنىپ، ئىچكى ئۆلكىلەرنىڭ فايى ۋە گۇەنجىن پۇللىرىنى شىنجاڭغا كۆپلەپ كىرگۈزۈپ، ئۆلكە پۇلىنىڭ قىممىتىنى چۈشۈرۈۋەتتى. 1943 - يىلدىن كېيىن شىنجاڭ سودا بانكىسى كەينى - كەينىدىن 50 يۈەنلىك، 100 يۈەنلىك ئىككى خىل چوڭ مىقدارلىق قەغەز پۇل تارقاتتى، 1945 - يىلدىن كېيىن كەينى - كەينىدىن تارقىتىلغان چوڭ مىقدارلىق قەغەز پۇل ئۈچ ۋىلايەت ئىنقىلابى پارتىلىغاچقا ئىلى تەۋەسىگە كىرەلمىدى (بورتالامۇ شۇنىڭ ئىچىدە)، ئەسلىدىكى 50 يۈەنلىك، 100 يۈەنلىك چوڭ مىقدارلىق ئىككى خىل قەغەز پۇل بىلەن گۇەنجىن پۇلىغا شەرقىي تۈركىستان ھۆكۈمىتىنىڭ تامغىسى بېسىلغاندىن كېيىنلا ئوبوروت قىلىشقا بولدى. مىنگونىڭ 35 - يىلى (1946 - يىلى) 4 - ئاينىڭ 15 - كۈنى بۇ پۇلنى ئالماشتۇرۇش توختىتىلدى.

مىنگونىڭ 34 - يىلى (1945 - يىلى) 1 - ئايدا شەرقىي تۈركىستان جۇمھۇرىيىتى مالىيە نازارىتىگە

قاراشلىق دۆلەت بانكىسىنىڭ قەرەللىك پۇلى تارقىتىلدى. ئۇنىڭ قىممىتى 100 دوللارلىق، 300 دوللارلىق، 500 دوللارلىق، 1000 دوللارلىق تۆت خىل بولۇپ، رەڭلىك قەغەزگە قوغۇشۇن مەتبەئىدە بېسىلغان، پۇلنىڭ ئوستىگە ئۇيغۇرچە، رۇسچە ئىككى خىل يېزىق چوشۇرۇلگەن، خەنزۇچە يېزىق يوق ئىدى. مىنگونىڭ 36 - يىلى (1947 - يىلى) شىنجاڭ سودا بانكىسىنىڭ ئىلى تارماق بانكىسى يەنە بىر قېتىم 2000 دوللارلىق، 2500 دوللارلىق، 3000 دوللارلىق ئۇچ خىل قەرەللىك پۇل تارقاتتى. ئۇ پۇل ئاق داۋلىن قەغىزىگە كۆندىلەك شەكىلدە بېسىلغان بولۇپ، پۇلنىڭ ئوستىگە ئۇنىڭ سوممىسى رەقەم بىلەن يېزىلغان، ئەمما پۇلنىڭ بىرلىكى يېزىلمىغان (ئەمەلىيەتتە ئۇلكە پۇلىنىڭ بىرلىكى يۈەن بىلەن ئوخشاش ئىشلىتىلىدى)، 2500 دوللارلىق، 3000 دوللارلىق ئىككى خىل پۇلغا خەنزۇچە يېزىق بىلەن پۇلنىڭ سوممىسى يېزىلغان، قالغانلىرىغا ئۇيغۇرچە، موڭغۇلچە، شىبەچە يېزىقلار چوشۇرۇلگەنىدى.

1949 - يىل 5 - ئاينىڭ 20 - كۈنى شىنجاڭ ئۇلكىلىك ھۆكۈمەت شىنجاڭ تەڭگىسى (قىسقارتىلىپ «ئۇلكە تەڭگىسى» دەپ ئاتالدى، تۆۋەندىمۇ شۇنداق) نى تارقىتىپ، ئالتۇن قىممىتىنى ئاساس قىلغان پۇلنىڭ ئورنىنى ئىگىلەپ بازارلاردا ئوبوروت قىلدى.

4) جۇڭخۇا خەلق جۇمھۇرىيىتى دەۋرىدە ئوبوروت قىلىنغان پۇللار

شىنجاڭ تىنچلىق بىلەن ئازاد بولغاندىن كېيىن خەلق پۇلى (كونا پۇل) شىنجاڭغا كىرگۈزۈلۈپ ئوبوروت قىلىنىدى، بۇ چاغدا ئۇلكە تەڭگىسى، ئۇچ ۋىلايەتنىڭ قەرەللىك پۇلى، خەلق پۇلىدىن ئىبارەت ئۇچ خىل پۇل بازاردا تەڭلا ئوبوروت قىلىنىدى، ئۇلارنىڭ سېلىشتۇرما باھاسى: بىر يۈەن ئۇلكە تەڭگىسى 1250 دوللار ئۇچ ۋىلايەت قەرەللىك پۇلىغا، بىرىيۈەن ئۇلكە تەڭگىسى 450 يۈەن خەلق پۇلىغا سۇندۇرۇلدى. خەلق ھۆكۈمىتى مۇشۇ سېلىشتۇرما باھا بويىچە 1950 - يىلنىڭ ئاخىرىغىچە بارلىق ئۇچ ۋىلايەت قەرەللىك پۇلىنى پۈتۈنلەي يىغىۋېلىشنى قارار قىلدى.

1951 - يىل 10 - ئاينىڭ 1 - كۈنى مەركىزي خەلق ھۆكۈمىتى جۇڭگو خەلق بانكىسىغا شىنجاڭدا ئۇيغۇر يېزىقى چوشۇرۇلگەن 500 يۈەنلىك، 1000 يۈەنلىك، 5000 يۈەنلىك، 10 مىڭ يۈەنلىك خەلق پۇلىنى تارقىتىش ھوقۇقىنى بەردى ھەم يىل ئاخىرىغىچە بىر يۈەن ئۇلكە پۇلىنى 350 يۈەن خەلق پۇلىغا ئالماشتۇرۇش نىسبىتى بويىچە، ئۇلكە تەڭگىسىنى پۈتۈنلەي يىغىۋېلىشنى بەلگىلىدى، شۇنىڭ بىلەن شىنجاڭدا پۇل بىرلىككە كەلتۈرۈلدى.

1955 - يىل 3 - ئاينىڭ 1 - كۈنى دۆلەت خەنزۇ، زاڭزۇ، موڭغۇل، ئۇيغۇر يېزىقلىرى چوشۇرۇلگەن خەلق پۇلىنى تارقاتتى، بۇ، بىر يۈەنلىك، ئىككى يۈەنلىك، ئۇچ يۈەنلىك، بەش يۈەنلىك، ئون يۈەنلىك ئاساسلىق پۇل، 50 فۇڭلۇق، 20 فۇڭلۇق، ئون فۇڭلۇق، بەش فۇڭلۇق، ئىككى فۇڭلۇق، بىر فۇڭلۇق قوشۇمچە پۇلدىن ئىبارەت. شۇنىڭ بىلەن بىللە، كونا خەلق پۇلى يىغىۋېلىنىدى. 10 مىڭ يۈەن كونا خەلق پۇلى بىر يۈەن يېڭى خەلق پۇلىغا ئالماشتۇرۇلدى.

1957 - يىل 12 - ئاينىڭ 12 - كۈنى دۆلەت يەنە بەش فۇڭلۇق، ئىككى فۇڭلۇق، بىر فۇڭلۇق قوشۇمچە مېتال پۇل تارقاتتى، بۇ پۇل تەڭ قىممەتتىكى قەغەز پۇل بىلەن بىرلىكتە ئىشلىتىلدى.

1964 - يىل 4 - ئاينىڭ 15 - كۈنىدىن باشلاپ، سوۋېت ئىتتىپاقى ۋەكالىتەن بېسىپ بەرگەن ئۇچ يۈەنلىك، بەش يۈەنلىك، ئون يۈەنلىك ئۇچ خىل خەلق پۇلى ئالماشتۇرۇپ يىغىۋېلىنىدى، دۆلىتىمىزدە بېسىلغان ئاساسلىق پۇل شۇنىڭ بىلەن تەڭلا بازار ئوبوروتىغا سېلىنىدى.

1980 - يىل 4 - ئايدا دۆلەت بىر يۈەنلىك، 50 فۇڭلۇق، 20 فۇڭلۇق، ئون فۇڭلۇق مېتال خەلق پۇلىنى تارقاتتى، بۇ پۇللار تەڭ قىممەتتىكى قەغەز پۇل بىلەن بىللە ئىشلىتىلدى. لېكىن بۇ پۇل بورتالا تەۋسىدە ئانچە كۆپ ئوبوروت بولمىدى.

2 . پۇل ئوبوروتى

1950 - يىل 4 - ئاينىڭ 7 - كۈنى مەمۇرىي ئىشلار كېڭىشى دۆلەت ئورگانلىرىدا نەق پۇل باشقۇرۇشنى يولغا قويۇشنى، ئىشچى - خىزمەتچىلەرگە تارقىتىلغان ئىش ھەققى، كامانداروپكا خىراجىتى، شەخسلەردىن يېزا ئىگىلىك ۋە قوشۇمچە كەسىپ مەھسۇلاتلىرىنى سېتىۋېلىشقا، شەخسلەرگە قىلىنغان باشقا چېقىملار ۋە ھېساباتنىڭ باشلىنىش نۇقتىسىدىن تۆۋەن پارچە چېقىملارغا نەق پۇل ئىشلەتكەندىن تاشقىرى، باشقا ئۆز - ئارا قىلىنغان ئىقتىسادىي مۇئامىلىلەردە بانكا ئارقىلىق ھېساب يۆتكەپ ھېسابات قىلىشنى قارار قىلدى. بورتالا تارماق بانكىسى يۇقىرىقى بەلگىلىمىلەرگە ئاساسەن ئۆز جايىنىڭ نەق پۇل باشقۇرۇشنى كۈچەيتتى.

1952 - يىلى ئىشچى - خىزمەتچىلەرگە بېرىلىدىغان تەمىنات توزۇمى ئىش ھەققى توزۇمىگە ئۆزگەرتىلدى.

1956 - يىلغىچە ئىش ھەققى ئىسلاھ قىلىندى. بورتالادا پۇل ئوبوروت مىقدارى بىلەن تاۋارنىڭ پارچە سېتىلىش نىسبىتى 1:5 بولدى. 1956 - يىلى پۈتۈنلەي ئوبوروت مىقدارى بىلەن تاۋارلارنىڭ پارچە سېتىلىش ئومۇمىي سوممىسىنىڭ نىسبىتى 1:55 بولدى. پۈتۈنلەي ئوبوروت بولۇش ئەھۋالىدىن قارىغاندا، بۇ بىر مەزگىلدە ئىشلەپچىقىرىش نورمالى، تاۋار بىلەن تەمىنلەش يېتەرلىك، بازارلار ئاۋات، مال باھاسى مۇقىم بولۇپ، خەلقنىڭ تۇرمۇشى تەدرىجىي ياخشىلاندى.

1957 - يىلدىن 1976 - يىلغىچە ئىشلەپچىقىرىشنىڭ تەرەققىياتى ئاستا بولغانلىقتىن، بورتالا رايونىدا بىر يىلدا ئوتتۇرا ھېساب بىلەن 31 مىليون 850 مىڭ يۈەن پۇل چېقىم بولدى.

1977 - يىلى بانكا پۇل مۇئامىلىسىنى باشقۇرۇشنى ھەقىقىي كۈچەيتىش ئۈچۈن، پۇل تارقىتىش ۋە پۈتۈنى قايتا يىغىۋېلىشنى چىڭ تۇتتى، شۇ يىلى پەقەت 1 مىليون 570 مىڭ يۈەن پۇل تارقىتىلدى، بۇ، 1976 - يىلدىكىدىن 1 مىليون 310 مىڭ يۈەن، يەنى 68.8% ئاز. 1978 - يىلى 2 مىليون 430 مىڭ يۈەن پۇل تارقىتىلدى، بۇ، 1977 - يىلدىكىدىن 860 مىڭ يۈەن، يەنى 54.78% كۆپ.

1979 - يىلى ئۇرۇش تەييارلىقى مۇناسىۋىتى بىلەن ئاھالىلەر تارقاقلاشتۇرۇلدى، بورتالادا ئادەتتىن تاشقىرى كۆپ پۇل تارقىتىلدى. پەقەت 1 - ئايدلا 6 مىليون 940 مىڭ يۈەن پۇل تارقىتىلدى، بۇ، 1978 - يىلنىڭ شۇ مەزگىلىدىكىدىن 11 ھەسسە كۆپەيدى، شۇ يىل بورتالا رايونىدا پۇل ئەڭ كۆپ تارقىتىلغان بىر يىل بولدى.

1980 - يىلى بورتالادا ئاشلىق زىرائىتى ئاپەتكە ئۇچراپ، مەھسۇلاتى كېمىيىپ كەتكەن بولسىمۇ، لېكىن ياغلىق دان، پاختا، چارۋا ئازراق ئاشتى، شۇ يىلى 4 مىليون يۈەن پۇل نەق تارقىتىلدى. بورتالا رايونىدا پۈتۈنلەي ئوبوروت مىقدارى 5 مىليون 890 مىڭ يۈەنگە يەتتى، ئۇنىڭ تاۋارلارنىڭ پارچە سېتىلىشى بىلەن بولغان نىسبىتى 1:182 بولدى. بورتالا رايونىدىكى 129 مىڭ نوپۇس بويىچە ھېسابلىغاندا، پۈتۈنلەي كىشى بېشىغا توغرا كەلگەن ئوتتۇرىچە ئوبوروت مىقدارى 44.96 يۈەنگە يەتتى.

1981 - يىلدىن 1985 - يىلغىچە يېزىلاردا ئىشلەپچىقىرىش مەسئۇلىيىتى تۈزۈمى يولغا قويۇلغانلىقتىن، يېزا ئىگىلىك ۋە قوشۇمچە كەسىپ مەھسۇلاتلىرىنى سېتىۋېلىش باھاسى ئۈستۈرۈلۈپ، يېزا ئىگىلىك مەھسۇلاتلىرى بازىرى قويۇۋېتىلدى، كۆپ قېتىم ئىش ھەققى تەڭشەلدى، بولۇپمۇ 1985 - يىلى ئىش ھەققى ئىسلاھاتى ئېلىپ بېرىلىپ، شەھەر - يېزىلاردىكى خەلقنىڭ ئاكتىپچىللىقى ئىشقا سېلىنىپ، ئىشلەپچىقىرىش يىلدىن - يىلغا تەرەققىي قىلدى، يېزا ئىگىلىك ئومۇمىي مەھسۇلات قىممىتى بەش يىلدا ھەر يىلى ئوتتۇرا ھېساب بىلەن 9.49% تىن ئاشتى، سانائەت ئومۇمىي مەھسۇلات قىممىتى ھەر يىلى ئوتتۇرا ھېساب بىلەن 42.9% تىن ئاشتى، ئىجتىمائىي تاۋارلارنىڭ پارچە سېتىلىش سوممىسى ھەر يىلى ئوتتۇرا ھېساب بىلەن 11.08% تىن ئاشتى. بانكىنىڭ نەق پۇل كىرىم ئومۇمىي مىقدارى ھەر يىلى ئوتتۇرا ھېساب بىلەن 28.73% تىن ئاشتى،

نەق پۇل ئومۇمىي چىقىمى يىلىغا ئوتتۇرا ھېساب بىلەن 29.12% تىن كۆپەيدى، قايتۇرۇپ يىغىۋېلىنغان پۇل يىلىغا ئوتتۇرا ھېساب بىلەن 27.4% تىن ئاشتى. بازاردا پۇلنىڭ ئوبوروت مىقدارى نورمال بولدى، 1985 - يىلى ئىستېمال بازىرىدا ئىلگىرىكى پۇلنى تۇتۇپ تۇرۇپ تالىشىپ سېتىۋالىدىغان ئەھۋال پۇلنى ئامانەت قويۇپ تاللاپ سېتىۋېلىش ۋە كۇتۇپ تۇرۇپ سېتىۋېلىشقا ئۆزگەردى. بىر قىسىم ئالىي دەرىجىلىك چىدامليق تاۋارلار نىسبەتەن سېتىلىشقا باشلىدى.

بورتالا شەھىرىنىڭ بىر نەچچە ئاساسلىق يىلدىكى بانكا نەق پۇل كىرىم - چىقىمىنىڭ سېلىشتۇرمىسى

ئىقتىساد 14 — 3 بىرلىكى: 10 مىڭ يۈەن

يىللار	ئومۇمىي كىرىم	ئومۇمىي چىقىم	تارقىتىلغان پۇل	يىغىۋېلىنغان پۇل
1952	159	178	19	
1956	526	528	2	
1962	1187	964		223
1965	1554	1555	1	
1973	1999	2012	13	
1976	2658	2889	231	
1978	3187	3430	243	
1983	8383	9456	1073	
1985	8847	9842	995	

3. نەق پۇل باشقۇرۇش

دۆلەتنىڭ بەلگىلىمىسىگە ئاساسەن، نەق پۇل باشقۇرغۇچى ئورۇن ساقلىغان نەق پۇلنىڭ خەزىنە قالدۇقى، نەق پۇل چېكى بېكىتىلىپ، ئاساسەن، كۈندىلىك پارچە چىقىملارغا ئىشلىتىلىدى. ئورۇنلار كىرىم قىلغان نەق پۇل ۋاقتىدا بانكىغا ئامانەت قويۇلدى، كىرىم قىلىنغان نەق پۇلدىن تەستىقلاتماي تۇرۇپ چىقىم قىلىشقا رۇخسەت قىلىنمىدى. ئورۇنلار ئارىسىدىكى ئىقتىسادىي مۇئامىلىلەردە ئاز مىقداردىكى پارچە - پۇرات چىقىملارغا نەق پۇل تۆلەنگەندىن باشقىلىرى بانكا، ئىناۋەتلىك قەرز كوپېراتىپى ئارقىلىق ھېسابات قىلىنىدى. نەق پۇل ئىشلىتىش دائىرىسى، ئاساسەن، ئورۇنلارنىڭ شەھەر، يېزىلاردا، شەخسلەرگە پۇل تۆلەش ۋە ئورۇنلار ئارىسىدىكى پارچە - پۇرات خەجلەر بىلەنلا چەكلەندى. ئورۇنلار سەرت جايلاردىن مال سېتىۋالغاندا بانكا، ئىناۋەتلىك قەرز كوپېراتىپى ئارقىلىق ھېساب ئاغدۇرۇپ ھېسابات قىلدى، ئاددىتە كۆپ مىقدارلا نەق پۇل ئېلىپ يۈرۈشكە رۇخسەت قىلىنمىدى. بانكىغا ئامانەت قويىدىغان ۋە ئالىدىغان نەق پۇل ھۆججەتلىرىگە نەق پۇلنىڭ كېلىش مەنبەسى ۋە ئىشلىتىلىش ئورنى قاتارلىق نەق پۇل باشقۇرۇش مەزمۇنلىرى ئېنىق ئەكىرتىلدى. 1977 - يىلى جۇڭگو خەلق بانكىسىنىڭ بورتالا ناھىيىلىك تارماق بانكىسى بورتالانىڭ ئەھۋالىغا بىرلەشتۇرۇپ، بەزى ئورۇنلارنىڭ ئىشچى - خىزمەتچىلىرى شەخسى قەرز ئالىدىغان، ئومۇمنىڭ پۇلىنى قايتۇرماي كەينىگە

سۆرەيدىغان ئەھۋالغا ئاساسەن، خەلق ھۆكۈمىتىگە «بورتالا رايونىدىكى ئورۇنلارنىڭ قالدۇق ئەق پۇلىنى تەكشۈرۈش ۋە بېكىتىش ئەھۋالى توغرىسىدىكى دوكلات» نى سۇندى. ناھىيىلىك خەلق ھۆكۈمىتى 10 - ئاينىڭ 8 - كۈنى بۇ دوكلاتنى ئورۇنلارنىڭ ئىجرا قىلىشىغا چۈشۈرۈپ بەردى. 1978 - يىل 2 - ئاينىڭ 8 - كۈنى يەنە «گۈڭشې، ئەترەتلەرنىڭ نەق پۇل باشقۇرۇشى توغرىسىدا ۋاقىتلىق بەلگىلىمە» چىقىرىلدى. 1980 - يىل 6 - ئاينىڭ 10 - كۈنى پۇل ئوبوروتىنى پىلانلىق تەڭشەش ئۈچۈن، ئىش ھەققى فوندىنى باشقۇرۇش تېخمۇ كۈچەيتىلدى. ئۇ چاغدا يېڭى قۇرۇلغان ئورۇنلار كۆپ، ئىش ھەققى تارقىتىدىغان كۈنى ئوخشاش بولۇپ قالغاچقا، پۇلنى باشقۇرۇشقا پايدىسىز بولدى، بۇنىڭ ئۈچۈن ئورۇنلارنىڭ ئىش ھەققى تارقىتىدىغان ۋاقتى تەڭشەلدى ھەم ھېساب ئاچقان كارخانا، كەسپىي ئورۇنلارنىڭ نەق پۇلى بىر قېتىم تەكشۈرۈپ چىقىلدى. جەمئىي 32 ئورۇن تەكشۈرۈلدى، تەكشۈرۈش داۋامىدا بايقالغان مەسىلىلەرنى تۈزىتىش توغرىسىدا پىكىر بېرىلدى. بورتالا ناھىيىلىك تارماق بانكا 1981 - يىلى باش بانكا بەلگىلىگەن «پۇلنىڭ تارقىلىشىنى قاتتىق تىزگىنلەپ، ئىقتىسادىتى تەكشۈرۈشكە كاپالەتلىك قىلىش توغرىسىدىكى بىر قانچە بەلگىلىمە» نى ئىزچىللاشتۇرۇش ئۈچۈن، ھېساب ئاچقان 84 ئورۇننى بىر قېتىم ئومۇمىيۈزلۈك تەكشۈردى. بورتالا ناھىيىلىك تارماق بانكا 1982 - يىلى گوۋۈيۈەننىڭ «ئىقتىسادىي ساھەدىكى ئېغىر جىنايى ھەرىكەتلەرگە زەربە بېرىش توغرىسىدىكى قارار» نى ئىزچىل ئىجرا قىلىش ئۈچۈن، ئۆز رايونىنىڭ ئەق پۇل ئېلىم - بېرىم پائالىيىتىنى سىستېمىلىق تەكشۈردى ھەم يۇقىرىغا «ئەق پۇلنى ئالدامچىلىق بىلەن ئېلىۋېلىپ، ئىقتىسادىي جىنايەت سادىر قىلىش ئەھۋالىنى ئېنىقلاش توغرىسىدىكى تەكشۈرۈش دوكلاتى» نى يوللىدى. بىر قاتار نازارەت قىلىش، تەكشۈرۈش ئارقىسىدا، 1985 - يىلنىڭ ئاخىرىغىچە ئەسلىدىكى بورتالا ناھىيىلىك تارماق بانكىنىڭ كەسپىي دائىرىسىدىكى چوڭ - كىچىك 611 ئورۇن ئەق پۇل باشقۇرۇش ۋە ئىش ھەققى فوندىنى چىقىم قىلىشتا ئاساسىي جەھەتتىن بەلگىلىمىنى ئىجرا قىلدى. ئىستېمال فوندى شىددەت بىلەن ئېشىپ كېتىش ئەھۋالىمۇ تىزگىنلەندى.

§ 3. كرېدىت

1. كرېدىتنى باشقۇرۇش تۈزۈلمىسى

جۇڭخۇا خەلق جۇمھۇرىيىتى قۇرۇلغاندىن بۇيان، باش بانكا بەلگىلىگەن «بىر تۇتاش كىرىم قىلىپ، بىر تۇتاش چىقىم قىلىش» تىن ئىبارەت باشقۇرۇش چارىسى يولغا قويۇلدى، بورتالا تارماق بانكىسى يۇقىرىدىن چۈشۈرۈلگەن پۇل ئامانىتى ۋە قەرز پۇل پىلانى مىقدارى بويىچە كۆرسەتكۈچلۈك باشقۇرۇشنى يولغا قويدى. تۈرلۈك پۇل ئامانىتى كۆرسەتكۈچلىرى ئەستايىدىل تەشكىللەش ئارقىلىق ئىشقا ئاشۇرۇلدى. تۈرلۈك قەرز پۇل كۆرسەتكۈچلىرى يۇقىرى دەرىجىلىك بانكا چۈشۈرۈپ بەرگەن قەرز پۇل تۈرى بويىچە ئىگىلەپ ئىشلىتىلدى، ئاشۇرۇۋېتىلمىدى. تۈرلەر ئارا تەڭشەشكە رۇخسەت قىلىنمىدى.

1980 - يىل 2 - ئايدا باش بانكا «كرېدىت پەرقىنى تىزگىنلەش چارىسىنى يولغا قويۇش لايىھىسى توغرىسىدا ئۇقتۇرۇش» تارقاتقاندىن كېيىن، بانكا كەسپىنى مەركەزلەشتۈرۈپ، بىرلىككە كەلتۈرۈشتە چىڭ تۇرۇش شەرتى ئاستىدا، «بىر تۇتاش پىلانلاش، دەرىجىگە ئايرىپ باشقۇرۇش، ئامانەت قويۇش بىلەن قەرز بېرىشنى بىرلەشتۈرۈش، پەرقلىق سوممىنى تىزگىنلەش» تۈزۈلمىسى يولغا قويۇلدى. تارماق بانكىلارنىڭ پەرقلىق سوممىنى تىزگىنلەشنى بۈزۈۋەتمەسلىك شەرتى ئاستىدا، سودا قەرز پۇلى، يېزا ئىگىلىك قەرز پۇلى كۆرسەتكۈچلىرىنى ئۆز ئارا تەڭشىگەن، كۆپەرەك ئامانەت جەلىپ قىلسا، قەرز پۇلنى كۆپەرەك يېغىۋالسا، قەرز پۇلنى كۆپەرەك تارقىتىشقا يول قويۇلدى. لېكىن ئوسكۇنە سېتىۋېلىشقا ئىشلىتىلىدىغان قەرز پۇللار يۇقىرى

دەرىجىلىك بانكىغا تەستىقلىتىلدى.

1981 - يىل 2 - ئايدا باش بانكا كرېدىت پەرقىنى ھۆددىگە بېرىش چارىسىنى بەلگىلەپ، «بىر تۇتاش پىلانلاش، دەرىجىگە ئايرىپ باشقۇرۇش، ئامانەت قويۇش بىلەن قەرز بېرىشنى بىرلەشتۈرۈش، پەرقلىق سوممىنى ھۆددىگە بېرىش» تۈزۈلمىسىنى يولغا قويدى.

1984 - يىلى مەملىكەت بويىچە ئىقتىسادىي تۈزۈلمە ئىسلاھاتى ئېلىپ بېرىلىۋاتقان ۋەزىيەتتە باش بانكا ھازىر يولغا قويۇلۇۋاتقان كرېدىت مەبلىغىنى باشقۇرۇش تۈزۈلمىسىنى ئىسلاھ قىلىپ، «بىر تۇتاش پىلانلاش، دەرىجىگە ئايرىپ باشقۇرۇش، مەبلەغنى ئايرىش، ئەملىي قەرز بېرىپ، ئەملىي ئامانەت توپلاش» چارىسىنى يولغا قويۇشقا باشلىدى.

2. ئاساسلىق قەرز پۇل تۈرى

1) يېزا ئىگىلىك قەرز پۇلى بۇ، دۆلەتنىڭ يېزا ئىگىلىكىگە ياردەم بېرىش مەبلىغىنىڭ مۇھىم تەركىبىي قىسمى. 1952 - يىلى ئەتىيازدىن باشلاپ يېزا ئىگىلىك قەرز پۇلى تارقىتىلىشقا باشلىدى. 1954 - يىلى ھەمكارلىشىش - كوپېراتسىيىلىشىش مەزگىلىدە جۇڭگو خەلق بانكىسىنىڭ بورتالا تارماق بانكىسى يېزا ئىگىلىك قەرز-پۇلىنى تارقىتىشتا، ئاساسەن، ماددىي بۇيۇمنى ئاساس قىلىش، نەق پۇل بىلەن ماددىي بۇيۇمنى ئۆز ئارا بىرلەشتۈرۈش ئۇسۇلىنى قوللاندى. تارقىتىلغان ماددىي بۇيۇملار دېھقانچىلىق دورىسى، يېڭىچە دېھقانچىلىق سايمىنى، تېرىلغۇ ئۇلىغى، كەتمەن، چاي، رومال قاتارلىقلار بولدى. ناھىيە بويىچە جەمئىي 125 مىڭ يۈەن (يېڭى خەلق پۇلىغا سۇندۇرۇلدى) يېزا ئىگىلىك قەرز پۇلى تارقىتىلىپ، 5150 كىلوگرام ئۇرۇقلۇق، 1327 يېڭىچە دېھقانچىلىق سايمىنى (بۇنىڭ ئىچىدە قوش چاقلىق، قوش چىشلىق ساپان 78، قوش چاقلىق، بىر چىشلىق ساپان 81، يېڭىچە ساپان 1168)، 1200 تۈياق تېرىلغۇ ئۇلىغى، 630 كەتمەن، 520 تاختا چاي، 430 رومال سېتىۋېلىندى.

1955 - يىلدىن 1958 - يىلغىچە يېزا ئىگىلىكىنى كوپېراتسىيەلەشتۈرۈش ھەرىكىتىنىڭ تەرەققىياتىنى ئىلگىرى سۈرۈش ئۈچۈن، ناھىيە بويىچە جەمئىي 780 مىڭ يۈەن يېزا ئىگىلىك قەرز پۇلى تارقىتىلدى، 268 قوش چاقلىق، قوش چىشلىق ساپان، 309 قوش چاقلىق، بىر چىشلىق ساپان، ئاتقا سۈرىتىلىدىغان 58 سىيالكا، ئاتقا سۈرىتىلىدىغان 144 ئورما ماشىنىسى سېتىۋېلىندى. دېھقانلارنىڭ يېزا ئىگىلىك ھەمكارلىق كوپېراتىپىغا پاي قوشۇشتىكى قىيىنچىلىقىنى ھەل قىلىش ئۈچۈن، كەمبەغەل دېھقانلار ھەمكارلىق فوندىدىن 56 مىڭ يۈەن قەرز پۇل تارقىتىلدى (ئاساسەن، ئەينى چاغدىكى كەمبەغەل دېھقانلارنىڭ كوپېراتىپقا قوشقان چارۋىلىرىنى باھالاغا سۇندۇرۇشقا ئىشلىتىلدى).

1959 - يىلدىن 1979 - يىلغىچە گۈڭشېنىڭ كوللېكتىپ ئىگىلىكىنى مۇستەھكەملەش ئۈچۈن، جەمئىي 4 مىليون 983 مىڭ يۈەن يېزا ئىگىلىك قەرز پۇلى تارقىتىلدى، بۇنىڭ ئىچىدە چارۋىچىلىق قەرز پۇلى 99 مىڭ يۈەن، يېزا ئىگىلىك قەرز پۇلىغا 133 تراكتور، 34 كومبايىن، 87 دان ئايرىش ماشىنىسى، 30 ئوت ئورۇش ماشىنىسى، تراكتورغا سۈرىتىلىدىغان 97 ساپان، 87 تراكتور تىرنىسى، 86 تراكتور سىيالكىسى، 101 تراكتور تۆلۈقى، 567 رېزىنكە چاقلىق ھارۋا، 4108 قول ھارۋىسى، 73 قول تراكتورى سېتىۋېلىندى. بۇنىڭ ئىچىدە 1960 - يىلدىن 1962 - يىلغىچە بولغان تەبىئىي ئاپەت يۈز بەرگەن مەزگىلدە تارقىتىلغان ئۇزاق مۇددەتلىك، ئۆسۈمسىز 135 مىڭ يۈەن قەرز پۇل بار. 1965 - يىل 7 - ئاينىڭ 7 - كۈنى گوۋۈيۈەننىڭ ئالاقىدار ھۆججىتىدىكى بەلگىلىمىگە ئاساسەن، 1961 - يىلدىن ئىلگىرى تارقىتىلىپ، ھەقتەتەن قايتۇرۇش ئىقتىدارى بولمىغان 9000 يۈەن قەرز پۇل ئېنىقلاپ چىقىلدى. بۇ قەرز پۇل 1971 - يىل

10 ـ ئايدا ئاپتونوم رايونلۇق شۆبە بانكىسىغا تەستىق بىلەن كەچۈرۈم قىلىندى.

1980 ـ يىلدىن 1985 ـ يىلغىچە جەمئىي 3 مىليون 843 مىڭ يۈەن يېزا ئىگىلىك قەرز پۇلى تارقىتىلدى. بۇنىڭغا 23 تراكتور، ئالتە كومبايىن، سەككىز ئورما ماشىنىسى، 15 ئاپتوموبىل، 23 قول تراكتورى سېتىۋېلىندى. 340 مىڭ يۈەن چارۋىچىلىق قەرز پۇلى تارقىتىلىپ، 300 تۇياق نەسىللىك قوي، 650 مىڭ كىلوگرام يەم ـ بوغۇز سېتىۋېلىندى. 1985 ـ يىلىنىڭ ئاخىرىدا شەھەر بويىچە يېزا ئىگىلىك قەرز پۇلىدىن (ئىناۋەتلىك قەرز كوپېراتىپلىرىنىڭمۇ بۇنىڭ ئىچىدە) 10 مىليون 120 مىڭ يۈەن قالدۇق قالدى.

يېزىلارنىڭ ئىشلەپچىقىرىش شارائىتىنى ياخشىلاپ، يېزا ئىگىلىك پەن ـ تېخنىكا سەۋىيىسىنى ئۆستۈرۈش ئۈچۈن، 1980 ـ يىلدىن 1985 ـ يىلغىچە 38 مىليون 415 مىڭ يۈەن يېزا ئىگىلىكىگە يارەدەم بېرىش مەبلىغى تارقىتىلدى، بۇنىڭ ئىچىدە يېزا ئىگىلىك كەسپىي خىراجىتى 31 مىليون 796 مىڭ يۈەن، چارۋىچىلىق قوزۇلۇش سېلىنمىسى 929 مىڭ يۈەن، باقمىچىلىق سېلىنمىسى 157 مىڭ يۈەن، بېلىقچىلىق سېلىنمىسى 158 مىڭ يۈەن، كىچىك ئېتىز ـ ئېرىق سۇ ئىنشائاتى سېلىنمىسى 4 مىليون 667 مىڭ يۈەن، نامرات ئەترەتلەرگە يارەدەم بېرىش سېلىنمىسى 133 مىڭ يۈەن، يېزا ـ بازار كارخانىسى سېلىنمىسى 575 مىڭ يۈەن.

2) سودا قەرز پۇلى 50 ـ يىللارنىڭ بېشىدا بورتالادا ئاھالە ئاز، سودا كارخانىلىرىنىڭ تىجارەت دائىرىسى كىچىك، بانكىنىڭ قەرز پۇل سوممىسى كۆپ ئەمەس ئىدى. 1951 ـ يىل بورتالا تارماق بانكىسى يەرلىك دۆلەت ئىگىلىكىدىكى سودا ۋە خۇسۇسىي سودىغا قارىتا پىلان تۈزۈش، مەددىي جەھەتتە كاپالەتلەندۈرۈش، ئۆز قەرەلىدە قايتۇرۇش پرىنسىپىنى يولغا قويۇپ، 8000 يۈەن (يېڭى خەلق پۇلىغا سۇندۇرۇلدى، تۆۋەندىمۇ شۇنداق) سودا قەرز پۇلى تارقاتتى. 1952 ـ يىلى تەمىنات ـ سودا ھەمكارلىق پۇلى تارقىتىلدى. 1954 ـ يىلغىچە جەمئىي 280 مىڭ يۈەن سودا قەرز پۇلى تارقىتىلدى، بۇنىڭ ئىچىدە يەرلىك سودىغا بېرىلگىنى 38 مىڭ يۈەن، خۇسۇسىي سودىغا بېرىلگىنى 83 مىڭ يۈەن، تەمىنات ـ سودا ھەمكارلىقىغا بېرىلگىنى 159 مىڭ يۈەن. 1976 ـ يىلدىن كېيىن خەلق ئىگىلىكىنىڭ تېز تەرەققىي قىلىشىغا ئەگىشىپ، تاۋار ئوبوروتى ئۆزلۇكسىز كېڭەيدى. بانكا خىزمىتىدە «كرېدىت باشقۇرۇشنى كۈچەيتىپ، پۇلنىڭ تارقىلىشىنى قاتتىق تىزگىنلەش» پرىنسىپىغا ئاساسەن، سودا كارخانىلىرىنىڭ تەرەققىياتىغا پائال مەدەت بېرىلىپ، سودا قەرز پۇلى يىلدىن ـ يىلغا كۆپەيتىلدى، 1985 ـ يىلى قەرز پۇل 1976 ـ يىلدىكى 7 مىليون 870 مىڭ يۈەندىن 18 مىليون يۈەنگە كۆپەيدى.

3) سانائەت قەرز پۇلى 1951 ـ يىلدىن 1954 ـ يىلغىچە سانائەت قەرز پۇلى ئاران 16 مىڭ 700 يۈەن ئىدى. 1972 ـ يىلدىن 1975 ـ يىلغىچە بورتالا رايونىدا بەش كىچىك سانائەت جانلىنىپ، سانائەت قەرز پۇلى ھەر يىلى 100 مىڭ يۈەندىن 180 مىڭ يۈەنگىچە ئارتىلىقتا بولۇپ كەلدى، 1978 ـ يىلى 270 مىڭ يۈەنگە يەتتى. 80 ـ يىللارغا كەلگەندە سانائەت كارخانىلىرىدا «تەڭشەش، ئىسلاھ قىلىش، تەرتىپكە سېلىش، ئۆستۈرۈش» فاڭجېنى ئىزچىللاشتۇرۇلۇپ، ئىقتىسادىي تۈزۈلمە ئىسلاھاتى يۈرگۈزۈلۈپ، بازار ئارقىلىق تەڭشەش يولغا قويۇلدى. سانائەت كارخانىلىرىنىڭ تەكرار ئىشلەپچىقىرىشنى كېڭەيتىپ، ئىقتىسادىي ئۈنۈمنى ئۆزلۇكسىز ئۆستۈرۈشكە مەدەت بېرىش ئۈچۈن، 1985 ـ يىلى سانائەت قەرز پۇلى 6 مىليون 250 مىڭ يۈەنگە كۆپەيتىلدى.

1980 ـ يىلدىن 1985 ـ يىلغىچە 4 مىليون 770 مىڭ يۈەن ئوتتۇرا ۋە قىسقا مۇددەتلىك ئۈسكۈنە قەرز پۇلى تارقىتىلدى، بۇنىڭ ئىچىدە 1985 ـ يىلى تارقىتىلغىنى ئالتە كۆپ بولۇپ، 1 مىليون 733 مىڭ يۈەنگە يەتتى. بۇ تۈرلەرنىڭ ئىقتىسادىي ئۈنۈمى ياخشى بولۇپ، تېز ئۈنۈم كۆرۈلۈپ، قەرز پۇل قەرەلىدە قايتۇرۇلدى. 1981 ـ يىلدىن باشلاپ كوللېكتىپ، يەككە سودا ـ سانائەتكە قەرز بېرىش كەسپى يولغا قويۇلدى. 1984 ـ يىللا كوللېكتىپ مۇلۇكچىلىكىدىكى 11 كارخانىغا تارقىتىلغان قەرز پۇل قالدۇقى 249 مىڭ يۈەنگە يەتتى. 56 يەككە سودا ـ سانائەتچىگە 103 مىڭ يۈەن قەرز پۇل بېرىلدى.

تۆرلۈك قەرز پۇلىنىڭ 1952 - يىلدىن 1954 - يىلغىچە بولغان تارقىتىلىش ئەھۋالى

ئىقتىساد 14 — 4

بىرلىكى: (يېڭى خەلق پۇلى) يۈەن

تۆرى	1952		1953		1954		جەمئىي	
	تارقىتىلغىنى	يىغۋېلىنغىنى	تارقىتىلغىنى	يىغۋېلىنغىنى	تارقىتىلغىنى	يىغۋېلىنغىنى	تارقىتىلغىنى	يىغۋېلىنغىنى
يەرلىك سودا	15000	15000			17000	17000	32000	32000
تەمىنات - سودا ھەمكارلىقى	26000	20000	97000	93000	35555	23555	158555	136555
خۇسۇسىي سودا	2667.5	1987.5	48360	48360			51027.5	50347.5
خۇسۇسىي قول سانائەت	2030	2030	7325	5920	5700	5533.3	15055	13483.3
دۆلەت ئىگىلىكىدىكى ئاشلىق					17000	17000	17000	17000
سۇ ئىنشائاتىسى ئۈسكۈنىلىرى			5000				5000	
چارۋىچىلىققا بېرىلگىنى			23198.2	17719			23198.2	17719
دېھقانچىلىق سايمىنغا بېرىلگىنى			16321.8	13189.1			16321.8	13189.1
ئورۇق ئوچۇن بېرىلگىنى	1379	1379	501.4	148.3			1880.4	1527.3
تېرىلغۇ ئۇلىغا بېرىلگىنى	17421.5	4900					17421.5	4900
دېھقانچىلىق، ئورمانچىلىق، قوشۇمچە كەسىپ			1988	826.7			1988	826.7
يېزا تۇرمۇشى			6590.3	5220.2			6590.3	5220.2
ئىشلەپچىقىرىش كوپېراتىپى	12000	12000			5500	5500	17500	17500
يېزىلاردا ئۇزاق مۇددەت بېرىلگەن قەرز پۇل					27130.3	18397.3	27130.3	18397.3
جەمئىي	57296.5	76498	2062847	184383.3	107885.3	86985.6	390668	328665.4

بورتالا شەھىرىنىڭ 1976 - يىلدىن 1985 - يىلغىچە بولغان تۆرلۈك قەرز پۇل قالدۇقى

ئىقتىساد 14 — 5

بىرلىكى: 1000 يۈەن

تۆرى / يىللار	1976	1977	1978	1979	1980	1981	1982	1983	1984	1985
1. سانائەتكە بېرىلگەن قەرز پۇل	176	1898	2690	1173	1070	787	963	625	2112	6247
بۇنىڭدىن: سانائەت كارخانىلىرىغا بېرىلگەن قەرز پۇل	87	1428	1678	460	230	310	437	423	1407	
كوللېكتىپ سانائەتكە بېرىلگەن قەرز پۇل	7	18	12	13		17	26	52	87	178
ماددىي ئەشيا تارماقلىرىغا بېرىلگەن قەرز پۇل	82	452	1000	700	840	450	450	150	620	680

ئاز سوممىلىق ئۈسكۈنىلەرگە بېرىلگەن قەرز پۇل									351	79.4
2. سودا كارخانىلىرىغا بېرىلگەن قەرز پۇل	7869	7186	7096	10456	12470	14229	15768	18646	17843	17537
بۇنىڭدىن: ئاشلىق ئۈچۈن بېرىلگەن قەرز پۇل	2517	1794	2400	5240	6994	8300	6941	9168	1222	8350
ئاشقى سودىغا بېرىلگەن قەرز پۇل	44	241	133	138						650
سودىغا بېرىلگەن قەرز پۇل	3528	3678	3182	2081	3669	3695	4983	4024	3723	5515
باشقا سودىلارغا بېرىلگەن قەرز پۇل	1091	86	73	33	125	52	55	72	298	210
تەمىنات ـ سودا ھەمكارلىقىغا بېرىلگەن قەرز پۇل	656	1357	1269	1184	1682	2182	3789	5382	12600	2812
3. يېزا ئىگىلىكىگە بېرىلگەن قەرز پۇل	866	813	848	2278	909	1290	1812	1276	1460	2023
4. يەككە ئائىلىلەرگە بېرىلگەن قەرز پۇل						12	18	57	103	83
5. ئۈسكۈنىلەر ئۈچۈن بېرىلگەن ئوتتۇرا، قىسقا مۇددەتلىك قەرز پۇل					45	599	546	912	935	1733
جەمئىي	8911	9897	10634	13907	14494	16917	19107	21516	22454	27623

§ 4. خەلق پۇل ئامانىتى ۋە پۇل ئامانەت قويۇش

خەلق پۇل ئامانىتىنى تەرەققىي قىلدۇرۇپ، دۆلەتنىڭ قۇرۇلۇشىغا ياردەم بېرىش دۆلەت قۇرۇلغاندىن بۇيانقى ئىقتىسادىي قۇرۇلۇش جەريانىدىكى بىر مۇھىم ئىقتىسادىي سىياسەت بولۇپ كەلدى. بورتالا شەھىرىدە، ئاساسەن قەرەللىك پۇل ئامانىتى، قەرەلسىز پۇل ئامانىتى، سوممىسى بەلگىلەنگەن پۇل ئامانىتى، قەرەللىك مۇكاپاتلىق پۇل ئامانىتى بېجىرىلدى. 1958 ـ يىلى ناھىيىنىڭ يەرلىك سانائەتنى كۆپلەپ قۇرۇش ئېھتىياجىغا ماسلىشىش ئۈچۈن، كىچىك بەش يىللىق پىلان پۇل ئامانىتى، يەرلىك سانائەت سېلىنمىسى ئامانىتى يولغا قويۇلدى، بۇلارنىڭ قەرەلى ئۈچ يىل بولۇپ، 1960 ـ يىلى توختىتىلدى. 1965 ـ يىل 6 ـ ئايدا پارچە ئامانەت قويۇپ، توپ ئېلىش قەرەللىك پۇل ئامانىتى يولغا قويۇلدى. 1980 ـ يىلى مۇھاجىرلار قەرەللىك پۇل ئامانىتى، مۇھاجىرلار قەرەلسىز پۇل ئامانىتى يولغا قويۇلدى. 1985 ـ يىلىنىڭ ئاخىرىدا بورتالانىڭ شەھەر، يېزا پۇل ئامانەت قالدۇقى 28 مىليون 995 مىڭ يۈەنگە يېتىپ، 1980 ـ يىلدىكىدىن 23 مىليون 111 مىڭ يۈەن كۆپەيدى، بۇنىڭ ئىچىدە يېزىلاردىكى پۇل ئامانىتى 11 مىليون 857 مىڭ يۈەنگە يېتىپ، 1980 ـ يىلدىكىدىن 10 مىليون 868 مىڭ يۈەن كۆپەيدى.

ئورگانلار، كارخانا، كەسىپي ئورۇنلارنىڭ خىراجىتى ۋە تۇراقسىز مەبلىغى بانكىدا ھېساب ئېچىلىپ ئامانەت قويۇلدى. 1951 ـ يىلى ناھىيە بويىچە ئىدارىلەرنىڭ ئامانەت قالدۇقى 134 مىڭ يۈەن (بۇنىڭ ئىچىدە خەلق پۇل ئامانىتى 250 مىڭ يۈەن، كارخانىلارنىڭ پۇل ئامانىتى 350 مىڭ يۈەن، مالىيە خاراكتېرلىك پۇل ئامانىتى 65 مىڭ يۈەن، يېزا ئىگىلىك پۇل ئامانىتى 9000 يۈەن) ئىدى. 1963 ـ يىلى 5 مىليون

70 مىڭ يۈەن (بۇنىڭ ئىچىدە دېھقانچىلىق، چارۋىچىلىق مەيدانلىرىنىڭ پۇل ئامانىتى 800 مىڭ يۈەن، ئىشلەپچىقىرىش - قۇرۇلۇش بېكىتۈەننىڭ پۇل ئامانىتى 650 مىڭ يۈەن، يەرلىك مالىيەنىڭ پۇل ئامانىتى 430 مىڭ يۈەن، ئىناۋەتلىك قەرز كوپېراتىپنىڭ پۇل ئامانىتى 550 مىڭ يۈەن، باشقا پۇل ئامانىتى 2 مىليون 640 مىڭ يۈەن) گە، 1976 - يىلى 19 مىليون 850 مىڭ يۈەن (بۇنىڭ ئىچىدە دېھقانچىلىق، چارۋىچىلىق مەيدانلىرىنىڭ پۇل ئامانىتى 4 مىليون 580 مىڭ يۈەن، ئىشلەپچىقىرىش - قۇرۇلۇش بېكىتۈەننىڭ ۋە يەرلىك مالىيەنىڭ پۇل ئامانىتى 7 مىليون 930 مىڭ يۈەن، باشقا پۇل ئامانىتى 7 مىليون 340 مىڭ يۈەن) گە يەتتى. 1985 - يىلى شەھەر بويىچە تۇرلۇك پۇل ئامانىتى 128 مىليون 630 مىڭ يۈەن (بۇنىڭ ئىچىدە ئوبلاست دەرىجىلىك كارخانا ئورۇنلارنىڭ پۇل ئامانىتى 13 مىليون 879 مىڭ يۈەن، مالىيە خاراكتېرلىك پۇل ئامانىتى 3 مىليون 926 مىڭ يۈەن، قۇرۇلۇش بانكىسىنىڭ پۇل ئامانىتى 11 مىليون 350 مىڭ يۈەن، خەلق بانكىسىنىڭ پۇل ئامانىتى 56 مىليون 350 مىڭ يۈەن، باشقا پۇل ئامانىتى 43 مىليون 125 مىڭ يۈەن) گە يەتتى.

بورتالا شەھىرىنىڭ بىر نەچچە ئاساسلىق يىللاردىكى شەھەر - يېزا خەلق پۇل ئامانىتىنىڭ سېلىشتۇرمىسى

ئىقتىساد 14 — 6 بىرلىكى: 10 مىڭ يۈەن

يىللار	جەمئىي	شەھەر خەلق پۇل ئامانىتى		يېزا پۇل ئامانىتى	
		سوممىسى	ئوتتۇرىچە يىللىق ئامانەت	سوممىسى	ئوتتۇرىچە يىللىق ئامانەت
1953	5.95	5.1		0.85	
1955	20.65	14.8		5.85	
1961	81.5	81.5			
1962	76.6	76.6			
1966	150	150			
1970	179.8	179.8			
1973	305.3	249		56.3	
1976				55.5	
1980	588.4	489.5		98.9	
1983	1751.5	1003		747.6	120
1985	2899.5	1713.8		1185.7	170

§ 5. زايوم، خەزىنە چېكى

1. دۆلەت ئىقتىسادىي قۇرۇلۇش زايومى

ئىلىمىزنىڭ سانائەتنى زامانىۋىلاشتۇرۇش ۋە دۆلەت مۇداپىئەسىنى زامانىۋىلاشتۇرۇش قۇرۇلۇشىنى ئىلگىرى سۈرۈش ئۈچۈن، دۆلىتىمىز 1954 - يىل 1 - ئايدىن باشلاپ مەملىكەت مىقياسىدا ئىقتىسادىي قۇرۇلۇش

زايومى تارقاتتى، ئۇنىڭ ئومۇمىي سوممىسى 6 تريللىئون يۈەنگە يەتتى، بۇنى خەلق پۇلىغا سۈندۇرغاندا 600 مىليون يۈەنگە توغرا كېلىدۇ، يىللىق ئۆسۈمى تۆت لى. 1955 - يىل 9 - ئاينىڭ 30 - كۈنىدىن باشلاپ ئۆسۈمى قايتۇرۇلدى ۋە چەك تارتىش ئارقىلىق دىرى قايتۇرۇلدى، سەككىز يىلغا بۆلۈپ قايتۇرۇپ بولۇندى.

2. خەزىنە چېكى

1981 - يىلى گوۋۇيۈەن 100 يۈەنلىك، 50 يۈەنلىك، ئون يۈەنلىك، بەش يۈەنلىكتىن ئىبارەت تۆت خىل خەزىنە چېكى تارقىتىشنى قارار قىلدى. ناھىيىدىن يۇقىرى دەرىجىلىك مالىيە ئورۇنلىرى، دۆلەت ئىگىلىكىدىكى كارخانىلار، كوللېكتىپ مۇلۇكچىلىكىدىكى كارخانىلار، ئورگان، ئاممىۋى تەشكىلاتلار، كەسىپىي ئورۇنلار خەزىنە چېكى تارقىتىش ئوبيېكتى قىلىندى، يېزىلاردىكى باي گۇرۇھى، ئەترەتلەر ۋە شەخسلەر ئىختىيارىي سېتىۋالدى. 1982 - يىلى تارقىتىش دائىرىسى شەخسلەرگىچە كېڭەيتىلدى. مالىيە ئىدارىسىدە ناھىيىلىك خەزىنە چېكىنى سېتىشقا رەھبەرلىك قىلىش گۇرۇپپىسى ئىشخانىسى قۇرۇلدى. مالىيە ئىدارىسى پەقەت تەقسىم قىلىش، سېتىشقىلا مەسئۇل بولدى، خەزىنە چېكىنى سېتىۋېلىش ۋە ئۆسۈم بېرىش ئىشلىرىنى ناھىيىلىك تارماق بانكا بېجىردى.

بورتالا شەھىرىنىڭ دۆلەت ئىقتىسادىي قۇرۇلۇش زايومىنى سېتىۋېلىش ئەھۋالى

ئىقتىساد 14 — 7 بىرلىكى: يۈەن

يىللار	سوممىسى
1954	68000
1955	46000
1956	36000
1957	40000
1958	150000

بورتالا شەھىرىنىڭ 1981 - يىلدىن 1985 - يىلغىچە دۆلەت خەزىنە چېكىنى سېتىش ئەھۋالى

ئىقتىساد 14 — 8 بىرلىكى: 10 مىڭ يۈەن

يىللار	ۋەزىپە سانى			سېتىۋالغىنى			ئورۇندىغىنى (%)		
	جەمئىي	ئورۇننىڭ	شەخسنىڭ	جەمئىي	ئورۇننىڭ	شەخسنىڭ	جەمئىي	ئورۇننىڭ	شەخسنىڭ
1981	4.5	4.5		6.3	6.3			140	140
1982	20.9	1.1	19.8	23.6	1.6	22	112.9		
1983	20.5	0.7	19.8	23	0.7	22.3	112.9		
1984	23.2	0.7	22.5	25.2	0.7	24.5	108.6		
1985	50.2	0.7	49.5	65.7	0.7	65	130.9		

§ 6 . ئاساسىي قۇرۇلۇشقا مەبلەغ سېلىش ۋە ئۇنى باشقۇرۇش ئەھۋالى

1974 - يىلدىن بۇيان، بورتالا ئوبلاستلىق قۇرۇلۇش بانكىسى يۇقىرىنىڭ يوليورۇقىغا ئاساسەن، ئوبلاستنىڭ ئەمەلىي ئەھۋالىغا بىرلەشتۈرۈپ، ئىقتىسادىي ئۇنۇمنى ئۆستۈرۈشنى مەركەز قىلىپ، ئاساسىي قۇرۇلۇش كۆلىمىنى تەكشۈرۈپ، ئوبلاستنىڭ ئاساسىي قۇرۇلۇش كۆلىمىنى دۆلەت چوشۇرگەن پىلان ئىجرە تىزگىنلەپ، ئاساسىي قۇرۇلۇش پىلانىغا، مالىيە چىقىمى خام چوتىغا، ئاساسىي قۇرۇلۇش تەرتىپىگە، قۇرۇلۇش سۈرئىتىگە ئاساسەن پۇل ئاجرىتىپ بېرىش پرىنسىپىدا چىڭ تۇرۇپ، ئاساسىي قۇرۇلۇش مەبلىغىنى ۋاقتىدا بېرىشكە كاپالەتلىك قىلدى. 1974 - يىلدىن 1985 - يىلغىچە ئاساسىي قۇرۇلۇش ۋە يېڭىلاش، ئۆزگەرتىش قۇرۇلۇشى ئۈچۈن جەمئىي 144 مىليون 836 مىڭ 300 يۈەن پۇل ئاجرىتىپ بېرىلدى ۋە قەرز بېرىلدى، بۇنىڭ ئىچىدە 1974 - يىلى بورتالا «1 - ماي» سۈ ئامبىرى، «1 - ماي» ئېلېكتر ئىستانسىسى، سىتەي كۆمۈركېنى، ناھىيىلىك سېمونت زاۋۇتىدىن ئىبارەت نۇقتىلىق تۇرلەرگە ئاجرىتىلغان مەبلەغ 4 مىليون 771 مىڭ يۈەنگە يەتتى. 1975 - يىلى ئالاتاۋ ئېغىزى ھاۋارايى پونكىتى، بورتالا ئوبلاستلىق توڭلىتىش ئامبىرى، يېزا ئىگىلىك 5 - شى سايرام قۇرۇلۇشىدىن ئىبارەت نۇقتىلىق تۇرلەرگە 9 مىليون 71 مىڭ يۈەن مەبلەغ ئاجرىتىپ بېرىلدى. 1976 - يىلى نۇقتىلىق قۇرۇلۇش تۈرى بولغان 85 - تۈەن - مەيداننىڭ شېكەر زاۋۇتىغا 8 مىليون 895 مىڭ يۈەن مەبلەغ ئاجرىتىپ بېرىلدى، 1977 - يىلى «762» تېلېۋىزىيە ئىستانسىسى، «بوز يەر ئۆزلەشتۈرۈش» سېمونت زاۋۇتى، 3 - دەرىجىلىك ئېلېكتر ئىستانسىسىدىن ئىبارەت نۇقتىلىق قۇرۇلۇشلارغا 9 مىليون 968 مىڭ يۈەن مەبلەغ ئاجرىتىپ بېرىلدى. 1978 - يىلى بورتالا ئوبلاستلىق پوچتا - تېلېگراف ئىدارىسى بىناسى، شىنبۇغ غول ئۆستىگى، فوسفورلۇق ئوغۇت زاۋۇتىدىن ئىبارەت نۇقتىلىق تۇرلەرگە 10 مىليون 7000 يۈەن مەبلەغ ئاجرىتىپ بېرىلدى. 1979 - يىلى ئوبلاستلىق سودا بىناسى، ئوبلاستلىق 2 - ئوتتۇرا مەكتەپنىڭ ئوقۇتۇش بىناسى، ئوبلاستلىق «خەلق» دوختۇرخانىسىنىڭ كېسەلخانا بىناسى، ئوبلاستلىق شىفەن مەكتەپ بىناسى، ئوبلاستلىق قۇرۇلۇش شىركىتى خىش زاۋۇتىدىن ئىبارەت نۇقتىلىق قۇرۇلۇشلارغا 8 مىليون 642 مىڭ يۈەن مەبلەغ ئاجرىتىپ بېرىلدى. 1980 - يىلى ئوبلاستلىق يېزا ئىگىلىك ماشىنىسازلىق مەكتىپىنىڭ بىناسى، «ئالدىنقى قاراۋۇل» ئېلېكتر ئىستانسىسىدىن ئىبارەت نۇقتىلىق تۇرلەرگە 14 مىليون 386 مىڭ يۈەن مەبلەغ ئاجرىتىپ بېرىلدى. 1981 - يىلى 82 - تۈەن - مەيدان قەغەز زاۋۇتى، 85 - تۈەن - مەيدان ھاراق زاۋۇتىنى كېڭەيتىپ قۇرۇشتىن ئىبارەت نۇقتىلىق تۇرلەرگە 10 مىليون 598 مىڭ يۈەن مەبلەغ ئاجرىتىپ بېرىلدى. 1982 - يىلى ئوبلاستلىق تۇرۇبا سۈيى شىركىتىنىڭ سۇ مۇنارى، ئوبلاستلىق پېشقەدەم كادىرلار ساناتورىيىسى، «بېيجىڭ» كۆۋرۈكى ئېلېكتر ئىستانسىسىدىن ئىبارەت نۇقتىلىق قۇرۇلۇشلارغا 17 مىليون 678 مىڭ 800 يۈەن مەبلەغ ئاجرىتىپ بېرىلدى. 1983 - يىلى ئوبلاستلىق كۆن - خۇرۇم زاۋۇتى نۇقتىلىق تۇرگە 10 مىليون 880 مىڭ 600 يۈەن مەبلەغ ئاجرىتىپ بېرىلدى. 1984 - يىلى ئارالتوقاي چارۋىچىلىق فېرمىسى سۈت پاراشوكى زاۋۇتى، ئۈچ غول ئۆستەڭ ئېلېكتر ئىستانسىسى نۇقتىلىق تۇرلىرىگە 14 مىليون 571 مىڭ 500 يۈەن مەبلەغ ئاجرىتىپ بېرىلدى. 1985 - يىلى ئارىشاڭ «مەشئەل» ئېلېكتر ئىستانسىسى، بورتالا ئوبلاستلىق يەسلى بىناسى، بورتالا ئوبلاستنىڭ ئۇرۇمچىدە تۇرۇشلۇق ئىش بېجىرىش ئورنىنىڭ بىناسىدىن ئىبارەت نۇقتىلىق تۇرلەرگە 25 مىليون 304 مىڭ 400 يۈەن مەبلەغ ئاجرىتىپ بېرىلدى.

قۇرۇلۇش قىلدۇرغۇچى تارماقلار ۋە قۇرۇلۇش قىلدۇرغۇچى ئورۇنلارنىڭ مەسئۇلىيەتچانلىقىنى ھەقىقىي كۈچەيتىپ، مەبلەغ ئوبوروتىنى تېزلىتىپ، قۇرۇلۇش مەبلىغىنى تېجەپ، مەبلەغ سېلىش ئۈنۈمىنى تېخىمۇ ئۆستۈرۈش ئۈچۈن، 1980 - يىلدىن باشلاپ ئاساسىي قۇرۇلۇش سېلىنمىسىنى، يىغىلاش، ئۆزگەرتىش مەبلىغى قاتارلىق تۇراقلىق مۇلۇك سېلىنمىسىنى پەيدىنپەي مالىيەدىن ئاجرىتىش، قۇرۇلۇش قىلدۇرغۇچى ئورۇن ھەقسىز ئىشلىتىش ئۈسۈلى قۇرۇلۇش بانكىسى قەرز بېرىپ، ھەقلىق ئىشلىتىش، دېرى بىلەن ئۆسۈمىنى قايتۇرۇش چارىسىگە ئۆزگەرتىلدى. 1980 - يىلدىن 1985 - يىلغىچە سەككىز خىل بويىچە 23 مىليون 170 مىڭ يۈەن قەرز تارقىتىلدى، بۇنىڭ ئىچىدە پۇل ئاجرىتىپ بېرىشتىن پۇل قەرز بېرىشكە ئۆزگەرتىلگىنى 12 مىليون 630 مىڭ يۈەن، ھاۋالە قەرز پۇلى 4 مىليون 210 مىڭ يۈەن، كوللېكتىپ ئىگىلىككە مەدەت بېرىش قەرز پۇلى 730 مىڭ يۈەن، ۋاستىچىلىك قىلىنغان قەرز پۇل 440 مىڭ يۈەن، قۇرۇلۇش بانكىسىنىڭ ئاساسىي قۇرۇلۇش قەرز پۇلى 1 مىليون 670 مىڭ يۈەن، پولات قېلىپ ئۆچۈن بېرىلگەن قەرز پۇل 500 مىڭ يۈەن، تۇراقسىز مەبلەغ قەرز پۇلى 2 مىليون 460 مىڭ يۈەن، نورمىدىن ئارتۇق ئىلىنغان قەرز پۇل 530 مىڭ يۈەن.

بورتالا ئوبلاستلىق قۇرۇلۇش بانكىسى قۇرۇلغان 14 يىلدىن بۇيان، ئوبلاستنىڭ ئاساسىي قۇرۇلۇش مەبلىغىگە ۋاقتىدا كاپالەتلىك قىلىپلا قالماستىن، مەبلەغنىڭ مۇۋاپىق ئىشلىتىلىشىگە نازارەتچىلىك قىلىپ، ئاساسىي قۇرۇلۇشنىڭ سۈرئىتىنى، ۋەزىپىنىڭ كۆپ، تېز، ياخشى، تېجەشلىك ئورۇندىلىشىنى ئىلگىرى سۈردى، ئۇنىڭ بىلەن بىللە، دۆلەتنىڭ مالىيە تۈزۈمى بويىچە بىر قىسىم نامۇۋاپىق چىقىملارنى تەكشۈردى ۋە چەكلىدى. 1980 - يىلدىن 1985 - يىلغىچە جەمئىي 69 ھېسابتىكى نامۇۋاپىق چىقىم قىلىنغان 1 مىليون 496 مىڭ 800 يۈەن رەت قىلىندى، بۇنىڭ ئىچىدە 1980 - يىلى رەت قىلىنغان 39 ھېسابتىكى نامۇۋاپىق چىقىم 970 مىڭ 600 يۈەن، 1982 - يىلى رەت قىلىنغان 19 ھېسابتىكى نامۇۋاپىق چىقىم 198 مىڭ 200 يۈەن، 1983 - يىلى رەت قىلىنغان تۆت ھېسابتىكى نامۇۋاپىق چىقىم 21 مىڭ 300 يۈەن، 1984 - يىلى رەت قىلىنغان تۆت ھېسابتىكى نامۇۋاپىق چىقىم 54 مىڭ 200 يۈەن، 1985 - يىلى رەت قىلىنغان ئۈچ ھېسابتىكى نامۇۋاپىق چىقىم 252 مىڭ 500 يۈەن.

§ 7. سۇغۇرتا

1983 - يىلى بورتالا رايوندا تۇنجى قېتىم سۇغۇرتا كەسپى يولغا قويۇلدى. 1985 - يىلغىچە، ئاساسەن، كارخانا مۇلكى سۇغۇرتىسى، ئائىلە مۇلكى سۇغۇرتىسى، تىرانسپورت قوراللىرى ۋە 3 - تەرەپنىڭ مەسئۇلىيەت سۇغۇرتىسى، كۈتۈلمىگەن جىمسانىي زەخمىلىنىش سۇغۇرتىسى، باقمىچىلىق سۇغۇرتىسىدىن ئىبارەت بەش خىل سۇغۇرتا كەسپى يولغا قويۇلدى.

1. كارخانا مۇلكى سۇغۇرتىسى

ئاساسەن، سودا، تەمىنات - سودا ۋە پۇل مۇئامىلىسى كارخانىلىرىنىڭ مۇلكى خەۋپسىزلەندۈرۈلدى. 1983 - يىلى بىر ئورۇن سۇغۇرتىغا قاتناشتى، سۇغۇرتا سوممىسى 120 مىڭ يۈەنگە، سۇغۇرتا ھەققى 300 يۈەنگە يەتتى. 1985 - يىلى سۇغۇرتىغا قاتناشقانلار 31 گە، سوممىسى 14 مىليون 30 مىڭ يۈەنگە، سۇغۇرتا ھەققى 35

مىڭ يۈەنگە يەتتى، 4000 يۈەن تۆلەم تۆلەندى.

2. ئائىلە مۇلكى سۇغۇرتىسى

ئاساسەن، بارلىق ئائىلە مۇلكى خەۋپسىزلەندۈرۈلدى. خەۋپسىزلەندۈرۈلمىگان مۇلۇكلەردە تېلېۋىزور، رادىئولۇق ئۇنئالغۇ، كىرئالغۇ، توڭلاتقۇ، ئېلېكترونلۇق چالغۇ، ئۈي - جاي ۋە ئۈي جاھازلىرى ئاساس قىلىندى. سۇغۇرتىغا قاتناشقان ئائىلە 1983 - يىلى تۆتكە، سوممىسى 5000 يۈەنگە يەتكەندى، 1985 - يىلى 140 ئائىلىگە، سوممىسى 290 مىڭ يۈەنگە، سۇغۇرتا ھەققى 1000 يۈەنگە يەتتى، 1000 يۈەن تۆلەم تۆلەندى.

3. تىرانسپورت قوراللىرى ۋە مەسئۇلىيەت سۇغۇرتىسى

بۇ، بورتالادا يولغا قويۇلغان سۇغۇرتا تۇرىنىڭ بىر چوڭ تۈرى بولۇپ، ئاپتوموبىل، تراكتور، موتسىكلىتلار خەۋپسىزلەندۈرۈلدى. بۇ تۈرگە 1983 - يىلى 92 قاتناش قورالى قاتناشتۇرۇلدى. ئۇنىڭ سوممىسى 910 مىڭ يۈەن، سۇغۇرتا ھەققى 28 مىڭ يۈەن بولدى، 3000 يۈەن تۆلەم تۆلەندى. 1985 - يىلى قاتناش قورالى 2492 (ئاپتوموبىل 839، تراكتور 1505، موتسىكلىت 148) گە، سوممىسى 40 مىليون 750 مىڭ يۈەنگە، سۇغۇرتا ھەققى 663 مىڭ يۈەنگە يەتتى، 315 مىڭ يۈەن تۆلەم تۆلەندى.

4. كۈتۈلمىگەن جىسمانىي زەخمىلىنىش سۇغۇرتىسى

ئاساسەن، ماتورلۇق قاتناش ۋاستىلىرىنىڭ شوپۇرلىرى، قۇرۇلۇش ئىشچىلىرى، تاشيولدا توشۇلغان يولۇچىلار، ئوقۇغۇچىلار ۋە يەسلىك، باغچا بالىلىرىنىڭ كۈتۈلمىگەن جىسمانىي زەخمىلىنىش ئىشلىرى خەۋپسىزلەندۈرۈلدى. 1984 - يىلى بۇنىڭغا 159 ئادەم قاتناشتى، سوممىسى 490 مىڭ يۈەن، سۇغۇرتا ھەققى 6000 يۈەن بولدى، 2000 يۈەن تۆلەم تۆلەندى. 1985 - يىلى قاتناشقان ئادەم 1876 گە، سوممىسى 9 مىليون 790 مىڭ يۈەنگە، سۇغۇرتا ھەققى 72 مىڭ يۈەنگە يەتتى، 15 مىڭ يۈەن تۆلەم تۆلەندى.

5. باقمىچىلىق سۇغۇرتىسى

1985 - يىلى خەۋپسىزلەندۈرۈلگەن ئۈي قوشلىرى 4000، سوممىسى 120 مىڭ يۈەن، سۇغۇرتا ھەققى 1200 يۈەن بولدى.

1983 - يىلدىن 1985 - يىلغىچە بولغان ئۇچ يىلدا سۇغۇرتا ھەققىدىن جەمئىي 10 مىليون 4000 يۈەن كىرىم بولدى، بۇنىڭ ئىچىدە 1985 - يىلى قىلىنغان كىرىم 770 مىڭ يۈەن، تۆلەنگەن تۆلەم پۇلى جەمئىي 428 مىڭ يۈەن، بۇنىڭ ئىچىدە 1985 - يىلى تۆلەنگەن تۆلەم پۇلى 330 مىڭ يۈەن.

XV باب

سودا

بورتالا شەھىرىدە سودا ئىشلىرىنىڭ تەرەققىياتى ئاستىراق بولدى. سۇئ سۇلالىسىنىڭ شۇەنخي 6 - يىلىدىن شاۋشىڭ 1 - يىلىغىچە بولغان ئارىلىقتا (1124 - يىلىدىن 1131 - يىلىغىچە) سودا پەيدا بولغان بولسىمۇ، يوق دىيەرلىكلا ئىدى. XVII ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرىدا چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتى بورتالاغا ئەسكەر ئەۋەتكەندىن كېيىن، تەدرىجي ھالدا يەتتە - سەككىز سودىگەر بۇ يەردە پارچە - پۇرات سودا قىلدى. مىنگونىڭ 31 - يىلى (1942 - يىلى) ناھىيە بويىچە 137 كىچىك سودىگەر بار ئىدى. مەبلىغى ئەڭ كۆپلىرىنىڭ 2000 يۈەنگە يېتەتتى. كۆپىنچىسى ئاز دەسمايە بىلەن تىجارەت قىلاتتى، مال، ئاساسەن، سوۋېت ئىتتىپاقىدىن كەلتۈرۈلەتتى.

جۇڭخۇا خەلق جۇمھۇرىيىتى قۇرۇلغان دەسلەپكى مەزگىللەردە بورتالادا 154 يەككە سودىگەر بار ئىدى. مەبلىغى ئەڭ كۆپلىرىنىڭ 3400 يۈەن، ئەڭ ئازلىرىنىڭ (ئۇششاق يايمىچىلار) 30 يۈەن ئىدى. 1956 - يىل 4 - ئايدا يەككە سودا كوپېراتسىيىلىشىش يولىغا ماڭدى. شۇنىڭدىن تارتىپ دۆلەت ئىگىلىكىدىكى سودا، تەمىنات - سودا كوپېراتىپى سودىسى، شەھەرلىكچىلىكتىكى سودا ناھىيىنىڭ سودا بازىرىنى تىزگىنلىدى، سودا ئىشلىرى تەدرىجي گۈللەندى. پارتىيە 11 - نۆۋەتلىك مەركىزي كومىتېتى 3 - ئومۇمي يىغىنىدىن كېيىن، سودا تور - نۇقتىلىرى ۋە مال تۇرلىرى ئۇزلۇكسىز كۆپەيدى. 1958 - يىلي 79 تور - نۇقتا بار ئىدى (بۇنىڭ ئىچىدە يەككە سودىگەر بەش) ، 1985 - يىلى 1727 (بۇنىڭ ئىچىدە دۆلەت ئىگىلىكىدىكىسى 344، كوللېكتىپ مۇلۇكچىلىكىدىكىسى 131، يەككە ئىگىلىكتىكىسى 1252) گە يەتتى. سېتىلغان مال تۇرى 980 خىلدىن 8100 خىلغا يەتتى، مالالارنىڭ خىللىرى تولۇقلاندى، خەلق كىيىم - كېچەك، لازىمەتلىك جەھەتتىن رازى بولدى. قەنت - گېزەك، تاماكا، ھاراق، توز، جاڭيۇ، ئاچچىقسۇ، يېمەكلىك، گۆش، كۆكتات قاتارلىقلارمۇ شەھەر ئاھالىسىنىڭ ئېھتىياجىنى قامدىيالايدىغان بولدى.

§ 1. ئاپپاراتلار

1. مەمۇرىي ئاپپاراتلار

مىنگونىڭ 26 - يىلى (1937 - يىلى) سودا - سانائەت ئۈيۈشمىسى قۇرۇلدى، ئىبراھىم ئۈيۈشما باشلىقى بولدى. مىنگونىڭ 31 - يىلى (1942 - يىلى) 12 - ئايدا بىر دائىمي رەئىس، ئىككى مۇئاۋىن رەئىس، تۆت دائىمي ئەزا، بەش خىزمەتچى قويۇلدى. مىنگونىڭ 35 - يىلي (1946 - يىلى) 2 - ئاينىڭ 6 - كۈنى سودا - سانائەت بۆلۈمى تەسىس قىلىندى، مەھەممەت بۆلۈم باشلىقى بولدى. كېيىنكى يىلى 4 - ئاينىڭ

7 ـ كۈنى ھېيتاخۇن بۆلۈم باشلىقى، ئابدۇللا سوپى مۇئاۋىن بۆلۈم باشلىقى بولدى.

جۇڭخۇا خەلق جۇمھۇرىيىتى قۇرۇلغاندىن كېيىن، سودا ـ سانائەت بۆلۈمى داۋاملىق تەسىس قىلىندى، 1951 ـ يىلى خوتەن يارخان مۇئاۋىن بۆلۈم باشلىقى بولدى. 1955 ـ يىل 5 ـ ئايدا ئۇ بۆلۈم باشلىقى بولدى. شۇ يىلى 12 ـ ئاينىڭ 6 ـ كۈنى ھىدايىتاخۇن قاسىم مۇئاۋىن بۆلۈم باشلىقى بولدى، 1958 ـ يىلى ناھىيە دەرىجىلىك مەمۇرىي ئاپپاراتلار ئەمەلدىن قالدۇرۇلدى. 1962 ـ يىل 11 ـ ئايدا ناھىيە دەرىجىلىك مەمۇرىي ئاپپاراتلار ئەسلىگە كەلتۈرۈلدى. شۇ يىلى 12 ـ ئاينىڭ 18 ـ كۈنى مى فۇنىڭ سودا ـ سانائەت بۆلۈمىنىڭ باشلىقلىقىغا تەينىلەندى، بۆلۈمگە بىر خىزمەتچى قويۇلدى، 1964 ـ يىلى خىزمەتچى تۆتكە يەتتى. 1966 ـ يىل 11 ـ ئاينىڭ 25 ـ كۈنىدىن 1970 ـ يىل 9 ـ ئايغىچە گوئەنچى بۆلۈم باشلىقى بولدى، يەنىلا تۆت خىزمەتچى قويۇلدى. 1971 ـ يىل 6 ـ ئاينىڭ 12 ـ كۈنى «مەدەنىيەت زور ئىنقىلابى» دىكى كۆرەش قىلىش، تەنقىد قىلىش، ئۆزگەرتىش ھەرىكىتىنىڭ قانات يايدۇرۇلۇشى بىلەن، بورتالا ئوبلاستىنىڭ تۇرلۇك ماللار، يېمەكلىك، يېمەك ـ ئىچمەك مۇلازىمىتى شىركەتلىرى تۆۋەنگە چۈشۈرۈپ بېرىلىپ، بورتالا ناھىيىلىك سودا ئىدارىسى قۇرۇلدى، ناھىيىلىك تەمىنات ـ سودا كوپېراتىپى ئەمەلدىن قالدۇرۇلۇپ، تەمىنات ـ سودا كەسپى سودا ئىدارىسىگە قوشۇۋېتىلدى، ئۇنىڭ قارىمىقىدا سودا، يېمەكلىك، يەرلىك مەھسۇلاتلار، يېمەك ـ ئىچمەك مۇلازىمىتىدىن ئىبارەت تۆت شىركەت تەسىس قىلىندى. 1972 ـ يىل 10 ـ ئاينىڭ 10 ـ كۈنى لىۋجىنچىلاق سودا ئىدارىسىنىڭ باشلىقى، جۇزۇنىي مۇئاۋىن ئىدارە باشلىقى بولدى. 1973 ـ يىل 3 ـ ئاينىڭ 17 ـ كۈنى سودا ئىدارىسى ئەمەلدىن قالدۇرۇلۇپ، ناھىيىلىك تەمىنات ـ سودا كوپېراتىپى ئەسلىگە كەلتۈرۈلدى. ئوبلاستتىن تۆۋەنگە چۈشۈرۈلگەن ئۈچ شىركەت ئوبلاستلىق سودا ئىدارىسىگە تاپشۇرۇپ بېرىلدى. شۇنىڭدىن كېيىن ناھىيىلىك سودا خىزمىتىنى سانائەت ـ قاتناش بۆلۈمى (ئىدارىسى) باشقۇردى، 1985 ـ يىل 1 ـ ئايدا ئىقتىساد كومىتېتى قوشۇمچە باشقۇرۇدىغان بولدى.

2 . كەسپىي ئاپپاراتلار

1) بورتالا تەمىنات ـ سودا كوپېراتىپى

1950 ـ يىل 10 ـ ئاينىڭ 1 ـ كۈنى ناھىيىلىك دېھقانلار جەمئىيىتىنىڭ رەھبەرلىكىدە، دېھقانلار ئىختىيارىي مەبلەغ سېلىپ، پاي قوشۇپ دېھقانلار كوپېراتىپىنى قۇردى. دەسلەپتە رېيىنبۇللا مەسئۇل بولدى. كېيىن ساۋۇر ئاخۇن كوپېراتىپ باشلىقى بولدى. 1952 ـ يىل 10 ـ ئاينىڭ 1 ـ كۈنى 1 ـ نۆۋەتلىك كوپېراتىپ ئەزالىرى قۇرۇلتىيى ئۆتكۈزۈلۈپ، بورتالا ناھىيىلىك خەلق تەمىنات ـ سودا كوپېراتىپى سايلام ئارقىلىق قۇرۇلدى. شۇ يىلى 12 ـ ئاينىڭ 13 ـ كۈنى نامى دېھقانلار تەمىنات ـ سودا كوپېراتىپىغا ئۆزگەرتىلدى، ئابدۇقادىر مۇدىر بولدى. 1953 ـ يىل 9 ـ ئايدا رەخمۇۋ روزى مۇدىر، ساۋۇر ئاخۇن مۇئاۋىن مۇدىر بولدى، 31 ئىشچى ـ خىزمەتچى ئىشلىدى. 1956 ـ يىل 2 ـ ئايدا ئىشچى ـ خىزمەتچىسى 68 گە يەتتى. 1957 ـ يىل 8 ـ ئاينىڭ 5 ـ كۈنى 2 ـ نۆۋەتلىك ئەزالار قۇرۇلتىيى ئۆتكۈزۈلدى. مۇدىر، مۇئاۋىن مۇدىرلىرى ئۆزگەرمىدى، ياچېيكا تەسىس قىلىنىپ، شۇدىنىڭ شۇجى بولدى. ئىشچى ـ خىزمەتچىسى 104 كە يەتتى. 1958 ـ يىلدىن 1962 ـ يىلغىچە ناھىيىلىك تەمىنات ـ سودا كوپېراتىپى ئوبلاستلىق سودا ئىدارىسى بىلەن بىرلەشتۈرۈۋېتىلدى، 1962 ـ يىل 7 ـ ئاينىڭ 1 ـ كۈنى يەنە ئوبلاستلىق سودا ئىدارىسىدىن ئايرىلىپ چىقتى، شۇ يىلى 12 ـ ئاينىڭ 7 ـ كۈنى 3 ـ نۆۋەتلىك ئەزالار قۇرۇلتىيى چاقىرىلدى. قۇربان ھۆسەيىن مۇدىر، شېي جۇڭفۇ ياچېيكا شۇجىسى بولدى. 62 ئىشچى ـ خىزمەتچى ئىشلىدى (بۇ ئاستە قاراشلىق ئىككى ماگىزىن، بىر پاختا زاۋۇتىدىكىسىمۇ شۇنىڭ ئىچىدە) ، ئۇنىڭ قارىمىقىدا كادىرلار ـ كاتىبات، تەشكىلات ـ تەپتىش،

مالىيە - بوغالتېرلىق، ستاتىستىكا بۆلۈمچىلىرى تەسىس قىلىندى. 1965 - يىل 1 - ئايدا يەرلىك مەھسۇلاتلار شىركىتى، ئىشلەپچىقىرىش ۋاستىلىرى شىركىتى قۇرۇلدى. 1970 - يىل 4 - ئاينىڭ 13 - كۈنى تەمىنات - سودا كوپېراتىپى ئىنقىلابىي كومىتېتى قۇرۇلدى. گولۇچاڭ مۇدىر (1964 - يىلدىن 1970 - يىلغىچە ياچېيكا شۇجىسى بولغان)، روزى مەھەممەت، لېپۇيۇڭمېي مۇئاۋىن مۇدىر بولدى. 1971 - يىل 1 - ئايدا لېيۇجىنچېڭ مۇدىر بولدى. شۇ يىلى 6 - ئاينىڭ 12 - كۈنى «مەدەنىيەت زور ئىنقىلابى» نىڭ كۆرەش قىلىش، تەنقىد قىلىش، ئۆزگەرتىش ھەرىكىتىنىڭ قانات يايدۇرۇلۇشىغا ئەگىشىپ، بورتالا تەمىنات - سودا كوپېراتىپى ئوبلاستلىق سودا ئىدارىسىدىن تۆۋەنگە چۈشۈرۈلگەن تۇرلۇك ماللار، يېمەكلىك، يېمەك - ئىچمەك مۇلازىمىتى شىركەتلىرى بىلەن بىرلەشتۈرۈلۈپ، بورتالا سودا ئىدارىسى قۇرۇلدى. تەمىنات - سودا كوپېراتىپى يەرلىك مەھسۇلاتلار شىركىتىگە ئۆزگەرتىلدى. شېي جۈگفۇ مۇدىر، ھاشىم مەسۇم، شۇمنجى مۇئاۋىن مۇدىر بولدى. 1973 - يىل 3 - ئاينىڭ 17 - كۈنى سودا ئىدارىسى ئەمەلدىن قالدۇرۇلۇپ، بورتالا تەمىنات - سودا كوپېراتىپى ئىسلىگە كەلتۈرۈلدى. شېي جۈگفۇ مۇدىر، لى مادې، بۇدجاپ مۇئاۋىن مۇدىر بولدى. 1974 - يىل 6 - ئاينىڭ 29 - كۈنى گودىيەندۇڭ مۇدىر بولدى. كوپېراتىپنىڭ قارىمىقىدا كادىرلار - كاتىبات بۆلۈمچىسى، كەسپىي بۆلۈمچە، پىلان - مالىيە بۆلۈمچىسى تەسىس قىلىندى، بۇ سىستېمىدا 251 ئىشچى - خىزمەتچى ئىشلىدى، بۇنىڭ ئىچىدە كادىر 43، بىرلەشمە كوپېراتىپنىڭ ئادىمى 83 (بۇنىڭ 20 سى كادىر)، 1982 - يىلى لى ماۋدې مۇدىر، قابىي موللا مۇقامەتجان، خۇشۇچېن مۇئاۋىن مۇدىر بولدى. 1984 - يىل 5 - ئاينىڭ 29 - كۈنى بورتالا ناشقى سودا ئىدارىسى تەمىنات - سودا كوپېراتىپى بىلەن بىرلەشتۈرۈلدى. شۇ يىلى 8 - ئاينىڭ 27 - كۈنى 4 - تۆۋەتتىلىك ئەزالار قۇرۇلتىيى چاقىرىلىپ، بورتالا تەمىنات - سودا كوپېراتىپى بىرلەشمە كوپېراتىپى قۇرۇلدى، مۇدىرىيەت، تەپتىش ھەيئىتى دېموكراتىك ئاساستا سايلاپ چىقىلدى. جاڭ ژېنكۇەن مۇدىرىيەتنىڭ مۇدىرى، لى شۇزېڭ، غەنىلەر مۇئاۋىن مۇدىر بولدى. تەپتىش ھەيئىتىنىڭ مۇدىرلىقىنى ناھىيىلىك خەلق ھۆكۈمىتىنىڭ مالىيە - سودا خىزمىتىگە ئاساسلىق مەسئۇل رەھبىرى قوشۇمچە ئۈستىگە ئالدى، لى ماۋدې، قابىي موللا مۇقامەتجان، ماچوندا (قوشۇمچە) لار مۇئاۋىن مۇدىر بولدى. ئۇچ بۆلۈمچە، بىر ئىشخانا قۇرۇلدى. 1985 - يىلنىڭ ئاخىرىغىچە تەمىنات - سودا سىستېمىسىنىڭ ئىشچى - خىزمەتچىسى 329 غا يەتتى، بۇنىڭ ئىچىدە كادىر 96، ئىشچى 233، پىلان ئىچىدىكى ۋاقىتلىق ئىشچى 12، ھەم سودا بىلەن، ھەم دېھقانچىلىق بىلەن شۇغۇللىنىدىغان ئىشچى 104، مەبلەغ توپلاپ يالليغان ئىشچى 70.

كوپېراتىپقا بىۋاستە قاراشلىق ئورۇنلار:

(1) ئۇنتۇبرسال شىركەت بۇ شىركەت 1977 - يىل 12 - ئاينىڭ 31 - كۈنى ئەسلىدىكى ئىشلەپچىقىرىش ۋاستىلىرى شىركىتى بىلەن يەرلىك مەھسۇلاتلار شىركىتى ئاساسىدا قۇرۇلدى. دەسلەپتە 38 ئادەم بار ئىدى. 1985 - يىلى ئىشچى - خىزمەتچىسى 63 گە يەتتى. تۇرلۇك ماللار، كۇندىلىك بۇيۇملار، مېتال بۇيۇملار، رەخت، يېمەكلىك ماگىزىندىن 16 سى، ئاساسىي قاتلام توپ، پارچە سېتىش نۇقتىسىدىن ئىككىنىسى قۇرۇلدى.

(2) پاختا - چىگىت شىركىتى بۇ شىركەت 1978 - يىل 7 - ئاينىڭ 1 - كۈنى قۇرۇلدى، دەسلەپتە 13 ئادەم بار ئىدى. 1985 - يىلى ئىشچى - خىزمەتچىسى 48 گە يەتتى، ئۇنىڭ قارىمىقىدا بازارلىق پاختا زاۋۇتى، دالتۇ پاختا زاۋۇتى، بىر كېرەكسىز بۇيۇملارنى يىغىۋېلىش دۇكىنى بار. بۇ شىركەت ناھىيىدىكى ئوچ پاختىچىلىق يېزىسىدىكى 31 كەنت، 6106 ئائىلىلىك پاختىكارنىڭ پاختىسىنى سېتىۋېلىش ۋە چىگىت ئايرىش ۋەزىپىسىنى ئۈستىگە ئالدى.

1981 - يىل 8 - ئايدا زىيالىي ياشلار ماگىزىنى قۇرۇلدى، يەتتە سودا نۇقتىسى تەسىس قىلىندى، بەش يىلدا ناھىيىگە بىۋاستە قاراشلىق ئورۇنلاردىكى ئىشچى كوتوپ تۇرغان 32 ياش ئىشقا ئورۇنلاشتۇرۇلدى.

(3) چايخانا - چارۋا مەھسۇلاتلىرى شىركىتى 1984 - يىل 8 - ئايدا تەمىنات - سودا بىلەن ناشقى سودا

بىرلەشتۈرۈلۈپ، ئەسلىدىكى تاشقى سودا تارمىقى ئايرىم چاي - چارۋا شىركىتى قىلىپ ئۆزگەرتىلدى. 1985 - يىلى 56 ئىشچى - خىزمەتچى ئىشلىدى. ئۇنىڭ قارىمىقىدا بىر يۇڭ - تېرە زاۋۇتى، بىر سېتىۋېلىش دوكىنى ۋە شويىگېپەن، دالتۇ، يىلىن خارمودون، ئارالتوقايلاردا بىردىن سېتىۋېلىش پونكىتى بار.

(4) ئۇنىۋېرسال سودا مۇلازىمەت مەركىزى بۇ مۇلازىمەت مەركىزى 1985 - يىل 1 - ئايدا بېمەك - ئىچمەك مۇلازىمەت شىركىتى ئاساسىدا قۇرۇلدى. دەسلەپتە 14 خادەم بار ئىدى. 1985 - يىلى ئىشچى - خىزمەتچىسى 25 كە يەتتى، ئۇنىڭ تۆت بېمەك - ئىچمەك مۇلازىمەت نۇقتىسى بار. مەبلەغ توپلاش ئارقىلىق 3000 كۇادرات مېترلىق بىر مۇلازىمەت بىناسى سېلىندى. ئۇنىڭغا خىش زاۋۇتى، كېسىم - كېچەك زاۋۇتى، پوجاڭزا زاۋۇتى، تۆمۈر - ياغاچ ئۈي جاھازلىرى زاۋۇتى قارىدى.

(5) يېزا ئىگىلىك ئىشلەپچىقىرىش ۋاستىلىرى شىركىتى بۇ شىركەت 1985 - يىل 1 - ئايدا قۇرۇلدى. شىركەتتە 13 ئىشچى - خىزمەتچى ئىشلىدى، بىر دېھقانچىلىق دورىسى ماگىزىنى، 500 كۇادرات مېترلىق ئۇچ ئامبار قۇرۇلدى.

ئاساسىي قاتلام تەمىنات - سودا كوپېراتىپلىرى مۇنۇلار:

(1) دالتۇ تەمىنات - سودا كوپېراتىپى بۇ كوپېراتىپ 1953 - يىل 9 - ئايدا قۇرۇلدى. دەسلەپتە 21 ئىشچى - خىزمەتچىسى بار ئىدى، 1985 - يىلىنىڭ ئاخىرىدا ئىشچى - خىزمەتچىسى 46 گە يەتتى، كوپېراتىپقا 1771 ئائىلىلىك دېھقان، چارۋىچى پاي قوشتى. پاي قوشقانلار يېزىدىكى ئومۇمىي دېھقان، چارۋىچىلارنىڭ 70 پىرسەنتىنى ئىگىلىدى. ئۇنىڭ ئۇچ مەركىزىي ماگىزىنى، يەتتە تارماق دوكىنى، يەتتە ۋەكالىتەن سېتىش، سېتىۋېلىش دوكىنى، بىر مۇلازىمەت دوكىنى بولۇپ، جەمئىي 18 تور - نۇقتىسى بار.

(2) شويىگېپەن تەمىنات - سودا كوپېراتىپى بۇ كوپېراتىپ 1954 - يىل 3 - ئايدا قۇرۇلدى. دەسلەپتە 19 ئىشچى - خىزمەتچىسى بار ئىدى، 1985 - يىلىنىڭ ئاخىرىدا ئىشچى - خىزمەتچىسى 45 كە يەتتى، كوپېراتىپقا 3452 ئائىلىلىك دېھقان، چارۋىچى پاي قوشتى، پاي قوشقانلار ئومۇمىي دېھقان، چارۋىچىلارنىڭ 80 پىرسەنتىنى ئىگىلىدى. ئۇنىڭ يەتتە مەركىزىي ماگىزىنى، ئون تارماق دوكىنى، 12 ۋەكالەتەن سېتىش، سېتىۋېلىش دوكىنى، بىر يېمەك - ئىچمەك مۇلازىمەت نۇقتىسى (رەسىمخانىسىمۇ بار) بولۇپ، جەمئىي 30 تور - نۇقتىسى بار.

(3) چىندېل تەمىنات - سودا كوپېراتىپى بۇ كوپېراتىپ 1962 - يىل 9 - ئايدا قۇرۇلدى. دەسلەپتە 43 ئىشچى - خىزمەتچىسى بار ئىدى (ئۇنىۋېلاقتىكىسىمۇ شۇنىڭ ئىچىدە)، 1985 - يىلىنىڭ ئاخىرىدا ئىشچى - خىزمەتچى 33 كە يەتتى. كوپېراتىپقا 2022 ئائىلىلىك دېھقان، چارۋىچى پاي قوشتى، پاي قوشقانلار يېزىدىكى ئومۇمىي دېھقان، چارۋىچىلارنىڭ 73 پىرسەنتىنى ئىگىلىدى. ئۇنىڭ ئىككى مەركىزىي ماگىزىنى، 12 تارماق دوكىنى، بەش ۋەكالەتەن سېتىش، سېتىۋېلىش دوكىنى بولۇپ، جەمئىي 19 تور نۇقتىسى بار.

(4) ئۇنىۋېلاق تەمىنات - سودا كوپېراتىپى بۇ كوپېراتىپ 1969 - يىل 6 - ئايدا قۇرۇلدى. دەسلەپتە 26 ئىشچى - خىزمەتچىسى بار ئىدى، 1985 - يىلىنىڭ ئاخىرىدا ئىشچى - خىزمەتچى 25 كە يەتتى. كوپېراتىپقا 1526 ئائىلىلىك دېھقان، چارۋىچى پاي قوشتى، پاي قوشقانلار يېزىدىكى ئومۇمىي دېھقان، چارۋىچىلارنىڭ 82 پىرسەنتىنى ئىگىلىدى. ئۇنىڭ ئىككى مەركىزىي ماگىزىنى، ئالتە تارماق دوكىنى، ئىككى ۋەكالەتەن سېتىش، سېتىۋېلىش دوكىنى بولۇپ، جەمئىي ئون تور - نۇقتىسى بار.

(5) ئارالتوقاي چارۋىچىلىق فېرمىسى تەمىنات - سودا كوپېراتىپى بۇ كوپېراتىپ 1969 - يىل 7 - ئايدا قۇرۇلدى. دەسلەپتە 12 ئىشچى - خىزمەتچىسى بار ئىدى، 1985 - يىلىنىڭ ئاخىرىدا ئىشچى - خىزمەتچىسى 31 گە يەتتى. كوپېراتىپقا 1131 ئائىلىلىك دېھقان، چارۋىچى پاي قوشتى، پاي قوشقانلار فېرمىدىكى ئومۇمىي دېھقان، چارۋىچىلارنىڭ 80 پىرسەنتىنى ئىگىلىدى. ئۇنىڭ ئۇچ مەركىزىي ماگىزىنى، ئالتە تارماق دوكىنى، ئالتە ۋەكالەتەن سېتىش، سېتىۋېلىش دوكىنى، بىر ئاپتوموبىل رېمونتخانىسى بولۇپ،

جەمئىي 15 تور نۇقتىسى بار.

(6) بىلىن خارمودون تەمىنات - سودا كوپىراتىپى بۇ كوپىراتىپ 1978 - يىل 1 - ئايدا قۇرۇلدى. دەسلەپتە 20 ئىشچى - خىزمەتچىسى بار ئىدى، 1985 - يىلىنىڭ ئاخىرىدا ئىشچى - خىزمەتچىسى 24 كە يەتتى، كوپىراتىپقا 748 ئائىلىلىك دېھقان، چارۋىچى پاي قوشتى، پاي قوشقانلار يېزىدىكى ئومۇمىي دېھقان، چارۋىچىلارنىڭ 87 پىرسەنتىنى ئىگىلىدى. ئۇنىڭ ئىككى مەركىزىي ماگىزىنى، ئىككى تارماق دۇكىنى، بەش ۋەكالىتەن سېتىش، سېتىۋېلىش دۇكىنى، بىر مۇلازىمەت ئورنى بولۇپ جەمئىي ئون - تور نۇقتىسى بار.

2) سودا شىركىتى

مىنگونىڭ 32 - يىلى (1943 - يىلى) بورتالا يەرلىك مەسئۇلاتلار شىركىتىنىڭ ئىش بېجىرىش ئورنى قۇرۇلدى، يەن پېڭشەن مۇدىر بولدى، بۇ ئورۇن ئىلى شۆبە شىركىتىنىڭ رەھبەرلىكىگە قارىدى. ئاساسەن، تېرە، تېۋىت - يۇڭ، ئۇچەي، چارۋا سېتىۋالدى، تۇرلۇك سانائەت بۇيۇملىرى ۋە يېمەكلىكلەرنى ساتتى، مىنگونىڭ 34 - يىلى (1945 - يىلى) ئاغلاقچى مەھكىمىسى قۇرۇلغاندىن كېيىن، ئەسلىدىكى يەرلىك مەسئۇلاتلار شۆبە شىركىتى ئىش بېجىرىش ئاپپاراتى بىلەن ئۇنىڭ مۇلكىنىڭ ھەممىسىنى مىللىي ئارمىيىنىڭ ئارقا سەپ تەمىنات بۆلۈمى ئۆتكۈزۈۋالدى. مىنگونىڭ 38 - يىلى (1949 - يىلى) 3 - ئاينىڭ 22 - كۈنى بورتالا ناھىيىلىك تەرەققىيات شۆبە شىركىتى قۇرۇلدى، ۋەلىبەگ جىڭلى، تۇرسۇن ھوشۇر مۇئاۋىن جىڭلى قوشۇمچە بوغالتېر بولدى، ئۇ ئىلى سودا - سانائەت بىرلەشمىسى تەرەققىيات شىركىتىنىڭ رەھبەرلىكىگە قارىدى. بۇ شىركەت بورداق كالا، بورداق قوي، قوي يۇڭى، ھەرخىل تېرە، ئۇچەيلەرنى سېتىۋالدى.

1951 - يىلى تەرەققىيات شۆبە شىركىتى ئاساسىدا بورتالا سودا تارماق شىركىتى قۇرۇلدى، ماجۇڭگوي جىڭلى بولدى. 1953 - يىل 3 - ئايدا مى خۇپىڭ مۇئاۋىن جىڭلى بولدى. شۇ يىلى ھەربىيلەر كوپىراتىپى بىلەن كادىرلار ئىستېمال كوپىراتىپىنىڭ ماددىي ئەشيالىرى ۋە خادىملىرى ئۆتكۈزۈۋېلىندى، سودا تارماق شىركىتىنىڭ ئىشچى - خىزمەتچىسى 39 غا يەتتى، ئۇ ئىلى سودا شۆبە شىركىتىنىڭ رەھبەرلىكىگە قارىدى. مۇستەقىل ھېسابات تۈتۈلۈپ، سانائەت مەسئۇلاتلىرىنى، قوشۇمچە يېمەكلىكلەرنى سېتىش، چارۋا، چارۋا مەھسۇلاتلىرىنى سېتىۋېلىش، ئاشلىق، پاختا، ماي قاتارلىق دېھقانچىلىق مەھسۇلاتلىرىنى سېتىۋېلىش، سېتىش تىجارەتلىرى بىلەن شۇغۇللىنىلدى.

1954 - يىل 7 - ئايدا بورتالا موڭغۇل ئاپتونوم ئوبلاستى قۇرۇلدى. شۇ يىلى 10 - ئايدا بورتالا ناھىيىلىك سودا تارماق شىركىتى ئاپتونوم ئوبلاستىنىڭ باشقۇرۇشىغا ئۆتكۈزۈپ بېرىلدى. ئۇنىڭ نامى بورتالا موڭغۇل ئاپتونوم ئوبلاستلىق مەركىزىي تارماق سودا شىركىتىگە ئۆزگەرتىلدى. جالاڭ جۇڭتالاڭ جىڭلى بولدى، ئىشچى - خىزمەتچىسى 43 كە يەتتى.

1958 - يىلى تەمىنات - سودا ھۆكۈمەت بىلەن خۇسۇسلار شېرىكچىلىكىدىكى سودىغا بىرلەشتۇرۇۋېتىلدى. 1962 - يىلى ئايرىلىپ چىقتى. 1975 - يىلى يېزا ئىگىلىك 5 - شىنىڭ سودا تارماقلىرى بىلەن بىرلەشتۇرۇلدى. 1979 - يىل 1 - ئاينىڭ 1 - كۈنى مېتال، قاتناش، ئېلېكتر بۇيۇملىرى شىركىتى ئايرىم قۇرۇلدى. 1983 - يىل 1 - ئايدا يەنە توقۇلما بۇيۇملار شىركىتى ئايرىم قۇرۇلدى. سودا شىركىتى تۇرلۇك مالالار شىركىتى قېلىپ ئۆزگەرتىلدى. شىركەتتە 213 ئىشچى - خىزمەتچى ئىشلىدى، بۇنىڭ ئىچىدە كادىر 45. 1984 - يىل 1 - ئايدا يېزا ئىگىلىك 5 - شىنىڭ سودا تارمىقى ئايرىلىپ چىقتى. 1985 - يىلىنىڭ ئاخىرىدا شىركەتتە 134 ئىشچى - خىزمەتچى قالدى، بۇنىڭ ئىچىدە كادىر 23. شىركەتكە تۇرلۇك مالالار ماگىزىنى، ئايىغ كىيىم، باش كىيىم ماگىزىنى، كىرسىن ماگىزىنى، ئەمگەك مۇھاپىزىتى بۇيۇملىرى ماگىزىنى، ئاز سانلىق مىللەتلەر ئېھتىياجلىق بۇيۇملار مەخسۇس پۇكىمى قارىدى. يەنە «ئىتتىپاق» سودا سارىيى (بۇ سارايدا تۇرلۇك مالالار، ئايىغ كىيىم، باش كىيىم، مەدەنىيەت بۇيۇملىرى، ئىلمە توقۇلمىلار،

مېتال، قاتناش، ئېلېكتر بۇيۇملىرى، يېمەكلىكلەردىن ئىبارەت ئالتە چوڭ تۈر بار) 4800 خىلدىن ئارتۇق تاۋار تىجارىتىنى يولغا قويدى. 1985 - يىلى سېتىۋېلىش سوممىسى 6 مىليون 210 مىڭ يۈەنگە، سېتىش سوممىسى 8 مىليون 60 مىڭ يۈەنگە، يارىتىلغان پايدا 237 مىڭ يۈەنگە يەتتى. شۇ يىلى «ئىتتىپاق» سودا سارىيى ئاپتونوم ئوبلاست، ئاپتونوم رايون بويىچە سودا ساھەسىدىكى ئىلغار ئورۇن بولۇپ باھالاندى.

3) بورتالا ئوبلاستلىق يېمەكلىك شىركىتى

بۇ شىركەت 1956 - يىل 8 - ئاينىڭ 1 - كۈنى قۇرۇلدى، شىركەتتە 172 ئىشچى - خىزمەتچى ئىشلىدى، بۇنىڭ ئىچىدە كادىر 36. يىللىق سېتىۋېلىش ئومۇمىي سوممىسى 3 مىليون 150 مىڭ يۈەن، سېتىش ئومۇمىي سوممىسى 2 مىليون 774 مىڭ يۈەن، يىللىق پايدىسى 193 مىڭ يۈەن. شىركەت چارۋا، گۆش، قەنت، شېكەر، تاماكا، ھاراق، تەم خۇرۇچ، كۆكتات، قۇش، تۇخۇم، ئاشخانا، مېھمانخانا، ساتىراشلىق، سۈرەت تارتىش، يەرلىك مەھسۇلاتلارنى پىششىقلاش (موخۇركا ياساش، كىيىم - كېچەك تىكىش)، يېمەكلىكلەرنى پىششىقلاش (پىرەنىك، تورت، جياڭيۇ، ئاچچىقسۇ، ماشئۇگرە، ھاراق ئىشلەش) قاتارلىق تۈرلەر بويىچە تىجارەت قىلدى.

كەسىپ مىقدارىنىڭ تەدرىجىي زورىيىشىغا ئەگىشىپ، 1964 - يىل 6 - ئايدا يېمەك - ئىچمەك مۇلازىمىتى كەسپى بۇ شىركەتتىن ئايرىلىپ چىقتى. 1978 - يىل 10 - ئايدا شېكەر، تاماكا، ھاراق كەسپى ئايرىلىپ چىقتى. 1985 - يىل 12 - ئاينىڭ 30 - كۈنى ئوبلاستتىكى يېمەكلىك سىستېمىسىغا قاراشلىق ئۇچ چارۋىچىلىق فېرمىسى ئۆزى تۈرۈشلۇق جايدىكى ناھىيە (شەھەر) لىك چارۋىچىلىق ئىدارىلىرىنىڭ باشقۇرۇشىغا ئۆتكۈزۈپ بېرىلدى. 1985 - يىلنىڭ ئاخىرىدا شىركەت بويىچە 151 ئىشچى - خىزمەتچى ئىشلىدى. بۇنىڭ ئىچىدە كادىر 32. شىركەتتە كادىرلار - كاتىبات، مالىيە - بوغالتېرلىق، پىلان - ستاتىستىكا، سەھىيە - تەكشۈرۈش، كەسپىي بۆلۈمچىلەر تەسىس قىلىندى. شىركەتكە قۇشخانا (توڭلىتىش ئامبىرى) ۋە شويىڭپەن، دالتۇ، چىندېل، ئۇتبۇلاق، ئارالتوقاي چارۋا مال سېتىۋېلىش پونكىتلىرى قارىدى. شىركەت چارۋا، گۆش ۋە قوشۇمچە يېمەكلىكلەر تىجارىتى بىلەن شۇغۇللاندى. 1985 - يىلى سېتىۋېلىش ئومۇمىي سوممىسى 978 مىڭ 800 يۈەنگە، سېتىش ئومۇمىي سوممىسى 1 مىليون 116 مىڭ يۈەنگە، ياراتقان پايدىسى 209 مىڭ يۈەنگە يەتتى.

4) بورتالا ئوبلاستلىق يېمەك - ئىچمەك مۇلازىمەت شىركىتى

1964 - يىل 6 - ئايدىن باشلاپ ئوبلاستلىق يېمەكلىك شىركىتىدىن كۆكتات، يېمەك - ئىچمەك مۇلازىمەت شىركىتى ئايرىلىپ چىقتى، شىركەتتە 73 ئىشچى - خىزمەتچى ئىشلىدى. شىركەت، ئاساسەن، مېھمانخانا، ساتىراشلىق، سۈرەت تارتىش، تەم خۇرۇچ، كۆكتات تىجارىتى بىلەن شۇغۇللاندى. «قىزىل بايراق» مېھمانخانىسى، مىللىي ئاشخانا، خەنزۇ ئاشخانىسى، كىچىك ئاشپۇزۇل، ساتىراشخانا، رەسىمخانا، كاتولخانىلارنى باشقۇردى. يىللىق تىجارەت سوممىسى 400 مىڭ يۈەندىن 500 مىڭ يۈەنگىچە، يىللىق پايدىسى 30 مىڭ يۈەندىن 40 مىڭ يۈەنگىچە بولدى.

1984 - يىل 10 - ئايدا كۆكتاتچىلىق كەسپى ئايرىلىپ چىقتى. يېمەك - ئىچمەك مۇلازىمەت شىركىتىدە 87 ئىشچى - خىزمەتچى ئىشلەيدىغان بولدى. تىجارەت سوممىسى 470 مىڭ يۈەنگە، پايدىسى 36 مىڭ يۈەنگە يەتتى. 1985 - يىلنىڭ ئاخىرىدا 76 ئىشچى - خىزمەتچى ئىشلىدى، بۇنىڭ ئىچىدە كادىر توققۇز. «قىزىل بايراق» مېھمانخانىسى خەنزۇ ئاشپۇزۇلى، مۇسۇلمان ئاشپۇزۇلى، ناۋايخانا، خەنزۇ ئاشخانىسى، ساتىراشخانا، رەسىمخانا قاتارلىق تۈرلەر بويىچە تىجارەت قىلدى. تىجارەت سوممىسى 510 مىڭ يۈەنگە، پايدىسى 34 مىڭ يۈەنگە يەتتى.

5) بورتالا ئوبلاستلىق نېفىت شىركىتى

بۇ شىركەت 1973 ـ يىل 9 ـ ئاينىڭ 1 ـ كۈنى قۇرۇلدى، شىركەتتە 33 ئىشچى ـ خىزمەتچى ئىشلىدى، بۇنىڭ ئىچىدە كادىر بەش. شىركەت، ئاساسەن، بېنزىن، كىرسىن، دىزېلىن، ئاپتۇل، سىلىقلاش مېيى تىجارىتى بىلەن شۇغۇللاندى. سېتىش ئومۇمىي سوممىسى 3 مىليون 955 مىڭ يۈەنگە يەتتى. 1985 ـ يىلنىڭ ئاخىرىدا 105 ئىشچى ـ خىزمەتچى ئىشلىدى، بۇنىڭ ئىچىدە كادىر 28. شىركەتتە كادىرلار ـ كاتىبات، كەسپىي، مالىيە، ئاساسىي قۇرۇلۇش بۆلۈمچىلىرى تەسىس قىلىندى. ئۇنىڭغا ماي ئامبىرى، ماي قاچىلاش پونكىتى، ئاپتوموبىل كالونى قارىدى. شىركەت 35 خىل سورتتىكى تەييار ماي (ماينىڭ تۈرى يۇقىرىقىدەك) تىجارىتى بىلەن شۇغۇللاندى. 1985 ـ يىلى سېتىۋېلىش ئومۇمىي سوممىسى 9 مىليون 730 مىڭ يۈەنگە، سېتىش ئومۇمىي سوممىسى 12 مىليون 380 مىڭ يۈەنگە يەتتى، بۇنىڭ ئىچىدە تاۋار ئومۇمىي سوممىسى 7 مىليون 270 مىڭ يۈەن.

6) بورتالا ئوبلاستلىق قەن ـ شېكەر، هاراق، تاماكا شىركىتى

بۇ شىركەت 1978 ـ يىل 10 ـ ئايدا ئوبلاستلىق يېمەكلىك شىركىتىدىن ئايرىلىپ چىقىپ قۇرۇلدى. شىركەتتە 134 نەپەر ئىشچى ـ خىزمەتچى ئىشلىدى. كادىرلار ـ كاتىبات، كەسپىي، مالىيە ـ بوغالتېرلىق بۆلۈمچىلىرى تەسىس قىلىندى. ئۇنىڭغا بورتالا هاراق زاۋۇتى، يېمەكلىكلەر زاۋۇتى ۋە ئىككى ماگىزىن قارىدى. شىركەت قەنت ـ شېكەر، هاراق، تاماكا، چاي، قوشۇمچە يېمەكلىك تىجارىتى بىلەن شۇغۇللاندى. 1978 ـ يىلى سېتىۋېلىش ئومۇمىي سوممىسى 3 مىليون 500 مىڭ يۈەنگە، سېتىش ئومۇمىي سوممىسى 3 مىليون 760 مىڭ يۈەنگە يەتتى. 1985 ـ يىلنىڭ ئاخىرىدا ئىشچى ـ خىزمەتچىسى 183 كە يەتتى، سېتىۋېلىش ئومۇمىي سوممىسى 4 مىليون 930 مىڭ يۈەنگە، سېتىش ئومۇمىي سوممىسى 5 مىليون 750 مىڭ يۈەنگە يەتتى، بۇنىڭ ئىچىدە تاۋارلارنى پارچە سېتىش سوممىسى 723 مىڭ يۈەن.

7) بورتالا ئوبلاستلىق مېتال، قاتناش ئېلېكتر بۇيۇملىرى شىركىتى

بۇ شىركەت 1979 ـ يىل 1 ـ ئاينىڭ 1 ـ كۈنى سودا شىركىتىدىن ئايرىلىپ چىقىپ قۇرۇلدى، شىركەتتە 37 ئىشچى ـ خىزمەتچى ئىشلىدى، بۇنىڭ ئىچىدە كادىر 17. كادىرلار ـ كاتىبات، كەسپىي، مالىيە ـ بوغالتېرلىق بۆلۈمچىلىرى تەسىس قىلىندى. ئۇنىڭغا مېتال، قاتناش، خىمىيە بۇيۇملىرى ماگىزىنى، ئائىلە ئېلېكتر سايمانلىرى ماگىزىنى، ئائىلە ئېلېكتر سايمانلىرى رېمونتخانىسى، ۋېلسىپىت قۇراشتۇرۇش، رېمونت قىلىش ئورنى قارىدى. بۇ شىركەت مېتال بۇيۇملار، مېتالدىن ئىشلەنگەن بىناكارلىق ماتېرىياللىرى، ئائىلە ئېلېكتر سايمانلىرى، قاتناش قوراللىرى، خىمىيە سانائىتى تاۋارلىرى، ئائىلە ئېلېكتر سايمانلىرىنى رېمونت قىلىش، ۋېلسىپىت رېمونت قىلىش تۈرلىرى بويىچە تىجارەت قىلدى. 1979 ـ يىلى سېتىۋېلىش ئومۇمىي سوممىسى 1 مىليون 470 مىڭ يۈەنگە، سېتىش ئومۇمىي سوممىسى 1 مىليون 620 مىڭ يۈەنگە يەتتى. 1985 ـ يىلى ئىشچى ـ خىزمەتچى 57 گە يەتتى، بۇنىڭ ئىچىدە كادىر 13. سېتىۋېلىش ئومۇمىي سوممىسى 4 مىليون 410 مىڭ يۈەنگە، سېتىش ئومۇمىي سوممىسى 4 مىليون 980 مىڭ يۈەنگە يەتتى.

8) بورتالا ئوبلاستلىق توقۇلما بۇيۇملار شىركىتى

بۇ شىركەت 1983 ـ يىل 1 ـ ئاينىڭ 1 ـ كۈنى سودا شىركىتىدىن ئايرىلىپ چىقىپ قۇرۇلدى، شىركەتتە، 19 ئىشچى ـ خىزمەتچى ئىشلىدى، بۇنىڭ ئىچىدە كادىر 13. شۇ يىلى 5 ـ ئايدا «شەرق شامىلى» سودا سارىيى توپ، پارچە سېتىش ماگىزىنى تىجارەت باشلىدى، ماگىزىنغا 33 مال ساتقۇچى يۆتكەپ كېلىندى. بۇ شىركەت،

ئاساسەن، پاختا رەخت، خىمىيىۋى تالا، يېپەك توقۇلما، يۇڭ توقۇلما، كىيىم - كېچەك تىجارىتى بىلەن شۇغۇللاندى. 1983 - يىلى ئىشچى - خىزمەتچىسى 54 كە يەتتى، كادىرلار - كاتىبات، كەسپىي، مالىيە بۆلۈمچىلىرى تەسىس قىلىندى. شۇ يىلى سېتىۋېلىش ئومۇمىي سوممىسى 5 مىليون 223 مىڭ يۈەنگە، سېتىش ئومۇمىي سوممىسى 5 مىليون 683 مىڭ يۈەنگە، يىللىق پايدىسى 84 مىڭ يۈەنگە يەتتى. 1985 - يىلىنىڭ ئاخىرىدا ئىشچى - خىزمەتچىسى 62 گە يەتتى، بۇنىڭ ئىچىدە كادىر 19. مۇشۇ يىر يىللىق سېتىۋېلىش ئومۇمىي سوممىسى 4 مىليون 850 مىڭ يۈەنگە، سېتىش ئومۇمىي سوممىسى 4 مىليون 700 مىڭ يۈەنگە، يارىتقان ئەملىي پايدىسى 120 مىڭ يۈەنگە يەتتى.

9) بورتالا ئوبلاستلىق كۆكتات شىركىتى

بۇ شىركەت 1984 - يىل 10 - ئاينىڭ 1 - كۈنى يېمەك - ئىچمەك مۇلازىمەت شىركىتىدىن ئايرىلىپ چىقىپ قۇرۇلدى. يىل ئاخىرىدا شىركەتتە 78 ئىشچى - خىزمەتچى ئىشلىدى، بۇنىڭ ئىچىدە مۇقىم ئىشچى - خىزمەتچى 55. شىركەتتە كادىرلار - كاتىبات، كەسپىي، پىلان - مالىيە بۆلۈمچىلىرى قۇرۇلدى. ئۇنىڭغا بەش ماگىزىن، بىر پىششىقلاپ ئىشلەش زاۋۇتى قارىدى. شىركەت كۆكتات، تەم خۇرۇچ، ھەرخىل قوشۇمچە يېمەكلىك، جاڭيۇ، ئاچچىقسۇ ۋە پۈرچاق ياسالمىلىرى ياساش تىجارىتى بىلەن شۇغۇللاندى. 1984 - يىل 10 - ئايدىن 12 - ئايغىچە سېتىۋېلىش ئومۇمىي سوممىسى 478 مىڭ يۈەنگە، سېتىش ئومۇمىي سوممىسى 301 مىڭ 400 يۈەنگە، يارىتقان پايدىسى 1000 يۈەنگە يەتتى. 1985 - يىلىنىڭ ئاخىرىدا ئىشچى - خىزمەتچىسى 96 گە يەتتى، بۇنىڭ ئىچىدە مۇقىم ئىشچى - خىزمەتچى 61. شىركەتكە ئالتە ماگىزىن، بىر مېھمانخانا ۋە پىششىقلاپ ئىشلەش زاۋۇتى قارىدى. مۇشۇ بىر يىللىق سېتىۋېلىش ئومۇمىي سوممىسى 1 مىليون 523 مىڭ 600 يۈەنگە، سېتىش ئومۇمىي سوممىسى 1 مىليون 722 مىڭ 200 يۈەنگە، يارىتقان پايدىسى 952 مىڭ يۈەنگە يەتتى.

10) بورتالا تاشقى سودا ئىدارىسى

مىنگونىڭ 32 - يىلى (1943 - يىلى) بورتالا ناھىيىلىك يەرلىك مەھسۇلاتلار شۆبە شىركىتى ئىچ بېجىرىش ئورنى قۇرۇلدى، ئۇ بىر ئۇنىۋېرسال كارخانا ئىدى. بۇ ئورۇن تېرە، تۈشۈت - يۇڭ سېتىۋالدى، سانائەت مەھسۇلاتى، قوشۇمچە يېمەكلىك بىلەن تەمىنلىدى. مىنگونىڭ 38 - يىلى (1949 - يىلى) تېرەچىلىك شۆبە شىركىتى قۇرۇلدى.

1951 - يىلى تېرەچىلىك شۆبە شىركىتى سودا شىركىتىگە ئۆزگەرتىلدى. 1954 - يىلى ناھىيىنىڭ چارۋا مەھسۇلاتلىرىنى بورتالا سودا تارماق شىركىتى بىلەن تەمىنات - سودا كوپېراتىپى ۋەكالىتەن سېتىۋالدى. 1955 - يىل 4 - ئايدا ئاپتونوم ئوبلاستلىق چارۋا مەھسۇلاتلىرىنى سېتىۋېلىش پونكىتى قۇرۇلۇپ، رايون، يېزىلاردىكى چارۋا مەھسۇلاتلىرىنى تەمىنات - سودا كوپېراتىپلىرى ۋەكالىتەن سېتىۋېلىش بەلگىلەندى. 1957 - 1958 - يىللىرى شويىگچېن، دالتولاردا سېتىۋېلىش نۇقتىسى قۇرۇلدى. ئۇنى ئوبلاستلىق چارۋا مەھسۇلاتلىرى تارماق شىركىتى بىۋاسىتە باشقۇردى.

1963 - يىل 2 - ئايدا بورتالا ناھىيىلىك ئىمپورت - ئېكسپورت شىركىتى قۇرۇلدى. شۇ يىلى 8 - ئاينىڭ 31 - كۈنى بۇ شىركەت بورتالا ناھىيىلىك چارۋا مەھسۇلاتلىرى تارماق شىركىتىگە ئۆزگەرتىلدى. كوررلا 1 - مۇئاۋىن جىڭلى، ۋاڭ فېڭمىك 2 - مۇئاۋىن جىڭلى بولدى. شىركەتتە كادىرلار - كاتىبات، كەسپىي، مالىيە بۆلۈمچىلىرى، بىر پىششىقلاپ ئىشلەش زاۋۇتى تەسىس قىلىندى، شىركەتكە شويىگچېن، دالتو، بورتالا ناھىيە بازىرىدىكى ئۈچ سېتىۋېلىش پونكىتى قارىدى. شىركەتتە 40 ئىشچى - خىزمەتچى ئىشلىدى. بۇ شىركەت شۇ يىلى 11 - ئايدا ئەملدىن قالدۇرۇلۇپ، ئاپتونوم ئوبلاستلىق تاشقى سودا ئىدارىسىنىڭ باشقۇرۇشىغا

ئۆتكۈزۈپ بېرىلدى.

1972 - يىل 5 - ئايدا ئوبلاستلىق تاشقى سودا ئىدارىسى ئەمەلدىن قالدۇرۇلۇپ، ھەممە ئادىمى بورتالا ناھىيىسىگە ئۆتكۈزۈپ بېرىلدى ۋە نامى «بورتالا ناھىيىلىك تاشقى سودا ئىدارىسى ئىنقىلابى كومىتېتى» دەپ ئاتالدى، شېن يۈەنفا مۇدىر بولدى. شۇ يىلى 10 - ئاينىڭ 10 - كۈنى گۇئەنچى مۇدىر، كۈرلا مۇئاۋىن مۇدىر بولدى. ئىشچى - خىزمەتچىسى 79 غا يەتتى. 1974 - يىلى مۇيى مۇدىر، داۋا مۇئاۋىن مۇدىر بولدى. 1976 - يىلنىڭ ئاخىرىدا بىڭتۈەننىڭ بورتالادا تۇرۇشلۇق ئالتە تۈەن - مەيدانىنىڭ 17 مال سېتىۋالغوچىسى ئارىيەتكە يۆتكەپ كېلىنىپ، بورتالا تاشقى سودا ئىدارىسىگە ئۆتكۈزۈپ بېرىلدى، شۇ جايلارنىڭ ئۆزىدە مال سېتىۋېلىش پونكىتلىرى قۇرۇلدى، ئۇلار تۈەن - مەيدانلاردىكى چارۋا مەھسۇلاتلىرىنى سېتىۋېلىشقا مەسئۇل قىلىنىدى. 1978 - يىلنىڭ ئاخىرىدا بۇ خادىملار ۋە كەسپىي ئىشلار ئەسلىدىكى ئورۇنلىرىغا قايتۇرۇپ بېرىلدى. 1981 - يىلى داۋا ئىدارە باشلىقى، لى شۇزېك، گۇك شىرۇك مۇئاۋىن ئىدارە باشلىقى بولدى. 1983 - يىلى ھوشۇر مۇئاۋىن ئىدارە باشلىقى بولدى. 1984 - يىل 5 - ئاينىڭ 29 - كۈنى بۇ ئىدارە بورتالا تەمىنات - سودا كوپېراتىپى بىلەن بىرلەشتۈرۈلۈپ، سىرتقا قارىتا «تاشقى سودا شىركىتى» ئىچكى جەھەتتە «تەمىنات - سودا كوپېراتىپى چاي، چارۋا مەھسۇلاتلىرى شىركىتى» دەپ ئاتىلىپ، ئىقتىسادىي ئەمەلىي گەۋدە قىلىنىدى. بىرلەشتۈرۈلۈشتىن ئىلگىرى 85 ئىشچى - خىزمەتچىسى بار ئىدى، بىرلەشتۈرۈلگەندىن كېيىن 68 ئادەم ئىشلىدى. تاشقى سودىنىڭ ئاساسلىق ۋەزىپىسى چارۋا مەھسۇلاتلىرىنى سېتىۋېلىش، پىششىقلاش، تايلاش، يۆتكەشتىن ئىبارەت بولدى. ئۇنىڭغا بىۋاسىتە قاراشلىق ئورۇنلار تۆۋەندىكىچە:

(1) تېرە - يۇڭ زاۋۇتى بۇ زاۋۇت 1963 - يىلى قۇرۇلدى، زاۋۇتتا 28 ئىشچى - خىزمەتچى ئىشلىدى. 1985 - يىلى ئىشچى - خىزمەتچىسى 45 كە يەتتى، ئۇلار، ئاساسەن قوي يۇڭىنى تايلاش، تۇرلۇك تېرىلەرنى رەتلەپ مەلۇم شەكىلگە كەلتۈرۈش، قوي ئۇچىسىنى يېرىم پىششىقلاش ئىشلىرىنى قىلدى. بىر يىلدا ئۇنتۇرا ھېساب بىلەن پىششىقلاش مەھسۇلات قىممىتى 750 مىڭ يۈەنگە يەتتى.

(2) ناھىيە بازىرىدىكى سېتىۋېلىش ماگىزىنى بۇ ماگىزىن 1963 - يىلى قۇرۇلدى، ماگىزىندا ئۈچ خىزمەتچى ئىشلىدى. ماگىزىن، ئاساسەن، چارۋا مەھسۇلاتلىرىنى، يېزا ئىگىلىك ۋە قوشۇمچە كەسىپ مەھسۇلاتلىرىنى سېتىۋالدى. بىر يىلدا 200 مىڭ يۈەنلىكتىن 400 مىڭ يۈەنلىككىچە مال سېتىۋالدى. 1985 - يىلى 370 مىڭ يۈەنلىك مال سېتىۋالدى.

(3) شويىڭپەن مال سېتىۋېلىش پونكىتى بۇ پونكىت 1957 - يىلى قۇرۇلدى، پونكىتتا تۆت خىزمەتچى ئىشلىدى، 1985 - يىلى خىزمەتچىسى ئالتىگە يەتتى. يىللىق سېتىۋېلىش ۋەزىپىسى 330 مىڭ يۈەندىن 450 مىڭ يۈەنگىچە ئورۇندالدى. 1985 - يىلى ۋەزىپە 670 مىڭ يۈەن (قوي يۇڭى 130 تونىنا، تېرە 17 مىڭ پارچە) ئورۇندالدى.

(4) دالتۇ مال سېتىۋېلىش نۇقتىسى بۇ نۇقتا 1958 - يىلى قۇرۇلدى، ئۈچ خىزمەتچى ئىشلىدى، 1985 - يىلى ئىشچى - خىزمەتچىسى ئالتىگە يەتتى. بىر يىلدا 300 مىڭ يۈەنلىكتىن 480 مىڭ يۈەنلىككىچە مال سېتىۋالدى. 1985 - يىلى 600 مىڭ يۈەنلىك مال سېتىۋېلىندى (قوي يۇڭى 90 تونىنا، تېرە 8000 پارچە).

(5) ئارالتوقاي چارۋىچىلىق فېرمىسى مال سېتىۋېلىش پونكىتى بۇ پونكىت 1976 - يىلى قۇرۇلدى، پونكىتتا ئىككى خىزمەتچى ئىشلىدى، 1985 - يىلى ئىشچى - خىزمەتچىسى بەشكە يەتتى. يىللىق سېتىۋېلىش ۋەزىپىسى 120 مىڭ يۈەندىن 220 مىڭ يۈەنگىچە ئورۇندالدى. 1985 - يىلى 570 مىڭ يۈەنلىك (قوي يۇڭى 20 تونىنا، تېرە 4500 پارچە) مال سېتىۋېلىندى.

(6) بىلىن خارمودون سېتىۋېلىش نۇقتىسى بۇ نۇقتا 1981 - يىلى قۇرۇلدى. نۇقتىدا ئۈچ خىزمەتچى ئىشلىدى. 1985 - يىلى خىزمەتچى تۆتكە يەتتى. يىللىق سېتىۋېلىش ۋەزىپىسى 150 مىڭ يۈەندىن 250 مىڭ يۈەنگىچە ئورۇندالدى. 1985 - يىلى 410 مىڭ يۈەنلىك (قوي يۇڭى 20 تونىنا، تېرە 1200 پارچە) مال سېتىۋېلىندى.

بورتالا شەھىرىدىكى دۆلەت ئىگىلىكىدىكى سودا ۋە تەمىنات سودا كوپېراتىپلىرىنىڭ ئاساسلىق تاۋارلارنى سېتىش ئەھۋالى

ئىقتىساد 15 — 1

يىللار / تاۋار ئىسمى	1962	1963	1964	1965	1968	1969	1970	1971	1972	1973	1974	1975	1976	1977	1978	1979	1980	1981	1982	1983	1984	1985
پاختا رەخت (100 مېتر)	2167	3099	4249	3567	3455	3984	7627	7766	4647	5966	6376	8240	12695	15284	15651	16375	13979	14472	12255	5990	4765	3764
پاختا، خىمىيىۋى تالا ئارىلاش توقۇلغان رەخت (100 مېتر)														108	207	735	1152	1778	1770	2537	1710	1564
يۇڭ توقۇلما (مېتر)	898	2292	1419	2734	3200	1878	2123	2674	9557	902	1565	7556	6339	5891	4363	7081	15515	13812	24812	27323	42422	21429
تاۋار (مېتر)	24246	26372	46438	44008	25700	22615	50031	28973	78339	39566	42243	66453	57156	65594	61562	37503	123547	111307	106716	118526	115345	76081
شېكەر (تونىا)	57	93	84	65	67	153	131	106	182	125	186	158	319	393	539	473	348	411	416	384	344	321
تاماكا (يەشىك)	510	674	1032	949	191	1300	93	184	145	182	233	307	355	3234	928	825	5545	5910	5914	4779	3876	4372
ھاراق (تونىا)	51	26	47	42	58	26	25	51	80	37	48	68	143	218	220	321	382	497	554	577	530	521
چاي (كىلوگرام)	108753	83666	2049	91222	117129	59808	63145	117651	163376	99009	127126	165130	113081	137258	88891	124429	123288	138288	168324	150220	149428	129772
خۇرۇم تاياغ كىيىم (پار)	8966	11211	16519	4700	3900	5453	5940									22900	13100	23480	24412	23935	28460	36618

سەرەڭگە (يەشىك)	1060	604	642	521	501	30343	655	14	8581	773	320	314	1431	3125	3953	2590	3541	4954	3779	2302	1638	1765
سوپۇن (يەشىك)	1406	177	603	906	1588	1038	1458	1060	16728	1711	972	1141	2741	5423	6676	492	563	5952	4848	2917	2289	1809
گۆش (توننا)	524	233	435	263	246	277	226	223	511	347	322	325	437	429	389	469	5415	631	658	2917	900	514
كىيىم تىكىش ماشىنىسى (دانە)	92	210	368	326		388	535	426	1782	349	268	231	717	610	1498	1376	1173	1427	1689	995	530	680
قول سائىتى (دانە)	93	127	212	354				564	1225	948	1514	980	1808	2138	3521	6510	5247	6786	5542	4459	4164	3565
ۋېلسىپىت (دانە)	13	82	126	170	212	164	91		584	216	309	456	902	1234	2868	2076	1861	2544	2562	3248	3626	2735
رادىئو (دانە)	27	19	99	48					382	297	277	653	835	554	1387	876	1569	1909	935	849	649	872
تېلېۋىزور (دانە)																		15	699	933	1434	1787
كىرئالغۇ (دانە)																					75	601
كىچىك تراكتور (دانە)												9	9	16	7	53	47	7	38	108	245	233
خىمىيىۋى ئوغۇت (توننا)	20	4	25	204	240	356	225	294	370	419	453	457	607	841	981	1129	721	974	1103	920	2776	1109
خىمىيىۋى دېھقانچىلىق دورىلىرى (توننا)	143	6	126	53	111	62	58	97	34	21	51	128	65	271	60	54	53	205	109	47	44	17
پاختا (دەن)	1239	292	424	331	606		630	446	818	731	1400	781	900	1061								562

بورتالا شەھىرىدىكى دۆلەت ئىگىلىكىدىكى سودا ۋە تەمىنات - سودا كوپېراتىپلىرىنىڭ ئاساسلىق يېزا ئىگىلىك ۋە قوشۇمچە كەسىپ مەھسۇلاتلىرىنى سېتىۋېلىش ئەھۋالى

ئىقتىساد 15 — 2

يىللار	پاختا (دەن)	بورداق كالا (تۇياق)	بورداق قوي (تۇياق)	چوشقا (تۇياق)	ئۇچقە تېرىسى (پارچە)	قوي تېرىسى (پارچە)	كالا تېرىسى (پارچە)	قوي يۇڭى (توننا)	چوپۇر (كىلوگرام)	ئۇچقە تىۋىنتى (كىلوگرام)
1962	574	147	33548	130	14404	82521	1220	588		10113
1963	601	84	36837	37	8548	44178	456	329	1592	2930
1964	477	120	37757	279	10683	59721	1761	325	2032	3277
1965	887	44	30044	322	9626	60598	2161	397	3890	3356
1968	3111	295	31315	1652	3818	48165	2450	235	479	
1969		225	19068	389	3305	60029	3628	277	250	970
1970	192	350	29364	959	2798	39478	2232	305	144	1142
1971	763	135	25507	579	2540	33030	2670	383	100	1242
1972	42	126	26831	1814	2690	49130	2790	422	200	1137
1973	28	119	25962	1680	2600	57230	1420	462	198	1048
1974	144	127	27780	371	3000	63700	1980	440	286	954
1975	143	442	24666	1211	4490	65890	4780	433	300	1022
1976	242	676	36190	2299	4120	66290	3870	620	300	1078
1977		273	26918	2056						
1978	718	216	23352	2031	3000	80900	3200	515	300	1183
1979	257	526	15721	3590	4600	81500	3000	448	400	1386
1980	1597	352	20217	1449	4800	56300	3000	441	500	1436
1981	3508	184	24796	2702	5700	72200	2500	499	700	1652
1982	9088	791	28766	2386	8000	95500	4800	574	1000	2231
1983	20646	589	31250	1780	9200	102300	4800	538	1000	2421
1984	40898	341	28961	2721	9800	95800	5400	526	1000	2598
1985	48950	115	13869	1738	5200	42500	3300	475	2000	2712

§ 2. خۇسۇسىي سودا

1. خۇسۇسىي سودا

بورتالا تەۋەسىدە سۇك سۈلالىسىنىڭ شۇەنخي 6 - يىلىدىن شاۋشىڭ 1 - يىلىغىچە بولغان ئارىلىقتا (1124 - يىلدىن 1131 - يىلىغىچە) بىرمەزگىل سودا ئىشلىرى پەيدا بولغانىدى. چېنلۇڭ 23 - يىلى (1758 - يىلى) چىڭ

سۇلالىسى ھۆكۈمىتى دايىكچىلىنىدە (ھازىرقى بورتالا شەھىرىدە) ئەسكەر تۇرغۇزدى، چىنلۇك 27 - يىلى (1762 - يىلى) جىگدا بوز يەر ئۆزلەشتۇرۇشكە باشلىدى، شۇنىڭ بىلەن تەدرىجىي ھالدا چىك سۇلالىسى قوشۇنىدىن چېكىنگەن خۇنەن، خۇبېيلىق ئۇچ - بەش ئۆيلۈك كىشىلەر ۋە جەنۇبىي شىنجاڭدىن كۆچۈپ كەلگەن ئىككى - ئۇچ ئۆيلۈك ئۇيغۇر دايىكچىن، شويىكچىنلەردە پارچە - پۇرات سودا قىلىدىغان بولدى. مىنگونىڭ 31 - يىلى (1942 - يىلى) 7 - ئاينىڭ 30 - كۈنى سودا - سانائەت ئۇيۇشمىسىنىڭ ستاتىستىكا قىلىشچە، بورتالادا جەمئىي 137 ئائىلىلىك چوڭ - كىچىك سودىگەر بولغان، بۇنىڭ ئىچىدە چەرچىن مال دۇكىنى ئاچقانلار 33 ئائىلە، رەخت دۇكىنى ئاچقانلار 23 ئائىلە، مېۋە دۇكىنى ئاچقانلار يەتتە ئائىلە، دورا دۇكىنى ئاچقىنى بىر ئائىلە، ئېلىپ - ساتار يايمىكەش 43 ئائىلە، ناۋاي، قاسساپ، يەرلىك ئالاھىدە مەھسۇلاتلار ۋە تېرە سودىگەرلىرى، تىككۈچىلەر 30 ئائىلە. مال، ئاساسەن، سوۋېت ئىتتىپاقىدىن كىرگۈزۈلەتتى، ئىلى، تارباغاتاي ئارقىلىق ئېلىپ كېلىنەتتى. چەرچىن مالىلارنىڭ تولىسى ئۇرۇمچىدىن ئېلىپ كېلىنەتتى. ئۇنىڭدىن باشقا، جەنۇبىي شىنجاڭنىڭ ماتا، خۇرجۇن، پاختا ۋە قوزۇق مېۋىلىرى غۇلجا، ئۇرۇمچى ئارقىلىق كەلتۈرۈلەتتى. بورتالا كۆچمە چارۋىچىلىق رايونى بولغاچقا، ھەر يىلى كالا، قوي، تۆگە، ئات ۋە يۇڭ، تېرە قاتارلىق نۇرغۇن چارۋىچىلىق مەھسۇلاتلىرى ئېكسپورت قىلىناتتى.

جۇڭخوا خەلق جۇمھۇرىيىتى قۇرۇلغاندىن كېيىن، بورتالا شەھىرىدىكى يەككە سودىگەرلەر ئاساسىي جەھەتتىن مۇقىملاشتى. 1955 - يىلىنىڭ ئاخىرىدا شەھەر بويىچە 154 ئائىلىدىكى 205 ئادەم يەككە سودىگەرلىك، مۇلازىمەت، يېمەك - ئىچمەك كەسپى بىلەن شۇغۇللاندى، ئۇلارنىڭ مەبلىغى 78 مىڭ 153 يۈەن (يېڭى خەلق پۇلى) بولۇپ، مەبلىغى ئەڭ كۆپلىرىنىڭ 3400 يۈەن، ئەڭ ئازلىرىنىڭ 30 يۈەن (يايمىچىلار) ئىدى، بۇنىڭ ئىچىدە سودىگەر 103 ئائىلە، 110 ئادەم، مەبلىغى 66 مىڭ توققۇز يۈەن؛ مۇلازىمەت كەسپىدىكىلەر 18 ئائىلە، 19 ئادەم، مەبلىغى 1270 يۈەن؛ يېمەك - ئىچمەك مۇلازىمەتچى بىلەن شۇغۇللىنىدىغانلار 31 ئائىلە، 60 ئادەم، مەبلىغى 640 يۈەن. تىببىي داۋالاش - سەھىيە كەسپى بىلەن شۇغۇللىنىدىغانلار ئىككى ئائىلە، ئىككى ئادەم، مەبلىغى 1270 يۈەن. 1979 - يىلدىن كېيىن، بورتالادا يەككە سودا ناھايىتى تېز راۋاجلاندى. 1985 - يىلىنىڭ ئاخىرىدا يەككە سودىگەر 1252 ئائىلىگە، مەبلىغى 1 مىليون 180 مىڭ يۈەنگە يەتتى. مەبلىغى ئەڭ كۆپلىرىنىڭ 20 مىڭ يۈەن، ئەڭ ئازلىرىنىڭ 1000 يۈەن.

بورتالا شەھىرىدىكى يەككە سودىگەرلەرنىڭ 1978 - يىلدىن 1985 - يىلغىچە بولغان ئەھۋالى

ئىقتىساد 15 — 3

يىللار	يەككە ئائىلە ئۇمۇمىي سانى	ناھىيە بازىرى				بېزا			
		كىچىك جەمئىي	سودا	يېمەك ئىچمەك كەسپى	مۇلازىمەت كەسپى	كىچىك جەمئىي	سودا	يېمەك ئىچمەك كەسپى	مۇلازىمەت كەسپى
1978	5	5	5						
1979	26	26	7	14	5				
1980	59	59	26	21	12				
1981	258	178	53	70	55	80	30	40	10
1982	226	77	55	7	15	149	100	40	9
1983	537	123	103	13	7	414	284	84	46
1984	814	213	173	35	5	601	426	128	47
1985	1252	464	312	118	34	788	459	190	139

2. ھۆكۈمەت بىلەن خۇسۇسلار شېرىكچىلىكىدىكى سودا ۋە كوپېراتىپ سودىسى

1956 - يىل 4 - ئايدا خۇسۇسىي ئىگىلىكتىكى سودىغا مۇلۇكچىلىك جەھەتتىن سوتسىيالىستىك ئۆزگەرتىش كىرگۈزۈلدى، 8 - ئايدا خۇسۇسىي سودىنى ئۆزگەرتىش ۋەزىپىسى ئاساسەن ئورۇندالدى. 1956 - يىلنىڭ ئاخىرىدىكى تەكشۈرۈشكە قارىغاندا ناھىيە بويىچە جەمئىي 118 ئائىلىلىك، 125 سودىگەردىن شۇ يىلى ئۆزگەرتىشنى قوبۇل قىلغىنى 83 ئائىلە، يېزا ئىگىلىك كوپېراتىپىغا كىرگەنلىرى 18 ئائىلە، باشقا ساھەگە يۆتكەلگىنى ئىككى ئائىلە، بەش ئائىلىلىك كىچىك سودىگەر داۋاملىق يەككە ئىشلىدى، يەنە ئون ئائىلە (تىببىي دوختۇر ئىككى، چىشچى ئىككى، سائەتچى بىر، رەسىمچى ئىككى، ئۇششاق سودىگەر ئۈچ) 1958 - يىلنىڭ ئاخىرىدا كەينىدىن ھەمكارلىق كوپېراتىپىغا كىردى.

خۇسۇسىي ئىگىلىكتىكى سودا تەشكىللەنگەندىن كېيىن، ئۇلارنى كەسپى توغرا كېلىدىغان دۆلەت ئىگىلىكىدىكى سودا ئورۇنلىرى كونكرېت باشقۇردى، خۇسۇسىي تەرەپنىڭ خادىملىرى مۇۋاپىق ئورۇنلاشتۇرۇلدى، ھۆكۈمەت بىلەن خۇسۇسلار شېرىكچىلىكىدىكى سودا دۇكىنى، مېھمانخانا، ماگىزىنلارنىڭ بەزىلىرىنىڭ مۇدىرلىقىنى خۇسۇسىي تەرەپ ۋەكىللەر ئۈستىگە ئالدى، ھۆكۈمەت تەرەپ پەقەت دۆلەت پاي ۋەكىللىرىنى شېرىك دۇكانلاردا خىزمەت قىلىشقا ئەۋەتتى. شېرىكچىلىك ئارقىلىق تىجارەت فائىزىنى ئۆزگەرتىلىپ، بىر تۇتاش مال كىرگۈزۈلۈپ، تاختاي باھاسى بىرلىككە كەلتۈرۈلۈپ، سىستېمىلار بويىچە بىر تۇتاش باشقۇرۇلىدىغان بولدى، بانكا ئۇلارنى قەرز بېرىپ يۆلىدى، تىجارەت سوممىسى ئۆزلۈكسىز ئاشتى،

1956 - يىلى بورتالا ناھىيىسىدىكى خۇسۇسىي سودىغا سوتسىيالىستىك ئۆزگەرتىش كىرگۈزۈشنى تەكشۈرۈش ئەھۋالى

ئىقتىساد 15 — 4

تۈرى	سانى	ئائىلە سانى	ئادەم سانى	مەبلىغى (يۈەن)	ئىزاھات
ھۆكۈمەت بىلەن خۇسۇسلار شېرىكچىلىكىدىكى ماگىزىن	1	6	7	23823	
ھۆكۈمەت بىلەن خۇسۇسلار شېرىكچىلىكىدىكى مېھمانخانا	1	4	6	2532	
كوپېراتىپ ماگىزىنى	1	19	21	28185	
ۋەكالەتەن سېتىش تۈرلۈك ماللار دۇكىنى	3	12	12	7662	
ۋەكالەتەن سېتىش ھاراق دۇكىنى	1	1	1	525	
ناۋاي گۈرۈپپىسى	1	11	11	378	
ۋەكالەتەن سېتىش گۆش دۇكىنى	1	2	2	210	
مېھمانخانا گۈرۈپپىسى	1	5	5	361	
تىجارەت ھەمكارلىق گۈرۈپپىسى	1	11	11	5904	
ساتىراش گۈرۈپپىسى	1	12	13		
جەمئىي	12	83	89	69586	

كىرىمىمۇ ئۆزگەرتىشتىن بۇرۇنقىغا قارىغاندا خېلى كۆپەيدى. ھۆكۈمەت بىلەن خۇسۇسلار شېرىكچىلىكىدىكى ماگىزىنلارنىڭ 1956 - يىل 3 - پەسلىدىكى ئوبوروت سوممىسى 90 مىڭ 33 يۈەنگە يېتىپ، 1955 - يىلنىڭ شۇ مەزگىلىدىكىدىن 43 مىڭ 222 يۈەن ئاشتى، ئېشىش نىسبىتى 92.33% كە يەتتى. كوپېراتىپ دۇكانلىرىنىڭ ئوبوروت سوممىسى 205 مىڭ 402 يۈەنگە يېتىپ، 1955 - يىلنىڭ شۇ مەزگىلىدىكىدىن 91 مىڭ 562 يۈەن كۆپەيىپ، 80.43% ئاشتى.

1958 - يىلى ھاكىمىيەت بىلەن كارخانا بىرلەشتۈرۈلگەن سودا ئاپپاراتى قۇرۇلغاندا، ناھىيىدىكى ھۆكۈمەت بىلەن خۇسۇسلار شېرىكچىلىكىدىكى ماگىزىن، مېھمانخانا، كوپېراتىپ دۇكانلىرى، كوپېراتسىيە گۇرۇپپىلىرى ئوبلاستلىق سودا ئىدارىسىنىڭ ئومۇمخەلق مۇلۇكچىلىكىدىكى كارخانا سىستېمىسىغا كىرگۈزۈلۈپ، ھېساباتى بىرلىككە كەلگەن، پايدا - زىيانغا ئورتاق ئىگە بولىدىغان بىر سودا كارخانىسىغا ئايلاندى. 1962 - يىلى ئىقتىسادنى تەڭشىگەندە بۇنداق شەكىلدىكى كارخانا ئەمەلدىن قالدۇرۇلدى. شۇ يىلى 10 - ئايدا بىر كوپېراتىپ دۇكىنى، بىر كوپېراتىپ ئاشخانىسى، بىر يەرلىك مەھسۇلاتلار ماگىزىنى، بىر ساتىراشخانىدىكى جەمئىي 38 ئائىلىدىكى 38 ئادەم ۋە بەش ئائىلىلىك ئۇششاق يايمىكەش بورتالا ناھىيىسىگە ئۆتكۈزۈپ بېرىلدى. ئەسلىدىكى ھۆكۈمەت بىلەن خۇسۇسلار شېرىكچىلىكىدىكى ماگىزىننىڭ ئون ئادەمى ئېلىپ قېلىنىپ، دەسمىسى پايغا سۇندۇرۇلۇپ دۆلەت ئىگىلىكىدىكى سودا ئورۇنلىرىغا ئۆتكۈزۈپ بېرىلدى.

كوپېراتىپ سودىسى 1962 - يىلى بورتالاغا قايتۇرۇپ بېرىلگەندىن كېيىن، ئەينى ۋاقىتتىكى سىياسەتكە ئاساسەن، بىر تۇتاش پىلانلاش، بىر تۇتاش مال كىرگۈزۈش، تاۋارلارنىڭ تاختاي باھاسىنى بىر تۇتاش بەلگىلەش، سىستېمىلار بويىچە بىر تۇتاش باشقۇرۇش پرىنسىپى بويىچە تىجارەت قىلىندى. 1965 - يىل 1 - ئايدا كوپېراتىپ سودىسى ۋە يەككە سودىگەرلەرگە قارىتا «يەتتىگە رۇخسەت قىلماسلىق» بەلگىلىمىسى يولغا قويۇلدى. تىجارەت سوممىسىنىڭ يەنە ئۆرلەپ كەتمەسلىكى ئۈچۈن، دۆلەت ئۇلارنىڭ ئىجتىمائىي تاۋارلارنى پارچە سېتىش ئومۇمىي سوممىسىنى تەدرىجىي تىزگىنلەش چارىسىنى قوللىنىپ، كوپېراتىپ دۇكانلىرى ھەر ئايدا 10% ئەتراپىدا تىزگىنلەشنى بەلگىلىدى. ئوبلاستلىق سودا شىركىتى بەش يەككە سودىگەرنى كەسپىي جەھەتتىن باشقۇردى، ئايمۇ ئاي مال تەقسىم قىلغاندا «ھەم ھەددىدىن ئارتۇق تويۇندۇرۇۋەتمەسلىك، ھەم ئاچلىقتىن ئۆلتۈرۈپ قويماسلىق» پرىنسىپى بويىچە باشقۇردى. بۇ خىل شەكىل تاكى 1978 - يىلغىچە ئىجرا قىلىندى. پارتىيە 11 - نۆۋەتلىك مەركىزىي كومىتېتى 3 - ئومۇمىي يىغىنىدىن كېيىن، دۆلەت كۆپ خىل ئىقتىسادىي تەركىب ۋە كۆپ يول، كۆپ خىل تىجارەت شەكلى قوللىنىلىدىغان يېڭى تۈزۈلمىنى يولغا قويدى. بۇنىڭ بىلەن كوپېراتىپ سودىسى يەنە ئەسلىگە كېلىپ راۋاجلاندى. لېكىن 1962 - يىلدىن 1985 - يىلغىچە ئەسلىدىكى بەلگىلەنگەن تەقسىمات نىسبىتى ئىجرا قىلىندى. ئىش ھەققى تۆت بالداق تۆت دەرىجە بويىچە تەقسىم قىلىندى. كوپېراتىپ ماگىزىنى 40 مىڭ يۈەندىن 50 مىڭ يۈەنگىچە كىرىم قىلالىغاندا ئىشچىسى - خىزمەتچىلەرگە ئېينىغا ئەڭ كۆپ بولغاندا 130 يۈەندىن 150 يۈەنگىچە، ئەڭ ئاز بولغاندا 100 يۈەن، ئوتتۇرا ھېساب بىلەن 110 يۈەندىن ئىش ھەققى بەردى. 1982 - يىلى ئەڭ يۇقىرى بولدى. 1983 - يىلىدىن كېيىن بورتالادا يەككە سودىگەرلەر تېز كۆپەيگەنلىكتىن، كوپېراتىپ دۇكىنىنىڭ مالىلىرىنىڭ تۇرى ئاز، بازىرى كاسات بولغاچقا، بەزى تاۋارلار ئۇزاق مەزگىل ھېسىلىپ قېلىپ، كىرىمى يىلدىن - يىلغا تۆۋەنلەپ كەتتى. 1985 - يىلنىڭ ئاخىرىدا، 20 ئادەم ئىشلەيدىغان كوپېراتىپنىڭ ئوچ تۇنىكچىلىك دۇكىنى، تۆت كىچىك دۇكان، بىر چوڭ دۇكىنىدا جەمئىي 55 مىڭ 410 يۈەنلىك تاۋار ئامبارىدا ھېسىلىپ قېلىپ، بانكىغا 20 مىڭ 719 يۈەن قەرزدار بولۇپ قالدى. كوپېراتىپ ئاشخانىسىدىكى يەتتە ئادەمنىڭ تەقسىمات شەكلى ۋە كىرىمى كوپېراتىپ ماگىزىنى بىلەن ئوخشاش بولدى. ساتىراشلىق گۇرۇپپىسىنىڭ 13 ئادەمى 1962 - يىلدىن 1985 - يىلغىچە ئىزچىل ھالدا باھا بويىچە بىلەت كېسىش، بىلەتكە قاراپ دەپتەرگە يېزىش، نىسبەت بويىچە پايدىنى تەقسىم قىلىش چارىسى بويىچە تەقسىمات قىلىپ كەلدى. ئىشچى - خىزمەتچىلەرنىڭ ئايلىق ئىش ھەققى كىرىمى ئەڭ يۇقىرى

بولغاندا 200 يۈەن، ئادەتتە 130 يۈەندىن 150 يۈەنگىچە، ئەڭ تۆۋەن بولغاندا 100 يۈەن، ئوتتۇرا ھېساب بىلەن 120 يۈەن بولدى.

§ 3 . تەمىنات - سودا كوپېراتىپ سودىسى

1 . تور - نۇقتىلىرى

1950 - يىلى دېھقانلار كوپېراتىپى قۇرۇلدى، 1951 - يىل 4 - ئايدا دېھقانلار قوشقان 10 مىڭ يۈەن مەبلەغ، ئىجارە ھەققىنى كېمەيتىش - زومىگەرلەرگە قارشى تۇرۇش خىزمىتى ئەترىتى باھاغا سۈندۇرۇپ ئاجرىتىپ بەرگەن 18 مىڭ يۈەنلىك تاۋار ئاساسىدا، 1 - رايوننىڭ 3 - يېزىسىدا (شەھەر مەركىزىدىكى بۇرۇنقى مەسچىتنىڭ ئالدى، ھازىرقى كوچا مەركىزىدىكى گوللۇكنىڭ مەركىزىدە) تۇنجى دېھقانلار تەمىنات - سودا ماگىزىنى قۇرۇلدى. ماگىزىندا جەمئىي بەش مال سانتۇچى ئىشلىدى؛ ئاساسەن، ئىشلەپچىقىرىش ۋاستىلىرى ۋە كۈندىلىك مالالار سېتىلدى. ئۇ چاغدا ئاران بەش ئات، ئىككى دىشلو بار ئىدى. ھەر يېرىم ئايدا بىر قېتىم غۇلجىغا بېرىپ مال ئېلىپ كېلىنەتتى. 1952 - يىلى يەنە شويىڭچەننىڭ دولانتىبۇلاق كەنتى (2 - رايوننىڭ 1 - يېزىسى) دە بىر ماگىزىن ھەم شويىڭچەننىڭ ئىككىنچى (ئەسلىدىكى 3 - يېزا)، خۇخايۇر تولغا (ئەسلىدىكى 4 - يېزا)، كىرەخاد (ئەسلىدىكى 5 - يېزا) ۋە قارا توغراق رايونلىرىدا بىردىن سەييارە گۇرۇپپا قۇرۇلدى، شۇنىڭدىن باشلاپ دېھقانلارنى ئاساسىي گەۋدە قىلغان تەمىنلەش - سودا بورتالا رايونىدا تەدرىجىي زورايدى. 1956 - يىل 2 - ئايدا ناھىيە بويىچە بىر رايون دەرىجىلىك تەمىنات - سودا كوپېراتىپى (1 - رايون تەمىنات سودا كوپېراتىپى)، يېزا دەرىجىلىك تۆت تەمىنات - سودا ماگىزىنى ۋە يەتتە تەمىنات - سودا، سېتىۋېلىش مۇقىم نۇقتىسى؛ بىر توپ سېتىش پونكتى، ئالتە سەييارە تەمىنلەش گۇرۇپپىسىدا جەمئىي 68 ئىشچى - خىزمەتچى ئىشلىدى. 4099 ئەزا 10 مىڭ 375 يۈەن پاي قوشتى، كوپېراتىپنىڭ ئومۇمىي مەبلىغى 62 مىڭ 257 يۈەنگە يەتتى. 1956 - يىلدىن باشلاپ تىجارەت كەسپى جەھەتتە دۆلەت ئىگىلىكىدىكى سودا بىلەن كوپېراتىپنىڭ بازار، يېزىلاردىكى ئىش تەقسىماتى ۋە تاۋار داائىرىسى ئايرىۋېتىلىپ، تەمىنات - سودا سىستېمىسىنىڭ ئاساسەن دېھقانچىلىق، چارۋىچىلىق رايونلىرىغا يۆزلىنىدىغانلىقى، يەرلىك مەھسۇلاتلار، يېزا ئىگىلىك ۋە قوشۇمچە كەسىپ مەھسۇلاتلىرى ھەم دېھقانچىلىق، چارۋىچىلىق ئىشلەپچىقىرىش ۋاستىلىرى تىجارىتى قىلىدىغانلىقى ئېنىق بەلگىلەندى.

1958 - يىلدىن 1973 - يىلغىچە تەمىنات - سودا كوپېراتىپى تۆت قېتىم بۆلۈنۈش، قوشۇلۇش، بىرلەشتۇرۇلۇش، ئۇنتكۇزۇپ بېرىش - ئۇنتكۇزۇۋېلىشنى باشتىن كەچۈرگەن بولسىمۇ، ئاساسىي قاتلامدىكى تور - نۇقتىلىرى خېلى كۆپەيدى. 1974 - يىلى دېھقانچىلىق، چارۋىچىلىق رايونلىرىدىكى ئاساسىي قاتلام تەمىنات - سودا ماگىزىنى 24 كە، ۋەكالىتەن سېتىش، سېتىۋېلىش دۇكىنى 26 گە، ئاشخانا، مېھمانخانا سەككىزگە يەتتى، لېكىن سېتىۋېلىش ئومۇمىي قىممىتىنىڭ كۆپەيىشى ئاستا بولۇپ، ئاران 1 مىليون 100 مىڭ يۈەنگە يەتتىپ، 1965 - يىلدىكى بىلەن تەڭلەشتى، پايدىسىمۇ 1965 - يىلدىكىنىڭ يېرىمىغىلا يەتتى.

پارتىيە 11 - نۆۋەتلىك مەركىزىي كومىتېتى 3 - ئومۇمىي يىغىنىدىن كېيىن، تەمىنات سودا ئىشلىرى قايتىدىن توغرا تەرەققىيات يولىغا چۈشتى. 1979 - يىلدىن باشلاپ، تەمىنات - سودا سىستېمىسىنىڭ سېتىۋېلىش، سېتىش ئومۇمىي سوممىسى زور كۆلەمدە يۇقىرى ئۆرلىدى، سېتىۋېلىش ئومۇمىي قىممىتى 1978 - يىلى 5 مىليون 426 مىڭ يۈەن ئىدى، 1982 - يىلى 10 مىليون 409 مىڭ يۈەنگە يەتتى. سېتىش ئومۇمىي سوممىسى 1978 - يىلى 6 مىليون 138 مىڭ يۈەن ئىدى، 1982 - يىلى 9 مىليون 823 مىڭ يۈەنگە يەتتى.

ئوتتۇرا ھېساب بىلەن يىلىغا 1 مىليون 243 مىڭ يۈەندىن ئېشىپ ماردى. 1983 - يىلى تەمىنات - سودا كوپېراتىپىنىڭ سودىسىدا تۈزۈلمە ئىسلاھاتى يۈرگۈزۈلۈپ، «ھۆكۈمەت باشقۇرۇش» «خەلق باشقۇرۇش» قا ئۆزگەرتىلدى. تەشكىلىي جەھەتتە ئاممىۋى بولۇش، باشقۇرۇشتا دېموكراتىك بولۇش، تىجارەتتە جانلىق بولۇش ھەققىي تۈرده ئەسلىگە كەلتۈرۈلگەندىن كېيىن، تەمىنات - سودا ئىشلىرى يېڭى ھاياتىي كۈچكە ئىگە بولدى. 1985 - يىلىنىڭ ئاخىرىدا شەھەر بويىچە تەمىنات - سودا سىستېمىسىنىڭ ئەمەلىي تۈراقسىز مەبلىغى 13 مىليون 953 مىڭ يۈەنگە، ئۆزىنىڭ تۈراقسىز مەبلىغى 1 مىليون 213 مىڭ يۈەنگە يەتتى. پاي قوشقان ئائىلە 10 مىڭ 650 كە، پايچېك ئەزا 29 مىڭ 800 گە، قوشقان پاي سوممىسى 127 مىڭ يۈەنگە يەتتى. 1985 - يىلدىكى سېتىش ئومۇمىي سوممىسى، يارىتىلغان پايدا كوپېراتىپ قۇرۇلغاندىن بۇيانقى ئەڭ يۇقىرى سەۋىيىگە يەتتى. شۇ يىلى سېتىۋېلىش ئومۇمىي قىممىتى 25 مىليون 747 مىڭ يۈەنگە يېتىپ، 1962 - يىلدىكى 800 مىڭ يۈەندىن 32 ھەسسە ئاشتى، سېتىش ئومۇمىي سوممىسى 23 مىليون 321 مىڭ يۈەنگە يېتىپ، 1962 - يىلدىكى 1 مىليون 182 مىڭ يۈەندىن 20 ھەسسە كۆپەيدى، يارىتىلغان پايدا 633 مىڭ يۈەنگە يېتىپ، 1962 - يىلدىكى 6800 يۈەندىن 92 ھەسسە ئاشتى. سېتىۋېلىنغان پاختا 38 مىڭ 886 دەنگە يېتىپ، 1962 - يىلدىكى 388 دەندىن 100 ھەسسە كۆپەيدى. شۇ يىلى يەنە دۆلەت ئۇچۇن 29 مىڭ دەن پاختا ئېكسپورت قىلىندى. 1985 - يىلى سودا تور - نۇقتىلىرىمۇ 1962 - يىلدىكى 26 دىن 136 گە يەتتى، بۇنىڭ ئىچىدە كوپېراتىپقا بېۋاستە قارايدىغان سودا تور - نۇقتىسى 34، ئاساسىي قاتلاملاردىكى تور - نۇقتا 102. شەھەر بويىچە يېزىلاردا تەمىنات - سودا كوپېراتىپ، كەنتلەردە شۆبە دۇكان، ئاھالىلەر نۇقتىلىرىدا ۋەكالىتەن سېتىۋېلىش، سېتىش دۇكانلىرى بارلىققا كېلىپ، دېھقان، چارۋىچىلارنىڭ ئىشلەپچىقىرىش، تۇرمۇش ئېھتىياجى ئاساسىي جەھەتتىن قانائەتلەندۈرۈلدى.

تەمىنات - سودا سىستېمىسىنىڭ 1985 - يىلدىكى مەبلەغ ئەھۋالى

ئىقتىساد 15 — 5 بىرلىكى: 10 مىڭ يۈەن

ئورۇنلار	تۈراقسىز مەبلىغى	ئۆزىنىڭ تۈراقسىز مەبلىغى	بۇنىڭدىن: ئەزالار قوشقان پاي سوممىسى
ئۇنۇۋېرسال شىركەت	131.4	28	48 (توپلىغان مەبلەغ)
ئىشلەپچىقىرىش ۋاستىلىرى شىركىتى	23.4	7.8	
پاختا - چىگە شىركىتى	716.6		
چاي، چارۋا مەھسۇلاتلىرى شىركىتى	137	12.2	
شويىگچەن رايونى	78.1	12.7	2.4
چىندېل بېزنېسى	56.7	13	1.9
ئۇتبۇلاق بېزنېسى	47.6	7	0.5
دالتۇ بېزنېسى	46	21.5	3.4
بىلىن خارمودون بېزنېسى	20	7.5	1.9
ئارالتوقاي چارۋىچىلىق فېرمىسى	38.5	11.9	2.6
جەمئىي	1395.3	121.3	

2. سېتىۋېلىش ۋە تەمىنلەش ئەھۋالى

1) يېزا ئىگىلىك ۋە قوشۇمچە كەسىپ مەھسۇلاتلىرىنىسېتىۋېلىش ئەھۋالى دېھقانچىلىق، چارۋىچىلىقنىڭ تەرەققىياتىغا ئەگىشىپ، دېھقانچىلىق، چارۋىچىلىق ۋە قوشۇمچە كەسىپ مەھسۇلاتلىرى تەدرىجىي كۆپەيدى. 50 - يىللارنىڭ ئوتتۇرىلىرىدا پەقەت تېرە، يۇڭ، پاختا، چىگە، كۆك تاماكا، سۆڭەك، كېرەكسىز مېتال، دورا ماتېرىياللىرى قاتارلىق 31 خىل مەھسۇلات سېتىۋېلىناتتى. 70 - يىللارنىڭ ئوتتۇرىلىرىغا كەلگەندە سېتىۋېلىنىدىغان مەھسۇلات 49 خىلغا يېتىپ، قارا گازىر، قۇلماق، قوزۇق - ھۆل مېۋە، ھەسەل، بورا، سۈپۈرگە، ئەسۋاپ دەستىسى، پوچاقزا قاتارلىق 18 خىل مەھسۇلات قوشۇلدى. 1985 - يىلىنىڭ ئاخىرى 66 خىلغا يەتتى، بۇنىڭ ئىچىدە دېھقانچىلىق، چارۋىچىلىق، قوشۇمچە كەسىپ مەھسۇلاتلىرىدىن موخۇركا، زەمبىل قاتارلىق تۆت خىل مەھسۇلات قوشۇلدى. كېرەكسىز، كونا ماددىي ئەشيادىن كېرەكسىز سىنىك، ئالىيۇمىن، سۇلياۋ، رېزىنكە، لاتا، قەغەز، چىگە ئاغامچا قاتارلىق 13 خىل بۇيۇم كۆپەيدى.

2) ئىشلەپچىقىرىش ۋاستىلىرى ۋە تۇرمۇش ۋاستىلىرى بىلەن تەمىنلەش ئەھۋالى تەمىنات - سودا كوپېراتىپ سودىسى يېزىلارنىڭ تاۋار ئوبوروتىدىكى مۇھىم يول، يېزا، چارۋىچىلىق رايونلىرىنىڭ ئىشلەپچىقىرىش، تۇرمۇش ۋاستىلىرىنىڭ ھەممىسىنى تەمىنات - سودا كوپېراتىپى تەمىنلەيدۇ. 1950 - يىلدىن باشلاپ تەمىنات - سودا كوپېراتىپلىرى ئاۋۋال بىر قىسىم كىچىك دېھقانچىلىق سايمانلىرى، دېھقانچىلىق دورىلىرى ۋە بىر قىسىم تۇرمۇش لازىمەتلىكلىرى بىلەن تەمىنلىدى. 1953 - يىل 4 - ئايدا ناھىيىلىك پارتكوم يېزا ئىگىلىكىنىڭ تەرەققىياتىغا مەدەت بېرىش ئۈچۈن، 16 يېزىدا نېسىگە سېتىپ بېرىش چارىسى ئارقىلىق قوللىدى. ئەينى چاغدا دۆلەت ئىگىلىكىدىكى سودا ئورۇنلىرى 30 مىڭ يۈەنلىك رەختنى نېسىگە سېتىپ بەردى. تەمىنات - سودا كوپېراتىپلىرى 20 مىڭ يۈەنلىك دېھقانچىلىق سايمانلىرى ۋە كۈندىلىك بۇيۇملارنى نېسىگە سېتىپ بەردى. 1958 - يىلى تەمىنات - سودا كوپېراتىپى ئاران 17 مىڭ يۈەننى قايتۇرۇپ ئالالىدى. 3000 يۈەننى دېھقانلارنىڭ قايتۇرۇش ئىقتىدارى بولمىغاچقا، كەچۈرۈم قىلىشقا توغرا كەلدى. ئىشلەپچىقىرىشنىڭ تەرەققىياتىغا ئەگىشىپ، تەمىنلەيدىغان تاۋارنىڭ تۈرىمۇ كۆپەيدى، 1985 - يىلغىچە ھەر يىلى خىمىيىۋى ئوغۇت، دېھقانچىلىق دورىسى، دېھقانچىلىق، چارۋىچىلىق ماشىنا - سايمانلىرى، دورا چېچىش ئەسۋابلىرى، ئوتتۇرا، كىچىك دېھقانچىلىق سايمانلىرى، باغۋەنچىلىك سايمانلىرى قاتارلىق 36 خىل دېھقانچىلىق، چارۋىچىلىق ئىشلەپچىقىرىش ۋاستىلىرى بىلەن تەمىنلەندى. يەنە چويۇن، تۆمۈر، تۇنىكە ياسالمىلار، ئالىيۇمىن ياسالمىلار، پولات ياسالمىلار، ئەينەك، ياغاچ جابدۇقلار، كۈندىلىك لازىمەتلىك فار - فۇر بۇيۇملار، يەرلىك ئۈسۈلدا ياسالغان قەغەز، پوچاقزا، بامبۇك شېخى ياسالمىلىرى قاتارلىق 452 خىل كۈندىلىك چەرچىن مال بىلەن تەمىنلەندى. بۇنىڭ ئىچىدە فار - فۇر بۇيۇملار 232 خىل، تۆمۈر ئەسۋابلار 114 خىل، توقۇلما بۇيۇملار 48 خىل، كۈندىلىك چەرچىن بۇيۇملار 58 خىل. يېزا ئاساسىي قاتلام كوپېراتىپلىرى 50 - يىللارنىڭ باشلىرىدىن تارتىپ دۆلەت ئىگىلىكىدىكى سودا سىستېمىلىرى ئاساسلىق باشقۇرىدىغان توقۇلما بۇيۇملار، مېتال، قاتناش، ئېلېكتر بۇيۇملىرى، خىمىيە سانائىتى تاۋارلىرى، تاماكا، ھاراق، قەنت - گېزەك، پېچىنە - پەرەنىك قاتارلىق قوشۇمچە يېمەكلىكلەر ۋە مەدەنىيەت بۇيۇملىرىنى بۇزاستە سېتىشقا باشلىدى، يەنە «شىنخۇا» كىتابخانىسى ۋە دورا شىركىتىنىڭ ھاۋالىسى بىلەن كىتاب ۋە دورا - دەرمانلارنىمۇ ساتتى. 1962 - يىلدىن باشلاپ، ناھىيىگە قاراشلىق تەمىنات - سودا تور - نوقتىلىرىدىمۇ تۇرلۇك مالالار، مېتال، قاتناش، ئېلېكتر بۇيۇملىرى، مەدەنىيەت بۇيۇملىرى، تاماكا، ھاراق، قەنت - گېزەك، يېمەكلىك قاتارلىق ھەرخىل تاۋارلارنى ساتتى. 1985 - يىلى يېزىلاردا 10 مىڭ 908 دانە دېھقانچىلىق سايمىنى، 87 مىڭ 227 كىلوگرام چاي،

58 مىڭ 164 كىلوگرام قەنت - شېكەر، 38 مىڭ 940 بولاق پاپىروس، 95 مىڭ 15 كىلوگرام ھاراق، 164 مىڭ 670 مېتر پاختا رەخت، 28 مىڭ 948 مېتر خىمىيىۋى تالالىق رەخت، 4461 پار خۇرۇم ئاياغ كىيىم، 883 قول سائىتى، 857 ۋېلسىپىت، 360 كىيىم تىكىش ماشىنىسى، 256 رادىئو، 200 رادىئولۇق ئۇنئالغۇ، 312 تېلېۋىزور، 166 كىرئالغۇ سېتىلدى. بورتالا تەمىنات - سودا كوپېراتىپى سودىسى بارلىققا كەلگەندىن بۇيان، ئۇ بازار - يېزىلارنىڭ ماددىي ئەشيالارنى ئالماشتۇرۇشنى داۋاملاشتۇرۇش، يېزا بازاردىكى باھانى تەڭشەش، يېزا، چارۋىچىلىق رايونلىرىدىكى ھەر مىللەت خەلقىنىڭ ئىشلەپچىقىرىش، تۇرمۇش ئېھتىياجىغا كاپالەتلىك قىلىشتا ئاكتىپ رول ئويناندى.

بورتالا شەھەرلىك تەمىنات - سودا سىستېمىسىنىڭ تاۋار سېتىۋېلىش، سېتىش ئەھۋالى

ئىقتىساد 15 — 6 بىرلىكى: 10 مىڭ يۈەن

يىللار	تاۋار سېتىۋېلىش ئومۇمىي قىممىتى	سېتىلغان تاۋارلار ئىچىدە: سېتىش ئومۇمىي قىممىتى	ئىشلەپچىقىرىش ۋاستىلىرى	تۇرمۇش ۋاستىلىرى	خىراجەت (%)	پايدىسى	مەبلەغ ئوبوروتى (قېتىم)
1953	36	30	10.5	19.5		0.13	
1954		35	12	23		0.35	
1955		50	19	31		0.4	
1956		55	21	34		0.45	
1957		62	23	39		0.5	
1958		70	30	40		0.6	
1962	80	118.2	40.2	78		0.68	
1963	92	143.6	47.6	96		4	
1964	95	150	53	97		5	
1965	110	172	60	112		6.5	
1966	132	175	64	111		7.1	
1974	110	136	41	95	8	3.2	2.35
1975	124	131	39	92	8	6.6	
1976	357.9	396	65	331	7	7.9	
1977	481.6	522.2	87.2	435	10	7.6	
1978	542.6	613.8	142.8	471	10	8.7	2.44
1979	664	681.6	171.6	510	6.8	11	2.7
1980	783.8	785.3	203.3	582	7	17.9	2.9
1981	833.3	898.3	231.3	667	6.11	18.41	3.93
1982	1040.9	982.3	292.3	690	8	22.17	2.35
1983	1266.4	1188.8	808.8	880	6.03	10.25	2.82
1984	1998.5	1413.9	321.9	1092	6.32	33.35	3.59
1985	2574.7	2332.1	3421	1990	7.71	63.3	2.58

3. تۇزۇلمە ئىسلاھاتى

تەمىنات - سودا ھەمكارلىق ئىقتىسادىنى ئىسمى جىسمىغا لايىق دېھقان، چارۋىچىلارنىڭ كوللېكتىپ ھەمكارلىق ئىقتىسادىغا ئايلاندۇرۇش ئۈچۈن، ناھىيە، ئاساسەن، تۆۋەندىكىدەك تۇزۇلمە ئىسلاھاتى ئېلىپ باردى.

1) 1982 - يىلى ئالدى بىلەن ئىگىلىك باشقۇرۇش شەكلىدىكى ئىسلاھات ئېلىپ بېرىلىپ، تەمىنات - سودا سىستېمىسىدا «بەشنى بېكىتىش، بىرنى مۇكاپاتلاش» (ۋەزىپىنى، ئامبار قالدۇقىنى، تاۋارنى، خىراجەتنى، خادىمنى بېكىتىش، ۋەزىپىنى ئاشۇرۇپ ئورۇندىسا مۇكاپاتلاش) تىن ئىبارەت ئىگىلىك باشقۇرۇش مەسئۇلىيىتى تۇزۇمى يولغا قويۇلدى. 1983 - يىلى يەنە سېتىۋېلىش، سېتىش، پايدا، خىراجەت، مەبلەغ ئوبوروتىدىن ئىبارەت بەش ئىقتىسادىي كۆرسەتكۈچ بويىچە، خىراجەتكە ئىش ھەققىنى قوشۇپ ھۆددە بېرىش ھۆددىگەرلىك تۇزۇمى قاتلاممۇ قاتلام ئەمەلىيلەشتۈرۈلۈپ، ئىگىلىك باشقۇرۇش، مالىيەنى باشقۇرۇش، سۈپەتنى باشقۇرۇش ۋە مۇكاپاتلاش، جازالاش قاتارلىق ھەر خىل تۇزۇملەر ئورنىتىلىپ ۋە مۇكەممەللەشتۈرۈلۈپ، ئىلگىرىكىدەك تەقسىماتتا تەك تەقسىماتچىلىق قىلىش، ئىگىلىك باشقۇرۇشتا مەسئۇلىيەت ئېنىق بولماسلىقتەك ئىللەتلەر ئۆزگەرتىلدى. مەسئۇلىيەت، ھوقۇق، مەنپەئەت بىر - بىرىگە چېتىلىپ، تەمىنات - سودا ھەمكارلىق سودىسىنىڭ ئىقتىسادىي ئونۇمى ئۈزلۈكسىز يۇقىرى كۆتۈرۈلدى.

2) 1984 - يىل 4 - ئايدا ئاپتونوم رايونلۇق، ئاپتونوم ئوبلاستلىق تەمىنات - سودا كوپېراتىپى سىستېمىسىنىڭ بىر تۇتاش ئورۇنلاشتۇرۇشىغا ئاساسەن، تەمىنات - سودا كوپېراتىپىنىڭ خەلق باشقۇرىدىغان خاراكتېرى ئىسلىگە كەلتۈرۈلدى، ناھىيە دەرىجىلىكتىن يۇقىرى تەمىنات - سودا كوپېراتىپى بىرلەشمىلىرىنىڭ مۇشۇ ئايدىن باشلاپ ئاساسىي قاتلام كوپېراتىپلارنى قەرەللىك، تۈركۈمگە بۆلۈپ ئومۇمىيۈزلۈك تەرتىپكە سېلىپ، قەتئىي تۈردە «پاي قوشۇش ئىختىيارىي بولۇش، پايدىن چىقىپ كېتىش ئەركىنلىكى بولۇش» پرىنسىپى بويىچە، ھەرمىللەت دېھقان، چارۋىچىلارنى مەبلەغ توپلاپ، پاي قوشۇشقا، ئۆزلىرىنىڭ سودا تەشكىلاتىغا پائال قاتنىشىشقا جەلىپ قىلىشى بەلگىلەندى. 1984 - يىل 8 - ئايدا 13 مىڭ 330 ئائىلىلىك دېھقان، چارۋىچى يېڭىدىن پاي قوشتى، بۇ، ئومۇمىي دېھقان، چارۋىچىلارنىڭ 78 پىرسەنتىنى ئىگىلىدى. قوشۇلغان پاي سوممىسى 158 مىڭ 150 يۈەنگە يېتىپ، كوپېراتىپلار تۈراقسىز مەبلىغىنىڭ 30 پىرسەنتىنى ئىگىلىدى. ئەسلىدىكى 9340 يۈەن پاي سوممىسى ئېنىقلىنىپ، 2300 يۈەن پايدا تەقسىم قىلىپ بېرىلدى. پاينى ئېنىقلاپ، پاينى كېڭەيتىش ۋە ئومۇمىيۈزلۈك تەرتىپكە سېلىش ئاساسىدا، كوپېراتىپ نىزامنامىسىدىكى بەلگىلىمىگە ئاساسەن، ئالتە ئاساسىي قاتلام كوپېراتىپ ۋە بىر ناھىيىلىك كوپېراتىپتا ئومۇمىيۈزلۈك ئەزالار قۇرۇلتىيى چاقىرىلىپ، كادىرلارنىڭ تۆتىلىشىش تەلىپى بويىچە، مۇدىرىيەت، تەپتىش ھەيئىتى دېموكراتىك ئاساستا سايلاپ چىقىلدى. بەزى ئاساسىي قاتلام كوپېراتىپلار بىۋاستە دېھقان، چارۋىچىلار ئارىسىدىن مۇدىرىيەتنىڭ مۇدىرىنى سايلاپ چىقىپ، ئەزالار كوپېراتىپىنىڭ ئىگىسى ئىكەنلىكىنى ھەقىقىي گەۋدىلەندۈردى. دېموكراتىك سايلامدىن كېيىن ھەر دەرىجىلىك رەھبەرلىك بەنزىلىرىنىڭ ساپاسى ئومۇمىيۈزلۈك ئۆستى. رەھبەرلىك بەنزىسىدىكىلەرنىڭ ياش قۇرۇلمىسى جەھەتتە، ناھىيە، يېزا دەرىجىلىك يېڭى تەشكىللەنگەن ئىككى رەھبەرلىك بەنزىسىدىكىلەرنىڭ ئوتتۇرىچە يېشى 47 ياش بولۇپ، ئىلگىرىكىدىن 6.5 ياش تۆۋەنلىدى. بۇنىڭ ئىچىدە يېزا دەرىجىلىك ئاساسىي قاتلام تەمىنات - سودا كوپېراتىپلىرى رەھبەرلىرىنىڭ ئوتتۇرىچە يېشى 37 ياش بولۇپ، ئىلگىرىكىدىن 12 ياش تۆۋەنلىدى. ناھىيىدىن يۇقىرى دەرىجىلىك كارخانىلار رەھبەرلىرىنىڭ ئوتتۇرىچە يېشى 46.6 ياش بولۇپ، ئەسلىدىكىدىن 2.6 ياش تۆۋەنلىدى. مەلۇماتى ئومۇمىيۈزلۈك يۇقىرى

كۆتۈرۈلدى.

1985 - يىلى ئىگىلىك باشقۇرۇشنى ھۆددىگە بېرىش مەسئۇلىيىتە تۈزۈمىنى داۋاملىق مۇكەممەللەشتۈرۈش ئاساسىدا، جىڭلى (مۇدىر، زاۋۇت باشلىقى) نىڭ ۋەزىپە ئۆتەۋاتقان مەزگىلدىكى نىشان مەسئۇلىيىتە تۈزۈمىنى يولغا قويۇش ۋە كارخانىلارنىڭ ئىگىلىك ھوقۇقى بىلەن ئىگىلىك باشقۇرۇش ھوقۇقىنى ئايرىشنى سىناق تەرىقىسىدە يولغا قويۇش، پايدىنى چوڭ ھۆددىگە بېرىش ئىگىلىك باشقۇرۇش ھۆددىگەرلىكى ۋە كارخانىنى ئىجارىگە بېرىشنى سىناق قىلىش ئۈچۈن نۇرغۇن تەييارلىق قىلىندى.

§ 4. دۆلەت ئىگىلىكىدىكى سودا

1. دۆلەت ئىگىلىكىدىكى سودىنىڭ 1949 - يىلدىن 1978 - يىلغىچە بولغان ئەھۋالى

1) خەلق ئىگىلىكىنى ئەسلىگە كەلتۈرۈش مەزگىلى 1949 - يىلدىن 1952 - يىلغىچە بولغان مەزگىلدە بورتالا ناھىيىسىدىكى دۆلەت ئىگىلىكىدىكى سودىنىڭ ئاساسىي ۋەزىپىسى پارتىيە ۋە خەلق ھۆكۈمىتىنىڭ دېموكراتىك ئىسلاھات يۈرگۈزۈشىگە زور كۈچ بىلەن ماسلىشىپ، ئاممىنىڭ ئىشلەپچىقىرىشىنى ئەسلىگە كەلتۈرۈش ۋە راۋاجلاندۇرۇشىغا ياردەملىشىپ، دەسلەپكى بازارنى تەشكىللەپ، بازار، يېزىلار ئارىسىدا ماددىي ئەشيا ئالماشتۇرۇشنى قانات يايدۇرۇپ، دېھقانچىلىق، چارۋىچىلىق مەھسۇلاتلىرى ۋە يەرلىك ئالاھىدە مەھسۇلاتلارنى ئادىل، مۇۋاپىق باھادا سېتىۋېلىشتىن ئىبارەت بولدى. ئۇرۇمچى، غۇلجىلاردىن نۇرغۇن رەخت، دۇردۇن، قەنت - شېكەر، چاي، سەرەڭگە قاتارلىق كۈندىلىك لازىمەتلىك سانائەت بويۇملىرى كەلتۈرۈلۈپ، ئامما تەمىنلەندى ھەم چارۋىچىلارنىڭ تۇرمۇش ئالاھىدىلىكىگە ئاساسەن دائىم سەييارە گۇرۇپپىلار تاغ، يايلاقلارغا سېتىۋېلىش، سېتىش بىلەن شۇغۇللىنىشقا ئۆەتىلدى. بۇنىڭدىن باشقا، يەنە مەۋرىي ۋاستە ۋە ئىقتىسادىي تەدبىر قوللىنىلىپ، ماددىي ئەشيالار ئىگىلىنىپ، تاۋارنى توپ سېتىش تىزگىنلەندى، بازار باھاسى مۇقىملاشتى، خۇسۇسىي سودىگەرلەرنىڭ پايدا شۇلىۋېلىشى ۋە ھايانكەشلىك قىلىشىغا كۈچلۈك زەربە بېرىلدى، دۆلەت ئىگىلىكىدىكى سودىنىڭ بازاردىكى رەھبەرلىك قىلىش ئورنى مۇقىملاشتۇرۇلدى.

2) 1 - بەشىللىق پىلان مەزگىلى 1953 - يىلدىن 1957 - يىلغىچە ناھىيىدىكى دۆلەت ئىگىلىكىدىكى سودا سوتسىيالىستىك بازارنى ئىگىلەش، بازار بىلەن يېزىنىڭ ماددىي ئەشيا ئالماشتۇرۇشىنى تېخىمۇ ئىلگىرى سۈرۈش، بازار - يېزا ئىقتىسادىنى جانلاندۇرۇش ئۈچۈن، ئالدى بىلەن يېزىلارنىڭ سودا تور - نۇقتىلىرىنى تەرتىپكە سېلىپ، بىر تۇتاش باشقۇردى. دۆلەت ئىگىلىكىدىكى سودا ئورۇنلىرى خۇسۇسىي سودىدىن سوتسىيالىزم ئۈچۈن پايدىلىنىش، ئۇنى چەكلەش ۋە ئۆزگەرتىشنى كۈچەيتىش ئۈچۈن، يەنە تاۋارلارنىڭ رايون باھا پەرقى، بازار - يېزا باھا پەرقى ۋە توپ - پارچە باھا پەرقى نىسبىتىنى بەلگىلەپ، خۇسۇسىي سودىگەرلەرنى ئۆز جايىدىكى سودا شىركىتىدىن مال ئېلىشقا جەلىپ قىلدى. دۆلەت ئىگىلىكىدىكى سودا ئورۇنلىرى مال مەنبەسىنى ئاكتىپ تەشكىللەپ، بىر تەرەپتىن، ئۇرۇمچى، غۇلجىلاردىن سانائەت بويۇملىرىنى، يېمەكلىكلەرنى كەلتۈردى؛ يەنە بىر تەرەپتىن، يەرلىك مال مەنبەسىنى ئېچىپ، قول سانائىتى كوپېراتىپلىرىنى سۇ يېغى، كەمپىت، كىيىم - كېچەك، مەش، خۇرۇم ئاياغ كىيىم، پىيما، كىگىز قاتارلىق يەرلىك مەھسۇلاتلارنى ئىشلەپچىقىرىشقا تەشكىللەپ، سانائەت مالىرىنىڭ يېتىشسىزلىكىنى تولۇقلىدى، ھەرخىل ئامالار بىلەن ئاممىنىڭ ئېھتىياجىنى ئىمكانقەدەر قاندۇردى. 1955 - يىل 1 - پەسلىدە دۆلەت ئىگىلىكىدىكى سودىنىڭ تۇراقسىز مەبلىغى 224 مىڭ يۈەنگە يېتىپ، ئىجتىمائىي سودا مەبلىغىنىڭ 9.42 پىرسەنتىنى ئىگىلىدى.

1956 - يىل 8 - ئايدا كاپىتالىستىك سودا - سانائەتكە سوتسىيالىستىك ئۆزگەرتىش كىرگۈزۈش ئاساسىي جەھەتتىن ئورۇندالدى، دۆلەت ئىگىلىكىدىكى سودا، بورتالادا تەشكىللەنگەن كوپېراتسىيە ماگىزىنلىرى، كوپېراتسىيە گۇرۇپپىلىرىنى سېتىش، ۋەكالىتەن سېتىش شەكلىنى قوللىنىپ، «بىر تۇتاش مال كىرگۈزۈش، تارقاق تىجارەت قىلىش، پايدا - زىيانغا ئۆزى ئىگە بولۇش» چارىسى بىلەن باشقۇردى. 1957 - يىل 5 - ئايدا ئەركىن بازار قويۇۋېتىلدى، ئاساسلىق بولمىغان 138 خىل تاۋار قويۇۋېتىلىپ، قوشۇمچە ئىشلەپچىقىرىشنىڭ تەرەققىياتىغا تۈرتكە بولۇندى، شۇنىڭ بىلەن ئەزەلدىن ئىشلەپچىقىرىلىپ باقمىغان ياكى ئىشلەپچىقىرىش توختاپ قالغان بەزى يېزا ئىگىلىك ۋە قوشۇمچە كەسىپ مەھسۇلاتلىرى تەدرىجىي بازارغا چىقتى. مەسىلەن: دوپپا، تاسما، بورا، توقاچ سوپۇن، كىيىم - كېچەك، توخو، ئۈردەك قاتارلىقلار بازاردا ئىلگىرىكى يىللاردىكىدىن %50 تىن %150 كىچە كۆپەيىپ، دۆلەت ئىگىلىكىدىكى سودا ۋە تەمىنات - سودا كوپېراتىپ سودىسىنىڭ يېتەكسىزلىكى تولدۇرۇلدى.

3) چوڭ سەكرەپ ئىلگىرىلەش مەزگىلى 1958 - يىلى چوڭ سەكرەپ ئىلگىرىلەش مەزگىلىگە قەدەم قويۇلۇپ، ئوبېكتىپ شارائىت بىلەن ھېسابلىشىلماي، ھەرخىل ئىقتىسادىي تەركىبلەر ئارىلاشتۇرۇۋېتىلىپ، تەمىنات - سودا كوپېراتىپ سودىسى، ھۆكۈمەت بىلەن خۇسۇسلار شېرىكچىلىكىدىكى سودا، كوپېراتسىيە ماگىزىنلىرى قاتارلىق ھەرخىل مۇلۇكچىلىك تۈزۈمىدىكى سودا ئورۇنلىرى دۆلەت ئىگىلىكىدىكى سودا ئورۇنلىرىغا قوشۇۋېتىلىپ، ئومۇمىي خەلق مۇلۇكچىلىكىگە ئۆزگەرتىۋېتىلدى، بۇ، سودا ساھەسىدىكى ئىشچى - خىزمەتچىلەرنىڭ بولۇپمۇ كوللېكتىپ مۇلۇكچىلىك تۈزۈمىدىكى ئىشچى - خىزمەتچىلەرنىڭ ئاكتىپچىللىقىغا دەخلى يەتكۈزۈپ، بازارغا پايدىسىز تەسىر يەتكۈزدى. 1958 - يىلدىن باشلاپ، بىر قىسىم ئاساسلىق تاۋارلار بىر تۇتاش سېتىۋېلىنىپ، بىر تۇتاش سېتىلىپ، بېلەت بىلەن نورمىلىق تەمىنلەندى. بورتالادا 1958 - يىل 1 - ئاينىڭ 1 - كۈنىدىن باشلاپ پاختا رەخت بىلەن پىلانلىق تەمىنلىنىپ، بازار - يېزا ئاھالىلىرىگە ھەربىر ئادەمگە 53.11 مېتر (چارۇچىلارنىڭ ئىككى مېتر ئارتۇق) رەخت بېلىتى تارقىتىلدى. شۇنىڭ بىلەن بىللە، ئىشلەپچىقىرىشقا ۋە باشقا ئىجتىمائىي ئىشلارغا لازىملىق رەخت بىلەن پىلانلىق تەمىنلەندى. 1960 - يىل 8 - ئايدا 14 خىل ئاساسلىق ئىلمە توقۇلما رەخت بېلىتى ۋە مال سېتىۋېلىش كېنىشكىسى بىلەن تەمىنلەندى. تۇتىتلىق كۆڭلەك ئىشتان، پاختا - تېۋىت كۆڭلەك - ئىشتان، كارىۋات كىرلىكى، لۆڭگە ئەدىيال، تۇتىتلىق ئەدىيال، يېپ ئەدىيال، مۇنچا لۆڭگىسى، كېچىلىك كىيىمدىن ئىبارەت توققۇز خىل بۇيۇم رەخت بېلىتى بىلەن تەمىنلەندى. لۆڭگە، پايپاق، مايكا، يېپ، پاختا يېپ ئەدىيالدىن ئىبارەت بەش خىل بۇيۇم مال سېتىۋېلىش كېنىشكىسى بىلەن تەمىنلەندى. كېيىن تاۋار - دۇردۇن، يۇڭ توقۇلما، قەنت - شېكەر، چاي، گۆش، سوپۇنلارمۇ كېنىشكە بىلەن تەمىنلىنىدىغان بولدى.

4) خەلق ئىگىلىكىنى تەرتىپكە سېلىش مەزگىلى 1961 - يىلى بورتالادىكى دۆلەت ئىگىلىكىدىكى سودا ئورۇنلىرى تەمىنلەش بىلەن ئېھتىياج ئوتتۇرىسىدىكى زىددىيەتنى پەسەيتىش، پۇلنىڭ خەزىنىگە قايتىش مىقدارىنى كۆپەيتىش ئۈچۈن، بازاردا ئالاھىدە قىس بولغان ۋېلىسىپىت، قول سائىتى، رادىئو، ئالىي ئىلمە توقۇلما، ئالىي پاپىروس، يېمەك - ئىچمەك كەسپىدىكى ئاش، قۇرۇما قاتارلىق تاۋارلارنى يۇقىرى باھادا سېتىتى، بۇلارنىڭ باھاسى %40 تىن %50 كىچە ئۆستۈرۈلدى. كېيىن پارتىيە مەركىزىي كومىتېتى يېزا ئىگىلىك، سانائەت ئىقتىسادىي سىياسىتىنى تەرتىپكە سالغاندىن كېيىن، سانائەت، يېزا ئىگىلىك ئورۇنلىرى بازارنى بارغانسېرى كۆپ تاۋار بىلەن تەمىنلىدى، ئۇنىڭ ئۈستىگە، كوللېكتىپ مۇلۇكچىلىكىدىكى سودا دۆلەت ئىگىلىكىدىكى سودىدىن ئايرىلىپ چىقىپ، تۈرلۈك ئىقتىسادىي تەركىبلەردىكى سودا كارخانىلىرى نورمال ھالىتىگە قايتتى. دۆلەت ئىگىلىكىدىكى سودا تارماقلىرى 1965 - يىلى يۇقىرى باھالىق تاۋارلارنىڭ باھاسىنى كېيىن - كەينىدىن چۈشۈرۈپ، تاختاي باھاسىنى ئەسلىگە كەلتۈرۈدى ھەم تەدرىجىي ھالدا پاختا رەخت ۋە مۇھىم پاختا ئىلمە توقۇلمىلاردىن باشقا تاۋارلارنىڭ بېلەت - كېنىشكىلىرىنى ئەمەلدىن قالدۇردى. بۇ چاغدا بورتالا

بازىردا تاۋارلار تولۇقلىنىپ، خەلق تۇرمۇشى خاتىرجەم بولغان ياخشى ۋەزىيەت بارلىققا كەلدى. 1965 - يىلدىكى مەلۇماتقا قارىغاندا، بورتالا رايونىنىڭ ئومۇمىي سېتىش سوممىسى، يۇقىرى باھالىق تاۋارلارنىڭ باھاسى چۈشۈرۈلگەندىن كېيىن، 10 مىليون 150 مىڭ يۈەنلىك تەرەققىيات سەۋىيىسىنى ساقلاپ قالغان.

5) «مەدەنىيەت زور ئىنقىلابى» مەزگىلى 1966 - يىلى «مەدەنىيەت زور ئىنقىلابى» باشلانغاندىن كېيىن، سىياسەتنى گەۋدىلەندۈرۈش تەكتلىنىپ، سىنىپىي كۈرەش بىلەن كەڭ شۇغۇللىنىلدى، بىر قىسىم نورمال باشقۇرۇش تۈزۈملىرىگە «پايدىنى قوماندان قىلىش» ، «ماددىي رىغبەتلەندۈرۈش» ، «باشقۇرۇش، قىسىش، بېسىش» دېگەندەك بەدنامىلار چاپلىنىپ، توغرا ئوبوروت نەزەرىيىسى ئىنكار قىلىندى، مۇڭاپىق قائىدە- تۈزۈملەر ئەمەلدىن قالدۇرۇلدى، شۇنىڭ بىلەن بىر قىسىم تاۋارلار قىس بولۇپ، تاۋار تۈرى ئازىيىپ، مال مەنبەسى جىددىيلەشتى. كېيىم - كېچەكلىك تاۋارلاردىن پاختا رەخت نورمىسى يىلدىن - يىلغا ئازىيىپ كەتتى. 1968 - يىلى خەلق ئىشلىتىدىغان رەخت بېلىتى، نورمىسى كىشى بېشىغا ئاران 7.5 مېتردىن توغرا كەلدى. پىشىق، چىداملىق چىبەرقوت، كاجى، بومازى، گابارديئون قاتارلىق ماللار ئازىيىپ كېتىپ، كېيىم - كېچەك جىددىيلىكى كېلىپ چىقتى. يېمەكلىكلەردىن قوشۇمچە يېمەكلىكلەرنىڭ تۈرى ئازىيىپ كەتكەنلىكتىن گۆش، تاماكا، ھاراق ئېھتىياجىنى قاندۇرالمىدى. بولۇپمۇ، ئاز سانلىق مىللەتلەر ئېھتىياجلىق تاۋارلاردىن قارا چاي بىلەن تەمىنلەش نورمىسى 1968 - يىل 8 - ئايدىن باشلاپ ئەڭ تۆۋەن تۆلچەمگە (ھەر - بىر كىشىگە ئاران 150 گرامدىن) چۈشۈپ قالدى. لازىمەتلىك تاۋارلاردىن قول سائىتى، ۋېلىسىپىت، كېيىم تىكىش ماشىنىسى، يېرىم ئۆتكۈزگۈچلۈك رادىئو قاتارلىق تاۋارلاردا دائىم ئۈزۈكچىلىك بولدى. بولۇپمۇ ئاز سانلىق مىللەتلەر ئېھتىياجلىق شىلەپە، مېدالىيون، ئۈزۈك، ئېگىز پاشنىلىق توپلەي قاتارلىق نەرسىلەر «تۆت كونا» ھېسابلىنىپ، بۇزۇۋېتىلگەنلىكتىن، مال مەنبەسى ئۈزۈلۈپ قالدى. شۇ بىر يىللىق سېتىش ئومۇمىي سوممىسى 7 مىليون 450 مىڭ يۈەن بولدى. 1975 - يىلى يېزا ئىگىلىك 5 - شىنىڭ بورتالادا تۇرۇشلۇق سودا ئورۇنلىرى بورتالاغا قوشۇۋېتىلگەن بولسىمۇ، سېتىش ئومۇمىي سوممىسى ئاران 14 مىليون 860 مىڭ يۈەن بولدى.

2. پارتىيە 11 - نۆۋەتلىك مەركىزىي كومىتېتى 3 - ئومۇمىي يىغىنىدىن كېيىنكى سودا

1978 - يىلنىڭ ئاخىرىدا پارتىيە مەركىزىي كومىتېتى پارتىيە 11 - نۆۋەتلىك مەركىزىي كومىتېتى 3 - ئومۇمىي يىغىنىنى چاقىرىپ، قالايمىقانچىلىقنى ئوڭشاشنىڭ بىر قاتار تەدبىرلىرىنى قوللىنىپ، خىزمەتنىڭ مۇھىم نۇقتىسىنى يۆتكىدى. بورتالانىڭ سودا ئىشلىرىمۇ ئۈزلۈكسىز مۇستەھكەملەندى ۋە راۋاجلاندى.

1) يېزا ئىگىلىك ۋە قوشۇمچە كەسىپ مەھسۇلاتلىرىنى سېتىۋېلىش سىياسىتى تەرتىپكە سېلىنىپ، گۆشنىڭ سېتىلىش باھاسى قويۇۋېتىلدى. 1979 - يىل 4 - ئايدىن باشلاپ، قوي، كالا، چوشقا، توخۇلارنىڭ سېتىۋېلىنىش باھاسى ئۆستۈرۈلدى. دېھقان، چارۋىچىلارنىڭ ئۆزى بېقىپ، ئۆزى سويۇپ، ئۆزى سېتىشىغا رۇخسەت قىلىندى، يەككە قاسساپلارنىڭ تىجارەت قىلىشىغا، دېھقانچىلىق، چارۋىچىلىق مەيدانلىرىنىڭ ئۆزى تىجارەت قىلىشىغا رۇخسەت قىلىندى. بۇنىڭ بىلەن ئېچىۋېتىش شەكلىدىكى كۆپ يوللۇق ئىگىلىك باشقۇرۇش شەكىللىنىپ، ئادەتتىمۇ، ھېيت - بايرامىلاردىمۇ بازارغا سېلىنىپ، كۆپلەپ يېڭى گۆش، سۆڭەكلىك گۆش، شۇلۇك گۆشلەرنى سۈپىتىگە قاراپ سودىلىشىپ ئالغىلى بولىدىغان بولدى، بۇ، ئاممىغا ئىنتايىن قولايلىق بولدى.

2) ئۇچ كۆپ، بىر ئاز بولۇشتىن ئىبارەت ئوبوروت يېڭى تۈزۈلمىسى يولغا قويۇلدى. ئىچكى جەھەتتە جانلاندۇرۇش، ئىشكىنى سىرتقا ئېچىۋېتىش سىياسىتىنىڭ يېتەكچىلىكىدە، بورتالادا 1979 - يىلدىن باشلاپ

تەدرىجىي ھالدا كۆپ خىل ئىگىلىك تەركىبى، كۆپ ئوبوروت يولى، كۆپ خىل ئىگىلىك باشقۇرۇش شەكلىنى يولغا قويۇش، ئوبوروت ھالقىلىرىنى ئازايتىشتىن ئىبارەت تاۋار ئوبوروتىنىڭ يېڭى تۈزۈلمىسى يولغا قويۇلدى. نوپ سېتىش، پارچە سېتىش ھالقىلىرىنىڭ كۆپ خىل يوللار ئارقىلىق مال ئېلىپ كىرىشىگە رۇخسەت قىلىنىپ، تىجارەت ئورۇنلىرىنىڭ ئۆز پونكىتى، ئۆز زاۋۇتى، ئۆز جايىدىن بىۋاستە ئاجىرتىشىغا ئىلھام بېرىلدى، زاۋۇتلارنىڭ ئۆزى ئىشلەپچىقىرىپ، ئۆزى سېتىشىغا رۇخسەت قىلىندى. شۇنىڭ بىلەن بىللە، يەنە تاۋار جەھەتتىن ئىش تەقسىم قىلىۋېلىپ، بازار بىلەن يېزىلارنى تۇتاشتۇرۇش يېڭى تۈزۈلمىسى دەسلەپكى قەدەمدە يولغا قويۇلۇپ، سانائەت بۇيۇملىرى ئوبوروتى راۋان بولماسلىق ئەھۋالى ئۆزگەرتىلدى. سەييارە توپ سېتىش ۋە پىلانلىق تورە كەڭ كۆلەملىك يەرمەنكە ئۆتكۈزۈش ئارقىلىق سانائەت بۇيۇملىرى يېزىلارغا ئۈزلۈكسىز چۈشۈرۈلدى. 1982 - يىل 5 - ئايدا بورتالا ناھىيە بازىرىدا بىر قېتىم خېلى كەڭ كۆلەملىك يەرمەنكە ئۆتكۈزۈلدى، يەرمەنكىدە 6100 خىل تاۋار كۆرگەزمە قىلىنىپ، 800 مىڭ يۆەنلىك تاۋار توپ سېتىلدى، 300 مىڭ يۆەنلىك تاۋار پارچە سېتىلدى. جەمئىي 1 مىليون 120 مىڭ يۆەنلىك سودا پۈتۈشۈلدى. شۇنىڭدىن كېيىن، شويىڭپەن، دالتۇ، سايرام كۆلى قاتارلىق جايلاردا كۆپ قېتىم تاۋار يەرمەنكىسى ئۆتكۈزۈلدى. بۇ ئارقىلىق بازار بىلەن يېزىلارنىڭ تاۋارلىرى ئارىسىدىكى ئالاقە كۆچەيتىلىپلا قالماستىن، تېخىمۇ مۇھىمى، يېزا، چارۋىچىلىق رايونلىرىنىڭ بازارلىرى جانلاندى. يەنە بورتالانىڭ ئەمەلىي ئەھۋالىغا ئاساسەن، كوللېكتىپ، يەككە سودا ئەسلىگە كەلتۈرۈلۈپ ۋە راۋاجلاندۇرۇلۇپ، بازار، يېزىلاردا پەقەت دۆلەت ئىگىلىكىدىكى سودا بىلەن تەمىنات - سودا كوپېراتىپ سودىسىنىڭ مۇستەقىل سودا قىلىش ۋەزىيىتى بۇزۇپ تاشلاندى. بازاردا كۆپ خىل تەركىبلەر تەڭ مەۋجۇت بولۇپ، ئۆز ئارا قوللاپ، ئۆز ئارا رىقابەت قىلىپ، بىرلىكتە راۋاجلىنىدىغان ئاۋات مەنزىرە بارلىققا كەلدى. مەلۇماتقا قارىغاندا، 1985 - يىلى شەھەر بويىچە سودا تور - نۇقتىسى 1979 - يىلدىكى 204 (بۇنىڭ ئىچىدە يەككە سودىگەر 37) تىن 1727 (بۇنىڭ ئىچىدە دۆلەت ئىگىلىكىدىكى ۋە كوللېكتىپ ئىگىلىكىدىكىلەر 475، يەككە سودىگەر 1252) گە يەتتى. دۆلەت ئىگىلىكىدىكى ۋە كوللېكتىپ مۇلۇكچىلىكىدىكى سودىنىڭ سېتىش ئومۇمىي سوممىسى 1979 - يىلى 26 مىليون 736 مىڭ يۆەن (بۇنىڭ ئىچىدە دۆلەت ئىگىلىكىدىكى سودىنىڭ 19 مىليون 920 مىڭ يۆەن) ئىدى، 1985 - يىلى 47 مىليون 890 مىڭ يۆەن (بۇنىڭ ئىچىدە دۆلەت ئىگىلىكىدىكى سودىنىڭ 24 مىليون 530 مىڭ يۆەن) گە يەتتى.

3) پىلانلىق باشقۇرۇلىدىغان تاۋارلار ئازىيىپ، بازار ئارقىلىق تەڭشەش كېڭەيتىلدى. ئىقتىسادىي ئىسلاھاتنىڭ چوڭقۇرلىشىشى ۋە بازاردىكى تاۋارلارنىڭ كۆپىيىشىگە ئەگىشىپ، دۆلەت ئىگىلىكىدىكى سودا ئورۇنلىرى پىلانلىق باشقۇرىدىغان تاۋارلار بارغانسېرى ئازايدى. 1985 - يىلى پىلانلىق باشقۇرۇلىدىغان تاۋارلارنىڭ تۈرى ئەسلىدىكى 175 خىلدىن 20 خىلغا ئازايدى، بۇنىڭ ئىچىدە قەنت - شېكەر، داڭلىق ھاراق، سىنىك يالتىلغان سىم، مىخ، بېنزىن، كىرسىن، دىزېلىن، سىلىقلاش مېيى، داڭلىق ژېلىسپىت، داڭلىق كىيىم تىكىش ماشىنىسىدىن ئىبارەت ئون خىل تاۋار يۇقىرىدىن تۆۋەنگىچە داۋاملىق تەقسىم قىلىش شەكلىدە باشقۇرۇلدى. پاختا رەخت، تېرىلىن - پاختا رەخت، ئوتتۇرا ئۈزۈن تالالىق رەخت، يۇڭ توقۇلما، سەرەڭگە، سوپۇن پاراشوكى، رېزىنكە ئاياغ كىيىم، ئادەتتىكى لامپۇچكا، داڭلىق تېلېۋىزور، گۈڭگۇرتتىن ئىبارەت ئون خىل تاۋار تۆۋەندىن يۇقىرىغا قاراپ جەنۇبىلاشتۇرۇش ۋە پىلان تۈزۈپ يوللاش ئارقىلىق باشقۇرۇلدى، قالغان تاۋارلار ئېھتىياجغا قاراپ بۇيرۇتۇلۇپ، ئەركىن ئېلىپ - سېتىلىپ، باشقۇرۇش قويۇۋېتىلدى، كارخانىلار ئۆزى پىلان تۈزۈپ، جانلىق ئىگىلىدى، دۆلەت چەكلىمە قويمىدى. شۇنداقلا بورتالانىڭ ئەمەلىي ئەھۋالىغا ئاساسەن، 1982 - يىلدىن 1985 - يىلغىچە ئۈچ قېتىم 701 خىل ئۇششاق تاۋارنىڭ باھاسى قويۇۋېتىلدى. ئۇششاق تاۋارنىڭ زاۋۇت باھاسى بىردەك بازار ئارقىلىق تەڭشەلدى، باھانى كارخانا بېكىتتىسى، دۆلەت ئىگىلىكىدىكى سودا ئورۇنلىرى چەكلىمە قويماي، ئۇششاق تاۋارلارنىڭ باھاسىنى ئۆزۈل - كېسىل قويۇۋەتتى، بازار ھەقىقىي جانلاندى.

4) بىر قىسىم سانائەت بۇيۇملىرىنى سېتىۋېلىش، سېتىش شەكلى ياخشىلاندى. 1978 - يىل 7 - ئايدىن باشلاپ، ماي بىلەن پىلانلىق تەمىنلەشنى باشقۇرۇش كۈچەيتىلدى. ماي جەھەتتە، يېزا ئىگىلىكى، يېنىك سانائەت، ئېغىر سانائەتتىن ئىبارەت تەرتىپ بويىچە بىر يىلدا بىر بېكىتىش، پەسىل بويىچە ئورۇنلاشتۇرۇش، ئايمۇ ئاي كىنىشكا بىلەن تەمىنلەش چارىسى ئارقىلىق، نورمىلىق تەمىنلەش يولغا قويۇلدى. 1979 - يىل 7 - ئايدىن باشلاپ تەمىنلەش چارىسى تېخىمۇ مۇكەممەللەشتۈرۈلۈپ، يېزا ئىگىلىك ماشىنا - سايمانلىرى، ئاپتوموبىللارنىڭ سانىغا قاراپ تەمىنلەش مىقدارىنى بەلگىلەشتىن ئىشلەپچىقىرىش ۋەزىپىسى، خىزمەت ۋەزىپىسىگە قاراپ تەمىنلەش كۆرسەتكۈچىنى بەلگىلەشكە ئۆزگەرتىلىپ، نورما تېخىمۇ مۇۋاپىقلاشتۇرۇلدى. شۇنىڭ بىلەن بىللە، يېزا ئىگىلىكى، بېلىقچىلىق دېزىلىن بىلەن تاختاي باھاسىدا تەمىنلەندى، دۆلەت نورمىلىق يارەمىم بېرىدىغان يېڭى سىياسەتنى بەلگىلىدى. 1984 - يىل 7 - ئايدىن باشلاپ بورتالادا يۇقىرى باھالىق بېنزىن، دېزىلىن سېتىلدى. يۇقىرى باھالىق بېنزىن بازار ئارقىلىق تەڭشەش دائىرىسىگە كىرگۈزۈلۈپ، قويۇقۇتىلىپ، نورمىسىز سېتىلدى، شەخسىي ئاپتوموبىللارغا كېرەكلىك ماي، دۆلەت ئورگانلىرى، كارخانا، كەسىپىي ئورۇنلارنىڭ ئاپتوموبىللىرىغا نورمىدىن ئارتۇق كەتكەن ماي، دېھقانچىلىققا ئىشلىتىلىدىغان بېنزىننىڭ پىلاندىن ئېشىش نىسبىتى 20% تىن ئېشىپ كەتكەن قىسمى يۇقىرى باھادا سېتىپ بېرىلدى.

5) 1983 - يىل 1 - ئايدىن باشلاپ رەخت بېلىتى ئەمەلدىن قالدۇرۇلۇپ، پاختا رەخت، ئىلمە توقۇلمىلار بىلەن ئىختىيارىي تەمىنلەندى. شۇنىڭ بىلەن ناھىيىدە پاختا رەخت، ئىلمە توقۇلمىلار بىر تۇتاش سېتىۋېلىنىپ، بىر تۇتاش سېتىلغان 25 يىللىق تارىخقا خاتىمە بېرىلدى. شۇ يىلى 1 - ئايدا گوۋۇيۈەننىڭ بىر تۇتاش ئورۇنلاشتۇرۇشى بىلەن پاختا رەختنىڭ باھاسى 19.2% ئۆستۈرۈلدى. خىمىيۋى تالالىق رەختلەرنىڭ باھاسى 29.2% چۈشۈرۈلدى. جەمئىيەتتە گەزمالنىڭ ئىستېمال قۇرۇلمىسىدا ناھايىتى زور ئۆزگىرىش بارلىققا كېلىپ، خىمىيۋى تالالىق رەختلەرنىڭ سېتىلىش مىقدارى كۆپەيدى، پاختا رەختنىڭ سېتىلىش مىقدارى ئازايدى.

دۆلەت ئىگىلىكىدىكى سودا ئورۇنلىرى بورتالا رايوندا يۇقىرىقى تاۋارلار بىلەن تەمىنلەشكە كاپالەتلىك قىلىپلا قالماستىن، ئاھالىنىڭ قەنت - شېكەر، تاماكا، ھاراق، جاڭيۇ، ئاچچىقسۇ، كۆكتات، دورا قاتارلىق

بورتالا شەھەرلىك (ئوبلاستقا بىۋاستە قاراشلىق) دۆلەت ئىگىلىكىدىكى سودا ئورۇنلىرىنىڭ 1954 - يىلدىن 1985 - يىلغىچە بولغان سېتىۋېلىش، سېتىش ئەھۋالى

ئىقتىساد 15 — 7

يىللار	ئومۇمىي سېتىۋېلىنغىنى			ئومۇمىي سېتىلغىنى		
	تەرەققىيات سەۋىيىسى (يۈەن)	ئاساسىي بەلگىلەپ ئېشىش مىقدارى (10 مىڭ يۈەن)	ئاساسىي بەلگىلەپ ئېشىش سۈرئىتى (%)	تەرەققىيات سەۋىيىسى (10 مىڭ يۈەن)	ئاساسىي بەلگىلەپ ئېشىش مىقدارى (10 مىڭ يۈەن)	ئاساسىي بەلگىلەپ ئېشىش سۈرئىتى (%)
1954	312			282		
1955	365	53	17	401	119	42.2
1956	406	84	30.1	410	128	45.4
1957	498	186	59.6	544	262	92.9
1958	472	160	51.3	561	279	98.9
1959	509	197	63.1	647	365	1.29 ھەسسە

1960	542	140	44.9	624	342	1.21 هەسسە
1961	539	227	72.8	468	186	66
1962	503	191	61.2	478	196	69.5
1963	714	402	1.29 هەسسە	787	4.95	1.79 هەسسە
1964	929	617	1.98 هەسسە	1013	731	2.59 هەسسە
1965	1096	784	2.51 هەسسە	1015	733	2.6 هەسسە
1966	1061	749	2.4 هەسسە	1180	898	3.18 هەسسە
1967	1030	718	2.3 هەسسە	1324	1042	3.7 هەسسە
1968	876	564	1.81 هەسسە	745	463	1.64 هەسسە
1969	625	313	بىر هەسسە	710	428	1.52 هەسسە
1970	968	6.56	2.1 هەسسە	728	695	2.46 هەسسە
1971	871	559	1.79 هەسسە	861	679	2.41 هەسسە
1972	903	591	1.89 هەسسە	1021	749	2.62 هەسسە
1973	1128	816	26.2 هەسسە	1309	1027	3.64 هەسسە
1974	1215	903	2.89 هەسسە	1370	1088	3.86 هەسسە
1975	1553	1241	3.98 هەسسە	1486	1204	4.27 هەسسە
1976	1490	1178	3.78 هەسسە	1773	1491	5.29 هەسسە
1977	1670	1358	4.35 هەسسە	1948	1666	5.91 هەسسە
1978	1674	1362	4.37 هەسسە	2122	1840	6.52 هەسسە
1979	1959	1647	5.28 هەسسە	2379	2097	7.44 هەسسە
1980	2252	1940	6.22 هەسسە	2566	2284	8.1 هەسسە
1981	2305	1993	6.39 هەسسە	2704	2422	8.59 هەسسە
1982	2603	2291	7.34 هەسسە	3020	2738	9.71 هەسسە
1983	2716	2404	7.71 هەسسە	3200	2918	10.35 هەسسە
1984	2625	2313	7.41 هەسسە	2987	2705	9.59 هەسسە
1985	2663	2351	7.54 هەسسە	3172	2890	10.25 هەسسە

ئىزاهات:

1) جەدۋەلدىكى سانلار ئوبلاست ئىچىدە ناھىيىنىڭ سىرتىغا چىقىرىلغان ۋە ناھىيە سىرتىدىن ئېلىپ كىرىلگەننى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ.

2) سېتىۋېلىش - سېتىش ئومۇمىي سوممىسى 1958 - يىلدىن 1962 - يىلغىچە تەمىنات - سودا كوپېراتىپ سىستېمىسىنىڭكىنى ئۆز ئىچىگە ئالمىدۇ؛ 1962 - يىلدىن 1985 - يىلغىچە ئورا ماتېرىياللىرى شىركىتى سىستېمىسىنىڭكىنى ئۆز ئىچىگە ئالمىدۇ؛ 1975 - يىلدىن 1983 - يىلغىچە يېزا ئىگىلىك 5 - ئى سودىسىنىڭ ئۆز ئىچىگە ئالمىدۇ.

3) 1954 - يىلدىن 1985 - يىلغىچە ئوتتۇرىچە ئېشىش نىسبىتى (يىلمۇ يىل ئېشىش نىسبىتى) سېتىۋېلىشنىڭ 7.2%، سېتىشنىڭ 8.1% بولدى.

بۇيۇملارغا بولغان ئېهتىياجىنىمۇ قاندۇردى. ئامما بۇنىڭدىن خېلى رازى بولدى. سېتىلىش مىقدارى زور دەرىجىدە ئاشتى، 1985 - يىلى سېتىش ئومۇمىي سوممىسى 31 مىليون 720 مىڭ يۈەنگە يېتىپ، بورتالانىڭ يەرلىك دۆلەت ئىگىلىكىدىكى سودا ئورۇنلىرىنىڭ سېتىش ئومۇمىي سوممىسى تارىختىكى ئەڭ يۇقىرى سەۋىيىگە يەتتى.

§ 5. تاشقى سودا

1. ئىگىلىك باشقۇرۇش ۋە سېتىۋېلىش ئەھۋالى

1) ئىگىلىك باشقۇرۇش تۈرى ناھىيىنىڭ تاشقى سودىسىنىڭ ئىگىلىك باشقۇرۇش تۈرى 1951 - يىلى ئات يال - قۇيرۇقى، قوي ئۇچىيى، قوي يۇڭى، چۇپۇر، ئۆچكە تۈتىتى، تۆگە يۇڭى، قوي تېرىسى، ئۆچكە تېرىسى، كالا تېرىسى، ئات تېرىسى قاتارلىق 68 خىل ئىدى. 1985 - يىلغا كەلگەندە 100 خىلدىن ئاشتى. تىجارەت تۈرلىرى چارۋا مەھسۇلاتى، يەرلىك ئالاھىدە مەھسۇلات ۋە ئىچكى جەھەتتە سېتىلىدىغان تەييار بۇيۇملاردىن ئىبارەت ئۈچ چوڭ تۈرگە بۆلۈندى:

(1) چارۋا مەھسۇلاتى

يۇڭ تۈرلىرىدىن قوي يۇڭى، ئىنچىكە قوي يۇڭى، ئىنچىكە ئالاھىدە يۇڭ، ئىنچىكە 1 - يۇڭ، ئىنچىكە 2 - يۇڭ، ئۆزگەرتىلگەن 1 - يۇڭ، ئۆزگەرتىلگەن 2 - يۇڭ، ئۆزگەرتىلگەن ئالا يۇڭ، ئەتىيازلىق يۇڭ، كۆزلۈك يۇڭ، پاقلان يۇڭى، چۇپۇر، ئۆچكە تۈتىتى، تۆگە يۇڭى، توشقان يۇڭى، چوشقا قىلى، مامۇق ۋە باشقىلار بار.

تېرە تۈرلىرىدىن كالا، قوي، ئۆچكە تېرىلىرى، كۆرپە، چېچىلما تېرە، ئات تېرىسى، توشقان تېرىسى، ئىت تېرىسى، تۆگە تېرىسى، تاي تېرىسى، سۇغۇر تېرىسى، ياۋا توشقان تېرىسى، سۇ بۆلغۇنى تېرىسى، ئاق سۆسەر تېرىسى، كۆل رەڭ تىيىن تېرىسى، يولۋاس تېرىسى، ئېيىق تېرىسى، ئىپار چاشقان تېرىسى، مۇشۇك تېرىسى، بۆرە تېرىسى، تۈلكە تېرىسى، ئارقار تېرىسى، كۆزەن تېرىسى، يىلپىز تېرىسى، بۇغا تېرىسى، سۈلەيسۈن تېرىسى ۋە باشقىلار بار.

ئۇچەي تۈرلىرىدىن قوي ئۇچىيى، ئۆچكە ئۇچىيى، چوشقا ئۇچىيى بار.

گۆش تۈرلىرىدىن ئات گۆشى، كالا گۆشى، تاغ تېكىسى گۆشى بار.

(2) يەرلىك ئالاھىدە مەھسۇلاتلار

ئاساسلىقى، تاۋۇز ئۇرۇقى، كاۋا ئۇرۇقى، قارا گازىر، ئاق سامساق، زاراڭزا، قۇلماق، ئابدىمىلىك ئۇرۇقى، يۇمغاقسوت ئۇرۇقى، ئارپا بىدىيان.

(3) ئىچكى جەھەتتە سېتىلىدىغان تەييار مەھسۇلاتلار

ئاساسلىقى، قىسقا جۇۋا، ئۇزۇن جۇۋا، تېرە جىلىتكە، تېرە پەلەي، تۇماق، ئۆتۈك، پىششىقلانغان تۆگە يۇڭى، كىگىز، پىيما، پىششىقلانغان قوي تۈتىتى، يۇڭ توقۇلما قاتارلىقلار، يەنە قوي تېرىسى، كالا تېرىسى (خام تېرە) بىلەن ھەربىي ئېهتىياج تەمىنلەندى. چارۋىچىلارنىڭ كىگىز بېسىشى ئۈچۈن جەنۇبىي شىنجاڭ قاتارلىق جايلاردىن يەرلىك قوي يۇڭى كەلتۈرۈلدى.

2) چارۋا مەھسۇلاتلىرىنى سېتىۋېلىش ئەھۋالى 1951 - يىلى تەرەققىيات شىركىتى تاشقى سودا تارماق

شىركىتىگە ئۆزگەرتىلىپ، چارۋا مەھسۇلاتلىرىنى سېتىۋېلىش باشلاندى. ئەينى چاغدا تىجارەت قىلىنىدىغان بۇيۇملارنىڭ تۈرى ئاز، مەھسۇلات قىممىتى تۆۋەن بولغاچقا، 1953 - يىلغىچە ھەر يىلى سېتىۋېلىش ئومۇمىي قىممىتى 250 مىڭ يۈەنگىمۇ يەتمىدى (يېڭى خەلق پۇلىغا سوندۇرۇلدى)، ھەر يىلى 20 تونىدىن 30 تونىغىچە ھەر خىل يۈڭ تىۋىت، 10 مىڭدىن ئارتۇق تېرە، 7000 دىن ئارتۇق ئۇچەي سېتىۋېلىندى.

1955 - يىلى مەخسۇس چارۋا مەھسۇلاتلىرىنى سېتىۋېلىش ئاپپاراتى قۇرۇلغاندىن كېيىن، يىللىق سېتىۋېلىش ئومۇمىي قىممىتى ئاشقان بولسىمۇ، لېكىن تەرەققىيات يەنىلا ئاستا بولدى. 1956 - يىلدىكى سېتىۋېلىش ئومۇمىي مەھسۇلات قىممىتى 440 مىڭ يۈەنگە يېتىپ، 220 تونىنا ھەرخىل يۈڭ - تىۋىت، 44 مىڭ 200 پارچە ھەرخىل تېرە، 60 مىڭ ئۇچەي سېتىۋېلىندى.

1957 - يىلدىن 1967 - يىلغىچە سېتىۋېلىش تور - نۇقتىلىرىنىڭ ئۇزلۇكسىز كۆپىيىشىگە ئەگىشىپ، ئىگىلىك باشقۇرۇش ئۇسۇلى جانلىنىپ، كۆپ خىللاشتى، سېتىۋېلىنىدىغان بۇيۇملارنىڭ تۈرىمۇ كۆپەيدى، ھەر يىللىق سېتىۋېلىش ئومۇمىي قىممىتى 1956 - يىلدىكىدىن يۇقىرى كۆتۈرۈلدى. 1967 - يىلدىكى سېتىۋېلىش ئومۇمىي قىممىتى 1 مىليون 590 مىڭ يۈەنگە يېتىپ، 456 تونىنا ھەرخىل تىۋىت - يۈڭ، 90 مىڭ پارچە ھەرخىل تېرە، 70 مىڭ ئۇچەي سېتىۋېلىندى.

1968 - يىلدىن 1970 - يىلغىچە «مەدەنىيەت زور ئىنقىلابى» نىڭ تەسىرىدە چارۋا مەھسۇلاتلارنىڭ سېتىۋېلىنىشى بىر مەزگىل تۆۋەنلەپ كەتتى. 1970 - يىلى ناھىيە بويىچە چارۋا مەھسۇلاتلىرىنى سېتىۋېلىش ئومۇمىي قىممىتى ئاران 715 مىڭ يۈەن بولۇپ، 1967 - يىلدىكىدىن 96.%44 كېمەيمەپ كەتتى.

1972 - يىلى بورتالا ئاشقى سودا ئىدارىسى قۇرۇلۇپ، 1975 - يىلغىچە ئاشقى سودا خىزمىتى تەدرىجىي ئەسلىگە كەلگەن بولسىمۇ، لېكىن رەسمىي يولغا چۈشۈپ كېتەلمىدى. تۆت يىل ئىچىدە ناھىيە بويىچە چارۋا مەھسۇلاتلىرىنى سېتىۋېلىش ئومۇمىي قىممىتى 1 مىليون 660 مىڭ يۈەندىن 1 مىليون 880 مىڭ يۈەن ئەتراپىدا بولۇپ كەلدى.

1976 - يىلدىن 1983 - يىلغىچە بولۇپمۇ پارتىيە 11 - نۆۋەتلىك مەركىزىي كومىتېتى 3 - ئومۇمىي يىغىنىدىن كېيىن، يېزا، چارۋىچىلىق رايونلىرىدا ئومۇمىيۈزلۈك ھۆددىگەرلىك مەسئۇلىيەت تۈزۈمى يولغا قويۇلۇپ، كۆپ خىل ئىگىلىك تەشەببۇس قىلىنغاندىن كېيىن، چارۋىچىلىق ئىشلەپچىقىرىشى تېز راۋاجلاندى، يەرلىك ئالاھىدە مەھسۇلاتلار، چارۋا مەھسۇلاتلىرى ئۇزلۇكسىز كۆپەيدى. 1982 - يىلى ناھىيە بويىچە يەرلىك ئالاھىدە مەھسۇلاتلار بىلەن چارۋا مەھسۇلاتلىرىنى سېتىۋېلىش ئومۇمىي قىممىتى 4 مىليون 680 مىڭ يۈەنگە يېتىپ، بورتالانىڭ ئاشقى سودا تارىخىدا ئەڭ يۇقىرى رېكورت يارىتىلدى. شۇ يىلى 579.7 تونىنا ھەرخىل يۈڭ - تىۋىت، 125 مىڭ 838 پارچە ھەرخىل تېرە، 93 مىڭ 15 ئۇچەي سېتىۋېلىندى.

1984 - يىلى 1985 - يىللىرى چارۋا مەھسۇلاتلىرى بازىرى ئىچىۋېتىلىپ، باھا بازار ئەھۋالىغا قاراپ بەلگىلەندى، چارۋا مەھسۇلاتلىرىنى سېتىۋېلىش تارماقلىرى، بۇ يېڭى ۋەزىيەتكە تېز ماسلىشىپ كېتەلمەي، چارۋا مەھسۇلاتلىرىنى سېتىۋېلىش ئومۇمىي قىممىتى تۆۋەنلەپ، 1984 - يىل 3 مىليون 680 مىڭ يۈەنگە، 1985 - يىلى 3 مىليون 80 مىڭ يۈەنگە چۈشۈپ قالدى. 1985 - يىلى 488.4 تونىنا ھەرخىل يۈڭ - تىۋىت، 63 مىڭ 991 پارچە ھەرخىل تېرە، 71 مىڭ 865 ئۇچەي سېتىۋېلىندى.

بورتالا شەھرىنىڭ چارۋا مەھسۇلاتلىرىنى سېتىۋېلىش - سېتىش سانى ۋە خراجىتى، پايدىسى

ئىقتىساد 15 — 8

يىللار / نامى	1951	1952	1953	1954	1955	1956	1962	1963	1971	1972	1973	1974	1975	1976	1977	1978	1979	1980	1981	1982	1983	1984	1985
قوي ئۇچىسى		4950	5964	10410	9657	20893			21843	61945	60845	68498	65727	57979	49751	62799	75165	50724	71147	89914	87107	92262	68765
ئۆچكە ئۇچىسى		5078	9821	1862	1011	25838			6540	908	1189	1523	1985	1844	1948	2073	2454	2564	2880	3101	3710	4474	3100
قوي يۇڭى (تونا)	4.8			10.31	10.62	86.14	321.91	335.5	372.18	422.4	461.6	439	433.4	620	568.5	516	448	440	499	574	538	525	475
چۈپۈر (تونا)	24	37.68		137.21	130.48	135.1	4.5		0.16	0.2	0.2	0.3	0.3	0.3	0.1	0.3	0.4	0.5	0.7	1	0.7	1.3	2.4
ئۆچكە تۇنى (تونا)				0.46		2.53			1.21	1.1	1	0.9	1	1.1	1	1.2	1.4	1.4	1.6	2.2	2.4	2.6	2.7
تۈگ يۇڭى (تونا)	0.77			1.85	24.7	2.65				2	1.6	0.6	0.9	1.1	0.6	2.1	1.9	1.5	1.8	2.5	3.4	3.9	3.3
ئات پال - قۇيرۇقى (تونا)					7.13					1.2	2.1	1.7	2.1	1.9	2.1	2.5	1.7	12.9	1.9	1.5	1.2	0.9	0.8
كالا تېرسى (پارچە)	394	519	450	408	513	654	196		2425	2603	1428	1981	4781	3869	4217	3201	3053	3042	2499	4822	4785	5360	3255
موزاي تېرسى (پارچە)										199	143	286	773	383	353	300	163	269	289	284	332	337	378
قوي تېرسى (پارچە)	4601	6115	4152	6864	9703	11154	28474	40088	22501	49132	57233	63690	65887	66293	68238	81000	81533	56257	72153	96059	102280	95784	42489
ئۆچكە تېرسى (پارچە)	5319	8256	5723	23427	3716	29310	4000			2696	2615	3065	4437	4141	4614	4000	4607	4760	5748	8013	4785	9802	5100
باشقا تېرە (پارچە)	172				3471	3011	252			17143	12581	9378	10742	14042	14112	16528	21539	29337	23433	16660	14867	17277	12709
سېتىۋېلىش ئومۇمىي سوممىسى (10 مىڭ يۈەن)										166.2	187.3	184.8	188.7	257.0	226.2	238.2	215.2	223.17	248.54	468.07	413.54	368.7	307.91
سېتىش ئومۇمىي سوممىسى (10 مىڭ يۈەن)										150.51	176.68	192.97	188.08	295.24	275.86	267.58	234	239.79	273.83	424.49	497.59	896.59	316.35
خراجەت ئومۇمىي سوممىسى (10 مىڭ يۈەن)										12.14	15.06	13.36	15.74	17.05	24.79	17.42	17.6	16.82	18.41	33.13	39.57	30.61	27.91
پايدىسى (10 مىڭ يۈەن)										7.45	12.7	14.97	16.37	21.82	11.06	18.65	11.70	12.26	24.49	12.97	16.49	7.26	5.88

2. ئېكسپورت قىلىنىدىغان مەھسۇلاتلار

كۆپ يىللاردىن بۇيان بورتالا شەھىرى ئۆچكە تىۋىتى، قوي يۇڭى، ئىنچىكە قوي يۇڭى، ئىنچىكە ئالاھىدە يۇڭ، ئىنچىكە 1 ـ يۇڭ، ئىنچىكە 2 ـ يۇڭ، ئۆزگەرتىلگەن 1 ـ يۇڭ، ئۆزگەرتىلگەن 2 ـ يۇڭ، ئۆزگەرتىلگەن ئالايۇڭ، توشقان يۇڭى، بۇركۇت پېيى، ئات يال ـ قۇيرۇقى، ئۆچكە تېرىسى، سۇغۇر تېرىسى، سۇ بۇلغۇنى تېرىسى، تۇلكە تېرىسى، توشقان تېرىسى، ئىپار چاشقىنى تېرىسى، قوي ئۇچىيى، ئۆچكە ئۇچىيى، ئات گۆشى، كالا گۆشى، تاغ تېكىسىنىڭ گۆشى قاتارلىق مەھسۇلاتلارنى ئېكسپورت قىلىش ئۈچۈن يۇقىرىغا يۆتكەپ بەردى.

يەرلىك ئالاھىدە مەھسۇلاتلاردىن قارا گازىر، قىزىل گازىر، ئاق گازىر، ئاق سامساق، قۇلماق، زاراڭزا، ئارپا بېدىيان، يۇمغاقسۇت ئۇرۇقىنى يۆتكەپ بەردى.

بورتالا شەھىرىدە بازىرى ئىتتىكرەك، كۆپرەك تاشقى پېرېۋوت تاپقىلى بولىدىغان مەھسۇلاتلار سۇغۇرتېرىسى، ئۆچكە تىۋىتى ۋە ئۈچەيدىن ئىبارەت بولۇپ، شەرقىي ـ جەنۇبىي ئاسىيا دۆلەتلىرى ۋە گېرمانىيىنىڭ ئالقىشىغا ئېرىشتى.

ناھىيە تاشقى سودا ئىشلىرىنى راۋاجلاندۇرۇش ئۈچۈن 80 ـ يىللارنىڭ باشلىرىدا بىر قىسىم باقچىمىلىق ۋە تېرىقچىلىق كەسىپلىرىنى نۇقتىلىق يۆلىدى.

1980 ـ يىلى تاشقى سودا سىستېمىسى 80 بۇلغۇن كىرگۈزۈپ، «ئالغا» چارۋىچىلىق فېرمىسىنىڭ 1 ـ ئەترىتى، «قىزىل بايراق» گۇڭشېسىنىڭ «زاراڭزا» چوڭ ئەترىتى، «قىزىل دولقۇن» چوڭ ئەترىتى، «ئۇچقۇن» گۇڭشېسىنىڭ «قىزىل يۇلتۇز» چوڭ ئەترىتى، «يالقۇن» گۇڭشېسىنىڭ 6 ـ چوڭ ئەترىتى، 8 ـ چوڭ ئەترەتنىڭ 3 ـ كىچىك ئەترىتىدىن ئىبارەت ئالتە نۇقتىدىكى بولغۇن باققۇچى 20 كەسپىي ئائىلىگە مەدەت بەردى، باشقۇرۇش جەھەتتە ئۇلارغا كونكرېت يېتەكچىلىك قىلدى، شۇنىڭ بىلەن بۇلغۇن بېقىش ئىشلىرى بىر مەزگىل تېز تەرەققىي قىلدى. 1983 ـ يىلى بۇلغۇن 500 گە يەتتى، 1984 ـ يىلى مەدەت بېرىش توختىتىلغاندىن كېيىن، ھېچقانچە بۇلغۇن قالمىدى.

1982 ـ يىلى شاڭخەيدىن غەربىي گېرمانىيىنىڭ 33 ئۇزۇن يۇڭلۇق توشقىنى كەلتۈرۈلدى، تاشقى سودا تارمىقى مەخسۇس توشقان فېرمىسى قۇرۇپ، ئۆزلىرى باقتى، 1985 ـ يىلى توشقان 200 گە يەتتى، كېيىن توشقان بېقىش شەخسلەرگە ھۆددىگە بېرىلدى.

1982 ـ يىلدىن باشلاپ قۇلماق تېرىشقا مەدەت بېرىلدى، دالتۇ گۇڭشېسى خۇربۇخ چوڭ ئەترىتىنىڭ 2 ـ ئەترىتى، توتى ئۇرۇقچىلىق مەيدانىنىڭ 1 ـ، 2 ـ ئەترەتلىرى، شويىڭپەن گۇڭشېسىنىڭ بىنبۇلاق چوڭ ئەترىتى، تاۋىنخامارئۇرۇقچىلىق مەيدانىنىڭ 1 ـ ئەترىتىدىن ئىبارەت تۆت تېرىقچىلىق بازىسىدا جەمئىي 400 مو يەرگە قۇلماق تېرىلدى، دۆلەت ئۇنىڭغا 100 مىڭ يۈەن مەبلەغ سېلىپ، پولات چىۋىق، سېمونت، سىم قاتارلىق ماددىي نەرسىلەرنى ئېلىپ بېرىپ مەدەت بەردى. 1983 ـ يىلى بازىرى ياخشى بولمىغاچقا، ئۇنىڭ ئۈستىگە، قاقلاپ قۇرۇتۇش ئۈسكۈنىلىرىنى ھەل قىلىش قىيىن بولغاچقا، قىرقىپ تاشلاندى، زىيان ھېسابقا ئېسىپ قويۇلدى.

XVI باب

ئاشلىق

شەھەرنىڭ ھەر يىللىق ئاشلىق سېتىۋېلىش ۋەزىپىسى خېلى ياخشى ئورۇندالدى. 1950 - يىلى 500 مىڭ كىلوگرام ئاشلىق سېتىۋېلىنغاندى، 1985 - يىلى سېتىۋېلىنغان ئاشلىق 11 مىليون 690 مىڭ كىلوگرامغا يەتتى. 1955 - يىلى 55 مىڭ كىلوگرام ياغلىق دان سېتىۋېلىنغاندى، 1985 - يىلى سېتىۋېلىنغان ياغلىق دان 2 مىليون 165 مىڭ كىلوگرامغا يېتىپ، تارىختا ئەڭ يۇقىرى سەۋىيە يارىتىلدى.

§ 1. ئاپپاراتلار

مىنگونىڭ 29 - يىلى (1940 - يىلى) ئاران تۆت ئاشلىق ئامبىرى بار ئىدى (ئورنى ھازىرقى ئوبلاستلىق سەنئەت ئۆمىكىنىڭ ئورنىدا ئىدى) . شۇ يىلى مالىيە بۆلۈمىگە ئىككى نەپەر ئاشلىق خىزمەتچىسى قويۇلدى، شۇنىڭدىن باشلاپ ئۇلار ھەر يىلى ياز ۋە كۈزدە ئۆز تەۋەسىدىكى رايون، كەنتلەرگە بېرىپ ئاشلىق سېتىۋالدى، بۇ ئاشلىق ساقلىنىپ ۋە پىششىقلاپ ئىشلىنىپ، ھۆكۈمەت ئەمەلدارلىرى ۋە ھەربىي قىسىم مەخسۇس تەمىنلەندى (ئەينى چاغدا ئۇچ قوغداش ئەترىتىدە 85 ئەمەلدار - ئەسكەر بار ئىدى) . مىنگونىڭ 31 - يىلى (1942 - يىلى) دىكى مەلۇماتقا قارىغاندا، 3507 دانە ئاشلىق توپلانغان.

مىنگونىڭ 34 - يىلى (1945 - يىلى) 2 - ئاينىڭ 27 - كۈنى ناھىيىلىك مالىيە بۆلۈمىدە ئاشلىق بۆلۈمچىسى تەسىس قىلىندى، ئىلگىرى - كېيىن بولۇپ، بالا مەھەممەت ھاشىم، ھۈسەنرېھىم كېرىم، ئابدۇراخمان نۇرمەمەت ئىسلام، ئاتاۋۇللادىن ئىبارەت تۆت كىشى بۆلۈمچە باشلىقى بولدى، بۆلۈمچە خادىملىرى مىنگونىڭ 34 - يىلى (1945 - يىلى) بەشكە، مىنگونىڭ 36 - يىلى (1947 - يىلى) سەككىزگە يەتتى (مىنگونىڭ 35 - يىلى ئاشلىق سېتىۋېلىش پونكتى كۆپەيتىپ تەسىس قىلىنغاچقا، ئۇچ كىشى كۆپەيتىلدى). ئەينى ۋاقىتتىكى ئاشلىق بۆلۈمچىسىنىڭ مەسئۇلىيىتى پەقەت ئاشلىق سېتىۋېلىش ۋە ساقلاشتىنلا ئىبارەت ئىدى، ئاشلىقنى بىر تەرەپ قىلىش ھوقۇقى يوق ئىدى (ئەينى ۋاقىتتا ئاشلىقنى ھەربىي قىسىم بىر تۇتاش تەقسىم قىلاتتى) .

جۇڭخۇا خەلق جۇمھۇرىيىتى قۇرۇلغاندىن كېيىن، مالىيە بۆلۈمىدىكى ئاشلىق بۆلۈمچىسى ئاپپاراتى يەنىلا ساقلاپ قېلىندى. 1953 - يىل 3 - ئايدا ئاشلىق بۆلۈمى قۇرۇشقا تەييارلىق كۆرۈلدى. 1954 - يىل 3 - ئاينىڭ 11 - كۈنى ئاشلىق بۆلۈمىنى قۇرۇش رەسمىي تەستىقلاندى، بەش نەپەر بۆلۈم ئەزاسى سەپلەندى، ئۇرنى سابىق ناھىيىلىك ھۆكۈمەتنىڭ ئورنىدا ئىدى (ھازىرقى ئوبلاستلىق جامائەت خەۋپسىزلىكى ئىدارىسىنىڭ ئورنى) . 1956 - يىل 8 - ئايدا ئاشلىق ئىدارىسىگە ئۆزگەرتىلدى، پۈتۈن سىستېمىدىكى ئىشچى - خىزمەتچى 21 گە يەتتى (بۇنىڭ ئىچىدە ئىدارىدىكى ئىشچى - خىزمەتچى توققۇز، ئامبارىدىكى ئىشچى - خىزمەتچى بەش، ئاساسىي قاتلام ئاشلىق پونكتلىرىدىكى ئىشچى - خىزمەتچى يەتتە) . 1958 - يىلى ناھىيە دەرىجىلىك مەمۇرىي

ئاپپاراتلار ئەمەلدىن قالدۇرۇلغاندا، ئوبلاستلىق ئاشلىق ئىدارىسى بىلەن ناھىيىلىك ئاشلىق ئىدارىسى بىرلەشتۈرۈلدى. 1963 - يىل 4 - ئايدا ئوبلاستلىق ئاشلىق ئىدارىسى بىلەن ناھىيىلىك ئاشلىق ئىدارىسى ئايرىم تەسىس قىلىندى، بورتالا ناھىيىلىك ئاشلىق ئىدارىسىنىڭ قارىمىقىدا كادىرلار ئىشلىرى - كاتىبات بۆلۈمچىسى، مالىيە بۆلۈمچىسى، كەسپىي بۆلۈمچە، ساقلاش بۆلۈمچىسى تەسىس قىلىندى، 15 ئىشچى - خىزمەتچى سەپلەندى، ئورنى سابىق ئاشلىق ئىدارىسى ئات هارۋىسى ئەتىرىتىنىڭ ئورنىغا، هازىرقى ئاپتوموبىل سەپلىمىلىرى شىركىتىنىڭ قورۇسىغا يۆتكەلدى. 1966 - يىل 12 - ئايدا جەنۇبىي «بېيجىڭ» كوچىسىدىكى ناھىيىلىك خەلق هۆكۈمىتى بىناسىنىڭ ئۈدۈلىغا يۆتكەلدى. 1970 - يىل 4 - ئاينىڭ 21 - كۈنى ئاشلىق ئىدارىسىدە ئىنقىلابىي رەهبەرلىك گۇرۇپپىسى قۇرۇلدى. 1984 - يىل 5 - ئاينىڭ 29 - كۈنى بورتالا ئاشلىق ئىدارىسى ئىقتىسادىي گەۋدىگە ئۆزگەرتىلدى، نامى ئۆزگەرتىلمىدى، ئۇ، قىسمەن مەمۇرىي فۇنكسىيە يۈرگۈزدى. 1985 - يىلنىڭ ئاخىرىدا ئىدارىدە كادىرلار ئىشلىرى - كاتىبات بۆلۈمچىسى، يېزا ئىگىلىكىنى باشقۇرۇش بۆلۈمچىسى، مالىيە بۆلۈمچىسى، كەسپىي بۆلۈمچە تەسىس قىلىندى، سىستېما بويىچە ئىشچى - خىزمەتچى 213 كە يەتتى (ئۇن - ياغ زاۋۇتىدىكى ئىشچى - خىزمەتچىلەر بۇنىڭ سىرتىدا)، بۇنىڭ ئىچىدە كادىر 67 (مەزكۇر ئىدارىدىكى خىزمەتچى خادىم 24)، ئىشچى 136، توختاملىق ئىشچى ئۇن.

ئىدارىگە بىۋاستە قاراشلىق ئورۇنلار:

1) ئۇن - ياغ زاۋۇتى بۇ زاۋۇت 1957 - يىل 7 - ئايدا قۇرۇلغان بولۇپ، ئەسلىدە بۆلۈمچە دەرىجىلىك ئورۇن ئىدى. 1984 - يىل 6 - ئاينىڭ 1 - كۈنى بۆلۈم دەرىجىلىك ئورۇن قىلىندى. 1985 - يىلى ئىشچى - خىزمەتچىسى 208 گە يەتتى، بۇنىڭ ئىچىدە توختاملىق ئىشچى 65، ۋاقىتلىق ئىشچى 33. بۇ زاۋۇت ئاساسەن شەهەر بويىچە ئۇن - ياغ تارتىش ئىشىنى ئۈستىگە ئالغان (تەپسىلاتىنى سانائەت بابىنىڭ 3 - پاراگرافى 5 - تارمىقىدىن كۆرۈڭ).

2) بازارلىق 1 - ئۇن دۇكىنى بۇ، ئەسلى 1 - ئۇن - ياغ ماگىزىنى بولۇپ، 1954 - يىل 11 - ئايدا قۇرۇلغانىدى. ئەسلى ئورنى «قىزىل بايراق» پىششىقلاش زاۋۇتىنىڭ ئورنىدا ئىدى، هازىرقى ئورنى ئوبلاستلىق ئاشلىق ئىدارىسىنىڭ بىناسىدا. 1985 - يىلدىكى ئىشچى - خىزمەتچىسى 11.

3) بازارلىق 2 - ئۇن دۇكىنى بۇ دۇكان 1960 - يىلى قۇرۇلغانىدى. ئەسلى ئورنى ئاشلىق ئىدارىسىنىڭ ئات هارۋىسى ئەتىرىتىنىڭ ئورنىدا ئىدى، هازىرقى ئورنى ئاشلىق ئىدارىسى بىناسىدا. 1985 - يىلدىكى ئىشچى - خىزمەتچىسى ئۇن.

4) بازارلىق 3 - ئۇن دۇكىنى بۇ دۇكان 1981 - يىل 12 - ئايدا قۇرۇلغانىدى. هازىرقى ئورنى «دۆلەت قۇرۇش» كوچىسىدا. 1985 - يىلدىكى ئىشچى - خىزمەتچىسى توققۇز.

يۇقىرىدىكى ئۈچ ئۇن دۇكىنىنى ماسلاشتۇرۇش ئۈچۈن، 1985 - يىلى مەركىزىي ئۇن دۇكىنى قۇرۇلدى، ئۇنىڭ توققۇز ئىشچى - خىزمەتچىسى بار.

يۇقىرىدىكى ئۈچ ئۇن دۇكىنى، ئاساسەن، ئوبلاست، شەهەرگە بىۋاستە قاراشلىق ئورگانلاردىكى كادىرلار، ئىشچىلار ۋە شەهەر - بازار ئاهالىلىرى، هەربىي قىسىم شۇنداقلا تىجارەت قىلىدىغان هەر قايسى ئاشخانىلارنى ئۇن - ياغ بىلەن تەمىنلەش ۋەزىپىسىنى ئۈستىگە ئالغان. 1985 - يىلدىكى تىجارەت مىقدارى 11 مىليون 700 مىڭ كىلوگرامغا يېتىپ، بىر يىلدا ئونتۇرا هېساب بىلەن هەربىر كىشىگە 307 مىڭ 500 كىلوگرامدىن توغرا كەلدى.

5) بازارغا بىۋاستە قاراشلىق ئاشلىق ئامبىرى بۇ ئامبار 1953 - يىل 7 - ئايدا قۇرۇلغانىدى. 1985 - يىلدىكى ئىشچى - خىزمەتچىسى 32. بۇ ئامبار، ئاساسەن، شەهەر رايونىغا يېقىن يېزا، كەنتلەرنىڭ ئاشلىق - ياغلىق دانلىرىنى سېتىۋېلىش، ساقلاش، ئوبلاستقا، شەهەرگە بىۋاستە قاراشلىق ئورۇنلاردىكى شەهەر - بازار ئاهالىلىرىنى ئاشلىق، ياغلىق دان بىلەن تەمىنلەش ۋەزىپىسىنى ئۈستىگە ئالغان. 1985 - يىلدىن باشلاپ يەنە

قىسمەن چارۋىچىلارنىڭ ئوزۇقلۇق ئاشلىقىنى يەتكۈزۈپ بېرىشنى ئۈستىگە ئالدى. 1985 - يىلى تىجارەت مىقدارى 13 مىليون كىلوگرامغا يېتىپ، ئوتتۇرا ھېساب بىلەن ھەربىر كىشىگە 406 مىڭ 300 كىلوگرامدىن توغرا كەلدى.

6) ھەربىي ئوت - سامان پونكىتى بۇ پونكىت 1963 - يىل 4 - ئايدا قۇرۇلغان بولۇپ، ئۇچ ئىشچى - خىزمەتچىسى بار ئىدى. 1975 - يىلى ئىككى كىشى قالدى، 1977 - يىلى بىر كىشى قالدى. 1978 - يىلى كەسپىي بۆلۈمچىگە قوشۇۋېتىلدى. 1980 - يىلى يېزا ئىگىلىكىنى باشقۇرۇش بۆلۈمچىسىنىڭ باشقۇرۇشىغا ئۆتكۈزۈپ بېرىلدى.

7) يەم - بوغۇز شىركىتى بۇ شىركەت 1984 - يىل 4 - ئاينىڭ 12 - كۈنى قۇرۇلغانىدى، 1985 - يىلدىكى ئىشچى - خىزمەتچىسى 11. 1982 - يىلدىن 1985 - يىلغىچە بۇ شىركەت 13 مىڭ تونىنا يەم - بوغۇز پىششىقلاپ ئىشلەپ، شۇ جايىنىڭ باقمىچىلىقىنى، يېزىلاردا 3 - كەسىپنى تەرەققىي قىلدۇرۇش ۋە ئاشلىقنى باشقا مەھسۇلاتقا ئايلاندۇرۇش خىزمىتىنى ياخشى ئىشلەش ئۈچۈن ئاساس سالدى. 1984 - يىلدىن 1985 - يىلغىچە 132 مىڭ يۈەن پايدا يارىتتى.

8) ئۇنۇبرسال شىركەت بۇ شىركەت 1984 - يىل 4 - ئاينىڭ 12 - كۈنى قۇرۇلغانىدى. 1985 - يىلدىكى ئىشچى - خىزمەتچىسى 13. بۇ شىركەت 1985 - يىلىنىڭ ئاخىرىغىچە بولغان ئىككى يىلدا 2 مىليون 166 مىڭ 600 كىلوگرام ئاشلىق ۋە ياغ سېتىۋالدى، 2 مىليون 976 مىڭ 500 كىلوگرام ئاشلىق ۋە ياغ ساتتى، ئىككى يىلدا 153 مىڭ يۈەن پايدا يارىتتى. بۇ شىركەت يېڭى ۋەزىيەتتە دۆلەتنىڭ ئاشلىق - ياغلىنىڭ كىرىم - چىقىمىنى تەڭپۇڭلاشتۇرۇش، ئىگىلىكنى جانلاندۇرۇش، خەلق تۇرمۇشىنى تەڭشەش ئىشى جەھەتتە پائال رول ئوينىدى.

9) ئۇن - ياغ يېمەكلىكلىرى زاۋۇتى بۇ زاۋۇت 1985 - يىل 12 - ئاينىڭ 20 - كۈنى ئەسلىدىكى ئۇنۇبرسال شىركەتنىڭ يېمەكلىك سېخى ئاساسىدا قۇرۇلدى. ئۇنىڭ 16 ئىشچى - خىزمەتچىسى بار (ۋاقتىلىق ئىشچىلار بۇنىڭ سىرتىدا) . شۇ يىلى 70 نەچچە خىل ياۋروپاچە پىرەنىك ئىشلەپچىقاردى، 185 مىڭ كىلوگرام ئاشلىقنى پىششىقلاپ ئىشلىدى.

ئاساسىي قاتلام ئاشلىق پونكىتلىرى:

1) دالتۇ ئاشلىق پونكىتى بۇ پونكىت 1955 - يىل 6 - ئايدا قۇرۇلغان بولۇپ، سەككىز ئىشچى - خىزمەتچىسى بار ئىدى. 1985 - يىلى ئىشچى - خىزمەتچىسى 17 گە يەتتى. بۇ پونكىت ھەر يىلى مەزكۇر يېزىغا قاراشلىق 24 كەنتنىڭ (توتى ئۇرۇقچىلىق مەيدانىمۇ شۇنىڭ ئىچىدە) ئاشلىق ۋە ياغلىق دانلىرىنى ئامبارغا كىرگۈزۈش، ئامباردىن چىقىرىش ۋەزىپىسىنى ئۈستىگە ئالغان. بۇ پونكىتنىڭ 1985 - يىلدىكى تىجارەت مىقدارى 4 مىليون 300 مىڭ كىلوگرامغا يېتىپ، يىللىق تىجارەت مىقدارى كىشى بېشىغا ئوتتۇرا ھېساب بىلەن 250 مىڭ 400 كىلوگرامدىن توغرا كەلدى.

2) شويىڭپەن ئاشلىق پونكىتى بۇ پونكىت 1956 - يىل 9 - ئاينىڭ 26 - كۈنى قۇرۇلغان بولۇپ، توققۇز ئىشچى - خىزمەتچىسى بار ئىدى. 1985 - يىلى ئىشچى - خىزمەتچىسى 33 كە يەتتى. بۇ پونكىت ھەر يىلى مەزكۇر يېزىغا قاراشلىق 25 كەنتنىڭ ئاشلىق ۋە ياغلىق دېنىنى ئامبارغا كىرگۈزۈش، ئامباردىن چىقىرىش ۋەزىپىسىنى ئۈستىگە ئالغان. بۇ پونكىتنىڭ 1985 - يىلدىكى تىجارەت مىقدارى 21 مىليون 880 مىڭ كىلوگرامغا يېتىپ، يىللىق تىجارەت مىقدارى كىشى بېشىغا 663 مىڭ كىلوگرامدىن توغرا كەلدى.

3) ئۇتبۇلاق ئاشلىق پونكىتى بۇ پونكىت 1965 - يىل 7 - ئايدا قۇرۇلغان بولۇپ، ئۈچ ئىشچى - خىزمەتچىسى بار ئىدى. 1985 - يىلى ئىشچى - خىزمەتچىسى 13 كە يەتتى. بۇ پونكىت ھەر يىلى مەزكۇر يېزىغا قاراشلىق 14 كەنتنىڭ ئاشلىق ۋە ياغلىق دېنىنى ئامبارغا كىرگۈزۈش ۋە ئامباردىن چىقىرىش ۋەزىپىسىنى ئۈستىگە ئالغان، بۇ پونكىتنىڭ 1985 - يىلدىكى تىجارەت مىقدارى 4 مىليون 330 مىڭ كىلوگرامغا يېتىپ، يىللىق تىجارەت مىقدارى كىشى بېشىغا ئوتتۇرا ھېساب بىلەن 333 مىڭ كىلوگرامدىن توغرا كەلدى.

4) ئارالتوقاي ئاشلىق پونكتى بۇ پونكىت 1966 - يىل 7 - ئايدا قۇرۇلغان بولۇپ، ئۇچ ئىشچى - خىزمەتچىسى بار ئىدى، 1985 - يىلى ئىشچى - خىزمەتچىسى ئونغا يەتتى. بۇ پونكىت ھەر يىلى مەزكۇر مەيدانغا قاراشلىق 12 دېھقانچىلىق ئىتتىپاقىنىڭ ئاشلىق ۋە ياغلىق دېنىنى ئامبارغا كىرگۈزۈش ۋە ئامباردىن چىقىرىش ۋەزىپىسىنى ئۈستىگە ئالغان. بۇ پونكىتنىڭ 1985 - يىلدىكى تىجارەت مىقدارى 6 مىليون 235 مىڭ كىلوگرامغا يېتىپ، يىللىق تىجارەت مىقدارى كىشى بېشىغا ئوتتۇرا ھېساب بىلەن 623 مىڭ 500 كىلوگرامدىن توغرا كەلدى.

5) بىلىن خارمودون ئاشلىق پونكتى بۇ پونكىت 1982 - يىل 7 - ئايدا قۇرۇلغان بولۇپ، بەش ئىشچى - خىزمەتچىسى بار ئىدى. 1985 - يىلى ئىشچى - خىزمەتچىسى ئالتىگە يەتتى. بۇ پونكىت ھەر يىلى مەزكۇر يېزىغا قاراشلىق 14 كەنتنىڭ ئاشلىق ۋە ياغلىق دېنىنى ئامبارغا كىرگۈزۈش ۋە ئامباردىن چىقىرىش ۋەزىپىسىنى ئۈستىگە ئالغان. بۇ پونكىتنىڭ 1985 - يىلدىكى تىجارەت مىقدارى 1 مىليون 415 مىڭ كىلوگرامغا يېتىپ، يىللىق تىجارەت مىقدارى كىشى بېشىغا ئوتتۇرا ھېساب بىلەن 208 مىڭ 800 كىلوگرامدىن توغرا كەلدى.

6) دولانتېۋلاق (1 - چوڭ ئەترەت) سېتىۋېلىش نۇقتىسى بۇ سېتىۋېلىش نۇقتىسى 1966 - يىلى قۇرۇلغان.

7) ئۇلانبوخ (ھازىرقى توتى كەنتى) سېتىۋېلىش نۇقتىسى بۇ سېتىۋېلىش نۇقتىسى 1973 - يىلى قۇرۇلغان.

ئاشلىق بۆلۈمى (ئىدارىسى) نىڭ رەھبەرلىرى

ئىقتىساد 16 — 1

ئىسىم فامىلىسى	جىنسى	مىللىتى	ۋەزىپىسى	ۋەزىپە ئۆتىگەن ۋاقتى	ئىزاھات
ئوسمان ئىسلام			مۇئاۋىن بۆلۈم باشلىقى	1954.3.11 — 1956.5	
ئابدۇراخمان	ئەر	قازاق	مۇئاۋىن بۆلۈم باشلىقى	1956.8.9 — 1978.1	
			(مۇئاۋىن ئىدارە باشلىقى) ئىدارە باشلىقى	1980.4.26 — 1980.10 1980.10.23—1984.10	
خوكېچالك	ئەر	خەنزۇ	مۇئاۋىن ئىدارە باشلىقى	1963.1.8 — 1966	
جاۋجۇڭيۇ	ئەر	خەنزۇ	ئىدارە باشلىقى	1966.12.5 — 1980.10	1970 - يىل 4 - ئاينىڭ 21 - كۈنىدىن 1976 - يىلغىچە ئىنقىلابىي رەھبەرلىك گۇرۇپپىسى ئىڭ مۇئاۋىن مۇدىرى بولغان.
بۇخا	ئەر	موڭغۇل	مۇئاۋىن مۇدىر	1970.4.21 — 1972	ئامما ۋەكىلى
لى جيامىن	ئەر	خەنزۇ	مۇئاۋىن مۇدىر	1970.4.21 — 1972	ئامما ۋەكىلى
زوجيەنمىن	ئەر	خەنزۇ	مۇئاۋىن ئىدارە باشلىقى	1976.10.28—	
ھېلىم قۇربان			ئىدارە باشلىقى	1984.10.4 —	
خې مېيشېك	ئەر	خەنزۇ	مۇئاۋىن ئىدارە باشلىقى	1984.10.4—	

§ 2. ئاشلىق - ياغ سېتىۋېلىش ۋە سېتىش

1. ئاشلىق - ياغ سېتىۋېلىش

مىنگو دەۋرىدە ئاشلىق سېتىۋېلىش چارىسى مۇنداق ئىدى: ئالدى بىلەن ھۆكۈمەت ھەر قايسى رايون ۋە كەنتلەردىكى دېھقان ئائىلىلىرى ۋە ئۇلار تېرىيدىغان زىرائەتنىڭ مو سانى بويىچە رويىخەت تۈرغۈزۈپ، ئاندىن رويىخەت بويىچە يەرنىڭ سۈپىتى ۋە مول ھوسۇل ئېلىنىش ياكى ھوسۇل كەملەپ كېتىش دەرىجىسىنى ئايرىمايلا، ئىشتىن ئاۋۋال ۋەزىپە تەقسىم قىلاتتى. ئون دادەن (بىر دادەن 200 كىلوگرامغا تەڭ) ئاشلىق ئىشلەپچىقارغانلاردىن بىر دادەن ئاشلىق سېتىۋېلىش، بوزيەر ئېچىپ دېھقانچىلىق قىلىنسا، 100 مو يەر تېرىغانلار ئون مو بويىچە ئاشلىق تاپشۇرۇش، بىر مو بۇغدايدىن 45 كىلوگرام بۇغداي سېتىۋېلىش بەلگىلەندى.

مىنگونىڭ 34 - يىلى (1945 - يىلى) ئۈچ ۋىلايەت ئىنقىلابى بورتالا ناھىيىلىك ھۆكۈمەت ئاشلىقنى دېھقانلار ئىگىلىگەن يەرنىڭ مو سانى ۋە سۈپىتىگە قاراپ سېتىۋېلىش چارىسىنى قوللاندى. بۇنىڭدا 1 - دەرىجىلىك يەرنىڭ مو بېشى مەھسۇلاتىنى 200 كىلوگرام ھېسابلاپ، 20 كىلوگرام ئاشلىق سېتىۋېلىش، 2 - دەرىجىلىك يەرنىڭ مو بېشى مەھسۇلاتىنى 150 كىلوگرام ھېسابلاپ، 15 كىلوگرام ئاشلىق سېتىۋېلىش، 3 - دەرىجىلىك يەرنىڭ مو بېشى مەھسۇلاتىنى 100 كىلوگرام ھېسابلاپ، ئون كىلوگرام ئاشلىق سېتىۋېلىش بەلگىلەندى.

مىنگونىڭ 34 - ۋە 35 - يىللىرى (1945 - ۋە 1946 - يىللىرى) تاپشۇرۇلۇدىغان ئومۇمىي ئاشلىق 1 مىليون 350 مىڭ كىلوگرامدىن 1 مىليون 450 مىڭ كىلوگرامغىچە بولدى. مىنگونىڭ 36 - يىلى (1947 - يىلى) تېرىلغۇ يەرلەردىن تاپشۇرۇلىدىغان غەللە - پاراق ئاشلىقى 220 مىڭ كىلوگرام، بىنەم يەرلەردىن تاپشۇرۇلىدىغان غەللە - پاراق ئاشلىقى 32 مىڭ كىلوگرام بولۇپ، جەمئىي 252 مىڭ كىلوگرامغا يەتتى. مىنگونىڭ 37 - يىلى (1948 - يىلى) تېرىلغۇ يەرلەردىن تاپشۇرۇلۇدىغان غەللە - پاراق بۇغدىيى 220 مىڭ كىلوگرام، بىنەم يەرلەردىن تاپشۇرۇلۇدىغان غەللە - پاراق بۇغدىيى 225 مىڭ كىلوگرام بولۇپ، جەمئىي 445 مىڭ كىلوگرامغا يەتتى. بۇنىڭدىن باشقا 6000 كىلوگرام قارا ئاشلىق، 30 مىڭ باغ بىدە قوشۇلدى. تۇرلۇك كۆرسەتكۈچلەر بەك يۇقىرى بولۇپ كەتكەنلىكتىن، ئۇنىڭ 60 پىرسەنتىلا ئورۇندالدى. مىنگونىڭ 38 - يىلى (1949 - يىلى) تاپشۇرۇلۇدىغان ئاشلىق 338 مىڭ 400 كىلوگرامغا يەتتى.

جۇڭخۇا خەلق جۇمھۇرىيىتى قۇرۇلغاندىن كېيىن، يەرنىڭ دائىملىق ھوسۇلى بويىچە باج ھېسابلاپ يېزا ئىگىلىك بېجى ئېلىش سىياسىتى ئىجرا قىلىندى. پومېشچىكلاردىن 31.39%، كەمبەغەل دېھقانلاردىن 5.72%، ئوتتۇرا ھېساب بىلەن 15.35% ئاشلىق يىغىۋېلىندى، ھەر مو يەردىن ئوتتۇرا ھېساب بىلەن 7.79 كىلوگرام غەللە - پاراق ئاشلىقى يىغىۋېلىندى. 1950 - يىلى غەللە - پاراق ئاشلىقى ۋەزىپىسى 389 مىڭ 625.5 كىلوگرام بولدى.

ناھىيىدە 1954 - يىل 7 - ئايدا ئاشلىقنى پىلان بويىچە سېتىۋېلىش يولغا قويۇلدى، شۇ يىلى 12 - ئايدا شەھەر ئاھالىلىرىنى ئاشلىق - ياغ بىلەن پىلانلىق تەمىنلەش يولغا قويۇلدى. 1957 - يىل 10 - ئاينىڭ 1 - كۈنى ئاشلىق بىلەن نورمىلىق تەمىنلەش يولغا قويۇلدى. 1958 - يىل 1 - ئاينىڭ 1 - كۈنى سۇ يېغى بىلەن نورمىلىق تەمىنلەش يولغا قويۇلدى. 1958 - يىل 7 - ئاينىڭ 23 - كۈنى شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونى «بىر تۇتاش سېتىۋېلىش، بىر تۇتاش سېتىش چارىسىنىڭ يولغا قويۇلىدىغان تەپسىلىي پرىنسىپى» نى تارقاتتى، يېزا ئىگىلىك كوپىراتىپلىرىنىڭ ئاشلىقىغا قارىتا، ئالدى بىلەن دۆلەت، ئاندىن شەخس، ئالدى بىلەن

سېتىۋېلىش، ئاندىن تەقسىم قىلىش پرىنسىپى بويىچە، «ئائىلىلەرنى ئاساس قىلىش، كوپېراتىپلارنى بىرلىك قىلىش، ئاشلىقنىڭ ئارتۇقى بىلەن كېمىنى تەڭپۇڭلاشتۇرۇش، ئارتۇقىنى سېتىۋېلىش، كېمىنى تەمىنلەش» ئۇسۇلى قوللىنىلىپ، بىر تۇتاش سېتىۋېلىش، بىر تۇتاش سېتىش يولغا قويۇلدى.

1971 - يىلى ناھىيىدە «بىر بېكىتىپ ئۇچ يىلغىچە ئۆزگەرتمەسلىك» تىن ئىبارەت سېتىۋېلىنىدىغان تۇپ سانىنى ئۆزگەرتمەسلىك سىياسىتى يەنى ئۇچ يىل ئىچىدە مەھسۇلات ئاشسىمۇ سېتىۋېلىنىدىغان سانىنى ئاشۇرماسلىق، قالدۇق قىسمىنى كوپېراتىپ ۋە ئەترەتنىڭ تەقسىم قىلىشىغا قالدۇرۇش يولغا قويۇلدى. 1974 - يىلى مۇشۇ ئاساستا بۇ سىياسەت «بىر بېكىتىپ بەش يىلغىچە ئۆزگەرتمەسلىك» كە ئۆزگەرتىلدى. لېكىن ناھىيىنىڭ ئاشلىق تۇپ سانى يەنىلا «بىر بېكىتىپ ئۇچ يىلغىچە ئۆزگەرتمەسلىك» بويىچە بېكىتىلگەن 6 مىليون 200 مىڭ كىلوگرام ئاشلىق، 1 مىليون كىلوگرام ياغلىق داندىن ئىبارەت بولدى؛ «بىر بېكىتىپ بەش يىلغىچە ئۆزگەرتمەسلىك» بويىچە سېتىۋېلىنىدىغان تۇپ سان ئۆزگەرتىلمىدى. دېھقانلار تۇپ سان بويىچە ۋەزىپىنى ئورۇنداپ بولغاندىن كېيىنكى قالدۇق ئاشلىق دۆلەت چوشۇرگەن ئاشۇرۇپ سېتىۋېلىش باھاسى بويىچە سېتىۋېلىنىدى، ئاشۇرۇپ سېتىۋېلىنغان قىسمىغا باھا قوشۇپ بېرىلدى ۋە مۇكاپات بېرىلدى. شۇنىڭ بىلەن بىللە شۇ جايىنىڭ ئەمەلىي ئەھۋالىغا ئاساسەن، مۇكاپات ئۇچۇن رەخت بېلىتى، ئاشلىق بېلىتى ۋە ئايلىق كېنىم بېلىتى بېرىلدى. دېھقانلارنى ئاشلىقنى كۆپ تاپشۇرۇش، ياخشى ئاشلىقنى تاپشۇرۇشقا ئىلھاملاندۇرۇش ئۈچۈن، 1978 - يىلى يەنە سانائەت مەھسۇلاتلىرىنى ئالماشتۇرۇپ سېتىپ بېرىش ئۇسۇلى قوللىنىلدى. مەسىلەن: پىلاندىن 1 مىليون 500 مىڭ كىلوگرام ئاشلىق ئاشۇرۇپ سېتىپ بېرىلسە، مۇكاپات ھېسابىدا بىر ئاپتوموبىل سېتىپ بېرىلدى، پىلاندىن 100 مىڭ كىلوگرام ئاشلىق ئاشۇرۇپ سېتىلىپ بېرىلسە، مۇكاپات ھېسابىدا بىر قول تراكتورى سېتىپ بېرىلدى. 1979 - يىل 4 - ئاينىڭ 1 - كۈنىدىن باشلاپ ئاشلىق ۋە ياغنىڭ باھاسى ئىككى قېتىم ئۆستۈرۈلدى (تەپسىلاتىنى «مال باھاسى» دېگەن بابتىن كۆرۈڭ).

يېزىلاردا كەسىپ قۇرۇلمىسىنىڭ تەڭشىلىشى ۋە دېھقانچىلىق تېخنىكىسىنىڭ كېڭەيتىلىشىگە ئەگىشىپ، ئاشلىق زور ھەجمىدە ئاشتى. 1984 - يىلى ناھىيە بويىچە 17 مىليون 235 مىڭ كىلوگرام ئاشلىق سېتىۋېلىنىدى.

1985 - يىل 4 - ئايدا يېڭى ۋەزىيەتنىڭ تەرەققىياتىغا ئۇيغۇنلىشىش ئۈچۈن، يۇقىرىنىڭ بەلگىلىمىسىگە ئاساسەن، ئاشلىقنى بىر تۇتاش سېتىۋېلىش ئەمەلدىن قالدۇرۇلۇپ، توختام بويىچە ۋەزىپە بەلگىلەپ سېتىۋېلىش يولغا قويۇلدى، ۋەزىپە بەلگىلەپ سېتىۋېلىنغان ئاشلىقتىن باشقا ئاشلىقنى ئىختىيارىي ھالدا بازارغا سېلىشقا يول قويۇلدى.

2. ئاشلىق - ياغ سېتىش

شەھەردە ئاشلىق بىلەن نورمىلىق، سۇ يېغى بىلەن پىلانلىق تەمىنلەش يولغا قويۇلغاندىن بۇيان ئاشلىق - ياغ سېتىشتا تۆۋەندىكىدەك تۈت خىل شەكىل قوللىنىلدى:

1) بىر تۇتاش سېتىش. دۆلەت يېزىلاردىكى ئاشلىقى يېتىشمەيدىغان ئائىلىلەرنىڭ ئوزۇقلۇق ئاشلىقىنى دېموكراتىك يوسۇندا باھالاپ بېكىتتى. شەھەرلىك، يېزىلىق ھۆكۈمەتلەر تەستىقلىغاندىن كېيىن، ئاشلىق تارماقلىرى تاختاي باھاسى بويىچە بىر تۇتاش سېتىپ بەردى. ئىشلەپچىقىرىشنىڭ ئۆزلۈكسىز تەرەققىي قىلىشىغا ئەگىشىپ، شەھەردىكى ئاشلىقى يېتىشمەيدىغان ئائىلىلەر ئازايدى، 1980 - يىلدىن باشلاپ ئاساسىي جەھەتتىن تۈگىدى. 1984 - يىلدىن باشلاپ چىندېل ئوتتۇرا كەنتى (ئەسلىدىكى «قۇياشقا باقار» چوڭ ئەترىتى) دىكى 826 كۆكتاتچى دېھقانغا نىسبەتەن «ئادەمگە نورما بېكىتىش، تاختاي باھاسى بويىچە تەمىنلەش» ئۇسۇلى

قوللىنىلىپ، ئۇلار ھەر يىلى 173 مىڭ كىلوگرام يېرىك ئاشلىق بىلەن تەمىنلەندى. 1985 - يىلدىن باشلاپ «كۆكتاتقا ئاشلىق ئالماشتۇرۇش» يەنى بەش كىلوگرام كۆكتاتقا 5.0 كىلوگرام ئاشلىق ئالماشتۇرۇش ئۇسۇلى بويىچە ھېسابات قىلىش چارىسى قوللىنىلىپ، تەمىنلەنگەن كۆكتات مىقدارىغا ئاساسەن تاختاي باھاسى بويىچە ئاشلىق بىلەن تەمىنلەندى.

2) ئارىيەتكە سېتىپ بېرىش پىلان بويىچە تېرىقچىلىق قىلمىغان دېھقانلار ۋە ئۇزۇقلۇق ئاشلىقى ئېتىزىغا مەسئۇلىيەت ئېتىزىنى قوشۇپ ھۆددە ئالغان «نامرات ئائىلە» لەردىن ئايەت تۇپەيلىدىن مەھسۇلاتى كېمەيمە كەتكەنلەر ياكى كۇتۇلمىگەن ئەھۋاللار تۇپەيلىدىن ئاشلىقى يېتىشمىگەنلەرگە دۆلەت ئاشلىقنى ئارىيەتكە سېتىپ بەردى، بۇنىڭ پرىنسىپى ئارىيەت ئالغاننى قايتۇرۇش، نېمە ئارىيەت ئالغان بولسا شۇنى قايتۇرۇشتىن ئىبارەت بولدى. ناھىيە بويىچە 1980 - يىلدىن ئىلگىرى ھەر يىلى دېگىدەك ئارىيەتكە ئاشلىق سېتىپ بېرىلدى. پەقەت 1968 - يىلى ئارىيەتكە سېتىپ بېرىلگەن ئۇزۇقلۇق ئاشلىق 278 مىڭ كىلوگرامغا يەتتى، بۇنىڭ ئىچىدە بۇغداي 108 مىڭ 200 كىلوگرام، ئارىيەتكە سېتىپ بېرىلگەن يازغى بۇغداي ئۇزۇقلۇقى 70 مىڭ كىلوگرام.

3) بەلگىلەپ سېتىپ بېرىش 1984 - يىلدىن ئىلگىرى چارۋىچىلارنىڭ ئۇزۇقلۇق ئاشلىقى جەھەتتە، گۆشلۈك (مەيدان - فېرما) ئىچىدە ئاشلىق يۆتكەشنى ئاساس قىلىپ تەمىنلەش ئۇسۇلى قوللىنىلدى. ئايەت تۇپەيلىدىن ئاشلىقى يېتىشمىگەنلەرگە، ناھىيىلىك خەلق ھۆكۈمىتىنىڭ تەستىقلىشى ئارقىلىق، قايتۇرۇپ سېتىپ بېرىلدى. 1984 - يىل 8 - ئايدىن باشلاپ بۇ ئۇسۇل يېرىك ئاشلىق بىلەن تەمىنلەشكە ئۆزگەرتىلدى، ھەربىر جىڭ ئاشلىق 2 - دەرىجىلىك باھا بويىچە بەلگىلەپ سېتىپ بېرىلدى. بىر يىلدا بەلگىلەپ سېتىپ بېرىلگەن ئاشلىق 1مىليون 285 مىڭ كىلوگرامغا يەتتى. 1985 - يىل 8 - ئايدىن باشلاپ ئۇن بىلەن تەمىنلەش يولغا قويۇلدى. نىسبەتلەشتۇرۇلگەن باھا بويىچە ھېسابلىغاندا، ھەر يىلى 1 مىليون 200 مىڭ كىلوگرام ئۇن، 1000 كىلوگرام سۇ يېغى بىلەن تەمىنلەندى (ھەربىر كىشىگە بىر ئايدا ئۈچ سەردىن).

4) كېلىشىم باھادا سېتىش يېزىلاردا كەسىپ قۇرۇلمىسىنىڭ تەڭشىلىشىگە ئەگىشىپ، ئاشلىق زور ھەجىمدە ئاشتى. ناھىيىدىكى ئاشلىق تارماقلىرى 1984 - يىل 4 - ئايدىن باشلاپ، ئاشلىقنى كېلىشىم باھادا سېتىۋېلىش ۋە سېتىش كەسپىنى يولغا قويدى. شۇ يىلى كېلىشىم باھادا سېتىۋېلىنغان ئاشلىق 1 مىليون 20 مىڭ 500 كىلوگرامغا، كېلىشىم باھادا سېتىلغان ئاشلىق 2 مىليون 11 مىڭ 400 كىلوگرامغا، كېلىشىم باھادا سېتىۋېلىنغان ياغلىق دان 128 مىڭ 500 كىلوگرامغا، كېلىشىم باھادا سېتىلغان ياغ 139 مىڭ 200 كىلوگرامغا يەتتى. كېلىشىم باھادا سېتىۋېلىنغان ۋە سېتىلغان ئاشلىق ۋە ياغقا قارىتا خالىغانچە بازارغا سېلىش ئۇسۇلى قوللىنىلدى.

3. يېزىلاردىكى نورما ئۆلچىمى ۋە شەھەرلەردىكى نورمىلىق تەمىنلەش

1) دېھقانچىلىق نوپۇسىنىڭ ئاشلىق ئۆلچىمى چوڭلار ۋە بالىلارغا ئوتتۇرا ھېساب بىلەن 190 كىلوگرامدىن 200 كىلوگرامغىچە يېرىك ئاشلىق بېرىش بېكىتىلدى. 1968 - يىلى ئاساسىي جەھەتتىن 190 كىلوگرام قىلىپ تەڭشەلدى، بۇ ئۆلچەم تاكى 1980 - يىلغىچە ئىجرا قىلىندى.

2) چارۋىچىلىق نوپۇسىنىڭ ئاشلىق ئۆلچىمى چوڭلار ۋە بالىلارغا ئوتتۇرا ھېساب بىلەن 180 كىلوگرامدىن 190 كىلوگرامغىچە يېرىك ئاشلىق بېرىش بېكىتىلدى. 1968 - يىلى ئاساسىي جەھەتتىن 180 كىلوگرام قىلىپ تەڭشەلدى، بۇ ئۆلچەم تاكى 1980 - يىلى نورما يولغا قويۇلغانغا قەدەر داۋاملاشتى. دېھقانچىلىق، چارۋىچىلىق نوپۇسىنى ئاساسلىق ئاشلىق ۋە قارا ئاشلىق بىلەن تەمىنلەشنىڭ نىسبىتى جەھەتتە، بىر دەك ئاق ئاشلىق

60%، قارا ئاشلىق 40% بولدى.

3) شەھەر - بازار ئاھالىلىرىنىڭ نورما تۆلچىمى ئالاھىدە ئېغىر جىسمانىي ئەمگەك بىلەن شۇغۇللىنىدىغان ھەربىر كىشىگە ھەر ئايدا 24 كىلوگرام، ئېغىر جىسمانىي ئەمگەك بىلەن شۇغۇللىنىدىغان ھەر بىر كىشىگە ھەر ئايدا 16 كىلوگرامدىن 22 كىلوگرامغىچە، يېنىك جىسمانىي ئەمگەك بىلەن شۇغۇللىنىدىغان ھەربىر كىشىگە ھەر ئايدا 16.5 كىلوگرامدىن 19 كىلوگرامغىچە، ئورگان، ئاممىۋى تەشكىلاتلاردىكى خىزمەتچى خادىم، ئوقۇتقۇچى، كارخانا ئىشچى - خىزمەتچىلىرى، شەھەر ئاھالىلىرى، 11 ياشتىن يۇقىرى باشلانغۇچ مەكتەپ ئوقۇغۇچىلىرىغا ھەر ئايدا 14.5 كىلوگرامدىن، ئوتتۇرا مەكتەپ ئوقۇغۇچىلىرى، سېخىتا ئىشلەيدىغان تېخنىكلار، ئاشخانا مۇلازىمەتچىلىرى، ساتىراشلارغا ھەر ئايدا 16.5 كىلوگرامدىن، بىر ياشتىن ئۈچ ياشقىچە بولغان بالىلارغا ھەر ئايدا 4.5 كىلوگرامدىن، ئۈچ ياشتىن ئالتە ياشقىچە بولغان بالىلارغا ھەر ئايدا 7.5 كىلوگرامدىن، ئالتە ياشتىن توققۇز ياشقىچە بولغان بالىلارغا ھەر ئايدا 10.5 كىلوگرامدىن، توققۇز ياشتىن 11 ياشقىچە بولغان بالىلارغا ھەر ئايدا 13.5 كىلوگرامدىن، 11 ياشلىق بالىلارغا ھەر ئايدا 14.5 كىلوگرامدىن نورما بېكىتىلدى.

ئاساسلىق ئاشلىق ۋە قارا ئاشلىق بىلەن تەمىنلەش نىسبىتى جەھەتتە، 1964 - يىلدىن 1968 - يىل 1 - ئايغىچە قارا ئاشلىق 30% بولدى؛ 1968 - يىل 2 - ئايدىن 1970 - يىل 7 - ئايغىچە قارا ئاشلىق 40% بولدى. 1970 - يىل 8 - ئايدا قارا ئاشلىق 20% كە ئۆزگەرتىلدى. 1981 - يىل 8 - ئايدا قارا ئاشلىق بىلەن تەمىنلەش ئەھۋالىدىن قالدۇرۇلۇپ، پۈتۈنلەي ئاق ئاشلىق بىلەن تەمىنلەش يولغا قويۇلدى.

سۇ يېغى بىلەن تەمىنلەش جەھەتتە، 1958 - يىلى پىلانلىق تەمىنلەش يولغا قويۇلغاندا ھەر بىر ئادەم ھەر ئايدا 0.5 كىلوگرام سۇ يېغى بىلەن تەمىنلەندى. 1965 - يىل 1 - ئايدىن باشلاپ ھەر بىر ئادەم ھەر ئايدا تۆت سەر (200 گرام) سۇ يېغى بىلەن تەمىنلىنىدىغان بولدى. 1967 - يىل 1 - ئايدا بەش سەر قىلىپ تەڭشەلدى.

شەھەر - بازار ئاھالىلىرىنى ئاشلىق ۋە ياغ بىلەن نورمىلىق تەمىنلەش جەھەتتە، 1963 - يىلى ئاشلىق سېتىۋېلىش كېنىشكىسى تارقىتىلغاندىن بۇيان، باشتىن - ئاخىر «ئادەمگە نورما بېكىتىش، ئائىلىلەرگە بۆلۈپ ھېسابلاش، ئارتۇق يېگىننى تولۇقلاپ بەرمەسلىك، تەجەپ قالغىنى ئۆزگە تەۋە بولۇش» پرىنسىپى يولغا قويۇلدى.

§ 3. ئاشلىق - ياغ ساقلاش

گۇاڭشۇ 5 - يىلى (1879 - يىلى) چاخار يېگىدىكى ئارمىيە - خەلق بىرلىكتە شاربۇغ ئۆستىگىنى چاپقاندىن كېيىن، بورتالا ئېتراپىدا بوز يەر ئۆزلەشتۈرۈلۈپ ئاشلىق جۇغلاندى ھەمدە كىرگىنزو رايونىدا ئاشلىق ئامبىرى سېلىنىدى، بۇ ئامبارغا ساقلانغان ئاشلىق بىلەن مەخسۇس ھەربىي قىسىم تەمىنلەندى.

مىنگونىڭ 9 - يىلى (1920 - يىلى) 4 - ئايدا مەغلۇب بولغان ئاق - ئوردۇس قوشۇنلىرى بورتالاغا كىرگەچكە، ئۇلارنى مەخسۇس ئاشلىق ۋە ئوت - سامان بىلەن تەمىنلەش ئۈچۈن، دايىكچىنده ئاشلىق ئىدارىسى تەسىس قىلىندى.

مىنگونىڭ 29 - يىلى (1940 - يىلى) بورتالا ناھىيىلىك ھۆكۈمەت ھازىرقى ئوبلاستلىق سەنئەت ئۆمىكىنىڭ ئورنىدا تۆت ئېغىزلىق ئاشلىق ئامبىرى سالدى. مىنگونىڭ 38 - يىلى (1949 - يىلى) 1600 دانەن ئاشلىق سىغدىغان ئىككى كورپۇس 16 ئېغىزلىق ئاددىي ئاشلىق ئامبىرى سېلىندى.

جۇڭخۇا خەلق جۇمھۇرىيىتى قۇرۇلغاندىن كېيىن، ئاشلىق - ياغ ساقلاش جەھەتتىكى بىخەتەرلىككە ھەقىقىي

كاپالەتلىك قىلىش ئۈچۈن، ھەر دەرىجىلىك ئاشلىق تارماقلىرى ئاشلىق ئامبارلىرىنى كېڭەيتىپ قۇرۇش، تېپىنى ئۆزگەرتىش، مۇڭاپىق ئورۇنلاشتۇرۇش ئىشىنى باشتىن ئاخىر چىڭ تۇتتى. 1956 - يىلى دۆلەتنىڭ 50 مىڭ 406 يۈەن مەبلەغ سېلىشى بىلەن ھازىرقى چوڭ ئاشلىق ئامبىرىنىڭ ئورنىدا 2 مىليون 500 مىڭ كىلوگرام ئاشلىق سىغدىغان، كېسەك - ياغاچ قۇرۇلمىلىق، 1050 كۇادرات مېتىرلىق ئاشلىق ئامبىرى كېڭەيتىپ سېلىندى. 1966 - يىلدىن 1976 - يىلغىچە ناھىيە بازىرى شويىڭپەن، دالتۇ، ئارالتوقاي قاتارلىق جايلاردا مۇنتىزىم ئاشلىق ئامبىرىدىن 28 ى سېلىندى، بۇلارنىڭ كۆلىمى 12 مىڭ كۇادرات مېتىر. 30 مىڭ كۇادرات مېتىرلىق ئاشلىق قۇرۇتۇلىدىغان سېمونت مەيدان ياسالدى. ئامبارلارنىڭ شارائىتىنى ياخشىلاش ئۈچۈن، 1979 - يىلدىن 1985 - يىل 6 - ئايغىچە 1800 كۇادرات مېتىرلىق خىش - ياغاچ قۇرۇلمىلىق ئامبارداىن بەشى، 5347 كۇادرات مېتىرلىق خىش - سېمونت قۇرۇلمىلىق ئامبارداىن 13 ى سېلىندى، 20 مىڭ كۇادرات مېتىرلىق ئاشلىق قۇرۇتۇلىدىغان سېمونت مەيدان ياسالدى، بۇنىڭ ئىچىدە چوڭ ئاشلىق ئامبىرىغا بۇاستە قاراشلىق خىش - بېتون قۇرۇلمىلىق ئاشلىق ئامبىرى ئىككى بولۇپ، كۆلىمى 844 كۇادرات مېتىر، شويىڭپەندىكسى بەش بولۇپ، كۆلىمى 2000 كۇادرات مېتىر، دالتۇدىكسى بىر بولۇپ، كۆلىمى 422 كۇادرات مېتىر، ئۈنبۇلاقتىكسى ئىككى بولۇپ، كۆلىمى 851 كۇادرات مېتىر، بىلىن خارمودوندىكسى ئىككى بولۇپ، كۆلىمى 808 كۇادرات مېتىر، ئارالتۇقلايدىكسى بىر بولۇپ، كۆلىمى 422 كۇادرات مېتىر. 1985 - يىلنىڭ ئاخىرىدىكى ئەمەلىي مۇكەممەل ئامبار سىغىمچانلىقى 19 مىليون 700 مىڭ كىلوگرامغا يەتتى (كېرەكتىن چىققان ۋە چوڭ رېمونت قىلىشقا تېگىشلىك ئامبارلار بۇنىڭ سىرتىدا).

§ 4. ئاشلىق - ياغ باشقۇرۇش

50 - يىللارنىڭ ئوتتۇرىلىرىدىن 60 - يىللارنىڭ باشلىرىغىچە ناھىيىنىڭ ئاشلىق ساقلاش شارائىتى ئىنتايىن ناچار ئىدى. ئاشلىق سېپىدىكى ئىشچى - خىزمەتچىلەر جاپا - مۇشەققەتكە چىداپ ئىگىلىك تىكلەپ، ئۆزلىرى قول سېلىپ ئىشلەپ باداڭ ياساپ ئاشلىق ساقلايتتى. يەرگە خىش يانقۇزۇپ زەينىڭ ئالدىنى ئالاتتى. ئامبارچىلار ھەر كۈنى ئاشلىق ئەھۋالىنى ئۆلچەپ - تەكشۈرۈپ تۇراتتى. مەسىلە سېزىلگەن ھامان بىر تەرەپ قىلاتتى. شۇنداق بولسىمۇ ئاشلىق نەم تارتىپ قىزىپ كېتىش، ئانچە - مۇنچە كۆكىرىپ قېلىش ھادىسىلىرى كۆرۈلۈپ تۇراتتى.

70 - يىللارنىڭ باشلىرىدا ئاشلىق ئامبارلىرىنىڭ تەدرىجىي قۇرۇلۇشىغا ئەگىشىپ، ئاشلىق ساقلاش خىزمىتى مۇنتىزىملىشىشقا، تۈزۈملىشىشكە قاراپ يۈزلەندى. ئاشلىقنى بىخەتەر ساقلاشقا ھەقىقىي كاپالەتلىك قىلىش ئۈچۈن، ئۇچ كۈندە بىر قېتىم كىنچىك كۆلەمدە تەكشۈرۈش، بەش كۈندە بىر قېتىم كەڭ كۆلەمدە تەكشۈرۈش، ھەر ئايدا بىر قېتىم ئومۇمىيۈزلۈك تەكشۈرۈشتىن ئىبارەت ئاشلىق ئەھۋالىنى ئۆلچەش - تەكشۈرۈش تۈزۈمى ئورنىتىلدى. ئامبار ئىچىدىكى يەر، تورۇس، تۆت تام پاكىزە بولۇش، ئامبار سىرتىدا «ئۈچنى توختاتماسلىق» (ئوتنى، ئەخلەتنى، يىغىلىپ قالغان سۇنى توختاتماسلىق)، ئامبارنى ھەر كۈنى تازىلاپ تۇرۇشتا چىڭ تۇرۇش تۈزۈمىنى ئورنىتىش بەلگىلەندى. قۇرۇق ئامبارنى دورا بىلەن دېزىنفېكسىيە قىلىش تۈزۈمى ئورنىتىلدى. يۇقىرىدا بايان قىلىنغان تۈزۈملەر ھازىرغىچە داۋاملىشىپ كەلمەكتە ھەمدە مۇشۇ جاينىڭ ئەمەلىي ئەھۋالىغا ئاساسەن، «دورا ئارقىلىق ئىسلاش»، «توغلىتىپ ساقلاش»، «ئاقما ئوقۇردا ئاشلىق قۇرۇتۇش» قاتارلىق ئىلمىي ئاشلىق ساقلاش ئۇسۇلى كېڭەيتىلدى. «تۆتتىن خالىي» (قۇرتنىڭ زىيانداشلىقىدىن، چاشقان ۋە قۇشقاچتىن، كۆكىرىپ قېلىشتىن، ۋەقەدىن خالىي بولۇش) تېن ئىبارەت ئاشلىق ئامبىرى پائالىيىتى پائال قاتات يايدۇرۇلدى. 1985 - يىلى قۇرۇق، كۆكىرىپ قېلىش، چاشقان، قۇشقاچ

مەۋجۇت بولۇپ تۇرۇشتەك شارائىت ئۈزگەرتىلدى، دائىرىلەر بويىچە ھۆددىگە بېرىش، ۋەزىپىسى گۇرۇپپىلارغىچە، مەسئۇلىيەتنى شەخسلەرگىچە ئەملىيلەشتۈرۈش، قەرەللىك ھالدا ئۆز ئارا تەكشۈرۈپ باھالاپ سېلىشتۇرۇپ بېكىتىش پائالىيىتىنى قانات يايدۇرۇش قاتارلىق تەدبىرلەر قوللىنىلدى. شۇ يىلى شەھەر بويىچە 9 مىليون 500 مىڭ كىلوگرام ئاشلىق سىغدىغان ئامبار ئادالاندى ۋە دېزىنفېكسىيە قىلىندى، 26 مىڭ 66 كۋادرات مېتر تام ئاقارتىلدى، قۇرتنىڭ ئالدىنى ئېلىش خالتىسىدىن 140 ى، قوشقاچتىن مۇداپىئە كۆرۈش پەردىسىدىن 456 سى، چاشقان توسۇش تاختىسىدىن 128 ى تەييارلاندى. ئاز كەم بىر يىل تىرىشىش ئارقىلىق، قۇرت زىيانداشلىقى ئونۇملۇك تىزگىنلەندى. شۇ يىلى 9 - ئايدا ئاپتونوم ئوبلاستتىكى ئاشلىق سىستېمىسىنىڭ تەكشۈرۈپ بېكىتىشى ئارقىلىق، بەش ئاشلىق پونكىتى، بىر ئاشلىق ئامبىرى، ئىككى ئاشلىق سېتىۋېلىش نۇقتىسى (شويىكچەن، ئۈتبۇلاق، دالتۇ، بىلىن خارمودون، ئارالتوقاي ئاشلىق پونكىتلىرى، شەھەر - بازارغا بېۋاستە قاراشلىق ئاشلىق ئامبىرى، ئۇلانبۇخ، ئۇلانبۇلاق ئاشلىق سېتىۋېلىش پونكىتلىرى) «تۆتتىن خالي» بولۇش ئۆلچىمىگە يېتىپ، شەھەر بويىچە «تۆتتىن خالي» ئاشلىق ئامبىرى قىلىپ بېكىتىلدى.

§ 5. ئاشلىق - ياغ يۆتكەش

سېتىۋېلىنىپ ئامبارغا كىرگۈزۈلگەن ئاشلىقنى، ھەر قايسى تەرەپلەر ۋە رايونلارنىڭ ئېھتىياجىغا ئاساسەن، ئارتۇق ۋە كېمىنى مۇۋاپىق تەڭشەپ، يۆتكەش پىلانىدىكى تۈر، سان بويىچە ئۈز ۋاقتىدا توشۇش ئاشلىق تارماقلىرىنىڭ دائىملىق ۋەزىپىسى. شەھەردە ئامبارغا كىرگۈزۈلىدىغان ئاشلىقنىڭ ئوبوروت يۆتىلىشىنى ئورۇنلاشتۇرۇش جەھەتتە، جۈڭخۇا خەلق جۇمھۇرىيىتى قۇرۇلغاندىن بۇيان باشتىن ئاخىر تۆۋەندىكى تۆت پرىنسىپتا چىڭ تۇرۇلدى.

1) مۇۋاپىق ئوبوروت قىلىش تىشانىغا ئاساسەن، ئىمكانىيەتنىڭ بارىچە ئامىنغا قولايلىق يارىتىپ بېرىش ئۈچۈن، ئاشلىق يېقىن ئەتراپقا توشۇلدى. 1965 - يىلدىن ئىلگىرى ئومۇمەن دېھقانلار خالىسانە ئاشلىق توشۇش ئۈسۈلى قوللىنىلغانىدى. 1966 - يىلدىن باشلاپ ئاشلىق توشۇلىدىغان ئارىلىق 15 كىلومېتردىن ئېشىپ كەتسە، تونىنا / كىلومېتر بويىچە توشۇش ھەققى بېرىش بەلگىلەندى. بۇ بەلگىلىمە تاكى 1982 - يىلغىچە ئىجرا قىلىندى.

2) تەمىنلەش، زاپاس ساقلاش قاتارلىقلارنىڭ ئېھتىياجىغا ئاساسەن، ئاشلىق - ياغنى بىر قېتىمدىلا ئۆز جايىغا يەتكۈزۈش ئىمكانىيەتنىڭ بارىچە ئىشقا ئاشۇرۇلدى.

3) ئاشلىقنىڭ قوبۇل قىلىنىش مىقدارى جايلارنىڭ ئامبار سىغىچانلىقىنىڭ ئەھۋالىغا ئاساسەن بېكىتىلدى.

4) ئامبارغا كىرگۈزۈش مەزگىلىدە سىرتقا يۆتكەپ پىششىقلاپ ئىشلەش پىلانىغا ئاساسەن، بىر تەرەپتىن كىرىم قىلىش، يەنە بىر تەرەپتىن يۆتكەش، بىر تەرەپتىن پىششىقلاپ ئىشلەش يولغا قويۇلۇپ، ئامباردىن چىقىرىش جەھەتتىكى ئوتتۇرىدا ئالماشتۇرۇش ھالقىلىرى ئازايتىلدى. بۇ ئارقىلىق ھەم يېزىلاردىكى ئاشلىق تۇشۇيدىغان ئەمگەك كۈچى تېجەپ قېلىندى ھەم دۆلەت ئۈچۈن خىراجەت چىقىمى تېجەپ بېرىلدى.

يۆتكەش ئوبوروت يۆنىلىشى جەھەتتە ناھىيىدە ئىلگىرىكى يىللاردا تۈز سېزىق بويىچە يۆتكەش ئىجرا قىلىندى. ئاشلىق - ياغلىق دان ئاساسەن قاراماي، مايتاغ، شىخەنزە، ئۈرۈمچى ۋە ئالتاي، مىچۈەن قاتارلىق جايلارغا يۆتكەلدى. ئاشلىق - ياغلىق دان تۈرى بۇغداي، كۆممىقوناق، سېرىق پۇرچاق، ياغلىق دان (زىغىر، ئاپتاپپەرەس) تىن ئىبارەت بولدى. ياغ مەھسۇلاتلىرى زىغىر يېغى ۋە ئاپتاپپەرەس يېغىدىن ئىبارەت بولدى. ناھىيىنىڭ ئاشلىق - يېغىنى 1950 - يىلدىن باشلاپ ئاپتونوم رايون بىر تۇتاش باشقۇردى ۋە بىر تۇتاش يۆتكىدى، توشۇشنىمۇ ئاپتونوم رايون بىر تۇتاش ئورۇنلاشتۇردى. جۈڭخۇا خەلق جۇمھۇرىيىتى قۇرۇلغان 36 يىلدىن

بۇيان، شەھەردىن سىرتقا يۆتكەلگەن ھەرخىل ئاشلىق 101 مىليون 455 مىڭ كىلوگرامغا يەتتى (1971 - يىلى گەنسۇ، شەنشى، خېنەن قاتارلىق ئۆلكىلەرگە 5 مىليون 740 مىڭ كىلوگرام ئاشلىق يۆتكەپ بېرىلدى). سىرتقا ئەڭ كۆپ ئاشلىق يۆتكەلگەن 1980 - يىلى 10 مىليون 935 مىڭ كىلوگرامغا يەتتى. سىرتقا يۆتكەلگەن ياغلىق دان 5 مىليون 850 كىلوگرامغا يەتتى. ياغلىق دان ئەڭ كۆپ يۆتكەلگەن 1984 - يىلى 1 مىليون 640 مىڭ كىلوگرامغا يەتتى. ئومۇمەن سىرتقا يۆتكەلگەن ئاشلىق - ياغ يۇقىرىنىڭ بەلگىلىمىسى بويىچە يۆتكەلدى، «ياخشى ئاشلىق - ياغنى سىرتقا يۆتكەش» پرىنسىپىدا چىڭ تۇرۇلدى، يۆتكەش ۋەزىپىسى بەلگىلەنگەن تۇر، سان، سۈپەت، ۋاقىت بويىچە ئورۇندالدى.

§ 6. ھەربىي قىسىمغا كېرەكلىك ئاشلىق بىلەن تەمىنلەش

ھەربىي قىسىم بورتالاغا كېلىپ ئورۇنلاشقاندىن كېيىن، ئاشلىق تارماقلىرى ھەر يىلى بەلگىلىمە بويىچە ھەربىي قىسىمنى ئوزۇقلۇق ئاشلىق، سۇ يېغى، ئوت - سامان ۋە يەم - بوغۇز بىلەن تەمىنلىدى، شۇنداقلا ئوت - سامان پونكىتى قۇرۇپ، ئوت - سامان بىلەن تەمىنلەشنى مەخسۇس باشقۇردى. 1963 - يىلدىن باشلاپ ئۆز يېرىنىڭ ئەمەلىي ئەھۋالىغا قاراپ ئورۇنلاشتۇرۇش، ئالدىن ئېتىبار بېرىپ تەمىنلەش پرىنسىپىغا ئاساسەن، ھەر يىلى سېتىۋېلىش ۋەزىپىسى گۇڭشې، ئەترەتلەرگىچە ئەمەلىيلەشتۇرۇلدى، ئاشلىق تارماقلىرى مەخسۇس ئادەم بەلگىلەپ ئىگىلىك باشقۇرۇشقا مەسئۇل قىلدى. 1979 - يىلدىن ئىلگىرى 50% بىدە، 20% ياۋا ئوت - چۆپ، 30% سامان بولۇشتىن ئىبارەت نىسبەت بويىچە ھەربىي قىسىمغا كېرەكلىك ئوت - سامان ۋەزىپىسى ئورۇندالدى. 1980 - يىلدىن باشلاپ پۇتۇنلەي بىدە يەتكۈزۈپ بېرىلىدىغان بولدى.

بورتالا شەھىرىنىڭ ئىلگىرىكى يىللاردىكى ئاشلىق - ياغ سېتىۋېلىش ۋە سېتىش ئەھۋالى

ئىقتىساد 16 — 2 بىرلىكى: 10 مىڭ كىلوگرام

يىللار	ئاشلىق سېتىۋېلىش ۋە سېتىش ئەھۋالى					ياغلىق دان سېتىۋېلىش ۋە سېتىش ئەھۋالى					ئىزاھات
	سېتىۋېلىنغىنى	سېتىلغىنى	سىرتقا يۆتكەلگىنى	سىرتتىن كىرگۈزۈلگىنى	ئامباردا ساقلىنىۋاتقىنى	سېتىۋېلىنغىنى	سېتىلغىنى	سىرتقا يۆتكەلگىنى	سىرتتىن كىرگۈزۈلگىنى	ئامباردا ساقلىنىۋاتقىنى	
1950	50										
1951	103.5										
1952	376										
1953	228										
1954	111.7										
1955	324.5	211	186								
1956	608	136.5									
1957	596.5					5.5					
1958	682	292	135		314	10	4.5	6			
1959	486	531	168		286	10	5.5	0.5			

			4	7	4.5	263.5		177	366.5	583	1960
			0.5	4	0.5	52.5		277.5	454	445.5	1961
		2.5	0.5	2.5	2.5	158		14	246.5	368	1962
				2.5	5	219			252	382.5	1963
				3	7	302.5			252.5	800	1964
				4	6	385			278	873.5	1965
				4.5	7.5	834			319.5	1288	1966
				5.5	10.5	734.5			578.5	1038	1967
				5.5	5.5	475			481.5	427.5	1968
				6	5	532			418	380.5	1969
				6	2.5	1235			392.5	1307.5	1970
				5.5	3.5	999		1038	388	1198	1971
	6.5		0.5	6.5	9.5	673		114	399	883.5	1972
	14		5.5	8	20.5	630.5		748.5	462.5	1182.5	1973
	7		2	8.5	10	443.5		566.5	431.5	833.5	1974
	4.5		1.5	11	12	563.5		431.5	520	1189.5	1975
	7		2.5	11.5	13			394	555.5	1250	1976
	4.5		4.5	11.5	12.5	180		540	601.5	1102	1977
	6.5		3	11	35	486.5		768.5	399	1442	1978
	14		11.5	12.5	23.5	563.5		776.5	489.5	1442	1979
	47		23.5	16.5	74	650.5		1093.5	624.5	1492	1980
	102.5		55	17.5	132	671		776	735.5	1345	1981
	78.5		77.5	22	75	664		565.5	712.5	1311	1982
	126		106	17	134.5	763		707	841.5	1630.5	1983
	55.5		164	16.5	119.5	1024		535	886.5	1723.5	1984
	306		121.5	16.5	216.5	1029.5		135	1016.5	1169	1985

مەدەنىيەت، مائارىپ قىسمى

رحمة پر لالہ دتھیندہ

مەدەنىيەت، مائارىپ قىسمى

بۇ قىسىمدا مەدەنىيەت، مائارىپ قىسىم ماۋزۇسى قىلىنغان بولۇپ، ئۇ، مائارىپ، پەن - تېخنىكا، مەدەنىيەت، سەھىيە، تەنتەربىيە، رادىئو - تېلېۋىزىيە قاتارلىقلارنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ.

ساكلار، توخرىلار بورتالا ئەتراپلىرىدا ياشىغان بولۇپ، ئۇلارنىڭ كۆچمە چارۋىچىلىق بىلەن شۇغۇللانغىنىغا دائىر ئىزلار يوقىلىپ كەتكەن. بورتالا تەۋەسىدە مەدەنىيەت يادىكارلىق ئىزلىرىدىن ئۇسۇن قەبرىستانلىقى، تاڭ دەۋرىگە ئائىت قەدىمكى شەھەر خارابىلىكى، چاغاتاي خانلىقىنىڭ تىللا - تەڭگىلىرى، چىڭ سۇلالىسىگە ئائىت لاما ئىبادەتخانىسى بار. مائارىپ ئىشلىرى جەھەتتە، چاخار يېڭى بوز يەر ئۆزلەشتۈرگەندىن كېيىن، رەسمىي شۆتاڭ قۇرۇلغان، ئازكەم 300 يىلدىن بۇيان مائارىپ ئىشلىرى ھازىرقى زامان مائارىپىغىچە خالىسانە مەكتەپ مائارىپى، دىنىي مەكتەپ مائارىپىنى بېشىدىن كەچۈردى. XX ئەسىرنىڭ 80 - يىللىرىغا كەلگەندە بالىلار مائارىپى، باشلانغۇچ مەكتەپ مائارىپى، ئوتتۇرا مەكتەپ مائارىپى، باشلانغۇچ ۋە ئوتتۇرا دەرىجىلىك كەسپىي مائارىپ، چوڭلار مائارىپى سىستېمىسى شەكىللەندى، بۇنىڭ بىلەن خەلقنىڭ مەدەنىيەت ساپاسى زور دەرىجىدە ئۆستى. ئازادلىقتىنىڭ دەسلەپكى مەزگىلىدە ساۋاتسىزلار ئومۇمىي نوپۇسنىڭ 90% تىن كۆپرەكىنى ئىگىلەيتتى. 1985 يىلى شەھەر بويىچە ساۋاتسىزلارنىڭ نىسبىتى 10% ئەتراپىغا چۈشتى. دېھقانچىلىق، چارۋىچىلىق رايونلىرىدا ھازىرقى زامان دېھقانچىلىق، چارۋىچىلىق پەن - تېخنىكىسى دەسلەپكى قەدەمدە ئومۇملاشتى، پەن - تېخنىكا مۇلازىمىتى سىستېمىسى بەرپا قىلىندى، پەن - تېخنىكا كەسپىي ئالىملىرى مەيدانغا كەلدى. زامانىۋى سانائەت كارخانىلىرىمۇ مۇشۇ ئەسىرنىڭ 50 - يىللىرىنىڭ ئاخىرىدا يوقلۇقتىن بارلىققا كەلدى ۋە تەدرىجىي تەرەققىي قىلدى، نەتىجىدە ئەنئەنىۋى قول سانائەت بىلەن زامانىۋى سانائەت بىرلەشتۈرۈلگەن دېھقانچىلىق، چارۋىچىلىق ۋە خەلق تۇرمۇشى ئۈچۈن مۇلازىمەت قىلىدىغان سانائەت قۇرۇلمىسى شەكىللەندى، زاۋۇت، كان - كارخانىلار تېخنىكا يېڭىلاشتا چىڭ تۇرۇپ، بىر قەدەر ئىلغار ھۈنەر - سەنئەت تەرتىپىنى قوللىنىپ، پەن - تېخنىكا سەۋىيىسىنىڭ ئۆسۈشىنى ئىلگىرى سۈردى.

بورتالا شەھىرى كۆپ مىللەت توپلىشىپ ئولتۇراقلاشقان رايون، بۇ يەردىكى ئاممىۋى مەدەنىيەت پائالىيىتى كۆپ ۋە رەڭگارەڭ، موڭغۇللارنىڭ جاڭغىر ئېيتىشى، ئۇيغۇرلارنىڭ مەشرەپى، قازاقلارنىڭ ئاقىنلار ئېيتىشىشى، خەنزۇلارنىڭ بايراقلىق ئويۇنى بىر - بىرىنى چاقنىتىپ تۇرىدۇ. ھەممە يېرىدا مەدەنىيەت پونكىتى، ھەممە كەنتتە مەدەنىيەت ئۆيى قۇرۇلۇپ، يېزا مەدەنىيەت تورى شەكىللەندى. ئەنئەنىۋى ناخشا - ئۇسسۇل يېڭىچە دەۋر روھى بىلەن تولدى، ھازىرقى زامان ناخشا - ئۇسسۇلى ئۆز نۆۋىتىدە شۇ جايدىكى مىللەتلەرنىڭ مىللىي ئۇسلۇبىغا سىڭىپ كىردى. خەلق ئارىسىدىكى ھەۋەس بىلەن ئۇرۇندالغان سەنئەت نومۇرلىرى تۇرمۇشنىڭ شاد - خۇراملىقىنى ئەكس ئەتتۈردى، كەسپىي سەنئەت ئۆمىكى ئۇرۇنداش ماھارىتىنىڭ ئۆسۈشىنى ئىلگىرى سۈردى. شۇ يەردە مەيدانغا كەلگەن ئىجادىيەت ئەمگەكچىلەرنىڭ تالانتىنى نامايان قىلدى، شەھەر تەۋەسىدە كۆپ ئىلھەمچىلار بىر گەۋدىلەشكەن سوتسىيالىستىك مەدەنىيەت مەنزىرىنى مەيدانغا كەلدى. زامانىۋى تەشۋىقات قوراللىرى، ھەر خىل نەشىر ئەپكارلىرى بورتالادىن ئىبارەت بۇ چېگرا شەھەرگە ئۇچۇرنىڭ يېتىپ كېلىشىنى تېزلىتىپ، شەھەرنىڭ سىرت جايلار بىلەن بولغان ئالاقىسىنى كۈچەيتتى. تېلېۋىزورنىڭ ئومۇملىشىشى بىلەن بەزى جايلاردا كىنو كۆرگۈچىلەرنىڭ نىسبىتى تۆۋەنلەپ كەتكەن بولسىمۇ، لېكىن كىنو

كۆرۈش تېلېۋىزور كۆرۈشكە ئوخشاش يەنىلا ئاممىا ئارىسىدا ئەڭ ئومۇملاشقان كۆڭۈل ئېچىش شەكلى بولۇپ قالدى.

بورتالادا ئىلگىرى دوختۇر ۋە دورا كەمچىل بولغاچقا، ھەر خىل يۇقۇملۇق كېسەللىك، دائىم ئۇچرايدىغان كېسەللىكلەر خەلقنىڭ سالامەتلىكىگە زىيان يەتكۈزەتتى، جۈڭخۇا خەلق جۇمھۇرىيىتى قۇرۇلغاندىن كېيىن، تىببىي داۋالاش، يۇقۇملۇق كېسەللىكلەرنىڭ ئالدىنى ئېلىش، ئانا ـ بالىلار ساقلىقىنى ساقلاش ئاپپاراتلىرى قۇرۇلدى ۋە مۇكەممەللەشتۈرۈلدى، تىببىي داۋالاش، يۇقۇملۇق كېسەللىكلەرنىڭ ئالدىنى ئېلىش، ساقلىق ساقلاش قوشۇنى تەربىيىلەپ زورايتىلدى، ۋەتەنپەرۋەرلىك تازىلىق ھەرىكىتى كەڭ قانات يايدۇرۇلدى. 60 ـ يىللاردىن بۇيان يېنىكرەك كېسەللەرنى كەنتتىن چىقارماي داۋالاش، ئېغىرراق كېسەللەرنى ئومۇمەن ناھىيە تەۋەسىدىن چىقارماي داۋالاش ئىشقا ئاشۇرۇلدى، خەلقنىڭ سالامەتلىكى كۆرۈنەرلىك ياخشىلاندى.

I باب

مائارىپ

چىڭ سۇلالىسىنىڭ تۇڭچى 9 ـ يىلى (1870 ـ يىلى) بورتالادا چاخار سەككىز تۈغلۇق خوشۇنى تۇنجى بولۇپ بىر مەكتەپ قۇردى. مەكتەپتە 32 ئوقۇغۇچى بار ئىدى. چىڭ سۇلالىسىنىڭ شۈەنتۇڭ 2 ـ يىلى (1910 ـ يىلى) بىر نەچچە ئۇيغۇر دىنىي زات مەبلەغ توپلاپ دايىكچەن (ناھىيە بازىرى) دە «تەلىمىيە» نامىدىكى خۇسۇسلار باشقۇرۇشىدىكى دىنىي مەكتەپنى قۇردى، مەكتەپتە 26 ئوقۇغۇچى بار ئىدى.

مىنگونىڭ 10 ـ يىلى (1921 ـ يىلى) دايىكچەن، شويىكچەنلەردە ئارقا ـ ئارقىدىن يېڭا خۇسۇسىي مەكتەپ قۇرۇلدى، بۇ مەكتەپلەردە 17 ئوقۇغۇچى بار ئىدى. مىنگونىڭ 24 ـ يىلى (1935 ـ يىلى) قويتاستا قازاق مەكتىپى قۇرۇلدى. مىنگونىڭ 29 ـ يىلى (1940 ـ يىلى) غا كەلگەندە دايىكچەن، شويىكچەن، قويتاسلاردا ھۆكۈمەت باشقۇرۇشىدىكى خەنزۇ، ئۇيغۇر، مۇڭغۇل، قازاق باشلانغۇچ مەكتەپلىرى ۋە ئۇيۇشما باشقۇرۇشىدىكى ئۇچ باشلانغۇچ مەكتەپ قۇرۇلدى. بۇ مەكتەپلەردە 28 سىنىپ، 838 ئوقۇغۇچى، 55 ئوقۇتقۇچى ـ خىزمەتچى بار ئىدى.

مىنگونىڭ 34 ـ يىلى (1945 ـ يىلى) دىن مىنگونىڭ 38 ـ يىلى (1949 ـ يىلى) غىچە باشلانغۇچ مەكتەپ 11 گە، سىنىپ 35 كە، ئوقۇغۇچى 1003 كە، ئوقۇتقۇچى ـ خىزمەتچى 58 گە يەتتى.

جۈڭخۇا خەلق جۇمھۇرىيىتى قۇرۇلغاندىن كېيىن، مائارىپ ئىشلىرى تېخىمۇ تېز تەرەققىي قىلدى. 1950 ـ يىلى ئون باشلانغۇچ مەكتەپ، 37 سىنىپ، 1271 ئوقۇغۇچى بولغان بولسا، 1985 ـ يىلى باشلانغۇچ مەكتەپ 51 گە، سىنىپ 649 غا، ئوقۇغۇچى 18 مىڭ 715 كە يەتتى، بۇنىڭ ئىچىدە بورتالا شەھىرىگە قاراشلىق باشلانغۇچ مەكتەپ 48، سىنىپ 546، ئوقۇغۇچى 14 مىڭ 751 ـ 1953 ـ يىلى، بىر ئوتتۇرا مەكتەپ، يەتتە سىنىپ، 215 ئوقۇغۇچى بولغان بولسا، 1985 ـ يىلى ئوتتۇرا مەكتەپ 21 گە، سىنىپ 241 گە، ئوقۇغۇچى 10 مىڭ 384 كە يەتتى، بۇنىڭ ئىچىدە بورتالا شەھىرىگە قاراشلىق ئوتتۇرا مەكتەپ 14، سىنىپ 118، ئوقۇغۇچى 5154. بالىلار مائارىپى يوقلۇقتىن بار بولدى، باشلانغۇچ مەكتەپ مائارىپى ئومۇملىشىشتىن سۈپەتنى ئۆستۈرۈشكە بۇرۇلدى. ئوتتۇرا مەكتەپ مائارىپى تەدرىجىي ھالدا ساغلام تەرەققىي قىلىش يولىغا مانماقتا.

«مەدەنىيەت زور ئىنقىلابى» نىڭ مائارىپ سەپىگە ئېلىپ كەلگەن ئېغىر ئاپەتلىرى تۆپەيلىدىن مائارىپنىڭ سۈپىتى بىر مەزگىل تۆۋەنلەپ كەتكەن بولسىمۇ، لېكىن پارتىيە 11 - نۆۋەتلىك مەركىزىي كومىتېتى 3 - ئومۇمىي يىغىنىدىن كېيىن، ئوقۇتۇش شارائىتى تەدرىجىي ياخشىلاندى، ئوقۇتقۇچىلارنىڭ ئورنى ئۇزلۇكسىز ئۆستى، مائارىپنىڭ سۈپىتى مۇقىم يۇقىرى كۆتۈرۈلدى. 1981 - يىلدىن باشلاپ مەكتەپلەر ئومۇميۈزلۈك ھالدا ئوقۇتۇش ئۈسۇلىنى ياخشىلىدى، دائىم سەيياره ھالدا سىنىپلارنىڭ دەرس پىلانىنى تەكشۈرۈش، ئوقۇتقۇچىلار ئۈز ئارا دەرس ئاڭلاش، ئاشكارا ياھا بېرىش ئارقىلىق، ئوقۇتۇش سۈپىتىنىڭ يۇقىرى كۆتۈرۈلۈشىنى ئىلگىرى سۈردى. 1985 - يىلى شەھەر بويىچە ئوقۇش پىشىدىكى بالىلارنىڭ مەكتەپكە كىرىش نىسبىتى 95.1%، باشلانغۇچ مەكتەپنى پۈتتۈرۈش نىسبىتى 99%، مۇستەھكەملىنىش نىسبىتى 97%، ئومۇملىشىش نىسبىتى 90% بولدى. 1977 - يىلى ئالىي مەكتەپكە ئىمتىھان بېرىش ئۇزۇمى ئەسلىگە كەلتۈرۈلگەندىن بۇيان، ناھىيە دۆلەتكە ھەر مىللەتتىن بولغان ئالىي مەكتەپ، تېخنىكۇم ئوقۇغۇچىسىدىن 635 نى يەتكۈزۈپ بەردى، بۇنىڭ ئىچىدە ئالىي مەكتەپ ئوقۇغۇچىسى 134. 1985 - يىل شەھەردىكى تولۇق ئوتتۇرا مەكتەپنى پۈتتۈرگەن ئوقۇغۇچىلار ئالىي مەكتەپكە ئىمتىھان بېرىپ ئۆك كۆپ قوبۇل قىلىنغان بىر يىل بولدى، شۇ يىلى ئالىي مەكتەپكە قوبۇل قىلىنغانلار 55 كە يەتتى.

§ 1. ئاپپاراتلار

1. ناھىيىلىك، شەھەرلىك مائارىپ بۆلۈملىرى (ئىدارىلىرى)

مىنگونىڭ 27 - يىلى (1938 - يىلى) ناھىيىلىك ھۆكۈمەتتە مائارىپ بۆلۈمى قۇرۇلۇپ، بىر بۆلۈم باشلىقى، بىر كادىر سەپلەندى. مىنگونىڭ 34 - يىلى (1945 - يىلى) 2 - ئايغىچە بەش بۆلۈم باشلىقى ئالماشتى. مىنگونىڭ 34 - يىلى (1945 - يىلى) دىن مىنگونىڭ 38 - يىلى (1949 - يىلى) 10 - ئايغىچە مائارىپ بۆلۈمىگە بىر بۆلۈم باشلىقى، بىر مۇئاۋىن بۆلۈم باشلىقى، بەشتىن يەتتىگىچە كاتىب، بوغالتىر، بۆلۈم ئەزاسى قويۇلدى. جۇڭخۇا خەلق جۇمھۇرىيىتى قۇرۇلغاندىن كېيىن، 1950 - يىل 2 - ئايدىن 1958 - يىل 6 - ئايغىچە بىر بۆلۈم باشلىقى، تۆتتىن بەشكىچە بۆلۈم ئەزاسى قويۇلدى. ناھىيە دەرىجىلىك مەمۇرىي ئاپپاراتلار ئەمەلدىن قالدۇرۇلغان مەزگىلدە مائارىپ بۆلۈمىمۇ شۇنىڭغا ئەگىشىپ ئەمەلدىن قالدۇرۇلدى. 1962 - يىل 11 - ئايدا بورتالادىكى ناھىيە دەرىجىلىك ئاپپاراتلار ئەسلىگە كەلتۈرۈلگەندىن كېيىن، مەدەنىيەت - مائارىپ - سەھىيە بۆلۈمى قۇرۇلدى. ئۇنىڭغا ئىككى مۇئاۋىن بۆلۈم باشلىقى، سەككىز كاتىب، بوغالتىر، مائارىپ، تەنتەربىيە، سەھىيە، ئىشتىن سىرتقى مائارىپ كادىرى قويۇلدى. 1969 - يىل 4 - ئايدا ناھىيىلىك ئىنقىلابىي كومىتېتتا سىياسىي خىزمەت گۇرۇپپىسى قۇرۇلدى، ئۇنىڭ قارىمىقىدا مەدەنىيەت - مائارىپ - سەھىيە گۇرۇپپىسى قۇرۇلدى، بۇ گۇرۇپپا ناھىيە بويىچە مەدەنىيەت - مائارىپ - سەھىيە خىزمىتىنى باشقۇردى. 1973 - يىلى تەنتەربىيە مەدەنىيەت - مائارىپ - سەھىيە گۇرۇپپىسىدىن ئايرىلىپ چىقتى. 1974 - يىل 6 - ئايدا مەدەنىيەت - مائارىپ - سەھىيە گۇرۇپپىسى ئەمەلدىن قالدۇرۇلدى، ئۇ، مەدەنىيەت - مائارىپ - سەھىيە ئىدارىسىگە ئۆزگەرتىلدى. 1976 - يىل 2 - ئايدا سەھىيە ئايرىپ چىقىلىپ، ئىدارە نامى مەدەنىيەت - مائارىپ ئىدارىسىگە ئۆزگەرتىلدى. 1980 - يىل 6 - ئايدا مەدەنىيەت - مائارىپ ئىدارىسى يەنە مەدەنىيەت - مائارىپ بۆلۈمىگە ئۆزگەرتىلدى. 1984 - يىل 11 - ئايدا مەدەنىيەت ئايرىپ چىقىلىپ، مائارىپ ئىدارىسىگە ئۆزگەرتىلدى، بۇ ئىدارە ناھىيىلىك مائارىپ ئىشلىرىنى مەخسۇس باشقۇردى. 1985 - يىلنىڭ ئاخىرىدا ئۇنىڭغا ئىككى مۇئاۋىن ئىدارە باشلىقى، بىر مۇپەتتىش، توققۇز

كاتىب، بوغالتىر، كادىرلار ئىشلىرى خادىمى، مائارىپ كادىرى قاتارلىق مەمۇرىي خادىم قويۇلدى، بۇنىڭدىن باشقا كەسپىي شتاتتىكى خادىم 21 بولۇپ، ئىدارىدىكى خادىم 30 غا يەتتى. ئىدارە قارىمىقىدا ئىشخانا، ئوقۇتۇش تەتقىقاتى ئىشخانىسى، چوڭلار مائارىپى ئىشخانىسى تەسىس قىلىندى. بۇ ئىدارە شەھەر بويىچە ئوتتۇرا، باشلانغۇچ مەكتەپ مائارىپىنى ئاساسلىق باشقۇردى، ئالىي مەكتەپ، تېخنىكۇمغا ئوقۇغۇچى قوبۇل قىلىش، شىفەن مەكتەپلىرىنى پۇتتۇرگەن ئوقۇغۇچىلارنى تەقسىم قىلىش، مائارىپ مالىيىسىنىڭ خام چوت، نەق چوتىنى تۈزۈش، ئوقۇتۇش تەتقىقاتى پائالىيىتىنى، ئىشچى - خىزمەتچىلەرنىڭ مەدەنىيەت دەرىسى تولۇقلاش ۋە دېھقان، چارۋىچىلار ئاممىسىنىڭ ساۋات چىقىرىش خىزمىتىنى قانات يايدۇرۇشقا مەسئۇل بولدى.

بورتالا شەھەرلىك مائارىپ بۆلۈمى (ئىدارىسى) نىڭ رەھبەرلىرى

مەدەنىيەت مائارىپ 1 — 1.

ئىسىم - فامىلىسى	جىنسى	مىللىتى	ۋەزىپىسى	ۋەزىپە ئۆتىگەن ۋاقتى	ئىزاھات
دەي شۆچيەن	ئەر	خەنزۇ	بۆلۈم باشلىقى	1940.4 — 1938.9	
ما جاۋسۇڭ	ئەر	خۇيزۇ	بۆلۈم باشلىقى	1942.5 — 1940.4.12	بۇ كىشى كومپارتىيە ئەزاسى، مەخپىي ئىسمى ما رۇي
يۇەن پۇگو	ئەر	خەنزۇ	بۆلۈم باشلىقى	1943.9 — 1943.5.8	
ليۇ ۋېنبىن	ئەر	خەنزۇ	بۆلۈم باشلىقى	1943.11 — 1943.10	
گاۋ يى	ئەر	خەنزۇ	بۆلۈم باشلىقى	1945.2 — 1943.12	
ئابدۇرېشىت سا-يىت			بۆلۈم باشلىقى	1945.12 — 1945.8	
پىدائەخمەت ھاجى-يۇۋ			مۇئاۋىن بۆلۈم باشلىقى	1946.12.22 — 1945.12.13	1946 - يىل 8 - ئاينىڭ 2 - كۈنى بۆلۈم باشلىقى بولغان
ئابدۇرېشىت ئېـ-زىز			بۆلۈم باشلىقى	1946.5.31 — 1945.5.27	
قۇربان- ھۆسىيىن			بۆلۈم باشلىقى	1946.8.1 — 1946.6.2	
غۇلام ئىلىدىن			بۆلۈم باشلىقى	1947.11.25 — 1946.12.23	
ئابدۇرېشىت قا-سىم			بۆلۈم باشلىقى	1948.823 — 1947.11.25	
ياسىن ھەسەن			بۆلۈم باشلىقى	1949.4.1—1948.823	
تالىپ ياقۇپ			بۆلۈم باشلىقى	1950.6 — 1949.4.1	
مۇنىر پازىل	ئەر	تاتار	كاتىپ قوشۇمچە مۇۋەق-قەت بۆلۈم باشلىقى	1952.10 — 1950.6	
مەمەتخان خەيىر			بۆلۈم باشلىقى	1958 — 1952.10	
داۋا	ئەر	موڭغۇل	مۇئاۋىن بۆلۈم باشلىقى	1954.11 — 1953.11	
چ. ئوتگا	ئەر	موڭغۇل	مۇئاۋىن بۆلۈم باشلىـ-قى، مۇئاۋىن گۇرۇپپا باشلىقى	1973.6 — 1962.8	1969 - يىلى مۇئاۋىن گۇرۇپپا باشلىقى بولغان، 1973 - يىلى يۆتكەلگەن، 1984 - يىل 11 - ئايدا مۇپەتتىش بولغان
			بۆلۈم (ئىدارە) باشلىـ-قى	1984.11 — 1980.12.9	

دىياۋ يۈجى	ئايال	خەنزۇ	مۇئاۋىن بۆلۈم باشلىقى، مۇئاۋىن گۇرۇپپا باشلىقى، مۇئاۋىن ئىدارە باشلىقى	— 1966.12	1970 - يىلى گۇرۇپپا باشلىقى بولغان، 1974 - يىلى مۇئاۋىن ئىدارە باشلىقى بولغان، 1980 - يىلى مۇئاۋىن بۆلۈم باشلىقى بولغان، 1984 - يىلى مۇئاۋىن ئىدارە باشلىقى بولغان
ناكا	ئەر	موڭغول	مەدەنىيەت - سەھىيە گۇرۇپپىسىنىڭ مۇئاۋىن باشلىقى، باشلىقى	1973.6.25 — 1972.10.25	1972- - يىل 8 - ئايدا گۇرۇپپا باشلىقى بولغان
سەڭگە	ئەر	موڭغول	مۇئاۋىن گۇرۇپپا باشلىقى، مۇئاۋىن بۆلۈم باشلىقى	1980.12 — 1973.625	1974 - يىل 6 - ئايدا مۇئاۋىن بۆلۈم باشلىقى بولغان
ئابلەت ھېلىم			مۇئاۋىن بۆلۈم باشلىقى	1984.8.30 — 1980.421	
تۆشۈۋېن	ئەر	خەنزۇ	مۇئاۋىن بۆلۈم باشلىقى، مۇئاۋىن ئىدارە باشلىقى	1984.11 — 1982.5.20	1984 - يىلى مۇئاۋىن ئىدارە باشلىقى بولغان
ئابلىزقان دۆلەت-جېك	ئەر	قازاق	مۇئاۋىن ئىدارە باشلىقى	1984.11.10 —	

2. رايون، يېزا (مەيدان - فېرما) لاردىكى مائارىپ ئاپپاراتلىرى

50 - يىللاردىن كېيىن، يېزا (مەيدان - فېرما) لارغا بىرىدىن مەدەنىيەت - مائارىپ كادىرى سەپلەندى. 1963 - يىلدىن باشلاپ يېزا (مەيدان - فېرما) لاردا بىر مۇئاۋىن يېزا باشلىقى (مەيدان : فېرما باشلىقى) مەدەنىيەت - مائارىپ خىزمىتىگە مەسئۇل بولدى. 1984 - يىلدىن باشلاپ رايون، يېزا (مەيدان - فېرما) لاردا مەدەنىيەت - مائارىپ گۇرۇپپىسى قۇرۇلدى، بىر مەدەنىيەت - مائارىپ كادىرى، ئىككىدىن ئۇچكىچە ئىشتىن سىرتقى مائارىپ كادىرى قويۇلدى، بۇ گۇرۇپپا رايون، يېزا (مەيدان - فېرما) لىق خەلق مۇكۇمىتى، ناھىيىلىك مائارىپ ئىدارىسىنىڭ قوش رەھبەرلىكىدە بولدى. ئۇ، شۇ يېزا (مەيدان - فېرما) نىڭ مەدەنىيەت - مائارىپ خىزمىتىنى نۇقتىلىق تۇتتى، مەكتەپلەردە ساقلىنىۋاتقان مەسىلىلەرنى ھەل قىلدى، دېھقان، چارۋىچىلارنىڭ ساۋات چىقىرىش، ئىشچى - خىزمەتچىلەرنىڭ مەدەنىيەت دەرسى تولۇقلىشى قاتارلىق خىزمەتلەرنى ياخشى تۇتتى. 1982 - يىل 11 - ئايدا يېزا (مەيدان - فېرما) لاردا ئوتتۇرا، باشلانغۇچ مەكتەپ ئوقۇتقۇچىلىرىنىڭ ئىشلەۋېتىپ بىلىم ئاشۇرۇش فۇداۋ پونكىتى قۇرۇلدى، ئۇچتىن يەتتىگىچە ئەزا سەپلەندى، پونكىت باشلىقى مەدەنىيەت - مائارىپ خىزمىتىگە مەسئۇل رەھبەرلىكىنى قوشۇمچە ئۈستىگە ئالدى، مۇئاۋىن پونكىت باشلىقى مەدەنىيەت - مائارىپ كادىرى ياكى ئوتتۇرا مەكتەپلەرنىڭ مۇدىرلىقىنى قوشۇمچە ئۈستىگە ئالدى.

1984 - يىلى رايون، يېزا (مەيدان - فېرما) بىرلىك قىلىنىپ ئوقۇتۇش رايونى قۇرۇلدى، ناھىيە بويىچە ئالتە ئوقۇتۇش رايونى تەسىس قىلىندى. ھەر بىر ئوقۇتۇش رايونىغا بىرىدىن ئوقۇتۇش رايونى مۇدىرى سەپلەندى. ئۇنىڭ ئاساسلىق ۋەزىپىسى ئوقۇتۇش رايونىدىكى ئوقۇتقۇچىلارنى تەربىيىلەش، ئوقۇتۇش تەتقىقاتى، مەكتەپ باشقۇرۇش قاتارلىق خىزمەتلەرگە مەسئۇل بولۇشتىن ئىبارەت بولدى. ئوقۇتۇش رايونىنىڭ مۇدىرلىقىنى مەركىزىي مەكتەپنىڭ مۇدىرى ئۈستىگە ئالدى.

§ 2. كونىچە مائارىپ

1. چاخار يىڭىنىڭ پەرزەنتلەر مەكتىپى

چيەنلۇڭ 31 ـ يىلى (1766 ـ يىلى) ئىلى جاڭجۇنى مىڭ رۇي شىنجاڭغا كىرگەن سەككىز تۇغلۇق خوشۇندىكى ئەسكەرلەر پەرزەنتلىرىنىڭ ئوقۇيدىغان يېرىنىڭ يوقلۇقىنى كۆزدە تۇتۇپ ھەر بىر خوشۇندا بىردىن چىڭ سۇلالىسى دەۋرىدىكى كىتابلار ئۆگىنىلىدىغان مەكتەپ قۇرۇشنى قارار قىلدى، ھەر بىر مەكتەپكە ئىككىدىن ئوقۇتقۇچى قويۇلدى. ئەينى ۋاقىتتا چېگرىنى ساقلاش ئىشى ئالدىراش بولغاچقا، بورتالادىكى چاخار سەككىز تۇغلۇق خوشۇنى ئۆز ۋاقتىدا مەكتەپ ئاچالمىدى. تۇڭجى 8 ـ يىلى (1869 ـ يىلى) غا كەلگەندە بىر مەكتەپ قۇرۇشقا تۇتۇش قىلىندى، بىر سۇمدىن تۆتلا ئادەمنىڭ مەكتەپكە كىرىشى بەلگىلەندى، سەككىز سۇمدىن 32 ئادەم قوبۇل قىلىندى. دەرس مانجۇ يېزىقىدا ئۆتۈلدى، مەكتەپنى باش بۇغ باشقۇردى، مەكتەپ ئورنى باش بۇغنىڭ تۇرغان جايىغا ئاساسەن بېكىتىلدى، ئوقۇتقۇچىلارنى دەسلەپتە باش بۇغ ئەۋەتەتتى، كېيىن تەدرىجىي ھالدا شۇ جايدىكى ئۆگىنىش نەتىجىسى ئەلا بولغانلار ئىچىدىن تاللاپ ھەل قىلىنىدىغان بولدى. مىنگونىڭ 22 ـ يىلى (1933 ـ يىلى) شىنجاڭ ئۆلكىلىك ھۆكۈمەت موڭغۇل، خەنزۇ شىفەن مەكتىپى ئاچتى، شۇنىڭدىن ئېتىبارەن موڭغۇللار شىنجاڭ موڭغۇل يېزىقى (توت موڭغۇل يېزىقى) نى ئۆگىنىشكە باشلىدى. موڭغۇل، خەنزۇ ئوقۇتقۇچىلار، تەدرىجىي ھالدا، ئۆلكىلىك شىفەننى پۈتتۈرگەن ئوقۇغۇچىلار ئىچىدىن تەقسىم قىلىنىدىغان بولدى. سەككىز تۇغلۇق خوشۇن قۇرغان موڭغۇل مەكتىپىمۇ رەسمىي ھالدا موڭغۇل يېزىقى جەمئىيىتى باشقۇرىدىغان مەكتەپكە ئۆزگەرتىلدى، مەكتەپ شويىڭپەندە بولۇپ، مەكتەپكە ئۇلجىبۇرۇڭ مۇدىر بولدى، بەش ئوقۇتقۇچى سەپلەندى. 100 نەچچە ئوقۇغۇچى قوبۇل قىلىندى، بۇ، پۈتۈنلەي ياتاقلىق مەكتەپ ئىدى. ھەر بىر سۇم ئەۋەتكەن بىر ئۆيلۈك ئادەم بالىلارغا تاماق ئېتىپ بېرەتتى، ھەر بىر سۇمدىن كەلگەن ئوقۇغۇچىلارنىڭ ئاشلىق، گۆش، ياغلىرىنى شۇ سۇم يەتكۈزۈپ بېرەتتى، ئوقۇتقۇچىلارنىڭ ئىش ھەققىنى شۇ سۇم بىلەن موڭغۇل يېزىقى جەمئىيىتى ئۈستىگە ئالاتتى. بۇنىڭدىن باشقا سەككىز تۇغلۇق خوشۇننىڭ باش ئىبادەتخانىسى ۋە ھەر قايسى سۇملەردىكى كىچىك ئىبادەتخانىلاردا لاما مەكتىپى قۇرۇلغانىدى، بۇنى ھەر قايسى سۇملەر باشقۇراتتى.

2. خۇسۇسىي مەكتەپ

مىنگونىڭ 10 ـ يىلى (1921 ـ يىلى) دايىڭپەن (ناھىيە بازىرى) دە لى ئەپەندىم، شويىڭپەندە ۋۇ ئەپەندىم خۇسۇسىي مەكتەپ ئاچتى، بۇ مەكتەپلەردە 17 ئوقۇغۇچى ئوقۇدى، ئاقارتىش مەزمۇنىدىكى دەرسلىك ۋە بەش دەستۇر، تۆت كىتاب ئوقۇتۇلدى.

3. ئۇيغۇر دىنىي مەكتىپى

بۇ مەكتەپ شۇەنتۇڭ 2 ـ يىلى (1910 ـ يىلى) 9 ـ ئايدا قۇرۇلدى، دەسلەپتە ئىمىن تاجى، باقى ھاجى، موللا مۇسا، موللا توختىدىن ئىبارەت تۆت ئىمام مەبلەغ توپلاپ، موللا توختىنىڭ ئۆيىدە بىر سىنىپ ئېچىپ،

26 ئوقۇغۇچى قوبۇل قىلدى. ئىسلام دىنىغا ئائىت كىتابلار ئاساسلىق دەرسلىك قىلىندى، قوشۇمچە ئەرەب تىلى ئۆگىتىلدى، مەكتەپ نامى «تەلىمىيە» دەپ ئاتالدى، كېيىن ئوقۇتۇش توختاپ قالدى. مىنگونىڭ 2 - يىلى (1913 - يىلى) ئىمىن تاجى، خوجا بەردى ھاجى قاتارلىق تۆت سودا - سانائەتچى ئوتتۇرىغا چىقىپ، ئىلىدىكى باي سودا - سانائەتچى ھۆسەينبايوۋ بىلەن مۇناسىۋەت باغلاپ، تۈركىيىدە ئوقۇپ ۋەتەنگە قايتىپ كەلگەن سىدىقنى بورتالاغا تەكلىپ قىلىپ، يەنە بىر سىنىپ ئاچتى، دەسلەپتە ماتېماتىكا، جۇغراپىيە، مۇزىكا، تەنتەربىيە دەرسلىرى ئويغۇر تىلىدا ئۆتۈلدى، يەنە ئىسلام دىنى تارىخى ۋە ئىسلام دىنىغا ئائىت كىتابلار ئۆگىنىلدى. مىنگونىڭ 15 - يىلى (1926 - يىلى) بىر قىسىم دىنىي زاتلارنىڭ قارشى تۇرۇشى بىلەن ئىسلام دىنى تارىخى بىلەن ئىسلام دىنىغا ئائىت كىتابلارنىلا ئۆگىنىش ساقلاپ قېلىنىپ، باشقا دەرسلەر ئەمەلدىن قالدۇرۇلدى. مىنگونىڭ 19 - يىلى (1930 - يىلى) مەتتىمىن بايھاجى تىل - ئەدەبىيات، جۇغراپىيە دەرسلىرىنى ئەسلىگە كەلتۈرۈشنى قايتا تەشەببۇس قىلدى ھەمدە رۇس تىلى دەرسى تەسىس قىلىندى. مىنگونىڭ 21 - يىلى (1932 - يىلى) بىر نەچچە مۇلۇكدارنىڭ مەبلەغ توپلىشى بىلەن ئەسلىدىكى مەكتەپ ئۆيى ئاساسىدا ئالتە ئېغىزلىق لەمپىلىك سىنىپ سېلىندى، شۇنىڭدىن باشلاپ تۆت، ئىككى تۈزۈمدىكى ئۇيۇشما قارىمىقىدىكى مەكتەپ رەسمىي شەكىللەندى. مەكتەپتە تەخمىنەن 250 ئوقۇغۇچى بار ئىدى، مەكتەپ نامى «نەتىجىلىك» مەكتەپكە ئۆزگەرتىلدى. شۇ يىلى سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ ئوقۇتۇش پروگراممىسى بويىچە دەرس ئۆتۈلدى، ھەپتىسىگە ئىككى سائەت دىنىي دەرس قوشۇپ ئۆتۈلدى.

§ 3. بالىلار مائارىپى

1954 - يىل 12 - ئايدا بورتالادا تۇنجى بولۇپ بورتالا ئوبلاستلىق يەسلى قۇرۇلدى، يەسلىگە ئوندىن يېگىرمىگىچە بالا قوبۇل قىلىندى. 1959 - يىل 10 - ئايدا ئوبلاستلىق بالىلار باغچىسى قۇرۇلدى، باغچىدا بىر سىنىپ ئېچىلىپ، 20 نەچچە بالا قوبۇل قىلىندى.

1958 - يىلى خەلق گۈڭشىسى قۇرۇلغاندا ئاھالە مەركەزلەشكەن بەزى ئىشلەپچىقىرىش ئەتراپلىرىدە يەسلى قۇرۇلدى ھەمدە يەسلىدە باغچا سىنىپى ئېچىلدى. 1976 - يىلى يازدا «ئالغا» چارۋىچىلىق فېرمىسىنىڭ دېھقانچىلىق 1 - ئەترىتىدىكى ئايالىلار ئۆز كۈچىگە تايىنىپ ئىش كۆرۈپ تۆت ئېغىزلىق يېڭى كېسەك ئۆي سېلىپ بىر بالىلار باغچىسى قۇردى، باغچىغا ئويۇنچۇق، بالىلار كىتابلىرى سېتىۋالدى ۋە 34 بالا قوبۇل قىلدى. 1981 - يىلى بالىلار ئاپپاراتلىرى خېلى تېز كۆپەيدى. 6 - ئايدا «قىزىل بايراق» گۈڭشىسى «قىزىل بايراق» چوڭ ئەترىتى بىلەن «قىزىل چوققا» چوڭ ئەترىتى ئۆزلىرى مەبلەغ توپلاپ 50 بالا سىغدۇرغان بالىلار باغچىسىنىدىن بىرنى قۇردى. 1985 - يىلى شەھەر بويىچە بالىلار باغچىسى 71 گە، باغچىدىكى بالا 2926 گە يەتتى، بۇنىڭ ئىچىدە شەھەر رايونىدىكى ھۆكۈمەت باشقۇرۇشىدىكى بالىلار باغچىسى بەش، باغچىدىكى بالا 768 (بۇنىڭ ئىچىدە ئوبلاستقا قاراشلىق بالىلار باغچىسى ئىككى، باغچىدىكى بالا 322، شىغا قاراشلىق بالىلار باغچىسى ئىككى، باغچىدىكى بالا 236، شەھەرگە قاراشلىق بالىلار باغچىسى بىر، باغچىدىكى بالا 210)، تۈەن - مەيدانلاردىكى بالىلار باغچىسى ئالتە، باغچا سىنىپى 35، تەييارلىق سىنىپى تۇققۇز، بالا 808. يېزا (مەيدان - فېرما) ۋە كەنتلەر باشقۇرغان بالىلار باغچىسى 60 (بۇنىڭ ئىچىدە خەنزۇ بالىلار باغچىسى 55، باغچىدىكى بالا 1340؛ مىللىي بالىلار باغچىسى بەش، باغچىدىكى بالا 118)، باغچىدىكى ئوقۇتقۇچى 117 (بۇنىڭ ئىچىدە ئوتتۇرا شىفەننى پۈتتۈرگەنلەر 14، تولۇق ئوتتۇرا مەكتەپنى پۈتتۈرگەنلەر 67، تولۇقسىز ئوتتۇرا مەكتەپنى پۈتتۈرگەنلەر 28، باشلانغۇچ مەكتەپنى پۈتتۈرگەنلەر سەككىز). باغچىدا بالىلاردا ياخشى تۇرمۇش ئادىتى يېتىلدۇرۇلگەندىن باشقا، ئۇلار يەنە ۋەتەننى، خەلقنى، ئەمگەكنى، ئىلىم - پەننى سۆيۈش،

ئومۇمنىڭ مال مۈلكىنى ئاسراش جەھەتتىن تەربىيىلەندى، ئۇلارغا ئاددىي ساۋات ۋە مۇزىكا، گۈزەل - سەنئەت، ئۇسسۇل ئۆگىتىلدى. شەھەر ۋە تۇمەن - مەيدانلارنىڭ بالىلار باغچىلىرىدا 1982 - يىلدىن باشلاپ ئومۇميۈزلۈك هالدا ئالتە ياشلىق بالىلارنىڭ تەييارلىق سىنىپى ئېچىلدى، ئۇلارنىڭ ئوقۇش مۇددىتى بىر يىل بولدى، مۇددىتى توشقاندىن كېيىن باشلانغۇچ مەكتەپكە كىردى. كەنتلەردىكى بالىلار باغچىلىرىمۇ تەدرىجىي هالدا مۇنتىزىملاشتى. شەھەر بويىچە ئاپتونوم رايون نۇقتىلىق يار يۆلەك بولىدىغان يېزا مەركىزىي بالىلار باغچىسى يەنى دالتۇ يېزىسى لامأ ئۇسۇ كەنتى (ئەسلىدىكى «قىزىل دولقۇن» 1 - ئەترىتى) بالىلار باغچىسى بار. يېزىلاردا مەھسۇلاتقا بىرلەشتۈرۈپ ئائىلىلەرگە ھۆددىگە بېرىش مەسئۇلىيىتە تۈزۈمى يولغا قويۇلغاندىن كېيىن، دالتۇ يېزىسىنىڭ 24 كەنتى باشقۇرغان بالىلار باغچىسى (يەسلى) نىڭ ھەق مەسلىسى بىر قەدەر ياخشى ھەل قىلىنغاندىن باشقا، قالغان كەنت ئەترەتلەردە بۇ مەسىلە يەنىمۇ مۇۋاپىق ھەل قىلىشنى كۈتۈپ تۇرماقتا.

§ 4. ئادەتتىكى مائارىپ

1. باشلانغۇچ مەكتەپ مائارىپى

1) كۆلىمى

مىنگونىڭ 21 - يىلى (1932 - يىلى) بورتالادا خەنزۇ مەكتەپ قۇرۇلدى، مەكتەپ بورتالا ناھىيىسى باشقۇرۇشىدىكى 1 - باشلانغۇچ مەكتەپ دەپ ئاتالدى، لى شىيىڭ مۇدىر بولدى. مەكتەپ ئورنى ھازىرقى «چىندېل» كوچىسىدىكى بورتالا ئوبلاستلىق تەنتەربىيە سارىيىنىڭ غەرب تەرىپىدە ئىدى، شۇ يىلى ئالتە ئېغىزلىق سىنىپ سېلىندى، 21 پارتا تەييارلاندى، 11 ئوقۇغۇچى قوبۇل قىلىندى، بۇلار بىر سىنىپ قىلىندى. مىنگونىڭ 24 - يىلى (1935 - يىلى) مەكتەپ ئۆيى 12 گە كۆپەيدى. مىنگونىڭ 25 - يىلى (1936 - يىلى) گاۋىي مۇدىر بولدى. مىنگونىڭ 27 - يىلى (1938 - يىلى) مەكتەپتە تۆت يىللىق بويىچە تۆت سىنىپ بولۇپ، 63 ئوقۇغۇچى قوبۇل قىلىندى، بۇنىڭ ئىچىدە قىزلار 14. مىنگونىڭ 31 - يىلى (1942 - يىلى) بۇ مەكتەپ ناھىيە باشقۇرۇشىدىكى 1 - مەركىزىي مەكتەپكە ئۆزگەرتىلدى، بۇ چاغدا باشلانغۇچ مەكتەپنىڭ يۇقىرى سىنىپىدىن ئۆچى، تۆۋەن سىنىپىدىن ئالتىسى بار ئىدى (ئىككى خەنزۇ سىنىپ، ئىككى موڭغۇل سىنىپ، ئىككى قازاق سىنىپ بار ئىدى، بۇ مىللەتلەر ئۆز مىللىتىنىڭ تىلىدا دەرس ئوقۇيتتى). مەكتەپتە 225 ئوقۇغۇچى بولۇپ، بۇنىڭ 89 ى خەنزۇ ئىدى.

مىنگونىڭ 29 - يىلى (1940 - يىلى) 3 - ئاينىڭ 20 - كۈنى ئۆلكىلىك مائارىپ نازارىتىنىڭ تەستىقلىشى بىلەن ئەسلىدىكى ئۇيغۇر ئۇيۇشمىسىنىڭ باشقۇرۇشىدىكى مەكتەپ («نەتىجىلىك» مەكتەپ) ھۆكۈمەت باشقۇرۇشىدىكى مەكتەپكە ئۆزگەرتىلىپ بورتالا ناھىيىلىك 2 - باشلانغۇچ مەكتەپ دەپ ئاتالدى، ھېزىم مۇدىر بولدى، بۇ چاغدا بۇ مەكتەپتە 15 سىنىپ، 300 ئوقۇغۇچى، 20 ئوقۇتقۇچى بار ئىدى. شۇ يىلى يەنە لەنتەي دېگەن يەردە ئۇيۇشما باشقۇرۇشىدىكى ئۇيغۇر باشلانغۇچ مەكتىپى قۇرۇلۇپ، 170 ئوقۇغۇچى قوبۇل قىلىندى.

مىنگونىڭ 33 - يىلى (1944 - يىلى) گۈلۈمتۇدا بىر ئۇيغۇر مەكتىپى قۇرۇلدى، مەكتەپتە سەككىز سىنىپ ئېچىلىپ، 98 ئوقۇغۇچى قوبۇل قىلىندى. 7 - ئاينىڭ 3 - كۈنى ئۆلكىلىك مائارىپ نازارىتىنىڭ تەستىقلىشى بىلەن ئەسلىدىكى قويتاستىكى قىزىلسۇ قازاق مەكتىپى (بۇ مەكتەپ 1935 - يىلى قازاق قەبىلىسىنىڭ كاتتىبىشى تەرىپىدىن قۇرۇلغان) ھۆكۈمەت باشقۇرۇشىدىكى مەكتەپكە ئۆزگەرتىلىپ، بورتالا ناھىيىلىك 3 - باشلانغۇچ مەكتەپ دەپ ئاتالدى، ئۆزبېك دېگەن كىشى مۇدىر بولدى، لوقمان ئوقۇتقۇچى بولدى. بۇ مەكتەپتە ئىككى يىللىق سىنىپ بولۇپ، 53 ئوقۇغۇچى قوبۇل قىلىندى. شۇ يىلى قازاقلار مەركەزلىك

ئولتۇراقلاشقان كۆچمە چارۋىچىلىق رايونى ساربۇختا بىر ئوقۇتۇش نۇقتىسى تەسىس قىلىنىپ، 15 ئوقۇغۇچى قوبۇل قىلىندى. دالتۇ رايونىنىڭ خارمودون دېگەن يېرىدە بىر ئوقۇتۇش نۇقتىسى تەسىس قىلىنىپ، 12 ئوقۇغۇچى قوبۇل قىلىندى. مىنگونىڭ 36 - يىلى (1947 - يىلى) غا كەلگەندە يەنە قازاقلار مەركەزلىك ئولتۇراقلاشقان شامبان خارغىن، جېلئاغاش، قوسەمچەك قاتارلىق جايلاردا بىردىن ئوقۇتۇش نۇقتىسى تەسىس قىلىندى.

مىنگونىڭ 26 - يىلى (1937 - يىلى) 3 - ئايدا شويىڭپەن موڭغۇل يېزىقى جەمئىيىتى باشقۇرۇشىدىكى باشلانغۇچ مەكتەپ ھۆكۈمەت باشقۇرۇشىدىكى باشلانغۇچ مەكتەپكە ئۆزگەرتىلدى. مىنگونىڭ 29 - يىلى (1940 - يىلى) 8 - ئايدا ئۆلكىلىك مائارىپ نازارىتىنىڭ تەستىقلىشى بىلەن بۇ مەكتەپ بورتالا ناھىيىلىك 4 - باشلانغۇچ مەكتەپكە ئۆزگەرتىلدى، يۇەن پۇگو مۇدىر بولدى، داڭ جىنيى قاتارلىق ئالتە كىشى ئوقۇتقۇچى بولدى. ئەينى چاغدا بۇ مەكتەپتە ئۈچ سىنىپ بولۇپ، 120 ئوقۇغۇچى قوبۇل قىلىندى. مىنگونىڭ 34 - يىلى (1945 - يىلى) كېۋېيتاران (دالتۇ ئەتراپى) دا بىر موڭغۇل ئوقۇتۇش نۇقتىسى تەسىس قىلىندى، ئايۇش ئوقۇتقۇچى بولدى. كېۋېيچاغان (ئۇتبۇلاق ئەتراپى) دا بىر ئوقۇتۇش نۇقتىسى تەسىس قىلىندى، چ. ئوتگا ئوقۇتقۇچى بولدى. مىنگونىڭ 36 - يىلى (1947 - يىلى) نىڭ ئاخىرىغىچە بورتالادىكى مەركىزىي باشلانغۇچ مەكتەپ ئىككىگە يەتتى، بۇنىڭ بىرى ئۇيغۇر مەكتەپ، يەنە بىرى موڭغۇل مەكتەپ ئىدى، موڭغۇل مەكتەپتە ئالتە سىنىپ بولۇپ، بۇنىڭ بىرى خەنزۇ سىنىپ ئىدى. ئۇيغۇر مەكتەپتە 17 سىنىپ ئېچىلدى. ئادەتتىكى باشلانغۇچ مەكتەپ ئالتىگە يەتتى، بۇنىڭ ئىچىدە قازاق مەكتەپ بىر بولۇپ، ئۇنىڭدا تۆت سىنىپ، روس مەكتەپ بىر بولۇپ، ئۇنىڭدا ئىككى سىنىپ بار ئىدى. قازاق مەكتەپ شامبان خارغىن، جېلئاغاش، خارمودون، قوسەمچەك مەكتەپلىرىدە بىردىن ئوقۇتۇش نۇقتىسى تەسىس قىلدى.

مىنگونىڭ 36 - يىلى (1947 - يىلى) 2 - ئاينىڭ 7 - كۈنى روس باشلانغۇچ مەكتىپى قۇرۇلدى، ماكىلوۋا مۇدىر بولدى، بۇ مەكتەپتە 1 - يىللىق سىنىپتىن بىرى، 2 - يىللىق سىنىپتىن بىرى، 23 ئوقۇغۇچى، ئىككى ئوقۇتقۇچى بار ئىدى. شۇ يىلى 8 - ئايدا شويىڭپەندىكى ناھىيىلىك 4 - باشلانغۇچ مەكتەپ ۋە كېۋېيتاران، كېۋېيچاغان دېگەن يەرلەردىكى ئىككى ئوقۇتۇش نۇقتىسى ناھىيە بازىرىغا قوشۇۋېتىلىپ، بورتالا ناھىيىلىك 2 - مەركىزىي مەكتەپ قۇرۇلدى، ئا. دورجى مۇدىر بولدى، مەكتەپتە سەككىز ئوقۇتقۇچى ۋە ئىشچى - خىزمەتچى بار ئىدى.

بورتالادىكى باشلانغۇچ مەكتەپلەرنىڭ 40 - يىللاردىكى ئەھۋالى

مەدەنىيەت، مائارىپ 1 — 2

يىللار	مەكتەپ سانى	سىنىپ سانى	ئوقۇغۇچى	بۇنىڭ ئىچىدە						ئوقۇتقۇچى، ئىشچى - خىزمەتچى
				خەنزۇ	ئۇيغۇر	موڭغۇل	قازاق	روس	باشقىلار	
1940	7	28	838	85	462	162	129			55
1944	6	31	791	139	402	105	123		22	57
1947	8	33	819	33	441	127	175	23	20	51

جۇڭخۇا خەلق جۇمھۇرىيىتى قۇرۇلغاندىن كېيىن، بورتالانىڭ باشلانغۇچ مەكتەپ مائارىپى ناھايىتى تېز تەرەققىي قىلدى. 1950 - يىلى باشلانغۇچ مەكتەپ ئونغا، سىنىپ 37 گە، ئوقۇغۇچى 1271 گە، ئوقۇتقۇچى، ئىشچى - خىزمەتچى 58 گە يەتتى. 1953 - يىلى تەرەققىيپەرۋەر زات قاسىمقاننىڭ مەبلەغ توپلىشى بىلەن

بازاردا يېگىدىن بىر قازاق باشلانغۇچ مەكتىپى قۇرۇلدى (مەكتەپنىڭ ئورنى هازىرقى «مەدەنىيەت» كوچىسىدىكى ئوبلاستلىق 1 - ئوتتۇرا مەكتەپنىڭ جەنۇبىدىكى كونا كېسەك ئۆيلەرنىڭ ئورنىدا ئىدى) ، كاتىباي مۇدىر بولدى. شۇ يىلى 3 - ئايدا ئۇيغۇر مەركىزىي باشلانغۇچ مەكتىپىنىڭ خەنزۇلار بىلەن ئۇيغۇرلار ئارىلاش ئوقۇيدىغان سىنىپىدىكى 70 ئوقۇغۇچى ئايرىپ چىقىلدى، بۇنىڭ بىلەن هۆكۈمەت يېگىدىن بىر خەنزۇ مەكتەپ قۇردى (مەكتەپ ئورنى هازىرقى ئوبلاستلىق سەھىيە ئىدارىسى بىناسىنىڭ ئورنىدا ئىدى) ، ياڭ گۇاڭرۇڭ مۇدىر بولدى. 1958 - يىلى ناهىيە بويىچە 18 باشلانغۇچ مەكتەپ، 54 سىنىپ، 1744 ئوقۇغۇچى، 216 ئوقۇتقۇچى بار بولدى. 1965 - يىلى پۈتۈن كۇنلۇك تۇزۇمدىكى باشلانغۇچ مەكتەپ 26 گە يەتتى (ئوبلاستقا ۋە يېزا ئىگىلىك 5 - شىغا بۇاستە قاراشلىق ئۇچ مەكتەپمۇ شۇنىڭ ئىچىدە) ، سىنىپ 170 كە يەتتى (ئوبلاستقا ۋە شىغا بۇاستە قاراشلىق 25 سىنىپمۇ شۇنىڭ ئىچىدە) ، بۇنىڭ ئىچىدە تۆت يىللىق ۋە ئىككى يىللىق تۇزۇمدىكىسى 90 ، بەش يىللىق تۇزۇمدىكىسى 80 ، ئوقۇتقۇچى، ئىشچى - خىزمەتچى 216 (ئوبلاستقا ۋە 5 - شىغا بۇاستە قارشلىق مەكتەپلەردىكىسى 45) ، مەكتەپتىكى ئوقۇغۇچى 5438 (ئوبلاستقا ۋە شىغا بۇاستە قاراشلىق مەكتەپلەردىكى 1279 ئوقۇغۇچىمۇ شۇنىڭ ئىچىدە) ، بۇنىڭ ئىچىدە تۆت يىللىق، ئىككى يىللىق تۇزۇمدىكى سىنىپلاردىكى ئوقۇغۇچى 3262 ، بەش يىللىق تۇزۇمدىكى سىنىپلاردىكىسى 276 . 1965 - يىلى ماۋارىپ تارماقلىرى تېرىقچىلىق قىلغاچ ئوقۇيدىغان باشلانغۇچ مەكتەپتىن ئوچىنى قۇرۇپ، يېگىدىن 100 ئوقۇغۇچى قوبۇل قىلدى. 1966 - يىلى ئەتىيازدا دالتۇ يېزىسىدىكى پۈتۈن كۇنلۇك تۇزۇمدىكى باشلانغۇچ مەكتەپ يەتتىگە، سىنىپ 29 غا، ئوقۇغۇچى 627 گە، ئوقۇتقۇچى 35 كە، شويېكچەندىكى پۈتۈن كۇنلۇك تۇزۇمدىكى باشلانغۇچ مەكتەپ ئالتىگە يەتتى. يېرىم تېرىقچىلىق قىلغاچ ئوقۇيدىغان ئوتتۇرا مەكتەپتىن بىرى، يېرىم كۇنلۇك تۇزۇمدىكى باشلانغۇچ مەكتەپتىن ئالتىسى بار بولدى، مەكتەپكە كىرگەن بالىلار ئوقۇش يېشىدىكى بالىلارنىڭ 64 پىرسەنتىنى ئىگىلىدى. 1967 - يىلى قىشتا باشلانغۇچ مەكتەپلەر «مەدەنىيەت زور ئىنقىلابى» نىڭ زەربىسىگە ئۇچراپ مەكتەپ تەرتىپى قالايمىقانلاشتى، ئاپپاراتلار پالەچ هالەتكە چۈشۈپ قالدى. 1968 - يىلى ئەتىيازدا باشلانغۇچ مەكتەپلەرگە ئوقۇغۇچى قوبۇل قىلىنىپ، دەرس ئەسلىگە كەلتۈرۈلدى. 1969 - يىلى ئىشچىلار، كەمبەغەل دېھقان، تۆۋەن ئوتتۇرا دېھقانلارنىڭ مەكتەپ باشقۇرۇشى سەۋەبىدىن ئوقۇتۇش سۈپىتىگە تەسىر يەتتى. 1976 - يىلدىن كېيىن باشلانغۇچ ماۋارىپى مۇقىم تەرەققىي قىلدى، «يالقۇن» گۇرۇپپىسىنىڭ خارتۇراگ چوڭ ئەترىتى، «ئۇچقۇن» گۇرۇپپىسىنىڭ تاتات چوڭ ئەترىتى، «قىزىل بايراق» گۇرۇپپىسىنىڭ ئۇتبۇلاق چوڭ ئەترىتى، چىندىل گۇرۇپپىسىنىڭ يامانتام چوڭ ئەترىتى (1980 - يىلى شاپارتايغا كۆچكەن) ، «ئالغا» چارۋىچىلىق فېرمىسىنىڭ «ئاۋانگارت» يەم - بوغۇز ئەترىتىدە بەش چارۋىچىلىق رايونى ياتاقلىق مەكتىپى قۇرۇلدى، بۇنىڭ ئىچىدە ئارالتوقاي چارۋىچىلىق رايونى ياتاقلىق باشلانغۇچ مەكتىپىدە يەنە تولۇقسىز ئوتتۇرا مەكتەپ سىنىپى تەسىس قىلىنىدى. 1978 - يىلى ئاپتونوم رايونلۇق ماۋارىپ نازارىتىنىڭ تەستىقلىشى بىلەن «غالىبىيەت» گۇرۇپپىسىنىڭ «غالىبىيەت» باشلانغۇچ مەكتىپى ئاپتونوم رايونىمىز بويىچە نۇقتىلىق باشلانغۇچ مەكتەپلەر قاتارىغا كىرگۈزۈلدى. بۇ مەكتەپكە بىر ئاپتوموبىل ۋە بىر قىسىم ئوقۇتۇش سايمانلىرى سەپلەپ بېرىلدى.

1985 - يىلنىڭ ئاخىرى شەھەر بويىچە (ئوبلاستقا ۋە شىغا بۇاستە قاراشلىق مەكتەپلەرمۇ شۇنىڭ ئىچىدە) باشلانغۇچ مەكتەپ 51 گە يېتىپ، 1949 - يىلدىكىدىن ئاز كەم تۆت هەسسە كۆپەيدى، مەكتەپتىكى ئوقۇغۇچى 18 مىڭ 715 گە يەتتى، بۇنىڭ ئىچىدە شەھەرگە بۇاستە قاراشلىق باشلانغۇچ مەكتەپ 48 ، سىنىپ 546 ، ئوقۇغۇچى 14 مىڭ 751 بولۇپ، 18 هەسسە كۆپەيدى. 1985 - يىلى شەھەر بويىچە ئوقۇش يېشىدىكى بالا 11 مىڭ 855 كە يەتتى، 11 مىڭ 590 بالا مەكتەپكە كىردى. بالىلارنىڭ مەكتەپكە كىرىش نىسبىتى 95.1% كە، ئومۇملىشىش نىسبىتى 90% كە، مەكتەپ پۈتتۈرۈش نىسبىتى 99% كە، مۇستەھكەملىنىش نىسبىتى 97% كە يەتتى.

بورتالا شەھىرىدىكى باشلانغۇچ مەكتەپلەرنىڭ 1949 - يىلدىن 1985 - يىلغىچە بولغان تەرەققىيات ئەھۋالى

مەدەنىيەت، ماۋارىپ 1 — 3

يىللار	مەكتەپ	سىنىپ		مەكتەپتىكى ئوقۇغۇچى			قوبۇل قىلىنغان ئوقۇغۇچى			ئوقۇش پۈتتۈرگەن ئوقۇغۇچى			ئوقۇتقۇچى، ئىشچى - خىزمەتچى		
		جەمئىي	ئاز سانلىق مىللەت	جەمئىي	خەنزۇ	ئاز سانلىق مىللەت	جەمئىي	خەنزۇ	ئاز سانلىق مىللەت	جەمئىي	خەنزۇ	ئاز سانلىق مىللەت	جەمئىي	خەنزۇ	ئاز سانلىق مىللەت
1949	11	35		1003									58		
1950	10	37		1271									58	1	57
1951	10	41		1260	20								60	1	59
1952	8	47		1599	51								65	1	64
1953	10	38	36	1334	70	1264							66	4	62
1954	10	38	36	1571									53	4	49
1955	10	44	40	1534	102	1432				232			55	3	52
1956	19	65	60	1744	173	1571							61	4	57
1957	23	66	61	1944	219	1725							71	7	64
1958	18	54		1744									61		
1961															
1962	14	77		601						228			97		
1963	16	71		1765									100		
1964	15	96		2426									140		
1965	37	166		4792	1663	3129	988	502	486	283			190	87	103
1973	34	328		8032	3610	4422	2878			301			387	192	195
1974	38	399	191	8871	4842	4029	2580			540			512	258	254
1975	38	455	227	10161	5386	4775	2766			776			606	300	306
1976	45	510	263	11498	6024	5474	2900			1165			703	319	384
1977	48	520	267	11746	6200	5546	3022			1147			678		
1978	40	523	2655	12819	7165	5654	3743			1517			722	361	361
1979	39	521	279	12372	6514	5858	3543			1334			706	347	359
1980	41	524	274	13534	7452	6082	3802			1409			833	399	434
1982	48	555	290	14455	7505	6950	3937	1815	2122	1679	899	780	866	349	527
1983	42	539	289	14101	7757	6344	3531	1764	1767	1728	989	739	935	342	593
1984	46	540	282	14368	7990	6378	5035	1720	3315	1932	1101	831	910	293	617
1985	48	546	292	14751	8115	6636	3324	1376	1948	2099	1277	822	935	297	638

بورتالا شەھرى بويىچە 1985 - يىلدىكى باشلانغۇچ مەكتەپلەر

مەدەنىيەت، ماارىپ 1 — 4

ئورۇن	مەكتەپ نامى	سىنىپ	ئوقۇغۇچى			ئوقۇتقۇچى، ئىشچى - خىزمەتچى
			جەمئىي	خەنزۇ	ئاز ساندىكى مىللەت	
بورتالا شەھىرىگە بىۋاسىتە قاراشلىق	1 - ئوتتۇرا مەكتەپنىڭ باشلانغۇچ قىسمى	18	707		707	47
	2 - ئوتتۇرا مەكتەپنىڭ باشلانغۇچ قىسمى	10	488	449	39	23
شويىگچەن رايونى	شويىگچەن رايونى مەركىزىي مەكتىپى	15	628	586	42	23
	ئۇرۇقچىلىق مەيدانى باشلانغۇچ مەكتىپى	12	315	202	113	9
	1 - باشلانغۇچ مەكتەپ	15	444	309	135	19
	2 - باشلانغۇچ مەكتەپ	9	260	229	31	15
	3 - باشلانغۇچ مەكتەپ	8	197	53	144	8
	4 - باشلانغۇچ مەكتەپ	9	284	242	42	13
	5 - باشلانغۇچ مەكتەپ	10	228	108	120	16
	6 - باشلانغۇچ مەكتەپ	12	546	531	15	14
	8 - باشلانغۇچ مەكتەپ	12	285	224	61	13
	9 - باشلانغۇچ مەكتەپ	27	718	475	243	27
	رايونلۇق 1 - ئوتتۇرا مەكتەپنىڭ باشلانغۇچ قىسمى	12	239		239	21
دالتۇ يېزىسى	دالتۇ (ئەسلىدىكى «زاراڭزا» چوڭ ئەترىتى) باشلانغۇچ مەكتىپى	13	490	452	38	18
	خارېۋۇغ (ئەسلىدىكى «قىزىل دولقۇن» چوڭ ئەترىتى) باشلانغۇچ مەكتىپى	7	150	138	12	9
	ئىگىنخۇش (ئەسلىدىكى «قىزىل نۇر» چوڭ ئەترىتى) باشلانغۇچ مەكتىپى	7	240	197	43	7
	ئۇلانبۇغ باشلانغۇچ مەكتىپى	6	199	171	28	9
	ئۇلانتوغا (ئەسلىدىكى «قىزىل يۇلتۇز» چوڭ ئەترىتى) باشلانغۇچ مەكتىپى	9	402	353	49	10
	ئۇلانسۇم (ئەسلىدىكى «قىزىل چوقما» چوڭ ئەترىتى) باشلانغۇچ مەكتىپى	9	314	308	6	8
	خارمودون (ئەسلىدىكى «قىزىل بۇلۇت» چوڭ ئەترىتى) باشلانغۇچ مەكتىپى	5	62		62	7
	جىگگىنخۇش (ئەسلىدىكى «قىزىل بايراق» چوڭ ئەترىتى) باشلانغۇچ مەكتىپى	9	121		121	4

چەندىل يېزىسى	تۆۋەن گۆلۈمتۇ (ئەسلىدىكى «ئالغا» چارۋىچىلىق فېرمىسى) باشلانغۇچ مەكتىپى	10	285		285	47
	چەندىل يېزىلىق مەركىزىي باشلانغۇچ مەكتەپ	5	141	137	4	8
	چەندىل يېزىلىق مەركىزىي ئۇيغۇر باشلانغۇچ مەكتەپ	9	322		322	23
	ئالبىناباشىن (ئەسلىدىكى ئۇرۇقچىلىق مەيدانى) باشلانغۇچ مەكتىپى	5	181		181	25
	گۆلۈمتۇ باشلانغۇچ مەكتىپى	5	113	3	110	14
	شابارتاي (ئەسلىدىكى «تالك نۇرى» چوك ئەترىتى) باشلانغۇچ مەكتىپى	14	532	74	458	31
	«قۇياشقا باقار» باشلانغۇچ مەكتىپى	10	349	318	31	22
	بەشتۆپە باشلانغۇچ مەكتىپى	5	51		51	3
	نارىنبۇلاق باشلانغۇچ مەكتىپى	5	68		68	10
ئۇتبۇلاق يېزىسى	ئۇتبۇلاق يېزىلىق مەركىزىي باشلانغۇچ مەكتەپ	22	587	371	216	35
	ئۇلاستاي (ئەسلىدىكى «شەرق قىزاردى» چوك ئەترىتى) باشلانغۇچ مەكتىپى	8	261		261	39
	بايارىۋلاق (ئەسلىدىكى «سەكرەپ ئىلگىرىلەش» چوك ئەترىتى) باشلانغۇچ مەكتىپى	5	109		109	10
	گىندىن (ئۇرۇقچىلىق مەيدانى) باشلانغۇچ مەكتىپى	5	180	104	76	9
	«سەكرەپ ئىلگىرىلەش» شەرقىي كەنتى باشلانغۇچ مەكتىپى	4	76	35	41	4
	باگبۇرا باشلانغۇچ مەكتىپى	14	511	410	101	14
	چارۋىچىلىق فېرمىسى باشلانغۇچ مەكتىپى	16	174		174	8
بىلىن خارمودون يېزىسى	بىلىن خارمودون مەركىزىي باشلانغۇچ مەكتەپ	6	292	280	12	9
	شارالجىن (ئەسلىدىكى «قىزىل بۇلاق» چوك ئەترىتى) باشلانغۇچ مەكتىپى	8	217	215	2	9
	توسونخاشا (ئەسلىدىكى «قىزىل پۇپۇك» چوك ئەترىتى) باشلانغۇچ مەكتىپى	7	164		164	8
	شىنتارا باشلانغۇچ مەكتىپى	13	159	159		7
	يېزىلىق موڭغۇل باشلانغۇچ مەكتەپ	5	49		49	8
	يېزىلىق قازاق باشلانغۇچ مەكتەپ	5	63		63	6
ئارالتوقاي چارۋىچىلىق فېرمىسى	ئارالتوقاي 1 - ئوتتۇرا مەكتەپنىڭ باشلانغۇچ مەكتىپى	28	540		540	40
	فېرما مەركىزىي باشلانغۇچ مەكتىپى	7	238	222	16	13
	1 - باشلانغۇچ مەكتەپ	5	145	135	10	7
	2 - باشلانغۇچ مەكتەپ	5	115	109	6	6
	3 - باشلانغۇچ مەكتەپ	5	102	16	86	6
	4 - باشلانغۇچ مەكتەپ	6	201	191	10	11

يېزىلار-نىڭ چار-ۋىچىلىق رايونلىرى-دىكى ياتاق-لىق باشلا-نغۇچ مەك-تەپلىرى	چىندىل چارۋىچىلىق رايونى ياتاقلىق باشلانغۇچ مەكتىپى	8	177		177	31
	دالتۇ چارۋىچىلىق رايونى ياتاقلىق باشلانغۇچ مەكتىپى	15	270		270	25
	شويىگچەن 2 - چارۋىچىلىق فېرمىسى ياتاقلىق باشلانغۇچ مەكتىپى	12	160		160	13
	شويىگچەن 3 - چارۋىچىلىق فېرمىسى ياتاقلىق باشلانغۇچ مەكتىپى	9	190		190	18
ئوبلاستقا-ۋە شىغا بېۋاستە قاراشلىق باشلانغۇچ مەكتەپلەر	ئوبلاستلىق 1 - ئوتتۇرا مەكتەپنىڭ باشلانغۇچ مەكتەپ قىسمى	8	274		274	18
	ئوبلاستلىق 2 - ئوتتۇرا مەكتەپنىڭ باشلانغۇچ مەكتەپ قىسمى	5	138		138	19
	ئوبلاستلىق 5 - ئوتتۇرا مەكتەپنىڭ باشلانغۇچ مەكتەپ قىسمى	5	154		154	12
	ئوبلاستلىق 6 - ئوتتۇرا مەكتەپنىڭ باشلانغۇچ مەكتەپ قىسمى	11	327	327		27
	يېزا ئىگىلىك 5 - شى مىللىي ئوتتۇرا مەكتىپىنىڭ باشلانغۇچ مەكتەپ قىسمى	11	566		566	39
	ئوبلاستقا بېۋاستە قاراشلىق 1 - باشلانغۇچ مەكتەپ	25	1037	1037		61
	يېزا ئىگىلىك 5 - شى 1 - باشلانغۇچ مەكتەپ	33	1320	1320		58
	يېزا ئىگىلىك 5 - شى بىناكارلىق شىركىتى باشلانغۇچ مەكتىپى					

2) ئوقۇتۇش تۈزۈمى ۋە ئوقۇتۇش مەزمۇنى

(1) ئوقۇتۇش تۈزۈمى مىنگو دەۋرىدە ناھىيىدىكى باشلانغۇچ مەكتەپلەرنىڭ ئوقۇتۇش تۈزۈمى ئىككى خىل بولۇپ، ئۈيغۇرچە، قازاقچە دەرس ئۆتۈلەتتى، سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ ئوقۇتۇش پروگراممىسى ۋە دەرسلىكى ئىشلىتىلەتتى، بۇ مەكتەپلەر بەش يىللىق تۈزۈمدە ئىدى. لېكىن دەرسلىك ۋە ئوقۇتقۇچى كەمچىل بولغاچقا، كۆپىنچە مەكتەپلەر تۆت يىللىق قىلىپ تەسىس قىلىنغاندى. خەنزۇ، موڭغۇل تىللىرىدا دەرس ئۆتۈلۈدىغان باشلانغۇچ مەكتەپلەردە ئۆلكىلىك ماكارىپ نازارىتى تۈزگەن ئوقۇتۇش پروگراممىسى ۋە دەرسلىك ئىشلىتىلەتتى، ئوقۇتۇش تۈزۈمى ئالتە يىللىق بولۇپ، باشلانغۇچ مەكتەپ باسقۇچى تۆت يىل، يۇقىرى باشلانغۇچ مەكتەپ باسقۇچى ئىككى يىل ئىدى. تۆۋەن سىنىپ تەسىس قىلىنغان مەكتەپ باشلانغۇچ مەكتەپ، يۇقىرى باشلانغۇچ مەكتەپ قىسمى تەسىس قىلىنغان مەكتەپ مۇكەممەل باشلانغۇچ مەكتەپ ياكى مەركىزىي باشلانغۇچ مەكتەپ دەپ ئاتىلاتتى. مىنگونىڭ 34 - يىلى (1945 - يىلى) دىن كېيىن ئۇچ ۋىلايەت ئىنقىلابى مەزگىلىدە بىر تۇتاش ئوقۇتۇش تۈزۈمى قوللىنىلدى، ئومۇمەن ئاھالىلەر تارقاق ئولتۇراقلاشقان جايلاردا پەقەت تۆت يىللىق تۈزۈمدىكى مەكتەپ بولۇش، ئۇنى باشلانغۇچ مەكتەپ دەپ تونۇش، ناھىيە بازىرى ۋە بازار ئەتراپىدا ئىلگىرى تەسىس قىلىنىپ بولغان ئالتە يىللىقتىن يۇقىرى مەكتەپلەرنى تولۇقسىز ئوتتۇرا مەكتەپ قىلىش بەلگىلەندى.

جۇڭخۇا خەلق جۇمھۇرىيىتى قۇرۇلغاندىن كېيىن، ناھىيىدىكى باشلانغۇچ مەكتەپلەر بىردەك تۆت يىللىق

باشلانغۇچ مەكتەپ قىلىپ تەسىس قىلىندى. 1952 - يىلى مەركىزىي ماۋارىپ مىنىستىرلىكى بەش يىللىق ئوقۇتۇش تۈزۈمىنى سىناق تەرىقىسىدە يولغا قويۇش توغرىسىدا ئۇقتۇرۇش چىقاردى، لېكىن دەرسلىك كەمچىل، ئوقۇتۇش ئۇسكۇنىلىرى ۋە شارائىت ناچار بولغاچقا، بۇ تۈزۈم ئىزچىللاشتۇرۇلمىدى.

1960 - يىلى ماۋارىپ مىنىستىرلىكى بەش يىللىق ئوقۇتۇش تۈزۈمىنى سىناق تەرىقىسىدە يولغا قويۇشنى يېڭىباشتىن قارار قىلدى. 1966 - يىلغا كەلگەندە ناھىيە بويىچە باشلانغۇچ مەكتەپلەرنىڭ ھەممىسىدە بەش يىللىق تۈزۈم يولغا قويۇلدى.

1984 - يىلى كۇزدە ج ك پ مەركىزىي كومىتېتى، گوۋۇيۈەن تارقاتقان «باشلانغۇچ مەكتەپ ماۋارىپىنى ئومۇملاشتۇرۇشقا دائىر بىر قانچە مەسىلە توغرىسىدا قارار» غا ئاساسەن، خەنزۇ باشلانغۇچ مەكتەپلىرى ۋە ئوتتۇرا مەكتەپلىرى ئالتە يىللىق تۈزۈمگە ئۆزگەرتىلدى؛ ئازسانلىق مىللەت باشلانغۇچ مەكتەپلىرى ۋە ئوتتۇرا مەكتەپلىرى يەنىلا بەش يىللىق تۈزۈمدە بولدى.

(2) ئوقۇتۇش مەزمۇنى 1949 - يىلدىن ئىلگىرى باشلانغۇچ مەكتەپلەردە ئومۇمەن دۆلەت تىلى (تىل - ئەدەبىيات)، ھېساب، مەدەنىيەت - تەنتەربىيەدىن ئىبارەت ئۇچ خىل دەرس ئوتۇلەتتى.

1950 - يىلدىن كېيىن دەرس مەركىزىي ماۋارىپ مىنىستىرلىكى ۋە ئاپتونوم رايونلۇق ماۋارىپ نازارىتى تۈزگەن ئوقۇتۇش پىلانىغا ئاساسەن تەسىس قىلىندى ۋە دەرس سائىتى بېكىتىلدى.

1951 - يىلى بەش يىللىق تۈزۈمدىكى باشلانغۇچ مەكتەپلەردە تىل - ئەدەبىيات، ھېساب، تەبىئەت، تارىخ، جۇغراپىيە، تەنتەربىيە، رەسىم، مۇزىكىدىن ئىبارەت سەككىز خىل دەرس تەسىس قىلىندى، بەش يىلدا جەمئىي 4978 سائەت دەرس ئوتۇش بەلگىلەندى.

1978 - يىلدىن باشلاپ ماۋارىپ مىنىستىرلىكى تۈزگەن «پۈتۈن كۇنلۇك تۈزۈمدىكى ئون يىللىق ئوتتۇرا، باشلانغۇچ مەكتەپ ئوقۇتۇش پىلانىنى سىناق تەرىقىسىدە يولغا قويۇش لايىھىسى» ئىجرا قىلىندى، تۆت يىللىق ۋە بەش يىللىق تۈزۈمدىكى باشلانغۇچ مەكتەپلەردە ئىككى سائەت سىياسەت دەرسى كۆپەيتىلدى.

1981 - يىلى كېيىنكى يېرىم يىلدىن باشلاپ ماۋارىپ مىنىستىرلىكى تۈزگەن «پۈتۈن كۇنلۇك تۈزۈمدىكى بەش يىللىق باشلانغۇچ مەكتەپلەرنىڭ ئوقۇتۇش پىلانى (تۈزىتىلگەن لايىھە)» ئىجرا قىلىندى. 1 - يىللىقتىن 5 - يىللىققىچە تىل - ئەدەبىيات، ماتېماتىكا، چەت ئەل تىلى، تەبىئەت، جۇغراپىيە، تارىخ، تەنتەربىيە، مۇزىكا، گۈزەل سەنئەت، ئەمگەك دەرسلىرى تەسىس قىلىنغاندىن باشقا، ھەپتىدە بىر سائەت ئىدىيە - ئەخلاق دەرسى ئوتۇلدى، بارلىق دەرس 11 خىل بولۇپ، ۋاقتى 4644 سائەت بولدى.

3) باشقۇرۇش تۈزۈلمىسى

مىنگونىڭ 29 - يىلى (1940 - يىلى) يەتتە باشلانغۇچ مەكتەپ بار ئىدى. بۈنىڭ ئىچىدىكى ناھىيىلىك تۆت باشلانغۇچ مەكتەپنى ناھىيىلىك ھۆكۈمەت بىۋاستە رەھبەرلىك قىلىپ باشقۇراتتى. مەكتەپ مۇدىرىنى ئۆلكىلىك ھۆكۈمەت ياكى ئىلى مەمۇرىي مەھكىمىسى بىۋاستە ئەۋەتەتتى. ئۇيۇشما باشقۇرۇشىدىكى ئوچ مەكتەپنى شۇ مىللەتنىڭ مەدەنىي ئاقارتىش ئۇيۇشمىسى رەھبەرلىك قىلىپ باشقۇراتتى.

1950 - يىلدىن كېيىن باشلانغۇچ مەكتەپلەرنى ناھىيىلىك خەلق ھۆكۈمىتى (ماۋارىپ بۆلۈمى) باشقۇرىدىغان بولدى، مەكتەپلەردە مۇدىر مەسئۇل بولۇش تۈزۈمى يولغا قويۇلدى. مۇدىرنى ماۋارىپ بۆلۈمى تەكشۈرۈپ تەستىقلاپ ۋەزىپىگە تەينىلىدى. ئوقۇتقۇچىلارنى ماۋارىپ بۆلۈمى بىر تۇتاش تەقسىم قىلدى.

1958 - يىلدىن 1962 - يىلغىچە باشلانغۇچ مەكتەپلەرنى ئاپتونوم ئوبلاستلىق ماۋارىپ ئىدارىسى باشقۇردى.

1963 - يىلدىن 1967 - يىلغىچە يەنە ناھىيىلىك ماۋارىپ ئىدارىسى باشقۇردى.

«مەدەنىيەت زور ئىنقىلابى» مەزگىلىدە مەكتەپ باشقۇرۇش بىراز قالايمىقانلىشىپ كەتتى. 1968 - يىلى جايلاردىكى ئىشچىلار، كەمبەغەل دېھقان، تۆۋەن ئوتتۇرا دېھقانلاردىن تەشكىللەنگەن تەشۋىقات ئەترەتلىرى

مەكتەپلەرگە ئوقۇتۇلاشتى. ۋە مەكتەپ باشقۇرۇشنى ئۆتكۈزۈۋالدى. مەكتەپلەردە ئىنقىلابىي رەھبەرلىك گۇرۇپپىسى قۇرۇلدى، يېزىلاردىكى ئىشلەپچىقىرىش ئىتىرەتلىرىدە تەسىس قىلىنغان مەكتەپلەردە چوڭ ئىتىرەت شۇجىسى رەھبەرلىك گۇرۇپپىسىنىڭ باشلىقلىقىنى ئۈستىگە ئالدى، ئۇ، مەكتەپنىڭ ئوقۇتۇش، مالىيە قاتارلىق خىزمەتلىرىنى باشقۇرەتى.

1978 - يىلى مەكتەپ ئىنقىلابىي رەھبەرلىك گۇرۇپپىسى ئەمەلدىن قالدۇرۇلدى، مەكتەپلەردە پارتىيە ياچېيكىسى رەھبەرلىكىدىكى مۇدىر ئىش تەقسىماتى تۈزۈمى يولغا قويۇلدى، مەكتەپ مۇدىرىنى ناھىيىلىك پارتكوم ۋەزىپىگە تەيىنلىدى. گۇڭشېلاردىكى باشلانغۇچ مەكتەپلەرگە مۇدىر، ئىلمىي مۇدىر قويۇلدى. ئۇلارنى گۇڭشې پارتكومى تەكشۈرۈپ تەستىقلاپ ۋەزىپىگە تەيىنلىدى.

1980 - يىلى ناھىيىلىك پارتكوم ئوقۇتقۇچىلارنىڭ كادىرلار تەقسىماتى ھوقۇقىنى ناھىيىلىك مەدەنىيەت - مائارىپ ئىدارىسىگە چۈشۈرۈپ بەردى، بۇ ئىدارىدە بىردىن ئىككىگىچە كادىرلار ئىشلىرىغا مەسئۇل كادىر قويۇلدى، ئۇ مەخسۇس ئوقۇتقۇچىلارنى تەقسىم قىلىش ئىشىغا مەسئۇل بولدى. مەكتەپ مۇدىرىنى ناھىيىلىك خەلق ھۆكۈمىتى ياكى گۇڭشې پارتكومى تەيىنلىدى (ۋەزىپىگە تەيىنلەشتىن ئىلگىرى مەسئۇل ئىدارىنىڭ تەكشۈرۈش پىكرى ئاڭلاپ ئۆتۈلدى).

2. ئوتتۇرا مەكتەپ مائارىپى

1) كۆلىمى

1953 - يىلى بورتالا ناھىيىسىدە تۇنجى ئويغۇر، قازاق ئاساس قىلىنغان ئوتتۇرا مەكتەپ قۇرۇلدى. مەكتەپ ئورنى «مەدەنىيەت» كوچىسىدىكى ئاپتونوم ئوبلاستلىق 1 - ئوتتۇرا مەكتەپنىڭ ئارقا ھويلىسىدا ئىدى، بۇ مەكتەپكە دەسلەپتە داۋۇت ھاجى مەسئۇل بولدى، كېيىن ئابدۇكېرىم توختى مۇدىر بولدى. مەكتەپتە يەتتە سىنىپ، 215 ئوقۇغۇچى، 14 ئوقۇتقۇچى، ئىشچى - خىزمەتچى بار ئىدى. 1954 - يىل 7 - ئايدا بورتالا موڭغۇل ئاپتونوم ئوبلاستى قۇرۇلغاندىن كېيىن، بۇ مەكتەپ ئوبلاستنىڭ باشقۇرۇشىغا تاپشۇرۇلدى، مەكتەپ نامى بورتالا موڭغۇل ئاپتونوم ئوبلاستلىق 1 - ئوتتۇرا مەكتەپكە ئۆزگەرتىلدى. 1955 - يىلى ئوبلاستلىق 1 - ئوتتۇرا مەكتەپ موڭغوللاردىن تولۇقسىز ئوتتۇرا سىنىپقا ئوقۇغۇچى قوبۇل قىلدى. 1957 - يىلى موڭغۇل سىنىپ بەشكە، ئوقۇغۇچى 180 گە، ئوقۇتقۇچى 13 كە يەتتى. 1958 - يىلى موڭغۇل سىنىپلىرى 1 - ئوتتۇرا مەكتەپتىن ئايرىپ چىقىلىپ، ئوبلاستلىق 2 - ئوتتۇرا مەكتەپ (موڭغۇل ئوتتۇرا مەكتەپ) قۇرۇلدى. 1960 - يىلى 2 - ئوتتۇرا مەكتەپتە تولۇقسىز ئوتتۇرا سىنىپ ئېچىلىپ، بورتالانىڭ بازار - يېزىلىرىدىكى خەنزۇ ئوقۇغۇچىلار قوبۇل قىلىندى. 1963 - يىلى تولۇق ئوتتۇرا سىنىپ ئېچىلىپ خەنزۇلار قوبۇل قىلىندى. 1979 - يىلى خەنزۇ تولۇقسىز ئوتتۇرا ۋە تولۇق ئوتتۇرا سىنىپلىرى 2 - ئوتتۇرا مەكتەپتىن ئايرىپ چىقىلىپ، مۇستەقىل ھالدا، بورتالا ئوبلاستلىق 4 - ئوتتۇرا مەكتەپ (خەنزۇ ئوتتۇرا مەكتەپ) قۇرۇلدى. 1981 - يىلى قازاق سىنىپى بورتالا ئوبلاستلىق 1 - ئوتتۇرا مەكتەپتىن ئايرىپ چىقىلىپ، مۇستەقىل ھالدا، بورتالا ئوبلاستلىق 5 - ئوتتۇرا مەكتەپ (قازاق ئوتتۇرا مەكتەپ) قۇرۇلدى.

1968 - يىلى بورتالا ناھىيىسىدىكى يەتتە باشلانغۇچ مەكتەپتە تولۇقسىز ئوتتۇرا سىنىپ تەسىس قىلىندى. 1964 - يىلدىن 1967 - يىلغىچە «قىزىل بايراق»، «غالىبىيەت»، «يالقۇن» گۇڭشېلىرىدا يېرىم تېرىقچىلىق قىلىپ، يېرىم ئوقۇيدىغان توپ يېزا ئىگىلىك ئوتتۇرا مەكتىپى قۇرۇلدى، مەكتەپتىكى ئوقۇغۇچى 141 گە، ئوقۇتقۇچى 12 (يۇنىڭ ئىچىدە خەنزۇ ئالتە، ئويغۇر ئۇچ، موڭغۇل ئىككى، قازاق بىر) گە يەتتى. يېزا ئىگىلىك ئوتتۇرا مەكتىپىنىڭ ئوقۇغۇچىلىرى يېرىم كۈن دەرس ئوقۇپ، يېرىم كۈن ئۆز مەكتىپىنىڭ تەجرىبە

ئېتىزىدا ئەمگەك قىلدى، بۇ ئارقىلىق يېزا ئىگىلىكىنىڭ 1 - سېپىگە كېرەكلىك كەسپىي بىلىمگە ئىگە يېڭىچە دېھقانلارنى يېتىشتۈرۈش نىشانى ئىشقا ئاشۇرۇلدى.

1970 - يىلى بورتالا ناھىيىلىك ئىنقىلابىي كومىتېت پارتىيە يادرو گۇرۇپپىسى «ئۇچقۇن» گۈڭشېسىدىكى «شيۇجېڭجۇيىغا قارشى تۇرۇش» باشلانغۇچ مەكتىپى (ھازىرقى شەھەرلىك 1 - ئوتتۇرا مەكتەپنىڭ تەكتى) نى ناھىيىلىك ئىنقىلابىي كومىتېتنىڭ بۆلۈمىسىتە رەھبەرلىكىگە ئالىرىپ بېرىشنى قارار قىلدى.

1971 - يىل 9 - ئايدىن باشلاپ مەزكۇر مەكتەپتە يەتتە يىللىق تۇرۇمدىكى تولۇقسىز ئوتتۇرا مەكتەپ ماۋارىپى يولغا قويۇلدى، مەكتەپكە «بورتالا ناھىيىلىك ئوتتۇرا مەكتەپ» دەپ نام بېرىلدى. شۇ يىلى يەنە «قىزىل بايراق» ئوتتۇرا مەكتىپى قۇرۇلۇپ، 60 ئوقۇغۇچى قوبۇل قىلىندى، ئىككى سىنىپ ئېچىلدى، 12 ئوقۇتقۇچى، ئىشچى - خىزمەتچى سەپلەندى.

1973 - يىل 1 - ئاينىڭ 1 - كۈنى بورتالا ناھىيىلىك ئوتتۇرا مەكتەپ بۆلۈم دەرىجىلىك ئورۇن قىلىپ تەستىقلاندى. شۇ يىلى 8 - ئاينىڭ 16 - كۈنى بۈمبە، لى جىڭلار مۇئاۋىن مۇدىرلىققا تەينىلەندى، مەكتەپ يەتتە يىللىق تۇرۇمدىكى ئوتتۇرا مەكتەپتىن ئون يىللىق تۇرۇمدىكى ئوتتۇرا مەكتەپكە ئۆزگەرتىلدى. مەكتەپ ئىچكى قىسىمدا ئوتتۇرا مەكتەپ قىسمى، باشلانغۇچ مەكتەپ قىسمى (ئوتتۇرا مەكتەپ قىسمى يەنە ئاز سانلىق مىللەت قىسمى، خەنزۇ قىسمى) غا ئايرىلدى، تولۇقسىز ئوتتۇرا قىسمىدا تۆت سىنىپ بولۇپ، بۇنىڭ ئىچىدە مىللىي سىنىپتىن بىرى بار بولدى. مەكتەپتىكى ئوتتۇرا، باشلانغۇچ مەكتەپ ئوقۇغۇچىسى 800 گە، ئوقۇتقۇچى 38 گە يەتتى.

1977 - يىل 9 - ئايدا «ئالغا» چارۋىچىلىق فېرمىسى ئوتتۇرا مەكتىپى «خەنزۇ ئوتتۇرا مەكتەپ» بىلەن «يالقۇن» ئوتتۇرا مەكتەپ (ھازىرقى شويىڭپەندىكى 2 - ئوتتۇرا مەكتەپ) قۇرۇلدى. بۇ مەكتەپلەردە سەككىز سىنىپ (بۇنىڭ ئىچىدە مىللىي سىنىپ بىر)، 26 ئوقۇتقۇچى، ئىشچى - خىزمەتچى بار ئىدى. 1983 - يىلى مىللىي سىنىپ ئايرىپ چىقىلىپ شويىڭپەن 1 - ئوتتۇرا مەكتىپى قۇرۇلدى.

1978 - يىلى بورتالا ناھىيىلىك ئوتتۇرا مەكتەپ، شويىڭپەن 2 - ئوتتۇرا مەكتىپى ناھىيە بويىچە ئوقىلىق ئوتتۇرا مەكتەپ قىلىپ بېكىتىلدى. شۇ يىلى 27 باشلانغۇچ مەكتەپتە 93 تولۇقسىز ئوتتۇرا سىنىپى تەسىس قىلىندى. تۆت ئوتتۇرا مەكتەپتە 39 ئوقۇتۇش سىنىپى (ناھىيە بويىچە تولۇقسىز ئوتتۇرا مەكتەپ ئوقۇتۇش سىنىپى 132) بار بولدى، مەكتەپتىكى تولۇقسىز ئوتتۇرا مەكتەپ ئوقۇغۇچىسى 3723 كە، تولۇق ئوتتۇرا مەكتەپ ئوقۇغۇچىسى 322 گە، ئوتتۇرا مەكتەپلەردىكى ئوقۇتقۇچى، ئىشچى - خىزمەتچى 379 غا يەتتى (بۇنىڭ ئىچىدە خەلق ئوقۇتقۇچىسى 204).

1979 - يىل 9 - ئايدا «قىزىل بۇلاق» ئوتتۇرا مەكتىپى قۇرۇلدى. مەكتەپتىكى ئوقۇغۇچى 126 گە، ئوقۇتقۇچى، ئىشچى - خىزمەتچى 14 كە يەتتى.

1980 - يىلى باھاردا بورتالا ناھىيىلىك ئوتتۇرا مەكتەپ ئۈيغۇر ئوتتۇرا مەكتەپ ۋە خەنزۇ ئوتتۇرا مەكتەپكە ئايرىلدى. بورتالا ناھىيىلىك 1 - ئوتتۇرا مەكتەپ (ئۈيغۇرچە دەرس ئوقۇلىدىغان مەكتەپ) تىكى ئوتتۇرا مەكتەپ ئوقۇغۇچىسى 136 گە، باشلانغۇچ مەكتەپ ئوقۇغۇچىسى 376 گە يەتتى. بورتالا ناھىيىلىك 2 - ئوتتۇرا مەكتەپ (خەنزۇچە دەرس ئوقۇلىدىغان مەكتەپ) تىكى ئوتتۇرا مەكتەپ ئوقۇغۇچىسى 363 كە، باشلانغۇچ مەكتەپ ئوقۇغۇچىسى 336 گە يەتتى. بۇ ئىككى مەكتەپ بۆلۈم دەرىجىلىك ئورۇن قىلىندى. شۇ يىلى ئوتتۇلاق گۈڭشېسى مەركىزىي مەكتىپىنىڭ ئوتتۇرا مەكتەپ قىسمى ئايرىپ چىقىلىپ، مۇستەقىل ھالدا، ئوتتۇلاق ئوتتۇرا مەكتىپى قۇرۇلدى.

1983 - يىل 9 - ئايدا ئارالتوقاي چارۋىچىلىق فېرمىسى 1 - ئوتتۇرا مەكتىپى ۋە 2 - ئوتتۇرا مەكتىپى (چارۋىچىلىق فېرمىسى باشقۇرغان چارۋىچىلىق رايوندىكى ياتاقلىق مەكتەپ) قۇرۇلدى، شۇ يىلى 1 - ئوتتۇرا مەكتەپتىكى ئوقۇغۇچى 45 كە، 2 - ئوتتۇرا مەكتەپتىكى ئوقۇغۇچى 69 غا يەتتى.

1983 ـ يىل 10 ـ ئايدا بورتالا ناھىيىلىك 3 ـ ئوتتۇرا مەكتەپ (موڭغۇل تىلىدا دەرس ئۆتۈلىدىغان مەكتەپ) قۇرۇلدى، ئۇ، بۈلۈم دەرىجىلىك ئۇرۇن قىلىندى. ئىككى يىل تەييارلىق كۆرۈش ئىارقىلىق 1985 ـ يىل 9 ـ ئايدا مەكتەپتە رەسمىي دەرس باشلاندى، 78 ئوقۇغۇچى قوبۇل قىلىندى، 27 ئوقۇتقۇچى، ئىشچى ـ خىزمەتچى سەپلەندى، باسما 1 ـ مۇئاۋىن مۇدىرلىقنى ئۈستىگە ئالدى.

1985 ـ يىلى چىندېل يېزىسى شابارتاي كەنتىدە ئۇچ يىللىق تۇزۇمدىكى بىر ئوتتۇرا مەكتەپ قۇرۇلدى.

1985 ـ يىلىنىڭ ئاخىرىدا بورتالا شەھىرى تەۋەسىدىكى ئوتتۇرا مەكتەپ 21 گە، سىنىپ 241 گە، مەكتەپتىكى ئوقۇغۇچى 10 مىڭ 384 كە يەتتى، بۇنىڭ ئىچىدە تولۇق ئوتتۇرا سىنىپ 60، ئوقۇغۇچى 2622 (بۇنىڭ ئىچىدە ئاز سانلىق مىللەت ئوقۇغۇچى 344)، ئوتتۇرا مەكتەپ ئوقۇتقۇچىسى 679. شەھەرگە قاراشلىق ئوتتۇرا مەكتەپ 14، سىنىپ 118، ئوقۇغۇچى 5154، بۇنىڭ ئىچىدە تولۇق ئوتتۇرا سىنىپى 14، ئوقۇغۇچى 661 (ئاز سانلىق مىللەت ئوقۇغۇچى 343)، ئوتتۇرا مەكتەپ ئوقۇتقۇچىسى 359.

1984 ـ يىلدىن باشلاپ ئۇچ ئوتتۇرا مەكتەپتە بەش كەسپىي سىنىپ ئېچىلدى. ئارالتوقاي 2 ـ ئوتتۇرا مەكتىپىدە بىر باقمىچىلىق كەسپىي سىنىپى، بىر تېرىقچىلىق كەسپىي سىنىپى ئېچىلىپ، 78 ئوقۇغۇچى قوبۇل قىلىندى؛ دالتۇ ئوتتۇرا مەكتىپىدە بىر تىككۈچىلىك كەسپىي سىنىپى، بىر سىمسىز رادىئو رېمونت قىلىش كەسپىي سىنىپى ئېچىلىپ، 78 ئوقۇغۇچى قوبۇل قىلىندى؛ شويىكېن 2 ـ ئوتتۇرا مەكتىپىدە بىر سىمسىز رادىئو رېمونت قىلىش كەسپىي سىنىپى ئېچىلىپ، 60 ئوقۇغۇچى قوبۇل قىلىندى.

بورتالا شەھىرىگە قاراشلىق ئوتتۇرا مەكتەپلەرنىڭ 1974 ـ يىلدىن 1985 ـ يىلغىچە بولغان ئاساسىي ئەھۋالى

مەدەنىيەت، ماۋارىپ 1 — 5

تۈرى		يىللار	1974	1975	1976	1977	1978	1979	1980	1981	1982	1983	1984	1985
مەكتەپ		جەمئىي	2	2	3	4	8	15	17	13	11	13	13	14
		بۇنىڭ ئىچىدە: مىللىي مەكتەپ								9	6	8	7	
		تولۇقسىز ئوتتۇرا مەكتەپ	1	1	1	1	5	12	15	12	10	10	10	11
		بۇنىڭ ئىچىدە: مىللىي مەكتەپ								9	6	7	7	
		تولۇق ئوتتۇرا مەكتەپ	1	1	2	3	3	3	2	1	1	3	3	3
		بۇنىڭ ئىچىدە: مىللىي مەكتەپ										1	1	1
سىنىپ		جەمئىي	21	42	88	126	132	115	192	95	97	103	106	118
		بۇنىڭ ئىچىدە: مىللىي سىنىپ		9	27	42	44	51		42	44		48	52
		تولۇقسىز ئوتتۇرا مەكتەپ سىنىپى	19	39	82	119	125	108	95	89	89	92	95	104
		بۇنىڭ ئىچىدە: مىللىي سىنىپ		9	26	40	44	51	43	42	42	43	43	45
		تولۇق ئوتتۇرا مەكتەپ سىنىپى	2	3	6	7	7	7	7	6	8	11	11	14
		بۇنىڭ ئىچىدە: مىللىي سىنىپ			1	2					2	4	5	7

ئوقۇغۇچى	جەمئىي	726	1335	2464	3313	4055	3793	4170	3902	3917	4048	4461	5154
	بۇنىڭ ئىچىدە: ئاز سانلىق مىللەت		302	592	846	1334	1593	1751	1892	1743	1672	1928	1859
	تولۇقسىز ئوتتۇرا مەكتەپ	634	1199	2233	3023	3723	3504	3860	3613	3522	3511	3886	4493
	بۇنىڭ ئىچىدە: ئاز سانلىق مىللەت		302	567	796	1334	1503	1719	1863	1638	1495	1647	1542
	تولۇق ئوتتۇرا مەكتەپ	92	136	231	290	332	289	310	280	395	537	575	661
	بۇنىڭ ئىچىدە: ئاز سانلىق مىللەت			25	50			32	29	110	181	281	317
يۇقىرى مەكتەپكە چىقىش ئەھۋالى	تولۇق ئوتتۇرا مەكتەپكە چىققىنى												266
	بۇنىڭ ئىچىدە: ئاز سانلىق مىللەت												128
	داشۇڭگە چىققىنى					39	9	22	1	3	11	4	55
	بۇنىڭ ئىچىدە: ئاز سانلىق مىللەت						4	10	1	2	8		37
ئوقۇتقۇچى، ئىشچى-خىزمەتچى	جەمئىي	66	106	242	328	379	311	351	366	373	432	429	473
	خەنزۇ		77	184	211	255	189	208	192	258	198	199	227
	ئاز سانلىق مىللەت		29	58	117	124	122	143	174	115	234	230	246

1985 - يىلدىكى بورتالا شەھىرىگە قاراشلىق ئوتتۇرا مەكتەپلەر

مەدەنىيەت، مائارىپ 1 — 6

مەكتەپ نامى	دەرس ئوقۇتىلىدىغان تىل	سىنىپ	ئوقۇغۇچى				ئوقۇتقۇچى، ئىشچى - خىزمەتچى			
			جەمئىي	خەنزۇ	ئاز سانلىق مىللەت	بۇنىڭ ئىچىدە: مىللىي سىنىپ	ئوقۇتقۇچى	ئاز سانلىق مىللەت	پارتىيە ئەزاسى	ئىشتىن چاقماي ئەزاسى
شەھەرلىك 1 - ئوتتۇرا مەكتەپ	ئۇيغۇر تىلى	18	812		812	18	85	85	8	38
شەھەرلىك 2 - ئوتتۇرا مەكتەپ	خەنزۇ تىلى	14	671	619	52		6	69	12	
شەھەرلىك 3 - ئوتتۇرا مەكتەپ	موڭغۇل تىلى	2	77		77	2	18	18	3	
شوينگپەن 1 - ئوتتۇرا مەكتەپ	ئۇيغۇر تىلى، قازاق تىلى	6	222		222	ئۇيغۇر سىنىپ ئوچ، قازاق سىنىپ ئوچ	28	28	1	16

شويىگپەن 2 - ئوتتۇرا مەكتەپ	19	خەنزۇ تىلى		1123	1075	48	97	56	1	2	
بىنبۇلاق (2 - چوڭ ئەترەت) ئوتتۇرا مەكتىپى	3	موڭغۇل تىلى	3	98		98		17	17	1	14
ئارالتوقاي چارۋىچىلىق فېرمىسى 1 - ئوتتۇرا مەكتىپى	6	قازاق تىلى	6	122		122	12	20	20	2	5
ئارالتوقاي چارۋىچىلىق فېرمىسى 2 - ئوتتۇرا مەكتىپى	9	خەنزۇ تىلى		428	414	14	5		32		2
دالتۇ ئوتتۇرا مەكتەپ	14	خەنزۇ تىلى، قازاق تىلى	3	626	482	144	61	11	43	3	10
ئۇلانبۇغ ئوتتۇرا مەكتەپ	3	خەنزۇ تىلى، ئۇيغۇر تىلى		84	84		9		7		
ئوتبۇلاق ئوتتۇرا مەكتەپ	9	خەنزۇ تىلى، ئۇيغۇر تىلى	3	426	314	112	15	14	35	3	9
بىلىن خارمودون ئوتتۇرا مەكتەپ	5	خەنزۇ تىلى		134					19		
چىندىل ئوتتۇرا مەكتەپ	6	ئۇيغۇر تىلى	6	207		207	6	29	29		18
شابارتاي كەنتى ئوتتۇرا مەكتىپى	4	ئۇيغۇر تىلى	4	124		124		15	15		12

ئىزاهات:

1. شەھەرلىك 1 - ۋە 2 - ئوتتۇرا مەكتەپلەر، شويىگپەن 2 - ئوتتۇرا مەكتەپ مۇكەممەل ئوتتۇرا مەكتەپ، قالغانلىرى تولۇقسىز ئوتتۇرا مەكتەپ.

2. شەھەرلىك 1 - ئوتتۇرا مەكتەپتە تولۇق ئوتتۇرا سىنىپىدىن ئالتىسى، 244 ئوقۇغۇچى بار؛ شەھەرلىك 2 - ئوتتۇرا مەكتەپتە تولۇق ئوتتۇرا سىنىپىدىن بەشى، 225 ئوقۇغۇچى بار؛ شويىگپەن 2 - ئوتتۇرا مەكتەپتە تولۇق ئوتتۇرا سىنىپىدىن ئۈچى، 187 ئوقۇغۇچى بار.

1985 - يىلدىكى ئاپتونوم ئوبلاستقا ۋە يېزا ئىگىلىك 5 - شىغا بىۋاستە قاراشلىق ئوتتۇرا مەكتەپلەردىكى ئوقۇغۇچى

مەدەنىيەت، مائارىپ 1 — 7

مەكتەپ	قوبۇل قىلىنغان ئوقۇغۇچى			مەكتەپ پۈتتۈرگەن ئوقۇغۇچى			مەكتەپتىكى ئوقۇغۇچى						ئوقۇتقۇچى، ئىشچى - خىزمەتچى	
							كۆچمەك جەمئىي		تولۇقسىز ئوتتۇرا		تولۇق ئوتتۇرا			
	كۆچمەك جەمئىي	تولۇقسىز ئوتتۇرا	تولۇق ئوتتۇرا	كۆچمەك جەمئىي	تولۇقسىز ئوتتۇرا	تولۇق ئوتتۇرا	سىنىپ	ئوقۇغۇچى	سىنىپ	ئوقۇغۇچى	سىنىپ	ئوقۇغۇچى	كۆچمەك جەمئىي	بۇنىڭ ئىچىدە ئوقۇتقۇچى
ئوبلاستلىق 1 - ئوتتۇرا مەكتەپ	240	113	127	240	55	185	17	415	10	261	7	154	81	53
ئوبلاستلىق 2 - ئوتتۇرا مەكتەپ	208	56	152	141	63	78	19	784	9	250	10	534	98	47
ئوبلاستلىق 4 - ئوتتۇرا مەكتەپ	375	215	160	441	283	158	32	1552	22	1071	10	481	120	38
ئوبلاستلىق 5 - ئوتتۇرا مەكتەپ	319	210	109	175	37	138	12	457	5	210	7	247	65	38
ئوبلاستلىق 6 - ئوتتۇرا مەكتەپ	112	112					7	273	7	273			30	27
يېزا ئىگىلىك 5 - شى 1 - ئوتتۇرا مەكتىپى	502			376			30	1532	20	1053	10	479	107	98
يېزا ئىگىلىك 5 - شى مىللىي ئوتتۇرا مەكتىپى							6	217	4	151	2	66	25	19

1978 - يىلدىن 1985 - يىلغىچە بورتالا شەھىرىدىن ئالىي مەكتەپ، تېخنىكۇملارغا قوبۇل قىلىنغان ئوقۇغۇچىلار

مەدەنىيەت، ماگارىپ 1 — 8

يىللار	تولۇق ئوتتۇرا مەكتەپنى پۈتتۈرگەنلەردىن قوبۇل قىلىنغانلار														تولۇقسىز ئوتتۇرا مەكتەپلەرنى پۈتتۈرگەنلەردىن قوبۇل قىلىنغانلار					
	داشۇ، ئالىي تېخنىكۇمغا قوبۇل قىلىنغانلار							تېخنىكۇمغا قوبۇل قىلىنغانلار												
	جەمئىي			ئالاھىدە ئالىي مەكتەپلەر				تەبىئىي پەن	ئىجتىمائىي پەن	جەمئىي				ئىجتىمائىي پەن	تەبىئىي پەن	جەمئىي					
	جەمئىي	ئاز سانلىق مىللەت	خەنزۇ	تەنتەربىيە	مۇزىكا	گۈزەل سەنئەت	ھەربىي ئىشلار			جەمئىي	ئاز سانلىق مىللەت	خەنزۇ				جەمئىي	ئاز سانلىق مىللەت	خەنزۇ	ئوتتۇرا شىفەن	باشقا- لار
1978	39			1				28	10	1			1							
1979	9	4	5	2				2	5	61	36	25	21	40	162	139	23	47	115
1980	22	10	12					18	4	21	8	13	11	10	99	84	15	31	68
1981	1	1							1	11	5	6	2	9	9	1	8		9
1982	3	2	1					2	1	14	5	9	4	10	14	1	13		14
1983	11	8	3					8	3	35	22	13	2	33	8		8	8	
1984	4		4					4		15	4	11			3		3		3
1985	55	37	18					20	35	13	7	6			49	28	21	28	21

ئىزاھات: يۇقىرىدىكى سانلىق مەلۇماتلار ھەر قايسى يىللاردىكى ئالىي مەكتەپ، تېخنىكۇملارغا قوبۇل قىلىنغان ئوقۇغۇچىلار جەملەنگەن جەدۋەلدىن تەكشۈرۈپ تېپىلدى. ئوبلاستقا ۋە يېزا ئىگىلىك 5 - شىغا بېۋاستە قاراشلىق مەكتەپلەردىن قوبۇل قىلىنغانلار بۇنىڭ سىرتىدا.

2) ئوقۇتۇش تۈزۈمى ۋە ئوقۇتۇش مەزمۇنى

ئوقۇتۇش تۈزۈمى ۋە ئوقۇتۇش مەزمۇنى ھەر قايسى دەۋرلەردە ئوخشاش بولمىدى. 1953 - يىلىنىڭ بېشىدا قۇرۇلغان مىللىي ئوتتۇرا مەكتەپلەرنىڭ ئوقۇتۇش تۈزۈمى بەش يىل بولدى، پەقەت تولۇقسىز ئوتتۇرا مەكتەپلەرنىڭ ئوقۇتۇش تۈزۈمى ئۈچ يىل بولدى. مەكتەپلەردە تىل - ئەدەبىيات، ماتېماتىكا، فىزىكا، خىمىيە، تارىخ، جۇغراپىيە، مۇزىكا - گۈزەل سەنئەت، تەنتەربىيەدىن ئىبارەت سەككىز خىل دەرس تەسىس قىلىندى (بەزىدە ئېقىم مەسىلىلىرىدىن لېكسىيە سۆزلەندى).

1968 - يىلى ئوتتۇرا مەكتەپلەرنىڭ ئوقۇتۇش تۈزۈمى بەش يىل بولدى. لېكىن ناھىيىدىكى باشلانغۇچ مەكتەپلەردە تەسىس قىلىنغان تولۇقسىز ئوتتۇرا سىنىپلىرى بىردەك ئىككى يىللىق تۈزۈمدە بولدى. «مەدەنىيەت زور ئىنقىلابى» مەزگىلىدە تەرتىپ بىراز قالايمىقانلىشىپ كەتتى، ناھايىتى كۆپ سىنىپلاردا يەنىلا «مەدەنىيەت زور ئىنقىلابى» دىن ئىلگىرىكى كونا دەرسلىكلەر قوللىنىلدى، تىل - ئەدەبىيات، ماتېماتىكا، فىزىكا، خىمىيە، «ماۋزېدۇڭ تاللانما ئەسەرلىرى» قاتارلىق دەرسلەر تەسىس قىلىندى. تولۇقسىز ئوتتۇرا سىنىپلىرىدا يەنە ئومۇمىيۈزلۈك ھالدا يېزا ئىگىلىكىنى ئۆگىنىش، سانائەتنى ئۆگىنىش، ھەربىي ئىشلارنى ئۆگىنىشتىن ئىبارەت ئىشىكنى ئېچىۋېتىپ مەكتەپ باشقۇرۇش دەرسلىرى تەسىس قىلىندى. 1976 - يىلى بورتالا ناھىيىلىك ئوتتۇرا مەكتەپ ئەسلىدىكى «ئالغا» 2 - ئەترىتى (گىندىن ئۇرۇقلۇق مەيدانى) ئايرىپ، بەرگەن 200 مو يەرنى يېزا ئىگىلىكىنى ئۆگىنىش بازىسى قىلدى. ئوقۇغۇچىلار بازىدا دەرس ئۆگەنگەچ ئىشلەپچىقىرىش ئەمگىكىگە قاتناشتى.

1978 - يىلى ناھىيە بويىچە ئوتتۇرا مەكتەپلەر بىر يىلدا سەككىز ئايدىن سەككىز يېرىم ئايغىچە بولغان ئوقۇتۇش ۋاقتىغا كاپالەتلىك قىلىشى كېرەك، قوشۇمچە ئۆگىنىش ۋاقتى بىر يېرىم ئايدىن ئىككى ئايغىچە، قىشلىق ۋە يازلىق تەتىل ئىككى ئاي بولىدۇ. يېزىلاردىكى پۈتۈن كونلۇك تۈزۈمدىكى ئوتتۇرا مەكتەپلەر دېھقانچىلىقنىڭ ئالدىراش مەۋسۇمىدە تەتىل قىلىنا بولىدۇ، لېكىن ئوقۇغۇچىلارنىڭ ھەر يىلى ئاز دېگەندە بىر ئاي ئارام ئېلىشىغا كاپالەتلىك قىلىش كېرەك.

1982 - يىلى كوزدىن باشلاپ خەنزۇ، خۇيزۇ ئوتتۇرا مەكتەپلەردە بىردەك ماۋارىپ مىنىستىرلىكى تارقاتقان «پۈتۈن كونلۇك تۈزۈمدىكى بەش يىللىق ئوتتۇرا مەكتەپلەرنىڭ ماۋارىپ پىلانىنى سىناق تەرىقىسىدە يولغا قويۇش لايىھىسى» ئىجرا قىلىندى. تولۇق ئوتتۇرا مەكتەپلەرنىڭ ئوقۇش مۇددىتى ئىككى يىل بولغاچقا، ماتېماتىكا، فىزىكا، خىمىيە، بىئولوگىيە، جۇغراپىيە جەھەتتە ماۋارىپ مىنىستىرلىكى 1978 - يىلى تارقاتقان ئوقۇتۇش پروگراممىسى ۋە بىر تۇتاش تۈزۈلگەن دەرسلىك قوللىنىلدى. چەت ئەل تىلى دەرسى جەھەتتە، ناھىيىنىڭ ئەمەلىيىتىگە ئاساسەن، ئېنگلىز تىلى دەرسى تەسىس قىلىندى. ئايرىم سىنىپلاردا رۇس تىلى دەرسى تەسىس قىلىندى.

1984 - يىل 9 - ئايدىن باشلاپ ناھىيىلىك 1 - ئوتتۇرا مەكتەپ بىلەن 2 - ئوتتۇرا مەكتەپنىڭ يېڭىدىن قوبۇل قىلىنغان تولۇق ئوتتۇرا مەكتەپ ئوقۇغۇچىلىرىغا ئۈچ يىللىق تۈزۈم يولغا قويۇلدى. 1985 - يىل 9 - ئايدىن باشلاپ شويىگچەن 2 - ئوتتۇرا مەكتەپنىڭ يېڭىدىن قوبۇل قىلىنغان تولۇق ئوتتۇرا مەكتەپ ئوقۇغۇچىلىرىغا ئۈچ يىللىق تۈزۈم يولغا قويۇلدى. يۇقىرىدىكى ئۈچ ئوتتۇرا مەكتەپنىڭ ئوقۇتۇش تۈزۈمى ئىسلاھ قىلىنغاندىن كېيىن، ماۋارىپ مىنىستىرلىكى تارقاتقان «پۈتۈن كونلۇك تۈزۈمدىكى ئالتە يىللىق نۇقتىلىق ئوتتۇرا مەكتەپلەرنىڭ ئوقۇتۇش پىلانىنى سىناق تەرىقىسىدە يولغا قويۇش لايىھىسى» يولغا قويۇلدى، باشقا ئوتتۇرا مەكتەپلەردە يەنىلا بەش يىللىق تۈزۈمدىكى ئوتتۇرا مەكتەپلەرنىڭ ئوقۇتۇش پىلانى يولغا قويۇلدى.

1962 - يىلى ئاپتونوم رايونىمىزدا ئۇيغۇر، قازاق كونا يېزىقلىرى ئەمەلدىن قالدۇرۇلۇپ، ئۇيغۇر،

قازاق يېڭى يېزىقلىرىدا دەرس ئۆتىلىدىغان بولدى. 1982 - يىلى يېڭى يېزىق ئەملدىن قالدۇرۇلۇپ، كونا يېزىقتا دەرس ئۆتۈش ئەسلىگە كەلتۈرۈلدى. 1982 - يىلى خۇدۇم موڭغول يېزىقىنى ئومۇملاشتۇرۇش باشلىنىپ، ئوقۇتۇشتا خۇدۇم موڭغول يېزىقىدا تۈزۈلگەن دەرسلىك قوللىنىلدى.

3) باشقۇرۇش تۈزۈلمىسى ۋە ئىدىيە - ئەخلاق تەربىيىسى

شەھەر رايونىدىكى 1 -، 2 -، 3 - ئوتتۇرا مەكتەپلەر بۆلۈم دەرىجىلىك ئورۇن بولۇپ، ئۇلارنى خەلق مۆكۈمىتى بىۋاسته باشقۇردى، قالغان سەككىز ئوتتۇرا مەكتەپنى ھەر قايسى رايون (يېزا، مەيدان - فېرما) لۇق خەلق مۆكۈمەتلىرى باشقۇردى.

شەھەر رايونىدىكى ئۈچ ئوتتۇرا مەكتەپ ئىچىدە 3 - ئوتتۇرا مەكتەپ يېڭى قۇرۇلغاچقا، تېخى پارتىيە ياچېيكىسى قۇرۇلمىغاندىن باشقا، قالغان ئىككى ئوتتۇرا مەكتەپتە مەكتەپ پارتىيە ياچېيكىسى قۇرۇلدى. ھەر قايسى رايونلاردىكى يېزا، مەيدان - فېرما ئوتتۇرا مەكتەپلىرىدە ماۋارىپ ياچېيكىسى قۇرۇلۇپ، ھەر دەرىجىلىك پارتىيە تەشكىلاتلىرىنىڭ رەھبەلىكىدىكى مەكتەپ مۇدىرى مەسئۇل بولۇش تۈزۈمى يولغا قويۇلدى. مەكتەپلەردە مەكتەپ ئىشلىرى كومىتېتى قۇرۇلدى، بۇ كومىتېت مۇدىر، مۇئاۋىن مۇدىر، ئىلمىي مۇدىر، خوجىلىق ئىشلىرى مۇدىرىدىن تەشكىل تاپتى. مەكتەپ ئىشلىرى كومىتېتى قارىمىقىدا ئىلمىي بۆلۈم، خوجىلىق بۆلۈم تەسىس قىلىندى. يەنە كوممۇنىستىك ياشلار ئىتتىپاقى باش ياچېيكىسى، ئىشچىلار ئۇيۇشمىسى، پىئونېرلار چوڭ ئەترىتى قاتارلىق تەشكىلاتلار قۇرۇلدى.

مەكتەپلەر مەدەنىيەت ئوقۇتۇشىنى چىڭ تۇتۇش بىلەن بىللە، ئوقۇغۇچىلارنى ئىدىيە - ئەخلاق جەھەتتىن تەربىيىلەشكە ئەھمىيەت بەردى، بۇنىڭغا، ئاساسەن، سىنىپ مۇدىرى مەسئۇل بولدى، بۇ خىل تەربىيە سىياسەت دەرسى ئۆتۈش ۋە كوممۇنىستىك ياشلار ئىتتىپاقى، پىئونېرلار ئەترىتىنىڭ پائالىيەت ئويۇشتۇرۇشى ئارقىلىق ئېلىپ بېرىلدى. ئوقۇغۇچىلاردا ئىجتىمائىي بىلەن ئۆگىنىش، ئىنتىزامغا رىئايە قىلىش، ئەمگەكنى سۆيۈش، باشقىلارغا ياردەم بېرىشنى خۇشاللىق دەپ بىلىش، دۇشمەن بىلەن باتۇرلارچە ئېلىشىش خىسلىتى نۇقتىلىق يېتىلدۇرۇلدى. ئوقۇغۇچىلار ئۇستازلارنى ھۆرمەتلەش، ساۋاقداشلار بىلەن ئىتتىپاقلىشىش جەھەتتىمۇ تەربىيىلەندى. 50 - يىللاردا ياشلار - ئۆسمۈرلەرگە ئاساسەن، كوممۇنىستىك پارتىيىنى، ۋەتەننى، خەلقنى، ئەمگەكنى قەدىرلەش سۆيۈش، ئومۇمنىڭ مال - مۈلكىنى ئاسراش مەزمۇن قىلىنغان تەربىيە ئېلىپ بېرىلدى. بۇ ئارقىلىق ۋەتىنىمىزنىڭ سوتسىيالىستىك قۇرۇلۇشى ئۈچۈن يېڭى بىر ئەۋلاد قۇرغۇچىلار ۋە قوغدىغۇچىلار يېتىشتۈرۈپ چىقىلدى.

1960 - يىلى مەكتەپلەر لىيۇ ۋېنشۇدىن ئۆگىنىش، رەئىس ماۋزېدۇڭنىڭ ياخشى بالىسى بولۇش پائالىيىتىنى قانات يايدۇردى. 1963 - يىل 3 - ئايدا رەئىس ماۋزېدۇڭ «يولداش لېي فېڭدىن ئۆگىنىڭلار» دېگەن چاقىرىقنى چىقاردى، بۇنىڭ بىلەن باشلانغۇچ مەكتەپلەردە لېي فېڭدىن ئۆگىنىش گۈرۈپپىسى قۇرۇلۇپ، لېي فېڭدىن ئۆگىنىش يۈقىرى دولقۇنى كۆتۈرۈلدى. «مىخلىق روھ» نى جارى قىلدۇرۇپ، جاپاغا چىداپ پەن - مەدەنىيەتنى تەتقىق قىلىش، قېرىلارنى ھۆرمەتلەش، باللارغا كۆيۈنۈش، ئالتۇن تېپىۋالسىمۇ كۆز قىرىنى سالماسلىق، ئىنقىلابىي قۇربانلار ۋە ھەربىيلەرنىڭ ئائىلە تاۋابىئاتلىرىغا ياخشى ئىش قىلىپ بېرىپ ئىسمىنى قالدۇماسلىق ئوقۇغۇچىلار ئارىسىدا ئەۋج ئالدى. 1965 - يىل 11 - ئايدا ۋاڭ جېيىنىڭ «جاپادىنمۇ، ئۇلۇمدىنمۇ قورقماسلىق» تەك ئىنقىلابىي روھىدىن ئۆگىنىش پائالىيىتى قانات يايدۇرۇلدى. ئوقۇغۇچىلار ئىقتىسادىي مەسىلىلىرى ۋە سىياسەت دەرسى، ئاساسىي تېما بويىچە سىنىپ يىغىنى ئېچىش قاتارلىق شەكىللەر قوللىنىلىپ تەربىيىلەندى، نەتىجىدە كۆپلىگەن ياخشى ئىش، ياخشى ئادەملەر بارلىققا كەلدى.

1966 - يىلى «مەدەنىيەت زور ئىنقىلابى» باشلانغاندىن كېيىن مەكتەپلەر زەربىگە ئۇچراپ، كۆپلىگەن ئوقۇنقۇچىلار ئىشتىن توختىتىپ قويۇلدى، ئوقۇغۇچىلار دەرسنى توختاتتى، ئۇلار بىلەن ھېچكىمنىڭ كارى

بولمىدى، ھۆكۈمەتسىزلىك ئىدىيىۋى ئېقىمى يامراپ كەتتى. 1969 - يىلى دەرس ئەسلىگە كەلدى. 1972 - يىلى ئوقۇتۇش خىزمىتى ئەمدىلا ياخشىلىنىشى بىلەن، 1973 - يىل 7 - ئايدا «تۆت كىشىلىك گۇرۇھ» «كىشىنى چوڭقۇر ئويلاندۇرۇدىغان ئىستىھان قەغىزى» نى ئويدۇرۇپ چىقىرىپ ئوقۇتۇش تەرتىپىنى ۋە ئوقۇتقۇچىلار بىلەن ئوقۇغۇچىلارنىڭ مۇناسىۋىتىگە يەنمۇ ئېغىر دەرىجىدە بوزغۇنچىلىق قىلدى. بۇنىڭ بىلەن «ئوقۇغۇچىلار خاتىرجەم دەرس ئاڭلىمايدىغان، ئوقۇتقۇچىلار دەرس ئۆتۈشكە ئامالسىز قالىدىغان» ناچار ۋەزىيەت كېلىپ چىقتى.

1976 - يىل 10 - ئايدا پارتىيە مەركىزىي كومىتېتى «تۆت كىشىلىك گۇرۇھ» نى تارمار قىلغاندىن كېيىن، مەكتەپلەرنىڭ سىياسىي - ئىدىيىۋى خىزمىتى تەدرىجىي ئەسلىگە كەلدى.

1979 - يىلى مەكتەپلەر كومسومونىستىك ياشلار ئىتتىپاقى ۋە پىئونېرلار ئەترىتى تەشكىلاتلىرىنى ئەسلىگە كەلتۈردى. 1980 - ۋە 1981 - يىللىرى ئوتتۇرا، باشلانغۇچ مەكتەپ ئوقۇغۇچىلىرى ئارىسىدا ماارىپ مىنىستىرلىكى يېڭىباشتىن تارقاتقان «باشلانغۇچ مەكتەپ ئوقۇغۇچىلىرى قائىدىسى» ۋە «ئوتتۇرا مەكتەپ ئوقۇغۇچىلىرى قائىدىسى» ئىزچىللاشتۇرۇلدى ھەمدە «بەش بولۇش، تۆت گۈزەل، ئوچنى قىزغىن سۆيۈش» پائالىيىتى (مەدەنىيەتلىك بولۇش، ئەدەبلىك بولۇش، ئەخلاقلىق بولۇش، تەرتىپلىك بولۇش، پاكىزە بولۇش؛ تىلى گۈزەل بولۇش، ھەرىكىتى گۈزەل بولۇش، قەلبى گۈزەل بولۇش، مۇھىتى گۈزەل بولۇش؛ كومپارتىيىنى قىزغىن سۆيۈش، ۋەتەننى قىزغىن سۆيۈش، سوتسىيالىزمنى قىزغىن سۆيۈش) قانات يايدۇرۇلدى. 1981 - يىلى ئوبلاستلىق مەدەنىيەت ئىدارىسى ۋە ئىتتىپاق كومىتېتىنىڭ بىرلەشمە ئوقتۇرۇشىنىڭ روھىغا ئاساسەن، ناھىيىدىكى ھەر دەرىجىلىك مەكتەپلەر «ئۈچتە ياخشى بولۇش، يېڭى ئىستىل تىكلەش» ۋە ئەخلاقىي، ئەقلىي، جىسمانىي جەھەتتىن تەڭ تەرەققىي قىلغان «ئۈچتە ياخشى» ئوقۇغۇچىلارنى باھالاش پائالىيىتىنى قانات يايدۇردى. 1983 - يىلى كۈزدىن باشلاپ ئوتتۇرا مەكتەپلەر مىللىي سىياسەت ۋە مىللەتلەر ئىتتىپاقلىقى تەربىيىسى دەرسى، قانۇن ساۋاتلىرى دەرسى تەسىس قىلدى ھەمدە بۇ دەرسلەرنى سىياسەت دەرسىنىڭ بىر قىسمى، تولۇقسىز ئوتتۇرا مەكتەپنى پۈتكۈزۈش ۋە يۇقىرى مەكتەپكە چىقىش ۋاقتىدىكى سىياسەت دەرسى ئىمتىھانى مەزمۇنىنىڭ بىر قىسمى قىلدى. 1984 - يىل 2 - ئايدا ماارىپ مىنىستىرلىكىنىڭ بەلگىلىمىسىگە ئاساسەن، بارلىق تولۇق ئوتتۇرا مەكتەپ ئوقۇغۇچىلىرى «دېڭ شياۋپىڭ ماقالىلىرىدىن تاللانما» نى سىستېمىلىق ئۆگىنىشكە تەشكىللەندى، مەكتەپلەر ئۆز ئىمكانىيىتىگە بىرلەشتۈرۈپ دائىم قاراتمىلىقى بولغان ھالدا ئاساسىي تېما بويىچە سىنىپ يىغىنى ئاچتى، مەسىلەن، «غايە تۇرغۇزۇش»، «ئۆستازلارنى ھۆرمەتلەش، ئوقۇغۇچىلارغا كۆيۈنۈش»، «مەدەنىيەتلىك، ئەدەبلىك بولۇش» ئاساسىي تېما قىلىنغان سىنىپ يىغىنلىرى ئېچىلدى، نەتىجىدە ياخشى ئادەم ياخشى ئىشلار مەيدانغا كەلدى. بورتالا شەھەرلىك 1 - ، 2 - ئوتتۇرا مەكتەپلەرنىڭ ئوقۇغۇچىلىرى دائىم ھەپتە ئاخىرىدا ئوركانلارنىڭ تازىلىقىغا ياردەم بېرىش، بايرام، دەم ئېلىش كۈنلىرىدە تەشەببۇسكارلىق بىلەن كوچىلارغا چىقىپ جەمئىيەت تەرتىپىنى ساقلاشقا ياردەملىشىش قاتارلىق ئەھمىيەتلىك بولغان ئىجتىمائىي پائالىيەتلەرنى قانات يايدۇردى. بىر قاتار تەربىيىلەر ئارقىلىق، ھەر مىللەت ئوتتۇرا، باشلانغۇچ مەكتەپ ئوقۇغۇچىلىرىدا ئىنتىزامغا ئاڭلىق رىئايە قىلىدىغان، ئىجتىمات بىلەن ياخشى ئۆگىنىدىغان ياخشى كەيپىيات دەسلەپكى قەدەمدە شەكىللەندۈرۈلدى.

4) مەكتەپ تەنتەربىيىسى

1949 - يىلدىن ئىلگىرى ھەر قايسى مىللەتلەر ئوقۇيدىغان ھەر خىل مەكتەپلەردە، بەلگىلىمىگە ئاساسەن، ھەپتىدە ئىككى سائەت تەنتەربىيە دەرسى ئۆتۈلەتتى. مىنگونىڭ 28 - يىلى (1939 - يىلى) 9 - ئايدا 1 - قېتىملىق تەنھەرىكەت مۇسابىقىسى ئۆتكۈزۈلدى. مىنگونىڭ 29 - يىلى (1940 - يىلى) 9 - ئايدا 2 - قېتىملىق تەنھەرىكەت مۇسابىقىسى ئۆتكۈزۈلدى، مۇسابىقىدا باشلانغۇچ مەكتەپ ئوقۇغۇچىلىرىدىن 16 تەنھەرىكەتچى

تاللىنىپ ئىلى ۋىلايىتى بويىچە ئۈتكۈزۈلگەن 4 - نۆۋەتلىك تەنھەرىكەت مۇسابىقىسىغا قاتناشتۇرۇلدى، ياندۇرقى يىلى 3 - قېتىملىق تەنھەرىكەت مۇسابىقىسى ئۈتكۈزۈلدى. كېيىن بىرنەچچە يىلدا بىر قېتىم تەنھەرىكەت مۇسابىقىسى ئۈتكۈزۈلدى.

1949 - يىلدىن كېيىن پارتىيە ۋە ھۆكۈمەت تەنتەربىيىنى ئەخلاقىي، ئەقلىي ۋە جىسمانىي جەھەتتىن ئەڭ تەرەققىي قىلغان سوتسىيالىستىك قۇرۇلۇش جەھەتتىكى ئىختىساسلىق خادىملارنى يېتىلدۇرۇشنىڭ مۇھىم تەركىبىي قىسمى قىلدى، ھەر دەرىجىلىك مەكتەپلەرنىڭ ئەمەلىيەتتىگە ئاساسەن، ناھىيىگە قاراشلىق 48 باشلانغۇچ مەكتەپ، 14 ئوتتۇرا مەكتەپكە مەخسۇس تەنتەربىيە ئوقۇتقۇچىسىدىن 45 ى سەپلەندى، 31 توپ مەيدانى، 12 كىچىك تەنھەرىكەت مەيدانى (مۇقىم گىرۋەكلىك، ئۇز ۋىلۇقى 300 مېتردىن ئاشمىدىغان يېرىم ئايلانما شەكىلدىكى يېنىك ئاتلېتىكا مەيدانى)، ئۇچ پۈتبول مەيدانى (مۇقىم ۋارىتاسى بار)، يەتتە ۋالبول مەيدانى ياسالدى، ھەر خىل تەتەربىيە سايمانلىرى ۋە يېنىك ئاتلېتىكا ئۈسكۈنىلىرى سەپلەندى. مەكتەپلەر، ئومۇمىيۈزلۈك ھالدا، «ئىككى دەرس» (ھەپتىدە ئىككى سائەت تەنتەربىيە دەرسى)، «ئىككى گىمناستىكا» (دەرس ئارىلىقىدىكى گىمناستىكا، كۆزنى ئاسراش گىمناستىكىسى)، «ئىككى پائالىيەت» (ھەپتىدە چوقۇم ئىككى قېتىم دەرستىن سىرتقى تەنتەربىيە پائالىيىتى ئۇيۇشتۇرۇش، ھەر قېتىملىق پائالىيەت ۋاقتى بىر سائەتتىن كەم بولماسلىقى) نى يولغا قويدى. تەنتەربىيە دەرسىنىڭ مەزمۇنى جەھەتتە باشلانغۇچ مەكتەپلەردە ئومۇمەن ئويۇن ئويناش، گىمناستىكا، يېنىك ئاتلېتىكا، رەتكە تىزىلىش ئاساس قىلىنىپ، ئوقۇغۇچىلارنىڭ جىسمانىي ساپاسى ئەتراپلىق تەرەققىي قىلدۇرۇلدى؛ ئۇلاردا كوللېكتىۋىزملىق كۆز قاراش يېتىلدۇرۇلدى؛ ئوتتۇرا مەكتەپلەردە، ئاساسەن، ئوقۇغۇچىلارنىڭ ماھارىتى، ھەرقايسى تەنھەرىكەت مۇسابىقىلىرىدىكى ئىقتىدارى يېتىلدۇرۇلدى. تەنتەربىيىدە يېنىك ئاتلېتىكا ئاساس، توپ تۈرلىرى قوشۇمچە قىلىندى؛ ئوقۇغۇچىلاردىن تەرەققىيە جەھەتتە تەنتەربىيە دەرسىنىڭ مۇھىملىقىنى چۈشىنىش، جىسمانىي ساپاسىنى ئەتراپلىق ئۈستۈرۈش تەلەپ قىلىندى. 1965 - يىلدىن 1982 - يىلغىچە دۆلەت تەنتەربىيە كومىتېتى تارقاتقان «ياشلار - ئۆسمۈرلەرنىڭ تەنتەربىيىدە چېنىقىش ئۇلچىمى» گە ئاساسەن، ئوتتۇرا، باشلانغۇچ مەكتەپلەردە ئۇلچەمگە يېتىش پائالىيىتى قانات يايدۇرۇلدى. ھەر يىلى ئەتىياز ۋە كۈزدە ھەر خىل تەنھەرىكەت مۇسابىقىلىرى قانات يايدۇرۇلدى. ئاساسلىق مۇسابىقە تۈرلىرى يېنىك ئاتلېتىكا، ۋاسكېتبول، ۋالبول، پۈتبولدىن ئىبارەت بولدى.

شەھەرلىك 1 - ئوتتۇرا مەكتەپ قۇرۇلغاندىن بۇيان 18 قېتىم مەكتەپ تەنھەرىكەت مۇسابىقىسى ئۈتكۈزۈلدى، شەھەرلىك 2 - ئوتتۇرا مەكتەپ 1973 - يىلدىن 1985 - يىلغىچە شەھەر خاراكتېرلىق مەكتەپ تەنھەرىكەت مۇسابىقىسىگە 24 قېتىم قاتناشتى، مۇسابىقىگە 2051 ئادەم (قېتىم) قاتناشتى، بىر ئوقۇغۇچى دۆلەتلىك 2 - دەرىجىلىك تەنھەرىكەتچى ئۇلچىمىگە، 26 ئوقۇغۇچى 3 - دەرىجىلىك تەنھەرىكەتچى ئۇلچىمىگە، 156 ئوقۇغۇچى دۆلەتلىك ئۆسمۈر تەنھەرىكەتچى ئۇلچىمىگە يەتتى.

1983 - يىلى دۆلەت تەنتەربىيە كومىتېتى چىقىدىن «دۆلەتلىك تەنتەربىيىدە چېنىقىش ئۇلچىمى» نى ئېلان قىلدى، بۇنىڭ بىلەن ناھىيىدىكى مەكتەپلەر ئۇلچەمگە يېتىش پائالىيىتىنى پائال قانات يايدۇردى. 1983 - ۋە 1984 - يىللىرىدىكى 18 ئوتتۇرا، باشلانغۇچ مەكتەپنى ئېنىقلاشتىن قارىغاندا، ئېنىقلانغان 6919 ئوقۇغۇچىنىڭ 4298 ى ئۇلچەمگە يەتكەن، ئۇلچەمگە يېتىش نىسبىتى 62.1% بولغان، بۇ مەكتەپلەر شىنجاڭدا ئۈتكۈزۈلگەن ئۇلچەمگە يېتىش بويىچە خەۋەرلىشىش مۇسابىقىسىغا پائال قاتناشقان. 1984 - يىلى ناھىيىلىك 2 - ئوتتۇرا مەكتەپ، شويىكېن 2 - ئوتتۇرا مەكتەپ، چىندىل بېزىسى «قۇياشقا باقار» باشلانغۇچ مەكتىپى شىنجاڭدا ئۈتكۈزۈلگەن ئۇلچەمگە يېتىش بويىچە خەۋەرلىشىش مۇسابىقىسىدە 3 - دەرىجىلىك مۇكاپاتقا ئېرىشتى. 1985 - يىلى «قۇياشقا باقار» باشلانغۇچ مەكتىپى 1 - دەرىجىلىك مۇكاپاتقا، شەھەرلىك 2 - ئوتتۇرا مەكتەپ، شويىكېن 2 - ئوتتۇرا مەكتەپ 2 - دەرىجىلىك مۇكاپاتقا ئېرىشتى. شەھەرلىك 1 - ئوتتۇرا مەكتەپنىڭ بالىلار پۈتبول كومانداسى ئوبلاستقا ۋەكالىتەن شىنجاڭ بويىچە ئۈتكۈزۈلگەن بالىلار پۈتبول مۇسابىقىسىغا قاتناشتى،

بۇ كوماندا 1982 - يىلى شىمالىي شىنجاڭ مۇسابىقە رايونى بويىچە 3 - لىككە، 1984 - يىلى شىنجاڭ بويىچە 4 - لىككە ئېرىشتى. 1983 - يىلى شەھەرلىك 2 - ئوتتۇرا مەكتەپنىڭ قىزلار ۋاسكىتبول كومانداسى ئوبلاستقا ۋەكالىتەن شىمالىي شىنجاڭ بويىچە ئۆتكۈزۈلگەن ئىشتىن سىرتقى تەنتەربىيە مەكتەپلىرىنىڭ رايونلار ئارا ۋاسكىتبول مۇسابىقىسىغا قاتنىشىپ 2 - لىككە ئېرىشتى. 1985 - يىلى شەھەرلىك 2 - ئوتتۇرا مەكتەپنىڭ ئوسمۇر تەنھەرىكەتچىسى شۆجىيەنخۇا ئاپتونوم رايونلۇق ئوسمۇرلەر ئىشتىن سىرتقى تەنتەربىيە مەكتەپلىرى يېنىك ئاتلېتىكا مۇسابىقىسىنىڭ ئوسمۇرلەر «ئا» دەرىجىلىك ئوغۇللارنىڭ نەيزە ئېتىشى ۋە ياش ئايرىمىسى بويىچە ئۆتكۈزۈلگەن مۇسابىقىدە، تېخى جاۋچىڭ 13 ياشلىق قىزلارنىڭ ئوتتۇرا مۇسابىقىسىنى ئوزۇنغا يۈگۈرۈش گۇرۇپپىسى بويىچە ئالتۇن مېدالغا ئېرىشتى. شۇ يىلى تېخى جاۋچىڭ مەملىكەتلىك ئوسمۇرلەرنىڭ «ب» گۇرۇپپىسى ئارا ياش ئايرىمىسى بويىچە ئۆتكۈزۈلگەن مۇسابىقىدە يىنچۈەن مۇسابىقە رايونىدا 13 ياشلىق قىزلارنىڭ ئوتتۇرا مۇسابىقىسىنى ئوزۇنغا يۈگۈرۈش گۇرۇپپىسى بويىچە مىس مېدالغا ئېرىشتى.

5) ئاساسلىق ئوتتۇرا مەكتەپلەرنى قىسقىچە تونۇشتۇرۇش

(1) بورتالا شەھەرلىك 1 - ئوتتۇرا مەكتەپ

شەھەرلىك 1 - ئوتتۇرا مەكتەپ — ئۇيغۇر تىلىدا دەرس ئوتتۇلىدىغان ئوتتۇرا مەكتەپ، مەكتەپ ئورنى «چىندېل» كوچىسىنىڭ شەرقىي بېشىدا. بۇ مەكتەپنىڭ تەكتى مىنگونىڭ 29 - يىلى (1940 - يىلى) ھۆكۈمەت باشقۇرۇشىدىكى مەكتەپكە ئوزگەرتىلگەن ناھىيىلىك 2 - باشلانغۇچ مەكتەپ ئىدى. مىنگونىڭ 34 - يىلى (1945 - يىلى) بورتالا ناھىيىلىك 1 - مەركىزىي باشلانغۇچ مەكتەپ قىلىنغان. 1958 - يىلى «ئوچقۇن» گۇرۇھىسى 1 - باشلانغۇچ مەكتىپىگە ئوزگەرتىلدى. 1964 - يىلى بورتالا ناھىيىلىك 4 - باشلانغۇچ مەكتەپكە ئوزگەرتىلدى. «مەدەنىيەت زور ئىنقىلابى» مەزگىلىدە «شيۇجېڭجۇيىنغا قارشى تۇرۇش» باشلانغۇچ مەكتىپىگە ئوزگەرتىلدى. 1961 - يىل 9 - ئايدا خەنزۇ تىلى بويىچە ئوقۇتۇش سىنىپى تەسىس قىلىنىپ، 1 - يىللىق سىنىپقا 52 خەنزۇ ئوقۇغۇچى قوبۇل قىلىندى. 1973 - يىلى بۇ مەكتەپ بورتالا ناھىيىلىك ئوتتۇرا مەكتەپكە ئوزگەرتىلدى. 1980 - يىلى ئەتىيازدا بۇ مەكتەپكە «بورتالا ناھىيىلىك 1 - ئوتتۇرا مەكتەپ» دەپ نام بېرىلدى. 1985 - يىلى بورتالا ناھىيىسى شەھەرگە ئوزگەرتىلگەندىن كېيىن، بورتالا شەھەرلىك 1 - ئوتتۇرا مەكتەپ قىلىندى. 1980 - يىل 2 - ئاينىڭ 23 - كۈنى ئابلىز ئەمەت، 1980 - يىل 5 - ئاينىڭ 8 - كۈنى ئابدۇرېشىت قۇربان مۇئاۋىن مۇدىرلىققا تەيىنلەندى (مەكتەپنىڭ خىزمەتلىرىگە رىياسەتچىلىك قىلدى) . 1984 - يىل 12 - ئاينىڭ 10 - كۈنى ئابدۇرېشىت قۇربان مۇدىرلىققا تەيىنلەندى. 1985 - يىل 7 - ئاينىڭ 19 - كۈنى ئېلى ھېلىم مۇئاۋىن مۇدىرلىققا تەيىنلەندى.

شەھەرلىك 1 - ئوتتۇرا مەكتەپنىڭ قۇرۇلغىنىغا 75 يىل بولدى، مەكتەپتە 4060 باشلانغۇچ مەكتەپ ئوقۇغۇچىسى، 1630 تولۇقسىز ئوتتۇرا مەكتەپ ئوقۇغۇچىسى، 150 تولۇق ئوتتۇرا مەكتەپ ئوقۇغۇچىسى تەربىيىلەندى (1984 - يىلى 1 - قېتىمدا ئوقۇش پۈتتۈرگەن ئوقۇغۇچى 103، 1985 - يىلى ئوقۇش پۈتتۈرگەن ئوقۇغۇچى 47) . 1985 - يىلىنىڭ ئاخىرىدا مەكتەپتىكى ئوقۇتقۇچى، ئىشچى - خىزمەتچى 133 كە، مەكتەپتىكى ئوقۇغۇچى 1519 (باشلانغۇچ مەكتەپ قىسمىنى شۇنىڭ ئىچىدە، شۇ يىلى ئالىي مەكتەپ، تېخنىكۇملارغا ئەۋەتىلگەن ئوقۇغۇچى 50، بۇنىڭ ئىچىدە داشۇگە ئەۋەتىلگىنى 37) غا يەتتى.

(2) بورتالا شەھەرلىك 2 - ئوتتۇرا مەكتەپ

بۇ، 1980 - يىلى ئەتىيازدا بورتالا ناھىيىلىك ئوتتۇرا مەكتەپتىن ئايرىپ چىقىلىپ قۇرۇلغان، خەنزۇ تىلىدا دەرس ئوتتۇلىدىغان ئوتتۇرا مەكتەپ بولۇپ، ئۇنىڭ ئىچىدە باشلانغۇچ مەكتەپ قىسمى تەسىس قىلىنغان.

ئوتتۇرا مەكتەپ، باشلانغۇچ مەكتەپ ئوخشاشلا ئالتە يىللىق تۈزۈمدىكى مەكتەپلەردۇر. مەكتەپ ئورنى «بېيجىڭ» كوچىسىنىڭ شىمالىي بېشىدا (ئەسلىدىكى گۇلۇمتۇ چوڭ ئەتىرىتىنىڭ بېغى). 1961 - يىل 9 - ئايدا «ئۇچقۇن گۈزىشى» 1 - باشلانغۇچ مەكتىپى (مىللىي باشلانغۇچ مەكتەپ) تۇنجى قېتىم 1 - يىللىق خەنزۇ سىنىپىغا 52 ئوقۇغۇچى قوبۇل قىلدى، ئەينى چاغدا پەقەت سىنىپ مۇدىرىلا بار ئىدى، ئۇ قوشۇمچە ئوقۇتقۇچىلىق قىلاتتى. 1963 - يىلى بۇ مەكتەپ بورتالا ناھىيىلىك 4 - باشلانغۇچ مەكتەپكە ئۆزگەرتىلدى. بۇ چاغدا مەكتەپتە ئۇرۇمچى 1 - شىغەننى ۋە ئىلى شىغەن مەكتىپىنى پۈتتۈرگەن ئىككى ئوقۇتقۇچى، ئۇچ سىنىپ، 102 ئوقۇغۇچى، تۆت ئوقۇتقۇچى بار ئىدى. 1964 - يىلى يەنە ئۇچ سىنىپ بالا قوبۇل قىلىندى، ئوبلاستقا بېۋاستە قاراشلىق باشلانغۇچ مەكتەپلەردىن تۆت ئوقۇتقۇچى يۆتكەپ كېلىندى، ۋۇ رۇيىڭ ئىلمىي مۇدىرلىققا تەيىنلەندى. 1966 - يىلى «مەدەنىيەت زور ئىنقىلابى» نىڭ دەسلەپكى مەزگىلىدە خەنزۇ تىلىدا دەرس ئۆتۈلىدىغان سىنىپتىن ئالتىسى، ئوقۇغۇچىدىن 200 ى، ئوقۇتقۇچىدىن 15 ى بار ئىدى. 1969 - يىلى بۇ مەكتەپ «شىيۇجېڭجۇيىغا قارشى تۇرۇش» باشلانغۇچ مەكتىپىگە ئۆزگەرتىلدى، ئۇنى يەنىلا «ئۇچقۇن» گۈزىشى باشقۇردى. 1970 - يىل 11 - ئايدا بۇ مەكتەپ بورتالا ناھىيىسىنىڭ بېۋاستە باشقۇرۇشىغا ئۆتكۈزۈپ بېرىلدى. 1971 - يىل 9 - ئايدىن باشلاپ توققۇز يىللىق ئوقۇتۇش تۈزۈمى يولغا قويۇلدى. 1973 - يىلى بورتالا ناھىيىلىك ئوتتۇرا مەكتەپ قىلىپ ئۆزگەرتىلدى، بۇ چاغدا خەنزۇ ئوتتۇرا مەكتەپ قىسمى، خەنزۇ، ئۇيغۇر باشلانغۇچ مەكتەپ قىسمى بار ئىدى. 1974 - يىل 9 - ئايدىن باشلاپ، بۇ مەكتەپ بەش گۈزىشى، بىر چارۋىچىلىق فېرمىسىدىكى خەنزۇلارنى ياتاقلىق تولۇق ئوتتۇرا مەكتەپكە قوبۇل قىلىشقا يۈزلەندى. 1979 - يىلنىڭ ئاخىرىدا مەكتەپتىكى خەنزۇ ئوتتۇرا مەكتەپ سىنىپى توققۇزغا، ئوقۇغۇچى 363 كە، باشلانغۇچ مەكتەپ سىنىپى ئونغا، ئوقۇغۇچى 336 گە يەتتى. 1980 - يىلى ئەتىيازدا مەكتەپ رەسمىي قۇرۇلۇپ، بورتالا ناھىيىلىك 2 - ئوتتۇرا مەكتەپ دەپ ئاتالدى، لى جىڭ (ئايال)، ساۋجىشيۇلار مۇئاۋىن مۇدىرلىققا تەيىنلەندى. 1980 - يىل 10 - ئاينىڭ 22 - كۈنى شۆجۈك مۇئاۋىن مۇدىرلىققا تەيىنلەندى. 1981 - يىل 5 - ئاينىڭ 2 - كۈنى سەي شېڭيىن (ئايال) مۇئاۋىن مۇدىرلىققا تەيىنلەندى، 1984 - يىل 12 - ئاينىڭ 10 - كۈنى ئۇ مۇدىرلىققا تەيىنلەندى. 1981 - يىل 9 - ئايدىن 1982 - يىلنىڭ ئاخىرىغىچە چېن جۈڭجيۇ مۇئاۋىن مۇدىرلىق ۋەزىپىسىنى ئۆتىدى. 1982 - يىلى بەي چېڭخي مۇئاۋىن مۇدىرلىققا تەيىنلەندى. 1985 - يىلنىڭ ئاخىرىدا مەكتەپتىكى ئوتتۇرا مەكتەپ سىنىپى 14 كە يەتتى، بۇنىڭ ئىچىدە تولۇقسىز ئوتتۇرا مەكتەپ سىنىپى توققۇزغا، ئوقۇغۇچى 446 گە، تولۇق ئوتتۇرا مەكتەپ سىنىپى بەشكە، ئوقۇغۇچى 225 كە، باشلانغۇچ سىنىپ ئونغا، ئوقۇغۇچى 488 گە، ئوقۇتقۇچى، ئىشچى - خىزمەتچى 69 غا يەتتى. 1983 - يىلدىن 1985 - يىلغىچە بۇ مەكتەپ دۆلەتكە 28 ئالىي مەكتەپ ئوقۇغۇچىسى، 52 تېخنىكۇم ئوقۇغۇچىسى يەتكۈزۈپ بەردى، پەقەت 1985 - يىلىلا 20 ئالىي مەكتەپ ئوقۇغۇچىسى يەتكۈزۈپ بەردى (بۇنىڭ ئىچىدە ئاز سانلىق مىللەتلەردىن خەنزۇ تىلىدا ئىمتىھان بەرگەنلەر تۆت).

§ 5 . كەسپىي ماتارىپ

1 . كەسپىي مەكتەپلەر

بورتالا شەھىرى تەۋەسىدە ئوتتۇرا دەرىجىلىك كەسپىي ماتارىپ جەھەتتە، ئاساسەن ئاپتونوم ئوبلاستتىكى

بىر نەچچە كەسپىي مەكتەپ بار.

1) بورتالا ئوبلاستلىق شەھەن مەكتەپ

1960 - يىلى ئۇرۇمچىدىكى موڭغۇل شەھەن مەكتىپى بورتالا ئوبلاستىغا چۈشۈرۈلۈپ، ئاپتونوم ئوبلاستلىق شەھەن مەكتەپ قۇرۇلدى. شۇ يىلى 40 ئوقۇغۇچى قوبۇل قىلىنىدى. تۆۋەنكە چۈشۈرۈلگەن ئىككى يىللىق سىنىپنى قوشقاندا موڭغۇل ئوقۇغۇچى 143 كە يەتتى. 1961 - يىلى شەھەن مەكتەپنىڭ تۆتىنچى قارار ئوقۇغۇچىلىرى مەكتەپ پۈتتۈردى. 1962 - يىلدىن باشلاپ ئوقۇغۇچى قوبۇل قىلىش دائىرىسى كېڭەيتىلىپ، موڭغۇل، خەنزۇ، ئۇيغۇر، قازاق قاتارلىق مىللەتلەرنى قوبۇل قىلىشقا يۈزلىنىلدى. 1965 - يىلى شەندۇڭدىن تولۇق ئوتتۇرا مەكتەپنى پۈتتۈرگەن 40 ئوقۇغۇچى قوبۇل قىلىندى، ئۇلار بىر يىل تەربىيىلەنگەندىن كېيىن، ئوبلاستنىڭ ھەر قايسى جايلىرىغا تەقسىم قىلىنىپ باشلانغۇچ مەكتەپ ئوقۇتقۇچىسى قىلىندى. 1966 - يىلى «مەدەنىيەت زور ئىنقىلابى» باشلانغاندىن كېيىن، شەھەن مەكتەپ تاقىۋېتىلدى. 1972 - يىلى ئوقۇغۇچى قوبۇل قىلىش ئەسلىگە كەلتۈرۈلدى، ئاپتونوم ئوبلاستنىڭ ئوتتۇرا دەرىجىلىك كەسپىي ماارىپ ئىشلىرىنىڭ ئېھتىياجىغا ئۇيغۇنلىشىش ئۈچۈن، 1981 - يىلدىن باشلاپ تولۇق ئوتتۇرا مەكتەپ ئوقۇغۇچىلىرى قوبۇل قىلىندى، كەسپىي سىنىپلارنى ئايرىم تەسىس قىلىش ئىشى باشلاندى. 1983 - يىلى تۇنجى تۈركۈمدىكى كەسپىي سىنىپ ئوقۇغۇچىلىرى مەكتەپ پۈتتۈردى، بۇلار 340 بولۇپ ماتېماتىكا - فىزىكا، تىل - ئەدەبىيات، ئىنگلىز تىلى، تەنتەربىيە، مۇزىكا، گۈزەل سەنئەت قاتارلىق كەسىپلەرنى ئۆگەندى. 1985 - يىلى كۈزدىن باشلاپ ئىجتىمائىي پەن بويىچە ئالىي تېخنىكۇم سىنىپى ئېچىلدى، بىر سىنىپتا ئۇيغۇر تىلىدا، يەنە بىر سىنىپتا خەنزۇ تىلىدا دەرس ئۆتۈلدى. 1972 - يىلدىن 1985 - يىلغىچە بولغان 14 يىلدا دۆلەتتىكە 3213 نەپەر ھەر خىل كەسپىي ئىختىساسلىق خادىم تەربىيىلەپ بېرىلدى، بۇنىڭ ئىچىدە 2672 كىشى مەكتەپ پۈتتۈرگەندىن كېيىن تەقسىم قىلىندى. 1985 - يىلى ئوتتۇرا شەھەن سىنىپىغا 180 نەپەر تولۇقسىز ئوتتۇرا مەكتەپ ئوقۇغۇچىسى قوبۇل قىلىندى، مەكتەپتىكى ئوقۇغۇچى 451 گە، ئوقۇتقۇچى 99 غا يەتتى.

2) بورتالا ئوبلاستلىق يېزا ئىگىلىك مەكتىپى

بۇ مەكتەپ 1960 - يىلى قۇرۇلدى، شۇ يىلى دېھقانچىلىق زىرائەتلىرى كەسپى بويىچە ئاز سانلىق مىللەتلەردىن بىر سىنىپ، خەنزۇلاردىن بىر سىنىپ بولۇپ جەمئىي 80 ئوقۇغۇچى قوبۇل قىلىندى، بۇ چاغدا 18 ئوقۇتقۇچى، ئىشچى - خىزمەتچى بار ئىدى. 1961 - يىلى بورتالا ئوبلاستلىق يېزا ئىگىلىك مەكتىپى بىلەن ئىلى يېزا ئىگىلىك مەكتىپى قوشۇۋېتىلدى، كېيىن تاقىۋېتىلدى. ئەسلىدىكى قوبۇل قىلىنغان ئوقۇغۇچىلارنىڭ كەسپى يېزا ئىگىلىكى، ئىقتىساد، مالىيە، بوغالتېرلىق كەسپىگە ئۆزگەرتىلىپ، ئۇلار مۇددەتتىن بۇرۇن 1962 - يىلى ئوقۇش پۈتتۈردى.

3) بورتالا ئوبلاستلىق تىببىي مەكتەپ

1960 - يىل 2 - ئايدا بورتالا ئوبلاستلىق خەلق دوختۇرخانىسى شۆبە تىببىي مەكتەپ قۇردى، شۇ يىلى بىر قارار سېستىرالار كەسپىي سىنىپى ئېچىلىپ، 35 ئوقۇغۇچى قوبۇل قىلىندى. 1962 - يىل 8 - ئايدا بۇ ئوقۇغۇچىلار ئوقۇش پۈتتۈرگەندىن كېيىن، ئوقۇغۇچى قوبۇل قىلىش توختىتىلدى. 1972 - يىلى ئاپتونوم رايونلۇق سەھىيە نازارىتىنىڭ يولىورۇقىغا ئاساسەن، مەكتەپ ئەسلىگە كەلتۈرۈلدى. شۇنىڭدىن كېيىن ئىككى يىللىق تۇزۇم بويىچە ئاممىۋى تازىلىق، دورىگەرلىك، توغۇتقا ياردەملىشىش، لابوراتورىيىلىك تەكشۈرۈش كەسپى ۋە ئۇچ يىللىق تۇزۇم بويىچە ئوكۇل سېلىش سىنىپى، ئاز سانلىق مىللەت تىببىي خادىملار سىنىپى

تەسىس قىلىندى. 1972 - يىلدىن 1985 - يىلغىچە بولغان 14 يىلدا بۇ مەكتەپ دۆلەتكە 625 تىببىي خادىم تەربىيىلەپ بەردى، بۇنىڭ ئىچىدە 530 ئوقۇغۇچى ئوقۇش پۈتتۈرگەندىن كېيىن تەقسىم قىلىندى. 1985 - يىلى 50 ئوقۇغۇچى قوبۇل قىلىندى، مەكتەپتىكى ئوقۇغۇچى 98 گە، ئوقۇتقۇچى 12 گە يەتتى.

4) بورتالا ئوبلاستلىق تېخنىك ئىشچىلار مەكتىپى

بۇ مەكتەپ 1974 - يىلى قۇرۇلدى. مەكتەپتە، ئاساسەن، شوپۇر ۋە رېمونتچى تەربىيىلەندى، بۇ مەكتەپ ئوبلاست بويىچە ئوقۇغۇچى قوبۇل قىلىدىغان، ئىككى يىللىق تۈزۈمدىكى مەكتەپ. بۇ مەكتەپ قۇرۇلغان ئون يىلدىن بۇيان دۆلەتكە 825 تېخنىك ئىشچى تەربىيىلەپ بەردى، بۇنىڭ ئىچىدە 871 ئوقۇغۇچى ئوقۇش پۈتتۈرگەندىن كېيىن تەقسىم قىلىندى. 1984 - يىلى ئوقۇش پۈتتۈرگەن ئاز سانلىق مىللەت ئوقۇغۇچىدىن 250ى تەقسىم قىلىندى. 1985 - يىلى مەكتەپتىكى ئوقۇغۇچى 213 كە، ئوقۇتقۇچى 14 كە يەتتى.

5) بورتالا ئوبلاستلىق يېزا ئىگىلىكىنى ماشىنىلاشتۇرۇش مەكتىپى

بۇ مەكتەپ 1978 - يىل 10 - ئايدا قۇرۇلدى، شۇ يىلى 82 ئوقۇغۇچى قوبۇل قىلىندى. 1981 - يىلدىن باشلاپ ھەر يىلى بىر تۈركۈم ئوتتۇرا دەرىجىلىك كەسپىي تېخنىكا بويىچە يېزا ئىگىلىكىنى ماشىنىلاشتۇرۇش خادىملىرى ئوقۇش پۈتتۈردى. 1984 - يىلغىچە تۆت تۈركۈمدە جەمئىي 278 ئوقۇغۇچى ئوقۇش پۈتتۈردى. 1985 - يىلى 34 ئوقۇغۇچى قوبۇل قىلىندى، مەكتەپتىكى ئوقۇغۇچى 74 كە، ئوقۇتقۇچى 17 گە يەتتى.

2. خۇسۇسلار ئاچقان چامباشچىلىق مەكتەپلىرى

1) بورتالا ئوبلاستلىق «گۈللەندۇرۇش» چامباشچىلىق مەكتىپى

بۇ مەكتەپنى 1985 - يىل 4 - ئاينىڭ 29 - كۈنى ئوبلاستلىق ماقارىپ ئىدارىسىنىڭ تەستىقلىشى، ئوبلاستلىق تەنتەربىيە كومىتېتى، ئوبلاستلىق چامباشچىلىق جەمئىيىتىنىڭ يېتەكچىلىك قىلىشى ئارقىسىدا لى شىيەنتىڭ شەخسىي ئاچتى. مەكتەپ قۇرۇلغاندا بورتالا شەھەرلىك سىمونت زاۋۇتىدىن ئۆي ئارىيەت ئېلىپ ۋاقىتلىق مەكتەپ ئۆيى قىلدى: شۇ يىلى بەش باشلانغۇچ سىنىپىغا 130 ئوقۇغۇچى قوبۇل قىلدى (بۇنىڭ ئىچىدە بىر موڭغۇل، بىر شىبە ئوقۇغۇچى بار)، بۇنىڭ ئىچىدە 2 - يىللىقىنىڭ ئوقۇغۇچىسى 15، 3 - يىللىقىنىڭ ئوقۇغۇچىسى 20، 4 - يىللىقىنىڭ ئوقۇغۇچىسى 30، 5 - يىللىق سىنىپ ئىككى بولۇپ، ئوقۇغۇچىسى 65. كۆزدە يەنە بىر سىنىپ تولۇقسىز ئوتتۇرا مەكتەپنىڭ 1 - يىللىقى دەرىجىسىگە كۆتۈرۈلدى، شۇنىڭدىن باشلاپ بۇ مەكتەپتە تولۇقسىز ئوتتۇرا سىنىپ بار بولدى. ئوقۇتقۇچى، ئىشچى - خىزمەتچى 17 بولۇپ، بۇنىڭ ئىچىدە مەدەنىيەت ئوقۇتقۇچىسى سەككىز، چامباشچىلىق تېرىنېرى ئۈچ، ئارقا سەپ خادىمى ئالتە، ئۇلار «مەدەنىيەت ئارقىلىق چامباشچىلىقنى يېتەكلەش، مەدەنىيەت بىلەن چامباشچىلىقنى تەڭ ئۆگىنىش» تىن ئىبارەت مەكتەپ باشقۇرۇش فاكۇلتېتىدا چەك تۇرۇپ، ئوبلاست ئوچۇن ھەم كۆچلۈك ۋە قامەتلىك، ھەم مەدەنىيەتلىك ۋە بىلىملىك قۇرۇلۇش ئىختىساس ئىگىلىرىنى تەربىيىلەپ بەردى.

2) خارابە كەنتى دېھقانلار چامباشچىلىق مەكتىپى

بۇ مەكتەپنى 1985 - يىل 3 - ئاينىڭ 5 - كۈنى دالتۇ يېزىسى خارابە كەنتىدىكى دېھقان لى تېڭجىڭ قۇردى، بۇ، ئۈچ يىللىق تۈزۈمدىكى مەكتەپ. مەكتەپكە شۇ يىلى 67 ئوقۇغۇچى قوبۇل قىلىندى، مەكتەپتە بەش ئوقۇتقۇچى، ئىشچى - خىزمەتچى بار بولۇپ، بۇنىڭ ئىچىدە مەدەنىيەت ئوقۇتقۇچىسى ئۈچ، چامباشچىلىق

تىرىنبرى ئۇچ، مەكتەپنىڭ ئالتە ئېغىز ئۇيى بار.

§ 6. چوڭلار ماارىپى

1. ساۋاتسىزلىقنى تۈگىتىش ماارىپى

مىنگونىڭ 30 - يىلى (1941 - يىلى) ساۋاتسىزلىقنى تۈگىتىش ماارىپى باشلاندى، شۇ يىلى دايىڭپەن، شويىڭپەن، شابارتاي، قويتاس، شاربۇخ، جياخېزا قاتارلىق جايلاردا 27 ئورۇندا قىشلىق دېھقانلار مەكتىپى قۇرۇلدى، 440 كىشى ئۆگىنىشكە قاتناشتى. مىنگونىڭ 31 - يىلى (1942 - يىلى) قىشتا يەنە 17 ئورۇندا كەچكۇرس ئېچىلدى، 498 كىشى ئۆگىنىشكە قاتناشتى، بۇنىڭ ئىچىدە موڭغۇل تىلىدىكى كۇرس يەتتە بولۇپ، ئۆگىنىشكە قاتناشقانلار 1105؛ ئۇيغۇر تىلىدىكى كۇرس سەككىز بولۇپ، ئۆگىنىشكە قاتناشقانلار 230؛ قازاق تىلىدىكى كۇرس تۆت بولۇپ، ئۆگىنىشكە قاتناشقانلار 78؛ خەنزۇ تىلىدىكى كۇرس ئۈچ بولۇپ، ئۆگىنىشكە قاتناشقانلار 85. مىنگونىڭ 33 - يىلى (1944 - يىلى) ئۆلكىلىك ماارىپ نازارىتى بورتالادا 400 كىشىنىڭ ساۋات چىقارغانلىقىنى ئېلان قىلدى. مىنگونىڭ 37 - يىلى (1948 - يىلى) ئون كەچكۇرستا ساۋات چىقىرىش بويىچە تولۇقلاش سىنىپى ئېچىلدى، ئۇنىڭغا 294 ئوقۇغۇچى قوبۇل قىلىندى. مىنگونىڭ 38 - يىلى (1949 - يىلى) ساۋاتسىزلىقنى تۈگىتىش نۇقتىسىدىن 29 ى قۇرۇلۇپ، 37 سىنىپ ئېچىلدى، نۇقتىلارغا 947 كىشى قوبۇل قىلىندى، بۇنىڭ ئىچىدە ئايال 69.

1950 - يىلى ساۋاتسىزلىقنى تۈگىتىش سىنىپىدىن 15 ى تەشكىل قىلىندى، 1391 كىشى ئۆگىنىشكە قاتناشتى. 1953 - يىلى ساۋاتسىزلىقنى تۈگىتىش سىنىپى 122 گە، ئۆگىنىشكە قاتناشقانلار 4467 گە يەتتى. 1954 - يىلى بۇ سىنىپلار خەت تونۇش سىنىپىغا ئۆزگەرتىلدى، 7685 كىشى ئۆگىنىشكە قاتناشتى، بۇنىڭ ئىچىدە 710 كىشى ساۋات چىقاردى، يەنە 1399 كىشى ساۋاتسىزلىقنى تۈگىتىش ئۆگىنىشىگە قاتناشتى. كەچكۇرس ئېچىش، قىشلىق ئۆگىنىش، قىسقا مۇددەتلىك تەربىيىلەش، گېزىت ئوقۇش گۇرۇپپىسى تەشكىللەش قاتارلىق كۆپ خىل شەكىلدىكى خەت تونۇش ماارىپى ئارقىلىق دېھقانچىلىق، چارۋىچىلىق رايونلىرىدىكى ئاساسىي قاتلام كادىرلىرى ۋە كۆپلىگەن ئىشچىلار، دېھقانلار، چارۋىچىلار ئادەتتىكى ھۆججەتلەرنى ئوقۇيالايدىغان ۋە ئاددىي خەتلەرنى يازالايدىغان قىلىپ تەربىيىلەندى. كېيىن سىياسىي ھەربىكەتلەر بىلەن شۇغۇللىنىش، سىنىپى كۈرەشنى تۇتۇش بىلەن بولۇپ كېتىش تۇپەيلىدىن، ساۋاتسىزلىقنى تۈگىتىش خىزمىتى ئاساسىي جەھەتتىن توختاپ قالدى. 1979 - يىلى ناھىيىدىكى ماارىپ تارماقلىرى ساۋاتسىزلىقنى تۈگىتىش خىزمىتىنى يېڭىباشتىن كۇندىلىك ئىشلار كۇن تەرتىپىگە كىرگۈزدى. شۇ يىلى 11 - ئايدا چوڭلار ماارىپى ئىشخانىسى قۇرۇلدى، بۇ ئىشخانا قىش ۋا ئەتىيازدىكى دېھقانچىلىقنىڭ ئارىسال ۋاقتىدىن پايدىلىنىپ، ئۇلاستاي (ئەسلىدىكى «شەرق قىزارىدى» چوڭ ئەترىتى)، خاربۇخ («قىزىل دولقۇن» چوڭ ئەترىتى) كەنتلىرىدە ساۋاتسىزلىقنى تۈگىتىش خىزمىتىنى نۇقتىلىق تۇتتى، ساۋات چىقارغانلارنى تەكشۈرۈپ، ئۇلارغا ساۋاتسىزلىقنى تۈگەتكەنلىك كىنىشكىسى تارقىتىپ بەردى. 1981 - يىلى ناھىيە بويىچە ياشلار تەكشۈرۈلدى، تەكشۈرۈشتە 5436 كىشى ساۋاتلىق، 3702 كىشى چالا ساۋات بولۇپ چىقتى. 1983 - يىلى ناھىيىلىك ئىشچى - دېھقانلار ماارىپى كومىتېتى «دېھقان، چارۋىچىلارنىڭ ساۋاتسىزلىقنى تۈگىتىش نىزامى (لايىھە)» نى تۈزدى، 1983 - يىلى قىش ۋە 1984 - يىلى ئەتىيازدا دېھقان، چارۋىچىلار ئارىسىدا ساۋاتسىزلىقنى تۈگىتىش خىزمىتىنى ئورۇنلاشتۇردى، رايون، يېزا (مەيدان - فېرما) لارمۇ ئۆز يېرىنىڭ ئەھۋالىغا بىرلەشتۇرۇپ، ھەر خىل تېخنىكا بويىچە مەخسۇس گۇرۇپپا لېكسىيە سۆزلەش ۋە قىسقا مۇددەتلىك تەربىيىلەشتىن پايدىلىنىپ، دېھقان،

چارۇچىلارنى تەشكىللەپ 2133 كىشىنى ساۋاتسىزلىقنى تۈگىتىش ئۆگىنىشىگە قاتناشتۇردى. بۇنىڭ ئىچىدە ئاز سانلىق مىللەت خادىم 639. 1984 - يىلى ئاپتونوم رايونلۇق ئىشچى - دېھقانلار مائارىپى كومىتېتى تارقاتقان «دېھقان، چارۇچىلارنىڭ ساۋاتىنى چىقىرىش خىزمىتىنى تەكشۈرۈپ ئۆتكۈزۈۋېلىش چارىسى» غا ئاساسەن، ئارالتوقاي چارۇچىلىق فېرمىسىنىڭ «ئىككى مائارىپ» (باشلانغۇچ مائارىپىنى ئومۇملاشتۇرۇش، دېھقان، چارۇچىلارنىڭ ساۋاتىنى چىقىرىش مائارىپىنى ئومۇملاشتۇرۇش) خىزمىتى دەسلەپكى قەدەمدە تەكشۈرۈپ ئۆتكۈزۈۋېلىندى، «ئاڭلاش، كۆرۈش، تەكشۈرۈش، ئىپادىلەش قىلىش» ئۇسۇلى قوللىنىلىپ مەزكۇر فېرمىدىكى 85 كىشى ئارىلاپ تەكشۈرۈلۈش ئارقىلىق، لاياقەتلىك بولۇش نىسبىتىنىڭ 95.3% كە، فېرما بويىچە 16 ياشتىن 40 ياشقىچە بولغان ياشلارنىڭ ساۋاتلىق بولۇش نىسبىتى 91.8% كە يېتىپ، ئاپتونوم رايونىنىڭ ساۋاتسىزلىقنى ئاساسىي جەھەتتىن تۈگىتىش تەلىپىگە يەتكەنلىكى ئىسپاتلاندى. 1985 - يىلىنىڭ ئاخىرىدا شەھەر بويىچە ساۋاتسىزلىقنى تۈگىتىش سىنىپى 124 كە يەتتى، ساۋات چىقىرىش ئۆگىنىشىگە قاتناشقانلار 2342 گە يېتىپ، شەھەر بويىچە ئومۇمىي نوپۇسنىڭ 1.56 پىرسەنتىنى ئىگىلىدى.

2. ئىشچى - خىزمەتچىلەر مائارىپى

1) ئىشچى - خىزمەتچىلەرنىڭ مەدەنىيەت، تېخنىكا دەرسىنى تولۇقلىشى

1982 - يىلى قىشتىن باشلاپ 1968 - يىلدىن 1980 - يىلغىچە تولۇقسىز ئوتتۇرا ۋە تولۇق ئوتتۇرا مەكتەپنى پۈتتۈرگەن خىزمەتتىكى كادىرلار ۋە ئىشچىلارغا مەدەنىيەت دەرسى تولۇقلىنىپ، ئۇلارنىڭ ئەمەلىي سەۋىيىسى تولۇقسىز ئوتتۇرا ۋە تولۇق ئوتتۇرا مەكتەپ سەۋىيىسىگە يەتكۈزۈلدى. 1980 - يىل 7 - ئايدا ناھىيىگە قاراشلىق ئورۇنلار بىر قېتىم تەكتىنى ئېنىقلاش بويىچە تەكشۈرۈش ئېلىپ بارىدى. تەكشۈرۈشتە 1968 - يىلدىن 1980 - يىلغىچە تولۇقسىز ئوتتۇرا ۋە تولۇق ئوتتۇرا مەكتەپنى پۈتتۈرگەن خىزمەتتىكى ئىشچى - خىزمەتچىدىن 577 كىشى بارلىقى، بۇلاردىن كەسپىي ئورۇنلاردىكىسى 177، كارخانا ئورۇنلىرىدىكىسى 400 ئىكەنلىكى ئېنىقلاندى، بۇنىڭ ئىچىدە تولۇقسىز ئوتتۇرا مەكتەپنى پۈتتۈرگەنلەر 332، تولۇق ئوتتۇرا مەكتەپنى پۈتتۈرگەنلەر 241، ياشلانغۇچ مەكتەپ مەلۇماتىغا ئىگىلەر تۆت؛ خەنزۇ يېزىقىنى قوللىنىدىغانلار 441، ئۇيغۇر يېزىقىنى قوللىنىدىغانلار 122، موڭغۇل، قازاق يېزىقلىرىنى قوللىنىدىغانلار يەتتە. شۇ يىلى 8 - ئايدا يۇقىرىدىكى ئىشچى - خىزمەتچىلەردىن تولۇقسىز ئوتتۇرا ۋە تولۇق ئوتتۇرا مەكتەپنى پۈتتۈرگەنلەرنىڭ مەلۇماتى بويىچە تەكتىنى ئېنىقلاش ئىمتىھانى ئېلىندى، 259 كىشى ئىمتىھانغا قاتناشتى، بۇلارنىڭ ئىچىدە ئۇچ دەرستە لاياقەتلىك بولغانلار ئالتە، ئىككى دەرستە لاياقەتلىك بولغانلار 11. مۇشۇ ئەھۋالغا ئاساسەن ئاپتونوم رايون تۈزۈپ ياستۇرغان ئىشچى - خىزمەتچىلەر مەكتەپلىرىنىڭ دەرسلىكى بىر تۇتاش قوللىنىلىپ، خىزمەت ئورنى ۋە تۇرۇشلۇق رايونى بويىچە مەركەزلەشتۈرۈپ تەربىيىلەش ۋە تارقاق تەربىيىلەشنى ئۆز ئارا بىرلەشتۈرۈش ئۇسۇلى قوللىنىلىپ، تولۇقسىز ئوتتۇرا ۋە تولۇق ئوتتۇرا بويىچە تۆت قارار مەدەنىيەت تولۇقلاش سىنىپى ئېچىلدى.

1. قارارنى 11 سىنىپ ئېچىلدى، بۇنىڭ ئىچىدە خەنزۇ سىنىپ بىر، ئۇيغۇر سىنىپ بىر، خەنزۇچە ماتېماتىكا سىنىپى بىر، ئۇيغۇرچە ماتېماتىكا سىنىپى بىر، ئۇيغۇرچە تولۇقسىز ئوتتۇرا ماتېماتىكا سىنىپى بىر، تولۇق ئوتتۇرا ماتېماتىكا سىنىپى بىر، ۋاقتى بىر يېرىم ئاي. كۇرسنى تاماملاش ئىمتىھانىغا خەنزۇ سىنىپتىن قاتناشقانلار 176، لاياقەتلىك بولغانلار 89؛ ماتېماتىكا سىنىپىدىكى 150 كىشىدىن 84 كىشى لاياقەتلىك بولدى. ئۇيغۇرچە دەرس ئاڭلىغان 11 كىشىنىڭ سەككىزى لاياقەتلىك بولدى، ماتېماتىكا سىنىپىدىكى 24 كىشىنىڭ توققۇزى لاياقەتلىك بولدى.

2 ـ قارارنا 1 ـ قېتىملىق ئىمتىھاندا لاياقەتسىز بولغانلار تەكرار قىلىپ دەرس تولۇقلىدى، كۇرسقا 18 كىشى قاتناشتى، تەكرار ۋە فۇداۋ قىلىش ئارقىلىق، 15 كىشى لاياقەتلىك بولدى.

3 ـ قارارنا ئىشتىن پۈتۈنلەي ئايرىلىپ ئۆگىنىشكە قاتناشقانلارغا خەنزۇچە دەرس ئۆتۈلدى، تىل ـ ئەدەبىيات، ماتېماتىكا، خىمىيە دەرسلىرى تەسىس قىلىندى، 33 كۇرسانت قوبۇل قىلىندى، ئۇلار تۆت يېرىم ئاي ئۆگىنىش قىلدى، كۇرسنى تاماملاش ئىمتىھانى ئېلىنغاندا تىل ـ ئەدەبىيات ئىمتىھانىغا 28 كىشى قاتنىشىپ 25 كىشى لاياقەتلىك بولدى. ماتېماتىكا ئۆگەنگەن 27 كىشىنىڭ 22 سى لاياقەتلىك بولدى. خىمىيە ئۆگەنگەن 32 كىشىنىڭ 26 سى لاياقەتلىك بولدى.

4 ـ قارارنا پۈتۈنلەي ئىشتىن ئايرىلىپ ئۆگىنىشكە قاتناشقانلارغا خەنزۇچە دەرس ئۆتۈلدى، تىل ـ ئەدەبىيات، ماتېماتىكا، خىمىيە دەرسلىرى تەسىس قىلىندى، 26 كۇرسانت قوبۇل قىلىندى، ئۇلار تۆت ئاي ئۆگىنىش قىلدى. كۇرسنى تاماملاش ئىمتىھانى ئېلىنغاندا ئەدەبىيات ئىمتىھانىغا 26 كىشى قاتنىشىپ ھەممىسى لاياقەتلىك بولدى، ماتېماتىكا ئىمتىھانىغا قاتناشقان 26 كىشىنىڭ 22 سى لاياقەتلىك بولدى، خىمىيە ئىمتىھانىغا قاتناشقان 26 كىشىنىڭ 25 ى لاياقەتلىك بولدى.

1982 ـ يىل 11 ـ ئايدا بورتالا ئىشچى ـ خىزمەتچىلەر مەكتىپى قۇرۇلدى، مەكتەپ ئورنى ناھىيىلىك ھۆكۈمەتنىڭ قورۇسى ئىچىدە بولدى، مەكتەپنىڭ مۇدىرلىقىنى ناھىيە ھاكىمى جاپپار سىدىق قوشۇمچە ئۈستىگە ئالدى، ماارىپقا مەسئۇل مۇئاۋىن ئىدارە باشلىقى دىياۋ يۈجى قوشۇمچە مۇئاۋىن مۇدىر بولدى، ئورگان ـ ئورۇنلاشقى مەلۇماتى يۇقىرىراق كادىرلار ئارىسىدىن توققۇز كىشى قوشۇمچە ئوقۇتقۇچىلىققا تەكلىپ قىلىندى، ئىككى نەپەر مەخسۇس ئوقۇتقۇچى سەپلەندى (بىرى ئاز سانلىق مىللەت، بىرى خەنزۇ). مەكتەپنىڭ خراجىتى، ئاساسەن، ماارىپ خراجىتى ئىچىدىن ئاجرىتىلدى، ئاز سانىدىكى خراجەتنى ئوقۇغۇچى ئۆزىتكەن ئورۇن 40% بويىچە تاپشۇردى، ئۇسكۇنە جەھەتتە 1 ـ، 2 ـ ئوتتۇرا مەكتەپلەردىن 100 يۇرۇش كونا پارتا ئاجرىتىپ بېرىلدى. بۇنىڭدىن باشقا شەھەر ـ بازارلاردا بەش ئوقۇتۇش نۇقتىسى تەسىس قىلىندى، بۇ نۇقتىلاردا مەزكۇر نۇقتا تۇرۇشلۇق ئورۇنلارنىڭ مەجلىسخانىسىدىكى پارتا ـ ئورۇندۇقلار ئارىيەت ئېلىپ ئىشلىتىلدى. ھەر بىر يېزا (گۇڭشې) دا بىردىن ئوقۇتۇش نۇقتىسى تەسىس قىلىندى، ناھىيە بويىچە ئوقۇتۇش نۇقتىسى 12 گە يەتتى، بۇلارنىڭ ھەممىسىگە ماارىپ ئىدارىسى بىۋاستە رەھبەرلىك قىلدى. بۇ مەكتەپنىڭ مەقسىتى 1968 ـ يىلدىن 1980 ـ يىلغىچە تولۇقسىز ئوتتۇرا ۋە تولۇق ئوتتۇرا مەكتەپنى پۈتتۈرگەن خىزمەتتىكى كادىر، ئىشچىلارغا مەدەنىيەت دەرسى تولۇقلاشتىن ئىبارەت بولدى.

1982 ـ يىلى بورتالا ئوبلاستىدا ئىشچى ـ خىزمەتچىلەر مەكتىپى قۇرۇلدى، بورتالا ئوبلاستلىق سودا ئىدارىسى، سۇ ـ ئېلېكتر ئىدارىلىرىدىمۇ ئىشچى ـ خىزمەتچىلەر ماارىپى بويىچە كەسپىي ئاپپاراتلار قۇرۇلدى. ئوبلاستقا بىۋاستە قاراشلىق ئورۇنلاردىن 1308 كىشى مەدەنىيەت ـ تېخنىكا دەرسى تولۇقلاش ئۆگىنىشىگە قاتناشتى.

2) ئوقۇتقۇچىلارنىڭ بىلىم ئاشۇرۇشى

(1) ئاپتونوم ئوبلاستلىق ئوقۇتقۇچىلار بىلىم ئاشۇرۇش مەكتىپى

1961 ـ يىلى ئوبلاستلىق سىرتتىن ئوقۇتۇش بۆلۈمى قۇرۇلدى. خادىم ئاز، ئاپپارات مۇكەممەل بولمىغانلىقى، ئۇنىڭ ئۈستىگە «مەدەنىيەت زور ئىنقىلابى» نىڭ تەسىرى تۇپەيلىدىن، خىزمەت قانات يايدۇرۇلمىدى. 1979 ـ يىلى بۇ بۆلۈمنىڭ تەشكىلىي تۈزۈلۈشى ئەسلىگە كەلتۈرۈلۈپ، نامى ئاپتونوم ئوبلاستلىق ئوتتۇرا، باشلانغۇچ مەكتەپ ئوقۇتقۇچىلىرى بىلىم ئاشۇرۇش بۆلۈمىگە ئۆزگەرتىلدى. 1979 ـ يىلى ئوبلاستلىق ئوقۇتقۇچىلار بىلىم ئاشۇرۇش شۇئۇەننىڭ ۋۇنسكىسى قوشۇپ ئېسىلدى، لېكىن بۇنى يۇقىرى دەرىجىلىك ماارىپ تارماقلىرى ئېتىراپ قىلمىغاچقا، يەنىلا ئوتتۇرا، باشلانغۇچ مەكتەپ ئوقۇتقۇچىلىرى بىلىم

ئاشۇرۇش بۆلۈمى دېگەن نامى ئەسلىگە كەلتۈرۈلدى. 1982 - يىلى ئوقۇغۇچى قوبۇل قىلىنىپ پەقەت بىر قارار كۇرس ئېچىلدى. 1984 - يىلى موڭغۇل تىلىنى ئاساس قىلىپ ماۋارىپ شۆيۈەنى قۇرۇشقا تەييارلىق كۆرۈش پىلانلاندى. 1985 - يىلى تەييارلىق كۆرۈلگەن بولسىمۇ، تەستىقلانمىغاچقا، بۇ ئىش ۋاقتىنچە توختاپ قالدى.

(2) بورتالا شەھەرلىك ئوقۇتقۇچىلار بىلىم ئاشۇرۇش مەكتىپى

ئاپتونوم ئوبلاستلىق ئىنقىلابىي كومىتېتىنىڭ تەستىقىغا ئاساسەن، 1980 - يىل 5 - ئايدا بورتالا ناھىيىلىك ئوقۇتقۇچىلار بىلىم ئاشۇرۇش مەكتىپى قۇرۇلدى، ئۇ، بۆلۈم دەرىجىلىك ئورۇن بولدى. مەكتەپ ئورنى چىندېل يېزىسى «قۇياشقا باقار» باشلانغۇچ مەكتىپىدە بولدى، مۇدىرلىقنى ماۋارىپ بۆلۈمىنىڭ مۇئاۋىن باشلىقى ئابلەت ھېلىم قوشۇمچە ئۇستىگە ئالدى، بىر ئىلمىي مۇدىر قويۇلدى. ئۇ كۇندىلىك ئىشلارغا رىياسەتچىلىك قىلدى. بەش ئوقۇتقۇچى (ئاز سانلىق مىللەت ئوقۇتقۇچى ئۈچ، خەنزۇ ئوقۇتقۇچى ئىككى)، 13 خىزمەتچى خادىم سەپلەندى.

1980 - يىل 9 - ئاينىڭ 1 - كۈنى رەسمىي دەرس باشلاندى. 1985 - يىلغىچە 16 قارار كۇرس ئېچىلىپ، قېتىنىم سانى بويىچە 762 ئادەم تەربىيىلەندى، بۇنىڭ ئىچىدە خەنزۇ 224، ئۇيغۇر 297، قازاق 241. 1985 - يىلىنىڭ ئاخىرىدا ئوقۇتقۇچى ۋە خىزمەتچى خادىم 13 كە، مەكتەپ ئۈيى كۆلىمى 690 كۋادرات مېتىرغا، ھەر خىل كىتاب 5000 نۇسخىغا يەتتى.

3) باشقا چوڭلار ماۋارىپى

باشقا چوڭلار ماۋارىپى جەھەتتە 1959 - يىل 7 - ئاينىڭ 1 - كۈنى قۇرۇلغان بورتالا ئوبلاستلىق پارتىيە مەكتىپى ۋە 1980 - يىل 10 - ئايدا ئەسلىگە كەلتۈرۈلگەن بورتالا ناھىيىلىك پارتىيە مەكتىپى بار، بۇ ئىككى پارتىيە مەكتىپى داۋاملىق، تەشكىللىك چوڭلار ماۋارىپى ئىپپاراتىدۇر. بورتالا ئوبلاستلىق پارتىيە مەكتىپىدە 1959 - يىلدىن 1985 - يىلغىچە بولغان 20 نەچچە يىلدا 1766 ئادەم تۇۋەت بىلەن تەربىيىلەندى، بۇنىڭ ئىچىدە ئاز سانلىق مىللەت خادىم 1172. 1983 - يىلدىن باشلاپ ئىككى يىللىق تۇزۇمدىكى تېخنىكۇم سىنىپىغا ئوقۇغۇچى قوبۇل قىلىندى، شۇ يىلى 40 ئوقۇغۇچى قوبۇل قىلىندى. 1985 - يىلى ئوقۇغۇچى قوبۇل قىلىش دائىرىسى كېڭەيتىلىپ، ئاز سانلىق مىللەتلەردىن بىر سىنىپ، خەنزۇلاردىن بىر سىنىپ جەمئىي 84 ئوقۇغۇچى قوبۇل قىلىندى.

شىنجاڭ رادىئو شىفەن داشۇسىنىڭ بورتالا خىزمەت پونكتى 1980 - يىلى قۇرۇلدى، تىل - ئەدەبىيات، ماتېماتىكا بويىچە ئىككى كەسپىي سىنىپ ئېچىلدى. بۇ سىنىپلارغا ئوبلاستتىكى ئوتتۇرا، باشلانغۇچ مەكتەپ ئوقۇتقۇچىلىرى قوبۇل قىلىندى، كۇرسانتلار ئۆزلىرى رادىئو ئاڭلىدى، قەرەللىك ھالدا مەركەزلەشتۈرۈلۈپ فۇداۋ قىلىندى، ئۇلار ئاپتونوم رايونلۇق رادىئو شىفەن داشۇسى ئۈيۈشتۇرغان بىر تۇتاش ئىمتىھانغا قاتناشتى. 1981 - يىلدىن باشلاپ كۇرسانتلار ئوقۇش پۈتتۈرۈشكە باشلىدى. 1984 - يىلى 3 - قارار كۇرسانت قوبۇل قىلىندى، كۆپلىگەن ئوقۇتقۇچىلار ئۆگىنىشكە قاتناشتى.

شىنجاڭ رادىئو - تېلېۋىزىيە داشۇسىنىڭ بورتالا ئوبلاستلىق شۆبىسى 1984 - يىلى قۇرۇلدى. شۇ يىلى 46 ئوقۇغۇچى قوبۇل قىلىندى (بۇنىڭ ئىچىدە يەرلىك ئورۇنلاردىن قوبۇل قىلىنغانلار 16، يېزا ئىگىلىك 5 - ئىشدىن قوبۇل قىلىنغانلار 30)، كېسەك - ياغاچ قۇرۇلمىلىق ھۈناكارلىق كەسپىي سىنىپى تەسىس قىلىندى. 1985 - يىلى 76 ئوقۇغۇچى قوبۇل قىلىندى، بۇ ئوقۇغۇچىلاردىن 23ى خەنزۇ تىل - ئەدەبىيات سىنىپىغا، 20 سى ئاخبارات كەسپىي سىنىپىغا، 18 ى قانۇن كەسپىي سىنىپىغا، 15 ى پارتىيە ھۆكۈمەت كادىرلىرىنى باشقۇرۇش سىنىپىغا ئايرىلدى. ئوقۇتۇش تۇزۇمى ئۈچ يىل بولدى، مەملىكەت بويىچە بىر تۇتاش تۇزۇلگەن ئالىي مەكتەپ دەرسلىكى قوللىنىلدى، ئوقۇتۇشتا مەركىزىي رادىئو - تېلېۋىزىيە داشۇسىنىڭ

ئوقۇتۇشتا قوللىنىلمىدىغان ئۇنۇملۇق، سىنتالغۇ لېنتىلىرى ئىشلىتىلدى، ئوقۇغۇچىلارغا نىسبەتەن ئېشتىن يېرىم ئايرىپ ئوقۇتۇش ۋە فۇداۋ قىلىش يولغا قويۇلدى، ئۇلار مەركىزىي تېلېۋىزىيە داشۇسى ھەر ئوقۇش مەۋسۇمىنىڭ ئاخىرىدا ئالىدىغان ئىمتىھانغا قاتناشتى.

1984 - يىلدىن باشلاپ بورتالا ئوبلاستىدا چوڭلار ئالىي ماارىپىي بويىچە ئۆزلۈكىدىن ئۆگىنىلەردىن ئىمتىھان ئېلىش سىنىپىغا ئوقۇغۇچى قوبۇل قىلىندى. شۇ يىلى ئالىي تېخنىكۇم سىنىپىغا 27 ئوقۇغۇچى قوبۇل قىلىندى، بۇنىڭ ئىچىدە ئاز سانلىق مىللەت ئوقۇغۇچى 11. 1985 - يىلى ئالىي ماارىپ سىنىپىغا 454 كىشى قوبۇل قىلىندى (بۇنىڭ ئىچىدە يەرلىك ئورۇن سىستېمىسىدىكىلەر 209، يېزا ئىگىلىك 5 - شى سىستېمىسىدىكىلەر 245)، بۇنىڭ ئىچىدە ئاز سانلىق مىللەت ئوقۇغۇچى 82. تېخنىكۇم سىنىپىغا 285 كىشى قوبۇل قىلىندى، بۇنىڭ ئىچىدە ئاز سانلىق مىللەت ئوقۇغۇچى 99. 1985 - يىلىنىڭ ئاخىرىغىچە ئالىي تېخنىكۇم سىنىپىدىكى ئوقۇغۇچى 481 (بۇنىڭ ئىچىدە ئاز سانلىق مىللەت ئوقۇغۇچى 93) گە، تېخنىكۇم سىنىپىدىكى ئوقۇغۇچى 323 (ئاز سانلىق مىللەت ئوقۇغۇچى 120) كە يەتتى.

§ 7. ئوقۇتقۇچىلار قوشۇنى

1. ئوقۇتقۇچىلارنىڭ كېلىش مەنبەسى

1949 - يىلدىن ئىلگىرى بۇ جايدىكى ئوقۇتقۇچىلارنى بىردەك ئۆلكىلىك ھۆكۈمەت ياكى ئىلى مەمۇرىي مەھكىمىسى بىۋاستە تەقسىم قىلاتتى. مىنگونىڭ 25 - يىلى (1936 - يىلى) دىن مىنگونىڭ 30 - يىلى (1941 - يىلى) غىچە ناھىيىلىك تۆت باشلانغۇچ مەكتەپتە 29 ئوقۇتقۇچى بار ئىدى، مەسىلەن: ناھىيىلىك 1 - باشلانغۇچ مەكتەپنىڭ مۇدىرى گاۋ يى، ناھىيىلىك 2 - باشلانغۇچ مەكتەپنىڭ مۇدىرى ئىمىرجان، ناھىيىلىك 3 - باشلانغۇچ مەكتەپنىڭ مۇدىرى ئۆزبېك، ناھىيىلىك 4 - باشلانغۇچ مەكتەپنىڭ مۇدىرى داڭ جىنىيلارنى ئۆلكىلىك ھۆكۈمەت ياكى ئىلى مەمۇرىي مەھكىمىسى ئۆزىتكەن. مىنگونىڭ 34 - يىلى (1945 - يىلى) ئۇچ ۋىلايەت ئىنقىلابىدىن كېيىنكى مۇدىر، ئوقۇتقۇچىلارنىڭ كۆپ قىسمىنى ئىلىدىكى مۇناسىۋەتلىك ئاپپاراتلار تەكلىپ قىلىپ ئىشلەتتى، لېكىن يەنە ئاز ساندىكىسىنى ناھىيىلىك ھۆكۈمەت تەيىنلەپ ئىشلەتتى. 1950 - يىلدىن باشلاپ ئوتتۇرا مەكتەپ ئوقۇتقۇچىلىرى، مۇدىرلارنى ئىلى مەمۇرىي مەھكىمىسى باشقۇردى، باشلانغۇچ مەكتەپ ئوقۇتقۇچىلىرى ۋە مۇدىرلىرىنى ناھىيىلىك خەلق ھۆكۈمىتى بىر تۇتاش تەقسىم قىلدى. 1958 - يىلدىن 1978 - يىلغىچە ئوتتۇرا مەكتەپ مۇدىرلىرىنى ئاپتونوم ئوبلاست ۋەزىپىگە تەيىنلىدى، ئوتتۇرا مەكتەپ ئوقۇتقۇچىلىرىنى ئوبلاستلىق ماارىپ بۆلۈمى (ئىدارىسى) تەقسىم قىلدى. باشلانغۇچ مەكتەپ ئوقۇتقۇچىلىرى ۋە مۇدىرلىرىنى ناھىيىلىك كادىرلار تارمىقى تەقسىم قىلدى. 1980 - يىلى كادىرلار تۈزۈمى ئىسلاھ قىلىنىپ، ئوتتۇرا مەكتەپ مۇدىرلىرىنى ناھىيىلىك خەلق ھۆكۈمىتى ۋەزىپىگە تەيىنلەيدىغان، باشلانغۇچ مەكتەپ مۇدىرلىرىنى رايون (يېزا) لۇق خەلق ھۆكۈمىتى ۋەزىپىگە تەيىنلەيدىغان، ئوتتۇرا، باشلانغۇچ مەكتەپ ئوقۇتقۇچىلىرىنى ناھىيىلىك ماارىپ بۆلۈمى (ئىدارىسى) تەقسىم قىلىپ باشقۇرىدىغان بولدى.

2. ئوقۇتقۇچىلارنىڭ قۇرۇلمىسى

مىنگونىڭ 33 - يىلى (1944 - يىلى) 57 نەپەر باشلانغۇچ مەكتەپ ئوقۇتقۇچىسى بار ئىدى، بۇنىڭ

ئىچىدە خەنزۇ 13، ئۇيغۇر 20، قازاق بەش، موڭغۇل 18، شىبە بىر ئىدى. 48 نەپەر ئوتتۇرا ۋە باشلانغۇچ شىفەننى پۈتتۈرگەن ئوقۇغۇچى بار ئىدى.

50 - يىللارنىڭ دەسلەپكى مەزگىلىدە ئوقۇتقۇچىلارنىڭ مەلۇماتى ئومۇمەن يۇقىرىراق ئىدى. 1958 - يىلى «ئىككى پۈت بىلەن يول مېڭىش» تىن ئىبارەت مەكتەپ باشقۇرۇش فاكتورىنى يولغا قويۇلدى، يېزا باشلانغۇچ مەكتەپلىرىگە خەلق ئوقۇتقۇچىلىرى سەپلەندى، كېيىن ئۇلار يىلدىن يىلغا كۆپەيدى. 1978 - يىلغىچە خەلق ئوقۇتقۇچىسى 529 غا يېتىپ، 939 نەپەر باشلانغۇچ مەكتەپ ئوقۇتقۇچىسىنىڭ 3 . 56 پىرسەنتىنى ئىگىلىدى. 1980 - يىل 5 - ئايدا گوۋۇيۈەننىڭ بەش مىنىستىرلىك ۋە كومىتېتنىڭ ھوججەتنىڭ روھىغا ئاساسەن، سىناق ئارقىلىق 369 خەلق ئوقۇتقۇچىسى ھۆكۈمەت ئوقۇتقۇچىسىغا ئۆزگەرتىلدى. شۇ يىلى 10 - ئايدا گوۋۇيۈەن ۋە ئاپتونوم رايونىنىڭ مۇناسىۋەتلىك ھوججەتلىرىدىكى تولۇقلىما بەلگىلىمىلەرگە ئاساسەن، يەنە 160 خەلق ئوقۇتقۇچىسى ۋە ئىشچى - خىزمەتچىسى ھۆكۈمەت ئوقۇتقۇچىسى ۋە ئىشچى - خىزمەتچىسىگە ئۆزگەرتىلدى.

1983 - يىلدىكى تولۇق ئوتتۇرا مەكتەپ ئوقۇتقۇچىسى 28 (بۇنىڭ ئىچىدە ئاز سانلىق مىللەت ئوقۇتقۇچى يەتتە)، بۇلاردىن تولۇق كۇرسنى پۈتتۈرگەنلەر ئىككى (بۇنىڭ ئىچىدە ئاز سانلىق مىللەت ئوقۇتقۇچى بىر)، قالغان 26 ئوقۇتقۇچى تولۇق ئوتتۇرا مەكتەپ ئوقۇتقۇچىلىرى ھازىرلاشقا تېگىشلىك ئوقۇش تارىخى تەلىپىگە ماس كەلمەيدۇ. تولۇقسىز ئوتتۇرا مەكتەپ ئوقۇتقۇچىسى 298 (بۇنىڭ ئىچىدە ئاز سانلىق مىللەت ئوقۇتقۇچى 150)، بۇلاردىن ئالىي تېخنىكۇمنى، تېخنىكۇمنى پۈتتۈرگەن ياكى داشۇ ئوقۇش تارىخى ئىككى يىلدىن يۇقىرىلار ئارىن 15 (بۇنىڭ ئىچىدە ئاز سانلىق مىللەت خادىم 14)، قالغان 288 ئوقۇتقۇچىنىڭ ئوقۇش تارىخى تەلەپكە ئويغۇن كەلمەيدۇ. باشلانغۇچ مەكتەپ ئوقۇتقۇچىسى 827 (بۇنىڭ ئىچىدە ئاز سانلىق مىللەت ئوقۇتقۇچى 427)، بۇلاردىن ئوتتۇرا شىفەن، تولۇق ئوتتۇرا ياكى شۇ خىلدىكى ئوقۇش تارىخىغا ئىگىلەر 427 (بۇنىڭ ئىچىدە ئاز سانلىق مىللەت ئوقۇتقۇچى 256)، قالغان 400 ئوقۇتقۇچى (بۇنىڭ ئىچىدە ئاز سانلىق مىللەت ئوقۇتقۇچى 225) تېخى باشلانغۇچ مەكتەپ ئوقۇتقۇچىلىرىنىڭ ئوقۇش تارىخى تەلىپىگە ئويغۇن كەلمەيدۇ.

1985 - يىلدىكى ئوقۇتقۇچىلار قوشۇنىنىڭ ئوقۇش تارىخى ۋە لاياقەتلىك بولۇش ئەھۋالى

مەدەنىيەت، مائارىپ 1 — 9

جەمئىي	باشلانغۇچ مەكتەپ			تولۇقسىز ئوتتۇرا مەكتەپ			تولۇق ئوتتۇرا مەكتەپ			مىللەتلەر بويىچە ئايرىغاندا			
	جەمئىي	تېخنىكۇم ۋە تولۇق ئوتتۇرا مەكتەپنى پۈتتۈرگەنلەر	لاياقەتلىك بولۇش نىسبەتى	جەمئىي	ئالىي تېخنىكۇمنى پۈتتۈرگەنلەر	لاياقەتلىك بولۇش نىسبەتى	جەمئىي	تولۇق كۇرسنى تۈگەتكەنلەر	لاياقەتلىك بولۇش نىسبەتى	خەنزۇ		ئاز سانلىق مىللەت	
										جەمئىي	لاياقەتلىك بولۇش نىسبەتى	جەمئىي	لاياقەتلىك بولۇش نىسبەتى
1248	900	656	72.8%	284	33	11.6%	64	4	6%	455	29.7%	793	36.4%

ئىزاھات: ئوقۇش تارىخى تەلىپىگە ئويغۇن كەلمەيدىغانلار 555، بۇنىڭ ئىچىدە خەنزۇ 274، ئاز سانلىق مىللەت 281.

3 . ئوقۇتقۇچىلارنى تەربىيەلەش

مىنگونىڭ 34 - يىلى (1945 - يىلى) 5 - ئاينىڭ 13 - كۈنى ئوقۇتقۇچىلاردىن جەپسىرەم ئابدۇرېھىم،

ئابدۇغىنى ھاجىيوۋ، تۇرسۇن ئەپەندى قاتارلىق 65 كىشى ئىلىدا ئېچىلغان ئوقۇتقۇچىلارنى تەربىيىلەش كۇرسىغا قاتناشتى، ئۇلار يېرىم يىل ئۆگىنىش قىلدى. مىنگونىڭ 38 - يىلى (1949 - يىلى) يازلىق تەتىل مەزگىلىدە مائارىپ بۆلۈمى ئىلى مائارىپ باشقارمىسى بىلەن بىرلىكتە بورتالادىكى 58 ئوقۇتقۇچىنى كەسپىي جەھەتتىن سىناپ كۆرۈپ، لاياقەتسىز بولۇپ چىققانلارنى ئىلىغا ئەۋەتىپ تەربىيىلىدى.

50 - يىللارنىڭ دەسلىپىدىن «مەدەنىيەت زور ئىنقىلابى» نىڭ ئالدىغىچە ئومۇمەن يازلىق تەتىلدە مەركەزلەشتۈرۈپ تەربىيىلەش ئۇسۇلى قوللىنىلدى، ئادەتتە ھەر ھەپتىدە تۆت سائەت كەسپىي ئۆگىنىش قىلىش تۈزۈمىدە چىڭ تۇرۇلدى. 1980 - يىلى ئوقۇتقۇچىلار بىلىم ئاشۇرۇش مەكتىپى قۇرۇلغاندىن كېيىن، باشلانغۇچ مەكتەپ ئوقۇتقۇچىلىرى مۇددەتكە ۋە تۈركۈمگە بۆلۈپ تەربىيىلەندى. 1983 - يىلى رايون، يېزا (مەيدان - فېرما) لاردا باشلانغۇچ مەكتەپ ئوقۇتقۇچىلىرىنىڭ خىزمەت ئىشلەۋېتىپ بىلىم ئاشۇرۇشىغا يېتەكچىلىك قىلىش پونكىتى قۇرۇلۇپ، تۈرلۈك شەكىللەر ئارقىلىق ئوقۇتقۇچىلارنىڭ كەسپىي سەۋىيىسى ئۆستۈرۈلدى.

1983 - يىل 1 - ئايدا مائارىپ بۆلۈمى ئوقۇتقۇچىلارنىڭ سەۋىيىسىنىڭ تۆۋەن بولۇشىدەك ئەمەلىي ئەھۋالغا ئاساسەن، خىزمەت ئىشلەۋېتىپ بىلىم ئاشۇرۇشنى ئاساس، خىزمەتتىن ئايرىلىپ بىلىم ئاشۇرۇشنى قوشۇمچە، ئۆزلۈكىدىن ئۆگىنىشنى ئاساس، يۇزمۇ يۇز تۇرۇپ ئۆگىنىشنى قوشۇمچە قىلىشتىن ئىبارەت ئۇسۇلنى قوللىنىپ، ئوقۇتقۇچىلارنى بىلىم ئاشۇرۇشقا تەشكىللەشنى ھەمدە ھەر قايسى پەنلەرنىڭ ئېھتىياجىغا بىرلەشتۈرۈپ، پىلانلىق، قەدەم باسقۇچلۇق ھالدا ئوقۇتقۇچىلارنى خىزمەتتىن ئايرىپ سىرت جايلاردىكى ئالىي مەكتەپلەرگە ئەۋەتىپ بىلىم ئاشۇرغۇزۇشنى بەلگىلىدى. 1983 - يىلى توققۇز كىشى، 1984 - يىلى 17 كىشى، 1985 - يىلى 23 كىشى تاللىنىپ بىلىم ئاشۇرۇشقا ئەۋەتىلدى. 1985 - يىلى 42 كىشى تاللىنىپ خىزمەتتىن ئايرىپ تېخنىكۇملارغا بىلىم ئاشۇرۇشقا ئەۋەتىلدى، 549 كىشى (بۇنىڭ ئىچىدە خەنزۇ 407، ئۇيغۇر 70، قازاق 72) ئوتتۇرا دەرىجىلىك سىرتتىن ئوقۇش شىفەن مەكتەپلىرىگە بېرىپ ئوقۇشقا تىزىملاتتى.

4. ئوقۇتقۇچىلارنىڭ تەمىناتى

مىنگونىڭ 32 - يىلى (1943 - يىلى) ئوقۇتقۇچىلارنىڭ ئىش ھەققى تەمىناتى مۇنداق ئىدى: مەكتەپ مۇدىرلىرىنىڭ ئايلىق ئەڭ يۇقىرى ئىش ھەققى 180 يۈەن (ئۆلكىنىڭ يېڭى پۇلى) بولۇپ، ئائىلىسىدىكى ئۈچ ئادەمنىڭ تۇرمۇشىنى ئاران قامدىيالايتتى، ئوتتۇرا ھال ئىش ھەققى 75 يۈەن، ئادەتتىكى ئىش ھەققى 42 يۈەن ئىدى. ئوقۇتقۇچىلارنىڭ ئايلىق ئەڭ يۇقىرى ئىش ھەققى 130 يۈەن، ئوتتۇراھال ئىش ھەققى 50 يۈەن، ئادەتتىكى ئىش ھەققى 35 يۈەن ئىدى. 1950 - يىلدىن 1958 - يىلغىچە باشلانغۇچ مەكتەپ ئوقۇتقۇچىلىرىنىڭ ئەڭ يۇقىرى ئىش ھەققى 85 يۈەن (يېڭى خەلق پۇلى بويىچە ھېسابلاندى، تۆۋەندىمۇ شۇنداق)، ئوتتۇراھال ئىش ھەققى 60 يۈەن، ئەڭ تۆۋەن ئىش ھەققى 45 يۈەن، دەۋرىي ئوقۇتقۇچىلارنىڭ ئىش ھەققى 32 يۈەن، ئەڭ تۆۋەن ئىش ھەققى 28 يۈەن بولدى. 1952 - يىلدىن باشلاپ باشلانغۇچ مەكتەپ ئوقۇتقۇچىلىرىغا قارىتا ھۆكۈمەت خىراجىتى بىلەن داۋالىنىش تۈزۈمى يولغا قويۇلدى، تۇرمۇشتا قىيىنچىلىقى بارلارغا پاراۋانلىق قوشۇمچە ياردىمى بېرىلدى. بۇنىڭدىن باشقا يەنە قىشتا ئىسسىنىش ئۈچۈن قوشۇمچە ياردەم، ئاشلىق باھا پەرقى ياردەم پۇلى، چېگرا رايون ياردەم پۇلى، پېنسىيە پۇلى، دەپنە پۇلى، نەپىقە قاتارلىقلار بېرىلدى. ئۈچ يىللىق تەبىئىي ئاپەتنى باشتىن كەچۈرۈش ئارقىلىق 1963 - يىلى دۆلەتنىڭ ئىقتىسادى دەسلەپكى قەدەمدە ياخشىلاندى، ھۆكۈمەت بىر قىسىم ئوقۇتقۇچى، ئىشچى - خىزمەتچىلەرنىڭ ئىش ھەققىنى ئۆستۈردى. 1977 - ۋە 1980 - يىللىرى ئىككى قېتىم ئوقۇتقۇچىلارنىڭ ئىش ھەققى ئۆستۈرۈلدى. 1982 - يىلى دۆلەتنىڭ بەلگىلىمىسىگە ئاساسەن، ئوتتۇرا، باشلانغۇچ مەكتەپ ئوقۇتقۇچىلىرىنىڭ ئىش ھەققى

يەنە ئومۇميۈزلۈك بىر دەرىجە ئۆستۈرۈلدى، تۆھپىسى زور، ئوقۇتقۇچىلىق ستاژى ئۇزۇن، ئىش ھەققى بىرئاز تۆۋەن ئوقۇتقۇچىلارنىڭ ئىش ھەققى ئىككى دەرىجە ئۆستۈرۈلدى. 1984 - يىلى پارتىيە ۋە ھۆكۈمەت ئوقۇتقۇچىلارنىڭ ئىقتىسادىي ئورنىنى ئۆستۈرۈش ئۈچۈن ئوتتۇرا، باشلانغۇچ مەكتەپ ئوقۇتقۇچىلىرىنىڭ ئىش ھەققىنى بىر دەرىجە ئۆستۈرۈشنى بەلگىلىدى، 1985 - يىلغىچە ئوتتۇرا مەكتەپ ئوقۇتقۇچىلىرىنىڭ ئەڭ يۇقىرى ئايلىق ئىش ھەققى (ھەر خىل قوشۇمچە يارداەم پۇللىرىمۇ قوشۇپ ھېسابلاندى، تۆۋەندىمۇ شۇنداق) 203.5 يۈەنگە، ئادەتتىكى ئىش ھەققى 131.55 يۈەنگە، ئەڭ تۆۋەن ئىش ھەققى 78 يۈەنگە، باشلانغۇچ مەكتەپ ئوقۇتقۇچىلىرىنىڭ ئەڭ يۇقىرى ئىش ھەققى 202.8 يۈەنگە، ئادەتتىكى ئىش ھەققى 118.5 يۈەنگە، ئەڭ تۆۋەن ئىش ھەققى 78 يۈەنگە يەتتى.

سىياسىي جەھەتتە، پارتىيە تەشكىلاتى ئوقۇتقۇچىلار قوشۇنىغا باشتىن ئاخىر ھەممە تەرەپتىن غەمخورلۇق قىلدى، موڭغول مەكتەپنىڭ مۇدىرى ئا. دورجى تۇنجى تۇركۈمدىكى كومپارتىيە ئەزالىرى ئارىسىغا قوشۇلدى. 1985 - يىلغىچە پارتىيە تەشكىلاتى مەكتەپلەردە 114 كىشىنى پارتىيىگە، 109 كىشىنى ئىتتىپاقتا قوبۇل قىلدى. ماتارىپ پارتىيە ياچەيكىسىدىن 12 نى، ئىتتىپاق ياچەيكىسىدىن 77 نى، ئىتتىپاق باش ياچەيكىسىدىن 14 نى قوردى. 1981 -، 1983 - يىللىرى ئىككى قېتىم ناھىيە بويىچە ئىلغار ئوقۇتقۇچىلارنى تەقدىرلەش يىغىنى ئۆتكۈزۈلدى. 1981 -، 1984 - يىللىرى كىرگىنزو باشلانغۇچ مەكتىپىنىڭ ئوقۇتقۇچىسى گۈلسۈم ئىككى قېتىم ئاپتونوم رايونىمىز بويىچە مۇنەۋۋەر يېتەكچى بولۇپ باھالاندى. 1984 - يىلى ئوقۇتقۇچى خالىدەم مەملىكەت بويىچە ئۈلگىلىك سىنىپ مۇدىرى بولۇپ باھالاندى، ئۇنىڭ ئىش ھەققى بىر دەرىجە ئۆستۈرۈلدى. 1985 - يىل 8 - ئايدا ئۆتكۈزۈلگەن ناھىيىلىك ئىلغار ئوقۇتقۇچىلارنى تەقدىرلەش يىغىنىدا ئون ئىلغار كوللېكتىپ، 40 ئىلغار شەخسكە مۇكاپات بۇيۇمى ۋە تەقدىرنامە تارقىتىپ بېرىلدى، يەنە ئۇچ ئىلغار كوللېكتىپ، 19 مۇنەۋۋەر ئوقۇتقۇچى ئاپتونوم ئوبلاستلىق ئىلغار ئوقۇتقۇچىلارنى تەقدىرلەش يىغىنىغا قاتنىشىشقا كۆرسىتىلدى. 1985 - يىل 9 - ئاينىڭ 10 - كۈنى مەملىكەت بويىچە تۇنجى ئوقۇتقۇچىلار بايرىمى ئۆتكۈزۈلگەندە شەھەرلىك پارتكوم، شەھەرلىك خەلق ھۆكۈمىتى بىرلىكتە تەبرىكلەش يىغىنى ئۆتكۈزدى، شەھەرگە بىۋاستە قاراشلىق 13 ئورۇن ۋە تارماق شەھەر رايوندىكى بىۋاستە قاراشلىق مەكتەپلەرنىڭ ئوقۇتقۇچىلىرىدىن ھال سوراش ئۈچۈن نەرسە - كېرەك سېتىۋېلىشقا 3700 يۈەن ئىئانە قىلدى. رايون، يېزا (مەيدان - فېرما) لاردا ھەر خىل شەكىلدىكى تەبرىكلەش پائالىيەتلىرى ئۆتكۈزۈلۈپ، نەرسە - كېرەك سېتىۋېلىنىپ ئوقۇتقۇچىلارغا ھەدىيە قىلىندى.

§ 8. خىراجەت، مۇئەسسەسە

1. خىراجەت

1949 - يىلدىن ئىلگىرى مەكتەپ باشقۇرۇش خىراجىتىنىڭ كېلىش مەنبەسى ئىككى خىل ئىدى. بىر خىلى، ھۆكۈمەت باشقۇرۇشىدىكى مەكتەپلەرنىڭ خىراجىتى بولۇپ، ئۇنى ناھىيىلىك ھۆكۈمەت «ئومۇمغا تەۋە ئوتلاق مەبلىغى» دىن ئاجرىتىپ بېرەتتى؛ يەنە بىر خىلى، ئۇيۇشما باشقۇرۇشىدىكى مەكتەپلەرنىڭ خىراجىتى بولۇپ، ئۇنى مەدەنىي ئاقارتىش ئۇيۇشمىلىرى مەبلەغ توپلاپ تەييارلىغان پۇلدىن ئاجرىتىپ بېرەتتى.

1950 - يىلدىن 1958 - يىلغىچە ئوتتۇرا، باشلانغۇچ مەكتەپ ۋە بالىلار باغچىلىرىنىڭ ماتارىپ خىراجىتى، ئاممۇۋى ئىشتىن سىرتقى ماتارىپ خىراجىتىنى ناھىيىلىك ھۆكۈمەت ماتارىپ بۆلۈمىگە ئاجرىتىپ بەردى، ماتارىپ بۆلۈمى ئۆزىگە قاراشلىق ئورۇنلارغا تارقىتىپ بەردى. 1958 - يىل 6 - ئايدا ناھىيە دەرىجىلىك

ئاپپاراتلار ئەمەلدىن قالدۇرۇلغاندىن كېيىن، ماتارىپ خىراجىتىنى ئوبلاستلىق ماتارىپ بۆلۈمى (ئىدارىسى) ئاجرىتىپ بېرىدىغان بولدى. 1966 - يىلدىن 1976 - يىلغىچە بىورتالا ناھىيىلىك مالىيەدىن ئاجرىتىلىدى. 1977 - يىلدىن باشلاپ ماتارىپ تارماقلىرىدا مۇستەقىل ھالدا خىراجەت ئاجرىتىپ بېرىش - ھېسابات قىلىش ئاپپاراتى قۇرۇلدى، ئۇنىڭ قارىمىقىدا مەخسۇس بوغالتېر تەسىس قىلىندى، ئۇ، ناھىيىگە بىۋاستە قاراشلىق مەكتەپلەر، رايون، يېزا (مەيدان - فېرما) لاردىكى مەكتەپلەرنىڭ ئاساسىي قاتلام ھېسابات كەسپىگە مەسئۇل بولدى. مەكتەپ باشقۇرۇش خىراجىتىنىڭ كېلىش مەنبەسى ۋە يوللىرى دۆلەت ئاجرىتىپ بېرىدىغان ماتارىپ ئىشلىرى خىراجىتى، چېگرا رايون قۇرۇلۇشى ئىشلىرى تەرەققىيات فوندى، ئاز سانلىق مىللەتلەر ئۈچۈن بېرىلىدىغان ياردەم پۇلى، يەرلىك مالىيە جەھەتتىكى تەڭشەشتىن ئىبارەت بولدى.

1983 - يىلدىن باشلاپ «دۆلەت بىرئاز بېرىش، يېزا، كەنتلەر بىرئاز چىقىرىش، ئورۇنلار بىرئاز ياردەم قىلىش، ئامما بىرئاز توپلاش» فاكۇلتېتىغا ئاساسەن، جەمئىيەتتىكى ھەر قايسى تەرەپلەردىكى كۈچلەر مەبلەغ توپلاشقا سەپەرۋەر قىلىنىپ، يېزىلاردىكى ئوتتۇرا، باشلانغۇچ مەكتەپلەرنىڭ خەتەرلىك ئۆيلىرىنى رېمونت قىلىش، يېڭىلاش مەسلىسى ھەل قىلىندى شۇنداقلا جىددىي ئېھتىياجلىق بولغان ئوقۇتۇش ۋە تۇرمۇش ئۈچۈن ئىشلىتىلىدىغان ئۆيلەر كېڭەيتىپ قۇرۇلدى. 1985 - يىلغىچە يېزا - كەنتلەر 1 مىليون 300 مىڭ يۈەن مەبلەغ توپلاپ، خەتەرلىك ئۆيلەرنى يېڭىلاش ۋە پارتا - ئورۇندۇقلارنى تولۇقلاش - ياساش مەسلىسىنى نۇقتىلىق ھەل قىلدى، جەمئىي 27 مىڭ 11. 698 كۋادرات مېتر كۆلەمدىكى سىنىپ ۋە ئىشخانىنى يېڭىلىدى، 2750 كۋادرات مېتر كۆلەمدىكى ئوقۇتقۇچىلار تۇرالغۇ ئۆيىنى يېڭىلىدى، بۇنىڭ ئىچىدە خىش - سېمونت قۇرۇلمىلىق بىنا 1114 كۋادرات مېتر.

ئوقۇش ياردەم پۇلى 1979 - يىلى ئالىي مەكتەپ ئىمتىھان تۈزۈمى ئەسلىگە كەلتۈرۈلگەندىن كېيىن، ئوتتۇرا مەكتەپ ئوقۇغۇچىلىرىنىڭ ئوقۇش ياردەم پۇلىنى باھالاشنىڭ ئاساسى جەھەتتە، تەدرىجىي ھالدا، ئۆگىنىش نەتىجىسىنى ئاساس قىلىشقا يۈزلىنىلدى. 1985 - يىلى شەھەرلىك 2 - ئوتتۇرا مەكتەپ ئوقۇش ياردەم پۇلىنى ئوقۇش مۇكاپات پۇلىغا ئۆزگەرتتى ھەمدە ھەر ئوقۇش مەۋسۇمىدە ئىككى قېتىم (مەۋسۇم ئوتتۇرىسىدا، مەۋسۇم ئاخىرىدا ئىمتىھان ئېلىش ئارقىلىق) باھالاشنى بەلگىلىدى. باشقا ئوتتۇرا مەكتەپلەر يەنىلا ئوقۇش ياردەم پۇلى تۈزۈمىنى ئىجرا قىلدى. ناھىيىگە قاراشلىق مەكتەپلەردە 1980 - يىلى 1783 ئوقۇغۇچى ئوقۇش ياردەم پۇلىدىن بەھرىمەن بولۇپ، 54 مىڭ 449 يۈەن ئالدى، بۇنىڭ ئىچىدە چارۋىچىلىق رايونلىرىدىكى ياتاقلىق باشلانغۇچ مەكتەپ ئوقۇغۇچىسى 150، ئالغان پۇلى 3422 يۈەن؛ ئوتتۇرا مەكتەپ ئوقۇغۇچىسى 1633، ئالغان پۇلى 51 مىڭ 27 يۈەن. 1985 - يىلى 3355 ئوقۇغۇچى ئوقۇش ياردەم پۇلىدىن بەھرىمەن بولۇپ، 77 مىڭ 639 يۈەن ئالدى، بۇنىڭ ئىچىدە چارۋىچىلىق رايونلىرىدىكى ياتاقلىق باشلانغۇچ مەكتەپ ئوقۇغۇچىسى 703، ئالغان پۇلى 18 مىڭ 372 يۈەن؛ ئوتتۇرا مەكتەپ ئوقۇغۇچىسى 2652، ئالغان پۇلى 59 مىڭ 267 يۈەن.

2. مەكتەپ مۇئەسسەسلىرى

50 - يىللاردا مەكتەپلەرنىڭ ئۇسكۇنىلىرى بىر قەدەر ئاددىي ئىدى، دوسكا، پارتا، ئورۇندۇقتىن باشقا ئوقۇتۇش ئۇسكۇنىلىرى يوق ئىدى. 60 - يىللارنىڭ باشلىرىدىن باشلاپ ئوقۇتۇش شارائىتى دەسلەپكى قەدەمدە ياخشىلاندى، دۆلەت پۇل ئاجرىتىپ بەزى كېسەك - ياغاچ قۇرۇلمىلىق مەكتەپ ئۆيلىرىنى سالدى. بولۇپمۇ 1976 - يىلى «تۆت كىشىلىك گۇرۇھ» تارمار قىلىنغاندىن كېيىن، ھەر دەرىجىلىك ھۆكۈمەتلەر مەكتەپ باشقۇرۇش شارائىتىنى ياخشىلاشقا تېخىمۇ ئەھمىيەت بەردى، خەتەرلىك ئۆيلەر چېقىلىپ، ئۇنىڭ

ئورنىنى خىش ـ سېمونت قۇرۇلمىلىق مەكتەپ ئۆيلىرى ئېلىشقا باشلىدى. شۇنىڭ بىلەن بىللە چارۋىچىلىق رايونلىرىدىكى ياتاقلىق مەكتەپ ئوقۇتۇش نۇقتىلىرى (ئات ئۈستىدىكى مەكتەپ دەپمۇ ئاتىلىدۇ) غا كىگىز ئۆي ۋە يۆتكەشكە بولىدىغان پارتا ـ ئورۇندۇقلار سېپلەپ بېرىلدى. 1976 ـ يىلى ئات ئۈستىدىكى مەكتەپلەرگە 70 نەچچە كىگىز ئۆي، 140 نەچچە يۇرۇش يۆتكەشكە بولىدىغان پارتا ـ ئورۇندۇق ئېلىپ بېرىلدى. 1985 ـ يىلغىچە شەھەرگە قاراشلىق مەكتەپلەردىكى مەكتەپ ئۆيلىرىنىڭ قۇرۇلۇش كۆلىمى 76 مىڭ 973 كۋادرات مېتىرغا يەتتى، بۇنىڭ ئىچىدە 90% تىن ئارتۇق مەكتەپ ئۆيى پۈتۈنلەي ياكى قىسمەن ھالدا خىش ـ سېمونت قۇرۇلمىلىق قىلىپ سېلىندى، پارتا 11 مىڭ يۇرۇشتىن ئاشتى. بۇنىڭ بىلەن مەكتەپلەردە خەتەرلىك ئۆي بولماسلىق، ھەرقايسى يىللىقلار ئوچۇن سىنىپ بولۇش، ھەممە ئوقۇغۇچىغا پارتا ـ ئورۇندۇق بولۇش، ھەر بىر مەكتەپنىڭ مەكتەپ باغچىسى، پائالىيەت سورۇنى، مەكتەپ دەرۋازىسى، يولى بولۇش، بەزى مەكتەپلەردە تەجرىبىخانا بولۇش ئاساسىي جەھەتتىن ئىشقا ئاشۇرۇلدى. 1985 ـ يىلى ئوتتۇرا، باشلانغۇچ مەكتەپلەردە 11 تەجرىبىخانا بار بولدى، بۇنىڭ ئىچىدە شەھەرلىك 1 ـ، 2 ـ ئوتتۇرا مەكتەپلەرنىڭ تەجرىبىخانىلىرىغا فىزىكا، خىمىيە، بىئولوگىيە بويىچە پۈتۈن يۇرۇشلۇك ئەسۋابلار، شۇنداقلا يەنە ئېلېكترلەشكەن ئوقۇتۇش ئۈسكۈنە ـ ماتېرىياللىرى، مەسىلەن، پروېكسىيە ئاپپاراتى، كۆلەڭگە چۈشۈرۈش ئەسۋابى، كىنو قويۇش ئاپپاراتى قاتارلىق ئۈسكۈنىلەر سېپلەندى. چىندېل يېزىسى «غالىبىيەت» باشلانغۇچ مەكتىپىنىڭ تەجرىبىخانىسىدا ماتېماتىكا ئوقۇتۇش سايمانلىرى، تەبىئىي ئەۋرىشكىلەر پۈتۈنلەي تولۇقلاندى. ئاپتونوم رايونلۇق ماگارىپ نازارىتىنىڭ تەكشۈرۈپ ئۆتكۈزۈۋېلىشى ئارقىلىق، بورتالا شەھەرلىك 1 ـ ئوتتۇرا مەكتەپ 1984 ـ يىلى، بورتالا شەھەرلىك 2 ـ ئوتتۇرا مەكتەپ 1985 ـ يىلى ئاپتونوم رايونىمىزنىڭ نۇقتىلىق ئوتتۇرا مەكتەپلەرنىڭ ئۈسكۈنىلىرىگە قويۇلىدىغان تەلەپ ئۆلچىمىگە يەتتى.

بورتالا شەھىرىنىڭ 1977 ـ يىلدىن 1985 ـ يىلغىچە بولغان ماگارىپ ئىشلىرى خىراجىتى

مەدەنىيەت، ماگارىپ 1 — 10 بىرلىكى: يۈەن

يىللار	جەمئىي	باشلانغۇچ مەكتەپ ماگارىپى	ئوتتۇرا مەكتەپ ماگارىپى	ئىشتىن سىرتقى ماگارىپ	ئوقۇتقۇچىلارنىڭ بىلىم ئاشۇرۇشى ۋە تەربىيىلىنىشى	باشقا ماگارىپ
1977	838604					/
1978	979575					
1979	1136862					
1980	1556851	914865	577478	26397	38111	
1981	1745915	1096978	586336	28056	30232	4313
1982	1981030	1240952	680177	23113	30076	6712
1983	3024601	1782131	1161651	24976	46608	9235
1984	3018600	1695000	1236600	36100	42000	8900
1985	3721892	2063190	1539364	28896	64414	26028

ئىزاھات: جەدۋەلدىكى بەزى سانلىق مەلۇماتلار يەرلىك مالىيەنىڭ ھېسابىدا ئەكس ئەتكەن سانلىق مەلۇماتلاردىن كۆپ، بۇنىڭ سەۋەبى شۇكى، يەرلىك مالىيە يىل بېشىدىكى خام چوت تۇرغىگە تەۋە، ئەمما ماگارىپ مەمۇرىي ئورگانلىرىنىڭ ئادەتتە يىل ئاخىرىدا

قوشقان پۈلى بولىدۇ. بۇ پۈل يەرلىك مالىيەنىڭ ھېسابىدا ئەكس ئەتمەيدۇ.

§ 9. تىرىشچانلىق بىلەن ئىشلەپ، ئىقتىسادچىللىق بىلەن ئوقۇش

1958 ـ يىلى بەزى يېزا باشلانغۇچ مەكتەپلىرى تىرىشچانلىق بىلەن ئىشلەپ، ئىقتىسادچىللىق بىلەن ئوقۇش پائالىيىتىنى پائال قانات يايدۇرۇپ، ئوقۇغۇچىلارنى توخۇ، قوي بېقىشقا تەشكىللىدى. 60 ـ يىللارنىڭ دەسلىپىدە باشلانغۇچ مەكتەپلەر ئۆزلىرى تۇرۇشلۇق چوڭ ئەتراپ، ئىشلەپچىقىرىش ئەتراپلىرىغا چېتىلىپ، دېھقانچىلىقنىڭ ئالدىراش مەۋسۇمىدە ئوت ئوتاش، يازلىق يېغىم ئىشلىرىغا ياردەملەشتى، ئىشلەپچىقىرىش ئەتراپلىرىمۇ مەكتەپلەرنى مۇئەييەن ئەمگەك كۆچى بىلەن تەمىنلەپ، مەكتەپ ئۆيلىرىنى رېمونت قىلىشقا ياردەملەشتى ياكى مەكتەپلەرگە مۇڭاپىق ھەق تۆلىدى. بەزى چوڭ ئەتراپتىلەر يەنە ئۆز تەۋەسىدە تۇرۇشلۇق مەكتەپلەرگە بىرنەچچە مو يەر ئايرىپ بەردى، مەكتەپلەر بۇ يەرنى تىرىشچانلىق بىلەن ئىشلەپ، ئىقتىسادچىللىق بىلەن ئوقۇش بازىسى قىلدى، ئۇنىڭدىن قىلغان كىرىمنى مەكتەپ باشقۇرۇش شارائىتى ۋە ئوقۇغۇچىلارنىڭ ئۆگىنىش شارائىتىنى ياخشىلاشقا ئىشلەتتى. 1974 ـ يىلى ھەر قايسى مەكتەپلەر باشقۇرغان دېھقانچىلىق مەيدانلىرىنىڭ يېرى 190 موغا، ئورمانچىلىق مەيدانلىرىنىڭ يېرى تۆت موغا يەتتى، بىر باغ بەرپا قىلىندى. شۇ يىلى مەكتەپلەر باشقۇرغان دېھقانچىلىق مەيدانلىرىنىڭ ئومۇمىي ئاشلىقى 5240 كىلوگرامغا، يېزا ئىگىلىك، قوشۇمچە كەسىپ كىرىمى 4070 يۈەنگە يەتتى. 1976 ـ يىلى يېزا ئىگىلىكىنى ئۆگىنىش بازىسىدىكى يەر 1221 موغا، ئورمانچىلىق مەيدانىدىكى يەر 7.5 موغا، باغ 50 موغا، ئومۇمىي ئاشلىق 53 مىڭ 790 كىلوگرامغا، يېزا ئىگىلىك، قوشۇمچە كەسىپ كىرىمى 33 مىڭ يۈەنگە، چارۋا 70 تۇياقتا يەتتى.

1980 ـ يىلى ئالىي مەكتەپكە ئىمتىھان بېرىش تۈزۈمى ئەسلىگە كەلتۈرۈلگەندىن كېيىن، بەزى مەكتەپلەر ئوقۇغۇچىلارنىڭ يۇقىرى مەكتەپلەرگە چىقىش نىسبىتىنىلا تۆتۈپ، تىرىشچانلىق بىلەن ئىشلەپ، ئىقتىسادچىللىق بىلەن ئوقۇش پائالىيىتىنى بوشاشتۇرۇپ قويدى. ئەسلىدىكى يېزا ئىگىلىكىنى ئۆگىنىش بازىلىرىنى ئىشلەپچىقىرىش ئەتراپلىرىغا قايتۇرۇپ بەردى. شۇ يىلى يېزا ئىگىلىكىنى ئۆگىنىش بازىلىرىدا ئاران 359 مو يەر قالدى، چارۋا 50 تۇياقتا چۈشۈپ قالدى.

1983 ـ يىلى مائارىپ بۆلۈمى پۈل ئاجرىتىپ، چەندىل يېزىسىنىڭ چارۋىچىلىق رايونلىرىدىكى ياتاقلىق مەكتەپلەرگە 150 تۇياق قوي ئېلىپ بەردى. 1984 ـ ۋە 1985 ـ يىللىرى ئاپتونوم ئوبلاستلىق مائارىپ ئىدارىسى شويىكچەن رايونىدىكى خارتۇراگ چارۋىچىلىق فېرمىسى ۋە دوربارتوخا (2 ـ چارۋىچىلىق فېرمىسى) چارۋىچىلىق فېرمىسىدىكى ياتاقلىق مەكتەپلەرگە 250 تۇياق قوي ئېلىپ بەردى، مەكتەپلەر ئۆنى تىرىشچانلىق بىلەن ئىشلەپ، ئىقتىسادچىللىق بىلەن ئوقۇش پائالىيىتىنى قانات يايدۇرۇشنىڭ ئاساسى قىلدى. مائارىپ ئىدارىسى بۇ خىزمەتنى ئومۇمىيۈزلۈك قانات يايدۇرۇش ئۈچۈن يەنە بىر نەپەر تىرىشچانلىق بىلەن ئىشلەپ، ئىقتىسادچىللىق بىلەن ئوقۇشنى باشقۇرۇش خادىمى تەسىس قىلدى، بۇ خادىم مەكتەپلەرگە بېرىپ، تىرىشچانلىق بىلەن ئىشلەپ، ئىقتىسادچىللىق بىلەن ئوقۇش خىزمىتىگە ھەيدەكچىلىك قىلدى ۋە ئۆنى تەكشۈرۈپ تۇردى. 1985 ـ يىل 1 ـ ئايدىن باشلاپ تىرىشچانلىق بىلەن ئىشلەپ، ئىقتىسادچىللىق بىلەن ئوقۇش كىرىمىنى ھەر يىلى باشلانغۇچ مەكتەپ ئوقۇتقۇچى ـ ئوقۇغۇچىلىرىغا ئوتتۇرا ھېساب بىلەن ئۈچ يۈەندىن، تولۇقسىز ئوتتۇرا مەكتەپ ئوقۇتقۇچى ـ ئوقۇغۇچىلىرىغا ئوتتۇرا ھېساب بىلەن تۆت يۈەندىن، تولۇق ئوتتۇرا مەكتەپ ئوقۇتقۇچى ـ ئوقۇغۇچىلىرىغا ئوتتۇرا ھېساب بىلەن بەش يۈەندىن توغرا كەلتۈرۈش بەلگىلەندى. 1985 ـ يىلنىڭ ئاخىرىدا 60% تىن كۆپرەك مەكتەپ بەلگىلەنگەن ساندىن ئاشۇرۇپ ئورۇندىدى. ھەر دەرىجىلىك رەھبەرلىك ئەھمىيەت بەرگەچكە، ئەسلىدىكى ئىشلەپچىقىرىش ئەتراپلىرىغا قايتۇرۇپ بېرىلگەن بىر قىسىم يەرلەر يېڭىباشتىن مەكتەپلەرگە ئايرىپ بېرىلدى. 1985 ـ يىلنىڭ ئاخىرىدا يېزا ئىگىلىكىنى ئۆگىنىش بويىچە تېرىلغۇ يەر كۆلىمى 1415.5 موغا، بېقىلغان قوي نەچچە يۈز تۇياقتا يەتتى.

II باب

پەن - تېخنىكا

بورتالا شەھىرىدە پەن - تېخنىكا خىزمىتىنىڭ تەرەققىياتى ئاستىراق بولدى. 1964 - يىلغىچە ناھىيە بويىچە ئاران 82 تەبىئىي پەن - تېخنىكا خادىمى (بۇنىڭ ئىچىدە 26 كىشى ئالىي تېخنىكۇم مەلۇماتىغا ئىگە بار ئىدى، 1978 - يىلى 266 گە، 1985 - يىلى 688 (بۇنىڭ ئىچىدە ئالىي تېخنىكۇمنى پۈتتۈرگەنلەر 198) گە يەتتى. جەمئىي 20 كىشىنىڭ پەن - تېخنىكا نەتىجىسى ئاپتونوم رايونىنىڭ ۋە ئاپتونوم ئوبلاستنىڭ مۇكاپاتىغا ئېرىشتى، يەتتە كىشى ئاپتونوم رايونىمىز بويىچە ئىلغار پەن - تېخنىكا خادىمى بولۇپ باھالاندى، ئۇچ كىشىگە دۆلەت مىللەتلەر ئىشلىرى كومىتېتى، ئەمگەك - كادىرلار مىنىستىرلىكى، جۇڭگو پەن - تېخنىكا جەمئىيىتى تەرىپىدىن «ئىلغار پەن - تېخنىكا خادىمى» دەپ شەرەپلىك نام بېرىلدى.

§ 1. ئاپپاراتلار

1. مەمۇرىي ئاپپاراتلار

1949 - يىلدىن ئىلگىرى پەن - تېخنىكا خىزمىتىنى باشقۇرىدىغان ئاپپارات تەسىس قىلىنمىغانىدى. دېھقانچىلىق، چارۋىچىلىق قاتارلىقلارغا ئالاقىدار - تېخنىكا مەسىلىلىرىنى ھەل قىلىشقا بىرەك دېھقانچىلىق - چارۋىچىلىق ھەيئىتى ۋە ھۆكۈمەتنىڭ قۇرۇلۇش بۆلۈمى مەسئۇل ئىدى.

1950 - يىلدىن كېيىن جۇڭگو كومپارتىيىسى پارتىيىسى ۋە خەلق ھۆكۈمىتى پەن - تېخنىكا خىزمىتىدە ھۆكۈمەت پىلانلىق باشقۇرۇش ۋە ماسلاشتۇرۇش تۈزۈلمىسىنى يولغا قويدى. ناھىيىنىڭ ئىقتىسادىي قۇرۇلۇشىدىكى تېخنىكا مەسىلىلىرىنى بىرەك ھۆكۈمەت تارماقلىرى باشقۇرىدىغان بولدى.

1977 - يىل 11 - ئايدا پەن - تېخنىكا كومىتېتى قۇرۇلدى، ئۇنىڭغا ئىككى شتات بېرىلدى. ئەينى چاغدا بۇ كومىتېتتا جىيا شاڭچىڭدىن ئىبارەت بىرلا بۆلۈم ئەزاسى بار ئىدى. 1981 - يىل 1 - ئاينىڭ 23 - كۈنى جاڭ شىنمىن كومىتېتنىڭ مۇئاۋىن مۇدىرلىقىغا تەيىنلەندى، 1984 - يىل 10 - ئايدا ئۇ مۇدىرلىققا ئۆستۈرۈلدى. 1985 - يىلىنىڭ ئاخىرىغا كەلگەندە كومىتېت خىزمەتچىسى بەشكە يەتتى. پەن - تېخنىكا كومىتېتى قۇرۇلغاندىن كېيىن، پارتىيىنىڭ پەن - تېخنىكىغا دائىر فائچېن، سىياسەتلىرىنى ئىزچىل ئىجرا قىلىپ، ئاممىۋى خاراكتېرلىك ئىلمىي تەجرىبە پائالىيەتلىرىنى تەشكىللەپ، ئىلغار پەن - تېخنىكىلارنى ئومۇملاشتۇردى، پەن - تېخنىكا نەتىجىلىرىنى ۋە پەن - تېخنىكا خىراجىتىنى باشقۇردى، ئالاقىدار تارماقلارغا ماسلىشىپ پەن - تېخنىكا قوشۇنى قۇردى، پەن - تېخنىكا ئۇنۇمىنى قەرەللىك باھالاپ تۇردى، ۋەھاكازا.

2. پەن - تېخنىكا تەشكىلاتلىرى

1982 - يىل 7 - ئاينىڭ 6 - كۈنى بورتالا ناھىيىلىك پەن - تېخنىكا جەمئىيىتى قۇرۇلدى. بۇ جەمئىيەت ئاممىۋى پەن - تېخنىكا پائالىيىتىنى ئىلگىرى سۈردى. ھەر دەرىجىلىك پەن - تېخنىكىنى ئومۇملاشتۇرۇش تەشكىلاتلىرىنى مۇستەھكەملىدى ۋە راۋاجلاندۇردى، بىر قىسىم تەبىئىي پەن ئىلمىي جەمئىيەتلىرى ۋە جەمئىيەتلىرىنى قۇردى. پەن - تېخنىكا بويىچە تەكشۈرۈش، ئىلىم ئالماشتۇرۇش، مەسلىھەت مۇلازىمىتى قاتارلىق شەكىللەر ئارقىلىق، پەن - تېخنىكا خادىملىرىنىڭ رەھبەرلەر ۋە ئاممىا بىلەن بىرلىشىشىنى، پەن - تېخنىكىنىڭ ئىشلەپچىقىرىش ئەمەلىيىتى بىلەن بىرلىشىشىنى ئىلگىرى سۈردى، شۇنىڭدەك پەن - تېخنىكا خادىملىرىنىڭ تەلىپى، پىكرى ۋە تەكلىپلىرىنى رەھبىرىي ئورگانلارغا پائال ئىنكاس قىلىپ تۇردى. 1985 - يىلنىڭ ئاخىرىغىچە شەھەر بويىچە پەن - تېخنىكا تەشكىلاتى 25 كە، تەشكىلات ئەزاسى 788 گە يەتتى. 1981 - يىل 5 - ئاينىڭ 26 - كۈنىدىن 1983 - يىل 9 - ئاينىڭ 27 - كۈنگىچە بىناكارلىق ماتېرىياللىرى ئىلمىي جەمئىيىتى، دېھقانچىلىق ئىلمىي جەمئىيىتى، چارۋىچىلىق - مال دوختۇرلۇق ئىلمىي جەمئىيىتى، دېھقانچىلىق - چارۋىچىلىق ماشىنىلىرى ئىلمىي جەمئىيىتى، ئاشلىق - ياغلىق دان ئىلمىي جەمئىيىتى، سۇ ئىنشائاتى - ئېلېكتر قۇۋۋىتى ئىلمىي جەمئىيىتى قاتارلىق ناھىيە دەرىجىلىك ئىلمىي جەمئىيەت، جەمئىيەتلەر قۇرۇلدى، جەمئىيەت ئەزاسى 160 كە يەتتى. 1982 - يىل 1 - ئاينىڭ 14 - كۈنى ناھىيە بويىچە تۇنجى يېزا دەرىجىلىك پەن - تېخنىكىنى ئومۇملاشتۇرۇش جەمئىيىتى شويىڭپەن رايونىدا قۇرۇلدى. 1983 - يىل 1 - ئاينىڭ 20 - كۈنگىچە ناھىيىدىكى يەتتە يېزا (مەيدان - فېرما) نىڭ ھەممىسىدە پەن - تېخنىكىنى ئومۇملاشتۇرۇش جەمئىيىتى قۇرۇلۇپ بولدى، جەمئىيەت ئەزاسى 593 كە يەتتى. بۇنىڭدىن باشقا، شويىڭپەن دېھقانلىرى يەنە ئون دېھقانلار كەسپىي تەتقىقات جەمئىيىتى تەشكىللىدى، بۇ جەمئىيەتلەرنىڭ ئەزاسى 35 كە يەتتى. يېزىلاردا ئىشلەپچىقىرىش مەسئۇلىيەت تۈزۈمىنىڭ ئەمەلىيلىشىشىگە ئەگىشىپ، پەن - تېخنىكىنى ئومۇملاشتۇرۇش تەشكىلاتلىرى يەنمۇ كۆپەيدى. 1985 - يىلى شەھەر بويىچە 43 كەنتتە پەن - تېخنىكىنى ئومۇملاشتۇرۇش مەركىزىي گۇرۇپپىسى قۇرۇلدى، گۇرۇپپا ئەزاسى 227 گە يەتتى. 1985 - يىل 3 - ئاينىڭ 4 - كۈنى ئۈتبۇلاق يېزىسىدا 25 دېھقان ئائىلىسى باگبۇرا پەن - تېخنىكا مۇلازىمەت مەركىزى قۇردى. 4 - ئاينىڭ 25 - كۈنى بىلىن خارمودون يېزىسىدا بەش دېھقان ئائىلىسى ئۆزلىرى مەبلەغ جۇغلاپ، دېھقانلار پەن - تېخنىكا مۇلازىمەت مەركىزى قۇردى.

3. پەن - تېخنىكىنى ئومۇملاشتۇرۇش مۇلازىمىتى ئاپپاراتلىرى

مىنگونىڭ 27 - يىلى (1938 - يىلى) مال دوختۇرلۇق ئورنى قۇرۇلدى. مىنگونىڭ 32 - يىلى (1943 - يىلى) دېھقانچىلىق زىرائىتى تەجرىبە مەيدانى قاتارلىق تېخنىكا مۇلازىمەت ئورۇنلىرى قۇرۇلدى. 50 - يىللاردىن بۇيان، پارتىيە ۋە ھۆكۈمەت پەن - تېخنىكا كۆچىنى كۆچەيتىشكە ئەھمىيەت بەردى. 1985 - يىلنىڭ ئاخىرىغىچە دېھقانچىلىق تېخنىكىسىنى ئومۇملاشتۇرۇش پونكىتى، مال دوختۇرلۇق پونكىتى، ئۇرۇقچىلىق پونكىتى، ئۆسۈملۈك كېسەللىكلىرى - ھاشاراتلىرىدىن مەلۇمات بېرىش پونكىتى، چىندېل ئورمانچىلىق مەيدانى تەجرىبە كۆچەتخانىسى، ئوتلاق پونكىتى، دېھقانچىلىق - چارۋىچىلىق ماشىنىلىرىنى ئومۇملاشتۇرۇش پونكىتى، يېزا ئىگىلىك ماشىنىلىرى بويىچە دائىملىق تەربىيىلەش سىنىپى، يېزا ئىگىلىك ماشىنىلىرىنى ياساش - رېمونت قىلىش زاۋۇتى، پەن - تېخنىكا ئۇزلەشتۇرۇش مەركىزى قاتارلىق 13 پەن - تېخنىكا ئومۇملاشتۇرۇش - مۇلازىمەت ئاپپاراتى بارلىققا كەلدى. يېزا (مەيدان - فېرما) لاردىمۇ

50 - يىللارنىڭ ئاخىرقى مەزگىلىدە، پەيدىنپەي مال دوختۇرلۇق پونكىتى، دېھقانچىلىق تېخنىكىسىنى كېڭەيتىش پونكىتى، يېزا ئىگىلىك ماشىنىلىرىنى باشقۇرۇش پونكىتى، سۇ باشقۇرۇش ئورنى قاتارلىق ئاپپاراتلار قۇرۇلۇپ، دېھقانچىلىق، چارۋىچىلىققا يۆزلەنگەن پەن - تېخنىكا مۇلازىمەت سىستېمىسى دەسلەپكى قەدەمدە شەكىللەندى.

§ 2. پەن - تېخنىكا قوشۇنى

1949 - يىلى ئاران 20 نەچچە پەن - تېخنىكا خادىمى بار ئىدى، ئۇلار مال دوختۇرلۇق، تىببىي داۋالاش ، سەھىيە تارماقلىرىدا ئىشلەيتتى، بەزىلىرى ھۆكۈمەت تارماقلىرىدا دېھقانچىلىق، چارۋىچىلىقنى باشقۇراتتى.

1960 - ، 1961 - يىللىرى دېھقانچىلىق، چارۋىچىلىق، سۇچىلىق كەسىپلىرىنى پۈتتۈرگەن ئۇچ نەپەر ئالىي مەكتەپ ئوقۇغۇچىسى بورتالاغا خىزمەتكە تەقسىم قىلىنىدى، شۇنىڭ بىلەن شەھەرنىڭ پەن - تېخنىكا كۆچى كۆچەيدى. 1962 - ، 1964 - يىللىرى تەقسىم قىلىنغان 23 نەپەر ئالىي مەكتەپ ئوقۇغۇچىسى پەن - تېخنىكا مۇلازىمەت ئورۇنلىرىغا بېرىپ پەن - تېخنىكا خىزمىتى بىلەن شۇغۇللاندى، شۇنىڭدىن تارتىپ پەن - تېخنىكا خادىمى ئۆزلۈكسىز كۆپىيىپ باردى. 1978 - يىلى ناھىيە بويىچە ئالىي مەكتەپ، تېخنىكۇملارنى پۈتتۈرگەن تەبىئىي پەن ساھەسىدىكى پەن - تېخنىكا خادىمى 266 گە، پەن - تېخنىكا خىزمىتى بىلەن بىۋاسىتە شۇغۇللىنىدىغانلار 216 گە، ئالىي مەكتەپنى پۈتتۈرگەنلەر 66 گە، تېخنىكۇمنى پۈتتۈرگەنلەر 133 كە، ئۆزلۈكىدىن ئۆگىنىپ ئىختىساسلاشقانلار 17 گە يەتتى. 1985 - يىلنىڭ ئاخىرىدا شەھەر بويىچە پەن - تېخنىكا خادىمى 1593 كە يەتتى، بۇنىڭ ئىچىدە تەبىئىي پەن ساھەسىدىكى پەن - تېخنىكا خادىمى 688، ئالىي مەكتەپنى پۈتتۈرگەنلەر 198، تېخنىكۇمنى پۈتتۈرگەنلەر 1326، ئۆزلۈكىدىن ئۆگىنىپ ئىختىساسلىشىپ ئۇنۋان ئالغانلار 69.

§ 3. پەن - تېخنىكىنى باشقۇرۇش

1. پەن - تېخنىكا خادىملىرى سىياسىتىنى ئەمەلىيلەشتۈرۈش

«مەدەنىيەت زور ئىنقىلابى» مەزگىلىدە قىسمەن پەن - تېخنىكا خادىملىرى ئوخشاش بولمىغان دەرىجىدە زىيانكەشلىككە ئۇچرىدى. پارتىيە 11 - نۆۋەتلىك مەركىزىي كومىتېتى 3 - ئومۇمىي يىغىنىدىن كېيىن، 85 پەن - تېخنىكا خادىمى ئاقلىنىپ نامى ئەسلىگە كەلتۈرۈلدى ۋە ئۇلارنىڭ سىياسىتى ئەمەلىيلەشتۈرۈلدى، يەنە ئون پەن - تېخنىكا خادىمىنىڭ تارىختىن قالغان مەسىلىسى ھەل قىلىندى. 1983 - يىلدىن 1985 - يىلغىچە 46 پەن - تېخنىكا خادىمى جۇڭگو كومۇنىستىك پارتىيىسىگە كىردى. ئۇلارغا «تولۇق ئىشىنىش، دادىل ئىشلىتىش» پرىنسىپى يۈرگۈزۈلدى، ياش - قابىل، ئەخلاقلىق ھەم قابىلىيەتلىك، كەسپىنى بىلىدىغان، باشقۇرۇشقا ماھىر پەن - تېخنىكا ئىختىساسلىق خادىملىرىدىن 101 كىشى ھەر دەرىجىلىك رەھبەرلىك بەنزىلىرىگە تاللاپ كىرگۈزۈلدى، بۇلارنىڭ ئىچىدە يەتتە كىشى ناھىيە دەرىجىلىك رەھبەرلىك ۋەزىپىسىنى ئۆتىدى. 1983 - يىلى 200 مىك يۇەن پۇل ئاجرىتىلىپ، پەن - تېخنىكا خادىملىرى ئۈچۈن 1280 كۋادرات مېتىرلىق ئولتۇراق ئۆيى سېلىنىپ، ئىدارە - جەمئىيەتلەردە تارقاق ئولتۇرۇۋاتقان، ئوتتۇرا دەرىجىلىك تېخنىكا ئۇنۋانى بار 16 ئائىلىك پەن - تېخنىكا خادىمىنىڭ ئۆيى مەسىلىسى ھەل قىلىندى. ئارقىسىدىلا ماارىپ ئورۇنلىرى

2580 كۇادرات مېترلىق ئۇي سېلىپ، 38 ئوقۇتقۇچىنىڭ ئۇي قىينىچىلىقىنى ھەل قىلدى. «خەلق» دوختۇرخانىسى 150 مىڭ يۈەن مەبلەغ سېلىپ، 13 تېببىي خادىم ئۈچۈن 750 كۇادرات مېتر ئۇي سالدى. پەن - تېخنىكا خادىملىرىنىڭ ئائىلە تاۋابئاتلىرى ۋە پەرزەنتلىرىنىڭ ئىشقا ئورۇنلىشىش مەسىلىسىنى مۇۋاپىق ھەل قىلىندى، 100 نەچچە پەن - تېخنىكا خادىمىنىڭ ئائىلە تاۋابئاتى، پەرزەنتلىرىنى يېزا نوپۇسىدىن شەھەر نوپۇسىغا ئېلىش رەسمىيىتى بېجىرىپ بېرىلدى. 1984 - يىلدىن ئېتىبارەن، سەھىيە ئىدارىسى ھەر يىلى ئوتتۇرا دەرىجىلىكتىن يۇقىرى ئۇنۋانى بار پەن - تېخنىكا خادىملىرىنىڭ سالامەتلىكىنى قەرەللىك تەكشۈرۈش ئىشىنى تەشكىللەپ، سالامەتلىك كارتىسى تۇرغۇزدى، كېسىلى بارلارنى ۋاقتىدا داۋالىدى. 1985 - يىلى توققۇز پەن - تېخنىكا خادىمىنى خاڭجۇغا بېرىپ داۋالىنىش، دەم ئېلىشقا ئورۇنلاشتۇردى. 1983 - يىلدىن 1985 - يىلغىچە بولغان ئۇچ يىلدا پەن - تېخنىكا خادىملىرىدىن 18 كىشى ئىچكى ئۆلكىلەرگە ياكى ئاپتونوم رايونىمىزدىكى ئالىي مەكتەپ، تېخنىكۇملارغا بىلىم ئاشۇرۇشقا ئەۋەتىلدى.

2. ئۇنۇۋان باھالاش

تېخنىكا ئۇنۇۋانى باھالاش خىزمىتى 1980 - يىلى باشلىنىپ، 1983 - يىلى ئاخىرلاشتى. بۇ خىزمەت، ئاساسەن، سانائەت، دېھقانچىلىق، چارۋىچىلىق، سەھىيە سېستېمىسىدا ئېلىپ بېرىلدى. دەرىجىگە سېلىپ بېكىتىش ۋە دەرىجىسىنى ئۆستۈرۈپ بېكىتىش ئارقىلىق، 328 كىشىگە تېخنىكا ئۇنۇۋانى بېرىلدى، بۇنىڭ ئىچىدە ھەر قايسى ساھە ۋە كەسىپلەردىكى ئوتتۇرا دەرىجىلىك ئۇنۇۋان باھالاش ھەيئىتىنىڭ باھالىشى، ئوبلاستلىق خەلق ھۆكۈمىتىنىڭ تەستىقلىشى ئارقىلىق ئىنژېنېر، ئاگرانوم، مەسئۇل چارۋىچىلىق تېخنىكى، مەسئۇل مال دوختۇرى، مۇدىر ۋىراچ، مەسئۇل بوغالتېر، تەرجىمان قاتارلىق ئوتتۇرا دەرىجىلىك ئۇنۇۋان بېرىلگەنلەر 22؛ يارداەمچى ئىنژېنېر، يارداەمچى ئاگرانوم، يارداەمچى مەسئۇل چارۋىچىلىق تېخنىكى، يارداەمچى مەسئۇل مال دوختۇرى ئۇنۇۋانى بېرىلگەنلەر 73. تۆۋەن دەرىجىلىك تېخنىكا ئۇنۇۋانى باھالاش ھەيئىتىنىڭ باھالاپ بېكىتىشى، ناھىيىلىك خەلق ھۆكۈمىتىنىڭ تەستىقلىشى ئارقىلىق تېخنىك، بوغالتېر، فېلدشېر، يارداەمچى سېستىرا ئۇنۇۋانى بېرىلگەنلەر 233.

بورتالا موڭغۇل ئاپتونوم ئوبلاستى تۈزۈپ چىققان «دېھقان (چارۋىچى) تېخنىكلارنىڭ ئۇنۇۋانىنى باھالاش ۋە ئۇلارنى باشقۇرۇش تەپسىلىي قائىدىسى» (سىناق لايىھىسى) گە ئاساسەن، 1982 - يىلدىن ئېتىبارەن دېھقان (چارۋىچى) تېخنىكلارنىڭ ئۇنۇۋانىنى باھالاپ بېكىتىش خىزمىتى باشلاندى، ئىمتىھاندا لاياقەتلىك بولغان 27 چارۋىچىلىق تېخنىكىغا 1984 - يىلى چارۋىچى تېخنىك ئۇنۇۋانى بېرىلدى، بۇلارنىڭ ئىچىدە 3 - دەرىجىلىك چارۋىچى تېخنىك سەككىز، 2 - دەرىجىلىك چارۋىچى تېخنىك 13، 1 - دەرىجىلىك چارۋىچى تېخنىك ئالتە. ئىمتىھاندا لاياقەتلىك بولغان 13 دېھقان تېخنىكقا تېخنىك ئۇنۇۋانى بېرىلدى، بۇلارنىڭ ئىچىدە 3 - دەرىجىلىك دېھقان تېخنىك ئۇچ، 2 - دەرىجىلىك دېھقان تېخنىك يەتتە، 1 - دەرىجىلىك دېھقان تېخنىك ئۇچ.

پەن - تېخنىكا كومىتېتى 1985 - يىلدىن باشلاپ، تېخنىكا تۈرى بويىچە پەن - تېخنىكا ئارخىپى تۇرغۇزدى.

§ 4. پەن - تېخنىكا پائالىيىتى

1. پاتقاق گازىدىن پايدىلىنىش سىنىقى

1976 - يىلى ئوبلاستلىق پەن - تېخنىكا كومىتېتىنىڭ كونكرېت يېتەكچىلىك قىلىشى، پەن - تېخنىكا

كادىرلىرىنىڭ زور كۆچ بىلەن ماسلىشىشى بىلەن، ئاۋۋال، «ئوچقۇن» گۈڭشېسىنىڭ «سەكرەپ ئىلگىرىلەش» 2 - ئەترىتى، «غالىبىيەت» گۈڭشېسىنىڭ «تاڭ نۇرى» ، چوڭ ئەترىتى، بورتالا ناھىيىلىك ئوتتۇرا مەكتەپنىڭ دېھقانچىلىق بازىسىدا پاتقاق گازى كۆلچىكى ياسالدى، ئىككى ئاي ئىچىدە سىناق تەرىقىسىدە 14 پاتقاق گازى كۆلچىكى ياسالدى. 1977 - يىلى ئوبلاستلىق، ناھىيىلىك پەن - تېخنىكا كومىتېتلىرى 90 - تۈەن - مەيدان ۋە «تاڭ نۇرى» چوڭ ئەترىتىنى بورتالانىڭ پاتقاق گازى سىناق بازىسى قىلىپ تاللىدى. شۇ يىلى يەنە 28 پاتقاق گازى كۆلچىكى ياسالدى، بۇنىڭ ئىچىدە 90 - تۈەن - مەيداندا ياسالغىنى 20 بولۇپ، ئۇنىڭدىن 11ى ئىشلىتىلدى؛ «تاڭ نۇرى» چوڭ ئەترىتىدە ياسالغىنى سەككىز بولۇپ، بۇنىڭدىن ئالتىسى ئىشلىتىلدى. كېيىنچە ئاۋارچىلىقتىن قېچىش تۈپەيلىدىن، پاتقاق گازىدىن پايدىلىنىش ئۈمۈملاشتۇرۇلمىدى.

2. قۇياش ئېنېرگىيىسىدىن پايدىلىنىش سىنىقى

ئوبلاستلىق، ناھىيىلىك پەن - تېخنىكا كومىتېتلىرى 1980 - يىلدىن ئېتىبارەن قۇياش ئېنېرگىيىسىدىن پايدىلىنىشنى ئۈمۈملاشتۇرۇش سىنىقىنى باشلىدى. شۇ يىلى 90 - تۈەن - مەيداندا قۇياش ئېنېرگىيىسىدىن پايدىلىنىلىپ تۇنجى توكلۇق قاشا ياسالدى، ئوبلاستلىق ماشىنىلىرىنى رېمونت قىلىش - ياساش زاۋۇتىدا سۇيى قۇياش ئېنېرگىيىسى بىلەن ئىسسىتىلىدىغان تۇنجى زامانىۋى مۇنچا سېلىندى، بۇ مۇنچىنىڭ قۇياش ئىسسىقلىق ئېنېرگىيىسىنى يىغىش ئەينەكىنىڭ كۆلىمى 100 كۋادرات مېتر كېلىدۇ. 1982 - يىلى ناھىيىلىك پەن - تېخنىكا كومىتېتى دالتۇ گۈڭشېسىدىكى 3 - چارۋىچىلىق فېرمىسىنىڭ شالالەن بۇلاق دېگەن يېرىدە قۇياش ئېنېرگىيىسىدىن پايدىلىنىپ توكلۇق قاشا ياسىدى، 500 مو ئوتلاق قاشالاندى. 1984 - يىلى ناھىيىلىك ھۆكۈمەت قورۇلىدا بىر قۇياش مۇنچىسى سېلىندى، ئۇ ھەر يىلى يازدا ئىشلىتىلدى.

3. ئوتۇن تېجىلىدىغان ئوچاقنى ئۈمۈملاشتۇرۇش

مەركەز 1983 - يىلى بورتالا ناھىيىسىنى مەملىكەت بويىچە ئوتۇن تېجىلىدىغان ئوچاق ئۈمۈملاشتۇرۇلىدىغان 90 ناھىيىنىڭ بىرى قىلىپ بېكىتتى. شۇ يىلى 3 - ئايدا مۇئاۋىن ھاكىم داڭمەن، يېزا ئىگىلىك بۆلۈمىنىڭ مۇئاۋىن باشلىقى لى كەيمەن مەركەز ئاچقان ئوتۇن تېجىلىدىغان ئوچاقنى ئۈمۈملاشتۇرۇش يىغىنىغا قاتناشتى، 4 - ئايدا يەنە لى كەيمەن، جېڭ جېنلۇڭلار جياڭشى ئۆلكىسىنىڭ يىڭتەن شەھىرىگە بېرىپ، ئوتۇن تېجىلىدىغان ئوچاقنى ئۈمۈملاشتۇرۇشقا دائىر ئىلغار تەجرىبە ۋە ئوچاق سېلىش تېخنىكىسىنى ئۆگىنىپ كەلدى ھەمدە شۇ جايىنىڭ ئەمەلىي ئەھۋالىغا باب كېلىدىغان ئوتۇن تېجىلىدىغان ئوچاق خەرىتىسى ۋە قېلىپىنى زاكاز قىلدى. شۇنىڭدىن كېيىن ناھىيىدە ئوتۇن تېجىلىدىغان ئوچاقنى ئۈمۈملاشتۇرۇشقا رەھبەرلىك قىلىش گۇرۇپپىسى قۇرۇلدى، بۇ گۇرۇپپا قارىمىقىدا ئىشخانا تەسىس قىلىندى. ئوتبۇلاق يېزىسى سىناق بازىسى قىلىپ تاللاندى. 7 - ئاينىڭ 3 - كۈنى بۇ يېزىدا ناھىيە بويىچە ئاساسىي قاتلام كادىرلىرى ۋە تامچىلاردىن بولۇپ 76 كىشى قاتناشقان نەق مەيداندا ئېكسكۇرسىيە قىلىش ۋە سەپەرۋەر قىلىش يىغىنى ئۆتكۈزۈلدى. يىغىندا يېزا (مەيدان - فېرما) لارنىڭ يېزا ئىگىلىكىگە مەسئۇل رەھبىرىي كادىرلىرىنىڭ مەسئۇللۇقىدا مەركەز ئوتتۇرىغا قويغان ئۇچ «ئون» لۇق (يەنى ئون سەر ئوتۇن بىلەن ئون مىنۇت ۋاقىتتا ئون جېڭ سۇ قايىنىتىش) تەلەپكە ئاساسەن تەكشۈرۈپ ئۆتكۈزۈۋېلىش بەلگىلەندى. نەق مەيدان يىغىنىدىن كېيىن، بۇ يەردە ئۆگەنگەچ ئىشلەيدىغان تايانچىلارنى تەربىيىلەش كۇرسى ئېچىلدى، توت گۇرۇپپا ئۇچ كۈندە 38 ئوچاقنى ئۆزگەرتىش ۋەزىپىسىنى ئورۇندىدى. بۇ ئوچاقلار تەكشۈرۈپ ئۆتكۈزۈۋېلىشتا تەلەپكە ئاساسىي

جەھەتتىن لايىق بولۇپ، ئەسلىدىكى ئوچاققا سېلىشتۇرغاندا ئوتۇن، كۆمۈرنىڭ ئوچتىن بىر قىسمىدىن ئۇچتىن ئىككى قىسمىغىچە تېجىلىدىغانلىقى ئىسپاتلاندى، دېھقان ئائىلىلىرى بۇنىڭدىن خېلى رازى بولدى، شۇنىڭ بىلەن ئوچاقنى ئوتۇن تېجىلىدىغان قىلىپ ئۆزگەرتىش ئىشى ناھىيە بويىچە ئومۇمىيۈزلۈك قانات يېيىپ كەتتى. ئۇنىۋېرسال 1984 - يىلى 1429 ئائىلىنىڭ ئوچىقى ئۆزگەرتىلدى، بۇ، ئۆزگەرتىشكە تېگىشلىك 1605 دېھقان ئائىلىسى ئوچىقىنىڭ 80 پىرسەنتىنى ئىگىلىدى، بۇنىڭ ئىچىدە «قىزىل يۇلتۇز» چوڭ ئەترىتىنىڭ 2 -، 7 - ئەترەتلىرى، «ئىتتىپاق» چوڭ ئەترىتىنىڭ 2 -، 4 -، 5 -، 6 - ئەترەتلىرىدە ئوچاق ئۆزگەرتىش ۋەزىپىسى تولۇق ئورۇندىلىپ بولدى. 1985 - يىلنىڭ ئاخىرىغىچە شەھەر بويىچە 5514 ئائىلىنىڭ ئوچىقى ئۆزگەرتىلىپ بولدى، بۇ، ئۆزگەتىشكە تېگىشلىك ئومۇمىي ئوچاقنىڭ 44 پىرسەنتىنى ئىگىلىدى.

4. مول هوسۇل ئېلىش مۇسابىقىسى

1983 - يىلدىن باشلاپ دېھقانچىلىق، ئورمانچىلىق، چارۋىچىلىق ساھەلىرى ئاپتونوم ئوبلاستنىڭ ئىلىم - پەنگە تايىنىپ يۇقىرى هوسۇل ئېلىش مۇسابىقىسى پائالىيىتىگە ئاكتىپ قاتنىشىشقا ئۇيۇشتۇرۇلدى. 1985 - يىلغىچە بولغان ئۇچ يىللىق مۇسابىقىدە ئۆلچەمگە يەتكۈزگەن ۋە ئۆلچەمدىن ئاشۇرۇۋەتكەنلەر 490 غا يەتتى، بۇنىڭ ئىچىدە دېھقانچىلىق ساھەسىدىكىسى 207، ئورمانچىلىق ساھەسىدىكىسى 189، چارۋىچىلىق ساھەسىدىكىسى 90، بېلىقچىلىق ساھەسىدىكىسى تۆت، 1 - دەرىجىلىك مۇكاپاتقا ئېرىشكىنى 51. 1984 - يىلى شويىگۇەن رايونىنىڭ ئۇلانكىرىم كەنتى 1000 مو يەرگە بۇغداي تېرىپ، مو بېشىدىن 296.5 كىلوگرام هوسۇل ئېلىپ، كوللېكتىپ 1 - دەرىجىلىك مۇكاپاتقا ئېرىشتى. ئوبلاستابۇلاق كەنتى (2 - يېزا) دىن تېمەن ۋېيجيې 22.4 مو يەرگە بۇغداي تېرىپ، مو بېشىدىن 541.5 كىلوگرام هوسۇل ئالدى. چىندىل يېزىسىنىڭ شاباراتاي كەنتىدىن ئابدۇقادىر 20 مو يەرگە كۆممىقوناق تېرىپ، موبېشىدىن 680 كىلوگرام هوسۇل ئالدى. بىلىن خارمودون يېزىلىق دېھقانچىلىق تېخنىكىسىنى كېڭەيتىش پونكىتىدىن چېن يۈەن 5.1 مو يەرگە شال تېرىپ، مو بېشىدىن 820 كىلوگرام هوسۇل ئالدى. شويىگۇەن رايونىنىڭ مىڭكېتولغا چارۋىچىلىق فېرمىسىدىن ئەسقەت ئۆزى باققان شىنجاڭ شىنچىكە يۇڭلۇق قويىنى كۆپەيتىش - تۆللەرنى ئەي قىلىش نسبىتىنى يۇقىرى سەۋىيىگە يەتكۈزۈپ، شەخسلەر بويىچە 1 - دەرىجىلىك مۇكاپاتقا ئېرىشتى. 1985 - يىلى چىندىل يېزىسىنىڭ شاباراتاي كەنتى 1049 مو يەرگە كۆممىقوناق تېرىپ، مو بېشىدىن 647 كىلوگرام هوسۇل ئالدى. بىلىن خارمودون يېزىسىنىڭ خارجىگدە كەنتى 1200 مو يەرگە شال تېرىپ، مو بېشىدىن 633.4 كىلوگرام هوسۇل ئالدى ۋە ئوبلاستتىكى كەنتلەر بويىچە 1000 مو كۆممىقوناق، شالنىڭ مو بېشىدىن 1000 كىلوگرام هوسۇل ئېلىشتا 1 - دەرىجىلىك مۇكاپاتقا ئېرىشتى. دالتۇ يېزىسىنىڭ بارۇن ئۆڭكۇر كەنتى ۋاڭ گاڭنىڭ باشلامچىلىقىدا هۆددە ئېلىنغان 1000 مو كېۋەزنىڭ مو بېشىدىن 104.4 كىلوگرام ساپ پاختا ئېلىپ، ئوبلاستتىكى كەنتلەر بويىچە 1000 مو كېۋەزنىڭ مو بېشىدىن 75 كىلوگرام ساپ پاختا ئېلىشتا 1 - دەرىجىلىك مۇكاپاتقا ئېرىشتى. چىندىل يېزىسىنىڭ شاباراتاي كەنتىدىن تۇرسۇن ئەلى سەككىز مو يەرگە كۆممىقوناق تېرىپ، مو بېشىدىن 860 كىلوگرام هوسۇل ئالدى. ئالبىنا بەشىن كەنتىدىن مامۇت تالىپ 20 كالا بېقىپ، ھەربىرىدىن ئوتتۇرا ھېساب بىلەن 375 كىلوگرام گۆش ئېلىپ، 220 تۇياق قوي بېقىپ، ھەربىرىدىن ئوتتۇرا ھېساب بىلەن 30 كىلوگرام گۆش ئېلىپ، شەھەرنى نۇرغۇن تاۋار گۆش بىلەن تەمىنلىدى. ئۇنتبۇلاق يېزىسىنىڭ باگبۇرا كەنتىدىن تاۋجىنچۇەن شۇ يىلى 90 مو يەرگە كۆچەت تىكتى. مامۇت تالىپ بىلەن تاۋجىنچۇەن ئوبلاستنىڭ شەخسلەر بويىچە 1 - دەرىجىلىك مۇكاپاتىغا ئېرىشتى.

5. سۇلياۋ يوپۇق يېپىپ زىرائەت ئۆستۈرۈش

1982 - يىلى ناھىيىلىك دېھقانچىلىق تېخنىكىسىنى كېڭەيتىش پونكتى تۇنجى قېتىم ئۇتېۋلاق يېزىسىنىڭ «قىزىل يۇلتۇز» 4 - چوڭ ئەترىتىدە ئوخشاش بىر سالا ئېتىزدا سۇلياۋ يوپۇق يېپىپ كېۋەز تېرىش بويىچە سىنىشتۇرما سىناق ئېلىپ باردى. نەتىجىدە سۇلياۋ يوپۇق يېپىپ تېرىلغان 24.85 مو يەردىكى كېۋەزنىڭ ئومۇمىي ساپ پاختا مەھسۇلاتى 1193.3 كىلوگرامغا، بىرلىك مەھسۇلاتى 48.02 كىلوگرامغا يەتتى؛ سۇلياۋ يوپۇق يېپىلمىغان 15.69 مو يەردىكى كېۋەزنىڭ ئومۇمىي ساپ پاختا مەھسۇلاتى 339.65 كىلوگرامغا، بىرلىك مەھسۇلاتى 21.65 كىلوگرامغا يەتتى. دېھقانچىلىق تېخنىكىسىنى كېڭەيتىش پونكتى شۇ يىلى مۇشۇ كەنتتە ناھىيە بويىچە سۇلياۋ يوپۇق يېپىپ كېۋەز تېرىش تېخنىكىسى ئىش ئورنى يىغىنى ئۆتكۈزدى، ناھىيىلىك پارتكوم رەھبەرلىرى يىغىنغا قاتناشتى ۋە كېۋەز تېرىلىدىغان گۈڭشىلاردىن سۇلياۋ يوپۇق يېپىپ تېرىقچىلىق قىلىشنى پائال ئومۇملاشتۇرۇشنى تەلەپ قىلدى. سۇلياۋ يوپۇق يېپىپ تېرىلغان كېۋەز كۆلىمى 1982 - يىلى 24.85 موغا، 1983 - يىلى 2062.موغا، 1984 - يىلى 6355 موغا، 1985 - يىلى 10 مىڭ 500 موغا يەتتى. سۇلياۋ يوپۇق يېپىپ تېرىلغان كېۋەز كۆلىمى ئومۇمىي كېۋەز كۆلىمىنىڭ 26.9 پىرسەنتىنى ئىگىلىدى. سۇلياۋ يوپۇق يېپىپ تېرىلغان كېۋەزدىن ئېلىنغان ھوسۇل ئومۇمىي كېۋەز ھوسۇلىنىڭ 50 پىرسەنتىدىن كۆپرەكنى تەشكىل قىلدى. 1983 - يىلى يەنە سۇلياۋ يوپۇق يېپىش تېخنىكىسى قوغۇن - تاۋۇز تېرىشتىمۇ قوللىنىلدى، ناھىيە بويىچە 128 مو يەرگە سۇلياۋ يوپۇق يېپىپ قوغۇن - تاۋۇز تېرىلدى. 1984 - يىلى 527 مو يەرگە، 1985 - يىلى 1990 مو يەرگە سۇلياۋ يوپۇق يېپىپ قوغۇن - تاۋۇز تېرىلدى. سۇلياۋ يوپۇق يېپىپ تېرىلغان قوغۇن - تاۋۇزلار بالدۇر پىشتى، سۈپىتى ياخشى، ئىقتىسادىي ئۈنۈمى يۇقىرى بولدى.

6. پەن - تېخنىكىنى ئومۇملاشتۇرۇش بازىرى

ئوبلاستلىق، ناھىيىلىك پەن - تېخنىكا جەمئىيەتلىرى ۋە پەن - تېخنىكا كومىتېتلىرى بىرلىكتە 1984 - يىل 6 - ئاينىڭ 9 - 10 - كۈنلىرى شويىڭپەندە تۇنجى قېتىملىق پەن - تېخنىكىنى ئومۇملاشتۇرۇش بازىرى ئاچتى، بازارغا 65 ئورۇن قاتناشتى، بۇنىڭ ئىچىدە پەن - تېخنىكا ئورنى 24، 300 نەچچە پەن - تېخنىكا خادىمى مەسلىھەت بېرىش مۇلازىمىتىگە قاتناشتى. تولۇقسىز مەلۇماتقا قارىغاندا، بازاردا 2600 ئادەم (قېتىم) مەسلىھەت بېرىلگەن ۋە كېسەل داۋالانغان، 5500 پارچە پەن - تېخنىكا ماتېرىيالى تارقىتىلغان، يەتتە مەيدان پەن - تېخنىكا پرويېكسىيە فىلىمى قويۇلغان. 200 نەچچە كۆادرات مېتر سۇرەت كۆرگەزمە تاختىسى ياسالغان، 60 نەچچە تېلېۋىزور، رادىئو، ئۇنىڭالغۇ رېمونت قىلىنغان. ئىككى كۈندە بازارغا 20 مىڭدىن ئارتۇق دېھقان - چارۋىچى كىرگەن.

7. دېھقان تېخنىكلارنى ئېكسكۇرسىيە، ئۆگىنىشكە تەشكىللەش

1984 - يىل 12 - ئاينىڭ 25 - كۈنى بىلىن خارمودون يېزىسىدىن دېھقان تېخنىك لى شياڭيۇننىڭ تەشەببۇسى بىلەن، 11 دېھقان تېخنىك ئۆز خىراجىتى بىلەن بېيجىڭ، شاڭخەي، خېنەن، خېبېي، شەنشى قاتارلىق جايلارغا تەكشۈرۈش، ئۆگىنىشكە باردى.

8. پەن - تېخنىكا ھۆددىگەرلىكى

پەن - تېخنىكا ھۆددىگەرلىكى 1984 - يىلدىن باشلاپ پەيدىنپەي يولغا قويۇلدى. ئوبلاستلىق مال دوختۇرلۇق پونكتى بورتالادىكى بىر نەچچە توخۇ باققۇچى كەسپىي ئائىلە بىلەن يۈزمۇلۇق كېسەللىكنىڭ ئالدىنى ئېلىش ۋە ئۇنى داۋالاش توختىمى ئىمزالىدى، ناھىيىلىك دېھقانچىلىق تېخنىكىسىنى كېڭەيتىش پونكتى 16 پاختىكار بىلەن مو بېشىدىن 75 كىلوگرام ساپ پاختا ئېلىش توختىمى ئىمزالىدى؛ باگبۇزا پەن - تېخنىكىنى ئومۇملاشتۇرۇش مەركىزىي گۇرۇپپىسى كەنتتىكى دېھقانلار بىلەن مەسۇلاتنى، كېسەللىك - ھاشارات زىيانداشلىقىنىڭ ئالدىنى ئېلىش ۋە ئۇنى يوقىتىشنى ھۆددىگە ئېلىش توختىمى ئىمزالىدى؛ بىلىن خارمودون يېزىسىدىكى دېھقان تېخنىك لى شياڭيۈن ئورمىنى جىگدە كەنتى (ئەسلىدىكى «قىزىل بۇلاق» 2 - ئەترىتى) بىلەن شال ھوسۇلىنى ھۆددىگە ئېلىش توختىمى ئىمزالىدى. ھۆددىگەرلىك ئىشلەپچىقىرىشىنى ئىلگىرى سۈرۈش، پەن - تېخنىكىنى ئومۇملاشتۇرۇشتا ياخشى رول ئوينىدى.

§ 5. پەن - تېخنىكا ئاخباراتى

1979 - يىلىنىڭ ئاخىرى پەن - تېخنىكا كومىتېتى قۇرۇلۇشتىن ئىلگىرى، پەن - تېخنىكا ئاخباراتى توپلاش، ئالماشتۇرۇش ۋە ئۇنىڭدىن پايدىلىنىشتا، ئاساسەن، تېخنىكا - كەسپىي تارماقلارغا تايىنىتىپ كەلگەنىدى. پەن - تېخنىكا كومىتېتى قۇرۇلغاندىن كېيىن، ئۇ، پەيدىنپەي پەن - تېخنىكا ماتېرىياللىرى توپلاشقا ۋە ئالماشتۇرۇشقا باشلىدى. 1985 - يىلى شەھەرلىك پەن - تېخنىكا كومىتېتىنىڭ ماتېرىيال ئىشخانىسىدا ساقلىنىۋاتقان ھەرخىل كىتاب 4050 پارچىگە يەتتى. بۇ ئىشخانا 35 خىل پەن - تېخنىكا گېزىت - ژۇرنىلىغا مۇشتېرى بولدى، 106 ئورۇن بىلەن ئاخبارات ئالماشتۇرۇش مۇناسىۋىتى ئورناتتى، ياشقا جايلاردىن 350 نەچچە پارچە ئاخبارات ماتېرىيالى تاپشۇرۇۋالدى، پەن - تېخنىكا خادىملىرىنى ماتېرىيال بىلەن تەمىنلەپ تۇردى.

ناھىيىلىك پەن - تېخنىكا كومىتېتى 1985 - يىل 5 - ئايدا سەككىز فورماتلىق، ئايدا بىر سان چىقىدىغان «پەن - تېخنىكا ئۇچۇرلىرى» گېزىتىنى نەشر قىلدى، ھەر سانى 800 پارچە بېسىلىپ، يېزىلار ۋە يېزا - بازار كارخانىلىرىغا تارقىتىلدى، يىل ئاخىرىغىچە يەتتە سان نەشر قىلىندى، ھەر قايسى تەرەپلەرنىڭ بۇ گېزىتكە ھەققىدىكى ئىنكاسى ناھايىتى ياخشى بولدى.

«مەۋقەنى بورتالاغا قويۇپ، باراۋەرلىكتە كېڭىشىش، ئۆز ئارا مەنپەئەت يەتكۈزۈش، ئورتاق راۋاجلىنىش» پرىنسىپى بويىچە تېخنىكا كىرگۈزۈش خىزمىتى چىڭ تۇتۇلدى. 1984 - يىلدىن بۇيان، ئاپتونوم رايونىمىزنىڭ ئىچى - سىرتىدىن بەزى يېڭى تېخنىكىلار كىرگۈزۈلۈپ، سانائەت، يېزا ئىگىلىك ئىشلەپچىقىرىشىدا دۇچ كەلگەن بەزى تېخنىكىلىق قىيىن مەسىلىلەر ھەل قىلىنىدى. شەھەرلىك ئاشلىق - ياغ بېمەكلىكلىرى زاۋۇتى ئەسلىدە بولكا، پۇرچاق پىشلىقىلا ئىشلەپچىقىراتتى، 1985 - يىلى شاڭخەي «تەيكاك» بېمەكلىك زاۋۇتى، جېجيانگ نىڭبو پۇرچاق بېمەكلىكلىرى زاۋۇتى بىلەن ھەمكارلىشىپ، 80 خىل غەربىچە پېچىنە - تورت، ئالتە خىل پۇرچاق بېمەكلىكى ئىشلەپچىقىرالايدىغان بولدى، بۇ بېمەكلىكلەر بازارغا سېلىنغاندىن كېيىن ئىستېمالچىلارنىڭ ئالقىشىغا سازاۋەر بولدى، زاۋۇتنىڭ يىللىق مەھسۇلات قىممىتى 100 مىڭ يۈەن كۆپەيدى. شەھەرلىك يېزا - بازار كارخانىلىرى ئىدارىسى ئاپتونوم رايونلۇق گېئولوگىيە - كان مەھسۇلاتلىرى ئىدارىسىنىڭ 7 - گېئولوگىيە چوڭ ئەترىتى بىلەن بىرلىشىپ، پېرلىيىت كېنى ئاچتى ۋە پېرلىيىت پىششىقلاپ ئىشلىدى. بۇ كان 1985 - يىل 10 - ئايدا رەسمىي ئىشلەپچىقىرىشقا كىرىشتۇرۇلدى، مەھسۇلاتى ھازىر بازارغا سېلىنىدى. يېزا ئىگىلىك ماشىنىلىرىنى رېمونت قىلىش - ياساش زاۋۇتى 1985 - يىل 9 - ئايدا ئاپتونوم رايونلۇق

1 - ترانسپورت شىركەتىنىڭ رېمونت زاۋۇتى بىلەن بىرلىشىپ ئاپتوموبىلنى چوڭ رېمونت قىلىش كەسپىنى يولغا قويدى.

§ 6. پەن - تېخنىكا نەتىجىلىرى

پەن - تېخنىكا كومىتېتى قۇرۇلغاندىن كېيىن، ئۇ، پەن - تېخنىكا نەتىجىلىرىنى باشقۇرۇشقا باشلىدى ھەمدە ئاپتونوم رايونلۇق ۋە ئاپتونوم ئوبلاستلىق پەن - تېخنىكا كومىتېتلىرى تارقاتقان پەن - تېخنىكا نەتىجىلىرىنى تىزىملاپ گۇۋاھنامە بېرىش ۋە پەن - تېخنىكا نەتىجىلىرىنى مەلۇم قىلىشنى تىزىملاشقا دائىر بەلگىلىمىلەر بويىچە رەسمىيەت بېجىردى. 1983 - يىلدىن بۇيان ھەر يىلى بىر قېتىم پەن - تېخنىكا نەتىجىلىرىنى مەلۇم قىلىش - تىزىملاش خىزمىتى ئۈيۈشتۇرۇلدى، نەتىجىلەر ئاپتونوم رايونلۇق، ئاپتونوم ئوبلاستلىق پەن - تېخنىكا كومىتېتلىرىنىڭ باھالاش - تەكشۈرۈشى، تەكشۈرۈپ بېكىتىشىگە يوللاندى. پارتىيە 11 - نۆۋەتلىك مەركىزىي كومىتېتى 3 - ئومۇمىي يىغىنىدىن بۇيانقى مۇھىم مۇنەۋۋەر پەن - تېخنىكا نەتىجىلىرى تۆۋەندىكىچە:

1. قويغا ئىشلىتىلىدىغان 5 - نومۇرلۇق ۋاكسىنىدىن پايدىلىنىپ، ئۆي ھايۋانلىرىدا بولىدىغان بروتسېللىيوز كېسەللىكىنىڭ ئالدىنى ئېلىش ۋە ئۇنى داۋالاشنىڭ ئۇنۇمىنى كۆزىتىش

مەسئۇل مال دوختۇرى دۇەن گاڭلىڭ قاتارلىق كىشىلەر 1971 - يىلدىن باشلاپ، قويغا ئىشلىتىلىدىغان 5 - نومۇرلۇق ۋاكسىنىدىن پايدىلىنىپ، كالا، قويلاردا بولىدىغان بروتسېللىيوز كېسەللىكىنىڭ ئالدىنى ئېلىش ۋە ئۇنى داۋالاشتا كۆرۈنەرلىك نەتىجىگە ئېرىشتى. ئۇلار ۋاكسىنىنى تۇمانلىتىپ ئىمۇنىتېتلاش ۋە ئوكۇل قىلىش چارىسىنى قوللىنىپ، ھەر يىلى ئىمۇنىتېتلاشنى داۋاملاشتۇردى. 1983 - يىلغىچە قېتىم سانى بويىچە 1 مىليون 948 مىڭ 307 تۈياق چارۋىنى ئىمۇنىتېتلىدى. 1982 - ، 1983 - يىللىرى 4076 تۈياق قوينى كارانتىن قىلىش ئارقىلىق ھەممىسىنىڭ يۇقۇمسىزلانغانلىقى مەلۇم بولدى. 1455 كالىنى كارانتىن قىلغاندا يۇقۇملىنىش نىسبىتى 3.4% بولۇپ، 1971 - يىلدىكى 7.9% تىن سەل تۆۋەنلىگەنلىكى ئېنىقلاندى. 512 ئات، 1193 ئېشەك، 119 چوشقىنى كارانتىن قىلغاندا ھەممىسىنىڭ يۇقۇمسىزلانغانلىقى مەلۇم بولدى. بۇ بروتسېللىيوز كېسەللىكىنىڭ بۇ رايوندا ئاساسەن تىزگىنلەنگەنلىكىنى چۈشەندۈرۈپ بېرىدۇ. 1983 - يىلى ئاپتونوم رايونلۇق چارۋىچىلىق نازارىتى (83) 39 - نومۇرلۇق ھۆججەت تارقىتىپ، بۇرتالا ناھىيىسىنى چارۋا - مالىلاردا بولىدىغان بروتسېللىيوز كېسەللىكى تىزگىنلەنگەن ناھىيە، دەپ جاكارلىدى. بۇ تېخنىكا 1984 - يىلى ئاپتونوم ئوبلاستىنىڭ مۇنەۋۋەر پەن - تېخنىكا نەتىجىلىرى بويىچە 3 - دەرىجىلىك مۇكاپاتىغا ئېرىشتى.

2. ئىنەكلەرنى ماس قەدەمدە كۆيلىتىش تېخنىكىسىنى قوللىنىپ، توڭلىتىلغان ئىسپېرما بىلەن ئۇرۇقلاندۇرۇشنى كېڭەيتىش سىنىقى

يارىمچى مەسئۇل مال دوختۇرى ئۇۋجۇ 1982 - ، 1983 - يىللىرى چىندېل يېزىسىدا ئىنەكنى ماس قەدەمدە كۆيلىتىش يېڭى تېخنىكىسىنى قوللىنىپ، توڭلىتىلغان كالا ئىسپېرمىسى بىلەن سۈنئىي

ئۇرۇقلاندۇرۇش سىنىقىنى كېڭەيتتى. 1982 - يىلى 110 ئىنەك ئۇرۇقلاندۇرۇلدى، بوغاز بولۇش نىسبىتى 70% كە يەتتى؛ 1983 - يىلى 205 ئىنەك ئۇرۇقلاندۇرۇلدى، بوغاز بولۇش نىسبىتى 87% كە يەتتى. بۇنىڭ بىلەن ئىنەكلەرنى يىغىپ كۈيلىتىش - ئۇرۇقلاندۇرۇشنى كېڭەيتىش، نەسىللىك چارۋىلاردىن پايدىلىنىش ئۇنۇمىنى ئۆستۈرۈش ئۈچۈن ئاساس سېلىندى. بۇ تېخنىكا ئاپتونوم ئوبلاستنىڭ پەن - تېخنىكا نەتىجىلىرى بويىچە 4 - دەرىجىلىك مۇكاپاتىغا ئېرىشتى.

3. يۆگىمە تۇرۇبىدىن پرېسلانغان يەل بېرىش ئارقىلىق، ئەگمىدىكى توزۇندىلارنى چۈشۈرۈش

شەھەرلىك سېمونت زاۋۇتىدىكى ۋاڭ ۋېندۇ، جياڭ جۇڭفۇ قاتارلىق كىشىلەر سېمونت ئىشلەپچىقىرىشىدىكى توزۇندىلارنىڭ يۇمىلاق ئامبار ئەگمىسىگە چاپلىشىۋېلىشى تۈپەيلىدىن ئىشلەپچىقىرىشنى نورمال داۋاملاشتۇرۇشقا تەسىر يېتىۋاتقانلىقىدەك قىيىن مەسىلىنى ھەل قىلىش ئۈچۈن، 1981 - يىلدىن 1983 - يىلغىچە يۆگىمە تۇرۇبىدىن پرېسلانغان يەل بېرىش ئارقىلىق توزۇندىلارنى چۈشۈرۈۋېتىشنى لايىھىلەپ چىقتى ۋە يۆگىمە تۇرۇبا ئورۇنلاشتۇردى. بۇنىڭدا، ئاساسەن، يۇمىلاق ئامبارنىڭ سېلىندىرسىمان جايى بىلەن كۇنۇسسىمان جايى تۇتىشىدىغان يەرگە دىئامېترى 50 مىللىمېتر كېلىدىغان ئىككى قۇر يۆگىمە تۇرۇبا، ئاستىنقى پىرامىدا شەكىللىك جايغا دوكسىمان قىسمىنى بويلاپ دىئامېترى 32 مىللىمېترلىق تۆت تال يەل پۈركۈش تۇرۇبىسى ئورنىتىلىدۇ، يۆگىمە تۇرۇبا بىلەن يەل پۈركۈش تۇرۇبىسى ئۈستىگە ئۈچ مىللىمېترلىق ئۇششاق تۆشۈكچىلەر تېشىلگەندىن باشقا، تۇرۇبا سىرتى تۆت قەۋەت ئەينەك تالالىق رەخت بىلەن ئورىلىپ، 22 - نومۇرلۇق سىم بىلەن چىڭ باغلاپ قويۇلىدۇ، يۆگىمە تۇرۇبا ۋە يەل پۈركۈش تۇرۇبىسى ئارقىلىق پرېسلانغان يەل بېرىلىپ، ئامبار ئەگمىسىگە توزۇندىلار چاپلىشىۋېلىشنىڭ ئالدى ئېلىنىدۇ. بۇ خىل تېخنىكىنى قوللىنىش ئارقىلىق بۇنداق يۆگىمە تۇرۇبا بىلەن توزۇندى چۈشۈرۈشنىڭ قۇرۇلمىسى ئاددىي، مەبلەغ سەرپىياتى ئاز، توزۇندى چۈشۈرۈش ئۇنۇمى يوقىرى بولۇشتەك ئالاھىدىلىكلەرگە ئىگە ئىكەنلىكى مەلۇم بولدى. بۇ تېخنىكا ئىشچىلارنىڭ ئەمگەك سىجىللىقىنى تۆۋەنلىتىش، ئەمگەك مۇھىتىنى ياخشىلاشتا كۆرۈنەرلىك ئۇنۇم بەردى. ئۇ، 1984 - يىلى ئاپتونوم ئوبلاستنىڭ مۇنەۋۋەر پەن - تېخنىكا نەتىجىلىرى بويىچە 4 - دەرىجىلىك مۇكاپاتىغا ئېرىشتى.

4. سۇيۇقلۇق بېسىملىق پرېس بىلەن ئىشلەيدىغان ئۆرە خۇمدان چاڭ - توزان يىغىش بۆلۈمچىسى ھۈنەر - سەنئىتىنى لايىھىلەش ۋە ئۇنىڭدىن پايدىلىنىش

ناھىيىلىك سېمونت زاۋۇتىدىن ۋاڭ مىڭگاڭ 1983 - يىلى سۇيۇقلۇق بېسىملىق پرېس بىلەن ئىشلەيدىغان ئۆرە خۇمدان چاڭ - توزان يىغىش بۆلۈمچىسىنى لايىھىلەپ چىقتى. بۇنىڭدا دىئامېترى 7 × 1.7 مېتر كېلىدىغان قايتىلانما ھەرىكەتلىك سۇيۇقلۇق بېسىملىق پرېس بىلەن ئىشلەيدىغان ئۆرە خۇمدان ئۈستىگە 2 × 3.5 × 7 مېترلىق چاڭ - توزان يىغىش بۆلۈمچىسى ئورۇنلاشتۇرۇلىدۇ، تاشقى قېپى خىشتىن ياسىلىدۇ ۋە بېتون ۋارونكا ئورنىتىلىدۇ، ۋارونكىنىڭ ئاستى قىسمىغا ئايلانما ئۈزىتىش ماشىنىسى ئورۇنلاشتۇرۇلىدۇ. بۇ خىل چاڭ - توزان يىغىش بۆلۈمچىسى ئۆرە خۇمدانلاردا چاڭ - توزان يىغىش ئۇسكۇنىلىرىگە قويۇلىدىغان

تەلەپكە ئاساسىي جەھەتتىن مۇۋاپىق بولۇپ، ئاسانلىقچە توسۇلۇپ قالمايدۇ، چاك - توزان يىغىش نىسبىتى تەخمىنەن 90% كە يېتىدۇ. بۇنىڭ بىلەن سېمونت ئىشلەپچىقىرىش تەننەرخىنى تۆۋەنلەتكىلى، يىلىغا 400 تونىنىدىن ئارتۇق چاك - توزان يىغىۋالغىلى، ئۇنىڭدىن پايدىلىنىپ 300 نەچچە تونىنا ئاددىي سېمونت ئىشلەپچىقىرىپ، كىرىمنى 40 مىڭ يۈەن كۆپەيتكىلى بولىدۇ. بۇ تېخنىكا ئاپتونوم ئوبلاستىنىڭ مۇنەۋۋەر پەن - تېخنىكا نەتىجىلىرى بويىچە 4 - دەرىجىلىك مۇكاپاتىغا ئېرىشتى.

5. ئىككى قەۋەتلىك ئاقما ئوقۇرلۇق قۇرۇتۇش ماشىنىسى

ناھىيىلىك ئاشلىق ئىدارىسىنىڭ تېخنىكىلىرىدىن زۇجاۋۇپلىك، ساۋجىيۈەنلەر 1978 -، 1979 - يىللىرى ئىككى قەۋەتلىك ئاقما ئوقۇرلۇق قۇرۇتۇش ماشىنىسىدىن ئىككىنى تەتقىق قىلىپ ياساپ ئىشلەپچىقىرىشقا كىرىشتۇردى. بۇ خىل قۇرۇتۇش ماشىنىسىدا تۆۋەن تېمپېراتۇرىدا ئۇزۇن ئاقما مەشغۇلات ئېلىپ بېرىش ھۇنەر - سەنئىتى قوللىنىلدى. ئۇنىڭ ئاساسىي گەۋدىسى خىشتىن قوپۇرۇلغاچقا، پۇختا - چىداملىق، ھارارەتنى ساقلاش ئىقتىدارى ياخشى بولۇپ، نەملىكنى تۆۋەنلىتىش نىسبىتى 4% تىن —% 7 كە، ئەڭ يۇقىرى بولغاندا 11% كە يېتىدۇ. بۇ ماشىنا بىلەن قۇرۇتۇلغان ئاشلىقنىڭ رەڭگى، تەمى ئۆزگەرمەيدۇ، ئېتىلىپ كېتىش نىسبىتى 6% تىن ئاز بولىدۇ. بۇ ماشىنىنىڭ ئىشلىتىلىشى بىلەن، قىشتا نەملىكى يۇقىرى ئاشلىقنى قۇرۇتۇش جەھەتتىكى قىيىن مەسىلە ھەل قىلىندى. بۇ نەتىجە 1984 - يىلى ئاپتونوم ئوبلاستىنىڭ مۇنەۋۋەر پەن - تېخنىكا نەتىجىلىرى بويىچە 4 - دەرىجىلىك مۇكاپاتىغا ئېرىشتى.

6. قان مېيى ئانالىزى توغرىسىدىكى دەسلەپكى دوكلات ۋە بۇرتالا رايونىدا تولغاق باكتېرىيىسىنىڭ تارقىلىشى ھەمدە دورا زىيادە سەزگۈرلۈكىنى سىناق قىلىش تەتقىقاتى

ناھىيىلىك سەھىيە - يۇقۇملۇق كېسەللىكتىن مۇداپىئە كۆرۈش پونكىتىنىڭ لابراتورىيە تېخنىكى خەن يەنيى 1975 - يىلدىن 1981 - يىلغىچە ناھىيە تەۋەسىدىكى 180 ساغلام كىشى ۋە يۇقىرى ماي ئاقسىللىق قان كېسەللىكىگە گىرىپتار بولغان 183 كىشىنىڭ قان مېيىنى دەسلەپكى قەدەمدە ئانالىز قىلدى. ئۇلچەش - ئانالىز قىلىش ئارقىلىق، ناھىيە تەۋەسىدىكى كىشىلەرنىڭ قان مېيىنىڭ نورمال قىممىتىنى ئوتتۇرىغا قويدى، يۇقىرى ماي ئاقسىللىق قان كېسەللىكىنىڭ كېسەل تۇرىنىڭ مۇناسىۋىتىنى دەللىلىدى، شۇ ئارقىلىق كىلىنىك تەبىبىي ئىلمىنى ۋە ئالدىنى ئېلىش تەبىبىي ئىلمىنى مۇشۇ جايغا خاس 1 - قول ماتېرىيال بىلەن تەمىن ئەتتى. بۇ تەتقىقات نەتىجىسى 1984 - يىلى ئاپتونوم ئوبلاستىنىڭ پەن - تېخنىكا نەتىجىلىرى بويىچە 4 - دەرىجىلىك مۇكاپاتىغا ئېرىشتى. 1980 — 1981 - يىللىرى ئۇ چېن شياۋپىڭ، خەن يۈلەن بىلەن ھەمكارلىشىپ، ناھىيە تەۋەسىدىكى تولغاق باكتېرىيىسى، ئۇنىڭ تارقىلىشى ۋە دورا زىيادە سەزگۈرلۈكىنى سىناق قىلىش تەتقىقاتى ئېلىپ باردى، بۇ تەتقىقات نەتىجىسى ئاپتونوم ئوبلاستىنىڭ مۇنەۋۋەر پەن - تېخنىكا نەتىجىلىرى بويىچە 4 - دەرىجىلىك مۇكاپاتىغا ئېرىشتى.

7. بالىلار ئۆپكە يالۇغى تالقىنى تەتقىق قىلىپ ياسالدى

بورتالا «خەلق» دوختۇرخانىسىنىڭ جۇڭگو تىبابىتى ۋراچى سۈن دېيەنچىن كۆپ يىل كىلىنىكىلىق سىناق

قىلىش ئارقىلىق «بالىلار ئۆپكە ياللۇغى تالقىنى» نى مۇۋەپپەقىيەتلىك ياساپ چىقتى، بۇ دورىنىڭ تەركىبى مۇنداق: پويرارىيە چاتقىلى تالقىنى 90 گرام، فۇسەن 60 گرام، بۆكەن مۇڭگۇزى 90 گرام، ئوسما يوپۇرمىقى 90 گرام، ساسىرچۆپ 90 گرام، قورۇلغان توخۇ تۇخۇمى شاكىلى 80 گرام، يېڭى سوغىگۇل 90 گرام، كەركىدان مۇڭگۇزى 90 گرام (كەركىدان مۇڭگۇزى تېپىلمىسا، بۇغا مۇڭگۇزى ئىشلىتىلىسىمۇ بولىدۇ)، چايان ئوت 90 گرام، جىبەنشىيا 35 گرام، شۇاڭگۇ 35 گرام، كامفول 15 گرام، قۇم توققۇز گرام. بۇلار ئايرىم - ئايرىم ئېزىلىپ تالقانلىنىپ ئارىلاشتۇرۇلىدۇ. كىلىنكىلىق داۋالاشتا ئىشلىتىش ئارقىلىق، بۇ تالقان دورىنىڭ بالىلاردا بولىدىغان يۇقىرىقى نەپەس يولى يۇقۇملىنىش، ئادەتتىكى ئۆپكە ياللۇغى، زەھەرلىنىش خاراكتېرىدىكى ئۆپكە ياللۇغى، قىزىلدىن بولغان ئۆپكە ياللۇغى، ئۆپكە ياللۇغىغا قوشۇلۇپ كەلگەن مېڭە كېسەللىك ئۆزگىرىشى قاتارلىقلارغا كۆرۈنەرلىك شىپا بولىدىغانلىقى ئىسپاتلاندى. ئاپتونوم ئوبلاستلىق دورا شىركىتىنىڭ دورا زاۋۇتى 1981 - يىلدىن باشلاپ، مۇشۇ رېتسېپ بويىچە دورا ياساپ، ئوبلاست تەۋەسىدىكى داۋالاش ئورۇنلىرىغا ساتتى، ئىشلىتىش نەتىجىسىدە بۇ دورا ياخشى ئۇنۇم بەردى. بۇ نەتىجە ئاپتونوم ئوبلاستنىڭ 1984 - يىللىق پەن - تېخنىكا نەتىجىلىرى بويىچە 4 - دەرىجىلىك مۇكاپاتىغا ئېرىشتى.

8. سۇلياۋ يوپۇق يېپىپ كېۋەز تېرىش يېڭى تېخنىكىسىنى كېڭەيتىش

1982 - يىلى دېھقانچىلىق تېخنىكىسىنى كېڭەيتىش پونكىتىنىڭ ئاگرانومى لىيۇ شۆدېڭ تۇنجى قېتىم ئۇتبۇلاق گۇڭشېسىدا 25.75 مو يەرگە سۇلياۋ يوپۇق يېپىپ كېۋەز تېرىش سىنىقىغا كونكرېت يېتەكچىلىك قىلدى. سېلىشتۇرما سىناق قىلىش ئارقىلىق، يېتەرلىك ئوغۇتلانمىغان ئەھۋالدىمۇ، سۇلياۋ يوپۇق يېپىپ تېرىلغان كېۋەزنىڭ مو بېشىدىن 48.02 كىلوگرام ساپ پاختا ئېلىنىپ، سۇلياۋ يوپۇق يېپىلمىغان كېۋەزدىن 26.4 كىلوگرام ئارتۇق ھوسۇل ئېلىندى، كىرىم 79.93 يۈەن ئاشتى. سىناق مۇۋەپپەقىيەتلىك بولغان ئاساستا، 1983 - يىلى ناھىيە بويىچە 2072 مو يەرگە سۇلياۋ يوپۇق يېپىپ كېۋەز تېرىلدى، كېۋەزدىن ئوتتۇرا ھېساب بىلەن 22.76 كىلوگرام ساپ پاختا ئارتۇق ئېلىنىپ، 57.67 يۈەن ئارتۇق كىرىم قىلىندى. ناھىيە بويىچە 19 مىڭ 592 يۈەن كۆپ كىرىم قىلىندى. بۇ كېڭەيتىش تېخنىكىسى 1984 - يىلى ئوبلاستلىق پەن - تېخنىكا يىغىندا 3 - دەرىجىلىك مۇكاپاتقا ئېرىشتى.

9. D - 4 - 2 بۇتىل يېغىدىن ياسالغان خىمىيىۋى ئۇسۇلدا ئوت - چۆپ يوقىتىش دورىسىنى كېڭەيتىش

ياردەمچى ئاگرانوم توختاخۇن 1983 - يىلى چىندېل گۇڭشېسىنىڭ دىنجىك چوڭ ئەترىتىدىكى 900 مو بۇغدايلىقتا D — 4 — 2 بۇتىل يېغى ۋە 70% لىك دى مېتىل تېتىراخىلورو پاراشوكىدىن ياسالغان خىمىيىۋى ئوسۇلدا ئوت - چۆپ يوقىتىش دورىسىنى سىناق قىلدى. سىناق نەتىجىسى شۇنى ئىسپاتلىدىكى، D — 4 — 2 بۇتىل يېغى ئىشلەتكەندە ئاق كەررەك، بۇيا، كەكرە قاتارلىق ئوت - چۆپلەرنى يوقىتىش ئۇنۇمى 90% كە يەتتى، ھەرمو يەرنىڭ ھوسۇلى ئوتتۇرا ھېساب بىلەن 28.85 كىلوگرام ئاشتى. بۇ دورىنى ئىشلەتكەندە ئوت - چۆپلەرنىڭ ئالاھىدىلىكىگە ئاساسەن، ئۆلچەم بويىچە ئىشلىتىشكە دىققەت قىلىش، دورا ئىشلىتىلىدىغان يەرنى توغرا ئۆلچەش ھەمدە دورا مىقدارىنى، نىسبىتىنى ئوبدان ئىگىلەشكە دىققەت قىلىش لازىم. ھاۋا كېلىماتىنىڭ ئۆزگىرىشىگىمۇ دىققەت قىلىش، دورىنى شامال چىقمىغان چاغدا چېچىش كېرەك،

يامغۇر يېغىپ قالسا، دورا چېچىشنى دەرھال توختىتىش، ھاۋا ئېچىلىپ، زىرائەت غول - يوپۇرماقلىرىدىكى سۇ تامچىلىرى قۇرۇپ كەتكەندىن كېيىن چېچىش لازىم. بۇ كېگەيتىش نەتىجىسى 1984 - يىلى ئاپتونوم ئوبلاستىنىڭ مۇنەۋۋەر پەن - تېخنىكا نەتىجىلىرى بويىچە 4 - دەرىجىلىك مۇكاپاتىغا ئېرىشتى.

بورتالا ناھىيىسى 1982 - يىل 9 - ئايدىن باشلاپ، 70 نەچچە پەن - تېخنىكا خادىمىنى ئاجرىتىپ، ناھىيىنىڭ يېزا ئىگىلىك بايلىق مەنبەسىنى تەكشۈرۈشكە ۋە يېزا ئىگىلىكىنى رايونلارغا ئايرىشقا كىرىشتى. 1985 - يىلىنىڭ ئاخىرىغىچە بىر ئۇنۇمۈرسال رايون دوكلاتى، يەتتە مەخسۇس رايون دوكلاتى ۋە تۆت مەخسۇس تېمىدىكى دوكلات تەييارلاندى. يۇقىرىدىكى رايونلارغا ئايرىشقا دائىر دوكلاتلار ئىچىدە «سۇ ئىنشائاتىنى رايونلارغا ئايرىش» دوكلاتى ئاپتونوم رايونلىنىڭ مۇنەۋۋەر نەتىجىلەر بويىچە 3 - دەرىجىلىك مۇكاپاتىغا، «ھاۋارايىنى رايونلارغا ئايرىش دوكلاتى» ئاپتونوم رايونلۇق رايونلارغا ئايرىش ھەيئىتى بىلەن ھاۋارايى ئىدارىسىنىڭ مۇنەۋۋەر پەن - تېخنىكا نەتىجىلىرى بويىچە 3 - دەرىجىلىك مۇكاپاتىغا ئېرىشتى. «تۇپراقنى ئومۇميۈزلۈك تەكشۈرۈش نەتىجىسى ۋە ئۇنى تەدبىقلاش» دوكلاتى 1983 - يىلى ئاپتونوم رايونلۇق تۇپراقنى ئومۇميۈزلۈك تەكشۈرۈش ئىشخانىسىنىڭ 1 - دەرىجىلىك مۇكاپاتىغا ئېرىشتى؛ «1984 - يىللىق تۇپراقنى ئومۇميۈزلۈك تەكشۈرۈش نەتىجىسى ۋە ئۇنى تەدبىقلاش» ئاپتونوم رايونلىنىڭ مۇنەۋۋەر پەن - تېخنىكا نەتىجىلىرى بويىچە 3 - دەرىجىلىك مۇكاپاتىغا ۋە ئاپتونوم ئوبلاستىنىڭ مۇنەۋۋەر پەن - تېخنىكا نەتىجىلىرى بويىچە 1 - دەرىجىلىك مۇكاپاتىغا ئېرىشتى. تۇپراقنى ئومۇميۈزلۈك تەكشۈرۈش نەتىجىلىرى يېزا ئىگىلىكىدە تەدبىق قىلىنىپ، تېرىقچىلىق تۈزىلا 1983 - يىلى ناھىيە بويىچە 940 مىك يۇەن ساپ كىرىم قىلىندى.

§ 7. پەن - تېخنىكا ساھەسىدىكى ئىلغار كوللېكتىپ ۋە ئىلغار شەخسلەر

36 يىلدىن بۇيان بورتالادىن ۋەتىنىمىزنىڭ چېگرا رايونىدا يىلتىز تارتىپ، بارلىقىنى پەن - تېخنىكا ئىشلىرىغا بېغىشلىغان بىر تۈركۈم مۇنەۋۋەر ئىختىساسلىق خادىملار مەيدانغا كەلدى، ئۇلار بورتالانىڭ قۇرۇلۇشىغا يۈرەك قېنىنى سەرپ قىلىپ، بورتالانىڭ پەن - تېخنىكا ئىشلىرىنىڭ تەرەققىي قىلىشىغا شان - شەرەپ كەلتۈرۈپ، مەملىكەت ۋە ئاپتونوم رايون بويىچە تەقدىرلەندى.

1978 - يىلى ئاپتونوم رايونلۇق پەن - تېخنىكا يىغىنىدا «غالىبىيەت» گۈڭشىسىنىڭ «تاك نۈرى» چوك ئەترىتى، بورتالا ناھىيىلىك ئۇن - ياغ زاۋۇتى ئىلغار كوللېكتىپ بولۇپ تەقدىرلەندى.

1983 - يىل 7 - ئايدا «ئۇچقۇن» گۈڭشىسى مال دوختۇرلۇق پونكىتىنىڭ قازاق مال دوختۇرى شىخۇ (ئەر) دۆلەت مىللەتلەر ئىشلىرى كومىتېتى، ئەمگەك - كادىرلار مىنىستىرلىكى، جۇڭگو پەن - تېخنىكا جەمئىيىتىنىڭ تەقدىرلىنىشىگە ئېرىشتى ھەمدە «ئاز سانلىق مىللەت رايونىدا ئۇزاق ۋاقىت پەن - تېخنىكا خىزمىتى بىلەن شۇغۇللانغانلار شەرەپ گۇۋاھنامىسى» غا ئېرىشتى.

1984 - يىلى بورتالا ناھىيىلىك يېزا ئىگىلىك ماشىنىلىرى ئىدارىسىنىڭ مۇئاۋىن باشلىقى، يارەمچى يېزا ئىگىلىك ماشىنىلىرى ئىنژېنېرى شونىتا (ئەر، موڭغۇل)، بورتالا ناھىيىلىك دوختۇرخانىنىڭ مۇئاۋىن باشلىقى، مەسئۇل ۋراچ مارىيە خالىت (ئۇزبېك) دۆلەت مىللەتلەر ئىشلىرى كومىتېتى، ئەمگەك - كادىرلار مىنىستىرلىكى، جۇڭگو پەن - تېخنىكا جەمئىيىتىنىڭ تەرىپىدىن مەملىكەتلىك ئاز سانلىق مىللەت رايونىدىكى ئىلغار پەن - تېخنىكا خادىمى بولۇپ تەقدىرلەندى.

1984 - يىلى بورتالا ناھىيىسىنىڭ مۇئاۋىن رەئىسى، سۇچىلىق ئىنژېنېرى جالاك فۇخۇەن (ئەر، خەنزۇ) بورتالا ناھىيىلىك پەن - تېخنىكا جەمئىيىتىنىڭ مۇئاۋىن رەئىسى، يارەمچى ئاگرانوم توختاخۇن مەمەت ئاپتونوم

رايونلۇق مىللەتلەر ئىشلىرى كومىتېتى، ئەمگەك - كادىرلار نازارىتى، ئاپتونوم رايونلۇق پەن - تېخنىكا جەمئىيىتى تەرىپىدىن ئىلغار پەن - تېخنىكا خادىمى بولۇپ تەقدىرلەندى. شۇنىڭ بىلەن بىللە شونىتا، ماريە خالىتلارمۇ ئاپتونوم رايونىنىڭ مۇكاپاتىغا ئېرىشتى.

1984 - يىلى ئاپتونوم ئوبلاستلىق پەن - تېخنىكا يىغىنىدا بىلىم خارمۇدون يېزىسىنىڭ جۈمۇن كەنتىدىكى دېھقان تېخنىك لى شياڭيۈن(ئەر، خەنزۇ) ئىلغار پەن - تېخنىكا ئائىلىسى بولۇپ تەقدىرلەندى.

1984 - يىلى ئاپتونوم ئوبلاستلىق پەن - تېخنىكا يىغىنىدا ئۈتىۋالاق يېزىسى باگبۇرا چوڭ ئەترىتى پارتىيە ياچېيكىسىنىڭ شۇجىسى نۇراخۇن تاش پەن - تېخنىكا خىزمىتىنى قىزغىن قوللىغان ئىلغار رەھبىرلىرى كادىر سۈپىتىدە تەقدىرلەندى.

بىلىم خارموردون يېزىسىنىڭ جۈمۇن كەنتىدىكى دېھقان لى شياڭيۈننىڭ ئائىلىسى پەن - تېخنىكىغا تايىنىپ بېيىغان شالچىلىق كەسپىي ئائىلىسى. ئۇ، 1976 - يىلدىن باشلاپ دېھقانچىلىق پەن - تېخنىكا بىلىملىرىنى ئۆزلۈكىدىن ئۆگىنىپ، ئۆز قورۇسىدا سىناق تەرىقىسىدە ئاپتاپپەرەس تېرىپ، ئۇدا ئىككى يىل مو بېشىدىن 150 نەچچە كىلوگرام ھوسۇل ئالدى. 1978 - يىلى ئىشلەپچىقىرىش ئەترىتى ئۈنىگىغا 60 مو يەرگە قىچا تېرىش ۋەزىپىسىنى يۈكلىدى. ئۇقۇرلاپ تېرىش، مايسا تاقلاش، كولتىۋاتسىيە قىلىش، قوشۇمچە ئوغۇتلاش، كېسەللىكنىڭ ئالدىنى ئېلىش، زىيانداش ھاشاراتلارنى يوقىتىش قاتارلىق پەن - تېخنىكا تەدبىرلىرىنى قوللىنىپ، مو بېشىدىن 90 كىلوگرام ھوسۇل ئالدى. 1979 - يىلى ئۇ ئاساسىي زېھنىنى شالنىڭ بىرلىك ھوسۇلىنى ئاشۇرۇشقا قارىتتى. ئۇ شۇ يىلى دى ئاممونىي فوسفات ئارىلاشتۇرۇپ تاپانچىلاپ شال تېرىشنى سىناق قىلىپ، شال ھوسۇلىنى ھەسسىلەپ ئاشۇردى. باشقا گۇڭشې ئەزالىرىنىڭ شال ئۇرۇقلۇقى بەك ئارىلاش بولۇپ كەتكەنلىكىنى بايقاپ، باشلامچىلىق بىلەن شال باشاقلىرىنى تاللاپ ساپلاشتۇرۇش ئارقىلىق، ئۆلارنىڭ ئۆزلۈكىدىن ساپ ئۇرۇقلۇق بىلەن تەمىنلىدى ھەمدە ئۆلارنىڭ ئۇرۇق سورتلىرىنىڭ ئالاھىدىلىكى بويىچە ئۇرۇقلۇق تاللاپ قالدۇرۇشىغا يېتەكچىلىك قىلىپ، سورتلۇق ئۇرۇقلۇقنىڭ ھوسۇلنى ئاشۇرۇشتىكى رولىنى تولۇق جارى قىلدۇردى. ئۇ چەت ئەلنىڭ «يەرنى ھەيدىمەي تېرىش» تەك ئىلغار تېخنىكىسىنى ئۆگىنىشكە بەك ئەھمىيەت بەردى. ئۇ ئوت - چۆپ يوقىتىش تېخنىكىسىنى ئۆگىنىش ۋە كېڭەيتىشنى مۇھىم نۇقتا قىلدى. 1981 - يىلى قىشتا ئۇ ئۆيىدە تەشتەككە تېرىلغان شالنىڭ ئوت - چۆپىنى يوقىتىش سىنىقى ئېلىپ باردى. ياندۇرقى يىلى ئۆزىنىڭ 3 . 2 مو ئۇزۇقلۇق ئاشلىق يېرىدە يەرنى ھەيدىمەي ئۇرۇق چېچىپ تېرىش، خىمىيىۋى ئوسۇلدا ئوت - چۆپ يوقىتىش چارىسىنى قوللىنىپ مۇۋەپپەقىيەت قازاندى ھەم مو بېشىدىن ئوتتۇرا ھېساب بىلەن 714 . 5 كىلوگرام ھوسۇل ئالدى. 1983 - يىلى ئۇ ئوبلاستلىق، ناھىيىلىك ئالاقىدار پەن تەتقىقات ئورۇنلىرىنىڭ يېتەكچىلىكىدە سەككىز نۇقتىدا «يەرنى ھەيدىمەي تېرىش ئوسۇلى» نى سىناق قىلىپ، ئوتتۇرىچە بىرلىك مەھسۇلاتىنى 600 كىلوگرامدىن كۆپرەككە، ئەڭ كۆپ بولغاندا 780 كىلوگرامغا يەتكۈزدى. ئۇ، ئەمەلىيەت جەريانىدا تەجرىبىلەرنى يەكۈنلەپ، «يەرنى ھەيدىمەي شال تېرىش، ئۇرۇقنى بىۋاستە چېچىش، خىمىيىۋى ئوسۇلدا ئوت - چۆپ يوقىتىش ئوسۇلى»، «شال ۋاباسىنىڭ ئالدىنى ئېلىش ۋە ئونى يوقىتىش» قاتارلىق ماقالىلەرنى يېزىپ، «شىنجاڭ يېزا ئىگىلىك ئىلمى»، «بورتالا پەن - تېخنىكىسى»، «بورتالا پەن - تېخنىكىنى ئومۇملاشتۇرۇش ژۇرنىلى» قاتارلىق ژۇرنىللاردا ئېلان قىلدى ھەمدە ئالاقىدار مۇتەخەسسىسلەرنىڭ ياخشى باھاسىغا ئېرىشتى. لى شياڭيۈن ئىلمىي تېرىقچىلىق قىلىشقا تايىنىپ بېيىدى، ئەمما ئۇ يۇرتداشلىرىنى ئۆزىنىڭ قالمىدى. ئۇ، ئەمەلىيەت جەريانىدا يەكۈنلەپ چىققان تەجرىبىلىرىنى يۇرتداشلىرىغا قالدۇرماي ئۆگەتتى. سەككىز دېھقان ئائىلىسى ئۆزىنىڭ يېتەكچىلىكىدە «يەرنى ھەيدىمەي شال تېرىش ئوسۇلى» نى قوللىنىپ، ھەممىسى مول ھوسۇل ئالدى. لى شياڭيۈن تۆت نامرات ئائىلىنى سورتلۇق ئۇرۇقلۇق بىلەن ھەقسىز تەمىنلىدى، ئۆلارنىڭ خىمىيىۋى ئوغۇت، دېھقانچىلىق دورىسى ئېلىشىغا يارەملەشتى، ئۆلارغا تېخنىكا جەھەتتىن بىۋاستە يېتەكچىلىك قىلدى، نەتىجىدە مو بېشى مەھسۇلاتى ئەسلىدىكى

150 نەچچە كىلوگرامدىن بىراقلا 500 كىلوگرامغا يەتتى. ئۇ يەنە قوشنا كەنت — خارجىگدە كەنتىنىڭ 50 مو يەردىكى شالنى پەرۋىش قىلىشىغا يېتەكچىلىك قىلىپ، بىرلىك ھوسۇلنى 5. 704 كىلوگرامغا يەتكۈزدى. ئۇ، كەنتتىكى دېھقانلارنى ئىلمىي ئۇسۇلدا تېرىقچىلىق قىلىشقا يېتەكلىگەنلىكتىن، 500 مو شالنىڭ مو بېشى مەھسۇلاتى 500 كىلوگرامدىن ئېشىپ كەتتى. شال تېرىيدىغان 23 ئائىلە ئىچىدە 21 ئائىلە ئاپتونوم ئوبلاست ئۇيغۇشتۇرغان «ئىلىم- پەنگە تايىنىپ يۇقىرى ھوسۇل ئېلىش» مۇسابىقىسىدە مۇكاپاتلاندى. 80 - يىللاردىن بۇيان، ئۇ ئوبلاستلىق، ناھىيىلىك پەن - تېخنىكا تارماقلىرى ئورۇنلاشتۇرغان 11 تۈرلۈك تەجرىبە ۋەزىپىسىنى ئورۇندىدى. 1985 - يىلى ئۇ بەش دېھقان ئائىلىسى بىلەن بىرلىشىپ مەبلەغ جۇغلاپ، «دېھقانچىلىق تېخنىكىسى مۇلازىمەت ئورنى» قۇرۇپ، سورتلۇق ئۇرۇقلۇق كەلتۈرۈپ، يېڭى تىپتىكى دېھقانچىلىق سايمانلىرىنى، يېڭى تېخنىكىلارنى كېڭەيتىپ، ئۆز يېرىدىكى يېزا ئىگىلىكىنىڭ راۋاجلىنىشىنى ئىلگىرى سۈردى. 1984 - يىلى ئۇنىڭ ئائىلىسى ئاپتونوم ئوبلاست بويىچە ئىلغار پەن - تېخنىكا ئائىلىسى بولۇپ باھالاندى. 1985 - يىلى ئۇ ئاپتونوم ئوبلاست بويىچە ئەمگەك نەمۇنچىسى بولدى.

پەن - تېخنىكا خىراجىتىنىڭ ئاجرىتىلىش ئەھۋالى

مەدەنىيەت، ماۋارىپ 2 — 1 . بىرلىكى: يۈەن

يىللار	ئۇچ تۈرلۈك خىراجەت	كەسپىي ئىشلار خىراجىتى	جەمئىي
1977	7550		7550
1978	10000		10000
1979	33000	5000	38000
1980	10000	5000	15000
1981	20000	3000	23000
1982	10000	2000	12000
1983	12000	2000	14000
1984	20000	7000	27000
1985	10000	4000	14000
جەمئىي	132550	28000	160550

Ⅲ باب

مەدەنىيەت

بورتالادىكى ھەر مىللەت خەلقى مەدەنىيەت - سەنئەتكە ئىنتايىن قىزغىنلىغان ئېسىل ئەنئەنگە ئىگە. يەرلىك ئالاھىدىلىككە باي ھەم نەپىس - يېقىملىق موڭغۇل خەلق ناخشىلىرىنىڭ رېتىمى شوخ، ھېسسىياتلىق بولۇپ،

قويۇق ئوتلاق تۇرمۇشى پۈرىقى چىقىپ تۇرىدۇ؛ لەرزان ھەم شادىيانە ئۇيغۇر مەشرەپى ئۆزگىچە ھەم تەسىرلىك؛ قازاقلارنىڭ ئاقىنلار ئېتىشىشىدا ھەر مىللەت خەلقىنىڭ بەختىيار تۇرمۇشى ۋە گۈزەل كېلەچىكى مەدھىيىلىنىدۇ. جۇڭخۇا خەلق جۇمھۇرىيىتى قۇرۇلغاندىن بۇيان، ھەر دەرىجىلىك مەدەنىيەت ئاپپاراتلىرىنىڭ قۇرۇلۇشىغا ۋە مۇكەممەللەشتۈرۈلۈشىگە ئەگىشىپ، مەدەنىيەت قوشۇنى ئۆزلۈكسىز زورايدى، يېزىلاردا «ئۈچ دەرىجىلىك» مەدەنىيەت تورى پەيدىنپەي ئومۇملاشتى، مەدەنىيەت مۇئەسسەسىلىرى ئۆزلۈكسىز كۆپەيدى، كىنوخانا قاتارلىق ئويۇن - كىنو قويۇش سورۇنى 50 - يىللارنىڭ باشلىرىدىكى بىردىن 16 گە يەتتى. ئىلگىرى پەقەت خەلق ناخشىلىرى، ناخشا - ئۇسسۇللىرىلا بار ئىدى، ھازىر دراما، جىڭجۇ تىياتىرى، ئۇسسۇللۇق تىياتىر، ئوپېرا، چىنچياڭ تىياتىرى، سېرىك، چامباشچىلىق، خەلق ئويۇنى، مۇزىكا، گۈزەل سەنئەت، خەتتاتلىق، كۆرگەزمە، ئەدەبىيات - سەنئەت ئىجادىيىتى، پرويېكسىيە، كىنو، تېلېۋىزىيە، تېلېۋىزىيە سىنئالغۇ فىلىمى، كۇتۇپخانا - قىرائەتخانا قاتارلىق كۆپ خىل مەدەنىيەت تۈرى بارلىققا كەلدى.

§ 1. ئاپپاراتلار

1. مەدەنىيەت - تەنتەربىيە ئىدارىسى

مىنگو دەۋرىدە مەدەنىيەت خىزمىتىنى ماتارىپ بۆلۈمى باشقۇرغانىدى، مىللەتلەر مەدەنىي ئاقارتىش ئويۇشمىلىرى كونكرېت يولغا قويۇلاتتى. ئۇچ ۋىلايەت ئىنقىلابى مەزگىلىدە ماتارىپ بۆلۈمى باشقۇرىدىغان بولدى، ناھىيىلىك سەنئەت ئۆمىكى يولغا قويدى ۋە يېتەكچىلىك قىلدى.

1950 - يىلدىن 1953 - يىلغىچە مەدەنىيەت خىزمىتىنى ماتارىپ - سەھىيە بۆلۈمى باشقۇردى. 1954 - يىلدىن 1958 - يىلغىچە مەدەنىيەت - ماتارىپ بۆلۈمى باشقۇردى. 1958 - يىل 6 - ئايدا ناھىيە دەرىجىلىك ئاپپاراتلار ئەمەلدىن قالدۇرۇلغاندا ئاپتونوم ئوبلاستلىق مەدەنىيەت - ماتارىپ بۆلۈمى باشقۇرىدىغان بولدى. 1963 - يىلى ناھىيە دەرىجىلىك ئاپپاراتلار ئەسلىگە كەلتۈرۈلدى. 1968 - يىلغىچە مەدەنىيەت خىزمىتىنى مەدەنىيەت - ماتارىپ - سەھىيە بۆلۈمى باشقۇردى. 1969 - يىلى ناھىيىلىك ئىنقىلابىي كومىتېت قۇرۇلدى، سىياسىي خىزمەت گۇرۇپپىسى قارىمىقىدا مەدەنىيەت - ماتارىپ - سەھىيە گۇرۇپپىسى تەسىس قىلىندى، ئۇ، مەدەنىيەت خىزمىتىنى باشقۇرىدىغان بولدى. 1980 - يىلى ناھىيىلىك خەلق ھۆكۈمىتىدە مەدەنىيەت - ماتارىپ بۆلۈمى تەسىس قىلىنىپ، مەدەنىيەت خىزمىتىنى شۇ بۆلۈم باشقۇردى.

1984 - يىل 11 - ئاينىڭ 15 - كۈنى مەدەنىيەت - تەنتەربىيە ئىدارىسى قۇرۇلدى، بەي چېڭژېن ئىدارە باشلىقى، چۈشۈژېن، ئەركىن ھوشۇرلار مۇئاۋىن ئىدارە باشلىقى بولدى. ئىككى تەنتەربىيە كادىرىنى قوشقاندا بەش كىشى بار بولدى. 1985 - يىلنىڭ ئاخىرىغا كەلگەندە ئىدارىدىكى خادىم ئالتىگە يەتتى، بۇنىڭ ئىچىدە رەھبەر ئۈچ، تەنتەربىيە كادىرى ئىككى، مەدەنىيەت كادىرى بىر.

2. كەسپىي ئورۇنلار

1) بورتالا مۇخبىرلار ئۆمىكى. بۇ ئۆمەك مىنگونىڭ 35 - يىلى (1946 - يىلى) 12 - ئاينىڭ 25 - كۈنى قۇرۇلغان بولۇپ، ئابدۇرېشىت قاسىموۋ ئۆمەك باشلىقى بولدى، ئۆمەك ئىشتىن سىرتقى 16 مۇخبىردىن تەركىب تاپتى.

2) بورتالا ئىشتىن سىرتقى سەنئەت ئۆمىكى بۇ ئۆمەك مىنگونىاق 36 - يىلى (1947 - يىلى) 1 - ئاينىاق 15 - كۇنى قۇرۇلدى، مۇسلىم ئۆمەك باشلىقى بولدى، ئۆمەك قارىمىقىدا سەنئەت گۇرۇپپىسى، ئەلنەغمە گۇرۇپپىسى تەسىس قىلىندى، ئۆمەك 15 كىشىدىن تەركىب تاپتى. ئۆمەكنىاق ئىش ھەجمىرىش ئورنى ئەسلىدىكى ناھىيىلىك مۇكۇمەت ئىچىدە ئىدى. مىنگونىاق 38 - يىلى (1949 - يىلى) ئۆمەكنىاق ئادىمى 25 كە يەتتى، ئۆمەكتە پايدا - زىيانغا ئۆزى مەسئۇل بولۇش يولغا قويۇلدى، خىراجەتنىاق كەم قىسمىنى شىنجاڭدا تىنچلىق ۋە خەلقچىللىقنى ھىمايە قىلىش ئىتتىپاقىنىاق بورتالا ناھىيىلىك ئىجرائىيە كومىتېتى تولۇقلاپ بەردى. ئۆمەك كىرىمىنىاق 50 پىرسەنتى ئىش ھەققىگە، 50 پىرسەنتى باشقا ئىشلارغا ئىشلىتىلدى.

3) بورتالا سەنئەت خىزمەت ئەترىتى بۇ ئەترەت مىنگونىاق 38 - يىلى (1949 - يىلى) 2 - ئاينىاق 23 - كۇنى قۇرۇلغان.

4) ئارخىپخانا 1956 - يىلى ئالدى بىلەن ئارخىپ ئىشخانىسى قۇرۇلۇپ، بىر كىشى قويۇلدى، بۇ ئىشخانىنى ناھىيىلىك پارتكوم كاتىبات ئىشخانىسى باشقۇردى. 1958 - يىلى بورتالادا ناھىيە دەرىجىلىك ئاپپاراتلار ئەمەلدىن قالدۇرۇلغاندا ئارخىپلارمۇ ئوبلاستلىق ئارخىپخانىغا ئۆتكۈزۈپ بېرىلدى. 1963 - يىل 1 - ئايدا ئارخىپخانا ئەسلىگە كەلتۈرۈلدى، دۆلىجۈەن مۇئاۋىن ئارخىپخانا باشلىقى بولدى. 1964 - يىلى ئارخىپخانىدا ئىككى كىشى بار ئىدى. 1969 - يىلدىن كېيىن، ئارخىپ خىزمىتىنى ناھىيىلىك ئىنقىلابىي كومىتېتىنىاق ئىش ھەجمىرىش ئىشخانىسى باشقۇردى ۋە بۇ ئىشقا مەخسۇس بىر كادىر قويۇلدى. 1980 - يىل 3 - ئايدا ئارخىپخانا ئەسلىگە كەلتۈرۈلدى، دۆلىجۈەن ئارخىپخانا باشلىقى بولدى، ئارخىپخانىدا ئىككى ئادەم بار بولدى. 1982 - يىلى ئارخىپخانىدىكى ئادەم ئۇچىكە يەتتى. 1985 - يىل 7 - ئايدا ئارخىپ بۆلۈمى قۇرۇلدى، شۇجىنچاڭ مۇئاۋىن بۆلۈم باشلىقى بولدى، بۆلۈم دەرىجىلىك بۇ ئارخىپ بۆلۈمىدە بۆلۈم بىلەن ئارخىپخانا بىرلىكتە ئىش ھەجمىرىش يولغا قويۇلدى، 1985 - يىلىنىاق ئاخىرىدا ئادىمى بەشكە يەتتى.

5) بورتالا مەدەنىيەت يۇرتى 1955 - يىل 1 - ئايدا ئاپتونوم ئوبلاستلىق خەلق مەدەنىيەت يۇرتى قۇرۇلدى، ئۇنىڭا مەدەنىيەت يۇرتىنىاق باشلىقى بولدى. مەدەنىيەت يۇرتىغا سەككىز ئادەم قويۇلدى، مەدەنىيەت يۇرتى قارىمىقىدا كىنو قويۇش ئەترىتى، ئىشتىن سىرتقى سەنئەت ئەترىتى، قىرائەتخانا تەسىس قىلىندى. 1956 - يىل 9 - ئاينىاق 4 - كۇنى ئوبلاستلىق مەدەنىيەت يۇرتى بورتالا ناھىيىسىگە ئۆتكۈزۈپ بېرىلدى ۋە نامى بورتالا ناھىيىلىك مەدەنىيەت يۇرتىغا ئۆزگەرتىلدى، داۋۇت ھاجى مۇۋەققەت باشلىق بولدى، مەدەنىيەت يۇرتىغا تۆت كىشى قويۇلدى. 1958 - يىلى بورتالادا ناھىيە دەرىجىلىك ئاپپاراتلار ئەمەلدىن قالدۇرۇلغاندا مەدەنىيەت يۇرتى ئوبلاستلىق مەدەنىيەت - ماۋارىپ بۆلۈمىنىاق باشقۇرۇشىغا ئۆتكۈزۈپ بېرىلدى. شۇ يىلى 7 - ئاينىاق 1 - كۇنى كىنو قويۇش ئەترىتى، مەدەنىيەت يۇرتى، كۇتۇپخانا تەسىس قىلىندى. 1961 - يىلى چىن يۇفالاق مەدەنىيەت يۇرتىغا باشلىق بولدى، بەش ئادەم قويۇلدى. 1962 - يىل 11 - ئايدا ئوبلاستلىق مەدەنىيەت يۇرتى بىلەن كۇتۇپخانا قوشۇۋېتىلىپ، ئوبلاستلىق مەدەنىيەت يۇرتى دەپ ئاتالدى، با. چىرىن مەدەنىيەت يۇرتىغا باشلىق بولدى، توققۇز خىزمەتچى قويۇلدى. 1963 - يىل 4 - ئايدا ئوبلاستلىق مەدەنىيەت يۇرتى يەنە بورتالا ناھىيىسىگە ئۆتكۈزۈپ بېرىلىپ بورتالا ناھىيىلىك مەدەنىيەت يۇرتى دەپ ئاتالدى، مەدەنىيەت يۇرتىغا باشلىق بولدى، 1969 - يىل 9 - ئايغىچە يەنىلا با. چىرىن باشلىق بولدى، خىزمەتچىسى 11 گە يەتتى. 1971 - يىل 6 - ئاينىاق 12 - كۇنى مەدەنىيەت يۇرتى ئەمەلدىن قالدۇرۇلۇپ، كىنو قويۇش ئەترىتى بىلەن بىرلەشتۇرۇلۇپ ماۋزېدۇڭ ئىدىيىسى تەشۋىقات پونكىتى قۇرۇلدى، شۇ يىلى 9 - ئايدا چۈشۈۋېن مۇئاۋىن پونكىت باشلىقى بولدى. 1973 - يىل 3 - ئاينىاق 15 - كۇنى چۈشۈۋېن مەدەنىيەت يۇرتىنىاق باشلىقلىقىغا تەيىنلەندى (ماۋزېدۇڭ ئىدىيىسى تەشۋىقات پونكىتىنىاق تامغىسى تاكى 1980 - يىل 3 - ئايغىچە ئىشلىتىلدى) . 1982 - يىل 6 - ئاينىاق 30 - كۇنى شياۋجۇن مەدەنىيەت يۇرتىنىاق مۇئاۋىن باشلىقلىقىغا تەيىنلەندى (مەدەنىيەت يۇرتىنىاق باشلىقلىق ۋەزىپىسىنى يەنىلا مەدەنىيەت ئىشلىرىغا مەسئۇل مۇئاۋىن بۆلۈم

باشلىقى چۈشۈۋېن قوشۇمچە ئۆتىدى) . مەدەنىيەت يۇرتىغا توققۇز خىزمەتچى خادىم قويۇلدى. 1984 - يىل 12 - ئاينىڭ 15 - كۈنى شياۋجۇن مەدەنىيەت يۇرتىنىڭ باشلىقى، لى يەن مۇئاۋىن باشلىقى بولدى. 1985 - يىلنىڭ ئاخىرىدا مەدەنىيەت يۇرتىدىكى خادىم 12 گە يەتتى.

6) بورتالا كۈتۈپخانىسى بۇ كۈتۈپخانا 1958 - يىل 7 - ئاينىڭ 1 - كۈنى قۇرۇلغان. كۈتۈپخانا قۇرۇلغان دەسلەپكى چاغدا تۆت خادىمى بار ئىدى. دەۋلەت كۈتۈپخانا باشلىقى بولدى. 1959 - يىلدىن 1961 - يىلغىچە داۋۇت ھاجى كۈتۈپخانا باشلىقى بولدى. 1962 - يىل 11 - ئايدا كۈتۈپخانا ئوبلاستلىق مەدەنىيەت يۇرتىغا قوشۇۋېتىلدى. 1979 - يىل 12 - ئايدا ئوبلاستلىق كۈتۈپخانا قايتا قۇرۇلدى، شتاتى بەش قىلىپ بېكىتىلدى.

7) كىنو فىلىم تارقىتىش - قويۇش شىركىتى 1958 - يىلى ئاپتونوم ئوبلاست بۇ ناھىيىگە ئۈچ كىشىلىك كىنو قويۇش ئەترىتى ئەۋەتتى، بۇ ئەترەتنىڭ 16 مىللىمېترلىق كىنو قويۇش ئاپپاراتىدىن بىرى، ئېلېكتر فاتېفونىدىن بىرى بار ئىدى، ئوبلاست كىنو قويۇش ئەترىتىنىڭ ئۆزىنى ئۆزى قامداپ، پايدا - زىيانغا ئۆزى مەسئۇل بولۇشنى بەلگىلىدى. بۇ ئەترەت شۇ يىلى 9 - ئاينىڭ 1 - كۈنىدىن ئېتىبارەن بورتالاغا قاراشلىق گۇڭشې (مەيدان - فېرما) لاردا سەييارە كىنو قويۇشقا باشلىدى.

1963 - يىل 1 - ئايدا ئوبلاستلىق كىنو فىلىم تارقىتىش پونكىتى دېڭ جۇڭشياۋ، لىۋجيەنگو، ھىلالىدىنلارنى ئەۋەتتى، بۇ ئۈچ كىشىدىن بورتالا ناھىيىلىك سەييارە كىنو قويۇش ئەترىتى تەشكىل قىلىندى، دېڭ جۇڭشياۋ ئەترەت باشلىقى بولدى. 1964 - يىلى بۇ ئەترەت كېڭەيتىلىپ، بورتالا ناھىيىلىك كىنو قويۇش ئەترىتى دەپ ئاتالدى، ئەترەت قارىمىقىدا ئۈچ سەييارە كىنو قويۇش گۇرۇپپىسى تەسىس قىلىندى، جاڭ فېڭنيەن ئەترەت باشلىقى بولدى. ئەترەت ئەزاسى 12 گە يەتتى. 1966 - يىل 5 - ئاينىڭ 15 - كۈنى كىنو قويۇش ئەترىتى ئەمەلدىن قالدۇرۇلۇپ، ئۈچ كىنو قويۇش ئەترىتى گۇڭشېلارغا چۈشۈرۈلدى، 1967 - يىل 7 - ئاينىڭ 1 - كۈنى «ئۇچقۇن» ، «غالىبىيەت» گۇڭشېلىرىدىكى كىنو قويۇش ئەترەتلىرى قايتۇرۇپ كېلىنىپ، ناھىيىلىك مەدەنىيەت - مائارىپ - سەھىيە بۆلۈمىنىڭ باشقۇرۇشىغا ئۆتكۈزۈپ بېرىلدى. 1973 - يىل 8 - ئاينىڭ 31 - كۈنى «شەرق قىزاردى» كىنو - تىياتىرخانىسى ئاساسىدا بورتالا ناھىيىلىك كىنو باشقۇرۇش پونكىتى قۇرۇلدى، خادىملىرى بىر يۇرۇش، ئاپپاراتى ئىككى يۇرۇش بولۇش چارىسى يولغا قويۇلدى. بۇ پونكىتنى بورتالا ناھىيىلىك ئىنقىلابىي كومىتېت باشقۇرىدىغان بولدى، جاڭ فېڭنيەن مۇئاۋىن پونكىت باشلىقلىقىغا تەيىنلەندى ھەم كىنوخانا خىزمىتىنى قوشۇمچە باشقۇرىدىغان بولدى. پونكىتتا نەق بار ئادەم ئۈچ بولۇپ، ئۇلار ناھىيە بازىرى، گۇڭشې (مەيدان - فېرما) لارغا قاراشلىق 11 كىنو قويۇش ئورنىنى باشقۇردى. پونكىتنىڭ 16 مىللىمېترلىق كىنو قويۇش ئاپپاراتى 11 گە يەتتى. 1980 - يىل 1 - ئاينىڭ 1 - كۈنى بۇ پونكىت بورتالا ناھىيىلىك كىنو فىلىم تارقىتىش - قويۇش شىركىتىگە ئۆزگەرتىلدى. ئۇ، پۈتكۈل بورتالا رايونىنىڭ فىلىم تارقىتىش ۋە كىنو قويۇش ئىشلىرىنى باشقۇرۇشقا مەسئۇل بولدى. خادىمى 12 گە يەتتى. 1985 - يىلنىڭ ئاخىرىدا شىركەت خادىمى توققۇزغا يەتتى، جاڭ فېڭنيەن جىڭلى بولدى.

8) شەھەرگە بىۋاسىتە قاراشلىق ۋە گۇڭشې (مەيدان - فېرما) كىنو قويۇش ئەترەتلىرى

شويىڭپەن كىنو قويۇش ئەترىتى 1962 - يىلنىڭ بېشىدا سەييارە كىنو قويۇش ئەترىتى قۇرۇلدى، فەن ماۋشېڭ ئەترەت باشلىقى بولدى، بۇ ئەترەتنىڭ ئىككى ئادىمى، 16 مىللىمېترلىق «چاڭجياڭ» ماركىلىق كىنو قويۇش ئاپپاراتىدىن بىرى بار ئىدى. 1974 - يىلى يىغىن ئۆتكۈزۈش، ئويۇن، كىنو قويۇشتا پايدىلىنىلىدىغان 600 ئورۇندۇقلۇق قىشلىق كۇلۇب سېلىندى. 1980 - يىلى 2000 ئورۇندۇقلۇق يازلىق كىنوخانا سېلىندى.

ئارالتوقاي چارۋىچىلىق فېرمىسى كىنو قويۇش ئەترىتى بۇ ئەترەت 1966 - يىلى قۇرۇلدى، داڭبا ئەترەت باشلىقى بولدى. ئەترەت ئۈچ كىشىدىن تەركىب تاپتى. 1977 - يىل 1000 ئورۇندۇقلۇق يازلىق كىنوخانا سېلىندى. 1982 - يىلى 800 ئورۇندۇقلۇق ئىككى قەۋەتلىك كىنوخانا سېلىندى.

دالتۇ كىنو قويۇش ئەترىتى بۇ ئەترەت 1966 - يىل 6 - ئاينىڭ 7 - كۈنى قۇرۇلدى، ليۇجيەنگو ئەترەت باشلىقى بولدى، ئەترەتنىڭ ئۇچ ئادىمى، 16 مىللىمېترلىق «چاڭجياڭ» ماركىلىق كىنو قويۇش ئاپپاراتىدىن بىرى بار ئىدى. 1979 - يىلى ئورۇندۇقسىز كۈلۈب سېلىندى، 1982 - يىلى 1500 ئورۇندۇقلۇق ئىككى قەۋەتلىك يازلىق كىنوخانا سېلىندى.

ئۇتبۇلاق كىنو قويۇش ئەترىتى بۇ ئەترەت 1968 - يىلى قۇرۇلدى، لىٚ چۈەنيىن ئەترەت باشلىقى بولدى، ئەترەت ئىككى كىشىدىن تەركىب تاپتى. 1985 - يىلى 600 ئورۇندۇقلۇق كىنوخانا سېلىندى.

چىندېل كىنو قويۇش ئەترىتى بۇ ئەترەت 1967 - يىلى قۇرۇلدى، جاڭ شياۋجۇڭ ئەترەت باشلىقى بولدى، پونكىتنىڭ ئىككى ئادىمى، 16 مىللىمېترلىق كىنو قويۇش ئاپپاراتىدىن بىرى بار. 1982 - يىلى 4000 ئورۇندۇقلۇق يازلىق كىنوخانا سېلىنغانىدى، ھازىر ئىشلىتىشتىن توختىتىلدى.

بىلىن خارمودون كىنو قويۇش ئەترىتى بۇ ئەترەت 1976 - يىل 11 - ئايدا قۇرۇلدى، چۈمبۇ ئەترەت باشلىقى بولدى، ئەترەتنىڭ ئىككى ئادىمى، 16 مىللىمېترلىق كىنو قويۇش ئاپپاراتىدىن بىرى بار. 1981 - يىلى ئورۇندۇقسىز يازلىق كىنوخانا سېلىندى.

بورتالا سېمونت زاۋۇتى كىنو قويۇش ئەترىتى بۇ ئەترەت 1979 - يىلى قۇرۇلدى، 1981 - يىلى 16 مىللىمېترلىق كىنو قويۇش ئاپپاراتىدىن بىرنى سېتىۋالدى، 1984 - يىلى بىر كۈلۈب سالدى.

1985 - يىلنىڭ ئاخىرىدا شەھەر بويىچە كىنو قويۇش ئورنى 58 گە يەتتى، بۇنىڭ ئىچىدە گۇڭشېلار باشقۇرىدىغان ئەترەت 14، ئەترەتلەر باشقۇرىدىغان ئەترەت 15، شەخسىي كىنو قويۇش ئەترىتى تۆت، تۈەن - مەيدان، زاۋۇت - كارخانىلاردىكى كىنو قويۇش ئەترىتى 22، دۆلەت باشقۇرىدىغان كىنو قويۇش ئەترىتى بىر، شەھەردىكى كىنو قويۇش ئەترىتى ئىككى. كىنو ئاپپاراتى تۈرلىرىدىن ئېيتقاندا، گۇڭشې باشقۇرۇشىدىكى ئەترەتلەرنىڭ 35 مىللىمېترلىق كىنو قويۇش ئاپپاراتى بەش، 16 مىللىمېترلىق كىنو قويۇش ئاپپاراتى توققۇز؛ ئەترەتلەر باشقۇرۇشىدىكى كىنو قويۇش ئەترەتلىرىنىڭ 16 مىللىمېترلىق كىنو قويۇش ئاپپاراتى 15، شەخسلەرنىڭ كىنو قويۇش ئاپپاراتى تۆت، دۆلەت باشقۇرۇشىدىكى ئەترەتنىڭ 16 مىللىمېترلىق كىنو قويۇش ئاپپاراتى بىر؛ تۈەن - مەيدانلارنىڭ 35 مىللىمېترلىق كىنو قويۇش ئاپپاراتى 16، كىنو - تىياتىرخانىلارنىڭ 35 مىللىمېترلىق كىنو قويۇش ئاپپاراتى ئىككى. كىنوچى 81، كىنو قويۇش ئۇسكۇنىسى 52.

9) «شەرق قىزاردى» كىنو - تىياتىرخانىسى 1966 - يىل 6 - ئايدا يەرلىك مالىيەدىن 250 مىڭ يۈەن ئاجرىتىش ۋە ئوبلاستلىق، ناھىيىلىك ئورگان كادىرلىرى، ئىشچىلار، ئوقۇغۇچىلارنىڭ ئۆز كۈچىگە تايىنىپ ئىش كۆرۈپ خىش پىشۇرۇش، ماتېرىيال تەييارلىشى ئارقىلىق، 1007 ئورۇندۇقلۇق، كۆلىمى 9. 1578 كۋادرات مېتر كېلىدىغان كىنو - تىياتىرخانا قۇرۇلۇشى باشلاندى، قۇرۇلۇش 1967 - يىل 5 - ئايدا پۈتتى، بۇنىڭغا جەمئىي 352 مىڭ يۈەن مەبلەغ سېلىندى. «مەدەنىيەت زور ئىنقىلابى» دىكى قالايمىقانچىلىق ۋەجىدىن، بۇ كىنو - تىياتىرخانا 1968 - يىل 11 - ئاينىڭ 2 - كۈنىگە كەلگەندە ئاندىن تىجارەت باشلىدى، ئۇنىڭغا «شەرق قىزاردى» كىنو - تىياتىرخانىسى دەپ نام بېرىلدى، ئۇنى ئاپتونوم ئوبلاستلىق مەدەنىيەت - مائارىپ بۆلۈمى باشقۇرىدىغان بولدى. 1970 - يىل 6 - ئايدا كىنو سىستېمىسىدا ئىنقىلابىي رەھبەرلىك گۇرۇپپىسى قۇرۇلدى، گۇشەنيۇ گۇرۇپپا باشلىقى بولدى، گۇرۇپپا ئالتە كىشىدىن تەركىب تاپتى. 1973 - يىل 8 - ئايدا كىنو - تىياتىرخانا بىلەن كىنو باشقۇرۇش پونكىتى ئايرىم تەسىس قىلىنىپ، ئادىمى بىر يۈرۈش، ئاپپاراتى ئىككى يۈرۈش بولۇش چارىسى يولغا قويۇلدى، جاڭ فېڭنيەن قوشۇمچە باشقۇردى، خىزمەتچى خادىمى توققۇزغا يەتتى. 1975 - يىل 3 - ئاينىڭ 6 - كۈنى ئوبلاستلىق ئىنقىلابىي كومىتېت «شەرق قىزاردى» كىنو تىياتىرخانىسىنى بورتالا ناھىيىسىگە چۈشۈرۈپ بېرىشنى قارار قىلدى، شۇنىڭ بىلەن نامى بورتالا ناھىيىلىك كىنو - تىياتىرخانىغا ئۆزگەرتىلدى ۋە ناھىيىلىك مەدەنىيەت - مائارىپ بۆلۈمىنىڭ باشقۇرۇشىغا ئۆتكۈزۈپ بېرىلدى.

1978 ـ يىل 11 ـ ئاينىڭ 1 ـ كۈنى لىيۇجىنفا جىڭلى بولدى، كىنو ـ تىياتىرخانا كىنو باشقۇرۇش پونكىتىدىن ئايرىلىپ ئىش بېجىرىدىغان بولدى. 1979 ـ يىل 6 ـ ئاينىڭ 9 ـ كۈنى لىيۇجىيەنگو مۇئاۋىن جىڭلى بولدى، 1981 ـ يىل 1 ـ ئاينىڭ 14 ـ كۈنى گونكا مۇئاۋىن جىڭلى بولدى، خىزمەتچى خادىمى 11 گە يەتتى. 1984 ـ يىل 4 ـ ئاينىڭ 12 ـ كۈنى جاڭ شۇاڭچىڭ مۇئاۋىن جىڭلى بولدى. 1985 ـ يىلنىڭ ئاخىرىدا كىنو ـ تىياتىرخانىنىڭ خىزمەتچى خادىمى 14 كە يەتتى.

10) بورتالا ئوبلاستلىق سەنئەت ئۆمىكى 1955 ـ يىلى ئۇلانمۇچىر سەنئەت گۇرۇپپىسى قۇرۇلغانىدى. 1957 ـ يىلى بورتالا ئوبلاستلىق ناخشا ـ ئۇسسۇل ئۆمىكى قۇرۇلدى، دەسلەپتە 22 ئارتىس بار ئىدى، 1961 ـ يىلى نامى بورتالا ئوبلاستلىق سەنئەت ئۆمىكىگە ئۆزگەرتىلدى. 1963 ـ يىلى ئادىمى 43 كە يەتتى. 1969 ـ يىلى «مەدەنىيەت زور ئىنقىلابى» دىكى كۈرەش قىلىش، تەنقىد قىلىش، ئۆزگەرتىش ھەرىكىتىدە سەنئەت ئۆمىكى تارقىتىۋېتىلىپ، ئامبارغا قاراشقا بىرلا ئادەم قالدۇرۇلدى. 1972 ـ يىلى سەنئەت ئۆمىكى قايتا تەشكىل قىلىنىپ، ئەسلىدىكى ئارتىسلار قايتۇرۇپ كېلىندى. 1985 ـ يىلى ئارتىس 80 گە يەتتى، ئۆمەك قارىمىقىدا ئويۇن قويۇش ئەترىتى، ئوركىستر، ئىجادىيەت گۇرۇپپىسى، رېژىسسورلار گۇرۇپپىسى، ئارقا سەپ گۇرۇپپىسى تەسىس قىلىندى.

11) بورتالا ئوبلاستلىق «شىنخۇا» كىتابخانىسى 1954 ـ يىل 11 ـ ئاينىڭ 15 ـ كۈنى بورتالا «شىنخۇا» تارماق كىتابخانىسى قۇرۇلدى، كىتابخانا قۇرۇلغان دەسلەپكى مەزگىلدە تۆت ئىشچى ـ خىزمەتچى بار ئىدى. 1956 ـ يىلى ئىشچى ـ خىزمەتچىسى بەشكە يەتتى. 1975 ـ يىلى بورتالا ئوبلاستلىق «شىنخۇا» كىتابخانىسىنىڭ يېزا ئىگىلىك 5 ـ شى «قىزىل يۇلتۇز» 2 ـ دۇكىنى تەسىس قىلىندى. 1985 ـ يىلى ئوبلاستلىق «شىنخۇا» كىتابخانىسىنىڭ ئومۇمىي ئىشچى ـ خىزمەتچىسى 23 كە يەتتى.

12) «بورتالا گېزىتى» ئىدارىسى 1959 ـ يىل 2 ـ ئايدا گېزىتخانا قۇرۇشنىڭ تەييارلىقى باشلانغانىدى. 1960 ـ يىل 3 ـ ئايدا گېزىتخانا رەسمىي ناھىيە دەرىجىلىك ئورۇن قىلىپ بېكىتىلدى. بۇ چاغدا 35 ئىشچى ـ خىزمەتچىسى بار ئىدى. گېزىتخانا قارىمىقىدا خەنزۇ تەھرىر بۆلۈمى، ئۇيغۇر تەھرىر بۆلۈمى، مەمۇرىي ئىشلار بۆلۈمى ۋە باسما زاۋۇتى تەسىس قىلىندى، خەنزۇچە، ئۇيغۇرچە گېزىت چىقىرىلدى. 1967 ـ يىل 3 ـ ئاينىڭ 13 ـ كۈنى گېزىتخانىدا ھەربىي ئىدارە قىلىش يولغا قويۇلدى. 1974 ـ يىلى ھەربىي ئىدارە قىلىش بىكار قىلىندى. 1982 ـ يىل 2 ـ ئاينىڭ 13 ـ كۈنى موڭغۇل تەھرىر ئىشخانىسى تەسىس قىلىنىپ، موڭغۇلچە گېزىت چىقىرىلىدىغان بولدى. 1984 ـ يىل 11 ـ ئايدا ئاممىۋى خىزمەت ئىشخانىسى تەسىس قىلىندى، كېيىن بۇ ئىشخانا مۇخبىرلىق ـ ئىختىيارى مۇخبىرلار بىلەن ئالاقە باغلاش ئىشخانىسىغا ئۆزگەرتىلدى. 1985 ـ يىلنىڭ ئاخىرىدا گېزىتخانىنىڭ ئىشچى ـ خىزمەتچىسى 89 غا يەتتى، شۇ يىلى ھەرخىل ئۇنۋان ئېلىشقا ئىلتىماس قىلغانلاردىن 53 كىشىگە ئۇنۋان بېرىلدى. گېزىتخانا قارىمىقىدا خەنزۇ تەھرىر بۆلۈمى، ئۇيغۇر تەھرىر بۆلۈمى، موڭغۇل تەھرىر بۆلۈمى، مۇخبىرلار بۆلۈمى، مەمۇرىيەت ئىشخانىسى بار. باسما زاۋۇتى 1974 ـ يىلى مۇستەقىل ئورۇن بولدى. 1985 ـ يىلنىڭ ئاخىرىدا ئىشچى ـ خىزمەتچىسى 55 كە يەتتى.

13) بورتالا ئوبلاستلىق مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرىنى باشقۇرۇش ئورنى بۇ ئورۇن 1984 ـ يىل 5 ـ ئايدا قۇرۇلدى، ئۇچ شتات بېرىلدى.

14) بورتالا ئوبلاستلىق مۇزېي بۇ مۇزېي 1984 ـ يىل 6 ـ ئايدا قۇرۇلدى، ئون شتات بېرىلدى، ھازىر تۆت ئادىمى بار، ئۇ ئوبلاستلىق مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرىنى باشقۇرۇش ئورنى بىلەن بىرلىكتە ئىش بېجىرىدۇ.

15) بورتالا ئوبلاستلىق ئاممىۋى سەنئەت سارىيى بۇ ساراي 1984 ـ يىل 6 ـ ئايدا قۇرۇلدى، 15 شتات بېرىلدى. 1985 ـ يىلى ئالتە ئادىمى بار بولدى.

16) بورتالا ئوبلاستلىق خەتتاتلىق ـ رەسساملىق يۇرتى بۇ، 1985 ـ يىلى قۇرۇلدى، بەش شتات بېرىلدى،

هازىر ئىككى ئادەمى بار.

§ 2 . ئاممىۋى مەدەنىيەت

بورتالادا موڭغۇل، قازاق، ئۇيغۇر، خەنزۇ قاتارلىق كۆپ مىللەت ئولتۇراقلاشقان، ھەر قايسى مىللەتلەر ئۆزىگە خاس مەدەنىيەت ئەنئەنىسىگە ۋە مول، رەڭگارەڭ مەدەنىيەت مىراسلىرىغا ئىگە. ئۇزاق تارىخىي تەرەققىيات جەريانىدا ئىجتىمائىي، سىياسىي، ئىقتىسادىي ئامىللارنىڭ چەكلىمىسىگە ئۇچراش تۈپەيلىدىن، بورتالادا مەدەنىيەت ئىشلىرىنىڭ تەرەققىياتى ئاستا بولدى، بولۇپمۇ بورتالا ناھىيىلىك ھۆكۈمەت تۇرۇشلۇق جاي تەسىس قىلىنىشتىن ئىلگىرى بورتالا خەلقىنىڭ مەدەنىي كۆڭۈل ئېچىش تۇرمۇشى بىر قەدەر ئاددىي ئىدى، ئۇلار توي - تۆكۈن، ھېيىت - بايراملاردىلا بىر يەرگە يىغىلىپ ئولتۇرۇپ، يېقىملىق مۇزىكىلارنى چېلىپ، ناخشىلارنى ئېيتىپ، لەرزان - شادىيانە مۇزىكىغا تەڭگەش قىلىپ ئۇسسۇل ئويناش بىلەنلا بولاتتى. ئۇزلىرى ئويناپ ئۇزلىرى كۆڭۈل ئاچاتتى، بەزىدە بۇ خىل تاماشا بىر كېچە، ھەتتا بىر نەچچە كۈن داۋاملىشاتتى.

مىنگونىڭ 9 - يىلى (1920 - يىلى) ناھىيە تەسىس قىلىنغاندىن كېيىن، ئاممىۋى مەدەنىيەت پەيدىنپەي راۋاجلاندى. مىنگونىڭ 25 - يىلى (1936 - يىلى) بورتالا ئۇيغۇر مەدەنىي ئاقارتىش ئۇيۇشمىسى قۇرۇلدى، ئۇيۇشما ئالدى بىلەن بازار ئىچىدىكى ئۇيغۇر باشلانغۇچ مەكتەپلىرىدىن 20 نەپەر سەنئەت ھەۋەسكارىنى سەپەرۋەر قىلىپ، سەنئەت ئۆمىكى تەشكىل قىلدى ۋە دائىم مۇزىكا چېلىش، ئۇسسۇل ئويناش، ناخشا ئېيتىش، دراما قويۇش قاتارلىق مەدەنىيەت پائالىيەتلىرىنى قانات يايدۇرۇپ تۇردى. سەنئەت ئۆمىكى شۇ يىلى بورتالا بازىرىدا تۇنجى قېتىم ئىككى پەردە ئۇچ كۆرۈنۈشلۈك دراما «ھاراقكەشنىڭ ئاقىۋىتى» ۋە «يوقسۇللارنىڭ دەردى» نى قويۇپ، خەلق ئارىسىدا چوڭقۇر تەسىر پەيدا قىلدى، خەلق بەس - بەس بىلەن مەكتەپلەرگە نەق پۇل، كالا، قوي ئىئانە قىلدى، ئوقۇغۇچىلارغا پارتا - ئورۇندۇق قاتارلىق نەرسىلەرنى ئېلىپ بەردى. مىنگونىڭ 28 - يىلى (1939 - يىلى) كومىۋنىستلاردىن دۇمن شىمۇ بۇيرۇقتا بىنائەن ھاكىم، ماجاۋسۇڭ مائارىپ بۆلۈمىنىڭ باشلىقى بولدى، ئۇلار ئۇيغۇر، موڭغۇل، خەنزۇ، قازاق ئۇيۇشمىلىرىنى ۋە مەكتەپلەرنى پائال تۇردە ئىشتىن سىرتقى تېياتىر ئۆمەكلىرى قۇرۇپ، ياپون باسقۇنچىلىرىغا قارشى تەشۋىقات نومۇرلىرىنى تەييارلاپ قويۇشقا قوزغىدى. ھاكىم دۇمن شىمۇ ئۆزى ياپون باسقۇنچىلىرىغا قارشى ناخشىلارنى ئېيتتى. مەكتەپ ۋە كوچا دوقمۇشلىرىغا گېزىت تاختىلىرى ئورۇنلاشتۇرۇلۇپ، تام گېزىتى چىقىرىلىپ، ئالدىنقى سەپتىكى كوماندىر - جەڭچىلەرنىڭ دۇشمەنگە قارشى باتۇرانە جەڭ قىلىش جەھەتتىكى ئىش - پائالىيەتلىرى تەشۋىق قىلىندى. ئاممىۋى مەدەنىيەت پائالىيەتلىرى يولغا قويۇلۇپ، بورتالانىڭ مەدەنىيەت ئىشلىرى راۋاجلاندۇرۇلدى. پۈتۈن مەملىكەت ئازاد بولغاندىن كېيىن، پارتىيەنىڭ تۇرلۇك ئىشلىرىنىڭ راۋاجلىنىشىغا، خەلق تۇرمۇشىنىڭ ئۇزلۇكسىز ياخشىلىنىشىغا ئەگىشىپ، مەدەنىيەت تۇرمۇشىمۇ بارغانسېرى ھېيىدى.

1 . تېياتىر، ناخشا - ئۇسسۇل

1) دراما - مىنگونىڭ 26 - يىلى (1937 - يىلى) ئۇيغۇر ئۇيۇشمىسى قارىمىقىدىكى باشلانغۇچ مەكتەپنىڭ ئوقۇغۇچىلىرىدىن ياسىن ھەسەن قاتارلىقلار «يوقسۇللارنىڭ دەردى» دېگەن دراممىنى ئوينىدى، يۇسۇپ توپچى «ئىككى بايغا بىر مالاي» ۋە «قانلىق داغ» قاتارلىق دراملارغا رېژىسسورلۇق قىلدى.

مىنگونىڭ 28 - يىلى (1939 - يىلى) ياپون باسقۇنچىلىرىغا قارشى تۇرۇش مەزمۇن قىلىنغان «كۆرەش قىزى»، «چىمەنگۆل» قاتارلىق ئۇيغۇرچە دراملار ئوينالدى.

مىنگونىڭ 29 - يىلى (1940 - يىلى) 2 - ئاينىڭ 14 - كۈنى خەنزۇ مەدەنىي ئاقارتىش ئۈيۈشمىسى باھار بايرىمى مۇناسىۋىتى بىلەن ئەدەبىيات - سەنئەت كېچىلىكى ئۆتكۈزۈپ، «يۈرتىمىزغا قايتىمىز» ناملىق ياپون ھاسقۇنچىلىرىغا قارشى ئۇرۇش مەزمۇن قىلىنغان درامىنى ۋە «كىچىك قەھرىمانىنىڭ جاسۇسنى تىرىك تۇتۇشى» ناملىق بالىلار درامىسىنى ئويناندى، ئايالار خىزمىتى ساھەسىدىكىلەرمۇ «قىيىنئانام ئۆزگەردى» ناملىق بىر پەردىلىك درامىنى ۋە «پۇل يىغىپ ۋەتەننى قۇتقۇزايلى» قاتارلىق نومۇرلارنى كۆرسەتتى. شۇ يىلى 4 - ئايدا «قولدىن كەتكەن رايونلاردىكى دېھقانلارنىڭ ياپونىيە قوشۇنلىرىنىڭ تۆمۈر تاپىنى ئاستىدىكى ئېچىنىشلىق ھالى» قاتارلىق درامىلار ئويناندى.

مىنگونىڭ 36 - يىلى (1947 - يىلى) 2 - ئاينىڭ 23 - كۈنى ناھىيىلىك ئىشتىن سىرتقى سەنئەت ئۆمىكىنىڭ تەشكىللىشى بىلەن، «گۈلنىسا»، «خىيالپەرەست دوختۇر» قاتارلىق ئۈيغۇرچە درامىلار ئويناندى.

مىنگونىڭ 37 - يىلى (1948 - يىلى) 4 - ئاينىڭ 3 - كۈنى شىنجاڭدا تىنچلىق ۋە خەلقچىللىقنى ھىمايە قىلىش ئىتتىپاقىنىڭ ناھىيىلىك ئىجرائىيە كومىتېتى «تاجىنسا»، «ئازادلىقنى قەدىرلەيلى»، «زۇلۇم ئاستىدا ئىگراش»، «مىجىتنىڭ يان بېسىشى» قاتارلىق درامىلارنى ئىجاد قىلدى.

1959 - يىل 3 - ئايدا ئۇتبۇلاق گۇڭشېسى («ئۇچقۇن» گۇڭشېسى) نىڭ ئەزالىرى «يېڭى ھايات» ناملىق درامىنى ئۇزى ئىجاد قىلىپ ۋە تەييارلاپ، ئاپتونوم ئوبلاستلىق 1 - نۆۋەتلىك ئەدەبىيات - سەنئەت كۆرىكىگە قاتناشتۇردى. 1974 - يىل 4 - ئايدا «1 - ماي» سۇ ئامبىرى تەشكىللىگەن ئىشتىن سىرتقى تىياتىر ئۆمىكى «تۇزلەڭلىكتىكى جەڭ» ناملىق درامىنى ئويناندى. 1978 - يىل 12 - ئايدا تەشۋىقات پونكىتىنىڭ تەشكىللىشى بىلەن، ناھىيىلىك ئوتتۇرا مەكتەپنىڭ ئوقۇتقۇچىسى ئەركىن ھوشۇر قاتارلىق يەتتە كىشى «ئون - تىنسىز جايدا» ناملىق تىياتىرنى ئۆزلەشتۇرۇپ تەييارلاپ، بازاردا ئالتە مەيدان قويدى. 1979 - يىل 10 - ئايدا جۇڭخۇا خەلق جۇمھۇرىيىتى قۇرۇلغانلىقىنىڭ 30 يىللىقىنى تەبرىكلەش مۇناسىۋىتى بىلەن، ناھىيىلىك تەشۋىقات پونكىتى خەنزۇچە بىر پەردىلىك كومېدىيە «ئۇچرىشىش» نى ئويناندى.

2) جىڭجۇ تىياتىرى 1968 - يىلى كۈزدە ناھىيىلىك تەشۋىقات پونكىتى بازار ئورگىنىدىكى ئىشتىن سىرتقى ھەۋەسكار لىيۇخۇاجىن قاتارلىق 20 كىشىدىن بورتالا رايونلۇق ئىشتىن سىرتقى جىڭجۇ تىياتىرى ئۆمىكى «شاجىياباك» تىياتىر گۇرۇپپىسى تەشكىللىدى. بۇ گۇرۇپپا تۇنجى قېتىم «شەرق قىزارىدى» كىنو - تىياتىرخانىسىدا ئۇدا يەتتە مەيدان ئويۇن قويغاندىن كېيىن، يەنە گۇڭشې (مەيدان - فېرما) ۋە قوشنا ناھىيىلەر ھەم يېزا ئىگىلىك 5 - شىنىڭ تۆمۈر - مەيدانلىرىغا بېرىپ ئون نەچچە مەيدان ئويۇن قويدى. 1970 - يىل 4 - ئايدا يەنە لىيۇخۇاجىن، جۇرۇجۇڭلار ئاساس قىلىنىپ 30 كىشى «قىزىل چىراغ» تىياتىرىنى تەييارلاشقا ئۈيۈشتۇرۇلدى، يېرىم يىل تىرىشىش ۋە ھەر قايسى تەرەپلەرنىڭ زور كۈچ بىلەن قوللىشى ئارقىلىق، بۇ تىياتىر ئوبلاستىنىڭ ھەر قايسى جايلىرىدا 30 مەيدان سەييارە قويۇلۇپ، خېلى ياخشى ئۇنۇم ھاسىل قىلىندى ۋە ئاممىنىڭ ئالقىشىغا سازاۋەر بولدى. 1971 - يىل 1 - ئايدا ئارالتوقاي چارۋىچىلىق فېرمىسىدىن كاك جېڭچې قاتارلىق 30 كىشى «شاجىياباك» نى تەييارلاپ، بورتالا بازىرى ۋە گۇڭشې (مەيدان - فېرما) لاردا ئون نەچچە مەيدان سەييارە ئويناندى.

3) ئوپېرا 1968 - يىلى بورتالا 4 - باشلانغۇچ مەكتەپنىڭ ئوقۇتقۇچى - ئوقۇغۇچىلىرى «رەئىس ماۋزېدۇڭ ئەنيۇەنگە باردى» (خەنزۇچە) دېگەن ئوپېرانى تەييارلاپ، بازاردا تۆت مەيدان ئويناندى. 1970 - يىلى كۈزدە يەنە «ئاق چاچلىق قىز» ئوپېراسىدىن ئاريە تەييارلىنىپ بەش مەيدان ئويناندى.

1974 - يىل 2 - ئايدا ناھىيىلىك تەشۋىقات پونكىتى «كاككۇك تېخىدا» دېگەن ئوپېرانى ئۇيغۇرچە ئۆزلەشتۇرۇپ ئىشلەشنى ئورۇنلاشتۇردى، توختى روزى ئاخۇن قاتارلىق 34 كىشى يېرىم يىل رېپېتىس قىلىش ئارقىلىق، 1975 - يىلى ئەتىيازدا بۇ ئوپېرانى شەھەر - بازاردا يەتتە مەيدان قويدى. شۇ يىلى 6 - ئايدا بۇ ئوپېرا شىنجاڭ بويىچە ئۆتكۈزۈلگەن ئەدەبىيات - سەنئەت كۆرىكىگە قاتناشتۇرۇلدى ھەمدە ئۇرۇمچى «خەلق»

تىياتىرى، ھەربىي رايون دوختۇرخانىسى، «1 - ئاۋغۇست» پولات - تۆمۈر زاۋۇتى، لىيۇداۋان كۆمۈر كېنىدا سەككىز مەيدان قويۇلدى. «شىنجاڭ گېزىتى» بۇ ئوپېرانىڭ كۆرۈنۈشلىرىنى باستى ۋە «بورتالادا پورەكلەپ ئېچىلغان كاككۇك گۈلى» سەرلەۋھىلىك ئوبزورچى ماقالىسى ئېلان قىلدى. ئاپتونوم رايونلۇق مەدەنىيەت نازارىتى بۇ ئوپېرا گۇرۇپپىسىنى «ئون ئىككى مۇقام» نىڭ بىر يۈرۈش قاتتىق مۇقاۋىلىق نۇسخىسى بىلەن مۇكاپاتلىدى. كۆرەك ئاياغلاشقاندىن كېيىن، بۇ ئوپېرا بورتالانىڭ دېھقانچىلىق، چارۋىچىلىق رايونلىرىدا 36 مەيدان قويۇلدى. شۇ يىلى 8 - ئايدا رېژىسسور، قوشۇمچە ئۇسسۇل - گۈزەل سەنئەت لايىھىلىگۈچىسى چۈشۈۋېن ئوپېرا گۇرۇپپىسىغا ۋەكالىتەن بېيجىڭغا بېرىپ، ئەدەبىيات - سەنئەت كۆرىكىنى كۆرۈشكە قاتناشتى ھەمدە كۆرەكتە «كاككۇك تېغىدا» ئوپېراسىنىڭ ئۆزلەشتۈرۈپ ئىشلىنىش ئەھۋالىنى نۇقتىلىق تونۇشتۇردى.

1977 - يىل 5 - ئايدا ناھىيە بويىچە ئۆتكۈزۈلگەن ئوتتۇرا، باشلانغۇچ مەكتەپلەرنىڭ ئەدەبىيات - سەنئەت كۆرىكىدە بورتالا ناھىيىلىك ئوتتۇرا مەكتەپ ۋەكىللەر ئەترىتى «چىلانزارلىقتىكى قىزىل چىراغ» ئوپېراسىنى ئوينىدى، بۇ ئوپېرا مۇنەۋۋەر نومۇر مۇكاپاتىغا ئېرىشتى. 1981 - يىلى «كىچىك چىپار بۇغا» ناملىق بالىلار ئوپېراسى ئوينالدى.

1984 - يىل 12 - ئايدا ناھىيىلىك ئىشتىن سىرتقى سەنئەت ئۆمىكى بىر پەردىلىك، تۆت كۆرۈنۈشلۈك ئوپېرا «سايراملىقلار» نى ئوينىدى.

4) ئۇسسۇللۇق تىياتىر 1970 - يىل قىشتىن 1971 - يىل ئەتىيازغىچە ناھىيىلىك ئىنقىلابىي كومىتېت تەشۋىقات گۇرۇپپىسىدىن شياۋ گولياڭ قاتارلىق بىر قىسىم ئورگان كادىرلىرى ۋە ياش ئوقۇغۇچىلاردىن بولۇپ 30 كىشى ھازىرقى زامان ئۇسسۇللۇق تىياتىرى «قىزىل ئاياللار قوشۇنى» نى تەييارلاپ، بورتالا بازىرى، جىڭ، ئارىشاڭ ناھىيىلىرى ۋە يېزا ئىگىلىك 5 - شىنىڭ قىسمەن تۇەن - مەيدانلىرىدا 20 نەچچە مەيدان قويدى.

5) چىنچياڭ تىياتىرى بورتالا رايونىدا چىنچياڭ تىياتىرىنى خېلى بالدۇر ئوينىغان مۇنتىزىم ئەدەبىيات - سەنئەت تەشكىلاتى يېزا ئىگىلىك 5 - شىنىڭ «قىزىل يۇلتۇز» تىياتىر ئۆمىكىدىن ئىبارەت. بۇ ئۆمەك 60 - يىللارنىڭ ئوتتۇرا ۋە كېيىنكى مەزگىللىرىدە بورتالا رايونىنىڭ ئەدەبىيات - سەنئەت سەھنىسىدە پائالىيەت ئېلىپ بارغانىدى، «مەدەنىيەت زور ئىنقىلابى» دا پارچىلىنىپ كەتتى، شۇنىڭدىن ئېتىبارەن ناھىيىدە چىنچياڭ تىياتىرىنى تامامەن ئىشتىن سىرتقى ئۆمەكلەر ئورۇنداپ كەلدى. 1979 - يىل 12 - ئايدا ئۇتبۇلاق گۇڭشې ئۇرۇقچىلىق مەيدانى پارتىيە ياچېيكىسىنىڭ شۇجىسى لياڭ گودۇڭ ئاساس قىلىنىپ، ئىشتىن سىرتقى چىنچياڭ تىياتىرى ئۆمىكى تەشكىل قىلىندى، بۇ ئۆمەك 1983 - يىلغىچە «چىن شىمېينى ئۆلتۈرۈش ئەنزىسى»، «كىچىك ئايال ئەۋلىيا»، «يەلپۈگۈچ ئوغرىلاش» قاتارلىق ئون نەچچە چوڭ - كىچىك تىياتىر تەييارلاپ، بازار ۋە يېزىلاردا 40 نەچچە مەيدان قويۇپ، ئاممىنىڭ ئالقىشىغا ئېرىشتى. «بورتالا گېزىتى» بۇ ئۆمەكنىڭ پائالىيەت ئەھۋالىنى خەۋەر قىلدى ھەم قىسمەن تىياتىر كۆرۈنۈشلىرىنى باستى. شويىڭپەن رايونى دولانتى بۇلاق كەنتى (ئەسلىدىكى 1 - چوڭ ئەترەت) پارتىيە ياچېيكىسىنىڭ شۇجىسى ۋاڭ يۆۋا تەشكىللىگەن ئىشتىن سىرتقى چىنچياڭ تىياتىرى ئۆمىكى (ئادىمى ئەڭ كۆپ بولغاندا 38 گە يەتتى) دېھقانچىلىق ئالدىراش چاغلاردا دېھقانچىلىق قىلسا، ئارىسال چاغلاردا ئويۇن قويدى. 1983 - يىلى گۇڭشې بۇ ئۆمەككە يەر ئايرىپ بېرىپ، پايدا - زىيانغا ئۆزى مەسئۇل بولۇشنى يولغا قويدى. بۇ ئۆمەك شۇ يىلى ئاشلىق بىلەن ئۆزىنى تەمىنلەپ ئېشىنىپ، دۆلەتكە 11 مىڭ 500 كىلوگرام غەللە - پاراق تاپشۇردى، 5200 كىلوگرام ئېشىنچە ئاشلىق سېتىپ بەردى، 16 مىڭ كىلوگرام شال ئالدى، بىر ئاپتوموبىل سېتىۋالدى. بۇ ئۆمەك بىر قانچە يىل تىرىشىش ئارقىلىق، «شىي ياۋخۇەن»، «مەھكىمە ئالدىدا ئوغلىنىڭ كاللىسىنى ئېلىش»، «خۇكۇيەن»، «ئىشكاپ ئىچىدە تېپىشىپ قېلىش»، «چىن شىمېينى ئۆلتۈرۈش ئەنزىسى»، «تاغنى يېرىپ ئانىسىنى قۇتقۇزۇش»، «بىر ئائىلە كىشىلىرىدەك بولۇپ كېتىش» قاتارلىق 31 نومۇر تەييارلاپ، ناھىيىنىڭ جاي - جايلىرىدا ھەم جىڭ، ئارىشاڭ، شىخو، ئىلى قاتارلىق جايلاردا تۆت يىلدا 400 نەچچە مەيدان قويۇپ، 40 مىڭ يۈەندىن

كۆپ كىشىم قىلدى، دېمەك بۇ ئۆمەك دېھقانچىلىققىمۇ، ئويۇن قويۇشقىمۇ تەسىر يەتكۈزمەسلىكنى ئىشقا ئاشۇردى، بۇنىڭ بىلەن ھەم ئامىمىنىڭ مەدەنىيەت تۇرمۇشى جانلاندى، ھەم مەلۇم ئىقتىسادىي ئۈنۈم ھاسىل قىلىندى، بۇ، ناھىيىلىك، ئوبلاستلىق، ئاپتونوم رايونلۇق مەدەنىيەت تارماقلىرىنىڭ دىققىتىنى قوزغىدى.

1983 - يىلى ناھىيىلىك مەدەنىيەت - مائارىپ بۆلۈمى بۇ ئۆمەكنىڭ كىيىم - كېچەك، سايمان سېتىۋېلىشىغا 10 مىڭ يۈەندىن ئارتۇق پۇل ئاجرىتىپ بەردى.

6) سېرىك ئۆمىكى بۇ ئۆمەك 1982 - يىل 12 - ئايدا قۇرۇلدى. بىلىن خارمودون گۈزىشىسىنىڭ ئەزاسى ۋاڭ چىڭخەي ئائىلىسىدىكىلەر 20 مىڭ يۈەن مەبلەغ جۇغلاپ، دېھقانلار سېرىك ئۆمىكى تەشكىللىدى. ئۆمەك قۇرۇلغان دەسلەپكى مەزگىلدە ئۆمەكتە بىر ئائىلىدىكى توققۇز ئادەم بار ئىدى، كېيىن ئادىمى 23 كە يەتتى. بۇ ئۆمەك بىر ئاپتوموبىل، ئىككى بەيگە ئېتى سېتىۋالدى. ئۇلار ئات ئويۇنى، سېھىرگەرلىك قاتارلىق ئاز كەم 30 نومۇر ئورۇندىدى. 1983 - ۋە 1984 - يىللىرى بورتالا، جىڭ، ئارىشاڭ، ئىلى قاتارلىق جايلاردا 400 نەچچە مەيدان سەييارە ئويۇن قويۇپ، تەخمىنەن 60 مىڭ يۈەن كىرىم قىلدى.

7) باشقا مەدەنىي كۆڭۈل ئېچىش پائالىيەتلىرى شەھەردىكى مەدەنىيەت ئورۇنلىرى بىر قىسىم ئوقۇنقۇچىلار ۋە دېھقان - چارۋىچىلاردىن ھەرخىل سەنئەت نومۇرلىرىنى تەييارلاپ، ئاساسىي قاتلامغا بېرىپ ئويۇن قويۇشقا تەشكىللىگەندىن باشقا، ئۆز جايىنىڭ ئەھۋالىغا قاراپ، خەلق مەدەنىي كۆڭۈل ئېچىش پائالىيەتلىرىدىن ئۈيغۇر مەشرەپى، قازاقلارنىڭ ئاقىنلار ئېيتىشىشى، موڭغوللارنىڭ جاڭغىر داستانىنى ئېيتىش، خەنزۇلارنىڭ خەلق ئويۇنى قاتارلىق بەزى مەدەنىي كۆڭۈل ئېچىش پائالىيەتلىرىنى قانات يايدۇردى.

مىنگونىڭ 37 - يىلى (1948 - يىلى) 4 - ئاينىڭ 29 - كۈنى بىر قېتىم ناھىيە بويىچە مەشرەپ ئۆتكۈزۈلگەنىدى، بۇنىڭغا 20 مىڭ يۈەن ئۆلكە پۇلى ئاجرىتىلغانىدى. 1984 - يىل 3 - ئايدىن 1985 - يىلغىچە بىر نەچچە قېتىم مەشرەپ ئۆتكۈزۈلدى. 1985 - يىل 9 - ئاينىڭ 30 - كۈنى ئاپتونوم رايون قۇرۇلغانلىقىنىڭ 30 يىللىقىنى ۋە دۆلەت بايرىمىنى تەبرىكلەش مۇناسىۋىتى بىلەن «شەرق قىزارىدى» كىنو - تىياتىرخانىسىدا ئىنتايىن مەزمۇنلۇق مەشرەپ ئۆتكۈزۈلدى، ئۇنىڭغا 100 نەچچە كىشى قاتناشتى.

چارۋىچىلار ئۆزلۈكىدىن ئاقىنلار ئېيتىشىش پائالىيىتىنى ئۆتكۈزۈپ تۇرغاندىن باشقا، 1979 - يىلى يازدا ناھىيىلىك مەدەنىيەت يۇرتى تەشكىللىگەن ئىشتىن سىرتقى سەنئەت ئۆمىكى سايرام كۆلىگە بېرىپ، چارۋىچىلاردىن تەشكىللەنگەن 18 جۈپ ئەر - ئايالنىڭ ئاقىنلار ئېيتىشىشىغا ياردەم بەردى.

1982 - يىل 4 - ئايدا ئەخمەت توختى (مەدەنىيەت يۇرتىنىڭ كەسپىي سەنئەت خىزمەتچىسى) ، با. چىرىن (مەدەنىيەت يۇرتىنىڭ سابىق باشلىقى، موڭغۇل خەلق سەنئەتچىسى) ، چاغان (ئايال، ئوبلاستلىق سەنئەت ئۆمىكىنىڭ سابىق ئارتىسى) دىن ئىبارەت ئۈچ پىشقەدەم سەنئەتچى ئىشتىن سىرتقى سەنئەت گۇرۇپپىسى تەشكىللەپ قول تراكتورىغا ئولتۇرۇپ، بەش گۈزىشى، ئىككى مەيدان، 16 چارۋىچىلىق نۇقتىسىغا بېرىپ، 45 كۈنده توققۇز قېتىم «جاڭغىر» داستانى ئېيتىش يىغىلىشى ئۆتكۈزدى، 53 خەلق سەنئەتچىسىنى زىيارەت قىلدى، موڭغۇل خەلق ناخشىسىدىن 250 نەچچىنى توپلىدى ۋە رەتلىدى، بۇنىڭ ئىچىده 161 ناخشا «بورتالا موڭغۇلچە سوزۇپ ئېيتىلىدىغان ناخشىلار ۋە ئۇزۇپ ئېيتىلىدىغان ناخشىلار توپلىمى» غا كىرگۈزۈلدى.

1983 - يىلى باھار بايرىمىدا تۇنجى قېتىم شويىگېپەن دېھقانلىرىدىن تەشكىللەنگەن 120 كىشىلىك خەلق ئويۇنى ئەترىتى شەھەرگە كىرىپ بايرامنى تەبرىكلەپ ئويۇن كۆرسەتتى. خەلق ئويۇنلىرى دەسلەپتە شىر ئويۇنى، ئەجدىھا ئويۇنى بىلەنلا چەكلەنگەنىدى، 1985 - يىلى شىر ئويۇنى، ئەجدىھا ئويۇنى، قولۇاق ھەيدەش، ياڭگار، ياغاچ ئاياغ، ئېشەك مىنىش، يوغانباش بالا قاتارلىق ئويۇنلارمۇ ئوينالدى. شۇنىڭدىن ئېتىبارەن، ھەر يىلى باھار بايرىمىدا يېزا (مەيدان - فېرما) لارنىڭ خەلق ئويۇنى ئەترەتلىرى ئەجدىھا، شىر ئويۇنلىرىنى ئويناپ، دۈمبىقىلارنى ياڭرىتىپ شەھەرگە كىرىپ، بايرامنى تەبرىكلەيدىغان بولدى.

ئىشتىن سىرتقى ئەدەبىيات - سەنئەت پائالىيىتى كۆپ قېتىم مۇكاپاتلاندى. 1964 - يىلى بورتالا ئىشتىن سىرتقى سەنئەت ئۆمىكى ئوبلاست بويىچە ئۆتكۈزۈلگەن ئىشتىن سىرتقى سەنئەت كۆرىكىدە 1 - لىككە ئېرىشتى.

1982 - يىل 5 - ئايدا ئاپتونوم ئوبلاستلىق ئىشچى - خىزمەتچىلەر سەنئەت ئۆمەكلىرىنىڭ كۆرىكى ئۆتكۈزۈلگەندە بورتالادىكى مىللىي سەنئەت سىرتقى تەشۋىقات ئەترەتلىرىدىن 13 كىشى مۇكاپاتلاندى، ھۆلاردىن مۇنەۋۋەر نومۇر مۇكاپاتىغا ئېرىشكىنى تۆت (ئۇيغۇر ئىككى، موڭغۇل بىر، خەنزۇ بىر)، مۇنەۋۋەر تەڭكەش قىلىش مۇكاپاتىغا ئېرىشكىنى بىر، مۇنەۋۋەر ئارتىس مۇكاپاتىغا ئېرىشكىنى تۆت (ئۇيغۇر ئىككى، خەنزۇ ئىككى)، مۇنەۋۋەر ئىجادىيەت مۇكاپاتىغا ئېرىشكىنى تۆت (ئۇيغۇر ئىككى، موڭغۇل بىر، خەنزۇ بىر).

شۇ يىلى 6 - ئايدا بورتالا ئىشتىن سىرتقى مىللىي تەشۋىقات ئەترىتىدىن باھارگۈل مۇيدىن ۋە دىلشات رايىدىن ئاپتونوم رايون بويىچە ئۆتكۈزۈلگەن «قۇرغۇچىلار ناخشىسى» مۇزىكا كۆرىكىگە قاتناشتى، ئۇلار ئورۇندىغان قوش ئاۋازلىق ناخشا — «ياشلىقىم» 2 - دەرىجىلىك مۇكاپاتقا ئېرىشتى. باھارگۈل مۇيدىن ئورۇندىغان ناخشا — «پارلاق ئىستىقبال» ئىجادىيەت، ئورۇنداش مۇكاپاتىغا ئېرىشتى. شۇ يىلى 11 - ئايدا باھارگۈل مۇيدىن بېيجىڭدا ئۆتكۈزۈلگەن «قۇرغۇچىلار ناخشىسى» مۇزىكا كۆرىكىگە قاتناشتى، «گۈزەل شىنجاڭ قۇرمىز» دېگەن ناخشىنى ئورۇنداپ، مۇنەۋۋەر ئارتىس مۇكاپاتىغا ئېرىشتى. 1982 - يىل 12 - ئايدا ناھىيىلىك مەدەنىيەت يۇرتى ئاپتونوم ئوبلاست، ئاپتونوم رايونىمىز بويىچە «دېھقان - چارۋىچىلار مەدەنىيەت خىزمىتى» دىكى ئىلغار كوللېكتىپ بولۇپ باھالاندى. ئەخمەت توختى ئاپتونوم رايونىمىز بويىچە ئىلغار شەخس بولۇپ باھالاندى. 1985 - يىل 5 - ئاينىڭ 28 - كۈنى ئاپتونوم ئوبلاست ئۆتكۈزگەن سەنئەت كۆرىكىدە بورتالا مىللىي ئىشتىن سىرتقى تەشۋىقات ئەترىتى بەش تۈردە مۇكاپاتقا ئېرىشتى ھەمدە مۇنەۋۋەر ۋەكىللەر ئېتىرىتى دېگەن نامغا ئېرىشتى. شۇ يىلى 7 - ئاينىڭ 22 - كۈنى ئاپتونوم رايونىمىز بويىچە ئۆتكۈزۈلگەن ئىشتىن سىرتقى سەنئەت كۆرىكىدە بۇ ئەترەت يەنە ئۈچ تۈردە مۇكاپاتقا ئېرىشتى. بۇنىڭ ئىچىدە موڭغۇلچە ئۇسسۇل — «بورتالا ئالغا باسماقتا» 3 - دەرىجىلىك ئىجادىيەت مۇكاپاتىغا، باھارگۈل مۇيدىن بىلەن دىلشات رايىدىن ئورۇندىغان قوش ئاۋازلىق ناخشا «مىللەتلەر ئىتتىپاقلىقىغا مەدھىيە» 2 - دەرىجىلىك ئورۇنداش مۇكاپاتىغا ئېرىشتى. جۇيۇڭلياڭ ئۆزى ئىشلەپ ئورۇندىغان مۇزىكا — «بورتالا موڭغۇل خەلق ناخشىلىرى» ئىجادىيەت بويىچە رىبغەتلەندۈرۈش مۇكاپاتىغا ئېرىشتى. 1985 - يىلى بورتالا شەھىرى ئوبلاست بويىچە ئاممىۋى مەدەنىيەت ساھەسىدىكى ئىلغار شەھەر بولۇپ باھالاندى ۋە 300 يۈەن پۇل بىلەن مۇكاپاتلاندى.

2. كۆرگەزمە

مىنگونىڭ 27 - يىلى (1938 - يىلى) 8 - ئايدا بىر قېتىم ئىشلەپچىقىرىش مەھسۇلاتلىرى كۆرگەزمىسى ئۆتكۈزۈلۈپ، 30 نەچچە خىل دېھقانچىلىق، چارۋىچىلىق، قوشۇمچە كەسىپ مەھسۇلاتى، يەرلىك ئالاھىدە مەھسۇلات كۆرگەزمە قىلىندى.

50 - يىللارنىڭ بېشىدا ئىجارە ھەققىنى كېمەيتىش، زومىگەرلەرگە قارشى تۇرۇش ۋە يەر ئىسلاھاتى ھەرىكىتىگە ماسلاشتۇرۇلۇپ، ئىككى قېتىم سىنىپىي تەربىيىگە ئالىنت ماددىي نەرسىلەر كۆرگەزمىسى ئېچىلدى. 1964 - يىلى قىشتا بىر قېتىم سىنىپىي تەربىيە كۆرگەزمىسى ئېچىلدى. 1966 - يىل 3 - ئاينىڭ 25 - كۈنى نۇقتىدا ئېلىپ بېرىلغان «تۆتنى ئېنىقلاش»، سىنىپىي كۆرەشنى قانات يايدۇرۇشقا ماسلىشىش ئۈچۈن، ئوبلاست بىلەن ناھىيە بىرلىكتە بورتالا بازىرىدا چوڭ تېپتىكى سىنىپىي تەربىيە كۆرگەزمىسى ئېچىپ، 140 ماددىي نەرسە، ئاز كەم 100 پارچە سۈرەت ۋە دىئاگراممىنى كۆرگەزمە قىلدى، كۆرگەزمە بۈيۈملىرى ئىجادە شىزاڭ ئەكسىيەتچى ھۆكۈمران سىنىپلىرى يانچىلارنىڭ باش سۆڭمكىدىن ياسىغان تاۋاقلار، ئادەمنىڭ پاقالچەك سۆڭمكىدىن ياسىغان غاڭزا قاتارلىقلار بار ئىدى. كۆرگەزمە بىر ئايچە داۋاملاشتى، كۆرگەزمىنى ئوبلاستلىق، ناھىيىلىك ئورگانلاردىكى كادىرلار، بازار ئاھالىلىرى، دېھقان - چارۋىچىلار نۆۋەت بىلەن كۆردى. 1968 - يىلدىن كېيىن، كۆرگەزمىخانا ئەمەلدىن قالدۇرۇلغاچقا، كۆرگەزمە قىلىش ئاساسەن توختاپ قالدى.

1977 - يىل 1 - ئايدا ناھىيىدىكى گۈزەل سەنئەت خادىملىرىنىڭ 15 كۈن تىرىشىشى ئارقىلىق 37 پارچە

ھەجۋى رەسىم سىزىلىپ، «قاتمۇ - قات جىنايەتكە بوغۇلغان تۆت كىشىلىك گۇرۇھ» ناملىق ھەجۋى رەسىملەر كۆرگەزمىسى ئېچىلدى. شۇ يىلى 3 - ئايدا يەنە پېشقەدەم ئىنقىلابچىلارنىڭ قەھرىمانلىق ئىش - پائالىيەتلىرىگە مەدھىيە ئوقۇلىدىغان گۈزەل سەنئەت ئەسەرلىرى كۆرگەزمىسى ئېچىلىپ، 70 پارچە ئەسەر كۆرگەزمە قىلىندى. بىر يىلدا يەتتە قېتىم ھەرخىل كۆرگەزمە ئېچىلدى، ئىككى قېتىم لېكسىيە سۆزلەندى، 80 پارچە ئۇيغۇرچە، موڭغۇلچە، خەنزۇچە تەشۋىقات ماتېرىيالى يېزىلدى.

1979 - يىل 7 - ئايدا سۈرەت - يېزىق بىرلەشتۈرۈلگەن «جۇڭگو - ۋېيتنام چېگرىسىدىكى ئۇزۇنمىزى قوغداپ قايتۇرما زەربە بېرىش جېڭىگە ئائىت سۈرەتلەر كۆرگەزمىسى» ئېچىلدى. 10 - ئاينىڭ 1 - كۈنىدىن بۇرۇن بورتالا كوچىسىدا تۇنجى تەشۋىقات ئىشكابى ياسالدى (كۆلىمى 28 كۋادرات مېتر) . يىل ئاخىرىغىچە ناھىيىنىڭ سانائەت، دېھقانچىلىق، چارۋىچىلىق، سودا، ماتارىپ، ھەربىي ئىشلار سېپىدىكىلەرنىڭ ئىلغار ئىش - پائالىيەتلىرىنى ۋە قۇرۇلۇش نەتىجىلىرىنى ئومۇمىيۈزلۈك ئەكس ئەتتۈرۈپ بېرىدىغان 230 پارچە سۈرەت كۆرگەزمە قىلىنىپ، ھەرمىللەت ئاممىسىنىڭ ئالقىشىغا ئېرىشتى. 1981 - يىلى كوچىلاردىكى تەشۋىقات ئىشكابىنىڭ مەزمۇنى توققۇز قېتىم يەڭگۈشلەندى، 1080 پارچە ھەرخىل سۈرەت كۆرگەزمە قىلىندى، بۇنىڭ ئىچىدىكى 534 پارچە سۈرەتتە ناھىيىنىڭ دېھقانچىلىق، چارۋىچىلىق، سانائەت، قاتناش سەپلىرىدىكى يېڭى شەيئىلەر ۋە يېڭى نەتىجىلەر ئەكس ئەتتۈرۈلدى، ئۇنىڭدىكى شەرەپ تاختىسىنىڭ تەشۋىقات ئۇنۇمى تېخىمۇ قانائەتلىنەرلىك بولدى.

1981 - يىل 3 - ئاينىڭ 30 - كۈنى گۈزەل سەنئەت ھەۋەسكارلىرىدىن تەشكىللەنگەن ئوتلاق رەسساملار جەمئىيىتى قۇرۇلدى، بۇ جەمئىيەتكە 47 كىشى ئەزا بولدى، چۈشۈۋېتىن جەمئىيەت باشلىقى، لىن لېي، جىن رېنشياڭ مۇئاۋىن جەمئىيەت باشلىقى، شياۋجۇن باش كاتىپ، جادى، پېڭ گۈڭلى، تاڭ زۇڭتىلار كېڭەش ئەزاسى بولدى. رەسساملار جەمئىيىتى قۇرۇلغاندىن كېيىن، باھارنى كۈتۈۋېلىش بىرلەشمە كۆرگەزمىسى، شەخسىي سۈرەت كۆرگەزمىسى، رەسىم كۆرگەزمىسى ئېچىلدى. 1983 - يىل 3 - ئايدىن 1985 - يىلنىڭ ئاخىرىغىچە 14 قېتىم گۈزەل سەنئەت، ھۆسنىخەت، سۈرەت كۆرگەزمىسى ئېچىلىپ، 1453 پارچە (كوچىلاردىكى ئىشكابلارغا قويۇلغانلىرى بۇنىڭ سىرتىدا) ھەرخىل ئەسەر كۆرگەزمە قىلىندى. بۇنىڭ ئىچىدە رەسىم كۆرگەزمىسى يەتتە قېتىم بولۇپ، 642 پارچە رەسىم كۆرگەزمە قىلىندى؛ سۈرەت كۆرگەزمىسى ئۈچ قېتىم بولۇپ، 498 پارچە سۈرەت كۆرگەزمە قىلىندى؛ فوتو سۈرەت كۆرگەزمىسى ئىككى قېتىم بولۇپ، 268 پارچە فوتو سۈرەت كۆرگەزمە قىلىندى. 1983 - يىلى 1 - ئۆكتەبىردە ھۆسنىخەت كۆرگەزمىسى ئېچىلدى، 1985 - يىل 9 - ئايدا تۇنجى قېتىملىق ئوقۇتقۇچىلار بايرىمىنى تەبرىكلەش مۇناسىۋىتى بىلەن، ئوقۇتقۇچىلار ھۆسنىخەت كۆرگەزمىسى ئېچىلدى، تۆت خىل يېزىقتىكى 150 پارچە ئەسەر كۆرگەزمە قىلىندى.

3. ئەدەبىيات - سەنئەت ئىجادىيىتى

باۋ. چىرىن (موڭغۇل) مەدەنىيەت يۇرتىنىڭ سابىق باشلىقى، ھازىر شەھەرلىك دىنىي ئىشلار ئىدارىسىنىڭ كادىرى. ئۇ، 1959 - يىلى ئاپتونوم رايونلۇق ئەدەبىيات - سەنئەتچىلەر بىرلەشمىسىنىڭ مۇدىرىيەت ئەزاسى بولۇپ سايلانغان. 1980 - يىلى جۇڭگو مۇزىكانتلار جەمئىيىتى شىنجاڭ شۆبىسىنىڭ ئەزاسى ۋە جۇڭگو خەلق ئېغىز ئەدەبىياتى تەتقىقات جەمئىيىتى شىنجاڭ شۆبىسىنىڭ ئەزاسى بولدى. ئۇ، 1957 - يىلدىن باشلاپ مۇزىكا ۋە ئەدەبىي ئىجادىيەت بىلەن شۇغۇللىنىشقا كىرىشكەن. 1958 - يىل 3 - ئايدا ئىجاد قىلغان «كۆكشىل» (يېشىل ئېدىر دېگەن مەنىدە) دېگەن ناخشا ئىچكى موڭغۇلدا چىقىدىغان «خۇنغالۇ» دېگەن ژۇرنالدا ئېلان قىلىنغان، كېيىن خەنزۇچىغا تەرجىمە قىلىنىپ، دۆلەت دەرىجىلىك ژۇرنال — «ئەدەبىيات - سەنئەت ژۇرنىلى» غا بېسىلغان. 1976 - يىلى ئىجاد قىلغان «گۈزەل سايرام» دېگەن ناخشا شىنجاڭدا ۋە ئىچكى موڭغۇل خەلقى ئارىسىدا كەڭ تارقالغان ھەمدە مەركىزىي خەلق رادىئو ئىستانسىسىدا ئاڭلىتىلغان، بۇ ناخشا ھازىر

ئىچكى موڭغۇلدىكى باشلانغۇچ مەكتەپلەرنىڭ مۇزىكا دەرسلىكىگە كىرگۈزۈلدى. 1984 - يىل 7 - ئايدا ئۇ ناكا (ئاپتونوم ئوبلاستنىڭ مۇئاۋىن باشلىقى) بىلەن بىرلىكتە ئىجاد قىلغان «گۈزەل بورتالا» دېگەن ناخشا شىنجاڭ موڭغۇلچە رادىئو ئىستانسىسى تەرىپىدىن لېنتىغا ئېلىنىپ ئاڭلىتىلدى ھەمدە موڭغۇلچە ناخشىلار توپلىمىغا كىرگۈزۈلدى. شۇ يىلى ئۇ يەنە موڭغۇلچە ناخشا «خارچىخا» (سايرام كۆلى بويىدىكى ئاق ئېگىز چوققا دېگەن مەنىدە) نى ئىجاد قىلدى. 1957 - يىلدىن ھازىرغىچە ئۇنىڭ ئىجاد قىلغان ۋە شىنجاڭ خەلق رادىئو ئىستانسىسىدا ئاڭلىتىلغان ناخشىسى 42 گە يەتتى، يەنە نۇرغۇن موڭغۇلچە خەلق ناخشىلىرى 1984 - يىلى شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى نەشر قىلغان «بورتالا موڭغۇل خەلق ناخشىلىرىدىن سوزۇپ ئېيتىلىدىغان ناخشىلار توپلىمى» غا ۋە «بورتالا موڭغۇل خەلق ناخشىلىرىدىن ئۈزۈپ ئېيتىلىدىغان ناخشىلار توپلىمى» غا كىرگۈزۈلدى.

ئەخمەت توختى ھازىر مەدەنىيەت يۇرتىدا سەنئەت يېتەكچىسى بولۇپ ئىشلەۋاتىدۇ. ئۇ، 1959 - يىلى ئىجاد قىلغان تۆت يالغۇز كىشىلىك ناخشا ۋە خور شىنجاڭ خەلق رادىئو ئىستانسىسىدا ئاڭلىتىلغانىدى. ئۇ، 1974 - يىلى ئابدۇقادىر قايىتوۋ بىلەن بىرلىكتە ناھىيىلىك تەشۋىقات پونكىتى ئۈزلەشتۈرگەن «كاككۈك تېغىدا» دېگەن ئوپېرانىڭ مۇزىكىسىنى ئىشلىگەن. بۇ ئوپېرانىڭ نۇرغۇن مۇزىكىلىرى ھازىر شىنجاڭنىڭ جاي - جايلىرىغا تارقالدى. 1984 - يىلى ئىجاد قىلغان ئەر - ئايالچە قوش ئاۋازلىق ناخشا — «مىللەتلەر ئىتتىپاقلىقى» شىنجاڭ خەلق رادىئو ئىستانسىسىدا كۆپ قېتىم ئاڭلىتىلدى. 1985 - يىلى ئىجاد قىلغان «گۈلزارىم ۋەتەن» دېگەن ناخشا ئاپتونوم رايونىمىز بويىچە 3 - دەرىجىلىك مۇكاپاتقا ئېرىشتى.

ن. سەرە (موڭغۇل) بورتالا شەھرىنىڭ باشلىقى. ئۇ، 1980 - يىلى ئاپتونوم رايونلۇق يازغۇچىلار جەمئىيىتىنىڭ ئەزالىقىغا قوبۇل قىلىندى. ئۇنىڭ «گۈلدەك سايرام» ناملىق شېئىرلار توپلىمىغا 54 پارچە شېئىرى كىرگۈزۈلگەن. ئۇ 1980 - يىلى يازغان تەپسىلىي خەۋەر — «خەلقنىڭ ياخشى ئوقۇنقۇچىسى» ئاپتونوم رايونىمىز بويىچە 1 - دەرىجىلىك مۇكاپاتقا ئېرىشتى. ئۇنىڭ «سىزنىڭلار، كىچىك دوستلار» سەرلەۋھىلىك ماقالىسى ئاپتونوم رايونىمىز بويىچە ئۆتكۈزۈلگەن ئاز سانلىق مىللەتلەر ئاپتورلىرىنىڭ مۇنەۋۋەر ئەسەرلىرىنى باھالاش پائالىيىتىدە 3 - دەرىجىلىك مۇكاپاتقا ئېرىشتى. 1984 - يىلى يازغان «بورتالا دەرياسى ۋادىسى» دېگەن شېئىرى ئاپتونوم رايونلۇق مەدەنىيەت نازارىتى ئۇيۇشتۇرغان شېئىر قوبۇل قىلىش پائالىيىتىدە 1 - دەرىجىلىك مۇكاپاتقا ئېرىشتى.

تەن فاڭخوي ئوبلاستلىق ئاممىۋى سەنئەت سارىيىنىڭ كادىرى. ئۇ، 1980 - يىلدىن 1985 - يىلغىچە مەملىكەتلىك ۋە ئوڭلۇق، ئاپتونوم رايون دەرىجىلىك 25 قەرەللىك ژۇرنال ۋە گېزىتتە 40 پارچە ئەدەبىي ئەسەر ئېلان قىلدى، ئۇ يازغان نەسىر «خۇشپۇراق ئەتىرگۈل» 1984 - يىلى ئاپتونوم رايونىمىز بويىچە ئۈيۇشتۇرۇلغان «شىنجاڭ» ناملىق ئەدەبىي ئەسەر قوبۇل قىلىشتا 2 - دەرىجىلىك مۇكاپاتقا ئېرىشتى. ئۇ يازغان ھېكايە «قىزىل تۇلكە» «بالىلار رەسسامىلىك ژۇرنىلى» تەرىپىدىن بالىلار مۇنەۋۋەر ئەسەرلىرى بويىچە 1 - دەرىجىلىك مۇكاپاتقا ئېرىشتى، بۇ ئەسەر مەملىكەتلىك ژۇرنال «بالىلار رەسسامىلىك ژۇرنىلى» قاتارلىق بەش گېزىت ژۇرنالغا كۆچۈرۈپ بېسىلدى ۋە جۇڭگو بالىلار تەرجىمە ئەسەرلىرى نەشرىياتى تەرىپىدىن تەرجىمە قىلىنىپ نەشر قىلىندى.

لىۋجىڭمىن شويىڭچەن رايونىدىن، دېھقان. ئۇ، 1983 - يىلى «بىر ئائىلە كىشىلىرىدەك بولۇپ كېتىش» قاتارلىق سەھنە ئەسەرلىرىنى ئىجاد قىلدى. 1984 - يىلى مۇشۇ ئاساستا «سايراملىقلار» ناملىق ئوپېرانى ئۆزگەرتىپ يازدى. شۇ يىلى 12 - ئايدا بۇ ئوپېرا ناھىيىلىك ئىشتىن سىرتقى سەنئەت ئۆمىكىنىڭ تەييارلىشى بىلەن تېلېۋىزىيە فىلىمى قىلىپ ئىشلەندى ھەم ئاپتونوم رايونلۇق ۋە مەملىكەتلىك باھالاشقا قاتناشتۇرۇلدى. 1985 - يىل 6 - ئايدا بۇ ئوپېرا مەدەنىيەت مىنىستىرلىكى ئۇيۇشتۇرغان «مەملىكەتلىك دېھقانلار ئىشتىن سىرتقى تىياتىر ئىجادىيىتى» پائالىيىتىدە 3 - دەرىجىلىك مۇكاپاتقا ئېرىشىپ، 400 يۈەن پۇل بىلەن مۇكاپاتلاندى.

لىن لىي شەھەرلىك پارتكوم تەشۋىقات بۆلۈمىنىڭ كادىرى، ئاپتونوم رايونلۇق گۈزەل سەنئەت جەمئىيىتى قەغەز قىيمىچىلىقى تەتقىقات جەمئىيىتىنىڭ باش كاتىپى، ئاپتونوم رايونلۇق گۈزەل سەنئەت جەمئىيىتىنىڭ ئەزاسى. ئۇ، جۇڭگوچە رەسىم سىزىشقا ۋە قەغەز قىيمىسى قىيىشقا ئۇيىتا. 1972 - يىلدىن باشلاپ ھازىرغىچە ئونلىك 20 نەچچە پارچە ئەسىرى ئاپتونوم رايونىمىز بويىچە ئۆتكۈزۈلگەن گۈزەل سەنئەت ئەسەرلىرى كۆرگەزمىسىگە قاتناشتۇرۇلدى. ئۇ، 1972 - يىلى ئىجاد قىلغان «ئۈزۈم ئۈزۈش» ناملىق قەغەز قىيما «خەلق جۇڭگوسى» نىڭ ياپونچە نۇسخىسىغا كىرگۈزۈلدى. 1983 - يىلى ئىجاد قىلغان بەش پارچە قەغەز قىيما ئەسىرى سەككىز ئۆلكە، ئاپتونوم رايونىنىڭ قەغەز قىيما ئەسەرلىرى كۆرگەزمىسىگە قاتناشتۇرۇلدى. ئۇ ئىجاد قىلغان «جۇڭخۇا زۇڭلى بىز بىلەن بىللە» ناملىق ياغاچ ئويما ئەسەر غەربىي شىمال بويىچە ئۆتكۈزۈلگەن بىرلەشمە كۆرگەزمىگە ئەۋەتىلدى. ئون نەچچە پارچە ئەسىرى «شىنجاڭ گېزىتى»، «شىنجاڭ رەسىملىك ژۇرنىلى»، «مىللەتلەر ئەدەبىياتى» قاتارلىق گېزىت - ژۇرناللاردا ئېلان قىلىندى. 1984 - يىلى ئىجاد قىلغان «قۇياش نۇرىدا» ناملىق ياغاچ ئويما ئەسىرى جۇڭگو گۈزەل سەنئەت جەمئىيىتى، شىنجاڭ گۈزەل سەنئەت جەمئىيىتى، ئاپتونوم رايونلۇق مەدەنىيەت نازارىتى، ئاپتونوم رايونلۇق مىللەتلەر ئىشلىرى كومىتېتى بېيجىڭدا ئاچقان «شىنجاڭ ياخشى» ناملىق رەسىم كۆرگەزمىسىگە قاتناشتۇرۇلۇپ، زىغبەتلەندۈرۈش مۇكاپاتىغا ئېرىشتى.

پۈرۈپجاب (موڭغول) شويىڭچەن رايونى بارتوغا چاڑۇچىلىق فېرمىسى (2 - چاڑۇچىلىق فېرمىسى) نىڭ چاڑۇچىسى، بۇ يىل 67 ياشتا، ئۇ، بالىلىق ۋاقتىدىن تارتىپلا «جاڭغىر» داستانىنى ئېيتىشنى ئۆگەنگەن. ئۇ، شىنجاڭ بويىچە مەشھۇر «جاڭغىر» داستانى ئېيتقۇچى. موڭغوللارنىڭ نۇرغۇن مەدەنىيەت مىراسلىرىنى توپلاپ ۋە رەتلەپ، مەدەنىيەت مىنىستىرلىكى ئۆتكۈزگەن موڭغول قەھرىمانلىق داستانى «جاڭغىر» نى توپلاش، رەتلەش نەتىجىلىرى كۆرگەزمىسىدە 1 - دەرىجىلىك مۇكاپاتقا ئېرىشكەن. 1982 - يىل 8 - ئايدا ئۇ شىنجاڭ بويىچە ئۆتكۈزۈلگەن «جاڭغىر» ئىلمىي مۇھاكىمە يىغىنىغا قاتناشتى. 1985 - يىل 8 - ئايدا ئۇرۇمچىدە ئۆتكۈزۈلگەن مەملىكەتلىك 50 نەچچە ئاز سانلىق مىللەت ئەدەبىياتى مۇھاكىمە يىغىنىغا قاتناشتى. ئۇ، جۇڭگو خەلق سەنئىتى تەتقىقات جەمئىيىتىنىڭ ئەزاسى.

شيې شىڭلۇ تەخەللۇسى فاڭ يۈەن، بورتالا ئوبلاستلىق خەتتاتلىق - رەسساملىق يۇرتىنىڭ باشلىقى، كىچىكىدىن باشلاپلا ھۆسنىخەت يېزىش، رەسىم سىزىشقا ئىشتىياق باغلىغان، جۇڭگوچە رەسىم سىزىشقا ئۇستا، مەنزىرە رەسىملىرى سىزىشنى ئاساس قىلىدۇ. ئۇ سىزغان مەنزىرە رەسىملىرىدە شىمالىي شىنجاڭنىڭ گۈزەل مەنزىرىسى نامايان قىلىنغان. خەتتاتلىقتا ساۋشۇ، لىشۇ شەكىللىرىدە يېزىشقا ئۇستا، لىشۇ شەكلىنى ئاساس قىلىدۇ، ئۇنىڭ لىشۇ شەكلىدىكى ھۆسنىخەتلىرىگە جۇەنشۇ شەكلى سىڭدۈرۈلگەن، شۇڭا كىشىلەر ئۇنى «جۇەنلۇ» شەكلى دەپىتىشىدۇ. ئۇنىڭ ھۆسنىخەت، رەسىم ئەسەرلىرى كۆپ قېتىم ئاپتونوم رايون دەرىجىلىكتىن يۇقىرى كۆرگەزمىلەرگە تاللاندى ۋە بەزى گېزىت ژۇرناللارغا بېسىلدى. 1983 - يىلى ئۇنىڭ ئىسمى «جۇڭگونىڭ ھازىرقى زامان گۈزەل سەنئەتچىلىرى لۇغىتى» گە كىرگۈزۈلدى، ئۇ، جۇڭگو گۈزەل سەنئەتچىلەر جەمئىيىتى شىنجاڭ شۆبىسىنىڭ ئەزاسى، جۇڭگو خەتتاتلار جەمئىيىتى شىنجاڭ شۆبىسىنىڭ ئەزاسى.

تاڭ زۇڭتى تەخەللۇسى تاڭ يۈن، ئىلگىرى بورتالا ئوبلاستلىق گېزىتخانىدا گۈزەل سەنئەت تەھرىرى بولغان، ھازىر ئوبلاستلىق ئەدەبىيات - سەنئەتچىلەر بىرلەشمىسىنىڭ كاتىپى. ئۇ، بالىلىق چاغلىرىدىن تارتىپلا رەسىم سىزىشنى ئۆگەنگەن، ئادەم، گۈل - گىياھ، ئۇچار قۇش سىزىشنى ئاساس قىلىدۇ. 70 - يىللارنىڭ ئوتتۇرىلىرىدا ئۇ سىزغان چاتما رەسىم «باتۇر بۇركۇت» شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى تەرىپىدىن مۇڭغۇلچە، خەنزۇچە، ئۇيغۇرچە، قازاقچە يېزىقلاردا نەشر قىلىندى، ئۇنىڭ جۇڭگوچە رەسىملىرىدە چاڑۇچىلىق رايونلىرىنىڭ مەنزىرىسى تەسۋىرلەنگەن سىيولۇپ، قويۇق تۇرمۇش پۇرىقى چىقىپ تۇرىدۇ. ئۇنىڭ ئەسەرلىرى ئاپتونوم رايون دەرىجىلىكتىن يۇقىرى گۈزەل سەنئەت ئەسەرلىرى كۆرگەزمىسىگە قاتناشتۇرۇلۇپ ۋە گېزىت - ژۇرناللاردا ئېلان قىلىنىپ كەلمەكتە. 1983 - يىلى ئۇنىڭ ئىسمى «جۇڭگو ھازىرقى زامان گۈزەل سەنئەتچىلىرى لۇغىتى» گە كىرگۈزۈلدى، ئۇ ھازىر جۇڭگو گۈزەل سەنئەتچىلەر جەمئىيىتى شىنجاڭ

شۆبىسىنىڭ ئەزاسى.

4. ئەدەبىيات - سەنئەت ژۇرناللىرى

مىنگونىڭ 36 - يىلى (1947 - يىلى) شىنجاڭدا تىنچلىق ۋە خەلقچىللىقنى ھىمايە قىلىش ئىتتىپاقىنىڭ بورتالا ناھىيىلىك ئىجرائىيە ھەيئىتى «جەڭگىۋار ياشلىق» ناملىق قىسقا خەۋەرلەر گېزىتى (شاپىگىراف نۇسخىسى) چىقارغانىدى. مىنگونىڭ 37 - يىلى (1948 - يىلى) بۇ ھەيئەتكە قاراشلىق تەشكىلاتلار «ياشلىق ئەينىكى»، «سۇلماس گۈل» ۋە «ياشلارنىڭ كۈچ قۇدرىتى»، «جەڭ نۇرى» قاتارلىق گېزىتلەرنى شاپىگىرافتا بېسىپ نەشىر قىلدى، يۇقىرىدا ئېيتىلغان گېزىتلەرنىڭ ھەممىسى ئۇيغۇرچە بولۇپ، بورتالا ۋە ئىلى رايونىدا تارقىتىلغان.

1972 - يىلى ناھىيىلىك مەدەنىيەت يۇرتى «ئالدىنقى قاراۋۇلخانىدىكى جەڭ ناخشىسى» ناملىق ئاممىۋى ئەدەبىيات - سەنئەت ژۇرنىلىنى نەشىر قىلدى، بۇ ژۇرنال شاپىگىرافتا بېسىلىپ، قەرەلسىز چىقىرىلدى، ئۇنىڭغا ناخشا، ئۇسسۇل، سەھنە ئەسەرلىرى ۋە خەلق رىۋايەتلىرى بېسىلاتتى، ئۇ، شىنجاڭدىكى ناھىيىلىك مەدەنىيەت يۇرتلىرىغا تارقىلاتتى. 1977 - يىلى نەشىردىن توختىتىلغانغا قەدەر 23 سان نەشىر قىلىندى، ئۇنىڭ باش مۇھەررىرى شۇشۇنچىڭ ئىدى. 1984 - يىلى ئۇيغۇرچە «بورتالا ئەدەبىياتى» ژۇرنىلى نەشىر قىلىندى، بۇ ژۇرنال شاپىگىرافتا بېسىلىدۇ ۋە قەرەلسىز نەشىر قىلىنىدۇ، باش مۇھەررىرى ئەخمەت توختى. ژۇرنالغا ئاساسەن، شۇ جايدىكى ئۇيغۇر خەلق ناخشىلىرى، ئەنئەنىۋى شېئىر - قوشاقلار، ناخشا، ئۇرۇپ - ئادەتلەرگە ئائىت ماتېرىياللار بېرىلىدۇ. بۇ ژۇرنال شىنجاڭدىكى ناھىيىلىك مەدەنىيەت يۇرتلىرىغا تارقىتىلىدۇ. شەھەرلىك مەدەنىيەت - تەنتەربىيە ئىدارىسى بۇ ژۇرنالغا ھەر يىلى 500 يۈەن پۇل بېرىدۇ.

5. يېزا مەدەنىيەت تورى

1958 - يىلى گۈڭشىلاردا سەككىز يېزا كۆلۈبى ۋە ئالتە ئىشتىن سىرتقى سەنئەت گۇرۇپپىسى تەشكىل قىلىندى. ئۇلار ئاممىنىڭ مەدەنىيەت تۇرمۇشىنى ياخشىلاشتا مۇئەييەن رول ئويناندى. 1963 - يىلدىن باشلاپ، ناھىيىلىك مەدەنىيەت يۇرتى دېھقانچىلىق، چارۋىچىلىق رايونلىرىغا خىزمەتچى خادىملارنى ئەۋەتىپ، ئۇلارنىڭ مەدەنىيەت ئۆيى قۇرۇشىغا، ئاممىۋى مەدەنىيەت پائالىيىتىگە يېتەكچىلىك قىلىشىغا، ئىشتىن سىرتقى سەنئەت كۆرىكى ئۆتكۈزۈشىگە يارەملەشتۇردى. 1965 - يىلىنىڭ ئاخىرىغا قەدەر، ناھىيە تەۋەسىدىكى ئىشلەپچىقىرىش ئەترەتلىرىدە 75 مەدەنىيەت ئۆيى قۇرۇلدى. 1966 - يىلدىن 1976 - يىلغىچە «مەدەنىيەت زور ئىنقىلابى» نىڭ كاساپىتىدىن، يېزا مەدەنىيەت ئۆيلىرى ئېغىر بۇزغۇنچىلىققا ئۇچرىدى، ھەر خىل كىتاب، ژۇرناللار ئاساسەن يوقىلىپ كەتتى، يېزىلارنىڭ مەدەنىيەت پائالىيىتى پالەچ ھالغا چۈشۈپ قالدى. 1978 - يىلى گۈڭشې (مەيدان - فېرما) لاردا يېزا مەدەنىيەت ئۆيلىرى قايتا قۇرۇلۇپ، كەينى كەينىدىن پائالىيىتىنى ئەسلىگە كەلتۈردى.

شوينىڭپەن رايونلۇق مەدەنىيەت پونكىتى بۇ پونكىت 1978 - يىل 9 - ئايدا قۇرۇلغان بولۇپ، ئىككى خىزمەتچىسى بار، دۆلەت ھەر يىلى بۇ پونكىتقا 4000 يۈەن پۇل ئاجرىتىپ بېرىدۇ. پونكىتنىڭ 1985 - يىلى تۆت ئېغىز ئۆيى بار بولدى. بۇ پونكىتتا 2000 پارچىدىن ئارتۇق ھەرخىل كىتاب، 90 خىل ژۇرنال، 19 خىل گېزىت بار. رايون بويىچە جەمئىي 25 كەنت مەدەنىيەت ئۆيى، 26 خىزمەتچىسى بار، بۇ پونكىتلار خادىم، خىراجەت، ئۆي، پائالىيەتنى ئەملىيلەشتۈرۈش ئۇلىچىمىگە يەتتى.

بىلىن خارمودون يېزىلىق مەدەنىيەت پونكىتى بۇ پونكىت 1980 - يىلى قۇرۇلغان بولۇپ، دەسلەپتە بىر

ئادەمى بار ئىدى، دۆلەت بۇ پونكىتتا ھەر يىلى 1500 يۈەن پۇل ئاجرىتىپ بېرىدۇ. 1985 - يىلى بەش ئېغىز بېتون، خىش - ياغاچ قۇرۇلمىلىق ئۆيى بار بولدى، پونكىتتا 500 نەچچە خىل ھەرخىل كىتاب، 30 خىل ژۇرنال، بەش خىل گېزىت بار. يېزا بويىچە تۆت كەنت مەدەنىيەت ئۆيى بار، بۇنىڭ ئىككىسى «تۆتىنى ئەملىيلەشتۇرۇش» ئۆلچىمىگە يەتتى.

ئارالتوقاي چارۋىچىلىق فېرمىسى مەدەنىيەت پونكىتى ، بۇ پونكىت 1981 - يىلى قۇرۇلغان بولۇپ، دەسلەپتە ئىككى ئادەمى بار ئىدى. دۆلەت بۇ پونكىتقا ھەر يىلى 1000 يۈەن پۇل ئاجرىتىپ بېرىدۇ. پونكىتنىڭ 1985 - يىلى ئىككى ئېغىز ئۆيى بار بولدى. پونكىتتا 4822 پارچە ھەرخىل كىتاب، 90 خىل ژۇرنال بار. فېرما بويىچە ئون مەدەنىيەت ئۆيى بار بولۇپ، بۇنىڭ سەككىزى «تۆتىنى ئەملىيلەشتۇرۇش» ئۆلچىمىگە يەتتى.

دالتۇ يېزىلىق مەدەنىيەت پونكىتى بۇ پونكىت 1982 - يىلىنىڭ ئاخىرىدا قۇرۇلغان بولۇپ، دەسلەپتە بىر ئادەمى بارئىدى. دۆلەت بۇ پونكىتقا ھەرىلى 2000 يۈەن پۇلئاجرىتىپ بېرىدۇ. پونكىتنىڭ 1985 - يىلى تۆت ئېغىز بېتون قۇرۇلمىلىق ئۆيى بار بولدى. پونكىتتا 600 نەچچە پارچە ھەرخىل كىتاب، 45 خىل قەرەللىك ژۇرنال، توققۇز خىل گېزىت بار. يېزا بويىچە 22 كەنت مەدەنىيەت ئۆيى بار، بۇنىڭ 16 سى «تۆتىنى ئەملىيلەشتۇرۇش» ئۆلچىمىگە يەتتى.

ئۇتبۇلاق يېزىلىق مەدەنىيەت پونكىتى بۇ پونكىت 1983 - يىل 1 - ئايدا قۇرۇلغان بولۇپ، دەسلەپتە بىر ئادەمى بار ئىدى. دۆلەت بۇ پونكىتقا ھەر يىلى 1500 يۈەن پۇل ئاجرىتىپ بېرىدۇ. پونكىتنىڭ 1985 - يىلى بىر ئېغىز ئۆيى بار بولدى. پونكىتتا 560 پارچە كىتاب، يەتتە خىل قەرەللىك ژۇرنال، ئالتە خىل گېزىت بار. يېزا بويىچە 17 كەنت مەدەنىيەت ئۆيى بار، بۇنىڭ سەككىزى «تۆتىنى ئەملىيلەشتۇرۇش» ئۆلچىمىگە يەتتى.

چىندىل يېزىلىق مەدەنىيەت پونكىتى بۇ پونكىت 1983 - يىل 9 - ئايدا قۇرۇلغان بولۇپ، دەسلەپتە بىر ئادەمى بار ئىدى. دۆلەت ئۇنىڭغا ھەر يىلى 1500 يۈەن پۇل ئاجرىتىپ بېرىدۇ. پونكىتنىڭ 1985 - يىلى ئىككى ئېغىز ئۆيى بار بولدى. پونكىتتا 1694 پارچە كىتاب، 28 خىل قەرەللىك ژۇرنال، 14 خىل گېزىت بار. يېزا بويىچە 14 كەنت مەدەنىيەت ئۆيى بار، بۇنىڭ بەشى «تۆتىنى ئەملىيلەشتۇرۇش» ئۆلچىمىگە يەتتى.

1982 - يىل 8 - ئايدا شويىگچەن بازارلىق مەدەنىيەت مەركىزى قۇرۇلدى، رەھبەرلىك گۇرۇپپىسىنىڭ باشلىقلىقىنى گۇڭشېنىڭ ئاساسىي رەھبىرى قوشۇمچە ئۈستىگە ئالدى. بۇ مەركەز قارىمىقىدا ئامما ئۇيۇشمىسى مەدەنىيەت گۇرۇپپىسى، كىنو خىزمىتى گۇرۇپپىسى، رادىئو گۇرۇپپىسى، ماۋارىپ - تەتقىقاتىيە گۇرۇپپىسى، كەنت مەدەنىيەت ئۆيلىرىنى ئومۇملاشتۇرۇش گۇرۇپپىسى ۋە ئىشخانا تەسىس قىلىنىپ، «مەدەنىيەت ئارقىلىق مەدەنىيەتنى تولۇقلاش» (دۆلەت پۇل ئاجرىتىپ بەرگەن ئاساستا، ھەقلىق مۇلازىمەتنى يولغا قويۇپ، مەدەنىيەت پائالىيىتى خىراجىتىنىڭ كېمىنى تولۇقلاش) پائالىيىتى پەيدىنپەي قانات يايدۇرۇلدى. 1983 - يىل 3 - ئايدا ناھىيىدە ئۆتكۈزۈلگەن مەدەنىيەت خىزمىتى بويىچە ئىلغار كوللېكتىپ، ئىلغار شەخسلەرنى تەقدىرلەش يىغىنى ۋە ئەدەبىيات - سەنئەت كۆرىكى مەزگىلىدە شويىگچەن رايونى بازارلىق مەدەنىيەت مەركىزى ۋە دولانتى بۇلاق چوڭ ئېترىتى چىنچياڭ تېياتىر ئۆمىكى، بىنبۇلاق چوڭ ئېترىتى كۆلۇبى، تولى بۇلاق چوڭ ئېترىتى كۆلۇبى، دالتۇ يېزىسى ئۇلانبوغ چوڭ ئېترىتى كۆلۇبى ۋە بىلىن خارمودون يېزىلىق سېرىك ئۆمىكى قاتارلىق ئون ئىلغار كوللېكتىپ ۋە 17 ئىلغار شەخس تەقدىرلەندى.

1985 - يىل 10 - ئايدا شەھەردە يېزا مەدەنىيەت خىزمىتى بويىچە ئىلغارلارنى تەقدىرلەش يىغىنى ۋە سەنئەت كۆرىكى ئۆتكۈزۈلدى، ئۇتبۇلاق يېزىسى، چىندىل يېزىسى، ئارالتوقاي چارۋىچىلىق فېرمىسى يېزا مەدەنىيەت تورىنى ئومۇملاشتۇرۇشتىكى ئىلغار ئورۇن بولۇپ باھالاندى.

1985 - يىلىنىڭ ئاخىرىدا شەھەر بويىچە ئۈچ دەرىجىلىك مەدەنىيەت تورىنى ئومۇملاشتۇرۇش خىزمىتىنىڭ ئونۇمى كۆرۈلدى.

1985 - يىلى بورتالا، يېزا قۇرۇلۇشقا دەرىجىلىك مەدەنىيەت تورلىرىنىڭ ئومۇملاشتۇرۇلۇش ئەھۋالى

مەدەنىيەت، ماۋارىپ 3 — 1

مۇرۇنلار	مۇئەسسەسلەر												كىتابلار، گېزىت، ژۇرنال			ماياناڭار												سەنئەت ئۆمەكلىرى ئەترەتلىرى	
	كىنو - تىياتىرخانا	يازلىق سەھنە	تېلېۋىزورخانا	ئاۋاز كۆچەيتىش ئۈسكۈنىسى	ئويۇنخانا	قىرائەتخانا	ئۇيۇشما	ئۇمۇمىي كۆلىمى	دۆلەت ئاساسىي قۇرۇلۇشقا بەرگەن پۇل (يۈەن)	ئۆزى جۇغلىغان پۇل (يۈەن)	ساقلىنىۋاتقان كىتاب (پارچە)	ژۇرنال (خىل)	گېزىت (خىل)	تېلېۋىزور	تىكتاك توپ	رادىئولۇق ئۇنىتالغۇ	تىكتاك توپ	كالانچۇر	پەي توپ	شاھمات	خەلقئارا شاھمات	ئىشتىن سىرتقى سەنئەت ئەترىتى	ئىشتىن سىرتقى تىياتىر ئۆمىكى	
شويىكەن رايونى	1	1						1	9486	7000	120575	7700	76	15	25	17	11	5	19	13		2	1		1
داڭلۇ يېزىسى	1	1						53	1570	5000	101285	4760	40	18	1	2	5	11	6	12				1	
يىلىن خارمودون يېزىسى				1	15	15	8	14	550	5000	14000	1350	37	14	1	5	5	5	6	11				1	
ئۈتبۇلاق يېزىسى	4	1	6	1	8	8	6	26	1808		123450	1340	48	6	6	3	4	2	12	6	2	3			
چىنتال يېزىلىق	1	1	4	5	7	6	5	28	1930		15640	520	16	7	4	1	4	5	2	4	1				
تارال توغاي چارۋىچىلىق فېرمىسى	2	1	7	7	7	5	4	33	990		103200	7329	80	50	7	4	6	3	5	13		1			
جەمئىي	9	5	47	33	33	37	243	16334	17000	478150	22999	6	55	50	15	35	32	44							

§ 3. ئەنئەنىۋى ناخشا ـ ئۇسسۇل

1. موڭغۇل خەلق ناخشىلىرى

موڭغۇل خەلق ناخشىلىرىنى تېما جەھەتتىن تارىخىي ناخشا، مۇھەببەت ناخشىسى، ئۆرپ ـ ئادەت ناخشىسى، دىن ناخشىسى ۋە بالىلار ناخشىسى قاتارلىق بىر نەچچە خىلغا، ژانېر جەھەتتىن سوزۇپ ئېيتىلىدىغان ناخشا ۋە ئۇزۇپ ئېيتىلىدىغان ناخشا دەپ ئىككى چوڭ تۈرگە ئايرىش مۇمكىن. سوزۇپ ئېيتىلىدىغان ناخشىلار بىر قەدەر ئۇزاق تارىخغا ئىگە بولۇپ، قەدىمدىن تارتىپ ھازىرغىچە ئېيتىلىپ كېلىۋاتىدۇ، بۇ ناخشىلارنىڭ رېتىمى ئەركىن بولۇپ، ھېسسىياتلىق ئېيتىلىدۇ، ئۇ، قويۇق ئوتلاق تۇرمۇش پۇرىقىغا ئىگە، ئاھاڭى خىلمۇ ـ خىل، ناخشا تېكىستىنىڭ ئۆزگىرىشىگە قاراپ قىسمەن ئۆزگەرتىپ ئېيتىشقا بولىدۇ. ئۇزۇپ ئېيتىلىدىغان خەلق ناخشىسىنىڭ تارىخى قىسقىراق بولۇپ، 100 يىلغىمۇ يەتمەيدۇ، ئۇنىڭ ئاھاڭى تۇراقلىق، رېتىمى ئېنىق ھەم شوخ، ئىلھام تۇنقاندا خالىغان تېكىستكە سېلىپلا ئېيتىۋەرسە بولىدۇ. كۆپىنچىسىنىڭ تېكىستى قىزىقارلىق، يۇمۇرلۇق بولىدۇ. بورتالا موڭغۇل خەلق ناخشىلىرىدا ئادەتتە سوزۇپ ئېيتىلىدىغان ناخشىلار ئاساسىي ئورۇندا تۇرىدۇ. سوزۇپ ئېيتىلىدىغان خەلق ناخشىلىرى كۆپىنچە توي ـ تۆكۈن، تۇغۇت، يېڭى كېگىز ئۆيگە كۆچۈش، ئوبا (ئابىدە) تىكلەش مۇراسىمىغا ئوخشاش تەبرىكلەش پائالىيەتلىرىدە ئېيتىلىدۇ.

بورتالادىكى موڭغۇللار «توبشور» دەپ ئاتىلىدىغان چېكىپ چېلىنىدىغان سازنى چالىدۇ، ئۇ، شىنجاڭ موڭغۇللىرىغا خاس چالغۇ ھېسابلىنىدۇ. بۇنىڭدىن باشقا نەي، سىخو ۋە ياتىغ (موڭغۇلچە سۆز بولۇپ، ساز چېلىش مەنىسىدە) قاتارلىق چالغۇلىرىمۇ بار.

قوشۇمچە: كەڭ تارقالغان بىر نەچچە ئۇزۇپ ئېيتىلىدىغان ناخشىلار

چاخار سەككىز خوشۇنى

ئاستا ـ ئاستا پارلىدى قۇياش،
تۇتەك ئىچرە نۇر چېچىپ پارلاق.
چاخار سەككىز خوشۇنى ئېزىز يۇرتىمىز،
سەن زادى بۇنىڭدىن قانچىلىك يىراق؟

لەرزانغىنا پارلىدى قۇياش،
بۇلۇت ئىچرە نۇر چېچىپ پارلاق.
چاخار سەككىز خوشۇنى — ئېزىز يۇرتىمىز،
سەن زادى بۇنىڭدىن قانچىلىك يىراق؟

بولسام ئىدىم مەن گەر سېغىزخان،
ئۇچۇپ باراتتىم باغرىڭغا شۇ ئان.

سېغىندىم سېنى جانىجان يۇرتۇم،
ئەپسۇس، قانات يوق، ئەمەسمەن بۇركۇت.
ئەسلەيمەن سېنى مەن ھەردەم، ھەر مىنۇت،
ئەپسۇس، قانات يوق، ئەمەسمەن بۇركۇت.

سۇيۇملۇك پارتىيەمنى كۇيلەيمەن

سۇيۇملۇك پارتىيە،
سەن پارلاق قۇياش،
ماياكسەن قاراڭغۇ تۇندە چاقنىغان.

يوقاتتىك
كونا دۇنيا زۇلمىتىنى،
كۆرسەتتىك سەن بىزگە نۇرانە نىشان.
سۆيۈملۈك پارتىيەم،
رەھبەرلىكىڭ، غەمخورلۇقىڭدا،
بولدى بۇ ئوتلاق گۈللىگەن بوستان.
ئوتلاقتا ئولتۇراق ئۆيلەرنى سالدۇق،
بولمايدۇ مالچىلار ئەمدى سەرگەردان.
ئوتلاقتا بار بولدى شىپاخانىلار،
ھەممىمىز ساغلام، پەرزەنتلەر شادمان.
مەكتەپمۇ بار بولدى، نۇرلىنار دىللار،
ساۋاتسىز قالمايدۇ ئەمدى قىز - ئوغلان.
بۇندا بار يەنە
نەسىللەندۇرۇش پونكىتى،
دورىلاش كۆلچىكى،
ھەرىيلى چارۋا - مال كۆپىيەر چەندان.
گۈزەللىنىڭ يوللىرى ئازادە - داغدام،
تۇرمۇشىمىز بەختىيار، كۆلكىمىز خەندان.
تۇرمۇش سەۋىيىمىز ئۆسەر كۈنسېرى،
ئوتلاقلىرىمىز گۈللەپ بولار گۈلىستان.
سۆيۈملۈك پارتىيەم،
ھەممىنى سەن ئۆزۈڭ بىزگە ئاتا قىلغان.
سېنىڭ شەپقىتىڭ
تاغلاردىن ئېگىز،
دېڭىزدىن چوڭقۇر.
بولالماسمىز تەرىپلەپ ئۇنى ھېچقاچان.
سۆيۈملۈك پارتىيەم،
سۆزۈڭنى ئاڭلاپ ئەبەدىلئەبەد.
ساڭا ئەگىشىپ
باسىمىز ئالغا زامانىدىن زامان.

بۇ ناخشىنى ناكا 1964 - يىل 7 - ئاينىڭ 26 - كۈنى خاتىرىلىۋالغان. ناكا ئەينى چاغدا ئوبلاستلىق ئىتتىپاق كومىتېتىنىڭ مۇئاۋىن شۆجىسى ئىدى، ھازىر ئۇ ئوبلاستلىق پارتكوم دائىمىي كومىتېتىنىڭ ئەزاسى، مۇئاۋىن ئوبلاست باشلىقى.

سايرامنىڭ سۆيى

سۆيۈپ ئۆتسە سۇ يۇزىنى لەرزان شامال،
ھاسىل بولار زەنجىرسىمان دولقۇن شۇئان.
خۇددى شىرىن چۈشتەك گۈزەل بىر ئەسلىمە،
يۇرىكىمنىڭ قات - قېتىدا باردۇر ھامان.
بۇك - باراقسان دەرەخلەرنىڭ سايىسىغا،
قۇردۇق كېگىز ئۆيلەرنى ئاق بۇلۇتسىمان.
چاڭ كەلتۇرۇپ شاد ناخشىنى، ئالمىز كۈتۈپ،
يېتىپ كەلسە يىراقلاردىن ئېزىز مېھمان.

2. موڭغۇل خەلق ئۇسسۇلى

موڭغۇللارنىڭ خەلق ئۇسسۇلى، ئاساسەن، قەدىمكى ساز «توبشور» (قوش تارلىق چېكىپ چېلىنىدىغان چالغۇ بولۇپ، كۆپىنچىسى ياغاچتىن نەقىشلىك قىلىپ ياسىلىدۇ) بىلەن تەڭكەش قىلىنىدىغان «ساۋۇر دېڭ»، «ھەيدىك ساۋۇردىك»، «سولۇن ساۋۇردىك»، «جوراخار» قاتارلىق 12 خىل ئاھاڭلىق ئۇسسۇل ھەرىكىتىنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. چارۋىچىلار گۈگۈم چۈشكەندە كېگىز ئۆيلەردە چۆرىدەپ ئولتۇرۇپ تۇرمۇش پەيزىنى سۈرۈۋاتقانلىرىدا «توبشور» چېلىنغان ھامان، خۇشاللىقىنى باسالماي، لەرزان ئۇسسۇلغا چۈشۈپ كېتىدۇ. بۇ يەردىكى موڭغۇللارنىڭ ئۇسسۇللىرى ئىچىدە «ساۋۇردىك» (قايتىلانما چېلىش ھەرىكىتى دېگەن مەنىدە) ئۇسسۇلى ئۆزگىچە ئالاھىدىلىككە ئىگە ئۇسسۇل ھېسابلىنىدۇ. بۇ ئۇسسۇلدا ھەم موڭغۇللارنىڭ قەدىمكى زامان ئۇسسۇللىرىنىڭ رېئىمغا ۋارىسلىق قىلىنغان ھەم موڭغۇل خەلقىنىڭ ئۇزاق مۇددەت بوز يەر ئۆزلەشتۈرۈپ، چېگرىنى قوغداپ، بورتالا ئوتلىقىنى گۈللەندۇرگەنلىكىدەك قويۇق تۇرمۇش پۇرىقى

سىگدۇرۇلگەن، ھەركىتى تېز ھەم ئىخچام، ئۆزگىرىشى كۆپ بولۇپ، موڭغۇللارنىڭ ئىشچان، باتۇر، سەمىمىي، مەردانە بولۇشتەك مىجەز - خۇلقى ئىپادىلەنگەن. ھېيت - بايرام، توي - تۆكۈن، مۇراسىم - مەركىلەردە ساز چېلىنىسىلا، ئەر - ئايال، قېرى - ياش ھەممەيلەن كەينىدىن ئۇسسۇلغا چۈشىدۇ. بەزىدە 30 - 40 كىشى كوللېكتىپ ئۇسسۇل ئويناسا، بەزىدە بىرلا كىشى ياكى ئىككى كىشى ئۇسسۇل ئويناپدۇ، ئۇسسۇلغا چۈشكەن ئەر - ئايال، قېرى - ياشلارنىڭ ئەھۋالىغا يارىشا، ساز رېتىمىنى تېزلىتىشكە ياكى ئاستىلىتىشقا، ئۇسسۇل ھەركىتىنى ئۆزگەرتىشكە بولىدۇ. ياش ئەر - ئايالار بۇ ئۇسسۇلنى ئويىنىغاندا، كۆپىنچە رېتىمى تېز ھەركەتلەرنى قوللىنىشنى ياخشى كۆرىدۇ، مەسىلەن: بۇركۇتنىڭ ھەرخىل ھەركىتىگە تەقلىد قىلىپ ئويناپدۇ، سولغا يېنىچە ئۆرۈلۈش ھەركىتى ئارقىلىق بۇركۇتنىڭ موللاق ئېتىپ ئۇچقىنىنى، ئىككى غۇلىچىنى كېرىش ھەركىتى ئارقىلىق بۇركۇتنىڭ قانات كېرىپ پەرۋاز قىلغانلىقىنى، قول بېغىشىنى پەسلىتىش، ئېگىزلىتىش، سىلكىش ئارقىلىق بۇركۇت قانىتىنىڭ ھەركەت ئۆزگىرىشىنى، مۇرە، بىلەك ھەركىتىنى پۈتكۈل بەدەن ھەركىتىگە ماسلاشتۇرۇش، تۆلۈق زوڭزىيىپ ئولتۇرۇش، يېرىم زوڭزىيىپ ئولتۇرۇش ئارقىلىق، بۇركۇتنىڭ ئاسمانغا كۆتۈرۈلگەن ياكى ئاسماندىن پەسكە شۇڭغىغاندىكى ھالىتىنى ئىپادىلەيدۇ. بۇ ئۇسسۇلنى ئويىنىغاندا ئەرلەرنىڭ ھەركىتى بىلەن ئايالارنىڭ ھەركىتى پەرقلىق بولىدۇ، يەنى ئەرلەرنىڭ ھەركىتى مەردانە، ئەركىن، سۈباتلىق بولۇپ، ئۇلارنىڭ ساددىلىقى، مەرتلىكى، قىزغىنلىقى، جۇشقۇنلۇقىنى ئىپادىلەيدۇ؛ ئايالارنىڭ ھەركىتى لەرزان، يېنىك، ئازادە بولۇپ، تېتىكلىك، سالماقلىق، ئۇيۇاتچانلىقنى ئىپادىلەيدۇ. «ھەيدىك ساۋۇردىك» نىڭ رېتىمى ئاستا، ھەركىتى سالماق بولۇپ، ئوتتۇرا ياش، ياشانغان ئەر - ئايالارنىڭ تەمكىنلىكى - سالماقلىقىنى ئىپادىلەيدۇ.

بورتالا موڭغۇل خەلق ئۇسسۇلىنىڭ ھەركىتى، ئاساسەن، بەش قىسىمدىن تەركىب تاپىدۇ. بىرىنچىسى، مۇرە قىسمى (مۇرىنى چىڭ تۇتۇش، مۇرىنى تىترىتىش، مۇرىنى ئېتىش)؛ ئىككىنچىسى، بىلەك قىسمى (بىلەكنى تىترىتىش)؛ ئۈچىنچىسى، قول قىسمى (قولنى چىڭ تۇتۇش، بىلەكنى تىترىتىش)؛ تۆتىنچىسى، بېغىش قىسمى (بېغىشنى پەسلىتىش، بېغىشنى ئېگىزلىتىش، بېغىشنى ئىتتىرىش، بېغىشنى سوزۇش، بېغىشنى ئايلاندۇرۇش)؛ بەشىنچىسى، قەدەم (ئارقىغا چەكمە قەدەم تاشلاش، بىر ئورۇندا تۇرۇپ قەدەم تاشلاش، يورغىلاپ تىترەتمە قەدەم تاشلاش، قەدەم يۆتكەش، يېرىم زوڭزىيىش، تولۇق زوڭزىيىش). بورتالا موڭغۇللىرى ئۇزاق مۇددەت قېرىنداش مىللەتلەر بىلەن بىللە توپلىشىپ ئولتۇراقلىشىپ، ئۆز ئارا مەدەنىيەت ئالماشتۇرۇش نەتىجىسىدە ئۆزىگە خاس مەدەنىيەت ئۇسلۇبىنى شەكىللەندۈرگەن. بورتالا موڭغۇل ئۇسسۇللىرىنىڭ مۇرە، قول ھەركەتلىرى ئېچكى موڭغۇل رايونىدىكى موڭغۇللارنىڭكىگە قارىغاندا تېزراق، تىترەتمە ھەركىتى كۆپ، بىلەكنى كېرىش ھەركىتى ئاز، قول بېغىشى ھەركىتى چاققان، بېغىشنى ئىتتىرىش، سوزۇش ھەركىتى تېز ھەم چىڭ.

3. «جاڭغىر داستانى» نى ئېيتىش

«جاڭغىر داستانى» نى ئېيتىش بورتالادا كەڭ ئومۇملاشقان، شويىگچەن رايونى بارتوغا چارۋىچىلىق فېرمىسىدىكى خەلق سەنئەتچىسى پۈرۈپجاب ئۆزى تۇزۇپ ئورۇندىغان «ئوتخون ئۇلانموڭغۇر» ۋە «جاڭغىر مەلىكىسىنىڭ تۇغقان يوقلىشى» نىڭ 5 - ، 6 - بابلىرى پۈتكۈل ئوبلاستقا تارقالغان؛ 1981 - يىلدىن باشلاپ پۈتكۈل شىنجاڭدىكى موڭغۇللار ئارىسىدا ئېيتىلىپ كەلمەكتە.

«جاڭغىر داستانى»، ئاساسەن، جاڭغىرچى (مەددىاھ ناخشىچى) لارنىڭ يادلىۋالغىنى بويىچە ئېيتىشى بىلەن تارقالغان. جاڭغىر تارىختا ئۆتكەن رىۋايەت تۇسىنى ئالغان مىللىي قەھرىمان بولۇپ، كېيىنكىلەر ئارىسىدا

ئۇنىڭغا مەدھىيە ئوقۇيدىغان ناخشا بىر قەدەر كۆپ بولغان: تۆۋەندە ناھىيىدىن بىر. چىرىن 1982 - يىلى ئورۇندىغان «جاڭگىرغا مەدھىيە» ناملىق ناخشىنىلا مىسال كەلتۈرۈمىز، بۇ ناخشىنىڭ بىر بۆلىكىنىڭ ئاساسىي مەزمۇنى تۆۋەندىكىچە:

چىلان تورۇق «دولۇڭگىر»
يەتتە چىشلىق بولغاندا،
نەۋقىرانلىق يېشىغا
«كۈندۇ شابۇر» تولغاندا،
كۆيلىنەتتى جاڭگىرخان
تۇمەن ناخشا - داستاندا.
ھەي! . . . ھەي ! . . . ھەي ! . . .

جاڭگىر تۇرغان ئۆيىنىڭكى
ئالدى تەرەپ ئۆگزىسى
كۆز چاقنىتار، يېپىلغاچ
بۇغا - مارال تېرىسى.
خۇددى ھەسەن - ھۈسەندەك
جاڭگىرخاننىڭ پوتىسى.
ھەي! . . . ھەي ! . . . ھەي! . . .

جاڭگىر تۇرغان ئۆيىنىڭكى
ئوك ياقتىكى ئۆگزىسى
ئەجەپ نەپىس، يېپىلغاچ
قىران يولۋاس تېرىسى.
خۇددى ھەسەن - ھۈسەندەك
جاڭگىرخاننىڭ پوتىسى.
ھەي! . . . ھەي! . . . ھەي! . . .

جاڭگىر تۇرغان ئۆيىنىڭكى
سول ياقتىكى ئۆگزىسى
ۋالىلدايدۇ، يېپىلغاچ
قەيسەر قاپلان تېرىسى.
خۇددى ھەسەن - ھۈسەندەك
جاڭگىرخانتىڭ پوتىسى.
ھەي! . . . ھەي! . . . ھەي! . . .

جاڭگىر تۇرغان ئۆيىنىڭكى
ئارقا تەرەپ ئۆگزىسى
جۇلالايدۇ، يېپىلغاچ
كىيىك - جورنىڭ تېرىسى.
شىر ۋە پلىنىڭ چىشىغا
ئوخشار ئونىڭ پوتىسى.
ھەي! . . . ھەي! . . . ھەي! . . .

جاڭگىر تۇرغان ئۆيىنىڭكى
قىرىق تۆت تالدۇر تېرىكى،
بادرىسى بار تۆت مىڭ تال،
ئولار مەزمۇت يۇلىكى.
مۇشۇ ئۆيگە ئوتلاقتا
تەڭ بولالماس بۇلىكى.
ھەي! . . . ھەي! . . . ھەي! . . .

بۇ ئۆي شانۇ - شەرىپى
ھەممە ياقتا تونۇلغان،
سەككىز پوتلۇق شىرەسى
دەل مەركەزگە قويۇلغان.
كەلگەنلەرنى خۇش كۈتەر
ياش - نەۋقىران جاڭگىرخان.
ھەي! . . . ھەي! . . . ھەي! . . .

4. ئۇيغۇر خەلق ناخشىلىرى

بۇلبۇل

باھارنىڭ قەدرىنى بىلمەس.
جاپانى چەكمىگەن ئاشىق،
ۋاپانىڭ قەدرىنى بىلمەس.
زېمىستان كۆرمىگەن بۇلبۇل،

تەلكە
تەلكىنىڭ داۋانىدىن،
كارۋان توختىماي ئۆتتى.
سۇلايمان يىغلىغان بىلەن،
ئىلاخۇن يىغلىماي ئۆتتى.
سايرام
ئىلى يولى بوستانلىق،
باراقسانلىق، گۇلباغلىق

يۇرىكىمدە ساقلاغلىق،
يايرىم بەرگەن قولياغلىق.
سايرامنىڭ كۆلى دەيدۇ،
يا ئاقمايدۇ، تاشمايدۇ.
ئۆلۈمنىڭ نۆۋىتى كەلسە،
ياش - قېرىغا باقمايدۇ.

5. ئۇيغۇر مەشرىپى

مەشرەپ — ئۇيغۇرلارنىڭ قەدىمكى كۆڭۈل ئېچىش پائالىيىتى، شۇنداقلا ئەۋلادلارنى قائىدە - يوسۇنلۇق قىلىپ تەربىيىلەيدىغان پايدىلىق سورۇن. ھەر قېتىم مەشرەپ بولغاندا، ئەنئەنىۋى ئادەت بويىچە ئابرويلۇق ھەم ئىقتىدارلىق بىرەيلەن يىگىت بېشىلىققا سايلىنىدۇ، ئادىل ئىش قىلىدىغان قازى ۋە دورغا قويۇلىدۇ. ئومۇمەن مەشرەپكە قاتناشقانلىكى كىشىلەر قائىدىگە خىلاپلىق قىلسىلا، مەنسىپىنىڭ يۇقىرى تۆۋەنلىكى، ياش قۇرامىنىڭ چوڭ - كىچىكلىكىدىن قەتئىينەزەر، بىردەك يىگىت بېشى تەرىپىدىن مەشرەپ قائىدىسى بويىچە جازاغا تارتىلىدۇ. ناۋادا قازى قائىدىگە خىلاپلىق قىلغۇچىنى سوتلاش جەريانىدا، دورغىلار جازانى ئىجرا قىلىشتا ساختىپەزلىك، يۇز خاتىرە قىلىپ قويسىمۇ ئوخشاشلا جازاغا تارتىلىدۇ (جازالانغۇچى ئويۇن كۆرسىتىپ بېرىشكە بۇيرۇلىدۇ).

بۇ يەردىكى ئۇيغۇرلارنىڭ كۆپىنچىسى قەشقەر ۋە ئاتۇش قاتارلىق جايلاردىن كېلىپ ئولتۇراقلىشىپ قالغان بولغاچقا، ئۇلار ئوينايدىغان مەشرەپنىڭ بەزى مەزمۇنلىرى قەشقەر ۋە ئاتۇش قاتارلىق جايلاردا ئوينىلىدىغان مەشرەپنىڭكىگە ئوخشاپ كېتىدۇ، ئەمما كۆپىنچە مەزمۇنى مۇشۇ جايدىكىلەرنىڭ ئالاھىدىلىكىگە ماسلاشقان بولۇپ، مۇشۇ جايدىكى ئويغۇرلارغا خاس شەكىل ئالغان. مەشرەپ باشلىنىشتىن ئىلگىرى، يىگىت بېشىنىڭ ئىشارىتى بىلەن تەڭ داپ، سۇناي، ناغرا چېلىنىدۇ. مەشرەپ ئەھلى جۇپ - جۇپ بولۇپ شادىيانە مۇزىكىغا تەڭگەش قىلىپ لەرزەن ئۇسسۇلغا چۈشىدۇ، ئۇسسۇلدا ئۇيغۇرلارنىڭ ھالال مېھنەت شادلىقى ئىپادىلىنىدۇ. ئەرلەر قوللىرىنى ئېگىز كۆتۈرۈپ، بېلىنى ئېگىپ، ئوما ئورۇش ھەرىكىتىنى ئىپادىلىسە، ئاياللار بىر قولىنى ئېگىپ، بىر قولىنى بېشىغا تەككۈزۈپ، مەززىلىك ئىسسىق نان ۋە سۇتلۇك چاي ئېلىپ كەلگەنلىكىنى ئىپادىلەپ، ئۆز ئارا كۆيۈنۈش، ئىناقلىق ئاساسىدىكى ئائىلىۋى مۇناسىۋەتنى نامايان قىلىدۇ. شادلىققا تولغان ئەمگەك ئۇسسۇلى ئاياغلاشقاندىن كېيىنلا، ئۆز ئارا چاي تۇتۇش، تاشلىشىپ ئۇسسۇل ئويناش، دەۋا سوراش باشلىنىپ كېتىدۇ. چاي تۇتقاندا ئالدى بىلەن يىگىت بېشى لىق چاي قويۇلغان ئىككى پىيالىنى پەتتۇسقا قويۇپ، خالىغان بىر كىشىنى چاي ئېلىشقا تەكلىپ قىلىدۇ، تەكلىپ قىلىنغۇچى ئىككى پىيالە چاينى بىر قولىغا ئېلىپ، بېلىكىنى ئەپچىللىك بىلەن ئايلاندۇرۇپ چاي ئۆرۈپ ئۇسسۇل ئويناپ، چاينى يەنە بىر كىشىگە تۇتىدۇ، چاي تۇتۇلغان كىشىمۇ ئۇسسۇل ئوينىۋېتىپ، ئاندىن چاينى ئالىدۇ ۋە باشقا بىر كىشىگە تۇتىدۇ. ناۋادا چاي تۇتقاندا چاي تۆكۈلۈپ كېتىپ قالسا، ئۇسسۇل ئوينىغاندا خاتا چۆگىلەپ قويۇلسا، قازى شۇ كىشىنى جازالايدۇ، جازانىڭ كۆپىنچىسى سۇ پۈركۈپ تامغا سۈرىتىنى تارتىش ياكى ھەرخىل ھايۋانلارنىڭ ئاۋازىنى دوراتقۇزۇش، ئۇسسۇل ئويناتقۇزۇش قاتارلىق قىزىقارلىق، كۈلكىلىك ئويۇنلاردىن ئىبارەت بولىدۇ. جازالانغۇچىلار كۆپ ھاللاردا

مەشرەپ ئەھلىنىڭ كۆلكىسىگە قالىدۇ. مەشرەپ شۇنداق قىزىپ كېتىدۇكى، مەشرەپ ئەھلى ئۇچەيلىرى ئۈزۈلۈپ كەتكىدەك كۆلۈشىدۇ.

80 - يىللاردا ئۆتكۈزۈلگەن مەشرەپلەر ئىلگىرىكىدىن پەرقلىنىدىغان بولدى، 1985 - يىل 9 - ئاينىڭ ئاخىرىدا ئاپتونوم رايون ۋە ئاپتونوم ئوبلاست قۇرۇلغانلىقىنى تەبرىكلەش مۇناسىۋىتى بىلەن، يەرلىك خەلق سەنئەتچىلىرى ۋە ئوبلاستلىق، شەھەرلىك كەسپىي، ئىشتىن سىرتقى سەنئەتچىلەر بىرلەشكەن مەشرەپ ئۆتكۈزدى، ئۇلار يېڭى بىلەن كونىنى بىرلەشتۈرۈش ئۇسۇلىنى قوللىنىپ، دادىل يېڭىلىق يارىتىپ، ئەنئەنىۋى «دەۋا سوراش» مۇ، 20 - يىللارنىڭ 80 - يىللىرىغا خاس ناخشا - ئۇسسۇل، كۇلدۇرگە، شېئىر دېكلاماتسىيە قىلىش، ئىتوتەمۇ بولغان سەنئەت نومۇرلىرىنى كۆرسەتتى. مەشرەپكە ياشانغان بوۋاي - مومايلارمۇ، ياشلار ۋە ئوقۇغۇچىلارمۇ، ئوبلاستلىق، شەھەرلىك پارتىيە، ھۆكۈمەت رەھبەرلىرى ۋە مەشھۇر زاتلارمۇ، يېزا - قىشلاق ئاممىسىمۇ قاتناشتى. بۇ قېتىمقى پائالىيەتتە قەدىمكى ئەنئەنىگە قاتتىق ئەمەل قىلىندى، بىر مۇنچە رەھبىرىي كادىرلار ۋە ھەر ساھەدىكى ئابرويلۇق مەشھۇر زاتلارمۇ مەشرەپ قاتىدىسىگە خىلاپلىق قىلىپ قويغىنى سەۋەبلىك جازالىنىپ، سەھنىگە چىقىپ ئويۇن كۆرسىتىشكە مەجبۇر بولدى، ئۇلارنىڭ ئويۇنلىرى مەشرەپ ئەھلىنى قاتتىق كۈلدۈرۈۋەتتى.

6. قازاقلارنىڭ ئاقىنلار ئېيتىشىشى

قازاقلار ناخشا - ئۇسسۇلغا ماھىر خەلق، ئۇلارنىڭ كۆپىنچىسى ئۇزاق مۇددەت بىپايان ئوتلاقتا توپلىشىپ ئولتۇراقلاشقان، دائىم ئۇزى ئەتىۋارلايدىغان ئېتىنى مىنىپ، دومبۇرا چالغاچ خەلق ناخشىلىرىنى ئېيتىدۇ. ئۇزاق داۋام قىلغان كۆچمە چارۋىچىلىق ھاياتى بۇ يەردىكى ئاقىنلار ئېيتىشىشىنى ئۇزىگە خاس ئالاھىدىلىككە ئىگە قىلغان. ئادەتتە ئەر - ئاياللار بىر جۇپ بولۇپ، ئەھۋالغا قاراپلا قوشاق توقۇپ ئېيتىشىدۇ. بۇ جايدىن مەخسۇس خەلق ناخشىلىرىنى ئېيتىدىغان ۋە ھېكايىلەرنى قوشاق قىلىپ ئېيتىدىغان نۇرغۇن ئاقىنلار چىققان. ئاقىنلار ئېيتىشىشى ئادەتتە كىچىك دائىرىدە ۋە ئىستىخىيىلىك بولىدۇ، تۆي - تۆكۈن، ۋە شىلدىاخانا (تۇغۇت تويى) قاتارلىق كۈنلەردە ئۇرۇق - تۇغقان، دوست - يارەنلەر ئارا ئۆتكۈزۈلىدۇ. مۇنداق پائالىيەت ئوتلاقتا دائىم ئويۇشتۇرۇلۇپ تۇرىدۇ.

§4. كەسپىي سەنئەت تەشكىلاتلىرى

بورتالا شەھىرى تەۋەسىدە بىرلا كەسپىي سەنئەت ئۆمىكى بار. 50 - يىللاردا ئارتىس ئاز، ئويۇن نومۇرلىرى ئاددىيراق، سۆيىتىمۇ تۆۋەنرەك بولغاچقا، ئويۇن قويۇش دائىرىسى، بورتالا بازىرى بىلەنلا چەكلەنگەنىدى. ئويۇن قويۇش قېتىمىمۇ ئىنتايىن چەكلىك ئىدى. 1960 - يىلى بۇ ئۆمەكنىڭ ئارتىسى 31 گە يەتتى، ناخشا - ئۇسسۇل، يالغۇز كىشىلىك مۇزىكا، كوللېكتىپ مۇزىكا، چوڭ - كىچىك خور، دراما قاتارلىقلارنى ئۆز ئىچىگە ئالغان 32 نومۇر ئىجاد قىلىندى ۋە قويۇلدى. شۇ يىلى 60 نەچچە مەيدان ئويۇن قويۇلدى. بۇ ئويۇنلاردا «ئوچ قىزىل بايراق» قا مەدھىيە ئوقۇش ھەم يېزا ئىگىلىكى بىلەن كەلگۈسىنى تەسەۋۋۇر قىلىش قاتارلىقلار ئاساسىي مەزمۇن قىلىندى. 1962 - يىلى 37 نومۇر ئىجاد قىلىندى. بۇنىڭ ئىچىدە «خامانداۋ»، «سۇ ئىنشائاتى ياساش»، «گۈزىشى بېغى» قاتارلىقلار ئۇيغۇر ھەم «ئاشلىق ئۇچۇن» ناملىق قوش ئاۋازلىق ناخشا ئاممىنىڭ ئالقىشىغا ئېرىشتى. «مەدەنىيەت زور ئىنقىلابى» نىڭ دەسلەپكى مەزگىلىدە، ئادەتتە، ناخشا، كۆيبەن، ئېيتىشىش قاتارلىق نومۇرلار كۆپرەك ئوينالدى. سەنئەت ئۆمىكى 1969 - يىلى بىرمەھەل تارقىتىۋېتىلدى. 1978 - يىلدىن كېيىن سەنئەت

ئۆمىكى مۇڭاپىق تەڭشىلىپ، دائىم دېھقانچىلىق، چارۋىچىلىق رايونلىرىغا بېرىپ، ھەر مىللەتنىڭ سەنئەت نومۇرلىرىنى تەييارلاپ، بىر يىلدا 100 نەچچە مەيدان ئويۇن قويدى، ناخشا ـ ئۇسسۇلنى ئاساس قىلىپ، قىسقا، ئىنسل، ساغلام، قىزىقارلىق نومۇرلارنى ئويناندى. 1985 ـ يىلى بۇ سەنئەت ئۆمىكىدىكى ئارتىس 75 كە يەتتى، بۇنىڭ ئىچىدە جۇڭگو ئۇسسۇلچىلار جەمئىيىتىنىڭ ئەزاسى بىر، جۇڭگو ئۇسسۇلچىلار جەمئىيىتى شىنجاڭ شۆبىسىنىڭ ئەزاسى تۆت، جۇڭگو تىياتىرچىلار جەمئىيىتى شىنجاڭ شۆبىسىنىڭ ئەزاسى بىر، جۇڭگو مۇزىكانتلار جەمئىيىتى شىنجاڭ شۆبىسىنىڭ ئەزاسى يەتتە. ئۆمەكنىڭ خادىملىرى ۋە ئاپتوموبىل، چالغۇ ئەسۋابى، كىيىم ـ كېچەك، سايمان قاتارلىق ئۇسكۇنىلىرى خېلى تولۇق.

§ 5. ئاخبارات

بورتالا شەھىرى تەۋەسىدە «بورتالا گېزىتى» لا چىقىدۇ، ئۇ، بورتالا ئوبلاستلىق پارتكومىنىڭ ئورگان گېزىتى بولۇپ، ئاساسەن، پارتىيەنىڭ ھەر قايسى مەزگىلدىكى سىياسەت، فاڭجېن، لۇشىيەنلىرى تەشۋىق قىلىنىدۇ. 1 ـ بېتى مۇھىم خەۋەرلەر بېتى بولۇپ، ئۇنىڭغا ئوبلاستلىق پارتكوم، خەلق ھۆكۈمىتىنىڭ يولىيورۇق، قارار، ئۇقتۇرۇشلىرى، باشماقالا ۋە مۇھىم خەۋەرلەر ھەم ئىچكى، تاشقى مۇھىم ئېقىم مەسىلىلىرىگە دائىر خەۋەرلەر بېرىلىدۇ. 2 ـ بېتى ئىقتىسادىي خەۋەرلەر بېتى بولۇپ، ئۇنىڭغا دېھقانچىلىق، ئورمانچىلىق، چارۋىچىلىق، سانائەت، قاتناش، مالىيە ـ سودا سىستېمىلىرىنىڭ ئوبلاستلىق پارتكوم، ھۆكۈمەتنىڭ كونكرېت سىياسەتلىرى، فاڭجېنلىرى ۋە تەدبىرلىرىنى ئىزچىللاشتۇرۇشتا ھەم خىزمەتتە قولغا كەلتۈرۈلگەن نەتىجىلەر، تەجرىبىلەر بېرىلىدۇ. 3 ـ بېتى ئىچكى، تاشقى ئېقىم مەسىلىلىرى بېتىدىن ئىبارەت. 4 ـ بېتى سىياسەت، مەدەنىيەت، ماارىپ، قانۇنچىلىق، ئارمىيە بېتى ۋە ئەدەبىيات ـ سەنئەت بېتىدىن ئىبارەت.

«بورتالا گېزىتى» 1960 ـ يىل 7 ـ ئاينىڭ 1 ـ كۈنى نەشر قىلىنىپ، 1965 ـ يىل 2 ـ ئاينىڭ 10 ـ كۈنگىچە بەش كۈندە بىر سان چىقىرىلغان، 1965 ـ يىل 2 ـ ئاينىڭ 10ـ كۈنىدىن باشلاپ، ھەپتىدە ئىككى سان چىقىدىغان قىلىپ ئۆزگەرتىلگەن. 1969 ـ يىل 4 ـ ئاينىڭ 8 ـ كۈنىدىن باشلاپ ھەپتىدە ئۈچ سان چىقىرىلىدىغان بولغان. بۇ گېزىتنىڭ خەنزۇچىسى بىلەن مۇڭغۇلچىسى ھازىرغىچە تۆت فورمات تۆت بەتلىك قىلىپ چىقىرىلىۋاتىدۇ. ئۇيغۇرچىسى 1960 ـ يىل 7 ـ ئاينىڭ 1 ـ كۈنىدىن 8 ـ ئاينىڭ 1 ـ كۈنگىچە تۆت فورمات ئىككى بەتلىك چىقىرىلغان، 8 ـ ئايدىن باشلاپ تۆت فورمات، تۆت بەتلىك قىلىپ ئۆزگەرتىلگەن. 1976 ـ يىل 2 ـ ئايدا يېڭى يېزىقتا چىقىدىغان قىلىپ ئۆزگەرتىلگەن. 1981 ـ يىل 1 ـ ئايدىن كېيىن يەنە پۈتۈنلەي كونا يېزىق بىلەن چىقىرىلىشقا باشلىدى. مۇڭغۇلچىسى تۆت مۇڭغۇل يېزىقىدا نەشر قىلىنىدۇ. خەنزۇچە «بورتالا گېزىتى» نىڭ نامىنى گېزىت نەشر قىلىنىشقا باشلىغاندا ئەينى چاغدىكى ئوبلاستلىق پارتكومىنىڭ شۇجىسى شېي يۈتيەن يېزىپ بەرگەنىدى. 1963 ـ يىل 4 ـ ئاينىڭ 6 ـ كۈنىدىكى 199 ـ سانىدىن باشلاپ، گومورۇ يېزىپ بەرگەن گېزىت نامى ئىشلىتىلدى. 1967 ـ يىل 3 ـ ئاينىڭ 13 ـ كۈنى ھەربىي ئىدارە قىلىش يولغا قويۇلغاندىن كېيىن چىقىرىلغان 1 ـ سانىدىن باشلاپ گېزىت نامى سۈڭتىزى خەت شەكلىنىڭ باسما شەكلى بىلەن بېسىلىدىغان بولغان. 1970 ـ يىل 7 ـ ئاينىڭ 1 ـ كۈنى قارا باسما ھەرپ شەكلىگە ئۆزگەرتىلگەن. 1973 ـ يىل 3 ـ ئاينىڭ 1ـ كۈنىدىن باشلاپ، گومورۇ يېزىپ بەرگەن گېزىت نامىنى ئىشلىتىش ئەسلىگە كەلتۈرۈلدى. «بورتالا گېزىتى» 1960 ـ يىل 8 ـ ئاينىڭ 1 ـ كۈنىدىن باشلاپ پوچتا ئىدارىسى ئارقىلىق تارقىتىلىدىغان بولدى. 1985 ـ يىل 9 ـ ئايدا ئاپتونوم رايونىمىز بويىچە تۇنجى قېتىم ئۇيۇشتۇرۇلغان ۋىلايەتلىك، ئوبلاستلىق (شەھەرلىك) گېزىتلەرنىڭ بەت ئورۇنلاشتۇرۇش ـ بېسىلىش سۈپىتىنى باھالاش يىغىنىدا «بورتالا گېزىتى» نىڭ خەنزۇچىسى شىنجاڭ بويىچە 1 ـ لىككە ئېرىشتى.

«بورتالا گېزىتى» نىڭ تارقىتىلىش ئەھۋالى

مەدەنىيەت، ماتارىپ 3 — 2

يىللار	ئايلىق ئوتتۇرىچە تارقىتىلىش سانى		ئايلىق ئەڭ كۆپ تارقىتىلىش سانى		ئايلىق ئەڭ ئاز تارقىتىلىش سانى	
	خەنزۇچىسى	ئۇيغۇرچىسى	خەنزۇچىسى	ئۇيغۇرچىسى	خەنزۇچىسى	ئۇيغۇرچىسى
1963	495	337	620	490	419	248
1964	470	447	551	590	400	383
1965	693	398	932	474	447	333
1966	1186	405	1915	551	678	289
1967	2516	349	3457	406	1163	303
1968	3043	262	3502	323	3038	260
1969	3242	187	73914	314	3260	170
1970	2735	230	2891	329	2559	194
1971	2407	346	2505	395	2309	319
1972	1961	308	2069	323	1917	288
1973	2144	35	2308	350	1999	288
1974	3949	418				
1975	3273	605				
1976	5521	801				
1977	6666	970				
1978	5516	541	17230 2 - پەسىل	1742 2 - پەسىل	16181 3 - پەسىل	1550 4 - پەسىل
1979	4550	388	4679	418	4337	377
1980	3838	352	4445	434	3871	332
1981	3840	484	3986	517	3617	381
1982	4106	646	4303	732	3797	579
1983	5126	847				
1984	3958	1032				
1985	4557	1263				

ئىزاھات:

1969 - يىل 7 - ئاينىڭ 1 - كۈنى خەنزۇچە، ئۇيغۇرچە گېزىتتىن 2200 پارچە سېتىلغان.

§ 6. كىتاب ساقلاش ۋە تارقىتىش

1. كىتاب ساقلاش

مىنگونىڭ 31 - يىلى (1942 - يىلى) 9 - ئايدا ناھىيىلىك ھۆكۈمەت 100 نەچچە پارچە ھەرخىل يېڭى كىتاب ۋە قىسمەن ژۇرنال يىغىپ، ناھىيىلىك ھۆكۈمەتتە كىچىك كۇتۇپخانا قۇرۇپ، ھۆكۈمەت ئەمەلدارلىرىنىڭلا ئوقۇشى، تەتقىق قىلىشىغا ھەپتىدە بىر قېتىم ئېچىپ بەرگەنىدى.

مىنگونىڭ 36 - يىلى (1947 - يىلى) ناھىيىلىك كۇتۇپخانا قۇرۇلدى، ئۇنىڭدا 275 پارچە ھەرخىل كىتاب، 125 سان ژۇرنال، 185 پارچە ھەرخىل گېزىت بار بولدى. بۇ كۇتۇپخانا 42 كىتاب ئوقۇش گۇرۇپپىسى قۇردى ۋە دائىملىق كىتاب ئوقۇش پائالىيەتلىرىنى قانات يايدۇرۇپ تۇردى.

1949 - يىلدىن كېيىن، پارتىيە ۋە ھۆكۈمەت ھەر مىللەت خەلقىنىڭ مەدەنىيەت بىلىمىنى بېيىتىش ئۈچۈن، ئالدى بىلەن كەسپىي كىتاب باشقۇرۇش ئاپپاراتى تەسىس قىلدى. كىتاب سانى، تۈرى ئۈزلۈكسىز كۆپەيدى، كىتاب ئوقۇش دائىرىسىمۇ پەيدىنپەي كېڭەيدى. 1955 - يىلنىڭ بېشىدا 2000 پارچىدىن كۆپرەكلا كىتاب، 18 خىللا گېزىت - ژۇرنال بار ئىدى، بۇلارنىڭ كۆپىنچىسىنى ئورگان كادىرلىرى ۋە ھەر مىللەت ئاممىسى ئىئانە قىلغانىدى. شۇ يىلنىڭ كېيىنكى يېرىمىدا كۇتۇپخانىغا كىتاب ئوقۇشقا كىرگەنلەر 1573 ئادەم (قېتىم) گە يەتتى. 1958 - يىل 7 - ئايدا ئاپتونوم ئوبلاستلىق كۇتۇپخانا رەسمىي قۇرۇلدى، ئۇنىڭدا ساقلىنىۋاتقان كىتاب سانى ۋە تۈرىمۇ ئۈزلۈكسىز كۆپەيدى. 1959 - يىلنىڭ ئاخىرىدا ھەرخىل كىتاب 9500 پارچىگە، كۇتۇپخانىغا كېلىپ كىتاب ئوقۇغانلار 2700 ئادەم (قېتىم) گە يەتتى. 1961 - يىلى كۇتۇپخانىدىكى كىتاب 30 مىڭ پارچىدىن ئېشىپ كەتتى، قىرائەتخانىدىكى گېزىت 40 نەچچە خىلغا يەتتى. قەرەللىك ژۇرنالمۇ 100 نەچچە خىلغا كۆپەيدى، كىتاب ئوقۇشقا كەلگەنلەر 10 مىڭ ئادەم (قېتىم) گە يېقىنلاشتى. 1963 - يىلى ئاپتونوم ئوبلاستلىق كۇتۇپخانا ناھىيىگە ئۆتكۈزۈپ بېرىلگەندە 20 مىڭ 560 پارچە كىتاب، 109 خىل رەسىملىك ژۇرنال ۋە ژۇرنال، 32 خىل گېزىت بار ئىدى. دېھقان، چارۋىچىلارغا قولايلىق يارىتىپ بېرىش ئۈچۈن، شۇ يىلى 7 - ئايدا سەييارە گۇرۇپپا قۇرۇلدى، بۇ گۇرۇپپا پروپېكسىيە ئاپپاراتى، سۈرەت، رەسىملىك ژۇرنال ۋە دېھقانچىلىق، چارۋىچىلىققا ئائىت كىتاب، ژۇرناللارنى ئېلىپ، سايرام كۆلى قاتارلىق جايلارغا بېرىپ سەييارە مۇلازىمەت قىلدى ھەمدە ئۇتبۇلاق گۈڭشېسىنىڭ بىر كۇلۇب قۇرۇشىغا، دېھقانچىلىق، چارۋىچىلىق پەن - تېخنىكىسىغا، ئەدەبىيات - سەنئەتكە دائىر كىتابلارنى شېتىۋېلىشىغا ياردەم بەردى. 1964 - يىلى كۇتۇپخانا ئەينى چاغدىكى ساۋاتسىزلىقنى تۈگىتىش خىزمىتىگە ماسلىشىپ، 11 كۆچمە كىتاب ساندۇقى ياسىدى. دېھقانچىلىق - چارۋىچىلىق مەدەنىيەت خىزمەت ئەترىتى دېھقان - چارۋىچىلار ياقتۇرىدىغان ئاممىباب، چۈشىنىشلىك كىتاب، رەسىملىك ژۇرنال، چاتما رەسىم، قەرەللىك ژۇرنال قاتارلىقلارنى ساندۇققا قاچىلاپ، دېھقانچىلىق، چارۋىچىلىق رايونلىرىغا ئاپىرىپ سەييارە مۇلازىمەت قىلدى. كۇتۇپخانا يەنە 12 دېھقانچىلىق، چارۋىچىلىق رايونىغا كوللېكتىپ كىتاب ئارىيەت ئېلىش كىنىشكىسى بېجىرىپ بەردى (بىر قېتىمدا 50 - 60 پارچە كىتاب ئارىيەت بېرىلدى)، كىتاب ئارىيەت ئېلىپ ئوقۇش ۋاقتى بىر ئايدىن ئىككى ئايغىچە بولدى. 1966 - يىلى «مەدەنىيەت زور ئىنقىلابى» باشلانغاندىن كېيىن، كۇتۇپخانىدىكى كىتابلارنىڭ كۆپ قىسمى فېئودالىزىم، كاپىتالىزىم، شىيۇجېڭجۇيىنىڭ زەھەرلىك چۆپى دەپ قارىلىپ ئېغىر

بۇزغۇنچىلىققا ئۇچرىدى، 1968 - يىل 12 - ئايغىچە ئاز كەم 10 مىڭ پارچە ھەر خىل كىتاب يوقىلىپ كەتتى، گېزىت - ژۇرناللار تېخىمۇ ئېغىر زىيانغا ئۇچرىدى. 1976 - يىل 10 - ئايدا ناھىيىلىك تەشۋىقات پونكىتى يېڭى كۇتۇپخانىنى تەرتىپكە سالدى، كىتاب باشقۇرۇشىمۇ شۇنىڭدىن ئېتىبارەن مۇنتىزىملىشىشقا باشلىدى، شۇ يىلى 169 خىل گېزىت، ژۇرنالغا مۇشتېرى بولۇندى ھەم بىر قىسىم يېڭى كىتابلار سېتىۋېلىندى. يىل ئاخىرىدا كۇتۇپخانىدا ساقلىنىۋاتقان كىتاب 32 مىڭ 641 پارچىگە، ئارىيەت ئېلىنغان كىتاب 29 مىڭ 530 پارچە - قېتىمغا يەتتى. 1979 - يىلى مەدەنىيەت يۇرتى بىر قىسىم كىتاب سېتىۋالدى ھەم گېزىت - ژۇرنالغا مۇشتېرى بولۇش دائىرىسىنى كېڭەيتتى. يىل ئاخىرىدا مەدەنىيەت يۇرتىدا ساقلىنىۋاتقان كىتاب 50 مىڭ پارچىغا، گېزىت 49 خىلغا، قەرەللىك ژۇرنال 226 خىلغا يەتتى. 1000 دىن ئارتۇن كىتاب ئارىيەت ئېلىش كىنىشكىسى تارقىتىلدى. 1980 - يىلنىڭ كېيىنكى يېرىمىدىن باشلاپ، «جۇڭگونىڭ كىتابلارنى تۇرگە ئايرىش ئۇسۇلى» بويىچە كىتابلارنى يېڭىباشتىن تۇرگە ئايرىش خىزمىتى ئىشلىنىپ، كىتابلار 22 چوڭ تۇرگە ئايرىلدى. 1983 - يىل 6 - ئايدا كىتابقا مەسئۇل خۇاڭبر بېيجىڭغا بېرىپ، مەملىكەتلىك ئاز سانلىق مىللەتلەر كىتاب خىزمىتى يىغىنىغا قاتنىشىپ قايتىپ كەلگەندىن كېيىن، ناھىيە ئاز سانلىق مىللەت يېزىقىدىكى كىتابلارنى كۆپەيتىشكە تېخىمۇ ئەھمىيەت بەردى، مىللىي يېزىقتىكى كىتاب، ژۇرناللارنى كۆپەيتىشكە دىققەت قىلدى. شۇ يىلى مەدەنىيەت يۇرتىدا ساقلىنىۋاتقان كىتاب 60 مىڭ پارچىدىن ئاشتى، بۇنىڭ ئىچىدە مىللىي يېزىقتىكى كىتاب 15 مىڭ پارچە؛ 50 خىل گېزىتكە مۇشتېرى بولۇندى، بۇنىڭ ئىچىدە مىللىي يېزىقتىكىسى 14 خىل؛ قەرەللىك ژۇرنال 220 خىلغا يەتتى، بۇنىڭ ئىچىدە مىللىي يېزىقتىكىسى 27 خىل. 1984 - يىلى مەدەنىيەت يۇرتىنىڭ قىرائەتخانىسى 70 كۇادرات مېتىرغا كېڭەيتىلدى. بالىلار قىرائەتخانىسى ۋە ئويۇنخانىسى، ژۇرنال - ماتېرىيال ئامبىرى قۇرۇلۇپ، ئەسلىدىكى بىرلا قىرائەتخانا ۋە بىرلا كىتاب ئامبىرى بولۇش ھالىتى ئۆزگەرتىلدى ھەم گېزىت - ژۇرنال زاكاز قىلىش دائىرىسى كېڭەيتىلىپ، 340 خىل گېزىت - ژۇرنالغا مۇشتېرى بولۇندى. 1985 - يىلنىڭ ئاخىرىدا مەدەنىيەت يۇرتىدا ساقلىنىۋاتقان كىتاب 70 مىڭ پارچىغا يەتتى، شۇ بىر يىلدا 10 مىڭ 800 ئادەم (قېتىم) جەمئىي 14 مىڭ 400 پارچە كىتاب ئارىيەت ئېلىپ ئوقۇدى، مەدەنىيەت يۇرتى ئوبلاست بويىچە كىتاب ئەڭ كۆپ ساقلىنىدىغان ئورۇن بولۇپ قالدى.

2. كىتاب تارقىتىش

جۇڭخۇا خەلق جۇمھۇرىيىتى قۇرۇلۇشتىن ئىلگىرى بورتالادا كىتابخانا يوق ئىدى. 1950 - يىلدىن 1953 - يىلغىچە كىتابلار «شىنخۇا» كىتابخانىسى ئىلى تارماق كىتابخانىسىنىڭ بورتالاغا ھەر يىلى ئىككى قېتىم سەييارە خادىم ئەۋەتىپ سېتىشى بىلەن تارقىتىلىپ كەلگەنىدى. 1954 - يىلى «شىنخۇا» كىتابخانىسىنىڭ بورتالا تارماق كىتابخانىسى قۇرۇلۇپ، دوكان ئاچتى. بورتالا تارماق كىتابخانىسى ھەر يىلى تۆت قېتىم سەييارە مۇلازىمەت قىلىپ، ھەرخىل يېزىقتىكى كىتاب ۋە مەكتەپ دەرسلىكلىرىنى ساتتى. 1958 - يىلى «يالقۇن»، «ئۇچقۇن»، «يېڭى ھايات» گۈڭشىلىرى ۋە «ئالغا» چارۋىچىلىق فېرمىسىدىكى تەمىنات سودا كوپېراتىپلىرىدا ۋەكالىتەن كىتاب سېتىش كەسپى يولغا قويۇلدى. 1967 - يىلى «چىندىل» كوچىسىدا 307 كۇادرات مېتىرلىق كىتابخانا (ئامبارنىمۇ ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ) سېلىندى. 1968 - يىلى يېزا ئىگىلىك 5 - شى «قىزىل يۇلتۇز» كوچىسىدا 80 كۇادرات مېتىرلىق كىتابخانا سالدى. 1975 - يىلى بۇ دوكان بورتالا ئوبلاستىغا ئۆتكۈزۈۋېتىلىپ، بورتالا ئوبلاستلىق «شىنخۇا» كىتابخانىسىنىڭ 2 -

دۆكىنىغا ئۆزگەرتىلدى. 1983 - يىلى بېزا ئىگىلىك 5 - شىنىاق 81 -، 84 -، 89 - تۆەن - مەيدانلىرىدا كىتابخانا سېلىندى. 50 - يىللاردا كىتابخانا قۇرۇلغاندىن تارتىپ 60 - يىللارنىڭ ئوتتۇرىلىرىغىچە كىتابخاندىكى ئىشچى - خىزمەتچىلەر پارتىيىنىڭ مەركىزىي ۋەزىپىلىرىگە ۋە ھەر قايسى دەۋرىدىكى سىياسىي ئۆگىنىشلەرگە ماسلىشىپ، 563 مىڭ 100 پارچە ھەرخىل سىياسىي كىتاب ۋە ئەدەبىيات - مەنئەت، پەن - تېخنىكىغا دائىر كىتاب تارقاتتى. «مەدەنىيەت زور ئىنقىلابى» مەزگىلىدە نۇرغۇن كىتابلار فېئودالىزىم، بۇرژۇئازىيە، شىۋجىڭجۇيىنىڭ زەھەرلىك چۈپى دەپ قارىلىپ كېرەكسىز قىلىۋېتىلدى. 1966 - يىل 11 - ئايدا بىر قېتىمدىلا 25 مىڭ يۆنىلىك كىتاب كېرەكسىز قىلىۋېتىلدى. 1967 - يىلدىن 1976 - يىلغىچە جەمئىي 120 مىڭ يۆنىلىك كىتاب كېرەكسىز قىلىۋېتىلدى. «مەدەنىيەت زور ئىنقىلابى» مەزگىلىدە ئىلىم - پەن، ماۋارىپ، مەدەنىيەت، سەھىيىگە دائىر ھەرخىل كىتابلارنىڭ تارقىتىلىش مىقدارى كۆپلەپ ئازىيىپ كەتتى، پەقەت ماركس، ئېنگېلس، لېنىن، ستالىنلارنىڭ ئەسەرلىرى ۋە ماۋزېدۇڭ ئەسەرلىرى، سىنىپىي كۆزەشكە دائىر كىتابلارلا سېتىلغانلىقتىن، كىتابخانا يىلمۇ - يىل زىيان تارتتى. پارتىيە 11 - نۆۋەتلىك مەركىزىي كومىتېتى 3 - ئومۇمىي يىغىنىدىن كېيىن، كىتابخانا «دۆلىتىمىز قۇرۇلغاندىن بۇيانقى پارتىيە تارىخىغا دائىر بىر قانچە مەسىلە توغرىسىدا قارار» ، «پارتىيە 3 - ئومۇمىي يىغىنىدىن بۇيانقى مۇھىم ھۆججەتلەر توپلىمى» ۋە پارتىيىنىڭ 13 - قۇرۇلتىيى ھۆججەتلىرى ھەم 6 - نۆۋەتلىك خەلق قۇرۇلتىيى ھۆججەتلىرىدىن بولۇپ 40 نەچچە مىڭ پارچە تارقاتتى، جۇڭگونىڭ ۋە چەت ئەلنىڭ كىلاسسىك داڭلىق ئەسەرلىرىنى، پەن - تېخنىكا كىتابلىرىنى، چەت ئەل تىلى ئوقۇشلۇقلىرىنى پائال تارقاتتى، شۇنىڭدەك «لېيۇشاۋچى تاللانما ئەسەرلىرى» ، «جۇئېنلەي تاللانما ئەسەرلىرى» ، «جۇدې تاللانما ئەسەرلىرى» ، «چېن يۈن تاللانما ئەسەرلىرى» ، «دېڭ شياۋپىڭ ماقالىلىرىدىن تاللانما» نى تارقىتىشقىمۇ ئەھمىيەت بەردى. بورتالا تەۋەسىدىكى كادىرلار، پارتىيە ئەزالىرىنىڭ سىياسىي - نەزەرىيە ئۆگىنىشىگە ماسلىشىپ، دېڭ شياۋپىڭنىڭ «جۇڭگوچە سوتسىيالىزىم قۇرايلى» ۋە «پارتىيە ئەزالىرى ئوقۇشلۇقى» قاتارلىق كىتابلاردىن 24 مىڭ پارچىدىن كۆپرەك تارقاتتى. يەنە «ماركسىزملىق پەلسەپە تېزىسلىرى» ، «مىللىي سىياسەت تەرىبىسىگە دائىر ماتېرىيال ۋە ھەرخىل يېزىقتىكى قانۇن - نىزام، قانۇن ساۋاتى ئوقۇشلۇقىدىن 20 مىڭ پارچىدىن كۆپرەك تارقاتتى. بولۇپمۇ 80 - يىللارنىڭ باشلىرىدىن بۇيان، كىتابخانا دەرسلىك تارقىتىشنى خىزمەتلەردە ئالدىنقى ئورۇنغا قويۇپ، مەكتەپلەرنى دەرسلىك كىتابلار بىلەن زاكاز بوينچە تېرىشىپ تېز، توغرا، ۋاقتىدا تەمىنلىدى.

1980 - يىلدىن 1985 - يىلغىچە بولغان ئالتە يىلدا، كىتابخانا 4 مىليون 367 مىڭ 800 پارچە دەرسلىك كىتاب تارقاتتى، بۇنىڭ ئىچىدە ئاز سانلىق مىللەت يېزىقىدىكى دەرسلىك كىتاب 731 مىڭ 900 پارچە.

بورتالادا 1957 - يىلدىن 1985 - يىلغىچە كىتاب تارقىتىش ئەھۋالى

مەدەنىيەت، مائارىپ 3 — 3

يىللار	سىياسىي - پەلسەپە تۈرىدىكى كىتابلار		ئەدەبىيات - سەنئەت تۈرىدىكى كىتابلار		مەدەنىيەت، مائارىپ دەرسلىك تۈرىدىكى كىتابلار		بالىلار كىتابلىرى		پەن - تېخنىكا كىتابلىرى		باشقار كىتابلار		كىرىم - چىقىم		پايدا
	سانى	بۇنىڭ ئىچىدە مىللىي يېزىقتىكىسى	سانى	بۇنىڭ ئىچىدە مىللىي يېزىقتىكىسى	سانى	بۇنىڭ ئىچىدە مىللىي يېزىقتىكىسى	سانى	بۇنىڭ ئىچىدە مىللىي يېزىقتىكىسى	سانى	بۇنىڭ ئىچىدە مىللىي يېزىقتىكىسى	سانى	بۇنىڭ ئىچىدە مىللىي يېزىقتىكىسى	سېتىش كىرىمى	خىراجەت چىقىمى	پايدا
1957			17336		24576		2652		1043		2937		30371		
1958	3230		9792		17112		1327		264		14928		40600	44034	—3434
1959	9568		7848	2535	25280	2420	9592		1284		14710	357	25174		
1964			14098	8700	38400	23288	6449	73			1979		71370	69565	1805
1965			218796	40731	63825	17597	50998				17		80714	80476	228
1966			346674	66200	9849	31744	103641	103641					83569	84690	—11121
1967	320012	61640	288760	55803	1755	511	326526	20646					70558	72113	1555
1968	310618	58014	226627	54783	22381	2071	401279	20251			18535	6538	78891	77960	931
1969	39348	34085	147264	12211									87163	105271	—181808
1970	680869	158716	131610	12271									94153	91437	2016
1971	61134	11662	173876	15291									52739	65948	—13209
1972	7798	3091	88383	1739	42074	7706	31812				1487	418	49119	129034	—79915

—15626	80147	65421	331	889				28452	10323	44943	5179	146997	1760	3710	1973
—8500	79689	71189	343	2299				46175	19297	77292	11019	161726	1271	3352	1974
—6286	156384	150098	288	1405			377	97344	3400	151832	27841	281586	9599	29858	1975
481	168388	169869	296	1982			31	141890	55144	214497	34846	313323	3384	22344	1976
6241	149343	143102	380	2797			122	124777	44104	172026	14084	191753	11899	70868	1977
1774	175899	177673	85	284			80	78606	70262	313362	15129	224181	1241	10252	1978
17118	228681	245799	126	4329	408	54302		82094	87838	387055	14283	192198	121	8300	1979
27689	326834	354523	717	13071	6983	76989		110215	96665	414930	25976	301230	90	2316	1980
27421	356627	384048	2358	16432	3598	53338		112953	93946	579088	37357	339033			1981
38533	394001	432534	4361	17312	2877	75129	4	109320	123356	701786	38668	347426			1982
24861	469663	494526	4066	14469	2721	70697	588	166277	128428	755592	43389	397707			1983
23733	521403	545136	4707	16944	3754	95469	1853	87023	127515	877330	37790	269243			1984
38733	682032	720765	3959	28819	668	42047	6803	236056	161917	1039077	24178	98664	1035	16161	1985

§ 7. ئارخىپ

1. ئارخىپ رەتلەش

ئۇچ ۋىلايەت ئىنقىلابى پارتىلىغانلىقتىن، مىنگو دەۋرىگە ئائىت ئارخىپلارنىڭ بىر قىسمىنى گومىنداڭ بورتالا ناھىيىلىك ھۆكۈمەتنىڭ خادىملىرى قاچقاندا ئېلىپ كەتكەن، قالغان بىر قىسمى پارتىزانلار بورتالانى ئىشغال قىلغاندىن كېيىن كۆيدۈرۈۋېتىلگەنىدى. 1946 - يىلدىن كېيىنكى ئارخىپلار ئاساسىي جەھەتتىن تولۇق ساقلىنىپ قالدى. 1956 - يىل 6 - ئايدا ئارخىپ ئىشخانىسى قۇرۇلۇپ، ئۇزاق مۇددەت ئامباردا تۇرغان ئارخىپلار تۇنجى قېتىم ئارخىپ خادىملىرى تەرىپىدىن دەسلەپكى قەدەمدە رەتلەندى. 1958 - يىل 7 - ئايدا بورتالادىكى ناھىيە دەرىجىلىك ئاپپاراتلار ئەمەلدىن قالدۇرۇلغاندا بورتالا ناھىيىسى ئارخىپ قىلىپ تۇرغۇزۇشقا تېگىشلىك 87 ئارخىپنى ۋە ئۇچ ۋىلايەت ئىنقىلابى دەۋرىگە ئائىت بەزى پارچە - پۈرات ھۆججەتلەرنى پۈتۈنلەي ئاپتونوم ئوبلاستلىق ئارخىپخانىغا ئۆتكۈزۈپ بەردى. 1961 - يىل 1 - ئايدا ئوبلاستلىق ئارخىپخانا ئوبلاست تەۋەسىدىكى ئۇچ ۋىلايەت ئىنقىلابىغا ئائىت تارىخىي ئارخىپلارنى توپلاش، رەتلەش ئۈچۈن، بورتالا ناھىيىسى ئۆتكۈزۈپ بەرگەن ئۇچ ۋىلايەت ئىنقىلابىغا ئائىت ماتېرىياللارنى رەتلەپ ئارخىپقا كىرگۈزدى. 1962 - يىلنىڭ ئاخىرىدا بورتالادىكى ناھىيە دەرىجىلىك ئاپپاراتلار ئەسلىگە كەلتۈرۈلگەندە ئۇچ ۋىلايەت ئىنقىلابىغا ئائىت ئارخىپلار ئاپتونوم ئوبلاستلىق ئارخىپخانىسىنىڭ ساقلىشىغا قالدۇرۇلۇپ، قالغان ئارخىپلارنى ئوبلاستلىق ئارخىپخانا ۋەكالىتەن ساقلىدى. 87 ئارخىپنى ۋە جۇڭخۇا خەلق جۇمھۇرىيىتى قۇرۇلغان 12 يىلدىن بۇيانقى ناھىيىنىڭ پارچە - پۈرات ھۆججەتلىرىنىڭ ھەممىسىنى ناھىيىلىك ئارخىپخانا ئۆتكۈزۈۋالدى ۋە رەتلەش ئارقىلىق 300 نەچچىسىنى ئارخىپقا كىرگۈزدى. 1965 - يىلى ئارخىپلارنىڭ بىر قىسمى ئارقا ئامبارغا يۆتكەلدى. شۇنىڭ بىلەن بىللە ئىلگىرىكى يىللاردا قانات يايدۇرۇلغان ھەربىكەتلەرگە، مەسىلەن: ئىجارە ھەققىنى كېمەيتىش - زومىگەرلەرگە قارشى تۇرۇش، ئەكسىلئىنقىلابچىلارنى باستۇرۇش، يەر ئىسلاھاتى ئېلىپ بېرىش، «ئۇچكە قارشى تۇرۇش»، «بەشكە قارشى تۇرۇش»، ئەكسىلئىنقىلابچىلارنى تازىلاش، «تۆتنى ئېنىقلاش»، سوتسىيالىستىك تەربىيە قاتارلىق ھەربىكەتلەرگە ئائىت ئارخىپلار ئۆتكۈزۈۋېلىندى ھەم مۇندەرىجىگە ئايرىپ رەتلەندى. خىزمەت ئەمدىلا باشلىنىشى بىلەنلا يەنە ئون يىل داۋام قىلغان «مەدەنىيەت زور ئىنقىلابى» تۇپەيلىدىن، ئارخىپلارنى ۋاقتىدا ئارخىپ قىلىپ تۇرغۇزغىلى بولمايلا قالماستىن، بەلكى ئاللىقاچان ئارخىپخانىغا كىرگۈزۈلگەن مۇھىم ماتېرىياللارمۇ يوقىلىپ كەتتى. 1968 - يىلى قىشتا ناھىيىلىك خەلق قوراللىق بۆلۈمىنىڭ ئىشلەپچىقىرىش ئىشخانىسى تەشكىللىگەن ئارخىپ ئېنىقلاش گۇرۇپپىسى بەزىلەرنىڭ مەسىلىلىرىنى ئېنىقلاش مۇناسىۋىتى بىلەن ئارخىپخانىدىن ئىككى قەغەز ساندۇقنى قاچىلانغان «ئۇچكە قارشى تۇرۇش»، «بەشكە قارشى تۇرۇش» ئەكسىلئىنقىلابچىلارنى باستۇرۇشقا ئائىت پارچە - پۈرات ماتېرىياللىرى ئارىيەت ئېلىپ كەتتى، بىراق كېيىن مۇناسىۋەتلىك ئادەملەر يۆتكىلىپ كېتىش سەۋەبىدىن بۇ ماتېرىياللار قايتۇرۇپ بېرىلمەي، كېرەكسىز قەغەز دەپ قارىلىپ كۆيدۈرۈۋېتىلدى. «مەدەنىيەت زور ئىنقىلابى» مەزگىلىدە ئارخىپخانىنىڭ خىزمىتى ئاساسەن توختاپ قالدى. ھەر قايسى ئورگان، ئورۇنلارنىڭ كاتىبات - ئارخىپ خادىملىرىمۇ تۇراقلىق بولمىدى، نۇرغۇن ئورۇندا كاتىبات، ئارخىپ ئىشلىرىنى باشقۇرىدىغان ئادەم چېقىلىدى، شۇڭا، ئارخىپلارنى كەلسە كەلمەس يوللاش، ۋە قوبۇل قىلىش، ئېچىش، كۆرۈش ئەھۋالى بەكلا ئېغىر بولۇپ، ئارخىپ خىزمىتىگە زور تەسىر يەتتى.

پارتىيە 11 - نۆۋەتلىك مەركىزىي كومىتېتى 3 - ئومۇمىي يىغىنىدىن كېيىن، ئارخىپ خىزمىتىنى ئەسلىگە كەلتۈرۈش ۋە تەرتىپكە سېلىشقا ئەھمىيەت بېرىلدى، ئارخىپخانا ئەسلىگە كەلتۈرۈلدى ھەم ئارخىپ بۆلۈمى قۇرۇلدى. 1985 - يىلىنىڭ ئاخىرىدا شەھەرگە بېۋاستە قاراشلىق 72 ئاپپاراتنىڭ 28 دە ئارخىپ ئىشخانىسى ئەسلىگە كەلتۈرۈلدى ۋە قۇرۇلدى، 75 نەپەر مەخسۇس (قوشۇمچە) ئارخىپ خادىمى سەپلەندى ئارخىپتىن پايدىلىنىش ئونۇمىنى يەنمۇ ياخشىلاش ۋە ئۇستۇرۇش ئۈچۈن، 1981 - يىلدىن باشلاپ، ئالدى بىلەن ئىلگىرىكى يىللاردا يىغىلىپ قالغان ھۆججەتلەر رەتلەندى ۋە ئارخىپقا كىرگۈزۈلدى. 1984 - يىلىنىڭ ئاخىرىغىچە ناھىيىگە بېۋاستە قاراشلىق 66 ئورۇن ۋە ئالتە رايون، يېزا، مەيدان (فېرما) دا يىغىلىپ قالغان ھۆججەتلەر ئاساسىي جەھەتتىن رەتلىنىپ ئارخىپقا كىرگۈزۈلۈپ بولۇندى. 1212 پارچە ئارخىپ ئارخىپخانىغا قوبۇل قىلىندى، بۇنىڭ ئىچىدە مەخسۇس ساقلىنىدىغان ئارخىپ 625، ئۇزاق مۇددەت ساقلىنىدىغان ئارخىپ 617.

شەھەرنىڭ ئىسلاھات ئېھتىياجىغا ئويغۇنلىشىش ئۈچۈن، ئارخىپ بۆلۈمى (ئارخىپخانا) 1985 - يىل 2 - ئاينىڭ 6 - كۈنىدىن 7 - كۈنگىچە شەھەر بويىچە پەن - تېخنىكا ئارخىپ خىزمىتى يىغىنى ئۆتكۈزدى. يىغىندا ئىلگىرى پەن - تېخنىكا ئارخىپى جەھەتتە ساقلانغان مەسىلىلەر ئەستايىدىل مۇزاكىرە قىلىندى، كونكرېت ھەل قىلىش لايىھىسى مۇھاكىمە قىلىندى، باشقۇرۇشقا مەسئۇل ئادەم بەلگىلەندى. شۇ يىلى 4 - ئاينىڭ 5 - كۈنى شەھەرلىك سۇ - ئېلېكتر ئىدارىسىدە پەن - تېخنىكا ئارخىپى بويىچە نەق مەيدان يىغىنى ئۆتكۈزۈلدى. ئومۇمەن پەن - تېخنىكا ئارخىپى بارلىكى ئورۇنلار ئارخىپلارنى تۇرگە ئايرىپ، مۇندەرىجە بويىچە توپلام قىلىپ ۋە رەتلەپ ئارخىپقا كىرگۈزدى، رەتلەپ توپلام قىلىنغان 300 نەچچە قاپ پەن - تېخنىكا ئارخىپ قاتلاملار بويىچە ھەر قايسى ئورۇنلارنىڭ پەن - تېخنىكا ئارخىپ ئىشخانىلىرىدا ساقلاندى. 1985 - يىلى 70% بوغالتېرلىق ئورنى ئىلگىرىكى بوغالتېرلىق ماتېرىياللىرىنى «بوغالتېرلىق ئارخىپلىرىنى باشقۇرۇش چارىسى» غا ئاساسەن يىللار بويىچە تۇرگە ئايرىپ رەتلەپ، 11 مىڭ 875 پارچە ماتېرىيالنى ئارخىپقا كىرگۈزدى، شۇ يىلى يەنە ئۆي - زېمىن - مۈلۈككە دائىر 54 پارچە سىستېمىلىق ئارخىپ، يەر ناملىرىنى تەكشۈرۈشكە دائىر بەش پارچە سىستېمىلىق ئارخىپ تۇرغۇزۇلدى. 1985 - يىلىنىڭ ئاخىرىغا قەدەر ئارخىپخانىدا ساقلىنىۋاتقان ئارخىپ 36 تۇر بويىچە 3539 غا يەتتى. بۇنىڭ ئىچىدە مەخسۇس ساقلىنىدىغان ئارخىپ 2658، ئۇزاق مۇددەت ساقلىنىدىغان ئارخىپ 881 جىلىد، ئارخىپخانىدا ساقلىنىۋاتقان ئاساسىي قۇرۇلۇشقا دائىر ئارخىپ 28 قاپ، پەن - تېخنىكا ئارخىپى 12 قاپ، كان بايلىقىغا دائىر ماتېرىيال ئارخىپى بەش قاپ، باشقىلىرى ئالتە قاپ، سۈرەتلىك ئارخىپ بەش، لېنتىغا ئېلىنغان ئارخىپ 123 قاپ.

2. ئارخىپ باشقۇرۇش

1956 - يىلىنىڭ بېشىدا ئارخىپخانا قۇرۇلغاندا16 كۆزادرات مېتر كېلىدىغان بىر ئېغىزلا ئارخىپ ئامبىرى ۋە ياغاچتىن ياسالغان ئۈچ كىچىك ئارخىپ ئىشكابى بار ئىدى. 1963 - يىلدىن 1981 - يىلغىچە ئۈچ قېتىم تەكشەش ئارقىلىق ئارخىپخانا ئۆيلىرىنىڭ كۆلىمى ئاران 60 كۆزادرات مېترغا يەتتى. ناھىيىلىك پارتكوم جامائەت خەۋپسىزلىكى، تەپتىش - سوت بىناسىغا يۆتكەلگەندىن كېيىن، ئارخىپخانا ئۆيلىرىنىڭ كۆلىمى 100 كۆزادرات مېترغا يەتتى، بۇنىڭ ئىچىدە ئارخىپ ئامبىرىنىڭ كۆلىمى 60 كۆزادرات مېتر، ئىشخانا، قىرائەتخانا كۆلىمى 40 كۆزادرات مېتر. شۇ مەزگىلدە ئارخىپخانىدىكى ئارخىپلار يېڭىباشتىن رەتلىنىپ تىزىملاندى ھەم يېڭىباشتىن نومۇر قويۇلۇپ جازىغا ئورۇنلاشتۇرۇلدى، ئومۇمىي ئارخىپلارنىڭ كۆرسەتمىلىك سىخېمىسى سىزىپ چىقىلدى، ئارخىپلارنى قوبۇل قىلىپ ئارخىپخانىغا كىرگۈزۈش، تىزىملاش دەپتىرى، ئارخىپ ئارىيەت ئېلىشنى تىزىملاش دەپتىرى، كۆيدۈرۈلگەن ئارخىپلارنى تىزىملاش دەپتىرى ۋە ئومۇمىي ئارخىپ تىزىملىكى قاتارلىقلار

مۇكەممەللەشتۈرۈلدى ۋە تۈزۈم ئورنىتىلدى. «يەتتىنچى ئالدىنقى ئېلىش»، «ئۇچ بولماسلىق» تەلىپى بويىچە، ئارخىپخانىغا زۆرۈر مۇئەسسەسلەر تولۇقلاندى. ئىشخانا ۋە ئامبارنىڭ ئىشى - دېرىزىلىرىگە تۆمۈر ئىشىك ۋە تۆمۈر رىشاتكا ئورنىتىلدى، ئىشىكلىرىگە قوش قۇلۇپ ئورنىتىلدى، پەردە تارتىلدى، كارىدور ئىشىكىگە چوڭ قۇلۇپ سېلىندى، ئۆيلەرگە ئوت ئۆچۈرگۈچ گىگىروسكوپ قويۇلدى ھەم بىر ئارخىپ ئىشكابىغا نافتالىن قويۇلدى. تۆت توك شامالدۇرغۇچ ۋە بىر چاك - توزان سۈمۈرگۈچ، بىر فوتو ئاپپارات، ئىككى ئۇنئالغۇ سېتىۋېلىندى. ئالدى - ئارقا ئامبارلارغا 60 يۈرۈش تۆمۈر ئارخىپ ئىشكابى، تۆت يۈرۈش پەن - تېخنىكا ماتېرىيالى ئىشكابى، ئىككى ماتېرىيال جازىسى قويۇلدى. 1985 - يىلىنىڭ ئاخىرىدا شەھەرگە بېۋاستە قاراشلىق ئورۇنلار ۋەيزا (مەيدان - فېرما) لار 90 يۈرۈش تۆمۈر ئارخىپ ئىشكابى، 60 يۈرۈش ياغاچ ئىشكاب، 15 تۆمۈر - ياغاچ ساندۇق، 75 ماتېرىيال جازىسى، 1000 دانە ھۈججەت قىسقۇچ، 1000 دانە قەرەللىك ژۇرنال قۇتىسى، 800 دانە ھۈججەت - ئارخىپ قۇتىسى، 800 دانە پەن - تېخنىكا ئارخىپ قۇتىسى سېتىۋالدى ھەم ئۇمۇميۈزلۈك ھۈججەت تاپشۇرۇۋېلىش، تارقىتىشنى تىزىملاش دەپتىرى تونۇتتى. 1981 - يىلدىن باشلاپ «بىرىنى ئالغاش، ئىككىنى تەكشۈرۈش، ئۈچىنى باھالاش، تۆتتە نومۇر قويۇش» ئۇسۇلى قوللىنىلىپ، ھەر يىلى تەكشۈرۈش، باھالاپ سېلىشتۇرۇشتا چىك تۇرۇلدى. 1981 - يىلى ناھىيە بويىچە ئارخىپ خىزمىتىدە 15 ئىلغار ئورۇن، 15 ئىلغار شەخس باھالاپ چىقىلدى. 1982 - يىلى 24 ئىلغار كوللېكتىپ، 23 ئىلغار شەخس باھالاپ چىقىلدى. 1985 - يىلى 26 ئىلغار كوللېكتىپ، 26 ئىلغار شەخس باھالاپ چىقىلدى، بۇنىڭ ئىچىدە كاتىبات - ئارخىپ خىزمىتىدىكى ئىلغار - كوللېكتىپ 11، ئىلغار شەخس 11، مەخپىيەتلىكنى ساقلاش بويىچە ئىلغار كوللېكتىپ 12، ئىلغار شەخس 12. 1981 - يىلدىن 1983 - يىلغىچە تۆت قېتىم ئارخىپ كەسپى بويىچە لېكسىيە سۆزلەندى ۋە ئۆگىنىش كۇرسى ئېچىلدى، كۇرسقا 289 ئادەم (قېتىم) قاتناشتى. 1984 - يىل 10 - ئايدا پەن - تېخنىكا ئارخىپى خىزمىتىگە يېڭىدىن قاتناشقان 16 كىشى ئاپتونوم ئوبلاست ئاچقان پەن - تېخنىكا ئارخىپ كۇرسىغا ئۆگىنىشكە ئەۋەتىلدى. ئارخىپخانا خىزمەتچىلىرى دائىم ئاساسىي قاتلامغا بېرىپ كونكرېت يېتەكچىلىك قىلدى. ھۈججەت - ئالاقە، پەن - تېخنىكا ئارخىپ خىزمىتىگە دائىر تۈزۈم ئورنىتىلدى ۋە مۇكەممەللەشتۈرۈلدى. «بورتالا ناھىيىسىنىڭ ھۈججەت - ئالاقىلەرنى بىر تەرەپ قىلىش ۋە ئارخىپ خىزمىتى توغرىسىدىكى ۋاقتىلىق چارىسى» ۋە بورتالا ناھىيىسىنىڭ مەخپىيەتلىكنى ساقلاش توغرىسىدىكى بەلگىلىمىسى»، «ھۈججەت - ئالاقە، ئارخىپ ماتېرىياللىرىنى باشقۇرۇش تۈزۈمى»، «ئارخىپ ماتېرىياللىرىنى ئارىيەت ئېلىپ كۆرۈش تۈزۈمى»، «پەن - تېخنىكا ئارخىپلىرىنى ئارخىپقا كىرگۈزۈپ باشقۇرۇش تۈزۈمى» ۋە «ئارخىپ خىزمەتچىلىرىنىڭ ئىش ئورنى مەسئۇلىيەت تۈزۈمى» تۈزۈپ چىقىلدى. رايونلار، يېزىلار، مەيدانلار (فېرمىلار)، ناھىيىگە بېۋاستە قاراشلىق ئورۇنلار، تارماقلارمۇ ھۈججەت - ئالاقىلارنى بىر تەرەپ قىلىش، ئادەتتىكى چاغلاردا رەتلەپ توپلام قىلىش ۋە پەن - تېخنىكا ئارخىپلىرىنى باشقۇرۇش تۈزۈمى، يېغىن ۋە تېلېفون خاتىرىسى يېزىش تۈزۈمى ئورناتتى، ئارخىپ مۇندەرىجىسى، جىلىد مۇندەرىجىسى تۈزۈپ چىقتى. ناھىيىلىك پارتكوم، ناھىيىلىك خەلق ھۆكۈمىتى 1973 - يىلدىن باشلاپ، ھۈججەت - ئالاقە ۋە ئارخىپ خىزمىتىدە ئىككى يۇرۇش تۈزۈمنى يولغا قويدى، ناھىيىلىك پارتكوم 1980 - يىلدىن باشلاپ پارتكوم خىزمىتىگە دائىر چوڭ ئىشلارنى خاتىرىلەپ مېڭىش تۈزۈمىنى يولغا قويدى. ئارخىپ بۆلۈمى (ئارخىپخانا) مەخسۇس تېمىلار بويىچە كارتا تۈزۈپ، مۇھىم ھۈججەتلەر ۋە مۇھىم شەخسلەر كارتىسى تەييارلاپ، «جۇڭگو كوممۇنىستىك پارتىيىسى بورتالا ناھىيىلىك كومىتېتىغا دائىر چوڭ ئىشلار»، «بورتالا ناھىيىسىنىڭ يېزا ئىگىلىك ئىقتىسادىي تۈزۈلمىسە ئىسلاھاتىغا دائىر ھۈججەتلەر توپلىمى»، «جۇڭگو كوممۇنىستىك پارتىيىسى بورتالا ناھىيىلىك كومىتېتىنىڭ ھەر نۆۋەتلىك پارتىيە قۇرۇلتايلىرىنى قىسقىچە تونۇشتۇرۇش» قاتارلىق ماتېرىياللارنى تۈزۈپ چىقىپ، تارىخ، تەزكىرە يېزىش ئۈچۈن مۇلازىمەت قىلدى.

3. ئارخىپتىن پايدىلىنىش

ئارخىپخانا قۇرۇلغان 20 نەچچە يىلدىن بۇيان ھەر دەرىجىلىك رەھبەرلىكنىڭ پارتىيىنىڭ فاڭجېن - سىياسەتلىرىنى ۋاقتىدا ئىزچىللاشتۇرۇشى ۋە ئىجرا قىلىشى، ئەھۋاللارنى مۇھاكىمە قىلىشىنى نۇرغۇن ئىشەنچلىك ماتېرىيال بىلەن تەمىنلىدى. بولۇپمۇ شەھەرلىك ئارخىپخانا ھەر دەرىجىلىك رەھبەرلىك ۋە ئورگانلارنىڭ پارتىيىنىڭ سىياسەتلىرىنى ئەملىيلەشتۈرۈشى، ناھەق، يالغان، خاتا ئەنزىلەرنى ئاقلاش، مىللەتلەر ئىتتىپاقلىقىنى كۈچەيتىش، پارتىيىنىڭ مەركىزىي خىزمەتلىرىگە ماسلىشىش، ئاپپارات ئىسلاھاتى ۋە ئىقتىسادىي تۈزۈلمە ئىسلاھاتى قاتارلىق ئىسلاھاتى قېلىپ بېرىش، يەر - جاي ناملىرى، نوپۇس، يەرنى ئومۇميۈزلۈك تەكشۈرۈش، ئوتلاق تەكشۈرۈش، يەر - ئوتلاق ماجىرالىرىنى ھەل قىلىش، شەھەرگە بېۋاستە قاراشلىق ئورگان، ئورۇنلارنىڭ تارىخ، تەزكىرە يېزىش ئىشلىرىنى نۇرغۇن ئارخىپ ماتېرىيالىنى بىلەن تەمىنلىدى. 1984 - يىلدىن 1985 - يىلغىچە ئارخىپ كۆرگۈچىلەردىن 1200 ئادەم (قېتىم) كۆتۈۋېلىندى، 2127 ئارخىپ (قېتىم) ماتېرىيالى، 19 ئارخىپ (قېتىم) ماتېرىيال مۇناسىۋەتلىك ئورۇن ۋە شەخسلەرگە يەتكۈزۈپ بېرىلدى، بۇنىڭ ئىچىدە سىياسەتنى ئەملىيلەشتۈرۈشكە مۇناسىۋەتلىك بولغىنى 600 نەچچە ئارخىپ (قېتىم)، يەر - ئوتلاق ماجىراسىنى ھەل قىلىشقا مۇناسىۋەتلىك بولغىنى 400 نەچچە ئارخىپ (قېتىم). شەھەر بويىچە تەزكىرە يېزىش ئۈچۈن ئارخىپخانىدىن قىسقارتىپ كۆچۈرۈۋېلىنغان ماتېرىيال ئاز كەم 5 مىليون خەتكە، توپلانغان ئىچكى قىسىمدا تارقىتىلمىدىغان ژورنال 150 نەچچە پارچىگە، سېتىۋېلىنغان ھەرخىل كەسپىي ماتېرىيال، تارىخىي ماتېرىيال، پارتىيە تارىخىغا ئائىت ماتېرىيال، تەزكىرە ۋە ھۆججەتلەر توپلىمى 500 نەچچە پارچىگە يەتتى. 1981 - يىلى ناھىيىلىك ئارخىپخانا ئاپتونوم ئوبلاستلىق ئارخىپ ئىدارىسى تەرىپىدىن ئارخىپ ۋە مەخپىيەتلىكنى ساقلاش خىزمىتى بويىچە ئىلغار ئورۇن بولۇپ باھالاندى. 1982 - يىلى ئاپتونوم ئوبلاستلىق پارتكوم، ھۆكۈمەت تەرىپىدىن ئارخىپ خىزمىتىنى ئەسلىگە كەلتۈرۈش ۋە تەرتىپكە سېلىش بويىچە ئىلغار ئورۇن بولۇپ باھالاندى. 1983 - يىلى ئاپتونوم رايونلۇق پارتكوم، خەلق ھۆكۈمىتى تەرىپىدىن ئارخىپ خىزمىتىنى ئەسلىگە كەلتۈرۈش ۋە تەرتىپكە سېلىش بويىچە ئىلغار ئورۇن بولۇپ باھالاندى. 1985 - يىلى ئوبلاستلىق ئارخىپ ئىدارىسى تەرىپىدىن پەن - تېخنىكا ئارخىپى بويىچە ئىلغار ئورۇن بولۇپ باھالاندى.

§ 8. كىنو قويۇش

مىنگونىڭ 35 - يىلى (1946 - يىلى) سوۋېت مۇھاجىرلىرى جەمئىيىتى كىنو قويۇش ئەترىتى تەشكىللەپ، «KIO» 35 مىللىمېتىرلىق كىنو ئاپپاراتى بىلەن قەرەلسىز تۇرده سەييارە كىنو قويۇپ تۇرغانىدى، كۆپ بولغاندا ھەپتىسىگە ئىككى مەيدان، ئاز بولغاندا ئايدا بىر مەيدان قويىاتتى. ئەينى چاغدا ئادەم ئاز بولغاچقا، ھەر قېتىمقى كىنونى كۆپ بولغاندا 100 نەچچە، ئاز بولغاندا بىر نەچچە ئون كىشى كۆرەتتى. قويۇلغان كىنولارنىڭ كۆپىنچىسى ئاۋازسىز بولۇپ، سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ ھىكايە فىلىملىرى ۋە 2 - دۇنيا ئۇرۇشىدىكى سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ ئەملىي ئەھۋالى ۋە بەزى كولخوزلارغا ئائىت ھۆججەتلىك فىلىملەر ئىدى.

1955 - يىلى يازدا ئوبلاستلىق مەدەنىيەت يۇرتى ھازىرقى «شەرق قىزارىدى» كىنو تىياتىرخانىسىنىڭ ئورنىدا يازلىق كىنوخانا سالدى، يەنە بورتالا ناھىيىسىنىڭ دېھقانچىلىق - چارۋىچىلىق رايونلىرىغا بەش پرويېكسىيە ئاپپاراتى، 16 مىللىمېتىرلىق بىر كىنو قويۇش ئاپپاراتى بەردى. شۇ يىلى 10 - ئايدىن 11 - ئايغىچە بورتالا رايونى (ھازىرقى بورتالا بازىرى ۋە شەھەرگە يېقىن جايلار) دىكى يېزا ئىگىلىك كوپېراتىپلىرىدىلا 13

قېتىم پرويېكسىيە فىلىمى ژە كىنو قويۇلدى، تاماشىبىنلار 3300 ئادەم (قېتىم) گە يەتتى. 1956 - يىلىنىڭ بېشىدا دۆلىتىمىزدە ئىشلەنگەن ئاۋازلىق كىنولاردىن «تۆت كوچا دوقمۇشىدا»، «بىگۇناھ شاگىرتلار» قاتارلىق فىلىملەر قويۇلۇشقا باشلىدى. 1959 - يىلى ناھىيە تەۋەسىدە 325 مەيدان كىنو قويۇلدى، كىنو كۆرگۈچىلەر 116 مىڭ 38 ئادەم (قېتىم) گە يەتتى، 27 مىڭ 489.76 يۈەن كىرىم قىلىندى. 1967 - يىلى بازار رايونىدا يەنى ھازىرقى كوچا مەركىزىدىكى گۈللۈكۈنىڭ مەركىزىي قىسمىنىڭ ئورنىغا كىنوخانا سېلىندى، ئۆز كۈچىگە تايىنىپ ئىش كۆرۈش ئارقىلىق 1000 كىشىلىك ئۆزۈن ياغاچ ئورۇندۇق ياسالدى، 1968 - يىل 11 - ئاينىڭ 2 - كۈنى «شەرق قىزارىدى» كىنو - تىياتىرخانىسى پۈتۈپ تىجارەت باشلىغاندىن كېيىن، بۇ يازلىق كىنوخانا چۈڭۈپ تاشلاندى. 1975 - يىلى ناھىيىلىك كىنو باشقۇرۇش پونكتى ئاز سانلىق مىللەت كىنو قويغۇچىلاردىن بىۋاستە ئاۋاز بېرىش ئەترىتى تەشكىللىدى، بۇ ئەترەتتىكىلەر كىنودىكى دىئالوگلارنى موڭغۇلچە، ئۇيغۇرچە، قازاقچىغا تەرجىمە قىلىپ، كىنو قويۇلۇۋاتقاندا بىۋاستە ئاۋاز بېرىش يولى بىلەن ئاز سانلىق مىللەت كىنو كۆرگۈچىلەرنىڭ، بولۇپمۇ دېھقان - چارۋىچىلارنىڭ كىنونى چۈشىنىلىشىگە قىيىنچىلىقىنى ھەل قىلدى. 1975 - يىلدىن 1978 - يىلغىچە دېھقانچىلىق - چارۋىچىلىق رايونلىرىدا 1100 مەيدان كىنو بىۋاستە ئاۋاز بېرىپ قويۇلدى. 1978 - يىلنىڭ كېيىنكى يېرىمىدىن باشلاپ، قويۇش مەنتى قىلىنغىنىغا ئون يىلدىن ئاشقان فىلىملار يەنە قويۇلۇشقا باشلىدى، شۇنىڭدەك يېڭى فىلىملارمۇ كۆپلەپ قويۇلدى، ئۇنى كىشىلەر بەس - بەستە كۆردى، كىنو كۆرۈشتە يېڭى دولقۇن كۆتۈرۈلدى. 1982 - يىلى كىنوخانا شىنجاڭدىكى شەھەر - بازار كىنوخانىلىرى بويىچە ئىلغار كوللېكتىپ بولۇپ باھالاندى، لىيۇجىيەنگو ئىلغار شەخس بولۇپ باھالاندى، جاڭ فېڭيەن ئاپتونوم رايونىمىزدىن ئاساسىي قاتلامدىكى ئىلغار ئورۇنلارغا ۋەكالىتەن مەملىكەتلىك كىنو خىزمىتى يىغىنىغا قاتناشتى. 1983 - ، 1984 - يىللىرىغا كەلگەندە تېلېۋىزىيە خېلى تېز ئومۇملاشقانلىقى، تاماشىبىنلارغا يېڭىلىق بەخش ئېتىدىغان بەزى يېڭى تېلېۋىزىيە فىلىملىرى كۆرسىتىلىپ، تاماشىبىنلار جەلىپ قىلىنغانلىقى ئۈچۈن، كىنو كۆرگۈچىلەر ئازىيىپ كەتتى. «شەرق قىزارىدى» كىنو - تىياتىرخانىسى 1985 - يىل 5 - ئاينىڭ 17 - كۈنىدىن باشلاپ، «شادلىق كۈلكىسى» ناملىق سېتىرېئولۇق فىلىمنى يەتتە كۈندە ئۈدا 17 مەيدان قويدى. 1984 - يىل 10 - ئاينىڭ ئاخىرىدا قويۇلغان «شاۋلىن ئەزىمەتلىرى» كىنوخانا قۇرۇلغاندىن بۇيان تاماشىبىنلارنى ئەڭ كۆپ جەلىپ قىلغان فىلىم بولدى. بۇ فىلىم ئۈچ كۈندە 23 مەيدان قويۇلدى، بۇ فىلىمنى كۆرگۈچىلەر 19 مىڭ 888 ئادەم (قېتىم) گە يېتىپ، 40.6532 يۈەن كىرىم قىلىندى. ئاساسىي قاتلامدىكى كىنو قويغۇچىلارنىڭ ئاكتىپلىقىنى تولۇق قوزغاش ئۈچۈن، شەھەرلىك كىنو فىلىم تارقىتىش شىركىتى 1985 - يىل 2 - ئايدىن باشلاپ كىنو قويۇش ئەترەتلىرى بىلەن ئىقتىسادىي ھۆددىگەرلىك توختىمى ئىمزالىدى. بۇ ئەترەتلەر 1985 - يىلى كىنو فىلىم تارقىتىش، كىنو قويۇش قېتىم سانى، كىنو كۆرگۈچىلەر سانى، كىرىم جەھەتتىكى ۋەزىپىلىرىنى ئومۇمىيۈزلۈك ئورۇنداپ، ئاپتونوم ئوبلاستلىق كىنو شىركىتىنىڭ تەقدىرلىشىگە ۋە مۇكاپاتلىشىغا ئېرىشتى.

«شەرق قىزارىدى» كىنو - تىياتىرخانىسىنىڭ ۋەزىپە ئورۇنداش ئەھۋالى

مەدەنىيەت، ماتارىپ 3 — 4

يىللار	كىنو قويۇش قېتىمى	كىنو كۆرگەنلەر سانى	ئومۇمىي كىرىم (يۈەن)
1968	142	13540	5937.67
1969	187	101483	14988.25
1970	179	12070	30024.00
1971	254	200200	30216.13

1972	198	167000	24807.98
1973	288	239036	30473.15
1974	439	270808	33939.96
1975	351	248931	40481.67
1976	314	221697	36745.50
1977	524	497976	60365.00
1978	715	540000	93462.99
1979	926	660000	134379.23
1980	870	622165	118353.66
1981	746	660000	106778.60
1982	525	682218	108331.55
1983	503	460448	76681.82
1984	496	318483	67251.48
جەمئي	7657	5916055	1013218.50

بورتالا شەھەرلىك كىنو فىلىم تارقىتىش - قويۇش شىركىتىنىڭ ۋەزىپە ئورۇندىش ئەھۋالى

مەدەنىيەت، ماۋارىپ 3 — 5

يىللار	ئادەم - قېتىم	تارقىتىش كىرىمى (يۈەن)	ئومۇمىي كىرىم (يۈەن)	يۇقىرىغا تاپشۇرۇلغان پايدا (يۈەن)
1975		42142.90		778.41
1976		65600.50		2556.40
1977		98125.16		9423.74
1978	2144260	100048.32		9847.79
1979		100221.29		13000
1980		104948.32	348428.89	14676.43
1981		189324.49	433200.73	16321.10
1982		190414.35	515340.00	5022.49
1983		108694.19	318935.32	4069.59
1984	4055957	77021.28	200473.66	4230.55
1985	4583093	103000	284877.95	9898.33

§ 9. مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرى ۋە مەشھۇر جايلار

1. مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرى

شۇەنتۇڭ ئاخىرقى يىلى (1911 - يىلى) كىشىلەر دائىم چىندىلدىكى تۇچىڭزى خاربىلىكىدىن بەزى مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرىنى تېپىۋېلىشقان بولسىمۇ، لېكىن ئەينى چاغدا كىشىلەر ئۇلارنىڭ قىممىتىنى چۈشەنمىگەچكە، كۆپىنچىسىنى ساقلاپ قويمىغان، نەتىجىدە بىر مۇنچە قىممەتلىك مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرى يوقىلىپ كەتكەن. 80 - يىللاردىن بۇيان، چىندىل قەدىمكى شەھىرى ۋە دالتۇدىكى خارابە ئەتراپىدا ئولتۇرۇشلۇق دېھقانلار ئەمگەك - ئىشلەپچىقىرىش جەريانىدا بىر قىسىم مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرىنى تېپىۋېلىپ ئۆزلۈكىدىن دۆلەتكە تاپشۇرۇپ بەردى. شەھەر تەۋەسىدىن قېزىۋېلىنغان مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرى تۆۋەندىكىچە:

1) چاغاتاي خانلىقىنىڭ پۇلى سەككىز دانە، بۇ پۇل مىستىن ئىشلەنگەن، ئۆلچەمسىز، يۇمىلاق بولۇپ، دىئامېترى تەخمىنەن 2.4 سانتىمېتر كېلىدۇ، ئوتتۇرىسىدا تۆشۈك يوق. پۇلنىڭ ئالدى، ئارقا يۈزلىرىگە ئەرەب يېزىقىنىڭ كوفى نۇسخىسىدا «لائىلاھە ئىللەللاھۇ مۇھەممەدەن رەسۇلۇللا» دېگەندەك قۇرئان سۈرىلىرى چۈشۈرۈلگەن، ئۇ، 1984 - يىلى دالتۇدىكى خارابەدىن قېزىۋېلىندى.

2) چاغاتاي خانلىقىنىڭ تەڭگىسى ئۇچ دانە، بۇ تەڭگىنىڭ شەكلى مىس پۇلنىڭكىگە ئوخشايدۇ، ئەڭ چوڭىنىڭ دىئامېترى تەخمىنەن ئىككى سانتىمېتر، ئېغىرلىقى 2.3 گرام، ئوڭ يۈزىنىڭ ئوتتۇرىسىدا «巾» شەكىللىك بەلگە بار، ئارقا يۈزىگە ئەرەبچە قۇرئان سۈرىلىرى چۈشۈرۈلگەن. ئۇ، 1985 - يىلى دالتۇدىكى خارابەدىن قېزىۋېلىندى.

3) چاغاتاي خانلىقىنىڭ تىللاسى نەچچە ئون دانە، بۇ تىللانىڭ شەكلى مىس پۇلىنىڭكىگە ئوخشايدۇ، ئەڭ چوڭىنىڭ دىئامېترى 3.1 سانتىمېتر، قېلىنلىقى 0.1 سانتىمېتر، ئېغىرلىقى 10.5 گرام، ئەڭ كىچىكىنىڭ دىئامېترى 1.5 سانتىمېتر، قېلىنلىقى 0.1 سانتىمېتر، ئېغىرلىقى 5.1 گرام. ئۇ، دالتۇدىكى خارابەنىڭ تەخمىنەن 700 نەچچە مېتر شىمالىدىكى قەدىمكى قەبرىدىن قېزىۋېلىندى.

4) خۇاڭسۇڭ تۇڭپۇرى بىر دانە، بۇ تۇڭپۇر مىستىن ئىشلەنگەن بولۇپ، چاسا تۆشۈكلۈك. ئۇنىڭغا چۈشۈرۈلگەن جۈەنشۇ شەكلىدىكى خەتلەر ئۇدۇلمۇ ئۇدۇل ئوقۇلىدۇ، ئۇنىڭ دىئامېترى 2.5 سانتىمېتر، تۆشۈكى 0.8 سانتىمېتر، بۇ پۇل شىمالىي سۇڭ سۇلالىسىنىڭ خانى رېنزۇڭ زامانىسىنىڭ يۈەنباۋ يىللىرى (1038 - يىلدىن 1040 - يىلغىچە) دا قۇيۇلغان. ئۇ، دالتۇدىكى خارابەدىن قېزىۋېلىندى.

5) جېڭلۇڭ يامبۇسى ئىككى دانە، بۇ يامبۇنىڭ شەكلى يۇمىلاق بولۇپ، چاسا تۆشۈكلۈك، ئۇنىڭدىكى كەيشۇ شەكلىدىكى خەتلەر ئارقىمۇ ئارقا ئوقۇلىدۇ. بۇ پۇل جىن سۇلالىسىنىڭ جېڭلۇڭ يىللىرى (1156 - يىلدىن 1160 - يىلغىچە) دا قۇيۇلغان.

6) دادىڭ تۇڭپۇرى بىر دانە، بۇ تۇڭپۇرنىڭ شەكلى يۇمىلاق بولۇپ، چاسا تۆشۈكلۈك، ئۇنىڭدىكى كەيشۇ شەكلىدىكى خەتلەر ئۇدۇلمۇ ئۇدۇل ئوقۇلىدۇ. ئۇنىڭ دىئامېترى 2.5 سانتىمېتر، تۆشۈكىنىڭ تەرەپ ئۇزۇنلۇقى 0.7 سانتىمېتر. بۇ پۇل جىن سۇلالىسىنىڭ شىزۇڭ دەۋرى (1161 - يىلدىن 1189 - يىلغىچە) دە قۇيۇلغان. ئۇ، دالتۇدىكى خارابەدىن قېزىۋېلىندى.

7) زىخچە ئالتۇن توققۇز دانە، بۇنىڭ قۇيۇلۇشى قوپال، شەكلى ئوخشاش، ئۇزۇنلۇقى 21 سانتىمېتر، كەڭلىكى تەخمىنەن 1.7 سانتىمېتر، قېلىنلىقى 0.1 سانتىمېتر، ئېغىرلىقى تەخمىنەن 370.4 گرام. ئۇ، 1985 - يىلى دالتۇدىكى خارابەدىن قېزىۋېلىنغان، يۈەن سۇلالىسى دەۋرىگە مەنسۇپ.

8) ئالتۇن كەمەر، ئۇنىڭ چۆرىسىگە كۆپتۈرمە گىرۋەك چىقىرىلغان، ئوتتۇرىسىدا بىر كۆپتۈرمە ئىنچىكە سىزىقچە بار، سىزىقچە بىلەن گىرۋەك ئارىسىغا ئىككى رەت يۆگىمە شاخلىق گۈل چىقىرىلغان، ئىككى بېشىدا ئەركەك - چىشى چانقۇچ بار بولۇپ، بىر - بىرىگە چانقىلى بولىدۇ. ئۇنىڭ ئۇزۇنلۇقى 17.1 سانتىمېتر، كەڭلىكى 2.1 سانتىمېتر، قېلىنلىقى تەخمىنەن 0.1 سانتىمېتر، ئېغىرلىقى 54.7 گرام. ئۇ، يۇەن سۇلالىسى دەۋرىگە مەنسۇپ، 1985 - يىلى يۇقىرىدا ئېيتىلغان زىنچە ئالتۇنلار بىلەن بىللە قېزىۋېلىندى.

9) ئالتۇن بىلەيزۈك بىر جۈپ، ئۇنىڭ ئېغىرلىقى 48.7 گرام، كۆپتۈرمە گىرۋەكلىك، ئوتتۇرىسىدا ئىنچىكە سىزىقچە بار، ئىككى ئۇچىغا كرىست بەلگىسى چۇشۇرۇلگەن، چۆرىسى سىزىقلار بىلەن بېزەلگەن، ئۇ، دالتۇدىكى خارابەدىن قېزىۋېلىندى.

10) مىس ئەينەك تۆت دانە، بۇنىڭ ئىچىدە ئىككىسى يۇمىلاق بولۇپ، تۇتقۇچى بار، قالغان ئىككىسىنىڭ تۇتقۇچى يوق. ئەڭلىيا ھېكايىسى تەسۋىرلەنگەن ئەينەك بىر دانە بولۇپ، تۇتقۇچى بار. ئارخېئولوگىيىلىك دەللىلەش ئارقىلىق، ئۇنىڭ جىن سۇلالىسى دەۋرىگە مەنسۇپ. مىس ئەينەك ئىككەنلىكى ئىسپاتلاندى؛ تۇتاشما يايى نەقىشلىك ئەينەك بەش سۇلالە دەۋرىدە قۇيۇلغان؛ قوش سۇمرۇغ نەقىشلىك ئەينەك ۋە «چاڭئەندىكى بەش ئائىلە، سۇزۇك مىس كۆرگۈ» دېگەن ئويما خەتلەر چۇشۇرۇلگەن ئەينەك سۇڭ سۇلالىسى دەۋرىدە قۇيۇلغان. يۇقىرىدا ئېيتىلغان ئەينەكلەر دالتۇدىكى خارابەدىن قېزىۋېلىندى.

11) ساپال كومزەك 12 دانە، بۇنىڭ ھەممىسى قۇم ئارىلاش كۇل رەڭ ساپال كومزەك بولۇپ، چاق بىلەن ياسالغان، كۆپىنچىسى نەقىشسىز، بويۇنى قىسقا، قورساق قىسمى چوڭ، ئاستىنقى قىسمى كىچىك. ئۇ دالتۇدىكى خارابەدىن قېزىۋېلىندى.

12) ساپال چىراغ تۆت دانە، بۇلار قول بىلەن قىزىل سېغىزلايدىن ياسالغان بولۇپ، رەڭگى سۇس كۆك، قېنىق يېشىل، يېشىل، يۇمىلاق تۇتقۇچى بار، ئۇستىگە رۇمبا شەكىللىك نەقىش چىقىرىلغان، ياغ قۇيۇلىدىغان يۇمىلاق ئاغزى سەل كۆتۈرۈلۈپ تۇرىدۇ، پىلىك ئوقۇرچىسى تۆت بۇلۇڭ شەكىلدە، سىرتىغا ھەرە چىشلىق نەقىش چىقىرىلغان، ئىشلىتىشى نەپىس ھەم ئۆزگىچە. ئۇلار دالتۇدىكى خارابەدىن قېزىۋېلىندى.

13) قىزىل ئۈرىق بىر دانە، ئۇنىڭ ئېغىزى چوڭ، بويۇنى ئېگىز، قورسىقى يوغان، ئاستى تەكشى، تاق قۇلاقلىق، قۇلىقىنىڭ ئوتتۇرىسى كاۋاك، ئېغىزىنىڭ دىئامېترى ئالتە سانتىمېتر، ئومۇمىي ئېگىزلىكى 22.4 سانتىمېتر، ئۇ، غەربىي لياۋ سۇلالىسى دەۋرىگە مەنسۇپ بولۇپ، چىندىل قەدىمكى شەھىرى خارابىلىكىدىن قېزىۋېلىندى.

14) قىزىل ساپال كومزەك بىر دانە، ئۇ، چاق بىلەن ياسالغان، ئېغىزىنىڭ چۆرىسى سىرتقا قايرىلغان، بويۇنى قىسقا، قورسىقى چوڭ، ئاستىنقى قىسمىغا يېقىن جايدا بىر كىچىك يۇمىلاق تۇشۇك بار. سىرتىغا سېرىق توپا بىلەن ھەل بېرىلگەن. ئېغىزىنىڭ دىئامېترى 17 سانتىمېتر، ئاستىنىڭ دىئامېترى 15 سانتىمېتر، ئېگىزلىكى 46.2 سانتىمېتر؛ ئۇ، غەربىي لياۋ سۇلالىسى دەۋرىگە مەنسۇپ بولۇپ، چىندىل قەدىمكى شەھىرى خارابىلىكىدىن قېزىۋېلىندى.

15) يۇەكسىمان قىزىل ھېقىق زىننەت بۇيۇمى بىر دانە، ئۇنىڭ ھەر ئىككى يۇزىدە ئەرەبچە خەت بار، بىر يۇزىگە ئەرەب يېزىقىدا «شەرەففەق» دېگەن خەت چۇشۇرۇلگەن، يۇ، ئادەم ئىسمى بولۇشى مۇمكىن؛ يەنە بىر يۇزىدىكى خەتنى پەرق ئەتكىلى بولمىدى. ئۇ، يۇەن سۇلالىسى دەۋرىگە مەنسۇپ بولۇپ، چىندىل قەدىمكى شەھىرى خارابىلىكىدىن قېزىۋېلىندى.

يۇقىرىدا ئېيتىلغان مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرى ئوبلاستلىق مۇزېيدا ساقلىنىۋاتىدۇ. بۇنىڭدىن باشقا، 1985 - يىل 9 - ئايدا ئوبلاستلىق ئەدەبىيات - سەنئەتچىلەر بىرلەشمىسىدىن تاڭ زۇڭتى قاتارلىق كىشىلەر سايرام كۆلىدىكى كىچىك ئارالدىن تۆت دانە دولقۇنسىمان نەقىشلىك قىزىل كاھىش (ئۇگزىگە ئىشلىتىلىدۇ)، بىر دانە قەبرە تېشى تېپىۋالدى، ساپمۇ ساق بىر پارچە كاھىشنىڭ ئۇزۇنلۇقى 20 سانتىمېتر

كېلىدۇ، شەكلى يايسىمان، ياي ئۇزۇنلۇقى ئون سانتىمېتر، قېلىنلىقى تەخمىنەن ئىككى سانتىمېتر كېلىدۇ. قالغان ئۈچ پارچىسى ساق ئەمەس، بۇ كاھىشلار مۇشۇ ئارالدىكى لۇڭۋاڭ ئىبادەتخانىسىدىن قېلىپ قالغان، لۇڭۋاڭ ئىبادەتخانىسى ئۇزاققىچە رېمونت قىلىنمىغاچقا، 1943 - يىلى ئۆرۈلۈپ چۈشكەن. بۇ ئارالدىن يەنە ئاساسەن تۈپتۈز بولۇپ كەتكەن قەبرىلەر ۋە چىڭ سۇلالىسىنىڭ گۇاڭشۇ 28 - يىلى 5 - ئاينىڭ 4 - كۈنى كەچتە ئورنىتىلدى، دېگەن خەتلەر تىك قىلىپ يېزىلغان، ئېگىزلىكى 65 سانتىمېتر، كەڭلىكى 25 سانتىمېتر، قېلىنلىقى سەككىز سانتىمېتر كېلىدىغان، ئوتتۇرىسىغا توڭ شيۇئەن بېگىمنىڭ 2 - ئوغلىنىڭ قەبرىسى دېگەن خەتلەر ئويۇلغان بىر تاش ئابىدە تېپىلدى.

2. خارابىلىكلەر

1) چىندېل قەدىمكى شەھىرى بۇ قەدىمكى شەھەر چىندېل يېزىسى ئالبىنا بەشىن كەنتىنىڭ جەنۇب تەرىپىگە يەنى شەھەر رايونىنىڭ بەش كىلومېتر غەربىي جەنۇبىغا جايلاشقان. ئۇيغۇرلار ئۇنى ئالتۇنلۇق، موڭغۇللار دۆربىلجىن (تۆت چاسا شەھەر دېگەن مەنىدە) دەپ ئاتايدۇ. بۇ خارابىلىك بورتالا دەرياسىنىڭ شىمالىي قىرغىقىدىكى سېرىق توپىلىق ئېگىزلىكتە بولۇپ، جەنۇب تەرىپى بورتالا دەرياسىغا تۇتىشىدۇ. ئۇنىڭ بىر قىسمى ئاللىقاچان ئولتۇرۇشۇپ كەتكەن. مىنگونىڭ 28 - يىلى (1939 - يىلى) ئىلى ئالتۇن كېنى ئىدارىسى ئەۋەتكەن ئادەملەر بۇ يەرگە سۇ باشلاپ توپا ئېقىتىپ ئالتۇن - كۈمۈش قازغانلىقتىن، بۇ خارابىلىك ئېغىر دەرىجىدە بۇزغۇنچىلىققا ئۇچرىغان. خارابىلىكنىڭ ھازىر ساقلىنىپ قالغان ئورنى تىك تۆت بولۇڭ شەكلىدە بولۇپ، شەرقتىن غەربكە ئۇزۇنلۇقى 385 مېتر، جەنۇبتىن شىمالغا كەڭلىكى 280 مېتر كېلىدۇ، شىمال تەرىپىدىكى قالدۇق قىسمى ئون نەچچە مېتر كېلىدۇ، بۇ يەردە ئېگىزلىكى بىر نەچچە ئون سانتىمېتر كېلىدىغان توپا دۆڭ بار. خارابىلىك دائىرىسىدە نۇرغۇن خەندەك، ئورا بار، ئەسلىدىكى جايلىشىشىنى پەرق ئەتكىلى بولمايدۇ، ئۇ يەردە نۇرغۇن ساپال، فارفۇر پارچىلىرى چېچىلىپ ياتىدۇ.

مىنگونىڭ 32 - يىلى (1943 - يىلى) 9 - ئاينىڭ 7 - كۈنى دۆلەت سودا - سانائەت تەكشۈرۈش ئۆمىكىدىكى خۇاڭ ۋېنىي قاتارلىق ئون نەچچە كىشى بورتالاغا كەلگەندە مەزكۇر قەدىمكى شەھەر خارابىلىكىنى تەكشۈرۈپ، ئەتراپىدىكى بىر نەچچە چاقىرىم جاينى ئۆلچىگەن ۋە خىش تەشتەك پارچىلىرىنى يىغىپ ئېلىپ كەتكەن. خۇاڭ ۋېنىيىنىڭ دەسلەپكى تەكشۈرۈشى ئارقىلىق، بۇ تەشتەك پارچىلىرىنىڭ يۈەن سۇلالىسى دەۋرىگە مەنسۇپ ئىكەنلىكى ئىسپاتلاندى.

1962 - يىلى ئاپتونوم رايونىمىزنىڭ ئارخېئولوگى لى يۈچۈن بورتالاغا بۇ قەدىمكى شەھەر خارابىلىكىنى تەكشۈرۈشكە كەلدى. ئۇ، ساپال پارچىلىرىنى تەھلىل قىلىش ئارقىلىق، بۇ يەردىكى ساپال بۇيۇملارنىڭ دولقۇنسىمان گۈللىرىگە، قەدىمكى خىش، قىزىل ساپال پارچىلىرىنىڭ كۆپرەك بولغانلىقىغا، مۇنداق ساپال بۇيۇملارنىڭ شىنجاڭنىڭ باشقا جايلىرىدىكى تاڭ سۇلالىسى دەۋرىگە مەنسۇپ قەدىمكى شەھەرلەردىنمۇ كۆپلەپ تېپىلغانلىقىغا قاراپ، مەزكۇر شەھەرنى تاڭ سۇلالىسى دەۋرىدە بىنا قىلىنغان دەپ ھۆكۈم چىقاردى.

2) دالتۇدىكى خارابە بۇ خارابە دالتۇ يېزىلىق ھۆكۈمەت تۇرۇشلۇق جاينىڭ تەخمىنەن توققۇز كىلومېتر قىيپاش شەرقىي جەنۇبىدىكى خارابە كەنتىنىڭ شىمالىي چېتىگە جايلاشقان بولۇپ، بورتالا شەھىرىنىڭ 26.7 كىلومېتر جەنۇبىدا. بۇ قەدىمكى شەھەر خارابىلىكى بورتالا دەرياسى بىلەن داخېيەنزى دەرياسى قوشۇلىدىغان جاينىڭ شىمالىدىكى سېرىق توپىلىق دۆڭلۈككە جايلاشقان بولۇپ، كەڭلىكى تەخمىنەن 200 مېتر كېلىدىغان، شەرقىي جەنۇبتىن غەربىي شىمالغا قاراپ يۆنەلگەن بىر قۇرۇق دەريا خارابىلىكىنى كېسىپ ئۆتىدۇ. ئۇنىڭ شەرقىي - شىمالىي تەرىپى جۇڭغارىيە ئويمانلىقىدىكى ئەڭ چوڭ كۆل — ئېبنۇر كۆلى ۋە كەڭلىكى

تەخمىنەن 20 كىلومېتر كېلىدىغان، سوۋېت ئىتتىپاقىغا بېۋاسىتە تۇتىشىدىغان ئالاتاۋ ئېغىزى بىلەن يىراقتىن قارىشىپ تۇرىدۇ. جۇغراپىيىلىك ئورنىدىن قارىغاندا تارىختا ئۇ تاڭ سۇلالىسى دەۋرىدىكى غەربىي يۇرتتىكى يىپەك يولىنىڭ شىمالىي لىنىيىسىنىڭ ئوتتۇرا قىسمىدا بولۇپ، جۇڭگو بىلەن غەرب ئوتتۇرىسىدىكى مۇھىم قاتناش تۈگۈنى ھېسابلىنىدۇ. ئۇنىڭ غەربىي جەنۇبىدىكى ئالتۇنتىس تاغ ياكى چېلىڭ تاغ تىزمىسىدىن ھالقىپ سايرام كۆلىنى بويلاپ كەڭساي ئارقىلىق كۈنەس قەلئەسى ۋە ئىلى دەرياسىغا بارغىلى بولىدۇ، ئۇنىڭ شىمال تەرىپى ئېبنۇر كۆلىگە يانداش بولۇپ، بۇ يەردىن ئالاتاۋ ئېغىزى ئارقىلىق قازاق دالاسىغا، شۇنداقلا تارباغاتاي، ئالتاي قاتارلىق جايلارغا بارغىلى بولىدۇ، شۇڭا ئۇ ھەربىيلەر تالىشىدىغان جاي بولۇپ قالغان. دەسلەپكى تەكشۈرۈشكە قارىغاندا، ھازىر ساقلىنىپ قالغان خارابە قۇرۇق دەريا قىنى بىلەن شەرقىي قىسىم، غەربىي قىسىم دەپ ئىككى قىسىمغا ئايرىلىپ تۇرىدىكەن، غەربىي قىسىم خارابىلىكىنىڭ شەرقتىن غەربكە ئۇزۇنلۇقى تەخمىنەن 500 مېتر، جەنۇبتىن شىمالغا كەڭلىكى تەخمىنەن 400 مېتر، ئومۇمىي كۆلىمى تەخمىنەن 190 مىڭ كۋادرات مېتر كېلىدىكەن. بۇ خارابىلىك ئىچكى، تاشقى قەلئە دەپ ئايرىلىدۇ، تاشقى قەلئەنىڭ جەنۇبىي سېپىلىنىڭ شەرقتىن غەربكە ئۇزۇنلۇقى تەخمىنەن 450 مېتر كېلىدۇ، ئۇ، توپىنى خاڭداش ئارقىلىق قوپۇرۇلغان بولۇپ، ھەربىر قەۋىتىنىڭ قېلىنلىقى 10 ~ 12 مېتر كېلىدۇ. سېپىل ئۇلىنىڭ كەڭلىكى تەخمىنەن ئۈچ مېتر، ھازىر ساقلىنىپ قالغان ئەڭ ئېگىز جاينىڭ ئېگىزلىكى تەخمىنەن ئۈچ مېتردىن ئاشىدۇ. ئوتتۇرا قىسمىدا كەڭلىكى تەخمىنەن بەش مېتر كېلىدىغان يوچۇق بار، بۇ، ئېھتىمال تاشقى قەلئەنىڭ دەرۋازىسى ئورنىتىلغان جاي بولۇشى مۇمكىن. جەنۇبىي سېپىلغا تەخمىنەن 50 مېتر كېلىدىغان جايدا كەڭلىكى تەخمىنەن 20 مېتر كېلىدىغان بىر مۇداپىئە خەندىكى بار، ئۇ، غەربتىن شەرققە يۆنەلگەن بولۇپ، خارابىلىكنىڭ شەرقىي يېقىدىكى ئېقىن بىلەن تۇتىشىدۇ. قەلئە دەرۋازىسىنىڭ قىيپاش شەرقىدە كېسەكتىن قوپۇرۇلغان سۇپىسىمان ئىمارەت قالدۇقى بار، ئۇنىڭ ئۇلىنىڭ ھەربىر تەرىپىنىڭ ئۇزۇنلۇقى تەخمىنەن 15 مېتر، ئۈستۈنكى قىسمىنىڭ ھەربىر تەرىپىنىڭ ئۇزۇنلۇقى تەخمىنەن ئالتە مېتر كېلىدۇ، بۇ قالدۇق ئىمارەتنىڭ ئېگىزلىكى تەخمىنەن تۆت مېتر، ئۇنىڭغا ئىشلىتىلگەن كېسەكلەرنىڭ ئۆلچىمى 4 × 29 × 29 سانتىمېتر كېلىدۇ. بۇ، كۈزەتخانا ياكى قاراۋۇلخانا بولۇشى مۇمكىن. قەلئەنىڭ غەربىي سېپىلىنىڭ كۆپ قىسمى ئۆرۈلۈپ چۈشۈپ يانتۇ ھالەتكە كېلىپ قالغان، شىمالىي قىسمىدا ئېگىزلىكى بىر مېترغىمۇ يەتمەيدىغان تەخمىنەن 30 مېترچە سېپىل ساقلىنىپ قالغان. غەربىي سېپىلنىڭ قىيپاش جەنۇبىنىڭ سىرتقى قىسمىدا كۆيۈك ئىزلىرى قېپقالغان. ئىچكى قەلئە خارابىلىكىنىڭ قىيپاش غەربىي شىمالىي قىسمىغا جايلاشقان بولۇپ، ھەربىر تەرىپىنىڭ ئۇزۇنلۇقى تەخمىنەن 80 مېتر كېلىدۇ، تۆت بۇرجىكى ئاساسىي جەھەتتىن شەرق، جەنۇب، غەرب، شىمال تەرەپلەرگە توغرىلانغان. تۈزۈلۈشى تاشقى قەلئەنىڭكىگە ئوخشايدۇ. قەلئەنىڭ قالدۇق سېپىلىنىڭ ئېگىزلىكى تەخمىنەن ئۈچ مېتردىن بەش مېترغىچە كېلىدۇ. غەربىي شىمال تەرەپتىكى سېپىل دەريا قىرىغا يېقىن جايلاشقان، جەنۇب ۋە شىمال تەرەپتىكى سېپىللاردىن ئات بېشىنىڭ ئىزلىرىنى كۆرگىلى بولىدۇ. قەلئە دەرۋازىسى شەرقىي شىمال تەرەپكە قارايدىغاندەك قىلىدۇ. قەلئە سېپىلىنىڭ ئىزلىرى ساقلىنىپ قالغان. قەلئەنىڭ ئىچكى يەر تۈزۈلۈشى قەلئە سىرتىدىن پەس، شىمالىي يېرىمىدا مەدەنىيەت مىراسلىرىنىڭ دۆۋېلىنىش قاتلىمى قېلىنراق بولۇپ، تەخمىنەن ئۈچ مېتر كېلىدۇ، جەنۇبىي قىسمىدا مەدەنىيەت مىراسلىرىنىڭ دۆۋېلىنىش قاتلىمى نېپىزرەك. ئوتتۇرا قىسمىدا كېسەكتىن سېلىنغان ئىمارەتلەر خارابىلىكى ساقلىنىپ قالغان، ئەمما پەرق ئەتكىلى بولمايدۇ. ئىچكى قەلئەنىڭ غەربىي شىمال قىسمىدىكى سېپىلنىڭ ئوتتۇرا قىسمىدا بىر ئېللىپىسىمان كامار بار، كامارنىڭ تۆۋەنكى قىسمىدا كېسەك بىلەن رېمونت قىلىنغان ئىزلار ۋە قۇرۇم ئىزلىرى ساقلىنىپ قالغان، سېپىل سىرتىدىكى تامغا تەخمىنەن ئون مېتر كېلىدىغان جايدا تېيىز كۆلچەك ئىزى بار. شەرقىي شىمال تەرەپتىكى سېپىلغا تەخمىنەن 20 مېتر كېلىدىغان جايدا تونۇرغا ئوخشايدىغان بىر نەرسە بار. شۇنىڭغا يېقىن جەنۇب تەرەپتە بىر كۆكۈش تاش تۆۋرۈك ئۇلى بار، ئۇنىڭ شەكلى يۇمىلاق، دېئامېترى تەخمىنەن 55 سانتىمېتر،

قېلىنلىقى تەخمىنەن 22 سانتىمېتر كېلىدۇ، ئۇ ھازىر ساقلىنىپ قالغان خارابىلىك ئىچىگە جايلاشقان. خارابىلىكنىڭ شەرقىي قىسمى دەريا قىرغىقىنى بويلاپ جايلاشقان، ئۇنىڭ ئۇزۇنلۇقى تەخمىنەن 1000 مېتر، كەڭلىكى تەخمىنەن 300 مېتر كېلىدۇ، خارابىلىكنىڭ بۇ قىسمى ئاساسىي جەھەتتىن ئاھالىلەر رايونىغا ئايلىنىپ كەتتى. خارابىلىكنىڭ قېيىپاش جەنۇبىي قىسمىدا ھازىر ئۇچ ئۆي - ئىمارەت ئىزى ساقلىنىپ قالغان بولۇپ، « 品 » شەكلىدە جايلاشقان، بۇ ئۆيلەرنىڭ تېمى قىزىل خىشتىن قويۇزۇلغان، ھەممىسى جەنۇبقا قاراپ تۇرىدۇ. قىزىل خىشنىڭ ئۆلچىمى $4\times12\times25$ ۋە $4\times26\times26$ سانتىمېتر. شەرقىي - شىمالىي بۇرجىكىدىكى بىر ئۆينىڭ ئۇزۇنلۇقى تەخمىنەن 14 مېتر، كەڭلىكى تەخمىنەن ئون مېتر؛ غەربىي - شىمالىي بۇرجىكىدىكى بىر ئۆينىڭ ئۇزۇنلۇقى تەخمىنەن بەش مېتر، كەڭلىكى تەخمىنەن تۆت مېتر؛ جەنۇب تەرەپتىكى ئۆي ئۆگزىسى ئۆرۈلۈپ چۈشۈپ توپا دۆڭسىگە ئايلىنىپ قالغان. خارابىلىكنىڭ شىمالىي تەرىپى قەبرىستانلىق بولۇپ، 1987 - يىل 5 - ئايدا يەرلىك ئاھالىلەر ئۆي سېلىش ئۈچۈن كېسەك قۇيغاندا تەخمىنەن 300 كۋادرات مېتر چە كېلىدىغان دائىرىنى 40 سانتىمېتر چە قازغاندا نەچچە ئون پارچە ئادەم سۆڭىكى چىققان. بۇنىڭ ئىچىدە بىر قەبرىگە ئىككى مېيىت بېشى شەرققە، پۇتى غەربكە قارىتىپ دەپنە قىلىنغان، مېيىت سۆڭەكلىرى قوپال ھەم چوڭ، قەبرىدىن يەنە بىر جۈپ ئالتۇن ھالقا، نەچچە ئون دانە تىللا قاتارلىق ھەمدەپنە بۇيۇملىرى چىقتى.

دەريا قىرغىقىنىڭ ئىككى تەرىپىدىكى خارابىلىكنىڭ غەربىي يېرىمىنىڭ ئۇچ تەرىپىنى سۇ ئوراپ تۇرىدۇ، قەلئە سېپىلى تىك بولۇپ، دەريا بويىدىكى ئېگىزلىكتە ھەيۋەت بىلەن قەد كۆتۈرۈپ تۇرىدۇ. يەر ئۈستىدە نۇرغۇن قىزىل ساپال پارچىلىرى چېچىلىپ ياتىدۇ، ساپال پارچىلىرىنى قۇراشتۇرسا كۆپىنچىسى چوڭ كۆزىكە ئوخشاش نەرسىگە ئايلىنىدۇ، ساپال پارچىلىرىدا دولقۇنسىمان، سىزىقسىمان باسما گۈل - نەقشىلەر بار. بۇ خارابىلىكتىن زىنجە ئالتۇن، ئالتۇن كەمەر، بىلەيزۈك، سۆكەك يائوقى، يامبۇ، ساپال چاق، قىزىل ساپال كۈپ قاتارلىق مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرى قېزىۋېلىندى. شەرقىي يېرىمىنىڭ يەر شەكلى تەكشى، نىسبىي پەسرەك بولۇپ، خارابىلىك دەريا قىرغىقىنى بويلاپ جايلاشقان، قەلئە سېپىلىنى پەرق ئەتكىلى بولمايدۇ. يەر ئۈستىدە نۇرغۇن كۈل رەڭ ساپال پارچىلىرى، قىزىل رەڭدە سىرلانغان ساپال پارچىلىرى، قوڭۇر رەڭدە سىرلانغان قاچا، تەخسە پارچىلىرى قاتارلىقلار چېچىلىپ ياتىدۇ. يېغىۋېلىنغان ئەۋرىشكىلەر ئىچىدە كومزەك، چىراغ تىپىدىكى نەرسىلەر كۆپ، كۆپىنچىسىنىڭ گۈل - نەقىشلىرى يوق، بەزى ساپال بويۇملار ۋە ساپال پارچىلىرىدا ئەرەبچە يېزىقلار بار. بۇ يەردىن ئالتۇن، كۈموش، مىس كەمەر، مىس ئەينەك، مىس قوتا، مىس ئوچاق قاتارلىق مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرى قېزىۋېلىندى. قېزىۋېلىنغان تىللا ئىچىدە ئەڭ چوڭلىرىنىڭ دىئامېترى 1.3 سانتىمېتر، قېلىنلىقى 0.1 سانتىمېتر، ئېغىرلىقى 5.10 گرام، كىچىكلىرىنىڭ دىئامېترى 1.5 سانتىمېتر، قېلىنلىقى 0.1 سانتىمېتر، ئېغىرلىقى 1.5 گرام، بۇنىڭ ئىچىدە بىر دانە تىللانىڭ ئوڭ يۈزىنىڭ ئوتتۇرىسىدىكى 1 - قۇرغا «ئالمىلىق» دېگەن يەر نامى، تۆۋەندىكى قۇرلارغا «لائىلاھە ئىللەللاھۇ مۇھەممەدەن رەسۇلۇللا» دېگەن خەت چوشۇرۇلگەن. تەڭگىنىڭ ئەڭ چوڭىنىڭ دىئامېترى 1.9 سانتىمېتر، ئېغىرلىقى 2.3 گرام كېلىدۇ، بۇنىڭ ئىچىدە بىر دانە تەڭگىنىڭ ئارقا يۈزىگە «لائىلاھە ئىللەللاھۇ» دېگەن خەت ئويۇلغان، مىس پۇللارنىڭ ئەڭ چوڭىنىڭ دىئامېترى 2.3 سانتىمېتر، ئېغىرلىقى 2.4 گرام، ئۈنىڭدىكى خەتلەرنى پەرق ئەتكىلى بولمايدۇ.

قېزىۋېلىنغان مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرى ۋە مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرىدىكى خەتلەرگە شۇنداقلا پۇلغا ئائىت ماتېرىياللارغا ئاساسەن، مەزكۇر قەدىمكى شەھەرنىڭ ئوتتۇرىسىدىكى دەريا قىرغىقىنى پاسىل قىلغان شەرقىي، غەربىي قىسىملىرى ئوخشاش بولمىغان ئىككى تارىخىي دەۋرگە مەنسۇپ بولۇشى، دەريانىڭ غەربىي قىرغىقىدىكى خارابىلىكنىڭ دەۋرى بىر قەدەر بالدۇرراق بولۇپ، تاڭ سۇلالىسى دەۋرگە مەنسۇپ شەھەر خارابىلىكى بولۇشى مۇمكىن دەپ قارالدى، بەزى ئالىملار تاڭ سۇلالىسى دەۋرىدىكى قوش ئۆگۈز تۆتۈق مەھكىمىسى تۇرۇشلۇق

جاي دەپ ھېسابلىدى. دەريانىڭ شەرقىي قىرغىقىدىكى خارابىلىكنىڭ تارىخىي دەۋرى نىسپىي كېيىنىرەك بولۇپ، جىن، سۇڭ سۇلالىلىرى دەۋرلىرىگە ئائىت قېزىۋېلىنغان پۇللار، مىس ئەينەك ھەم باشقا نەرسىلەرنى سېلىشتۇرۇپ تەھلىل قىلىش ئارقىلىق، بۇ خارابىلىكنىڭ دەۋرى سۇڭ سۇلالىسى دەۋرىدىن ھالقىپ كەتمەيدۇ، ئۇ غەربىي لياۋ سۇلالىسى دەۋرىدە بىنا قىلىنغان بولۇشى مۇمكىن، دەپ قارالدى؛ مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرىدىكى ئەرەبچە يېزىقلار ۋە قېزىۋېلىنغان چاغاتاي خانلىقىنىڭ پۇللىرىدىن قارىغاندا، ئۇ كەم دېگەندىمۇ مىڭ سۇلالىسىنىڭ دەسلەپكى دەۋرىدە بىنا قىلىنغان بولۇشى مۇمكىن.

بورتالا شەھەرلىك خەلق ھۆكۈمىتى 1985 - يىل 8 - ئايدا ئۇقتۇرۇش چىقىرىپ، يۇقىرىدا ئېيتىلغان ئىككى قەدىمكى شەھەر خارابىلىكىنى مەدەنىيەت يادىكارلىقى ئورنى سۈپىتىدە زۆرۈر تەدبىر قوللىنىپ قوغداشنى قارار قىلدى.

3) تۇرغوت ئاق ئىبادەتخانىسى بۇ ئىبادەتخانا چاغانسۇم ئىبادەتخانىسى دەپمۇ ئاتىلىدۇ. ئۇ، بورتالا شەھىرىنىڭ 4 . 27 كىلومېتر شەرقىي جەنۇبىدىكى دالتۇ يېزىسىنىڭ چاغانسۇم كەنتىگە جايلاشقان. ئەسلىدە جىڭ ناھىيىسىنىڭ باشقۇرۇشىدا ئىدى. 1956 - يىلى بورتالاغا ئۆتكۈزۈپ بېرىلگەن. 89 ياشلىق زودۇپ لامانىڭ ئەسلىشىگە قارىغاندا، بۇ ئىبادەتخانا داۋگۇاڭ 16 - يىلى (1836 - يىلى) ياسالغانىكەن. ئۇنىڭ كۆلىمى تەخمىنەن 500 كۋادرات مېتر كېلىدۇ، ئەڭ گۈللەنگەن دەۋردە بۇ ئىبادەتخانىدىكى لاما 200 گە يەتكەن. 1958 - يىلى ئىبادەتخانىنىڭ پائالىيىتى توختىتىلدى. چۈرىم، زودۇپتىن ئىبارەت ئىككىلا لاما ئىبادەتخانىنى ساقلاشقا قالدۇرۇلدى. 1968 - يىلى «مەدەنىيەت زور ئىنقىلابى» دا «تۆت كونىنى بۇزۇش» ھەرىكىتى بولغاندا ئىبادەتخانىدىكى بۇتلار، نوملار ۋەيران قىلىۋېتىلدى، ئىبادەتخانا ئۆيلىرىمۇ 1973 - يىلى چۆۋۈپ تاشلاندى. زودۇپ لاما ھازىر ھۆكۈمەتنىڭ يىل بويىچە ھېسابلاپ تۇرمۇش خىراجىتى بېرىشى بىلەن نەۋرىسىنىڭ ئۆيىدە خاتىرجەم ياشىماقتا.

4) شىنئاڭگى چوڭ ئىبادەتخانىسى بۇ ئىبادەتخانا ئىككىسۇم ئىبادەتخانىسى دەپمۇ ئاتىلىدۇ، ئۇ، ئارالتوقاي چارۇچىلىق فېرمىسىنىڭ 4 . 3 كىلومېتر شەرقىدىكى بورتالا دەرياسىنىڭ جەنۇبىي قىرغىقىغا جايلاشقان. ئۇ، چىڭ سۇلالىسىنىڭ تۇڭجى 2 - يىلى (1863 - يىلى) چاخار يېڭى سەككىز خوشۇنى تەرىپىدىن ياسالغان، شۇڭا ئۇ سولقانات باش ئىبادەتخانىسى دەپمۇ ئاتىلىدۇ. كېيىنكى چاغلاردا كەلكۈن سۈيى بېسىپ كەتكەچكە، گۇاڭشۇ 19 - يىلى (1893 - يىلى) قايتا سېلىنغان. بۇ ئىبادەتخانا خىش ۋە ياغاچتىن ياسالغان بولۇپ، سىرتقى كۆرۈنۈشى ھەيۋەتلىك ھەم كۆركەم. ئۇنىڭ زىننەت دەرۋازىسىنىڭ ئېگىزلىكى بەش - ئالتە مېتر بولۇپ، ئەينى زامانىدىكى شۇ جايىنىڭ مىنارچىلىق سەۋىيىسىدىن خېلىلا ئېشىپ كەتكەن. ئىبادەتخانىنىڭ كۆلىمى تەخمىنەن 948 كۋادرات مېتر كېلىدۇ، ھەر يىلى 1 - ئايىنىڭ 15 - كۈنى ئىبادەتخانىدا چىراغلار چاقناپ كېتىدۇ، چوڭ - كىچىك لامالار بۇ يەرگە يىغىلىپ ئىبادەت قىلىدۇ. 76 ياشلىق نىد لامانىڭ ئەسلەپ بېرىشىچە، مىنگونىڭ 14 - يىلى (1925 - يىلى) بۇ ئىبادەتخانىدا 500 چە لاما بار ئىكەن. مىنگونىڭ 36 - يىلى (1947 - يىلى) 250 چوڭ - كىچىك لاما قالغان. 1958 - يىلى قوي باقىدىغان ۋە ئىبادەتخانىنى ساقلايدىغان 85 لاما قالغان. كېيىنچە «مەدەنىيەت زور ئىنقىلابى» دا يەنى 1972 - يىل 4 - ئايدا بۇ ئىبادەتخانا چۆۋۈپ تاشلاندى.

5) ئۇسۇنلار دۆڭلۈك قەبرىستانلىقى شەھەرنىڭ 14 كىلومېتر شەرقىدىكى دالتۇ يېزىسى تاشيولىنىڭ سول يېقىدىكى كەڭ كەتكەن ئوچۇقچىلىقتا جەنۇبتىن شىمالغا قاراپ جايلاشقان 33 ئۇسۇنلار دۆڭلۈك قەبرىسى بار. بۇ قەبرىلەرنىڭ ئالدى تەرەپتىكى يەتتىسى چوڭراق بولۇپ، ئېگىزلىكى تەخمىنەن ئۈچ مېتر كېلىدۇ، ئارقا تەرەپتىكى 26 قەبرە خېلىلا كىچىك ھەم پەس بولۇپ، ئېگىزلىكى تەخمىنەن 30 سانتىمېتر كېلىدۇ، بۇنىڭدىن باشقا سايرام كۆلىنىڭ غەربىي شىمال قىرغىقى (يەنى شويىگېن رايونىنىڭ يايلىقى) دىمۇ مۇنداق قەبرىدىن ئون نەچچىسى بار، ساربىاستاۋدىمۇ ئون نەچچىسى بار. بورتالا تەۋەسىدە ئۇسۇنلار دۆڭلۈك قەبرىلىرى

ئومۇميۈزلۈك تېپىلىدۇ.

6) ئادەم سۈرەتلىك تاش ھەيكەل بورتالا تەۋەسىدىن ھازىرغىچە ئادەم سۈرەتلىك تاش ھەيكەللدىن بەشى تېپىلدى، بۇ ھەيكەللەرنىڭ يۈزى كەڭ ھەم يۇمىلاق، ياڭاق سۆڭىكى ئېگىزرەك بولۇپ، تۇركلەرنىڭ تىپىك ئوبرازى ھېسابلىنىدۇ.

(1) جارسای جىلغىسىدىكى قەزىل تاشتىن ياسالغان ئادەم سۈرەتلىك ھەيكەل ئۇنىڭ ئېگىزلىكى تەخمىنەن 2 : 1 مېتر (سۇنۇپ ئىككى پارچە بولۇپ كەتكەن) ، يۈزى يۇمىلاق، كۆزلىرى يوغان، شاپ بۇرۇت، بېلىگە كەمەر باغلانغان، سول قولىغا شاراپ رۇمكىسى تۇتقان بولۇپ، ئاپتونوم رايونلۇق مۇزېيدا كۆرگەزمە قىلىنىۋاتقان ئارىشاڭ ناھىيىسىنىڭ ئارىشات دېگەن يېرىدىن تېپىلغان ئادەم سۈرەتلىك تاش ھەيكەلگە ئوخشىشىپ كېتىدۇ، بۇ تاش ھەيكەل ئالاتاۋدىكى جارسای جىلغىسىدىن (84 - تۆمۈر - مەيدانىنىڭ چارۋىچىلىق يېڭىنىڭ يۇقىرى تەرىپىدىن) يۆتكەپ كېلىنىپ، ئاپتونوم ئوبلاستلىق مۇزېيغا قويۇلدى.

(2) چونكۆكى رايونىدىكى ئادەم سۈرەتلىك تاش ھەيكەل بۇ ھەيكەل خارتۇراگ چارۋىچىلىق فېرمىسىنىڭ چونكۆكى ئوتلىقىدا بولۇپ، يەر ئۈستىدىكى قىسمىنىڭ ئېگىزلىكى ئاران 30 نەچچە سانتىمېتر كېلىدۇ، كۆزى ۋە بۇرنىنى پەرق ئەتكىلى بولىدۇ، يۈز - چىرايى ئېنىق.

(3) يۆكىك رايونىدىكى ئادەم سۈرەتلىك تاش ھەيكەل يۆكىك تېغى جىلغىسىنىڭ شەرقىي تەرىپىدە ئادەم سۈرەتلىك ئۈچ تاش ھەيكەل بار، ئۇلار نەچچە ئەسىر بۇران - چاپقۇن، ھۆل - يېغىنىنى باشتىن كەچۈرگەن بولسىمۇ، ئۇنى يەنىلا ئېنىق پەرق ئەتكىلى بولىدۇ.

3. مەشھۇر جايلار

1) سايرام كۆلى

سايرام كۆلى خەنزۇچە سەنتەيخەيزى دەپمۇ ئاتىلىدۇ، موڭغۇل تىلىدا سېرىمنور دېيىلىدۇ، بۇ تاغ قېرىدىكى كۆل دېگەن مەنىنى بېرىدۇ. سايرام كۆلى تەڭرىتاغنىڭ غەربىي قىسمىغا، بورتالا شەھىرىنىڭ غەربىي جەنۇب تەرىپىگە جايلاشقان بولۇپ، شەھەر بىلەن بولغان ئارىلىقى 6. 93 كىلومېتر كېلىدۇ. ئۈرۈمچى - غۇلجا تاشيولى بۇ كۆلنىڭ جەنۇبىي قىرغىقىنى بويلاپ ئۆتىدۇ. كۆل ئەتراپى شەھەرنىڭ ئېسىل يايلىقى ھېسابلىنىدۇ. كۆلنىڭ شەرقىتىن غەربكە ئۇزۇنلۇقى 29. 5 كىلومېتر، جەنۇبتىن شىمالغا كەڭلىكى 4. 23 كىلومېتر، ئايلانما ئۇزۇنلۇقى 86. 5 كىلومېتر، سۇ يۈزىنىڭ كۆلىمى تەخمىنەن 458 كۋادرات كىلومېتر كېلىدۇ. كۆلنىڭ ئەڭ چوڭقۇر يېرى 92 مېتر، كۆل ئورنى دېڭىز يۈزىدىن 2072 مېتر ئېگىز. ئۇ، تۆت ئەتراپى تاغ بىلەن ئورىلىپ تۇرىدىغان مەشھۇر تاغ كۆلىدۇر. ئۇنىڭ ئەتراپىدىكى 26 تاغ بۇلىقى ۋە 20 نەچچە پەسىللىك تاغ ئېرىقلىرىنىڭ سۈيى كۆلگە قۇيۇلۇپ تۇرىدۇ. كۆل سۈيىنىڭ مېنېرالىق دەرىجىسى 2. 8‰، سۇ تەركىبىدە، ئاساسلىقى، لىتىي، ناترىي، كالىي، كالتسىي، ماگنىي، بادىي، رادىي قاتارلىق كۆپ خىل تۈزلار ۋە بەزى رادىئو ئاكتىپ ئېلېمېنتلار بار. بۇ سۇنى چارۋا - مال ئىچسە بولىدۇ، ئادەم ئىچسە بولمايدۇ. ئاپتونوم ئوبلاستلىق سۇ - ئېلېكتر ئىدارىسى 1976 - يىل 7 - ئايدا كۆلنىڭ غەربىي - شىمال بۇرجىكىدىكى كىچىك كۆلگە 140 مىڭ كارىپ بېلىقى بېلىجىنى سالدى. بۇ ئىدارە 1980 - يىلى يەنە بۇ يەردە بېلىقچىلىق مەيدانى قۇردى ۋە ئالتايدىن شىمالىي مۇز ئوكيان سىستېمىسىدىكى سوغۇق سۇدا ياشايدىغان بېلىقلاردىن يوغان يالۇ بېلىقى، بايقال يالۇ بېلىقى، شەرق ئىلان بېلىقى، كىچىك قەزىل كۆز بېلىق، كۈمۈشرەڭ تاپان بېلىق، ساقاللىق ماككېرىل بېلىقى قاتارلىق ئالتە خىل بېلىق تۇرىدىن جەمئىي 995 مىڭ 500 بېلىجان كەلتۈردى. 1981 - ، 1982 - يىللىرى يەنە ئالتاي ۋە ئىلىدىن 2 مىليون 720 مىڭ تاپان بېلىق، كارىپ بېلىقى، چۆپخور

بېلىق كەلتۈردى. 1983 - يىلى تاغ كۆلى سۇ مەھسۇلاتلىرى يېتىشتۇرۇش - بېلىق بېقىش تەجرىبە پونكىتى قۇرۇلدى.

سايرام كۆلى سوغۇق تاغلىق رايونغا جايلاشقان بولغاچقا سۇيى مول، ھاۋاسى قىشتا ئىللىق، يازدا سالقىن بولىدۇ، مەنزىرىسى يېقىملىق، يىللىق ئوتتۇرىچە تېمپېراتۇرىسى 1.1°C، قاتتىق سوغۇق بولىدىغان ئايدىكى ئوتتۇرىچە تېمپېراتۇرىسى 12.3°C -، قاتتىق ئىسسىق بولىدىغان ئايدىكى ئوتتۇرىچە تېمپېراتۇرىسى 13.3°C بولىدۇ. قار يېغىش مەزگىلى ئادەتتە 9 - ئاينىڭ ئوتتۇرىلىرىدىن كېيىنكى يىلى 5 - ئايغىچە داۋاملىشىدۇ. يىللىق ئوتتۇرىچە ھۆل - يىغىن مىقدارى 300 مىللىمېترغا يېتىدۇ. ئەتىياز، ياز، كۈز پەسىللىرىدە كۆلنىڭ جەنۇبىي قىرغىقىدا تۇرۇپ تەڭرىتاغقا نەزەر سالسىڭىز، تاغ چوققىلىرىدىكى ئاپئاق قار، تاغ قاپتىلىدىكى بۇك - باراقسان قارىغايلار، تاغ باغرىدىكى ياپ - يېشىل چىمەنلىكلەردە ئېچىلىپ كەتكەن دالا گۈللىرى ئاجايىپ كۆركەم تەبىئىي رەسىمدەك كۆرۈنىدۇ. قەدىمدىن تارتىپ يېقىنقى زامانغىچە نۇرغۇنلىغان جۇڭگولۇق ۋە چەت ئەللىك مەشھۇر زاتلار بۇ يەرگە كېلىپ سەيلى - ساياھەت قىلغان. تارىخىي خاتىرىلەرگە قارىغاندا، چىڭ سۇلالىسىنىڭ چيەنلۇڭ 28 - يىلى (1763 - يىلى) چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتى سايرام كۆلىنى ھەر يىلى نەزىر - چىراغ ئۆتكۈزۈلىدىغان مەشھۇر تاغ - دەريالار قاتارىغا كىرگۈزگەن. شۇنىڭدىن ئېتىبارەن، ھەر يىلى ئەتىياز، كۈزدە يەرلىك ئەمەلدارلار سايرام كۆلىگە ئاتاپ نەزىر - چىراغ ئۆتكۈزۈپ تۇرىدىغان بولغان. سۇڭ، يۈەن سۇلالىلىرىدىن بۇيان، نۇرغۇن مەشھۇر زاتلار بۇ يەردىن ئۆتكەندە سايرام كۆلىنى مەدھىيىلەپ ماقالە، شېئىر يازغان.

جۇڭخۇا خەلق جۇمھۇرىيىتى قۇرۇلغاندىن كېيىنمۇ، نۇرغۇن مەركەز رەھبەرلىرى ۋە جۇڭگولۇق، چەت ئەللىك دوستلار سايرام كۆلىگە كەلدى. 1979 - يىلى ئىران پادىشاھىنىڭ ئىنىسى — شاھزادە پەھلىۋى بۇ يەرگە كەلدى. بورتالا موڭغۇل ئاپتونوم ئوبلاستى ھەر يىلى 7 - ئايدا بۇ يەردە نادام مەرىكىسى ئۆتكۈزۈپ تۇرىدۇ، تۆۋەندە يوللىغ چۇساي، چيۇچۇجى، خۇڭ لياڭجى، چى يۈنشى، شياۋشيۇڭ، لىن زېشۇ قاتارلىق كىشىلەرنىڭ سايرام كۆلى ھەققىدىكى بېغىشلىمىلىرى ۋە مەدھىيە شېئىرلىرىنى قوشۇمچە قىلدۇق:

چوغاي تاغلىرىدىن ئۆتكەندە باشقىلارغا نەزىرە ①

يوللىغ چۇساي

3

تولغان چوغاي تاغلىرى ② باش كۈزدە ئاپئاق قار بىلەن،
قاماشتۇرۇپ كۆزنى ئۇ چاقنار ۋالىلداپ ئۇز، بەلەن.
كۆككە باش قويغان قىياغا قونغان تولۇنئاي لەپپىدە،
ئېگىز دېڭىز③ زۇمرەت شەپەقتەك چايقىلار لەرزان - لىۋەن.
ئارچا، قارىغايلىق ئارا باركەن ئېتىز - ئېرىقمۇ ھەم،
باراڭ تېگىدە كۆرۈنەر ئادەملەر مەزمۇت، تىمەن.
بۇ بەھەيۋەت غەربىي دىيار نەقەدەر كەڭ - بىپايان،
ئۆزگە يۇرت تەڭداش بولالماس، ئۇندا يوق قىلچە ئېۋەن.

4

چوغاي تاغلىرى قالتىس، تالىق ئاڭا شۆھرەت - ئاتاق،
كۈيلىرىم زوقتا ئۇنى دىلدىن تۆكۈپ ئوتلۇق قوشاق.
ئېگىز دېڭىز بويىدا قات - قات چوققىلار مەغرۇر تۇرار،

ئارچا، قارىغايغا بولۇت مېھرىدە كەك ئاچقان قۇچاق.
تويغانىدىم ئۇچ يىل بۇرۇن قۇملۇق ئارا جاندىنمۇ جاق،
سۇردۇمكى جەننەت پەيزىنى ئاق ئۆيدە بىر تۇن بوپ قوناق.
ئەسكە ئالدىم چاكىنىدە قالغان دوست - بۇرادەرنى،
بىلەمدىكىن شۇ دەمدە ھېسسىياتىم قانداقراق؟

ئاپتورى: يوللىغ چوڭاي (1190 — 1244)، تەخەللۇسى جىنچەك، لەقىمى كامالەتلىك ئۆلىما. ئۇ، قىتتان ئاقسۆڭەكلىرىنىڭ ئەۋلادى، لىياۋ سۇلالىسى دەۋرىدە ئۆتكەن دۇك دەنئاك تويۇنىڭ 8 - ئەۋلاد نەۋرىسى، ئوك قول دېۋان بېگى يوللىغنىڭ ئوغلى. ئۇ، جىن سۇلالىسى دەۋرىدە كەيجۇ ئايمىقىنىڭ يارداەمچى بېگى بولغان، كېيىن چىڭگىزخانغا ئەگىشىپ غەربكە يۈرۈش قىلغان. مىلادى 1219 - يىلى تەكرىتاغدىن ئۆتكەندە ئەۋلىيا چيۇچۇجىنىڭ شېئىرىغا قاپىيداش قىلىپ شېئىر يازغان. ئوگىداي خانلىق تەختىگە چىققاندا ئۇ ھۆدەيچىلىككە تەيىنلەنگەن.

ئىزاھات:

① بۇ شېئىر «كامالەتلىك ئۆلىما ئەسەرلىرى توپلىمى» نىڭ 2 - تومىدىن ئېلىندى.

②چوغاي تاغلىرى — ھازىرقى تەكرىتاغنى كۆرسىتىدۇ.

③ئېگىز دېگىز — ھازىرقى سايرام كۆلىنى كۆرسىتىدۇ. سايرام كۆلى ئېگىز تاغدا بولغاچقا، ئاپتور ئۇنى ئېگىز دېگىز دەپ تەسۋىرلىگەن.

چوغاي تاغلىرىنىڭ غەربىدە ①

چيۇ چۈجى

ئالتۇن تاغنىڭ شەرقىدە، چوغاي تېغىنىڭ غەربىدە ②
چوڭقۇر جىرا ئىچىدە سۇزۇك ئېقىن ئاقىدۇ.
شۇ ئېقىننىڭ بويىدا بەھەيۋەت تاش يولۇاستەك،
يولۇچىنى ئۆتكۈزمەي يولنى توسۇپ ياتىدۇ.
ئوزاقى يىل شاھزادە③ باش بوپ كۆرمىگە لەشكەرگە،
يول ياسىدى ھەم كۆۋرۈك سالدى ئاشۇ ئېقىنغا.
بۇ يىل ① كۆردۈم بۇ يەردىن مەغرىپكە مەن ئۆتكەندە،
ئادەم، ھارۋا ئېقىنىدەك ئۆتەر يىراق - يېقىنغا.
كۈمۈشرەڭلىك تاغدىكى كۆكنى سۆيگەن چوققىلار،
بەس - بەس بىلەن مەدھىيە ئېيتار باتۇر ئوغلىغا.
قۇياش چىقىپ دېگىزدىن سۆيۈپ ئۆتسە زوق بىلەن،
تۆتاشتۇرار تولۇنئاي ئۇنى ساما يولىغا.
كۆكنى سۆيگەن قارىغاي خۇددى يىكتەك شۇنچە تۈز،
ھەربىرىنىڭ بويىمۇ يۇز غۇلاچتىن ئاشاركەن.
گىرەلىشىپ ئۆز ئارا ئۆسكەن يېشىل، باراقسان،
شۇنچە تەبىكىن، زەبەر دەست، قەيسىرانە تۇرارکەن.

تەيخاڭشەننىڭ يوللىرى تار، خەتەرلىك ئۆتكەل كۆپ،
ئەمەس ئۇنچە خەتەرلىك سېلىشتۇرساڭ بۇ تاغقا.
ھارۋىلىقلار تەشۋىشتە ماڭار بۇندىن ئۆتكەندە،
ئاتلىقلارمۇ سۇر بېسىپ ئاران ئۆتەر ئۇ ياققا.
چوققىسىدا شۇ تاغنىڭ زومرەت قەدەھ — تەڭرىكۆل ⑤
ئۇندا ئايان گۈل زېمىن، سۈزۈك ئاسمان لەپلەپ.
چىلان تورۇق قوشۇلغان مەپدە مەن مەغرىپكە⑥
ئۇنتۇم كۆرمىڭ ئەگمىدىن ئاستا - ئاستا تۆۋەنلەپ.
ھەممە ياقتا ئېگىز تاغ، گويا ئۇلار پاسىبان،
ھەممىسىدە ئۆزگىچە ھەم ئوخشاشلا قىياپەت.
پەقەت مۇشۇ بىر تاغلا خۇددى قىلىچ ئوينىتقان،
تەڭدىشى يوق باتۇرەڭ تۆرار مەغرۇر كارامەت.
مەن ئۇتكەندە بۇ يەردىن كۆز ئەمدىلا كىرگەنتى،
بىراق تاغنىڭ يېرىمى قاپلىنىپتۇ قار بىلەن.
كۆنگەي ياقتا ئېچىلغان خۇشبۇي گۈللەر ھۆپپىدە،
تەسكەيدىچۇ، جان قاقشار سوغ دەستىدە زار بىلەن.

ئاپتورى: چىۋچۈجى (1148 — 1227)، تەخەللۇسى تۆڭمى، شەندۇڭ دېڭجۇ ئايمىقىنىڭ چىشيا دېگەن يېرىدىن. ئۇ ئەمەل تۇتماي راھىب بولغان، ئەۋلىيا چۈڭياڭنى ئۈستاز تۇتۇپ، 13 يىل تەلىم ئېلىپ كامالەتكە يەتكەن، يېشى 70 تىن ئاشقاندا چىڭگىزخاننىڭ چاقىرتىشى بىلەن غەربىي يۇرتقا كەلگەن ۋە ئەۋلىيا سۈپىتىدە ھۆرمەتكە سازاۋەر بولغان. ئۇنىڭ شاگىرتى لى جىچاڭ يازغان «ئەۋلىيا چىۋچۈجىنىڭ غەربكە قىلغان زىيارىتى» دە ئۇنىڭ غەربىي يۇرتتىكى زىيارىتى تەپسىلىي بايان قىلىنغان.

ئىزاھات:

① بۇ ئېسىر لى جىچاڭ يازغان «ئەۋلىيا چىۋچۈجىنىڭ غەربكە قىلغان زىيارىتى» (1 - قىسىم) دىن ئېلىندى.

②چوغاي تېغىنىڭ غەربى — ھازىرقى بورتالا موڭغۇل ئاپتونوم ئوبلاستى بىلەن ئىلى ۋىلايىتى تارسىدىكى تەڭرىتاغنى كۆرسىتىدۇ.

③شاھزادە — چىڭگىزخاننىڭ 2 - ئوغلى چاغاتاينى كۆرسىتىدۇ. چىڭگىزخاننىڭ 3 - ئوغلى ئوگىداي ئالتۇنتاغ، چوغاي تېغى يوللىرىنى ياساتقۇزغان.

④بۇ يىل — مىلادى 1221 - يىلى، شۇ يىلى چىۋچۈجى سەپەر ئۈستىدە تەڭرىتاغدىن ئۆتكەن.

⑤تەڭرىكۆل — چىۋچۈجى سايرام كۆلىنى تەڭرىكۆل دېگەن.

⑥ مەغرىپ — يۇەن سۇلالىسى دەۋرىدە سايرام كۆلىدىن ئىلىدىكى ئالمىلىق شەھىرىگە بېرىشتا ھازىرقى قورغاس ناھىيىسىنىڭ داشگۇ دېگەن يېرى' ئاساسىي يول ھېسابلىناتتى.

سۈزۈك كۆلگە مەدھىيە

خۇڭ لياڭجى

سەنتەيگە كەلسەم كۆل بار ئىكەن، كەڭلىكى 500 چامدام كېلىدىكەن، بەك چوڭقۇر بولغاچقا، تېگى

كۆرۈنمەيدىكەن، كۆل ئوتتۇرىسىدا ئارال بار ئىكەن، ئەمما ئۇنىڭدا توپلانغان ھېچنەرسە يوق ئىكەن، ھىر تالمۇ گىياھ ئۆسمەيدىكەن، كۆل سۇيى ئۆزىگە توپا - چاڭ قوندۇرمايدىكەن، كۆلگە غايەت چوڭ نەرسە ياكى كىچىك نەرسە تاشلانسۇن، ئۇ، ھىردەمدىلا قىرغاقتا چىقىپ قالمىدىكەن، يەرلىك كىشىلەر ئۇنى غەربتىكى سۇزۇك دېڭىز دەپ ئاتايدىكەن، ئۇنىڭ تەرجىمە نامى سەرىمنور ئىكەن. مەن ئۇرۇمچىدىن يولغا چىققاندىن تارتىپ يۇيۇنمىغانىدىم، ئاتنىمۇ ئارام ئالدۇرمىسام بولمايتتى، شۇ كۈنلۈك مۇساپىنىڭ يېرىمىنى ھېسىپ بولغاچقا، پۈتلىرىم قاپىرىپ كەتكەنىدى. مەن بۇ كۆلنىڭ مەشھۇرلۇقىنى كۆپ ئاڭلىغاچقا، مەينەت بولۇپ كەتكىنىمدىن بەك خىجىل بولدۇم - دە، قونۇش ئۈچۈن يول ياقىسىدا توختىدىم، يۇرەكنى سەگىتىش ئۈچۈن قار يېدىم، يولغا يىغىلىپ قالغان سۇ بىلەن قولۇمنى يۇدۇم، ئاندىن ئورنۇمدىن تۇرۇپ ئەتراپقا قارىسام، دەل - دەرەخلەرنىڭ يوپۇرمىقى بۇلۇتقا ئەگىشىپ ئۈچۈپ كېتىۋاتقاندەك كۆرۈندى، ئەتراپتىكى تاغلاردىن ئۈچار قۇشلار گويا بىرنېمىدىن ئۈركىگەندەك، سەل - پەل كېچىكىپ قالسا بولمايدىغاندەك، قار تۈگۈرچەكلىرىنى يېرىپ شەرقە قاراپ ئۈچۈپ كېتىۋاتاتتى، كۆل تەرەپكە قاراپ ماڭدىم، كۆلنىڭ غەرب، جەنۇب، شىمال تەرەپلىرى قارلىق تاغلار بىلەن ئورالغان بولۇپ، ئوتتۇرىدا كۆل سۇيى دولقۇنلىنىپ تۇراتتى. كۆل ئەتراپى قۇملۇق بولۇپ، خۇددى چېگرا سىزىپ قويغاندەك، بىر - بىرىدىن ئايرىلىپ تۇرىدىكەن. كۆل قىرغىقى ئەگرى - بۈگرى، سۇيى خۇددى رەڭ بىلەن بويالغاندەك ياپيېشىل ئىكەن، ئاجايىپ - غارايىپ تاشلار گويا ئورماندەك قەد كۆتۈرۈپ تۇرىدىكەن. تاقىر چوققىلار كۆلدە خىرە كۆرۈنۈپ تۇرۇپتۇ. بۇنىڭدىن كۆڭلۈم ئېچىلىپ، تەنلىرىم يايراپ كەتتى. قايتىش سەپىرىمىز يازنىڭ ئىككىنچى ئېيىنىڭ باشلىرىغا توغرا كەلدى. غۇر - غۇر سالقىن شامال چىقىپ تۇراتتى، ھىلال ئاي ئولتۇراي دەپ قالغانىدى، يەردىكى ئوت - چۆپلەرنى ئېلىپ كېلىپ بېشىمغا قويىدۇم - دە، قونالغۇغا قايتماي، كۆل بويىدا ياتتىم، تاغلاردا باشقا دەل - دەرەخ ئاز بولۇپ، پەقەت ئارچا - قارىغايلارلا غادىيىپ تۇراتتى، كۆل ئەتراپىدا ئوت - چۆپ ئاز بولسىمۇ، غوللىرى يېشىل ھەم يۇمىلاق ئىدى. بەخىرامان ئولتۇرۇپ خىيالغا پاتتىم. مەن چىغ قالپاق، ياغاچ كەش كىيىپ، نۇرغۇن گۈزەل مەنزىرلىك جايلارنى سەيلى قىلغانىدىم، ئۇلارنىڭ بەزىلىرى بۇجايدەك خىلۇەت ھەم ئۇزگىچە بولسىمۇ، كەڭلىكى ۋە پاكىزلىكى جەھەتتە بۇ يەرگە يەتمەيدىكەن، ئۇزۇمنى ھەقىقەتەن غەربتىكى غايىۋى جەننەتكە كېلىپ قالغاندەك ھېس قىلدىم - دە، ئۇنىڭ شەنىگە مۇناداق مەدھىيە ئوقۇدۇم:

ئاق بۇلۇتلار باغرىنى ئۆتسە يېرىپ چاقماق چېقىپ،
تاغ ئاراسى خۇددى ئايدەك نۇر جامالىنى ئاچار.
دىلنى مەپتۇن ئەيلىسە قاپىلدىكى زۇمرەت دېڭىز،
كۆز چاقنىتار جىلۋە بىلەن يالتىراپ ئەتراپتا قار.
كۆرۈنەر دېڭىزدا ھەيۋەت چوققىنىڭ شوخ شولىسى،
خىلۇەتلىنە يۇمران گىياھ زەمبۇ خۇش ھىد تارقىتار.
گاھىدا بەرسە يىراقتىن قوڭغۇراق لەرزان سادا،
گاھىدا ئاسمانپەلەك خوپ جىلۋىدار چاچقۇ چاچار.
بۇندا ۋەھشى ھايۋاناتلار تۇتمىغان زادى ماكان،
يولىماس توزان - توپا، كەپ قالسىمۇ بەدەرقاچار.
كۈندۈزى كۆيدۈرسە ئاپتاپ پىژقىرىم ئىسسىق بولۇپ،
شۇ ھامان ئاپئاق قىراۋ شوخ ئەركىلەپ باغرىن يېقار.
ئۆرتىگەچ باغرىمنى ئىشقى بۇ ماكاننىڭ ئوت بولۇپ،
تەلمۈرۈپ كەلدىم بۇيان، قوينۇمدا قالۇن كۆڭۈل ئۈتار.

ئاپتورى: خۇلك لياڭجى (1746 -- 1809) ، تەخەللۇسى خۇا فېلك، لەقىمى بېيجيالك. چىلك سۇلالىسى دەرىدىكى جياڭسۇنىلك ياڭخۇ (هازىر جياڭسۇ ئۇلكىسىنىلك ژوجىن ناھىيىسىگە قوشۇۋېتىلدى) دېگەن يېرىدىن. چېيەنلۇلك دەۋرىدە تەشرىپدار بولۇپ، دارىلئۇلۇمدا مۇھەررىرلىك قىلغان، كېيىن ئوردا تەزكىرىخانىسىدا ئىشلىگەن. چىلك چىنۋاڭغا مەكتۇپ يازغانلىقى ئۈچۈن، ئىلىغا چېگرا ساقلاشقا ئەۋەتىلگەن. ياندۇرقى يىلى كەچۈرۈمگە ئېرىشىپ يۇرتىغا قايتقان. ئۇنىلك «تەڭرىتاغ ھەققىدە پارالك» ، «ئىلى خاتىرىلىرى» دېگەن ئەسەرلىرى بار. ئۇ ئاتاقلىق تەزكىرىشۇناس بولۇپ، دەي جېن، سۇن شىگېەن قاتارلىقلار بىلەن بىر قاتاردا تۇرىدىغان تەزكىرە جۇغراپىيىسى تەرەپدارى ئىدى. بۇ ماقالە خي نىك يازغان «ئۇچ ئايماق ھەققىدە قىسقىچە خاتىرە» دىن ئېلىندى.

10 مىك چاقىرىملىق سەپەر خاتىرىسى (قىسقارتىلمىسى)

چى يۇنشى

30 چاقىرىم يول يۇرۇپ ئۇتەيگە كەلدىم. بۇ جاي ئىلىنىلك شەرقىي چېگرىسى ئىكەن. يول شېغىللىققا كىرگەنسېرى ئېگىزلەپ بارىدىكەن. غەربكە قاراپ 80 چاقىرىم يول يۇرۇپ ستەيگە كەلدىم. ئۇتەيدىن غەربكە سوزۇلغان ئەگرى - بۇگرى تاغلار بارا - بارا قوشۇلىدىكەن، تاغ ئارىسىدىكى جىلغىدا ياپيېشىل دەل - دەرەخلەر سايا تاشلاپ تۇرىدىكەن، مەنزىرىسى تولىمۇ چىرايلىق ئىكەن، غەربكە 80 چاقىرىم يۇرۇپ سەنتەيگە كەلدىم، بۇ يەرنىلك تۆت ئەتراپىنى تاغ ئوراپ تۇرىدىكەن، ئوتتۇرىدا سەرىمنور دەيدىغان بىر كۆل بار ئىكەن، ئۇنىلك سۇيى سەنتەينىلك شىمالىغا كېلىپ يىغىلىدىكەن، سۇيى سۇپسۇزۇك ھەم ئەينەكتەك تەپتەكشى بولۇپ، تىنىق ئاسمان، گۈزەل تاغ مەنزىرىسى ئۇنىڭدا ئەكس ئېتىپ تۇرىدىكەن، بىردەمدىلا ئۆزگىرىپ خىلمۇ خىل تۇسكە كىرىدىكەن. بەزىدە قوشماق ئۆردەك، ئاق تۇرنىلار ئۇزۇپ تۇرىدىكەن، دېگىز چايكىسى بولسا ئادەم كەلسىمۇ قورقماي پەرۋاسىز يۇرۇۋېرىدىكەن. شۇڭا ئۇلارنى كۆرمەك بەك ئوڭاي ئىكەن. سەنتەي دېگىزنى توسۇپ تۇرغاچقا ھەم تاغ تۇۋىدە بولغاچقا، تاغ تۇۋىنى كولاپ ياسالغان يول كۆلىنىلك قىرغىقىنى بويلاپ ئۆتىدىكەن. بۇ يەردە قاراۋۇلخانا بار ئىكەن. يول بويىدا جيا چىلك 5 - يىلى سەييارە ئامبال گۇمونىلك يول ياسالغانلىقىغا ئاتاپ يازغان ئابىدىسى بار ئىكەن. كۆل بويىدا پۈتۈنلەي چېگرا قوغدايدىغان چاخارلار جايلىشىپتۇ، ئۇلارنىلك شاھمات ئۇرۇقىدەك تارقالغان چېدىرلىرى، قوي، كالىلار گويا كىمخاپتەك چىرايلىق كۆرۈنىدىكەن، بۇ مەنزىرىنى كۆرۈپ خىيالىم بىپايان دالىدا پەرۋاز قىلغاندەك بولدى.

ئاپتورى: چى يۇنشى، سەنشىنىلك شۇياڭ دېگەن يېرىدىن، تەخەللۇسى خي گاۋ، يەنە بىر تەخەللۇسى شىيېتېك. ئۇ تەشرىپدارلىققا تاللانغاندىن كېيىن دارىلئۇلۇمدا مۇھەررىرلىك قىلغان، خانلىق تارىخ سارىيىدا كىتاب تۈزگۈچى بولغان، جياچىلك يىللىرىنىلك بېشىدا جىنايەت ئۆتكۈزدى دېيىلىپ ئەمىلى تۆۋەنلىتىلگەن، جياچىلك 10 - يىلى ئىلىغا چېگرا قوغداشقا ئەۋەتىلگەن. بۇ ماقالە شۇ يىلى يېزىلغان.

يالمان كۆتۈرۈپ سەپەر قىلىش (قىسقارتىلمىسى)

لىن زېشۇ

داۋگۇالك 22 - يىلى 11 - ئاينىلك 5 - كۈنى زاۋال ۋاقتى، ھاۋا ئوچۇق ئىدى. تاك سەھەردە يولغا چىقىپ،

تاغ باغرىدىكى تاشلىق يول بىلەن 40 چاقىرىم يول مېڭىپ بىر ئۆتەڭگە كەلدىم. چاي يوق ئىكەن، پەقەت قۇرۇق نانلا سېتىلىدىكەن، شۇڭا تۈنۈگۈن ئاخشام ئېشىپ قالغان گۈرۈچ تامىقىمنى يېدىم. يەنە 40 چاقىرىم يول يۈرۈپ سەنتەيگە كېلىپ قوندۇم. بۇ يەرنىڭ ئەترابى تاغلار بىلەن ئورالغانىكەن، تاغلاردىن چۈشكەن سۇنىڭ يىغىلىشىدىن ھاسىل بولغان غايەت چوڭ كۆل بار ئىكەن. كىشىلەر ئۇنى «دېڭىز» دەيدىكەن. ئىلگىرىكىلەرنىڭ خاتىرىلىرىدە ئېيتىلغان سەرسىنۇر دېگەن كۆل مۇشۇ ئىكەن. شەرقتىن غەربكە كەڭلىكى ئون چاقىرىمچە، جەنۇبتىن شىمالغا 20 چاقىرىمچە كېلىدىكەن، سۇيى دېڭىزنىڭكىدەك دولقۇنلىنىپ تۇرىدىكەن. ئەمما ئۇنىڭدا كېمە - قولۇقامۇ، بېلىقمۇ يوق ئىكەن، يەرلىك كىشىلەرنىڭ ئېيتىشىچە، كۆلدە كۆك قوچقار دەيدىغان تىلسىم نەرسە بار ئىمىش، ئۇ سۇدىن چىقسا، يامغۇر - مۆلدۈر ياغارمىش، كۆلنىڭ سۈيىنى ئىچىشكە بولمايدىكەن، ئىچسە ئادەمنىڭ پۇت - قولى ماغدۇرسىزلىنىپ كېتىدىكەن، بۇنداق بولۇش قار سۈيىنىڭ سوغۇق تەبىئىتىلىك بولغانلىقىدىن بولسا كېرەك.

داۋگۇاڭ 22 - يىلى 11 - ئاينىڭ 5 - كۈنى

ئاپتورى: لىن زېشۈ (1785 — 1850) چىڭ سۇلالىسىنىڭ ئاخىرقى مەزگىللىرىدە ئۆتكەن سىياسىئىيون، تەخەللۇسى شاۋمۇ، فۇجيەننىڭ خۇگۈەن(ھازىرقى مىنخۇ) دېگەن يېرىدىن. ئۇ، جياچىڭ يىللىرىدا تەشرىپدار بولغان. ئەپيۇننى مەنئى قىلىشقا كۈچ چىقىرىپ، ئەنگلىيە قوشۇنلىرىنىڭ قوراللىق ئىغۋاگەرچىلىكىنى كۈپ قېتىم چېكىندۈرگەن. ئەپيۇن ئۇرۇشى پارتلىغاندا ئۇنىڭ قاتتىق مۇداپىئە كۆرۈشى بىلەن، ئەنگلىيە قوشۇنلىرى گۇاڭدۇڭدا مەغلۇبىيەتكە يېتەلمىگەن. ئۇ، تەسلىمچىلەرنىڭ تۆھمەت چاپلىشى بىلەن ئەمىلدىن ئېلىپ تاشلانغان ۋە ئۇزاق ئۆتمەي شىنجاڭغا پالانغان. «يالمان كۆتۈرۈپ سەپەر قىلىش» دېگەن كىتاب ئۇنىڭ مۇشۇ سەپىرىنىڭ خاتىرىسىدۇر.

سايرام كۆلى

شياۋ شيۈك

ئىلىنىڭ سەنتەي دېگەن يېرى ئېگىز تاغ چوققىسىدا ئىكەن، بۇ يەردە سايرام كۆلى دەيدىغان بىر كۆل بار ئىكەن، ئۇلىيا چيۈ چۈجى ئۇنى تەڭرىكۆل دەپ ئاتىغانىكەن. مەن تەلكە چوققىسىغا چىقىپ تەخمىنى مۆلچەرلەپ باقسام، ئۇنىڭ جەنۇبتىن شىمالغا كەڭلىكى 60 چاقىرىمچە، شەرقتىن غەربكە ئۇزۇنلۇقى 200 چاقىرىمچە كېلىدىغاندەك قىلدى. سەنتەي لەشكەرگاھى ئۇنىڭ شەرقىي شىمال بۇرجىكىدە ئىكەن. چوڭ يول بىلەن غەربكە مېڭىپ داخىيەن دېگەن جايدىن جەنۇبقا بۇرۇلۇپ تاغ ئارىسىغا كىردۇق ۋە ئېگىزگە ئۆرلەپ 210 چاقىرىم مېڭىپ بۇ يەرگە كەلدۇق. بۇنىڭدىن ئۇنىڭ قانچىلىك ئېگىز ئىكەنلىكىنى مۆلچەرلىگىلى بولىدۇ. كۆلنىڭ تۆت ئەترابىدىكى تاغلار پەقەت مۇشۇ جايدىلا بىر - بىرىدىن ئازراق يىراقلىشىدىكەن، ئۇنتۇرۇسى تەكشى دۆڭلۈك، شەرق تەرىپى تەڭرىتاغ بولۇپ، يەر تۈزۈلۈشى پەس تۈزلەڭلىككە ئوخشايدىكەن. تاغ باغرىغا تۇتىشىدىغان دېڭىز قىرغىقى ئۇزۇن ھەم تەكشى بولۇپ، كەڭ جايلىرى نەچچە ئون چاقىرىم كېلىدىكەن، بۇ، ئىلىغا بارىدىغان چوڭ يول ئىكەن. قالغان يېرى تامامەن قاتمۇ - قات قارلىق چوققىلار بىلەن ئورالغان بولۇپ، شولىسى سۇدا ئەكس ئېتىپ تۇرىدىكەن. سەنتەي سۇ بويىغا، تاغ باغرىغا جايلاشقانىكەن. بۇ يەردىن كۆلنىڭ بىرنەچچە چاقىرىم يىراق جايىغا نەزەر سالساق، چوڭ، كىچىك ئىككى تاغ كۆرۈندى، ئېگىزى سۇدىن ئون نەچچە جاڭ، پاكىزى بىر نەچچە جاڭ چىقىپ تۇرىدىكەن، ئىككىسىنىڭ ئارىلىقى يېرىم چاقىرىم كېلىدىكەن.

ئۇلار ماڭا خۇددى دۇڭتىڭ كۆلىدىكى ئىسرىقداندەك كۆرۈنۈپ كەتتى. بۇ كۆلنىڭ چوڭقۇرلۇقىنى بىلگىلى بولمايدىكەن، ئۇنىڭدا بېلىق، راك يوق ئىكەن، پەقەت كېچىلىرىلا بەزىدە چىرقىرىغاندەك ئاۋاز ئاڭلىنىپ تۇرىدىكەن، بۇ تىلسىم نەرسە بولمىغاندىمۇ، غەلىتە مەخلۇق بولۇشى مۇمكىن. سۇيى سۇزۇك ھەم پاكىز ئىكەن، ئەمما ئىچسە ئادەمنىڭ قورسىقى كۆپۈپ كېتىدىكەن. بۇ، مۇشۇ كۆل ئاپىرىدە بولغاندىن بۇيان ئېرىگەن قار - مۇز سۇيىنىڭ ئۇزاققىچە يىغىلىۋېرىپ ئايىغى چىقمىغانلىقىدىن بولۇشى مۇمكىن، بۇنىڭدىن سۇيىنىڭ قانچىلىق سوغۇقلۇقىنى پەرەز قىلغىلى بولىدۇ. سەنتەي ۋە تەلكىدە كۆلگە قۇيۇلىدىغان بۇلاقلار بار ئىكەن، بۇ يەردىن ئۆتكەن - كەچكەنلەر مۇشۇ بۇلاقلارنىڭ سۇيى بىلەن تاماق ئېتىپ يەيدىكەن، كۆل سۇيىنى ئىشلىتىشتىن ھەزەر ئەيلەيدىكەن.

ئاپتورى: شياۋ شيۇڭ، تەخەللۇسى گاۋ مۇ، خۇنەننىڭ يىياڭ دېگەن يېرىدىن، چىڭ سۇلالىسىنىڭ گۇاڭشۇ يىللىرىدا شىنجاڭغا ئۇچ قېتىم كەلگەن. جىن شۇن، جاڭ ياۋمو مەھكىمىلىرىدە كۆپ يىل مەسلىھەتچى بولغان، يۇرتىغا قايتقاندىن كېيىن «غەربىي يۇرت ھەققىدە خاتىرىلەر» قاتارلىق ئەسەرلەرنى يازغان. بۇ ماقالە «غەربىي يۇرت ھەققىدە خاتىرىلەر» نىڭ 4 - جىلدىدىن ئېلىندى.

2) قويتاس

قويتاس (قازاقچە سۆز بولۇپ، قويغا ئوخشايدىغان تاغ بار جاي دېگەن مەنىنى بېرىدۇ، بەزىلەر بۇ جاينى غەلىتە تاشلىق جىلغا دەپمۇ ئاتايدۇ) ئالاتاۋ تېغى باغرىدا بولۇپ، بورتالا شەھىرىنىڭ 48 كىلومېتر شەرقىي - شىمالىغا جايلاشقان، شەرقتىن غەربكە پەسىيىپ بارىدۇ، ئۇزۇنلۇقى تەخمىنەن 20 كىلومېتر، كەڭلىكى تەخمىنەن ئالتە كىلومېتر كېلىدۇ.

بۇ يەردە تاغ جىنسلىرى ئېچىلىپ قالغان بولۇپ، نەچچە 100 مىليون يىل مابەينىدە بوران - يامغۇرنىڭ يالىشى، چىرىتىشى نەتىجىسىدە شەكلى غەلىتە غايەت چوڭ قورام تاشلار شەكىللەنگەن، ئۇلارنىڭ بەزىلىرى جىمجىت ياتقان تۆگىگە، بەزىلىرى ئايغا كۆز تىكىپ تۇرغان كەركىدانغا ئوخشىسا، يەنە بەزىلىرى ئۆمىلەپ كېتىۋاتقان تاشپاقىغا، قانات كىرىپ پەرۋاز قىلىۋاتقان بۇركۇتكە ئوخشايدۇ؛ بۇ يەردىكىلىرى سۇدا ئوينىشىۋاتقان پىلغا ئوخشىسا، ئۇ يەردىكىلىرى كۇنگە قاراپ قاۋاۋاتقان غالجىر ئىتقا، شەرقتىكىسى ئۇسۇشۇۋاتقان بۇقىلارغا ئوخشىسا، غەربتىكىلىرى كىشنەۋاتقان جەڭ ئاتلىرىغا ئوخشايدۇ؛ يوغان مۇڭگۇزلۇك ئارقارلار تاغ چوققىسىدا يىراققا نەزەر تاشلاپ تۇرسا، ساغلىقلار قوزىلىرىنى ئەگەشتۇرۇپ جىلغىدا ئوتلاپ يۈرۈشىدۇ. ستالاگمىتلار ۋە تاش موگۇلار بۇككىدە ئۆسۈپ تۇرىدۇ، ئۇلارنىڭ ئارىسىغا كىرىپ قالسىڭىز، پۈتمەس - تۈگىمەس خىيال دېڭىزىغا غەرق بولىسىز. بۇ يەردە سايە تاشلاپ تۇرىدىغان دەل - دەرەخلەر بولمىغىنى بىلەن، سايىدايدىغانغا تاش شىپاڭلار بار. ئەگرى - بۇگرى سوزۇلغان تاش كارىدورلار، خىلۋەت تاشلىق چىغىر يوللار، شۇنىڭدەك قەدىمكىنى ئەسلىتىپ تۇرىدىغان نۇرغۇن قەبرىلەر، قىيا تاش رەسىملىرى، قەدىمكى قاراۋۇلخانا ئىزلىرىمۇ بار. تېخىمۇ مۇھىمى، بۇ يەردىكى بىر قانچە چوڭ - كىچىك شارقىراتما بۇ خىلۋەت ھەم قۇرغاق جىلغىغا گۈزەللىك بەخش ئېتىپ تۇرىدۇ.

قويتاس ئىلگىرى كىشىلەرنىڭ دىققەت - نەزەرىگە سازاۋەر بولالماي كەلگەنىدى. ساياھەتچىلىكنىڭ ئەۋج ئېلىشىغا ئەگىشىپ، ئۇ پەيدىنپەي كىشىلەرنىڭ نەزىرىگە چۈشۈپ، مەنزىرىلىك سەيلىگاھ دەپ قارىلىشقا باشلىدى.

3) خارتۇراگ

خارتۇراگ (موڭغۇلچە سۆز بولۇپ، قارا بۇركۇت كۆپ جاي دېگەن مەنىنى بېرىدۇ) شەھەرنىڭ 38

كىلومېتىرچە غەربىي شىمالىدىكى ئالاتاۋ تېغىنىڭ جەنۇبىي ئېتىكىگە جايلاشقان، بۇ يەردە شەھەرنىڭ شىمالىي قىسمى بويىچە ئۇچ ئىپتىدائىي ئورمانلىق بار، ئۇ، خارتوراگ ئورمانچىلىق مەيدانىنىڭ ئاساسىي بازىسى ھېسابلىنىدۇ.

جىلغىنىڭ ئېغىزىدىن شىمالغا قاراپ ئەگرى - بۈگرى يول بىلەن 15 كىلومېتىر ئىچكىرىلەپ كىرسىڭىز، بىر تار ئورمانلىق يولىغا چىقىسىز، يىل بويى توختىماي ئېقىپ تۇرىدىغان خارتوراگ دەرياسىنىڭ ئېقىشىغا قارشى ماڭغاندا قاتناش ئوڭايلىشىدۇ. خارتوراگ دەرياسى ئالاتاۋ تېغىنىڭ جەنۇبىي قاپتىلىدىن باشلىنىپ، ئەتراپتىكى جىلغىلاردىن چىقىدىغان بۇلاق سۇلىرى ۋە ئېرىغەن قار سۇيىنىڭ قوشۇلۇشى بىلەن، يىللىق ئېقىم مىقدارى 120 مىليون كۇب مېتردىن ئاشىدىغان تاغ دەرياسىغا ئايلىنىدۇ. ئۇنىڭ سۇيى كۆپ، پەسىيش پەرقى چوڭ، ئۇ، بورتالا دەرياسىنىڭ ئاساسىي تارمىقى ھېسابلىنىدۇ. بۇ دەريادا يەتتە كۆۋرۈك بار. شۇڭا كىشىلەر ئۇنىڭ ئەتراپىدىكى جايلارنى ۋە ئارىلىقنى قانچە كۆۋرۈك بارلىقى بىلەن بەلگىلەشكە ئادەتلىنىپ قالغان.

خارتوراگ جىلغىسى قىشتا ئىللىق، يازدا سالقىن بولىدۇ، ھاۋاسى يېقىملىق، ئۇ، كۆڭۈلدىكىدەك مەنزىرىلىك سەيلىگاھ ھېسابلىنىدۇ. تاغ قاپتاللىرى بۈك - باراقسان قارىغايلار بىلەن قاپلانغان، جىلغىدا يايپېشىل قېيىن دەرەخلىرى بار. ياز كۈنلىرى تاغلار يېشىللىققا پۈركىنىدۇ، سۈپسۈزۈك سۇلار شارقىراپ ئېقىپ تۇرىدۇ، قارىغايلار سەلكىن شامالدا لەرزان ئىغاڭلاپ تۇرىدۇ، ئوت - چۆپلەر خۇددى زېمىنغا سېلىنغان يېشىل پايانداز دەك كۆرۈنىدۇ، قۇشلار يېقىملىق سايراپ، گۈللەر خۇشپۇراق چېچىپ تۇرىدۇ، بۇ جايدا كىشى ئۆزىنى جاھاندىن خالى تۇرغاندەك ھېس قىلىدۇ. بۇ يەردە يەنە «كىچىك ئاسمان»، «چوكا مۇزلۇق غار» مۇ بار بولۇپ، خۇددى ئۇستىلىق بىلەن ياساپ قويغاندەك كۆرۈنىدۇ. ئىككى تىك يار ئارىسىدا سۇ گۈلدۈرمامىدەك دەھشەتلىك ئاۋاز چىقىرىپ شارقىراپ ئېقىپ تۇرىدۇ. بېشىگىزنى كۆتۈرۈپ ئاسمانغا قارىسىڭىز، ئاپئاق بۇلۇتلار بۇركۈتلەردەك لەرزان ئۇچۇپ ئۆتۈپ تۇرىدۇ؛ پەسكە قارىسىڭىز، غاردىكى ئەينەكتەك سۇزۇك مۇز چوكىلىرى خۇددى پەردىگە ئوخشاش ساڭگىلاپ تۇرىدۇ، بۇنىڭدىن ياراتقۇچى خۇدانىڭ ئۇلۇغلۇقىنى، ئادەمنىڭ نەقەدەر ئەرزىمەس ئىكەنلىكىنى ھېس قىلىسىز. كەچكۈزدە تاغلاردىكى قارىغايلار تېخىمۇ يېشىللىشىپ، جىلغىدىكى قۇيۇق ئورمانلار سارغىيىپ، ھەممىلا يەر رەڭگا رەڭ تۈس ئالىدۇ. يىراقتىكى خۇددى دوملاڭاتقان مەرۋايىتلارنى ئەسلىتىدىغان قوي پادىلىرى، يېقىندىكى مۇزايلىرىنى يالاڭاتقان ئىنەكلەر، يۇلتۇزدەك تارقالغان كىگىز ئۆيلەر، پادىچىلارنىڭ ياڭراق ناخشىلىرى، ئويۇنشۇاتقان پادىچى بالىلار سىزگە جەننەتنى ئەسلىتىدۇ.

IV باب

تىببىي داۋالاش - سەھىيە

50 - يىللاردىن ئىلگىرى ناھىيە بازىرىدا ئۈسكۈنىلىرى ئاددىي، بەشلا ئادەمى بار بىر داۋالاش ئورنى بار ئىدى، كېيىنچە ئۇ شىپاخانا دەپ ئاتىلىدىغان بولدى. يېڭا - قىشلاقلاردا ئۆزاق مۇددەت دوختۇر، دورا كەمچىل بولغاچقا، كىشىلەر بىتاپ بولۇپ قالسا، داخان، پىرىخون، موللا - لامالارنى ئىزدەشكە مەجبۇر بولاتتى. تېرە كېسەللىكى، جىنسىي كېسەللىك ۋە باشقا يۇقۇملۇق كېسەللىك تارقىلىپ قالسا، ھەر مىللەت خەلقىنىڭ ساغلاملىقى كاپالەتكە ئىگە بولالمايتتى. جۇڭخۇا خەلق جۇمھۇرىيىتى قۇرۇلغاندىن كېيىن، بازار يېزىلاردا

ئومۇميۈزلۈك تىببىي داۋالاش - سەھىيە ئاپپاراتلىرى قۇرۇلدى، سەھىيە تېخنىكا كۆچى ئۈزلۈكسىز كۆچەيتىلدى. 1985 - يىلغىچە ناھىيىگە قاراشلىق تىببىي داۋالاش ئاپپاراتلىرىدىكى دوختۇرخانىدىكى 299 غا يەتتى. 30 نەچچە يىلدىن بۇيان، مۇداپىئە ژاكسىنسىي ئەملەش ۋە ئاممىۋى ۋەتەنپەرۋەرلىك تازىلىق ھەرىكىتى ئۈزلۈكسىز قانات يايدۇرۇلۇپ، چېچەك ۋە جىنسىي كېسەللىك تولۇق توگىتىلىپلا قالماستىن، بەلكى چوڭا، خولېرا قاتارلىق ئېغىر كېسەللىكلەرنىڭ يوز بېرىشىمۇ ئۈنۈملۈك تېزگىنلەنىدى. 1983 - يىلدىن 1985 - يىلغىچە ئۇدا ئۈچ يىل بالىلار پارالىچ كېسەللىكى يوز بەرمىدى. قىزىل، كۆكيۆتەلنىڭ قوزغىلىش نىسبىتى دۆلەتنىڭ تىزگىنلەش ئۆلچىمىگە يەتتى. دائىم ئۆچرايدىغان كېسەللىك، كۆپ پەيدا بولىدىغان كېسەللىك، داۋالاش قىيىن كېسەللىكلەرنىمۇ داۋالىغىلى بولىدىغان بولدى. باش ۋە مېڭىسى يارىلانغانلارنى قۇتقۇزۇۋالغىلى بولىدىغان بولدى. مېڭە بېسىمىنى ئازايتىش ۋە بالىياتقۇنى تولۇق ئېلىۋېتىش، يامان سۈپەتلىك تۇخۇمدان خالتىلىق ئىششىقى ئوپېراتسىيىسى ۋە ئەمچەك راكىنى تولۇق كېسىۋېتىش ئوپېراتسىيىسى ئىشلىنىدىغان بولدى. 1982 - يىلى ناھىيىلىك «خەلق» دوختۇرخانىسى كاربون چالا ئوكسىدى بىلەن زەھەرلىنىپ ھوشسىزلانغىنىغا 70 سائەت بولغان بىر خەۋپلىك كېسەلنى قۇتقۇزۇۋالدى. ئالتە يېزا (مەيدان - فېرما) نىڭ شىپاخانىسىدا كېسەل كارىۋېتى، رېنتگېن ئاپپاراتى ۋە لاباراتورىيە بار. شويىڭپەن رايونىدا يەنە ئېلېكترو كاردىئوگراممۇ، ئۇلېترا ئاۋاز دولقۇنى بىلەن تەكشۈرۈش ئەسۋابى قاتارلىق ئەسۋاب - ئۈسكۈنىلەر بار.

1983 - يىلى ناھىيىلىك «خەلق» دوختۇرخانىسى ئاپتونوم رايونىمىز بويىچە سەھىيە ساھەسىدىكى ئىلغار ئورۇن بولۇپ باھالاندى. 1984 - يىلى ئاپتونوم رايونلۇق ۋەتەنپەرۋەرلىك تازىلىق ھەرىكىتى كومىتېتى ئۈيۇشتۇرغان ۋەتەنپەرۋەرلىك تازىلىق ھەرىكىتى «كۆچمە قىزىل بايراق» مۇسابىقىسى بويىچە باھالاش - سىلىشتۇرۇشتا بورتالا شەھىرى شىمالىي شىنجاڭدىكى ئالتە ۋىلايەت - شەھەر ئىچىدە 1 - لىككە ئېرىشىپ، كۆچمە قىزىل بايراققا ۋە 600 يۈەن مۇكاپاتقا ئېرىشتى. 1985 - يىلى يەنە شىمالىي شىنجاڭ بويىچە ۋەتەنپەرۋەرلىك تازىلىق پائالىيىتىنى تەكشۈرۈش - باھالاشتا 2 - لىككە ئېرىشىپ، 3500 يۈەن مۇكاپات ۋە لەۋھە ئالدى.

§ 1. ئاپپاراتلار

1. مەۋرىي باشقۇرۇش ئاپپاراتلىرى

1) سەھىيە ئىدارىسى

مىنگۇنلۇك دەسلەپكى مەزگىلدە سەھىيە مەۋرىي ئاپپاراتى تەسىس قىلىنمىغانىدى، سەھىيە خىزمىتىنى ھاكىم باشقۇراتتى، ئاممىۋى تازىلىق ئىشلىرىنى جامائەت خەۋپسىزلىكى ئىدارىسى قوشۇمچە باشقۇرغانىدى. مىنگۇنلۇك 35 - يىلى (1946 - يىلى) دىن باشلاپ سەھىيە بۆلۈمى تەسىس قىلىنىدى، بۇ بۆلۈمدە زاكىر سايىموۋ، كىرىمبېك ئىش بىجىرگۈچى بولدى.

جۇڭخۇا خەلق جۇمھۇرىيىتى قۇرۇلغاندىن كېيىن، ناھىيىلىك خەلق ھۆكۈمىتىدە سەھىيە بۆلۈمى تەسىس قىلىنىدى. 1952 - يىلى ئۈنۈلۈك ئىككى ئادەمى بار ئىدى، 1956 - يىلى تۆتكە يەتتى، بۇلارنىڭ ھەممىسىلا ئادەتتىكى كادىر ئىدى. 1958 - يىلى ناھىيە دەرىجىلىك ئاپپاراتلار ئەمەلدىن قالدۇرۇلغاندا سەھىيە بۆلۈمىنىڭ خادىملىرى ئوبلاستلىق دوختۇرخانىغا ئۆتكۈزۈپ بېرىلدى. 1962 - يىل 11 - ئاينىڭ 7 - كۈنى بورتالادىكى ناھىيە دەرىجىلىك ئاپپاراتلار ئەسلىگە كەلتۈرۈلگەندە سەھىيە، مەدەنىيەت، ماارىپ بىرلەشتۇرۇلۇپ، مەدەنىيەت - ماارىپ - سەھىيە بۆلۈمى تەسىس قىلىنىدى. 1969 - يىل 4 - ئايدا بورتالا ناھىيىلىك ئىنقىلابىي

كومىتېت قۇرۇلغاندا سىياسىي خىزمەت گۇرۇپپىسى قارىمىقىدا مەدەنىيەت - ماتارىپ - سەھىيە گۇرۇپپىسى تەسىس قىلىندى. 1974 - يىل 6 - ئايدا مەدەنىيەت - ماتارىپ - سەھىيە گۇرۇپپىسى ئەمەلدىن قالدۇرۇلۇپ، مەدەنىيەت - ماتارىپ - سەھىيە ئىدارىسى ئەسلىگە كەلتۈرۈلدى. 1976 - يىل 2 - ئاينىڭ 26 - كۈنى سەھىيە ئىدارىسى قۇرۇلدى. جاڭ شىمىن مۇئاۋىن ئىدارە باشلىقلىقىغا تەيىنلەندى، ئۇچ شتات سەپلەندى. 1980 - يىل 6 - ئايدا سەھىيە بۆلۈمىگە ئۆزگەرتىلدى. 1984 - يىل 4 - ئايدا سەھىيە ئىدارىسىغا ئۆزگەرتىلدى. 1985 - يىلنىڭ ئاخىرىدا بۇ ئىدارىدە بىر ئىدارە باشلىقى، بىر مۇئاۋىن ئىدارە باشلىقى، تۆت كادىر بار بولدى.

2) ۋەتەنپەرۋەرلىك تەربىيىتى ھەيئىتى

مىنگونىڭ 35 - يىلى (1946 - يىلى) 5 - ئاينىڭ 18 - كۈنى مەھەللىلەردىكى ئاتاقلىق زاتلاردىن توققۇز كىشىلىك تەربىيە ھەيئىتى قۇرۇلۇپ، ئابدۇكېرىم كەسپىي كادىر بولغانىدى. مىنگونىڭ 37 - يىلى (1948 - يىلى) 8 - ئاينىڭ 12 - كۈنى بورتالا ناھىيىلىك ھۆكۈمەتتە 12 كىشىلىك تەربىيە ھەيئىتى قۇرۇلدى.

50 - يىللارنىڭ باشلىرىدا تەربىيە ھەيئىتى تەشكىل قىلىنىپ، ئۇيغۇر ئاقارتىش، زىياندىشلارنى يوقىتىش قاتارلىق خىزمەتلەر قانات يايدۇرۇلدى. 1958 - يىلى «تۆت زىياندىشنى يوقىتىش» ۋەتەنپەرۋەرلىك تەربىيە ھەرىكىتىگە قوماندانلىق قىلىش شىتابى قۇرۇلدى. 1974 - يىلى ۋەتەنپەرۋەرلىك تەربىيە ھەرىكىتى ھەيئىتى قۇرۇلدى، جۈرۈڭ (ناھىيىلىك ئىنقىلابىي كومىتېتىنىڭ مۇئاۋىن مۇدىرى) مۇدىر، سەڭگە، چياۋ خۇلىنلار مۇئاۋىن مۇدىر بولدى. 1978 - يىل 8 - ئاينىڭ 15 - كۈنى گۈشەنيۇ (ناھىيىلىك ئىنقىلابىي كومىتېتىنىڭ مۇئاۋىن مۇدىرى) مۇدىر، جاڭ شىمىن، سىدىق بەكرى، چياۋ خۇلىن، لىيۇ جىڭچۈەنلەر مۇئاۋىن مۇدىر بولدى، يەنە يەتتە كىشى ئەزا بولدى.

1984 - يىل 7 - ئاينىڭ 2 - كۈنى لىيۇ جىنچېڭ (خەلق قۇرۇلتىيى دائىمىي كومىتېتىنىڭ مۇئاۋىن مۇدىرى) مۇدىر، جاقسىنباي قاجىيالا (مۇئاۋىن ھاكىم)، ژۇ چۈەنخۈەن، چېن سۈنلەر مۇئاۋىن مۇدىر بولدى، يەنە سەككىز كىشى ئەزا بولدى.

1985 - يىل 9 - ئاينىڭ 12 - كۈنى بۇ ھەيئەت تەڭشەلدى ۋە تولۇقلاندى ھەمدە ھەيئەت قارىمىقىدا ئىشخانا تەسىس قىلىندى، جاڭ جاۋشىن ئىشخانىنىڭ مۇئاۋىن مۇدىرى بولدى، ئىشخانىغا مەخسۇس ۋەزىپە ئۆتەيدىغان ئىككى كادىر قويۇلدى.

2. سەھىيە، يۇقۇملۇق كېسەللىكلەرنىڭ ئالدىنى ئېلىش ئاپپاراتى

1) شەھەرلىك سەھىيە - يۇقۇملۇق كېسەللىكلەرنىڭ ئالدىنى ئېلىش ئانا - بالىلارنىڭ ساقلىقىنى ساقلاش پونكىتى

1953 - يىل 8 - ئاينىڭ 22 - كۈنى ئانا - بالىلار ساقلىقىنى ساقلاش پونكىتى قۇرۇلدى. 1954 - يىلى ئاپپاراتلار ئىخچاملاشقاندا پونكىت خادىملىرى ۋە ئوسكۇنىلىرى شىپاخانىغا قوشۇۋېتىلدى، شىپاخانا قارىمىقىدا ئانا - بالىلار ساقلىقىنى ساقلاش ئىشخانىسى تەسىس قىلىندى. 1955 - يىل 12 - ئايدا ناھىيىلىك شىپاخانا ئوبلاستلىق «خەلق» دوختۇرخانىسىغا ئۆتكۈزۈپ بېرىلدى. 1956 - يىل 8 - ئاينىڭ 15 - كۈنى يەنە ئوبلاستلىق «خەلق» دوختۇرخانىسىدىن ئايرىپ چىقىلىپ، ئانا - بالىلار ساقلىقىنى ساقلاش پونكىتى ئەسلىگە كەلتۈرۈلدى. ئايرىلىپ چىققاندا بىرلا ئادىمى بار ئىدى، كېيىن ئۇچكە يەتتى. 1958 - يىلى ناھىيە دەرىجىلىك ئاپپاراتلار ئەمەلدىن قالدۇرۇلغاندا ئانا - بالىلار ساقلىقىنى ساقلاش پونكىتى يەنە ئوبلاستلىق «خەلق» دوختۇرخانىسىغا ئۆتكۈزۈپ بېرىلدى. 1962 - يىلى ناھىيە دەرىجىلىك ئاپپاراتلار ئەسلىگە كەلتۈرۈلدى،

11 - ئاينىمك 1 - كۈنى بورتالا ناھىيىلىك يۇقۇملۇق كېسەللىكلەرنىڭ ئالدىنى ئېلىش ئانا - بالىلار ساقلىقىنى ساقلاش پونكتى قۇرۇش تەستىقلاندى، تەييارلىق كۆرۈش ئارقىلىق 1963 - يىل 8 - ئايدا پونكت رەسمىي قۇرۇلدى. 1964 - يىل 4 - ئايدا خىزمەتچى خادىمى يەتتىگە يەتتى. 1970 - يىل 9 - ئاينىمك 21 - كۈنى بۇ پونكت ئەمەلدىن قالدۇرۇلۇپ، خادىملىرى، دورا، ئەسۋاب - ئۈسكۈنىلىرى، ھېساباتى بورتالا ناھىيىلىك ئىنقىلابىي كومىتېتىنىڭ مەدەنىيەت - ساھىيە گۈرۈپپىسىغا، ئۆيلىرى ئىش بىجىرىش گۈرۈپپىسىغا ئۆتكۈزۈپ بېرىلدى. 1975 - يىل 11 - ئايدا پونكت ئەسلىگە كەلتۈرۈلدى، شۇ چاغدا بەش خىزمەتچى خادىمى بار ئىدى. 1981 - يىل 7 - ئاينىمك 30 - كۈنى پونكتنىڭ دەرىجىسى بۆلۈم دەرىجىلىك قىلىپ ئۆستۈرۈلدى. 1985 - يىلنىمك ئاخىرىدا پونكت تارقىلىشچان كېسەللىكلەر بۆلۈمى، ئانا - بالىلار ساقلىقىنى ساقلاش بۆلۈمى، يېمەكلىك تازىلىقىنى نازارەت قىلىش - تەكشۈرۈش بۆلۈمى، مەمۇرىي باشقۇرۇش بۆلۈمى، تازىلىق تەكشۈرۈش بۆلۈمى، ساھىيە تەشۋىقات - تەربىيە بۆلۈمى، يەرلىك كېسەللىكلەرنىڭ ئالدىنى ئېلىش ۋە ئۇنى داۋالاش بۆلۈمى (يەرلىك كېسەللىكلەرنىڭ ئالدىنى ئېلىش ۋە ئۇنى داۋالاش ئىشخانىسىنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ) دىن تەركىب تاپتى، پونكتتىكى ئىشچى - خىزمەتچى 40 قا يەتتى. پونكتتا پونكت باشلىقى مەسئۇل بولۇش توزۇمى يولغا قويۇلدى.

2) ئوبلاستلىق يۇقۇملۇق كېسەللىكلەرنىڭ ئالدىنى ئېلىش پونكتى

1957 - يىل 3 - ئايدا ئوبلاستلىق جىنسىي كېسەللىكلەرنىڭ ئالدىنى ئېلىش پونكتى قۇرۇلدى، شۇنىڭ بىلەن بىللە ئوبلاستلىق سىيىارە داۋالاش - يۇقۇملۇق كېسەللىكلەرنىڭ ئالدىنى ئېلىش ئەترىتىمۇ قۇرۇلدى. 1958 - يىل 3 - ئايدا ھەر ئىككى پونكت ئوبلاستلىق «خەلق» دوختۇرخانىسىغا قوشۇۋېتىلدى. 1959 - يىلى دوختۇرخانىدىن ئايرىپ چىقىلىپ، ئوبلاستلىق تارقىلىشچان كېسەللىكلەرنىڭ ئالدىنى ئېلىش ۋە ئۇنى داۋالاش پونكتى قۇرۇلدى. 1970 - يىل 4 - ئايدا يەنە ئوبلاستلىق دوختۇرخانىغا قوشۇۋېتىلدى. 1973 - يىل 10 - ئايدا دوختۇرخانىدىن ئايرىپ چىقىلىپ، ئوبلاستلىق ساھىيە يۇقۇملۇق كېسەللىكلەرنىڭ ئالدىنى ئېلىش پونكتىغا ئۆزگەرتىلدى. 1981 - يىلى ناھىيە دەرىجىلىك ئورۇن قىلىپ ئۆستۈرۈلدى. 1985 - يىلنىمك ئاخىرىدا خىزمەتچى خادىمى 36 گە يەتتى.

3) ئوبلاستلىق ئانا - بالىلار ساقلىقىنى ساقلاش پونكتى

1981 - يىل 12 - ئاينىمك 15 - كۈنى پونكت قۇرۇش تەستىقلاندى، بۇ پونكت ساھىيە - يۇقۇملۇق كېسەللىكلەرنىڭ ئالدىنى ئېلىش پونكتى بىلەن بىرلىكتە ئىش بىجىرىدىغان بولدى. 1985 - يىل 11 - ئاينىمك 29 - كۈنى بۆلۈنۈپ چىقىپ مۇستەقىل ئاپپارات بولدى.

3. تىببىي داۋالاش ئاپپاراتلىرى

1) ناھىيىلىك تىببىي داۋالاش ئورنى (شىپاخانا)

مىنگونىمك 27 - يىلى (1938 - يىلى) 8 - ئاينىمك 17 - كۈنى ئىلى دوختۇرخانىسى لى ژېنياۋ قاتارلىق بەش كىشىنى ئارىشاڭ - بورتالا تىببىي داۋالاش ئورنى قۇرۇش ئۈچۈن ئەۋەتتى. خىراجەت ئۈچۈن بورتالا، ئارىشاڭ ناھىيىلىرىدىكى خەلق ئامما سى 2 مىليون 300 مىڭ سەر ئۇلاق تەڭگىسى جۇغلىدى، بورتالادىكى قازاقلارنىڭ ئاقساقىلى قاسىمقان 200 مىڭ سەر كۆمۈش ئىئانە قىلدى. تىببىي داۋالاش ئورنى شۇ يىلى 11 - ئاينىمك 21 - كۈنى قۇرۇلدى، لى ژېنياۋ باشلىق بولدى. مىنگونىمك 29 ~ 30 - يىللىرى (1940 — 1941 - يىللىرى) 8 - ئايدا لى ژېنياۋ دوختۇر بولدى، ھاكىم دۆەن جىنچى قوشۇمچە باشلىق

بولدى، مىنگونىڭ 30 - يىلى (1941 - يىلى) 10 - ئايدىن 31 - يىلى (1942 - يىلى) 5 - ئايغىچە خې جېنىيې باشلىق بولدى. مىنگونىڭ 31 - يىلى (1942 - يىلى) 5 - ئايدا داۋالاش ئورنىنىڭ خادىمى بەش قىلىپ بېكىتىلدى (بىر يارەمچى دوختۇر، بىر سانىتار، بىر دورىگەر، بىر سېستىرا، بىر قارا خىزمەتچى). مىنگونىڭ 31 - يىلى (1942 - يىلى) دىن 33 - يىلى (1944 - يىلى) غىچە يۇجىنلۇڭ باشلىق بولدى. فەن شۇشەن (مۇئاۋىن ھاكىم) ئاساسلىق باشقۇردى، ئورۇن خادىمى 11 گە يەتتى. شۇ يىلى 6 - ئاينىڭ 13 - كۈنى ئۆلكىلىك ھۆكۈمەتنىڭ ئەسلىدىكى تىببىي داۋالاش ئورۇنلىرىنى بىرلەشتۈرۈپ شىپاخانىغا ئۆزگەرتىش ھەققىدىكى پەرمانىغا بىنائەن، تىببىي داۋالاش پونكىتى 2 - دەرىجىلىك شىپاخانا قىلىندى ۋە ناھىيىلىك ھۆكۈمەتنىڭ رەھبەرلىكىنى، ئىلى سەھىيە باشقارمىسىنىڭ يېتەكچىلىكىنى قوبۇل قىلىدىغان بولدى. شۇنىڭدىن تارتىپ، مىنگونىڭ 34 - يىلى (1945 - يىلى) 2 - ئاينىڭ 18 - كۈنى گومىنداڭ بورتالا ناھىيىلىك ھۆكۈمىتى شىخوغا يوشۇرۇن قېچىپ كەتكەنگە قەدەر، شىپاخانىنىڭ باشلىقلىق ۋەزىپىسىنى شۇ سۇكتاۋ قوشۇمچە ئۆتىدى، شىپاخانا خادىمى يەنىلا 11 پېتى تۇرۇۋەردى. شۇ يىلى 3 - ئايدا بورتالا ناھىيىلىك ئاغلاقچى مەھكىمىسى قۇرۇلغاندىن كېيىن، ئامبۇلاتورىيە قۇرۇلدى، ماينوزى سمانوف مۇدىر، قوشۇمچە ۋراچ بولدى، ئەخمەتجان ئىسمايىلوۋ سىستېرالار باشلىقى بولدى. مىنگونىڭ 35 - يىلى (1946 - يىلى) 6 - ئايدا شىپاخانا ئەسلىگە كەلتۈرۈلدى، ۋېكتور نوتىنكۇر تاكى 1951 - يىلغىچە شىپاخانا باشلىقى بولدى. 1951 - يىلى بورتالا شىپاخانىسى ناھىيىلىك دوختۇرخانا دەپ ئاتىلىدىغان بولدى. 1952 - يىلى نەكچىن تىماپ قوشۇمچە دوختۇرخانا باشلىقى بولدى. 1952 - يىل 12 - ئاينىڭ 1 - كۈنىدىن 1953 - يىلغىچە بارات ئاسسوۋ دوختۇرخانا باشلىقى بولدى. 1955 - يىلى ياقۇپجان دوختۇرخانا باشلىقى بولدى. شۇ يىلى 12 - ئايدا ناھىيىلىك «خەلق» دوختۇرخانىسى ئاپتونوم ئوبلاستقا ئۆتكۈزۈپ بېرىلدى. شۇ چاغدا ئىچكى - تاشقى كېسەللىك بويىچە ئىككى دېئاگنوز بۆلۈمى، دورا بۆلۈمى، ئوكۇل بۆلۈمى، رېنتېگىن بۆلۈمى (توك بولمىغاچقا ئىشلىمەيتتى)، ئانا - بالىلار ساقلىقىنى ساقلاش بۆلۈمى، مالىيە - خوجۇلۇق بۆلۈمى، تەسىس قىلىنغاندى، دوختۇرخانىدا 36 خادىم بار ئىدى.

2) شەھەرلىك «خەلق» دوختۇرخانىسى

بۇ دوختۇرخانا 1972 - يىلى قايتا قۇرۇلغان بولۇپ، ئورنى «بېيجىڭ» كوچىسىنىڭ ئوتتۇرا قىسمىدىكى كىچىك گۈللۈكنىڭ غەرب تەرىپىدە، شۇ يىلنىڭ ئاخىرىدا ئامبۇلاتورىيە ئورنىدا ئىشلىتىش ئۈچۈن بىر كورپۇس ئۆي، ئىككى كورپۇس كېسەلخانا، بىر كورپۇس ئولتۇراق ئۆي سېلىندى. بەش كۆرپۇس كونا ئولتۇراق ئۆيى ناھىيىلىك تاشقى سودا ئىدارىسى بىلەن تېگىشىلدى. ئاپتونوم رايونلۇق سەھىيە نازارىتى بىر قۇتقۇزۇش ئاپتوموبىلى، 200 مىللىئامپېرلىق رېنتېگىن ئاپپاراتى، بىر ئاددىي تۇغۇت كارىۋىتى، بىر توڭلاتقۇ، بىر مىكروسكوپ، بىر توققۇز لامپۇچكىلىق سايىسز چىراغ، بىر ھەممىباب ئوپېراتسىيە كارىۋىتى ۋە بەزى لاباتورىيە ئۈسكۈنىسى، تاشقى كېسەللىكلەر ماشىنا - سايمانلىرىنى بەردى. دوختۇرخانىنىڭ خىزمەتچى - خادىمى 60 قىلىپ بېكىتىلدى. ئەمەلىيەتتە شۇ يىلدىكى ئادىمى 42 گە يەتتى. 1973 - يىل 5 - ئاينىڭ 1 - كۈنى دوختۇرخانا رەسمىي ئىش باشلىدى، نامى بورتالا ناھىيىلىك كېسەللىكلەرنىڭ ئالدىنى ئېلىش ۋە ئۇنى داۋالاش «خەلق» دوختۇرخانىسى، دەپ ئاتالدى. دوختۇرخانا قارىمىقىدا ئامبۇلاتورىيە، كېسەلخانا، ئىشخانا تەسىس قىلىندى. شۇ يىلنىڭ ئاخىرىدا ئەمەلىي بار خادىمى 54 كە يەتتى، بۇنىڭ ئىچىدە سەھىيە - تېخنىكا خادىمى 39. كېسەل كارىۋىتى 60 قا يەتتى. 1977 - يىل 6 - ئاينىڭ 1 - كۈنى كېسەلخانىنىڭ ئۈنۈمۈبرسال كېسەللەر بۆلۈمى بۆلۈملەرگە ئايرىلدى، ئۇنىڭ قارىمىقىدا بالىلار بۆلۈمى، ئاياللار تاشقى كېسەللەر بۆلۈمى تەسىس قىلىندى. ئامبۇلاتورىيىدە ئۇلىترا ئاۋاز بىلەن دېئاگنوز قويۇش بۆلۈمى قۇرۇلدى. 1978 - يىل 12 - ئاينىڭ 1 - كۈنى يۇقۇملۇق كېسەللىكلەر بۆلۈمى قۇرۇلدى. 1979 - يىلى، دوختۇرخانىنىڭ نامى بورتالا ناھىيىلىك «خەلق» دوختۇرخانىسى، دەپ ئۆزگەرتىلدى. 1980 - يىلى يۇقۇملۇق كېسەللىكلەر بۆلۈمى ئەمەلدىن قالدۇرۇلدى.

كېسەلخانا قارىمىقىدا ئىچكى كېسەللىكلەر بۆلۈمى، بالىلار بۆلۈمى قۇرۇلدى. ئامبۇلاتورىيىدە بالىلار ئىچكى كېسەللىكلەر بۆلۈمى، تاشقى كېسەللىكلەر بۆلۈمى، ئاياللار بۆلۈمى قۇرۇلدى. 1981 - يىلى كۇزدە موڭغۇل تىببابەتچىلىك بۆلۈمى، چىش كېسەللىكلىرى بۆلۈمى، بەش ئەزا بۆلۈمى ۋە چارۋىچىلىق رايونى تىببىي داۋالاش ئەترىتى قۇرۇلدى. 1982 - يىلى تۇنجى قېتىم تۆت كارىۋاتلىق كادىرلار كېسەلخانىسى تەسىس قىلىندى. 1984 - يىلى بۇ دوختۇرخانا ئاپتونوم رايونىمىز بويىچە يەنە بىر قېتىم نۇقتىلىق سەرەمجانلاشتۇرۇلىدىغان ناھىيىلىك دوختۇرخانىلار قاتارىغا كىرگۈزۈلۈپ، ئۇي سېلىشقا 100 مىڭ يۈەن ئاجرىتىپ بېرىلدى، 180 مىڭ يۈەنلىك تىببىي داۋالاش ئۈسكۈنىسى سېتىۋېلىنىپ، مىڭە قان ئېقىمىنى رەسىمگە ئېلىش بۆلۈمى، يۈرەك ۋېكتوگرامى بۆلۈمى قۇرۇلدى، كادىرلار كېسەلخانىسىدا تۆت كارىۋات كۆپەيتىلدى، يۇقۇملۇق كېسەللىكلەرنىڭ ئالدىنى ئېلىش - ساقلىق ساقلاش بۆلۈمى قۇرۇلدى. 1985 - يىلىنىڭ ئاخىرىدا دوختۇرخانا خىزمەتچىسى 117 گە يەتتى، بۇنىڭ ئىچىدە ساھىيە - تېخنىكا خادىمى 94 (بۇنىڭ ئىچىدە جۇڭگو تىببابەتچىلىكى ۋراچى ئىككى، ياۋروپا تىببابەتچىلىكى ۋراچى 17، مەسئۇل ۋراچ بىر، مەسئۇل سېستىرا بىر).

3) ئاپتونوم ئوبلاستلىق «خەلق» دوختۇرخانىسى

بۇ دوختۇرخانا 1955 - يىل 12 - ئايدا بورتالا ناھىيىلىك «خەلق» دوختۇرخانىسى ئاساسىدا ئۆزگەرتىپ قۇرۇلغان بولۇپ، ئۇ چاغدا 36 خىزمەتچى خادىم (بۇنىڭ ئىچىدە ساھىيە - تېخنىكا خادىمى 28)، 20 كېسەل كارىۋىتى، ئىككى مىكروسكوپ، بىر ئوپېراتسىيە كارىۋىتى، بىر سايىسىز چىراغ، بىر ئوپېراتسىيە بولىقى، ئىككى يۇقىرى بېسىملىق دېزىنفېكسىيە ئەسۋابى، ئۈچ قان بېسىم ئۆلچىگۈچ، بەش بوۋاق ساندۇقى ۋە دائىم ئىشلىتىلىدىغان ئاددىتتىكى تىببىي داۋالاش ماشىنا - سايمانلىرى بار ئىدى، دوختۇرخانا ھازىرقى ئوتتۇرا خەلق سوت مەھكىمىسىنىڭ ئورنىدا ئىدى. 1956 - يىلى ھازىرقى ئورنىغا ← «چىندېل» كوچىسىنىڭ غەربىي بۆلىكىنىڭ جەنۇبىغا كۆچۈرۈلدى. ئۇ چاغدا ئامبۇلاتورىيە، كېسەلخانا، بالىلار ئىچكى كېسەللىكلەر بۆلۈمى، ئاياللار تاشقى كېسەللىكلەر بۆلۈمى بار ئىدى. 1985 - يىلىنىڭ ئاخىرغىچە دوختۇرخانىدا ئامبۇلاتورىيە، ئىچكى كېسەللىكلەر بۆلۈمى، تاشقى كېسەللىكلەر بۆلۈمى، تۇغۇت بۆلۈمى، يۇقۇملۇق كېسەللىكلەر بۆلۈمى، بالىلار كېسەللىكلىرى بۆلۈمى، جۇڭگوچە داۋالاش بۆلۈمى، دورا - ئەسۋابلار بۆلۈمى، تەكشۈرۈش بۆلۈمى، رېنتگېن بۆلۈمى، تىببىي ئىشلار بۆلۈمى، كۇتۇش بۆلۈمى ۋە دوختۇرخانا ئىشخانىسى، مالىيە بۆلۈمى، خوجۇلۇق بۆلۈمى قاتارلىق 15 بۆلۈم - ئىشخانا تەسىس قىلىندى، كېسەل كارىۋىتى 250 كە، ئەمەلىي خىزمەتچى خادىمى 273 كە يەتتى، بۇنىڭ ئىچىدە ساھىيە - تېخنىكا خادىمى 207 (بۇنىڭ ئىچىدە كاندىدات مۇدىر ۋراچ ئىككى، مەسئۇل ۋراچ 17). دوختۇرخانىنىڭ ئومۇمىي ئىمارەت كۆلىمى 12 مىڭ 376 كۋادرات مېتر غا يەتتى.

4) ئاپتونوم ئوبلاستلىق موڭغۇل تىببابەتچىلىك دوختۇرخانىسى

بۇ دوختۇرخانا 1984 - يىل 7 - ئايدا ئاپتونوم ئوبلاستلىق «خەلق» دوختۇرخانىسىنىڭ موڭغۇل تىببابەتچىلىك بۆلۈمى ئاساسىدا كېڭەيتىپ قۇرۇلدى. مۇدىر ۋراچ جا. لۇزۇڭجاسۇ دوختۇرخانىنىڭ پەخرىي باشلىقى بولدى. شۇ يىلى بىرلا ئامبۇلاتورىيە — ئۇنۇۋېرسال كېسەلخانا بىناسى بار ئىدى. 1985 - يىل 12 - ئاينىڭ 18 - كۈنى ئامبۇلاتورىيە، كېسەلخانا، ماشىنا - ئەسۋاب بۆلۈمى، دوختۇرخانا ئىشخانىسى تەسىس قىلىندى. ئەمەلىي خىزمەتچى خادىمى 32 گە يەتتى، بۇنىڭ ئىچىدە ساھىيە - تېخنىكا خادىمى 27 (بۇنىڭ ئىچىدە مۇدىر ۋراچ بىر، مەسئۇل ۋراچ بىر، ۋراچ بىر).

5) يېزا، مەيدان (فېرما) شىپاخانىلىرى

شويىڭچېن (ئەسلىدىكى 2 - رايون) شىپاخانىسى بۇ شىپاخانا 1956 - يىلى قۇرۇلغاندى، شىپاخانا قۇرۇلغان دەسلەپكى مەزگىلدە تۆت خىزمەتچى خادىمى، ئۈچ ئېغىز كېسەك ئۆيدىن تەركىب تاپقان بىر

ئامبۇلاتورىيىسى بار ئىدى. 1985 - يىلى ئومۇمىي ئىمارەت كۆلىمى 1438 كۋادرات مېتىرغا يەتتى، شىپاخانىدا كېسەلخانا، ئامبۇلاتورىيە، رېنتگېن بۆلۈمى، لابوراتورىيە، ئوپېراتسىيە بۆلۈمى، تۇغۇت بۆلۈمىسى جۇڭگوچە - ياۋروپاچە داۋالاش بۆلۈمى، جۇڭگو تىبابىتى دورىخانىسى، ياۋروپاچە تىبابەتچىلىك بۆلۈمى قاتارلىقلار بار. ھازىر بۇ شىپاخانا ئۇنۇمۇبرسال مەركىزىي شىپاخانا بولۇپ قالدى. 1985 - يىلى خىزمەتچى خادىمى 35 كە يەتتى، ئامبۇلاتورىيىدە قېتىم سانى بويىچە 17 مىلك 748 ئادەمنىلك كېسىلى كۆرۈلدى. كېسەل كارىۋىتى 20 گە يەتتى، قېتىم سانى بويىچە 801 ئادەم كېسەلخانىدا يېتىپ داۋالاندى. بۇ شىپاخانا ئىچكى - تاشقى كېسەللىكلەر، ئاياللار، بالىلار كېسەللىكلىرى بويىچە دائىم ئۇچرايدىغان ۋە كۆپ پەيدا بولىدىغان كېسەللىكلەرنى، شۇنىڭدەك دېھقانچىلىق دورىسى بىلەن زەھەرلىنىش، يۇرەك زەئىپلىشىش، ھوشسىزلىنىش، ھامىلىنى سۈنئىي ئۈسۈل بىلەن چۈشۈرۈۋېتىش، تۇغۇت چەكلەش ھالقىسى سېلىش ۋە ئۇنى ئېلىۋېتىشكە ئوخشاش بەزى مۇرەككەپ داۋالاش قىسىن كېسەللىكلەرنى بىر تەرەپ قىلالايدۇ ۋە خەتەرلىك - ئېغىر كېسەللەرنى قوتقۇزالايدۇ. بۇ شىپاخانا سوقۇر ئۇچەي ئوپېراتسىيىسى قاتارلىق ئوپېراتسىيىلەرنى ئىشلىدى. 1977 - يىل 7 - ئاينىڭ 12 - كۈنى ئېلىنغان مەلۇماتقا قارىغاندا، بۇ شىپاخانا بىر يىلدا 41 قېتىم چوڭ - كىچىك ئوپېراتسىيە ئىشلىگەن.

دالتۇ (ئەسلىدىكى 3 - رايون) شىپاخانىسى بۇ شىپاخانا 1956 - يىلى قۇرۇلغان بولۇپ، تۇت خىزمەتچى خادىمى، بىر ئېغىزلىق دىئاگنوز قويۇش ئۈيى، بىر ئېغىزلىق دورىخانىسى بار ئىدى. 1975 - يىلى 20 كارىۋاتلىق كېسەلخانا سېلىندى. 1985 - يىلى 600 كۋادرات مېتىرلىق كېسەلخانا ۋە ئامبۇلاتورىيە، 14 ئېغىز كېسەل كۆرۈش - داۋالاش ئۈيى، ئۈچ ئېغىز دېزىنفېكسىيە ئۈيى، 13 ئېغىز كېسەلخانا، 30 ئېغىزلىق بەش يۈرۈش ئولتۇراق ئۈيى بار بولدى. بۇ شىپاخانا ئىلگىرى سوقۇرئۇچەي، گىرىژ، بالىياتقۇ قىرىش، تۇغماس قىلىش ئوپېراتسىيىسى قاتارلىق ئوپېراتسىيىلەرنى يولغا قويغاندى. بىراق ئالاقىدار خادىملارنىڭ يۆتكىلىپ كېتىشى تۈپەيلىدىن، ئادەتتىكى تۇغۇت چەكلەش ئوپېراتسىيىسى ۋە ئاياللار تاشقى كېسەللىكلىرىنى جىددىي بىر تەرەپ قىلالايدىغان بولۇپ قالدى. 1985 - يىلى خىزمەتچى خادىمى 24 كە يەتتى، ئامبولاتورىيىدە قېتىم سانى بويىچە 13 مىلك 421 ئادەمنىلك كېسىلى كۆرۈلدى، قېتىم سانى بويىچە 434 ئادەم كېسەلخانىدا يېتىپ داۋالاندى. بۇ شىپاخانا دائىم ئۇچرايدىغان، كۆپ پەيدا بولىدىغان ئادەتتىكى كېسەللىكلەرنى داۋالايدۇ، ئادەتتىكى تەكشۈرۈشلەرنى ئېلىپ بارالايدۇ.

چىندىل (ئەسلىدىكى 1 - رايون) شىپاخانىسى بۇ شىپاخانا 1958 - يىلى گۈڭشىلاشتۇرۇش ۋاقتىدا بىر خۇسۇسىي داۋالاش ئورنى ئاساسىدا قۇرۇلغاندى. شىپاخانا قۇرۇلغاندا ئۇچلا ئادەمى بار ئىدى. 1960 - يىلى ئەسلىدىكى 1 - رايون بىلەن شويىڭپەن بىرلەشتۇرۇۋېتىلگەندە، بۇ شىپاخانا شويىڭپەنگە قارايدىغان بولدى، ئۇ، شۇ چاغدا بورتالا شەھىرىدىكى بىر ئامبۇلاتورىيە ئىدى. 1963 - يىل 5 - ئايدا چىندىل گۈڭشىسى قۇرۇلغاندىن كېيىن، چىندىل شىپاخانىسى دەپ ئاتالدى، خىزمەتچى خادىمى تۆتكە يەتتى. شىپاخانا قۇرۇلغاندىن كېيىن تېخنىكا كۈچى پەيدىنپەي كۈچەيدى، داۋالاش ئۇسكۇنىلىرىمۇ ئۈزلۈكسىز تولۇقلاندى. 1982 - يىلى ئىش ئورنى مەسئۇلىيەت تۈزۈمى ئومۇميۈزلۈك يولغا قويۇلدى، شىپاخانا خادىملىرى گۇرۇپپىلارغا بۆلۈنۈپ تۆۋەنگە داۋالاشقا بېرىشقا ئۈيۇشتۇرۇلدى، كەنتلەردە بەش داۋالاش گۇرۇپپىسى، چارۋىچىلىق رايونلىرىدا بىر سەييارە داۋالاش گۇرۇپپىسى تەسىس قىلىندى. 1985 - يىلى خىزمەتچى خادىمى 37 گە، كېسەل كارىۋىتى 12 گە، ئىمارەت كۆلىمى 1380 كۋادرات مېتىرغا يەتتى. ئامبۇلاتورىيىدە قېتىم سانى بويىچە 15 مىلك 524 ئادەمنىلك كېسىلى كۆرۈلدى، قېتىم سانى بويىچە 436 ئادەم كېسەلخانىدا يېتىپ داۋالاندى، بۇ شىپاخانا دائىم ئۇچرايدىغان، كۆپ پەيدا بولىدىغان ئادەتتىكى كېسەللىكلەرنى داۋالىيالايدۇ، ئادەتتىكى لابوراتورىيىلىك تەكشۈرۈش، كۆكرەك بوشلۇقىنى رېنتگېنده تەكشۈرۈش، رېنتگېن بىلەن سۈرەتكە تارتىش قاتارلىق ئىشلارنى ئىشلىيەلەيدۇ.

ئارالتوقاي چارۋىچىلىق فېرمىسى (ئەسلىدىكى «ئالغا» چارۋىچىلىق فېرمىسى) شىپاخانىسى بۇ شىپاخانا

1959 - يىلى قۇرۇلغان بولۇپ، ئۇ چاغدا ئوچ خىزمەتچى خادىمى، ئىككى ئېغىز ئۆيى بار ئىدى، خىراجەتنى فېرما بىر تۇتاش باشقۇراتتى، 1962 - يىلدىن ئىلگىرى داۋالىنىش خىراجىتىنىڭ يېرىمىنى ھۆكۈمەت، يېرىمىنى شەخسلەر چىقىراتتى، 1962 - يىلدىن كېيىن ھەممىنى ھۆكۈمەت چىقىرىدىغان بولدى. 1967 - يىلى ھەمكارلىشىپ داۋالىنىش يولغا قويۇلدى. 1983 - يىلدىن كېيىن كېسەللەر پۈتۈنلەي ئۆز خىراجىتى بىلەن داۋالىنىدىغان بولدى. 1975 - يىلى 400 كۈۋادرات مېتىرلىق ئامبۇلاتورىيە سېلىندى. 1984 - يىلى 120 كۈۋادرات مېتىرلىق كېسەلخانا سېلىنىپ، تۇرقىغا كېسەل كارىۋىتى ئورۇنلاشتۇرۇلدى. 1985 - يىلى ئامبۇلاتورىيىدە قېتىم سانى بويىچە 13 مىڭ 815 ئادەمنىڭ كېسىلى كۆرۈلدى، قېتىم سانى بويىچە 90 ئادەم كېسەلخانىدا يېتىپ داۋالاندى. بۇ شىپاخانا دائىم ئۇچرايدىغان، كۆپ پەيدا بولىدىغان ئادەتتىكى كېسەللىكلەرنى داۋالىيالايدۇ.

ئۇتبۇلاق (ئەسلىدىكى «ئوچقۇن» گۇڭشىسى) شىپاخانىسى بۇ شىپاخانا 1961 - يىل 10 - ئايدا «ئوچقۇن» گۇڭشىسى ئەسلىگە كەلتۈرۈلگەندىن كېيىن، 1962 - يىل 6 - ئايدا قۇرۇلغان بولۇپ، ئىككى خىزمەتچى خادىمى بار ئىدى. 1985 - يىلغا كەلگەندە خىزمەتچى خادىمى 25 كە، ئىمارەت كۆلىمى 962 كۋادرات مېتىرغا، كېسەل كارىۋىتى سەككىزگە يەتتى، شۇ يىلى ئامبۇلاتورىيىدە قېتىم سانى بويىچە 11 مىڭ 365 ئادەمنىڭ كېسىلى كۆرۈلدى، قېتىم سانى بويىچە 151 ئادەم كېسەلخانىدا يېتىپ داۋالاندى. بۇ شىپاخانا جۇڭگوچە، ياۋروپاچە داۋالاشنى يولغا قويۇپ، ئامبۇلاتورىيىدە كېسەل كۆرۈش ۋە كېسەلخانىدا ياتقۇزۇپ داۋالاشنى داۋاملاشتۇرۇپ كەلگەندىن باشقا، يېزا تەۋەسىدىكى دېھقانچىلىق - چارۋىچىلىق رايونلىرىدا سەييارە داۋالاشنىمۇ ئۇستىگە ئېلىپ كەلمەكتە.

بىلىن خارمودون (ئەسلىدىكى «قىزىل بۇلاق» گۇڭشىسى) شىپاخانىسى بۇ شىپاخانا 1977 - يىل 4 - ئايدا قۇرۇلغان بولۇپ، بەش خىزمەتچى خادىمى بار ئىدى. 1985 - يىلغا كەلگەندە خىزمەتچى خادىمى توققۇزغا يەتتى. ئىمارەت كۆلىمى 640 كۋادرات مېتىر، تۆت كېسەل كارىۋىتى بار. 1982 - يىلدىن 1983 - يىلغىچە سوقۇر ئوچەي، تۇغماس قىلىش، ھامىلىنى سۈنئىي ئۈسۇل بىلەن چۈشۈرۈش ئوپېراتسىيىلىرىنى ئىشلىگەنىدى، يىراق كېسەنچە ئالاقىدار خادىملار يۆتكىلىپ كەتكەچكە، ئوپېراتسىيە توختىتىپ قويۇلدى. ھازىر دائىم ئۇچرايدىغان، كۆپ پەيدا بولىدىغان ئادەتتىكى كېسەللىكلەرنى داۋالىيالايدۇ. 1985 - يىلى ئامبۇلاتورىيىدە قېتىم سانى بويىچە 14 مىڭ 191 ئادەمنىڭ كېسىلى كۆرۈلدى.

4. تىببىي دوختۇرخانىلار ئاپپاراتلىرى

ئوبلاستلىق دوراھ ماتېرىياللىرى شىركىتى

1958 - يىل 12 - ئايدا تىببىي دورا سېتىۋېلىش ۋە دورا بىلەن تەمىنلەش پونكىتى قۇرۇلغان بولۇپ، ئۇ چاغدا بەش ئادەمنى بار ئىدى. 1960 - يىلى جۇڭگو تىبابىتى - ياۋروپاچە تىبابەت ماتېرىياللىرى شىركىتى رەسمىي قۇرۇلدى، ئادەمنى يەتتىگە يەتتى، شىركەتكە ئوبلاستلىق سەھىيە بۆلۈمى (ئىدارىسى) رەھبەرلىك قىلاتتى. 1964 - يىل 2 - ئاينىڭ 5 - كۈنى ئوبلاستلىق سودا ئىدارىسىنىڭ بىر تۇتاش باشقۇرۇشىغا ئۆتكۈزۈپ بېرىلدى، بۇ چاغدا ئادەمنى 18 گە يەتتى. 1983 - يىل 2 - ئايدا ئوبلاستلىق ئىقتىساد كومىتېتىنىڭ باشقۇرۇشىغا ئۆتكۈزۈپ بېرىلدى، ئۇ چاغدا ئادەمنى 62 گە يەتتى. 1985 - يىلىنىڭ ئاخىرىدا ئادەمنى 51 گە ئازايدى. 1960 - يىلدىن باشلاپ، شىركەتتە ئىشلەپچىقىرىش بۆلۈمچىسى، كەسپىي بۆلۈمچە، مالىيە بۆلۈمچىسى، كادىرلار - كاتىبات بۆلۈمچىسى، بىر جۇڭگو تىبابىتى - ياۋروپا تىبابىتى دورا ماتېرىياللىرى دۇكىنى بار ئىدى. دورا ماتېرىياللىرى دۇكىنى، ئاساسەن، يەرلىك جۇڭگو تىبابىتى دورا ماتېرىياللىرىنى سېتىۋالىدۇ، جۇڭگو تىبابىتى دورا ماتېرىياللىرى، جۇڭگو تىبابىتى سۈيۇق - تابلىتكا دورىلىرى، تەييار جۇڭگو تىبابىتى دورىلىرى، ياۋروپا تىبابىتى دورىلىرى، تىببىي داۋالاش ئەسۋابلىرى، خىمىيىلىك ياسالمىلار، ئەينەك ئەسۋابلار قاتارلىق تىببىي دورىلارنى ساتىدۇ.

بورتالا شەھەرلىك ساھىبە ئىدارىسى (بۆلۈمى) نىڭ رەھبەرلىرى

مەدەنىيەت، ماۋارىپ 4 — 1

ئىسىم - فامىلىسى	جىنسى	مىللىتى	ۋەزىپىسى	ۋەزىپە ئۆتەش مۇددىتى	ئىزاھات
جاڭ شىنمىن	ئەر	خەنزۇ	مۇئاۋىن ئىدارە باشلىقى	1976.2.26 — 1981.1.23	
ژۇ چۈەنخۇەن	ئەر	خەنزۇ	مۇئاۋىن ئىدارە باشلىقى، ئىدارە باشلىقى	— 1980.1.18	1984 - يىل 11 - ئاينىڭ 15 - كۈنى ئىدارە باشلىقى بولدى.
غالىبىيەت زۇنۇن			مۇئاۋىن ئىدارە باشلىقى	1984.11.10—	

بورتالا شەھەرلىك ساھىبە، يۇقۇملۇق كېسەللىكلەرنىڭ ئالدىنى ئېلىش، ئانا - بالىلار ساقلىقىنى ساقلاش پونكىتىنىڭ رەھبەرلىرى

مەدەنىيەت، ماۋارىپ 4 — 2

ئىسىم - فامىلىسى	جىنسى	مىللىتى	ۋەزىپىسى	ۋەزىپە ئۆتەش مۇددىتى	ئىزاھات
جالاكوۋ	ئەر	قازاق	مەسئۇل خادىم	1963.8 — 1964.4	قوشۇمچە ۋەزىپىسى
ژۇ چۈەنخۇن	ئەر	خەنزۇ	مۇئاۋىن پونكىت باشلىقى	1964.4 — 1970.9.21	
لىۋ جىگچۈەن	ئەر	خەنزۇ	مۇئاۋىن پونكىت باشلىقى	1975 — 1980	
خەن يەنيى	ئەر	خەنزۇ	مۇئاۋىن پونكىت باشلىقى، پونكىت باشلىقى	— 1979.8.6	1981 - يىل 12 - ئاينىڭ 8 - كۈنى پونكىت باشلىقى بولدى
سانجىجاپ	ئەر	موڭغۇل	مۇئاۋىن پونكىت باشلىقى	— 1984.11.10	

بورتالا شەھەرلىك «خەلق» دوختۇرخانىسىنىڭ رەھبەرلىرى

مەدەنىيەت، ماۋارىپ 4 — 3

ئىسىم - فامىلىسى	جىنسى	مىللىتى	ۋەزىپىسى	ۋەزىپە ئۆتەش مۇددىتى	ئىزاھات
چياۋ خۇلىن	ئەر	خەنزۇ	دوختۇرخانا باشلىقى	1973.2.12—1980.3.26	
لىۋ يۈڭخۇا	ئايال	خەنزۇ	مۇئاۋىن دوختۇرخانا باشلىقى	1973.2.12—1979.2.22	
جامالىدىن نىزام			مۇئاۋىن دوختۇرخانا باشلىقى، دوختۇرخانا باشلىقى	— 1975.9.16	1984 - يىل 11 - ئايدا دوختۇرخانا باشلىقى بولدى
لىۋ جىشياڭ	ئەر	خەنزۇ	دوختۇرخانا باشلىقى	1980.3.26—1983.2.22	
فەن خۇەنجۇڭ	ئەر	خەنزۇ	مۇئاۋىن دوختۇرخانا باشلىقى	1980.5.30—1984.11.10	
لى دۇڭمىن	ئەر	خەنزۇ	مۇئاۋىن دوختۇرخانا باشلىقى	— 1984.11.10	
ماربيە خالىت	ئايال	ئۇزبېك	مۇئاۋىن دوختۇرخانا باشلىقى	1984 11.10 — 1985.10	

§ 2. يۇقۇملۇق كېسەللىكلەرنىڭ ئالدىنى ئېلىش ۋە ساقلىق ساقلاش

1. تازىلىق، يۇقۇملۇق كېسەللىكلەرنىڭ ئالدىنى ئېلىش

1) يېمەكلىك تازىلىقى 50 - يىللاردىن بۇيان، يېمەكلىك تازىلىقى ناھىيىنىڭ ۋەتەنپەرۋەرلىك تازىلىق ھەرىكىتىنىڭ تەركىبى قىسمى قىلىنىپ، قەرەللىك نازارەتچىلىك قىلىنىپ، تەكشۈرۈپ تۇرۇلدى. 1977 - يىلدىن باشلاپ، ناھىيىلىك سەھىيە - يۇقۇملۇق كېسەللىكلەرنىڭ ئالدىنى ئېلىش پونكىتى يېمەك - ئىچمەك مۇلازىمىتى بىلەن شۇغۇللىنىدىغانلاردىكى «بەش كېسەللىك» (جىگەر يالليۇغى، كېزىك، تولغاق، تۇبېركۇلىيوز، تېرە كېسەللىكى) نى تەكشۈرۈپ تۇرۇشنى يولغا - يىل داۋاملاشتۇرۇپ كەلدى، توققۇز يىلدا 8562 ئادەم (قېتىم) تەكشۈرۈلدى، كېسەللىك تۇپەيلىدىن 547 كىشى يېمەكلىك ساھەسىدىن يۆتكىۋېتىلدى. 1980 - يىل «بورتالا ناھىيىسىنىڭ يېمەكلىك تازىلىقىنى باشقۇرۇش چارىسى» تۈزۈپ چىقىلدى، شەھەر - بازار تازىلىقى بويىچە بەش كىشىلىك نازارەت قىلىش - تەكشۈرۈش گۇرۇپپىسى قۇرۇلدى. 1983 - يىل 7 - ئايدا دۆلەتنىڭ «يېمەكلىك تازىلىقى قانۇنى» ئېلان قىلىنغاندىن كېيىن، ناھىيە بويىچە «يېمەكلىك تازىلىقى قانۇنى» نى تەشۋىق قىلىش پائالىيىتى قانات يايدۇرۇلدى، 2400 پارچە ھەر خىل تەشۋىقات ماتېرىيالى تۈزۈپ باستۇرۇلدى، 60 يۇرۇش تەشۋىقات رەسمى تارقىتىلدى، ئۇچ قېتىم تەشۋىقات ئاپتوموبىلى چىقىرىلىپ، چوڭ - كىچىك كوچىلاردا تەشۋىقات ئېلىپ بېرىلدى. سەككىز قارار يېمەكلىك تازىلىقى كۇرسى ئېچىلدى، كۇرسقا 683 ئادەم(قېتىم) قاتناشتى. يېمەك - ئىچمەك ساھەسىدىكىلەرگە سالامەتلىك كىنىشكىسى، يېمەكلىك ئىشلەپچىقىرىش - سېتىش بىلەن شۇغۇللىنىدىغان كارخانىلار ۋە شەخسلەرگە تازىلىق ئىجازەتنامىسى بېرىلدى. 1984 - يىل 6 - ئايدا يېمەكلىك تازىلىقىنى تەكشۈرىدىغان 24 كىشىگە تەكشۈرۈش گۇۋاھنامىسى تارقىتىپ بېرىلدى. شەھەر رايونىدىكى يېمەك - ئىچمەك مۇلازىمىتى بىلەن شۇغۇللىنىدىغان ئورۇنلاردا ئومۇمىيۈزلۈك يېمەكلىك تازىلىقىغا رەھبەرلىك قىلىش گۇرۇپپىسى قۇرۇلدى. 1985 - يىلى ھەر دەرىجىلىك يېمەكلىك تازىلىقىغا رەھبەرلىك قىلىش گۇرۇپپىسى 15 كە يەتتى. شەھەر بويىچە يېمەكلىك ئىشلەپچىقىرىش، سېتىش، تىجارەت قىلىش (يەككە تىجارەتچىلەرنىمۇ ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ) تور - نۇقتىسى 925 كە، خادىمى 2251 گە يەتتى، بۇ تور - نۇقتىلارنىڭ ھەممىسىدە يېمەكلىك تازىلىقى ئارخىپى تۇرغۇزۇلدى، نازارەتچىلىك، باشقۇرۇش، تەكشۈرۈش، باھالاش تۇزۇمى داۋاملاشتۇرۇلدى. 1983 - يىلدىن 1985 - يىلغىچە يېمەكلىك ساھەسىدە بەش قېتىم كەڭ كۆلەملىك تەكشۈرۈش ئېلىپ بېرىلدى، 3717 ئورۇن (قېتىم) تەكشۈرۈلدى، 54 ئورۇن ئىلغار بولۇپ باھالاندى، 37 ئورۇن تەقدىرلەندى، 203 ئورۇن (قېتىم) جازالاندى، بۇنىڭ ئىچىدە 81 ئورۇن (قېتىم) ئاگاھلاندۇرۇلدى ۋە چەكلىك مۇددەت ئىچىدە تۈزىتىشكە بۇيرۇلدى، 34 ئورۇن (قېتىم) ئىش توختىتىپ تەرتىپكە سېلىشقا بۇيرۇلدى، 15 ئورۇن(قېتىم) نىڭ تازىلىق ئىجازەتنامىسى قايتۇرۇۋېلىندى، 73 ئورۇن(قېتىم) غا 6048 يۈەن جەرىمانە قويۇلدى. 1985 - يىلى ئاپتونوم رايونىمىزنىڭ بەلگىلىمىسىگە ئاساسەن، يەرلىك ئۇسۇل بىلەن كۆڭۈل ئىچمەلىك ئىشلەش ئەمەلدىن قالدۇرۇلدى.

2) مۇھىت تازىلىقى جۈملىدىن خەلق جۇمھۇرىيىتى قۇرۇلغاندىن كېيىن، ئالدى بىلەن تۇرلۇك تازىلىق تۈزۈملىرى ئورنىتىلدى ۋە مۇكەممەللەشتۇرۇلدى. 1953 - يىلى بازار - يېزا، كەنت، ئورگان، مەكتەپلەردە تازىلىق خادىمى قويۇش تۈزۈمى ئورنىتىلدى، تازىلىق بويىچە باھالاش - سىلىشتۇرۇش مۇسابىقە پائالىيىتى قانات يايدۇرۇلدى. 1956 - يىلى ناھىيە بويىچە «تۆت زىيانداشنى يوقىتىش، تازىلىققا رىئايە قىلىش» ئاممىۋى

ۋەتەنپەرۋەرلىك تازىلىق ھەرىكىتى قانات يايدۇرۇلدى. يېمەك - ئىچمەك، سۇ، گەندە، ئەخلەت باشقۇرۇشقا ئائىت تۈزۈملەر ئورنىتىلدى، شۇ يىلى 1746 ئېغىز ئۆي دېزىنفېكسىيە قىلىندى، 78 ئاددىي ھاجەتخانا سېلىندى، 1272 مېتر ئېرىق چېپىلدى، ئۇچ قۇدۇق قېزىلدى، بورتالا شەھىرىدە تۈنجى قېتىم بىر ئاممىۋى ھاجەتخانا سېلىندى ھەمدە ئومۇمخەلق ئارىسىدا چۈشەن، چاشقان يوقىتىش پائالىيىتى قانات يايدۇرۇلدى. 1958 - يىل 5 - ئاينىك 1 - كۈنىدىن 4 - كۈنىگىچە «تۆت زىياندىشنى يوقىتىش» بويىچە بىر قېتىم كەڭ كۆلەملىك زەربىدارلىق پائالىيىتى قانات يايدۇرۇلۇپ، 15 مىڭ 658 قاغا، 69 مىڭ 162 قۇشقاچ، 69 مىڭ 162 چاشقان يوقىتىلدى، 100 نەچچە ھارۇا (قول ھارۇسى) ئەخلەت تازىلاندى. ناھىيىلىك ھەمكارلىق سودا دۇكىنىدىن مەمەت «تۆت زىياندىشنى يوقىتىش» تا كۆرۈنەرلىك نەتىجە يارىتىپ، ئاكتىپ بولۇپ باھالاندى ۋە مەملىكەتلىك يېزا ئىگىلىكى بويىچە سوتسىيالىستىك قۇرۇلۇش ئىلغارلىرى ۋەكىللىرى يىغىنىغا قاتناشتى.

1975 - يىلى ۋەتەنپەرۋەرلىك تازىلىق ھەرىكىتى ھەيئىتى ۋە سەھىيە - يۇقۇملۇق كېسەللىكلەرنىڭ ئالدىنى ئېلىش ئاپپاراتى «ئىككىنى باشقۇرۇش» (سۈنى، گەندىنى باشقۇرۇش)، «بەشنى ياخشىلاش» (قۇدۇق، ھاجەتخانا، ئېغىل - قوتان، ئوچاق، مۇھىتنى ياخشىلاش)، «بىرنى يوقىتىش»، (چۈشەن يوقىتىش) قاتارلىق مۇھىت تازىلىقىنى ياخشى تۇتقاندىن باشقا، شەھەر - بازارلارنىڭ تۆت خىل سۇ مەنبەسى (سۇ مۇنارى سۈيى، چوڭ قۇدۇق، باسما قۇدۇق، ئېرىق سۈيى) نىڭ تازىلىقىنى نۇقتىلىق تەكشۈردى. 1978 - يىلى ئېتىز - ئېرىق ئاساسىي قۇرۇلۇشىغا بىرلەشتۈرۈلۈپ، گۈڭشې (مەيدان - فېرما) لار ئومۇمىيۈزلۈك ئاممىۋى ھاجەتخانا سېلىش، ھەممە ئائىلە ھاجەتخانا سېلىش، باسما قۇدۇق قېزىش ئىشىغا تۈتۈش قىلىندى. «غالىبىيەت»، «ئۇچقۇن» گۈڭشىلىرى يەنە ئون پاتقاق گازى كۆلچىكى ياسىدى. 1980 - يىل 8 - ئايدا شەھەر - بازارلاردىكى 50 ھەر خىل سۇ مەنبەسى ئارىلاپ تەكشۈرۈلدى، بۇنىڭ ئىچىدە ۋەكىللىك خاراكتېرلىگە ئىگە 15 سۇ ئەۋرىشكىسى ئومۇمىيۈزلۈك فىزىكىلىق، خىمىيىلىك ئۇسۇل بىلەن تەكشۈرۈلۈپ، ئەۋرىشكىلەر تەركىبىدىكى يود، فىتور، ئارسېن، ئازوت مىقدارى ھەم ئەۋرىشكىلەرنىڭ مىكروپ بىلەن بۇلغىنىش كۈرسەتكۈچى ئېنىقلاپ چىقىلدى. سۇ سۈپىتىنى تەھلىل قىلىش ئارقىلىق، قاتتىقلىق دەرىجىسىنىڭ ئەڭ يۇقىرى بولغاندا 43 كە يېتىپ، ئۆلچەمدىكىدىن 1.72 ھەسسە ئېشىپ كەتكەنلىكى، بىر لېتر سۇ تەركىبىدىكى ئاممىياك مىقدارىنىڭ ئەڭ كۆپ بولغاندا 0.07 مىللىگرامغا يېتىپ، ئۆلچەمدىكىدىن 3.5 ھەسسە ئېشىپ كەتكەنلىكى، بىر لېتر سۇ تەركىبىدىكى خلورىدنىڭ ئەڭ كۆپ بولغاندا 410 مىللىگرامغا يېتىپ، ئۆلچەمدىكىدىن 4.1 ھەسسە ئېشىپ كەتكەنلىكى، بىر لېتر سۇ تەركىبىدىكى سۈلفاتنىڭ ئەڭ كۆپ بولغاندا 196 مىللىگرامغا يېتىپ، ئۆلچەمدىكىدىن 1.96 ھەسسە ئېشىپ كەتكەنلىكى مەلۇم بولدى. يۇقىرىدا ئېيتىلغان ئۆلچەمگە لايىق بولمىغان سۇ مەنبەلىرى تەكشۈرۈلگەن ئومۇمىي سۇ مەنبەسىنىڭ يېرىمىدىن كۆپرەكىنى ئىگىلەيدۇ. بۇنىڭدىن باشقا، 20% سۇ مەنبەسىدە فىتور مىقدارى يۇقىرى بولغان (ئۆلچەمدىكىدىن 20 ھەسسە ئېشىپ كەتكەن)، 46.7% سۇ مەنبەسىدە يود مىقدارى تۆۋەن بولغان (بىر لىتر سۇ تەركىبىدە ئون مىللىگرام بولغان). سۈزۈنىڭ مىكروپ بىلەن بۇلغىنىشى ئىنتايىن ئېغىر بولۇپ، ئۆلچەمدىكىدىن 32 ھەسسە ئېشىپ كەتكەن. دۆلەتنىڭ «مۇھىت ئاسراش قانۇنى» غا ئاساسەن، ھەر قايسى ئورۇنلارنىڭ 1984 - يىلدىن باشلاپ قۇدۇق ئەتراپىدىن 20 مېتردىن 30 مېترغىچە بولغان دائىرىدە سىگىم ھاجەتخانا سېلىشىغا، گەندە ئازگىلى كولىشىغا، ئەخلەت ۋە كېرەكسىز نەرسىلەرنى دۆۋىلەپ قويۇشىغا بولمايدۇ، دەپ بەلگىلەندى. ھەر قايسى ئورۇن رەھبەرلىرى ۋە ئاممىنىڭ بۇ بەلگىلىمىنى ئىجرا قىلىشقا نازارەتچىلىك قىلىشى بۇيرۇلدى. 1984 - يىلنىڭ ئاخىرىغا قەدەر ناھىيە بويىچە (يېزا ئىگىلىك 5 - شىنىنىڭ بورتالادا تۇرۇشلۇق تۇمەن - مەيدانلىرىنىمۇ ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ) ئىچىدىغان سۇ مەنبەسى 3680 گە، سۇ بىلەن تەمىنلەش دائىرىسى 130 مىڭ كىشىگە يەتتى، سۇ مەنبەسىنىڭ نىسبىتى مۇنداق بولدى: چوڭ قۇدۇق 37.6% نى، باسما قۇدۇق 35% نى، تۇرۇبا سۈيى

21.7% نى، ئارتېزىيان قۇدۇقى 0.04% نى، ماشىنىلاشقان قۇدۇق 2.7% نى، بۇلاق سۇيى 2.4% نى ئىگىلىدى. ئورگان - ئورۇن ھاجەتخانىسى 156 گە يەتتى، خىش - ياغاچ قۇرۇلمىلىق ئىككى ئاممىۋى ھاجەتخانا سېلىندى. شەھەر قۇرۇلۇشى تارمىقى ئىككى سۇ چېچىش ئاپتوموبىلى سېتىۋېلىپ، مەدەنىيەتلىك، ئەدەبلىك بولۇش پائالىيىتىگە بىرلەشتۇرۇپ، ھەر كۈنى كوچىلارغا بىر نەچچە قېتىم سۇ چېچىپ تۇرىدىغان بولدى. ھەر بىر ئورگان، ئورۇندا ئەخلەت ئازگىلى (ساندۇقى) بار بولدى. 1985 - يىلى ئەتىيازدىن باشلاپ، ئىشىك ئالدىدىكى «ئۇچ ئىشنى ھۆددىگە ئېلىش» (كۆكەرتىشنى، تازىلىقنى، گۈزەللەشتۇرۇشنى ھۆددىگە ئېلىش) تۈزۈمى ئومۇمىيۈزلۈك ئورنىتىلىپ، تازىلىق قەرەللىك تەكشۈرۈپ تۇرۇلدى. 1983 - يىلدىن 1985 - يىلغىچە 15 قېتىم خېلى زور كۆلەملىك تازىلىق تەكشۈرۈش ئىشى ئۇيۇشتۇرۇلدى، شەھەر رايونىدا ھەر قېتىمدا 180 ئورۇن تەكشۈرۈلدى. 1985 - يىلى 33 ئورۇن تەقدىرلەندى، 22 ئورۇن تەنقىدلەندى ياكى ئۇلارغا جەرىمانە قويۇلدى، ئۇچ يىلدا جەمئىي 3994 يۈەن جەرىمانە قويۇلدى. ئۈزلۈكسىز نازارەتچىلىك قىلىش ۋە باشقۇرۇش ئارقىلىق، بورتالا شەھىرىنىڭ تازىلىق قىياپىتى تۈپتىن ياخشىلاندى. 1984 -، 1985 - يىللىرى ئاپتونوم رايونىمىز ئۇيۇشتۇرغان ۋەتەنپەرۋەرلىك تازىلىق مۇسابىقىسى بويىچە باھالاشتا بورتالا شەھىرى 1 -، 2 - دەرىجىلىك مۇكاپاتقا ئېرىشتى.

3) مەكتەپ تازىلىقى 1975 - يىلدىن ئىلگىرى مەكتەپ تازىلىقىدا زىيانداشلارنى يوقىتىش، كېسەللىكلەرنى تۇگىتىش ئاساس قىلىنغان ۋە ئادەتتىكى مۇھىت تازىلىقى ۋە شەخسىي تازىلىق قانات يايدۇرۇلۇپ كەلگەنىدى. 1979 - يىلدىن باشلاپ، قىسمەن ئوتتۇرا، باشلانغۇچ مەكتەپلەرگە ساقلىق ساقلاش دوختۇرى سەپلەپ بېرىلدى. 1985 - يىلنىڭ ئاخىرىغا كەلگەندە مەكتەپلەردىكى ساقلىق ساقلاش دوختۇرى 19 (خەنزۇ سەككىز، ئاز سانلىق مىللەت دوختۇر 11) گە يەتتى. دوختۇر سەپلەنگەن ئوتتۇرا مەكتەپ 78.9% نى، باشلانغۇچ مەكتەپ 8.5% نى ئىگىلىدى. 1979 - يىلى شەھەر رايونىدىكى ئىككى يەسلى ۋە بىر ئوتتۇرا مەكتەپ، يېزىدىكى ئىككى باشلانغۇچ مەكتەپ ۋە بىر ئوتتۇرا مەكتەپتىكى 2978 بالا ۋە ياش - ئۆسمۈرنىڭ بەدەن ئېغىرلىقى، كۆكرەك ئايلانمىسى، بوي ئېگىزلىكى، ئولتۇرغاندىكى ئېگىزلىكى ئۆلچەپ چىقىلدى. 1980 - يىلى 2280 نەپەر ئوتتۇرا، باشلانغۇچ مەكتەپ ئوقۇغۇچىسىنىڭ كۆرۈش قۇۋۋىتى تەكشۈرۈلدى، تەكشۈرۈلگەنلەر ئىچىدە كۆرۈش قۇۋۋىتى ئاجىزلار 3.94% نى ئىگىلىدى. 1985 - يىلى سىنىپلارنىڭ يورۇقلۇق دەرىجىسى ئۆلچەپ چىقىلدى، ئارىلاپ ئۆلچەنگەن 27 سىنىپ ئىچىدە ئۇچ سىنىپنىڭ يورۇقلۇق دەرىجىسى ئۆلچەمگە لايىق كەلمىدى، بۇ، ئۆلچەنگەن ئومۇمىي سىنىپنىڭ 11.1 پىرسەنتىنى ئىگىلىدى.

2. ئىممۇنىتېت ئەملەش

مىنگونىڭ 28 - يىلى (1939 - يىلى)، مىنگونىڭ 32 - يىلى (1943 - يىلى)، مىنگونىڭ 34 - يىلى (1945 - يىلى) چېچەك ۋاكسىنىسى ئەملەندى.

دۆلىتىمىز قۇرۇلغاندىن كېيىن، يەتتە خىل بىئولوگىيىلىك ياسالمىدىن پايدىلىنىپ مۇداپىئە خاراكتېرلىق ئەملەش ئېلىپ بېرىلدى. 1954 - يىلى 6209 ئادەم (قېتىم) گە چېچەك چېكىلدى، 753 ئادەمگە كۆكيۆتەل ۋاكسىنىسى ئەملەندى. 1804 ئادەمگە بوغما ۋاكسىنىسى ئەملەندى. 1955 - يىلى 3326 ئادەم (قېتىم) گە داۋاملىق چېچەك چېكىلدى، 372 ئادەمگە بوغما ۋاكسىنىسى ئەملەنگەندىن باشقا، يەنە 415 ئادەمگە ئۇچ بىرلەشمە ۋاكسىنا ئەملەندى. 1964 - يىلدىن باشلاپ قىزىل ۋاكسىنىسى ئىشلىتىلدى، 1967 - يىلدىن باشلاپ يۇلۇن سۇر ماددا ياللۇغى ۋاكسىنىسى (يەنى بالىلار پارالىچى شېكەرلىك كۆمىلىچىنىڭ I ، II ، III تىپلىرى) ئىشلىتىلدى. 1972 - يىلى ناھىيە بويىچە ئۇچ ياشتىن تۆۋەن بالىلارغا چېچەك ۋاكسىنىسى، قىزىل

ۋاكسىنىسى، يۇلۇن سۇر ماددا ياللۇغى ۋاكسىنىسى، كۆكيۆتەل، بۇغما - قاتما ئۇچ بىرلەشمە ۋاكسىنىسى، كېزىك «ئا»، «ب» تىپلىق پاراتىف ئۇچ بىرلەشمە ۋاكسىنىسى قاتارلىق بىئولوگىيىلىك ياسالمىلار ئەملەندى. 70 - يىللارنىڭ ئاخىرىدىن باشلاپ كالمېت - گېۋېرىن ۋاكسىنىسى ئەملەندى. ۋاكسىنا تېرىگە ئىز چىقىرىش ۋە تېرە ئاستىغا ئۇرۇش يولى بىلەن ئەملەندى. 1977 - يىلدىن 1985 - يىلغىچە 62 مىڭ 600 ئادەمگە كېزىك ئۇچ بىرلەشمە ۋاكسىنىسى ئەملەندى. 1985 - يىلى جەددىي ئەھۋالغا تاقابىل تۇرۇش يۈزىسىدىن، 190 ئادەمگە تارقىلىشچان مېڭە ياللۇغى پولىساخارىد ۋاكسىنىسى ئەملەندى، نۆۋەتتىلىك ئادەملەر توپى (باشلانغۇچ مەكتەپ ئوقۇغۇچىلىرى) دىن 2340 ئادەمگە ئەملەندى. 1982 - يىلى پىلانلىق ئىممۇنىتېتلاش مەركىزىي خىزمەتلەر قاتارىغا كىرگۈزۈلۈپ، يەتتە ياشتىن تۆۋەن بالىلارغا ئالدىنى ئېلىش ۋاكسىنىسى ئەملەش خاتىرە كارتىسى تورغۇزۇش بەلگىلەندى. شۇ يىلى كارتا تورغۇزۇشقا تېگىشلىك بالا 19 مىڭ 280 ئىدى، ئەمەلىيەتتە 15 مىڭ 722 بالىغا كارتا تورغۇزۇلدى، كارتا تورغۇزۇلۇش نىسبىتى 81.6% بولدى. 1984 - يىلى ناھىيە بويىچە ئالتە رايون، يېزا، مەيدان (فېرما) شىپاخانىلىرىدا ئىككى - ئۈچ كىشىلىك ئالدىنى ئېلىش - ساقلىق ساقلاش گۇرۇپپىلىرى قۇرۇلدى، بۇ گۇرۇپپىلارغا ئىككىدىن ئۈچكىچە ئادەم سەپلەندى. 101 دېھقانچىلىق - چارۋىچىلىق كەنتى (ئەترىتى) دە ئالدىنى ئېلىش - ساقلىق ساقلاش نۆۋەتچىسى قۇرۇلدى، شەھەر رايونىدا 16 ھۆددىگەرلىك رايونى (37 ئەملەش نۆۋەتچىسى) قۇرۇلدى ھەمدە ئالدىنى ئېلىش - ساقلىقنى ساقلاش خىزمىتى بويىچە ئىش ئورنى مەسئۇلىيەت تۈزۈمى تۈزۈپ چىقىلدى، ئالدىنى ئېلىش ۋاكسىنىسى ئەملەش كىنىشكىسى تارقىتىش تۈزۈمى يولغا قويۇلدى. شۇ يىلى كارتا تورغۇزۇشقا تېگىشلىك بالا 15 مىڭ 131 ئىدى، ئەمەلىيەتتە 13 مىڭ 466 بالىغا كارتا تورغۇزۇلدى، كارتا تورغۇزۇلۇش نىسبىتى 89% كە يەتتى. 1985 - يىلى كارتا تورغۇزۇشقا تېگىشلىك بالا 15 مىڭ 74 ئىدى، ئەمەلىيەتتە 13 مىڭ 659 بالىغا كارتا تورغۇزۇلدى، كارتا تورغۇزۇلۇش نىسبىتى 90.6% كە يەتتى.

بۇرتالا شەھىرىنىڭ بىر نەچچە يىللىق ئالدىنى ئېلىش ۋاكسىنىسى ئەملەش ئەھۋالى

مەدەنىيەت، ماتارىپ 4 — 4

يىللار	چېچەك ۋاكسىنىسى	كۆكيۆتەل ۋاكسىنىسى	كېزىك ئۇچ بىرلەشمە ۋاكسىنىسى	قىزىل ۋاكسىنىسى	يۇلۇن سۇر ماددا ياللۇغى ۋاكسىنىسى	كۆكيۆتەل - بۇغما - قاتما ئۇچ بىرلەشمە ۋاكسىنىسى	كالمېت - گېۋېرىن ۋاكسىنىسى	جەمئىي
1954	6209	753						6962
1955		372	415					787
1956	4813							4813
1977	64900		15000	27000	28000	3200		138100
1979	7000		8000	34000	15000	15000		79000
1980	15000		28000	20300	25000	8300	4400	101000
1981							2694	2694
1982	6500		4000	14515	27600	12000		6461
1983			7600	2100	14631	6803	26000	57134
1984				3424	20922	7000		31346
1985				5518	8227	5234	2293	21272
جەمئىي	104422	1125	63015	106857	139380	57537	35387	507723

3. كېسەللىكلەرنىڭ ئالدىنى ئېلىش ۋە ئۇنى داۋالاش

1) يۇقۇملۇق كېسەللىكلەرنىڭ ئالدىنى ئېلىش ۋە ئۇنى داۋالاش 50 - يىللاردىن ئىلگىرى ھەر خىل يۇقۇملۇق كېسەللىكلەرنىڭ ئالدىنى ئېلىش ۋە ئۇنى داۋالاش جەھەتتە بەزى تەدبىرلەر قوللىنىلغان بولسىمۇ، ئۇنۇمى يوق دېيەرلىك بولدى، چېچەك، بوغما، تولغاق، قىزىل، كۆكيۆتەل، ئىسكارلاتىنا، گۇرەن بەز يالللۇغى قاتارلىق 20 نەچچە خىل يۇقۇملۇق كېسەللىك ئۇزلۇكسىز يۇز بېرىپ تۇردى، بولۇپمۇ جىنسىي كېسەللىكلەر يامراپ كەتتى. مىنگونىڭ 28 - يىلى (1939 - يىلى) چېچەك تارقالدى. مىنگونىڭ 32 - يىلى (1943 - يىلى) 800 ئادەم (قېتىم) گە چېچەك چىقىلدى. مىنگونىڭ 34 - يىلى (1945 - يىلى) 5 - ئاينىڭ 14 - كۈنى ئىلى ھۆكۈمىتى ھەر مىللەت ئاھالىلىرىگە ئەملەش ئۇچۇن 646 كىشىلىك چېچەك ۋاكسىنىسى تارقىتىپ بەردى. مىنگونىڭ 37 - يىلى (1948 - يىلى) يەنە چېچەك تارقالدى.

50 - يىللاردىن كېيىن، ئېلىمىزدە تىببىي ئىلمىنىڭ تەرەققىي قىلىشىغا ۋە بىئولوگىيىلىك ياسالمىلارنىڭ كۆپىيىشىگە، ئالدىنى ئېلىش ۋاكسىنىسى ئەملەشنىڭ ئۇزلۇكسىز كۆچەيتىلىشىگە ئەگىشىپ، تېز يۇقىمدىغان يۇقۇملۇق كېسەللىكلەر ئاساسىي جەھەتتىن تىزگىنلەنگەن ۋە يوقىتىلغان بولسىمۇ، ناھىيىدە 13 خىل جىددىي خاراكتېرلىك يۇقۇملۇق كېسەللىك، مەسىلەن: تولغاق (باكتېرىيىلىك تولغاق ۋە ئامبالىق تولغاق)، كېزىك ۋە پاراتىف، ئىسكارلاتىنا، تارقىلىشچان مېڭە - يۇلۇن پەردە يالللۇغى، قىزىل، يۇلۇن ئالدى بۇلۇڭ سۇر ماددا يالللۇغى، كۆكيۆتەل، كۆيدۇرگە، دولقۇنسىمان قىزىتما، غالجىر كېسەللىكى، ئاق ئانام، تارقىلىشچان زۇكام قاتارلىق كېسەللىكلەر پات - پات يۇز بېرىپ تۇردى. بۇنىڭ ئىچىدە دائىم ئۇچرايدىغان، كۆپ پەيدا بولىدىغىنى يەتتە خىل.

بورتالا شەھىرىدە 1954 - يىلدىن 1985 - يىلغىچە پەيدا بولغان ئاساسلىق يۇقۇملۇق كېسەللىكلەرگە دائىر مەلۇمات

مەدەنىيەت، مائارىپ 4 — 5

يىللار	جىگەر يالللۇغى	كېزىك	تولغاق	كۆكيۆتەل	قىزىل	تارقىلىشچان مېڭە پەردە يالللۇغى	يۇلۇن بۇر ماددا يالللۇغى	باشقا يۇقۇملۇق كېسەللىكلەر	جەمئىي
1954		2	13		90				105
1955			61	43	398				502
1956			91		55				146
1957		3	118	46	670				837
1958		16	13	52	63				144
1959	6	1	338	121	585				1051
1960				69	26	1			96
1962	4	3	3						10
1963	27	83	121	99	259				589
1964	34		56	55	7		3		155

914				549	86	228	9	42	1965
735		21	22	4	236	318	26	108	1966
542		2	149	88	4	269	17	13	1967
71		4		50		17			1968
5623	4023	44		352	331	732	41	100	1975
3432	1768		8	102	284	898	163	209	1976
5801	1216		64	1771	411	2008	113	218	1977
2018	706	1	27	109	82	917	88	88	1978
1353	396		5	2	9	820	55	66	1979
2407	139			680	271	1202	35	80	1980
2455	1378	3		74	100	752	45	103	1981
4410	459	6	1	129	409	3020	131	255	1982
8891	5022	1	8	381	166	2428	136	749	1983
7841	4371		17	125	444	2425	112	347	1984
2542	1003		8	30	73	1146	65	217	1985

چېچەك چېچەك چېكىش 1954 - يىلدىن باشلاپ داۋاملاشتۇرۇلۇپ كەلدى. 30 يىلدىن كۆپرەك ۋاقىتتا بىر-رمۇ كىشىگە چېچەك چىققانلىقى بايقالمىدى، شۇڭا 1983 - يىلى ناھىيە بويىچە چېچەك چېكىش توختىتىلدى.

جىنسىي كېسەللىك بۇ، شەھەردە نۇقتىلىق ئالدى ئېلىنىدىغان ۋە داۋالىنىدىغان يۇقۇملۇق كېسەللىك. 1956 - يىلدىن 1959 - يىلغىچە بولغان ۋاقىت جىنسىي كېسەللىكلەرنى كەڭ كۆلەمدە ئومۇميۈزلۈك تەكشۈرۈش - داۋالاش باسقۇچى بولدى. 1956 - يىلدىن 1958 - يىلغىچە 9171 كىشى نۇقتىلىق تەكشۈرۈلۈپ، 958 كىشىنىڭ جىنسىي كېسەللىككە گىرىپتار بولغانلىقى ئېنىقلاندى، جىنسىي كېسەللىككە گىرىپتار بولۇش نىسبىتى 10.44% بولدى. 1959 - يىلمۇ بۇ كېسەللىك ئومۇميۈزلۈك تەكشۈرۈلدى ۋە داۋالاندى، تەكشۈرۈلگەن 10 مىڭ 463 كىشىدىن 548 كىشى كېسەل چىقتى، كېسەلگە گىرىپتار بولۇش نىسبىتى 5.23% بولدى. 1965 - يىلى شويىڭپەن گۈڭشېسىدا 1363 كىشى نۇقتىلىق تەكشۈرۈلدى. كېسەلگە گىرىپتار بولۇش نىسبىتى 2.2% بولدى. ئىلگىرى داۋالانغان 126 كېسەلنى قايتا تەكشۈرگەندە قان زەردابىنىڭ مەنپىلىككە ئۆزگىرىش نىسبىتى 76% بولغانلىقى ئېنىقلاندى، قايتا تەكشۈرگەندە يېڭى كېسەللەر بايقالمىدى. 1974 - يىلى ناھىيە بويىچە جىنسىي كېسەللىكلەرنىڭ قوزغۇقىنى ئۆزۈش يۈزىسىدىن، قايتا تەكشۈرۈلدى، تەكشۈرۈشكە تېگىشلىك ئادەم 23 مىڭ 380 ئىدى، ئەمەلىيەتتە 22 مىڭ 225 كىشى تەكشۈرۈلدى، تەكشۈرۈشتە 11 كىشى كېسەل چىقتى، دېمەك جىنسىي كېسەللىكلەر ئاساسەن تىزگىنلەندى.

باش تەمرەتكىسى شەھەردە باش تەمرەتكىسىگە گىرىپتار بولغانلار بەك كۆپ، بۇ، رايون بويىچە مەركەزلىشىشتەك ئالاھىدىلىككە ئىگە. «غالىبىيەت» گۈڭشېسىدىكى ئۈيغۇر ياش - ئۆسمۈرلەر ئارىسىدا باش تەمرەتكىسىگە گىرىپتار بولغانلار كۆپ. 1976 - يىلى ئومۇميۈزلۈك تەكشۈرگەندە باش تەمرەتكىسىگە گىرىپتار بولۇش نىسبىتى 15% ئىكەنلىكى، سېرىق تەمرەتكە ئاساسىي ئورۇندا تۇرىدىغانلىقى مەلۇم بولدى. 1974 -

يىلى ئاپتونوم رايونلۇق يۇقۇملۇق كېسەللىكلەر تەتقىقات ئورنى ناھىيىگە قاراشلىق دېھقانچىلىق - چارۋىچىلىق رايونلىرىنى تەكشۈرگەندە باش تەمرەتكىسىگە گىرىپتار بولغانلار نىسبىتى 1.23% چىقتى. ناھىيە بويىچە ئومۇمىيۇزلۇك تەكشۈرگەندە باش تەمرەتكىسىگە گىرىپتار بولغانلار نىسبىتى 2% ئۆپچۆرىسىدە چىقتى. بىر نەچچە يىل ئومۇمىيۇزلۇك تەكشۈرۈش - داۋالاش ئارقىلىق، باش تەمرەتكىسىگە گىرىپتار بولغانلار كۆرۈنەرلىك ئازايدى. 1981 - يىل 5 -، 6 - ئايلاردا «غالىبىيەت» گۈڭشېسىدا 6173 كىشى ئومۇمىيۇزلۇك تەكشۈرۈلدى، تەكشۈرۈش ئارقىلىق 334 كىشىنىڭ باش تەمرەتكىسىگە گىرىپتار بولغانلىقى، باش تەمرەتكىسىگە گىرىپتار بولغانلار نىسبىتى 5.4% ئىكەنلىكى مەلۇم بولدى.

تارقىلىشچان مېڭە پەردە ياللۇغى 1976 - يىلدىن 1985 - يىلغىچە بولغان مەزگىلنىڭ بەش يىلىدا مۇشۇ خىل كېسەللىككە گىرىپتار بولغانلار يىلىغا ئوندىن ئاز، بىر يىلىدا 20 دىن ئاز، بىر يىلىدا 30 دىن ئاز بولدى. 1980 - يىلدىن 1982 - يىلغىچە بولغان ئۈچ يىلدا بۇ خىل كېسەللىك كۆرۈلمىدى. 1977 - يىلى ئەڭ يۇقىرى پەللىگە چىقىپ، 64 كىشى مۇشۇ كېسەللىككە گىرىپتار بولدى، بۇ خىل كېسەللىكنىڭ پەيدا بولۇش نىسبىتى 100 مىڭدىن 72.4 بولدى، تۆت كىشى ئۆلدى. 1984 - يىلنىڭ ئاخىرىدىن باشلاپ نۇقتىلىق ئادەملەر توپىدا تارقىلىشچان مېڭە پەردە ياللۇغى بولسا خارىد ۋاكسىنىسى ئەملەش يولغا قويۇلدى. 1984 - يىل 11 - ئايدىن 1985 - يىل 10 - ئايغىچە ئوبلاستلىق يۇقۇملۇق كېسەللىكلەرنىڭ ئالدىنى ئېلىش پونكىتى شەھەردىكى 250 نەپەر ئوتتۇرا - باشلانغۇچ مەكتەپ ئوقۇغۇچىسى ئارىسىدا تارقىلىشچان مېڭە پەردە ياللۇغى مىكروبىنى ئېلىپ يۇرۇش ئەھۋالىنى تەكشۈردى، شەھەر رايونىدىكىلەر بىلەن شەھەر ئەتراپى رايونىدىكىلەرنىڭ مىكروپ ئېلىپ يۇرۇش ئەھۋالىنى سېلىشتۇرۇش ئارقىلىق، روشەن پەرق يوقلۇقى ئېنىقلاندى.

يۇقۇملۇق جىگەر ياللۇغى 1981 - يىل 1 - ئايدىن 4 - ئايغىچە ناھىيە بويىچە جىگەر ياللۇغىغا گىرىپتار بولۇش ئەھۋالى تەكشۈرۈلدى. ئاپتونوم ئوبلاستلىق 1 - يەسلىدە 20 بالىنىڭ جىگەر ياللۇغىغا گىرىپتار بولغانلىقى ئېنىقلاندى، شۇنىڭدىن كېيىنلا شەھەر رايونىدىكى ئۈچ يەسلىدىكى 500 بالا ئومۇمىيۇزلۇك تەكشۈرۈلدى. تەكشۈرۈشتە ئېنىقلانغان 14 كېسەل پۈتۈنلەي ئايرىپ داۋالاندى. 1982 - يىلى شوينىڭپەن گۈڭشېسىنىڭ 2 - چوڭ ئەترىتى تەكشۈرۈش نۇقتىسى قىلىنىپ، 2555 ئادەم تەكشۈرۈلدى، تەكشۈرۈش ئارقىلىق HBSAG نىسبىتىنىڭ 4.34%، «ب» تىپلىق جىگەر ياللۇغىغا گىرىپتار بولۇش نىسبىتىنىڭ 0.43% ئىكەنلىكى مەلۇم بولدى. شۇ يىلنىڭ ئاخىرىدا ئۇرۇقچىلىق مەيدانىدا 27 كۈندە 37 ئادەمنىڭ جىگەر ياللۇغىغا گىرىپتار بولغانلىقى بايقالدى، شۇڭا جىگەر ياللۇغىغا گىرىپتار بولغانلار بىلەن دائىم ئۇچرىشىپ تۇرىدىغان 180 كىشىگە ئالدىنى ئېلىش يۇزىسىدىن دورا بېرىلدى. 1983 - يىلى بىر يىلدا 49 ئادەمنىڭ جىگەر ياللۇغىغا گىرىپتار بولغانلىقى بايقالدى، جىگەر ياللۇغىغا گىرىپتار بولۇش نىسبىتى 100 مىڭدىن 772 بولۇپ، تارىختىكى ئەڭ يۇقىرى رىكوردقا يەتتى. كېسەللىك ئەھۋالى بايقالغاندىن كېيىن، ئوبلاست، شەھەرنىڭ پارتىيە - ھۆكۈمەت رەھبەرلىرى بۇ ئىشقا ئىنتايىن ئەھمىيەت بەردى، ئوبلاست، شەھەردە يۇقۇملۇق كېسەللىكنىڭ ئالدىنى ئېلىشقا رەھبەرلىك قىلىش گۇرۇپپىسى قۇرۇلدى. شەھەرلىك سەھىيە ئىدارىسى، يۇقۇملۇق كېسەللىكلەرنىڭ ئالدىنى ئېلىش - داۋالاش پونكىتى ۋە دوختۇرخانىدىن ئادەم ئاجرىتىلىپ، 32 كىشىلىك جىگەر ياللۇغىنىڭ ئالدىنى ئېلىش ۋە ئۇنى داۋالاش گۇرۇپپىسى قۇرۇلدى، بۇ گۇرۇپپا دائىرىگە بۆلۈنۈپ ئالدىنى ئېلىش - داۋالاش بىلەن مەشغۇل بولدى. شەھەرلىك خەلق ھۆكۈمىتى جىگەر ياللۇغىنىڭ تارقىلىپ كېتىشىنىڭ ئالدىنى ئېلىش توغرىسىدا ئارقا - ئاقىدىن ئۈچ جىددىي ھۈججەت تارقاتتى. ھۈججەتتە 1983 - يىل 11 - ئاينىڭ 5 - كۈنىدىن 12 - ئاينىڭ 15 - كۈنىگىچە شەھەر بويىچە توي - تۆكۈن، دەپنە، كۆڭۈل ئېچىش، مېھمان چاقىرىش پائالىيىتى ئۆتكۈزۈش مەنئىي قىلىنىدۇ، دەپ بەلگىلەندى. بۇ بەلگىلىمە 1984 - يىل باھار بايرىمىغىچە ئىجرا قىلىندى. مۇشۇ مەزگىلدە كېسەللىك تارقالغان رايوندا «ئۈچ بالدۇر»

(بالدۇر بايقاش، بالدۇر ئايرىۋېتىش، بالدۇر داۋالاش) تەدبىرى قوللىنىلغاندىن باشقا، جىگەر ياللۇغىغا گىرىپتار بولغانلار بىلەن ئۇچرىشىدىغانلار ئومۇمىيۇزلۇك تەكشۈرۈلدى. شەھەرلىك دوختۇرخانا، شوىگۈچەن شىپاخانىسى جىگەر ياللۇغىغا گىرىپتار بولغانلارنى داۋالاش كېسەلخانىسى تەسىس قىلىپ، ئۇلارنى جۇڭگوچە داۋالاش بىلەن ياۋروپاچە داۋالاشنى بىرلەشتۈرۈش ئۇسۇلىنى قوللىنىپ داۋالىدى. كېسەللىك تارقالغان مەزگىلدە بىر كېسەل ھاراقنى كۆپ ئىچكەنلىكى ئۈچۈن ئۆلۈپ كەتتى.

قىزىل 50 ـ يىللاردىن ئىلگىرى بۇ جايدا قىزىل ھەر يىلى تارقىلاتتى، ھەممە كىشىگە دېگۈدەك قىزىل چىقاتتى، نۇرغۇن بالا قىزىل چىقىپ ھاياتىدىن ئايرىلغانىدى. 50 ـ يىللاردىن كېيىن، ئۇنىۋېرسال ئالدىنى ئېلىش تەدبىرلىرى قوللىنىلغان بولسىمۇ، قىزىل يەنىلا ئانچە ـ مۇنچە يۇز بېرىپ تۇردى. 1958 ـ يىل 10 ـ ئايدىن 1959 ـ يىل 2 ـ ئايغىچە «شەرق قىزاردى»، «ئالغا» چوڭ ئەترەتلىرى، كۆكتاتچىلىق چوڭ ئەترىتىدىن ئېلىنغان مەلۇماتقا قارىغاندا، جەمئىي 1068 بالىغا قىزىل چىققان، بۇنىڭدىن 113 بالا ئۆلۈپ كەتكەن. مەلۇم بىرئائىلىدىكى ئۈچ بالا ئۈچ كۈن ئىچىدە ئارقا ـ ئارقىدىن ئۆلۈپ كەتكەن. شۇ چاغدا ھەر دەرىجىلىك داۋالاش ـ سەھىيە ئورۇنلىرى ئەڭلىك ئوت ياسالمىسىدىن پايدىلىنىپ ئالدىنى ئېلىش، ئانىنىڭ قېنىنى ئۇكۇل قىلىپ ئۇرۇش قاتارلىق جىددىي تەدبىرلەرنى قوللىنىپ ھەمدە دورا جەھەتتىن زور كۈچ بىلەن قوللاپ، قىزىلنىڭ يامراپ كېتىشىنى پەيدىنپەي تىزگىنلىدى. 60 ـ يىللاردا قىزىل ۋاكسىنىسى مەيدانغا كەلدى، شەھەر بويىچە تېزدىن كەڭ دائىرىدە قىزىل ۋاكسىنىسى ئەملەنگەنلىكتىن، قىزىل چىقىش نىسبىتى پەيدىنپەي تۆۋەنلىدى. 1985 ـ يىلى قىزىل چىقىش نىسبىتى 100 مىڭدىن 28.5 كە چۈشۈپ، دۆلەتنىڭ تىزگىنلەش ئۆلچىمىگە ئاساسىي جەھەتتىن يەتتى.

كۆكيۆتەل 1976 ـ يىلدىن 1985 ـ يىلغىچە بولغان مەزگىلنىڭ ئۈچ يىلىدا كۆكيۆتەلگە گىرىپتار بولغان ئادەم 100 دىن ئاز، ئىككى يىلىدا 200 دىن ئاز، ئىككى يىلىدا 300 دىن ئاز، بىر يىلىدا 400 دىن ئاز، ئۈچ يىلىدا 500 دىن ئاز بولدى. 1977 ـ، 1982 ـ، 1984 ـ يىللىرى كۆكيۆتەلگە گىرىپتار بولغانلار ئەڭ كۆپ بولدى، يەنى 1977 ـ يىلى 411 ئادەم، 1982 ـ يىلى 409 ئادەم، 1984 ـ يىلى 444 ئادەم كۆكيۆتەلگە گىرىپتار بولدى. كۆكيۆتەلگە گىرىپتار بولۇش نىسبىتى 1977 ـ يىلى 100 مىڭدىن 464.8، 1982 ـ يىلى 100 مىڭدىن 412.9، 1984 ـ يىلى 100 مىڭدىن 428.8 بولدى. 1984 ـ يىلنىڭ ئاخىرىدا پىلانلىق ئىممۇنىتېت كۈچەيتىلگەچكە، كۆكيۆتەلگە گىرىپتار بولۇش نىسبىتى تۆۋەنلىدى، 1985 ـ يىلى كىشىلەرنىڭ يىللىق كۆكيۆتەلگە گىرىپتار بولۇش نىسبىتى 100 مىڭدىن 69.3 كە چۈشتى.

كېزىك ۋە پاراتىف 1976 ـ يىلدىن 1985 ـ يىلغىچە بولغان مەزگىلنىڭ ئۈچ يىلىدا بۇ كېسەللىككە گىرىپتار بولغان ئادەم 50 تىن ئاز، ئۈچ يىلىدا 50 تىن كۆپ، بەش يىلىدا 100 دىن كۆپ بولدى. 1976 ـ يىلى ئەڭ كۆپ بولۇپ، 163 كە يەتتى، كىشىلەرنىڭ بۇ كېسەللىككە گىرىپتار بولۇش نىسبىتى 100 مىڭدىن 190 بولدى، 1985 ـ يىلى 100 مىڭدىن 61.7 گە چۈشتى.

باكتېرىيىلىك تولغاق 1976 ـ يىلدىن 1985 ـ يىلغىچە بولغان مەزگىلنىڭ تۆت يىلىدا يىلىغا تولغاق بولغان ئادەم 500 دىن كۆپ، ئىككى يىلىدا 1000 دىن كۆپ بولدى. 1982 ـ يىلى 3020 ئادەم تولغاق بولدى، تولغاق بولۇش نىسبىتى 100 مىڭدىن 3049.2 گە يەتتى، دېمەك بۇ يىل تولغاق ئەڭ كۆپ قوزغالغان بىر يىل بولدى. 1980 ـ يىلدىكى باكتېرىيە تەكشۈرۈش نەتىجىسىدىن قارىغاندا، بورتالا تەۋەسىدە تولغاق باكتېرىيىلىرىنىڭ تارقىلىشىدا ئىلگىرىكى يىللاردىكىدىن خېلى چوڭ ئۆزگىرىش بولغان، يەنى برۇتسېللىيۇز تاياقچە باكتېرىيە ئۇيۇمى 1 ـ ئورۇندا، فېلېئىكسىنرىي باكتېرىيە ئۇيۇمى 2 ـ ئورۇندا تۇرغان. 1979 ـ يىلنىڭ شۇ مەزگىلىدىكى ماتېرىياللارغا سېلىشتۇرغاندا، 1980 ـ يىلى فېلېئىكسىنرىي باكتېرىيە ئۇيۇمىنىڭ ئىگىلىگەن نىسبىتى كۆرۈنەرلىك تۆۋەنلىگەن، برۇتسېللىيۇز تاياقچە باكتېرىيە ئۇيۇمى، بىئويىدىن باكتېرىيە ئۇيۇمى نىسبىي كۆپەيگەن. دورىغا زىيادە سەزگۈرلۈك تەجرىبىسى ئىشلىگەندە، گېنتامىتسىنغا چىداملىق باكتېرىيە

بايقالمىغاندىن باشقا، خلورومىتسىتىنغا نىسبەتەن خىلى يۇقىرى سەزگۈرلۈكنى ساقلاپ قالدى. يەنى سەزگۈرلۈك نىسبىتى 93.8% ـ 96.3% بولدى. فۇرانتويىننىڭ تولغاق باكتىرىيىسىگە بولغان سەزگۈرلۈكى 84.4% كە يەتتى، كېلىنىكىلىق تەجرىبە نەتىجىسى خىلى ياخشى بولدى. بىر نەچچە يىل تىرىشىش ئارقىلىق، كېسەللىكنىڭ قوزغىلىش نىسبىتى سەل ـ پەل تۆۋەنلىگەن بولسىمۇ، 1985 ـ يىلى يەنىلا 100 مىڭدىن 1087.3 بولدى.

يۇلۇن سۇر ماددا ياللۇغى 60 ـ يىللاردا بۇ كېسەللىكنىڭ پەيدا بولۇش نىسبىتى ئەڭ يۇقىرى بولدى: 1976 ـ يىلدىن 1985 ـ يىلغىچە بولغان مەزگىلنىڭ ئالتە يىلىدا بۇ كېسەللىك كۆرۈلمىدى. بۇ مەزگىلنىڭ بىر يىلىدا بۇ كېسەللىككە گىرىپتار بولغان ئادەم ئوندىن ئاز، ئۈچ يىلىدا بەشتىن ئاز بولدى، 1975 ـ يىلى يۇقىرى پەللىگە كۆتۈرۈلدى. شۇ بىر يىلدا 44 ئادەم يۇلۇن سۇر ماددا ياللۇغىغا گىرىپتار بولدى، كېسەل بولۇش نىسبىتى 100 مىڭدىن 52.8 بولدى. 1983 ـ يىلى پىلانلىق ئىممۇنىتېت كۇچەيتىلگەچكە، 1984 ـ، 1985 ـ يىللىرى بۇنداق كېسەللىككە گىرىپتار بولغانلار كۆرۈلمىدى.

غالجىر كېسەللىكى 80 ـ يىللاردىن بۇيان، ئادەم، چارۋىلاردا غالجىر كېسەللىكى پات ـ پات كۆرۈلۈپ تۇردى. 1982 ـ يىلى شۇيىڭپەن گۇڭشىسىدا غالجىر كېسەللىكىگە گىرىپتار بولۇش تۈپەيلىدىن ئادەم ئۆلۈپ كەتتى. 1984 ـ يىلى دالتۇدا بىر كىشى غالجىر ئىتنىڭ چىشلىۋېلىشى بىلەن يارىلىنىپ ئۆلۈپ كەتتى. شەھەرلىك يۇقۇملۇق كېسەللىكلەرنىڭ ئالدىنى ئېلىش پونكىتى ھەر يىلى بىر نەچچە ئون كىشىلىك غالجىر كېسەللىكى ۋاكسىنىسى تارقىتىپ تۇردى. 1984 ـ يىل 3 ـ ئايدا يۇقۇملۇق كېسەللىكلەرنىڭ ئالدىنى ئېلىش پونكىتى ھۆكۈمەتكە غالجىر كېسەللىكىگە دائىر ئەھۋاللار توغرىسىدا جىددىي دوكلات يازدى، ھۆكۈمەت بۇنىڭغا ئىنتايىن ئەھمىيەت بەردى ۋە ۋاقتىدا رەھبەرلىك بەنزىسى تەشكىللەپ، ئىت ئۆلتۈرۈش ۋە ئىممۇنىتېتلاش قاتارلىق باشقۇرۇش تەدبىرلىرىنى ئەمەلىيلەشتۈردى.

بۇنىڭدىن باشقا، تۇبېركۇليوز، قىچىشقاق قاتارلىق كېسەللىكلەر تېخى داۋاملىق تەكشۈرۈلۈۋاتىدۇ ۋە داۋالىنىۋاتىدۇ. تۇبېركۇليوز كېسەللىكى جەھەتتە 1985 ـ يىلى ئوبلاستلىق يۇقۇملۇق كېسەللىكلەرنىڭ ئالدىنى ئېلىش پونكىتى ئارالتوقاي چارۋىچىلىق فېرمىسىنىڭ دېھقانچىلىق 1 ـ، 2 ـ، 3 ـ، 4 ـ ئەترەتلىرىدە 1350 ئادەمنى تەكشۈرۈش ئارقىلىق، ھەرىكەتچان تۇبېركۇليوز كېسەللىكىگە گىرىپتار بولغان 12 ئادەم بايقالدى، كىشىلەرنىڭ كېسەللىككە گىرىپتار بولۇش نىسبىتى 0.88% ئىكەنلىكى ئېنىقلاندى. ئاپتونوم ئوبلاستلىق 2 ـ ئوتتۇرا مەكتەپتىكى 882 نەپەر موڭغۇل ئوقۇتقۇچى ـ ئوقۇغۇچىنى رېنتىگىندە تەكشۈرگەندە 17 ئادەمنىڭ تۇبېركۇليوز كېسەللىكىگە گىرىپتار بولغانلىقى، كېسەل بولۇش نىسبىتىنىڭ 2.1% بولغانلىقى بايقالدى. 1976 ـ يىلدىن ئىلگىرى قىچىشقاق كېسەللىكى بۇ جايدىكى بىر قىسىم ئۇيغۇرلار ئارىسىدا تارقالغانىدى. داۋالاش ئارقىلىق، يېقىنقى بىر نەچچە يىلدا ھەر يىلى بىر نەچچىلا ئادەم ئوبلاستلىق، شەھەرلىك يۇقۇملۇق كېسەللىكلەرنىڭ ئالدىنى ئېلىش پونكىتلىرىغا داۋالانغىلى كەلدى.

2) يەرلىك كېسەللىكلەرنىڭ ئالدىنى ئېلىش ۋ ئۇنى داۋالاش ـ ئاپتونوم رايونلۇق يەرلىك كېسەللىكلەرنىڭ ئالدىنى ئېلىش ۋە ئۇنى داۋالاش ئىشخانىسىنىڭ بېكىتىشى ئارقىلىق، بۇرتالا شەھىرىدە ھازىر پوقاق، برۇتسىللىيۇز تاياقچە باكتىرىيىسى كېسەللىكى، يەرلىك فتوردىن زەھەرلىنىش، قاپلىق قۇرت كېسەللىكىدىن ئىبارەت تۆت خىل يەرلىك كېسەللىك بارلىقى مەلۇم بولدى.

يەرلىك پوقاق شەھەردە 1980 ـ يىلدىن باشلاپ يەرلىك پوقاق كېسەللىكىنىڭ ئالدىنى ئېلىش ۋە ئۇنى داۋالاش پىلانلىق قانات يايدۇرۇلدى. 1980 ـ يىلدىن 1984 ـ يىلغىچە شەھەر رايونى ۋە دېھقانچىلىق، چارۋىچىلىق رايونلىرىدا ئومۇمىيۈزلۈك تەكشۈرۈش ـ داۋالاش ئىشى ئىشلەندى، بۇ جەرياندا جەمئىي 31 مىڭ 685 ئادەم تەكشۈرۈلدى ۋە داۋالاندى، بۇ، شەھەر بويىچە ئومۇمىي نوپۇسنىڭ 31.5 پىرسەنتىنى ئىگىلەيدۇ، يۇدلۇق ماي ياسالمىسىدىن پايدىلىنىپ، 17 مىڭ 698 ئادەمنىڭ پوقاق كېسەللىكىگە گىرىپتار بولۇشىنىڭ

ئالدى ئېلىندى ياكى پوقاق كېسەللىكى داۋالاندى، ئومۇمىيۈزلۈك ئەملىنىش ۋە دورا يېمىش نىسبىتى %46.6 كە يەتتى. ئومۇمىيۈزلۈك تەكشۈرۈش - داۋالاش بىلەن بىللە، پەيدىنپەي نازارەتچىلىك - كۆزىتىش خىزمەتلىرى ئىشلەندى. 1985 - يىلى ئارالتوقاي، شويىكچەن، چىندېل، بىلىن خارمودون قاتارلىق دېھقانچىلىق رايونلىرىدا 5574 ئادەم ئارىلاپ تەكشۈرۈلدى. تەكشۈرۈش ئارقىلىق قالقان بەز يوغىناپ قېلىش نىسبىتىنىڭ %18.94، كېسەللىككە گىرىپتار بولۇش نىسبىتىنىڭ %8.77 ئىكەنلىكى بايقالدى، 489 ئادەم يودلۇق ماي ياسالمىسى بىلەن داۋالاندى، ساقىيىش نىسبىتى %100 كە يەتتى. ئۇتبۇلاق يېزىسىنىڭ 1 -، 2 - چارۋىچىلىق فېرمىلىرى، دالتۇ يېزىسىنىڭ 1 - چارۋىچىلىق فېرمىسى ۋە شويىكچەن رايونىنىڭ 1 -، 2 -، 3 - چارۋىچىلىق فېرمىلىرىدىكى 1903 ئادەم نۇقتىلىق تەكشۈرۈلۈپ، قالقان بەز يوغىناپ قېلىش نىسبىتىنىڭ %22 ئىكەنلىكى، كېسەللىككە گىرىپتار بولۇش نىسبىتىنىڭ %6.7 ئىكەنلىكى بايقالدى، ئومۇمىيۈزلۈك تەكشۈرۈلگەن 1903 ئادەمنىڭ ھەممىسىگە يود تولۇقلاش تەدبىرى قوللىنىلدى.

بروتسېللىيوز تاياقچە باكتېرىيىسى كېسەللىكى بۇ، ئادەمدىمۇ، چارۋىدىمۇ بولىدىغان كېسەللىك، بورتالادا 1962 - يىلدىن باشلاپ ئادەم، مال - چارۋىچىلاردا مۇنداق كېسەللىكنىڭ ئالدىنى ئېلىش ۋە ئۇنى داۋالاش خىزمىتى ئىشلەندى. كېسەللەر، ئاساسەن، چارۋىچىلار ۋە مال دوختۇرلىرى ئارىسىغا مەزكەزلەشكەن، 20 نەچچە يىل تىرىشىش ئارقىلىق، شەھەر تەۋەسىدىكى 200 مىڭ تۇياقتىن ئارتۇق ھەر خىل چارۋا 19 - نومۇرلۇق ۋاكسىنا ئورۇش ۋە 5 - نومۇرلۇق ۋاكسىنىنى تومانلىتىپ ئىممۇنىتېتلاش يولى بىلەن داۋالاندى، جەمئىي 1 مىليون 437 مىڭ 406 تۇياق چارۋا (قېتىم) داۋالاندى، شۇنىڭ بىلەن بۇ كېسەللىك ئادەم، چارۋىلار ئارىسىدا پەيدىنپەي تىزگىنلەندى. 1982 - يىلى يۇقىرىنىڭ تەكشۈرۈشى ئارقىلىق، بورتالا ناھىيىسى ئاپتونوم رايون بويىچە چارۋىلاردا بولىدىغان بروتسېللىيوز تاياقچە باكتېرىيىسى كېسەللىكىنى تىزگىنلىگەن ناھىيە بولۇپ قالدى. 1982 - يىلى ئارالتوقاي چارۋىچىلىق فېرمىسىنىڭ دېھقانچىلىق رايونىدا 2852 ئادەمنى تەكشۈرگەندە بروتسېللىيوز تاياقچە باكتېرىيىسى بىلەن يۇقۇملىنىش نىسبىتىنىڭ %2.59، كېسەللىككە گىرىپتار بولۇش نىسبىتىنىڭ %0.95 ئىكەنلىكى مەلۇم بولدى. 1985 - يىلى بۇ شەھەر ئاپتونوم رايونىنىڭ بروتسېللىيوز تاياقچە باكتېرىيىسى كېسەللىكىنى تىزگىنلەش ئۆلچىمىگە يەتتى، ھازىر يۇقىرىنىڭ تەكشۈرۈپ ئۆتكۈزۈۋېلىشىنى كۈتۈپ تۇرۇۋاتىدۇ.

يەرلىك فتوردىن زەھەرلىنىش 1980 - يىلى كەسپىي خادىملارنى تەربىيىلەش ۋە ئەھۋال ئىگىلەش، تەكشۈرۈش خىزمەتلىرى ئىشلەندى. 1981 - يىلدىن 1985 - يىلغىچە سۇ تەركىبىدىكى فىتور مىقدارى نۇقتىلىق تەكشۈرۈلدى ۋە ئۆلچەندى. تەكشۈرۈش - ئۆلچەش ئارقىلىق، شەھەر بويىچە 30 كەنت (ئەتراپ) تە سۇ تەركىبىدىكى فتور مىقدارىنىڭ ئۆلچەمدىن ئېشىپ كەتكەنلىكى بايقالدى، بۇنىڭ ئىچىدە جانباس چىگرا مۇداپىئە پونكىتىدا سۇ تەركىبىدىكى فتور مىقدارى ئەڭ يۇقىرى بولۇپ، بىر لېتر سۇ تەركىبىدىكى فتور 7.40 مىللىگرامغا يەتكەن، ئۇنىڭدىن قالسا چىندېل يېزىسىنىڭ «تاڭ نۇرى» چوڭ ئەترىتى (شاباراتاي كەنتى) دە ئەڭ يۇقىرى بولۇپ، بىر لېتر سۇ تەركىبىدىكى فتور 5.60 مىللىگرامغا يەتكەن. بىر لېتر سۇ تەركىبىدىكى فتور بىلەن خارمودون يېزىسىنىڭ «قىزىل قوغدىغۇچى» 2 - ئەترىتى (جۇمۇن كەنتى) دە 4.20 مىللىگرامغا، شويىكچەن پىششىقلاپ ئىشلەش زاۋۇتى، دالتۇ يېزىسىنىڭ «قىزىل يۇلتۇز» 3 -، 4 - ئەترەتلىرى (چاغانسۇم كەنتى) دە ئىككى مىللىگرامغا، «قىزىل نۇر» 6 - چوڭ ئەترىتى (ئادىكخوشۇن كەنتى) دە 2.5 مىللىگرامغا، شەھەرگە قاراشلىق باشقا جايلاردا ئومۇمىيۈزلۈك 1.50 ~ 1.70 مىللىگرامغا، ئەڭ تۆۋەن بولغاندا 1.2 مىللىگرامغا يەتكەن. 1984 -، 1985 - يىللىرى دېھقانچىلىق رايونلىرىدا 5270 ياش - ئۆسمۈرنىڭ چىشىغا فتورلۇق داغ چۈشۈش كېسەللىكى تەكشۈرۈلدى، تەكشۈرۈش ئارقىلىق كېسەللىككە گىرىپتار بولۇش نىسبىتىنىڭ %8.31 ~ %21.96 ئىكەنلىكى، بۇنىڭ 91.89 پىرسەنتىنىڭ بور تېپىدىكى چىش دېغى كېسەللىكى ئىكەنلىكى مەلۇم بولدى.

قاپلىق قۇرت (ئېخىنوكوك) كېسەللىكى بورتالا شەھىرىدە ئادەم، چارۋىلارنىڭ بۇ خىل كېسەللىككە

گىرىپتار بولۇشى بىر قەدەر ئېغىر. مال دوختۇرلۇق تارماقلىرىنىڭ تەكشۈرۈشىگە قارىغاندا، كالىنىڭ يۇقۇملىنىش نىسبىتى %90، قوينىڭ يۇقۇملىنىش نىسبىتى %90.05 ئىكەن. 1977 ـ يىلدىن 1978 ـ يىلغىچە ئوبلاستلىق يىمەكلىك شىركىتىنىڭ مال دوختۇرلۇق تارمىقى شەھەردىكى قۇشخانىلاردا 1093 كالىنى تەكشۈرگەندە 725 كالا بۇ كېسەللىك بىلەن يۇقۇملانغان، يۇقۇملىنىش نىسبىتى %66.33 بولغان. 59 مىڭ 633 تۇياق قوينى تەكشۈرگەندە 45 مىڭ 846 تۇياق قوي كېسەل چىققان، يۇقۇملىنىش نىسبىتى %77 بولغان. 1984 ـ يىلى شەھەردىكى مال دوختۇرلۇق تارماقلىرى سايرام كۆلى قۇشخانىسىدا 2021 تۇياق قوي، ئۆچكىنى تەكشۈرگەندە، 1970 تۇياق قوي، ئۆچكە كېسەل چىققان، يۇقۇملىنىش نىسبىتى %98 بولغان. بورتالا شەھىرىدە 759 ئىتنى تەكشۈرگەندە، يۇقۇملىنىش نىسبىتى %96.78 ئىكەنلىكى بايقالغان.

ئادەمدە بولىدىغان قاپلىق قۇرت كېسەللىكى 1981 ـ يىلى تىببىي داۋالاش تارماقلىرى سايرام كۆلى يايلىقىدا 558 قازاق چارۋىچىنى تەكشۈرگەندە، 43 ئادەم كېسەل چىقتى، يۇقۇملىنىش نىسبىتى %7.7 بولدى. 1985 ـ يىلى شەھەرلىك يۇقۇملۇق كېسەللىكلەرنىڭ ئالدىنى ئېلىش پونكىتى ئارالتۇقاي، چىندېل، شويىكچەن، بىلىن خارمودون قاتارلىق دېھقانچىلىق رايونلىرىدا 729 ئادەمنى تەكشۈرگەندە 90 ئادەم كېسەل چىقتى، يۇقۇملىنىش نىسبىتى %12.34 بولدى. ئۇتبۇلاق يېزىسى 1 ـ، 2 ـ چارۋىچىلىق فېرمىلىرى، دالتۇ يېزىسىنىڭ 1 ـ چارۋىچىلىق فېرمىسى، شويىكچەن رايونىنىڭ 1 ـ، 2 ـ، 3 ـ چارۋىچىلىق فېرمىلىرىدا 1407 ئادەمنى تەكشۈرگەندە، 200 ئادەم كېسەل چىقتى، يۇقۇملىنىش نىسبىتى %14.64 بولدى. قاپلىق قۇرت كېسەللىكى چارۋىچىلىق رايونلىرىدىلا تارقىلىپ قالماستىن، يېزا ـ بازار ئاھالىلىرىنىڭ بۇ كېسەللىككە گىرىپتار بولۇش نىسبىتىمۇ ئاشتى. 80 ـ يىللاردىن بۇيان، ئوبلاستلىق، شەھەرلىك تىببىي داۋالاش تارماقلىرى ئاشقى كېسەل ئوپېراتسىيىسى قىلغاندا 1328 ئادەمدىن 63 كىشىنىڭ قاپلىق قۇرت كېسەللىكىگە گىرىپتار بولغانلىقى بايقالدى.

4. ئانا ـ بالىلار ساقلىقىنى ساقلاش

1) يېڭى ئۇسۇلدا تۇغۇت قوبۇل قىلىش كونا جەمئىيەتتە ھامىلىدار ئاياللارنى ئۇمۇمىيۈزلۈك تۇغۇت ئانىلىرى يەرلىك ئۇسۇلدا تۇغدۇراتتى، ئاياللار ۋە بوۋاقلارنىڭ ئۆلۈپ كېتىش نىسبىتى يۇقىرى ئىدى. 1953 ـ يىلى ئانا ـ بالىلار ساقلىقىنى ساقلاش پونكىتى قۇرۇلغاندىن كېيىن، 24 نەپەر يېڭى ئۇسۇلدا تۇغۇت قوبۇل قىلىش خادىمى، 41 نەپەر ساقلىق ساقلاش خادىمى تەربىيىلەندى، بىر قىسىم سايمان تارقىتىپ بېرىلدى. يېڭى ئۇسۇلدا تۇغۇت قوبۇل قىلىش گۇرۇپپىسى ۋە ئانا ـ بالىلار ساقلىقىنى ساقلاش گۇرۇپپىسى قۇرۇلۇپ، شەھەر ـ يېزىلاردا يېڭى ئۇسۇلدا تۇغۇت قوبۇل قىلىش ۋە ئانا ـ بالىلارنىڭ ساقلىقىنى ساقلاش خىزمىتى ئىشلىنىشكە باشلىدى. 1956 ـ يىلى 1044 ئايال تۇغۇشتىن ئىلگىرى تەكشۈرۈلدى، 1092 ئايال تۇغۇپ بولغاندىن كېيىن كۆزىتىلدى، 374 ئايال يېڭى ئۇسۇلدا تۇغدۇرۇلدى، تۇغۇشنىڭ ئۇڭۇشلۇق بولۇش نىسبىتى ۋە بوۋاقلارنىڭ قاتارغا قوشۇلۇش نىسبىتى %100 كە يەتتى. 1964 ـ يىلى يەنە يېڭى ئۇسۇلدا تۇغۇت قوبۇل قىلىش خادىملىرىنى تەربىيىلەش ئۈچۈن ئىككى قارار كۇرس ئېچىلدى. 1975 ـ يىلى ئانا ـ بالىلار ساقلىقىنى ساقلاش پونكىتى ئەسلىگە كەلتۈرۈلگەندىن كېيىن، يېڭى ئۇسۇلدا تۇغۇت قوبۇل قىلىش پەيدىنپەي ياخشىلاندى. 1978 ـ يىلى يېڭى ئۇسۇلدا تۇغۇت قوبۇل قىلىش نىسبىتى %57.7 كە، 1981 ـ يىلى %81.1 كە، 1983 ـ يىلى %76.2 كە، 1984 ـ يىلى %87.6 كە، 1985 ـ يىلى %92.4 كە يەتتى. 1985 ـ يىلىنىڭ ئاخىرىدا شەھەر بويىچە دېھقانچىلىق، چارۋىچىلىق رايونلىرىدىكى تۇغۇت ئانىسى 555 كە يەتتى ھەمدە ھەممىسىگە تۇغۇت سايمىنى سومكىسى تارقىتىپ بېرىلدى.

2) بالىلار ساقلىقىنى ساقلاش ـ 1959 ـ يىلى ئايال ئەمگەك كوچلىرىنى ئۇزۇل ـ كېسىل ئازاد قىلىش ئوچۇن، ئاتا ـ ئانىلار ئىختىيارى قىلىش، بالا باققوچىلار رازى بولۇش، ئىشلەپچىقىرىش ئەترەتلىرى قوللاش پرىنسىپى بويىچە، يېزىلاردا، ئومۇميۈزلۈك ھالدا، دېھقانچىلىقنىڭ ئالدىراش ۋاقىتلىرىدا يەسلى (گۈرۈپپا) تەشكىل قىلىندى. 1980 ـ يىلى يېزىلاردىكى يەسلى 167 گە، يەسلىدىكى بالا 3295 كە يەتتى. شەھەر بويىچە بەش گۈزىشى، ئىككى تۈمەن (مەيدان ـ فېرما) نىڭ ھەممە ئەترەتلىرىدە يەسلى قۇرۇلدى. بالىلارنىڭ جىسمانىي ساغلاملىقىغا كاپالەتلىك قىلىش ئۈچۈن، 1979 ـ يىلى سەھىيە ـ يۇقۇملۇق كېسەللىكلەرنىڭ ئالدىنى ئېلىش ـ ئانا بالىلارنىڭ ساقلىقىنى ساقلاش پونكتى ناھىيىلىك يەسلىدىكى 33 بالىدا ئۈچەي پارازىت قۇرتى بار ـ يوقلۇقىنى تەكشۈرگەندە، 14 بالىنىڭ تۈتۇ مەددە كېسەللىكىگە، ئىككى بالىنىڭ سازاك مەددە كېسەللىكىگە گىرىپتار بولغانلىقى بايقالدى. 1980 ـ يىلى 63 يالغۇز پەرزەنتلىك سالامەتلىكى تەكشۈرۈلدى. 1982 ـ يىلدىن باشلاپ، ھەر يىلى شەھەر ـ بازارلاردىكى بالىلارنىڭ سالامەتلىكى تەكشۈرۈلدى. 1985 ـ يىلىنىڭ ئاخىرىغا قەدەر، شەھەر ـ بازار يەسلىلىرىدىكى بالىلار ۋە يەسلىگە بېرىلمىگەن يالغۇز پەرزەنتلەردىن جەمئىي 3351 بالا (قېتىم) نىڭ سالامەتلىكى تەكشۈرۈلدى، بۇنىڭ ئىچىدە يالغۇز پەرزەنت 506 ـ 1615 بالا (قېتىم) پارازىت قۇرت يوقتىش يۇرىسىدىن ھەقسىز داۋالاندى، باشقا بالىلارنىڭ كۆپىنچىسىمۇ ھەقسىز داۋالاندى ياكى ئۇلارنىڭ داۋالىنىشىغا يېتەكچىلىك قىلىندى، ھەر بىر بالا ئۈچۈن سالامەتلىك كارتىسى ئورغۇزۇلدى. 1982 ـ يىلدىن باشلاپ، يەتتە ياشتىن تۆۋەن بالىلاردا بولىدىغان «ئىككى كېسەللىك» (ئۇزۇقلۇق يېتىشمەسلىكتىن بولىدىغان قان ئازلىق كېسەللىكى ۋە راخىت كېسەللىكى) تەكشۈرۈلدى ۋە داۋالاندى.

«ئىككى كېسەللىك» نى تەكشۈرۈش ـ داۋالاش نەتىجىسى

مەدەنىيەت، ماۋارىپ 4 — 6

يىللار	ئۇزۇقلۇق يېتىشمەسلىكتىن بولىدىغان قان ئازلىق			راخىت كېسەللىكى		
	تەكشۈرۈلگەن ـ داۋالانغان ئادەم سانى	كېسەل بولۇش نىسبەتى (%)	داۋالاش نىسبەتى (%)	تەكشۈرۈلگەن ـ داۋالانغان ئادەم سانى	كېسەل بولۇش نىسبەتى (%)	داۋالاش نىسبەتى (%)
1982	371	33.4	100	371	40.4	100
1983	224	69.7	100	224	55.4	100
1985	1451	71.05	24.83	1451	67.61	25.69
جەمئىي	2046	64.07	40.88	2046	61.33	41.91

3) ئايالالارنىڭ ساقلىقىنى ساقلاش ـ 1975 ـ يىلدىن ئىلگىرى ئايالالاردا بولىدىغان ئادەتتىكى كېسەللىكلەرنىڭلا ئالدىنى ئېلىش ۋە ئونى داۋالاش خىزمىتى ئىشلەنگەنىدى. 1978 ـ يىلى دېھقانچىلىق ـ چارۋىچىلىق رايونلىرىدا 60 ياشتىن تۆۋەن 2836 نەپەر نىكاھلانغان ئايال ئومۇميۈزلۈك تەكشۈرۈلدى ۋە داۋالاندى. تەكشۈرۈش ئوبيېكتلىرىنىڭ كېسەللىككە گىرىپتار بولۇش نىسبىتى 50.9% بولدى، بۇنىڭ ئىچىدە بالىياتقۇ بويۇنى يالىلۇغىغا گىرىپتار بولغانلار نىسبىتى 49%، جىنسىي يول يالىلۇغىغا گىرىپتار بولغانلار نىسبىتى 28.8%، قوشۇمچە ئۇزا يالىلۇغىغا گىرىپتار بولغانلار نىسبىتى 20% كېسەللىككە گىرىپتار بولغانلارنىڭ كۆپىنچىسى جۈڭگوچە، ياۋروپاچە داۋالاش ئۇسۇللىرى بىرلەشتۈرۈش ئاساسىدا داۋالاندى، داۋالاشتا توك بىلەن داشلاش، ئوپېراتسىيە قىلىش ئۇسۇللىرىمۇ قوللىنىلدى. 1979 ـ يىلدىن 1985 ـ يىلغىچە شەھەر، بازار، دېھقانچىلىق، چارۋىچىلىق رايونلىرىدا 60 ياشتىن تۆۋەن، نىكاھلانغان 20 مىڭ 261 ئايال

(بۇنىڭ ئىچىدە چارۋىچىلىق رايونىدىكىسى 1598) دىكى «ئىككى كېسەللىك» (بالىياتقۇ تۆۋەنلەپ كېتىش، سۈيدۈك تۇتالماسلىق) ئومۇميۈزلۈك تەكشۈرۈلدى، تەكشۈرۈشتە بىر ئايالنىڭ سۈيدۈك تۇتالماسلىق كېسەللىكىگە گىرىپتار بولغانلىقى، 95 ئايالنىڭ بالىياتقۇسى تۆۋەنلەپ كەتكەنلىكى مەلۇم بولدى. چارۋىچىلىق رايونلىرىدا 15 ئايال، شەھەر - بازاردا 14 ئايال كېسەل چىقتى، داۋالاشنىڭ ئۈنۈملۈك بولۇش نىسبىتى 94،4% كە يەتتى.

§ 3. تىببىي داۋالاش

1. خادىم، مۇئەسسەسىلەر

1950 - يىلى بورتالادا ئالتە كىشى (بىر فېلدشېرنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ) دىن تەركىب تاپقان بىرلا شىپاخانا بار ئىدى. شىپاخانا خادىمى 1954 - يىلى 16 گە، 1955 - يىلى 36 گە يەتتى. ۋراچ ئىككىدىن ئونغا يەتتى. 1985 - يىلى شەھەر بويىچە تىببىي داۋالاش ئاپپاراتى 18 گە (ئوبلاستقا بۇاستە قارايدىغان شەھەرده تۇرۇشلۇق تۆت تىببىي داۋالاش ئاپپاراتىنىمۇ ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ)، دۆلەت تىببىي خادىمى 640 قا (ئوبلاستقا بۇاستە قارايدىغان تىببىي داۋالاش ئاپپاراتلىرىدىكى 341 كىشىنىمۇ ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ) يەتتى، بۇنىڭ ئىچىدە ھەر خىل تېخنىكا ئۇنۋانى بارلار 466 (ئوبلاستقا بۇاستە قاراشلىق ئاپپاراتلاردىكىسى 254)، مۇدىر ۋراچ بىر، كاندىدات مۇدىر ۋراچ ئىككى (ئوبلاستقا بۇاستە قاراشلىق ئاپپاراتلاردا باشقۇرغۇچى ۋراچ بىر، مەسئۇل ۋراچ 19 (بۇنىڭ ئىچىدە ئوبلاستقا بۇاستە قاراشلىق ئاپپاراتلاردىكىسى 18)، جۇڭگو تىبابەتچىلىكى، ياۋروپا تىبابەتچىلىكى ۋراچى 55 (بۇنىڭ ئىچىدە ئوبلاستقا بۇاستە قاراشلىق ئاپپاراتلاردىكىسى 30)، ئالىي لابورانت ۋراچ تۆت (بۇنىڭ ئىچىدە ئوبلاستقا بۇاستە قاراشلىق ئاپپارتلاردىكىسى ئىككى)، كېسەل كۆتكۈچى ئىككى (بۇنىڭ بىرى ئوبلاستقا بۇاستە قاراشلىق ئاپپاراتلاردا). بۇنىڭدىن باشقا يەنە 88 دېھقانچىلىق، چارۋىچىلىق رايونى شىپاخانىسى، تۆت چارۋىچىلىق رايونى تىببىي داۋالاش نۇقتىسى، 100 نەپەر يېزا دوختۇرى (چارۋىچىلىق رايونلىرىدىكى 17 كىشىنىمۇ ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ) بار.

1952 - يىلى بورتالا ناھىيىلىك دوختۇرخانىنىڭ ئون كېسەل كارىۋىتى بار ئىدى، 1954 - يىلى 20 گە، 1985 - يىلى 438 گە يەتتى، بۇنىڭ ئىچىدە شەھەرگە قاراشلىق ئورۇنلاردىكىسى 161 (شەھەرلىك دوختۇرخانىنىڭ 100، شويىكېن رايونىنىڭ 20، دالتۇ يېزىسىنىڭ 11، چىندىل يېزىسىنىڭ 12، ئارالتوقاي چارۋىچىلىق فېرمىسىنىڭ توققۇز، ئوتبۇلاق يېزىسىنىڭ سەككىز، بىلىن خارمودون يېزىسىنىڭ تۆت)، ئوبلاستلىق «خەلق» دوختۇرخانىسىدىكىسى 250، ئوبلاستلىق موڭغۇل تىبابەتچىلىكى دوختۇرخانىسىدىكىسى 27.

1950 - يىلى بورتالا شىپاخانىسىنىڭ داۋالاشتا پايدىلىنىدىغان ئۆينىڭ كۆلىمى 1000 كۋادرات مېتر‌غىمۇ يەتمەيتتى، 1985 - يىلى شەھەر بويىچە تىببىي داۋالاش ئىمارەتلىرىنىڭ قۇرۇلۇش كۆلىمى (ئولتۇراق ئۆي كۆلىمى بۇنىڭ سىرتىدا) 20 مىڭ 500 كۋادرات مېتر‌غا يەتتى، بۇنىڭ ئىچىدە يېڭا كۆلىمى 11 مىڭ 460 كۋادرات مېتر (بۇنىڭ ئىچىدە ئوبلاستلىق «خەلق» دوختۇرخانىسىنىڭ كېسەلخانا بىناسى بىلەن ئامبۇلاتورىيە بىناسىنىڭ كۆلىمى 7760 كۋادرات مېتر، ئوبلاستلىق موڭغۇل تىبابەتچىلىكى دوختۇرخانىسىنىڭ كېسەلخانا، ئامبۇلاتورىيە ئۈنۈمبرسال بىناسىنىڭ كۆلىمى 2100 كۋادرات مېتر، شەھەرلىك يۇقۇملۇق كېسەللىكلەرنىڭ ئالدىنى ئېلىش پونكىتى بىناسىنىڭ كۆلىمى 1600 كۋادرات مېتر)، كېسەك - ياغاچ قۇرۇلمىلىق ئىمارەت كۆلىمى 8440 كۋادرات مېتر (يېزا، مەيدان - فېرمىلارنىڭ 5540 كۋادرات مېتر ئىمارەتنىمۇ ئۆز ئىچىگە

ئالمىدۇ) . سارباستاۋ، قارا ئاغاش، بوجالىغ، خارتۇراگىنىن ئىمارەت تۆت چارۋىچىلىق رايونىدىكى تىببىي داۋالاش نۇقتىسىدا خىش - بېتون قۇرۇلمىلىق 600 كۆلەمدە مېتىرلىق ئىمارەت بار.

2. تىببىي داۋالاش ماشىنا - سايمانلىرى

1950 - يىلدىن ئىلگىرى بورتالا شىپاخانىسىدا بىرلا ئاددىي ئوپېراتسىيە بولىقى، بىر تۇغۇت ساندۇقى، ئۇچ دورا ساندۇقى، بىر قان بېسىمىنى ئۆلچىگۈچ، ئۇچ تىڭشىغۈچ، بىر دورا ئىشكابى قاتارلىق ئاددىي ئۈسكۈنىلەر بار ئىدى. 1954 - يىلى ئاپتونوم ئوبلاست قۇرۇلدى، بۇنىڭ بىلەن تىببىي خادىم يىلمۇ يىل كۆپەيدى، پەيدىنپەي بەزى تىببىي داۋالاش ماشىنا - سايمانلىرى سەپلەندى. 1955 - يىل 12 - ئايدا ناھىيىلىك دوختۇرخانا ئاپتونوم ئوبلاستقا ئۆتكۈزۈپ بېرىلگەندە ئىككى مىكروسكوپ، بىر ئوپېراتسىيە ئۈستىلى، بىر سايىسىز چىراغ، بىر يۇرۇش ئوپېراتسىيە بولىقى، ئىككى يۇقىرى بېسىملىق دېزىنفېكسىيە ئەسۋابى، ئۇچ قان بېسىم ئۆلچىگۈچ، بەش يۇرۇش تۇغۇت ساندۇقى ۋە ئادەتتە كۆپ ئىشلىتىلىدىغان تىببىي داۋالاش ماشىنا - سايمانلىرى بار ئىدى. 1972 - يىلى بورتالا ناھىيىلىك دوختۇرخانا قايتا قۇرۇلغاندا بىر قۇنتۇزۇش ئاپتوموبىلى، بىر 200 مىللىئامپېرلىق رېنتگېن ئاپپاراتى، بىر ئاددىي تۇغۇت كارىۋىتى، بىر توڭلاتقۇ، بىر مىكروسكوپ، بىر توققۇز لامپۇچكىلىق سايىسىز چىراغ، بىر ھەممىباب ئوپېراتسىيە كارىۋىتى سەپلەپ بېرىلدى. شۇ يىلى يەنە تۆت گۈڭشېغا مىكروسكوپ ۋە دائىم ئىشلىتىلىدىغان خىدۇرگىيە ماشىنا - سايمانلىرى سەپلەپ بېرىلدى، شۇنىڭدەك «يالقۇن» گۈڭشېسىغا رېنتگېن ئاپپاراتى بېرىلدى، كۆپ ساندىكى چوڭ ئەترەتلەرنىڭ سەھىيە پونكىتلىرىغمۇ ئاددىي تىببىي داۋالاش ماشىنا - سايمانلىرى بېرىلدى. 1984 - يىلى بورتالا ناھىيىلىك دوختۇرخانا يەنە 180 مىڭ يۈەنگە ئېلېكترو كاردىئوگراممىا ئاپپاراتى، يۈرەك ۋېكتوگرام ئەسۋابى، ئېلېكترو ئېنسېفولوگراپ قاتارلىق تىببىي داۋالاش ئۈسكۈنىلىرىنى سېتىۋالدى. 1985 - يىلىنىڭ ئاخىرىدا بۇ دوختۇرخانىدىكى ھەر خىل ئاساسىي تىببىي داۋالاش ئۈسكۈنىسى 40 نەچچە خىلغا يەتتى.

ئاپتونوم ئوبلاستلىق «خەلق» دوختۇرخانىسى — پۈتكۈل ئوبلاستنىڭ تىببىي داۋالاش مەركىزى، ئۇنىڭ تىببىي داۋالاش ماشىنا - سايمانلىرى خېلى تولۇق. 1985 - يىلىنىڭ ئاخىرىدا 500 مىللىئامپېرلىق چوڭ رېنتگېن ئاپپاراتى، ئېلېكترو كاردىئوگراممىا ئاپپاراتى، يۈرەك ۋېكتوگرام ئەسۋابى، ئېلېكترو ئېنسېفولوگراپ، «ئا»، «ب» تىپلىق ئۇلىترا ئاۋاز دولقۇنى بىلەن دىئاگنوز قويۇش ئەسۋابى، ئانالىز ئاپپاراتى، ئاشقازان ئەينەكى، تومۇر رايى ئەسۋابى، خىدۇرگىيە، ئوپېراتسىيە مىكروسكوپى، ھەممىباب ئوپېراتسىيە كارىۋىتى، ھەر خىل فىزىكىلىق داۋالاش ئەسۋابلىرى بار بولدى.

3. تىببىي داۋالاش تېخنىكىسى

1) ياۋروپاچە داۋالاش — مىنگو دەۋرىدە قۇرۇلغان داۋالاش ئورنى ۋە شىپاخانا باش ئاغرىقى، قىزىتما قاتارلىق دائىم ئۇچرايدىغان بەزى كېسەللىكلەرنىلا داۋالىيالايتتى ھەمدە ئەينى چاغلاردا ئەدەپ كەتكەن تېرە كېسەللىكلىرى ۋە جىنسىي كېسەللىكلەرگە دورا بېرەلەيتتى ۋە ئوكۇل ئۇرالايتتى. مىنگونىڭ 29 - يىلى (1940 - يىلى) ۋە مىنگونىڭ 31 - يىلى (1942 - يىلى) دىكى ماتېرىياللارغا قارىغاندا، مۇشۇ ئىككى يىلدا داۋالانغان 12 مىڭ 615 ئادەم (قېتىم) ئىچىدە جىنسىي كېسەللىك بىلەن داۋالانغانلار 3958 ئادەم (قېتىم) ئىكەن. ئۇچ ۋىلايەت ئىنقىلابى مەزگىلىدىكى شىپاخانىمۇ يۇقىرىدا ئېيتىلغان كېسەللىكلەرنىلا داۋالىيالايتتى.

(1) ئوپېراتسىيە — 1951 - يىلى ناھىيىلىك دوختۇرخانا ئۈسكۈنىلەر ئاددىي، ماشىنا - ئەسۋاب كەمچىل

بولغانلىقتىن، ئادەتتىكى تىكىش، يىرىڭلىق ئىششىق، سۈت بېزى ئىششىقى قاتارلىق كىچىك ئوپېراتسىيىلەرنىلا قىلالايتتى. 1955 - يىلى ئاپتونوم ئوبلاستلىق خەلق دوختۇرخانىسى قۇرۇلدى. 1958 - يىلدىن باشلاپ سوقۇر ئۇچەينى ئېلىۋېتىش ۋە يېرىق چوقۇقى ئوپېراتسىيىسىنى ئىشلەيدىغان بولدى. 1959 - يىلى جەمئىي 19 قېتىم ئوپېراتسىيە ئىشلىدى، بۇنىڭ ئىچىدە سوقۇر ئۇچەي ئوپېراتسىيىسى 12، قورساقنى يېرىپ تۇغدۇرۇش ئوپېراتسىيىسى ئۇچ، سۆڭەك تۇبېركولىيوزى ئوپېراتسىيىسى ئۈچ، بالىيانقۇ سىرتىدا بولۇپ قالغان ھامىلە ئوپېراتسىيىسى بىر. 80 - يىللارنىڭ باشلىرىغا كەلگەندە ئاپتونوم ئوبلاستنىڭ تىببىي داۋالاش ساۋىيىسى تېز ئۆستى، سوقۇر ئۇچەي، يارا تېشىلىپ كېتىش، ئۆت يوللۇغى، ئۇچەي توسۇلۇپ قېلىش، قاپلىق قۇرت ئىششىقى، قورساق قىسمى يارىلىنىش ۋە گىموروي ئوپېراتسىيىسى قاتارلىق ئوپېراتسىيىلەرنى ئومۇميۈزلۈك ئىشلىيەلەيدىغان بولدى. تاشقى زەخىملىنىش خاراكتېرلىق تالنى كېسىپ ئېلىۋېتىش، ئاشقازاننى يېرىم ياكى تولۇق كېسىپ ئېلىۋېتىش، جىگەر (جىگەر قانتىنى كېسىپ ئېلىۋېتىش)، ئۆت، ئۆت باش نەيچىسى، ئاشقازان ئاستى بېزى ئوپېراتسىيىسى، ئۆپكىنى قىپىق ئىچىدە كېسىپ ئېلىۋېتىش ئوپېراتسىيىسى قاتارلىق ئوپېراتسىيىلەرنى بىمالال ئىشلىيەلەيدىغان بولدى، شۇنىڭدەك تال كېسىپ ئېلىۋېتىلگەندىن كېيىن چوڭ چاۋا قورساق پەردە كەينىنى مۇقىملاشتۇرۇپ، قاپقا ژېنا يۇقىرى قان بېسىمى كېسەللىكىنى داۋالاش ئوپېراتسىيىسى، پوقاقنىڭ كۆپ قىسمىنى كېسىپ ئېلىۋېتىش ئوپېراتسىيىسى، ئۆپكە قاپلىق قۇرت ئوپېراتسىيىسى قاتارلىق ئوپېراتسىيىلەرنىمۇ ئىشلىدى. سۈيدۈك چىقىرىش خىدۇرگىيىسى جەھەتتە بۆرەكنى كېسىپ ئېلىۋېتىش، مەزى بېزىنى كېسىپ ئېلىۋېتىش ھەم سۈيدۈك يولىدىكى تاشنى ئېلىۋېتىش قاتارلىق ئوپېراتسىيىلەرنى يولغا قويدى. سۆڭەك كېسەللىكلىرى جەھەتتە سۆڭەك - بوغۇم تۇبېركولىيوزى ھەم ئۇمۇرتقا كېسەل ئوچىقىنى تازىلاش ئوپېراتسىيىلىرىنى ئىشلەشتىمۇ خېلى ياخشى ئۇنۇمگە ئېرىشتى. نېرۋا خىدۇرگىيىسى جەھەتتىمۇ ئىلگىرىلەشكە ئېرىشتى. 1983 - يىل 9 - ئايدا تۇنجى قېتىم باش سۆڭىكىنى يېرىش ئوپېراتسىيىسى مۇۋەپپەقىيەتلىك ئىشلەندى. 1984 - يىلى يەنە بۆرەك خالتىلىق ئىششىقى ئوپېراتسىيىسى ۋە ئەمچەك راكى ئوپېراتسىيىسى ئىشلەندى. 1985 - يىلى 1100 قېتىم ئوپېراتسىيە ئىشلەندى (جىددىي كېسەل 313)، بۇنىڭ ئىچىدە ئايالار كېسەللىكى 190، بەش ئەزا كېسەللىكى 88، ئېغىز بوشلۇقى كېسەللىكى 12، تاشقى كېسەللىك 810.

بورتالا ناھىيىلىك دوختۇرخانا 1973 - يىل 5 - ئاينىڭ 1 - كۈنى كېسەل داۋالاشقا كىرىشكەندى، شۇ يىلى 186 قېتىم ئوپېراتسىيە ئىشلىدى، ئاساسەن، ئاشقازانىنىڭ كۆپ قىسمىنى كېسىپ ئېلىۋېتىش، پوقاقنى كېسىپ ئېلىۋېتىش، قورساقنى يېرىپ تۇغدۇرۇش، كۆزدىكى ئاقنى ئېلىۋېتىش، بادام بەزنى كېسىپ ئېلىۋېتىش، بۇرۇن مۇنچاق گۆشىنى كېسىپ ئېلىۋېتىش، قىڭغىر بويۇننى تۈزەش، ئوشۇق سۆڭەكنى ئەسلىگە كەلتۈرۈش، سان سۆڭەك سۆڭەكنى ئەسلىگە كەلتۈرۈش ئوپېراتسىيىسى قاتارلىق ئوپېراتسىيىلەرنى ئىشلىدى. 1974 - يىلى تۆت قېتىم ئۆتنى كېسىپ ئېلىۋېتىش ئوپېراتسىيىسىنى ئىشلىدى، بۇنىڭدىن باشقا ئۆپكە قاپلىق قۇرتىنى كېسىپ ئېلىۋېتىش ئوپېراتسىيىسى، تۇخۇمدانىنى كېسىپ ئېلىۋېتىش ئوپېراتسىيىسى، كاناينى يېرىش، ئۇچەينى كېسىپ ئۈلاش، دوۋسۇندىكى تاشنى ئېلىۋېتىش، بالىيانقۇ سىرتىدىكى ھامىلىنى ئېلىۋېتىش، ئوشۇق سۆڭەكنى مۇقىملاشتۇرۇش ئوپېراتسىيىلىرىنىمۇ ئىشلىدى. 1975 - يىلى جۇڭگوچە - ياۋروپاچە داۋالاش ئۇسۇلىنى بىرلەشتۈرۈپ، ئاشقازانى تېشىلىپ كەتكەن ئىككى كېسەلنى، ئۇچىيى توسۇلۇپ قالغان تۆت كېسەلنى داۋالىدى، سان سۆڭىكىنى مۇقىملاشتۇرۇش - سۆڭەك كۆچۈرۈش ئوپېراتسىيىسى، ياش خالتىسىنى تۆتاشتۇرۇش ئوپېراتسىيىسى، مۇچىلەرنى كېسىۋېتىش ئوپېراتسىيىسىنى يولغا قويدى. 1976 - يىلى ئاددىي ئەمچەكنى كېسىپ ئېلىۋېتىش ئوپېراتسىيىسىنى يېڭىدىن يولغا قويدى، تۇغۇت بۆلۈمىنىڭ مەسئۇل دوختۇرى ماريە خالىت ۋاقتىدا، كەسكىن تەدبىر قوللىنىپ، بالىيانقۇ سىرتىدا ھامىلىدار بولۇپ قالغان ھەم قانسىزلىنىشتىن شوك بولۇپ قالغان بىر كېسەلنى قۇتقۇزۇپ قالدى. 1979 - يىلى باھار بايرىمىدا يەنە تۇنجى قېتىم بالىيانقۇنىڭ يېرىمىنى كېسىپ ئېلىۋېتىش ئوپېراتسىيىسى مۇۋەپپەقىيەتلىك ئىشلەندى ھەمدە جىنسىي

يولىنىڭ كەينى تەمىنى ياماش، رىۋانول ئۇسۇلى بويىچە تۇغدۇرۇش ئوپېراتسىيىسى، ئەمچەك راكىنى يىلتىزىدىن داۋالاش ئوپېراتسىيىسى يولغا قويۇلدى. 1985 - يىل 7 - ئاينىڭ 5 - كۈنى تاشقى كېسەللىكلەر بۆلۈمى باش سۆڭمكى ئېچىلىپ كېتىش، ئولتۇرۇشۇپ كېتىش خاراكتېرىدە سونۇپ كەتكەن ھەم ھەرىكەتچان قان چىقىش ۋەجىدىن ھاياتى خەۋپ ئىچىدە قالغان بىر كىشىنى مۇۋەپپەقىيەتلىك قۇتقۇزۇۋالدى، تۇنجى قېتىم ئىشلەنگەن بۇ مېڭە بېسىمىنى تۆۋەنلىتىش ئوپېراتسىيىسى ئۇچ سائەتتىن كۆپرەك داۋاملاشتى، 33 كۈن داۋالاش ئارقىلىق، كېسەل سەللىمازا ساقىيىپ دوختۇرخانىدىن چىقتى.

تىببىي داۋالاش - سەھىيە ئىشلىرىنىڭ ئۇزلۇكسىز راۋاجلىنىشىغا ئەگىشىپ، 70 - يىللارنىڭ ئوتتۇرىلىرىغا كەلگەندە ناھىيىگە قاراشلىق «يالقۇن» ، «قىزىل بايراق» گۈڭشېلىرىنىڭ شىپاخانىلىرىمۇ سوقۇر ئۇچەي ئوپېراتسىيىسى، چوقۇقنى ياماش، بالىيانقۇ قىرىش، تۇغماس قىلىش ۋە تۇغۇت چەكلەش ھالقىسى سىلىش - ئىلىش قاتارلىق ئوپېراتسىيىلەرنى ئىشلىيەلەيدىغان ھەمدە بەزى خەتەرلىك، ئېغىر كېسەللەرنى قۇتقۇزالايدىغان بولدى.

(2) دىئاگنوز قويۇش ۋە داۋالاش 70 - يىللارنىڭ ئوتتۇرىلىرىدىن ئىلگىرى ئوبلاستلىق، ناھىيىلىك دوختۇرخانىلار كېلىنىكىلىق دىئاگنوز قويۇشتا، ئاساسەن، كۆرۈش، تۇتۇش، چېكىش، ئاڭلاش ئۇسۇللىرىغا تايىناتتى، كېسەللەرنى جىددىي قۇتقۇزۇشتا ئوكسىگېن بېرىش، سۈيۇقلۇق كىرگۈزۈش ۋە يۈرەكنى كۈچەيتىدىغان دورا بېرىش بىلەنلا كۆپايىلىنەتتى. 70 - يىللارنىڭ ئاخىرقى مەزگىلىدە ئوبلاستلىق «خەلق» دوختۇرخانىسى بەل، كۆكرەك، سۆڭەكنى تېشىش، بەل قىزىل قان تومۇرىدىن پونكسىيە قىلىش، ئۇرۇقدان خالتىسىنى قامال قىلىش قاتارلىق دىئاگنوز قويۇش - داۋالاش تۈرلىرىنى پەيدىنپەي يولغا قويدى. شۇنىڭ بىلەن بىللە، ئوبلاستلىق، ناھىيىلىك دوختۇرخانىلار يەنە ئېلېكترو كاردىئوگراف، يۈرەك ئېكتوگرام ئەسۋابى قاتارلىق ئۇسكۇنىلەرنى سەپلەپ، ئىچكى بۆلۈمنىڭ دىئاگنوز قويۇش - داۋالاش تېخنىكىسىنى ياخشىلىدى. ھەر خىل يۈرەك زەئىپلىشىش، مېڭە قان تومۇرىدا كۆتۈلمىگەن ئەھۋال كۆرۈلۈش، جىددىي خاراكتېرلىق يۈرەك مۇسكۇلى تىقىلمىسى، يۈرەك ھەرىكىتى توختاپ قېلىش، نەپەس مۇسكۇلى پالەچلىنىش، زەھەرلىنىش خاراكتېرلىق ھەزىم قىلىش ئېغىز دەرىجىدە ناچارلىشىش، جىگەر ھوشسىزلىنىش، بۆرەك زەئىپلىشىش، قانسىراپ شۇك بولۇپ قېلىش قاتارلىق ئېغىر - خەتەرلىك كېسەللىكلەرگە گىرىپتار بولغانلارنى ئۈنۈملۈك قۇتقۇزالايدىغان بولدى. 1980 - يىلى ئوبلاستلىق «خەلق» دوختۇرخانىسى 292 نەپەر جىددىي (ئېغىر) كېسەلنى قۇتقۇزدى، ئۇلارنىڭ مۇتلەق كۆپ قىسمى تولۇق ساقايدى. 1982 - يىلى بورتالا ناھىيىلىك دوختۇرخانا كۆمۈر گازى بىلەن زەھەرلەنگىنىگە 70 سائەت بولغان بىر ئېغىر كېسەلنىڭ ھاياتىنى مۇۋەپپەقىيەتلىك قۇتقۇزۇپ قالدى. 1984 - يىلى خەتەرلىك - ئېغىر كېسەلدىن 84 نى جىددىي قۇتقۇزدى، ئۈمۈچۈك تورىسىمان پەردە ئاستىدىن قان چىقىش سەۋەبىدىن ھوشسىزلانغىنىغا يەتتە كۈن بولغان بىر كىشى جىددىي قۇتقۇزۇش ئارقىلىق دوختۇرخانىدىن ساقىيىپ چىقتى، ئىچكى پەردە ئاستى يۈرەك مۇسكۇلى تىقىلمىسىغا گىرىپتار بولغان بىر كېسەل تولۇق ساقايدى. يۈرەك سانجىقى ئارىلاش تۇنجۇقۇش خاراكتېرىدىكى يۈرەك بالدۇر سوقۇش كېسىلىگە گىرىپتار بولغان بىر كىشى قۇتقۇزۇۋېلىندى. 70 - يىللارنىڭ ئاخىرقى مەزگىلىدە، گۈڭشې (ئەيدان - فېرما) شىپاخانىلىرى دائىم ئۇچرايدىغان ئادەتتىكى كېسەللىكلەر ۋە كۆپ پەيدا بولىدىغان كېسەللىكلەرنىلا داۋالىيالايدىغان بولۇپ قالماستىن، بەلكى بەزى داۋالاش قىيىن كېسەللىكلەرنىمۇ داۋالىيالايدىغان ھەمدە ئادەتتىكى قېلىپلاشقان تەكشۈرۈشلەرنى ئىشلىيەلەيدىغان بولدى. ھەر مىللەت يېزا - كەنت دوختۇرلىرى يېزا، چارۋىچىلىق رايونلىرىدا سەھىيە، يۇقۇملۇق كېسەللىكلەرنىڭ ئالدىنى ئېلىش، كېسەل داۋالاش قاتارلىق ئېغىر ۋەزىپىنى ئۈستىگە ئالدى. ھەر مىللەت خەلقى ئازسىدىكى بەزى دائىم ئۇچرايدىغان، كۆپ پەيدا بولىدىغان كېسەللىكلەرنى داۋالاپ، دېھقانچىلىق، چارۋىچىلىق رايونلىرىدىكى خەلقنىڭ جىسمانىي ساغلاملىقىغا كاپالەتلىك قىلدى.

2) جۇڭگوچە داۋالاش مىنگونىڭ 31 - يىلى (1942 - يىلى) دىن ئىلگىرى بازاردا ئىككى جۇڭگو تىبابىتى دورىلىرى دۇكىنى، ئىككى خۇسۇسىي دوختۇر بار ئىدى، ئۇچ ۋىلايەت ئىنقىلابى پارتلىغاندىن كېيىن، ئۇلار كۆچۈپ كەتتى. 1960 - يىل 9 - ئايدا ئوبلاستلىق خەلق دوختۇرخانىسى جۇڭگو تىبابىتى ئامبۇلاتورىيىسى تەسىس قىلدى ۋە جۇڭگو تىبابەتچىلىكى دورىلىرى دۇكىنى ئاچتى، شۇ يىلى جۇڭگو تىبابەتچىلىكى ئامبۇلاتورىيىسىدە 1692 ئادەم (قېتىم) نىڭ كېسىلى كۆرۈلدى، بۇنىڭ ئىچىدە 515 ئادەم (قېتىم) يېڭنە سانجىپ داۋالاندى. 1962 - يىلى گىموروي بۆلۈمى قۇرۇلدى (كېيىنچە ئالاقىدار دوختۇرلار يۆتكىلىپ كەتكەنلىكتىن، بۆلۈم ئەمەلدىن قالدۇرۇلدى). 1985 - يىل 4 - ئايدا جۇڭگو تىبابەتچىلىكى كېسەلخانىسى تەشكىل قىلىنىپ، 20 كارىۋات ئورۇنلاشتۇرۇلدى، 7011 ئادەم (قېتىم) داۋالاندى، 1622 كېسەل (قېتىم) گە يېڭنە سانجىلدى. 1972 - يىلى ناھىيىلىك «خەلق» دوختۇرخانىسىنى قۇرۇشقا تەييارلىق كۆرۈلگەندە ئىككى كىشى ئاپتونوم رايونلۇق جۇڭگو تىبابەتچىلىكى دوختۇرخانىسىغا بىلىم ئاشۇرۇشقا ئەۋەتىلدى. 1973 - يىل 5 - ئايدا دوختۇرخانا ئامبۇلاتورىيىسىدە جۇڭگو تىبابەتچىلىكى بۆلۈمى تەسىس قىلىندى ھەمدە ئامبۇلاتورىيىدە ۋە كېسەلخانىدا جۇڭگوچە - ياۋروپاچە داۋالاشنى بىرلەشتۇرۇش ئارقىلىق سوزۇلما بۆرەك شارچىلىرى ياللۇغى، بۆرەك جامى ياللۇغى، يىغىندا بۆرەك كېسەللىكى قاتارلىق كېسەللىكلەرنى داۋالاش يولغا قويۇلدى. 1978 - يىلى سەييارە داۋالاش ئەترەتلىرىگە ماسلىشىلىپ، چارۋىچىلىق رايونلىرىدا قۇلاق پەللىسى بويىچە دىئاگنوز قويۇش، قۇلاق پەللىسىگە يېڭنە كۆمۈپ داۋالاش يولغا قويۇلدى. 1981 - يىلى جۇڭگو تىبابىتى دورىلىرى دۇكىنى جۇڭگو تىبابىتى دوختۇرى سۇن دىيەنچىننىڭ يېتەكچىلىكىدە بالىلار ئۆپكە ياللۇغى تالقىنى، بالىلاردىكى ئىچ سۇرۇشنى توختىتىش تالقىنى، چىش ئاغرىقى دورىسى قاتارلىق ياسالمىلارنى ياسىدى، بۇنىڭ ئىچىدە بالىلار ئۆپكە ياللۇغى تالقىنىنىڭ ئۇنۇمى ئالاھىدە ياخشى بولدى. بۇ دوكان 1982 - يىلدىن 1984 - يىلغىچە يەنە 147 خىل جۇڭگو تىبابىتى ئۆسۈملۈك دورىسى ياساپ چىقتى.

خەلق ئارىسىدا مازىجېڭنىڭ ئۇۋۇلاپ داۋالاش، جۇ خېچېڭنىڭ تېڭىپ داۋالاش ئۇسۇللىرىمۇ بار.

مازىجېڭ، ئەر، خۇيزۇ، 1945 - يىلى تۇغۇلغان، ئەنخۇينىڭ ئەنچىڭ شەھىرىدىن. ئۇ، 1963 - يىلى چېگرا رايون قۇرۇلۇشىغا ياردەم بېرىش ئۈچۈن بورتالا ئاپتونوم ئوبلاستىغا كېلىپ، يېزا ئىگىلىك 5 - شىتىڭ تەمىنلەش پونكىتىدا ئىشلىگەن. 1967 - يىلى «مەدەنىيەت زور ئىنقىلابى» دا زىيانكەشلىككە ئۇچراپ ئەما بولۇپ قالغان، 1969 - يىلدىن باشلاپ ئۆزلۈكىدىن ئۇۋۇلاپ داۋالاشنى ئۆگىنىشكە كىرىشكەن، 1976 - يىلى شاڭخەيگە بېرىپ ئىككى يىل ئۇۋۇلاپ داۋالاش بويىچە بىلىم ئاشۇرغان، قايتىپ كەلگەندىن كېيىن رەسمىي ئۇۋۇلاپ داۋالاش ئۇسۇلى بىلەن كېسەل داۋالاشقا كىرىشكەن. ئۇنىڭ ئۇۋۇلاش تېخنىكىسى ئەتراپلىق، بولۇپمۇ بالىلار كېسەللىكلىرى، سۆڭەك كېسەللىكلىرىنى ئۇۋۇلاپ داۋالاشقا ئۇستا. ئۇ، كۆپىنچە بەل - پۇت ئاغرىش، بويۇن - ئومۇرتقا ئاغرىش، ئۆكچە سۆڭىكى، سۆڭەك تىكىنى، سۆڭەك ئۆسۈپ قېلىش خاراكتېرىدىكى كېسەللىكلەر، تاجىسىمان قان تومۇرلۇق يۈرەك كېسەللىكى، دېئابىت كېسەللىكى، ئاشقازان تۆۋەنلەپ كېتىش، ئاشقازان ياللۇغى، نېرۋا ئاغرىش ۋە بالىلار، بەش ئەزا كېسەللىكلىرىنى داۋالايدۇ. داۋالىنىشقا كەلگەنلىكى كېسەللەرنى جەزمەن داۋالايدۇ، كېسەللەرگە قىزغىن مۇئامىلە قىلىدۇ، ھەقنى مۇۋاپىق ئالىدۇ، ھەر كۈنى ئۇن نەچچە سائەت ئىشلەيدۇ، ھېيت - ئايەم، بايرام، دەم ئېلىش كۈنلىرىمۇ ئارام ئالمايدۇ. بورتالا شەھىرى ۋە يېقىن ئەتراپتىكى يېزا، بازار، مەيدان - فېرمىلاردىن سىرت، باشقا ناھىيىلەردىنمۇ نۇرغۇن كېسەللەر ئۇنىڭغا داۋالىنىشقا كېلىپ تۇرىدۇ، ھەر كۈنى تەخمىنەن 60 - 70 كىشى داۋالىنىش ئۈچۈن ئۆچرەت بولۇپ كېتىدۇ.

جۇ خېچېڭ، ئەر، خەنزۇ، 1922 - يىلى تۇغۇلغان، خېنەن ئۆلكىسى جېنپىڭ ناھىيىسىنىڭ پېڭىيىڭ يېزىسىدىن. ئۇ، كىچىكىدىن تارتىپ تېڭىقچىلىققا ئىشتىياق باغلىغان، 12 يېشىدا قوشنىسىدىن تېڭىقچىلىقنى ئۆگەنگەن، كېيىنچە شىشيا ناھىيىسىگە بېرىپ ساتىراشچىلىق ۋە تېڭىقچىلىقنى ئۆگەنگەن، دۇكان ئايرىپ

چىققاندىن كېيىن، 1945 - يىلى جېڭجۇ شەھىرىدە ساتىراشلىق ۋە تېڭىقچىلىق قىلغان. 1960 - يىل 1 - ئايدا ئاپتونوم ئوبلاستلىق سودا ئىدارىسىگە كېلىپ، ساتىراشلىق ھۈنىرىنى قىلغاچ تېڭىقچىلىقنى قىلغان. 1974 - يىلدىن كېيىن داۋالىنىشقا كېلىدىغانلار كۈندىن كۈنگە كۆپەيگەچكە، ئۇ تېڭىقچىلىقنى ئاساسىي كەسىپ قىلغان. ئۇ ھەر يىلى داۋالاپ ساقايتىدىغان كېسەل 100 دىن ئاشىدۇ. ئۇ، تېڭىقچىلىققا ئۇستا، سۈنۈقنى دەل جايىغا چۈشۈرەلەيدۇ، بولۇپمۇ ئورنىدىن قوزغىلىپ كەتكەن ئۇگىلەرنى جايىغا چۈشۈرۈشكە ئۇستا، شۇڭا بىرمۇنچە كېسەللەر ئۇنىڭكىگە يېغلاپ كەلسە، ئۇنىڭ داۋالىشى بىلەن چەكسىز مىننەتدارلىق ئىلكىدە كۈلۈپ چىقىپ كېتىدۇ. ئۇ، تېڭىقچىلىقتا تامامەن ئۆزى ياسىغان نارکوز دورىسى (سىرتقا ئىشلىتىلىدۇ) ۋە ئىچىدىغان دورىلارنى ئىشلىتىدۇ. ئۇ، كېسەل داۋالاشتا كېچە - كۈندۈز دېمەيدۇ، كېسەل قاچان كەلسە شۇ چاغدا داۋالاۋېرىدۇ. تەكلىپ قىلسا چوقۇم كېسەلنىڭ ئۆيىگە بېرىپ داۋالاپ قويىدۇ، داۋالاش ھەققىنى مۇڭاپىق ئالىدۇ، نامراتلارنى ھەقسىز داۋالايدۇ، ھەتتا تاماق - ياتاق ھەققىمۇ ئالمايدۇ. بەزى مۇرەككەپ، ئۇۋۇلاش خاراكتېرىدىكى سۈنۈقلارنى داۋالاشقا ئامالى بولماي قالسا، باشقا جايغا بېرىپ داۋالىنىشنى تەۋسىيە قىلىدۇ، ھەرگىز زورۇقۇپ بىر تەرەپ قىلمايدۇ. ئۇ تېڭىقچىلىقتىن باشقا، بەل، ئوگە، نېرۋا ئاغرىش قاتارلىق سوزۇلما كېسەللىكلەرنىمۇ يېڭىە سانجىش، ئۇۋۇلاش ئۇسۇلى بىلەن داۋالايدۇ. ئوبلاست تەۋەسىدىن باشقا، شىخو، ئىلى قاتارلىق جايلاردىنمۇ ئۇنىڭغا داۋالىنىشقا كېلىدىغانلار ئاز ئەمەس.

3) موڭغۇل تىبابەتچىلىكى موڭغۇل تىبابەتچىلىكى ئۇزاق تارىخقا ئىگە، داۋالاش ئۇسۇلى ئۆزگىچە، داۋالاشقا ئىشلىتىلىدىغان دورىلار ئاددىي ھەم ئىشلىتىش قولايلىق بولۇپ، دېھقانچىلىق، چارۋىچىلىق رايونلىرىدىكى كېسەللىكلەرنىڭ ئالدىنى ئېلىش ۋە ئونى داۋالاش ئېھتىياجىغا باب كېلىدۇ. 50 - يىللاردىن ئىلگىرى، موڭغۇل تىبابەتچىلىكى ۋە دورىگەرلىكى ئاز ساندىكى لامالارنىڭ ئىلكىدە ئىدى. 50 - يىللاردىن كېيىن، مىللىي تىبابەتچىلىك ۋە دورىگەرلىكنى راۋاجلاندۇرۇش ئۇچۇن، ناھىيىلىك خەلق دوختۇرخانىسى 1981 - يىل 6 - ئاينىڭ 1 - كۈنى موڭغۇل تىبابەتچىلىك ئامبۇلاتورىيىسى تەسىس قىلدى، دەسلەپتە بىرلا تېۋىپ بار ئىدى، كېيىن تېۋىپ ئىككىگە يەتتى، ئامبۇلاتورىيىدە كۈنىگە 30 ئادەم (قېتىم) نىڭ كېسىلى كۆرۈلدى، چەت - ياقا چارۋىچىلىق رايونلىرىدىن نۆرغۇن كېسەل داۋالىنىشقا كېلىپ تۇردى. موڭغۇل تىبابەتچىلىكى رېماتىزملىق بوغۇم ياللۇغى، ئاشقازان يارىسى، ئۆپكە يەللىك ئىششىقى، ئۆپكە تۇبېركولىيوزى، يۇقىرى قان بېسىمى، ئاياللار كېسەللىكى، سوزۇلما ئۆپكە مەنبەلىك يۇرەك كېسەللىكى قاتارلىقلارنى داۋالاشتا ئۆزگىچە ئارتۇقچىلىققا ئىگە. موڭغۇل تېۋىپلار، داۋالاشقا قولايلىق بولسۇن ئۈچۈن، يەنە 129 خىل دورا ئۆسۈملۈكىدىن 76 خىل ئاددىي - مۇرەككەپ رېتسىپلىق دورا ياساپ، ئونى داۋالاشتا ئىشلىتىپ، كۆرۈنەرلىك ئونۇم ھاسىل قىلدى.

1984 - يىل 7 - ئايدا ئاپتونوم ئوبلاستلىق دوختۇرخانىنىڭ موڭغۇل تىبابەتچىلىك بۆلۈمى ئاساسىدا موڭغۇل تىبابەتچىلىك دوختۇرخانىسىنى رەسمىي قۇردى، دوختۇرخانا ئاساسىي قۇرۇلۇشلىرىنى ياسىدى، ئۈسكۈنىلەرنى تولۇقلىدى، شۇنىڭ بىلەن مىللىي ئالاھىدىلىككە ئىگە موڭغۇل تىبابەتچىلىكى تەرەققىي قىلىشقا باشلىدى. بۇ دوختۇرخانىنىڭ ئامبۇلاتورىيىسىدە يېرىم يىلدا 3974 ئادەم (قېتىم) نىڭ كېسىلى كۆرۈلدى. دوختۇرخانا قۇرۇلغان يىلى 25 كېسەل كارىۋىتى سەپلىنىپ، 130 كېسەل كېسەلخانىدا ياتقۇزۇپ داۋالاندى. 1985 - يىلى ئامبۇلاتورىيىدە 12 مىڭ 46 ئادەم (قېتىم) نىڭ كېسىلى كۆرۈلدى. دوختۇرخانىدىكى كېسەل كارىۋىتى 30 غا يەتتى، 367 كېسەل كېسەلخانىدا ياتقۇزۇپ داۋالاندى. موڭغۇل تىبابەتچىلىكىدە، ئاساسەن، تازىلاش، زەھەر قايتۇرۇش، ئىسسىتىش، تولۇقلاش، تەرلىتىش، قۇستۇرۇش، سۇرگۈزۈش، تىنچلاندۇرۇش، قۇۋۇەتلەندۇرۇش قاتارلىق ئون خىل داۋالاش ئۇسۇلى قوللىنىلىدۇ، شۇنىڭدەك يېڭىە سانجىش، ئەمەن بىلەن داۋالاش، ئۇۋۇلاش، قان ئېلىش، دورا بىلەن يۇيۇندۇرۇش، ئارىشاڭغا چۈشۈرۈش، سوغۇق ئۆتكۈزۈش، ئىسسىق ئۆتكۈزۈش، تېرىگە ئېلىش قاتارلىق

ئۇسۇللارمۇ قوللىنىلىدۇ. موڭغۇل تىبابەتچىلىكىنىڭ مېڭە تېڭىقچىلىقى، سۇنۇق تېڭىقچىلىقى، قوي تېرىسىگە ئېلىش، ئات سۇتى بىلەن تەرلىتىش، قېتىق بىلەن داۋالاش قاتارلىق ئۇسۇللىرىمۇ ئۆزگىچە شىپالىق رولغا ئىگە. بورتالا ئوبلاستلىق موڭغۇل تىبابەتچىلىك دوختۇرخانىسى داۋالاش جەريانىدا يەنە موڭغۇل تىبابەتچىلىكى بىلەن ياۋروپاچە داۋالاشنى بىرلەشتۇرۇپ، رېنتىگىندە تەكشۈرۈش، سۈرەتكە ئېلىش، ئېلېكترو كاردىئوگىراممـا، ئۇلېترا ئاۋاز دولقۇنى بىلەن تەكشۈرۈش، لابوراتورىيە قاتارلىق دىئاگنوز ۋاسىتىلىرىدىن پايدىلىنىدۇ، داۋالاشتا يەنە سۇيۇقلۇق كىرگۈزۈش، كۆك قان تومۇرىغا ئوكۇل ئۇرۇش، مۇسكۇلغا ئوكۇل ئۇرۇش قاتارلىق ئۇسۇللارنى قوللىنىپ، ھەم موڭغۇل تىبابەتچىلىكىنىڭ ئالاھىدىلىكىنى ساقلاپ قالدى، ھەم ياۋروپاچە داۋالاشنىڭ ئىلغار تېخنىكىسىنى قوبۇل قىلىپ، داۋالاش سۈپىتىنى ئۆستۈردى، موڭغۇل تىبابەتچىلىكىنىڭ تەرەققىياتىنى تېزلەتتى. بورتالا رايونىدا موڭغۇل تىبابەتچىلىكى دورىلىرى بايلىقى مول. 1981 - يىلدىن 1984 - يىلغىچە ئوبلاست تەۋەسىدىكى موڭغۇل تىبابەتچىلىكى دورىلىرى بايلىقىنى تەكشۈرۈش نەتىجىسى بورتالادا 306 خىل موڭغۇل تىبابەتچىلىكى دورىلىرى بايلىقىنىڭ بارلىقىنى ئىسپاتلىدى، ھازىرغىچە بۇنىڭدىن 150 خىلى ئىلمىي باھالاشتىن ئۆتتى. 20 نەچچە خىلى دائىم ئىشلىتىلىپ كېلىۋاتىدۇ، ھەر يىلى نۇرغۇن دورا ماتېرىيالى يىغىۋېلىنىدۇ. موڭغۇل تىبابەتچىلىك دوختۇرخانىسىنىڭ دورا بۆلۈمى 20 نەچچە خىل دورا ماتېرىيالى يىغىپ، 100 نەچچە خىل، 1624 كىلوگرام دورا ياساپ، دوختۇرخانىنىڭ ئېھتىياجىنى قاندۇرغاندىن باشقا، جىڭ، نىلقا قاتارلىق جايلادىكى موڭغۇل تېۋىپلارنىمۇ تەمىنلەيدۇ.

4) قازاق تىبابەتچىلىكى قازاقلارنىڭ خەلق تىبابەتچىلىكى خېلى بالدۇر مەيدانغا كەلگەن بولۇپ، ئۇنىڭ نۇرغۇن غەيرىي رەسمىي رېتسىپ، تەجرىبىدىن ئۆتكەن رېتسىپلىرى بار. قازاق تېۋىپلىرى ئېيىق ئۆتى سۇيۇقلۇقى، قاتتىق بۇغا مۇڭگۈزى، يۇمشاق بۇغا مۇڭگۈزى ۋە ھايۋانات مېڭە قېتىقى، ئىپار، ئالماس، سىماپ، مېڭە قۇمى قاتارلىقلاردىن ياسىغان دورىلار بىلەن نۇرغۇن كېسەللىكلەرنى داۋالايدۇ. كېسەلنى يېڭىلا سويۇلغان قوي تېرىسىگە ئېلىپ تەرلىتىش ئارقىلىق، رېماتىزىم، زۇكامنى داۋالايدۇ، بۇ ئۇسۇل ھېلىمۇ قوللىنىلىپ كېلىۋاتىدۇ، شۇنىڭدەك قان ئېلىپ داۋالاش ئۇسۇلىنىڭمۇ ئۇنۇمى ياخشى.

4. داۋالىنىش تۈزۈمى

1) ھۆكۈمەت خىراجىتى بىلەن داۋالىنىش تۈزۈمى 1952 - يىل 6 - ئاينىڭ 7 - كۈنى مەمۇرىي ئىشلار كېڭىشى «پۈتۈن مەملىكەتتىكى ھەر دەرىجىلىك خەلق ھۆكۈمەتلىرى، پارتىيە - گۇرۇھلار، خەلق تەشكىلاتلىرى ۋە ئۇلارنىڭ قارىمىقىدىكى كەسپىي ئورۇنلارنىڭ دۆلەت خىزمەتچىلىرىنى ھۆكۈمەت خىراجىتى بىلەن داۋالاش، كېسەللىكلەرنىڭ ئالدىنى ئېلىشنى يولغا قويۇش توغرىسىدا يوليورۇق» نى ئېلان قىلدى، شۇ يىلنىڭ ئاخىرىدا ناھىيىدە دۆلەت ئورگانلىرىدىكى مەمۇرىي خادىملار ۋە كەسپىي ئورۇنلاردىكى خىزمەتچى خادىملارنى پۈتۈنلەي ھۆكۈمەت خىراجىتى بىلەن داۋالاش يولغا قويۇلدى. سەھىيە تارماقلىرى ھۆكۈمەت خىراجىتى بىلەن داۋالاشنى باشقۇرۇش ھەيئىتى تەشكىل قىلدى، خادىملىرى ھۆكۈمەت خىراجىتى بىلەن داۋالىنىدىغان ئورۇنلارنى مۇشۇ ھەيئەت بەلگىلىدى، بەھرىمەن بولۇش دائىرىسى بويىچە، كىنىشكىسىگە ئاساسەن داۋالاش، ھېسابانقا يېزىپ قويۇپ ھەق ئېلىش، ھەيئەت بىر تۇتاش ھېساب بوغۇش چارىسى قوللىنىلدى. باشقا جايغا بېرىپ كېسەل كۆرسىتىدىغانلار ۋە كېسەلخانىدا يېتىپ داۋالىنىدىغانلار، ئەسلىدە داۋالاشنى ئۈستىگە ئالغان ئورۇننىڭ پىكرىنى ئالغان ۋە ھەيئەت تەستىقلىغاندىن كېيىن باشقا جايغا بېرىپ داۋالانسا بولىدۇ، ئۇنداق بولمىسا داۋالىنىش چىقىمى ئاتچوت قىلىپ بېرىلمەيدۇ، دەپ بەلگىلەندى. 1971 - يىلى ناھىيە بويىچە ھۆكۈمەت خىراجىتى بىلەن داۋالىنىشتىن بەھرىمەن بولغانلار 638 بولۇپ، دۆلەت بۇنىڭغا جەمئىي 12 مىڭ 536 يۈەن چىقىم قىلدى،

ھەر بىر كىشى يىلىغا ئوتتۇرا ھېساب بىلەن 19.65 يۈەن داۋالىنىش خىراجىتىدىن بەھرىمەن بولدى. 1976 - يىلى 1083 ئادەم ھۆكۈمەت خىراجىتى بىلەن داۋالىنىشتىن بەھرىمەن بولدى، بۇنىڭغا 36 مىڭ 540 يۈەن چىقىم قىلىندى، بۇ، كىشى بېشىغا 33.74 يۈەندىن توغرا كەلدى. 1984 - يىلى 2784 ئادەم ھۆكۈمەت خىراجىتى بىلەن داۋالىنىشتىن بەھرىمەن بولدى، بۇنىڭغا 174 مىڭ يۈەن چىقىم قىلىندى، بۇ، كىشى بېشىغا 62.50 يۈەندىن توغرا كەلدى، 90 مىڭ يۈەن ئارتۇق چىقىم قىلىندى، دېمەك ئوتتۇرا ھېساب بىلەن ھەر بىر كىشىنىڭ چىقىمى 40% ئېشىپ كەتتى. 1985 - يىل 3 - ئاينىڭ 1 - كۈنىدىن باشلاپ، ناھىيە بويىچە ھۆكۈمەت خىراجىتى بىلەن داۋالىنىشتا «نورما بەلگىلەپ ھۆددىگە بېرىش، ئورۇنلار ھېسابات قىلىش، چىقىمنى مۇڭاپىق ئۈستىگە ئېلىش، تېجەپ قالغان خىراجەتنى ئۆزىگە قالدۇرۇش» چارىسى يولغا قويۇلدى. ھەر بىر كىشىنىڭ يىللىق ئومۇمىي داۋالىنىش چىقىمى 40 يۈەندىن ئېشىپ كەتمىسە، دۆلەت تولۇق ئاتچوت قىلىپ بېرىدۇ، 40 يۈەندىن ئېشىپ كەتسە، ئوخشاش بولمىغان ئەھۋالغا ئاساسەن، دۆلەت، ئورۇن، شەخسلەر مۇڭاپىق ئۈستىگە ئالىدۇ، دەپ بەلگىلەندى. يەنە دەم ئېلىشقا چىققانلار، ستاژى 25 يىلدىن ئاشقان ئىشچى - خىزمەتچىلەر، 2 - دەرىجىدىن يۇقىرى مېيىپ ھەربىيلەر، راك كېسىلى، جىددىي يۇقۇملۇق كېسەللىككە گىرىپتار بولغانلار ھەم ئېنژېنىردىن يۇقىرى ئۇنۇڭى بار تېخنىكا خادىملىرىنىڭ داۋالىنىش چىقىمى بەلگىلىمىدىن ئېشىپ كەتكەن قىسمىنى ئۇلار تورۇشلۇق ئورۇن تولۇق ئاتچوت قىلىدۇ، ستاژى 25 يىلدىن تۆۋەن ئىشچى - خىزمەتچىلەرنىڭ داۋالىنىش چىقىمىنىڭ بەلگىلىمىدىن ئېشىپ كەتكەن قىسمىنى تۆۋەندىكى نىسبەت بويىچە ئورۇن ياكى شەخس بىرلىكتە ئۈستىگە ئالىدۇ: ئېشىپ كەتكەن چىقىم 100 يۈەندىن ئاز بولسا، ئورۇن 70% ئاتچوت قىلىپ بېرىدۇ، 30% نى شەخس ئۈستىگە ئالىدۇ؛ ئېشىپ كەتكەن چىقىم 500 يۈەندىن ئاز بولسا، ئورۇن 80% ئاتچوت قىلىپ بېرىدۇ، 20% نى شەخس ئۈستىگە ئالىدۇ، ئېشىپ كەتكەن چىقىم 500 يۈەندىن كۆپ، 1000 يۈەندىن ئاز بولسا، ئورۇن 90% ئاتچوت قىلىپ بېرىدۇ، 10% نى شەخس ئۈستىگە ئالىدۇ؛ ئېشىپ كەتكەن چىقىم 1000 يۈەندىن كۆپ بولسا شەخس ئۈستىگە ئالىدىغان نىسبەت ئەھۋالغا قاراپ ئازايتىلىدۇ، دەپ بەلگىلەندى.

2) ھەمكارلىشىپ داۋالىنىش تۈزۈمى 1966 - يىل 7 - ئايدا «يالقۇن» گۈڭشىسىنىڭ 1 -، 2 - چوڭ ئەترەتلىرىدە يېزا ھەمكارلىشىپ داۋالىنىش تۈزۈمى يولغا قويۇلدى. 1970 - يىلى ناھىيە بويىچە ھەمكارلىشىپ داۋالىنىش ئاساسەن ئەملەگە ئاشۇرۇلدى. ھەمكارلىشىپ داۋالىنىش خىراجىتى يىغىش ۋە ئۇنى باشقۇرۇشتا مۇنداق ئىككى خىل شەكىل قوللىنىلدى: بىرى، ھەر بىر گۈڭشې ئەزاسى يىلىغا 2.5 يۈەندىن تۈچ يۈەنگىچە (باي چوڭ ئەترەتلەردە ئەڭ كۆپ بولغاندا بەش يۈەندىن يەتتە يۈەنگىچە) خىراجەت تاپشۇرۇش، يىللىق تەقسىماتتا تۆتۈپ قېلىپ، داۋالىغۇچى ئورۇنغا ئۆتكۈزۈش؛ يەنە بىرى، باي ئىشلەپچىقىرىش ئەترەتلىرى جامائەت فوندىدىن ئادەم سانى بويىچە ھېسابلاپ بېۋاستە ئاجرىتىپ داۋالىغۇچى ئورۇنغا تاپشۇرۇش، گۈڭشې ئەزالىرى ھەمكارلىشىپ داۋالاش ئورنىدا كېسەل كۆرسەتكەندە بەش فۇڭ نومۇر ئېلىش ھەققى تاپشۇرىدىغان، دورا پۇلى تاپشۇرمايدىغان، ئېغىر كېسەل ۋە سوزۇلما كېسەلگە گىرىپتار بولغانلار باشقا دوختۇرخانىغا بېرىپ داۋالانسا، داۋالىنىش چىقىمىنىڭ 30 پىرسەنتىنى ئۆزى ئۈستىگە ئالىدىغان، قالغىنى ئىشلەپچىقىرىش ئەترىتىنىڭ جامائەت فوندى بىلەن ھەمكارلىشىپ داۋالىنىش خىراجىتىدىن چىقىم قىلىنىدىغان بولدى. ھەقىقەتەن قىيىنچىلىقى بارلارنىڭ ئۆزى زىممىسىگە ئېلىشقا تېگىشلىك بولغان قىسمىنىمۇ ھەمكارلىشىپ داۋالىنىش خىراجىتىدىن چىقىم قىلىشقا ياكى ئازايتىش، كەچۈرۈم قىلىش يولى بىلەن ھەل قىلىشقا بولىدۇ، دەپ بەلگىلەندى. بەشتە كاپالەتلەندۈرۈلىدىغانلاردىن ھەمكارلىشىپ داۋالىنىش فوندى ۋە نومۇر ھەققى ئېلىنمىدى، ئۇ، چوڭ ئەترەت ياكى ئىشلەپچىقىرىش ئەترىتىنىڭ جامائەت فوندىدىن چىقىم قىلىندى. 1983 - يىلدىن كېيىن، يېزىلاردا ئىشلەپچىقىرىش مەسئۇلىيىتى تۈزۈمىنىڭ يولغا قويۇلۇشىغا ئەگىشىپ، ھەمكارلىشىپ داۋالىنىشتىنمۇ كۆپ خىل شەكىل مەيدانغا كەلدى. شۇ يىلى ناھىيە بويىچە 57 ھەمكارلىشىپ داۋالىنىش پونكىتىدىن 13 نى شەخسلەر ھۆددىگە ئالدى، سەككىزنى يېزا دوختۇرلىرى بىرلىشىپ باشقۇردى. 1985 - يىلى شەھەر بويىچە 80 كەنتتىكى

ھەمكارلىشىپ داۋالىنىش پونكتى (كەنت شىپاخانىسى) نىڭ 30 نى شەخسلەر ھۆددىگە ئالدى، 39 نى يېزا دوختۇرلىرى بىرلىشىپ باشقۇردى، ئونىنى يېزا شىپاخانىلىرى باشقۇردى، بۇرنىنى كەنت باشقۇردى. شۇنىڭغا ئەگىشىپ ھەمكارلىشىپ داۋالىنىشنىمۇ پارچىلىنىپ كەتتى، بىرلىشىپ باشقۇرۇلۇۋاتقان ۋە ھۆددىگە ئېلىنغان شىپاخانىلاردا «مۇستەقىل ھېسابات قىلىش، پايدا ـ زىيانغا ئۆزى مەسئۇل بولۇش» مەسئۇلىيەت تۈزۈمى يولغا قويۇلدى، ئۇلار شەھەرلىك، يېزىلىق (مەيدان ـ فېرما) كەسپىي تارماقلارنىڭ يېتەكچىلىكىدە ئۆز جايىنىڭ داۋالاش، يۇقۇملۇق كېسەللىكلەرنىڭ ئالدىنى ئېلىش، پىلانلىق ئىممۇنىتېتلاش، ۋەتەنپەرۋەرلىك تەربىيلەش، ئانا ـ بالىلار ساقلىقىنى ساقلاش، پىلانلىق تۇغۇت ۋەزىپىلىرىنى ئۈستىگە ئالدى. يەل ئاخىردا يېزىلىق شىپاخانا بىلەن شەھەرلىك كەسپىي باشقۇرۇش ئورۇنلىرى بىر ـ بىرلەپ تەكشۈرۈش ئارقىلىق، دۆلەتنىڭ يېزا دوختۇرلىرىغا بېرىدىغان قوشۇمچە يارەم پۇلىنى بېكىتىدىغان بولدى.

5. داۋالاش ـ سەھىيە خىزمىتى ئىسلاھاتى

1981 ـ يىلى ناھىيىلىك يۇقۇملۇق كېسەللىكلەرنىڭ ئالدىنى ئېلىش ـ ئانا ـ بالىلار ساقلىقىنى ساقلاش پونكتى ئىسلاھات ئېلىپ بېرىپ، «پونكت ئىشلىرىنى باشقۇرۇش چارىسى» ۋە «ئىگىلىك باشقۇرۇش چارىسى» نى تۈزۈپ چىقىشقا تىرىشتى. 1982 ـ يىلى يەنە پونكتتا «ئۇچىنى بېكىتىش» (ۋەزىپىنى، سۈپەتنى، خىراجەتنى بېكىتىش) مۇسابىقە پائالىيىتى قانات يايدۇرۇلدى. 1983 ـ يىلى ناھىيىلىك «خەلق» دوختۇرخانىسى «دوختۇرخانىنىڭ خىزمەت تۈزۈمى ۋە تىببىي خادىملارنىڭ مەسئۇلىيىتى (سىناق لايىھىسى)» نى تۈزۈپ چىقىپ، ئۈچ دەرىجىلىك كۆتۈش تۈزۈمى ئورناتتى، تىزىملاش، ستاتىستىكا قىلىش تۈزۈملىرىنى مۇكەممەللەشتۈردى. 1984 ـ يىلى سەھىيە ئورۇنلىرى ئىسلاھاتقا دائىر فاكتىغا ئاساسەن، كادىرلارنى «تۆتلەشتۈرۈش» ئۇلچىمى بويىچە، ئالدى بىلەن ئىدارە، پونكىت، دوختۇرخانىلارنىڭ رەھبەرلىك بەنزىلىرىنى تەرتىپكە سالدى ۋە سەپلىدى. 1985 ـ يىلى شەھەرلىك دوختۇرخانا ۋە شەھەرلىك يۇقۇملۇق كېسەللىكلەرنىڭ ئالدىنى ئېلىش ـ ئانا ـ بالىلارنىڭ ساقلىقىنى ساقلاش پونكتىدا دوختۇرخانا باشلىقى، پونكت باشلىقى مەسئۇل بولۇش، بۆلۈم مۇدىرلىرىنى تەكلىپ بىلەن ئىشقا قويۇش تۈزۈمى يولغا قويۇلدى. شەھەر تەۋەسىدىكى ھەر دەرىجىلىك داۋالاش ئورۇنلىرىدا پۈتۈنلەي «ئۇچىنى تۇراقسىز قىلىش، بىردە پىرسەنت قالدۇرۇش» (يەنى ئىش ھەققى، قوشۇمچە يارەم، مۇكاپات پۇلىنى تۇراقسىز قىلىش، ئەمگەك مۇلازىمىتىدىن پىرسەنت قالدۇرۇش) مەزمۇن قىلىنغان ئىقتىسادىي مەسئۇلىيەت تۈزۈمى يولغا قويۇلدى. شۇ يىلى ئوبلاستلىق دوختۇرخانا كېسەلخانا باشقۇرۇشنى كۈچەيتىش ئۈچۈن، «تۆتىنى مۇقىملاشتۇرۇش، بەشنى يۇرۇشلەشتۈرۈش، ئالتىنى بىر تۇتاش سەپلەش» (يەنى كېسەل كارىۋىتى، چايدان، سىتاكان، گارشوكنى مۇقىملاشتۇرۇش؛ كېسەل كارىۋىتى، تومپۇچكا، ياستۇق، يوتقان، ئورۇندۇقنى يۇرۇشلەشتۈرۈش؛ سىتاكان، چايدان، گارشوك، تومپۇچكا، كارىۋات، ئورۇندۇقلارنى بىر تۇتاش سەپلەش) تۈزۈمىنى تۈزۈپ چىقتى. كېسەلخانا باشقۇرۇشنى تۈزۈملەشتۈرۈش، كېسەلخانىنىڭ سەرەمجانلىشىشنى قېلىپلاشتۇرۇش، خىزمەت ئورۇنلاشتۇرۇشنى تەرتىپلەشتۈرۈش، تېخنىكا مەشغۇلاتىنى مۇنتىزىملاشتۇرۇشنى ئىشقا ئاشۇردى، ئىش ئورنى مەسئۇلىيەت تۈزۈمى ۋە ئىش ئۈتكۈزۈپ بېرىش ـ ئۈتكۈزۈۋېلىش تۈزۈمى، تەكشۈرۈپ توغرىلاش تۈزۈمى، جەددىي قۇتقۇزۇش خىزمىتى تۈزۈمى، دەرىجىگە ئايرىپ باشقۇرۇش تۈزۈمى، دېزىنفېكسىيە قىلىش ـ ئايرىپ داۋالاش تۈزۈمى قاتارلىق تۈزۈملەرنى يەنمۇ مۇكەممەللەشتۈردى. ئىسلاھات ئارقىلىق، ھەر دەرىجىلىك تىببىي داۋالاش ـ سەھىيە ئورۇنلىرىنىڭ باشقۇرۇشى تېخنىمۇ تۈزۈملەشتى، ئىلمىيلەشتى، قېلىپلاشتى، تىببىي داۋالاش سۈپىتى، مۇلازىمەت پوزىتسىيىسى كۆرۈنەرلىك ياخشىلاندى. 1983 ـ يىلى ناھىيىلىك «خەلق» دوختۇرخانىسى ئاپتونوم رايونىمىز بويىچە تازىلىقتا ئىلغار ئورۇن بولۇپ باھالاندى. 1984 ـ، 1985 ـ يىللىرى شەھەرلىك دوختۇرخانا، شويمۇپەن شىپاخانىسى، دالتۇ شىپاخانىسى ئاپتونوم ئوبلاست بويىچە مەنىۋى مەدەنىيەت قۇرۇلۇشىدىكى ئىلغار

ئورۇن بولۇپ باھالاندى. 1985 - يىلى شەھەرلىك يۇقۇملۇق كېسەللىكلەرنىڭ ئالدىنى ئېلىش - ئالا - بالىلار ساقلىقىنى ساقلاش پونكتى ئاپتونوم ئوبلاست ۋە بورتالا شەھىرى بويىچە «مەدەنىيەتلىك ئورۇن» بولۇپ باھالاندى.

6. تىببىي خادىملارنىڭ بىلىمىنى ئاشۇرۇش ۋە ئۇلارنى تەربىيىلەش

1) بىلىم ئاشۇرۇش تىببىي خادىملارنىڭ داۋالاش تېخنىكا سەۋىيىسىنى ئۆستۈرۈش ئۈچۈن، بورتالا شەھەرلىك «خەلق» دوختۇرخانىسى قۇرۇلغاندىن بۇيان 87 مىڭ 600 يۇەن مەبلەغ سېلىپ، 68 كىشى (بۇنىڭ ئىچىدە خەنزۇ 53، ئاز سانلىق مىللەت 15 نەپەر) نى ئاپتونوم رايون ۋە شىئەن، بېيجىڭ، نەنجىڭ، شاڭخەي، ئىچكى موڭغۇل قاتارلىق جايلاردىكى دوختۇرخانا ۋە تىببىي شۇيۈەنلەرگە يېرىم يىل ياكى بىر يىلدىن ئارتۇق بىلىم ئاشۇرۇشقا ئەۋەتتى، بۇ، تىببىي خادىملارنىڭ داۋالاش تېخنىكىسى ۋە كەسىپ سەۋىيىسىنى ئۆستۈرۈشتە ئىجابىي رول ئوينىدى.

2) تەربىيىلەش 1967 - يىلى ناھىيىدىكى سەھىيە تارماقلىرى تۇنجى قېتىم سايرام كۆلى بويىدا چارۋىچىلىق رايونلىرى ئۈچۈن 45 كۈن مۇددەت بىلەن «يالاڭ ئاياغ دوختۇر» لار كۇرسى ئاچتى، كۇرسقا 22 كىشى قاتناشتى. 1969 - يىلى يەنە بىر قارار كۇرس ئېچىلدى، كۇرسقا 18 كىشى قاتناشتى. 1973 - يىلى ناھىيىلىك «خەلق» دوختۇرخانىسى گۇڭشې شىپاخانىلىرى بىلىم ئاشۇرۇشقا ئەۋەتكەن بەش دوختۇرنى قوبۇل قىلدى. 1975 - يىلى ئوبلاستلىق 2 - ئوتتۇرا مەكتەپ، ناھىيىلىك ئوتتۇرا مەكتەپنىڭ «قىزىل دوختۇر» لار سىنىپلىرىدىن ئۆگىنىشكە ئەۋەتىلگەن ئوقۇغۇچىلىرىدىن ئىككى تۇركۈمدە 42 سى قوبۇل قىلىندى. 1976 - يىلى ئاپتونوم رايونلۇق جۇڭگو تىبابىتى مەكتىپى ئىشكىنى ئېچىۋېتىپ مەكتەپ باشقۇرۇش مۇناسىۋىتى بىلەن دوختۇرخانىغا ئۆگىنىشكە ئەۋەتكەن 51 ئوقۇغۇچى قوبۇل قىلىندى. 1980 -، 1981 - يىللىرى ناھىيىلىك سەھىيە ئىدارىسىنىڭ تاپشۇرۇقىغا بىنائەن، تېخنىكۇم سەۋىيىسى ئۆلچەم قىلىنغان «يالاڭ ئاياغ دوختۇر» لارنى قايتا تەربىيىلەش بويىچە ئىككى قارار كۇرس ئېچىلدى. بۇ كۇرستا 48 كىشى (1980 - يىلى خەنزۇ 21، 1981 - يىلى ئاز سانلىق مىللەت 27 نەپەر، بۇنىڭ ئىچىدە چارۋىچىلىق رايونىدىن ئەۋەتىلگەنى 15) يېرىم يىل ئوقىدى. 1967 - يىلدىن 1985 - يىلغىچە ھەر خىل تىببىي خادىملار ئۈچۈن 14 قارار كۇرس ئېچىلدى، بۇ كۇرسلارغا جەمئىي 251 كىشى قاتناشتى. بۇنىڭدىن باشقا، ئايرىم بىلىم ئاشۇرغۇزۇش ئارقىلىق، شىپاخانا (پونكىت) لارغا 50 نەچچە تىببىي تايانچ تەربىيىلەپ بېرىلدى.

§ 4. تىببىي دورا

1. دورا ماتېرىياللىرى بايلىقى

1984 -، 1986 - يىللىرى ئىككى قېتىم ئومۇميۈزلۈك تەكشۈرۈش ئارقىلىق، شەھەر تەۋەسىدە 247 خىل ياۋا ئۆسىدىغان دورا ماتېرىيالى (بۇنىڭ ئىچىدە مەملىكەت بويىچە جۇڭگو تىبابىتى دورا بايلىقىنى ئومۇميۈزلۈك تەكشۈرۈشكە مۇۋاپىق كېلىدىغان نۇقتىلىق دورا ماتېرىيالى 60 خىل، ئاپتونوم رايونىمىز بويىچە نۇقتىلىق 16 خىل دورا ماتېرىيالىنىڭ 13 خىلى شەھەر تەۋەسىدە بار) بارلىقى، بۇلارنىڭ جەمئىي 59 ئائىلە، 161 ئۇرۇقداشقا بۆلۈنىدىغانلىقى ئېنىقلاندى. بولۇپمۇ ئەڭلىك ئوت ۋە پىياز ئائىلىسىدىكى سوغىگۇل شەھەر تەۋەسىگە خېلى كەڭ تارقالغان، ئۇ، ئىچكى ئۇلكىلەرگە سېتىلىدىغان ئاساسلىق دورا ماتېرىيالى. 1984 - يىلى شەھەر تەۋەسىدىن چىقىدىغان سوغىگۇلگە ئاپتونوم رايونلۇق دورا تەكشۈرۈش پونكىتىنىڭ تەكشۈرۈشى

ئارقىلىق، «بورتالا سوغىگۇلى» دەپ نام بېرىلدى («ئۇسۇملۇك سىستېماتىكىسى ژۇرنىلى» نىڭ 1984 - يىل 22 (2) سانىغا بېسىلدى).

شەھەر تەۋەسىدىن چىقىدىغان دورا ماتېرىيالى بايلىقى ئومۇمەن ئۈچ تۈرگە ئايرىلىدۇ:

1) ئەتىۋارلىق، قىممەتلىك دورا ماتېرىياللىرى يۇمشاق بۇغا مۆڭگۈزى، يىلپىز مۆڭكى، ئۇلار، قارلەيلىسى.

2) كۆپ چىقىدىغان دورا ماتېرىياللىرى قېرىنقىز، چوڭ يوپۇرماقلىق جىنتيانا، قاتتىق بۇغا مۆڭگۈزى، چۆچۈك بۇيا، ئەڭلىك ئوت، ئالىقات، سوغىگۈل، توشقان زەددىكى، يەرمەددىكى، زاراڭزا، قىزىل چوغلۇق قاتارلىقلار.

3) مىللىي تىبابەت دورا بايلىقى (ئاز سانلىق مىللەتلەر دائىم ئىشلىتىدىغان ۋە ئىشلىتىپ ئادەتلىنىپ قالغان دورىلارغا ئىشلىتىلىدىغانلىرى) غارىقون، قاۋاق تېزىكى، تېۋىلغا، چۆپخورقوش، كىچىك مىكەن، شىنجاڭ قىزىل چوغلۇقى، يانتاق، كاسىنە، قىزىل گۈل، توغراق قاتارلىقلار.

2. تىجارەت، سېتىش

بورتالا شەھىرى بويىچە ئاساسلىق دورا ماتېرىياللىرىنىڭ سېتىۋېلىنىش ئەھۋالى

مەدەنىيەت، ماارىپ 4 — 7 بېرلىكى: كىلوگرام

يىللار	چۆچۈك بۇيا	سوغىگۈل	زاراڭزا	ئالىقات	قېرىنقىز	يۇمشاق بۇغا مۆڭگۈزى	توشقان زەددىكى	قاتتىق بۇغا مۆڭگۈزى	چوڭ يوپۇرماقلىق جىنتيانا	
1960	44219	1463	17		70	8.25	6	3043		
1966	17490	10676	33			36		6273		
1971	391922	10791	199		16	82.1	2953	7144		
1972	391558	28110	199			188.3	5420	9253		
1973	336115	30154	317		32	241.45	8432	7380		
1974	207982	16789	358		74	176.55	9230	8410		
1975	196483	5750	226		11	152.9	6609	4166		
1976	179674	6869	340	17819	35	138.8	7327	6720		
1977	282567	3652	183	17851	79	173.6	13084	7208	10859	
1978	761313	10425	21	17851	658	147.4	19066	6170	9125	
1979	449386	8004	706	38304	556	152.3	33285	5183	2737	
1980	123615	7374	1283	30808	1122	79	30629	5741	204	
1981	170343	1793	1327	19580	801	70	29491	976		
1982	126199	5584	162	33818		55	28410	1943		
1983	105741	3763	29	25124	728	25	19709	2139		
1984	68128	4543	469	63476	550	45	14111	912		
1985	219849	3188	169	9341	82		54112	795		

بورتالا شەھىرى بويىچە دورا ماتېرىياللىرىنىڭ سېتىلىش ئەھۋالى

مەدەنىيەت، ماتارىپ 4 — 8

ھېرلىكى: يۈەن

يىللار	تاۋار سېتىش ئومۇمىي سوممىسى	تاۋار ئوبوروت خىراجىتى	سېتىش بېجى	پايدا
1959	128310.20	15108.85	279.84	5307.90
1962	593642.75	62631.39	1176.97	33945.93
1963	1011959.80	71696.14	1284.72	65907.56
1964	1085984.44	68537.37	1664.49	65983.53
1965	1560972.14	83527.55	1695.44	110812.50
1966	1111075.94	87986.80	2050.11	28969.32
1967	1309245.30	77506.31	2437.39	57214.79
1968	1476362.60	97392.66	2562.33	80120.40
1969	1194087.27	94395.51	1989.08	34184.33
1970	1484329.28	88193.68	2334.45	53116.26
1971	1283207.91	99794.43	3742.37	69640.08
1972	158961894	120570.61	3161.44	94946.77
1973	1908659.31	157770.06	3529.24	112420.13
1974	1701853.92	120089.61	4351.11	105588.26
1975	1739154.13	106188.03	5298.73	70659.65
1976	2168924	127686	5842	77831
1977	2173511.63	119166.29	4258.41	36080.64
1978	2609247.93	155687.22	4443.75	84426.86
1979	2643170.67	176550.23	5022.85	56811.01
1980	2389634.42	144634.99	5657.87	76113.69
1981	2091749.03	146043.41	4933.71	60129.68
1982	2424332	160802.38	4843.34	68389.43
1983	2504944.74	148747.70	5789.95	72848.17
1984	2706720.78	177196.93	4855.19	92875.16
1985	2714534.84	167391.02	7800.02	107674.41

3. ياسالمىلار

1959 - يىلى ئوبلاستلىق «خەلق» دوختۇرخانىسى ئاددىي ئۇسكۇنىلەردىن پايدىلىنىپ، دورا ياسالمىسى بۆلۈمى قۇردى. ئەينى چاغدا بۇ بۆلۈم ئاز تولا ئوكۇل سۇيى، فىزىئولوگىيىلىك توز سۇيى ۋە تىنكتۇرا ياسالما، سۇيۇق ياسالما، مەلھەم دورا، تالقان دورىلارنىلا ياسىلايتتى. 1964 - يىلى سەككىز خىل باكتېرىيە يوقىتىش ياسالمىسىدىن جەمئىي 849 مىك مىللىلېتر ئىشلەپچىقاردى. 1975 - يىلى ناھىيىلىك «خەلق» دوختۇرخانىسىمۇ ئۆز كۈچىگە تايىنىپ ئىش كۆرۈش ئاساسىدا دورا ياسالمىسى بۆلۈمى قۇرۇپ، شۇ يىلى 3701 يۈەن قىممەتلىك ئالتە خىل، 1290 بوتۇلكا ئوكۇل سۇيۇقلۇقى، 397 يۈەن قىممەتلىك ئۈچ خىل ئوكۇل ياسالمىسى ئىشلەپچىقاردى. ئۆزى ئىشلەپچىقارغان سۇيۇق ياسالمىلار بىلەن ئۇدا تۆت يىل دوختۇرخانىنىڭ ئېھتىياجىنى قاندۇرۇپ قالماستىن، يەنە يېزا (بازار) شىپاخانىلىرى ۋە چوڭ ئەترەت سەھىيە پونكىتلىرىغىمۇ يارەم بەردى. 1982 - يىل دورا ياسالمىسى بۆلۈمى ياسىغان ياسالمىلارنىڭ تۈرى ئەڭ كۆپ بولغان بىر يىل بولدى، ئۇلار ياسىغان بەش ئەزا كېسەللىكلىرىگە ئىشلىتىلىدىغان دورىلار 25 خىلغا يەتتى، ئوبلاستلىق دورا تەكشۈرۈش ئىشخانىسىنىڭ ئارىلاپ تەكشۈرۈشى ئارقىلىق دورىلارنىڭ ئۆلچەمگە لايىق بولۇش نىسبىتى 100% كە يەتتى. 1985 - يىلى ئوبلاستلىق، شەھەرلىك دورا ياسالمىسى بۆلۈملىرى ئۆلچەمگە يەتتى، ئۇلار ئىشلەپچىقىرىش، تەكشۈرۈش ئۇسكۇنىلىرىنى سېتىۋالدى، ئۆلچەمگە مۇۋاپىق ھەر خىل ئوكۇل سۇيۇقلۇقى ۋە مىكروپسىزلاندۇرۇش ياسالمىلىرىنى ئىشلەپچىقىرالايدىغان بولدى.

1970 - يىل 10 - ئايدا ئوبلاستلىق دورا ماتېرىياللىرى شىركىتى ئۆز كۈچىگە تايىنىپ ئىش كۆرۈپ، شۇ جايدىن ماتېرىيال ئېلىپ، 25 ئىشچى - خىزمەتچى ئىشلەيدىغان «26 - ئىيۇن» دورا زاۋۇتىنى قۇردى. ھەم ئاپتونوم رايونلۇق سەھىيە نازارىتىگە ئەنگە ئالدۇردى. ئۇنىڭ 105 مىك يۈەنلىك ئاددىي ئۇسكۇنىلىرى بار ئىدى (بۇنىڭ ئىچىدە 62 مىك يۈەنلىك چوڭچوك بۇيا مەلھىمى قاينىتىدىغان يېڭى ئۇسكۇنىسى بار بولسىمۇ، زاۋۇت ئۆيى بولمىغاچقا قۇراشتۇرۇلمىدى). بۇ زاۋۇت سەككىز يىلدا 77 مىك 73 كىلوگرام چوچوك بۇيا مەلھىمى، قاتتىق بۇغا مۇڭگۈزى يىلمىسى، قاتتىق بۇغا مۇڭگۈزى پاراشوكى، 244 مىك 675 قاپ ھەر خىل تەييار دورا، 1043 بوتۇلكا سۇيۇق دورا، 71 مىك 775 بولاق تالقان دورا، 23 مىك 14 بوتۇلكا تابلىتكا دورا ئىشلەپچىقاردى، بۇلارنىڭ ئومۇمىي قىممىتى 745 مىك 700 يۈەنگە يەتتى. ئاپتونوم رايونىمىزنىڭ دورا زاۋۇتلىرىنى تەرتىپكە سېلىش توغرىسىدىكى يولىورۇقىغا بىنائەن، بۇ زاۋۇت 1979 - يىل 3 - ئايدا تاقىۋېتىلدى.

1975 - يىلى ئاپتونوم ئوبلاستلىق 2 - ئوتتۇرا مەكتەپ (ھازىرقى 4 - ئوتتۇرا مەكتەپ) تىرىشچانلىق بىلەن ئىشلەپ، ئىقتىسادچىللىق بىلەن ئوقۇش پائالىيىتىنى قانات يايدۇرۇپ، بىر دورا زاۋۇتى قۇردى، ئۇنىڭغا «قىزىل يۇلتۇز» خىمىيە سانائىتى زاۋۇتى، دەپ نام بېرىلدى. بۇ زاۋۇت بىر يىلدىن كۆپرەك ۋاقىتتا يېزا - قىشلاقلارغا 10 مىك بوتۇلكىدىن ئارتۇق ھەر خىل ئۇلچەم ۋە تېپتىكى گلۇكوزا ۋە ناترىي خلورىد ئوكۇل سۇيۇقلۇقى ياساپ بەردى. مەھسۇلات سۈپىتىدە مەسىلە بولغاچقا، بۇ زاۋۇت كېيىنچە تاقىۋېتىلدى.

تىببىي داۋالاش ئورۇنلىرى يەنە ئۆزى دورا ماتېرىيالى يېغىپ، ئۆزى دورا ياساش پائالىيەتلىرىنىمۇ قانات يايدۇردى. 1970 - يىلى ئوبلاستلىق خەلق دوختۇرخانىسى تاغقا ئادەم ئەۋەتىپ، ئىككى ئايدا 200 نەچچە خىل، 1000 كىلوگرامدىن ئارتۇق دورا ئۆسۈملۈكى يېغىدى، يېغىلغان دورا ئۆسۈملۈكلىرى ئىچىدە قارلىق تاغدا ئۆسىدىغان چۆل رەيھىنى، كەم تېپىلىدىغان قار لەيلىسى بار. 1977 - يىلى «يالقۇن» گۈڭشېسىنىڭ كىچىك دورا زاۋۇتى نۇرغۇن گلۇكوزا ۋە فىزىئولوگىيىلىك توز سۇيى ئىشلەپچىقاردى ھەم 50 نەچچە خىل كۈمىلاچ،

تالقان دورا، ئوكۇل ياسالمىسى، 35 مىڭدىن ئارتۇق جۇڭگو تىبابىتى ئوكۇل ياسالمىسى ياسىدى. «غالىبىيەت» گۈڭشىسى 230 خىل جۇڭگو تىبابىتى دورا ئۈسۈلۇكى يىغىپ، 15 خىل تەييار دورا ياسىدى. 1982 - يىلدىن 1984 - يىلغىچە ناھىيىلىك «خەلق» دوختۇرخانىسىنىڭ دورا بۆلۈمى ئون نەچچە قېتىمدا 147 خىل، 1093 كىلوگرام دورا ياسىدى. بۇ بۆلۈم دورا ياساش نەتىجىسى كۆرۈنەرلىك بولغاچقا، شۇ يىلى ئاپتونوم ئوبلاستلىق سەھىيە ئىدارىسى تەرىپىدىن دورىخانا خىزمەت تۈزۈمىنى ئىجرا قىلىش بويىچە ئىلغار ئورۇن بولۇپ باھالاندى.

4. دورا باشقۇرۇش

جۇڭخۇا خەلق جۇمھۇرىيىتى قۇرۇلغاندىن كېيىن، دورا باشقۇرۇش خىزمىتىگە ئاساسلىقى ئوبلاستلىق، ناھىيىلىك سەھىيە بۆلۈملىرى (ئىدارە) مەسئۇل بولدى. 1976 - يىل 5 - ئايدا ئوبلاستلىق سەھىيە ئىدارىسى قارىمىقىدا دورا تەكشۈرۈش ئىشخانىسى قۇرۇلدى ۋە ئۇنىڭغا ئۈچتىن بەشكىچە خادىم قويۇلدى. بۇ ئىشخانا خىزمەتتە «سۈپەت بىرىنچى» پرىنسىپىدا چىڭ تۇرۇپ، ئامما ئىشلىتىدىغان دورىنىڭ بىخەتەر، ئۈنۈملۈك بولۇشىغا كاپالەتلىك قىلىشنى مۇھىم نۇقتا قىلدى. دورىلارنىڭ ئۈنۈم بېرىش ۋاقتى ئۈتۈپ كېتىشتىن ساقلىنىش ئۈچۈن، دورىلارنى تېپى، رولىغا قاراپ تۈرگە ئايرىپ ساقلاش، دورىلارنىڭ ئۈنۈم بېرىش ۋاقتىنى دائىم تەكشۈرۈپ تۇرۇشنى تەلەپ قىلدى. جۇڭگو تىبابىتى دورىلىرىنى باشقۇرۇشتا «تۆتىنىڭ ئالدىنى ئېلىش» (چاڭ - توزان، نەم، قۇرت، كۆكىرىشنىڭ ئالدىنى ئېلىش) قا ئەھمىيەت بەردى ھەمدە سەھىيە مىنىستىرلىكىنىڭ زەھەرلىك دورا، ناركوز دورىلىرىنى باشقۇرۇشقا ئائىت نىزام، بەلگىلىمىلىرىگە ئاساسەن، زەھەرلىك دورا، ناركوز دورىلىرىنى سېتىۋېلىش، ساقلاش ھالقىلىرىدىكى باشقۇرۇشنى كۈچەيتتى. سېتىۋېلىش جەھەتتە زەھەرلىك دورا، ناركوز دورىلىرى، ئۆتكۈر دورىلار بىلەن «تەمىنلەش كېنىشكىسى» گە ئاساسەن تەكشۈرۈپ تەستىقلاش تۈزۈمىنى يولغا قويدى؛ ساقلاش جەھەتتە مەخسۇس ئادەم قويۇش، مەخسۇس ئىشكابتا ساقلاش، مەخسۇس ھېسابات دەپتىرى تۇتۇش تۈزۈمىنى ئىجرا قىلدى؛ ئىشلىتىش جەھەتتە بەلگىلەنگەن دوختۇر رېتسېپ يېزىپ بېرىش بەلگىلىمىسىنى ئىجرا قىلدى. 1981 - يىل 11 - ئايدا ئوبلاستلىق سەھىيە ئىدارىسى دورا باشقۇرۇش، دورا تەكشۈرۈش ۋە جۇڭگو تىبابىتى دورىسى ئىشلەش ئاساسىي مەزمۇن قىلىنغان بىر ئايلىق ئۆگىنىش كۇرسى ئاچتى، كۇرسقا 51 ئادەم قاتناشتى (شەھەردىن قاتناشقىنى 15). 1982 - يىلى ئاپتونوم ئوبلاست يەنە دوختۇرخانىلارنىڭ دورا خىزمىتىنى تەرتىپكە سېلىش گۇرۇپپىسى قۇردى، بۇ گۇرۇپپا شەھەردىكى دوختۇرخانىلار ۋە گۈڭشي (مەيدان - فېرما) شىپاخانىلىرىنىڭ دورا خىزمىتىنى ئىككى قېتىم تەكشۈردى ۋە تەرتىپكە سالدى. شۇ يىلى 7 - ئايدا ناھىيە ئاپتونوم ئوبلاست ئاچقان دورا باشقۇرۇش كۇرسىغا ئادەم ئەۋەتتى، كۇرسقا قاتناشقانلار ئاساسەن دورا باشقۇرۇش، كېسەلنىكىدا دورىنى مۇڭاپىق، بىخەتەر، تېجەپ ئىشلىتىش ھەم دورىشۇناسلىققا دائىر ئاساسىي نەزىرىيىلەرنى ئۆگەندى ھەمدە «ئاپتونوم ئوبلاست تەۋەسىدىكى دورىگەرلىك - سەھىيە ئورۇنلىرى دورا بۆلۈملىرىنىڭ (دورىخانىلارنىڭ) خىزمەت تۈزۈمى» ۋە «ئاپتونوم ئوبلاستىنىڭ ناركوز دورىلىرى، زەھەرلىك دورىلار، چەك قويۇلىدىغان ئۆتكۈر دورىلارنى باشقۇرۇش تەپسىلى پرىنسىپلىرى» نى بىرلىكتە تۈزۈپ چىقتى. 1983 - يىلى ئوبلاستلىق سەھىيە ئىدارىسى ناھىيىگە ئىككى قېتىم دورا تەكشۈرۈش خادىمى ئەۋەتتى، ئۇلار 9 - ئايدا ناھىيىلىك دوختۇرخانىنىڭ دورا ياسالمىسى بۆلۈمى ياسىغان بەش ياسالمىنى ئارىلاپ تەكشۈردى، ياسالمىلارنىڭ ئۈلچەمگە لايىق بولۇش نىسبىتى 98% تىن ئاشتى. 1985 - يىل 7 - ئاينىڭ 1 - كۈنى «جۇڭخۇا خەلق جۇمھۇرىيىتىنىڭ دورا باشقۇرۇش قانۇنى» رەسمىي يولغا قويۇلدى، شەھەرلىك سەھىيە ئىدارىسى «دورا باشقۇرۇش قانۇنى» نى ھەقىقىي ئىزچىللاشتۇرۇش ۋە ئىجرا قىلىش ئۈچۈن، تىببىي داۋالاش - سەھىيە تارماقلىرىنى تەشكىللەپ، جايلاردىكى دورا ياسالمىسى بۆلۈملىرى ۋە دورىخانىلارنى بىر قېتىم

ئەستايىدىل تەكشۈردى ھەم ۋاقتى ئۆتۈپ كەتكەن بەزى دورىلارنى شاللاپ چىقىرۋېتىش يولى بىلەن بىر تەرەپ قىلدى.

ئوبلاستلىق، شەھەرلىك «خەلق» دوختۇرخانىلىرىنىڭ 1949 - يىلدىن 1985 - يىلغىچە بولغان كېسەل كارىۋىتى، خادىمى، كېسەل كۆرۈش، كېسەلخانىدا ياتقۇزۇپ داۋالاش ئەھۋالى

مەدەنىيەت، ماارىپ 4 — 9

يىللار	كارىۋات		خادىم				كۆرۈلگەن كېسەل سانى (قېتىم)		كېسەلخانىدا ياتقۇزۇپ داۋالىغان ئادەم سانى (قېتىم) ۋە ساقىيىش نىسبىتى			
	ئوبلاستلىق دوختۇرخانا	شەھەرلىك دوختۇرخانا	ئوبلاستلىق دوختۇرخانا		شەھەرلىك دوختۇرخانا		ئوبلاستلىق دوختۇرخانا	شەھەرلىك دوختۇرخانا	ئوبلاستلىق دوختۇرخانا		شەھەرلىك دوختۇرخانا	
			ئوتۇرا مىسانى	تېخنىكا خادىمى	ئوتۇرا مىسانى	تېخنىكا خادىمى			كېسەلخانىدا ياتقان ئادەم (قېتىم)	ساقىيىش نىسبىتى (%)	كېسەلخانىدا ياتقان ئادەم (قېتىم)	ساقىيىش نىسبىتى (%)
1949			7	2								
1950			6	1								
1951			19	3								
1952		10	6									
1953			12	3								
1954			16	2								
1955	20	20	36	10	32	27						
1956	40				34	24						
1957	40				39	23						
1958	50				49	34	59026		1202	66.2		
1959	54						43960		1434	76.8		
1960	60				66	39	34110		1379			
1961	77				68	45				77.5		
1962	77				73	59	33489		1215			
1963	77				71	50	18854		1100	71.7		
1964	77				74	54	25814		1261	53		
1965	77				76	56	27267		1641	57		
1966												
1967												
1968	77				76	56						

									54	16	137	1969
								63	76		119	1970
								64	82		117	1971
						35	42					1972
	878		40471	20971	68451	39	54	73	104	60	120	1973
	702 (يېرىم يىل)			18351 (يېرىم يىل)		42	56	85	117	60	150	1974
	1765			35928		48	68			60		1975
38.4	1619			32552		46	60	97	142	60	150	1976
43.9	1453			34892		52	68	98	154	70	150	1977
60	1463			28931		62	81	106	160	70		1978
	1466			28065		65	88	135	189	100	250	1979
66.7	1872		3284	27745	48331	72	99	154	215	100	250	1980
71.9	2087	75.1	3726	33035	38258		114	170	235	100	167	1981
78.1	2360	60.2	4163	35806		87	115	183	245	100	205	1982
81.7	2142	68.1	4868	39217	60975	97	119	202	260	100	250	1983
68.7	1909	70.7	4693	40729	54967	104	123	204	272	100	254	1984
75.2	1652	75.4	5159	30801	72093	94	117	207	273	100	250	1985

بورتالا شەھىرىنىڭ 1985 - يىلدىكى داۋالاش ئەسۋابلىرىغا دائىر مەلۇمات

مەدەنىيەت، مائارىپ 4 — 10

نامى	ئورۇنلار / سانى	شەھەرلىك دوختۇرخانا	شەھەرلىك يۇقۇملۇق كېسەللىكلەرنىڭ ئالدىنى ئېلىش - ساقلىقنى ساقلاش پونكىتى	شويىڭچەن رايونى	چىندېل يېزىسى	ئوتبۇلاق يېزىسى	دالتۇ يېزىسى	بىلىن خارمودون يېزىسى	ئارالىتوقاي چارۋىچىلىق فېرمىسى	جەمئىي
رېنتىگىن ئاپپاراتى	200MA	1						1	2	
	50 MA	1		1		1	1	1		5
	30 MA				1					1
	10 MA					1				1
مىكروسكوپ		7	5	2	1	1	1	1	1	19
نەپەسلەندۇرۇش ئۇسكۇنىسى		2								2
مۇڭگۇز پەردە مىكروسكوپى		1								1
ئاشقازان ئەينىكى		1								1

تالالىق دوۋساق ئەينىكى	1								1
ئېلېكترو كاردىئوگراف	3		1	1		1			6
ۋېكتوگرام ئاپپاراتى	1								1
سەككىز كاناللىق ئېلېكترو ئىنېفورلوگراف	1								1
توڭلاتقۇ	4	6							10
ئانالىز تارازىسى	2	3							5
سپېكترو فوتومېتر	1	1							2
ترامىليورلۇق كولوريمتر	2	3							5
ئاپتوماتىك بىئو - خىمىيىلىك ئانالىز ئەسۋابى	1								1
ئۇلېترا قىسقا دولقۇنلۇق داۋالاش ماشىنىسى	1								1
مىكرو دولقۇنلۇق داۋالاش ماشىنىسى	1								1
ئۇلېترا ئاۋاز دولقۇنى بىلەن دىئاگنوز قويۇش ئاپپاراتى A تىپلىق	2		1	1					4
كۆپ ئىقتىدارلىق ئوپېراتسىيە كارىۋىتى	2		1	1	1	1			6
كۆپ ئىقتىدارلىق داۋالاش ماشىنىسى	1								1
ئونىۋېرسال ئوپېراتسىيە كارىۋىتى	1								1
ئۇنىۋېرسال تۇغۇت كارىۋىتى	1								1
يۇقىرى بېسىملىق ياتما دېزىنفېكسىيە قازىنى	2								2
يۇقىرى بېسىملىق ياتما دېزىنفېكسىيە ئىشكابى	1								1
بوتۇلكا يۇيۇش ماشىنىسى	1								1
توققۇز لامپۇچكىلىق سايىسىز چىراغ	1			1					2
سۆڭەك بۆلۈم سۆرىمە كارىۋىتى	1								1
ناركوز ماشىنىسى	2				1	1			4
ئوكسىگېن ماشىنىسى	1								1
قۇتقۇزۇش ئاپتوموبىلى	2	1							3
مۇقىم تېمپېراتورىلىق قۇرۇتۇش ساندۇقى		2							2

توكلۇق مۇقىم تېمپېراتورلىق سانداق	2	6							8
مۇقىم تېمپېراتورلىق چۈمۈلدۈرۈش سانداقى		2							2
مۇقىم تېمپېراتورلىق توكلۇق سۇ ئىستىش سانداقى	2	2							4
PH - مېتر	1.	2							3
مىكرو مىقدارلىق ئېلىشتۇرغۇچ	1								1
سېنتربېغۇگىلىق چۆكتۈرۈش ماشىنىسى	2								2
سېنتربېغۇگىلىق چۆكتۈرۈش ماشىنىسى	2								2
سېنتربېغۇگا			1			2			3
ئېلېكترو توڭلاتقۇ	1	2							3
يۇقىرى بېسىملىق ئۈرە دېزىنفېكسىيە قازىنى	1		2			1			4
سومكىسىمان يۇقىرى بېسىملىق دېزىنفېكسىيە قازىنى	1		1	1	1	1	1	1	7

V باب

تەنتەربىيە

ئاممىۋى تەنتەربىيىنىڭ تارىخى ئۇزۇن. ئۇ، مىللىي ئەنئەنىگە ئىگە چېلىشىش، ئات بەيگىسى، ئوغلاق تارتىشىش، قىز قوۋار قاتارلىق تۇرلەرنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ، ئۇ، بارغانسېرى گۈللەپ ياشىنماقتا. مىنگو دەۋرىدىن بۇيان ھازىرقى زامان تەنتەربىيىسى تەدرىجىي تارقالدى. يېنگونىڭ 27 - يىلى (1938 - يىلى) 6 - ئايدا ئەسلىدىكى ئاممىۋى كۆڭۈل ئېچىش كۈلۈبىنىڭ يېنىغا (ھازىرقى ئوبلاستلىق تەنتەربىيە سارىيىنىڭ ئۇرنى) جەنايەتچىلەر ئىشلىتىلىپ ۋە ئامما خالىسانە ئەمگەككە قاتنىشىشقا سەپەرۋەر قىلىنىپ، بىر ئاممىۋى تەنتەربىيە مەيدانى ياسالدى. ئۇنىڭ ئىچىدە يۈگۈرۈش يولى، ئېگىزگە سەكرەش، يىراقتا سەكرەش قۇمى، يالاڭ تورنىك، ۋالىبول مەيدانى قاتارلىقلار ياسالدى. بىراق ئەنئەنىۋى تەنتەربىيە جەھەتتە يەنىلا بىرقەدەر چوڭ ئەۋزەللىك ساقلاپ قېلىندى. پەقەت چېلىشىش تۈرىدىلا 50 - يىللاردىن 1985 - يىلغىچە ئالتە ئادەم مەملىكەتلىك تەنتەربىيە مۇسابىقىسىدە نەتىجىگە ئېرىشتى. ئۇيغۇر تەنھەرىكەتچى ئابلىجان مامۇت 1978 - ۋە 1979 - يىللىرى ئىككى قېتىم مەملىكەتلىك قەدىمچە چېلىشىشتا 82 كىلوگرام دەرىجىلىكلەر بويىچە 1 - لىككە ئېرىشتى. موڭغۇل چېلىشىش تەنھەرىكەتچىسى ئۇچا 1980 - يىلى مەملىكەتلىك مۇسابىقىگە قاتنىشىپ نەتىجىگە ئېرىشكەندىن كېيىن، 1982 - يىلى ئامېرىكىنىڭ كولورادو شتاتىدا ئۆتكۈزۈلگەن دۇنيا

ياشلار چېلىشىش لەۋھە تالىشىش مۇسابىقىسىدە ئەركىن چېلىشىشتا 70 كىلوگرام دەرىجىلىكلەر بويىچە مىس مېدالغا ئېرىشتى. باشقا ئاممىۋى تەنتەربىيە پائالىيەتلىرىنىڭ تەرەققىياتىمۇ ناھايىتى تېز بولدى. تەنتەربىيە مۇئەسسەسلىرى ئۆزلۈكسىز كۆپەيدى. 1985 - يىلغىچە ناھىيە بويىچە 37 ژاسكېتبول مەيدانى، يەتتە ژالبول مەيدانى، سەككىز پۇتبول مەيدانى، 12 كىچىك تەنھەرىكەت مەيدانى بار بولدى. 1983 - يىلى «دۆلەتنىڭ تەنتەربىيىدە چېنىقىش ئۆلچىمى» يولغا قويۇلغاندىن بۇيان، ئۇچ يىلدا 7725 ئادەم ئۆلچەمگە يەتتى، بۇنىڭ ئىچىدە 775 كىشى مۇنەۋۋەر دەرىجىلىك ئۆلچەمگە يەتتى. 1979 - يىلدىن 1985 - يىلغىچە 25 قېتىم ناھىيە دەرىجىلىك تۇرلۇك تەنھەرىكەت مۇسابىقىسى ئۆتكۈزۈلدى. بىر ئادەم دۆلەتنىڭ 2 - دەرىجىلىك تەنھەرىكەتچى ئۆلچىمىگە، 26 ئادەم 3 - دەرىجىلىك تەنھەرىكەتچى ئۆلچىمىگە، 156 بالا ئۆسمۈر تەنھەرىكەتچى بولۇش ئۆلچىمىگە، 52 ئادەم دۆلەت دەرىجىلىك رېپىر ئۆلچىمىگە يەتتى. 1985 - يىلى بورتالا شەھىرى تەنتەربىيە خىزمىتىدە ئوبلاست بويىچە ئىلغار ئورۇن بولۇپ باھالاندى.

§ 1. ئاپپاراتلار

1. مەمۇرىي ئاپپاراتلار

مىنگو دەۋرىدە تەنتەربىيە ئاپپاراتى يوق ئىدى.

1973 - يىلدىن ئىلگىرى تەنتەربىيە خىزمىتىنى ناھىيىلىك مەدەنىيەت - ماتارىپ بۆلۈمى (ئىدارىسى) باشقۇرغانىدى.

1973 - يىلىنىڭ بېشىدا بورتالا ناھىيىلىك تەنتەربىيە كومىتېتى قۇرۇلدى، ناھىيىلىك ئىنقىلابىي كومىتېتىنىڭ مۇئاۋىن مۇدىرى چېن جىشياڭ مەزكۇر كومىتېتنىڭ قوشۇمچە مۇدىرى بولدى، ئۇچ نەپەر مەخسۇس كادىر سەپلەندى، ئۇلار كوندىلىك ئىشلارنى قانات يايدۇردى. 1974 - يىل 6 - ئاينىڭ 29 - كۈنى چى گۇاڭبىن كەسپىي مۇئاۋىن مۇدىر بولدى. 1976 - يىل 11 - ئاينىڭ 19 - كۈنى دالاي مۇئاۋىن مۇدىر بولدى، ئىككى كادىر سەپلەندى. 1980 - يىل 5 - ئاينىڭ 8 - كۈنى بەي چىگۈبىن مۇئاۋىن مۇدىر بولدى، ئىككى كادىر سەپلەندى. 1984 - يىلدىكى ئاپپارات ئىسلاھاتىدا مەدەنىيەت - تەنتەربىيە بىرلەشتۇرۇلۇپ، مەدەنىيەت - تەنتەربىيە ئىدارىسى قۇرۇلدى، بەي چىگۈبىن ئىدارە باشلىقى، جۇ شۇۋېن، ئەركىن ھوشۇرلار مۇئاۋىن ئىدارە باشلىقى بولدى، ئۇچ كادىر سەپلەندى (تەنتەربىيە تېرىنىرى ئىككى، مەدەنىيەت كادىرى بىر).

2. ئاممىۋى تەنتەربىيە تەشكىلاتلىرى

1985 - يىل 1 - ئاينىڭ 17 - كۈنى مەدەنىيەت - تەنتەربىيە ئىدارىسى، ماتارىپ ئىدارىسى، ئىتتىپاق كومىتېتى، ئايالىلار بىرلەشمىسى، ئىشچىلار ئۇيۇشمىسى بىرلىكتە بورتالا شەھەرلىك پۇتبول رەھبەرلىك گۇرۇپپىسى قۇردى.

1985 - يىل 3 - ئايدا شاھمات جەمئىيىتى قۇرۇلدى.

1985 - يىل 3 - ئايدا ياشانغانلار تەنتەربىيە جەمئىيىتى قۇرۇلدى.

1985 - يىل 5 - ئايدا شويىگچېن رايونىدا تىك - تاك توپ جەمئىيىتى ۋە ژاسكېتبول جەمئىيىتى قۇرۇلدى.

1985 - يىل 7 - ئايدا شەھەرلىك سېمونت زاۋۇتىدا تەنتەربىيە جەمئىيىتى قۇرۇلدى.

§ 2 . ئاممىۋى تەنتەربىيە

چارۋىچىلىق رايونلىرىدا چوڭ تەبرىكلەش پائالىيىتى ۋە ھېيت بايراملاردا ئاز سانلىق مىللەتلەرنىڭ چېلىشىش، ئات بەيگىسى، ئوغلاق تارتىشىش، قىز قوۋار قاتارلىق ئەنئەنىۋى تەنھەرىكەت پائالىيەتلىرى ئۆتكۈزۈلىدۇ. دېھقانچىلىق رايونلىرى ۋە شەھەر - بازارلاردا، ئاساسەن، ۋاسكېتبول، ۋالىبول، پۇتبول، يېنىك ئاتلېتىكا، شاھمات، چامباشچىلىق قاتارلىق تەنتەربىيە پائالىيەتلىرى ئۆتكۈزۈلىدۇ.

1. چېلىشىش

چېلىشىش موڭغول، ئۇيغۇر، قازاق ئاممىسى ئارىسىدا كەڭ تارقالغان، ئۇ، بورتالا شەھرىنىڭ ئەنئەنىۋى تەنتەربىيە تۈرى بولۇپ، ئۇنىڭدا موڭغوللارنىڭ «ئوبا تاكىلغان» (ئوبا ئۆچۈن نەزىر - چىراغ ئۆتكۈزۈش يىغىلىشى) ئاساسىي پائالىيەت مەزمۇنى قىلىنىدۇ، شۇنداقلا ئۇ، «نادام» مەرىكىسىنىڭ ئاساسىي پائالىيەت تۈرى قىلىنىدۇ. بۇ تۈر، ئاساسەن، چارۋىچىلىق رايونلىرى ۋە ياش - ئۆسمۈرلەر ئارىسىدا ئېلىپ بېرىلىدۇ. مىنگونىڭ 13 - يىلى (1924 - يىلى) بورتالا بازىرى (ھازىرقى يىغۇپلىش پونكىتى ئەتراپى) دا بايلار بىر قېتىم زور كۆلەملىك چېلىشىش مۇسابىقىسىنى تەشكىللىگەنىدى، باشقا كىچىك كۆلەمدىكى چېلىشىش مۇسابىقىلىرى خارتۇراگ ۋە سايرام كۆلى قاتارلىق جايلاردا، ئىستىخىيىلىك ھالدا، يىلدا بىر - ئىككى قېتىم ئۆتكۈزۈلگەن، مىنگونىڭ 28 - يىلى (1939 - يىلى) ئۆتكۈزۈلگەن تۇنجى نۆۋەتلىك ناھىيىلىك تەنھەرىكەت مۇسابىقىسىدە ئەڭ قىزغىنلىق تۇر چوڭلار گۇرۇپپىسىنىڭ چېلىشىش مۇسابىقىسى بولدى. بۇ چاغدا ھەرقايسى مىللەتلەر ئۆزلىرىنىڭ ئەڭ ياخشى پالۋانلىرىنى تاللاپ مۇسابىقىگە قاتناشتۇردى.

50 - يىللارنىڭ ئوتتۇرىلىرىدىن باشلاپ، مەدەنىيەت تارماقلىرى دائىم چېلىشىش مۇسابىقىسى ئۈيۇشتۇرۇپ تۇردى. 1954 - ۋە 1957 - يىللىرى توقتاربېك بىلەن ئامانباي ئۆلكە (ئاپتونوم رايون) لىك چېلىشىش مۇسابىقىسىگە قاتناشتى. 70 - يىللاردىن كېيىن مۇسابىقە پائالىيىتى تېخىمۇ كۆپەيدى. 1979 - يىلدىن 1985 - يىلغىچە ناھىيە دەرىجىلىك چېلىشىش مۇسابىقىسى بەش قېتىم ئۆتكۈزۈلدى، مۇسابىقىگە 261 ئادەم (قېتىم) قاتناشتى. چېلىشىش كوماندىسى ئوبلاست بويىچە ئۆتكۈزۈلگەن مۇسابىقىلەردە كوللېكتىپ ئۈچ قېتىم 1 - لىككە، ئىككى قېتىم 2 - لىككە ئېرىشتى. بەزى چېلىشىش ماھىرلىرى يەنە ئاپتونوم رايونلۇق ۋە مەملىكەتلىك مۇسابىقىلەرگە قاتنىشىشقا تاللاندى، بەزىلىرى ئاپتونوم رايونلۇق چېلىشىش كوماندىسىغا ئەۋەتىپ بېرىلدى. 1974 - يىلدىن 1985 - يىلغىچە جەمئىي سەككىز تەنھەرىكەتچى ئەۋەتىپ بېرىلدى. ئۇلار مەملىكەت ئىچى ۋە سىرتىدىكى مۇسابىقىلەردە بىرقەدەر ياخشى نەتىجىلەرگە ئېرىشتى.

1959 - يىل 8 - ئايدا تەنھەرىكەتچى ھېيتاخۇن ھېيىجىدا ئۆتكۈزۈلگەن مەملىكەتلىك چېلىشىش مۇسابىقىسىگە قاتنىشىپ، ئەركىن چېلىشىش تۇرىدە 82 كىلوگرام دەرىجىلىكلەر بويىچە 2 - لىككە ئېرىشتى.

1974 - يىلى ئۇيغۇر تەنھەرىكەتچى ئابلىجان مامۇت ئاپتونوم رايونلۇق چېلىشىش كوماندىسىغا تاللاندى. 1978 - يىل 9 - ئايدا ئۇ، ئۇرۇمچى شەھىرىدە ئۆتكۈزۈلگەن مەملىكەتلىك قەدىمچە چېلىشىش تۇرىدە 82 كىلوگرام دەرىجىلىكلەر بويىچە 1 - لىككە ئېرىشتى. 1979 - يىل 9 - ئاينىڭ 4 - كۈنىدىن 19 - كۈنگىچە باۋدىكدا ئۆتكۈزۈلگەن 4 - نۆۋەتلىك تەنھەرىكەت مۇسابىقىسىدا، ئۇ، قەدىمچە چېلىشىش تۇرىدە 82 كىلوگرام دەرىجىلىكلەر بويىچە يەنە بىر قېتىم 1 - لىككە ئېرىشتى.

1977 - يىل 9 - ئايدا ئۇيغۇر تەنھەرىكەتچى ئالىمجان تۇرسۇنمەمەت ئاپتونوم رايونلۇق چېلىشىش كوماندىسىغا تاللاندى. ئۇ، 1978 - يىل 9 - ئايدا ئۇرۇمچىدە ئۆتكۈزۈلگەن دۆلەت دەرىجىلىك مۇسابىقىنىڭ قەدىمچە چېلىشىش تۇرىدە 48 كىلوگرام دەرىجىلىكلەر بويىچە 1 - لىككە ئېرىشتى. 1979 - يىل 9 - ئاينىڭ

4 . كۈنىدىن 19 . كۈنگىچە ئۆتكۈزۈلگەن 4 . نۆۋەتلىك تەنھەرىكەت مۇسابىقىسىدە يەنە شۇ تۈر بويىچە چەمپىيون بولدى.

قازاق تەنھەرىكەتچى قاسان 1979 . يىلى 4 . نۆۋەتلىك تەنھەرىكەت يىغىنىغا قاتنىشىپ، ئەركىن چېلىشىش تۈرىدە 100 كىلوگرامدىن يۇقىرى دەرىجىلىكلەر بويىچە 2 . لىككە ئېرىشتى.

قازاق ئۆسمۈر تەنھەرىكەتچى ئەنۋەر 1981 . يىل 11 . ئايدا شاڭخەيدە ئۆتكۈزۈلگەن مەملىكەتلىك ئۆسمۈرلەر چېلىشىش مۇسابىقىسىگە قاتنىشىپ، قەدىمچە چېلىشىش تۈرىدە 48 كىلوگرام دەرىجىلىكلەر بويىچە 1 . لىككە ئېرىشتى.

مۇڭغۇل تەنھەرىكەتچى ئۇچا 1980 . يىلى شاڭخەيدە ئۆتكۈزۈلگەن مەملىكەتلىك مۇسابىقىگە تۈنجى قېتىم قاتنىشىپ، ئەركىن چېلىشىش تۈرىدە 68 كىلوگرام دەرىجىلىكلەر بويىچە 3 . لىككە ئېرىشتى. 1982 . يىل 8 . ئايدا ئامېرىكىنىڭ كولورادو شتاتىدا ئۆتكۈزۈلگەن «دۇنيا ياشلار چېلىشىش لەۋھە تالىشىش مۇسابىقىسىگە قاتنىشىپ، ئەركىن چېلىشىش تۈرىدە 70 كىلوگرام دەرىجىلىكلەر بويىچە مىس مېدالغا ئېرىشتى. 1985 . يىل 6 . ئاينىڭ 15 . كۈنىدىن 16 . كۈنگىچە ئۇ يۇگوسلاۋىيىدە ئۆتكۈزۈلگەن 9 . نۆۋەتلىك «ماكىدونىيە گۈھىرى» خەلقئارا ئەركىن چېلىشىش تەكلىپ مۇسابىقىسىگە قاتنىشىپ، 68 كىلوگرام دەرىجىلىكلەر بويىچە 2 . لىككە ئېرىشتى ھەمدە تەكلىپ مۇسابىقىسىنىڭ ئۈچ مۇنەۋۋەر تەنھەرىكەتچىسىنىڭ بىرى بولدى.

2 . ئات بەيگىسى، تۆگە بەيگىسى، ئوغلاق تارتىش

ئات بەيگىسى تېز سۈرئەتلىك ئات بەيگىسى ۋە ئات يورغىلىتىش بەيگىسى دېگەن ئىككى تۈرگە بۆلۈنىدۇ. تېز سۈرئەتلىك ئات بەيگىسىنىڭ 1000 مېتىرلىق، 2000 مېتىرلىق، 3000 مېتىرلىق، 5000 مېتىرلىق، 10 مىڭ مېتىرلىق، 15 مىڭ مېتىرلىق تۈرلىرى بار. ئات يورغىلىتىش بەيگىسىنىڭ 3000 مېتىرلىق، 5000 مېتىرلىق تۈرلىرى بار.

تۆگە بەيگىسى بۈنىڭ 1000 مېتىرلىق، 2000 مېتىرلىق، 3000 مېتىرلىق تۈرلىرى بار.

1972 . يىل 8 . ئاينىڭ 5 . كۈنىدىن 6 . كۈنگىچە سايرام كۆلى بويىدا ئۆتكۈزۈلگەن بىر قېتىملىق ئات بەيگىسىگە بورتالا ناھىيىسىدىكى ئالتە گۈڭشې، ئىككى مەيدان (فېرما) 150 بەيگە ئېتى تەييارلىدى. «يالقۇن» گۈڭشېسىدىن ئوچۇر 5000 مېتىرلىق ئات يورغىلىتىش بەيگىسىدە 2 . لىككە ئېرىشتى؛ «ئوچقۇن» گۈڭشېسىدىن ئومالىبەك 1000 مېتىرلىق تۆگە بەيگىسىدە 3 . لىككە، 3000 مېتىرلىق تۆگە بەيگىسىدە 5 . لىككە ئېرىشتى؛ دەۋلەت 1000 مېتىرلىق تۆگە بەيگىسىدە 3 . لىككە، 2000 مېتىرلىق مۇسابىقىدا 5 . لىككە ئېرىشتى. 1985 . يىلى ئۆتكۈزۈلگەن ئاپتونوم رايونلۇق تۈنجى نۆۋەتلىك ئاز سانلىق مىللەتلەر تەنھەرىكەت مۇسابىقىسىدە بورتالا شەھىرىدىن تۆت ماھىر ئىسمىلىككە ئېرىشتى. ئارالتوقاي چارۋىچىلىق فېرمىسىدىن تۇرسۇن 3000 مېتىرلىق تېز سۈرئەتلىك ئات بەيگىسىدە 2 . لىككە ئېرىشتى؛ شويىكۈەن رايونىدىن ئوچۇر 3000 مېتىرلىق ئات يورغىلىتىش مۇسابىقىسىدە 2 . لىككە ئېرىشتى؛ ھەر ئىككىسى بىردىن كۈمۈش مېدال ئالدى.

ئوغلاق تارتىش 1985 . يىلدىن باشلاپ ئوغلاق تارتىش رەسمىي مۇسابىقە تۈرى قىلىپ بېكىتىلدى. ھەر يىلى 7 . ئايدىكى «نادام» مەرىكىسىدە ئوغلاق تارتىش مۇسابىقىسى ئۆتكۈزۈلىدىغان بولدى.

3 . باشقىلار

مىنگونىڭ 38 . يىلى (1949 . يىلى) 9 . ئاينىڭ 13 . كۈنىدىن 15 . كۈنگىچە ئۆتكۈزۈلگەن بىر قېتىملىق ئاممىۋى تەنھەرىكەت مۇسابىقىسىدە 100 مېتىرلىق، 200 مېتىرلىق، 400 مېتىرلىق، 800 مېتىرلىق،

1000 مېتىرلىق، 5000 مېتىرلىق يۈگۈرۈش مۇسابىقىسى ئۆتكۈزۈلدى، مۇسابىقىگە 494 ئادەم قاتناشتى، يۇنىك ئىچىدە چوڭلار 350 بولۇپ، 64 كىشى نەتىجىگە ئېرىشتى؛ ئۆسمۈر 144 بولۇپ، 25 ئۆسمۈر نەتىجىگە ئېرىشتى. شۇنىڭ بىلەن بىللە يەنە ۋاسكېتبول مۇسابىقىسى ئۆتكۈزۈلدى، سوۋېت مۇھاجىرلىرى جەمئىيىتىنىڭ ئەرلەر ۋاسكېتبول كوماندىسى چېمپىيون بولدى. ئۇيغۇر مەكتىپى كوماندىسى 2 - لىككە، موڭغۇل مەركىزىي باشلانغۇچ مەكتىپى كوماندىسى 3 - لىككە ئېرىشتى.

1949 - يىلدىن كېيىن، ئورگان - ئىدارىلەر دائىم ۋاسكېتبول، ۋالىبول، ئۆزۈنغا يۈگۈرۈش ۋە رادىئو گىمناستىكىسى مۇسابىقە پائالىيەتلىرىنى ئۆتكۈزۈپ تۇردى. 1954 - يىلى دۆلەت «ئەمگەك - مۇداپىئە تۈزۈمى»نى يولغا قويدى. يۇنىك بىلەن ناھىيىدىكى سانائەت، كان - كارخانىلىرى، ئورگانلار، مەكتەپلەر پائالىيەت ئېلىپ باردى. 1955 -، 1956 - يىللىرى ھەممە ئادەم ئائىلىق ھالدا ئىش ئارىلىقى گىمناستىكىسى ئويناندى.

1975 - يىل 4 - ئايدا ناھىيە دەرىجىلىك ئورگانلار ئومۇميۈزلۈك رادىئو گىمناستىكىسى ئاساس قىلىنغان ئاممىۋى تەنھەرىكەت پائالىيىتىنى قانات يايدۇردى، تەنتەربىيە كومىتېتى بىر قارار رادىئو گىمناستىكىسى يېتەكچىلىرى ئۆگىنىش كۇرسى ئاچتى. 80 - يىللارنىڭ بېشىدا قانات يايدۇرۇلغان ئاممىۋى تەنتەربىيە پائالىيىتى جەريانىدا ناھىيىلىك خەلق دوختۇرخانىسىنىڭ تەتقىقى كۆرۈنەرلىك بولدى. بۇ دوختۇرخانا 1979 - ۋە 1982 - يىللىرى ئىككى قېتىم ئاپتونوم رايونىمىز بويىچە ئاممىۋى تەنتەربىيىدە ئىلغار كوللېكتىپ بولۇپ باھالاندى. يېزىلاردىمۇ تەنتەربىيە پائالىيەتلىرى ناھايىتى ئومۇملاشتى. «يالقۇن» گۈزىشى 1961 - يىلى ۋاسكېتبول، ۋالىبول ۋە چېلىشىش كوماندىسى تەشكىللىدى، بۇ كوماندىلار شۇ يىلى 5 - ئايدا ئوبلاست دەرىجىلىك ئورگانلار، ئوبلاستلىق نەسىللىك قوي فېرمىسى، «ئالغا» چارۋىچىلىق فېرمىسى ۋاسكېتبول كوماندىلىرى ۋە چېلىشىش كوماندىلىرىنى مۇسابىقىگە قاتنىشىشقا تەكلىپ قىلدى. «يالقۇن» گۈزىشى كوماندىسى ئىككى تۇردە چېمپىيون بولدى.

چامباشچىلىقمۇ خېلى راۋاجلاندى. 1985 - يىلى بورتالا رايونىدا خەلق باشقۇرغان ئىككى چامباشچىلىق مەكتىپى قۇرۇلدى. بۇ مەكتەپتە جەمئىي 175 ئوقۇغۇچى بار بولۇپ، دائىم ئۆزئارا كىچىك كۆلەملىك مۇسابىقە پائالىيەتلىرى ئۆتكۈزۈلۈپ تۇردى.

§ 3 . ياش - ئۆسمۈرلەرنىڭ تەنتەربىيە مەشقى

1978 - يىلدىن باشلاپ مەشق تور - نۇقتىلىرى ۋە ئىشتىن سىرتقى تەنتەربىيە مەكتەپلىرى تەدرىجىي قۇرۇلۇشقا باشلىدى. ناھىيە بويىچە يەتتە مەشق تور - نۇقتىسى، توققۇز ئىشتىن سىرتقى تېرىنبر بار بولدى. ھەر يىلى 125 تەنھەرىكەتچى ساقلاپ قېلىنىپ، مەشق ئۇزۇن يىل داۋاملاشتۇرۇلدى. 1984 - ۋە 1985 - يىللىرى ئاپتونوم رايونغا 11 تەنھەرىكەتچى ئەۋەتىپ بېرىلدى.

1. بالىلار پۈتبولى

بالىلار پۈتبولى شەھەرنىڭ مۇھىم تەنتەربىيە تۈرى ھېسابلىنىدۇ. شەھەرلىك 1 - ئوتتۇرا مەكتەپ، گۈلۈمتۇ باشلانغۇچ مەكتىپى، كىرگىنزو باشلانغۇچ مەكتىپى (ئەسلىدىكى «غالىبىيەت» باشلانغۇچ مەكتىپى)، ئۇلاستاي باشلانغۇچ مەكتىپى (ئەسلىدىكى «شەرق قىزارىدى» باشلانغۇچ مەكتىپى) شەھەردىكى ئەنئەنىۋى پۈتبول تۈرلىرى مەكتىپى ۋە مەشق تور - نۇقتىسى ھېسابلىنىدۇ. 1984 - يىل 9 - ئايدا باشلانغۇچ مەكتەپلەرنىڭ 3 - يىللىق ئوقۇغۇچىلىرىدىن 30 ئۇيغۇر قىز - ئوغۇل ئوقۇغۇچى تاللىنىپ، شەھەرلىك 1 - ئوتتۇرا

مەكتەپتە تۇنجى پۈتبول سىنىپى قۇرۇلدى، ئىككى تېرىنىر سەپلەندى، قىز تەنھەرىكەتچى 15، ئوغۇل تەنھەرىكەتچى 15 بولۇپ، ئۇلار كۈنىگە ئىككى سائەت مەشىق قىلدى، بىر يىلدا 200 كۈن مەشىق قىلدى.

2. يېنىك ئاتلېتىكا

مەشىق نۇقتىلىرى شەھەرلىك 2 - ئوتتۇرا مەكتەپ، شويىڭپەن رايونلۇق 2 - ئوتتۇرا مەكتەپ ۋە ئارالتوقاي چارۋىچىلىق فېرمىسى 2 - ئوتتۇرا مەكتىپىدە تەسىس قىلىندى. تۆت ئىشتىن سىرتقى تېرىنىر، 50 تەنھەرىكەتچى بار بولدى.

3. ۋالىبول، چېلىشىش

مەشىق نۇقتىلىرى شەھەرلىك 1 - ئوتتۇرا مەكتەپ بىلەن چىندېل يېزىلىق ئوتتۇرا مەكتەپتە تەسىس قىلىندى. ۋالىبولدا ئايالار ۋالىبولى ئاساس قىلىندى.

§ 4. رېپېرلار قوشۇنى

50 - يىللارنىڭ ئوتتۇرا ۋە ئاخىرقى مەزگىللىرىدە بۇ يەردە پەقەت دەرىجىلىك چېلىشىش رېپېرلىرى بار ئىدى. 60 - يىللارنىڭ بېشىدا ۋاسكىتبول ۋە ۋالىبول بويىچە دەرىجىلىك رېپېرلار تەدرىجىي بارلىققا كەلدى. «مەدەنىيەت زور ئىنقىلابى» جەريانىدا رېپېرلار قوشۇنى پالەچ ھالەتكە چۈشۈپ قالدى. 70 - يىللارنىڭ كېيىنكى مەزگىللىدىن باشلاپ ھەر خىل دەرىجىلىك رېپېرلار تەدرىجىي ئەسلىگە كەلدى. 1985 - يىلى 1 - دەرىجىلىك رېپېر ئىككىگە يەتتى، بۇنىڭ ئىچىدە ۋاسكېتبول، مۇز تېيىلىش رېپېرى بىر، جۈڭگوچە چېلىشىش رېپېرى بىر؛ 2 - دەرىجىلىك رېپېر 22، بۇنىڭ ئىچىدە يېنىك ئاتلېتىكا رېپېرى سەككىز، چېلىشىش رېپېرى ئۈچ، ۋالىبول رېپېرى ئۈچ، تىك - تاك توپ رېپېرى ئىككى، پۈتبول رېپېرى ئىككى، جۈڭگوچە شاھمات رېپېرى ئىككى، ۋاسكېتبول رېپېرى بىر، قارىغا ئېتىش رېپېرى بىر؛ 3 - دەرىجىلىك رېپېر 29، بۇنىڭ ئىچىدە يېنىك ئاتلېتىكا رېپېرى 20، پۈتبول رېپېرى بەش، تىك - تاك توپ رېپېرى ئىككى، ۋالىبول رېپېرى بىر، ۋاسكېتبول رېپېرى بىر.

§ 5. مۇسابىقە نەتىجىلىرى

1. چېلىشىش

1980 - يىلدىن 1985 - يىلغىچە ناھىيىلىك چېلىشىش كوماندىسى ئوبلاست بويىچە ئۆتكۈزۈلگەن جۈڭگوچە چېلىشىش مۇسابىقىلىرىدە ئۈچ قېتىم كوللېكتىپ 1 - لىككە، ئىككى قېتىم 2 - لىككە ئېرىشتى. 18 ئادەم شەخسلەر بويىچە 1 - لىككە ئېرىشتى.

2. پۈتبول

1980 - يىلدىن 1985 - يىلغىچە ناھىيىلىك 1 - ئوتتۇرا مەكتەپنىڭ ئوقۇغۇچىلار پۈتبول كوماندىسى

بىلەن كىچىك پوتبول كومانىسى ئوبلاست بويىچە ئۆتكۈزۈلگەن كوللېكتىپ مۇسابىقىلەردە بەش قېتىم 1 - لىككە، بىر قېتىم 2 - لىككە، بىر قېتىم 3 - لىككە ئېرىشتى.

3. ۋاسكېتبول

ناھىيىلىك ۋاسكېتبول ۋەكىللەر كومانىسى ئوبلاست بويىچە ئۆتكۈزۈلگەن ۋاسكېتبول مۇسابىقىسىدە ئەرلەر ئارا تۆت قېتىم 1 - لىككە، ئاياللار ئارا تۆت قېتىم 1 - لىككە ئېرىشتى.

4. ۋالىبول

ناھىيىلىك ۋالىبول ۋەكىللەر كومانىسى ئوبلاست بويىچە ئۆتكۈزۈلگەن ۋالىبول مۇسابىقىلىرىدە ئەرلەر ئارا ئۈچ قېتىم 1 - لىككە، بىر قېتىم 2 - لىككە، ئاياللار ئارا ئىككى قېتىم 1 - لىككە، بىر قېتىم 2 - لىككە ئېرىشتى.

5. يېنىك ئاتلېتىكا

ناھىيىلىك يېنىك ئاتلېتىكا ۋەكىللەر كومانىسى 1971 - يىلدىن 1985 - يىلغىچە ئوبلاست بويىچە ئۆتكۈزۈلگەن 15 قېتىملىق يېنىك ئاتلېتىكا تەنھەرىكەت مۇسابىقىسىدە كوللېكتىپ ئومۇمىي نومۇردا يەتتە قېتىم 1 - لىككە، ئىككى قېتىم 2 - لىككە، ئۈچ قېتىم 3 - لىككە ئېرىشتى.

بورتالا شەھىرى بويىچە ئەرلەر يېنىك ئاتلېتىكا تەنھەرىكەت مۇسابىقىسىنىڭ ئەڭ يۇقىرى رېكورتى

مەدەنىيەت، ماارىپ 5 — 1

تۈرى	نەتىجىسى	رېكورت يارانقۇچى	ئورۇن	مۇسابىقە نامى	ۋاقتى	ئورۇن
60 مېتىرلىق	8″	سەي جىرۇك	شويىنچەن رايونى	بورتالا ناھىيىلىك ئۆسمۈر-بالىلار يېنىك ئاتلېتىكا مۇسابىقىسى	1979 - يىل 7 - ئاي	بورتالا
100 مېتىر-لىق	12″	چياۋ بو	شويىنچەن رايونى	ئالىي مەكتەپ، تېخنىكۇملار-نىڭ تەنھەرىكەت قوشۇمچە مۇسابىقىسى	1976 - يىل 6 - ئاي	بورتالا
200 مېتىر-لىق	25″5	نومىسجاپ	ناھىيىلىك 2 - ئوتتۇرا مەكتەپ	ئوبلاستلىق يېنىك ئاتلېتىكا مۇسابىقىسى	1982 - يىل 5 - ئاي	ئارىشاڤ
400 مېتىر-لىق	57″5	نومىسجاپ	ناھىيىلىك 2 - ئوتتۇرا مەكتەپ	ناھىيىدىكى ئوتتۇرا مەكتەپ ئوقۇغۇچىلىرىنىڭ يېنىك ئاتلېتىكا مۇسابىقىسى	1981 - يىل 6 - ئاي	بورتالا

800 مېتر-لىق	2'11'1	جالاق لوڭ - شيالاق	شويىڭپەن رايونى	بورتالا ناھىيىسىدىكى ئۆسمۇر-بالىلارنىڭ يېنىڭ ئاتلېتكا مۇسابىقىسى	1985 - يىل 6 - ئاي	بورتالا
1500 مېتر-لىق	4'31"8	جالاق چوڭ - شياۋ	شويىڭپەن رايونى	ئاپتونوم رايونلۇق 2 - نۆۋەتلىك تەنھەرىكەت مۇسابىقىسى	1978 - يىل 8 - ئاي	ئۈرۈمچى شەھىرى
3000 مېتر-لىق	9'52"4	سەمى	چىندىل يې-زىسى	ئاپتونوم رايونلۇق ئۆسمۇرلەر يېنىڭ ئاتلېتكا مۇسابىقىسى	1977 - يىل 8 - ئاي	غۇلجا
5000 مېتر-لىق	18'22"0	جالاق چوڭ - شياۋ	شويىڭپەن رايونى	ئوبلاستلىق يېنىڭ ئاتلېتكا مۇسابىقىسى	1978 - يىل 6 - ئاي	بورتالا
10 مىڭ مېتىرلىق	46'0"9	ئىمام	شويىڭپەن رايونى	ناھىيىلىك ياش - ئۆسمۇرلەر يېنىڭ ئاتلېتكا مۇسابىقىسى	1974 - يىل 6 - ئاي	بورتالا
ئېگىزلىگە سەكرەش	1.67 مېتر	جالاق لوڭ - شيالاق	شويىڭپەن رايونى	ناھىيىلىك ئۆسمۇر - بالىلار يېنىڭ ئاتلېتكا مۇسابىقىسى	1985 - يىل 6 - ئاي	بورتالا
يىراققا سەكرەش	5.47 مېتر	بەي شېڭ-چۈن	شويىڭپەن رايونى	ناھىيىلىك ئۆسمۇر- بالىلارنىڭ يېنىڭ ئاتلېتكا مۇسابىقىسى	1984 - يىل 5 - ئاي	بورتالا
ئۈچ تاقلاپ يىراققا سەكرەش	11.62 مېتر	تېمەن جاۋدي	ناھىيىلىك 2 - ئوتتۇرا مەكتەپ	ناھىيىلىك 2 - ئوتتۇرا مەكتەپنىڭ 7 - نۆۋەتلىك مەكتەپ تەنھەرىكەت مۇسابىقىسى	1980 - يىل 9 - ئاي	بورتالا
چۆيۈن توپ	10.50 مېتر	گو خۇەيشەن	ئارالتوقاي چارۋىچىلىق فېرمىسى	ناھىيىلىك ئۆسمۇر - بالىلار يېنىڭ ئاتلېتكا مۇسابىقىسى	1985 - يىل 6 - ئاي	بورتالا
دېسكا	32.08 مېتر	گو خۇەيشەن	ئارالتوقاي چارۋىچىلىق فېرمىسى	ناھىيىلىك ئۆسمۇر - بالىلار يېنىڭ ئاتلېتكا مۇسابىقىسى	1985 - يىل 6 - ئاي	بورتالا
نەيزە	45.60 مېتر	بى جيەنخۇا	ئارالتوقاي چارۋىچىلىق فېرمىسى	ئاپتونوم رايونلۇق ئىشتىن سىرتقى تەنتەربىيە مەكتەپلىرى-نىڭ يېنىڭ ئاتلېتكا مۇسابىقىسى	1985 - يىل 8 - ئاي	ئۈرۈمچى شەھىرى
100 × 4 مېتىرلىق	50"	كوللېكتىپ	شويىڭپەن رايونى كو-ماندىسى	ئوبلاستلىق يېنىڭ ئاتلېتكا مۇسابىقىسى	1985 - يىل 7 - ئاي	بورتالا

بورتالا شەھىرى بويىچە ئايالار يېنىڭ ئاتلېتكا تەنھەرىكەت مۇسابىقىسىنىڭ ئەڭ يۇقىرى رېكورتى

مەدەنىيەت، ماارىپ 5 — 2

تۈرى	نەتىجىسى	رېكورت ياراتقۇچى	ئورۇن	مۇسابىقە نامى	ۋاقتى	ئورۇن
60 مېتىرلىق	8"8	چىن كېيۈەن	شويىڭپەن رايونى	ناھىيىلىك ئۆسمۇر - بالىلار يېنىڭ ئاتلېتكا مۇسابىقىسى	1978 - يىل 7 - ئاي	بورتالا
100 مېتر-لىق	13"6	لو يۈپىڭ	شويىڭپەن رايونى	ئاپتونوم رايونلۇق ئۆسمۇرلەر «ب» گۇرۇپپىسىنىڭ ياش ئاپىرىمسى بويىچە ئۆتكۈزۈلگەن مۇسابىقىسى	1985 - يىل 7 - ئاي	كۈيتۇڭ

200 مېتر-لىق	28″4	لو يۈپىڭ	شويىڭپەن رايونى	ناھىيىلىك ئۆسمۈر - بالىلار يېنىك ئاتلېتىكا مۇسابىقىسى	1985 - يىل 6 - ئاي	بورتالا
400 مېتر-لىق	1′3″8	جاۋ چيۈخۇڭ	ئارالتوقاي چارۋىچىلىق فېرمىسى	ئاپتونوم رايونلۇق ئىشتىن سىرتقى تەنتەربىيە مەكتەپلىرى يېنىك ئاتلېتىكا مۇسابىقىسى	1985 - يىل 8 - ئاي	ئۈرۈمچى شەھىرى
800 مېتر-لىق	2′25″	تېمەن جاۋچىڭ	ناھىيىلىك 2 - ئوتتۇرا مەكتەپ	ئوبلاستلىق يېنىك ئاتلېتىكا مۇسابىقىسى	1985 - يىل 7 - ئاي	بورتالا
1500 مېتر-لىق	5′12″	تېمەن جاۋچىڭ	ناھىيىلىك 2 - ئوتتۇرا مەكتەپ	ئوبلاستلىق يېنىك ئاتلېتىكا مۇسابىقىسى	1985 - يىل 7 - ئاي	بورتالا
3000 مېتر-لىق	12′53″9	جاۋ چيۈخۇڭ	ناھىيىلىك 2 - ئوتتۇرا مەكتەپ	ناھىيىلىك يېنىك ئاتلېتىكا مۇسابىقىسى	1984 - يىل 1 - ئاي	بورتالا
4 × 100 مېترلىق	50″4	كوللېكتىپ	شويىڭپەن رايونى كو-ماندىسى	ناھىيىلىك ئۆسمۈر - بالىلار يېنىك ئاتلېتىكا مۇسابىقىسى	1985 - يىل 5 - ئاي	بورتالا
4 × 100 مېترلىق	4′40″5	كوللېكتىپ	بورتالا كو-ماندىسى	ئوبلاستلىق ئوتتۇرا مەكتەپ ئوقۇغۇچىلىرى يېنىك ئاتلېتىكا مۇسابىقىسى	1984 - يىل 7 - ئاي	بورتالا
ئېگىزلىگە سەكرەش	1.34 مېتر	ژاڭ يۈمېي	ناھىيىلىك 2 - ئوتتۇرا مەكتەپ	ناھىيىلىك ئۆسمۈر - بالىلار يېنىك ئاتلېتىكا مۇسابىقىسى	1984 - يىل 5 - ئاي	بورتالا
يىراقتا سەكرەش	4.65 مېتر	چېن لىن	ناھىيىلىك 2 - ئوتتۇرا مەكتەپ	ناھىيىلىك ئۆسمۈر - بالىلار يېنىك ئاتلېتىكا مۇسابىقىسى	1985 - يىل 6 - ئاي	بورتالا
چۆيۈن توپ	8.86 مېتر	جياڭ يۈخۇا	شويىڭپەن رايونى	ناھىيىلىك ئۆسمۈر - بالىلار يېنىك ئاتلېتىكا مۇسابىقىسى	1985 - يىل 6 - ئاي	بورتالا
دىسكا	32.30 مېتر	جياڭ يۈخۇا	شويىڭپەن رايونى	ناھىيىلىك ئۆسمۈر - بالىلار يېنىك ئاتلېتىكا مۇسابىقىسى	1985 - يىل 6 - ئاي	بورتالا
نەيزە	34 مېتر	چېن لىن	ناھىيىلىك 2 - ئوتتۇرا مەكتەپ	ئاپتونوم رايونلۇق ئىشتىن سىرتقى تەنتەربىيە مەكتەپلىرى مۇسابىقىسى	1985 - يىل 8 - ئاي	ئۈرۈمچى شەھىرى

VI باب

رادىئو - تېلېۋىزىيە

يېزا - بازار رادىئو ئىشلىرى 50 - يىللاردىن كېيىنلا تەرەققىي قىلىشقا باشلىدى. 1974 - يىلىغا كەلگەندە ناھىيىدە ئۈيغۇر، خەنزۇ، موڭغۇل تىللىرىدا بىرلا ۋاقىتتا 5. 19 سائەت، ھەربىر تىلدا كۈنىگە 5. 6 سائەتتىن ئاڭلىتىش بېرىلىدىغان بولدى. 1983 - يىلى كىچىك چاستوتىلىق ئۇلاپ ئاڭلىتىش يولغا قويۇلدى، شۇنىڭ

بىلەن بۇ جايدا خەۋەرلەر يېزىلارغا ۋاقتىدا يەتكۈزۈلمەسلىكتەك ھالەتكە خاتىمە بېرىلدى. 1985 - يىلنىڭ ئاخىرىغىچە يېزا دەرىجىلىك رادىئو كۈچەيتىش ئۈزېلى يەتتىگە، كەنت دەرىجىلىك رادىئو ئۆيى 44 كە يەتتى. كەنتلەرگە رادىئو بېرىش نىسبىتى 56% كە، ئائىلىلەرگە كاناي ئورنىتىلىش نىسبىتى 25% كە يەتتى. 1982 - يىل 7 - ئاينىڭ 1 - كۈنى ئاپتونوم ئوبلاستلىق تېلېۋىزىيە كۈچەيتىش ئىستانسىسى قۇرۇلۇپ، بازار - يېزىلاردىكى ھەر مىللەت ئاھالىلىرى تېلېۋىزور كۆرەلەيدىغان بولدى. بورتالا بازىرى ۋە شوينىڭپەن رايونىدىكى دولانتى بۇلاق كەنتىنىڭ تەكشۈرۈشىگە قارىغاندا، 1985 - يىلىغا كەلگەندە تېلېۋىزورى بار ئائىلە 80% كە يەتكەن.

§ 1. ئاپپاراتلار

1. رادىئو - تېلېۋىزىيە ئىدارىسى

1951 - يىل 6 - ئايدا بورتالادا رادىئو قوبۇل قىلىش ئۈزېلى قۇرۇش ئىشى باشلاندى. دەسلەپتە پەقەت بىر ئۇيغۇر، بىر خەنزۇ رادىئو قوبۇل قىلىش خادىمىلا بار ئىدى، بۇ ئۈزېلنى ناھىيىلىك پارتكوم تەشۋىقات بۆلۈمى بىۋاسىتە باشقۇراتتى. 1957 - يىل 5 - ئايدا ناھىيىلىك خەلق رادىئو ئۈزېلى قۇرۇلدى، ئۇنىڭغا تۆت خىزمەتچى خادىم سەپلەندى. رادىئو ئۈزېلى «چىندېل» كوچىسىغا يەنى ھازىرقى كوچا مەركىزىدىكى گۈللۈك دەرۋازىسىنىڭ غەرب تەرىپىگە جايلاشقانىدى. 1958 - يىلى بورتالادىكى ناھىيە دەرىجىلىك ئاپپاراتلار ئەمەلدىن قالدۇرۇلغاندا رادىئو ئۈزېلى ئاپتونوم ئوبلاستلىق تەشۋىقات بۆلۈمىنىڭ باشقۇرۇشىغا ئۆتكۈزۈپ بېرىلدى. 1959 - يىلى ئوبلاستلىق پوچتا - تېلېگراف ئىدارىسىغا تەۋە قىلىندى. 1961 - يىل 1 - ئايدا قايتۇرۇپ كېلىندى. ئۇنى مەمۇرىي جەھەتتىن ئوبلاستلىق مەدەنىيەت - مائارىپ بۆلۈمى باشقۇرىدىغان، كەسپىي جەھەتتىن ناھىيىلىك تەشۋىقات بۆلۈمى رەھبەرلىك قىلىدىغان بولدى. 1962 - يىلنىڭ ئاخىرىدا ناھىيە دەرىجىلىك ئاپپاراتلار ئەسلىگە كەلتۈرۈلگەندە رادىئو ئۈزېلى بورتالا ناھىيىسىگە قايتۇرۇپ بېرىلدى. ئۇنى مەمۇرىي جەھەتتىن ناھىيىلىك مەدەنىيەت - مائارىپ بۆلۈمى باشقۇرىدىغان، كەسپىي جەھەتتىن ناھىيىلىك تەشۋىقات بۆلۈمى رەھبەرلىك قىلىدىغان بولدى. خىراجىتى ناھىيە مالىيىسىدىن بىر تۇتاش ئورۇنلاشتۇرۇلدى. 1966 - يىل 8 - ئايدا «مەدەنىيەت زور ئىنقىلابى» باشلاندى، 9 - ئايدا بازارلىق سوتسىيالىستىك تەربىيە ئۆمىكى رادىئو ئۈزېلىنى ئەسلى ئورنىدىن ئوبلاستلىق پارتكوم قورۇسى (ھازىرقى ئوبلاستلىق ئاياللار بىرلەشمىسى تۇرۇشلۇق ئورۇن) غا كۆچۈرۈشنى قارار قىلدى. 1966 - يىل 12 - ئايدا قىزىل قوغدىغۇچىلار سىملىق رادىئو ئۈزېلىنى ئىگىلىدى. 1967 - يىل 3 - ئاينىڭ 18 - كۈنى بورتالا شۆبە ھەربىي رايونى بۇيرۇق بويىچە رادىئو ئۈزېلىنى ھەربىي ئىدارە قىلدى. 1972 - يىل 10 - ئايدا ھەربىي ئىدارە قىلىش ئەمەلدىن قالدۇرۇلۇپ، رادىئو ئۈزېلى يەنە بورتالا ناھىيىسىنىڭ باشقۇرۇشىغا ئۆتكۈزۈپ بېرىلدى. 1973 - يىل 5 - ئايدا خىزمەتكە قولايلىق بولسۇن ئۈچۈن، رادىئو ئۈزېلى ئوبلاستلىق پارتكوم قورۇسىدىن ئەسلىدىكى ناھىيىلىك خەلق قوراللىق بۆلۈمىنىڭ قورۇسى (ھازىرقى ئىدارە بىناسىنىڭ كەينى تەرىپى) گە كۆچۈرۈلدى. بۇ چاغدا سەككىز ئىشچى - خىزمەتچىسى بار ئىدى، شۇنىڭدىن باشلاپ مالىيە خىراجىتىنى ئۆزى باشقۇرىدىغان بولدى. 1982 - يىل 4 - ئايدىن باشلاپ، رادىئو ئۈزېلى قارىمىقىدا تەھرىرلىك - ئاڭلىتىش گۇرۇپپىسى، تېخنىكا گۇرۇپپىسى، سىم يولى گۇرۇپپىسى، مەمۇرىي گۇرۇپپا تەسىس قىلىندى. 1984 - يىل 5 - ئاينىڭ 29 - كۈنى رادىئو - تېلېۋىزىيە ئىدارىسى قىلىپ كېڭەيتىپ قۇرۇلدى. شۇ يىلى 11 - ئاينىڭ 10 - كۈنى ئاپپارات ئىسلاھاتىدا ئىدارىنىڭ دەرىجىسى بۆلۈم دەرىجىلىك قىلىپ ئۆستۈرۈلدى، ئۇ، ناھىيىلىك پارتكوم ۋە ھۆكۈمەتنىڭ قوش رەھبەرلىكىدىكى ئىدارە - ئۈزېل

بىرلەشتۇرۇلگەن كەسپىي ئورۇن قىلىندى. بۇ چاغدا ئىشچى - خىزمەتچىسى 25 كە يەتتى. 1985 - يىلىنىڭ ئاخىرىدا ئىشچى - خىزمەتچىسى 28 گە يەتتى، بۇنىڭ ئىچىدە ئۇيغۇر بەش، موڭغۇل بەش، خەنزۇ 14، ئۇزبېك بىرى.

بوزتالا شەھەرلىك رادىئو - تېلېۋىزىيە ئۇزۇلى (ئىدارىسى) نىڭ رەھبەرلىرى

مەدەنىيەت، ماارىپ 6 — 1

ئىسىم - فامىلىسى	جىنسى	مىللىتى	ۋەزىپىسى	ۋەزىپە ئۆتەش مۇددىتى	ئىزاھات
يۈسۈپ ھاجى جۇ			رادىئو قوبۇل قىلىش ئۇزۇلىنىڭ مەسئۇلى	1951.6 — 1958.6	1957 - يىل 6 - ئاينىڭ 15 - كۈنى مۇئاۋىن باشلىق بولغان
خۇخەن	ئەر	خەنزۇ	ئۇزۇل باشلىقى	1958.8 — 1960.12	پوچتا - تېلېگراف ئىدارىسى خەۋەرلىشىش بۆلۈمىنىڭ باشلىقلىقىنى قوشۇمچە ئۈستىگە ئالغان
ۋاڭ يىڭبياۋ	ئەر	خەنزۇ	ئۇزۇل باشلىقى	1961.9 — 1985.1	1967 - يىل 3 - ئايدىن 1972 - يىلىنىڭ ئاخىرىغىچە خىزمەتلەرگە رىياسەتچىلىك قىلغان، 1973 - يىل 1 - ئاينىڭ 2 - كۈنىدىن 1981 - يىل 7 - ئايغىچە مۇئاۋىن ئۇزۇل باشلىقى، 8 - ئايدا ئۇزۇل باشلىقى بولغان، 1985 - يىلى تەتقىقاتچى خادىم ۋە پارتىيە ياچېيكىسىنىڭ شۇجىسى بولغان
جېن باۋيۇ	ئەر	خەنزۇ	ھەربىي ئىدارە قىلىش ھەيئىتىنىڭ مەسئۇلى	1967.3 — 1970	
ۋاڭ جىڭفۇ	ئەر	خەنزۇ	ھەربىي ئىدارە قىلىش ھەيئىتىنىڭ مەسئۇلى	1970 — 1972.10	
سۇ زەيتاڭ	ئەر	خەنزۇ	ئۇزۇل باشلىقى	1972.11.2—1975.4	
قاسىمجان			مۇئاۋىن ئۇزۇل باشلىقى	1975.4 — 1985.3	1985 - يىل 4 - ئايدا تەتقىقاتچى خادىم بولغان
نامسا	ئەر	موڭغۇل	رادىئو - تېلېۋىزىيە ئىدارىسىنىڭ مۇئاۋىن باشلىقى	1984.11.10—	خىزمەتلەرگە رىياسەتچىلىك قىلغان
لى شىڭيۈن	ئەر	خەنزۇ	رادىئو - تېلېۋىزىيە ئىدارىسىنىڭ مۇئاۋىن باشلىقى	1984.11.10—	
يالاڭ جەن	ئەر	خەنزۇ	رادىئو - تېلېۋىزىيە ئىدارىسىنىڭ مۇئاۋىن باشلىقى	1985.3.2—	

2. شەھەرلىك رادىئو ئىدارىسىگە بىۋاستە قاراشلىق ئورۇنلار

رادىئو - تېلېۋىزىيە مۇلازىمەت بۆلۈمى. 1983 - يىلى رادىئو ئۇزۇلى 23 مىڭ يۈەن مەبلەغ تەييارلاپ، مۇلازىمەت بۆلۈمى قۇرغاندى، بۇ بۆلۈم 1984 - يىل 1 - ئاينىڭ 1 - كۈنى تىجارەت باشلىدى. بۇ بۆلۈم دەسلەپتە زىيالىي ياشلارنىلا ئاساس قىلىپ قۇرۇلغاندى. ھازىر، ئاساسەن، تېلېۋىزور، رادىئو، ئۇنتالغۇ ۋە

ھەرخىل زاپچاسلارنى سېتىش تىجارىتى بىلەن شۇغۇللىنىدۇ. ئالتە ئىشچى - خىزمەتچىسى بار. بۇ بۆلۈمنىڭ مېلى ئاپتونوم رايونلۇق رادىئو - تېلېۋىزىيە مۇلازىمەت بۆلۈمىدىن كەلتۈرۈلىدۇ. 1984 - 1985 - يىللىق ئومۇمىي تىجارەت سوممىسى 380 مىڭ يۈەنگە يەتتى.

3. رايونلۇق (يېزىلىق) رادىئو كۆچەيتىش ئۇزېللىرى

1) دالىنۇ يېزىلىق رادىئو كۆچەيتىش ئۇزېلى بۇ ئۇزېل 1971 - يىل 3 - ئايدا قۇرۇلغان بولۇپ، دەسلەپتە ئىككىلا ئادەمى بار ئىدى. 1985 - يىلىمۇ يەنىلا ئىككىلا ئادەم ئىشلىدى، خەنزۇچىلا ئاڭلىتىش بەردى. ئۇزېل ئورنى دەسلەپتە يېزىلىق شىپاخانىدا ئىدى، 1974 - يىل 6 - ئايدا مالىيەدىن پۇل ئاجرىتىلىپ يېڭىدىن ئاڭلىتىش ئۆيى، توك تارقىتىش ئۆيى قاتارلىق يەتتە ئېغىز ئۆي سېلىندى. بۇ ئۆيلەرنىڭ ئومۇمىي كۆلىمى 190 كۋادرات مېتر كېلىدۇ. ئاپپاراتلىرىنىڭ قۇۋۋىتى دەسلەپتە پەقەت 375×2 ۋات بولۇپ، 25 ۋاتلىق چوڭ كانايدىن ئۇچنى سۆرىيەلەيتتى. سىم يولىمۇ پەقەت دالتۇنلۇق يېنىدىكى ئەسلىدىكى «زاراڭزا» چوڭ ئەتىرىتىنىڭ ئۇچ ئىشلەپچىقىرىش ئەتىرىتىگە ۋە دەريانىڭ جەنۇبىدىكى بارون ئۆڭكۇر ئۇرۇقچىلىق مەيدانىنىڭ ئىككى ئەتىرىتىگىلا بارانتى، 140 كاناي بار ئىدى. 1983 - يىل 6 - ئايدا گۇڭشې 17 مىڭ يۈەن مەبلەغ تەييارلاپ، ناھىيىلىك رادىئو ئۇزېلىنىڭ ئازراق مەبلەغ يارىدەم بېرىشى بىلەن 22 كىلومېتر ئارىلىققا يېڭىدىن قوش سىم تارتتى، بۇنىڭ بىلەن گۇڭشېدىكى بەش چوڭ ئەترەتنىڭ 18 ئىشلەپچىقىرىش ئەتىرىتىگە سىم يېتىپ باردى، بىر يۈرۈش 275×2 ۋاتلىق كۆچەيتكۈچ، بىر دانە «7512» تېپلىق خەۋەر قوبۇللىغۇچ كۆپەيتىلدى، بۇنىڭ بىلەن ئاڭلىتىش سۈپىتى ئۆستى، ئاڭلىتىش ئۇنۇمى ياخشىلاندى.

2) شويېڭپەن رايونلۇق رادىئو كۆچەيتىش ئۇزېلى بۇ ئۇزېل 1972 - يىل 9 - ئايدا قۇرۇلغان بولۇپ، دەسلەپتە ئىككى ئادەمى بار ئىدى. 1983 - يىلى ئادەمى ئۆچكە يەتتى. بۇ ئۇزېل ئەسلىدە خەنزۇ، ئۇيغۇر تىللىرىدا كۈن ئاتلاپ نۆۋەت بىلەن ئاڭلىتىش بېرەتتى. 1976 - يىل-4- ئايدا ئىككى خىل تىلدا تەڭ ئاڭلىتىش بېرىدىغان بولدى. ئۇزېلىنىڭ 275×2 ۋاتلىق كۆچەيتكۈچتىن ئىككىسى، 275 ۋاتلىق كۆچەيتكۈچتىن بىرى، «7512» تېپلىق خەۋەر قوبۇللىغۇچتىن ئىككىسى، تۆت خىل سۆزئەتلىك پاتېفوندىن بىرى، «701» تېپلىق پاتېفون ئاۋازىنى كۆچەيتكۈچتىن بىرى، 50 ۋاتلىق كۆچەيتكۈچتىن بىرى، «601» تېپلىق ئۇنىڭالغۇدىن ئىككىسى، «پەنەسونىك» ماركىلىق كېسەك ئۇنىڭالغۇدىن بىرى، «مېيخۇا» ماركىلىق ئۇنىڭالغۇدىن بىرى بار. بۇ ئۇزېل دەسلەپتە كۆلۇبنىڭ كونا بىر ئېغىز ئۆيىنى ئاربىيەت تېلېپ تۇرغانىدى. بۇ چاغدا ئاران 550 ۋاتلىق كۆچەيتكۈچتىن بىرى، «7512» تېپلىق خەۋەر قوبۇللىغۇچتىن بىرى بار ئىدى، جەمئىي 23 ستولبا/كىلومېتر ئۇزۇنلۇقتا رادىئو سىمى تارتىلغانىدى (ئۇزېل قۇرۇلۇشتىن ئىلگىرىكى سىم يوللىرىنىمۇ ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ)، 470 كاناي ئورنىتىلغانىدى. 1973 - يىلدىن باشلاپ ئۆزى توك تارقىتىپ ئاڭلىتىش بېرىشكە باشلىدى. 1974 - يىلى يېڭىدىن توققۇز ئېغىز ئاڭلىتىش ئۆيى ۋە ئىشخانا سېلىندى، بۇ ئۆيلەرنىڭ كۆلىمى 210 كۋادرات مېتر كېلىدۇ. ئۇزېل ئۆز كۆچىگە تايىنىپ 262 ستولبىنى سىمونتتىن قۇيۇلغان باغلىما تۈۋرۈك ئۆستىگە ئورنىتىپ، سىم يولىنى رېمونت قىلدى. 1980 - يىلى گۇڭشېدىن خارمۇدون كەنتى (8 - چوڭ ئەترەت)، كۆكبۇرا كەنتى (10 - چوڭ ئەترەت) گە 9.7 كىلومېتر ئۇزۇنلۇقتا يەر ئاستى سىمى (تاق سىم) تارتتى. شۇنىڭدىن ئېتىبارەن كىچىك كانايلارنىڭ تەرەققىياتى تېز بولدى. 1982 - يىلغا كەلگەندە كىچىك كانايىنىڭ ئائىلىلەرگە كىرىش نىسبىتى 90% تىن ئاشتى. بۇ ئۇزېل 1978 - يىلدىن 1983 - يىلغىچە ئالتە قېتىم ئوبلاست، ناھىيە، گۇڭشې قاتارلىق ھەر دەرىجىلىك ئورۇنلار تەرىپىدىن ئېلغار كوللېكتىپ بولۇپ باھالاندى. 1985 - يىلى ئاپتونوم رايونىمىز بويىچە ئېلغار ئورۇن بولۇپ باھالاندى.

3) چىندېل يېزىلىق رادىئو كۈچەيتىش ئۈزېلى بۇ ئۈزېل 1972 - يىل 10 - ئايدا قۇرۇلغان بولۇپ، دەسلەپتە ئىككى ئادىمى بار ئىدى. 1985 - يىلى ئادىمى ئۈچكە يەتتى. ئۈزېلنىڭ ئۈسكۈنىلىرىدىن 275 ۋاتلىق كۈچەيتكۈچتىن بىرى، 275×2 ۋاتلىق كۈچەيتكۈچتىن بىرى، «7512» تىپلىق خەۋەر قوبۇللىغۇچتىن بىرى، «601» تىپلىق ئۇنئالغۇدىن بىرى، «مېيخۇا» ماركىلىق ئۇنئالغۇدىن بىرى، «206» تىپلىق تۆت خىل سۈرئەتلىك پاتېفوندىن بىرى بار. ئۈزېل قۇرۇلۇشتىن ئىلگىرى «تاڭ نۇرى»، «ئالتۇن يۇلتۇز»، «يېڭى يول»، «ئالغا» دىن ئىبارەت تۆت چوڭ ئەترەتنىڭ توققۇز ئىشلەپچىقىرىش ئەترىتىگە سىم تارتىلغانىدى، بۇ، تاق سىم بولۇپ، ئۇزۇنلۇقى 11 كىلومېتر كېلەتتى. 320 كىچىك كاناي، تۆت دانە 25 ۋاتلىق چوڭ كاناي ئورنىتىلغانىدى. كېيىن تەدرىجىي بازار رايونى ئەتراپىدىكى سەككىز ئىشلەپچىقىرىش ئەترىتىگە 200 كىچىك كاناي ئورنىتىلدى. 1978 - يىلدىن باشلاپ ئۇيغۇر تىلى ئاساس قىلىنغان ھالدا كۇنىگە ئۈچ قېتىم ئاڭلىتىش بېرىلىدىغان بولدى.

4) ئارالتوقاي چارۋىچىلىق فېرمىسى رادىئو كۈچەيتىش ئۈزېلى بۇ ئۈزېل 1973 - يىل 3 - ئايدا قۇرۇلغان بولۇپ، دەسلەپتە ئىككى ئادىمى بار ئىدى، 1985 - يىلى ئادىمى ئۈچكە يەتتى. ئۈزېل قۇرۇلغاندىن كېيىن، ئالدى بىلەن، بىر قىسىم جايلارغا سىم تارتىپ، كىچىك كانايلارنى ئورناتتى. ئۈزېل 1974 - يىلى يېڭىدىن 1.5 كىلوۋاتلىق گېنېراتوردىن بىرنى، 400×2 ۋاتلىق كۈچەيتكۈچتىن بىر يۇرۇش، 275 ۋاتلىق كۈچەيتكۈچتىن بىرنى، «7512» تىپلىق خەۋەر قوبۇللىغۇچتىن بىرنى، «601» تىپلىق ئۇنئالغۇدىن بىرنى سېتىۋالدى. 1976 - يىلى 12 ئات كۈچىگە ئىگە دىزېل ماتوردىن بىرنى سېتىۋېلىپ، ئۆزى توك تارقىتىشقا باشلىدى. شۇ يىلى فېرما شتابىدىن نەمىنسۇپرۇك (8 - ئەترەت) كە 8.5 ستولبا/كىلومېتر ئۇزۇنلۇقتا ئوچۇق سىم تارتىلدى، 180 كىچىك كاناي ئورنىتىلدى. 1979 - يىل 5 - ئايدىن باشلاپ يەر ئاستى سىمى تارتىلدى. 1980 - يىل 5 - ئايغىچە فېرمىدىكى توققۇز يېزا ئىگىلىك ئەترىتىگە تارتىلغان يەر ئاستى سىمى (قوش سىم) نىڭ ئۇزۇنلۇقى ئون كىلومېترغا يەتتى. 1981 - يىلى بۇ فېرما 3500 يۇەن مەبلەغ سېلىپ، 20 مىڭ مېتردىن كۆپرەك رېزىنكە قاپلىق سىم سېتىۋېلىپ، ئەترەتلەردىكى ئائىلىلەرگە تارتىلغان سىمنى قايتىدىن رېمونت قىلدى. 1982 - يىلغىچە فېرما بويىچە 719 كىچىك كاناي ئورنىتىلدى، كانايىنىڭ ئائىلىلەرگە كىرىش نىسبىتى 78% كە يەتتى. شۇ يىلى بۇ فېرما ناھىيە بويىچە رادىئو سىستېمىسىدىكى ئىلغار كوللېكتىپ بولۇپ باھالاندى.

5) ئۇتىۇلاق يېزىلىق رادىئو كۈچەيتىش ئۈزېلى بۇ ئۈزېل 1974 - يىل 6 - ئايدا قۇرۇلغان بولۇپ، دەسلەپتە ئىككى ئادىمى بار ئىدى، 1985 - يىلى ئادىمى ئۈچكە يەتتى. 1973 - يىلى 100 كۋادرات مېترلىق ئۆي سېلىندى، ئۈچ كىلوۋاتلىق بېنزىن گېنېراتوردىن بىرى سېتىۋېلىندى. ئۈزېل قۇرۇلغاندا 13 ستولبا/كىلومېتر ئۇزۇنلۇقتا سىم (تاق سىم) تارتىلىپ، «شەرق قىزاردى»، «سەكرەپ ئىلگىرىلەش»، «ئىتتىپاق» چوڭ ئەترەتلىرىدىكى سەككىز ئىشلەپچىقىرىش ئەترىتىگە تۇتاشتۇرۇلدى. 1983 - يىلى «قىزىل يۇلتۇز» چوڭ ئەترىتىنىڭ ئون ئىشلەپچىقىرىش ئەترىتىگە يەتتە كىلومېتر ئۇزۇنلۇقتا يەر ئاستى سىم (ئۇيغۇرچە ئاڭلىتىش ئۈچۈن بىر تال سىم، خەنزۇچە ئاڭلىتىش ئۈچۈن بىر تال سىم) تارتىلدى. 1984 - يىلى بۇ چوڭ ئەترەت ئۆزى ستولبا تەييارلاپ، چوڭ ئەترەتتىن گۇڭشېغىچە تۆت ستولبا/كىلومېتر ئۇزۇنلۇقتا سىم (تاق سىم) تارتتى، كىچىك كانايدىن 220 نى قايتا رېمونت قىلدى ۋە ئورناتتى. ئۈزېلنىڭ ئۈسكۈنىلىرىدىن 550 ۋاتلىق كۈچەيتكۈچتىن بىرى، 250 ۋاتلىق كۈچەيتكۈچتىن بىرى، «206» تىپلىق تۆت خىل سۈرئەتلىك پاتېفوندىن بىرى، «601» تىپلىق ئۇنئالغۇدىن بىرى، «7512» تىپلىق خەۋەر قوبۇللىغۇچتىن ئىككىسى، «شاڭخەي» ماركىلىق ئۇنئالغۇدىن بىرى، «مېيخۇا» ماركىلىق ئۇنئالغۇدىن بىرى بار. ئۈزېل قۇرۇلغاندا پەقەت خەنزۇ تىلىدىلا ئاڭلىتىش بېرەتتى. 1976 - يىل 6 - ئايدا ئۇيغۇرچە ئاڭلىتىش تەسىس قىلىندى.

6) توتى كەنتى رادىئو كۈچەيتىش ئۈزېلى بۇ ئۈزېل 1979 - يىل 9 - ئايدا قۇرۇلغان. ئۇ، ئەسلىدە ناھىيىلىك ئۇرۇقچىلىق مەيدانى رادىئو كۈچەيتىش ئۈزېلى ئىدى. دەسلەپتە بىر ئادىمى بار ئىدى. 1984 -

يىل 9 - ئايدا ئۇرۇقچىلىق مەيدانى ئەمەلدىن قالدۇرۇلغاندىن كېيىن، ئادەمى يەنىلا بىر پېتى تۇرۇۋەردى. دەسلەپتە 275 ۋاتلىق كۇچەيتكۈچتىن بىرى، «7512» تېپلىق خەۋەر قوبۇللىغۇچتىن بىرى، «601» تېپلىق ئۇنىئالغۇدىن بىرى، «206» تېپلىق تۆت خىل سۈرئەتلىك پاتېفوندىن بىرى بار ئىدى. 25 ۋاتلىق يۇقىرى ئاۋازلىق كانايدىن ئۇچى ئورنىتىلغانىدى. 1981 - يىل 9 - ئايدا ئۇچ كىلومېتر ئۇزۇنلۇقتا يەر ئاستى سىمى (قوش سىم)، ئۇچ كىلومېتر ئۇزۇنلۇقتا ئوچۇق سىم تارتىلدى. قايتا رېمونت قىلىنغاندىن كېيىن، 187 كىچىك كاناي قايتىدىن ئورنىتىلدى.

7) بىلىن خارمودون يېزىلىق كۇچەيتىش ئۇزۇلى بۇ ئۇزۇل 1980 - يىل 9 - ئايدا قۇرۇلغان بولۇپ، دەسلەپتە ئىككى ئادەمى بار ئىدى. 1985 - يىلىمۇ ئادەمى ئىككى پېتى تۇرۇۋەردى. ئۇزۇلنىڭ ئۇسكۇنىلىرىدىن 500 ۋاتلىق كۇچەيتكۈچتىن بىر يۇرۇش، «601» تېپلىق ئۇنىئالغۇدىن بىرى، «مېيخۋا» ماركىلىق ئۇنىئالغۇدىن بىرى، «7512» تېپلىق خەۋەر قوبۇللىغۇچتىن بىرى، «206» تېپلىق پاتېفوندىن بىرى بار يولدى. ئىمارەت كۆلىمى 120 كۋادرات مېترغا يەتتى. 1981 - يىل 10 - ئايدىن 1983 - يىلنىڭ ئاخىرىغىچە جەمئىي 16.7 كىلومېتر ئۇزۇنلۇقتا يەر ئاستى سىمى (قوش سىم) تارتىلدى. 1983 - يىل 9 - ئايدا ئەڭ يىراق بولغان شىنتارا چوڭ ئەترىتىنىڭ 1 -، 2 - ئىشلەپچىقىرىش ئەترەتلىرى، ئۇز كۇچىگە تايىنىپ 130 تال ستولبا سېتىۋېلىپ، يەتتە كىلومېتر ئۇزۇنلۇقتا قوش سىم تارتتى، يۇقىرى ئاۋازلىق كانايدىن ئۇچنى ئورناتتى. سىم يولى، توك مەنبەسى نورمال بولغاچقا، 1980 - يىلدىن باشلاپ، ھەر كۈنى ئۇچ قېتىم خەنزۇچە ئاڭلىتىش داۋاملاشتۇرۇلۇپ كەلدى.

§ 2. رادىئو

1. بازار - يېزا رادىئو تورى ۋە كانايىنىڭ ئائىلىلەرگە كىرىش نىسبىتى

1951 - يىلى رادىئو ئۇزۇلى قۇرۇلغاندا پەقەت «چاڭجياڭ» ماركىلىق تۇراقلىق تېلېكترون لامپىلىق رادىئو قوبۇللىغۇچتىن ئىككىسى، شاپىگرافتىن بىرى بار ئىدى. ئەينى ۋاقىتتا بۇ ئۇزۇلنىڭ ئاساسلىق ۋەزىپىسى، شىنجاڭ خەلق رادىئو ئىستانسىسىنىڭ خەۋەرلىرىنى كۆچۈرۈۋېلىپ، شاپىگرافتا بېسىپ كىچىك گېزىت چىقىرىپ ناھىيىلىك پارتكوم، ھۆكۈمەت رەھبەرلىرىنى تەمىنلەشتىن ئىبارەت ئىدى. 1956 - يىل 6 - ئايدا ناھىيە مالىيىسىدىن پۇل ئاجرىتىلىپ، بىر يۇرۇش رادىئو كۇچەيتىش ئۇسكۇنىسى (ئاڭلىتىشنى كونترول قىلىش ئۇسكۇنىسى، ئاۋاز كۇچەيتكۈچ، ئاۋاز كۆچەيتكۈچ، «يىراق مۇساپە» ماركىلىق خەۋەر قوبۇللىغۇچ، «810» تېپلىق تېلېكترون لامپىلىق ئۇزۇنلۇغۇنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ) ھەمدە 0.75 كىلوۋاتلىق بىر گېنېراتور سېتىۋېلىندى. 1957 - يىل 7 - ئايدا ئالدى بىلەن، بورتالا بازىرى، ئەسلىدىكى 1 - رايونغا قاراشلىق بەش ئائىلىلەرگە 75 كىچىك كاناي ئورنىتىلدى، شۇ يىلى يەنە تېلېفون سىمىدىن پايدىلىنىلىپ، 2 -، 3 - رايونلارغا 9.5 كىلومېتر ئۇزۇنلۇقتا رادىئو سىمى تارتىلدى، بۇ ئىككى رايوننىڭ ئىشلەپچىقىرىش ئەترەتلىرىگە 25 كىلومېتر ئۇزۇنلۇقتا مەخسۇس سىم تارتىلىپ، 241 كىچىك كاناي، ئالتە يۇقىرى ئاۋازلىق كاناي ئورنىتىلدى. بۇ كانايلاردىن پايدىلىنىلىپ، شىنجاڭ خەلق رادىئو ئىستانسىسىنىڭ پروگراممىلىرى ئۇلاپ ئاڭلىتىلغاندىن باشقا، يەنە ئۆزەتتىكى مەركىزىي ۋەزىپىگە ماسلىشىش يۈزىسىدىن، بىر قىسىم قەرەلسىز پروگراممىلار باشقۇرۇلدى، بۇنىڭدا ئۇيغۇرچە ئاڭلىتىش ئاساس قىلىندى. 1959 - يىلنىڭ ئاخىرىدىن باشلاپ خەنزۇچە

ئاڭلىتىش يولغا قويۇلدى. كۈنىگە ئىككى قېتىم (ئەتتىگەندە بىر قېتىم، كەچتە بىر قېتىم) ئاڭلىتىش بېرىلدى. ئەينى ۋاقىتتا مەخسۇس رادىئو سىمى بولمىغاچقا، تېلېفون سىمىدىن پايدىلىنىلىپ ئۇيغۇرچە، خەنزۇچە ئىككى تىلدا نۆۋەت بىلەن پروگراممىا سىگنالى يەتكۈزۈلەتتى. شۇ يىلنىڭ ئاخىرىدا ناھىيە بويىچە گۇڭشې (مەيدان - فېرما) لارغا تېلېفون سىمىدىن پايدىلىنىلىپ رادىئو يەتكۈزۈلۈش مۇساپىسى 70 كىلومېترغا، چوڭ ئەترەت، ئىشلەپچىقىرىش ئەترەتلىرى ئۈزلىرى ستولبا تەيياراپ تارتقان مەخسۇس رادىئو سىمى 28 كىلومېترغا، كىچىك كاناي 310 غا، بەش ۋاتلىققىتىن ئون ۋاتلىققىچە بولغان يۇقىرى ئاۋازلىق كاناي 11 گە يەتتى.

1961 - يىلى 500 ۋاتلىق ئاپپارات جازىسىدىن ئىككىسى، «يىراق مۇساپە» ماركىلىق ئېلېكترون لامپىلىق قوبۇللىغۇچتىن ئىككىسى، 0.75 كىلوۋاتلىق گېنېراتوردىن بىرى كۆيەيتىلدى. 1969 - يىلى تەشۋىقات ئۇنۇمىنى ياخشىلاش ئۈچۈن ئۇيغۇرچە، خەنزۇچە سىگنال يەتكۈزۈش سىمى ئايرىۋېتىلدى، ئوسكۇنىلەرمۇ ئىككى يۇرۇشكە ئايرىلدى، كۈنىگە ئۈچ قېتىم، جەمئىي 12 سائەت ئاڭلىتىش بېرىلدى. 1974 - يىلى ئاپتونوم ئوبلاست قۇرۇلغانلىقىنىڭ 20 يىللىقىنى تەبرىكلەش ئۈچۈن يەنە يېڭى ئوسكۇنىلەر كۆيەيتىلدى، مەخسۇس سىم تارتىلدى. شۇ يىلى 5 - ئايدا موڭغۇلچە رادىئو پروگراممىسى يولغا قويۇلدى. شۇنىڭدىن باشلاپ، بۇ ئۇزۇن ئۇيغۇرچە، خەنزۇچە، موڭغۇلچە ئۈچ خىل تىلدا 19.5 سائەت ئاڭلىتىش بېرىدىغان بولدى، ھەربىر تىلدا كۈنىگە 6.5 سائەت ئاڭلىتىش بېرىلدى. 1985 - يىلى ئۇزۇن ئۇزى باشقۇرغان پروگراممىلاردىن شەھەر خەۋەرلىرى ۋە گېزىت - ژۇرناللاردىن ئۇزۇندىلەر پروگراممىسى ھەپتىدە ئۈچ گۇرۇپپا، ھەر بىر گۇرۇپپىدا 15 مىنۇتتىن ئاڭلىتىلدى؛ ھەپتىلىك خەۋەرلەر ئۇنۇۋېرسال پروگراممىسى ھەپتىدە بىر گۇرۇپپا، 20 مىنۇت ئاڭلىتىلدى؛ ئۆگىنىش پروگراممىسى ھەپتىدە ئىككى گۇرۇپپا، ھەر بىر گۇرۇپپىدا 15 مىنۇت ئاڭلىتىلدى، مۇلازىمەت خاراكتېرىدىكى پروگراممىا ھەپتىدە بىر گۇرۇپپا، 15 مىنۇت ئاڭلىتىلدى، شۇنىڭدەك ھاۋارايىدىن مەلۇمات، بورتالا بازىرىدىكى كۈندىلىك كۆكتات باھاسى، ئېلان قاتارلىق پروگراممىلارمۇ ئاڭلىتىلدى. يۇقىرىدىكى پروگراممىلار ئۈچ خىل تىلدا بىرلا ۋاقىتتا ئاڭلىتىلدى.

بازاردىكى غاز - غۇز ئاۋازىنى ئازايتىش ئۈچۈن، 1984 - يىل 6 - ئايدا بورتالا بازىرىنىڭ «چىندېل» كوچىسىدىكى ئەسلىدىكى رادىئو سىمى ۋە ئوسكۇنىلەر ئۆزگەرتىلدى، ستولبىلار سېمونت ستولبىغا، توغرا بالداقلار تۆمۈر توغرا بالداققا ئۆزگەرتىلىپ، 1.7 كىلومېتر ئۇزۇنلۇقتا ئالتە تال سۈلياۋ ۋە رېزىنكە قاپلىق سىم تارتىلدى، يۇقىرى ئاۋازلىق كانايلار ئەسلىدىن قالدۇرۇلۇپ، ئۇنىڭ ئورنىغا تۆۋەن ئاۋازلىق كانايدىن 56 سى ئورنىتىلدى ھەمدە ئۇيغۇرچە، خەنزۇچە، موڭغۇلچە تىللاردىكى كانايلارنىڭ ئورۇنلاشتۇرۇلۇشى تەڭشەلدى. 1985 - يىلى رايون، يېزا (مەيدان - فېرما) لاردىكى رادىئو سىمى داۋاملىق زىمونت قىلىنىدى. يىل ئاخىرىغىچە شەھەر بويىچە 112 مەۋرىي كەنتنىڭ 67سىگە رادىئو يەتكۈزۈلدى، كەنتلەرگە رادىئونىڭ يەتكۈزۈلۈش نىسبىتى 56.3% كە يەتتى. شەھەر بويىچە 150 مىڭ 236 دېھقان ئائىلىسىدىن 3808 ئائىلىگە كىچىك كاناي ئورنىتىلدى، كاناينىڭ ئائىلىلەرگە كىرىش نىسبىتى 25% كە يەتتى. ھازىر يېزا دەرىجىلىك كۆچەيتىش ئۇزۇلىدىن يەتتىسى، كەنت دەرىجىلىك رادىئو ئۆيىدىن 44 ى بار؛ يېزىدىن تۆۋەن ئورۇنلارغا 273 كىلومېتر ئۇزۇنلۇقتا مەخسۇس سىم تارتىلدى، بۇنىڭ ئىچىدە قوش سىم 137 كىلومېتر، تاق سىم 136 كىلومېتر.

2. تەشۋىقات مەزمۇنى

پارتىيىنىڭ ھەرقايسى مەزگىلدىكى فاڭجېن، سىياسەتلىرىگە ئاساسەن، شۇ جاينىڭ ئەمەلىي ئەھۋالىغا بىرلەشتۈرۈلۈپ، تۈرلۈك ئىشلەپچىقىرىش ھەرىكەتلىرىگە ماسلاشقان ھالدا تەشۋىقات ئېلىپ بېرىلدى. 50 -

يىللارنىڭ دەسلىپىدە، ئاساسەن، پارتىيەنىڭ دېموكراتىك ئىنقىلاب مەزگىلىدىكى ۋاقىچىلىرى، ئەكسىلئىنقىلابچىلارنى باستۇرۇش، ئىجارە ھەققىنى كېمەيتىش ـ زومىگەرلەرگە قارشى تۇرۇش، يەر ئىسلاھاتى قاتارلىقلارغا دائىر سىياسەتلىرى ھەمدە ئەينى ۋاقىتتىكى دېھقانچىلىق، چارۋىچىلىقنىڭ تەرەققىيات ئەھۋالى تەشۋىق قىلىندى. 1954 ـ يىلى بورتالا موڭغۇل ئاپتونوم ئوبلاستى قۇرۇلغاندىن كېيىن، پارتىيەنىڭ مىللىي سىياسىتى، مىللىي تېررىتورىيىلىك ئاپتونومىيە قاتارلىقلار ۋە مىللەتلەر ئىتتىپاقلىقىنى كۈچەيتىشكە دائىر ۋاقىچە، سىياسەتلەر نۇقتىلىق تەشۋىق قىلىندى. 50 ـ يىللارنىڭ ئاخىرقى مەزگىلىدە، ئاساسەن، پارتىيە 8 ـ نۆۋەتلىك مەركىزىي كومىتېتى 2 ـ يىغىنىدا ئونتۇرىغا قويۇلغان پارتىيەنىڭ باش لۇشىەنى ۋە خەلق گۈڭشىسى تەشۋىق قىلىندى. 60 ـ يىللارنىڭ دەسلىپىدە پارتىيە مەركىزىي كومىتېتىنىڭ خەلق ئىگىلىكىنى تەڭشەش، مۇستەھكەملەش، تولۇقلاش، ئۆستۈرۈشتىن ئىبارەت ۋاقىچىنى ھەمدە شۇ جاينىڭ خىزمىتىدە مەيدانغا كەلگەن ياخشى ئىش، ياخشى ئادەملەر نۇقتىلىق تەشۋىق قىلىندى. 1961 ـ يىلى بىر نەچەر مۇخبىر ـ تەھرىر بارلىققا كېلىپ، ئانچە ـ مۇنچە پروگراممىلار باشقۇردى. 1966 ـ يىلدىن 1976 ـ يىلغىچە بولغان ئون يىللىق قالايمىقانچىلىق مەزگىلىدە، ئاساسەن، مەركىزىي خەلق رادىئو ئىستانسىسى بىلەن شىنجاڭ خەلق رادىئو ئىستانسىسىنىڭ خەۋەرلەر پروگراممىلىرى ئۈلاپ ئاڭلىتىلدى ھەمدە بىر قىسىم گېزىتلەردىن ئۈزۈندىلەر ئاڭلىتىلدى. ئۇزى پروگراممىلا ئىشلەشتە مۇخبىر ۋە تەھرىر خادىملار بولمىغاچقا، ناھىيىدىكى پارتىيە، ھۆكۈمەت ئورۇنلىرىنىڭ ئالاقىدار ئۇقتۇرۇش، يولىيورۇقلىرى ۋە بورتالا گېزىتىگە بېسىلغان خەۋەرلەردىن ئۈزۈندىلەر ئاڭلىتىلدى. 1976 ـ يىلى بىر خەنزۇ مۇخبىر ـ تەھرىر يۆتكەپ كېلىنگەندىن كېيىن، يىغىنىنىڭ ئۇنىڭلىغۇلۇق خەۋىرى، قىسمەن ئاخبارات خەۋەرلىرى ۋە بىر قىسىم ئەدەبىيات ـ سەنئەت نومۇرلىرى، گېزىتلەردىن ئۈزۈندىلەر قاتارلىق پروگراممىلار كۆپەيتىلدى. شۇ جاينىڭ مەدەنىيەت تۈرمۇشىنى بېيىتىش ئۈچۈن، رادىئو ئۈزلۈكسىز يەنە پىلاستىنكا ساتتى، بەش يىلدا 11 مىڭ 550 دانە پىلاستىنكا ساتتى. پارتىيە 11 ـ نۆۋەتلىك مەركىزىي كومىتېتى 3 ـ ئومۇمىي يىغىنىدىن كېيىن، پارتىيە 11 ـ نۆۋەتلىك مەركىزىي كومىتېتى 3 ـ ئومۇمىي يىغىنىدا بەلگىلەنگەن لۇشىەن، ۋاقىچىن، سىياسەتلەر نۇقتىلىق تەشۋىق قىلىندى. پارتىيە خىزمىتىنىڭ مۇھىم نۇقتىسىنىڭ يۆتكىلىش ئەھۋالى تەشۋىق قىلىندى. 80 ـ يىللاردىن بۇيان، سوتسىيالىزم دەۋرىدىكى ئىككى مەدەنىيەت قۇرۇلۇشى، تۆت ئاساسلىق پرىنسىپتا چىڭ تۇرۇش، ھەقىقەتنى ئەمەلىيەتتىن ئىزدەش روھى ھەمدە يېڭا ئىگىلىك مەسئۇلىيەت تۈزۈمى ۋە شەھەر ئىقتىسادىي تۈزۈلمە ئىسلاھاتى، دېموكراتىيە ۋە قانۇنچىلىق، پارتىيەنىڭ مىللىي سىياسىتى نۇقتىلىق تەشۋىق قىلىندى. شۇنىڭ بىلەن بىللە شۇ جاينىڭ ئەمەلىي ئەھۋالىغا بىرلەشتۈرۈلۈپ، «تۆتنى زامانىۋىلاشتۇرۇش» قۇرۇلۇشىدا مەيدانغا كەلگەن ياخشى ئادەم، ياخشى ئىشلار، ئىلمىي ئۇسۇلدا تېرىقچىلىق قىلىش بىلىملىرى تەشۋىق قىلىندى. 1981 ـ يىلدىن باشلاپ، شۇ جايغا دائىر ئاخبارات پروگراممىسى، مۇلازىمەت خاراكتېرلىق پروگراممىلا، ئىلان پروگراممىسى ۋە ئەدەبىيات ـ سەنئەت پروگراممىسى كۆپەيتىلدى. گەرچە ئادەم ئاز بولسىمۇ، بىراق مۇخبىر ـ تەھرىر خادىملار بىلەن دېكتورلار زىچ ماسلىشىپ، ئاكتىپلىق بىلەن چارە ـ ئامال تېپىپ ماتېرىيال توپلىدى. 1983 ـ يىلى شىنجاڭ بويىچە ئۆتكۈزۈلگەن يېڭا سىملىق رادىئو ئۈزلىلىرى ئۇزى باشقۇرغان پروگراممىلارنى باھالاشتا، خەنزۇچە بىلىم خاراكتېرلىك پروگراما 3 ـ دەرىجىلىك مۇكاپاتقا، موڭغۇلچە خەۋەرلەر پروگراممىسى 3 ـ دەرىجىلىك مۇكاپاتقا ئېرىشتى. 1982 ـ يىلى رادىئو ئۈزلىدىكى مۇخبىر ـ تەھرىر خادىم ئالتىگە يەتتى، بۇنىڭ ئىچىدە خەنزۇ ئىككى، ئۇيغۇر ئۇچۇ، موڭغۇل بىر. 1982 ـ يىلدىن 1983 ـ يىلغىچە بولغان ئىككى يىلدا جاپالىق تىرىشىش ئارقىلىق، 2752 پارچە خەۋەر ۋە باشقا ماقالىلەر تاللاپ ئاڭلىتىلدى، بۇنىڭ ئىچىدە ئۇيغۇرچە ماقالە 1008، خەنزۇچە ماقالە 1089، موڭغۇلچە ماقالە 655.

1983 - يىلى شىنجاڭ بويىچە ئۆتكۈزۈلگەن ئۆزى باشقۇرغان پروگراممىلارنى باھالاشتا، ئۇيغۇرچە «يېڭا ئىگىلىكىمىزدىن مول ھوسۇل ئېلىش» دېگەن پروگراما شىنجاڭ بويىچە مۇنەۋۋەر پروگراما بولۇپ باھالاندى. موڭغۇلچە «يېڭىچە توي مۇراسىمى» دېگەن پروگراما شىنجاڭ بويىچە مۇنەۋۋەر پروگراما بولۇپ باھالانغاندىن كېيىن، ئاپتونوم رايونلۇق رادىئو - تېلېۋىزىيە نازارىتى تەرىپىدىن مەملىكەتلىك ئۆزى باشقۇرغان پروگراممىلارنى باھالاشقا قاتناشتۇرۇشقا كۆرسىتىلدى.

1984 - يىلى ئۆزى باشقۇرغان پروگراممىلار ھەپتىدە بىر يۇرۇشتىن ئىككى يۇرۇشكىچە ئاڭلىتىلىشتىن، ھەپتىدە يەتتە يۇرۇش ئاڭلىتىلىدىغان بولدى. ئۇچ خىل تىلدا ئاڭلىتىلغان ماقالىلەر 1781 پارچىگە يەتتى (بۇنىڭ ئىچىدە خەنزۇچە ماقالە 536، ئۇيغۇرچە ماقالە 725، موڭغۇلچە ماقالە 520). بۇ ئۆزىل ئۆزى يېزىپ تەھرىرلىگەن ماقالە 443، ئىختىيارىي مۇخبىرلار ئەۋەتكەن ماقالە 424. ئۆزى باشقۇرغان پروگراممىلارنىڭ سانى ۋە سۈپىتى ئىلگىرىكى يىللاردىكىدىن ئۆستى، نەتىجىدە بۇ ئۆزىل ئاپتونوم ئوبلاست بويىچە ئىلغار كوللېكتىپ بولۇپ باھالاندى.

1985 - يىلى ماقالىلەرنىڭ سۈپىتىنى يەنمۇ ئۆستۈرۈش ئۈچۈن، 3 - ئاينىڭ 16 - كۈنىدىن 18 - كۈنىگىچە رادىئو - تېلېۋىزىيە ئىدارىسى بىلەن ناھىيىلىك پارتكوم تەشۋىقات بۆلۈمى بىرلىكتە ناھىيە بويىچە ئالاقە - خەۋەر يىغىنى ئۆتكۈزدى، يىغىن مەزگىلىدە ئوبلاستلىق گېزىتخانىنىڭ تەجرىبىلىك تەھرىرلىرى، مۇخبىرلىرى تەكلىپ قىلىنىپ، ئاساسىي قاتلامدىكى ئىختىيارىي مۇخبىرلارغا پۈداۋ دەرسى ئۆتۈپ بېرىلدى. شۇيىڭچەن رايونى، دالتۇ يېزىسىمۇ ئۆز جايىنىڭ ئەمەلىيىتىگە بىرلەشتۈرۈپ، ئىختىيارىي مۇخبىرلار ئۆگىنىش كۆرسى ئاچتى، بۇنىڭ بىلەن ئىختىيارىي مۇخبىرلار قوشۇنى زورايدى. 1985 - يىلنىڭ ئاخىرىدا شەھەر بويىچە ئاساسىي قاتلام ئىختىيارىي مۇخبىرلىرى 67 گە يەتتى، بۇنىڭ ئىچىدە خەنزۇ 20، ئۇيغۇر 27، موڭغۇل 22. مۇشۇ بىر يىلدا ئۇزىلغا 381 ماقالە ئەۋەتىلدى، ئاڭلىتىلغان ماقالە ئىدارە بويىچە ئاڭلىتىلغان ماقالىلەرنىڭ 1: 37 پىرسەنتتىنى ئىگىلىدى. ئىدارە بويىچە 1568 ماقالە ئاڭلىتىلدى، بۇنىڭ ئىچىدە گېزىتلەردىن ئۆزۈندىلەر 376، مۇلازىمەت خاراكتېرلىق پروگراممىغا دائىر ماقالە 279، ئۆگىنىشكە دائىر ماقالە 117، ئەدەبىيات - سەنئەت خاراكتېرلىك پروگراممىلارغا دائىر ماقالە ئالتە، ئېلان 12، باشقا ماقالە 778. بۇنىڭدىن باشقا، رايون (يېزا - فېرما) لاردىكى كۆچەيتىش ئۆزىللىرى مۇشۇ بىر يىلدا 597 خەۋەر ئاڭلاتتى. شەھەر بويىچە گېزىتخانىغا ئەۋەتىلگەن ماقالىلەردىن 100 پارچىسى ئىشلىتىلدى. بۇ ئۆزىل 1984 - 1985 - يىللىرى ئۈدا ئىككى يىل ئوبلاستلىق گېزىتخانا تەرىپىدىن ئىلغار ئىختىيارى مۇخبىرلىق پونكىتى بولۇپ باھالاندى. بارلىق مۇخبىر ۋە تەھرىرلەرنىڭ تەرىشچانلىقى ئارقىسىدا، شەھەر بويىچە كۈنىگە ھەر بىر تىلدا ئون مىنۇتتىن 15 مىنۇتقىچە ئۆزى باشقۇرغان پروگراممىنى ئاڭلىتىشقا كاپالەتلىك قىلىندى، ماقالىلەرنىڭ سۈپىتىمۇ تەدرىجىي ئۆستى.

1985 - يىلى ئوبلاست بويىچە ئۆتكۈزۈلگەن مۇنەۋۋەر پروگراممىلارنى باھالاشتا شەھەرلىك رادىئو - تېلېۋىزىيە ئىدارىسىنىڭ موڭغۇل تىلىدىكى «بورتالا شەھەرلىك تەمىنات سودا كوپېراتىپى بۇ يىللىق پاختا سېتىۋېلىش ۋەزىپىسىنى ئاشۇرۇپ ئورۇندىدى» دېگەن خەۋىرى، رېياسەتچى پروگراممىسىنىڭ 1 - گۇرۇپپا رادىئو باش ماقالىسى «ئوتلاقنىڭ پەخرى»، ئۇيغۇر تىلىدا ئاڭلىتىلغان باشماقالە «ئەستايىدىل تەكشۈرۈپ تەنقىد قىلىپ، ئۇنۇملۇك تەدبىر قوللانغاندىلا، ئاندىن كارخانا ھاياتىي كۈچكە ئىگە بولالايدۇ — «ئىنتىپاق» سودا سارىيىنىڭ ئىقتىسادىي ئىسلاھاتىغا باھا»، ياش - ئۆسمۈرلەر پروگراممىسىنىڭ 1 - گۇرۇپپىسى بىلەن مەخسۇس پروگراما «قىزىل بايراق» مېھمانخانىسى ئىگىلىك باشقۇرۇشنى قانداق ياخشىلىدى»، خەنزۇ تىلىدا ئاڭلىتىلغان خەۋەرلەر پروگراممىسى «چارۋىچى مىكمېرجاپ دېھقانچىلىق بىلەن شۇغۇللىنىپ بېيىش يولىغا ماڭدى» قاتارلىق يەتتە رادىئو پروگراممىسى ئوبلاست بويىچە مۇنەۋۋەر پروگراما بولۇپ باھالاندى ھەمدە

شىنجاڭ بويىچە ئۆزى باشقۇرغان پروگراممىلارنى باھالاشقا قاتناشتۇرۇشقا كۆرسىتىلدى.

§ 3. كىچىك دائىرىلىك چاستوتىسى تىزگىنلەنگەن ئۇلاپ ئاڭلىتىش

بورتالا ناھىيىسى رايون، يېزا (مەيدان - فېرما) رادىئو كۆچەيتىش ئۇزىللىرىنىڭ ئۆزى باشقۇرغان پروگراممىلارنىڭ سېگنالىنى يەتكۈزۈش مەسلىسىنى ھەل قىلىش ئۈچۈن، ناھىيە مالىيەسىدىن 25 مىڭ يۈەن ئاجرىتىپ، 1983 - يىل 4 - ئايدا كىچىك دائىرىلىك چاستوتىسى تىزگىنلەنگەن ئۇلاپ ئاڭلىتىش ئۇزىلى قۇرۇش ئىشىنى باشلىدى. ئاپتونوم رايونلۇق رادىئو - تېلېۋىزىيە نازارىتى كىچىك دائىرىلىك چاستوتىسى تىزگىنلەنگەن تارقىتىش چاستوتىسىدا خەنزۇچە چاستوتىنىڭ 2. 94 مېگا گېرتس بولىدىغانلىقىنى تەستىقلىدى. 1984 - يىلى يەنە كىچىك دائىرىلىك چاستوتىسى تىزگىنلەنگەن ئۇيغۇر تىلىدىكى ئاپپارات جازىسىنىڭ تارقىتىش چاستوتىسى 8. 102 مېگاگېرتستا بولۇشنى تەستىقلىدى. تارقىتىش قۇۋۋىتى 50 ۋات قىلىپ بېكىتىلدى. بېيجىڭ ئانتېننا ئەترىتىنىڭ ياردەمىدە 62 مېتر ئېگىزلىكتىكى كىچىك دائىرىلىك چاستوتىسى تىزگىنلەنگەن تارقىتىش مۇنارى 1984 - يىل 9 - ئاينىڭ 24 - كۈنى ناھىيىلىك ھۆكۈمەت ھويلىسىغا ئورنىتىلدى. 1985 - يىل 4 - ئايدا يەنە ئوبلاستلىق، ناھىيىلىك رادىئو - تېلېۋىزىيە ئىدارىلىرىدىكى تېخنىك خادىملارنىڭ ئورتاق تىرىشىشى ئارقىسىدا، تارقىتىش ئانتېننىسى ۋە تارقىتىش ئاپپاراتىنىڭ تۇرلۇك تېخنىكا كۆرسەتكۈچلىرى سىنالدى ۋە ژاقىتلىق سىناق تەرىقىسىدە ئاڭلىتىش بېرىلدى، شۇنداقلا تېخنىك خادىملار يېزا (مەيدان - فېرما) لارغا سىناق تەرىقىسىدە سېگنال قوبۇل قىلىشقا ئۈگىتىلدى، ئۇلار غەربتە 35 كىلومېتر يىراقلىقتىكى ئارالتوقاي چارۋىچىلىق فېرمىسىغا، شەرقتە 37 كىلومېتر يىراقلىقتىكى بىلىن خارمودون يېزىسىغا بېرىپ، سەككىز مېتردىن 13 مېترغىچە ئېگىز بولغان تېلېۋىزىيە ئانتېننىسىدىن پايدىلىنىپ سېگنال قوبۇل قىلدى، سىناق تەرىقىسىدە قوبۇل قىلىشنىڭ ئۈنۈمى ناھايىتى ياخشى بولدى، ئاۋاز سۈزۈك بولۇپ، قاپلاش رادىئوسى تەخمىنەن 50 كىلومېترغا يەتتى. ئاپتونوم رايونلۇق رادىئو - تېلېۋىزىيە نازارىتىنىڭ يەرلىك رادىئو ئىستانسىلىرى باشقارمىسى ۋە ناھىيىلىك خەلق ھۆكۈمىتىنىڭ تەستىقلىشى بىلەن، 1985 - يىل 6 - ئاينىڭ 1 - كۈنى ئاپپارات ئېچىلىپ سىناق تەرىقىسىدە ئاڭلىتىش باشلاندى. بىر ئاپپاراتتا ئۈچ خىل تىلدا نۆۋەت بىلەن ئاڭلىتىش بېرىلدى، چاستوتىسى تىزگىنلەنگەن ئاڭلىتىش بويىچە خەۋەر ۋە ئەدەبىيات سەنئەت پروگراممىلىرى كۈنىگە 100 مىنۇت (ئەتتىگەندە 40 مىنۇت، چۈشتە 60 مىنۇت) ئاڭلىتىلدى. دۈشەنبە، پەيشەنبە كۈنلىرى خەنزۇچە، سەيشەنبە، جۈمە كۈنلىرى ئۇيغۇرچە، چارشەنبە، شەنبە كۈنلىرى موڭغۇلچە ئاڭلىتىش بېرىلدى، يەكشەنبە كۈنى ئەدەبىيات - سەنئەت پروگراممىسى بېرىلدى.

قوشۇمچە: بورتالا شەھەرلىك رادىئو ئۇزىلىنىڭ 1985 - يىلدىكى تۇرلۇك رادىئو ئۇسكۇنىلىرى ۋە ئەسۋابلىرى

ئۇزىلدىكى ھەرخىل تىپتىكى كۆچەيتكۈچلەرنىڭ ئومۇمىي قۇۋۋىتى 8. 9 كىلوۋاتقا يېتىدۇ، ئۇزىلدا «430 I» تىپلىق خەۋەر قوبۇللىغۇچتىن ئۈچى، «22» تىپلىق خەۋەر قوبۇللىغۇچتىن بىرى، «601» تىپلىق ئۇنىئالغۇدىن ئۈچى، «602» تىپلىق ئۇنىئالغۇدىن ئۈچى، ھەرخىل تىپتىكى يېرىم ئۆتكۈزگۈچ رادىئو ۋە ئۇنىئالغۇدىن يەتتىسى، «206» تىپلىق «جۇڭخۇا» ماركىلىق تۆت خىل سۈرئەتلىك پاتېفوندىن تۆتى،

مىكرافوندىن يەتتىسى، 50 ۋاتلىق «فېيىۋ» ماركىلىق كۆچەيتكۈچتىن بىرى، ئۈچ كىلوۋاتلىق ئۆزگىرىشچان توكلۇق بېسىم تەڭشىگۈچتىن ئىككىسى، 4.5 كىلوۋاتلىق ئېلېكترون بېسىم تەڭشىگۈچتىن بىرى، 50 ۋاتلىق كىچىك دائىرىلىك چاستوتىسى تىزگىنلەنگەن تارقىتىش ئاپپاراتىدىن ئىككىسى، چاستوتىسى تىزگىنلەنگەن تارقىتىش ئاپپاراتى ئانتېننىاسىدىن بىرى بار، مۇنارنىڭ ئېگىزلىكى 62 مېتر كېلىدۇ. ئېلېكترون لامپىلىق يۇقىرى چاستوتىلىق ھاسىل قىلغۇچتىن بىرى، ئېلېكترون لامپىلىق چاستوتا ئورنىدا سېگنال ھاسىل قىلغۇچتىن بىرى، «SRT — 5» تىپلىق ئوستسىللوگرافتىن بىرى، «PB — 1» تىپلىق + تەدرىجي چاستوتىلىق ئەسۋابتىن بىرى، «WQ — 5A» تىپلىق ئۈنۈمۋېرسال ئېلېكتر تۆۋرۈكتىن بىرى، «MST — TB» تىپلىق سىم يولىدىكى توسالغۇنى ئىمپولوسلۇق يىراقتىن ئۆلچەش ئاپپاراتىدىن بىرى، «TB — 7» تىپلىق كىرىستال لامپىلىق ئۆلچەپ سىناش ئەسۋابىدىن بىرى، كىرىستال لامپىلىق مىللىۋولتمېتردىن بىرى، «CQXF — HB» تىپلىق رەڭلىك، رەڭسىز تېلېۋىزىيە سېگنالى ھاسىل قىلغۇچتىن بىرى، ئېلېكترون لامپىلىق مىللىۋولتمېتردىن بىرى، ۋولۇنومېتردىن بىرى، كىرىستال لامپىلىق يۇقىرى - تۆۋەن چاستوتىلىق سېگنال ھاسىل قىلغۇچتىن ئىككىسى، «XG — 19» تىپلىق يۇقىرى - تۆۋەن چاستوتىلىق سېگنال ھاسىل قىلغۇچتىن بىرى بار.

§ 4. تېلېۋىزىيە

1. تېلېۋىزىيە ئۇلاپ تارقىتىش

1981 - يىل 2 - ئايدا بورتالا تېلېۋىزىيە سىنئالغۇ كۆچۈرۈپ تارقىتىش ئىستانسىسى تۇنجى تۇركۈمدە ياپونىيەدىن ئىمپورت قىلغان تېلېۋىزىيە سىنئالغۇ ئۈسكۈنىسى يېتىپ كەلدى، بۇنىڭ بىلەن شۇ جايدىكى بىر قىسىم كادىرلار، ئىشچى - خىزمەتچىلەر يېپىق يوللۇق تېلېۋىزىيە كۆرەلەيدىغان بولدى. 1982 - يىل 7 - ئاينىڭ 1 - كۈنى ئاپتونوم ئوبلاستلىق تېلېۋىزىيە سىنئالغۇ كۆچۈرۈپ تارقىتىش ئىستانسىسى قۇرۇلۇپ، 11 - قانالدا رەسمىي ئاڭلىتىش بېرىشكە باشلىدى. بۇ ئىستانسا ھەر مىللەت تاماشىبىنلىرىنى نەزەردە تۇتۇپ، دەسلەپتە ھەپتىنىڭ 3 - ۋە 5 - كۈنلىرى ئۇيغۇر تىلىدا، باشقا كۈنلىرى خەنزۇچە ئاڭلىتىش بەردى. 1984 - يىل 7 - ئاينىڭ 13 - كۈنى بورتالا ئوبلاستى قۇرۇلغانلىقىنىڭ 30 يىللىقى تەبرىكلەنگەن كۈنى 4 - قانالدا ئۆزى ياشۇرغان تېلېۋىزىيە پروگراممىلىرى ئاڭلىتىلىشقا باشلىدى. بۇ چاغدا ئۇيغۇرچە پروگرامما مەنبەسى يېتەرلىك بولمىغاچقا، 1984 - يىل 7 - ئايدىن 1985 - يىل 11 - ئايغىچە ھەپتىدە ئاران ئۈچ قېتىم ئۇيغۇرچە ئاڭلىتىش بېرىلدى. 1985 - يىل 12 - ئايدىن باشلاپ ھەر كۈنى ئۇيغۇرچە ئاڭلىتىش بېرىلىشكە باشلىدى، ھەر قېتىمدا ئۈچ سائەت ئەتراپىدا ئاڭلىتىش بېرىلدى.

1982 - يىل 6 - ئايدا ناھىيىلىك رادىئو - تېلېۋىزىيە ئىدارىسى تۇنجى تۇركۈمدە شاڭخەيدە ئىشلەنگەن «ئالتۇن يۇلتۇز» ماركىلىق 22 دىيوملۇق تېلېۋىزورىدىن ئوننى سېتىۋالدى. شۇ يىلى 11 - ئايدا بورتالا ئوبلاستلىق رادىئو - تېلېۋىزىيە ئۇسكۈنىلىرى شىركىتى 14 دىيوملۇق «فۇرى» ماركىلىق رەڭلىك تېلېۋىزورىدىن 300 نى سېتىۋالدى، تېلېۋىزور ئانچە كۆپ بولمىغاچقا، ئالدى بىلەن، ئورگان - ئىدارىلەر ۋە گۈڭشې - ئەترەتلەر كوللېكتىپ سېتىۋېلىپ كۆردى. 1983 - يىلدىن 1984 - يىلغىچە بورتالا رايونىدا تېلېۋىزور سېتىۋېلىش يۇقىرى دولقۇنى بارلىققا كەلدى. 1985 - يىلنىڭ ئاخىرىغىچە شەھەرلىك ھۆكۈمەت قورۇسى ۋە شويىڭپەن رايونىنىڭ دولانتى بۇلاق كەنتى (ئەسلىدىكى 2 - چوڭ ئەترەت) دىكى 80% ئائىلە ۋە دېھقان ئائىلىسى تېلېۋىزور سېتىۋالدى. بەزى ئاھالىلەر ۋە دېھقانلار يەنە سىنئالغۇ سېتىۋېلىش ئۈچۈن مەبلەغ توپلىدى.

2. سىنئالغۇ قويۇشنى باشقۇرۇش

ئاپتونوم رايونلۇق پارتكوم تەشۋىقات بۆلۈمى ۋە رادىئو - تېلېۋىزىيە نازارىتىنىڭ تەستىقلىشى بىلەن، بورتالا رادىئو - تېلېۋىزىيە ئىدارىسى 1985 - يىلى «ھىتاچى 330 چوڭ 1/2» ماركىلىق سىنئالغۇدىن بىرنى، سىنئالغۇ لېنتىسىدىن 53 نى، تېلېۋىزىيە پروېكسىيە ئۈسكۈنىسىدىن بىر يۈرۈش، «دېڭىزدىكى ھەسەن - ھۈسەن» ماركىلىق تېلېۋىزىيە كۆزىتىش ئۈسكۈنىسىدىن بىرنى سېتىۋالدى. شۇ يىلى 3 - ئاينىڭ 20 - كۈنىدىن باشلاپ سىنئالغۇ قويۇش ئىشى باشلاندى. يىل ئاخىرىغىچە ئاساسا ئۇچۇن 150 پەيدان سىنئالغۇ فىلىمى قويۇپ بېرىلدى.

شەھەر بويىچە 1985 - يىلدىكى رادىئو - تېلېۋىزىيە ئۈسكۈنىلىرىنى تەكشۈرۈشكە دائىر مەلۇمات

مەدەنىيەت، ماتارىپ 6 — 2

ئورۇن نامى	رادىئو	ئۇنئالغۇ	تېلېۋىزور	سىنئالغۇ
شويىگېن رايونى	1705	1324	765	2
چىندېل يېزىسى	685	290	348	1
شەھەرگە بېۋاستە قاراشلىق ئورۇنلار	119	1050	681	3
دالتۇ يېزىسى	646	333	470	4
ئۈتبۇلاق يېزىسى	250	300	200	
بىلىن خارمودون يېزىسى	205	287	187	
ئارالتوقاي چارۋىچىلىق فېرمىسى	150	306	538	1
جەمئىي	4560	3890	3189	11

بوزيەر ئۆزلەشتۈرۈش قىسمى

جميع الحقوق محفوظة

بوزيەر ئۆزلەشتۈرۈش قىسمى

XVIII ئەسىرنىڭ 60 - يىللىرىنىڭ دەسلىپىدىن باشلاپ، چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتىنىڭ تەستىقى بىلەن، چاخار ئەمەلدار - ئەسكەرلىرى بورتالاغا تۈركۈملەر بويىچە كېلىپ چېگرىنى قوغدىغاچ بوز يەر ئۆزلەشتۈردى ۋە ھەربىي مەشغۇلات قانات يايدۇردى. يۇزنەچچە يىللىق تىرىشچانلىق ئارقىلىق، بورتالانىڭ ھەرقايسى ساھەلىرى تېز تەرەققىي قىلدى.

XX ئەسىرنىڭ 60 - يىللىرىنىڭ دەسلىپىدە چېگرىنى قوغداش، چېگرىنى گۈللەندۈرۈش ئۈچۈن، شىنجاڭ ئىشلەپچىقىرىش - قۇرۇلۇش بىڭتۈەنىنىڭ يېزا ئىگىلىك قۇرۇلۇش 5 - شىمى بۆيرۇق بويىچە، قۇمۇلدىن غەربتىكى بورتالا موڭغۇل ئاپتونوم ئوبلاستىغا كۆچۈپ، چېگرا مۇداپىئە يېزا ئىگىلىك مەيدانلىرىنى قۇرۇپ، ھەم دېھقانچىلىق قىلدى، ھەم ھەربىي مەشق بىلەن شۇغۇللاندى، بوز يەر ئۆزلەشتۈرگەچ چېگرىنى قوغدىدى. بۇ شى ئەسلىدە قۇمۇل ئۇلايىتىدە تۇرۇشلۇق جۇڭگو خەلق ئازادلىق ئارمىيىسى 1 - دالا ئارمىيىسى 1 - بىڭتۈەنى 6 - جۇن 16 - شىنىڭ شۇ جايدىكى كوللېكتىپ كەسىپ ئالماشتۇرغان گۇرۇپپىسىدىن تەشكىللەنگەن. 1960 - يىلى يېزا ئىگىلىك 5 - شىنىڭ بورتالا باشقۇرۇش ئورنى قۇرۇلدى. 1963 - يىلى بۇ شى بورتالاغا پۈتۈنلەي كۆچۈپ بولدى. ئاپتونوم رايونلۇق پارتكومىنىڭ يولبورۇقىغا ئاساسەن، ئاپتونوم ئوبلاست يېزا ئىگىلىك 5 - شىنىڭ بورتالاغا ئورۇنلاشقان 6 - تۈەن - مەيدانىدىكى 21 مىڭدىن ئارتۇق ئادەمگە بىر قېتىم يەر، ئوتلاق ۋە تاغ ئورمانلىرىنى بۆلۈپ بەردى. دېھقانچىلىق، چارۋىچىلىقنىڭ تەرەققىياتىغا ئېگىشىپ، بوز يەر ئۆزلەشتۈرۈش رايونىنىڭ سانائەت ۋە سودىسىمۇ خېلى تېز تەرەققىي قىلدى. ماشىنىسازلىق زاۋۇتى، ئېلېكتر ئىستانسىسى، سېمونت زاۋۇتى قاتارلىق تايانچ كارخانىلار قۇرۇلدى، يىللىق ئومۇمىي ئىشلەپچىقىرىلغان سېمونت 14 مىڭ تونىدىن ئاشتى. 1985 - يىلى ئومۇمىي ئىشلەپچىقىرىلغان سېمونت 18 مىڭ 156 تونىغا يەتتى، بۇنىڭ بىلەن بۇ زاۋۇت بىڭتۈەن ۋە ئاپتونوم رايون بويىچە ئىلغار ساھەلەر قاتارىغا ئۆتتى. بوز يەر ئۆزلەشتۈرۈش رايونىنىڭ سودىسىدا 1983 - يىلدىن باشلاپ جىڭلى مەسئۇل بولۇش تۇزۇمى، سانقىنىغا قاراپ ئىش ھەققى بېرىش ۋە ئاشقان پايدىدىن نىسبەت ئايرىش قاتارلىق ھەق ھېسابلاش ئۇسۇلى يولغا قويۇلدى، بۇنىڭ بىلەن ئىقتىسادىي ئۈنۈم كۆرۈنەرلىك ئۆستى. 1984 - يىلغا كەلگەندە بوز يەر ئۆزلەشتۈرۈش رايونىدىكى 275 سودا تور - نۇقتىسىنىڭ مەھسۇلات سېتىش سوممىسى 25 مىليون 987 مىڭ يۈەنگە يېتىپ، ئالدىنقى يىلدىكىدىن 27.3 % ئاشتى؛ يارىتىلغان پايدا 540 مىڭ يۈەنگە يېتىپ، ئالدىنقى يىلدىكىدىن 34.5 % ئاشتى. 1985 - يىلى بوز يەر ئۆزلەشتۈرۈش رايونى بويىچە سانائەت - يېزا ئىگىلىك ئومۇمىي مەھسۇلات قىممىتى 58 مىليون 770 مىڭ يۈەن (بۇنىڭ ئىچىدە سانائەت ئومۇمىي مەھسۇلات قىممىتى 26 مىليون 709 مىڭ يۈەن، يېزا ئىگىلىك ئومۇمىي مەھسۇلات قىممىتى 32 مىليون 61 مىڭ يۈەن) گە يەتتى، يۇقىرىغا 1 مىليون 414 مىڭ يۈەن باج تاپشۇرۇلدى، 1 مىليون 754 مىڭ يۈەن پايدا يارىتىلدى. بوز يەر ئۆزلەشتۈرۈش رايونىنىڭ ئىقتىسادى بورتالا شەھىرى ئىقتىسادىنىڭ مۇھىم تەركىبىي قىسمىغا ئايلاندى. بورتالا شەھىرى يەرلىك، مىللىي ئالاھىدىلىككە ئىگە بولۇپلا قالماستىن، بەلكى روشەن بوز يەر ئۆزلەشتۈرۈش ئالاھىدىلىكىگە ئىگە.

I باب

ئاپپاراتلار

يېزا ئىگىلىك 5 - شى بورتالا بوز يەر ئۆزلەشتۈرۈش رايوندا شى شتابى ئورگىنى ۋە شىغا بۈاستە قاراشلىق سانائەت، قاتناش، بىناكارلىق، سودا، پەن - تېخنىكا، مائارىپ، مەدەنىيەت، سەھىيە ئورۇنلىرى ھەمدە ئالتە دېھقانچىلىق، چارۋىچىلىق تۈەن - مەيدانى، 240 مىك مو تېرىلغۇ يەر، 41 مىك 299 نوپۇس بار.

§ 1. شىغا بۈاستە قاراشلىق ئورۇنلار

يېزا ئىگىلىك 5 - شى ئورگىنىدا 25 باشقارما - ئىشخانا ۋە جامائەت خەۋپسىزلىكى، تەپتىش، سوت، ئەدلىيە ئاپپاراتلىرى بار. شىغا قاراشلىق ئورۇنلاردىن سېمونت زاۋۇتى، ماشىنىسازلىق زاۋۇتى، ئېلېكتر ئىستانسىسى، ئۇن - ياغ زاۋۇتى، باسما زاۋۇتى، ئېلېكتر قۇۋۇتىتى شىركىتى، بىناكارلىق شىركىتى، تاشقى سودا شىركىتى، تىرانسپورت شىركىتى، سودا باشقارمىسى، مالىدىي ئەشيا باشقارمىسى، يېزا ئىگىلىك تېخنىكىسىنى كېڭەيتىش پونكىتى، مال دوختۇرلۇق پونكىتى، يۇقۇملۇق كېسەللىكلەرنىڭ ئالدىنى ئېلىش پونكىتى، دوختۇرخانا، تەكشۈرۈش - لايىھىلەش ئورنى، ئوتتۇرا مەكتەپ، باشلانغۇچ مەكتەپ، مىللىي ئوتتۇرا مەكتەپ، پارتىيە مەكتىپى، ئوقۇتقۇچىلار بىلىم ئاشۇرۇش مەكتىپى شۇنداقلا ئورگان دېھقانچىلىق مەيدانى قاتارلىقلار بار. يېزا ئىگىلىك 5 - شىنىڭ شى شتابى بورتالا شەھىرىنىڭ جەنۇبىدىكى «خاڭجۇ» كوچىسىغا جايلاشقان.

§ 2. دېھقانچىلىق - چارۋىچىلىق تۈەن - مەيدانى

1. 81 - تۈەن - مەيدان

بۇ تۈەن - مەيدان 1969 - يىلى شى قۇرۇلۇش تارماق ئەترىتى بىلەن 89 - تۈەن - مەيدانىنىڭ 3 - پونكىتىنى بىرلەشتۈرۈش ئاساسىدا قۇرۇلغان. تۈەن - مەيدان شتابى خورا دېگەن يەردە (خورا — موڭغۇلچە يۇمىلاق يەر دېگەن مەنىدە). شەھەر رايونى بىلەن بولغان ئارىلىقى 41 كىلومېتر. جۇغراپىيىلىك ئورنى شەرقىي مېرىدىئان 82°30′، شىمالىي پاراللېل 44°22′ ئارىلىقىغا توغرا كېلىدۇ. تۈەن - مەيدان بويىچە 34 مىك 200 مو تېرىلغۇ يەر بار. جەمئىي 1209 ئائىلە، 5529 نوپۇس بار، بۇنىڭ ئىچىدە خەنزۇ 5318، خۇيزۇ 128، موڭغول 69، مانجۇ ئۇچ، باشقا مىللەتلەر ئاھالىسى 11؛ 2334 ئىشچى - خىزمەتچى بار. 1985 -

يىلى 12 لىيەندۈي، ئىككى ئوتتۇرا مەكتەپ، يەتتە باشلانغۇچ مەكتەپ، بىر دوختۇرخانا، بىر ئونئۇبرسال شىركەت، بىر ئاساسىي قۇرۇلۇش شىركىتى، بىر چارۋىچىلىق شىركىتى، بىر ئورمان باشقۇرۇش پونكىتى بار بولدى. سانائەت - يېزا ئىگىلىك ئومۇمىي مەھسۇلات قىممىتى 10 مىليون 637 مىڭ يۈەنگە، ئېلىنغان ئاشلىق 2 مىليون 257 مىڭ كىلوگرامغا، ئېلىنغان پاختا 1 مىليون 58 مىڭ كىلوگرامغا، ئېلىنغان گۆش 86 مىڭ كىلوگرامغا، تۇتۇلغان بېلىق 9900 كىلوگرامغا يەتتى، يىل ئاخىرىدا 5409 تۈياق چارۋا قالدى. مىللىي ئىشلەپچىقىرىش ئومۇمىي قىممىتى 6 مىليون 388 مىڭ 600 يۈەنگە، كىشى بېشىغا توغرا كەلگەن ئوتتۇرىچە كىرىم 615.4 يۈەنگە يەتتى.

2. 84 - تۈەن - مەيدان

بۇ تۈەن - مەيدان 1960 - يىلى قۇرۇلغان. ئۇ، ئەسلىدە «قىزىل يۇلتۇز» 11 - مەيدانى ئىدى. 1963 - يىلى يېڭىدىن 10 - مەيدان قىلىپ قۇرۇلغان، شۇ يىلى 11 - ئايدا 11 - مەيدان بىلەن بىرلەشتۈرۈۋېتىلگەن. 1963 - يىلى يېزا ئىگىلىك 4 - شىنىڭ 3 - چارۋىچىلىق فېرمىسى يېزا ئىگىلىك 5 - شىغا ئۆتكۈزۈپ بېرىلگەن. 1965 - يىلى «قىزىل يۇلتۇز» 11 - مەيدانى 3 - چارۋىچىلىق فېرمىسىغا قوشۇۋېتىلىپ، «قىزىل يۇلتۇز» 3 - چارۋىچىلىق فېرمىسى دەپ ئاتالغان. 1969 - يىلى 84 - تۈەن - مەيدانغا ئۆزگەرتىلگەن. تۈەن - مەيدان شتابى تولى دېگەن يەردە (تولى — مۇڭغۇل تىلىدا ئېينەكتەك تۈز دېگەن مەنىدە). شەھەر رايونى بىلەن بولغان ئارىلىقى ئون كىلومېتر. جۇغراپىيىلىك ئورنى شەرقىي مېرىدىئان 81°56′، شىمالىي پاراللېل 44°55′ ئارىلىقىغا توغرا كېلىدۇ. تۈەن - مەيدان بويىچە 70 مىڭ مو تېرىلغۇ يەر بار. جەمئىي 1737 ئائىلە، 7778 نوپۇس بار، بۇنىڭ ئىچىدە خەنزۇ 6402، قازاق 651، مۇڭغۇل 311، خۇيزۇ 2461، ئۇيغۇر 125، باشقا مىللەتلەر ئاھالىسى 43؛ 3165 ئىشچى - خىزمەتچى بار. 1985 - يىلى 18 دېھقانچىلىق - چارۋىچىلىق لىيەندۇيى، تۆت مەكتەپ، بىر دوختۇرخانا، تۆت سانائەت - قاتناش - سودا شىركىتى بار بولدى. سانائەت - يېزا ئىگىلىك ئومۇمىي مەھسۇلات قىممىتى 9 مىليون 70 مىڭ 700 يۈەنگە، ئېلىنغان ئاشلىق 6 مىليون 577 مىڭ كىلوگرامغا، ئېلىنغان پاختا 163 مىڭ كىلوگرامغا، ئېلىنغان ياغلىق دان 648 مىڭ كىلوگرامغا، ئېلىنغان گۆش 232 مىڭ كىلوگرامغا، ئېلىنغان يۇڭ47 مىڭ كىلوگرامغا، توك 2 مىليون 500 مىڭ كىلوۋات سائەتكە يەتتى، يىل ئاخىرىدا 15 مىڭ 110 تۈياق چارۋا قالدى. مىللىي ئىشلەپچىقىرىش ئومۇمىي قىممىتى 5 مىليون 349 مىڭ يۈەنگە، كىشى بېشىغا توغرا كەلگەن ئوتتۇرىچە كىرىم 510.6 يۈەنگە يەتتى.

3. 85 - تۈەن - مەيدان

بۇ تۈەن - مەيدان 1952 - يىل 2 - ئايدا قۇرۇلۇش قىلغۇچى قىسىملار تۈەنى2 - يېڭى 5 - لىيەندىن قېلىپ قالغان خادىملار بىلەن ئاتلىق ئەسكەرلەر 8 - شىسى 22 - تۈەننىڭ بورتالادا تۇرۇشقا ئالدىن ئەۋەتىلگەن ئاز ساندىكى خادىملىرىنى بىرلەشتۈرۈش ئاساسىدا قۇرۇلغان، كېيىن بىناكارلىق - قۇرۇلۇش 1 - شىسىنىڭ بورتالا چارۋىچىلىق فېرمىسى دەپ ئاتالغان، بۇ تۈەن - مەيدانىنىڭ 183 نوپۇسى بار ئىدى.

1951 - يىلى 22 - بېكتۈەننىڭ 25 - شىسى ئىلىدا «قىزىل بايراق» چارۋىچىلىق فېرمىسى قۇردى. 10 - ئايدا «قىزىل بايراق» چارۋىچىلىق فېرمىسى ئارىشاڭ ناھىيىسىنىڭ ئاقسۇمە دېگەن يېرىدە شۆبە فېرما قۇردى. 1953 - يىلى «قىزىل بايراق» چارۋىچىلىق فېرمىسىنىڭ شتابى ئىلىدىن ئاقسۇمەگە كۆچۈرۈلدى. 1955 - يىل 5 - ئايدا بىناكارلىق - قۇرۇلۇش 1 - شىسىنىڭ بورتالا چارۋىچىلىق فېرمىسى بىلەن يېزا

ئىگىلىك 7 - شىنىڭ «قىزىل بايراق» چارۋىچىلىق فېرمىسى بىرلەشتۈرۈلۈپ، يېڭا ئىگىلىك 7 - شى «قىزىل بايراق» چارۋىچىلىق فېرمىسى دەپ ئاتالدى. فېرما شتابى تۆۋەنكى بورتالادا.

1962 - يىلى بۇ فېرما بىكتۈەن سودا باشقارمىسىغا ئۆتكۈزۈپ بېرىلىپ، «قىزىل بايراق» 2 - دېھقانچىلىق - چارۋىچىلىق مەيدانى دەپ ئاتالدى. 1965 - يىل 4 - ئايدا يېڭا ئىگىلىك 5 - شىغا ئۆتكۈزۈپ بېرىلىپ، «قىزىل يۇلتۇز» 5- فېرمىسى دەپ ئاتالدى. 1969 - يىلى نامى 85 - تۈەن - مەيدانغا ئۆزگەرتىلدى. تۈەن - مەيدان شتابى موڭغۇل ئىنباەتخانىسى جايلاشقان يەردە. شەھەر بىلەن بولغان ئارىلىقى 15 كىلومېتر. جۇغراپىيىلىك ئورنى شەرقىي مېرىدىئان ′07°82، شىمالىي پارالليل ′21°44 ئارىلىقىغا تۇغرا كېلىدۇ. تۈەن - مەيدان بويىچە 13 مىك مو تېرىلغۇ يەر بار. جەمئىي 777 ئائىلە، 3424 نوپۇس بار، بۇنىڭ ئىچىدە خەنزۇ 3178، قازاق 213، خۇيزۇ 19، موڭغۇل سەككىز، ئۇيغۇر ئالتە. 1376 ئىشچى - خىزمەتچى بار. 1985 - يىلى 13 دېھقانچىلىق - چارۋىچىلىق لېيەندۇيى، ئىككى ئوتتۇرا مەكتەپ، ئالتە باشلانغۇچ مەكتەپ، بىر دوختۇرخانا بار بولدى. سانائەت - يېڭا ئىگىلىك ئومۇمىي مەھسۇلات قىممىتى 3 مىليون 241 مىڭ يۈەنگە، ئېلىنغان ئاشلىق 615 مىڭ كىلوگرامغا، ئېلىنغان پاختا 270 مىڭ كىلوگرامغا، ئېلىنغان گۆش 95 مىڭ كىلوگرامغا، ئېلىنغان يۇڭ 47 مىڭ كىلوگرامغا يەتتى. مىللىي ئىشلەپچىقىرىش ئومۇمىي قىممىتى 2 مىليون 245 مىڭ يۈەنگە، كىشى بېشىغا توغرا كەلگەن ئوتتۇرىچە كىرىم 511 يۈەنگە يەتتى.

4. 86 - تۈەن - مەيدان

بۇ تۈەن - مەيدان 1960 - يىلى قۇرۇلغان. ئەسلى نامى «قىزىل يۇلتۇز» 16 - مەيدانى، 6 - مەيدان ئىدى، 1969 - يىلى نامى 86 - تۈەن - مەيدانغا ئۆزگەرتىلدى. تۈەن - مەيدان شتابى چىندېلدا. شەھەر رايونى بىلەن بولغان ئارىلىقى سەككىز كىلومېتر. جۇغراپىيىلىك ئورنى شەرقىي مېرىدىئان ′03°82، شىمالىي پارالليل ′50°44 ئارىلىقىغا توغرا كېلىدۇ. تۈەن - مەيدان بويىچە 36 مىڭ مو تېرىلغۇ يەر بار. جەمئىي 1215 ئائىلە، 5463 نوپۇس بار، بۇنىڭ ئىچىدە خەنزۇ 3114، ئۇيغۇر 1989، خۇيزۇ 279، موڭغۇل 42، قازاق 25، مانجۇ ئون، باشقا مىللەتلەر ئاھالىسى ئىككى. 1622 ئىشچى - خىزمەتچى بار. تۈەن - مەيدان بويىچە سەككىز دېھقانچىلىق - چارۋىچىلىق لېيەندۇيى، بىر ئوتتۇرا مەكتەپ، بىر باشلانغۇچ مەكتەپ، بىر دوختۇرخانا شۇنداقلا سانائەت شىركىتى، چارۋىچىلىق شىركىتى، تەمىنات - سودا شىركىتى بار. سانائەت - يېڭا ئىگىلىك ئومۇمىي مەھسۇلات قىممىتى 7 مىليون 185 مىڭ يۈەنگە، ئېلىنغان ئاشلىق 2 مىليون 643 مىڭ كىلوگرامغا، ئېلىنغان پاختا 63 مىڭ كىلوگرامغا، ئېلىنغان گۆش 61 مىڭ كىلوگرامغا، ئېلىنغان دادۇر 99 مىڭ كىلوگرامغا يەتتى، يىل ئاخىردا 6089 تۈياق چارۋا قالدى. مىللىي ئىشلەپچىقىرىش ئومۇمىي قىممىتى 4 مىليون 196 مىڭ يۈەنگە، كىشى بېشىغا توغرا كەلگەن ئوتتۇرىچە كىرىم 451.6 يۈەنگە يەتتى.

5. 89 - تۈەن - مەيدان

بۇ تۈەن - مەيدان 1962 - يىل 12 - ئايدا قۇرۇلغان. دەسلەپتە «ئالغا»، «ئەمگەك»، «بەش يۇلتۇز» يېڭا ئىگىلىك ئالىي كوپېراتىپى ئىدى. 1959 - يىلى بىرلەشتۈرۈلۈپ ئاپتونوم ئوبلاستلىق دۆلەت ئىگىلىكىدىكى دېھقانچىلىق مەيدانى قىلىنىپ، «دوستلۇق» دېھقانچىلىق مەيدانى دەپ ئاتالدى. 1962 - يىل 12- ئاينىڭ 28 - كۈنى ئاپتونوم رايونىمىزنىڭ يۇلىورۇقى بويىچە يېڭا ئىگىلىك 5 - شىغا ئۆتكۈزۈپ بېرىلدى. 1965 - يىلى «قىزىل يۇلتۇز» 9 - مەيدانىغا ئۆزگەرتىلدى. 1969 - يىلى 89 - تۈەن - مەيدانغا ئۆزگەرتىلدى. تۈەن - مەيدان شتابى تاسىرقايدا (تاسىرقاينىڭ موڭغۇل تىلىدىكى مەنىسى يىل بويى سۇ ئېقىپ تۇرىدىغان دېگەندىن

ئىمارەت) ، شەھەر رايونى بىلەن بولغان ئارىلىقى 27 كىلومېتر. جۇغراپىيىلىك ئورنى شەرقىي مېرىدىئان 82°15′، شىمالىي پاراللېل 44°46′ ئارىلىقىغا توغرا كېلىدۇ. تۈەن - مەيدان بويىچە 62 مىك مو تېرىلغۇ يەر بار. جەمئىي 1823 ئائىلە، 8171 نوپۇس بولۇپ، ئۇلار 13 مىللەتتىن تەركىب تاپقان، بۇنىڭ ئىچىدە خەنزۇ 6371، موڭغول 553، قازاق 604، ئۇيغۇر 305، خۇيزۇ 281، شىبە 24، باشقا مىللەت ئاھالىسى 33؛ 3189 ئىشچى - خىزمەتچى بار. 1985 - يىلى 13 يېزا ئىگىلىك لېيەندۇيى، بەش شىركەت، (ماشىنىسازلىق - ئېلېكترون، سودا، دېھقانچىلىق، بېلىقچىلىق، چارۋىچىلىق، بىناكارلىق - قۇراشتۇرۇش) ، بىر دوختۇرخانا، ئۇچ ئوتتۇرا مەكتەپ (كەسپىي ئوتتۇرا مەكتەپمۇ شۇنىڭ ئىچىدە) ، بەش باشلانغۇچ مەكتەپ بار بولدى. سانائەت - يېزا ئىگىلىك ئومۇمىي مەھسۇلات قىممىتى 15 مىليون 905 مىڭ يۈەنگە، ئېلىنغان ئاشلىق 5 مىليون 102 مىڭ كىلوگرامغا، ئېلىنغان پاختا 1 مىليون 500 مىڭ كىلوگرامغا، ئېلىنغان گۆش 107 مىليون كىلوگرامغا، تارتىلغان ياغ 240 مىڭ كىلوگرامغا يەتتى. 750 مىڭ كىلوۋات سائەت توك تارقىتىلدى. يىل ئاخىردا 15 مىڭ 455 تۇياق چارۋا قالدى. مىللىي ئىشلەپچىقىرىش ئومۇمىي قىممىتى 7 مىليون 469 مىڭ يۈەنگە، كىشى بېشىغا توغرا كەلگەن ئوتتۇرىچە كىرىم 4.502 يۈەنگە يەتتى.

6. 90 - تۈەن - مەيدان

بۇ تۈەن - مەيدان 1960 - يىلى قۇرۇلغان بولۇپ، دەسلەپكى نامى «قىزىل يۇلتۇز» 15 - مەيدانى ئىدى. 1963 - يىل 12 - ئايدا «قىزىل يۇلتۇز» 10 - مەيدانىغا ئۆزگەرتىلدى. 1969 - يىل 7 - ئايدا 90 - تۈەن - مەيدانغا ئۆزگەرتىلدى. تۈەن - مەيدان ئوچقاراسۇدا، شەھەر رايونى بىلەن بولغان ئارىلىقى 47 كىلومېتر. جۇغراپىيىلىك ئورنى شەرقىي مېرىدىئان 82°35′، شىمالىي پاراللېل 44°49′ ئارىلىقىغا توغرا كېلىدۇ. تۈەن - مەيدان بويىچە 26 مىڭ مو تېرىلغۇ يەر بار. جەمئىي 839 ئائىلە، 4160 نوپۇس بار، بۇنىڭ ئىچىدە خەنزۇ 4089، خۇيزۇ 23، قازاق ئون، مانجۇ بىر، باشقا مىللەتلەر ئاھالىسى 37، 1953 ئىشچى - خىزمەتچى بار. 1985 - يىلى توققۇز يېزا ئىگىلىك لېيەندۇيى، ئىككى سانائەت، قوشۇمچە كەسىپ لېيەندۇيى، ئالتە شىركەت، بىر ئىشچى - خىزمەتچىلەر دوختۇرخانىسى، بىر مەكتەپ بار بولدى. سانائەت - يېزا ئىگىلىك ئومۇمىي مەھسۇلات قىممىتى 6 مىليون 381 مىڭ يۈەنگە، ئېلىنغان ئاشلىق 1 مىليون 793 مىڭ كىلوگرام (بۇنىڭ ئىچىدە شال 346 مىڭ كىلوگرام) غا، ئېلىنغان پاختا 556 مىڭ كىلوگرامغا، ئېلىنغان گۆش 84 مىڭ 500 كىلوگرامغا، تۇتۇلغان بېلىق 2900 كىلوگرامغا، ئېلىنغان يۇڭ 22 مىڭ 800 كىلوگرامغا يەتتى. يىل ئاخىردا 9219 تۇياق چارۋا قالدى. مىللىي ئىشلەپچىقىرىش ئومۇمىي قىممىتى 3 مىليون 355 مىڭ يۈەنگە، كىشى بېشىغا توغرا كەلگەن ئوتتۇرىچە كىرىم 3.593 يۈەنگە يەتتى.

II باب

ئىقتىساد

1960 - يىلى يېزا ئىگىلىك 5 - شىنىڭ بورتالا باشقۇرۇش ئورنى (تۈۋەندە قىسقارتىلىپ باشقۇرۇش ئورنى

دېيىلمدۇ) قۇرۇلدى، بورتالا شەھىرى تەۋەسىدە ئۇنىڭ ئالتە دېھقانچىلىق تۈەن - مەيدانى، بىر تۈركۈم سانائەت، قاتناش، سودا كارخانىلىرى بار. 1966 - يىلى سانائەت - يېزا ئىگىلىك ئومۇمىي مەھسۇلات قىممىتى 7 مىليون 124 مىڭ يۈەنگە يەتتى، بۇنىڭ ئىچىدە يېزا ئىگىلىك مەھسۇلات قىممىتى 5 مىليون 577 مىڭ يۈەن. «مەدەنىيەت زور ئىنقىلابى» مەزگىلىدە تۈرلۈك ئىشلەپچىقىرىش، قۇرۇلۇش ئىشلىرى ئېغىر بۇزغۇنچىلىققا ئۇچرىدى. 1975 - يىلى يېزا ئىگىلىك 5 - ئىي بورتالا ئوبلاستىغا قوشۇۋېتىلدى. 1982 - يىلى ئەسلىگە كەلتۈرۈلدى. بورتالا شەھىرى تەۋەسىدىكى يېزا ئىگىلىك 5 - ئىنىڭ ھەرقايسى ئورۇنلىرى ئىقتىسادىي قۇرۇلۇشنى مەركەز قىلىشتا، ئىسلاھات ئېلىپ بېرىش، ئىشكىنى سىرتقا ئېچىۋېتىشتە قەتئىي چىڭ تۇرۇپ، ھۆددىگە ئېلىپ ئىگىلىك باشقۇرۇش تۈزۈمىنى ئەمەلىيلەشتۈرۈپ، كەسىپ قۇرۇلمىسىنى تەڭشەپ، ئىلمىي ئۇسۇلدا تېرىقچىلىق قىلىشنى يولغا قويدى، بۇنىڭ بىلەن دېھقانچىلىق، ئورمانچىلىق، چارۋىچىلىق، بېلىقچىلىق، سانائەت، قاتناش، سودا ئىشلىرى تېز تەرەققىي قىلدى. 1980 - يىلدىن كېيىنكى بەش يىلدا سانائەت - يېزا ئىگىلىك ئومۇمىي مەھسۇلات قىممىتى ئوتتۇرا ھېساب بىلەن 19.6% لىك سۈرئەت بىلەن ئاشتى. 1983 - يىلى بوز يەر ئۆزلەشتۈرۈش رايونى 20 يىل داۋاملاشقان ئىگىلىك باشقۇرۇش جەھەتتىكى زىيان تارتىش تارىخىغا خاتىمە بەردى. 1985 - يىلى سانائەت - يېزا ئىگىلىك ئومۇمىي مەھسۇلات قىممىتى 58 مىليون 770 مىڭ يۈەنگە يەتتى، يۇقىرىغا 1 مىليون 414 مىڭ يۈەن باج تاپشۇرۇلدى، 1 مىليون 754 مىڭ يۈەن پايدا يارىتىلدى.

§ 1. يېزا ئىگىلىكى

1963 - يىلى ئاپتونوم رايونلۇق پارتكومنىڭ يولىيورۇقىغا ئاساسەن، بورتالا موڭغول ئاپتونوم ئوبلاستى يېزا ئىگىلىك 5 - شىغا يەر، ئوتلاق ۋە قىسمەن تاغ ئورمانلىرىنى بۆلۈپ بەردى. شۇ يىلى بورتالا بوز يەر ئۆزلەشتۈرۈش رايونىدىكى دېھقانچىلىق، چارۋىچىلىق تۈەن - مەيدانى تۆتتىن ئالتىگە يەتتى، بوز يەر ئۆزلەشتۈرۈپ بەرپا قىلىنغان ئېتىز كۆلىمى 65 مىڭ مودىن 182 مىڭ موغا كېڭەيدى. ئېلىنغان ئاشلىق 1 مىليون 50 مىڭ كىلوگرامدىن 6 مىليون 740 مىڭ كىلوگرامغا، يىل ئاخىرىدىكى نەق چارۋا 20 مىڭ تۇياقتىن 63 مىڭ تۇياقتا، يېزا ئىگىلىك ماشىنىلىرىنىڭ قۇۋۋىتى 1856 ئات كۈچىدىن 3690 ئات كۈچىگە يەتتى. ئېتىز - ئېرىق ئاساسىي قۇرۇلۇشىغا سېلىنغان مەبلەغ 668 مىڭ يۈەندىن 1 مىليون 950 مىڭ يۈەنگە يەتتى.

1963 - يىلدىن 1966 - يىلغىچە بوز يەر ئۆزلەشتۈرۈش رايونى پىلانلىق ھالدا بوز يەر ئۆزلەشتۈرۈپ، ئېتىز - ئېرىق ئاساسىي قۇرۇلۇشى بىلەن كەڭ كۆلەمدە شۇغۇللاندى. ھەر يىلى قىش كىرىشى بىلەن ئادەم كۈچى ۋە ماشىنا كۈچىنى مەركەزلەشتۈرۈپ ئۆستەڭ چاپتى، ئۆلار قار - شۇرغانغا، قاتتىق سوغاققا قارىماي، تاڭ ئاتماستا ئىشقا چىقىپ، كەچ كىرگەندە ئىشتىن چۈشۈپ، ئۆچ يىلدا بىر سۇ ئامبىرى ياسىدى، ئىككى غول ئۆستەڭ شۇنداقلا تارماق ئېرىق، ئوق ئېرىق، سۇغىرىش ئېرىقى چاپتى. سۇ ئامبىرى، غول ئۆستەڭ، تارماق ئۆستەڭ ۋە كۆۋرۈك - سۇتكۈچىلەرنىڭ ھەممىسىنى بېتون بىلەن قاتۇردى. شۇنىڭ بىلەن بىللە يەرنى پىلانلاپ، ھەر 800 مېتردىن 1000 مېترغىچە بولغان ئارىلىققا بىردىن ئوق ئېرىق، ھەر 250 مېتردىن 270 مېترغىچە بولغان ئارىلىققا بىردىن سۇغىرىش ئېرىقى چاپتى. 250 مو يەرنى بىر پارچە سالا ئېتىزى قىلدى، ئوق ئېرىقنىڭ قىرىغا كۆچەت تىكىپ ئورمان بەرپا قىلدى.

ئۆچ يىللىق ئېچىش قۇرۇلۇشى ئارقىلىق، ئالدىنقى مەزگىللىك تەرەققىياتنىڭ ئاساسىي شارائىتى يارىتىلدى. يېزا ئىگىلىكى، ئورمانچىلىق، چارۋىچىلىق دەسلەپكى كۆلەمگە ئىگە بولدى. 1966 - يىلى تېرىلغۇ

كۆلىمى 166 مىڭ موغا يېتىپ، 1963 - يىلدىكىدىن 1.4 ھەسسە، ئېلىنغان ئاشلىق 18 مىليون 80 مىڭ كىلوگرامغا يېتىپ، 1963 - يىلدىكىدىن 2.8 ھەسسە، ئېلىنغان پاختا 476 مىڭ كىلوگرامغا يېتىپ، 1963 - يىلدىكىدىن 20 ھەسسە ئاشتى. كۆچەت تىكىپ ئورمان بەرپا قىلىنغان يەر كۆلىمى 1920 موغا يېتىپ، 1963 - يىلدىكىنىڭ 2.1 ھەسسىسىگە، يىل ئاخىرىدىكى ئەڭ چارۋا 74 مىڭ تۇياقتا يېتىپ، 1963 - يىلدىكىنىڭ 1.2 ھەسسىسىگە توغرا كەلدى. يېزا ئىگىلىك ئومۇمىي مەھسۇلات قىممىتى 5 مىليون 577 مىڭ يۈەنگە يېتىپ، 1963 - يىلدىكىنىڭ ئىككى ھەسسىسىگە توغرا كەلدى.

«مەدەنىيەت زور ئىنقىلابى» ئېلىپ بېرىلغان ئون يىلدا يېزا ئىگىلىكى ئاساسىي جەھەتتىن بىر ئىزدا توختاپ قالدى. 1978 - يىلدىن كېيىن، پارتىيە 11 - نۆۋەتلىك مەركىزىي كومىتېتى 3 - ئومۇمىي يىغىنىنىڭ روھى ئىزچىللاشتۇرۇلۇپ، ئىشلەپچىقىرىش ۋەزىيىتى ياخشىلاندى. 1980 - يىلى يېزا ئىگىلىك مەھسۇلات قىممىتى 9 مىليون 525 مىڭ يۈەنگە، ئېلىنغان ئاشلىق 18 مىليون 538 مىڭ كىلوگرامغا، ئېلىنغان پاختا 338 مىڭ 500 كىلوگرامغا يەتتى، 5400 مو يەردە ئورمان بەرپا قىلىندى، يىل ئاخىرىدا 78 مىڭ 400 تۇياق چارۋا قالدى.

1982 - يىل 4 - ئاينىڭ 1 - كۈنى يېزا ئىگىلىك 5 - شىنىڭ تەشكىلىي تۈزۈلۈشى ئەسلىگە كەلتۈرۈلدى، بۇنىڭ بىلەن ئىشلەپچىقىرىش ۋەزىيىتىنىڭ تەرەققىياتى تېزلەشتى. شى پارتكومى ۋاقتىدا «ئىدىيىنى ئازاد قىلىپ، سىياسەتنى كەڭ قويۇۋېتىپ، مەھسۇلاتقا بىرلەشتۈرۈپ ھۆددىگە بېرىش مەسئۇلىيىتى تۈزۈمىنى مۇكەممەللەشتۈرۈشكە دائىر بىرقانچە بەلگىلىمە» نى تۈزدى، بۇنىڭ بىلەن مەھسۇلاتقا بىرلەشتۈرۈپ ھۆددىگە بېرىش مەسئۇلىيىتە تۈزۈمى يولغا قويۇلۇشقا باشلىدى. 1983 - يىلى 17 مىڭدىن ئارتۇق ئىشچى - خىزمەتچى تۈرلۈك شەكىلدىكى ھۆددىگەرلىككە قاتناشتى، بۇ، دېھقانچىلىق مەيدانىدىكى ئىشچى - خىزمەتچىلەرنىڭ 80 پىرسەنتىنى ئىگىلەيدۇ. 1984 - يىلى ھۆددىگەرلىك مەسئۇلىيىتە تۈزۈمى تېرىقچىلىقتىن ئورمانچىلىق ۋە چارۋىچىلىققا كېڭەيتىلدى، ھۆددىگە ئېلىش ۋاقتى بىر بېكىتىلىپ ئۇچ يىلغىچە ئۇزۇگەرتىلمەسلىكتىن 15 يىلغىچە ئۇزۇگەرتىلمەيدىغان بولدى. شۇ يىلى ئائىلە دېھقانچىلىق مەيدانلىرى كۆپەيدى، ھۆددىگە ئېلىنغان تېرىلغۇ يەر كۆلىمى ئومۇمىي تېرىلغۇ يەر كۆلىمىنىڭ 92.4 پىرسەنتىنى ئىگىلىدى، شۇنىڭ بىلەن بىللە «ئاشلىقنى مۇقىملاشتۇرۇپ، پاختىنى ئاشۇرۇش، بىرلىك مەھسۇلاتنى ئاشۇرۇشنى ئاساسىي ھۆجۇم نۇقتىسى قىلىش» فاكتورىنى بەلگىلەندى. تۆت يىلدا ئاشلىق تېرىلغۇ كۆلىمى تېرىلغۇ يەر كۆلىمىنىڭ 67.7 پىرسەنتىنى ئىگىلەشتىن 53.30 پىرسەنتىنى ئىگىلەشكە تەڭشىلىپ، 14% قىسقارتىلدى. شۇنداق بولسىمۇ بىرلىك مەھسۇلات ئاشقاچقا، ئومۇمىي مەھسۇلات يەنىلا سەل ئاشتى؛ پاختا تېرىلغۇ كۆلىمى تېرىلغۇ يەر كۆلىمىنىڭ 2.6 پىرسەنتىنى ئىگىلەشتىن 19 پىرسەنتىنى ئىگىلەشكە تەڭشىلىپ، 5.5 ھەسسە كۆپەيتىلدى، ئومۇمىي مەھسۇلاتى 8.7 ھەسسە ئاشتى. ئەلا سورتلار ئومۇمىيۈزلۈك كېڭەيتىلگەنلىكى، خىمىيىۋى ئۇسۇللىدا ئوت - چۆپ يوقىتىش ۋە سۈلياۋ يوپۇق يېپىپ زىرائەت ئۆستۈرۈش تېخنىكىسى كەڭ قوللىنىلغانلىقى ھەمدە خىمىيىۋى ئوغۇت، دېھقانچىلىق دورىسى جەھەتتىكى سېلىنما كۆپەيتىلگەنلىكى ئۈچۈن، ئاشلىقنىڭ بىرلىك مەھسۇلاتى 149 كىلوگرامدىن 181.5 كىلوگرامغا يېتىپ، 21.81%، پاختىنىڭ بىرلىك مەھسۇلاتى 33 كىلوگرامدىن 60.5 كىلوگرامغا يېتىپ، 83.3% ئاشتى.

1985 - يىلى بوز يەر ئۆزلەشتۈرۈش رايونى بويىچە 242 مىڭ مو يەرگە زىرائەت تېرىلىپ، 19 مىليون 84 مىڭ كىلوگرام ئاشلىق، 4 مىليون 178 كىلوگرام پاختا، 1 مىليون 22 مىڭ كىلوگرام ياغلىق دان ئېلىندى. يىل ئاخىرىدا 84 مىڭ تۇياق چارۋا قالدى، 704 مىڭ كىلوگرام گۆش، 113 مىڭ كىلوگرام يۇڭ ئېلىندى. 42 مىڭ 500 مو يەردە كۆچەت تىكىپ ئورمان بەرپا قىلىندى، بۇنىڭ ئىچىدە مېۋىلىك باغ كۆلىمى 1360 مو. شۇ مەھسۇلاتى بېقىلىدىغان سۈ كۆلىمى 2038 مو بولۇپ، 19 مىڭ كىلوگرام بېلىق تۇتۇلدى. يېزا ئىگىلىك ئومۇمىي مەھسۇلات قىممىتى 32 مىليون 61 مىڭ يۈەنگە يېتىپ، سانائەت - يېزا

ئىگىلىك ئومۇمىي مەھسۇلات قىممىتىنىڭ 54 پىرسەنتىنى ئىگىلىدى.

§ 2. سانائەت

1960 - يىلى يوز يەر ئۆزلەشتۈرۈش باشلانغاندا بورتالا باشقۇرۇش ئورنى خۇسۇسىي ئۆيلەرنى ئىجارىگە ئېلىپ ئىشلەتكەنىدى. ئەسلىدىكى بىكتۇەن سودا باشقارمىسى بىر تۈمۈرچىلىك - ياغاچچىلىق كارخانىسىنى كېڭەيتىپ، يېڭا ئىگىلىك ماشىنىلىرى رېمونت زاۋۇتى قۇردى. شۇنىڭ بىلەن بىللە يەنە ئىككى تاشلىق بىر سۇ تۇغمىنى قۇرۇپ، يوز يەر ئۆزلەشتۈرۈش رايونىدا سانائەت تەرەققىياتىنىڭ يوپۇقنى ئاچتى. 1964 - يىل 8 - ئاينىڭ 1 - كۈنى يىلىغا 12 مىڭ تونىنا ئۈن تارتالايدىغان «قىزىل يۇلتۇز» 1 - ئۈن زاۋۇتى رەسمىي ئىشلەپچىقىرىشقا كىرىشتۈرۈلدى. شۇ يىلى يىلىغا 150 تراكتورنى رېمونت قىلالايدىغان «قىزىل يۇلتۇز» 1 - ماشىنىسازلىق زاۋۇتى پۈتتى. 1966 - يىل 4 - ئايدا ئىگىلىك 5 - شى سېمونت زاۋۇتى پۈتۈپ ئىشلەپچىقىرىشقا كىرىشتۈرۈلدى. 1967 - يىل 1 - ئايدا «قىزىل يۇلتۇز» 1 - دەرىجىلىك ئېلېكتر ئىستانسىسى رەسمىي توك تارقىتىشقا باشلىدى. بوز يەر ئۆزلەشتۈرۈش رايونىنىڭ سانائىتى يېڭا ئىگىلىكىگە ئەگىشىپ بارلىققا كەلدى، شۇنداقلا يېڭا ئىگىلىكنىڭ تەرەققىياتىغا ئەگىشىپ تەرەققىي قىلدى.

1) ئېلېكتر قۇۋۋىتى 70 - يىللارغا قەدەم قويۇلغاندا ئېلېكتر قۇۋۋىتى پېتىشمەيتتى. گېنېراتور سىغىمچانلىقى 630×3 كىلوۋات بولغان 1 - دەرىجىلىك ئېلېكتر ئىستانسىسى سۇنىڭ چەكلىمىسىگە ئۇچراپ، كۈنىگە ئاران 450 كىلوۋات سائەتتىن 750 كىلوۋات سائەتكىچە توك تارقاتتى، يۇ، ئىشلەپچىقىرىشنىڭ ئېھتىياجىنى پەقەتلا قاندۇرالمىدى. 1974 - يىلى «1 - ئىيۇل» سۇ ئامبىرىنىڭ سول تەرىپىگە 2 - دەرىجىلىك ئېلېكتر ئىستانسىسى قۇرۇلدى. 1980 - يىلى يەنە دىزېلىن ئارقىلىق توك تارقىتىش سېخى قۇرۇلدى. 60 - يىللارنىڭ ئاخىرقى مەزگىلىدىن 70 - يىللارنىڭ ئاخىرقى مەزگىلىگىچە تۇەن - مەيدانلار ئۆز يېرىنىڭ سۇ بايلىقىدىن پايدىلىنىپ، ئۆز يېرىنىڭ ئەھۋالىغا يارىشا ئىش كۆرۈپ، كىچىك ئېلېكتر ئىستانسىسىدىن 11 نى قۇردى. 1985 - يىلى شى ئېلېكتر قۇۋۋىتى شىركىتى «قىزىل يۇلتۇز» ئېلېكتر ئىستانسىسى بىلەن تۇەن - مەيدان ئېلېكتر ئىستانسىلىرىنىڭ ئېلېكتر قۇۋۋىتىنى تورلاشتۇرۇپ رەتكە سېلىپ، ئارتۇق - كېمىنى تەڭشىدى. شۇ يىلى بوز يەر ئۆزلەشتۈرۈش رايونى بويىچە 12 مىليون 670 مىڭ كىلوۋات سائەت توك تارقىتىلدى، بۇ، كىشى بېشىغا ئوتتۇرا ھېساب بىلەن 305 كىلوۋات سائەتتىن توغرا كېلىپ، 1974 - يىلدىكىدىن 5 . 2 ھەسسە ئاشتى.

2) ماشىنا رېمونت قىلىش ۋە ياساش 60 - يىللاردا ماشىنا رېمونت قىلىش سىستېما بولۇپ شەكىللەندى، شۇڭا ماشىنا رېمونت زاۋۇتى، تۇەندە ماشىنا رېمونت لىپەنى (كىچىك رېمونت زاۋۇتى)، لىپەندۇيدە ئاسراش سېخى بار بولدى. ماشىنىلارنى چوڭ رېمونت قىلىشنى ماشىنا رېمونت زاۋۇتى ئۈستىگە ئالدى، ئوتتۇراھال ۋە كىچىك رېمونتلارنى ماشىنا رېمونت لىپەنى ئۈستىگە ئالدى، ئاسراش، تەكشۈرۈپ رېمونت قىلىش قاتارلىقلارنى شۇ لىپەندۇي ئۈستىگە ئالدى. 70 - يىللاردا يەنە «چوڭ رېمونت قىلىشتا تۇەندىن چىقماسلىق، كىچىك رېمونت قىلىشتا لىپەندىن چىقماسلىق» تەكىتلەندى. 1983 - يىلى ئىقتىسادىي ھۆددىگەرلىك مەسئۇلىيەت تۈزۈمى يولغا قويۇلۇپ، كارخانىلارنىڭ ئۆزىگە ئۆزى خوجا بولۇش ھوقۇقى كېڭەيتىلدى، بۇنىڭ بىلەن ماشىنا رېمونت قىلىش ئىشى ياخشى شارائىتقا ئىگە بولدى. شى ماشىنا رېمونت قىلىش - ياساش زاۋۇتى پەقەتلا تراكتور رېمونت قىلىشتىن ئاپتوموبىل، تراكتور رېمونت قىلىش ۋە ماشىنا ياساشنى ئاساس قىلىشقا ئۆزگەردى، كۆپ خىل ئىگىلىك تۈرىنى تەرەققىي قىلدۇردى. تۇەن - مەيدانلار تراكتور رېمونت قىلىشنى ئاساس قىلدى. شۇنىڭ بىلەن بىللە تراكتور كابىنكىسى، كۆممىقوناق دېتىنى ئايرىش ماشىنىسى، قوش پورکۇگۇچلۇك پورکۇپ

سۇغىرىش ماشىنىسى ياسىدى. 89 - تۇمەن - مەيدان ياسىغان، قۇدۇق بۇرغىلاشتا ئىشلىتىلىدىغان زەربىلىك بۇرغا، 85 - تۇمەن - مەيدان باشقا جايلار بىلەن بىرلىكتە ياسىغان «620» تىپلىق ستانوكنىڭ خىلى ياخشى بازىرى چىقتى. شى ماشىنا رېمونت زاۋۇتىنىڭ ئوكسىگېن ئىشلەش، ئېلېكترلىك ھەل بېرىش، ياغ كىسلاتاسى، يېقىلغۇ ماي ناسوسى، پار قازىنى، سېمونت ستولبا، سۇ - پار تۇرۇبىسى قۇراشتۇرۇش قاتارلىق تىجارەتنىڭ ئىقتىسادىي ئۈنۈمى كۆرۈنەرلىك بولدى.

3) سېمونت شى سېمونت زاۋۇتى ئىلگىرى ماشىنا - ئۇسكۇنىلىرى كونا (كونا ماشىنا - ئۇسكۇنىلەر كىرگۈزۈلگەن) ۋە ئاددىي، ئۇنىڭ ئۈستىگە يۇرۇشلەشتۇرۇلمىگەن بولغاچقا، يىلىغا ئاران 2000 ~ 3000 تونىنا سېمونت ئىشلەپچىقىرالايتتى. 1970 - يىلى كېڭەيتىپ قۇرۇلغاندىن كېيىن، ئىشلەپچىقىرىش ئىقتىدارى 10 مىڭ تونىنىغا يەتتى. 1977 - يىلى ئاپتونوم رايونلۇق يېزا ئىگىلىك بوز يەر ئۆزلەشتۇرۇش باش ئىدارىسىنىڭ تەستىقلىشى بىلەن، بۇ زاۋۇت 1 مىليون 300 مىڭ يۈەن مەبلەغ سېلىنىپ يەنە كېڭەيتىپ قۇرۇلدى، بۇنىڭ بىلەن يىلىغا 14 مىڭ تونىنىدىن كۆپرەك سېمونت ئىشلەپچىقىرالايدىغان بولدى. 1985 - يىلى ئىشلەپچىقىرىلغان سېمونت 18 مىڭ 156 تونىنىغا يەتتى. 1982 - يىلدىن بۇيان، ئۇسكۇنىلەر يېڭىلانغانلىقى ۋە ئىگىلىك باشقۇرۇش ياخشىلانغانلىقى ئۈچۈن، ئىقتىسادىي ئۈنۈم ئۆزلۈكسىز ئۆستى، يىللىق پايدا 95 مىڭ يۈەندىن 624 مىڭ يۈەنگە يېتىپ، بۇ زاۋۇت بىكتۈەن ۋە ئاپتونوم رايون بويىچە ئىلغار كارخانىلار قاتارىغا ئۆتتى.

4) يېزا ئىگىلىك، قوشۇمچە كەسىپ مەھسۇلاتلىرىنى پىششىقلاپ ئىشلەش بۇ جەھەتتە ياغ تارتىش، چىگىت ئايرىش، ئۇن تارتىش، ھاراق ئىشلەش، شال ئاقلاش، شېكەر ئىشلەش، يىمەكلىك ۋە تېرە - يۈك پىششىقلاپ ئىشلەش قاتارلىق تۈرلەر بار. 60 - يىللاردا بوز يەر ئۆزلەشتۇرۇش رايونىنىڭ نوپۇسى ئاز بولغاچقا، ئىشلەپچىقىرىش مىقدارى كۆپ ئەمەس ئىدى. نوپۇسنىڭ كۆپىيىشىگە ئەگىشىپ، ئىشلەپچىقىرىش مىقدارى بارغانسېرى ئاشتى، مەھسۇلات تۈرلىرىمۇ مۇناسىپ كۆپەيدى. 1982 - يىلدىن كېيىن مەھسۇلات پىششىقلاپ ئىشلەش سانائىتى جۇش ئۈرۈپ راۋاجلاندى. 1985 - يىلى يېزا ئىگىلىك، قوشۇمچە كەسىپ مەھسۇلاتلىرىنى پىششىقلاپ ئىشلەش سانائىتىنىڭ مەھسۇلات قىممىتى 23 مىليون 530 مىڭ يۈەنگە يېتىپ، بوز يەر ئۆزلەشتۇرۇش رايونىنىڭ شۇ يىللىق سانائەت مەھسۇلات قىممىتىنىڭ 84 پىرسەنتىنى، تۇمەن - مەيدان سانائەت مەھسۇلات قىممىتىنىڭ 90 پىرسەنتىنى ئىگىلىدى.

چىگىت ئايرىش يېزا ئىگىلىك، قوشۇمچە كەسىپ مەھسۇلاتلىرىنى پىششىقلاپ ئىشلەش سانائىتى تىجارەتتىدىكى ئەڭ ياخشى كەسىپ. بوز يەر ئۆزلەشتۇرۇش رايونىدىكى ئالتە پاختا زاۋۇتىنىڭ ماشىنا - ئۇسكۇنىلىرى دۆلەتنىڭ زامانىۋىلاشتۇرۇش ئۆلچىمىگە يەتكەن. 1985 - يىلى 5423 تونىنا پاختا چىقىرىلدى، 101 تونىنا تېۋىت ئايرىلدى، 2395 تونىنا پاختا ئېكسپورت قىلىندى.

5) قاتناش - تىرانسپورت قاتناش - تىرانسپورت ئىشلىرى 20 نەچچە يىللىق تەرەققىيات تارقىلىق، خىلى يۇقىرى سەۋىيىگە يەتتى. 1985 - يىلى دۆلەت ئىگىلىكىدىكى يۈك ئاپتوموبىللىدىن 113 ى بار بولۇپ، 41 مىڭ 654 تونىنا يۈك توشۇلدى، يۈك ئوبوروت مىقدارى 9 مىليون 790 مىڭ تونا/كىلومېتىرغا يەتتى؛ ئاپتوبوستىن 11 ى بار بولۇپ، 156 مىڭ يولۇچى (قېتىم) توشۇلدى، يولۇچى ئوبوروت مىقدارى 30 مىليون 100 مىڭ ئادەم/كىلومېتىرغا يەتتى. يەككە تىرانسپورت ئائىلىسىدىن 141 ى بار بولۇپ، ئۇلارنىڭ 25 يۈك ئاپتوموبىلى بار.

§ 3. سودا (مالىيە ئەشيا)

60 - يىللارنىڭ دەسلىپىدە شىدا سودا بۆلۈمى، تۇمەندە ئىگىلىك باشقۇرۇش بۆلۈمچىسى، بۆلارنىڭ

قارىمىقىدا ماگىزىن، ۋەكالىتەن سېتىش ماگىزىنى تەسىس قىلىنغان بولۇپ، ئۇلار ئاممىنىڭ تۇرمۇشىغا كېرەكلىك بۇيۇملارنى ساتاتتى، ئىشلەپچىقىرىش ۋاستىلىرىمۇ مۇشۇ يول بىلەن سېتىلاتتى، لېكىن تۆۋەنگە، تۆۋەن شىغا ھېساب ئۆتكۈزۈش يولغا قويۇلغانىدى. بۇ ئۈسۈل 80 - يىللارنىڭ ببشىغچە داۋاملاشتى. ئىقتىسادىي ھۆددىگەرلىك مەسئۇلىيىتى تۈزۈمى يولغا قويۇلغاندىن كېيىن، شى - تۆۋەندىن ئىبارەت ئىككى دەرىجىلىك باشقۇرۇش ئاپپاراتى كېڭەيتىلدى. شىدا سودا باشقارمىسى تەسىس قىلىندى، ئۇنىڭ قارىمىقىدا مەمۇرىي باشقۇرۇش، پىلان - مال باھاسى تارمىقى، ئىگىلىك باشقۇرۇش، تەمىنلەش - سېتىش، تاشقى سودا، توپ سېتىش، سودا - سانائەتنى مەمۇرىي باشقۇرۇش قاتارلىق كەسىپلەر تەسىس قىلىندى؛ تۆۋەندە ئۇنىۋېرسال سودا شىركىتى تەسىس قىلىندى. 1983 - يىلى سودا سىستېمىسى ئۆزگە قاراشلىق ساھەلەردە ئىسلاھات ئېلىپ بېرىپ، جىڭلى مەسئۇل بولۇش تۈزۈمىنى، ساتقىنىغا قاراپ ئىش ھەققى بېرىش ۋە ئاشۇرغان پايدىسىدىن پىرسەنت ئاجرىتىش قاتارلىق ھەق ھېسابلاش ئۇسۇلىنى يولغا قويدى. بۇنىڭ بىلەن ئىقتىسادىي ئۇنۇم كۆرۈنەرلىك ئۆستى. يېمەكلىك بىلەن تەمىنلەش، توپ سېتىش پونكىتىنىڭ كىشى بېشىغا توغرا كەلگەن ئوتتۇرىچە پايدىسى 7000 يۈەنگە يەتتى. مەبلەغنىڭ پايدا نىسبىتى 6.7%، مەبلەغنىڭ ئوبوروت كۈن سانى 69.1 كۈن بولدى. 86 - تۆۋەن - مەيدان ماگىزىنى كۆچمە سېتىش ماشىنىسى تەشكىللەپ، رەھبەرلىك باشلامچى بولۇپ، يىل بويى ئاپتونوم ئوبلاستنىڭ كەنت - بازارلىرىغا بېرىپ تىجارەت قىلىپ، پايدا پىلانىنى 117% ئورۇندىدى. 1984 - يىلى بوز يەر ئۆزلەشتۈرۈش رايونىنىڭ سودا ساھەسىدىكى ئىشچى - خىزمەتچىسى 566 گە، سودا تور - نۇقتىسى 275 كە يەتتى، سېتىش سوممىسى 25 مىليون 987 مىڭ يۈەنگە يېتىپ، ئالدىنقى يىلدىكىدىن 3.3% 27 ئاشتى؛ يارىتىلغان پايدا 540 مىڭ يۈەنگە يېتىپ، ئالدىنقى يىلدىكىدىن 5% 34 ئاشتى. 1985 - يىلى سودا بويىچە سېتىش سوممىسى ئاشقان بولسىمۇ، بىراق پايدا سەل تۆۋەنلەپ كەتتى. سودىنىڭ تىجارەت دائىرىسىنى كېڭەيتىش ئۈچۈن، «سايرام» قاۋاقخانىسى، «خۇشدۇ» سودا ساريىي، «بوۋېن» سودا ساريىدىن ئىبارەت ئۈچ چوڭ سودا ساريىي مۇددەتتىن ئىلگىرى پۈتكۈزۈلدى، «ئېبنۇر كۆلى» سودا ساريىنىڭ قۇرۇلۇشى باشلاندى ھەمدە بۇ سودا ساراپلىرى كەينى - كەينىدىن تىجارەت باشلىدى.

1) «سايرام» قاۋاقخانىسى بۇ قاۋاقخانا بورتالا شەھىرىدىكى «بېيجىڭ» كۆۋرۈكىنىڭ جەنۇبىي ئۈچىنىڭ شەرقىي قىسمىغا جايلاشقان بولۇپ، قۇرۇلۇش كۆلىمى 3894 كۋادرات مېتر، ئۇنىڭ تاشقى كۆرۈنۈشى كۆركەم، ياسىلىشى چوڭ سۈپەت، ئۆزگىچە بولۇپ، شەھەر رايونىدىكى ئەڭ ئېگىز سودا ساريىي ھېسابلىنىدۇ. ئۇنىڭ ئىچىدە ماگىزىن، مېھمانخانا، ئاشخانا بار. سىمسىز ئېلېكتر ئۇسكۇنىلىرىنى رېمونت قىلىش، مېتال بۇيۇملار، ھۆسۈن تۇزەش - ساتىراشلىق، يېمەكلىك پىششىقلاپ ئىشلەش، كىيىم - كېچەكلەرگە دەزمال سېلىش ۋە ئۈنى يۇيۇش، ۋېلىسىپىت ئىجارىگە بېرىش ۋە ئۇزۇن يوللۇق تېلېفون بېرىش كەسپىنى ۋەكالىتەن ببجىرىش قاتارلىق كەسىپلەر بويىچە تىجارەت قىلىدۇ. قاۋاقخانىنىڭ 57 ئىشچى - خىزمەتچىسى، 1 مىليون 520 مىڭ يۈەن تۇراقلىق مەبلىغى بار بولۇپ، يىللىق سېتىش كىرىمى 1 مىليون 300 مىڭ يۈەن ئەتراپىدا بولىدۇ.

2) «بوۋېن» مۇلازىمەت مەركىزى بۇ مەركەز بورتالا شەھىرىدىكى «بېيجىڭ» كوچىسىنىڭ مەركىزىدىكى گۈللۈكنىڭ شەرقىگە جايلاشقان بولۇپ، قۇرۇلۇش كۆلىمى 2900 كۋادرات مېتر. بۇ مەركەزدە سودا ساريىي، مېھمانخانا، ئاشخانا بىر گەۋدە قىلىنغان. سودا ساريىدا تۇرلۇك مالالار، كىيىم - كېچەك، مېتال بۇيۇم، يېمەكلىك، سائەت، مەدەنىيەت بۇيۇملىرى سېتىلىدۇ. بۇ مەركەزنىڭ 108 ئىشچى - خىزمەتچىسى، 1 مىليون 220 مىڭ يۈەن تۇراقلىق مەبلىغى بار. يىللىق سېتىش كىرىمى 2 مىليون 560 مىڭ يۈەنگە يېتىدۇ.

3) «ئېبنۇر كۆلى» مېھمانخانىسى بۇ مېھمانخانا «بېيجىڭ» كوچىسىنىڭ جەنۇبىي بۆلىكىدىكى «خاڭجۇ» كوچىسىنىڭ دوقمۇشىغا جايلاشقان بولۇپ، قۇرۇلۇش كۆلىمى 2464.54 كۋادرات مېتر. بۇ مېھمانخانىنىڭ 680 مىڭ يۈەن تۇراقلىق مەبلىغى، 18 ئىشچى - خىزمەتچىسى بار. ئۇ، مېھمانخانا، ئاشخانا، قوشۇمچە ئۇششاق تاۋارلار ۋە ساتىراشلىق تىجارىتى بىلەن شۇغۇللىنىدۇ. مېھمانخانا بۆلۈمىدە 39 يۇرۇش ئۆي، ئاشخانا بۆلۈمىدە

ئۇچ ئاشخانا، ئالتە ئېغىز تاماق ئېتىش ئۆيى، بىر پارقازىنى ئۆيى بار. ئاشخانىدا 240 ئادەم بىرلا ۋاقىتتا تاماق يېيەلەيدۇ.

ماددىي ئەشيا بىلەن تەمىنلەش ۋە ئۇنى سېتىش سودا مەركىزىدىن بۆلۈنۈپ چىققان كەسىپتىن ئىبارەت. 1982 - يىلى يېزا ئىگىلىك 5 - شىدا ماددىي ئەشيا باشقارمىسى قۇرۇلدى، تۇنىلەردە تەمىنلەش - سېتىش بۆلۈمى (تەمىنلەش - سېتىش شىركىتى) تەسىس قىلىندى، ئۇلار ئىشلەپچىقىرىش ۋاستىلىرى بىلەن تەمىنلەش ۋە ئۇنى سېتىشنى ئۈستىگە ئالدى. ئۇلار كۆمۈر، پولات ماتېرىيال، يېنىزىن، دىزېلىن، سۇلفات كىسلاتاسى، ئويغۇچى ناترىي، سىمونت، ياغاچ ماتېرىيال، خىمىيىۋى ئوغۇت، دېھقانچىلىق دورىسى، تاختا ئەينەك، بالون ھەمدە يېزا - ئىگىلىك ماشىنا - سايمانلىرىنىڭ سەپلىمىلىرى قاتارلىقلارنى سېتىش تىجارىتى بىلەن شۇغۇللىنىدۇ. 1985 - يىلى ماددىي ئەشيا سېتىش كىرىمى 13 مىليون 700 مىڭ يۈەنگە، يارىتىلغان پايدا 338 مىڭ يۈەنگە يەتتى.

Ⅲ باب

پەن - تېخنىكا، مائارىپ، مەدەنىيەت، سەھىيە

بورتالا بوز يەر ئۆزلەشتۈرۈش رايونىنىڭ پەن - تېخنىكا، مائارىپ، مەدەنىيەت، سەھىيە ئىشلىرى نوپۇس ۋە ئىقتىسادىنىڭ ئېشىش سۈرئىتى بىلەن ماس قەدەمدە راۋاجلاندى. 23 يىلدىن بۇيان، ئىشلاردا خېلى مۇكەممەل سىستېما شەكىللىنىپ، بىر تۈركۈم ئىختىساسلىق خادىملار تەربىيىلىنىپ، ئىقتىسادىي ۋە ئىجتىمائىي تەرەققىياتنىڭ ئېھتىياجىغا ئاساسىي جەھەتتىن ئۇيغۇنلىشىلدى.

§ 1. پەن - تېخنىكا

60 - يىللاردىكى بوز يەر ئۆزلەشتۈرۈشنىڭ دەسلەپكى مەزگىللىرىدە پەن - تېخنىكىنىڭ كىرگۈزۈلۈشى ۋە قوللىنىلىشىغا ناھايىتى ئەھمىيەت بېرىلدى. چارۇچىلىق جەھەتتە، چەت ئەلدىن ۋە مەملىكەت ئىچىدىن نەسىللىك چارۋا كەلتۈرۈلۈپ، شىنجاڭنىڭ يەرلىك قويى ۋە باشقا چارۋىلارنىڭ نەسلى ياخشىلاندى؛ يېزا ئىگىلىكى جەھەتتە، شەرقىي شىمال ۋە خۇاڭخې دەرياسىنىڭ ئوتتۇرا - تۆۋەن ئېقىم رايونلىرىدىن بۇغداي، كۆممىقوناق سورتلىرى كىرگۈزۈلۈپ، ئەسلىدىكى يەرلىك سورتلار تەدرىجىي شاللىنىلدى؛ ئورمانچىلىق جەھەتتە، ئىچكى ئۆلكىلەردىن قارايا غاچ، تېرەك، زەرەك، ئەرمۇدۇن ۋە مېۋىلىك دەرەخلەر كەلتۈرۈلدى. بوز يەر ئۆزلەشتۈرۈش رايونىنىڭ تەرەققىي قىلىشىغا ئەگىشىپ، يېزا ئىگىلىك پەن تەتقىقات ئورنى، مال دوختۇرلۇق پونكىتى، سەھىيە - يۇقۇملۇق كېسەللىكلەرنىڭ ئالدىنى ئېلىش پونكىتى ۋە تەكشۈرۈپ لايىھەلەش يۈرتى قاتارلىق پەن تەتقىقات ئاپپاراتلىرى قۇرۇلدى، مال دوختۇرلۇق، سۇ ۋە تۇپراقنى ياخشىلاش، سۈپەتلىك ئۇرۇق يېتىشتۈرۈش، تۇپراقنى ئوغۇتلاش، ئۆسۈملۈك ئاسراش قاتارلىق كۆپ خىل پەن تەتقىقات تۈرى ئايرىم

تەسىس قىلىندى. 20 نەچچە يىلدىن بۇيان، بۇ ئاپپاراتلار مۇھىم رولىنى جارى قىلدۇردى. بۇغداي سورتى ئۇچ قېتىم ئالماشتۇرۇلۇپ، مو بېشىدىن 25 — 75 كىلوگرامغىچە ھوسۇل ئاشۇرۇلدى. سۇغىرىش ئۇسۇلى جەھەتتە، ئۇلۇق سۇدا باسۇرۇپ سۇغىرىش ئاز سۇدا چۆنەكلەپ سۇغىرىشقا ئۆزگەرتىلدى ھەمدە سۇلياۋ يوپۇق ئارىسىدىن ۋە سۇلياۋ يوپۇق ئۈستىدىن سۇغىرىشقا تەرەققىي قىلدى، بۇنىڭ بىلەن سۇغىرىشقا ئىشلىتىلىدىغان سۇ تېجەلدى، سۇغىرىش سۈپىتى ئۆستى؛ زور كۆلەمدىكى تۇپراق ئومۇمىيۇزلۇك تەكشۈرۈلۈپ، رايونلارنىڭ تۇپراق تەركىبى ئېنىقلىنىپ، يېزا ئىگىلىكىنى رايونلارغا ئايرىش مۇھىم ئاساس بىلەن تەمىن ئېتىلدى، بولۇپمۇ سۇلياۋ يوپۇق يېپىپ كېۋەز تېرىش تېخنىكىسى بىرلىك مەھسۇلاتنى 33 كىلوگرامدىن 60.5 كىلوگرامغا ئۆستۈردى، بۇنىڭ بىلەن بوز يەر ئۆزلەشتۈرۈش رايونى ئىقتىسادىنىڭ قاتلىنىشىغا زور تۆھپە قوشۇلدى.

1983 - يىلى شى بويىچە تۇنجى قېتىملىق پەن - تېخنىكا يىغىنى ئۆتكۈزۈلدى، يىغىندا بوز يەر ئۆزلەشتۈرۈش رايونى بويىچە 57 تۈرلۈك پەن تەتقىقات نەتىجىسى مۇكاپاتلاندى. 1978 - يىلدىن بۇيان يەتتە تۈرلۈك پەن - تېخنىكا نەتىجىسى بىكتۇەندىن يۇقىرى دەرىجىلىك ئورۇنلارنىڭ تەقدىرلىشىگە ئېرىشتى، بۇنىڭ ئىچىدە يېزا ئىگىلىك پەن تەتقىقات ئورنىدىن لىيۇزۇڭياۋ، ۋاڭ تىڭچۇەنلەر تەتقىق قىلغان «بۇغدايدا گېسىن پاشىسىنىڭ پەيدا بولۇشى، ئۇنىڭ ئالدىنى ئېلىش ۋە ئۇنى تىزگىنلەش» تۈرى بىكتۇەننىڭ 1 - دەرىجىلىك مۇكاپاتىغا ئېرىشتى؛ 84 - تۇەن - مەيداننىڭ ماشىنا رېمونت لىيەنى تەتقىق قىلىپ ياسىغان «XZ — 500 بەلگىلىك بۇغداي ئۇرۇقىنى تاللاش ماشىنىسى»، 89 - تۇەن - مەيدان تەتقىق قىلغان «يەر ئاستى سۈيىنى سۈنئىي ئۇسۇلدا قايتۇرۇپ سۇغىرىش تەجرىبىسى» ئاپتونوم رايونىمىز بويىچە تۇنجى نۆۋەتلىك پەن - تېخنىكا مۇكاپاتىغا ئېرىشتى.

1985 - يىلى بوز يەر ئۆزلەشتۈرۈش رايونىدا تۆت پەن تەتقىقات ئورنى، 1012 پەن - تېخنىكا خادىمى بار بولدى، بۇنىڭ ئىچىدە يۇقىرى دەرىجىلىك تېخنىكا خادىمى 34، ئوتتۇرا دەرىجىلىك تېخنىكا خادىمى 140.

§ 2. مائارىپ

1960 - يىل 3 - ئايدا «قىزىل يۇلتۇز» 16 - مەيدانىدا بورتالا باشقۇرۇش ئورنىنىڭ پەرزەنتلەر مەكتىپى قۇرۇلغان بولۇپ، مەكتەپتە 215 ئوقۇغۇچى، ئالتە سىنىپ، ئالتە ئوقۇتقۇچى بار ئىدى. 1963 - يىلى شى شتابى غەربكە كۆچكەندىن كېيىن، بۇ مەكتەپ بورتالا شەھەر رايونىغا كۆچۈپ كىرىپ يېزا ئىگىلىك 5 - شى پەرزەنتلەر مەكتىپى دەپ ئاتالدى، مەكتەپ ئوتتۇرا مەكتەپ بۆلۈمى ۋە باشلانغۇچ مەكتەپ بۆلۈمىگە ئايرىلدى. ئوتتۇرا مەكتەپتە 127 ئوقۇغۇچى، 24 ئىشچى - خىزمەتچى بار بولدى، بۇنىڭ ئىچىدە ئوقۇتقۇچى 20. خادىملار تېز كۆپەيگەچكە، بوز يەر ئۆزلەشتۈرۈش رايونىدىكى باشلانغۇچ مەكتەپ بىراقلا ئالتىگە يەتتى، ئوقۇغۇچىسى 1007 گە، ئىشچى - خىزمەتچىسى 104 كە، جۈملىدىن ئوقۇتقۇچى 84 كە يەتتى. 1966 - يىلى بوز يەر ئۆزلەشتۈرۈش رايونى بويىچە ئوتتۇرا مەكتەپ ئىككىگە، ئوقۇغۇچىسى 314 كە، ئوقۇتقۇچى، ئىشچى - خىزمەتچىسى 50 كە، جۈملىدىن ئوقۇتقۇچى 34 كە يەتتى. باشلانغۇچ مەكتەپ ئالتىگە، ئوقۇغۇچىسى 3241 گە، ئوقۇتقۇچى، ئىشچى - خىزمەتچىسى 238 گە، جۈملىدىن ئوقۇتقۇچى 193 كە يەتتى. 1975 - يىلى ئوتتۇرا مەكتەپ 14 كە، ئوقۇغۇچىسى 2712 گە يەتتى، باشلانغۇچ مەكتەپ 52 گە، ئوقۇغۇچىسى 8404 كە يەتتى. 1981 - يىلى مەكتەپ ئەڭ كۆپ بولۇپ، خەنزۇ، ئۇيغۇر، قازاق ئوتتۇرا مەكتىپى 15 كە، ئوقۇغۇچىلىرى 6124 كە، باشلانغۇچ مەكتەپ 47 گە، ئوقۇغۇچىسى 13 مىڭ 30 غا يەتتى. ئوتتۇرا - باشلانغۇچ مەكتەپتىكى ئوقۇغۇچى بوز يەر ئۆزلەشتۈرۈش رايونىدىكى ئومۇمىي نوپۇسنىڭ 43 پىرسەنتىنى ئىگىلىدى.

1981 - يىلدىن كېيىن، چوڭلار مائارىپى كۈن تەرتىپكە كىرگۈزۈلۈپ، پارتىيە مەكتىپى، ئوقۇتقۇچىلار

بىلىم ئاشۇرۇش مەكتىپى، رادىئو - تېلېۋىزىيە داشۆسىنىڭ شۆبىسى، يېزا ئىگىلىك تېخنىكىسى رادىئو مەكتىپىنىڭ شۆبىسى كەينى كەينىدىن قۇرۇلدى، مەخسۇس ئوقۇتقۇچى 54 كە يەتتى. 1985 - يىلدىكى مەلۇماتقا قارىغاندا، 370 ئادەم ئالىي مەكتەپ ۋە تېخنىكۇملارغا بېرىپ بىلىم ئاشۇرغان، 97 ئادەم رادىئو - تېلېۋىزىيە داشۆسىنىڭ ئۆگىنىشىگە قاتناشقان، 604 ئادەم ژۇرنال ئارقىلىق ئوقۇش تەربىيىسى ئالغان، 864 ئادەم يېزا ئىگىلىك تېخنىكىسى رادىئو مەكتىپىنىڭ دەرسىنى داۋاملىق ئاڭلىغان، 134 ئادەم ئۆزلۈكىدىن ئۆگەنگەنلەردىن ئېلىنىدىغان ئىمتىھانغا قاتناشقان.

80 - يىللارغا كەلگەندە دۆلەت مائارىپنى نۇقتىلىق تەرەققىيات نىشانى قاتارىغا كىرگۈزدى. بوز يەر ئۆزلەشتۈرۈش رايونىدا ھەر يىلى 1 مىليون يۈەندىن 2 مىليون يۈەنگىچە مەبلەغ توپلىنىپ مائارىپقا ئىشلىتىلدى، تۇەن - مەيدانلارمۇ مەبلەغ چىقىرىپ مەكتەپلەرگە قوشۇمچە ياردەم بەردى. 1985 - يىلى 81 - تۇەن - مەيدان يىللىق پايدىسىنىڭ 50 پىرسەنتىنى چىقىرىپ ئوقۇتۇش بىناسى سالدى. باشقا تۇەن - مەيدانلاردىكى مەكتەپلەرنىڭ قىياپىتىمۇ ئۆزگەردى. خىش - بېتون قۇرۇلمىلىق سىنىپلار بارلىققا كەلدى، ئوقۇتۇش ئۇسكۇنىلىرى ئاساسىي جەھەتتىن تولۇقلاندى، مەكتەپ ئەتراپىغا قورۇق تام سېلىندى، دەرۋازا بېكىتىلدى، مەكتەپ ئىچى كۆكەرتىلىپ، مۇھىت گۈزەللەشتۈرۈلدى. مائارىپ خىزمەتچىلىرى جاپالىق ئىشلەپ، دۆلەتكە بىر تۈركۈم ئىختىساسلىق خادىملارنى تەربىيىلەپ ئەۋەتىپ بەردى. 1979 - يىلى ئالىي مەكتەپ ئىمتىھان تۈزۈمى ئەسلىگە كەلتۈرۈلگەندىن كېيىن، 1985 - يىلغىچە بولغان يەتتە يىلدا ئوتتۇرا ھېساب بىلەن يىلىغا ئالىي مەكتەپلەرگە 46 ئوقۇغۇچى قوبۇل قىلىندى، جۇملىدىن 1985 - يىلى ئالىي تېخنىكۇملارغا 72، تېخنىكۇملارغا 36 ئوقۇغۇچى قوبۇل قىلىندى. بۇ مەزگىلدە بوزيەر ئۆزلەشتۈرۈش رايونىدىن 11 ئوقۇتقۇچى بىڭتۇەندىن يۇقىرى دەرىجىلىك ئورۇنلارنىڭ تەقدىرلىشى ۋە مۇكاپاتلىشىغا ئېرىشتى. 90 - تۇەن - مەيدان 8 - لىيەن باشلانغۇچ مەكتىپىنىڭ ئوقۇتقۇچىسى شۇخۇڭ مەملىكەت بويىچە چېگرا رايوننىڭ مۇنەۋۋەر پەرزەنتى كۇمۇش مېدالىغا ئېرىشتى. 89 - تۇەن - مەيداندىكى موڭغۇل ئايال ئوقۇتقۇچى جۇدەن مەملىكەت بويىچە بوز يەر ئۆزلەشتۈرۈش سىستېمىسىدىكى ئىلغار ئوقۇتقۇچى بولۇپ باھالاندى، شى باشلانغۇچ مەكتىپىنىڭ مۇئاۋىن مۇدىرى لى جۇنيۇ ئاپتونوم رايونىمىز بويىچە «تۇنجى نۆۋەتلىك باغۋەنلەر مۇكاپاتى» غا ئېرىشتى.

1985 - يىلى بوز يەر ئۆزلەشتۈرۈش رايونىدىكى ئوتتۇرا مەكتەپ 12 گە يەتتى، بۇنىڭ ئىچىدە ئاز سانلىق مىللەت ئوقۇغۇچىلار ئوقۇيدىغان مۇكەممەل ئوتتۇرا مەكتەپ بىر؛ باشلانغۇچ مەكتەپ 37 گە يەتتى، بۇنىڭ ئىچىدە ئاز سانلىق مىللەت ئوقۇغۇچىلار ئوقۇيدىغان باشلانغۇچ مەكتەپ ئۈچ. ئوتتۇرا مەكتەپتىكى ئوقۇغۇچى 1494، باشلانغۇچ مەكتەپتىكى ئوقۇغۇچى 8048.

§ 3 . مەدەنىيەت

60 - يىللاردا كەسپىي چىنچياڭ تىياتىرى ئۆمىكىدىن بىرى بار ئىدى. 1966 - يىلى ئەدەبىيات - سەنئەت تەشۋىقات ئەترىتى قۇرۇلدى. 70 - يىللارنىڭ ئوتتۇرىلىرىدا كەسپىي ئەدەبىيات - سەنئەت ئۆمىكى تارقىتىۋېتىلىپ، قىسمەن خادىملار ئوبلاستلىق سەنئەت ئۆمىكىگە قوشۇۋېتىلدى. يېزا ئىگىلىك بوز يەر ئۆزلەشتۈرۈشتە خەلق ئارمىيىسىنىڭ ئەنئەنىسىگە ۋارسلىق قىلىنغاچقا، ئاساسىي قاتلام ئورۇنلار «ئەسكەرلەر ئەسكەرلەرنىڭ گېپىنى قىلىش، ئەسكەرلەر ئەسكەرلەرنىڭ ناخشىسىنى ئېيتىش» ئادىتى باشتىن - ئاخىر ساقلاپ قېلىندى، ياخشى ئادەم، ياخشى ئىشلار تەشۋىق قىلىندى. 1983 - يىلدىن كېيىن ئاساسىي قاتلام كۇلۇبى، ئىشچى - خىزمەتچىلەر ئائىلىسىنىڭ رولى قايتا جارى قىلدۇرۇلۇپ، كىچىك كۆلەملىك مەدەنىيەت - تەنتەربىيە پائالىيەتلىرى قانات يايدۇرۇلدى.

بوز يەر ئۆزلەشتۈرۈش رايونىدا خېلى بۇرۇنلا «قىزىل يۇلتۇز ئىجادىيەتلىرىدىن تاللانما» ، «قىزىل يۇلتۇز ئاخشىلىرىدىن تاللانما» ، «قىزىل يۇلتۇز كېچىلىكىدىن تاللانما» قاتارلىق كىتابلار نەشر قىلىنىدى، بۇكىتابلارنىڭ ھەربىر نۇسخىسى 800 پارچىدىن تارقىتىلغانىدى. بۇ كىتابلاردا قىسمىنىڭ باندىتلارغا قارشى تۇرۇش كۈرىشى، بوز يەر ئۆزلەشتۈرگەچ چېگرىنى قوغداش ۋە ئارمىيە خەلق ئىتتىپاقلىقىدا قولغا كەلتۈرگەن نەتىجىلىرى مەدھىيىلەنگەن. 80 ـ يىللاردا ئاخبارات ئەدەبىياتى توپلىمى «ئاچقۇچلارنىڭ ئىزلىرى» ، ھېكايىلەر توپلىمى «ئايا‌غ تىۋىشى» ھەمدە ئەدەبىي ژۇرنال «ئېبنۇر كۆلى» كەينى ـ كەينىدىن نەشر قىلىنىدى. بۇ مەزگىلدە ئۇچ قېتىم گۈزەل سەنئەت، فوتو ـ سۈرەت كۆرگەزمىسى ئۇيۇشتۇرۇلدى. 1983 ـ يىلدىن بۇيان 23 پارچە ئەدەبىي ئەسەر، گۈزەل سەنئەت ئەسىرى ئۆلكە دەرىجىلىك ژۇرناللاردا ئېلان قىلىنىدى. گۈزەل سەنئەتچى چىن رېنىشيانىڭ ئويما رەسىمى «قاقاسلىق» ئاپتونوم رايونىمىز بويىچە 1 ـ دەرىجىلىك مۇكاپاتقا ئېرىشتى.

ھەر سەيشەنبە چىقىدىغان «جەنۇبىي گېزىتى» 1944 ـ يىلى نەشر قىلىنىشقا باشلىغانىدى. «مەدەنىيەت زور ئىنقىلابى» مەزگىلىدە توختىتىۋېتىلدى. 1984 ـ يىلى ئەسلىگە كەلتۈرۈلدى، 1985 ـ يىلى ھەر بىر سانى 3500 نۇسخا تارقىتىلدى.

§ 4 . سەھىيە

60 ـ يىللاردا بوز يەر ئۆزلەشتۈرۈش رايونىدا بىر دوختۇرخانا، ئالتە سەھىيە ئېتىزىتى بار ئىدى. 80 ـ يىللاردا تىببىي داۋالاش كۆلىمى كېڭەيدى، شارائىتى ياخشىلاندى، ئاشقازان ئېينىكى، رېنتگېن ئاپپاراتى، ئېلېكتروكاردىئوگراممۇ، رەڭ ئۆلچىگۈچ قاتارلىق ئۇسكۇنىلەر بار بولدى. تىببىي خادىم 278 دىن 395 كە، كېسەل كارىۋىتى 200 دىن 300 گە يەتتى. 80 ـ يىللارنىڭ دەسلەپكى مەزگىلىدە تۇمان ـ مەيدان سەھىيە ئېتىزىتى ئىشچى ـ خىزمەتچىلەر دوختۇرخانىسىغا كېڭەيتىلدى، كېسەل كارىۋىتى 400 دىن كۆپرەككە يەتتى. 1983 ـ يىلدىن بۇيان، شى دوختۇرخانىسى قىلغان ئۆپكە قانىتىنى كېسىۋېتىش قاتارلىق يەتتە تۈرلۈك ئوپېراتسىيە مۇۋەپپەقىيەتلىك بولدى. 89 ـ تۇمان ـ مەيدان دوختۇرخانىسى قىلغان كۆز ئالمىسىنى ئېلىۋېتىش ئوپېراتسىيىسى قاتارلىق ئوپېراتسىيەلەردىمۇ ياخشى ئۇنۇم قولغا كەلتۈرۈلدى. شى دوختۇرخانىسى تاشقى كېسەللىكلەر بۆلۈمىنىڭ مۇدىرى لىيۇ خۇجۇن قاتارلىقلارنىڭ «بوۋاقنىڭ سۆڭىكىدىن ياسالغان مېخ ئارقىلىق سۇنۇقنى ئۇچىدىن مۇقىملاشتۇرۇپ داۋالاش تېخنىكىسى» بىنكۆزىنىڭ پەن ـ تېخنىكا نەتىجىسى مۇكاپاتىغا ئېرىشتى.

1985 ـ يىلى بوز يەر ئۆزلەشتۈرۈش رايونىدا سەككىز دوختۇرخانا، 512 كېسەل كارىۋىتى بار بولدى، تىببىي داۋالاش خادىمى 632 گە يەتتى، بۇنىڭ ئىچىدە ۋراچ 64، باشقا تىببىي خادىم 493، ئاز سانلىق مىللەت خادىم 41، كەسپىي يۇقۇملۇق كېسەللىكلەرنىڭ ئالدىنى ئېلىش خادىمى يەتتە.

ئىجتىمائىيەت قىسمى

رسمة تقليد المنتجة

ئىجتىمائىيەت قىسمى

ئىجتىمائىيەت قىسمى نوپۇس، مىللەت، دىن، خەلق تۇرمۇشى، سوتسىيالىستىك مەدەنىيەت قۇرۇلۇشى قاتارلىق تەرەپلەرنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. بورتالا شەھىرى تەۋەسىدىكى 1985 - يىلىنىڭ ئاخىرىدىكى جامائەتچىلىك موڭغۇل، خەنزۇ، ئۇيغۇر، قازاق قاتارلىق 29 مىللەتتىن بولغان 137 مىڭ 336 كىشىدىن تەركىب تاپتى. ھەر مىللەت خەلقى ئۆزلىرىنىڭ ئەنئەنىۋى پائالىيەت ساھەسىدە يەنىلا ئۆز ئۆستۇنلۇكىنى، مەسىلەن: موڭغۇللار بىلەن قازاقلار چارۋىچىلىققا ماھىرلىق ئۆستۇنلۇكىنى، خەنزۇلار بىلەن ئۇيغۇرلار دېھقانچىلىق، باغۋەنچىلىك جەھەتتىكى ئۆستۇنلۇكىنى ساقلىدى. ئالاقىنىڭ ئۆزلۈكسىز كېڭىيىشىگە ئەگىشىپ، سىياسەت، ئىقتىساد، مەدەنىيەت جەھەتتە بىر - بىرىنى تولۇقلايدىغان كۆپ مەنبەلىك بىر گەۋدە قۇرۇلمىسى تەدرىجىي شەكىللەندى، بىر - بىرىدىن ئايرىلالمايدىغان قويۇق مۇناسىۋەت بارلىققا كەلدى. ھەممە مىللەتلەر بىر خىللا ئىگىلىك قۇرۇلمىسىنى ئۆزگەرتىپ، ئۆز تارىخىدا كۆپ خىل ئىگىلىك بىلەن شۇغۇللىنىدىغان يېڭى ئەسىر ياراتتى. مال بېقىشقا ماھىر موڭغۇللار دېھقانچىلىق ۋە قوشۇمچە كەسىپ بىلەنمۇ شۇغۇللىنىدىغان بولدى؛ خەنزۇلار تېرىقچىلىق بىلەن شۇغۇللىنىدىغان بولدى؛ ئوتلاقلاردا ياشايدىغان، سودا - سېتىق بىلەن شۇغۇللانمايدىغان قازاقلارمۇ سودا - سېتىق قىلىشنى ئۆگىنىۋالدى. 80 - يىللاردىن بۇيان يەر شارائىتىغا قاراپ كۆپ خىل ئىگىلىك بىلەن شۇغۇللىنىش يولغا قويۇلغاندىن كېيىن، مىللەتلەر ئورتاق گۈللەندى، تۇرمۇش كۆرۈنەرلىك ياخشىلاندى. 1985 - يىلى شەھەر بويىچە دېھقان ئائىلىلىرىنىڭ ئوتتۇرىچە كىرىمى 486 يۈەنگە يېتىپ، 1979 - يىلدىكىدىن %132.5 ئاشتى؛ چارۋىچىلارنىڭ كىرىممۇ ئاشتى؛ ئىشچى - خىزمەتچىلەرنىڭ ئىش ھەققى ئۈدا بىر نەچچە يىل تەڭشەلدى ۋە ئۆستۈرۈلدى. ھەر مىللەت خەلقىنىڭ كىيىم - كېچەك، يېمەك - ئىچمەك، ئولتۇراق ئۇي، قاتناش قاتارلىق جەھەتلەردىكى تۇرمۇش سۇپىتى كۆرۈنەرلىك ياخشىلاندى. ماددىي مەدەنىيەت قۇرۇلۇشىنىڭ يۇكسىلىشىگە ئەگىشىپ، مەنىۋى مەدەنىيەت قۇرۇلۇشىدىمۇ ناھايىتى زور نەتىجىلەر قولغا كەلتۈرۈلدى. جۈڭخۇا خەلق جۇمھۇرىيىتى قۇرۇلغاندىن كېيىن، ھەر خىل شەكىللەر ئارقىلىق ئىدىيىۋى تەربىيە ئېلىپ بېرىلغانلىقتىن، ۋەتەنپەرۋەرلىك كۆچەيدى، سوتسىيالىزىم ئىدىيىسى كىشىلەر قەلبىگە تەدرىجىي ئورنىدى، ئەنئەنىۋى ئۆرپ - ئادەتتىمۇ چوڭ ئۆزگىرىش بولدى. ئۆتمۈشتە مېھنەتكەش خەلقنىڭ ئۆز ھالىنى ئۆزگەرتىش ئىقتىدارى بولمىغاچقا، ئۆزلىرىنىڭ شېرىن ئۇمىدىنى ئۇ دۇنياغا باغلايتتى، تەڭرىدىن پاناھ تىلەيتتى، ئۇلارنىڭ ئۆرپ - ئادىتىدە فېئودال خۇراپاتلىق قويۇق ئىدى. جۈڭخۇا خەلق جۇمھۇرىيىتى قۇرۇلغاندىن بۇيان، خەلق خوجايىن بولۇپ، ھۆكۈمران سىنىپلارنىڭ زۇلمىغا تىزپۈكمەس بولدى، روھى ئازادلىققا ئېرىشتى، شۇنىڭ بىلەن تەدرىجىلىك ئىدىيىسى ئىجتىمائىي ئاساسىدىن ئايرىلدى. لېكىن دەسلەپكى قەدەمدە قورسىقى توق، كىيىمى پۈتۈن بولغاندىن كېيىن، ھاللىق سەۋىيىگە يۈرۈش قىلىۋاتقاندا، ئىدىيە، ئەخلاق تەربىيىسى بوشاشتۇرۇپ قويۇلىدىغان بولسا، شەخسىي مەنپەئەتپەرەسلىك ئىدىيىسى ئۆڭ ئېلىپ كېتىشى، ھەتتا ئايرىم فېئودال خۇراپاتلىق ھەرىكەتلىرى يەنە باش كۆتۈرۈپ قېلىشى مۇمكىن، شۇڭا مەنىۋى مەدەنىيەت قۇرۇلۇشىنى كۈچەيتىپ، خەلقنىڭ مەدەنىيەت سەۋىيىسىنى ئۆستۈرۈپ، سوتسىيالىستىك ئەخلاق - پەزىلەتنى يېتىلدۈرۈش يەنىلا دۆلەت ۋە خەلقنى بېيىتىپ قۇدرەت تاپقۇزۇشنىڭ ئاساسى ھېسابلىنىدۇ.

I باب

نوپۇس

§ 1. نوپۇسنىڭ ئۆزگىرىشى

بورتالانىڭ چىڭ سۇلالىسىدىن ئىلگىرىكى نوپۇس ئەھۋالى توغرىسىدا تارىخىي خاتىرىلەر قالدۇرۇلمىغان.

كاڭشى 27 - يىلى (1688 - يىلى) سېۋىن ئارۇبدان 5000 كىشىنى باشلاپ كېلىپ، بورتالاغا ئورۇنلاشتى. ئارىدىن ئۇزۇن ئۆتمەي، تۇرغۇت قەبىلىسىنىڭ باشلىقى ئايۇچىنىڭ قىزى سېۋىن ئارۇبدان بىلەن توي قىلغاندىن كېيىن، بورتالاغا 15 مىڭ ئادەم باشلاپ كەلدى. چىيەنلۇڭ 23 - يىلى (1758 - يىلى) جاۋخوي خانىنىڭ ئىجازىتى بىلەن، بورتالا دوتەيلىكىنىڭ مەركىزى تولغاغا 500 ئەسكەر ئەۋەتتى.

چىيەنلۇڭ 29 - يىلى (1764 - يىلى) بورتالاغا چاخار ئەمەلدار ئەسكىرىدىن 333 كىشى ئەۋەتىلدى.

چىيەنلۇڭ 32 - يىلى (1767 - يىلى) بورتالاغا كېلىپ ئورۇنلاشقان چاخار ئەمەلدار ئەسكىرى (ئوڭ قانات) 918 گە يەتتى.

مىنگونىڭ 15 - يىلى (1926 - يىلى) بورتالانىڭ نوپۇسى 6837 گە يەتتى.

مىنگونىڭ 28 - يىلى (1939 - يىلى) بورتالانىڭ نوپۇسى 8281 گە يەتتى، بۇنىڭ ئىچىدە خەنزۇ 1936، موڭغۇل 1629، ئۇيغۇر 1372، قازاق 3275، خۇيزۇ 42، رۇس 27.

مىنگونىڭ 30 - يىلى (1941 - يىلى) مىنگو ھۆكۈمىتى نوپۇس تەكشۈرگەندە بورتالانىڭ نوپۇسى 2129 ئائىلە، 14 مىڭ 36 كىشى بولۇپ چىقتى، بۇنىڭ ئىچىدە موڭغۇل 514 ئائىلە، 3391 كىشى؛ قازاق 1219 ئائىلە، 6218 كىشى؛ ئۇيغۇر 206 ئائىلە، 3589 كىشى؛ خەنزۇ 161 ئائىلە، 755 كىشى؛ رۇس 11 ئائىلە، 46 كىشى؛ تاتار ئالتە ئائىلە، 26 كىشى؛ ئۇزبېك ئۈچ ئائىلە، 20 كىشى؛ خۇيزۇ تۆت ئائىلە، 22 كىشى؛ شىبە تۆت ئائىلە، 16 كىشى؛ قىرغىز بىر ئائىلە، ئۈچ كىشى.

جۇڭخوا خەلق جۇمھۇرىيىتى قۇرۇلغاندىن كېيىن، سوتسىيالىستىك قۇرۇلۇش ئىشلىرىنىڭ جۇش ئۇرۇپ راۋاجلىنىشىغا ئەگىشىپ، بورتالانىڭ نوپۇسى خېلى تېز كۆپەيدى. ماتېرىياللاردىكى خاتىرىلەرگە قارىغاندا، 1950 - يىلى بورتالانىڭ نوپۇسى 3880 ئائىلە، 16 مىڭ 962 كىشىگە يەتكەن، بۇنىڭ ئىچىدە 1 - رايون (ھازىرقى ئوتبۇلاق، چىندىل يېزىلىرى) نىڭ نوپۇسى 1455 ئائىلە، 6170 كىشى؛ 2 - رايون (ھازىرقى شويىكچەن رايونى) نىڭ نوپۇسى 1100 ئائىلە، 5091 كىشى؛ 3 - رايون (ھازىرقى دالتۇ، بىلىن خارمودون يېزىلىرى) نىڭ نوپۇسى 1325 ئائىلە، 5701 كىشى. 1958 - يىل 3 - ئايدا غۇلجا شەھىرىدىن 100 ئائىلىلىك، ئۇرۇمچى شەھىرىدىن 1000 ئائىلىلىك ئادەم كۆچۈپ كەلدى. 1959 - يىلى خۇبېي ئۆلكىسىنىڭ خۇڭئەن ناھىيىسى ۋە جياڭسۇ ئۆلكىسىنىڭ يەنشىيەن ناھىيىسىدىن، 1960 - يىلى يەنە خۇبېي ئۆلكىسىنىڭ يۈنشيەن ناھىيىسىدىن چېگرا رايونغا ياردەم بەرگۈچى بىر قىسىم ياشلار ئەچچە تۈركۈمگە بۆلۈنۈپ كۆچۈپ كەلدى. 1961 - يىلى ئۇرۇمچى تومۇرىول ئىدارىسى، ھەربىي رايون ئارقا سەپ قۇرۇلۇش باشقارمىسى، چارۋىچىلىق نازارىتىنىڭ ئىنەك فېرمىسىدىن تۆۋەنگە چۈشۈرۈلگەن زور بىر تۈركۈم ئىشچى - خىزمەتچى بورتالاغا

كەلدى. بىگتۇەننىڭ يېزا ئىگىلىك 5 ـ شىسى بورتالاغا كۆچۈپ كەلگەندىن كېيىن، خەنزۇلارنىڭ نوپۇسى خېلىلا كۆپەيدى. 1966 ـ يىلى قىشتا خېنەن، سىچۈەن، گەنسۇ، شەندۇڭ قاتارلىق جايلاردىن چېگرا رايونغا ياردەم بېرىشكە 4736 كىشى كەلدى. 1967 ـ يىلى بورتالا ناھىيىسىدىكى خەنزۇلار 50 ـ يىللارنىڭ باشلىرىدىكىدىن ئاز كەم بەش ھەسسە كۆپەيدى. 60 ـ يىللارنىڭ باشلىرىدا جەنۇبىي شىنجاڭدىن بىر تۈركۈم ئۇيغۇر كۆچۈپ چىققانلىقى ئۈچۈن، ئۇيغۇرلارنىڭ نوپۇسىمۇ خېلى كۆپەيدى. قازاقلارنىڭ نوپۇسى سوۋېت پۇقرالىرى 1956 ـ يىلدىن 1959 ـ يىلغىچە ئارقا ـ ئارقىدىن ۋەتىنىگە قايتقانلىقى ئۈچۈن ئازىيىپ كەتتى.

1985 ـ يىلىنىڭ ئاخىرىدا بورتالانىڭ نوپۇسى 31 مىڭ 88 ئائىلە، 137 مىڭ 336 كىشىگە يەتتى، بۇنىڭ ئىچىدە شەھەر ـ بازارلاردىكىسى 7850 ئائىلە، 29 مىڭ 996 كىشى؛ رايون، يېزا (مەيدان ـ فېرما) لاردىكىسى 15 مىڭ 638 ئائىلە، 72 مىڭ 815 كىشى؛ يېزا ئىگىلىك 5 ـ شىنىڭ ئالتە تۇەن ـ مەيدانىدىكىسى 7600 ئائىلە، 34 مىڭ 525 كىشى.

بورتالا شەھىرىدىكى ھەر قايسى مىللەت نوپۇسىنىڭ ئۆتكەن بىر قانچە يىلدىكى ئەھۋالى

ئىجتىمائىيەت 1 — 1

يىل	ئومۇمىي نوپۇس	ئۇيغۇر	موڭغۇل	قازاق	خەنزۇ	خۇيزۇ	مانجۇ	قىرغىز	شىبە	روس	ئۆزبېك	تاتار	باشقىلار
1949	16745	5334	2906	7712	469	58	8	27	25	122	44	40	
1950	16962	5401	2944	7812	475	59	8	28	25	124	45	41	
1951	17216	5482	2988	7928	482	60	8	29	25	126	46	42	
1952	17543	5586	3045	8079	491	61	8	30	25	128	47	43	
1953	17929	5709	3112	8257	502	62	8	31	26	131	47	44	
1954	18006	6275	3287	7715	554	53	1	32	30	12	43	4	
1955	18293	6372	3336	7842	564	54	1	33	31	12	44	4	
1956	19277	6968	3341	7689	1055	87	41	21	26	6	58	22	
1957	20093	7832	3146	7799	1075	83	4	17	43	6	66	22	
1958	21448	9579	3557	6222	1684	245	1	15	84	11	33	17	
1959	22843	9031	3257	4598	5677	155	4	14	45	6	34	22	
1960	28658	9513	4382	7053	7034	504	7	12	71	7	45	30	
1961	38262	12892	4590	7820	12271	496	13	10	93	9	40	28	
1962	32225	11120	3821	7114	9626	388	16	55	66	8	36	25	
1963	32169	10304	4173	10946	6015	561	13	19	68	8	40	12	10
1964	33488	10600	4248	6192	11659	633	12	15	69	6	40	8	6
1965	35500	11204	4369	6304	12822	628	12	17	75	5	35	17	12
1966	41236	11923	4463	6973	16932	766	13	20	73	4	48	9	12
1967	44979	12978	4573	6944	19157	1044	15	17	76	5	47	88	15
1968	47831	13787	4904	7315	20482	1141	29	18	78	5	44	13	15

18	5	51	4	80	17	27	1277	20897	7294	4838	13693	48201	1969
20	4	54	3	88	12	33	1413	21036	7223	5163	14263	49312	1970
23	5	54	5	83	13	36	1746	22809	7618	5297	14874	52563	1971
14	5	56	2	88	10	32	1786	26110	8040	5158	15648	56949	1972
16	5	58		84	11	30	1802	28975	8213	5286	16414	60894	1973
13	11	62	1	92	12	31	1792	30004	8546	5477	17805	63846	1974
236	8	62	6	114	13	46	2972	72981	9985	6485	19497	112234	1975
236	1	80	2	111	19	50	2803	74434	10198	6509	19398	113841	1976
105	5	76	2	125	23	40	3183	77041	10602	6706	20226	118134	1977
154	1	76	2	127	22	44	3418	79633	10875	6897	20767	122016	1978
113	10	75	9	126	11	54	3459	80736	11242	7152	21564	124551	1979
68	10	70	7	144	12	58	3426	83949	11786	7289	22345	129164	1980
131	11	76	1	135	10	64	3716	84176	12482	7670	24056	132528	1981
246	23	65	2	141	21	106	4362	85318	12773	7110	25192	135359	1982
183	12	48	18	145	20	102	4198	82955	12419	7685	24498	132283	1983
243	14	77	22	146	24	125	4327	83934	12994	7919	24863	134688	1984
279	9	53	31	151	31	144	4351	84839	13040	8361	26047	137336	1985

بورتالا شەھىرىدىكى نوپۇسنىڭ 1964 - يىلدىن 1985 - يىلغىچە بولغان ئارىلىقتىكى تارقىلىش ئەھۋالى

ئىجتىمائىيەت 1 — 2

90 - تۇن - مەيدان	89 - تۇن - مەيدان	86 - تۇن - مەيدان	85 - تۇن - مەيدان	84 - تۇن - مەيدان	81 - تۇن - مەيدان	ئارالتوقاي فېرمىسى	يىلىن خارمودون يېزىسى	دالتۇ يېزىسى	ئۇتبۇلاق يېزىسى	شويىڭچەن رايونى	چىندىل يېزىسى	بۇنىڭ ئىچىدە: بورتالا بازىرى	ئومۇمىي نوپۇس	يىل
						2933		5567	3069	5600	6437	8865	56117	1964
						3121		5906	3311	6269	6867	9562	62027	1965
						3503		6242	4369	8022	8030	10561	72453	1966
						3699		7870	4685	8939	8529	10640	78563	1967
						4008		8250	5020	10107	8946	10997	102048	1968
						4226		8457	5287	10617	9562	9531	48101	1969
						4393		8775	5507	11288	9543	9806	49312	1970
						4605		9214	6359	12013	9782	10590	52563	1971

						4786		9886	6948	13145	10177	12007	100206	1972
4654	7929	4516	3882	8552	5994	5058		10398	7599	14388	10656	12795	105313	1973
						5370		11108	8068	15028	10794	13478	108387	1974
4939	8637	5344	3577	8923	6532	6086		13626	8180	16585	12693	23032	118134	1977
5027	8738	5479	3618	9131	6541	6113	3577	10756	8454	17758	12962	13483 شىغا بېژا- سىتە قاراش- لىق ئورۇن- لارنىڭكىنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ	111637	1978
4905	8652	5424	3591	9074	6315	6250	3683	1105	8487	18340	13182	25543	124551	1979
4754	8692	5577	3541	9062	6250	6197	3864	11708	8506	21048	13327	26640	129166	1980
4523	8541	5437	3516	8825	6063	6094	4087	11904	8737	23382	13357	28062	132528	1981
4377	8486	5588	3474	8697	6010	6505	4785	12992	9903	22202	14485	27855	135359	1982
4517	8296	5567	3436	8574	5954	6727	4566	12223	10314	20651	13837	27621	132283	1983
4424	8274	5489	3605	8244	5740	6921	4603	12417	9390	22515	14534	28532	134688	1984
4160	8171	5463	3424	7778	5529	6801	4702	13829	9727	22760	14996	29996	137336	1985

ئىزاھات: ئۇمۇمىي نوپۇس جامائەت خەۋپسىزلىكى ئىدارىسى دېھقانچىلىق مەيدانىنىڭ 1964 - يىلدىكى 1017، 1965 - يىلدىكى 464، 1966 - يىلدىكى 509، 1967 - يىلدىكى 517، 1968 - يىلدىكى 473، 1969 - يىلدىكى 421 كىشىنى، «قىزىل بايراق» 2 - دېھقانچىلىق مەيدانىنىڭ 1964 - يىلدىكى 1399 كىشىنى، يېزا ئىگىلىك 5 - شىنىڭ تۆمۈر - مەيدانلىرىدىكى 1964 - يىلدىكى 21 مىڭ 230، 1965 - يىلدىكى 26 مىڭ 527، 1966 - يىلدىكى 31 مىڭ 217، 1967 - يىلدىكى 33 مىڭ 684، 1968 - يىلدىكى 54 مىڭ 217، 1972 - يىلدىكى 43 مىڭ 257، 1974 - يىلدىكى 44 مىڭ 541 كىشىنى، شىغا بېژاستە قاراشلىق ئورۇنلاردىكى 1973 - يىلدىكى 6910 كىشىنى، سايرام قوماندانلىق شتابىدىكى 1973 - يىلدىكى 1982 كىشىنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ.

§ 2. نوپۇسنىڭ تارقىلىش ئەھۋالى

1985 - يىلى بورتالانىڭ ئۇمۇمىي نوپۇسى 137 مىڭ 336 گە يەتتى، بۇنىڭ ئىچىدە يېزا نوپۇسى 72 مىڭ 815 بولۇپ، ئۇمۇمىي نوپۇسنىڭ 54 پىرسەنتىنى ئىگىلىدى؛ يېزا ئىگىلىك 5 - شىنىڭ بورتالادىكى تۆمۈر - مەيدانلىرىنىڭ نوپۇسى 34 مىڭ 525 بولۇپ، ئۇمۇمىي نوپۇسنىڭ 13.23 پىرسەنتىنى ئىگىلىدى؛ شەھەر - بازار نوپۇسى (ئوبلاست دەرىجىلىك ئورگانلار ۋە يېزا ئىگىلىك 5 - شى ئورگىنىدىكىلەرنىمۇ ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ) 29 مىڭ 996 بولۇپ، ئۇمۇمىي نوپۇسنىڭ 21.85 پىرسەنتىنى ئىگىلىدى. بورتالانىڭ ئۇمۇمىي نوپۇسى مەملىكەت بويىچە 2 - قېتىملىق ئۇمۇمىيۈزلۈك نوپۇس تەكشۈرۈلگەن 1964 - يىلدىكى 59 مىڭ 612 (بىكتۆمۈن سىستېمىسىدىكى 27 مىڭ 442 كىشىنىمۇ ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ) دىن 137 مىڭ 336 (يېزا ئىگىلىك 5 - شىنىڭ بورتالادىكى تۆمۈر - مەيدانلىرىدىكى 34 مىڭ 525 كىشىنىمۇ ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ)گە يېتىپ، 2.3 ھەسسە كۆپەيدى، بۇنىڭ ئىچىدە يېزا نوپۇسى 23 مىڭ 707 دىن 78 مىڭ 215 گە يېتىپ، 3.29 ھەسسە كۆپەيدى؛ بىكتۆمۈن سىستېمىسىنىڭ نوپۇسى 27 مىڭ 442 دىن 34 مىڭ 525 گە يېتىپ، 1.25 ھەسسە كۆپەيدى؛ شەھەر - بازار نوپۇسى 11 مىڭ 698 (شىغا بېژاستە قاراشلىق

ئورگانلاردىكى 3236 كىشىنىمۇ ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ) دىن 29 مىڭ 996 گە يېتىپ، 2.56 ھەسىبە كۆپەيدى.

§ 3. نوپۇس قۇرۇلمىسى

1. ياش قۇرۇلمىسى

1964 - يىلى ناھىيىنىڭ نوپۇسى 12 مىڭ 811 ئائىلە، 59 مىڭ 612 كىشى بولۇپ، ھەر ئائىلىگە 4.65 تىن توغرا كەلدى، بۇنىڭ ئىچىدە ئەر 34 مىڭ 283، ئايال 25 مىڭ 329. ياش - قوراملىدىن ئالغاندا، 14 ياشتىن تۆۋەنلەر 22 مىڭ 257، بۇنىڭ ئىچىدە ئوغۇل 11 مىڭ 473، قىز 10 مىڭ 784. 15 ياشتىن 45 ياشقىچە بولغانلار 30 مىڭ 835، بۇنىڭ ئىچىدە ئەر 18 مىڭ 576، ئايال 12 مىڭ 259. 46 ياشتىن 65 ياشقىچە بولغانلار 5462، بۇنىڭ ئىچىدە ئەر 3319، ئايال 2143. 66 ياشتىن 80 ياشقىچە بولغانلار 923، بۇنىڭ ئىچىدە ئەر 518، ئايال 405. 81 ياشتىن 100 ياشقىچە بولغانلار 135، بۇنىڭ ئىچىدە ئەر 94، ئايال 41. 102 ياشلىق كىشى بار، 104 ياشلىق كىشى بار، 105 ياشلىق كىشى بار بولۇپ ھەممىسى ئەر.

1982 - يىلى ناھىيىنىڭ نوپۇسى 28 مىڭ 411 ئائىلە، 133 مىڭ 320 كىشىگە يېتىپ، ھەر ئائىلىگە 4.56 دىن توغرا كەلدى، بۇنىڭ ئىچىدە ئەر 68 مىڭ 901، ئايال 64 مىڭ 419. ياش - قوراملىدىن ئالغاندا، 14 ياشتىن تۆۋەنلەر 56 مىڭ 341، بۇنىڭ ئىچىدە ئوغۇل 28 مىڭ 735، قىز 27 مىڭ 606. 15 ياشتىن 45 ياشقىچە بولغانلار 62 مىڭ 762، بۇنىڭ ئىچىدە ئەر 32 مىڭ 80، ئايال 30 مىڭ 682. 46 ياشتىن 65 ياشقىچە بولغانلار 11 مىڭ 709، بۇنىڭ ئىچىدە ئەر 6776، ئايال 4933. 66 ياشتىن 80 ياشقىچە بولغانلار 2265، بۇنىڭ ئىچىدە ئەر 1173، ئايال 1092. 81 ياشتىن 100 ياشقىچە بولغانلار 239، بۇنىڭ ئىچىدە ئەر 134، ئايال 105. 101 ياشتىن 104 ياشقىچە بولغانلار تۆت، بۇنىڭ ئىچىدە 101 ياشلىق كىشى ئىككى، 102 ياشلىق كىشى بار، يۇقىرىدىكى ئۇچەيلەن ئەر؛ 104 ياشلىق موماي بار.

قوشۇمچە: 1982 - يىلدىكى 3 - قېتىملىق ئومۇمىيۈزلۈك نوپۇس تەكشۈرۈشتە بايقالغان 100 ياشتىن ئاشقان تۆت كىشىنىڭ قىسقىچە ئەھۋالى

1) شازانىخان ئابدۇل، 1878 - يىلى 5 - ئايدا تۇغۇلغان، ساۋاتسىز، دېھقان، 104 ياش، ئەسلى يۈرتى قەشقەر، ئۇ، 1941 - يىلى بورتالاغا كېلىپ، ھازىرقى شۇيىگچەن رايونىنىڭ خارمودون كەنتىگە ئورۇنلاشقان. ئۇچ ئىنكاھلىق بولغان، يەتتە بالا تۇغقان، بىر بالىسى ئۆلۈپ كەتكەن. ئۇ، كىچىكىدىن تارتىپ 90 نەچچە ياشقا كىرگىچە دېھقانچىلىق، چارۋىچىلىق قىلغان. ھازىرمۇ داۋاملىق ئەمگەك قىلىپ تۇرىدۇ. ئۇرۇق - ئەۋلادى 130 دىن ئاشىدۇ. ئۇ، بالدۇر يېتىپ، بىسەھەر تۇرۇشقا ئادەتلەنگەن، سۈيۈق - سەلەك تاماق ۋە سۈتنى كۆپ ئىچىدىكەن، تازىلىققا دىققەت قىلىدىكەن، تۇرمۇشى تەرتىپلىك، خۇش - چاقچاق ئىكەن، ئەجدادىمۇ ئۇزۇن ئۆمۈر كۆرگەنىكەن. ھازىرمۇ ئۇنىڭ ئايىغى تېتىك بولۇپ، ئۆز ھاجىتىدىن ئۆزى چىقالايدىكەن، تېنى ساق، ئۆمرىدە ئوكۇل سالدۇرۇپ، دورا يەپ باقمىغانىكەن.

2) موللا ياسىن شىرىپ، 1880 - يىل 6 - ئايدا تۇغۇلغان، باشلانغۇچ مەكتەپ مەلۇماتىغا ئىگە، دېھقان،

102 ياش، ئەسلى يۇرتى ئاتۇش. 1905 - يىلى سوۋېت ئىتتىپاقىغا بېرىپ، سودا - سېتىق قىلغان، 1912 - يىلى قەشقەرگە قايتىپ كەلگەن. 1917 - يىلى ئاتۇشنىڭ بۇيامەت يېزىسىدىن بورتالاغا كەلگەن، كېيىن سۈيدۇڭگە كەتكەن، 1938 - يىلى يەنە بورتالاغا قايتىپ كەلگەن. 50 - يىللارنىڭ ئاخىرلىرىدىن باشلاپ دېھقانچىلىق قىلغان، ئۇچ قېتىم ئۆيلەنگەن، 11 پەرزەنت كۆرگەن، ئۇلاردىن ئالتىسى ئۆلۈپ كەتكەن. ئۇ، ھازىرقى چىندېل يېزىسىنىڭ گۈلۈمتۇ كەنتىدىكى غېنى موللا ياسىن ئائىلىسىدە تۇرىدۇ. ئۇنىڭ تۇرمۇشى تەرتىپلىك ئىكەن، تاماقنى مۇڭاپىق يەيدىكەن، دائىم يېنىڭ جىسمانىي ئەمگەكلەرگە قاتنىشىپ تۇرىدىكەن. كۆڭلى توق، خۇش - چاقچاق ئىكەن، ھاراق ئىچمەيدىكەن، تاماكا چەكمەيدىكەن، تازىلىققا دىققەت قىلىدىكەن. ئۇ، 90 نەچچە ياشقىچە ئەمگەك قىلىپ تۇرغان، كېيىن رېماتىزم كېسىلىگە گىرىپتار بولۇپ قالغانلىقى ئۈچۈن، يۇرۇش - تۇرۇشتا قىينىلىدىغان بولۇپ قالغان، لېكىن تامىقى خېلى ياخشى ئىكەن. 44 يېشىدا كىزىك بولغانىكەن.

3) ياسىنچوك ئىسرائىل، 1880 - يىلى 8 - ئايدا تۇغۇلغان، ساۋاتسىز، دېھقان، 102 ياش، ئەسلى يۇرتى ئاتۇش شەھىرى كاتتايلاق يېزىسىنىڭ تېجەن كەنتى. 1968 - يىلى بورتالاغا كۆچۈپ كېلىپ، شويىڭچەن رايونىنىڭ دوربارتوغا كەنتىگە ئورۇنلاشقان. ياسىنچوك دېھقان ئائىلىسىدە تۇغۇلغان، بىر قورساقتىن چۈشكەن بەش بىر تۇغقان بولۇپ، ئۇ بالىلارنىڭ 3 - چىسى ئىكەن. ئۇ ئۆمۈر بويى دېھقانچىلىق قىلغان. ئۇچ قېتىم ئۆيلىنىپ، 17 پەرزەنت كۆرگەن، ئۇلاردىن يەتتىسى ئۆلۈپ كەتكەن، ئورۇق - ئەۋلادى 80 دىن ئاشىدىكەن. ئۇ، ئۆزاق ۋاقىت ئەمگەك قىلىپ تۇرغان، قورسىقىنى بىر خىل تۇتقان، قوي گۆشىگە ئامراق ئىكەن، سۈت ئىچىپ تۇرىدىكەن، چېلىشىشنى ياخشى كۆرىدىكەن، مەجازى مۇلايىم ئىكەن. ئەجداد‌ىمۇ ئۇزۇن ئۆمۈر كۆرگەن، ئۇ كېچىكىپ توي قىلغانىكەن. ھازىر ئۇنىڭ كۆزى كۆرمەس بولۇپ قالغان، ئەمما ماڭالايدىكەن، ئازراق دەمى سقىلىدىكەن. ئۇ، ئۆمرىدە دورا يەپ، ئوكۇل سالدۇرۇپ باقمىغانىكەن.

4) زۇنۇن ئىمىن، 1881 - يىلى تۇغۇلغان، ساۋاتسىز، دېھقان، 101 ياش. ئەسلى يۇرتى قەشقەر يېڭىسار. 1919 - يىلى بورتالاغا كېلىپ، ھازىرقى چىندېل يېزىسىنىڭ نارىنبۇلاق كەنتىگە ئورۇنلاشقان. ئۇ، كىچىكىدىن تارتىپلا چارۋىدارلارغا يىللىقچى بولۇپ ئىشلىگەن. 50 - يىللاردىن بۇيان دېھقانچىلىق، چارۋىچىلىق بىلەن شۇغۇللىنىپ كەلگەن، ئۇچ قېتىم ئۆيلەنگەن، 11 پەرزەنت كۆرگەن، ئۇلارنىڭ توققۇزى ئۆلۈپ كەتكەن، ھازىر ئورۇق - ئەۋلادى 29 غا يېتىدۇ. ئۇنىڭ تۇرمۇشى تەرتىپلىك بولۇپ، تاماقنى مۇڭاپىق يەيدىكەن، كۆكتاتنى كۆپ، گۆشنى ئاز يەيدىكەن، داۋاملىق ئەمگەك قىلىپ تۇرىدىكەن، ئۇي ئىچى ۋە سىرتىنىڭ تازىلىقىغا دىققەت قىلىدىكەن، تاماكا چەكمەيدىكەن، ھاراق ئىچمەيدىكەن، ھازىرمۇ ماڭالايدىكەن، لېكىن خاتىرىسى ئاجىزلاپ كېتىپتۇ.

2. مەلۇمات قۇرۇلمىسى

1964 - يىلدىكى 59 مىڭ 612 نوپۇس ئىچىدە يېشىغا توشمىغانلاردىن يەتتە ياشقىچە بولغانلار 13 مىڭ 470، سەككىز ياشتىن 12 ياشقىچە بولغانلارنىڭ مەكتەپكە كىرمىگەنلىرى 2724، ساۋاتسىزلار 15 مىڭ 158، چالا ساۋاتلار 1854، باشلانغۇچ مەكتەپنى پۈتتۈرمىگەنلەر 9912، باشلانغۇچ مەكتەپنى پۈتتۈرگەنلەر 7305، تولۇقسىز ئوتتۇرا مەكتەپنى پۈتتۈرگەنلەر 6345، تولۇق ئوتتۇرا مەكتەپنى پۈتتۈرگەنلەر 2261، ئالىي مەكتەپنى پۈتتۈرگەنلەر 560، بۇلاردىن باشقا يەنە 23 كىشىنىڭ مەلۇماتى ئېنىق ئەمەس.

1982 - يىلدىكى 133 مىڭ 320 نوپۇس ئىچىدە يېشىغا توشمىغانلاردىن يەتتە ياشقىچە بولغانلار 25 مىڭ 723، سەككىز ياشتىن 12 ياشقىچە بولغانلار ئىچىدە چالا ساۋات ۋە ساۋاتسىزلار 19 مىڭ 322، باشلانغۇچ

مەكتەپنى پۈتتۈرگەنلەر 48 مىڭ 688، تولۇقسىز ئوتتۇرا مەكتەپنى پۈتتۈرگەنلەر 26 مىڭ 832، تولۇق ئوتتۇرا مەكتەپنى پۈتتۈرگەنلەر 11 مىڭ 956، ئالىي مەكتەپنى پۈتتۈرگەنلەر 799.

3. مىللەت قۇرۇلمىسى

1964 - يىلدىكى 59 مىڭ 612 نوپۇس ئىچىدە ئۇيغۇر 11 مىڭ 707، قازاق 6938، موڭغۇل 4881، خەنزۇ 34 مىڭ 537، خۇيزۇ 1280، شىبە 107، ئۆزبېك 44، قىرغىز 26، مانجۇ 23، باشقا مىللەتلەر ئاھالىسى 69.

1982 - يىلدىكى 133 مىڭ 320 نوپۇس ئىچىدە ئۇيغۇر 24 مىڭ 254، قازاق 12 مىڭ 132. موڭغۇل 7755، خەنزۇ 84 مىڭ 225، خۇيزۇ 4099، جۇاڭزۇ 202، شىبە 142، دۇڭشياڭ 130، مانجۇ 104، ئۆزبېك 90، قىرغىز 34، باشقا مىللەتلەر ئاھالىسى 153.

4. كەسىپ قۇرۇلمىسى

يەر ئىسلاھاتى خىزمىتى ئەتراپتىنمىڭ 1953 - يىل 8 - ئاينىڭ 6 - كۈنىدىكى مەلۇماتىغا قارىغاندا، بورتالا ناھىيىسىگە قاراشلىق يەتتە يېزا (يەر ئىسلاھاتى ئېلىپ بېرىلمىغان ساپ چارۋىچىلىق يېزىسى بۇنىڭ سىرتىدا) دىكى 2283 ئائىلە، 9469 كىشى ئىچىدە ئەر 5194، ئايال 4275 ئىكەن، بۇنىڭ ئىچىدە دېھقانچىلىق بىلەن شۇغۇللىنىدىغانلار 1549 ئائىلە، 6416 كىشى (يالالانما دېھقان 785 ئائىلە، 2626 كىشى؛ كەمبەغەل دېھقان 479 ئائىلە، 2123 كىشى؛ ئوتتۇرا دېھقان 206 ئائىلە، 1172 كىشى؛ ئاز يەرنى ئىجارىگە بەرگۈچى 36 ئائىلە، 209 كىشى؛ باي دېھقان ئۆچ ئائىلە، 31 كىشى، پومېشچىك 40 ئائىلە، 255 كىشى)؛ چارۋىچىلىق بىلەن شۇغۇللىنىدىغانلار 156 ئائىلە، 792 كىشى (چارۋىدار 50 ئائىلە، 313 كىشى، چارۋىچى 106 ئائىلە، 479 كىشى)؛ سودا - سانائەت بىلەن شۇغۇللىنىدىغانلار 140 ئائىلە، 612 كىشى (سودا - سانائەتچى ئۆچ ئائىلە، 30 كىشى؛ ئۇششاق تىجارەتچى 137 ئائىلە، 582 كىشى)، قول ھۈنەرۋەنچىلىك بىلەن شۇغۇللىنىدىغانلار 218 ئائىلە، 887 كىشى (ئۇششاق قول ھۈنەرۋەن 144 ئائىلە، 640 كىشى؛ قول ھۈنەرۋەن 74 ئائىلە، 247 كىشى)؛ نامراتلار 95 ئائىلە، 291 كىشى؛ ئەركىن كەسىپ بىلەن شۇغۇللىنىدىغانلار 104 ئائىلە، 385 كىشى؛ دىندارلار ئالتە ئائىلە، 26 كىشى؛ باشقىلار 15 ئائىلە، 60 كىشى ئىكەن.

1982 - يىلى ناھىيە تەۋەسىدىكى كەسىپ بىلەن شۇغۇللىنىدىغانلار 64 مىڭ 657 (ئوبلاستقا بېۋاستە قاراشلىق ئورگانلار ۋە يېزا ئىگىلىك 5 - شىنىڭ بورتالادىكى تۇەن - مەيدانلىرىدىكىلەرنىمۇ ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ)، بۇنىڭ ئىچىدە دېھقانچىلىق، ئورمانچىلىق، چارۋىچىلىق، بېلىقچىلىق بىلەن شۇغۇللىنىۋاتقانلار 50 مىڭ 611 بولۇپ، كەسىپ بىلەن شۇغۇللىنىۋاتقانلارنىڭ 27.78 پىرسەنتىنى ئىگىلىدى؛ سانائەت كارخانىلىرىدا ئىشلەۋاتقانلار 2475 بولۇپ، 38% نى، بىناكارلىق بىلەن شۇغۇللىنىۋاتقانلار 2021 بولۇپ، 3.1% نى، قاتناش - تىرانسپورت بىلەن شۇغۇللىنىۋاتقانلار 751 بولۇپ، 1.16% نى، سودا، يېمەك - ئىچمەك مۇلازىمىتى بىلەن شۇغۇللىنىۋاتقانلار 2447 بولۇپ، 3.78% نى، مائارىپ، ساھەسىيە، مەدەنىيەت، تەتقىقاتچىلىق ساھەلىرىدە ئىشلەۋاتقانلار 3739 بولۇپ، 5.8% نى، پۈل مۇئامىلىسى، سۇغۇرتا كەسىپلىرى بىلەن شۇغۇللىنىۋاتقانلار 220 بولۇپ، 0.4% نى، دۆلەت ئورگانلىرى، خەلق تەشكىلاتلىرىدا ئىشلەۋاتقانلار 1861 بولۇپ، 2.9% نى ئىگىلىدى. بۇنىڭدىن باشقا يەن - تېخنىكا كەسپىي ۋەزىپىسى بارلار 532 (بورتالا شەھىرىگە تەۋەسى 328 نەپەر) بولۇپ، 0.8% نى ئىگىلىدى.

§ 4. پىلانلىق تۇغۇت

1. ئاپپاراتلار

1977 - يىلى پىلانلىق تۇغۇتقا رەھبەرلىك قىلىش گۇرۇپپىسى ۋە ئىشخانىسى قۇرۇلدى. باشتا مەخسۇس رەھبەر قويۇلماي، سەھىيە ئىدارىسىنىڭ باشلىقى قوشۇمچە مەسئۇل بولدى. 1979 - يىلدىن باشلاپ، بازار، گۈزشي (مەيدان - فېرما) لارغا ئومۇميۈزلۈك مەخسۇس پىلانلىق تۇغۇت كادىرى سەپلەندى. 1984 - يىل 11 - ئايدا ناھىيىلىك پىلانلىق تۇغۇت كومىتېتى رەسمىي قۇرۇلۇپ، ھۆكۈمەتنىڭ فۇنكسىيىلىك تارمىقى بولدى، شتاتى ئۈچ بولسىمۇ، ئەمەلىيەتتە ئىككى كىشى ئىشلىدى، يالاق جېيرۇڭ مۇئاۋىن مۇدىر بولدى. 1985 - يىلىنىڭ ئاخىرىدا شەھەر بويىچە پىلانلىق تۇغۇت خىزمىتىنى ئىشلەيدىغان مەخسۇس كادىر 12 گە يەتتى، بۇلارنىڭ ئىككىسى شەھەرگە تەۋە، ئونى يېزا، بازار (مەيدان - فېرما) لارغا تەۋە.

2. مۇكاپاتلاش ۋە جازالاش توغرىسىدىكى بەلگىلىمىلەر

بورتالادا پىلانلىق تۇغۇت خىزمىتى ئۈچ باسقۇچنى باشتىن كەچۈردى، 1977 - يىلدىن 1979 - يىلغىچە بۇ خىزمەت ئاساسىي جەھەتتىن تەشۋىق قىلىش، تەربىيە بېرىش باسقۇچىدا تۇردى. 1979 - يىلدىن 1980 - يىلغىچە پىلانلىق تۇغۇت سىياسىتى دەسلەپكى قەدەمدە يولغا قويۇلغان باسقۇچ بولدى. 1980 - يىلدىن كېيىن پىلانلىق تۇغۇت سىياسىتى ئومۇميۈزلۈك ئەمەلىيلەشتۈرۈلدى. 1980 - يىلى «پىلانلىق تۇغۇتنى يولغا قويۇش تەپسىلىي پرىنسىپى (لايىھە)» توزۇپ چىقىلدى. بورتالا ناھىيىلىك 7 - نۆۋەتلىك خەلق قۇرۇلتىيىنىڭ 1 - يىغىنى 6 - ئاينىڭ 27 - كۈنى «پىلانلىق تۇغۇت خىزمىتىنى كۈچەيتىش توغرىسىدا قارار» ماقۇللىدى، ئۇنىڭدا «ھەر مىللەت خەلقىنىڭ ئاساسىي قانۇنغا ئاساسەن پىلانلىق تۇغۇتنى يولغا قويۇشى ھۆكۈمەتنىڭ قوغدىشى ۋە جەمئىيەتنىڭ ھۆرمەتلىشىگە ئېرىشىدۇ. پىلانلىق تۇغۇتنى يولغا قويۇشنىڭ نۆۋەتتىكى ئاساسلىق ئوبيېكتى خەنزۇلار، شەھەر، بازار ۋە يېزىلاردىكى خەنزۇلار ئارىسىدا پىلانلىق تۇغۇتقا قارىتا مۇكاپاتلاش ۋە جازالاش يولغا قويۇلىدۇ» دەپ كۆرسىتىلدى، تۇغۇت يېشىدىكى ئەر - ئاياللاردىن كېچىكمەي توي قىلىش، كېچىكمەي پەرزەنت كۆرۈش، ئاز تۇغۇش، سۈپەتلىك تۇغۇش تەلەپ قىلىندى، شەھەر ۋە يېزىلاردىكى ئىككى تەرەپ ئىشلەيدىغان خەنزۇ ئىشچى - خىزمەتچى ئەر - خوتۇنلارنىڭ بىرلا پەرزەنت كۆرۈشىگە رۇخسەت قىلىنىدىغانلىقى، يېزىلاردىكى ئىككى تەرەپتىن بىرسى ئىشلىمەيدىغان ئىشچى - خىزمەتچى ئەر - خوتۇنلارنىڭ تۇنجى بالىسى ئۈچ ياشقا كىرگەندە تۇغۇشقا رۇخسەت قىلىش كىنىشكىسى ئالغاندىن كېيىن 2 - بالىنى تۇغسا بولىدىغانلىقى، 3 - بالىنى تۇغۇش مەنئىي قىلىنىدىغانلىقى، پىلانلىق تۇغۇتنى يولغا قويغانلارنىڭ مۇكاپاتلىنىدىغانلىقى، پىلانلىق تۇغۇتنى ئىجرا قىلمىغانلارنىڭ جازالىنىدىغانلىقى بەلگىلەندى.

مۇكاپاتلاش ۋە جازالاشنىڭ كونكرېت ئۆلچىمى مۇنداق بەلگىلەندى: كېچىكمەي (قانۇندا بەلگىلەنگەن توي قىلىش يېشىدىن ئۈچ يىل كېچىكمەي) توي قىلغانلارغا ئاۋۋال ئۆي بېرىش، ئۆي ئىجارىسىنى بىر - ئىككى يىل ئازايتىش ياكى كەچۈرۈم قىلىش، كېچىكمەي پەرزەنت كۆرگەن (ئەرمۇ، ئاياللىمۇ 25 ياشتا) لەرگە تۇغۇت دەم ئېلىشىنى 14 كۈن ئۇزارتىپ بېرىش. يالغۇز پەرزەنتلىك بولغانلارغا يالغۇز پەرزەنتلىك گۇۋاھنامىسى بېرىش، گۇۋاھنامىگە قاراپ بالا ئون ياشقا كىرگىچە يىلدا 60 يۈەن بالا ساقلىقىنى ساقلاش مۇكاپاتى بېرىش

ياكى ئانىغا بىر يىل تۇغۇت دەم ئېلىشى بېرىش؛ يالغۇز پەرزەنتنى يەسلىگە، بالىلار باغچىسىغا، مەكتەپكە ئاۋۋال قوبۇل قىلىش ھەمدە خىراجىتى (داۋالىنىش خىراجىتىنىمۇ ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ) نىڭ 50 پىرسەنتىنى ئاتچوت قىلىپ بېرىش؛ يالغۇز پەرزەنتىنىڭ ئانىسى پېنسىيەگە چىققاندا پېنسىيە پۇلىنى 5% كۆپەيتىپ بېرىش؛ ھامىلدار بولۇشتىن ساقلىنىش دورا - سايمانلىرىنى ھەقسىز بېرىش، تۇغۇت چەكلەش ئوپېراتسىيىسى قىلدۇرغانلاردىن بىردەك ئوپېراتسىيە ھەققى ئالماسلىق، تۇغۇت چەكلەش ئوپېراتسىيىسى قىلدۇرغانلارغا مەلۇم دەم ئېلىش ۋاقتى بېرىش، ئۇلار ئىچىدە تۇنجى بالىسىنى تۇغۇپ بولغاندىن كېيىن تۇغۇشنى توختاتقانلارغا 100 يۈەن مۇكاپات، 2 - بالىسىنى تۇغۇپ بولغاندىن كېيىن تۇغۇشنى توختاتقانلارغا 50 يۈەن ئۇزۇقلۇق پۇلى بېرىش.

پىلانلىق تۇغۇتنى يولغا قويمىغان (بۇ يەردە، ئاساسەن، پىلان سىرتىدا پەرزەنتلىك بولغان ۋە ئارتۇق پەرزەنتلىك بولغانلار كۆزدە تۇتۇلىدۇ) ئەر - ئاياللارغا پارتىيە ئىنتىزامى ۋە مەمۇرىي ئىنتىزام بويىچە چارە كۆرۈش ۋە ئۇلارنى ئىقتىسادىي جەھەتتىن جازالاش، ئىككىسى تەرەپ ئېلىشىدىغان ئىشچى - خىزمەتچى ياكى شەھەر - بازار ئاھالىلىرى بىرنى ئارتۇق تۇغسا، ئىككى تەرەپنىڭ ئىش ھەققىدىن ئايدا 10% تۇتۇپ قېلىش (ياش يەككە ئەمەكچى بولسا بىر قېتىمدا 300 يۈەن ئېلىش) ھەم شۇنىڭغا قوشۇپ بىر قېتىم 300 يۈەن جەرىمانە قويۇش، ئارتۇق تۇغقىنى ئىككى بولسا، ھەربىرى ئۆچۈن ئېلىنىدىغان پۇلنى 5% كۆپەيتىش ھەم بىر قېتىم 500 يۈەن جەرىمانە قويۇش. يېزىلاردا 3 - بالىنى تۇغقان گۇڭشې ئەزالىرىدىن يىلدا 150 يۈەن ئېلىش ھەم بۇنىڭغا قوشۇپ بىر قېتىم 300 يۈەن جەرىمانە قويۇش؛ ئۇچتىن ئارتۇق تۇغقان بولسا، ھەربىر بالا ئۈچۈن ئېلىنىدىغان پۇلنى 50 يۈەن كۆپەيتىش ھەم بىر قېتىم 500 يۈەن جەرىمانە قويۇش، پۇل ئېلىشنى ھەممە ئۆچۈن ئوخشاش ئودا ئون يىل داۋاملاشتۇرۇش.

«يولغا قويۇش تەپسىلىي پرىنسىپى» ئىجرا قىلىنىپ ئارتىدىن ئۇزاق ئۆتمەيلا ناھىيىدە پىلانلىق تۇغۇتنى يولغا قويۇشنى شەرەپ، يولغا قويماسلىقنى نومۇس دەپ بىلىدىغان يېڭى ئىجتىمائىي كەيپىيات شەكىللەندى. شۇ يىلى خەنزۇلارنىڭ تەبىئىي كۆپىيىش نىسبىتى 1979 - يىلدىكى 28.4‰ تىن 17.2‰ كە چۈشۈپ، نوپۇس دەسلەپكى قەدەمدە تىزگىنلەندى.

1983 - يىل 1 - ئايدا ناھىيىدە پىلانلىق تۇغۇت تەشۋىقات ئىپى پائالىيىتى قانات يايدۇرۇلۇپ، ج ك پ مەركىزىي كومىتېتىنىڭ «نوپۇسنىڭ كۆپىيىشىنى تىزگىنلەش توغرىسىدا بارلىق كومپارتىيە ئەزالىرى، كوممۇنىستىك ياشلار ئىتتىپاقى ئەزالىرىغا ئوچۇق خەت»ى ھەم ئاپتونوم رايون، ئاپتونوم ئوبلاست ۋە ناھىيىنىڭ پىلانلىق تۇغۇتقا دائىر قارار ۋە بەلگىلىمىلىرى نۇقتىلىق تەشۋىق قىلىنىپ، بازار - يېزىلاردا پىلانلىق تۇغۇتنى تەشۋىق قىلىش دولقۇنى كۆتۈرۈلدى. تولۇقسىز مەلۇماتقا قارىغاندا، ئاز كەم بىر يىل ۋاقىت ئىچىدە، بازار - يېزىلاردا 354 قېتىم ھەرخىل تەشۋىقات يىغىنى ئۆتكۈزۈلگەن، سىملىق رادىئودا 225 قېتىم ئاڭلىتىش بېرىلگەن، 48 مەيدان (قېتىم) ئويۇن قويۇلغان، ھەرخىل تىل - يېزىقتا 445 نۇسخا تەشۋىقات ماتېرىيالى تارقىتىلغان، بۇ پائالىيەتلەر جەريانىدا تەربىيە ئالغانلار ئومۇمىي ئاممىنىڭ 75 پىرسەنتىدىن ئاشقان، ئومۇمەن ھەممە ئائىلە بۇ ئىشتىن خەۋەردار بولغان.

3. تۇغۇت چەكلەش تەدبىرلىرى

1983 - يىل 11 - ئاينىڭ 19 - كۈنىدىن 12 - ئاينىڭ 29 - كۈنىگىچە تۇغۇت چەكلەش ئوپېراتسىيىسى ئىپى پائالىيىتى قانات يايدۇرۇلۇپ، ھەرخىل ئوپېراتسىيىدىن 504 ى ئىشلەندى، بۇنىڭ ئىچىدە بوغدۇرۇش ئوپېراتسىيىسى قىلدۇرغان ئەر ئىككى، ئايال 301، ئۇزۇك سالدۇرغانلار 109، بالىنى چۈشۈرۈۋەتكەنلەر 46، بالىنى ئوتتۇرا مەزگىلدە ئالدۇرۇۋەتكەنلەر 48.

بورتالا شەھىرىنىڭ تۇغۇت چەكلەش ئەھۋالى

ئىجتىمائىيەت 1 — 3

يىل	تۇغۇت يېشىدىكى ئاياللار	تۇغۇت چەكلەش تەدبىرى قوللىنىشقا تېگىشلىكلەر	بوغدۇرۇش ئوپېراتسىيىسى قىلىدۇرغان ئەرلەر	بوغدۇرۇش ئوپېراتسىيىسى قىلىدۇرغان ئاياللار	ئۇزۇك سالدۇرغانلار	ھامىلىدار بولۇشتىن ساقلىنىش ئۈچۈن دورا ئىچكەن ۋە ئوكۇل سالدۇرغانلار	ھامىلىدار بولۇشتىن ساقلىنىش قاپچۇقىنى ئىشلەتكەن ۋە سىرتتىن دورا ئىشلەتكەنلەر	باشقىلار	تۇغۇت چەكلەش نىسبىتى (%)
1980	8844		44	1940	863	2163		699	64.6
1981	9303	8382	43	2160	1058	2776	231	546	81.3
1982	9833	8941	46	2258	1130	3150	353	667	85.0
1983	8953	7832	37	1966	1169	2815	186	708	87.9
1984	8843	8102	40	2216	1411	2755	259	687	90.9
1985	9186	8247	38	2248	1553	2581	548	782	90.3

4. تۇغۇت چەكلەش ئۇنۇمى

نوپۇسنىڭ كۆپىيىش سۈرئىتىنى قاتتىق تىزگىنلەش ئۈچۈن، 1980 ـ يىلى نوپۇس تەرەققىيات پىلانى تۈزۈلدى. پىلان مۇنداق ئالتە كۆرسەتكۈچنى ئۆز ئىچىگە ئالدى: تۇغۇلۇش نىسبىتى، ئۆلۈش نىسبىتى، تەبىئىي كۆپىيىش نىسبىتى، يىل بېشىدىكى ئەمەلىي نوپۇس، يىل ئاخىرىدىكى پىلانلانغان نوپۇس، يىللىق ئوتتۇرىچە نوپۇس. بىر نەچچە يىل تىرىشىش نەتىجىسىدە شەھەر بويىچە خەنزۇلار ئاھالىسىنىڭ تۇغۇلۇش نىسبىتى 1985 ـ يىلى 1979 ـ يىلدىكى 29.8‰ تىن 11.78‰ كە چۈشتى، يىللىق ئوتتۇرىچە چۈشۈش نىسبىتى 3‰ بولدى. نوپۇسنىڭ تەبىئىي كۆپىيىش نىسبىتى 1979 ـ يىلدىكى 28.4‰ تىن 1985 ـ يىلى 9.26‰ كە چۈشتى، يىللىق ئوتتۇرىچە چۈشۈش نىسبىتى 3.9‰ بولدى. 1980 ـ يىلدىن 1985 ـ يىل 6 ـ ئايغىچە بولغان مەزگىلدە جەمئىي 3504 بوۋاق ئاز تۇغۇلدى، شۇ ۋاقىت ئىچىدە ئاياللارنىڭ دېگەن ياشتىكى تۇغۇت نىسبىتىمۇ يىلدىن يىلغا تۆۋەنلىدى، تۇغۇت چەكلىگەنلەر نىسبىتى ۋە يالغۇز پەرزەنتلىك گۇۋاھنامىسى ئالغانلار نىسبىتى يىلدىن يىلغا ئۆرلىدى. 1983 ـ يىل 5 ـ ئايدا بورتالا ناھىيىسى ۋە ئۇنىڭغا قاراشلىق بورتالا بازىرى، دالتۇ، ئۇتبۇلاق يېزىلىرى پىلانلىق تۇغۇتتا ئاپتونوم رايونىمىز بويىچە ئىلغار كوللېكتىپ بولۇپ، بىلىن خارمودون يېزىسىنىڭ پىلانلىق تۇغۇتقا مەسئۇل كادىرى جاڭ شۇرۇڭ ئىلغار شەخس بولۇپ باھالاندى. 1985 ـ يىلى دالتۇ يېزىسى پىلانلىق تۇغۇتتا مەملىكەت بويىچە ئىلغار كوللېكتىپ بولۇپ باھالاندى.

II باب

مىللەت

§ 1. موڭغۇللار

1. كۆچۈپ كېلىش تارىخى

موڭغۇللار كۆچمە چارۋىچى قەبىلىلەرگە تەۋە مىللەت. ئۇلار IX ئەسىرنىڭ ئاخىرلىرىدىن باشلاپلا شىلكا دەريياسىنىڭ يۇقىرى ئېقىمى، بايقال كۆلىنىڭ جەنۇبى، ئونون، كېرۈلېن، تۇرا دەريالىرىنىڭ ھاۋزىلىرى ھەم بۇرھان (چوڭ كىنتاي) تېغى ئەتراپىدا كۆچمە چارۋىچىلىق بىلەن شۇغۇللانغان. موڭغۇل خانى چىڭگىزخان زامانىسىنىڭ 1 - يىلى (1206 - يىلى) چىڭگىزخان پۈتۈن موڭغۇللارنى بىرلىككە كەلتۈردى. ئۇ، 1219 - يىلى موڭغۇل قوشۇنىنى باشلاپ غەربكە يۈرۈش قىلغاندا بورتالاغا كەلدى («ئەۋلىيا چۇچۇجىنىڭ غەربكە قىلغان زىيارىتى» دە بۇ ھەقتە بايان بار) ، موڭغۇللار ئەنە شۇ چاغدا تۇنجى قېتىم بورتالادا پەيدا بولدى. 1225 - يىلى چىڭگىزخان ئۆمرىنىڭ ئاخىرقى چاغلىرىدا ئۆزى بويسۇندۇرغان جايلارنى تۆت ئوغلىغا بۆلۈپ بەرگەندە شەرقتە ئىلى ۋادىسى (ھازىرقى بورتالانمۇ ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ) دىن غەربتە ئامۇ دەريا سى (دەريانىڭ ئوتتۇرا قىسمىنمۇ ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ) غىچە بولغان رايونىنى ۋە جەنۇبتا جەنۇبىي شىنجاڭدىكى قارا شەھەرنىڭ غەربىدىكى كەڭ رايونىنى 2 - ئوغلى چاغاتايغا بەردى. يۇەن سۇلالىسىنىڭ جۇڭتوڭ 3 - يىلى (1262 - يىلى) ئارىغ بۇقىنىڭ قوشۇنى ئارغۇن قوشۇنى بىلەن بولات (ھازىرقى بورتالا) دا سوقۇشتى. چىڭ سۇلالىسىنىڭ چۈڭدې 8 - يىلى (1686 - يىلى) جۇڭغار موڭغۇللىرىنىڭ باشلىقى باتۇر قۇنتەيجى 50 مىڭ كىشىلىك قوشۇن بىلەن قالماقلارنى ۋە ئالاتاۋ رايونىدىكى ئىككى قازاق قەبىلىسىنى بويسۇندۇرغاندىن كېيىن، موڭغۇللار بورتالاغا 2 - قېتىم كۆچۈپ كەلدى. چىڭ سۇلالىسىنىڭ كاڭشى 19 - يىلى (1680 - يىلى) ، 20 - يىلى (1681 - يىلى) ، 25 - يىلى (1686 - يىلى) غالدان خان بورتالانى قىشلىق لاگىر قىلدى، كاڭشى 27 - يىلى (1688 - يىلى) غالدان خاننىڭ جىيەنى سۇۋېن ئارۇبدان بورتالاغا كېلىپ چارۋىچىلىق بىلەن شۇغۇللاندى.

چىڭ سۇلالىسى شىنجاڭنى بىرلىككە كەلتۈرگەندىن كېيىن، چاخار، تۇرغۇت قەبىلىلىرى بورتالا تەۋەسىگە كېلىپ ئولتۇراقلىشىشقا باشلىدى.

چىيەنلۇڭ خان جۇڭغارلارنى تىنچىتقاندىن كېيىن، ئۇيرات قەبىلىسىنىڭ بىر قىسمى چاخار قەبىلىسىگە قوشۇلۇپ، بورتالادا چارۋىچىلىق بىلەن شۇغۇللاندى، موڭغۇللارنىڭ چاخار قەبىلىسى ئەسلىدە جاڭجىياكۇ رايونىدا ياشايتتى، چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتى شىنجاڭنى بىرلىككە كەلتۈرگەندىن كېيىن، جۇڭغارلار رايونىدا بىر نەچچە يىل ئۇرۇش بولۇپ، ئادەم ئازىيىپ، مۇداپىئە ئاجىزلاپ كەتتى، يەرلەر تاشلىنىپ قالدى. چىڭ سۇلالىسى ئوردىسى ئىگىلىكىنى ئەسلىگە كەلتۈرۈش ۋە چېگرىنى قوغداش ئۈچۈن، چىيەنلۇڭ 27 - يىلى (1762 - يىلى)

ئىلى جاڭجۇن مەھكىمىسىنى تەسىس قىلىپ، ئۇنى جەنۇبىي ۋە شىمالىي شىنجاڭنىڭ ھەربىي، مەمۇرىي ئىشلىرىغا مەسئۇل قىلدى، جاڭجياكۇ، جۇڭلاڭ، شېڭجىڭ قاتارلىق جايلاردىن ئىلىنىڭ ھەر قايسى جايلىرىغا 5000 دىن ئارتۇق چاخار، شىبە، مانجۇ، سۇلۇن ئەسكىرىنى ئاز كەم 20 مىڭ ئۇرۇق - تۇغقان، قوۋمى - قېرىنداشلىرى بىلەن بىللە يۆتكىدى. چېگىلۇڭ 28 - يىلى (1763 - يىلى) ئەتىيازدا 1 - تۇركۈمدە 500 چاخار ئەمەلدار - ئەسكىرى جاڭجياكۇدىن يولغا چىقىپ، شۇ يىلى كۈزدە ئىلىغا يېتىپ كەلدى، يەنە شۇ ۋاقىتتا 2 - تۇركۈمدىكى 500 ئەمەلدار - ئەسكەر 1 - تۇركۈمدىكىلەرنىڭ ئۇرۇق - تۇغقان، قوۋمى - قېرىنداشلىرىنى ئېلىپ جاڭجياكۇدىن يولغا چىقىپ، چېگىلۇڭ 29 - يىلى (1764 - يىلى) 5 - ئايدا يېتىپ كەلدى، ئۇلاردىن 167 كىشى تارباغاتايغا ئورۇنلاشتۇرۇلغاندىن باشقا، قالغانلىرى بورتالا، سايرام، خابتاغاي قاتارلىق جايلارغا دۆلەت چېگرىسىنى قوغداش ۋە بوز يەر ئۆزلەشتۇرۇشكە ئورۇنلاشتۇرۇلدى. ھازىر بورتالانىڭ شويىكچەن رايونى، چىندېل، ئۇتبۇلاق، دالتۇ يېزىلىرى، ئارالتوقاي چارۋىچىلىق فېرمىسى قاتارلىق جايلاردىكى موڭغۇللار شۇلارنىڭ ئەۋلادلىرىدۇر.

تۇرغۇت، جۇڭغار (جوررات دەپمۇ ئاتىلىدۇ) ، خويت، دۆربۈتلار) ئۆزلىرىنى تۆت ئۇيرات دەپ ئاتىشاتتى. مىڭ سۇلالىسىنىڭ ئاخىرقى مەزگىللىرىدە تۇرغۇتلار تارباغاتاينىڭ غەربىي شىمالىدا ۋە چارروسىيە تەۋەسىدىكى ئوردجار رايونىدا چارۋىچىلىق قىلاتتى. ئۇلار چارروسىيىنىڭ كېڭەيمچىلىكى، ھەربىي مۇستەملىكىچىلىك ھۆكۈمرانلىقىنىڭ زەربىسىگە ھەممىدىن بۇرۇن ئۇچرىدى. شۇنىڭ بىلەن بىللە، ئىلى ۋادىسىدا چارۋىچىلىق بىلەن شۇغۇللىنىپ كەلگەن جۇڭغارلار كۆچىپ، غەربتە ھۆكۈمرانلىق ئورۇنغا چىقتى ھەم تۇرغۇتلارنىڭ ئوتلاقلىرى ۋە قەبىلىلىرىنى قوشۇۋېلىش ئۈچۈن، تۇرغۇتقا ئەسكەر تارتىپ ھۇجۇم قىلدى. تۇرغۇتلارنىڭ قەبىلە باشلىقى خو ئۆرلۈك چۈڭجېن 2 - يىلى (1629 - يىلى) قەبىلىسىنى ساقلاپ قېلىش ئۈچۈن غەربكە كۆچۈشنى قارار قىلدى. ئۇلار كېيىنكى يىلى ۋولگا دەرياسىنىڭ ئادەم شالاڭ، دەل - دەرەخ، ئوت - چۆپ قويۇق بولغان تۆۋەن ئېقىمىغا كۆچۈپ بېرىپ ئورۇنلاشتى. شۇنىڭ بىلەن تۇرغۇت قەبىلىسى ۋەتەندىن نېرى كەتتى، ئۇلار كۆچى ئاجىز، يان - تاياقسىز بولسىمۇ، چارروسىيىنىڭ زۇلمى ۋە ھۆكۈمرانلىقىغا باشتىن - ئاياغ تىز پۈكمىدى. ئۇلار چېگىلۇڭ 35 - يىلى (1770 - يىلى) 10 - ئاينىڭ 23 - كۈنى ياش قەبىلە باشلىقى ئوباشىنىڭ يېتەكچىلىكىدە بىر يېرىم ئەسىر ياشىغان يەرنى تاشلاپ، چېگىلۇڭ 36 - يىلى (1771 - يىلى) 6 - ئايدا ۋەتەن قويىنىغا قايتىپ كەلدى. ۋەتەنگە قايتىپ كەلگەندىن كېيىن، ئوباشى باشلاپ كەلگەنلەر ئۇنۇتسۇگۇ ئېگتو كونا تۇرغۇت دەپ ئاتالدى ۋە شەرق، غەرب، جەنۇب، شىمال يۆنىلىشلىرىگە بۆلۈندى، چېگىلۇڭ 37 - يىلى (1772 - يىلى) مۇمىنتۇ يېتەكچىلىكىدىكى غەربىي يۆنىلىش جىڭ (ھازىرقى جىڭ ناھىيىسى) غا ئورۇنلىشىپ، بىر ئەمەك بولدى. مۇمىنتۇ جىر قالانبىللىككە تەيىنلەندى ۋە ئۇنىڭغا جاساقلىق ئۇنۋانى بېرىلدى، ئۇنىڭ قول ئاستىدا بىر قورغان ئەركانبېگى، بىر يارەمچى قورغان ئەركانبېگى، 2 - دەرىجىلىك ئىككى تەيجى، بىر تۇغچى زەنگى، بىرمىل زەنگى، تۆت يارەمچى ئەمىر، تۆت شىرمەت چەۋاندار نۆكەن بار بولدى، ئۇلار ئىلى جاڭجۇنىنىڭ باشقۇرۇشىغا قارىدى. ئۇلارنىڭ خورا، بىلغاس، بوس، چاتىندىن ئىبارەت تۆت سۇمى بار بولدى.

بورتالا تەۋەسىدىكى تۇرغۇت موڭغۇللىرى جىڭ ناھىيىسىدىكى كونا تۇرغۇت موڭغۇل قەبىلىسىگە مەنسۇپ. خورا، بىلغاس سۇملىرى، ئاساسەن، بورتالا شەھىرىگە قاراشلىق بىلىن خارمودون يېزىسىنىڭ مانىشاق، جۇڭىن كەنتلىرىدە ۋە دالتۇ يېزىسىنىڭ ئۇلانتوغا ۋە خورا قاتارلىق جايلىرىغا ئولتۇراقلاشتى. بورتالا شەھىرىدىكى چاخار يېگى سەككىز تۇغلۇق خوشۇن قەبىلىسى ۋە تۇرغۇت قەبىلىسىنىڭ بۇ يەرگە كېلىپ ئولتۇراقلاشقىنىغا ھازىر 200 يىلدىن ئاشتى.

1985 - يىلىنىڭ ئاخىرىدا بورتالا شەھىرىدىكى موڭغۇللار 8361 گە يەتتى.

2. تىلى

موڭغۇل تىلى ئالتاي تىل سىستېمىسىنىڭ موڭغۇل تىل تۈركۈمىگە كىرىدۇ. موڭغۇل تىلىنىڭ ئىچكى

موڭغۇل شۇۋسى، بارقۇبلىيات شۇۋسى ۋە ئۇيرات شۇۋسى دېگەنگە ئوخشاش شۇۋلىرى بار. بورتالادىكى موڭغۇللار ئۇيرات شۇۋسىدە سۆزلەيدۇ. چىڭ سۇلالىسىنىڭ چېيىنلۇك زامانىدا ئىلگىرى - كېيىن بولۇپ ئىككى تۈركۈم چاخار موڭغۇللىرى خۇاڭخې دەرياسىنىڭ شىمالىدىكى جاڭجىياكۇدىن كۆچۈپ كەلگەن، ئۇلار ئىچكى موڭغۇل شۇۋسىدە سۆزلەيتتى. كېيىن بورتالادىكى تۈرغۇت موڭغۇللىرى بىلەن ئۇزاق مۇددەت بىللە ياشاش جەريانىدا ئومۇميۈزلۈك ئۇيرات شۇۋسىدە سۆزلەيدىغان بولدى، لېكىن ئەسلى شۇۋسىنىڭ تۈرغۇن ئالاھىدىلىكلىرىنى يەنىلا ساقلاپ قالدى.

1) ئۇيرات ۋە چاخار شۇۋلىرى

بورتالا شەھىرىدىكى موڭغۇللار تۈرغۇت، چاخار قەبىلىلىرىدىن تەركىب تاپقان بولسىمۇ، ئاساسەن، ئۇيرات شۇۋسىدە سۆزلىشىدۇ، فونېتىكا، گرامماتىكا ۋە لېكسىكا جەھەتتە ئۇيرات شۇۋسىنىڭ تۈپ ئالاھىدىلىكلىرى بولغاندىن باشقا، يەنە بىر قىسىم ئۆزگىچە جايلىرىمۇ بار.

فونېتىكا جەھەتتە: بورتالا شەھىرىدىكى چاخار موڭغۇللىرىنىڭ تىلى ئۇيرات شۇۋسى بىلەن ئومۇمەن ئوخشاش، لېكىن ئايرىم ئۆزۈك تاۋۇشلىرى پەرقلىنىدۇ، ئالاھىدە گەۋدىلىكى شۇكى، چاخار موڭغۇللىرىنىڭ تىلىدا ئۇيرات شۇۋسىدىكى Z ۋە ts ئۆزۈك تاۋۇشلىرى يوق، ئۇلار ئىشلىتىدىغان dʒ ۋە tʃ ئۆزۈك تاۋۇشلىرى ئۇيرات شۇۋسىدىكى Z ۋە ts ئۆزۈك تاۋۇشلىرىغا يېقىن كېلىدۇ. مەسىلەن:

ئۇيرات شۇۋسى بىلەن چاخار تىلىنىڭ سېلىشتۇرمىسى (1)

ئىجتىمائىيەت 2 — 1

ئۇيرات شۇۋسى	چاخار تىلى	ئۇيغۇرچە تەرجىمىسى
tsæKy:r	tʃ æky:r	چاقماق
tsaGa:n	tʃ aGa:n	ئاق
xaza:r	xadʒa:n	يۇگەن (ئېغىز دۇرۇق)
Gazar	Gadʒr	يەر

چاخار موڭغۇللىرى تىلىدا ئۇيرات شۇۋسىدىكى K ئۆزۈك تاۋۇشى يوق، ئۇلاردىكى x ئۆزۈك تاۋۇشى ئۇيرات شۇۋسىدىكى K ئۆزۈك تاۋۇشىغا ئوخشاپ كېتىدۇ.

ئۇيرات شۇۋسى بىلەن چاخار تىلىنىڭ سېلىشتۇرمىسى (2)

ئىجتىمائىيەت 2 — 2

ئۇيرات شۇۋسى	چاخار تىلى	ئۇيغۇرچە تەرجىمىسى
KΦK	XΦX	كۆك
KΦKy:r	XΦXy:r	تۇلۇم
Kino	Xino	كىنو
ykyr	yxyr	كالا
nΦkyr	nΦkyr	يولداش

ئۇيرات شىۋىسىدە ئىگىلىك كېلىشتە كەلگەن ئىسىمنىڭ ئاخىرىدىكى n ئۇزۇك ئاۋۇشى تولا چاغلاردا ساقلىنىپ قالىدۇ. چاخار ئېغىز تىلىدا ئادەتتە ئانچە ئېتىبارغا ئېلىنمايدۇ. مەسىلەن:

ئۇيرات شىۋىسى بىلەن چاخار تىلىنىڭ سېلىشتۇرمىسى (3)

ئىجتىمائىيەت 2 — 3

ئۇيغۇرچە تەرجىمىسى	چاخار تىلى	ئۇيرات شىۋىسى
ياغاچ	Mod	Modon
ھارۋا	terg	tergen
قومۇش	Xuls	Xulusun
ئادەم	Xym	Kymyn

لېكسىكا جەھەتتە: بورتالا شەھىرىدىكى چاخار موڭغۇللىرىنىڭ تىلىدىكى ئاساسلىق سۆزلەر ئۇيرات شىۋىسىدىكى ئاساسلىق سۆزلەرگە ئوخشايدۇ، لېكىن يەنە ئۆزگىچە سۆزلەرمۇ بار. مەسىلەن:

ئۇيرات شىۋىسى بىلەن چاخار تىلىنىڭ سېلىشتۇرمىسى (4)

ئىجتىمائىيەت 2 — 4

ئۇيغۇرچە تەرجىمىسى	چاخار تىلى	ئۇيرات شىۋىسى
قوي	Xon	Xoi
قۇرۇت	Xurs	ʃy:rmeg
قوشۇق	Xaʃag	dalbar
كۆۋرۈك	XΦ:ryg	takita
ئېيىق	XargΦrΦ:s	aju:
سۈت	ysy:	ysyn
بارماق	Xuru	XurGa:
يەڭ	Xant ʃu:	Xantsu
نوغۇچ	ganjiBmod	
كەپسىز	orulaB	

بۇنىڭدىن باشقا چاخار تىلىدا بىۋاسىتە تۇغقانلار بىر - بىرىنى چاقىرغاندا ئىشلىتىلىدىغان سۆزلەرنىڭ بەزىلىرى ئۇيرات شىۋىسىدىكىگە ئوخشىمايدۇ. مەسىلەن:

يېشى ئۆزىدىن چوڭ (ئايال) تۇغقىنىنى MΦMΦ nænæ dɜidɜæ دەپ چاقىرىدۇ.

يېشى ئۆزىدىن چوڭ (ئەر) تۇغقىنىنى gaga ΦgΦg دەپ چاقىرىدۇ.

لامانى ھۆرمەتلەپ mama دەپ چاقىرىدۇ.

بورتالادىكى موڭغۇللار توت موڭغۇل يېزىقىنى قوللىنىدۇ. ئۇ، ئېغىز تىلىغا يېقىن بولۇپ، ئۇيغۇرات شۇڭسىنىڭ فونېتىكىسىنى خېلى توغرا ئىپادىلەيدۇ. ئۇيغۇرات شۇڭسى رايونىدا ئېغىزدىن ئېغىزغا كۆچۈپ كەلگەن «جاڭغىر»، «گېسىر» گە ئوخشاش تارىخىي داستانلارنى كېيىنكىلەر ئەنە شۇ توت موڭغۇل يېزىقىدا خاتىرىلىگەنلىكى ئۈچۈن، زامانىمىزغا يېتىپ كېلىپ، جۇڭگو مەدەنىيىتىدىكى گۆھەرگە ئايلاندى.

موڭغۇللار باشقا مىللەتلەر، دۆلەتلەر بىلەن سىياسەت، ئىقتىساد ۋە مەدەنىيەت جەھەتتە بېرىش - كېلىش قىلىش جەريانىدا باشقا تىللارنىڭ، مەسىلەن: خەنزۇ تىلى، زاڭزۇ تىلى، ئەرەب تىلى، پارس تىلى، سانسكرت تىلى، گرېك تىلى، مانجۇ تىلى، روس تىلى قاتارلىق تىللاردىن بىرمۇنچە سۆزلەرنى قوبۇل قىلغان. ئازادلىقتىن بۇيان، يەرلىك موڭغۇللار خەنزۇلار بىلەن قويۇق بېرىش - كېلىش قىلىش جەريانىدا خەنزۇ تىلىدىن سۆلياۋ، شۇفۇ (تراكتور)، جيېغاڭجۈن (ئازادلىق ئارمىيە)، لۇيېنجى (ئۇنئالغۇ)، مىنبىك (خەلق ئەسكىرى)، دۇيجاڭ (ئەترەت باشلىقى)، شۇجى دېگەنگە ئوخشاش پەن - تېخنىكىغا دائىر ۋە كۈندىلىك تۇرمۇشتا قوللىنىلىدىغان بىر مۇنچە سۆزلەرنى قوبۇل قىلدى.

ئۇزۇن تارىخقا ئىگە ئېلىمىز موڭغۇللىرى نەچچە يۈز يىلدىن بۇيان خۇددۇم موڭغۇل يېزىقى بىلەن توت موڭغۇل يېزىقىنى تەڭ قوللىنىپ كەلگەنىدى. شىنجاڭدىكى موڭغۇل كادىرلار ۋە ئامما ئۆز مىللىتىنىڭ تەرەققىياتى ۋە زامانىۋىلاشتۇرۇش قۇرۇلۇشىنى كۆزدە تۇتۇپ، 50 - يىللاردىن بۇيان خۇددۇم موڭغۇل يېزىقىنلا قوللىنىپ، بىر موڭغۇل مىللىتى ئىككى خىل يېزىق قوللىنىدىغان تارىخقا تەدرىجىي خاتىمە بېرىشنى تەلەپ قىلىپ كەلگەنىدى. 1985 - يىلدىن باشلاپ ئوتتۇرا مەكتەپلەرنىڭ بىر قىسىم تەبىئىي پەن دەرسلىكلىرى خۇددۇم موڭغۇل يېزىقىدا تۇزۇلۇشكە باشلىدى. 1981 - يىل 10 - ئايدا ئاپتونوم رايونلۇق 3 - قېتىملىق موڭغۇل تىل - يېزىق خىزمىتى يىغىنىدىن كېيىن، خۇددۇم موڭغۇل يېزىقى بورتالا شەھىرىدە ئومۇملاشتۇرۇلدى.

2) موڭغۇل ماقال - تەمسىللىرى

بىر باغلام چۆپنى ئوشتۇش ئاسان ئەمەس.

يېقىن يولغا ماڭغان تۆت كۈن مېڭىپتۇ.

كىيىم كىرى يۇسا چىقار، ئادەمنىڭ ئىللىتى تەربىيىدە تۇزىلەر.

تاي مىنىشنى بىلمەي تۇرۇپ، بەيگىگە چۈشمەن دەپتۇ، كىيىمنىڭ يىرتىقلىقىنى بىلمەي تۇرۇپ، سېلىشتۇرمەن دەپتۇ.

قوشنىلارنىڭ ئىناق ئۆتۈشى شەرەپتۇر، ئادەملەرنىڭ يەكدىل بولۇشى ياخشىدۇر.

ئۆز ئىززىتىڭنى دېسەڭ، باشقىلارنى ئىززەتلە.

ئېگىز تاغقا چىققاندا ئېتىڭغا ئۇۋال بولۇر،

ئاچچىقىڭ كەلگەندە ئۆزۈڭگە (ئۇۋال بولۇر).

ئىككى پۇتى ناكار ئات ئاچ قالار،

باشقا ئاتلارنمۇ ئاچ قويار.

ئاتنىڭ ياخشى - يامىنى مىنگەندە بىلىنەر،

ئادەمنىڭ ياخشى - يامىنى مۇئامىلىدە (بىلىنەر).

دولقۇن ئۇردەككە ئارام بەرمەس.

ئاتنىن ئايغىر چىقىشى تاي چېغىدىلا بىلىنەر، زاتتىن تالانت چىقىشى بالا چېغىدىلا (بىلىنەر).

ئورۇق مالنىڭ گۆشىنى يېسەڭ قورساقتا ۋاي،

غەم - قايغۇ بىلەنلا يۈرسەڭ ئۆزەڭگە (ۋاي).
تۇگمەننىڭ غەلۋىسى تولا، ھۇرۇننىڭ جىدىلى (تولا).
يىلقىدىن تۇلپار چىقار، ئادەمدىن باتۇر (چىقار).
پىتنىڭ ئاچچىقىدا كۆڭلەكنى ئوتقا تاشلىغۇلۇق ئەمەس.
سۇنى كۆرمەي ئۆتۈك ساپتۇ، تاغنى كۆرمەي پەشنى كۆتۈرۈپتۇ.
تاغدىن چۈشۈۋاتقان تاشنى، ئىتتىك ئېقىۋاتقان قىياننى توسىغىلى بولماس، يۈگەنسىز ئاتنى توسىغىلى بولۇر، ئېغىزدىن چىقىپ كەتكەن گەپكە ئامال يوقتۇر.
قورۇلغان بۇغداينى تېرىغىلى بولماس، يالغانچى ئادەمگە ئىشەنگىلى (بولماس).
ھاراق بوتۇلكىدىن باشقا ھەممىنى كاردىن چىقىرار.
سەھەر تۇرغان كۆرەر، كەچ ياتقان ئاڭلار.
ئوچۇق كۈن يېقىملىق بولۇر، ساق ئادەم بەختلىك (بولۇر).
لالما ئىت ياخشىنى ياقتۇرماس، ئوغرى ئايدىڭنى (ياقتۇرماس).
ئېغىزى بۇزۇقنىڭ ئېغىزى سامساقتىنمۇ سېسىق بولۇر.
زىدە بولغان تېرىنى ساقايتىش ئاسان، زىدە بولغان دىلنى ساقايتىش تەس.
ئۆچەكەشكەننىڭ بېلى ئوشتىلار، نىيىتى يامان ئاخىر يامان كۈنگە قالار.
تۇلپار يىراقنى يېقىن قىلار، پەرزەنت ياتنى تۇغقان (قىلار).
ئاتاڭ ياخشى بولسا، قېرىغاندا كۆڭۈلدىكىدەك جورا تاپالايدۇ، ئاتاڭنىڭ ئاخىرقى ئۆمرى ياخشى بولسا، مەيدىسىنى كېرىپ يۈرەلەيدۇ.
مىڭ تىزىق ئالتۇن - كۈمۈش بەرگۈچە، چىرايلىق سۆز قىلساڭچۇ.
قۇش ئۇچقاندا قانىتىغا تايىنار، قونغاندا قۇيرۇقىغا (تايىنار).
ئۆيگە كىرگەندە ئىشىكنى قاتتىق ياپما.
كۆچىدىغان بولدۇق دەپ، شاخ - شۇمباڭنى كۆيدۈرۈۋەتمە، ئۇرۇش بولىدىغان بولدى دەپ، ئوزۇق - تۇلۇكىڭنى تۈگىتىۋەتمە.
باتۇر خەلق ئىچىدىن چىقىدۇ، بەخت ئەمگەكتىن كېلىدۇ.
ئادەم ئۇزاتساڭ يېرىم يولدا تاشلاپ قويما، ئادەم تەربىيىلىسەڭ بار كۈچۈڭنى ئايىما.
قارىغاي ھەر قانچە چوڭ بولسىمۇ، ھەرە بىلەن كېسىۋەتكىلى بولىدۇ، ئەزىمەت ھەر قانچە كۈچلۈك بولسىمۇ، قانۇن بىلەن ئىدارە قىلغىلى بولىدۇ.
زىغىرچىلىك ھەقىقەت تاۋۇزدەك ناھەقنىڭ ئۈستىدىن غالىپ كېلىدۇ.
مالنى تۈرگە ئايرىشقا بولىدۇ، لېكىن مېھماننى ئايرىغىلى بولمايدۇ.
ئىگىننى كۆز يۇمۇپ ئاچقۇچە يىرتىپ تاشلىغىلى بولىدۇ، كىمخاپنى كۆز يۇمۇپ ئاچقۇچە پۈتتۈرگىلى بولىدۇ، دېگەن ئالدامچى ئاخىر ئۆزىنى ئالدايدۇ.
يۈزدىكى كىرنى ئەينەكتە كۆرگىلى بولىدۇ، چاناقتىكى چاپاقنى سۇ بىلەن تازىلىغىلى بولىدۇ.
دوستۇڭنىڭ قانداقلىقى بېشىڭغا كۈن چۈشكەندە بىلىنەر.
تۇلپار ئىچىدە تۇلپار بولىدۇ، ئادەم ئىچىدە ئادەم (بولىدۇ).
قاناتسىز قۇش ئۇچالماس، ئىرادىسىز ئادەم يارىماس.
باھاردا تېرىپ، كۈزدە ئالماق كېرەك، ئادەتتە يىغىپ، جىددىي چاغدا ئىشلەتمەك كېرەك.
قەغەز تەگمىسە تېشىلمەس، گەپنى قىلمىساڭ بىلىنمەس.
ياغاچ كەسسەڭ ئۇزۇن كەس، تۆمۈر كەسسەڭ قىسقا (كەس).

ياخشى ئادەم كۆرگەن - ئاڭلىغانلىرىنى دەيدۇ، ھۆرۈن ئادەم يېگەن - ئويىنىغانلىرىنى (دەيدۇ). يامان ئادەم ماڭغان يولغا مېڭىپ سالما.

3. دىنىي ئېتىقادى

موڭغۇللار لاما دىنىغا ئېتىقاد قىلىدۇ، ئۇلار تارىختا شامان دىنىغىمۇ ئېتىقاد قىلغان.

يۈەن سۇلالىسى دەۋرىدە (XIII ئەسىردە) شىزاڭنىڭ ئەڭ چوڭ لاماسى باسپا موڭغۇللارغا ئەل بولدى، يۈەن سۇلالىسىنىڭ جۇڭتۇڭ 1 - يىلى (1260 - يىلى) قۇبلاي ئۇنى دۆلەت ئۇستازلىقىغا، كېيىن ئىمپېرىيە ئۇستازلىقىغا تەينەلەپ، سۇلالىنىڭ دىنىي ئىشلىرى ۋە شىزاڭ راھىبلىرىنىڭ مەمۇرىي ئىشلىرىغا مەسئۇل قىلدى، شۇنىڭدىن كېيىن شىزاڭ لاما دىنى موڭغۇللار رايونىغا كىرىشكە باشلاپ، يۈەن ئوردىسىدىكىلەر ۋە موڭغۇل ئاقسۆڭەكلىرى تەرىپىدىن ئاستا - ئاستا قوبۇل قىلىندى، لېكىن چارۋىچىلار يەنىلا شامان دىنىغا ئېتىقاد قىلىۋەردى. مىڭ سۇلالىسى دەۋرىدە (XIV ئەسىرنىڭ ئاخىرلىرىدا) شىزاڭ ئۇلۇماسى زۇڭقابا لاما دىنىنى ئىسلاھ قىلىپ، غىرو مەزھىپىنى تەشكىللىدى، بۇ مەزھەپتىكى راھىبلار سېرىق تەلپەك كىيىدىغانلىقى ئۈچۈن، «سېرىق مەسلەك» دەپمۇ ئاتالدى. زۇڭقابا ئۆلگەندىن كېيىن، ئورۇنباسار لاما بەنچەن دىنىي ئىشلارغا مەسئۇل بولۇپ، سېرىق مەزھەپ لاما دىنىنى ئەۋج ئالدۇردى. مىڭ سۇلالىسىنىڭ ۋەنلى يىللىرىدا (XVI ئەسىرنىڭ ئاخىرلىرىدا) سېرىق مەسلەك، تەدرىجىي ھالدا لاما دىنىنىڭ ئاساسلىق مەزھىپى بولۇپ قالدى ھەم موڭغۇللار رايونىدا كەڭ تارقالدى. چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتى سېرىق مەسلەككە قارىتا قوغداش، ئىلھاملاندۇرۇش سىياسىتى يۈرگۈزۈدى. سېرىق مەزھەپ لاما دىنى ئاستا - ئاستا بارلىق موڭغۇللار ئېتىقاد قىلىدىغان دىنغا ئايلاندى.

مىڭ سۇلالىسىنىڭ ۋەنلى 44 - يىلى (1616 - يىلى) لاما دىنى شىنجاڭنىڭ شىمالىغا كىردى. ئەينى ۋاقىتتا شىمالىي شىنجاڭدىكى جۇڭغارلار كۆچمە چارۋىچىلىق بىلەن شۇغۇللىنىدىغان جايلار (بورتالا رايونىمۇ شۇنىڭ ئىچىدە) دا ياشايدىغان ئاھالىلەر سېرىق مەسلەككە ئېتىقاد قىلىشقا باشلىدى. چىڭ سۇلالىسىنىڭ چېيەنلۇڭ يىللىرىدا (XVIII ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرىدا) چاخار، تۇرغۇت قەبىلىلىرى كەينى - كەينىدىن بورتالا رايونىغا كۆچۈپ كەلدى، شۇنىڭ بىلەن لاما دىنى پائالىيەتلىرى كەڭ قانات يېيىشقا باشلىدى. XIX ئەسىرنىڭ باشلىرىدا لاما دىنى پائالىيەتلىرى تېخىمۇ كېڭىيىپ، نۇرغۇن لاما ئىبادەتخانىلىرى سېلىندى ھەمدە موڭغۇل بالىلىرى كۆپلەپ لامالىققا قوبۇل قىلىنىشقا باشلىدى.

لاما دىنىدا ياخشىلىق قىلساڭ ياخشىلىق، يامانلىق قىلساڭ يامانلىق يانىدۇ، ئالەم سىرلىق، ئاجايىپ - غارايىپ ئالتە قىسمەتكە بۆلۈنىدۇ، ئالتە قىسمەت نۆۋەتلىشىپ تۇرىدۇ، دېيىلىدۇ، بۇ دۇنيادا بۇنقا تۇققىنىپ، كىشىلەرگە ياخشىلىق قىلغانلار جەننەتكە كىرىدۇ، كىشىلەر تەقدىرگە تەن بېرىپ، نېسىۋىسىگە شۈكرى قىلىپ، ھەر قانداق ئازابقا چىدىشى كېرەك، شۇنداقلا بۇ دۇنيادىكى گۇناھىنى يۇيۇپ، ئۇ دۇنيادا راھەت پاراغەت كۆرىدۇ، ئۇنداق قىلمىسا «ھايۋان» ياكى «ئالۋاستى» غا ئايلىنىپ كېتىدۇ، گۇناھى ئېغىرلار دوزاخقا كىرىپ، ئازاب چېكىدۇ، دەپ قارىلىدۇ. بۇ دىنىي ئەقىدىلەر ئۇزاقتىن بۇيان موڭغۇل خەلقىنى بىخۇتلاشتۇردى ۋە چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتى بىلەن موڭغۇل فېئودال ھۆكۈمرانلارنىڭ موڭغۇل خەلقىغە ھۆكۈمرانلىق قىلىشىدا ئەڭ كۈچلۈك ئىدىيىۋى قورال بولۇپ كەلدى.

1) لاما ۋە ئىبادەتخانا

لاما دىنىنىڭ ئەسىر - مەرۋىلىرى ناھايىتى چىڭ بولىدۇ، ئۇنىڭدا ئىبادەتخانىغا كىرىپ لاما بولغانلار

ئۆيلەنسە بولمايدۇ، دەپ بەلگىلەنگەن. دەرىجە تۆزۈمىمۇ ناھايىتى قاتتىق بولىدۇ، لامالار ئومۇمەن باش لاما، گىسكۇ، دىمچى، باتۇرۇن، ئۇنزۇت، ياردىب، نىرىب، دارغى دېگەن دەرىجىلەرگە بۆلۈنىدۇ. باش لامانىڭ دەرىجىسى ھەممىدىن يۇقىرى بولىدۇ، ئۇ، ئىباداتخانىنىڭ ئەڭ چوڭ باشلىقى ھىسابلىنىدۇ، ئۇ، ئىباداتخانىدىكى ھەممە ئىشنى باشقۇرىدۇ. ئۇنىڭدىن كېيىن تۇرىدىغان گىسكۇ ئىباداتخانىدىكى دىنىي قائىدە - نىزاملارنى باشقۇرىدۇ. ئۇنىڭدىن كېيىنكىسى دىمچى بولۇپ، ئۇ، ئىباداتخانىنىڭ مالىيەسى، كىرىم - چىقىملىرى، خوجىلىق ئىشلىرى قاتارلىقلارنى باشقۇرىدۇ. باتۇرۇن ئايەت ئوقۇشقا مەسئۇل. ئۇنزۇت ۋە ئۇنىڭدىن تۆۋەنلىرى ئىباداتخانىدىكى تۆۋەن قاتلام لامالار بولۇپ، بۇتخانىنىڭ ئوتۇن يېرىش، سۇ توشۇش، تاماق ئېتىش، مال بېقىشقا ئوخشاش ئىشلىرىنى قىلىدۇ. ھەر قانداق لاما بەلگىلىك ساۋاقنى ئوقۇپ بولۇشى كېرەك، ئۇلارنىڭ دەرىجىسىنى ئۆستۈرۈشكە توغرا كەلسە، قاتتىق ئىمتىھان ئېلىنىدۇ، ساۋاقلارنى تولۇق ئۆگىنىپ بولغانلار «گېلىك»، ئۆگىنىۋاتقانلار «گېچىل» دەپ ئاتىلىدۇ.

موڭغۇللار ئوغلى ئىككى بولسا، بىرىنى لاما، ئۇچ بولسا ئىككىسىنى لاما قىلىدۇ. ئۇلارنىڭ مۇنداق قىلىشىغا، بىر تەرەپتىن، ئۇلارنىڭ دىنغا بولغان ئېتىقادى سەۋەب بولغان بولسا، يەنە بىر تەرەپتىن، لامالارنىڭ ئىجتىمائىي ئورنىنىڭ خېلى يۇقىرى بولىدىغانلىقى سەۋەب بولغان، لامالار ئادەتتىكى ئىبادەتتىن باشقا، باج - سېلىق ۋە ھاشارلارنى ئۆستىگە ئالمايدۇ. نامراتلارنىڭ بالىلىرى لاما بولالىسا، ئۆزىنى شەرەپلىك ھېس قىلىدۇ، شۇڭا لامالار كۆندىن كۈنگە كۆپەيگەن.

مىنگونىڭ 38 - يىلى (1949 - يىلى) بورتالا ناھىيىسى بويىچە ئون لاما ئىبادەتخانىسى بار ئىدى، ئۇلارنىڭ ئىككىسى چوڭ بولۇپ، ھەشىمەتلىك سېلىنغان، نەپىس بېزەلگەن. ئىبادەتخانىلاردا ساكيامۇنى قاتارلىقلارنىڭ مىس بۇتلىرى ۋە دالاي، بەنچەنلەرنىڭ رەسىملىرى بولىدۇ، ئالىچە چوڭ ئەمەس، ئۇلارنىڭ ئەڭ بالدۇر ياسالغانلىرى مىڭ سۇلالىسىنىڭ ۋەنلى يىللىرىدا قۇيۇلغان بولۇپ، جانلىق، نەپىس، ئويما - سىزمىلىرى جايىدا ئىشلەنگەن، رەڭگى كۆركەم. ئىسرىقدان، قوڭغۇراق، پاترا قاتارلىقلار ئالاھىدە نەپىس ياسالغان. يۇقىرىدىكىلەرنىڭ ھەممىسى مىللىي تۇسى ئىنتايىن قويۇق سەنئەت بۇيۇملىرى بولۇپ، ئەينى ۋاقىتتىكى مۇشۇ رايوننىڭ ئىقتىساد، مەدەنىيەت سەۋىيىسىدىن كۆپ يۇقىرى تۇرىدۇ، ئۇلار موڭغۇللار، زاڭزۇلار، خەنزۇلار ئوتتۇرىسىدىكى مەدەنىيەت ئالاقىسىنىڭ جەۋھىرى.

ئاق ئىبادەتخانا بۇ، غەربىي يولغا بۆلۈنگەن كونا تۇرغۇتنىڭ تۆت سۇمىنىڭ باش ئىبادەتخانىسى بولۇپ، ھازىرقى دالتۇ يېزىسىنىڭ چاغانسۇم كەنتىگە جايلاشقان، ئىلگىرى جىڭ ناھىيىسىگە تەۋە ئىدى. 1958 - يىلى ئىككى ناھىيىنىڭ مەمۇرىي رايونلىرى تەڭشەلگەندە بورتالاغا تەۋە بولغان. بۇ ئىبادەتخانا چىڭ سۇلالىسىنىڭ داۋگۇاڭ 16 - يىلى (1836 - يىلى) سېلىنغان، ئۇنىڭدا پەلسەپىۋى تەلىمات بۆلۈمى، تىبابەتچىلىك بۆلۈمى، رەسىمخانا ۋە بۇددا ئىلمى بۆلۈمى قاتارلىقلار تەسىس قىلىنغان، ئىبادەتخانا تازا گۈللەنگەن مەزگىلدە 200 دىن ئارتۇق لاما بولغان، ئۇنىڭغا مامىلە، جاچى، گېلگىن، يونىدىن، ئاربۇقجامسا قاتارلىق لامالار رياسەتچىلىك قىلغان. 1966 - يىلغىچە ئۇنىڭغا بىر لاما قارايتتى، بىرلىكسەپ بۆلۈمى ئۇنىڭغا ئايدا 30 يۈەن تۇرمۇش پۇلى بېرەتتى. ئىبادەتخانىنىڭ ئاساسىي گەۋدىسى مۇكەممەل ساقلانغان، مىس بۇتلار كېرەكسىز نەرسە سۈپىتىدە سېتىۋېتىلگەن. «مەدەنىيەت زور ئىنقىلابى» مەزگىلىدە ئىبادەتخانىغا قارايدىغان لاما مانىشياڭ يېزىسىغا كېتىپ، دېھقانچىلىق قىلغان. 1968 - ، 1969 - يىللىرى ئىبادەتخانا ئامبار قىلىندى. 1973 - يىلى چېقىپ تاشلاندى.

چوڭ ئىبادەتخانا بۇ، چاخار ئوڭ قانىتىنىڭ باش ئىبادەتخانىسى ئىدى، ئۇ، كۆرە ئىبادەتخانىسى دەپمۇ ئاتىلىدۇ. بۇ ئىبادەتخانا چىڭ سۇلالىسىنىڭ تۇڭجى 2 - يىلى (1863 - يىلى) سېلىنغان بولۇپ، بورتالا دەريا سىنىڭ جەنۇبىي قىرغىقىغا جايلاشقان، ھازىرقى ئارالتوقاي چارۇچىلىق فېرمىسى شتابىنىڭ 3.4 كىلومېتر شەرقىگە توغرا كېلىدۇ. بۇ ئىبادەتخانا ئىككى قېتىم ۋەيران قىلىۋېتىلىپ، ئىككى قېتىم قايتا ياسالغان، ئاخىرقى قېتىم چىڭ سۇلالىسىنىڭ گۇاڭشۇ 18 - يىلى (1893 - يىلى) ياسالغان. 1959 - يىلى

خەلق گۈڭشېسى قۇرۇلغاندا ئىبادەتخانىدىكى بۇتلارنىڭ ھەممىسى يۇتكىۋېتىلىپ، ئامبار قىلىندى. ئىبادەتخانىنىڭ ئالتە قورۇ قويى (ھەر قورۇدا 250 تىن 300 گىچە قوي بار ئىدى) گۈڭشېنىڭ ئىلكىگە ئۆتكۈزۈۋېلىندى. 1966 - يىلى «مەدەنىيەت زور ئىنقىلابى» باشلانغاندا بۇ ئىبادەتخانا «تۆت كونا» دەپ قارىلىپ بۇزغۇنچىلىققا ئۇچرىدى، راھىبلار تۇرىدىغان ئۆيلەر، ئىبادەتخانا ئامبار قىلىندى. 1972 - يىلى چېقىپ تاشلاندى.

بۇ ئىبادەتخانا خىش، ياغاچ - تاش قۇرۇلمىلىق بولۇپ، ئۈنىڭدا تەخمىنەن 948 كۋادرات مېتر كېلىدىغان چوڭ زال بار ئىدى. زال ئەتراپىدا ھەر قايسى خوشۇنلارنىڭ لاما ئىبادەتخانىلىرى ۋە لامالار يىغىلىپ ئىبادەت قىلىدىغان ئۆيلەر بار ئىدى. بۇ ئىبادەتخانىنىڭ ئامبار، ئاشخانا قاتارلىق ئۆيلىرى تەخمىنەن 120 مو يەرنى ئىگىلەيتتى. مىنگونىڭ 36 - يىلى (1947 - يىلى) 250 تىن ئارتۇق لاما بولغان، ھەر قېتىم بۇتخانا سەيلىسى بولغاندا كىچىك ئىبادەتخانىلاردىكى لامالار مۇشۇ يەرگە يىغىلاتتى، بۇ يەرگە يىغىلغان لامالار ئەڭ كۆپ بولغاندا 700 دىن ئاشاتتى، سامدىن، چولىك قاتارلىق باش لامالار رىياسەتچىلىك قىلاتتى.

بورتالا رايونىدىكى موڭغۇللار ئارىسىدا بۇ ئىبادەتخانىنىڭ تەسىرى خېلى چوڭ ئىدى. چۈنكى، بىرىنچىدىن، ئۈنىڭ كۆلىمى چوڭ، ئىككىنچىدىن، ئۈنىڭ دەرىجىسى يۇقىرى بولۇپ، شىزاڭ لاسا لاما دىنىنىڭ ئەڭ ئالىي مەسئۇل ئورگىنى ئۈنى تەستىقلاپ ئەنگە ئالغان ھەم بۇ ئىبادەتخانا پات - پات ئادەم تەشكىللەپ، ئۇلارنى شىزاڭغا تاۋاپ قىلىشقا ئەۋەتىپ تۇرغان. سۇ ئاڭبىن 50 نەچچە كىشىنى باشلاپ شىزاڭغا تاۋاپ قىلىشقا بارغان، ئۇ شىزاڭدا ئۆلۈپ كەتكەن. باتۇناسىن ئاڭبىن 160 كىشىلىك تاۋاپ قىلىش ئۆمىكى تەشكىللەپ لاساغا بارغان، چىگمىت (يەنە بىر ئىسمى ئاموبال، يۇقىرى نەپىقىگە مەنسۇپ چارۇندار) 70 كىشىنى تاۋاپ قىلىشقا تەشكىللىگەن.

بورتالا شەھىرى تەۋەسىدىكى لاما ئىبادەتخانىلىرى

ئىجتىمائىيەت 2 — 5

نامى	تەۋەلىكى	سېلىنغان ۋاقتى	ئورنى	ئادەم سانى	چېقىۋېتىلگەن ۋاقتى
ئاق ئىبادەتخانا	تۇرغۇت	1836	دالتۇ يېزىسى چاغانسۇم كەنتى	200دىن ئارتۇق	1978 - يىلى
چوڭ ئىبادەتخانا	چاخار	1863	ئارالتوقاي	300دىن ئارتۇق	1972 - يىلى
باغكۆك كىچىك لاما ئىبادەتخانىسى	چاخار كۆك جەيەكلىك خوشۇنى		ئۇلاستاي بۇلاق		1966 - يىلى
كېۋېيشار كىچىك لاما ئىبادەتخانىسى	چاخار سېرىق جەيەكلىك خوشۇنى		بەبۇسىك		1956 - يىلى
كېۋېيتالى كىچىك لاما ئىبادەتخانىسى	چاخار قىزىل جىيەكلىك خوشۇنى		ئۇلانبۇخ	20 دىن ئارتۇق	1958 - يىلى
يۇكىك كىچىك لاما ئىبادەتخانىسى	چاخار كۆك خوشۇنى		نارىنبۇلاق		1966 - يىلى
كېۋېيچاغان كىچىك لاما ئىبادەتخانىسى	چاخار ئاق جىيەكلىك خوشۇنى		شاربۇخ		1966 - يىلى
گۈلشار كىچىك لاما ئىبادەتخانىسى	چاخار سېرىق خوشۇنى		جاقىنبۇلاق		
گۈلچاغان كىچىك لاما ئىبادەتخانىسى	چاخار ئاق خوشۇنى		خايورتولغا		
گۈلئولان كىچىك لاما ئىبادەتخانىسى	چاخار قىزىل خوشۇنى		خاشا		

ئىزاھات: گۇلشار، گۇلچاپقان، گۇلئولان لاما ئىبادەتخانىلىرى جايلاشقان رايون 1956 - يىلى ئارىشالق ناھىيىسىنىڭ باشقۇرۇشىغا ئۆتكۈزۈپ بېرىلدى.

بورتالا شەھىرى تەۋەسىدىكى لاما ئىبادەتخانىلىرىنىڭ ھەممىسى «مەدەنىيەت زور ئىنقىلابى» جەريانىدا چېقىپ تاشلاندى، لامالارنىڭ مۈتلەق كۆپ قىسمى تارقاپ كەتتى، ئۇلارنىڭ بەزىلىرى دېھقانچىلىق قىلدى، بەزىلىرى چارۋىچى بولدى.

شەھەرلىك پارتكوم پارتىيىنىڭ مىللىي سىياسەت ۋە دىن سىياستىنى ئىزچىللاشتۇرۇش ئۈچۈن، لاما دىنىغا ئېتىقاد قىلىدىغان ئاممىنىڭ تەلىپى بويىچە 1985 - يىل 5 - ئاينىڭ 3 - كۈنى ئارالتوقاي چارۋىچىلىق فېرمىسى يەنى بۇرۇنقى ئىككىنچى (چوڭ ئىبادەتخانا جايلاشقان يەر) دىن لاما ئىبادەتخانىسىنى قايتا سېلىشقا 24 مو يەر ئاجرىتىشنى قارار قىلدى. ئىبادەتخانىنىڭ ئورنى كېيىن يەنە موڭغۇل ئاممىسىنىڭ تەلىپىگە ئاساسەن، شەھەرلىك پارتكومنىڭ تەستىقىنى ئېلىش ئارقىلىق كىرگىنجىو («1 - ماي» سۇ ئامبىرىنىڭ ئەتراپى) غا ئۆزگەرتىلدى. 1985 - يىلى بورتالا شەھىرىدە لاما 19 غا يەتتى.

بورتالا شەھىرىدىكى لامالار

ئىجتىمائىيەت 2 -- 6

ئىسىم - فامىلىسى	يېشى	ھازىر تۇرۇۋاتقان يېرى
ئاربودىن	61	شويىگچېن رايونى دولانتىبۇلاق كەنتى 1 - كەنت ئاھالىلەر كومىتېتى
تۇلجە ئەمچى	81	شويىگچېن رايونى خارمودون كەنتى 6 - كەنت ئاھالىلەر كومىتېتى
ئۇرۇچ	74	شويىگچېن رايونى چىندېل خوتخۇر چارۋىچىلىق فېرمىسى
لوسۇل	57	شويىگچېن رايونى بىنبۇلاق كەنتى
لىگدىن	45	شويىگچېن رايونى خارمودون كەنتى (8 - چوڭ ئەترەت)
داڭسىن	75	دالتۇ يېزىسى شالالەن بۇلاق چارۋىچىلىق فېرمىسى
ئاراش گوجىك	85	دالتۇ يېزىسى خارابە كەنتى
ناماھ	73	دالتۇ يېزىسى ئۇلانسۇم كەنتى
زودوچ	89	دالتۇ يېزىسى ئولانتوخا كەنتى
جالسىن	66	دالتۇ يېزىسى دالتۇ كەنتى
چۆلتۇم	76	چىندېل يېزىسى 2 - چارۋىچىلىق فېرمىسى
دىنزىن	65	چىندېل يېزىسى 2 - چارۋىچىلىق فېرمىسى
كۆكجامسا	70	چىندېل يېزىسى 2 - چارۋىچىلىق فېرمىسى
گاردىن	77	ئۇتبۇلاق يېزىسى باگبۇرا كەنتى
بالدىن	79	ئۇتبۇلاق يېزىسى باگبۇرا كەنتى
دوچچى	77	ئۇتبۇلاق يېزىسى جىگدە بۇلاق چارۋىچىلىق فېرمىسى
نىد	76	ئۇتبۇلاق يېزىسى ئۇلاستاي كەنتى
لوزۇڭجامسا	90	ئوبلاستلىق دوختۇرخانىدا موڭغۇل تىبابەتچىلىكى بويىچە دوتسېنت
سانجى ئەمچى	55	ئوبلاستلىق دوختۇرخانىدا موڭغۇل تىبابەتچىلىكى تەۋپىي

2) دىنى پائالىيەتلەر

(1) بۇتخانا سەيلىسى ئىبادەتخانىلاردا ئادەتتىكى ئىبادەت پائالىيەتلىرى بولۇپ تۇرغاندىن باشقا، ھەر يىلى يازدا بىر قېتىم، قىشتا بىر قېتىم كوللېكتىپ تەسۋىر سىرىپ نوم ئوقۇش پائالىيىتى بولۇپ تۇرىدۇ. چاخار 8 - خوشۇنغا تەۋە لامالار كۆرە ئىبادەتخانىسىغا، تۇرغۇت قەبىلىسىگە تەۋە لامالار ئاق ئىبادەتخانىغا يىغىلىدۇ. بۇ پائالىيەت يازدا 5 - ئاينىڭ 1 - كۈنىدىن 8 - ئاينىڭ 1 - كۈنگىچە، قىشتا 10 - ئاينىڭ 1 - كۈنىدىن ياندۇرقى يىلى 3 - ئاينىڭ 1 - كۈنگىچە داۋاملىشىدۇ. بۇ مەزگىلدە، ئاساسەن، نوم ئوقۇلىدۇ، كۈندىلىك ئىشلارمۇ بېجىرىلىدۇ.

ھەر يىلى قەمەرىيە 1 - ئاينىڭ 15 - كۈنى مەدىر بايرىمى ئۆتكۈزۈلىدۇ، بۇ بايرام بۇتخانا سەيلىسى دەپمۇ ئاتىلىدۇ. بۇ چاغدا موڭغۇللارنىڭ كۆپ قىسمى جاي - جايلاردىن كېلىپ ئىبادەتخانىلارغا يىغىلىدۇ، كۆجە كۆيدۇرۇپ، بۇتقا تىۋىنىدۇ، بىر - بىرىدىن ھال سورىشىدۇ، بايرام ئىنتايىن داغدۇغىلىق ئۆتىدۇ. چاخار قەبىلىسىدىكىلەر مەدىر بايرىمىنى 1 - ئاينىڭ 15 - كۈنى بىر قېتىم، 4 - ئاينىڭ 15 - كۈنى بىر قېتىم، 6 - ئاينىڭ 15 - كۈنى بىر قېتىم يەنى يىلدا ئۈچ قېتىم ئۆتكۈزىدۇ. شۇ كۈنلەردە ھەممە ئائىلىدىكى ئۇلۇغ - ئۇششاق كىشىلەر ئۆزلىرى تەۋە ئىبادەتخانىغا كېلىپ، ئىبادەت پائالىيىتىگە قاتنىشىدۇ.

(2) ئوباغا تىۋىنىش «بۇيۇك چىڭ دەۋرىدىكى مۇراسىملاردىن. ئۆزنەكلەر» قاتارلىق كىتابلاردا «كۆچمە چارۋىچىلار ياشايدىغان رايونلارنىڭ چېگرىسىدا پەرق ئەتكۈدەك تاغ، دەريا بولمىسا، تاش بەلگىلەر قويۇلىدۇ، بۇ، ئوبا دەپ ئاتىلىدۇ» دېگەن خاتىرىلەر بار. بۇنىڭدىن كۆرۈۋېلىشقا بولىدۇكى، ئوبا دەسلەپتە يول ۋە چېگرا بەلگىسى بولغان، كېيىن مەلۇم بىر چوڭ ۋەقە ياكى پائالىيەتنى خاتىرىلەش ئۈچۈنمۇ تاش دۆۋىلىنىپ ئوبا ياسىلىدىغان بولغان. ئەينى چاغدا ئۇ ئابىدە دېگەن مەنىگە ئىگە ئىدى. دىنىنىڭ تەسىرىدە ئوبا دېگەن سۆزنىڭ مەنىسى ئۆزگىرىپ، ئۇنىڭغا سىرلىق تۈس بېرىلگەن، ھەتتا ئۇ ئۇلۇغلىنىدىغان بولغان. شۇنىڭ بىلەن «ئوباغا تىۋىنىش» مۇ دىنى تۈسى ئىنتايىن قويۇق كاتتا پائالىيەتكە ئايلانغان.

ئوباغا تىۋىنىشنى موڭغۇللار ئادەتتە «ئوبا تاكىلغىن» دەپ ئاتايدۇ، ئوبا دېگەن سۆز موڭغۇلچە سۆز بولۇپ تاش دۆۋىسى دېگەن مەنىنى بېرىدۇ، ئۇ، سۇنئىي ئۈسۈلدا تاش دۆۋىلەش ئارقىلىق ياسىلىدۇ. ئوبالارنىڭ چوڭ - كىچىكلىكى، دۆۋىلەنگەن تاشلارنىڭ سانى، ئېگىز - پەسلىكى ئوخشاش بولمايدۇ، بەزىلىرىگە تاشتىن باشقا يەنە دەل - دەرەخ شاخلىرى قاداپ قويۇلىدۇ، شاخلارغا خىلمۇ خىل رەخت پارچىلىرى ئېسىپ قويۇلىدۇ. چىڭ سۇلالىسى دەۋرىدە ئۆتكەن چې يۈنشى دېگەن كىشى «غەربىي چېگرا ھەققىدە نەزمىلەر» دېگەن كىتابىدىكى «ئوبا» دېگەن شېئىرىدا مۇنداق يازىدۇ:

«ئىخلاسمەنلەر تىلىشەركەن قار - بوراندىن ساقلا دەپ،
تاش بەلگىگە نەزىر - چىراغ قىلار ئىكەن بۇت ساناپ.
چېگرا رايون بىپايان باقساڭ كۆزۈڭ يەتمەيدۇ،
ئۆتكەن - كەچكەن ھەممىسى قىلار ئاڭا ھەم تاۋاپ.»

ئوبا سۆزىنىڭ موڭغۇل تىلىدىكى مەنىسىمۇ تىۋىنىدىغان تاغ دېگەن مەنىگە كېلىدىكەن.

ئوباغا تىۋىنىش پائالىيىتى كۆپىنچە ئوت - چۆپلەر قويۇق ئۆسىدىغان، مال - ژارانلار سەمرىيدىغان 7 -، 8 - ئايلاردا ئۆتكۈزۈلىدۇ، جامائەت يىغىلغاندا لامالار بۇتلارنى ئوبا ئالدىغا قويۇپ ئىسرىق سالىدۇ، نوم ئوقۇيدۇ، سەككىز خوشۇن ئۆز بايراقلىرى بىلەن سەپ تارتىپ تۇرۇشىدۇ، سەدىقىلىرىنى ئوبا ئالدىغا قويۇشىدۇ، ئاندىن گۈلخان يېقىپ، سەدىقە بۇيۇملىرىدىن ئازراقتىن ئېلىپ ئوتقا تاشلايدۇ. جامائەت ئوبانى سولىدىن ئوڭغا ئۈچ ئايلىنىپ، تەڭرىدىن بەخت تىلەپ، سەدىقە بۇيۇملىرىنى تەقدىم قىلىدۇ. سەدىقە تەقدىم قىلىش مۇراسىمى ئاياغلاشقاندىن كېيىن، ئادەتتە ئات بەيگىسى، چېلىشىش ، ناخشا ئېيتىش، ئۆسسۇل ئويناشقا ئوخشاش مەدەنىي

پائالىيەتلەر ئۇتكۈزۈلىدۇ.

هازىر دالىنۇ يېزىسىدىكى دۇت ئوباسى بىلەن سايرام كۆلى بويىدىكى چاغانغۇلىن ئوباسى خېلى مەشھۇر ئوبالار هېسابلىنىدۇ.

موڭغۇللار سەپەرگە چىقىپ ئوبا يېنىدىن ئۆتكەندە ئالاهىدە ئاتتىن ياكى هارۋىلىرىدىن چۈشۈپ ئوبا يېنىغا سەدىقە قويىدۇ ياكى بىر رومكا هاراق تۆكىدۇ ياكى بولمىسا بىر نەچچە تال كەمپۈت تاشلاپ قويىدۇ، بۇ ئارقىلىق ئەجدادلىرىغا تەۋىنىپ، دۇئا قىلىپ، ئەۋلىيا - ئەمبىيالاردىن ئۆز سەپىرىگە ئامانلىق تىلەيدۇ هەمدە مۇشۇ پۇرسەتتىن پايدىلىنىپ، ئادىتىپ قالماسلىق ئۈچۈن ئازراق ئارام ئېلىۋالىدۇ ۋە نىشانىنى پەرق ئېتىۋالىدۇ.

موڭغۇللاردا بۇنتا كوللېكتىپ تەۋىنىغاندىن باشقا يەنە ئۇيدىكى بۇنتا تەۋىنىدىغان ئادەتمۇ بار. بورتالا موڭغۇللىرى 60 - يىللاردا مەيلى باي ياكى نامرات بولسۇن، ئۆينىڭ تۆرىگە بۇت قويۇپ قوياتتى، ئەر - ئايال، قېرى - ياشلارنىڭ هەممىسى ئەتىگەندە ئۇچ قېتىم كەچتە ئۇچ قېتىم بۇنتا باش قويۇپ، ئەتىگەندە بىر قېتىم، كەچتە بىر قېتىم كۇجە كۆيدۈرۈپ، ئائىلىسىگە ئامانلىق ۋە بەخت تىلەپ تۇراتتى.

موڭغۇللار توي - تۆكۈن، ئۆلۈم - يېتىم ئىشلىرىدا پۈتۈنلەي لامالاردىن مەسلىھەت سورايدۇ، جەبىر - جاپادىن قۇتۇلدۇرۇشنى تىلەپ ياغ پۈرشىدۇ. نامرات چارۋىچىلار بەخت تىلەش ئۈچۈن ئۆزى جاپا چەكسىمۇ، يېمەك - ئىچمەك، كىيىم - كېچەكنى تېجەپ، ئۆمرىدە تاپقان - تەرگىننىڭ كۆپ قىسمىنى ئىبادەتخانىغا هەدىيە قىلىپ، بۇتساتسۇاغا بولغان هۆرمىتى ۋە ساداقىتىنى ئىپادىلەيدۇ، ئۇلار بۇ ئارقىلىق ئىلاهنىڭ ئىلتىپاتىغا ئېرىشىپ، ئازاب - ئوقۇبەتتىن قۇتۇلۇپ، ئۆلگەندە جەننەتكە كىرىپ، ئۇ دۇنيادا بەختكە ئېرىشىشنى ئۈمىد قىلىدۇ. موڭغۇللار ئۆلۈم ئۆزىتىش، توي قىلىشنى تاق كۇنگە، توي قىلىش يېشىنى جۈپ ياشقا توغرىلايدۇ، شۇ كۇنى چۈشتىن بۇرۇنقى ۋاقىتقا توغرىلانسا ئىڭ ياخشى بولغان بولىدۇ، يۇقىرىدىكىلەرنىڭ هەممىسىدە دىنىي قائىدە ئۆلچەم قىلىنىدۇ.

جۇڭخوا خەلق جۇمھۇرىيىتى قۇرۇلغاندىن كېيىن، پارتىيىنىڭ دىنىي سىياسىتى بويىچە هەر مىللەت خەلقىنىڭ دىنىي ئېتىقاد ئەركىنلىكىگە رۇخسەت قىلىندى، لېكىن پەن - مەدەنىيەتنىڭ تەرەققىي قىلىشىغا، خەلق ئاممىسىنىڭ بىلىم سەۋىيىسىنىڭ ئۆسۈشىگە ئەگىشىپ، دىنىي پائالىيەتلەرنىڭ مەزمۇنىي يېڭىلاندى. 80 - يىللاردا بىر قىسىم موڭغۇل ئائىلىلىرىدە چۆجىمەنزەن بەنچەننىڭ رەسمى يەنىلا بولسىمۇ، لېكىن موڭغۇللار ئۇنىڭغا نىجاتكار سۈپىتىدە باش قويۇش، هۆرمەت بىلدۈرۈش بىلەنلا قالماي، ئۇنى بۇددا دىنى ئىخلاسمەنلىرىنىڭ سوتسىيالىستىك دۆلەت هاكىمىيىتىدىكى ۋەكىلى دەپ قارايمۇ هۆرمەتلەيدىغان بولدى.

4. نىكاهلىنىش ۋە پەرزەنت كۆرۈش ئەهۋالى

موڭغۇللاردا بىر ئەر بىر خوتۇنلۇق بولۇش تۈزۈمى ئومۇملاشقان، قانداش قىز - يېگىتلەر ئۆز ئارا توي قىلمايدۇ. توي قىلغاندىن كېيىن ئايال ئەرنىڭ ئۆيىگە بارىدۇ. ئىچ كۆيئوغۇل بولۇش هادىسىسىمۇ يوق ئەمەس. 50 - يىللاردىن ئىلگىرى خان - تۆرىلەر، ئاق - سۆڭەكلەر، چارۋىدارلاردىن كۆپ خوتۇنلۇق بولغانلىرىمۇ بار ئىدى. شۇنىڭ بىلەن بىللە بالا تېخى تۇغۇلماي تۇرۇپلا قۇدىلىشىپ قويىدىغان ئەهۋالمۇ بار ئىدى.

موڭغۇللار ئارىسىدا «خام ئادەم» ، «پىششىق ئادەم» دېگەن گەپ بار (چېچەك چىقىپ بولغان ئادەم پىششىق ئادەم، چېچەك چىقمىغان ئادەم خام ئادەم دەيىلىدۇ) ، ئادەم «پىششىق ئادەم» بولمىسا، ئۇنىڭ توي قىلىش هوقۇقى بولمايدۇ. 50 - يىللاردىن كېيىن كەڭ كۆلەمدە ۋاكسىنا ئېلىنىپ؛ چېچەك ئاساسىي جەهەتتىن يوقىتىلدى، بۇنىڭ بىلەن ئادەملەرنى «پىششىق ئادەم» ، «خام ئادەم» دەپ ئايرىشمۇ تەبىئىي هالدا يوقالدى. ئۇغۇل - قىزلارنىڭ توپى كۆپىنچە ئاتا - ئانىسىنىڭ دېگىنى بويىچە بولىدۇ، ئاتا - ئانىسى بولمىسا، ئۇلارنىڭ

بىۋاسىتە تۇغقانلىرىدىن يېشى ئەڭ چوڭى ئىگە بولىدۇ. بالا 11 — 12 ياشلارغا كىرگەندىلا چاي ئىچكۈزۈپ قويۇلىدۇ، 17 ياش ئەتراپىدا تويى قىلىنىدۇ، تويلۇقىغا تولىراق چارۋا - مال سېلىنىدۇ، پۇل ۋە باشقا نەرسىلەر سالىدىغانلارمۇ بار، تويلۇق سېلىنغان چارۋا - مال سانى بىردىن توققۇزغىچە تاق سان بويىچە بولىدۇ، ئادەتتە توققۇز بولسا ئەڭ ياخشى بولغان بولىدۇ. نامرات چارۋىچىلار توققۇزنى بېرەلمىسە، ئۈچنى، بەشنى، يەتتىنى بەرسىمۇ بولىدۇ.

ئوغۇلنىڭ ئاتا - ئانىسىنىڭ قايسى ئائىلىنىڭ قىزىغا كۆزى چۈشسە، شۇ قىزنىڭ ئائىلىسىگە ئادەم (كۆپىنچە ئايالنىڭ ئۇرۇق - تۇغقان، دوست - ئاغىنىلىرىنى) ئەۋەتىپ ئۇلارنىڭ رايىنى سىناپ، قىزنىڭ بوي - تۇرقى، ھۆسىن - جامالىنى كۆرۈپ باقىدۇ، قىز كۆڭلىگە يېقىپ قالسا، ئوغۇلنىڭ ئاتا - ئانىسى ئابرويلۇق بىر دوستى بىلەن سوۋغات (ئادەتتە بىر جىڭ ھاراق، بىر بولاق قەنت، بەش نان ياكى باشقا يېمەكلىكلەر) ئېلىپ، قىزنىڭ ئائىلىسىگە تويلاشقىلى بارىدۇ. ئۇلار ئاۋۋال ھاراق تۇتىدۇ ۋە سوۋغاتلارنى بېرىدۇ، ئاندىن كېلىش مەقسىتىنى ئېيتىدۇ. ناۋادا قىزنىڭ ئاتا - ئانىسى ھاراقنى قوبۇل قىلىپ ئىچىۋەتسە، بۇ توي ئىشى ئۈستىدە مەسلىھەتلەشكىلى بولىدۇ، ئورۇق - تۇغقانلىرى بىلەن مەسلىھەتلەشكەندىن كېيىن، بىر نېمە دەيدىغانلىرىمۇ بولىدۇ. ئوغۇل تەرەپ چاي ئىچكۈزۈلىدىغان ۋاقىتنى بەلگىلەپ، سوۋغا - سالام بىلەن قىزنىڭ ئاتا - ئانىسىغا ئۇقتۇرىدۇ. موڭغۇللارنىڭ نىكاھلىنىش ئادەتلىرى كۆپ ھەم ئىنتايىن قىزىقارلىق، توي ئادەتتە مۇنداق ئۈچ باسقۇچقا بۆلۈپ ئۆتكۈزۈلىدۇ:

بىرىنچى، قۇدىلىشىش مۇراسىمى. ئاۋۋال ئوغۇل تەرەپ لاماغا قۇدىلىشىش مۇراسىمى كۈنىنى تاللىتىپ، قىز تەرەپكە ئۇقتۇرىدۇ، قىز تەرەپنىڭ پىكرى بولمىسا، شۇ كۈنى توي بولىدۇ؛ قىز تەرەپنىڭ باشقىچە پىكرى بولسا، توي كۈنى باشقىدىن تاللىنىدۇ. قۇدىلىشىش ئۇسۇلى مۇنداق بولىدۇ: ئادەتتە ئوغۇل تەرەپنىڭ ياشتا ئەڭ چوڭ ئادىمى ئون نەچچە ئادەمنى باشلاپ، خادا، سېرىق ماي، بىر تۇلۇم قېمىز، بىر تۇلۇم ھاراق، پىشۇرۇلغان بىر قوينىڭ گۆشىنى ئېلىپ قىزنىڭ ئۆيىگە بارىدۇ. ئالدى بىلەن قىزنىڭ ئاتا - ئانىسى، ئۇرۇق - تۇغقان، دوست - ئاغىنىلىرىنى ئولتۇرغۇزۇپ، ئېلىپ كەلگەن يېمەكلىكلەرنى پەتنوسقا سېلىپ، شىرە ئۈستىگە قويۇپ، ئۆزلىرى بىر چەتتە ئۆرە تۇرىدۇ، ياشتا ئەڭ چوڭ كىشى بېيىت ئېيتىپ قىزنىڭ ئاتا - ئانىسىغا خادا تەقدىم قىلىدۇ، ھاراق تۇتىدۇ، بېيىتنىڭ ئاساسىي مەزمۇنى مۇنداق:

ھەيۋەتلىك تاغ چوققىلىرىدەك بىر تۇتاش بولۇش ئۈچۈن،
كۆككە تاقاشقان قارىغايدەك يىلتىزداش بولۇش ئۈچۈن،
ئاسمان بىلەن زېمىندەك تىنىقىمىز بىر بولۇش ئۈچۈن،
قاچىدىكى چاي بىلەن سۈتتەك قوشۇلۇپ كېتىش ئۈچۈن،
يوقلاپ كەلدۇق سىلەرنى سەمىمىي دوستلۇق بىلەن.
سۈتتەك ئاپپاق خادىمىزنى قوبۇل قىلغايسىلەر،
بۇ خادا سەمىمىي نىيىتىمىزنىڭ ئىپادىسىدۇر،
بۇ خادا بەئەينى ئالتۇن رەڭلىك شىلىمدۇر،
ئۇ بىزنى خۇددى بىر تەن قىلىپ چاتار،
ئارىغا قىل سىغماس ئىناق قۇدىلاردىن قىلار.
مۇشۇ خاسىيەتلىك يىل، ئاينى تاللاپ،
يەنە مۇشۇ باياشات - گۈزەل چاغنى تاللاپ،
ئارىنى يىراق كۆرمەي تاغ - داۋام ئاتلاپ،
شېرىن، مەززىلىك سۈت ھارىقىنى ئېلىپ،
ئالاھىدە كەلدۇق بىز سىلەرنى يوقلاپ.

ھۇرمەتكە لايىق ئەزىز ئانىسىز،
قورساق كۆتۈرگىچە كۆپ جاپا چەككەنسىز،
كەلگىنىدە دۇنياغا يەنە قىزىڭىز،
جان كۆيدۈرۈپ بېقىپ سىز چوڭ قىلغانسىز.
ئوغۇل بالا چوڭ بولسا ئۆيلىمەك تەقدىردۇر،
قىز بالا چوڭ بولسا ھەم ياتلىق قىلماق قائىدەدۇر.
چەبدەس تۇلپار يىراقنى يېقىن قىلۇر،
سۆيۈملۈك قىز ياتنى تۇغقان قىلۇر.
كېڭىشىپ بىر نېمە دېيىشەلا ئۇرۇق - تۇغقانلار بىلەن،
بىز بۇ يەردە كۆتەرمىز جاۋابلىرىنى ھۇرمەت بىلەن.

بېيىت ئېيتقۇچى بېيىتنى ئېيتىپ بولغاندىن كېيىن، قولىدىكى خادىنى قىزنىڭ ئاتا - ئانىسىغا ياكى قىز تەرەپتىكى يېشى ئەڭ چوڭ كىشىگە تۇتىدۇ، ئاندىن بىر چىنىگە ھاراق قۇيۇپ ئۇنىمۇ تۇتىدۇ، قىز تەرەپ خادا بىلەن ھاراقنى قوبۇل قىلسا، قوشۇلغانلىقىنى بىلدۇرىدۇ. شۇ چاغدا ئوغۇل تەرەپ ئېلىپ كەلگەن قوي گۆشىنى قىز تەرەپكە بېرىدۇ، بىر چىنىگە ھاراق قۇيۇپ، قۇدىلىشىش بېيىتى (بۇنداق بېيىتلار موڭغۇللاردا كۆپ ئېيتىلىدۇ، بېيىتنىڭ مەزمۇنى ھاراق تۇتۇلغۇچىغا قاراپ ھەرخىل بولىدۇ) ئېيتىپ، قىز تەرەپنىڭ ئاتا - ئانىسى، ئۇرۇق - تۇغقانلىرى، دوست - ئاغىنىلىرىگە رېتى بويىچە ھاراق تۇتىدۇ. مۇشۇ رەسمىيەت ئاياغلاشقاندىن كېيىن، ئوغۇل تەرەپتىن كەلگەنلەر ئولتۇرىدۇ، قىز تەرەپ ئۇلارغا چاي قۇيىدۇ، ھاراق تۇتىدۇ، بەزىلەر تاماق ئېتىپ كۇتىۋالىدۇ. ئوغۇل تەرەپ خوشلاشقاندا ئىككى تەرەپتىكى ئايال قۇدىلار بىر - بىرىگە داستىخان تۇتۇشىدۇ، بۇ داستىخاننى موڭغۇللار «سەبونا» دەپ ئاتايدۇ. داستىخانغا قەنت، چاي قاتارلىق نەرسىلەر يۆگىلىدۇ. قىز تەرەپ ئوغۇل تەرەپتىن كەلگەنلەرنىڭ ھەربىرىگە بىر رۇمكىدىن ھاراق تۇتىدۇ، قۇدىلىشىش مۇراسىمى شۇنىڭ بىلەن ئاياغلىشىدۇ.

ئىككىنچى، «خادىكتارا»، «سەرۇغ» مۇراسىملىرى يەنى خادا، بۇغداي (بۇغدايغا ئوخشاش يىلتىز تارتىپ بىخ سۇرسۇن دېگەن مەنىنى بىلدۇرىدۇ) تۇتۇش ۋە تويلۇق بېرىش مۇراسىملىرى. بۇ مۇراسىملار خاسىيەتلىك بىر كۇن تاللىنىپ قىزنىڭ ئائىلىسىدە ئۆتكۈزۈلىدۇ. بۇ ئىككى مۇراسىمنى چاخار موڭغۇللىرى بىر قېتىمدا ئاياغلاشتۇرىدۇ، تۇرغۇت موڭغۇللىرى بولسا ئايرىم - ئايرىم ئۆتكۈزىدۇ.

«خادىكتارا» تۇتۇش مۇراسىمى موڭغۇللارنىڭ توي مۇراسىملىرى ئىچىدە ناھايىتى مۇھىم مۇراسىم ھېسابلىنىدۇ، بۇ مۇراسىم ئۆتكۈزۈلۈپ بولغاندىن كېيىن، ئىككى تەرەپ يېنىۋالسا بولمايدۇ. «سەرۇغ» «ھىد» دەپمۇ ئاتىلىدۇ، «ھىد» قىزغا تەييارلانغان كىيىم - كېچەك ۋە ئۆي سەرەمجانلىرىنى كۆرسىتىدۇ.

بەلگىلەنگەن ۋاقىتتا، ئوغۇل تەرەپ پىشۇرۇلغان بىر قوينىڭ گۆشى ۋە ھاراق، چاي، «خادىكتارا» (كەڭلىكى 30 سانتىمېتر، ئۇزۇنلۇقى 80 سانتىمېتر كېلىدىغان خادىغا ئازراق بۇغداي ئورالغان بولىدۇ) ۋە «ھىد» نى قوشۇپ قىزنىڭ ئۆيىگە ئېلىپ بېرىپ، قىز تەرەپكە كېلىش مەقسىتىنى ئېيتىدۇ، «ھىد» نى جامائەت بىر - بىردىن ساناپ، قىزنىڭ ئانىسىغا تاپشۇرۇپ بېرىدۇ، قىز تەرەپتىن پىكىر ئېلىپ كەم قالغان بولسا، تولۇقلاپ بېرىدۇ. ياشتا ئەڭ چوڭ كىشى «ھىد» قا بېغىشلاپ سۆز قىلىدۇ، ئوغۇل تەرەپ «خادىكتارا» نى ھاراق تۇلۇمىغا باغلاپ، ئۈستەلگە قويۇپ قويىدۇ، ئاندىن قىز تەرەپتىن ياشتا ئەڭ چوڭ كىشى تەبرىك سۆزى قىلىپ، قولياغلىق ۋە خادىنى ھاراق تۇلۇمىغا باغلاپ، يەنە ئازراق پۇل قويۇپ قويىدۇ، بۇ، ئىككى قۇدا بۇنىڭدىن كېيىن تېخىمۇ يېقىن بولسۇن، دېگەننى بىلدۇرىدۇ. ئوغۇل تەرەپتىن كەلگەنلەر قايتىدىغان چاغدا «خادىكتارا» نى شۇ پېتى قايتۇرۇپ كېتىپ، ئۇرۇق - تۇغقان، دوست - ئاغىنىلىرىگە خەۋەر يەتكۈزىدۇ. قىز تەرەپ يەنە ئۆزىنىڭ ئۇرۇق - تۇغقان، دوست - ئاغىنىلىرىنىڭ ئىسمىنى يېزىپ ئوغۇل تەرەپكە بېرىدۇ. ئوغۇل

تەرەپ توي بولۇشتىن ئىلگىرى تىزىمدىكىلەرنى قالدۇرماي بىرمۇ بىر يوقلايدۇ.

تۇرغۇت قەبىلىسىدىكىلەرنىڭ ئادىتى بويىچە تويدىن 10 — 15 كۈن بۇرۇن، قىز تەرەپ «ئۆكۈنسە ئولغۇنا» مۇراسىمى (يەنى ياتلىق بولىدىغان قىزنى كۈتۈۋېلىش مۇراسىمى) ئۆتكۈزۈدۇ. قىزنىڭ تاغىسى، هاممىسى قاتارلىق تۇغقانلىرى نۆۋەت بىلەن داستىخان سېلىپ كۈتۈۋالىدۇ هەم قىزغا تويلۇق (تۆيلۇقنىڭ هەممىسى خېلى قىممەت باهالىق نەرسىلەر بولۇپ، يۇڭ ئەدىيال، يونتقان - كۆرپە، ئىشكاپ قاتارلىقلارنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ، 80 - يىللارنىڭ ئوتتۇرىلىرىدىن كېيىن، كۆپىنچە كىرىالغۇ، رادىئولۇق ئۇنىالغۇ قاتارلىقلارمۇ تويلۇق ئىچىگە كىرگۈزۈلىدىغان بولدى) بېرىدۇ. تويىنىڭ ئالدىنقى كۈنى ئاخشىمى قازان ئېسىپ ياغ پۈرىتىش ئادەتكە ئايلانغان، شۇ كۈنى كەچتە كۆيئوغۇل تاماق، چاي بىلەن مېهمان قىلىنىدۇ، سورۇندا ئۆي ئىچىدىكىلەردىن باشقىلار بولمايدۇ.

تويدىن ئىلگىرى، ئوغۇل تەرەپ يېڭى ئۆي سېلىپ، «گېرىبۇركۇ» مۇراسىمى ئۆتكۈزىدۇ، بۇ چاغدا يېقىن تۇغقانلىرى تەبرىكلەپ كېلىدۇ، ئۇلار يېڭى ئۆينىڭ پۈتكەنلىكىنى تەبرىكلەپ، هاراق، قەنت هەم بىر - ئىككى مېتر پاختا رەخت ياكى يىپەك رەخت بىلەن يوقلايدۇ، رەختنى يېڭى ئۆي دەلۇزىسىنىڭ لىمىغا چىگىپ قويىدۇ. چارۋىچىلىق رايونىدىكىلەر كىگىز ئۆيگە كېرەكلىك ماتېرىياللارنى ئالدىن تەييارلاپ قويۇپ، توي كۈنى قولمۇ قول كىگىز ئۆي ياسايدۇ. تۆي باشلانغاندا توي رىياسەتچىسى بېيىت ئېيتىپ تەبرىكلەيدۇ. بېيىتنىڭ ئاساسي مەزمۇنى مۇنداق:

سالغان ئۆيىڭىز چىداملىق - مەزمۇت بولسۇن،
پەرزەنتىڭىز تېنى ساق، ئۆمرى ئۇزۇن بولسۇن،
قايسى ئائىلىنىڭ ئۆيى بۇ دېسە بېرسى،
هەر قايسىلىرىنىڭ ئېتى بىلەن ئاتاپ جاۋاب ئالسۇن.
كىگىز ئۆينى سېلىپسىز ئېگىز يەرگە،
قوتانىنمۇ سېلىپسىز هەم بۇ كەڭ يەرگە،
ۋارىس بولۇپ ئاتىڭىز هەم ئانىڭىزگە.
ئىشىك ئالدىڭىزدا ئاتلار ئۆكسىمىگەي،
ئۆيىڭىزدىن ئادەم زادى ئوزۇلمىگەي.
هاراقنىڭ خۇشپۇراق هىدى هەر يان تارالسۇن،
قازاندا پاراقلاپ لىق گۆش قاينىسۇن،
داڭقىڭىز چىقسۇن، ئەۋلادىڭىز كۆپەيسۇن.

ئۆچىنچى، خاسىيەتلىك بىر كۈن تاللىنىپ، توي ئۆتكۈزۈلىدۇ. شۇ كۈنى چۈشتىن بۇرۇن، يېگىت يېڭى كىيىم - كېچەكلىرىنى كىيىپ، يېڭى، بوي - تۇرقى ئوخشىشىپ كېتىدىغان كۆپ پەرزەنتلىك ئەر - ئاياللارنى ئۆزىگە هەمراه قىلىپ، توي رىياسەتچىسىنىڭ باشچىلىقىدا خادا (ئازادلىقتىن كېيىن ئىشلەتمەس بولدى)، هاراق، پۇتۇن بىر قوينىڭ گۆشى، پىچىنە - پىرەنىك، قەنت - گېزەك قاتارلىقلارنى ئېلىپ، قىز كۆچۈرۈش ئۈچۈن ماڭىدۇ. ئۇلار بىر كېشىنى خەۋەر قىلىشقا ئالدىدا ماڭدۇرۇۋېتىدۇ، قىز تەرەپ تۇرۇشلۇق جايغا يېقىنلاشقاندا بەلگىلەنگەن جايدا ئاتتىن چۈشۈپ توختاپ تۇرىدۇ. ئۇلار قىز تەرەپنىڭ ماقۇللىقىنى ئالغاندىن كېيىن، قىز تەرەپ تۇرۇشلۇق جايغا قاراپ ماڭىدۇ (تۇرغۇت قەبىلىسىنىڭ ئادەتى بويىچە، يېگىت ئالدىنقى كۈنى كەچتە قىزنىڭ ئۆيىگە بېرىپ بولىدۇ). يېگىت قېيىن ئاتا - قېيىن ئانىسىغا ۋە باشقا تۇغقانلىرىغا سالام قىلىدۇ، هاراق، خادا تۇتىدۇ هەم بىر قوينىڭ گۆشىنى بېرىدۇ، ئۇلار كۆيئوغلىغا پوتا باغلاپ قويىدۇ هەم ئۇرۇق - تۇغقان، دوست - ئاغىنىلىرىنى تونۇشتۇرىدۇ. بۇ رەسمىيەتلەر ئاياغلاشقاندىن كېيىن، قىز يەڭگىلىرىنىڭ بىر قىسمى تويلۇق بوقچىلىرىنى ئېلىپ ئالدىن ئالا يۇرۇپ كېتىدۇ، قىزنىڭ ئاتا - ئانىسى كېيىن

قىزىم مىنسۇن دەپ بىر ئات بېرىدۇ. كۈندۈزى سائەت 12 دىن بۇرۇن، قىز ئۇزاتقۇچىلار قىزنى، قىز كۆچۈرگۈچىلەر يېگىتنى ئارىغا ئېلىپ، ئۆيىنى ئاتلىق ئوچ ئايلانغاندىن كېيىن يېگىتنىڭ ئۆيىگە قاراپ ماڭىدۇ. قىز ئۇزاتقۇچىلار بىلەن قىز كۆچۈرگۈچىلەر نەچچە ئون مەتتا يۇزچە ئات بىلەن بىر - بىرىنى قوغلىشىپ ئوچقاندەك ئىلگىرىلەپ، كەيپىياتنى ئىنتايىن قىزىتىۋېتىدۇ، يېگىت ئۆيىگە قىز ئۇزاتقۇچىلاردىن بالدۇر يېتىپ بارىدۇ، قىز بولسا ئاستا مېڭىپ ئارقىدا قالىدۇ، ئۇنداق بولمىسا، كىشىلەر يېگىتنى يارىماس، قىزنى قېلىن دەپ مەسخىرە قىلىشىدۇ.

قىز قېيىن ئانىسىنىڭ ئۆيى ئالدىغا يېتىپ كەلگەندە، قېيىن ئانا ۋە ئۇرۇق - تۇغقان، دوست - ئاغىنىلىرى ئالدىغا چىقىپ كۈتۈۋالىدۇ. ئۆي ئالدىغا كېگىز سېلىپ، ئۈستىگە بىر ئۈستەل قويۇپ، پىشىق قوي گۆشى، سېرىق ماي قاتارلىق يېمەكلىكلەرنى تىزىپ قويىدۇ. يېگىت بىلەن قىز ئۈستەل ئالدىغا كېلىپ، بىر پاچاقنى تەڭ تۇتىدۇ، قىز پاچاقنىڭ توم ئۇچىدىن، يېگىت ئىنچىكە ئۇچىدىن تۇتقان ھالدا تەڭرىگە، بۇنقا، ئاتا - ئانا قاتارلىق تۇغقانلارغا سالام بېرىدۇ. ئاندىن قېينىئانا بىر چىنە سۈتنى كېلىن بىلەن يېگىتكە ئىچىرتۈۋېتىپ، ئۇلارنىڭ تۇرمۇشىنىڭ سۈتتەك تاتلىق ئۆتۈشىنى تىلەيدۇ، ئاندىن مىلتىق ئاۋازى ئىچىدە كېلىننى يېڭى ئۆيگە ئېلىپ كىرىدۇ. داستىخان سېلىنىپ بولغاندىن كېيىن، قىز ئۇزاتقۇچىلار قايتىدۇ. ئوغۇل تەرەپ ئاساسلىق ئۇرۇغ - تۇغقانلىرى ۋە دوست - ئاغىنىلىرىنىڭ ھەربىرىگە بىردىن سوۋغات بېرىدۇ (تۇرغۇتلارنىڭ ئادىتىدە بىر قۇر كىيىم بېرىلىدۇ)، قىزنىڭ قېرىنداشىمۇ ئۇزىتىپ. كەلگەن بولسا، ئۇنىڭغا بېرىلىدىغان سوۋغات ئالاھىدىرەك بولىدۇ، ئادەتتە بىر ئات بېرىلىدۇ.

قىز توي بولۇپ ئوچ كۈنگىچە تالاغا چىقمايدۇ. تامىقىنى بەلگىلەنگەن قىز ياكى ئايال ئەكىرىپ بېرىدۇ. چوڭ - كىچىك تەرەت قىلىش توغرا كەلگەندىمۇ ياشقىلارغا كۆرۈنمەسلىك ئۈچۈن سەھەردە ياكى كەچتە بىر ئايال بىلەن بىللە ئاستا تالاغا چىقىپ كىرىۋالىدۇ.

ئوچ كۈندىن كېيىن، ئوغۇل تەرەپ قۇلۇم - قوشنىلىرى، ئۇرۇق - تۇغقان، دوست - ئاغىنىلىرى ۋە قىزنىڭ ئائىلىسىدىكىلەرنى چاقىرىپ، يۇز ئاچقۇ قىلىدۇ (50 - يىللاردىن كېيىن يۇز ئاچقۇ توي كۈنىلا قىلىنىدىغان بولدى). قىزنىڭ ئانىسى بىر نەچچە كىشى بىلەن بىر قوينىڭ گۆشى ۋە ياشقا سوۋغاتلارنى ئېلىپ كېلىدۇ، يۇز ئاچقۇ ياشلانغاندا قىز چىملىداق ئىچىدە ياتىدۇ، قېيىن ئانىسى ياش تەرىپىدە، ئانىسى ئاياغ تەرىپىدە تۇرىدۇ، رىياسەتچى يۇز ئاچقۇغا بېغىشلاپ سۆز قىلىدۇ، سۆز - تۇگىگەندىن كېيىن، ئىككى ئانا چىملىداقنى ئېچىپ، قىزنى كېيىندۇرۇپ ھەمدە قىزنى چىملىداق ئىچىدە ئېغىنىتىدۇ، مېھمانلارغا قەنت - گېزەك چاچىدۇ. مۇشۇ چاغدا چىرايلىق كېيىنگەن، زىبۇ - زىننەت بۇيۇملىرىنى تاقاپ ياسانغان قىز كۇلۇمسىرىگەن ھالدا چىملىداقتىن چىقىپ، قولىغا چۆمۈچ ۋە چىنە ئېلىپ، مېھمانلارنى، چوڭلارنى سۈتلۈك چاي، ھاراق، پوشكال، گۆش، سېرىق ماي قاتارلىق يېمەكلىكلەر بىلەن قىزغىن كۈتۈۋېلىپ، ئائىلە خوجايىنلىق بۇرچىنى ئادا قىلىدۇ. قېيىن ئانىسى مېھمانلار ئالدىدا كېلىنگە قازان، قاچا، چۆمۈچ، داس قاتارلىقلارنى ئۆتكۈزۈپ بېرىدۇ، بۇ، ئۆي ئىشلىرىنى تاپشۇرغانلىقىنى بىلدۈرىدۇ. شۇنىڭ بىلەن بىللە، كېلىنگە تاۋار قول ياغلىق، زىرە قاتارلىق قىممەت باھالىق نەرسىلەرنى بېرىدۇ، كۆپچىلىك شاد - خۇراملىق ئىچىدە تەبرىكلىشىدۇ.

توي بولۇپ بىر ئايدىن كېيىن، قىز ئانىسىنىڭ ئۆيىگە بارسا بولىدۇ، ئانىسىنىڭ ئۆيىگە بارغاندىن كېيىن، ئېرى بىلەن بىللە قىز تەرەپنىڭ ئۇرۇق - تۇغقانلىرىنىڭ ئۆيلىرىگە بېرىپ ئۇلارنى ھورمەت يۇزىسىدىن يوقلايدۇ، قىزنىڭ ئۇرۇق - تۇغقانلىرى كۆينەك ۋە رەخت قويۇپ قويىدۇ. كېيىن ئۇرۇق - تۇغقانلىرى قوي، قەنت - گېزەك، ھاراق قاتارلىق سوۋغاتلارنى ئېلىپ كېلىپ جاۋابەن يېڭى ئەر - خوتۇنلارنى يوقلايدۇ. يېڭى ئەر - خوتۇنلارمۇ جاۋابەن ئۇلارنىڭ ئالدىغا سوۋغات قويىدۇ، بۇ سوۋغات «جولغوت» دەپ ئاتىلىدۇ. بۇ، چاخار موڭغوللىرىنىڭ ئادىتى.

توي شۇنىڭ بىلەن ئايانغلىشىدۇ.

بورتالا موڭغۇللىرىنىڭ توي قىلىش تەرتىپىدە 50 - يىللاردىن كېيىن ئاساسەن ئۆزگىرىش بولمىدى. پەقەت دىنىي تۈسى ئاساسىي جەھەتتىن يوقالدى. ئەركىن مۇھەببەتلىشىدىغان، نىكاھ قانۇنى بويىچە توي خېتى ئالغاندىن كېيىن توي قىلىدىغان بولدى. شەھەر - بازارلاردا ۋە دېھقانچىلىق رايونلىرىدا يېڭى ئۇيۇشما سەرەمجانلاشتۇرۇش، قىز كۆچۈرۈش ئۇسۇلى جەھەتتە ئازراق ئۆزگىرىش بولدى. چارۋىچىلىق رايونلىرىدا ئۆزگىرىش چوڭ ئەمەس، يېڭى كىگىز ئۆيىنى ئوغۇل تەرەپ تەييارلايدىغان، ئۇي سەرەمجانلىرىنى قىز تەرەپ بېرىدىغان بولدى.

پەرزەنت كۆرۈش ئەھۋالى: موڭغۇللاردا ئايال ھامىلدار بولغاندىن كېيىن، ئەرنىڭ ئائىلىسىدىكىلەر تەرىپىدىن كۆڭۈل قويۇپ ئاسرىلىدۇ. ئايال ئېغىر نەرسە كۆتۈرمەيدۇ، كەيپىياتىنى بىر خىل تۇتۇشقا دىققەت قىلىدۇ. باشقىلار بىلەن تاكاللاشمايدۇ، ئاچچىقلانمايدۇ. يىقىلىپ چۈشمەسلىك ئۈچۈن كەچتە ئادەتتە تالاغا چىقمايدۇ. يېمەك - ئىچمەككە ئىنتايىن دىققەت قىلىدۇ. تۇغە، ئات، توشقان گۆشلىرىنى يېمەيدۇ. ھامىلدار ئايال مېيىپلارنى زادىلىق قىلسا بولمايدۇ، ئۇنداق بولمىسا، تۇغقان بالىسىمۇ مېيىپ بولۇپ قالىدۇ، دېگەن گەپ بار، ھامىلىنىڭ قىز ياكى ئوغۇللۇقىغا چۈشىگە قاراپ ھۆكۈم قىلىدۇ، چۈشىدە كۈن، ئاي، تۇلكە، باش زىننەت بۇيۇملىرىنى كۆرسە، بالا قىز بولىدۇ، بۆرە، يولۋاس قاتارلىق يىرتقۇچ ھايۋانلار، پىچاق، ئوق، خەنجەر قاتارلىقلارنى كۆرسە بالا ئوغۇل بولىدۇ، دەپ ھۆكۈم قىلىدۇ.

ھامىلدار ئايال ئەرنىڭ ئۆيىدە تۇغىدۇ، ئۆز ئۆيىدە تۇغسا بولمايدۇ. مەخسۇس تۇغۇت ئانىسى تۇغدۇرغان بولسا، تۇغۇت ئانىسى ئىنتايىن ھۆرمەتلىنىدۇ. بالا تۇغۇلۇپ بولغاندىن كېيىن، ئۇي ئىگىسى ئۇنى پىشۇرۇلغان «ئوسى»، ئىككى مېتر ئاق رەخت ياكى ئاق تاۋار، چاي قاتارلىق نەرسىلەر بىلەن ئۇزىتىدۇ. بالا چوڭ بولغاندىن كېيىن، تۇغۇت ئانىسى بايرام كۈنلىرى سوۋغات، ھاراق ئېلىپ بېرىپ بالىنى يوقلاپ تۇرىدۇ، بالا ئۇنى «كىندىك ئانام» دەپ ئاتايدۇ.

ئايال تۇغۇپ بىر نەچچە كۈنگىچە گۆش يېمە، بەك ياغلىق شورپا، تۇز سېلىنغان چاي ئىچمە بولمايدۇ، سۈيۇقئاشقىمۇ ناھايىتى ئاز تۇز سېلىنىشى كېرەك. يەتتە كۈندىن كېيىن، بوۋاقنىڭ كىندىكى چۈشىدۇ، ئۇي ئىگىسى قوي سويۇپ، قۇلۇم - قۇشنىلار ۋە تۇغۇت ئانىسى قاتارلىقلارنى مېھمان قىلىدۇ، تۇغۇتلۇق ئايال شۇنىڭدىن كېيىن گۆش يېمە بولىدۇ.

بوۋاق كىندىكى چۈشكەندىن كېيىن يۇيۇلىدۇ. بوۋاق يۇيۇلىدىغان سۇ يەر ببغىرلاپ يانقان قارىغاي شېخى، تۇز، چاي، قوي سۆڭىكى قاتارلىقلارنى قاينىتىش ئارقىلىق تەييارلىنىدۇ. بۇ خىل سۇدا يۇيۇلغان بالىنىڭ ئۈستىخانلىرى چىڭ، تېرىسى يالىلۇغلىنىپ قالمايدىغان، تېنى ساق، قاۋۇل بولارمىش. بوۋاق يۇيۇلىدىغان سۇغا سۈت، تۇز قوشۇدىغانلارمۇ بار. بوۋاق يۇيۇلۇپ بولغاندىن كېيىن قۇيرۇق ماي بىلەن مايلىنىدۇ، بۇنداق مايلانغان بوۋاق يۆتەل بولمايدىكەن، ئورنىغا سېپىپ قويمايدىكەن.

بالا بىر ئايلىق بولغاندا ئايالىنىڭ ئۆيىدىكىلەر بۆشۈك ئەۋەتىدۇ ھەمدە بۆشۈك تويى ئۆتكۈزۈلىدۇ، شۇ كۈندىن باشلاپ، بوۋاق بۆشۈككە بۆلىنىدۇ. ئەر بىلەن ئايالىنىڭ ئورۇق - تۇغقانلىرى بالىغا كېرەكلىك كىيىم - كېچەك، يوتقان - كۆرپە قاتارلىق نەرسىلەرنى ئېلىپ كېلىپ مۇبارەكلەيدۇ. بۆشۈك تويى ئۆتكۈزۈلگەندە ئاۋۇال ياشتا ئەڭ چوڭ كىشى بۆشۈكنىڭ باش قىسمىغا سېرىق ماي سۈركەيدۇ، تەبرىك سۆزى قىلىدۇ، بالىغا ئۇزۇن ئۆمۈر، بەخت تىلەيدۇ. ۸ ئاق رەختكە بۇغداي ئوراپ، بۆشۈكنىڭ باش قىسمىغا باغلاپ قويىدۇ، بۇنداق قىلغىنى بالا چوڭ بولغاندا قەھەتچىلىككە ئۇچرىمىسۇن دېگەنلىك بولىدۇ.

بالا بىر ياشقا كىرگىچە بېشىغا ئۈستۇرا سېلىنمايدۇ، بالا يېشىغا يەتكەندە «ئۇرلۇك ئاۋخۇ» يەنى چاچ چۈشۈرۈش مۇراسىمى ئۆتكۈزۈلىدۇ. بۇ ۋاستە تۇغقانلىرى ئىچىدە ياشتا ئەڭ چوڭ كىشى ئاۋۇال چاچنىڭ بىر قىسمىنى قايچا بىلەن قىرقىدۇ، ئاندىن قالغانلار ياش تەرتىپى بويىچە ھەربىرى ئازراقتىن قىرقىدۇ.

شۇنىڭدىن كېيىن بالىنىڭ چېچى چۈشۈرۈلسە بولىدۇ.

5. ئۆلۈم ئۇزىتىش ئادىتى

مۇڭغۇللارنىڭ ئۆلۈم ئۇزىتىشى ئاددىيراق بولىدۇ. ئادەم ئۆلگەندىن كېيىن، ئۆلۈم ئىگىسى دەرھال تۇغقانلىرىدىن ياكى دوست - ئاغىنىلىرىدىن بىرنى ئەۋەتىپ ئۆلگۈچىنىڭ ئۇرۇق - تۇغقان، دوست - ئاغىنىلىرىگە خەۋەر قىلىدۇ. خەۋەر قىلغۇچى چۈشلارغا ئادەتتە توغرىدىن توغرى ئېيتماي گەپ ئەگىتىپرەك ئۇقتۇرىدۇ. ئۇرۇق - تۇغقان، دوست - ئاغىنىلىرى خەۋەرنى ئاڭلاپلا ئۆلۈمگە كېلىدۇ. ئۆلۈمگە كەلگەنلىكى ئادەملەرنىڭ ھەممىسى سوۋغات ئالغاچ كېلىپ، ئۆلگۈچىنىڭ ئائىلە تاۋابئاتلىرىدىن ھال سورايدۇ.

مۇڭغۇللار ئۆلگۈچىنى شۇ كۈنلا ئۇزىتىۋېتىشكە تىرىشىدۇ، شۇ كۈنى ئۆلگۈرمىسە، ئەتىسى چوقۇم ئۇزىتىۋېتىدۇ. ئۆلگۈچى ئاق رەخت بىلەن كېپەنلىنىدۇ، ئۆلگۈچىنىڭ بېشى تەرەپكىراق بۇتقا ئاتاپ ئىسىرىق سېلىپ قويۇلىدۇ. لاما تەكلىپ قىلىنىپ دۇئايى تەگبىر ئوقۇتۇلۇپ، ئۆلگۈچى گۇناھىتىن ساقىت قىلىنىدۇ. لاما مېيىت ئۇزىتىش ژاقتىنى بەلگىلەپ، مېيىتنىڭ دەپنە قىلىنىش يۆنىلىشى، ئورنىنى تاللاپ بېرىدۇ. مېيىتنى ئەرلەر ئۇزىتىدۇ. مۇڭغۇللار ئادەتتە ئېگىز جاينى ياكى سۇ مەنبەسىنىڭ باش تەرىتىپىنى يۇقىرى دەيدۇ، مېيىتنى دەپنە قىلغاندا بېشىنى يۇقىرىغا قارىتىپ قويىدۇ. ئۆلگۈچى ئەر بولسا، ئوڭ تەرەپكە قىيپاش ياتقۇزۇلىدۇ، ئۇنىڭ ئوڭ قولىنىڭ ئالقىنى ئۆڭ يۈزىگە قويۇپ قويۇلىدۇ، ئوڭ پۇتى سول ئېگىپ قويۇلىدۇ. ئۆلگۈچى ئايال بولسا ئەكسىچە دەپنە قىلىنىدۇ. ئۇنىڭ سول تەرەپتىكى چېچىنىڭ ئۇرۇملىرى چۈڭۈپ قويۇلىدۇ، مېيىت كىشىگە خاتىرجەم ئۇخلاۋاتقاندەك تۇيۇلىدۇ.

مۇڭغۇللار جەسەتنى كۆيدۈرۈش، كۆمۈش، ئوچۇقچىلىققا قويۇپ قويۇش يولى بىلەن بىر تەرەپ قىلىدۇ.

كۆيدۈرۈش ئاقسۆڭەك ژاڭ - غوجامىلار، پۇلدارلار ياكى چوڭ لاما، گىگەنلەر كۆيدۈرۈلىدۇ. جەسەت كۆيدۈرۈلگەندە كىيىنم - كېچەكلىرى سالدۇرۇلۇپ يالىڭاچلىنىدۇ، ئاندىن ئاق رەخت بىلەن كېپەنلىنىدۇ. جەسەت جىلغا ياكى جاڭگالغا ئېلىپ بېرىلىدۇ، شاخ - شۇمبىدىن ئۆي ياسىلىپ، ئىچىگە جەسەت ئورۇنلاشتۇرۇلىدۇ. ئۆلگۈچىنىڭ ھايات ۋاقتىدىكى كىيىنم - كېچەكلىرىنىڭ ھەممىسى جەسەت بىلەن بىللە قويۇلغاندىن كېيىن ئوت يېقىپ كۆيدۈرۈلىدۇ. سۆڭەك كۆلى شۇ يەرگىلا دەپنە قىلىنىپ، بەلگە قويۇپ قويۇلىدۇ. سۆڭەك كۈلىگە پاكىز توپا ئارىلاشتۇرۇلۇپ، كۆمۈلاچ قىلىنىپ، بوت تەكچىسىگە قويۇپ قويۇلىدۇ، بۇ، ئۆلگۈچى بۇتقا ئايلاندى دېگەنلىك بولىدۇ.

كۆمۈش كۆمۈش جەسەت ساندۇقىغا سېلىپ كۆمۈش دەپنۇ ئاتىلىدۇ. جەسەت ساندۇقى ئۇستى تار، تېگى كەڭ، باش تەرىپى ئېگىز، ئاياغ تەرىپى پەس قىلىپ ياسىلىدۇ، جەسەت پاكىز كىيىنم - كېچەك بىلەن ساندۇققا سېلىنىدۇ، ساندۇققا يەنە ئۆلگۈچى ھايات ۋاقتىدا كىيگەن ۋە ئىشلەتكەن كىيىنم - كېچەك، قاچا - قۇچا قاتارلىق نەرسىلەر، ئازراق يېمەكلىك سېلىنىدۇ. كۆمۈلىدىغان چاغدا، ئۇرۇق - تۇغقان، قوڭمى - قېرىنداشلىرى تەزىيە بىلدۈرۈپ ۋىدالىشىدۇ. دەپنە قىلىنىپ بولغاندىن كېيىن، بىر نەچچە لاما ئادەتتە ئۈچ كۈندىن بەش كۈنگىچە نوم ئوقۇيدۇ، باي ئائىلىلەر 49 كۈندىن 100 كۈنگىچە نوم ئوقۇتىدۇ.

ئوچۇقچىلىققا قويۇپ قويۇش بۇ، ئەڭ كۆپ ئۇچرايدىغان بىر خىل دەپنە قىلىش ئۇسۇلى بولۇپ، نامراتلار ئومۇمەن مۇشۇ ئۇسۇلنى قوللىنىدۇ. جەسەت ھارۋا ياكى ئات بىلەن جىلىغىغا ياكى جاڭگالغا ئېلىپ بېرىلىپ دەپنە قىلىنىدۇ، ھال - كۈنى ياخشىراق ئائىلىلەر ئاق رەختكە، ناچارلىرى كونا كىيىملىرىگە ئوراپ ياكى قىپ - يالىڭاچ پېتى ئوچۇقچىلىققا قويۇپ قويىدۇ، جەسەتنىڭ ئەتراپىغا تۆت تال ياغاچ سانجىپ قارا رەختتىن قىلىنغان لېنتىلارنى ئېسىپ قويىدۇ، جەسەت يېنىغا گۈلخان يېقىپ، گۆش ۋە باشقا يېمەكلىكلەرنى تاشلاپ

قويىدۇ. ئۆلۈم ئۇزاتقۇچىلار قايتىپ كېلىۋېتىپ، يەنە بىر گۇلخان يېقىپ قويىدۇ ۋە كەينىگە قارىماي ئىتتىك قايتىپ كېلىدۇ. ئۇچ كۈندىن كېيىن، ئۆلگۈچىنىڭ ئائىلىسىدىكىلەر، ئۇرۇق - تۇغقان، دوست - ئاغىنىلىرى بىرىپ قاراپ باقىدۇ. جەسەتنى يىرتقۇچ ھايۋانلار يەپ كەتكەن بولسا، جەسەتكە كىرىپتۇ دەپ قاراپ، ئىنتايىن خۇشال بولۇپ كېتىشىدۇ. جەسەت شۇپېتى تۇرغان بولسا، يامانلىقنىڭ ئالامىتى بولۇپ، ئۆلگۈچى ھايات ۋاقتىدا ئېغىر گۇناھ قىلغانىكەن دەپ قاراپ، لاما تەكلىپ قىلىپ نوم ئوقۇتىدۇ، ئۆلگۈچىنىڭ كىيىم - كېچەكلىرىنى لاماغا بېرىۋېتىپ، گۇناھىنى تىلەيدۇ، ئۈچار - قانات ۋە ياۋايى ھايۋانلارنىڭ بالدۇرراق يەپ بولۇشىنى، ئۆلگۈچىنىڭ بالدۇرراق جەننەتتىن ئورۇن ئېلىشىنى ئۈمىد قىلىدۇ.

50 - يىللاردىن بۇيان مەيلى دېھقانچىلىق رايونلىرى ياكى چارۋىچىلىق رايونلىرىدا بولسۇن، كۆمۈش ئۈسۈلى ئومۇملاشتى، ئوچۇقچىلىققا قويۇپ قويۇش، تازىلىق ئۆلچىمىگە لايىق بولمىغانلىقى، ئاسانلا يۇقۇملۇق كېسەللىك تارقىلىدىغانلىقى ئۈچۈن، ئاستا - ئاستا ئەمەلدىن قالدى. دەپنە قىلىش رەسىمىيەتلىرىمۇ ئاددىيلاشتى. شەھەرلەردىكى ۋە ئىدارىلەردىكى كادىرلار ماتەم مۇراسىمى ئۆتكۈزۈپ، تەزىيە بىلدۈرىدىغان بولدى.

ئۆلگۈچىنىڭ بالا - چاقىلىرى 49 كۈنگىچە چاچ ئالدۇرمايدۇ، 49 كۈن بولغاندا «49 بۇدا» ئۆتكۈزىدۇ، 100 كۈنگىچە ھاراق ئىچىپ كۆڭۈل ئاچمايدۇ، مېھمان ئۈچراپ قالسا سالام - سائەت قىلمايدۇ، بىر يىلغىچە قىز چىقارمايدۇ.

ياشانغان كىشى ئۆلگەن بولسا، ئۆلۈم ئۇزىتىشقا قاتنىشىدىغانلار ھاراق، پۇل - پۈچەك ئالغاچ بېرىپ، ئۆلگۈچىنىڭ ئۇرۇق - تۇغقانلىرىدىن ھال سورايدۇ.

6. كىيىنىش، ئۇزۇقلىنىش، يۇرۇش - تۇرۇش ئادىتى

1) كىيىنىش ئادىتى

موڭغۇل پەرىجىسى موڭغوللارنىڭ ئەنئەنىۋى مىللىي كىيىمى بولۇپ، ئۇنىڭ چۆرىسىگە جىيەك تۇتۇلىدۇ، يېشى ئوڭ يۆگىلىدۇ. موڭغوللار سىرتىق، كۆك ۋە يېشىل تاۋاردىن بەلباغ باغلايدۇ، پەرىجىنىڭ ئەرەنچىسى كەڭ ۋە چوڭراق بولىدۇ، ئاستىدىن كىچىكرەك چاك قويۇلىدۇ، بەزىلىرىگە چاك قويۇلمايدۇ؛ ئايالچە پەرىجىگە ئادەتتە چاك قويۇلمايدۇ، ئۇ، تولاراق كۆك، يېشىل، قارا رەختتىن تىكىلىدۇ. قىزىل، سىرتىق رەختتىن تىكىلگەنلىرىنى لامالار تىكىدۇ. كونا جەمئىيەتتە مەنسەبدارلار پەرىجە ئۈستىگە ماگازا (قىسقا تاش كىيىم) كىيىۋالاتتى. ئەرلەر سىرتقا چىققاندا بېلىگە پىچاق ئېسىۋالىدۇ، مۇرىسىگە كەمزۇل ئارتىۋالىدۇ، ناسۋال قۇتىسى قاتارلىق نەرسىلەرنى قوينىغا سېلىۋالىدۇ. ئەرلەر كەڭ جىيەكلىك قالپاق كىيىشنى ياخشى كۆرىدۇ. قىشتا تېرە تۇماق كىيىدۇ. تۇرغۇت ئاياللىرى يىل بويى بېشىدىن ياغلىق چۈشۈرمەيدۇ. چاچار ئاياللىرىنىڭ چوڭلىرى قالپاق كىيىدۇ. ئوغۇللار، قىزلار كۆكرىكىگە كۈمۈشتىن ياسالغان زىننەت بۇيۇملىرىنى تاقىۋېلىشنى ياخشى كۆرىدۇ. ئەرلەرمۇ، ئاياللارمۇ ئۆتۈك كىيىشكە ئامراق. ئۆتۈك سېتىۋېلىشقا چامى يەتمەيدىغان نامرات چارۋىچىلار چورۇق، پىما كىيىدۇ. ھاۋاسى ئۆزگىرىپ تورىدىغان تاغلىق رايوندىكىلەر تاشلانغان جۆۋا، قارا جىيەك تۇتۇلغان تېرە ئىشتان كىيىدۇ. بۇ كىيىملەرنى يىل بويى كىيىشكە بولىدۇ، ئۇلار ھەم شامال، سۇغۇقتىن، ھەم قار، يامغۇردىن دالدا بولىدۇ، پىششىق، چىداملىق، ماسلىشىچانلىقى كۈچلۈك بولىدۇ.

موڭغوللار يۇڭدىن يۇڭ مەھسۇتلىرى ئىشلەشكە ماھىر، ئۇلار يۇڭدىن كىگىز ئەتكەندىن باشقا يەنە، پايپاقمۇ ئېتىدۇ. مۇنداق پايپاق ئىسسىق، يۇمشاق، يېتىك بولىدۇ. ئۇ دېھقانچىلىق رايونلىرىغمۇ، چارۋىچىلىق رايونلىرىغمۇ باب بولۇپ، 70 - يىللارغا قەدەر ھەر مىللەت خەلقى ياقتۇرۇپ كېيىپ كەلدى.

50 - يىللارنىڭ ئاخىرىغا كەلگەندە تاغلىق چارۋىچىلىق رايونلىرىدىكى موڭغوللارنىڭ ياشتا چوڭلىرى كونا

كىيىم - كېچەك، زىبۇ - زىننەتلىرىنى ساقلاپ قالغاندىن باشقا، ياشلار ۋە دېھقانچىلىق رايونلىرى، شەھەر - بازارلاردىكى موڭغۇللارنىڭ كىيىنىش ئادىتى زور دەرىجىدە ئۆزگەردى، ئۇلارنىڭ كىيىم - كېچەكلىرى مودا قوغلىشىپ، دەۋر تەرەققىياتىغا ئەگىشىپ ئۆزگىرىپ تۇردى، پوسۇنىمۇ كۆپەيدى، ئۇلار جۇڭشەن پوسۇنى (تۆت يانچۇقلۇق چاپان)، ھەربىي فورما، كاستۇم - بۇرۇلكا، جىلتكە، پادىچى كىيىمى قاتارلىقلارنى كىيىدىغان بولدى. كىيىم - كېچەك ماتېرىياللىرىمۇ گاباردىئون، چىبەرقۇت قاتارلىق پاختا رەختلەردىن خىمىيىۋى تالالىق رەخت، يۇڭ رەخت قاتارلىقلارغا تەرەققىي قىلدى. كىيىنىش ئادىتى ۋە ھەۋىسى خەنزۇلارنىڭكىگە ئاساسەن ئوخشاپ قالدى. موڭغۇل پەرىجىسى ھېيت - ئايەملەردە، سەھنىلەردە كىيىلىدىغان بولۇپ قالدى.

موڭغۇل ئاياللارنىڭ تولىسى چېچىنى ئىككى ئۆرۈم قىلىپ ئۆرۈۋالىدۇ، كۆمۈشتىن ياسالغان زىننەت بۇيۇملىرىنى، كۈمۈش ئۈزۈك ۋە زىرە - ھالقىلارنى بەك ياخشى كۆرىدۇ. ئۆتمۈشتە موڭغۇل ئاياللار بېشىغا تاقايدىغان زىننەت بۇيۇملىرى تېخىمۇ ئۆزگىچە ئىدى، چوققىسىغا كۈمۈش ھالقا تاقايتتى، مارجان ئاساتتى، مارجانلارنىڭ ئۇچىغا كۈمۈش قوڭغۇراقلارنى ئېسىۋالاتتى، ئۇلار يۇلتۇزدەك پارقىراپ، ماڭغاندا «جىرىڭ - جىرىڭ» ئاۋاز چىقىرىپ تۇراتتى.

موڭغۇللارنىڭ كىيىم - كېچەك، زىبۇ - زىننەتلىرىدە دەۋر تەرەققىياتىغا ئەگىشىپ ئىنتايىن زور ئۆزگىرىش بولدى. ئۇلار كېيىم - كېچەك، زىبۇ - زىننەتلەرنى دەۋرگە قاراپ تاللايدىغان، ۋاقىتقا قاراپ يەڭگۈشلەپ تۇرىدىغان بولدى، ھېيت - ئايەم ۋە مۇھىم سورۇنلاردىلا ئۆزلىرىنىڭ ئەنئەنىۋى كىيىمى - موڭغۇل پەرىجىسىنى كىيىشنى يەنىلا ياخشى كۆرىدۇ.

2) ئۇزۇقلىنىش ئادىتى

ئىلگىرى كۆچمە چارۋىچىلىق بىلەن شۇغۇللىنىپ كەلگەن موڭغۇللارنىڭ ئاساسلىق يېمەكلىكلىرى سۈتتىن ئىشلەنگەن يېمەكلىكلەر، كالا، قوي گۆشلىرى ۋە ئاشلىق ئىدى. سۈتتىن ئىشلەنگەن يېمەكلىكلەر قېتىق، قۇرۇت، ئىرىمچىك، قايماق، سېرىق ماي قاتارلىقلارنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. موڭغۇللار كۈندە ئۈچ ۋاق غىزالىنىدۇ. ناشتىدا ۋە چۈشتە ئادەتتە سۈتلۈك چاي بىلەن سۈتتىن ئىشلەنگەن يېمەكلىكلەر، نان، قۇيماق قاتارلىق يېمەكلىكلەرنى يەيدۇ. كەچتە تولاراق سۇيۇقئاش، گۆش، نارىن چۆپ قاتارلىق تاماقلارنى يەيدۇ. چاغاندا جۇۋاۋا تۇگۈپ يەيدۇ. شورپىنى بەك ياخشى كۆرىدۇ، شورپىغا ئازراق تۇز ۋە پىياز سالىدۇ، بۇنداق شورپا بەك تەملىك بولىدۇ. يازدا گۆشنى تىلىم - تىلىم قىلىپ، سالقىن يەرگە ئېسىپ قورۇتىۋالىدۇ (ياكى ئىسلىۋالىدۇ)، بۇنداق گۆش ئەۋرىشىم، قۇۋۋەتلىك ھەم مەززىلىك بولىدۇ. بەزىدە ئەھۋالغا قاراپ مانتا ئېتىپ، جۇۋاۋا تۇگۈپ يەيدۇ. قۇۋۋەتلىنىش، ئېگىز، سوغۇق رايونلارنىڭ ناچار ھاۋاسىغا بەرداشلىق بېرەلەيدىغان بولۇش ئۈچۈن، ماي تەركىبى يۇقىرى، كۆپ ئىسسىقلىق ھاسىل قىلالايدىغان جەرەن، ياۋا تۇڭگۇزغا ئوخشاش ياۋايى ھايۋانلارنىمۇ تۇتۇپ يەيدۇ.

موڭغۇللاردا ئاشلىق ئۈچ كۈن بولمىسىمۇ بولىدۇ، چاي بىر كۈن بولمىسا بولمايدۇ، دېگەن تەمسىل بار. بۇنىڭدىن چاينىڭ موڭغۇللارنىڭ كۈندىلىك تۇرمۇشىدا قانچىلىك مۇھىم ئىكەنلىكىنى كۆرۈۋالغىلى بولىدۇ. چاي داغ چاي، سۈتلۈك چاي دېگەن تۈرلەرگە بۆلىنىدۇ، سۈتلۈك چاي ئاساس قىلىنىدۇ. سۈتلۈك چاي دەملەنگەن چايغا سۈت ئارىلاشتۇرۇپ، تەييارلانغاندىن باشقا، يەنە بەزىدە ئازراق سېرىق ماي سېلىنىدۇ. بۇنداق چاي تەملىك بولۇپ، ھەم ئۇسسۇزلۇقنى قاندۇرىدۇ، ھەم تاماقنىڭ ھەزىم بولۇشىغا ياردەم بېرىدۇ.

دېھقانچىلىق رايونلىرى ۋە شەھەر - بازارلاردىكى موڭغۇللار باشقا مىللەتلەر بىلەن ئارىلىشىپ ئولتۇرۇش، يېمەكلىك مەدەنىيىتىنىڭ ئۆز - ئارا ئالمىشىشى، ئۆز ئارا سىڭىشىشى نەتىجىسىدە خېلى كۆپ يېڭى يېمەكلىكلەرنى، يېڭى قورۇمىلارنى، يېڭى تاماق ئېتىش ئۇسۇللىرىنى ئىجاد قىلدى. ھېيت - ئايەملەردە ئۇلارمۇ

جۈڭاۋا تۈگۈپ يېيىشنى ياخشى كۆرىدىغان بولدى، لېكىن جۈڭاۋا ئېتىش ئۈسۈلى خەنزۇلارنىڭكىگە ئانچە ئوخشىمايدۇ، جۈڭاۋىنىڭ قىيمىسىغا پىيازدىن باشقا كۆكتاتلارنى قوشمايدۇ، جۈڭاۋىنى تۈگۈپ بولغاندىن كېيىن شورپىغا سېلىپ پىشۇرىدۇ، جۈڭاۋىنىڭ سۈيى ئۆزگىچە مەززىلىك بولىدۇ.

قىمىز ۋە سۈت ھارىقى موڭغۇللار ئۈچۈن ياخشى كۆرىدىغان ئىچىملىك بولۇپ، تولاراق يازدا چىقىرىلىدۇ. قىمىز ئات سۈتى تۈلۈمغا قاچىلىنىپ، ئازراق ئېچىتقۇ سېلىنىپ، ئىسسىق جايغا قويۇلۇپ، ئېچىتىش، كۈندە نەچچە قېتىم ئارىلاشتۇرۇش يولى بىلەن بىر نەچچە كۈن ئىچىدىلا تەييارلىنىدۇ. ئۇ، ئىنتايىن ئىچىشلىك بولىدۇ. قىمىزنىڭ گىرادۇسى تۆۋەن، ئۇنىڭدا ئاقسىل، ماي، لاكتوزا، مېنېرال ماددا قاتارلىق ئوزۇقلۇق ماددىلار خېلىلا مول بولىدۇ.

سۈت ھارىقى چىقىرىش مۇرەككەپرەك بولىدۇ. ئالدى بىلەن مېيى ئاجرىتىۋېلىنغان قېتىق سوغا ياكى تۈلۈمغا قاچىلىنىپ، مۇۋاپىق ھارارەتتە ساقلىنىدۇ، پات - پات ئارىلاشتۇرۇپ بېرىلىدۇ، قېتىق ئېچىغاندىن كېيىن چوڭ قازانغا قويۇلىدۇ، قازان ئۈستىگە ئىككى بېشى ئوچۇق يۇمىلاق سوغا قويۇپ قويۇلىدۇ. قازاننىڭ ئاغزى بىلەن سوغىنىڭ تېگى ئاغزى تۈتىشىدىغان جاي ھىم ئېتىلىدۇ. سوغا ئىچىگە ئىككى قۇلاقلىق كومزەك ياكى كورا ئېسىپ قويۇلىدۇ، ئاندىن تېگى ئۇچلۇق كىچىك قازانغا سوغۇق سۇ قاچىلىنىپ، سوغىنىڭ ئۈستى ئېغىزىغا ئېسىپ، ئۇلۇغ ئوت بىلەن قىزىتقاندا كۆتۈرۈلگەن پار قازانغا تەگكەندە سوۋۇپ تامچىغا ئايلىنىدۇ. تامچە كومزەككە تامچىلاپ چۈشىدۇ، ئەنە شۇ تامچىلاپ چۈشكەن سۈيۇقلۇق سۈت ھارىقى بولىدۇ. ئۇ سوزۇك، تەمى ياخشى بولىدۇ. ھەر يىلى يازدا موڭغۇل ئايالار يايلاقتىكى كىگىز ئۆينىڭ ئالدىدا سۈت ھارىقى چىقىرىش بىلەن ئالدىراش بولىدۇ. سۈت ھارىقى چىققاندا تۇنجى قاچىسىنى ياشتا كىچىك كىشى ياشتا چوڭ كىشىگە ئىككى قوللاپ تۇتىدۇ، تۇتقاندا خەيرلىك قەدەھ سۆزى قىلىدۇ. مېھمان كەلسە، ساھىبخانا مەززىلىك سۈت ھارىقى بىلەن مېھمان قىلىدۇ.

موڭغۇللارنىڭ سۈت ھارىقى قاچىلايدىغان قاچىسى تولىمۇ ئۆزگىچە بولىدۇ. بۇ قاچا تۆگە لوكىسىنىڭ تېرىسى ياكى كالا تېرىسىنى ئاشلاش ئارقىلىق ياسىلىپ ئىشلىنىدۇ، ئۇنىڭ شەكلى بەئەينى بادامغا ئوخشايدۇ، ئۇنىڭغا گۈل چىكىلىپ، خۇددى سەنئەت بۇيۇمىدەك ئىنتايىن نەپىس ياسىلىدۇ، بەش - ئالتە كىلوگرام سۈت ھارىقى سىغدىغىنى «تاسمىك»، ئىككى - ئۈچ كىلوگرام سۈت ھارىقى سىغدىغىنى «كۆكۈر»، بىر كىلوگرام سۈت ھارىقى سىغدىغىنى «بۈلتۈن» دەپ ئاتىلىدۇ. بۇنداق تۈلۈم سىزىپ قالمايدۇ، ھاراقنىڭ پۈرىقى چىقىپ كەتمەيدۇ، بېسىلىپ، قىسىلىپ قالسا ھېچنىمە بولمايدۇ، ئاتلىق ئېلىپ يۈرۈشكە ئەپلىك، 70 — 80 يىل چىدايدۇ.

موڭغۇل خەلقى ئىشچان، سەمىمىي، ئاددىي - سادىدا، مېھماندوست كېلىدۇ. مېھمان كېلىپ قالسا، مەيلى تۈنۈش ياكى ناتۈنۈش بولسۇن، ساھىبخانا ئىشىك ئالدىغا چىقىپ قىزغىن كۈتۈۋالىدۇ، ئوڭ قولىنى كۆكرىكىگە قويۇپ تازىم بىلەن ئۆيگە باشلايدۇ. ئاندىن ئايال ساھىبخانا سۈتلۈك چاي، قېتىق، سۈت ھارىقى، سېرىق ماي قاتارلىقلار بىلەن قىزغىن كۈتىدۇ. ئەر ساھىبخانا ئاساسلىق مېھماندىن باشلاپ ياش قورامى بوينچە ئىككى قوللاپ ھاراق تۇتىدۇ. مېھمان رومكىنى قولىغا ئېلىپ ئېغىز تەككۈزگەندىن كېيىن، ساھىبخانىغا قايتۇرۇپ بېرىدۇ. ساھىبخانا ئېغىز تەككۈزگەندىن كېيىن يەنە مېھمانغا تۇتىدۇ. بۇ چاغدا مېھمان چوقۇم ھاراقنى ئىچىۋېتىشى كېرەك. مېھمان ھاراق ئىچمەيدىغان بولسىمۇ قولىغا ئېلىپ ئېغىز تەككۈزگەندىن كېيىن ساھىبخانىغا قايتۇرىدۇ، ساھىبخانا ئېغىز تەككۈزگەندىن كېيىن باشقا بىرەيلەنگە تۇتسا بولىدۇ، ساھىبخانىنىڭ قولىنى يانداۋرۇشقا ھەرگىز بولمايدۇ. ئاردىدىن ئۈزۈن ئۆتمەيلا، ئايال ساھىبخانا پىشىشق گۆش ئېلىپ كېرىپ، ياشتا ئەڭ چوڭ مېھماننىڭ ئالدىغا ھورمەت بىلەن قويىدۇ، ئەر ساھىبخانا پىچاق بېرىدۇ، ياشتا ئەڭ چوڭ مېھمان گۆشتىن بىر توغرام كېسۋېلىپ، پىچاقنى ساھىبخانىغا قايتۇرۇپ بېرىدۇ. ساھىبخانا گۆشنى پارچىلايدۇ. چاخارلاردا گۆشنى ساھىبخانىنىڭ ئائىلىسىدىكى ياشراق بىر كىشى پارچىلايدۇ. ئاندىن مېھمانلارنى

خالىغانچە يېيىشكە تەكلىپ قىلىدۇ. كىمگە ئومۇرتقا سۆڭىكى توغرا كېلىپ قالسا، قىزىقچىلىق باشلىنىپ كېتىدۇ. ساھىبخانا غاجىلاپ بولۇنغان ئومۇرتقا سۆڭىكىنى قولىغا ئېلىپ، بىر تال قوۋۇرغا سۆڭىكى بىلەن ئومۇرتقا سۆڭىكىنىڭ ھەرخىل جايلىرىنى كۆرسىتىپ تۇرۇپ، مېھمانلاردىن خۇشال ھالدا سوئال سورايدۇ، مېھمان سوئاللارغا بىرمۇ بىر جاۋاب بېرىدۇ، بۇ سوئال - جاۋابلار ئىنتايىن قىزىقارلىق بولىدۇ. ساھىبخانىنىڭ بالىلىرى مېھمانلارغا ھۆرمەت بىلەن ھاراق تۇتىدۇ، بەزىدە ھاراقنى ناخشا ئېيتىپ تۇتىدۇ، ھاراق كۆتۈرەلمەيدىغانلارغا تەس بولىدۇ. گۆش يېيىلىپ بولغاندىن كېيىن، ئايال ساھىبخانا بىر چىنىدىن ئۆگرە كەلتۈرىدۇ. مېھمانلار تاماقنى يەپ بولغاندىن كېيىن ئورنىدىن قوزغىلىدۇ. ساھىبخانا مېھمانلارنى خېلى ئۇزاپ كەتكەنگە قەدەر ئۇزىتىپ قويىدۇ. بەزىدە مېھمانلار گۆش، سۈت، قۇرۇت قاتارلىقلار تۈتۈلۈپ ئۇزىتىلىدۇ.

3) يۇرۇش - تۇرۇش ئادىتى

مۇڭغۇللار قەدىمدىن تارتىپ سۈت - چۈپ قوغلىشىپ ئولتۇراقلىشىپ كەلگەن خەلق، ئۇلارنىڭ بۇ ئادىتى ھېلىمۇ پۈتۈنلەي ئۆزگەرگىنى يوق. ئۇلار قىشتا تاغنىڭ قار چۈشمەيدىغان، شامال تەگمەيدىغان كۈنگەي تەرىپىگە ئورۇنلىشىدۇ، بۇنداق جايلارنى «قىشلاق» دەپ ئاتايدۇ. يازدا بولسا تاغنىڭ تەسكەي تەرىپىگە ياكى ئوتلاقنىڭ ئېگىز يېرىگە كۆچىدۇ، بۇنداق جايلارنى «يايلاق» دەپ ئاتايدۇ. تولاراق كىگىز ئۆي تىكىپ ئولتۇرىدۇ. كىگىز ئۆي يېنىك، ئىسسىق بولىدۇ، ئۇنى بۈزۈش، ياساش ئاسان بولۇپ، كۆچۈرۈش ئەپلىك، ئۇ، كۆچمە چارۋىچىلىق تۇرمۇشىغا ئىنتايىن باب.

كىگىز ئۆينىڭ قۇرۇلمىسى خېلىلا مۇڭاپىق بولۇپ، ئۇ، بادرىدىن ھاسىل قىلىنغان كەرگىگە كىگىز يېپىپ ياسىلىدۇ، ئىچىگە گۈللۈك رەختتىن زەدىۋال تۇتىلىدۇ، باي ئائىلىلەر گىلەم ئاسىدۇ، بۇنداق ئۆيلەر كۆركەم، ھەشەمەتلىك كۆرۈنىدۇ. يازدا كىگىز ئېلىپ تاشلىنىپ، چىغ بورا ياكى رەخت يېپىلىدۇ، بۇنداق ئۆي شامال ئۆتۈشۈپ تۇرىدىغان بولغاچقا سالقىن بولىدۇ. ئۆيگە يامغۇر سۈيى كىرىپ كەتمەسلىك ئۈچۈن، ئۆي چۆرىسىگە ئېرىقچە چېپىپ قويۇلىدۇ. كىگىز ئۆينىڭ ئىشكى شەرقە قارىتىلىدۇ. ئۆي ئوتتۇرىسىنىڭ ئۈك تەرىپىگە بۇت تەكچىسى (ھازىر ئىشكاب، رادىئو ۋە باشقا زىننەت بۇيۇملىرى قويۇلىدىغان بولدى)، سول تەرىپىگە چۈشەك، تۇڭلۇكنىڭ ئۇدۇلىغا ئوچاق ئورۇنلاشتۇرۇلىدۇ، ئىشكىنىڭ ئوڭ تەرىپىگە ئىگەر - جابدۇق ۋە ئىشلەپچىقىرىش سايمانلىرى، سول تەرىپىگە قاچا - قۇمۇچ قويۇلىدۇ. مېھمان بۇت تەكچىسىنىڭ ئالدىدا ئولتۇرغۇزۇلىدۇ، يەرگە كىگىز، شىرداق، كۆرپە قاتارلىقلار سېلىنىدۇ، بەزى ئۆيلەرگە گىلەم سېلىپ قويۇلىدۇ.

مۇڭغۇللارنىڭ كىگىز ئۆيى قازاقلارنىڭ كىگىز ئۆيىدىن ئازراق پەرقلىنىدۇ، مۇڭغۇللارنىڭ كىگىز ئۆيى پاكاررراق ھەم يۇمىلاقراق كېلىدۇ، تىرەك بادىرلارنىڭ ئىككى ئۇچى توز بولىدۇ، شۇڭا تاشقى شەكلى جەھەتتە ئۆي ئۈستى بىلەن يان تەرىپى تۇتىشىدىغان جايدىكى چەمبەرنىڭ قىرى ئېنىق بولىدۇ. قازاق ئۆيىنىڭ تىرەك بادىرلىرىنىڭ ئىككى ئۇچى ئەگرى بولغاچقا، تاشقى شەكلى جەھەتتە ئۆي ئۈستى بىلەن يان تەرىپى تۇتىشىدىغان جاي يۇمىلاق بولىدۇ. تەجرىبىلىك ئادەم كىگىز ئۆينىڭ شەكلىگە قاراپلا شۇ ئۆيلۈك چارۋىچىنىڭ قايسى مىللەتتىن ئىكەنلىكىنى ناھايىتى تېزلا پەرق ئېتىۋالالايدۇ.

چارۋىچىلىقنىڭ ئۈزلۈكسىز راۋاجلىنىشىغا ئەگىشىپ، چارۋىچىلارنىڭ ئولتۇراقلىشىش شارائىتىمۇ قەدەممۇ قەدەم ئولتۇراقلىشىش، يېرىم ئولتۇراقلىشىش يۈزلىشىگە قاراپ راۋاجلاندى. بىر مۇنچە چارۋىچىلار 80 - يىللاردا توپا - تاش قۇرۇلمىلىق ئۆيلەردە ئولتۇرىدىغان بولدى. دېھقانچىلىق رايونلىرىدىكى مۇڭغۇللارنىڭ ئازادە، چىرايلىق ئۆيلەرگە كۆچۈپ كىرگىنىگە خېلى ۋاقىت بولدى. لېكىن ئۇلار يەنىلا كاتتا ياتىدۇ. ياشراقلىرىنىڭ ئۆيىدە ئائىلە سايمانلىرى تولۇق. شەھەر - بازارلاردىكى مۇڭغۇللار باشقا مىللەت پۇقرالىرىغا ئوخشاش قەۋەتلىك ئۆيلەرگە ئورۇنلىشىپ، زامانىۋى ئۇسكۇنىلەرنىڭ راھىتىنى كۆرۈۋاتىدۇ، لېكىن ئۇلار يەرگە

گىلەم سېلىشنى، تامغا گىلەم ئېسىشنى يەنىلا ئىنتايىن ياخشى كۆرىدۇ.

ئات موڭغۇللارنىڭ ئىشلەپچىقىرىش، تۇرمۇش پائالىيەتلىرىدە، مال بېقىش، ئۆي كۆچۈش، ئۇرۇق - تۇغقان، دوست - ئاغىنىلىرىنى يوقلاش ئىشلىرىدا كەم بولسا بولمايدىغان ئەڭ مۇھىم قاتناش قورالى ھېسابلىنىدۇ. ئاتنى ياخشى كۆرۈش ۋە ئات مىنىشكە ماھىر بولۇش — موڭغۇللارنىڭ ئەنئەنىسى. ئوتلاقتىكى موڭغۇللار مەيلى ئەر - ئايال، قېرى - ياش بولسۇن، ھەممىسى ئات مىنىشنى بىلىدۇ. بەش - ئالتە ياشلىق بالىلارمۇ ئات مىنىپ چوڭلار بىلەن بىللە مال باقالايدۇ، سەل چوڭ بولغاندىلا ئىگەرسىز ئاتقا مىنىپ قويۇندەك چاپالايدۇ.

تۆگىمۇ موڭغۇللارنىڭ مۇھىم قاتناش قورالى، تۆگە ئاچلىق، ئۇسسۇزلۇق، ئىسسىق - سوغۇققا چىداملىق كېلىدۇ، كۆپ يۈك كۆتۈرەلەيدۇ. ھەر قېتىم ئوتلاق كۆچكەندە ئۇنىڭ رولى ناھايىتى چوڭ، قىران تۆگە 150 كىلوگرامدىن 200 كىلوگرامغىچە يۈك كۆتۈرەلەيدۇ، بۇ، ئۆز ئېغىرلىقىنىڭ 40 پىرسەنتىگە تەڭ كېلىدۇ. ئۇنى ھارۋىغا قېتىپ، قىسقا ئارىلىقتا يۈك تۇشۇشقىمۇ بولىدۇ. يول تۇز بولسا 800 كىلوگرامدىن 1000 كىلوگرامغىچە يۈكنى سۆرىيەلەيدۇ. تۆگە ئۆزۈن يولغا بەرداشلىق بېرەلەيدۇ. كۈنىگە تەخمىنەن 60 كىلومېتردىن 70 كىلومېترغىچە يول يۈرەلەيدۇ. مىنىشكە ئىشلىتىلىدىغان تۆگە مىڭىش سۈرئىتى، چىداملىقلىقى جەھەتتە ئاتەتتىكى ئاتلارنى بېسىپ چۈشىدۇ.

50 - يىللاردىن بۇيان، بورتالا ناھىيىسىدە قاتناش تېز تەرەققىي قىلىپ، قاتناش توري شەكىللەندى. كوچا ئاپتوبۇسى، يۈك ئاپتوموبىلى، تراكتورلار يولۇچى، يۈك توشۇش ۋەزىپىسىنى ئۈستىگە ئالدى، چارۋىچىلارنىڭ كۆپ قىسمى كۆچكەندە يۈك - تاقلىرىنى ئات، تۆگە بىلەن ئەمەس، ئاپتوموبىل، تراكتورلار بىلەن توشۇيدىغان بولدى. موتسىكىلىت ئاتەتتىكى ئائىلىلەرگىمۇ كىردى. دېھقانچىلىق رايونلىرى ۋە شەھەر - بازارلاردىكى ئاھالىلەر كۆپىنچە ژېلىسىپىت مىنىدىغان بولدى، بەزىلىرى يەنە ئاپتوموبىل، تراكتور سېتىۋالدى. لېكىن چارۋىچىلىق رايونلىرىدا ئات، تۆگىلەرنىڭ رولى يەنىلا چوڭ.

موڭغۇللارنىڭ كۆپىنچىسى 50 - يىللاردىن ئىلگىرى كۈنگە قاراپ مەشغۇلات قىلاتتى، كۈن چىققاندا ئىشقا چىقاتتى، كۈن ئولتۇرغاندا ئىشنى يېغىپ دەم ئالاتتى، كۈندىلىك تۇرمۇش بۇيۇملىرىنىڭ تولىسى چارۋىچىلىق تۇرمۇشىغا ماس ئىدى، ئۇلار يەرگە كىگىز سېلىپ، كىگىز ئۈستىگە ئورۇن سېلىپ ياتاتتى، نامراتلىرى ۋە قوي - ئۆچكە تېرىسىنى سېلىپ ياتاتتى. كۆچۈشكە ئەپلىك بولسۇن ئۈچۈن، ئەپچىل قاچا - قۇچا ئىشكابى ياساپ، قاچا - قۇچىلىرىنى ئىشكاپقا تىزاتتى. كىيىم - كېچەكلىرىنى بىر - ئىككى ساندۇققا سالاتتى. بايلىرىنىڭ تۆشۈك سايمانلىرى كۆمۈش سايمانلار ئىدى، نامراتلىرى ئاددىي ساپال قاچىلارنى ئىشلىتەتتى. ئۈچلۈق، ئۆتكۈر پىچاقنى قىڭراق ئورنىدا ئىشلىتەتتى، ياغاچتىن ئۆزلىرى قوشۇق ياسىۋالاتتى. ئىچىملىكلەرنى چىنە بىلەن ئىچەتتى. چارۋىچىلىق رايونلىرىدا ھاۋا سوغۇقراق بولغاچقا، كىگىز ئۆي ئىچىگە قىش - ياز ئوخشاشلا ئوت قالايتتى، ئورەك كولاپ، ئوتوننى ئورەككە دۆۋىلەپ ئوت قالايتتى. قۇرۇق كالا تېزىكىنى قالاپ ئىسسىناتتى، تاماق ئېتەتتى، كەچتە قارىغاي شېغىنى ياكى ھايۋان مېيىغا مىلەنگەن پىلىكنى ياندۇرۇپ چىراغ ئورنىدا پايدىلىناتتى.

50 - يىللاردىن كېيىن كۈن چىققاندا ئىشقا چىقىش، كۈن ئولتۇرغاندا ئىشنى يېغىپ دەم ئېلىش يەنىلا ساقلىنىپ قالغان بولسىمۇ، كۈنگە قاراپ ۋاقىت ھېسابلاشنىڭ ئورنىنى قول سائىتى، قوڭغۇراقلىق سائەتلەر ئالدى. ئاەتتىكى ئائىلىلەرمۇ كىگىز ئۈستىگە گىلەم، كۆرپە سالىدىغان بولدى، ئۆزلىرى ئىشلىتىدىغان يېنوتقان - كۆرپىلەردىن باشقا يەنە مېھمانلىق يوتقان - كۆرپىلىرىمۇ بار بولدى. سېپتا، گۈللۈك ساپال قاچىدىن 20 دىن 30 غىچە بولغاندىن باشقا، سىرلىق تونىكە داس، ئالىيۇمىن چۆگۈنەلەرمۇ ئاەتتىكى تۆشۈك سايمانلىرىدىن بولۇپ قالدى، ئۆي سايمانلىرى كۆپ بولمىسىمۇ، ئەپسى ئىشلىنىدىغان بولدى، قاچا - قۇچا ئىشكابىغا چىرايلىق گۈل چېكىلىدىغان، كىيىم ئىشكابىغا مىللىي تۇسكە ئىگە مېتال ئەقىش چۈشۈرۈلىدىغان

بولدى. زامانىۋى تۇسكە ئىگە ساندۇق، چامدان، سۇنئىي خۇرۇمدا ئىشلەنگەن چامدان قاتارلىقلارمۇ كۆپەيدى. گۈللۈك ئەينەك رومكا ھەممە ئائىلىلەردىن ئورۇن ئالدى. كونا ھەمياں ۋە ياغاچ قاچىلار كەم ئۇچرايدىغان تەۋەرۈككە ئايلىنىپ قالدى، تام مەش ئورنىنى ھەم پاكىزە، ھەم بىخەتەر مېتال مەش ئىگىلىدى. كىگىز ئۆي پەنەر بىلەن يورۇتۇلىدىغان بولدى.

شەھەر - بازارلاردىكى، دېھقانچىلىق رايونلىرىدىكى موڭغۇللار خىلمۇ - خىل ئۆي جاھازىلىرىنى، ئائىلە ئېلېكتر سايمانلىرىنى سېتىۋالدى.

7. بايراملىرى

دېھقانلار كالىندارى بويىچە ھەر يىلى 10 - ئاينىڭ 20 - كۈنى موڭغۇللارنىڭ زۇلا بايرىمى بولىدۇ. زۇلا بايرىمى موڭغۇللارنىڭ دۇنياغا كەلگەنلىكى تەبرىكلىنىدىغان بايرام بولۇپ، مۇشۇ بايرامنى ئۆتكۈزگەن كىشىنىڭ يېشىغا بىر ياش قوشۇلىدىكەن. شۇ كۈن يەنە لاما دىنىنىڭ سېرىق قالپاقلىق مەزھىپىنى قۇرغۇچى زۇڭقابا ھەزرەتنىڭ ئالەمدىن ئۆتكەنلىكىنىڭ خاتىرە كۈنى، شۇ كۈنى «زۇلتەخ» پائالىيىتى ئۆتكۈزۈلىدۇ. قاراڭغۇ چۈشكەندە ئۇندىن ياسالغان 108 ئىبادەت چىرىغى ياندۇرۇلىدۇ، ياشتا چوڭ كىشىلەر چىراغنى ئايلىنىپ، چىراغ كۆيۈپ ئۆچكىچە نوم ئوقۇيدۇ. ئاندىن گۆش يەپ، ھاراق ئىچىپ تەبرىكلىشىدۇ. ئاتىخانا، قوتان، ئۆي ئەتراپلىرىغمۇ چىراغ يېقىلىدۇ، پۈتۈن قورۇدا چىراغلار چاقناپ كېتىدۇ.

دېھقانلار كالىندارى بويىچە 12 - ئاينىڭ 23 - كۈنى «غالتەخ (ئوت) بايرىمى» ئۆتكۈزۈلىدۇ. موڭغۇللار ئوتنى ئىنتايىن ئۇلۇغ بىلىدۇ، ئوت ئىلاھى ئىنسانلارغا بەخت ۋە بايلىق بېرىدۇ دەپ قارايدۇ. بۇ بايرام كۈنى قاراڭغۇ چۈشكەندىن كېيىن، موڭغۇل ئائىلىسىدىكىلەر يېڭى كىيىملىرىنى كىيىشىدۇ، قوي سويۇپ قوينىڭ ئۆشى، تۆت تال قوۋۇرغىسى، بىر تال پاچىقىنى شۇينا بىلەن ياغلاپ، چاۋا ماي بىلەن ئوراپ، ئوچاق ئالدىغا قويۇپ، ئامەت تىلىشىدۇ.

دېھقانلار كالىندارى بويىچە ھەر يىلى 7 - ئاي بىلەن 8 - ئاي ئارلىقىدا «دالىق بايرىمى» ئۆتكۈزۈلىدۇ. بۇ بايرامنى موڭغۇل ئائىلىلىرى ئۆزلىرى ياكى ئورۇق - تۇغقانلىرى بىلەن بىرلىكتە مەلۇم بىر قوتلۇق كۈننى تاللاپ ئۆتكۈزىدۇ، ئۇ، كۈزلۈك يېغىم ئالدىدا تەڭرىدىن ياخشى ھوسۇل تىلەپ ئۆتكۈزۈلىدىغان بىر خىل پائالىيەت، چاخارلار بۇ چاغدا قوي سويىدۇ، قەنت، ھاراق، يېمەكلىكلەرنى تەييارلايدۇ، يېقىن تۇغقانلىرى ھاراق، قايماق، سېرىق ماي قاتارلىق يېمەكلىكلەرنى ئېلىپ كېلىدۇ. ساھىبخانا قوينىڭ بىر پاچىقى ۋە بىر تال قوۋۇرغىسىنى پىشۇرغاندىن كېيىن تۇلۇمغا سالىدۇ، ياشتا كىچىك بىرەيلەن تۇلۇمنى تۇتۇپ تۇرىدۇ، لاما نوم ئوقۇپ دۇئا قىلغاندىن كېيىن، گۆشنى ئېلىپ بالىلارغا بۆلۈپ بېرىدۇ. مۇراسىم ئاياغلاشقاندىن كېيىن، كۆپچىلىك بىرلىكتە تاماق يەيدۇ.

دېھقانلار كالىندارى بويىچە 1 - ئاينىڭ 1 - كۈنى باھار بايرىمى ئۆتكۈزۈلىدۇ. موڭغۇللار ئاقنى ياخشىلىقنىڭ ئالامىتى، پاكلىقنىڭ سىمۋولى دەپ قارايدۇ. باھار بايرىمىنى «چاغان» دەپ ئاتايدۇ، «چاغان» دېگەن سۆز ئاق دېگەن مەنىنى بىلدۇرىدۇ. ئۇلار 1 - ئاينى «چاغان سالا» يەنى «ئاق ئاي» دەپ ئاتايدۇ.

چاغان موڭغۇللارنىڭ ئەڭ چوڭ، ئەڭ تەنتەنىلىك بايرىمى بولۇپ، ئۆتكەن ئاينىڭ 30 - كۈنى (يەنى ھارپا كۈنى) دىن 1 - ئاينىڭ 5 - كۈنىگىچە بىر نەچچە كۈن ئەڭ خوشال - خۇرام ئۆتىدۇ. ھارپا كۈنى كونا يىل ئۇزىتىلىدۇ. موڭغۇللارنىڭ قۇرامىغا يەتكەن پەرزەنتلىرى سۆڭغا - سالام ئېلىپ كېلىپ ياشانغانلارنىڭ ئۆيىگە يىغىلىدۇ. ھەممەيلەن شەرەنى چۆرىدەپ ئولتۇرۇشىدۇ، شەرەگە گۆش، جۇۋاۋا، سۈت يېمەكلىكلىرى، قەنت - گېزەك قاتارلىق يېمەكلىكلەر تىزىلىدۇ. كىچىكلەر چوڭلارغا ھاراق تۇتۇپ، ئۇلارنى تەبرىكلەيدۇ،

يېمەكلىكلەر بەك كۆپ تەييارلىنىدۇ، ھاراق، گۆش قانچە كۆپ ئېشىپ قالسا، شۇنچە ياخشى بولىدۇ. كۆپچىلىك شۇ كىچىسى شادلىق ئىلكىدە ئوخلىماي تاڭنى چىقىدۇ. چاغانىنىڭ 1 - كۈنى ئەتىگەندە ئەر - ئايال، قېرى - ياشلارنىڭ ھەممىسى يېڭى كىيىملىرىنى كىيىشىدۇ. كىچىكلەر چوڭلارنى يوقلاپ مۇبارەكلەيدۇ، چوڭلارغا خادا تەقدىم قىلىپ، ھاراق تۇتۇپ، ئۇلارنىڭ تېنىگە سالامەتلىك، ئاخىرقى ئۆمرىگە بەخت تىلەيدۇ. چوڭلار كىچىكلەر بىلەن قۇچاقلىشىپ كۆرۈشىدۇ. ئۇلارغا چىنە - چىنە سۈت تۇتۇپ، بەخت تىلەيدۇ. قەلبىنىڭ مەڭگۈ سۈتتەك پاك بولۇشىنى تەلەپ قىلىدۇ.

چاغان مەزگىلىدە ياشلار تۇلپارلىرىغا مىنىشىپ ئۇچتىن - تۆتتىن بولۇشۇپ، ئاپپاق خادا، مەززىلىك سۈت ھارىقىنى ئېلىشىپ، ئۈرۈق - تۇغقان، دوست - ئاغىنىلىرىنى ئۆيمۇ - ئۆي يوقلايدۇ. ھەممە ئائىلىلەرنىڭ خوجايىنلىرى ئۇلارنى ھاراق ۋە يېمەكلىك بىلەن قىزغىن كۈتۈۋالىدۇ. مېھمانلار ئۇزايدىغان چاغدا ساھىبخانا ياشانغانلارغا ئاق لاتىغا چاي تۇگۈپ بېرىدۇ. ياشلارغا رەڭلىك لاتىغا قەنت - گېزەك تۇگۈپ بېرىدۇ. ئۇلارنىڭ بۇنداق قىلغىنى ئۆيۈڭلەرگە شادلىق ئالغاچ كېتىڭلار دېگەن مەنىنى بىلدۈرىدۇ. چۈنكى چاي چارۋىچىلارنىڭ نەزىرىدە ئېسىل نەرسە ھېسابلىنىدۇ. ياشلار پەتىلەش جەريانىدا پۈرسەتنى غەنىمەت بىلىپ، بەيگىگە چۈشۈپ، بىر - بىرىنى قوغلىشىپ، قېزىق تاماشا قىلىشىدۇ، تۈرمۈش ھەۋىسىنى كۈچەيتىشىدۇ. كونا جەمئىيەتتە ھارپا كۈنى كەچتە ياكى چاغاننىڭ 1 - كۈنى ئەتىگەندە ھەممە ئائىلە بىر ئەر كىشىنى ھاراق بىلەن ئۆيىگە، زەنگىلەرنى يوقلايتتى، ئالدى بىلەن مۈھۈر ۋە تۇغ ئالدىدا تىزلىنىپ باش قويۇلاتتى ۋە ھاراق تۇتاتتى. ئاندىن زەنگىگە ۋە زەنگە ئائىلىسىدىكىلەرگە ھاراق تۇتاتتى، ئاندىن ئۆز ئارا پەتىلىشەتتى، شۇنىڭ بىلەن بىللە يەنە لاما ئىبادەتخانىلىرىغا بېرىپ، ئىسرىق سېلىپ، بۇتقا تۇنىپ، ئامانلىق تىلەيتتى. بايراق ئائىلىلەر ئۆيىگە لامالارنى تەكلىپ قىلىپ نوم ئوقۇتۇپ، يېڭى بىر يىلدا ئۆزلىرىگە ئامەت تەلەپ قىلاتتى.

مەدىر بايرىمىمۇ ئىنتايىن تەنتەنلىك ئۆتكۈزۈلىدىغان، دىنىي تۈسى ئىنتايىن قويۇق بايرام ھېسابلىنىدۇ. بۇ بايرام دېھقانلار كالىنداری بويىچە 11 - ئاينىڭ 15 - كۈنى لاما ئىبادەتخانىلىرىدا باش لامالارنىڭ رىياسەتچىلىكىدە ئۆتكۈزۈلىدۇ. شۇ كۈنى چارۋىچىلار ئىئانە قىلغان كالا، قويلار سويۇلۇپ، داشقازاندا پىشۇرۇلىدۇ، ئۇنى ئىبادەتخانىغا كەلگەنلەرنىڭ ھەممىسى يەيدۇ. باش لاما دىنىي قالپىقىنى كىيىپ، سۇپىدا ئولتۇرۇپ، نوم ئوقۇيدۇ، بۇ چاغدا ئىسرىق سېلىنىدۇ، ناغرا - سۇناي چېلىنىدۇ. كىشىلەر ئەتىگەندىلا يېتىپ كېلىپ، باش لامانىڭ بېشىنى سىلاپ قويۇشنى كۈتىدۇ، باش لاما بېشىنى سىلاپ بولغاندىن كېيىن قىزىل رەخت ئورالغان تاياقنى كۆپچىلىككە ئاتىدۇ، تاياق كىمگە تەگسە، شۇ تەلەيلىك ھېسابلىنىدۇ.

خۇڭخۇا خەلق جۇمھۇرىيىتى قۇرۇلغاندىن كېيىن، موڭغۇل خەلقىمۇ پۈتۈن مەملىكەتتىكى باشقا مىللەت خەلقلىرىگە ئوخشاش «1 - ماي»، «1 - ئۆكتەبر» بايراملىرىنى ئۆتكۈزىدىغان بولدى.

ھېيت - ئايەم كۈنلىرى ئەنئەنىۋى كۆڭۈل ئېچىش پائالىيەتلىرىنى ئۆتكۈزىدۇ.

8. نادام مەرىكىسى

ھەر يىلى 7 - ئايدا مەنزىرىسى گۈزەل سايرام كۆلى بويىدا تەنتەنىلىك نادام مەرىكىسى ئۆتكۈزۈلىدۇ. بۇ يەرگە يىغىلغان ھەر مىللەت خەلقىنى موڭغۇللارنىڭ ئەنئەنىۋى كۆڭۈل ئېچىش پائالىيىتى جەلىپ قىلىۋالىدۇ. مەرىكە مەزگىلىدىكى ئات بەيگىسى كىشىنى ھەممىدىن بەك ھاياجانلاندۇرىدۇ. بەيگىگە كۆپىنچە 15 ياشتىن تۆۋەن چەۋەندازلار چۈشىدۇ. ئەڭ ياخشى ئاتلار قاتناشتۇرۇلىدۇ. بەيگىگە چۈشىدىغانلارنىڭ سانى چەكلەنمەيدۇ، ئاز بولغاندا 20 دىن 30 غىچە ئادەم قاتنىشىدۇ، كۆپ بولغاندا 100 گە يېتىدۇ، كوماندا بېرىلىش بىلەن تەڭ تۇلپارلار ئۆچقاندەك چاپىدۇ. تاماشىبىنلار قامچىلىرىنى ئوينىتىپ، چۇقان سېلىشىپ، ئىسقىرتىشىپ

دوست تارتىشىپ بېرىدۇ. تەنتەنىگە چۈمگەن تاماشىبىنلار ئالدىدا كېتىۋاتقانلارغا مەدھىيە ئوقۇيدۇ، كەينىدە قالغانلارغا مەدەت بېرىدۇ، پۈتۈن ئوتلاق قاينام - تاشقىنلىققا چۆمۈلىدۇ. بەيگىگە يۈگۈرۈك ۋە يورغا ئاتلار قاتناشتۇرۇلىدۇ، يۈگۈرۈك ئاتلار چاپچىپ تۇرىدۇ، يورغا ئاتلار ئەركىن ئۇزىدۇ. ئىلگىرى چەۋەندازلار تۇز سىزىق بويىچە چېپىشاتتى، ھازىر مەلۇم دائىرىنى ئايلىنىپ چاپىدىغان بولدى. ئۇلار يېنىك ئاتلىتكا تەنھەرىكىتىنىڭ ئالاھىدىلىكىنى قوبۇل قىلىپ، 3000 مېتىرلىق، 5000 مېتىرلىق، 10 مىڭ مېتىرلىق، 30 مىڭ مېتىرلىق، 50 مىڭ مېتىرلىق بەيگە تۈرلىرىگە بۆلۈنىدىغان، ئالدىنقى 3 - لىككىچە ئىرىشكەنلەر مۇكاپاتلىنىدىغان بولدى.

چىلىشىش — كۈچ سىنىشىدىغان تەنھەرىكەت، چىلىشچىلار ئۈستىگە يولۇاسنىڭ سۈرىتى چۈشۈرۈلگەن كىگىزنى ئارتىپ كىشىلەر ئارىسىدىن ئوتتۇرىغا سەكرەپ چۈشىدۇ، چىلىشچىلارغا تەۋە ئىككى تەرەپ ناخشا ئېيتىپ، ئۆز پالۋانىنى ماختايدۇ. رېپىر پالۋانلارنىڭ ئۇچىسىدىكى كىگىزنى ئىلىۋېتىشى بىلەن ئىلىشىش باشلىنىدۇ. چىلىشىش ئۈچ گۇرۇپپا بويىچە ئىلىپ بېرىلىپ، چېمپىيون، 2 -، 3 - بولغانلار ئايرىلىدۇ، تەييارلىق مۇسابىقە ئۆتكۈزۈلمەيدۇ. چىلىشچىلار ئۆزى قايسى گۇرۇپپىغا قاتنىشىشنى لايىق كۆرسە، شۇ گۇرۇپپىغا قاتنىشىدۇ. ئۈچ گۇرۇپپىدا ئۈتۈپ چىققان پالۋانلار شۇ قېتىمقى چىلىشىشتا چېمپىيون، 2 -، 3 - بولغان بولىدۇ، ئۇلارنىڭ ھەر بىرىگە بىردىن ئات ۋە بىردىن موڭغۇل پەرىجىسى بېرىلىدۇ، قالغان چىلىشچىلارغىمۇ سوۋغات بېرىلىدۇ.

موڭغۇللار ئارىسىدا ئىنتايىن تەسىرلىك خەلق قوشاقلىرى ئېغىزدىن ئېغىزغا كۆچۈپ يۈرىدۇ، باتۇرلارغا مەدھىيە ئوقۇلىدىغان «جاڭغىر داستانى» ئۇلار ئىچىدە ئەڭ ۋەكىللىك خاراكتېرىگە ئىگە. موڭغۇل خەلق قوشاقلىرىنىڭ بەزىلىرى سوزۇلۇپ، بەزىلىرى ئۈزۈپ ئېيتىلىدۇ. قاپىيىلىرى ئېغىزغا چۈشۈپ بېرىدۇ. بورتالا موڭغۇللىرى تولىراق «توبشور» دەپ ئاتىلىدىغان چېكىپ چىلىنىدىغان سازنى چالىدۇ. بۇنداق ساز شىنجاڭدىكى موڭغۇللار ئولتۇراقلاشقان باشقا رايونلىرىدا ئاز ئۇچرايدۇ. نادام مەرىكسىدە «جاڭغىر داستانى» نى ئېيتىش نۇرغۇن تاماشىبىننى جەلىپ قىلىدۇ.

9. كۈندىلىك قائىدە - يوسۇنلىرى ۋە چەكلىنىدىغان ئىشلار

موڭغۇللار كۈندىلىك تۇرمۇشتا سالام - سائەتكە ئىنتايىن ئەھمىيەت بېرىدۇ. بىر دىمەتلىكلەر ئۇچراشقاندا تىنچلىق - ئامانلىق سورىشىدۇ، كىچىكلەر چوڭلارنى ئۇچرانقاندا ئاۋۋال تىنچلىق - ئامانلىق سورايدۇ، ئەرلەر قول ئىلىشىپ، قۇچاقلىشىپ ياكى تەزىم قىلىپ كۆرۈشىدۇ، ئاياللار تىزىنى ئېگىپ سالاملىشىدۇ. ئاتا - ئانىلار ياكى چوڭلار كىچىكلەرنى قارشى ئالغان ۋە ئۈزىتىپ قويغاندا مەڭزىگە سۆيۈپ قويىدۇ. يول ماڭغان، قاتناش ۋاستىلىرىغا ئولتۇرغان، ئۈيگە كىرگەن، ئولتۇرغان، چاي ئىچكەن، تاماق يېگەن، ھاراق ئىچكەندە ياشتا چوڭ كىشى باشلاپ بېرىدۇ. ياشلار چوڭلار ئالدىدا مۇلايىملىق بىلەن سۆز قىلىدۇ، ھۆرمەت بىلەن ئىش قىلىدۇ، ھاراق تۇنقاندا يالاڭباشتاق بولسا بولمايدۇ، تۇنجى رومكا ھاراق يەرگە ياكى ئوچاققا چېچىۋېتىلىدۇ.

موڭغۇللار چوڭلارنىڭ سوۋغىتىنى قوبۇل قىلغاندا سەل ئېگىلىپ ئوڭ قولى بىلەن ياكى بىر تىزىنى پۈكۈپ تۇرۇپ ئالىدۇ، چوڭلار ئالدىدا بىھۇرمەتلىك قىلىش ئەيبكە بۇيرۇلىدۇ، بىلىملىك كىشىلەر ئالاھىدە ھۆرمەتلىنىدۇ.

موڭغۇللارنىڭ تۇرمۇشىدا چەكلىنىدىغان ئىشلار مۇ بار.

ئۇلار باشقىلارنىڭ ئات بىلەن ئىتنىڭ ئىشىك ئالدىغا كېلىپ ئاتتىن چۈشۈشىنى ياقتۇرمايدۇ (ئۇلۇم

خەۋىرى ئېلىپ كەلگەن ئوخشايدۇ، دەپ قالىدۇ) . مېھمانلىق قامچىنى ياكى قارىغاي شېخىنى ئۆيگە ئېلىپ كىرىشىنى ياقتۇرمايدۇ (جەدەل چىقىرىدىغان ئوخشايدۇ، دەپ قالىدۇ) ، باشقىلارنىڭ بارمىقىنى بېشىغا تەگلەپ تۇرۇپ سۆزلىشىنى ياقتۇرمايدۇ (چاۋۇچىلار چاۋۇلارنى سانىغاندا بارمىقىنى چىقىرىپ سانايدۇ) . ئوچاق، ئوت، بوسۇغىنى دەسسەپ ئۆتۈشنى يامان كۆرىدۇ (موڭغۇللار ئوتقا چوقۇنىدۇ) .

§ 2 . خەنزۇلار

1 . كۆچۈپ كېلىش تارىخى

خەن، تاڭ دەۋرلىرىدىن بۇيان، بورتالا بىلەن ئوتتۇرا تۈزلەڭلىك ئوتتۇرىسىدىكى بېرىش . كېلىش كۆپىيىپ، خەنزۇلار بورتالاغا كەينى كەينىدىن كەلدى. سۇڭ سۇلالىسىنىڭ كەيچىك 1 . يىلى (1259 . يىلى) چاڭ دې مۆڭكۈخانىنىڭ يارلىقىغا ئاساسەن قارا قۇرۇمدىن يولغا چىقىپ، غەربكە يۈرۈش قىلغان قىسمىنىڭ باش قوماندانى مىلاكۈنى يوقلاپ بارغاندا، ئۇنىڭ ھەمراھى لېيۈيۈ يازغان «غەربكە ئەلچى بولۇپ چىقىش» دېگەن خاتىرىدە بورتالادىن ئۆتكەنلىكى بايان قىلىنىپ مۇنداق يېزىلغان: «يەنە غەربىي جەنۇبقا مېڭىپ بولات شەھىرىدىن ئۆتتۇق، ئۇ يەردە بۇغداي، شال تېرىلىدىكەن» ، «ئۇنىڭ 20 چاقىرىم غەربىي جەنۇبىدا تۈمۈر چازىسى بار ئىكەن، ئۇ يەرنى خەنزۇلار ساقلايدىكەن» .

خەنزۇلارنىڭ يېقىنقى زاماندا كېلىپ ئولتۇراقلىشىشى جېنىلۇك 23 . يىلى (1758 . يىلى) باشلاندى. چاڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتى شۇ يىلى ئەسكەر ئەۋەتىپ دايىڭېنگە ئورۇنلاشتۇردى. چىيەنلۇك 27 . يىلى (1762 . يىلى) جىڭدا بوز يەر ئۆزلەشتۈرگەندىن كېيىن، چاڭ سۇلالىسى قوشۇنىدىن چېكىنگەن ئۇچتىن . بەشكىچە ئۆيلۈك ئۆز ئىختىيارلىقى بىلەن بورتالا تەۋەسىدە قېلىپ، قول ھۈنەرۋەنچىلىك بىلەن شۇغۇللىنىپ تېرىكچىلىك قىلدى، كېيىن يەنە داخىيەنزە قاتارلىق جايلاردىن بىر قىسىم شەنشىلىك، گەنسۇلۇق، سەنشىلىك خەنزۇ بوز يەر ئۆزلەشتۈرگۈچىلەر كەلدى. 1840 . يىلدىكى ئېپيۇن ئۇرۇشىدىن كېيىن، تېخىمۇ كۆپ خەنزۇلار تېرىكچىلىك قىلىش ئۈچۈن، يۇك . تاقلىرىنى كۆتۈرۈشۈپ بورتالانىڭ دايىڭېن، شويىڭېن، جياخېزا (ھازىرقى بارۇن ئۆڭكۇر) قاتارلىق جايلىرىغا كېلىپ، ئۇرۇق . تۇغقان، دوست . بۇرادەرلىرىگە تايىنىپ، سودا . سېتىق، ھاراق چىقىرىش، كىيىم تىكىش، شال تېرىش قاتارلىق ئىشلار بىلەن شۇغۇللاندى. تەكشۈرۈشكە قارىغاندا، بورتالادىكى كونا خەنزۇلارنىڭ ئەسلى يۇرتى كۆپىنچە خۇبېي، گەنسۇ، تىيەنجىن قاتارلىق جايلار ئىكەن. مىنگونىڭ 30 . يىلى (1941 . يىلى) نوپۇس تەكشۈرۈلگەندە خەنزۇلار 161 ئائىلە، 755 كىشى بولۇپ چىققان. 50 . يىللاردىن كېيىن، سوتسىيالىستىك قۇرۇلۇش ئىشلىرىنىڭ جۇش ئۇرۇپ راۋاجلىنىشىغا ئەگىشىپ، خەنزۇ كادىرلار، كەسپىي پەن . تېخنىكا خادىملىرى، ئالىي مەكتەپ ۋە تېخنىكۇملارنى پۈتتۈرگەن ئوقۇغۇچىلار، تېخنىك ئىشچىلار چېگرا رايونغا ياردەم بېرىش ئۈچۈن تەقسىمات بويىچە بورتالاغا كۆپلەپ كەلدى. بۇلاردىن باشقا، 1959 . يىلى خۇبېي ئۆلكىسىنىڭ خۇڭئەن ناھىيىسى ۋە جياڭسۇ ئۆلكىسىنىڭ جياڭيىن ناھىيىسىدىن، 1960 . يىلى خۇبېي ئۆلكىسىنىڭ يۇنشەن ناھىيىسىدىن چېگرا رايون قۇرۇلۇشىغا ياردەم بېرىش ئۈچۈن، بىر تۈركۈم ياشلار كۆچۈپ كەلدى. 1961 . يىلى يەنە ئۇرۇمچى تۈمۈرىيول ئىدارىسى، ھەربىي رايون ئارقا سەپ قۇرۇلۇش باشقارمىسى، ئاپتونوم رايونلۇق چارۋىچىلىق نازارىتىنىڭ ئىنەك فېرمىسىدىن تۆۋەنگە چۈشۈرۈلگەن بىر تۈركۈم ئىشچى . خىزمەتچى كەلدى. 1966 . يىلى قىشتا يەنە چېگرا رايونغا ياردەم بېرىشكە خېنەن، سىچۈەن، گەنسۇ، شەندۇڭ قاتارلىق جايلاردىن ئۇز ئىختىيارلىقى بىلەن 4736 كىشى كەلدى. 1967 . يىلغا كەلگەندە خەنزۇلارنىڭ نوپۇسى 50 . يىللارنىڭ

بېشىدىكىدىن ئاز كەم بەش ھەسسە كۆپەيدى. 1985 - يىلىنىڭ ئاخىرىدا 84 مىڭ 839 غا يەتتى.

2. ماقال - تەمسىللىرى

مۆلدۈر ئۈچ يىلدا بىر قېتىم ياغار.
قىشتا قار كۆپ ياغسا، ئېسەنگە مۆلدۈر كۆپ ياغار.
ھاۋا گۈلدۈرلىسە، مۆلدۈر ياغماي قالمايدۇ.
قارا بۇلۇت بىلەن قىزىل بۇلۇت سوقۇشسا، مۆلدۈر كۆپ ياغار.
ئۈچ يىلنىڭ بىرىدە سوغۇق بوشراق بولىدۇ، ئون يىلنىڭ بىرىدە قاتتىق بولىدۇ.
تومۇزدا ھاۋا ئوچۇق بولسا، كۈزگە يېقىن يامغۇر ياغىدۇ.
ئۈپۈقتا قارا بۇلۇت پەيدا بولسا، چاپقۇن بولىدۇ.
كۈزدە ھاۋا گۈلدۈرلىسە نۇر چاچار، قىشتا ھاۋا گۈلدۈرلىسە، ئون قوتانىنىڭ توققۇزى قۇرۇق قالار.
سوغۇقمۇ، ئىسسىقمۇ بولمىسا، زىرائەت دان تۇتمايدۇ.
باش ئۇستىدە قارا بۇلۇت پەيدا بولسا، بوران - يامغۇر ھەر قانچە قاتتىق بولسىمۇ ھېچگەپ ئەمەس.
يەر تېرىپ ئوغۇتلىمىساڭ، ئۆزەڭنى ئالدىغانغا تەڭ.
روناق تاپاي دېسەڭ كېۋەز تېرى، باي بولاي دېسەڭ كۆچەت تىك.
ئالا كۆڭۈللۈك بېشىڭغا چىقار.
ئەر ئايالىنى سەت كۆرمەس، ئىت ئىگىسىنى نامرات (كۆرمەس).
ئۆز ئۆيۈمنىڭ خوشلۇقى، پۇت - قولۇمنىڭ بوشلۇقى.
ئەز خوتۇندىن ئايرىلماس، گىر تېشىدىن.
مىڭ قات، تۇمەن قات شايى، بىر قات گۈلگە يەتمەس.
ياخشى بولاي دېسەڭ، ئۈچ مويىسپىتتىن مەسلىھەت سورا.
ئاغزى يۇمشاق خەقتىن ئېلىپ يەر.
ئوتنى قەغەزگە ئوراپ ساقلىغلى بولماس، ئۆلۈكنى قارغا كۆمۈپ (ساقلىغلى بولماس).
قورسىقىڭنىڭ ئاغرىقى بولمىسا، تاۋۇز يېيىشتىن قورقما.

3. يۇرتداشلار ئۈيۇشمىسى

بورتالدىكى خەنزۇلار ئىچكى ئۆلكىلەرنىڭ ئوخشىمىغان رايونلىرىدىن كەلگەنلىكى ئۈچۈن، ئۇلارنىڭ دىنىي ئېتىقادى كۆپىنچە ئۆز يۇرتىدىكىگە ئوخشىشىپ كېتىدۇ. ئۇلار بورتالاغا كېلىپ ئورۇنلاشقاندا كۆپىنچىسى ياش بولغاچقا، دىنىي قارىشى ئاجىزراق لېكىن يۇرتۇازلىقى خېلىلا كۈچلۈك ئىدى. شۇڭا كۆپىنچىسى ئۆز يۇرتىنى ئاساس قىلغان ھالدا ئۆلكە ئۈيۇشمىلىرىنى قۇرغان. ھەربىر ئۈيۇشما ئۆز ئۆلكىسىدىكى ئەۋلىيا ئەمبىيارلارغا ئىخلاس قىلىدۇ، شەنشىلىكلەر ئۈيۇشمىسى پادىشاھقا ئىخلاس قىلسا، گەنسۇلۇقلار ئۈيۇشمىسى فۇشى[1]غا ئىخلاس قىلىدۇ، خۇبېي - خۇنەنلىكلەر ئۈيۇشمىلىرى بولسا يۈڭاڭ[2]غا ئىخلاس قىلىدۇ، ئۇلار ئىجتىمائىي

① فۇشى — رىۋايەتلەرگە قارىغاندا، فۇشى قەدىمكى زاماندا بىر قەبىلىنىڭ باشلىقى بولۇپ، ئۇ، كىشىلەرگە تور توقۇپ بېلىق تۇتۇشنى، چارۋا بېقىشنى ئۆگەتكەنمىش (ت).
② يۈڭاڭ — رىۋايەتلەرگە قارىغاندا، يۈڭاڭ شىيا سۇلالىسىنىڭ تۇنجى پادىشاھى بولۇپ، كەلكۇننى تىزگىنلەپ ئالنى خاتىرجەم قىلغانمىش (ت).

تەشكىلات خاراكتېرىدە بولۇپ، دىنىي پائالىيەت سورۇنىغا كىرمەيدۇ. تيەنجىنلىكلەر ئۇيۇشمىسىدىكىلەرنىڭ ھەممىسى لىجياۋ دىنى[1] مۇرىتلىرى بولغاچقا، تاماكا چەكمەيدۇ، ھاراق ئىچمەيدۇ، غەيۋەت - شىكايەت، يالغانچىلىق، ۋاپاسىزلىقنى قاتتىق ئالىدۇ، تيەنجىنلىكلەر ئۇيۇشمىسى تەدرىجىي ھالدا لىجياۋ دىنىنىڭ پائالىيەت سورۇنىغا ئايلانغان، ئۆلكە ئۇيۇشمىلىرى پۇل چىقىرىپ، خانلىق ئىبادەتخانىسى، يەرلىك ئىبادەتخانىلارنى سالدۇرغان، ئۇلارنى ئۆلكە ئۇيۇشمىلىرى ئادەم چىقىرىپ باشقۇرغان، ئىبادەتخانىدا يىل بويى ئىسرىق ئۆچمەيتتى، ئەر - ئايال مۇخلىسلار ئىسرىق سېلىپ، باش قويۇپ، ئەۋلىيا - ئەمبىيالاردىن ئامانلىق، ياخشى كېلىمات ۋە ئاۋاتلىق تىلەيتتى. بۇ ئىبادەتخانىلارمۇ 50 - يىللاردىن بۇرۇنلا چېقىپ تاشلانغان.

جۇڭخۇا خەلق جۇمھۇرىيىتى قۇرۇلغاندىن كېيىن، خەنزۇلار فېئودال دىنىي خۇراپاتلىقنى تاشلاپ، ئىسرىق سېلىپ بۇتقا تىۋىنىدىغان، ئۇمىدىنى ئەۋلىيا - ئەمبىيالارغا باغلايدىغان ئىشنى قىلمايدىغان، كومپارتىيىگە ئىشەنچ باغلاپ، ئىككى بىلىكىگە تايىنىپ بەختلىك تۇرمۇش يارىتىدىغان بولدى.

4. نىكاھلىنىش ۋە پەرزەنت كۆرۈش ئەھۋالى

نىكاھلىنىش ئەھۋالى: خەنزۇلاردا بىر ئەر بىر خوتۇنلۇق بولۇش ئومۇملاشقان. كونا جەمئىيەتتە بايلار توقال ئالىدىغان ئەھۋالمۇ بار ئىدى. خەنزۇلار نەچچە ئەۋلاد بىر ئۆيدە تۇرىدىغان چوڭ ئائىلە تۈزۈمىنى ياخشى كۆرىدۇ. ئازادلىقتىن كېيىن ئائىلە كىچىكلەپ كۆپ بولغاندا ئىككى ئەۋلاد بىر ئۆيدە تۇرىدىغان، ئوغۇل - قىزلىرى توي قىلغاندىن كېيىن بۆلەك قىلىپ ئۆي تۇتۇپ بېرىدىغان بولدى.

جۇڭخۇا خەلق جۇمھۇرىيىتى قۇرۇلۇشتىن ئىلگىرى ئوغۇل - قىزلارنىڭ توي قىلىش يېشى ئومۇمىيۈزلۈك بىر قەدەر كىچىك بولۇپ، ئوغۇللار 17 - 18 يېشىدا، قىزلار 15 - 16 يېشىدا توي قىلاتتى. قىزلاردىن 20 ياشتىن ئاشقاندىن كېيىنمۇ توي قىلمىغانلىرى ئىنتايىن ئاز ئۇچرايتتى. قىزلار ياتلىق بولۇشتىن ئىلگىرى ئادەتتە تالاغا چىقمايتتى، توي ئاتا - ئانىسىنىڭ دېگىنى بويىچە بولاتتى. خەنزۇلارنىڭ توي ئادىتى مۇنداق: ئوغۇل تەرەپ قىز تەرەپكە ئەلچى ئەۋەتىدۇ، قىز تەرەپ قوشۇلسا، ئوغۇل تەرەپ قىز تەرەپكە تويلۇق بېرىدۇ. تويلۇق ئاساسەن، بىر جۇپ ھالقا، بىر جۇپ ئۈزۈك (كۆپىنچىسى كۈمۈشتىن سوقۇلغان)، تۆت بوتۇلكا ھاراق، ئىككى باغلام چۆپ، ئۇچ كىلوگرامغىچە گۆشتىن تەركىب تاپىدۇ. يۇقىرىدىكىلەرنى جەزمەت بەرگەندىن باشقا، يەنە ئىقتىسادىي ئەھۋالىغا قاراپ، قىز تەرەپكە ياكى بىر نەچچە قۇر يېڭى كىيىم، ياكى ئالتۇن بىلەيزۈككە ئوخشاش قىممەت باھالىق زىننەت بۇيۇملىرىنى بېرىدۇ، تويلۇق بېرىش ئەھۋالى ئوخشاش بولمايدۇ. قىز تەرەپ بۇلارنى قوبۇل قىلسا، پۈتۈشكەنلىك بولىدۇ. باھار بايرىمى، تاڭزۇڭزا چاغىنى، تاۋۇز چاغىنىغا ئوخشاش چوڭ بايرام كۈنلىرى قىزنىڭ لايىقى سوۋغا - سالام ئېلىپ بېرىپ قىزنىڭ ئۆيىدىكىلەرنى تەبرىكلەيدۇ. توي بولغاندا ئۇرۇق - تۇغقانلىرى، ئەل - ئاغىنىلىرىنىڭ ھەممىسى كېلىپ مۇبارەكلەيدۇ. قىزنىڭ تاغىسى قاتارلىق يېقىن تۇغقانلىرى قىز كۆچۈرۈلۈشتىن بىر نەچچە كۈن بۇرۇن قىزغا كىيىم - كېچەك سوۋغا قىلىدۇ. بۇ ساندۇق تولدۇرۇش دەپ ئاتىلىدۇ. قىزنىڭ ئاتا - ئانىسى قىزغا تويلۇق ئېلىپ بېرىدۇ، سانى ئەھۋالغا قاراپ ھەرخىل بولىدۇ. لېكىن ئائىلە ئەھۋالى ھەر قانچە ناچار كىشىلەرمۇ بىر جۇپ ئەينەك، بىرجۇپ چىراغ، بىرجۇپ ياستۇق ۋە پۇت، يۈز يۈيىدىغان داس بېرىدۇ. توي كۈنى ئوغۇل تەرەپ ئوغۇل - قىز پەرزەنتى بار،

---

[1] لىجياۋ دىنى — چىڭ سۇلالىسىنىڭ دەسلەپكى چاغلىرىدا ياڭ لەيزۇ دېگەن كىشى ئىجاد قىلغان دىن بولۇپ، ئۇ، بەيلىيەنجياۋ دىنىنىڭ بىر مەزھىپى، ئۇ، دىندىكىلەر چىڭ سۇلالىسىگە قارشى تۇرۇپ، مىڭ سۇلالىسىنى ئەسلىگە كەلتۈرۈشنى مەقسەت قىلاتتى. بۇ دىن ئاۋالوكىتا ئىشۋارا بۇددانى ئۆز ئاساسچىسى دەپ بىلەتتى ۋە ئۇنى ئاق يەكتەكلىك ئەزىمەت دەپ ئاتايتتى. بۇدىن مۇرىتلىرى «بۇددا شەرىئىتىگە ئىخلاس قىلىدىغان، كۈڭزىچىلىق قائىدىسىنى ئۆگىنىدىغان، تەرىقەتچىلىك يولىنى تۇتىدىغان بولۇپ، ئۇچ دىن قوشۇلۇپ بىر گەۋدىگە ئايلانغانىدى». بۇ دىن شەندۇڭ، خېبېي، شەرقىي شىمال قاتارلىق رايونلاردا تارقالغان، چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتى تەرىپىدىن مەنئىي قىلىنغان. چىڭ سۇلالىسىنىڭ ئاخىرلىرى يەنى گۈاڭشۇ زامانىغا كەلگەندە قايتا ئەۋج ئالغان. ئازادلىقتىن كېيىن يەنە چەكلەندى.

سۆزمەن بىر ئايال تۇغقىنىنى قىز كۆچۈرگۈچى ئانىلىققا تەكلىپ قىلىدۇ، ئۇ، ئەلچى بىلەن بىرلىكتە يىگىت ۋە يىگىت قولداشلىرى قاتارلىق قىز كۆچۈرگۈچىلەرنى باشلاپ سەھەردىلا يولغا چىقىپ، قىزنىڭ ئۆيىگە كۈن چىققۇچە بېرىپ بولىدۇ. يىگىت ئون گەز قىزىل رەختتىن گۈل ياساپ ئېسىۋالىدۇ. بۇ قىزىلغا پۈركۈنۈش دەپ ئاتىلىدۇ. قىز ئائىلىسىمۇ ئون گەز يېشىل رەخت تەييارلايدۇ، بۇ يېشىللاشتۇرۇش دەپ ئاتىلىدۇ. يىگىت ۋە يىگىت قولداشلىرى قىز ئائىلىسى تەرىپىدىن ئېزىز مېھمان سۈپىتىدە قىزغىن كۈتۈۋېلىنىدۇ. يىگىت داستىخاندىن باشقىلارغا تۈيدۈرماي بىر چىنە ۋە بىر جۈپ چوكا ئوغرىلىۋالىدۇ، بۇ نەرسىلەرنى ئوغرىلاشقا يىگىتنىڭ قولدىشى ياردەملەشسىمۇ بولىدۇ. قىز كۆچۈرگۈچىلەر قايتىدىغان چاغدا قىز ئائىلىسى بىر جۈپ چىنىگە ئاشلىق قاچىلاپ يىگىتكە كۆتۈرگۈزۈپ قويىدۇ. بۇنىڭ مەنىسى قىزنىڭ ئۇزۇقلۇق ئاشلىقىنى قېيىن ئانىسىنىڭكىگە ئالغاچ كېتىڭ، كەلگۈسىدە قىزىم يېمەك - ئىچمەكتىن غەم يەپ يۈرمىسۇن دېگەنلىك بولىدۇ. شۇنىڭدەك يەنە قىزغا پىشۇرۇلغان تۇخۇم ۋە پېچىنە - پىرەنىكلەرنى تەييارلاپ بېرىدۇ. قىز قېيىن ئانىسىنىڭكىگە بارغاندىن كېيىن ئۈچ كۈنگىچە قېيىن ئانىسىنىڭ ئۆيىدىكى تاماقنى يېمەيدۇ، ئىككى ئائىلىنىڭ ئارىلىقى يېقىن بولىسا، قىزنىڭ ئانىسى ھەر كۈنى قىزىغا تاماق ئەۋەتىپ تۇرىدۇ. قىز يولغا چىققاندا تاغىسى كۆتۈرۈپ ماشىنا (ھارۋا) غا سېلىپ قويىدۇ. قىز قېيىن ئانىسىنىڭكىگە بارغان ھامان يىگىت بىلەن بىللە ھويلىنىڭ ئوتتۇرىسىغا تۇرغۇزۇپ قويۇلۇپ، ئاشلىق قاچىلانغان كۈرە قويۇلغان ئۈستەل ئالدىغا كېلىپ تەزىم قىلدۇرۇلىدۇ، ئاندىن يىگىت قىزنى قۇچاقلاپ كۆتۈرگەن پېتى يەرگە دەسسەتمەي ھۇجرىغا ئەكىرىپ كېتىدۇ، ئاندىن ياڭاق، چىلان، خاسىڭ، كەمپۈت قاتارلىق يېمەكلىكلەر چېچىلىدۇ، ئۇلارنى تاماشا كۆرگۈچىلەر تېرىۋالىدۇ، بۇنىڭ مەنىسى بالدۇر بالىلىق بولۇڭلار، ئوغۇلمۇ، قىزمۇ كۆرۈڭلار دېگەنلىك بولىدۇ. قېيىن ئانا ئائىلىسى داستىخان سېلىپ مېھمانلارنى ۋە دوست بۇرادەرلىرىنى كۈتۈۋالىدۇ، بايلار كاتتا داستىخان تەييارلاپ، ئۇرۇق - تۇغقان، ئەل - ئاغىنىلىرىنى ئۇدا ئۈچ كۈن كۈتۈۋالىدۇ، نامراتلار ئازراق چاي، ھاراق تەييارلاپ، بىر نەچچە يېقىن تۇغقىنىنى تەكلىپ قىلىپ مۇبارەكلەيدۇ. قاراڭغۇ چۈشكەندە ياشلار كېلىپ ھۇجرىنى قىزىتىدۇ. ئۇلار ھەزىلكەشلىك، قىزىقچىلىق قىلىپ، سورۇننى ئىنتايىن قىزىتىۋېتىدۇ. چوڭلار بۇ سورۇنغا كىرمەيدۇ. قېيىن ئاتا بولغۇچى كېلىننىڭ ھۇجرىسىغا كىرسە بولمايدۇ.

قىز - يىگىت يېتىش ئالدىدا قىز كۆچۈرگۈچى ئانا قىز - يىگىتكە ئورۇن سېلىپ بېرىدۇ. ئورۇن سالغاچ ئورۇن ئۈستىگە ياڭاق، خاسىڭ، چىلان قاتارلىق يېمەكلىكلەرنى چېچىپ قويىدۇ، يەنە بىر تەرەپتىن قىز - يىگىتلەرنىڭ تويىنى مۇبارەكلەش، ئۇلارنىڭ كۆپ پەرزەنتلىك بولۇشى، قېرىپ چاچلىرى ئاقارغىچە بەختلىك ئۆتۈشىنى تىلەپ سۆز قىلىدۇ. 3 - كۈنى ئەتتىگەندە كېلىن قېيىن ئاتا، قېيىن ئانىسىغا يۈز يۈيىدىغان سۇ ئەكىرىپ بېرىدۇ، چاي قويۇپ بېرىدۇ. قېيىن ئاتا، قېيىن ئانا سوۋغات بېرىدۇ، بۇ يۈز كۆرۈشۈش سوۋغىتى دەپ ئاتىلىدۇ. ئاندىن كېيىن، ئەر - خوتۇنلار قىزنىڭ ئاتا - ئانىسىڭكىگە بارىدۇ. قىزنىڭ ئاتا - ئانىسى جۇۋاۋا ئېتىپ بېرىدۇ ۋە شۇ كۈنى قىزىنى قېيىن ئانىسىنىڭكىگە قايتۇرۇۋېتىدۇ، قۇندۇرۇپ قالمايدۇ. بۇچاغدا كېلىن قىز ۋاقتىدا ئەڭ ياخشى كۆرىدىغان كىيىم - كېچەكلىرىنى قېيىن ئانىسىنىڭكىگە ئېلىپ كېتىدۇ.

جۇڭخۇا خەلق جۇمھۇرىيىتى قۇرۇلغاندىن كېيىن، «نىكاھ قانۇنى» نىڭ تەشۋىق قىلىنىشى ۋە ئىزچىل ئىجرا قىلىنىشىغا ئەگىشىپ، ئەركىن مۇھەببەت باغلايدىغان ياشلار كۈندىن كۈنگە كۆپەيدى، توي قىلىش يېشى تەدرىجىي كەينىگە سۈرۈلدى، توي زور دەرىجىدە ئاددىيلاشتى. 50 -، 60 - يىللاردا توي ئادەتتە بايرام، دەم ئېلىش كۈنلىرى ئۆتكۈزۈلىدىغان بولدى، توي كۈنى قىز - يىگىتنىڭ ئۇرۇق - تۇغقان، ئەل - ئاغىنىلىرى كېلىپ مۇبارەكلەيدۇ، قىز - يىگىتكە خاتىرىلەش ئەھمىيىتىگە ئىگە سوۋغاتلارنى ياكى ئىستاكان، تەخسە، چايدان قاتارلىق ئاددىي كۈندىلىك تۇرمۇش بۇيۇملىرىنى سوۋغا قىلىدۇ. يېڭى ئەر - خوتۇنلارمۇ گازىر، قەنت - گېزەك، چاي تەييارلاپ مېھمانلارنى كۈتۈۋالىدۇ. ئىدارە (ئورۇن) رەھبىرى ياكى ياشتا چوڭ كىشى توي مۇراسىمىغا

رىياسەتچىلىك قىلىدۇ، يىگىت بىلەن قىز مۇھەببەت باغلاش جەريانىنى تۈنۈشتۇرۇپ، توي مۇراسىمىنى يۇقىرى دولقۇنغا كۆتۈرىدۇ. ئاددىي، قىزغىن بولۇش شۇ مەزگىلدىكى توي مۇراسىمىنىڭ ئالاھىدىلىكى ئىدى.

80 - يىللاردىن بۇيان بەزى كونا ئادەتلەر باش كۆتۈرۈپ قالدى، مېھمان چاقىرىش، سوۋغا تەقدىم قىلىش، ئاۋارىچىلىقتىن قورقماي كۆپ پۇل خەجلەپ توينى كاتتا ئۆتكۈزۈش ئەۋج ئېلىپ كەتتى. بىر تويغىلا نەچچە مىڭ يۈەن خەجلەيدىغانلار ئاز ئەمەس. قىز - يىگىت ئۆيىنى ئائىلە سايمانلىرى، ئالىي دەرىجىلىك ئېلىكتر سايمانلىرى بىلەن تولۇق سەرەمجانلاشتۇرىدىغان بولدى. تويلۇق سېلىش، ھەشەمەتچىلىك قىلىشقا ئوخشاش ناچار ئادەتلەرمۇ باش كۆتۈرۈپ قالدى. ئالاقىدار تەرەپلەر ياشلارنى ناچار ئادەتنى ئۆزگەرتىپ، توينى يېڭىچە ئۆتكۈزۈش، كوللېكتىپ ئۆتكۈزۈشكە پائال يېتەكلىدى. بىر مۇنچە ياشلار بۇنىڭغا ئاكتىپ ئاۋاز قوشتى. شەھەر ياشلىرىدىن سەيلىلىك توي قىلىدىغانلار تەدرىجىي كۆپەيدى.

بورتالادىكى مىللەتلەرنىڭ مەدەنىيىتى، تۇرمۇش ئادىتى ئۆز ئارا سىڭىشىپ، بىر - بىرىگە تەسىر كۆرسەتتى. ئۇزاق مۇددەت ئارىلىشىپ ئولتۇراقلىشىش ئۇلارنىڭ مۇناسىۋىتىنى كۈندىن كۈنگە كۈچەيتتى. موڭغۇللار بىلەن خەنزۇلارنىڭ ئۆز ئارا نىكاھلىنىشى ممنگونىڭ 1 - يىلىلا بارلىققا كەلگەن، ئىككى مىللەت كىشىلىرىدىن تەركىب تاپقان ئائىلىدىكىلەر ئادەتتە بىر - بىرىنى ھۆرمەتلەپ ئىناق ئۆتۈپ كەلمەكتە.

50 - يىللاردىن ئىلگىرى موڭغۇللار بىلەن خەنزۇلار توي قىلسا، توي رەسمىيەتلىرى موڭغۇللارنىڭ ئادىتى بويىچە بولاتتى. مېھمان كۈتۈشتە مېھماننىڭ مىللەت ئايرىمىسىغا قاراپ ھەرخىل مۇئامىلە قىلىنىدۇ. ئۇلۇم ئۈزىتىشمۇ ئوخشىمايدۇ، ئۇلگۇچى ئەر بولسا خەنزۇلارنىڭ ئادىتى بويىچە ئۈزىتىلىدۇ (ئەينى ۋاقىتتا كۆپىنچە خەنزۇ ئەر موڭغۇل ئايالىنى ئالاتتى). ئۇلگۇچى ئايال بولسا موڭغۇللارنىڭ ئادىتى بويىچە ئۈزىتىلىدۇ. موڭغۇل خوتۇن ئالغان خەنزۇ ئۇلگەندىن كېيىن، ئۇنىڭ خوتۇنى تەلەپ قىلسا يەنىلا موڭغۇللارنىڭ ئادىتى بويىچە لاما تەكلىپ قىلىپ نوم ئوقۇتۇشقىمۇ يول قويۇلىدۇ، لېكىن مۇھىم ئۈزىتىش شەكلى خەنزۇلارنىڭ ئادىتى بويىچە بولىدۇ.

خەنزۇلار چەكلەيدىغان ئىشلارمۇ كۆپ، مەسىلەن: تۇغۇتلۇق ئايال تۇرغان ئۆيگە يات ئادەم كىرسە بولمايدۇ، بالىغا قىزىل چېقىپ قالسا، ئىشىك ئالدىغا قىزىل لاتا ئېسىپ قويىدۇ... بۇلارنىڭ ھەممىسى ئىچكى ئۇلكىلەردىكى خەنزۇلارنىڭ ئادىتىگە ئوخشاش.

پەرزەنت كۆرۈش ئەھۋالى: بالا تۇغۇلغان ھامان، دەرھال ئادەم ئەۋەتىپ ئايالىنىڭ ئائىلىسىدىكىلەرگە خۇشخەۋەر يەتكۈزۈلىدۇ. ئايالىنىڭ ئائىلىسىدىكىلەر بىر ئادەمدىن تەيياراپ قويۇلغان قارا شېكەر، تۇخۇم، قوي گۆشى، قوي پاچىقى (گۆشى ئازراق شۇلۇپلىنغان پاچاق) قاتارلىقلارنى ئەۋەتىپ يوقلايدۇ. تۇغۇتلۇق ئايال بار ئۆينىڭ ئىشىكىگە قىزىل لاتا ئېسىپ قويۇلىدۇ. بىر ئايغىچە يات ئادەم ۋە ئەرلەرنىڭ تۇغۇتلۇق ئايال بار ئۆيگە كىرىشىگە رۇخسەت قىلىنمايدۇ.

ئۇچ كۈندىن كېيىن بوۋاق يۇيۇلىدۇ، تۇغۇت ئانىسى خېمىردىن كىچىك قاچا ياساپ، ئۇنى بوۋاقنىڭ كىندىكىگە دۇم كۆمتۇرۇپ قويىدۇ. ئاندىن قىزىتىلغان ئەمەن مامۇقى بىلەن بوۋاقنىڭ مۇرىسى، دۇمبىسى، كۆكرىكىنى بىر قۇر قاقلاپ (قاچا كىندىككە ئىسسىق ئۆتۈپ كېتىشتىن ساقلاش رولىنى ئويناىدۇ) بولغاندىن كېيىن بوۋاقنى يۇيىدۇ. بوۋاق يۇيۇلغان سۇنى تۇغمىغان ئايال ئېلىپ چېقىپ تۆكۈۋېتىدۇ، تۆككەندە داس ئېغىزى تۆككۈچىنىڭ قۇچىقىغا قارىتىپ تۆكۈلىدۇ، بۇ، ئايال بۇنىڭدىن كېيىن ھامىلدار بولىدۇ، دېگەن مەنىنى بىلدۈرىدۇ. تۇغۇت ئانىسىغا ئۆز رەھمىتىنى بىلدۈرۈش ئۈچۈن، سۇنى تۆككەن ئايال داسقا بىر پارچە قىزىل رەخت سېلىپ قويىدۇ.

بالا تۇغۇلۇپ بىر ئايدىن كېيىن بىر ئايغا توشقانلىق مۇراسىمى ئۆتكۈزۈلىدۇ. ئىشىك ئۈستىدىكى ئىدەر بەلگىسى (قىزىل لاتا) ئېلىۋېتىلىدۇ. دوست - يارەنلەر بوۋاققا كىيىملىك رەخت ئېلىپ كېلىپ مۇبارەكلەيدۇ، ساھىبخانا ئۇلارنى ھاراق قۇيۇپ كۈتۈۋالىدۇ. قانداق كۆتۈشنى ئىقتىسادىي ئەھۋالىغا قاراپ بەلگىلەيدۇ.

بوۋاق يۇز كۈنلۈك بولغاندا يۇز كۈنلۈكى ئۆتكۈزۈلىدۇ. شۇكۈنى چوقۇم تاماق ئېتىلىپ جامائەت مېھمان قىلىنىدۇ، ئۇلار بالىنىڭ سالامەت بولۇشىنى، ئۇزۇن ئۆمۈر كۆرۈشىنى تىلەيدۇ. جامائەت بىلەيزۈك، قىسقۇچ، رەخت قاتارلىق ئەرسىلەرنى سوۋغا قىلىدۇ. شۇ كۈندىن باشلاپ، بالىنى تالاغا ئېلىپ چىقىشقا بولىدۇ.

بالا يېشىغا توشقاندا تۇغۇلغان كۈنى ئۆتكۈزۈلىدۇ. تۇنجى تۇغۇلغان كۈنى خېلىلا تەنتەنىلىك بولۇپ، ئۇنىڭغا ئۇرۇق - تۇغقانلارنىڭ ھەممىسى قاتنىشىدۇ، بالىغا قارا تاۋار (ياكى قارا شايى) دىن تىكىلگەن چاپان كىيگۈزۈلىدۇ، چاپاننىڭ كەينىگە بەش خىل مەشۇتتىن ئوتلاۋاتقان توشقاننىڭ، ئۇچۇپ كېتىۋاتقان سۇمرۇغنىڭ ۋە باشقا ھايۋان ۋە قۇشلارنىڭ سۈرىتى، يەڭلىرىگە نېلۇپەر قاتارلىق گۈللەر كەشتىلىنىدۇ. بۇ يەنە بىر بالا بەرسۇن دېگەن مەنىنى بىلدۈرىدۇ.

ئارزۇلۇق بالا تۇغۇلغاندىن كېيىن، كۆپ بالىلىق، سالاپەتلىك، پەزىلىتى ياخشى بىر ئايال تۇتۇق ئانىلىققا تالىلىنىدۇ. تۇتۇق ئانىلىققا تاللانغۇچى چوقۇم قىسقۇچ سوقتۇرۇپ، بالىغا تاقاپ قويۇشى كېرەك، شۇنىڭدىن كېيىن ئىككى ئائىلە ئۇرۇق - تۇغقانلارىدەك بېرىش - كېلىش قىلىپ تۇرىدۇ.

تۇغۇتلۇق ئايال بىر ئايغىچە گۆش يېمەيدۇ، تېرىق ئۇمىچىلا ئىچىدۇ ياكى قازان نېنى (پۇرچاق ئۇنىدىن سۇ يېغى بىلەن پىشۇرۇلغان نان، ئادەتتە قولۇم - قوشنىلىرى كىرگۈزىدۇ، بۇنداق قازان نېنىنى تاماق ھەزىم قىلىشقا پايدىلىق) يەيدۇ.

100 كۈنلۈك بولمىغان بالا ئۆخلىغاندا بېشىغا ئەينەك، يوتقىنىغا سۇپۇرگە قويۇپ قويۇلىدۇ، ئۇلار جىن، ئالۋاستىلارنى قوغلارمىش.

50 - يىللاردىن كېيىن خۇراپاتلىق تۇسىگە ئىگە كونا، ناچار ئادەتلەر يوقالدى. شەھەر - بازار ئاياللىرىنىڭ تولىسى دوختۇرخانىدا تۇغىدىغان، يېزا ئاياللىرىمۇ كۆپىنچە تۇغۇت ئانىسىنىڭ ياردىمىدە يېڭى ئۆسۈلدا بوشىنىدىغان بولدى. تۇغۇتلۇق ئاياللارنىڭ يېمەك - ئىچمىكى، يۇرۇش - تۇرۇشلىرىمۇ تەدرىجىي ئۆزگىرىپ، تازىلىق تەلىپىگە تېخىمۇ لايىقلاشتى، بۇ، تۇغۇتلۇق ئايالنىڭ سالامەتلىكىگە پايدىلىق.

5. ئۆلۈم ئۇزىتىش ئادىتى

خەنزۇلار ياشانغان ئادەم ئالەمدىن ئۆتسە خۇشاللىق ھېسابلايدۇ. 50 - يىللاردىن ئىلگىرى ياشانغان كىشى ئالەمدىن ئۆتسە ئۇنىڭ پەرزەنتلىرى، مەيلى باي ياكى كەمبەغەل بولسۇن، پۈتۈن كۆچى بىلەن نەزىر - چىراغ قىلىپ، ئۆزلىرىنىڭ ۋاپادارلىقىنى بىلدۈرەتتى. خەنزۇلارنىڭ ئادىتى بويىچە ياشانغان كىشى جان ئۈزگەندىن كېيىن، ئۇنىڭ ئوغلى بىر تۇغقىنى ياكى دوستىنىڭ باشلىشى بىلەن ئۇرۇق - تۇغقان، ئەل - ئاغىنىلىرىنىڭ ئىشىكىگە بېرىپ، ئۆلۈم خەۋىرىنى يەتكۈزىدۇ، مەرھۇمنىڭ ئوغلى قورۇغا كىرمەيدۇ. تۇنجى يەتتىسى توشمىغىچە باشقىلارنىڭ ئۆيىگە كىرمەيدۇ. جەسەتكە كۆپ بولغاندا توققۇز قۇر، ئەڭ ئاز بولغاندا ئۈچ قۇر ئۆمۈرلۈك كېيىم كىيدۈرىدۇ. ئۇلارنىڭ بىرى جەزمەن پاختىلىق بولۇشى كېرەك. جىلىتكە كەيدۈرۈلسە بولمايدۇ. كېيىملەر كىيدۈرۈلۈپ بولغاندىن كېيىن، يەڭلىرى ۋە پەشلىرى جەسەت ئاستىغا باستۇرۇپ قويۇلىدۇ، جەسەتنىڭ ئىككى پۇتى لاتا بىلەن باغلىنىپ، ئېغىزىغا پۇل (پۇلدارلار ياقۇت) چىشلىتىپ قويۇلىدۇ، ئاستىغا ئاق شايى كۆرپە سېلىنىدۇ، ئۈستىگە سېرىق شايى يوتقان يېپىلىدۇ، بېشىغا يامبۇ شەكلىدە تىكىلگەن ياستۇق قويۇلىدۇ، بۇ، سېلىنچىسى كۆمۈشتىن، يېپىنچىسى ئالتۇندىن، ياستۇقى يامبۇدىن بولدى دېگەننى بىلدۈرىدۇ. قول ئىلكىدە بارلار يەنە قەغەزدىن ئوغۇل، قىز بالا، ئۆي ھايۋانلىرى، ئۆي - ئىمارەتلەرنىڭ ھەيكىلىنى ياساپ بىللە دەپنە قىلىدۇ. جەسەت ساندۇقىنىڭ باش تەرىپى تالاغا قارىتىلىپ ئىشىك ئالدىغا قويۇپ قويۇلىدۇ. ئالدىغا ئۈستەل قويۇلۇپ، مېۋە - چېۋە، ھاراق - شاراپ، كۆكتات قويۇپ قويۇلىدۇ. جەسەت

ساقلانغان مەزگىلدە كېچە - كۈندۈز چىراغ ئۆچۈرۈلمەيدۇ، بۇ چىراغ «ئۆچمەس چىراغ» دەپ ئاتىلىدۇ. مەرھۇمنىڭ پەرزەنتلىرى قارىلىق تاقاپ جەسەتخانىدا جەسەت ساقلايدۇ. ئۇرۇغ - تۇغقان، ئەل - ئاغىنىلىرى كېلىپ تەزىيە بىلدۈرىدۇ. كەمبەغەللەر كۈجە، قەغەز پۇل، نەزىرلىك داستىخان (مەلۇم مىقداردىكى پىشۇرۇلغان ھورنان شەكلىدىكى ئۇن تامىقى بىلەن گۆشنىڭ ئومۇمىي نامى)، بايلار تەزىيەنامە، لەۋھە تەقتىم قىلىپ، ئۆز تەزىيىسىنى بىلدۈرىدۇ. ئادەتتە جەسەت جەسەت ساندۇقىدا ئۈچ كۈن ساقلىنىپ دەپنە قىلىنىدۇ، پۇلى بارلار كۆپىنچە يەتتە كۈن، 15 كۈن ساقلايدۇ، راھىپ تەكلىپ قىلىپ نوم ئوقۇتىدۇ، داۋجياۋ قائىدىلىرىنى ئادا قىلىدۇ. دەپنە قىلىنىدىغان كۈنى جەسەت ساندۇقىنىڭ باش تەرىپى ئاۋۇال ئىشىكتىن چىقىرىلىدۇ، بۇ، ئادەم ھايات ۋاقتىدا پۇتى بىلەن چىقىدۇ، ئۆلگەندە بېشى بىلەن، دېگەن مەنىنى بىلدۈرىدۇ. جەسەت ساندۇقى ئېلىپ چىقىپ كېتىلگەندىن كېيىن، «ئۆچمەس چىراغ» تاشلىۋېتىلىدۇ. مەرھۇمنىڭ ئوغۇللىرى قارىلىق تاقاپ، ھازا تايىقى (ھازا تايىقى ئىككى گەزدىن ئۈزۈنراق بادىرىدىن ياسىلىپ، ئاق قەغەز لېنتا بىلەن ئوراپ قويۇلىدۇ) تاينىپ ماڭىدۇ. ئوغۇللارنىڭ چوڭى ئاغامچىنىڭ ئۇچىنى تۇتۇپ ئالدىدا ماڭىدۇ. قەۋرىستانلىق يېقىن بولسا، جەسەت ساندۇقى كۆتۈرۈپ ئېلىپ بېرىلىدۇ، يىراق بولسا ھارۋا بىلەن ئېلىپ بېرىلىدۇ.

جەسەت ساندۇقى (ئۆمۈرلۈك ساندۇق دەپمۇ ئاتىلىدۇ) كۆپىنچە قارىغاي ياغىچىدىن ياسىلىدۇ، قارا ياكى قىزىل سىر بىلەن سىرلىنىدۇ، ئۈنىڭ باش تەرىپىگە سىرىق سىر بىلەن « 福 » (بەخت)، « 寿 » (ئۆمۈر) دېگەن خەتلەر چوڭ قىلىپ يېزىپ قويۇلىدۇ. مەرھۇم ئايال بولسا، جەسەت ساندۇقىنىڭ ئاياغ تەرىپىگە يەنە نېلۇپەر گۈلى سىزىپ قويۇلىدۇ. جەسەت ساندۇقىنىڭ كەڭلىكى تەخمىنەن بىر مېتر، ئۈزۈنلۇقى ئىككى مېتردىن ئۈزۈنراق بولىدۇ، ئۇ، چوڭقۇرلۇقى ئىككى مېتر كېلىدىغان گۆرگە قويۇلىدۇ. گۆر ئورنىنى مۇنەججىم ياكى داۋجياۋ مۇخلىسى بېكىتىپ بېرىدۇ. ئاشلىق، ھاراق، قەنت - گېزەك، چاي قاچىلانغان نازۇ - نېمەتلەر قۇتسى جەسەت ساندۇقىنىڭ ئالدىغا چىقىپ تۇرغان تاختىسىغا قويۇلىدۇ، ئاندىن گۆر كۆمۈلۈپ، ئۈستىگە توپا دۆۋىلەپ قويۇلىدۇ. ئەر - ئاياللارنىڭ قەغەزدىن ياسالغان ھەيكىلى توپا دۆۋىسى ئالدىدا كۆيدۈرۈلىدۇ. ئۈچ كۈندىن كېيىن ئۇرۇق - تۇغقانلىرى قەۋرىستانلىققا بېرىپ قەغەز كۆيدۈرىدۇ، بۇ، «ئۇچى» دېيىلىدۇ. ئاندىن ھەر يەتتە كۈندە بىر قېتىم قەۋرىستانلىققا بېرىپ يوقلاپ تۇرىدۇ. 49 كۈندە توختايدۇ. 100 - كۈنى قەۋرىستانلىققا يەنە بىر قېتىم بارىدۇ. شۇنىڭدىن كېيىن بىر يىل، ئۈچ يىل، يەتتە يىل بولغاندا ئۇرۇق - تۇغقان، ئەل - ئاغىنىلىرىگە داستىخان سېلىپ مەرھۇمنى ياد ئېتىپ تۇرىدۇ. ھەر يىلى چوكانتال كۈنى، مەرھۇم ئالەمدىن ئۆتكەن كۈنى قەۋرىستانلىققا بېرىپ قەغەز كۆيدۈرىدۇ، دۆۋىلەنگەن توپىنى ئېگىزلەپ قويىدۇ.

ياشانغان كىشى ھايات ۋاقتىدا، جەسەت ساندۇقىنى ئۆينىڭ ئوتتۇرىسىغا قويۇشقا بولمايدۇ.

مەرھۇم ياش بولسا، ئادەتتە شۇ كۈنلا دەپنە قىلىنىدۇ.

تۇغۇتلۇق ئايال ئالەمدىن ئۆتسە، ئەجدادلىرىنىڭ قەۋرىستانلىقىغا قويۇشقا بولمايدۇ. ئۇمۇرلۈك ئەر - خوتۇنلار ئالەمدىن ئۆتسە بىر گۆرگە قويۇشقا بولىدۇ.

مەرھۇمنىڭ ئوغۇللىرى 49 كۈنگىچە چېچىنى، ساقال - بۇرۇتلىرىنى ئالدۇرمايدۇ، مەرھۇمنىڭ قىزلىرى ۋە كېلىنلىرى دەسلەپكى يەتتە كۈن ئىچىدە بېشىنى تارىمايدۇ.

50 - يىللاردىن كېيىن ئۆلۈم ئۇزىتىش ئادىتى كۆپ ئاددىيلاشتى. ئىشچى - خىزمەتچى ئالەمدىن ئۆتسە كۆپىنچە مەرھۇمنىڭ ئىدارىسى (ئورنى) تەزىيە يىغىنى ئۆتكۈزىدۇ. ئىدارە (ئورۇن) رەھبىرى مەرھۇمنىڭ ھاياتىنى تونۇشتۇرىدۇ، مەرھۇمنىڭ ئۇرۇق - تۇغقان، ئەل - ئاغىنىلىرى گۈل چەمبىرەك، تەزىيەنامە تەقدىم قىلىپ، تەزىيە بىلدۈرىدۇ. مەرھۇمنىڭ بۇاستە تۇغقانلىرى يېڭىگە قارىلىق تاقاپ ماتەم تۇتىدۇ. ئۆلۈم ئۇزىتىش يېزىلاردا شەھەرلەردىكىدىن مۇرەككەپرەك، بەزىلەر ئەسلى يۇرتىنىڭ بەزى ئادەتلىرىنى يەنىلا ساقلاپ قالغان.

6. كىيىنىش، ئۇزۇقلىنىش، يۇرۇش - تۇرۇش ئادىتى

1) كىيىنىش ئادىتى بورتالا چەت - چېگرا رايونغا جايلاشقانلىقى ئۈچۈن، كۈندىلىك تۇرمۇش بۇيۇملىرى ۋە رەختلەرنىڭ ھەممىسى سىرتتىن كەلتۈرۈلىدۇ. 50 - يىللاردىن ئىلگىرى كۆپىنچە جەنۇبىي شىنجاڭدىن ئېلىپ كېلىنگەن يەرلىك رەختلەردىن كىيىم كېيىلەتتى، بۇنداق رەختلەر ئادەتتە ئاق، كۆك بولاتتى، گۈللۈك رەختلەر ناھايىتى ئاز ئىدى، گۈللۈك رەختلەر تولاراق قىزلار ياتلىق قىلىنغاندا تويلۇق كىيىم تىكىشكىلا ئىشلىتىلەتتى، سوۋېت ئىتتىپاقىدىن كىرگۈزۈلگەن رەختلەر تېخىمۇ ئەتىۋار بولۇپ، ئاز ساندىكى پۇلدارلار شۇنداق رەختلەردىن كىيىم كىيەلەيتتى. كىيىملەرنىڭ پاسونىنى ئالساق، ئەرلەر ئالدى ئوچۇق چاپان، ئايالار يېنى ئوچۇق چاپان كىيەتتى، قىشتا كۆپىنچە موڭغۇل قېرىنداشلاردىن گۈرۈچ قاتارلىق ئاشلىقلارغا تېرە تېگىشىپ، ئاشلىتىپ، جۈۋا، ئىشتان تىككۈزۈپ كىيەتتى، كاڭغىمۇ كۆپىنچە تېرە سالاتتى، يەنە بىر قىسمى ئاشلىققا كىگىز تېگىشىپ سالاتتى. ئۈچ - تۆت ئادەم بىر يونتان يىپىناتتى، جەنۇبىي شىنجاڭدىن ئېلىپ كېلىنگەن ماتا يونتان ئەستىرى قىلىناتتى، يونتانغا سېلىنىدىغان پاختىمۇ تۇرپاندىن ئېلىپ كېلىنەتتى، شۇڭا يونتان ناھايىتى قىممەت ئىدى. يازدا لاتا ئاياغ كىيىم، قىشتا چورۇق كىيەتتى. 50 - يىللاردىن كېيىن، قاتناشنىڭ تەرەققىي قىلىشى، سودا - سېتىق ئىشلىرىنىڭ گۈللىنىشىگە ئەگىشىپ، تۇرمۇش سەۋىيىسى زور دەرىجىدە ئۆستى، كىشىلەر گابارديۇن، كاجى، چىبەرقوت قاتارلىقلاردىن تىكىلگەن كىيىملەرنى كىيىدىغان بولدى، كىيىم - كېچەكلەرنىڭ پاسونىمۇ كۆپىيىپ، ھەربىي فورما ۋە جۇڭشەن پاسونىدىكى كىيىم - كېچەكلەر بارلىققا كەلدى.

80 - يىللاردىن بۇيان ئىسلاھات ئېلىپ بېرىش، ئىشكىنى سىرتقا ئېچىۋېتىشنىڭ يۈكسىلىشىگە، ئىگىلىكنىڭ جانلىنىشىغا ئەگىشىپ، كىيىم - كېچەك سانائىتى تېخىمۇ تېز راۋاجلاندى. كىيىملىك رەختلەرنىڭ خىللىرى، كىيىم - كېچەك پاسونى كۈندىن كۈنگە يېڭىلاندى. بېيجىڭ، تيەنجىن، شاڭخەي قاتارلىق چوڭ شەھەرلەردە مودىغا ئايلانغان كىيىم - كېچەكلەر ئۈزۈن ئۆتمەيلا بورتالادا پەيدا بولدى. ياۋرۇپاچە پۈزۈر كىيىنىپ يۈرىدىغان يىگىتلەر، رەڭگارەڭ يوپكىلارنى كىيىپ يۈرىدىغان قىزلار كۆپەيدى، ئوتتۇرا ياشلىقلار ۋە ياشانغانلارمۇ قارا، كۇل رەڭ كىيىملەرنى كىيمەيدىغان، سالاپەتلىك كۆرۈنىدىغان كاستيۇم - بۇرۇلكىلارنى ياخشى كۆرىدىغان بولدى. باھاسى ئەرزان، كۆرۈنۈشى چىرايلىق خىمىيىۋى تالالىق رەختلەردىن تىكىلگەن كىيىم - كېچەكلەرگىمۇ قىزىقىدىغان بولدى. ئاياغ كىيىملەرنىڭ خىللىرى، پاسونىمۇ كۈندىن كۈنگە كۆپەيدى. مەزمۇت سايامەت ئاياغ كىيىمى، تەنھەرىكەتچىلەرنىڭ رېزىنكە ئاياغ كىيىمى ئوتتۇرا، باشلانغۇچ مەكتەپ ئوقۇغۇچىلىرىنىڭ ياخشى ھەمراھى بولۇپ قالدى. نەپىس، ئەپچىل ئېگىز، ئارا پاشنىلىق ئاياغ كىيىملەرنى قىزلار بەك ياخشى كۆرىدۇ؛ يېنىك، راھەت لاتا ئاياغ كىيىملەرنى ئوتتۇرا ياشلىقلار ۋە ياشانغانلار بەك ياخشى كۆرىدۇ؛ كونا پاسوندىكى كىيىم - كېچەكلەرنى يېزىلاردىكى بىر قىسىم ياشانغانلار يەنىلا ياخشى كۆرىدۇ، لېكىن بۇ كىيىملەرنىڭ ماتېرىيالى خېلى بۇرۇنلا خىمىيىۋى تالالىق رەختكە ئۆزگەردى.

2) ئۇزۇقلىنىش ئادىتى يېڭى جۇڭگو قۇرۇلۇشتىن ئىلگىرى، بورتالادىكى خەنزۇلارنىڭ تولىسى خۇبېيدىن كەلگەنلىكى، بوز يەر ئېچىپ كۆپلەپ شال تېرىغانلىقى ئۈچۈن، ئۇلار گۈرۈچنى ئاساسلىق يىمەكلىك قىلاتتى، كېيىن ئېچىلغان يەر كۆپىيىپ سۇ يېتىشمىگەنلىكتىن، بۇغداي ئاستا - ئاستا ئاساسلىق زىرائەتكە ئايلاندى، بۇنىڭغا ئەگىشىپ، خەنزۇلارنىڭ ئاساسلىق يىمەكلىكى بۇغداي ئۇنىغا ئۆزگەردى، كۆممىقوناق ئۇننىمۇ ئانچە - مۇنچە ئىستېمال قىلدى. ئۇلار كۆپىنچە ھورنان، ھور قاتلىما، تاۋا نېنى، مانتا، جۇۋاۋا، سۈيۇقئاش، لەغمەن، ئۇزۇپ تاشلىغان سۈيۇقئاش قاتارلىق تاۋاملارنى ئېتىپ يەيدۇ. يېسۈئىلەك، تۇرۇپ، قىزىلمۇچ، پېدىگەن،

پالەك، تەرخەمەك، شوخلا، سەۋزە قاتارلىق كۆكتاتلارنى قوشۇمچە يېمەكلىك قىلىدۇ. قورىما جەھەتتە چۇچۇمەل، ئاچچىق، تۇزلۇق قۇرۇمسلارنى ئاساس قىلىدۇ. كالا، قوي گۆشلىرىنى ياخشى كۆرىدۇ، چوشقا گۆشىنى ئىنتايىن ئاز ئىستېمال قىلىدۇ، ئۇزاق مۇددەت قېرىنداش مىللەتلەر بىلەن ئارىلىشىپ ياشاش جەريانىدا ئاز سانلىق مىللەتلەرنىڭ نان، سۈتلۈك چاي، شورپا، پولۇ، كاۋاپ قاتارلىق تائاملىرىنىمۇ ياقتۇرۇپ قالدى ھەم يۇقىرىدىكى تائاملارنى ئۆزلىرىمۇ ئېتەلەيدىغان بولدى، مېھمان كېلىپ قالسا ئۆزى پولۇ ئېتىپ كۈتۈۋالىدۇ، چايلاردىن تولاراق قارا چاي، تاشچاينى ياخشى كۆرىدۇ. 50 - يىللاردىن كېيىن ئىچكىرىدىن كەلگەنلەر ئۆزلىرىنىڭ ئۇزۇقلىنىش ئادىتىنى ئالغاچ كەلگەچكە، جەنۇبىي جۇڭگولۇقلار ياخشى كۆرىدىغان يۇەنشاۋ، نومى گۈرۈچى تائاملىرىمۇ يەرلىكلەرنىڭ داستىخىنىدىن ئورۇن ئالدى. جەنۇبىي جۇڭگودىن يېڭى كەلگەنلەرمۇ يەرلىكلەرنىڭ لەغمەن، ئۇزۇپ تاشلىغان سۈيۇقئاشلىرىنى ياخشى كۆرىدىغان بولدى. ھەر يىلى باھار بايرىمىدا ئۇيغۇرلارنىڭ ساڭزىسى، شىمالىي جۇڭگولۇقلارنىڭ قۇيمىقى، جەنۇبىي جۇڭگولۇقلارنىڭ چاغانلىق پىروژنىسى ئۇستەلگە تىزىپ قويۇلىدىغان بولدى. چوڭ - كىچىك كوچىلاردا گەنسۇلۇقلار، شەنشىلىكلەر ياخشى كۆرىدىغان لەڭپۇڭ، راڭپىزا قاتارلىق سوغۇق يېمەكلىكلەرنى كىشىلەر تېخىمۇ ياخشى كۆرىدۇ.

بورتالادا قىش ئۇزۇن، يېڭى كۆكتات چىقىدىغان مەزگىل قىسقا بولىدۇ، كۆزدە ئائىلىلەرنىڭ ھەممىسى قىشلىق كۆكتاتلارنى كۆپلەپ تەقلۇمالىدۇ، كۆكتاتلاردىن يېسۇملىك، ياڭيۇ، پىياز، سەۋزە، تۇرۇپ، كاللەك بەسەي قاتارلىقلارنى كېيىنكى يىلى 4 - ئايغىچە ساقلاپ يەيدۇ. يەنە تۇزلۇق سەي، ئېچىتما سەي، چىلىغان سەي، ھەرخىل تەملىك تۇرۇپ قېقى تەييارلىۋېلىپ ۋە يەنە شوخلا، كۆكپۇرچاق، قىزىلمۇچ، پىدىگەن، سەي كاۋىسى قاتارلىقلارنى قۇرۇتۇۋېلىپ، كۆكتات كەمچىل بولىدىغان قىش كۈنلىرى ئىستېمال قىلىدۇ.

3) تۇرالغۇ جايلىرى خەنزۇلار 50 - يىللاردىن ئىلگىرى كۆپىنچە سوقما تاملىق ئۆيلەردە ئولتۇراتتى، بۇنداق ئۆيلەرنىڭ تېمى قېلىن، دېرىزىسى كىچىك بولاتتى، دېرىزىگە ئەينەك ئورنىغا قەغەز چاپلىنىدىغان بولغاچقا، ئۆي ئىچى قاراڭغۇ بولاتتى. ئۆي ئىچىگە كالا سېلىۋالاتتى، قىشتا كاڭغا ئوت قالاپ، ئۆينى ئىسسىتاتتى. كۆمۈر بولمىغاچقا، تەكەنلىك چانقال ۋە سامان قالايتتى. ئۆينىڭ ھەم يورۇق، ھەم ئىسسىق بولۇشى ئۈچۈن، ئۆيلەرنىڭ ئىشكى تولاراق جەنۇبقا ياكى شەرققە قارىتىپ قويۇلاتتى.

50 - يىللاردىن كېيىن، ئىشچى - خىزمەتچىلەرنىڭ ئولتۇراق ئۆيلىرى كېسەك - ياغاچ قۇرۇلمىلىق ئۆيلەردىن ئاستا - ئاستا خىش - ياغاچ قۇرۇلمىلىق، كاھىش ئۆگزىلىك ئۆيلەرگە ئۆزگەردى. 80 - يىللاردا ئۆچ - تۆت قەۋەتلىك، ئەڭ ئېگىزلىرى ئالتە قەۋەتلىك خىش - بېتون قۇرۇلمىلىق ئولتۇراق ئۆي بىنالىرى كەينى كەينىدىن سېلىندى. ئۆيلەرنىڭ سۈ، ئىسىتىش ئۈسكۈنىلىرى تولۇق بولۇپ، ئۆي شارائىتى خېلىلا ياخشىلاندى. چىراغلىرىمۇ قارا چىراغ، پەنەر شامدىن ئاستا - ئاستا لامپوچكىغا ئۆزگەردى. ھەممە ئائىلىلەر ھەرخىل شەكىلدىكى ئۈستەل چىرىغى، تام چىرىغى، ئاسما چىراغقا ئوخشاش رەڭگا رەڭ چىراغلارنى ياقىدىغان بولدى. ئۆي جاھازلىرىدىن 50 - ۋە 60 - يىللاردا تۆت چاسا شىرە، كاڭ شىرەسى، ئۇزۇن ئورۇندۇق، ئۆچ تارتمىلىق ئۈستەل قاتارلىقلار بار ئىدى، 80 - يىللاردا ئىش ئۈستىلى، سافا، قوش كىشىلىك كارىۋات، كىتاب ئىشكابى، ئىگىز - پەس ئىشكاب، كىيىم ئىشكابى قاتارلىق يۇرۇشلۇك ئۆي جاھازلىرى بارلىققا كەلدى. ئۇنىڭالغۇ، كىرئالغۇ، رەڭلىك تېلېۋىزور قاتارلىق ئېسىل ئېلېكتر سايمانلىرى بار ئائىلىلەرمۇ خېلى كۆپەيدى، بولۇپمۇ يېڭى توي قىلغانلارنىڭ ئۆيى تېخىمۇ چىرايلىق سەرەمجانلاشتۇرۇلىدىغان بولدى.

پارتىيەنىڭ خەلقنى بەيىتىش سىياسىتى يېزىلارغا تېخىمۇ زور ئۆزگىرىش ئېلىپ كەلدى. ئۇرغۇن دېھقان ئائىلىلىرى كۆركەم، چىداملىق، ئازادە ئۆيلەرنى سېلىۋالدى. ئۆيلەرنىڭ ئاستىغا خىش ياتقۇزۇلىدىغان، دېرىزىلىرىگە ئەينەك سېلىنىدىغان، ئۆي تورۇسىغا قاتۇرما تاختاي مىقلىنىدىغان، ھويلىغا بېدىش ياسىلىدىغان، ھەرخىل گۈل - گىياھلار تېرىلىدىغان بولدى، بۇنىڭ بىلەن يېزا ئۆيلىرىنىڭ تىنچ، خاتىرجەم ھويلا - ئارام

كەيپىياتى تېخىمۇ قويۇقلاشتى. 80 - يىللاردا شەھەر ئاھالىسى بولسۇن ياكى يېزا ئاھالىسى بولسۇن گۈل - گىياھ ئۈستۈرىدىغان بولدى. بالكون، دېرىزە تەكچىسى، ھويلا قاتارلىق جايلاردا ئۈستۈرۈلگەن گۈللەر كەينى كەينىدىن ئېچىلىپ كىشىنىڭ كۆزىنى قاماشتۇرىدىغان بولدى. گۈل - گىياھلارنىڭ ئەتىۋارلىق سورتلىرى پائال ئومۇملاشتى.

4) قاتناش ئەھۋالى 50 - يىللاردىن ئىلگىرى بۇ يەردە قاتناش راۋان ئەمەس ئىدى، قاتناش قوراللىرىمۇ ئىنتايىن ئاددىي ئىدى. بۇ يەردىكىلەر بىر يەرگە بېرىشقا توغرا كەلسە كۆپىنچە پىيادە ماڭاتتى، ھال كۆنى ياخشىراقلىرى ئات، ئېشەك مىنەتتى ياكى يارىيا ھارۋا بىلەن ماڭاتتى. بايلارمۇ ئاران خادىك ئىشلىتەتتى. 50 - يىللارنىڭ ئوتتۇرلىرى ۋە ئاخىرلىرىدا يۈك ئاپتوموبىلى، پىكاپ، ئاپتوبۇس، تراكتور، موتسىكلىت قاتارلىق قاتناش ۋاستىلىرى ئاستا - ئاستا خەلق تۇرمۇشىدا ئىشلىتىلىشكە باشلىدى، ۋېلىسىپىت ئىنتايىن ئومۇملاشتى، بەزى ئائىلىلەردە ئىككى - ئۈچتىن ۋېلىسىپىت بار، ئۇنىڭ ئۈستىگە تولىسى داڭلىق ماركىلىق ۋېلىسىپىتلار. يېزىلاردا يۇقىرىدىكى قاتناش ۋاستىلىرىدىن باشقا، رېزىنكە چاقلىق ئات ھارۋىسى، ئېشەك ھارۋىسى يەڭگىل، ئەپچىل بولۇشتەك ئارتۇقچىلىقى بىلەن ھېلىمۇ ئەتىۋارلىنىدۇ. بورتالانىڭ ھەممە گۈڭشې (مەيدان - فېرما) لىرىغا قىسقا يوللۇق ئاپتوبۇس سېلىندى، ئۇلار شەھەر بىلەن يېزا ئوتتۇرىسىدا قاتناپ، ئاممىغا قولايلىق قاتناش شارائىتى يارىتىپ بەردى.

5) كوندىلىك ئىستېمال بۇيۇملىرى ئىلگىرى كىشىلەر ئائىلە سايمانلىرىنى كۆپىنچە ئۆز يېرىدىن ماتېرىيال ئېلىپ ئۆزى ياسىۋالاتتى. يۇلغۇندىن چوكا، ياغاچ تاختىدىن ئىلگەك، كېسەكتىن كاك ياسىۋالاتتى، سۇپىتى ناچار، ياسىلىشى قوپال ساپال قاچىلاردا تاماق يەيتتى. قازان ۋە سىرلىق تونۇكە تورمۇش بۇيۇملىرىنى كۆپىنچە سوۋېت ئىتتىپاقىدىن ۋە ئىچكى ئۆلكىلەردىن ئېلىپ كېلەتتى، ۋاقىتنى ئادەتتە قۇياشقا قاراپ پەملەيتتى. ئاز ساندىكى بايلارنىڭ ئۆيىدىلا ئۈستەل سائىتى بولاتتى. تالدىن زەمبىل تۇقۇپ توشۇش قورالى سۇپىتىدە پايدىلىناتتى. چىغدىن سۇپۇرگە باغلىۋالاتتى.

50 - يىللاردىن كېيىن قاتناش - ترانسپورتنىڭ تەرەققىي قىلىشىغا ئەگىشىپ، كوندىلىك تورمۇش بۇيۇملىرى ئىچكى ئۆلكىلەردىن كۆپلەپ ئېلىپ كېلىنىشكە باشلىدى. كىشىلەرنىڭ ئىشلەپچىقىرىش، تورمۇش شارائىتى خېلى زور دەرىجىدە ياخشىلاندى. شەھەر - بازارلاردا تاماق ئېتىشكە ئىشلىتىلىدىغان ئېلېكتر سايمانلىرى خېلىلا ئومۇملىشىپ قالدى. توك قازان، گاز ئوچاقلار ئىشلىتىلىشكە باشلىدى. توك شامالدۇرغۇچلۇق ئوچاقلار يېزىلاردا ئومۇملاشتى، چانقال قالاپ ئۆي ئىسسىتىدىغان، تاماق ئېتىدىغان ئائىلىلەر ھېچقانچە قالمىدى. سىرلىق تونۇكە، ئەينەك بۇيۇملار ئەمدى ئەتىۋار بۇيۇم بولماي قالدى.

7. بايراملىرى

خەنزۇلارنىڭ ئەنئەنىۋى بايراملىرى خېلىلا كۆپ، 12 ئاينىڭ ھەممىسىدە دېگۈدەك بايرام بار. ئۇلاردىن مۇھىمراقلىرى باھار بايرىمى، يۈەنشاۋ بايرىمى، چوكانتال (قەبرە سۈرۈش) بايرىمى، تاڭزۇڭزا بايرىمى ۋە تاۋۇز چاغىنىدىن ئىبارەت.

تاڭزۇڭزا بايرىمى بورتالادا يازنىڭ ئېشىغا توغرا كېلىدۇ، چوڭ - كىچىكلەر يېڭى يازلىق كىيىملىرىنى كۆپىنچە شۇ كۈندىن باشلاپ كىيىدۇ. بايرام كۈنى ھەممە ئائىلە تۇخۇم، پوشكال پىشۇرۇپ، تال - چۆۋىق ئويناپ بايرامنى تەبرىكلەيدۇ. قۇمۇش يوپۇرمىقىغا توگۈپ تاڭزۇڭزا پىشۇردىغانلارمۇ بار. بايرام مەزگىلىدە چاتما قېيىق ئويۇنى ئوينالمىسىمۇ، لېكىن بۇ بايرام مەزگىلىدىكى پائالىيەتلەر دالا سەيلىسى پۈرىقىغا ئىگە.

تاۋۇز چاغىنى مول ھوسۇل تەبرىكلىنىدىغان بايرام. بۇ مەزگىل بۇغداي خامىنى تېپىلىپ بولغان چاغ بولۇپ، ھەممە ئائىلىلەر يېڭى بۇغداي ئۇنىدىن چوڭ - كىچىك ئاي توقاچلارنى پىشۇرىدۇ. قوغۇن - تاۋۇز، كۆكتاتلارنى تەييارلىۋالىدۇ، كەچ كىرگەندە ئائىلىدىكىلەر بىر يەرگە جەم بولۇپ، ئاي يورۇقىدا مول

هوسۇلنى تەبرىكلىشىدۇ.

50 ـ يىللاردىن كېيىن، كىشىلەر يۆنىشاۋ بايرىمى ۋە تاۋۇز چاغىنىنى ئانچە چوڭ بىلمەيدىغان بولدى. شەھەر ـ بازار ئاھالىلىرى ئارىسىدا تاكزوكزا، ئاي توقاچ يەپ يېمەكلىكنى ياخشىلاشتىن ئىبارەتلا ئىزى ساقلىنىپ قالدى.

باھار بايرىمى خەنزۇلارنىڭ ئەڭ داغدۇغىلىق بايرىمى بولۇپ، ئاي كالىنداری بويىچە 12 ـ ئاي كىرگەن ھامان ھەممە ئائىلە باھار بايرىمىلىق تاۋارلارنى سېتىۋېلىشقا كىرىشىدۇ، 12 ـ ئاينىڭ 23 ـ كۈنى ئۆي ئىچى ـ سىرتىنى سۈپۈرۈپ تازىلايدۇ، بەزىلىرى ئۆي ئىچىنى ئاقلايدۇ. 30 ـ كۈنى كەچتە سېلىنچا، يېپىنچا ۋە كىيىم ـ كېچەكلىرىنى يېڭىلايدۇ. رەڭگا رەڭ چىراغلارنى يېقىپ، ئۆي ئىچىنى كۈندۈزدەك يورۇتۇۋېتىدۇ، ھويلىغىمۇ چىراغ ياقىدۇ، پوجاكزا ئاتىدۇ. ئائىلىدىكىلەر جەم بولۇپ بىرلىكتە بايراملىق تائاملارنى يەيدۇ. شۇ كېچىسى ئۇخلىماي تاڭ ئاتقۇزىدۇ، سائەت نۆل بولغاندا تۇش ـ تۇشتىن پوجاكزا ئېتىلىپ جاھاننى بىر ئالىدۇ. دېھقانلار كالىنداری بويىچە 1 ـ ئاينىڭ 1 ـ كۈنى ئەتىگەندە ھەممە ئائىلە جۈۋاۋا پىشۇرىدۇ. ناشتىدىن كېيىن، توپ ـ توپ بولۇشۇپ، ئۆز ئارا پەتىلىشىپ، يېڭى باھارنى بىرلىكتە مۇبارەكلىشىدۇ. مىللەتلەر ئېتنىپاقلىقىنى ئىلگىرى سۈرۈش ئۈچۈن، ھەممە ئائىلىلەر مۇسۇلمانچە يېمەكلىكلەرنى تەييارلاپ، ئازسانلىق مىللەتتىن بولغان مېھمانلارنى كۈتۈۋالىدۇ.

يۆنىشاۋ بايرىمىمۇ خېلى قىزىيدۇ. بۇ يەردە ئولتۇراقلىشىپ قالغان خۇبېيلىكلەر يۆنىشاۋ بايرىمىدا ياغاچ پۈتۈ ئويۇنى ۋە پانۇس ياندۇرۇپ ئويناىدۇ. 80 ـ يىللاردىن بۇيان مەدەنىيەت تارماقلىرى ھەرىيلى شەھەر ـ بازارلاردا پانۇس سەيلىسى ئۆتكۈزۈپ تۇرىدىغان بولدى، شۇ كۈنى ياندۇرۇلغان رەڭگا رەڭ پانۇسلار، نۇرغۇن تاماشىبىننى ئۆزىگە جەلىپ قىلىدۇ.

چوكانتال بايرىمىدا ئاساسەن ئەجدادىنىڭ تۇپرىقىنى يوقلايدۇ ۋە كۈچە كۆيدۈرىدۇ. تۇپراق بېشىغا دۆۋىلەنگەن توپىنىڭ شامالدا يالىنىپ يوقاپ كەتمەسلىكى ئۈچۈن، ئۇ ئېگىزلەپ قويۇلىدۇ.

§ 3. ئۇيغۇرلار

1. كۆچۈپ كېلىش تارىخى

ئۇيغۇرلارنىڭ ئەجدادى بۇنىڭدىن 1000 نەچچە يۈز يىل ئىلگىرىلا بورتالادا پائالىيەت ئېلىپ بارغان. ئۇلار يېقىنقى زاماندا چىڭ سۇلالىسى خانى چېنلۇڭ جۇڭغارلارنى تىنچىتقاندىن كېيىن بورتالاغا كېلىپ ئولتۇراقلىشىشقا باشلىدى.

چېنلۇڭ 25 ـ يىلى (1760 ـ يىلى) ئاقسۇ خانى ئامبىلى ئاگۇي جاۋخۇي بىلەن كېلىشىپ، چېنلۇڭ خانغا تەستىقلىتىش ئارقىلىق، جەنۇبىي شىنجاڭدىكى ئۇيغۇرلاردىن 500 ئۆيلۈكنى ئىلىغا كۆچۈرۈپ، بوز يەر ئاچقۇزدى. شۇنىڭدىن كېيىن قەشقەرنىڭ بەشكېرەم ۋە ئاتۇشنىڭ بۇيامەت قاتارلىق جايلىرىدىكى ئۇيغۇرلار ئاستا ـ ئاستا بورتالا، ئىلى قاتارلىق جايلارغا كېلىپ، تىجارەت قىلدى. شىيەنفېڭ 5 ـ يىلى (1855 ـ يىلى) دىن كېيىن ئۇيغۇرلار بورتالاغا ئۆزلۈكسىز كېلىپ، كۆپىنچىسى سودا ـ سېتىق بىلەن، ئاز بىر قىسمى تېرىقچىلىق بىلەن شۇغۇللاندى، ئۇلارنىڭ ھەممىسى ھازىرقى بورتالا شەھىرى ئەتراپىغا ئورۇنلاشتى. تەكشۈرۈشكە قارىغاندا، ھازىرقى ئۇتبۇلاق يېزىسىنىڭ ئۇلاستاي كەنتىدىكى ئۇيغۇرلارنىڭ مۇتلەق كۆپ قىسمى قەشقەر بەشكېرەملىك، چىندېل يېزىسىنىڭ گۈلۈمتۇ كەنتىدىكى ئۇيغۇرلارنىڭ مۇتلەق كۆپ قىسمى ئاتۇش بۇيامەتلىك، چىندېل يېزىسىنىڭ كىرگىنجو كەنتىدىكى ئۇيغۇرلار ئاتۇش كاتتايلاقلىق، توگمەنبېشى (يېزا

ئىگىلىك 5 ـ شىنىڭ مىللىي لىيەنى) دىكى ئۇيغۇرلار ئاتۇش كېچىكىزلىق ئىكەن. مىنىگونىڭ 30 ـ يىلى (1941 ـ يىلى) مىنگو ھۆكۈمىتى نوپۇس تەكشۈرگەندە بورتالادىكى ئۇيغۇرلار 195 ئائىلە، 3546 كىشى بولۇپ چىققان. جۇڭخۇا خەلق جۇمھۇرىيىتى قۇرۇلغاندىن كېيىن، ئۇيغۇرلارنىڭ نوپۇسى تېز كۆپەيدى. 1985 ـ يىلىنىڭ ئاخىرىدا شەھەردىكى ئۇيغۇرلار 26 مىڭ 47 گە يەتتى.

2. تىلى

1) فونېتىكا ۋە لېكسىكا جەھەتتىكى ئالاھىدىلىكى

ئۇيغۇر تىلى ئالتاي تىل سىستېمىسىنىڭ تۈركىي تىللار تۈركۈمىگە كىرىدۇ. بورتالادىكى ئۇيغۇرلارنىڭ كۆپىنچىسى جەنۇبىي شىنجاڭدىن كۆچۈپ كەلگەن، خېلى كۆپ قىسمى قەشقەر، ئاتۇشلاردىن كەلگەن بولغاچقا، ئۇلار قوللىنىدىغان تىل غەربىي جەنۇب دىئالېكتىغا كىرىدۇ.

بورتالا ئۇيغۇرلىرىنىڭ تىلىدا ئۇرغۇ غەربىي شىمال دىئالېكتىدىكىدەك جۈملىنىڭ ئاخىرىغا چۈشمەستىن، ھالكى يۇقىرىدىن پەسىيىپ بارىدىغان بولغاچقا، كىشىگە سىلىق، مۇلايىم تۇيۇلىدۇ، مەركىزىي دىئالېكت بىلەن غەربىي شىمال دىئالېكتىدا بوغۇملاردىكى لەۋلەشكەن سوزۇق تاۋۇشلار ئۇز ئارا ماسلىشىپ كېلىدۇ. ئەمما بورتالا ئۇيغۇرلىرى بۇنىڭغا ئانچە ئەھمىيەت بېرىپ كەتمەيدۇ. مەسىلەن، «قولۇم — قول ـ ۇم»نى بورتالا ئۇيغۇرلىرى «قۇلام» دەيدۇ؛ يەنە مەسىلەن: مەركىزىي دىئالېكتتا سۆز ئاخىرىدا كېلىدىغان «ر» تاۋۇشى چۈشۈپ قالمايدۇ، بورتالا ئۇيغۇرلىرى بولسا سۆز ئاخىرىدىكى «ر» نى تاشلىۋېتىپ، «بازار» نى «بازا» دەيدۇ.

لېكسىكا جەھەتتە، سۆز ـ ئاتالغۇلارنى ئىشلىتىش ئادىتى غەربىي جەنۇب دىئالېكتىغا ئوخشايدۇ. بورتالا ئۇيغۇرلىرى ھۆكۈمەت ئىشى بىلەن ياكى تۇغقان يوقلاپ جەنۇبىي شىنجاڭغا بارسا تىل توسقۇنلۇقىغا ئۇچرىمايدۇ، لېكىن جۇغراپىيىلىك ئورنى ۋە ئىجتىمائىي مۇھىتنىڭ تەسىرىدە، بورتالا ئۇيغۇرلىرىنىڭ ئېغىز تىلىغا مەركىزىي دىئالېكت، غەربىي شىمال دىئالېكتىغا خاس سۆز ـ ئاتالغۇلار ھەم بىر قىسىم خەنزۇچە، قازاقچە، رۇسچە سۆزلەر سىڭگەن، مەسىلەن، «ئاچا» (غەربىي جەنۇب دىئالېكتى) بىلەن «ھەدە» (غەربىي شىمال دىئالېكتى) نى تەڭ قوللىنىدۇ. «تىزا»، «ياڭيۇ»، «لۇلو»، «رادىئو» دېگەنگە ئوخشاش سۆزلەر بورتالا ئۇيغۇرلىرىنىڭ تىلىغا خېلى بۇرۇنلا كىرگەن.

ئۇيغۇر تىلىنىڭ لۇغەت فوندى ئىنتايىن مول، ئۇيغۇر تىلىدا سۆزلەر تۈپ سۆزگە سۆز ياسىغۇچى قوشۇمچىلارنى قوشۇش ئارقىلىق ياسىلىدۇ، تۈپ سۆزگە تۈپ سۆزنى قوشۇش ئارقىلىقمۇ ياسىلىدۇ. ئۇيغۇر تىلىنىڭ لۇغەت فوندىدا باشقا تىللاردىن كىرگەن سۆزلەر، ئالايلۇق، ئەرەب تىلىدىن كىرگەن سۆزلەر (تولىسى ئابستراكت ئۇقۇمنى ئىپادىلەيدىغان ئىسىملار)، رۇس تىلى ۋە باشقا تىللاردىن كىرگەن سۆزلەر (تولىسى ھازىرقى زامان پەن ـ تېخنىكىسى، سىياسەت، ئىجتىمائىيەت قاتارلىق ساھەلەرگە دائىر سۆزلەر)، پارس تىلىدىن كىرگەن سۆزلەر (تولىسى سىياسەت، ئىجتىمائىيەت، پەن ـ تېخنىكىغا دائىر سۆزلەر) بار. ئۇيغۇر تىلىغا خەنزۇ تىلىدىن كىرگەن ئاتالغۇلار XVIII ئەسىرگە مەنسۇپ يازما ماتېرىياللاردا ئۇچرايدۇ، مەسىلەن، «لىڭزا»، «داۋلى»، «ساڭ» ۋە باشقىلار. يېقىنقى زاماندىن بېرى مىللەتلەر ئارىلىشىپ ئولتۇراقلاشقانلىقى، ئۇلارنىڭ سىياسىي، ئىقتىسادىي ئالاقىسى كۆپەيگەنلىكى ئۈچۈن، خەنزۇ تىلىدىن كىرگەن سۆزلەر بارغانسېرى كۆپەيدى، بولۇپمۇ 60 ـ يىللاردىن كېيىن نۇرغۇن خەنزۇلار چېگرا رايونغا ياردەم بېرىشكە كەلگەنلىكى، ئىشلەپچىقىرىش ـ قۇرۇلۇش بىكىتۈەنى بوز يەر ئۆزلەشتۈرگەنلىكى، بېرىش ـ كېلىش تېخنىمۇ كۆپەيگەنلىكى ئۈچۈن، ئۇيغۇرلارنىڭ تىلىغا خەنزۇ تىلىدىن بىر قىسىم يېڭى سۆز ئاتالغۇلار كىرىپ، ئۇيغۇر تىلىنى بېيىتتى.

2) ماقال - تەمسىللىرى

ئوتنى كىم تۇتسا، شۇنىڭ قولى كۆيىدۇ.
ساتتىڭ يۇتتىڭ.
ئات ئايلىنىپ ئوقۇرىنى تاپار.
ئات تاپقۇچە ئېشەك مىن.
ئاسمانغا تۈكۈرسەڭ، يۈزۈڭگە چۈشەر.
كېسەلنى يوشۇرساڭ ئۆلۈمى ئاشكارا.
تەڭ يېگەن تەنگە سىغەر، يالغۇز يېگەن يەرگە.
چىشىڭنىڭ بارىدا گۆش يە.
توشقاندەك يۈز يىل ياشىغۇچە يولۋاستەك بىر يىل ياشا.
ئەقىل ياشتا ئەمەس، باشتا.
جاپا چەكمىگەن ئاشىق ۋاپانىڭ قەدىرىنى بىلمەس.
چۈجىنى كۈزدە سانا.
چىراغ تۈۋى قاراڭغۇ.
ھۇرۇنغا ھويلىدىنكى سۇ يىراق.
ئۆلمەكنىڭ ئۈستىگە تېمەك.
دېھقان يەرنى ئالدىمسا يەر دېھقانىنى ئالدىمايدۇ.
سۇ كەلگۈچە ئوغان تۈت.
سۇنى سەپ سىغەر يەرگە، گەپنى قىل سىغار يەرگە.
قانىنى قان بىلەن يۇغىلى بولماس.
قورقۇقانغا قوش كۆرۈنەر.
قۇلدەك ئىشلەپ، بەگدەك يە.
قېرى كەلسە ئاشقا، ياش كەلسە ئىشقا.
كۆلەلمىسەڭ ھىجايما.
ئېشەكنى تاغدا كىيىك ياتماپتۇ.
ياغ بىلەن گۆش بىر تۇغقان، پىيازنىڭ كۆيگىنى كۆيگەن.
ھەممە يەردە قازانىنىڭ قۇلىقى تۆت.
قاغا بىلەن دوست بولساڭ، يېيىشىڭ پوق.
قازاننىڭ گۈۋاھچىسى چۆمۈچ.
ئۇجمىسىنى يە، شېخىنى قوي.
پىچاقنى ئاۋۇال ئۆزۈڭگە سال، ئاغرىمسا ئۆزگىگە.
قازاندا نېمە بولسا، چۆمۈچكە شۇ چىقار.
ئەركە بالا بولار باشقا بالا.
كالاڭغا ئىچىك ئاغرىمىسىمۇ، بالاڭغا ئىچىك ئاغرىسۇن.
دوستۇڭ يىغلىتىپ ئېيتار، دۈشمىنىڭ كۈلدۈرۈپ.
بۇغداي نېنىڭ بولمىسا، بۇغداي سۆزۈڭ يوقمىدى.
بەرمەسىڭ ئېشى پىشماس.
پادا باققاندا دوست ئىدۇق، ياڭاق چاققاندا ئايرىلدۇق.

3 . دىنىي ئېتىقادى

ئۇيغۇرلار ئەڭ بۇرۇن شامان دىنىغا ئېتىقاد قىلغان، كېيىن مانى ۋە بۇددا دىنلىرىغا ھەم ئىچكى ئۇلكىلەردە تارقالغان بۇنقا تېۋىنىدىغان باشقا دىنلارغا ئېتىقاد قىلغان. X ئەسىردىن ئېتىبارەن ئىسلام دىنىغا ئېتىقاد قىلىشقا باشلىغان. XII ئەسىرنىڭ باشلىرىدا لى جىچاڭ يازغان «ئەۋلىيا چېۋىچۇجىنىڭ غەربكە قىلغان زىيارىتى» دە خاتىرىلىنىشىچە، ئەينى ۋاقىتتىكى غەربىي يۇرتنىڭ ئايرىم جايلىرىنى ھېسابقا ئالمىغاندا، غەربكە كۆچكەن ئۇيغۇرلارنىڭ مۇتلەق كۆپ قىسمى ئىسلام دىنى مۇرىتى بولغان. تاۋ باۋلىيەن يازغان «شىنماۋ يىللىرىدىكى ھەمراھلىق خاتىرىسى» دە خاتىرىلىنىشىچە، كاڭشىنىڭ 12 - يىلى (1673 - يىلى) جەنۇبىي شىنجاڭدىكى شەھەرلەرنىڭ ھەممىسى ئىسلام دىنىغا ئۆتۈپ بولغان. چېنلۇڭ خان جۇڭغار ۋە مۇسۇلمانلار يۇرتىنى تىنچىتقاندىن كېيىن، ئىسلام دىنىنىڭ تەسىرى تەڭرىتاغنىڭ شىمالى ۋە جەنۇبىنى قاپلىغان.

گۇاڭشۇ 25 - يىلى (1899 - يىلى) دىن ئىلگىرى ئاز بىر قىسىم ئۇيغۇرلار بورتالاغا كېلىپ ئورۇنلاشقان، ئۇلار ئارىسىدا موللا توختى ئىمام ئاتلىق بىر دىنىي ئۇلىما بولغان. گۇاڭشۇ 26 - يىلى (1900 - يىلى) كىچىك بىر مەسچىت سېلىنغان، ئىسلام دىنىغا ئېتىقاد قىلغۇچىلارنىڭ تەدرىجىي كۆپىيىشىگە ئەگىشىپ، دىنىي پائالىيەتلەرمۇ تەدرىجىي كېڭەيگەن، شۇنىڭدىن كېيىن بىر قىسىم مەسچىتلەر كەينىدىن سېلىنىپ، مىنگونىڭ 38 - يىلى (1949 - يىلى) چوڭ - كىچىك مەسچىت 12 گە يەتكەن.

بورتالا شەھىرىدىكى 50 - يىللاردىن بۇرۇنقى مەسچىتلەر

ئىجتىمائىيەت 2 — 8

نامى	سېلىنغان ۋاقتى	ئورنى	چېقىۋېتىلگەن ۋاقتى
روزى ھاجى مەسچىتى	1927	ھازىرقى شەھەرلىك 1 - ئوتتۇرا مەكتەپ	1965
لاكتەي مەسچىتى	1937	ئەسلىدىكى «غالىبىيەت» گۈڭشىسىنىڭ «يېڭى يول» چوڭ ئېتىرىتى	1963
تۇردى شائىيو مەسچىتى	1938	ھازىرقى يېزا ئىگىلىك 5 - شى 86 - تۇەننىڭ 5 - لىيەنى	
بەشكېرەم مەسچىتى	1939	ئەسلىدىكى «شەرق قىزارىدى» چوڭ ئېتىرىتى	1962
4 - يېزا مەسچىتى	1942	ھازىرقى يېزا ئىگىلىك 5 - شى شىتابىغا يېقىن جايدا	1968
جۈمە مەسچىتى	1943	ھازىرقى «ئىتتىپاق» سودا سارىيى	1973
تۇردى مىلىجىن مەسچىتى	1948	«قىزىل بايراق» پېشىقلاش زاۋۇتىغا يېقىن جايدا	1965
دۇڭبازار مەسچىتى	1949	توپا دۆڭ	
ئويتاغ مەسچىتى	1948	ئەسلىدىكى «غالىبىيەت» 2 - ئېتىرىتى	1962
تۇڭمەنبېشى مەسچىتى	1939	ھازىرقى يېزا ئىگىلىك 5 - شى 86 - تۇەننىڭ 6 - لىيەنى	1965
مەسچىت	1949	ھازىرقى «قۇياشقا باقار» باشلانغۇچ مەكتىپى	1964
لەنتەي مەسچىتى	1937	ھازىرقى چىندېل يېزىسىنىڭ يازلىق كىنوخانىسى	1964

50 - يىللاردىن كېيىن شەھەر - بازارلاردا بىردىن مەسچىت قالدۇرۇلۇپ، قالغانلىرى ئاستا - ئاستا تاشلىۋېتىلدى، «مەدەنىيەت زور ئىنقىلابى» مەزگىلىدە ھەممىسى چېقىپ تاشلاندى. پارتىيە 11 - نۆۋەتلىك مەركىزىي كومىتېتى 3 - ئومۇمىي يىغىنىدىن كېيىن، پارتىيىنىڭ دىنىي سىياسىتى ئىزچىللاشتۇرۇلۇپ، دىنىي ئېتىقاد ئەركىنلىكىگە كاپالەتلىك قىلىندى، دىنىي زاتلارمۇ پارتىيە ۋە ھۆكۈمەتنىڭ غەمخورلۇقىغا ئېرىشتى، بىر تۈركۈم مەسچىتلەر يەنە يېڭىدىن سېلىندى، 1985 - يىلنىڭ ئاخىرىدا مەسچىت 37 گە يەتتى.

بورتالا شەھىرى بويىچە 1985 - يىلدىكى مەسچىتلەر

ئىجتىمائىيەت 2 — 9

ئورۇن	مەسچىت ئورنى	دەرىجىسى	ئىمامى
چىندېل يېزىسى	كىرگىنجو كەنتى	چوڭ ئەترەت	مۇھەممەت ھەسەن
چىندېل يېزىسى	گۆلۈمتۇ	چوڭ ئەترەت	ئابلىز قارى
چىندېل يېزىسى	ئوتتۇرا گۆلۈمتۇ	ئىشلەپچىقىرىش ئەترىتى	ساۋۇت قارى
چىندېل يېزىسى	تۆۋەن گۆلۈمتۇ	ئىشلەپچىقىرىش ئەترىتى	ئابدۇللا قارى
چىندېل يېزىسى	ئالبىنا بەشىن كەنتى	چوڭ ئەترەت	قاسىم قارى
چىندېل يېزىسى	چىندېل كەنتى	ئىشلەپچىقىرىش ئەترىتى	باھاۋۇدۇن
چىندېل يېزىسى	چىندېل 2 - كەنتى	ئىشلەپچىقىرىش ئەترىتى	مۇھەممەت سەلەي
چىندېل يېزىسى	نارىنبۇلاق كەنتى	ئىشلەپچىقىرىش ئەترىتى	ئابلا قارى
چىندېل يېزىسى	نارىنبۇلاق كەنتى	ئىشلەپچىقىرىش ئەترىتى	ئابدۇراخمان
چىندېل يېزىسى	بەشتۆپە كەنتى	ئىشلەپچىقىرىش ئەترىتى	ھامۇت كەنجى
چىندېل يېزىسى	ئامىنباباغ كەنتى	ئىشلەپچىقىرىش ئەترىتى	ئىمىن قارى
چىندېل يېزىسى	ئامىنباباغ كەنتى	ئىشلەپچىقىرىش ئەترىتى	بەكرى قارى
چىندېل يېزىسى	بىنخۇنتى كەنتى	ئىشلەپچىقىرىش ئەترىتى	سىدىق قارى
چىندېل يېزىسى	غولتبوغ كەنتى	ئىشلەپچىقىرىش ئەترىتى	موللا ئەمەت
چىندېل يېزىسى	شابارتاي كەنتى	ئىشلەپچىقىرىش ئەترىتى	ئەمەت قارى
چىندېل يېزىسى	شابارتاي 5 - كەنتى	ئىشلەپچىقىرىش ئەترىتى	مۇھەممەت ئىمام
چىندېل يېزىسى	شابارتاي 6 - كەنتى	ئىشلەپچىقىرىش ئەترىتى	مۇھەممەت ئاخۇن
چىندېل يېزىسى	زومودون كەنتى	ئىشلەپچىقىرىش ئەترىتى	مامۇتخان
شويىكچەن رايونى	دولانتىبۇلاق كەنتى	ئىشلەپچىقىرىش ئەترىتى	ھەسەن قارى
شويىكچەن رايونى	جولوك كەنتى	ئىشلەپچىقىرىش ئەترىتى	موللا روزى
شويىكچەن رايونى	جولوك (4 - كەنت)	ئىشلەپچىقىرىش ئەترىتى	ئابدۇرېشىت قارى
شويىكچەن رايونى	بىنبۇلاق كەنتى	ئىشلەپچىقىرىش ئەترىتى	ھوشۇر قارى
شويىكچەن رايونى	دابخارتبوغ 1 - كەنتى	ئىشلەپچىقىرىش ئەترىتى	موللا ھاجى

شويىڭپەن رايونى	دابخارتبۇخ 2 ـ كەنتى	ئىشلەپچىقىرىش ئەترىتى	ئەمەت قارى
شويىڭپەن رايونى	دابخارتبۇخ 3 ـ كەنتى	ئىشلەپچىقىرىش ئەترىتى	ئوبۇلقاسىم
شويىڭپەن رايونى	دابخارتبۇخ 7 ـ كەنتى	ئىشلەپچىقىرىش ئەترىتى	ئېلى قارى
ئۇتبۇلاق يېزىسى	ئۇلاستاي كەنتى	چوڭ ئەترەت	مۇھەممەت خەلپەت
ئۇتبۇلاق يېزىسى	ئۇلاستاي شىمالىي كەنتى	ئىشلەپچىقىرىش ئەترىتى	ئابلىزخان
ئۇتبۇلاق يېزىسى	ئۇلاستاي جەنۇبىي كەنتى	ئىشلەپچىقىرىش ئەترىتى	ئەمەت قارى
ئۇتبۇلاق يېزىسى	بايار بۇلاق غەربىي كەنتى	ئىشلەپچىقىرىش ئەترىتى	قادىر قارى
ئۇتبۇلاق يېزىسى	باگبۇرا غەربىي كەنتى	ئىشلەپچىقىرىش ئەترىتى	ئەخمىتۇللا قارى
ئۇتبۇلاق يېزىسى	سانجىنبۇلاق كەنتى	ئىشلەپچىقىرىش ئەترىتى	تۇردى موللا
ئۇتبۇلاق يېزىسى	كۆكخوتخور غەربىي كەنتى	ئىشلەپچىقىرىش ئەترىتى	مۇھەممەت قارى
دالتۇ يېزىسى	دالتۇ كەنتى	ئىشلەپچىقىرىش ئەترىتى	ئابدۇرېھىم سەمەت
دالتۇ يېزىسى	ئىڭگىنخوش كەنتى	ئىشلەپچىقىرىش ئەترىتى	ئابدۇرېھىم باقى
دالتۇ يېزىسى	جىڭگىنخوش كەنتى	ئىشلەپچىقىرىش ئەترىتى	تۇداخۇن كېرىم
ئارالتوقاي چارۋىچىلىق فېرمىسى	ئىككىسۇم (يەم ـ بوغۇز گۇرۇپپىسى)	ئىشلەپچىقىرىش ئەترىتى	ئابدۇقادىر

ئىسلام دىنىدا «قۇرئان كەرىم» ئەڭ مۇقەددەس كىتاب دەپ قارىلىدۇ. ئىسلام دىنىدا مۇنداق بەش تۈپ ئەقىدە بولىدۇ: ئاللانىڭ بىر ئىكەنلىكىگە ئىشىنىش، ئاللانىڭ ئەلچىسى (رەسۇلىللا) گە ئىشىنىش، پەيغەمبەرگە ئىشىنىش، ئاللانىڭ ئەمرىگە ئىشىنىش، بەندىنىڭ قىلمىش ـ ئەتمىشلىرىنىڭ ئاخىرەتتە سورىقى بولىدىغانلىقىغا ئىشىنىش.

ئىسلام دىنىدا «بەش پەرھىز» بار، ئۇلار: ئىمان ئېيتىش، ناماز ئۆتەش، روزا تۇتۇش، ئۆشرە ـ زاكات بېرىش، ھەج قىلىش. ئىمان ئېيتىش ئاللادىن باشقا خۇدا يوقلۇقىغا، مۇھەممەدنىڭ ئاللانىڭ ئەلچىسى ئىكەنلىكىگە ئېتىقاد قىلىشنى كۆرسىتىدۇ. ناماز ئۈچ خىل بولىدۇ: بىرىنچى، بەش ۋاق ناماز يەنى ناماز بامدات، ناماز پېشىن، ناماز دىگەر، نامازشام، ناماز خۇپتەن؛ ئىككىنچى، ھەر جۈمە كۈنى ئوقۇلىدىغان جۈمە نامىزى؛ ئۈچىنچى، يىلدا ئىككى قېتىم ئوقۇلىدىغان ھېيت نامىزى يەنى روزا ھېيت، قۇربان ھېيت نامازلىرى. نامازنىڭ جەزمەن ئۆتۈلىدىغان ھەرىكەتلىرى بولىدۇ، ئۇلار «پەرز»، «ۋاجىپ» دەپ ئاتىلىدۇ، بۇلار ئىمامغا ئىقتىدا قىلغان ھالدا كوللېكتىپ ئۆتۈلىدۇ. ھەر كىم ئىختىيارىي ئۆتەيدىغان ھەرىكەتلىرىمۇ بولىدۇ، ئۇلار «سۈننەت»، «نەپلە» دەپ ئاتىلىدۇ، ئۇلارنى ھەر كىم ئۆز ئالدىغا ئۆتەيدۇ. ناماز ئۆتەشتىن ئىلگىرى بەلگىلىمە بويىچە تاھارەت ئېلىش شەرت، تاھارەت ئېلىش چوڭ تاھارەت ئېلىش، كىچىك تاھارەت ئېلىش دەپ ئىككى خىلغا بۆلۈنىدۇ، سۇ بولمىسا توپىدا تاھارەت ئالسىمۇ بولىدۇ، بۇ، «تەيەممۇم» دەپ ئاتىلىدۇ. ناماز ئۆتىگەندە قارايدىغان تەرەپ «قىبلە» دەپ ئاتىلىدۇ. جايلاردىكى موسۇلمانلارنىڭ ھەممىسى ناماز ئۆتىگەندە مەككىدىكى كەبە تەرەپكە قاراپ ئوقۇيدۇ. جۇڭگو مەككىنىڭ شەرقىدە بولغاچقا، ناماز ئۆتىگەن ئادەم نامازنى غەرب تەرەپكە قاراپ ئۆتەيدۇ. روزا تۇتۇش: مۇھەممەد مىلادى 614 ـ يىلى ئىسلام كالىندارى بويىچە ھەر يىلى رامىزان ئېيىدا ياش قۇرامىغا يەتكەن مۇسۇلمانلار بىر ئاي روزا تۇتۇشى كېرەك، دەپ بەلگىلىگەن. روزا تۇتقانلار تاڭ سۈزۈلگەندىن تارتىپ كۈن پاتقۇچە سۇ ئىچمەيدۇ، تاماق يېمەيدۇ، رامىزان ئېيىدا جىنسىي مۇناسىۋەت

ئۆتكۈزۈشكە بولمايدۇ، روزا ئايغىلاشقاندا ھەممە ئىش ئەسلىگە كېلىدۇ (ھامىلىدار ئاياللار، سەپەر ئۈستىدىكىلەر، كېسەللەر روزا تۇتمىسىمۇ بولىدۇ). ئارا ئاي كىرگەن كۈنى ئېغىز ئېچىلىدۇ ۋە روزا ھېيت بولىدۇ. ئۇشرە - زاكات: بۇ، بايلىقنىڭ نىسبىتى بويىچە مەسچىت، مەدرىسىلەرگە مەجبۇرىي تاپشۇرۇلىدىغان باجنى كۆرسىتىدۇ. ھەج قىلىش كەبىنى تاۋاپ قىلىشنى كۆرسىتىدۇ. ھەجگە بارغانلار «ھاجى» دەپ ئاتىلىپ، ئىنتايىن ھۆرمەتلىنىدۇ.

ئىسلام مۇرتلىرى دىنىي قائىدە بويىچە ئەمەل قىلىشقا تېگىشلىك نۇرغۇن ئىشلار بار، مەسىلەن: چوشقا، ئېشەك، ئىت گۆشلىرىنى يېسە بولمايدۇ؛ ھارام بولۇپ قالغان مالىلارنىڭ گۆشى ۋە قېنىنى يېسە بولمايدۇ . . . ياتىدىغان ئۆينىڭ يېنىغا، سۇ بويىغا، مەسچىت، مازار ئەتراپىغا، مېۋىلىك دەرەخلەرنىڭ تۈۋىگە چوڭ - كىچىك تاھارەت قىلسا، تۇكۇرسە، يۇندا تۆكسە بولمايدۇ. ئۆلۈپ قالغان ھايۋانىنى كەلسە - كەلمەس يەرگە تاشلاپ قويماي، مەھەللىدىن نېرى ئېلىپ بېرىپ كۆمۈۋېتىدۇ. مازاردىن توپا ئېلىشقا بولمايدۇ، مازار توپىسىنى ئوغۇت قىلىشقا تېخىمۇ بولمايدۇ، بۇنداق قىلىشتا گۆرنىڭ گۆمۈرۈلۈپ چۈشۈشىنىڭ ئالدىنى ئېلىش مەقسەت قىلىنغان.

مىنگونىڭ 34 - يىلى (1945 - يىلى) بورتالادا ئىشان پەيدا بولدى، 1951 - يىلى ئىشان 20 دىن ئاشتى.

4. نىكاھلىنىش، پەرزەنت كۆرۈش ئەھۋالى

1) نىكاھلىنىش ئەھۋالى بورتالادىكى ئۇيغۇر قىزلار جۈملىدىن خەلق جۇمھۇرىيىتى قۇرۇلۇشتىن ئىلگىرى جەنۇبىي شىنجاڭ قاتارلىق جايلاردىكى ئۇيغۇر قىزلىرىدىن كېيىنرەك يەنى ئادەتتە 17 - 18 ياشلاردا توي قىلاتتى، لېكىن 14 ياشقا كىرگەندىن تارتىپ قىزلارنىڭ يالاڭباش تالاغا چىقىشىغا، ئەرلەر بىلەن ئۇچرىشىشىغا يول قويۇلمايتتى. نىكاھ ئىشىنى پۈتۈنلەي ئاتا - ئانىسى ئورۇنلاشتۇراتتى.

ئۇيغۇرلارنىڭ نىكاھلىنىش ئادىتىدە ئوغۇل - قىزلار توي قىلىش يېشىغا يەتكەندە ئاتا - ئانىسى پائال يول ماڭىدۇ، ئادەتتە ئوغۇل بىلەن قىزنىڭ ئائىلىسىدىكى ئايال توغقانلار ئۇچرىشىپ، دەسلەپكى قەدەمدە ماقۇل بولۇشقاندىن كېيىن، ئوغۇلنىڭ دادىسى تۇغقانلىرى ئىچىدىكى ياشتا چوڭ بىر كىشى بىلەن قىزنىڭ ئائىلىسىگە بېرىپ قۇدىلىشىش تەلىپىنى رەسمىي قويىدۇ، چاي ئىچكۈزۈلۈپ بولغاندىن كېيىن، توي ۋاقتى بېكىتىلىدۇ ھەم قىز تەرەپنىڭ تەلىپى بويىچە تويلۇق نەرسە - كېرەك، كىيىم - كېچەك، زىب - زىننەت بۇيۇمى قاتارلىقلارنى سېتىۋالىدۇ.

توي ئىككى باسقۇچقا بۆلۈپ ئۆتكۈزۈلىدۇ، تويدىن بىر كۈن بۇرۇن، ئوغۇل تەرەپ تەييارلىغان تويلۇقلارنى، مېھمان چاقىرىشقا كېرەكلىك گۈرۈچ، ياغ، گۆش، ئوتۇن قاتارلىق ئاش سۇيىنى قىزنىڭ ئائىلىسىگە ئەۋەتىپ بېرىدۇ، ھەتتا پولۇ ئېتىدىغان داش قازانىنىمۇ ئوغۇل تەرەپ تېپىپ ئورنىتىپ بېرىدۇ. توي كۈنى يىگىت بىر نەچچە ئاغىنىسىنىڭ ھەمراھلىقىدا ناغمە - ناۋا بىلەن قىز كۆچۈرگىلى بارىدۇ. شۇ كۈنى قىز دوستىنىڭ ئۆيىدە تۇرىدۇ، يىگىتلەر قىزنى دوستىنىڭ ئۆيىدىن ھەمراھلىرى بىلەن بىللە قىزنىڭ ئۆيىگە ئېلىپ كېلىدۇ، ئاندىن مۇراسىم باشلىنىدۇ. ئاۋۋال ئاخۇنۇم ياكى ئىمام نىكاھ قىلىدۇ. نىكاھ قىلغۇچى يىگىت بىلەن قىزنى ئالدىدا ئولتۇرغۇزۇپ، ئۇلاردىن نىكاھ ئىشىغا قوشۇلىدىغان - قوشۇلمايدىغانلىقىنى سورايدۇ، ئۇلار قوشۇلىدىغانلىقىنى بىلدۈرگەندىن كېيىن، تۇز سۇيىگە چىلانغان بىر توغرام نانىنى پارچىلاپ يىگىت بىلەن قىزغا بېرىپ، ئۇلارنىڭ ئۈمۈر بويى بەختلىك ئۆتۈشىنى تىلەيدۇ. مۇراسىم ئاياغلاشقاندىن كېيىن، توي ئەھلى ناخشا ئېيتىپ، ئۇسسۇل ئويناپ، پۇخادىن چېقىۋچە كۆڭۈل ئاچىدۇ. كەچ كىرگەندە قىز ئىككى قولدىشى بىلەن بىللە قىز كۆچۈرگۈچىلەرگە قېتىلىپ يىگىتنىڭ ئۆيىگە قاراپ ماڭىدۇ. قىز ئۆيىدىن

ئايرىلىدىغان چاغدا كۆز يېشى قىلىپ، ئاتا - ئانىسىدىن ئايرىلىشقا كۆڭلى قىيمايۋاتقانلىقىنى ئىپادىلەيدۇ.

ئەتىسى ئوغۇل تەرەپ داستىخان سېلىپ، ئۆزىنىڭ ھەم قىز تەرەپنىڭ ئۇرۇق - تۇغقان، ئەل - ئاغىنىلىرىنى كۈتۈۋالىدۇ، قىز تەرەپتىن كەلگەن مېھمانلارغا قول ياغلىق، چاقماق قەنت ياكى كىيىملىك رەخت قويىدۇ، ئەر - ئايال قۇدىلىرىغا ئېسىلرەك رەخت قويىدۇ. داستىخان تارتىلىپ بولغاندىن كېيىن، توي ئەھلى ناخشا - ئۇسسۇلغا چۈشۈپ قانغۇدەك ئويناپ تاراپ كېتىدۇ. قىز توي قىلىپ 15 كۈنگىچە ئاتا - ئانىسىنىڭكىدە قونۇپ قالسا بولمايدۇ، توي بولغان كۈندىن باشلاپ يىگىت بىلەن قىز ئايرىم بىر ئۆيدە تۇرىدۇ، ئاتا - ئانىسى، قېرىنداشلىرى بىلەن بىللە ياتمايدۇ.

50 - يىللاردىن ئىلگىرى نىكاھ پۈتۈنلەي ئاتا - ئانىلارنىڭ دېگىنى بويىچە بولاتتى. ئەر - ئايال ئارىسىدىكى مۇھەببەت ئاساسى مۇستەھكەم بولمىغاچقا، ئاجرىشىپ كېتىش ھادىسىسى كۆپ ئىدى. ئەر «تالاق» دېسىلا ئۆي بۇزۇلاتتى. نىكاھتىن ئاجراشقان ئايال ئۈچ ئاي ئون كۈن ئىددەت تۇتقاندىن كېيىن باشقا ئەرگە تەگسە بولاتتى، بۇ ئىددەت مەزگىلىدە ئايالنىڭ ھامىلدار ئىكەنلىكى ياكى ھامىلدار ئەمەسلىكى كۆزىتىلەتتى، ئايال ھامىلدار بولۇپ قالغان بولسا، بالا ئەسلىدىكى ئېرىگە تەۋە بولاتتى، نىكاھتىن ئاجراشقاندىن كېيىن يەنە يېنىشۇبلىشقا بولاتتى، لېكىن ئاخۇنۇم نىكاھ قىلىشى كېرەك ئىدى. ناۋادا ئەر «ئۈچ تالاق» قىلىۋەتكەن بولسا، ئۇلارنىڭ ياراشمىقى قېينىغا توختايتتى. يېڭى جەمئىيەتتە ئوغۇل - قىزلار ئەركىن مۇھەببەت باغلاپ، بىر - بىرىنى چۈشىنىپ توي قىلىدىغانلىقى، نىكاھلىنىش ئاساسى خېلى ياخشى بولۇپ، بەختلىك ئائىلە قۇرۇۋالىدىغانلىقى ئۈچۈن، ئاجرىشىپ كېتىش ھادىسىسى تەدرىجىي ئازايدى.

تويغا كەلگەن ئايال مېھمانلار بىردەك داستىخان ئېلىپ كېلىپ، ساھىبخانىغا تاپشۇرىدۇ، ساھىبخانا داستىخانلارنى مېھمانلارنىڭ ئالدىغا قويىدۇ. ئۇيغۇرلار تازىلىققا بەك ئەھمىيەت بېرىدۇ. ئەرلەر ياكى ئايالار بولسۇن قولتۇق تۇكىنى يۇلۇۋېتىدۇ، تىرناقلىرىنى ئۆستۇرۇۋەتمەيدۇ، يېڭى توي قىلغانلار توي قىلغان كۈندىن باشلاپ بىللە بولغاندا جەزمەن غۇسلى قىلىدۇ.

2) پەرزەنت كۆرۈش ئەھۋالى ئۇيغۇر ئايالار ھامىلدار بولۇپ، توققۇز ئاي بولغاندا، ئايالنىڭ ئانىسى ياشتا چوڭراق بىر ئەچچە ئايال بىلەن بىرلىكتە بىر لىگەن سامسا، بىر كۆڭلەكلىك ئاق شايىنى داستىخان قىلىپ كېلىپ، قىزنى قۇدىسىنىڭ ئۆيىدىن ئۆز ئۆيىگە ئېلىپ كېتىدۇ. قىزنى قايتۇرۇپ كەلگەندىن كېيىن يەتتە مومايىنى تەكلىپ قىلىپ دۇئا قىلدۇرىدۇ، ئۇلار خۇدادىن ئامانلىق، تۇغۇنتا ئوڭۇشلۇق تىلەيدۇ. بالا تۇغۇلغاندىن كېيىن، بالىنى يەتتە كۈنگىچە يات ئادەمگە كۆرسەتمەيدۇ. تۇغۇتلۇق ئايال يانتاق ئۆينىڭ ئىشىكىگە قىزىل لاتا (ئىدەر بەلگىسى) ئېسىپ قويىدۇ.

بالا تۇغۇلۇپ يەتتە كۈندىن كېيىن (بوۋاقنىڭ كىندىكى چۈشكەندىن كېيىن) ئەر تەرەپكە ئۇقتۇرۇلىدۇ. ئەر تەرەپ بۆشۈك ھەم بۆشۈككە كېرەكلىك ئۇدا، كۆرپە ۋە قول تارتقۇ قاتارلىقلارنى بىر لىگەن سامسا بىلەن ئېلىپ كېلىدۇ، ئاندىن بۆشۈككە سېلىش مۇراسىمى ئۆتكۈزۈلىدۇ، مۇراسىمغا ئايالىنىڭ ئۇرۇق - تۇغقان، ئەل - ئاغىنىلىرى قاتنىشىدۇ. ئايالنىڭ ئانىسى ئۆز قولى بىلەن تاماق ئېتىدۇ. تاماقتىن كېيىن، ياشتا چوڭراق ئىككى ئايالنىڭ بىرى بوۋاقنى كۆتۈرۈپ تۇرىدۇ، يەنە بىرى بىر تاشنى كۆتۈرۈپ تۇرىدۇ، ئىككىسى بالا بىلەن تاشنى بۆشۈككە ئاۋۋال سېلىۋېلىشنى تالىشىدۇ (ئادەتتە بوۋاق ئاۋۋال بۆشۈككە سېلىنىدۇ). بۆشۈكتىكى ياستۇقنىڭ ئاستىغا بىر پارچە كىچىك تاش، بىر پارچە قۇرۇق كالا تېزىكى قويۇلىدۇ، بۇ، بالا تاش ۋە تېزەكتەك خاتىرجەم ياخشى ئۇخلىسۇن دېگەننى بىلدۈرىدۇ. بۆشۈككە يېپىلغان ئەدىيال ئېچىلىپ، قەنت - گېزەك چېچىلىدۇ، ئۇلارنى مۇراسىمغا قاتناشقان ئايالار تالىشىپ تېرىۋالىدۇ. بۇ چاغدا، تۇغۇتلۇق ئايال بۆشۈكنىڭ ئوڭ تەرىپىگە ئۆتۈپ، بالىنى ئېمىتىدۇ. مۇراسىم ئىياغلاشقاندىن كېيىن، تۇغۇتلۇق ئايال يۇيۇنىدۇ ھەم تۇخۇم ئېتىپ سۇركەلگەن لاتا بىلەن بېلىنى باغلىۋالىدۇ. شۇنىڭدىن تارتىپ، ئۇ ئەركىن ھەرىكەت قىلىدۇ. 50 - يىللاردىن كېيىن ئايالار كۆپىنچە دوختۇرخانىدا تۇغۇدىغان بولدى. دوختۇرخانىدىن چىقىپ ئىشىك ئالدىغا

كەلگەندە ئالدىغا چىققانلار قەنت - گېزەك چاچىدۇ، بۇ بۇلارنى يېڭى تۇغۇلغان بالا ئالغاچ كەلدى، ئۇنى يېگەن كىشى يېڭى تۇغۇلغان بالىغا تۇغقان بولىدۇ، دېگەن مەنىنى بىلدۈرىدۇ.

40 كۈن بولغاندا بۆشۈك تويى ئۆتكۈزۈلىدۇ، ئەر تەرەپ بۆشۈك تويىغا كەلگەنلەرنى مېھمان قىلىش ئۈچۈن گۆش، گۈرۈچ، ناۋات، چاي قاتارلىق يېمەكلىكلەرنى ئېلىپ كېلىدۇ. ئەر تەرەپ يەنە تۇغۇتلۇق ئايال ۋە بالىغا بىر قۇردىن يېڭى كىيىم، ئايالنىڭ ئاتا - ئانىسىغا بىر قۇر كىيىملىك رەخت ئېلىپ كېلىدۇ. ئەر بىلەن ئايالنىڭ ئۇرۇق - تۇغقان، ئەل - ئاغىنىلىرى كېلىپ تەبرىكلەيدۇ ھەم رەخت قاتارلىقلارنى سوۋغا قىلىدۇ. بۆشۈك تويىنى ئاياللار ئۆتكۈزىدۇ، تويدا ئىككى داس تەييارلىنىپ، بىرىگە سۇ توشقۇزۇلۇپ، ئۇنىڭغا بىر چىمدىم ئۆي توپىسى، بىر سىقىم ئادراسمان، بىر پارچە ئالتۇن ياكى ئالتۇندىن ياسالغان زىننەت بۇيۇمى (بولمىسا مەيلى) تاشلىنىدۇ. تويغا قاتناشقان ئاياللارنىڭ ھەممىسى داستىكى سۇنى بىر چۆمۈچتىن ئېلىپ 2 - داسقا ياخشىلىق تىلەپ تۆكىدۇ. ئۇلارنىڭ كۆپىنچىسى بالىنىڭ ساغلام چوڭ بولۇشىنى، ياراملىق ئادەم بولۇشىنى تىلەيدۇ. سۇ تۆكۈلۈپ بولغاندىن كېيىن، بۇ سۇ بىلەن بالا يۇيۇلىدۇ، ئاندىن بالىنىڭ چېچى چۈشۈرۈلىدۇ، تۇنجى بالا ئوغۇل بولسا، سېكىلەك قويۇپ قويۇلىدۇ. تۇغۇتلۇق ئايالمۇ يۇيۇنۇپ، تارىنىپ، ئېرى ئېلىپ كەلگەن يېڭى كىيىمنى كىيىۋالىدۇ، ئاندىن بالىسىنى ئېلىپ، ئېرى بىلەن بىللە ئۆيىگە قايتىپ كېتىدۇ. ئاتا - ئانىسى توغۇت جەريانىدا ئىشلەتكەن يوتقان - كۆرپىنى قىزىغا بېرىدۇ (كونا جەمئىيەتتە، تۇغمىغىچە كېلىن ھېسابلانمايتتى، تۇنجى بالىنى توغقاندىن كېيىن ئۆز ئادەم دەپ قارىلاتتى). بۆشۈك تويدا 40 توقاچ يېقىلىپ، توقاچ يۈزىگە ھالۋا سۈركىلىپ، 40 بالىغا بېرىلىدۇ، بۇ، بالا چوڭ بولغاندىن كېيىن كۆپچىلىك بىلەن ئىناق ئۆتسۇن، دېگەننى بىلدۈرىدۇ. ئايال قېيىن ئانىسىنىڭكىگە قايتىپ كېلىپ ئۈچ كۈندىن كېيىن، ئانىسىنىڭ ئۆيىدىكىلەر يوقلاپ كېلىدۇ، ئۇلار بىر لىگەن يېمەكلىك ۋە بىر پارچە رەخت ئېلىپ كېلىدۇ.

ئوغۇل بالا تۆت - بەش ياشلارغا كىرگەندە خەتنە قىلىنىدۇ، خەتنە تويىمۇ يىگىت - قىز تويىدىن قالسىلا چوڭ ئۆتكۈزۈلىدۇ. بالا خەتنە قىلىنغاندا ئادەتتە ئاخۇنۇم تەكلىپ قىلىنىدۇ (ھازىر دوختۇرخانىدا خەتنە قىلىنىدۇ، ئاندىن خەتنە توي قىلىنىدۇ)، خەتنىسى قىلىنمىغان ئەر ھەقىقىي ئەر ھېسابلانمايدۇ.

خەتنە قىلىشتىن ئىلگىرى، ئۇرۇق - تۇغقان، ئەل - ئاغىنىلەرگە باغاق ئارقىلىق خەۋەر قىلىنىدۇ، ئۇلارنى ساھىبخانا مال سويۇپ، پولۇ ئېتىپ كۈتۈۋالىدۇ. تاماق يېيىلىپ بولغاندىن كېيىن، ئۇرۇق - تۇغقان، ئەل - ئاغىنىلىرى ئېلىپ كەلگەن رەخت، يوتقان - كۆرپە قاتارلىقلارنى قويىدۇ. ئوغلىنىڭ ئاتا - ئانىسى ئوغلىنىڭ چوڭ دادا، چوڭ ئانىلىرىغا كىيىملىك قويىدۇ. ئۇرۇق - تۇغقان، ئەل - ئاغىنىلىرى ئۇزاپ بولغاندىن كېيىن خەتنە باشلىنىدۇ، تۆت - بەش ئەر كىشى خەتنە ئۈستىدە تۇرىدۇ، خەتنە قىلىنىشتىن ئىلگىرى بالىنىڭ يىغىسىنى ئاتا - ئانىسى ئاڭلاپ قالماسلىق ئۈچۈن (ئاتا - ئانىسى ئاڭلاپ قالسا كەلگۈسىدە قىيىنئانا بىلەن كېلىن ئىناق ئۆتەلمەيدۇ، دېگەن گەپ بار، ئەمەلىيەتتە ئاتا - ئانىنىڭ ئىچ ئاغرىتىشىدىن ساقلىنىش مەقسەت قىلىنىدۇ) بالىنىڭ ئېغىزىغا تۇخۇم سېلىپ قويۇلىدۇ. خەتنە ئاياغلاشقاندىن كېيىن، خەتنە قىلغۇچىغا بىر كىيىملىك رەخت، ئون - 15 يۈەن پۇل، بىرنەچچە نان بېرىپ ئۇزىتىپ قويۇلىدۇ. ھەمراھ بولغۇچىلارنىڭ ئالدى بالىنىڭ بېشىدىن نەچچە يۈز يۈەن، كەينى نەچچە موچەن ئۆرۈپ بالىغا بېرىدۇ.

5. ئۆلۈم ئۇزىتىش ئادىتى

ئۇيغۇرلار مېيىتنى گۆرگە كۆمىدۇ. ئادەم ئۆلگەندىن كېيىن، مەرھۇمنىڭ ئىگىسى قولۇم - قوشنىلىرى ئارقىلىق ئۇرۇق - تۇغقان، ئەل - ئاغىنىلىرىگە خەۋەر قىلىدۇ. ئەرلەر ئاق باغلايدۇ، ئاياللار بېشىغا ئاق

رومال سالىدۇ، ئۆلگۈچىنىڭ يېقىنراق ئايال تۇغقانلىرىمۇ بېلىگە ئاق باغلايدۇ (ئەسلى ئاقنى هازىدارلارنىڭ ئۆزى تەييارلايتتى، هازىر ئۆلۈم ئىگىسى تەييارلايدىغان بولدى، كۆپىنچە نەچچە ئون مېتر، هەتتا 200 مېتردىن 300 مېترغىچە ئاق كېتىدىغانلىقى ئۈچۈن، ئۆلۈم ئىگىسىنىڭ يوكى بەك ئېغىرلاپ كەتتى)، ئايالار ئۆي ئىچىدە هازا ئاچىدۇ، ئەرلەر ئىشىك ئالدىدا تۇرۇپ، ئۆلۈمگە كەلگەنلەرنى كۈتۈۋالىدۇ. مېيىت شۇ كۈنى ياكى ئەتىسى چىقىرىلىدۇ، مەرھۇمنىڭ ئاساسلىق ئائىلە تاۋابىئاتلىرىدىن يېتىپ كېلەلمىگەنلىرى بولۇپ قالسا، مېيىتنى ئىلگىرى كۆپ بولغاندا ئۈچ - تۆت كۈن ساقلاشقا بولىدۇ.

مەرھۇم جان ئۈزگەندىن كېيىن، مەسچىتتىن ئادەم كېلىپ مېيىتنى يۇيىدۇ هەم ساقال - بۇرۇتلىرىنى چوشۇرۈۋېتىدۇ. تىرناقلىرىنى ئالىدۇ، سالدۇرغان چىشىنى ئېلىۋېتىدۇ. مەرھۇم ئايال بولسا زىرە، ئۈزۈك قاتارلىق زىننەت بۇيۇملىرىنى ئېلىۋېتىدۇ، ئۇرۇكلۈك چېچىنى چۈۋۈۋېتىدۇ. ئۇشتۇمتۇت ئۆلۈپ كەتكەن بولسا، يۇيۇپلا قويىدۇ. يۇيۇپ بولغاندىن كېيىن، ئاق رەخت بىلەن كىپەنلەيدۇ هەم ئاق رەخت بىلەن ئېگىكىنى قوشۇپ، پۇتلىرىنى چېتىپ قويىدۇ، ئاندىن تاۋۇت (جىنازا) قا سېلىپ زاراتكارلىققا ئېلىپ ماڭىدۇ. ئاخۇنۇم نامىزىنى چۈشۈرىدۇ. ئۆلگۈچىنىڭ ئەر ئۇرۇق - تۇغقانلىرىنىڭ هەممىسى زاراتكارلىققا چىقىدۇ، ياتلىق بولمىغان قىزلارمۇ چىقسا بولىدۇ، مەرھۇمنىڭ خوتۇنى ۋە ياتلىق بولغان قىزلىرى چىقسا بولمايدۇ. مېيىت يەرلىككە قويۇلۇپ ئەتىسى ئەتىگەندە ئايالارمۇ ئاخۇنۇم بىلەن بىللە تۇپراق بېشىنى يوقلاپ كەلسە بولىدۇ.

مېيىت ئېچ گۆرگە بېشى شىمالغا، پۇتى جەنۇبقا، يۈزى غەربكە قارىتىپ قويۇلىدۇ، پۇتى، ئېگىكى يېشۈېتىلىدۇ هەمدە يۇزىنىڭ يېرىمى ئېچىپ قويۇلىدۇ، ئاندىن گۆر كۆمۈلىدۇ، يەرلىك ئۇستىگە توپا دۆۋىلەپ قويۇلىدۇ، ئەتراپى شادا بىلەن توراپ قويۇلىدۇ.

يەرلىككە قويۇلۇپ 7 - كۈنى ئۆلۈم ئىگىسى نەزىر قىلىدۇ، نەزىرگە كەلگەن ئۇرۇق - تۇغقان، ئەل - ئاغىنىلىرىگە ئاش تارتىپ، ئۆز رەھمىتىنى بىلدۈرىدۇ. 40 كۈن بولغاندا قىرىقىنى، يىل توشقاندا يىل نەزىرىسىنى بېرىپ، ئۆلگۈچىگە بولغان سېغىنىشىنى ئىپادىلەيدۇ.

بەرەر كەنتته بەرەرسى ئۆلۈپ كەتسە، شۇ كەنتتىكىلەر 40 كۈنگىچە كۆڭۈل-ئېچىش پائالىيىتىنى ئۆتكۈزمەيدۇ. ئۇرۇق - تۇغقان، ئەل - ئاغىنىلىرى بىر هەپتە، بىۋاستە ئۇرۇق - تۇغقانلىرى بىر يىل قارىلىق تۇتىدۇ. هەر يىلى روزا هېيىت، قۇربان هېيىت كۈنلىرى تۇپراق بېشىنى يوقلايدۇ. يوقلىغاندا تۇپراق بېشى توپىسىنى قولى بىلەن پەسكە سىيرىپ قويىدۇ هەم ئالغاچ چىققان بۇغداي، قوناقلارنى ئۇچار - قاناتلار يەسۇن دەپ چېچىپ قويىدۇ.

6. كىيىنىش، ئۇزۇقلىنىش، يۇرۇش - تۇرۇش ئادىتى

1) كىيىنىش ئادىتى ئۇيغۇرلارنىڭ كىيىم - كېچەكلىرى ئۇزگىچە بولۇپ، تۇرى كۆپ هەم چىرايلىق كېلىدۇ. ئەرلەرنىڭ ئېنىقنۇى كىيىمى بولغان تونىنىڭ ئالدى ئوچۇق، تۇگمىسىز، ئەرلەر ئۇنى كىيىپ بەلباغ بىلەن بېلىنى باغلۇۋالىدۇ، ئىچ كىيىمى كالته كېلىدۇ، تولىسىنىڭ ئالدى ئېتىك بولىدۇ. ياشلارنىڭ ئىچ كىيىمى كۆپىنچە كەشتىلەنگەن بولىدۇ. ئايالار ئېتەكلىك كۆڭلەك، ئۇزۇن پايپاق كىيىدۇ، بېشىغا رومال سالىدۇ، دوپپا، ئۆتۈك كىيىدۇ. كونا جەمئىيەتته ئەمگەكچىلەرنىڭ كىيىم - كېچەكلىرىنىڭ سۈپىتى ناچار بولۇپ، كۆپىنچە ماتا، چەكمەندىن تىكىلەتتى، خېلى بىر قىسمى بىر-چاپانىنى قىشتىمۇ، يازدىمۇ كىيەتتى، قىشتا پاختا سېلىۋالسا، يازدا پاختىسىنى ئېلىۋېتىپ، يالاڭ چاپان ئورنىدا كىيىۋېرەتتى، قىشتا چورۇق كىيەتتى، يازدا يالاڭئاياغ يۈرەتتى. 50 - يىللاردىن كېيىن، ئىقتىسادنىڭ گۈللىنىشى، كىرىمنىڭ ئېشىشىغا هەم باشقا قېرىنداش مىللەتلەر بىلەن مەدەنىيەت ئالماشتۇرۇشقا ئەگىشىپ، ئۇيغۇرلارنىڭ كىيىم -

كىچەكلىرىنىڭ پاسونى بارغانسېرى خىلمۇ خىللاشتى، ئۇلار جۇڭشەن پاسونى، ھەربىي فورما قاتارلىق چاپانلارنى، خىلمۇ خىل كۆڭلەكلەرنى كىيىدىغان، ياۋروپاچە كىيىم - كىچەكلەرنى بەك ياقتۇرىدىغان بولدى. كونا پاسوندىكى كىيىم - كىچەكلەرنى ئاز ساندىكى چوڭلارلا ھازىرمۇ كىيىدۇ، لېكىن ئۇلارنىڭمۇ ماتېرىيالى يېڭىلاندى، ھازىر كىيىملەر ماتا، چەكمەندىن ئەمەس، كۆپىنچە چىبەرقوت، خىمىيىۋى تالالىق رەخت ھەتتا يۇڭ رەختتىن تىكىلىدىغان بولدى. يېزىلاردا ئۇيغۇرلار بېلىنى ھېلىمۇ بەلباغ بىلەن باغلۇۋالىدۇ، بەلباغ بىر مېتىردىن ئۇزۇنراق رەختتىن كەڭ قىلىپ ياسىلىدۇ، رەڭگى كۆپىنچە كۆك، قارا بولىدۇ، بەلباغقا يېمەكلىك ۋە باشقا ئوششاق - چوششەك نەرسىلەرنى توگۈۋالغىلى، قاچان لازىم بولسا، شۇ چاغدا ئالغىلى بولىدۇ، تۇرمۇشقا ئىنتايىن ئەپلىك. ئەمگەككە چىققاندا كىشىلەر ئۇنىڭغا نان توگۈۋالسا، ئېتىزدا نان پاكىز تۇرىدۇ، ئۇنىڭ ئۇستىگە ھېچنېمىگە پۇتلاشمايدۇ.

ئۇيغۇر ئاياللىرى رەڭلىك رەختلەردىن تىكىلگەن گۈللۈك ئېتەكلىك كۆڭلەكنى ياخشى كۆرىدۇ، بۇنداق كۆڭلەكنىڭ پاسونى خىلمۇ خىل بولۇپ، بىر - بىرىدىن ئالاھىدە پەرقلىنىدۇ. سۇپىتى ناچار ماتادىن تىكىلگەن تەقدىردىمۇ، ئۇنى بويياپ، گۈل بېسىپ چىرايلىق كىيىشكە تىرىشىدۇ. 50 - يىللاردىن كېيىن تۇرمۇشنىڭ زور دەرىجىدە ياخشىلىنىشىغا ئەگىشىپ، ئۇيغۇر ئاياللىرىنىڭ گۈزەللىككە ئىنتىلىش خاراكتېرى تولۇق ئىپادىلەندى. ئاياللار تۆت پەسلىنىڭ ھەممىسىدە ئېتەكلىك كۆڭلەك كىيىدۇ، بۇ خىل كۆڭلەك يېپەك، يۇڭ رەخت، خىمىيىۋى تالالىق رەخت قاتارلىق توقۇلمىلاردىن خىلمۇ خىل پاسوندا تىكىلىدۇ. ئاياللار ھېيىت - ئايەم كۈنلىرى رەڭگا رەڭ كىيىملەرنى كىيىشىپ بەك پۇزۇر ياسىنىدۇ، ئۇلارنىڭ ياسىنىشىدىن ئۇيغۇرلارنىڭ قىزغىن، جۇشقۇن مىجەزى جىلۋىلىنىپ تۇرىدۇ.

ئۇيغۇر ئاياللار زىرە، بىلەيزۈك، ئۈزۈك، مېدالىيون قاتارلىق زىننەت بۇيۇملىرىنى ياخشى كۆرىدۇ، بۇنداق زىننەت بۇيۇملىرى ئاتا - ئانىسىدىن قالىدۇ، بەزىلىرىنى توي قىلغاندا تويلۇققا ئالدۇرىدۇ.

دوپپا ئۇيغۇرلارنىڭ ئالاھىدىلىكىنى ئەڭ گەۋدىلەندۈرۈپ تۇرىدۇ، دوپپىنىڭ خىللىرى كۆپ، گۈللىرى نەپىس بولىدۇ، ھەر بىر دوپپىنى بىر ھۈنەر - سەنئەت بۇيۇمى دېيىشكە بولىدۇ. دوپپا كىيگەن ئەرلەر تېخىمۇ سالاپەتلىك، ئاياللار تېخىمۇ نازاكەتلىك كۆرۈنىدۇ. كىچىك قىزلارنىڭ دوپپىسىغا يەنە يالتىراپ تۇرىدىغان مارجانلار قادىلىدۇ، مارجانلار كۈن نۇرىدا چاقناپ تۇرىدۇ. 80 - يىللاردىن بۇيان خىلمۇ خىل چىرايلىق رومالار خوتۇن - قىزلارنىڭ كۆزىنى قاماشتۇرۇپ، ئاستا - ئاستا دوپپىنىڭ ئورنىنى ئىگىلىمەكتە. لېكىن ئەرلەر بىر مەھەل شەپكە، كەپكە كىيگەندىن كېيىن، يەنە دوپپا كىيىدىغان بولدى.

2) ئۇزۇقلىنىش ئادىتى ئۇيغۇرلار نان بىلەن سۈتلۈك چايغا ئامراق. نان ئالاھىدە ياسالغان تونۇرغا يېقىپ پىشۇرۇلىدۇ. نانىنىڭ تۇرى ناھايىتى كۆپ بولىدۇ، ئۇيغۇرلار كۈندىلىك تۇرمۇشتا ھەمەك نانىنى كۆپ يەيدۇ. يەنە گىرده ۋە ياغلىق نان (ياغ، تۇخۇم، شېكەر قوشۇپ ئېتىلىدىغان توقاچ) بار، ئۇزگىچە ئۇسۇل بىلەن ئېتىلىدىغان بۇ نانلار ئىنتايىن تەملىك. ئۇنىڭ ئۈستىگە قېتىپ قالسا ھېچنىمە بولمايدۇ، كۆكىرىپ قالمايدۇ، ساقلاپ يېيىشكە ئەپلىك. كۆپىنچە ئۇيغۇر ئائىلىلىرى بىر تونۇر نانىنى بىر ئىككى ھەپتە يەيدۇ، ئۇيغۇرلار سۈتلۈك چايىنى ئەڭ كۆپ ئىچىدۇ. سۈتلۈك چاي قېنىق دەملەنگەن چايغا سۈت، توز قوشۇپ تەييارلىنىدۇ، تەمى تاتلىق بولىدۇ. پولۇ ئۇيغۇرلارنىڭ ئۈزگىچە تائامى، ئۇ، گۈرۈچ، ياغ، گۆش، سەۋزە، پىياز ئارىلاشتۇرۇپ ئېتىلىدۇ، پولۇ رەڭلىك، تەملىك، تاتلىق بولىدۇ، ئۇيغۇرلار مېھمانلارنى تولىراق پولۇ ئېتىپ كۈتۈۋالىدۇ. شىنجاڭدىكى باشقا مىللەتلەرمۇ پولۇ ئېتىشنى بىلىدۇ، لېكىن ئۇلار ئەتكەن پولۇ ئۇيغۇرلار ئەتكەن پولۇغا يەتمەيدۇ. ئۇيغۇرلار ساڭزىنى سۇ يېغى، كاۋاۋچىن سۈيى، تۇخۇم ئېقى قوشۇپ يۇغۇرۇلغان خېمىردىن ئېشىپ ياغدا پىشۇرىدۇ، ئۇ، چۆرۈك، تاتلىق بولىدۇ، ھەر قانچە ئۇزۇن ئۇرۇپ قالسىمۇ، سۈتلۈك چايغا چىلىغان ھامان يۇمشايدۇ. ئۇيغۇرلار ھېيىت - ئايەملەردە ساڭزا سېلىپ مېھمان كۈتىدۇ. مانتا، لەغمەنلەرنىمۇ ياخشى كۆرىدۇ.

ئۇيغۇرلار قوشۇمچە يېمەكلىكلەرنى ئانچە چوڭ بىلمەيدۇ. ئۇلار تولىراق سەۋزە، پىياز، قىزىل مۇچ، چامغۇر، كاللەك بەسەي، ياكىيۇ قاتارلىق كۆكتاتلارنى ئىستېمال قىلىدۇ. ئۇلار كالا، قوي گۆشلىرىدىن شورپا، كاۋاپ پىشۇرۇپ يېيىشكە تېخىمۇ ئامراق. قورۇما قورۇش ئۇسۇلى ئاددىيراق بولۇپ، ھەر قانداق قورۇمىغا گۆش سالىدۇ. ئۇلارنىڭ تونۇر، زىخ كاۋاپلىرى شىنجاڭ بويىچە داڭق چىقارغان. ھازىر كۆكتات خىلىرىنىڭ كۆپىيىشى ھەم قېرىنداش مىللەتلەر بىلەن بولغان ئالاقىسىنىڭ قويۇقلىشىشىغا ئەگىشىپ، خىلمۇ - خىل كۆكتاتلارنى ئىستېمال قىلىدىغان بولدى، ئۇنىڭ ئۈستىگە قورۇما قورۇش ئۇسۇلىنى ئۆگىنىۋېلىپ، تاتامىلرىنىڭ تورىنى كۆپەيتتى.

ئۇيغۇرلار چەكلەيدىغان ئىشلارمۇ ناھايىتى كۆپ، مەسىلەن: ئۇيغۇرلار مۇسۇلمان بولمىغان ئادەم ۋە ئايال سويغان مالنىڭ گۆشىنى يېمەيدۇ (لېكىن ئايال ئەر كىشىگە سويدۇرغان مالنىڭ گۆشىنى يەۋېرىدۇ)، سۇھبەت ۋە تاماق ئۈستىدە مىشقېرىش، تۆكۈرۈش، كىكىرىش، ئوسۇرۇشنى قاتتىق ئالىدۇ، بۇ قىلىقلارنى ئەڭ چوڭ ھۇرمەتسىزلىك دەپ بىلىدۇ. ئۇيغۇرلار چوڭلارنى ھۇرمەتلەيدۇ، ئاش تارتقاندا ھەممىدىن ئاۋۋال چوڭلارغا تارتىدۇ. ئۇيغۇرلار قىزغىن، مېھماندوست، مېھمانىنى تۆرگە ئولتۇرغۇزىدۇ، مال سويغاندا كاللا - پاقالچاق، ئۆپكە - قېرىنلىرىنى شۇ كۈنىلا پىشۇرۇپ، قولۇم - قوشنىلىرىنى چاقىرىپ بىللە يەيدۇ.

3) تۇرالغۇ جايلىرى ئۇيغۇرلار تۇرالغۇ جاي مۇھىتىغا ئەھمىيەت بېرىدۇ، ئۇي سالماقچى بولسا، ئۇي سالمىدىغان يەرگە ئاۋۋال كۆچەت تىكىدۇ. تۇرالغۇ جايلارنىڭ تولىسىدا مېۋىلىك دەرەخ، ماتېرىيال ئورمىنى ۋە گۈل - گىياھلار بولىدۇ. ھويلىسىغا تال تىكىدۇ ۋە گۈل تېرىيدۇ، ياز كۈنلىرى ھويلا شۇنداق بۇك - باراقسان، سالقىن بولىدۇكى، كىشىنىڭ كۆڭلى ئىنتايىن سۈيۈنۈپ كېتىدۇ. ھويلا كۆپىنچە تۆت چاسا بولىدۇ، ئۇنىڭ دەرۋازىسى شەرق، شىمال، جەنۇبقا قارايدۇ، غەربكە قارايدىغانلىرىمۇ يوق ئەمەس. ھەممە ئائىلىنىڭ چايخانىسى بولىدۇ، چايخانىنىڭ ئۈچ تەرىپى توسۇق، بىر تەرىپى ئوچۇق بولىدۇ، يازدا مۇشۇ يەردە تاماق ئېتىلىدۇ ۋە چاي قاينىتىلىدۇ. ئۆيلەرنىڭ ئۈسلۇبى ئۇزگىچە بولىدۇ، كۆپىنچىسى كېسەك - ياغاچ قۇرۇلمىلىق بولىدۇ، ئۈستى توز قىلىپ يېپىلىدۇ، شىمال، جەنۇبقا قارايدۇ، غەربكە قارايدىغانلىرىمۇ يوق ئەمەس. ھەممە ئائىلىنىڭ چايخانىسى بولىدۇ، چايخانىنىڭ ئۈچ تەرىپى توسۇق، بىر تەرىپى ئوچۇق بولىدۇ، يازدا مۇشۇ يەردە تاماق ئېتىلىدۇ ۋە چاي قاينىتىلىدۇ. ئۆيلەرنىڭ ئۈسلۇبى ئۇزگىچە بولىدۇ، كۆپىنچىسى كېسەك - ياغاچ قۇرۇلمىلىق بولىدۇ، ئۈستى توز قىلىپ يېپىلىدۇ، بەزىلىرى پىشايۋانلىق بولىدۇ. تاملىرى سۇس كۈك ھاك سۈيى بىلەن ئاقلىنىدۇ. ئۆيلەر ئىچكىرىكى، تاشقىرىقى ئۆي دەپ ئىككىگە بۆلۈنىدۇ، ئىچكىرىكى ئۆي چوڭراق بولۇپ، ئۇنىڭغا سۇپا باغلىنىدۇ. سۇپىنىڭ ئېگىزلىكى بىر گەزچە بولۇپ، كۈلمى ناھايىتى چوڭ بولىدۇ، ئۇنىڭغا كىگىز - كېچەك سېلىپ قويۇلىدۇ. ھال كۈنى ياخشىراقلار گىلەم سالىدۇ. ئولتۇرۇش - قوپۇش تولىراق كاك ئۈستىدە بولغاچقا، دېرىزە پەسترەك بولىدۇ. يوتقان - كۆرپىلەر بۆلۈك تەرەپكە ئورۇنلاشتۇرۇلغان كارىۋاتقا تىزىپ قويۇلىدۇ، يوتقان - كۆرپە ئەدىيال بىلەن يېپىلىپ، ئۈستىگە گۈللۈك ياستۇقلار چىتزايلىق تىزىپ قويۇلىدۇ. ئاتا - ئانا، بالا - چاقىلار بىر ئۆيدە ياتىدۇ. ئىككى ئۆينىڭ ئارلىقىدىكى تامغا تام مەش سېلىنىپ، قىشتا ئۆي تام مەش بىلەن ئىسسىتىلىدۇ. 80 - يىللاردا ئىشكاب، سافالارمۇ ئىشلىتىلىدىغان بولدى. ھەر قانداق ئۇيغۇر ئائىلىسىنىڭ ئىشك يېنىدا قاچا - قۇچا ئىشكابى بولۇپ، ئۇنىڭغا قاچا - قۇچىلار تىزىپ قويۇلىدۇ، چىنە - تەخسىلەر گۈلى ئالدىغا قىلىپ ئۈستىگە يۆلەپ قويۇلىدۇ، ئۇلار ۋاقتى كەلگەندە ئىشلىتىلىدۇ، بولمىسا ئۆينى زىننەتلەش ئورنىدا پايدىلىنىلمىدۇ. ئۇيغۇرلار ئۆينىڭ تېمىغا رەسىم چاپلاشنى ياخشى كۆرىدۇ، شەرت - شارائىتى بارلىرى تامغا گىلەم تارتىدۇ. ئۆينى رەتلىك، پاكىز، ئازادە تۇتىدۇ.

4) قاتناش قوراللىرى بورتالا چەت، چېگرا رايون بولغاچقا، ئىلگىرى قاتناش ئىنتايىن ئەپسىز ئىدى. ئېشەك خېلى ئومۇملاشقان قاتناش قورالى ئىدى، ھەممە ئائىلە ئېشەك باقاتتى. بازارغا، ئورۇق - تۇغقانلىرىنىڭكىگە بېرىش، يۈك توشۇش ئىشلىرىدا ئېشەكتىن پايدىلىناتتى. 70 - يىللارنىڭ ئاخىرىدىن بۇيان كۆپلەپ تاشيول ياسالدى، كىشىلەر بىر يەرگە بارماقچى بولسا ئاپتوموبىل بىلەن بارىدىغان، يېقىن يەرگە بارماقچى بولسا ۋېلىسىپىت مىنىدىغان، ھەتتا بەزى ياشلار موتسىكلىت مىنىدىغان بولدى، لېكىن ئېشەك ھارۋىسى يەڭگىل، ئەپچىل، قېرى - ياش، ئەر - ئاياللار ھەيدىيەلەيدىغانلىقى ئۈچۈن، بىرمۇنچە ئائىلىلەر ئۇنى

ھېلىمۇ ئۆز ھاجىتىگە ئىشلەتمەكتە. ئۇيغۇرلار ئىنتايىن ئەدەبلىك كىشىلەر، چوڭلارنى ھۆرمەتلەيدۇ، چوڭلار ئۇچراپ قالسا تەزىم بىلەن سالام بېرىدۇ، يول ئۈستىدە ياشانغان كىشى ئۇچراپ قالسا، ئالدى بىلەن ئۇنىڭغا يول بېرىدۇ.

ھەر قانداق ئۇيغۇر ئائىلىسىدە بۆشۈك بولىدۇ. تۇنجى بالا تۇغۇلۇش بىلەنلا، بالىنىڭ ئاتا - ئانىسى جەزمەن بۆشۈك ۋە بۆشۈك سايمانلىرىنى تەييارلايدۇ. بۆشۈك ئىنتايىن ئۆزگىچە بولۇپ، قۇرۇلمىسى ئىلمىي، ئاستىغا جاكا ئورنىتىلغان بولۇپ، بالىنىڭ چوڭ - كىچىك تەرىتى جاكىغا چۈشىدۇ، سۈيدۈك لاتىسىنى يۇيۇش - قۇرۇتۇش ئاۋارىچىلىقى بولمايدۇ، ئۇنىڭ ئۈستىگە بۆشۈك سېلىنچا - يېپىنچىلىرى قۇرۇق، پاكىز تۇرىدۇ. بۆشۈكنىڭ باش ۋە ئاياغ تەرەپتىكى پۈتلىرى ياي شەكلىدە بولۇپ، ئاسان تەۋرەيدۇ. گۈللۈك قول تارتقۇ بىلەن بوۋاق تېڭىپ قويۇلىدۇ. بالا بىر - ئىككى ياشقا كىرگۈچە بۆشۈككە بۆلىنىدۇ.

ئۇيغۇرلار قول ۋە يۈزىنى يۇغاندا ئادەتتە داستىكى سۇنى بىۋاستە ئىشلەتمەيدۇ، مەخسۇس چۆگۈن ياكى ئۇرۇنغا سۇ ئېلىپ شۇ سۇنى ئىشلىتىدۇ. ئۇلار قول ۋە يۈزىنى مۇشۇنداق يۇسا ھەم پاكىز، ھەم تېجەشلىك بولىدۇ، دەپ قارايدۇ.

ئۇيغۇرلارنىڭ تونۇرىمۇ ئۆزگىچە بولىدۇ، تونۇرنىڭ چوڭى، كىچىكى بولىدۇ، چوڭىغا نان، كىچىكىگە سامسا ياقىدۇ. ئۇيغۇرلار تونۇر سالغاندا خىش ۋە لاي بىلەن تېگى كەڭ، ئۈستى تارراق قىلىپ ياسىۋېلىپ، ئاندىن ئۇنىڭ سىرتىغا كېسەك قويىدۇ، ئاستىدىن شامال ئۆتۈشۈش تۆشۈكى قويىدۇ، تونۇرغا ئاۋۇال شاخ - شۇمبا قالاپ ئاندىن قاتتىق ئوتۇن قالاپ قىزىتىدۇ. زوۋۇلىنىڭ كەينىگە تۇز سۈيى چېچىپ تونۇرغا گەزنە بىلەن نان يېقىشتىن بۇرۇن تونۇرنىڭ تۆرخۇنىنى ئېتىپ، تونۇرنى تىندۇرىدۇ، نان تەخمىنەن 20 مىنۇتتا پىشىدۇ.

7. ھېيت - ئايەملىرى

ئۇيغۇرلار ياشقا مىللەتلەرگە ئوخشاش يېڭى يىل، «1 - ماي»، دۆلەت بايرىمى قاتارلىق بايراملارنى ئۆتكۈزگەندىن باشقا، يەنە روزا ھېيت، قۇربان ھېيتقا ئوخشاش ئەنئەنىۋى ھېيت - ئايەملەرنى ئۆتكۈزىدۇ.

روزا ھېيت بولۇشتىن بىر ئاي ئىلگىرى يەنى رامىزان ئېيىدا روزا تۇتۇلىدۇ، روزا تۇتقانلار كۈن چىقىشتىن بۇرۇن زولۇق يەيدۇ، كۈندۈزدە ھېچنېمە يېمەيدۇ، كۈن ئولتۇرغاندا ئىپتار قىلىدۇ. 30 كۈندىن كېيىن ئېڭىز ئېچىلىدۇ ۋە شۇ كۈنى روزا ھېيت بولىدۇ. شۇ كۈندىن باشلاپ كۈندە ئۈچ ۋاق تاماق يېيىش ئادىتى ئەسلىگە كېلىدۇ. ھېيتتىن بۇرۇن ھەممە ئائىلە ئۆيلىرىنى ئاقلايدۇ، ھويلا - ئارامىلىرىنى پاكىز سۈپۈرۈپ تازىلايدۇ. ھېيتلىق نازۇ نېمەتلەرنى تەييارلايدۇ. ھېيت كۈنى ئەتىگەندە ئۇيغۇرلار ھېيتلىق كىيىملىرىنى كىيىدۇ، ھەممە خوشاللىققا چۆمۈلىدۇ. قۇرامىغا يەتكەن ئەرلەر ھېيت نامىزى ئۆتەيدۇ، بالىلار قانغۇچە ئويناىدۇ، باردى - كەلدى كۆپەيىپ، بىر خىل شادلىق بارلىققا كېلىدۇ. 50 - 60 - يىللاردا روزا تۇتۇش ئەمگەككە ۋە تەن سالامەتلىككە پايدىسىز دەپ قارىلىپ ئەمەلدىن قالغان، ئاز ساندىكى ياشانغانلارلا روزا تۇتاتتى. 80 - يىللاردا روزا تۇتىدىغانلار يەنە كۆپەيىپ قالدى.

قۇربان ھېيت — ئىسلام دىنىنىڭ ئەنئەنىۋى بايرىمى. ھېيتتىن ئىلگىرى ئۇيغۇرلار كىيىم - كېچەك، يوتقان - كۆرپىلىرىنى يۇيۇپ تازىلايدۇ، تام - تورۇسلارنى ئاقلايدۇ، ھويلا - ئارامىلىرىنى سۈپۈرۈپ تازىلايدۇ، ھەممە ئائىلە ساڭزا، گۆش نان، پېچىنە - پىرەنىك پىشۇرىدۇ. ھېيت كۈنى ئەر - ئايال قەبرى - ياش ھېيتلىق كىيىملىرىنى كىيىشىپ ياسىنىدۇ. ئەرلەر مەسچىتكە بېرىپ ھېيت نامىزى ئۆتەيدۇ ۋە ئاخۇنۇمنىڭ «قۇرئان كەرىم» دىن قىلغان شەرھىسىنى ئاڭلايدۇ. نامازدىن قايتىپ كېلىپ، قۇربانلىق قىلىپ، گۆش پىشۇرۇپ

قويىدۇ، ئاندىن توپ - توپ بولۇپ، ئۇرۇق - تۇغقان، قولۇم - قوشنا، ئەل - ئاغىنىلىرىنىڭكىنى پەتىلەيدۇ. باشقا مىللەت كىشىلىرىمۇ پەتىلەپ ھېيتنى مۇبارەكلەيدۇ. ھەممە ئائىلە پەتىچىلەرنى گۆش، مېۋە - چېۋە، پېچىنە - پىرەنىكلەر بىلەن قىزغىن كۈتۈۋالىدۇ.

روزا ھېيت ياكى قۇربان ھېيت كۈنلىرى بولسۇن، ئۈيغۇرلار قولۇم - قوشنىلارنى پەتىلىگەندىن باشقا، شۇ يىل ئىچىدە ئۆلۈملۈك بولغان ئائىلىلەرنى پەتىلەپ، ئۇلاردىن ھال سورايدۇ، بۇنداق پەتىلەش ئادەتتە ھېيت كۈنلىرى چۈشتىن بۇرۇن بولىدۇ.

ھېيت كۈنلىرى ھەر خىل كۆڭۈل ئېچىش پائالىيەتلىرى ئۆتكۈزۈلىدۇ، ئوغۇل - قىزلار ناغرا - سۇناي ساداسى ئىچىدە ئۇسسۇل ئويناپ، ھېيت كەيپىياتىنى تېخىمۇ قىزىتىۋېتىدۇ.

§ 4. قازاقلار

1. كۆچۈپ كېلىش تارىخى

قازاقلار ئېلىمىزدىكى ئۇسۇن قاتارلىق قەدىمكى مىللەتلەرنىڭ ئۇزاق تارىخ جەريانىدا قوشۇلۇشىدىن شەكىللەنگەن. ئۇلارنىڭ ئەجدادى ئىلى دەريالىق ۋادىسى ۋە ئىسسىق كۆل ئەتراپىدا ياشىغان ساك، توخرى، ئۇسۇن، تۈرك، قاراقىتان، كېرەي، نايمان، قىپچاق قاتارلىق قەدىمكى مىللەتلەردۇر.

مىلاد، چىڭ سۇلالىلىرى دەۋرلىرىدە قازاقلار ئالتاۋ رايونىدا چارۋىچىلىق قىلاتتى. تۇڭجى 10-يىلى (1871 - يىلى) 7 - ئايدىن كېيىن، قازاقلارنىڭ قىزاي قەبىلىسى كۆگۈرچىن تېغىدىن ئۆتۈپ بورتالا رايونىغا كىردى. گۈاڭشۈ 8 - يىلى (1882 - يىلى) ئىلى قايتۇرۇۋېلىنغاندا، قازاقلارنىڭ قىزاي قەبىلىسىدىن 3000 كىشى بورتالاغا ئورۇنلاشتۇرۇلدى. تەكشۈرۈشكە قارىغاندا، بورتالا شەھىرى تەۋەسىدىكى قازاقلارنىڭ مۇتلەق كۆپ قىسمى قارا كېرىي قەبىلىسىنىڭ ئەۋلادلىرى، ئۇن نەچچە ئۆيلۈك قازاق تارباغاتايدىن كۆچۈپ كەلگەن سارىكېرىي قەبىلىسىدىن ئىكەن، بورتالاغا ئەڭ بالدۇر كۆچۈپ كەلگەنلىرى قوجاغۇل قەبىلىسىدىن ئىكەن. گۈاڭشۈ 31 - يىلى (1905 - يىلى) مۇرۇن قەبىلىسىدىنمۇ بىر نەچچە ئۆيلۈك بورتالاغا كۆچۈپ كەلدى، مىنگونىڭ 4 - يىلى (1915 - يىلى) دىن مىنگونىڭ 22 - يىلى (1933 - يىلى) غىچە بولغان ئارىلىقتا يەنە قوجاغۇل، بايغالان، جاڭبىرچى، ئالدىيار، توقباق، بولاتچى قاتارلىق قەبىلىلەرگە مەنسۇپ قازاقلارمۇ بورتالاغا كۆپلەپ كۆچۈپ كەلدى. مىنگونىڭ 24 - يىلى (1935 - يىلى) مۇرۇن قەبىلىسىگە مەنسۇپ يەنە بىر تۈركۈم قازاق بورتالاغا كۆچۈپ كەلدى. بورتالاغا كۆچۈپ كەلگەن بۇ قازاقلار ئاساسەن خارمودون، قويتاس، جېلىئاغاش، شامبان خارغىن قاتارلىق جايلاردا توپلىشىپ ئولتۇراقلىشىپ، چارۋىچىلىق بىلەن شۇغۇللاندى. مىنگونىڭ 30 - يىلى (1941 - يىلى) بورتالادىكى قازاقلار 1219 ئائىلە، 6218 كىشىگە يەتتى، بۇنىڭ ئىچىدە ئەر 3347، ئايال 2871 ئىدى. 1985 - يىلى قازاقلارنىڭ نوپۇسى 13 مىڭ 40 قا يېتىپ، بورتالا شەھىرىدىكى مىللەتلەر ئىچىدە 3 - ئورۇندا تۇردى.

2. تىلى

قازاق تىلى ئالتاي تىل سىستېمىسىنىڭ تۈركىي تىللار تۈركۈمىگە كىرىدۇ. قازاقلارنىڭ تىلى خېلىلا بىرلىككە كەلگەن بولۇپ، پەرقى يوق دېيەرلىك. جۈڭگو قازاقلىرىنىڭ تىلى غەربىي جەنۇب شىۋىسى، شەرقىي

شىمال شۇبسى دەپ ئىككى شۇئىگە بۆلۈنىدۇ. بورتالا قازاقلىرى غەربىي جەنۇب شۇبسىدە سۆزلىشىدۇ.

1) فونېتىكىسى

بورتالا قازاقلىرىنىڭ تىلىدىكى بەزى سۆزلەر قازاق ئەدەبىي تىلىدىكى سۆزلەردىن پەرقلىنىدۇ. تۆۋەندىكى جەدۋەلگە قارالا:

بورتالا قازاقلىرىنىڭ تىلى بىلەن قازاق ئەدەبىي تىلىنىڭ سېلىشتۇرمىسى

ئىجتىمائىيەت 2 — 10

بورتالا قازاقلىرى تىلىدا	قازاق ئەدەبىي تىلىدا	مەنىسى
يىدارا	مەكتەپ	ئىدارە
ئەژقانا	كەڭسە	ئىشخانا
ماعاۋن	ورىنباسار	مۇئاۋىن
وجەت	حوجات	ھۆججەت
شارۋاشىلىق	مال‌شارۋاشىلىق	چارۋىچىلىق
دىيقان	ەگىنشى	دېھقان
ماگەزىن	قامداۋ	ماگىزىن
شەلەك	بەدىرە (كاتەل)	چىلەك
ناھيا	اۋدان	ناھىيە
يىزا	اۋىل	يېزا
كەنت	قىستاق	كەنت
شۇمىش	وجاۋ	چۈمۈچ

2) لېكسىكىسى

قازاق تىلىدا باشقا تىللاردىن كىرگەن سۆزلەر خېلى بار. بۇنىڭ ئىچىدە رۇس تىلىدىن كىرگەن سۆزلەر خېلى سالماقنى ئىگىلەيدۇ، مەسىلەن: ماشىنا، پوپايكا قاتارلىق سۆزلەر رۇس تىلىدىن كىرگەن. بەزى يەرلەرنىڭ ئىسمى موڭغۇل تىلىدىن كىرگەن، مەسىلەن: «ساندىق تاس تاغ» دېگەن تاغ ئىسمىدىكى «ساندىق» دېگەن سۆز موڭغۇلچە سۆز بولۇپ، «ساندۇق» دېگەن مەنىنى بىلدۈرىدۇ. قازاقلارمۇ «ساندۇق»نى «ساندىق» دەپ ئاتايدۇ. قازاق تىلىدىكى «داپ»، «ئۇزۇم» دېگەن سۆزلەر ئۇيغۇر تىلىدىن كىرگەن. بۇلاردىن باشقا ئۆزبېك، قىرغىز تىللىرىدىن كىرگەن سۆزلەرمۇ بار. باشقا تىللاردىن كىرگەن بۇ سۆزلەر قازاق تىلىنى بېيىتقان.

بورتالادىكى قازاقلار بىلەن ئۇيغۇرلارنىڭ دىنىي ئېتىقادى ئوخشاش، تۇرمۇش ئادىتى يېقىن، ئۇنىڭ ئۈستىگە ئۇلارنىڭ تىللىرى بىر تىل سىستېمىسى، بىر تىل تۇركۈمىگە مەنسۇپ، سىياسەت، ئىقتىساد، مەدەنىيەت قاتارلىق جەھەتتىكى مۇناسىۋەتنىمۇ قويۇق. جۇڭخۇا خەلق جۇمھۇرىيىتى قۇرۇلغاندىن كېيىن، يۇقىرىنىڭ ھۆججەتلىرى، ئۇقتۇرۇشلىرى ئۇگىنىش ماتېرىياللىرىدا كۆپىنچە ئۇيغۇر تىلى ئىشلىتىلىپ كەلدى.

قازاق كادىرلار، دېھقان - چارۋىچىلار كۈندىلىك تۇرمۇشىدا ئۇيغۇر تىلىنى كۆپرەك ئاڭلايدۇ، ئۇيغۇر تىلىدا يېزىلغان ماتېرىياللارنى كۆپرەك كۆرىدۇ، سۆزلەشكەندىمۇ ئۇيغۇر تىلىنى كۆپرەك ئىشلىتىدۇ. شۇڭا قازاقلار ئېغىز تىلىدا قازاقچە سۆزلەر بىلەن ئۇيغۇرچە سۆزلەرنى ئارىلاشتۇرۇپ سۆزلەيدۇ، ھەتتا ھەر ئىككى جۈملىنىڭ بىرى ئۇيغۇرچە بولىدۇ. ئۇلار مۇشۇنداق سۆزلەشكە ئادەتلەنگەن. بىزدە ھەتتا ئۇيغۇر تىلىنى پەرق ئېتەلمەي قازاق تىلى دەپ قارايدىغان ئەھۋالمۇ كۆرۈلۈپ تۇرىدۇ.

3) ماقال - تەمسىللىرى

كىيىم - كېچەك، ئوزۇق - تۈلۈكنى تېجىگەن باي بولۇر، چوڭ يەپ، چوڭ ئىچكەن نامراتلىشىپ كېتۇر.
نامرات بولساڭ، بېيىش كويىدا بول، بېيىغاندا نامراتلارنى ئۇنتۇما.
سېمىزنىڭ پۈتى چاققان.
بارماقچىلىك چاقماق تاشتىن يانغىن ھاسىل بولۇر، قازانچىلىك قارا تاش كارىغا يارىماس بولۇر.
غەزەپ ئادەمنى ئەقلىدىن ئازدۇرار، ئەقىل ئادەمگە يولداش تاپار.
قان چىقارماي ئادەم ئۆلتۈرىدىغان قىلىچ ئەمەس، ئۆسەك سۆز.
ئۆزۈڭ سەت تۇرۇپ، قامىتىڭنى قاملاشمىغان دەپ ئەيىبلىمە، ئۆزۈڭ تىرىشماي تۇرۇپ، ئاتا - ئاناڭنى تەربىيىلىمىگەن دەپ ئەيىبلىمە.
نامرات بولساڭ ئىرادىلىك بول، باي بولساڭ كۆچىلىككە يارىدەم قىل.
بورتالا شامىلى ئامەت، بورتالا تۇمىنى ئاپەت.
3 - ئايىسز باھار بولماس.
ئوبدان ئۆلچىسەڭ تەمىنى بىلىسەن.

3. دىنىي ئېتىقادى

قازاقلار ئىسلام دىنىغا ئېتىقاد قىلىدۇ. ئاللانى بىردىنبىر ئىجادكار، مۇھەممەدنى ئاللانىڭ ئەلچىسى، «قۇرئان كەرىم»نى ئاللانىڭ ئەمرى پۈتۈلگەن ئۇلۇغ كىتاب دەپ قارايدۇ. ئىسلام دىنىنىڭ قائىدىسى ناھايىتى چىڭ بولىدۇ، ئىمان ئېيتىش، نامار ئوقۇش، روزا تۇتۇش، ئۆشرە - زاكات بېرىش، ھەج قىلىش ئىسلام مۇرىتلىرى رىئايە قىلىشقا تېگىشلىك بەش پەرھىز ھېسابلىنىدۇ، بولۇپمۇ بايلار ئۆمرىدە بىر قېتىم ھەج قىلالىسا، ئۆز بۇرچىنى ئادا قىلىپ بولدى دەپ قارىلىدۇ، ھەج قىلىپ قايتىپ كەلگەندىن كېيىن، ئىنتايىن ھۆرمەتلىنىدۇ. ئىسلام كالېندارى بويىچە رامىزان ئېيىدا بىر ئاي روزا تۇتۇلىدۇ، كۈندۈزى تاماق يېيىشكە بولمايدۇ، كۈن چىقىشتىن ئىلگىرى زولۇق يېيىلىدۇ، كۈن ئولتۇرغاندا ئىپتا قىلىنىدۇ. روزا تۇتقان مەزگىلدە ناشايان ئىشلارنى قىلىشقا بولمايدۇ. ئارا ئاينىڭ 1 - كۈنى ئېغىز ئېچىلىپ، ھېيت قىلىنىدۇ، ھېيت بولىدىغان كۈن ئايغا قاراپ بەلگىلىنىدۇ، روزا ھېيت بولۇپ 71 كۈندىن كېيىن قۇربان ھېيت بولىدۇ. قازاقلارنىڭ كۆپ قىسمى كۆچمە چارۋىچىلىقنى ئاساس قىلىدىغان بولغاچقا، 50 - يىللاردىن ئىلگىرى ئايرىم جايلاردىلا مەسچىت بار ئىدى، مەسچىتتە ساۋاق ئالىدىغان تالىپلار بولاتتى، بۇ تالىپلار ئادەتتە ساۋاق ئوقۇيتتى، نامار ۋاقتى بولغاندا مەسچىت ئالدىدا تۇرۇپ، ئىمامنى قارشى ئالاتتى ياكى نامازغا كەلگەن ئاقساقاللارنىڭ ئېتىغا قارايتتى، قايتىدىغان چاغدا، ئۇلارنى ئانتا مىنىدۇرۇپ قويۇپ، ئۆزلىرىنىڭ ئاقساقاللارغا بولغان ھۆرمىتىنى بىلدۈرەتتى. 50 - يىللاردىن كېيىن قازاقلار ئولتۇراقلاشقان رايونلارنىڭ ھەممىسىدە مەسچىت سېلىنىدى، ھەر جۈمە كۈنى جۈمە نامىزى ئوقۇلۇپ تۇرىدىغان بولدى. روزا ھېيت، قۇربان ھېيتلاردا ئىسلام دىنىغا ئېتىقاد

قىلىدىغان ئەرلەرنىڭ ھەممىسى ھېيت نامىزى ئوقۇپ، ئاللاغا بولغان ئىخلاسمەنلىكىنى بىلدۈرۈشىدۇ.

4. نىكاھلىنىش ۋە پەرزەنت كۆرۈش ئەھۋالى

1) نىكاھلىنىش ئەھۋالى قازاقلار نىكاھ ئىشىدا قانداشلىق مۇناسىۋىتىگە ئىنتايىن جىددىي قارايدۇ، بىر ئۇرۇقتىكىلەر يەتتە ئەۋلاد نېرى بولمىسا توي قىلمايدۇ. 50 - يىللاردىن ئىلگىرى ئاقسۆڭەكلەر بىلەن ئاددىي پۇقرالار توي قىلسا بولمايدۇ دەپ بەلگىلەنگەنىدى. نىكاھ سودىسى خېلىلا ئېغىر بولاتتى، نىكاھلىنىش تويلۇقنىڭ قانچىلىكلىكىگە قاراپ بەلگىلىنەتتى، ياشقا، چىرايغا قارالمايتتى. بەزىلەر تويلۇققا چوڭ چارۋىدىن ئەچچە ئوننى، ئۇششاق چارۋىدىن ئەچچە يۈزنى سالاتتى. بايلار ئەچچە ئون ئات، ئەچچە ئون تۆگە، ئەچچە يۈز قوي، ئەچچە 1000 سەر كۆمۈش تويلۇق سالاتتى. تويلۇقنىڭ يېرىمى بېرىلىپ بولغاندىن كېيىن، كۆيئوغۇل قىزنىڭ ئۆيىگە بېرىپ بولغۇسى قېيىن ئاتا - قېيىن ئانىسى بىلەن كۆرۈشىدۇ، تويلۇق تولۇق تاپشۇرۇلۇپ بولغاندىن كېيىن چاي ئۈتكۈزۈلۈپ، توي ۋاقتى بەلگىلىنىدۇ.

توي ئاۋۋال قىزنىڭ ئۆيىدە بولىدۇ، ئىمام نىكاھ قىلغاندىن كېيىن، تويغا قاتناشقان ئەر - ئايال مېھمانلارنىڭ ھەممىسى كەچتە قىزنىڭ ئۆيىدە ئۆلەڭ ئېيتىپ، يېڭى ئەر - خوتۇنلارنى تەبرىكلەيدۇ، ئادەتتە ئىككى ئەر بىلەن ئىككى ئايال ئۆلەڭگە چۈشىدۇ، ئۆلەڭ قانچە كۆپ ئېيتىلسا شۇنچە ياخشى ھېسابلىنىدۇ. بەزىدە ئۆلەڭ ئېيتىش تاڭ ئاتقۇچە داۋاملاشىمۇ، كۆچىلىك پۈخادىن چىقمايدۇ. يەڭگەن تەرەپ بىلەن يېڭىلگەن تەرەپ ئايرىلغاندىن كېيىن يېڭىلگەن تەرەپ يەڭگەنلەرگە قول ياغلىققا ئوخشاش نەرسىلەرنى تۇنۇپ تەبرىكلەيدۇ.

ئەتىسى ئوغۇل تەرەپ قىز كۆچۈرگىلى كېلىدۇ، قىز ئۆز ئۆيىدىن ئايرىلىدىغان چاغدا «سىڭسىما» ئېيتىدۇ، ئاۋۋال ئاتا - ئانىسىغا بېغىشلاپ ئېيتىپ، بېقىپ چوڭ قىلغان ئاتا - ئانىسىنىڭ شەپقىتىنى ئۇنتۇپ قالمايدىغانلىقىنى ئىزھار قىلىدۇ، ئاندىن ئاكا - ئۆكا، ئاچا - سىڭىللىرىغا ئېيتىپ، ئۇلاردىن ئايرىلىشقا كۆزى قىيمايۋاتقانلىقىنى بىلدۈرىدۇ. «سىڭسىما» نىڭ تېكىستى سىپايە، تەسىرلىك، ئاھاڭى دولقۇنلۇق بولۇپ، قىزنىڭ ئاتا - ئانىسىنىڭ ئۆيىدىكىلەردىن مېھرىنى ئۈزەلمەيۋاتقانلىقىنى تولۇق ئىپادىلەيدۇ. ئاندىن قىزنى ئاكىسى ياكى ئىنىسى ئاتقا مىندۈرۈپ قويىدۇ، تويلۇق نەرسە - كېرەكلىرىگە بىر ئات ياكى بىر تۆگە، كالا قاتارلىقلارنى، ھەتتا بىر كىگىز ئۆينى قوشۇپ بېرىدۇ. ئانىسى، يەڭگىسى قاتارلىق تۇغقانلىرى قىزنى يىگىتنىڭ ئۆيىگە ئاپىرىپ قويىدۇ، يىگىتنىڭ ئۆيىگە ئاز قالغاندا قىز ئاتتىن چۈشۈپ پىيادە ماڭىدۇ. يىگىت تەرەپتىن بىر ئايال قىزنىڭ ئېتىغا مىنىپ يىگىتنىڭ ئۆيىگە باشقىلاردىن بالدۇر بېرىپ سۆيۈنچە (ياغلىق) ئالىدۇ. قىز ئاستا مېڭىپ يىگىتنىڭ ئۆيىگە يېتىپ كەلگەندە بوسۇغىدىن ئاۋۋال ئوڭ پۇتىنى ئېلىپ ئۆيگە كىرىدۇ، توختالغان بىر ئايال بىر پارچە سېرىق ماينى ئوتقا تاشلايدۇ، قىز ئوڭ تەرەپتىكى چىملىدىققا كىرىپ، قىزلار بىلەن بىللە تۇرىدۇ. كەچقۇرۇن مال سويۇلۇپ، گۆش پىشۇرۇلىدۇ، بىر يىگىت «بەت ئاچار» ئۆلەڭنى ئېيتىدۇ، بۇ قىزغىنى، دوستانە ئۆلەڭدە قىزنىڭ يەرلىشىپ قېلىشىنى قارشى ئالىدىغانلىقى ئىپادىلىنىدۇ. يىگىت ئۆلەڭ ئېيتىپ كېلىپ، قىزنىڭ يۈزىدىكى قىزىل ياغلىقنى قامچا سېپى بىلەن ئېچىۋېتىدۇ.

توي كۈنى ئىشىك ئالدىدا قازاقلارنىڭ ئۈزگىچە كۆڭۈل ئېچىش پائالىيىتى — قىز قۇۋار ئۆتكۈزۈلىدۇ. قىز قۇۋار قويۇق مىللىي تۇسكە ئىگە بولۇپ، بۇ پائالىيەتتە بىر توپ ئوغۇل - قىز بەلگىلەنگەن 1000 مېترچە ئارىلىقتا چاقچاق قىلىشىپ بىر - بىرىنى قوغلايدۇ، كېتىۋاتقاندا ئوغۇل - قىز جۈپ بولۇشۇپ تەڭ ماڭىدۇ، يىگىت قىزغا چاقچاق قىلىپ، ئۇنىڭ چىشىغا تېگىدۇ، ھەتتا مۇھەببەت ئىزھار قىلىدۇ، قىز ئىزا تارتىپ يۈزى قىزىرىپ كەتسىمۇ ھېچقانداق قارشىلىق كۆرسەتمەيدۇ ۋە خاپا بولغانلىقىنى چاندۇرمايدۇ، ئات مىنىشكە ماھىر يىگىت قىزنىڭ ئالدىنى توسۇۋېلىپ، ئايلاندۇرۇپ، ئاخىرقى مەنزىلگە يېتىپ بېرىش ۋاقتىنى

كېچىكتۈرىدۇ. قىز ئۆز ماھارىتىنى كۆرسىتىپ، توساقتىن چىۋىرلىك بىلەن بۆسۈپ ئۆتۈپ، ئاخىرقى نۇقتىغا يېتىپ بارىدۇ. قايتقان چاغدا قىز ئۆز كارامىتىنى كۆرسىتىدۇ، قىز يىگىتنى قوغلايدۇ، ئۇ، يىگىتكە يېتىشۈەلمەي، يىگىتنى قامچىلايدۇ، چاقچىقى بەك قوپال بولغىنى قىلچە رەھىم قىلماي تازا قاتتىق قامچىلايدۇ، لېكىن يىگىت قول ياندۇرماي قاچىدۇ، ناۋادا قىزنىڭ يىگىتكە كۆڭلى چۈشۈپ قالغان بولسا، تەبىئىي ھالدا ئۇرغۇسى كەلمەيدۇ، ئۇ، قامچىنى يىگىتنىڭ بېشىدا ئايلاندۇرۇپ قويۇپ يىگىتكە تەگكۈزمەيدۇ. بەزى قىزلار باشقىلارنىڭ دىققىتىنى قوزغاپ قويماسلىق ياكى ئۆزىنىڭ ئەدەبلىك ئىكەنلىكىنى كۆرسىتىش ئۈچۈن، يىگىتنى بوش قامچىلاپ قويىدۇ، كۆرۈپ تۇرغانلار بۇ ئەھۋالنى ئېنىق پەرق ئېتىپ، ئىسقىرتىپ، كەيپىياتىنى يۇقىرى كۆتۈرىدۇ. قىز قۇۋارغا ياش - قۇرامى يېقىن كېلىدىغان بىر دىمەتلىك ئوغۇل - قىزلار چۈشىدۇ، ئۇلار قوغلىشىپ، چاقچاق قىلىشىپ، پائالىيەتنى ئىنتايىن قىزىتىدۇ، بۇ چاغدا پۈتكۈل توي مۇراسىمى يۇقىرى پەللىگە كۆتۈرۈلىدۇ. شۇنىڭ بىلەن بىللە يەنە قويۇق مىللىي تۇسكە ئىگە ئوغلاق تارتىش، ئۈسسۈل قاتارلىق پائالىيەتلەرمۇ ئۆتكۈزۈلىدۇ، بۇ پائالىيەتلەر تويىنى تېخىمۇ شادلىق، بەختلىك كەيپىياتقا چۆمدۇرىدۇ. ئەتىسى كېلىن قېيىن ئانىسىغا چاي قويۇپ بېرىپ، يېڭى تۇرمۇشنىڭ باشلانغانلىقىنى بىلدۈرىدۇ. 50 - يىللاردىن ئىلگىرى قازاقلاردا «ئامانگېر» (كېلىننى قولدىن چىقارماسلىق) ئەۋج ئالغان بولۇپ، ئاكىسى ئۆلۈپ كەتسە، ئۇنىڭ ئايالىنى ئۆكىسى ئالاتتى، ئۆكىسى بولمىسا، شۇ ئۇرۇقتىكى باشقا بىرسى ئالاتتى، بۇنداق قىلىشتا بايلىق ۋە ئەمگەك كۆچىنىڭ باشقا ئۇرۇقتا كېتىپ قېلىشىدىن ساقلىنىش مەقسەت قىلىناتتى.

50 - يىللاردىن كېيىن نىكاھ ئەركىنلىشىشكە قاراپ يۈزلەندى، «ئامانگېر» تەدرىجىي يوقالدى، فېئودالىلىق نامۇزاپىق ناچار ئادەتلەرمۇ تەدرىجي يوقالدى، لېكىن ئۇلارنىڭ قالدۇقلىرى قازاقلارنىڭ نىكاھ ۋە ئائىلە ئىشلىرىغا ھېلىمۇ ئازدۇر - كۆپتۇر تەسىر كۆرسىتىپ كەلمەكتە. تويلۇق چارۋا - مالدىن كىيىملىك رەختكە ئۆزگەردى. تويلاشقاندىن كېيىن، ئوغۇل تەرەپ قىز تەرەپكە تويلۇق ئۈچۈن نەق پۇل، كىيىملىك رەخت بەرگەندىن باشقا، يەنە قىز تەرەپنىڭ ئاساسلىق تۇغقانلىرىنىڭ ھەر بىرىگە بىر كىيىملىكتىن رەخت قويىدۇ، كۆپىنچە ھاللاردا نەچچە ئون پارچە كىيىملىك رەخت كېتىدۇ، تويلۇق بۇرۇنقىدەكلا ئېغىر.

2) پەرزەنت كۆرۈش ئەھۋالى قازاق ئايالىلار قېيىن ئانىسىنىڭكىدە تۇغىدۇ، تەجرىبىلىك ئايالىلاردىن بىرى تۇغۇت ئانىسى بولىدۇ. ئۇ، بالىنىڭ كىندىك ئانىسى دەپ قارىلىدۇ. بالا تۇغۇلۇپ بولغاندىن كېيىن، كىندىك ئانىسى بىر كىيىملىك رەخت قويۇپ ئۆزىتىلىدۇ. بالا تۇغۇلغاندىن كېيىنكى تۇنجى ئاخشىمى قولۇم - قوشنىلىرى ۋە يېقىن ئەتراپتىكى ئۇرۇق - تۇغقانلىرى كېلىپ مۇبارەكلەيدۇ. ئۇلاردىن ئىككى ئەر بىلەن ئىككى ئايال ئۇلاق ئېيتىدۇ، ئۇلاقچىنىڭ مەزمۇنى دۇنياغا يەنە بىر بالا كۆز ئاچتى، ساغلام چوڭ بولسۇن، ئەقىللىق، ياراملىق ئادەم بولسۇن دېگەندىن ئىبارەت بولىدۇ، ساھىبخانا مال سويۇپ مېھمان قىلىدۇ.

بالىنىڭ كىندىكى چوشكەندىن كېيىن بۆشۈككە بۆلەش مۇراسىمى ئۆتكۈزۈلىدۇ، مۇراسىمغا ئۇرۇق - تۇغقان، ئەل - ئاغىنە، قولۇم - قوشنىلىرى تەكلىپ بىلەن قاتنىشىدۇ. مېھمانلار بالىغا كېرەكلىك كىيىم، رەخت، ئەدىيال قاتارلىق نەرسىلەرنى ئەكىلىپ سوۋغا قىلىدۇ. داستىخان يىغىلغاندىن كېيىن، ئايالىلار راسلانغان بۆشۈك ئەتراپىغا ئولىشىپ، تېنى ساق، كۆپ پەرزەنتلىك، يۈز - ئابرويلۇق بىر ئايالنى بالىنى بۆشۈككە بۆلەشكە تالليايدۇ، ئۇ، بوۋاقنى بۆشۈككە بۆلەيدۇ ھەم تارغاق، ئالتۇن (ئالتۇن ئۈزۈك ياكى ئالتۇندىن ياسالغان زىننەت بۇيۇمى) قاتارلىق نەرسىلەرنى ياستۇق ئاستىغا قويۇپ قويىدۇ، قامچا، نۇقتا، تۆشباغ قاتارلىق ئات جابدۇقلىرىنى بۆشۈككە باغلاپ قويىدۇ. بۇنىڭ مەنىسى بالا تېز چوڭ بولسۇن، ياراملىق ئادەم بولسۇن دېگەن بولىدۇ. بالا بۆشۈككە بۆلىنىپ بولغاندىن كېيىن ھەممەيلەن جىم ئولتۇرىدۇ، بىر بوۋاي بۆشۈككە يېپىلغان ئەدىيالنى ئېچىپ، بالىنىڭ قۇلقىنىڭ تۈۋىگە كېلىپ ئەزەن چىللاپ، بالىغا ئات قويىدۇ، مۇراسىم شۇنىڭ بىلەن ئاياغلىشىدۇ. ساھىبخانا بالىنى بۆشۈككە بۆلىگەن ئايالنى ۋە بالىغا ئات قويۇپ بەرگەن بوۋاينى بىر كىيىملىكتىن رەخت، كەشتىلەنگەن ياغلىق قويۇپ ئۇزىتىدۇ. بالا تۇنجى بالا بولسا يەنە قىز قۇۋار، ئوغلاق

تارتىشقا ئوخشاش كۆڭۈل ئېچىش پائالىيەتلىرىمۇ ئۆتكۈزۈلىدۇ.

بالا قىرىق كۈنلۈك بولغاندا چاچ چۈشۈرۈش مۇراسىمى ئۆتكۈزۈلىدۇ. ئاۋۋال ياشانغان ئايالالاردىن بىر نەچچىسى بالىنى يۇيىدۇ، بالىنى يۇيىدىغان داسقا ئالتۈن - كۈمۈش ئۈزۈك، كۈمۈش تۈگمە، زەنجىر قاتارلىق 40 خىل نەرسە سېلىنىدۇ، بۇنىڭدىن باشقا 40 دانە قوي مايىقى داستىكى سۈغا چىلاپلا ئېلىۋېتىلىدۇ، ئاندىن بالا داسقا سېلىنىپ، يېڭى ئەتىر سۇيۇن بىلەن يۇيۇلىدۇ. بالا يۇيۇلۇپ بولۇنغاندىن كېيىن داستىكى 40 خىل نەرسە مۇراسىمغا قاتناشقانلارغا تارقىتىپ بېرىلىدۇ. ئاندىن بىر ئابرويلۇق ئەر كىشى بالىنىڭ بېشىنى چۈشۈرىدۇ، چۈشۈرۈلگەن چاچ كاللەك قىلىنىپ، بالا كىيىمىنىڭ مۇرىسىگە تىكىپ قويۇلىدۇ، بۇنداق قىلىنسا بالا چوڭ بولغاندا ئەقىللىق بولىدۇ، دەپ قارىلىدۇ. ساھىبخانا باش چۈشۈرگۈچىنى بىر كىيىملىك رەخت، بىر كەشتىلەنگەن ياغلىق قويۇپ ئۇزىتىدۇ. شۇ كۈندىن باشلاپ بالا تالاغا ئېلىپ چىقىلسا بولىدۇ. ئۇرۇق - تۇغقانلىرى نۆۋەت بىلەن مال سويۇپ مېھمان قىلىدۇ ھەم بالىغا ئاتاپ كىيىم، قوي، تاي، مۇزايلارنى بېرىدۇ.

بالا ئۈرە تۇرالايدىغان بولغاندا، قولۇم - قوشنىلىرى تاماق بىلەن مېھمان قىلىنىدۇ. تاماقتىن كېيىن بالا ئوتتۇرىغا ئۈرە تۇرغۇزۇپ قويۇلىدۇ، مېھمانلار ئارىسىدىكى ئەڭ تېز يۈگۈرىدىغان بىرەيلەن بىر تال چوڭ ئۈچەي، بىر سېقىم ئوت، ئاق، قارا يۇڭ ئارىلاشتۇرۇپ ئېشىلگەن بىر مېتىرچە ئارغامچىنى بالىنىڭ پۇتىغا ئۇچ ئايلاندۇرۇپ باغلايدۇ - دە، يەنە پىچاق بىلەن كېسىۋېتىدۇ. بۇنداق قىلىشنىڭ مەنىسى بالا چوڭ بولغاندا تېز يۈگۈرەلەيدىغان بولسۇن، ئوت - چۆپكە ئوخشاش تېز چوڭ بولسۇن، چوڭ بولغاندا كۆپ پەرزەنتلىك بولسۇن دېگەننى بىلدۈرىدۇ، ئاق - قارا يۈگدىن ئېشىلگەن ئارغامچا بالا چوڭ بولغاندا ئاق - قارىنى، ياخشى - يامانىنى پەرق ئېتەلەيدىغان، باشقىلارنىڭ نەرسىسىنى ئالمايدىغان بولسۇن دېگەننى بىلدۈرىدۇ.

قازاقلار ئوغۇل بالا ئۈچ ياشقا كىرگەندىن تارتىپ يەتتە ياشقىچە بولغان ئارىلىقتا تاق يېشىغا توغرىلاپ بالىنىڭ خەتنىسىنى قىلىدۇ. خەتنە قىلىنىشتىن ئىلگىرى، بالىنىڭ ئاكىسى، تاغىسى بالىنى ئۇرۇق - تۇغقان، ئەل - ئاغىنىلىرىنىڭ ئۆيىگە باشلاپ بېرىپ، ئۇلارنى خەتنە تويىغا تەكلىپ قىلىدۇ. شۇ ئائىلىلەرنىڭ خوجايىنلىرى بالىغا بىر مېتر رەخت ۋە بىر لۆڭگە چىگىپ قويىدۇ. خەتنە تويى ئۆتكۈزۈلۈشتىن بىر كۈن بۇرۇن، بالىنىڭ ئاتا - ئانىسى قوي ياكى كالا سويىدۇ، ئەتىسى تويى بولىدۇ، مېھمانلار كىيىم، شىرداق، يۇڭ ئەدىيال قاتارلىقلارنى سوۋغا قىلىدۇ. ساھىبخانا تاماق ئېتىپ كۈتۈۋالىدۇ. ساھىبخانا ئادەتتە شورپا قىلىدۇ، تاماقتىن كېيىن ئات بەيگىسى، ئوغلاق تارتىش، چېلىشىش، ئارغامچا تارتىشقا ئوخشاش كۆڭۈل ئېچىش پائالىيەتلىرى ئۆتكۈزۈلىدۇ. بەيگىدە ئۇتۇپ چىققۇچىغا، ساھىبخانا ئۆز ئىقتىسادىي ئەھۋالىغا قاراپ سوۋغات بېرىدۇ. بەزىلەر بىر موزاي بېرىدۇ. مېھمانلار ئۇزايدىغان چاغدا مېھمانلارغا بىردىن سوۋغات قويۇلىدۇ، خەتنە قىلغۇچى بىر كىيىملىك رەخت قويۇپ ئۇزىتىلىدۇ.

بالىنىڭ ئاتا - ئانىسى بالىغا ئاتاپ يوتقان - كۆرپە، ياستۇقلارنى تەييارلاپ قويىدۇ.

5. ئۆلۈم ئۇزىتىش ئادىتى

قازاقلاردا ئۆلۈم ئىسلام دىنىنىڭ قائىدىسى بويىچە ئۇزىتىلىدۇ، مېيىت گۆرگە كۆمۈلىدۇ. بىرەرسى ئۆلسە گەپدان بىر ياش ياكى ئوتتۇرا ياشلىق ئەر مەرھۇمنىڭ يېقىن تۇغقانلىرىغا خەۋەر قىلىدۇ، مېيىت ئۆيدە ئادەتتە بىر - ئىككى كۈن تۇرغۇزۇلىدۇ. ھەممە تۇغقانلىرى كېلىپ بولغاندىن كېيىن نامىزى چۈشۈرۈلۈپ يەرلىككە قويۇلىدۇ. مېيىتنى ئۇچتىن - بەشكىچە ئەر يۇيىدۇ (مەرھۇم ئايال بولسا ئايالالار يۇيىدۇ)، ئاخۇن قۇرئان ئوقۇيدۇ، مەرھۇمنىڭ ئائىلە تاۋابىئاتلىرى مەرھۇم ھايات ۋاقتىدا كىيگەن كىيىم - كېچەكلەرنى يۇغۇچىلارغا بېرىۋېتىدۇ (ھازىر كۆپىنچە يېڭى كىيىم - كېچەك بېرىدىغان بولدى). مېيىت يۇيۇلۇپ بولغاندىن كېيىن

ئاق رەخت بىلەن كېپەنلەيدۇ، مەرھۇمنىڭ تۇغقانلىرى كېلىپ بولغاندىن كېيىن نامىزى چۈشۈرۈلىدۇ. نامازدا ئاخۇنۇم ئايەت ئوقۇيدۇ، تۇغقانلار بىرلىكتە نامار ئوتەيدۇ، نامىزى چۈشۈرۈلۈپ بولغاندىن كېيىن، مېيىت زاراتكارلىققا ئېلىپ بېرىلىپ، يەرلىككە قويۇلىدۇ. يەرلىك تاش يەرلىك، ئىچ يەرلىك دەپ ئىككى بۆلەككە بۆلۈنىدۇ. ئاۋۋال جەنۇبتىن شىمالغا تەخمىنەن ئىككى مېتر چوڭقۇرلۇقتا تىك تۆت بۇلۇڭ شەكلىدە تاش يەرلىك كولىنىدۇ، ئاندىن ئۇنىڭ غەرب تەرىپىدىن ئىچ يەرلىك كولىنىدۇ. مېيىت يەرلىككە بېشى شىمالغا، پۇتى جەنۇبقا قىلىپ، ئوڭدىسىغا ياتقۇزۇلۇپ، يۈزى غەربكە قارىتىپ قويۇلىدۇ، ئاندىن يەرلىك كېسەك بىلەن ئېتىلىدۇ، تاش يەرلىك تىندۇرۇلۇپ، ئۈستىگە توپا دۆۋىلەپ قويۇلىدۇ، ئۇنىڭ ئالدىغا مەرھۇمنىڭ ئىسمى، ئالەمدىن ئۆتكەن ۋاقتى يېزىلغان تاختا قاداپ قويۇلىدۇ. شۇ كۈنى كەچتە مەرھۇمنىڭ ئائىلىسىدىكىلەر مال سويۇپ، ئۇلۇم ئۈزىتىشىپ، بەرگەنلەرگە ئۆز تەشەككۈرىنى بىلدۈرىدۇ، يەتتە كۈن بولغاندا يەتتە نەزىرسى، 40 كۈن بولغاندا قىرىق نەزىرسى، بىر يىل بولغاندا يىل نەزىرسى بېرىلىدۇ. يىل نەزىرسىدە ئۇلگۈچى ھايات ۋاقتىدا مىنگەن ئات سويۇلىدۇ.

50 - يىللاردىن ئىلگىرى، مەرھۇم ھايات ۋاقتىدا مىنگەن ئاتنىڭ يالىسى، قۇيرۇقى قىرقىۋېتىلىپ، ئىشلىتىلمەيتتى. كۆچكەندە مەرھۇمنىڭ كىيىم - كېچەكلىرى شۇ ئاتنىڭ ئۈستىگە قويۇلۇپ، ئات يېتىلەپ مېڭىلاتتى، بىرەر كەنتتىن ئۆتكەندە كەنت ئايالىرى ھازا ئاچاتتى.

6. كىيىنىش، ئوزۇقلىنىش، يۇرۇش - تۇرۇش ئادىتى

1) كىيىنىش ئادىتى قازاقلار چارۋىچىلىق بىلەن شۇغۇللىنىدىغانلىقى، دائىم ئاتلىق يۈرىدىغانلىقى، چارۋىچىلىق رايونلىرىنىڭ ھاۋاسى ئۆزگىرىشچان بولىدىغانلىقى ئۈچۈن، ئۇلارنىڭ كىيىم - كېچەكلىرى ئادەتتە كەڭرەك، پۇختا تىكىلىدۇ. ئۇلار قارا چىبەرقۇتتىن تىكىلگەن كىيىم - كېچەكنى ياخشى كۆرىدۇ. قىشتا كۆپىنچە جۇۋا، تېرە ئىشتان كىيىدۇ، ئۇلار ھەم ئىسسىق بولىدۇ. يازدىمۇ كۆپ ۋاقىتلاردا جۇۋا كىيىپ يۈرىدۇ، شۇنىڭ بىلەن تاغنىڭ تۈرۈپ سوغۇق بولۇپ كېتىدىغان، تۈرۈپ ئىسسىپ كېتىدىغان ئۆزگىرىشچان ھاۋاسىغا ماسلىشىدۇ، جۇۋا سۇپەت جەھەتتىن بىر - بىرىگە ئوخشىمايدۇ، بۇرە تېرىسىدىن تىكىلگىنى، قوي تېرىسىدىن تىكىلگىنى ۋە كۆرپىدىن تىكىلگىنى بولىدۇ، يەنە تۈلكە تېرىسىدىن تىكىلگىنىمۇ بولىدۇ، بۇ خىل جۇۋا كۆركەم، ئىسسىق بولۇپ، ئۇنى ئايالار كىيىدۇ. قازاقلارنىڭ باش كىيىمىمۇ نەچچە خىل بولىدۇ، ئەتىياز، ياز، كۈز پەسىللىرىدە كىيىدىغىنىنى قالپاق دەپ ئاتايدۇ، قالپاق ئاق قوينىڭ يۇڭىدىن ئېتىلگەن نېپىز كېگىزدىن تىكىلىدۇ، ئۈستى ئۇچلۇق بولىدۇ، چۆرىسىنى قاتلىۋالغىلى بولىدۇ، چۆرىسى چۈشۈرۈۋېلىنسا كۈننى توسۇپ تۇرىدۇ، چۆرىسىگە قارا جىيەك تۇتۇلىدۇ. قىشتا تۈلكە تېرىسىدىن، كۆرپىدىن تىكىلگەن مالاقاي كىيىدۇ، يۇقىرىدىكى ئىككى خىل باش كىيىمىنىڭ ئىچىگە شاپاق دوپپا كىيىۋالىدۇ. شاپاق دوپپا ئاق رەختتىن تىكىلىدۇ، گۈل نۇسخىلىرى كەشتىلەنگەن بولىدۇ، تاقيا دەپ ئاتىلىدىغان بۇنداق دوپپىنى ھەتتا تاماق يېۋاتقاندىمۇ بېشىدىن ئېلىۋەتمەيدۇ. قازاقلار كەمەر باغلاشنى ياخشى كۆرىدۇ، ياشانغانلارنىڭ كەمىرىگە كىچىك خۇرۇم قاپچۇقلار ئېسىلغان بولىدۇ. كەمەر ئىنتايىن نەپىس ياسىلىدۇ، كۆپىنچىسى كۈمۈش بىلەن زىننەتلىنىدۇ. بۇنىڭدىن باشقا بەلباغمۇ باغلايدۇ، بەلباغ تەخمىنەن ئىككى - ئۈچ مېتر ئۇزۇنلۇقتا بولۇپ، بەلگە ئىككى - ئۈچ يۆگىلىدۇ، بۇنداق بەلباغ باغلىۋېلىنسا، ئاتلىق يۈرگەندە قويۇن ئىسسىق تۇرىدۇ، قورساق ئاغرىمايدۇ.

50 - يىللاردىن ئىلگىرى ئىشتان كۆپىنچە قوي تېرىسىدىن تىكىلەتتى. تېشى قىزغۇچ ياكى سېرىق بوياق بىلەن بويىلاتتى، بۇنداق ئىشتان شالۋار دەپ ئاتىلاتتى، شالۋارنىڭ پۇشقاقلىرىغا گۈل كەشتىلەنگەن رەخت

بىلەن جىيەك تۇتۇلاتتى، پاچاقلىرىنىڭ چېكىمۇ گۈل چىقىرىپ يۈمىلەتتى. بەزىلەر ياز كۈنلىرىمۇ تۆگە يۈنى يىپىدىن توقۇلغان چاپان كىيەتتى.

80 - يىللاردىن بۇيان دېچۇلياك، دىكاغا ئوخشاش خىمىيىۋى تالالىق رەختلەر ۋە يۇڭ رەختلەر چىداملىقلىقى، كۆركەملىكى بىلەن قازاقلارنىڭ قىزغىن قارشى ئېلىشىغا ئېرىشتى. كىيىملىرىنىڭ پاسۇنىمۇ ئىلگىرىكى چاپاندىن جۇڭشەن پاسۇنى، ھەربىي فورما ۋە كاستۇم - بۇرۇلكا قاتارلىقلارغا ئۆزگەردى.

قازاقلار ساپتاما دېيىلمىغان بىر خىل ئۆتۈك كىيىشنى ياخشى كۆرىدۇ، بۇ ئۆتۈكنىڭ قونجى ئۇزۇن بولۇپ تىزغا چىقىدۇ، ئۇ، كالا خۇرۇمىدىن تىكىلىدۇ. بۇنىڭدىن باشقا بەتىنكە دەپ ئاتىلىدىغان كالتە قونجىلىق ئاياغ كىيىمنىمۇ كىيىدۇ، ئۇمۇ كالا خۇرۇمىدىن تىكىلىدۇ. بۇ ئىككى خىل ئاياغ كىيىم ئىسسىق بولۇپ، يىل بويى ئات مىنىپ يۈرۈش، مال بېقىشقا ماس كېلىدۇ. ئىقتىسادىي شارائىتىنىڭ ئۆزگىرىشىگە ئەگىشىپ، قازاقلار «ئازاد» ماركىلىق ئاياغ كىيىم، رېزىنكە ئاياغ كىيىم، خۇرۇم ئاياغ كىيىم، لاتا ئاياغ كىيىملەرنىمۇ ياخشى كۆرىدىغان بولۇپ قالدى. بولۇپمۇ شەھەر - بازارلاردا تۇرىدىغان قازاقلاردىن ئۆتۈك كىيىپ يۈرىدىغانلىرى ناھايىتى ئاز، ھەر خىل پاسۇنلۇق ئاياغ كىيىملەر، ئېگىز پاشنىلىق ئاياغ كىيىملەر ئۇلار دائىم كىيىدىغان ئاياغ كىيىملەردىن بولۇپ قالدى.

قازاق ئاياللارنىڭ كىيىنىشى ھەممىدىن ئۆزگىچە، ئۇلار خىلمۇ خىل رەڭلىك كۆڭلەك كىيىشكە ئامراق، كۆڭلەك ئۈستىگە كۆپىنچە جىلىتكە كىيىۋالىدۇ، جىلىتكىنىڭ مەيدە قىسمىغا تەگگە، قۇلۇلە قېپى، رەڭدار تۇگمىلەرنى تاقىۋالىدۇ. بۇ نەرسىلەر قۇياش نۇرىدا چاقناپ، ماڭغاندا ۋە ھەرىكەت قىلغاندا جىرىڭلاپ، ئاياللارنى تېخىمۇ قامەتلىك كۆرسىتىدۇ. قازاق قىزلار گۈل تىكىلگەن يۇمىلاق دوپپا كىيىشنى ياخشى كۆرىدۇ، دوپپىنىڭ چوققىسىغا ئوكە قادىۋالىدۇ، ئۇ شامالدا يەلپۇنۇپ ئىنتايىن چىرايلىق كۆرۈنىدۇ. قازاق ئاياللار بېشىغا ئاق رومال سالىدۇ، يۈزىدىن باشقا يېرىنى پوتۇنلەي ئورىۋالىدۇ. رومالنىڭ چۆرىسىگە گۈل كەشتىلىۋالىدۇ. قازاق ئاياللار ھازىر رەڭدار نىلۇن رومالارنىمۇ ياخشى كۆرىدىغان بولدى. قازاق قىزلار توي قىلىشتىن ئىلگىرى ئاق رومال سالىدۇ. زىبۇ زىننەت بۇيۇملىرىنى ياخشى كۆرىدۇ، ھەر قانداقىدا زىرە (ھالقا)، بىلەيزۈك، ئۈزۈك بولىدۇ، بۇ زىننەت بۇيۇملىرى ئۇلارنىڭ ھۆسنىگە ھۆسن قوشىدۇ.

قازاق ئاياللار چېچەن، چاققان كېلىدۇ، ئۇلار كەشتە تىكىشكە ماھىر، قازاقلارنىڭ كەشتىشى ئۆزگىچە بولىدۇ. قازاق ئۆيگە كىرسىڭىز پەردە، زەدىۋال، چىملىدىق، قاپ، ياپقۇچ قاتارلىقلارنىڭ ھەممىسگە خىلمۇ - خىل كەشتە چۇشۇرۇلگەنلىكىنى كۆرىسىز. قازاق كەشتىلىرى كۆپىنچە قىزىل، سېرىق، يېشىل يىپلاردىن ئىشلىنىدۇ، ئۇ، كۆركەم يارىشىملىق، يېڭى، شوخ، نەپىس كېلىدۇ. كەشتىلەرنىڭ مەزمۇنى گۈل - گىياھ، ئات، بۇغا قاتارلىقلارنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ، لېكىن يەنە ئۇ تەبىئەت فورماتسىيىسىنىڭ تەسىرىگىمۇ ئۇچرايدۇ. قازاق كەشتىچىلىكى ئىخچاملاش، مۇبالىغە قىلىش، شەكىل ئۆزگەرتىش قاتارلىق بەدىئىي ۋاستىلەر ئارقىلىق ئىپادىلىنىپ، مىللىي ئالاھىدىلىككە ئىگە سەنئەت ئۇسلۇبىنى شەكىللەندۈرگەن. قىزلار يېڭىنە ئىشنى قىلىشنى بىلگەندىن باشلاپلا ياتلىق بولىدىغان چاغدا ئىشلىتىدىغان كەشتىلەرنى ئىشلەشكە كىرىشىدۇ، ھەتتا توي قىلىدىغان چاغقا قەدەر ئاران پوتتۈرىدۇ. بۇ كەشتىلەرنىڭ سۈپىتى شۇ ئائىلىدىكى ئاياللىرىنىڭ چېچەنلىكى ۋە ئەپچىللىكىنى قىسمەن ئىسپاتلاپ بېرىدۇ. قازاقلارنىڭ شىرىدىمۇ ئىنتايىن رەڭدار، چىرايلىق، يېڭى، نەپىس كېلىدۇ.

2) ئۈزۈقلىنىش ئادىتى قازاقلار ئۈزۈق - تۈلۈكىنىڭ كۆپىنچىسىنى چارۋىدىن ئالىدۇ. سۈتتىن قۇرت، قايماق، سېرىق ماي قاتارلىق يېمەكلىكلەرنى ئىشلەيدۇ. قىمىز قازاقلارنىڭ ياز پەسلىدە ياخشى كۆرىدىغان ئىچىملىكىدۇر. قازاقلار قوي، ئات گۆشلىرىنى ياخشى كۆرىدۇ. گۆشنى تولىراق شورپا قىلىپ يەيدۇ. ئۇنىڭدىن باشقا كۆپىنچە تاۋانان، بوغۇرساق پىشۇرۇپ، سۈيۇقئاش، ئۈزۈپ تاشلاپ ئېتىلگەن سۈيۇقئاش قاتارلىق تاماقلارنى ئېتىپ يەيدۇ، قازاقلار جىنىت (تېرىق تامىقى)، كۆشە، قېزا، قارتالارنىمۇ ياخشى

كۆرىدۇ. قازاقلارنىڭ ھەر ۋاقلىق تامىقىدا سۈتلۈك چاي كەم بولمايدۇ، سۈتلۈك چاينى قويۇق دەملەنگەن چايغا پىشۇرۇلغان سۈتنى قوشۇپ تەييارلاپ، يېرىم پىيالىدىن قويۇپ پات - پات ئىچىدۇ، بۇنداق چاي ھەم قىزىق، ھەم ئىچىشلىك بولۇپ، ھاردۇقنى چىقىرىدۇ، مال بېقىپ قايتىپ كەلگەن مالچىلار ياكى ئۇزاق يول مېڭىپ كەلگەن مېھمانلارغا سۈتلۈك چاي بەك تېتىپ كېتىدۇ. قازاقلار بولدۇرۇلغان خىمىرنى تاۋغا سېلىپ قوقاسقا كۆمۈپ، تاۋانان پىشۇرۇپ يەيدۇ، بۇنداق نانىنىڭ تېشى قىزىل، ئىچى يۇمشاق بولىدۇ، ئۇ، سېرىقماي، سۈتلۈك چاي بىلەن يېيىلسە بەك ياخشى بولىدۇ. 50 - يىللاردىن ئىلگىرى، قازاقلار ئۇن تامىقىنى ئازراق يەيتتى، ھەر يىلى ئاز مىقدارىدا قورۇلغان تېرىق، قاينىتىپ پىشۇرۇلغان ئارپا ۋە بۇغداينى يەيتتى. 50 - يىللاردىن كېيىن، دېھقانچىلىقنىڭ راۋاجلىنىشى، چارۋىچىلىق رايونلىرىدا چارۋىچىلارنى ئاشلىق بىلەن نورمىلىق تەمىنلەشنىڭ يولغا قويۇلۇشىغا ئەگىشىپ، ئۇن تاماقلىرى كۈندىن كۈنگە كۆپەيدى، تاماق تۈرلىرىمۇ ئاۋۇدى، لېكىن قازاقلار كۆكتاتنى ناھايىتى ئاز ئىستېمال قىلىدۇ. دېھقانچىلىق رايونلىرى ۋە شەھەر، بازارلاردا تۇرىدىغان قازاقلارنىڭ ئۇزۇقلىنىش ئادىتىدە ناھايىتى چوڭ ئۆزگىرىش بولدى. ئۇلار ئەنئەنىۋى تاتىمالاردىن باشقا مانتا، لەغمەن قاتارلىق تاماقلارنىمۇ دائىم ئېتىپ يەيدۇ. كۆكتاتلارنى كۆپلەپ ئىستېمال قىلىدىغان بولدى، ھەتتا قازاقلارنىڭ بىر قىسمى خەنزۇلاردىن كۆكتاتلارنى تۇزلاپ تۇزلۇق سەي قىلىشنى، شوخلىدىن قىيام ئىشلەشنى ئۆگىنىۋالدى.

قازاقلار قىزغىن، مېھماندوست بولۇپ، ئۆيىگە كەلگەن ياكى قونۇپ قالغان مېھماننى تونىسۇن - تونىمىسۇن قىزغىن كۈتۈۋالىدۇ. قازاقلاردا كەچ قالغان مېھماننى قويۇۋەتسەڭ مەڭگۈ ئۈيالتقا قالىسەن، دېگەن سۆز بار. ئىززەتلىك مېھمان كېلىپ قونۇپ قالسا، كىگىز ئۆينىڭ ئوڭ تەرىپىدىكى تۆرگە ئورۇن سېلىپ بېرىدۇ ھەم قوي سويۇپ مېھمان قىلىدۇ. ئەتىسى ئەتىگەندە ناشىتىدىن كېيىن يولغا سېلىپ قويىدۇ.

قازاقلار ئاقۇش قويلارنى چوڭ بىلىدۇ. قوي سويىدىغان چاغدا ئۆي ئىگىسى ئالدى بىلەن قوينى مېھماننىڭ ئالدىغا يېتىلەپ كىرىدۇ، مېھمان دۇئا قىلىپ بەرگەندىن كېيىن سويىدۇ. گۆشنى چوڭ - چوڭ پارچىلاپ قازانغا سالىدۇ. ساھىبخانا گۆش پىشقىچە سۈتلۈك چاي قويۇپ تۇرىدۇ. چاي ئىچكەندە ئايال ساھىپخانا بىر چەتتە يۇكۇنۇپ ئولتۇرۇپ چاي قويۇپ بېرىدۇ. گۆش پىشقاندىن كېيىن قوينىڭ كاللىسىنى ۋە بىر پارچە گۆشنى ئاۋۇال مېھمانغا تۇتىدۇ. مېھمان ئۇنى قولىغا ئېلىپ، پىچاق بىلەن قولىقىدىن ئازراق كېسىپ ئاردىكى كىچىكلەردىن بىرىگە بېرىدۇ، ئۆزى بىر توغرام كېسىۋېلىپ، ئۆي ئىگىسىگە قايتۇرۇپ بېرىدۇ، ئاندىن كېيىن مېھمانلار گۆشنى خالىغانچە يەيدۇ، گۆشنى مېھمان قانچە كۆپ يىسە ساھىبخانا شۇنچە خوش بولىدۇ.

3) تۇرالغۇ جايلىرى قازاقلار كۆچمە چارۋىچىلىق بىلەن شۇغۇللىنىدىغان بولغاچقا، كۆچۈشكە ئەپلىك كىگىز ئۆيدە ئولتۇرىدۇ. كىگىز ئۆينىڭ قۇرۇلمىسى موڭغۇل كىگىز ئۆينىڭ قۇرۇلمىسى بىلەن ئاساسەن ئوخشايدۇ، كىگىز ئۆينىڭ ئۈستىنى تەرەپ تۇرىدىغان بادىرىنىڭ ئۈچى يايسىمان بولىدىغانلىقى ئۈچۈنلا كىگىز ئۆينىڭ ئۈستى ئۈچلۈق بولىدۇ، ئۈستى بىلەن تۆۋەنكى يان تەرىپى تۇتىشىدىغان يېرىدىكى بۇلۇك ئېنىق بولمايدۇ. كىگىز ئۆيگە ئەرسىلەرنىڭ تىزىلىشى ۋە سەرەمجانلاشتۇرۇلۇشىدا مەلۇم قائىدە بولىدۇ. ئىشىكتىن كىرگەن جايىنىڭ ئوڭ - سول تەرەپلىرىدە تۇشەك بولىدۇ. ئوتتۇرىغا ساندۇق قويۇلىدۇ، ساندۇقنىڭ ئالدىدىكى جاي مېھمان كۈتىدىغان جايدۇر. ئىشىكتىن كىرىپ ئوڭ تەرىپكە يېمەكلىك ۋە قازان - قۇمۇچ قويۇلىدۇ، سول تەرەپكە ئىگەر - جابدۇق ۋە باشقا ئەرسىلەر قويۇلىدۇ. ئوچاق ئۆينىڭ ئوتتۇرىسىغا ئورۇنلاشتۇرۇلىدۇ. ئوچاق ئەتراپىغا شىرداق سېلىنىدۇ. 50 - يىللاردىن بۇيان، قىشلاقلاردا خىش - تاش قۇرۇلمىلىق ئۆيلەر سېلىنىپ، قۇدۇق قېزىلىپ، چارۋىچىلارنىڭ ئۆي شارائىتى خېلى زور دەرىجىدە ياخشىلاندى. مۇقىم ئولتۇراق جايلار قازاقلارنى تۇرمۇش شارائىتىنى ياخشىلاش ئىمكانىيىتىگە ئىگە قىلدى. ھازىر چارۋىچىلارنىڭ كۆپچىلىكى قاچا - قۇچا ئىشكابى، ياغاچ، تۆمۈر كارىۋات ئىشلىتىدىغان، داق يەرگە ئورۇن سېلىپ ياتمايدىغان بولدى. شۇنىڭ بىلەن سالامەتلىككە زىيانلىق ئامىللار ئازايدى. ئۇزاق مۇددەت مۇقىم ئولتۇرىدىغان قازاقلارنىڭ ئۆي شارائىتىدا تېخىمۇ

كۆرۈنەرلىك ئۆزگىرىش بولدى. ئۇلار كارىۋات، تاختاي سۈپىدىن ياشقا، ئىشكاپ، ئۈستەلگە ئوخشاش زامانىۋى ئۆي سايمانلىرىنىمۇ ئىشلىتىدىغان بولدى.

كۆپ پەرزەنتلىك قازاق ئائىلىلىرىدە بالىلىرى ئۆي - ئوچاقلىق بولۇپ ئۆي ئايرىپ چىقىپ كەتكەندىن كېيىن، ئەڭ كىچىك ئوغلى ئاتا - ئانىسىنىڭ يېنىدا قېلىپ، ئۇلارغا قارايدۇ. چوڭ ئوغۇللىرى ئۆي - ئوچاقلىق بولغاندىن كېيىن ئاتا - ئانىسىدىن بۆلەك بولۇپ چىقىپ كېتىدىغان چاغدا، ئاتا - ئانىسى كالا، قوي، ئۆي سايمانلىرى بېرىدۇ، مال سويۇپ، ئۇرۇق - تۇغقان، ئەل - ئاغىنىلىرىنى مېھمان قىلىدۇ. چوڭلار ئۆلۈپ كەتكەندىن كېيىن ئۇلارنىڭ مال - مۈلكى ئۆزلىرىگە قارىغان كىچىك ئوغلىغا قالمىدۇ.

ئەر - ئايال، قېرى - ياشلارنىڭ ھەممىسى بىر يەرگە بارغاندا، مال باققاندا ئات مىنىدۇ، يەتتە - سەككىز ياشلىق بالىلارمۇ ئات مىنىپ مال باقالايدۇ. ئوتلاق كۆچكەندە ئۆي بىساتلىرىنى ئات، كالا، تۆگىگە ئارتىپ توشۇيدۇ. ئات مىنىشنى بىلمەيدىغان كىچىك بالىلىرىنى كەبەجە (بۆشۈك كارىۋاتقا ئوخشاپ كېتىدىغان سايمان) گە سېلىپ ئاتقا ئارتىپ ئېلىپ ماڭىدۇ. قازاقلار ئاتتىن ئايرىلالمايدۇ. جەمئىيەتنىڭ تەرەققي قىلىشىغا، ئىگىلىكنىڭ كۈندىن كۈنگە گۈللىنىشىگە ئەگىشىپ، قاتناش قوراللىرىمۇ خېلى زور دەرىجىدە ئۆزگەردى. 70 - يىللاردىن بۇيان قازاق چارۋىچىلار كۆچكەندە ئاپتوموبىل، تراكتورلارنى كۆپ ئىشلىتىدىغان بولدى. شەھەر - بازارلاردىكى قازاق ياشلار ئومۇميۈزلۈك ۋېلىسىپىت مىنىدىغان بولدى، ھەتتا بەزىلىرى موتسىكلىتمۇ سېتىۋالدى.

4) كۈندىلىك تۇرمۇش بۇيۇملىرى قازاقلارنىڭ قازان - قۇمۇچلىرىمۇ كۆچمە چارۋىچىلىق تۇرمۇشىغا لايىق بولۇپ، كىشىنى ئىنتايىن قىزىقتۇرىدۇ، ئۇلار چاينى پىيالىدە ئىچىدۇ، بۇ ھەرگىز ئۇلارنىڭ بېخىللىقىنى كۆرسەتمەيدۇ، بەلكى سىزنى چاينى ئىسسىق - ئىسسىق ئىچىشۇن دەيدۇ، ئايال خوجايىن پات - پات چاي قۇيۇپ تۇرىدۇ، ئىچمەيمەن دەپ تۇرۇۋالمىسىلا، چاينى ئۇزۇلدۇرمەي قۇيۇۋېرىدۇ. قازاقلارنىڭ قازىنى يوغان بولىدۇ، قازاننىڭ دىئامېترى ئادەتتە 60 سانتىمېتىرچە بولۇپ، ئوچاققا ئېسىلىدۇ. قازاقلار مال سويغاندا قۇلۇم - قوشنىلىرىنى قالدۇرماي چاقىرىپ مېھمان قىلىدىغان بولغاچقا، قازان كىچىك بولسا بولمايدۇ. بۇنىڭدىن باشقا قىشتا قارنى ئېرىتىپ ئىشلىتىش، يازدا سۈت پىشۇرۇش ئۈچۈنمۇ قازان چوڭ بولمىسا بولمايدۇ. خېمىر يۇغۇرۇش، پىشقان گۆشنى قاچىلاپ قويۇشقا كۆپىنچە تەڭنە ئىشلىتىدۇ، تەڭنە مايلىشىپ قىزغۇچ توسكە كىرىپ قالىدۇ. چۆپ قاتارلىقلارنى تېرە ياكى رەختتىن تەييارلانغان سۈپىرىغا ئاشتاختا قويۇپ يايىدۇ، سۈپىرىنى ئىشلەتمىگەن چاغدا قاتلاپ قويىدۇ. گۆش توغرىغاندا توتقۇچلۇق دۇشىدە توغرايدۇ، سۇ ئوسىدىغان چۆمۈچمۇ ياغاچتىن ياسىلىدۇ. قىمىزنى تاي ياكى جەرەن تېرىسىدىن ياسالغان تۇلۇمغا قاچىلايدۇ. ئاش - تاماق لازىمەتلىكلىرىنىڭ كۆپ قىسمى ئۆز يېرىدىن ماتېرىيال ئېلىپ ئۆزى ياسۇالغان قول ھۈنەر بۇيۇملىرىدۇر. قازاقلارنىڭ تۆمۈرچىلىك، زىننەت بۇيۇم، كۈمۈش بۇيۇم ياساش، تېرە - يۇڭ پىششىقلاش، تېرە - خۇرۇم بۇيۇملىرىنى تىكىش، ئىگەر - جابدۇق ياساش قاتارلىق جەھەتلەردىكى ھۈنەر - تېخنىكىسى ھېلىمۇ يۇقىرى. 60 - يىللاردىن بۇيان قەلەي چۆگۈن، مەش، سىرلىق تۇنىكە چۆگۈن، سىرلىق تۇنىكە داس قاتارلىق سانائەت بۇيۇملىرى قازاق چارۋىچىلارنىڭ ئائىلىلىرىگىمۇ كىرىپ، ئۇلارنىڭ تۇرمۇشىغا زور دەرىجىدە قولايلىق شارائىت توغدۇرۇپ بەردى.

5) چەكلەيدىغان ئىشلار ۋە قائىدە - يۇسۇنلىرى قازاقلاردا قائىدە - يۇسۇنلار، چەكلەنگەن ئىشلار ناھايىتى كۆپ. 50 - يىللاردىن ئىلگىرى كېلىن قېيىن ئاتىسىغا ئۇدۇل تۇرسا بولمايتتى، قېيىن ئاتىسىغا ئۇچراپ قالسا كەينىنى قىلىۋالاتتى. قازاقلارنىڭ ئادەتتىدە ئايالىلار چوڭلارنىڭ ئالدىدىن توغرا ئۆتسە بولمايدۇ. كېلىن چوڭ ياشلىقلارغا سالام بەرگەندىن كېيىن ئۆيدىن چىقىپ كېتىدۇ. ياشلار چوڭلارنىڭ ئىسمىنى بۇاستە ئاتاپ چاقىرسا بولمايدۇ، يەڭگىلەر ئۆزىدىن كىچىك تاغىسىنىڭ ئىسمىنى بۇاستە ئاتاپ چاقىرسا بولمايدۇ. داستىخاننى دەسسەشكە بولمايدۇ، داستىخاندىن ئاتلاپ ئۆتۈشكە تېخىمۇ بولمايدۇ. بەرەر نەرسە ئالغان - سۇنغاندا

سول قول بىلەن ئېلىشقا، سۈنۈشقا بولمايدۇ. قوي ئارىسىغا ئات بىلەن كىرىشكە بولمايدۇ، ئۆي ئىچىگە ۋە ئۆلۈم بولغان كەنتكە ئات چاپتۇرۇپ كىرىشكە تېخىمۇ بولمايدۇ. باشقىلار بىلەن سۆزلىشىۋاتقان ۋە تاماق يەۋاتقاندا مىشقىرىشقا، بورنىنى كولاشقا، ئوسۇرۇشقا، تۆكۈرۈشكە، ئەسنەشكە بولمايدۇ، قول يۇغاندا قولنى سىلكىشكە بولمايدۇ . . . چوشقا، ئېشەك گۆشلىرىنى ۋە ھارام بولۇپ قالغان مالنىڭ گۆشىنى يىمەشكە، ئوت ئۈستىگە تۆكۈرۈشكە، سىيىشكە بولمايدۇ. . . .

قازاقلار ياشانغانلارنى بەك ھۆرمەت قىلىدۇ، تاماق يېگەن، چاي ئىچكەن، پاراڭ سالغان، يول ماڭغاندا چوڭ ياشلىقلارغا ھۆرمەت قىلىپ تۇرىدۇ. بەزىلىرى ئاتا - ئانىسىغا بولغان ھۆرمىتىنى بىلدۈرۈش ئۈچۈن، تۇنجى ئوغلىنى ئاتا - ئانىسىغا بالا قىلىپ بېرىدۇ، ئۇنى ئۆكام دەپ ئاتايدۇ.

قازاقلاردا بىرەرسىنىڭ بېشىغا كۈن چۈشۈپ قالسا، باشقىلار ئۆزلۈكىدىن پۇل يىغىش قىلىپ بېرىدۇ ۋە ھەقسىز ياردەم بېرىدۇ. بۇ، مەبلەغ ياردەم قىلىپ، ئىللىقلىق يەتكۈزۈش دېيىلىدۇ.

7. ھېيت - ئايەملىرى

قازاقلار روزا ھېيتى، قۇربان ھېيت ۋە نوروز بايرىمى ئۆتكۈزىدۇ.

روزا ھېيتتىن 30 كۈن بۇرۇن رامىزان ئېيى باشلىنىدۇ. يەتتە ياشلىققىچە بولغان قېرى - ياشلارنىڭ ھەممىسى روزا تۇتىدۇ، كۈن چىقماستا زولۇق يەيدۇ، كۈن پاتقاندا ئىپتا قىلىدۇ، كۈندۈزى سۇ ئىچمەيدۇ، تاماق يېمەيدۇ. 30 كۈندىن كېيىن ھېيت نامىزى ئوقۇلۇپ بولغاندا ئېغىز ئېچىلىدۇ. 50 - يىللاردىن بۇيان بۇ ئادەت ئاز ساندىكى ياشانغانلار ئارىسىدا ساقلىنىپ قالدى. ئۆلۈملۈك بولغان ئائىلە قۇربان ھېيت ئالدىدا مال سويۇپ، ئۇرۇق - تۇغقان، ئەل - ئاغىنە ۋە قولۇم - قوشنىلىرىغا نەزىر بېرىدۇ.

قۇربان ھېيت ئادەتتە ئۈچ كۈن بولىدۇ. 1 - كۈنى ئەتىگەندە ئەرلەرنىڭ ھەممىسى مەسچىتكە بېرىپ ياكى بىر يەرگە يىغىلىپ ھېيت نامىزى ئوقۇيدۇ، چۈشتىن بۇرۇن سائەت 11 گىچە نامار ئۆتۈلۈپ بولىدۇ، نامازدىن قايتىپ كېلىپ قۇربانلىق قىلىدۇ، ئاخۇنۇملارنى تەكلىپ قىلىپ قۇرئان ئوقۇتىدۇ، ھەممە ئائىلە ئۈچ كۈن گۆش پىشۇرىدۇ، پىشۇرۇلغان گۆشنى مېھمانلار پۇتۇنلەي يەپ بولۇشى كېرەك، قۇربانلىق قىلىنغان قويلارنىڭ ئۈستىخىنى بىر يەرگە يىغىپ كۆمۈۋېتىلىدۇ. ھېيت كۈنلىرى ئەر - ئايال، قېرى - ياشلارنىڭ ھەممىسى يېڭى كىيىم - كېچەكلىرىنى كىيىشىپ، ئۆيمۇ ئۆي خۇشال - خورام ھېيتلىشىپ بىر - بىرىنى مۇبارەكلىشىدۇ، ئاۋۇال ئۇرۇق - تۇغقانلىرىنىڭكىگە، ئاندىن قولۇم - قوشنىلىرىنىڭكىگە بارىدۇ، ھېيتلىغان ئۆي 41 گە يەتكەندە ھېيتلاشتىن توختايدۇ.

نوروز بايرىمى كۈنى ھەممە ئائىلە چوڭ قازاندا سۈيۇقئاش ئېتىدۇ، سۈيۇقئاشقا بەش خىلدىن توققۇز خىلغىچە يېمەكلىك سالىدۇ، جامائەت ئۆيمۇ - ئۆي يۈرۈپ ئىچىدۇ، بىر كىشى بىر ئائىلىگە ۋەكىللىك قىلىسىمۇ بولىدۇ.

قازاقلار نوروز بايرىمى كۈنىدىن باشقا ھېيت - ئايەم كۈنلىرىمۇ بەيگە، چېلىشىش، ئۇلاق ئېيتىش، ئوغلاق تارتىش، قىز قوۋار قاتارلىق ئەنئەنىۋى مىللىي كۆڭۈل ئېچىش پائالىيەتلىرىنى ئۆتكۈزۈپ تەنتەنە قىلىشىدۇ.

50 - يىللاردىن بۇيان «1 - مايى»، «ئۆكتەبىر» بايراملىرى قاتارلىق چوڭ بايراملارنىمۇ پۇتۇن مەملىكەتتىكى باشقا مىللەتلەرگە ئوخشاش ئۆتكۈزىدىغان بولدى.

قازاقلار دومبۇرا، قومۇز، سونايى چېلىشقا ھەم ئاڭلاشقا ئامراق، قازاقلارنىڭ ھەممىسى دېگۈدەك مىللىي

ئالاھىدىلىككە ئىگە خەلق ناخشىلىرىنى ئېيتالايدۇ. ناخشا تېكىستىنىڭ كۆپ قىسمىنى شۇ يەرنىڭ ئۆزىدىلا توقۇيدۇ، ئۇنىڭ مەزمۇنى ناھايىتى كەڭ، بىر ئادەم، بىر ئىش، بىر نەرسە ئۈستىدە بولۇپ، مەدھىيە، ھاھا، تەسۋىر، قىزىقچىلىق قاتارلىقلارنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ، ناخشىلارنىڭ تىلى مول، ئوخشىتىشلار جايىدا، ئاھاڭ بىلەن ھېسسىيات ماسلاشقان بولۇپ، يۇمۇرلۇق ۋە قىزىقارلىق كېلىدۇ.

§ 5. خۇيزۇلار

1. كۆچۈپ كېلىش تارىخى

خۇيزۇلار بورتالاغا كېيىنرەك كۆچۈپ كەلگەن. خاتىرىلىنىشچە، مىنگونىڭ 28 - يىلى (1939 - يىلى) ئاران 42 خۇيزۇ بولغان. مىنگونىڭ 30 - يىلى (1941 - يىلى) گومىنداڭ ھۆكۈمىتى نوپۇس تەكشۈرگەندە خۇيزۇلار تۆت ئائىلە، 22 كىشى بولۇپ چىققان. 50 - يىللارنىڭ بېشىدا ئۇرۇمچى، توقسۇن، ئىلى قاتارلىق جايلاردىن بىر نەچچە ئۆيلۈك خۇيزۇ كەينى - كەينىدىن بورتالاغا كۆچۈپ كەلدى. ئۇلار تولاراق ئىشلەپچىلىك ۋە ئاشپەزلىك قىلدى. ئىلىدىن بورتالاغا يۆتكەپ كېلىنگەن خىزمەتچىلەرنىڭ بىر قىسمى خۇيزۇ بولۇپ، ئۇلارنىڭ ئاز بىر قىسمى ئىلىغا قايتىپ كەتتى، كۆپ قىسمى بورتالادا قېلىپ، بورتالا شەھەر - بازارلىرىدىكى خۇيزۇلارنىڭ ئاساسى بولۇپ قالدى. 60 - يىللاردا ئۇرۇمچى تۆمۈر يول ئىدارىسىدىن بورتالاغا چۈشۈرۈلگەن ئىشچى - خىزمەتچىلەر ئىچىدە بىر نەچچە ئۆيلۈك خۇيزۇ بولۇپ، ئۇلار ئوتتۇلاق گۈڭشېسىغا ماكانلىشىپ، دېھقانچىلىق قىلدى. شۇنىڭدىن كېيىن ئۇلارنىڭ گەنسۇ قاتارلىق جايلاردىكى ئۇرۇق - تۇغقانلىرى، يۇرتداشلىرى ئۇلارنى پاناھ تارتىپ بورتالاغا كەلدى. شۇنىڭ بىلەن بۇ گۈڭشېنىڭ باغۋەنچىلىك ئەترىتى (ھازىرقى ئۇرۇقچىلىق مەيدانى) دە خۇيزۇ مەھەللىسى شەكىللەندى. بورتالا شەھىرىنىڭ باشقا گۈڭشېلىرىغىمۇ ئاز بىر قىسىم خۇيزۇلار ماكانلاشتى. 1985 - يىلنىڭ ئاخىرىدا بورتالا شەھىرىدىكى خۇيزۇلارنىڭ نوپۇسى 4351 گە يەتتى.

2. تىلى

مىللىي سۇلالىسىنىڭ ئاخىرلىرىدا خەنزۇ تىلى خۇيزۇلارنىڭ ئورتاق تىلىغا ئايلانغان، بىر قىسىم ئەرەب ۋە پارس تىللىرى ئۇلارنىڭ كۈندىلىك تۇرمۇشىدىلا ساقلىنىپ قالغان، مەسىلەن: خۇيزۇ بالىلىرىنىڭ خەنزۇچە ئىسمى بولغاندىن باشقا، يەنە دىنىي ئىسمى بار، دىنىي ئىسمى ئادەتتە ئەرەبچە بولىدۇ.

بورتالادىكى خۇيزۇلارنىڭ كۆپىنچىسى گەنسۇ، نىڭشيا قاتارلىق جايلاردىن كۆچۈپ كەلگەچكە، ئۇلارنىڭ فونېتىكىسىدا ئۆز يۇرتىنىڭ ئالاھىدىلىكلىرى ساقلىنىپ قالغان. شىنجاڭغا كەلگىنىگە ئۇزۇن بولغان خۇيزۇلارنىڭ ھەممىسى دېگۈدەك ئۇيغۇر تىلىنى بىلىدۇ.

3. دىنىي ئېتىقادى

خۇيزۇلار ئىسلام دىنىغا ئېتىقاد قىلىدۇ، ئىسلام دىنىنىڭ قائىدىسىگە رىئايە قىلىدۇ، خۇيزۇلارنىڭ ئايرىم مەسچىتى بار. ئۇلارنىڭ ئېتىقادى كۆچلۈك، دىنى قائىدىلەرگە رىئايە قىلىشىمۇ خېلى چىڭ.

بورتالا شەھىرىدىكى خۇيزۇ مەسچىتلىرى

ئىجتىمائىيەت 2 — 11

ئورنى	مەسچىت جايلاشقان ئورۇن	دەرىجىسى	ئىمامى
چىندىل يېزىسى	چىندىل ئوتتۇرا كەنتى «قۇياشقا باقار» چوڭ ئەترىتى	ئىشلەپچىقىرىش ئەترىتى	مادىمىڭ
شويىڭپەن رايونى	دابخارتبۇخ كەنتى	ئىشلەپچىقىرىش ئەترىتى	مايۇچى
شويىڭپەن رايونى	دابخارتبۇخ كەنتى (4 - يېزىنىڭ 5 - كەنتى)	ئىشلەپچىقىرىش ئەترىتى	مالاۋجۇن
شويىڭپەن رايونى	بارتوخا كەنتى	ئىشلەپچىقىرىش ئەترىتى	ماۋېنگۇاڭ
شويىڭپەن رايونى	بارتوخا كەنتى (5 - يېزىنىڭ 2 - كەنتى)	ئىشلەپچىقىرىش ئەترىتى	ماجۇڭشى
ئوتبۇلاق يېزىسى	بايارىبۇلاق شەرقىي كەنتى	ئىشلەپچىقىرىش ئەترىتى	ماشىمىن
ئۇتبۇلاق يېزىسى	باگبۇرا غەربىي كەنتى	ئىشلەپچىقىرىش ئەترىتى	ماخۇڭگۇاڭ
ئوتبۇلاق يېزىسى	ئۇن زاۋۇتى	ئىشلەپچىقىرىش ئەترىتى	لى جىمىن
دالتۇ يېزىسى	خارمودۇن ئارقا كەنتى	چوڭ ئەترەت	ماجەنچىڭ

4. نىكاھلىنىش، پەرزەنت كۆرۈش ئەھۋالى

1) نىكاھلىنىش ئەھۋالى خۇيزۇلار بىر ئەر بىر خوتۇنلۇق بولىدۇ.

50 - يىللاردىن ئىلگىرى كىچىك توي قىلىش ئومۇمىي ئەھۋال ئىدى، قىزلار 12 ياشتىن ئاشقاندا ئۇلارنىڭ سىرتقا چىقىشى چەكلىنەتتى، 16، 17 يېشىدا ياتلىق قىلىناتتى، ئوغۇللارمۇ 17، 18 ياشتا ئۆيلەپ قويۇلاتتى. ئوغۇل - قىزلارنىڭ توي ئىشى ئاتا - ئانىلارنىڭ دېگىنى بويىچە بولاتتى. قۇدىلار ئەلچى ئارقىلىق پۈتۈشەتتى.

جۇڭخۇا خەلق جۇمھۇرىيىتى قۇرۇلغاندىن كېيىن، «نىكاھ قانۇنى» نىڭ تەشۋىق قىلىنىشى ۋە ئىزچىللاشتۇرۇلۇشىغا ئەگىشىپ، ئەركىن مۇھەببەتلىشىپ توي قىلىدىغانلار كۈندىن كۈنگە كۆپەيدى. نىكاھ جەھەتتىكى بەزى ئەنئەنىۋى ئادەتلەر يەنىلا ساقلىنىپ كەلمەكتە. كونا فېئوداللىق ناچار ئادەتلەرنىڭ بەزىلىرىنى خۇيزۇلار ئۆزلۈكىدىن بىكار قىلدى، بىكار قىلىنمىغانلىرىمۇ زور دەرىجىدە ئاجىزلىدى.

خۇيزۇلار بىرەرسىنىڭ قىزىنى كېلىن قىلىۋالماقچى بولسا، ئاۋۋال ئەلچى ئەۋەتىپ، قىز تەرەپنىڭ قۇدا بولۇشنى خالايدىغان - خالىمايدىغانلىقىنى ئۇقۇپ باقىدۇ. قىز تەرەپنىڭ قۇدا بولغۇسى بولسا، ئوغۇل تەرەپ بىر بولاق قەنت، بىر بولاق چاينى داستىخان قىلىپ، ئەلچىسى بىلەن بىللە قىز تەرەپنى يوقلاپ بارىدۇ. قىز تەرەپ داستىخاننى قوبۇل قىلسا، توي ئىشىغا ماقول بولغانلىقىنى بىلدۈرىدۇ. ئاندىن چاي ئىچكۈزۈلىدۇ. ئوغۇل، ئەلچى ۋە ئوغۇلنىڭ ياشتا چوڭ تاغىسى قەنت، چاي، ياڭاق، چىلان (ھەر قايسىدىن تەخمىنەن بىر كىلوگرام) دىن داستىخان قىلىپ، قىزغا ئاتاپ سېتىۋېلىنغان كىيىم، ئاياغ كىيىم، پايپاق (ھەممىسى جۇپ) قاتارلىقلارنى قىزنىڭكىگە ئاپىرىپ بېرىدۇ. شۇنىڭدىن باشلاپ يىگىت كۈيئوغۇل دەپ تونۇلۇپ، ئۇنىڭ قىزنىڭكىگە كېلىپ - كېتىپ تۇرۇشىغا رۇخسەت قىلىنىدۇ. ئوغۇل تەرەپ بىلەن قىز تەرەپ تويغا جابدۇيدۇ. ئوغۇل تەرەپ قىز تەرەپنىڭ تەلىپىگە ئاساسەن، كېلىنگە زىب - زىننەت بۇيۇملىرى ۋە كىيىم - كېچەك ئالىدۇ. خۇيزۇلار زىب - زىننەتنى مۇھىم بىلىدۇ، ھالى ياخشىراقلىرى ئالتۇن زىبۇ - زىننەتلەرنى، مۇنداقراقلىرى

كۆمۈش زىبۇ - زىننەتلەرنى ئالىدۇ، ئۇغۇل تەرەپ ھەر قانچە نامىرات بولسىمۇ زىب - زىننەت بۇيۇمىدىن بىر - ئىككىنى ئالمىسا بولمايدۇ (سۈپىتى ناچارراق بولسىمۇ مەيلى) . بۇنىڭدىن باشقا قىز تەرەپكە نەق پۇل (ئادەتتە 300 يۈەن ئەتراپىدا) بېرىلىدۇ. قىز تەرەپ ئالغان نەق پۇل قانچە كۆپ بولسا، قىز تەرەپ قىزغا ئالىدىغان نەرسىلەرمۇ شۇنچە كۆپ بولىدۇ، بۇ نەرسىلەرنىڭ قىممىتى، جەزمەن بېرىلگەن پۇلنىڭ قىممىتىدىن ئوشۇق بولۇشى شەرت، ئۇنداق بولمىسا يىگىتنىڭ ئائىلىسىدىكىلەر مەسخىرە قىلىدۇ. تەييارلىق پۈتكەندىن كېيىن ئۇغۇل تەرەپ تەييارلىغان پۇل - پۈچەك، نەرسە - كېرەكلەرنى قىز تەرەپكە ئۆتەيدۇ. بۇ چوڭ چاي ئاپىرىش، دېيىلىدۇ. چوڭ چاي ئاپارغاندا، ئىككى تەرەپ توي بولىدىغان كۈننى بىكىتىدۇ. ئىلگىرى ئۇغۇل تەرەپ يەنە قىز تەرەپتىكى چوڭلار (ئادەتتە ئوندىن ئاشمايتتى) نىڭ ھەر بىرىگە بىر كىيىملىكتىن رەخت قويۇاتتى. توي قىلىشتىن ئىلگىرى ھېيت - ئايەم بولۇپ قالسا، قۇدىلار بىر - بىرىنى سوۋغا - سالام بىلەن يوقلاپ تۇرىدۇ.

بېكىتىلگەن كۈنى توي مەرىكىسى ئۆتكۈزۈلىدۇ. مەرىكە چۈشتىن بۇرۇن باشلىنىدۇ. يىگىت، ئەلچى ۋە يىگىتنىڭ ئۇرۇق - تۇغقان، ئەل - ئاغىنىلىرى قىز كۆچۈرگىلى بارىدۇ، قىزنىڭكىگە بارغاندىن كېيىن، يىگىت ئاۋۋال قېينىئاتا، قېينىئانىلىرىنى يوقلايدۇ، ئۇلار ئۆزلىرىنىڭ ئۇرۇق - تۇغقان، ئەل - ئاغىنىلىرىگە يىگىتنى تونۇشتۇرىدۇ، قىز تەرەپ داستىخان سېلىپ كۈتۈپ بولغاندىن كېيىن، يىگىت قىز ۋە قىز كۆچۈرگۈچى، قىز ئۇزاتقۇچىلار بىلەن بىللە قايتىدۇ. ئۇلار ئۆيگە ئون نەچچە مېتر قالغاندا ئەتەي توختىۋالىدۇ. قېيىن ئاتا بولغۇچى جۈۋىسىنى تەتۈر كىيىپ، يۈزىگە قارا سۈرتۈپ، قېيىن ئانا بولغۇچى يۈزىگە ئەڭلىك سۈرتۈپ، قۇلاقلىرىغا ئىككى تال قىزىل لازا ئېسىپ ئالدىغا چىقىپ يول باشلاپ ماڭغاندىلا، داۋاملىق ئىلگىرىلەيدۇ. بۇ ھەر قىزنىقچىلىق بولۇپ، توي تەنتەنىسىنى ئاشۇرىدۇ. ئىشىك ئالدىغا كەلگەندە تويغا كەلگەنلەر ئىشىكنى ئارغامچا تارتىپ توسۇۋالىپ، قەنت، تاماكا تەلەپ قىلىدۇ، بۇ چاغدا كۈلكە - چاقچاق كۆتۈرۈلۈپ، توي ئۆڭچىگە چىقىدۇ. يىگىت بىلەن قىز ھۈجرىغا كىرىدۇ، ھۈجرىغا يىگىت بىر چامدام بالدۇر كىرىۋالىدۇ، بۇ ھۈجرىنى ئىگىلىۋېلىش، دەپ ئاتىلىدۇ، قىز كاڭغا چىقىپ ئولتۇرىدۇ، يىگىت ئۇنىڭ يۈزىنى ئېچىۋېتىدۇ، ئاندىن باشقىلار كىرسە بولىدۇ، بۇنىڭ مەنىسى قىز يىگىتكىلا مەنسۇب دېگەن بولىدۇ. مۇشۇ چاغدا دىنىي مۇراسىم ئۆتكۈزۈلىدۇ، ئاخۇنۇم نىكاھ قىلىدۇ، نىكاھ قىلغاندا ئاخۇنۇم يىگىت بىلەن قىزدىن قوشۇلۇشقا ئېختىيار قىلغان - قىلمىغانلىقىنى سورايدۇ، ئۇلار قوشۇلۇشقا ئېختىيار قىلغانلىقىنى ئېيتقاندىن كېيىن نىكاھ ئايالغلىشىدۇ. ساھىبخانا مېھمانلارنىڭ ئالدىغا توققۇز تەخسە گازىر، قەنت، يىمىش، قۇيماق، ساڭزا قاتارلىق يېمەكلىكلەرنى قويىدۇ. شۇنىڭ بىلەن توي زىياپىتى باشلىنىدۇ. زىياپەت ئايالاشقاندىن كېيىن، ياشلار چىقىپ ھۈجرىنى قىزىتىدۇ، ھۈجرا قىزىتىشقا چوڭلار قاتناشمايدۇ. تۈن يېرىمدا كىشىلەر تاراپ كەتكەندىن كېيىن، يىگىت ئىشىككە كەينىنى قىلىپ ئىككى قولى بىلەن ئىشىكنى تاقايدۇ، ھەر قانداق كىشى ئىشىكنى چەكسە، تاڭ ئاتمىغىچە ئېچىپ بەرمەيدۇ.

خوتۇنلار نىكاھتىن ئاجرىشىشنى گۇناھ ھېسابلايدۇ. شۇڭا خوتۇنلاردا نىكاھتىن ئاجرىشىش ھادىسىسى ئىنتايىن ئاز ئۇچرايدۇ. نىكاھتىن ئاجراشقان تەقدىردە، ئايال ئوچ ئاي ئىدەت تۇتقاندىن كېيىن قايتا نىكاھلانسا بولىدۇ. ئىدەت مەزگىلىدە ئىككى تەرەپنىڭ يارىشىۋېلىش نىيىتىگە كېلىپ قېلىشى، ئايالنىڭ بويىدا بار - يوقلۇقى كۆزۈتىلىدۇ. ئايالنىڭ بويىدا بولسا، تۇغۇلغان بالا ئاجرىشىپ كەتكەن ئېرىنىڭ قانۇنىي بالىسى بولىدۇ، ئۇنى كەمسىتىشكە بولمايدۇ. ئىككى تەرەپ ئاجرىشىپ كەتكىنىگە پۇشايمان يېسە، يارىشىۋالسىمۇ بولىدۇ، لېكىن يارىشىۋېلىشتىن ئىلگىرى، ئايال بىر قېتىم «غايىب نىكاھ» لىنىشى شەرت. يەنى ئەرنىڭ ئىلتماسى بويىچە ئۇنىڭ ئۇرۇق - تۇغقان، ئەل - ئاغىنىلىرىدىن بىرى يارىشىۋالماقچى بولغان ئايال بىلەن «غايىب توي» قىلىشى كېرەك، ئۇلار «غايىب توي» قىلىپلا ئاجرىشىپ كېتىدۇ. بۇ، نىكاھتىن ئاجراشقۇچىلارغا بېرىلگەن دىنىي جازا. 50 - يىللاردىن كېيىن ئوندىق قىلىنماس بولغان بولسىمۇ، نىكاھتىن

ئاجرىشىش ھادىسىسى يەنىلا كۆپەيمەپ كەتمىدى. تۆل ئايال يەنە ئەرگە تەگسە بولىدۇ، لېكىن توي ئاددىي بولىدۇ، مېھمان چاقىرىلمايدۇ، ئۆي بىساتلىرى ۋە ئوغۇل بالىلىرىنى ئېلىپ كەتمەيدۇ. ھازىر قايتا نىكاھلانغان ئاياللارنىڭ قانۇنىي ھوقۇق - مەنپەئىتى قانۇن بويىچە قوغدىلىدىغان بولدى.

جۇڭخۇا خەلق جۇمھۇرىيىتى قۇرۇلۇشتىن ئىلگىرى، كۆپ خوتۇنلۇق بولۇش يۇقىرى تەبىقىدىكىلەردە مەۋجۇت ئىدى، ئۇنىڭ ئۇستىگە كۆپ خوتۇنلۇق بولۇشقا دىندا يول قويۇلاتتى. جۇڭخۇا خەلق جۇمھۇرىيىتى قۇرۇلغاندىن كېيىن، فېئودال كۆچلەر ئاغدۇرۇپ تاشلانغان، نىكاھ قانۇنى ئېلان قىلىنغاندىن كېيىن، كۆپ خوتۇنلۇق بولۇش ھادىسىسى پۈتۈنلەي يوقالدى.

2) پەرزەنت كۆرۈش ئەھۋالى . خۇيزۇ ئاياللار قېيىن ئانىسىنىڭكىدە تۇغىدۇ، بالا تۇغۇلغاندىن كېيىن، تۇغۇت ئانىسى بالىنى يۇيىدۇ، ئاندىن ئاخۇنۇم بالىغا دىنىي قائىدە بويىچە ئات قويىدۇ، ئات قويۇلۇپ بولغاندىن كېيىن، ئانىسى بالىغا ئەمچەك سالىدۇ. تۇغۇتلۇق ئايال بار ئۆينىڭ ئىشىكىگە قىزىل لاتا ئېسىپ قويۇلىدۇ. ئون كۈندىن كېيىن، ئايالنىڭ ئاتا - ئانىسى سۈيگا - سالام بىلەن يوقلاپ كېلىدۇ. بىر ئاي توشقاندا قېيىن ئانىسىنىڭ ئۆيىدىكىلەر پوشكال، ساڭىزا سېلىپ مېھمان چاقىرىدۇ، ئۇرۇق - تۇغقان، ئەل - ئاغىنىلىرى سۈيگا - سالام بىلەن كېلىپ مۇبارەكلەيدۇ. شۇنىڭدىن كېيىن تۇغۇتلۇق ئايال تالاغا چىقسا بولىدۇ. يالا 100 كۈنلۈك بولغاندا يۈزى ئۆتكۈزۈلىدۇ، شۇ كۈنى قۇرۇما ئۈگرە ئېتىلىپ، بالىغا ئۇزۇن ئۆمۈر تىلىنىدۇ.

ئوغۇل بالا يەتتە ياشقا كىرگەندە خەتنە قىلىنىدۇ. ئۇرۇق - تۇغقان، ئەل - ئاغىنىلىرى كېلىپ تەبرىكلەيدۇ، ئاخۇنۇمغا دۇئا قىلدۇرىدۇ. قىز بالىنىڭ قۇلىقى تېشىلىدۇ.

خۇيزۇ بالىلىرى ھەر يىلى تۇغۇلغان كۈنىنى ئۆتكۈزىدۇ، تۇغۇلغان كۈندە بىر ياش چوڭ بولغانلىقى تەبرىكلەنگەندىن باشقا، يەنە ئانىسىنى ياد ئېتىش مەنىسىمۇ بار بولۇپ، ئانىسىنىڭ شۇ كۈنى تارتقان ئازابىنى ئەسلەيدۇ، تۇغۇپ چوڭ قىلغان ئانىسىنىڭ شەپقىتىگە مىننەتدارلىق بىلدۈرىدۇ.

5. ئۆلۈم ئۇزىتىش ئادىتى

خۇيزۇلاردا خۇيزۇلار دۇنيانىڭ ھەممە يېرىدە يېتىۋېرىدۇ، دېگەن گەپ بار. بۇ، قەيەردە ئۆلسە، شۇ يەردە قويىۋەرسە بولىدۇ، دېگەنلىك بولىدۇ. خۇيزۇلار مېيىتنى ئۆز يۇرتىغا قايتۇرۇپ كېتىشكە قارشى تۇرىدۇ. ئادەتتە ئەتىگەندە ئادەم ئۆلسە مېيىتنى قوندۇرۇپ قالمای، كەچقۇرۇن يەرلىككە قويۇۋېتىدۇ. پەۋقۇلئادده ئەھۋالدىمۇ كۆپ بولغاندا بىر - ئىككى كۈنلا ساقلايدۇ، ھەرگىز 3 - كۈنگە قالدۇرمايدۇ. خۇيزۇلار مېيىتنى يەرگە كۆمىدۇ، جەسەت ساندۇقى ئىشلەتمەيدۇ. ئۆلۈم ئىسلام دىنىنىڭ قائىدىسى بويىچە ئۇزىتىلىدۇ. مېيىت ېېشى شىمالغا، پۇتى جەنۇبقا، يۈزى غەربكە قىلىپ قويۇلىدۇ. ئالدى بىلەم مېيىت يۇيۇلىدۇ، ئاندىن ئەر 11 مېتر، ئايال ئون مېتر ئاق رەخت بىلەن كېپەنلىنىدۇ. كېپەن ئىككى يۆگەك قىلىپ تىكىلىدۇ، بىر يۆگەك (يۆگەكنىڭ بەل قىسمى بىر نەچچە يېپ يۆمىلىدۇ) بىلەن مېيىت يۆگىلىدۇ، ئەرگە بۆك كەيدۇرۇلىدۇ، ئايالنىڭ بېشى يېپىپ قويۇلىدۇ. دىنىي رەسمىيەتلەر ئۆتۈلۈپ بولغاندىن كېيىن، مېيىت تاۋۇتقا سېلىنىدۇ، ئاخۇنۇمنىڭ يېتەكچىلىكىدە جامائەت مېيىتنىڭ نامىزىنى چوشۇرگەندىن كېيىن قەبرىستانلىققا ئېلىپ بېرىلىپ كۆمۈلىدۇ. ئايالنىڭ قەبرىستانلىققا چىقىشىغا رۇخسەت قىلىنمايدۇ. مېيىتنى يەرلىكىگە قويۇشتا تەخمىنەن ئىككى مېتر چوڭقۇرلۇقتا تىك تۆت بۇلۇڭ شەكلىدە تاش يەرلىك كولىنىدۇ، ئۇنىڭ غەربىي تېمىدىن ئېگىزلىكى تەخمىنەن ئۈچ گەز، ئۇزۇنلۇقى ئادەم سىغىدىغەك، ئۇستى يۇمىلاق، ئاستى تۈز ئىچ يەرلىك كولىنىدۇ، مېيىت گۆرگە ئوخشىسىغا ياتقۇزۇلۇپ، يۈزى غەربكە قارىتىپ قويىلىدۇ، ئاندىن يەرلىك كېتىمەك بىلەن ئېتىۋېتىلىدۇ، تاش يەرلىك تىندۇرۇلغاندىن كېيىن ئۇستىگە توپا دۆۋىلەپ قويىلىدۇ.

مەرھۇم مەيلى چوڭ ئادەم ياكى كىچىك بالا بولسۇن، ھەممىسىنىڭ نامىزى چۈشۈرۈلىدۇ، مەرھۇمنىڭ ئۇرۇق - تۇغقانلىرى، ئەل - ئاغىنىلىرى، تونۇش - بىلىشلىرى كېلىپ تەزىيە بىلدۈرىدۇ. مېيىت يەرلىككە قويۇلغاندىن كېيىنكى بىر ئاي ئىچىدە ھەر جۈمە كۈنى مەرھۇمنىڭ بۇاستە تۇغقانلىرى تۇپراق بېشىغا چىقىپ دۇئا قىلىپ تۇرىدۇ، خۇيزۇلار بۇنى تۇپراق يوقلاش دەپ ئاتايدۇ. مەرھۇمنىڭ پەرزەنتلىرى 40 كۈن توشقاندا قىرىق نەزىرىسىنى، يىل توشقاندا يىل نەزىرىسىنى بېرىدۇ. ئاخۇن تەكلىپ قىلىپ قۇرئان ئوقۇلىدۇ، ئۇرۇق - تۇغقانلىرى، ئەل - ئاغىنىلىرى دۇئا قىلىدۇ، بۇ مۇراسىملار ئارقىلىق مەرھۇمنى سېغىنغانلىقىنى، بېقىپ چوڭ قىلغان شەپقىتىنى ئۇنتۇپ قالمايدىغانلىقىنى بىلدۈرىدۇ.

مەرھۇم بويتاق، تۇل، يېتىم - يېسىر ياكى ياقا يۇرتلۇق بولۇپ، بۇ يەردە ھېچقانداق يۆلەنچۈكى بولمىسا، ئۇنىڭ ئائىلىسىدە ھەقىقەتەن قىينىچىلىق بولسا، جامائەت ياردەم قىلىپ، ئۇنى مۇمكىنقەدەر بالدۇر يەرلىككە قويۇۋېتىدۇ.

خۇيزۇلار قەبرىستانلىقنى ئىنتايىن مۇھىم بىلىدۇ، قەبرىستانلىققا يېقىن جايغا چوشقا قوتىنى، ھاجەتخانا سېلىشقا، قەبرىستانلىققا مال قويۇۋېتىشكە، قەبرىستانلىقتىن توپا ئېلىشقا رۇخسەت قىلمايدۇ، قەبرىستانلىقنىڭ توپىسىنى ئوغۇت قىلىپ ئىشلىتىشكە تېخىمۇ يول قويمايدۇ.

6. كىيىنىش، ئۇزۇقلىنىش، يۇرۇش - تۇرۇش ئادىتى

1) كىيىنىش ئادىتى خۇيزۇلارنىڭ كىيىم - كېچەكلىرى خەنزۇلارنىڭكىگە ئاساسەن ئوخشايدۇ. 50 - يىللاردىن ئىلگىرى خۇيزۇ ئەرلەر ئالدى ئوچۇق، ئۆرە ياقىلىق ئاق ئىچ كىيىم، قارا جىلىتكە ۋە قارا چاپان كىيىشنى ياخشى كۆرەتتى. ئايالار كۆپىنچە ئۇزۇن چاپان كىيەتتى. ئەر - ئايالار بىردەك ئاق رەختتىن تىكىلگەن شاپاق دوپپا (بۇ خىل دوپپا ئىككى خىل بولۇپ، بىر خىلى رەختتىن تىكىلىدۇ، يەنە بىر خىلى ئاق يېپتىن توقۇلىدۇ) كىيەتتى، قارا دوپپا كىيىدىغانلارمۇ بار ئىدى. ئەرنىچە دوپپا يۇمىلاق، ئوستى تۇز، سوغا شەكىلدە بولاتتى. ئايالچە دوپپىنىڭ چېكىسى تار، ئوستى يۇمىلاق، چۆرىسى قاتلاق (60 - يىللاردىكى سىستېرالارنىڭ دوپپىسىغا ئوخشاش) بولاتتى. ئايالار تالاغا چىققاندا لىچەك سېلىپ چىقاتتى، ئايالارنىڭ يالاڭباش يۈرۈشى مەنئىي قىلىناتتى.

50 - يىللاردىن كېيىنمۇ خۇيزۇلارنىڭ ياشتا چوڭراقلىرى ئاق دوپپا كىيىش ئادىتىنى تاشلىمىدى، خۇيزۇ ئايالار چېچىنى كۆپىنچە ئۆرۈپ ياكى كەينىگە تاشلىۋالىدۇ ياكى بانتىلىۋالىدۇ. دەۋر تەرەققىياتىغا ئەگىشىپ، كالتە چاچلىق، بۇدرە چاچلىق خۇيزۇ خوتۇن - قىزلىرى تەدرىجىي كۆپەيدى. خۇيزۇ ئايالار بىلەيزۈك، زەنجىر، ھالقا، ئۈزۈك، گۈللۈك چاچ قىسقۇچ قاتارلىق زىننەت بۇيۇملىرىنى، رەڭگى ئوچۇق كىيىم - كېچەكلەرنى ياخشى كۆرىدۇ. ياشتا چوڭلىرى كۆل رەڭ، قارا كىيىم - كېچەكلەرنى ياخشى كۆرىدۇ. ياشتا چوڭلارنىڭ كىيىم - كېچىكى ئادەتتە ناھايىتى ئاددىي، پاكىز بولىدۇ. ياشلار كىيىنىش، ياسىنىشتا مودا قوغلىشىدۇ. ياشانغانلار بولسا كونا كىيىم - كېچەك پاسۇنىنى يەنىلا ساقلاپ كەلمەكتە. لېكىن رەختنىڭ سۈپىتى ئىلگىرىكى رەختلەرنىڭ سۈپىتىگە ئوخشمايدۇ. خۇيزۇلار، ھاۋا قانچە ئىسسىق بولۇشىدىن قەتئىينەزەر كالتە ئىشتان، كالتە يەڭلىك كۆڭلەك كىيىپ يۇرۇشنى يامان كۆرىدۇ، باشقىلار ئالدىدا يالىڭاچ يۇرۇشنى چەكلەيدۇ، بۇ ئادەت ھازىر ئاستا - ئاستا ئەمەلدىن قېلىۋاتىدۇ.

2) ئۇزۇقلىنىش ئادىتى خۇيزۇلارنىڭ ئاساسلىق ئۇزۇقلۇقى ئۇن تامىقى بولۇپ، ئۇندىن ھورنان، مانتا، چۆچۈرە، جۇۋاۋا، سۈيۇقئاش، لەغمەن قاتارلىق تاماقلارنى ئېتىدۇ، ھېيت - ئايەملەردە يەنە پوشكال، ساڭزا ۋە باشقا يېمەكلىكلەرنى پىشۇرىدۇ. خۇيزۇلارنىڭ پوشكىلى ئۇزگىچە مەززىلىك ۋە داڭلىق. خۇيزۇلار كۆكتاتنى

ياخشى كۆرىدۇ. دىنىي قائىدە بويىچە، كالا، قوي، ئۆچكە، تۇخۇ گۆشلىرىنىلا يەيدۇ، تازىلىققا ئىنتايىن ئەھمىيەت بېرىدۇ، بولۇپمۇ ئاشخانىسىنى ئىنتايىن پاكىز تۇتىدۇ. خوتۇنلار بىر ئاشتاختىنى نەچچە ئەۋلاد ئىشلەتسىمۇ، ئۇ، يەنىلا پارقىراپ تۇرىدۇ. قايسى ئائىلىنىڭ ئاشخانىسى پاكىزە بولمىسا، شۇ ئائىلىنىڭ ئايال خوجايىنى مەسخىرىگە قالىدۇ.

خوتۇنلار چاي دەملەپ ئىچىشنى ياخشى كۆرىدۇ، بولۇپمۇ چىنىگە دەملەنگەن چېيى داڭلىق. ھەممە ئائىلىدە چاي دەملەيدىغان سايمان بولىدۇ، ئۇلارنىڭ بەزىلىرى ئىنتايىن كۆركەم، بۇنداق سايمانىنى مېھمان كەلگەندە ئىشلىتىدۇ، مېھمان چايدىن، بولۇپمۇ نەپىس ئىشلەنگەن سايمانىدىن ھوزۇرلىنىپ، كۆڭلى ئېچىلىپ قالىدۇ. مۇسۇلمان بولمىغان مېھمانلارنى كۆتۈۋېلىش ئۇچۇن، ھەممە ئائىلىدە يەنە بىر يۇرۇش قاچا - قۇچا تەييارلانغان بولىدۇ.

خوتۇنلار يېمەكلىك ئۇستىدە چاقچاق قىلمايدۇ، ئوخشىتىش توغرا كەلسە چەكلەنگەن نەرسىلەرگە ئوخشاتمايدۇ. سۇ قاچىلايدىغان سايمانلاردا قېلىپ قالغان سۇنى قۇدۇققا ياكى كۆلگە تۆكمەيدۇ، سۇ مەنبەسىگە يېقىن جايدا كىر يۇيمايدۇ.

3) تۇرالغۇ جايلىرى خوتۇن ئۆيىنىڭ قۇرۇلمىسى، سەرەمجانلاشتۇرۇلۇشى خەنزۇلارنىڭكى بىلەن ئاساسەن ئوخشايدۇ. ئۆي ئاددىيراق بولۇپ، كۆپىنچىسىنىڭ تېمى سوقما تام، ئۆگزىسى تۇز، دېرىزىسى كىچىك، تۇرۇسى پاكار، ئۆي ئىچى غۇۋا بولىدۇ. تۇرمۇش سەۋىيىسىنىڭ ئۆسۈشىگە ئەگىشىپ، بۇرۇنقى سوقما تاملىق ئۆيلەرنىڭ ئورنىنى خىش - ياغاچ قۇرۇلمىلىق ئازادە، ئەينەكلىك ئۆيلەر ئىگىلىدى. خوتۇنلار كاڭدا يېتىشنى ياخشى كۆرىدۇ، كاڭنى بىر تەرەپتىكى تامنى بويلاپ، 60 سانتىمېتىرچە ئېگىزلىكتە ئۆينىڭ يېرىمى بىلەن تەڭ قىلىپ سالىدۇ، كاڭنى قىشتا ئوت قالاپ ئىسىتىدۇ، كاڭ ئۇستىگە كىگىز، پالاس، باي ئائىلىلەر گىلەم سالىدۇ، يوتقان - كۆرپىلەرنى كاڭ تۆرىدىكى كات ئۇستىگە تىزىپ قويىدۇ. ياشلار ھازىر كۆپىنچە كارىۋاتتا ياتىدىغان بولدى. تامغا ھۆسنىخەت ۋە رەسىملەرنى چاپلىۋالىدۇ. ئىشىك - دېرىزىلىرىگە رەڭدار، كۆركەم پەردىلەرنى ئاسىدۇ. ئۆي ئىچىنى شوخ قىلىپ بېزەيدۇ. بولۇپمۇ يېڭى ئۆيلەرگە كىرسىگىز، قىزىل، سۇنى قىزىل دېرىزە پەردىلىرى، توق قىزىل تاشلىق يوتقانلار، قىزغۇچ پالاس، ئەتىرگۇل رەڭلىك ئىشىك پەردىسى كۆزىڭىزنى چاقنىتىدۇ. ئۆي سەرەمجانلىرى ئىلگىرىكى ئاددىي ئۇستەل - ئورۇندۇقتىن ھازىر خىلمۇ - خىل ئىشكاپ، ئۇستەل، سافا، چاي شىرەسى قاتارلىقلارغا ئۆزگەردى. خوتۇنلار شارائىتىنىڭ قانداق بولۇشىدىن، ئۆي سۇپىتىنىڭ ياخشى - يامان بولۇشىدىن قەتئىينەزەر، ئۆينى ئىنتايىن پاكىزە تۇتىدۇ.

خوتۇنلار توپلىشىپ ئولتۇراقلاشقان جايلارنىڭ كۆپىنچىسى شەھەر ئىچىدە ياكى شەھەر ئەتراپىدا بولغاچقا، قاتناش قولايلىقراق، 50 - يىللاردىن ئىلگىرى خوتۇنلار بىر يەرگە بارسا تۇلاراق ئات، ئېشەك مىنەتتى ياكى ئات ھارۋىسىغا ئولتۇراتتى. قاتناش شارائىتىنىڭ ياخشىلىنىشى، تاشيول تورىنىڭ شەكىللىنىشىگە ئەگىشىپ، ئۇلار ۋېلىسىپىت مىنىدىغان بولدى، تراكتور، ئاپتوموبىللارمۇ ئاساسلىق قاتناش - ترانسپورت قورالى بولۇپ قالدى، ئېشەك ھارۋىسىدا ئولتۇرىدىغانلارمۇ ئاندا - ساندا ئۇچرايدۇ.

7. ھېيت - ئايەملىرى

روزا ھېيتى، قۇربان ھېيت، مەۋلۇت قاتارلىقلار خوتۇنلارنىڭ ئەنئەنىۋى ھېيت - ئايەملىرىدۇر. خوتۇنلارمۇ ئىسلام دىنىغا ئېتىقاد قىلىدىغان باشقا مىللەتلەرگە ئوخشاش روزا ھېيتى، قۇربان ھېيتىنى كاتتا ئۆتكۈزىدۇ، لېكىن خوتۇنلار روزا ھېيتىنى چوڭ بىلىدۇ.

مەۋلۇت ئىسلام كالېندارى بويىچە 3 - ئاينىڭ 12 - كۈنى ئۆتكۈزۈلىدۇ، بۇ كۈنى مۇھەممەدنىڭ

تۇغۇلغانلىقى خاتىرىلىنىدۇ. رىۋايەتلەرگە قارىغاندا، بۇ كۈن مۇھەممەد ۋاپات بولغان كۈن ئىكەن، شۇڭا جۇڭگودىكى خەنزۇ تىلىدا سۆزلىشىدىغان مۇسۇلمانلارمۇ بۇ كۈننى ئۇلۇغ ھېسابلايدۇ. بۇ ئايەم مەسچىتلەردە ئۆتكۈزۈلىدۇ، مۇسۇلمانلار مەسچىتلەرگە يىغىلىپ پەيغەمبەرگە مەدھىيە ئوقۇيدۇ ھەم بىللە تاماق يەيدۇ.

ھېيت بولۇش ئالدىدا ھەممە ئائىلە ھويلا - ئاراملىرىنى سۈپۈرۈپ تازىلايدۇ، ئۆيلىرىنى ئاقارتىدۇ، ئەخلەتلەرنى ئادالايدۇ، ئۈزلۈكىدىن يىلدا ئىككى قېتىم ئاممىۋى تازىلىق ھەرىكىتى قوزغايدۇ. ھەممە ئائىلە پوشكال، ساڭزا سېلىپ، قەنت، كەمپۈت، چاي، مېۋە - چېۋە قاتارلىق نازۇ - نىمەتلەرنى سېتىۋېلىپ ھېيتقا تەييارلىق كۆرىدۇ. قېرى - ياشلارنىڭ ھەممىسى يېڭى كىيىم تەييارلايدۇ. ھېيت كۈنلىرى ئۇرۇق - تۇغقان، ئەل - ئاغىنىلەر بىر - بىرىنى پەتىلەيدۇ، باشقا مىللەتتىن بولغان يۇرتداشلىرى، قۇلۇم - قوشنىلىرىمۇ پەتىلەيدۇ، ساھىبخانا پەتىچىلەرنى قىزغىن كۈتىۋالىدۇ. ھېيت كۈنلىرى يەنە مەدەنىي مەشغۇلاتلار ئۆتكۈزۈلىدۇ، ئۇلار ئىچىدە ئېيتىشىش ئەڭ قىزىق بولىدۇ، ئېيتىشىشقا بىر ئەر، بىر ئايال چۈشىدۇ، ئېيتىشىش سوئال - جاۋاب شەكلىدە بولىدۇ. ئېيتىشىشتا بېيىت ئەھۋالغا، كونكرېت نەرسىگە قاراپ بىر تەرەپتىن توقۇلۇپ، بىر تەرپتىن ئېيتىلىدۇ. ياخشى غەزەلچى بولۇش ئۈچۈن ياخشى ئاۋازى بولۇشلا كۈپايە قىلمايدۇ، يەنە سەزگۈر مېڭە بولۇشى كېرەك، ئۇنداق بولمىغانلار ئېيتىشىشتا يېڭىلىپ قالىدۇ. خۇيزۇلار كۆپ ئېيتىدىغان خەلق ناخشىسى «خۇائېر» دەپ ئاتىلىدۇ.

§ 6. مىللەتلەر مۇناسىۋىتى

بورتالا شەھىرى كۆپ مىللەت توپلىشىپ ئولتۇراقلاشقان رايون، تارىختا ساكلار، توخرىلار، ئۇسۇنلار، ياپبانلار، تۈركلەر، ئۇيغۇرلار ۋە باشقا مىللەتلەر بۇ يەردە كۆچمە چارۋىچىلىق بىلەن شۇغۇللانغان. گومىنداڭ ھۆكۈمىتىنىڭ مىنگونىڭ 30 - يىلى (1941 - يىلى) دىكى نوپۇس تەكشۈرۈشىگە قارىغاندا، بورتالادا موڭغۇل، قازاق، خەنزۇ، ئۇيغۇر قاتارلىق 11 مىللەت بولغان. 1982 - يىلى مەملىكەت بويىچە ئېلىپ بېرىلغان 3 - قېتىملىق نوپۇس تەكشۈرۈشكە دائىر مەلۇماتقا قارىغاندا، بورتالا شەھىرىدە 29 مىللەت ئولتۇراقلاشقان. ئۇزۇندىن بۇيان بىرمۇنچە مىللەتلەرنىڭ ئارىلىشىپ ئولتۇراقلىشىشى نەتىجىسىدە ئۇلارنىڭ مەدەنىيىتى، ئۆرپ - ئادىتى بىر - بىرىگە تەسىر كۆرسىتىپ، سىڭىشىپ، بورتالادا ئۆزگىچە مىللەتلەر مۇناسىۋىتى شەكىللەنگەن.

1. ئولتۇراقلىشىش ئەھۋالى

بورتالا تارىختا كۆچمە چارۋىچىلىق بىلەن شۇغۇللىنىدىغان قەبىلىلەر تىرىكچىلىك قىلغان جاي بولۇپ، ئۇلار سۇ، ئوت قوغلىشىپ ئولتۇراقلاشقان، ئۇلار قىشتا تاغنىڭ كۈنگەي تەرىپىدە، يازدا تەسكەي تەرىپىدە ياكى ئوتلاقنىڭ ئېگىز جايلىرىدا تۇراتتى، مۇقىم ئولتۇراقلاشمىغانىدى، ئادەتتە بىر قەبىلە كىشىلىرى يېقىن جايلاردا تارقاق ئولتۇراقلىشاتتى. خەنزۇلارنىڭ كۆچۈپ كېلىشىگە ئەگىشىپ، دېھقانچىلىق تەدرىجىي تەرەققىي قىلغاندىن كېيىن، يېزىلاردا تەدرىجىي ھالدا مەھەللىلەر شەكىللەندى. ئەسلىدە چارۋىچىلىق بىلەن شۇغۇللىنىدىغان ئاز سانلىق مىللەت چارۋىچىلىرىمۇ ئولتۇراقلىشىپ، دېھقانچىلىق قىلىشقا باشلىدى، شۇنىڭ بىلەن مەھەللىلەر تەدرىجىي تەرەققىي قىلىپ، مىللەتلەر ئارىلىشىپ ئولتۇراقلاشقان كەنتلەر شەكىللەندى. دالتۇ يېزىسىدىكى بارون ئۆڭكۈر كەنتى توققۇز ئۆيلۈك خەنزۇ، يەتتە ئۆيلۈك قازاق، توققۇز ئۆيلۈك موڭغۇل، بىر ئۆيلۈك رۇستىن تەركىب تاپقان. دايىڭپەن (بورتالا بازىرى) دېھقانچىلىق، سودا - سېتىق، قول ھۈنەرۋەنچىلىك قاتارلىق كەسىپلەر بىلەن شۇغۇللىنىدىغان ھەر مىللەت پۇقرالىرىدىن تەركىب تاپقان چېگرا

رايونىدىكى كىچىك بازار ئىدى.

50 - يىللاردىن بۇيان، بورتالا شەھىرىدە نوپۇس تېز كۆپەيدى، دېھقانچىلىق ئۇچقاندەك راۋاجلاندى، مەھەللىلەرمۇ بارغانسېرى كۆپەيدى، مىللەت تەركىبىمۇ بارغانسېرى مۇرەككەپلەشتى. ئەسلىدىكى مىللەتلەرگە يەنە جۇاڭزۇ، بۇيى قاتارلىق مىللەتلەر قوشۇلدى. بورتالادا مىللەتلەرنىڭ ئولتۇراقلىشىشى چوڭ جەھەتتىن تارقاق، كىچىك جەھەتتىن توپلىشىپ ئولتۇراقلىشىش بىلەن خاراكتېرلىنىدۇ. موڭغۇللار ئاساسەن دالتۇ يېزىسىنىڭ جىڭگىنخوش، ئۇلانسۇم، ئۇلانتوخا قاتارلىق كەنتلىرىدە، بىلىن خارمودۇن يېزىسىنىڭ مانىشاڭ، جىۋىن كەنتلىرىدە، ئۇتبۇلاق يېزىسىنىڭ ئوتبۇلاق، باگبۇرا كەنتلىرىدە، شويىڭپەن رايونىدىكى دولانتىبۇلاق، بىنبۇلاق كەنتلىرىدە، چىندېل يېزىسىنىڭ دىنجىك، نارىنبۇلاق قاتارلىق كەنتلىرىدە ئولتۇراقلاشقان: ئۇيغۇرلار ئاساسەن چىندېل يېزىسىنىڭ ھەممە كەنتلىرىدە ۋە ئۇتبۇلاق يېزىسىنىڭ ئۇلاستاي كەنتىدە ئولتۇراقلاشقان. خۇيزۇلار ئاساسەن ئۇتبۇلاق يېزىسىنىڭ گىندىن كەنتىدە ئولتۇراقلاشقان. قازاقلار ئاساسەن دالتۇ يېزىسىنىڭ خارمودۇن كەنتى، قويتاس ۋە ئارالتوقاي چارۋىچىلىق فېرمىلىرىدا ئولتۇراقلاشقان. خەنزۇلار بورتالا شەھىرىنىڭ ھەممە يېرىگە تارقالغان: بورتالا بازىرىنىڭ ئاھالىسى 20 مىللەتتىن تەركىب تاپقان، ئۇلار ئۆزلىرى قاراشلىق ئىدارىنى بىرلىك قىلغان ھالدا ئارىلىشىپ ئولتۇرىدۇ. ھەممە مىللەتنىڭ بىر قەدەر مەركەزلەشكەن نۇقتىلىرى بولسىمۇ، لېكىن ئومۇمەن قىلىپ ئېيتقاندا، يەنىلا تارقاق، ئارىلىشىپ ئولتۇراقلىشىش ئاساسلىق ئورۇندا تۇرىدۇ. 1982 - يىلى ئېلىنغان مەلۇماتقا قارىغاندا، ناھىيە بويىچە 84 چوڭ ئەترەتنىڭ 68 ىدە ئۇچتىن ئارتۇق مىللەت ئارىلىشىپ ئولتۇراقلاشقان، ئەڭ كۆپ بولغاندا يەتتە مىللەت ئارىلىشىپ ئولتۇراقلاشقان، بىرلا مىللەتتىن تەركىب تاپقان چوڭ ئەترەت ئاران ئالتە بولۇپ، ئۇنىڭ ئۇچىدە ساپلا خەنزۇلار (ئاساسىي قۇرۇلۇش، پىششىقلاش كەسىپلىرى بىلەن شۇغۇللىنىدۇ)، ئۇچىدە ساپلا قازاقلار (چارۋىچىلىق بىلەن شۇغۇللىنىدۇ) ئولتۇراقلاشقان. ئارىلىشىپ ئولتۇراقلىشىش مىللەتلەرنىڭ بېرىش - كېلىشىنى ئىلگىرى سۇرىدۇ، مىللەتلەر ئىتتىپاقلىقىغا ئىنتايىن پايدىلىق.

2. تىل ئالاقىسى

خەنزۇ تىلى بورتالا رايونىدا ئىشلىتىدىغان ئادەم ئەڭ كۆپ تىل بولۇپ، ئۇنى خەنزۇلاردىن باشقا مىللەتلەردىن خېلى بىر قىسىم كىشىلەرمۇ بىلىدۇ، بولۇپمۇ دېھقانچىلىق رايونلىرى ۋە شەھەر - بازار ئاھالىلىرىدىن خەنزۇ تىلىنى بىلىدىغانلار تېخىمۇ كۆپ. موڭغۇل، ئۇيغۇر، قازاق تىللىرىنى شۇ مىللەتلەرلا ئىشلىتىدۇ.

200 نەچچە يىلدىن بۇيان، موڭغۇل تىلىنىڭ ئىشلىتىلىشى خېلىلا كەڭ بولۇپ كەلگەن. بۇ رايوندىكى كونا خەنزۇلارنىڭ ھەممىسى دېگىدەك موڭغۇل تىلىنى بىلىدۇ ھەم موڭغۇل تىلىدا تەمتىرىمەي سۆزلىشەلەيدۇ. دالتۇ يېزىسىنىڭ بارون ئۆڭكۇر كەنتىدىكى ۋاڭ لىيەنجۇڭ ئىسىملىك بوۋاي موڭغۇل تىلىدا تەمتىرىمەي سۆزلىيەلىگەندىن باشقا، يەنە موڭغۇل خەلق ناخشىلىرىنىمۇ موڭغۇل تىلىدا ئېيتالايدۇ، شۇڭا ئۇ ھەر مىللەت خەلقىنىڭ يۇقىرى ھۇرمىتىگە ئىگە. موڭغۇللار تىلغا كەلگەندە بوش ئەمەس، ئۇلارنىڭ مۇتلەق كۆپ قىسمى ئۆز تىلىدىن باشقا قازاق ياكى خەنزۇ تىللىرىنىمۇ بىلىدۇ، ئاز بىر قىسمى يەنە ئۇيغۇر تىلىنى بىلىدۇ.

50 - يىللاردا خەلق ئازادلىق ئارمىيىسى بورتالاغا كىرگەندە خىزمەت ئەترىتىدىكىلەرنىڭ تولىسى خەنزۇ بولغاچقا، تىل ئۇقۇشماسلىق ئۇلارنىڭ خىزمىتى ۋە تۇرمۇشىدا بىرمۇنچە قولايسىزلىقلارنى تۇغدۇرغان، شۇڭا خەنزۇ كادىرلارنىڭ مۇتلەق كۆپ قىسمى ئاز سانلىق مىللەتلەرنىڭ تىلىنى تىرىشىپ ئۇگەنگەن، ئۇلار ئۇزاق مۇددەت تىرىشىپ ئۆگىنىش نەتىجىسىدە ئۇيغۇر تىلىنى خېلى ياخشى ئۆگىنىۋالغان. خەنزۇلارنىڭ نوپۇسىنىڭ تېز كۆپىيىشىگە ئەگىشىپ، خەنزۇ تىلىنى ئىشلىتىدىغانلار بارغانسېرى كۆپەيدى. ئالدى بىلەن موڭغۇللارغا

كەلسەك، ئۇلارنىڭ تۇرمۇش ئادىتى ۋە دىنىي ئېتىقادى خەنزۇلارنىڭكىگە يېقىنراق بولغاچقا، خەنزۇلار بىلەن ئاسانلا چىقىشىپ كەتتى. 60 - يىللاردىن باشلاپ موڭغۇللاردىن خەنزۇ تىلىنى بىلىدىغانلار تەدرىجىي كۆپەيدى. 80 - يىللارغا كەلگەندە يەتتە ياشتىن 50 ياشقىچە بولغان موڭغۇللار خەنزۇ تىلىنى ئاساسىي جەھەتتىن چۈشىنەلەيدىغان بولدى، ئۇلارنىڭ بىر قىسمى كىچىكىدىن باشلاپلا خەنزۇ مەكتەپلەردە ئوقىدى، شۇڭا ئۇلارنىڭ خەنزۇ تىلى جەھەتتىكى ئېغىزچە، يېزىقچە سەۋىيىسى خېلىلا يۇقىرى. دالتۇ يېزىسىنىڭ ئۇلانسۇم كەنتىدە 94 ئائىلىلىك نوپۇس بار، بۇنىڭ ئىچىدە خەنزۇلار 52 ئائىلە، موڭغۇللار 32 ئائىلە، ئۇيغۇرلار ئالتە ئائىلە، قازاقلار تۆت ئائىلە. بۇ كەنتتىكى ئوقۇش يېشىغا توشقان بالىلارنىڭ ھەممىسى خەنزۇ مەكتەپتە ئوقۇيدۇ. بۇ كەنتتە 70 ياشتىن ئاشقان قېرىلارنىڭ خەنزۇ تىلىنى بىلمەيدىغانلىقىنى ھېسابقا ئالمىغاندا، مۇتلەق كۆپچىلىك كەنت ئاھالىسى خەنزۇ تىلىنى ھەر خىل دەرىجىدە بىلىدۇ، خەنزۇلارنىڭ ئوتتۇرا ياشلىقلىرى ۋە قېرىلىرى (بىر نەچچە ئەۋلاد مۇشۇ يەردە ياشىغان خەنزۇلار بۇنىڭ سىرتىدا) دىن ئاز سانلىق مىللەت تىلىنى چۈشىنەلەيدىغانلىرى ئازراق، لېكىن يەتتە ياشتىن 15 ياشقىچە بولغان خەنزۇ بالىلىرى موڭغۇل تىلىنى ئومۇمىيۈزلۈك بىلىدۇ. ئۇلاردىن تۆت - بەش بالىنىڭ موڭغۇل تىلىدا راۋان سۆزلەش سەۋىيىسى موڭغۇل بالىلىرىنىڭكىدىن قېلىشمايدۇ. شۇڭا، كۆندىلىك تۇرمۇشتا ئىككى ئادەم سۆزلەشكەندە، تۇرۇپ خەنزۇ تىلىدا، تۇرۇپ موڭغۇل تىلىدا سۆزلىشىدىغان قىزىقارلىق ھادىسە كۆپ ئۇچرايدۇ. شەھەر، بازار ۋە ئىدارە - ئورۇنلاردىكىلەر كۆپىنچە خەنزۇ تىلىدا سۆزلىشىدۇ. يەزى ئاز سانلىق مىللەت ئىشچى - خىزمەتچىلىرى ئۆز ئارا سۆزلەشكەندىمۇ ئۆز تىلى بىلەن دېمەكچى بولغان مەقسىتىنى توغرا، تولۇق ئىپادىلەپ بېرەلمەيدىغاندەك خەنزۇ تىلىنى ئارىلاشتۇرۇپ سۆزلىشىدۇ. خەنزۇلاردىن ئاز سانلىق مىللەت تىلىنى بىلىدىغانلار كۆندىن كۈنگە ئازىيىپ كېتىۋاتىدۇ. چارۋىچىلىق رايونلىرىدىكىلەر يەنىلا ئۆز تىلىنى ئىشلىتىدۇ.

مۇنتىزىم مەكتەپ مائارىپى مىللەتلەرنىڭ تىل ئالاقىسىنى تېخىمۇ يۇقىرى قاتلامغا كۆتۈردى. ئاز سانلىق مىللەت پەرزەنتلىرىدىن خەنزۇ مەكتەپلەردە ئوقۇيدىغانلار تەدرىجىي كۆپەيدى، ئۇلار باشلانغۇچ مەكتەپ مائارىپىدىن ئالىي مەكتەپ مائارىپىغىچە مەلۇم نىسبەتنى ئىگىلىدى. بۇ ئەھۋالنى تۆۋەندە شەھەر رايونىدىكى 2 - ئوتتۇرا مەكتەپ، دېھقانچىلىق رايونى بولغان شويىكۆن رايونى، چارۋىچىلىق رايونى بولغان ئارالتوقاي چارۋىچىلىق فېرمىسىنى مىسالغا ئېلىپ چۈشەندۈرۈپ ئۆتىمىز.

مەكتەپلەردىكى ئاز سانلىق مىللەت ئوقۇغۇچى ۋە خەنزۇ ئوقۇغۇچىلار

ئىجتىمائىيەت 2 — 12

يىل	مەكتەپتىكى ئوقۇغۇچى			بۇنىڭ ئىچىدە ئاز سانلىق مىللەت ئوقۇغۇچى					
				جەمئىي	ئۇيغۇر	قازاق	موڭغۇل	خۇيزۇ	ئىسبە باشقىلار
1981	شەھەرلىك 2 - ئوتتۇرا مەكتەپ	تولۇق	189	28	4		22	1	1
		تولۇقسىز	282	38	10		16	11	1
		باشلانغۇچ	415	38					
	شويىكۆن رايونى	تولۇق	91						
		تولۇقسىز	504						
	ئارالتوقاي چارۋىچىلىق فېرمىسى	تولۇقسىز	265	10		1	3	6	
		باشلانغۇچ	827	18	3		4	10	1

1982	شەھەرلىك 2 - ئوتتۇرا مەكتەپ	تولۇق	172	11			10	1		
		تولۇقسىز	244	12	1		8	2		1
		باشلانغۇچ	415	31	4		12	9		6
	شويىڭپەن رايونى	تولۇق	113	16	1	1	8	5		1
		تولۇقسىز	518	40						
		باشلانغۇچ	2888	200						
	ئارالتوقاي چارۋىچىلىق فېرمىسى	تولۇقسىز	296	6	1		2	2		1
		باشلانغۇچ	833	26	2	7	11	4		2
1983	شەھەرلىك 2 - ئوتتۇرا مەكتەپ	تولۇق	182	19	2	1	6	8		2
		تولۇقسىز	244	23		4	8	6	2	3
		باشلانغۇچ	414	21		4	10	6		1
	شويىڭپەن رايونى	تولۇق	128	18		2	5	10		1
		تولۇقسىز	590	27		2	7	14		4
		باشلانغۇچ	3024	189						
	ئارالتوقاي چارۋىچىلىق فېرمىسى	تولۇق	40	2				2		
		تولۇقسىز	322	7			2	3		2
		باشلانغۇچ	929	27						
1984	شەھەرلىك 2 - ئوتتۇرا مەكتەپ	تولۇق	196	13	1	2	6	3		1
		تولۇقسىز	270	32	2	4	12	9	2	3
		باشلانغۇچ								
	شويىڭپەن رايونى	تولۇق	122	11		2	4	4		1
		تولۇقسىز	737	31		1	4	24		2
		باشلانغۇچ	3145	226						
	ئارالتوقاي چارۋىچىلىق فېرمىسى	تولۇق								
		تولۇقسىز	397	15			8	5		2
		باشلانغۇچ	844	34						

1985	شەھەرلىك 2 - ئوتتۇرا مەكتەپ	تولۇق	825	18			10		2	6
		تولۇقسىز	446	35	6	2	11		3	13
		باشلانغۇچ	488	39	1		23			15
	شويىكچەن رايونى	تولۇق	187	8	1	1	2	4		
		تولۇقسىز	936	40	1	1	6	32		
		باشلانغۇچ	3192	248						
	ئارالتوقاي چارۋىچىلىق فېرمىسى	تولۇق								
		تولۇقسىز	428	33						
		باشلانغۇچ	801	48						

ئىزاھات: يۇقىرىدىكى مەكتەپلەرنىڭ ھەممىسىدە دەرس خەنزۇ تىلىدا ئۆتۈلىدۇ.

دەرس خەنزۇ تىلىدا ئۆتۈلىدىغان بورتالا شەھەرلىك 2 - ئوتتۇرا مەكتەپتىن 1977 - يىلدىن 1985 - يىلغىچە ئالىي مەكتەپنىڭ تولۇق كۇرسىغا جەمئىي 34 ئوقۇغۇچى قوبۇل قىلىندى، ئۇلارنىڭ 15 ى ئاز سانلىق مىللەت ئوقۇغۇچى بولۇپ، ئومۇمىي ئوقۇغۇچىنىڭ 44 پىرسەنتىنى ئىگىلىدى؛ تېخنىكۇمغا جەمئىي 44 ئوقۇغۇچى قوبۇل قىلىندى، ئۇلارنىڭ 16 سى ئاز سانلىق مىللەت ئوقۇغۇچى بولۇپ، 36% نى ئىگىلىدى؛ تولۇقسىز ئوتتۇرا مەكتەپتىن تېخنىكۇمغا 23 ئوقۇغۇچى قوبۇل قىلىندى، ئۇلارنىڭ ئوبى ئاز سانلىق مىللەت ئوقۇغۇچى بولۇپ، 43% نى ئىگىلىدى.

3. نىكاھلىنىش ئەھۋالى

موڭغۇللارنىڭ دىنىي ئېتىقادى، تۇرمۇش ئادىتى خەنزۇلارنىڭكىگە ئوخشىشىپ كېتىدىغانلىقى ئۈچۈن، خەنزۇلار بىلەن توي قىلغانلىرى خېلىلا كۆپ، باشقا مىللەتلەر بىلەن توي قىلغانلىرى ئازراق.

ئىلگىرى بورتالاغا كۆچۈپ كەلگەن خەنزۇلارنىڭ كۆپ قىسمى بۇيتاق ئەر ئىدى، ئائىلىسىنى ئېلىپ كەلگەنلەر ئازراق ئىدى. ئۇلارنىڭ بىر قىسمى تىرىشىپ - تىرمىشىپ ئىشلەپ پۇل تېپىپ ئازراق ئېشىنغاندىن كېيىن يۇرتىغا قايتىپ ئۆيلىنىپ چىققان. يەنە بىر قىسمى بولسا ئۆزلىرى تۇرۇۋاتقان جايدا يەرلىك موڭغۇل قىزلار بىلەن توي قىلغان. ئىشلەپچىقىرىش، تۇرمۇشتا ئۇزاق مۇددەت بىللە بولۇش جەريانىدا ئۇلارنىڭ ئۆز ئارا چۈشىنىشى، مۇھەببىتى چوڭقۇرلاشقان، يىللارنىڭ ئۆتۈشىگە ئەگىشىپ، ئۆز ئارا مۇھەببەت ئىزھار قىلىشىپ، ئاخىر توي قىلغان. دالتۇ يېزىسىنىڭ بارون‌ئۆكۈر كەنتىدىكى ئەسلىدىكى توقۇز ئائىلىلىك خەنزۇنىڭ ئالتىسى موڭغۇل بىلەن توي قىلغان.

50 - يىللاردىن كېيىنمۇ ئوتتۇلاق يېزىسى جېگدە بۇلاق چارۋىچىلىق فېرمىسىنىڭ يەم - بوغۇز ئەترىتىدىكى 50 ئائىلىلىك خەنزۇنىڭ يەتتىسى موڭغۇل بىلەن توي قىلدى. بۇنىڭغا سۇمۇشا بىلەن فۇلۇبانى مىسال كەلتۈرۈش مۇمكىن.

سۇمۇشانىڭ بوۋىسى، دادىسى خەنزۇ، چوڭ ئانىسى، ئانىسى، خوتۇنى موڭغۇل، ئۇنىڭ ئۆزى خوتۇندىن تۆت ئوغلى، تۆت قىزى بار. تۆت ئوغلىنىڭ ئۆيلىنىش ئەھۋالى مۇنداق: چوڭ ئوغلى خەنزۇغا، 2 - ، 3 - ئوغۇللىرى موڭغۇلغا ئۆيلەندى، 4 - ئوغلى تېخى توي قىلمىدى. تۆت قىزنىڭ ياتلىق بولۇش ئەھۋالى

مونداق: چوڭ قىزى خەنزۇغا، 2 ـ، 3 ـ، 4 ـ قىزلىرى موڭغۇلغا تەگدى.

فۇلۇبا (موڭغۇل بېقىۋالغان خەنزۇ) نىڭ خوتۇنى موڭغۇل، ئۇلارنىڭ ئۇچ ئوغلى، ئۇچ قىزى بار. ئۇچ ئوغلىنىڭ ئۆيلىنىش ئەھۋالى مۇنداق: چوڭ ئوغلى خەنزۇغا، 2 ـ، 3 ـ ئوغۇللىرى موڭغۇلغا ئۆيلەندى. ئۇچ قىزىنىڭ ياتلىق بولۇش ئەھۋالى مۇنداق: چوڭ قىزى موڭغۇلغا، 2 ـ قىزى چاۋشيەن مىللىتىگە، 3 ـ قىزى خەنزۇغا تەگدى.

ئوخشىمىغان مىللەتلەر ئۆز ئارا توي قىلىدىغان ھادىسە دېھقانچىلىق رايونلىرىدا كۆپرەك، چارۋىچىلىق رايونلىرىدا ئازراق، چارۋىچىلىق بىلەن شۇغۇللىنىدىغانلارنىڭ تولىسى موڭغۇللار بىلەن قازاقلار بولۇپ، بۇ ئىككى مىللەتنىڭ دىنىي ئېتىقادى ئوخشاش بولمىغانلىقى، تۇرمۇش ئادىتى كۆپ پەرقلىنىدىغانلىقى ئۈچۈن، ئۇلاردىن ئۆز ئارا توي قىلغانلار ئىنتايىن ئاز.

4. كەسىپ قۇرۇلمىسى

ھەر قايسى مىللەتلەرنىڭ ئىقتىدارى ئوخشاش بولمىغاچقا، ئۇلارنىڭ كەسپىمۇ ئوخشىمايدۇ. خەنزۇلار كۆپىنچە دېھقانچىلىق ۋە قول ھۇنەرۋەنچىلىك بىلەن شۇغۇللىنىدۇ، دېھقانچىلىق بىلەن شۇغۇللىنىدىغانلىرى دالتۇ يېزىسى ۋە شويىڭپەن رايونىدا موڭغۇللار بىلەن ئارىلاش ئولتۇراقلاشقان. قول ھۇنەرۋەنچىلىك بىلەن شۇغۇللىنىدىغانلىرى كۆپىنچە دايىڭپەن (بورتالا بازىرى) گە مەركەزلەشكەن. موڭغۇللارنىڭ بىر قىسمى دېھقانچىلىق بىلەن، بىر قىسمى چارۋىچىلىق بىلەن شۇغۇللىنىدۇ، چارۋىچىلىق بىلەن شۇغۇللىنىدىغانلىرىنىڭ قازاقلار بىلەن بولغان مۇناسىۋىتى قۇيۇق. قازاقلارنىڭ كۆپىنچىسى چارۋىچىلىق بىلەن شۇغۇللىنىدۇ. ئۇيغۇرلار تىجارەتكە ماھىر، دېھقانچىلىق بىلەنمۇ شۇغۇللىنىدۇ، ئۇلار دايىڭپەن ۋە شەھەر، بازارلارنىڭ ئەتراپىدا ئولتۇراقلاشقان. تۇرلۇك كەسىپلەر بىر ـ بىرىگە مەدەت بېرىپ، بىر ـ بىرىگە تايىنىپ، بىللە مەۋجۇت بولۇپ تۇرىدۇ.

بورتالا 50 ـ يىللاردىن بۇيان تەدرىجىي ھالدا يېرىم دېھقانچىلىق، يېرىم چارۋىچىلىق رايونىغا ئايلاندى. يەرلىك سانائەتنىڭ گۈللىنىشىگە ئەگىشىپ، كەسىپ قۇرۇلمىسىدا بەزى ئۆزگىرىشلەر بولدى، لېكىن دېھقانچىلىق، چارۋىچىلىق بىلەن شۇغۇللىنىدىغانلار يەنىلا شەھەر نوپۇسىنىڭ مۇتلەق كۆپ قىسمىنى ئىگىلەيدۇ.

بورتالا شەھىرىنىڭ رايون، يېزا، مەيدان (فېرما) لىرىدىكى خادىملارنىڭ 1982 ـ يىلى تۇرلۇك كەسىپلەر بىلەن شۇغۇللىنىش ئەھۋالى

ئىجتىمائىيەت 2 — 13

نامى	ئومۇمىي ئادەم	چارۋىچى		دېھقان		باشقىلار (ئاساسىي قۇرۇلۇش، پىششىقلاش)		ئىدارە ئورگان
شويىڭپەن رايونى	21759	2308	بۇنىڭ ئىچىدە خەنزۇ 19	16346	بۇنىڭ ئىچىدە خەنزۇ 10303	2020	بۇنىڭ ئىچىدە خەنزۇ 1814	1085
چىندېل يېزىسى	14276	929	10	12177	2701	575	494	595
ئوتبۇلاق يېزىسى	9959	834	63	8155	3693	369	346	601

دالتۇ يېزىسى	11241	1445	94	8437	6247	610	596	749
بىلىن خارمودون يېزىسى	4829	401	42	3906	3497	245	245	277
ئارالتوقاي چارۋىچىلىق فېرمىسى	6499	1525	5	4100	2866	230	230	644
ئۇلانبۇخ ئۇرۇقچىلىق مەيدانى	1369			1061	870	256	245	52

ئىزاھات: بۇ جەدۋەل 1982 - يىلدىكى ئومۇميۈزلۈك نوپۇس تەكشۈرۈشكە دائىر مەلۇماتقا ئاساسەن ئىشلەندى.

دېھقانچىلىق بىلەن شۇغۇللىنىدىغانلارنىڭ كۆپ قىسمى خەنزۇ. ئاساسىي قۇرۇلۇش، پىششىقلاش كەسىپلىرىدە خەنزۇلارنىڭ نىسبىتى تېخىمۇ كۆپ. چارۋىچىلىقتا ئاز سانلىق مىللەت مۇتلەق ئۈستۈنلۈكنى ئىگىلەيدۇ. ئوخشاش بولمىغان مىللەتلەرنىڭ ئۆزلىرى ئۈستۈنلۈكنى ئىگىلەيدىغان كەسىپلەردىكى نىسبىتى ئەڭ يۇقىرى، كىرىسىمۇ خېلىلا كۆپ.

بورتالا شەھەر رايونىدىكى نوپۇسنىڭ كەسىپ قۇرۇلمىسى جەھەتتە دۆلەت ئورگانلىرى، كارخانا، كەسىپي ئورۇنلار، زاۋۇتلار، ماگىزىنلار ۋە باشقا دۆلەت ئورگانلىرى ياكى كوللېكتىپ ئورگانلىرىدىكى ئىشچى - خىزمەتچىلەر ئاساس قىلىنىدۇ. يەككە تىجارەت بىلەن شۇغۇللىنىدىغان ئۇششاق تىجارەتچىلەر، كىچىك ئاشخانا تىجارەتچىلىرىمۇ بار. يەككە تىجارەت بىلەن شۇغۇللىنىدىغان ئۇششاق تىجارەتچىلەر، كىچىك ئاشخانا تىجارەتچىلىرى ئىچىدە ئۇيغۇرلار بىلەن خەنزۇلارنىڭ نىسبىتى خېلىلا كۆپ، ئىشچى - خىزمەتچىلەر ئىچىدە ھەممە مىللەت مەلۇم نىسبەتنى ئىگىلەيدۇ. بولۇپمۇ پارتىيە، ھۆكۈمەت رەھبەرلىك ئورگانلىرىدىكى ھەر دەرىجىلىك رەھبىرى كادىرلار ئىچىدە ئاز سانلىق مىللەتلەرنىڭ نىسبىتى يىلدىن يىلغا ئۆرلىمەكتە.

بورتالا شەھىرىدىكى ھەرمىللەت كادىرلىرىنىڭ 50 - يىللاردىن بۇيانقى ئەھۋالى

ئىجتىمائىيەت 2 — 14

يىل	جەمئىي	خەنزۇ	ئاز سانلىق مىللەت	ئاز سانلىق مىللەت (%)	ئاز سانلىق مىللەتلەرنىڭ تەركىبى						
					ئۇيغۇر	موڭغۇل	قازاق	خۇيزۇ	مانجۇ	شىبە	باشقىلار
1950—1951	206	19	187	90.8	87	26	61	1			12
1953	222	26	196	88.3	95	35	58	3			5
1954	258	56	202	78.3	115	27	46	3			11
1955	220	36	184	83	113	26	39	3		1	2
1956	261	56	205	78.5	112	35	48	1			9
1957	268	55	213	42.2	116	40	49	3			5
1963	452	206	246	54.4	141	59	41	4			1
1964	487	225	262	53.8	141	66	46	3			6
1965	517	235	282	54.6	145	77	50	3			7
1971	833	467	366	44	182	107	61	6	1	5	4
1972	931	525	406	43.6	213	110	66	7	2	5	3

5	4	2	10	75	105	241	48.2	442	474	916	1973
5	6		7	91	115	249	49.6	473	480	953	1974
4	6	2	7	91	132	280	50.3	522	516	1038	1975
5	6	2	33	76	118	319	47.7	579	636	1215	1976
2	7	3	7	123	169	335	48.4	646	688	1334	1977
6	7	3	10	135	189	358	49.9	710	711	1421	1978
4	6	3	8	145	193	372	50.1	731	727	1458	1979
5	4	4	12	226	251	518	49	1020	1060	2080	1980
7	5	5	57	220	281	624	52.2	1198	1097	2295	1981
9	4	7	26	289	336	718	53.3	1389	1215	2604	1982
10	4	6	25	314	355	835	55.9	1549	1221	2770	1983
15	4	6	42	299	353	850	55.6	1569	1252	2821	1984
12	4	6	28	399	412	924	57.6	1785	1314	3099	1985

5. ئىجتىمائىي ئالاقە

جۇڭخۇا خەلق جۇمھۇرىيىتى قۇرۇلۇشتىن ئىلگىرى، بورتالادا دېھقانچىلىق، چارۋىچىلىق ئىشلىرىنىڭ تەرەققىياتى ئاستا، قاتناش قولايسىز بولۇپ، ئىگىلىك تەرەققىي تاپمىغاندى، ئىشلەپچىقىرىش ۋە كۈندىلىك تۇرمۇش بۇيۇملىرىنىڭ ئاز بىر قىسمى سىرتتىن كەلتۈرۈلگەندىن باشقا، كۆپ قىسمىنى ئاساسەن شۇ جايدىكى ھەر مىللەت خەلقى ئۆزلىرىنىڭ ئارتۇقچىلىقىنى جارى قىلدۇرۇپ ئىشلەپچىقىراتتى. خەنزۇلار تېرىقچىلىق قىلىپ ئاشلىق ئىشلەپچىقىراتتى؛ موڭغۇللار، قازاقلار چارۋىچىلىق بىلەن شۇغۇللىنىپ، تېرە، كېگىز - كېچەك، سۈت ياسالمىلىرى ۋە گۆش ئىشلەپچىقىراتتى؛ ئۇيغۇرلار بولسا كۈندىلىك تۇرمۇش بۇيۇملىرى ۋە مىلىچ مال تىجارىتى بىلەن شۇغۇللىناتتى. ئۇلار ئۆز ئارا بار - يوقنى ئالماشتۇرۇپ، بورتالا رايونىنىڭ ئۆزىنى ئۆزى ئاساسىي جەھەتتىن قامدايدىغان ئىگىلىكىنى ئورتاق ۋۇجۇدقا كەلتۈرگەندى. كونا جەمئىيەتتە ئەكسىيەتچى ھۆكۈمران سىنىپنىڭ ئېزىشى، ئېكسپىلاتاتسىيە قىلىشى ۋە ئارىغا بۆلگۈنچىلىك سېلىشى تۈپەيلىدىن، بىر قىسىم مىللەتلەر ئارىسىدا ئارازلىق پەيدا بولغانىدى. لېكىن مىللەتلەرنىڭ دوست ئۆتۈشى ئومۇمىي ئەھۋال ئىدى. قۇيۇق ئىجتىمائىي ئالاقە مىللەتلەرنىڭ ئۆز ئارا چۈشىنىشىنى چوڭقۇرلاشتۇرغان، مىللەتلەر بىر - بىرىنىڭ ئوخشىمىغان تۇرمۇش ئادىتى بىلەن پىشىشق تونۇشقان. بورتالا شەھىرىدىكى كونا خەنزۇلارنىڭ دېگىدەك باشقا مىللەتلەردىن دوست - ئاغىنىلىرى بار، ئۇلارنىڭ كۆپ قىسمى موڭغۇل، خەنزۇلار ئۆزلىرىنىڭ ئۇلارغا بولغان يېقىنچىلىقىنى بىلدۈرۈش ئۈچۈن، ئۆزلىرىگە موڭغۇلچە ئىسىمنى قويۇۋالغان. ئۇلار يەنە ئوغلاق تارتىش، بەيگە، چالغۇ چېلىش، ناخشا ئېيتىشقا ئوخشاش مەدەنىي مەشغۇلاتلارغىمۇ قاتنىشىدۇ. دالتۇ يېزىسىنىڭ بارون ئۆڭكۇر كەنتىدىكى خەنزۇ بوۋاي ۋاڭ لىيەنجۇڭ ئۆز ۋاقتىدا بەيگە ماھىرى بولۇپ، ئۇ، ئۆزىنىڭ يۇقىرى ئات ئۈستى ماھارىتى بىلەن ئۈچ ناھىيىگە تونۇلغان.

پارتىيەنىڭ مىللىي سىياسىتىنىڭ ئىزچىللاشتۇرۇلۇشى ۋە ئەمەلىيلەشتۈرۈلۈشىگە ئەگىشىپ، مىللەتلەر

مۇناسىۋىتى تېخىمۇ قويۇقلاشتى، ئۇلارنىڭ خىزمەت، ئىشلەپچىقىرىش، تۇرمۇش قاتارلىق جەھەتتىكى بېرىش - كېلىشى تېخىمۇ كۆپەيدى. ئۇلار بىر - بىرىنىڭ توي - تۆكۈن، ئۆلۈم - يېتىم ئىشلىرى، كۆڭۈل ئېچىش قاتارلىق ئىجتىمائىي پائالىيەتلىرىگە قاتنىشىپ تۇرىدىغان بولدى؛ تۇرمۇش، يېمەك - ئىچمەك، كىيىنىش - ياسىنىش قاتارلىق ئادەتلىرى ئۆز ئارا سىڭىشىپ كەتتى، ئۇلارنىڭ ھەممىسى باشقا مىللەتلەرنىڭ تەسىرىنى ھەر خىل دەرىجىدە قوبۇل قىلدى، شۇنىڭ بىلەن مىللەتلەرنىڭ يېقىنلىشىش دەرىجىسى ئۆستى. تۇرلۇك مىللەتلەردىن بولغان كادىرلار، ئىشچىلار، دېھقانلار ۋە باشقىلار ئوتتۇرىسىدا 30 نەچچە يىلدىن بۇيان ماجرا كۆرۈلۈپ باقمىدى، ئۇلار باشتىن ئاخىر ئىتتىپاق ئۆتتى، ئۆز ئارا ھەمكارلىشىش ۋە ياردەملىشىش ئومۇمىي كەيپىياتقا ئايلاندى، مىللەتلەرنىڭ ئىناق ئۆتكەنلىكىگە دائىر ئۇلگىلىك ئىشلار كۆپلەپ مەيدانغا كەلدى. 1982 - يىلدىن 1985 - يىلنىڭ ئاخىرىغىچە شەھەر بويىچە 580 كىشى شەھەر دەرىجىلىك، 48 كىشى ئوبلاست دەرىجىلىك، بەش كىشى ئاپتونوم رايون دەرىجىلىك مىللەتلەر ئىتتىپاقلىقىدا نەمۇنىچى بولدى.

§ 7. دىنىي ئىشلارنىڭ باشقۇرۇلۇش ئەھۋالى

لاما دىنى، ئىسلام دىنىنىڭ دىنىي ئىشلىرىنى جۇڭخۇا خەلق جۇمھۇرىيىتى قۇرۇلۇشتىن بۇرۇن لاما ئىبادەتخانىسى، مەسچىتلەردىكى كەسپىي دىندارلار باشقۇراتتى، يەرلىك ھۆكۈمەتتە دىنىي ئىشلارنى باشقۇرىدىغان مەخسۇس ئورگان يوق ئىدى.

1. دىنىي ئېتىقاد ئەركىنلىكىگە دائىر سىياسەتنىڭ ئىزچىللاشتۇرۇلۇش ئەھۋالى

جۇڭخۇا خەلقى جۇمھۇرىيىتى قۇرۇلغاندىن كېيىن، دىنىي ئىشلارنى بىرلىكسەپ تارمىقى باشقۇردى. ئۇ، جۇڭگو كومپارتىيىسىنىڭ دىنىي ئېتىقاد ئەركىنلىكىگە دائىر سىياسىتىنى ئىزچىللاشتۇرۇپ، كەسپىي دىندارلارغا بولغان ئىدىيىۋى تەربىيىنى كۈچەيتتى. 1954 - يىلدىن 1956 - يىلغىچە ئاساسەن لاما، ئاخۇن، ئىمام قاتارلىقلارغا دۆلەتنىڭ قانۇن، پەرمانلىرى ۋە پارتىيىنىڭ دىنىي ئېتىقاد ئەركىنلىكىگە دائىر سىياسىتىنى تەشۋىق قىلىپ، كەسپىي دىندارلارنى قولغا كەلتۈرۈش، تەربىيىلەش ۋە ئۇلار بىلەن ئىتتىپاقلىشىش خىزمىتىنى كۈچەيتتى. بولۇپمۇ ۋەكىللىك خاراكتېرى چوڭراق دىنىي ئەربابلار بىلەن ئىتتىپاقلىشىشقا ئەھمىيەت بەردى. شۇنىڭ بىلەن بىللە، ئىسلام دىنى، لاما دىنىنىڭ ئاساسىي ئەھۋالىنى تەكشۈرۈپ تەتقىق قىلىش خىزمىتىنى كۈچەيتىپ، ئەمەلىي ئەھۋالىنى كۆزدە تۇتقان ھالدا تەربىيە ئېلىپ باردى ۋە باشقۇردى. 1954 - يىلدىكى مەلۇماتقا قارىغاندا، ناھىيە بويىچە كەسپىي دىندار 83 كە يەتكەن.

2. دىنىي ئىمتىيازنىڭ بىكار قىلىنىش ئەھۋالى

1956 - يىلدىن 1957 - يىلغىچە پارتىيە مەركىزىي كومىتېتىنىڭ دىن مەسىلىسىگە قاراتقان قاڭجېن، سىياسەتلىرى كەڭ تەشۋىق قىلىنىپ، دىنغا ئېتىقاد قىلغۇچى ھەر مىللەت ئاممىسىنىڭ ئېتىقاد قىلىش ئەركىنلىكى قوغدالدى، دىن ساھەسىدىكى ئىلغار كۈچلەر بىلەن ئىتتىپاقلىشىش يەنىمۇ كۈچەيتىلىپ، ئاز

ساندىكى جاھىللار يېتىم قالدۇرۇلدى. دىنىي ئىمتىيازنىڭ بىكار قىلىنغانلىقى دىنىي زاتلارنىڭ ئۆزىگە جاكارلىتىلدى. دىنىي زاتلارنىڭ مۇتلەق كۆپ قىسمى دېھقانچىلىق، چارۋىچىلىق بىلەن شۇغوللىنىشقا باشلىدى. لامالاردىن تېۋىپلىق قىلىدىغانلىرى يەنىلا تېۋىپلىق قىلدى. شۇنىڭ بىلەن دىن ساھەسىدە خېلى چوڭ ئۆزگىرىش بولدى. بولۇپمۇ ياش دىنىي زاتلار ئۆزلۈكىدىن دىنىي كەسپىنى تاشلاپ، ئەمگەك قىلدى ۋە ئوقۇدى. قالغان دىنىي زاتلارمۇ جۇڭگو كومپارتىيىسىنىڭ دىن سىياسىتى بويىچە نورمال دىنىي پائالىيەتلەرنى ئۆتكۈزەلەيدىغان بولدى. ئاپتونوم رايونلۇق پارتكوم 1958 - يىلى دالتۇ يېزىسىدىكى ئاق ئىبادەتخانىنى ساقلاپ قېلىشنى بەلگىلىگەندى، ناھىيىلىك بىرلىكسەپ بۆلۈمى چۈرۈم، زۈدوپتىن ئىبارەت ئىككى لامانى ئىبادەتخانىغا قاراشقا قويۇپ، ئۇلارغا ئىبادەتخانا چېقىپ تاشلانغانغا قەدەر ئايمۇ ئاي تۇرمۇش يارىدەم پۇلى بېرىپ تۇردى. «ئالغا» چارۋىچىلىق فېرمىسىدىكى چوڭ ئىبادەتخانا 1958 - يىلى ئۆز پائالىيىتىنى توختاتقاندىن كېيىن زۈدوپ، چۈرۈمدىن ئىبارەت ئىككى لاما ئىبادەتخانىغا قارىغاندى، 1972 - يىلى ئىبادەتخانا چېقىپ تاشلانغاندىن كېيىن، ئۇلار يېزىغا قايتىپ دېھقانچىلىق قىلدى.

1959 - يىلى ئامما ئارىسىدا ئاتېئىزم تەربىيىسى ئېلىپ بېرىلدى ۋە دىنىي تۈزۈم ئىسلاھ قىلىندى، دىن دۆلەتنىڭ قانۇن، پەرمان، سىياسەتلىرىگە ئارىلاشسا، ئىبادەتخانا ئۆز ئالدىغا سوت كوللېگىيىسى تەشكىللەپ مۇرتلىرىنى جازالىسا بولمايدىغانلىقى، ئىبادەتخانا يېرىنىڭ دۆلەت ئىختىيارىغا ئۆتكۈزۈۋېلىنمايدىغانلىقى، باج ئېلىشقا رۇخسەت قىلىنمايدىغانلىقى، ئايالارنى كەمسىتىشكە بولمايدىغانلىقى، دىنىنىڭ دۆلەتنىڭ مائارىپ ئىشلىرىغا ئارىلىشىشىغا رۇخسەت قىلىنمايدىغانلىقى، ئامما مېنىڭ مال مۈلكىنى تۇرلۇك يوللار بىلەن قاقتى - سوقتى قىلىشقا ۋە ئامما ئىنى ھەقسىز ئىشلىتىشكە رۇخسەت قىلىنمايدىغانلىقى ئېنىق بەلگىلەندى.

پارتىيە 11 - نۆۋەتلىك مەركىزىي كومىتېتى 3 - ئومۇمىي يىغىنىدىن كېيىن، دىنىي سىياسەتنىڭ ئەمەلىيلەشتۈرۈلۈشى نەتىجىسىدە دىنىي پائالىيەت سورۇنلىرى قەدەمبۇ قەدەم ئەسلىگە كەلدى ۋە ئېچىلدى. 1979 - يىلغىچە 11 كىچىك مەسچىت سېلىندى. 1983 - يىلى چوڭ، كىچىك دىنىي پائالىيەت سورۇنى 42 گە، 1984 - يىلى 43 كە، 1985 - يىلى 47 گە يەتتى. بۇ دىنىي پائالىيەت سورۇنلىرى ئىشلەپچىقىرىش ئەترەتلىرىنىڭ كېرەكلىك ئۈيلەرنى بېرىشى ياكى ئامما ئىنىڭ يىغىش قىلىشى بىلەن قۇرۇلدى ۋە سېلىندى. 1984 - يىلدىن باشلاپ مەسچىتلەرنىڭ ھەممىسىدە ئۇچ كىشىلىكتىن بەش كىشىلىككىچە بولغان دېموكراتىك باشقۇرۇش ھەيئەت (ياكى گۇرۇپپىسى) لىرى قۇرۇلدى، ئۇلارنىڭ ئەزاسى 201 گە يەتتى. 1984 - يىلدىكى مەلۇماتقا قارىغاندا، ناھىيە بويىچە قارىدىن پۇقرا دىندار 61 گە يەتكەن. ئۇلارنىڭ 43 ى ئىمام، خاتىپ.

3 . دىنىي زاتلارنى ئىجتىمائىي خىزمەتلەرگە قاتناشتۇرۇش ۋە ئۇلارغا تۇرمۇش يارىدەم پۇلى بېرىش ئەھۋالى

1980 - يىلى دىنىي زاتلاردىن بىر كىشى ناھىيە دەرىجىلىك خەلق ۋەكىللىكىگە، تۆت كىشى ئوبلاست دەرىجىلىك خەلق ۋەكىللىكىگە، تۆت كىشى ئوبلاستلىق سىياسىي كېڭەشنىڭ ئەزالىقىغا سايلاندى، سىياسىي كېڭەشنىڭ ئەزالىقىغا سايلانغانلاردىن ئىككى كىشى ئوبلاستلىق سىياسىي كېڭەش دائىمىي كومىتېتىنىڭ ئەزاسى بولدى. 1983 - يىلى ناھىيىلىك بىرلىكسەپ بۆلۈمى ئابدۇللاھېك، قاماش، مۇھەممەت خەلپەت قاتارلىق دىنىي زاتلارنى ئاپتونوم رايونلۇق ئىسلام جەمئىيىتىنىڭ ئەزالىقىغا كۆرسەتكەندى، ئۇلاردىن مۇھەممەت خەلپەت ئەزا بولدى. ئارىبودىن، گاردىنىدىن ئىبارەت ئىككى لاما ئاپتونوم رايونلۇق بۇددا جەمئىيىتىنىڭ ئەزالىقىغا كۆرسىتىلدى.

جۇڭخۇا خەلق جۇمھۇرىيىتى قۇرۇلغاندىن كېيىن، پارتىيە ۋە ھۆكۈمەت يۆلەنچۈكى يوق، يالغۇز، قېرى، ئاجىز، تۇرمۇش قىيىنچىلىقى بار دىنىي زاتلارغا كونكرېت ئەھۋالىغا قاراپ قەرەللىك ياكى ۋاقىتلىق تۇرمۇش يارەم پۇلى بېرىپ تۇردى. «مەدەنىيەت زور ئىنقىلابى» مەزگىلىدە تۇرمۇش يارەم پۇلى بېرىش توختاپ قالدى. 1980 - يىلى ئەسلىگە كەلتۈرۈلدى. ئىسلام دىنى زاتلىرىدىن 1980 - يىلى بىر كىشى ئايدا 25 يۈەندىن، 1981 - يىلى ئالتە كىشى ئايدا 25 يۈەندىن 30 يۈەنگىچە، 1985 - يىلى توققۇز كىشى ئايدا 65 يۈەندىن تۇرمۇش يارەم پۇلى ئالدى. لاما دىنى كەسپىي خادىملىرىدىن 1980 - يىلى بىر كىشى ئايدا 23 يۈەندىن، 1981 - يىلى ئىككى كىشى پەسلىدە 60 يۈەندىن، 1982 - ۋە 1983 - يىللىرى تۆت كىشى ئايدا 30 يۈەندىن 43 يۈەنگىچە، 1984 - يىلى سەككىز كىشى ئايدا 35 يۈەندىن 53 يۈەنگىچە، 1985 - يىلى سەككىز كىشى ئايدا 35 يۈەندىن 83 يۈەنگىچە تۇرمۇش يارەم پۇلى ئالدى.

Ⅲ باب

خەلق تۇرمۇشى

§ 1. دېھقانلار تۇرمۇشى

كونا جەمئىيەتتە دېھقانلار ئۇزاق مۇددەت ھۆكۈمران سىنىپلارنىڭ دەھشەتلىك ئېكسپىلاتاتسىيە قىلىشى ۋە زۇلمىغا ئۇچراپ تۇرغاچقا، تۇرمۇشى ئىنتايىن نامرات بولۇپ، دائىم ئاچ - يالىڭاچلىقتا ئۆتەتتى.

1950 - يىلى جۇڭگو خەلق ئازادلىق ئارمىيىسى بورتالاغا كېلىپ ئورۇنلىشىپ، خەلق ھۆكۈمىتى قۇردى. 1951 - يىل 9 - ئايدا يېزىلاردا ئىجارە ھەققىنى كېمەيتىش، زومىگەرلەرگە قارشى تۇرۇش ھەرىكىتى ئېلىپ بېرىلدى. 1953 - يىلى يەر ئىسلاھاتى خىزمىتى تاماملاندى، بۇنىڭ بىلەن يېزىلاردا زور ئۆزگىرىشلەر بارلىققا كەلدى. دېھقانلارغا يەر، تېرىلغۇ ئۇلىغى، دېھقانچىلىق سايمىنى تەقسىم قىلىپ بېرىلدى، نەتىجىدە دېھقانلار يەرنىڭ خوجايىنىغا ئايلاندى؛ ھۆكۈمەت قۇتقۇزۇش ئاشلىقى، ئۇرۇقى ۋە بىر قىسىم دېھقانچىلىق سايمانلىرىنى ھەمدە قەرز پۇل، قەرز ئاشلىقى تارقىتىپ، يېزا ئىگىلىكىگە ياردەم بەردى. ئۆيى يوق دېھقانلار يېڭى ئۆي سېلىشقا باشلىدى، كۆپلىگەن دېھقانلارنىڭ ئىنىڭ ۋە قويى بار بولدى، يېڭى كىيىم - كېچەك، يوتقان - كۆرپىلەرنى تولۇقلىۋالدى، دېھقانلارنىڭ تۇرمۇشى تەدرىجىي ياخشىلىنىشقا باشلىدى.

1. كىرىم

يېڭى جۇڭگو قۇرۇلغاندىن كېيىن، يېزا ئىگىلىكىنىڭ راۋاجلىنىشىغا ئەگىشىپ، دېھقانلارنىڭ كىرىمى ئومۇمىيۈزلۈك ئاشتى.

بورتالا شەھىرىدىكى دېھقانلارنىڭ 1957 - يىلدىن 1985 - يىلغىچە بولغان كىرىم ئەھۋالى

ئىجتىمائىيەت 3 — 1

تۈرى / يىللار	ئائىلىنىڭ ئومۇمىي تۇتقان يېرى (يۈەن)	ئەمگەك جەنىنىڭ ئومۇمىي تۇتقان يېرى (يۈەن)	كىشى بېشىغا توغرا كەلگەن ئومۇمىي كىرىم (يۈەن)				ئەمگەك كۈنىنىڭ قىممىتى	ئىزاھات
			شەھەر بويىچە	دېھقانچىلىق رايونى	چارۋىچىلىق رايونى	يېزا - باززار كارخانىلىرى		
1957	385.83	213.35	89.44					
1958	321.54	178.45	83.44				1.83	
1959	314.80	151.34	76.64					
1960	296.65	202.30	80.91					
1961	298.99	202.30	92.24					
1962	355.55	259.92	106.50				1.48	
1963	419.60	273.66	115.23				1.78	
1964	552.44	363.55	143.78				2.13	
1971	387.00	233.00	94.70				1.48	
1972	582.00	335.00	133.60				1.52	
1973	653.00	377.00	150.60				1.78	
1974	594.00	332.00	144.00				1.57	
1975	539.26	331.35	125.00				1.30	
1976	616.76	373.70	132.40				1.14	
1977	600.52	412.70	133.20				1.19	
1978	418.00	508.00	159.00				1.78	
1979	941.00	598.00	209.00				2.11	
1980	967.00	598.00	201.80	192	166	404	2.07	
1981	926.00	577.00	202.00	197.9	178	453	2.03	
1982	928.48	679.20	221.00	219.1	195	491	1.98	
1983	1612.43	443.67	323.00	311	290	532		
1984	2277.80	1083.13	420	397	391	820		
1985	2492.99	1294.45	486	457	399	1204		

يۇقىرىدىكىلەر كوللېكتىپ تەقسىمات ئەھۋالىدىن ئىبارەت. دېھقانلارنىڭ قالدۇق يېرى، قالدۇق چارۋا ۋە ھويلا - ئارام قوشۇمچە كەسىپنىڭ دائىر كىرىملىرىمۇ بار.

1980 - يىلدىكى تەكشۈرۈشكە قارىغاندا، شويىڭپەن گۈڭشېسى دولانتىبۇلاق كەنتى 2 - ئاھالىلەر كومىتېتى (يەنى 1-، چوڭ ئەترەت 2 - ئىشلەپچىقىرىش ئەترىتى) نىڭ كىشى بېشىغا توغرا كەلگەن ئوتتۇرىچە كىرىمى 294.38 يۈەنگە يەتكەندى، بۇنىڭ ئىچىدە كىشى بېشىغا توغرا كەلگەن قوشۇمچە كەسىپ كىرىمى 10.87 يۈەن بولۇپ، كىشى بېشىغا توغرا كەلگەن ئومۇمىي كىرىمىنىڭ 3.7 پىرسەنتىنى ئىگىلىدى. 1981 - يىلى بۇ كەنتنىڭ ئائىلە قوشۇمچە كەسىپىدە ئىشلەپچىقىرىشقا دائىر ساپ كىرىمى 1980 - يىلىدىكىدىن %7.87 ئېشىپ، ئوتتۇرا ھېساب بىلەن كىشى بېشىغا توغرا كەلگەن كىرىم 18.15 يۈەن ئېشىپ، كىرىم نىسبىتىنىڭ 11.2 پىرسەنتىنى ئىگىلىدى.

1983 - يىلى ناھىيە بويىچە دېھقان ئائىلىلىرىنىڭ ئوتتۇرىچە كىرىمى 1612.43 يۈەنگە، كىشى بېشىغا توغرا كەلگەن ئوتتۇرىچە كىرىمى 323 يۈەنگە يەتتى. شويىڭپەن رايونى تاۋنخامار كەنتى بىلەن دالتۇ يېزىسى بارون ئۆڭكۇر كەنتىدە كىشى بېشىغا توغرا كەلگەن ئوتتۇرىچە كىرىم 600 يۈەندىن ئاشتى.

دېھقان ئائىلىلىرىنىڭ 1983 - يىللىق كىرىمىنىڭ تەركىب تېپىش ئەھۋالى

ئىجتىمائىيەت 3 — 2 بىرلىكى: يۈەن

نامى	ئومۇمىي كىرىم		كوللېكتىپ كىرىم		ئائىلە قوشۇمچە كەسىپ كىرىمى		باشقا غەيرىي قەرز خاراكتېرىدىكى كىرىم	
	جەمئىي	كىشى بېشىغا توغرا كەلگىنى	جەمئىي	كىشى بېشىغا توغرا كەلگىنى	جەمئىي	كىشى بېشىغا توغرا كەلگىنى	جەمئىي	كىشى بېشىغا توغرا كەلگىنى
شويىڭپەن رايونى (تاۋنخامار كەنتى)	46.525	612.17	11112	146.24	32520	427.89	2893	37.07
ئوتبۇلاق يېزىسى (ئوتبۇلاق كەنتى)	30060	455.46	1000	15.15	27696	419.64	1364	20.67
دالتۇ يېزىسى (بارون ئۆڭكۇر كەنتى)	36456	639.23	6730	118.07	29481	517.21	225	8.95
ئىزاھات	ئائىلە قوشۇمچە كەسىپ كىرىمى ئومۇمىي كىرىمنىڭ 67.57 پىرسەنتىنى ئىگىلەيدۇ							

2. چىقىم

شويىڭپەن رايونى، ئوتبۇلاق يېزىسى، دالتۇ يېزىسىدىن ئىبارەت ئۈچ ئورۇننىڭ ئوندىن ئائىلىنى تاللاپ تەكشۈرۈش ئەھۋالى شۇنى ئىسپاتلىدىكى، 1983 - يىلى دېھقان ئائىلىسىدىكى ھەر بىر كىشىگە ئوتتۇرا ھېساب بىلەن توغرا كەلگەن ئومۇمىي چىقىم 468.64 يۈەنگە يەتكەن، بۇنىڭ ئىچىدە تۇرمۇش خىراجىتى چىقىمى 278.53 يۈەن، مەدەنىي ھايات مۇلازىمىتى خىراجىتى چىقىمى 5.63 يۈەن، ئائىلە ئىگىلىكى خىراجىتى ۋە ئىشلەپچىقىرىش خاراكتېرىدىكى تۇراقلىق مۇلۇك سېتىۋېلىش چىقىمى 184.48 يۈەن؛ تۇرمۇش خىراجىتى چىقىمىنىڭ 59.4 پىرسەنتىنى، ئومۇمىي كىرىمنىڭ 40.49 پىرسەنتىنى ئىگىلىدى. كىرىم - چىقىمنى بالانس قىلغاندا كىشى بېشىغا ئوتتۇرا ھېساب بىلەن 210.14 يۈەن قالدۇق قالدى.

1983 - يىلى دېھقان ئائىلىلىرىدە كىشى بېشىغا توغرا كەلگەن چىقىم ئەھۋالى

ئىجتىمائىيەت 3 — 3 بىرلىكى: يۈەن

نامى	ئومۇمىي چىقىم	تۇرمۇش خراجىتى چىقىمى					مەدەنىي هايات مۇلازىمىتى
		جەمئىي	يېمەكلىك	كىيىم - كېچەك	يېقىلغۇ	ئولتۇراق ئۈي ئىستېمال بۇيۇمى ۋە باشقىلار	
شوپېڭپەن رايونى (تاۋنىخامار كەنتى)	456.47	259.09	173.03	44.19	10.24	7.8	23.84	6.59
ئۇتېۋلاق يېزىسى (ئۇتېۋلاق كەنتى)	407.64	265.76	161.06	50.9	6.73	7.41	39.66	4.17
دالتۇ يېزىسى (بارۇن ئۆڭكۇر كەنتى)	506.18	309.45	184.38	33.90	8.48	55.02	27.67	6.32
ئىزاهات	تۇرمۇش خراجىتى ئومۇمىي چىقىمنىڭ 59.43 پىرسەنتىنى، ئومۇمىي كىرىمنىڭ 40.5 پىرسەنتىنى ئىگىلىدى							

3. دېھقانلار تۇرمۇشىدىكى ئۆزگىرىشلەر

1952 - يىلدىكى يەر ئىسلاھاتىدىن كېيىن، دېھقانلارنىڭ تۇرمۇشىدا خېلى زور ئۆزگىرىشلەر بارلىققا كەلدى. 50 - يىللارنىڭ باشلىرىدىن ئوتتۇرىلىرىغىچە، كۆپلىگەن دېھقانلار ستانوكتا توقۇلغان سىدام رەخت، كاجى، يوللۇق رەختلەردىن تىكىلگەن كىيىملەرنى، ھېيت - بايراملاردا تېخى يېڭى كىيىملەرنى كىيەلەيدىغان بولدى. لېكىن ئادەتتىكى كىشىلەر يەنىلا كىيىمنى «يېڭى پېتى ئۈچ يىل، كونىرىغاندا ئۈچ يىل، ياماپ - يۆمەپ يەنە ئۈچ يىل» كىيىدى. بىر يىلدا ئالغان ئاشلىق قورساق مەسلىسىنىلا ھەل قىلدى. ئۇلارنىڭ تۇرالغۇ ئۆيلىرى بىرقەدەر ئاددىي، كۆپىنچىسى سوقما تام بولۇپ، پاكار، قارا ئىغۇ، تار ئىدى. كېسەكتىن ئوچاق سېلىپ، قىشتا ئوتۇن - ساماندا قالاپ ئىسسىندى. ئۇلارنىڭ ئۆيلىرىدە ئاددىيغىنا بىرقانچە كالا شىرەسى، ئۇزۇن ئورۇندۇق قاتارلىق ئۈي جاھازلىرى بار ئىدى.

خەلق گۇڭشېسى قۇرۇلغاندىن كېيىن، يەر گۇڭشېغا تەۋە بولدى. ئىشنى باھالاپ نومۇر خاتىرىلەش، ئەمگەكنى قارا ئاپ ھەق بېرىش يولغا قويۇلدى، بىر قەدەر پاي ئىشلەپچىقىرىش ئەترەتلىرىنىڭ تۇرمۇش سەۋىيىسى كۆرۈنەرلىك ئۆستى، گۇڭشې ئەزالىرىنىڭ تۇرمۇشىمۇ ياخشىلاندى. مۇتلەق كۆپ ساندىكى گۇڭشې ئەزالىرى ئولتۇراق ئۈي سالدى، بۇ ئۆيلەر گەرچە يەنىلا كېسەك تام بولسىمۇ، لېكىن كۆپىنچىسىگە ئەينەكلىك دېرىزە ئورنىتىلدى. بەزى ئائىلىلەردە كارىۋات، ئىشكاپ قاتارلىق ئۈي جاھازلىرى تولۇقلىنىشقا باشلىدى. ئوزۇقلۇق ئاشلىقى ئېشىنغاچقا، ھەممە ئائىلە توخۇ، ئۆردەك، چوشقا، قوي باقىدىغان بولدى، قالدۇق پەرلىرىگە كۆكتات تېرىپ، ئۆزىنى ئۆزى تەمىنلىدى، تېخى بىر قىسىم كۆكتاتلىرىنى ساتتى. دۆلەت بىر تۇتاش تەقسىم قىلىپ بەرگەن رەخت بىلىتىدىن باشقا، يەنە مۇكاپات رەخت بىلەتلىرىگىمۇ ئېرىشتى. دېھقانلارنىڭ كىلىم - كېچەك، يوتقان - كۆرپىلىرى بېتەرلىك بولدى. بەزى دېھقانلار يەنە ۋېلىسىپىت، قول ھارۋىسى، قول سائېتى قاتارلىقلارنى سېتىۋالدى. بانكىغىمۇ ئاز - تولا پۇل ئامانەت قويدى. خەمىيىۋى تالانىڭ بارلىققا كېلىشىگە ئەگىشىپ، كىشىلەرنىڭ كىيىنىشىدە خېلى زور ئۆزگىرىشلەر بارلىققا كەلدى. دېچۆلياك، دېكادىن تىكىلگەن كىيىملەر كونىرى ئەۋج ئالدى. كىيىم - كېچەكلەرنىڭ پاسونىمۇ بىرقەدەر يېڭىلاندى، شائۇخەيىنىڭ كىيىم - كېچەكلىرى ئەڭ مودا بولدى.

1983 ـ يىلى مەھسۇلاتقا بىرلەشتۇرۇپ ئائىلىلەرگە ھۆددىگە بېرىش يولغا قويۇلغاندىن كېيىن، دېھقانلارنىڭ ئىشلەپچىقىرىش ئاكتىپلىقى قوزغالدى، كىرىمى كۆپەيدى، كۆپلىگەن دېھقانلار يېڭى ئولتۇراق ئۆي سالدى، ئۆينىڭ تېمىنى كېسەك بىلەن تاشتىن قوپۇردى، ئىشىك ـ دېرىزىلىرىگە ئەينەك سالدى، ئۆينىڭ ئاستىغا خىش ياتقۇزدى. ئۆي ئىچى ئازادە، يورۇق، قۇرۇق، پاكىزە بولدى، ھويلىلىرىغا مېۋىلىك دەرەخ، ئۇزۇم تىكىپ، تۇرمۇش مۇھىتىنى گۈزەللەشتۇردى. ئۆي جاھازلىرى پۈتۈنلەي يېڭىلاندى، يېڭىچە ئۆي جاھازلىرى، كىرئالغۇ، رادىئولۇق ئۇنئالغۇ، تېلېۋىزور قاتارلىق ئالىي دەرىجىلىك ئېلېكتر سايمانلىرى بار بولدى. ئۇتبۇلاق يېزىسى باگبۇرا كەنتىدىكى لوچېڭخۇا 1985 ـ يىل 7 ـ ئايدا بىر توڭلاتقۇ سېتىۋالدى، ئۇنىڭ ئائىلىسى تۇنجى بولۇپ توڭلاتقۇ سېتىۋالغان دېھقان ئائىلىسى بولۇپ قالدى. كىيىم ـ كېچەك تەدرىجىي ئالىي دەرىجىلىك بولۇشقا قاراپ تەرەققىي قىلدى، كىيىم ـ كېچەكنىڭ پاسونىغىلا ئەھمىيەت بېرىلىپ قالماستىن، يەنە سۈپىتىگىمۇ ئەھمىيەت بېرىلىدىغان بولدى، يۇڭ توقۇلما، يۇڭ رەخت، يىپەك قاتارلىقلاردىن تىكىلگەن ئېسىل كىيىم ـ كېچەكلەر تەدرىجىي كۆپەيدى، مامۇق كىيىم، پادىچى كىيىمى قاتارلىق يېڭى دەۋر كىيىملىرى ياشلارنىڭ ياخشى كۆرۈشىگە ئېرىشتى. كىيىنىشتىن شەھەر بىلەن يېزىنىڭ پەرقىنى بىلگىلى بولمايدىغان بولدى. كۆپلىگەن دېھقان ئاھالىلىرى كۆپ قىسىم مەبلەغنى تەكرار ئىشلەپچىقىرىشقا سېلىپ، چوڭ تىپتىكى دېھقانچىلىق ماشىنا ـ سايمانلىرىنى تولۇقلىۋالدى، كىچىك تۆت چاقلىق تراكتور، قول تراكتورى سېتىۋالدى، بەزىلىرى يەنە ئاپتوموبىل سېتىۋالدى.

1983 ـ يىلى دېھقان ئائىلىلىرىدە كىشى بېشىغا توغرا كەلگەن ئىستېمال مىقدارى ۋە چىداملىق بۇيۇملار

ئىجتىمائىيەت 3 — 4

مىللەت ئايرىمىسى	ئاساسلىق ئىستېمال بۇيۇملىرىنىڭ ئىستېمال قىلىنىش مىقدارى											يىل ئاخىرىدا بار بولغان چىداملىق بۇيۇملار (ئون ئائىلە)						
	ئاشلىق (جىڭ)	سۇ يېغى (جىڭ)	ھايۋانات يېغى (جىڭ)	گۆش (جىڭ)	تۇخۇم (جىڭ)	شېكەر (جىڭ)	چاي (جىڭ)	ھاراق (جىڭ)	تاماكا (قاپ)	پاختا رەخت (مېتر)	خىمىيىۋى تالا (مېتر)	ۋېلىسىپىت (دانە)	كىيىم تىكىش ماشىنىسى (دانە)	رادىئو (دانە)	سائەت (دانە)	چوڭ تىپتىكى دېھقانچىلىق سايمىنى (دانە)	نەق پۇل (يۈەن)	بانكىدىكى قالدۇق (يۈەن)
خەنزۇ	710.9	5.7	1.5	25	72	2	0.9	2.5	5	10.9	7.2	6	10	2	20	38	53.92	279.6
مىللىي	701	6.6	2.8	21.7	سۇت 134.2	1	4.9	1.2	0.4	8.5	7.8	6	6	8	10	15	54.20	

ئىزاھات: يۇقىرىدىكى جەدۋەل شويىڭپەن رايونى تاۋىنخامار كەنتىدىن ئون ئائىلە، ئۇتبۇلاق يېزىسى ئۇتبۇلاق كەنتىدىن ئون ئائىلە ئۇلگە ئېلىپ تەكشۈرۈلۈش ئارقىلىق تۈزۈپ چىقىلدى.

§ 2. چارۋىچىلار تۇرمۇشى

كونا جەمئىيەتتە چارۋىچىلارنىڭ تۇرمۇشى ئىنتايىن ئېچىنىشلىق ئىدى، بىر ئائىلىدىكى چوڭ - كىچىك ھەممەيلەن چارۋىدارلارنىڭ مېلىنى باقاتتى. ئۇلار ئازاب - ئوقۇبەت ئىچىدە بىر يىل مال باقسا، چارۋىدارلار ئۇلارغا ئوزۇق - تۈلۈك ئۈچۈن پەقەت ئازراق تېرىق بېرەتتى، ئايلىق ئىش ھەققى ئۈچۈن بىر ئوغلاق بېرەتتى، بەزى چارۋىدارلار بىر يىلدا ئاران ئالتە - يەتتە قوي بېرەتتى. مىنگونىڭ 25 - يىلى (1936 - يىلى) بىر ئۆچكىگە ئاران ئۈچ - تۆت مېتر ماتا ئالماشتۇرغىلى بولاتتى. چارۋىچىلارنىڭ ئاران بىرلا جۈۋىسى بار ئىدى، ئۇلار بۇ جۈۋىنى قىشتا يۆگىنى ئېچىگە ئۈرۈپ كىيىپ ئىسسىقتىن ساقلىناتتى، ئۇلارنىڭ تۇرمۇش سەۋىيىسى ئىنتايىن تۆۋەن ئىدى. سەللا بىخەستىلىك قىلسا چارۋا مالىلارنى ياۋايى ھايۋانلار يەپ كېتەتتى ياكى ئۇلار يوتۇپ كېتەتتى، چارۋىچىلار ئەسلىدىكى سانى بويىچە تۆلەيتتى، تۆلەشكە قۇربى يەتمىگەنلىرى چارۋىدارلارغا ئىشلەپ بېرىش ئارقىلىق قەرز تۆلەيتتى. شويىڭپەن رايونى دولانتى بۇلاق كەنتىدىكى نامرات چارۋىچى تۆكې ئۆچ ئەۋلاد پومېشچىك نامجىلغا يىللىقچى بولغانىدى، ئۇنىڭ ئاتىسى سىرتتا مال بېقىپ، ئانىسى سۇت سېغىپ، تاماق ئېتىپ، جان تىكىپ ئىشلەپمۇ ئۆچىسى ئىللىغۇدەك كىيىمگە، قورسىقى تويغۇدەك تاماققا ئېرىشەلمىگەنىدى. 1949 - يىلى ئۇنىڭ ئائىلىسىدە پەقەت بىر ئەسكى كىگىز، بىر نەچچە پارچە قوي تېرىسى ۋە بىرقانچە ئاددىي تۇرمۇش بۇيۇمىلا بار ئىدى. ئەينى ۋاقىتتا، موڭغۇل چارۋىچىلار ئارىسىدا مۇنداق بىر ناخشا تارقالغانىدى:

خۇرداڭا تېغىنى قاپلىدى بۇلۇت،
قوللارنىڭ بوينىدا بار بويۇنتۇرۇق.
مىڭبېشى ئۆيىدە تۇمەن مال چارۋا،
(قوللارنىڭ ئۆيلىرى تۇرار قۇپ - قۇرۇق).
جان تىكىپ ئىشلىسە قوللار يىل بويى،
ئىچكىلى بىر ئوتلام ئۆچكە سۈتى يوق.

پومېشچىك، چارۋىدارلارنىڭ ئېچىنىشلىق ئېكسپىلاتاتسىيە قىلىشىدىن باشقا، دىنىي ئېكسپىلاتاتسىيىمۇ ئىنتايىن ئېغىر ئىدى. موڭغۇل دېھقان - چارۋىچىلارمۇ مۇقىم يېغىلىش، بايرام كۈنلىرى لاما ئىبادەتخانىسىغا مەجبۇرىي ھالدا سەدىقە ئاپىرىپ بېرەتتى. ھەر يىلى ئىبادەتخانىدا دۇئا - تىلاۋەت قىلىش، ئىبادەت ئىشلىرى ئۈچۈن كېتىدىغان خىراجەت ئاممىغا مەجبۇرىي ھالدا سېلىق قىلىپ چېچىلاتتى. ئىبادەتخانىنىڭ ۋەخپە يېرىنى مۇرتلار خالىسانە تېرىيتى ۋە ھوسۇلىنى يېغاتتى. ئىبادەتخانا ئىجارىگە بەرگەن كۆپلىگەن «تۇمۇر قوي» نى نامرات چارۋىچىلار باقاتتى، ئۇ قويلارنى ئۆلتۈرۈپ قويۇشقا يول قويۇلمايتتى، ئەگەر بۇ قويلار زىيان - زەخمەتكە ئۇچرىسا ئۇنى باققۇچى تۆلەيتتى. ئۇلار ھەر يىلى «ئىبادەتخانا بېجى»، ئۇشرە - زاكات تاپشۇراتتى. دىنىي ئېكسپىلاتاتسىيە ئۆچۈن كەتكەن چىقىم ھەر يىلى پۈتۈن كىرىمنىڭ ئون پىرسەنتىدىن كۆپرەكىنى ئىگىلەيتتى.

چارۋىدار، چوڭ لامالار ئۆزئارا تىل بىرىكتۇرۇۋالغانىدى، قەلەمدار، ئەلەمدار ۋە ئەمەلدارلارنىڭ ھەممىسى ئۇلارنىڭ ھۆكۈمرانلىقىنى قوغدايتتى، ھەربىي قورال - ياراقنى ئۇلار باشقۇراتتى ۋە ئورۇنلاشتۇراتتى، ئەمگەكچى خەلقنى خالىغانچە ئىشلىتەتتى ۋە تالان - تاراج قىلاتتى. چوڭ پومېشچىك نامجىل «توققۇز ھەسسىلىك جازالاش ئۇسۇلى» نى بەلگىلەنىدى، كىمىكى ئۇنىڭ ئائىلە يوسۇنىغا خىلاپلىق قىلسا، ئۇنى تۇتۇپ كېلىپ جازالايتتى. ئۇ گۇناھنى توققۇز دەرىجىگە بۆلگەنىدى، ئەڭ ئاخىرىدىكى دەرىجە بويىچە جازالانغان ئادەم توققۇز قوي تۆلەيتتى، 1 - دەرىجە بويىچە جازالانغان ئادەم 81 قوي تۆلەيتتى، قوينى بېرەلمىسە، ئىش قىلىپ بېرىش

ئارقىلىق قەرز تۆلەيتتى. كۆپلىگەن چارۋىچىلار مۇشۇ ئارقىلىق خانۇەيران بولۇپ قۇلغا ئايلىنىپ قالاتتى. ھەر قېتىملىق ھېيت - بايرامدا ياكى نامجىلىنىك ئۆيىدە توي - تۆكۈن، ئۇلۇم - يېتىم ئىشلىرى بولغاندا ئۇلار سوۋغا تەقدىم قىلاتتى، كالا - قويى بارلار كالا - قوي سوۋغا قىلاتتى، كالا - قويى يوقلارمۇ، ئامال قىلىپ قىرغاۋۇل، ياۋا توخۇز ئوۋلاپ كېلىپ سوۋغا قىلاتتى، سوۋغات بېرەلمىگەنلەر جازالىناتتى.

1954 - يىل 10 - ئايدا چارۋىدارلار بىلەن چارۋىچىلارنىك بىرلەشمە يىغىنى ئۆتكۈزۈلۈپ، چارۋىچىلار بىلەن چارۋىدارلار تەك مەنپەئەتلىنىش سىياسىتى ئىزچىللاشتۇرۇلدى. بورتالا ناھىيىلىك پارتكوم چارۋىچىلارنىك ئىش ھەققى ۋە سىياسىي ھوقۇقىنى ئېنىق بېكىتتى، بۇنىك بىلەن چارۋىچىلارنى ئۇرۇپ - تىللاشقا، جازالاشقا، خالىغانچە ئىشتىن بوشىتىشقا ۋە ئۇلارنىك ئىش ھەققىنى تۇتۇپ قېلىشقا، چارۋىچىلارنىك ئىجتىمائىي پائالىيەتلەرگە قاتنىشىشىغا توسقۇنلۇق قىلىشقا يول قويۇلمايدىغان بولدى. بىر پادا مالنى باققان چارۋىچىنىك يىللىق ئىش ھەققى 24 تۇياق چوك قوي قىلىپ بېكىتىلدى. چارۋىچىلار ئېھتىياجلىق بولغان ئۇن، گۆش، چاي، تۇز قاتارلىق ئاساسلىق يېمەكلىكلەر ۋە ھەر يىلى ئۇلار كىيىدىغان ئىككى قۇر كىيىمنى چارۋىدار بېرىدىغان بولدى، نەتىجىدە چارۋىچىلارنىك ئاساسىي تۇرمۇشى كاپالەتكە ئىگە قىلىندى.

1962 - يىلى چارۋىچىلىق رايونلىرىدا مال پادىسى بىرلىك قىلىنغان ھالدا، دەرىجىلىك ئىش ھەققى تۇزۇمى يولغا قويۇلدى، يەنى چارۋىچىلارغا 70 يۆەن، 80 يۆەن، 90 يۆەندىن ئىبارەت ئۈچ دەرىجە بويىچە ھەر ئايدا ئىش ھەققى بېرىلدى. 1963 - يىلى بىر پادا قوينى باققۇچىنىك ئىش ھەققى 80 يۆەن، بىر پادا ئاتنى باققۇچىنىك ئىش ھەققى 100 يۆەن قىلىپ بېكىتىلدى. كىشى بېشىغا ئوتتۇرا ھېساب بىلەن ئايدا 16 كىلوگرامدىن 5. 17 كىلوگرامغىچە ئوزۇقلۇق ئاشلىقى بېرىلدى، دۆلەت بېكىتكەن، ئاھالىلەر ئىشلىتىدىغان نورمىلىق رەخت بىلىتىدىن باشقا، يەنە مۇكاپات ھېسابىغا سېتىپ بېرىلىدىغان رەخت بىلىتى تارقىتىلدى. چارۋىچىلار يېمەك - ئىچمەك، كىيىم - كېچەك ئېھتىياجىنى قاندۇرغاندىن باشقا، ئېشىنغان پۇلغا ئالتۇن چەينەك، قاتالتىر مەش قاتارلىق تۇرمۇش بۇيۇملىرىنى تولۇقلىۋالدى. كىيىملىك رەخت جەھەتتە پاختا رەخت ئاساس قىلىندى، بولۇپمۇ چىبەرقوت چىك، سوركىلىشكە چىداملىق بولغاچقا، قىزغىن ئالقىشقا ئېرىشتى. چارۋىچىلار قىشتا يەنىلا تېرە ئىشتان كىيىدۇ، ئۇزلىرى ئەتكەن كىگىزنى ئاستىغا سېلىپ يانىدۇ، تۇرمۇشى بىرقەدەر ئاددىي - سادىدا، دېھقانچىلىق رايونلىرىدا ئىشلەپچىقىرىش ئەتىرىتىنىك مېلىنى باقىدىغان چارۋىچىلارغا نىسبەتەن نوموز خاتىرىلەش تۇزۇمى يولغا قويۇلدى، ئۇلارغا دېھقانچىلىق بىلەن شۇغۇللىنىدىغان گۇرۇپپا ئەزالىرىغا ئوخشاش ئىش باھالىنىپ نوموز خاتىرىلەندى، يىل ئاخىرىدا ھېسابات قىلىندى.

1979 - يىلى «بەشتى بېكىتىش، بىرنى مۇكاپاتلاش» مەسئۇلىيەت تۇزۇمى يولغا قويۇلدى، بۇنىك بىلەن چارۋا - مال كۆپەيدى، تۆللەرنىك ئەي بولۇش نىسبىتى زور دەرىجىدە ئاشتى. باشقۇرۇشى ياخشى بولغان چارۋىچىلارغا ھەر يىلى 30 - 40 قوي ئۇزۇمگە قالدى، بۇنىك بىلەن ئۇلارنىك كىرىمى كۆپەيدى، تۇرمۇش سەۋىيىسى مۇناسىپ ئۆستى، قىزلارنىك كىيىم - كېچەكلىرى رەڭگارەڭ توس ئالدى، رەختنىك سۇپىتى ياخشىلاندى، يېپەك رەختتىن تىكىلگەن ئۇزۇن كۆڭلەكلەر ناھايىتى ئومۇملاشتى، خىمىيىۋى تالادىن تىكىلگەن كىيىملەر ئادەتتىكى چارۋىچىلارنىك ئۆيلىرىگە كىردى. «ئازاد» ماركىلىق توپ ئايغى يېنىك، پوختا بولغانلىقى، مال باققاندا كىيىشكە مۇۋاپىق كەلگەنلىكى ئۈچۈن، تەدرىجىي ھالدا پىمىنىك ئورنىنى ئىگىلىدى. ئۇزۇن قونچلۇق ئۆتۈك چارۋىچىلار تېخىمۇ ياخشى كۆرىدىغان ئاياغ كىيىمگە ئايلاندى، چارۋىچىلار تاۋاردىن يونتان - كۆرپە ئېتىپ ئۆزلىرى ئىشلەتكەندىن باشقا، يەنە بىر ئىككى يونتانىنى ئارتۇق ئېتىپ قويۇپ، مېھمانلارغا ئىشلىتىدىغان بولدى، بايراق چارۋىچىلار قول بىلەن ھەرمەكتەلەندۇرۇلىدىغان كىيىم تىكىش ماشىنىسى، رادىئولۇق ئۇنئالغۇلارنى سېتىۋالدى، چاقماق قەنت، سىرىق مايلارمۇ ئادەتتىكى يېمەكلىك بولۇپ قالدى، چارۋىچىلارنىك تۇرمۇشى يىلمۇ يىل ياخشىلاندى.

1980 - يىلدىن 1984 - يىلغىچە «تۆلىنى پادا بويىچە ھۆددىگە بېرىش» ئومۇميۈزلۈك مۇكاپاتلاش،

ئومۇميۈزلۈك تۇللىتىش»تىن ئىبارەت باشقۇرۇش تۈزۈمى يولغا قويۇلدى، بۇنىڭ بىلەن چارۋىچىلىق ئۈچقانداق راۋاجلاندى، چارۋىچىلارنىڭ كىرىمى زور دەرىجىدە كۆپەيدى. 1982 - يىلى ناھىيە بويىچە چارۋىچىلارنىڭ كۆپەيگەن كىرىمى ھەربىر ئائىلىگە ئوتتۇرا ھېساب بىلەن 250 يۈەندىن توغرا كەلدى. ئاراللتوقاي چارۋىچىلىق فېرمىسىدىكى چارۋىچىلارنىڭ يىللىق ئىش ھەققى، مۇكاپات پۇلىنى قوشقاندا، ھەر بىر ئائىلىگە ئوتتۇرا ھېساب بىلەن كىرىم 1864.46 يۈەندىن توغرا كەلدى. ھەر بىر ئەمگەك كۈچىگە توغرا كەلگەن ئوتتۇرىچە كىرىم 744.55 يۈەنگە، كىشى بېشىغا توغرا كەلگەن ئوتتۇرىچە كىرىم 293.90 يۈەنگە يەتتى.

1985 - يىلى چارۋىلار باھاغا سۈندۈرۈلۈپ ئائىلىلەرگە بېرىلدى، بۇنىڭ بىلەن چارۋىچىلارنىڭ ئىشلەپچىقىرىش ئاكتىپلىقى تېخىمۇ قوزغالدى، چارۋىچىلارنىڭ كىرىمى زور دەرىجىدە كۆپەيدى. ئاراللتوقاي چارۋىچىلىق فېرمىسى چارۋىچىلىق 4 - ئەترىتىنىڭ تۇرمۇش،سەۋىيىسى شەھەر بويىچە ئوتتۇراھال سەۋىيىدە تۇرىدۇ. بۇ ئەترەتتە 43 ئائىلە، 281 نوپۇس بار، بۇنىڭ ئىچىدە 31 ئائىلە مال باقىدۇ، 12 ئائىلە ئوتلاققا ۋە ئۇرۇقلاندۇرۇش پونكىتىغا قارايدۇ ۋە ئۇنى باشقۇرىدۇ. بۇ ئەترەتتىكى ھەربىر ئائىلىنىڭ ئوتتۇرىچە ساپ كىرىمى 1600 يۈەندىن 1700 يۈەنگىچە، ھەربىر كىشىگە توغرا كەلگەن ئوتتۇرىچە كىرىم 300 يۈەنگە يەتتى. 1985 - يىلىنىڭ ئاخىرىدا ئەترەت بويىچە چىدامليق بۇيۇملاردىن 70 گىلەم، 43 دانە يېرىم ئۆتكۈزگۈچ رادىئو، 15 دانە رادىئولۇق ئۇنئالغۇ، 43 كىيىم تىكىش ماشىنىسى بار بولدى. ھەر بىر ئائىلىگە ئوتتۇرا ھېساب بىلەن تۆتتىن چوڭ - كىچىك ئات، ئالتىدىن چوڭ - كىچىك كالا توغرا كەلدى. چارۋىچىلارنىڭ يېمەك - ئىچمەك، كىيىم - كېچەك ۋە ئىستېمالى جەھەتتە ناھايىتى زور ئۆزگىرىشلەر بارلىققا كەلدى. ئىلگىرى مەخسۇس مېھمان كۈتكەندە ئىشلىتىلىدىغان ياغدا پىشۇرۇلغان يېمەكلىكلەر، گۆش، لەغمىنلەر ئائىلىلەردە دائىم ئىستېمال قىلىدىغان تاماققا ئايلاندى. قەنت - گىزەك، سىرىق ماي، قۇرۇتلارنى ھەرقاچان تاپقىلى بولىدۇ. گۆش تۇرىدىكى يېمەكلىكلەرنىڭ مىقدارى زور دەرىجىدە كۆپەيدى. قاتناش شارائىتى ياخشىلىنىپ، چارۋىچىلىق رايونلىرى بىلەن دېھقانچىلىق رايونلىرى، شەھەر - بازارلارنىڭ ئالماشتۇرۇش ئىشلىرى قويۇقلاشتى، بۇ چارۋىچىلارنىڭ ئەنئەنىۋي تۇرمۇش ئادىتىگە ناھايىتى چوڭ تەسىر كۆرسەتتى، چارۋىچىلار تەدرىجىي كۆكتات ئىستېمال قىلىدىغان بولدى، كىيىم - كېچەكلەرنىڭ پاسونى خېلى زور دەرىجىدە ئۆزگەردى، بولۇپمۇ ياشلار مودا قوغلىشىدىغان بولدى. ئۇلار مودا كىيىم - كېچەكلەرنى كىيىدىغان ۋە پۇزۇر ياسىنىدىغان بولدى. يۇڭ توقۇلما، يۇڭ رەختتىن تىكىلگەن كىيىم - كېچەكلەر ناھايىتى ئومۇملاشتى، ئايالار رەڭگا رەڭ كىيىم - كېچەكلەرنى، ھەرخىل پاسوندىكى ئايالچە ئۆتۈك، ئېگىز پاشنىلىق ئاياغ كىيىملەرنى كىيىدىغان بولدى. كىگىز ئۆيلەرنىڭ لايىھىلىنىشىدە زور ئۆزگىرىش بولدى. ھەممە ئائىلىدە كىيىم - كېچەك سالىدىغان مىللىيچە نەقىش ئويۇلغان ساندۇقلار، ئىشكاپلار بار بولدى، يەرگە نەپىس ئىشلەنگەن، كۆركەم ئەدىياللار سېلىنىدىغان بولدى، بەزىلەر تېخى گىلەم سالىدىغان بولدى. ئايرىم ئائىلىلەر تامغا گىلەم ئاسىدىغان بولدى. كىيىم تىكىش ماشىنىسى، رادىئو، ئۇنئالغۇ، قول سائىتى قاتارلىقلار ئومۇملاشتى. بەزى چارۋىچىلار يەنە شامال كۈچى گېنېراتورى ئورنىتىپ، ئۆينى ئېلېكتر چىرىغى بىلەن يورۇتىدىغان، تېلېۋىزور كۆرىدىغان بولدى. چارۋىچىلىق رايونلىرىدا دوختۇرخانا، ياتاقلىق مەكتەپ قۇرۇلدى. قىشلاق ۋە يايلاقلاردا پۈختا ئولتۇراق ئۆيلەر سېلىنىپ، ئىلگىرىكىدەك يىل بويى كىگىز ئۆيدە تۇرۇشتەك ئادەت ئۆزگەرتىلدى. ھەر يىلى ئوتلاق كۆچكەندە نەرسە - كېرەكلەر كۆپىنچە ئاپتوموبىل ياكى تراكتوردا يۆتكىلىپ، ئۇلۇغ - ئۇششاق ھەممە كىشى ئۆزۈن يول يۈرۈش جەريانىدا تارتىدىغان جاپا يېنىكلىتىلدى.

چەندىل يېزىسىنىڭ گۈلۈمتۇ چارۋىچىلىق كەنتىدىكى موڭغۇل چارۋىچى دۈگۈرجاپ 1981 - يىلدىن 1983 - يىلغىچە چارۋىچىلىقتا «بەشنى بېكىتىش، بىرنى مۇكاپاتلاش» تۈزۈمى يولغا قويۇلغاندىن كېيىن، توختام بويىچە كەنتتىكى 300 تۇياق ساغلىقىنى ھۆددە ئالغاندى، ئۇ، بۇ قويلارنى كۆكئول قويۇپ باققانلىقتىن، ئۇچ يىلدا مەھسۇلاتنى ئاشۇردى، 30 تۇياق ساغلىق، 156 تۇياق قوزا بىلەن مۇكاپاتلاندى. 1985 - يىلى چارۋا - مالالار

باھاغا سۇندۇرۇلۇپ ئائىلىلەرگە بېرىلگەندە ئۇنىڭغا 300 نەچچە تۆياق قوي، ئىككى ئات، تۆت كالا، بىر ئېشەك تەگدى. شۇ يىلى 8 - ئايدا ئۇ چارۋىچىلىق رايونلىرىنىڭ چارۋا مال يەرمەنكىسىدە 200 تۆياق قوي (بۇنىڭ ئىچىدە ساغلىق 100 تۆياق) ، ئون كالا، ئون ئات سېتىۋېلىپ، بىر يىل كۆكئول قويۇپ بېقىپ، ھەر بىر قوينى سېتىۋېلىش باھاسىدىن 45 يۈەن ئارتۇق باھادا ساتتى، بۇنىڭغا يۇڭىنى قوشقاندا، بىر قويدىن 85 يۈەن ئارتۇق كىرىم قىلدى، ئۇ، پەقەت مۇشۇ بىر تۈردىنلا 17 مىڭ يۈەن كىرىم قىلدى. ئىشلەپچىقىرىشنىڭ راۋاجلىنىشىغا ئەگىشىپ ئۇنىڭ كىرىمى كۆپەيدى، تۇرمۇش سەۋىيىسى مۇناسىپ ھالدا يۇقىرى كۆتۈرۈلدى. ئۇ، ئائىلىسىدە ھەر يىلى 30 تۆياق قوي، ئىككى كالىنى سويۇپ يېدى. ئائىلە تۇرمۇش بۇيۇملىرىنى تولۇقلىۋالدى، گىلەم، ئاسما گىلەم، تاۋار - دۇردۇندىن ئېتىلگەن يونتقان - كۆرپە، يۇڭ ئەدىيال بار بولدى. يەنە كىيىم تىكىش ماشىنىسى، رادىئولۇق ئۇنتالغۇ، گىتار، قول سائىتى، يەنە بىر دانە قايماق ئايرىش ئۈسكۇنىسى بار بولدى. ئۇ، ئېشىنچا پۈلنىڭ كۆپ قىسمىنى تەكرار ئىشلەپچىقىرىشقا ئىشلەتكەندىن باشقا، يەنە بانكىغا 40 مىڭ يۈەندىن ئارتۇق ئامانەت قويدى، نەتىجىدە ئۇ بورتالا بويىچە چارۋا مال بېقىپ بېيىغان مەشھۇر ئائىلە بولۇپ قالدى.

§ 3. ئىشچى - خىزمەتچىلەر تۇرمۇشى

1. ئىش ھەققى

1950 - يىلدىن 1952 - يىلغىچە دۆلەت ئورگانلىرى، بىر قىسىم كەسپىي ئورۇنلار، شۇ جايدا تۇرۇشلۇق ھەربىي قىسىملىكى ھەربىي - سىياسىي خادىملار ۋە بىر قىسىم ئوقۇتقۇچى، ئىشچى - خىزمەتچىلەرگە قارىتا ئەمەلىي ئەرسە ئاساس قىلىنغان تەمىنلەش تۈزۈمى يولغا قويۇلدى. تەمىنلىنىدىغان ئەمەلىي ئەرسىلەر پاختا رەخت، ياغ، تۇز، ئوتۇن ۋە ئازراق قوشۇمچە ئەرسىلەردىن ئىبارەت ئىدى. تەمىنلەش مىقدارى جەھەتتە ئەڭ تۆۋەن تۇرمۇش سەۋىيىسى ئېھتىياجىنى قاندۇرۇش ئۆلچىمى قىلىناتتى، دۆلەت چاپان، باش كىيىم، ئاياغ كىيىم، يونتقان - كۆرپە، كىيىم - كېچەك تارقىتىپ بېرەتتى. ئۇلار ھۆكۈمەت ئۆيىدە تۇراتتى، كوللېكتىپ تاماق يەيتتى.

1952 - يىل 7 - ئايدا سىياسىي ئىشلار مەھكىمىسى ھەر دەرىجىلىك خەلق ھۆكۈمەتلىرىنىڭ تەمىنلەش تۈزۈمى بويىچە خىزمەتچى خادىملارنىڭ قوشۇمچە يارداىم ئۆلچىمىنى تۈزۈپ، «ئىش ھەققى بىرلىكى» نى ئاساس قىلغان ھالدا بىرلىككە كەلگەن ئىش ھەققى ھېسابات بىرلىكىنى ئېنىق بېكىتىپ، ئىش تۈرىنىڭ خاراكتېرى، تۈرى، ۋەزىپىسىنىڭ ئوخشىماسلىقىغا ئاساسەن ئالدىن كەسىر سانىنى بېكىتتى، مەسىلەن: 19 - دەرىجە 268 نومۇر، 24 - دەرىجە 186 نومۇر بولدى. نومۇرنىڭ قىممىتى مال باھاسىنىڭ ئۆزگىرىشىگە ئەگىشىپ بېكىتىلدى، نومۇر قىممىتى × كەسىر سان = ئىش ھەققى ئومۇمىي سوممىسى بولدى، ئىش ھەققى ئومۇمىي سوممىسى نومۇر قىممىتىنىڭ ئۆزگىرىشىگە ئەگىشىپ كۆپەيتىلدى ۋە ئازايتىلدى.

1955 - يىلى گوۋۇيۈەننىڭ مۇناسىۋەتلىك بەلگىلىمىلىرىگە ئاساسەن، پۈل بىلەن قىممەت ھېسابلاشتىن ئىبارەت دەرىجىلىك ئىش ھەققى تۈزۈمى يولغا قويۇلدى. 1956 - يىلى جايلاردىكى مال باھاسى ۋە تۇرمۇش سەۋىيىسىگە ئاساسەن، بورتالا دۆلەتنىڭ 11 - خىل رايونلىرى قاتارىغا كىرگۈزۈلدى، بۇنىڭدا ئۆلچەملىك ئىش ھەققىدىن باشقا، غەيرىي سانائەت تۇرمۇشى بويىچە كادىرلارغا 11%، ئىشچىلارغا 15% قوشۇمچە يارداىم بېرىلدى؛ سانائەت تۇرمۇشى بويىچە كادىرلارغا 2%، ئىشچىلارغا 6% قوشۇمچە يارداىم بېرىلدى. ئۇنىڭدىن باشقا 15% چېگرا رايون قوشۇمچە يارداىمى (ئىشچىلارنىڭ 6%) بېرىلدى. 1960 - يىل 4 - ئايدا ئاپتونوم

رايونىمىز كادىرلارغا بېرىلمىدىغان 15% رايون قوشۇمچە يارىمىنى ئەمەلدىن قالدۇرۇشنى، ئىشچىلارغا بېرىلمىدىغان چېگرا رايون قوشۇمچە يارىمىگە قارىتا ئۆلۈپ كەتكەن بولسىمۇ قوشۇمچە يارەمنى بېرىۋېرىشنى ساقلىنىپ قالغان ئىش ھەققىگە ئۆزگەرتىشنى، ئىش ھەققى ئومۇمىي سوممىسىنى ئازايتماسلىقنى قارار قىلدى. يېڭى ئىشچىلار ساقلىنىپ قالغان ئىش ھەققىدىن بەھرىمەن بولمىدى. ئەسلىدە ساقلىنىپ قالغان ئىش ھەققى بارلار كېيىنكى كۆپ قېتىملىق ئىش ھەققى تەڭشەشتە تەدرىجىي تۆگىتىلدى (1985 - يىلى ئۆزۈل - كېسىل ئەمەلدىن قالدۇرۇلدى).

1965 - يىلى، بورتالا — ئوبلاستلىق ھۆكۈمەت تۇرۇشلۇق جاي بولغاچقا، ئوبلاست بىلەن ئوخشاش دەرىجىدىكى تۇرمۇش قوشۇمچە يارىمى يولغا قويۇلدى، قوشۇمچە يارەم 11% تىن 15% كە ئۆزگەرتىلدى.

دەرىجىلىك ئىش ھەققى يولغا قويۇلغاندىن كېيىن، ئىش ھەققى كۆپ قېتىم تەڭشەلدى (1958 - يىل 6 - ئايدىن 1962 - يىل 2 - ئايغىچە بورتالا ناھىيىسى ئەمەلدىن قالدۇرۇلدى، بۇ مەزگىلدىكى ئىش ھەققىنىڭ تەڭشىلىش ئەھۋالىنى بايان قىلىش ھاجەتسىز). 1963 ،. 1977 ،. 1979 ،. 1981 ،. 1982 ،. 1983 - يىللىرى ئىش ھەققىنىڭ تەڭشىلىش دائىرىسى كەڭ بولدى، ئىش ھەققى دەرىجىسى ئۆستۈرۈلگەنلەر ئومۇمىي ئىشچى - خىزمەتچىنىڭ 40 پىرسەنتىنى ئىگىلىدى.

1983 - يىلى چېگرا رايون قوشۇمچە يارىمى ئەسلىگە كەلتۈرۈلدى، ئۇ، شىنجاڭدا خىزمەت قىلغىنىغا بىر يىلدىن ئاشقان، بەش يىلغا توشمىغانلارغا ھەر ئايدا ئىككى يۈەن قوشۇمچە يارەم بېرىلمىدىغان، بەش يىلغا توشقان بولسا ئۇچ يۈەن قوشۇمچە يارەم بېرىلمىدىغان، كېيىن ھەر بەش يىل توشقاندا ئۇچ يۈەندىن كۆپەيتىلمىدىغان قىلىپ ئۆزگەرتىلدى. زىيالىيلارغا قوشۇمچە يارەم (ھەر ئايدا 15 يۈەن)، كىتاب - گېزىت پۇلى (ھەر ئايدا 40 يۈەن) بېرىش يولغا قويۇلدى. شىنجاڭدا خىزمەت قىلغىنىغا 25 يىل توشقان كادىرلارنىڭ ئىش ھەققى بىر دەرىجە ئۆستۈرۈلدى. تۇراقسىز ئىش ھەققى سەككىز يىلدىن كېيىن تۇراقلاشتۇرۇلدى، كادىرلار دەم ئېلىشقا، پېنسىيىگە چىققاندا، ئۇلارنىڭ تۇراقسىز ئىش ھەققى بىلەن تۇراقلىق ئىش ھەققى قوشۇپ ھېسابلىنىپ دەم ئېلىش، پېنسىيە پۇلى قىلىندى. ئالىي تېخنىكۇمنى پۈتتۈرگەن ئوقۇغۇچىلار شىنجاڭدا خىزمەت قىلغىنىغا بىر يىل توشقان بولسا، تېخنىكۇمنى پۈتتۈرگەن ئوقۇغۇچىلار شىنجاڭدا خىزمەت قىلغىنىغا ئۈچ يىل توشقان بولسا بىر دەرىجە تۇراقسىز ئىش ھەققى قوشۇپ بېرىلدى، ئالتە يىلدىن كېيىن ئۇتۇراقلاشتۇرۇلۇپ يەنە بىر دەرىجە تۇراقسىز ئىش ھەققى قوشۇپ بېرىلدى (يۇقىرىدا بايان قىلىنغان تەمىنات پەقەت مەمۇرىي، كەسپىي ئورۇنلار بىلەنلا چەكلەندى).

1985 - يىلى مەملىكەت بويىچە ئىش ھەققى ئىسلاھاتى ئېلىپ بېرىلدى. يېڭى ئىش ھەققىنىڭ ئاساسلىق مەزمۇنى ئاساسىي ئىش ھەققى، ۋەزىپە ئىش ھەققى، خىزمەت ستاژى قوشۇمچە يارەم پۇلى، مۇكاپات ئىش ھەققىدىن ئىبارەت بولدى. خىزمەت ستاژى قوشۇمچە يارەم پۇلى، ئوقۇتقۇچىلىق ستاژى قوشۇمچە يارەم پۇلى، سېستىرالىق ستاژى قوشۇمچە يارەم پۇلىدىن ئىبارەت يېڭى تۈزۈملەر ئورنىتىلدى. ئىسلاھات ئېلىپ بېرىلغاندىن كېيىن، بورتالا شەھىرىدىكى ئورگان، كەسپىي ئورۇنلاردا ھەر بىر كىشىنىڭ ئايلىق ئىش ھەققى ئوتتۇرا ھېساب بىلەن 56. 17 يۈەن، كارخانىلاردا 28. 13 يۈەن كۆپەيدى.

30 نەچچە يىلدىن بۇيان، شەھەر بويىچە خەلق ئىگىلىكى ئۇچقاندەك راۋاجلاندى. ئىشچى - خىزمەتچىلەرنىڭ ئىش ھەققى كۆپ قېتىم ئۆستۈرۈلگەنلىكى ۋە يېڭى ئىشچى - خىزمەتچىلەر كۆپەيگەنلىكى ئۈچۈن، ئىشچى - خىزمەتچىلەرنىڭ ئومۇمىي ئىش ھەققى بىر قەدەر تېز كۆپەيدى.

ئىشچى - خىزمەتچىلەرنىڭ ئومۇمىي ئىش ھەققى 1964 - يىلى 1 مىليون 152 مىڭ 100 يۈەن بولغان بولسا، 1985 - يىلى 8 مىليون 947 مىڭ 500 يۈەنگە يېتىپ، 7. 77 ھەسسە ئاشتى. پارتىيە ۋە ھۆكۈمەت يەنە ھەرخىل شەكىللەرنى قوللىنىپ، كۆپ مىقدارداً مەبلەغ چىقىرىپ، ئىجتىمائىي پاراۋانلىقنى ياخشىلىدى، بۇنىڭ بىلەن خەلق تۇرمۇشى كاپالەتكە ئىگە قىلىندى، سوتسىيالىستىك تۇزۇمنىڭ ئەۋزەللىكىنى گەۋدىلەندۈرۈلدى.

بورتالا شەھىرىدىكى ئىشچى - خىزمەتچىلەرنىڭ ئايلىق ئىش ھەققى ئەھۋالى

ئىجتىمائىيەت 3 — 5

بىرلىكى: يۈەن

تۈرى / يىللار	ئومۇمىي خەلق مۇلۇكى چىلىكىدىكى ئىشچى - خىزمەتچى	كوللېكتىپ مۇلۇكى چىلىكىدىكى ئىشچى - خىزمەتچى	سانائەت	قاتناش، پوچتا - تېلېگراف	ئاسا-سىي قۇرۇ-لۇش	دېھقانچىلىق، ئورمانچىلىق، سۇ ئىشلىتىش، ھاۋارايى	سودا	مەدەنىيەت، مائارىپ، سەھىيە ۋە ئىجتىمائىي پاراۋانلىق			مەمۇرىيەت
								جەمئىي	مائارىپ	سەھىيە	
1962	38.48	50.82	50.82	61.94		30.74	34.50	47.5			77.50
1965	41.21		56.25			34.84	61.70	48.81			74.39
1966	42.06		68.84			35.17	69.03	53.73			72.60
1967	40.43		39.77			33.78	49.14	51.81			69.75
1968	37.79		50.44			31.09	49.32	45.24			58.71
1969	44.34		71.29	33.95		35.19	52.85	50.69			64.39
1970	39.79		79.64			32.05	51.93	49.36			64.58
1971	38.69		39.46	18.06	56.25	30.27	47.03	-	40.49	50	67.59
1972	41.37		40.54			32.87	49.83	44.39		38.69	70.80
1973	36.22		63.23			20.23	63.01	54.77			70.19
1974	36.75		65.49			18.67	62.45		74.77	60.78	68.54
1975	41.59		62.99			29.54	65.37	56.07			67.36
1976	43.02	58.60	57.27			31.63	61.17	59.62			66.77
1977	45.11	45.89	58.01			34.79	64.03	53.05			67.07
1978	46.84	43.62	51.99	33.89		37.95	59.68	45.80	43.04	55.48	71.35
1979	51.13	59.14	56.96	53.65	89.04	42.46	63.04	50.11	45.57	70.18	73.84
1980	64.33	51.38	75.83	71.78	111.67	52.29	76.46	69.84	69.33	69.36	86.14
1981	68.46	53.35	61.20	79.55	70.94	64.89	73.25	68.37	67.22	73.28	81.28
1982	69.15	61.21	69.64	85.07	67.02	60.59	73.16	73.90	71.90	84.28	85.14
1983	67.69	69.92	67.16	83	78.67	54.59	69.97	77.38	76.21	80.81	100.59
1984	73.69	73.10	80.90	130.41	104.79	61.89	78.12	79.67	78.04	86.52	99.56
1985	95.50	79.67	83.59	96.15		79.10	95.16		117.78	113.96	123.60

2. تۇرمۇش

كۆپ قېتىملىق ئىش ھەققى تەڭشەش، بازاردىكى مال باھاسىنى تەڭشەش شۇنداقلا ئىشقا ئورۇنلىشىش مەسلىسىنى پائال ھەل قىلىش ئارقىلىق، كادىرلار ۋە ئىشچىلارنىڭ تۇرمۇش سەۋىيىسى ئومۇميۈزلۈك ئۆستى. 70 - يىللارنىڭ ئاخىرىدىن بۇيان، ئىقتىسادىي تۈزۈلمە ئىسلاھاتى ۋە خەلق ئىگىلىكىنىڭ تەرەققىيات ئېھتىياجىغا ماسلىشىش ئۈچۈن، دۆلەت بىر قىسىم قوشۇمچە يېمەكلىك ۋە كالا، قوي، چوشقا گۆشىنىڭ باھاسىنى ئۆستۈردى. ئاھالىلەرنىڭ ئەمەلىي تۇرمۇش سەۋىيىسىنىڭ تۆۋەنلەپ كەتمەسلىكىگە كاپالەتلىك قىلىش ئۈچۈن، ئىشچى - خىزمەتچىلەرگە مۇئەييەن قوشۇمچە يېمەكلىك باھا ياردەم پۇلى تارقىتىپ بەردى.

50 - يىللارنىڭ باشلىرىدا، بۇ جايدىكى ئاھالىلەر ئۇن تاماقنى ئاساس قىلاتتى، يېمەك - ئىچمىكى ئاددىي، ئاشلىق سورتى نىسبەتەن ئاز، كۆكتات تۈرى كۆپ ئەمەس ئىدى، كالا، قوي گۆشى ئاساس قىلىناتتى. ئولتۇراق ئۆيلەرنىڭ ئۆگزىسى لاي بىلەن توز يېپىلاتتى، ئۆينىڭ ئاستى توپا ئىدى. ئىشچى - خىزمەتچىلەرنىڭ مۇتلەق كۆپ قىسمى ھۆكۈمەت ئۆيىدە تۇراتتى. ئولتۇراق ئۆينىڭ كۆلىمى، قۇرۇلمىسىغا قاراپ، بەلگىلەنگەن ئۆلچەم بويىچە ئۆي ئىجارىسى تۆلەيتتى، ئۆي ئىجارىسى ئۆلچىمى ئىزچىل تۆۋەن ئىدى (60 - يىللاردىن 80 - يىللارغىچە ئادەتتىكى ئۆيلەرنىڭ بىر كۋادرات مېتىرىنىڭ ئايلىق ئىجارە ھەققى 0.03 يۈەن، كاھىش ئۆيگىزلىك ئادەتتىكى ئۆيلەرنىڭ بىر كۋادرات مېتىرىنىڭ ئايلىق ئىجارە ھەققى 0.04 يۈەن، سۇ - پار ئوسكونىلىرى تولۇق بولغان بىنالارنىڭ بىر كۋادرات مېتىرىنىڭ ئايلىق ئىجارە ھەققى 0.05 يۈەن بولدى. ئائىلىلەردە ئىشلىتىلىدىغان ئوستەل - ئورۇندۇق، كارىۋات، سېلىنچىلار ھۆكۈمەتتىن ئارىيەت ئېلىناتتى (70 - يىللاردىن كېيىن ئاساسىي جەھەتتىن ئۆزلىرى تەييارلايدىغان بولدى)، بۇ نەرسىلەرگە ئايدا ناھايىتى ئاز ئىجارە تاپشۇراتتى. كىشىلەر سىرتلارغا چىققاندا پىيادە ماڭاتتى، يىراقراق جايلارغا بارسا ئات مىنەتتى ياكى ئات ھارۋىسىغا ئولتۇراتتى. خادىمك دەپ ئاتىلىدىغان بىر ئەپلىك ئات ھارۋىسى بار ئىدى، ئەينى چاغدا ئۇ بىر قەدەر ئالىي دەرىجىلىك قاتناش قورالى ھېسابلىناتتى، شۇڭا كىشىلەر ئۇنى «كىچىك جىپ» دەپ ئاتىشاتتى. كىيىم - كېچەكلەرنىڭ رەڭگى بىر خىلا ئىدى، ئەر - ئاياللارنىڭ ھەممىسى كۆك، قارا، ئاق، كۈل رەڭ رەختلەردىن كىيىم كىيەتتى، كىيىملەرنىڭ پاسونى ئاددىي بولۇپ، كۆپىنچە پاختا رەختتىن تىكىلگەن جۇڭشەن پاسونىدىن ئىبارەت ئىدى. 1979 - يىلدىن بۇيان، بازار - يېزا ئىقتىسادىغا دائىر سىياسەت كەڭ قويۇۋېتىلدى. ئاشلىق مەھسۇلاتى ئاشتى، يېزا ئىگىلىك، قوشۇمچە كەسىپ مەھسۇلاتلىرى موللاشتى، كۆكتات تۈرلىرى كۆپەيدى، تۇخۇم، بېلىق، گۆش، ئۆي قۇشلىرى تولۇق بولدى. سىرت جايلارنىڭ نۇرغۇن يەرلىك ئالاھىدە مەھسۇلاتلىرى ئۈزلۈكسىز تۇردە بۇ جايغا كەلتۈرۈلدى، يېڭى دېگىز مەھسۇلاتلىرى، قۇرۇتۇلغان مەھسۇلاتلار ھەممە يەردە تېپىلىدىغان بولدى، تۇرلۇك كونسېرۋا، مېۋە - چېۋە، تەمخۇرۇچلار تولۇق بولدى. ھېيت - بايرام كۈنلىرىدە ماددىي نەرسىلەر بىلەن تېخىمۇ يېتەرلىك تەمىنلەندى. ئولتۇراق ئۆي جەھەتتە كىشىلەر ئىگىلىرىكى كېسەك - ياغاچ قۇرۇلمىلىق ئادەتتىكى ئۆيلەردىن بارا - بارا ئوسكونىلىرى تولۇق، ئازادە - يورۇق بىنالارغا كۆچۈپ كىردى. 70 - يىللاردا ئۆي جاھازلىرى ياسىتىش ئەۋج ئالدى، جاھازلارنىڭ پاسونى بىرقەدەر كونىچە، ئاددىي بولۇپ، پۇختا، چىداملىق بولۇشقا ئەھمىيەت بېرىلدى. ئىچكىرى ئۆلكىلەردىن زور بىر تۈركۈم ئۇستىلارنىڭ كېلىشىگە ئەگىشىپ، ئۆي - جاھازلىرىنىڭ پاسونى تەدرىجىي نەپىسلەشتى ۋە كۆركەملەشتى. ياشلار توي قىلغاندا ئالدى بىلەن كۆركەم، ئۆزگىچە بولغان بىر يۈرۈش ئۆي جاھازىسى ياسىتىدىغان بولدى. كارىۋات بۈيۈملىرى، چىراغ قاتارلىقلار بازارغا ئەگىشىپ ئۆزگىرىپ باردى. تۇرلۇك ئائىلە ئېلېكتر سايمانلىرى ئارقا - ئارقىدىن ئىشچى - خىزمەتچىلەرنىڭ ئۆيلىرىگە كىرىشكە باشلىدى، ئادەتتىكى كىشىلەرنىڭ ئۆيلىرىدە

رادىئولۇق ئۇنئالغۇ، كىرئالغۇ، تېلېۋىزور (رەڭلىك تېلېۋىزور كۆپرەك) بار بولدى، بىر قىسىم ئائىلىلەردە يەنە توڭلاتقۇ، توك ئوچىقى قاتارلىقلار تەدرىجىي ئومۇملاشتى. ئاز سانلىق مىللەت ئىشچى - خىزمەتچىلەر ئۆي جاھازىسى ياساتماسلىقتەك ئادەتنى ئۆزگەرتىپ، ئومۇمىيۈزلۈك ھالدا، كىيىم ئىشكابى، سافا قاتارلىقلارنى تولۇقلىدى. ئۇلار ئۆينى زىننەتلەشكە بىرقەدەر ئەھمىيەت بېرىدۇ، كۆپ قىسىم ئائىلىلەردە نەچچە يۈز يۈەنلىك ۋە نەچچە مىڭ يۈەنلىك ئاسما گىلەم بار بولدى. كۆپ ساندىكى ئىشچى - خىزمەتچىلەرنىڭ ئۆيىدە ۋېلىسىپىت بار، بەزى ئائىلىلەردە ئىككى - ئۈچتىن ۋېلىسىپىت بار، دەسلەپتە كۈچەيتىلگەن ۋېلىسىپىت قارشى ئېلىنغانىدى. ھازىر يېنىك، داڭلىق رەڭلىك ۋېلىسىپىتنىڭ بازىرى چىقتى، كۆپلىگەن كىشىلەر تېخى موتسىكلىت سېتىۋالدى. كىيىم - كېچەك جەھەتتىكى ئۆزگىرىش ئەڭ چوڭ بولدى. 60 - ۋە 70 - يىللاردا دىچۆلياڭ، دىكا، تېرىلېن قاتارلىق خىمىيىۋى تالادىن توقۇلغان رەختلەر بازارنى ئىگىلىگەنىدى، 80 - يىللاردا يۇڭ توقۇلما، يۇڭ رەخت، يىپەك رەختلەر تازا ئەۋج ئالدى، رەختنىڭ سۈپىتى ئالىي دەرىجىلىك بولۇشقا قاراپ تەرەققىي قىلدى، پۇختا، چىداملىق بولۇش تەكىتلىنىشتىن سۈپىتى بىرقەدەر يۇقىرى، پاسونى چىرايلىق بولۇشنى تەلەپ قىلىشقا يۈزلەندى. كىشىلەر ئەتىيازدا نېپىز سوكنودىن تىكىلگەن كاستۇم، يازدا يىپەك رەختتىن تىكىلگەن كۆڭلەك، ئۇزۇن كۆڭلەك، كۈزدە ھەرخىل يۇڭ پوپايكا، قىشتا يۇڭ توقۇلمىدىن تىكىلگەن ئۇزۇن - قىسقا پەلتۇ، خۇرۇم، مامۇق چاپان كىيىدىغان بولدى، تۆت پەسىلدە كىيىدىغان كىيىملەر پەسىلگە لايىق، رەڭگى كۆپ خىل، خىللىرى يېڭىلىنىپ تۇرىدىغان بولۇپ، كىشىنىڭ كۆزىنى قاماشتۇرىدىغان تۈس ئالدى. ئادەتتىكىچە كىرىمى بار ئائىلىلەردە ئىقتىساد بىرقەدەر كەڭتاشا بولدى، ئۇلار كۈندىلىك تۇرمۇش خىراجىتىدىن باشقا، بانكىغا ئاز - تولا پۇل ئامانەت قويدى، بىر - ئىككى مىڭ يۈەن چىقىرىپ نەرسە - كېرەك سېتىۋېلىش ئانچە قىيىنغا چۈشمەيدىغان بولدى.

IV باب

مەنىۋى مەدەنىيەت قۇرۇلۇشى

جۇڭخۇا خەلق جۇمھۇرىيىتى قۇرۇلغاندىن كېيىن، بورتالا ناھىيىسىنىڭ پارتىيە ھۆكۈمەت رەھبەرلىرى سىياسىي - ئىدىيىۋى خىزمەتنى بىرقەدەر چىڭ تۇتتى. ۋەتەنپەرۋەرلىك، سوتسىيالىستىك، كوممۇنىستىك ئەخلاق تەربىيىسىنىڭ چوڭقۇر قانات يايدۇرۇلۇشىغا ئەگىشىپ، مەنىۋى مەدەنىيەت قۇرۇلۇشىدا ناھايىتى زور نەتىجىلەر قولغا كەلتۈرۈلدى. جۇڭخۇا مىللەتلىرىنىڭ كىشىلەرگە ياخشىلىق قىلىش، باشقىلارغا ياردەم بېرىشنى خوشاللىق دەپ بىلىدىغان ئەنئەنىۋى گۈزەل ئەخلاقىغا ۋارىسلىق قىلىندى ھەمدە ئۇ جارى قىلدۇرۇلدى.

§ 1. ۋەتەنپەرۋەرلىك تەربىيىسى

1951 - يىلى مەملىكەت بويىچە ئامېرىكا جاھانگىرلىكىگە قارشى تۇرۇش - چاۋشيەنگە ياردەم بېرىش، يۇرت ۋە ۋەتەننى قوغداش ھەرىكىتى داغدۇغىلىق ئېلىپ بېرىلدى. جۇڭگو كوممۇنىستىك پارتىيىسى بورتالا ناھىيىلىك كومىتېتى (تۆۋەندە قىسقارتىلىپ ناھىيىلىك پارتكوم دەپ ئېلىندى) ناھىيىدىكى ھەر مىللەت

خەلقىگە كەڭ كۆلەمدە ۋەتەنپەرۋەرلىك، ئىنتېرناتسىئونالىزملىق تەربىيىسى ئېلىپ بارىدى. كادىرلار ۋە ئاممىنىڭ ۋەتەنپەرۋەرلىك قىزغىنلىقى ئاشتى. ئامېرىكا جاھانگىرلىكىگە قارشى تۇرۇش - چاۋشيەنگە ياردەم بېرىش، دۇنيانىڭ تىنچلىقىنى قوغداش ئۇچۇن، ناھىيىدىكى ھەر مىللەت ئاممىسى بەس - بەستە تىنچلىق ئۇچۇن ئىمزا قويۇشقا قاتناشتى ھەمدە ئامېرىكا جاھانگىرلىكىگە قارشى تۇرۇش - چاۋشيەنگە ياردەم بېرىش باش ئۇيۇشمىسىنىڭ چاقىرىقىغا ئاۋاز قوشۇپ، پۇل، ماددىي نەرسە ئىئانە قىلدى. جەمئىي 45 مىليون 225 مىڭ 600 يۈەن پۇل (كونا خەلق پۇلى)، 195 كالا، 11 مىڭ 169 تۇياق قوي، 80 ئات، 14 تۇگە، 33.7 سەر ئالتۇن، ئۇچ تىللا، تۇت يامبۇ، بەش تەڭگە، 81.5 سەر زەب - زىننەت بۇيۇمى ئىئانە قىلىندى. بۇ نەرسىلەر پۇلغا سۈندۇرۇلۇپ، بىر ئايروپىلان سېتىۋېلىندى، بۇ ئايروپىلانغا «بورتالا» دەپ نام بېرىلدى.

1951 - يىل 9 - ئاينىڭ 21 - كۈنى ھەرقايسى تەبىقىدىكىلەرنىڭ خەلق ۋەكىللىرى يىغىنى ئۆتكۈزۈلۈپ، ئاشلىق سېتىۋېلىش نىزامى تەشۋىق قىلىندى، ھەر ساھە زاتلىرى بەس - بەس بىلەن ۋەتەنپەرۋەرلىك غەللە - پاراق ئاشلىقى تاپشۇرۇشقا تەشكىللەندى ۋە سەپەرۋەر قىلىندى. 11 - ئاينىڭ 1 - كۈنى رايوندىكى دېھقانلار ئۇزلۇكسىدىن ۋەتەنپەرۋەرلىك غەللە - پاراق ئاشلىقى تاپشۇرۇش مۇسابىقىسى قوزغىدى، ھەر بىر يېزىدىن ئاز كەم 100 ھارۋا ئاشلىق تاپشۇرۇشقا سەپەرۋەر قىلىندى. ناھىيە دەرىجىلىك ئورگانلاردىكى كادىرلار، ئوقۇغۇچىلار رەتلىك تىزىلىپ ساز چېلىپ تەنتەنە قىلىپ، ئاشلىق تاپشۇرغۇچىلارغا گۈل تەقدىم قىلىپ ئۇلارنى تەبرىكلىدى. 1952 - يىل 6 - ئاينىڭ 30 - كۈنى 3 - رايوندىكى 24 ئايال ئۇزلۇكسىدىن تىككۈچىلىك گۈرۈپپىسى بولۇپ تەشكىللىنىپ، ئەمگەك قىلىپ تاپقان 4 مىليون 940 مىڭ يۈەندىن ئارتۇق پۇلنى (كونا خەلق پۇلى) ئامېرىكا جاھانگىرلىكىگە قارشى تۇرۇش - چاۋشيەنگە ياردەم بېرىشكە ۋە يېزا ئىگىلىكىگە ياردەم بېرىشكە ئىئانە قىلدى. 1953 - يىل 3 - ئاينىڭ 20 - كۈنى ناھىيىلىك پارتكوم ناھىيە ئورگىنىدىكى بارلىق كادىرلار، ھەر مىللەت ئاممىسىنى ۋەتەنپەرۋەرلىك ئەھدىنامىسى تۇزۇشكە سەپەرۋەر قىلدى.

1954 - يىل 12 - ئايدا ئامېرىكا جاھانگىرلىكى جياڭ جېيشى گۇرۇھى بىلەن «بىرلەشمە مۇداپىئە شەرتنامىسى» ئىمزالاپ، مەملىكىتىمىزنىڭ بىخەتەرلىكىگە تەھدىت سالدى. ناھىيىلىك پارتكوم تەشۋىقات خىزمىتى يىغىنى ئۆتكۈزۈپ، «ئامېرىكا - جياڭ جېيشى شەرتنامىسى» گە قارشى تۇرۇشنىڭ مۇھىم ئەھمىيىتىنى تەشۋىق قىلىپ چۈشەندۈردى. رايونلار يېزا - كەنت كادىرلىرى، تەشۋىقات خادىملىرى يىغىنى ئۆتكۈزۈپ، پارتكوم يىغىنىنىڭ روھىنى يەتكۈزدى. 3 - رايون ئۇچ تەشۋىقات گۇرۇپپىسى تەشكىللەپ، تەشۋىقات پائالىيىتىنى قانات يايدۇردى. ماتارىپ بۆلۈمى يەتتە كىشىلىك تەشۋىقات گۇرۇپپىسى تەشكىللىدى، گۇرۇپپا خادىملىرى بازارلارغا بېرىپ، ئاممىۋى سورۇنلاردا تەشۋىقات ئېلىپ بارىدى. ناھىيىلىك ئىتتىپاق كومىتېتى 1 - ، 2 - رايوندىكى دېھقانچىلىق رايونى ئىتتىپاق ياچېيكىسى ۋە ناھىيە دەرىجىلىك ئورگانلاردىكى ئىتتىپاق ياچېيكا شۇجىلىرى يىغىنى ئۆتكۈزۈپ تەشۋىقات ۋەزىپىسىنى ئورۇنلاشتۇردى. ناھىيە بويىچە ئىتتىپاق ئەزالىرى ئاكتىپلىرى يىغىنى ئۆتكۈزۈلۈپ، «ئامېرىكا - جياڭ جېيشى شەرتنامىسى»نىڭ جياڭ جېيشى گۇرۇھىنىڭ ئامېرىكا جاھانگىرلىكى بىلەن تىل بىرىكتۇرۇپ، دۆلىتىمىز زېمىنىنى ئىگىلىۋېلىشتەك ۋەتەن سانقۇچلۇق شەرتنامە ئىكەنلىكى چۈشەندۈرۈلدى. سودا - سانائەت ساھەسىدە توقۇز ئۆگىنىش گۇرۇپپىسىنىڭ باشلىقلىرى يىغىنى ئۆتكۈزۈلۈپ، «ئامېرىكا - جياڭ جېيشى شەرتنامىسى» غا قارشى تۇرۇشقا دائىر ئۆگىنىش ۋە تەشۋىقات ئورۇنلاشتۇرۇلدى.

1955 - يىل 3 - ئاينىڭ 1 - كۈنىدىن 15 - كۈنگىچە يادرو قورالىرىنى ئىشلىتىشكە قارشى تۇرۇش بويىچە ئىمزا قويۇش ھەرىكىتى قانات يايدۇرۇلدى، 13 كىشىلىك يادرو قورالىرىنى ئىشلىتىشكە قارشى تۇرۇش بويىچە ئىمزا قويۇش ھەرىكىتى كومىتېتى تەشكىللىنىپ، 46 تەشۋىقات خادىمى تەربىيىلەندى. يىغىندا دوكلات بېرىش، ئاددىي خەرىتە سىزىپ چۈشەندۈرۈش، سۆھبەتلىشىش - مۇھاكىمە قىلىش قاتارلىق ئۇسۇللار قوللىنىلىپ، تەشۋىقات ئېلىپ بېرىلىپ، ئامما ۋەتەنپەرۋەرلىك بويىچە ئىمزا قويۇش پائالىيىتىنى قانات

يايدۇرۇشقا سەپەرۋەر قىلىندى. ئىمزا قويغانلار 13 مىڭ 300 دىن ئېشىپ، ئومۇمىي نوپۇسنىڭ تەخمىنەن 70 پىرسەنتىنى ئىگىلىدى، ئىمزا قويغان كادىرلار 100 پىرسەنتكە يەتتى.

1963 - يىل 4 - ئاينىڭ 9 - كۈنى جۇڭگو — ھىندىستان چېگرىسىنىڭ غەربىي بۆلىكىدە ئۇرۇشقا قاتناشقان قىسىملىرىمىزنىڭ ۋەكىللىرى بورتالاغا كېلىپ ئۇرۇشقا قاتناشقان قىسىملارنىڭ قەھرىمانلىق ئىش - ئىزلىرىدىن دوكلات بەردى. ئوبلاست، ناھىيە ئورگىنىدىكى بارلىق ئىشچى - خىزمەتچىلەر يىغىنغا قاتنىشىپ، قەھرىمان نەمۇنىچىلارنىڭ ئىش - ئىزلىرىغا دائىر دوكلاتنى ئاڭلىدى. قىسىم ۋەكىللىرى يەنە گۇڭشې (مەيدان - فېرما) لارغا بېرىپ سەككىز كۈن سەييارە دوكلات بەردى. بازار - يېزىلاردىكى كادىرلار ۋە ئاممىا بىر قېتىملىق تەسىرلىك ۋەتەنپەرۋەرلىك تەربىيىسىگە ئىگە بولدى.

1979 - يىل 7 - ئاينىڭ 10 - كۈنى جۇڭگو - ۋېيتنام چېگرىسىدا ئۆزىمىزنى قوغداپ قايتۇرما زەربە بېرىش ئۇرۇشىغا قاتناشقان قەھرىمان نەمۇنىچىلار دوكلات بېرىش ئۆمىكىنىڭ 5 - شۆبە ئۆمىكى بورتالاغا كېلىپ دوكلات بەردى، ناھىيىلىك پارتكوم كادىرلار، ئىشچى - خىزمەتچىلەرنى دوكلات بېرىش يىغىنىغا قاتنىشىشقا تەشكىللىدى. يىغىندىن كېيىن، قەھرىمانلاردىن ئۆگىنىش، ئۆگەنگەننى ئۆز ھەرىكىتىدە كۆرسىتىش بويىچە قىزغىن دولقۇن كۆتۈرۈلدى. قەھرىمان نەمۇنىچىلار دوكلات بېرىش ئۆمىكىنىڭ پائالىيىتىگە ماسلىشىش ئۈچۈن، مەدەنىيەت سارىيى يەنە رەسىم بىلەن يېزىق بىرلەشتۈرۈلگەن جۇڭگو - ۋېيتنام چېگرىسىدا ئۆزىمىزنى قوغداپ قايتۇرما زەربە بېرىش ئۇرۇشىغا دائىر چوڭ تېمىتىكى رەسىم كۆرگەزمىسى ئاچتى.

1985 - يىل 10 - ئايدا شەھەرلىك پارتكوم تەشۋىقات بۆلۈمى كادىرلار ۋە ئاممىنى نەنجىڭ ھەربىي رايونى مەلۇم شىسىنىڭ تەشۋىقات بۆلۈم باشلىقى بەرگەن لاۋشىيەن قەھرىمانلىرىنىڭ ئىش - ئىزلىرىغا دائىر ئۇنىئالغۇ دوكلاتى ۋە يۇننەن چېگرا مۇداپىئە ئالدىنقى سېپىدىكى قەھرىمانلارنىڭ «چېگرىنى قوغداش، ياشلىق باھارىنى تەقدىم قىلىش» بويىچە نۇتۇق سۆزلەشكە دائىر ئۇنىئالغۇ دوكلاتىنى ئاڭلاشقا تەشكىللىدى، بۇ دوكلات كۆچلۈك ئىنكاس قوزغىدى، نۇرغۇن ئورۇن ۋە شەخسلەر ئۇنىئالغۇ لېنتىسىنى كۆچۈرۈۋېلىشنى قايتا - قايتا تەلەپ قىلدى. شەھەرلىك پارتكوم يەنە ئۇچ نەپەر لاۋشىيەن قەھرىمانىنى ئۆزى بورتالا شەھىرىگە كېلىپ دوكلات بېرىشكە تەكلىپ قىلىپ، ئۇچ مەيدان دوكلات بېرىش يىغىنى تەشكىللىدى، 27 مەيدان ئۇنىئالغۇ قويدى، 28 قېتىم سۆھبەت يىغىنى ئۆتكۈزدى، %50 كادىر ۋە ئاممىا دوكلات ياكى ئۇنىئالغۇ دوكلاتىنى ئاڭلىدى.

ۋەتەنپەرۋەرلىك تەربىيىسى باشتىن - ئاخىر ھەرقايسى تارىخىي مەزگىللەرگە سىڭدۈرۈلۈپ، ئوخشاش بولمىغان مەزگىللەردە ھەرخىل مەزمۇنغا ئىگە بولدى. 50 - يىللاردىن باشلاپ ياش - ئۆسمۈرلەرگە قارىتا «بەشنى سۆيۈش» پائالىيىتى قانات يايدۇرۇلدى. 80 - يىللارغا كەلگەندە «بەش بولۇش، تۆت گۈزەل، ئۇچنى قىزغىن سۆيۈش» پائالىيىتى قانات يايدۇرۇلدى؛ ئامېرىكا جاھانگىرلىكىگە قارشى تۇرۇش - چاۋشيەنگە ياردەم بېرىشكە پۇل ۋە ماددىي نەرسە ئىئانە قىلىشتىن بەس - بەس بىلەن دۆلەت خەزىنە چېكى سېتىۋېلىشقىچە ئاممىنىڭ ۋەتەنپەرۋەرلىك قىزغىنلىقى تولۇق نامايان بولدى.

§2. سىياسىي نەزەريە ۋە سوتسىيالىستىك تەربىيە

1950 - يىلى بورتالادا خەلق ھاكىمىيىتى قۇرۇلغاندىن كېيىن، پارتىيىنىڭ ھەرقايسى تارىخىي باسقۇچلاردىكى مەركىزىي ۋەزىپىسىگە بىرلەشتۈرۈلگەن ھالدا، كادىرلار ۋە ئاممىغا ھەرخىل شەكىلدە سوتسىيالىستىك ئىدىيىۋى تەربىيە ئېلىپ بېرىلدى.

1953 - يىل 10 - ئايدا توققۇز كىشىدىن تەركىب تاپقان ناھىيە دەرىجىلىك ئورگانلار ئۆگىنىش ھەيئىتى قۇرۇلدى. ناھىيىگە بىۋاستە قاراشلىق ئورگانلاردىكى كادىرلاردىن بىر تۈتاش ئون كىشىلىك ئۆگىنىش

گۇرۇپپىسى تەشكىللەندى، قاتتىق ئۆگىنىش تۈزۈمى ۋە ئىنتىزامى تۈزۈپ چىقىلدى، بارلىق كادىرلار ۋەزىپىسىنىڭ چوڭ ياكى كىچىك بولۇشىدىن قەتئىينەزەر ھەممىسى ئۆگىنىشكە قاتناشتۇرۇلدى ھەمدە ھەركۈنى ئەتىگەندە ئىككى سائەت ئۆگىنىش قىلىش تۈزۈمىدە چىڭ تۇرۇلدى، بۇ ئارقىلىق خىزمەتتىكى كادىرلارنىڭ سىياسىي ئۆگىنىشى مۇنتىزىملىشىشقا باشلىدى. 1956 - يىلى جۇمە كۈنى چۈشتىن كېيىن ئېقىم مەسىلىلىرىگە دائىر سىياسىي ئۆگىنىش ۋاقتى قىلىپ بېكىتىلدى. شۇ يىلى 1 - ئاينىڭ 5 - كۈنى ناھىيىلىك ئىشتىن سىرتقى سىياسىي مەكتەپ قۇرۇلدى، مەكتەپتە سىياسىي ئىقتىسادتىن ساۋات قاتارلىق دەرسلەر تەسىس قىلىندى، 1 - تۈركۈمدە 123 ئوقۇغۇچى ئۆگىنىشكە قاتناشتى. سوتسىيالىستىك ئۆزگەرتىش مەزگىلىدە دېھقانلار ۋە سودا - سانائەتچى، قول سانائەتچىلەرگە سوتسىيالىزم يولىغا مېڭىش تەشۋىقات تەربىيىسى ئېلىپ بېرىلدى. 60 - يىللارنىڭ دەسلەپكى، ئوتتۇرا مەزگىللىرىدە بازار - پىزىلاردا سوتسىيالىستىك تەربىيە ئېلىپ بېرىلدى. 1964 - يىل 3 - ئايدىن باشلاپ، رەئىس ماۋزېدۇڭنىڭ ئەسەرلىرىنى ئۆگىنىش بويىچە قىزغىن دولقۇن كۆتۈرۈلدى. ناھىيىلىك پارتكوم ئورگىنى، گۈڭشې (مەيدان - فېرما) لار ماۋزېدۇڭ ئەسەرلىرىنى ئۆگىنىش گۇرۇپپىسى تەشكىللىدى، كۆپ قىسىم ئىتتىپاق ياچېيكىلىرىمۇ ماۋزېدۇڭ ئەسەرلىرىنى ئۆگىنىش گۇرۇپپىسى تەشكىللىدى. خېلى كۆپ ساندىكى ئاساسىي قاتلام كادىرلىرى «ماۋزېدۇڭ تاللانما ئەسەرلىرى» نى ئۆزلۈكىدىن ئۆگەندى ھەمدە ئۇنى لېي فېڭدىن، نەنجىڭ يولىدىكى ياخشى 8 - لىيەندىن، جياۋيۈلۇ قاتارلىق قەھرىمان - نەمۇنىچى شەخسلەردىن ئۆگىنىشكە بىرلەشتۈردى. 1965 - يىل 1 - ئاينىڭ 5 - كۈنى ناھىيىلىك پارتكوم تەشۋىقات بۆلۈمى «كادىرلارنى رەئىس ماۋزېدۇڭنىڭ پەلسەپىۋى ئەسەرلىرىنى ئۆگىنىشكە تەشكىللەش توغرىسىدا ئۇقتۇرۇش» نى تارقاتتى. ناھىيە دەرىجىلىك ئورگانلاردىكى كادىرلار ۋە گۈڭشې، مەيدان - فېرما رەھبەرلىرى رەئىس ماۋزېدۇڭنىڭ «ئەمەلىيەت توغرىسىدا»، «زىددىيەت توغرىسىدا»، «خەلق ئىچىدىكى زىددىيەتنى توغرا ھەل قىلىش توغرىسىدا» ۋە «ئادەمنىڭ توغرا ئىدىيىسى قەيەردىن كېلىدۇ؟» دىن ئىبارەت تۆت پارچە پەلسەپىۋى ئەسىرىنى ئەستايىدىل ئۆگەندى. ناھىيە دەرىجىلىك كادىرلاردىن «ماۋزېدۇڭ تاللانما ئەسەرلىرى» نىڭ «ئا» نۇسخىسىنى، ئادەتتىكى كادىرلاردىن «ماۋزېدۇڭ تاللانما ئەسەرلىرى» نىڭ «ب» نۇسخىسىنى ئوقۇپ چىقىش تەلەپ قىلىندى. 1966 - يىلغىچە ناھىيە بويىچە دېھقان چارۋىچىلار رەئىس ماۋزېدۇڭ ئەسەرلىرىدىن 10 مىڭ 827 پارچە سېتىۋالدى، رەئىس ماۋزېدۇڭ ئەسەرلىرىنى ئۆگىنىش گۇرۇپپىسىدىن 286 سى تەشكىللەندى، 169 قېتىم يىغىندىن پايدىلىنىپ لېكسىيە سۆزلەندى، ئۇزۇندە تاختىسىدىن 503 ى ياسالدى، رەئىس ماۋزېدۇڭ ئەسەرلىرىنى ئۆگەنگەنلەر 7000 دىن ئېشىپ كەتتى، ماۋزېدۇڭ تاللانما ئەسەرلىرىنى ئۆگىنىش ئاكتىپىدىن 500 ى مەيدانغا كەلدى. 1970 - يىل 7 - ئايدا ناھىيە بويىچە تۇنجى قېتىملىق ماۋزېدۇڭ ئىدىيىسىنى جانلىق ئۆگىنىش، جانلىق ئىشلىتىش ئاكتىپلىرى قۇرۇلتىيى ئوتكۈزۈلدى، قۇرۇلتايدا «غالىبىيەت» گۈڭشېسىدىكى نامرات چارۋىچى كۈندۈكۈر، «قىزىل بايراق» گۈڭشېسى «قىزىل بايراق» 2 - ئەترىتى ئىنقىلابىي رەھبەرلىك گۇرۇپپىسىنىڭ باشلىقى جى شۇچىڭ ماۋزېدۇڭ ئىدىيىسىنى جانلىق ئۆگىنىش، جانلىق ئىشلىتىش ئۇلگىسى قىلىپ كۆرسىتىلدى. 1970 - يىلدىن كېيىن جەمئىي 717 قارار ھەرخىل تىپتىكى ماۋزېدۇڭ ئىدىيىسىنى ئۆگىنىش كۆرسى ئېچىلدى، كۆرسقا 14 مىڭ 483 ئادەم (قېتىم) قاتناشتى.

70 - يىللاردا ناھىيە بويىچە پارتىيىنىڭ ئاساسىي لۇشەنى تەربىيىسى ئېلىپ بېرىلىپ، يېزا ئىگىلىكىدە داجەيدىن ئۆگىنىش ئاممىۋى ھەرىكىتى قانات يايدۇرۇلۇپ، ئاممىنىڭ سوتسىيالىستىك ئېڭى ئۆستۈرۈلدى، لېكىن بەزى ئۆسۈللار ئاددىي بولغاچقا، دېھقانلارنىڭ ئاكتىپلىقىغا تەسىر يەتكۈزدى.

1977 - يىلى ھەر دەرىجىلىك پارتىيە تەشكىلاتلىرى ۋە خىزمەت ئەترەتلىرى ماركسىزم - لېنىنىزم، ماۋزېدۇڭ ئىدىيىسىنى ئۆگىنىشنى ئالدىنقى قاتاردىكى چوڭ ئىش قاتارىدا تۇتۇپ، ئاممىۋى خاراكتېرلىك ئۆگىنىش بويىچە قىزغىن دولقۇن قوزغىدى. 4 - ئايدا «ماۋزېدۇڭ تاللانما ئەسەرلىرى» نىڭ 5 - تومى نەشىردىن چىققاندىن كېيىن، ناھىيە بويىچە 6000 نۇسخىدىن كۆپرەك تارقىتىلدى. ناھىيە، گۈڭشې، ئەترەتلەر

قاتلامىۋ . قاتلام ئۆگىنىش كۇرسى ئېچىپ، نەزەرىيە تايانچلىرىنى تەربىيىلىدى ھەمدە نەزەرىيە ئۆگىنىش تەشكىلاتىدىن 263 نى قۇرۇپ، 1485 نەزەرىيە تايانچىنى تەربىيىلىدى. ناھىيىلىك پارتكوم يەنە ئوچ قارار ئۆگىنىش كۇرسى ئاچتى، يىل ئاخىرىغىچە 301 كادىر، 3270 ئامما «ماۋزېدۇڭ تاللانما ئەسەرلىرى» نىڭ 5 - تومىنى ئوقۇپ بولدى. 1979 - يىلى تەشۋىقات بۆلۈمى كادىرلار ۋە ئاممىنى پارتىيە 11 - نۆۋەتلىك مەركىزىي كومىتېتى 3 - ئومۇمىي يىغىنىنىڭ ئاخباراتىنى ئۆگىنىشكە تەشكىللىدى، ئۈنى 5 - نۆۋەتلىك خەلق قۇرۇلتىيىنىڭ 2 - يىغىنىنىڭ روھىغا بىرلەشتۈرۈپ ئىزچىللاشتۇرۇپ، كادىرلار ۋە ئاممىغا سوتسىيالىستىك دېموكراتىيە ۋە سوتسىيالىستىك قانۇنچىلىق تەربىيىسى ئېلىپ باردى، تۆت ئاساسىي پرىنسىپتا چىڭ تۇرۇش تەربىيىسى پائالىيىتىنى قانات يايدۇردى.

1981 - ، 1982 - يىللىرى، ئاساسەن، پارتىيە 11 - نۆۋەتلىك مەركىزىي كومىتېتى 5 - ئومۇمىي يىغىنىنىڭ ئاخباراتى، «دۆلىتىمىز قۇرۇلغاندىن بۇيانقى پارتىيە تارىخىغا دائىر بىر قانچە مەسىلە توغرىسىدا قارار» قاتارلىق ھۆججەتلەر ئۆگىنىلدى. بولۇپمۇ پارتىيە 12 - قۇرۇلتىيىنىڭ ھۆججەتلىرىنى تەشۋىق قىلىش، ئىزچىللاشتۇرۇش ئەتراپلىق ئورۇنلاشتۇرۇلدى. ئورگان رەھبەرلىرى، كادىرلار، ئىشچى - خىزمەتچىلەرگە كونكرېت ئۆگىنىش ۋاقتى ئورۇنلاشتۇرۇلدى. پارتىيە مەكتىپى، ئوتتۇرا، باشلانغۇچ مەكتەپلەرنىڭ سىياسەت دەرسلىرىدە 12 - قۇرۇلتاي ھۆججەتلىرىنىڭ روھى مۇھىم مەزمۇن قىلىندى. بىرلىكسەپ زاتلىرى، مىللىي يۇقىرى قاتلام زاتلار، دىنىي زاتلار ئوچۇن ئۆگىنىش كۇرسى ئېچىلدى، ئۆگىنىش ماتېرىيالىدىن 800 پارچىدىن كۆپرەك سېتىۋېلىندى. ناھىيىگە بىۋاستە قاراشلىق ئورگانلار، مەكتەپ قاتارلىق ئورۇنلاردىن 114 كادىر ئاجرىتىلىپ، تەشۋىقات - لېكسىيە ئۆمىكى تەشكىللەندى، ئۆمەك ئەزالىرى گۇڭشې (مەيدان - فېرما) لاردىكى 71 نوقتىغا بېرىپ ئاز سانلىق مىللەت تىلىدا ۋە خەنزۇ تىلىدا تەشۋىقات ئېلىپ باردى ۋە لېكسىيە سۆزلىدى، جەمئىي 889 قېتىم دەرس ئوتۇپ، 468 ئاساسىي قاتلام تايانچىسىنى تەربىيىلىدى، دېھقانچىلىق رايونلىرىدىكى 81.6% ئامما لېكسىيە ئاڭلاشقا قاتناشتى.

1983 - يىل 8 - ئايدا «دېڭ شياۋپىڭ ماقالىلىرىدىن تاللانما» نى ئۆگىنىش دولقۇنى كۆتۈرۈلدى. ناھىيىلىك پارتىيە مەكتىپى كېيىنكى يېرىم يىلدا بەش قارار «دېڭ شياۋپىڭ ماقالىلىرىدىن تاللانما» نى ئۆگىنىش كۇرسى ئېچىپ، 414 تايانچىنى تەربىيىلىدى. ئوتتۇرا مەكتەپلەر بارلىق تولۇق ئوتتۇرا مەكتەپ ئوقۇغۇچىلىرىنى «دېڭ شياۋپىڭ ماقالىلىرىدىن تاللانما» نى سىستېمىلىق ئۆگىنىشكە تەشكىللىدى. 1984 - يىلى بازار - يېزىلاردىكى كادىرلارۇ ۋە ئامما «جۇڭگو كوممۇنىستىك پارتىيىسى مەركىزىي كومىتېتىنىڭ ئىقتىسادىي تۈزۈلمە ئىسلاھاتى توغرىسىدىكى قارارى» نى ئۆگىنىشكە ۋە مۇھاكىمە قىلىشقا تەشكىللىنىپ، ئۇلارنىڭ جۇڭگوچە سوتسىيالىزم قۇرۇش ئىشەنچىسى چىڭىتىلدى.

§ 3. مىللەتلەر ئىتتىپاقلىقى تەربىيىسى

بورتالا كۆپ مىللەت ئولتۇراقلاشقان رايون. پارتىيىنىڭ مىللىي سىياسىتىنى ئەستايىدىل ئىزچىللاشتۇرۇش، مىللەتلەر ئىتتىپاقلىقىنى ئۇزلۇكسىز كۈچەيتىش — ۋەتەننىڭ چېگرا رايونىنى، ۋەتەننىڭ بىرلىكىنى قوغداپ، بارلىق خىزمەتلەرنى ياخشى ئىشلەشنىڭ تۈپ كاپالىتى.

1950 - يىلى ناھىيىلىك پارتكوم قۇرۇلغاندىن كېيىن، ئالدى بىلەن، ئاز سانلىق مىللەت كادىرلىرىنى تەربىيىلەش كۇرسى ئېچىپ، ئاز سانلىق مىللەت كادىرلىرىنى نۆۋەتلىك تەربىيىلىدى. 1953 - يىلدىن باشلاپ، ھەرقايسى ئورۇنلاردا ئومۇميۈزلۈك ئۆگىنىش گۇرۇپپىلىرى قۇرۇلۇپ، مىللىي سىياسەت ئۆگىنىلدى. خەنزۇ كادىرلارنىڭ ئاز سانلىق مىللەتلەرنىڭ تىل - يېزىقىنى ئۆگىنىشى تەشەببۇس قىلىندى، ئۇلار ھەپتىدە

بىر - ئىككى قېتىم ئۆگىنىشكە ئورۇنلاشتۇرۇلدى، تەرجىمانلار دەرس ئۆتۈش ۋەزىپىسىنى ئۈستىگە ئالدى، قەرەللىك هالدا ئۆگىنىش ئەھۋالى تەكشۈرۈپ تۇرۇلدى ۋە هەيدەكچىلىك قىلىندى. ئۆگىنىش نەتىجىسى ياخشى بولدى، نۇرغۇن خەنزۇ كادىرلار ئاز سانلىق مىللەتلەرنىڭ تىل - يېزىقىنى ئۆگىنىۋالدى.

1954 - يىل 6 - ئايدىن 10 - ئاينىڭ بېشىغىچە جۇڭگو كوممۇنىستىك پارتىيىسى 7 - نۆۋەتلىك مەركىزىي كومىتېتى 4 - ئومۇمىي يىغىنىدا ماقۇللانغان «پارتىيىنىڭ ئىتتىپاقلىقىنى كۈچەيتىش توغرىسىدىكى قارار» ئۆگىنىلىپ، پارتىيىنىڭ ئىتتىپاقلىقى ۋە كادىرلارنىڭ ئىتتىپاقلىقى نۇقتىلىق تەكشۈرۈلدى، بولۇپمۇ سىرتتىن كەلگەن خەنزۇ كادىرلار بىلەن شۇ يەردىكى مىللىي كادىرلار ئوتتۇرىسىدىكى ئىتتىپاقلىق تەكشۈرۈلدى، چوڭ خەنزۇچىلىق ۋە يەرلىك مىللەتچىلىك تەنقىد قىلىندى.

1963 - يىل 10 - ئايدا سوتسىيالىستىك تەربىيە هەرىكىتىنىڭ قانات يايدۇرۇلۇشىغا ئەگىشىپ، مىللەتلەر ئىتتىپاقلىقى تەربىيىسى ئېلىپ بېرىلدى.

1964 - يىل 10 - ئايدا مىللىي سىياسەتنىڭ ئىزچىللاشتۇرۇلۇش ئەھۋالى بىر قېتىم تەكشۈرۈلدى، مىللىي سىياسەتنىڭ ئىزچىل ئەمەلىيلەشتۈرۈلۈشىگە رەھبەرلىك قىلىش گۇرۇپپىسى قۇرۇلدى.

1979 - يىلى پارتىيە - ئىتتىپاق ئەزالىرى ۋە هەر دەرىجىلىك كادىرلار مەركەزنىڭ هۆججەتلىرىنى ئەستايىدىل ئۆگىنىشكە تەشكىللىنىپ، لىن بياۋ، «تۆت كىشىلىك گۇرۇھ»نىڭ ئىبارەت ئەكسىلئىنقىلابىي گۇرۇھىنىڭ ئون يىللىق قالايمىقانچىلىق جەريانىدا مىللىي سىياسەت ۋە مىللەتلەر مۇناسىۋىتىدە پەيدا قىلغان بۇزغۇنچىلىقى ۋە قالايمىقانچىلىقى ئومۇميۈزلۈك ئوڭشالدى.

1980 - يىلى ئاپتونوم رايونلۇق پارتكومىنىڭ مىللەتلەر ئىتتىپاقلىقىنى كۈچەيتىش ۋە دىنىي سىياسەتنى ئىجرا قىلىشقا دائىر هۆججەتلىرى ئەستايىدىل ئۆگىنىلدى ۋە ئىزچىللاشتۇرۇلدى. ناهىيىلىك پارتىيە مەكتىپى 1980 - يىلى ئەسلىگە كەلتۈرۈلدى، بۇ مەكتەپ مارکسىزمنىڭ مىللىي مەسىلە توغرىسىدىكى نەزەرىيىسى ۋە پارتىيىنىڭ مىللىي سىياسىتىنى ئۆگىنىشنى كادىرلارنى نۆۋەت بىلەن تەربىيىلەشنىڭ مۇهىم مەزمۇنى قىلىشتا چىڭ تۇردى. ناهىيىلىك پارتكومنىڭ رەھبەرلىرى كۆپ قېتىم پارتىيە مەكتىپىگە بېرىپ ۋە مۇناسىۋەتلىك يىغىنلاردا مىللىي سىياسەت ۋە مىللەتلەر ئىتتىپاقلىقى تەربىيىسى توغرىسىدا دوكلات بەردى.

1982 - يىل 6 - ئايدا ناهىيىلىك پارتكوم ئىككى تەكشۈرۈش گۇرۇپپىسىنى بازار رايونى ۋە گۈڭشې (مەيدان - فېرما) لاردىكى مىللىي سىياسەت، مىللەتلەر ئىتتىپاقلىقى تەربىيىسى ئەھۋالىنى تەكشۈرۈش، ئۆنۈملۈك هەيدەكچىلىك قىلىش، ياردەم قىلىش، يېتەكچىلىك قىلىشقا ئەۋەتتى. 7 - ئايدا ناهىيە بويىچە ئومۇميۈزلۈك مىللەتلەر ئىتتىپاقلىقى ئەھدىنامىسى تۈزۈلدى. بىرلىكسەپ بۆلۈمى 46 كىشى قاتناشقان سۆهبەت يىغىنى ئۆتكۈزۈپ، پارتىيىنىڭ مىللىي سىياسىتىنى تەشۋىق قىلدى ۋە مىللەتلەر ئىتتىپاقلىقى تەربىيىسى ئېلىپ باردى.

1983 - يىل 5 - ئاي شىنجاڭ بويىچە تۇنجى قېتىملىق «مىللەتلەر ئىتتىپاقلىقى تەربىيىسى ئېيى» قىلىپ بېكىتىلدى، بۇ بىر ئايدا گۈڭشې (مەيدان - فېرما) لار ئومۇميۈزلۈك كادىر ئاجرىتىپ ئاساسىي قاتلامغا ئەۋەتىپ هەرخىل ئۆگىنىش كۇرسلىرىنى ئېچىش، سۆهبەت يىغىنى، بىرلەشمە دوستلۇق يىغىنى، تەقدىرلەش يىغىنى ئۆتكۈزۈش، ئائىلىلەرنى زىيارەت قىلىش قاتارلىق شەكىللەر ئارقىلىق كەڭ كۆلەملىك مىللەتلەر ئىتتىپاقلىقى تەربىيىسى ئېلىپ باردى. ناهىيىلىك پارتكوم خىزمەت ئۆمىكى تەشكىللىدى، ئۆمەك ئەزالىرى گۈڭشې (مەيدان - فېرما) لارغا بېرىپ مەخسۇس يىغىنلارنى ئۆتكۈزۈپ، دوكلات ئاڭلىدى ۋە خىزمەت ئەھۋالىنى ئالماشتۇردى. 5 - ئاينىڭ 10 - كۈنىدىن 13 - كۈنگىچە ناهىيە بويىچە «بەش بولۇش، تۆت گۈزەل، ئۇچنى قىزغىن سۆيۈش» ۋە مىللەتلەر ئىتتىپاقلىقىدىكى قوش ئىلغارلارنى تەقدىرلەش يىغىنى ئۆتكۈزۈلۈپ، 58 ئىلغار شەخس، 16 ئىلغار كوللېكتىپ تەقدىرلەندى ۋە مۇكاپاتلاندى.

1985 - يىل 4 - ئاينىڭ 15 - كۈنى پارتىيە - ھۆكۈمەت ئورگانلىرى 3 - قارارلىق پارتىيىنى تەرتىپكە

سەلبىشقا بىرلەشتۇرۇپ، «مىللىي تېررىتورىيىلىك ئاپتونومىيە قانۇنى» نى ئۆگىنىشنى مىللەتلەر ئىتتىپاقلىقى تەربىيىسى ئەھۋالىنى تەكشۈرۈشنىڭ بىر تۈرلۈك مەزمۇنى قىلدى، شۇنىڭ بىلەن بىللە بىر قېتىم مىللەتلەر ئىتتىپاقلىقى بىلىملىرى بويىچە مۇكاپاتلىق سىناق مۇسابىقىسى ئۇيۇشتۇردى. ناھىيىلىك پارتكوم تەشۋىقات بۆلۈمى، ئىشچىلار ئۇيۇشمىسى، ئاياللار بىرلەشمىسى، ئىتتىپاق كومىتېتى قاتارلىق ئورۇنلار 300 نەچچە كىشى قاتناشقان مىللەتلەر ئىتتىپاقلىقى بويىچە سۆزگە چىقىش يىغىنى ئۆتكۈزدى. پارتكوم، ھۆكۈمەت، خەلق قۇرۇلتىيى دائىمىي كومىتېتى، سىياسىي كېڭەش، ئىنتىزام تەكشۈرۈش كومىتېتىدىن ئىبارەت بەش يۇرۇش بەنزىنىڭ بارلىق ئەزالىرى يىغىنغا قاتناشتى. 5 - ئاينىڭ 16 - كۈنى 56 دىنىي زات ۋە سىياسىي كېڭەش ئەزاسى قاتناشقان مىللەتلەر ئىتتىپاقلىقى سۆھبەت يىغىنى ئۆتكۈزۈلدى. 6 - ئاينىڭ 1 - كۈنى ناھىيىلىك ئاياللار بىرلەشمىسى پارتىيىنىڭ مىللىي سىياسىتىنى مەدھىيىلەش، ۋەتەننى، مىللەتلەرنىڭ بۈيۈك ئىتتىپاقلىقىنى كۆيلەش مۇھىم مەزمۇن قىلىنغان بالىلار ئەدەبىيات - سەنئەت كۆرىكى ئۇيۇشتۇردى. دالتۇ يېزىسىدىكى «قىزىل بايراق» ئوتتۇرا مەكتىپى مىللەتلەر ئىتتىپاقلىقى بىلىملىرى بويىچە مۇكاپاتلىق سىناق ئېلىپ باردى؛ چىندېل يېزىسىدىكى «قۇياشقا باقار» باشلانغۇچ مەكتىپى ۋە «ئالغا» باشلانغۇچ مەكتىپىمۇ كۆپ خىل شەكىلدىكى بىرلەشمە دوستلۇق پائالىيىتى، بىرلەشمە كۆڭۈل ئېچىش پائالىيىتىنى قانات يايدۇردى؛ ناھىيىلىك رادىئو - تېلېۋىزىيە ئىدارىسى سىملىق رادىئودا ئۆزى پروگراممىا باشقۇرۇپ، خەنزۇچە، مۇڭغۇلچە، ئۇيغۇرچە تىللاردا مىللەتلەر ئىتتىپاقلىقى ۋە «مىللىي تېررىتورىيىلىك ئاپتونومىيە قانۇنى» بىلىملىرىگە دائىر مەخسۇس پروگراممىا ئورۇنلاشتۇردى. ئۆزى باشقۇرغان مەخسۇس پروگراممىدا 30 پارچىدىن ئارتۇق ماقالە ئاڭلاتتى.

پارتىيە 11 - نۆۋەتلىك مەركىزىي كومىتېتى 3 - ئومۇمىي يىغىنىدىن كېيىن، ناھىيىلىك پارتكوم خەنزۇ كادىرلار ۋە ئاممىنىڭ ئاز سانلىق مىللەتلەرنىڭ ئۆرپ - ئادەتلىرىنى ئۆگىنىش ۋە چۈشىنىشىنى گەۋدىلىك تۇتتى. 1982 - يىلغا كەلگەندە مۇتلەق كۆپ سانلىق ئاز سانلىق مىللەتلەر بىلەن خەنزۇلار ئارىلاش ئولتۇراقلاشقان رايونلاردا ئاز سانلىق مىللەتلەر ئىچىدىغان سۆز مەنبەسى بىلەن خەنزۇلار ئىچىدىغان سۆز مەنبەسىنى ئايرىۋېتىش يولغا قويۇلدى. چوشقا باقىدىغان خەنزۇ ئائىلىلىرى چوشقىنى ئومۇمىيۈزلۈك قوتاندا باقتى. سودا بازارلىرىدا چوشقا گۆشى ۋە كالا - قوي گۆشى سېتىش نۇقتىلىرى ئايرىم بېكىتىلدى. 11 مۇسۇلمانلار ئاشخانىسى ئېچىلدى، ئاز سانلىق مىللەتلەر ئېھتىياجلىق بۇيۇملار ماگىزىنى ۋە مۇسۇلمانچە يېمەكلىكلەر ماگىزىنى كۆپەيتىلدى.

پارتىيىنىڭ مىللىي سىياسىتىنىڭ ئىزچىل ئىجرا قىلىنىشىغا ئەگىشىپ، «ئىككى ئايرىلماسلىق» ئىدىيىسى كىشىلەر قەلبىدىن چوڭقۇر ئورۇن ئالدى، مىللەتلەر ئىتتىپاقلىقىغا دائىر ئىلغار ئىش - ئىزلار كەينى - كەينىدىن مەيدانغا كەلدى. تۆۋەندە بىرقانچە مىسالنى كۆرۈپ ئۆتىمىز.

1975 - يىل 8 - ئاينىڭ 30 - كۈنى «ئالغا» چارۋىچىلىق فېرمىسىنىڭ يېزا ئىگىلىك ئىشچىسى ئۇيۇلەن ئېغىر كېسەلدىن ساقىيىپ، ماشىنا بىلەن فېرمىغا قايتىدۇ. يېرىم يولدا ماشىنىنى توختىتىپ ئارام ئالغاندا، ئۇ، يول بويىدىكى دەرەخلىكتە يېڭىلا تۇغۇلغان بىر بوۋاقنىڭ يەردە ياتقانلىقى، بوۋاقنىڭ بېشىنىڭ بىر كونا رومال بىلەن چۈمكەپ قورسىقىغا ئەسكى لۆڭگە قويۇلغانلىقىنى، قول - پۇتلىرىنىڭ ئوچۇق تۇرغانلىقىنى كۆرىدۇ-دە، دەرھال چاپىنىنى سېلىپ، ھېلىقى بوۋاقنى يۆگەپ، قۇچىقىغا ئالىدۇ. ماشىنا ماڭماقچى بولىدۇ، بۇ بالىنى قانداق قىلىش كېرەك؟ سەپەرداشلىرى ئۇ بالىنى دوختۇرخانىغا ئاپىرىپ بېرىشنى ئېيتىدۇ، چۈنكى ئۇيۇلەننىڭ تۆت بالىسى بار ئىدى، سالامەتلىكىمۇ ياخشى ئەمەس ئىدى، ئەر - ئايال ئىككىسىنىڭ ئايلىق ئىش ھەققى ئاران 69 يۈەن ئىدى، ئۇنىڭ ئائىلىسىنىڭ تۇرمۇشى ئانچە كەڭتاشا ئەمەس ئىدى، ئەگەر بۇ بالا قوشۇلسا، ئولارنىڭ كۈنى تېخىمۇ تەستە ئۆتەتتى. ئۇ بوۋاقنىڭ بېشىدىكى رومالنى ئېلىپ ئۇنىڭغا قارىدى، بۇ بوۋاق قاڭشارلىق، كۆزلىرى چوڭقۇر ئىدى، ئۇنىڭ ئاز سانلىق مىللەت قىزى ئىكەنلىكىنى جەزم قىلىشقا بولاتتى.

ئۇ ئۇزۇن مۇددەت ئاز سانلىق مىللەتلەر ئولتۇراقلاشقان چارۋىچىلىق رايونىدا تۇرغاچقا، ئاز سانلىق مىللەت خەلقى بىلەن ئاچا - سىڭىلدەك چوڭقۇر مۇھەببەت ئورناتقاندى، شۇڭا ئۇ بالىنى ئۆيىگە ئېلىپ كېتىپ بېقىپ چوڭ قىلىش قارارىغا كېلىدۇ ۋە قەيسەرلىك بىلەن بالىنى كۆتۈرۈپ ماشىنىغا چىقىپ چارۋىچىلىق فېرمىسىغا قايتىدۇ. ۆزىيۇلەن بىلەن ئۇنىڭ يولدىشى چى شياۋيى بالىغا چى ئىنمېي دەپ ئىسىم قويىدۇ. ۆزىيۇلەن ئىنمېينى بېقىش ئۈچۈن تەرەپتىن كالا سۈتى ئېلىپ كېلىدۇ، ئەينى چاغدا كالا باقىدىغان ئىشچى - خىزمەتچىلەر بىرقەدەر ئاز بولغاچقا، كالا سۈتى سېتىۋېلىش ئاسان ئەمەس ئىدى، ۆزىيۇلەن ئۇننى ھوردا دۇملەپ پىشۇرۇپ قۇرۇتقاندىن كېيىن، ئۇنىڭغا قوي مېيى ئارىلاشتۇرۇپ قاياناقسۇ قوشۇپ بۇلماق قىلىپ بالىغا ئىچكۈزىدۇ. ئۇ، بالىغا ۋاقتىدا تاماق بېرىش ئۈچۈن، ئۆزى قىلىدىغان ئىشنى بىرقانچە قېتىم ئالماشتۇرىدۇ. ئىنمېينى ئېلىپ كېلىپ 7 - كۈنى ئۇ يىغلاپ زادىلا پەس بولمايدۇ، ۆز يۇلەن ئىنچىكىلىك بىلەن تەكشۈرۈش ئارقىلىق بالىنىڭ ئوك بېلىكىگە جاراھەت چىقىپ قالغانلىقىنى كۆرىدۇ، ئۇ، بالىنى شىپاخانىغا ئېلىپ بېرىپ داۋالىتىدۇ. بىرنەچچە كۈن داۋالانغان بولسىمۇ، جاراھەت ساقايمايدۇ، ۆز يۇلەن قاتتىق بىئارام بولىدۇ ۋە دەرھال ماشىنا توسۇپ ئىنمېينى ناھىيىلىك دوختۇرخانىغا ئېلىپ بارىدۇ، 20 نەچچە كۈن داۋالاش ئارقىلىق بالىنىڭ جاراھىتى ئاساسىي جەھەتتىن ساقىيىدۇ، يۇلەننىڭ كۆڭلى شۇندىلا ئارام تاپىدۇ. ۆزىيۇلەننىڭ ئائىلىسىدىكىلەر ئىنمېيغا كۆپلەپ ئەجرە سىڭدۈرىدۇ، ئۇلار ھەر كۈنى نەچچە كىلومېتر يىراقتىن سۈت سېتىۋېلىپ كېلىپ ئىنمېيغا ئىچكۈزىدۇ، ئۆزلىرى تېجەپ قالغان نورمىلىق ئاق شېكەرنى مەخسۇس ئۇنىڭغا يېگۈزىدۇ، ھەر ۋاقىت ئۇنىڭغا كۆڭۈل بۆلىدۇ، ئۇنىڭغا ئىسسىق ئۆتكۈزۈپ ۋە ئۇنى شامالدىتىپ قويمايدۇ. ئاكا - ئاچىلىرىمۇ ئۇنى ئۆز سىڭلىسىدەك كۆرۈپ، ئۇنىڭغا غەمخورلۇق قىلىدۇ ۋە كۆيۈنىدۇ. ۆزىيۇلەننىڭ بۇ ياخشى كۆڭلى خەلقنىڭ ھۆرمىتىگە ئېرىشىدۇ. 1983 - يىل 5 - ئايدا ۆزىيۇلەن «بەش بولۇش، تۆت گۈزەل، ئۇچىنى قىزغىن سۆيۈش» ، مىللەتلەر ئىتتىپاقلىقى بويىچە ئىلغار شەخس بولۇپ باھالىنىپ، ناھىيە، ئوبلاستتا ئۆتكۈزۈلگەن تەقدىرلەش يىغىنىغا قاتنىشىدۇ.

60 ياشتىن ئاشقان موڭغۇل بوۋاي ئۇچا شويىگېن رايونى دولانتى بۇلاق كەنتىدىن. 1959 - يىلى ئىچكى ئۆلكىدىن چېگرا رايونغا يارەم بېرىش ئۈچۈن كېلىپ، بۇ كەنتته ئولتۇراقلىشىپ قالغان ئىككى قىز يۇرتىدىن شىنجاڭغا كەلگەندە قىشلىق كىيىم - كېچەك تەييارلىۋالمىغانىدى. ئۇچا بۇ ئەھۋالدىن خەۋەر تاپقاندىن كېيىن، ئۆيىدىن دەرھال بەش كىلوگرام تۆگە يۇڭى ئېلىپ كېلىپ، ئۇلارغا قىشلىق چاپان تىككۈزۈپ بېرىدۇ. 1961 - يىلى ئوبلاستلىق دوختۇرخانىدىكى بىر خەنزۇ دوختۇر كىچىك كالىبېرلىق مىلتىقنى ئويناپ تۇرغاندا مىلتىق ئېتىلىپ كېتىپ، ئوق بۇ بوۋاينىڭ بىردىنبىر قىزىغا تېگىپ كېتىدۇ، قىز بەختكە قارشى ئۆلۈپ كېتىدۇ. تۇيۇقسىز كەلگەن بۇ بالايىئاپەتتىن بوۋاي ئىنتايىن قايغۇرىدۇ. لېكىن ئۇ ھېلىقى دوختۇرغا مۇددەتلىك بەش يىللىق قاماق جازاسى بېرىلگەنلىكىنى بىلگەندىن كېيىن، قايغۇسىنى زورىغا بېسىپ، ئايالىنى ئېلىپ سوت مەھكىمىسىگە بېرىپ، دوختۇر ئۇچۇن گەپ قىلىپ، ئۇنىڭغا بېرىلگەن قاماق جازاسىنى بىكار قىلىپ، ئۇنى خەلقنىڭ كېسىلىنى داۋالىغىلى قويۇشنى ئۆتۈندۇ. بۇ ئىشتىن كېيىن ھېلىقى دوختۇر ئۇچا بوۋايغا پۈل تەڭلەپ تۇرۇپ: مەن سىزنىڭ قىزىڭىزنى ئولتۇرۇۋەتتىم، سىز ماڭا ئۆچلۈك قىلماستىن، ئەكسىچە مېنىڭ ئۇچۇن گەپ قىلىپ، مېنى گۇناھسىز قىلدىڭىز، مەن سىزنى مەڭگۈ ئونتۇمايمەن، سىز بۇ ئازراق پۇلنى نەپىقە پۇلى قاتارىدا قوبۇل قىلسىڭىز، دەيدۇ. ئۇچا پۇلنى زادىلا ئالغىلى ئونمايدۇ. كېيىن بۇ دوختۇر ئەسلى يۇرتى جېڭجۇغا يۆتكىلىپ كەتكەندىمۇ يەنە دائىم ئۇچا بوۋايغا خەت يېزىپ، ھېيت - بايراملاردا سوۋغات ئەۋەتىپ تۇرىدۇ. 1981 - يىلىنىڭ مەلۇم بىر كۈنى ئۇچا مەيداندا ئىشلەۋېتىپ، ئۇچ موڭغۇل ياشىنىڭ ھاراق ئىچىۋېلىپ بىر خەنزۇ گۇڭشې ئەزاسىنى ئۇرۇۋاتقانلىقىنى كۆرۈپ قالىدۇ، ئۇ، دەرھال ئىشنى قويۇپ، ئۇلارنىڭ ئالدىغا بېرىپ بۇنداق قىلماسلىق توغرىسىدا نەسىھەت قىلىدۇ. ھېلىقى ئۇچ ياش نەسىھەتنى ئاڭلىمايلا قالماستىن، ئۇلاردىن بىرى بىر تاشنى ئېلىپ ئۇچا بوۋاينىڭ بېشىغا ئۇرىدۇ، ئۇچا بوۋاينىڭ بېشىدىن قان ئېقىشقا باشلايدۇ.

لېكىن ئۇ ئۆزىنىڭ يارىلانغىنىغا قارىماي، يەنىلا ھېلىقى ئۇچ ياشنىڭ ئالدىنى توسىدۇ، بوۋاي گۈڭشې ئەزالىرى كېلىپ ئۇ ئۇچەيلەننى تۇنجىچە ئۇلارنى توسۇپ تۇرىدۇ. ئۇچا شۇ چاغدىلا دوختۇرخانىغا بېرىپ بېشىنى تاڭغۇزىدۇ. 1981 - يىلى ئۇ مىللەتلەر ئىتتىپاقلىقى بويىچە نەمۇنىچى بولۇپ باھالىنىدۇ.

شويېڭچېەن رايونى ئۇلانكىرىم كەنتىدىكى جاڭ جۇڭشياۋ ئەسلىدە تۆمۈرىيول ئىشچىسى ئىدى. ئۇ، 1961 - يىلى ئۇرۇمچى شەھىرىدىن تۆۋەنگە چۈشۈرۈلۈپ مۇشۇ كەنتتە يېزا ئىگىلىك ئىمگىكىگە قاتناشقانىدى. بۇ، ئاز سانلىق مىللەتلەر توپلىشىپ ئولتۇراقلاشقان كەنت بولۇپ، كەنتتىكى گۈڭشې ئەزالىرى، كادىرلارنىڭ ھەممىسى ئاز سانلىق مىللەت خادىملار ئىدى. جاڭ جۇڭشياۋ بۇ كەنتكە كەلگەن دەسلەپكى چاغلاردا ئىشلەپچىقىرىش ۋە تۇرمۇش جەھەتتە كۆپ قىينىچىلىققا يولۇقتى، ئۇ، نۇرغۇن دېھقانچىلىق ئىشلىرىنى قىلىشنى بىلمەيتتى، ئاز سانلىق مىللەتتىن بولغان گۈڭشې ئەزالىرى ئۇنىڭغا قولىمۇقول ئۆگەتتى، ئۇنىڭ تۇرمۇشىدىكى قىينىچىلىقلارنىمۇ قىزغىنلىق بىلەن ياردەم بېرىپ ھەل قىلىپ بەردى. چوڭ ئەترەت پارتىيە ياچېيكا شۇجىسى شارا، چوڭ ئەترەت باشلىقى مارجان، ئىشلەپچىقىرىش ئەترىتىنىڭ باشلىقى شېرىپ، قۇنىياز قاتارلىقلار، شۇنىڭدەك نۇرغۇن ياشانغان گۈڭشې ئەزالىرى دائىم ئۇنىڭ ھالىغا يېتىپ تۇردى. ئۇلار ئۇنىڭ يالغۇز ئىكەنلىكىنى كۆرۈپ، دائىم ئۇنى ئۆيىگە ئېلىپ بېرىپ تاماق، چاي بەردى. سوغۇق چۈشكەندە ئۇنىڭ پاختىلىق كىيىمىنىڭ يوقلۇقىنى كۆرگەن ئەترەت باشلىقى شېرىپ ئۇنىڭغا بىر كىيىملىك گابارديىون ھەدىيە قىلدى، چوڭ ئەترەت باشلىقى مارجان پاختىلىق ئىشتان بەردى، يەنە بىر نەچچە گۈڭشې ئەزاسى ئۆزلىرىنىڭ ئەيلەنگەن تېرىلىرىنى ئۇنىڭغا بەردى. قازاق مومای مارجانمىنا ۋە باشقا بىر گۈڭشې ئەزاسى ئىككى - ئۈچ كۈن ئىچىدىلا جاڭ جۇڭشياۋغا بىر جۈۋا تىكىپ بەردى. 1963 - يىل 8 - ئاينىڭ 30 - كۈنى جاڭ جۇڭشياۋ ھارۇندا ئەنجە توشۇۋاتقاندا ئېھتىياتسىزلىقتىن ھارۇندىن يىقىلىپ چۈشىدۇ، ھارۇا ئۇنىڭ سول پۇتى ۋە سول مۇرىسىنى زەخمىلەندۈرىدۇ. گۈڭشې ئەزالىرى دەرھال ئاتنى ھارۇندىن چىقىرىپ، ئۇنى ئاتقا ئارتىپ ئۆيىگە قايتۇرۇپ كېلىدۇ. چوڭ ئەترەت كادىرلىرى بۇ خەۋەرنى ئاڭلىغاندىن كېيىن ئۇنى يوقلاپ كېلىدۇ ھەم ئۇنى ۋاقتىدا ئوبلاستلىق «خەلق» دوختۇرخانىسىغا ئېلىپ بېرىپ داۋالىتىدۇ. ئۇ كېسەلخانىدا يانقان مەزگىلدە ياچېيكا شۇجىسى، چوڭ ئەترەت باشلىقى ۋە باشقا ئەترەت كادىرلىرى ئۇنى كۆپ قېتىم يوقلاپ بارىدۇ، نۇرغۇن گۈڭشې ئەزالىرى تۇخۇم، سېرىق ماي، سۈت قاتارلىق ئوزۇقلۇقلارنى ئېلىپ كېلىپ ئۇنى يوقلايدۇ، ئىشلەپچىقىرىش ئەترىتى يەنە ئۇنىڭغا 40 يۈەن قۇنۇقۇزۇش پۇلى بېرىدۇ. دوختۇرخانىدىكى دوختۇرلار، سىستېرالارنىڭ كۆڭۈل قويۇپ داۋالىشى نەتىجىسىدە، ئۇنىڭ يارىسى ناھايىتى تېزلا ساقىيىپ دوختۇرخانىدىن چىقىدۇ.

شويېڭچېەن رايونى نوكتەكىرىم كەنتىدىكى گۈڭشې ئەزاسى قادىر كېسەلچان ئىدى، ئۇ ئەمگەك قىلىش ئىقتىدارىنى يوقاتقانىدى، ئۇنىڭ ئۆيىدە بەش جان بار ئىدى. 1982 - يىلى ئايالى ئاجرىشىپ كەتكەندە ئۇچ بالىسىنىڭ ئەڭ چوڭى سەككىز ياشتا ئىدى. 1983 - يىلىنىڭ بېشىدا، كەنتتە ئىشلەپچىقىرىش مەسئۇلىيىتى ئۆزۈمى يولغا قويۇلدى، بۇ چاغدا قادىرغا 20 مو مەسئۇلىيەت ئېتىزى تەقسىم قىلىندى. ئەينى چاغدا ئۇنىڭ يەر تېرىشقا زادىلا قۇربى يەتمەيتتى، بۇ چاغدا شۇ كەنتتىكى دۇڭ فۇشى قاتارلىقلار تەشەببۇسكارلىق بىلەن ئۇنىڭغا ياردەم بېرىش ئۈچۈن كېلىدۇ. يەر ھەيدەش، تېرىشتىن تارتىپ ھوسۇلنى يىغىشقىچە ھەممە ئىشنى ئۇلار ئۆز ئۈستىگە ئالىدۇ. زىرائەتلەر يىغۇۋېلىنغاندىن كېيىن، ئۇلار يەنە بۇغداي، كۆممىقوناق، قىچا، گازىر، شال قاتارلىقلارنى ئاپتاپقا سېلىپ قۇرۇتۇپ ۋە سورۇپ ئادالاپ، قادىرنىڭ ئۆيىگە ئاپىرىپ بېرىدۇ، شۇنىڭ بىلەن بىللە يەنە 16 ھارۇا (قول ھارۇسى) كۆممىقوناق مەدىكى، 50 ھارۇا كۆممىقوناق شېخى ئەكېلىپ بېرىپ، قادىرنىڭ ئوتۇن قىينىچىلىقىنى ھەل قىلىپ بېرىدۇ.

چىندېل يېزىسى شابارتاي كەنتىدىكى دېھقان ۋاڭ ئېنشياڭ ئۇزۇن يىللىق كېسەلمەن ئىدى. ئۇنىڭ ئائىلىسىدە توققۇز جان بار ئىدى، ئايالىمۇ كۆپلىگەن ئاستا خاراكتېرلىك كېسەللىككە گىرىپتار بولۇپ قالغانىدى، بالىلىرى كىچىك بولغاچقا، تۇرمۇشى ئىنتايىن قىينىچىلىقتا ئۆتەتتى. 1985 - يىلى يېزىلىق

ھۆكۈمەت ئۇنى يار - يۆلەك بولۇش ئوبيېكتى قىلىپ، ئۇنى 200 كىلوگرام خىمىيىۋى ئوغۇت، بىر قول ھارۋىسى بىلەن تەمىنلىدى. لېكىن ئۇنىڭ ھارۋىغا قوشىدىغان ئۇلىغى بولمىغاچقا، قول ھارۋىسىنى ئىشلىتەلمىدى. شۇ كەنتتىكى دېھقان ئابدۇراخمان سادىق بۇ ئەھۋالنى كۆرگەندىن كېيىن، ئۆزىنىڭ بىر كالىسىنى ۋاڭ ئېنشياڭنىڭ ئىشلىتىشىگە بېرىدۇ، شۇنىڭدىن كېيىن، ئۇلار بىر ئائىلە كىشىلىرىدەك بولۇپ كېتىدۇ. بىر قېتىم ۋاڭ ئېنشياڭ كېسەلخانىدا يېتىپ قالىدۇ، ئۇنىڭ مەسئۇلىيەت ئېتىزىنى ئوت بېسىپ كېتىدۇ، زىرائەتلىرى ئۇسسۇز قالىدۇ. ئابدۇراخمان سادىق بۇنى كۆرگەندىن كېيىن، ئۆز ئېتىزىدىكى ئىشنى قويۇپ، ئالدى بىلەن ۋاڭ ئېنشياڭنىڭ كۆممىقوناقلىقىنى ئوتاپ، مايسا قالدۇرۇپ بېرىدۇ ھەم كۆممىقوناق، بۇغدايلىرىنى سۇغىرىپ بېرىدۇ. ئۇ، ۋاڭ ئېنشياڭنىڭ ئېتىز ئىشىنى قىلىپ بولۇپ، ئاندىن ئۆزىنىڭ ئىشىنى قىلىدۇ. ۋاڭ ئېنشياڭ كېسەلخانىدىن چىققاندىن كېيىن، مەسئۇلىيەت ئېتىزىدىكى زىرائەتلەر كىشىنى خۇشال قىلارلىق ئۆسۈۋاتقانىدى. ئابدۇراخمان سادىقنىڭ شەخسىيەتسىز ياردەم بېرىشى بىلەن ۋاڭ ئېنشياڭ 1985 - يىلى بۇغداي ۋە كۆممىقوناقتىن مول - ھوسۇل ئالىدۇ، ئومۇمىي كىرىمنى 1632 يۈەنگە يەتكۈزىدۇ. ھەرخىل چىقىملارنى چىقىرىۋەتكەندە ساپ كىرىمى 1192 يۈەنگە يېتىدۇ، دېمەك ئۇ ئاساسىي جەھەتتىن نامراتلىقتىن قۇتۇلىدۇ. لېكىن ئابدۇراخمان سادىقنىڭ ئائىلىسى ئانچە باياشات ئائىلە ئەمەس ئىدى، بەزى كىشىلەر ئۇنىڭ ئۆزىنى بېيىتىشنى ئويلىماستىن، ۋاڭ ئېنشياڭنىڭ نامراتلىقتىن قۇتۇلۇشىغا قىزغىنلىق بىلەن ياردەم بەرگەنلىكىنى كاللىسىدىن ئۆتكۈزەلمىگەندە، ئۇ: پەقەت ئەڭ قىيىنچىلىقتا قالغان كىشىگە ياردەم بېرىپ ئۇنى نامراتلىقتىن قۇتۇلدۇرغاندىلا، ئاندىن ئورتاق بېيىش يولىغا ماڭغانلىق بولمامدۇ؟ دەيدۇ.

چىندېل يېزىسى تامغىن زەڭگىن ئۇجۇر كەنتىدىكى نۇرمەمەت ھاشىم يەتتە ياشقا كىرگەندە ئانىسى ئالەمدىن ئۆتىدۇ. ئىككى يىلدىن كېيىن ئاتىسى مېڭىسىگە قان چۈشۈپ ئۆلۈپ كېتىدۇ، ئۇ تىكەندەك يالغۇز قالىدۇ، ئۇنىڭ ھېچقانداق يۆلەنچۈكى قالمايدۇ. ئۇنىڭ دادىسى ئۆلۈپ كېتىپ ئۇزۇن ئۆتمەي، پارتىيە ۋە خەلق ئۇنىڭغا ياردەم قولىنى سۇنىدۇ. گۇڭشې پارتكومىنىڭ شۇجىسى لى شيالىڭ ۋە گۇڭشېدىكى بىرقانچە رەھبەر بىرلىكتە مۇزاكىرىلىشىپ، بۇ يېتىم بالىنى گۇڭشې باشلانغۇچ مەكتىپىنىڭ ئوقۇشقا قوبۇل قىلىشىنى قارار قىلىدۇ، خەلق ئىشلىرى خىراجىتىدىن پۇل ئاجرىتىدۇ، گۇڭشې ئۇنى باققاچقا، يېتىم بالا يېتىم قالمايدۇ. بۇ چاغدا نۇرمەمەت ھاشىمنىڭ تۇرمۇشىدا ۋە ئۆگىنىشىدە گەرچە قىيىنچىلىق بولمىسىمۇ، لېكىن شۇجى لى شيالىڭ بالىنىڭ يېشىنىڭ تېخى كىچىكلىكىنى، بالىغا تېخىمۇ كۆپ ئىللىقلىق يەتكۈزۈش كېرەكلىكىنى ھېس قىلىپ، بالا مۇددەتتىن بۇرۇن مەھرۇم بولغان ئانا مۇھەببىتىنىڭ ئورنىنى تولدۇرۇپ، ئائىلىسىنىڭ قايغۇسىنى ئۇنتۇلدۇرىدۇ. شۇڭا ئۇ ھەر ۋاقىت بالىغا غەمخورلۇق قىلىدۇ، ئۇنى ئاسرايدۇ ۋە ئۆز بالىسىدەك كۆرىدۇ، ئۇنىڭ كىيىم - كېچىكى، يېتىپ - قوپۇشى ئۈچۈن كۆپلەپ ئەجرە سىڭدۇرىدۇ. ھەر قېتىم ھېيت - بايرام كەلگەندە، بولۇپمۇ ئۇيغۇرلارنىڭ ئەنئەنىۋى ھېيتى روزا ھېيت، قۇربان ھېيت كەلگەندە لى شۇجى ۋە ئۇنىڭ ئايالى ئۇيغۇرلارنىڭ ئۆرپ - ئادىتى بويىچە بىر قىسىم تاماق - قورۇما، قەنت - گېزەك تەييارلاپ، بالىغا ھېيت قىلىپ بېرىدۇ. 1978 - يىلى لى شيالىڭ ئېغىر كېسەلگە گىرىپتار بولۇپ نەنجىڭ دوختۇرخانىسىغا داۋالىنىشقا بارىدۇ. ئۇ، دوختۇرخانىدا يېتىۋاتقان مەزگىلدىمۇ يەنىلا بۇ بالىنى ئۇنتۇپ قالماي، كېسەل كارىۋىتىدا بالىغا خەت يېزىپ، ئۇنىڭ قېتىرقىنىپ ئۆگىنىشىگە، ساۋاقداشلىرى بىلەن ئىتتىپاقلىشىشىغا، ساغلام ئۆسۈپ - يېتىلىپ، ئۇيغۇرلارنىڭ يېڭى بىر ئەۋلادى بولۇشىغا ئىلھام بېرىدۇ. نۇرمەمەت ھاشىم گۇڭشې باشلانغۇچ مەكتىپىدە ئوقۇۋاتقاندا كۆپلىگەن ئىشلەپچىقىرىش ئەترەتلىرىدىكى ئۇيغۇر كادىرلار، گۇڭشې ئەزالىرى، گۇڭشېغا ئىش بېجىرىشكە، يىغىنغا كەلگەندە مەكتەپكە بېرىپ ئۇنى يوقلاشنى ئۇنتۇپ قالمايدۇ، يازدا مېۋە - چېۋە، قىشتا ئىسسىق نان ئالغاچ كېلىدۇ. گۇڭشې ئورگىنىدىكى موڭغۇل، قازاق، خۇيزۇ، خەنزۇ تاغا - ھەدىلەرنىڭ قايسىسىلا بولسۇن، بۇ بالىنى كۆرسىلا ھەمىشە ئۇنىڭ تۇرمۇش، ئۆگىنىش ئەھۋالىنى سوراپ تۇرىدۇ. گۇڭشېدا بىر تىجارەت ئاشخانىسى بار ئىدى، ئۇنى بىر خۇيزۇ ئاچقانىدى. ئۇ نۇرمەمەتكە

بىرنەچچە قېتىم: بالام، قورسىقىڭ ئاچسا مېنىڭ يېنىمغا كەل، نېمە يېگۈڭ كەلسە ماڭا دېسەڭ، مەن ساڭا شۇنى ئېتىپ بېرىمەن، سەن خاتىرجەم بول، مەن سەندىن ئاشلىق بېلىتى، پۇل ئالمايمەن، قورسىقىڭنى ھەرگىز ئاچ قويما، دەيدۇ. 1976 - يىلى نۇرمەمەت ھاشىم باشلانغۇچ مەكتەپنى پۈتتۈرۈپ، بورتالا ئوبلاستلىق 4 - ئوتتۇرا مەكتەپكە ئوقۇشقا كىرىدۇ. ئۇنىڭ ئاشلىق نوپۇس مۇناسىۋىتى يېزىدا بولغاچقا ئۇ مەكتەپ ئاشخانىسىدا تاماق يېيىش ئۈچۈن ئايمۇ - ئاي گۈڭشېدىن مەكتەپكە ئاشلىق ئېلىپ بېرىشقا توغرا كېلەتتى. مەكتەپ بۇ ئەھۋالنى يۇقىرىغا ئىنكاس قىلىدۇ، ئوبلاستلىق ئىنقىلابىي كومىتېتىنىڭ مۇدىرى مىجە (موڭغول) بۇ ئەھۋالنى ئۇققاندىن كېيىن، دەرھال مۇناسىۋەتلىك تارماقلارغا ئالاھىدە ئەھۋال بويىچە ئۇنىڭ ئاشلىق - نوپۇس مۇناسىۋىتىنى بەلگىلىمىنىڭ سىرتىدا بىر تەرەپ قىلىپ، يېزىدىن بازارغا يۆتكەپ بېرىش توغرىسىدا يوليورۇق بېرىدۇ. ئۇ بورتالا ئوبلاستلىق 4 - ئوتتۇرا مەكتەپتە يېتىپ ئوقۇۋاتقاندا مەكتەپتىكى ئوقۇتقۇچىلارمۇ بۇ يېتىم بالىغا كۆپلەپ ئەجرە سىڭدۈرىدۇ. قىش كەلگەندە سىنىپ مۇدىرى ماۋشۇخوا ئۇنىڭ كىيىمىنىڭ يېلىڭ ئىكەنلىكىنى كۆرۈپ، ئۆزىنىڭ دەرسى كۆپ، ئۆي ئىشلىرى ئېغىر بولۇشىغا قارىماي كەچقۇرۇنلۇقى ۋە بالىلىرى ئۈخلاپ قالغان ۋاقىتتىن پايدىلىنىپ، بىر نەچچە ئاخشام سەرپ قىلىپ، نۇرمەمەتكە پۇختا ھەم قېلىن پاختىلىق چاپان تىكىپ بېرىدۇ. ئۇنىڭ كۆزەينەكى، كىيىم - كېچەكى، پايدىلىنىش كىتابلىرىنى ھەم باشقا ئۆگىنىش بۇيۇملىرىنىڭ ھەممىسىنى ھەر مىللەت ئوقۇنتۇچىلار، ئۇستازلار، ساۋاقداشلار سوۋغا قىلىدۇ. نۇرمەمەت ھاشىم قېتىرقىنىپ ئەستايىدىل ئۆگىنىدۇ، بايرام - دەم ئېلىش كۈنلىرىمۇ ئارام ئالمايدۇ. تولۇقسىز ئوتتۇرا مەكتەپكە كىرگەندىن بۇيان ئۇنىڭ ئۆگىنىش نەتىجىسى سىنىپ بويىچە ئۈدا ئالدىنقى ئورۇندا تۇرىدۇ. ئۇ، تولۇق ئوتتۇرا مەكتەپكە چىققاندىن كېيىن، يەتتە خىل دەرسىنىڭ ھەممىسىدە ئوتتۇرا ھېساب بىلەن 90 دىن ئارتۇق نومۇر ئالىدۇ. ئۇ سىياسىي جەھەتتە تەلەپچانلىق بىلەن ئالغا باسىدۇ. 1980 - يىلى ئۇ ئىتتىپاق ياچېيكىسىنىڭ شۇجىلىقىغا تەينىلىنىدۇ. ئۇ، تولۇق ئوتتۇرا مەكتەپنى پۈتتۈرگەندىن كېيىن، ئەلا نەتىجە بىلەن بېيجىڭ يېزا ئىگىلىكىنى ماشىنىلاشتۇرۇش شۆيۈەنى (ھازىرقى نامى بېيجىڭ جۇڭگو يېزا ئىگىلىك قۇرۇلۇش داشۆسى) گە ئوقۇشقا كىرىدۇ. ئۇ، ئوقۇش پۈتتۈرگەندىن كېيىن، شىنجاڭغا قايتىپ كېلىپ، «1 - ئاۋغۇست» يېزا ئىگىلىك شۆيۈەنى سۇچىلىق فاكۇلتېتى سۇ قۇرۇلۇشى كافېدىراسىدا ئوقۇتقۇچى بولىدۇ. گەرچە ئۇ ئالىي مەكتەپ ئوقۇتقۇچىسى، يېڭى بىر ئەۋلاد ئۈيغۇر ياشلىرى ئىچىدىكى بىلىملىك كىشى بولسىمۇ، لېكىن ئۇ بۇنىڭدىن قانائەتلەنمەي، ھازىر ئىجتىمائى بىلەن ئۆگىنىپ چەت ئەلگە چىقىپ ئاسپىرانتلىقتا ئوقۇشقا ياكى مەزكۇر شۆيۈەندە ئاسپىرانتلىقتا ئوقۇشقا ئىمتىھان بېرىشكە تەييارلىق قىلىۋاتىدۇ.

چىندىل يېزىسى يامانتام كەنتى (ئەسلىدىكى چىندىل گۈڭشې چارۋىچىلىق فېرمىسى) موڭغول، قازاق، ئۈيغۇر، قىرغىز، خۇيزۇ، خەنزۇدىن ئىبارەت ئالتە مىللەتتىن تەركىب تاپقان كەنت. كۆپ مىللەتلىك بۇ چوڭ ئائىلىدە ھەرقايسى مىللەتلەر بىر ئائىلە كىشىلىرىدەك ياشىغانلىق ھەققىدىكى نۇرغۇنلىغان تەسىرلىك ئىش - ئىزلار بار. خەنزۇ ئامبارچى ۋاڭ چۈەنيى چارۋىچىلىق فېرمىسىدىكى چارۋىچىلارنى ئوزۇقلۇق ئاشلىقى بىلەن تەمىنلەش ۋەزىپىسىنى ئۈستىگە ئالغان. فېرمىدىكى چارۋىچىلار ئوتلاقتا خۇددى يۇلتۇزلاردەك تارقاق ئولتۇراقلاشقانىدى. ئۇ ھەر يىلى چارۋىچىلىق رايونى بويىچە 200 مىڭ كىلوگرام ئوزۇقلۇق ئاشلىقنى ئۆيمۇ ئۆي يۈرۈپ چارۋىچىلارنىڭ قولىغا يەتكۈزۈپ بېرىدۇ. ھەر قېتىم ئۇچ - تۆت كۈن ئاشلىق تارقىتىدۇ، ئىلگىرى چارۋىچىلار ئاشلىق ئالماقچى بولسا فېرما شتابىغا كېلىپ كېلەتتى. ۋاڭ چۈەنيى 1973 - يىلى چارۋىچىلىق فېرمىسىنىڭ ئامبارچىسى بولغاندىن كېيىن، ئوزۇقلۇق ئاشلىقنى تەشەببۇسكارلىق بىلەن ھەر بىر چارۋىچىنىڭ ئۆيىگە ئاپىرىپ بېرىدۇ. قىشتا تراكتور تاققا چىقالمىغاندا، ئۇ ئاتقا مىنىپ، تۆگىسىنى ھەيدەپ ئاشلىقنى ھەربىر تاغ جىلغىسىغچە ئاپىرىپ بېرىدۇ. يازدىكى تومۇز ئىسسىقتا ئۇ پىژغىرىن ئاپتاپتىن قورقماي، ھەر بىر ئوتلاققا ئاشلىق يەتكۈزۈپ بېرىدۇ، ئۇ، چارۋىچىلارنى ياخشى ئۇن يېيىش ئىمكانىيىتىگە ئىگە قىلىش ئۈچۈن، ئاۋارىچىلىقتىن قورقماي، بۇغدايىنى قايتا - قايتا تاسقاپ، پاك - پاكىزە ئادالاپ ئاندىن ئۇن تارتىدۇ.

ئۇ، كۆممىقوناق ئۇنىنىڭ كۆكىرىپ قالماسلىقى ئۈچۈن، ھەمىشە ئاپتاپقا سېلىپ ئارىلاشتۇرۇپ تۇرىدۇ. ئۇ، فېرمىدىكى 500 دىن ئارتۇق چارۋىچىنىڭ ھەممىسىنىڭ ئىسمىنى ئېسىدە تۇتۇۋالىدۇ. چارۋىچىلارنىڭ تۆت پەسىلدىكى ئولتۇرۇشلۇق ئورنىنىمۇ بىرمۇ بىر ئېسىدە چىڭ تۇتىدۇ. يەتتە يىلدىن بۇيان، ئۇ ئاشلىقنى بىر قېتىممۇ خاتا يەتكۈزمەي، چارۋىچىلار تەرىپىدىن «جان دىلى بىلەن ھەر مىللەت چارۋىچىلىرى ئۈچۈن خىزمەت قىلىدىغان ياخشى ئامبارچى» دەپ ئاتالدى.

1976 - يىلى قازاق ئايال چارۋىچى ئاققايجانىڭ يولدىشى ئاغرىپ قالىدۇ، قېرىشقاندەك قىزىنى ماشىنا سوقۇۋېتىدۇ. ئۇ، يولدىشى ۋە قىزىنى داۋالىتىش ئۈچۈن دوختۇرخانىغا كەتكەچكە، ئالتە بالىسىغا قارايدىغان ئادەم قالمايدۇ. ئاققايجا ئۆزى دوختۇرخانىدا، كۆڭلى ئۆيىدە بولىدۇ. پېشقەدەم موڭغۇل چارۋىچى ئۇما بۇ ئەھۋالنى كۆرگەندىن كېيىن، ئۇنىڭ ئۆيىگە كېلىپ، بالىلارنىڭ تامىقىنى ئېتىپ، كىيىم - كېچەكلىرىنى يۇيۇپ بېرىدۇ. ئۆينى رەتلىك يىغىشتۇرۇپ قويىدۇ. بىر ھەپتىدىن كېيىن، ئاققايجا بالىلىرىغا قارايدىغان ئادەم يوقلۇقىدىن ئەنسىرەپ ئالدىراش ئۆيىگە كېلىپ، بۇ مەنزىرىنى كۆرۈپ، تەسىرلەنگەنلىكىدىن كۆز يېشى قىلىدۇ.

1978 - يىلى قىرغىز چارۋىچى ئېرسۇڭ سىرتقا ئەمگەككە كەتكەنىدى، بۇ چاغدا قېرىشقاندەك بالىسىغا قىزىل چىقىپ قالىدۇ، ئايالى نۇركامال جىددىيلىك ۋە چارچاشتىن ئاغرىپ يېتىپ قالىدۇ. بۇ چاغدا موڭغۇل چارۋىچى جامسا بالىنى ئۆيىگە ئېلىپ كېتىدۇ ۋە ئايالى ئۇمانى نۇركامالنىڭ ھالىدىن خەۋەر ئېلىشقا ئەۋەتىدۇ. جامسا خەلق ئىچىدىكى ئەنئەنىۋى داۋالاش ئۇسۇلىنى قوللىنىپ، ھەر كۈنى بالىنىڭ بەدىنىگە سېرىق ماي سۇرتىدۇ ۋە ئۇنى ئوتقا قاقلاپ بېرىدۇ، يەنە پۇتىغا ئىسسىق قوي تېرىسى يۆگەيدۇ، ئۇنىڭ كۆڭۈل قويۇپ داۋالىشى، ئىنچىكىلىك بىلەن ھالىدىن خەۋەر ئېلىشى نەتىجىسىدە ئۇچ ئاي ئىچىدىلا بالىنىڭ كېسىلى ساقىيىدۇ.

يېتىم بالا ياسىن چارۋىچىلىق فېرمىسىغا ئەمدىلا يۆتكىلىپ كەلگەندە پېشقەدەم قازاق چارۋىچى ئۇلۇنباي ئۇنىڭ يالغۇز ئىكەنلىكىنى كۆرۈپ، ئۇنى ئۆيىگە ئېلىپ كېلىدۇ ۋە ئۇنى ئۆز ئوغلىدەك كۆرىدۇ، ئۇنىڭ تۇرمۇشىغا كۆڭۈل بۆلىدۇ ۋە ئۇنىڭغا مال بېقىش تېخنىكىسىنى ئۆگىتىدۇ. ياسىن ئۇنىڭ ئۆيىدە توپتوغرا يەتتە يىل تۇرىدۇ. ئۇ چوڭ بولغاندا، ئۇلۇنباي ئۇنىڭ غېمىنى يەپ ئۇنى ئۆيلەپ قويىدۇ. ھازىرغا قەدەر ياسىن ئەر - ئايال ئىككەيلەن ئۇلۇنباينى ئۆز تۇغقىنىدەك كۆرۈپ، دائىم ئۇنى يوقلاپ تۇرىدۇ.

§ 4. لېي فېڭدىن ئۆگىنىش پائالىيىتى

1963 - يىل 3 - ئايدا رەئىس ماۋزېدۇڭ «يولداش لېي فېڭدىن ئۆگىنىڭلار» دېگەن ئۇلۇغۋار چاقىرىقنى چىقاردى، بۇنىڭ بىلەن مەملىكەتنىڭ ھەرقايسى جايلىرىدا لېي فېڭدىن ئۆگىنىش يۇقىرى دولقۇنى كۆتۈرۈلدى. ناھىيىلىك پارتكوم بارلىق كادىرلارنى يولداش لېي فېڭنىڭ ئىش - ئىزلىرىنى ئۆگىنىشكە ئۇيۇشتۇردى. ناھىيىدىكى 15 باشلانغۇچ مەكتەپتە لېي فېڭدىن ئۆگىنىش گۇرۇپپىسى قۇرۇلۇپ، لېي فېڭنىڭ ئىلغار ئىش - ئىزلىرى ۋە «لېي فېڭ خاتىرىلىرى»نى ئۆگىنىش يۇقىرى دولقۇنى كۆتۈرۈلدى. ئوقۇغۇچىلار ئارىسىدا چوڭلارنى ھۇرمەتلەيدىغان، كىچىكلەرنى ئاسرايدىغان، ئالتۇن تېپىۋالسىمۇ كۆز قىرىنى سالمايدىغان، قۇربان بولغان ھەربىيلەر ئائىلە تاۋابىئاتلىرىغا ياخشى ئىش قىلىپ بېرىپ ئىسمىنى قالدۇرمايدىغان كەيپىيات ئادەتكە ئايلاندى، كوممۇنىستىك ئەخلاقىي پەزىلەت زور دەرىجىدە جارى قىلدۇرۇلدى، ئۆگىنىش كەيپىياتىمۇ قويۇقلاشتى. ئىجتىمائىي كەيپىياتتا ناھايىتى زور بۇرۇلۇش بولدى. 1978 - يىل 7 - ئاينىڭ 25 - كۈنى گۇگۇم ۋاقتى سائەت سەككىزدىن ئاشقان چاغ ئىدى، شويىڭپەن گۇڭشى قۇدۇق قېزىش ئەترىتىنىڭ ئىشچىسى چېن يۇبىن

ئۆيگە كېتىۋېتىپ، يولدا يېگى بىر «شاڭخەي» ماركىلىق قول سائىتىنىڭ تۇرغانلىقىنى كۆرىدۇ. تاشيولدا بىرمۇ ئادەم يوق ئىدى، ئۇ غەربكە قاراپ يولىنى داۋاملاشتۇرۇۋېتىپ، بىر يېشىل رەڭلىك ھەربىي ئاپتوموبىلنىڭ ئورنىدىن قوزغىلىپ كېتىۋاتقانلىقىنى كۆرىدۇ. چېن ئۇستام بۇ سائەتنى چوقۇم مۇشۇ ھەربىي ئاپتوموبىلدىكى ئازادلىق ئارمىيە جەڭچىلىرىنىڭ چۈشۈرۈپ قويغانلىقىنى جەزملەشتۇرىدۇ. ئۇ، ئاپتوموبىلنىڭ كەينىدىن يۈگۈرۈپ ۋاقىرىغان بولسىمۇ، ئەمما شوپۇر ئۇنىڭ ئاۋازىنى ئاڭلىماي ئاپتوموبىل يىراقلاپ كېتىدۇ. چېن ئۇستام ئاپتوموبىلنى قوغلاپ يېتەلمەيدىغانلىقىغا كۆزى يېتىپ، سائەتنى گۈڭشې ئىنقىلابىي كومىتېتىغا تاپشۇرۇپ بېرىپ، رەھبەرلىكنىڭ ھەمكارلىشىشى بىلەن بۇ ھەربىي ئاپتوموبىلنى تېپىپ سائەتنى ئىگىسىگە تاپشۇرۇپ بېرىش قارارىغا كېلىدۇ. ئۇ، بىر كۈنلۈك ھېرىپ - چارچاشقا قارىماي، ۋېلىسىپىتىنى مىنىپ، ئۆيگە قارشى يۆنىلىشتىكى گۈڭشې تۇرۇشلۇق ئورۇنغا بېرىپ، سائەتنى گۈڭشې رەھبەرلىكىگە تاپشۇرۇپ بەرگەندىن كېيىنلا، ئاندىن ئۆيگە قايتىدۇ. بىرنەچچە سائەتتىن كېيىن سائەت ئىگىسىگە قايتۇرۇلىدۇ. 1982 - يىل 11 - ئاينىڭ 8 - كۈنى چۈشتىن كېيىن، دالتۇ گۈڭشې ئىگىنخۇش كەنتىدە ئولتۇرۇشلۇق 15 ياشلىق يىن جۈن ئاتا - ئانىسى بىلەن كېۋەز شادىسى چاناشقا بارىدۇ. چۈش بولاي دېگەندە، ئۇ، تۈيۈقسىز يول بويىدا بىر قارا سومكا تۇرغانلىقىنى كۆرىدۇ، ئۇ سومكىنى ئېچىپ قاراپ بىر نەچچە باغلام پۇل بارلىقىنى كۆرىدۇ، ئۇ يولغا قارىسا يولدا بىرمۇ ئادەم كۆرۈنمەيدۇ. ئۇ دەل ئوقۇش يېشىغا توشقاندا دادىسى تۇنۇقاق كېسەللىكىگە، ئانىسى ئېغىر يۈرەك كېسىلىگە گىرىپتار بولۇپ قالىدۇ. ئۇنىڭ تۆت ئۇكا - سىڭلىسى بار بولۇپ، ئۇلار باقىدىغان ئادەمگە ئېھتىياجلىق ئىدى، پۈتۈن ئائىلىنىڭ تۇرمۇشىدىكى ئېغىر يۈكنى ئۈستىگە ئالىدىغان ئادەم يوق ئىدى. شۇڭا، ئۇ كىچىك تۇرۇپ ئوقۇشتىن ئايرىلىپ دېھقانچىلىققا قاتناشقاندى. ئۇنىڭ ئائىلىسى پۇلغا ناھايىتى ئېھتىياجلىق ئىدى. لېكىن ئۇ شۇنان بىر قېتىم ئانىسى ئوقۇش بەدىلى ئۈچۈن يەرگەن بەش يۈەن پۇلنى ئېھتىياتسىزلىقتىن يىتتۈرۈپ قويۇپ، يىغلىغىنىنى ئېسىگە ئالىدۇ. سومكىدا شۇنچىۋالا كۆپ پۇل بار ئىكەن، پۇلنى يىتتۈرۈپ قويغان تاغام ياكى ھەدەم قانچىلىك تىت - تىت بولۇۋاتقاندۇ! بىر ئامال قىلىپ پۇلنى چوقۇم ئىگىسىگە تاپشۇرۇپ بېرىش كېرەك، دەپ ئويلايدۇ. ئۇ دەرھال سومكىنى ئېلىپ ئانىسىغا بېرىدۇ ۋە ئۆزىنىڭ ئويىنى ئانىسىغا ئېيتىدۇ، ئانىسىمۇ ئۇنى قوللايدۇ. بىر سائەتتىن كۆپرەك ۋاقىت ئۆتكەندىن كېيىن، بىر ئادەم ۋېلىسىپىت مىنىپ ئالدىراش كېلىپ، يىن جۈنلەرنى كۆرۈپ، دەرھال ۋېلىسىپىتتىن چۈشۈپ، ھاسىراپ تۇرۇپ: يۇرتداشلار، يولدا بىر قارا سومكا كۆردۈڭلارمۇ؟ ھېلىلا مۇشۇ يولدىن ئۆتتۇپ كېتىۋېتىپ، ئېھتىياتسىزلىقتىن چۈشۈرۈپ قويۇپتىمەن. يول بويى ئىزدەپ تاپالمىدىم، سىلەر كۆردۈڭلارمۇ؟ دەيدۇ. يىگىتنىڭ ئانىسى ئىنچىكىلىك بىلەن سوراپ ئىسپاتلىغاندىن كېيىن، سومكىنى ئىگىسىگە تاپشۇرۇپ بېرىدۇ، پۇل يىتتۈرۈپ قويغۇچى ئەسلىدە يېزا ئىگىلىك 5 - شى 85 - تۈەن - مەيدان ماگىزىنىنىڭ كاسسىرى ئىدى، ئۇ، پۇلنى ساناپ كۆرىدۇ، 3400 يۈەندىن بىر پۈڭمۇ كەم چىقمايدۇ. ئۇ، مىلك مەرتىۋە رەھمەت ئېيتىپ، ئۇلارغا بۇ مېنىڭ ئازراق كۆڭلۈم دەپ سۆيۈنچە تەڭلەيدۇ، لېكىن يىن جۈن پۇلنى ئىلىشقا ھەرگىز ئۇنىمايدۇ. تولۇقسىز مەلۇماتقا قارىغاندا، 1981 - يىلى ناھىيە بويىچە تۆت قول سائىتى، 150 يۈەن نەق پۇل، 40 كىلوگرام ئاشلىق ئېلىنى تېپىۋېلىنغان. 1983 - يىلى جامائەت خەۋپسىزلىكى ئىدارىسىگىلا 41 ۋېلىسىپىت، 23 قول سائىتى، بىر ئۇنىڭلىغۇ، 58 . 4814 يۈەن نەق پۇل، 65 تۈياق چارۋا تاپشۇرۇپ بېرىلگەن.

ۋاڭ جيېنىڭ «بىرنىچىدىن جاپادىن قورقماسلىق، ئىككىنچىدىن ئۆلۈمدىن قورقماسلىق» تەك ئىنقىلابىي روھىدىن ئۆگىنىشتە خەۋپ - خەتەردىن قورقمايدىغان، ئۆزىنى قۇربان قىلىش بەدىلىگە باشقىلارنى قۇتقۇزىدىغان تەسىرلىك ئىش - ئىزلار مەيدانغا كەلدى. 1977 - يىل 10 - ئاينىڭ 29 - كۈنى دالتۇ گۈڭشېسىدىكى خەلق ئەسكەرلىرى كادىرلىرىنى يىغىپ تەربىيىلەش كۇرسىدىكى بارلىق كۇرسانتلار «1 - ماي» سۇ ئامبىرى يېنىدىكى گىرانات تاشلاش مەيدانىدا راست گىرانات تاشلاش مانېۋىرى ئۆتكۈزۈۋاتاتتى. بىر ئايال خەلق ئەسكىرى بەك جىددىيلىشىپ كەتكەچكە، گىرانات قولىدىن پۈتىنىڭ يېنىغىلا چۈشۈپ قالىدۇ، پىلىكى تارتىۋېتىلگەن

گىراناتتىن «ۋىژ - ۋىژ» قىلىپ ئىس چىقىشقا باشلايدۇ، بىر مەيدان ئادەم ئۆلۈش ۋەقەسى يۈز بېرىش ئالدىدا تۇراتتى، گىرانات يېنىدىكى ئۇچ خەلق ئەسكىرىنىڭ ھاياتى ئېغىرخەۋپ ئىچىدە قالغانىدى، قىل ئۈستىدە تۇرۇۋاتقان مۇشۇ پەيتتە، گۇڭشې خەلق قوراللىق بۆلۈمىنىڭ باشلىقى لى چاڭجىن ئۆزىنىڭ خەتەرگە ئۇچرىشىغا قارىماي، ئېتىلىپ بېرىپ پارتلاش ئالدىدا تۇرغان گىراناتنى ئېلىپ سىرتقا قارىتىپ تاشلاپ، كەينىگە ئۆرۈلۈپلا بۇ تاسادىپىي ۋەقەدىن داڭ قېتىپ قالغان ھېلىقى ئايال خەلق ئەسكىرىنى ئۆز بەدىنى بىلەن توسۇۋالىدۇ، گىرانات يەتتە مېتر يىراقتا پارتلايدۇ، ئۇچ خەلق ئەسكىرى خەتەردىن قۇتۇلىدۇ، بىر مەيدان زور ۋەقەنىڭ ئالدى ئېلىنىدۇ، ئۇچۇپ كەلگەن گىرانات پارچىسى لى چاڭجىننىڭ تۆت يېرىنى زەخىملەندۇرىدۇ، ئۇ دوختۇرخانىغا ئېلىپ بېرىلىدۇ، ئوپېراتسىيىگە ئېلىپ كىرىلگەن چاغدىمۇ يەنىلا خەلق ئەسكەرلىرىنىڭ بىخەتەرلىكىنى ئويلايدۇ ۋە ئۇلارنىڭ ئەھۋالىنى سورايدۇ. ئۇنىڭ قەھرىمانلىق ئىش - ئىزىنى تەقدىرلەش ئۇچۇن، ئاپتونوم ئوبلاستلىق ئىنقىلابىي كومىتېت، بورتالا شۆبە ھەربىي رايونى ئۇنى 2 - دەرىجىلىك خىزمەت كۆرسەتتى دەپ ئەنگە ئالدى.

1980 - يىل 10 - ئاينىڭ 6 - كۈنى چۈشتىن كېيىن، ئۇتبۇلاق گۇڭشې مەكتىپىنىڭ 5 - يىللىق ئوقۇغۇچىسى، 14 ياشلىق قازاق قىزى گۈلەن ئانىسى بىلەن مال بېقىۋېتىپ، تۇيۇقسىز «قۇتقۇزۇڭلار! قۇتقۇزۇڭلار!» دېگەن ئاۋازنى ئاڭلايدۇ. ئۇ ئاۋاز چىققان تەرەپكە قاراپ بىر قارا ئاتنىڭ شىددەت بىلەن ئۆزلىرىگە قاراپ چېپىپ كېلىۋاتقانلىقىنى كۆرىدۇ. ئاتنىڭ قورسىقىغا بىر ئادەم ئېسىلىپ قالغانىدى، ھېلىقى ئادەم ئۇركۈپ كەتكەن ئات سۆرەپ ئۆلتۈرۈۋېتىش خەۋپىگە دۇچ كەلگەنىدى. ئۇ دەرھال ئانىسىنى چاقىرىدۇ، ئۇلار جىددىيلىك ئىچىدىن ئەقىل تېپىپ، ئۇركۈپ كەتكەن ئاتنى ئۆز ئۆيىنىڭ ھويلىسى تەرەپكە توسىغاچ تىر، تىر، تىر، دەپ چاقىرىدۇ، ئۇركۈپ كەتكەن ئات ھويلىغا كىرىدۇ. ئات ئەمدىلا تام يېنىغا بېرىشىغا، گۈلەن چەمدەسلىك بىلەن ئوقتەك ئېتىلىپ بېرىپ ئاتنىڭ چۈلۋۈرىنى تۇتۇۋېلىپ، ھەرگىز قويۇپ بەرمەيدۇ، ئانىسى سارىخانمۇ يۈگۈرۈپ بېرىپ، ئاتنىڭ يۈگىنىنى تۇتۇۋالىدۇ، ئانا - بالا ئىككىيلەن باركۈچى بىلەن ئاتنى تۇتۇۋېلىپ قويۇپ بەرمەيدۇ، ئۇركۈپ كەتكەن ئات ئاخىرى پەسكويغا چۈشىدۇ. خەتەرگە ئۇچرىغۇچى بۇ كىشى يېزا ئىگىلىك 5 - شى 84 - تۇەن مەيداننىڭ خەنزۇ چارۋىچىسى خۇ خۇيشەن ئىدى، ئۇ بىر چارۋىچى بىلەن ئاتلىق ئۇتبۇلاق تاغ ئېغىزىدىن ئۆزلىرى تۇرىدىغان جايغا قايتىپ كېتىۋاتقاندا، خۇ خۇيشەننىڭ ئېتى تۇيۇقسىز ئۇركۈپ كەتكەنلىكتىن، ئۇ ئىگەر بىلەنلا ئاتنىڭ قورسىقىغا ئېسىلىپ قېلىپ بىر پۇتىنى ئۆزەڭگىدىن چىقىرالماي قالغانىدى. ئۇركۈپ كەتكەن ئات ئۇنى چۆلمۇ - چۆل سۆرەپ ئۆلتۈرۈپ قوياي دېگەندە، گۈلەن ئانىسى بىلەن ئۇنىڭ ھاياتىنى قۇتقۇزۇپ قالىدۇ.

1984 - يىل 6 - ئاينىڭ 10 - كۈنى چۈشتىن كېيىن سائەت تۆتتىن ئاشقاندا ناھىيە بازىرىدىكى «بېيجىڭ» كۆۋرۈكىنىڭ شەرق تەرىپىدىكى كىچىك دۇكاندا ئولتۇرغان ئايال خوجايىننىڭ يولدىشى، «قىزىل بايراق» ئاشخانىسىنىڭ ئىشچىسى لۇڭ چۈنشېڭ بىلەن شۇ يەردە تۇرۇشلۇق ھەربىي قىسىم سىياسىي بۆلۈمىنىڭ كادىرى دۇڭ شۇيۇەن ئۇشتۇمتۇت بىر نەچچە بالىنىڭ: بىر ئادەم ئۆستەڭگە چۈشۈپ كەتتى!، تېز قۇتقۇزۇڭلار! دەپ ۋارقىرىغان ئاۋازىنى ئاڭلايدۇ، ئۇلار دۇكاندىن يۈگۈرۈپ چىقىپ، بىرنەچچە بالىنىڭ ئۆستەڭ بويىدا بىر تەرەپتىن يۈگۈرۈپ، بىر تەرەپتىن ۋارقىراۋاتقانلىقىنى كۆرىدۇ. ئۇلار ئۆستەڭ بويىغا ئۇچقاندەك يۈگۈرۈپ بارىدۇ، بۇ چاغدا بىر قىز بالا سۇدا بىر چۆكۈپ، بىر لەيلەپ جان تالىشىۋاتاتتى. ئۇلار كىيىملىرى بىلەنلا ئۆستەڭگە سەكرەپ چۈشىدۇ، سۇنىڭ چوڭقۇرلۇقى بەلگىچە كېلەتتى ھەمدە بەك تېز ئاقاتتى، ئۆستەڭنىڭ تېگى بەك سىلىق ئىدى، ئەمدىلا سۇغا چۈشكەن دۇڭ شۇيۇەن دەسسەپ تۇرۇۋالغۇچە تېز ئېقىۋاتقان سۇ ئۇنى يىقىتىۋېتىدۇ، ئۇ دەرھال بىرسەكرەپلا ئۆرە تۇرۇپ، بالىغا ئېتىلىدۇ، ئۇ بىر نەچچە قېتىم بالىنى تۇتماقچى بولغان بولسىمۇ، لېكىن بالىنى تۇتالمايدۇ، بۇ چاغدا يولدىن ئۆتۈپ كېتىۋاتقان بىر ياش يۈگۈرۈپ كېلىپ، ئۇلارنىڭ ئايىغى تەرەپكە سەكرەپ چۈشۈپ، ئېقىپ كېلىۋاتقان قىز بالىنى توسۇۋالىدۇ. ئۇنىڭغىچە لۇڭ چۈنشېڭ، دۇڭ شۇيۇەنلەرمۇ يېتىپ كېلىدۇ. ئۇچەيلەن بالىنى تۇتۇۋېلىپ، بىرلىكتە قىرغاققا ئىتتىرىدۇ، قىرغاقتىكى ئامما

بالىنى تارتىپ قىرغاققا چىقىرىدۇ، ئون مىنۇتقا يەتمىگەن ۋاقىت ئىچىدە بۇ قىز قۇتقۇزۇۋېلىنىدۇ. ئۇ ئۇچەيلەن چىلىق - چىلىق ھۆل بولۇپ قىرغاققا چىققاندىن كېيىنلا، ئاندىن ھېلىقى ياشنىڭ يېپىپىڭى ساپما ئاياغ كىيىمىنىڭ بوقۇچى ئۇزۇلۇپ، ئىزمىسى چۈشۈپ قالغانلىقىنى كۆرىدۇ. دۇڭ شۇيۇەننىڭ قول سائىتىگە سۇ كىرىپ كەتكەنىدى. لۇڭ چۈنشېڭنىڭ يانچۇقىدىكى پۇل ۋە تالونلىرى ھۆل بولۇپ كەتكەنىدى. لېكىن ئۇلار بۇنىڭ ئۈچۈن ھەرگىز ئاغرىنمايدۇ. ئاز كەم 60 ياشقا كىرگەن لۇڭ چۈنشېڭ ئائىلىسىدىكىلەر بۇ قېتىمقى بىلەن قوشقاندا ئىلگىرى - كېيىن بولۇپ سۇغا چۈشۈپ كەتكەن تۆت ئۆسمۈرنى قۇتقۇزۇۋالىدۇ.

80 - يىللاردا ھەر دەرىجىلىك پارتىيە تەشكىلاتلىرى كادىرلار، ئاممىنى لېي فېڭدىن ئۆگىنىش، يېڭى ئىستىل تىكلەش جەھەتتىن تەربىيىلىدى ۋە ئۇنىڭغا سەپەرۋەر قىلدى، بۇنىڭ بىلەن ياخشى ئادەم بولۇش، ياخشى ئىش قىلىش قىزغىنلىقى كۆتۈرۈلدى. نۇرغۇن ئىشچى - خىزمەتچىلەر، ئاممىا ھېيىت - بايرام كۈنلىرىدە كوچىلارغا چىقىپ يايما يېيىپ، خەلق ئۈچۈن خىزمەت قىلىش پائالىيىتىنى قانات يايدۇرۇپ، ھەقسىز چاچ ئېلىپ، كېسەل كۆرۈپ، ئاياغ كىيىم ياماپ، كىيىم پىچىپ ۋە تىكىپ، ۋېلىسىپىت، قول سائىتى، ئېلېكتر ئۈسكۈنىلىرىنى رېمونت قىلىپ، ئاممىنى قولايلىق شارائىت بىلەن تەمىنلىدى. ھەر دەرىجىلىك ئىتتىپاق تەشكىلاتلىرى ۋە مەكتەپلەر ياش - ئۆسمۈرلەرگە تۆت ئاساسىي پرىنسىپ تەربىيىسى يادرو قىلىنغان ئىنقىلابىي ئەنئەنە تەربىيىسى، غايە تەربىيىسى، كوممۇنىستىك تەربىيە ئېلىپ باردى، ھەر مىللەت ئۆسمۈر - بالىلىرى «لېي فېڭدىن ئۆگىنىش، يېڭى ئىستىل تىكلەش، ئىللىقلىق يەتكۈزۈش»، «سىز ئۈچۈن خىزمەت قىلىمىز» ۋە «قىزىل گۈلنى تالىشىپ تاقاش» قاتارلىق پائالىيەتلەرنى قانات يايدۇردى. 1981 - يىلىلا ناھىيە بويىچە 3185 قېتىم ياخشى ئىش قىلىندى، 19 ئىلغار كوللېكتىپ، 331 مۇنەۋۋەر ئىتتىپاق ئەزاسى مەيدانغا كەلدى، بۇلارنىڭ 16 سى ئوبلاست دەرىجىلىك مۇكاپاتقا، بىرى ئاپتونوم رايون دەرىجىلىك مۇكاپاتقا ئېرىشتى. 1984 - يىلى «مەدەنىيەتلىك - ئەدەبلىك بولۇش ئېيى» پائالىيىتىدە ئاساسىي قاتلام ئىتتىپاق كومىتېتلىرى ئىتتىپاق ئەزالىرى، ياشلارنى تەشكىللەپ قۇرغان لېي فېڭدىن ئۆگىنىش، ئىللىقلىق يەتكۈزۈش پائالىيىتى گۇرۇپپىسى 49 غا، قىلىنغان ياخشى ئىش 7877 قېتىمغا يەتتى. پەقەت شويىڭپەن رايونىدىلا 49 گۇرۇپپا قۇرۇلدى. بىرقانچە يىلدىن بۇيان 6662 ئادەم (قېتىم) ياخشى ئىش قىلىندى، 75 كۆۋرۈك سېلىندى، ئون قۇدۇق قېزىلدى، 22 مىڭ 280 مېتر يول ياسالدى، 14 مىڭ 300 مېتر ئۆستەڭ رېمونت قىلىندى. شويىڭپەن رايونىدىكى مەركىزىي باشلانغۇچ مەكتەپنىڭ ئۇيغۇر تىلى سىنىپىنىڭ ئوقۇغۇچىلىرىدىن چېچەك، قاكەس، رىيلام، باقارقان قاتارلىق ئون پىئونېر نوكتەكىرىم كەنتىدىكى 90 ياشتىن ئاشقان «بەشتە كاپالەتلىك ئائىلە» ئابدۇرېھىمنىڭ ئىككى كۆزى ئەما بولۇپ قالغانلىقتىن، ئۆي ئىشلىرىنى قىلىشتا ئىنتايىن قىينىلىۋاتقانلىقىنى كۆرىدۇ، 1981 - يىلى يازلىق تەتىلدە، بۇ ئون پىئونېر مەسلىھەتلىشىپ، كېيىن كىمنىڭ ۋاقتى بولسا، بۇ بوۋاينىڭ ئۆي ئىشلىرىنى قىلىپ بېرىشكە ياردەملىشىش قارارىغا كېلىدۇ. ھەر يەكشەنبە كۈنى ئون پىئونېر بىرلىكتە بوۋايغا سۇ توشۇپ، ئوتۇن يېرىپ بېرىدۇ، ئۇنىڭ ھويلىسىنى تازىلاپ، كىيىملىرىنى يۇيۇپ، ئۆيلىرىنى پاك - پاكىز تازىلاپ، ئۆي سەرەمجانلىرىنى رەتلىك ئورۇنلاشتۇرۇپ بېرىدۇ. بىر قېتىم بوۋاي ئاغرىپ قالغاندا ئۇلار دەرھال دوختۇر چاقىرىپ كېلىپ بوۋاينى داۋالىتىدۇ، يەنە دوختۇرخانىدىن دورا ئەكىلىپ بېرىدۇ، بوۋايغا دورا ئىچكۈزىدۇ، مەززىلىك تاماقلارنى ئېتىپ بېرىدۇ، ئۇلار بىرقانچە كۈنگىچە بوۋايدىن ئايرىلمايدۇ. ئۇلارنىڭ كۆڭۈل قويۇپ كۈتۈشى نەتىجىسىدە بوۋاينىڭ كېسىلى ناھايىتى تېزلا ساقىيىپ كېتىدۇ. بوۋاينىڭ قورۇسىدا بەش فۇڭ يەر بار ئىدى، ئىلگىرى بوۋاي يېرىنى ئادەم تەكلىپ قىلىپ تېرىتاتتى. بۇ يىل ئەتىيازدا بۇ ئون ساۋاقداش يەكشەنبە كۈنىدىن پايدىلىنىپ بوۋاينىڭ يېرىنى ئاغدۇرۇپ، تۈزلەپ، ھەرخىل كۆكتاتلارنى تېرىپ بېرىدۇ، يەنە دائىم كۆكتاتلارنى سۇغىرىپ ۋە ئوتاپ، بوۋاينىڭ كۆكتات يېيىش مەسىلىسىنى ھەل قىلىپ بېرىدۇ. يېڭى ئوقۇش مەۋسۇمى باشلانغاندىن كېيىن، بۇ ئون ساۋاقداش ھەر ھەپتىدە بوۋاينىڭ ئۆي ئىشلىرىنى كوللېكتىپ ھالدا ئىككى قېتىم قىلىپ بېرىشنى قارار قىلىدۇ. ئۇنىڭدىن باشقا كىمنىڭ ۋاقتى بولسا، بوۋاينىڭ

ئۆيگە بېرىپ يوقلاپ تۇرىدۇ، بوۋايغا قاراش ۋەزىپىسىنى كۆپچىلىك ئورتاق ئۈستىگە ئالىدۇ.

§ 5. «تۆتنى تەشەببۇس قىلىش، تۆتكە قارشى تۇرۇش» پائالىيىتى

1983 - يىل 1 - ئايدا ناھىيىلىك پارتكوم تەشۋىقات بۆلۈمى «تۆتنى تەشەببۇس قىلىش، تۆتكە قارشى تۇرۇش» توغرىسىدا ئۇقتۇرۇش چىقاردى، ئۇقتۇرۇشنىڭ مەزمۇنى مۇنداق: ئىقتىسادچىللىقنى تەشەببۇس قىلىپ، توي - تۆكۈن ئىشلىرىنى بەك ھەشەمەتلىك قىلىشقا قارشى تۇرۇش؛ ئەر - ئاياللار باراۋەرلىكىنى، چوڭلارنى ھۆرمەتلەشنى تەشەببۇس قىلىش، ئاياللارنى، ياشانغانلارنى كەمسىتىش، خورلاشقا قارشى تۇرۇش؛ ئىلىم - پەنگە ئىشىنىشنى تەشەببۇس قىلىش، فېئوداللىق خۇراپاتلىققا قارشى تۇرۇش؛ ساغلام مەدەنىي كۆڭۈل ئېچىشنى تەشەببۇس قىلىش، قىمار ئويناشقا قارشى تۇرۇش. 1984 - يىل 3 - ئايدا بۆلار يەنە قايتىدىن تەكىتلەندى. ئورۇنلار كۆچلۈك تەدبىرلەرنى قوللىنىپ، قىمار ئويناش، فېئودال خۇراپاتلىق، ئاياللارنى، ئۆسمۈرلەرنى ۋە ياشانغانلارنى خارلاش، توي - تۆكۈن، ئۆلۈم - يېتىم ئىشلىرىنى بەك ھەشەمەتلىك ئۆتكۈزۈش قاتارلىق ناتوغرا ئىستىللارنى توسۇپ، چوڭلارنى ھۆرمەتلەش، كىچىكلەرنى ئاسراش، ئوقۇتقۇچى - ئۇستازلارنى ھۆرمەتلەش، ئوقۇغۇچىلارغا كۆيۈنۈش، باشقىلارغا ياردەم بېرىشنى خۇشاللىق دەپ بىلىش، ئىقتىسادچىل، تېجەشلىك بولۇش، توي - تۆكۈن، ئۆلۈم - يېتىم ئىشلىرىنى ئاددىي ئۆتكۈزۈشتەك ياخشى ئىستىلنى تىكلىدى. شەھەر بويىچە، يېزا - بازارلاردا بىر تۈركۈم «بەشتە ياخشى ئائىلە»، «بەشتە ياخشى ياش»، «بەشتە ياخشى گۈزەللىك ئەزاسى»، «بەشتە ياخشى خەلق ئەسكىرى»، «ياخشى قوشنا»، «ياخشى قېيىن ئانا»، «ياخشى كېلىن»، «ياخشى ئەر» لەر مەيدانغا كەلدى. دېمەك، ئىجتىمائىي كەيپىياتتا تۈپتىن ئۆزگىرىش بولدى. 1983 - يىلى جاڭ دېلەن، كېنىتۇن، ھەلىمىخانلارنىڭ ئائىلىسىگە مەملىكەت بويىچە «بەشتە ياخشى ئائىلە» دەپ نام بېرىلدى. جاڭ دېلەننى ئامما «ياخشى كېلىن»، «ياخشى نەۋرە كېلىن»، «ياخشى ئايال»، «ياخشى يەڭگە» دەپ ئاتىدى، ئۇنىڭ ئۆيى بىلىن خارمودون يېزىسى بوگتارا كەنتىدە بولۇپ، ئائىلىسىدە سەككىز ئادەم بار، ئۇلار تۆت ئەۋلاد بىر ئۆيدە تۇرىدۇ، بۇ ئۆيدىكى چوڭ - كىچىك، قېرى - ياشلار ئىناق ئۆتىدۇ، بىر - بىرىنى ھۆرمەتلەيدۇ، بىر - بىرىگە ياردەملىشىدۇ، بىر - بىرىنى قوللايدۇ، بۇ ئارقىلىق ئۇلار ئۆز ئورنىدا تۆھپە يارىتىپ كېلىۋاتىدۇ. ئۇنىڭ ئائىلىسى بەختيار، شاد - خۇراملىق كەيپىياتىغا چۆمگەن. جاڭ دېلەننىڭ يولدىشى خۇڭ دېشىن مۇشۇ كەنت مەكتىپىنىڭ ئوقۇتقۇچىسى، بۇ ئىككىيلەن توي قىلغان ئون نەچچە يىلدىن بېرى، ئەزەلدىن ئۇرۇشۇپ قالمىدى. كۈندىلىك تۇرمۇشتا، ئۇلار بىر - بىرىنى ھۆرمەتلەيدۇ، بىر - بىرىگە غەمخورلۇق قىلىدۇ، بىر - بىرىنى ئەپۇ قىلىدۇ، خىزمەتتە بىر - بىرىنى قوللايدۇ، بىر - بىرىگە ياردەم بېرىدۇ. ئۇنىڭ يولدىشى تۇرۇشلۇق مەكتەپتە ئوقۇتقۇچى ئاز، خىزمەت ئالدىراش ئىدى، ئۇ، كۈندۈزى مەكتەپتە دەرس ئۆتسە، ئاخشىمى دەرس تەييارلايدۇ، تاپشۇرۇق تەكشۈرىدۇ، ئۆگىنىشتە ناچار ئوقۇغۇچىلارغا فۇداۋا قىلىش قاتارلىق ئىشلار بىلەن بولۇپ، ئۆي ئىشلىرىغا قارىشالمايدۇ، شۇنداقتىمۇ جاڭ دېلەن يولدىشىغا ئىنتايىن غەمخورلۇق قىلىدۇ ۋە ئەزەلدىن يولدىشىنىڭ خىزمىتىنىڭ ئالدىراشلىقىدىن، ئۆي ئىشلىرىنى ئاز قىلىدىغانلىقىدىن ئاغرىنمايدۇ، ئۇ ئائىلىسىنىڭ ئېغىر يۈكىنى تەشەببۇسكارلىق بىلەن ئۆز ئۈستىگە ئېلىپ يولدىشىنىڭ خىزمىتىنى پائال قوللايدۇ. خۇڭ دېشىڭنىڭ ئانىسىنىڭ پالەچ بولۇپ، ئورۇن تۆتۈپ يېتىپ قالغىنىغا ئالتە يىل بولغانىدى. بۇ ئالتە يىلدا جاڭ دېلەن ئۇنىڭغا تاماق يېگۈزۈش، دورا ئىچكۈزۈش، چوڭ - كىچىك تەرەتلىرىنى تۆكۈش، كىيىم - كېچەكلىرىنى يامىاش - يۇيۇش ئىشلىرىنىڭ بىرسىنىمۇ قويماي قىلىدۇ. قېيىن ئانىسىنىڭ ئۆيىنى پاك - پاكىز تازىلاپ تۇرىدۇ.

دائىم قېيىن ئانسىنىڭ نېمە يەيدىغانلىقىنى سوراپ تۇرىدۇ، قېيىن ئانىسى نېمىگە ئامراق بولسا، ئۇ، ئاۋارىچىلىقتىن قورقماي، ئامال بار ئۇنى رازى قىلىدۇ، قېيىن ئاتىسى جاڭ داڭ يولدىشىنىڭ ئوگەي ئاتىسى بولۇپ، ئونىڭ پەرزەنتى يوق، مېجەزى تۇز ئادەم ئىدى. جاڭ دېلەنلەر توي قىلغاندىن كېيىن، بۇ ئىككى ياش ئوگەي دادىسى ۋە ئانىسى بىلەن بىللە ئولتىدۇ. بەزىلەر ئونىڭ قېيىن ئاتىسىغا: ئوغلىڭىز، كېلىنىڭىز بىلەن بىللە تۇرسىڭىز چىقىشىپ ئولتىكىلى بولمايدۇ، ئۇزىنىڭ ئاتا - ئانىسى بىلەن كارى بولمايدىغان پەرزەنتلەر ئاز ئەمەس، سىز ئوگەي ئاتىغا قانچىلىك قىلاتتى، ئونىڭ ئوستىگە ھازىر سىز ئەمگەك قىلالايسىز، بالىلارنى باقالايسىز، ئوي ئىشلىرىنى قىلىسىز، ئولار شۇڭا سىزنى ھۆرمەتلەيدۇ، سىز قېرىپ ھەرىكەت قىلالماس بولۇپ قالغاندا، ئولار سىزنى يوك ھېسابلايدۇ، شۇڭا ھازىردىن باشلاپلا باشقا ئولتىسىڭىز ياخشىراقمىكىن، دەيدۇ. جاڭ داڭ بۇ سۆز - چۆچەكلەرنى ئاڭلىغاندىن كېيىن، ئولاردىن ئوي ئايرىپ چىقىپ كەتمەكچى بولىدۇ. دېلەن بۇ ئىشنى ئوققاندىن كېيىن، بوۋاينى ئەيىبلىمەيدۇ، ئۇ، بوۋاينىڭ كۆڭلىنى چۈشىنىپ، بىر تەرەپتىن سەۋرچانلىق بىلەن قېيىن ئاتىسىنى قايىل قىلسا، يەنە بىر تەرەپتىن قېيىن ئاتىسىغا تۇرمۇشتا غەمخورلۇق قىلىدۇ، ئۆيدىكى ئېغىر ئىشلارنى تالىشىپ قىلىدۇ، ھەر قانداق ياخشى يېمەكلىكنى ئالدى بىلەن قېيىن ئاتىسىغا بېرىدۇ. قېيىن ئاتىسى ئاغرىپ قالغاندا، دورا ئاپىرىپ بېرىپ، تامىقىنى يېگۈزۈپ قويۇپ ئەھۋالىنى سوراپ، ئۇزىنىڭ ئەمەلىي ھەرىكىتى بىلەن قېيىن ئاتىسىنىڭ غەم - ئەندىشىسىنى توگىتىدۇ. شۇنىڭدىن كېيىن قېيىن ئاتىسى ئوي ئايرىپ چىقىپ كېتىش ئىشىنى ھەرگىز تىلغا ئالمايدۇ ھەم ئوچرىغانلا كىشىگە: دېلەن مېنىڭ ئۆز قىزىمدىنمۇ يېقىن، دەيدۇ. ئەترەتتە ئىشلەپچىقىرىش مەسئۇلىيەت تۇزۇمى يولغا قويۇلغاندىن كېيىن، ئۇ قېيىن ئاتىسى بىلەن 13 مو يەردىكى قارا گازىرنى، 20 مو يەردىكى كۆممىتوناقنى ھۆددە ئالىدۇ، ئىككىيلەنىڭ جاپالىق ئەمگىكى نەتىجىسىدە يەر ياخشى ھوسۇل بېرىدۇ، ساپ كىرىم 4000 يۈەنگە يېتىدۇ. جاڭ دېلەن قېيىن ئانىسى بىلەن خوددى ئۆز ئانا - بالىدەك ئوتتىدۇ، ھەرقانداق چاغدا ئەدەب بىلەن مۇئامىلە قىلىشىدۇ، كېلىن قېيىن ئانىنى ھۆرمەتلەپ، قېيىن ئانىنى ئۆز ئانىسىدەك كۆرىدۇ، ئۆيدىكى پاسكىنا، ئېغىر ئىشلارغا قېيىن ئانىسىنى قول تىققۇزمايدۇ. تاماق ئېتىش، چوشقا، كالا، قوي بېقىش ئىشلىرىنى ئۇ تەشەببۇسكارلىق بىلەن قىلىدۇ، قېيىن ئانىسىنى ئامالىنىڭ بارىچە ئاز ئىش قىلغۇزىدۇ. قېيىن ئانىسىمۇ كېلىنىنىڭ كۈندۈزى ئېتىز ئەمگىكى قىلىپ، ئۆيگە كەلگەندىن كېيىن يەنە بىكار ئولتۇرمايدىغانلىقىغا قاراپ، كېلىنىگە ئىچ ئاغرىتىپ، ئونىڭغا ھارداۋۇق يېتىپ قېلىشىدىن ئەنسىرەپ، دائىم تەشەببۇسكارلىق بىلەن بىر قىسىم ئوي ئىشلىرىنى ئۆزى تېپىپ قىلىدۇ. قېيىن ئانا بىلەن كېلىن ئوينى پاك - پاكىز، رەتلىك تۇتىدۇ، ھويلىسىغا قوغۇن - تاۋۇز، كۆكتات تېرىپ تۇجۇپلەپ پەرۋىش قىلغانلىقتىن، مايسىلار ناھايىتى ياخشى ئۆسىدۇ، ئونى ئۆيدىكىلەر يېگەندىن باشقا، يەنە دائىم قوشنىلىرىغا ئەكىرىپ بېرىدۇ. جاڭ دېلەن قېيىن سىڭلىسى ۋە يەڭگىلىرى بىلەن ئاچا - سىڭىل، قېرىنداشلاردەك ئوتتىدۇ. بىللە ئەمگەك قىلىدۇ، ئۆيگە قايتقاندا ئوي ئىشلىرىنى بىللە قىلىدۇ. قېيىن سىڭلىسى ياتلىق بولغاندىن كېيىنمۇ ئولار يەنىلا ناھايىتى ياخشى ئوتتىدۇ، دائىم بېرىش - كېلىش قىلىپ تۇرىدۇ، بىر - بىرىگە پاردەم بېرىدۇ، بىر - بىرىگە غەمخورلۇق قىلىدۇ. جاڭ دېلەن ئۆزىگە تېلېۋىزور سېتىۋالغاندا قېيىن سىڭلىسىغىمۇ بىر تېلېۋىزور ئېلىپ بېرىدۇ. ئۇ پەقەت ئۆزىلا ياشانغانلارنى ھۆرمەتلەپ قالماستىن، پەرزەنتلىرىگىمۇ چوڭلارنى ھۆرمەتلەش توغرىسىدا تەربىيە بېرىپ تۇرىدۇ. ئونىڭ بالىلىرى ئىنتايىن ئەدەبلىك بولۇپ، ئۆيدە چوڭلارنى، مەكتەپتە ئوقۇتقۇچىلىرىنى ھۆرمەتلەيدۇ، ساۋاقداشلىرى بىلەن ئىتتىپاقلىشىپ دوستانە ئوتتىدۇ. جاڭ دېلەن قوشنىلىرى بىلەنمۇ ئىناق ئوتتىدۇ. ئون نەچچە يىلدىن بېرى ئۇ، كەنتتىكى بىرەر كىشى بىلەن ئۇرۇشۇپ قالمىدى. ئولار تېلېۋىزور سېتىۋالغاندىن كېيىن، قوشنىلىرى، يۇرتداشلىرى كېلىپ تېلېۋىزور كۆرگەندە ئولارنى قىزغىن كۈتۈۋالىدۇ، بۇنىڭدىن ھەرگىز زېرىكمەيدۇ. ئۇ، ئاڭلىقلىق بىلەن پىلانلىق تۇغۇتنى يولغا قويۇپ، ئىككى بالا تۇغۇپلا تۇغۇت چەكلەپ،

كۆپچىلىككە ئۇلگە تىكلەپ بېرىدۇ. جالاڭ دېلەن ئىشلەپچىقىرىش زەربىدارى، مەنىۋى مەدەنىيەت قۇرۇلۇشىدىكى ئۇلگە.

§ 6. «بەش بولۇش، تۆت گۈزەل، ئۇچنى قىزغىن سۆيۈش» پائالىيىتى

1981 - يىلى «بەش بولۇش، تۆت گۈزەل، ئۇچنى قىزغىن سۆيۈش» ، مەدەنىيەتلىك - ئەدەبلىك بولۇش پائالىيىتى قانات يايدۇرۇلدى، ناھىيىلىك پارتكوم 3 - ئاينىڭ 13 - كۈنى «ناھىيە بويىچە بازار - يېزىلاردا مەدەنىيەتلىك - ئەدەبلىك بولۇش پائالىيىتىنى كەڭ قانات يايدۇرۇش توغرىسىدا قارار» چىقاردى. 3 - ئاينىڭ 30 - كۈنى تەشۋىقات بۆلۈمى، ماۋارىپ ئىدارىسى، جامائەت خەۋپسىزلىكى ئىدارىسى، ئىشچىلار ئۇيۇشمىسى، ئايالىلار بىرلەشمىسى، ئىتتىپاق كومىتېتى، تەنتەربىيە كومىتېتى، ژەنپەرۋەرلىك تارىلىق ھەيئىتى قاتارلىق ئورۇنلار بىرلىكتە سەپەرۋەرلىك يېغىنى ئۆتكۈزۈپ، «بەش بولۇش، تۆت گۈزەل، ئۇچنى قىزغىن سۆيۈش» پائالىيىتىنى قانات يايدۇرۇش پائالىيىتىنى كونكرېت ئورۇنلاشتۇردى. 1982 - يىل 3 - ئاينىڭ 4 - كۈنى ناھىيىلىك پارتكوم 1400 دىن ئارتۇق كادىر، ئىشچى - خىزمەتچى، ئوقۇغۇچى، دېھقانلار ۋەكىللىرى قاتناشقان سەپەرۋەرلىك يېغىنى ئۆتكۈزدى. شۇنىڭدىن كېيىن كوممۇنىستىك ياشلار ئىتتىپاقى لېي فېڭدىن ئۆگىنىش، يېڭى ئىستىل تىكلەش، ياخشى ئادەم بولۇش، ياخشى ئىش قىلىشقا بىرلەشتۇرۇپ، كەڭ ياشلار ئارىسىدا كوممۇنىستىك ئەخلاق ۋە ئىنقىلابىي ئەنئەنە تەربىيىسى ئېلىپ بارىدى. ئايالىلار بىرلەشمىسى ئايالىلار خىزمىتىگە بىرلەشتۇرۇپ، شەھەر - يېزىلاردا «بەشتە ياخشى ئائىلە» پائالىيىتىنى قانات يايدۇردى. ناھىيىلىك ئىشچىلار ئۇيۇشمىسى «بەش بولۇش، تۆت گۈزەل، ئۇچنى قىزغىن سۆيۈش» كە بىرلەشتۇرۇپ، «ئۇچ ئەخلاق» (كوممۇنىستىك ئەخلاق، كەسىپ ئەخلاقى، ئىجتىمائىي ئەخلاق) ، «بىرگە قارشى تۇرۇش» (چېرنكلىككە قارشى تۇرۇش) ، «بىرگە كىرىشىش» (يېڭى ئىشچى - خىزمەتچىلەرنى كەسىپكە كىرىشىش جەھەتتىن تەربىيىلەش) ئاساسىي مەزمۇن قىلىنغان ئىدىيىۋى تەربىيە ئېلىپ بارىدى. ناھىيىلىك پارتىيە مەكتىپىمۇ مەدەنىيەتلىك - ئەدەبلىك بولۇش قۇرۇلۇشىنى مەخسۇس دەرسلىك قىلىپ ئوتتى. ھەر قايسى ساھەلەر ئومۇميۈزلۈك ئەھدىنامە تۈزدى، تۈزۈم ئورناتتى. 3 - ئاينىڭ 5 - كۈنى ناھىيىلىك پارتكوم ئورگىنى «بەش بولۇش، تۆت گۈزەل، ئۇچنى قىزغىن سۆيۈش» ئەھدىنامىسى، ناھىيىلىك دوختۇرخانا «مەدەنىيەتلىك - ئەدەبلىك بولۇشتا رېئايە قىلىشقا تېگىشلىك پرىنسىپ» ، ناھىيىلىك تەمىنات - سودا كوپېراتىپى «خېرىدارلارغا ئەدەب بىلەن مۇئامىلە قىلىشتا رېئايە قىلىشقا تېگىشلىك پرىنسىپ» ، كىنو - تىياتىرخانا «مەدەنىيەتلىك تاماشىبىنلار بىلىشكە تېگىشلىك ئىشلار» نى تۈزۈپ چىقتى، بازارلىق كۇمىتېت تارىلىق باشقۇرۇش تۈزۈمى ئورناتتى. ناھىيىلىك پارتكوم تەشۋىقات بۆلۈمى بورتالا ناھىيىسىدىكى خەلقنىڭ مەدەنىيەتلىك - ئەدەبلىك بولۇشقا دائىر «ئۇچ سۆزلۈك دەستۇر» نى تۈزۈپ باستى. گۈڭشې (مەيدان - فېرما) لار ئۆزلىرىنىڭ ئالاھىدىلىكىگە ئاساسەن، شەكلى ھەرخىل، ئوخشاشمىغان مەزمۇندىكى تۈزۈم، رېئايە قىلىشقا تېگىشلىك پرىنسىپ، يېزا قائىدىسى، خەلق ئەھدىنامىسى تۈزدى. ناھىيىلىك تەشۋىقات بۆلۈمى، گۈڭشې (مەيدان - فېرما) لار ۋە ناھىيىگە بۇ ئاستە قاراشلىق بىر قىسىم ئورۇنلار يەنە مەدەنىيەتلىك - ئەدەبلىك بولۇش قىسقا خەۋەرلىرىنى چىقاردى. 1984 - يىل 3 - ئاينىڭ 15 - كۈنى بورتالا ناھىيىلىك «بەش بولۇش، تۆت گۈزەل، ئۇچنى قىزغىن سۆيۈش» پائالىيىتى ھەيئىتى قۇرۇلۇپ، كوندىلىك خىزمەتلەرنى قانات يايدۇردى. گۈڭشې، مەيدان (فېرما) لار ھەم ناھىيىگە بۇ ئاستە قاراشلىق بىر قىسىم ئورۇنلاردىمۇ «بەش بولۇش، تۆت گۈزەل، ئۇچنى قىزغىن سۆيۈش» پائالىيىتى رەھبەرلىك گۇرۇپپىسى قۇرۇلدى. 1985 - يىلى شەھەر - يېزىلاردا «ھەر تەرەپلىمە تۇزەش» ،

«قانۇن - ئىنتىزامغا رىئايە قىلىش» ، «تەربىيىلەش خىزمىتى» ، «بەشتە ياخشى قۇرۇلۇشى» ، ئاممىۋى مەدەنىيەت ، ۋەتەنپەرۋەرلىك تارىلىق ، ئەلا مۇلازىمەت ، ئىقتىسادىي قۇرۇلۇش ، ئورگان ئىسلاھاتى قاتارلىق جەھەتتە نەق مەيدان يىغىنلىرىنى ئۆتكۈزۈپ ، تىپلارنى تۇرغۇزۇپ ، تەجرىبىلەرنى يەكۈنلەپ ، ئۇنى ۋاقتىدا كېڭەيتتى .

«ئومۇمخەلق مەدەنىيەتلىك - ئەدەبلىك بولۇش ئېيى» پائالىيىتى قانات يايدۇرۇلغاندىن بۇيان ، «پاسكىنا ، قالايمىقان ، ناچار ، قاقاس» لىق تۈزىتىلىپ ، پاكىز ، گۈزەل ، مۇقىم بولغان خىزمەت ۋە تۇرمۇش مۇھىتى بەرپا قىلىش پائالىيىتى قانات يايدۇرۇلدى ، ۋەتەنپەرۋەرلىك تارىلىق ھەرىكىتى زور كۈچ بىلەن يولغا قويۇلدى .

1982 - يىل 3 - ئاينىك 5 - كۈنى پارتىيە ، ھۆكۈمەت ، ئارمىيە ، خەلق ۋە مەكتەپ ، سودا ئورۇنلىرىدىن 2000 دىن ئارتۇق كىشى كوچىلارغا چىقىپ مۇھىت تازىلىقى قىلدى ، ئىككى كۈندە شەھەر - بازارلارنىڭ ئاساسلىق كوچىلىرى يېپىيېڭى تۇس ئالدى . كۆپلىگەن ئورۇنلار ھەپتە ئاخىرىدا تازىلىق قىلىش تۈزۈمى ئورنىتىپ ، كۆپ يىللاردىن بېرى ئەھمىيەت بېرىلمەي كەلگەن بۇلۇڭ - پۇشقاقلارنى تازىلىدى . 1984 - يىلدىكى مەدەنىيەتلىك - ئەدەبلىك بولۇش ئېيىدا 4717 ئادەم تازىلىق قىلىشقا قاتنىشىپ ، 7963 تونىا ئەخلەتنى تازىلىدى . بازارلىق پارتكوم قاتارلىق مۇناسىۋەتلىك ئورۇنلار قەرەللىك ھالدا تەكشۈرۈپ باھالاش ئېلىپ بارىدى . ناھىيىلىك ۋەتەنپەرۋەرلىك تازىلىق ھەيئىتى «يېزىلاردىكى ۋەتەنپەرۋەرلىك تازىلىق ھەرىكىتىنىڭ كونكرېت تەلەپلىرى» ، «شەھەر - بازارلاردا تازىلىققا رىئايە قىلىپ مۇھىتنى گۈزەللەشتۈرۈشكە دائىر كونكرېت تەلەپلەر» نى تۈزۈپ چىقتى .

1982 - يىلدىن باشلاپ ، مالىيە - سودا ، سودا ، مۇلازىمەت ساھەسىدە ، ئومۇميۈزلۈك ھالدا ، مەدەنىيەتلىك تىجارەت قىلىش ، خېرىدارلارغا ئەدەب بىلەن مۇئامىلە قىلىش ، ئەلا مۇلازىمەت قىلىش ، ئاممىغا قولايلىق يارىتىپ بېرىشتىن ئىبارەت پائالىيەتلەر قانات يايدۇرۇلدى ، رىئايە قىلىشقا تېگىشلىك ھەر خىل پرىنسىپلار ، ئەھدىنامىلەر تۈزۈلدى . 1984 - يىل 3 - ئاينىك 7 - كۈنى ناھىيىلىك پارتكوم سۈپەتلىك مۇلازىمەت قىلىش بويىچە سۆھبەت يىغىنى ئۆتكۈزدى ھەمدە سۈپەتلىك مۇلازىمەت قىلىش مۇسابىقىسىنى قانات يايدۇرۇپ ، 35 مۇنەۋۋەر مۇلازىمەتچىنى باھالاپ چىقتى .

1982 - يىلدىن بۇيان ، گۈڭشې (مەيدان - فېرما) لاردا ئامانلىق قوغداش ھەيئەتلىرى قۇرۇلدى ، ئۇلارغا ئەدلىيە يارەمچى خادىملىرى سەپلەندى ، ئۇلار جامائەت خەۋپسىزلىكى تارماقلىرىغا ماسلىشىپ ، قالايمىقانچىلىقنى ئۆڭشىدى . جامائەت خەۋپسىزلىكى ، تەپتىش ، سوت قاتارلىق مۇناسىۋەتلىك تارماقلار ، ھەرخىل ئۇسۇللاردىن پايدىلىنىپ ، دېموكراتىيە ۋە قانۇنچىلىق تەربىيىسى ئېلىپ بېرىپ ، ھەر مىللەت ئاممىسىنىڭ قانۇنچىلىق قارىشىنى ئۆستۈردى . 1982 - يىلى ئەنزە سادىر بولۇش نىسبىتى ئالدىنقى يىلدىكىدىن 31% ئازايدى ، ئەنزە پاش قىلىش نىسبىتى 18% ئاشتى . ئامما جىنايەت ئۆتكۈزۈشكە دائىر يېپ ئۇچىدىن 62نى پاش قىلدى ، 38 جىنايەتچىنى تۇتۇپ مۇناسىۋەتلىك ئورۇنلارغا ئاپىرىپ بەردى ، مۇناسىۋەتلىك ئورۇنلارنىڭ جىنايەتچىلەرنى تۇتۇشىغا بەش قېتىم ھەمكارلاشتى . ئىقتىسادىي ساھەدىكى جىنايى قىلمىشلارغا زەربە بېرىش كۈرىشىدە 23 ئەنزىنى پاش قىلدى ، بۇنىڭ بىلەن 33 مىڭ يۈەندىن ئارتۇق ھارام پۇل قايتۇرۇۋېلىندى . ئامما قانۇننى ئۆگەندى ، قانۇنغا رىئايە قىلدى ، بۇنىڭ بىلەن مۇقىملىق ، ئىتتىپاقلىق ئىلگىرى سۈرۈلدى ، جەمئىيەت ئامانلىقى كۆرۈنەرلىك ياخشىلاندى .

1984 - يىل 3 - ئايدا ناھىيىلىك پارتكوم دېھقانچىلىق ، چارۋىچىلىق رايونلىرىدا «مەدەنىيەتلىك كەنت» قۇرۇش پائالىيىتىنى كەڭ كۆلەمدە قانات يايدۇرۇش چاقىرىقىنى ئوتتۇرىغا قويدى ۋە ئىدىيىۋى تەربىيىنى تۇتۇپ ، كونىلىقنى يېڭىلىققا ئۆزگەرتىش ، مەدەنىيەت ، ئىلىم - پەننى تۇتۇپ ، نادانلىقنى ئاقىللىققا ئۆزگەرتىش ، مۇھىت تازىلىقىنى تۇتۇپ ، پاسكىنىلىقنى پاكىزلىققا ئۆزگەرتىش ، جەمئىيەت تەرتىپىنى تۇتۇپ ، قالايمىقانچىلىقنى خاتىرجەملىككە ئۆزگەرتىش ، ئىشلەپچىقىرىش تەرەققىياتىنى تۇتۇپ ، نامراتلىقنى بايلىققا

ئۆزگەرتىشكە ئەھمىيەت بەردى. شەھەر - بازارلاردا نۇقتىلىق ھالدا مەدەنىيەتلىك ئورۇن بەرپا قىلىندى. 1985 - يىلى شەھەرلىك ھۆكۈمەت ھۆججەت تارقىتىپ، شەھەر بويىچە «مەدەنىيەتلىك كەنت»، «مەدەنىيەتلىك ئورۇن» قۇرۇش پائالىيىتىنى يەنمۇ قانات يايدۇردى ھەمدە «مەدەنىيەتلىك كەنت»، «مەدەنىيەتلىك ئورۇن» لارغا دائىر سەككىز تۈرلۈك ئۆلچەمنى بېكىتتى. كادىرلار ۋە ئامما ئارىسىدا كومپونىستلىك، ۋەتەنپەرۋەرلىك، كوللېكتىۋىزملىق ۋە مىللەتلەر ئىتتىپاقلىقى تەربىيىسى ئېلىپ بېرىلىپ، غايىلىك، ئەخلاقلىق، مەدەنىيەتلىك، ئىنتىزامچان سوتسىيالىستىك يېڭى كىشىلەرنى يېتىشتۈرۈش جەھەتتە تىرىشچانلىق كۆرسىتىلدى، «لېي فېڭدىن ئۆگىنىش، يېڭى ئىستىل تىكلەش، ئىللىقلىق يەتكۈزۈش»، «بەشتە ياخشى ئائىلە» پائالىيەتلىرى قانات يايدۇرۇلۇش ئارقىلىق «مەدەنىيەتلىك كەنت»، «مەدەنىيەتلىك ئورۇن» بەرپا قىلىش پائالىيىتىنى تېخىمۇ كونكرېتلاشتۇردى. يېزا (مەيدان - فېرما) ۋە شەھەرگە بىۋاستە قاراشلىق ئورگانلارنىڭ رەھبەرلىرى بەرپا قىلىشنى ھۆددىگە ئېلىش بويىچە مەسئۇلىيەتنامە ئىمزالىدى، دەرىجىگە ئايرىپ، ئىش تەقسىم قىلىۋېلىپ بەرپا قىلىشنى ھۆددىگە ئېلىش مەسئۇلىيەت تۈزۈمى ئورنىتىپ، قاتلامۇ - قاتلام ئىش تەقسىم قىلىش، ئۆتكەلنى قاتلامۇ - قاتلام ئىگىلەشنى ئىشقا ئاشۇرۇپ، «مەدەنىيەتلىك كەنت»، «مەدەنىيەتلىك ئورۇن» بەرپا قىلىش پائالىيىتىنى ئەملىيلەشتۈردى. 1985 - يىل 1 - ئاينىڭ 5 - كۈنى ناھىيىلىك پارتكوم، ھۆكۈمەت، خەلق قوراللىق بۆلۈمى، شۇ يەردە تۇرۇشلۇق ھەربىي قىسمىنىڭ رەھبەرلىرى بىرلەشمە يىغىن ئۆتكۈزۈپ، «ئارمىيە - خەلق بىرلىكتە مەنىۋى مەدەنىيەت بەرپا قىلىش، ئورتاق تەربىيىلەشكە رەھبەرلىك قىلىش گۇرۇپپىسى» قۇرۇشنى قارار قىلدى. بورتالا شەھىرى «مەدەنىيەتلىك كەنت» بەرپا قىلىشتا ئۆزى بەرپا قىلىشنى ئاساس قىلىپ، ئارمىيە - خەلق بىرلىكتە بەرپا قىلىش، شەھەر - يېزىلار بىرلىكتە بەرپا قىلىش؛ ساقچى - خەلق بىرلىكتە بەرپا قىلىش قاتارلىق شەكىللەرگە بىرلەشتۇرگەن ھالدا، شەھەر دەرىجىلىك «مەدەنىيەتلىك كەنت» تىن 19 نى، «مەدەنىيەتلىك ئورۇن» دىن يەتتىنى بىرلىكتە بەرپا قىلدى.

شويىكۆەن رايونى بوكچىگىرمودون كەنتى بىلەن شۆبە ھەربىي رايون ئارقا سەپ بۆلۈمىنىڭ دېھقانچىلىق مەيدانى 1984 - يىلى بىرلىكتە مەدەنىيەتلىك ئورۇن بەرپا قىلىش پائالىيىتىنى قانات يايدۇرغاندىن بۇيان، بىر جۈپ بولۇپ، مەنىۋى مەدەنىيەت بەرپا قىلىش پائالىيىتىنى قانات يايدۇردى. ئالدى بىلەن، ئۇلار ئىككى تەرەپنى تۇتاشتۇرىدىغان يولنى بىرلىكتە ياسىدى. بوكچىگىرمودون كەنتى ئاھالىلەر كومىتېتى يول ياساش ۋەزىپىسىنى تەشەببۇسكارلىق بىلەن ئۈستىگە ئېلىپ، يولنى تۈزلەپ، شېغىل يانتۇزدى، بۇنىڭ بىلەن بۇ يول تۈپتۈز ۋە راۋان بولدى. قىسىم دېھقانچىلىق مەيدانىغا ياپىلاق تاش يۆتكەپ كېلىپ، جاھازلىق كۆۋرۈكنى ئېلىپ تاشلاپ، مۇستەھكەم كۆۋرۈكتىن ئۆچنى سېلىپ، يازدا يولنى سۇ بۇزۇۋېتىدىغان، قىشتا يولدا مۇز توڭلاپ ماڭغىلى بولمايدىغان ئەھۋالغا ئۆزۈل - كېسىل خاتىمە بەردى، نەتىجىدە يىل بويى قاتناش راۋان بولۇش ئىمكانىيىتى يارىتىلدى. بوكچىگىرمودون كەنتىنىڭ يېرى ئېگىز، سۇ ئورنى تۆۋەن بولغاچقا، قۇدۇق قېزىش تەس ئىدى. كەنتتە ماشىنىلاشقان ئىككى قۇدۇق بار بولۇپ، توك بىلەن تەمىنلەش نورمال بولمىغاچقا، دائىم سۇ توختاپ قالاتتى، بۇنداق چاغلاردا كەنت ئاھالىسى ئامالسىزلىقتىن بىر كىلومېتر يىراقلىقتىكى قىسىم دېھقانچىلىق مەيدانىدىن سۇ ئېلىپ كېلىشكە مەجبۇر بولاتتى. كېيىن مەلۇم سەۋەبلەر تۈپەيلىدىن ئېلېكتر ئىستانسىسىنىڭ توكى ئۈزۈن مۇددەت توختاپ قالدى. كەنتتىكى 700 دىن ئارتۇق ئادەمنىڭ سۇ ئىچىش، سۇ ئىشلىتىشى جىددىي ھەل قىلىشقا تېگىشلىك مەسىلە بولۇپ قالدى. بۇ چاغدا دېھقانچىلىق مەيدانى رەھبەرلىكى كەنت ئاھالىسىنىڭ بۇ قېتىنچىلىقنى ھەل قىلىش قارارىغا كەلدى. ئۇلار چىقىمنى قىسقارتىپ، تەشەببۇسكارلىق بىلەن 2000 يۈەندىن كۆپرەك پۇل چىقىرىپ ماتېرىيال سېتىۋالدى، يەنە ئادەم ئاجرىتىپ، 1984 - يىلى يازدا كەنت ئاھالىسى ئۆچۈن بىر چوڭ قۇدۇق قېزىپ بېرىپ، ئۇلارنىڭ سۇ ئىچىش مەسىلىسىنى ھەل قىلدى. كەنتتىكى نەچچە يۈز ئادەمنىڭ بېرىمىدىن كۆپرەكى قازاق ئىدى، ھەربىي قىسىم ئۇلارنىڭ تۇرمۇش ئادىتىگە ھۆرمەت قىلىش ئۈچۈن، مەبلەغ سېلىپ ئۇلار ئۈچۈن ئىككى قۇدۇق قېزىپ بەردى.

كەنت ئاھالىسى ئازادلىق ئارمىيىسىنىڭ مېھمر - شەپقەتسىنى ئۇنتۇپ قالماسلىق ئۈچۈن، قۇدۇق يېنىغا بىر تاش ئابىدە تىكلەپ، ئۇنىڭغا «ئارمىيە - خەلق دوستلۇق قۇدۇقى» دېگەن قىپ - قىزىل خەتنى ئويۇپ، كېيىنكى ئەۋلادلارنىڭ بۇنى مەڭگۈ ئېسىدە ساقلىشى ئۈچۈن ئىمكانىيەت يارىتىپ بەردى. بوكچىگىرمودون كەنتىنىڭ ئىقتىسادىي ئاساسى بىرقەدەر ئاجىز، دېھقانچىلىق ماشىنىلىرى ئىنتايىن كەمچىل ئىدى. ھەر يىلى ئەتىيازلىق تېرىلغۇ، يازلىق يېغىم مەزگىلىدە، كەنت كادىرلىرى ھەر تەرەپكە چېپىپ يۈرۈپ يارىدەم تەلەپ قىلاتتى. 1984 - يىلى يازلىق يېغىم باشلىنىشى بىلەنلا، ئاز كۆرۈلىدىغان مۇلدۇر ئاپىتى يۈز بەردى، ھەربىي قىسىم ئاممىنىڭ زىيىنىنى ئازايتىش ئۈچۈن، ئۈزىدە بار بولغان ئىككى كومبايىننى چىقىرىپ، ھوسۇلنى جىددىي يىغىۋېلىشقا يارىدەم بەردى. قىسىم دېھقانچىلىق مەيدانى ئىقتىسادىي ھېساباتنى يولغا قويغان بولسىمۇ، ئۇلار يەنىلا تۆۋەن باھادا ھەق ئالدى، كەنتتىكى 20 نەچچە نامرات ئائىلىدىن ھەقنى كېچىكتۈرۈپ ئالدى ياكى ھەق ئالمىدى. ھوسۇل يىغقاندا سان - سۈپىتىگە كاپالەتلىك قىلدى، بىر جەڭچى يېڭىدىن سېتىۋېلىنغان ماشىنىنى ئىشلىتىشنى پىششىق بىلمىگەنلىكى، ئۇنىڭ ئۈستىگە كېچىدە مەشغۇلات ئېلىپ بارغانلىقى ئۈچۈن، ئىككى ئائىلىنىڭ بۇغدىيىنىڭ دېنى بەك تۆكۈلۈپ كېتىدۇ. قىسىم رەھبەرلىكى دېھقانچىلىق مەيدانىدىن 1000 كىلوگرامدىن ئارتۇق بۇغداي چىقىرىپ، بۇ ئىككى ئائىلىنىڭ زىيىنىنى تۆلەپ بېرىدۇ. قىسىم دېھقانچىلىق مەيدانى جەرلىكتە مەنىۋى مەدەنىيەت بەرپا قىلىش گۇرۇپپىسى كەسپىي ئائىلىلەرگە نۆۋەتلىك يار - يۆلەك بولۇپ، ئۇلارغا ناھايىتى زور يارىدەم بەردى. يېزا ئىگىلىك ماشىنىلىرى كەسپىي ئائىلىسى سۈن لەيشېڭ خېلى بۇرۇنلا يېزا ئىگىلىك ماشىنىلىرى مەشغۇلاتى بىلەن شۇغۇللىنىشنى ئويلىغانىدى، 1980 - يىلى ئۇ، شويىڭپەن رايونى بويىچە تۇنجى بولۇپ شەخسىي ئاپتوموبىل سېتىۋالغان دېھقان ئائىلىسى بولۇپ قالغان بولسىمۇ، لېكىن ئۇ 20 نەچچە مىڭ يۈەن پۇل خەجلەپ سېتىۋالغان ئاپتوموبىلىنىڭ ئىقتىسادىي ئۈنۈمىنى جارى قىلدۇرالمىدى. 1983 - يىلى سىياسەت قويۇۋېتىلگەندىن كېيىن، ئۇ تازا بىر ئىشلەش نىيىتىگە كەلگەن بولسىمۇ، لېكىن ئۇ يېزا ئىگىلىك ماشىنا - سايمانلىرىنى سېتىۋېلىش تەس بولۇشتەك قىيىنچىلىققا دۇچ كەلدى. قىسىم دېھقانچىلىق مەيدانى ئۇنىڭ بۇ قىيىنچىلىقىنى بىلگەندىن كېيىن، 1984 - يىلى يازدا دېھقانچىلىق مەيدانىنىڭ بىر ئۈزى يۈرەر كومبايىننى ئۇنىڭغا تۆۋەن باھادا ئۆتۈنۈپ بېرىدۇ ھەمدە ئۇنى سەپلىمە بىلەن تەمىنلەيدۇ، ئۇنىڭغا تېخنىكا جەھەتتىن يېتەكچىلىك قىلىدۇ، نەتىجىدە ئۇ شۇ يىللىق يازلىق يېغىم مەزگىلىدە 5000 يۈەندىن ئارتۇق پايدا ئالىدۇ. مەزكۇر كەنتتىكى ئىمامنىڭ ئائىلىسى «داش قازانىنىڭ تامىقى» نى يېگەن چاغدا، ھەر يىلى قەرزگە بوغۇلۇپ قالاتتى، بۇ بىرنەچچە يىلدىن بۇيان ئۇ بېيىشنى ئويلىغان بولسىمۇ، ئەمما ئائىلىسىنىڭ ئاساسى ئاجىز بولغاچقا، نۇرغۇن قىيىنچىلىقلار مەۋجۇت ئىدى. قىسىم دېھقانچىلىق مەيدانى بۇنى بىلگەندىن كېيىن، ئۇرۇقلۇق، ماشىنا قاتارلىق جەھەتتە ئۇنىڭغا ناھايىتى زور يارىدەم بەردى، نەتىجىدە ئۇ ناھايىتى تېزلا بېيىدى. 1984 - يىلى ئۇنىڭ ئائىلىسىنىڭ ساپ كىرىمى 6000 يۈەندىن ئاشتى، ئائىلىنىڭ كىيىمى پۈتۈن، قورسىقى توق بولدى. 1984 - يىلى قىسىم دېھقانچىلىق مەيدانى يەنە كەنت ئاھالىلىرىنى 6500 كىلوگرامدىن ئارتۇق سۇپەتلىك بۇغداي ئۇرۇقى بىلەن تەمىنلىدى، ئەتىيازلىق تېرىلغۇ مەزگىلىدە 1000 مودىن ئارتۇق يېرىنى تېرىپ بەردى، بۇ، كەنت تېرىلغۇ يېرىنىڭ ئىككىدىن بىر قىسمىنى ئىگىلەيدۇ. شۇ يىلى كەنت بويىچە ئېلىنغان ئومۇمىي ئاشلىق 850 مىڭ كىلوگرامغا يېتىپ، ئالدىنقى يىلدىكىدىن ئۈچ ھەسسىدىن كۆپرەك ئاشتى، كەنت بويىچە كىشى بېشىغا توغرا كەلگەن ئوتتۇرىچە كىرىم 370 يۈەنگە يەتتى. شۇ يىلى قىسىم دېھقانچىلىق مەيدانى بىلەن كەنت ئاھالىسى بىرلىكتە ھەربىكەتلىنىپ، ئىككى تەرەپنى تۇتاشتۇرىدىغان 50 مو يەرنى تۈزلەپ، «ئارمىيە - خەلق ئورمىنى» بەرپا قىلدى. دېھقانلار بېيىدى، ئۇلارنىڭ مەنىۋى مەدەنىيىتىگە بولغان تەلىپىمۇ ئاشتى. دېھقانچىلىقنىڭ ئارىسال ۋاقىتلىرىدا، ئۇلار مۇل مەزمۇنلۇق مەدەنىي تۇرمۇشنىڭ بولۇشىنى ئۈمىد قىلىدىغان بولدى. قىسىم دېھقانچىلىق مەيدانى بىلەن كەنت كادىرلىرى «ياش خەلق ئەسكەرلىرى ئائىلىسى» قۇرۇشنى قارار قىلدى. قىسىم دېھقانچىلىق مەيدانى كىتاب جاھازىسى،

ئورۇندۇق، تىك - تاك توپ تاختىسى، گار قاتارلىقلارنى ئىشانە قىلدى. كەنت ئاھالىلەر كومىتېتى بىرنەچچە ئېغىز ئۆينى بوشىتىپ، «ياش خەلق ئەسكەرلىرى ئائىلىسى» نىڭ كۆركەم ۋېۋىسكىسىنى ئاستى. 1984 - يىل 12 - ئاينىڭ 25 - كۈنى «ياش خەلق ئەسكەرلىرى ئائىلىسى» رەسمىي قۇرۇلدى.

بورتالادا تۇرۇشلۇق مەلۇم قىسىم 1984 - يىل 9 - ئايدا ئىككى قارار يېزا ئىگىلىك ماشىنىلىرى بويىچە تەربىيىلەش كۇرسى ئېچىپ، قىسمەنمۇ، يەرلىك ئورۇنلاردىمۇ ئىشلىيەلەيدىغان ئېختىساسلىق خادىملارنى تەربىيىلەشنى قارار قىلىدۇ، لېكىن كەسپىي ئوقۇتقۇچى يوق ئىدى. ناھىيىلىك يېزا ئىگىلىك ماشىنىلىرى ئىدارىسىنىڭ رەھبەرلىكى بۇ خەۋەرنى ئاڭلىغاندىن كېيىن، ۋەزىپە ئېغىر، ۋاقىت قىس، خادىملار يېتىشمىگەن ئەھۋالدا، توت ئوقۇتۇش تەجرىبىسىگە باي ئوقۇتقۇچىنى ئاجراتتى، ئۇلار تەشەببۇسكارلىق بىلەن قىسمىنىڭ يېزا ئىگىلىك ماشىنىلىرى كۇرسىغا دەرس ئۆتتى ھەمدە ئۆگىنىش كۇرسى ئۈچۈن پىلان تۈزۈپ، تەسۋىرىنى ئوتتۇرىغا قويدى، ئۇلار ئۆزلىرى ئوتتۇرىغا چىقىپ، ئوقۇتۇش سايمانلىرىنى ئالاقىلىشىپ، ھەرخىل يېزا ئىگىلىك ماشىنا - سايمانلىرىنى ئىشلىتىش، رېمونت قىلىشقا دائىر بىلىملەرنى چوڭقۇر مەزمۇنلۇق ۋە چۈشىنىشلىك قىلىپ سۆزلەپ بەردى، ئوقۇتۇش ئۆتكىلىنى چىڭ ئىگىلىدى. شۇنىڭ بىلەن بىللە كۇرسانتلارغا، بۇنىڭدىن كېيىن قەيەرگە بېرىشتىن قەتئىينەزەر، تېخنىكا جەھەتتە قانداق قىيىنچىلىققا دۇچ كەلسە خالىغان ۋاقىتتا خەت يېزىشنى تاپىلىدى. 60 كۈنلۈك ئۆگىنىش ئارقىلىق، 101 كۇرسانتنىڭ ئۆگىنىش نەتىجىسى پۈتۈنلەي لاياقەتلىك بولۇپ، ھەممىسى كۇرس تاماملاش گۇۋاھنامىسى ئالدى.

شەخسلەر قسمی

ريمسة وجلسة هش

شەخسلەر قىسمى

بورتالا شەھىرىدە ئاجايىپ تىنىق، پايانسىز تەبىئىي كۆللەر، بىپايان گۈزەل ئوتلاقلار بار. بۇ يەردىكى موڭغۇل، قازاق قاتارلىق مىللەتلەر ئۇزۇندىن بۇيان چارۋىچىلىق بىلەن شۇغۇللىنىپ، مەرت، باتۇر خاراكتېرنى يېتىلدۇرگەن؛ خەنزۇلار بىلەن ئۇيغۇرلار دېھقانچىلىق، باغۋەنچىلىك تېخنىكىسىنى تارقىتىپ، ئىقتىسادنىڭ مۇقىم راۋاجلىنىشىغا تۈرتكە بولدى. دېھقانچىلىق بىلەن چارۋىچىلىق ئۆز ئارا بىر - بىرىنى تولۇقلايدىغان بۇنداق ئىشلەپچىقىرىش شەكلى ھەر مىللەت خەلقىنىڭ ئىجىل - ئىناق ئۆتۈشىگە ئوبدان ئاساس سالدى. بۇ خاسىيەتلىك تۇپراق ھەم سانسىز قىز - ئوغۇللارنى يېتىشتۇردى، ھەم نۇرغۇن ئىرادىلىك مەشھۇر كىشىلەرنى ۋەتەن ئۈچۈن ئۆزلىرىنىڭ قىممەتلىك ھاياتىنى تەقدىم قىلىش ئىمكانىيىتىگە ئىگە قىلدى. نۇرغۇنلىغان قەدىمكى زامان قەھرىمانلىرىنىڭ ئىش - ئىزلىرى خاتىرىلەنمىگەچكە، ئۇنىڭدىن خەۋەرسىز قالدۇق. بورتالانىڭ يېقىنقى زامان تارىخىدا مەيدانغا چىققان قەھرىمانلار ئاز ئەمەس. چار پادىشاھنىڭ تاجاۋۇزچىلىقىغا قارشى تۇرۇپ، ئىلىنى قايتۇرىۋېلىشقا ياردەم بەرگەن چاخارلارنىڭ لەشكەر بېشى ئامبىلى كارماڭئا، جۇڭخۇا مىللەتلىرىنىڭ ئىتتىپاقلىشىپ ئورتاق ئىلگىرىلىشىنى تەشەببۇس قىلىپ، چەت ئەلنىڭ تاجاۋۇزچىلىقىغا قارشى تۇرغان چاخارلارنىڭ ئوڭ قانات باش بۇغى سۇتوي، ئىنقىلاب ھەقىقىتىنى قوبۇل قىلىپ، يېڭى دېموكراتىك ئىنقىلابقا ئاكتىپ قاتناشقان يۇسۇپجان ياسىنوۋ، ئېردې، دورجى قاتارلىقلارنى خەلق ئۇزۇن مۇددەت ياد ئېتىدۇ. بورتالادا قول ھۇنەرۋەنچىلىكنىڭ تارىخى ئۇزۇن. بۇ جايغا ھازىرقى زامان ماشىنىلاشقان تېرىقچىلىق تېخنىكىسى ۋە چارۋىچىلىق، مال دوختۇرلۇق تېخنىكىسى خېلى بۇرۇن تارقالغان. نۇرغۇنلىغان قابىلىيەتلىك، چىۋەر ھۇنەرۋەنلەرنىڭ مەشھۇر ھۇنەرلىرى ھازىرقى زامان ئىشلەپچىقىرىش پائالىيىتىدە ئۇزۇلمەي تارقىلىپ كەلمەكتە. جۇڭخۇا خەلق جۇمھۇرىيىتى قۇرۇلغاندىن كېيىن، ھەر مىللەت خەلقى يۇگەندىن قۇتۇلغان تۇلپاردەك ھەر قايسى سەپلەرگە ئاتلاندى. قىسقىغىنە 30 نەچچە يىلدا بورتالادا جاھاننى زىل - زىلىگە كەلتۈرگىدەك ئۆزگىرىشلەر بارلىققا كەلدى. بورتالا شەھىرى ئۈچۈن ئالاھىدە تۆھپە قوشۇپ ئالەمدىن ئۆتكەن شەخسلەرنىڭ ئىش - ئىزلىرىنى خاتىرىلەش ئۈچۈن ئالاھىدە بۇ قىسىم يېزىلدى. ھايات قەھرىمان - نەمۇنىچىلارنىڭ ئىسىم - فامىلىسى جەدۋەللەشتۈرۈلدى. باشقىلارغا ئىبرەت بولسۇن ئۈچۈن، خەلققە غايەت زور قىيىنچىلىق ئېلىپ كەلگەن ۋە تارىخ تەرەققىياتىغا توسقۇنلۇق قىلغانلارنىڭ ئەسكىلىكلىرىمۇ خاتىرىلەندى.

1. شەخسلەرنىڭ تەرجىمىھالى

كارماڭئا (1817 — 1882) ئەر، شىبە، ئىلاچىنىرۇ دېگەن يەردىن. ئۇ 18 ياش ۋاقتىدا ئەسكەرلىككە تاللىنىپ، ئاقسۇ، قەشقەر قاتارلىق جايلارغا رابات - ئۆتەڭلەرنى مۇھاپىزەت قىلىشقا ئەۋەتىلگەن. كېيىن ياردەمچى ئەمىر، مۇئاۋىن باش بۇغ، باش بۇغلۇققا ئۆستۈرۈلگەن. ئۇ شىبە يىڭىنىڭ باش بۇغى بولغان ۋاقىت دەل چار پادىشاھ ئەسكەر چىقىرىپ، دۆلىتىمىزنىڭ ئىلى رايونىنى بېسىۋالغان خەتەرلىك مەزگىلگە توغرا كەلدى. ئۇ ۋاقىتتا چار پادىشاھ دۆلىتىمىزنىڭ ئىلى رايونىنى مەڭگۈ بېسىۋېلىش نىيىتىدە شۇ يەردە

مۇداپىئەدا تۇرۇۋاتقان ھەر قايسى يېگىدىكى ئەسكەرلەر ھەم ھەر مىللەت خەلقىنى چارروسىيىگە تەسلىم بولۇشقا تەلۇملەرچە مەجبۇرلىدى. بۇ خىل تەسلىم بولۇشقا مەجبۇرلاش ھەربىتى كارماڭئا ھەم شۇ يەردىكى ھەر مىللەت خەلقىنىڭ قەتئىي رەت قىلىشىغا ئۇچرىدى. ئۇلار ئۆلۈشكە رازىمىزكى، چەت ئەللىكلەرگە تەسلىم بولمايمىز، دېگەن روھ بىلەن ۋەتەننىڭ ئابرويىنى قوغداش ئۈچۈن چارروسىيە تاجاۋۇزچىلىرىغا قارشى ھەر خىل شەكىلدىكى كۈرەشلەرنى قانات يايدۇردى. كارماڭئا تاجاۋۇزچى قوشۇن تاپشۇرغان ئىشنى كۆپ قېتىم قىلمىدى ھەمدە ئىلى رايونىنىڭ ئەھۋالىنى تارباغاتايدا تۇرۇپ ئىلىنى ۋاقىتلىق باشقۇرغان جاڭجۇن رۇڭ چۇەنگە داۋاملىق مەلۇم قىلىپ تۇردى. بۇ چارروسىيە ئىشغالىيەتچى قوشۇنىنىڭ تېخىمۇ غەزەپىنى قوزغىدى. نەتىجىدە ئۇلار كارماڭئانى شىبە يېگىنىڭ باش بۇغىلىق ۋەزىپىسىدىن يولسىزلارچە ئېلىپ تاشلىدى ھەمدە ئۇنى قېيىن - قىستاققا تالدى ۋە ھاقارەتلىدى. بىراق كارماڭئا زورلۇق تالدىدا باش ئەگمىدى. چىڭ سۇلالىسىنىڭ تۇڭجى 12 - يىلى 12 - ئاينىڭ 9 - كۈنى (1874 - يىل 11 - ئاينىڭ 26 - كۈنى) چارروسىيە ئىشغالىيەتچى قوشۇنى ئۈنى ئاتىلىسىدىكىلەر بىلەن قوشۇپ ئىلىدىن ۋەھشىيلەرچە سۈرگۈن قىلدى. كارماڭئا خوتۇن - بالىلىرىنى ئېلىپ، ئازاب ئىچىدە ناتىلاج ئۆز يۇرتىدىن ئايرىلدى: ئۇ نۇرغۇن جاپا - مۇشەققەتلەرنى بېشىدىن كەچۈرۈپ، بىر قىسىم شىبەلەر بىلەن سولۇن يېگىدىكى ئەسكەرلەرنى باشلاپ ئىلى جاڭجۇنى رۇڭ چۇەن تارباغاتايدا قۇرغان بارگاھقا كەلدى. ئۇ تارباغاتايغا كەلگەندىن كېيىن، ئىلى جاڭجۇنى رۇڭ چۇەننىڭ خانغا مەلۇم قىلىشى بىلەن، چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتى كارماڭئانىڭ شىبە يېگىدىكى ئەمەلدار - ئەسكەرلەرنى باشلاپ بورتالاغا كۆچۈپ بېرىپ ئورۇنلىشىشىغا قوشۇلدى. گۇاڭشۇ 1 - يىلى (1875 - يىلى) ئۇنىڭ بوز يەر ئۆزلەشتۇرۇپ تېرىقچىلىق قىلىشتىكى نەتىجىسى كۆرۈنەرلىك بولغاچقا، مۇئاۋىن قوماندانلىققا ئۆستۇرۇلدى. گۇاڭشۇ 4 - يىلى 1 - ئاينىڭ 15 - كۈنى (1878 - يىل 2 - ئاينىڭ 16 - كۈنى) شىبە يېگىنىڭ باش بۇغ مەھكىمىسىدە چاخارلارنى باشقۇرغۇچى لەشكەر بېشى ئامبالىلىققا تەيىنلەندى.

كارماڭئا بورتالادا تۇرغان مەزگىلدە شىبە يېگىدىكى نەچچە يۈز ئەمەلدار - ئەسكەرلەرنى توپلاپ، ئۇزى قول سېلىپ ئىشلەپ، دايىڭېن (ھازىرقى بورتالا شەھىرىنىڭ ئورنى) دە گازارما قۇرۇپ، تېرىلغۇ ئۇلىغى، دېھقانچىلىق سايمىنى ھەم ئۇرۇق سېتىۋالدى، سۇ ئىنشائاتى بىلەن پائال شۇغۇللىنىپ، كەڭ كۆلەمدە بوز يەر ئۆزلەشتۇرۇپ ئېتىز بەرپا قىلدى. گۇاڭشۇ 5 - يىلى (1879 - يىلى) ئۇ، موڭغول ۋە شىبە مىللەتلىرىدىن بولغان ئارمىيە - خەلقە باشلامچىلىق قىلىپ، 50 نەچچە چاقىرىم ئۇزۇنلۇقتىكى خاربۇخ ئۆستىگى بىلەن شويېگېن رايونىدىكى شاربۇخ ئۆستىگىنى چېپىپ، بورتالا دەرياسىنىڭ ئىككى قىرغىقىدىكى يەرلەرنى ئېچىپ، بورتالا رايونىنىڭ يېزا ئىگىلىكىنى راۋاجلاندۇرۇپ، كۆپ مىقداردا ئاشلىق توپلىدى. ئەينى چاغدا خان مۇپەتتىشى بولغان زوزۇڭتاڭ غەربكە يۈرۈش قىلغۇچى نەچچە تۈمەن ئەسكەرنى باشلاپ چارروسىيىگە ھەربىي كۈچ بىلەن زەربە بېرىپ، ئىلىنى قايتۇرۇۋېلىشقا تەييارلىق كۆردى. كارماڭئانىڭ توپلىغان ئاشلىقى ھەربىيلەرگە يارەم بېرىشتە مۇھىم رول ئوينىدى. بورتالادىكى ھەر مىللەت ئارمىيە - خەلقى كارماڭئانىڭ باشلامچىلىقىدا ھەربىيلەر ئۈچۈن ئاشلىق توپلاپ، مول ھوسۇل ئېلىش ئارقىلىق يارەم بېرىشكە كۈچ چىقارغاچقا، گۇاڭشۇ 7 - يىلى (1881 - يىلى) چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتى لەشكەر بېشى ئامبال كارماڭئاغا ئالاھىدە ئالىي مەرتىۋە ئىنئام قىلدى ھەمدە لەشكەر بېشى ئامبىلىلىق مۇھۇرلۇك خېتى بەردى، تۇھپىسى بار باشقا خادىملارنىمۇ مۇكاپاتلىدى.

«جۇڭگو - روسىيە ئىلى شەرتنامىسى» ئىمزالىنىپ 2 - يىلى 3 - ئاينىڭ 22 - كۈنى چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتى ئىلىنى رەسمىي قايتۇرۇۋالغاندىن كېيىن، بورتالا بىلەن چاخار يېگىدا بىللە بوز يەر ئۆزلەشتۇرگەن شىبە ئەمەلدار - ئەسكەرلەرى بۇيرۇق بويىچە چاپچالدىكى شىبە يېگىنىڭ ئەسلىدىكى ئورنىغا كېلىپ ئورۇنلاشتى. چىڭ سۇلالىسىنىڭ گۇاڭشۇ 8 - يىلى (1882 - يىلى) 4 - ئاينىڭ 7 - كۈنى كارماڭئا ئىلى جاڭجۇنىگە خەۋەر يەتكۈزگىلى كېتىۋېتىپ، سامۇرىيەنبۇلاق (ھازىرقى توگۇر ئامبىن بۇلاق) دېگەن يەرگە كەلگەندە بەختكە

قارشى باشقىلار تەرىپىدىن ئۆلتۈرۈۋېتىلدى. ئۇ شۇ يىلى 65 ياشتا ئىدى. ئۇنىڭ جەسىدىنى شىبە ئارمىيە - خەلقى چاپچالغا ئېلىپ كېلىپ، شىبەلەرنىڭ ئۆرپ - ئادىتى بويىچە داغدۇغىلىق دەپنە قىلدى. چارروسىيە تاجاۋۇزچىلىرى بىلەن تەۋرەنمەي كۈرەش قىلغانلىقىنى، چاخار، شىبە ئارمىيە - خەلقىگە پائال باشلامچىلىق قىلىپ، جاپا - مۇشەققەتكە چىداپ، بورتالادا بوز يەر ئۆزلەشتۈرۈپ، ئاشلىق توپلىغانلىقىنى خاتىرىلەش ئۈچۈن، چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتى كارماڭئانى «بەھەيۋەت جياڭجۈن» دەپ ئەنگە ئالدى.

سۈتوي (1871 — 1922) ئەر، موڭغول، چاخار يېڭىنىڭ ئۈك قانىتى، سېرىق جىيەكلىك خوشۇننىڭ كېۋەيشارسۇم دېگەن يېرىدىن. ئۇ ئىلگىرى بورتالانىڭ ئارالتوقاي دېگەن يېرىدە تۇرغان، كېيىن شابارتايغا كۆچۈپ بارغان. ئۇ، 1893 - يىلى 22 ياشقا كىرگەندە ئىلى جاڭجۈن مەھكىمىسىدە ئاتلىق ئەسكەرلەرنى باشقۇرۇشقا مەسئۇل بولۇش قاتارلىق ۋەزىپىلەرنى ئۈتىگەن. ئۇ، ئوچۇق - يورۇق راستچىل، سەممىي بولغانلىقى، چارروسىيىنىڭ تاجاۋۇزچىلىقىغا قارشى تۇرۇپ، ئۆز ۋەتىنىنى قوغداش جەريانىدا جاسارەت ھەم پاراسەت كۆرسەتكەنلىكى ئۈچۈن، 1902 - يىلى ئىلى جاڭجۈن مەھكىمىسىنىڭ خانغا مەلۇم قىلىشى بىلەن چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتى ئۇنى چاخار يېڭىنىڭ ئۈك قانات باش بۇغلۇقىغا تەينىلىگەن. ئۇ باش بۇغ بولغان يىلى ئۆزى بىر قىسىم قوي، كالا چىقىرىپ، ئۆز قەبىلىسىنىڭ ئاقساقاللىرىنى ئىئانە قىلىشقا سەپەرۋەر قىلىپ، ئۆز خوشۇننىڭ قىشلىقى قوسەمچەكتە كۆركەم، ئېگىزلىكى 80 چى كېلىدىغان بۇددا مۇنارى ياساتقان. ھەر يىلى 7 -، 8 - ئايلاردا ئىلى، تارباغاتاي، ئالتاي، بورتالا قاتارلىق جايلاردىكى موڭغوللار بۇ جايغا كېلىپ بۇددا چوقۇنۇپ تۇرغان. 1910 - يىلى ئۇ چاخار يېڭىنىڭ ئۈك قانات باش ئىبادەتخانىسى — ئىككىسۇم ئىبادەتخانىسىنى تېخىمۇ كۆركەم - ھەيۋەتلىك سېلىش ئۈچۈن ئەسلىدىكى ئىبادەتخانا ئاساسىدا ئۇنى تېخىمۇ زور كۆلەمدە بېزەپ كېڭەيتىپ قۇرۇش ئىشىنى ئۈيۈشتۇرغان. ئۇ باش بۇغ بولغان بولسىمۇ، قىلچە كىبىرى يوق ئىدى، دۆلەتنى، ئۆز قەبىلىسىنى سۆيەتتى، ھەر يىلى ئەسكەر باشلاپ بېرىپ چېگرىنى ۋە چازىلارنى قوغدايتتى. بۇ جەھەتتە ئۇ، كۆرۈنەرلىك نەتىجە يارىتتى. 1905 - يىل 11 - ئايدا چېگرا قوغداشتا خىزمەت كۆرسەتكەچكە، ئىلى جاڭجۈن مەھكىمىسىنىڭ چىڭ سۇلالىسى ئوردىسىغا مەلۇم قىلىشى بىلەن، سۈتويغا 2 - دەرىجىلىك قالپاق قوشۇپ بېرىلگەن. مىنگونىڭ 1 - يىلى (1912 - يىلى) 1 - ئاينىڭ 7 - كۈنى ئىلى قۇرۇقلۇق ئارمىيىسىنىڭ باشلىقى ياڭ زەنشۇ باشچىلىقىدىكى ئىنقىلابچىلار شىنخەي ئىنقىلابىغا ئاۋاز قوشۇپ قوزغىلاڭ كۆتۈرگەندە سۈتوي بۇنى ئاكتىپلىق بىلەن قوللىغان. 1 - ئاينىڭ 26 - كۈنى ئىنقىلابىي ئارمىيە چىڭ سۇلالىسى قوشۇنى بىلەن گۈرتۇدا ئۇرۇش قىلىپ ئىنتايىن قىيىن ئەھۋالغا چۈشۈپ قالغان ھالقىلىق پەيتتە، چاخار يېڭىنىڭ ئۈك قانات باش بۇغى سۈتوي 1000 دىن ئارتۇق ئايماق - خوشۇن ئەسكىرىنى باشلاپ يارەمگە بېرىپ، چىڭ سۇلالىسى قوشۇنىنى مەغلۇب قىلىپ تېرە - پېرەڭ قىلىۋەتكەن. 4 - ئاينىڭ مەلۇم بىر كۈنى چاخار يېڭىنىڭ ئۈك قانات باش بۇغى ئې يۈتەي مۇستەقىل بولۇش نىيىتىدە سۈتويغا ئاسىيلىق قىلىش توغرىسىدا مەسلىھەت سالغاندا، سۈتوي شۇ جايدىلا ئۇنىڭ بۇ خىل خاتا قىلمىشىنى قاتتىق ئەيىبلىگەن ھەمدە مەن سۈتوي دۆلەتنىڭ بىرلىكى ۋە مىللىتىمنىڭ مەنپەئىتى ئۈچۈن ئۆلسەممۇ ئاسىيلىق ھەرىكىتىگە قاتناشمايمەن، دېگەن. ئۇ ئۆز قەبىلىسىنى بۇ خىل ھەرىكەتكە قاتناشتۇرمايلا قالماستىن، بەلكى ئې يۈتەي قاتارلىقلارغا موڭغول خەلقىگە بالايى - ئاپەت ئېلىپ كېلىدىغان بۇنداق ئىشنى قىلماسلىق توغرىسىدا نەسىھەت بەرگەن. ئې يۈتەي بۇنىڭغا قۇلاق سالماي، كونا ئاڭجىغا قاراشلىق چېگرا رايونلاردىكى موڭغول ياش چەۋەندازلاردىن نەچچە يۈزنى توپلاپ، ژېيلانىڭ قوماندانلىقىدا ئىنقىلابچىلارغا شىددەت بىلەن ھۇجۇم قىلغان. شۇ چاغدا سۈتوي قەتئىي تەۋرەنمەي ئۆز قەبىلىسىگە قاراشلىق ئاممىنى باشلاپ چىندېل، خابتاغاي قاتارلىق جايلارغا كۆچۈپ بېرىپ ئولتۇراقلاشقان. 7 - ئايدا ياڭ زەنشۇ ئې يۈتەينىڭ ئاسىيلىق قىلىش ۋەقەسىنى تىنچىتقاندىن كېيىن، ئۇ چاخار يېڭىنىڭ ئۈك قانات باش بۇغى سۈتوينىڭ مەيدانىنىڭ مۇستەھكەم ئىكەنلىكىنى، ئۇنىڭ ئاسىيلىق ھەرىكىتىگە قاتناشمىغانلىقىنى ئۇقۇپ، ئۇنى ئالاھىدە مۇكاپاتلاپ، چاخار يېڭىنىڭ لەشكەر بېشى ئامبالىلىقىغا تەينىلىگەن.

كېيىن يەنە قوشۇمچە چېگرا مۇداپىئە قوماندانلىقىغا تەيىنلىگەن. مىنگونىڭ 2 - يىلى (1913 - يىلى) 12 - ئاينىڭ 8 - كۈنى سۇتوي جۇڭخۇا مىللەتلىرىنىڭ ئورتاق ئىلگىرىلەش ئۇيۇشمىسىنى قۇرۇشقا قاتنىشىپ ۋە ئۇنى تەشەببۇس قىلىپ، تىرىكچىلىك قىلىشقا ئەھمىيەت بېرىش، بىرلىكتە ئۆزىنى ئۆزى ئىدارە قىلىش، ئورتاق ئىلگىرىلەشنى يولغا قويۇش، جۇمھۇرىيەت پۇقرالىرىنىڭ سالاھىيەت قابىلىيىتىنى يېتىلدۈرۈش، چېگرا رايون مۇداپىئەسىنى مۇستەھكەملەشنى ئاساسىي مەقسەت، دۆلەت چېگرىسى بولۇش، مىللەت چېگرىسى بولماسلىقنى مەقسەت قىلغان، جۇڭگودىكى ھەر مىللەت خەلقىنىڭ جاھانگىرلارنىڭ تاجاۋۇزچىلىقى ئالدىدا بىردەك ئىتتىپاقلىشىپ، قارشىلىق كۆرسىتىش كۈرىشى قىلىشنى ئۈمىد قىلغان. ئۇ ئۇزۇن ۋاقىت ھۆكۈمەت ئىشى بىلەن ئالدىراش يۈرگەچكە، ھەددىدىن ئارتۇق چارچاپ كېتىپ، سالامەتلىكى بارغانسېرى ناچارلاشقان. 1922 - يىلى ئۇ كېسىلىنى داۋالىتىش ئۈچۈن خىزمەتچىلىرىنى باشلاپ شىزاڭنىڭ لاسا شەھىرىگە تاۋاپ قىلىشقا بېرىپ، شۇ يەردە بەختكە قارشى 51 يېشىدا ئالەمدىن ئۆتكەن.

يۈسۈپجان ياسىنوۋ (1919 — 1947) بورتالا شەھىرى ئۇتبۇلاق يېزىسىدىن، سۇۋېت ئىتتىپاقىدا ئوقۇغان.

يۈسۈپجان ياسىنوۋ ئەسلىدە سۇيدۇڭ ناھىيىسىدىن ئىدى، ئۇ كىچىك ۋاقتىدا دادىسى بىلەن بورتالا ناھىيىسىنىڭ 1 - زايونىغا كۆچۈپ كەلگەن. 1923 - يىلدىن 1934 - يىلغىچە بورتالا ناھىيىلىك ئۇيغۇر باشلانغۇچ مەكتىپىدە ئوقۇغان ھەم ئۆزلۈكىدىن رۇسچە ۋە خەنزۇچىنى ئۆگەنگەن. ئۇ ئۆگىنىشتە تىرىشچان بولغانلىقى، ئۇنىڭ ئۇستىگە رۇسچىنى ياخشى بىلگەنلىكى ئۈچۈن شۇ يەردىكى ھۆكۈمەت ۋە مائارىپ تارماقلىرىنىڭ دىققىتىنى قوزغىغان. 1935 - يىلى شىنجاڭ ئۇلكىلىك ھۆكۈمەت ئۇنى سۇۋېت ئىتتىپاقىنىڭ تاشكەنت ئوتتۇرا ئاسىيا مارکسىزم - لېنىنىزم شۇيۇەننىڭ سىياسىي - قانۇن فاكۇلتېتىغا ئوقۇشقا ئەۋەتكەن. 1937 - يىلنىڭ ئاخىرىدا ئۇ مەكتەپ پۈتتۈرۈپ قايتىپ كەلگەن. ئۇچ يىللىق ئۆگىنىش ئارقىلىق، ئۇ دۇنيادىكى تۇنجى سوتسىيالىستىك دۆلەت بولغان سۇۋېت ئىتتىپاقىدىن جۇڭگو ئىنقىلابىنىڭ مېڭىشقا تېگىشلىك يولىنى كۆرۈۋالغان. يۈسۈپجان ياسىنوۋ قايتىپ كەلگەندىن كېيىن، خوتەندە ۋە ئۇرۇمچى جامائەت خەۋپسىزلىكى ئىدارىسىدە ئىشلىگەن. ئۇ ئۇرۇمچىدە خىزمەت قىلىۋاتقان مەزگىلدە شېڭ شىسەينىڭ كومپارتىيە ئەزالىرى ۋە تەرەققىيپەرۋەر زاتلارنى قىرغىن قىلغان ھەقىقىي ئەھۋالىنى ئۆز كۆزى بىلەن كۆرۈپ، بۇ ئالۋاستىدىن قوتۇلۇشنىڭ بىردىن بىر يولى سۇۋېت خەلقىگە ئوخشاش قوراللىق كۈرەش قىلىش ئىكەنلىكىنى چوڭقۇر ھېس قىلغان. 1943 - يىلى ئەتىيازدا ئۇ، سۇۋېت ئىتتىپاقىدا ئوقۇغان بىر نەچچە ساۋاقدىشىنىڭ ھاۋالىسى بىلەن بورتالاغا قايتىپ كېلىپ، ئەخمەتجان قاسىمى، ئابدۇكېرىم ئابباسوۋ قاتارلىق تەرەققىيپەرۋەر كىشىلەر ئىلىدا قۇرغان مارکسىزمچىلار گۇرۇپپىسىغا قاتناشقان ھەم بۇ گۇرۇپپا بىلەن دائىم ئالاقىلىشىپ تۇرغان. ئۇنىڭ كونكرېت ۋەزىپىسى بورتالا خەلقىگە مارکسىزم - لېنىنىزمنى ۋە سۇۋېت ئۆكتەبىر ئىنقىلابىنىڭ ئۇلۇغ غەلىبىسىنى تەشۋىق قىلىپ، بورتالا خەلقىنى سۇۋېت خەلقىدىن ئۆگىنىپ، ئىنقىلابىي كۈرەشكە ئاكتىپ قاتناشىش جەھەتتىن تەربىيىلەشتىن ئىبارەت بولغان. 1944 - يىل 10 - ئايدا ئۇ نىلقا خەلقىنىڭ گومىنداڭ ھۆكۈمرانلىرىغا تۇنجى ئوقنى ئاتقانلىق خەۋىرىنى ئاڭلاپ، ئىنتايىن خوشال بولۇپ، بورتالادىكى تەرەققىيپەرۋەر زاتلاردىن ھاشىم ئوسمان، قاسىمخان ئابابەكرى قاتارلىقلار بىلەن مەخپىي مەسلىھەتلىشىپ، بورتالا پارتىزانلار ئەترىتى تەشكىللەشكە تەييارلىق كۆرگەن. ئىلى مارکسىزمچىلار گۇرۇپپىسىنىڭ كۆرسەتمىسىگە ئاساسەن، مەخپىي ھەرىكەتنى ئاكتىپ قانات يايدۇرۇپ، خەلقنى قوزغىلىپ ئىنقىلاب قىلىشقا سەپەرۋەر قىلغان. غېنى باتۇر باشچىلىقىدىكى مىللىي ئارمىيە بىلەن ئېردې باشچىلىقىدىكى موڭغۇل پارتىزانلىرى ئارىشاڭ ناھىيە بازىرىنى ئىگىلىگەندىن كېيىن، يۈسۈپجان ياسىنوۋ قاتارلىقلار ئاكتىپلىق بىلەن پارتىزانلار ئەترىتى تەشكىللەپ، ئارىشاڭدىكى ھەربىي پائالىيەتلەرگە ماسلىشىپ، بورتالادا تۇرۇشلۇق گومىنداڭ ئەكسىيەتچى قوشۇنلىرىنى قامال قىلىپ، ئىچكى - تاشقى جەھەتتىن ھۇجۇم قىلىش ھالىتىنى شەكىللەندۈرۈپ، بورتالا قورچاق ھۆكۈمىتى ئورگىنى بىلەن ئەكسىيەتچى قوشۇنىنى

1945 - يىل 2 - ئاينىڭ 18 - كۈنى جىڭ ناھىيىسىگە قېچىشقا مەجبۇر قىلغان. يۈسۈپجان ياسىنوۋ ۋە ھاشىم ئوسمانلارنىڭ رەھبەرلىكىدە بارات پالۋان، قۇۋان بېشى، ئىسلام ھاجى قاتارلىقلاردىن تەشكىللەنگەن 150 كىشىلىك پارتىزانلار ئەترىتى رەسمىي قۇرۇلغان. كېيىن داخىيەنزى، تولى، باجاغۇ ۋە جىڭ ناھىيىسىدىكى ئۇرۇشلارغا باتۇرلارچە قاتناشقان. پۈتكۈل ئۇرۇش جەريانىدا يۈسۈپجان ياسىنوۋ باتۇرلۇق كۆرسىتىپ، ياخشى قوماندانلىق قىلغان ھەم ئەسىرلەرنى خارلىمىغان. داخىيەنزىدىكى 20 چاقىرىملىق چوڭ كۆۋرۈكتىكى ئۇرۇشتا، پارتىزانلار گومىنداڭدىن ئالتە كىشىنى ئەسىر ئالغان. شۇ چاغدا بەزىلەر ئۇلارنى ئېتىپ تاشلاشنى تەشەببۇس قىلغاندا، ئۇ دەرھال توسقان ھەم ئۆز قوشۇنىدىكىلەرگە: بىزنىڭ يوقىتىدىغىنىمىز بىر ئوچۇم ئەكىمىيەتچى ھۆكۈمرانلار، ھەرگىزمۇ ئاددىي پۇقرالار، ئەسكەرلەر ئەمەس، دەپ تەربىيە بەرگەن. جىڭ ناھىيىسىنى ئالغاندىن كېيىن، يۇقىرىنىڭ كۆرسەتمىسىگە ئاساسەن، يۈسۈپجان ياسىنوۋ بورتالاغا قايتىپ، بورتالا ناھىيىسىدە يېڭى ھاكىمىيەت قۇرۇشقا پائال تەييارلىق قىلىش خىزمىتىنى ئىشلىگەن. شۇ چاغدا ئۇ، جامائەت خەۋپسىزلىكى ئىدارىسىنىڭ مەسئۇللۇقىنى ئۈستىگە ئالغان. 1945 - يىل 11 - ئايدا بۇيرۇقتا بىنائەن ئىلى جامائەت خەۋپسىزلىكى ئىدارىسىغا يۆتكەلگەن.

1945 - يىلى قىشتا مىللىي ئارمىيە ئىلى، تارباغاتاي، ئالتاينى ئىگىلىگەن. 1946 - يىل 8 - ئايدا ئوسمان ئۆز قولى بىلەن خەت يېزىپ، خەتنى ئۇرۇمچىگە ئەۋەتىپ ئۆزىنى گومىنداڭنىڭ قوينىغا ئاتىقان. 1946 - يىل 9 - ئايدا مىللىي ئارمىيە قوماندانلىق شتابى يۈسۈپجان ياسىنوۋنى ئالتاي ئاتلىق ئەسكەرلەر تۈەنىنىڭ باشلىقلىقىغا تەينىلىگەن. ئۇ، ۋەزىپە ئۈتەۋاتقان مەزگىلدە بۇرۇلتوقاي ناھىيىسىنىڭ ئورقىباي كوروك، قادىر، تاش قاتارلىق جايلىرىدا ئوسمان باشچىلىقىدىكى باندىتلار بىلەن شىددەتلىك جەڭ قىلىپ، ئۇلارنىڭ شىددەتلىك ھۇجۇمىنى كۆپ قېتىم چېكىندۈرگەن. ئاخىرىدا ئوسمان باشچىلىقىدىكى باندىتلارنى بۇرچىن قاتارلىق جايلارغا قېچىشقا مەجبۇر قىلغان. 1947 - يىل 5 - ئاينىڭ 21 - كۈنى يۈسۈپجان ياسىنوۋ فوشۇنغا قوماندانلىق قىلىپ، تۇرگىن تەرەپكە قورشاۋنى بۆسۈپ چىقىپ كېتىۋاتقاندا، ئاپتوموبىل چوڭقۇر ئورەككە پېتىپ قېلىپ ماڭالمىغاچقا، بەختكە قارشى باندىتلارنىڭ قولىغا چۈشۈپ قالغان. رەھىمسىز ئوسمان باندىت ئادەم قېلىپىدىن چىققان ھەر خىل ۋاستىلەرنى قوللىنىپ، ئۇنى قاتتىق قىينىغان. 1947 - يىل 6 - ئاينىڭ 25 - كۈنى ئوسمان ئۇنى يوشۇرۇن ئۆلتۈرۈۋەتكەن. دۇشمەنگە تېز پۈكمىگەن يۈسۈپجان ياسىنوۋ باتۇرلارچە قۇربان بولغان، ئۇ شۇ يىلى 28 ياشتا ئىدى.

نەدىمىت (1921 — 1952) ئەر، موڭغول، بورتالا شەھىرىنىڭ دالتۇ يېزىسىدىن. ئۇ كىچىك ۋاقتىدا ئائىلىسى ئىنتايىن نامرات ئىدى، ئۇنىڭ ئۆيىدىكىلەر دادىسىنىڭ مال بېقىشىغا تايىنىپ تۇرمۇش كۆچۈرەتتى. نەدىمىتلار ئالتە بالا بولۇپ، ئۇ بالىلارنىڭ 3 - سى ئىدى. ئۇ كىچىكىدىنلا ئۆگىنىشتە تىرىشچان ئىدى. باشلانغۇچ مەكتەپنى پۈتتۈرگەندىن كېيىن، ئىمتىھان بېرىپ، ئىلى ئوتتۇرا مەكتىپىگە كىرىپ ئوقۇغان. 1940 - يىلى مەكتەپ پۈتتۈرۈپ، ئۆز يېزىسىغا قايتىپ ئوقۇتقۇچىلىق قىلغان. دالتۇدا ئادەم ئاز، ئۇنىڭ ئۈستىگە ئاھالىلەر تارقاق ئولتۇراقلاشقان بولغاچقا، مەكتەپ ئۆيى يوق ئىدى. شۇڭا ئۇ ئاتلىق يۇرۇپ، ئۆيمۇ ئۆي كىرىپ دەرس ئۆتكەن. ياندۇرقى يىلى ئۇنىڭ تەشكىللىشى بىلەن شۇ جايدىكى ئامما بىر نەچچە ئېغىز ئاددىي ئۆي سېلىپ، ئۇنى ئوقۇتۇش نۇقتىسى قىلغان، شۇنىڭ بىلەن دېھقان، چارۋىچىلار پەرزەنتلىرىنىڭ ئوقۇشىغا قولايلىق يارىتىلغان. ئۇ، گومىنداڭ ئەكسىيەتچىلىرىنىڭ شىنجاڭدىكى ھۆكۈمرانلىقىغا قاتتىق نەپرەتلىنەتتى. شۇڭا ئوقۇغۇچىلارغا دۇرۇس ئادەم بولۇش توغرىسىدا تەربىيە بېرەتتى، ئىلغار ئىدىيىلەرنى تەشۋىق قىلاتتى. بىر قېتىم گومىنداڭنىڭ ناھىيىلىك پىرقىسى نەدىمەتنى چاقىرتىپ، ئۇنى گومىنداڭ پارتىيىسىگە كىرىپ، گومىنداڭ ئۇچۇن ئىشلەشكە دەۋەت قىلغاندا، ئۇ بۇنى قەتئىي رەت قىلغان. ئۇچ ۋىلايەت ئىنقىلابى پارتىلىغاندىن كېيىن، 1944 - يىل 12 - ئايدا ئۇ ئۆز يېزىسىدىكى توقا سودۇك بىلەن بىللە ئىردې باشچىلىقىدىكى پارتىزانلار ئەترىتىگە قاتناشقان. 1945 - يىل 4 - ئاينىڭ 18 - كۈنى ئىردې باشچىلىقىدىكى

پارتىزانلار ئەترىتى رەسمىي هالدا مىللىي ئارمىيىنىڭ موڭغۇل 8 - ئاتلىق تۈمىنى قىلىپ ئۆزگەرتىلگەن. نەدىمىت تارماق ئەترەتتىن تۈمەن شتابىغا يۆتكىلىپ، سىياسىي تەشۋىقات ۋە قورال - ياراق، ئوق - دورا باشقۇرۇش خىزمىتىگە مەسئۇل بولغان. قىسمىغا كېرەكلىك نەرسىلەر ۋاقتىدا يەتكۈزۈپ بېرىلگەچكە، قىسىم ئۇرۇشتا كۆپ قېتىم غەلىبە قىلغان، نەتىجىدە ئۇ رەھبەرلىكىنىڭ كۆپ قېتىم تەقدىرلىشىگە ئېرىشكەن. 1946 - يىل 6 - ئاينىڭ ئوتتۇرىلىرىدا «تىنچلىق بىتىمى» دىكى بەلگىلىمىلەرگە ئاساسەن، موڭغۇل 8 - تۈمىنى تارقىتىۋېتىلگەن، ئۇ، ناھىيىلىك هۆكۈمەتكە خىزمەتكە ئورۇنلاشقان. 1947 - يىلى ئوسمان باشچىلىقىدىكى باندىتلارنى يوقىتىش ئۈچۈن، 10 - ئايدا موڭغۇل ئاتلىق تۈمىنى ئەسلىگە كەلتۈرۈلۈپ، نامى يەنىلا مىللىي ئارمىيىنىڭ موڭغۇل 8 - ئاتلىق تۈمىنى دەپ ئاتالغان. نەدىمىت ئارقا سەپ بۆلۈمىنىڭ باشلىقى بولغان. شۇ يىلى 11 - ئايدا تۈمەننىڭ سىياسىي كومىسسارى هاشىر ئىلىغا يۆتكىلىپ كەتكەندىن كېيىن، نەدىمىت ئۇنىڭ ئورنىغا سىياسىي كومىسسار بولغان. ئۇ، سىياسىي كومىسسار بولغاندىن كېيىن، ئۇرۇشتا باتۇرلۇق كۆرسەتكەن، كىشىلەر بىلەن ئىناق ئۆتكەن، ئۆزى ئەمەلدار بولسىمۇ قىلچە مەغرۇرلانمىغان. شۇڭا ئۇ ئەسكەرلەر ئارىسىدا يۇقىرى ئىناۋەتكە ئېرىشكەن. 1948 - يىلى مىللىي ئارمىيە هەربىي ئۇنىۋان تۈزۈمىنى يولغا قويغاندا ئۇ، داۋېيلىق ئۇنۋانىغا ئېرىشكەن. ئۇنىڭ رەھبەرلىكىدە قىسىم قوبۇقسارىدا باندىتلارنىڭ كاتتىبېشى مويىللىكنى تىرىك تۇتۇپ، خەلق ئۈچۈن زىياندىشنى يوقاتقان. 1952 - يىل 4 - ئايدا ئۇ ئۆپكە كېسىللىكى بىلەن بورتالا شەھىرىدە 31 يېشىدا ئالەمدىن ئۆتتى.

ئىبراهىم روزى هاجى (1894 — 1952) بورتالا شەھىرىنىڭ ئەسلىدىكى 1 - رايون 4 - يېزا 2 - كەنتىدىن (هازىرقى چىندېل يېزىسىنىڭ كىرگىنجو كەنتىدىن)، گومىنداڭ ئەزاسى. ئۇ، گومىنداڭنىڭ بورتالا ناھىيىلىك پىرقىسىنىڭ هەيئىتى، بورتالا سودا - سانائەتچىلەر ئۇيۇشمىسىنىڭ باشلىقى، 1 - رايونىنىڭ باشلىقى، بورتالا ناھىيىسىنىڭ هاكىمى قاتارلىق ۋەزىپىلەرنى ئۆتىگەن. كونا جەمئىيەتتە، ئۇ، ئەكسىيەتچىل فېئودال كۈچلەرگە تايىنىپ، جاپاكەش ئەمگەكچى خەلقنى دەھشەتلىك ئېكسپلاتاتسىيە قىلغان. ئۇتبۇلاقتىكى بۇلاق سۇيى ۋە يېقىن ئەتراپتىكى 2650 مو ئونۇملۇك يەرنى، 4000 تۇياقتىن ئارتۇق قوينى، 300 كالا ۋە ئاتنى، يەنە كۆپلىگەن دۇكان ۋە مەبلەغنى زورلۇق بىلەن ئۆزۈن مۇددەت ئىگىلىۋېلىپ جازانىخورلۇق قىلغان. كەنتتىكى 82 ئەمگەكچى ئۇنىڭغا ئۆزۈن مۇددەت هەقسىز ئىشلىگەن، بەزىلەر هەتتا 40 يىل ئىشلىگەن. بەزىلەر ئۇنىڭ زىيانكەشلىكىگە ئۇچراپ پاجىئەلىك ئۆلتۈرۈلگەن. ئۇ ئون ئادەمنى زىيانكەشلىك قىلىپ ئۆلتۈرگەن، 21 ئادەمنى ئۇرۇپ مېيىپ قىلىپ قويغان، 23 ئايالغا باسقۇنچىلىق قىلغان. مىنگونىڭ 34 - يىلى (1945 - يىلى) 2 - ئايدا ئىلى مىللىي ئارمىيىسى بىلەن بورتالا موڭغۇل پارتىزانلىرى بورتالا بازىرىغا هۇجۇم قىلغاندا، ئۇ گومىنداڭ ئەكسىيەتچىلىرى ئۈچۈن ئاكتىپلىق بىلەن ئاخبارات توپلىغان. گومىنداڭ خادىملىرىنى يوشۇرۇن قاچۇرۇشتەكەن هەمدە ئۆز مۇرتىلىرىنى كۈشكۈرتۈپ سادىقنى ئۆلتۈرگۈزگەن. 1949 - يىلى شىنجاڭ تىنچلىق بىلەن ئازاد بولغاندىن كېيىن، ئۇ چوڭقۇر ئۆچمەنلىك ساقلاپ، بورتالادا يوشۇرۇن هالدا ئەكسىيەتچىل تەشكىلات قۇرۇپ، دىنىي مۇراسىمدىن پايدىلىنىپ، گومىنداڭنى قەتئىي هىمايە قىلىپ، كومپارتىيىگە ۋە خەلق ئازادلىق ئارمىيىسىگە قارشى تۇرۇشقا قەسەم قىلدى. پىتنە - پاسات تارقىتىپ، ئادەمنى قايمۇقتۇرۇپ، ئاز سانلىق مىللەتلەر بىلەن خەنزۇلارنىڭ مۇناسىۋىتىگە بۇزغۇنچىلىق قىلدى، شۇ يەردە يەر ئىسلاهاتى ئېلىپ بېرىلغاندا ئەكسىل ئىنقىلابىي قوراللىق توپلاڭ كۆتۈرۈشكە ئۇرۇندى. 1951 - يىل 12 - ئاينىڭ 27 - كۈنى شىنجاڭ ئۆلكىلىك خەلق هۆكۈمىتى ئىلى ۋالىي مەھكىمىسى جامائەت خەۋپسىزلىكى باشقارمىسىنىڭ تەستىقى بىلەن ئۇ ئۆلۈمگە هۆكۈم قىلىنىپ، 1952 - يىل 3 - ئاينىڭ 6 - كۈنى ئېتىلدى.

ئۇلۇغ سوپى هاجى (1884 — 1952) بورتالا شەھىرىنىڭ ئەسلىدىكى 1 - رايون 2 - يېزا 2 - كەنتىدىن (هازىرقى چىندېل يېزىسىنىڭ گۈلۈمتۇ كەنتىدىن)، گومىنداڭ ئەزاسى. ئۇ، گومىنداڭنىڭ بورتالا ناھىيىلىك پىرقىسىنىڭ ئەزاسى، شاڭيۇ، بوجاڭ قاتارلىق ۋەزىپىلەرنى ئۆتىگەن.

ئۇلۇغ سوپى ھاجى شاڭيو، بوجاڭ بولغان ئاز كەم 30 يىلدىن بۇيان، خەلقنىڭ مال - مۈلكىنى خالىغانچە يۇتۇۋالغان. ئىجارە ھەققىنى كېمەيتىش، زومىگەرلەرگە قارشى تۇرۇش ھەرىكىتىدە، ئۇ بۇغداي ۋە ئات بوغۇزىدىن 500 پۇت (8190 كىلوگرام)، بېدىدىن 30 مىڭ باغنى ئىگىلىۋالغانلىقىنى ئىقرار قىلغان. مىنگونىڭ 25 - يىلى (1936 - يىلى) ئۇ، سادىق غالچىلىرىنى كۆشكۇرتۇپ دېھقان سەلەي ئاخۇن، ئوسمان قاتارلىقلارنى ئۆلتۈرگۈزگەن، يەنە سەككىز ئادەمنى ئۇرۇپ مېيىپ قىلىپ قويغان. مىنگونىڭ 26 - يىلى (1937 - يىلى) ئۇ، ھوقۇق ۋە كۆچىدىن پايدىلىنىپ، گۆلۈمتۇ كەنتىدىكى جاپاكەش ئامما بىرلىكتە چاپقان قارىسۇ ئۆستىكىنى ئىگىلىۋېلىپ، باشقىلارنىڭ يەر سۇغىرىشىغا يول قويماي، كەنتتىكى 32 ئائىلىلىك دېھقاننىڭ 400 مودىن ئارتۇق مۇنبەت يېرىنى قاقاسلىققا ئايلاندۇرۇۋەتكەن، ئاخىرىدا بۇ يەرلەرنى ئۆزى ئىگىلىۋالغان. ئۇ يەنە كەنتتىكى تۆت كىلومېتر ئۆزۈنلۇقتىكى يولنى ئىگىلىۋېلىپ، ئۇنىڭغا «ئۇلۇغ يولى» دەپ ئىسىم قويۇپ، باشقىلارنى ماڭدۇرمىغان. نامرات دېھقان قولىناك بىلەن ئىبراھىم بۇ يولدىن ھارۋىلىق ئۆتكەنده ئۇلارنى قاتتىق ئۇرغان، ئۇلارنىڭ بەدىنىدىكى ئىششىق 40 نەچچە كۈنگىچە يانمىغان. ئۇ يەنە ئۆزىگە ئون نەچچە يىل ھەقسىز ئىشلەپ بەرگەن يىللىقچى كەنجى ئاخۇننى كەتمەن بىلەن ئۇرۇپ ئۆلتۈرۈۋەتكەن، يۈسۈپجاننىڭ بېشىغا تۆمۈر تارماق بىلەن ئۇرۇپ مېڭىسىنىڭ قېتىقىنى چىقىرىۋەتكەن. ئۇ 57 ئايالغا باسقۇنچىلىق قىلغان، ئۇچ قىزنىڭ ئۆلۈۋېلىشىغا سەۋەبچى بولغان. ئۇنىڭ ئىككى يەردە زېمىنى، 1700 مو يېرى بار ئىدى. كەنتتىكى 61 ئادەم ئۇنىڭغا ئۆزۈن مۇددەت ھەقسىز ئىشلىگەن. شىنجاڭ تىنچلىق بىلەن ئازاد بولغاندىن كېيىن، ئۇ چوڭ پومېشچىك، چوڭ زومىگەر ئىبراھىم بىلەن غالجىرلارچە تىل بىرىكتۈرۈپ، پىتنى - پاسات تارقىتىپ، ئاممىنى قايمۇقتۇرۇپ، جۇڭگو كوممۇنىستىك پارتىيىسى ۋە خەلق ئازادلىق ئارمىيىسىگە زەھەرخەندىلىك بىلەن ھۇجۇم قىلغان، يوشۇرۇن ھالدا ئەكسىيەتچىل تەشكىلات قۇرۇپ، ئاكتىپلىق بىلەن ئەكسىيەتچىل تەشۋىقات ئېلىپ بېرىپ، يەر ئىسلاھاتىدىن بۇرۇن ئەكسىل ئىنقىلابىي قوراللىق توپىلاڭ كۆتۈرۈپ، يېڭى قۇرۇلغان خەلق دېموكراتىك ھاكىمىيىتىنى ئاغدۇرۇپ تاشلاشقا ئۇرۇنغان. شىنجاڭ ئۆلكىلىك خەلق ھۆكۈمىتى ئىلى ۋالىيسى مەھكىمىسى جامائەت خەۋپسىزلىكى باشقارمىسى 1951 - يىل 12 - ئاينىڭ 27 - كۈنى تەستىق سېلىپ ئۇنى ئۆلۈمگە ھۆكۈم قىلدى. 1952 - يىل 3 - ئاينىڭ 6 - كۈنى ئېتىلدى.

نامجىل چىگمىت (1901 — 1952) ئەر، موڭغۇل، بورتالا شەھىرىنىڭ ئەسلىدىكى 2 - رايون 1 - يېزىسىدىن (ھازىرقى شويىكۈپەن رايونى دولانتى بۇلاق كەنتىدىن). ئۇ بورتالا چاخار ئوق قانات موڭغۇل مېيىنىڭبېن (مىڭ بېشى) چىگمىتنىڭ 6 - ئوغلى. ئۇ 24 يېشىدا زەنگى بولغان، 27 يېشىدا ئاتا كەسپىگە ۋارىسلىق قىلىپ مېيىنىڭبېن بولغان، كېيىن گومىنداڭنىڭ قوينىغا ئۆزىنى ئېتىپ، گومىنداڭ تەشكىلاتىغا قاتناشقان. مىنگونىڭ 31 - يىلى (1942 - يىلى) 3 - ئايدا بورتالا ناھىيىسى 2 - رايونىنىڭ باشلىقى، ئاتلىق ئەسكەرلەر لىيەنىنىڭ مۇئاۋىن باشلىقى بولغان. مىنگونىڭ 34 - يىلى (1945 - يىلى) بورتالا ناھىيىسىنىڭ مۇئاۋىن ھاكىمى بولغان. نامجىل چىگمىت ھوقۇقى ۋە كۈچىگە تايىنىپ، 1000 مودىن ئارتۇق تېرىلغۇ يەرنى، 20 مىڭ تۈياقتىن ئارتۇق قوينى، 700 ئات ۋە كالىنى، يۈزدىن ئارتۇق تۆگىنى زورلۇق بىلەن ئىگىلىۋالغان، ئۇنىڭ يەنە نۇرغۇن يامبۇسى ھەم ئوردا شەكىللىك ئۈچ كورپۇس ئۆيى بار ئىدى. سايىرام كۆلى، قوسەمچەك، قويتاس قاتارلىق جايلاردا نۇرغۇن ئوتلىقى بار ئىدى. ئۇ مەمۇرىي ۋە ھەربىي ھوقۇقنى ئۆزىنىڭ قىلىۋېلىپ، ئۆز ئالدىغا تۈرمە تەسىس قىلىپ، جىنايى ئىشلار قانۇنى تۈرغۇزۇپ، توققۇزغا كۆپەيتىلگەن جازالاش ئۇسۇلىنى يۈرگۈزگەن، يەنى جىنايەتنى توققۇز تۈرگە بۆلۈپ، ھەر بىر تۈر بويىچە توققۇز قوي جەرىمانە قويغان، جەرىمانە قويۇلغان قوينى تۆلىيەلمىگەنلەر ئۇنىڭ ئۆيىدە ئۆزۈنغىچە قۇل بولۇپ ئىشلىگەن. ئۇ ئەمگەكچى خەلقە ۋەھشىيلەرچە فېئودالىلىق ھۆكۈمرانلىق يۈرگۈزگەن. ئۇ، ئۆزىنىڭ ئالاھىدە ھوقۇقىنى قوغداش ئۈچۈن، يەنە 24 قورۇقچى ۋە چوماقچى يالاپ، ھە دېسىلا جاپاكەش ئاممىنى ئېسىپ ئۇرۇپ، ئۇلارغا زىيانكەشلىك قىلغان. بەزىدە ئىچ پۈشۈقىنى چىقىرىش ئۈچۈن گۇناھسىز كىشىلەرنى «خادىلىك» دەپ ئاتىلىدىغان جازالاش ئۆيىگە

سولاپ جازالىغان، بەزىلەرنى ئۇرۇپ ئۆلتۈرىۋەتكەن. يىللىقچى لاۋا ئەر - ئايال ئىككىسى ئونىڭغا ئون يىل قۇل بولۇپ، ئاخىرى چۆل - جەزىرىدە ئۇرۇپ ئۆلتۈرۈۋېتىلگەن، تېخى جەسەتلىرىنى ئۆز ئىتىغا يېگۈزگەن. ئۇ، ھاياسىز ئەيشى - ئىشرەتكە بېرىلىپ، ھايۋانى تۇرمۇش كەچۈرگەن. ئۇنىڭ ئۈچ خوتۇنى بولسىمۇ، لېكىن دائىم پۇقرالارنىڭ قىزلىرىغا باسقۇنچىلىق قىلغان. مالچى سەئگەنىڭ 15 ياشلىق سىڭلىسىغا كۆزى چۈشۈپ قېلىپ، قول چوماقلىرىنى ئەۋەتىپ، ئۇنى مەجبۇرىي ئۆيىگە ئېلىپ كېلىپ، ئۇنىڭغا باسقۇنچىلىق قىلغان. ئۇنى بىر يىل ئايالىغا ئاستى قىلغاندىن كېيىن، زەھەر بېرىپ ئۆلتۈرۈۋەتكەن. نامرات چارۋىچى نوردوكنىڭ ياش ئايالىغا قول چوماقلىرى بىلەن نۆۋەتلىشىپ باسقۇنچىلىق قىلغان. كېتىدىغان چاغدا يەنە ئۇنىڭ كىگىز ئۆيىنىڭ ئارغامچىسىنى كېسىۋېتىپ، ئۆي سەرەمجانلىرىنى پۈتۈنلەي ۋەيران قىلىۋەتكەن. شىنجاڭ تىنچلىق بىلەن ئازاد بولغاندىن كېيىن، ئۇ جېنىنىڭ بېرىچە پېتنە - پاسات تارقىتىپ، پارتىيە ۋە خەلق ھۆكۈمىتىگە قارشى تۇرۇپ، ئىبراھىم روزى ھاجى بورتالادا قۇرغان ئەكسىيەتچىل تەشكىلاتقا ئاكتىپلىق بىلەن قاتناشقان. ئۇ بۇ تەشكىلاتنى قورال بىلەن تەمىنلەپ، يەر ئىسلاھاتىدىن بۇرۇن ئەكسىل ئىنقىلابىي قوراللىق توپىلاڭ كۆتۈرۈشكە ئورۇنغان. شىنجاڭ ئۆلكىلىك خەلق ھۆكۈمىتى ئىلى ۋالىي مەھكىمىسى جامائەت خەۋپسىزلىكى باشقارمىسىنىڭ تەستىقى بىلەن، ئۇ، ئۆلۈمگە ھۆكۈم قىلىنغان. 1952 - يىل 3 - ئاينىڭ 16 - كۈنى ئۆلۈم جازاسى ئىجرا قىلىندى (جىنايىتىدىن قورقۇپ، ھۆكۈم ئىجرا قىلىنىشتىن بۇرۇن ئۆلۈۋالغان).

جاڭخسىن (1887 — 1952) ئەر، موڭغول، بورتالا شەھىرىنىڭ ئەسلىدىكى 2 - رايون 1 - يېزىسىدىن (ھازىرقى شويىڭچەن رايونى دولانتى بۇلاق كەنتىدىن). ئۇنىڭ ئۈچ ئەۋلاد ئەجدادى موڭغوللارنىڭ مېيىئاڭبېنى بولغان. ئۇ، مېيىئاڭبېن چىگمىتنىڭ ئىنىسى. ئۇ، كىچىك چېغىدىن باشلاپلا زورلۇق زومبۇلۇق قىلىشقا باشلىغان بولۇپ، قىلمايدىغان ئەسكىلىكى يوق ئىدى. كونا جەمئىيەتتە ئۇ، ئەكسىيەتچىل فېئودالللىق كۈچىگە تايىنىپ، خەلقنى خالىغانچە ئېكسپلاتاتسىيە قىلىپ، خەلقنىڭ 1000 مودىن ئارتۇق يېرىنى، 250 قويىنى، نەچچە يۈز چوڭ چارۋىسىنى ئىگىلىۋالغان. بوزغا قاتارلىق 26 ئادەمنى ئۆزۈن مۇددەتكىچە ھەقسىز ئىشلەتكەن، يەنە قەبىھ ۋاستىلەرنى قوللىنىپ بىگۇناھ كىشىلەرنى ئۆلتۈرگەن. مىنگۇنىڭ 5 - يىلى (1916 - يىلى) 4 - ئايدا ئۇ قۇل داۋانىڭ خوتۇنىنى ئىگىلىۋېلىش ئۈچۈن، داۋا تاغقا ئوتۇنغا چىقىپ كەتكەن پۇرسەتتىن پايدىلىنىپ، قول چوماقلىرىنى ئەۋەتىپ ئۇنى باغلاپ، ئاتقا سۈرتتۈرگەن. چۆل - جەزىرىدە ئۆلتۈرۈۋەتكەن، ئاندىن ئۇنىڭ خوتۇنى باستانى ئۆزىگە خوتۇن بولۇشقا مەجبۇرلىغان، باستا بۇنىڭغا ئۇنمىغاچقا، ئىككى ئايغا يەتمىگەن ۋاقىت ئىچىدە ئۇنى يەنە قاتتىق ئۇرغان، ئاخىرىدا ئۇنىڭ پۇتىغا ئىشكەل سېلىپ، ئۆز قولى بىلەن كولىغان 30 سانتىمېتىرلىق ئازگالغا سولاپ قويۇپ، كېسىلى ئېغىرلاشىپ ئۆلەي دېگەندىلا ئاندىن ئازگالدىن چىقارغان. مىنگۇنىڭ 6 - يىلى (1917 - يىلى) قولچوماقلىرىنى كۈشكۈرتۇپ، سوۋېت ئىتتىپاقىدىن كەلگەن قورمانغالىنى ئۆلتۈرۈپ، ئۇنىڭ بارلىق چارۋىلىرىنى ۋە مال - مۈلكىنى بولاپ كەتكەن. قورمانغالىنىڭ خوتۇنى بىلەن تۆت ئوغۇل، ئۈچ قىزىنى ئۇلانداپسۇدىكى چېگرىغىچە قوغلاپ ئاپىرىپ، ھەممىسىنى ئۆلتۈرۈپ، بەشبۇلاقتىكى توقاي قۇملۇقىغا كۆمۈۋەتكەن. ئۇ، ھاياسىز ئەيشى - ئىشرەت بىلەن شۇغوللىنىپ، پۇقرالارنىڭ 15 تىن ئارتۇق خوتۇن - قىزىغا باسقۇنچىلىق قىلغان. ئەڭ قەبىھ يېرى شۇكى، ئۆزىنىڭ كېلىنىگىمۇ باسقۇنچىلىق قىلغان. شىنجاڭ تىنچلىق بىلەن ئازاد بولغاندىن كېيىن، ئۇ، پارتىيە ۋە خەلق ھۆكۈمىتىگە دۈشمەنلىك بىلەن قارىغان. 1951 - يىلى غەللە - پاراق يىغىلغان چاغدا، ئۇ پارتىيىدىن نارازى بولۇپ، كۆپلەپ پېتنە - پاسات تارقاتقان. تەربىيە بېرىلگەندىن كېيىنمۇ يەنىلا نىيىتىدىن يانماي، داۋاملىق قۇتراتقۇلۇق قىلغان. 1952 - يىل 4 - ئاينىڭ 11 - كۈنى شىنجاڭ ئۆلكىلىك خەلق ھۆكۈمىتى ئىلى ۋالىي مەھكىمىسى جامائەت خەۋپسىزلىكى باشقارمىسىنىڭ تەستىقى بىلەن ئۆلۈمگە ھۆكۈم قىلىنىپ، شۇ كۈنى ئىجرا قىلىندى.

شېن زېمىن (1880 — 1965) ئەر، خەنزۇ، خۇبەي ئۆلكىسىنىڭ خۇاڭپى ناھىيىسىدىن. ئۇ 1909 - يىلى بىر نەۋرە ئاكىسى شېن جېنىئاۋ بىلەن بىرلىكتە بورتالادىكى ئۇرۇقداش تۇغقىنى شېن لەنچىنى

پاناھ تارتىپ كەلگەن. دەسلەپتە ھاراق دۇكىنى ئاچقان شېن لەنچىنىڭ ئۆيىدە ئاشپەز بولغان. ئىككى يىلدىن كېيىن شېن لەنچى ئۇنىڭ زېرەك، سەمىمي ھەم ئىشەنچلىك ئىكەنلىكىنى كۆرۈپ، ئۇنى ھېسابات باشقۇرۇشقا قويغان. شېن لەنچى ئۆلگەندىن كېيىن، ئۇ، شېن لاۋلىيۇنىڭ 148 مو يېرىنى سېتىۋېلىپ، بېدە ۋە ئاشلىق تېرىغان. 1924 - يىلى ھاراق دۇكىنى ئاچقان. كېيىن يەنە باشقىلار بىلەن شېرىكلىشىپ چىندېلدىكى بۇلۇڭىنسە بىلەن بۆگدۆر (ئارىشاق ناھىيە بازىرى) دە سۇ تۇگمىنى قۇرغان. ئۇ، ئىگىلىكىنىڭ گۈللىنىشىگە ئەگىشىپ، سودا - سانائەت ساھەسىدە ئابروي قازانغان. 1936 - يىلى ناھىيىلىك سودىگەرلەر ئۇيۇشمىسىنىڭ باشلىقى بولغان. 1938 - يىل 12 - ئاينىڭ 31 - كۈنى دېموكراتىيە بىرلەشمىسىنىڭ مۇئاۋىن ۋەكىيۋەنجائى بولغان. 1941 - يىل 4 - ئاينىڭ 22 - كۈنى بورتالا ناھىيىلىك ئۈي - مۇلۇك ھەيئىتىنىڭ ئەزاسى بولغان. ئۇنىڭ شۇ چاغدا، شۇ يەردە ئازراق مالىيە كۈچى بولسىمۇ، لېكىن ئۇنىڭدا ساۋابلىق ئىش قىلىش ئېتىقادى بولغاچقا، ئۆزىدىن يارىدەم سوراپ كەلگەن قېينىنچىلىقى بار كىشىلەرگە قايسى مىللەت بولۇشىدىن قەتئىينەزەر، كۆچىنىڭ يېتىشچە يارىدەم قىلغان. 1938 - يىلى ئۇ، ھاشىم ئوسمان بىلەن بىرلىشىپ پۇل چىقىرىپ، ئۇتەيدىن بورتالاغىچە ئۆزۈنلۇقى 30 كىلومېتر، كەڭلىكى 6.67 مېتر كېلىدىغان تاشيول ياساپ، شىنجاڭ ئۇلكىلىك ھۆكۈمەتنىڭ تەقدىرلىشىگە ئېرىشكەن.

بورتالا دەرياسىنىڭ ئوتتۇرا - تۆۋەن ئېقىمىنىڭ ئىككى يېقىسىدىكى تاغلار پىيادە يېكى ئات ھارۋىلىق بورتالادىن جىڭ ناھىيىسىگە بېرىپ - كېلىشتە، كۆز، قىش ۋە ئەتىيازدا دەريادىن كېچىپ ئۆتەتتى. ئادەم ۋە ئاتلار سۇنىڭ ئېقىتىپ كېتىش خەۋپىگە ئۇچرايتتى، بۇنى كۆرگەن شېن زېبىنىڭ قەلبىدە ئۆزى مەبلەغ توپلاپ بورتالا دەرياسىغا كۆۋرۈك سېلىش ئىستىكى تۇغۇلغان. ئۇ، كىيىم - كېچەك ۋە يېمەك - ئىچمەكنى تېجەپ، مەبلەغ توپلاپ، 1940 - يىل 4 - ئايدا ئىش باشلاپ، ئۇتەيدىن بورتالاغىچە بولغان كونا تاشيولدىكى چوڭ دەريا ئېغىزىغا ئۆزۈنلۇقى 16.66 مېتر، كەڭلىكى 6.67 مېتر كېلىدىغان بەش تونىنا ئېغىرلىقنى كۆتۈرەلەيدىغان بىر كۆۋرۈك سالغان. بۇنىڭغا 3000 تەڭگىدىن ئارتۇق پۇل خەجلىگەن. 6 - ئايدا كۆۋرۈك پۈتكەندىن كېيىن، ئورگان، قانۇن تارماقلىرى، خەلق ئاقساقاللىرى، بورتالا ناھىيىسىنىڭ ھاكىمى قاتارلىقلار تەكشۈرۈپ ئۇتكۈزۈۋالغان ۋە كۆۋرۈك مۇستەھكەم ياسىلىپتۇ، مۇۋاپىق جايغا سېلىنىپتۇ، قاتناشقا قولايلىق بوپتۇ، خەتەر تۇغدۇرمايدىغان بولۇپتۇ، خەلق ئاممىسىغا پايدىلىق بوپتۇ دەپ قاراپ، ئۇنى نەق مەيداندىلا مۇكاپاتلىغان. شىنجاڭ ئۇلكىلىك ھۆكۈمەتكە يوللاپ تەستىقلىتىش ئارقىلىق ھۆكۈمەت شېن زېبىنغا بېغىشلىما تەقدىم قىلىپ، ئۇنى مۇكاپاتلىغان. 1943 - يىلى شېن زېبىن 200 تال بادىرا ئىئانە قىلىپ، تۆۋەنكى بورتالادا مەكتەپ سالغان. شېن زېبىن بورتالا دەرياسىغا مېڭىر جاپا - مۇشەققەتتە سالغان كۆۋرۈك بەش يىل ئىشلىتىلىپلا، 1945 - يىل 2 - ئايدا گومىنداڭچىلار قاچاندا كۆيدۈرۈۋېتىلگەن بولسىمۇ، بىراق ئۇنىڭ كۆۋرۈك سېلىپ، يول ياساپ، خەلقە بەخت ياراتقان تارىخىي تۆھپىسى ھەر مىللەت خەلقىنىڭ قەلبىدىن چوڭقۇر ئورۇن ئالغان. ئۇچ ۋىلايەت ئىنقىلابى مەزگىلىدە ئۇنىڭ ئاز سانلىق مىللەتتىن بولغان بەزى قوشۇنلىرى ئۇنى يوشۇرۇپ قويغان ھەم ئۇنى ۋاقتىنچە ئۇرۇمچىگە بېرىپ يوشۇرۇنۇپ تۇرۇشقا دەۋەت قىلغان. ئۇ بورتالادىن كېتىش ھارپىسىدا، ھېساباتنى شېرىكىنىڭ ئالدىدىلا كۆيدۈرۈۋەتكەن. 1945 - يىلى قەمەرىيە كالېندارى بويىچە 1 - ئاينىڭ 7 - كۈنى شېن زېبىن ئائىلىسىدىكىلەرنى ئېلىپ، بورتالادىن يولغا چىقىپ، ماناسقا بېرىپ، ئوتۇنچىلىق قىلىپ كۈن ئۆتكۈزگەن. بىر نەچچە ئايدىن كېيىن، ئۇرۇمچىگە بېرىپ، جىيەنى شېن تەيشۇ بىلەن شېرىكلىشىپ دۇفۇخانا ۋە ھاراق دۇكىنى ئاچقان. شىنجاڭ تىنچلىق بىلەن ئازاد بولغاندىن كېيىن، 1950 - يىلى بورتالاغا قايتىپ كېلىپ شويىڭپەن رايونىنىڭ 1 - چوڭ ئەترىتىدە دېھقانچىلىق قىلغان. ئۇ، 1965 - يىل 3 - ئاينىڭ 5 - كۈنى كېسەل بىلەن 85 يېشىدا ئالەمدىن ئۆتتى.

جاڭ چۈيۈن (1940 — 1966) ئەر، خەنزۇ، جياڭسۇ ئۇلكىسىنىڭ جياڭيىن ناھىيىسىدىن، دېھقان، ئۇ، 1959 - يىل 8 - ئايدا چېگرا رايونىغا يارىدەم بېرىش ئۈچۈن بورتالاغا كېلىپ، دالتۇ يېزىسىنىڭ

دوندىخوش كەنتىگە تەقسىم قىلىنىپ، يېزا ئىگىلىك ئەمگىكىگە قاتناشقان. ئۇ ئاكتىپلىق بىلەن ئەمگەك قىلغان. كېيىن مال بېقىشقا تەقسىم قىلىنغاندىمۇ بۇ ئىشنى خۇشاللىق بىلەن قوبۇل قىلغان. 1966 - يىلى يازدا ئەترەت ئۈنى مەلۇم تاغلىق رايونغا ئۇرۇش تەييارلىقى ئۈچۈن ئاشلىق ئامبىرى سېلىشقا ئەۋەتكەن. 7 - ئايدا تاش پارتلىتىۋاتقاندا بەختكە قارشى شەرەپ بىلەن قۇربان بولدى، شۇ يىلى ئۇ 26 ياشتا ئىدى.

ئا. دورجى (1923 — 1968) ئەر، موڭغۇل، چاخار ئوك قانانتا قاراشلىق كېۋەيچافانسۇمدە، يەنى ھازىرقى ئۈتبۇلاقتا بىر كەمبەغەل دېھقان ئائىلىسىدە دۇنياغا كەلگەن. ئۇ كىچىك چاغدىلا دادىسى كېسەل بىلەن ئۆلۈپ كەتكەن، ئۇنى تاغىسى 1934 - يىلغىچە باققان. دادىسىدىن كىچىك قالغانلىقى، ئۇنىڭ ئۈستىگە تۇرمۇشى قىيىنچىلىقتا ئۆتكەنلىكى ئۈچۈن، دورجىنىڭ سەبى قەلبىدە ئادەمنى ئادەم يەيدىغان جەمئىيەتكە چوڭقۇر ئۆچمەنلىك پەيدا بولغان. 1935 - يىل 4 - ئايدا ئۇ ئائىلىسى (مىڭ بېشى) قۇرغان كونا توزۇمدىكى موڭغۇل مەكتەپكە ئوقۇشقا كىرگەن. بۇ مەكتەپتە 32 ئوقۇغۇچى بولۇپ، ئۇلارنى ئوقۇتقۇچىسى دائىم ئۇرۇپ - تىللايتتى. 12 ياشلىق دورجى ئوقۇتقۇچىسىنىڭ ئەلىمگە چىدىماي، ئوقۇغۇچىلارنى قارشى تۇرۇشقا سەپەرۋەر قىلىپ، بورتالا رايوندا داڭق چىقارغان. ئۇ ئۆچ ئىلىشتىن ساقلىنىش ئۈچۈن، 1935 - يىلدىن 1941 - يىلغىچە ئىلغا بېرىپ ئوقۇغان، ئوقۇۋاتقان مەزگىلدە ئۇ ئەرسلەرنى ياخشى ئۆگەنگەندىن باشقا، ئەزىستىن سىرتقى ۋاقىتلاردىن پايدىلىنىپ، ئۇيغۇر، قازاق، خەنزۇ، رۇس، شىبە قاتارلىق مىللەتلەرنىڭ تىل - يېزىقىنى ئۆگەنگەن. مەكتەپتە سوۋېت ئىتتىپاقىدا ئوقۇپ كەلگەن بىر ئوقۇتقۇچى بولۇپ، دورجى دائىم ئۇنىڭدىن ئىلغار كىتاب - ژۇرناللارنى ئارىيەت ئېلىپ ئوقۇپ، سوتسىيالىزم ۋە كوممۇنىزمغا ئائىت نەزەرىيىلەرنى ئۆگەنگەن، 1938 - يىلى ئۇنىڭ نەۋرە ئاكىسى ئېردې سوۋېت ئىتتىپاقىدا ئوقۇپ قايتىپ كېلىپ، ئۇنىڭغا سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ سوتسىيالىستىك ئىنقىلاب ئارقىلىق قولغا كەلتۈرگەن غايەت زور نەتىجىلىرىنى سۆزلەپ بەرگەن. بۇ كىچىككىنە دورجىنىڭ قەلبىدە ئىنقىلاب ئۈچقۇنى پەيدا قىلغان. ئۇ ئىلىدىكى ئوقۇشىنى تاماملاپ، بورتالاغا قايتىپ كەلگەن مەزگىل دەل شېك شىسەي شىنجاڭدا «جاھانگىرلىككە قارشى تۇرۇش، سوۋېت ئىتتىپاقى بىلەن دوست بولۇش، مىللەتلەر باراۋەر بولۇش، پاك دىيانەتلىك بولۇش، تىنچ بولۇش، ئىسلاھات ئېلىپ بېرىش» تىن ئىبارەت ئالتە بۈيۈك سىياسەتنى يولغا قويغان مەزگىل بولغاچقا، ئۇ، دۇمن شىمۇ، ماركىي قاتارلىق كوممۇنىستلارنىڭ تەسىرىدە ئىنقىلابىي تەربىيىنى قوبۇل قىلغان، ئۇنىڭ ئىنقىلابقا قاتنىشىش ئېتىقادى تېخىمۇ مۇستەھكەملەنگەن. ئۇ، دائىم دېھقان، چارۋىچىلارنى مەدەنىيەت ئۆگىنىشكە تەشكىللەش نامى بىلەن ئۇلارغا ئىنقىلابىي داۋالىلارنى تەشۋىق قىلغان ھەمدە بەزى ئىلغار زىيالىيلارنى توپلاپ مەسلىلەرنى مۇھاكىمە قىلغان. 1942 - يىل 3 - ئايدا ھۆكۈمەت ئۇنىڭ مەخپىي ھالدا ئىنقىلابىي تەشۋىقات پائالىيىتىگە قاتناشقانلىقىنى سېزىپ قالغاچقا، ناھىيىلىك جامائەت خەۋپسىزلىكى ئىدارىسى ئۇنى يېرىم يىل تۇتۇپ تۇرۇپ ئاندىن قويۇۋەتكەن. 1944 - يىل 9 - ئايدا نىلقا خەلقى گومىنداڭ ھۆكۈمرانلىقىغا قارشى 1 - پاي ئوقنى ئاتقاندا، دورجى گومىنداڭ ھۆكۈمرانلىرىنى يوقىتىش ئۈچۈن، سوۋېت خەلقىگە ئوخشاش قولغا قورال ئېلىپ، قوراللىق كۈرەش قىلىش كېرەكلىكىنى تونۇپ يەتكەن. 1945 - يىل 1 - ئاينىڭ ئاخىرىدا ئۇ، نەچچە ئون ئىلغار ياشنى ئېردې باشچىلىقىدىكى موڭغۇل پارتىزانلار ئەترىتىگە قاتنىشىشقا سەپەرۋەر قىلغان ۋە تەشكىللىگەن. شۇ يىلى 2 - ئاينىڭ 20 - كۈنى ئىلى مىللىي ئارمىيىسى بىلەن ئېردې باشچىلىقىدىكى موڭغۇل پارتىزانلار ئەترىتى بورتالا ناھىيە بازىرىنى ئىگىلىگەن. 2 - ئاينىڭ 20 - ۋە 21 - كۈنلىرى بورتالا ناھىيىسىدە گومىنداڭ ناھىيىلىك ھۆكۈمىتىنىڭ مال - مۈلكىنى ئېنىقلاش ۋە ئۆتكۈزۈۋېلىش ھەيئىتى قۇرۇلغان، دورجى بۇ ھەيئەتنىڭ ئەزالىقىغا سايلانغان. شۇنىڭ بىلەن بىللە ئۇ يەنە موڭغۇل ئاتلىق يىڭىغا قاتنىشىپ، 1946 - يىلغىچە شۇ يىڭنىڭ سەنمۇسى بولغان. كېيىن ئۇ، مىللىي ئارمىيىدىن چېكىنىپ، بورتالانىڭ يەرلىك خىزمىتىگە قاتناشقان. 1946 - يىل 5 - ئاينىڭ 1 - كۈنى بورتالا ناھىيىلىك موڭغۇل مەدەنىي ئاقارتىش ئۇيۇشمىسى ئاساسىدا ئۆزلۈكىدىن ئۆگىنىش گۇرۇپپىسى قۇرۇلغان، دورجى گۇرۇپپا باشلىقى بولغان. ئۆگىنىش گۇرۇپپىسى «1 - ماي» خەلقئارا

ئەمگەكچىلەر بايرىمى كۈنىنى بارلىق گۇرۇپپا ئەزالىرى كوللېكتىپ ئۆگىنىش قىلىدىغان ۋە كۆڭۈل ئاچىدىغان كۈن قىلىپ بېكىتكەن. ئۆگىنىش گۇرۇپپىسىنىڭ ئەزالىرى ئىچىدە دېھقان، چارۋىچىلارمۇ بار ئىدى. ئۆگىنىش مەزمۇنى جەھەتتە، ھەر قېتىم ئالدى بىلەن «ئۆگىنىش، ئۆگىنىش يەنە ئۆگىنىش»، «ئىنقىلابىي نەزەرىيە بولمىسا، ئىنقىلابىي ھەرىكەت بولمايدۇ» دېگەن ئەقلىيە سۆزلىرى ئوقۇلاتتى، ئاندىن ماركسىزم - لېنىنىزم نەزەرىيىلىرى ۋە مەدەنىيەت بىلىملىرى ئۆگىنىلەتتى. 1946 - يىل 6 - ئايدا ئۆگىنىش گۇرۇپپىسىنىڭ رەسمىي ئەزاسى 32 گە، ئۆگىنىشكە قاتنىشىدىغان دېھقان، چارۋىچى نەچچە يۈزگە يەتكەن. بۇ چاغدا ئۇچ ۋىلايەت ئىنقىلابى ئىلىخان تۆرە باشچىلىقىدىكى ئەكسىيەتچىلەرنى تازىلىدى. ئەخمەتجان قاسىمى، ئابدۇكېرىم ئابباسوۋ قاتارلىق ئىنقىلابچىلار رەھبەرلىك ھوقۇقىنى قولغا ئالدى. 1947 - يىل 11 - ئاينىڭ 29 - كۈنى دورجى ئەخمەتجان قاسىمى، ئابدۇكېرىم ئابباسوۋلار رەھبەرلىكىدىكى ياشلار ئىنقىلابىي كومىتېتىغا قاتناشقان ھەمدە ئايوش قاتارلىقلارنىمۇ بۇ كومىتېتقا تونۇشتۇرغان. بۇ ئۆگىنىش گۇرۇپپىسى ئامما ئىنى ھەرىكەتلەندۈرۈپ، فېئودال بېيۇروكرات پومېشچىكلارنىڭ جىنايى قىلمىشلىرىنى پاش قىلغان. ئۇلار بورتالادىكى مىلك بېشى، مۇئاۋىن مىلك بېشى، يۈز بېشى قاتارلىقلارنىڭ جىنايى قىلمىشلىرىنى توپلاپ، بىر پارچە ئەرزنامە يېزىپ، ئۇنى ئىلى ۋالىي مەھكىمىسى ۋە بورتالا ناھىيىلىك ھۆكۈمەتكە يوللىغان، يەنە ئىلىدا چىقىدىغان «موڭغۇل خەلقىنىڭ ھوقۇق مەنپەئىتى گېزىتى» دە «قارا - سېرىق فېئودال كۈچلەرنىڭ قايتا باش كۆتۈرۈشىنى چەكلەش كېرەك» ماۋزۇلۇق ماقالە ئېلان قىلغان (قارا - فېئودال بېيۇروكراتلىقنى، سېرىق دىنىي خۇراپاتلىقنى كۆرسىتىدۇ). ئۆگىنىش گۇرۇپپىسىنىڭ پائالىيەتلىرى خەلق ئامىمىسىنىڭ جۈملىدىن بەزى تەرەققىپەرۋەر يۇقىرى قاتلام زاتلارنىڭ قوللىشىغا ئېرىشكەن. بۇ گۇرۇپپا يەنە سۈملەردە دېھقان، چارۋىچىلارنىڭ كەچكۈرسلىرىنى ئېچىپ دېھقان، چارۋىچىلارنىڭ ساۋاتىنى چىقارغان، ئۇلارغا ئىنقىلابىي نەزەرىيىلەرنى ئۆگەتكەن. دورجى 1945 - يىلى تاقىۋېتىلگەن بورتالا ناھىيىلىك موڭغۇل باشلانغۇچ مەكتىپىنى ئەسلىگە كەلتۈرۈشنى ھەمدە ئۇنىڭغا ئوقۇغۇچى قوبۇل قىلىش دائىرىسىنى كېڭەيتىپ، ھەر بىر ئائىلىدىكى ئوقۇش يېشىغا توشقان بالىلارنى تىزىملاشنى، مەكتەپكە كىرگەن بالىلارغا قارىتا مەجبۇرىي مائارىپ تۈزۈمىنى يولغا قويۇشنى ئوتتۇرىغا قويغان، ناھىيىلىك موڭغۇل مەدەنىي ئاقارتىش ئۇيۇشمىسى بىلەن ناھىيىلىك ھۆكۈمەت ئونىك تەكلىپىگە قوشۇلغان. 1947 - يىلنىڭ ئاخىرىدا ئوتتۇلاقتىكى موڭغۇل باشلانغۇچ مەكتىپى بىلەن دالتۇدىكى موڭغۇل باشلانغۇچ مەكتىپى بىرلەشتۈرۈلۈپ، ناھىيە بازىرىغا كۆچۈرۈپ كېلىنىپ، ناھىيىلىك موڭغۇل باشلانغۇچ مەكتىپى ئەسلىگە كەلتۈرۈلگەن. دورجى مەكتەپ مۇدىرلىقىغا كۆتۈرۈلگەن، نەتىجىدە موڭغۇل باللىرىنىڭ يېڭى مەكتىپى بار بولغان. مەكتەپ تاقىۋېتىلگەندىن كېيىن لاما ئىبادەتخانىسىغا كېلىپ راھىب بولۇپ كەتكەن باللارمۇ يېڭىباشتىن مەكتەپكە قايتىپ كەلگەن. ئونىڭ مەكتەپنىڭ خىراجىتىنى ھەل قىلىش ئۈچۈن ئوتتۇرىغا قويغان تەكلىپىگە موڭغۇل مەدەنىي ئاقارتىش ئۇيۇشمىسى قوشۇلغان، شۇنىڭ بىلەن بەزى چارۋىدارلاردىن يىغىلغان ئوتلاق ھەققى مەكتەپ خىراجىتى قىلىنغان. مەكتەپنىڭ يەنە بىر قورۇ قويى، بىر پادا كالىسى ۋە بىر نەچچە يۈز مو يېرى بار بولۇپ، بۇلاردىن پايدىلىنىپ ئوقۇغۇچىلارنىڭ ئۆگىنىش، تۇرمۇش شارائىتى ياخشىلانغان. بۇ مەكتەپتە ئوقۇغان نۇرغۇن ئوقۇغۇچىلار، كېيىن ئاپتونوم رايون ۋە ئاپتونوم ئوبلاستنىڭ ھەر قايسى ساھەلىرىدە مۇھىم خىزمەتلەرنى ئۈستىگە ئالدى. 1949 - يىلى ئىلى ۋالىي مەھكىمىسى دورجىنى ئاكتىپلىق بىلەن مەكتەپ قۇرغانلىقى ئۈچۈن مۇكاپاتلىدى ۋە ئۇنىڭغا «مائارىپقا سادىق» ئوردىنى بەردى. 1950 - يىلى ئەتىيازدا بورتالاغا خەلقنىڭ نىجات يۈلتۈزى بولغان جۇڭگو كوممۇنىستىك پارتىيىسى بىلەن خەلق ئازادلىق ئارمىيىسى كەلدى. شۇ يىلى 6 - ئاينىڭ ئاخىرىدا دورجى ناھىيىدە ئېچىلغان تۇنجى نۆۋەتلىك ئاز سانلىق مىللەت كادىرلىرىنى تەربىيىلەش كۇرسىغا ئەۋەتىلدى. شۇ يىلى 8 - ئاينىڭ 1 - كۈنى ئۇ شەرەپ بىلەن جۇڭگو كوممۇنىستىك پارتىيىسىگە كىرىپ، بورتالا رايونىدىكى پارتىيىگە كىرگەن تۇنجى ئاز سانلىق مىللەت پارتىيە ئەزاسى بولۇپ قالدى ھەمدە ناھىيىلىك خەلق ئىشلىرى بۆلۈمىنىڭ باشلىقى بولدى.

1952 - يىل 1 - ئايدا مۇئاۋىن ھاكىملىققا ئۆستۈرۈلدى، 1952 - يىل 6 - ئايدا ئارىشاك ناھىيىسىگە ھاكىم بولدى، 1954 - يىل 7 - ئاينىڭ 13 - كۈنى بورتالا موڭغۇل ئاپتونوم ئوبلاستى قۇرۇلغاندا جۇڭگو كوممۇنىستىك پارتىيىسى ئىلى يەرلىك كومىتېتى ئۈنىڭغا «تارىخى پاك، سىياسىي جەھەتتە ئىشەنچىلىك، خىزمەتتە ئەستايىدىل، مەسئۇلىيەتچان، رەھبەرلىك ئىستىلى دېموكراتىك، تەشكىلىي قائىدىسى كۈچلۈك، كەمتەر، سەممىي» دەپ باھا بەردى ھەمدە ئۇنى رەئىسلىككە كۆرسەتتى (1955 - يىل 2 - ئايدا ئوبلاست باشلىقى قىلىپ ئۆزگەرتىلدى). ئۇ ۋەزىپە ئۈتىگەن مەزگىلدە شەخسىيەتچىلىك قىلمىدى. خەلقنىڭ دەردىگە يەتتى، كىنبىر پەيدا قىلمىدى، شۇڭا كىشىلەرمۇ ئۇنىڭغا كۆڭۈلدىكى گەپلىرىنى ئېيتتى. 1957 - يىلى ئۇ ئاز سانلىق مىللەت ۋەكىلى سۈپىتىدە بېيجىڭغا بېرىپ، ماۋزېدۇڭ قاتارلىق پارتىيە ۋە دۆلەت رەھبەرلىرىنىڭ قوبۇل قىلىشىغا ئېرىشتى. 1958 - يىلى ئوڭچىلارغا قارشى كۈرەش باشلانغاندا، ئۇنىڭغا «يەرلىك مىللەتچى» دېگەن يوقىلاڭ قالپاق كىيگۈزۈلۈپ، پارتىيىدە ئىككى يىل قالدۇرۇپ سىناشقا بۇيرۇلدى، پارتىيە ئىچى ۋە سىرتىدىكى بارلىق ۋەزىپىسى ئېلىپ تاشلاندى. ئىش ھەققى 12 - دەرىجىدىن 15 - دەرىجىگە چۈشۈرۈۋېتىلدى. 1958 - يىل 8 - ئايدا جاڭ ناھىيىسىگە چۈشۈرۈلۈپ، كالا فېرمىسىغا باشلىق قىلىندى. شۇنداق بولسىمۇ، ئۇ يەنىلا پارتىيىگە چىن كۆڭلىدىن سادىق بولۇپ، پارتىيە ئۇچۇن تىرىشىپ ئىشلىدى. 1966 - يىلى «مەدەنىيەت زور ئىنقىلابى» باشلانغاندا، ئۇ يەنە بىر قېتىم ھەربىكەت ئوبيېكتىغا ئايلىنىپ كۆپ قېتىم تەنقىد ۋە كۈرەش قىلىندى. ئۇ دائىم يېقىنلىرىغا: مەن پارتىيىگە ئىشىنىمەن، مەن پارتىيىنىڭ تەربىيىسىدە بىر نامرات بالىدىن دۆلەتنىڭ كادىرى بولۇپ يېتىشىپ چىقتىم، مەن تۆۋەنگە چۈشۈرۈلگەن بولسامۇ، تېخى مېنى ھېچكىم ئۈرۈپ ئۆلتۈرۈۋەتمىدى، مەن بۇ يەردە فېرما باشلىقى بولدۇم، مەن يەنىلا خەلق ئۈچۇن ئىشلەيمەن، دەيتتى. ئۇ، جىسمانىي ۋە روھىي جەھەتتىن كاردىن چىقىپ، يۈرەك كېسىلى قوزغىلىپ، 1968 - يىل 11 - ئاينىڭ 21 - كۈنى 45 يېشىدا ئالەمدىن ئۆتتى.

1979 - يىلى جۇڭگو كوممۇنىستىك پارتىيىسى بورتالا ئوبلاستلىق كومىتېتى يولداش دورجىنى ئاقلىدى. سىياسەتنى ئەمەلىيلەشتۈرۈپ، ئۇنىڭ خوتۇن - بالىلىرىنى مۇۋاپىق ئورۇنلاشتۇردى.

ئاۋابەك سمانكي (1910 — 1969) ئەر، قازاق، بورتالا شەھىرى ئارالتوقاي چارۋىچىلىق فېرمىسىنىڭ مالچىسى. ئۇ ئەزەلدىن چارۋىچىلىققا قىزغىن ئىشتىياق باغلىغان، كۆپ قېتىم مۇنەۋۋەر مالچى بولۇپ باھالانغان. 1967 - يىلى پادا بېقىشقا تەقسىم قىلىنغان. قىشلاقتىكى ئۆڭكۈرلەردە بۆرە كۆپ بولغاچقا 1969 - يىل 4 - ئاينىڭ 25 - كۈنى ئاخشىمى بۆرە قوغلاشقا چىقىپ، بەختكە قارشى بىر قىياتاشقا دەسسۈپلىپ، ھاڭغا چۈشۈپ كېتىپ ئالەمدىن ئۆتتى. شۇ يىلى 59 ياشتا ئىدى.

روزى ھەسەن (1906 — 1971) بورتالا شەھىرىدىن. ئۇ نامرات ئائىلىدە تۇغۇلغان، كىچىكىدىن باشلاپلا پومپىچىكقا يېللىقچى بولغان. 1953 - يىلى جۇڭگو كوممۇنىستىك پارتىيىسىگە كىرگەن. 1956 - يىلى دالتۇ يېزىلىق ئاشلىق پونكىتىغا باشلىق بولغان، كېيىن ناھىيىلىك ئاشلىق ئىدارىسىنىڭ قوشۇمچە كەسىپ ئەترىتى ۋە ئات ھارۋىسى ترانسپورت ئەترىتىنىڭ باشلىقى بولغان. ئۇ مەيلى قانداقلا جايدا خىزمەت قىلسۇن، دائىم باشلامچىلىق بىلەن جاپالىق ئىشلىگەن. ئۇ دائىم ترانسپورت ئەترىتىدىكى ئىشچىلار بىلەن بىللە ھارۋىغا يۈك قاچىلايتتى، تاغار يۈدۈيتتى. ئۇ رەھبەرلىك قىلغان ترانسپورت ئەترىتى ۋەزىپىنى ھەر يىلى ئاشۇرۇپ ئورۇندايتتى. ئۇ 1971 - يىل 12 - ئاينىڭ 7 - كۈنى كېسەل بىلەن 65 يېشىدا ئالەمدىن ئۆتتى.

گاۋ جىمىن (1924 — 1973) ئەر، خەنزۇ، خېبېي ئۆلكىسىنىڭ جىنشەن ناھىيىسىدىن، بورتالا بازارلىق پەيجۇسونىڭ باشلىقى بولغان. ئۇ 1947 - يىلى ھەربىي سەپكە قاتناشقان، 1952 - يىلى كەسىپ ئالماشتۇرۇپ، بورتالانىڭ جامائەت خەۋپسىزلىكى سېپىگە خىزمەتكە ئورۇنلاشقان. 1962 - يىلى بورتالا بازارلىق پەيجۇسوغا يۆتكىلىپ، بۇ پەيجۇسونىڭ باشلىقى قوشۇمچە يېتەكچى بولغان. ئۇ 30 يىلنى بىر كۈندەك ئۆتكۈزۈپ، ئادىل ئىش قىلىپ، پارتىيىنىڭ فاكىجېن، سىياسەتلىرىنى توغرا ئىجرا قىلغان. ھەر مىللەت خەلق ئاممىسىغا

تايىنىپ، بورتالانىڭ جەمئىيەت ئامانلىقىنى قوغداشقا تۆھپە قوشقان. ئۇ، 1973 - يىل 8 - ئاينىڭ 10 - كۈنى 49 يېشىدا ئالەمدىن ئۆتتى.

يۇنۇس ئىلى (1921 — 1974) ئەر، خوتەن، چىڭخەي ئۇلكىسىدىن. دېھقانچىلىق، چارۋىچىلىق ئىدارىسىنىڭ مۇئاۋىن باشلىقى بولغان. ئۇ ئىنقىلاب قىلغان 24 يىلىنىڭ كۆپ قىسمىدا دېھقانچىلىق، چارۋىچىلىق خىزمىتى بىلەن شۇغۇللانغان. ئۇ خەلق ئاممىسىنىڭ دەردىگە يېتەتتى، ئۇيغۇرچە، قازاقچە تىللارنى بىلەتتى، ھەر مىللەت ئاممىسى بىلەن ئىچ قويۇن، تاش قويۇن بولۇپ كەتكەنىدى، شۇڭا ئاممىنىڭ پىكرى بولسا ئۇنىڭغا تەشەببۇسكارلىق بىلەن ئىنكاس قىلاتتى. نۇرغۇن دېھقان - چارۋىچىلار: يۇنۇس ئىلى سىياسەت، پرىنسىپ بويىچە ئىش قىلىدۇ، بىز ئۇنىڭغا ئىشىنىمىز، دەيتتى. ئۇ، راك كېسىلىگىگە گىرىپتار بولۇپ قېلىپ، 1974 - يىل 6 - ئاينىڭ 18 - كۈنى 53 يېشىدا ئالەمدىن ئۆتتى. ئۇنىڭ ئالەمدىن ئۆتكىنىگە نۇرغۇن يىللار بولغان بولسىمۇ، كۆپلىگەن دېھقان، چارۋىچىلار ھازىرمۇ ئۇنى ياد ئېتىپ تۇرىدۇ.

گۈرچى (1900 — 1974) ئەر، موڭغول، بورتالا شەھىرى ئۇتبۇلاق يېزىسى باگبۇرا كەنتىدىن. 1917 - يىلى ئۇ، 17 ياشقا كىرگەندە قەبىلىسى تەرىپىدىن موڭغوللارنىڭ كاتتىبېشى چىگىستقا قوللۇقتا تۇتۇپ بېرىلگەن. 1931 - يىلى چىگىست شىزاڭغا تاۋابقا بېرىپ، لاسادا ئۆلگەندىن كېيىنلا، ئاندىن ئۇ يولۇاس ئاغزىدىن قۇتۇلغان. 1945 - يىلى ئۇ يەنە ئۇيغۇر پومېشچىك موللا ياسىننىڭ قولىغا چۈشۈپ، ئۇنىڭغا يىللىقچى بولغان. 1950 - يىلى ئەتىيازدا بورتالاغا جۇڭگو كوممۇنىستىك پارتىيىسى ۋە خەلق ئازادلىق ئارمىيىسى كەلگەندە، ئۇ ئىجارە ھەققىنى كېمەيتىش، زومىگەرلەرگە قارشى تۇرۇش ۋە يەر ئىسلاھاتى ھەرىكىتىگە ئاكتىپلىق بىلەن قاتناشقان. ئۇ دائىم كۆچمەلىككە: كوممۇنىستىك پارتىيە ۋە رەئىس ماۋزېدۇڭ مېنىڭ قۇتقۇزغۇچۇم، خەلق ئازادلىق ئارمىيىسى يولۇمنى يورۇتقۇچى چىراغ، دەيتتى. 1951 - يىلى ئەتىيازدا ناھىيىلىك پارتكوم يېزىلاردا ئىشلەپچىقىرىش ھەمكارلىق ھەرىكىتىنى قانات يايدۇرۇشقا چاقىردى. ئۇ، بۇ چاغدا 1 - بولۇپ ئۇزۇنگە تەقسىم قىلىپ بېرىلگەن ئېشىكنى يېتىلەپ چىقىپ، موللا ياسىنىڭ ئۆيىدە ئۆگىنىۋالغان ئازغىنە دېھقانچىلىق تېخنىكىسىغا تايىنىپ، كەنتتىكى قوشنىلىرىغا ياردەملىشىپ، ھەمكارلىق ھەرىكىتىنى قانات يايدۇرغان، ئۇنىڭ تېخنىكا جەھەتتىن يېتەكلىشى بىلەن دارجا قاتارلىق 11 دېھقان ئائىلىسى پەسىللىك ھەمكارلىق گۇرۇپپىسى قۇرغان. 1953 - يىلى ئۇ ئىشلەپچىقىرىشنى راۋاجلاندۇرۇش ئۈچۈن بوز يەر ئۆزلەشتۇرۇپ ئېتىز بەرپا قىلغان، تېرىقچىلىق تېخنىكىسىنى ياخشىلىغان، ئۆزى باشلامچى بولۇپ، ئۇرۇقنى چېچىپ تېرىشنى قورلاپ تېرىشقا ئۆزگەرتكەن. ئۇ 1 - بولۇپ كۆزگى بۇغداينى باسۇرۇپ.تېرىش تېخنىكىسىنى ئۆگىنىپ، 32 كىلوگرام كۆزگى بۇغداي ئۇرۇقنى سىناق تەرىقىسىدا باسۇرۇپ تېرىپ، كۆكۈل قويۇپ پەرۋىش قىلىپ 500 كىلوگرام ھوسۇل ئالغان. بۇنىڭ بىلەن ئۇ يۇقىرى ھوسۇل ئېلىش ماھىرى، يەرلىك تېخنىك دېگەن ناملارغا ئېرىشىپ، نامى ناھىيىگە تارقالغان. 1954 - يىلى ناھىيە ۋە ئىلى ۋىلايىتى بويىچە يېزا ئىگىلىكىدىكى ئەمگەك نەمۇنچىلىكىگە كۆرسەتىلگەن. ئۇنىڭ ئىشلەپچىقىرىشنى ئاكتىپلىق بىلەن راۋاجلاندۇرۇشىغا ئىلھام بېرىش ئۈچۈن ئىلى ۋىلايەتلىك پارتكوم ئۇنىڭغا بىر دانە ساپان (شۇ چاغدىكى ئەڭ يېڭى تېپتىكى دېھقانچىلىق سايمىنى) مۇكاپات بەرگەن، بۇنىڭ بىلەن گېرچىنىڭ ئاكتىپلىقى ھەسسىلەپ ئاشقان. ئۇ ھەر خىل ئىشلەپچىقىرىش ئەمگىكى جەريانىدا باشلامچىلىق بىلەن ئىشلىگەن. 1954 - يىلدىن باشلاپ ئۇ، ھەر يىلى ئادەمزات ئاياغ باسمىغان باتوگىن گازارمىسى ۋە كۆندۈلۈنبۇخ قاتارلىق جايلارغا بېرىپ، بوز يەر ئۆزلەشتۇرگەن. بىر كەتمەن بىلەن تۆت - بەش يىل ئىشلەپ، 200 مو ئېتىز بەرپا قىلىپ يەنە بىر قېتىم بورتالادا نام چىقارغان. شۇنىڭدىن كېيىن نۇرغۇن كىشىلەر باتوگىن گازارمىسىغا بېرىپ، بوز يەر ئۆزلەشتۇرگەن. 1958 - يىلغا كەلگەندە ئۇ يەر بارا - بارا يېڭى كەنتكە ئايلانغان (ئەينى چاغدىكى «قىزىل يۇلتۇز» 3 - ئەترىتى). 1963 - يىلى گۈڭشې ئېتىز - ئېرىق ئاساسىي قۇرۇلۇشى بىلەن شۇغۇللىنىش چاقىرىقىنى ئۇنتۇرغا قويغاندا، ئۇ كۆچمەلىككە باشلامچىلىق قىلىپ، ئۆستەڭ چېپىپ سۇ باشلاپ، ئېگىز - پەس يەرلەرنى تۈزلەپ، كۆچەت تىكىپ، مۇھىتنى

كۆكەرتكەن. ئۇ دائىم كۆپچىلىككە: كونا جەمئىيەتتە ھەر قانچە ياخشى ئىشلىسەكمۇ قەبىلە باشلىقلىرى، پومېشچىكلار، زومىگەرلەر بىر ئېغىزمۇ ياخشى گەپ قىلمايتتى، يەنە تېخى قامچىلايتتى، ھازىر كومپارتىيىگە ئەگىشىۋىدۇق، ئىش قىلغانسېرى كۆڭلىمىز يورۇۋاتىدۇ، دەيتتى. ئۇ، ئىشلەپچىقىرىش ئەترىتىدە ئىشلىگەندە دائىم كوللېكتىپنى ئويلايتتى. ھەر كۈنى ئىشتىن چۈشكەندىن كېيىن، يا ئىشلەپچىقىرىش ئەترىتىنىڭ دېھقانچىلىق سايمانلىرىنى رېمونت قىلاتتى، يا كۆپچىلىك ئۈچۈن كۆۋرۈك سېلىپ يول ياسايتتى. ئامال بار كۆپچىلىككە ياخشى ئىش قىلىپ بېرىشكە تىرىشاتتى. 1959 - يىلى خوبىي، جياڭسۇدىن چېگرا رايونغا يارەدەم بېرىشكە كەلگەن ياشلار ئۇنىڭ ئەترىتىگە تەقسىم قىلىنغاندا، ئۇ خوشاللىق بىلەن ئۇلارنىڭ تۇرمۇشى ئۈچۈن ئۆي راسلاپ بەرگەن. ئۇلارنىڭ يېيىشى ئۈچۈن ئاشلىق، قوي ئاپىرىپ بەرگەن. چېگرا رايونغا يارەدەم بېرىش ئۈچۈن كەلگەن ياشلار، شىنجاڭغا كەلگەن دەسلەپكى مەزگىلدە، كەتمەن ۋە ئورغاق ئىشلىتىشكە ئادەتلەنمىگەن بولغاچقا، ئۇ، ئۇلارنىڭ قولىنى تۆتۈپ سەۋرچانلىق بىلەن ئۆگەتكەن. ئۇ، قايسى مىللەت بولۇشىدىن قەتئىينەزەر بىر ئائىلە كىشىلىرىدەك ئىناق ئۆتكەن. ئۇ دائىم ئېتىز ھېشىدىكى ئارام ئېلىش ۋاقتىدىن پايدىلىنىپ، ياشلارغا ئۆتمۈشنى ئەسلەپ بېرىپ، ئۇلارنى كونا جەمئىيەتتىنىڭ جاپا - مۇشەققەتلىرىنى ھەرگىز ئۇنتۇپ قالماسلىق توغرىسىدا تەربىيىلىگەن. 1958 - ۋە 1960 - يىللىرى گېرچى ئاپتونوم رايونىمىز بويىچە ئىككى قېتىم ئەمگەك نەمۇنىچىسى بولۇپ باھالىنىپ، شەرەپ بىلەن ئەمگەك نەمۇنىچىلىرى يىغىنىغا قاتنىشىپ مۇكاپات بويۇمى ۋە مېدال ئالغان. ئۇ، 1974 - يىل 4 - ئايدا 74 يېشىدا كېسەل بىلەن ئالەمدىن ئۆتتى.

ھوشۇر ئاخۇن سايىت (1919 — 1974) ئاتۇش ناھىيىسىدىن، باشلانغۇچ مەكتەپ مەلۇماتىغا ئىگە. 1946 - يىلى بورتالاغا كۆچۈپ كەلگەن. كىچىكىدىن تارتىپ تاكى 1949 - يىلى ئازاد بولغانغا قەدەر پومېشچىككە كۇنلۇكچى، يىللىقچى بولۇپ ئىشلىگەن. 1950 - يىلدىن 1958 - يىلغىچە گۇلۇمتۇ ھەمكارلىق گۇرۇپپىسىنىڭ باشلىقى، كوپېراتىپنىڭ مۇدىرى بولغان. 1952 - يىلى جۇڭگو كوممۇنىستىك پارتىيىسىگە كىرگەن. 1956 - يىلدىن 1960 - يىلغىچە گۇلۇمتۇ چوڭ ئەترىتىدە دېھقانلار ئۈيۈشمىسىنىڭ رەئىسى بولغان. 1961 - يىلدىن 1963 - يىلغىچە ئۇتبۇلاق گۇڭشې باغ چوڭ ئەترىتى پارتىيە ياچېيكىسىنىڭ شۇجىسى بولغان. 1963 - يىلى چىندىل گۇڭشېسىنىڭ مۇئاۋىن باشلىقى بولغان. ئۇ جاپانى يەتكۈچە تارتقان، ئۆچمەنلىكى چوڭقۇر ئاددىي دېھقاندىن كەنت ۋە رايونىنىڭ رەھبەرلىك ئورنىغا كۆتۈرۈلگەن. ئۇ نەچچە ئون يىلنى بىر كۈندەك ئۆتكۈزگەن، ئۇنىڭ مەيدانى مۇستەھكەم، مۇھەببەت - نەپرىتى ئېنىق، شەخسىيەتسىز ئىدى. ئاممىنىڭ ھالىغا يېتەتتى، كىمىرى يوق ئىدى. بولۇپمۇ مۇئاۋىن گۇڭشې باشلىقى بولغاندىن كېيىن، ئۇ يېزا ئىگىلىكىگە مەسئۇل بولغاچقا، خىزمەت ئۈچۈن دائىم ئاساسىي قاتلامغا پىيادە باراتتى. ئۇ، ئەمگەك قىلغاچ خىزمەتكە يېتەكچىلىك قىلاتتى. ئۇ كۆپچىلىك تەرىپىدىن ئاساسىي قاتلام كادىرلىرىنىڭ ئولگىسى دەپ قارالغان ۋە كۆپ قېتىم «بەشتە ياخشى» كادىر ۋە مۇنەۋۋەر پارتىيە ئەزاسى بولۇپ باھالانغان. ئۇ، 1974 - يىل 9 - ئاينىڭ 8 - كۈنى 55 يېشىدا كېسەل بىلەن ئالەمدىن ئۆتتى.

ھاشىم ئوسمان (1900 — 1974) بورتالا شەھىرىنىڭ ئۇتبۇلاق يېزىسىدا تۇغۇلغان (ئەسلىدىكى 1 - رايون 5 - يېزا 2 - كەنت). تولۇقسىز شەپەننى پۈتتۈرگەن. 1937 - يىل 10 - ئايدا ئۇ خەلق بىرلەشمە شۆبە ئۈيۈشمىسى ئىجرائىيە ھەيئىتىنىڭ ئەزاسى بولۇپ سايلانغان. 1938 - يىلى كوممۇنىست دۇمن شىمۇنىڭ تۇرتكىسىدە، بورتالانىڭ قاتناش ئىشلىرىنى راۋاجلاندۇرۇش ئۈچۈن، شېن زېمىن بىلەن شېرىكلىشىپ مەبلەغ توپلاپ، بورتالادىن ئۈتەيگە بارىدىغان ئۇزۇنلۇقى 30 كىلومېتر، كەڭلىكى 6.67 مېتر كېلىدىغان ناھىيە بويىچە تۇنجى ئاددىي شېغىل يولنى ياسىغان. 1940 - يىلى قوي ئىشانە قىلىپ كۆلۈب سالغان. شۇ يىلى 2 - ئاينىڭ 18 - كۈنى نەجمەن قاتارلىق تۆت ئادەم بىلەن بىرلىكتە ھەر بىرى بۇغداي ھېسابىدا 50 دانەدىن قاراڭاشلىق ئىشانە قىلغان. ئۆلكىلىك ھۆكۈمەت ئاشلىق توپلاپ قەھەتچىلىكىنىڭ ئالدىنى ئېلىش پرىنسىپىغا ئاساسەن، ئۇنى بىر كۈمۈش مېدال بىلەن مۇكاپاتلىغان ۋە ئۇنىڭغا گۇۋاھنامە بەرگەن. 1941 - يىلى يالغۇز پۇل ئىشانە قىلىپ

لەنتەي كەنتىدىن بورتالاغا باردىغان يولدىكى بورتالا دەرياسىنىڭ جەنۇبىغا ئۇزۇنلۇقى 15 مېتر، كەڭلىكى تۆت مېتر كېلىدىغان بىر كۆۋرۈك سېلىپ (1966 - يىلى «1 - ماي» سۇ ئامبىرى ياسالغاندىن كېيىن سۇ ئاستىدا قالدى) ئۇلكىلىك ھۆكۈمەتنىڭ تەقدىرلىشىگە ئېرىشكەن. 1944 - يىلى ئۇچ ژىلايەت ئىنقىلابى پارتىلىغاندا ئۇ، ئىلىدا قۇرۇلغان ماركسىزمچىلار گۇرۇپپىسىنىڭ ئەزاسى يۇسۇپجان ياسىنوۋ بىلەن مەخپىي مەسلىھەتلىشىپ، بورتالادا پارتىزانلار ئەترىتى قۇرۇپ، خەلقنى بورتالا ۋە داخىيەنزىدىكى گومىنداڭ ئەكسىيەتچىلىرىگە قارشى كۆرەشكە پائال قاتنىشىشقا سەپەرۋەر قىلغان ۋە ئۇلارغا رەھبەرلىك قىلغان. 1945 - يىل 4 - ئاينىڭ 20 - كۈنى بورتالا ئاغلاقچى مەھكىمىسىنىڭ ئاغلاقچىسى قوشۇمچە جامائەت خەۋپسىزلىكى ئىدارىسىنىڭ باشلىقى بولغان. شۇ يىلى 11 - ئايدا رەسمىي ھالدا بورتالا ناھىيىسىنىڭ ھاكىملىقىغا تەينىلەنگەن. 1948 - يىل 12 - ئاينىڭ 10 - كۈنى ئۇ، ئىتتىپاق ئىجرائىيە ھەيئىتىنىڭ 2000 دىن ئارتۇق ئەزاسىنى پۇل ۋە نەرسە - كېرەك ئىئانە قىلىشقا سەپەرۋەر قىلىپ، شىنجاڭغا كىرگەن خەلق ئازادلىق ئارمىيىسىدىن ھال سورىغان. 1950 - يىل 1 - ئاينىڭ 1 - كۈنى ئۇ ھاكىملىق ۋە ئىتتىپاقنىڭ رەئىسلىك نامى بىلەن ناھىيىدىكى ھەر دەرىجىلىك ئىتتىپاق تەشكىلاتلىرىنىڭ «ئىنتېرناتسىئونال ناخشىسى»، «پىدائىيلار مارشى» قاتارلىق ناخشىلارنى ئۆگىنىشىنى تەشەببۇس قىلغان ھەمدە تەشۋىقاتچىلارنى ئەۋەتىپ بورتالادىكى ھەر مىللەت خەلقىگە جۇڭگو خەلق سىياسىي مەسلىھەت كېڭىشىنىڭ ھۆججەتلىرىنىڭ روھىنى چۈشەندۈرگەن. شۇ يىلى 2 - ئايدا جۇڭگو خەلق ئازادلىق ئارمىيىسى 1 - دالا ئارمىيىسى 1 - بېكتۇەنى قۇرۇلۇش قىلغۇچى قىسىملار تۈەنى سىياسىي باشقارمىسى ۋە 3 - يىلك قاتارلىقلار بورتالاغا كېلىپ ئورۇنلاشقاندا، ئۇ شەخسەن ئۆزى قارشى ئېلىشنى تەشكىللەپ، ئۇلارنىڭ يېمەك - ئىچمەك ۋە تۇرالغۇ ئۆي مەسلىسىنى ھەل قىلىپ بەرگەن. ئۇ بورتالادا تۇرۇشلۇق قىسىملارغا تەشەببۇسكارلىق بىلەن ماسلىشىپ، بورتالا ناھىيىسىدە يېڭى ھاكىمىيەت قۇرۇش خىزمىتىگە ئاكتىپ قاتناشقان. شۇ يىلى 6 - ئايدا جاھانگىرلارنىڭ چاۋشىيەنگە تاجاۋۇز قىلىش ئۇرۇشىغا قارشى تۇرۇش ئۆچۈن، ئۇ ئاكتىپلىق بىلەن تىنچلىق ئۆچۈن ئىمزا قويۇش پائالىيىتىگە قاتناشقان ھەمدە ئامېرىكا جاھانگىرلىكىگە قارشى تۇرۇش - چاۋشىيەنگە ياردەم بېرىش ئۆچۈن نەچچە يۈز تۈيىاق قوي ئىئانە قىلغان. 1951 - يىل 3 - ئايدا شىنجاڭ ئۇلكىلىك سودا نازارىتىگە يۆتكىلىپ سودا باشقارمىسىنىڭ باشلىقى بولغان، كېيىن ساقلاش - توشۇش باشقارمىسىنىڭ باشلىقلىقىغا تەينىلەنگەن. 1966 - يىلى «مەدەنىيەت زور ئىنقىلابى» دا تارتىپ چىقىرىلىپ كۆرەش قىلىنغان ۋە ئۇنىڭغا ئۇۋال قىلىنغان بولسىمۇ، ئۇ يەنىلا تەۋرەنمەي جۇڭگو كوممۇنىستىك پارتىيىسىنى ھىمايە قىلىپ، ۋەتەننى قىزغىن سۆيۈپ، سوتسىيالىزم يولىدا تەۋرەنمەي ماڭغان. 1974 - يىل 10 - ئايدا ئۇ ئاقلىنىپ خىزمىتى ئەسلىگە كەلتۈرۈلگەندە ھەددىدىن ئارتۇق خۇشال بولۇپ كېتىپ 74 يېشىدا ئالەمدىن ئۆتتى.

چېن دېڭچېەن (1927 — 1975) ئەر، خەنزۇ، خۇبېي ئۇلكىسىنىڭ خۇڭئەن ناھىيىسىدىن. ئۇ، 1959 - يىل 3 - ئايدا چېگرا رايونغا ياردەم بېرىش ئۆچۈن بورتالاغا كېلىپ ئارالتوقاي چارۋىچىلىق فېرمىسىنىڭ دېھقانچىلىق 1 - ئەترىتىگە تەقسىم قىلىنغان. فېرمىغا كەلگەندىن كېيىن كۆڭلىنى توختىتىپ، ھەر خىل دېھقانچىلىق ئىشلىرىنى باشلامچىلىق بىلەن قىلغان، كۆپچىلىكنىڭ ئىشلەپچىقىرىش ۋە تۇرمۇشتىكى قىيىنچىلىقلىرىنى ھەل قىلىشقا تەشەببۇسكارلىق بىلەن ياردەم بەرگەن. ئۇ، شۇ يىلنىڭ ئاخىرىدا جۇڭگو كوممۇنىستىك پارتىيىسىگە كىرگەن. كېيىن ئەترەت باشلىقى بولغان، ئاندىن دېھقانچىلىق، 2 -، 4 - ئەترەتلىرىگە يۆتكىلىپ ياچېيكىنىڭ شۇجىسى بولغان. ئۇ ئەمگەك ۋە خىزمەتنى جاپاغا چىداپ ئىشلەپ، ئارالتوقاي چارۋىچىلىق فېرمىسىنىڭ قىيىنچىلىقىنى ئۇزگەرتىش ئۈچۈن تېگىشلىك تۆھپە قوشقان. ئۇ، 1975 - يىل 5 - ئاينىڭ 27 - كۈنى 48 يېشىدا ئالەمدىن ئۆتتى.

ئىسادۇۋانباي (1913 — 1975) ئەر، قازاق، باشلانغۇچ مەكتەپ مەلۇماتىغا ئىگە. ئەسلى يۇرتى جىڭ ناھىيىسى. 1945 - يىلى بورتالا ناھىيىسى 3 - رايونغا (دالتۇ يېزىسىغا) كۆچۈپ كەلگەن. ئۇ كىچىك

چېغىدا بايلارنىڭ مېلىنى باققان. ئىككى ئاكىسىنى كونا جەمئىيەتتە گومىنداڭچىلار ئۆلتۈرۈۋەتكەن. 1949 - يىلى نىجات يۇلتۇزى كومپارتىيە كەلدى. 1950 - يىل 12 - ئايدا ئۇ 3 - رايون خالىرىكىشى چارۋىچىلىق يېزىسىنىڭ باشلىقى بولغان. 1957 - يىل 5 - ئايدا ناھىيىلىك چارۋىچىلىق بۆلۈمىگە يۆتكىلىپ چارۋىچىلىق كادىرى بولغان. 1958 - يىلى 3 - رايونغا قايتىپ بېرىپ چارۋىچىلىق خىزمىتى بىلەن شۇغۇللانغان. 1960 - يىلى كومپارتىيىگە كىرگەن. 1961 - يىلى «قىزىل مەنبە» چارۋىچىلىق فېرمىسىنىڭ باشلىقى، پارتىيە ياچېيكىسىنىڭ شۇجىسى بولغان. 1968 - يىلى «مەدەنىيەت زور ئىنقىلابى» داۋامىدا ئۇ «شيۇجىڭجۇيىچى» دېگەن گۇمانىي قاراش بىلەن ۋەزىپىسىدىن قالدۇرۇلۇپ مال بېقىشقا چۈشۈرۈۋېتىلگەن. 1974 - يىل 6 - ئايدا ئاقلانغاندىن كېيىن دالتۇ يېزىسىغا بېرىپ چارۋىچىلىق كادىرى بولغان. ئۇ، ئىش بېجىرىشتە ئادىل ئىدى، چوڭلارنى ھۆرمەتلەپ، كىچىكلەرنى ئىززەتلەيتتى. جاپاكەش چارۋىچىلارنىڭ دەردىگە يېتەتتى. ئۇ ئۇزۇنغىچە تارقاق چارۋىچىلىق يېزا فېرمىلىرىدا ئىشلىگەن بولسىمۇ، پەقەت ۋايسىمغاندى. گەرچە «مەدەنىيەت زور ئىنقىلابى» دا نۇرغۇن ئازار يېگەن بولسىمۇ، پارتىيىگە باشتىن - ئاخىر سادىق بولغان. چارۋىچىلارنىڭ مال بېقىش تېخنىكىسىنى ئۆزگەرتىشگە يارىدەم بەرگەن. ھەر قېتىم چارۋىچىلىقنىڭ ئالدىراش پەسىللىرىدە ئاساسىي قاتلام كادىرلىرىنىڭ تۇرمۇش ۋە ئىشلەپچىقىرىش جەريانىدىكى قىيىن مەسىلىلەرنى ھەل قىلىشىغا يارىدەم بەرگەن. ئۇ ئامما ئىچىدە يۇقىرى ئابرويغا ئېرىشكەن. «قىزىل مەنبە» چارۋىچىلىق فېرمىسىدىكى چارۋىچىلار ۋە كادىرلارنىڭ ھۆرمىتىگە سازاۋەر بولغان. ئۇ، 1975 - يىل 8 - ئاينىڭ 22 - كۈنى كېسەل بىلەن 62 يېشىدا ئالەمدىن ئۆتتى.

روزى ئاخۇن ھاجى (1874 — 1976) شىنجاڭ يېڭىسار ناھىيىسىدىن، ئىشچى، نامرات ئائىلىدە تۇغۇلغان، كىچىك چېغىدىلا بورتالاغا كېلىپ پومېشچىكنىڭ تۇغمىنىگە قارىغان. 50 - يىللاردا ئىجارە ھەققىنى كېمەيتىش، زومىگەرلەرگە قارشى تۇرۇش، يەر ئىسلاھاتى ھەرىكەتلىرىگە ئاكتىپلىق بىلەن قاتناشقان. 1951 - يىلى 1 - رايون دېھقانلار ئۇيۇشمىسىنىڭ رەئىسى بولغان. ئۇ، مىراپ بولغان مەزگىلدە تەرەپتىن سۇ مەنبەسى ئىزدەپ، ئوبلاست، ناھىيە تەرىپىدىن سۇ ئىنشائاتى سېپى بويىچە كۆپ قېتىم ئىلغار خىزمەتچى بولۇپ باھالانغان. سۇ ئىنشائاتى ئىشلىرى ئۈچۈن تۆھپە قوشقان. ئۇ، 1976 - يىلى 102 يېشىدا ئالەمدىن ئۆتتى.

ئابدۇۋەلى (1933 — 1976) ئەر، تاتار، ئۇرۇمچىدىن، يېزا ئىگىلىك ماشىنىلىرى تېخنىكى. 1956 - يىلى شىنجاڭ يېزا ئىگىلىك ماشىنىلىرى مەكتىپىنى پۈتتۈرۈپ بورتالا ناھىيىسىگە خىزمەتكە تەقسىم قىلىنغان. ئۇ، ناھىيە بويىچە، تۇنجى يېزا ئىگىلىك ماشىنىلىرى تېخنىكا كادىرى، 1957 - يىلى تۇنجى تۇركۈمدىكى «شەرق قىزاردى — 55» تىپلىق تراكتور سېتىۋېلىنغاندا ئۇ، بورتالا رايونى ئۈچۈن كۆپلىگەن ھەر مىللەت تراكتورچىلارنى تەربىيىلەپ بەرگەن. 1966 - يىلى چارۋىچىلىق رايونلىرىدا ئايروپىلان بىلەن چېكەتكە يوقىتىش يولغا قويۇلغاندا، ئۇ يەنە بىر نەپەر تېخنىك بىلەن، ئايروپىلان بىلەن دورا چېچىش مۇمكىن بولمايدىغان جايلارغا تراكتورغا چېتىلىدىغان دورا چېچىش ماشىنىسىنى ئىشلىتىپ ئىش ئۈنۈمىنى ئۆستۈرۈشتىن ئىبارەت چېكەتكە يوقىتىش ئۇسۇلىنى لايىھىلەپ، ئاپتونوم رايونلۇق ئوتلاق باشقارمىسىنىڭ ماختىشىغا ئېرىشكەن. ئۇ، 1976 - يىلى كېسەل بىلەن 43 يېشىدا ئالەمدىن ئۆتتى.

خو. بادما (1933 — 1980) ئەر، موڭغۇل، بورتالا شەھىرىنىڭ بىلىن خارمودون يېزىسىدىن. ئۇ ئاتا - ئانىسىدىن كىچىك قالغاچقا، ئۇنى دېھقان خوجا بېقىپ چوڭ قىلغان. 1944 - يىلى مەكتەپتە ئوقۇغان. 1957 - يىل 7 - ئايدا جۇڭگو كوممۇنىستىك پارتىيىسىگە كىرگەن. ئۇزۇن ۋاقىت ئىشلەپچىقىرىش ئەترىتىنىڭ باشلىقى، چوڭ ئەترەت پارتىيە ياچېيكىسىنىڭ شۇجىسى قاتارلىق ۋەزىپىلەرنى ئۆتىگەن. 1980 - يىل 6 - ئايدا ئامما ئۇنى ناھىيىلىك خەلق قۇرۇلتىيىنىڭ ۋەكىلى قىلىپ سايلىغان. شۇنىڭ بىلەن ئۇ بورتالا ناھىيىلىك 7 - نۆۋەتلىك خەلق قۇرۇلتىيىغا قاتناشقان ھەمدە خەلق قۇرۇلتىيى دائىمىي كومىتېتىنىڭ ئەزالىقىغا سايلانغان.

ئۇ تۇرۇۋاتقان مانىشالڭ كەنتى نامرات، چەت كەنت ئىدى. 1962 - يىلى ئۇ ئىشلەپچىقىرىش ئەترىتىنىڭ باشلىقى بولغاندىن كېيىن، ئەترەتتىكى ھەر مىللەت ئاممىنى باشلاپ يەر تۇزلىگەن ۋە سۇ ئىنشائاتى بىلەن شۇغۇللانغان. نەچچە يىل جاپالىق كۈرەش قىلىش ئارقىلىق، يۇرتىنىڭ قالاق قىياپىتىنى ئۆزگەرتكەن. ئېلىنغان ئاشلىق يىلمۇ يىل ئاشقان، قوي - كالىلار ئاۋۇغان، خەلق ئاممىسىنىڭ تۇرمۇشى ياخشىلانغان. نەتىجىدە بۇ كەنت ناھىيە بويىچە ئىلغار ئورۇن بولۇپ، ئاپتونوم رايون، بورتالا موڭغۇل ئاپتونوم ئوبلاستى، بورتالا ناھىيىسىدىكى ھەر دەرىجىلىك ئورۇنلارنىڭ تەقدىرلىشىگە ئېرىشكەن. ئۇ يالغۇز ئىشلەپچىقىرىشتىكى ياخشى باشلامچى بولۇپلا قالماستىن، يەنە مىللەتلەر ئىتتىپاقلىقىنىڭمۇ نەمۇنىچىسى ئىدى. 1963 - يىلى ئىچكى ئۆلكىلەردىن بورتالاغا كەينى - كەينىدىن كەلگەن خەنزۇ دېھقانلار ئەمدىلا كەلگەن چاغدا يىمەك - ئېچمەكتىن، كىيىم - كېچەكتىن قىينالغانىدى. ئۇ، خەنزۇ قېرىنداشلىرىنى ئاكا - ئۇكىسىدەك كۆرۈپ، ئۆز ئۆيىدىكى كىگىز، پاختىلىق كىيىم - كېچەك، پىيما، نان قاتارلىقلارنى ئۇلارغا ئاپىرىپ بەرگەن، يەنە موڭغۇل ئەزالارنى خەنزۇلارنىڭ يېمەك - ئىچمەك، كىيىم - كېچىكىنى ھەل قىلىۋېلىشىغا ياردەم بېرىشكە تەشكىللىگەن. ئەمدىلا ئىچكىرىدىن كەلگەن خەنزۇ ياش ۋاڭ جيەنمىڭ تاماق ۋە ياتاقتىن قىينىلىپ قالغاندا، ئۇ، ئۇنى ئۆز ئۆيىگە ئەكىلىۋالغان. 1965 - يىلى ئۇ، 14 ياشلىق ئىگە - چاقىسىز خەنزۇ قىز ۋاڭ شيۇيىڭنىڭ بورتالاغا كەلگەنلىكىدىن خەۋەر تاپقاندىن كېيىن، ئايالى بىلەن مەسلىھەتلىشىپ، ۋاڭ شيۇيىڭنى ئۆيىگە ئېلىپ كەلگەن ھەمدە ئۇنىڭغا ئىچ ئاغرىتقان ھالدا: مانا بۇ سىزنىڭ ئۆيىڭىز، بۇنىڭدىن كېيىن سىز مېنىڭ ئۆز سىڭلىم بولۇڭ، دېگەن. شۇ كۇنى ئاخشىمى ئۇنىڭ ئايالى بالجا ۋاڭ شيۇيىڭنىڭ كىيىملىرىنى ئالماشتۇرۇپ، مەززىلىك تاماق، قۇرۇمىلارنى ئېتىپ بېرىپ، بۇ ئىگە - چاقىسىز قالغان خەنزۇ قىزچاققا ئائىلىنىڭ ئىللىقلىقىنى قايتىدىن تونۇتقان. بادمانىڭ ئائىلىسىدىكىلەر ئۇنىڭغا تۇرمۇش جەھەتتىنلا كۆڭۈل بۆلۈپ قالماستىن، بەلكى ئۇنىڭغا موڭغۇل تىلىنى ئۆگەتكەن، بىر يىلغا بارمايلا ۋاڭ شيۇيىڭ موڭغۇلچىنى راۋان سۆزلىيەلەيدىغان بولغان، موڭغۇللارنىڭ ئۆرپ - ئادىتىنى بىلىۋالغان. ئۇ چوڭ بولۇپ ئۆيلۈك - ئوچاقلىق بولغاندىن كېيىنمۇ ھەر يىلى ھېيت - بايراملاردا سوۋغا - سالاملارنى ئېلىپ «ئانىسى» نىڭ ئۆيىگە بېرىپ، موڭغۇل ئاكىسىنى يوقلاپ تۇرغان. 1976 - يىلى چوڭ ئەترەت بىر يۈك ئاپتوموبىلى سېتىۋالىدۇ. چوڭ ئەترەت باشقۇرۇش ھەيئىتى ۋە پارتىيە ياچېيكىسى چوڭ ئەترىتىنىڭ ئەسلىدىكى ترانسپورتقا ئىشلىتىۋاتقان تراكتورىنى بىر ئىشلەپچىقىرىش ئەترىتىگە سېتىپ بېرىشنى قارار قىلىدۇ، ئەسلىدىكى تراكتورچىمۇ تراكتور بىلەن بىللە ئىشلەپچىقىرىش ئەترىتىگە چۈشۈرۈلىدىغان بولىدۇ، بۇ تراكتورچى موڭغۇل بولۇپ، ئۇ خەۋەرنى ئاڭلاپ ئىنتايىن ئاچچىقلىنىدۇ ھەمدە بۇ، چوقۇم خەنزۇ ئەترەت باشلىقىنىڭ ئىشى دەپ، گۇمانلىنىپ ھە دېسىلا ئەترەت باشلىقىنى ئاۋارە قىلىدۇ. بادما بۇنىڭدىن خەۋەر تاپقاندىن كېيىن، دەرھال ئۇ تراكتورچىنى تېپىپ: سىزنى تراكتور بىلەن بىللە ئىشلەپچىقىرىش ئەترىتىگە چۈشۈرۈش مېنىڭ ئىشىم، پارتىيە ياچېيكىسىنىڭ قارارى، تەشكىلنىڭ تەقسىماتىغا بوي سۇنماي جېدەل چىقىرىش خاتا، دەپ ئۇنىڭغا ئەھۋالنى چۈشەندۈرىدۇ. تراكتورچى تەربىيە ئارقىلىق بۇنىڭ ئۇقۇشماسلىق ئىكەنلىكىنى چۈشىنىپ، خۇشاللىق بىلەن ئىشلەپچىقىرىش ئەترىتىگە بېرىپ ئىشقا چۈشىدۇ. بادما پارتىيە ياچېيكىسىنىڭ شۇجىسى بولغان مەزگىلدە پرىنسىپتا چىڭ تۇرۇپ، شەخسىي مۇناسىۋەتنى قايرىپ قويۇپ ئادىللىق بىلەن ئىش قىلغان. ئوبلاست دەرىجىلىك بىر رەھبەرنىڭ ئەترەتتىكى باشلانغۇچ مەكتەپتە دەۋرىي ئوقۇتقۇچىلىق قىلىۋاتقان ئوغلى ھاراق ئىچىپ، جېدەل چىقىرىپ، دادىسىنىڭ ھوقۇقىغا تايىنىپ، خەقنى بوزەك قىلىپ، تەربىيە بەرسىمۇ تۈزەتمەي، يامان تەسىر پەيدا قىلغاندا، ئۇ، پرىنسىپ بويىچە شەخسەن ئۆزى ئەزالار يىغىنىغا رىياسەتچىلىك قىلىپ، ئۇنى قاتتىق تەنقىدلىگەن ھەمدە كۆپچىلىكنىڭ ئالدىدا ئۇنىڭ دەۋرىي ئوقۇتقۇچىلىق سالاھىيىتىنىڭ ئېلىپ تاشلانغانلىقىنى ئېلان قىلغان. 1978 - يىلى ئۇنىڭ بىر تۇغقىنىنىڭ ئوغلىنىڭمۇ خىزمەتتىكى ئىپادىسى ياخشى بولمىغاچقا، ئۇنىڭ ئىتتىپاق ياچېيكىسىنىڭ شۇجىلىق ۋەزىپىسىنى ۋە خەلق ئوقۇتقۇچىلىق ۋەزىپىسىنى ئېلىپ تاشلىغان. ئۇ ئاممىنىڭ دەردىگە يېتەتتى. بىر خەنزۇ

ئوقۇتقۇچى كېسەل بىلەن ئۆلۈپ كېتىپ، ئۇنىڭ ئايالى ۋە ئوچ بالىسى قېلىپ قالغاندا، ئۇ، ئۇلارنىڭ تۇرمۇشىغا دائىم كۆڭۈل بۆلۈپ، ئۇلارنىڭ قىينىچىلىقىنى ھەل قىلىشىغا ياردەم بەرگەن. ھەر قېتىم يۇقىرىدىن قۇنتۇزۇش بۇيۇملىرى ۋە پۇل بېرىلگەندە ئۇلارنىڭ ھالىدىن خەۋەر ئېلىشنى ئۇنتۇپ قالمىغان. 2 - ئەترەتتىكى بىر ئەزا تۇرمۇشتا قىينىلىپ قالغاندا، ئۇ ئۆزىنىڭ ئوچ چىشلىق ئىنچىكە يۇڭلۇق ساغلىقىنى ئۇنىڭغا بېرىپ، ئۇنىڭ قالدۇق چارۋىسىنى كۆپەيتىۋېلىشىغا ياردەم بەرگەن. ئۇ دائىم: كومپارتىيە ئەزالىرى ھاياتلا بولىدىكەن ئاممانىڭ ئۆچۈن كۆيۈرەك ئىش قىلىپ بېرىشى كېرەك، دەيتتى. ئۇ ئىشنى تالىشىپ قىلاتتى، ئەمما ھەق ئالمايتتى. ھەر يىلى چوڭ ئەترەتتە قوشۇپ بېرىلىدىغان نومۇر باھالانغاندا كۆچىلىك دائىم ئۇنىڭ يوكى ئېغىر، قىلىدىغان ئىشى كۆپ، شۇڭا ئۇنىڭغا نومۇرنى كۆيۈرەك قوشۇپ بېرىش كېرەك، دېگەندە ئۇ، خىزمەتنى ھەممىمىز تەڭ ئىشلىدۇق، شۇڭا قوشۇپ بېرىلىدىغان نومۇرنى تەڭ ئېلىشمىز كېرەك دەيتتى. 1975 - يىلى ئۇ ئېغىر دەرىجىدىكى ئۆپكە تۇبېركۇلىيوزىغا گىرىپتار بولۇپ، دوختۇرخانىدا يېتىپ داۋالانغاندىن كېيىن، گۇڭشې رەھبەرلىكى ئۇنى يېنىك خىزمەتكە ئورۇنلاشتۇرماقچى بولغاندا، ئۇ رەھبەرلىكىنىڭ ئۇزۇنغا قىلغان غەمخورلۇقىنى رەھمەت بىلەن يانداۋرۇپ، چوڭ ئەترەت پارتىيە ياچېيكىسىنىڭ شۇجىلىقىدىن ئىبارەت ئېغىر ۋەزىپىنى داۋاملىق ئۆتىگەن. 1980 - يىل 9 - ئايدا ئۇ قۇدۇقنى قەيەرگە قېزىش مەسلىسىدە يۇز بەرگەن ماجىرانى ھەل قىلىش ئۈچۈن توپتوغرا ئۈچ كۈن يۈگۈرۈپ يۈرگەن. چوڭ ئەترەت باشلىقى ئۇنىڭ كېسىلىنىڭ ئېغىر ئىكەنلىكىنى كۆرۈپ ئۇزى بىر تەرەپ قىلىشنى تەلەپ قىلغاندا ئۇ: سىز ئۇ يەردىكى ئەھۋاللارنى ئوبدان بىلمەيسىز، ئۇنىڭ ئۈستىگە قازاقچىنى بىلمەيسىز، شۇڭا يەنىلا مېنىڭ بارغىنىم تۈزۈك، دېگەن. 9 - ئاينىڭ 12 - كۈنى چۈشتىن كېيىن، ئۇ ئۆيگە قايتىش يولىدا ئۆپكىسىدىن قان چىقىپ كېتىپ، 47 يېشىدا تۈيۇقسىز ئالەمدىن ئۆتتى.

مامۇت مەمتىمىن (1908 — 1980) ئاتۇش ناھىيىسىدىن. 1932 - يىلى بورتالاغا كۆچۈپ كېلىپ ئۇيغۇر پومېشچىك ئاتەيبايغا يىللىقچى بولۇپ ئىشلىگەن. 50 - يىللاردا ئۇ ئىجارە ھەققىنى كېمەيتىش، زومىگەرلەرگە قارشى تۈرۈش، يەر ئىسلاھاتى، ھەمكارلىق گۈرۈپپىسى قۇرۇش ۋە يېزا ئىگىلىكىنى كوپېراتسىيىلەشتۈرۈش قاتارلىق ھەرىكەتلەرگە پائال تۇردە باشلامچىلىق بىلەن قاتناشقان. 1954 - يىلى كومپارتىيىگە كىرگەن. 1955 - يىلى شابارتاي يېزا ئىگىلىك كوپېراتىپىنىڭ مۇدىرى، 1966 - يىلى شابارتاي چوڭ ئەترىتىنىڭ شۇجىسى قاتارلىق ۋەزىپىلەرنى ئۆتىگەن. 1962 - يىلى ئۇ ئاپتونوم رايونلۇق يېزا ئىگىلىكىدىكى ئىلغار كوللېكتىپ ۋەكىللىرى قۇرۇلتىيىغا قاتناشقان. 1964 - يىلى ئىلغار ئىشلەپچىقارغۇچى بولۇپ باھالىنىپ مەملىكەتلىك ئەمگەك نەمۇنىچىلىرى يىغىنىغا قاتنىشىپ ئۇلۇغ داھىمىز رەئىس ماۋزېدۇڭنىڭ سەممىي قوبۇل قىلىشىغا ئېرىشكەن. 1966 - يىلى «مەدەنىيەت زور ئىنقىلابى» داۋامىدا قارا چاپلانغان. 1973 - يىل 12 - ئاينىڭ 5 - كۈنى ئاقلىنىپ خىزمىتى ئەسلىگە كەلتۈرۈلگەن. شۇنىڭدىن تارتىپ ئۇ خىزمەتتە تېخىمۇ ئاكتىپ، ئەستايىدىل مەسئۇل بولۇپ، كۆرۈنەرلىك نەتىجە يارانقان. ئۇ كۆپ قېتىم ئوبلاست، ناھىيە بويىچە ئىلغار ئىشلەپچىقارغۇچى ۋە مۇنەۋۋەر پارتىيە ئەزاسى بولۇپ باھالانغان. 1980 - يىل 10 - ئايدا ماشىنا ھادىسىسىگە ئۇچراپ بەختكە قارشى 72 يېشىدا ئالەمدىن ئۆتتى.

مەمەت ئەمەت (1910 — 1980) ئاتۇشتىن. 1938 - يىل 11 - ئايدا يۇرتدىشى بىلەن بىللە بورتالاغا كېلىپ چىندىل يېزىسىنىڭ كىرگىنجو كەنتىدە ئولتۇراقلاشقان. مەكتەپتە ئوقۇشقا پۇلى بولمىغاچقا، 15 يېشىدىلا چارۋىدار ئابدۇللا قاتارلىقلارغا يىللىقچى بولۇپ يەتكۈچە خورلۇق تارتقان. ئۇ، سەممىي، چىقىشقاق ئادەم ئىدى، ئۇ ئات ھارۋىسى ھەيدەشكە ماھىر بولغاچقا، كىشىلەر ئۇنى مەمەت ھارۋىكەش دەپ ئاتايتتى. 1950 - يىل 12 - ئاينىڭ 12 - كۈنى جۇڭگو كوممۇنىستىك پارتىيىسىگە كىرىپ، بورتالا ناھىيىسىدىكى تۇنجى دېھقان پارتىيە ئەزاسى بولۇپ قالغان. يانداۋرقى يىلى ئەتىيازدا 1 - رايوندىكى 4 - يېزا دېھقانلار ئىجتىمائىي ئامانلىق ساقلاش گۈرۈپپىسىنىڭ باشلىقى بولغان. 1952 - يىل 4 - ئايدا ئۇ پارتىيىنىڭ چاقىرىقىغا ئاۋاز قوشۇپ، 1 - رايون نۇراخۇن زەيدىن رەھبەرلىكىدىكى ناھىيە بويىچە تۇنجى ھەمكارلىق گۈرۈپپىسىغا قاتناشقان.

ھەمدە ئۆزى بىر ئات ھارۋىسى بىلەن گۇرۇپپىغا كىرگەن. 1954 - يىل 11 - ئايدا مەمەت ئەمەت 1 - رايون 4 - يېزىنىڭ باشلىقى ۋە 4 -، 5 - يېزىلىق پارتىيە ياچېيكىلىرىنىڭ شۇجىسى بولغان. بۇ مەزگىلدە ئۇ، ئاز سانلىق مىللەت ئاممىسى ئارىسىدا پارتىيىنىڭ فاڭجېن، سىياسەتلىرىنى ئاكتىپ تەشۋىق قىلىپ، دېھقانلارنى ھەمكارلىق كوپىراتىپىغا قاتنىشىشقا چاقىرغان ۋە تەشكىللىگەن. ئۇ دائىم نامرات ئائىلىلەرنىڭ قىيىنچىلىقىنى ھەل قىلىشىغا ياردەم بېرىپ، ئامما ئارىسىدا زور ئابروي قازانغان. ئۇ رەھبەرلىك قىلغان بۇ يېزا ئىلى ۋىلايەتلىك پارتكوم ۋە ناھىيىلىك پارتكومنىڭ تەقدىرلىشىگە ئېرىشكەن. ئۆزى بورتالا ناھىيىسى، ئىلى ۋىلايىتى بويىچە ئىلغار خىزمەچى بولۇپ باھالانغان.

1956 - يىلنىڭ ئاخىرىدا ئۇ بورتالا ناھىيىلىك ئاشلىق، ئىدارىسىگە يۆتكىلىپ، ترانسپورت ئەترىتىنىڭ باشلىقى قوشۇمچە ئۇن تارتىشقا مەسئۇل بولغان. ئۇ چاغدا ناھىيە بويىچە ئۇن ھۆكۈمەت باشقۇرۇشىدىكى بىر تاشلىق سۇ تۇگمىنى ۋە شەخسلەر باشقۇرۇشىدىكى بەش تاشلىق سۇ تۇگمىنىدە تارتىلاتتى. ترانسپورت ئەترىتىدىمۇ ئۇچ - تۆتلا ئات ھارۋىسى بولۇپ، شارائىت ناچار، قىيىنچىلىق كۆپ ئىدى. ناھىيىدىكى ئىشچى - خىزمەتچىلەرنى ئۇن بىلەن تەمىنلەشكە ھەقىقىي كاپالەتلىك قىلىش ئۈچۈن ئۇ كېچە - كۈندۈز دېمەي، يىغىۋېلىنغان بۇغدايلارنى تۇگمەنگە ئاپارسا، تارتىلغان ئۇنلارنى ئۇن - ياغ دۇكانلىرىغا توشۇپ، ناھىيىدىكى ئىشچى - خىزمەتچىلەرنى ئاشلىق بىلەن تەمىنلەشكە كاپالەتلىك قىلغان. ئۇ رەھبەرلىك قىلغان ترانسپورت ئەترىتى بىلەن سۇ تۇگمىنىنىڭ خىزمەت نەتىجىسى كۆرۈنەرلىك بولغاچقا، يۇقىرى دەرىجىلىك رەھبەرلىكنىڭ كۆپ قېتىم تەقدىرلىشىگە ئېرىشكەن. ئۇ ناھىيە بويىچە ئاشلىق سىستېمىسىدىكى ئىلغار خىزمەتچى بولۇپ باھالانغان. 1963 - يىلى ئۇ، ھەربىيلەرنىڭ ئات - ئۇلاغلىرىغا كېرەكلىك ئوت - چۆپ پونكىتىنىڭ باشلىقى بولغاندا يېشىنىڭ چوڭ، تېنىنىڭ ئاجىزلىقىغا قارىماي، دائىم ئاتلىق تۆۋەنگە چۈشۈپ ئىش بېجىرگەن. ئىككى قېتىم ئاچلىق ۋە ئۇسسۇزلۇقتىن چۆل - جەزىرىدە يېقىلىپ قالغان. ئۇ، ھەربىيلەرنىڭ ئات - ئۇلاغلىرىغا كېرەكلىك ئوت - چۆپنىڭ سۈپىتى ۋە مىقدارىغا كاپالەتلىك قىلىش ئۈچۈن ئۆزى ھارۋا ھەيدەپ يۈرۈپ سېتىۋالغان ئوت - چۆپلەرنى بىر ھارۋا - بىر ھارۋىدىن گازارمىغا توشۇغان. ئۇ، ھەر يىلى بورتالادا تۇرۇشلۇق ئاتلىق قىسىمنىڭ ئاتلىرىغا ئوت - چۆپ يەتكۈزۈپ بېرىشكە كاپالەتلىك قىلىپ، ھەربىي قىسىمنىڭ چېگرا رايوننى قوغدىشى ئۈچۈ تۆھپە قوشقان. 1980 - يىل 11 - ئاينىڭ 10 - كۈنى مەمەت ئەمەت ئېغىر كېسەل بولۇپ قېلىپ، داۋالاش ئۇنۇم بەرمەي 70 يېشىدا ئالەمدىن ئۆتتى.

چېڭ بىڭيۇ (1930 — 1981) ئەر، خەنزۇ، جياڭسۇ ئۆلكىسىنىڭ تەيجۇ ناھىيىسىدىن، ئىشچى. ئۇ، 1963 - يىلى شىنجاڭ ھەربىي رايونى ئارقا سەپ تەمىنات بۆلۈمىدىن بورتالاغا چۈشۈپ، ئۇرۇقچىلىق مەيدانى، «1 - ماي» سۇ ئامبىرى، دېھقانچىلىق دورىسى زاۋۇتى، سېمونت زاۋۇتى قاتارلىق ئورۇنلاردا ئىشچى بولۇپ ئىشلىگەن. ئۇ، نەچچە ئون يىلنى بىر كۈندەك ئۆتكۈزۈپ، ئىش تۈرى جەھەتتە كۆپ قېتىم ئالماشقان بولسىمۇ، قايسى ئىشنى قىلسا شۇ ئىشقا ئىشتىياق باغلاپ، ۋەزىپىنى بېرىلىپ ئورۇنداپ، سانائەت سېپىدە خېلى يۇقىرى ئابرويغا ئېرىشكەن. ئۇ، 1981 - يىل 3 - ئاينىڭ 24 - كۈنى كېسەل بىلەن 51 يېشىدا ئالەمدىن ئۆتتى.

دا. گونگا (1925 — 1981) ئەر، موڭغۇل، بورتالا شەھىرىدىن، ناھىيىلىك كىنوخانىنىڭ مۇئاۋىن جىڭلىسى. 1946 - يىلى ئۇچ ۋىلايەت ئىنقىلابىغا قاتناشقان، شويىڭپەن موڭغۇل باشلانغۇچ مەكتىپىدە ئوقۇتقۇچى بولغان. 1955 - يىلى ئوبلاستلىق مەدەنىيەت - تەنتەربىيە كادىرلىقىغا يۆتكەلگەن (دەرىجىسى چېلىشىش رېپىرى). 1962 - يىلى ناھىيىلىك كىنوخانىغا يۆتكىلىپ مۇئاۋىن جىڭلى بولغان. قىشتا قالايدىغان كۆمۈر جىددىي بولغان ئەھۋالدا، ئۇ كىنوخانا ئىشچى - خىزمەتچىلىرىنى تاغقا باشلاپ چىقىپ ئوتۇن كېسىپ كەلگەن. كېيىن يەنە قۇدۇق قېزىش خىزمىتىگە يۆتكەلگەن. 1981 - يىلى يەنە كىنوخانىغا قايتىپ كەلگەن، ئۇ ئاددىي خىزمەت ئورنىدا 40 يىل جاپالىق ئىشلىگەن. ئۇ نەگىلا يۆتكەلسۇن، كۆپچىلىكنىڭ ئالدىدا ئاددىي

ئەمگەكچى قىياپەتسىدە نامايان بولغان. ئۇ، 1981 - يىل 6 - ئاينىڭ 7 - كۈنى كېسەل بىلەن 56 يېشىدا ئالەمدىن ئۆتتى.

ئىسلام سەلەي (1906 — 1981) ئاتۇشتىن، باشلانغۇچ مەكتەپ مەلۇماتىغا ئىگە. ئۇ كىچىك چېغىدىن باشلاپلا پومېشچىككە كۈنلۈكچى، يىللىقچى بولۇپ ئىشلىگەن. 1930 - يىلى ئىلىدىن بورتالا ناھىيىسىنىڭ چىندېل يېزىسى توغسىنبۇغ كەنتى («يېڭى يول» چوڭ ئەترىتى) گە كۆچۈپ كېلىپ، يەنىلا پومېشچىككە ئات - كالا ئورنىدا ئىشلىگەن. 50 - يىللاردا ئۇ ئىجارە ھەققىنى كېمەيتىش، زومىگەرلەرگە قارشى تۇرۇش، يەر ئىسلاھاتى ۋە كوپېراتسىيىلىشىش ھەرىكەتلىرىگە ئاكتىپ قاتناشقان. 1954 - يىلى جۇڭگو كوممۇنىستىك پارتىيىسىگە كىرگەن. 1956 - يىلى توغسىنبۇغ ئالىي يېزا ئىگىلىك كوپېراتىپىنىڭ مۇدىرى بولغان. 1959 - يىلى توغسىنبۇغ چوڭ ئەترىتىنىڭ باشلىقى بولغان. 1964 - يىلى پارتىيە ياچېيكىسىنىڭ شۇجىسى بولغان. ئۇ ئەزەلدىنلا خىزمەتتە ئاكتىپ، ئەستايىدىل، مەسئۇلىيەتچان، ئىش بېجىرىشتە ئادىل بولۇپ، ئاساسىي قاتلام كادىرلىرى ئىچىدە ناھايىتى يۇقىرى ئابرويغا ئىگە بولغان. ئۇ، چوڭ ئەترەت خىزمىتىگە مەسئۇل بولغان مەزگىلدە ئىشلەپچىقىرىش تەدرىجي راۋاجلانغاچقا، كۆپ قېتىم ئاپتونوم رايون، ئاپتونوم ئوبلاست ۋە ناھىيە بويىچە ئەمگەك نەمۇنىچىسى ۋە مۇنەۋۋەر پارتىيە ئەزاسى بولۇپ باھالانغان. ئۇ، 1981 - يىل 8 - ئاينىڭ 1 - كۈنى 75 يېشىدا كېسەل بىلەن ئالەمدىن ئۆتتى.

جىيا شاڭچىڭ (1939 — 1982) ئەر، خەنزۇ، گەنسۇ ئۇلكىسىنىڭ گەنگۇ ناھىيىسىدىن، ئالىي مەكتەپ مەلۇماتىغا ئىگە، ئاگرانوم. ئۇ، 1962 - يىلى گەنسۇ يېزا ئىگىلىك داشۇسىنىڭ يېزا ئىگىلىك ئىلمىي فاكۇلتېتىنى پۈتتۈرگەندىن كېيىن، بورتالا ناھىيىلىك دېھقانچىلىق تېخنىكىسىنى كېڭەيتىش پونكىتىغا تەقسىم قىلىنىپ، زىرائەت ئۈستۈرۈش تېخنىكىسىنى كېڭەيتىشكە مەسئۇل قىلىنغان. 1971 - يىلى دالتۇ يېزىسىغا يۆتكىلىپ دېھقانچىلىق تېخنىكى بولغان. 1977 - يىلى ناھىيىلىك پەن - تېخنىكا كومىتېتىغا يۆتكەلگەن. ئۇ بورتالا شەھىرىدە دېھقانچىلىق تېخنىكا خىزمىتى بىلەن توپ - توغرا 20 يىل شۇغۇللانغان. دېھقانچىلىقنىڭ 1 - سېپىدە ئۈزۈنغىچە چىڭ تۇرۇپ، بۇ شەھەرنىڭ دېھقانچىلىق زىرائەتلىرىنى ئۆستۈرۈش تېخنىكىسىنى ياخشىلىغان، ئەلا سورتلارنى كېڭەيتىشكە تۆھپە قوشقان. 1964 - يىلى ئۇ «غالىبىيەت» گۇڭشېسى «تاڭ نۇرى» چوڭ ئەترىتىدە نۇقتىدا تۇرۇپ ئىشلەۋاتقان مەزگىلدە باشقا يولداشلار بىلەن بىللە بۇ گۇڭشېدا قەشقەرنىڭ تاڭ بۇغدىيىنى ۋە «ۋېل 156» كۆممىقوناقنى كىرىشتۈرۈپ تېرىش ۋە «1650» زىغىرنىڭ ئەلا سورتىنى يېتىشتۈرۈش تېخنىكىسىنى كېڭەيتىشتە نۇرغۇن مول ھوسۇل ئېلىش تەجرىبىلىرىنى ئىشلىگەن، ئۇلارنىڭ مەھسۇلاتىنى ئاشۇرۇش ئۈنۈمى كۆرۈنەرلىك بولغان. 1965 - يىلى «يالقۇن» گۇڭشېسىنىڭ 2 - چوڭ ئەترىتىدە كۆممىقوناقنى كىرىشتۈرۈپ تېرىشنى ۋە ئىلغار دېھقانچىلىق تېخنىكا تەدبىرلىرىنى زور كۆلەمدە كېڭەيتكەن. 1973 - ۋە 1974 - يىللىرى ئەسلىدىكى «قىزىل بايراق» گۇڭشېسىدا دېھقانچىلىق تېخنىكى بولۇپ تۇرۇۋاتقاندا، كۆممىقوناقنى كىرىشتۈرۈپ تېرىشنى كەڭ كۆلەمدە كېڭەيتىپ، ئىشلەپچىقىرىشنى تەرەققي قىلدۇرۇش ئۈچۈن تېگىشلىك تۆھپە قوشقان. 1976 - يىلى ئاساسىي قاتلام كادىرلىرى ۋە دېھقانلارنىڭ ئىلمىي ئۇسۇلدا تېرىقچىلىق قىلىش سەۋىيىسىنى ئۆستۈرۈش ئۈچۈن ناھىيىدىكى دېھقان تېخنىكلارغا ئىككى ئايلىق كۇرس ئېچىلغاندا، ئۇقۇتقۇچىلىقنى ئۈستىگە ئېلىپ كۇرسانتلارغا زىرائەتنى مول ھوسۇللۇق ئۆستۈرۈش تېخنىكىسى، سۈپەتلىك ئۇرۇق يېتىشتۈرۈش، كېسەللىك - زىيانداش ھاشاراتلارنىڭ ئالدىنى ئېلىش ۋە ئونى يوقىتىش، ئۆلچەپ ئالدىن مەلۇمات بېرىش، زىرائەتنى مۇۋاپىق ئوغۇتلاش ۋە سوغىرىش قاتارلىق تېخنىكىلارنى چۈشەندۈرگەن. 1977 - يىلى پەن - تېخنىكا كومىتېتىغا يۆتكەلگەندىن كېيىن، ئوبلاستلىق پەن - تېخنىكا كومىتېتىدىكى باشقا يولداشلار بىلەن بىللە «غالىبىيەت» گۇڭشېسى شىپاخانىسى ۋە «تاڭ نۇرى» چوڭ ئەترىتى شىپاخانىسى، 1 - ئەترەت قاتارلىق جايلاردا ئاكتىپلىق بىلەن پاتقاق گازىنى كېڭەيتىپ، مۇۋەپپەقىيەت قازانغان. 1982 - يىل 6 - ئاينىڭ 19 - كۈنى كېسەل بىلەن 43 يېشىدا ئالەمدىن ئۆتتى.

قۇسمانىيە بېردىبېك (1900 — 1982) ئەر، قازاق، باشلانغۇچ مەكتەپ مەلۇماتىغا ئىگە. ئەسلى يۇرتى سۇۋېت ئىتتىپاقى. 1916 - يىلى دادىسى بىلەن بورتالاغا كېلىپ ئولتۇراقلاشقان. دەسلەپتە بايلارنىڭ مېلىنى باققان، كېيىن كۇنلۇكچى بولۇپ ئىشلىگەن. 25 ياشقا كىرگەندە مامۇت ھاجى بايغا ھارۋىكەش بولغان. ئۇ، ئاغزى يۇمشاق بولغاچقا، ئۇيغۇر، موڭغۇللار بىلەن ئۇزۇن مۇددەت بىللە يۈرۈپ، يېقىن مۇناسىۋەت ئورناتقان. 1937 - يىلى قازاق كەنتىگە يۇز بېشى بولغان، 1941 - يىلى مىڭبېشى بولغان. 1945 - يىل 2 - ئاينىڭ 6 - كۇنى گومىنداڭ ھۆكۈمرانلىقىدىكى بورتالا ناھىيىسىگە مۇئاۋىن ھاكىم بولغان. ئۇ يۇز بېشى، مىڭ بېشى، مۇئاۋىن ھاكىم بولغان مەزگىللەردە موڭغول ئاقسۇاقاللىرى بىلەن قازاق چارۋىچىلىرىنىڭ مۇناسىۋىتىنى ياخشىلاش ئۈچۈن بەزى ئىتتىپاقلاشتۇرۇش خىزمەتىنى ئىشلىگەن. 1952 - يىل 3 - ئايدا ناھىيىدە ئەكسىلىنقىلابچىلارنى باستۇرۇش ھەرىكىتى قانات يايدۇرۇلغاندا، ئۇ، تارىخىي مەسىلىنى تۇپەيلىدىن تۇرمىگە تاشلانغان. جازا ئىجرا قىلىنىۋاتقان مەزگىلدە ئۇ ئۆزگەرتىشنى قوبۇل قىلغان، ئىپادىسى ياخشى بولغان، 1958 - يىل 3 - ئايدا جازا يېنىكلىتىلىپ قويۇپ بېرىلگەن. شۇنىڭ بىلەن ئۇ يەنە ئەسلىدىكى ئورنى چىندېلغا قايتىپ دېھقانچىلىق قىلغان. ئۇ ئۆزىنى بىلىپ يۈرگەچكە، ئامما ئارىسىدا ئابرۇي قازانغان. 1959 - يىلى ناھىيىلىك سىياسىي كېڭەشنىڭ ئەزاسى بولۇپ سايلانغان. شۇ يىلى 9 - ئايدا «ئۇچقۇن» گۇڭشېنىڭ 2 - چارۋىچىلىق فېرمىسىغا ئورۇنلىشىپ مال باققان. 1981 - يىلى ئۇ چارۋىچىلىق ئەمگىكىگە قايتا قاتناشقان 20 يىلدا مال بېقىش ۋەزىپىسىنى مەسئۇلىيەتچانلىق بىلەن ئورۇندىغان ھەم ئەتراپىدىكى ئاممىنى ئىتتىپاقلاشتۇرغان ۋە تەربىيىلىگەن. 1962 - يىلى چەت ئەلگە قېچىش شامىلى قوزغالغاندا، ئۇ، قەتئىي تەۋرەنمەي پارتىيە ۋە ھۆكۈمەتكە يارەملىشىپ، تاماتى ئەتراپىدا شۇ يەردىكى چارۋىچىلار قۇربان ھېيىت نامىزى ئۆتەۋاتقان پۇرسەتتىن پايدىلىنىپ، ئۇلارغا سەۋرىچانلىق بىلەن تىنچلاندۇرۇش خىزمىتى ئىشلىگەن، يەنە ھۆكۈمەتكە يارەملىشىپ، چارۋىچىلارنىڭ شۇ چاغدىكى ئىشلەپچىقىرىش ۋە تۇرمۇشىدا ساقلانغان بەزى ئەمەلىي مەسىلىلەرنى ھەل قىلىپ بەرگەن. ئۇ دائىم سايرام كۆلى بويىدىكى يايلاققا كۆچۈش ۋاقتىدا ئۆتكۈزۈلىدىغان ھەر خىل يىغىلىشلاردىن پايدىلىنىپ، نىكاھ قانۇنىنى تەشۋىق قىلىشقا يارەملىشىپ، قازاق چارۋىچىلاردىن كونا، ناچار قائىدە - يوسۇنلارنى بۇزۇپ تاشلاپ، توينى ئاددى - ساددا ئۆتكۈزۈشنى تەلەپ قىلغان. ئۇنىڭ ئىدىيىسى ئىلغار بولۇپ، جۇڭگو كومۇنىستىك پارتىيىسىنى قەتئىي ھىمايە قىلاتتى، ۋەتەننى قىزغىن سۆيەتتى، سوتسىيالىزم يولىدا پائال تۇرده باشلامچىلىق بىلەن ماڭاتتى. 1965 - يىل 11 - ئايدا ئۇ، سىياسىي كېڭەش بورتالا ناھىيىلىك 5 - نۆۋەتلىك كومىتېتىنىڭ مۇئاۋىن رەئىسى بولۇپ سايلانغان. 1980 - يىل 6 - ئايدا يەنە سىياسىي كېڭەش بورتالا ناھىيىلىك 6 - نۆۋەتلىك كومىتېتىنىڭ مۇئاۋىن رەئىسى بولۇپ سايلاندى. ئۇ ئۆمرىنىڭ ئاخىرىدا ياشىنىپ قالغىنىغا قارىماي، چارۋىچىلىق رايونلىرىدا يەنىلا بوشاشماستىن ئىتتىپاقلىق تەربىيىسى خىزمىتىنى ئىشلىگەن. 1982 - يىل 10 - ئاينىڭ 20 - كۇنى كېسەل بىلەن 82 يېشىدا ئالەمدىن ئۆتتى.

داۋا (1926 — 1983) ئەر، موڭغول، ئارىشاڭ ناھىيىسىدىن، تاشقى سودا ئىدارىسىنىڭ باشلىقى بولغان. 1950 - يىلى بورتالاغا كېلىپ ئوقۇتقۇچىلىق قىلغان. 1953 - يىلى ناھىيىلىك ماۋارىپ بۆلۈمىنىڭ مۇئاۋىن باشلىقلىقىغا ئۆستۈرۈلگەن. 1957 - يىلى ھۆكۈمەت بىلەن خۇسۇسلار شېرىكچىلىكىدىكى «يېڭى نۇر» چارۋىچىلىق فېرمىسىنىڭ باشلىقلىقىغا يۆتكەلگەن. كېيىن يەنە «ئالغا» چارۋىچىلىق فېرمىسىنىڭ مۇئاۋىن باشلىقى، شويېگچېن گۇڭشېسىنىڭ باشلىقى، ناھىيىلىك تاشقى ئىشلار ئىدارىسىنىڭ باشلىقى قاتارلىق ۋەزىپىلەرنى ئۆتىگەن. ئۇ بورتالادا ئىشلىگەن 30 نەچچە يىلدا پارتىيىگە سادىق بولۇپ، خىزمەتنى ئەستايىدىل ئىشلىگەن. شەخسىي پايدا - زىيان بىلەن قىلچە ھېسابلاشمىغان. «مەدەنىيەت زور ئىنقىلابى» داۋامىدا گەرچە زەربە يېگەن بولسىمۇ، بىراق يەنىلا پارتىيىنىڭ ئىشلىرىنى مۇھىم بىلىپ، تۇرلۇك خىزمەتلەرنى بۇرۇنقىدەك ياخشى ئىشلىگەن. ئۇ، 1983 - يىل 4 - ئايدا كېسەل بىلەن 57 يېشىدا ئالەمدىن ئۆتتى.

شارا (1923 — 1983) ئەر، موڭغول، بورتالا شەھىرىدىن، چارۋىچىلىق فېرمىسى پارتىيە ياچېيكىسىنىڭ شۇجىسى بولغان. ئۇ كىچىكىدىن تارتىپلا تېرىقچىلىق بىلەن تۇرمۇش كەچۈرگەن. 50 - يىللارنىڭ دەسلىپىدە قەد كۆتۈرۈپ ئازادلىققا ئېرىشكەن. 1952 - يىلى دىنجىك كەنتىنىڭ باشلىقى بولغان، كېيىن چوڭ ئەترەت باشلىقى، پارتىيە ياچېيكىسىنىڭ شۇجىسى بولغان. 1978 - يىلى چىنداۋل يېزىسى 1 - چارۋىچىلىق فېرمىسىغا يۆتكىلىپ پارتىيە ياچېيكىسىنىڭ شۇجىسى بولغان. ئۇ ئاساسىي قاتلام خىزمىتى بىلەن شۇغۇللانغان 30 نەچچە يىلدا كوللېكتىپنىڭ مال - مۈلكىنى ئىگىلىۋالمىغان، ئەمما ئەمگەكتە ۋە خىزمەتتە ھەممىنىڭ ئالدىدا ماڭغان. ئۇ ئاشقازان كېسىلى بولۇپ قالغىلى ئون يىلدىن ئاشقان بولسىمۇ، ئەستايىدىل داۋالاتمىغان، ئەمما چارۋىچىلاردىن قايسى بىرى ئاغرىپ قالسا دەرھال دوختۇر چاقىرىپ كېلىگەن. ئۇ، 1983 - يىل 4 - ئايدا ئاشقازان راكى بىلەن 60 يېشىدا ئالەمدىن ئۆتتى.

خۇ شۆچېن (1919 — 1983) ئەر، خەنزۇ، شەندۇڭ ئۆلكىسىنىڭ يۈنچېڭ ناھىيىسىدىن، تولۇق باشلانغۇچ مەكتەپ مەلۇماتىغا ئىگە. ئۇ 1939 - يىل 1 - ئايدا ھەربىي سەپكە قاتناشقان. شۇ يىلى 6 - ئايدا جۇڭگو كوممۇنىستىك پارتىيىسىگە كىرگەن. ئۇ جەڭچى، بەنجاك، مۇئاۋىن پەيجاك، مۇئاۋىن لىيەنجاك، لىيەنجاك، تۈەن سەنمۇسى قاتارلىق ۋەزىپىلەرنى ئۆتىگەن. 1952 - يىلى يېزا ئىگىلىك 8 - شىنىڭ موسۇۋەندىكى مەلۇم تۈەن - مەيدانغا يۆتكىلىپ، تۈەندە سەنمۇجاك بولغان. ئۇ قىسمىدىكى ۋاقتىدا، ئۇرۇشتا قەھرىمانلىق كۆرسەتكەن. 1940 - يىلى قىسمىدا چوڭ مەشىق ئېلىپ بېرىلغاندا 1 - دەرىجىلىك خىزمەت كۆرسەتكەن. 1945 - يىلى نەيزىۋازلىق، گىرانات تاشلاشتا ماددىي مۇكاپاتقا ئېرىشكەن. 1947 - يىل 4 - ئايدا ئۇرۇشتا قەھرىمانلىق كۆرسىتىپ يارىلانغان. 1954 - يىلى يەرلىك ئورۇنغا يۆتكىلىپ، ئاپتونوم رايونلۇق ھاۋارايى پونكىتىنىڭ باشلىقى، كادىرلار بۆلۈمىنىڭ باشلىقى بولغان. 1962 - يىلى بورتالا ناھىيىلىك تراكتور پونكىتىغا يۆتكىلىپ پونكىت باشلىقى بولغان. ئۇ، باشتىن - ئاخىر 8 - ئارمىيىنىڭ جاپا - مۇشەققەتكە چىداپ كۆرەش قىلىشتەك ئېسىل خىسلىتىنى ساقلاپ قالغان. خىزمەتتە ھەق، تۈرمۇشتا شارائىت ھېسابلاشماي، پارتىيە نېمە ئىش تاپشۇرسا شۇنى قىلغان. ئۇ دائىم دوستلىرىغا: كومپارتىيە ئەزالىرى قەدىرلىك، ئۆلارنىڭ قەدىرلىكلىكى مەيلى خىزمەت ئورنى يۇقىرى ياكى تۆۋەن بولسۇن، ھەممىسىنىڭ خەلقنىڭ چاكىرى بولالىشىدا، دەيتتى. ئۇ بۇنى ئېغىزىدىلا دەپ قالماستىن، بەلكى ئۆز ئەمەلىيىتىدىمۇ كۆرسەتكەن. 1971 - يىلى تەشكىل ئونى بۆلۈمچە دەرىجىلىك «ئىشچى - دېھقان - ئەسكەرلەر» مېھمانخانىسىغا مەسئۇل قىلىپ يۆتكەشنى قارار قىلغاندا، مەن 16 - دەرىجە ئىش ھەققى ئالىدىغان بۆلۈم دەرىجىلىك كادىرى تۇرسام دەپ تۇرۇۋالماستىن، بۇ خىزمەتنىڭ ئېھتىياجى دەپ قارىغان. ئۇ ئىشچى - دېھقان - ئەسكەرلەر مېھمانخانىسىدا ئاز كەم ئون يىل ئىشلەپمۇ، قىلچە ۋايسىمىغان. ئۇ ھەم مېھمانخانىنىڭ يېتەكچىسى، ھەم ئاشخانىنىڭ باشقۇرغۇچىسى، ھەم چاي قۇيىدىغان كۆتكۈچى بولغان. ئۇ تۆۋەندىن كەلگەن ئاساسىي قاتلام كادىرلىرى ۋە دېھقان، چارۋىچىلارغا تېخىمۇ ئەتراپلىق مۇلازىمەت قىلغان. ئۇ، خىزمەتتە ئەستايىدىل، ھېساباتتا ئىنچىكە بولۇپ، بۇ مېھمانخانىنىڭ پايدىسىنى يىلدىن يىلغا ئاشۇرغان. 1971 - يىلى 8000 يۈەن، 1979 - يىلى 18 مىڭ يۈەن پايدا ئالغان. ئۇ ھەمىلا يەردە ئۆزىگە پىشقەدەم كومپارتىيە ئەزاسىلىق ئۆلچىمى بويىچە قاتتىق تەلەپ قويغان، بەزىدە مېھمانخانىنىڭ ئاشخانىسىدا بىرەر ۋاق تاماق يېسە ياكى بىرەر رومكا ھاراق ئىچسە شۇ يەردىلا پۇل تۆلىگەن، ھەرگىز بىخۇتلۇق قىلمىغان. ئۇ، ئۆزى ئۆلگە بولۇپلا قالماي، بارلىق ئىشچى - خىزمەتچىلەرگىمۇ شۇنداق تەلەپ قويغان، ئونىڭ تۇرمۇشى جاپالىق، ئاددىي - سادىدا ئۆتكەن. ئۇ، «ئىشچى - دېھقان - ئەسكەرلەر» مېھمانخانىسىدا ئىشلەۋاتقان مەزگىلدە، ئائىلىسىدىكى يەتتە كىشى بىر يېرىم ئېغىزلىق شارائىتى ناچار، پاكار ئۆيدە سەككىز يىل ئولتۇرغان بولسىمۇ، بۇنى زادىلا تىلغا ئالمىغان. 1978 - يىلغا كەلگەندىلا ئاندىن ئىدارىدىن ئۇنىڭغا ئۈچ ئېغىزلىق ئۆي بەرگەن. ئۇ، 1979 - يىلى ناھىيىلىك تەمىنات - سودا كوپېراتىپىنىڭ مۇئاۋىن مۇدىرلىقىغا يۆتكەلگەن. 1980 - يىلى تەمىنات - سودا كوپېراتىپى ئىككى كورپۇس بىنا سېلىپ ئونىڭغا بىر يۈرۈش كەڭتاشا ئۆي

تەقسىم قىلغاندا، ئۇ بۇ ئۆينى ئالماي پېنسىيىگە چىققان بىر ئىشچىغا ئۆتۈنۈپ بەرگەن. ئۇنىڭ خوتۇن - بالىلىرى گەپ قىلغاندا ئۇ سەۋرچانلىق بىلەن: ئولتۇرغىدەك ئۆي بولسىلا بولىدىمۇ، ھازىر ئىدارىمىزدىكى نۇرغۇن ئادەملەر قېيىنچىلىقتا ئۆتۈۋاتامدۇ، دەپ ئۇلارغا تەربىيە بەرگەن. ئۇنىڭ ئىستىلى دۇرۇس ئىدى، بولۇپمۇ پەرزەنتلىرىنى مەكتەپتە ئوقۇتۇش ۋە ئىشچى - كادىرلىققا قوبۇل قىلىش مەسىلىلىرىدە ھەرگىز ئالاھىدە بولۇۋالمايتتى. ئۇ دائىم بەش بالىسىغا: ئىستىقبالىڭلارنى ئۆزۈڭلارغا تايىنىپ ھەل قىلىڭلار، ھەرگىز مېنىڭ مۇناسىۋىتىمگە تايىنىپ ناتوغرا ئىستىل بىلەن شۇغۇللانماڭلار، دەپ تەربىيە بېرەتتى. ئۇنىڭ خىزمەتكە چىققان تۇنجا بالىسىنىڭ بىرىلا ئورنىغا ئېلىش بەلگىلىمىسى بويىچە ئورۇنلاشتۇرۇلغاندىن باشقا، قالغان ئۈچ بالىسى تەشكىلىي پرىنسىپ بويىچە ئورۇنلاشتۇرۇلغان. ئۇنىڭ ئايالى شېن فۇخۇا روھىي كېسەللىككە گىرىپتار بولۇپ قالغاندى، شۇ چاغدا ئۇنىڭ ئائىلىسىدە ئادەم كۆپ بولغاچقا، تۇرمۇشى قىيىنچىلىقتا ئۆتكەن بولسىمۇ، ئۇ، تەشكىلنىڭ ئېتىبار بېرىشىنى تەلەپ قىلماي، ئائىلىسىدىكىلەرگە باشلامچىلىق قىلىپ قىيىنچىلىقنى يەڭگەن. ئۇ 1983 - يىل 6 - ئاينىڭ 5 - كۈنى كېسەل بىلەن 64 يېشىدا ئالەمدىن ئۆتتى.

كوندۇكۇر (1914 — 1983) ئايال، موڭغۇل، بورتالا شەھرىنىڭ چىندىل يېزىسىدىن، ساۋاتسىز. ئۇ، كىچىكىدىن تارتىپلا ئائىلىسى نامرات ئىدى. دادىسى پومېشچىككە يېرىم ئۆمۈر يىللىقچى بولۇپ ئىشلىگەن، كېيىن گومىنداڭ ئارمىيىسى ئىچىدە پاجىئەلىك ئۆلۈپ كەتكەن، شۇنىڭ بىلەن پومېشچىك قەرزنى سۈيلەپ ئۇنىڭ ئانىسىنى تۇتۇپ كەتكەن، نەتىجىدە ئۆيدە بەش ياشلىق كوندۇكۇر بىلەن ئۇنىڭ ئۈچ ياشلىق ئىنىسى قالغان. بۇ چاغدا ئۇلارنىڭ يىللىقچى بولۇپ ئىشلەۋاتقان تاغىسى ئۇلارنى ئۆزىنىڭ غېرىبانە كۇلىبىسىگە ئېلىپ كەتكەن. كوندۇكۇر 17 ياشقا كىرگەندە يىللىقچى بوگىجا بىلەن توي قىلغان. ئۇزاق ئۆتمەي ئىنىسى، ئېرى ۋە ئوغلى كەينى - كەينىدىن ئۆلۈپ كەتكەن. پومېشچىك يەنە ئۇنىڭ قىزىنى تۇتۇپ كەتكەن. بورتالا ئازاد بولغاندىن كېيىن، جۇڭگو كومموئىنستىڭ پارتىيىسىنىڭ رەھبەرلىكىدە پومېشچىكلار بىلەن كۈرەش قىلغان، يەرگە ئېرىشكەن، يېڭى ئۆي سېلىۋالغان، بۇ زور ئۆزگىرىشلەردىن ئۇ، جۇڭگو كومموئىنستىڭ پارتىيىسى بولمىسا، يېڭى جۇڭگونىڭ بولمايدىغانلىقىنى، كوممۇنىستىڭ پارتىيىگە ئەگىشىپ تەۋرەنمەي ماڭغاندىلا، ئاندىن نامراتلار چىقىش يولى تاپالايدىغانلىقىنى چۈشەنگەن. 1953 - يىلى كوپېراتسىيىلىشىش داۋامىدا ئۇ ئۆيىمۇ ئۆي قاتراپ يۈرۈپ، توققۇز ئائىلىلىك نامرات دېھقان بىلەن بىرلىشىپ، يېزا بويىچە تۇنجى ھەمكارلىق گۇرۇپپىسىنى قۇرغان. 1954 - يىلى ئۇ، چوڭ بىر پارچە قىزىل قەغەزگە ئىلتىماس يېزىپ، تېرىلغۇ ئۇلىغىنى يېتىلەپ، دېھقانچىلىق سايمانلىرىنى كۆتۈرۈپ، كوپېراتىپقا قاتنىشىشقا تۇنجى بولۇپ تىزىملاتقان، باشلانغۇچ كوپېراتىپ، ئالىي كوپېراتىپتىن خەلق گۇڭشېڭىچە، ئۇ، پارتىيىنىڭ رەھبەرلىكىدە بىر قەدەم - بىر قەدەمدىن ئېڭ ئالدىدا ماڭغان. 1958 - يىلى ئۇ دېھقانچىلىق رايونىدىن يامانتام ئوتلىقىغا يۆتكىلىپ، مال باققان. «چوڭ سەكرەپ ئىلگىرىلەش» مەزگىلىدە، ئۇ، كېچە - كۈندۈز دېمەي ئىشلىگەن، ئوغۇت توپلاش دولقۇنىدا ئۇ تام ئۈرۈش ماھىرلىرى بىلەن تام ئۈرۈگەن. تام ئۈرۈش ماھىرلىرى بىر كۈندە 36 تامنى ئۈرۈسە، ئۇ 41 تامنى ئۈرۈگەن. يازلىق يىغىم مەزگىلىدە ئۇ ئۇستا ئورمىچىلار بىلەن ئورما ئۈرۈشتا بەسلىشىپ، بىر كۈندە يەتتە مۇ ئورما ئورغان، ئۇستا ئورمىچىلار ئۇنىڭغا بىر كېچە - كۈندۈزدە ئاران يېتىشكەن. قىشتا سۇ ئامبىرى ياسىغاندا، ئۇ توپىنىڭ توڭلاپ كەتكىنىگە پىسەنت قىلماي، بىر كۈندە 4.5 كۇب مېتر توپا قېزىپ، ئىش ئورنىدا توپا قېزىش ماھىرى بولۇپ قالغان.

1960 - يىلى ئەتىيازدا ئوتلاقتا كۆرۈلۈپ باقمىغان قۇرغاقچىلىق يۈز بېرىدۇ. ساغلىقلار يەيدىغان ئوت بولمىغاچقا، قوزىلارغا سوت يېتىشمەيدۇ. ئۇ بېقىۋاتقان قويلار ۋە 40 قوزا ئۆلۈم خەۋپىگە دۇچ كېلىدۇ. مۇشۇنداق قىيىن پەيتتە، ئۇ ئائىلىسىدىكىلەرگە باشلامچىلىق قىلىپ، ئاپەتكە تاقابىل تۇرۇپ، چارۋىلارنى قوغداشقا ئاتلىنىدۇ. ساغلىقلار يەيدىغان ئوت قالمىسا ئۇ، تاغ - جىرالاردىن ئېشىپ ئوت - چۆپ ئېلىپ كېلىدۇ. قوزىلار سوتسىز قالسا، ئۇ ئۆزى ئىچىدىغان سوتنى، ئۆزى يەيدىغان ئوننى ئاشۇرۇپ قېلىپ، ئىككىسىنى

ئارىلاشتۇرۇپ، بۇتۇلكىغا قاچىلاپ، قوزىلارغا ئىمىتىدۇ، بوتۇلكا يېتىشمىسە، بىر يۇتۇم - بىر يۇتۇمدىن ئاغزىدا ئىچكۈزىدۇ. شۇ يىلى ئۇ قوزىلارنى تولۇق ئەي قىلىشتەك ئەلا نەتىجىسى بىلەن ئېغىر تەبىئىي ئاپەت ئۈستىدىن غەلىبە قىلىدۇ. كوپىراتسىيىلىشىشتىن خەلق گۈڭشېسىغىچە بولغان توققۇز يىلدا، ئۇ ھەر يىلى ئەمگەك نەمۇنىچىسى بولۇپ باھالىنىپ، شەرەپ بىلەن ناھىيىلىك، ئاپتونوم ئوبلاستلىق، ئاپتونوم رايونلۇق ئەمگەك نەمۇنىچىلىرى يىغىنىغا قاتناشقان. ئۇ كىچىكىدىن تارتىپلا ئازاب، ئوقۇبەتنى كۆپ تارتقان. ئىنتىقامى چوڭقۇر بولغاچقا، سىنىپىي قېرىنداشلىرىغا بەك كۆڭۈل بۆلەتتى. 1965 - يىلى چارۋىچىلىق ئەترىتىگە ئۈچ ئۈيغۇر چارۋىچى يۆتكىلىپ كېلىدۇ. ئۇ، بۇ ئۈچ ئائىلىلىك يېڭى چارۋىچىنىڭ تېخى ئائىلىسىنى كۆچۈرۈپ كەلمىگەنلىكىنى ئۇقۇپ، ئۇلارنى ئاۋۋال ئۆز ئۆيىدە تۇرۇشقا تەكلىپ قىلىدۇ. ئۇ، كۈندۈزى ئۇلارغا تاماق ئېتىپ بەرسە، ئاخشىمى ئۇلار ئۈچۈن قاراۋۇللۇق قىلىدۇ. يەنە ئۇلارغا 15 كىگىز باستۇرۇپ بېرىپ، ئۇلارنىڭ كىگىز ئۆي ياسىۋېلىشىغا ياردەم بېرىدۇ. سەككىز يىلدىن بۇيان چارۋىچىلىق رايونىغا ئون نەچچە ئائىلىلىك چارۋىچى كەلگەن، ئۇ، ھەر بىر چارۋىچى ئائىلىسىدە چوڭقۇر مېھرى - مۇھەببەت قالدۇرغان. بىر قېتىم ئابدۇكېرىمنىڭ ئايالى ئېغىر كېسەل بولۇپ قېلىپ جىددىي دوختۇرخانىغا ئاپىرىپ داۋالىتىشقا توغرا كېلىدۇ، ئەمما ئۇنىڭ ئالتە بالىسىغا قارايدىغان، بىر قورۇ قويىنى باقىدىغان ئادەم يوق بولۇپ قالىدۇ. كوندۇكۇر بۇنى ئۇققاندىن كېيىن، تەشەببۇسكارلىق بىلەن ئابدۇكېرىمنىڭ ئۆيىگە بېرىپ، ئۇنىڭ قويلىرىغا ھەم بالىلىرىغا قاراپ بېرىدۇ. ئابدۇكېرىم ئەر - ئايال ئامان - ئېسەن ئۆيىگە قايتىپ كېلىپ، قويلىرىنىڭ سېمىز تېمەن تۇرغانلىقىنى، ئۆيلىرىنىڭ رەتلىك، پاكىز ئىكەنلىكىنى، بالىلىرىنىڭ يېڭى كىيىم - كېچەك كىيىۋالغانلىقىنى كۆرۈپ، ھاياجانلانغان ھالدا: ئاچا، سىز ھەقىقەتەن بىزنىڭ غەمگۈزارىمىز ئىكەنسىز، دەيدۇ. ئوتلاقتا كىمنىڭ ئۆيىدە قىيىنچىلىق بولسا، ئۇ خۇشاللىق بىلەن ياردەم بېرىدۇ. ئۇ دائىم ئاممىغا ئاشلىق ئەكىلىپ، كىگىز باستۇرۇپ، ئوتۇن ئەكىلىپ، ئاغامچا ئېشىپ، كىيىم تىكىپ بېرىدۇ. ئۆزى قىيىنچىلىقتا قالغاندا ھەرگىز ۋايسىمىغان. بىر يىلى ئۇ ئېرى بىلەن بىللە تاغ ئىچىدە قىشلاقنى بېقىشقا قالىدۇ. قىشلاققا ئۆتىدىغان تاغ ئېگىز، يول يىراق بولغاچقا، ئۇ يەرگە ئادەملەر ئاز كېلەتتى. ئاشلىق ۋە سۇ تېپىش ئىنتايىن قولايسىز ئىدى. ئۇ، ئوتلاققا ياخشى قاراش ئۈچۈن، ئوتلاق كۆچۈش پەسلىدە، ئوچۇقچىلىقتا يېتىپ - قوپۇپ، يېرىم ئايدىن كۆپرەك ئۆيىگە قايتمايدۇ. 1965 - يىلى يازدا چارۋىچىلىق رايونىدا يۇڭ قىرقىشقا ئەمگەك كۈچى يېتىشمىگەندە يۇڭ قىرقىش گۈرۈپپىسىغا ئاكتىپلىق بىلەن قاتناشقان. ئىش ئەمدىلا باشلانغاندا ئۇ، قوپال قايچىنى ئىشلىتەلمەي، گاھىدا يۇڭنى چالا قىرقىپ قويسا، گاھىدا قوينىڭ تېرىسىنى كېسىۋېتىدۇ، بىر كۈن ئىشلەپ قوللىرى قاپىرىپ، بېغىشلىرى ئېگىلمەس بولۇپ كېتىدۇ. باشقىلار بىر كۈندە نەچچە ئون قوينىڭ يۇڭىنى قىرقىسا، ئۇ، ئاران ئون نەچچە قوينىڭ يۇڭىنى قىرقىيدۇ. جاپالىق ئۆگىنىش ئارقىلىق، ئۇ بىر كۈندە 60 قوينى قىرقىيدىغان سەۋىيىگە يېتىپ، ئادەتتىكى ئەرلەردىن ئېشىپ كېتىدۇ. چارۋىچىلار ئۇنى ئوتلاقتىكى تۇنجى ئايال يۇڭ قىرقىش قەھرىمانى دەپ تەرىپلىشىدۇ. ئۇ، 1966 - يىل 8 - ئاينىڭ 25 - كۈنى شەرەپ بىلەن جۇڭگو كوممۇنىستىك پارتىيىسىگە كىرىدۇ. 1968 - يىلى ئاممىنىڭ سايلىشى بىلەن ئاپتونوم رايونلۇق ئىنقىلابىي كومىتېت دائىمىي كومىتېتىنىڭ ئەزاسى، ئوبلاستلىق ئىنقىلابىي كومىتېت دائىمىي كومىتېتىنىڭ ئەزاسى بولىدۇ. شۇ يىلى ئۇ، ئاپتونوم رايون ئاچقان ئۈچ قېتىملىق يىغىنغا قاتنىشىدۇ. ئۇ 1 - قېتىملىق يىغىندىن قايتىپ كېلىپ، ئائىلىسىدىكىلەرنى باشلاپ ئەمگەك كۈچى كەم بولغان سىرەكنىڭ ئېغىلىدىكى قىغنى چىقىرىشقا ياردەملىشىدۇ. 2 - قېتىملىق يىغىندىن چۈشتىن بۇرۇن قايتىپ كېلىپلا، چۈشتىن كېيىن مال باققىلى بارىدۇ. 3 - قېتىملىق يىغىندىن چۈشتىن كېيىن قايتىپ كېلىپ، شۇ ئاخشىمىلا قاراۋۇللۇققا چىقىدۇ. 1970 - يىلى ئۇ، ئوبلاستتا ئېچىلغان ماۋزېدۇڭ ئىدىيىسىنى جانلىق ئۆگىنىپ، جانلىق ئىشلىتىش ئاكتىپلىرى قۇرۇلتىيىغا قاتنىشىدۇ. 1973 - يىلى ئوبلاستلىق 3 - نۆۋەتلىك ئاياللار قۇرۇلتىيىغا قاتنىشىپ، ئوبلاستلىق ئاياللار بىرلەشمىسىنىڭ مۇئاۋىن مۇدىرى بولۇپ سايلىنىدۇ (ئىشلەپچىقىرىشتىن ئايرىلمىغان). 1975 - يىل 1 - ئايدا ئۇ، خەلق ۋەكىلى سۈپىتىدە شەرەپ بىلەن 4 - نۆۋەتلىك مەملىكەتلىك خەلق قۇرۇلتىيىغا قاتنىشىدۇ.

ئۇ 1983 - يىل 8 - ئاينىڭ 19 - كۈنى يۇقىرى قان بېسىم كېسەللىكى بىلەن داۋالاش ئۈنۈم بەرمەي 69 يېشىدا ئالەمدىن ئۆتتى.

ئەمىرالى ئىبرايقان (1924 — 1984) ئەر، قازاق، بورتالا شەھىرىدىن، ئوقۇتقۇچى. ئۇ، 1949 - يىلى ئىنقىلابقا قاتناشقان. 1950 - يىلى ماۋارىپ خىزمىتى بىلەن شۇغوللىنىشقا باشلىغاندىن كېيىن، بورتالا قازاق باشلانغۇچ مەكتىپىدە ئوقۇتقۇچى، دالتۇ يېزىسىدىكى قازاق باشلانغۇچ مەكتىپىنىڭ مۇدىرى بولغان. ئۇ ئوقۇتقۇچى بولغان 40 نەچچە يىلدا خىزمەتنى بېرىلىپ ئىشلىگەن. ئۇ دالتۇ يېزىسىدىكى قازاق باشلانغۇچ مەكتىپىگە مۇدىر بولغان مەزگىلدە، ئوقۇتۇش سۈپىتىنى ئۆستۈرۈش ئۈچۈن موڭغۇل، خەنزۇ ئوقۇتقۇچىلار بىلەن بىردەك ئىتتىپاقلىشىپ، تىرىشچانلىق بىلەن ئىشلەپ ئىقتىسادچىللىق بىلەن ئوقۇتۇش پائالىيىتىنى ئاكتىپ قانات يايدۇرۇپ، ئائىلىلەرنى سەۋرچانلىق بىلەن ياخشى زىيارەت قىلغان. «مەدەنىيەت زور ئىنقىلابى» مەزگىلىدە خاتا ھالدا تەنقىد قىلىنغان بولسىمۇ، لېكىن ئۇ باشتىن - ئاخىر پارتىيىنىڭ سىياسىتىگە قەتئىي ئىشەنگەن. 70 - يىللارنىڭ ئاخىرىدا پارتىيە تەشكىلاتى ئۇنى ئاقلاپ چارۋىچىلىق رايونى باشلانغۇچ مەكتەپلىرىنىڭ باشقۇرغۇچىلىقىغا تەيىنلىگەن. ئۇ ياشىنىپ قالغىنىغا ۋە سالامەتلىكىنىڭ ناچارلىقىغا قارىماي، ئانقا مىنىپ ياكى ھارۋىدا ئولتۇرۇپ، ئوقۇغۇچىلارغا كېرەكلىك ئاشلىق، ياغ، گۆش، كۆكتاتلارنى چەت، تاغلىق رايونلارغىچە يەتكۈزۈپ بەرگەن. ئۇ، 1984 - يىل 5 - ئايدا كېسەل بىلەن 60 يېشىدا ئالەمدىن ئۆتتى.

لى سۈيفېڭ (1928 — 1984) ئايال، خەنزۇ، شەنشى ئۆلكىسىنىڭ شىنشيانڭ ناھىيىسىدىن، ئۇ، 1954 - يىل 3 - ئايدا غەربىي شىمال يېزا ئىگىلىك شۇيۈەننىڭ ئالىي تېخنىكۇم سىنىپىنى پۈتتۈرگەن. 1954 - يىل 4 - ئايدىن 1961 - يىل 3 - ئايغىچە ئاپتونوم رايونلۇق سۈچىلىق نازارىتىدە تېخنىك بولغان. 1961 - يىل 3 - ئايدىن 1965 - يىلغىچە بورتالا ئوبلاستلىق سۈچىلىق خىزمىتى ئەترىتىنىڭ تېخنىكى بولغان. 1975 - يىلى «1 - ماي» سۇ ئامبىرى قوماندانلىق شتابىغا، كېيىن بورتالا ناھىيىلىك سۇ - ئېلېكتر ئىدارىسىگە يۆتكىلىپ تېخنىك، يارەمچى ئىنژېنېر بولغان. ئۇ، ئاپتونوم رايون، بورتالا موڭغۇل ئاپتونوم ئوبلاستى ۋە بورتالا شەھىرىنىڭ سۈچىلىق سېپىدە 30 يىلدىن ئارتۇق ئىشلىگەن. شىخەنزىدىكى داچۇنگۇ سۇ ئامبىرى قۇرۇلۇشى، مىچۇەندىكى «مېڭجىن» سۇ ئامبىرى، «1 - ئاۋغۇست» سۇ ئامبىرى قۇرۇلۇشى، يەنسىخەي سۇغىرىش رايونى قۇرۇلۇشى، ئۇرۇمچى شەھىرىدىكى ئۇلامباي سۇ ئامبىرى قۇرۇلۇشى، تىنچلىق ئۆستىگى قۇرۇلۇشى، ئارىشاڭ ناھىيىسىدىكى ئەنگلىگ غول ئۆستىگى قۇرۇلۇشى، بورتالا «يېڭى ھايات» گۈڭشېسىدىكى 3 - غول ئۆستەڭ ۋە كۆچۈرمە قۇرۇلۇشى، شۇنداقلا شىنتارا غول ئۆستىگى قۇرۇلۇشى، «ئىتتىپاق» سۇ ئامبىرى، «1 - ماي» سۇ ئامبىرى قاتارلىق ئون نەچچە تۈرلۈك قۇرۇلۇشنى لايىھىلەش ۋە ياساش ئىشىغا قاتناشقان. ئۇ خىزمەتتە شەرت قويۇپ تۇرۇۋالماي، ئۆزى قەيەرگە كېرەكلىك بولسا، شۇ يەرگە بېرىپ ئىشلىگەن. 1963 - يىلى ئۇ بورتالا «يېڭى ھايات» گۈڭشېسىدىكى 3 - غول ئۆستەڭ بىلەن چوڭ كۆچۈرمىنى لايىھىلەش ۋە ياساشقا مەسئۇل قىلىنغاندا، ئىش ئورنىدا بىر يەلدىن ئارتۇق چېڭ تۇرغان. ئۇ، ھەر كۈنى ئون نەچچە كىلومېتر يول يۈرۈپ، قۇرۇلۇش ئەھۋالىنى تەكشۈرگەن بولسىمۇ، قىلچە ۋايسىمىغان. بىر قېتىم ئۇ سالامەتلىكى ناچارلىشىپ ئىش ئورنىدا يېقىلىپ قالغان بولسىمۇ، ئازراقلا ئارام ئېلىۋېلىپ يەنە داۋاملىق ئىشلىگەن. ئۇ ئۈزۈن مەزگىل دالىدا ئىشلىگەچكە، رېماتىزىم خاراكتېرلىق يۈرەك كېسەللىكىگە گىرىپتار بولۇپ قېلىپ، 1969 - يىلى چوڭ ئوپېراتسىيە قىلىنغان. ئوپېراتسىيەدىن كېيىن، تېننىسنىڭ ئاجىزلاپ كەتكىنىگە قارىماي، «ئىتتىپاق» سۇ ئامبىرى بىلەن «1 - ماي» سۇ ئامبىرى ئىش ئورنىدا تاكى 1975 - يىلى قۇرۇلۇش تاماملانغانغا قەدەر چېڭ تۇرغان. ئۇ، 30 نەچچە يىلنى بىر كۈندەك ئۆتكۈزۈپ، دائىم ئۇن - تېنىسىز ئەمەلىي، جاپالىق، بېرىلىپ خىزمەت قىلغان. ئۇ پۈتۈن ئۆمرىدىكى زېھنىي قۇۋۋىتىنى چېگرا رايونىنىڭ سۇ قۇرۇلۇشىغا تەقدىم قىلدى. ئۇ، 1984 - يىل 6 - ئاينىڭ 9 - كۈنى كېسەل بىلەن 56 يېشىدا ئالەمدىن ئۆتتى.

شالمك (1914 — 1984) ئەر، موڭغول، ساۋاتسىز، بورتالا شەھىرى شويىڭپەن رايونى دولانتى بۇلاق كەنتىدىن. ئۇ نامرات ئائىلىدىن كېلىپ چىققان بولۇپ، ھەقىقىي مۇمىن دېھقان ئىدى. 1954 - يىلى ئۇ، شويىڭپەن رايونى 1 - ئىشلەپچىقىرىش كوپېراتىپىنىڭ باشلىقى بولغان، شۇ يىلى جۇڭگو كومموئىستىك پارتىيىسىگە كىرگەن. 1966 - يىلدىن كېيىن دولانتى بۇلاق چارۋىچىلىق ئەترىتىنىڭ باشلىقى، دوربارتوغا چارۋىچىلىق فېرمىسى پارتىيە ياچېيكىسىنىڭ شۇجىسى بولغان، شۇنىڭ بىلەن بىللە يەنە شويىڭپەن رايونى پارتىيە ياچېيكىسىنىڭ ئەزاسى بولغان. ئۇ ئىجارە ھەققىنى كېمەيتىش، زومىگەرلەرگە قارشى تۇرۇش، يەر ئىسلاھاتى، كوپېراتسىيلىشىش ۋە خەلق گۇڭشېسى قۇرۇش قاتارلىق دەۋرلەردە كۆرەشكە باتۇرلۇق، باشلامچىلىق ۋە ئاكتىپلىق بىلەن قاتناشقان، بولۇپمۇ سوتسىيالىستىك قۇرۇلۇش دەۋرىدە، چارۋىچىلىق رايونلىرىنىڭ قالاق قىياپىتىنى ئۆزگەرتىش ئۈچۈن، چارۋىچىلارغا باشلامچىلىق قىلىپ سۇ ئىنشائاتى بىلەن شۇغۇللىنىپ، قوتان ياساپ، چارۋىچىلىقنى ئاكتىپ راۋاجلاندۇرۇپ، كۆپ قېتىم ئوبلاست، ناھىيە بويىچە چارۋىچىلىق سېپىدىكى ئىلغار ئىشلەپچىقارغۇچى دېگەن نامغا ئېرىشىپ، ئامما ئارىسىدا ناھايىتى يۇقىرى ئابرويغا ئېرىشكەن. ئۇ 1984 - يىل 8 - ئايدا كېسەل بىلەن 66 يېشىدا ئالەمدىن ئۆتتى.

داستان شېرىپجان (1957 — 1984) ئەر، قازاق، بورتالا شەھىرى ئارالتوقاي چارۋىچىلىق فېرمىسىدىن، چارۋىچى. ئۇ، چارۋىچى ئائىلىسىدە دۇنياغا كەلگەن بولۇپ، كىچىكىدىن تارتىپلا چارۋىچىلىقنى قىزغىن سۆيەتتى. 1982 - يىلدىن باشلاپ ئۇدا ئۆچ يىل ئارالتوقاي چارۋىچىلىق فېرمىسى بويىچە مۇنەۋۋەر چارۋىچى بولۇپ باھالانغان. 1984 - يىل 10 - ئاينىڭ 3 - كۈنى شىمالىي تاغدا مال بېقىۋاتقاندا، قويلىرىنى خارېۇخ ئۆستىڭگە سۈغارغىلى ئېلىپ بارىدۇ. ئۆستەڭ قىرى بەك تىك ۋە سىلىق بولغاچقا، 100 دىن ئارتۇق قوي ئۆستەڭگە چۈشۈپ كېتىدۇ. ئۇ ئۆزىنىڭ خىيىم - خەتىرىگە قارىماي ئۆستەڭگە چۈشۈپ قويلىرىنى قۇتقۇزىدۇ. ئۇ 60 قوينى قۇتقۇزۇپ ھېرىپ ھالسىدىن كەتكەندە قالغان قويلار بىلەن بىللە سۇدا ئېقىپ كېتىپ قۇربان بولىدۇ. شۇ يىلى ئۇ 27 ياشتا ئىدى.

شالك پېيرۇك (1925 — 1985) ئەر، خەنزۇ، شەندۇڭ ئۆلكىسىنىڭ لىنچىڭ ناھىيىسىدىن، ناھىيىلىك ئىشچىلار ئۇيۇشمىسىنىڭ مۇئاۋىن رەئىسى بولغان. ئۇ 1943 - يىلى ئىنقىلابقا قاتناشقان، 1948 - يىلى جۇڭگو كومموئىستىك پارتىيىسىگە كىرگەن. ئۇ، قىسمدا جەڭچى، كاتىپ، يېڭىنىڭ مۇئاۋىن سىياسىي رەھبىرى قاتارلىق ۋەزىپىلەرنى ئۆتىگەن. 1952 - يىلى كەسىپ ئالماشتۇرۇپ، جىڭ ۋە ئارىشاك ناھىيىلىرىدە خىزمەت قىلغان. 1980 - يىلى بورتالاغا يۆتكىلىپ، «يېڭى ھايات» گۇڭشېسىغا مۇئاۋىن باشلىق بولغان. 1963 - يىلى ناھىيىگە يۆتكىلىپ، دېھقانچىلىق، چارۋىچىلىق بويىچە رەھبەرلىك خىزمىتىنى ئىشلىگەن. ئۇ دائىم دېھقانچىلىق، چارۋىچىلىق رايونلىرىغا بېرىپ، تەكشۈرۈپ تەتقىق قىلغان. پارتىيىنىڭ مىللىي سىياسىتىنى باشلامچىلىق بىلەن ئىجرا قىلىپ، ئاز سانلىق مىللەتلەرنىڭ ئۆرپ - ئادىتىگە ئاڭلىقلىق بىلەن رىئايە قىلغان. ئۇ تۇرمۇشتا ئاددىي - سادىدا بولۇپ، ھەر مىللەت كادىرلىرى بىلەن ئىتتىپاقلىشىپ بىرلىكتە ئىشلەپ، بورتالانىڭ دېھقانچىلىق، چارۋىچىلىقىنىڭ راۋاجلىنىشى ئۈچۈن تۆھپە قوشقان. ئۇ، 1985 - يىل 2 - ئاينىڭ 27 - كۈنى كېسەل بىلەن 60 يېشىدا ئالەمدىن ئۆتتى.

تۇراخۇن مەمتىلى (1920 — 1985) بورتالا شەھىرىدىن، يېزا باشلىقى بولغان. ئۇ 1945 - يىلى ئۇچ ۋىلايەت ئىنقىلابى ئارمىيىسىگە قاتناشقان، 1947 - يىلى يۇرتىغا قايتىپ دېھقانچىلىق قىلغان، 1952 - يىلى گۆلۈمتۇ كەنتىنىڭ باشلىقى بولغان، 1958 - يىلى ھۆكۈمەت بىلەن خۇسۇسلار شېرىكچىلىكىدىكى «ئالغا» چارۋىچىلىق فېرمىسىنىڭ باشلىقى بولغان، 1983 - يىلى ئۇ ئۇتبۇلاق گۇڭشېسىنىڭ باشلىقى بولۇپ يۆتكەلگەن. گۇڭشې يېزىغا ئۆزگەرتىلگەندىن كېيىن يېزا باشلىقى بولغان. ئۇ ئىنقىلابقا قاتناشقان 40 يىلدىن بۇيان ئىستىبلدا دېموكراتىك، ئىش بېجىرىشتە ئادىل بولغان، قايسى ئورۇنغا يۆتكەلسۇن، ئىش بولسا مەسلىھەت بىلەن قىلغان. تۇرمۇشتا ئاددىي - سادىدا، ئۇچۇق - يورۇق بولغان، ئالاھىدە بولۇۋالمىغان. ئۇ، 1985 - يىل 3 - ئاينىڭ 25 - كۈنى كېسەل بىلەن 65 يېشىدا ئالەمدىن ئۆتتى.

2. دەم ئېلىشقا چىققان كادىرلار جەدۋىلى

بورتالا شەھىرىدىكى 1985 - يىلدىن ئىلگىرى دەم ئېلىشقا چىققان كادىرلار

ئىسىم - فامىلىسى	جىنسى	مىللىتى	تۇغۇلغان ۋاقتى	يۇرتى	دەم ئېلىشقا چىققىتىن ئىلگىرىكى ۋەزىپىسى	خىزمەتكە قاتناشقان ۋاقتى	دەم ئېلىشقا چىققان ۋاقتى
سۈن جيەنفا	ئەر	خەنزۇ	1922.10	خېبېي	شەھەرلىك سىياسىي كېڭەشنىڭ مۇئاۋىن رەئىسى	1938.6	1982.12
ئابدۇلھەمىت			1923	شىنجاڭ بورتالا		1946	1983.5
شۇ دېيۇ	ئەر	خەنزۇ	1924	ھېيجىڭ	شەھەرلىك يېزا ئىگىلىك ئىدارىسىنىڭ كادىرى	1945.7	1983.7
شيي جۈڭفۇ	ئەر	خەنزۇ	1923.6	خېبېي	شەھەرلىك كەمبەغەل دېھقانلار ئۈيۈشمىسىنىڭ مۇئاۋىن رەئىسى	1938.9	1983.8
جەي يۈڭدې	ئەر	خەنزۇ	1924.5	خېنەن	شەھەرلىك خەلق ئىشلىرى ئىدارىسىنىڭ مۇئاۋىن باشلىقى	1942.7	1983.8
گو دېەندۇڭ	ئەر	خەنزۇ	1922	شەندۇڭ	شەھەرلىك تەمىنات - سودا كوپېراتىپىنىڭ مۇدىرى	1946.5	1983.8
مەمەت خېۋىر			1911	شىنجاڭ غۇلجا		1944	1983.9
ئابدۇقادىر مەمەت			1921.3	شىنجاڭ بورتالا	شەھەرلىك تەمىنات - سودا كوپېراتىپىنىڭ كادىرى	1944.10	1983.9
يۈسۈپجان ئېزىز			1924	شىنجاڭ	شەھەرلىك سوت مەھكىمىسىنىڭ كادىرى	1944	1983.9
جاڭ باڭجۇن	ئەر	خەنزۇ	1919	گەنسۇ	شەھەرلىك تاشقى سودا ئىدارىسىنىڭ كادىرى	1949.9	1983.9
ئەمەتجان يۈسۈپ			1922	شىنجاڭ بورتالا	شەھەرلىك يېزا - ئىگىلىك ماشىنىلىرى پونكىتىنىڭ كادىرى	1945.4	1983.9
جالكوف	ئەر	قازاق	1920.5	شىنجاڭ بورتالا	شەھەرلىك دوختۇرخانىنىڭ كادىرى	1947	1983.9
جاڭ جېنباك	ئەر	خەنزۇ	1927.7	لياۋنىڭ	يېزا ئىگىلىك ماشىنىلىرىنى رېمونت قىلىش - ياساش زاۋۇتىنىڭ كادىرى	1948.3	1984.6
زېھىم بىلال			1925	شىنجاڭ بورتالا	شەھەرلىك ئاشلىق ئىدارىسىنىڭ كادىرى	1948.3	1984.6
لى نەيۇبن	ئەر	خەنزۇ	1920.8	لياۋنىڭ	شەھەرلىك پەن - تېخنىكا كومىتېتىنىڭ كادىرى	1949.9	1984.7
ساڭگۇلۇپ	ئەر	موڭغۇل	1925.12.12	شىنجاڭ بورتالا	شويىگپەن رايونىنىڭ كادىرى	1947.8	1984.7

ئەدىرقان	ئەر	قازاق	1918.6	شىنجاڭ بورتالا	شەھەرلىك ئاشلىق ئىدارىسىنىڭ كادىرى	1949.8	1984.7
جۇنۇسباي	ئەر	قازاق	1924	شىنجاڭ بورتالا	ئارالتوقاي چارۋىچىلىق فېرمىسى ئاشلىق پونكىتىنىڭ كادىرى	1945.3	1984.7
شېن يۇنچياڭ	ئەر	خەنزۇ	1922	شىنجاڭ بورتالا	چىندېل يېزىسىنىڭ كادىرى	1949.9	1984.12
مۇسا خالى			1918	شىنجاڭ گۇچۇڭ	ئاشلىق پونكىتىنىڭ باشلىقى	1946.6	1984..12
سادىق روزى			1923	شىنجاڭ بورتالا	مالىيە ئىدارىسىنىڭ مۇئاۋىن باشلىقى	1945.1	1984.12
لىيۇ جىڭخا	ئەر	خەنزۇ	1924.5	خېنەن	«شەرق قىزارىدى» كىنو-خانىسىنىڭ جىڭلىسى	1949.3	1984.12
ئەسەمەس	ئەر	قازاق	1925	شىنجاڭ بورتالا	شامبان خارغىن چارۋىچىلىق فېرمىسىنىڭ كادىرى	1947.9	1985.1
ئەبىل بازاربېك	ئەر	قازاق	1925	شىنجاڭ غۇلجا	مۇئاۋىن ھاكىم	1946	1985.4
ئەيساخان ئىسما-ئىل			1929	شىنجاڭ قەشقەر	بازارلىق كومىتېتىنىڭ كادىرى	1946.10	1985.5
مەمەت تىمدىق			1925	شىنجاڭ بورتالا	ئۇتېزلاق يېزىلىق تەمىنات - سودا كوپىراتىپىنىڭ كادىرى	1947.7	1985.5
تۇرسۇن ئەخمەت			1925.9	شىنجاڭ غۇلجا	شەھەرلىك جامائەت خەۋپسىزلىكى ئىدارىسىنىڭ بۆلۈمچە باشلىقى	1948.6	1985.5
مايىنلۇ	ئەر	خەنزۇ	1930	خېنەن	شەھەرلىك ھۆكۈمەت ئىشخانىسىنىڭ كادىرى	1949.1	1985.5
توختى سېيىت			1925	شىنجاڭ سۇيدۇڭ	شەھەرلىك ئاشلىق ئىدارىسىنىڭ كادىرى	1944.10	1985.5
ياسىنجان			1929	شىنجاڭ بورتالا	شەھەرلىك ئاشلىق ئىدارىسىنىڭ بۆلۈمچە باشلىقى	1946.1	1985.5
جاڭ خېنيەن	ئەر	خەنزۇ	1923	شىنجاڭ قورغاس	شەھەرلىك سېمونت زاۋۇتىنىڭ كادىرى	1949.9	1985.5
مەمەت ئابدۇرېھىم			1923	شىنجاڭ ئاتۇش	شەھەرلىك ئاشلىق ئىدارىسىنىڭ كادىرى	1946.8	1985.5
كۇجە	ئەر	موڭغۇل	1924	شىنجاڭ شىخو	شەھەرلىك خەلق قۇرۇلتىيى دائىمىي كومىتېتىنىڭ مۇدىرى	1945.8	1985.7
نيۇ يىپىڭ	ئەر	خەنزۇ	1925.5	خېبېي	ئورگان پارتكوسىنىڭ شۇجىسى	1943.9	1985.7
زەينار	ئەر	قازاق	1925	شىنجاڭ بورتالا	دالتۇ يېزىسىنىڭ كادىرى	1946.9	1985.7
جاڭ فۇخي	ئەر	خەنزۇ	1922	شەنشى	شەھەرلىك يېزا - بازار كارخانىلىرى ئىدارىسىنىڭ مۇئاۋىن باشلىقى	1949.5	1985.7
مەمەت ئوسمان	،		1924	شىنجاڭ قەشقەر	بازارلىق كومىتېتىنىڭ كادىرى	1949.9	1985.7
موللا مۇسا			1927	شىنجاڭ قەشقەر	شەھەرلىك ئاشلىق ئىدارىسىنىڭ كادىرى	1945.2	1985.7

كۆك	ئەر	موڭغۇل	1924	شىنجاڭ بورتالا	شەھەرلىك سۇ ئېلېكتر ئىدارىسىنىڭ كادىرى	1946.10	1985.7
شېرىپ ھېلىم			1926	شىنجاڭ ئىلى	شەھەرلىك سوت مەھكىمىسىنىڭ كادىرى	1944.11	1985.7
ماجيەنلۇن	ئەر	خۇيزۇ	1932	گەنسۇ	كادىر	1949.9	1985.9
تيەن جياشىڭ	ئەر	خەنزۇ	1925.1	جياڭسۇ	شەھەرلىك جامائەت خەۋپسىزلىكى ئىدارىسىنىڭ كادىرى	1944.8	1985.11
بۇلەي	ئەر	موڭغۇل	1926.10	شىنجاڭ بورتالا	شەھەرلىك تەمىنات ـ سودا كوپىراتىپىنىڭ كادىرى	1946.10	1985.11
جاۋ فېڭتاڭ	ئەر	خەنزۇ	1925.4	خېبېي	شەھەرلىك ئاشلىق ئىدارىسىنىڭ كادىرى	1939.4	1985.11
چيەن جىۋىي	ئەر	خەنزۇ	1928.10	سىچۇەن	كېسەل بىلەن دەم ئېلىشقا چىققان كادىر	1948.4	1985.12
نۇردۇك	ئەر	موڭغۇل	1926	شىنجاڭ ئارىشاڭ	شەھەرلىك تەمىنات ـ سودا كوپىراتىپىنىڭ كادىرى	1948.10	1985.12
لى جىڭيۇ	ئەر	خەنزۇ	1929.10	شەنشى	شەھەرلىك ئۇرۇقچىلىق پونكىتىنىڭ كادىرى	1948.2	1985.12
ماشۇەندا	ئەر	خەنزۇ	1925.2	شەنشى	شەھەرلىك سانائەت ـ قاتناش ئىدارىسىنىڭ باشلىقى	1944.4	1985.12

3. ئىلغار شەخسلەر جەدۋىلى

ئىسىم فامىلىسى	جىنسى	مىللىتى	يۇرتى	تۇغۇلغان ۋاقتى	خىزمەت ئورنى	خىزمەتكە چىققان ۋاقتى	پارتىيە ئەزاسىمۇ، ئىتتىپاق ئەزاسىمۇ	مەلۇماتى	قاچان، قانداق ئورگان تەرىپىدىن، قانداق شەرەپ ناملىرىغا ئېرىشكەن.
سامدېن					بورتالا				1955 ـ يىل 1 ـ ئاينىڭ 4 ـ كۈنىدىن 10 ـ كۈنىگىچە ئېچىلغان شىنجاڭ ئۆلكىلىك تۇنجى نۆۋەتلىك ھەمكارلاشقۇچىلار ۋەكىللىرى يىغىنى، 2 ـ نۆۋەتلىك ئەمگەك نەمۇنىچىلىرى يىغىنىغا قاتناشقان.
نوناپ زەيدىن			بورتالا شەھىرى	1909	بورتالا ناھىيىسى «غالىبىيەت» يېزا ئىگىلىك كوپىراتىپىنىڭ مۇدىرى		پارتىيە ئەزاسى		1956 ـ يىلى ئېچىلغان مەملىكەتلىك يېزا ئىگىلىك ئەمگەك نەمۇنىچىلىرى يىغىنىنىڭ شىنجاڭ يېزا ئىگىلىك ۋەكىلى.

ھەسەنـ بەگ			بورتالا شەھـ ـرى	1912	«غالىبـ ـيەت» گۇڭـ ـشىسى «غا ـلىبـيەت» چوڭ ئەترىتى پارتىيە يا ـچىيكىسىنىڭ شۇجىسى		پارتىيە ئەزاسى	باشلانـ ـغۇچ مەكتەپ	1958 ـ يىل 12 ـ ئايدا ئاپتونوم رايون بويىچە ئەمگەك نەمۇنىچىسى بولۇپ باھالانغان.
مەمەت			بورتالا شەھـ ـرى	1930	ھەمكارلىق دۇكىنىنىڭ ساتىرىشى			باشلانـ ـغۇچ مەكتەپ	1958 ـ يىل 12 ـ ئايدا تۆت زىياندا شنى يوقىتىش ئاكتىپى بولۇپ باھالـ ـنىپ، مەملىكەتلىك يېزا ئىگىلىك سوتسىيالىستىك قۇرۇلۇش ئاكتىپلىرى ۋەكىللىرى يىغىنىغا قاتناشقان.
لىيۇ يۇەنىيىڭ	ئايال	خەنزۇ	بورتالا شەھـ ـرى	1930	«غالىبـ ـيەت» گۇڭـ ـشىسى كۆكـ ـتاتچىلىق چوڭ ئەترىـ ـتىنىڭ ئايالـ ـلار ئەترەت باشلىقى			باشلانـ ـغۇچ مەكتەپ	1958 ـ يىل 11 ـ ئايدا ئاپتونوم رايونلۇق ئاياللار بىرلەشمىسى تەرىپىدىن سوتسىيالىستىك ئىنقىلاب ۋە سوتسىيالىستىك قۇرۇلۇشتىكى ئايال ئاكتىپ دېگەن نامغا ئېرىشكەن.
دياۋيۇـ جى	ئايال	خەنزۇ	لياۋـ نىڭ	1937	«قىزىل بايـ ـراق» گۇڭـ ـشىسى «قىـ ـزىل نۇر» چوڭ ئەترىـ ـتىنىڭ ئۇـ ـقۇتقۇچىسى	1957.9	پارتىيە ئەزاسى	تولۇقـ ـسىز ئوتتۇرا مەكتەپ	1959 ـ يىلى ئاپتونوم رايونىمىز ئۇنىڭغا «ياش ـ ئۆسمۈرلەر خىزمىتى بويىچە ئىلغار خىزمەتچى» دېگەن نامنى بەرگەن. 1960 ـ يىل 9 ـ ئايدا «مەملىكەت بويىچە ياش ـ ئۆسمۈرلەر خىزمىتى بويىچە ئىلغار خىزمەتچى» دېگەن نام بېرىلگەن.
ئابدۇـ قادىر تىلىۋالـ ـدى				1923	چاي ـ چارۋا مەھسۇلاتلىـ ـرى شىركىـ ـتى	1956		ساۋاتـ ـسىز	1959 ـ يىلى ئاپتونوم رايونلۇق مالىيە ـ سودا بۆلۈمى ئاچقان قەھرىمانلار ئۇچرىشىش يىغىنىغا قاتناشقان، ئەمگەك نەمۇـ نىچىسى بولغان.
مەخـ ـمۇت يۇسۇپ					بورتالا ناھىـ ـيىسى «ئۇچـ ـقۇن» گۇڭـ ـشىسى تەمىـ ـنات ـ سودا كوپىراتىپىـ ـنىڭ پىركازـ ـچىكى				1959 ـ يىل 12 ـ ئايدا ئاپتونوم رايونىمىز بويىچە ئېچىلغان مالىيە ـ سودا سىستىمىسىدىكى ئىلغار ئورۇنلار، ئىلغار خىزمەتـ ـچىلەرنىڭ تۇنجى نۆۋەتلىك ۋەكىللەر يىغىنىغا قاتنىشىپ ئىلغار خىزمەتچى بولۇپ باھالانـ ـدى.
توختاـ خۇن					بورتالا سىـ ـمونت زاۋۇـ ـتىنىڭ (كىـ ـچىك سىـ ـمونت زاۋۇـ ـتى) ئىشچىـ ـسى				1960 ـ يىل 1 ـ ئايدا ئاپتونوم رايونىمىزدا ئېچىلغان سانائەت ـ قاتناش ئاساسىي قۇرۇلۇش قەھرىـ ـمانلار ئۇچرىشىش يىغىنىغا قاتناشقان.

دۇڭ جۇڭيى					بورتالا شېكەر زاۋۇتىنىڭ ئىشچىسى				1960 - يىل 1 - ئايدا ئاپتونوم رايونىمىزدا ئېچىلغان سانائەت - قاتناش ئاساسىي قۇرۇلۇش قەھرىمانلار ئۇچرىشىش يىغىنىغا قاتناشقان.
ئابدۇكېرىم					«ئۇچقۇن» گۇڭشېسى ترانسپورت ئەترىتىنىڭ باشلىقى				1960 - يىل 1 - ئايدا ئاپتونوم رايونىمىزدا ئېچىلغان سانائەت - قاتناش ئاساسىي قۇرۇلۇش قەھرىمانلار ئۇچرىشىش يىغىنىغا قاتناشقان.
كوندۇكۇر	ئايال	موڭغۇل	بورتالا	1914	«غالىبىيەت» گۇڭشېسى چارۋىچىلىق فېرمىسىنىڭ چارۋىچىسى		پارتىيە ئەزاسى	ساۋاتسىز	1962 - يىلى ئاپتونوم رايونلۇق خەلق ھۆكۈمىتى ئۇنىڭغا «ئەمگەك نەمۇنىچىسى» دەپ نام بەرگەن. 1964 - يىلى ئاپتونوم رايونىمىز بويىچە ماۋزېدۇڭ ئەسەرلىرىنى جانلىق ئۆگىنىپ جانلىق ئىشلىتىش ئاكتىپى بولۇپ باھالانغان.
گېرچى	ئەر	موڭغۇل	بورتالا	1909	«ئۇچقۇن» گۇڭشېسى «ئۇچقۇن» 1 - ئەترىتىنىڭ ئەزاسى			ساۋاتسىز	1962 - يىلى ئاپتونوم رايونىمىز تەرىپىدىن ئەمگەك نەمۇنىچىسى بولۇپ باھالانغان.
مامۇت مەمتىمىن			بورتالا	1908	«غالىبىيەت» گۇڭشېسى «تاڭ نۇرى» چوڭ ئەترىتى پارتىيە ياچېيكىسىنىڭ شۇجىسى		پارتىيە ئەزاسى	چالا ساۋات	1962 - يىلى ئاپتونوم رايونلۇق خەلق ھۆكۈمىتى «يېزا ئىگىلىكىدىكى ئىلغار ئىشلەپچىقارغۇچى» دەپ نام بەرگەن، 1964 - يىلى «مەملىكەت بويىچە يېزا ئىگىلىكىدىكى ئىلغار ئىشلەپچىقارغۇچى» بولۇپ باھالانغان.
ئىسلام سەلەي			بورتالا	1906	«غالىبىيەت» گۇڭشېسى «يېڭى يول» چوڭ ئەترىتى پارتىيە ياچېيكىسىنىڭ شۇجىسى		پارتىيە ئەزاسى	چالا ساۋات	1964 - يىلى ئاپتونوم رايونلۇق خەلق ھۆكۈمىتى «ئەمگەك نەمۇنىچىسى» دەپ نام بەرگەن.
فېڭ كېچياڭ	ئەر	خەنزۇ	نەنجىڭ شەھىرى	1935	شەھەرلىك خەلق ھۆكۈمىتى	1951	پارتىيە ئەزاسى	تولۇقسىز ئوتتۇرا	1964 - يىل 7 - ئايدا ئاپتونوم رايونىمىز بويىچە ماۋزېدۇڭ ئەسەرلىرىنى ئۆگىنىش ئاكتىپلىرى قۇرۇلتىيىغا قاتناشقان.
سامساق	ئەر	قازاق	بورتالا		«يېڭى ھايات» گۇڭشېسى «قىزىل بايراق» چوڭ ئەترىتى پارتىيە ياچېيكىسىنىڭ مۇئاۋىن شۇجىسى		پارتىيە ئەزاسى		1966 - يىل 4 - ئايدا ئاپتونوم رايونىمىز بويىچە ئۆتكۈزۈلگەن ئۇيغۇرچە، قازاقچە يېڭى يېزىقنى ئومۇملاشتۇرۇش ئىلغار شەخسلىرى ۋەكىللىرى يىغىنىغا قاتناشقان.

چىرىن	ئەر	موڭغۇل	بورتالا		«غالىبىيەت» گۇڭشىسى «ئالغا» چوڭ ئەترىتىنىڭ ئەزاسى				1966 - يىل 4 - ئايدا ئاپتونوم رايونىمىز بويىچە ئۆتكۈزۈلگەن ئۇيغۇرچە، قازاقچە يېڭى يېزىقنى ئومۇملاشتۇرۇشتىكى ئىلغار شەخسلەر ۋەكىللىرى يىغىنىغا قاتناشقان.
جۇمىيدى	ئايال	خەنزۇ	جياڭسۇ	1948	«ئالغا» چارۋىچىلىق فېرمىسىنىڭ يېزا ئىگىلىك 1 - ئەترىتىدىن	1963	پارتىيە ئەزاسى	تولۇق باشلانغۇچ	1971 - يىلى ئاپتونوم رايونىمىز بويىچە ئۆتكۈزۈلگەن ماۋزېدۇڭ ئەسەرلىرىنى ئۆگىنىش ئاكتىپلىرى ۋەكىللىرى يىغىنىغا قاتناشقان.
لىۋ جيەنگو	ئەر	خەنزۇ	نەنجىڭ شەھىرى	1945	«شەرق قىزاردى» كىنوخانىسىنىڭ كىنوچىسى	1960		تولۇقسىز ئوتتۇرا	1972 - يىلى شىنجاڭ بويىچە شەھەر، بازار كىنوخانىلىرى ئارا ئىلغار كىنوچى بولۇپ باھالاندى.
نەن لىجۇن	ئەر	خەنزۇ			«قىزىل بايراق» گۇڭشىسى «قىزىل نۇر» 2- ئەترىتى				1978 - يىلى ئاپتونوم رايونلۇق ئىتتىپاق كومىتېتى «لېي فېڭدىن ئۆگىنىش ئىلغارى» دەپ نام بەرگەن.
ساۋجىيۇن	ئەر	خەنزۇ	خېبېي	1950	شەھەرلىك ئاشلىق ئىدارىسى	1969 . 2	پارتىيە ئەزاسى	تولۇق ئوتتۇرا	1978 - يىل 6 - ئايدا ئاپتونوم رايونلۇق ئاشلىق سىستېمىسى بويىچە ئەمگەك نەمۇنىچىسى بولۇپ باھالاندى.
ۋاڭ يىڭجيي	ئەر	خەنزۇ	خېنەن	1941	شەھەرلىك ئاشلىق ئىدارىسى	1960 . 10	پارتىيە ئەزاسى	تېخنىكۇم	1979 -، 1980 - يىللىرى كۆممىقوناق ساقلاشتا نەتىجىسى كۆرۈنەرلىك بولغاچقا، ئاپتونوم رايونلۇق ئاشلىق ئىدارىسى تەرىپىدىن تەقدىرلەنگەن.
گۇەن جۇيىڭ	ئايال	خەنزۇ	گەنسۇ	1943	«ئۇچقۇن» گۇڭشىسى «ئىتتىپاق» 2 - ئەترىتىنىڭ باشلىقى			تولۇقسىز ئوتتۇرا	1979 - يىل 3 - ئايدا ئاپتونوم رايونلۇق ئاياللار بىرلەشمىسى «8 - مارت، قىزىل بايراقدارى» دەپ نام بەرگەن.
ئامىنە موللاخۇن			بورتالا	1940	بورتالا ناھىيىلىك ئوتتۇرا مەكتەپنىڭ ئوقۇتقۇچىسى	1956 . 8	پارتىيە ئەزاسى	تولۇقسىز ئوتتۇرا	1979 - يىل 3 - ئايدا ئاپتونوم رايونلۇق ۋە مەملىكەتلىك ئاياللار بىرلەشمىسى «8 - مارت، قىزىل بايراقدارى» دەپ نام بەرگەن. 1983 - يىل ئاپتونوم رايونلۇق ئاياللار بىرلەشمىسى «8 - مارت، قىزىل بايراقدارى» دەپ نام بەرگەن.

تۇر-سۇنخان	ئايال	قازاق		«يالقۇن» 2-چارۋچىلىق فېرمىسىنىڭ خەلق ئوقۇتۇقچىسى					1979 - يىل 3 - ئايدا ئاپتونوم رايونلۇق ئايالار بىرلەشمىسى «8، مارت» قىزىل بايراقدارى» دەپ نام بەرگەن. 1983 - يىلى ئاپتونوم رايونلۇق ئايالار بىرلەشمىسى «8، مارت» قىزىل بايراقدارى» دەپ نام بەرگەن.
جۇشۇ شيۇ	ئايال	خەنزۇ	شەنـدۇڭ	1939	«قىزىل بايراق» گۇڭشىسى «قىزىل نۇر» چوڭ ئەترىتى پارتىيە يىغىلىشىنىڭ شۇجىسى		پارتىيە ئەزاسى	تولۇق ئوتتۇرا	1979 - يىل 3 - ئايدا ئاپتونوم رايونلۇق ئايالار بىرلەشمىسى «8، مارت» قىزىل بايراقدارى» دەپ نام بەرگەن.
باتاۋخوجا	ئايال	خۇيزۇ	خېنەن	1943	بورتالا بازارلىق 1 - ئاھالىلار كومىتېتىنىڭ مۇدىرى	1976	پارتىيە ئەزاسى	تولۇق ئەمەس ئوتتۇرا	1979 - يىل 3 - ئايدا ئاپتونوم رايونلۇق ئايالار بىرلەشمىسى «8، مارت» قىزىل بايراقدارى» دەپ نام بەرگەن.
ئەلمەخان	ئايال	قازاق	بورتالا	1938	«ئالغا» چارۋىچىلىق فېرمىسى «ئاۋانگارت» ئايالار ئەترىتىنىڭ باشلىقى		پارتىيە ئەزاسى	باشلانغۇچ	1979 - يىل 3 - ئايدا ئاپتونوم رايونلۇق ئايالار بىرلەشمىسى ۋە مەملىكەتلىك ئايالار بىرلەشمىسى «8 - مارت» قىزىل بايراقدارى» دەپ نام بەرگەن. 1983 - يىلى مەملىكەت بويىچە «بەشتە ياخشى» ئائىلە بولۇپ باھالانغان.
نىسا-خان يا-سىن			بورتالا		«غالىبىيەت» گۇڭشىسى «غالىبىيەت» چوڭ ئەترىتى پارتىيە يىغىلىشىنىڭ مۇئاۋىن شۇجىسى		پارتىيە ئەزاسى	باشلانغۇچ	1979 - يىل 3 - ئايدا ئاپتونوم رايونلۇق ئايالار بىرلەشمىسى ۋە مەملىكەتلىك ئايالار بىرلەشمىسى «8 - مارت» قىزىل بايراقدارى» دەپ نام بەرگەن.
ئامىنە ياسىن			بورتالا	1950	«غالىبىيەت» گۇڭشىسى «غالىبىيەت» چوڭ ئەترىتى باشلانغۇچ مەكتىپىنىڭ يېتەكچىسى	1968	پارتىيە ئەزاسى	تېخنىكۇم	1980 - يىل 5 - ئاينىڭ 16 - كۈنى ئاپتونوم رايون «يېڭى ئۇزۇن سەپەر زەربىدارى» دەپ نام بەرگەن، 1979 - يىلى ئاپتونوم رايونلۇق ئىتتىپاق كومىتېتى «پىئونېرلار ئەترىتى يېتەكچىسى» دەپ نام بەرگەن.
مەمەت مولا					«غالىبىيەت» گۇڭشىسى «تاڭ نۇرى» چوڭ ئەترىتى ئىتتىپاق ياچىيىغىلىشىنىڭ شۇجىسى				1980 - يىل 5 - ئاينىڭ 16 - كۈنى ئاپتونوم رايونلۇق ئىتتىپاق كومىتېتى «يېڭى ئۇزۇن سەپەر زەربىدارى» دەپ نام بەرگەن.

لى جىڭ-شەن	ئەر	خەنزۇ			بورتالا ناھىيىلىك خەلق ساقچىسى ئوتتۇرا ئەترىتىنىڭ ساقچىسى				1980 - يىل 5 - ئاينىڭ 16 - كۈنى ئاپتونوم رايونلۇق ئىتتىپاق كومىتېتى «يېڭى ئۇزۇن سەپەر زەربىدارى» دەپ نام بەرگەن.
دۇگا	ئايال	موڭغۇل	بورتالا	1931	«غالىبىيەت» گۇڭشىسى تەمىنات - سودا كوپىراتىپىنىڭ ئائىلە تاۋابىئاتى				1982 - يىل 11 - ئايدا ئاپتونوم رايون «مىللەتلەر ئىتتىپاقلىقى بويىچە ئىلغار شەخس» دەپ نام بەرگەن.
لى شىنىنۇڭ	ئەر	خەنزۇ			بورتالا ناھىيىسى خورا چېگرا مۇداپىئە پەيچۇسوسىنىڭ ساقچىسى				1982 - يىل 11 - ئايدا ئاپتونوم رايون «مىللەتلەر ئىتتىپاقلىقى بويىچە ئىلغار شەخس» دەپ نام بەرگەن.
مامۇت توختى			بورتالا	1928	بورتالا ناھىيىلىك قول سانائەتچىلەر بىرلەشمىسى ياساش - سەپلەش كوپىراتىپى پارتىيە ياچېيكىسىنىڭ شۇجىسى		پارتىيە ئەزاسى	باشلانغۇچ	1982 - يىل 11 - ئايدا ئاپتونوم رايون «مىللەتلەر ئىتتىپاقلىقى بويىچە ئىلغار شەخس» دەپ نام بەرگەن
رامزان ئاشلىباي	ئەر	قازاق	تارباغاتاي	1929	«ئالغا» چارۋىچىلىق فېرمىسىنىڭ باشلىقى		پارتىيە ئەزاسى	تولۇقسىز ئوتتۇرا	1982 - يىل 11 - ئايدا ئاپتونوم رايون «مىللەتلەر ئىتتىپاقلىقى بويىچە ئىلغار شەخس» دەپ نام بەرگەن.
سۇي شياۋخۇي	ئەر	خەنزۇ			«غالىبىيەت» گۇڭشىسىنىڭ ئەزاسى				1982 - يىل 11 - ئايدا ئاپتونوم رايون «مىللەتلەر ئىتتىپاقلىقى بويىچە ئىلغار شەخس» دەپ نام بەرگەن.
نىسىپقان	ئايال	قازاق	بورتالا		شويىڭپەن رايونى 3 - چارۋىچىلىق فېرمىسىنىڭ چارۋىچىسى				1982 - يىلى ئاپتونوم رايون ئۇنىڭغا «ۋەتەنگە قايتقان مۇھاجىرلار، مۇھاجىرلارنىڭ بالاچاقىسى ئىلغارى» دەپ نام بەرگەن، شۇ يىلى مەملىكەتلىك ۋەتەنگە قايتقان مۇھاجىرلار، مۇھاجىرلار خىزمىتى ئىلغارلىرىنى تەقدىرلەش يىغىنىغا قاتناشقان.
خۇ جىيەنشىن	ئەر	خەنزۇ	شەندۇڭ	1955	شەھەرلىك يۇقۇملۇق كېسەللىكلەرنىڭ ئالدىنى ئېلىش پونكىتى	1976	پارتىيە ئەزاسى	تېخنىكۇم	1982 - يىلى ئاپتونوم رايون «پىلانلىق ئىممۇنىتېت بويىچە ئىلغار شەخس» دەپ نام بەرگەن.

ئەخمەت توختى			بورتالا	1926	شەھەرلىك مەدەنىيەت يۇرتى	1950		تولۇق ئوتتۇرا	1982 - يىل 12 - ئايدا ئاپتونوم رايونلۇق مەدەنىيەت نازارىتى «ئاممىۋى مەدەنىيەت خىزمىتىدە ئىلغار شەخس» دەپ نام بەرگەن.
قاسىن	ئەر	قازاق	بورتالا		«قىزىل بايراق» گۇڭشىسىنىڭ ئەدلىيە يار-دەمچىسى				1982 - يىلى ئاپتونوم رايونىمىز بويىچە مۇرەسسە قىلىشتىكى ئىلغار شەخس بولۇپ باھالانغان.
ليۇ-چىگيۇن	ئايال	خەنزۇ	شەندۇڭ	1952.10	شەھەرلىك ئانا - بالىلار پونكىتى	1976.8		ئالىي تېخنىكۇم	1982 - يىلى ئاپتونوم رايونىمىز بويىچە ئاياللارنىڭ ئىككى خىل كېسەللىكىنى تەكشۇرۇپ داۋالاشتا ئىلغار شەخس بولۇپ باھالانغان.
بى شىيا	ئايال	خەنزۇ			«قىزىل بايراق» گۇڭشىسى «قىزىل دولقۇن» چوڭ ئەترىتىنىڭ 2 - ئەترىتىدىن				1982 - يىل 10 - ئايدا ئاپتونوم رايونىمىز بويىچە يەسلى ئىلغار خىزمەتچىسى بولۇپ باھالانغان.
تۇرنىسا قۇربان			بورتالا		«غالىبىيەت» گۇڭشىسى «يېڭى يول» 3 - ئەترىتىنىڭ ئەزاسى				1983 - يىلى ئاپتونوم رايونلۇق ئاياللار بىرلەشمىسى «8 - مارت، قىزىل بايراقدارى» دەپ نام بەرگەن.
جاڭ دېلەن	ئايال	خەنزۇ			«قىزىل بۇلاق» گۇڭشىسى شىنتارا چوڭ ئەترىتىنىڭ ئەزاسى				1983 - يىلى مەملىكەت بويىچە «بەشتە ياخشى» ئائىلە بولۇپ باھالانغان.
كۇنخا	ئايال	موڭغۇل	بورتالا		«غالىبىيەت» گۇڭشىسى 2 - چارۋىچىلىق فېرمىسىنىڭ چارۋىچىسى				1983 - يىلى مەملىكەت بويىچە «بەشتە ياخشى» ئائىلە بولۇپ باھالانغان.
ياڭ جىنشىيەن	ئايال	خەنزۇ	خۇبېي	1935	«قىزىل بايراق» گۇڭشىسى «قىزىل بايراق» چوڭ ئەترىتىنىڭ مۇئاۋىن باشلىقى		پارتىيە ئەزاسى	باشلانغۇچ	1983 - يىلى مەملىكەت بويىچە «8 - مارت، قىزىل بايراقدارى» دەپ نام بېرىلگەن.
گاۋ گۇاڭچىڭ	ئەر	خەنزۇ	جياڭسۇ	1950.8	بورتالا ئۇن - ياغ زاۋۇتى ئىشچىلار ئۇيۇشمىسىنىڭ تەشكىلى ھەيئىتى	1967.1	پارتىيە ئەزاسى	تېخنىكۇم	1983 - يىل 11 - ئايدا ئاپتونوم رايون «مۇنەۋۋەر ئىشچىلار ئۇيۇشمىسى خىزمەتچىسى» دەپ نام بەرگەن.

تاۋ فا-لۇك	ئەر	خەنزۇ	گەنسۇ	1939.3	بورتالا شە-ھەرلىك سې-مونت زاۋۇ-تىنىك سېخ مۇدىرى	1956.5	پارتىيە ئەزاسى	تولۇق-سىز ئوتتۇرا	1983 - يىل 11 - ئايدا ئاپتونوم رايون «مۇنەۋۋەر ئىشچىلار ئۈيۈشمىسى ئاكتىپى» دەپ نام بەر-گەن.
جاڭ شۇخۇي	ئەر	خەنزۇ	خۇبېي	1962.9	بىلىن خار-مودون يېزا-سىنىك پىلان-لىق توغۇت كادىرى				1983 - يىل 5 - ئايدا ئاپتونوم رايون «پىلانلىق توغۇت خىزمىتىدىكى ئىلغار خىزمەتچى» دەپ نام بەرگەن.
لىيۇ شىنخۇا	ئايال	خەنزۇ			«ئالغا» چار-ۋىچىلىق فېرمىسىنىڭ پىلانلىق توغۇت كادىرى				1983 - يىل 3 - ئايدا ئاپتونوم رايونلۇق ئايالار بىرلەشمىسى «8 - مارت» قىزىل بايراقدارى» دەپ نام بەرگەن.
يۈن شۈجى	ئايال	خەنزۇ	جياڭسۇ	1943	«ئۇچقۇن» گۈڭشىسى ئاساسىي قۇ-رۇلۇش ئەتـ-رىتىنىڭ ئەزاسى			باشلاڭ-غۇچ	1983 - يىل 3 - ئايدا ئاپتونوم رايونلۇق ئايالار بىرلەشمىسى «8 - مارت» قىزىل بايراقدارى» دەپ نام بەرگەن.
توختى ئاقىن-باي	ئايال	قازاق			«ئۇچقۇن» گۈڭشىسى 2- چاۋچە-لىق فېرمە-سىنىڭ چار-ۋىچىسى				1983 - يىلى ئاپتونوم رايون «بەشتە ياخشى ئائىلە» دەپ نام بەرگەن.
جەي كەيفېڭ	ئايال	خەنزۇ			«شويىڭچەن» رايونلۇق خىش - كا-ھىش زاۋۇ-تىنىڭ ئىش-چىسى				1983 - يىلى ئاپتونوم رايون «بەشتە ياخشى ئائىلە» دەپ نام بەرگەن.
لياۋ شـ-يەنچېن	ئايال	خەنزۇ			بورتالا بازـ-رى 2 - ئاھا-لىلەر كومـ-تېتىنىڭ مۇدىرى				1983 - يىلى ئاپتونوم رايون «بەشتە ياخشى ئائىلە» دەپ نام بەرگەن.
خالـ-دەم			بورتالا		«غالىبە-يەت» گۈڭـ-شىسى «ئال-غا» باشلاڭ-غۇچ مەكتـ-پىنىڭ ئو-قۇتقۇچىسى	1979		تولۇق-سىز ئوتتۇرا	1983 - يىلى مەملىكەت بويىچە مۇنەۋۋەر سىنىپ مەسئۇلى بولۇپ باھالان-غان. 1985 - يىلى ئاپتونوم رايونىمىز بويىچە «باغۋەنلەر مۇكاپاتى» غا ئېرىشكەن (3 - دەرىجـ-لىك).
ژاڭ شىنچـ-ياڭ	ئەر	خەنزۇ	شاڭـ-خەي	1946	شەھەرلىك دوختۇرخانا ئىچكى كې-سەللىكلەر بۆلۈمىنىڭ مۇدىرى	1970	پارتىيە ئەزاسى	داشۇ	1983 - يىلى ئاپتونوم رايونىمىز بويىچە سەھىيە سىستېمىسىدىكى ئىلغار خىزمەتچى بولۇپ باھالان-غان.

مەريەم			بورتالا		بورتالا شە- ھەرلىك پېزا ئىگىلىك بانكىسى				1983 - يىلىي ئاپتونوم رايونىمىز بويىچە پۈل مۇئامىلىسى سېپىدىكى ئىلغار شەخس بولۇپ باھالانغان.
ئاينىسا			بورتالا		بورتالا شە- ھەرلىك خەلق بانكى- سىنىڭ شۆبە بانكىسىدىن				1983 - يىلىي ئاپتونوم رايون «پۈل مۇئامىلىسى قىزىل بايراقدارى» دەپ نام بەرگەن.
گۈل- سۇم			بورتالا	1956.3	چىندىل يې- زىسى «غالە- جىيەت» چوڭ ئەترىتى مەكتىپىنىڭ ئوقۇتقۇچىسى	1975.7	پارتىيە ئەزاسى	تېخنە- كۇم	1983 د يىلىي ئاپتونوم رايونلۇق ئىتتىپاق كومىتېتى «ئىلغار پىئونېرلار ئەترىتى يېتەكچىسى» دەپ نام بەرگەن.
شىخۇ	ئەر	قازاق	بورتالا	1939	«ئۇچقۇن» گۇرۇپپىسى مال دوختۇر- لۇق پونكـ- تىدىن	1963		تېخنە- كۇم	1983 - يىل 7 - ئايدا دۆلەت مىللەتلەر ئىشلىرى كومىتە- تى، ئەمگەك - كادىرلار مىنىستىرلىكى، جۇڭگو پەن - تېخنىكا جەمئىيىتى- نىڭ تەقدىرلىشىگە ئېرىشكەن ھەم «ئۇزۇن مۇددەت ئاز سانلىق مىل- لەت رايونلىرىدا پەن - تېخنىكا خىزمىتى يىلەن ئۇغۇللانغانلىق گۇۋاھنا- مىسى» گە ئېرىشكەن.
ۋاڭ ئېنفاڭ	ئايال	خەنزۇ	جياڭسۇ	1944	شەھەرلىك ئىشچى - خىزمەتچىلەر مەكتىپى	1963		تېخنە- كۇم	1984 - يىلىي ئاپتونوم رايونلۇق ئىشچى - دېھقانلار ماتارىپ كومىتېتى تەرىپىدىن ئىشچى - خىزمەتچىلەر ماتارىپىدىكى ئىلغار شەخس بولۇپ باھالانغان.
ۋاڭ دۇڭ- شىڭ	ئەر	خەنزۇ	خېبېي	1939	شەھەرلىك تەپتىش مەھ- كىمىسى	1965	پارتىيە ئەزاسى	داشۇ	1984 - يىل 10 - ئايدا تەپتىش كادىرلىرى بويىچە ئىلغار خىزمەتچى بولۇپ باھالىنىپ، ئاپتونوم رايونلۇق پارتكوم، ئاپتو- نوم رايونلۇق خەلق ھۆكۈ- مىتىنىڭ تەقدىرلىشىگە ئېرىشكەن.
ئەركىن ھوشۇر			بورتالا	1952	شەھەرلىك تەنتەربىيە كومىتېتى- نىڭ مۇئاۋىن مۇدىرى	1972	پارتىيە ئەزاسى	ئالى تېخنە- كۇم	1984 - يىل 12 - ئايدا ئاپتونوم رايونلۇق تەنتەر- بىيە كومىتېتى «ئاممىۋى تەنتەربىيە خىزمىتىدىكى ئىلغار شەخس» دەپ نام بەرگەن.
ماربىيە خالمەت	ئايال	ئۇزبېك	ئىلى	1937	شەھەرلىك دوختۇرخانا- نىڭ مۇئاۋىن باشلىقى، باش ۋراچ	1963	پارتىيە ئەزاسى	داشۇ	1984 - يىلىي ئاپتونوم رايون ۋە دۆلەت مىللەتلەر ئىشلىرى كومىتېتى، ئەمگەك - كادىرلار مىنىس- تىرلىكى، پەن - تېخنىكا جەمئىيىتى تەرىپىدىن مۇكاپاتلانغان ئىلغار پەن - تېخنىكا خىزمەتچىسى.

شۇنىتا	ئەر	موڭغۇل	جىڭ ناھىيىسى	1932	شەھەرلىك يېزا ئىگىلىك ماشىنىلىرى ئىدارىسىنىڭ مۇئاۋىن باشلىقى، ياردەمچى ئىنژېنېر	1965		تېخنىكۇم	1984 - يىلى ئاپتونوم رايون ۋە دۆلەت مىللەتلەر ئىشلىرى كومىتېتى، ئەمگەك كادىرلار مىنىستىرلىكى، پەن - تېخنىكا جەمئىيىتى تەرىپىدىن مۇكاپاتلانغان.
جاڭ فۇخۇەن	ئەر	خەنزۇ	گۇاڭدۇڭ	1937	مۇئاۋىن شەھەر باشلىقى		پارتىيە ئەزاسى	داشۆ	1984 - يىلى ئاپتونوم رايونلۇق مىللەتلەر ئىشلىرى كومىتېتى، ئەمگەك - كادىرلار ئىدارىسى، پەن - تېخنىكا جەمئىيىتى تەرىپىدىن ئىلغار پەن - تېخنىكا خىزمەتچىسى بولۇپ باھالانغان.
توختاخۇن			بورتالا	1932	پەن - تېخنىكا جەمئىيىتىنىڭ مۇئاۋىن رەئىسى			تېخنىكۇم	1984 - يىلى ئاپتونوم رايونلۇق مىللەتلەر ئىشلىرى كومىتېتى، ئەمگەك - كادىرلار ئىدارىسى، پەن - تېخنىكا جەمئىيىتى تەرىپىدىن ئىلغار پەن - تېخنىكا خىزمەتچىسى بولۇپ باھالانغان.
لى رۇنشىن	ئەر	خەنزۇ	شەنشى	1946	شەھەرلىك جامائەت خەۋپىسىزلىكى ئىدارىسىنىڭ شوپۇرى	1970		تولۇق ئوتتۇرا	1984 - يىل 12 - ئايدا ئاپتونوم رايونلۇق ئىلغار كوللېكتىپ ۋە ئىلغار شەخسلەرنى تەقدىرلەش يىغىنىغا قاتناشقان. 1985- يىل 3 - ئايدا ئاپتونوم رايونلۇق خەلق ھۆكۈمىتى تەرىپىدىن 1 - دەرىجىلىك خىزمەت كۆرسەتتى دەپ ئەنگە ئىلىنغان. شۇ يىلى 2 - ئايدا مەركىزىي سىياسىي قانۇن كومىتېتى چاقىرغان سىياسىي - قانۇن سېپىدىكى ئىلغارلار ۋەكىللىرى يىغىنىغا قاتناشقان.
جاڭ رۇڭيىڭ	ئايال	خەنزۇ	جياڭسۇ	1952	شەھەرلىك ئانا - بالىلار پونكىتى	1976.8	پارتىيە ئەزاسى	ئالىي تېخنىكۇم	1984 - يىلى ئاپتونوم رايون «ئانا - بالىلار خىزمىتىدىكى ئىلغار خىزمەتچى» دەپ نام بەرگەن.
تۇراخۇن مەمەت					چىندېل - يېزىسىنىڭ تراكتورچىسى				1984 - يىلى ئاپتونوم رايونلۇق ئىتتىپاق كومىتېتى «يېڭى ئۇزۇن سەپەر زەربىدارى» دەپ نام بەرگەن.
يې شىلىشى	ئەر	خەنزۇ			شويىڭپەن رايونى تاۋىن خامار 1 - كەنتىدە دېھقان تېخنىك				1984 - يىلى ئاپتونوم رايونلۇق ئىتتىپاق كومىتېتى «يېڭى ئۇزۇن سەپەر زەربىدارى» دەپ نام بەرگەن.

ئابدۇ-رېھىم			بورتالا	1956	دالتۇ يېزىلىق ئىتتىپاق كومىتېتىنىڭ مۇئاۋىن شۇجىسى	1978	پارتىيە ئەزاسى	باشلانغۇچ	1984 - يىلى ئاپتونوم رايونلۇق ئىتتىپاق كومىتېتى «مۇنەۋۋەر ئىتتىپاق كادىرى» دەپ نام بەرگەن.
دىلنۇر مەخمۇت					شەھەرلىك 1- ئوتتۇرا مەكتەپ تولۇق 1- يىلىلىقنىڭ ئوقۇغۇچىسى				1984 - يىلى ئاپتونوم رايونلۇق ئىتتىپاق كومىتېتى «ئۇچتە ياخشى» ئوقۇغۇچى دەپ نام بەرگەن.
شيايۆپىڭ	ئايال	خەنزۇ	شاڭخەي	1942	شەھەرلىك ئالدىن تەيىارلانغان بۇيۇملار زاۋۇتى	1960		ئالىي تېخنىكۇم	1985 - يىلى ئاپتونوم رايونلۇق بىناكارلىق ماتېرىياللىرى ئىدارىسى بوغالتېرلارنىڭ يىللىق مەلۇماتىدا 3 - دەرىجىلىك مۇكاپاتقا ئېرىشكەن.
زېڭ يۈەنچىڭ	ئايال	خەنزۇ	خۇنەن	1934	شەھەرلىك خەلق ھۆكۈمىتى ئىشخانىسىنىڭ مۇئاۋىن مۇدىرى	1951	پارتىيە ئەزاسى	تولۇقسىز ئوتتۇرا	1985 - يىل 8 - ئايدا شىنجاڭ بويىچە يەر ناملىرىنى تەكشۈرۈش ئاكتىپى بولۇپ باھالىنىپ، ئاپتونوم رايونلۇق يەر ناملىرىنى تەكشۈرۈشنى خۇلاسىلەش يىغىنىغا قاتناشقان.
جياڭ زىچېڭ	ئەر	خەنزۇ			ئۇتبۇلاق يېزىسى باگبۇرا كەنتىدىن				1985 - يىلى ئىتتىپاق مەركىزى كومىتېتى «مەملىكەت بويىچە يېڭى ئۇزۇن سەپەر زەربىدارى» دەپ نام بەرگەن.
لى چاڭجىن	ئەر	خەنزۇ	جياڭسۇ		دالتۇ يېزىسى قوراللىق بۆلۈمىنىڭ باشلىقى		پارتىيە ئەزاسى	تولۇقسىز ئوتتۇرا	1985 - يىلى شىنجاڭ ھەربىي رايونى تەرىپىدىن «مەخسۇس ۋەزىپە ئۆتىگەن ئىلغار قوراللىق بۆلۈم كادىرى» دەپ نام بېرىلگەن.
راقمان	ئەر	قازاق	بورتالا	1954	چىندېل چېگرا مۇداپىئە پەيچۇسوسىنىڭ مۇئاۋىن باشلىقى	1969	پارتىيە ئەزاسى	تېخنىكۇم	1985 - يىلى ئاپتونوم رايونىمىز بويىچە قاتتىق زەربە بېرىش كۈرىشىدىكى ئىلغار شەخس بولۇپ باھالانغان.
چىن گۇاڭلۇ	ئەر	خەنزۇ	خۇبېي	1942	شاربۇخ چېگرا مۇداپىئە پەيچۇسوسىنىڭ باشلىقى	1963	پارتىيە ئەزاسى	ئالىي تېخنىكۇم	1985 - يىلى ئاپتونوم رايونىمىز بويىچە قاتتىق زەربە بېرىش كۈرىشىدىكى ئىلغار شەخس بولۇپ باھالانغان.
ۋۇئەنيىڭ	ئايال	خەنزۇ	بورتالا	1941	شەھەرلىك چېگرا مۇداپىئە ئىدارىسىنىڭ كادىرى	1961	پارتىيە ئەزاسى	تېخنىكۇم	1985 - يىلى ئاپتونوم رايونىمىز بويىچە قاتتىق زەربە بېرىش كۈرىشىدىكى ئىلغار شەخس بولۇپ باھالانغان.

دۇڭ فېڭ	ئەر	موڭغۇل	تارباغا-تاي	1964	ئالاتاۋ ئېغىزى چېگرا مۇداپىئە پەيچۇسوسىنىڭ ساقچىسى	1982	پارتىيە ئەزاسى	تولۇق-سىز ئوتتۇرا	1985 - يىلى مەملىكەت بويىچە «چېگرا رايوننىڭ مۇنەۋۋەر پەرزەنتى» دېگەن نامغا ئېرىشىپ مىس مېدال ئالغان.
ۋاڭ دېڭفۇ	ئەر	خەنزۇ	قۇمۇل	1963	ئالاتاۋ ئېغىزى چېگرا مۇداپىئە پەيچۇسوسىنىڭ ساقچىسى	1982	پارتىيە ئەزاسى	تولۇق-سىز ئوتتۇرا	1985 - يىلى مەملىكەت بويىچە «چېگرا رايوننىڭ مۇنەۋۋەر پەرزەنتى» دېگەن نامغا ئېرىشىپ كۈمۈش مېدال ئالغان.
لۇمېيرۇڭ	ئايال	خەنزۇ		1963	ئۇتبۇلاق يېزىسى «قىزىل يۇلتۇز» 2 - ئەترىتىدىن				1985 - يىل 6 - ئايدا ئاپتونوم رايونلۇق ئاياللار بىرلەشمىسى تەرىپىدىن «ساۋاتسىزلىقنى تۈگىتىشتىكى نەمۇنىچى خىزمەتچى» دەپ نام بېرىلگەن.
ئاققانى	ئايال				شويىڭپەن رايونى 2 - چارۋىچىلىق فېرمىسىدىن				1985 - يىل 6 - ئايدا ئاپتونوم رايونلۇق ئاياللار بىرلەشمىسى تەرىپىدىن «ساۋاتسىزلىقنى تۈگىتىشتىكى نەمۇنىچى خىزمەتچى» دەپ نام بېرىلگەن.
سائا-دەتقىز					ئۇتبۇلاق يېزىسى ئۇتبۇلاق كەنتىدىن				1985 - يىل 6 - ئايدا ئاپتونوم رايونلۇق ئاياللار بىرلەشمىسى تەرىپىدىن «ساۋاتسىزلىقنى تۈگىتىشتىكى نەمۇنىچى خىزمەتچى» دەپ نام بېرىلگەن.
ئېلېيېت	ئايال				چىندېل يېزىسى ئۇرۇقچىلىق مەيدانى مەكتىپىنىڭ مۇدىرى				1985 - يىل 6 - ئايدا ئاپتونوم رايونلۇق ئاياللار بىرلەشمىسى تەرىپىدىن «ساۋاتسىزلىقنى تۈگىتىشتىكى نەمۇنىچى خىزمەتچى» دەپ نام بېرىلگەن.
سەي شېنيىن	ئايال	خەنزۇ	گۇاڭدۇڭ	1936	شەھەرلىك 2- ئوتتۇرا مەكتەپنىڭ مۇدىرى	1961	پارتىيە ئەزاسى	داشۆ	1985 - يىلى ئاپتونوم رايونلۇق ئاياللار بىرلەشمىسى تەرىپىدىن «ئىسلاھاتچى» دەپ نام بېرىلگەن.
يۇرۇنلىيەن	ئايال	خەنزۇ	قۇمۇل	1952	ئۇتبۇلاق يېزىسى ئاياللار بىرلەشمىسىنىڭ مۇدىرى	1969	پارتىيە ئەزاسى	تېخنىكۇم	1985 - يىلى ئاپتونوم رايونلۇق ئاياللار بىرلەشمىسى تەرىپىدىن «ھوقۇقىنى قوغداش» ئىلغارى دەپ نام بېرىلگەن.
جاڭ شاۋمېي	ئايال	خەنزۇ	جياڭسۇ	1939	دالتۇ يېزىسى ئۇلانبۇخ كەنتى پارتىيە ياچېيكىسىنىڭ شۇجىسى		پارتىيە ئەزاسى	تولۇق-سىز ئوتتۇرا	1985 - يىلى ئاپتونوم رايونىمىز بويىچە خەلق مۇرەسسە خىزمىتىدىكى ئىلغار خىزمەتچى بولۇپ باھالانغان، شۇ يىلى مەملىكەتلىك 2 - قېتىملىق مۇرەسسە خىزمىتىدىكى قوش ئىلغارلار ۋەكىللىرى يىغىنىغا قاتناشقان.

خې خەيچىڭ	ئەر	خەنزۇ		1933	بىلىن خار- مودون يېزىلىق تەمىنات - سودا كوپىراتىپىنىڭ پىركازچىكى	1975		باشلانغۇچ	1985 - يىل 6 - ئاينىڭ 28 - كۈنى ئاپتونوم رايونلۇق خەلق ھۆكۈمىتى تەرىپىدىن «1984 - يىللىق ئاپتونوم رايونلۇق ئەمگەك نەمۇنىچىسى» دەپ نام بېرىلگەن.
چېن خۇگېن	ئايال	خەنزۇ			ئارالتوقاي چارۋىچىلىق فېرمىسى دېھقانچىلىق 4 - ئەترىتىدىن				1985 - يىل 6 - ئايدا ئاپتونوم رايونلۇق ئاياللار بىرلەشمىسى «ساۋاتسىزلىقنى تۈگىتىشتىكى نەمۇنىچى خىزمەتچى» دەپ نام بەرگەن.
دولقۇن			بورتالا	1959	شەھەرلىك سېمونت زاۋۇتى كۆيدۈرۈش سېخىنىڭ مۇدىرى	1980	پارتىيە ئەزاسى	تولۇقسىز ئوتتۇرا	1985 - يىل 12 - ئايدا ئاپتونوم رايونلۇق بىناكارلىق ماتېرىياللىرى ئىدارىسى تەرىپىدىن شىنجاڭدىكى بىناكارلىق ماتېرىياللىرى سېپىدىكى ئىلغار شەخس بولۇپ باھالانغان.
ۋاڭ گۈيلەن	ئايال	خەنزۇ			بىلىن خار- مودون يېزىسى توسۇنخاشا غەربىي كەنتىنىڭ ئەزاسى				1985 - يىل 6 - ئايدا ئاپتونوم رايونلۇق ئاياللار بىرلەشمىسى «ساۋاتسىزلىقنى تۈگىتىشتىكى نەمۇنىچى خىزمەتچى» دەپ نام بەرگەن.
خاۋ شيۇ چىن	ئايال	خەنزۇ			ئارالتوقاي چارۋىچىلىق فېرمىسى 7 - ئەترەتنىڭ ئىشچىسى				1985 - يىل 6 - ئايدا ئاپتونوم رايونلۇق ئاياللار بىرلەشمىسى «ساۋاتسىزلىقنى تۈگىتىشتىكى نەمۇنىچى خىزمەتچى» دەپ نام بەرگەن.
گاۋ ۋۇخەن	ئەر	خەنزۇ	خېبېي	1950	شويىڭپەن رايونى 6 - چوڭ ئەترىتىنىڭ ئوقۇتقۇچىسى	1979	پارتىيە ئەزاسى		1985 - يىلى ئاپتونوم رايونىمىز بويىچە 2 - دەرىجىلىك «باغۋەن مۇكاپاتى» غا ئېرىشكەن.
غوپۇر قاسىم			بورتالا	1950	ئۇتبۇلاق يېزىسى «شەرق قىزاردى» باشلانغۇچ مەكتىپىنىڭ ئوقۇتقۇچىسى	1974	پارتىيە ئەزاسى	ئالىي تېخنىكۇم	1985 - يىلى ئاپتونوم رايونىمىز بويىچە 2 - دەرىجىلىك «باغۋەن مۇكاپاتى» غا ئېرىشكەن.
جاڭ شۇچاڭ	ئەر	خەنزۇ	خۇبېي	1959.11	شەھەرلىك باج ئىدارىسى بۇغالتېرلىق بۆلۈمچىسىنىڭ كادىرى	1982.8		ئالىي تېخنىكۇم	1985 - يىل 12 - ئايدا ئاپتونوم رايونلۇق باج ئىدارىسى تەرىپىدىن ئىلغار شەخس بولۇپ باھالانغا.
دىلشات سەلەي			بورتالا	1962.2	ئۇتبۇلاق يېزىلىق باج پونكىتىنىڭ باشلىقى	1982.5		تولۇق ئوتتۇرا	1985 - يىل 12 - ئايدا ئاپتونوم رايونلۇق باج ئىدارىسى تەرىپىدىن ئىلغار شەخس بولۇپ باھالانغان.

قوشۇمچە

1. ئىلى جاڭجۇنى جىن شۇننىڭ كارماڭئانىڭ قەستكە ئۇچراپ هاياتىدىن ئايرىلغانلىقى ۋە قاتىلنىڭ سوراق قىلىنىپ بىر تەرەپ قىلىنىشى توغرىسىدا خانغا يوللىغان مەلۇماتنامىسى

گۈاڭشۇ 8 - يىلى 7 - ئاينىڭ 16 - كۈنى

كەمىنە قۇللىرى يارده‌مچى نازارەتچى ئامبال هەربىي ئىشلار ئامبىلى ئىلى جاڭجۇنى جىن شۇن تۇۋەنچىلىك بىلەن شۇنى مەلۇم قىلىمەنكى: لەشكەر بېشى ئامبال قەستكە ئۇچراپ هاياتىدىن ئايرىلدى، ئۇقۇشۇمچە قەست قىلغان جىنايەتچىلەر ئىقرار قىلىپتۇ، جازا مەھكىمىسىنىڭ قايتا مۇھاكىمە قىلىپ بېكىتىشى ئۈچۈن مەلۇماتنى تەپسىلىي بايان قىلدىم، بۇنى كۆرۈپ بېقىشلىرىنى ئۈمىد قىلىمەن.

قۇللىرى تۇرشاۋۇل سانغۇن چاخارلارنىڭ لەشكەر بېشى ئامبىلى كارماڭئانىڭ هۆكۈمەت ئىشى بىلەن غۇلجىغا بېرىش سەپىرىدە پەتتار ئىسىملىك ئۇيغۇر تەرىپىدىن قەستلەپ ئۆلتۈرۈلگەنلىك ئەنزىسىگە دائىر ئەهۋاللارنى ئۇقۇش ئۈچۈن كېڭەش ئەزاسى يارده‌مچى بەگ خۇشۇنتۇڭنى جىڭغا ئەۋەتكەنىدىم، ئۇ، شۇ يىلى 4 - ئاينىڭ 28 - كۈنى بۇ ئەنزىگە دائىر ئەهۋاللارنى يوللىدى.

كېڭەش ئەزاسى يارده‌مچى بەگ خۇشۇنتۇڭ، بارگاه تەكشۈرۈش هەيئىتىنىڭ ئەزاسى يۈەن تۇڭشيەن، شۆبە مەھكىمىده تولۇقلاپ ئىشلىتىلگەن ئامبال شاڭگۈەن چېنشۇن، غۇلجىدىكى مانجۇ پىڭنىڭ يارده‌مچى ئەمىرى تەي فېن، سابىق سولۇن يىڭنىڭ باش بۇغى دې لىبىڭلار مۇنۇلارنى بايان قىلدى: تەكشۈرۈش هەيئىتىنىڭ بۇيرۇقىغا بىنائەن ئەهۋالنى تەكشۈرۈپ بىر تەرەپ قىلىشقا باردۇق، سامۇرىيەنبۇلاق دېگەن يەرده بىر كىگىز ئۆي بار ئىكەن، چاخارلارنىڭ لەشكەر بېشى ئامبىلى كارماڭئانىڭ جەسىتى ئۆي ئىچىده ئوڭدىسىغا يېتىپتۇ، مەرهۇمنىڭ ئايالى تۇڭ جياشى، ئوغلى يى بوچۇن قاتارلىق كىشىلەر بىز بىلەن بىللە جەسەتنى كۆردى، كارماڭئانىڭ سول ئەمچىكىگە، سول بېقىنىغا، يۇرىكىنىڭ سول تەرىپىگە پىچاق سىلىنغانىدى، پىچاق ئىچىگە ئۆتۈپ كەتكەن، تېرىسى ئۆرۈلۈپ قانغا بويىلىپ كەتكەنىدى، ئۇڭ قولىنىڭ بەش بارمىقى تىلىنىپ كەتكەنىدى، بۇنىڭدىن ئۇنىڭ قەستكە ئۇچراپ ئۆلگەنلىكى بىلىنىپ تۇراتتى. كارماڭئا 2 - دەرىجىلىك ئەمەلدار بولغاچقا، يارده‌مچى بەگ خۇشۇنتۇڭ قاتارلىقلار جارا‌هەت ئىزىنى ئۆلچىمەپتۇ. مەرهۇمنىڭ ئايالى تۇڭ جياشى بىلەن ئوغلى يى بوچۇننىڭ ئېيتىشىچە، كارماڭئا 66 ياشقا كىرگەن بولۇپ، ئىلىدىكى شىبە يىگى ئاق خوشۇننىڭ يارده‌مچى ئەمىرى جىفۇنىڭ قول ئاستىدىكى ئادەم ئىكەن. بۇ قېتىم ئۇ 4 - ئاينىڭ 6 - كۈنى ئەمەلدار ۋە ئەسكەرلەرنى باشلاپ چاخار يىڭغا دائىر هۆكۈمەت ئىشىنى مەلۇم قىلىش ئۈچۈن بورتالادىن غۇلجىغا كېتىۋېتىپ، ئويلىمىغان يەردىن 7 - كۈنى سامۇرىيەنبۇلاقتا كېلىپ قونۇپتۇ، ئالاهەزەل خوپتەن ۋاقتى بولغاندا پەتتار ئىسىملىك بىر ئۇيغۇر تەرىپىدىن ئۆلتۈرۈلۈپتۇ. تۇڭ جياشى بىلەن ئوغلى يى بوچۇن بۇ ئەهۋالدىن خەۋەر تېپىپ دەرهال

بۇ يەرگە كەلگەندە باش بۇغ ئايۇ بولۇپ ئۆتكەن ئىشلارنى ئۇلارغا دەپ بېرىپتۇ، ئۇلار تەپسىلىي ئەھۋالنى ئايۇدىن ئۇقۇپتۇ. ئۇلار جەسەتنى تەكشۈرگەندىن كېيىن جىنايەتچىنى قاتتىق سوراق قىلىپ ئۇنىڭ كارماكىنى نېمە سەۋەبتىن ئۆلتۈرگەنلىكى، بۇنداق قىلىشقا كىمنىڭ كۆشكۈرتكەنلىكىنى ئېنىقلاپ چىقسىلا رازى ئىكەنلىكىنى ئېيتىپتۇ. تۇڭ جياشى بىلەن مەرھۇمنىڭ ئوغلى يى بوچۇن تىلخەت بېرىپ جەسەتنى ئېلىپ چىقىپ كۆمۈشكە رازى بوپتۇ، ئۇلارنىڭ تىلخېتى مەلۇماتىنىڭ ئاخىرىغا قوشۇمچە قىلىندى. جىنايەتچى پەتتار سوراق قىلىشقا تېگىشلىك گۇۋاھچىلار بىلەن بىللە تېزدىن جىڭگا ئېلىپ بېرىلىپ قايتا - قايتا ئايرىم سوراق قىلىنىپتۇ. پەتتار دېگەن ئۇيغۇر مۇنۇلارنى ئىقرار قىلىپتۇ: مەن 26 ياشقا كىردىم، قەشقەرلىك، جىڭدا موزدۇزلۇق قىلىمەن، جامالئاخۇن بىلەن بۇرۇندىنلا تونۇشاتتىم، بۇ يىل 3 - ئايدا جامالئاخۇن غۇلجىدىن جىڭگا كېلىپ ماڭا: — بۇ يەردە سودا - سېتىق ئىشلىرى تازا ئاقمايدىكەن، بورتالاغا قايتىپ كەتكىنىڭ تۈزۈكتەك قىلىدۇ، — دېدى. مەن 4 - ئاينىڭ 2 - كۈنى بورتالاغا كېلىپ ئۇنىڭ دۇكىنىدا تۇردۇم. 5 - كۈنى چۈشتىن كېيىن ئۇ ئۇشتۇمتۇت ماڭا: — ئاڭلىسام كادارىن سۇيدۇڭ شەھىرىگە بارىدىكەن، مەن ئۇنىڭدىن سېنى ئالغاچ كېتىشنى ئۆتۈنەي، سەن مال سانقۇچى قىياپىتىگە كىرىۋېلىپ يولدا پۇرسەت تېپىپ كادارىنىنى ئۆلتۈرۈۋەت، مەن ساڭا بەش يامبۇ بېرىمەن، — دېدى، مەن ئۇنىڭدىن: — ئۇنى نېمە سەۋەبتىن ئۆلتۈرىمەن؟ — دەپ سورىسام ئۇ: — سەن كىچىك بولغاندىن كېيىن بۇنى سوراپ نېمە قىلىسەن، — دېدى. مەن يەنە: — بىرەر چاتاق چىقىپ قالسا قانداق قىلىمەن؟ — دېسەم ئۇ: — ئۇنى ئۆزۈم ئۈستۈمگە ئالىمەن، — دېدى. شۇنىڭ بىلەن مەن بۇ ئىشقا قوشۇلدۇم. جامالئاخۇن بەش يامبۇنى ئالدىمغا قويدى، ئىككىمىز قۇرئان تۇتۇپ قەسەم قىلىشقاندىن كېيىن ئۇ كادارىندىن مېنى ئالغاچ كېتىشنى ئۆتۈندى ۋە ماڭا بىر ئاق ئات بەردى، يانچۇقۇمغا بەش يامبۇنى سېلىپ قويدى. 6 - كۈنى كادارىن بىلەن بىللە يولغا چىقتۇق. 7 - كۈنى سامۇرىيەنبۇلاق دېگەن يەرگە يېتىپ باردۇق. شۇ كۈنى ئاخشىمى ئەھلدار - ئەسكەرلەر ئۇخلاپ قالغان پۇرسەتتىن پايدىلىنىپ چېدىرغا يوشۇرۇن كىردىم، كادارىن ئۇخلىسىغا يانقانىكەن، مەن پىچاقنى ئالدىم - دە، ئۇنىڭ كۆكرىكىگە سالدىم، كادارىن ئاغرىقتىن ئويغىنىپ پىچاقنى تۇتۇۋېلىپ ۋارقىرىدى، مەن دەرھال پىچاقنى قايرىپ ئۇنىڭ قولىدىن ئاجرىتىۋالدىم - دە، ئۇنىڭ كۆكرىكىگە يەنە بىر نەچچە پىچاق سالدىم. شۇ چاغدا ئەھلدار - ئەسكەرلەر يۈگۈرۈشۈپ چېدىرغا كىرىپ مېنى تۇتۇۋالدى. مەن كادارىنىنى تونۇمايمەن، ئۇنىڭغا قارىتا ھېچقانداق ئۆچمەنلىكىمىز يوق، راستىنى ئېيتسام پۇلنى كۆزلەپ، جامالئاخۇننىڭ گېپىگە كىرىپ ئۇنى ئۆلتۈردۇم، دېگەنلىرىنىڭ ھەممىسى راست. جامالئاخۇن مۇنۇلارنى ئىقرار قىلىپتۇ: مەن 49 ياشقا كىردىم، قەشقەرلىك، ھازىر غۇلجا شەھىرىدە ئولتۇرىمەن. جىڭ، بورتالالاردا باشقىلار بىلەن شېرىكلىشىپ ئوقەت قىلىمەن. كېيىن خوتۇن ئالدىم، خوتۇنۇم بىر ئوغۇل تۇغدى، ئۇ ھازىر تۆت ياشقا كىردى. ئەسلىدىكى خوتۇنۇم ھازىر قەشقەردە، ئۇنىڭدىن تۆت بالام بار. چوڭ ئوغلۇم كېرىم بۇلتۇر 7 - ئايدا غۇلجىغا كەلگەندە ئۇنى بورتالادىكى دۇكىنىمغا ياندۇرۇپ كەلدىم. بۇ يىل 1 - ئايدا چوڭ خوجايىنىم سەلەيئاخۇن دۇكاننىڭ ھېسابىنى قىلغىلى كەلگەندە مەن ئۇنى دۇكاندا ئېلىپ قېلىپ ئۇنىڭ ھالىدىن خەۋەر ئالدىم. 3 - ئاينىڭ باشلىرىدا سەلەيئاخۇن غۇلجىغا قايتتى، مەنمۇ ئۇنىڭ بىلەن بىللە كېتتىم. ئىككىمىز جاڭجۇننىڭ سۇيدۇڭگە كەلگەنلىكى توغرىسىدا سۆزلىشىپ قالدۇق، بىز پاراكەندىچىلىك يۈز بەرگەن ۋاقىتلاردا قانۇنغا خىلاپ ئىش قىلغانلىقىمىزدىن بەك ئەنسىرەيتتۇق، بۇنى كادارىنلا بىلەتتى، ئۇنىڭ سۇيدۇڭ شەھىرىگە كېلىپ جاڭجۇن بىلەن كۆرۈشۈشى بىز ئۇيغۇرلار ئۈچۈن پايدىسىز ئىدى. ئەگەر بىز ئامال تېپىپ ئۇنى ئۆلتۈرۈۋەتسەك كېيىنكى ئاۋارىچىلىقلاردىن قۇتۇلاتتۇق. شۇڭا بىز ئىختىيارىي ھالدا ئون يامبۇ چىقاردۇق، بۇ ئىشنى قانداق ۋۇجۇدقا چىقىرىش ماڭا تاپشۇرۇلدى. مەسلىھەت پىشقاندىن كېيىن 3 - ئاينىڭ ئاخىرىغا كەلگەندە مەن جىڭگا بېرىپ بۇرۇندىن تونۇشىدىغان موزدۇز پەتتارنى ئېشىپ قالغان مالىلىرىنى كالا ھارۋىسىغا بېسىپ بورتالاغا ماڭدۇردۇم. مەن ئالدىن قايتىپ كەتتىم، پەتتار 2 - كۈنى يېتىپ كېلىپ مېنىڭ دۇكىنىمدا تۇردى. 5 - كۈنى كادارىن ئەتىسى سۇيدۇڭ شەھىرىگە

كېلىدىغانلىقىنى ئاڭلاپ پەتتارغا: — ئەگەر سەن كادارغا بىلەن بىللە بېرىپ، مال سانقۇچى قىياپىتىگە كىرىۋېلىپ يولدا ئۇنى ئۆلتۈرسەڭ ساڭا بەش يامبۇ بېرىمەن، — دەپ مەسلىھەت سالدىم. ئۇ قورقۇپ بۇنداق قىلىشقا ئۇنىمىدى. مەن ناۋادا بىرەر چاتاق چىقىپ قالسا مەن ئۇستۇمگە ئالىمەن دېسەم ئۇ ماقۇل بولدى. ئۇ يامبۇنى ئالدى، ئىككىيلەن قۇرئان تۇتۇپ قەسەم قىلىشقاندىن كېيىن مەن كادارىندىن پەتتارنى بىللە ئېلىپ كېتىشنى ئۆتۈندۇم. كادارغا ئەھۋالنى ئۇقمىغاچقا بۇنىڭغا ماقۇل بولدى. 6 - كۈنى پەتتارغا بىر ئاق ئات بېرىپ، يانچۇقىغا بەش يامبۇنى سېلىپ، ئۇنى كادارغا بىلەن بىللە يولغا سالدىم. 8 - كۈنى ئەمەلدار - ئەسكەرلەر دۇكىنىمغا كېلىپ مېنى، شېرىكىم كىچىكنى ۋە ئوغلۇم كېرىمنى باغلاپ گازارمىغا ئېلىپ بارغاندا پەتتارنىڭ كارماكىنى ئۆلتۈرگەنلىكىنى بىلدىم. پەتتار ھەممە ئىشنى ھەقىقەتەن سەلەيمانغۇن بىلەن ئىككىمىزنىڭ ئەقىل كۆرسەتمىشى بىلەن قىلغان، ئۇنى مەن سېتىۋالغان. كىچىك بىلەن ئوغلۇم كېرىم راستىنلا ئەھۋالنى ئۇقمايدۇ، دېگەنلىرىنىڭ ھەممىسى راست. كېرىم مۇنۇلارنى ئېقرار قىلىپتۇ: مەن بۇ يىل 16 ياشقا كىردىم، جامالئاخۇن مېنىڭ دادام، مەن دادام بىلەن بىللە بورتالادا تىجارەت قىلىمەن. 4 - ئاينىڭ بېشىدا پەتتار بۇ يەرگە كېلىپ بىر نەچچە كۈن تۇرۇپ كادارغا بىلەن غۇلجىغا كەتتى. كېيىن ئەمەلدار - ئەسكەرلەر مېنى تۇتتى، مەن پەتتارنىڭ كارماكىنى ئۆلتۈرگەنلىكىنى شۇ چاغدا بىلدىم. ئۇلارنىڭ قانداق مەسلىھەتلەشكەنلىكىنى، قانداق قۇرئان تۇتۇپ قەسەم قىلىشقانلىقىنى زادىلا ئۇقمايمەن. دېگەنلىرىنىڭ ھەممىسى راست. كىچىك مۇنۇلارنى ئېقرار قىلىپتۇ: مە بۇ يىل 41 ياشقا كىردىم، قەشقەرلىك، بورتالادا جامالئاخۇن بىلەن شېرىكلىشىپ دۇكان ئاچىمەن. بۇ يىل 4 - ئاينىڭ بېشىدا پەتتارنىڭ مالىلىرىنى كالا ھارۋىسىغا بېسىپ بۇ يەرگە ئېلىپ كېلىپ دۇكاندا تۇرغانلىقىنى كۆرگەنىدىم، كېيىن جامالئاخۇننىڭ بەش يامبۇ چىقىرىپ ئۇنى پەتتارغا بېرىشىمنى بۇيرۇغىنى راست. ئۇنىڭ قانداقىنگە كادارغا بىلەن سۇيدۇڭگە بارغانلىقىنى، نېمە سەۋەبتىن ئۇنى ئۆلتۈرگەنلىكىنى راستىنلا ئۇقمايمەن، دېگەنلىرىنىڭ ھەممىسى راست. چاخارلارنىڭ سول قانات باش بۇغى ئايۇ مۇنۇلارنى بايان قىلىپتۇ: 4 - ئاينىڭ 6 - كۈنى لەشكەر بېشى ئامبال كادارغا بىلەن بىللە ھۆكۈمەت ئىشى بىلەن سۇيدۇڭ شەھىرىگە قاراپ يولغا چىقتۇق، شۇ كۈنى ئۇتبۇلاقتا قوندۇق، مەن كادارىنىڭ چېدىرىنىڭ سىرتىدا بىر ئۇيغۇرنىڭ يۈرگەنلىكىنى كۆرۈپ ئۇنىڭ كىملىكىنى سورىدىم. لەشكەر بېشى ئامبال: — بۇ گازارما سىرتىدا سېتىقچىلىق قىلىدىغان جامالئاخۇننىڭ ئادىمى، ئۇ غۇلجىغا مال سانقىلى بارماقچى ئىكەن، يالغۇز مېڭىشتىن قورقۇپ مېنىڭ بىللە ئېلىپ كېتىشىمنى ئۆتۈنگەنىدى، — دېدى. 7 - كۈنى سامۇرىيەنبۇلاقتا بېرىپ قوندۇق، شۇ كۈنى ئاخشىمى لەشكەر بېشى ئامبىلىمز تۇيۇقسىز قاتتىق ۋارقىراپ كەتتى، دەرھال كېلىپ قارىسام پەتتار ئىسىملىك بىر ئۇيغۇر ئۇنىڭغا پىچاق سېلىۋېتىپتۇ. مەن تېزدىن ئۇنى تۇتۇۋالدىم، قاتىل يەنىلا پىچاقىنى مەھكەم تۇتۇپ جارائېرجىن دالامانلىك يۈزىگە پىچاق سالدى ۋە پىچاقنى قالايمىقان شىلتىدى. بەختىمگە يارىشا ئەسكەرلەر يېتىپ كېلىپ ئۇنى باغلىدى، مەن لەشكەر بېشى ئامبال كادارىنىڭ يارىسىنى تېڭىپ ئۇنى يۆلەپ ياتقۇزدۇم ھەمدە دورا تېپىپ كېلىپ داۋالاش ئۇچۇن ئادەم ئەۋەتتىم. 8 - كۈنى ئۇ جارامەتلىنىش تۇيەلىدىن ئۆلۈپ كەتتى. پەتتاردىن: — نېمە ئۇچۇن ئۆلتۈردۈڭ؟ — دەپ سورىسام ئۇ: — بۇ ئىشنى جامالئاخۇن بىلىدۇ، — دېدى. مەن دەرھال شىرمەت چەۋەندازلار باشلىقى ئوچىرنى گازارمىغا قايتىپ جامالئاخۇن قاتارلىقلارنى تۇتۇپ سوراق قىلىشقا ئەۋەتتىم. ئىش ئويلىمىغان يەردىن چىقتى، بىز ھەقىقەتەن ياخشى مۇداپىئە كۆرەلمەپتىمىز. ھازىر ئەھۋال ئېنىق بولدى، بۇنى يوشۇرۇپ قالالمايمەن، باشقا ئىقرارنامىلەردىكى ئەھۋاللارمۇ ئوخشاش چىقتى، شۇڭا ئەھۋالنى مەلۇم قىلىش ئۇچۇن ئالدىلىرىغا كەلدىم.

قوللىرى بۇ ئەنزىنى تەكشۈردۈم، جامالئاخۇن ئەسلىدە ئاسىي ئۇيغۇر ئىكەن، شەپقەتلىك خانىمىز ئۇنى گۇناھىغا توۋا قىلىپ يېڭىباشتىن ئادەم بولسۇن دەپ، ئۇنىڭغا چەكسىز كەڭچىلىك قىلغانىكەن. لېكىن ئۇ يەنىلا چوڭ ئەربابنى قەستلەپ ئۆلتۈرۈشنى پىلانلاپ، پەتتارغا پارا بېرىپ ئۇنى چاخارلارنىڭ لەشكەر بېشى

ئامبىلى كارخانىلىرى قەستلەپ ئۆلتۈرۈشكە كۈشكۈرتكەن. ئۇنىڭ ۋە پارا ئېلىپ ئادەم ئۆلتۈرگەن پەتتارنىڭ جىنايىتى ئېغىر، قىلمىشى قەبىھ، شۇڭا ئۇلارغا ئۆلۈم جازاسى بېرىلمىسە باشقىلارغا ئىبرەت قىلغىلى بولمايدۇ. جامالئاخۇننىڭ ئوغلى كېرىم 16 ياشقا كىرىپتۇ، دادىسى بىلەن بىللە تۇرىدىكەن، گەرچە ئۇ ھەقىقىي ئەھۋالنى ئۇقمىسىمۇ، لېكىن ئۇنىڭ جىنايىتىدىن قېچىپ قۇتۇلۇشى قىيىن. يالالانما ئىشچى كەچىك بەش يامبۇنى ئۆز قولى بىلەن پەتتارغا بەرگەن، لېكىن ئۇ بۇ يامبۇنىڭ نېمىگە ئىشلىتىلىدىغانلىقىنى سۈرۈشتە قىلمىغان. ئۇ قايتا-قايتا قاتتىق سوراق قىلىنىش ئارقىلىق ئەھۋالنى ئۇقمايدىغانلىقىنى ئىقرار قىلغان، بۇنىڭغىمۇ ئىشەنگىلى بولمايدۇ. شۇڭا بۇ ئىككى جىنايەتچىنىڭ جىنايىتىنى كەچۈرۈم قىلىشقا بولمايدۇ. جامالئاخۇن بىلەن بىللە قەست قىلىشنى پىلانلىغان سەلەيئاخۇننىڭ مەخپىي تۇتۇش بۈيرۇقى چۈشۈرۈلدى، جىنايەتچى تۇتۇلغان كۈنى ئۇنى ئايرىم سوراق قىلىمەن. چاخارلارنىڭ باش بۇغى ئايۇ ۋە ئۇنىڭ بىلەن بىللە سەپەرگە چىققان ئەمەلدار-ئەسكەرلەر ھەقىقىي ئەھۋالنى ئالدىن مۆلچەرلىيەلمىگەچكە ياخشى مۇداپىئە كۆرەلمىگەن، بۇلارنى سۈرۈشتە قىلىشنى كەچۈرۈم قىلىشقا بولامدۇ يوق. قوللىرى ھەربىي گازارمىدا ئۇلگە قىلغۇدەك باشقا ئەنزە بولمىغاچقا، بۇ ئىشنى ئۆز ئالدىمغا بىر تەرەپ قىلمىدىم. ئۇنى جازا مەھكىمىسىنىڭ قايتا قاراپ چىقىپ قانۇن بويىچە بىر تەرەپ قىلىشىغا چۈشۈرۈپ بېرىشلىرىنى ئىلتىماس قىلىمەن. جازا مەھكىمىسى قاراپ چىقىپ قارار چىقارغان كۈنى مەن بۇ ئەنزىنى شۇ بويىچە بىر تەرەپ قىلىپ سەلتەنىتىمىزنىڭ ھەيۋىتىنى نامايان قىلىمەن.

بۇ ئەنزە تۇغرىسىدىكى ئىقرارنامىلەر جازا مەھكىمىسىنىڭ قايتا تەكشۈرۈشىگە كۆچۈرۈپ يوللانغاندىن باشقا، سوراق قىلىنىپ ئېنىقلانغان لەشكەر بېشى ئامبالنى قەستلەپ ئۆلتۈرۈشنىڭ سەۋەبلىرى مەلۇماتتا تەپسىلىي بايان قىلىندى، خان ئانا ۋە پادىشاھ ئالىيلىرىنىڭ مەلۇماتنامىنى كۆرۈپ چىقىپ يوليورۇق بېرىشلىرىنى سورايمەن. ھۆرمەت بىلەن

ھەربىي ۋەزىرنىڭ خانىنىڭ يارلىقى بويىچە سالغان تەستىقى: جازا مەھكىمىسى تېزدىن قاراپ چىقىپ يۇقىرىغا يوللىسۇن.

2. بورتالا ناھىيىسىنىڭ تەسىس قىلىنىشى

ياڭ زېڭشىننىڭ بورتالادا ناھىيە ئورگىنى تەسىس قىلىش تۇغرىسىدا يوللىغان ئىلتىماسى مىنگۇنىڭ 8 - يىلى (1919 - يىلى) 12 - ئاينىڭ 13 - كۈنى تەستىقلىنىپ ئېچكى ئىشلار مىنىستىرلىكى بىلەن مالىيە مىنىستىرلىكىنىڭ تەكشۈرۈپ بىر تەرەپ قىلىشىغا تاپشۇرۇپ بېرىلدى. ياڭ زېڭشىننىڭ دايىكچەندە ناھىيە ئورگىنى قۇرۇش تۇغرىسىدا يوللىغان تېلېگراممىسىدا مۇنداق دېيىلگەن: شىنجاڭنىڭ غەربىدىكى جىڭ ناھىيىسىگە قاراشلىق بورتالا دېگەن جايىنىڭ شەرقتىن غەربكە ئۇزۇنلۇقى 1000 نەچچە چاقىرىم، جەنۇبتىن شىمالغا كەڭلىكى 200 نەچچە چاقىرىم، غەربىي شىمالىدىن روسىيە چېگرىسىغىچە بولغان ئارىلىق 100 نەچچە چاقىرىم، شەرقىي شىمالىدىن چۆچەككىچە بولغان ئارىلىق 600 نەچچە چاقىرىم، غەربىي جەنۇبىدىن غۇلجىغىچە بولغان ئارىلىق 300 نەچچە چاقىرىم كېلىدۇ، بۇ جايىنىڭ يېرى مۇنبەت، سۇيى يېتەرلىك، بۇ يەردە تۇز كۆلى، كۆمۈر كېنى بار. ھازىر بۇ يەرگە كېلىپ بوز يەر ئاچقىنىغان ۋە مال باقىدىغان ئۇيغۇر قاتارلىق مىللەتلەر تەدرىجىي كۆپەيمەكتە. بۇ يەردە دايىكچەن دەپ ئاتىلىدىغان بىر جاي بار، ئۇ يەردە ئاھالە زىچ، سودىگەرلەر توپلانغان، بازاردا دۇكان ئاچقىنىغان ئائىلە 200 دىن ئاشىدۇ، ئۇنىڭ ئۇستىگە بۇ جاي روسىيە چېگرىسىغا تۇتىشىدىغان بولغاچقا، روسىيە بىلەن دائىم ئالاقە قىلىنىدۇ. يېقىنقى يىللاردا روسىيىدە قالايمىقانچىلىق يۈز بەرگەچكە، دۆلەت سىرتىدىكى يەتتە سۇ بىلەن ئىلى ئارىلىقىدىكى يول توسۇلۇپ قالدى، روسىيىلىكلەر ئىلىغا چۆچەك ئارقىلىق شىخو، جىڭلاردىن ئۇتۇپ كېلىدىغان بولدى، يېقىندا يۈك چۆچەك ئارقىلىق بورتالادىن ئۇتۇپ

غۇلجىغا توشۇلىدىغان بولدى. روسىيىدىن بورتالاغا روسىيە چېگرىسىدىكى يۇخاۋتاي تېغى ئارقىلىق كېلىدىغانلارمۇ بار. بۇ جايدىكى شىمالىي تاغ توغرىسىغا نەچچە يۈز چاقىرىم سوزۇلغان بولۇپ، ھەممە يەردىن روسىيىگە ئوتكىلى بولىدۇ. بۇ يىل ئەتىياز ىىلەن ياز ئارىلىقىدا روسىيىدىن بۇ يەرگە قېچىپ كىرگەن ئەسكەر ۋە مۇساپىرلارنىڭ ئايىغى ئۈزۈلمىدى. بۇ جاي جۇڭگو - روسىيە ېېرىش - كېلىشىمدىكى مۇھىم جاي بولۇپ قالدى. نۆۋەتتە مۇداپىئە ئىشلىرى جىددىيلىشىپ كەتتى، روسىيىدىكى قالايمىقانچىلىق بىر كۈن تىنچىمىسا، بۇ جايدىمۇ بىر كۈن خاتىرجەملىك بولمايدۇ. ئىگىلىك ھوقۇقىغا ئەمەلىيەت ېېرىپ، چېگرا مۇداپىئەسىنى مۇستەھكەملەش ئۈچۈن بۇ يەردە ناھىيە ئورگىنى تەسىس قىلىش زۆرۈر بولۇۋاتىدۇ، ئۇنىڭ ئۈستىگە بۇ يەردىكى ئاھالىلەر مۇرەككەپلىشىپ كەتتى. بۇ يەر ئۇزۇندىن بۇيان گېلاۋخۇيچىلارنىڭ ئۆزىگە بولۇپ كەلگەنىدى، ئالدىنقى يىلى ئىچكىرىدىن چىققان كۆچمەنلەر ئەڭ دەسلەپتە بۇ يەردە ئىبادەتخانا قۇرۇپ، نادان خەلقنى گېلاۋخۇيغا قاتنىشىشقا قىزىقتۇرۇپ، يوشۇرۇن بۇزغۇنچىلىق قىلىشقا ئۇرۇنغاندا، ئاتلىق 3 - يىلى تەكشۈرۈپ بىر تەرەپ قىلىشقا ئەۋەتىلگەن، گېلاۋخۇيچىلارنىڭ كاتىباشلىرى قاتتىق جازالىنىپ ئەگەشكۈچىلىرى تارقىتىۋېتىلگەن، شۇنىڭدىن بۇيان بۇ جاي تىنچىشقا باشلىغان، شۇڭا بۇ جايغا ئايرىم ئەمەلدار قويۇلماي، ئەسكەر تۇرغۇزۇش ئارقىلىق مۇداپىئە كۈرۈلگەنىدى. كېيىن بۇ يەرگە ئادەم ئەۋەتىپ كۆپ قېتىم تەكشۈرۈپ ھەقىقىي ئەھۋالنى ئېنىقلاش ئارقىلىق بۇ يەردە ناھىيە قۇرۇش ئىشىنى كېچىكتۈرۈشكە بولمايدىكەن دەپ قارىدۇق، ناھىيە ئورگىنى دايىكچىنده تەسىس قىلىنسا، نامى بورتالا ناھىيىسى دەپ ئاتالسا ھەمدە 3 - دەرىجىلىك ناھىيە قىلىپ بېكىتىلسە، ئۇ يەنىلا ئىلى ۋىلايىتىگە قارىسا. مالىيە مىنىستىرلىكىنىڭ تەكشۈرگەندىن كېيىنكى جاۋاب تېلېگراممىسىدا مۇنداق دېيىلگەن: دۆربىلجىن ناھىيىسىگە ئوخشاش 3 - دەرىجىلىك ناھىيە قىلىنسۇن، ھەر يىلى 10 نەچچە مىڭ يۈەن خىراجەت ئاجرىتىپ ېېرىلسۇن، يەنىلا ئىلى ۋىلايىتىنىڭ باشقۇرۇشىدا بولسۇن. مىنگونىڭ 9 - يىلى (1920 - يىلى) 1 - ئاينىڭ 7 - كۈنىدىن باشلاپ شۇ بويىچە ئىجرا قىلىنسۇن.

3. مىنگو دەۋرىدىكى «بورتالا ناھىيىسى تەزكىرىسى»

مۇندەرىجە

1. كىرىش سۆز
2. ناھىيىنىڭ تەرەققىيات جەريانى
3. تارىخىي جەھەتتىن دەللىلەش
4. مەنزىرلىك ۋە مەشھۇر جايلار
5. تۇپراق تەكشۈرۈش
6. تاغ تىزمىسى، دەريا - ئېقىن ۋە كۆللەر
7. ھۆل يېغىن ۋە ھاۋا كىلىماتى
8. قاتناش، سۇچىلىق
9. مەھسۇلاتلار
10. ئىقتىسادىي ئەھۋال
11. خەلق تۇرمۇشى
12. مەدەنىيەت، مائارىپ
13. يەرلىك ئاپتونومىيىنىڭ بىر تەرەپ قىلىنىش ئەھۋالى
14. خاتىمە

1. كىرىش سۆز

بورتالا مۇھىم قاتناش يولىغا جايلاشقان بولۇپ، ئۇ، ئىلىنىڭ توسقى ھېسابلىنىدۇ. شەرقىي شىمالدا ئالتاي، تارباغاتايلارغا بارغىلى بولىدۇ، شىمالدا سوۋېت ئىتتىپاقى بىلەن تۇتىشىدۇ، ئۇنىڭ زېمىنى كەڭ بولۇپ، ناھايىتى مۇھىم جاي. 33 - يىلى يازدا مەن شۇگۈي مەزكۇر ۋەزىپىگە مۇناسىپ كەلمىسەممۇ، بۇ ئېغىر ۋەزىپە ماڭا يۈكلەندى، مەن ۋەزىپىگە تەينىلەنگەندىن بۇيان سەۋەنلىك ئۆتكۈزۈپ قويۇشتىن ئەنسىرەپ سوغۇققانلىق بىلەن ھەر ۋاقىت ئېھتىياتچان بولدۇم. ھازىر بۇيرۇقنا بىنائەت ناھىيە تەزكىرىسى تۈزمەكچى بولدۇم. مەن تارقىتىلغان ناھىيە تەزكىرىسى پروگراممىسىدا كۆرسىتىلگەن تۈرلەرنى كۆرۈپ چىقتىم. بۇنىڭدىن مەقسەت يەر شەكلىنى تەكشۈرۈپ، شۇ جايدىكى تۈرلۈك قۇرۇلۇش ۋە مەھسۇلاتلارنىڭ گۇللىنىشى ۋە خارابلىشىشىنى، خەلقنىڭ ئۆرپ - ئادىتىنىڭ ساپلىقىنى، شۇنداقلا دۆلەت ئىگىلىكى ۋە خەلق تۇرمۇشى ئەھۋالىنى ئايدىڭلاشتۇرۇپ، ھۆكۈمەتنىڭ سەممىيلىك بىلەن ھاكىمىيەت يۈرگۈزۈۋاتقانلىقىنى كۆرسىتىپ بېرىشتىن ئىبارەت بولدى. بۇيرۇق چۈشكەندىن كېيىن مەن ھازىرقى ۋە ئىلگىرىكى ۋەزىيەتنى تەكشۈرۈپ، كۆرگەن - ئاڭلىغانلىرىمنى دەللىلەپ، كۆپلىگەن ۋەقەلەرنى توپلاپ، باشقىلارنى ھەرىكەتلەندۈرۈپ، ھۆكۈمەت ئىشىدىن سىرت، پارچە - پۇرات ماتېرىياللارنى توپلاپ، سۈرەت ۋە جەدۋەللەرنى قوشۇمچە قىلىپ، جانابلىرىنىڭ تەكشۈرۈپ كۆرۈپ چىقىشلىرى ئۈچۈن ئۇشبۇ كىتابنى تۈزۈپ چىقتىم.

2. ناھىيىنىڭ تەرەققىيات جەريانى

1) ناھىيە ئورگىنى تەسىس قىلىنغان ۋاقىت جۈڭخۇا مىنگوىنىڭ 9 - يىلى 10 - ئايدا جىڭ ناھىيىسىدىن ئايرىپ چىقىلىپ ناھىيە ئورگىنى تەسىس قىلىندى.

2) ناھىيە ئورگىنى تەسىس قىلىنىشتىن ئىلگىرىكى ئەھۋال ۋە تەرەققىيات جەريانى (خەت كەم)

«شىنجاڭنىڭ خەرىتىلىك تەزكىرىسى» دە مۇنداق خاتىرىلەنگەن: ھازىرقى بورتالا ناھىيىسى ئورگىنى ئەسلىدە جىڭ مەھكىمىسىگە قارىغان، ئۇ، جىڭ مەھكىمىسىنىڭ 105 چاقىرىم غەربىي شىمالدا بولۇپ، بورتالا دەرياسىنىڭ بويىغا جايلاشقان. چىڭ سۇلالىسى دەۋرىدە چاخار يېڭىنىڭ 16 - (خەت كەم) مۇڭغۇللارنىڭ كۆچۈپ يۈرۈپ مال باقىدىغان يېرى بولغان. كاڭشى يىللىرىدا غالدانسىرىن شەرقە ھۇجۇم قىلغاندا سېۋېن ئارۇبدان يوشۇرۇن ھالدا بورتالا دەرياسى بويىغا قايتىپ كەلگەن ۋە ئىلىنى ئىگىلىۋالغان. يۇڭجېڭ يىللىرىدا ئىككى جياڭجۈن ئەسكەر چىقارغاندا، ئىسيانچىلار بورتالانى ئەسكەر تۇرغۇزىدىغان مۇھىم جاي قىلىۋالغان. چىيەنلۇڭ 12 - يىلى غەربكە يۈرۈش قىلىش ئۈرۈشىدا ئىككى جياڭجۈن ئەسكەرلەرگە مۇشۇ يەردە تۇرۇپ قوماندانلىق قىلغان. خائىن ئارۇبدان ئاسىيلىق قىلغاندىمۇ بورتالادا موللىلارنى يىغقان. ئۇ، ئىلىگە ھۇجۇم قىلغاندا مۇشۇ جاينى مۇھىم كېچىك قىلغان. بۇ يەرنىڭ سۇيى تاتلىق، تۇپرىقى مۇنبەت، يەرشەكلى ئۇزۇنچە ئىدى. گۇاڭشۇ 11 - يىلى دوتەي بۇ يەردە سەييارە ئامبال تەسىس قىلىش توغرىسىدا خانغا مەلۇمات يوللىغان، ئەمما بۇ ئىشنىڭ كۆچمە چارۋىچىلىققا تەسىر يەتكۈزۈشىدىن ئەنسىرەپ، بۇ ئىشنى ۋاقتىنچە قويۇپ تۇرغان. جۈڭخۇا مىنگوىنىڭ 9 - يىلى 10 - ئايدا بۇ جاي جىڭ ناھىيىسىدىن ئايرىپ چىقىلىپ ناھىيە ئورگىنى تەسىس قىلىندى.

3) تەرەققىيات ئەھۋالى بورتالا چەت كېچىك ناھىيە، «ئاپرىل» ئىنقىلابى غەلبە قىلىپ يېڭى ھۆكۈمەت قۇرۇلغاندىن بۇيان، ئون نەچچە يىللىق قۇرۇلۇش جەريانىدا بۇ جايدا ئالەمشۇمۇل ئۆزگىرىش بارلىققا كەلدى، شۇنىڭ بىلەن سىياسىي، ئىقتىساد، مەدەنىيەت، قۇرۇلۇش ۋە نوپۇسنىڭ كۆپىيىشى جەھەتتە (خەت

كەم) پەقەت 10 مىڭدىن ئارتۇق نوپۇس بولغان. ساقچى ئىدارىسىنىڭ 31 - يىلى تارقاتقان پۈخرالىق كىنىشكىسىگە دائىر مەلۇماتىغا قارىغاندا، ھەر قايسى مىللەتلەر نوپۇسى 16 مىڭ 600 دىن ئاشقان. تۇرلۇك قۇرۇلۇش ئىشلىرى يۇكسىلىپ كۇندىن كۇنگە تەرەققىي قىلغان، بۇ يەرنىڭ چەت ۋە قاقاس قىياپىتى ئۆزگەرگەن.

3. تارىخىي جەھەتتىن دەللەلەش

1) قانداقلا ئالاھىدە ۋەقە بولۇشىدىن قەتئىينەزەر بورتالا بولۇق دېگەن جايغا تەۋە بولۇپ كەلدى. مىنگونىڭ 35 - يىلى 5 - ئايدا بۇ جايدىكى ئېتىزلىقلاردا چېكەتكە پەيدا بولۇپ، زىرائەتلەرنى يەپ كەتتى، ئاپەت ناھايىتى ئېغىر بولدى. ئەينى ۋاقىتتا ئىلى ۋىلايەتلىك دېھقانچىلىق - چارۋىچىلىق ئىدارىسىدىكى مۇتەخەسسىسلەر بورتالاغا كېلىپ تەكشۈرۈش ئېلىپ بېرىپ، چېكەتكىنىڭ ئىنتايىن تېز يېتىلىدىغانلىقىنى، سالىدىغان زىيىنىنىڭ ئېغىر بولىدىغانلىقىنى ئىگىلىدى. سابىق ھاكىم دۇەن جىنچى بىر تەرەپتىن مۇتەخەسسىسلەر تەكشۈرگەن ئەھۋالغا ئاساسەن ئىككى ناھىيە مۇپەتتىشىگە تېلېگراممىا يوللاپ يولىيۇرۇق سورىسا، يەنە بىر تەرەپتىن ھەر مىللەت ئاممىنى ھەمدە ئورگان، تەشكىلات، مەكتەپلەردىكى ھەر دەرىجىلىك خىزمەتچى، ئوقۇتقۇچى ۋە ئوقۇغۇچىلارنى چېكەتكە يوقىتىش ئەترىتى بولۇپ ئويۇشۇشقا سەپەرۋەر قىلدى، بۇ ئەترەتلەر كېچىلەپ ئاپەت رايونىغا بېرىپ، تۇرلۇك چارە - ئامالالارنى قوللىنىپ، بىرلىكتە تىرىشچانلىق كۆرسىتىپ (خەت كەم) يوقاتتى. شۇنىڭدىن كېيىن ئىككى ناھىيە مۇپەتتىشىنىڭ بۇيرۇقى بىلەن ھەربىي مەكتەپنىڭ تەلىم - تەربىيە باشلىقى ۋاڭ خۇڭزاۋ، قۇرۇلۇش نازارىتىنىڭ نازىرى لى بولبىلار ماشىنا بىلەن بورتالاغا كېلىپ كۆزدىن كەچۈردى، شۇنىڭ بىلەن بىللە ھۆكۈمەت خەلقىنىڭ يىمەك - ئىچمىكىنى، خەلقنىڭ دەردىگە دەرمان بولۇشنى نەزەردە تۇتۇپ، چېكەتكە يوقىتىش ئۇچۇن كۆپلەپ ئايرۇپلان ئەۋەتىپ، چېكەتكە ئاپىتى يۇزبەرگەن رايونغا چېكەتكە ئۇلتۇرۇش دورىسى چاچتى، نەتىجىدە قىسقا ۋاقىتتا چېكەتكە پۈتۈنلەي يوقىتىلىپ بولدى. بۇ، بورتالانىڭ تارىخىدا مىسلىسىز ۋەقە بولۇپ قالدى.

2) قەدىمكي ئاسار - ئەتىقىلەرنى دەللەلەش (1) ناھىيە تەۋەسىدىكى كېبىشا، پۇكىڭ كەنتلىرىدە ئىككى قەدىمكى شەھەر خارابىلىكى بار. رىۋايەت قىلىنىشىچە، بۇ شەھەرلەرنى تاڭ سۇلالىسى دەۋرىدە غەربكە يۇرۇش قىلغان ئەسكەرلەر بىنا قىلغان، يىللارنىڭ ئۇتۇشى بىلەن خارابىلىككە ئايلانغان. بەزىلەر يەنە چىڭ سۇلالىسىنىڭ كاڭشى، چيەنلۇڭ يىللىرىدا ئىلى كۆپ قېتىم باسمىچىلارنىڭ قالايمىقانچىلىقىغا ئۇچرىغاچقا، بۇ يەردە نۇرغۇن ئەسكەر تۇرغۇزۇلغان، بۇ شەھەر شۇ چاغدا بىنا قىلىنغان، ئۇرۇشتىن كېيىن كۆيۇپ خارابىلىككە ئايلانغان، دەپ قارايدۇ. مىنگونىڭ 28 - يىللىرىدا ئىلى ئالتۇن كېنى ئىدارىسى بورتالاغا خادىم ئەۋەتىپ ئىشچى يالداپ، بۇ خارابىلىكتىن ئالتۇن ئىزدەپ مېتالدىن ياسالغان قەدىمكى ئەسۋابلارنى ۋە ساپال قاچىلارنى تاپتى، ئۇزۇن ئۆتمەي ماددىي شارائىتىنىڭ قىيىن بولۇشى تۈپەيلىدىن ئالتۇن كولاش توختىتىۋېتىلدى. 32 - يىلى 9 - ئاينىڭ 7 - كۇنى دۆلەت سودا - سانائەت تەكشۈرگۈچىلەر ئۆمسكىنىڭ مۇئاۋىن باشلىقى جاڭ ئۆمەك ئەزالىرىدىن 16 كىشىنى باشلاپ ئىلىگە كېلىپ مەخسۇس تەكشۈرۈش ئېلىپ بارىدى، ئۇلار بورتالادىن ئۆتكەندە تارىخ - جۇغراپىيە بويىچە تەكشۈرگۈچى ئۆمەك ئەزاسى خۇاڭ ۋېنبى بەزكۇر خارابىلىككە كېلىپ خارابىلىكنىڭ دائىرىسىنى ئۆلچىدى ھەمدە ساپال، قۇم قاچا پارچىلىرىنى ئېلىپ كېتىپ تەتقىق قىلدى. ئۇنىڭ ئېيتىشىچە، بۇ ساپال قاچىلارنىڭ نۇسخىسىدىن قارىغاندا، بۇ شەھەر تەخمىنەن يۇەن سۇلالىسى دەۋرىدە غەربكە يۇرۇش قىلىنغاندا بىنا قىلىنغان. بۇ راست شۇنداقمۇ ياكى ئەمەسمۇ نامەلۇم. (2) ناھىيە تەۋەسىدىكى كېبىشا كەنتىدە موڭغۇللارنىڭ 12 قەدىمكى قەبرىسى بار، مۇنارنىڭ تەگلىكىگە سىزىقچىلار چىقىرىلغان، خىش مۇنارنىڭ ئۇچىدىكى تەكچىگە بۇت ئويۇلغان، بۇ مۇنار ھەيۋەتلىك ۋە كۆركەم، ئۇنىڭ كۆلىمى زور. مۇنارغا چىقىپ

يىراقتا قارىسا يېقىن ئەتراپتىكى كەنتلەر ئېنىق كۆرۈنۈپ تۇرىدۇ. يىللارنىڭ ئۆتۈشى بىلەن بۇجاي خارابلىشىپ، ساق قەبرىدىن بىر نەچچىسىلا قالغان. (3) ناھىيە تەۋەسىدىكى كىچىك بىر چوڭ ئىبادەتخانا بار، بۇ، ناھىيىنىڭ كەنتلىرىدىكى لامالار يىغىلىدىغان جاي، ئىبادەتخانا كۆركەم (خەت كەم) ھەيۋەتلىك، ھەر قېتىم يىاز ۋە كۈزدە لامالار مۇشۇ جايغا يىغىلىپ دۇئا - تىلاۋەت قىلىدۇ. مۇڭغۇللارنىڭ ئادەتتى بويىچە دۇئا - تىلاۋەت قىلىپ تەڭرىگە ئىلتىجا قىلسا راھەت - پاراغەت تۇرمۇش كەچۈرەرمىش. (4) ناھىيىگە قاراشلىق سەنتەيدىكى سايرام كۆلىنىڭ شەرقىي جەنۇبىدا، سۇ ئوتتۇرىسىدا بىر ئارال بولغان، ئۇ تىك قەد كۆتۈرۈپ تۇرىدۇ، ئارالدا بىر قەدىمكى ئىبادەتخانا بولغان، بۇ يەر سايامەتچىلەر قۇلۇڭاق بىلەن بېرىپ تاماشا قىلىدىغان جاي بولغان. يىللارنىڭ ئۆتۈشى بىلەن بۇ ئىبادەتخانا رېمونت قىلىنمىغاچقا ئۈرۈلۈپ چۈشۈپ ۋەيران بولغان.)

3) قىممىتى بار رىۋايەت «شىنجاڭنىڭ خەرىتىلىك تەزكىرىسى» دە مۇنداق خاتىرىلەنگەن: چىڭ سۇلالىسىنىڭ جىياچىڭ 4 - يىلى خۇڭ لياڭجى ئىلىنى قوغداش ۋەزىپىسىنى تاماملاپ قايتاشىدا سايرام كۆلى (ناھىيە تەۋەسىدىكى سەنتەينىڭ غەربىي شىمالىدا) بويىدىن ئۆتكەندە «سۇزۇك دېڭىزغا مەدھىيە» دېگەن شېئىرنى يازغان، شېئىرنىڭ مۇقەددىمىسىدە مۇنداق دېيىلگەن: سەنتەيگە كەلسەم كۆل بار ئىكەن، ئۇنىڭ كەڭلىكىدىن (خەت كەم) يوقىتىڭ كۆرۈنىدىكەن، كۆل ئوتتۇرىسىدا ئارال بار ئىكەن، ئەمما ئۇنىڭدا توپلانغان ھېچنەرسە يوق ئىكەن، بىر تالمۇ گىياھ ئۆسمەيدىكەن، كۆل سۇيى ئۆزىگە توپا - چاڭ قوندۇرمايدىكەن، كۆلگە غايەت چوڭ نەرسە ياكى كىچىك نەرسە تاشلانسۇن، ئۇ بىردەمدىلا قىرغاقتا چىقىپ قالىدىكەن. يەنە مۇنداق خاتىرىلەنگەن: سىمپىتوزىدا بىر كۆل بار ئىكەن (سايرام كۆلىنى دېمەكچى)، كۆلنىڭ دائىرىسى نەچچە يۈز چاقىرىم كېلىدىكەن، تۆت ئەتراپىنى تاغ ئوراپ تۇرىدىكەن، كۆپلىگەن ئېقىن مۇشۇ كۆلگە قويۇلىدىكەن، كۆل سۇيى زۇمرەتتەك سۈزۈك ئىكەن. تاڭ ئېتىشى بىلەن تەڭ تاغ كۆلدە ئەكس ئېتىدىكەن، سۇيى ناھايىتى سۈزۈك ئىكەن، ئۇنىڭ سۇيى ھاۋا ھەرقانچە قىزىپ كەتسىمۇ خوراپ كەتمەيدىكەن، ھاۋا ھەر قانچە تۇتۇق بولسىمۇ تېشىپ كەتمەيدىكەن، كۆل بويىدا ئوت - چۆپ يوق ئىكەن، كۆلدە نە لەھەك، نە ئۇششاق جانىۋارلار ياشىمايدىكەن، ھەربىر ئايدا سۇ ھەم ئۆرلەپ، ھەم پەسىيىپ تۇرىدىكەن. قۇجيەن، شەرقىي جېجياڭلىق غەۋزاسلار كۆلنىڭ چوڭقۇرلۇقىنى بىلىپ بېقىش ئۈچۈن سۇ ئاستىغا قايتا - قايتا چۈشكەنىكەن، سۇ ئاستىدا نەپەس ئالغىلى بولمىغاچقا، كىشىلەر بۇ يەرگە قايتا كەلمىگەن، نەتىجىدە ئۇنىڭ چوڭقۇرلۇقىنى ئۆلچەشكە ئامال بولمىغان. ھازىر تەپسىلىي تەكشۈرۈش ئارقىلىق مەلۇم بولدىكى، كۆل ئەتراپىدىكى يەر شەكلى، سۇ مەنزىرىسى ۋە سۇدىن ھېچقانداق مەھسۇلات چىقمايدىغانلىقى قاتارلىق ئەھۋاللار ھەقىقەتەن راست ئىكەن.

4. مەنزىرىلىك ۋە مەشھۇر جايلار

تەكشۈرۈشكە ئاساسلانغاندا بورتالادىكى كۆچمە چارۋىچىلىق بىلەن شۇغۇللىنىدىغان بەلباغنىڭ تۆت ئەتراپىنى تاغ ئوراپ تۇرىدىكەن. بۇ بەلباغ شەرقتىن غەربكە سوزۇلغان بولۇپ، ھەم تار، ھەم ئۇزۇن ئىكەن. بورتالا دەريا‌سى ئارشاڭ ناھىيىسىدىن بورتالاغا كىرىپ، ئەگرى - بۈگرى دەريا يوللىرى ئارقىلىق ئېقىپ، گۈلاڭگۈلا چاغان، گۈزنىشا، كېبىشا، شويىكېپەن، دايىكېپەن، چىندالان، شاربۇخ، جياخبزا، خارمودونلاردىن ئۆتۈپ شەرقىي شىمالغا بۇزۇلۇپ قارا دالادىكى ئېبىنۇر كۆلىگە قۇيۇلىدۇ. دەريانىڭ غەربىي قىرغىقىغا جايلاشقان كەنتلەرنىڭ تۈپرىقى مۇنبەت بولۇپ، دېھقانچىلىق قىلىشقا ۋە مال بېقىشقا باب كېلىدۇ، ھەرمىللەت دېھقانلىرى كۆپىنچە دەريا بويلىرىدا دېھقانچىلىق قىلىدۇ. ھەر يىلى يازدا دەل - دەرەخلەر بۈككىدە ئۆسۈپ، ئەتراپ بېشىللىققا قاپلىنىپ مەنزىرىسى ئىنتايىن گۈزەللىشىپ كېتىدۇ، ئۇنىڭ ئۇستىگە دەريا قولتۇقى رايونىدا

يـاپ - يېشىل ئوت - چۆپلەر بۇك - باراقسان ئۆسىدۇ، بۇ جاي چارۋىچىلارنىڭ كۈزلىكى ھېسابلىنىدۇ. كۈز كېلىشى بىلەن دەريا بويىنى سايلىقت قىلىدىغانلار ۋە بۇ يەردە مال باقىدىغانلارنىڭ ئايىغى ئۈزۈلمەيدۇ، بۇ مەنزىرىنى كۆرگەن ئادەمنىڭ دىلى سۈيۈنۈپ چەكسىز خۇشاللىققا چۆمىدۇ. سايرام كۆلىنىڭ ئەتراپىدا قانمۇ قات تاغلار بار، تاغلار نەچچە يۈز چاقىرىم سوزۇلغان، بۇ جايدا دەل - دەرەخ ۋە ئوت - چۆپ مول بولغاچقا، يەرگە كۈن نۇرى چۈشمەيدۇ، بۇ جاي تەبىئىي ئوتلاق (چارۋىچىلار يايلاق دەپ ئاتايدۇ) بولۇپ، ھەر مىللەت ئاممىسى يازدا سالقىنداييدىغان ياخشى مەنزىرلىك جاي ھېسابلىنىدۇ. ئۇنىڭ ئۈستىگە، تاغنى بويلاپ ئۆسكەن قارىغايلار ناھايىتى كۆپ، تاغ ئۈستى ياپ - يېشىل، مەنزىرىسى ئىنتايىن گۈزەل، ھەر يىلى يازدا غۇلجا، سۈيدۇڭ، جىڭ، بورتالا ناھىيىلىرىدىن بۇ يەرگە سالقىنداشقا كەلگەنلەرنىڭ ئايىغى ئۈزۈلمەيدۇ. سايادەچىلەرنىڭ بۇ يەرگە كەلگەن ۋاقتى ھاۋا ئوچۇق، ئىللىق شامال چىقىپ تۇرغان ۋاقىتقا توغرا كەلسە، ئۆزىنى ئارامبەخش بىر جايغا كېلىپ قالغاندەك ھېس قىلىدۇ.

5. تۇپراق تەكشۈرۈش

1) ئومۇمىي كۆلىمى بورتالا ناھىيىسىنىڭ ئومۇمىي كۆلىمى تەخمىنەن 11 مىڭ 200 كۋادرات چاقىرىم.

2) تېرىشقا بولىدىغان يەر كۆلىمى تەخمىنەن 200 مىڭ مو (سۇ كەمچىل بولغاچقا، بۇ يەر ئېچىش ھەقىقەتەن ئاسانغا چۈشمەيدۇ).

3) تېرىلغۇاتقان يەر كۆلىمى 50 مىڭ 800 مودىن ئارتۇق.

4) ئوتلاق كۆلىمى تەخمىنەن 1 مىليون 600 مىڭ مو.

5) جايلارنىڭ تۇپرىقى ناھىيىگە قاراشلىق كەنتلەرنىڭ تۇپرىقىنىڭ كۆپ قىسمى سېرىق تۇپراق ياكى قۇمساق تۇپراقتىن تەركىب تاپقان، يېرى قاتتىق. يۇكىك كەنتىنىڭ تۇپرىقى كۈل رەڭ تۇپراق بولۇپ، ئىشلەپچىقىرىش جەھەتتە ياخشى تۇپراق ھېسابلىنىدۇ. بورتالا دەرياسىنى بويلاپ جايلاشقان كەنتلەرنىڭ يېرى ناھايىتى مۇنبەت بولۇپ، تېرىنچىلىق قىلىشقا باب كېلىدۇ. سەنتەي، سىتەي، يىتاش، ئۇلانداپسۇلارنىڭ يېرى قۇملۇق ۋە چۆللۈك بولسىمۇ، لېكىن بۇ يەرلەردە ياۋا ئوت - چۆپلەر بولۇق ئۆسىدۇ، بۇ جايلار يا خشى تەبىئىي ئوتلاق بولۇپ، ھەرمىللەت مالچىلار كۈزدە كۆپىنچە مۇشۇ بەلباغدا مال باقىدۇ.

6) رايون، كەنتلەردىكى كۆچمە چارۋىچىلىقنىڭ تارقىلىش ئەھۋالى بورتالا ناھىيىسىگە قاراشلىق كۆچمە چارۋىچىلىق بىلەن شۇغۇللىنىلىدىغان بەلباغلاردا موڭغۇل، قازاق ئاساسا ناھىيە بويىچە ئومۇمىي نوپۇسنىڭ ئوندىن ئالتىسىدىن كۆپرەكىنى ئىگىلەيدۇ. لېكىن موڭغۇل، قازاقلار كۆچمە چارۋىچىلىق بىلەن تۇرمۇش كەچۈرىدىغان بولغاچقا، تارقاق ئولتۇراقلاشقان، كۆچۈپ يۈرىدۇ، شۇڭا ناھىيە بازىرى (ئەسلىدىكى دايىڭپەن) ئەتراپىدىكى مۇنبەت تۇپراقتا پەقەت ئۇيغۇر دېھقانلار كۆپرەك ئولتۇراقلىشىپ تېرىقچىلىق قىلغان. يېقىنقى يىللاردىن بۇيان دېھقانچىلىق، سودا كەسىپلىرى تەدرىجىي تەرەققىي قىلدى، بۇ جاي كوندىن كونگە ئاۋاتلاشتى، ھەرمىللەت نوپۇسىمۇ يىلمۇ يىل كۆپەيدى، ھازىر بۇ يەردە 1000 دىن ئارتۇق ئائىلە (دېھقان، سودا - سانائەتچى، ئوقۇتقۇچى، ھۆكۈمەت خادىمى قاتارلىقلار) ئولتۇراقلاشقاندىن باشقا، قالغان ئائىلىلەر كۆلاڭگولاچاغان، گۈزىشا، كېبشا، شويىڭپەن، ئوتبۇلاق، سىمپىتوزا، سەنتەي، سىتەي، قويتاس، ئۇلانداپسۇ قاتارلىق جايلاردا كۆچمە چارۋىچىلىق بىلەن شۇغۇللىنىدۇ، مۇقىم ئولتۇراقلاشقان ئائىلە ناھايىتى ئاز. مۇشۇنداق ئەھۋالدا يېڭى ناھىيە تۈزۈمىنى يولغا قويۇپ، يەرلىك ئاپتونومىيىنى يۈرگۈزۈپ، ناھىيە مەمۇرىيىتىنىڭ خىزمەت ئونۇمىنى ئۆستۈرۈش ئۈچۈن، خەلق ئىشلىرى نازارىتى تارقاتقان رايون، كەنتلەرنى ئايرىش نىزامنامىسىغا ۋە ئونىڭ

شۇجايدا ئىجرا قىلىنىش ئەھۋالىغا ئاساسەن، ناھىيە ئۇچ رايونغا ئايرىلدى، ناھىيە بازىرىغا يېقىن جايلار 1 - رايون (ئۈيغۇر) قىلىپ ئايرىلدى، بۇ رايون دېھقان ئائىلىسى كۆپ بولۇشتەك ئەھۋالغا ئاساسەن، ئارىلىقىنىڭ يىراق - يېقىنلىقىغا قاراپ تۆت كەنتكە ئايرىلدى، ھەربىر كەنتكە 145 ئائىلە قارىدى. 2 - رايون (موڭغۇل)، بۇ رايون سەككىز كەنتكە ئايرىلدى، ھەربىر كەنتكە 80 — 90 ئائىلە ياكى 60 — 70 ئائىلە قارىدى. 3 - رايون (قازاق)، بۇ رايون سەككىز كەنتكە ئايرىلدى، ھەربىر كەنتكە 140 — 150 ياكى 120 — 130 ئائىلە قارىدى. ئۇيغۇر ۋە قازاقلارنىڭ كۆپ قىسمى ئون نەچچە يىلنىڭ ئالدىدا سۇۋېت ئىتتىپاقىدىن بىز تەرەپكە قېچىپ كىرگەندىن كېيىن ئورۇنلاشتۇرۇلغانلار بولۇپ، دېگىدەك موڭغۇللار بىلەن ئارىلاش ئولتۇراقلاشقان، ھازىر پائال تۇرمە چارە - ئامال تېپىلىپ، ئۇلارغا ھۆكۈمەت يېرى بۆلۈپ بېرىلىپ، ئۇلار تېرىنچىلىق قىلىپ تۇرمۇشىنى ياخشىلاشقا يېتەكلەنمەكتە. ئەمدى شالوبا، جياخېزىغا كەلسەك، بۇ جايلار شال ئۆستۇرۈشكە باب كېلىدۇ، بۇ جايدا دېھقان ئائىلىلىرى نىسبەتەن كۆپ بولۇپ، بۇ جاي بىۋاستە قاراشلىق كەنت قىلىپ ئايرىلدى. رايون، كەنت باشلىقلىقىغا شۇ جايدىكى ئامما ئورتاق سايلىغان، ئادەتتە سادىقلىق بىلەن ئىش بېجىرىدىغانلار قويۇلدى، ئۇلارغا 31 - يىل 12 - ئايدا خەلق ئىشلىرى نازارىتىدىن يوليورۇق سوراپ سايلىنىش كېنىشكىسى تارقىتىپ بېرىلدى. رايون، كەنت تۈزۈمى يولغا قويۇلغاندىن بۇيان، ناھىيە مەمۇرىيىتىنىڭ خىزمەتلىرىنى يۈرگۈزۈش جەھەتتە كۆپلىگەن ياخشى ئۇنۇم قولغا كەلتۈرۈلدى.

7) ناھىيىنىڭ چېگرىسى شەرقىي - جەنۇبىي چېگرىسى جىك، جەنۇبىي چېگرىسى غۇلجا، غەربىي - جەنۇبىي چېگرىسى سۈيدۇك، قورغاس، غەربىي چېگرىسى ئارىشاك، شىمالىي چېگرىسى سۇۋېت ئىتتىپاقى، شەرقىي - شىمالىي چېگرىسى دۆربىلجىن.

6. تاغ تىزمىسى، دەريا ئېقىن ۋە كۆللەر

1) تاغ تىزمىسى بورتالا ناھىيىسى تەۋەسىدە چوڭ تاغدىن ئۇچى بار.

(1) قوسەمچەك تېغى

بۇ تاغ سىمپىتۇزىدىن باشلىنىپ، سەنتەي، سىتەيلەرنى ئايلىنىپ ئۇتۇپ ئۇتەيگە بارىدۇ، جىڭدىكى بولبۇرغاسۇ تېغى بىلەن تۇتىشىدۇ. بۇ تاغ سەنتەيدىن ئايلىنىپ ئۇتۇپ شەرقىي جەنۇبقا سوزۇلۇپ قوسەمچەك كۆچمە چارۋىچىلىق رايونىغا بارىدۇ (قىشلاق)، ئېگىز تاغ ئارىسىدا داۋان بار، بولۇپ ناھايىتى تىك بولغاچقا ئايلىنىپ ئۇتۇشكە توغرا كېلىدۇ. ئاتلىق ئىككى كۈندە غۇلجىغا بارغىلى بولىدۇ، تاغ يولى ئەگرى - بۈگرى ھەم بەك يانتۇ بولغاچقا، مېڭىش تەس.

(2) غانجىغ تېغى

بۇ تاغ سايرام كۆلىنىڭ غەربىي شىمالىدىكى شۇھرتى داۋان (بورتالا بىلەن ئارىشاك چېگرىلىنىدىغان جاي) دىن شەرققە سوزۇلۇپ، ئەگرى - بۈگرى ھالدا سەنتەي، سىتەيلەرنىڭ شىمالى ئارقىلىق بورتالاغا يېقىن جايغا كەلگەندە بىراز پەسلەيدۇ، بۇ جايدا تۇز چۆللۈك شەكىللەنگەن. بۇ تاغنىڭ ئارىسىدا ھەممىلا يەردە چىغىر يوللار بار. تاغ چوققىسىنى ئايلىنىپ ئۇتۇپ سەنتەي، سىتەي، سايراملارغا بارغىلى بولىدۇ، ئاتلىق ماڭسا ھېچقانداق توسالغۇغا ئۇچرىمايدۇ، تاغ يولى ئەگرى - بۈگرى بولغاچقا، ھارۋا ماڭالمايدۇ. بۇ تاغ سىتەينىڭ شەرقىي شىمالىدىن بورتالا تەۋەسىگە كىرىدۇ. بۇ يەردە كۈشۈگۈ دەپ ئاتىلىدىغان بىرچوڭ يول بار، بۇ بورتالادىن غۇلجىغا بارىدىغان يېقىن يول ھېسابلىنىدۇ، بۇ يول بىلەن ماڭغاندا ئۇتەينى ئايلىنىپ ماڭغانغا قارىغاندا 30 نەچچە چاقىرىم يول قىسقىرايدۇ. لېكىن بۇ يولنى دائىم يامغۇر سۇيى بۇزۇۋېتىدۇ. بۇ يولدا قۇم - شېغىل كۆپ، يول ئېگىز - پەس بولغاچقا، ئات ھارۋىسىلا ماڭالايدۇ، ئاپتوموبىل ماڭالمايدۇ. ھازىر بورتالا تېلېگراف

ئىدارىسىنىڭ سىم يولى مۇشۇ جىلغا ئارقىلىق ستەينىڭ يېرىم يولىغىچە بېرىپ ئۇرۇمچى - خۇلجا سىم يولى بىلەن تۇتىشىدۇ.

(3) باسكەنسىك تېغى

بۇ تاغ ئارىشاق ئارقىلىق ئايلىنىپ ناھىيىنىڭ دەل شىمالىدىن ناھىيە تەۋەسىگە كىرىپ ئىلى - تارباغاتاي چېگرىلىنىدىغان خارداۋانغا بارىدۇ، بۇ تاغنىڭ چوققىسى جۇڭگو سوۋېت چېگرىسى ھېسابلىنىدۇ.

2) دەريا - ئېقىنلار شەھەر تەۋەسىدە بورتالا دەريا‌سى بىلەن ئورتاقسېرسۇ دەريا‌سىدىن ئىبارەت ئىككى چوڭ دەريا بار.

بۇ دەريالار قورغاس ناھىيىسى تەۋەسىدىكى قۇرئۇسۇ تېغىدىن باشلىنىپ، ئارىشاق ناھىيىسىدىن بورتالا تەۋەسىگە كىرىپ، ناھىيىگە قاراشلىق موڭغۇل 2 - كەنتىدە قوشۇلۇپ، ئايا‌غتا قاراپ ئېقىپ قارا دالادىكى ئېبنۇر كۆلىگە قويۇلىدۇ، ناھىيىدىكى دېھقانچىلىق زىرائەتلىرى مۇشۇ ئىككى دەريانىڭ سۇيى بىلەن سۇغىرىلىدۇ.

3) كۆللەر ناھىيىگە قاراشلىق سەنتەينىڭ غەربىي شىمالىدا سايرام كۆلى بار، ئۇنىڭ دائىرىسى 200 چاقىرىمدىن ئاشىدۇ، تۆت ئەتراپىنى تاغ ئوراپ تۇرىدۇ، سۇيى ناھايىتى سۇزۇك، يەر شەكلى جەھەتتە جەنۇب تەرىپى تىك قىيا، شىمال تەرىپى گۇزەل ئوتلاق بولۇپ، كۆل جەنۇبتىن شىمالغا 130 — 140 چاقىرىم، شەرقتىن غەربكە 60 — 70 چاقىرىم كېلىدۇ. ئۇنىڭ سۇيى ھاۋا ھەر قانچە قىزىپ كەتسىمۇ خوراپ كەتمەيدۇ، ھاۋا ھەر قانچە تۇتۇق بولسىمۇ تېشىپ كەتمەيدۇ. ئىلگىرى فۇجيەن، شەرقىي جېجيانىلىق غەۋۋاسلار كۆلىنىڭ چوڭقۇرلۇقىنى بىلىپ بېقىش ئۈچۈن سۇ ئاستىغا قايتا - قايتا چۈشكەن، سۇ ئاستىدا نەپەس ئالغىلى بولمىغاچقا، كىشىلەر بۇ يەرگە قايتا كەلمىگەن، نەتىجىدە كۆلنىڭ چوڭقۇرلۇقىنى ئۇلچەشكە ئامال بولمىغان.

7. ھۆل - يېغىن ۋە ھاۋا كىلىماتى

1) دائىملىق قار - يامغۇرنىڭ قېلىنلىقى ۋە قېتىم سانى بورتالانىڭ كىلىماتى قۇرۇقلۇق تىپىدىكى كىلىماتقا كىرىدۇ، ھۆل يېغىن ئاز، ئەتىياز، ياز، كۈز پەسىللىرىدە ئايدا بىر قېتىم يامغۇر ياغىدۇ، بەزىدە بىر - ئىككى ئايغىچە يامغۇر ياغمايدۇ. قىشتا گەرچە قاتتىق سوغۇق بولسىمۇ، قار ناھايىتى ئاز ياغىدۇ. قارنىڭ قېلىنلىقى جەھەتتە تاغ ئارىسى ۋە تاغ چوققىلىرىدا قار قېلىن يېغىلغاندىن باشقا، تۆزلەڭلىكلەردە قارنىڭ قېلىنلىقى بىر چىغمۇ يەتمەيدۇ.

2) بوران ۋە مۆلدۈر بورتالا كۆچمە چارۋىچىلىق بىلەن شۇغۇللىنىلىدىغان جاي بولۇپ، ئۇنىڭ ئەتراپىنى تاغ ئوراپ تۇرغاچقا، ئەتىياز، ياز، كۈزدە سەلكىن شامال چىقىپ تۇرىدۇ؛ يازدا كۈندۈزى ھاۋا تونۇرەڭ قىزىپ كەتسىمۇ، كەچ كىرىشى بىلەن سالقىن شامال چىقىپ ھاۋانى سالقىنلىتىدۇ؛ قىشتا غەربىي شىمال شامىلى كۆپ چىقىپ، قەھرىتان سوغۇق ئادەمگە نەشتەردەك سانچىلىدۇ. دائىم ھۆل - يېغىن ئاز بولسىمۇ، لېكىن ئەتىياز، يازدا دائىم ئاسمانىنى بولۇت قاپلاپ، ھاۋا گۈلدۈرلەپ، چاقماق چېقىپ مۆلدۈر يېغىپ زىرائەتلەرنى سوقۇۋېتىدۇ، دېھقانلار ئايەتكە ئۈچرايدىغان ئەھۋال ھەر يىلى كۆرۈلۈپ تۇرىدۇ.

3) يەر توڭلاش ۋە توك يېنىش مەزگىلى ھەر يىلى 11 - ئايلاردا يەر توڭلايدۇ، يانۋارقى يىلى 3 - ئايلاردا توك يانىدۇ.

4) تۆت پەسلىدىكى كېچە - كۈندۈزلۈك تېمپېراتۇرا بورتالانىڭ كىلىماتى قۇرۇقلۇق تىپىدىكى كىلىماتقا كىرگەچكە، سۇغۇقمۇ، ئىسسىقمۇ قاتتىق بولىدۇ، بىر يىل ئىچىدىكى ئەڭ ئىسسىق مەزگىل تومۇز ۋاقتى، ئەڭ سوغۇق مەزگىل 12 - ئايدۇر. باشقا ئايلاردا ھاۋا ئانچە سوغۇقمۇ ئەمەس، ئىسسىقمۇ ئەمەس، مۆتىدىل بولىدۇ.

8. قاتناش، سۈچىلىق

1) قاتناش قورال - سايمانلىرى بورتالا كۆچمە چارۋىچىلىق بىلەن شۇغۇللىنىلىدىغان جاي بولۇپ چۆلمۇ، تاش تاغلارمۇ بار. قاتناش جەھەتتە كالا، ئات، تۆگە، خېچىر، ئېشەك ھارۋىسى ئاساسلىق ترانسپورت قورالى قىلىنىدۇ. ساقچى ئىدارىسىنىڭ 31 - يىلدىكى تەكشۈرۈشىگە دائىر مەلۇماتقا قارىغاندا (1) ئىككى چاقلىق ئات ھارۋىسىدىن 400 ى، (2) خادىكتىن 97 سى، (3) كالا ھارۋىسىدىن 40 ى، (4) تۆگىدىن 249ى، (5) ئېشەكتىن 120 سى، (6) خېچىردىن ئالتىسى بار ئىكەن. يۇقىرىدىكى ترانسپورت قوراللىرى پەقەت دېھقان، چارۋىچىلارنىڭ ئوتۇن توشۇشى ۋە شۇ جايىنى ئاشلىق بىلەن تەمىنلەش ئۈچۈن ئىشلىتىلىدىكەن. ئۇ (خەت كەم) ناھىيىدە مەخسۇس ترانسپورت تىجارىتى بىلەن شۇغۇللىنىدىغانلار يوق دېيەرلىك ئىكەن.

2) ناشيول ۋە چىغىر يول (1) 28 - يىلى شۇ يەردىكى ئامما سەپەرۋەر قىلىنىپ، بورتالادىن ئوتەيگە بارىدىغان 30 كىلومېتر ئۇزۇنلۇقتا تارماق ئاپتوموبىل يولى ياسالدى، بۇ يول ئوتەيگە بارغاندا غەربكە سوزۇلۇپ ئۇرۇمچى - غۇلجا ئاشيولىغا تۇتىشىدۇ. (2) بورتالانىڭ شەرقىي جەنۇبىدا جىڭغا، غەربىي جەنۇبىدا غۇلجىغا، غەربىدە ئارىشاڭغا، شەرقىي شىمالىدا چۆچەككە بارىدىغان چوڭ ھارۋا يوللىرى بار، بۇ يوللار توز بولۇپ، ھارۋا توسالغۇسىز ماڭالايدۇ، ئاپتوموبىلمۇ قاتنىيالايدۇ. (3) بورتالانىڭ غەربىي جەنۇبىدا كۆشۈگۈ بىلەن ماڭىدىغان، بورتالادىن غۇلجىغا بارىدىغان بىر يېقىن يول بار، بۇ يول بىلەن ماڭغاندا ئوتەي بىلەن ئايلىنىپ ماڭغانغا قارىغاندا تەخمىنەن 30 چاقىرىم يول قىسقىرايدۇ، لېكىن كۆشۈگۈدىكى يول قۇم - تاشلىق بولۇپ، ئېگىز - پەس، بۇ يولدا ئات ھارۋىسىلا ماڭالايدۇ، ئاپتوموبىل ماڭالمايدۇ. (4) چۆچەككە بارىدىغان يول ھەر يىلى قىش ۋە ئەتىيازدىن ئىبارەت ھۆل - يېغىنلىق پەسلىدە قار - بوراننىڭ تەسىرىگە ئۇچراپ، توسۇلۇپ قالىدۇ، بۇنداق چاغلاردا ھارۋا ماڭالمايدۇ، لېكىن ئاتلىق مېڭىشقا بولىدۇ، پەقەت ياز ۋە كۈزدىلا ئات ھارۋىسى ماڭالايدۇ، بۇ مەزگىلدە يول توسالغۇسىز بولىدۇ. (5) بورتالانىڭ يېزا ، كەنتلىرىدە، كۆچۈپ يۈرۈپ مال بېقىلىدىغان جايلارنىڭ ھەممە يېرىدە يول بار، تاغ يوللىرى كۆپ بولغاچقا، ھەممىسى خاتىرىلەنمىدى. ھەممە يەردە ئاتلىق ئايلىنىپ ماڭغىلى بولىدىغان يول بار. (6) بورتالا ئۇرۇمچى ۋە چۆچەككە بارىدىغان مۇھىم جاي. ئۇ، ئىلى رايونىنىڭ شەرقىي شىمالىدىكى توساق بولغاچقا، دۆلەت مۇداپىئەسى قۇرۇلۇشىدا مۇھىم ئورۇندا تۇرىدۇ، شۇڭا بورتالادىن چۆچەككە بارىدىغان تاشيولنى ياساشنى پىلانلاش توغرىسىدا مەلۇمات يوللانغاندى، لېكىن تاغ يولى ئەگرى - توقاي، قۇرۇلۇشنىڭ سالمىقى زور بولغانلىقى، ئاممىنىڭ بۇ يۈكنى كۆتۈرۈش ئىقتىدارى بولمىغانلىقى ئۈچۈن، بۇ ئىشنى تەكشۈرۈپ كۆرۈپ، قۇرۇلۇش تېخنىكا خادىملىرىنى ئەۋەتىپ بۇ يولنى ياساپ، قاتناشنى قولايلاشتۇرۇش توغرىسىدا ھۆكۈمەتكە قايتا مەلۇمات يوللاندى.

3) سۈنى ھەرىكەتلەندۈرگۈچى كۈچ قىلىش ئەھۋالى يېقىنقى يىللاردىن بۇيان بورتالادا يەرلىك ئىقتىساد (چارۋىچىلىق، دېھقانچىلىق، سودا) ئىشلىرى كۈنسايىن راۋاجلاندى، ئادەممۇ كۈندىن كۈنگە كۆپەيدى، بۇنىڭ بىلەن ئۇنىغا بولغان ئېھتىياج زور ھەجمدە ئاشتى، نەتىجىدە ئۇلاغ قوشۇلۇدىغان تۆگىمەندە تارتىلغان ئۇن ئېھتىياجنى قاندۇرالماي قالدى. شۇڭا ھەر مىللەت ئاممىسى دەريا سۈيىدىن پايدىلىنىپ ياكى بۇلاق سۈيىنى ياشلاپ كېلىپ ئون نەچچە سۇ تۆگىنى قۇردى، بۇ تۆگىمەندە تارتىلغان ئۇن شۇ جايدىكى ئاممىنىڭ ئېھتىياجىنى قاندۇردى.

4) چېپىلغان ئېرىق - ئۆستەڭ بورتالادا ھازىر 21 چوڭ - كىچىك ئېرىق - ئۆستەڭ بار. ئۇلارغا دائىر مەلۇمات تەزكىرىنىڭ ئاخىرىدا جەدۋەللەشتۇرۇلۇپ قوشۇمچە قىلىندى.

9. مەھسۇلاتلار

1) چارۋا ۋە ھايۋانلار بورتالا كۆچمە چارۋىچىلىق بىلەن شۇغۇللىنىلىدىغان جاي بولغاچقا، چارۋىچىلىق ناھايىتى تەرەققىي قىلغان. بۇ جايدا، ئاساسەن، كالا، ئات، قوي - ئۆچكە كۆپ، بۇنىڭدىن باشقا تۆگە، ئېشەك، خېچىر، تۈلكە، بۆرە، توشقان، سۇغۇر قاتارلىقلارمۇ بار، لېكىن بۇلارنىڭ سانى كۆپ ئەمەس.

2) يېزا ئىگىلىكى بورتالادا چارۋىچىلىق ئاساس قىلىنىدۇ، دېھقانچىلىق 2 - ئورۇندا تۇرىدۇ، دېھقانچىلىق زىرائەتلىرىدىن بۇغداي، ئاق قوناق، كۆممىقوناق، شال، بېدە كۆپ. بۇنىڭدىن باشقا زىغىر، قىچا (خەت كەم) تېرىق، كۆك پۇرچاق، سېرىق پۇرچاق، دادۇر قاتارلىق زىرائەتلەر ئاز تېرىلىدۇ.

3) ئالاھىدە مەھسۇلاتلار بورتالانىڭ ھاۋاسى سوغۇق بولغاچقا، بۇ جاي پىلە بېقىش، ئۇجمە ئۆستۈرۈش، كېۋەز تېرىش، مېۋىلىك دەرەخ ئۆستۈرۈشكە باب كەلمەيدۇ، بۇ خىل زىرائەتلەر تېرىلسىمۇ ۋە دەرەخلەر تىكىلسىمۇ كۆپىنچىسى ئۆسمەيدۇ ۋە تۇتمايدۇ. يېقىنقى يىللاردىن بۇيان (خەت كەم) قۇرۇلۇش نازارىتىنىڭ يولىيورۇقىغا ئاساسەن ئامما ئىلمىي ئۇسۇلدا سىناق قىلىشقا يىتەكلەندى، بۇ ئىش ھازىر پائال يولغا قويۇلۇۋاتىدۇ.

10. ئىقتىسادىي ئەھۋال

1) دېھقانچىلىق ۋە چارۋىچىلىق بورتالا ناھىيىسىنىڭ ئەمەلىي ئىقتىسادىي كۈچى جەھەتتىن ئېلىپ ئېيتقاندا، چارۋىچىلىق بىردىن بىر ئىقتىسادىي شەرت بولۇپ ھېسابلىنىدۇ، دېھقانچىلىق 2 - ئورۇندا تۇرىدۇ، سودا - سانائەت 3 - ئورۇندا تۇرىدۇ، ھەر مىللەت ئاممىسىدىن قوشۇمچە چارۋىچىلىق بىلەن شۇغۇللىنىدىغانلار كۆپرەك.

2) سودا - سانائەت مەزكۇر ناھىيە چەت، كىچىك ناھىيە بولسىمۇ، دۇبەن قوشۇمچە رەئىس شېڭ شىسەينىڭ رەھبەرلىكىدە ئون يىلدىن بۇيانقى قۇرۇلۇش ئىشلىرى كۈندىن كۈنگە يېڭى تۈس ئېلىپ، كۈنسايىن راۋاجلاندى. ئىلگىرى ئاران 10 نەچچە مىڭ نوپۇس بار ئىدى. ساقچى ئىدارىسىنىڭ 31 - يىلدىكى تەكشۈرۈشىگە دائىر مەلۇماتىغا قارىغاندا ناھىيە بويىچە ھەر مىللەت نوپۇسى 16 مىڭ 600 دىن ئاشقان. شۇڭا سودا - سانائەت كۈندىن كۈنگە راۋاجلانغان، بۇ جايمۇ كۈندىن كۈنگە ئاۋاتلاشقان، ھازىر بەش ھاراقخانا، 12 تۆمۈرچى، 18 ياغاچچى، ئىككى تامچى، ئون موزدۇز، ئىككى سىرچى، بىر باپكار، ئىككى كاھىشچى، بەش تۇماقچى، ئۈچ ئاقلامچى، 16 تۈگمەنچى، توققۇز تىككۈچى، 12 كۆنچى بار، ئۇلار پەقەت كونا ئۇسۇلدا ئىش قىلىدۇ، مەھسۇلاتلىرى قوپال، سانى كۆپ ئەمەس، شۇ جاينىڭلا ئېھتىياجىنى قاندۇرالايدۇ. بورتالادا ئاق قوناقتىن چىقىرىلغان ھاراق تەملىك بولغاچقا داڭق چىقارغان، ئۇ غۇلجا، چۆچەك، شىخو قاتارلىق جايلارغا سېتىلىدۇ. يېقىنقى يىللاردىن بۇيان سودا - سانائەت ئىشلىرى ياخشىلىنىپ، سودا - سانائەتچىلەر مۇشۇ يەرگە جەم بولدى، ھازىر چوڭ - كىچىك سودا - سانائەت دۇكىنى ۋە يايما 100 دىن ئاشتى، ناھىيە بويىچە سودا - سانائەتچى ناھىيە بازىرى (دايىڭپەن) غا مەركەزلەشتى. سىرتقا چىقىرىلىدىغان ماللار ئىچىدە يەرلىك مەھسۇلاتلار كۆپ (ھەرخىل تېرە - يۇڭ، چارۋا)، سىرتتىن كىرگۈزۈلىدىغان ماللار كۈندىلىك مىلىچ مالدىن ئىبارەت بولدى ھەمدە جەنۇبىي شىنجاڭدىن ماتا، پاختا، ئۈزۈم قاتارلىقلار كىرگۈزۈلدى.

3) ئورمان ناھىيە تەۋەسىدىكى قوسەمچەك تېغى، غانجىغ تېغى، چىڭدالان تېغىنىڭ ھەممىسىدە قارىغاي ئۆسىدۇ، ياغاچ سۈپىتى ياخشى، ئورمان كۆلىمى كەڭ. قوسەمچەك تېغىدا گەرچە قارىغاي قويۇق ئۆسكەن بولسىمۇ، تاغ يولى ئەگرى - بۈگرى، ئۇنىڭ ئۈستىگە كۆپ جايلىرى تىك قىيا بولغاچقا، ياغاچ كېسىش تەسكە

چۇشىدۇ، ياغاچنى ناھىيە بازىرىغا توشۇش ئۈچۈن بېرىپ - كېلىشكە ئاز دېگەندە ئالتە - يەتتە كۈن كېتىدۇ، ئەمما سەنتەي، سىتەي ئەتراپىدىكى تاشيولغا سېلىنغان ياغاچ كۆۋرۈكلەرگە كۆپىنچە مۇشۇ تاغدىكى قارىغايلار كېسىلىپ ماتېرىيال قىلىنىدۇ. پەقەت چېگدالان تېغىدىكى قارىغاي، ئارچا دەرەخلىرىنى، ئارىلىق نىسبەتەن يېقىن بولغاچقا، ئاھالىلەر كۆپىنچە ئۆي سېلىش ۋە قالاش ئۈچۈن ئىشلىتىدۇ. بۈنىڭدىن باشقا چېگدالان تېغىدا يەنە ياغاچ سۈپىتى ئەۋرىشىم چىلك كېلىدىغان بىر خىل قېيىن دەرىخى ئۆسىدۇ، ئۇ تۆت چاقلىق ئات ھارۋىسى ۋە خادىكىلىك شوتىسىنى ياساشتىكى ئەڭ ياخشى ماتېرىيال ھېسابلىنىدۇ. يېقىنىدىن بۇيان غۇلجا، سۈيدۈڭلەردىن بۇ يەرگە كېلىپ ياغاچ سېتىۋالىدىغان ياغاچچىلارنىڭ ئايىغى ئۈزۈلمەيدىغان بولدى، نەتىجىدە بۇ ئورمانچىلىقتىكى ئالاھىدە مەھسۇلات بولۇپ قالدى.

4) قېزىلما مەھسۇلاتلار (1) ناھىيە تەۋەسىدىكى ئۇلانداپسۇدا تۇز ناھايىتى كۆپ، بۇ يەردىن ئاق تۇز ۋە قىزىل تۇز چىقىدۇ. 31 - يىلى كۇزدە ئېچىشقا رۇخسەت قىلىنغاندىن كېيىن، مەزكۇر ئىدارە بۇ يەردە چازا تەسىس قىلىپ ئىشچى يالداپ تۇز قازدى، تۇزنىڭ تەمى ياخشى، باھاسى تۆۋەن بولغاچقا، تۇز سېتىۋالىدىغانلارنىڭ ئايىغى ئۈزۈلمىدى. (2) قوسەمچەك تېغىدا يېقىندا كۆمۈر كېنى بايقالدى، ھازىر ئادەم ئەۋەتىپ تەكشۈرۈلىۋاتىدۇ، كۆمۈر بايقالغان جاي ناھىيە بازىرىغا تەخمىنەن 160 — 170 چاقىرىم كېلىدۇ، يولى تۇز، ھارۋىلىقمۇ بارغىلى بولىدۇ، قاتناش جەھەتتە قىيىنچىلىق يوق، ئىلگىرى قېزىلغان كۆمۈر ئەۋرىشكىسى قۇرۇلۇش نازارىتى ئىلى رايونلۇق قېزىلما مەھسۇلاتلارنى تەكشۈرۈش ئۈرۈمچىنىڭ تۆمۈر مۇتەخەسسىسى يۇ بىلەن دۆلەت سودا - سانائەت پىلان تەكشۈرۈش ئۈمىكىنىڭ مۇئاۋىن باشلىقى جاڭنىڭ ئالغاچ كېتىپ لابوراتورىيىلىك تەكشۈرۈشىگە تاپشۇرۇلغاندى، ھازىر سىناق تەرىقىسىدە ئېچىش ئۈچۈن پائال تەييارلىق كۆرۈلۈۋاتىدۇ.

5) يەرلىك ئىقتىسادنىڭ تەرەققىيات يۆنىلىشى ناھىيىنىڭ ئىقتىسادىي قۇرۇلۇش ئىشلىرىدا چارۋىچىلىقنى راۋاجلاندۇرۇش ئالدىنقى شەرت قىلىنىدۇ، دېھقانچىلىق، سودا - سانائەت 2 - ئورۇندا تۇرىدۇ، شۇڭا ھەرمىللەت ئاممىسىنىڭ تۇرمۇشىدا پۈتۈنلەي چارۋىچىلىق ئىقتىسادى ئاساس قىلىنىدۇ. يېقىنقى يىللاردىن بۇيان ھۆكۈمەت تۇرلۇك ئىلمىي ئۇسۇللارنى قوللىنىپ، چارۋا نەسلىنى ياخشىلاش ۋە كۆپەيتىش خىزمىتىنى كۆچەيتىشنى زور كۈچ بىلەن تەشەببۇس قىلدى، بۇنىڭ تۈرتكىسىدە چارۋىچىلىق ئۇچقاندەك ئالغا ئىلگىرىلەپ، ئىنتايىن تەرەققىي قىلدى. ھازىر ناھىيە بويىچە ئات، كالا، قوي - ئۆچكە، تۆگە قاتارلىقلار 174 مىڭ 760 قا يەتتى، بۇ يىللىق تۆل بۇنىڭ سىرتىدا، چارۋا سانىغا دائىر مەلۇمات جەدۋەللەشتۈرۈلۈپ تەزكىرىنىڭ ئاخىرىدا قوشۇمچە قىلىندى.

6) نۆۋەتتە مەلۇمات بېرىشكە تېگىشلىك قۇرۇلۇش ئىشلىرى ناھىيىدىكى ھەر مىللەت خەلقى چارۋىنى ئىقتىسادي جان تومۇر قىلىدۇ، تۇرمۇش جەھەتتە پۈتۈنلەي شۇ جايدىن چىقىدىغان يەرلىك مەھسۇلات (چارۋا، تېرە - يۇڭ) قا تايىنىدۇ، مالالارنىڭ سىرتقا سېتىلىشى ئوبوروت پائالىيىتىدىكى مۇھىم ئامىل ھېسابلىنىدۇ. يېقىندا سىرتتىن كىرگۈزۈلىدىغان مال كەمچىل، يەرلىك مەھسۇلات كاسات، ئوبوروت راۋاج بولماسلىق، پۇل بەك كەمچىل بولۇش تۈپەيلىدىن، بازار سودىسىدا قاتمالىق شەكىللەندى، مۇشۇنداق قىيىنچىلىقلار ئاستىدا تەپسىلىي ئەھۋال توغرىسىدا قايتا تۆۋەندىكىدەك مەلۇمات يوللاندى: خەلق تۇرمۇشى ۋە يەرلىك ئورۇنلارنىڭ پۇل مۇئامىلىسىنى تەڭشەپ، تۇرلۇك قۇرۇلۇش ئىشلىرىنى راۋاجلاندۇرۇش ئۈچۈن، بورتالادا بانكىنىڭ ئىش بېجىرىش ئورنىنى قۇرۇش ئىلتىماس قىلىنغان بولسىمۇ، بۇ ئىش ھازىرغىچە ئەملگە ئاشمىدى، ئۇنىڭ ئۈستىگە جىلك، بورتالا، ئارىشاڭدىن ئىبارەت ئۈچ ناھىيىنىڭ ئىقتىسادى، نوپۇسى ۋە ھەر قايسى جەھەتتىكى قۇرۇلۇش ئىشلىرىغا نىسبەتەن ئېيتقاندا، بورتالانىڭ ئىقتىسادي شارائىتى ئەڭ ياخشى، جىلك بىلەن ئارىشاڭغا سېلىشتۇرغاندا ئۇنىڭ ئورنى ناھايىتى مۇھىم، يەنى جۇغراپىيىلىك ئارىلىق جەھەتتىن ئېيتقاندا، جىلك بورتالانىڭ 200 نەچچە چاقىرىم شەرقىي جەنۇبىدا، ئارىشاڭ 200 چاقىرىم غەربىدە، بورتالا ئوتتۇرىغا جايلاشقان، بورتالا يەنە كېلىپ چۆچەككە بارىدىغان چوڭ يولدا، بۇ يولدىن ئۆتۈپ تۇرىدىغان سودىگەرلەرنىڭ ئايىغى ئۈزۈلمەيدۇ.

مۇشۇلارنى كۆزدە تۇتۇپ خەلقنىڭ تۇرمۇشىنى قامداش، چارۋىچىلىق، دېھقانچىلىق، سودا - سانائەتنى راۋاجلاندۇرۇش، بۇ جايىنى گۈللەندۈرۈش، ئىشلەپچىقىرىشنى كۆچەيتىش، ياپون باسقۇنچىلىرىغا قارشى ئۇرۇشنىڭ ئارقا سەپىنى مۇستەھكەملەش مەقسىتىدە بورتالادا بانكىنىڭ ئىش ھېجىرىش ئورنىنى قۇرۇش نۇۋەتتە پائال تۇردە ئىشلىنىشكە تېگىشلىك خىزمەت، بۇ ئىشنى ھەل قىلىپ ھېرىشنى سورايمىز، يولىيورۇق ھېرىلسە.

11. خەلق تۇرمۇشى

1) ھەر مىللەت نوپۇسىنىڭ نىسبىتى ناھىيىدە ئۇيغۇر، خەنزۇ، موڭغۇل، قازاق، خۇيزۇ، مانجۇ، شىبە، تاتار، تارانچى، ئاق ئورۇس، ئۆزبېكتىن ئىبارەت 11 مىللەت بار. ساقچى ئىدارىسى 31 - يىلى تارقاتقان پۇخرالىق كېنىشكىسىنى تەكشۈرۈشكە دائىر مەلۇماتقا قارىغاندا، ناھىيە بويىچە 16 مىڭ 643 نوپۇس بار ئىكەن، مىللەتلەرنىڭ سانى ۋە بايلار، ئۆز تۇرمۇشىنى قامدىيالايدىغانلار بىلەن نامراتلارنىڭ نىسبىتىگە دائىر مەلۇمات تەزكىرىنىڭ ئاخىرىدا قوشۇمچە قىلىندى.

2) ھەرخىل ئۇرۇپ - ئادەتلەر (1) ئۇيغۇر، ئۆزبېك، تارانچىلار سۇ ئېقىپ تۇرۇدىغان، دەل - دەرەخ نىسبەتەن كۆپ جايلاردا ئولتۇراقلىشىشنى ياخشى كۆرىدۇ، ئۇلار ئۆي ئىچىگە كۆپىنچە كىگىز سالىدۇ، كارىۋات ئىشلىتىدىغانلار ناھايىتى ئاز. يېمەك - ئىچمەك جەھەتتە، چاي، نان، سوت ياكى پولۇنى ئاساسلىق يېمەكلىك قىلىدۇ. غىزالانغاندا كۆپىنچە يەردە ئولتۇرىدۇ، تاماقنى قولى بىلەن يەيدۇ، چوكا ئىشلەتمەيدۇ. خۇرۇم ئاياغ كىيىم، چاپان، دوپپا كىيىشنى ياخشى كۆرىدۇ، ئۇيغۇر ئاياللار مەدەنىيەت سەۋىيىسى تۆۋەيلىدىن سىرتقا چىققاندا كۆپىنچە چۈمبەل تارتىدۇ ياكى چاپان كىيىدۇ، يۈزىنى ئوچۇق قويمايدۇ. ئومۇمەن ئالغاندا ئۇيغۇر، ئۆزبېك، تارانچىلارنىڭ تۇرمۇش ئادىتى چوڭ جەھەتتىن ئوخشاش، پەرق ئانچە چوڭ ئەمەس. (2) موڭغۇل، قازاق ئامما سى تېخى كۆچمە چارۋىچىلىق تۇرمۇش شارائىتىدا ياشايدۇ، ئۇلار دائىم كۆچۈپ يۈرىدۇ، مۇقىم ئولتۇراق نۇقتىسى يوق، تۇرمۇشى ئىنتايىن ئاددىي، ئادەتتە قوي گۆشى، سوت، تېرىق، سېرىق مايلار بىلەن قورساق تويغۇزىدۇ. لېكىن موڭغۇل، قازاق ئامما سى چاي ئىچىشنىمۇ ياخشى كۆرىدۇ (تاش چاي، قارا چاي ئاساس قىلىنىدۇ). يېقىنقى يىللاردىن بۇيان تۇرمۇش شارائىتىنىڭ بىراز ياخشىلىنىشىغا ئەگىشىپ، دانلىق زىرائەتلەرنى تېرىپ ئىستېمال قىلىدىغانلار كۈندىن كۈنگە كۆپەيدى، موڭغۇللاردىمۇ بەزىلەر ئولتۇراقلىشىش جەھەتتە يېرىم كۆچمە چارۋىچىلىق تۇرمۇشىغا قەدەم قويدى (كىگىز ئۆي ۋە تام ئۆيدە ئولتۇرىدىغان بولدى). قازاقلار كۆچمە چارۋىچىلىق تۇرمۇشىدا تۇرۇۋەردى، ئۇلار كىگىز ئۆينى تۆت پەسىلنىڭ ھەممىسىدە بىردىن بىر تۇرالغۇ قىلىدۇ، ھەر يىلى قىشتا گەمىدە ياكى كەپىلەردە ئولتۇرىدۇ، كېسەكتىن ياسالغان كىچىك ئۆيدە ئولتۇرىدىغانلار ئاز. (3) ئاق ئورۇس، تاتار مىللەتلىرىنىڭ دىنىي ئېتىقادى ئوخشاش بولمىغاندىن باشقا، ئۇلارنىڭ تۇرمۇشى ياۋروپالاشقان، ئۇلار تازىلىققىمۇ ئالاھىدە ئەھمىيەت بېرىدۇ، ئاق ئورۇسلار ھاراقنى كۆپ ئىچىدۇ. (4) مانجۇ، شىبەلەرنىڭ تىل - يېزىقى خەنزۇلارنىڭكى بىلەن ئوخشىمايدۇ، پەقەت بۇددا دىنىغا ئېتىقاد قىلىشى ئۈز ئارا ئوخشاپ كېتىدۇ، تۇرمۇش ئادىتىمۇ كۆپ پەرقلەنمەيدۇ. (5) موڭغۇللاردا ئوبا ياساشتىن ئىبارەت بىر خىل ئالاھىدە ئادەت بار (ئوبا — دۆڭا تىلاۋەت سۆپىسى)، ئوبا ياساشتا تاش ياكى قۇرۇق ياغاچلار قەبرىگە ئوخشاش دۆۋىلىنىدۇ، ئۇنىڭ ئۈستىگە بىر تال ئۈزۈن خادا قاداپ قويۇلىدۇ، خادىنىڭ ئۈچىغا ئەلەم ئېسىپ بەلگە قىلىنىدۇ، ئادەتتە موڭغۇللار ئوبانىڭ يېنىدىن ئۆتكەندە ئاتتىن چۈشىدۇ، نەزىر - چىراغ قىلىدىغان چاغدا بەخت تىلىگۈچىلەر تەرەپ - تەرەپتىن كېلىپ مۇشۇ يەرگە يىغىلىدۇ، ئۇلار مۇشۇ پۈرسەتتىن پايدىلىنىپ ئات بەيگىسى ئۆتكۈزىدۇ.

3) توي - تۆكۈن، ئۇلۇم - يېتىم ئىشلىرى (1) توي - تۆكۈن جەھەتتە، ئۇيغۇر، خۇيزۇ، تارانچى،

قازاق، ئۆزبېكلەردە تويدىن بۇرۇن ئەلچىنىڭ تونۇشتۇرۇشى ئارقىلىق ئەر تەرەپ بىلەن ئايال تەرەپنىڭ ماقۇللۇقى ئېلىنغاندىن كېيىن چاي ئىچۈرۈلىدۇ. ئەمما قازاقلارنىڭ ئادىتىدە ئىلگىرى بالا تۇغۇلماستىلا ئۇنىڭ لايىقىنى بېكىتىپ قويۇدىغانلار كۆپ. قىز كۆچۈرۈلىدىغان چاغدا چوقۇم موللا تەكلىپ قىلىنىپ نىكاھ ئوقۇتۇلىدۇ، موللا ئايەت ئوقۇپ يېڭى ئەر - خوتۇنلارنىڭ بۇنىڭدىن كېيىن مەڭگۈ ئىناق ئۆتۈپ، ئەۋلادمۇ ئەۋلاد روناق تېپىشىنى ئاللادىن تىلەيدۇ، لېكىن نىكاھقا پەقەت يىگىتلا قاتنىشىدۇ، كېلىن ۋەكىل قاتناشتۇرىدۇ، يىگىت ئالدىم دەيدۇ، كېلىننىڭ ۋەكىلى كېلىنگە ۋەكالىتەن تەگدىم دەيدۇ، بۇ توي ۋەدىسى بولىدۇ، نىكاھلانغوچى تىزىملانمايدۇ ۋە باشقا يازما رەسمىيەتلەر بېجىرىلمەيدۇ. قىز - يىگىتنىڭ تويىنى كۆپىنچە ئاتا - ئانىلار بېكىتىدۇ، ئەركىن مۇھەببەتلىشىدىغانلار ھەقىقەتەن ئاز، شۇڭا قىزنىڭ ئائىلىسى ئالدىغان تويلۇق مال ناھايىتى كۆپ بولىدۇ، بولۇپمۇ قازاقلار ئون - 20 دىن ئارتۇق كالا، ئات، قوينى تويلۇق مېلى سۈپىتىدە قىزنىڭ ئائىلىسىگە ھەدىيە قىلىدۇ، قىزنىڭ ئائىلىسى باي بولسا، قىزنى ياتلىق قىلغاندا قىزغا قوشۇپ كۆپلەپ قىز مېلى بېرىدىغانلارمۇ بار، مەيلى ئوغۇل تەرەپ تويلۇق مېلى ھەدىيە قىلسۇن ياكى قىزنىڭ ئائىلىسى قىزغا قوشۇپ قىز مېلى ھەدىيە قىلسۇن، قىز ياتلىق بولغاندىن كېيىن ئۇنىڭ ئېرى بەختسىزلىككە ئۇچرىسا ياكى يېرىم يولدا زەخمىلەنسە قىزنىڭ باشقا ئادەمگە ياتلىق بولۇشىغا رۇخسەت قىلىنمايدۇ، ئۇ چوقۇم ئۆلۈپ كەتكەن ئېرىنىڭ قېرىندىشىغا ياتلىق بولۇشى كېرەك، ئەگەر ئېرىنىڭ قېرىندىشى بولمىسا ئۇنىڭ جىيەنىگە ياتلىق قىلىنىدۇ. بۇ خىل نامۇۋاپىق توي سودىسى قازاقلار ئارىسىدا ناھايىتى كۆپ. يېقىنقى يىللاردىن بۇيان بۇ خىل ناچار ئادەت كەڭ كۆلەملىك تەشۋىقات ۋە قاتتىق چەكلەش ئارقىلىق تەدرىجىي ئازايدى. خوتەن، ئۆزبېك، تارانچىلار ئوغۇل ئۆيلىگەن ۋە قىز چىقارغاندا، ئوغۇل ۋە قىز تەرەپ كالا قوي ئۆلتۈرۈپ، تاماق تەييارلاپ كەلگەن مېھمانلارنى كۈتىدۇ، دوستلىرى، يۇرتداشلىرى ئارقا - ئارقىدىن كېلىپ تەبرىكلىشىدۇ، مۇراسىم ئاخىرلاشقاندىن كېيىن ئوغۇل ۋە قىزنىڭ ئائىلىسىدىكىلەرنىڭ قول ئىلكىدە بولسا، ھەربىر ئادەمگە بىر - ئىككى چىدىن يىپەك رەخت ياكى گۈللۈك رەخت ھەدىيە قىلىپ ئۆز رەھمىتىنى ئىپادىلەيدۇ. قازاقلارنىڭ ئادىتىدە توي قىلىدىغان چاغدا يېقىن ئەتراپتىكى قازاقلار ئارقا - ئارقىدىن كېلىپ تەبرىكلىشىدۇ، كۆپىنچە ئوغلاق تارتىشىش شەكلى بىلەن تويىنى قوتلۇقلىشىدۇ، لېكىن ئوغلاق تارتىشىشنىڭ خەتىرى چوڭ بولغاچقا، بۇ جەريانداً ئادەم ۋە چارۋىلارنىڭ زەخمىلىنىش ھادىسىسى دائىم كۆرۈلۈپ تۇرىدۇ، بۇمۇ ياخشى بولمىغان ئادەت ھېسابلىنىدۇ. موڭغۇل ئامما توي قىلىدىغان چاغدا تويىنى ئوغۇل ۋە قىزنىڭ ئاتا - ئانىسى ياكى تاغا - ھاممىسى بېكىتىدۇ، ئەركىن مۇھەببەتلىشىپ توي قىلىدىغانلار ناھايىتى ئاز. موڭغۇللار ئارىسىدا تويىنى سودا - سېتىقتەك ئايلاندۇرۇۋالىدىغان ئەھۋال يوق. مانجۇ، شىبە، موڭغۇللارنىڭ توي مۇراسىمى چوڭ جەھەتتىن ئالغاندا خەنزۇلارنىڭكىدىن ئانچە پەرقلەنمەيدۇ. قىسقىسى شىنجاڭدىكى ھەر مىللەت ئاممىنىڭ توي ئىشلىرى جەھەتتىن ئالغاندا، تاتار، ئاق ئوروسلار توي قىلىش ۋە نىكاھتىن ئاجرىشىشتا خېلى ئەركىن، بۇ جەھەتتە ئۇلار باشقا مىللەتلەرگە قارىغاندا خېلى تەرەققىي قىلغان. (2) ئۆلۈم - يېتىم ئىشلىرى جەھەتتە، ئۇيغۇر، خوتەن، ئۆزبېك، تارانچى، تاتار قاتارلىق مىللەتلەر بىر دىنغا ئېتىقاد قىلغاچقا، مەيلى ئەر ياكى ئايال ئۆلسۇن ئالدى بىلەن جەسەتنىڭ كىيىمىنى پۈتۈنلەي سالدۇرۇۋېتىپ، يۇيۇپ ئاق رەخت بىلەن كېپەنلەيدۇ. شۇنىڭ بىلەن بىللە موللا تەكلىپ قىلىپ مەرھۇمنىڭ روھىغا ئاتاپ قۇرئان ئوقۇتىدۇ. ئاندىن قەبرىستانلىققا ئېلىپ بېرىپ يەرلىككە قويىدۇ. قول ئىلكىدە بارلار ئاتا - ئانىسى ياكى ئۇرۇق - تۇغقانلىرى ئۆلۈپ كەتكەندىن كېيىن قەبرە بېشىغا گۈمبەز ياكى ياغاچ رىشاتكا ياساپ قويىدۇ، بۇنى مازار دەپ ئاتايدۇ. موڭغۇل ئاممىسىنىڭ دەپنە ئادىتىدە مەيلى ئاتا - ئانىسى ياكى باشقا ئۇرۇق - تۇغقانلىرى ئۆلۈپ كەتسۇن، جەسەتنى ياردىن تاشلىۋېتىدۇ ياكى كۆيدۈرۈۋېتىدۇ، كۆممەيدۇ، يېقىنقى يىللاردىن بۇيان يېڭىچە تۇرمۇشنىڭ تەسىرىدە دەپنە ئادىتىمۇ كۆندىن كۈنگە ئۆزگەردى، جەسەت كۆمۈلىدىغان بولدى، ياردىن تاشلىۋېتىش ھادىسىلىرى ئەمدى كۆرۈلمەيدىغان بولدى. بۇنىڭدىن باشقا مانجۇ، شىبەلەرنىڭ دەپنە ئىشلىرى بىلەن خەنزۇلارنىڭ دەپنە ئىشلىرى ئوخشاش.

4) دىنىي ئېتىقادى موڭغۇللار بۇددا دىنىغا ئىخلاس بىلەن ئېتىقاد قىلىدۇ، مال بېقىلىدىغان جايلارنىڭ ھەممىسىدە ئاساسەن لاما ئىبادەتخانىسى بار، بۇ، لامالار دۇئا - تىلاۋەت قىلىدىغان جاي. ھازىر موڭغۇللار ئارىسىدا چوڭ - كىچىك لامادىن نەچچە يۈزى بار. ئۇيغۇر، قازاق، خۇيزۇ، تارانچى، تاتار، ئۆزبېك قاتارلىق مىللەتلەر ئىسلام دىنىغا ئېتىقاد قىلىدۇ، ناھىيىدە ئىسلام دىنىي مۇخلىسلىرى ئىچىدە قازاقلاردىن باشقا ئۇيغۇرلار ئەڭ كۆپ، ئۇنىڭ ئۈستىگە ئۇلارنىڭ كۆپىنچىسى ناھىيە بازىرىغا مەركەزلەشكەن، ئالتە ئورۇندا مەسچىت بار، ھەر جۈمە كۈنى ئۇيغۇرلار مەسچىتكە كېلىپ ناماز ئوقۇيدۇ. ئۇلارنىڭ ئېتىقادى ناھايىتى چوڭقۇر.

12. مەدەنىيەت، مائارىپ

1) ھەرخىل مەلۇمات ئوقۇش يېشىدىكى ھەر مىللەت بالا، تەربىيىلەنگەن ئاپال، ساۋاتسىزلارغا دائىر مەلۇمات ئايرىم جەدۋەللەشتۇرۇلۇپ تەزكىرىنىڭ ئاخىرىدا قوشۇمچە قىلىنىدى.

2) خەلقنىڭ كۆڭۈل ئېچىش ئىشلىرى ئىلگىرى ناھىيىدە كۆڭۈل ئېچىش سورۇنى يوق ئىدى. ھەر مىللەت خەلقىنىڭ مەدەنىي كۆڭۈل ئېچىش جەھەتتىكى تۇرمۇش سەۋىيىسىنى ئۆستۈرۈش ئۈچۈن، مىنگونىڭ 29 - يىلى شۇ جايدىكى ھەر مىللەتتىن بولغان شجائەتلىك زاتلار ئۆزلۈكىدىن پۇل ئىئانە قىلىشقا سەپەرۋەر قىلىنىپ يۇقىرىنىڭ تەستىقى بىلەن 800 — 1000 ئادەم سىغدىغان زور كۆلەمدىكى ئاممىۋى كۆلۈب سېلىندى، كۆلۈب قۇرۇلۇشى شۇ يىلى باشلىنىپ، 30 - يىلنىڭ ئاخىرىدا پۈتۈنلەي پۈتكۈزۈلدى، كۆلۈب ئىچىگە ئورنىتىلغان ئۈستەل، ئورۇندىقلارمۇ 31 - يىلى يەنە ھەر مىللەتتىن بولغان شجائەتلىك زاتلارنىڭ مەبلەغ سېلىشى بىلەن تولۇقلاندى. بۇ كۆلۈب ناھايىتى ھەشەمەتلىك، كۆلىمى زور بولۇپ، ئىلىدىكى ھەر مىللەتنىڭ ئاممىۋى كۆلۈبلىرىغا نىسبەتەن ئېيتقاندا ناھايىتى مۇھىم كۆلۈب بولۇپ قالدى. يېقىنقى يىللاردىن بۇيان ھەر قېتىملىق تەبرىكلەش ۋە خاتىرلەش چوڭ يىغىنلىرى ياكى سەيلە - ساياھەت كېچىلىكلىرى شۇنداقلا مەكتەپلەرنىڭ دراما ئۆمەكلىرىنىڭ نومۇرلىرى مۇشۇ ئاممىۋى كۆلۈبتا ئۆتكۈزۈلىدىغان ۋە قويۇلىدىغان بولدى.

3) مەدەنىي ئاقارتىش ئۇيۇشمىلىرىنىڭ مەكتەپ باشقۇرۇش ئەھۋالى (1) ناھىيىدە ھازىر خەنزۇ ئۇيۇشمىسى، ئۇيغۇر ئۇيۇشمىسى، موڭغۇل ئۇيۇشمىسى، قازاق ئۇيۇشمىسىدىن ئىبارەت تۆت مەدەنىي ئاقارتىش ئۇيۇشمىسى بار. يېقىندا مائارىپ نازارىتى بىر مۇدىر كادىر، ئىككى كادىرنى ئۆزگەرتىپ تەسىس قىلىپ، ئۇيۇشمىنىڭ ئىچكى ئىشلىرىنى باشقۇرۇش توغرىسىدا بۇيرۇق چۈشۈردى، ھازىر ئۆزگەرتىپ تەشكىللەش ئىشى ئاياغلىشىپ، مەلۇم قىلىنىپ ئەنگە ئالدۇرۇلدى. ئۇيۇشما فوندىنىڭ كېلىش مەنبەسى مۇنداق بولدى: ئۇيغۇر، قازاق ئۇيۇشمىلىرى ئۆشرە - زاكاتتىن قىلىنغان كىرىمنى فوند قىلدى؛ موڭغۇل ئۇيۇشمىسى ئوتلاق ئىجارىسىنى فوند قىلدى؛ خەنزۇ ئۇيۇشمىسىنىڭ مۇلكى ئاز، ئۇنىڭ ئۈستىگە خەنزۇلار ئىنتايىن ئاز بولغاچقا، ئايلىق كىرىمى چىقىمىنىڭ ئورنىنى تولدۇرالمىدى، شۇڭا ھازىر خىراجەت قىيىن بولۇش مەسىلىسىنى ھەل قىلىش ئۈچۈن پائال تۇرغە چارە - ئامال ئىزدەۋاتىدۇ. (2) ھازىر ھۆكۈمەت باشقۇرۇشىدىكى ئۇچ باشلانغۇچ مەكتەپ بار. بۇلاردا بەش يۇقىرى سىنىپ، 17 باشلانغۇچ سىنىپى، 765 ئوغۇل - قىز ئوقۇغۇچى بار. (3) ئومۇمىي جەھەتتىن ئالغاندا، ئويۇشمىلار يېقىنقى يىللاردىن بۇيان ئۆز مىللىتىنىڭ مەدەنىيەت، مائارىپ ئىشلىرىدا ئادەم كۈچى، ماددىي كۈچ ۋە مالىيە كۈچى جەھەتتە ناھايىتى تىرىشچانلىق كۆرسەتتى؛ ئىجتىمائىي پاراۋانلىق ئىشلىرى ۋە تۇرلۇك ئىئانە قىلىش ھەرىكەتلىرىدە مۇناسىپ تىرىشچانلىق كۆرسەتتى، بىراق ئۇيۇشمىنىڭ خىزمەتچى خادىملىرى ئەسلىدىنلا ئۇيۇشما كادىرلىق مەسئۇلىيىتىنىڭ ھۆددىسىدىن چىقالمىغانلىقى، مەدەنىيەت كادىرلىق مەسئۇلىيىتىنىڭ قانداق شەرەپلىك ۋە ئۇلۇغلۇقىنى تونۇپ يېتەلمىگەنلىكى ئۈچۈن، ئۇلار ئۆشرە - زاكات يىغىش ۋە يۇقىرىدىكى بىر نەچچە تۇرلۇك خىزمەتتىن باشقا تۈرۈكرەك تۆھپە قوشالمىدى. بولۇپمۇ ئۇلارنىڭ

مەسئۇلىيەتچانلىققا بولغان تونۇشى يېتەرلىك بولمىغاچقا، ئۇلاردا دائىم ئۇيۇشمىنىڭ خىزمىتىنى ئۈستىگە ئېلىشتىن قورقۇش پىسخىكىسى تۇغۇلدى، ئۇنىڭ ئۈستىگە ۋىلايەتلىك ئۇيۇشمىنىڭ پىرسەنت قالدۇرۇش تۈزۈمى قاتتىق بولغاچقا خىزمەتنى ئىلگىرى سۈرۈش جەھەتتە ئۇيغۇر، قازاق ئۇيۇشمىلىرى ۋىلايەتلىك ئۇيۇشمىنىڭ تەسىرىگە خېلىلا ئۇچراپ تۇردى، مەسىلەن، ئۇلار ۋاقىت خاراكتېرلىق ئىشلارنى ياكى يېڭى خىزمەتنى يولغا قويۇشتا ۋەياكى ئومۇمنىڭ پۇلىنى ۋاقىتلىق ئىشلىتىشتە چوقۇم ۋىلايەتلىك ئۇيۇشمىدىن يوليورۇق سوراش ئۈچۈن ۋىلايەتكە بىھۇدە بېرىپ - كېلىشكە توغرا كېلەتتى، توسالغۇمۇ كۆپ بولاتتى. (4) مەكتەپ مائارىپى جەھەتتە، خىزمەتچى ۋە ئوقۇتقۇچىلارنىڭ تۇرمۇشى يەنىلا ئاددىي - ساددا ئۆتتى. خىزمەت روھى جەھەتتە جاپا - مۇشەققەتكە چىداپ ئىشلىدى، 1 - باشلانغۇچ مەكتەپنىڭ ياتىقى بولمىغاچقا، مەكتەپتە يېتىپ ئوقۇيدىغان موڭغۇل ئوقۇغۇچىلار تازا قىينالدى، بۇلتۇر يازدا بەش ئېغىزلىق يېڭىچە ياتاق، ئىككى ئېغىزلىق ئاشخانا سېلىندى، بۇلارغا كېرەكلىك ياغاچ كارىۋات قاتارلىق سايمانلار تەييارلاندى، بۇ يىل موڭغۇل ئوقۇغۇچىلارنىڭ تۇرمۇشى خېلى ياخشىلاندى، لېكىن مەكتەپلەردىكى خىزمەتچى ۋە ئوقۇتقۇچىلارنىڭ ساپاسى تۆۋەن، ئىجادچانلىقى كەمچىل بولدى، ئۇلار ئىنتىزامدا بوشاپ، پاسسىپلىققا ئادەتلىنىپ قالدى. ئۇنىڭ ئۈستىگە موڭغۇل، قازاق مەكتەپلىرىنىڭ مۇقىم تۇرىدىغان ئورنى بولمىغاچقا، بېكىتىلگەن قائىدە بويىچە ئىش كۆرۈشكە، ۋاقتىدا مەكتەپكە بېرىپ دەرس ئۆتۈشكە ئامال بولمىدى، بۇنىڭ كونكرېت سەۋەبى شۇكى، موڭغۇل، قازاقلار مەدەنىيەت جەھەتتە ئارقىدا قالغان، ئوقۇتقۇچىلارنىڭ ساپاسى تۆۋەن، (5) يۇقىرىدىكى ئەھۋاللار كۆزدە تۇتۇلۇپ، بۇنىڭدىن كېيىن خىزمەتنى ياخشىلاشنىڭ فاڭجېنى ئوتتۇرىغا قويۇلدى. بىرىنچىدىن، ئۇيۇشمىلار مائارىپ بۆلۈمىنىڭ ھەيدەكچىلىك قىلىشىغا ھەقىقىي مەسئۇل بولۇپ، ئۇيۇشما خىزمەتچىلىرىنىڭ خىزمەت ئىقتىدارىنى كۈچەيتىشىگە، ئۆز مىللىتىنىڭ ئۆزىگە خاس مەدەنىيىتىنى راۋاجلاندۇرۇشى ھەمدە ئۈچ مەسلەك يېڭى مەدەنىيىتىنى تېخىمۇ جارى قىلدۇرۇشىغا دائىم ھەيدەكچىلىك قىلىشى كېرەك. ئىككىنچىدىن، مەكتەپلەردىكى ئوقۇتقۇچىلار مائارىپ نازارىتى تارقاتقان ئۈچ مەسلەككە دائىر ماتېرىياللارنى تەتقىق قىلىشى، خىزمەتچى ۋە ئوقۇتقۇچىلاردىن تەتقىقات گۇرۇپپىسى تەشكىللىنىشى، بىر تەرەپتىن خىزمەتچى ۋە ئوقۇتقۇچىلارنى يەنىمۇ ئۆگىنىپ ۋە تەتقىق قىلىپ، يېڭى ئەقلىي - قابىلىيىتىنى ئۆستۈرۈش، قەرەللىك ئالغا ئىلگىرىلەش، مېڭىسىنى ساپلاشتۇرۇش، بىلىمىنى ئاشۇرۇش ئىمكانىيىتىگە ئىگە قىلىش كېرەك. ئۈچىنچىدىن، موڭغۇل، قازاق ئاممىسىغا نىسبەتەن كۆچمە چارۋىچىلىق نۇقتىلىرىغا دائىم ئادەم ئەۋەتىپ، گەپ بىلەن قايىل قىلىش ئۇسۇلىنى قوللىنىپ، ئۇلارنى بالىلىرىنى مەكتەپكە بېرىشكە ئۇندەپ، ئۇلارغا ھۆكۈمەتنىڭ ئاممىغا كۆيۈنۈش، مائارىپنى تەرەققىي قىلدۇرۇشتىن ئىبارەت مەقسىتىنى چوڭقۇر تونۇتۇش، ئۇلارنى پەرزەنتلىرىنى بىلىم ئېلىش ئۈچۈن مەكتەپكە بېرىپ، پارلاق ئۈچ مەسلەكنىڭ داغدام يولىدا قەدەممۇ قەدەم ئالغا ئىلگىرىلەش ئىمكانىيىتىگە ئىگە قىلىشقا چىن دىلىدىن قايىل قىلىش كېرەك.

4) ئاممىۋى ئوقۇشلۇق يېقىنقى يىللاردىن بۇيان ھۆكۈمەتنىڭ ساۋاتسىزلىقنى تۈگىتىش چاقىرىقى ئاستىدا، ھەر مىللەت ئاممىا ئۆگىنىش، گېزىت كۆرۈش، ساۋات چىقىرىش جەھەتتە چوڭقۇر تونۇشقا ئىگە بولدى. يېقىنقى تەكشۈرۈش مەلۇماتىغا قارىغاندا، «شىنجاڭ گېزىتى» نىڭ خەنزۇچىسىغا ئون ئادەم، ئۇيغۇرچىسىغا ئۈچ ئادەم، «ئىلى گېزىتى» نىڭ خەنزۇچىسىغا ئالتە ئادەم، ئۇيغۇرچىسىغا ئۈچ ئادەم مۇشتىرى بولغان. ئورگان، تەشكىلات، مەكتەپلەردىكى ھەر دەرىجىلىك ھۆكۈمەت خىزمەتچىسى ۋە ئوقۇغۇچىلارغا كەلسەك گېزىتكە مۇشتىرى بولغانلار، «ئۈچ مەسلەك»، «زوڭسەينىڭ بايانلىرى»، «جۇڭگونىڭ تەقدىرى» قاتارلىق كىتابلارنى سېتىۋېلىپ ئوقۇيدىغانلار كۆپەيگەن.

5) مەدەنىيەت، مائارىپ دەرىجىسى «ئاپرېل» ئىنقىلابى غەلىبە قىلىپ يېڭى ھۆكۈمەت قۇرۇلغاندىن كېيىن، ناھىيىدە ئون يىلدىن بۇيانقى قۇرۇلۇش جەريانىدا مەدەنىيەت، مائارىپ ئىشلىرىدىمۇ خېلى ياخشى نەتىجىلەر قولغا كەلتۈرۈلدى. ھازىر ناھىيە بويىچە ئوتتۇرا مەكتەپ تەربىيىسى ئالغانلاردىن 40 كىشى، ھەربىي

مەكتەپ تەربىيىسى ئالغانلاردىن ئىككى كىشى، باشلانغۇچ مەكتەپ تەربىيىسى ئالغانلاردىن 765 كىشى، خەلق مەكتىپى تەربىيىسى ئالغانلاردىن 497 كىشى بار. يېقىندا ماتارىپ نازارىتىنىڭ بۇيرۇقىغا ئاساسەن، ناھىيىلىك 1 - باشلانغۇچ مەكتەپ ناھىيىلىك مەركىزىي باشلانغۇچ مەكتەپكە، ناھىيىلىك 2 - باشلانغۇچ مەكتەپ 1 - خەلق مەكتىپىگە، ناھىيىلىك 3 - باشلانغۇچ مەكتەپ خەلق 2 - مەكتىپىگە ئۆزگەرتىلدى، شۇنىڭ بىلەن بىللە مەكتەپلەردە خەلق مەكتەپلىرى ئېھتىياجلىق بولغان خام چوت تەسىس قىلىنىپ، شۇ يىلى 10 - ئايدىن باشلاپ ئايمۇ ئاي ئاجرىتىپ بېرىلدى، شويىڭپەن باشلانغۇچ مەكتىپى ۋاقتىنچە ئۆز پېتى تۇرۇۋەردى، كېلەركى ئوقۇش مەۋسۇمى باشلانغاندا ئۆزلۇكىدىن ئۆزگەرتىلىدۇ. بۇيرۇق چوشكەندىن كېيىن مەكتەپلەر پائال تۇردە بۇيرۇق بوينچە ئىش كۆردى، ھازىر ئۆزگەرتىپ تەشكىللەش ئىشى تاماملاندى، ھەر مىللەتتىن بولغان ئوقۇش يېشىدىكى بالىلار ئىمكانىيەتنىڭ بارىچە سىنىپ (قېتىم) لارغا تولۇقلاپ قوبۇل قىلىندى، ئۇلارنىڭ سانىنىڭ كۆپىيىشى تەلەپ قىلىنىپلا قالماستىن، بەلكى ئۇلارنى تەرەققىي قىلدۇرۇش ۋە كۆچەيتىش يەنمۇ تەلەپ قىلىندى.

6) ئەقلىي ئىقتىدارنى يېتىلدۇرۇش ئۆگىنىشنى كۆچەيتىپ، ھەر دەرىجىلىك خىزمەتچىلەرنىڭ ئەقلىي ئىقتىدارىنى ئۆستۈرۈپ، خىزمەت ئۈنۈمىنى يۇقىرى كۆتۈرۈش ئۈچۈن، ناھىيىلىك ھۆكۈمەت، ناھىيىلىك پىرقە، ساقچى ئىدارىسى، باج ئىدارىسى، 1 - 2 - مەكتەپلەردە خىزمەتچىلەر تەنقىقات گۇرۇپپىسى تەسىس قىلىندى، ھەر ئوقۇش مەۋسۇمىدە بىر قېتىم تەنقىقات ئېلىپ بېرىلدى. «ئۇچ مەسلەك»، «زوڭسەينىڭ بايانلىرى» ۋە ئېقىم مەسىلىلىرى قاتارلىقلار تەنقىقات ماتېرىيالى قىلىندى، كەيپىيات قىزغىن، ئۆگىنىش جىددىي بولدى. رايون، كەنت باشلىقلىرىنى تەربىيەلەشكە كەسلەك، 32 - يىل 1 - ئايدا رايون، كەنت باشلىقلىرى قىسقا مۇددەتلىك كۇرسى ئېچىلىپ، 26 نەپەر رايون، كەنت باشلىقى تەربىيەلەندى، كۇرس بىر ئاي داۋاملاشتى، كۇرستا ھاكىم، مۇئاۋىن ھاكىم، ساقچى ئىدارىسىنىڭ باشلىقى، باج ئىدارىسىنىڭ باشلىقى قاتارلىقلار دەرس ئۆتتى، (1) رايون، كەنت باشلىقلىرى (خەت كەم) ساۋاتى. (2) ئۇچ مەسلەك. (3) دېھقانچىلىق، چارۋىچىلىققا دائىر ساۋات. (4) ئېقىم مەسىلىلىرى. رايون، كەنت باشلىقلىرى تەربىيىلىنىۋاتقان مەزگىلدە ئىنتىزامغا قاتتىق رىئايە قىلدى، ئۆگىنىشتىمۇ تىرىشتى.

13. يەرلىك ئاپونومىيىنىڭ بىر تەرەپ قىلىنىش ئەھۋالى

1) رايون، كەنت مەھكىمىسى تەسىس قىلىش رايون، كەنت تەشكىلاتلىرىنى مۇكەممەللەشتۈرۈپ، يەرلىك ئاپتونومىيىنى يولغا قويۇپ، ناھىيە مەمۇرىيىتىنىڭ خىزمىتىنى كۆچەيتىش ئۈچۈن، 31 - يىل 10 - ئايدا خەلق ئىشلىرى نازارىتى تارقاتقان رايون، كەنت تەشكىل قىلىش نىزامنامىسىغا ئاساسەن، شۇ جايىنىڭ ئەمەلىي ئەھۋالى كۆزدە تۇتۇلۇپ، ناھىيە ئۈچ رايونغا ئايرىلدى. 1 - رايون (ئۇيغۇر) تۆت كەنتكە، 2 - رايون (موڭغۇل) سەككىز كەنتكە، 3 - رايون (قازاق) سەككىز كەنتكە ئايرىلدى. شالوبا دەرياسى بىلەن جياخېزا دەريا‌سى بويلىرىدا شال تېرىيدىغان دېھقانلار كۆپ ئولتۇراقلاشقاچقا، بۇ جاي مەركەزلىك ھالدا بىۋاستە قاراشلىق كەنت قىلىپ ئايرىلدى. رايون، كەنت باشلىقلىقىغا رايون، كەنت خەلقى ئورتاق سايلىغان، ئاددىي - ساددا، پاك، سادىقلىق بىلەن ئىش بېجىرىدىغانلار قويۇلدى. ئۇلارغا خەلق ئىشلىرى نازارىتىگە ئىلتىماس قىلىش ئارقىلىق سايلىنىش كېنىشكىسى تارقىتىپ بېرىلدى.

2) رايون، كەنت، مەھكىمىلىرىنىڭ خىراجىتىنى تەييارلاش ناھىيىدىكى رايون، كەنت مەھكىمىلىرىنىڭ خىراجىتىنى ئىلى 6 - نۆۋەتلىك مەمۇرىي ئىشلار يىغىنىنىڭ قارار لايىھىسىدىكى بەلگىلىمىگە ئاساسەن، ھەر مىللەت دېھقان، چارۋىچىلار ئايرىم ئۇستىگە ئالدى، خىراجەتنى دېھقانلار تېرىلغۇ يېرىنىڭ مو سانىغا، چارۋىچىلار چارۋىسىنىڭ سانىغا ئاساسەن ئادىل تەقسىم قىلىپ تەڭ ئۇستىگە ئالدى. بۇ تۈزۈم 32 -

يىل 1 - ئايدا يولغا قويۇلدى. رايون، كەنتلەرنىڭ خىراجىتىنىڭ 32 - يىل 1 - ئايدا بەلگىلىمىدىكى سان بويىچە ئايمۇ ئاي چېقىم قىلىنسۇن، رايون، كەنت مەھكىمىسى خىراجەت كىرىمى تۇرىدىن ئاتچوت قىلىنىدى. ناھىيىدە چارۋىچىلىق خېلى تەرەققىي قىلغان بولغاچقا، ئىقتىسادىي شارائىت خېلى ياخشى بولۇپ، بۇخىل خىراجەتنى تەييارلاش ئانچە تەسكە توختىمايدۇ. رايون، كەنت تۇزۇمى يولغا قويۇلغاندىن بۇيان، ناھىيە مەمۇرىيىتىنىڭ خىزمىتىدە خېلى كۆپ نەتىجىلەر قولغا كەلتۈرۈلدى.

14. خاتىمە

ياپون باسقۇنچىلىرىغا قارشى ئۇرۇش قىلىنۇاتقان ئۇلۇغ دەۋردە ھۆكۈمەت غەربىي شىمالنىڭ قۇرۇلۇشىغا ماسلىشىش ئۈچۈن ھوججەت - ماتېرىياللارنى توپلاپ ناھىيە تەزكىرىسىنى تۈزدى، ئۇ، يالغۇز ئىلمىي تەتقىقات جەھەتتە قىممەتكە ئىگە بولۇپلا قالماستىن، بەلكى ياپون باسقۇنچىلىرىغا قارشى تۇرۇش، دۆلەت قۇرۇش ئىشلىرىدىمۇ زور تۆھپە قوشىدۇ، شۇڭا يىراق - يېقىندىكى ماتېرىياللارنى يىغىپ، چىن ماتېرىياللارنى ئىشلىتىپ، سادىقلىق بىلەن (خەت كەم) ۋاقىت قىستا، ماتېرىيال كەمچىل، شۇنىڭ بىلەن بىللە شۇ جايدىكى مۇرەتخانىلاردا خىزمەتچى ئىختىساسلىق خادىملار كەمچىل بولغاچقا، تاغ - دەريالار، قەدىمكى ئاسار - ئەتىقىلەر ۋە ھەرخىل قۇرۇلۇشلار ئەكس ئەتتۈرۈلگەن سۈرەتلەر تەزكىرىگە سىزىپ كىرگۈزۈلمىدى، بۇنىڭدىن تولىمۇ خىجىلمىز. مۇشۇنداق قاتمۇ قات قىيىنچىلىقلار ئاستىدىمۇ، يولىورۇقتىكى مۇھىم نۇقتىلارغا ئاساسەن، شۇ جايدىكى ھەر مىللەتتىن بولغان مۇتۇرلەردىن ئەسلىمىلىرىنى سوراپ، ھەر مىللەت زاتلىرى كۆرگەن - ئاڭلىغان ھەقىقىي ئەھۋاللارنى ئىگىلەپ، بۇ كىتابنى تۈزۈپ ھۆرمەت بىلەن ھەدىيە قىلدۇق، پېقىرلىرىنىڭ بۇ كىتابنى ئىلتىپات قىلىپ كۆرۈپ چىقىپ خاتا جايلىرىنى تۈزىتىپ بېرىشلىرىنى ئۈمىد قىلىمىز.

بورتالا ناھىيىسىنىڭ ھاكىمى: لى شۇگۈي
مۇئاۋىن ھاكىم: فەن شۇنەن
جۇڭخۇا مىنگوىنىڭ 32 - يىلى 11 - ئاينىڭ 30 - كۈنى

4. جۇڭخۇا مىنگوىنىڭ 32 - يىلدىكى بورتالا ناھىيىسىگە دائىر بىر نەچچە مەلۇمات

مىنگوىنىڭ 32 - يىلى بورتالا ناھىيىسىدە بار بولغان ھەر قايسى مىللەتلەر نوپۇس سانىنىڭ نىسبىتىگە دائىر مەلۇمات

قوشۇمچە — 1

مىللەت ئايرىمىسى	خەنزۇ	ئۇيغۇر	موڭغۇل	قازاق	خۇيزۇ	مانجۇ	شىبە	تارانچى	تاتار	ئاق ئورۇس	ئۆزبېك	جەمئىي
ئائىلە	171	1057	663	1381	10	2	6	13	6	22	7	3338
ئەر	460	2596	1777	4194	18	6	6	33	16	46	14	9166
ئايال	324	1744	1633	3673	13	2	9	20	14	38	7	7477

جەمئىي	784	4340	3410	7867	31	8	15	53	30	84	21	16643
بايلار	100/10	100/10	100/5	100/3								
ئۆزىنىڭ ئۆزىگە يېتىدىغانلار	100/50	100/60	100/35	100/17			6/1	بەش ئائىلە	ئىككى ئائىلە			
نامراتلار	100/40	100/30	100/60	100/80	پۈتۈنلەي نامرات	پۈتۈنلەي نامرات	6/5	سەكىز ئائىلە	تۆت ئائىلە	پۈتۈنلەي نامرات	پۈتۈنلەي نامرات	

بورتالا ناھىيىسى بويىچە مىنگونىڭ 32 - يىلى چېپىلىپ بولغان ئېرىق - ئۆستەڭلەرگە دائىر مەلۇمات

قوشۇمچە — 2

ئېرىق - ئۆستەڭ نامى	سانى	ئۇزۇنلۇقى	بىرلىكى	چوڭقۇرلۇقى	بىرلىكى	كەڭلىكى	بىرلىكى	سۇغىرىش كۆلىمى	بىرلىكى
گۇلان كەنتى ئېرىقى	1	20	چاقىرىم	1	مېتر	1	مېتر	1500	مو
كېبشا كەنتى ئېرىقى	1	30	چاقىرىم	1	مېتر	1	مېتر	2888	مو
ئورتاقسېرسۇ ئۆستىڭى	1	30	چاقىرىم	1	مېتر	1	مېتر	1500	مو
گۇساساي ئۆستىڭى	1	10	چاقىرىم	1	مېتر	1	مېتر	800	مو
گۇزىشا ئۆستىڭى	1	5	چاقىرىم	بەش مېتر	مېتر	1	مېتر	900	مو
شويىڭپەن ئۆستىڭى	1	6	چاقىرىم	بەش مېتر	مېتر	1	مېتر	850	مو
شويىڭپەن ئۆستىڭى	1	15	چاقىرىم	بەش مېتر	مېتر	1	مېتر	1750	مو
شيەنجېخۇاڭ ئۆستىڭى	1	70	چاقىرىم	2	مېتر	3	مېتر	13600	مو
شاربۇخ جەنۇبىي ئۆستىڭى	2	ھەربىرى 10 20	چاقىرىم	1	مېتر	1	مېتر	1500	مو
شاربۇخ شىمالىي ئۆستىڭى	2	ھەربىرى 15 30	چاقىرىم	1	مېتر	1	مېتر	1550	مو
جاخېزا جەنۇبىي ئۆستىڭى	3	ھەربىرى 10 30	چاقىرىم	بەش مېتر	مېتر	1	مېتر	1500	مو
جاخېزا شىمالىي ئۆستىڭى	3	ھەربىرى 20 60	چاقىرىم	5	مېتر	1	مېتر	1500	مو
خارمودون ئۆستىڭى	3	ھەربىرى 10 30	چاقىرىم	بەش مېتر	مېتر	1	مېتر	2880	مو
جەمئىي	21								

بورتالا ناھىيىسى بويىچە مىنگونىڭ 32 - يىلدىكى چارۋا سانىنى تەكشۈرۈشكە دائىر مەلۇمات

قوشۇمچە — 3

چارۋا تۈرى	ىېقىلغان چارۋا	شۇ يىللىق چارۋا	جەمئىي
ئات	8525	1300	9825
كالا	15867	3200	19067
قوي	126060	51365	177425
ئۆچكە	23060	9115	32175
تۆگە	782	70	852
ئېشەك	400	60	460
خېچىر	6		6
جەمئىي	174700	65110	239877

قوشۇمچە خاتىرە: تەكشۈرۈش جەدۋىلىگە كىرگۈزۈلگەن چارۋىلارنىڭ سانى شۇ يىللىق چارۋا ىېجىغا دائىر مەلۇماتتىكى سانغا ئاساسەن تولدۇرۇلدى ۋە بىرلەشتۈرۈلۈپ ئېلان قىلىندى.

بورتالا ناھىيىسى بويىچە مىنگونىڭ 32 - يىلدىكى ئوقۇش ىېشىدىكى بالىلارنى تەكشۈرۈشكە دائىر مەلۇمات

قوشۇمچە — 4

مىللىتى	مەكتەپكە كىرمىگەن ئوقۇش ىېشىدىكى بالا		ئوقۇشسىز قالغان بالا		ئوقۇشسىز قالغان چوڭلار		مەكتەپتىكى چوڭلار		جەمئىي
	ئوغۇل	قىز	ئوغۇل	قىز	ئەر	ئايال	ئەر	ئايال	
خەنزۇ	24	21	15	10	15	6	8	6	105
قازاق	167	200	493	411	320	301	43	1	1936
موڭغۇل	94	99	83	99	53	157	104	29	718
ئۇيغۇر	92	83	71	86	101	68	93	56	650
جەمئىي	377	403	662	606	489	532	248	92	3409
	780		1263		1021		340		

بورتالا ناھىيىسى بويىچە مىنگونىڭ 32 - يىلى مىللىي مەكتەپتە قىسقا مۇددەت تەربىيىلەنگەن ئايالالار

قوشۇمچە — 5

مەكتەپ / ئادەم / مىللىتى	خەنزۇ ئۇيۇشمىسى قارىمىقىدىكى مەكتەپ	ئۇيغۇر ئۇيۇشمىسى قارىمىقىدىكى مەكتەپ	موڭغۇل ئۇيۇشمىسى قارىمىقىدىكى مەكتەپ	قازاق ئۇيۇشمىسى قارىمىقىدىكى مەكتەپ	ناھىيىلىك 1 - مەكتەپ قارىمىقىدىكى مەكتەپ	ناھىيىلىك 2 - مەكتەپ قارىمىقىدىكى مەكتەپ	ناھىيىلىك 3 - مەكتەپ قارىمىقىدىكى مەكتەپ	جەمئىي
خەنزۇ	32				20			52
ئۇيغۇر		128				100		228
موڭغۇل			45					45
قازاق				83			54	137
جەمئىي	32	128	45	83	20	100	54	462
قوشۇمچە ئىلاۋە	تەكشۈرۈش جەدۋىلىگە كىرگۈزۈلگەن ھەر مىللەتتىن بولغان 462 ئادەم يېقىنقى بىر نەچچە يىلدىن بۇيان ماتارىپ نازارىتىنىڭ قىشلىق ۋە يازلىق ئوقۇتۇش چارىسىگە ئاساسەن، ھەر قايسى مەدەنىي ئارقارتىش ئۇيۇشمىلىرى باشقۇرغان مەكتەپلەر قىسقا مۇددەتلىك خەلق مەكتەپلىرىنى تەشكىللەشكە سەپەرۋەر قىلىنىپ، ساۋاتى چىقىرىلغان مۇنەۋۋەر ئايالالار (ساۋاتسىز) نى كۆرسىتىدۇ.							

بورتالا ناھىيىسى بويىچە مىنگونىڭ 32 - يىلدىكى ساۋاتسىزلارغا دائىر مەلۇمات

قوشۇمچە — 6

مىللىتى	جىنسى	ساۋاتسىز	مەلۇمات	جەمئىي
خەنزۇ	ئەر	226		
	ئايال	257	483	
ئۇيغۇر	ئەر	1028	2304	
	ئايال	1276	2304	
قازاق	ئەر	3085	3075	
	ئايال	2794	5879	
موڭغۇل	ئەر	1566	9	
	ئايال	1509	3075	
تارانچى	ئەر	10	8	
	ئايال	11	21	
تاتار	ئەر	4		
	ئايال	5	9	
ئۆزبېك	ئەر	5		
	ئايال	3	8	
خۇيزۇ	ئەر	5		
	ئايال	6	11	
جەمئىي				
		11790	17186	

تەكشۈرۈش جەدۋىلىگە كىرگۈزۈلگەن ھەر مىللەتتىن بولغان 11 مىڭ 790 ئەر - ئايالنىڭ ساۋاتى ماتارىپ نازارىتىنىڭ پەرمانىدا بەلگىلەنگەن مۇددەت ئىچىدە چىقىرىلىدۇ.

5. 1985 - يىلنىڭ ئاخىرىدا بورتالا شەھەر رايونىدا تۇرۇشلۇق ئورۇنلارنىڭ نامى

(مالىيەدە مۇستەقىل ئورۇن)

1) ئوبلاستقا بىۋاستە قاراشلىق ئورگانلارنىڭ بورتالا شەھىرىدە تۇرۇشلۇق ئورۇنلىرى

ئوبلاستلىق پارتكوم، ئوبلاستلىق خەلق ھۆكۈمىتى، ئوبلاستلىق خەلق قۇرۇلتىيى دائىمىي كومىتېتى، ئوبلاستلىق سىياسىي كېڭەش، ئوبلاستلىق ئىنتىزام تەكشۈرۈش كومىتېتى، بورتالا شۇبە ھەربىي رايونى، مالىيە ئىدارىسى، باج ئىدارىسى، مۇپەتتىشلىك ئىدارىسى، ماتارىپ ئىدارىسى، مەدەنىيەت ئىدارىسى، سەھىيە ئىدارىسى، پىلانلىق تۇغۇت ئىشخانىسى، شەھەر - يېزا قۇرۇلۇشى - مۇھىت ئاسراش ئىدارىسى، مال باھاسى ئىدارىسى، سودا - سانائەتنى مەمۇرىي باشقۇرۇش ئىدارىسى، ھاۋارايى ئىدارىسى، دېھقانچىلىق ئىدارىسى، يېزا ئىگىلىك ماشىنىلىرى ئىدارىسى، ئورمانچىلىق ئىدارىسى، چارۋىچىلىق ئىدارىسى، سۇچىلىق - سۇ ئېلېكتر ئىدارىسى، پوچتا - تېلېگراف ئىدارىسى، يېزا - بازار كارخانىلىرىنى باشقۇرۇش ئىدارىسى، ماددىي ئەشيا ئىدارىسى، ئۇلچەم ئىدارىسى، قاتناش ئىدارىسى، رادىئو - تېلېۋىزىيە ئىدارىسى، ئاشلىق ئىدارىسى، سودا ئىدارىسى، جامائەت خەۋپسىزلىكى ئىدارىسى، ئەدلىيە ئىدارىسى، بىخەتەرلىك ئىدارىسى، چېگرا مۇداپىئەسى ئىدارىسى، تەپتىش مەھكىمىسى، سوت مەھكىمىسى، پەن - تېخنىكا كومىتېتى، پەن - تېخنىكا جەمئىيىتى، تەنتەربىيە كومىتېتى، باش ئىشچىلار ئۇيۇشمىسى، خەلق بانكىسى، سودا - سانائەت بانكىسى، يېزا ئىگىلىك بانكىسى، قۇرۇلۇش بانكىسى، بورتالا گېزىتى ئىدارىسى، ئوبلاستلىق شىفەن مەكتەپ، 1 - ئوتتۇرا مەكتەپ، 2 - ئوتتۇرا مەكتەپ، 4 - ئوتتۇرا مەكتەپ، 5 - ئوتتۇرا مەكتەپ، 6 - ئوتتۇرا مەكتەپ، ئوقۇتقۇچىلار بىلىم ئاشۇرۇش بۆلۈمى، پارتىيە مەكتىپى، سىياسىي مەكتەپ، يېزا ئىگىلىك ماشىنىسازلىق مەكتىپى، تېخنىك ئىشچىلار مەكتىپى، سەھىيە مەكتىپى، 1 - باشلانغۇچ مەكتەپ، يەسلى، بالىلار باغچىسى، سەنئەت ئۆمىكى، «شىنخۇا» كىتابخانىسى، خەتتاتلىق - رەسساملىق يۇرتى، كۆتۈپخانا، ئاممىۋى سەنئەت سارىيى، مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرىنى باشقۇرۇش ئورنى، خەلق دوختۇرخانىسى، موڭغۇل تىبابەتچىلىك دوختۇرخانىسى، شان - شەرەپ ساناتورىيىسى، سەھىيە - يۇقۇملۇق كېسەللىكنىڭ ئالدىنى ئېلىش پونكتى، يولۇچىلار باش بېكىتى، يۈك توشۇشنى باشقۇرۇش پونكتى، يول ئاسراش باش ئۆچاستىكسى، بورتالا تاشيول ئۆچاستىكسى، يول ئاسراش قۇرۇلۇش ئەترىتى، قاتناشنى نازارەت قىلىش - باشقۇرۇش ئورنى، قوراللىق ساقچى ئوتتۇرا ئەترىتى، ئوت ئۆچۈرۈش - ئوت ئاپىتىنىڭ ئالدىنى ئېلىش ئوتتۇرا ئەترىتى، مەركىزىي يېزا ئىگىلىك تېخنىكىسىنى كېڭەيتىش پونكتى، يېزا ئىگىلىك تېخنىكىسى تەجرىبە پونكتى، ئوبلاستلىق كۆچەتخانا، يېزا ئىگىلىك ماشىنىلىرى تەتقىقات ئورنى، يېزا ئىگىلىك ماشىنىلىرىنى نازارەت قىلىش - باشقۇرۇش ئورنى، «1 - ماي» سۇ ئامبىرىنى باشقۇرۇش ئورنى، «1 - ماي» ئېلېكتر ئىستانسىسى، «1 - ئىيۇل» سۇ ئامبىرىنى باشقۇرۇش ئورنى، چوڭ كۆۋرۈك ئېلېكتر ئىستانسىسى، گىدرولوگىيىلىك بايلىقلارنى تەكشۈرۈش - ئۆلچەش ئەترىتى، سۇچىلىق بويىچە تەكشۈرۈش - لايىھىلەش ئەترىتى، سۇ باشقۇرۇش ئورنى، ئۇرۇقچىلىق شىركىتى، ئېلېكتر قۇۋۋىتى شىركىتى، يېزا ئىگىلىك ماشىنىلىرى شىركىتى، ئاپتوموبىل سەپلىمىلىرى شىركىتى، ئەمگەك مۇلازىمەت شىركىتى، كىنو فىلىم تارقىتىش - قويۇش شىركىتى، ترانسپورت شىركىتى، مېتال بۇيۇملار شىركىتى، تۇرلۇك مالىلار شىركىتى، نەپىت شىركىتى، توقۇلما بۇيۇملار شىركىتى، يېمەكلىكلەر شىركىتى، شېكەر - تاماكا - ھاراق شىركىتى، يېمەكلىك مۇلازىمىتى شىركىتى، ئىچىملىك - يېمەكلىك مۇلازىمىتى

شىركىتى، كۆكتات شىركىتى، دورا ماتېرىياللىرى شىركىتى، سۇغۇرتا شىركىتى، ھۈناركارلىق شىركىتى، ھۈناركارلىق - قۇراشتۇرۇش شىركىتى، رادىئو سايمانلىرى شىركىتى، تاشقى سودا شىركىتى، يېزا - بازار كارخانىلىرى، تەمىنات - سودا شىركىتى، سۇ ئېلېكتر ماددىي ئەشيالىرى بىلەن تەمىنلەش ۋە ئۇنى سېتىش شىركىتى، تەمىنات - سودا كوپېراتىپى، مال دوختۇرلۇق پونكىتى، ئوتلاقچىلىق پونكىتى، ھاراق زاۋۇتى، يېمەكلىك زاۋۇتى، قوشۇمچە يېمەكلىك زاۋۇتى، يۇڭ توقۇمىچىلىق زاۋۇتى، تېرە - يۇڭ پىششىقلاش زاۋۇتى، سوت ياسالمىلىرى زاۋۇتى، ياغاچ سايمان زاۋۇتى، يېمەكلىكلەر شىركىتىنىڭ قۇشخانىسى، سۇلياۋ زاۋۇتى.

ئوبلاستلىق مېھمانخانا، «قىزىل بايراق» مېھمانخانىسى، كۆكتات شىركىتىنىڭ مېھمانخانىسى، «شەرق شامىلى» سودا سارىيى، «ئىتتىپاق سودا سارىيى، تۇرلۇك مالىلار شىركىتىنىڭ توپ سېتىش سودا سارىيى، ئۇنۇمۇرسال شىركەتنىڭ سودا سارىيى، ئوبلاستلىق سودا سارىيى، تاشقى سودا ماگىزىنى، ئەمگەك مۇلازىمەت شىركىتىنىڭ تۇرلۇك مالىلار سودا سارىيى، ئوبلاستلىق يېمەكلىكلەر 2 - ماگىزىنى، قوي گۆشى دۇكىنى، «بېيجىڭ» كوچىسى يېمەكلىكلەر 1 - ماگىزىنى.

2) يېزا ئىگىلىك 5 - شىنىڭ بورتالا شەھىرىدە تۇرۇشلۇق ئورۇنلىرى

يېزا ئىگىلىك 5 - شى ئورگىنى، جامائەت خەۋپسىزلىكى باشقارمىسى، ئەدلىيە باشقارمىسى، تەپتىش مەھكىمىسى، سوت مەھكىمىسى، ماددىي ئەشيا باشقارمىسى، سانائەت - قاتناش باشقارمىسى، سودا باشقارمىسى، پارتىيە مەكتىپى، 2 - ئوتتۇرا مەكتەپ، 1 - باشلانغۇچ مەكتەپ، مىللىي ئوتتۇرا مەكتەپ، دوختۇرخانا، مال دوختۇرلۇق پونكىتى، يۇقۇملۇق كېسەللىكلەنىڭ ئالدىنى ئېلىش پونكىتى، پېشقەدەم كادىرلار ساناتورىيىسى، يەسلى، يېزا ئىگىلىك تېخنىكىسىنى كېڭەيتىش پونكىتى، «قىزىل يۇلتۇز» كىنوخانىسى، «قىزىل يولتۇز» ئېلېكتر ئىستانسىسى، «قىزىل يۇلتۇز» كوچىسى يېزا ئىگىلىك بانكىسىنىڭ مەركىزىي تارماق بانكىسى، تەكشۈرۈش - ئۇلچەش ئەترىتى، چوڭ رېمونت زاۋۇتى، ئۇن زاۋۇتى، سېمونت زاۋۇتى، باسما زاۋۇتى، شىغا بېۋاستە قاراشلىق ئۇنۇمۇرسال مۇلازىمەت شىركىتى، ھۈناركارلىق شىركىتى، ئېلېكتر قۇۋۋەتنى شىركىتى، يولۇچى توشۇش شىركىتى، ترانسپورت شىركىتى، ترانسپورت شىركىتىنىڭ 1 - كالۇنى، «1 - ئاۋغۇست» ئۆي قۇرۇلۇشى لىيەنى، 5 - شى مېھمانخانىسى، 81 - تۇەن - مەيدان مېھمانخانىسى، 84 - تۇەن - مەيدان مېھمانخانىسى، 85 - تۇەن - مەيدان مېھمانخانىسى، 90 - تۇەن - مەيدان مېھمانخانىسى.

بۇنىڭدىن باشقا يەنە يېزا ئىگىلىك 5 - شىنىڭ تۇرلۇك مالىلار سودا سارىيى، يېزا ئىگىلىك 5 - شىنىڭ يېمەكلىكلەر ماگىزىنى، «بوشەن» سودا سارىيى، «خۇدۇ» سودا سارىيى، «ئېبنۇر كۆلى» سودا سارىيى، «قىزىل يۇلتۇز» يېزا ئىگىلىك سودا بازىرى بار.

3) يېزا (مەيدان، فېرما) لارنىڭ بورتالا شەھىرىدە تۇرۇشلۇق ئورۇنلىرى

چىندېل يېزىسى «قۇياشقا باقار» باشلانغۇچ مەكتىپى، چىندېل يېزىسى ئاساسىي قۇرۇلۇش ئەترىتى، چىندېل يېزىسى باغۋەنچىلىك ئەترىتى، ئوتبۇلاق يېزىسىنىڭ پىششىقلاش زاۋۇتى، ئارالتوقاي چارۋىچىلىق فېرمىسىنىڭ «سايرام» مەيخانىسى.

4) باشقا ئورۇنلارنىڭ بورتالا شەھىرىدە تۇرۇشلۇق ئورۇنلىرى

«شىنجاڭ گېزىتى»نىڭ مۇخبىرلىق پونكىتى، شىنجاڭ خەلق رادىئو ئىستانسىسى ۋە تېلېۋىزىيە ئىستانسىسىنىڭ مۇخبىرلىق پونكىتى، جىڭ بىرلەشمە ھۈناركارلىق شىركىتىنىڭ بورتالادا تۇرۇشلۇق ئىش بېجىرىش ئورنى، ئارىشاڭ نەسىللىك چارۋا فېرمىسى مېھمانخانىسى، ئارىشاڭ ناھىيىلىك 2 - ھۈناركارلىق شىركىتى، 82 - تۇەن - مەيدان مېھمانخانىسى، 83 - تۇەن - مەيدان مېھمانخانىسى، 87 - تۇەن - مەيدان مېھمانخانىسى، 87 - تۇەن - مەيدان مېھمانخانىسى، 88 - تۇەن - مەيدانلىنىڭ «سايرام» مەيخانىسى، 88 - تۇەن - مەيدان مېھمانخانىسى، 88 - تۇەن - مەيدانلىنىڭ «بوۋېن» سودا سارىيى.

6. بورتالا شەھىرىنىڭ نوپۇسنى 4 - قېتىم ئومۇميۈزلۈك تەكشۈرۈشكە دائىر ئەھۋالى

(1990 - يىل 7 - ئاينىڭ 1 - كۈنى سائەت نۆلگىچە)

1) شەھەردىكى ئائىلە

شەھەردىكى ئائىلە 35 مىڭ 866 (تۆمۈر - مەيدان، ئوبلاستقا بېۋاستە قاراشلىق ئورۇنلار، يېزا ئىگىلىك 5 - شىغا بېۋاستە قاراشلىق ئورۇنلارنىڭ شۇنىڭ ئىچىدە)، ئومۇمىي نوپۇس 160 مىڭ 753، بۇنىڭ ئىچىدە ئەر 83 مىڭ 128، ئايال 77 مىڭ 625.

2) مىللەت قۇرۇلمىسى

خەنزۇ 99 مىڭ 634، بۇنىڭ ئىچىدە ئەر 52 مىڭ 169، ئايال 47 مىڭ 465. موڭغۇل 9530، بۇنىڭ ئىچىدە ئەر 4903، ئايال 4627. خۇيزۇ 5899، بۇنىڭ ئىچىدە ئەر 3096، ئايال 2803. زاڭزۇ 23، بۇنىڭ ئىچىدە ئەر توققۇز، ئايال 14. ئۇيغۇر 29 مىڭ 957، بۇنىڭ ئىچىدە ئەر 14 مىڭ 948، ئايال 15 مىڭ توققۇز. مياۋزۇ 32، بۇنىڭ ئىچىدە ئەر 16، ئايال 16. يىزۇ تۆت، بۇنىڭ ئىچىدە ئەر ئىككى، ئايال ئىككى. جۇاڭزۇ 222، بۇنىڭ ئىچىدە ئەر 96، ئايال 126. بۇيىلار تۆت، ئەر ئىككى، ئايال ئىككى. چاۋشيەن 27، بۇنىڭ ئىچىدە ئەر ئون، ئايال 17. مانجۇ 194، بۇنىڭ ئىچىدە ئەر 97، ئايال 97. تۇڭزۇ 12، بۇنىڭ ئىچىدە ئەر سەككىز، ئايال تۆت. ياۋزۇ ئىككى، بۇنىڭ ئىچىدە ئەر بىر، ئايال بىر. تۇجيا 125، بۇنىڭ ئىچىدە ئەر 66، ئايال 59. قازاق 14 مىڭ 298، بۇنىڭ ئىچىدە ئەر 7289، ئايال 7009. شىبزۇ بىر، ئەر. شۇزۇ تۆت، بۇنىڭ ئىچىدە ئەر ئۈچ، ئايال بىر. دۇڭشياڭ 259، بۇنىڭ ئىچىدە ئەر 134، ئايال 125. ناشى ئىككى، ئەر. قىرغىز 33، بۇنىڭ ئىچىدە ئەر 14، ئايال 19. تۇزۇ 13، بۇنىڭ ئىچىدە ئەر سەككىز، ئايال بەش. داغۇر سەككىز، بۇنىڭ ئىچىدە ئەر ئۈچ، ئايال بەش. سالا 32، بۇنىڭ ئىچىدە ئەر 11، ئايال 21. ماۋنەن بىر، ئايال. شىبە 194، بۇنىڭ ئىچىدە ئەر 103، ئايال 91. تاجىك تۆت، بۇنىڭ ئىچىدە ئەر ئۈچ، ئايال بىر. ئۇزبېك 106، بۇنىڭ ئىچىدە ئەر 59، ئايال 47. رۇس 105، بۇنىڭ ئىچىدە ئەر 59، ئايال 46. باۋئەن 18، بۇنىڭ ئىچىدە ئەر ئون، ئايال سەككىز. تاتار توققۇز، بۇنىڭ ئىچىدە ئەر ئالتە، ئايال ئۈچ. خەجى بىر، ئايال.

3) ياش قۇرۇلمىسى

شەھەردىكى 160 مىڭ 753 نوپۇس ئىچىدە ئەر 83 مىڭ 128، ئايال 77 مىڭ 625. تۆت ياشقىچە بولغانلار 16 مىڭ 828، بۇنىڭ ئىچىدە ئوغۇل 8287، قىز 8241. بەش ياشتىن توققۇز ياشقىچە بولغانلار 15 مىڭ 114، بۇنىڭ ئىچىدە ئوغۇل 7697، قىز 7417. ئون ياشتىن 14 ياشقىچە بولغانلار 17 مىڭ 163، بۇنىڭ ئىچىدە ئوغۇل 8765، قىز 8398. 15 ياشتىن 19 ياشقىچە بولغانلار 21 مىڭ 760، بۇنىڭ ئىچىدە ئوغۇل 11 مىڭ 121، قىز 10 مىڭ 639. 20 ياشتىن 24 ياشقىچە بولغانلار 20مىڭ 917، بۇنىڭ ئىچىدە ئەر

10 مىڭ 808، ئايال 10 مىڭ 109. 25 ياشتىن 29 ياشقىچە بولغانلار 15 مىڭ 381، بۇنىڭ ئىچىدە ئەر 8000، ئايال 7381. 30 ياشتىن 34 ياشقىچە بولغانلار 10 مىڭ 639، بۇنىڭ ئىچىدە ئەر 5580، ئايال 5059. 35 ياشتىن 39 ياشقىچە بولغانلار 9206، بۇنىڭ ئىچىدە ئەر 4565، ئايال 4641. 40 ياشتىن 44 ياشقىچە بولغانلار 8014، بۇنىڭ ئىچىدە ئەر 3675، ئايال 4339. 45 ياشتىن 49 ياشقىچە بولغانلار 8157، بۇنىڭ ئىچىدە ئەر 4221، ئايال 3936. 50 ياشتىن 54 ياشقىچە بولغانلار 6859، بۇنىڭ ئىچىدە ئەر 4032، ئايال 2827. 55 ياشتىن 59 ياشقىچە بولغانلار 4123، بۇنىڭ ئىچىدە ئەر 2430، ئايال 1693. 60 ياشتىن 64 ياشقىچە بولغانلار 2662، بۇنىڭ ئىچىدە ئەر 1572، ئايال 1090. 65 ياشتىن 69 ياشقىچە بولغانلار 1767، بۇنىڭ ئىچىدە ئەر 960، ئايال 807. 70 ياشتىن 74 ياشقىچە بولغانلار 1103، بۇنىڭ ئىچىدە ئەر 583، ئايال 520. 75 ياشتىن 79 ياشقىچە بولغانلار 620، بۇنىڭ ئىچىدە ئەر 309، ئايال 311. 80 ياشتىن 84 ياشقىچە بولغانلار 275، بۇنىڭ ئىچىدە ئەر 138، ئايال 137. 85 ياشتىن 89 ياشقىچە بولغانلار 121، بۇنىڭ ئىچىدە ئەر 63، ئايال 58. 90 ياشتىن 94 ياشقىچە بولغانلار 23، بۇنىڭ ئىچىدە ئەر توققۇز، ئايال 14. 95 ياشتىن 99 ياشقىچە بولغانلار 16، بۇنىڭ ئىچىدە ئەر ئون، ئايال ئالتە. 100 ياشتىن يۇقىرىلار بەش، بۇنىڭ ئىچىدە ئەر ئۈچ، ئايال ئىككى.

4) مەلۇمات قۇرۇلمىسى

ئالتە ياشلىق ۋە ئالتە ياشتىن يۇقىرى نوپۇس 140 مىڭ 823، بۇنىڭ ئىچىدە ئەر 72 مىڭ 972، ئايال 67 مىڭ 851، بۇلاردىن داشۇنىڭ تولۇق كۇرسىنى پۈتتۈرگەنلەر 786، جۇملىدىن ئەر 573، ئايال 213. داشۇنىڭ مەخسۇس كۇرسىنى پۈتتۈرگەنلەر 2725، بۇنىڭ ئىچىدە ئەر 1668، ئايال 1051. تېخنىكۇمنى پۈتتۈرگەنلەر 6379، بۇنىڭ ئىچىدە ئەر 3283، ئايال 3096. تولۇق ئوتتۇرىنى پۈتتۈرگەنلەر 18 مىڭ 369، بۇنىڭ ئىچىدە ئەر 8971، ئايال 9398. تولۇقسىز ئوتتۇرىنى پۈتتۈرگەنلەر 42 مىڭ 920، بۇنىڭ ئىچىدە ئەر 24 مىڭ 340، ئايال 18 مىڭ 580. باشلانغۇچ مەكتەپنى پۈتتۈرگەنلەر 49 مىڭ 359، بۇنىڭ ئىچىدە ئەر 26 مىڭ 286، ئايال 23 مىڭ 73. ساۋاتسىز، چالا ساۋاتلار 20 مىڭ 285، بۇنىڭ ئىچىدە ئەر 7851، ئايال 12 مىڭ 434.

5) كەسىپ قۇرۇلمىسى

كەسىپ بىلەن شۇغۇللىنىۋاتقان ئومۇمىي نوپۇس 80 مىڭ 665، بۇنىڭ ئىچىدە ئەر 45 مىڭ 810، ئايال 34 مىڭ 855، بۇنىڭ ئىچىدە: 1) ھەرخىل كەسىپنى خادىم، تېخنىكا خادىمى 8624، بۇنىڭ ئىچىدە ئەر 3878، ئايال 4746. 2) دۆلەت ئورگانلىرى، پارتىيە تەشكىلاتلىرى، ئاممىۋى تەشكىلاتلار، كارخانا ئورۇنلىرىنىڭ مەسئۇللىرى 3194، بۇنىڭ ئىچىدە ئەر 2804، ئايال 390. 3) ئىش بېجىرگۈچى خادىملار ۋە مۇناسىۋەتلىك خادىملار 2492، بۇنىڭ ئىچىدە ئەر 1919، ئايال 573. 4) سودا خىزمەتچىسى 2588، بۇنىڭ ئىچىدە ئەر 1111، ئايال 1477. 5) مۇلازىمەت خاراكتېرىدىكى خىزمەتچى خادىم 2699، بۇنىڭ ئىچىدە ئەر 1147، ئايال 1552. 6) دېھقانچىلىق، ئورمانچىلىق، چارۋىچىلىق، بېلىقچىلىق بىلەن شۇغۇللانغۇچىلار 46 مىڭ 980، بۇنىڭ ئىچىدە ئەر 25 مىڭ 368، ئايال 21 مىڭ 612. 7) ئىشلەپچىقىرىش ئىشچىلىرى، ترانسپورت ئىشچىلىرى ۋە مۇناسىۋەتلىك خادىملار 13 مىڭ 867، بۇنىڭ ئىچىدە ئەر 9462، ئايال 4405. 8) ياشقا ئەگىشىچى 221، بۇنىڭ ئىچىدە ئەر 121، ئايال 100.

ئاخىرقى سۆز

«بورتالا شەھىرى تەزكىرىسى» نى تۈزۈشنىڭ تەييارلىقى 1984 - يىل 5 - ئاينىڭ 25 - كۈنى باشلانغاندى، 1992 - يىلغا كەلگەندە مەزكۇر تەزكىرە كىتابى نەشىردىن چىقتى، بۇنىڭ ئۈچۈن سەككىز يىل ۋاقىت كەتتى، بۇ جەريانداا ئورىگىنال كۆپ قېتىم ئۆزگەرتىلدى ۋە قايتا - قايتا تەكشۈرۈپ بېكىتىلدى. مەزكۇر كىتابنى تۈزۈش خىزمىتى ئاپپارات تەسىس قىلىش، مۇندەرىجە تۈزۈش، تەشۋىق قىلىپ سەپەرۋەر قىلىش، كەڭ كۆلەمدە ماتېرىيال توپلاش، ئىش تەقسىماتى بويىچە مەسئۇل بولۇش، دەسلەپكى ئورىگىنالنى يېزىش، كەڭ كۆلەمدە پىكىر ئېلىش ۋە مۇھاكىمە قىلىش، ئەستايىدىل ئۆزگەرتىش، ئومۇملاشتۇرۇپ تۈزۈش ۋە باھالاش، ئۈچ دەرىجە بويىچە تەكشۈرۈپ بېكىتىشتىن ئىبارەت ئالتە باسقۇچنى باشتىن كەچۈردى.

«بورتالا شەھىرى تەزكىرىسى» يېڭى نۇقتىئىينەزەر، يېڭى تۈزۈلۈش، يېڭى ئۇسۇل بويىچە تۈزۈلگەن سوتسىيالىستىك يېڭى تەزكىرە. بىز 1984 - يىلدىن باشلاپ شەھەر ئىچى ۋە سىرتىدا 1000 پارچە ئارخىپنى كۆردۇق، كۆچۈرۈۋالدۇق، يىغدۇق، مۇھىم نۇقتىلارنى خاتىرىلىۋالدۇق، 50 نەچچە خىل تارىخىي ھۆججەت ۋە ماتېرىيال توپلىدۇق. 29 مىڭ 525 پارچە كارتا تۈرغۇزدۇق (تەزكىرە ئىشخانىسىنىڭ 11 مىڭ 925 پارچە)، 7 مىليون خەتلىكتىن ئارتۇق خام ماتېرىيال توپلىدۇق. 1985 - يىل 3 - ئايدىن باشلاپ بىر يىل توققۇز ئاي ۋاقىت سەرپ قىلىپ يۇقىرىدىكى ماتېرىياللارنى تەھلىل قىلىپ، پەرقلەندۈرۈپ ۋە دەلىللەپ، تەخمىنەن 2 مىليون خەتلىكتىن ئارتۇق ئورۇن، سىستېما ۋە يېزا، بازار، مەيدان (فېرما) تەزكىرىسىنى يېزىپ چىقتۇق. مۇشۇ ئاساستا تاللاش، پىششىقلاش ئارقىلىق، 1987 - يىل 12 - ئايدا 550 مىڭ خەتلىك «بورتالا شەھىرى تەزكىرىسى» نىڭ دەسلەپكى ئورىگىنالى (مۇھاكىمە نۇسخىسى) نى پۈتتۈردۇق. ئاز كەم بىر يىل ۋاقىت سەرپ قىلىپ تۆۋەندىن يۇقىرىغا ۋە يۇقىرىدىن تۆۋەنگە كەڭ كۆلەمدە پىكىر ئېلىپ، قايتا - قايتا باھالاپ ۋە تەكشۈرۈپ، چوڭقۇر دەلىللەپ، شەھەر تەزكىرىسىنىڭ 2 - ئورىگىنالى (پىكىر ئېلىش نۇسخىسى) نى ئۆزگەرتىپ چىقتۇق. 1988 - يىل 12 - ئايدا شەھەرلىك پارتكوم، شەھەرلىك خەلق ھۆكۈمىتى شەھەرنىڭ پارتىيە، ھۆكۈمەت قاتارلىق بەش بەنزىسى ئاساسلىق باشقۇرىدىغان كەسىپلەرگە دائىر ئىش تەقسىماتى بويىچە، ئايرىم - ئايرىم ھالدا، يەرلىك ئورۇنلاردىكى رەھبەرلەر، مۇتەخەسسىسلەر، ئالىملار، شۇ جايىنىڭ ئەھۋالىنى بىلىدىغانلار، تەجرىبە ھەيئەت ئەزالىرى ۋە تەزكىرە تۈزگۈچى كەسپىي خادىملار قاتناشقان ئورىگىنال باھالاش يىغىنى ئۆتكۈزۈپ، تەزكىرە ئورىگىنالىنى ئومۇميۈزلۈك باھالاشنى قارار قىلدى. شەھەرنىڭ رەھبەرلىرى ۋە مۇتەخەسسىس، ئالىملارنىڭ پىكىر ۋە تەكلىپلىرىگە ئاساسەن، يەنە توققۇز ئاي ۋاقىت سەرپ قىلىپ شەھەر تەزكىرىسىنىڭ 3 - ئورىگىنالى (تۈزىتىش كىرگۈزۈش نۇسخىسى) نى تەييارلىدۇق. ئەڭ ئاخىرىدا ئومۇملاشتۇرۇپ تەھلىل قىلىش، ئەستايىدىل دەلىللەش، قوشۇش، چىقىرىۋېتىش، تەڭشەش، بىرلەشتۈرۈش، ئۆزگەرتىش ئارقىلىق، «بورتالا شەھىرى تەزكىرىسى» نىڭ تەكشۈرۈشكە يوللىنىدىغان نۇسخىسىنى پۈتتۈردۇق. 1990 - يىل 7 - ئاينىڭ 17 - كۈنىدىن 22 - كۈنگىچە ئاپتونوم رايونلۇق تەزكىرە كومىتېتى 59 كىشى قاتناشقان «بورتالا شەھىرى تەزكىرىسى» نى باھالاش يىغىنى ئۆتكۈزدى. بىز باھالاش يىغىنىدا چۈشكەن پىكىرلەرگە ئاساسەن تۈزىتىش لايىھىسى تۈزۈپ چىقىپ، يەنە بىر يىل

تىرىشىپ، 1991 - يىل 2 - ئاينىڭ 5 - كۈنى توزىتىپ بېكىتىش ۋەزىپىسىنى تاماملىدۇق. شۇ يىلى 4 - ئاينىڭ 6 - كۈنى ئاپتونوم ئوبلاستلىق تەزكىرە كومىتېتىنىڭ تەكشۈرۈشىدىن ئۆتكۈزۈپ ئاپتونوم رايونلۇق تەزكىرە كومىتېتىنىڭ تەكشۈرۈپ ئۆتكۈزۈۋېلىشىغا يوللىدۇق. جۈملە شىكىچى، خەن خۇيلار ئورنىنالنى تەكشۈرۈش ۋە تەھرىرلەشكە مەسئۇل بولدى، ئاپتونوم رايونلۇق تەزكىرە كومىتېتىدىن ئالىي مۇھەررىر جۈملە يىڭ ۋە شىنجاڭ خەلق نەشرىياتىنىڭ مۇئاۋىن باش مۇھەررىرى چېن جۇڭچىيۇلار ئاخبرقى قېتىم بېكىتتى. تەزكىرە كىتابىنىڭ مۇناسىۋەتلىك قىسىملىرى ئاپتونوم رايونلۇق تاشقى ئىشلار ئىشخانىسى، كارتوگرافىيە ئىدارىسى ۋە ئاپتونوم رايونلۇق پارتىيە تارىخى كومىتېتىدىكى مۇناسىۋەتلىك يولداشلارنىڭ تەكشۈرۈشىگە يوللاندى. «بورتالا شەھىرى تەزكىرىسى» جەمئىي سەككىز قىسىم، 57 باب، 268 پاراگىراف بولۇپ، 1 مىليون 100 مىڭ خەتلىك، ئۇنى شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى نەشر قىلدى.

«بورتالا شەھىرى تەزكىرىسى»نى توزۇپ كىتاب قىلىپ چىقىرىشتا، پۈتۈنلەي جۈڭگو كومۇنىستىك پارتىيىسى 11 - نۆۋەتلىك مەركىزىي كومىتېتى 3 - ئومۇمىي يىغىنىدىن بۇيان مەيدانغا كەلگەن تىنچ، ئىتتىپاق بولغان سىياسىي ۋەزىيەتكە، پارتىيە ۋە ھۆكۈمەتنىڭ رەھبەرلىكىگە، مۇتەخەسسىس، ئالىملارنىڭ يېتەكچىلىكىگە، ئاممىنىڭ قوللىشىغا ۋە سوتسىيالىستىك تەزكىرىچىلىك ئىشلىرىغا سادىق قوشۇننىڭ جاپالىق ئەمگىكىگە تايىنىلدى.

شەھەرلىك پارتكوم، شەھەرلىك خەلق ھۆكۈمىتى رەھبەرلىرىنىڭ ئەھمىيەت بېرىشى تەزكىرە كىتابىنى ياخشى توزۇشنىڭ كاپالىتى. ئاپتونوم رايونىمىزنىڭ ئورۇنلاشتۇرۇشىغا ئاساسەن، 1984 - يىلى شەھەرلىك پارتكوم، شەھەرلىك خەلق ھۆكۈمىتىنىڭ ئاساسلىق رەھبەرلىرى تەزكىرىچىلىك خىزمىتىنى سوتسىيالىستىك مەنىۋى مەدەنىيەتنىڭ مۇھىم تەركىبىي قىسمى سۈپىتىدە تۇتتى. شۇ يىلى 11 - ئايدا شەھەرلىك پارتكوم بىلەن شەھەرلىك خەلق ھۆكۈمىتى بىرلىكتە ھوججەت تارقىتىپ، بورتالا شەھەرلىك تەزكىرە كومىتېتى ۋە ئۇنىڭ ئىشخانىسىنى قۇردى. شەھەرلىك پارتكوم، شەھەرلىك خەلق ھۆكۈمىتى شەھەر تەزكىرىسى خىزمىتىنى كۈندىلىك ئىشلار كۈنتەرتىپىگە كىرگۈزۈپ، كۆپ قېتىم مۇھاكىمە قىلىپ، ۋاقتىدا يېتەكچىلىك قىلىپ، ئادەم كۈچى، مالىيە كۈچى، ماددىي كۈچ قاتارلىق جەھەتلەرگە تولۇق كاپالەتلىك قىلىپ، تەزكىرە خىزمىتىنى ئۈگۈشلۈق ئىلگىرىلەش ئىمكانىيىتىگە ئىگە قىلدى.

يۇقىرى دەرىجىلىك پارتىيە، ھۆكۈمەت ئورگانلىرى، كەسپىي تارماقلارنىڭ غەمخورلۇق قىلىشى ۋە يېتەكچىلىك قىلىشى بىز تەزكىرىچىلەرگە غايەت زور ئىلھام بولدى. ئاپتونوم رايونلۇق تەزكىرە كومىتېتى ھەر قېتىم مۇھاكىمە يىغىنى، ئورنىنال باھالاش يىغىنى ئۆتكۈزگەندە بىزنى قاتناشتۇردى. ئاپتونوم رايونلۇق تەزكىرە كومىتېتىنىڭ مەخسۇس مۇئاۋىن مۇدىرى جۈملە يىڭ كۆپ قېتىم دوكلاتىمىزنى ئاڭلىدى ھەمدە شەھىرىمىزنىڭ تەزكىرە توزۇش خىزمىتىگە كۆرسەتمە بەردى. 1989 - يىل 10 - ئايدا ئۇ ئاپتونوم رايونلۇق تەزكىرە كومىتېتى ۋىلايەت، ناھىيە تەزكىرىسى خىزمىتىگە يېتەكچىلىك قىلىش ئىشخانىسىنىڭ كاندىدات ئالىي مۇھەررىرى جۈملە شىكىچى بىلەن بورتالاغا كېلىپ يېتەكچىلىك قىلدى ھەمدە ئۆزى قىسمەن باب، پاراگرافلارنى ئۆزگەرتتى ۋە توزىتىشكە دائىر قىممەتلىك پىكىرلەرنى ئوتتۇرىغا قويدى. 1991 - يىل 7 - ئايدا دەي ۋېنتەن، جۈملە شىكىچى، جېڭ دۆڭخۇيلار ئورنىنال باھالاش يىغىنىغا كونكرېت يېتەكچىلىك قىلدى. يولداش جۈملە شىكىچى مۇناسىۋەتلىك تارىخىي پاكىتلار، تەرەققىيات جەريانى ۋە يەر ناملىرىنى دەللەلەش، ئومۇمىي بايان ۋە ھەر قايسى قىسىملارنىڭ كىرىش سۆزىنى يېزىش، سايرام كۆلىگە دائىر شېئىرلارنى ئىزاھلاش جەھەتتە كونكرېت يارەم بەردى. شىنجاڭ خەلق نەشرىياتىنىڭ كاندىدات ئالىي مۇھەررىرى جاڭ جېنيۇەن، ۋۇيېئېرلارمۇ تەزكىرە ئورنىنالىغا نۇرغۇن قىممەتلىك پىكىرلەرنى بەردى. ئاپتونوم ئويلاستلىق تارىخ - تەزكىرە ئىشخانىسىمۇ دائىم تەكشۈرۈپ ۋە يېتەكچىلىك قىلىپ تۇردى ھەمدە ئۇچ ۋىلايەت ئىنقىلابىغا دائىر كۆپلىگەن تارىخىي

ماتېرىياللارنى تەرجىمە قىلىشقا ياردەملەشتى، يەنە ئىشخانىمىزدىكى خادىملارنى كۆپ قېتىم ئوبلاستنىڭ ماتېرىيال تەكشۈرۈش گۇرۇپپىسىغا قاتنىشىپ ئىلى، ئۈرۈمچى، لەنجۇ، شىئەن، دەنجىڭ، بېيجىڭ قاتارلىق جايلاردىكى ئارخىپخانا، كۈتۈپخانىلارغا بېرىپ تارىخىي ماتېرىياللارنى كۆرۈشكە قوبۇل قىلدى. بولۇپمۇ كېيىنكى مەزگىلدىكى ئوبلاستقا بېۋاستە قاراشلىق ئورۇنلارغا دائىر قىسمەن ماتېرىياللارنى تولۇقلاشتا بىزنى كۆپ تەرەپتىن قوللىدى.

بىزنىڭ تەزكىرىچىلىك خىزمىتىمىز شەھەردىكى كادىر، ئاممىنىڭ زور كۆچ بىلەن قوللىشى ئارقىسىدا ئىشلەندى. مەيلى شەھەرگە بېۋاستە قاراشلىق ئورگانلار، زاۋۇت - كانلار، مەكتەپلەر بولسۇن، ياكى يېزا، بازار، مەيدان (فېرما) لار بولسۇن، ھەممىسىدە كۆچ كىشىلىككىچە تەزكىرىچىلىك ئاپپاراتى قۇرۇلدى. شەھەر بويىچە 200 نەچچە ئادەم زىيارەت قىلىش، تەكشۈرۈش، كارتا تۇزۇشكە، 68 ئادەم ئورىگىنال يېزىشقا ئاجرىتىلدى، بۇنىڭ ئىچىدە 26 ئورۇننىڭ رەھبىرى باشلامچىلىق بىلەن ئۆزى تەزكىرە تۇزدى. شەھەر، يېزىلاردا يەنە 313 پىشقەدەم كادىر، پىشقەدەم پارتىيە ئەزاسى، شۇ جاينىڭ ئەھۋالىنى ئوقۇدىغانلار تەشەببۇسكارلىق بىلەن شەھەر تەزكىرىسىنى ئەھۋال ۋە كۆپ مىقداردىكى دەسلەپكى ماتېرىيال بىلەن تەمىنلىدى. شەھەرلىك ئارخىپخانا، ستاتىستىكا ئىدارىسى زېرىكمەستىن شەھەر تەزكىرىسىنى كۆپ مىقداردىكى تارىخىي ماتېرىيال ۋە ستاتىستىكىلىق سانلىق مەلۇمات بىلەن تەمىنلىدى. شەھەرلىك ئىقتىساد كومىتېتى ئەۋەتكەن كىچىك ماشىنا شوپۇرى ئىسسىق - سوغۇق دېمەستىن نەچچە يىل شەھەر تەزكىرىسى ئۈچۈن ھەقسىز مۇلازىمەت قىلدى. شەھەر تەزكىرىسىنىڭ ئورىگىنالى ھەر قېتىم تەكشۈرۈشكە يوللانغاندا ھەر دەرىجىلىك رەھبەرلەر ئۆنى ئەستايىدىل كۆرۈپ، ئۆزگەرتىش ياكى تولۇقلاش پىكىرلىرىنى ئوتتۇرىغا قويدى. شەھەرلىك پارتكوم، شەھەرلىك خەلق ھۆكۈمىتى، خەلق قۇرۇلتىيى دائىمىي كومىتېتى، سىياسىي كېڭەش ئىشخانىلىرىمۇ تەزكىرىچىلىك خىزمىتىگە غايەت زور قولايلىق يارىتىپ بەردى. يەنە ئوبلاستقا بېۋاستە قاراشلىق ئورگانلار ۋە يېزا ئىگىلىك 5 - شىنىڭ بورتالادا تۇرۇشلۇق ئورۇنلىرىمۇ بۇ خىزمەتنى زور كۆچ بىلەن قوللىدى.

«بورتالا شەھىرى تەزكىرىسى» گە ئايرىم تۇزۇشتىن ئومۇملاشتۇرۇپ تۇزۇپ ئورىگىنالنى بېكىتىشكىچە، تەزكىرىچى خادىملارنىڭ يۈرەك قېنى سىڭدى. شەھەرلىك تەزكىرە ئىشخانىسىدىكى خادىملار ئەمەلىي ئىشلەش روھىغا ئىگە، جاپا - مۇشەققەتتىن، ھېرىش - چارچاشتىن قورقمايدىغان، خەلقنىڭ چاكىرى بولىدىغان كەسپىي تەزكىرىچىلىك قوشۇنى بولۇپ ئۈيۈشتى. كۆپچىلىك سەككىز يىلنى بىر كۈندەك ئۆتكۈزۈپ، قەھرىتان سوغۇق ۋە تومۇز ئىسسىقتا قارىماي، بىردەك ئىتتىپاقلىشىپ، بىرتەرەپتىن ئۆگىنىپ، بىر تەرەپتىن ئىشلەپ، ئەمەلىيەت جەريانىدا ئىقتىدارىنى ئۆزلۇكسىز ئۆستۈرۈپ، سوتسىيالىزمغا سادىق قەلب ۋە ئىنقىلابقا بارلىقىنى تەقدىم قىلىش روھى بىلەن، نام - ئاتاق ۋە پايدا - مەنپەئەت قوغلاشماي، شەھەر تەزكىرىسىنى ياخشى تۇزۇش ئۈچۈن يۈرەك قېنىنى ۋە كۈچ - قۇۋۋىتىنى سەرپ قىلدى! باب، پاراگراف، ئابزاس، جۈملىلەرگىچە، تۇزۇلۇشى ۋە قۇرۇلمىسى، مەزمۇنى ۋە نۇقتىئىنەزەرى، گىراماتىكا ۋە ئىستىلىستىكا، تېكىستنىڭ قېلىپلىشىشىغىچە ئىنچىكە پىششىقلاپ ئىشلىدى ۋە كۆكۈل قويۇپ سىلىقلىدى. بەزى يولداشلار شەھەر تەزكىرىسىنى ياخشى تۇزۇش ئۈچۈن نەچچە يىل دەم ئالمىدى، بەزى يولداشلار ھېيت - بايرام، دەم ئېلىش كۈنلىرىنى دائىم قۇربان قىلدى، بەزى يولداشلار كېسەل تۇرۇپمۇ خىزمەتنى قەتئىي داۋاملاشتۇردى. سەككىز يىل جاپا - مۇشەققەتكە چىداپ تىرىشىش ئارقىلىق، ئاخىرى مەزمۇنغا باي، ماتېرىياللىرى بىر قەدەر توغرا، ئەدەبىي ئىستىلى بىر قەدەر دۇرۇس بولغان «بورتالا شەھىرى تەزكىرىسى» پۈتتۈرۈلدى.

مەزكۇر تەزكىرىنىڭ تەبىئىي جۇغرافىيە قىسمىنى مۇئاۋىن شەھەر باشلىقى جاڭ فۇخۇەن يازدى؛ چوڭ ئىشلار، تەرەققىيات جەريانى، شەھەر - يېزا قۇرۇلۇشى، سانائەت - قاتناش - پوچتا - تېلېگراف، مالىيە - پۇل مۇئامىلىسى، سودا - ئاشلىق، مەدەنىيەت - پەن - تېخنىكا - سەھىيە، شەخسلەرنى زېڭ يۈەنچېڭ يازدى؛

پارتىيە، ھۆكۈمەت، ھەربىي ئىشلار، ئاممىۋى تەشكىلاتلارنى ساۋمىڭشى يازدى؛ دېھقانچىلىق، ئورمانچىلىق، چارۋىچىلىق، يېزا ئىگىلىك ماشىنىلىرى، سۇ ئېلېكترنى جۇدىڭۋېن يازدى؛ نوپۇس، مىللەت، خەلق تۇرمۇشى، ئىجتىمائىي يېڭى كەيپىياتنى جاڭ جۇڭشيۇ يازدى؛ يېزا ئىگىلىك بوز يەر ئۆزلەشتۈرۈش قىسمىنى يېزا ئىگىلىك 5 - شى تارىخ - تەزكىرە ئىشخانىسىدىن شۆفۈلەي يازدى. پۈتۈن كىتابنى زېڭ يۈەنچېڭ، جۇدىڭۋېن ئومۇملاشتۇرۇپ تۈزدى، جۇلىڭشۈەن، جاڭ فۇخۇەنلەر ئورىگىنالنى تەكشۈردى.

بىلىمىمىز يۈزە، سەۋىيىمىز چەكلىك، ئۇنىڭ ئۈستىگە ماتېرىيال كەمچىل بولغاچقا، تەزكىرە كىتابىدا چۈشۈپ قالغان جايلار ۋە سەۋەنلىكلەرنىڭ بولۇشىدىن ساقلىنىش قىيىن، بىز تەزكىرىنى داۋاملاشتۇرۇپ تۈزگەندە سەۋەنلىكلەرنى تۈزىتىپ، كەم جايلارنى تولۇقلاش ئۈچۈن ھەر دەرىجىلىك رەھبەرلەر، تەزكىرە مۇتەخەسىسلىرى، تەزكىرىچى كەسىپداشلار ۋە كىتابخانلارنىڭ تەنقىدىي تۈزىتىش بېرىشىنى سەمىمىي ئۈمىد قىلىمىز.

بورتالا شەھەرلىك تەزكىرە كومىتېتى تەھرىر ئىشخانىسى

1992 - يىل 3 - ئاينىڭ 31 - كۈنى

بورتالا شەھەرلىك تەزكىرە كومىتېتى
(1988 — 1984)

مۇدىر: سەرە
مۇئاۋىن مۇدىرلار: رىنچە، جاڭ جيادىك
ئەزالار: فېك كېچياڭ، ياڭ رۇيشېك، جاڭ بىن، زېك يۈەنچېك، شۇجىڭچاڭ، ئەن يۇلىن

بورتالا شەھەرلىك تەزكىرە كومىتېتى
(1989 —)

مۇدىر: يۈمبە
مۇئاۋىن مۇدىرلار: رىنچە، جاڭ جيادىك
ئەزالار: فېك كېچياڭ، ياڭ رۇيشېك، جاڭ بىن، زېك يۈەنچېك، شۇجىڭچاڭ، ئەن يۇلىن

بورتالا شەھەرلىك تەزكىرە كومىتېتى
تەھرىر ئىشخانىسى

مۇدىر: زېك يۈەنچېك
مۇئاۋىن مۇدىر: ساۋمىڭشى

«بورتالا شەھىرى تەزكىرىسى»نى تۈزگۈچى خادىملار

باش مۇھەررلەر: زېك يۈەنچېك
مۇئاۋىن باش مۇھەررلەر: جۇدىڭۋېن
تەھرىر خادىملار: جاڭ فۇخۇەن، جۇلىڭشۇەن (ئالاھىدە تەكلىپ قىلىنغان)، ساۋمىڭشى، جاڭ جۇڭشيۇ

ئورىگىنال تەكشۈرگەن ئورۇن

بورتالا موڭغۇل ئاپتونوم ئوبلاستلىق تەزكىرە كومىتېتى

تەكشۈرۈپ ئۆتكۈزۈۋاتقان ئورۇن

شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونلۇق تەزكىرە كومىتېتى

تەكشۈرۈپ ئۆتكۈزۈۋاتقۇچىلار: جۇڭ يىڭ، جۇڭ شىڭچى، خەن خۇي

«بورتالا شەھىرى تەزكىرىسى»نى ماتېرىيال بىلەن تەمىنلىگەن شەھەرگە قاراشلىق ئورۇنلاردىكى خادىملار

لىيۇشيەنشۇ (بىرلىكسەپ بۆلۈمى)، لۇشيەنباۋ (پارتىيە مەكتىپى)، شيې لىسۇڭ (يېزا خىزمىتى بۆلۈمى)، ياڭ جۇنفېڭ (خەلق قۇرۇلتىيى دائىمىي كومىتېتى)، جاڭ جيادىڭ (سىياسىي كېڭەش)، قاسىمجان (مۇھاجىرلار ئىشلىرى ئىشخانىسى)، لى خۇالىن (مانجۇ، ئەرزىيەت بۆلۈمى)، گۇڭ يۈفېڭ، ياڭ لى (خەلق ئىشلىرى ئىشخانىسى)، شۇدېلىن (ئەمگەك - كادىرلار ئىدارىسى)، دېڭ شاۋيۇ (ئەمگەك مۇلازىمەت شىركىتى)، جياڭ لىمىڭ (ئىتتىپاق كومىتېتى)، چېن شياۋ (ئاياللار بىرلەشمىسى)، جاڭ شۇفاڭ (پەن - تېخنىكا جەمئىيىتى)، ۋاڭ ۋېيفەن (ئىشچىلار ئۇيۇشمىسى)، ۋاڭ چاڭيۇ (جامائەت خەۋپسىزلىكى ئىدارىسى)، چۇجيەنشيا (تەپتىش مەھكىمىسى)، جاڭ يەن (سوت مەھكىمىسى)، تۇخۇيجۇ (ئەدلىيە ئىدارىسى)، يۆخۇڭ (چېگرا مۇداپىئە ئىدارىسى)، گۇرۇيگېن (خەلق قوراللىق بۆلۈمى)، ساۋياڭ (شەھەر - يېزا قۇرۇلۇشى، مۇھىت ئاسراش ئىدارىسى)، جيڭ فامىڭ (دېھقانچىلىق ئىدارىسى)، جىن فادې (دېھقانچىلىق تېخنىكىسىنى كېڭەيتىش پونكىتى)، شيې زىلياڭ (ئۇرۇقچىلىق پونكىتى)، ۋاڭ شىنجېڭ (ئورمانچىلىق ئىدارىسى)، ۋاڭ ئېنمو (سۇ ئېلېكتر ئىدارىسى)، ۋەن شۇلۇ (چارۋىچىلىق ئىدارىسى)، خۇاڭ يۈن (مال دوختۇرلۇق پونكىتى)، گۇڭ مىڭگاڭ (يېزا ئىگىلىك ماشىنىلىرى ئىدارىسى)، سەي خۇڭرۇ (ئىقتىساد كومىتېتى)، ئابدۇكېرىم (قول سانائەتچىلەر بىرلەشمىسى)، لىيۇجۇن (رېمونت قىلىش - ياساش زاۋۇتى)، لى يۈفاڭ (سىمونت زاۋۇتى)، ۋاڭ جۇچېڭ (سىمونت قۇيۇلما زاۋۇتى)، جياۋبېمېي جىجۇڭ (ئۇن - ياغ زاۋۇتى)، جۇاڭ دېۋېن (يېزا - بازار كارخانىلىرى ئىدارىسى)، جياۋبېمېي

(يېزا ئىگىلىك بانكىسى)، جاۋشيۇ يۈەن (خەلق بانكىسى، سودا بانكىسى)، ژاك ژيشىن (تەمىنات - سودا كوپېراتىپى)، لى جيەن (تاشقى سودا ئىدارىسى)، جاك شىشۇ، ژاك جىمىن (ئاشلىق ئىدارىسى)، ياك چۈەنمېي، ماشىنياۋ (پىلان كومىتېتى، مال باھاسى ئىدارىسى)، ژاك جىگرۇ (ستاتىستىكا ئىدارىسى)، بايىنچاغان (موڭغۇل، سودا - سانائەت ئىدارىسى)، فېك كېچياك (مالىيە ئىدارىسى)، جۈلەندى (مۇپەتتىشلىك ئىدارىسى)، يې داۋ يۈەن (باج ئىدارىسى)، گولىيۈمىك (ماتارىپ ئىدارىسى)، ئابدۇرېشىت (1 - ئوتتۇرا مەكتەپ)، سەي شېڭيىن (2 - ئوتتۇرا مەكتەپ)، ياۋللىلى (پەن - تېخنىكا كومىتېتى)، جياگوچياك (مەدەنىيەت - تەنتەربىيە ئىدارىسى)، شياۋجۇن (مەدەنىيەت يۇرتى)، جى جيەنيۈك (كىنو فىلىم تارقىتىش قويۇش شىركىتى)، شۇچۈنلەن («شەرق قىزاردى» كىنوخانىسى)، شېن جيەنخۇا (مەدەنىيەت - تەنتەربىيە ئىدارىسى، خەن يەنيى (يۇقۇملۇق كېسەللىكلەرنىك ئالدىنى ئېلىش پونكىتى)، نيۇجيەنشىن (دوختۇرخانا)، جاك جاۋشىن (سەھىيە ئىدارىسى)، لۇۋېيەن (پىلانلىق تۇغۇت ئىشخانىسى)، جۇتۇڭشېك (بالىلار باغچىسى)، ياك جيەن (رادىئو - تېلېۋىزىيە ئىدارىسى)، دۇلىجۇەن (ئارخىپخانا)، لىيۇجىنپېك (بورتالا بازارلىق خەلق ھۆكۈمىتى)، قۇربان داۋۇت (چىندېل يېزىسى)، ئۇۋياك چاڭىيىك (شويىكچەن)، خۇاك تاۋ (ئۇتبۇلاق يېزىسى)، جېك گۇاڭشەن (دالتۇ يېزىسى)، چېن يىشياك (بىلىن خارمودون يېزىسى)، لىيۇرۇيلىيەن (ئارالتوقاي چارۋىچىلىق فېرمىسى).

«بورتالا شەھىرى تەزكىرىسى»نى ماتېرىيال بىلەن تەمىنلىگەن بورتالا ئوبلاستىغا قاراشلىق ئورۇنلار

ئوبلاستلىق ماتارىپ ئىدارىسى، ئوبلاستلىق مەدەنىيەت ئىدارىسى، ئوبلاستلىق شەھەر - يېزا قۇرۇلۇشى ئىدارىسى، ئوبلاستلىق سەھىيە ئىدارىسى، ئوبلاستلىق دورا ماتېرىياللىرى شىركىتى، ئوبلاستلىق قاتناش ئىدارىسى، ئوبلاستلىق سۇ ئېلېكتر ئىدارىسى، ئوبلاستلىق ئورمانچىلىق ئىدارىسى، سەنتەي ئورمانچىلىق ئىدارىسى، خارتۇراگ ئورمانچىلىق ئىدارىسى، ئوبلاستلىق خەلق ئىشلىرى ئىدارىسى، ئوبلاستلىق «شىنخۇا» كىتابخانىسى، ئوبلاستلىق گېزىت ئىدارىسى، ئوبلاستلىق ئىقتىساد كومىتېتى، ئوبلاستلىق يولۇچى توشۇش مۇلازىمىتى باش پونكىتى، ئوبلاستلىق سودا ئىدارىسى، ئوبلاستلىق تۇرلۇك مالىلار شىركىتى، ئوبلاستلىق يېمەكلىك شىركىتى، ئوبلاستلىق يېمەك - ئىچمەك مۇلازىمىتى شىركىتى، ئوبلاستلىق نېفىت شىركىتى، ئوبلاستلىق شېكەر - تاماكا - ھاراق شىركىتى، ئوبلاستلىق مېتال بۇيۇملار - قاتناش - ئېلېكتر بۇيۇملىرى شىركىتى، ئوبلاستلىق توقۇلما بۇيۇملار شىركىتى، ئوبلاستلىق كۆكتات شىركىتى، ئوبلاستلىق ئېلېكتر شىركىتى، ئوبلاستلىق تاشقى سودا ئىدارىسى، ئوبلاستلىق تەمىنات - سودا كوپېراتىپى، ئوبلاستلىق سەنئەت ئۆمىكى، ئوبلاستلىق مەدەنىيەت

يادىكارلىقلىرىنى باشقۇرۇش ئورنى، يېزا ئىگىلىك 5 - شى تارىخ - تەزكىرە ئىشخانىسى، يېزا ئىگىلىك 5 - شىنىك بورتالادا تۇرۇشلۇق تۇمەن - مەيدانلىرى.

«بورتالا شەھىرى تەزكىرىسى»نى ماتېرىيال بىلەن ئاساسلىق تەمىنلىگەن ئورۇنلار

بورتالا شەھەرلىك ستاتىستىكا ئىدارىسى، ئارخىپ ئىدارىسى، بورتالا موڭغۇل ئاپتونوم ئوبلاستلىق ستاتىستىكا ئىدارىسى، ئارخىپ ئىدارىسى، ئىلى قازاق ئاپتونوم ئوبلاستلىق ئارخىپخانا، شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونلۇق ئارخىپخانا، شىنجاڭ كۇتۇپخانىسى، لەنجۇ كۇتۇپخانىسى، شىئەن كۇتۇپخانىسى، نەنجىڭ 2 - ئارخىپخانىسى، بېيجىڭ 1 - ئارخىپخانىسى، جۇڭگو ئىجتىمائىي پەنلەر ئاكادېمىيىسى قاتارلىقلار.

ئۇيغۇرچە نەشرىگە ئاخىرقى سۆز

«بورتالا شەھىرى تەزكىرىسى» نىڭ خەنزۇچىسى 1992 - يىل 4 - ئايدا نەشر قىلىنىپ تارقىتىلغاندى، خەنزۇچىسى نەشىردىن چىقىپ ئاز كەم ئىككى يىلدىن كېيىن يەنى 1994 - يىلنىڭ ئاخىرىدا مەزكۇر تەزكىرىنى ئۇيغۇرچىغا تەرجىمە قىلىپ نەشر قىلىش ئىشىغا تۆتۈش قىلدۇق. ئاپتونوم رايونلۇق تەزكىرە كومىتېتى تەھرىر - تەرجىمە بۆلۈمىدىكى تەھرىر خادىملارنىڭ جاپالىق ئەجىر سىڭدۈرۈشى بىلەن مەزكۇر تەزكىرىنىڭ ئۇيغۇرچىسى نەشىردىن چىقىپ جامائەتچىلىك بىلەن يۈز كۆرۈشتى. بۇ، بورتالا شەھىرىدىكى ھەر مىللەت خەلقىنىڭ مەنىۋى ھاياتىدىكى خوشاللىنارلىق ئىش.

بورتالا شەھەرلىك پارتكوم ۋە خەلق ھۆكۈمىتى «بورتالا شەھىرى تەزكىرىسى» نى ئۇيغۇرچىغا تەرجىمە قىلىپ نەشر قىلىش ئىشىغا ئالاھىدە ئەھمىيەت بەردى. شەھەر مالىيەسىدە قىيىنچىلىق كۆرۈلۈۋاتقان ئەھۋالدىمۇ، مۇناسىۋەتلىك تارماقلار چارە - ئامال قىلىپ، ئالدى بىلەن مەزكۇر تەزكىرىنى تەرجىمە قىلىش ۋە تەرجىمىنى تەكشۈرۈپ بېكىتىشكە كېتىدىغان خىراجەتنى ھەل قىلىپ بەردى. خىراجەت ھەل بولغاندىن كېيىن، بىز دەرھال ئاپتونوم رايونلۇق تەزكىرە كومىتېتى تەھرىر - تەرجىمە بۆلۈمى بىلەن ئالاقىلىشىپ، «بورتالا شەھىرى تەزكىرىسى» نى ئۇيغۇرچىغا تەرجىمە قىلىش ئىشىنى ئۈيۈشتۇرۇشنى مەزكۇر بۆلۈمگە ھاۋالە قىلدۇق. تەھرىر تەرجىمە بۆلۈمىنىڭ مۇئاۋىن مۇدىرى ئابدۇرۇپ ئېلى مەزكۇر تەزكىرىنىڭ ئۇيغۇرچە نەشرىنىڭ باش مۇھەررىرلىكىنى ئۈستىگە ئالدى ۋە پۈتۈن كىتابنىڭ تەرجىمىسىنى تەكشۈرۈپ بېكىتتى. مەسئۇل مۇھەررىرلىكىنى ئەخمەت روزى ئۈستىگە ئالدى. مەزكۇر تەزكىرىگە كىرگۈزۈلگەن قەدىمكى شېئىرلارنى ماخمۇتجان ئىسلام تەرجىمە قىلدى. ئاپتونوم رايونلۇق تەزكىرە كومىتېتىنىڭ مۇئاۋىن مۇدىرى، ئالىي مۇھەررىر نۇرمۇھەممەد دۆلەتى پۈتۈن كىتاب تەرجىمىسىنىڭ بېكىتىلگەن نۇسخىسىنى تەكشۈرۈپ ئۆتكۈزۈۋالدى.

«بورتالا شەھىرى تەزكىرىسى» نى ئۇيغۇرچىغا تەرجىمە قىلىپ نەشر قىلىش جەريانىدا خىزمەتتىمىزنى قوللىغان ۋە بىزگە كەسپىي جەھەتتىن ياردەم بەرگەن ئاپتونوم رايونلۇق تەزكىرە كومىتېتىنىڭ مۇناسىۋەتلىك رەھبەرلىرىگە، تەھرىر - تەرجىمە بۆلۈمىنىڭ مەسئۇللىرىغا ۋە باشقا مۇناسىۋەتلىك يولداشلارغا ئالاھىدە رەھمەت ئېيتىمىز.

تەزكىرىنىڭ شەخسلەر قىسمىدا ۋە ئالاقىدار باب، پاراگرافلاردىكى جەدۋەللەردە ئۇيغۇرلارنىڭ مىللەت ئايرىمىسى ئەسكەرتىلمىدى.

مەزكۇر تەزكىرىنى تەرجىمە قىلىش ۋە تەرجىمىسىنى بېكىتىش جەريانىدا تۇرلۇك سەۋەبلەر تۈپەيلىدىن، مەلۇم سەۋەبلىكلەرگە يول قويۇلغان بولۇشى مۇمكىن، كىتابخانلارنىڭ تۈزىتىش بېرىشىنى قىزغىن قارشى ئالىمىز.

بورتالا شەھەرلىك تارىخ - تەزكىرە ئىشخانىسى

1996 - يىل 9 - ئاينىڭ 7 - كۈنى

«بورتالا شەھىرى تەزكىرىسى» ئۇيغۇرچە نەشرىنىڭ تەھرىرات خادىملىرى

باش مۇھەررىر: ئابدۇرۇپ ئېلى

مەسئۇل مۇھەررىر: ئەخمەت روزى

تەھرىر - تەرجىمىسىگە قاتناشقۇچىلار: (ئېلىپبە تەرتىپى بويىچە تىزىلدى)
ئابلىمىت ياقۇپ، ئابدۇرۇپ ئېلى، ئابدۇۋەلى ئەلى، ئاسىيە خوجا، ئالىيە ئوسمان، ئەخمەت ئىمىن، ئەخمەت روزى، باتۇر ئابدۇللا، دىلبەر مۇمىن، غوجائەخمەت يۇنۇس، قادىر ھاپىز، كېرىم يۇسۇپ، ماخمۇتجان ئىسلام، مەمتىمىن ھاشىم، ئۆمەر توختى، ئۆمەر مامۇت، يونۇس يۇسۇپ

تەكشۈرۈپ ئۆتكۈزۈۋالغۇچى: نۇرمۇھەممەد دۆلەتى

كورراكتورلار: مەريەم ئابدۇرېھىم، ھاۋاخان خوجا

مۇقاۋىنى لايىھىلىگۈچى: تۇردى قادىر نازىرى

《博乐市志》维文版编译人员

主　　编： 阿不都肉甫·艾力

责任编辑： 艾合买提·肉孜

编译人员： （姓氏以维吾尔文字母为序）

阿不力米提·亚库甫，阿不都肉甫·艾力，阿不都外力·艾力，阿斯亚·霍加，阿丽亚·乌斯曼，艾合买提·依明，艾合买提·肉孜，巴吐尔·阿不都拉，迪丽白尔·木明，霍加阿合买提·尤努斯，哈德尔·阿皮孜，克力木·玉苏甫，马合木提江·斯拉木，买买提明·阿西木，乌买尔·托合提，乌买尔·马木提，尤努斯·玉苏甫

验　　收： 努尔穆罕默德·多莱提

校　　对： 玛丽亚木·阿不都热依木，阿瓦汗·霍加

封面设计： 吐尔的·哈的尔那孜尔

شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونى جايلار تەزكىرىسى

بورتالا شەھىرى تەزكىرىسى

بورتالا شەھەرلىك تەزكىرە كومىتېتى تۈزدى

※

شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى نەشر قىلدى ۋە تارقاتتى.
(ئۈرۈمچى شەھىرى جەنۇبىي ئازادلىق كوچىسى №348)

ش ئۇ ئا ر تەزكىرە كومىتېتى لازىر نۇرلۇق ھەرپ تىزىش شىركىتىدە تىزىلدى
شىنجاڭ گېئولوگىيە ـ كان مەھسۇلاتلىرى ئىدارىسى كارتوگرافىيە ئىشخانىسىنىڭ باسما زاۋۇتىدا بېسىلدى

فورماتى: 787×1092 1/16 مىللىمېتر
باسما تاۋىقى: 5.70 قىستۇرما ۋاراقى:
1996 ـ يىل 11 ـ ئاي 1 ـ نەشرى
1996 ـ يىل 11 ـ ئاي 1 ـ بېسىلىشى
تىراژى: 1 — 800

ISBN7—228—04051—1/K.460

باھاسى: 100 يۈەن